

બૃહદ્ ગુજરાત પ્રતિભા દર્શન

માતા સરસ્વતીજીના સન્માનની ઐતિહાસિક ક્ષણોને ચિરંજીવ બનાવતી કૃતિ

ધન્ય લોક

ધન્ય નગર

ધન્યવેળા

સિદ્ધહેમ લોકરણની શોભાયાત્રા

ગુજરાતના અણહિલપુર પાટણમાં મહારાજા સિદ્ધરાજના સમયમાં જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજી મહારાજની રચના દ્વારા શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન નામકરણ પામેલા ગ્રંથરત્નને હાથીની અંબાડી ઉપર પધરાવીને નીકળેલી શોભાયાત્રાનું મંગલ દર્શન,

પૂજ્યપાદ શાસનસમ્રાટ અનેક તીર્થોદ્ધારક તપાગરુદ્ધાધિપતિ આ.ભ.શ્રીમદ્ વિજય નેમિસૂરીશ્વરજી મ. ના પટ્ટ ધર શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્ વિજય અમૃતસૂરીશ્વરજી મ. ના પટ્ટ ધર પરમ સૌમ્યમૂર્તિ વાત્સલ્યવારિધિ પૂ. આ.ભ. શ્રીમદ્ વિજય દેવસૂરીશ્વરજી મ. ની ખુણચસ્મૃતિ નિમિત્તે વિદ્વાન પૂ. આ.ભ. શ્રીમદ્ વિજય હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ. તથા પ્રવચનકાર પૂ. આ.ભ. શ્રીમદ્ વિજય પ્રધુમ્નસૂરીશ્વર જી મ. ની પ્રેરણાથી ગુણગુણાનુરાગી સુશ્રાવકોના સૌજન્યથી

પૂ. આગમવિશાલ પં. અભયસાગરજી મ.
 દ્વારા સંસ્થાપિત તથા તેઓ શ્રીના પટ્ટધર પૂ. આ. શ્રી
 અશોકસાગર સૂ. મ. દ્વારા માર્ગદર્શિત સમ્યગ્દર્શન તીર્થ

શ્રી જંબૂદ્વીપ જૈન મંદિર

પાલીતાણા તળેડી

શાખા:- ગોવાલીયા ટેક - ભૂપેશભાઈ ૩૮૯૮૯૩૨ વાલ્કેશ્વર - જૈતેશભાઈ - ૩૬૯૫૩૩૧ પ્રાર્થના સમાજ -
 મુકેશભાઈ - ૩૮૭૮૦૨૨ ખેતવાડી - ધીસુલાલ - ૩૮૮૪૨૭૨ ગોડીજી - નરેશભાઈ - ૨૪૨૩૫૦૩
 ગોરેભાઈ - જયંતિભાઈ ગડા - ૮૭૨૦૦૦૭ ઈંદ્રવદન ભાઈ - ૮૭૨૦૩૬૭ અશ્વિન ભાઈ - ૮૭૨૧૪૮૫ દુષ્યંત ભાઈ -
 ૮૭૨૧૪૪૨ અંબેરી ઈંદ્ર - રવિમભાઈ - ૮૨૧૯૧૪૧ ભાંચંદર - નવીનભાઈ - ૮૧૪૫૧૫૮ મુતુંક - ચંપકલાલજી -
 ૫૬૮૨૧૨૪ હિતેશભાઈ - ૫૬૪૪૬૦૦ ભરતભાઈ - ૫૬૧૫૬૬૬ બોરીવલી - ૮૯૫૫૬૦૫ નરેન્દ્રભાઈ -
 ૮૬૩૬૪૦૨ પાલધર - રાયચંદભાઈ (સદરમ) - ૫૩૧૭૭

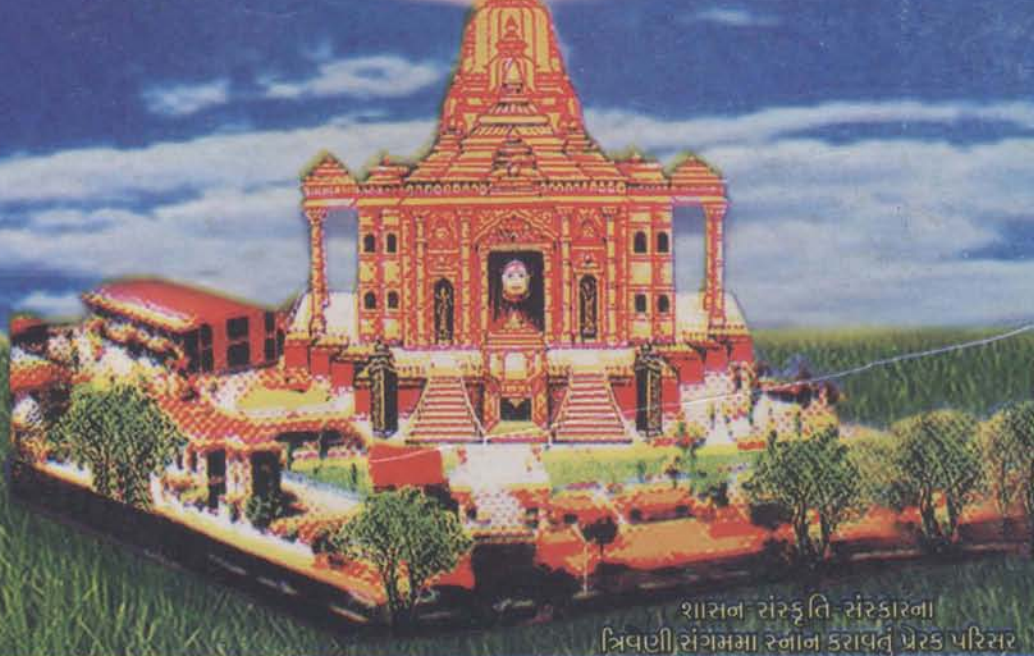

પૂ. આ.શ્રી. નરેન્દ્રસાગર સૂ. મ. તથા પૂ. ગણિવર્ય શ્રી
સાગરચંદ્ર સાગરજી મ. ની પ્રેરણા થી
શાહભોગીલાલ વેલચંદ વલભીપુર વાળા દ્વારા
પ્રદત ભૂમી ઉપર પૂ. આ.શ્રી. જિનચંદ્રસાગર સૂ.મ.
પૂ.આ.શ્રી. હેમચંદ્ર સાગર સૂ.મ. દ્વારા
નિર્મિત વિશ્વનું બેનમુન રચાપત્યા..

જૈન આર્યતીર્થ અયોધ્યાપુરમ્

નવાગામ ઢાળ, અમદાવાદ પાલીતાણા હાઇવે,
વલભીપુર, જિ. ભાવનગર.
ફોન : (૦૨૮૪૧) ૨૮૧૩૮૮, ફેક્સ-૨૮૧૫૧૬

શાસન સંરક્ષિત-સંસ્કારના
ત્રિવલ્લી સંગમમા સ્નાન કરાવતું પ્રેરક પરિસર

વિશ્વ જૈન પરિષદ

આસીર્વાદ વ્રતા :- પૂ. પૂ. આ. શ્રીઅશોકસાગરસૂરિ મ. સા. પૂ. આ. શ્રીજિનચંદ્રસાગરસૂરિ મ. સા. પૂ. આ. શ્રીહેમચંદ્રસાગરસૂરિ મ. સા.

પ્રેરક :- પૂ. ગણિવર્ય શ્રી સાગરચંદ્રસાગરજી મ. સા.

- જૈન સ્તુતિ નિર્માણ • અહિંસા રથ દ્વારા અહિંસા પ્રચાર • વ્યસન વિમુક્તિ પ્રદર્શન • સિદ્ધ સોજન
- સાધર્મિક ભક્તિ • યુવા જાગરણ • તીર્થસ્ના આદિ ડાર્યો દ્વારા જૈન શાસનના પ્રભાવ ને દિગંતમાં ફેલાવવાના
- લક્ષ્ય ને વરેલી આ પરિષદ ની સ્થાપના તમારે ત્યાં પણ કરો અને વિશ્વ જૈન મૈત્રી નો નાદ જગાવો

સ્ત્રોજન્ય

પૂ. ગણિવર્ય શ્રી સાગરચંદ્ર સાગરજી મ. ના શિષ્ય

પૂ. મુનિશ્રી તીર્થચંદ્ર સાગરજી મ. પૂ. મુનિશ્રી મૈત્રીચંદ્રસાગરજી મ.

પૂ. મુનિશ્રી વૈરાગ્યચંદ્ર સાગરજી મ. ના ૫૦૦ આયંબિસની

અનુમોદનાર્થે મુનિધી મોક્ષચંદ્રસાગરજી મ. તથા પૂ. મુનિશ્રી ધન્યચંદ્રસા. મ. ની તથા

પૂ. સા. શ્રી પ્રશમિતાશ્રીજી ના શિષ્ય સા. શ્રી મહર્ષિતા શ્રીજી. સા. શ્રીજિનર્ષિતા શ્રીજી ની

“આપણું ગુજરાત” - “આગણું ગુજરાત”

આ મંત્રોના સ્વપ્નદૃષ્ટા

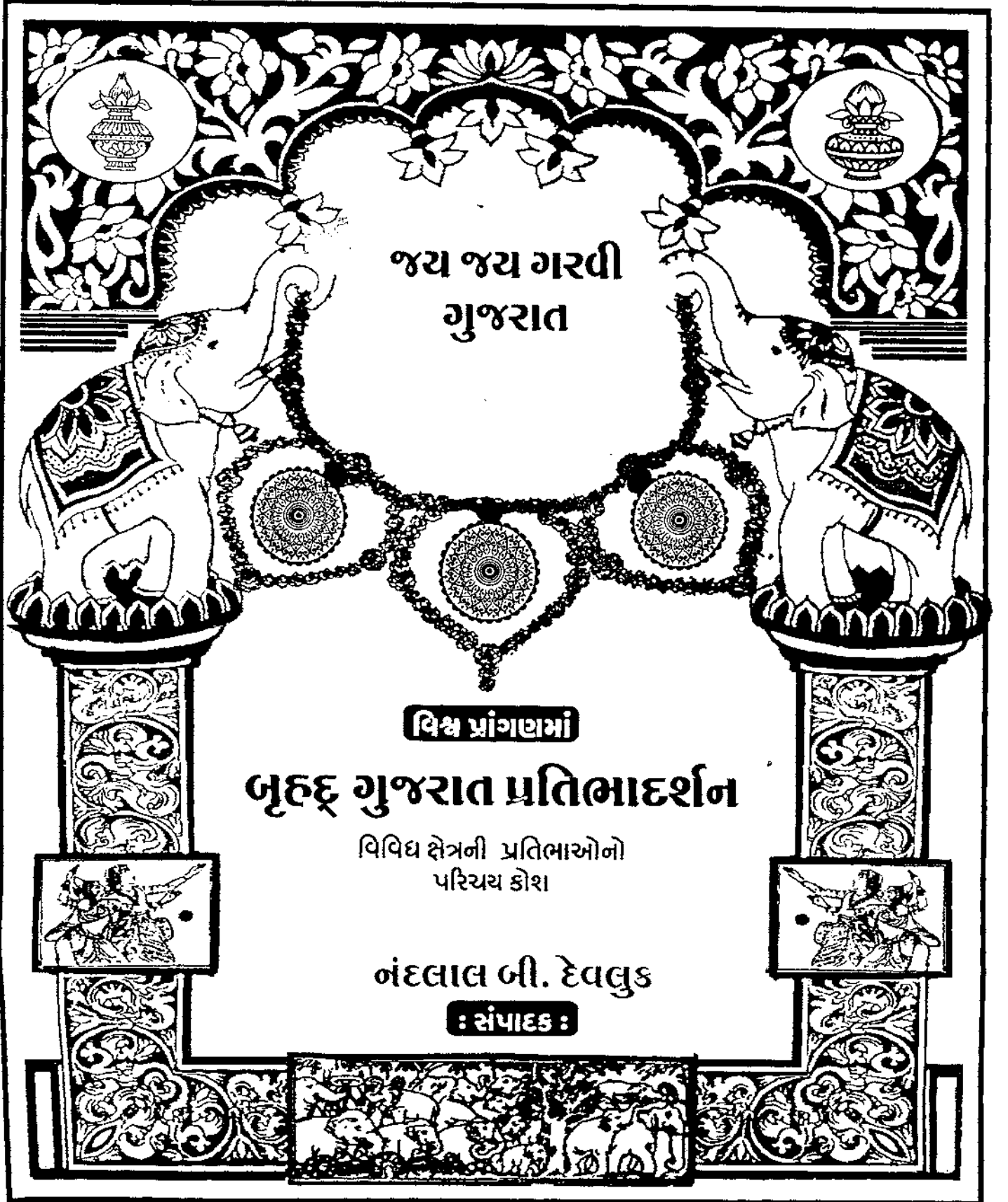
ગુજરાત રાજ્યના માન. મુખ્યમંત્રી
શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી જેમનામાં પ્રૌઢ રાજનીતિ,
સુધારક દૃષ્ટિ, સરદારસાહેબ જેવી લોખંડી
નિર્ણયાત્મકતા અને શાલિનતા જોવા મળે છે.

તેમના શુભ વરદ હસ્તે “ગુજરાત
પ્રતિભાદર્શન” ગ્રંથ વિમોચન પામે છે તે
આપણા માટે શુભ સંકેત છે.

સાહિત્ય અને કલાઓના પુરસ્કર્તા માન.
શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીજીનું અભિવાદન.

—ગ્રંથ સંપાદક

સ્થળ : ગાંધીનગર (કડી શિક્ષણ સંકુલ)
તા. ૧૬-૩-૨૦૦૩ (સવારના ૧૦ કલાકે)

જય જય ગરવી
ગુજરાત

વિશ્વ પ્રાંગણમાં

બૃહદ્ ગુજરાત પ્રતિભાદર્શન

વિવિધ ક્ષેત્રની પ્રતિભાઓનો
પરિચય કોશ

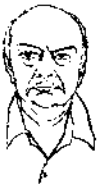
નંદલાલ બી. દેવલુક

: સંપાદક :

- સંપાદક :
નંદલાલ બી. દેવલુક
- ગ્રંથ પ્રકાશક અને પ્રાસિ સ્થાન :
શ્રી અરિહંત પ્રકાશન
“પત્રાલય”, ૨૨૩૭, બી, ૧ હીલ ડ્રાઈવ,
પોર્ટ કોલોની પાછળ, વાઘાવાડી રોડ,
સરકીટ હાઉસ પાસે, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
ફોન નં-૨૫૬૨૬૯૦
- ગ્રંથ કિંમત - રૂ. ૩૫૦-૦૦
- ટાઈપ સેટીંગ :
શ્રી અરિહંત કોમ્પ્યુટર ગ્રાફિક્સ
જૈન વિદ્યાર્થી ગૃહ કંપાઉન્ડ
સોનગટ - (જિ. ભાવનગર)
- મુદ્રક :
સ્મૃતિ ઓફસેટ
સોનગટ-૩૬૪૨૫૦ © (૦૨૮૪૬) ૨૪૪૦૮૧
- ગ્રંથ પ્રકાશન તા. ૧૬ માર્ચ, ૨૦૦૩
- ડીઝાઈનર : અજય કનાડા
મોહિત ગ્રાફીક્સ એન્ડ ફોટો એડીટીંગ
બી, ૪૮ ન્યુ. શોર્પીંગ સેન્ટર,
ગંગાજળીયા તળાવ-ભાવનગર-૧
ફોન નં : ૨૫૧૬૦૯૯
- ચિત્રકાર : કે. ટી. ગોહિલ
બગીચાની બાજુમાં, સોનગટ - જિ. ભાવનગર
ફોન નં : ૨૪૪૪૩૩

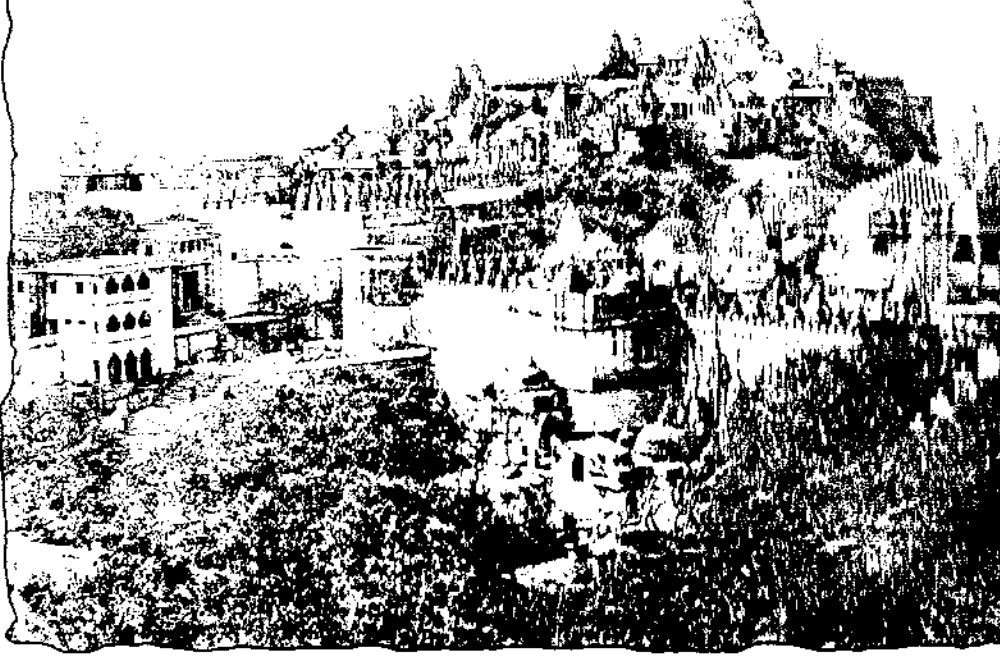
ગ્રંથ ઉપરના આવરણ ચિત્રના સર્જક સી. નરેન...

એક પ્રતિષ્ઠિત નામ ! જીવનભરનાં સરસ કામોથી રંગાયેલ નામ. ૨૮ જુલાઈ, ૧૯૨૮ના રોજ જન્મ. કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર રાવળના સાનિધ્યમાં અંદરની કલાને આકાર આપ્યો. જે. જે. સ્કુલ ઓફ આર્ટ્સની ઉપાધિ પણ પ્રાપ્ત કરી ૧૯૫૦માં. અમદાવાદના નામાંકિત શ્રેણીઓમાં આ નામ શ્રદ્ધેય બનતું રહ્યું. વર્ષો સુધી અનેક સ્વરૂપે વાત કોઈ પણ હોય, વિષય વિધવિધ હોય એ બધામાં એમની આગવી કલાદષ્ટિની ઝલક અચૂક જોવા મળે અને એથી જ જુદા જુદા ક્ષેત્રે પ્રતિષ્ઠિત થયું એ નામ.

સી. નરેન, આ કલાકારનું ભાવ જગત, એનો સ્વાદ અને આસ્વાદ પ્રસાદ સ્વરૂપે મળ્યો.

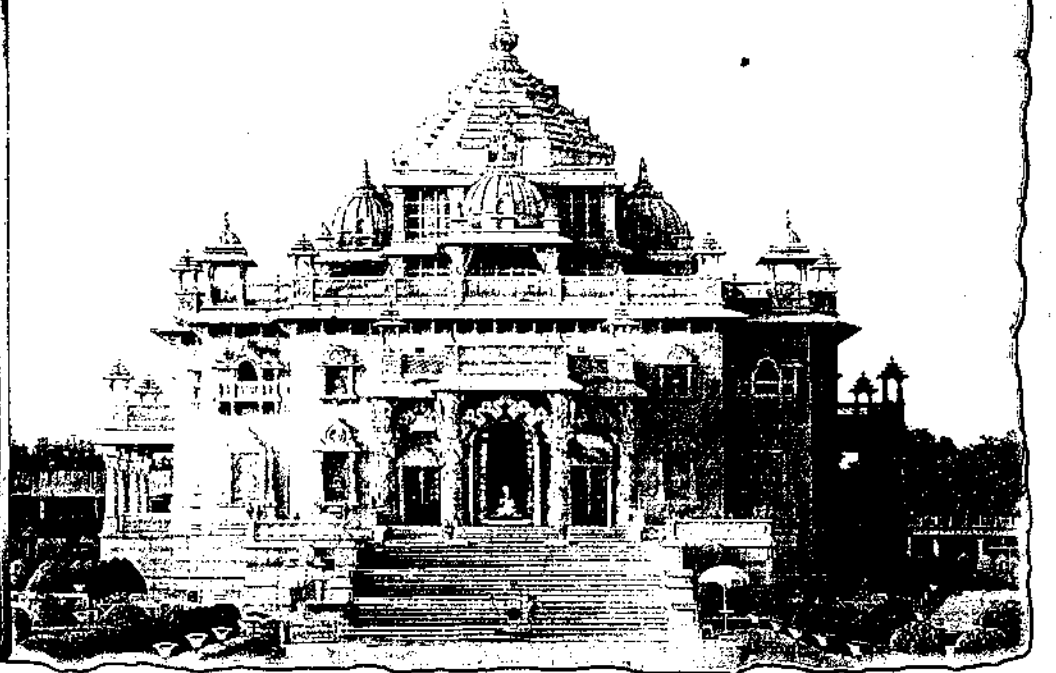
ગિરિવર દર્શન વિરલા પાવે

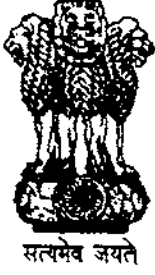

અનંતાનંદ
આત્માઓને
સિદ્ધિપદની
પ્રાપ્તિ કરાવનાર
મહાન ગિરિરાજ
શ્રી શત્રુંજય એ
આ જગતનું
સર્વશ્રેષ્ઠ
મૂલ્યવાન
જવાહિર છે.

ગુજરાતનો વૈભવ

ભારતની
ભવ્ય
સંસ્કૃતિનું
દર્શન
કરાવતું
અનુપમ
નજરાણું –
અક્ષરધામ,
ગાંધીનગર

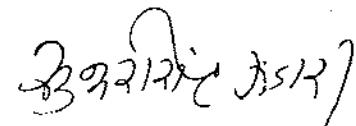
સુન્દર સિંહ ભંડારી
રાજ્યપાલ
રાજભવન
ગાંધીનગર-૩૮૨ ૦૨૦ (ગુજરાત)

અંદેશ

શ્રી અરિહંત પ્રકાશન દ્વારા “બૃહદ ગુજરાત પ્રતિભા દર્શન” નામક ગ્રંથ પ્રગટ થનાર છે તે આનંદની વાત છે.

ગુર્જરી પ્રતિભાઓનું વિવિધરંગી દર્શન, ગ્રંથરૂપે પ્રકટ કરવાથી ગુર્જર ગરિમા અને અસ્મિતા આવનાર પેઢીને સવિશેષ સવિસ્મય જીવન દિશાનો લાભ આપશે. આ ગ્રંથ ગુજરાતના ઇતિહાસ, ધર્મ, સાહિત્યકલા, સમાજ ઘડતર અને મહાજનની પ્રતિભાઓનો તેજલીસોટો બની રહે તેવી આશા સહ “બૃહદ ગુજરાત પ્રતિભા દર્શન”ની સફળતા અર્થે હું હાર્દિક શુભ-કામનાઓ પાઠવું છું.

સુન્દર સિંહ ભંડારી

નરેન્દ્ર મોદી

મુખ્યમંત્રી
ગુજરાત રાજ્ય

सत्यमेव जयते

સરદાર ભવન, સચિવાલય,
બ્લોક નં. ૧, પાંચમો માળ,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૦ (ગુજરાત)
ફોન નં. : (ક) (૦૭૯) ૩૨૩૨૬૧૧
થી ૩૨૩૨૬૧૯
ફેક્સ નં. (૦૭૯) ૩૨૩૨૧૦૧

તા. ૧૧-૨-૨૦૦૩

સંદેશ

આપણી ગુર્જરધરા 'બહુરત્ના વસંધરા' છે.

સંત સંસ્કૃતિ હોય, અન્યાય સામે ન્યાયનો જંગ હોય કે ભવ્ય લોકકલા વારસો કે પછી સેવાકાર્યની સુવાસ, ગુજરાતના સપુતોએ ગુજરાતનાં ખમીર અને ઝમીરને સદૈવ ઉજાગર કર્યા છે, કરતા રહેવાના છે.

કોઈપણ રાષ્ટ્ર કે સંસ્કૃતિની ઓળખ તે માત્ર તેના ઇતિહાસ દ્વારા નહીં પરંતુ ઇતિહાસ રચનારી, ઇતિહાસ સર્જનારી વિશેષ વ્યક્તિઓ થકી જ થતી હોય છે. સદીઓ પુરાણી આ ભૂમિની સંસ્કૃતિ અનેકગણી પરાક્રમી અને અનેકરૂપી વિશિષ્ટ રહી છે. પરંતુ એક હજાર વર્ષના વિદેશી શાસનની ગુલામીને કારણે આપણે 'અપરાધ બોજ' હેઠળ જીવવા લાગ્યા. આપણે આપણું ગૌરવ જાળવવાને બદલે અન્ય તરફ મોઢું ફેરવીને અન્યનાં ગુણગાન ગાવા લાગ્યા. આવી 'અપરાધ બોજ' દશાને કારણે આપણા ઇતિહાસ પુરુષો ભૂલાયા, આપણી સિદ્ધિઓ અલોપ થઈ, આપણી વિશેષતા વિસ્મૃત થઈ ગઈ... આપણી પાસેની અમૂલ્ય માનવશક્તિ, ભૌતિક સંપત્તિ, આધ્યાત્મિક વિરાસત એ આપણી ઓળખ રહી છે, આવી વિશેષતાને ઉજાગર કરવાનું કોઈપણ કાર્ય હંમેશા માટે આવકાર્ય રહે છે.

સમંદર જેવા દરિયાદિલ અને ઝિંદાદિલીની મશાલ સમા અનેક ગુર્જરરત્નોનો પરિચય કરાવતો 'સમૃદ્ધ પરિચયકોશ' આપના દ્વારા તૈયાર થઈ રહ્યો છે તે જાણી મને આનંદ થયો. આ પરિચયકોશ આવનારી પેઢીઓ માટે એન્સાયકલોપીડિયા બની રહેશે તેવી અપેક્ષા સાથે આપના પ્રકાશનને મારી અનેક-અનેક શુભકામનાઓ પાઠવું છું. આવા ગૌરવવંતા કાર્યને શુભેચ્છા.

પ્રતિ,
શ્રી નંદલાલ દેવલુક
અરિહંત પ્રકાશન
ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨

નરેન્દ્ર મોદી

HIS DIVINE HOLINESS
PRAMUKH SWAMI MAHARAJ
(SWAMI NARAYANSWARUPDAS)

॥ श्री स्वामिनारायणो विजयते ॥

ધૂલિયા
(મહારાષ્ટ્ર)

તા. ૧૪-૨-૨૦૦૩

સંદેશ

પ્રતિ,
પરમ ભગવદીય શ્રી નંદલાલભાઈ,
સ્નેહપૂર્વક જય શ્રી સ્વામીનારાયણ.

વિ. આપનો પત્ર મળ્યો, વિગત જાણી આનંદ થયો. ગુજરાતના મહાન વ્યક્તિત્વો ઉપર આપે સમૃદ્ધ પરિચયકોશ ખૂબ જહેમત લઈને તૈયાર કર્યો છે - એ ગુજરાતનું એક ગૌરવપદ સોપાન બની રહેશે.

આ ગ્રંથ આપણાં ગુજરાતની નવી પેઢીમાં પ્રેરણા અને અસ્મિતાનું સિંચન કરી તેમનું ઘડતર કરવામાં અમૂલ્ય પ્રદાન આપશે. ભગવાન સ્વામીનારાયણે આ જ સંદેશ આપ્યો છે. તેનું જે ગાન અને પાન કરે છે તે પણ મહાન થાય છે.

આપે આવી મહાન સેવા કરી છે તે બદલ હૃદયપૂર્વક અભિનંદન આશીર્વાદ સહ.

શ્રી નારાયણસ્વામી

(શ્રી નારાયણસ્વામી - પ્રમુખ સ્વામી
મહારાજ)

બાપુ મોરારિદાસ હરિયાણી

॥ રામ ॥

“બૃહદ ગુજરાત પ્રતિભા દર્શન” ગ્રંથનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે જાણીને પ્રસન્નતા થઈ. સમાજમાં બીજાને પ્રભાવિત કરવા સહેલા છે. પરંતુ સૌને પ્રકાશિત કરવા એ કઠીન કાર્ય છે. સદ્ભાગ્યે આપણાં ગુજરાતની વિવિધક્ષેત્રની વિભૂતિઓએ પ્રભાવિત કરવાને બદલે સૌને પ્રકાશિત કરવાનું પ્રભુ કાર્ય કર્યું છે એ આપણા માટે ગૌરવનો વિષય છે. આવી વિશેષ વ્યક્તિઓનો પરિચય અને પહેચાન સૌને વિશેષરૂપે મળે એ માટેનું આપનું આ શુભ કાર્ય અભિનંદનને પાત્ર છે. મારી પ્રભુ પ્રાર્થના અને શુભકામના. રામ સ્મરણ સાથે

ચિત્રકૂટધામ
તલગાજરડા
(તાલુકો મહુવા,
જિ. ભાવનગર)

મોરારિદાસ હરિયાણી
તા. ૨૮-૨-૨૦૦૩

**SWAMI
SACHCHIDANAND**

DATE 14-2-2003

ભાઈશ્રી નંદલાલજી
શ્રી અરિહંત પ્રકાશન
૨૨૩૭-બી-૧ “પન્નાલય” હીલ ડ્રાઈવ
સરકીટહાઉસ પાસે, પોર્ટ કોલોની પાછળ
વાઘાવાડી રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
સપ્રેમ હરિસ્મરણ
આપનો પત્ર મળ્યો.

શ્રી અરિહંત પ્રકાશન દ્વારા ગુજરાતની વિશિષ્ટ પ્રતિભાઓનો પરિચયકોશ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે તે જાણીને ખૂબ આનંદ થયો. ખરેખર લોકોને વિશિષ્ટ પ્રતિભાઓની સામાન્ય જાણકારી આપવી જરૂરી છે. તે માટે પ્રકાશનને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

— સચ્ચિદાનંદ

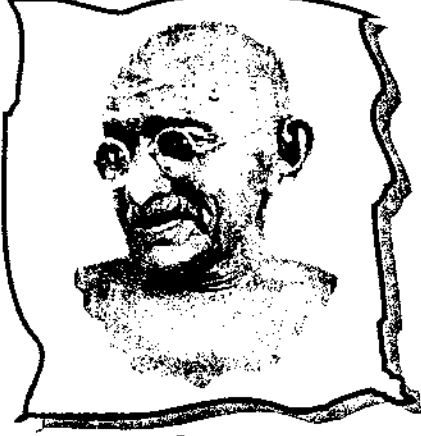
BHAKTINIKETAN ASHRAM

P. B. NO 19, PETLAD-388450
(GUJ) INDIA PHONE (02697) 22480

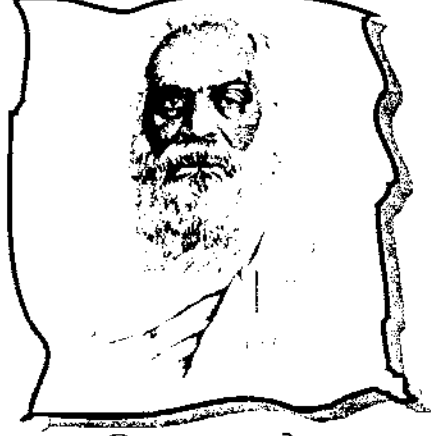
વિશ્વ વિખ્યાત વિભૂતિઓને શત શત વંદના

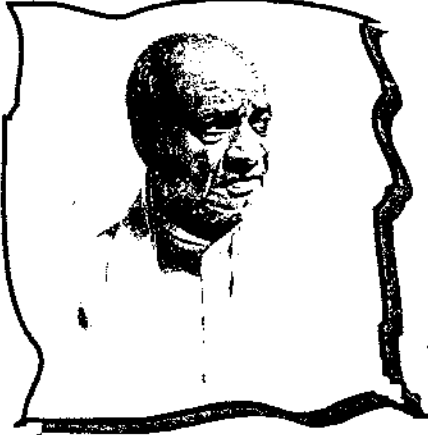
કસ્તુર બા

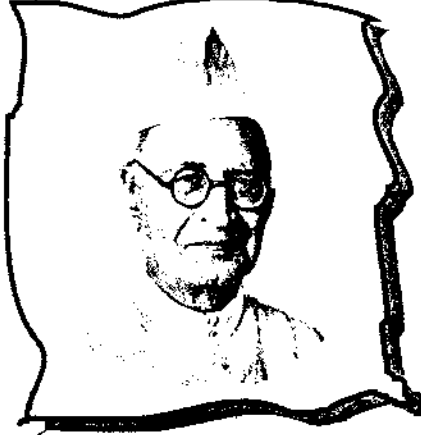
ગાંધીબાપુ

વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ

સરદાર પટેલ

ઠક્કરબાપા

રવિશંકર મહારાજ

મશરૂવાળા

મહાદેવભાઈ દેસાઈ .

❁ વિષયાતુકમણિઠા ❁

પૃ. નં.

● સંદેશાઓ		૧ થી ૮
● પ્રસ્તાવના નોંધ	કુમારપાળ દેસાઈ	૨૫ થી ૨૮
● પુરોવચન	નંદલાલ બી. દેવલુક	૨૯ થી ૫૬

વિભાગ ૧

ગુર્જરી ઇતિહાસની તેજરેખા

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

● શીલભદ્ર નૃપતિઓ અને ધર્મપ્રિય મંત્રીવરો : શ્રી ડો. પંકજ દેસાઈ

વનરાજ ચાવડા	૬૮	શાન્તુ મહેતા	૭૦	વીસલદેવ	૭૨
યુવરાજ ચામુંડ	૬૮	કુમારપાળ	૭૧	વીરધવલ	૭૨
ભીમદેવ ૧-લો	૬૯	અજયપાળ	૭૧	વસ્તુપાળ	૭૨
કણ્ઠદેવ ૧-લો	૬૯	મૂળરાજ ૨-જો	૭૧	તેજપાળ	૭૨
સિદ્ધરાજ જયસિંહ	૬૯	ભીમદેવ ૨-જો	૭૧		

● પ્રખર ઐતિહાસિક પ્રતિભાઓ શ્રી પ્રદ્યુમ્નકુમાર બી. ખાયર

કેપ્ટન મેકમર્ડો	૭૭	કવિરાજવી કલાપી	૮૩	મુત્સદી વીરાવાળા	૯૦
એલેક્ઝાંડર કિન્લોક ફાર્બસ	૭૮	સર માનસિંહજી	૮૪	ખેંગારજી સવાઈ બહાદુર (ત્રીજા)	૯૦
કરણસિંહજી	૭૯	વિક્રમાતજી (ભોજરાજજી)	૮૫	ભગવતસિંહજી	૯૧
દાજીરાજજી	૭૯	જસવંતસિંહજી	૮૫	સરદારસિંહજી રાણા	૯૧
ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી	૮૦	આલા ખાયર	૮૬	ગિરજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય	૯૨
કર્નલ જે. ડબલ્યુ. વૉટસન	૮૦	બહાઉદ્દીનબાઈ વઝીર	૮૬	મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી	૯૨
બાળાજીરાજ	૮૧	વાઘજી ઠાકોર (બીજા)	૮૭	હસમુખ સાંકળિયા	૯૩
ગગા ઓઝા	૮૧	લાખાજીરાજ	૮૭	પ્રમુખ સ્વામી મહારાજ	૯૪
બહાદુરખાન ત્રીજા	૮૨	શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા	૮૮	શ્રી મોરારીબાપુ	૯૪
વિભાજીરાજ	૮૨	સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી	૮૮		
સર તપ્તસિંહજી	૮૩	સર સયાજીરાવ (ત્રીજા)	૮૯		

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

● ગાંધી દર્શનના કર્મઠ અનુયાયીઓ

શ્રી દશરથલાલ બી. શાહ

રાષ્ટ્રમાતા કસ્તુરબા	૯૮
મહાદેવભાઈ દેસાઈ	૯૯
સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ	૧૦૦
ઠક્કરબાપા	૧૦૧
નરહરિભાઈ પરીખ	૧૦૨
પૂ. રવિશંકર મહારાજ	૧૦૩
બબલભાઈ મહેતા	૧૦૪
દિલખુશભાઈ દીવાનજી	૧૦૫

પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર	૧૦૬
વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ	૧૦૭
ડાહ્યાભાઈ નાયક	૧૦૮
આત્મારામ ભટ્ટ	૧૦૯
મગનભાઈ દેસાઈ	૧૧૦
વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી	૧૧૧
શિવાભાઈ ગો. પટેલ	૧૧૨
ઈન્દુમતીબહેન ચીમનલાલ	૧૧૩

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧૧૪
ગંગાબહેન વૈદ્ય	૧૧૫
વિનોદ કિનારીવાલા	૧૧૬
મોરારજીભાઈ દેસાઈ	૧૧૭
ઠાકોરભાઈ દેસાઈ	૧૧૮
ડૉ. મણિભાઈ દેસાઈ	૧૧૯
વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ	૧૨૧
ગટ્ટભાઈ ધુ	૧૨૨

● ઇતિહાસ દર્શનમાં અમર સ્મારકો

શ્રી દોલતભાઈ ભટ્ટ

આઈ જાનબાઈ	૧૨૪
સંત સાકળીમા	૧૨૫
દિલાવર ઝમકુમા	૧૨૭
મીઠોબંધો દેદો	૧૨૮
વાલો કેસરિયો	૧૩૦
શેઠ નરશી નાથા	૧૩૩
પુરુષોત્તમ કબાલી	૧૩૪

સંતશ્રી નાગાબાવા	૧૩૫
આત્મારામ બ્રહ્મચારી	૧૩૬
ખમીરવંતાં સારીમા	૧૩૮
મોંઘીબા	૧૩૯
પાળિયાદના ઉત્તરબાપુ	૧૪૧
ઓલિયા તપસ્વી બાપુ	૧૪૨
પરમાર્થી ઉજમશી શેઠ	૧૪૩

સાહસિક મોતીશા શેઠ	૧૪૪
ભગત કસબસિંહજી	૧૪૫
મણારની મર્દાનગી	૭૬૦
પોલીસવડા પુરોહિત	૭૬૨
વીર ત્રિભુવનભાઈ	૭૬૩

● સંસ્કૃતિની ઉદ્ગાત્રી જગન્માતાઓ

ડૉ. સ્મિતાબેન એસ. ઝાલા

તારાબેન મોડક	૧૪૮
પ્રેમલીલા ઠાકરશી	૧૪૮
સંતોકમા	૧૪૯
પૂર્ણિમાબહેન પકવાસા	૧૫૦
મંજુલાબહેન દવે	૧૫૦
સુભદ્રાબહેન ચીમનલાલ શ્રોફ	૧૫૧
ડૉ. ઉષાબહેન મહેતા	૧૫૧
વિદ્યાબેન શાહ	૧૫૨
વસુબહેન ભટ્ટ	૧૫૩
ડૉ. સુશીલાબેન શેઠ	૧૫૩
સરોજબેન પાઠક	૧૫૩

ચંદ્રકળાબેન મોદી	૧૫૪
આચાર્યાશ્રી ચંદનાસૂરિજી	૧૫૪
તારાબહેન શાહ	૧૫૫
ઈલાબહેન પાઠક	૧૫૬
ઉષાબહેન જાની	૧૫૬
મીઝાબેન ભટ્ટ	૧૫૭
ઈલાબહેન ભટ્ટ	૧૫૭
જ્યોતિબહેન વ્યાસ	૧૫૮
વર્ષાબેન અડાલજી	૧૫૮
અનુબેન ઠક્કર	૧૫૯
લતાબહેન દેસાઈ	૧૫૯

ઊર્મિબહેન પરીખ	૧૬૦
હર્ષદા રાવલ	૧૬૦
આશા પારેખ	૧૬૦
ડૉ. આમ્રપાલી મરચન્ટ	૧૬૧
મલ્લિકા સારાભાઈ	૧૬૧
ઈન્દિરા બેટીજી	૧૬૨
પ્રીતિ સેનગુપ્તા	૧૬૨
ગીતાબહેન દવે	૧૬૨
હાંસબાઈમા	૧૬૩
સ્વ. ઊર્મિલાબેન ગિરધરલાલ	૧૬૩

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

● **રાષ્ટ્રીય ચેતનાના સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ શ્રી જયશ્રીબેન મનસુખલાલ કોટેયા**

દેવચંદભાઈ ઉત્તમચંદ પારેખ	૧૬૬
જગજીવનદાસ નારાયણ મહેતા	૧૬૬
મગનલાલ ખુશાલચંદ ગાંધી	૧૬૬
નારણદાસ ગાંધી	૧૬૬
ડો. જીવરાજ મહેતા	૧૬૭
ગોપાળદાસ અંબાઈદાસ દેસાઈ	૧૬૭
ભીખાભાઈ યુનીલાલ શાહ	૧૬૭
છગનભાઈ નથુભાઈ જોષી	૧૬૮
બળવંતરાય ગોપાલજી મહેતા	૧૬૮

પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી	૧૬૮
જેઠાલાલભાઈ જોશી	૧૬૮
જાદવજીભાઈ કેશવજી મોદી	૧૬૯
દશરાબહેન મ. શુક્લ	૧૬૯
ઉછરંગરાય નવલશંકર ઢેબર	૧૬૯
પુષ્પાબહેન જ. મહેતા	૧૭૦
ચંપકલાલ પ્રેમચંદ વોરા	૧૭૦
નાગરદાસ લક્ષ્મીચંદ દોશી	૧૭૦
પુરુષોત્તમ નારણદાસ ગાંધી	૧૭૦

સરલાબહેન શંભુશંકર ત્રિવેદી	૧૭૧
કાંતિલાલ મણિલાલ શાહ	૧૭૧
કનુભાઈ નારણદાસ ગાંધી	૧૭૧
સુમિત્રાબહેન હ. ભટ્ટ	૧૭૧
નરસિંહભાઈ ગો. ગોંધિયા	૧૭૨
વજુભાઈ ફૂલશંકર વ્યાસ	૧૭૨
લલ્લુભાઈ મોતીચંદ શેઠ	૧૭૨

વિભાગ ૨

માંગલિક ધર્મ દર્શન

● **જૈન શ્રમણસંઘની પ્રબુદ્ધ પ્રતિભાઓ સંપાદક**

પૂ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી	૧૭૫
પૂ. શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિજી મ.	૧૭૬
પૂ. શ્રી મણિવિજયજી દાદા	૧૭૭
પૂ. શ્રી બુદ્ધિવિજયજી મ.	૧૭૮
પૂ. શ્રી મુક્તિવિજયજી મ.	૧૭૮
પૂ. શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મ.	૧૭૯
પૂ. આ. શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી મ.	૧૮૦
પૂ. શ્રી મોહનલાલજી મ.	૧૮૨
પૂ. શ્રી કુશળચંદ્રજી મ.	૧૮૩
પૂ. શ્રી ઝવેરસાગરજી મ.	૧૮૪
પૂ. આ. શ્રી સિદ્ધિસૂરિજી મ.	૧૮૫
પૂ. ઉપા. વીરવિજયજી મ.	૧૮૬
પૂ. આ. શ્રી કમલસૂરિજી મ.	૧૮૭
પૂ. આ. શ્રી વલ્લભસૂરિજી મ.	૧૮૮

પૂ. આ. શ્રી નેમિસૂરિજી મ.	૧૮૯
પૂ. આ. શ્રી દાનસૂરિજી મ.	૧૯૧
પૂ. આ. શ્રી આનંદસાગરસૂરિજી મ.	૧૯૨
પૂ. આ. શ્રી નીતિસૂરિજી મ.	૧૯૩
પૂ. આ. શ્રી કેસરસૂરિજી મ.	૧૯૪
પૂ. આ. શ્રી પ્રેમસૂરિજી મ.	૧૯૫
પૂ. આ. શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજી મ.	૨૦૦
પૂ. આ. શ્રી ભક્તિસૂરિજી મ.	૨૦૧
પૂ. આ. શ્રી માણિક્યસાગરસૂરિજી મ.	૨૦૨
પૂ. આ. શ્રી મેઘસૂરિજી મ.	૨૦૩
પૂ. આ. શ્રી લબ્ધિસૂરિજી મ.	૨૦૪
પૂ. આ. શ્રી કનકસૂરિજી મ.	૨૦૫
પૂ. આ. શ્રી વિજ્ઞાનસૂરિજી મ.	૨૦૭
પૂ. આ. શ્રી મનોહરસૂરિજી મ.	૨૦૮

પૂ. આ. શ્રી કીર્તિસાગરસૂરિજી મ.	૨૦૯
પૂ. આ. શ્રી રામચંદ્રસૂરિજી મ.	૨૦૯
પૂ. શ્રી દર્શનવિજયજી મ.	૨૧૧
પૂ. આ. શ્રી ચંદ્રસાગરસૂરિજી મ.	૨૧૨
પૂ. આ. શ્રી અમૃતસૂરિજી મ.	૨૧૩
પૂ. આ. શ્રી લાવણ્યસૂરિજી મ.	૨૧૪
પૂ. આ. શ્રી કસ્તૂરસૂરિજી મ.	૨૧૫
પૂ. આ. શ્રી ચંદ્રસૂરિજી મ.	૨૧૭
પૂ. આ. શ્રી યશોદેવસૂરિજી મ.	૨૧૮
પૂ. આ. શ્રી શાંતિવિમલસૂરિજી મ.	૨૧૯
પૂ. આ. શ્રી હેમસાગરસૂરિજી મ.	૨૨૨
પૂ. આ. શ્રી દેવેન્દ્રસાગરસૂરિજી મ.	૨૨૩
પૂ. આ. શ્રી દર્શનસાગરસૂરિજી મ.	૨૨૫
પૂ. આ. શ્રી જિનકાંતિસાગરસૂરિજી મ.	૨૨૬

વ્યક્તિનું નામ	પૃ. નં.	વ્યક્તિનું નામ	પૃ. નં.	વ્યક્તિનું નામ	પૃ. નં.
પૂ. આ.શ્રી સૂર્યોદયસાગરજી મ.	૨૨૬	પૂ. આ.શ્રી ઓમકારસૂરિજી મ.	૨૩૨/૧૦	પૂ. આ.શ્રી પ્રભાકરસૂરિજી મ.	૨૩૨/૩૪
પૂ. પં.શ્રી ભદ્રકરવિજયજી મ.	૨૨૭	પૂ. આ.શ્રી ભુવનભાનુસૂરિજી મ	૨૩૨/૧૧	પૂ. આ.શ્રી પદ્મસાગરસૂરિજી મ.	૨૩૨/૩૫
પૂ. ઉપા.શ્રી ધર્મસાગરજી મ.	૨૨૮	પૂ. પં.શ્રી પદ્મવિજયજી મ.	૨૩૨/૧૬	પૂ. આ.શ્રી ધનેશ્વરસૂરિજી મ.	૨૩૨/૩૬
પૂ. આ.શ્રી દેવસૂરિજી મ.	૨૨૯	પૂ. આ.શ્રી રંગસૂરિજી મ.	૨૩૨/૨૧	પૂ. આ.શ્રી જયકુંજરસૂરિજી મ.	૨૩૨/૩૭
પૂ. આ.શ્રી ધર્મધુરંધરસૂરિજી મ.	૨૩૧	પૂ. આ.શ્રી કેલાસસાગરસૂરિજી મ	૨૩૨/૨૨	પૂ. આ.શ્રી પૂર્ણચંદ્રસૂરિજી મ.	૨૩૨/૩૮
પૂ. પં.શ્રી અભયસાગરજી મ.	૨૩૨/૧	પૂ. આ.શ્રી સુબોધસાગરસૂરિજી મ	૨૩૨/૨૩	પૂ. આ.શ્રી મુક્તિપ્રભસૂરિજી મ.	૨૩૨/૩૯
પૂ. આ.શ્રી વિબુધપ્રભસૂરિજી મ	૨૩૨/૩	પૂ. આ.શ્રી કુંદકુંદસૂરિજી મ.	૨૩૨/૨૪	પૂ. આ.શ્રી પદ્મસૂરિજી મ.	૨૩૨/૪૦
પૂ. આ.શ્રી મુક્તિચંદ્રસૂરિ મ.	૨૩૨/૩	પૂ. આ.શ્રી મનોહરકીર્તિ- સાગરસૂરિજી મ.	૨૩૨/૨૫	પૂ. આ.શ્રી કલાપૂર્ણસૂરિજી મ.	૨૩૨/૪૧
પૂ. આ.શ્રી ત્રિલોચનસૂરિજી મ.	૨૩૨/૪	પૂ. આ.શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજી મ.	૨૩૨/૨૫	પૂ. આ.શ્રી હેમભૂષણસૂરિજી મ.	૨૩૨/૪૩
પૂ. આ.શ્રી જિનેન્દ્રસૂરિજી મ.	૨૩૨/૫	પૂ. આ.શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજી મ	૨૩૨/૨૮	પૂ. આ.શ્રી પદ્મમનસૂરિજી મ.	૨૩૨/૪૪
પૂ. આ.શ્રી મહોદયસૂરિજી મ.	૨૩૨/૬	પૂ. આ.શ્રી જયઘોષસૂરિજી મ.	૨૩૨/૨૮	પૂ. મુ.શ્રી મહાસેનવિજયજી મ.	૨૩૨/૪૫
પૂ. આ.શ્રી હિમાંશુસૂરિજી મ.	૨૩૨/૬	પૂ. આ.શ્રી જિતેન્દ્રસૂરિજી મ.	૨૩૨/૩૧	પૂ. ઉપા.શ્રી મણિપ્રભસાગરજી મ	૨૩૨/૪૬
પૂ. આ.શ્રી રાજતિલકસૂરિજી મ.	૨૩૨/૮	પૂ. આ.શ્રી જયશેખરસૂરિજી મ.	૨૩૨/૩૨	પૂ. મુ.શ્રી જયભૂષણવિજયજી મ.	૨૩૨/૪૭
પૂ. આ.શ્રી પ્રભવચંદ્રસૂરિજી મ.	૨૩૨/૧૦	પૂ. આ.શ્રી ગુણરત્નસૂરિજી મ.	૨૩૨/૩૨	પૂ. મુનિશ્રી ચંદ્રયશસૂરિજી મ.	૨૩૨/૪૭

● બૃહદ્ ગુજરાતનાં ક્રેટલાંક સંતરત્નો

ડો. નિરંજન રાજયગુરુ

અમરબાઈ	૨૩૪
આણદાબાવા	૨૩૪
ઈસરદાસજી	૨૩૫
ઉગારામજી	૨૩૫
ક્રોયાભગત	૨૩૫
કોલવા ભક્ત	૨૩૫
ખીમસાહેબ	૨૩૫
ગંગા સતી	૨૩૫
ગીગાભગત	૨૩૬
ગીગારામજી	૨૩૬
ગુણાતીતાનંદસ્વામી	૨૩૬
ગેબીનાથ	૨૩૬
ગેમલદાસ	૨૩૬
જલારામ	૨૩૬
જીવણદાસજી	૨૩૭
દાસી જીવણ	૨૩૭
જેસલપીર	૨૩૭
ત્રિકમસાહેબ	૨૩૭

મુંડિયાસ્વામી	૨૩૮
દયાનંદ સરસ્વતી	૨૩૮
દવારામ	૨૩૮
દાના ભગત	૨૩૮
દેવાનંદ સ્વામી	૨૩૮
દેવાયત પંડિત	૨૩૯
દેશળ ભગત	૨૩૯
નરસિંહ મહેતા	૨૩૯
નાથજીબાપુ	૨૩૯
નીલકંઠદાસજી	૨૪૦
નિ જુલાનંદસ્વામી	૨૪૦
પ્રાણનાથસ્વામી	૨૪૦
પ્રેમસાહેબ	૨૪૦
પ્રેમાનંદસ્વામી	૨૪૦
બજરંગદાસ બાપુ	૨૪૦
બાલકસાહેબ	૨૪૦
બાળકદાસજી	૨૪૧
બ્રહ્માનંદ સ્વામી	૨૪૧

ભાણ સાહેબ	૨૪૧
ભોજાભગત	૨૪૧
મુક્તાનંદસ્વામી	૨૪૧
મૂળદાસજી	૨૪૧
મેકરણ ડાડા	૨૪૧
મોરારસાહેબ	૨૪૨
રવિ સાહેબ	૨૪૨
લાલજી મહારાજ	૨૪૨
લોયણ	૨૪૨
વેલાબાવા	૨૪૩
વીસામણભગત	૨૪૩
ષષ્ટમદાસજી	૨૪૩
સવા ભગત	૨૪૩
સવૈયાનાથ	૨૪૩
સહજાનંદસ્વામી	૨૪૪
હોથી	૨૪૪

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

● સંસ્કૃતિના ઉપદેષ્ટા સિદ્ધપુરુષો **ડો. નવીનચંદ્ર ત્રિવેદી**

નરસિંહ મહેતા	૨૪૬	પૂ. મોટા	૨૫૨	પૂ. સચ્ચિદાનંદજી	૨૬૧
મીરાંબાઈ	૨૪૭	ત્રિશુ અખંડઆનંદ	૨૫૩	પૂ. નર્મદાનંદજી મહારાજ	૨૬૨
અખા ભગત	૨૪૭	પૂ. સંતરામ મહારાજ	૨૫૪	પૂ. જશભાઈ 'સાહેબ'	૨૬૩
પ્રીતમદાસ	૨૪૮	પૂ. સ્વામી કૃષ્ણાનંદ	૨૫૫	આશારામબાપુ	૨૬૩
જલારામ બાપા	૨૪૯	મુનિ અમરેન્દ્રજી મહારાજ	૨૫૭	અવિચલદાસજી મહારાજ	૨૬૫
દાદૂ દયાળ	૨૪૯	દાદા ભગવાન	૨૫૮	રમેશભાઈ ઓઝા (પૂ. ભાઈ)	૨૬૫
રંગ અવધૂતજી	૨૫૦	પાંડુરંગશાસ્ત્રી આઠવલે	૨૫૯	ડોંગરેજી મહારાજ	૨૬૬
પૂનિત મહારાજ	૨૫૧	મહાત્મા યોગેશ્વરજી	૨૬૦	ગોપાલદાસજી	૨૬૮

● સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના જ્યોતિર્ધરો **શ્રી ગોરદનદાસ સોરઠિયા**

સ્વામી શ્રી સહજાનંદ	૨૭૨	શ્રી બ્રહ્માનંદ સ્વામી	૨૭૫	શ્રી પ્રેમાનંદ સ્વામી	૨૭૮
શ્રી રામાનંદ સ્વામી મ.	૨૭૩	શ્રી નિત્યાનંદસ્વામી	૨૭૬	શ્રી આધારાનંદ સ્વામી	૨૭૮
શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મ.	૨૭૪	શ્રીશુકાનંદ સ્વામી	૨૭૬	શ્રી ભૂમાનંદસ્વામી	૨૭૯
શ્રી રઘુવીરજી મ.	૨૭૪	શ્રીમુકુંદાનંદ વર્ણી	૨૭૭	શ્રી દેવાનંદસ્વામી	૨૭૯
શ્રી મુક્તાનંદસ્વામી	૨૭૪	શ્રીગુણાતીતાનંદ સ્વામી	૨૭૭	શ્રી મંજુકેશાનંદસ્વામી	૨૭૯
શ્રી ગોપાલાનંદ સ્વામી	૨૭૫	શ્રી નિષ્કુલાનંદ સ્વામી	૨૭૭		

● તટકાલીન સમાજના સંસ્કારદાતાઓ **શ્રી મનસુખલાલ સાવલિયા**

સંત ભોજાભગત	૨૮૨	લાલદાસ સ્વામી	૨૮૫	જેઠા મહારાજ જ્યોતિષી	૨૯૦
દાસી જીવણ	૨૮૩	લવજી ભગત	૨૮૭	ઝવેર માસ્તર	૨૯૧
લક્ષ્મણ ભગત	૨૮૪	પ્રજ્ઞાયજ્ઞ કવિ હંસ	૨૮૮	ધીરજલાલ સાવલિયા	૨૯૨

❁ પ્રકાંડ દર્શનશાસ્ત્રીઓ **રાજુલ દવે**

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી	૨૯૬	પંડિત સુખલાલજી	૩૦૦	મકરંદ દવે	૩૦૪
ઈસ્હારામ દેસાઈ	૨૯૭	પંડિત બેચરદાસજી	૩૦૧	ફાધર વાલેસ	૩૦૫
મણિલાલ નભુભાઈ	૨૯૮	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૩૦૧	આ.શ્રી રત્નસુંદરસૂરિજી મ.	૩૦૫
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી	૨૯૮	ફીરોઝ દાવર	૩૦૨		
આનંદશંકર ધ્રુવ	૨૯૯	દલસુખભાઈ માલવણિયા	૩૦૨		

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

● લોકસંતો : દીપસ્તંભો

ડો. આર. ટી. સાવલિયા

સંત જીવણદાસ	૩૦૮
વાલમપીર	૩૦૮
સતુઆ બાવા	૩૦૯
ઢાંગર ભગત	૩૦૯

તેજા ભગત	૩૦૯
ધના ભગત	૩૦૯
ભગવાન ભગત	૩૧૦
શાસ્ત્રીસ્વામી	૩૧૦

કૃષ્ણ વલ્લભાચાર્યજી	૩૧૦
નાથાબાપા	૩૧૧

વિભાગ ૩

સાહિત્ય કલા વૈભવદર્શન

❀ લોક સંસ્કૃતિના મશાલચીઓ

શ્રી કેશુભાઈ બારોટ

જેસલ, તોરલ	૩૧૬
અસાઈત	૩૧૮
ભાલણ	૩૧૮
પચનાભ	૩૧૯
કબીર સાહેબ	૩૧૯
દેવાયત પંડિત	૩૨૧
લાખો, લોયણ	૩૨૧
ઈશરદાસ	૩૨૪
નાભાજી	૩૨૫
દુરસાજી આઢા	૩૨૬
નરહરદાસ (બીજા)	૩૨૮
રહીમ	૩૨૯
કવિ ગંગ	૩૩૨
કેશવદાસ	૩૩૩
રસખાન	૩૩૪
સ્વામી સુંદરદાસજી	૩૩૫
કવિ ભૂષણ	૩૩૬
કવિ પ્રેમાનંદ	૩૩૮
રત્નેશ્વર	૩૩૯
શામળ ભટ્ટ	૩૩૯
કનક કુશળજી	૩૪૧

કુંવર કુશલજી	૩૪૧
હમીરજી રત્નુ	૩૪૨
ભાણ સાહેબ	૩૪૩
કરણીદાનજી	૩૪૪
નરભેરામ	૩૪૭
રવિ સાહેબ	૩૪૭
ખીમ સાહેબ	૩૪૮
ત્રિકમ સાહેબ	૩૪૯
મહેરામણસિંહજી	૩૫૦
મોરાર સાહેબ	૩૫૨
દયારામ	૩૫૩
દીવાન રણછોડજી	૩૫૫
મીર મુરાદ	૩૫૭
કર્નલ જેમ્સ ટોડ	૩૫૮
કવિ સ્વરૂપદાસ	૩૫૯
કવિ રણછોડ	૩૬૦
સૂર્યમલ્લજી	૩૬૧
રણમલ અદા	૩૬૨
ફાર્બસ સાહેબ	૩૬૩
ગણેશપુરી	૩૬૫
કરશન બારોટ	૩૬૬

મુરારિદાન	૩૬૮
ગોવિંદ ગિલ્લાભાઈ	૩૬૮
રાજકવિ ગૌરીશંકર	૩૬૯
કવિ બોટાદકર	૩૭૦
કવિશ્રી કાન	૩૭૧
કવિ ભૂષરજી	૩૭૨
જીવાભાઈ (મસ્તકવિ)	૩૭૩
ગોકળદાસ રાયચૂરા	૩૭૪
દાસ સતાર શાહ	૩૭૫
માવદાનજી રત્નુ	૩૭૭
શંકરદાનજી	૩૭૮
દુલેરાય કારાણી	૩૭૯
મનુભાઈ ચુડાસમા	૩૮૧
શંભુપ્રસાદ દેસાઈ	૩૮૨
ગમુરાવ	૩૮૪
જયમલ પરમાર	૩૮૫
કાન (બીજા)	૩૮૬
પુષ્કરરાય ચંદરવાકર	૩૮૮
દોલત ભટ્ટ	૩૮૯
જોરાવરસિંહ જાદવ	૩૯૦
દાદુદાન	૩૯૧

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

● ગુજરાતી સાહિત્યના ગદ્યસ્વામીઓ અને આખ્યાનકારો પ્રો. જનાર્દન દવે

કવીશ્વર દલપતરામ	૩૯૬	બળવંતરાય ક. ઠાકોર	૩૯૯	‘ધૂમકેતુ’	૪૦૨
નર્મદ	૩૯૬	કવિ કાન્ત	૪૦૦	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૪૦૩
નવલરામ	૩૯૬	મહાત્મા ગાંધી	૪૦૦	વિષ્ણુભાઈ ર. ત્રિવેદી	૪૦૩
નંદશંકર	૩૯૭	કનૈયાલાલ મુનશી	૪૦૦	જયોતીન્દ્ર હ. દવે	૪૦૪
રમણભાઈ નીલકંઠ	૩૯૭	અનંતપ્રસાદજી વૈશ્રવ	૪૦૧	ઈશ્વર પેટલીકર	૪૦૪
ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	૩૯૮	શાંતિશંકર મહેતા	૪૦૧	પન્નાલાલ પટેલ	૪૦૫
કવિ ન્હાનાલાલ	૩૯૮	શ્રીમન્નથુરામ શર્માજી	૪૦૨	કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીજી	૪૦૫

● રંગરેખાના કલાવિદો શ્રી ગજેન્દ્રભાઈ શાહ

રવિશંકર રાવળ	૪૦૮	શાંતિ દવે	૪૨૦	અમિત અંબાલાલ	૪૨૯
રસિકલાલ પરીખ	૪૧૦	કનૈયાલાલ યાદવ	૪૨૧	વૃંદાવન સોલંકી	૪૨૯
સોમાલાલ શાહ	૪૧૧	દશરથ પટેલ	૪૨૧	મનુ પારેખ	૪૩૦
કનુ દેસાઈ	૪૧૨	ભૂપેન ખખ્ખર	૪૨૨	માધવી પારેખ	૪૩૦
શ્યાવક્ષ યાવડા	૪૧૩	માનસીંગ છારા	૪૨૨	ભૂપત લાડવા	૪૩૧
જગન્નાથ અહિવાસી	૪૧૩	પિરાજી સાગરા	૪૨૩	ભાનુભાઈ શાહ	૪૩૧
છગનલાલ જાદવ	૪૧૪	નટવર ભાવસાર	૪૨૪	રજનીકાંત પંચાલ	૪૩૨
મગનલાલ ત્રિવેદી	૪૧૫	હિંમત શાહ	૪૨૪	મનહર મકવાણા	૪૩૨
વાસુદેવ સ્માર્ત	૪૧૫	ગુલામ મહંમદ શેખ	૪૨૪	નટુ પરીખ	૪૩૨
કુમાર મંગલસિંહજી	૪૧૬	પદ્મુન્ન તન્ના	૪૨૫	નરેન્દ્ર અમીન	૪૩૩
સનત ઠાકર	૪૧૬	જયોતીન્દ્ર ભટ્ટ	૪૨૫	સી. ડી. મિસ્ત્રી	૪૩૩
ખોડીદાસ પરમાર	૪૧૭	હકુ શાહ	૪૨૬	સુરેશ શેઠ	૪૩૪
ભીખુભાઈ આચાર્ય	૪૧૮	રશ્મિ ખત્રી	૪૨૬	રમણિક ભાવસાર	૪૩૪
યજ્ઞેશ્વર શુક્લ	૪૧૮	જેરામ પટેલ	૪૨૭	બળવંતરાય જોષી	૪૩૪
શાંતિ શાહ	૪૧૮	મહેન્દ્ર પંડ્યા	૪૨૭	પ્રતાપસિંહ જાડેજા	૪૩૫
વજુભાઈ ભગત	૪૧૯	રાઘવ કનોરિયા	૪૨૭	અવિનાશ ઠાકર	૪૩૬
જગુભાઈ શાહ	૪૧૯	કનુ નાયક	૪૨૮	કિશોર વાળા	૪૩૬
ચંદ્ર ત્રિવેદી	૪૨૦	દિનેશ શાહ	૪૨૮	અશ્વીનકુમાર ભટ્ટ	૪૩૭
બંસીલાલ વર્મા	૪૨૦	શાંતિ પંચાલ	૪૨૮	કે. ટી. ગોહિલ	૪૩૭

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

● લોક સાહિત્યના કલાધરો

શ્રી કેશુભાઈ બારોટ

મેઘાણંદ ગઢવી	૪૪૧
પદ્મશ્રી દુલા કાગ	૪૪૩
કાનજી ભુટા બારોટ	૪૪૫
મેરુભા ગઢવી	૪૪૬
પીંગળશીભાઈ ગઢવી	૪૪૮
કનુભાઈ બારોટ	૪૫૦
હેમુ ગઢવી	૪૫૧
અભરામ ભગત	૪૫૪

અમરદાસ ખારાવાલા	૪૫૫
નારાયણ સ્વામી	૪૫૭
પ્રાણલાલ વ્યાસ	૪૫૭
દીવાળીબેન ભીલ	૪૫૮
કેશુભાઈ બારોટ	૪૫૯
પ્રફુલ દવે	૪૬૦
હેમંત ચૌહાણ	૪૬૧
ભીખુદાન ગઢવી	૪૬૨

દરબાર પૂજાવાળા	૪૬૨
જગમલ બારોટ	૪૬૩
અરવિંદ બારોટ	૪૬૪
નિરંજન પંડ્યા	૪૬૪
કરશન પઢિયાર	૪૬૪
પૂનમ બારોટ	૪૬૫
ભાસ્કર બારોટ	૪૬૬

❁ સંગીત રત્નો

શ્રી ધરમશીભાઈ શાહ

આદિત્યરામ	૪૬૯
ગંગાધર નારાયણરાવ	૪૬૯
ઓમકારનાથ	૪૭૦
ગોસ્વામી દ્વારકેશલાલજી	૪૭૦
દલસુખરામ ઠાકોર	૪૭૧
દયારામ	૪૭૧
નારાયણરાવ ખરે	૪૭૨
બૈજુ બાવરા	૪૭૨
ભાસ્કર બુવા બખલે	૪૭૩
વાડીલાલ નાયક	૪૭૩

વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કર	૪૭૪
સ્વામી વલ્લભદાસ	૪૭૫
હીરજીભાઈ ડોક્ટર	૪૭૫
મૃણાલિની સારાભાઈ	૪૭૬
કુમુદિની બહેન લાખિયા	૪૭૬
અંજલીબેન મેઢ	૪૭૬
સુંદરલાલ ગાંગાની	૪૭૬
શ્રીમતી જયુશીંગ મેનન	૪૭૬
બાબુભાઈ અંધારિયા	૪૭૬
યશવંત પુરોહિત	૪૭૭

બળવંતભાઈ ભટ્ટ	૪૭૭
ઈલાકી ઠાકોર	૪૭૭
સ્મિતા શાસ્ત્રી	૪૭૭
ઈના શાહ	૪૭૭
ભાસ્કર મેનન	૪૭૭
શ્રીમતી રમાકાન્ત	૪૭૭
ડાહ્યાલાલ શિવરામ	૪૭૮
વાસુદેવ ભોજક	૪૭૯
ગજાનન ઠાકોર	૪૮૦

❁ બૃહદ્ ગુજરાતના વિવેચકો

ડો. માલતીબેન નાયક

વિજયરાય વૈદ્ય	૪૮૨
વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૪૮૩
મનસુખલાલ ઝવેરી	૪૮૩
અર્નંતરાય રાવળ	૪૮૪
ઈશ્વરલાલ દવે	૪૮૫
યશવંત શુક્લ	૪૮૫

ધીરુભાઈ ઠાકર	૪૮૫
જયંત પાઠક	૪૮૬
નટવરલાલ પંડ્યા	૪૮૬
રમણલાલ જોષી	૪૮૭
જયંત કોઠારી	૪૮૭
પ્રમોદકુમાર પટેલ	૪૮૮

ચંદ્રકાંત શેઠ	૪૮૯
સુમન શાહ	૪૮૯
શિરીષ પંચાલ	૪૯૦
અન્ય વિવેચકો	૪૯૦

વિભાગ ૪

શિક્ષણ-સંસ્કાર અને સમાજના ઘડવૈયાઓ

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

● બહુમુખી પ્રતિભાઓ

ડો. ઉષાબેન રા. પાઠક

કર્મવીર ફૂલચન્દભાઈ	૪૯૪
ચમનભાઈ વૈષ્ણવ	૪૯૫
સ્વામી શિવાનંદજી	૪૯૭
લક્ષ્મીશંકર ના. પાઠક	૪૯૮
અમૃતલાલ શેઠ	૫૦૦
જોરસિંહભાઈ કવિ	૫૦૧
કસ્તૂરબહેન કવિ	૫૦૧
દેવીબહેન પટ્ટણી	૫૦૩

વજુભાઈ શાહ	૫૦૫
રતુભાઈ અદાણી	૫૦૭
ગુણવન્તરાય પુરોહિત	૫૧૦
વિકૃલ લક્ષ્મણ ફડકે	૫૧૨
નિર્મળાબહેન રામદાસ ગાંધી	૫૧૩
સ્વામી આનંદ	૫૧૪
નાનાભાઈ ભટ્ટ	૫૧૭
ગિજુભાઈ બધેકા	૫૧૯

જુગતરામ દવે	૫૨૩
મનુભાઈ પંચોળી	૫૨૫
રામનારાયણ ના. પાઠક	૫૨૮
નર્મદાબહેન પાઠક	૫૩૨
રામનારાયણ વિ. પાઠક	૫૩૫
સુન્દરમ્	૫૩૮
ઉમાશંકર જોષી	૫૪૧

● ગૌરવ પુરસ્કારથી વિભૂષિત મહાનુભાવો

—ભિપિનચંદ્ર તથા કિશોરચંદ્ર ત્રિવેદી

વિનોદચંદ્ર સી. શાહ	૫૪૯
દિનેશભાઈ શાહ	૫૫૦
જુબીન મહેતા	૫૫૦
ડી. સી. કોઠારી	૫૫૦
ડો. વર્ગીસ કુરિયન	૫૫૧
ડો. ઉપેન્દ્ર દેસાઈ	૫૫૧
મનુભાઈ ચંદેરિયા	૫૫૧
બાબુભાઈ દોશી	૫૫૨
ડો. જગદીશ ભગવતી	૫૫૨
રાવજીભાઈ પટેલ	૫૫૩
ગિરધારીલાલ મહેતા	૫૫૩
ડો. આઈ. જી. પટેલ	૫૫૩
ડો. હોમી એન. શેઠના	૫૫૩
ડો. નાનુભાઈ અમીન	૫૫૩
મફતલાલ મહેતા	૫૫૪
ડો. રાજેન્દ્ર વ્યાસ	૫૫૪

સ્વ. રૂબિન ડેવીડ	૫૫૪
ડો. દિનેશ પટેલ	૫૫૪
સામ પિત્રોડા	૫૫૫
બાલકૃષ્ણ દોશી	૫૫૫
ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૫૫૫
મણિલાલ દેસાઈ	૫૫૫
અરવિંદભાઈ બુચ	૫૫૫
ચિન્મય ઘારેખાન	૫૫૬
આશા પારેખ	૫૫૬
જે. એમ. ઠાકોર	૫૫૬
લતા પટેલ	૫૫૬
દર્શના ઝવેરી	૫૫૭
રામલાલ પરીખ	૫૫૭
દિનેશ ઓ. શાહ	૫૫૭
નાની પાલખીવાલા	૫૫૮
પ્રીતિ સેનગુપ્તા	૫૫૮

દિના પાઠક	૫૫૮
રોહિત મહેતા	૫૫૮
ડો. ફાતિમા મીર	૫૫૯
શ્રેણિક કસ્તૂરભાઈ	૫૫૯
મનુભાઈ માધવાણી	૫૫૯
પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય	૫૬૦
જગન મહેતા	૫૬૦
નટવર ગાંધી	૫૬૦
નટવર ઠક્કર	૫૬૧
ઈલાબહેન ભટ્ટ	૫૬૧
બી. જે. દીવાન	૫૬૧
કે.લાલ	૫૬૨
પ્રકાશ શાહ	૫૬૨
હીરાલાલ ભગવતી	૫૬૩
વિદ્યાબહેન શાહ	૫૬૩
નિરંજન શાહ	૫૬૪
નવનીત ધોળકિયા	૫૬૫

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

● પંદનીય હૃદયસ્પર્શી પ્રતિભાઓ

ડૉ. રમણલાલ સી. શાહ

બચુભાઈ રાવત	૫૬૮
પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા	૫૬૮
શીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ	૫૬૮
ચંદ્રવદન મહેતા	૫૬૮
વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	૫૬૮
ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા	૫૬૮
પંડિત ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૫૭૦
યજ્ઞેશભાઈ શુક્લ	૫૭૦

ઉમેદભાઈ મણિયાર	૫૭૦
મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા	૫૭૧
ભૃગુરાય અંજારિયા	૫૭૧
મૂળશંકર મો. ભટ્ટ	૫૭૧
મોહનલાલ મહેતા	૫૭૧
રંભાબહેન ગાંધી	૫૭૨
અમૃતલાલ યાજ્ઞિક	૫૭૨
ચંચળબહેન ટી. જી. શાહ	૫૭૨

વિજય મરચન્ટ	૫૭૨
ડૉ. શિવાનંદ અધ્વર્યુ	૫૭૩
હીરાબહેન પાઠક	૫૭૩
હંસાબહેન મહેતા	૫૭૪
કે. પી. શાહ	૫૭૪
હીરાલાલ કાપડિયા	૫૭૫
માનભાઈ ભટ્ટ	૫૭૫

● આદર્શ મૂલ્યોના પ્રવર્તનકારો

ડૉ. રસેશભાઈ જમીનદાર

મોહનલાલ કા. પંડ્યા	૫૭૭
રમણભાઈ ના. મહેતા	૫૭૮

ડૉ. હરિવલ્લભ. ભાયાણી	૫૮૦
વિમલભાઈ હીરાલાલ શાહ	૫૮૦

વજુભાઈ જટાશંકર દવે	૫૮૧
--------------------	-----

● ગુજરાતનાં કેટલાંક તેજસ્વી નક્ષત્રો

ડૉ. મહેશચંદ્ર પંડ્યા

પૂ. આ. દેવચંદ્રજી મહારાજ	૫૮૪
મહામતિ પ્રાણનાથજી	૫૮૪
તેજકુંવર (બાઈજુરાજ)	૫૮૪
લાલદાસ સ્વામી	૫૮૫

નવરંગ સ્વામી	૫૮૫
સંત બાલક સાહેબ	૫૮૫
મથુરાદાસ ગાંધી	૫૮૬
રમણલાલ સોની	૫૮૬

પૂનમચંદ પંડ્યા	૫૮૬
દિનેશ વાઘેલા	૫૮૭

● ગુજરાતી પત્રકારો : કટાર લેખકો

શ્રી નટવરલાલ એસ. શાહ

અમૃતલાલ શેઠ	૫૮૧
મીનુ બરજોરજી	૫૮૨
સોરાબજી કાપડિયા	૫૮૨
શાંતિકુમાર ભટ્ટ	૫૮૨
અમૃત ગંગર	૫૮૨
ડૉ. કલાબેન શાહ	૫૮૩

ગુણવંતભાઈ બરવાળિયા	૫૮૩
હરીન્દ્ર દવે	૫૮૪
ચંદુલાલ સેલારકા	૫૮૪
ડૉ. યશવંત ત્રિવેદી	૫૮૫
યાસીન દલાલ	૫૮૫
રમાકાન્ત જ્ઞાની	૫૮૫

સ્પર્શ દેસાઈ	૫૮૬
સુકુમાર ત્રિવેદી	૫૮૬
હેમરાજ શાહ	૫૮૬
એમ. ડી. દેવાણી	૫૮૭

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

● વિસ્મૃત પ્રતિભાઓનું પુણ્યસ્મરણ

ડો. કે. સી. બારોટ

પ્રા. એમ. એસ. કોમીસેરિયટ	૫૯૯	રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ	૬૦૧	મંગળદાસ કવિ	૬૦૩
દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	૬૦૦	સારંગ બારોટ	૬૦૨	પ્રવીણચંદ્ર યુ. બારોટ	૬૦૩
રત્નમણિરાવ જોટે	૬૦૦	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	૬૦૨	બળદેવભાઈ મોલિયા	૬૦૪
ડો. હરિપ્રસાદશાસ્ત્રી	૬૦૧	વાઘજીભાઈ બારોટ	૬૦૨		
ધીરા ભગત	૬૦૧	ચૂ. પુ. બારોટ	૬૦૩		

● ગુજરાતના પ્રખર સમાજ સુધારકો

ડો. પ્રફુલ્લાબેન જે. રાવલ

દુર્ગારામ મહેતાજી	૬૦૫	શ્રી કેપુશરો કાબરાજી	૬૦૭	ચીમનાબાઈ ગાયકવાડ	૬૦૮
બેચરદાસ લશ્કરી	૬૦૫	જમનાબાઈ સક્કઈ	૬૦૭	રંભાબેન ગણાત્રા	૬૦૮
મણિશંકર કીકાણી	૬૦૬	કૃષ્ણાગૌરી હીરાલાલ રાવલ	૬૦૭	ભક્તિલક્ષ્મીબેન ગો. દેસાઈ	૬૦૮
મહીપતરામ નીલકંઠ	૬૦૬	વિદ્યાગૌરીબેન રમણલાલ નીલકંઠ	૬૦૮	પુષ્પાબેન મહેતા	૬૦૮
પાર્વતીકુંવર મહીપતરામ	૬૦૬	શારદાબેન સુમંતરાય મહેતા	૬૦૮	હીરાબેન શેઠ	૬૦૮
શ્રી કરસનદાસ મૂળજી	૬૦૬	દીવાળીબેન ખંડેરિયા	૬૦૮	અરુણાબેન દેસાઈ	૬૧૦

● શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સમાજના નિર્માતાઓ

—ડો. બાબુભાઈ એમ. શાહ

પ્રા. કેશવરામ ક. શાસ્ત્રી	૬૧૨	ડો. શાંતિભાઈ દેસાઈ	૬૧૪	ડો. ભોગીલાલ સાંડેસરા	૬૧૫
મોહનભાઈ પટેલ	૬૧૨	ત્રિકમભાઈ ના. પટેલ	૬૧૪	રાજેન્દ્ર કેશવલાલ શાહ	૬૧૬
મુનિશ્રી જિનવિજયજી	૬૧૩	ચીનુભાઈ શાહ	૬૧૪	હેમંતકુમાર શાહ	૬૧૬
મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી	૬૧૩	જયંતિભાઈ ગજજર	૬૧૫	નિરંજનભાઈ ભગત	૬૧૬
જિતેન્દ્ર દેસાઈ	૬૧૩	શંભુપ્રસાદ જોશી	૬૧૫		

● સાહિત્ય સર્જક પ્રતિભાઓ

—કીર્તિદાબેન શાહ

શેઠ ચંદ્રકાંત ત્રિકમલાલ	૬૧૭	જોશી સુરેશ હરિપ્રસાદ	૬૨૦	શાહ શ્રેણિક સુમન્તલાલ	૬૨૨
પ્રજ્ઞારામ નરોત્તમ રાવળ	૬૧૮	ભટ્ટ વિનોદ જશવંતલાલા	૬૨૦	કુમારપાળ બાલાભાઈ દેસાઈ	૬૨૨
મણિયાર પ્રિયકાન્ત પ્રેમચન્દ	૬૧૮	અનિરુદ્ધ લાલજી બ્રહ્મભટ્ટ	૬૨૧	વ્યાસ સતીશ ધનશ્યામ	૬૨૨
ચૌધરી રઘુવીર દલસિંહ	૬૧૮	દેસાઈ લવકુમાર મહેન્દ્રકુમાર	૬૨૧	રૂપવાલા રતિલાલ મૂળચંદ	૬૨૩
ભગત નિરંજન નરહરિલાલ	૬૧૯	શ્રદ્ધા અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી	૬૨૧	શિરીષ જગજીવનદાસ પંચાલ	૬૨૩
પટેલ ભોળાભાઈ શંકરભાઈ	૬૧૯	મોદી ચીનુ ચંદુલાલ	૬૨૨	બોરીસાગર રતિલાલ મોહનલાલ	૬૨૩
દેસાઈ મોહનલાલ દલીચંદ	૬૨૦	દલાલ સુરેશ પુરુષોત્તમદાસ	૬૨૨		

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

● પુરાતત્વ જગતના તારલાઓ

ડો. આર. ટી. સાવલિયા

શ્રી વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય	૬૨૫
રા. બ. કાશીનાથ દીક્ષિત	૬૨૫
ડો. હીરાનંદ શાસ્ત્રી	૬૨૫
પં. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી	૬૨૬

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર	૬૨૬
હરિનારાયણ આચાર્ય	૬૨૬
હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી	૬૨૬
ગિરિજાશંકર આચાર્ય	૬૨૬

જયેન્દ્ર એમ. નાણાવટી	૬૨૭
પુરુષોત્તમ પ્રેમશંકર પંડ્યા	૬૨૭

● લોકસાહિત્યમાં જ્ઞાનદર્શી બારોટ કવિઓ

શ્રી કેશુભાઈ બારોટ

પુષ્પ અથવા પુંડ	૬૨૯
મહાકવિ ચંદ બારોટ	૬૨૯
સુરદાસ	૬૨૯
કવિ ગ્વાલ	૬૩૦
કવિ નરહરિ	૬૩૦
કવિ ગંગ	૬૩૦
બીરબલ	૬૩૦
કવિ વાઘસિંહ	૬૩૧

કવિ જયેષ્ઠાલાલ	૬૩૧
કવિ બિહારીલાલ	૬૩૧
કવિ કિશન	૬૩૧
કવિ ગિરધર	૬૩૧
કવિ ધનીરામ	૬૩૨
કવિ ચંદન	૬૩૨
કવિ નરસંગદાસ	૬૩૨
કવિ પ્રતાપ	૬૩૨

કવિ કુમારિલ ભટ્ટ	૬૩૨
કવિ ખુમાન	૬૩૨
કવિ ગોપ	૬૩૨
કવિ સીતારામ શર્મા	૬૩૩
પ્રહ્લાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૬૩૩
કવિ કાનજીજી	૬૩૩
કવિ ગમુરાવ	૬૩૩
કવિ કાન	૬૩૩

વિભાગ ૫

ગુણગર્વિલુ મહાજન

● મહાગુજરાતની યશગાથા

પ્રદીપ માધવાણી

યાત્રાધામો :	૬૩૭
ધર્મયુદ્ધો :	૬૩૭
ગુજરાતી ગૌરવથી ગાજતું	
મહારાષ્ટ્ર :	૬૩૮
મુંબઈમાં પ્રથમ ગુજરાતી :	૬૩૮
નવલખી પરિવાર :	૬૩૮
નવ કરોડ :	૬૩૮
માતાનું ગૌરવ : રાજાબાઈ ટાવર	૬૩૮
પ્રથમ નગરશેઠ :	૬૩૮

પ્રથમ કોમર્સ કોલેજની સ્થાપના	૬૩૮
ગુજરાતી દાનથી હોસ્પિટલો :	૬૩૮
યુનિવર્સિટીની સ્થાપના :	૬૩૮
સાગરસમ્રાટ સ્વ. રણમલ લાખા :	૬૩૮
કોલેજોની સ્થાપના :	૬૩૮
કાપડનગર :	૬૩૮
ઝવેરી બજારની જાહોજલાલી :	૬૩૮
મુંબઈમાં રસ્તાઓ અને ગુજરાતીઓનાં	
નામો :	૬૩૮

મુંબઈના ગુજરાતી નગરપતિઓ :	૬૪૦
લોહાણા પ્રતિભાઓને ઈલ્કાબો :	૬૪૦
ભાટિયા સમાજનો ભૂતકાળ :	૬૪૦
પેઢીઓથી પૂનામાં ગુજરાતીઓ :	૬૪૦
જે.પી. ત્રિવેદી અતિથિગૃહ	૬૪૦
ચમલ્કાર :	૬૪૦
ગુજરાતી ગવર્નરો :	૬૪૦
વીર નરરત્નોને ઈલ્કાબો :	૬૪૦
નામ રહે છે - નાણાં નહિ :	૬૪૧

વ્યક્તિનું નામ	પૃ. નં.	વ્યક્તિનું નામ	પૃ. નં.	વ્યક્તિનું નામ	પૃ. નં.
આકોલામાં ગુજરાતી સમાજ :	૬૪૧	ભારતીય સેનાનું વિજયદ્વાર -		દેસાઈ ખંડ :	૬૪૬
યવતમાલમાં આયુર્વેદ કોલેજ :	૬૪૧	વિજયવાડા	૬૪૩	ગુજરાતના પ્રથમ પત્રો :	૬૪૬
વિદર્ભનું વર્ધા :		નવજાગૃતિનો નાદ જગાવતું		પોંડીચેરીમાં ગુજરાતી સાહસ : વિશાળ	
ગાંધીજીની તપોભૂમિ	૬૪૧	નિઝામાબાદ :	૬૪૪	ખાંડના કારખાનાં :	૬૪૭
ભક્તિધામ અમરાવતી :	૬૪૧	ગુજરાતી ધરતીપુત્રો :	૬૪૪	સાહસના વિધાતા :	
ગોંદિયામાં સદ્ધર ગુજરાતી		કર્મવીર કુંવરજી વિશ્રામની		સ્વ. મૂળજીભાઈ માધવાણી :	૬૪૭
સંસ્થાઓ :	૬૪૧	ઉજ્જવળ ગાથા :	૬૪૪	મહારાષ્ટ્રના સાંગલીમાં	
ભંડારામાં ગુજરાતી દાનથી		દ્રાક્ષની દુનિયામાં ગુજરાતીઓ :	૬૪૪	રતનશી નગર :	૬૪૭
ચાલતી કોલેજ :	૬૪૧	સંસ્કૃતિ, સંપત્તિ, સમૃદ્ધિનો		ગુજરાતી ઉદારતાનું ગૌરવ :	
મધ્યપ્રદેશ : ગુજરાતીઓની		સુવર્ણ સંગમ : તામિલનાડુ	૬૪૪	મીરજ	૬૪૭
પ્રગતિ :	૬૪૧	આઝાદી પછીના રાજપાલો :	૬૪૪	કોલ્હાપુરના કર્મયોગી	
અખિલ ભારતને પ્રેરણા :	૬૪૨	પ્રતિષ્ઠિત પેઢીઓનો સુવર્ણકળશ :	૬૪૪	ગુજરાતીઓ :	૬૪૭
ગુજરાતી સેવકોને ઈલ્કાબો :	૬૪૨	ગુજરાતી શરીફ રતનલાલ દવે :	૬૪૪	સોલાપુરમાં મીલ	
વીર વિક્રમની ઈતિહાસ નગરી		અમર ગાયક કવિ ખબરદારની		ઉદ્યોગમાં ગુજરાતીઓ :	૬૪૭
ઉજ્જૈનમાં પણ ગુજરાતીઓ :	૬૪૨	અમરસ્મૃતિ :	૬૪૫	ઔરંગાબાદમાં ત્રણસો વર્ષ	
મન હોય તો માળવે જવાય :	૬૪૨	મદ્રાસના વિવિધક્ષેત્રમાં ગુજરાતી		જુની પેઢીઓ :	૬૪૭
ખંડવામાં ગુજરાતી નગરપતિ :	૬૪૨	ખમીર ઝળક્યું :	૬૪૫	ધૂળિયામાં ગુજરાતી તબીબો અને	
બુરહાનપુરમાં ગુજરાતીઓ	૬૪૨	દક્ષિણનું માંચેસ્ટર : દોઢ સદીનો		ધારાશાસ્ત્રીઓ :	૬૪૭
ગુજરાતીઓથી રોનક		ગુજરાતી વસવાટ	૬૪૫	યાત્રાધામ નાસિકમાં મંદિરો અને	
ધરાવતું રાયપુર :	૬૪૨	કન્યાકુમારીના ત્રિવેણી સાગરકાંઠા ઉપર		અન્નક્ષેત્રો :	૬૪૮
ગુજરાતી ભવનોથી શોભાયમાન		ગાંધી સ્મારક મંદિર :	૬૪૫	મહાજનો અને મહારથીઓ :	૬૪૮
રતલામ :	૬૪૩	ગુજરાતીઓની કર્મભૂમિ : કેરળ	૬૪૫	પ્રથમ ગુજરાતી પત્ર અને પત્રકાર	૬૪૮
સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનાં કેન્દ્રો :	૬૪૩	ધર્મ અને માનવતાનો સાદ :	૬૪૫	તેજસ્વી તંત્રીઓ :	૬૪૮
ગુજરાતી આલમની આગેફૂચ -		કોચીનમાં નગરશેઠનું ગૌરવ :	૬૪૫	દક્ષિણ ભારતમાં ગુજરાતીઓએ સર	
આંધ્રપ્રદેશ :	૬૪૩	કુબેરભંડારી પ્રદેશ : કર્ણાટક	૬૪૬	કરેલો અગરબત્તી ઉદ્યોગ :	૬૪૮
ભાગ્યવિધાતા ત્રિપુટી :		બેંગલોરના બડભાગી ગુજરાતીઓ	૬૪૬	પોંડિચેરીમાં ગુજરાતી સાહસ :	૬૪૮
ગુજરાતની યશકલગી	૬૪૩	ઉદ્યોગધામ :	૬૪૬	કર્ણાટકમાં ગુજરાતી સાહસ	૬૪૮
ગુજરાતી નગરપતિઓ :	૬૪૩	ત્રણ દાયકાની			
ભારતીય તવારીખનું એક		પ્રગતિશીલ તવારીખ :	૬૪૬		
સુવર્ણપૃષ્ઠ :	૬૪૩	સોપારીનું પિયર : મેંગલોર	૬૪૬		
કચ્છી સમાજનું સંગીન સંગઠન :	૬૪૩	હુલામણું હુબલી :	૬૪૬		

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

● આફ્રિકાની ભૂમિ ઉપરના ગુજરાતીઓ શ્રી કૃષ્ણકાંત વખારિયા-મિનાક્ષીબેન ઠાકર

● ગુર્જરધરાના દીવડાઓ

શ્રી બિપિનચંદ્ર ત્રિવેદી

સ્વ. શ્રી ખુશાલભાઈ કા. પટેલ	૬૫૬
સ્વ. ગુણવંતરાય મં. ભટ્ટ	૬૫૬
શ્રી હર્ષવદનભાઈ જે. શાહ	૬૫૭
પૂ. સ્વામી શ્રી યોગેશ્વરદેવજી	૬૫૮
ડૉ. રણજીતસિંહ સોલંકી	૬૫૮
પ્રથમ પગલું પાડનાર ગુજરાતીઓ	૬૫૮
જોરાવરસિંહ ગોહિલ	૬૫૮
નરહર ઠાકોર	૬૬૦
ગુજરાતના પનોતા પુત્રો-પારસીઓ	૬૬૦
કૈયાજી મીરાકાં	૬૬૦
કાબુલનો વેપાર જેમણે વિસ્તાર્યો	૬૬૦

અબ્રાહમ લિંકનની મુલાકાત લેતા	
બે ગુજરાતી પારસીઓ	૬૬૦
મુંબઈથી ખાપોલી સુધીની	
રેલવે તૈયાર કરનાર	૬૬૦
શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલ	૬૬૦
વિકલભાઈ પટેલ	૬૬૦
દુર્ગારામ મંછારામ દવે	૬૬૦
મહાકવિ પ્રેમાનંદ (વડોદરા)	૬૬૦
રણછોડભાઈ ઉદયરામ	૬૬૦
ભાઈ ધનકોર	૬૬૦
અરદેશર વાડિયા	૬૬૧

મહેરજી માદન	૬૬૧
શેઠ રતનજી વાચ્છાનું પંચાગ	૬૬૧
ડૉ. હોમી જહાંગીર ભાભા	૬૬૧
દારૂનિષેધનું પહેલું સામયિક	
કાઢનાર	૬૬૧
સાયકલ પર પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા	
કરનાર ગુજરાતી સાહસવીરો	૬૬૧
ડૉ. દારાશા નૌશેર વાડિયા	૬૬૨
ગુજરાતી રંગભૂમિનો પ્રારંભ	
કરનારા પારસીઓ	૬૬૩

● સ્વબળે ઊભરેલા ગરવા ગુજરાતી મહાનુભાવો

શ્રી નરેન્દ્ર પટેલ

યશવંત દોશી	૬૬૫
જનક શાહ	૬૬૫
કાન્તિ ભટ્ટ	૬૬૬
ચન્દ્રકાન્ત શાહ	૬૬૬

વાડીલાલ ડગલી	૬૬૬
દિનેશ ભટ્ટ	૬૬૭
ડૉ. મોહનભાઈ પટેલ	૬૬૮
બકુલ રાવલ	૬૬૮

લલ્લુભાઈ પટેલ	૬૬૮
જયંતિ એમ. દલાલ	૬૬૮
જશવંત મહેતા	૬૭૦

● બલિષ્ઠ મહાજન પરંપરા અને સાંપ્રત પ્રતિભાઓ શ્રીમતી માલતીબેન કે. શાહ

ખેમો દેદરાણી	૬૭૧
નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરી	૬૭૧
અનુપમા દેવી	૬૭૧
કુશળ નગરશેઠ લક્ષ્મીચંદ	૬૭૨
ખમીરવંત શ્રી ખુશાલચંદ શેઠ	૬૭૨
શ્રી નથુશા અને શ્રી વખતચંદ	૬૭૨
સેવાભાવી મણિભાઈ	૬૭૩
શ્રી ચીમનભાઈ લાલભાઈ અને	
કસ્તૂરભાઈ મણિભાઈ	૬૭૩

બાહોશ નગરશેઠ હેમાભાઈ	૬૭૩
દાનવીર નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ	૬૭૩
શ્રી કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા	૬૭૪
નગરશેઠ વખતચંદના વંશજો	૬૭૪
શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી	૬૭૪
શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ	૬૭૫
શ્રી ગુલાબચંદ દેવચંદ શેઠ	૬૭૫
ડૉ. નગીનભાઈ જી. શાહ	૬૭૬
શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજક	૬૭૬

શ્રી પ્રતાપભાઈ ભોગીલાલ શાહ	૬૭૭
શ્રી ઉત્તમભાઈ એન. મહેતા	૬૭૭
શ્રી ચીમનલાલ અમૃતલાલ શાહ	૬૭૭
શ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદ	૬૭૭
શ્રી પ્રેમચંદ રાયચંદ	૬૭૮
ધર્મરાજ શ્રી હેમરાજભાઈ ભીમશી	૬૭૮
શ્રી જયભિખુ	૬૭૮
શ્રી મેઘજીભાઈ પેથરાજ	૬૭૮
શ્રી ધીરુભાઈ અંબાણી	૬૮૦

વ્યક્તિનું નામ	પૃ. નં.	વ્યક્તિનું નામ	પૃ. નં.	વ્યક્તિનું નામ	પૃ. નં.
----------------	---------	----------------	---------	----------------	---------

● ઉદ્યોગપતિઓ, દાનવીરો, સમદર્શી સમાજ સેવકો

સંપાદક

કાન્તિલાલ લહેરચંદ શાહ	૬૮૨	ધીરજલાલ ટોકરશી કાપડિયા	૬૯૨	રવિલાલ લવજીભાઈ પારેખ	૭૧૦
કાન્તિલાલ સોમચંદ ગાંધી	૬૮૨	નાનજી કાલીદાસ મહેતા	૬૯૩	રાજેન્દ્રભાઈ દલાલ	૭૧૧
કિશોરભાઈ કોરડિયા	૬૮૩	નારણજી શામજી મોમાયા	૬૯૬	રાજેન્દ્રભાઈ કુંદનલાલ ઝવેરી	૭૧૩
સ્વ. ખીમજીભાઈ એચ. છોડા	૬૮૪	સ્વ. પ્રભુદાસ મોહનદાસ ગાંધી	૬૯૭	લાલજીભાઈ રા. જાંખરિયા	૭૧૩
ખીમચંદ છગનલાલ શાહ	૬૮૫	પ્રવીણચંદ્ર ફુલચંદ શાહ	૬૯૮	વેલજી દામોદર સોમૈયા	૭૧૪
સ્વ. શ્રી ખુમચંદ રતનચંદ શાહ	૬૮૫	પ્રેમજીભાઈ નાગસી શાહ	૬૯૯	શાંતિચંદ બાલુચંદ ઝવેરી	૭૧૪
ગગુભાઈ પુનશી સંધોઈ	૬૮૬	પોપટલાલ ધારશીભાઈ	૭૦૦	શિવુભાઈ લાઠિયા	૭૧૬
ચીનુભાઈ છગનલાલ શાહ	૬૮૬	અ.સૌ. સંઘવજા ઉજમબેન	૭૦૨	ડો. સવિતાદીદી મહેતા	૭૧૭
ચુનીભાઈ લક્ષ્મીચંદ	૬૮૮	બાગમલભાઈ લ. પરીખ	૭૦૩	સંતોકબા નાનજી કા. મહેતા	૭૧૯
ચંચળબહેન ચુ. લક્ષ્મીચંદ	૬૮૮	મહેન્દ્રભાઈ પી. મહેતા	૭૦૪	હરજીવન વેલજીભાઈ સોમૈયા	૭૨૦
જગજીવન માવજી કપાસી	૬૮૯	મણિલાલ બેચરદાસ શાહ	૭૦૫	સુરેશભાઈ કાન્તિલાલ શાહ	૭૨૧
જાદવજી સોમચંદ મહેતા	૬૮૯	સ્વ. માણેકલાલ સવાણી	૭૦૬	હરજીવનદાસ વિ. બારદાનવાલા	૭૨૨
ટોકરશી લાલજી કાપડિયા	૬૯૦	રતિલાલ મ. નાણાવટી	૭૦૭		
તુલસીદાસ રામજીભાઈ દાવડા	૬૯૧	રજનીકાંતભાઈ દેવડી	૭૦૮		

● ધર્મનિષ્ઠ પુણ્ય પ્રતિભાઓ

સંપાદક

અમૃતલાલ ભુદરભાઈ કોઠારી	૭૨૫	શારદાબેન ઉત્તમલાલ મહેતા	૭૩૭	મૂળીબા	૭૪૯
પૂ. સા. શ્રી ઉપશાંતશ્રીજી મ.	૭૨૬	સોમાભાઈ મણિલાલ	૭૩૮	કુમારપાળભાઈ વિ. શાહ	૭૫૧
કેશવલાલ મોહનલાલ શાહ	૭૨૭	સોહનલાલ મલુકચંદ પરિવાર	૭૩૯	સ્વ. સીતાબેન કાન્તિલાલ શાહ	૭૫૧
કાન્તિલાલ નગીનદાસ શાહ	૭૨૭	હરગોવિંદભાઈ વી. શાહ	૭૪૧	સ્વ. કાન્તિલાલ ભીખાલાલ શાહ	૭૫૨
કુબડિયા પરિવારનો ધર્મવૈભવ	૭૨૮	પ્રતાપી પુરુષોત્તમ પ્રદાન	૭૪૨	લહેરચંદ છોટાલાલ મહેતા	૭૫૨
પૂ. શ્રી ચરણતીર્થ મહારાજશ્રી	૭૨૯	પૂર્વજ્ઞોના સંસ્કારનો વારસો	૭૪૪	અનસુયાબેન મનુભાઈ શેઠ	૭૫૩
જયંતિલાલ વી. શાહ	૭૩૦	આરાધના ધામનું શુભ મંડાણ	૭૪૪	વૃજલાલ તારાચંદ મહેતા	૭૫૩
શાહ દલપતલાલ પ્રેમચંદ	૭૩૧	હાલારી વિશા ઓશવાળ		ચંપકલાલ ગીરધરલાલ મહેતા	૭૫૪
સ્વ. પંડિત પત્રાલાલ જ. ગાંધી	૭૩૨	પાંજરાપોળની સ્થાપના	૭૪૫	સુરતનું સુપ્રસિદ્ધ સંઘવી કુટુંબ	૭૫૪
ભેરમલજી હુકમચંદજી બાફના	૭૩૩	હાલારતીર્થનું નિર્માણ	૭૪૫	સ્વ. શાંતિલાલ જે. શાહ	૭૫૭
સ્વ. મધુરીબેન ચીમનલાલ શેઠ	૭૩૪	હાલારતીર્થનું ખાત મુહૂર્ત	૭૪૫		
મોતીભાઈ સરેમલજી	૭૩૫	અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા અનુષ્ઠાન	૭૪૬		
મંજુલાબેન મનુભાઈ શાહ	૭૩૫	વાઘજીભાઈનું સ્મૃતિ વર્ણન	૭૪૬		
વિમલભાઈ જીવરાજજી	૭૩૬	વાઘજીભાઈ નાંગપરા શાહ	૭૪૭		

વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં. વ્યક્તિનું નામ પૃ. નં.

✦ ગુજરાતમાં લાયન્સ, રોટરી અને સદ્વિચારના પ્રણેતાઓ

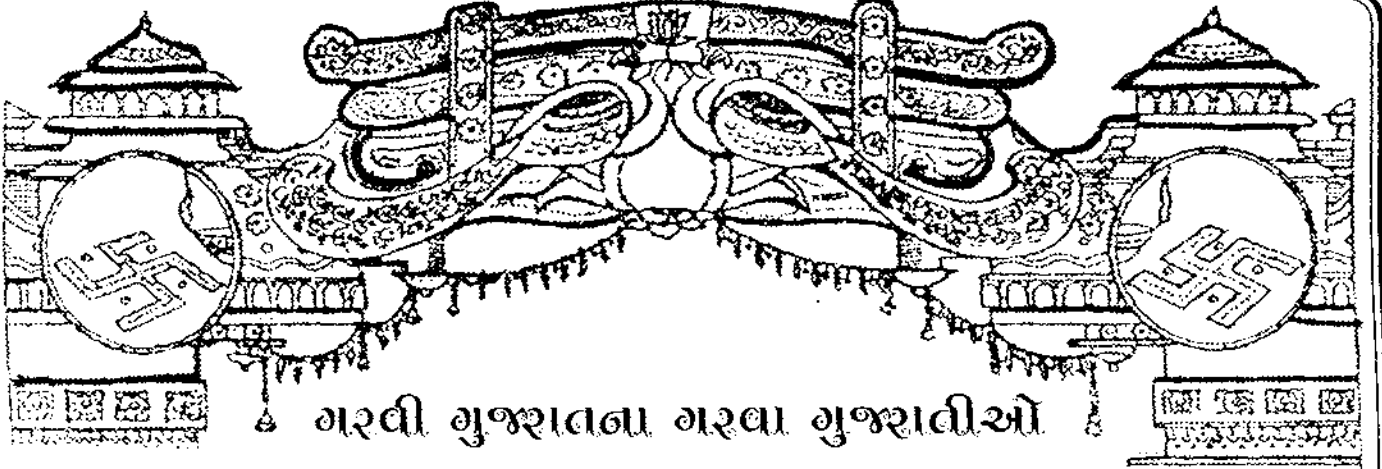
સંપાદક

સ્વ. શ્રી અનંતરાય હીરાચંદ	૭૬૫
અશોકભાઈ મધુસુદનભાઈ શાહ	૭૬૫
ઓધવજીભાઈ એલ. પોપટ	૭૬૬
કાંતિલાલ બાલચંદ પારેખ	૭૬૭
કાંતિલાલ એ. કામદાર (મદ્રાસ)	૭૬૭
કિશોરભાઈ અમુલખભાઈ શાહ	૭૬૮
કુમારપાળ બી. દેસાઈ	૭૮૨
ચંદ્રકાંત મુળચંદ શાહ	૭૬૮
સ્વ. ચંપકલાલ ગિ. મહેતા	૭૬૯
સી. એન. સંઘવી	૭૬૯
ચંપકલાલ ટી. ખોખર	૭૭૦
ચંદુલાલભાઈ ચંદભાઈ શાહ	૭૭૦

ચાણચંદ્ર ભોગીલાલ શાહ	૭૭૧
છોટાલાલ મણિલાલ શેઠ	૭૭૧
અ. સૌ. મયણાસુંદરી જ. મહેતા	૭૭૨
જશવંતભાઈ ચીમનલાલ શાહ	૭૭૨
જે. કે. સંઘવી	૭૭૨
જગદીશભાઈ શાંતિલાલ	૭૭૩
તલકચંદ કાનજીભાઈ વોરા	૭૭૪
શ્રી દિગ્વિજય બી. બદિયાણી	૭૭૪
શેઠ નંદલાલભાઈ દેવચંદભાઈ	૭૭૫
પ્રવીણચંદ્ર બાબુભાઈ શાહ	૭૭૫
માણેકલાલ કે. શાહ	૭૭૫
મોહનલાલ બેચરદાસ મહેતા	૭૭૬

શશીકાંતભાઈ મોહનલાલ મહેતા	૭૭૬
રમણિકલાલ સેજપાલ	૭૭૬
રસિકલાલ નારેયણિયા	૭૭૭
રામજીભાઈ મેઘજીભાઈ શાહ	૭૭૭
વિનયકુમાર અમૃતલાલ ઓઝા	૭૭૮
ડો. વિજયકુમાર નાઈક	૭૭૯
સાકળચંદ કા. પટેલ	૭૭૯
સુરેશભાઈ કોઠારી	૭૮૦
હરિહરભાઈ મણિભાઈ પટેલ	૭૮૧
હસમુખરાય વનમાળીદાસ મહેતા	૭૮૨
હરગોવિંદદાસ શામજીભાઈ તથા	
શ્રીમતિ હરકુંવરબેન હ. મહેતા	૭૮૨

ગરવી ગુજરાતના ગરવા ગુજરાતીઓ

(પ્રાસ્તવિક નોંધ)

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

કેટલીક વ્યક્તિઓ ભેખધારી હોય છે અને તેઓ જે ક્ષેત્ર કે વિષયમાં ઝંપલાવે છે એને જ પોતાનું જીવનલક્ષ્ય બનાવે છે, પોતાના આવા ભેખની પાછળ એ કોઈ દુન્યવી અવરોધ કે આર્થિક મુશ્કેલીઓના અવરોધને ગાંઠતા નથી. એમનું જીવન અને જગત એટલે એમનું કાર્ય. શ્રી નંદલાલ દેવલુક આવી એક ભેખધારી વ્યક્તિ છે જેણે સમાજને રાષ્ટ્ર, રાજ્ય, ધર્મ કે સંસ્કૃતિના વિરાટ ગ્રંથો આપવાનો સદૈવ પ્રયત્ન કર્યો છે. છેલ્લા સાડાત્રણ દાયકામાં ઓગણીસ ગ્રંથોનું સફળ સંપાદન કાર્ય કર્યું છે. આમાં વિશ્વથી માંડીને એશિયા, ભારત, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર કે છેક ગોહિલવાડ વિશે વિસ્તૃત સામગ્રીનું ચીવટભેર સંકલન કર્યું છે. એમણે એકત્રિત કરેલી એ સામગ્રીની પ્રમાણભૂતતા તેઓ પૂરી ચકાસે છે અને તેથી જ એમના વિરાટ માહિતી ગ્રંથો ઉપરાંત એમના ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિશેના ગ્રંથો પણ અત્યાસીને માટે મૂલ્યવાન માહિતીનો ભંડાર બની રહી છે. એમણે જૈનધર્મના શ્રમણ ભગવંતો અને શ્રેષ્ઠિયો વિશે ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યો છે તો ભગવાન મહાવીરના પદ્ધત ગુરુ ગૌતમસ્વામી અને યક્ષરાજશ્રી મણિભદ્રદેવ તથા શાસનદેવી પદ્માવતી દેવી વિશે ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા છે. એમનો આ વીસમો ગ્રંથ “બૃહદ ગુજરાત પ્રતિભા દર્શન” - આ ગ્રંથમાં એમણે

ઈતિહાસની તવારીખ આપી છે. ધર્મ, સાહિત્ય, કલા ક્ષેત્રે મહત્વનું પ્રદાન કરનારા વ્યક્તિ વિશેષોનો પરિચય આપ્યો છે. શિક્ષણ, સંસ્કાર અને સમાજના ઘડવૈયાઓની જીવનઝાંખી આલેખી છે. એમના પ્રત્યેક ગ્રંથની પાછળ એમના લાંબા સમયના પરિશ્રમનો હું સાક્ષી છું; વળી જે સમયે સાહિત્યના વાચનનો પ્રવાહ થોડો મંદ પડ્યો હોય અને તેમાં પણ આવા માહિતીપ્રદ ગ્રંથો પ્રગટ કરવા એ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું કામ હોય ત્યારે શ્રી નંદલાલ દેવલુકે સામા પૂરે તરવાનું સાહસ કર્યું છે. એમણે આપેલા વિપુલ માહિતી સભર ગ્રંથોનું પ્રકાશન ખર્ચ ઘણું હોય છે અને તેથી એમના આવા સાહસને બિરદાવવાનું મન થાય છે. “બૃહદ ગુજરાત પ્રતિભા દર્શન” દ્વારા એમણે ગુજરાતની જુદા જુદા ક્ષેત્રની પ્રતિભાઓનો પરિચય આપ્યો છે. ગુજરાતની પ્રતિભાની ખોજ કરીએ ત્યારે એના વિશિષ્ટ ઉન્મેષો તરફ દૈવિ દોડાવવી જોઈએ.

ગુજરાતનાં મૂળ અને કુળની પરંપરા ઘણી સુદૈર્ઘ અને સમૃદ્ધ છે. જેમ વૃક્ષને તેમ પ્રજાને પણ તેનાં મૂળિયાં હોય છે. વૃક્ષ જેમ દૂર દૂર સુધી પહોંચેલાં પોતાનાં મૂળિયાં વાટે પોષણ મેળવે છે. તેમ પ્રજા પણ તેના અતીતમાં ઊંડે સુધી વિસ્તરેલી તેની સાંસ્કૃતિક પરંપરા વાટે પ્રેરણા-પોષણ મેળવે છે. દરેક પ્રજાનું વ્યક્તિત્વ આવી પરંપરાથી ઘડાય છે - વિકસે છે. ગુજરાત, કનૈયાલાલ મુનશી કહે છે તેમ, જો એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ તરીકે પોતાનું આગવું સ્થાન સિદ્ધ કરી શક્યું હોય તો તેની ઉપર્યુક્ત સંસ્કાર પરંપરાને કારણે. કોઈ પણ મનુષ્યનો ચહેરોમહોરો, તેનું કદ, તેનો વાન, તેની પ્રકૃતિની નાનીમોટી ખાસિયતો - આ બધું આકસ્મિક હોતું નથી; તે એક સુદૈર્ઘ, સાતત્યપૂર્ણ અને સંકુલ સાંસ્કૃતિક પરંપરાની નીપજરૂપ હોય છે. ગુજરાતી માટેય આ સાચું છે.

ભૌગોલિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગુજરાત ભારતના નકશામાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. ભારતના સુદૈર્ઘ સાગરકિનારાનો ત્રીજો ભાગ ગુજરાત ધરાવે છે. ગુજરાતના ૨૫ જિલ્લાઓ પૈકી ૧૨ જિલ્લાઓ સાગરકિનારો ધરાવે છે. તેથી ગુજરાતીની એક ઓળખાણ

‘દરિયાલાલ’ની યે છે ! ગુજરાતનો સોળ સો કિલોમીટરનો સાગરકિનારો તેની સમૃદ્ધિનું તેમ તેનાં સાહસ-પરાક્રમોનું ઊગમસ્થાન તો બન્યો જ; તે સાથે તે અનેક વિદેશી પ્રજાઓને ભારત પ્રતિ આકર્ષવાનું નિમિત્ત પણ બની રહ્યો. લંકાની લાડીએ ઘોઘાના વરનું આકર્ષણ અનુભવેલું !

આ ગુજરાતના માનસમાં જ વિવેક-બૃહસ્પતિપણું, હિત-અહિત, સારું-નરસું બધું હેલામાં પરખી લે. તેની કોઠાસૂઝ પણ ગજબ. સમજણ દ્વારા સુખી થવાનો કીમિયો એને માનસવગો. ચતુરાઈ એની ચાલમાં, ઉદ્યમ અને કરકસર એના કામમાં. તેનાં ચારિત્ર્યબળનો આંક સારો એવો ઊંચો. ખડ્ગ ક્યારે ખેંચવું ને ઢાલ ક્યારે આડી ધરવી તેનો પાકો અંદાજ. એ રીતે શિર સાટેય નાકની નોક સાચવવામાં એ માને. કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના સિદ્ધહૈમમાં ટંકિલા દુહાઓ સાંભળીએ કે કચ્છ ને સૌરાષ્ટ્રની કસુંબલ રંગની રસધારાઓ ઝીલીએ કે તુરત જ ગુર્જરવીરનાં પોત અને પાણીનો તાગ મળી જાય છે. મામલો હોય વેપારવણજનો કે લડાઈનો - બેયમાં ગુજરાતી સીધો પાર ઊતરવાનો, કોઠાસૂઝ ને કૌવતના બળે; મહાજનરીતિની કાર્યપ્રણાલી ને સંઘ-સખાવતના બળે, ધર્મવીરતા, દયાવીરતા, દાનવીરતા ને ક્ષમાવીરતા - એ ચાર પાયા પર ગુર્જરવીરતા અડોલ અને અડીખમ રહી છે.

ગુજરાતની ભૂમિ પર અનેક પ્રજાઓ આવીને વસી છે અને આ ભૂમિ પર વસતી પ્રજાએ ધર્ષણ-સમન્વયની પ્રક્રિયા પણ અનુભવી છે. ગુજરાતની પ્રજાનાં બંધારણમાં અમુક મૂલ્યો વિશેષ જણાઈ આવે છે અને એને લીધે ગુજરાતની સંસ્કૃતિના પટ પર અહિંસા, જીવદયા અને સર્વધર્મ-સમભાવની ભાવનાની ભાત વિશેષ ઊપસી આવી છે. ગુજરાતને આ સંસ્કારોની ગળથૂથી ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકાથી મળેલી છે; એનીય પહેલાંથી આ સંસ્કારો મળ્યા હોવાનો સંભવ છે. અત્યારના પ્રજાજીવનમાં એકરસ બની ગયેલી દેખાતી આ કડુણાગામી સુકુમાર ભાવનાઓ સૈકાઓ પહેલાં આ પ્રદેશની વસતીના જીવનમાં ઓતપ્રોત બનીને સ્થિર થઈ ગઈ છે.

અહિંસાની ભાવનાનો એક વિશિષ્ટ અને વ્યવહારુ આધિકાર જ જીવદયા કે કડુણા છે. પોતાના નિમિત્તે ન કોઈને હણવું કે દુઃખ પહોંચાડવું એ અહિંસા; અને બીજાના ભલા ખાતર પોતાની જાત કે સર્વસ્વને ઘસી નાખવામાં આનંદ માનવો તે કડુણા : આમ અહિંસા અને કડુણા એકજ સિક્કાની બે બાજુ બની જાય છે. આથી આ બંને ભાવનાને સાથે જોવી એ જ યોગ્ય લેખાશે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૭૪-૨૩૭ના કાળમાં થયેલા દેવાનાંપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજ અશોકની ચૌદ આજ્ઞાઓ ગિરનારના “શૈલકણ” પર આલેખાયેલી છે.

આ શિલાલેખ એ ગુજરાતના ઈતિહાસની પહેલી ખીંટી છે, તો ગુજરાતનાં સંસ્કારબળોનો પ્રથમ આલેખ છે. આમાં પ્રાણીવધની મનાઈ ઉપરાંત પ્રાણી ધન જાળવવાની દરકાર પણ ઘણી બતાવાઈ છે. એક આજ્ઞામાં લખ્યું છે : “જ્યાં જ્યાં મનુષ્યોપયોગી અને પશુઉપયોગી ઔષધો ન હતાં ત્યાં ત્યાં તે મંગાવવામાં આવ્યાં અને રોપવામાં આવ્યાં. જ્યાં જ્યાં મૂળ અને ફળ નહોતાં ત્યાં ત્યાં તે મંગાવવામાં આવ્યાં અને રોપવામાં આવ્યાં. પશુ અને માણસના ઉપયોગ માટે રસ્તાઓ ઉપર ફૂવાઓ ખોદવવામાં આવ્યા.” આમાં માનવીની સાથે મૂંગાં પ્રાણીઓની પણ કેટલી બધી ખેવના રખાઈ છે? ગુજરાતે અહિંસા અને જીવદયાની ભાવના જીવનમાં અનુભવેલી, ઉતારેલી અને જીવી જાણેલી છે. પશુઓની માવજત કરવાની અને ખાસ કરીને ખોડાં ઢોરને સાચવવાની પ્રથાનાં મૂળ અહીં જન્મ્યાં છે. અત્યારની પાંજરાપોજની સંસ્થાનાં મૂળ પણ ગુજરાતમાં જ છે ને !

પણ આ તો બેએક હજાર વર્ષ પહેલાનાં, પ્રમાણમાં નજીકના ઈતિહાસયુગની વાત થઈ. ગુર્જરભૂમિને મળેલ અહિંસા, જીવદયા અને પ્રાણીરક્ષાની ઉત્કટ તેમજ સુભગ ભાવનાના ચીલા તો, ઈતિહાસયુગને વટાવીને ઈતિહાસયુગના છેક આરંભકાળ સુધી અથવા તો પ્રાગૈતિહાસિક સમયના છેલ્લા તબક્કારૂપ મહાભારતના યુદ્ધકાળ સુધી પહોંચે છે. જૈનધર્મના બાવીસમા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથ શ્રીકૃષ્ણના પિતરાઈ ભાઈ થતા હતા. પોતાનાં લગ્ન નિમિત્તે વધ માટે ભેગાં કરેલાં મૂંગાં પ્રાણીઓનો આર્તનાદ સાંભળીને નેમિકુમારે લગ્નનાં લીલા તોરણેથી પોતાનો રથ પાછો વાળી લઈને ગિરનારની ગહન ગુફાઓ અને ભયંકર અટવીઓમાં તપ, ત્યાગ, સંયમ અને તિતિક્ષાના માર્ગે વૈરાગ્યની સાધના કરવાનું મંજૂર રાખ્યું હતું. શ્રીકૃષ્ણનો પશુપ્રેમ પણ એટલો જ જાણીતો છે.

મહારાજા કુમારપાળની “અમારિ ઘોષણા” એ એક મોટી સાંસ્કૃતિક ઘોષણા છે. આમાં એ અશોક કરતાં એક ડગલું આગળ વધે છે. આ વિશે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય એમના “દ્વયાશ્રય” કાવ્યમાં નોંધે છે : “એણે કસાઈઓથી થતી તથા શિકારીઓ દ્વારા થતી હિંસા બંધ કરી, દેવતાઓને મળતા બકરાઓનાં બલિ પણ બંધ કર્યાં અને માંસાદિના વેચાણથી જેમની આજિવિકા ચાલતી હતી તેમની આજિવિકા બંધ થતાં તેઓને રાજાએ ત્રણ વર્ષનું ધાન્ય આપ્યું.” ગુજરાતની પ્રજામાં દરેક અનાચાર પ્રત્યે સામાન્ય રીતે જોવા મળતી તિરસ્કારવૃત્તિ માટે આપણે આ રાજવીને શ્રી સહજાનંદ સ્વામી સાથે સંભારવો પડે.

આ અહિંસા અને જીવદયાની ભાવના ગુજરાતની પ્રજાના હૃદયમાં સૈકાઓ સુધી ઘૂંટાતી રહેલી છે એટલું જ નહીં, વ્યવહારમાં પણ ઊતરી છે. આ પ્રદેશની એક વિભૂતિ ગાંધીજીએ તો અહિંસાની ભૂમિકા પર જ સ્વાતંત્ર્યનું આંદોલન જગાવ્યું. અહિંસા અને વીરતા

એ બે બાબતોને કેટલાક વિરોધી માનતા હતા; પણ ગાંધીજીએ આ તથાકથિત વિરોધી બાબતોને ભેગી કરી એક નવું બળ જન્માવ્યું. અહિંસાથી ભરેલી વીરતાથી યુદ્ધ ખેલવાના નવા જ પાઠ ગાંધીજીએ શીખવ્યા. બળવંતરાય ઠાકોરે આ ભાવનાને યોગ્ય રીતે બિરદાવી છે-

“છે જંગ સાત્વિક બળો પ્રકટાવવાનો ચારિત્ર્ય સૌમ્ય વ્રત સાધુ ખિલવવાનો.”

સામા પર ધા કર્યા વિના જીતવાનો ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીરનો પ્રયોગ ગાંધીજીએ કરી બતાવ્યો. ખરેખર તો આખીય ગુજરાતની અહિંસા અને કરુણામય સંસ્કૃતિનું સત્ત્વ ગાંધીજી સાંગોપાંગ વ્યવહારમાં ઉતારે છે અને આથી એમની સિદ્ધિ ગુજરાતના સત્ત્વનું સામર્થ્ય અને ખમીર પુરવાર કરે છે. આમ અશોકના શિલાલેખમાંની ધર્માજ્ઞાનો કોતરાઈ તો દેશના ઘણા ખૂણામાં, પણ તે ઊગી તો ગુજરાતના જીવનમાં જ.

સંસ્કૃત માનવનો એક બીજો પુરુષાર્થ છે પરસ્પરનાં વિચારો, વલણો અને માન્યતાઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા કેળવવાનો. ગુજરાતમાં આવી પરધર્મ કે પરપ્રજા પ્રત્યેની સહિષ્ણુતા વ્યાપક રૂપે જોવા મળે છે. સંજ્ઞાના સિદ્ધુ રાજાએ પારસીઓને આપેલા આશ્રય અને તેમને વસવાટ કાજે આપેલી જમીનનો બનાવ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો એક મહાન બનાવ ગણાય. આવી રીતે પરધર્મીને પોતાની સાથમાં વસવાટ આપ્યાના દાખલા ઇતિહાસમાં વિરલ છે. ગુજરાતની અહિંસામાંથી ગાંધીજીએ એક સાત્વિક બળ ઊભું કર્યું, તો ગુજરાતની સહિષ્ણુતામાંથી ગાંધીજીએ જગતને “વ્યાપક ધર્મભાવના”નો વિચાર આપ્યો. પણ તાજેતરમાં બનેલી ઘટનાઓએ ગુજરાતની સહિષ્ણુતા વિશે કેટલાક પ્રશ્નાર્થો ઊભા કર્યા છે.

સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ ઇતિહાસમાં જોઈ શકાય છે. આપણી સંસ્કારિતાની સ્થિરતા કે પ્રગતિની છાપ ઇતિહાસમાં, ભલે જુદે રૂપે પણ આવિર્ભાવ પામે છે. ઘણીવાર તો વિશિષ્ટ વ્યક્તિનાં કાર્યોમાં સંસ્કૃતિમાં આગવાં તત્ત્વોનું વિકસન કે પ્રફુલ્લન જોવા મળે છે. આમ ઇતિહાસ એ સંસ્કૃતિના વ્યક્તિત્વને ઘડનારું બળ છે. જેમ માનવીને એની આસપાસની પ્રકૃતિ પણ માનવીઘડ્યા ઘાટ ધારણા કરે છે. આથી ગુજરાતના વ્યક્તિત્વને જોવા માટે જે જે ભૂમિવિભાગોએ એના વ્યક્તિત્વને ઘડવામાં ફાળો આપ્યો છે તે જોવા ઘટે - પછી ભલેને આજે એ ગુજરાતની રાજકીય સીમાની બહાર હોય. આ માટે અત્યારે રાજસ્થાનમાં આવેલ ત્રિન્નમાલ કે શ્રીમાલને પણ જોવું ઘટે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિના અભ્યાસીએ ગુજરાત એટલે ૨૦.૫ થી ૨૪.૦ ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૯.૨ થી ૭૪.૯ પૂર્વ રેખાંશ સુધીનો પ્રદેશ નહીં, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સહિતનો પશ્ચિમ-સિંદુસ્તાનનો ભાગ એવી વ્યાપક વ્યાખ્યા આપવી પડશે.

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં સુબદ્ધ સીમાડા, ફળદ્રુપ જમીન, લાંબો, થોડાંક બંદરોવાળો કિનારો, નિયમિત આવતું ચોમાસું અને સમશીતોષ્ણ આબોહવા જેવા ભૌગોલિક સંયોગોએ પણ કેટલોક ભાગ ભજવ્યો છે. ગુજરાતનો સાગરકાંઠો એ એની એક ભૌગોલિક વિશેષતા છે અને એ સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં મહત્ત્વનું બળ છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં ગુજરાતની ધરતી પર રહેલી નાગ પ્રજાની સમુદ્રયાનની વૃત્તિ અને વાણિજ્યવૃત્તિમાં આનું પગેરું શોધવાના પ્રયત્નો થયા છે. વળી પ્રાચીન ગુજરાતને પરદેશ સાથે રાજકીય સંબંધો કરતાં વ્યાપારી સંબંધો વિશેષ હતા. આજે પણ ગુજરાતીઓ એમના વેપારકૌશલ અને વ્યવહારઝીણવટ માટે જાણીતા છે. અત્યારે તો સિંદનું ભાગ્યે જ એવું કોઈ ગામ હશે જ્યાં ગુજરાતી વાણિજ્ય અર્થે વસવાટ કરતો ન હોય ! ગુજરાતના વેપારીઓ કુનેહબાજ પણ ખરા. ગંભૂય (ગાંભૂ) ગામનો ઠક્કુર નિન્નય, જગડૂશા, સમરસિંહ, શાંતિદાસ ઝવેરી અને દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી મુસલમાનોએ તોડેલાં જૈન મંદિરોના જિર્ણોધ્ધારનું ખર્ચ મેળવવાની વગ ધરાવતા અમદાવાદના નગરશેઠના દાખલા મળે છે. આમ સમુદ્રે આપણી વાણિજ્યવૃત્તિ ખીલવી; આ વાણિજ્યે આપણામાં સમાધાનવૃત્તિ આણી.

ગુજરાતની સમાધાનપ્રિય અને કલેશથી કંટાળવાની વૃત્તિને લીધે ગુજરાતમાં જેટલાં મહાજનો ખીલ્યાં છે તેટલાં બીજે ક્યાંય ખીલ્યાં નથી. આ મહાજનસંસ્થા ગુજરાતનું એક નોંધપાત્ર સંસ્કૃતિબળ છે. એનું ગૌરવ છે. સંઘબળનો ભારે મહિમા આ સંસ્થામાં જોવાય છે. કેટલીક વાર રાજસત્તા જે કામ લાંબા ગાળે, મોટા ખર્ચે ને મનસંતોષે કરી શકતી નથી, તે કામ આ સંસ્થા અલ્પ સમય અને દ્રવ્યથી બંને પક્ષના સંતોષ સાથે પૂરું કરે છે. મહાજનોએ ઘણા વખત સુધી પરદેશીઓને વેપારમાં પેસવા દીધા નહોતા, કોમી વેરઝેર પર કાબૂ રાખ્યો હતો ને સ્વચ્છંદ રાજસત્તાઓને નાથવાના પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. સામાજિક અને વ્યાવહારિક નિયમો પણ મહાજને ઘડીને પળાવ્યા હતા. મહાજનો વેપાર ઉપર વેરા નાખતા, લાગા મૂકતા ને દંડ પણ કરતા. સુતાર-લુહારનાં મહાજનોથી લઈને મિલમાલિકોનું મહાજન આજે પણ જોવા મળે છે. ગાંધીજીએ તો “મજૂર મહાજન”ને જન્મ આપી ઔદ્યોગિક દુનિયામાં એક નવો દાખલો બેસાડ્યો છે.

ગુજરાત પાસે વહાણવટાની ગૌરવશાળી પરંપરા હતી. ભારતનો લગભગ ત્રીજા ભાગનો સાગરકાંઠો ધરાવતા ગુજરાતમાં ભરૂચ,

સોપારા, ખંભાત, દારકા, રાયપુર (માંડવી બંદર), સોમનાથ, સૂરત વગેરે સાગરસાહસો અને પરદેશી સમૃદ્ધિથી છલકાતાં બંદરો હતાં. સોળમી સદીમાં રાણી એલિઝાબેથે અકબર બાદશાહને પત્ર લખ્યો તેમાં અકબરને ખંભાતનો શહેનશાહ કહ્યો હતો. સમગ્ર હિંદનો સમ્રાટ ગુજરાતના એક બંદરને લીધે વિદેશમાં ઓળખાય તે બંદરની જાહોજલાલી સૂચવે છે. કચ્છના નામવાઓ પોતાની કાબેલિયતથી દૂર-દેશાવરમાં ડંકો વગાડતા. આજે આપણે દરિયા તરફ પીઠ કરીને બેસી ગયા છીએ. ઇંગ્લેન્ડની કલ્પનાને જેમ દરિયો ઘડે છે તેવું ગુજરાતને માટે હવે નથી રહ્યું ! “લંકાની લાડી ને ધોધાને વર” એ વાત એક ઉક્તિરૂપે જ સચવાઈ રહી છે.

આમ વાણિજ્ય તરફનો ઝોક ને ઠરીકામ થવાની વૃત્તિને કારણે વીરત્વનો ઉદ્વેગ ઓછો થયો હોવાનો સંભવ ખરો. આથી જ કવિ નર્મદે “ગુજરાતીઓની સ્થિતિ”માં જોસ્સો અને શરીરબળ વધારી “દંડા લોહી”નું સુખ છોડી “ગરમ લોહીના સુખ”ને ભોગવવાની વાત કરી છે !

સાહસિક ગુજરાતીઓ જે દેશમાં જાય ત્યાંની પ્રજામાં તે બરોબર હળીમળીભળી જાય છે. જ્યાં જાય ત્યાં એમનું પોતીકું ગુજરાત ખડું કરી દેવાનીયે તેમની નોખી ખૂબી-ખાસિયત છે. જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી પહોંચ્યો ત્યાં ત્યાં એની પાછળ ગુજરાત પણ જાણે પહોંચ્યું છે. કવિ ખબરદારે સામિપ્રાય જ કહેલું : “જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.” ગુજરાતી જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાંનો થઈનેય પોતાની અસલિયત કેમ સાચવવી તે જાણે છે. ભલે તે પરદેશી ભાષા શીખે અને પરદેશમાં ખંત, ઉદ્યમ અને આપસૂઝથી આગળ વધે; પણ તે બરોબર જાણે છે કે પોતાની ભાષા તે પોતાની ભાષા. માનું દૂધ તે માનું દૂધ. પોતાની માતૃભાષા દ્વારા જ ગુજરાતી પોતાની અસલિયતને - એના પોતાપણાને - એની અસ્મિતાને પ્રગટ કરી શકે. દરેક પ્રજાની સાચી ઓળખ એની માતૃભાષા દ્વારા - વતનની પૂળમાંથી ફણગી ઊઠેલા શબ્દો દ્વારા - થાય છે. ગુજરાતીની સાચી ઓળખ તો ‘હું ગુર્જર ભારતવાસી’, ‘હું ગુર્જર વિશ્વપ્રવાસી’ અથવા ‘હું ગુર્જર વિશ્વનિવાસી’ - એ રીતની એની અનુભવોક્તિમાંથી થઈ શકે. ઉમાશંકરે માર્મિક રીતે પ્રશ્નોક્તિ કરેલી : ‘એ તે કેવો ગુજરાતી જે હો કેવળ ગુજરાતી ?’

ગુજરાતની સંસ્કૃતિ જૂના-નવાનો સુભગ સમન્વય કરતી વિકસી છે. પરંપરાને જાળવીને તે નિત્યનૂતન પરિબળોને ઝીલતી-જીવતી રહી છે. ગુજરાતી પ્રજાની જીવનરીતિમાંયે પરંપરાના સાતત્ય સાથે નવીનતાના સમુદાર સ્વીકારનો ભાવ સતત જળવાયેલો રહ્યો છે.

ગુજરાત એવી તીર્થભૂમિ છે, જેનું દ્વારિકાનાથ ને સોમનાથ બંનેયે વરણ કર્યું છે. જગદંબોનો ચાચર ચોક ગુજરાતણના દિલમાં દિલ્હીગોચર થાય છે. આ ગરબા-રાસની ભૂમિ છે તો આ સંઘવીઓ ને સત્યાગ્રહીઓની કૂચભૂમિયે છે. દ્વારિકા ને સોમનાથ જો તેનાં પ્રાચીન તીર્થો છે તો સાબરમતી આશ્રમ ને દાંડી તેનાં અર્વાચીન તીર્થો છે. ગુજરાત કૃષ્ણચંદ્રની કૌમુદીએ ઊજળો પ્રદેશ છે. તેને ગાંધીજીની જન્મભૂમિ તેમ જ કર્મભૂમિ બનવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું છે. ગાંધીજીની સ્વાતંત્ર્યયાત્રાનો શિવસંકલ્પ થયો ગુજરાતમાં અને વિદેશી શાસન સામે અહિંસક યુદ્ધનો પાંચજન્મ કૂકાયો તેય ગુજરાતમાં જ. સત્યાગ્રહમાંના અવશ્યભાવી એવા વિજયનું દર્શન કરાવનાર અને રાષ્ટ્રીય એકતાનો ઈલમ અજમાવનાર લોહપુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને ખમીર અને ખુમારીનાં ધાવણ પાયાં ગુજરાતે. સંસ્કૃતિ - ધર્મ, સમાજ, કેળવણી, સાહિત્ય, કલા, વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ, અર્થકારણ અને રાજકારણ-આવાં આવાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતનું પ્રદાન રચનાત્મક અને તેથી સત્વોજ્જવલ રહ્યું છે. યુદ્ધવ્યગ્ર વિશ્વને શાંતિનો સુધાસંદેશ આપનાર અવાજને ગુજરાત તરફથી સતત પ્રેરણા ને પુષ્ટિબળ મળતાં રહ્યાં છે.

સાગરપેટાળી ગુર્જરભૂમિ બહુરત્ના છે. અનેક બૌદ્ધિકો, વિજ્ઞાનીઓ, કલાકારો, સાહિત્યકારો, રમંતવીરો, દાનવીરો, સંસ્કારસેવકો ને શ્રેષ્ઠીઓથી, સાહસિકો ને સેનાનીઓથી, સંતો અને ભક્તોથી આ ધરતી સમૃદ્ધ છે. એની આ સમૃદ્ધિનો લાભ રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ અનેકોને સાંપડતો રહ્યો છે. ગુજરાત એ રીતે ઊજળું રહ્યું છે એનાં સપૂતો ને સન્નારીઓથી.

એવા સપૂતો અને સન્નારીઓનાં જીવનકાર્યની યશોજ્જવલ ગાથા આલેખતા આ માહિતીપૂર્ણ ગ્રંથને આવકારતાં આનંદ અનુભવું છું.

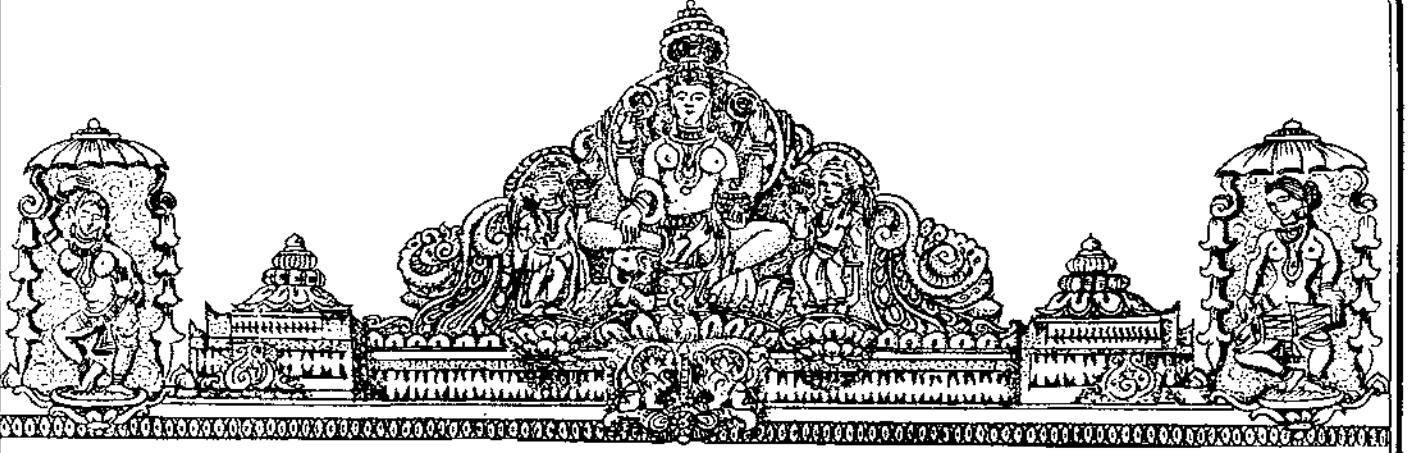
—કુમારપાળ દેસાઈ

અમદાવાદ

તા. ૨૪-૨-૨૦૦૩

પુણ્યથળ

—તંદલાલ દેવલુક

ભાવે કરું સ્તુતિવંદના

માતા સરસ્વતીજીને અંતરભાવથી નમસ્કાર કરું છું. દિવ્ય સ્વરૂપા અને રાજરાજેશ્વરી પદ્માવતીજી તમે પણ પરમ કલ્યાણકારી અને વિરાટ શક્તિસ્વરૂપા છો, તેથી તમને પણ વારંવાર નમસ્કાર કરી ઘટઘટમાં તમારું ધ્યાન ધરી, સ્તવના કરી વિશેષતયા તમારી અપાર કૃપા ઈચ્છું છું. આર્યાવર્તની આ પાવન ભૂમિ પર પ્રકૃષ્ટ પુણ્યનિધિ અને અખૂટ શક્તિના સ્વામી એવા વિશ્વવંદ્ય મહાપુરુષોનાં પુનિત પગલાં મંડાયાં. પોતાના પ્રકાશપુંજથી વિરાટ નભોમંડળને યોગરદમ ઝળહળતું રાખી આંતરશત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવનાર અનેક સંતવિભૂતિઓને પણ નમસ્કાર કરું છું.

સાદર સમર્પણ

ગુજરાત એટલે ગુણગર્વિલો અને રળિયામણો સુંદર પ્રદેશ. ગુજરાત એટલે વસુંધરાની રસાળ અને સદાકાળ ચેતનવંતી રહેતી પાંગરેલી સંસ્કૃતિવેલ. ગુજરાત એટલે વિશ્વભરમાં અત્યંત મહિમાસભર, સ્થાપત્યકળામાં અદ્ભુત એવાં મનોહર મંદિરોનું નગર, શત્રુંજય અને ગિરનાર જ્યાં અનંતા આત્માઓ સિદ્ધિ પદને પામ્યા છે. ગુજરાત એટલે વિશ્વ ઉદ્યાનનું પ્રકુલ્લ પુષ્પ. ગુજરાત એટલે કૃષ્ણ-સુદામા, હેમચંદ્ર-કુમારપાળ, ગાંધી-સરદાર, દયાનંદ-પ્રેમાનંદની પુણ્યભૂમિ. ગુજરાત એટલે સંતો અને સાધનાની ભૂમિ; સોમનાથ અને દ્વારકા, નરસિંહ મહેતાના વૈષ્ણવોનું ધમધમતું ભક્તિ કેન્દ્ર. ગુજરાત એટલે સહજાનંદની કર્મભૂમિ.

કવિ નાનાલાલે તેને “ગુણિયલ ગુજરાત” કહી છે. અર્વાચીનોમાં આઘ કવિ નર્મદે “જય જય ગરવી ગુજરાત” કહીને ભારોભાર આ ભૂમિનાં યશોગાન ગાયાં છે. કવિ ખબરદારે “જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત” એમ કહીને સદાકાળ ગુજરાતની આગવી પરંપરાનું યથોચિત ગૌરવભર્યું સન્માન કર્યું છે. આ કથન જેટલું ભાવવાહી છે એટલું જ ખરેખર વાસ્તવદર્શી પણ છે. સ્વ. રમણલાલ દેસાઈએ તો ભારપૂર્વક નોંધ્યું છે કે ગુજરાતને પોતાની સાથે જ રાખી ફરતો ગુજરાતી ગુજરાતના ગૌરવ અને સૌંદર્યના ગુણનો પ્રતિનિધિ છે.

કવિ ઉમાશંકરે “મળતાં મળી ગઈ મોંઘેરી ગુજરાત, ગુજરાત મોરી મોરી રે” એમ કહીને ગુજરાતની

વિશિષ્ટતાઓને બિરદાવી છે. ચંદ્રકાંત બક્ષીએ ગુજરાતની પ્રજાને જગતની મહાજાતિ કરીકે ગણાવી છે. જગતના મહાન ઈતિહાસકાર એચ. જી. વેલ્સે ગુજરાતની પ્રજાને જગતની સૌથી વધુ અહિંસક અને શાંત પ્રજા તરીકે ઓળખાવી છે.

નર્મદ અને મેઘાણી જેવી પ્રભાવક પ્રતિભાઓની યશસ્વી કલમે પંકાયેલા શૌર્યવંતા ગુજરાતના પાંચ કરોડ ગુજરાતીઓની લાક્ષણિકતા તો જુઓ ! સંપત્તિ અને કળા કૌશલ્ય, શૌર્ય અને પ્રેમ, ધર્મ અને કર્તવ્યનો જે ભૂમિમાં અદ્ભુત સુંદર સમન્વય જોવા મળ્યો; ક્યાંક સંતદર્શન અને શ્રવણસત્સંગ દ્વારા ધર્મપ્રેમ અને તપની સાધનાની છોળો ઊછળતી જોઈ, જે જીવનની કોઈ ઉચ્ચ ભૂમિકા તરફ લઈ જાય છે; ક્યાંક કરુણા અને માનવતાનો મહેરામણ ઊભરાતો જોવા મળ્યો; ક્યાંક પરાક્રમો અને વીરતાની વિપુલતાનાં દર્શન પ્રાપ્ત થયાં છે; ક્યાંક સાહસિકતા, નીડરતા અને દૃઢ મનોબળનો સાગર હિલોળતો નિરખવા મળ્યો; ક્યાંક કલ્યાણક પ્રવૃત્તિઓના શ્રેષ્ઠતમ કીર્તિમાન સ્થંભોસમાં દેવાલયો જોયાં, જેમાં ઈતિહાસની ધબકતી પ્રેરણાઓ માલુમ પડી. આ મંદિરો જ સમાજની ધરી છે. આ મંદિરો જ સદ્વિચારો અને સદાચારનાં સાચાં વિતરણ કેન્દ્રો છે. શાંતિ સંસ્કાર અને સંત સમાગમની ગંગોત્રી એ આ મંદિરો. સંસ્કૃતિના ઊંચા મૂલ્યોનું રક્ષણ કરનારા આ મંદિરો કલ્યાણના સદાવ્રતો બની રહ્યાં છે.

આ પ્રત્યેક ઘટનાપ્રસંગોમાં ગુર્જર સંસ્કૃતિના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું આબાદ દર્શન જોવા મળે છે. પ્રત્યેક વતનપ્રેમી ગુજરાતીના અંતરમાં એનું ચિરંતર સ્થાન હૃદયના ધડકનની જેમ ધડકે છે અને અપાર આત્મગૌરવ નિરંતર છવાયેલું જ રહે છે. આ વિચારધારાને સતત બળ અને પ્રેરણા આપવામાં શિક્ષણજગતના પ્રજ્ઞાવંતો ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ અને ડૉ. રસેશભાઈ જમીનદારનું વિશેષ પ્રદાન રહ્યું છે.

માનવીનાં જીવનમાં પથરાયેલા શુભ સાત્ત્વિક તત્ત્વોને પ્રમાણવાની એક નવી જ ક્ષિતિજ દોરીને માનવીય સંસ્કાર સૌરભની ગરિમા અને તેની સભાનતાનું રસદર્શન કરાવવાનો અમારો લાંબા સમયનો આ એક પ્રબળ થનગનાટ હતો. ૧૯૫૫ થી ૧૯૬૪ સુધીના ભાવનગર જિલ્લાના મારા જાહેર જીવન દરમ્યાન લેખન, વાંચન અને પત્રકારત્વના મારા શોખ અને રુચિને કારણે સ્વનામધન્ય એવા અનેક ભિષ્ગૂરત્તોનાં ચરિત્રોથી વાકેફ થતો રહ્યો.

સંયમસુવાસ વડે જેણે પોતાના તેજઝબકારાથી સમાજ અને રાષ્ટ્રને એક નવો જ રાહ બતાવ્યો એવા સંતમહાપુરુષોનો એક અતૂટ પ્રવાહ સતત જોવા મળ્યો. લલિતકળા, સાહિત્યથી જેણે પોતાનાં ઊર્ધ્વગામી જીવનની આત્મીયભાવે ઝાંખી કરાવી અને જેમના પુનિત સાનિધ્યે આ ધરતીની ગરિમાનું વિચારવલોણું મારા મનમંદિરમાં સતતપણે ધૂમતું રાખ્યું એવી આત્માની અનંત શક્તિઓમાં તદાકાર બની વિચરતી એવી સૌ પ્રતિભાઓની સારપનું સામૈયું કરવાનો હર્ષના આંસુંઓ સાથે આ એક ઉમદા પ્રયાસ છે તેમ સમજવું, કારણ છેલ્લા ચારેક દાયકામાં આશા, ઉમંગ અને અપૂર્વ ઉલ્લાસ સાથે મન ભરીને જે જે શુભ સૌંદર્ય જોયું, માણ્યું, અનુભવ્યું એ જ મારી આશા શ્રદ્ધાનું પ્રેરકબળ બની રહ્યું. મારી સમજણનો સૂર્યોદય લાવવામાં જૈન મુનિઓનો વિશેષ ફાળો રહ્યો છે. મારું આ અનુભવભાથું મારી જીવનમાંડણીમાં આજસુધી એક ધબકતી ચેતના બની રહ્યું. તેને આશા ઉત્સાહથી વાગોળવાનો આ પ્રકાશન દ્વારા શુભ અવસર મળ્યો છે ત્યારે એ સૌ હૃદયસ્પર્શી પ્રતિભાઓનાં માન-સન્માનને કંકુ ચોખાથી વધાવીએ, અહોભાવથી તેમના ઓવારણાં લઈએ અને ભાવોલ્લાસથી સૌને પ્રણમીએ.

“જય જય ગરવી ગુજરાત” આ પંક્તિએ ખરેખર તો ગુજરાતના મૃદુ કલેરવને ચિરંજીવિતા બક્ષી છે. હૈયાની સુવાસથી મધમધતા અનેક મહાપુરુષોએ જગતના ચોકમાં સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનાં, બિરાદરી અને પ્રેમનાં, તપ અને તેજનાં કિરણો પ્રસાર્યાં છે. જેની પાસેથી સ્ફૂર્તિ અને ચેતનાનું પુષ્કળ ભાથું મળી રહે તેવી ચારિત્ર્યસંપન્ન પ્રતિભાઓએ ચિંતન,

મનન દ્વારા અહીંની સંસ્કૃતિના સબળ સત્ત્વને સૌંદર્યમંડિત કર્યું છે. વીરતા અને શૌર્યતાની બનેલી રોમાંચક ઘટનાઓ વાંચતા અને સાંભળતાં મનના અનેક ભાવસ્પંદનોને ઝંકૃત કરી જાય છે. સરળતાની પ્રતિષ્ઠિત આવી પ્રતિભાઓનો સંગ, સહવાસ અને સથવારો આપણી પ્રચંડ તાકાત બની રહે છે. પ્રચંડ પુણ્યબળ હોય અને પરમની અપાર કૃપા હોય ત્યારે જ મહાપુરુષોનો સંગ ઊભો થાય છે. આ સંગતી જ ચૈતન્યનું સર્જન કરે છે અને ભાવુક માનવીને સમૃદ્ધિના શિખરે પહોંચાડે છે. પછી તો અનેકોનાં કરુણા, નીડરતા, વાત્સલ્ય આપણને સુખદ અનુભૂતિ કરાવી જાય છે, એ સનાતન સત્ય છે.

આવાં પ્રકાશનોથી વ્યક્તિમાં ધરબાયેલા પારસની સાચી ઓળખાણ થાય છે. સાંસ્કૃતિક ચેતનાનો આવિષ્કાર પણ આનાથી જ અનુભવાય છે. જીવનચેતનાનો વાસ્તવિક આનંદ પણ આવાં સર્જનો દ્વારા જ થાય છે. તેથી જ બૃહદ્ ગુજરાતની વિવિધક્ષેત્રની વિશિષ્ટ ગુણાનુરાગી પ્રતિભાઓનો પરિચયકોશ આપવાના એક સારગર્ભિત સાહસનો નમ્ર પ્રયાસ તો કર્યો, પણ આ બધી વંદનીય વિભૂતિઓને ન્યાય આપવા મારા જેવો માણસ નાનો અને ટૂંકો પડે. તેઓને ભાષાના શબ્દોથી શણગારવા કે વાણીના વૈભવથી વર્ણવવા પણ અશક્ય છે, પણ સમાજનું અમારા ઉપરનું ઋણ ફેડવા માટે જ આ નમ્ર પ્રયાસ હાથ ઉપર લીધો છે. આ કાર્યથી મનમોરલો નાચી ઊઠ્યો અને મારું આંતરવિશ્વ હંમેશા ઊર્મિ-આનંદના હિલ્લોળા લેતું રહ્યું, લાગણીનો સાગર ઊછળતો રહ્યો. આ કાર્યમાં અમદાવાદના રમણિકલાલ જયચંદ દલાલ અને તેમના સુપુત્ર પ્રોકેસર પરિમલભાઈ દલાલના પરિવારનો સહયોગ વર્ષો સુધી મળતો રહ્યો.

શમણાનો સાક્ષાત્કાર

ગ્રંથના વિશાળ વ્યાપ અને વણાટ સાથે ઘણાં વર્ષોથી એક પ્રબળ ઉત્કંઠા હતી. મનમાં એક મહત્વાકાંક્ષી આયોજન અંકિત થઈને સતત રમતું હતું. હૈયાનો ઉલ્લાસ પણ હતો. સૈકાઓ પૂર્વેની આ ધરતીની જાજરમાન અસ્મિતા અને ગરિમાને પ્રગટ કરવાનો અંતરમાં એક દૃઢ સંકલ્પ અને સોનેરી સોણલું હતું. આ શુભ મનોરથ સિદ્ધ થયાનો મનમાં આનંદ છે.

આ ગૌરવશાળી અસ્મિતાનું વિશુદ્ધ મૂળ તો તેનો અધ્યાત્મવાદ છે. તેના બળે જ આપણું મસ્તક ઉન્નત રહ્યું છે. ચૈતન્યશક્તિની વાસ્તવિક અસ્મિતા પણ આ અધ્યાત્મ જ છે, જેનાથી પરમને પામવાનું સરળ બની રહે છે. આ ગૂઢ વાત મારા મનમાં સુષુપ્ત ભાવે આજ સુધી નિહિત રહેલી છે. સાડા ત્રણ દાયકામાં અઢાર જેટલા માહિતીકોશ જેવા સ્મૃતિસંદર્ભગ્રંથોનું સફળ પ્રકાશન થઈ શક્યું તેમાં ભગવતીની અમારા ઉપરની કૃપા જ સમજું છું.

પૂરી સમજણ સાથે તથા અનેક તાણાવાણા વચ્ચે, માત્ર ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને રજૂ કરેલા વિશાળ ફલક ઉપરના આ બધા ગ્રંથો ગુજરાત અને બહારના ગ્રંથાલયોમાં ઉપયોગી બન્યા છે, તેથી મારા જીવનને કૃતાર્થ સમજું છું. આ વિશિષ્ટ સાહિત્યયાત્રા અમને આંતરિક જીવનમાં ડોકિયું કરવામાં નિમિત્ત બની. તેને જ જીવનફલશ્રુતિનો સાક્ષાત્કાર સમજી જીવનના આ વહેતા પ્રવાહમાંથી આપણે સૌ પ્રેરણાનાં બિંદુ પામીએ.

આ ગ્રંથયોજનાની પૂર્વ ભૂમિકા

કલાસ્થાપત્યના ધ્વજધારી સમા અને જગતની આઠમી અજાયબી સમાન શત્રુંજય - પાલીતાણા મારી જન્મભૂમિ. જ્ઞાતિએ બ્રહ્મભક્ત (બારોટ). પિતા ભગુભાઈ અને માતા સંતોકબા. આ ચૂસ્ત ધર્મધરાયણ માતાપિતાના પુણ્યબળે જ જીવનમાં કાંઈક પામ્યો છું. જન્મદાત્રી અને જન્મભૂમિને જ્યારે જ્યારે યાદ કરું છું ત્યારે ખરેખર

ભાવવિભોર બની જાઉં છું, કારણ માતા અને માતૃભૂમિ સ્વર્ગથી પણ વિશેષ છે.

શત્રુંજય અને તાલધ્વજગિરિની તળેટીમાં વિતાવેલા બાલ્યકાળના એ સોનેરી દિવસોમાં સાહિત્ય સરવાણીનાં જ્યાં પાન પીધાં, જ્યાંથી ધર્મસંસ્કૃતિના ઉમદા વિચારોથી પત્રકારત્વની મારી રુચિને બળ મળ્યું ત્યાંથી જ ભાતીગળ અસ્મિતાની આ ચિનગારી પ્રગટી. ભીષણ ગરીબીમાં ભલે અમારો ઉછેર થયો પણ અમે ધન્યભાગી કે સાધુસંતોનો પુણ્ય સંસર્ગ અને સંપર્ક બહુ નજીકથી અને તે પણ વારંવાર થતો રહ્યો. વાત્સલ્યના સાગર સમા અનેક પૂજ્યશ્રીઓએ અમારા ઉપર વરસાવેલા કરુણાના ધોધ અને અનુગ્રહના મંગલમેઘથી મારી દુનિયા અને મારા જીવનરંગો ક્રમે ક્રમે બદલાતા રહ્યા, જીવનની તડકી છાંયડી વચ્ચે પણ નવા નવા સંપર્કો થતા રહ્યા. વિશેષ કરીને મારી જીવનમાંડણીમાં રાષ્ટ્રીય વિચારધારા સાથે લાગણીના તંતુ બંધાયા એમાંથી જ પ્રેરક બળ સાંપડ્યું.

પ્રારબ્ધની રંગોળીમાં સેવા, સમર્પણના નિર્દોષ ભાવો ઘુંટાઈ ઘુંટાઈને ઘેરા બનતા હતા. સ્વરાજના ડંકા નિશાન વાગ્યા અને આઝાદીની ઉષા ઊગી ત્યારની આ બધી વાતો થઈ. પછી તો નવું નવું જાણવાસમજવા સંજોગોએ ચારી આપી, દેશભરમાં ઘણાં સ્થળોનું પરિભ્રમણ કર્યું. દિલ્હીમાં ભારતસેવકસમાજના રાષ્ટ્રીય સેમિનારોમાંથી પણ એક નવી તાજગી મળી. સંઘર્ષમય જીવનમાં થયેલો વિશાળકાય અનુભવ આ આયોજનમાં ભરપેટે કામ લાગ્યો. જગતમાં સફળ થયેલી વિભૂતિઓ પણ સંઘર્ષમય જીવનની વિશેષ હિમાયત કરે છે.

જેમનાં શરણમાં અને ચરણમાં શીશ નમાવવાનું મન થાય તેવી યશપુણ્ય પ્રતિભાઓના સ્મૃતિ અને સાંનિધ્ય જીવનઢાંચાને બદલાવી શકે છે એ વાત મારા મનમાં દૈઢ થતી ગઈ છે.

ઇતિહાસની તેજ કિરણાવલી : સંસ્કૃતિ શિલાલેખ :

ઇતિહાસ તો એક અરીસો છે. ભૂતકાળમાં બનેલા પ્રસંગોનું આબેહૂબ પ્રતિબિંબ એમાં ઝીલાતું હોય છે. કાળબળથી હંમેશાં ઇતિહાસનું સર્જન થાય છે, તેમાં તે સમયની જરૂરિયાતો પૂરી પાડનાર, દીર્ઘદૃષ્ટિથી ઇતિહાસનાં પરિબળોને પિછાણનાર, માનવસમાજ સમૃદ્ધિના ઉત્કૃષ્ટ સ્તર પર આવે તેવી મહેચ્છા ધરાવનાર વ્યક્તિઓનું જીવન ઘડતર થાય છે. ઇતિહાસ માત્ર રણસંગ્રામ કે યુદ્ધનો જ નથી હોતો, પણ સાહિત્ય, કળા, સ્થાપત્ય અને સર્જનશીલ પ્રવૃત્તિઓની પણ તવારીખ હોય છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી મળેલી સિદ્ધિઓ કે પ્રગતિની હરણકાળ એ યુદ્ધો કરતાં પણ ઉચ્ચ કોટીની માનવીય સાધના કહી શકાય.

ગુજરાતે મુત્સદીઓ, આધ્યાત્મિક ચિંતકો, ધર્મધુરંધરો અને સંસ્કારસ્વામીઓ આપ્યા તેમાં, ઇતિહાસ તો માત્ર પ્રેરણા અને ગૌરવનું કારણ તથા નિમિત્ત બની રહે છે. ઇસ્લામના ઉદય પછી ભારતના ઇતિહાસ સાથે ગુર્જર તવારીખે પણ કરવટ બદલી. ચોથી ફેબ્રુઆરી ઇ.સ. ૧૪૧૩ને શનિવારે સંવત ૧૪૬૯ના ફાગણ શુદ્ધ ચોથના દિવસે ખટ્ટ ગંજબક્ષ નામના સરખેજના એક મુસ્લિમ ઓલિયાની પ્રેરણાથી અમહમદશાના હાથે અમદાવાદની ભૂમિનો શિલાન્યાસ થયો. અમદાવાદ ગુજરાતનું પાટનગર બન્યું. તે પછી આ ભૂમિએ ઘણા બધા ચઢાવ-ઉતાર જોયા.

સૌલંકીયુગનું એ વખતનું ગુર્જર રાષ્ટ્ર એક સમયે પ્રથમ પંક્તિનું આદર્શ, સુખી અને સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર ગણાતું. પાટણ એનું પ્રમુખ વિદ્યાધામ હતું. પૂર્વવર્તી એવું એ આપણું ગુજરાત અનુપમ, અવનવા અને આગવા સંસ્કારોથી વિભૂષિત હતું. એ સમયમાં મહારાજા કુમારપાળે સાતસો જેટલા લલિયાઓ રાખેલા જેઓ સતત હેમચંદ્રાચાર્યજીના ગ્રંથોની પ્રતિલિપિઓ કર્યા કરતા. ભારતવર્ષના આ મહાન જૈનાચાર્યશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી અંગે પં. સુખલાલજીએ નોંધ્યું છે કે “દક્ષિણનાં પાંડિત્યરૂપ પૂર્વ-ઉત્તર મીમાંસાનો પહેલવહેલો ગંભીર આભાસ ગુજરાતને હેમચંદ્રાચાર્યજીએ

જ કરાવ્યો. તક્ષશિલા અને કાશ્મીરની વિદ્યાઓને ગુજરાતમાં લાવનાર આ હેમચંદ્રાચાર્ય જ હતા.” સત્તા અને પ્રતિષ્ઠાના ઉચ્ચ આસનને બિરાજવું એ શુભકર્મો સિવાય શક્ય નથી બનતું.

ઈતિહાસના ઘટના ક્રમમાં સ્વરાજ પહેલાંનું આપણા ગોહિલ રાજવીઓનાં શૌર્ય-પ્રતાપ સંબંધે રોમાંચક વાતો આપણા રાષ્ટ્રીય શાયર મેઘાણીજીએ ‘સૌરાષ્ટ્રનો રસધાર’માં મુક્ત મને નોંધી છે. લોકહૃદય સુધી પહોંચેલા કવિ કાગબાપુએ પણ ‘કાગવાણી’માં સુંદર જમાવટ કરી છે. આ ‘કાગવાણી’ પાંચ ભાગમાં પથરાયેલ છે. પ્રજાપાલનમાં ચિવટ અને કાળજી લેનારા જે કેટલાક રાજવીઓ કર્મશીલ હતા તેમાં વડોદરાના સયાજીરાવે, લોકહેયામાં વસેલા રાજકોટના લાખાજીરાજે અને ગોહિલના ભગવતસિંહજીએ પ્રજાઘડતરનું પાયાનું કામ કર્યું છે. કર્નલ જોરાવરસિંહ અને જનરલ રાજેન્દ્રસિંહજીએ સંરક્ષણક્ષેત્રે એક અનોખી યશગાથા રચી છે.

આપણે જેમ રાજવીઓ અને કુશળ કારભારીઓની રાજરમતના આટાપાટામાં તેમની પારંગતતા જોઈ, એ જ આગેવાનોને ધર્મભક્તિના માહોલમાં અને વિદ્યાવ્યાસંગના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પણ આપણે ઓળખ્યા. આ બધી વિગતો દ્વારા આ ગ્રંથમાં જ ઐતિહાસિક પ્રતિભાઓનું સુંદર રસદર્શન જૂનાગઢના ઈતિહાસપ્રેમી શ્રી પ્રદ્યુમ્નકુમાર ખાયરે કરાવ્યું છે.

પ્રજા અને રાજા વચ્ચેનો આદર્શ પ્રેમ અને વાત્સલ્યનું દૃષ્ટાંત જેવું રાજા રામનું છે એવું જ ભાવનગરના પ્રજાવત્સલ રાજવી શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીનું છે. પ્રજાએ તો હંમેશા તેમને દેવી ભક્તિભાવથી જ જોયા હતા. ગોહિલકુળભૂષણ ભાવનગરના આ નરેશે પદ્મ રાજાશાહી રાજ્યોમાંથી પોતાની રાજસત્તા પ્રેમથી પ્રજાને ચરણે ધરી દેવામાં ભારતના ઈતિહાસમાં પહેલ કરી. દરિયાદીલના આ દરબારનો એ ત્યાગ અસાધારણ અને વિરલ હતો. બ્રાહ્મીલ એટલે ભારત જેવો જ વિશાળ દેશ ત્યાંના એક ગામમાં મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીનું એક વિશાળ બાવલું મૂકવામાં આવ્યું છે જે તેમની ગાયો પરત્વેના પશુપ્રેમની પ્રતીતિ કરાવે છે. ગોહિલકુળના ગરવા ઈતિહાસનું છેલ્લું પ્રકરણ સોનેથી મઢીને સમાપ્ત કર્યું. મદ્રાસના ગવર્નર તરીકે પણ આ રાજર્ષિની સેવા નોંધપાત્ર હતી. આ પુણ્યપ્રતિભાની બહુ નજીક આવવાનો સુયોગ ઈ. સ. ૧૯૫૫માં આ ગ્રંથના સંપાદકને પણ સાંપડ્યો હતો. એ પ્રસંગ યાદગાર હતો.

ફરજિયાત શિક્ષણનું નક્કર કાર્ય આર્ષદૃષ્ટા અને લોકપ્રિય એવા વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. તેમની સ્મૃતિમાં ઠેર ઠેર મૂકાયેલાં પૂતળાંઓ આજે પણ પ્રેરણા આપે છે. વડોદરાની આજની સુંદરતા અને વિકાસનો યશ ગાયકવાડ સયાજીરાવ ત્રીજાને ફાળે જાય છે.

ઈતિહાસમાં ધર્મપ્રિય મંત્રીઓ અને આદર્શ દીવાનોની પરંપરા પણ એવી જ શોભાયમાન હતી. આ મંત્રીઓ વ્યવહારકુશળ અને વિનયશીલ હતા. વસ્તુપાલ, તેજપાલ જેવા નવરત્નોએ બનાવેલા બેનમૂન મંદિરો અને મૂર્તિઓ જોઈને આજે પણ દુનિયા દંગ રહી જાય છે. એમણે મસ્જિદો બંધાવી અને સોમનાથની પૂજા પણ કરી હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. એ બધું આંખને વારંવાર હરખાવે છે. હૃદયને ભાવાન્વિત કરી મૂકે છે. આચારધર્મની સુવાસ પ્રસરાવનારી પ્રતિભાઓએ જ આપણી ગરિમાને વધારી છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજે આજથી ૯૬ વર્ષ પહેલા પાંચ ગગનચૂંબી ભવ્ય શિખરબદ્ધ મંદિરોનું નિર્માણ કરી શ્રી અક્ષરપુરુષોત્તમ-શુદ્ધ ઉપાસનાનું પ્રવર્તન કર્યું હતું.

ભાવનગરના દીવાન ગગા ઓઝા, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, શામળદાસ મહેતા, જૂનાગઢના ગોકુળજી ઝાલા, ધ્રાંગધ્રાના મકનજી, મોરબીના કલ્યાણરામ, પોરબંદર-રાજકોટના કરમચંદ ગાંધી આ સૌની શાસનસેવા અજોડ

હતી, તેઓની શાસનશૈલી પ્રજાસુખરક અને લોકોપકારક હતી, કલ્યાણગામી હતી, તેઓની ધર્મમંડિત જીવનપ્રણાલી પણ કહેવાય છે કે અજોડ હતી. આ સૌની તેજસ્વીતા અને અમીરાતથી ઇતિહાસનાં પાનાં ખ્યાતિ પામ્યાં. નૃપતિઓ અને મંત્રીવરો ઉપરની લેખમાળમાં ડૉ. પંકજ દેસાઈએ પણ સારું એવું બયાન આપ્યું છે.

૧૯૪૭માં દેશ આઝાદ થયો. ૧૯૫૬ના નવેમ્બરમાં ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રના વિશાળ દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યની રચના થતાં ક્રાંતિકારી લોકનાયક ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકની આગેવાની નીચે મહાગુજરાત માટેની લડત લાંબી ચાલી, છેવટે દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યનું વિભાજન થયું અને ગુજરાત રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

૧૯૬૦ના મે મહિનાની પ્રથમ તારીખે ધન્ય પ્રભાતે, નૂતન ગુજરાત રાજ્યનો ઉદય થયો. સાબરમતીના તટ ઉપર ઐતિહાસિક ગાંધીઆશ્રમનાં પટાંગણમાં મિતભાષી, શાંતિપ્રિય અને નિર્લેપી લોકસેવક પૂ. રવિશંકર મહારાજના શુભ હસ્તે આજના ગુજરાત રાજ્યનો માણેકસ્થંભ રોપાયો, ઝળહળતું તોરણ બંધાયું, અનેક અરમાનો સાથે ગાંધીનગર ગુજરાતનું પાટનગર બન્યું.

૧૯૬૦ થી ૨૦૦૨ સુધીમાં ગુજરાત રાજ્યના મુખ્યમંત્રીઓ બનીને જે સુકાનીઓ ગુજરાતને મળ્યા તે નામોને પણ યાદ કરીએ. જીવરાજભાઈ મહેતા, બળવંતભાઈ મહેતા, હિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, ઘનશ્યામભાઈ ઓઝા, ચીમનભાઈ પટેલ, બાબુભાઈ પટેલ, માધવસિંહ સોલંકી, અમરસિંહ ચૌધરી, છબીલદાસ મહેતા, કેશુભાઈ પટેલ, સુરેશચંદ્ર મહેતા, શંકરસિંહ વાઘેલા, નરેન્દ્રભાઈ મોદી.

મુક્તિસંગ્રામમાં ગુજરાત મોખરે

૧૯૧૫માં મહાત્મા ગાંધીએ અમદાવાદને કર્મભૂમિ બનાવી સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞનો પ્રારંભ કર્યો તે પહેલાં પણ ગુજરાતે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં યશસ્વી ફાળો આપ્યો. ૧૮૫૭થી ૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડો' સુધીની લડતોમાં, જનતાજીવાળના પ્રચંડ આંદોલનમાં, ગુજરાત હંમેશા મોખરે રહ્યું. ગુજરાતમાં ૧૯૧૮માં શરૂ થયેલા ખેડા સત્યાગ્રહમાં નાકરની લડતનો વખતે આદેશ અપાયો તેમાંથી જ લડતનો નાદ તીવ્ર અને બુલંદ બન્યો.

આ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ગાંધીવિચારધારાને જીવનમાં આત્મસાત્ કરનારા કેટલાક કર્મઠ કાર્યકરોના પરિચયો આ ગ્રંથમાં જ શ્રી દશરથલાલ બી. શાહે વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કર્યા છે. ગાંધી દર્શનના અનુયાયીઓની આ પરિચય-શ્રેણીમાં પૂ. કસ્તૂરબા, મહાદેવ દેસાઈ, પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર, ભારતના એકવખતના વડાપ્રધાન અને ભારતીય મુત્સદીગીરીના ભિષ્મપિતામહ મોરારજીભાઈ દેસાઈ, અડીબમ કર્મવીર ઠાકોરભાઈ દેસાઈ વગેરેના પચીશ જેટલા પરિચયો ગ્રંથસ્થ થયા છે.

વખતોવખતની રાષ્ટ્રીય લડતોમાં પણ અનેક વિભૂતિઓનું જે પ્રશસ્ત્ય યોગદાન હતું તેમાં મીઠુબેન પીટીટ, વીર નરીમાન, અબ્બાસ તૈયબજી, શ્વેબ કુરેશી, ફુલચંદભાઈ શાહ, રામનારાયણ પાઠક, સ્વામી આનંદ, મામા સાહેબ ફડકે, અકબર ચાવડા, દરબાર ગોપાલદાસ, રવિશંકર મહારાજ, જુગતરામ દવે અને ભણશાલી જેવા સંતપુરુષ મોહનલાલ પંડ્યા જેવા ક્રાંતિકારી; ઉમાશંકર, સુંદરમ્, સુશીલ, કાકાસાહેબ અને મેઘાણીજી જેવા દેશદાઝથી ભરેલા સાહિત્યસ્વામીઓ; પ્રચંડ વ્યક્તિત્વ અને રાષ્ટ્રિય નેતૃત્વ ધરાવનારા વલ્લભભાઈ પટેલ, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર, સ્મુલાભાઈ દેસાઈ જેવા વકીલો; ચંદુભાઈ દેસાઈ, ભાસ્કરભાઈ પટેલ અને હરિપ્રસાદ દેસાઈ જેવા ડૉક્ટરો લડતમાં હંમેશા મોખરે હતા. ડૉ. હરિપ્રસાદ ડૉક્ટરી કરતાં કરતાં ગાંધીમૂલ્યોને અપનાવી વિવિધ નાગરિકસેવામાં હંમેશા મોખરે રહ્યા, તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આજીવન પ્રમુખ પણ રહ્યા તેમનું જીવન યુવાપેઠી માટે આદર્શરૂપ હતું. આવા નિસ્વાર્થી સેવકો ઘણા હતા.

શાળા, કોલેજ છોડી સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ઝંપલાવનારાઓમાં ગુજરાત કોલેજના વિનોદ કિનારીવાલા અને ઉમાકાન્તની શહાદતને આજ પણ સૌ વંદી રહ્યા છે. એવું જ કોમી આગ બુઝાવવા શહીદી વહોરનાર વસંત હેગીસ્ટે અને રજબઅલી લાખાણીનું બલિદાન યાદ રહેશે. આઝાદીના સમગ્ર એપીસોડમાં બ્રહ્મસ્વરૂહ શાસ્ત્રીજી મહારાજના આશીર્વાદનો ફાળો પણ નાનો સુનો નથી.

ગુજરાત : તપોભૂમિનું શ્રદ્ધાકેન્દ્ર :

સમયે સમયે સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનો નિહાળ્યાં. આ ભૂમિને સાર્થક કરનાર અનેક વંદનીય વિભૂતિઓની, પોતાના જ્ઞાનોજ્જવલ પ્રકાશથી પથરાયેલી ધર્મવૈભવની અનોખી શોભા આપણને લાંબી સ્મૃતિયાત્રામાં લઈ જાય છે.

કવિવર નાનાલાલ કહે છે તેમ -

“ગિરિ ગિરિ શિખર શિખર સોહંત મંદિરે ધ્વજ ને સંત મહંત,
ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ આપણો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ.”

સંત સૌરભથી મહેકતી આ ભૂમિ ઉપર અનેક સંપ્રદાયો ઉદય પામ્યા અને પાંગર્યા, સદ્વિચાર અને સુકૃત્યો દ્વારા મુક્તિ મેળવીને માનવજીવનને સાર્થક કરનારાઓનો એક વિશાળ ભક્તિવંત વર્ગ જોવા મળ્યો, સંયમજીવનમાં સાધનાનાં સુમનો ખીલવી ઉગ્ર તપસ્યા અને અપ્રમત્ત સાધનાના બળે આધ્યાત્મિક પગદંડી ઉપર ચાલીને ધર્મભાવનાને બળવત્તર બનાવનારા પ્રગતિશીલ પરિબળો પણ યુગે યુગે ઉદ્ભવ્યાં.

જીવનનાં પારદર્શક મૂલ્યોને સમજાવતો ચક્રવર્તી સમ્રાટ અશોકનો શિલાલેખ જૂનાગઢમાં આજ પણ મોજૂદ છે. સંતોની સૂવાસથી વિભૂષિત થયેલી સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ પર બગદાણા, વીરપુર કે સતાધાર જેવી ઘણી જગ્યાઓ વિદેશોના અનેક ભાવિકજનોનું આસ્થાકેન્દ્ર બની રહી છે. ભાવનગરમાં રામમંત્રમંદિરના પ્રેરણાદાતા પૂ. મુનિ મહારાજ ભાવનગર ચિત્રાના અદ્ભુત સંત મસ્તરામબાપા, સાદા નિર્મોહી બજરંગદાસબાપુ, દુઃખીશ્યામબાપા, ભાવનગરમાં ગોળીબાર હનુમાનની જગ્યાએ મોટું તીર્થ બનાવી દેનાર અને દુષ્કાળમાં લાખો ગાયોને પાળનાર પોષનાર પૂ. મદનમોહનબાપા આ સૌનો ભક્તગણ મોટી સંખ્યામાં ગુજરાતમાં પથરાયેલો છે. મુસ્લીમ ઓલીયાઓની દરગાહો ઉનાવા, સરખેજ, શાહઆલમ વગેરે જાણીતા સ્થળો છે.

સંસારના સર્વ સંબંધો છોડીને મહાભિનિષ્ક્રમણ કરી ત્યાગ અને સમર્પણની માત્ર ભાવનાથી ભક્તિના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચનાર અસંખ્ય મહામાનવોની મૂલ્યવાન ભેટ ગુજરાતને મળી છે. તેઓએ જ્ઞાન, ભક્તિ અને શ્રદ્ધાના દીવડા પ્રગટાવ્યા અને જેમની કીર્તિનો ચાંદ આજે પણ ગુજરાતમાં સોળે કળાએ પ્રકાશી રહ્યો છે.

શાશ્વત શાંતિની ઓળખ માટે આ ગ્રંથના સંતોના પરિમલ પરિચયો આપણને સમજાવે છે કે ભાવના હશે તો હૃદયમાં નિર્મળ ભાવશુદ્ધિ સરળ બની રહેશે. ભાવથી જ પરમાત્માનું સાનિધ્ય અનુભવાય છે. સાચા ભાવ વગરના તમામ કર્મકાંડો નકામા છે. આંખ અને હૈયાં જેટલાં ચોકખાં હશે એટલે અંશે આપણો જીવનબાગ મધમધતો બની રહેશે. આ ગ્રંથના ધર્મમંગલ વિભાગમાં આ બધી ચિંતન પ્રસાદીનો આસ્વાદ જરૂર માણશો. વિવેકમર્યાદાસંબંધે પણ આ સંતો આપણને સમજાવે છે કે જીવનમાં પ્રગતિ અને વિકાસ, સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિનો માનવીને ક્યારેક નશો ચઢે છે તો હાર અને હતાશા માનવીને ક્યારેક ઘણો બધો બોધપાઠ આપી જાય છે.

સમયે સમયે ધર્મચેતનાનો વિશાળ વ્યાપ વધારનારા ગુજરાતના આ સંત સમુદાયમાંથી કેટલાંકે દરિદ્રનારાયણની સેવા માટે ખભે કાવડો ચડાવી, રોટલા માટે ચાવલ કે આટો માંગી સદા બહાર અન્નક્ષેત્રો ચલાવ્યાં અને ભૂખ્યાં જનોની આંતરડી ઠારી. કેટલાંકે જ્ઞાનસંપદાની સરવાણી વહેતી રાખવા પાઠશાળાઓ અને સ્વાધ્યાય કેન્દ્રો દ્વારા જ્ઞાનની વિશાળ ક્ષિતિજો ખુલ્લી કરી, કેટલાંકે પોતાનાં શુદ્ધ બિલોરી કાચ જેવાં નિર્મળ ત્યાગમય જીવન દ્વારા અજ્ઞાની જીવોને પરમાર્થના માર્ગે ચડાવ્યા, કેટલાંકે ઉપદેશો અને વ્યાખ્યાનો દ્વારા સંસારરૂપમાં પડેલાંઓને સંસાર તરવા માટે અવલંબન આપી મોક્ષધામના દ્વાર ખોલી આપ્યાં. ત્યાગ વૈરાગ્યનું મધુર સંગીત સંભળાવી સંતો મહર્ષિઓની જાગૃતચેતનાથી જ અત્રે શાંતિ સદ્ભાવનાના ભાવો વહેતા રહ્યા છે. શાસ્ત્રી પાંડુરંગદાદા, સંતરત્ન ડોંગરેજી મહારાજ અને સૌરાષ્ટ્રમાં રણછોડદાસજીએ માનવહિતના ગજબનાં કામો કરી માનવતાના પવિત્ર પ્રવાહને વહેતો રાખ્યો છે.

રોમાંચક જીવનધારાના આવા સંતોની સાથે ગુજરાતમાં ગંગાસતી જેવી સતીઓ પણ ઘણી થઈ, જેમાંના કેટલાંક પવિત્ર નામોની આજે પણ માનતાઓ ચાલે છે. ચારણજ્ઞાતિના આઈ નાગબાઈ, ગિરના આઈ સોનબાઈ, ચલાળાના મૂળીબાઈ, પોરબંદર-બોખીરાના નિરલબાઈ, બરડાના સંત લીરીબાઈ, ખંભાળીયાનાં સંત લોચણ, સતી તોરલ જેમણે જેસલ જાડેજાને સતનો મારગ બતાવ્યો. ધર્મ પ્રસ્કર્તાઓ અને ધર્મપ્રવર્તકોએ મન મૂકીને અત્રે જે કાંઈ ભારેમોટી પ્રભાવના કરી છે તેનાથી જ આપણી જીવનવીણા આજે ગૂંજતી રહી છે. અને તે જ આપણું મોટું સદ્ભાગ્ય છે.

બ્રહ્મભટ્ટોનાં કેસરિયાં : એક ભક્તિ ઉપાસના :

ઈતિહાસની ઉપા તો હજુ પ્રગટું પ્રગટું થઈ રહી હતી ત્યારે પણ પાલીતાણાની ભૂમિ એક મહાન તીર્થભૂમિ બની ચૂકી હતી. વિશ્વનો જૈન સમાજ આ ભૂમિના તેજ પ્રકાશના જે સૌંદર્ય-સંસ્કૃતિ માણી રહ્યો છે તેના પાયામાં આ તીર્થની રક્ષા કાજે બોળામાં મસ્તકો લઈને બ્રહ્મભટ્ટ કોમના સંખ્યાબંધ દૂધમલિયા યુવાન બેટડાઓ કે જેઓ હસતે મુખે શહાદત વહોરી ધરતીની ધૂળમાં સદાને માટે પોઢી ગયા તે રહેલા છે.

વિધર્મી બાદશાહોના આક્રમણ સમયે આ તીર્થનો રક્ષા કાજે બ્રહ્મભટ્ટ બારોટોની આ શહાદત હકીકતે તો બારોટના લોહીમાં વણાયેલી એક જબરજસ્ત સાધના, ભક્તિસાધના અને ઉપાસના જ હતી. સાધના કે ઉપાસનામાં વ્યક્તિની ચિત્તશુદ્ધિ કે સમુહનું આંતરવિશ્વ હંમેશા જલ્દીથી ખુલી જાય છે અને પૂર્ણતાનો વાસ્તવિક આનંદ અનુભવાય છે. જલદ કુરબાનીઓ વગર કોઈપણ કાર્ય ક્યારેય સિદ્ધ થતું નથી આ સનાતન સત્ય સમજવું જ પડે. આ પ્રસંગમાં બ્રહ્મભટ્ટોનાં સ્વાર્પણ અને કેસરિયાંની સામુહિક ભાવનાનાં દુર્લભ દર્શન થાય છે. ગુજરાતના અન્ય ઘણા તીર્થોમાં પણ બ્રહ્મભટ્ટો આવી જ વીરતાનાં દર્શન કરાવે છે. સદીઓનો ઈતિહાસ પણ સાક્ષી આપે છે કે રાજદરબારો હોય કે રણમેદાનો હોય બારોટો હંમેશા મોખરે જ રહ્યા છે. સજ્જનશક્તિના ગૌરવનું રક્ષણ કરનારા આ બારોટો જ હતા. આ ગ્રંથમાં જ લોકસાહિત્યમાં જ્ઞાનદર્શી બારોટ કવિઓ ઉપરની લેખન શ્રેણીમાં નજર કરી જવી.

બ્રહ્મભટ્ટ બારોટો આમેય ધગધગતા અંગારા જેવા હોય છે પણ સમયકાળે કરીને આ અંગારા ઉપર રાખ વળી ગઈ છે, એ રાખ ઉડાડનારાઓની આજે તાતી જરૂરત છે. શહાદતની એવી ખમીરવંતી પ્રેરકકથાઓ પર કાળના થર ભલે બાઝયા હોય પણ એવા શક્તિસભર જીવતરનાં પોત અને નેકટેકની બીજી ઘણી વાતો આ ગ્રંથમાં જ શ્રી દોલતભાઈ ભટ્ટની લેખમાળામાં વાંચવા મળશે. જાતે મશાલ બનીને બીજાને અજવાળતા લોકોનું અસ્તિત્વ હજુ આ ધરતીને શોભાવી રહ્યું છે. સર્વસમર્પણ અને ન્યોછાવરીએ જ આ ભૂમિની આનં અને શાન ટકાવી રાખી છે. ધન્ય ગુર્જરભૂમિ !

સંસ્કૃતિનું નંદનપન :

ધર્મ, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ એ કોઈ વાણીવિલાસ કે ભાષાની ભભકનાં સાધનો નથી પણ આત્માને પોષક એવાં પ્રેરક પરિબળો છે. ગુજરાતના સંસ્કારવારસામાં સંસ્કૃતિની સુગંધ અને શીતળતાની પ્રતીતિ થાય છે.

વેદકાળના આરણ્યક ઋષિઓ અને યોગવિદ્યાના પરમ ઉપાસકો પારદર્શક જીવન જીવી ગયા, તેમાંના કેટલાક ગુજરાતમાં યોગવિદ્યા સાથે નિવાસ કરતા, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સમર્થ મહાયોગેશ્વર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. ગિરનારમાં યદુ રાજાને તત્ત્વજ્ઞાન તથા અવધૂત માર્ગનો ઉપદેશ દેનાર ભગવાન ગુરુ દત્તાત્રેયના પણ ગિરનારમાં બેસણાં છે. નર્મદા કિનારે નારેશ્વરના સંત બ્રહ્મલીન રંગ અવધૂતજીએ પણ દત્તોપાસના કરી સાક્ષાત્કાર કરેલો અને યોગ વિદ્યાની પ્રણાલી જાળવી રાખી. એક તરફ આધ્યાત્મિક સિદ્ધિઓ મેળવનાર મુક્તાત્મા પૂ. મોટા પણ રંગ અવધૂતની જેમ પૂર્વમાં મહાત્મા ગાંધીના અનન્ય સેવકોમાંના એક હતા પણ દિશા બદલી, રાહ બદલાયો, તીવ્ર તપ અને હરિઓમના બળે મહાયોગી બન્યા, ગામડે ગામડે શાળાઓ, સમુદ્રતરણ અને ગ્રંથનિર્માણનાં રચનાત્મક વલણવાળા મહાપુરુષ બન્યા. બીજી બાજુ જૂનાગઢ પાસે બીલખામાં શ્રીમત્રથુરામ શર્માજીના ૧૦૦ થી વધુ આધ્યાત્મિક ગ્રંથો ગુજરાતીમાં જ્યારે કાંઈ નહોતું ત્યારે ગુજરાતનો સાથો વેભવ બન્યા. એમના ઉપદેશે ઘણાને તાર્યા, ત્રીજી બાજુ ગુજરાતમાં શ્રેયઃસાધક વર્ગના સ્થાપક પૂ. નૃસિંહપ્રસાદજી મહારાજે સાધકોનો એક ઉન્નતગામી વર્ગ તૈયાર કર્યો, અંગ્રેજી શિક્ષણથી ભારતીય સાધનામાર્ગ પ્રત્યે શંકા અને પ્રશ્નાર્થથી જોતા વર્ગને એમણે બરાબર જવાબ આપ્યો. એવા જ સંત યોગેશ્વરજી જેમણે સંસ્કૃતિના પ્રસારનું યજ્ઞકાર્ય જીવનના અંત સુધી કર્યું. ગુજરાતને સસ્તું સાહિત્ય સુલભ કરી આપનાર ભિક્ષુ અખંડાનંદજીનું પ્રદાન પણ ઘણું છે. આમ કેટલાંક શુભ નામોને યાદ કરવાથી સુખ શાંતિનો અહેસાસ તો થાય જ અને પવિત્ર પણ થવાય છે.

આ પવિત્રતા જ જીવનધારાનો પાયો છે. એ શ્રેષ્ઠ શણગાર છે. પવિત્રતા હોય પછી જ્ઞાન, ગુણ, કળા, શક્તિ, સામર્થ્ય, સંપત્તિ બધું જ માનવીને સરળતાથી ઉપલબ્ધ બની રહે છે. આ પવિત્રતા અને પરોપકારની પ્રત્યેક પણ પરમતત્ત્વને પામવાની સુંદર તક છે, એમ જ્ઞાનીઓ વારંવાર આપણને કહે છે.

સંસ્કારવારસાની આ જ્યોત વિશ્વપ્રાંગણમાં પ્રસરાવવામાં ગુજરાતના મહર્ષિઓ અને મેઘાવી પુરુષોએ તન, મન વિસારે મૂકી દેતાં ભારે મોટો પુરુષાર્થ કર્યાનો પડઘો પાડે છે. કાળના સંહારક ધસમસતા પ્રચંડ પૂરમાં અનેક સંસ્કૃતિ ધરબાઈ ગયી છે. પણ માત્ર જૈન-હિંદુ સંસ્કૃતિ જ વિનાશક બળોની સામે ટકી રહી, તેનાં કારણોમાં તેનાં મૂલ્યાંકનો ચિરંતન અને દૃઢ પાયા ઉપર રચાયેલા છે અને તેથી જ તેનું સાતત્ય ધર્મસંસ્કારોથી હંમેશાં શોભતું રહ્યું છે.

૧૪મી સદીમાં દાનવીર જગદુશા કચ્છમાં થયા, દુષ્કાળમાં ઠેર ઠેર અન્નક્ષેત્ર ખોલાવ્યાં, હિંદુ-મુસ્લીમોને મંદિરો અને મસ્જિદો બંધાવી આપ્યાં. તેમના જેવા અનેક મહાન જ્યોતિર્ધરો અને સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તાઓનાં જીવન પણ એવાં જ સાત્ત્વિક, ઊજળાં અને મહાકાવ્યો જેવાં હતાં, તેમની પ્રચંડ ઉર્જાએ આપણને સૌને જાગૃત રાખ્યા છે. એ સૌ પુણ્યાત્માઓના વિશુદ્ધ સ્વરૂપની માત્ર ઝાંખી અહીં કરાવીએ છીએ.

અત્રે ભલે વિવિધ પ્રજાઓ અને વિવિધ ધર્મસંસ્કારો રહ્યા, પણ પ્રેમ અને અહિંસા જીવનદૂધમાં મેળવી સંસ્કારોને ઉછેરીને વિકસાવીને એમાંથી જ જીવનનું રસાયણ બનાવી, અદ્ભુત સંજીવની નિપજાવી, અભિનવ સમાજ ઘડવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ કરનાર પારસીઓ પણ પોતાનો ધર્મ સાચવી, આપેલાં વચન પ્રમાણે અહીંની પ્રજા તેમ જ સંસ્કૃતિમાં દૂધ સાકરની જેમ ભળી ગયા. પારસીઓનું પ્રાચીનત્તમ સ્થળ ઉદવાડા એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

અનેક નામી-અનામી ગુજ્જર સંસ્કૃતિના ભાવુક વાહકોએ શ્રદ્ધા સમર્પણનાં ભાવસુમનો લઈને પ્રેમ ભક્તિ દ્વારા માનવજીવનને એક નૂતન સમાજનો આકાર આપ્યો. જેમાં જીવનની શુષ્કતાને ખંભેરી જીવનને રસભર કરવાની અમૂલ્ય જડીબૂટ્ટી મળી રહે છે. જીવનના અનુભવને આત્મસાત કરનારા ગુજરાતના સંત કબીર ગણાતા ભોજાભગતની ચિંતન અનુભૂતિની ભારોભાર સરાહના ટાગોરે અને મહર્ષિ અરવિંદે પણ કરી છે. આવા કેટલાક સંસ્કારદાતાઓનો પરિચય આ ગ્રંથમાં કરાવીને મનસુખલાલ સાવલિયાએ ખરેખર જ્ઞાનગંગા વહાવી છે. સંસ્કૃતિના ઉપદેષ્ટા સિદ્ધપુરુષો ઉપરની ડો. નવિનચંદ્ર ત્રિવેદીની લેખમાળા પણ એટલી જ મનનીય છે. બન્ને સાક્ષરોને મનોમન વંદીએ છીએ.

યશગાથાના પરિચાયકો : સ્મૃતિ ચિહ્નો :

આંખ ભરી ભરીને જોવાં ગમે તેવાં ગુજરાતનાં કલાસ્થાપત્યો અને દેવમંદિરોની હારમાળા ખરેખર તો પ્રાચીન શિલ્પકળાનાં ઘોતક છે. આજે પણ ધર્મસ્થાનોમાં દર્શન દેતાં એ દિવ્ય પ્રતિભાઓનાં સ્વરૂપો કેવાં મનોહર અને સુંદર લાગે છે ! એ જોયા પછી એમ જરૂર લાગે કે આ ભૂમિની ગરિમાનો સૂર્ય હજુ આથમ્યો નથી. આ ભૂમિએ જેમ ક્ષાત્રવટ-રાજનરેશો આપ્યા તેમ હેમચંદ્રાચાર્યથી માંડીને ઉમાશંકર સુધીના સારસ્વતસ્વામીઓ પણ આપ્યા. આવનારી નવી પેઢીને એક ચોક્કસ મજબૂત આધાર અને નક્કર દિશા મળે, પૂર્વની અને વર્તમાનની આપણી અસ્મિતાને જાણવા-માણવા મળે એ સંદર્ભે જ આ ગ્રંથપ્રકાશન હાથ ધરાયું છે.

માનવીમાં પડેલી મહાશક્તિને સમજવા અને તેની અંદરની સારપ પ્રાપ્ત કરી લેવા આ પુરુષાર્થી અભિયાન સૌને આત્માનંદરૂપ મકરંદનો આસ્વાદ જરૂર કરાવશે જ એવી એક પાકી શ્રદ્ધા છે. આ શ્રદ્ધા જ જીવનનું મોટું બળ છે, આ શ્રદ્ધા જ આપત્તિઓના પ્રચંડ ધરતીકંપો વચ્ચે પણ મનની સ્થિરતા અને શાંતિની ગંગોત્રી બની રહે તેમ છે. આ શ્રદ્ધા જ માણસને મહાન કાર્યો માટે પ્રેરે છે. ગુજ્જરભૂમિને યશ, કીર્તિ અપાવવામાં જેમનાં સુકૃત્યોની કમાણી અને સદ્કાર્યોનું શુભ પરિણામ સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થઈને આપણી ગૌરવપરંપરાના મુકુટમણિ સમાન છે તેવા, જન સમાજ માટે પ્રકાશમાન આવા સાત્ત્વિક ઘરદીવડાઓ કાયમ વિરાટ સ્વરૂપે પ્રકાશમાન જ રહેશે, કાળ કે વાયુની ઝપટ તેમને ક્યારેય ઓલવી શકતી નથી. સમાજની સાત્ત્વિકતાને બહાર લાવવા આવા પરિમલ ગુલાબી વ્યક્તિત્વમાંથી આશા, શ્રદ્ધાના સંતરણો મેળવી ગૌરવગરિમા અનુભવીએ એ જ આ ગ્રંથપ્રકાશનનો મુખ્ય ઉપક્રમ રહ્યો છે.

ચિકાગોમાં ભરાયેલી વિશ્વધર્મપરિષદમાં જૈન ધર્મનો પ્રભાવક પરિચય કરાવવાનું માન મહુવાના વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીને ફાળે જાય છે. વિવેકાનંદની જેમ તેમની રજૂઆતમાં પણ અદ્ભૂત સામર્થ્ય હતું. એવી જ એક બીજી સમર્થ પ્રતિભા ચિકાગો ધર્મપરિષદમાં ગયેલા ચિંતક કવિ વલ્લભ પોપટ અંગે પણ ઘણું કહેવાયું છે. ખંભાતના ઉદયન મહેતાએ ખંભાતને શણગાર્યું અને કુમારપાળને ગુજ્જરપદે સ્થાયી અમારીની ઘોષણામાં યશસ્વી પ્રદાનના ભારોભાર નિમિત્ત બન્યા, વાગભટ્ટ અને આંબડ મહેતા પણ દહેરાસરનાં નિર્માણમાં બહુ મોટા કામ કરી ગયા. અમેરિકા ખાતે વિશ્વશાંતિ સંસ્થા “યુનો”ના આંગણે “મિલેનિયમ વિશ્વશાંતિપરિષદ”માં હિંદુત્વનું શાનદાર પ્રતિનિધિત્વ કરીને શાંતિદૂત પ. પૂ. પ્રમુખસ્વામી મહારાજે જ્યારે આશીર્વાદ આપ્યા ત્યારે પ્રચંડ પ્રતિસાદથી સમગ્ર હોલ ગુંજી ઉઠ્યો. સ્વામીશ્રીએ ભારતીય સંસ્કૃતિની અનેરી આત્મા પાથરી દીધી હતી.

પોતાનો અંતરાત્મા બળવાન હશે, રાખરખાવટના વિચારો ઊંચા અને ઉમદા હશે, રોજબરોજના સાંસારિક વ્યવહારો મોભાદાર હશે તો માણસની જીંદગીમાં ચમત્કારોની હારમાળા હંમેશા સરજાતી રહેવાની જ. તેરમી સદીમાં થયેલા દેદા શાહની કર્તવ્યપરાયણતા આપણને કોઈ ઊંચી ભૂમિકામાં લઈ જાય છે. નમ્રતાના ભંડાર સમા મહુવાના

જીવડશાનું નામ તીર્થોદ્ધારના કામમાં આદરણીય બન્યું છે. અમદાવાદના શેઠ શાંતિદાસ, કચ્છી દાનવીર નરસી નાથા કે કર્મયોગી મોતીશા શેઠની ભક્તિ ખરેખર તો તવારીખનાં તેજસ્વી પાત્રો બની ગયાં છે.

કોઈ પણ શુભ કામ સિદ્ધિની ટોચ ઉપર ત્યારે જ પહોંચે જ્યારે તેના પાયામાં ભેખધારીઓની નિષ્કામ સેવા ધરબાયેલી પડી હોય. કાળની કસોટીમાં કાંચન નીવડે તેવું એકાદ કલાત્મક સત્કર્મ કરી છૂટીએ તો જીવન કૃતાર્થ થાય તેમ માનનારા અમદાવાદના શેઠ હઠીશીંગ અને તેમનાં ધર્મપત્ની હરકુંવર શેઠાણી કુમકુમ પગલાંનાં સદ્ભાગી હતાં. આ ધર્મપ્રેમી દંપતિએ અમદાવાદનાં ધર્મકાર્યોમાં અઢળક નાણું વાપર્યું. મંદિરોના નિર્માણમાં અખૂટ ધનરાશિ વાપરવામાં ધોળકાના ઉદા શેઠ પાસે મસ્તક નમી પડે છે. કહેવાયું છે કે દાનથી ધનવૃદ્ધિ, યશપ્રાપ્તિ, પ્રારબ્ધશુદ્ધિ થાય છે.

ગુજરાતના મહાતીર્થ સોમનાથ ઉપર એક સમયે જ્યારે વિધર્મીઓનું આક્રમણ થયું અને ભયનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું ત્યારે ભરયુવાનીમાં એક બત્રીશલક્ષણા ક્ષત્રિય યુવાન, લાઠી રાજઘરાનાના ગોહિલ શિરોમણી હમીરજી પોતાનું મસ્તક હાથમાં લઈને વેગડાભીલ જેવા સંખ્યાબંધ સાથીદારો સાથે સ્વાર્પણના માર્ગે ધસી ગયા, એ શહાદત ખરેખર તો સંસ્કૃતિનું સીમાચિહ્ન બની ગઈ.

સંસારના સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે. એમ સમજી સુરતનું એક ઝવેરી કુટુંબ, ભાવગનર જયેશભાઈ શાહનું કુટુંબ દીક્ષાર્થી બને, હીરાના એક કરોડપતિ વેપારી અતુલ શાહ તીવ્ર તડપન સાથે સંયમયાત્રાનો કઠીન રાહ પકડે એવા સંખ્યાબંધ પ્રસંગો પ્રતિભાઓના પરિચયમાંથી સાંપડે છે. વીરનગરમાં સ્થિરતા કરી આંખના ડોકટર શિવાનંદ અધ્વર્યુએ અગણિત રોગીઓનાં મોતિયાનાં ઓપરેશનો કેવળ સેવાભાવથી કર્યાં, તેઓ અનેક સન્માનોથી વિભૂષિત થયા. નિષ્ઠા અને પ્રામાણિક પુરુષાર્થે થયેલાં આવાં કાર્યો સાધનાકલાના માપદંડો જ સમજવાના. સમાજજીવનના તમામ ક્ષેત્રે ઝળકી ઊઠનાર અને સર્વધર્મસમભાવમાં માનનારા શ્રી એચ. એમ. પટેલે ૧૯૭૯માં ભારતના ગૃહપ્રધાન તરીકે યશસ્વી કારકિર્દી બતાવી. જીવદયાપ્રેમી ભરત કોઠારી અને ગીતાબેન રાંભીયા પણ આપણી વંદનાના અધિકારી બન્યાં છે.

સમાજસુધારણા માટે જીવનભર ઝઝૂમનાર દુર્ગારામ મહેતાજી, મહિપતરામ નીલકંઠ અને નવા યુગનો શંખ ફુંકનાર મહુવાના કરશનદાસ મૂળજી ઉપરાંત કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ અને નાનજીભાઈ કાળીદાસ જેવા સંસ્કારી ધનિકો અને ઉદારચરિત ઉદ્યોગપતિઓ, આજીવન અણિશુદ્ધ જીવન જીવનારા ‘ચરોતરરત્ન’ના એવોર્ડથી વિજેતા શ્રી છોટુભાઈ પટેલ વગેરેની સેવાને સૌ એટલા માટે યાદ કરે છે કે સમાજ માટે કાંઈક કરી છૂટીને સાત્ત્વિક આનંદ માણનારા એ મહાનુભાવો ગણાયા.

ભારતભૂષણ ગણાયેલા સંપ્રદાયાર્થો

આત્માની મધુરી મોજ માણવા અને અખૂટ આત્મસૌંદર્ય પામવા વિશાળ આત્મસંપત્તિના સ્વામી એવા વિનયશીલ આધ્યાત્મિક પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો જાણવાં એ પણ જીવનનો અનન્ય લ્હાવો છે. સંસારની ક્ષણભંગુરતાનો ખ્યાલ આવા પ્રભાવક પરિચયોમાંથી જ મળશે. જડચેતનાના સંમિશ્રણ સ્વરૂપ વિવિધ દષ્ટિકોણથી જે રીતે આ સંસારનું ચિત્રણ થયું છે તેની સ્પષ્ટ રૂપરેખા ધર્મપુરુષોના પરિચયોમાંથી જ મળી રહેશે.

મોહનદાસ ગાંધી ગુજરાતમાં જન્મ ધારણ કરી સમગ્ર રાષ્ટ્રના જો રાષ્ટ્રપિતા કહેવાતા હોય તો મહર્ષિ દયાનંદને પણ ભારતના પ્રપિતામહ ગણીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. મહર્ષિ દયાનંદના ગુરુ વિરજાનંદ પ્રજ્ઞાચક્ષુ પ્રકાંડ પંડિત હતા. તેમણે દક્ષિણામાં દયાનંદ પાસેથી માત્ર એટલું જ માંગ્યું કે “ભારતમાંથી અજ્ઞાનતા,

અંધશ્રદ્ધા અને પાખંડ વહેલી તકે બંધ થાય.” એ કામ એમણે પૂર જોશ-જુસ્સાથી સિદ્ધ કર્યું. આ દયાનંદે આર્યધર્મ દ્વારા સ્વધર્મ અને સ્વરાજની પણ પ્રચંડ ઘોષણા કરી અને સમાજસુધારણાનું કાર્ય અવિરત ચાલુ રાખ્યું. આજે પણ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય, ગાયત્રી પરિવાર, સ્વાધ્યાય પરિવાર, રાધાસ્વામી સત્સંગ સમાજ અને મા અમૃતમથી ભક્તિ આંદોલન જેવી પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતમાં ચાલી રહી છે. યુવાનોમાં ધર્મનાં માધ્યમથી સુધારણા લાવવા જૈનાચાર્ય ભુવનભાનુસૂરિ સમુદાયના પં.ચંદ્રશેખરજી મહારાજ યુવકશિબિરો ચલાવે છે. સતત પરિભ્રમણ કરી અલૌકિક પુષ્ટિ માર્ગનું પ્રવર્તન કરનારા જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય તથા પ્રભુચરણ શ્રી વિઠ્ઠલેશ્વરજીના ચરણચિહ્નો અને બેઠકો ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે છે. આ સંપ્રદાયની ગાદી ઉપર તેજસ્વી પુરુષો અને નવરત્નો પાડ્યા છે. અત્યંત સન્માનિત થયેલા, અડગતાનો ઉપદેશ આપનારા પૂ. દેવકીનંદ મહારાજ જૂનાગઢમાં થયા, તો પોરબંદરમાં વિખ્યાત સંગીતકાર ઘનશ્યામલાલજી મહારાજ થયા. સુરતમાં પરમસાક્ષર ગો.શ્રી વૃષભૂષણલાલજી મહારાજ ગગેરે પ્રસિદ્ધ છે. આ બધા જ્ઞાની પુરુષોએ અતિવિષમ સસારની કલુષતા વિષે ભારોભાર આલોચના કરી છે.

ધર્મ સ્થાપના કરવી સહેલી છે, પણ ચિરકાળ સુધી એનું સિંચન, સંગોપન, સંવર્ધન, સંરક્ષણ ધતું રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી દુષ્કર અને અઘરું છે. સતપરંપરામાં યોગીજી મહારાજ અને પ્રમુખસ્વામીજી મહારાજ સંહિત સૌ દત્તચિત્ત છે. માધુર્યના મહાસાગર ગણાતા યોગીજી મહારાજે ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકામાં સંખ્યાબંધ સંસ્કારધામો ઊભા કર્યા છે. સંસ્કૃતિ ક્ષેત્રે તેમનું આ ઘણું મોટું પ્રદાન ગણી શકાય. પ્રણામી ધર્મમાં પણ માનવજીવનના ઉત્કર્ષ અને આત્મજ્ઞાન સંબંધે વિશેષ ભાર મૂકાયો છે. અઢારમી સદીમાં વિશ્વના સિદ્ધ પુરુષ તરીકેનું સન્માનનીય સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર કચ્છના કાપડી સંત મેકરણદાદાની પ્રતિભા તો જૂઓ ! સૂકા રણમાં તરસ્યાંને પાણી અને ભૂખ્યાંને ભોજન એ જ એમનો જીવનભરનો ધર્મ હતો.

કલ્યાણમય કાર્ય કરનાર ભગવાન સ્વામિનારાયણ એટલે અર્વાચીન યુગના યુગસર્જક, હિન્દુ સંસ્કૃતિના મહાન જ્યોતિર્ધર તેઓએ સમાને વચનામૃત-શિક્ષાપત્રી જેવા ધર્મગ્રંથોનું પ્રદાન કર્યું છે. અયોધ્યાની સમીપ છપૈયામાં જન્મીને ગુજરાતને વિશેષ પાવન કરનારા, પછાત જાતિઓમાં નિર્ભયતાથી વિચરીને પ્રચારપ્રભાવથી પ્રજાજીવનને સંસ્કારમંડિત કરનાર, કાઠી જેવી કોમને સંસ્કાર વિભૂષિત કરનાર સહજાનંદ સ્વામીનારાયણ ભગવાન અને તેમના સંપ્રદાયમાં થયેલા સંતોના પરિચયો આ ગ્રંથમાં જ ગોરધનદાસ સોરઠિયાની લેખમાળામાં વાંચી શકશો. આ નીડર પત્રકાર શ્રી સોરઠિયાનું ‘અમરેલીની આરસી’ પુસ્તક જિજ્ઞાસુઓએ જોઈ જવા જેવું છે.

ઈશ્વરસ્મરણની શીખ આપતી વિવિધ સંત પરંપરાઓ અને સંતોની જીવન પ્રણાલી વિષે ડૉ. નિરંજનભાઈ રાજ્યગુરુની લેખમાળા પણ મનને શાંતિનો આનંદ કરાવશે. આ બધા સંતોની સાધનાનો પ્રકાશ આપણાં અંતરના અંધકારને દૂર કરવામાં, આપણાં મનના બધા જ ઉધામાનું શમન કરવામાં અને સંતાપો ખરી પાડવામાં મદદરૂપ થશે એવી અમારી શ્રદ્ધા છે.

જૈન મહર્ષિઓની જીવનશૈલીનો પ્રભાવ

રાજ્યાશ્રય કે રાજસત્તાની જૈનધર્મે ક્યારેય ઝંખના કરી નથી. પણ રાજ્યકર્તાઓને બોધ આપવામાં ક્યારેય શરમાયા પણ નહોતા. એક કાળે ગુજરાતમાં તો જૈનધર્મનો ઉપદેશ બાદશાહ અકબરના દરવાજે પણ આંબી ગયો હતો, જે આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

જૈનાચાર્યોની જીવનશૈલી પ્રભાવક રહી છે. અનેક અજૈનો પણ જીજ્ઞાસુભાવે જૈનાચાર્યોના સતત સંપર્ક અને સાનિધ્યમાં રહ્યા છે. ગુજરાત-રાજસ્થાનમાં જૈનધર્મની વિશેષ પ્રભાવકતા જોવા મળી છે. જૈન મહર્ષિઓમાં રહેલાં

તપ, ત્યાગ, જ્ઞાનવૈરાગ્ય, આચારશુદ્ધિ, વિચારશુદ્ધિ અને સાદી, સરળ, નિખાલસ જીવનશૈલીથી પ્રભાવિત થનારા આપણાં કેટલાંએ રજવાડાઓનાં દષ્ટાંતો મોજૂદ છે.

પૂર્વ થઈ ગયેલા જૈનાચાર્યોમાં ઘણા અજૈન હતા. અને વર્તમાનમાં પણ કેટલાક જૈનાચાર્યો જૈનેતર છે. નશ્વર વૈભવના આત્મઘાતક રંગરાગને શાસ્ત્રવચનો દ્વારા ઓળખી સંસારી માયાને ફગાવી દઈ જિનધર્મનું અમૃતપાન કરાવનારા વિક્રમની વીસમી સદીના તીર્થોદ્ધારકો, આગમગ્રંથોના સંશોધકો, અહિંસાધર્મના પ્રસારકો એવા કેટકેટલા ધન્ય નામ થયાં છે. જૈન શાસનની આ મહાન વિભૂતિઓમાં પૂ. વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ, શાસનસમ્રાટ પૂ. નેમિસૂરિજી મહારાજ, સિદ્ધાંત મહોદધિ પૂ. પ્રેમસૂરિજી મહારાજ, જ્યોતિર્ધર યુગપુરુષ પૂ. રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ, તિતિક્ષાની મૂર્તિ પૂ. ભુવનભાનુસૂરિજી મ., મહુડીતીર્થના સ્થાપક પૂ. બુદ્ધિસાગરસૂરિજી મહારાજ, આગમોદ્ધારક પૂ. આનંદસાગરસૂરિજી મહારાજ, આરાધક તપસ્વી પૂ. સિદ્ધિસૂરિજી મહારાજ, રૈવતગિરિના ઉદ્ધારક પૂ. નીતિસૂરિજી મહારાજ, વ્યાખ્યાન વાયસ્પતિ પૂ. મોહનસૂરિજી મહારાજ, મહાન જ્યોતિર્ધર પૂ. લબ્ધિસૂરિજી મહારાજ, પંજાબ કેસરી પૂ. વલ્લભસૂરિજી મહારાજ, સંસ્કૃતિ શણગાર પૂ. કેસરસૂરિજી મ., કચ્છવાગડના દેશોદ્ધારકો, અનેક ધુરંધરો, પદસ્થો, આ બધા પરમ આદરણીય સંતોને કારણે ભારતભરમાં જૈનધર્મનો વિજયનાદ ગાજતો રહ્યો છે.

પ્રસિદ્ધ બહુશ્રુત મેઘાવીઓ

પ્રાચીન અર્વાચીન ભારતને ગુજરાતે બહુશ્રુત પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓની જે મૂલ્યવાન ભેટ ધરી તેમાં કપીલ, દુર્વાસા, સૌભરી, યાજ્ઞવલ્કય, ભારદ્વાજ, ગૌતમ વગેરે દાર્શનિક ઋષિમુનિઓના આશ્રમો ગુજરાતમાં હતા. નર્મદાના કિનારે એક ભેટ ઉપર ભગવાન વેદવ્યાસ અને નર્મદાના સામા તટે અવધૂત શિરોમણિ ભગવાન શુકદેવજીના આશ્રમો પણ હતા જે અઘાપિ જગપ્રસિદ્ધ છે. વૈશેષિક દર્શનના આચાર્ય કણાદનો આશ્રમ પ્રભાસમાં હતો એવું વાયુ પુરાણમાં પણ અપાયું છે. શિશુપાલવધ મહાકાવ્ય રચનાર માઘકવિ અને ભારવી બંને ગુજરાતના હતા. કવિ ભટ્ટિએ 'રાવણવધ' નામે મહાકાવ્ય રાજા ધરસેનના સમયમાં વલભીમાં રચેલું.

બૌદ્ધધર્મના સુખ્યાત ચિંતકો સ્થિરમતિ, ગુણમતિ વલભીમાં હતા. જ્યાં મૈત્રકકાલીન ગુજરાતની વલ્લભી વિદ્યાપીઠનું સ્થાન નોંધપાત્ર ગણાતું. જૈનધર્મના અસાધારણ સાક્ષર અને પ્રબંધ ચિંતામણિના રચિયતા પૂ. મેરુતુંગાચાર્ય વઢવાણના હતા. આ બધા આત્મભાવમાં સ્થિર હતા, સંયમસાધનાના દિવ્યાકાશમાં વિહરનારા બહુશ્રુત જ્ઞાનીઓ હતા.

માનવ સમાજને પ્રકાશ આપવા દીપક સમાન પોતાને જલાવી દેનારા ભાવનાશાળીઓ હંમેશા આગળ આવવાના જ. જામનગરમાં શ્રી કંઠ નામના પંડિતે 'રસ કૌમુદી' નામનો ગ્રંથ લખેલો તે પછી પંડિત વણીનાથ, રવિનાથ, કેશવજી શાસ્ત્રી, ભવાનીશંકર શાસ્ત્રી, જયશંકર શાસ્ત્રી વગેરેએ ગિર્વાણગીરાની આરાધના કરીને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મૌલિક ગ્રંથો આપ્યા. જામનગરના ઝંડુ ભટ્ટજી અને વલ્લભીપુર પાસેના પચ્છેગામમાં અન્ય આયુર્વેદના ભિષગરત્નો અકિંચન જીવનના વ્રતધારીઓ હતા. આ બધા જ્ઞાનીઓનું સાંનિધ્ય આપણને આત્માની અપાર શાંતિમાં પ્રવેશ કરાવે છે.

જૂનાગઢમાં પંડિત ગટુલાલજી જ્યોતિષ, કાવ્યો અને નાટકો એમ ત્રણ ત્રણ શાસ્ત્રોમાં નિપુણતા ધરાવતા હતા. મોરબીના શીઘ્ર કવિ શંકરલાલ માહેશ્વર કાવ્યરચના માટે છેક કાશી સુધી જઈને કીર્તિધ્વજ લહેરાવી આવ્યા. સામવેદમાં સૌથી નિષ્ણાત રેવાશંકર શાસ્ત્રી આજે પણ ગુજરાતનો ડંકો વગાડે છે. ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર શ્રી મુકુંદરાય પારાશર્ય પાસે તો ઘણો મોટો જ્ઞાનભંડાર હતો. તેમના પિતાશ્રી વિજયશંકર કાનજી પટ્ટણીના ચિંતનગ્રંથો

પણ પ્રગટ થયેલા. ૧૯૨૩માં સૌરાષ્ટ્ર ફિલ્મ કંપનીની તેમણે રાજકોટમાં સ્થાપના કરેલી જે ગુજરાતનો પ્રથમ ફિલ્મ સ્ટુડીયો હતો. તેમના ભાઈ ચંપકરાય કાનજી પટ્ટણીને રોયલ ફોટોગ્રાફીક સોસાયટીનું માનદ સભ્યપદ મળેલું. આ પદ મેળવનાર તેઓ પ્રથમ ભારતીય હતા.

મુકુન્દરાય પારાશર્ય જીવનચરિત્રના 'સત્યકથાઓ' નામે પ્રચલિત પુસ્તકો દ્વારા ઉત્તમ લેખો ગુજરાતને આપ્યા છે જે ચિરસ્મણીય રહેશે. સાદું, સરળ છતાંયે ઉત્તમ પ્રકારનું ગદ્ય એ તેમની વિશિષ્ટ દેણગી છે. ભાવનગરના દીવાન સરપ્રભાશંકર પટ્ટણીના વ્યક્તિત્વનું દર્શન કરવાનું પુસ્તક અનેકોને પ્રેરણા આપનારું બની રહ્યું છે. તો અનુગાંધીયુગમાં ગાંધીજીના પ્રભાવથી મુક્ત શુદ્ધ કવિયાના આરાધક એવા ત્રણ કવિઓ પ્રહ્લાદપારેખ, નાથાલાલ દવે અને મુકુન્દ પારાશર્ય આપણા અગ્રણી કવિઓ છે. મુકમન્દ પારાશર્યનાં ભક્તિગીતો પદો, સુભાષિત કલાના મુક્તકો અને દૂહાઓ આપણી અધ્યાત્મ પરંપરાના અમર વારસા જેવાં છે.

પંડિત મગનલાલ શાસ્ત્રીજી અને યાજ્ઞોદ કરનાળીના દયાનંદજી વેદપાઠી વલ્લભવેદાંત અને સામગાનના નિપુણ પંડિતો નિર્ભય અને નિસ્પૃહી હતા. 'ભગવદ્ ગોમંડલ'એ અભૂતપૂર્વ કોશના મુખ્ય સંપાદક ચંદુભાઈ પટેલનું નામ પણ યાદ આવે છે જે સિહોરના વતની હતા. આ સૌની વાણી અને વ્યક્તિત્વમાં ગુજરાતની અસ્મિતાનું પ્રાગટ્ય થતું જણાતું, એ સૌના નયનોમાંથી વાત્સલ્યતા અને હૃદયની વિશાળતા ભારોભાર દેખાતી. ધરતીને ઉજાળવી એ જ તે સૌનાં જીવનની સાર્થકતા હતી.

વર્તમાનમાં પૂ. મનહરલાલજી મહારાજ, કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીજી, રામચંદ્ર ડોંગરેજી, પંડિત સુખલાલજી, પંડિત બેચરદાસજી, પં. દલસુખભાઈ માલવણિયાજી, પંડિત સાંકળેશ્વરજી, જયભિખ્મુ તથા સૌરાષ્ટ્રમાં મહુવા પાસેના તલગાજરડામાં એક સામાન્ય શિક્ષક જીવનથી કારકિર્દી શરૂ કરનાર વિશ્વવંદનીય પૂ. મોરારીબાપુ તો આપણા આ યુગનું જીવતું જાગતું મહાકાવ્ય છે. સંસ્કૃતિના ઉદ્ગાતા આ વૈશ્વિક સંત ખરેખર તો શબ્દોથી પર છે.

આ ઉપરાંત ભોગીલાલ સાંડેસરા, ભીમસિંહ માણેક, પરમાનંદ કાપડિયા, રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ આ બધા ગુજરાતના ભૂષણરૂપ નિષિસ્વરૂપોમાં જ્ઞાનસંપદા, સાક્ષરતા, મૃદુતા, ભારોભાર છલકાતી. આ ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિ જ અમારું આકર્ષણકેન્દ્ર રહ્યું છે. ગ્રંથમાં પ્રગટ થયેલી જીવનરેખાઓ ખરેખર તો રેખાસ્વરૂપે જ છે. આ સૌને ન્યાય આપવા ઘણું ઘણું લખવું જોઈએ. પણ પાનાંની મર્યાદા એમ કરતાં રોકે તે સ્વાભાવિક છે.

સંજીવની રસાયણ

જૈન શાસનમાં જેમ ગુણોની પૂજા કરનારાઓની એક સુવ્યવસ્થિત સુંદર પરંપરા અનાદિકાળથી અકબંધ રીતે જોવા મળે છે તેમ સંસારના સમસ્ત જીવોને ઊંચામાં ઊંચો ભાવ આપનાર સદ્ગુણો અને ભાવશ્રદ્ધાને જો પ્રાધાન્યતા આપવામાં આવે, કઠોર પરિશ્રમ અને દૈનિક મનોબળ કેળવાય, જીવનમરણની ક્ષણોમાં પણ ગુણપ્રાપ્તિની ઝંખના મનમાં જ અંકિત થઈ જાય તો માનવની સંસારયાત્રા જ જીવનનો એક મંગલ મહોત્સવ અને મંજુલ-મંગલની શ્રેણી બની રહેશે. જીવનની લોકોત્તર ખુમારી ખીલવવામાં આ સદ્ગુણો જ સંજીવની રસાયણ બની રહેશે. પરમાર્થીઓનાં સેવા-કાર્યોની અનુમોદના કરતા થઈશું ત્યારે જ આપણાં નયનો જગતના જીવોમાં ગુણદર્શન પામી શકશે.

પ્રતાપી પૂર્વજોએ વહાવેલી ગુણાનુરાગી ગંગાનું આચમન જિજ્ઞાસુ જગતને દીર્ઘકાળ સુધી ભારે મોટું બળ આપી રહેશે. પુણ્ય પુરુષોના સદ્ગુણો જ આપણાં સંકલ્પ, સાધના અને છેવટે સિદ્ધિની કેડી તરફ પહોંચવામાં મદદરૂપ થશે. આ સદ્ગુણો જ સમાજને બદલવાની પૂરી ક્ષમતા ધરાવે છે. તેથી જ કહેવાયું છે કે આ સદાચાર એ જ ધર્મ છે, માનવીના દેહ કે કુળ ક્યારેય પૂજાયા નથી. સદ્ગુણો જ હંમેશા પૂજાયા છે અને પૂજાશે.

યુગમૂર્તિ સાહિત્યકારો : આરાધક કવિઓ :

ગુજરાતમાં સાહિત્યનું સમારાધાન પણ બહુમુખી અને પૂર્વકાલીન પરંપરાવાળું જણાય છે. ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનો સૂત્રપાત છેક બારમી સદીથી તો નિઃસંશય ગણી શકાય છે. આ ભૂમિને વિદ્યાવ્યાસંગનો ભવ્ય વારસો સહજ સંસ્કારરૂપે જ સાંપડ્યો છે અને તેથી જ વિવિધ સાહિત્યસૃષ્ટિનું નિર્માણ થયું. પાણિનિ પછી ગુજરાતમાં મહાન વૈયાકરણી કલિકાલસર્વજ્ઞ પૂ. હેમચંદ્રાચાર્યજી થઈ ગયા. તેમણે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની રચના કરી. પરમ ભટ્ટારક સિદ્ધરાજે તે ગ્રંથને હાથીની અંબાડી ઉપર પધરાવી નગરયાત્રા કાઢેલી. આ હેમચંદ્રાચાર્યજીની સ્મૃતિ પાટણની ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોડવામાં આવી રહી છે. રાજ્ય સરકાર તરફથી લેવાયેલો આ એક સ્તુત્ય નિર્ણય માતા સરસ્વતીજીના સન્માનરૂપ ગણાઈ રહ્યો છે. કાળાન્તરે તે પછી અનેક જૈન મુનિઓએ ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ પ્રકારનું વિશાળ સર્જન કરીને ભારે મોટું યોગદાન આપ્યું છે.

પંદરમાં શતકના બે મહાન કવિઓ પદ્મનાભ અને ભાલણને યાદ કરવા સાથે એ જ શતકથી શરૂ થયેલી ગુજરાતી કાવ્યગંગાની ગંગોત્રી છે નરસિંહ મહેતા.

તળાજામાં જન્મેલા આદિ કવિનાં શ્રેષ્ઠ સન્માનથી વિભુષિત નરસિંહ મહેતાનાં સર્જનોમાં તેમના પ્રભાતિયાં ગુજરાતી ભાષાના “યાવતચંદ્ર દિવાકરૌ અમર અલંકારો” છે. “મારી નાડ તમારે હાથ હરિ સંભાળજો રે.” જેવાં પદોના રચયિતા કેશવદાસનો ભક્તિરસ પણ અનન્ય છે.

ચિતોડની મહારાણી મીરાંબાઈ પાસે દોમદોમ સાહ્યબી, વૈભવ, સન્માન બધું જ હતું, પણ એ બધું તેમને તકલાદી લાગ્યું. છેક રાજસ્થાનથી આવીને ગુજરાતને પોતાની પ્રિયભૂમિ બનાવનાર આ મીરાંબાઈ દરેક અગ્નિપરીક્ષામાંથી પાર ઊતરી, પોતાને સોનું સાબિત કરી શકી. તેનાં લલિત, મધુર, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં પદો આજે પણ ગુજરાતનાં વાતાવરણમાં ગૂંજે છે. મીરાંના પદો ખરેખરતો ગુજરાતની મોંઘી મિરાત છે.

સોળમા સૈકાનો ઉત્તરાર્ધ અને સત્તરમાં સૈકાની શરૂઆતનો એ સમય જ્ઞાનવૈરાગ્યની કવિતાનો સુંદર સમય હતો. સત્તરમા સૈકાના પ્રભાવશાળી પ્રતિભા ધરાવતા ત્રણ મહાન કવિઓ અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ આ ત્રણે એ પોતાના આગવાં વ્યક્તિત્વનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. અઢારમાં સૈકાના પ્રેમાનંદસ્વામી, મુક્તાનંદસ્વામી વગેરેએ સુંદર મજાના ભક્તિપદો રચી ભક્તોના હૃદયને તુમ કર્યા હતા.

અમદાવાદમાં સોનીનો ધંધો કરતા અને સચ્ચાઈથી વર્તવા છતાં પણ અવિશ્વાસની ઝાળથી દાઝેલા અખાએ ક્વામાં સાધનો પધરાવી દઈ વેદાંતી કવિતાનું વિપુલ સર્જન કર્યું. મહાકવિ પ્રેમાનંદે માણ ઉપર સ્વરચિત આખ્યાનો ગાયાં અને એ આર્ષવાણીએ જ ગુજરાતી ભાષાને ભારે મોટું ગૌરવ અપાવ્યું. શામળ ભટ્ટે સિંહાસન બત્રીશી અને મદનમોહના જેવી પદ્યવાર્તાઓ દ્વારા સંસ્કારી મનોરંજન સાથે બૌદ્ધિક સજાગતા આપી.

સંખ્યાબંધ ઉત્કૃષ્ટ કાફીઓની રચના કરનાર આત્મજ્ઞાની ધીરાભગત હંમેશા નિજાનંદમાં જ વિચરતા. તેઓમાં પૂર્ણ જ્ઞાની, અદ્વૈતવાદી અને સંસારી જમાજની પરિપક્વતા દેખાતી, તેમના ગહન તત્ત્વજ્ઞાનનાં પદો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સદાકાળ અમર રહેશે.

જૈન કવિઓમાં પણ મહાત્મા આનંદધનજી, જ્ઞાનાનંદજી, વિનયવિજયજી, યશોવિજયજી, કિશનદાસજી વગેરે અગ્રસ્થાને રહ્યા છે. ઈસુની સત્તરમી સદીની આપણી ગુજરાતી કવિતા ઉપાધ્યાય કવિ યશોવિજયજીનાં પ્રદાને જરૂર સમૃદ્ધ થઈ છે. ઉત્તર ગુજરાતના ગામ કનોડામાં જન્મેલા અને અનશન વડે પ્રાણત્યાગ કરીને મધ્ય ગુજરાતના ડભોઈ ગામમાં પોટેલા આ કવિ ન્યાયાચાર્યની ગુજરાતી કાવ્યરચનાઓ હંમેશાં આદરથી સંભારી શકાય તેમ છે.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ત્યાગવૈરાગ્યના ગાયકો નિષ્કુળાનંદજી અને બ્રહ્માનંદે મુમુક્ષુભાવ પ્રેરે તેવાં સેંકડો પદોની રચના કરી, રસસમ્રાટ દયારામની ગરબીઓએ તથા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં પદોએ ગુજરાતને એક સમયે ગાંડું કરી મૂક્યું હતું.

‘જય જય ગરવી ગુજરાત’નું ગાન કરી ગુજરાતની અસ્મિતાને ઝળકાવનાર નવયુગનો પ્રહરી નર્મદ આપણો પ્રથમ અર્વાચીન કવિ. નર્મદ અને નવલરામ પાસેથી ગુજરાતના ઉદીયમાન લેખકોને સાચી સાહિત્યદૃષ્ટિ સાંપડી. નર્મદથી લોકસાહિત્યને એકત્ર કરવાના શ્રીગણેશ મંડાયા અને તેમાંથી જ લોકસંસ્કૃતિના હીરલાઓ આપણને મળ્યા.

કવિ કાગબાપુ વિશે એમ કહેવાય છે કે પડછંદ કાયાવાળા એ સૌરાષ્ટ્રના ખમીરવંતા રણકારે એક સમયે પંડિત ઓમકારનાથજીને ડોલાવ્યા હતા, મેઘાણીજીને પણ ડોલાવ્યા હતા અને દાયકાઓ સુધી દુનિયામાં વસતા સંસ્કૃતિપ્રેમી ગુજરાતીઓને પણ ડોલાવ્યા હતા. લોકસંસ્કૃતિના આવા મશાલચીઓ અંગે આ ગ્રંથમાં જ કેશુભાઈ બારોટની લેખમાળામાં વિસ્તારથી જોઈ શકાશે.

હિન્દુ સાંસ્કૃતિક પરંપરાના શ્રેષ્ઠ કવિઓમાં કવિ ભૂષણની પણ ગણના થતી. મરેલા માનવીને બેઠા કરવાનું જોમ તેમની કવિતામાં હતું. આ કવિ ભૂષણની ‘શિવભાવની’ તથા ‘છત્રસાલ શતક’ રચનાઓ શિરમોર ગણાતી. આવા કવિઓના જીવનમાંથી પણ શ્રદ્ધા, શરણાગતિનો ભાવ ક્યારેક વધુ દેઢ બનતો જાય છે. શૂન્ય બની જઈને અધ્યાત્મતત્ત્વ પરત્વેનો આપણો અનુરાગ ઘેરો બનતો જાય છે. વીજળીનો ચમકારો જેમ ક્ષણિક ઝળહળતો પ્રકાશ આપી જાય તેમ આ પ્રતિભાઓના પરિચયો વાંચકોના હૃદયને એક ક્ષણ માટે પણ સ્પર્શી જાય તો બધાં જ વળગણો ખરી પડતાં વાર નહીં લાગે અને મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા માટે નવો પ્રાણ પૂરશે. મનુષ્યનું માધુર્ય માણવા માટે પણ સમયે સમયે આવાં ચરિત્રાત્મક પ્રકાશનો જરૂરી બને છે.

અર્વાચીન યુગમાં દલપતરામે સભારંજની ચાતુર્યપૂર્ણ કવિતા વડે કવીશ્વરનું બિરુદ મેળવ્યું. નર્મદે પોતાના જુસ્સાથી માનવજીવનને સબળ બનાવવા પ્રયત્નો કર્યા. સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા કલાપીના સન્મિત્ર અને મેઘ સમાં શીતલ કવિ કાન્ત પણ ગુજરાતી ભાષાના કવિઓમાં પ્રથમ પંક્તિનું સ્થાન ધરાવતા. કવિ કાન્તથી માંડીને કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી અને પ્રહ્લાદ પારેખ સુધીની એ અખંડ કાવ્યધારા સંસ્કૃતિનાં અમૃતપાન કરાવતી ચિરઃકાળ સુધી વહેતી રહેશે. કવિ કાન્તે સૌંદર્યમંડિત ખંડકાવ્યો વડે કવિતાકામિનીને શણગારી, જ્યારે કલાપીએ પ્રેમ અને દર્દની ફારસીરંગી ગઝલોનું વિશિષ્ટ અર્પણ કર્યું. એક રાજવીમાં છૂપાયેલો કવિ જગતે નિહાળ્યો.

એક સાચા ઊર્મિકવિ નાનાલાલમાં પણ રાસ અને પ્રેમભક્તિનાં મધુર કાવ્યોમાં શબ્દસંગીતનો સુંદર સમન્વય જોવા મળ્યો. બાલાશંકરની ગઝલો, બ. ક. ઠાકોર અને અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના પિતામહ ગણાતા નરસિંહરાવની કવિતાઓ જગપ્રસિદ્ધ છે.

પૂર્વકાલીન કવિઓથી માંડીને છેક નર્મદ સુધીના સખ્યાબંધ કવિઓ, સર્જકો, સાહિત્યકારોએ શબ્દોની દુનિયામાં એક અનુપમ સૌરભ પ્રસરાવી છે, કારણ આ ભૂમિની સંસ્કૃતિમાં રસ અને માધુર્ય છલકાતાં જ રહ્યાં છે.

નાનાલાલ અને ગોવર્ધનરામની સર્જનશક્તિએ ગુજરાતના રસ જીવનને નવપલ્લવિત કર્યું અને એમ કહેવાય છે કે ગોવર્ધનરામનો ભાવનગરનો નિવાસસમય ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના સર્જન માટે ઉત્તમ સુયોગ હતો. સાહિત્ય વૈભવના વિકાસક્રમમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીજીએ પણ સોરઠી બાનીનો ધીંગો રણકાર બની લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિનું એકલપંડે ગૌરવપૂર્ણ સંશોધન કર્યું, તેમની નવલકથાઓમાં પણ સોરઠીધરાના પ્રાણબંધારા આબેહૂબ ઝીલાયા છે. અમરેલીના કવિ હંસ (પ્રજ્ઞાચક્ષુ)નાં કાવ્યોમાં પણ દેશપ્રેમનું જોમ ભારોભાર છલકાતું હતું. આ કવિ હંસ અપ્રતિમ

પ્રતિભાશાળી તો હતા જ. કચ્છના મેઘાણીનું બિરુદ પામેલા દુલેરાય કારાણીનું પણ લોકસાહિત્યમાં એવું જ પ્રદાન હતું. મેઘાણી પછી લોકસંસ્કૃતિ ક્ષેત્રે પુષ્કર ચંદરવાકરનું વિશિષ્ટ યોગદાન પણ સતત યાદ આવ્યા કરે છે. જટિલ અને બોટાદકર આપણા ધ્યાનાર્હ કવિઓ હતા. સાક્ષરોએ જેમની ગઝલોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે તે કિસ્મત કુરેશી, બરકત વિરાણી, કપિલભાઈ ઠક્કર, નાઝિર દેખેયા વગેરેનું આ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન રહ્યું છે.

સ્નેહરશ્મિએ કાવ્યોમાં ઘણા પ્રયોગો કર્યા. જાપાનના અલ્પાક્ષરી હાયકુને પણ ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું માન તેમને મળ્યું. સહજાનંદી અને સ્વામીનારાયણી કવિઓએ પણ કૃષ્ણ સાહિત્યમાં અને વૈરાગ્યલક્ષી સાહિત્યમાં સારો એવો ફાળો આપ્યો, ખરેખર તો આ કવિઓ આપણી આન અને શાન ગણાય છે. ગાંધી યુગના બહુશ્રુત પ્રતિભા ધરાવતા બે પ્રમુખ કવિઓ સુંદરમ્ અને ઉમાશંકર અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના ઉચ્ચકક્ષાના સમારંધકો ગણી શકાય. ૧૯૪૦ પછીના કવિઓમાં નિરંજન ભગત, મકરંદ દવે, પ્રહ્લાદ પારેખ, મુકુન્દરાય પારાશર્ય, પ્રજારામ, ઉશનસ, જયંત પાઠક, રાજેન્દ્ર શાહ, કેટકેટલા કવિઓના ઉરધબકારાથી સૌંદર્યમધુર પદાવલીથી શોભતાં ગીતોથી માંડીને નૂતનતમ સર્વકાવ્ય પ્રકારો ગુજરાતીભાષામાં ખેડાયા છે. જીવંત સારસ્વતધામ ગણાતા પૂ. કે.કા.શાસ્ત્રીજી પણ આપણા ગૌરવવંતા સંસ્કૃતિ પુરુષ રહ્યા છે.

આધુનિક કવિઓમાં પણ રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ, પ્રહ્લાદ પારેખ, વગેરે ગુજરાતી સાહિત્યમાં માનભર્યું સ્થાન ધરાવે છે, અમરેલીનું કવિપુષ્પ ગણાતા રમેશ પારેખનું નામ પણ ઘણું મોટું છે. સેંકડો ચંદ્રકો તેમણે મેળવ્યા. તેમનાં કાવ્યો ગુજરાતના સીમાડા વટાવીને વિશ્વપ્રવાસે નીકળી પડ્યાં છે. માધવ રામાનુજને પણ આ પ્રસંગે યાદ કરવા જ રહ્યા. જૂનાગઢના મનોજ ખંડેરિયા અને રાજેન્દ્ર શુક્લે, ગુજરાતી ગઝલને એક નવો જ વળાંક આપ્યો છે. લાલિત્યસભર ગીતોના કવિ રમેશ પારેખ અને વવિનોદ જોષી, અનિલ જોષી પણ સૌરાષ્ટ્રના છે. ગુજરાતી સાહિત્ય કુંજને પોતાના કોમલ કેકારવથી કવિઓએ જેમ ગજવી મૂકી તેમ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યને ગૌરવાન્વિત બનાવવામાં આ બધા કલમકસબીઓએ અપૂર્વ સેવા બજાવી છે. વેણીભાઈ પુરોહિતનું પણ ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે ઠીક ઠીક પ્રદાન હતું.

ગુજરાતી ગદ્યમાં નર્મદે નિબંધો, પ્રસંગ લેખો ઈત્યાદિથી સૂત્રપાત કર્યો અને નવલરામ, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, ગાંધીજી, કાકાસાહેબ, જ્યોતીન્દ્ર દવે, આનંદશંકર ધ્રુવ, બ. ક. ઠાકોર, ચંદ્રવદન મહેતાએ નિરનિરાળી શૈલીથી તેને પહેલ પાડી, સંસ્કારો આપ્યા, વિશુદ્ધ કર્યા અને તેના અવનવાં સ્વરૂપો ખેડ્યાં. સ્વામી આનંદ, સુરેશ જોષી, વિનોદ ભટ્ટ, રતિલાલ બોરીસાગર, દિગ્વીશ મહેતા, પ્રવીણ દરજી વગેરેએ પણ ગુજરાતી નિબંધમાં પ્રદાન કરેલું છે.

નવલકથાઓમાં પણ કનૈયાલાલ મુનશીએ કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ નવું રૂપ ભલે આપ્યું, પણ ગુજરાતની અસ્મિતાને જ તેમણે કેન્દ્રમાં રાખી, જ્યારે યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર ર.વ. દેસાઈએ ભારતની આઝાદી અને વાસ્તવલક્ષિતાને જ કેન્દ્રમાં રાખ્યાં. ધૂમકેતુની વાર્તાઓ પણ ખરેખર તો હૃદયસ્પર્શી બની. ગુણવંતરાય આચાર્ય, પન્નાલાલ પટેલ, પીતાંબર પટેલ, ઈશ્વર પેટલીકર, ચુનીલાલ મડિયા, દર્શક અને અઘતન નવલકથાકારોએ પોતપોતાની રીતે વિશિષ્ટતાઓ અર્પી જે કાયમી સંભારણું બની રહેશે.

નવલકથાના સર્જનમાં મેઘાણી, દર્શક અને હરીન્દ્ર દવેનાં નામ અગ્રસ્થાને છે. વાર્તાકારોએ પણ નવલિકાના કલેવરને સંવર્ધિત કર્યું અને વિકસાવ્યું. ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સ્થાપક, મહાન સમાજવાદી નેતા અશોક મહેતાના પિતા, ગુજરાતી સાહિત્યના યશસ્વી સુવર્ણચંદ્રક સાથે જેમનું નામ જોડાયેલું છે તે રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા અને મણિલાલ નભુભાઈ આપણા ગૌરવવંતાં રત્નો હતાં. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી પ્રખર ઈતિહાસવિદ્ અને સંસ્કૃતિ પ્રવર્તક હતા.

નર્મદયુગ અને પંડિત યુગના સંધિકાળમાં થયેલા વા. મો. શાહ પણ એક પ્રખર ચિંતક, સુધારક અને સાક્ષર હતા. ભાવનગરના હિંમત ખાટસુરિયા, ગોંડલના અન્વર આગેવાન, પોરબંદરના સુધાંશુ, વાંકાનેરના છોટાલાલ કામદાર, રાજકોટના ગુણવંતરાય આચાર્ય અને જયંતિલાલ માલધારી, મોરબીના અબુ શમ્માણી વગેરે કવિ-લેખકોનો સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યક્ષેત્રે નોંધપાત્ર ફાળો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આલોચના પ્રકારના સાહિત્યસ્વરૂપો ઘડવામાં, તેને મઠારવામાં, ગુણદોષલક્ષી સમીક્ષા કરી તેની ક્ષતિઓને નિર્ભયતાથી બતાવી સાહિત્યક્ષેત્રને સંમાર્જિત કરવામાં નર્મદ, નવલરામ, નરસિંહરાવ, બ.ક. ઠાકોર, વિશ્વનાથ ભટ્ટ, આનંદશંકર ધ્રુવ, વિશ્વનાથ પ્રભુદાસ, વિજયરાય વૈદ્ય, અનંતરાય રાવળ, ઈશ્વરલાલ દવે, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, સુરેશ જોષી, ચાંપશી ઉદેશી, તખ્તસિંહ પરમાર, સુરેશ દલાલ પ્રા. રજનીભાઈ જોષી જેવા પુરુષાર્થી વિવેચકોએ સાહિત્યની ગતિવિધિને ચાંપતી નજરે નિહાળી તેમાં ઉત્તમ તત્વોને પ્રવર્તમાન રાખવાની ચીવટ બતાવી છે. રામનારાયણ વિ. પાઠક કવિ, વિવેચક અને ટૂંકી વાર્તાકાર ઠર્યા, એમની પાસેથી સાચાં વિવેચનનો ઉમદા અને બુદ્ધિવાદી આદર્શ ગુજરાતને જોવા મળ્યો.

ગુજરાતી સાહિત્યના ગદ્યસ્વામીઓ અને આખ્યાનકારો ઉપરની એક લેખમાળામાં પ્રા. શ્રી જનાર્દનભાઈ જ. દવે એ સારી એવી વિવેચના કરી છે. પંડિતયુગમાં નાનામોટા અનેક વિવેચકો થયા, આ સૌ સાહિત્યકારોએ ગુજરાતના વિકાસમાં અને સમાજઘડતરની દિશામાં પુરુષાર્થી ફાળો આપ્યો છે, આ સૌ સંસ્કૃતિ ચાહકોએ લોકસંસ્કૃતિના ચાર પાયા મજબૂત કરવામાં પણ સારું કામ કર્યું છે.

લોકજીવનમાં સંસ્કૃતિનો તણખો આગીયાની માફક જ્યાં ને ત્યાં પડ્યો જ હોય છે. તેમાંથી જ વિકસે છે લોકસાહિત્ય, લોકકથાઓ, લોકશાસ્ત્ર, લોકાચાર. આ સંદર્ભને કેન્દ્રમાં રાખીને જ લોકસાહિત્યના કલાધરો ઉપરની (રેખાંકન ચિત્રો સાથેની) કેશુભાઈ બારોટની એ લેખમાળા પણ આપણા ગૌરવશાળીઓની ઝાંખી કરાવે છે. શ્રી કે. ટી. ગોહિલનાં રેખાંકન ચિત્રોથી આ વિભાગ ખૂબ જ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યો છે. વર્તમાન જીવન સંગીતને જાણવા-માણવા પણ આ બધા પરિચયોથી વાકેફ થવું જરૂરી છે, કારણ શ્રેષ્ઠ સાહિત્યનો સંગ જીવનની તમામ સમસ્યાઓનો એકમાત્ર વિકલ્પ જણાય છે. આવાં પ્રકાશનોની અભિવ્યક્તિ નિરનિરાળા સ્વરૂપે સમયે સમયે થવી જરૂરી છે.

સૃષ્ટિના આરંભકાળથી સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતો રહ્યો છે. માનવી તેજ, અંધારનું પૂતળું છે. એનામાં સદ્વૃત્તિઓ અને અસદ્વૃત્તિઓનાં ધમસાણો ચાલ્યાં કરતાં હોય છે. એમાં સ્થળકાળને સ્થાન નથી. અગ્નિ-ખેતી ને પેદું શોધાયું ત્યારેય માનવી આવો જ હતો. વરાળ - વીજળી શોધાયાં ત્યારે ય માનવી આવો જ હતો. વિજ્ઞાન - યંત્ર વિજ્ઞાનના અદ્ભુત આવિષ્કારો પછી માનવી તો ત્યાંનો ત્યાં જ છે. આજે પણ એમ કહેવાય છે કે, યંત્ર પર પહોંચ્યો પણ મન સુધી પહોંચી શક્યો નહિ તે માનવી. આ પૃથ્વીના ગોળા પર અનેક પ્રજાઓ વિકસી અને લોપ પામી. આધ્યાત્મિક, સામાજિક, ભૌતિક સંપત્તિના અનેક આવિષ્કારો થયા, પણ માનવી 'પૂર્ણ માનવી' બની શક્યો નહિ. છતાં પ્રગતિ તરફ ડોરનારાં પરિબલો ગતન કાર્યરત રહ્યાં છે અને એ પરિબલો એ જ સમગ્ર માનવજાતને આગાવાદી રાખી છે. માનવીના સદ્ગુણોએ જ્યારે જ્યારે સુકળ સ્વપ્નમાં છે ત્યારે સૃષ્ટિને કાતા થઈ છે, આનંદ થયો છે. એને આપણે સાંસ્કૃતિક વિકાસનું નામ આપીએ છીએ. યુગે યુગે, સમયે સમયે, દેશે દેશે, પ્રજા પ્રજામાં સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધરો જન્મતા રહે છે અને એનાથી જ આ વિશ્વનો ઇતિહાસ ઊજળો છે.

રાજા-મહારાજાઓ કે ધર્મધુરંધરો એક પ્રકારનો ઇતિહાસ સર્જે છે, તો નાનકડા ગાળ કે ઘોળ કે રામજાને સદ્માર્ગે વાળનાર ગાંધિધરો જુદા પ્રકારનો ઇતિહાસ સર્જે છે. એ વિશ્વવિજેતા નથી હોતા, નરતિહારી હોય છે. એનાં સંવેદનો, ભાવનાઓ, ચિંતાનો વાળી દારા સમાજના માનવીનાં મનને ડબ્બાં લઈ લેઈ લેઈ છે અને વાળા ચાલે.

સુધી પ્રભાવ પાથરતાં હોય છે. એમની વાણીના એક એક વિધાનો સામાન્ય જનસમાજના કાયમી પથદર્શક બની રહેતા હોય છે. દરેક પ્રજાના કવિઓ અને સંતો-મહંતો તથા એમની વાણી જગતની સંસ્કૃતિની ધારક છે. પાછળનાં પાનાઓ પર આલેખાયેલાં ચરિત્રો એ વાતની સાખ પૂરશે. એમનાં જીવનની એક એક ઘટના કે એમણે વહાવેલી વાણીની એક એક પંક્તિ અનેકોનાં હૃદયમાં સોંસરવી ઊતરીને લોકોની સદ્વૃત્તિને ઉજાગર કરવામાં કામિયાબ થાય છે. એ સ્વયંભૂ પ્રતિભાનું ફળ હોય છે. અને શિક્ષણના, સમાજના, સત્તાના કે સંપત્તિના કોઈ લેબલ એને લાગ્યા હોતા નથી. એ તો ફણગો ફૂટે એમ પ્રગટે છે અને ફૂલીફાલીને સમગ્ર વિશ્વને મહેંકાવે છે. એવી વિભૂતિઓના જીવનપ્રસંગો અને અનુભવવાણી માનવીની સદ્વૃત્તિને પાળે છે, પોષે છે અને વિકસાવે છે. એટલે તો એ સંસ્કૃતિના આધારસ્તંભો છે. સાતેક વર્ષની મહેનતને અંતે “લોકસંસ્કૃતિના આધારસ્તંભો” નામનો ગ્રંથ કેશુભાઈ બારોટે ૨૦૦૦ની સાલમાં જૂનાગઢથી પ્રગટ કર્યો જે પ્રકાશન ખૂબ જ આવકાર પામ્યું. એ ગ્રંથના કેટલાક પરિચયો આ ગ્રંથમાં જ “લોકસંસ્કૃતિના મશાલચીઓ” નામની લેખમાળા દ્વારા પ્રસ્તુત છે. પ્રખર સંશોધનકાર અને સંસ્કૃતિના ઘડવૈયા શ્રી કેશુભાઈને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

બહુમુખી પ્રતિભાસંપન્ન વિભૂતિઓ

માનવી ‘સ્વ’ મટીને ‘સર્વ’ બને છે ત્યારે માનવી વ્યક્તિ મટીને વિભૂતિ બને છે. એ જ રીતે પ્રતિભા શબ્દ પણ ઘણો ઊંચો છે. અને વજનદાર પણ છે. પ્રતિભા શબ્દ ઊંડી વિચારણા અને ઘેરું રહસ્ય માંગી લે છે. વ્યક્તિત્વ સૌમાં સારું—નરસું રહેવાનું જ, પણ નવાં નવાં આયોજનો અને ઉન્મેષો પ્રગટાવવાની પ્રજ્ઞા અને ચેતના એ જ પ્રતિભા, સંવર ભાવમાં પણ એક અનોખી મસ્તી માણતા ભાવિકજનો એ જ આ પ્રતિભાઓ.

મહાત્મા ગાંધીએ જેમને પોતાના આધ્યાત્મિક ગુરુપટે સ્થાપ્યા હતા તે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રકાંડદર્શનવેત્તા તરીકે ખ્યાત બન્યા. દાર્શનિકક્ષેત્રે વિભૂતિઓનું પ્રદાન યાદ કરીએ તો તેમાં પં. સુખલાલજી, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, આનંદશંકર ધ્રુવ આવા કેટલાક દાર્શનિકોનો શ્રી રાજુલ દવેએ આ ગ્રંથમાં જ સુંદર પરિચય કરાવ્યો છે.

માનવીનું જાજરમાન વ્યક્તિત્વ અને તેની વિરાટ પ્રતિભા ભલે બહારથી કોઈને ક્યારેક પ્રભાવિત કરી જતા હોય, પણ એ ક્યારેક કોઈના હૃદય સુધી ન પહોંચી શકતાં હોય તો એ પ્રતિભાનું ક્યારેય કોઈ મૂલ્ય હોતું નથી. કોઈનાં દુઃખસંતાપ જોયા-સાંભળ્યા પછી પણ જેનું હૈયું દ્રવી ન ઊઠે તો એને પ્રતિભા કહેવામાં જોખમ છે. અંદરની ચિનગારીથી જ કિયાશીલ બની શકાય છે. ચેતનાને ઊર્ધ્વગામી કર્યા વગર કે જીવનધર્મને આચરણમાં મૂક્યા વગર પ્રતિભાનું વ્યક્તિત્વ હંમેશાં અધૂરું જ રહેવાનું.

સાધના તપસ્યાનો માર્ગ અપનાવીને સાક્ષીભાવમાં પહોંચેલા નરસિંહ, મીરાં, સૂરદાસ જેવી પ્રતિભાઓમાં શ્રદ્ધા, સાદગી, સેવા, સમર્પણ, સદાચાર, સરળતા જેવા સદ્ગુણો જ્યાં ધુધવાટા કરતા હોય તેવી પ્રતિભાઓના સાંનિધ્યે જ આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત થઈને મનને લીન બનાવી રાખે છે. આવા જીવાત્માઓનું સૌંદર્ય સર્વત્ર પ્રસરેલું હોય છે, પણ ભીંતરનાં નેત્રો ઉઘાડ્યા સિવાય એ સૌંદર્યનું પાન પામી ન શકાય.

આધુનિક માનવે ધર્મક્રિયાઓમાં ભલે ટોચની પ્રગતિ કરી હોય, પણ તેની આંતરિક પરિણતી કેટલી વિકસી, તેના આંતરજગતમાં કેટલી ભીનાશ પ્રસરી તેના પરથી જ પ્રતિભાની પરખ થાય છે. પ્રતિભાનું વ્યક્તિત્વ શ્રીફળ જેવું : બહારથી ભલે કઠણ દેખાય પણ અંદરથી શીતળતા અને મધુરતા પામવાનું જ આપણું લક્ષ્યકેન્દ્ર છે. હૃદયને સ્પર્શવું જ પડશે. સત્ત્વશીલ સારસ્વત અને પ્રબુદ્ધજીવનના તંત્રી શ્રી રમણભાઈ શાહે આવી ઘણી વંદનીય હૃદયસ્પર્શી પ્રતિભાઓનો આ ગ્રંથમાં જ સુપેરે પરિચય કરાવ્યો છે.

જેમની આંગળી પકડીને ચાલવાનું મન થાય, જેમના હૈયાં પ્રેમલાગણીથી તરબોળ જ રહેતાં હોય એવા પ્રગલ્ભ માનવરત્નો જ પ્રતિભાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. દરેક વ્યક્તિને પોતાનું આગવું સત્ત્વ હોય છે, જે સત્ત્વ છે. જે વ્યક્તિત્વ છે, જે મૂલ્ય છે, એ જ પ્રતિભાનું બીજું નામ છે.

પોતાની નૈસર્ગિક અને નિષ્કલંક પ્રતિભાને કારણે આજ સુધીમાં થયેલા ચિંતકો અને દીપશિખાઓ આપણને વારંવાર સૂચવે છે કે આજના મૂલ્યવિહિન બનતા જતા સંસ્કારોના દુષ્કાળમાં પણ અર્થપૂર્ણ રીતે આગળ વધવું, સામે જે કાંઈ પવિત્રતા હોય, શુભતત્ત્વ ઉપલબ્ધ હોય, તે પ્રાપ્ત કરતાં રહેવું. શ્રેષ્ઠ પુરુષોના જીવનમાંથી જીવન જીવવાની કળા ઉપલબ્ધ છે, તેમાંથી જ શ્રદ્ધાપૂર્વક જીવવાનું આશ્વાસન મળે છે.

સરળ, સાદા, નિર્મોહી જીવન જીવતા ગુજરાતીઓ સ્વભાવે શાંત, મિલનસાર, અને આતિથ્યસત્કારના ભાવિક પ્રેમીઓ ગણાયા છે. જેમને આંગણે પેઢી દર પેઢીની વૈભવી સુખ સંપત્તિએ જેમને અજવાળ્યા છે તેવા મહાનુભાવોએ સરળ અને નમ્ર બની તીર્થમંદિરોમાં, પાંજરાપોળોમાં, જીવદયામાં, સાહિત્ય સુરક્ષામાં, અન્નક્ષેત્રોમાં, હોસ્પિટલોમાં, ધર્મશાળાઓ અને સામાજિક કાર્યોમાં અને માનવસેવાના જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે સેવાયજ્ઞો મંડાયા ત્યાં એમણે જે કાંઈ યોગદાન આપ્યું હોય તે સૌને યથાયોગ્ય સમયે બિરદાવવા જ જોઈએ. તપ અને તપસ્વીઓનું પણ સમયોચિત સન્માન થવું જોઈએ. તપના પ્રભાવે દેવો પણ તપસ્વીઓને નમે છે.

આ અભિયાનમાં માણસ જો જાગી જાય તો જરૂર તેમના હાથે સત્કર્મનું એકાદ સુંદર કામ આકાર પામવાનું જ. આ ગ્રંથમાં એવા કેટલાંક તપપ્રભાવી પરિચયો જાણ્યા પછી આપણી શ્રદ્ધાનો દીપક વધુ પ્રકાશમાન બની રહેશે. આવા ચેતનવંતા પ્રકાશનનો અભિગમ સૌને કાંઈક અંશે પથદર્શક બની રહેવાનો છે. ભારતભરમાં નગરવિધાન માટે પ્રખ્યાત બનેલા વીરેન્દ્રરાય મહેતા, શિલ્પસ્થાપત્ય માટે પ્રભાશંકર સોમપૂરા, પુરાતત્ત્વના જીવંત કોષ મણિભાઈ વોરા, મહાન પ્રકૃતિપ્રેમી પ્રદ્યુમ્નભાઈ દેસાઈ, દિનકર વૈદ્ય, હરિનારાયણ આચાર્ય, વિજયગુપ્ત મૌર્ય, ધર્મકુમારસિંહજી, લાલસિંહજી રાઓળ વગેરેના અદ્ભુત ગ્રંથો જોઈને જ એ પ્રતિભાઓની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવે છે.

ગુજરાતની ગરિમાનું હંમેશા રખોપું કરનારાઓમાં લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, જેમણે આઝાદી પછી ભારતનું પ્રથમ નાયબવડાપ્રધાનપદ શોભાવ્યું. તેમનું નામ મોખરે છે. વિઠલભાઈ પટેલે નીડર અને આગવા મિજાજવાળું ગુજરાત ઉપસાવ્યું. ભારતની પાર્લામેન્ટના પ્રથમ સ્પીકર અને પછી લોકસભાનું અધ્યક્ષપદ શોભાવનાર ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર રાષ્ટ્રના ગૌરવશાળી રત્ન હતા. તો રણછોડ છોટાલાલ જેવા ઉદ્યોગપતિ સાહસિકે અમદાવાદમાં આર્થિક વિકાસના શ્રીગણેશ કર્યા. દાદાભાઈ નવરોજી અને ફીરોઝશાહ મહેતાએ રાજકીય જાગૃતિ લાવવાનું કામ કર્યું. અજાતશત્રુ ગણાતા દરબાર ગોપાળદાસ દેસાઈ, શોષિતોના સાચા સાથી રવિશંકર મહારાજ, ઠક્કરબાપા, ભાઈલાલ પટેલ વગેરેનાં ત્યાગ અને સમર્પણ અજોડ હતાં. જામ રણજી, વિનુ માંકડ તથા પ્રિન્સ દિલિપસિંહજીએ ક્રિકેટમાં નવી પ્રજ્ઞાલિકા આરંભી. થોડા સમય પહેલાં જૈનોના મહાતીર્થ શત્રુંજય ઉપરના ઐતિહાસિક અભિષેક પ્રસંગે શેઠ શાંતિચંદ બાલુભાઈ અને રજનીભાઈ દેવડીના ભક્તિભાવને ધૂધવતો મહાસાગર લોકહૃદયમાંથી ક્યારેય ભૂંસાશે નહિ. કે.પી. સંઘવી, ભેરુમલજી, દીપચંદભાઈ ગાર્ડી વગેરે આ કાળના જગદુશા ગણાયા છે.

સ્વાતંત્ર્યપૂર્વે રાજરત્નનું અને સ્વાતંત્ર્ય બાદ પદ્મશ્રીનું બિરુદ મેળવનાર પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ મહેતા ભારતભરમાં સૌપ્રથમ બાલસંગ્રહાલયનું અમરેલીમાં સ્થાપના કરવાનું માન મેળવી ગયા. દેશભરમાં પંચાયત પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, બળવંતરાય મહેતા, થિઓસોફિકલ પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા હડાળાના દરબાર વાજસુરવાળા, વિશ્વકલાજગતના ફલક પર નામના મેળવનાર પ્રથમ પાઈલોટ કચ્છનો કર્મવીર પુરયોત્તમ કબાલી

પુરુષાર્થનો પાઠ ગણાયો છે. આ સૌએ પોતપોતાનાં કાર્યોથી ગુજરાતના વિકાસને એક નવી દિશા આપી.

કશુંક નક્કર કરી બતાવ્યાનો રણકાર જેમના પરિવેશમાં છલકાતો રહ્યો તેવી કેટલીક બહુમુખી પ્રતિભાઓની વિગતો મેળવી શક્યા નથી તેનું દુઃખ છે. સુરખાબના સાંનિધ્યમાં લઈ જનાર કચ્છના એમ.એલ.પોમલ, તેજસ્વી વૈજ્ઞાનિક ડૉ. જે.જે.રાવળ, પથદર્શક પ્રજ્ઞાયજ્ઞ ડૉ. રાજેન્દ્ર વ્યાસ, સેવાનો ગુલમહોર ગણાતા વડનગરના ડૉ. વસંતભાઈ પરીખ, વિશ્વતત્ત્વજ્ઞાનના પુરસ્કર્તા રાજકોટના શ્રી શશીકાન્તભાઈ મહેતા, કલાપ્રિય ઉદ્યોગપતિ મુંબઈના દામુભાઈ ઝવેરી વગેરે આપણા ગૌરવશાળીઓ છે. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના નીડર સેનાની છોટે સરકાર ચંદુભાઈ દેસાઈ, કલ્યાણજીભાઈ મહેતા, બબલભાઈ મહેતા, રાજુલાના શ્રી કનુભાઈ લહેરી, મહુવાના જશવંત મહેતા વગેરેની સેવા નોંધપાત્ર છે. શ્વેતકાંતિ સર્જનમાં એશિયાની સૌથી મોટી આણંદની દૂધ ડેરીના વિકાસમાં પણ પુરુષાર્થીઓનો પરિશ્રમ ધરબાયેલો છે. સરદાર સરોવર કે કાકરાપાર યોજના ગુજરાતના પુરુષાર્થના પ્રતીકો છે.

કાળબળની સામે હંમેશા ઝઝૂમતા રહીને પોતાની પ્રતિભા અને પ્રતિષ્ઠાને અક્ષુણ્ણ રાખતી ગુજરાતની આ ધરા શત શત વંદનાને પાત્ર બની છે.

દીવાદાંડીરૂપ પરિચયકોશ

આપણા ધર્મસ્થાનકો અને દેવમંદિરો જેમ આત્મ-કલ્યાણના જીવંત સ્મારકો બની શક્યાં છે તેમ ધર્મપુરુષો, સાહિત્યસ્વામીઓ, ઈતિહાસવેત્તાઓ, સ્વરસાધકો કે રંગરેખાના કલાવિદોના જીવન પરિચયો નવી પેઢીને ક્યારેક દીવાદાંડીરૂપ બની રહેશે. જેમ શબ્દકોશ, જોડણી કોશ, જ્ઞાનકોશ, વિશ્વકોશ હોય. એ બધા સંદર્ભગ્રંથો નવલકથાની માફક સળંગ એક જ બેઠકે વાંચવાના હોતા નથી પણ જ્યારે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રતિભાની માહિતી કે રેફરન્સ નોંધ જોઈતી હોય ત્યારે આવા પરિચયકોષ સાચે જ એક ભોમિયાની ગરજ સારે છે.

ગુજરાતની ભવ્ય અસ્મિતામાં પુરાતન પ્રદેશ કચ્છનું પણ વિશિષ્ટ યોગદાન રહ્યું છે. ત્યાંની વિશિષ્ટ પ્રતિભાઓને પણ યાદ કરીએ જસ્ટીસ મહમદઅલી ચાગલા, પહેલા વિમાન ચાલક બુધભટ્ટી, જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી કે. ટી. શાહ, વનસ્પિતશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી, મેયર રવજી ગણાત્રા, કાચ મીનાક્ષેત્રે નામના મેળવનાર રામસિંહ માલમ, વહાણવટાક્ષેત્રે યશસ્વી સિદ્ધિ હાંસલ કરનાર સુમતિ મોરારજી, સોનગઢમાં જૈન આશ્રમને પાયામાંથી બળ આપનાર પૂ. કલ્યાણચંદ્રજી બાપા આ સૌએ કચ્છનાં સંસ્કાર-સંસ્કૃતિને ખરેખર દીવાવ્યાં છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના સંવાહક શ્રી ગુણવંતભાઈ શાહ, ગઝલ મહેફિલનું રંગીન નજરાણું અમૃત ધાયલ, તેજસ્વી અધ્યાપક અને સાંસદ પુરુષોત્તમ માવલંકરનું પ્રદાન યાદ કર્યા વગર રહી શકતા નથી. ગુજરાતનું પાટીદાર રત્ન અને સમર્થ એન્જિનિયર હરિભાઈ સિદ્ધપુરા-ભારતની પંચવર્ષિય યોજનાના મોટાભાગનાં કાર્યો તેમની કુશળતાથી સિદ્ધ થયાં અને આવી જીવનયાત્રાઓએ જ હંમેશા અન્યને સત્વશીલ બળ આપે છે.

વિશ્વપ્રવાસી કાળુભાઈ બસીયા, ઓછું ભણતર, પણ દુનિયાના અસંખ્ય દેશોમાં રઝળપાટ કરી વિશ્વદર્શનના તેમના બે ગ્રંથોમાં પુરુષાર્થની સુગંધ આવે છે.

ચલાળાના નાગરદાસ દોશી ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટનું લક્ષ્ય અને હાર્ટ જાણીને સૌ કોઈને અહોભાવ થશે. સંસારમાં પથરાયેલા શુભ તત્ત્વોને આર્ષદૃષ્ટિથી જાણી સમજી લઈએ અને પરમની લગોલગ પહોંચેલા પવિત્રજનોને ઓળખી લઈએ તો જીવનનું સદ્ભાગ્ય જ સમજવું.

ગુજરાતનો ભયંકર ભૂકંપ અને લોકજીવન જે રીતે છિન્ન-ભિન્ન થયું તેથી દુનિયાના અનેક દેશો અને

સંસ્થાઓએ ચીજવસ્તુથી માંડીને નાણાં અને સેવાનો જે ધોધ વહાવ્યો, તન મન વિસારે મૂકી અનેકોએ જે સેવા આપી છે તે સૌ જીવનની સાર્થકતાને પામી ગયા છે. આવી પ્રવૃત્તિઓથી જ હંમેશા નિજાનંદમાં રહ્યો છું અને માનું છું કે આ નિજાનંદ એ જ મુક્તિ છે, એ જ મોક્ષ છે અને એ જ જીવનની ફલશ્રુતિ છે.

વિવિધક્ષેત્રની પ્રતિભાઓને શબ્દોનાં ટાંકણે આ ગ્રંથમાં મૂર્તિમંત કરવા પ્રયાસ કર્યો છે, સંક્ષિપ્ત જીવનરેખાઓને શબ્દદેહ આપી સૌરભ પ્રસરાવતી પુષ્પ પાંખડીઓ વિવિધ વિભાગોમાં રજૂ કરી છે. જીવનના પાછલા વર્ષોની ચિંતનયાત્રામાં જે જે સારું લાગ્યું તેનો નિષ્કર્ષ આ ગ્રંથમાં કંડારેલ છે. જે આવનારી નવી પેઢીના જીવનપટને સળંગપણે પ્રગતિને પંથે દોરશે એવી અભિલાષા છે. પ્લેનેટેરિયમ તૈયાર કરવાની આગવીસૂઝવાળા ભાસ્કરાચાર્ય અનેકચંદ્ર ભાયાવાળા બગોળવિદ્યાના પારગામી પુરુષ હતા, મારે આંગણે તેઓ ઘણી વખત પધારેલા. આવા સાક્ષરો, સંશોધકો અને તજજ્ઞોની વર્ષોની સિદ્ધિઓનો આ પરિપાક છે. આ પરિચયકોશ જ્ઞાનકોશનું જ એક ઉમદા પગરણ છે. આપણી ભૂમિની ગરિમાનું, આપણી સંજીવની અને કુળ પરંપરાનું, શાબ્દિક આલેખન છે. રસજ્ઞોના જીવનના સંદર્ભગ્રંથ જેવું છે. આપણા જીવનનું પ્રેરક અને ધારક બળ છે. આપણી સત્ત્વશીલ વિચારધારાનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ છે.

માનવીની અંદરની અભિલાઈને જાણવા, માણવા માટે આ પરિચયકોશની ચરિત્રાત્મક વિગતો અર્થપૂર્ણ, ગાંભીર્યયુક્ત, અસાધારણ પ્રભાવથી સદાકાળ અસ્ખલિતપણે પૂર્ણ પ્રકાશપૂંજ પાથરીને આત્મોત્તરિયાં સોપાન તરીકે સદા સર્વદા પ્રેરક બની રહેશે. સેવા, સદ્ગુણો, સંયમ અને સમર્પણની હકીકતોનો રસથાળ આ વિશિષ્ટ મૂલ્યવાન નજરાણું વિશાળ જનસમુહ સુધી લઈ આવવાનું અમારું આ સાહસ આપ સૌના મીઠા આવકારનું ઉપવન બનશે. રાષ્ટ્રિય અને આંતરરાષ્ટ્રિય સીમાડા સુધી પહોંચનાર ગુજરાતની વિભૂતિઓ વિરલ હોવા છતાં એ સૌની વિરલતા, ધૈર્યતા જ ગુજરાતના ઉત્તરોત્તર વિકાસ અને પ્રગતિ માટેની શક્યતાઓને ઉજાગર કરે છે. વન્ય ગુજરભૂમિ !

ગુજરાતના સંગીતરત્નો અને કલાધરો

મહાગુજરાતે સર્વ ક્ષેત્રની જેમ જ મુરસ્વામીઓ અને કલાગુરુઓ પણ પ્રગટાવ્યા. પંદરમી શતાબ્દીમાં અને તે પછીના કાળમાં શાસ્ત્રીય ઢબે પદો ગાનાર નરસિંહ ખહેતા પણ સંગીતનિપુણ હતા. મલ્હાર રાગ ગાનાર વડનગરની નાગરબહેનો તાન્ના અને રિરિનીની આ જન્મભૂમિ છે. જામનગરના પંડિત આદિત્યરામ વ્યાસ અજોડ ધ્રુપદ ધમારનો ગાયકીના ઉત્તમ કલાકાર, કુશળ પખવાજવાદક અને તાલશાસ્ત્રી તરીકે પ્રખ્યાત હતા. સોળમી શતાબ્દીમાં બૈજુ નામના મહાન સંગીતકારને ગુજરાતના રાજગાયક તરીકેનું સ્થાન મળેલું. સૌરાષ્ટ્રમાં મહારાજા ભાવસિંહજીના સમયમાં સંગીતકળાને સારો એવો રાજ્યાશ્રય મળેલો. સંગીતશાસ્ત્રી સ્વ. ડા.લાલજી શિવરામ નાયકે “શ્રી સંગીત કલાધર” નામનો એક સુંદર ગ્રંથ પણ પ્રગટ કરેલો. શ્રીમતી વરપ્રભા એક ઉત્તમ ગાયિકા હતાં અને ભાવનગર રાજ્યના રાજગાયિકા હતાં.

ગુજરાતના સર્વોત્તમ સંગીતમાર્તંડ પદ્મશ્રી ઓમકારનાવજી ડાકર, પં. પશવંતરાય પુરોહિત, જગદીપ વિરાણી, રસિકભાઈ અને બાબુભાઈ અંધારેયા, હયારામ અને સુખરામ ડાકર, પં. વિષ્ણુ-દિગમ્બર અને આશ્રમ ભજનાવલીનું વિશિષ્ટ પ્રદાન આપનારા નારાયણરાવ અને આપણા ગૌરવવત્તા સંગીતરત્નો છે. શાસ્ત્રીય નૃત્યાંગના મૃણાલિની સારાભાઈ, અવિનાશ વ્યાસ, અને અંજલી મેઠ પણ આપણું ગૌરવ છે. ભરતનાટ્યમ નૃત્યના શાસ્ત્રપૂત જ્ઞાતા, ઉદયશંકરની પ્રેરણા પામેલા નૃત્યાચાર્ય ધરમશીભાઈ શાહ કથક મણિપુર વગેરે નૃત્યશૈલીના પ્રેરક આચાર્ય છે. તેમણે ગણમાન્ય સંગીતજ્ઞોનો પરિચય આ ગ્રંથમાં વિશિષ્ટ રીતે રજૂ કર્યો છે.

લોકકલા-લોકવાર્તાઓમાં પણ મેરુભાઈ ગઢવી, પીંગળશીભાઈ ગઢવી, પદ્મભૂષણ સન્માન મેળવનાર કાનજી ભુટા બારોટ, રેડિયો કે ટી. વી. પર લોકકથાની જમાવટ કરનાર જૂનાગઢના કેશુભાઈ બારોટ, સંસ્કારવાહક કથાકાર અમરદાસ ખારાવાલા, દીવાળીબેન ભીલ જેવા અસંખ્ય કલાકારોએ ગુજરાતની સંસ્કારયાત્રાના પથ પર પોતાની વિશિષ્ટ કલાનું ઓજસ પાથર્યું છે. નાટ્યવિદોમાં પણ જયશંકર સુંદરી, બાપુલાલ નાયક, જશવંત ઠાકર વગેરેનું પ્રદાન ઠીક રીતે જોવા મળે છે. આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં પણ મૂળશંકર મૂલાણી, કવિ ત્રાપજકર, કવિ પાગલ જેવા નાટક લેખકોનો ફાળો પણ વિશિષ્ટ હતો. રંગભૂમિના આજીવન ઉપાસક પ્રાગજી ડોસાનું નામ પણ ખ્યાત બન્યું છે. શિલ્પસ્થાપત્યકળામાં હરિભાઈ ગોદાની, ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં વિજયભટ્ટ, દીના પાઠક, આશા પારેખ જેવાં અભિનેત્રી ગુજરાતનાં નામને સુપ્રતિષ્ઠિત કરી રહ્યાં છે. ફિલ્મ જગતને ૪૦૦ જેટલી પટકથાઓ આપનાર મોહનલાલ દવે સારી ખ્યાતિ પામ્યા છે. વિવિધકલાઓ અને કલાકારોને બહાર લાવવામાં કલામર્મજ જોરાવરસિંહ જાદવનું અભિયાન દાદ માંગી લે તેવું છે.

રંગરેખાના કલાવિદો :

લલિતકળાઓ પરત્વેની મમતા અને પ્રેમ સંસ્કૃતિના ઉગમકાળથી અત્રે જોવા મળે છે. ચિત્રકળામાં આપણને ખરેખર તો સંસ્કૃતિનાં જ દર્શન થાય છે. છેક પ્રાચીનકાળથી આપણે ત્યાં સાહિત્ય, સંગીત, લોકકળા અને લોકસંસ્કૃતિના વિકાસમાં વિવિધ ચિત્રશૈલીઓ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. દા.ત. ભીંતચિત્રોની પરંપરામાં ક્રમાંગરી શૈલી, શિલાવત શૈલી, લોકશૈલી વગેરે.

વિવિધ ચિત્રાંકનોમાં વિવિધ પ્રકારના હેતુ પણ નજરે પડે છે. ક્યાંક ઘર, હવેલી કે મહેલના સુશોભન માટે, ક્યાંક કીર્તિકામના કે વિજયની પ્રશંસા માટે, ક્યાંક યાત્રિકોના કલ્યાણ માટે, ક્યાંક ધર્મપ્રસાર માટે, ક્યાંક ઇતિહાસ કથા કે સામાજિક પ્રસંગની યાદી માટે, ક્યાંક મનોરંજન અને નિજાનંદ માટે, ક્યાંક માંગલિક પ્રસંગોમાં હર્ષની લાગણીની અભિવ્યક્તિ માટે આ બધા ચિત્રાંકનો જોવા મળે છે.

કલાગુરુ રવિશંકર રાવળ, રસિકલાલ પરીખ, સોમાલાલ શાહ જેવા ખ્યાતનામ કલાકારોનું આ ક્ષેત્રે મોટું પ્રદાન રહેલું છે. ચિત્રકારો પણ કાળના બદલાતા પ્રવાહો સાથે અવનવા સ્વરૂપોનું દર્શન કરાવી રહ્યા છે. પશુપંખીઓનાં ચિત્રો, અવનવા શુભ પ્રતીકો, નર્તકોનાં રેખાંકનો, શિલા અને સ્થાપત્યનાં રેખાંકનો, લોકજીવનનાં ગ્રામીણ પાત્રો, પૌરાણિક કથાનકો, વગેરે ચિત્રોમાં રોજરોજ અવનવી પદ્ધતિ જોવા મળે છે. ભાવનગર જિલ્લાના ખોડીદાસ પરમારનાં લોકશૈલીનાં ચિત્રો ગુજરાતભરમાં ખૂબ જ આદર પામ્યાં છે. તેવીજ રીતે સંતોકબા દુધાતનું નામ પણ આંતરરાષ્ટ્રીયક્ષેત્રે પ્રખ્યાત છે. ભાવનગરના વીરેન્દ્ર પંડ્યા, વિનાયક પંડ્યા, ચંદુલાલ પંડ્યા અને અશ્વિનભાઈ ભટ્ટનું પણ આ ક્ષેત્રમાં સારું એવું પ્રદાન છે. કુમાર મંગલસિંહજીનાં ચિત્રો પણ એટલાં જ પ્રભાવક હતાં.

ભારતીય કલા સંસ્કૃતિને જીવંત રાખવા વિવેચન દ્વારા નમ્ર પ્રયાસ કરનાર શ્રી ગજેન્દ્રભાઈ શાહ સાથે છેક હમણાનો પ્રથમ જ પરિચય, પણ તેમણે આ ગ્રંથમાં જ અંતરના કોડિયે સ્નેહજ્યોત પ્રગટાવી પંચાવન જેટલા ચિત્ર-સર્જકોનો સુંદર પરિચય કરાવી ઘણો મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તેમની જીવનશૈલીમાંથી પણ પ્રેરણા લેવા જેવી છે. ખ્યાતનામ છબીકારોમાં પણ કિશોર પારેખ, જગન મહેતા, જ્યોતિભટ્ટ વગેરેનું પ્રદાન પ્રશસ્ય રહ્યું છે.

વિવિધ પાસાઓનું તત્વાન્વેષણ :

જે તે ક્ષેત્રના આગેવાન તજજ્ઞો અને સાક્ષરોના સહયોગથી કલમને ટાંકણે સ્નેહ, શ્રેય અને શબ્દોના ફલક

ઉપર આ ગ્રંથમાં આપણી બહુમુખી પ્રતિભાઓના પરિચયો ગ્રંથસ્થ કરવાનો જે ઊર્મિસભર પ્રયાસ થયો છે તેમાં માનવની મંગલજીવનયાત્રા, ભાવધર્મની, ભવ્યતાની, તપધર્મની, દાનધર્મની, પ્રજ્ઞાની, ઉત્થાનની, પોતીકાપણાની, પ્રબળ પુરુષાર્થની એવી વિવિધ યાત્રાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને પરિચયોને સ્થાન આપ્યું છે. મુખ્યત્વે તો સારપની મહિમાનો જ ઉપક્રમ રહ્યો છે. જીવનમાં સદ્વિચાર અને સદ્ગુણોનું જ મૂલ્ય છે એવા સંદર્ભે જ પરિચયો લખાયા છે. આ પરિચયોમાં જીવનને કૃતાર્થ કરવાના અનેક માર્ગોનું નિદર્શન થયું છે, જે જાણ્યા પછી આપણું જીવન લયબદ્ધ અને સૂરમયી બની રહે એ જ આ પ્રકાશનનો આશય છે.

અહિંસા ધર્મનો મહાન ઉદ્યોત કરનારા ધર્મચક્રવર્તીઓની સુમધુર જીવનમાંડણીનું જેમ આ ગ્રંથમાં સુપેરે દર્શન કરાવ્યું તેમ ઉત્તમ કોટીના જીવાત્માઓના પરિચયો સોનાના રજકણોની માફક અગાઉના વિવિધ પ્રકાશનોમાં પૂર્વ જે કાંઈ પ્રગટ થયું તેનો સારભાગ પણ અત્રે ક્યાંક - ક્યાંક ઉપલબ્ધ છે. જિજ્ઞાસુઓને આ ગ્રંથ પ્રકાશન નવાં જ દ્વાર ખોલી આપે છે. પત્રકારો વિશેની કેટલીક વિગતો મુંબઈના આગેવાન નટવરલાલ એસ. શાહ તથા નરેન્દ્ર પટેલની લેખમાળામાં જોઈ શકાશે.

જૂનાગઢની આરઝી હૂકૂમતના સેનાનાયક અને પીઠ પત્રકાર શામળદાસ ગાંધીનું તથા અમૃતલાલ શેઠનું ઘણું મોટું પ્રદાન નોંધાયું છે. ગુજરાતના વર્તમાન જીવનમાં પણ સ્વ. શ્રી વાસુદેવ મહેતા, સ્વ. શ્રી હસમુખ સાંઘાણી, સ્વ. શ્રી નરભેરામ સદાવ્રતી, વિશ્નુભાઈ પંડ્યા, હરિભાઈ દેસાઈ, દેવેન્દ્ર પટેલ, નગીનદાસ સંઘવી, દિગંત ઓઝા, તુષાર ભટ્ટ, ભૂપત વડોદરિયા, હસમુખ રાવળ, કિરીટ ગણાત્રા, યશવંત શાહ, જયંતિ દવે, દિનેશ રાજા, કાન્તિભટ્ટ, રાજેન્દ્ર દવે, ચંદ્રકાંત મહેતા, ઉમાકાન્ત જોશી વગેરે કટાર લેખકો અને પત્રકારોએ ગુજરાતના વિકાસ માટે હંમેશાં જાગૃતિ બતાવી છે.

જંબુસરના પ્રાધ્યાપક બિપિનચંદ્ર ત્રિવેદી દ્વારા રજૂ થયેલી ગુર્જરધરાના દીવડાઓ આ પરિચય શ્રેણીમાં પણ પ્રથમ હરોળના ઘણાં ગૌરવશાળી રત્નોની આપણને ઓળખ થશે. સ્વબળે ઉભરેલા ગૌરવવંતા ગુજરાતીઓ વિષે નરેન્દ્ર પટેલે પણ સુંદર બયાન આપ્યું છે. આ ગ્રંથરત્ન ગુજરાતી પ્રજા માટે કલાની વિશિષ્ટ કૃતિ સમો બની રહેશે.

ગુજરાતના શિક્ષણકારો, કેળવણીકારો

જે જમાનામાં બાલશિક્ષણ અંગે ભારતમાં કોઈને પણ કલ્પના નહોતી ત્યારે બાળકોની 'મૂછાળી મા' તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા ગિજુભાઈએ દક્ષિણામૂર્તિ જેવી આદર્શ સંસ્થા ચલાવીને શિક્ષણમાં ક્રાંતિકારી નૂતન આદર્શ સિદ્ધ કર્યાં. ગિજુભાઈની શિક્ષણજ્યોતને મોંઘીબેન અને ગિજુભાઈના પુત્ર નરેન્દ્રભાઈએ જીવનપર્યંત ઝળહળતી રાખી. નાનાભાઈ ભટ્ટે આ જ્યોતને આત્મતેજથી પહેલાં ભાવનગર અને પછી આંબલા, સણોસરામાં વધુ સબળ રીતે પ્રજ્વલિત કરી. પાછળથી મનુભાઈ પંચોળી અને મૂળશંકર ભટ્ટે વધુ સુંદર સિદ્ધિઓ મેળવી. હરભાઈ ત્રિવેદી પણ બાળમાનસના નિષ્ણાત પ્રેરણામૂર્તિ ગણાયા.

કોલેજ કેળવણી દ્વારા પણ ગુજરાતે કાઠું કાઢ્યું. ગુજરાત કોલેજ અનેક પ્રતિભાઓનું પારણું બની રહી. ગાંધીજી શામળદાસ કોલેજ, (ભાવનગર)માં ભણ્યા પછી બેરિસ્ટર થવા ગયા. હરિલાલ કણિયા સુપ્રીમ કોર્ટના પહેલા ચીફ જસ્ટીસ થયા. મણિલાલ નભુભાઈ, નાનાભાઈ ભટ્ટ, ટી. કે. શહાણી જેવા અહીંના પ્રાધ્યાપકોએ અનેક તેજસ્વી વિદ્યાર્થી પેઢી તૈયાર કરી. તખ્તસિંહ પરમાર હજુરો વિદ્યાર્થીઓના ગુરુજી, દાદાજી બની આદર્શ અધ્યાપક થયા. ગંભીરસિંહ ગોહિલે 'ગાંધીભવન' આર્ટગેલેરી અપાવવા સાથે કોલેજને વિકાસના પંથે વાળી. ઉપરાંત ગુજરાત સ્ટેટ

સ્કુલ ટેક્સબુક બોર્ડના ચેરમેન તરીકે ને શિક્ષણતંત્રને વિશેષ સ્વાયત્ત બનાવી તેની કાયાપલટમાં ફાળો આપ્યો. ગુજરાતમાં આજે અનેક કોલેજો છે. યુનિવર્સિટીઓ છે. કોલેજે કોલેજે ઉત્તમ વિદ્યાર્થી, ઉત્તમ અધ્યાપક, ઉત્તમ આચાર્ય પાકે, ગુજરાતની અને દેશની કાયાપલટ કરવામાં યોગદાન આપે એવી અપેક્ષા રહે છે.

અલિયાબાડામાં ડોલરરાય માંકડ તથા ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પ્રજ્ઞાકુલપતિ શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ, તે સિવાય ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદમાં મગનભાઈ દેસાઈની સમર્થ સેવાઓ સદૈવ પુણ્યસ્મૃતિ બની રહેશે. ભાઈલાલભાઈ પટેલનું પણ એવું જ નોંધપાત્ર પ્રદાન હતું. ભારતના સૌથી મોટા શિક્ષણશાસ્ત્રી નિ:સંદેહ ગાંધીજી જ ગણાવી શકાય. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ માટે શ્રી મોરારજી દેસાઈ અને ગુજ. યુનિ.ના પ્રારંભમાં દાદાસાહેબ માવલંકર વગેરે નામો સ્મરણીય છે. બંગાળી તથા હિંદીમાંથી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર માટે અનુવાદકક્ષેત્રે નગીનદાસ પારેખ તથા ભોળાભાઈ પટેલનું પ્રદાન પણ અનન્ય છે. એ જ રીતે મરાઠી ઉત્તમ નવલકથા તથા અન્ય સાહિત્યને ગુજરાતીમાં ઊતારનાર ગોપાળરાવ વિદ્વાંસને કેમ ભૂલાય ? બાલશિક્ષણમાં જુગતરામ દવે, વીરસુતભાઈ મહેતા—માંગરોળ, અન્નપૂર્ણાબેન મહેતા—વેડછી આ સૌની સેવાઓ નોંધપાત્ર છે.

નારી ચેતનાને જાગૃત કરી પ્રકાશપૂંજ બનીને આગળ આવનારમાં નારીશક્તિનાં દર્શન કરાવનારા સિંધિયાસ્ટીમ નેવીગેશન કું.નું સફળ સંચાલન કરનાર સુમતિ મોરારજી, ઈન્ડિયન મરચન્ટ ચેમ્બર્સના અધ્યક્ષપદ સુધી પહોંચનાર સરયૂબહેન દફતરી કે અનાથ બાળકોનાં છત્રસમાં અરુણાબેન દેસાઈ ગુજરાતનું ગૌરવ છે. સ્ત્રી શિક્ષણ અને મહિલાઓના વિકાસમાં લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, પુષ્પાબેન મહેતા, શારદાબેન મહેતા, હંસાબેન મહેતા, જ્યાબેન દાણી, ભાનુબેન પારેખ, મંજૂલાબેન દવે, લીલાબેન કપાસી વગેરેએ રૂઢીચુસ્ત પરંપરાને તોડવામાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવી છે. એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રી શિક્ષણના વ્યાપ વધારવા તેના અથાક પ્રયત્નો પ્રેરક નિવડ્યા છે.

બાલસાહિત્યના ભિષ્મપિતામહ જીવરામ જોષી તથા રમણલાલ સોની કે જેમણે બાલસાહિત્યમાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકોનું સુંદર સર્જન કર્યું છે. તેમના નામ નોંધપાત્ર છે. ઉપરાંત ગુજરાતના શિક્ષણક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રદાન કરનારાઓમાં અનંતરાય રાવળ, આર. કે. અમીન, કરસનદાસ માણેક, કમળાશંકર ત્રિવેદી, કૌશિકરાય મહેતા, ધીરુભાઈ ઠાકર, યશવંત શુક્લ, ઈશ્વરલાલ દવે, મનસુખલાલ ઝવેરી, ઉપેન્દ્રભાઈ પંડ્યા, છોટુભાઈ સુથાર, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, જયંત કોઠારી, હરિવલ્લભ ભાયાણી વગેરે ગણી શકાય. શિક્ષણક્ષેત્રમાં ત્રંબકભાઈ મંકોડીનું નામ પણ અગ્રસ્થાને છે. દ્વારકાના ઈશ્વરભાઈ પરમારના “શિક્ષણના સિતારા” પુસ્તકમાં તેમના વિષે એક આખું પ્રકરણ છે.

શિક્ષણજગતની મશાલ જાંદગીભર હાથમાં ધરી નરસૈયાની જેમ હાથના કર્મયોગને પણ બળી જવા દઈ કેળવણી ક્ષેત્રે નામી અનામી ઘણા આચાર્યો, શિક્ષકો થયા જેમાં મનસુખલાલ જોબનપુત્રા—માંગરોળ, દેવજીભાઈ મોઢા-પોરબંદર, સી.ટી. દવે, શિવપ્રસાદ બુચ, વિષ્ણુપ્રસાદ અંજારિયા, જાદવજીભાઈ સવાણી, રાસબિહારી દેસાઈ, વલ્લભીપુરની શિક્ષણસંસ્થાઓને વિકસાવનાર સંસ્કૃતના પંડિત આચાર્ય શ્રી જે. સી. દવે સાહેબ આ સૌ સ્મરણવંદનાના અધિકારી બને છે.

ગુજરાતનું ગુણગર્વિલું મહાજન :

ગુજરાતીઓની સમાધાનપ્રિય વૃત્તિને કારણે હંમેશા એક લાંબા સમયથી મહાજનો ખીલ્યા, પાંગર્યા, વિરાટવૃક્ષરૂપે વિકસેલી આ વ્યવહારકુશળ મહાજન સંસ્થાઓ જ ગુજરાતનું સાચું સાંસ્કૃતિક બળ બની રહ્યું છે. અને મહાજનની ગુણવંત પ્રતિભાઓ જ કેટલીક સિદ્ધિઓ હાંસલ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. ઘણી વખત રાજ-સત્તા લાંબા ગાળે, મોટા ખર્ચે અને મન સંતોષે તેવા ન કરી શકી હોય તેવાં કાર્યો આ મહાજનપરંપરાના સમૃદ્ધિવાન

લોકહિતેષીઓએ અલ્પ સમયમાં, ઓછા ખર્ચમાં, નમૂનેદાર અને સંતોષકારક કાર્યા હોવાના અસંખ્ય દાખલાઓ છે.

સમાજજીવનના જટીલ પ્રશ્નોના ત્વરિત ઉકેલમાં કે કોમી એખલાસ જાળવવામાં આ મહાજનોની દરમ્યાનગીરી સફળ નીવડી છે. પ્રસંગોપાત પ્રજાના હિતમાં સદાય તત્પર રહેનારા મહાજન સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ જ સામર્થ્યવાન સાબિત થયા છે. પરિવર્તનશીલ સમાજના વ્યાવહારિક નિયમો પણ આ મહાજન સંસ્થાઓએ જ ઘડીને સૌને પળાવ્યા છે.

શ્રેષ્ઠીઓ, દાનવીરો, ઉદ્યોગપતિઓ, લાયન્સ કે રોટરી પ્રવૃત્તિના પ્રણેતાઓ આ બધા જ મહાજન સંસ્થાના વિવિધ અંગો સમજવાના. વિભાગવાર એ સૌનો આ ગ્રંથમાં સુપેરે પરિચય કરાવ્યો છે. ચીનુભાઈ ચીમનલાલ કે કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ જેવા મહાજનસંસ્થાના મહારથીઓને યાદ કરવા જ જોઈએ.

દેશ વિદેશે ગુજરાતીઓ

ગુજરાતનો સાગરકાંઠો ધનધાન્ય સંપન્ન રહ્યો છે. કિનારે વસનારા માત્ર સાહસિકો જ હોત તો સંસ્કૃતિની આ અમર સંપત્તિ ન ગણાત, પણ આ ભૂમિ પર વસનારા ઉદારચરિત, દીર્ઘદર્શી, પ્રેમશૌર્યના આશકો, કાંઈક કરી છૂટવાનો મનસુબો સેવતા નરબંકાઓ દૂર દૂરના દેશોની વર્ષો પહેલાં જોખમી સફરે ગયા, ત્યાં પોતાની ગુર્જર સંસ્કૃતિની ખાસીયતો અને રીતભાત સાથે લેતા ગયા અને વિરાટ વિશ્વ સાથે ચિરંતન સ્નેહગાંઠ બાંધી.

ભારતના વિવિધ પ્રાંતોમાં અને વિશ્વના પાંચેય ખંડોમાં વિવિધ દેશોની ભોમકા પર પોતાનાં તપ, ત્યાગ પુરુષાર્થ અને પરાક્રમના ભેવડા બળથી આગળ આવી, સાહસની અપાર ક્ષમતા બતાવી, સમાજજીવનના વિકાસક્ષેત્રે કીર્તિસંપાદન કરેલા પ્રતિભાસંપન્ન સ્ત્રી-પુરુષોની ઉજ્જવળ ગાથા આપણી ભાવી પેઢીને માર્ગદર્શક બની રહેશે.

ગુજરાતીઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેના વ્યવહારમાં અને વ્યવસાયમાં, વ્યાપાર અને સંસ્કારમાં, સ્વભાવની સૌમ્યતા કે સભ્યતામાં, તેના જીવનની દરેક ક્રિયાપ્રક્રિયામાં સાંસ્કૃતિક કૌશલ્યનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. એની જીવનશૈલી એ જ ગુજરાતીતા છે, અમેરિકામાં વસતા સાડા સાત લાખ ગુજરાતીઓએ ગુજરાતની અસ્મિતાને ટકાવી રાખી છે. ડોલરીયા દેશમાં વસતા પ. પૂ. પ્રમુખસ્વામી મહારાજના શિષ્યોએ ભારતીય સંસ્કૃતિને જાળવી રાખી છે. લપસણી ભૂમિમાં પણ સત્સંગીઓ સદાચારી જીવન વ્યતિત કરે છે.

ભારતભરમાં અને વિદેશમાં ઠેર ઠેર પથરાયેલા વ્યાપારી સૂઝબૂઝવાળા ગુજરાતીઓને ભાષાની કે અન્ય કોઈ વાડાબંધી ક્યારેય નડી નથી. બધે સ્થળે એ વિભાગના આદર્શ નાગરિકો તરીકે જીવે છે. શાણપણ અને કોઠાસૂઝ એ એમના જીવનમંત્રો બની ગયા છે. દક્ષિણભારતમાં મદ્રાસ, બેંગ્લોર અને હૈદરાબાદમાં ગુજરાતી સમાજોની વિવિધ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ ઘણો વિકાસ પામેલ છે. આ બધી પ્રવૃત્તિમાં ડૉ. કાંતિલાલ કામદાર, નવીનચંદ્ર દોમડિયા, કનકભાઈ બીલખિયા, ચંદ્રકાંત ટોળીયા, પરેશ મહેતા, લલિતભાઈ દોશી વગેરે સક્રિય સેવા આપી રહ્યા છે. આફ્રિકામાં વસતા આગેવાન ગુજરાતીઓની સિદ્ધિ-સમૃદ્ધિની કેટલીક માહિતી વિશ્વગુર્જરી સમાજના પ્રમુખ મંત્રીઓની સંયુક્ત લેખમાળામાં આ ગ્રંથમાં જ જોઈ શકશો.

પરદેશમાં વસતા આગેવાન ગુજરાતીઓની રોમાંચક વિગતો તપાસી જવા માટે અમદાવાદથી પ્રા. જયંતભાઈ પંડ્યાએ અમને 'નિરીક્ષક'ના ઘણા અંકો પ્રેમભાવથી મોકલ્યા હતા, પરંતુ મારી અસ્વસ્થ તબિયતમાં તેમાંથી કશું ન કરી શકાયું, તેનો પણ મનમાં એક વસવસો રહી ગયો છે.

સમાપન અને આભારદર્શન

ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત જાણીતા સાક્ષરો અને લેખકોની કલમે લખાયેલ આ ગ્રંથની પરિચયાત્મક લેખમાળા વિશિષ્ટ પ્રતિભાઓને જાણવા, સમજવા અને તેની નિરાળી જીવનશૈલીનો અભ્યાસ કરનારાઓને ઠીક ઠીક રીતે ખૂબ ઉપકારક બની રહેશે. ગ્રંથનું કથાવસ્તુ આપણને કાંઈક પ્રેરે છે એમ વાંચકને જરૂર લાગશે.

ઈતિહાસ કથાઓ આલેખીએ કે વ્યક્તિપરિચયો ગ્રંથસ્થ કરીએ ત્યારે આપણું મૌલિક તેમાં કશું હોતું જ નથી. સિવાય કે ગુજરાતી ભાષામાં યોગ્ય રજૂઆત હોય, ઈતિહાસની આ સંસ્કાર ગાથામાં અત્રે જે કાંઈ પ્રગટ થયું છે તે ઘણા બધા આધારો, સંદર્ભો, રૂબરૂ મુલાકાત, પત્રકારત્વ અને અનેક ક્ષેત્રોના જે તે વિષયોના અભ્યાસીઓના અભિગમો, ચિંતકો-તપસ્વીઓની સિદ્ધિઓ અને તેના જીવનનો નિષ્કર્ષ સાદર રજૂ કરવા માટેનો અમારો આ ગૌરવપૂર્ણ પુરુષાર્થ સત્સંકલ્પ બની રહેશે. અમે તો આ ભૂમિની પ્રતિભાઓનાં ગૌરવને આ વિરાટ ગ્રંથ દ્વારા મહાવિરાટને જોવાનો, આપ સૌને અમારાં દર્શનમાં સહભાગી બનવાનો સત્સંકલ્પ લઈને બેઠા છીએ, આ ગ્રંથ એ સત્સંકલ્પનું જ ફળ છે. આ અમારી પ્રતિષ્ઠા નથી એ આપની, આપના ગ્રંથાલયની, નગરની સૌની પ્રતિષ્ઠા બની રહેશે.

ગ્રંથવિમોચનના કાર્યક્રમમાં આપેલા સહયોગ બદલ ગાંધીનગરની કડી શિક્ષણ સંકુલ સંસ્થાનો તથા શ્રી પુરશોતમભાઈ રૂપાલા અને શ્રી દોલતભાઈ ભટ્ટના ખૂબ જ ઋણી છીએ.

ગ્રંથરત્નને વૈવિધ્યસભર બનાવવામાં જ્યાં જ્યાંથી માહિતી લીધી છે તે સૌનો ઋણસ્વીકાર કરતાં આનંદ થાય છે. જે તે ક્ષેત્રના જ્ઞાતાઓએ આપેલા સહયોગ માટે પણ સૌના અત્યંત ઋણી છીએ. આ ગ્રંથની સામગ્રી તૈયાર કરવામાં ગુજરાતીના અધ્યાપક ડૉ. માલતિબેન નાયક તથા ડૉ. માલતીબેન કે. શાહે, વિનોદભાઈ શેઠ તથા મુકેશભાઈ સરવૈયા (આત્માનંદસભા)એ આપેલી સેવાની સહર્ષ નોંધ લઈએ છીએ.

પ. પૂ. દોશા ડાનેશ્વરી આ. ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરેજી મ. ના શિષ્યરત્નો પૂ. પં. શ્રી રવિરત્નવિજયજી મ. તથા પૂ. મુનિશ્રી વૈરાગ્યરત્નવિજયજી મ. તેમની મુંઠર સંયમનો આરાધના સાથે અમારા છેલ્લા બે પ્રકાશનોમાં સહયોગી બન્યાં છે.

આ પ્રકાશનમાં જાણેઅજાણે કોઈ પણ ધર્મસંપ્રદાય કે પરંપરા વિરુદ્ધ કોઈપણ જાતનો ઉલ્લેખ થયો હોય, કે કોઈપણ વિગતમાં જરા સરખો પણ અનાદર કે અવિવેક થયો હોય કે બીજી કોઈ ક્ષતિઓ રહી જવા પામી હોય તો અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા માંગી લઈએ છીએ. ગ્રંથના છાપકામમાં જ્ઞાનચંદ્રજી જૈનના સુપુત્રો નિરજભાઈ અને રાજુભાઈએ ખૂબજ કાળજી લીધી છે. અજયભાઈ ડોડીયા તથા દેવભાઈ પાઠકની સેવા નોંધપાત્ર છે.

વિશ્વકલ્યાણની ઉમદા ભાવનાને બળવત્તર બનાવવા અને સાર્થક ક્ષણોનો સદુપયોગ કરી લેવાની વિચારણાએ જ આ કાર્ય ઝડપથી થઈ શક્યું છે. શ્રી મનુભાઈ શેઠનો સહયોગ અનન્ય રહ્યો છે. વ્યક્તિઓની પરિચય નોંધમાં અમારાં ટાંચાં સાધનો, પાનાંઓની જગ્યાની મર્યાદાને કારણે કેટલાક પરિચયો ટૂંકાવ્યા છે. મિત્રો અને મુરબ્બીઓએ અમને પ્રેરણા, માર્ગદર્શન આપી અમારો વાંસો થાબડ્યો છે. એ સૌને આભારના આસોપાલવે શોભાવીએ છીએ. આ મોટા આર્થિક જોખમમાં પણ જે કોઈએ ગ્રંથના આગોતરા ગ્રાહક થવામાં સહયોગ આપ્યો છે, તે સૌના સૌજન્યની પણ સહર્ષ નોંધ લઈએ છીએ. ખાસ કરીને મુંબઈ હીરાબજારની ખ્યાતનામ પેઢી ‘મહેન્દ્ર બ્રધર્સ’ તરફથી સારો એવો સહયોગ મળ્યો છે.

એક વાતની નોંધ ન લઉં તો આ પુસ્તકવચન અધૂરું રહે. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રતિષ્ઠિત વાર્તાકાર અને સંનિષ્ઠ

વિવેચક પ્રા. જ્યંતિભાઈ ગોહિલે (માય ડિયર જયુ) આ પ્રકાશનમાં જ્યારે જ્યારે તેમનાં માર્ગદર્શનની જરૂર પડી ત્યારે અમને મુક્ત હાસ્યથી આવકાર્યા છે. આ બધી સફળયાત્રાનો યશ છેવટે તો માતા સરસ્વતીજીના અનુગ્રહ અને તેની કૃપાને જ સોંપીએ છીએ. અમે તો માત્ર આ પ્રયાસમાં નિમિત્ત બન્યા છીએ.

ગ્રંથસ્થ થયેલ પ્રતિભાઓનાં જીવનકવનના વાંચનમનન દ્વારા વિશ્વમંગલકારી જીવનની સોનેરી ઉષા આપણા સૌના જીવનમાં પણ કંકુપગલાં કરે, આત્મતત્ત્વ માટેનું આપણું જીવનસંગીત, આપણી ઊર્મિઓ, આપણી ભાવનાઓ હંમેશા બળવત્તર બની રહે, રોજ રોજ સદાચારી ગુણવાન પુરુષોનો સંગ મળતો રહે, આપણા જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ જ્ઞાનઅનુભવ દ્વારા ઇલકાતી રહે, તેવી મંગલ અભિલાષા છે.

અમારા આ પ્રયાસે પૂર્ણતાનું શિખર ભલે સિદ્ધ ન કર્યું પણ એટલી પ્રતીતિ જરૂર કરાવી છે કે ભવિષ્યમાં કોઈ સંસ્થા આથીએ વધારે વ્યવસ્થિત પ્રયાસ કરશે ત્યારે તેમણે આ પ્રકાશન નજર સમક્ષ રાખવું જ પડશે. એક વ્યક્તિની શક્તિની મર્યાદા ધ્યાનમાં લઈ કેટલીક ભૂલો પણ ક્ષમ્ય ગણશો. અંતમાં ગુજરાતની ગરવી વિકાસકૃય અવિરતપણે ઉત્તર અને ઉત્કર્ષ બની રહે, ગુજરાતની અસ્મિતાનો દીપક અખંડ રહો તેવી હાર્દિક શુભેચ્છાઓ. છેલ્લે એટલું જ પ્રાર્થીએ કવિ નર્મદના શબ્દોમાં “તે રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ થશે સત્વરે માત, જય જય ગરવી ગુજરાત”

તા. ૧૪-૫-૨૦૦૦ અમદાવાદ સોલારોડ ઉપર પાટલનગર જૈનસંઘના ઉપક્રમે જૈનપ્રતિભાદર્શન ગ્રંથ વિમોચન પ્રસંગે સંપાદક નંદલાલભાઈ દેવલુકનું જાહેરસન્માન ચિત્રમાં નજરે પડે છે.

જ્યારે જ્યારે શ્રુતદેવતા સરસ્વતીજીનું અર્ચન અભિષિત હોય ત્યારે ગ્રંથ સંપાદકને અપિત શાલ દૂશાલા, અલંકાર, પ્રતીક એ સરસ્વતીને જ સમર્પિત અર્ચના છે. આ ભાવાર્ચન શ્રી શારદાંબાનું જ છે એમ અમે સ્વીકારેલ છે. સંપાદકનું સન્માન યથાર્થમાં શ્રી શારદાંબાનું જ ભાવભક્તિ પૂજન છે. આ સત્ય ત્રણે કાળમાં અમે નિભાવ્યું છે.

— સંપાદક

સારપત્રી સુગંધ

—ડૉ. ભરત મિસ્ત્રી

બહુ મજાની વાત છે, મમળાવવી ગમે તેવી તો ખરી પણ સહદયો વચ્ચે માણવી પણ ગમે. ૧૮ વર્ષ ઉપર શ્રી નાગરદાસ દોશી ટ્રસ્ટ ઉપક્રમે માનવસંબંધોમાં નોંધપાત્ર કામ કરેલ વ્યક્તિઓને જાહેરમાં બિરદાવવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે ખ્યાલ તો સ્પષ્ટ હતો કે વ્યક્તિનું સામાજિક ક્ષેત્ર ગમે તે હોય પણ એકાદ પણ નાના કે મોટા કામનું નિમિત્ત બનવાનું સદ્ભાગ્ય તેને સાંપડ્યું હોય અને તે કાર્યને, નિષ્ઠાને પ્રયત્નને યાદ કરતાં આંખે અશ્રુનું તોરણ બંધાય તો તેની પીઠ થાબડવી. મુરબ્બીઓએ કહ્યું કે “સારા માણસો છે ક્યાં ? ક્યાં સુધી ખેંચશો ?” પણ અનુભવે સમજાયું કે પ્રત્યેક માણસમાં સારપ તો છે જ. અલબત્ત દોષ હોય તો આપણી દૃષ્ટિ જાણવાની ને મૂલવવાની આવા ખ્યાલે મને તો મારી આસ-પાસ તો ખૂબ શુભનો અનુભવ થયો છે. અને એ શુભ મારા માટે તો ચમત્કારની કક્ષાએ છે.

મારે અહીં એવા જ થોડા ઘર દીવડાઓની વાત કરવી છે આ બધાજ સન્મિત્રો પોતાની પ્રભાથી પ્રકાશી રહ્યા છે. લંબાણથી વાત કરવાનો કોઈ આશય નથી. તેઓના જીવનમાં જે સત્ત્વ છે. તેનો અર્ક પીરસવાનું અહીં પ્રયોજન છે. તેમાં ભાવનગર ક્ષેત્રના ગોળીબાર હનુમાનજીના મહંતશ્રી મદનમોહનદાસજીનું સ્મરણ પ્રથમ થાય, સમગ્ર ગુજરાતમાં આવા સંત ક્યાંય વિદ્યમાન હશે તેવું મારી જાણમાં નથી.

સ્વયં ઊભા થયા છે ને સ્વયં ઊભા છે. ધજા હનુમાનજી મહારાજની ધરી છે. પણ ભક્તિ, સમજણ અને ઊંડાણ અદ્ભુત છે.

આંગણેથી કોઈ ભૂખ્યું કે ખાલી હાથે પાછું ન જાય, એવા આ સમતાના હહેરાતા સમુદ્રમાં કર્ણણી છોળો સિવાય કશું જ ન ઊછળે. અરે... આપણાથી બોલાય જાય કે “ઘણુ આપ્યું ને ગઈકાલે પણ આપ્યું તું, હવે તો હાઉં કરો”... તો પ્રસન્ન ચિત્તે-મુખે ઉત્તર મળે, “ડૉ. ! ઉપરવાળાએ ઘણું આપ્યું છે તો આપવા ધ્યોને....કોને ખબર છે કે કાલે આપણે પણ માંગવાની વારો નહીં આવે?”... છે ને નરી નિર્લેપતાના જીવંત ગીતા મંત્રો ! કશું સાથે આવતું નથી શુભનું આયોજન પણ અદ્ભુત કરે છે અને કહે છે કે “ડૉ. ! પૈસો જ બધા પ્રશ્નોનું મૂળ છે. સંચય નહીં કરવાનો, “બધું જ આપી ઘો. મંદિરનો વિકાસ કરે, અન્નક્ષેત્ર-ગૌશાળા ચલાવે પણ પૈસાની ક’દી બચત નહીં. એક વખત કોઠારના ભંડારો બતાવી કહે કે, “જુઓ આ મારી રિદ્ધિ-સિદ્ધિ મારી ગેરહાજરીમાં પણ આ કાર્યો ૧૦ વર્ષ સુધી યથાવત રહે તેવું મારું આયોજન છે.

ભાવનગર જિલ્લામાં કે અન્યત્ર કુદરતી આફતોમાં મદદ લઈ પહોંચનાર પ્રથમ કોઈ હોય તો આ પૂજ્ય બાપુ અને તેના સાથીદારો છે. અંગત ઉપયોગ માટે કશો જ સંગ્રહ નહીં ને વળી જરૂરિયાતો પણ સાવ જૂજ. તે કારણે ગુજરાતની નહિ પણ માનવજાતિની ઓળખનું ઠેકાણું બની ગયા છે. પૂ. મદન મોહનદાસ બાપુ. કંઈક આવીજ રીતે ગાંધીવિચારની કાવડ લઈને જીવે છે ઉકાભાઈ અને સંતોકબહેન નામનું દંપતિ. છ દાયકાથી ગાંધીજીને શ્રસી રહ્યા છે ‘જાણે એજ જીવનપ્રાણ’. નબળી જાતિમાં જન્મ, પિતાની હયાતી નહીં. માએ મોટા કાર્યો ને કામ પ્રારંભ્યું ગાંધીજીનું. પરિણામે નાત બહાર મૂકાયા, સંતોકબહેન પાછળ ગામ લોકો મીરાંભાઈ...મીરાંભાઈ...ખીજવતા ખીજવતા પથ્થરો ફેંકે. અલબત્ત આ અભણભાઈની તેના પતિ પ્રત્યેની આસ્થા અવિચળ. આજે ૮૦ વર્ષની મારે પણ જીવનયાત્રા એજ શ્રદ્ધાએ આગળ ધપી રહી છે. ખાદી કામ, હરિજન સેવા, નબળા માણસોને સહાય, તેજસ્વી અભ્યાસવાંદું વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તક સહાય, ઘરનિર્માણ માટે માલસમાન, આવું કેટ-કેટલું કામ ચાલ્યા કરે. આરોગ્યલક્ષી ટી. બી. કેમ્પ, ચરમાશિબિરો, દંતપશો અને દવાવિતરણ, ઉનાળે શિરમોર સમાન છાસ કેન્દ્ર સર્વ કિયાઓ યજ્ઞની ઊંચાઈએ. ગાંધીજી સતત સંગાથ કરતા હોય એવું લાગે. ‘સાધ્ય’ તો ઉત્તમ પણ ‘સાધન’ ઉત્તમોત્તમ. ચલાલા ગામને કેન્દ્ર બનાવી બીજા આસપાસના આઠ ગામોમાં આ કામકાજનાં કેન્દ્રો છે. અને લાભાર્થીઓ તો સમગ્ર ગુજરાતમાં. સંતોક બહેનનો સંગાથ અવિચળ. ગાંધીજીનોની સફળતા પાછળ જેનો મહત્તમ ફાળો અને સૂંક હોય તો તેઓના અધાગિનાઓનો, સમાધાનના પડદાપાછળ તેઓનો સ્નેહ અસીમ, આ દંપતિમાં આ બધુંજ અનુભવાય છે. ઘોડી વાત મારે અન્ય એક મિત્રની પણ કરવી છે.

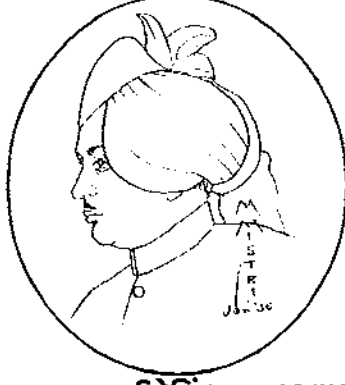
૩૦ વર્ષ પૂર્વે, હોસ્ટેલમાં કપાળે કુમકુમનો ચાંદલો કરી ચાર કલાક પૂજા કરતા એ મિત્રનું નામ છે ખુશાલ દેસાઈ બારડોલી વતન. સરદાર જેવાજ દેઠ સંકલ્પી. આજે પત્ની રંજનબેન સાથે બારડોલીમાં હોસ્પિટલ ચલાવે છે. પણ પોતીકી સમજણે સમાજમાં શ્રમની સરવાણી રેલાવે છે. પાટીદાર સમાજનાં લગ્નો અને અન્ય સામાજિક પ્રસંગોના ખોટાખરચો અને ઉડાવગીરી તેમણે બંધ કરાવ્યાં છે. પ્રથમ ડગલું એજ માંડે, વલ્લભસંપ્રદાયના નેજા હેઠળ આદિવાસી બાળ કેળવણીનું પણ મોટું કામ કરે, આજે વિચારની ખૂબજ ખોટ છે. તે તેમને ખટકે છે. એટલે તેઓનું માનવું છે કે માણસ વાંચતો થશે તો વિચારતો અવશ્ય થશે જ, એવા ખ્યાલે એ વિસ્તારમાં ફરતી લાઈબ્રેરી પણ શરૂ કરી છે. સમગ્ર ગુજરાતમાં આવો પ્રયોગ અન્યત્ર જોવા મળતો નથી.

આવું બીજું સાથી યુગલ છે ડૉ. શાંતીભાઈ અને પ્રજ્ઞાબહેન. અમેરિકાવાસી આ યુગલ ખાલી પૈસો રળતાં નથી પણ સન્માર્ગે વાપરી પણ જાણે છે. એક શિક્ષક સંતાનની નમ્રતા અને ગરવાઈ છે આ બંનેમાં, વતનના નાનાં-મોટાં કાર્યમાં જેવા કે કોઈને આર્થિક મદદ, સ્કૂલનું મકાનબાંધકામ, વગેરે કશાજ ફંડફાળા વગર સ્વખર્ચે પૂરું કરે અને વળી આવાં મહાકાર્ય કરવાનું કાંઈ અભિમાન નહીં. માત્ર નિમિત્ત બન્યાનો આનંદ પોતાની ખાનગી જણસ રૂપે હૈયે સંઘરે. કવિ હરીન્દ્ર દવેએ કાવ્યમાં એક સરસ પંક્તિ લખી છે “એક તરણું કોણ્યુ ને તમે યાદ આવ્યા” નાના-નાના સુખ પાછળ શ્રીહરિન્દ્રો સ્નેહ ધૂધવી રહ્યો છે. તેનું આ દર્શન છે. ત્રણપેઠી એક સરખા સ્નેહથી સેવામાં સમર્પિત હોય એવું જવલ્લે જ બને અને જ્યારે બને ત્યારે સમજવું કે પૃથ્વીપર પરમનું પ્રગટ સરનામું એટલે આ જ સ્નેહ-સેવા ને સાતત્ય. દેહથી વડની એક નાની વડવાઈ જેટલા દુબળા પણ કરુણાએ કબીર વડશા ‘કલ્યાણભાઈ હાડવૈદ્ય’ એ ભાવનગરની ભૂમિનું જંગમ તીર્થધામ છે. બસ સવારથી સાંજ માત્ર મામુલી ફી લઈને હાડકાંના દર્દીઓને ઉપયોગી થયા કરે અને આવશ્યકતાએ દર્દીને યોગ્ય જગ્યાએ જવાનું સૂચન કરે. સાવ મામુલી પૂંડું, પાટો અને પારાવાર પ્રેમ. બસ આટલી જ દવા-સામગ્રી ને જશ બધોજ ‘જગન્નાથ’ ના નામે. તેમના દીકરા દિનેશભાઈ અને દિનેશભાઈના પુત્ર પણ આજ કાર્યના પૂર્ણકાલીન સંગાથી છે.

જેઓનાં સ્મરણ માત્રથી આપણી નિષ્ઠા-પ્રમાણિકતાને સતેજ કરવાનું મન થાય, થોડું મનન થાય તો અનાયાસ એ ઊજળી પણ થાય. એવા ઘોડાંક શુભ જીવનની વાતો મેં કરી છે. આવું અને આનાથી વિશેષ આપણી ચોતરફ છે આ બધા જ કલ્યાણમિત્રોને હૃદયતઃ પ્રણામ કરું છું.

અંસીલાલ વર્મા
(ચકોર)

રાજકુમાર ઉદેસિંહ ગાયકવાડ
(ક્રિકેટ શોખીન)

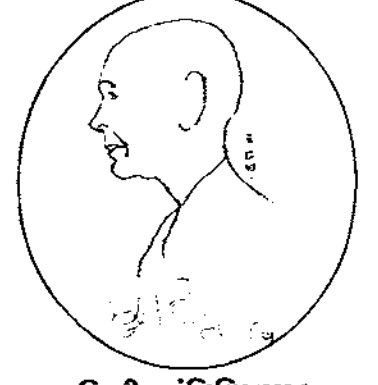

શ્રી સત્યવ્રત મુખર્જી
(વડોદરા)

મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયશુ
(ધર્મચિંતક)

ગૌરવશાળી પ્રતિભાઓ

મુનિશ્રી કાંતિવિજયશુ
(જૈનધર્મ પંડિત)

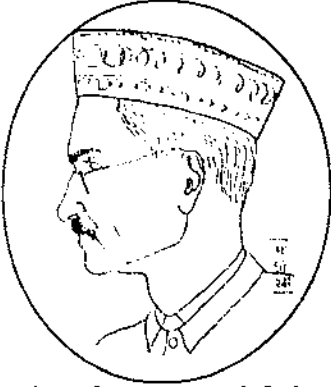
શ્રી જિનરાજદાસ
(ધર્મચિંતક)

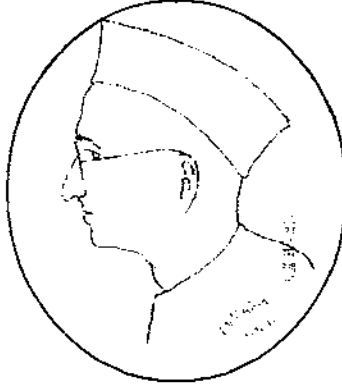
શ્રી હિંમતલાલ ગણેશશુ અંજરીયા
(સાહિત્ય ઇતિહાસકાર)

શ્રી નારાયણ વિશનશુ ઠક્કર
(નવલકથાકાર)

શ્રી અતિસુભશંકર ત્રિવેદી
(કેળવણીકાર)

કવિ લલિતજી

શ્રી બાપાલાલ જી. વેદ
(આયુર્વેદ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ)

ડૉ. દારાભશા વાડિયા
(ભૂસ્તરશાસ્ત્રી)

**ગૌરવશાળી
પ્રતિભાઓ**

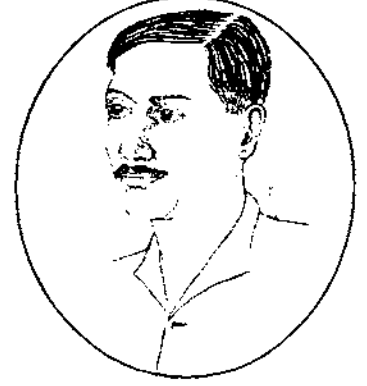
શ્રી વિજય દહારે
(ક્રિકેટ કીમિયાગાર)

શ્રી ડૉ. એસ. ગાચકવાડ
(સચાજીપોત્ર)

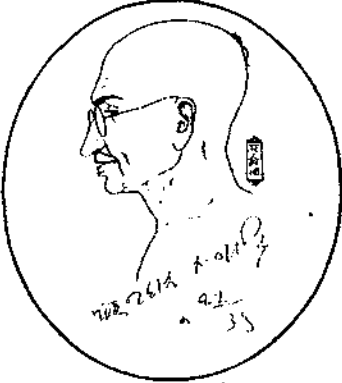
બેટધર ઇન્દ્રવિજયજી
(પ્રિન્સ ઓફ નવાનગર)

શ્રી જેઠાભાઈ શિવાભાઈ પટેલ
(વકીલ થયા તોય પસંદ કરી ખેતી)

ગુજરી પ્રજાના વિવિધક્ષેત્રના ગૌરવશાળી રુબો

(સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, ધર્મ, કલાના પુરસ્કર્તાઓ અને અસ્મિતાના વિધાયકો)

મહાત્મા ગાંધીજી
(વિશ્વનું જીવન કાવ્ય)

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
(લોખંડી પુરુષ)

શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ગાયકવાડ-ત્રીજા
(વડોદરાના શિલ્પી)

ભુલાભાઈ જી. દેસાઈ
(દેશભક્ત)

છન્ડુલાલ યાજ્ઞિક
(અવધૂત જોબન પાંખાળો)

ડૉ. ચંદુલાલ મ. દેસાઈ
(ગુજરાતના છોટે સરદાર)

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી
(ભાવનગરના મુસ્લદી દીવાન)

મહાદેવભાઈ દેસાઈ
(ગાંધીજીમાં ઓતપ્રેત)

સર મનુભાઈ મહેતા
(વડોદરાના વિચક્ષણ દીવાન)

ગુજરાતી પ્રજાના વિવિધક્ષેત્રના ગૌરવશાળી સૂત્રી

(સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, ધર્મ, કલાના પુરસ્કર્તાઓ અને અસ્મિતાના વિધાયકો)

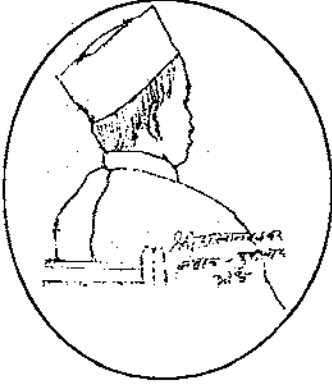
સર વી. ડી. કુંભાચારી
(ઓયોજનપંચની જવાબદારી)

શ્રી ગોવિંદભાઈ દાથીભાઈ દેસાઈ
(કુશળ વહીવટદાર)

શ્રી ધર્માનંદ કોસ્તબી
(બૌદ્ધ ચિંતક)

પં. સાતવળેકર
(વેદપંડિત)

પંડિત અંભારનાથ ઠાકુર
(હૃદયભાવ અને સ્વરનો જયાં સંબંધ)

નંદલાલ બોઝ
(કલાસ્વામી)

શ્રી રવિશંકર રાવળ (કલાગુરુ)
(ગુજરાતે ઘર્યા ભારતને કલાગુરુ)

નટરાજ વશી
(નૃત્યકાર)

મુનિ શ્રી જિવજિવરાજ (સંશોધક)
(કાંતદર્શી જેન મુનિ)

ગુજરી પ્રજાના વિવિધક્ષેત્રના ગૌરવશાળી સ્ત્રો

(સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, ધર્મ, કલાના પુરસ્કર્તાઓ અને અસ્મિતાના વિધાયકો)

સાધુ વાસવાણી
(ધર્મવિચારક)

ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ
(ચિંતક)

પ્રા. બળવંતરાય ક. ઠાકોર
(વિવેચક)

અંબાલાલ બુલાપીદાસ જાની
(ગુજરાતી સાહિત્ય સંશોધક)

કનૈયાલાલ મા. મુનશી
(નવલકથાકાર)

પ્રા. રામનારાયણ વિ. પાઠક
(તત્વના જ્ઞાતા)

કાકા કાલેલકર
(નવલપ્રાણના સર્જક)

ઝવેરચંદ મેઘાણી
(કવિ સંશોધક)

કિશોરલાલ મશરૂવાલા (ચિંતક)
(ગાંધીયુગી વિચારક)

ગુર્જરી પ્રજાના વિવિધક્ષેત્રના ગૌરવશાળી રત્નો

(સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, ધર્મ, કલાના પુરસ્કર્તાઓ અને અસ્મિતાના વિદાયકો)

લીલાવતી મુનશી
(લેખિકા)

શામળદાસ ગાંધી
(પત્રકાર)

નાનાભાઈ ભટ્ટ
(કેળવણીકાર)

વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
(વિવેચક)

હરિપ્રસાદ પ્ર. દેસાઈ
(સમાજચિંતક)

નરહરિ પરીખ (લેખક)
(ગાંધીપથના ગદ્યકાર)

ગુંગરશી ધરમશી સંપત
(‘સંસ્કાર લક્ષ્મી’ ગુર્જરગૃહની સંપત)

સર હરશિદ્ધભાઈ દિવેટીયા
(ન્યાયમૂર્તિ)

ભાઈલાલભાઈ પટેલ
(વલ્લભવિધાનગરના વિશ્વકર્મા)

કાળી પેન્સિલનું રૂપેરી કામણ

સિદ્ધ રેખાકાર : મણિભાઈ મિસ્ત્રી

પથર કે ઘાતુ પર કોરાયેલી લકીરે સમયનાં પગલાંની સ્મૃતિ જાળવી રાખી છે. ધાર્મિક, ઐતિહાસિક કે સાંસ્કૃતિક પ્રસંગોના દસ્તાવેજ એટલે આ ઉત્કૃષ્ટ લેખો. પણ જેને ક્ષણવારમાં ભૂંસી શકાય તેવી ટ્યૂકડી પેન્સિલની રેખાઓએ દસ્તાવેજ જતન કર્યું હોય, તેવું સાંભળ્યું છે કદી? આજથી અર્ધી સદી પહેલાં એક યુવાન ઈજનેરના હાથમાં પકડાયેલી કાળી પેન્સિલે જે રેખાંકનો સિદ્ધ કર્યા છે, તેનાં રૂપેરી કામણે તો કાળક્રમે પણ ન ભૂંસી શકાય તેવી દસ્તાવેજ લકીરનું રૂપ ધાર્યું છે. આ સિદ્ધ-રેખાકાર એટલે શ્રી મણિભાઈ મિસ્ત્રી.

શ્રી મણિભાઈ મૂળચંદ મિસ્ત્રી એ તેમનું પૂરું નામ.

તા. ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૧૨માં ચાણસ્મા (જિ. મહેસાણા)માં જન્મેલા મણિભાઈએ પાટણમાં માધ્યમિક અને વડોદરામાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ કરાંચીની એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. જ્યાંથી ૧૯૪૦માં સિવિલ ઈજનેર B.E. (CIVIL)ની પદવી મેળવી.

વડોદરામાં નાયબ ઈજનેર તરીકે કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. ત્રણેક વર્ષ બાદ છૂટા થઈ સિવિલ કોન્ટ્રાક્ટર તરીકેના સ્વતંત્ર વ્યવસાયમાં જૂકાવ્યું. આ પહેલાં કોસંબા (જિ. નવસારી)માં બૉબિન ફેક્ટરીમાં ભાગીદાર તરીકે જોડાયેલા. હવે ઉંમરના કારણે નિયામકપદથી નિવૃત્તિ અપનાવી નવસારીમાં વસે છે અને સાથેસાથે 'વિજય એમ. મિસ્ત્રી કન્ટ્રક્શન પ્રા. લિ.'ની બાગડોર પોતાના ઈજનેર સુપુત્ર વિજયભાઈને સોંપી, જરૂર પડ્યે પરામર્શક ઈજનેર તરીકે સેવા આપે છે.

શ્રી મણિભાઈ ઈજનેરીનું ભણતા. ડ્રોઈંગ - આલેખન - સાથે તેમનો સ્વાભાવિક પનારો હોય જ. ઈજનેરી ડ્રોઈંગના પ્લાન અને એલીવેશનની માપબદ્ધ રેખાઓ દોરતાં દોરતાં તક મળ્યે પોતે નિજાનંદ ખાતર મુક્ત મનનાં રેખાંકનો પણ કરી લેતા. આ રેખાંકનોનો વિષય હતો વ્યક્તિમિત્રોનો, અને માધ્યમમાં કેવળ સફેદ કાગળ અને કાળી પેન્સિલ કે પેન માત્ર. વર્ગમાં ભણતા હોય, ક્યાંક કોઈ મેળાવડા કે સભામાં બેઠા હોય, કોઈના વાર્તાલાપ કે પ્રવચનો ચાલતાં હોય ત્યારે પ્રવચન આપતી જે તે વ્યક્તિની મુખાકૃતિનું રેખાંકન કરી લેવું, એ તેમનો શોખ. ચિત્રકળાની આમ કોઈ પ્રત્યક્ષ તાલીમ તેમણે લીધી નહોતી. હા, કલાગુરુ રવિશંકર રાવળ પાસેથી આ બાબત અવારનવાર સૂચનો મળતાં એટલું જ.

લગભગ ૧૯૩૪થી ૧૯૪૦ના ગાળામાં એમણે રાજનીતિજ્ઞો, રાજવીઓ, રાષ્ટ્રસેવક, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, સાહિત્યકારો વગેરેથી લઈને કલાકારો, તત્ત્વચિંતકો અને રમતવીરો સુધીના વિવિધ ક્ષેત્રના મહાનુભાવોનાં અસંખ્ય રેખાંકનો કર્યાં છે. સામે વ્યવસ્થિત પોઝ આપીને બેસનારનું રેખાંકન અને ભાષણ આપતી વ્યક્તિનાં રેખાંકન કરવામાં ઘણો તફાવત છે. બીજામાં વ્યક્તિ હલનચલન કરતી હોય છે. એવી અવસ્થામાં તેના ચહેરાની ઓળખ આપતી તમામ લાક્ષણિકતાઓને જરા પણ અસંતુલિત થયા વિના સંગોપાંગ થોડી ક્ષણોમાં ઉતારી લેવી, તે એક કપરું કામ છે. શ્રી મણિભાઈએ પ્રાપ્ત કરેલી આ સિદ્ધિનું મૂલ્ય ઓછું તો ન જ અંકાય. આ રેખાંકનોનું વિશેષ મૂલ્ય એ છે કે જે સમયમાં ફોટો-કળાનાં આટલો વ્યાપ ન હતો, તે સમયનાં આ રેખાંકનોમાં ઝડપાયેલી વ્યક્તિનું અદલોઅદલ દસ્તાવેજ રૂપ તો રજૂ થયું છે જ, ઉપરાંત જે તે મહાનુભાવોની સાલવારી સાથે હસ્તાક્ષરોના કારણે તેની મહત્તા સ્વાભાવિક જ વધી જાય છે.

શ્રી મણિભાઈનાં આ રેખાંકનો વિવિધ સામયિકોમાં છપાયેલાં પણ ખરાં. વડોદરામાં મળેલી પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં ઉપસ્થિત વ્યક્તિઓનાં રેખાંકનો 'BOMBAY CRONICLE' માં છપાયાં. ૧૯૩૬-૩૮માં અમદાવાદ-કરાચીમાં મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં આવેલા સાક્ષરોનાં રેખાંકનો 'નવચેતને' પ્રકટ કરેલાં. વર્ષો સુધી ફાઈલમાં દબાઈ રહેલાં આ રેખાંકનોને પ્રકાશમાં લાવવાનું પ્રથમ શ્રેય કવિશ્રી હસિતભાઈ બુચને ફાળે જાય છે.

અત્રે આ ગ્રંથમાં જે છત્રીશ રેખાંકનો મૂક્યાં છે તે શ્રી વિજયભાઈ મ. મિસ્ત્રીની સંમતિથી સાભાર પ્રગટ થાય છે.

વિભાગ-૧

ગુર્જરી ઇતિહાસની તેજરેખા

શીલભદ્ર નૃપતિઓ અને ધર્મપ્રિય મંત્રીવરો

ડૉ. પંકજ દેસાઈ

પ્રખર ઐતિહાસિક પ્રતિભાઓ

પ્રદ્યુમ્નકુમાર બી. ખાયર

ગાંધીદર્શનના કર્મઠ અનુયાયીઓ

દશરથલાલ બુ. શાહ

ઇતિહાસ દર્શનમાં અમર સ્મારકો

દોલત ભટ્ટ

સંસ્કૃતિની ઉદ્ગાત્રી જગન્માતાઓ

ડૉ. સ્મિતાબેન એસ. ઝાલા

રાષ્ટ્રીય ચેતનાના સ્વાતંત્ર્યસેનાનીઓ

જયશ્રીબેન એમ. કોટેયા

મા સરસ્વતીજીના સન્માનની ઐતિહાસિક ક્ષણને ચિત્રરૂપ બનાવતી કૃતિ

ઉજળા ઇતિહાસને વધાવવાનો એક યાદગાર અવસર પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયહેમચન્દ્રસૂરિજી મ૦ તથા પૂ. આચાર્યશ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી મ૦ની પ્રેરક નિશ્ચામાં હમણાં જ તા. ૪-૮-૨૦૦૨ના રોજ અમદાવાદ તારણપુરામાં શ્રી દેવકીનંદન જૈન સંઘને આંગણે સુસંપન્ન બન્યો.

ચિત્રકાર : સી. નરેન

સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની શોભાયાત્રા

આજથી લગભગ ૯૦૦ વર્ષ પૂર્વે, ગુજરાતના અણહિલપુર પાટણમાં, રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ, માળવા જીતીને દિગ્વિજય કરીને પરત આવ્યા ત્યારે, ભરી સભામાં તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે આપણા રાજ્યમાં સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ ભણાવવામાં આવે છે? સભામાં ઉપસ્થિત પંડિતોએ જવાબ આપ્યો કે, આપણા રાજ્યમાં રાજા ભોજનું રચેલું વ્યાકરણ ભણાવાય છે. આ સાંભળી રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો કે ગુજરાતનું એક પણ વ્યાકરણ ઉપલબ્ધ નથી? આ તો શરમજનક કહેવાય! આપણે, આપણા ગુજરાતનું એક વ્યાકરણ રચવું જોઈએ, કહ્યો! આપ સૌમાંથી આ વ્યાકરણ કોણ બનાવશે! ત્યારે સર્વ કોઈની નજર શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજ તરફ વળી. મહારાજશ્રીએ આ શુભ કાર્ય સ્વીકાર્યું અને માત્ર એક વર્ષના ટૂંકા સમયમાં સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણ વ્યાકરણની રચના પૂર્ણ કરી આપી. રાજા સિદ્ધરાજ આ ઘટનાથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા અને આવા મહાન ગ્રંથરત્નની શોભાયાત્રા કાઢવાનું સૂચન કર્યું. શણગારેલા હાથી ઉપર સુંદર અંબારીના હોદા ઉપર શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન નામકરણ પામેલા આ વ્યાકરણ ગ્રંથને પધરાવવામાં આવ્યો અને નગરના સર્વ મુખ્ય રાજમાર્ગો ઉપરથી આ શોભાયાત્રા દબદબાપૂર્વક પસાર થઈ, કેવો ભવ્ય પ્રસંગ! પોતાના રાજ્યમાં સરસ્વતીનું આવું ભવ્ય સન્માન થાય છે તેનાથી સર્વ પ્રજાજનો પણ આનંદવિભોર થયા એની ઝલક સમગ્ર ચિત્રમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

શ્રીલભક્રુ નૃપતિઓ અને ધર્મપ્રિય મંત્રીવરો

—ડૉ. પંકજ દેસાઈ

આપણે ત્યાં રાજવી પરંપરાએ પ્રેમ—શૌર્યના ઇતિહાસમાં ઠીક ઠીક પાનાં રોક્યાં છે. વનરાજનાં પરાક્રમો અને સોલંકીયુગનાં સંભારણાનો પણ એક યુગસર્જક ઇતિહાસ છે. અજીત બાણાવળી ભીમદેવ, ગુજરાતના સામંત ચક્ર્યુડામણિ રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ, રાજર્ષિ કુમારપાળની ધર્મદેશનાથી શોભતી શાંત, અમૃતમય રાજ્ય કારકિર્દી, તેમજ ગુજરાતના સ્વપ્રદેષ્ટા, કીર્તિવિજયી વસ્તુપાલ-તેજપાલ અને અનુપમાદેવીના ધાર્મિક અને કલાભાવનાથી મંડિત સંસ્મરણો ભારતભરના ધર્મશ્રદ્ધાળુઓને આકર્ષણરૂપ બન્યાં છે.

પ્રસ્તુત લેખમાળામાં પોતાની આગવી પ્રતિભા અને ધર્મપરાયણતા દ્વારા પ્રજાજીવનને ઉત્તરતકક્ષાએ લઈ જવા સતત પ્રવૃત્ત એવા ચાવડા, સોલંકી, વાઘેલા વંશના રાજાઓ અને મંત્રીઓ આલેખાયા છે. આ નૃપતિઓ અને મંત્રીવરોના ધર્માભિમુખ વ્યક્તિત્વે જ કદાચ ગુર્જરધરામાં સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું છે જે આજે ગરવો ગુજરાતી જાળવી રહ્યો છે.

વીર વનરાજે પ્રજામાં ધાર્મિક સંસ્કારો રોપવાનું અને તે દ્વારા નૈતિકતા ઘડવાનું કામ કર્યું. મૂળરાજે પણ વનરાજની પરંપરા જાળવી રાખી અને ધર્મપ્રિય રાજવી સાબિત થયો. તેણે મંદિરો, પ્રાસાદો વગેરેનું નિર્માણ કરાવ્યું. સોલંકી રાજાઓ પણ ધાર્મિક હોવાનું સ્પષ્ટ ચિત્ર ઉપસે છે. વીરધવલ, વીસલદેવ વગેરેએ પણ પોતાના પુરોગામીઓના વારસાને જાળવી રાખવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. માત્ર રાજાઓ જ નહિ પણ મંત્રીઓ પણ ધર્માભિમુખ અને દક્ષ હતા. ઉદયનમંત્રી, સજ્જનમંત્રી, શાન્તૂ મહેતા, વસ્તુપાલ-તેજપાલ વગેરે મંત્રીઓએ પણ રાજાઓની સમાંતર નીતિ અપનાવી ધર્મપ્રિયતાનાં ઉત્તમ દેષ્ટાંતો પૂરા પાડ્યાં. રાજા કે મંત્રી ભલે શૈવ, જૈન કે અન્ય ધર્મી હોય પણ દરેક ધર્મને રાજ્યાશ્રય તથા માન-મોભો અપાયાં હતાં.

આ લેખના લેખક શ્રી ડૉ. પંકજભાઈ દેસાઈ નવસારીના વતની છે. ૧ એપ્રિલ ૧૯૪૨ના રોજ તેમનો જન્મ થયો. એમ. એ; એમ. ફિલ, પી.એચ.ડી. (ઈતિહાસ)નું ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવ્યું. હાલમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગના અધ્યાક્ષ તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી—અમદાવાદ ખાતે ઇતિહાસ વિષયમાં અભ્યાસ સમિતિમાં સલાહકાર પ્રાધ્યાપક તરીકે ૧૯૯૫થી સેવા આપી રહ્યા છે. એમ. એ. કક્ષાએ અને એમ. ફિલ. કક્ષાએ શોધ નિબંધ માર્ગદર્શક રહ્યા છે. શ્રી દેસાઈ નીચેની સંસ્થાઓના આજીવન સભ્ય છે. ઈન્ડિયન હીસ્ટ્રી કોંગ્રેસ—નવી દિલ્હી, ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ હીસ્ટોરિકલ સ્ટડીઝ- કલકત્તા, ઈન્ડિયન એસોસિયેશન ઓફ આર્કિવિસ્ટ-નવી દિલ્હી, મ્યુઝિયમ એસોસિયેશન ઓફ ઈન્ડિયા-નવી દિલ્હી, મ્યુઝિયમ એસોસિયેશન ઓફ ગુજરાત-વડોદરા, ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ-અમદાવાદ, સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદ- જુનાગઢ. શ્રી દેસાઈએ આજ સુધીમાં સંખ્યાબંધ લેખો પ્રગટ કર્યા છે, સંખ્યાબંધ પરિસંવાદોમાં હાજરી આપી છે. ૧૯૯૨થી ગુજરાત વિદ્યાપીઠની તમામ વાર્ષિક પરીક્ષા, તેમજ મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય દ્વારા આયોજિત પ્રવેશ તથા આંતરિક પરીક્ષામાં મુખ્ય પરીક્ષા નિયામક તરીકે પણ તેઓ સેવા આપે છે.

ઈતિહાસના માધ્યમે રાજાઓ—મંત્રીઓની ગૌરવગાથાનો ઝાંખીરૂપ ઇતિહાસ સૌ કોઈને પ્રેરણારૂપ બનો એજ અભ્યર્થના.

—સંપાદક

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં કેટલીક બાબતોની ચર્ચા વિશે જે કાંઈ વિશિષ્ટ સાધન સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ છે, તેનો ટૂંકમાં પરિચય આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

સમગ્ર ભારતની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ગુપ્તયુગ એ આપણા ગૌરવવંતા ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ હતો. એજ રીતે ગુજરાતનો સોલંકીકાળ તથા તે પછીનો વાઘેલાકાળ પણ ગુજરાતના ઇતિહાસને સ્વર્ણિમ બનાવે છે. આ ઐતિહાસિક કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં તથા ભારતમાં ઘણી રાજકીય ઉત્થલપાથલ થઈ. સાથે સાથે સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પણ નવા નવા આયામો વિકસતા રહ્યા.

વનરાજ ચાવડાએ અનુશ્રુતિ અનુસાર સં. ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૪૬)માં (અઘતન સંશોધન અનુસાર એના પછી સો એક વર્ષ) પાટણને પોતાની રાજધાની બનાવી. ખૂબ જ કષ્ટના અંતે પોતાના ધ્યેય સુધી પહોંચનાર વનરાજ ચાવડાએ અણહિલવાટક, અણહિલપત્તન, અણહિલપુર, અણહિલપુર-પાટક પત્તન, પત્તન, પુટભેદન કે મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોના શબ્દોમાં 'નહરવાલા' જે 'અણહિલવાડા'નું મુસ્લિમ ઉચ્ચારણ છે અને હાલના પાટણ શહેરથી આશરે બે માઈલ પશ્ચિમે વિદ્યમાન 'અનાવાડા' સાથે પ્રાચીન સ્થળનામનું અત્યાર સુધીનું સાતત્ય બતાવે છે તેને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી.

વનરાજ ચાવડાએ રાજકારભાર સંભાળ્યો એ વખતે તેનું રાજ્ય કદાચ પ્રચલિત અર્થમાં વિશાળ નહિ હોય આમ છતાં વનરાજ અને ત્યારપછીના ચાપોત્કટ (ચાવડા) રાજાઓના પ્રયત્નોથી એ ધીરે-ધીરે સમૃદ્ધ બન્યું અને ભવિષ્યમાં એ સમગ્ર ગુજરાતનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યું.

વનરાજે પોતાના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન રાજ્યના સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ગુણોને પોષક ઉમદા કામગીરી કરી. જેમાં જાલી-તરુની નીચે કરાવેલું ધવલગૃહ (રાજધાનીનું પહેલું પગરણ), પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું. ઉપરાંત કંટેશ્વરી પ્રાસાદ, અણહિલેશ્વર નિકેતન પણ બંધાવ્યા. વનરાજ પછી ગાદીએ આવનાર યોગરાજે પણ યોગેશ્વરીનું મંદિર બંધાવ્યું.

અણહિલ પાટકમાં ચાપોત્કટ વંશની સત્તાનો અંત આવતાં ત્યાં ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશની સત્તા સ્થપાઈ જેનો સ્થાપક મૂળરાજ-૧લો હતો. રાજ્યારોહણ પ્રબંધચિંતામણીમાં જણાવ્યા મુજબ વિ. સં. ૯૯૩ (કે. ૯૯૮)માં અને વિચારશ્રેણી અનુસાર વિ. સં. ૧૦૧૭માં થયું. જ્યારે સિદ્ધરાજના સાંભર શિલાલેખમાં આ ઘટના વિ. સં. ૯૯૮માં બની હોવાનું પ્રતિપાદિત થાય છે. મૂળરાજને ચાવડાઓ પાસેથી એક આબાદ નગર મળ્યું હતું જેની જાહોજલાલી ચૌલુક્યકાળમાં કુમારપાળના સમય સુધી ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ. મૂળરાજ પ્રજાનો હિતચિંતક તથા ધર્મપ્રિય રાજવી સાબિત થયો. તેણે કરનો દર હળવો કરી પ્રજાની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી. તે 'પરમ માહેશ્વર' કહેવાયો. તેણે મંડલી ગામમાં મૂલનાથ-મૂલેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું. અણહિલવાડમાં સોમેશ્વરનો ત્રિપુરુષ પ્રાસાદ કરાવ્યો. મૂળરાજે ચિંતાયક તરીકે નીમેલા વયજજલદેવે પણ અણહિલવાડમાં મૂળરાજ વસાહિકા નામે જૈન ચૈત્ય અને મુંજાલદેવ સ્વામીનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો. મૂળરાજ દાનવીર રાજા હતો. તેણે નગર (વડનગર)ના દૈવજ ઊયાભટ્ટના પુત્ર માધવ, લાલ અને ભાભને વાપી-કૂપાદિ પૂર્તકાર્યોની દેખરેખ રાખવાનું સોંપ્યું હતું. મૂળરાજે ઉત્તર ભારતમાંથી બ્રાહ્મણોને તેડાવી અનેક ગામો દાનમાં આપ્યા હોવાની દંતકથા પ્રચલિત છે.

વિ. સં. ૧૦૩૩ (ઈ. સ. ૯૭૬)થી ભૂમિદાનનો અધિકાર ધરાવતો મૂળરાજનો પુત્ર યુવરાજ ચામુંડ વિ. સં. ૧૦૫૩ (ઈ. સં. ૯૯૭)માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે પાટણમાં ચંદનાથ દેવનો તથા ચાચિણેશ્વર-દેવનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. ચામુંડરાજ જૈનધર્મી હતો. તેણે દુર્લભરાજને ગાદીએ બેસાડ્યા પછી શુક્લતીર્થમાં જઈ અનશન વ્રતથી દેહત્યાગ કર્યો. વલ્લભરાજ જે ચામુંડનો પુત્ર હતો તેનો રાજ્યાભિષેક ચામુંડની હયાતી દરમિયાન થયો હતો પરંતુ તે વિ. સં. ૧૦૬૬ થી વિ. સં. ૧૦૬૭ ટૂંક રાજ ભોગવી અકાળે અવસાન પામ્યો. ત્યારબાદ તેના ભાઈ દુર્લભરાજે વિ. સં. ૧૦૬૭ થી ૧૦૭૮ સુધી રાજ્ય સંભાળ્યું. તે પણ જૈનધર્માનુરાગી હતો. તેણે જૈનમંદિરોનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. તેના સમયમાં સુવિહિત (વસતીવાદી) વર્ધમાનસૂરિ અને એમના શિષ્ય જિનેશ્વર અણહિલપાટકમાં આવ્યા. અહીં ચૈત્યવાસીઓનું વર્ચસ્વ હતું. દુર્લભરાજની રાજસભામાં થયેલા વાદવિવાદમાં જિનેશ્વરનો વિજય થવાથી રાજાએ તેમને

‘ખરતર’ (વધુ તીક્ષ્ણ)નું બિરુદ આપ્યું અને તેમનો ગચ્છ ‘ખરતર ગચ્છ’ તરીકે જાણીતો થયો. આમ, દુર્લભરાજ ધાર્મિક વૃત્તિનો હોવાથી સાથે સાથે વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા તથા પ્રોત્સાહક હોવાનું પણ સ્પષ્ટ થાય છે. દુર્લભરાજનું રાજ્ય પ્રબંધો અનુસાર વિ. સં. ૧૦૭૮માં સમાપ્ત થયું હતું.

દુર્લભરાજ અપુત્ર મૃત્યુ પામ્યો હતો. આથી તેણે પોતાના ભાઈ નાગરાજના પુત્ર ભીમદેવ-૧લાનો રાજ્યાભિષેક પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે કર્યો હતો (વિ. સં. ૧૦૭૮). ભીમદેવ-૧લાના સમયમાં મહમૂદ ગઝનવીએ ગુજરાત પર ચડાઈ કરી. બર્બર મહમૂદે અનેક મંદિરો લૂંટ્યા તથા પ્રજાને રંજાડી. તેણે સોમનાથની કરેલી લૂંટ ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. લૂંટ ચલાવી પાછા ફરતા મહમૂદને ભીમદેવ-૧લાએ પડકાર્યો હતો તેવાં પ્રમાણો મળે છે. મહમૂદની ચડાઈથી કોઈ સ્થાયી પરીણામો ન આવ્યાં છતાં સોમનાથ મંદિરના નાશથી ધાર્મિક ક્ષેત્રે આઘાત લાગ્યો. ભીમદેવે સોમનાથનું પથ્થરનું નવું મંદિર બંધાવી દીધું. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર પણ ભીમદેવ ૧લાના સમય દરમ્યાન નિર્માણ કે સંસ્કરણ પામ્યું હોવાનું એમાં કોતરેલા વિ. સં. ૧૦૮૩ના એક શિલાલેખ પરથી માલૂમ થાય છે. ભીમદેવ-૧લાએ રાજધાનીમાં ત્રિપુરૂષપ્રાસાદ કરાવ્યો હતો. તેણે અનેક ભૂમિદાન પણ કર્યાં હતાં, જેની વિગત આપતાં છ તામ્રશાસનો મળી આવ્યાં છે, જે વિ. સં. ૧૦૮૬ થી ૧૧૨૦ના છે. ભીમદેવ સુરાચાર્ય, જિનેશ્વર, બુદ્ધિસાગર, ધર્મ, શાંતિસૂરિ વગેરે વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા તથા ગુણાનુરાગી હતો. ભીમદેવની રાણી ઉદયમતીએ પણ એક વાવનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. (જે હાલની પ્રસિદ્ધ રાણકીવાવ છે). ભીમદેવ-૧લાના મંત્રી દામોદરે પણ એક પ્રસિદ્ધ કૂવો બંધાવ્યો હતો.

ભીમદેવ-૧લાનો મંત્રી વિમલ કે જેને તેણે આબુના દંડનાયક તરીકે નીમ્યો હતો, તે જૈનધર્મી તથા ઉમદા વ્યક્તિત્વ ધરાવતો હતો. તેણે ચંદ્રાવતી (હાલનું આબુ)માં વિ. સં. ૧૦૮૮માં આદિનાથનું આરસનું મંદિર બંધાવ્યું જે વિમલ-વસહિ તરીકે જાણીતું થયું. જો કે આ ભવ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહ, અંતરાલ અને ગૂઢમંડપ વિમલના સમયનાં છે. જે શ્યામ પાષાણના બનેલા છે. અત્યંત કલાત્મક આ મંદિર જુદા-જુદા રાજાઓના વખતમાં આકાર પામતું રહ્યું. વિમલ-વસહિ સામે પૂર્વમાં હસ્તિશાલા આવેલી છે. સાદા સ્તંભો વચ્ચે કાળા

પથ્થરની મંડપયુક્ત જાળીવાળી દીવાલો ધરાવતી લંબચોરસ નીચા ઘાટની હસ્તિશાલાને ચાર દ્વાર છે. આ હસ્તિશાલા પણ કલાનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. તેની સામે અંદરના ભાગમાં જ વિમલમંત્રીની લેખ વિનાની અશ્વારૂઢ છત્રધારી મૂર્તિ છે.

ભીમદેવ-૧લા પછી તેનો પુત્ર કર્ણદેવ કે જે રાણી ઉદયમતીનો પુત્ર હતો તે ગાદીએ આવ્યો હતો. તેનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. ૧૦૬૪ થી ૧૦૮૪નો છે. કર્ણદેવે સારસ્વત મંડળની દક્ષિણપૂર્વે આવેલી આશાપલ્લીના ભીલ સરદાર આશાને હરાવી એ પ્રદેશ જીતી લીધો અને આશાપલ્લી પાસે કર્ણાવતી નગરી વસાવી. આ કર્ણાવતી પાસે આગળ જતાં અહમદશાહે અમદાવાદ શહેર વસાવ્યું. આમ મૂળ કર્ણાવતીની સ્થાપના કર્ણદેવ-૧લાના સમયમાં થઈ હતી. કર્ણદેવ દાનવીર શાસક હતો. તે તેણે આપેલાં દાનપત્રો જે મહિધર નામના બ્રાહ્મણ, તીર્થંકર સુમતિનાથ તથા એક વાપીને અર્પણ કરેલું છે. તેના પરથી જણાઈ આવે છે. કર્ણદેવે કર્ણાવતી નગરી વસાવી ત્યાં કોચરબા દેવીનું મંદિર તથા કર્ણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યું તથા તેની પાસે કર્ણસાગર સરોવર બંધાવ્યું હતું. ઉપરાંત અણહિલપાટકમાં કર્ણદેવે કર્ણમેરૂપ્રાસાદ પણ બંધાવ્યો હતો. કર્ણદેવનાં દાનપત્રોમાં તેને ભવાનીપતિ (શિવ)નો ભક્ત કહ્યો છે.

કર્ણદેવ-૧લા પછી ગાદીએ આવનાર તેનો પુત્ર જયસિંહ જે સિદ્ધરાજ જયસિંહ, બર્બરક જિષ્ણુ તથા સઘરાજેસંગ તરીકે પ્રખ્યાત થયો, તેનો રાજ્યકાળ ગુજરાતના ઈતિહાસને ભવ્યતા તથા અનેક સિદ્ધિઓ અર્પનાર બની રહ્યો.

જયસિંહ પ્રબંધ ચિંતામણીમાં જણાવ્યા મુજબ વિ. સં. ૧૧૫૦ (ઈ. સં. ૧૦૮૪)માં ગાદીએ આવ્યો હતો. તેણે મેળવેલી સિદ્ધિઓ અજબ હતી. આથી જ વિ. સં. ૧૧૬૬ની એક હસ્તપ્રતમાં જયસિંહદેવ માટે ‘સિદ્ધરાજ’ નામ પ્રચલિત થયું.

સિદ્ધરાજે વિદ્યા તથા કલાના ક્ષેત્રે અદ્વિતીય પ્રદાન કર્યું હતું. સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રાચાર્યને નવું શબ્દાનુશાસન તૈયાર કરવા પ્રેરણા આપી હતી તથા ગ્રંથ તૈયાર થયો ત્યારે એનું બહુમાન કર્યું હતું. સિદ્ધરાજના દરબારમાં કવિ શ્રીપાલ કે જેને સિદ્ધરાજ પોતાનો બંધુ માનતો હતો તે, ઉપરાંત વાગ્ભટ્ટ, જયમંગલ, યશચંદ્ર, વર્ધમાનસુરી, સાગરચંદ્ર ઇત્યાદિ અનેક વિદ્વાનો તથા કવિઓ હતા. સિદ્ધરાજ શૈવ હતો. એણે સૌરાષ્ટ્ર જીતી

સોમનાથની પગપાળા યાત્રા કરી હતી તથા માતા મીનળદેવીના કહેવાથી સોમનાથનો યાત્રાવેરો નાબૂદ કર્યો હતો. રૂદ્રમહાલયને એણે મહાપ્રાસાદનું પૂર્ણ સ્વરૂપ આપ્યું હતું. શ્રીસ્થળ સિદ્ધરાજના નામ પરથી જ સિદ્ધપુર તરીકે જાણીતું થયું. અણહિલવાડ પાટણમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે સુકાર્ઠ ગયેલા જૂના જળાશયને સ્થાને મોટું ભવ્ય જળાશય કરાવ્યું જે સહસ્ત્રલિંગ કહેવાયું કારણ કે, એના કાંઠે તેણે ૧૦૦૮ શિવાલય બંધાવ્યા હતા. સિદ્ધરાજે બીજા પણ અનેક દેવાલયો તથા જળાશયો બંધાવ્યાં હતાં એણે સરસ્વતીના તીરે મહાવીરનું ચૈત્ય પણ બંધાવ્યું હતું. સહસ્ત્રલિંગના તીરે એણે સત્રશાળાઓ તથા દાનશાળાઓ બંધાવી હતી. તેણે બ્રાહ્મણોને ગ્રામદાન આપ્યાં હતાં. વિ. સં. ૧૧૮૧ (ઈ. સં. ૧૧૨૫)માં સિદ્ધરાજની સભામાં શ્વેતાંબર દેવસૂરિ અને દિગંબર કુમુદચંદ્રસૂરિ વચ્ચે વિવાદ થયો હતો જેમાં શ્વેતાંબર મતનો વિજય થયો હતો. સિદ્ધરાજ પોતે શૈવ હોવા છતાં જૈન ધર્મ પ્રત્યે પણ અહોભાવ ધરાવતો હતો. આચાર્ય હેમચંદ્રના ઉપદેશથી જ તેણે આખા રાજ્યમાં પર્વદિનોમાં અમારિ (પશુવધની મનાઈ) ફરમાવી હતી. એણે સિદ્ધપુરમાં મહાવીરનું દેરાસર પણ બંધાવ્યું હતું. ખંભાતમાં અગ્નિપૂજકો (પારસીઓ) એ મુસલમાનોની મસ્જિદ બાળી એવી ફરિયાદ થતાં સિદ્ધરાજે ગુપ્ત રીતે જાત તપાસ કરી અને હકીકત જાણી અપરાધીઓને દંડ્યા એવો ક્રીસો મૂહમ્મદ શફીએ ઈ. સ. ૧૨૧૧માં નોંધ્યો છે. એ સિદ્ધરાજની નિષ્પક્ષતા તથા ન્યાયપ્રિયતાનું સચોટ દૃષ્ટાંત છે.

સિદ્ધરાજના સમય દરમિયાન થઈ ગયેલ મંત્રી ઉદયન પણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના અંતિમ ભાગમાં તે ખંભાતમાં હતો. જ્યાં તેણે કુમારપાળને આશ્રય આપ્યો હતો. ઉદયને કર્ણાવતીમાં 'ઉદયન વિહાર' બંધાવ્યો હતો. જે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ચોવીસ તીર્થકરોથી અલંકૃત હતો. કુમારપાળના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં યુદ્ધ કરતાં તે મૃત્યુ પામ્યો. શત્રુંજય અને શકુનિકા વિહારના જીર્ણોદ્ધારની એની ઈચ્છા એના પુત્ર વાગ્ભટ્ટ અને આત્રભટ્ટે પૂરી કરી હતી.

સાન્તૂ મહેતા પણ સિદ્ધરાજનો કુનેહબાજ તથા સદ્ચરિત મંત્રી હતો. સિદ્ધરાજ તેની માતા મીનળદેવી સાથે સોમનાથની યાત્રાએ ગયો ત્યારે નરવર્માએ ચડાઈ કરી હતી, પરંતુ સાન્તૂએ કુનેહપૂર્વક તેને પાછો કાઢ્યો હતો. એકવાર

મંત્રી સાન્તૂ હાથણી પર બેસી પોતે બંધાવેલ 'સાન્તવસહિકા'માં દેવદર્શને જતો હતો ત્યાં ગણિકાના ખભા ઉપર હાથ મૂકી ઊભેલા કોઈ ચૈત્યવાસીને એણે જોયો: આથી હાથણી ઉપરથી ઉતરી, ઉત્તરાસંગ કરી, ખમાસણું કરી મહામાત્યે એને નમસ્કાર કર્યા. આથી ચૈત્યવાસીને એટલી શરમ આવી કે એજ વખતે હેમચંદ્ર પાસે આમ્નાય ગ્રહણ કરી, શત્રુંજય ઉપર જઈ એણે બાર વર્ષ તપ કર્યું. આમ, સાન્તૂ મહેતા મંત્રી તરીકેની જ ફરજ નહિ પરંતુ એક નિષ્ઠાવાન ધર્મપ્રિય વ્યક્તિ તરીકેની નૈતિક ફરજ બજાવી માર્ગ ભૂલેલાને સન્માર્ગ બતાવતા જણાય છે.

સોરઠ જીત્યા પછી જયસિંહદેવે ત્યાં દંડાધિપતિ તરીકે સજ્જન મંત્રીને નીમ્યા હતા. મંત્રી સજ્જને પોતાની સૂબાગીરી દરમિયાન વિ. સં. ૧૧૮૫ (ઈ. સ. ૧૧૨૯)માં ગિરનાર પર્વત ઉપર તીર્થંકર નેમિનાથના લાકડાના મંદિરની જગ્યાએ પથ્થરનું નવું મંદિર બંધાવ્યું હતું.

સિદ્ધરાજ પછી રાજગાદીએ આવનાર કુમારપાળ એક રાજા તરીકે તથા ધર્માભિમુખ શ્રાવક તરીકે એક વિશિષ્ટ છાપ ઉપસાવે છે.

કુમારપાળ ઈ. સ. ૧૧૪૩માં રાજગાદીએ આવ્યો હતો. કુમારપાળ અનેક વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા હતો. તેના દરબારમાં હેમચંદ્રાચાર્યનું અદિતીય સ્થાન હતું. ઉપરાંત રામચંદ્ર, ગુણચંદ્ર, મહેન્દ્રસૂરિ, દેવચંદ્ર, વર્ધમાનગણિ, ઉદયચંદ્ર, યશચંદ્ર અને બાલચંદ્ર જેવા બીજા અનેક વિદ્વાનો તેના દરબારને શોભાવતા હતા.

કુળધર્મ અનુસાર કુમારપાળ શંકરનો ભક્ત હતો, પરંતુ આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય, ઉદયનમંત્રી વગેરેના સંપર્કને કારણે તે જૈનધર્માનુરાગી બન્યો હોવાનું જણાય છે. આથી જ પાછલી વયે તેણે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો (વિ. સં. ૧૨૧૬). આ ઘટના હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રાકૃતગ્રંથ 'દ્વયાશ્રય'માં તથા યશપાલ રચિત 'મોહરાજ પરાજય' નામના નાટક તથા સોમપ્રભાચાર્યે રચેલ પ્રાકૃતગ્રંથ 'કુમારપાલ પ્રતિબોધ'માંથી જાણવા મળે છે. જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યા બાદ કુમારપાળે માંસ, મદ્ય, ઘૂત, પંરદારા ઇત્યાદિના ત્યાગનાં વ્રત લીધાં. પશુહિંસા બંધ કરાવી. ખાટકીઓ, શિકારીઓ અને યાજ્ઞિકો દ્વારા થતી હિંસા બંધ કરાવી. કુમારપાળે અપુત્રિકાના ધનને જાત કરવાનો કાયદો નાબૂદ કર્યો. આવા ધનને તે સમયે 'રૂદતીવિત' (રડતી સ્ત્રીનું

ધન) કહેવામાં આવતું હતું. આવા ધનનો ત્યાગ કરી કુમારપાળે રાજ્યની આવકના એક મોટા સાધનનો ત્યાગ કર્યો હતો.

કુમારપાળે અણહિલપાટકમાં કુમારપાળવિહાર, ત્રિભુવનવિહાર વગેરે અનેક જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં. દેવપતન (પ્રભાસપાટણ/સોમનાથ)માં પણ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. જાબાલિપુર (જાલોર)ના કાંચનગિરિ ગઢ ઉપર કુમારપાળ વિહાર નામે જૈન ચૈત્ય બંધાવ્યું. વળી, કુમારપાળે સંઘ કાઢી શત્રુંજય, ઉજ્જયન્ત (ગિરનાર) વગેરે જૈન તીર્થોની યાત્રા કરી અને ઉજ્જયન્ત પર ચઢવાનાં પગથિયાં બંધાવ્યાં. કુમારપાળે કુંભારિયાનું નેમિનાથનું મંદિર પણ બંધાવ્યું હોવાનું જણાય છે.

કુમારપાળે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો એ સાચું પણ એથી અન્ય ધર્મ પ્રત્યે ઉદાસીન નહોતો બન્યો. સંવત ૧૨૨૦ પછીના કેટલાક લેખોમાં એને ‘પરમઆર્હત’, ‘પરમશ્રાવક’ કે ‘જિનશાસક પ્રભાવક’ કહ્યો છે. તેમ એ વર્ષ પહેલાનાં તેમજ પછીના કેટલાય લેખોમાં તેને ‘ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદ’ કહ્યો છે. કુમારપાળે આનંદપુર (વડનગર) જે બ્રાહ્મણોનું સ્થાનક હતું તેને ફરતો વપ્ર (કોટ) બંધાવ્યો (ઈ. સ. ૧૨૦૮). ત્યાં તેણે એક શિવાલય પણ બંધાવ્યું હોવાનું જણાય છે. કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના ભાવબૃહસ્પતિને સિદ્ધરાજે માળવાથી ગુજરાત તેડાવેલા તેમને કુમારપાળે સોમનાથના મહંત નીમ્યા હતા તથા તેમની પ્રેરણાથી સોમનાથના જીર્ણ મંદિરોનો ઉદ્ધાર કર્યો તથા નવો મેરૂપ્રસાદ બંધાવ્યો. ત્યાંનાં બીજા અનેક મંદિરો ઉપર સુવર્ણકળશ પણ ચઢાવ્યા હતા. આમ, કુમારપાળે શૈવ તથા જૈન એમ બંને ધર્મોને સરખું ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

કુમારપાળના મૃત્યુ વિ. સં. ૧૨૨૮ (ઈ. સ. ૧૧૭૨) બાદ અજયપાળ ગાદીએ આવ્યો હતો. કુમારપાળે જૈનધર્મને આપેલ અભૂતપૂર્વ રાજ્યાશ્રયના વિરોધમાં તેણે ફરીથી વેદધર્મનો અભ્યુદય કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તે પોતે પરમ માહેશ્વર હતો.

કુમારપાળ પછી ગાદીએ આવનાર અજયપાળ, મૂળરાજ-૨જો, ભીમદેવ-૨જો વગેરે રાજવીઓ બહુ પ્રભાવી ન નીવડ્યા. પરિણામે કુમારપાળ પછી સોલંકીકાળનો ઝળહળાટ ઝાંખો પડતો જણાય છે. દરમિયાન મોગલોના હુમલા વગેરે પણ શાસકોને નિર્બળ બનાવવા કારણભૂત બન્યા હોવાનું જણાય છે. આમ છતાં વાઘેલાકાળમાં થયેલ વીરધવલ, વીસલદેવ તથા વસ્તુપાળ-તેજપાળ પૂર્વ પરંપરા જાળવી

રાખવામાં સફળ થયા હતા. ધોળકાનો રાણો લવણપ્રસાદ વયોવૃદ્ધ થતાં રાજકારણનાં સૂત્રો તેના પુત્ર વીરધવલે સંભાળ્યાં હતાં. વીરધવલે ભીમદેવ બીજા પાસેથી તેના બે બાહોશ મંત્રીઓ વસ્તુપાળ તથા તેજપાળને માંગી લીધા હતા.

ઈ. સ. ૧૨૩૮માં વીરધવલ મૃત્યુ પામ્યો, ત્યારબાદ તેનો પુત્ર વીસલદેવ વિ. સં. ૧૨૮૪ (ઈ. સ. ૧૨૩૮)માં ધોળકાના રાણકપદે નિમાયો અને પિતા વીરધવલની જેમ અણહિલપાટકના મહારાજાધિરાજ ભીમદેવના રાજ્યોનો કર્તાહર્તા બન્યો. વીસલદેવ જ્યારે ભીમદેવ બીજાનું રાજતંત્ર ચલાવતો હતો ત્યારે તેણે દેવગિરિના યાદવ રાજા સિંઘણની સેનાને હરાવી હતી. વીસલદેવે માળવા પર ચઢાઈ કરીને ધારાનગરી તથા માલવાધીશના અભિમાનનો નાશ કર્યો હતો. આ ચઢાઈનું વર્ણન કરતા ગણપતિ વ્યાસ નામના કવિએ “ધારાધ્વંસ” નામનું નાટક રચ્યું છે. વીસલદેવે મેવાડના રાજા તેજસિંહને પણ પરાજિત કર્યો હતો. ઉપરાંત કર્ણાટકની રાજલક્ષ્મી પણ મેળવી હતી.

વીસલદેવની સત્તા મંડલેશ્વર તરીકે વિ. સં. ૧૨૮૪ (ઈ. સ. ૧૨૩૮)થી અને પાટણના રાજા તરીકે વિ. સં. ૧૩૦૦ (ઈ. સં. ૧૨૪૪)થી શરૂ થઈ હતી.

દર્ભાવતી (ડભોઈ)માં જન્મેલ વીસલદેવ રાજતંત્ર સંભાળતો હોવા છતાં અને યશસ્વી રાજકીય કારકિર્દી ધરાવતો હોવા ઉપરાંત ધાર્મિકવૃત્તિવાળો તથા જ્ઞાનપિપાસુ અને સદ્ચરિત હતો. પરિણામે તેના અમલ દરમિયાન સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પણ પ્રગતિ સધાઈ.

વીસલદેવ સોમેશ્વર, કમલાદિત્ય અને નાનો જેવા નાગર વિદ્વાનો પ્રત્યે અહોભાવ ધરાવતો હતો તેવી જ રીતે અરિસિંહ અને કલાનો પોષક વીસલદેવ ભુજબલ ભીમ, અભિનવ સિદ્ધરાજ, અપરાજુન અને રાજનારાયણ જેવાં બિરુદો ધરાવતો હતો. જેના ઉપરથી તેના વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાં ઉપસી આવે છે.

વિ. સં. ૧૩૫૦માં (ઈ. સ. ૧૨૮૩) આબુ પરની વિમલવસહિને વીસલદેવે ભૂમિદાનનું શાસનપત્ર આપ્યું હતું. વીસલદેવના દાનપત્રમાં દર અમાસે બ્રહ્મભોજન થાય એ માટેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. વીસલદેવના વિ. સં. ૧૩૧૭ (ઈ. સ. ૧૨૬૧)ના લેખમાં એણે બાલનારાયણ અને

રૂપનારાયણના મંદિરમાં નિત્ય પૂજા-નૈવેદ્ય અને મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર માટે દાન આપ્યાનું જણાવ્યું છે. આ મંદિર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું હોય એમ લાગે છે. વીસલદેવના સમયમાં જૈન મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર માટે પણ રાજ્યે ટેકો આપ્યો હતો. વીસલદેવના સમયમાં ડભોઈમાં મહાકાલીનું મંદિર બંધાયું હોવાનું મનાય છે. આ મંદિરમાં વૈદ્યનાથ મહાદેવના મંદિરના શિલ્પીનું નામ જોવા મળે છે. તેથી મનાય છે કે એ સમયે બંને મંદિરો એક જ હશે.

વીસલદેવે ધોળકાની ગાદી પર બેઠા પછી તરત જ વસ્તુપાળને મહામાત્ય તરીકે નીમ્યો હતો. વસ્તુપાળના મરણ પછી તેજપાળને મહામાત્ય તરીકે નીમ્યો હતો.

વીરધવલ અને વીસલદેવના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન વસ્તુપાળ તથા તેજપાળે ઉમદા રાજકીય કારકિર્દી નિભાવી. ઉપરાંત સાહિત્ય, કલા વગેરેને પણ પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેઓ અણહિલવાડ પાટણના પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જ્ઞાતિના એક અગ્રગણ્ય કુટુંબમાં જન્મ્યા હતાં. એમના પિતા અશ્વરાજ તથા માતા કુમારદેવી હતા. શરૂઆતમાં તેઓ પોતાના પૂર્વજોની માફક પાટણના સોલંકી રાજાની સેવામાં રહ્યા. પાછળથી તેઓએ ધોળકાના રાણા વીરધવલના મંત્રી તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પ્રાપ્ત અભિલેખો પરથી જણાય છે કે તેઓએ વીરધવલને અનેક યુદ્ધોમાં સાથ આપીને દુશ્મનોને હંકાવ્યા હતા.

વસ્તુપાળ પોતે એક સમર્થ વિદ્વાન અને કલારસિક હતો. એણે અનેક કવિઓને આશ્રય આપીને ઉત્તમ પ્રકારના સાહિત્યનું સર્જન કરાવ્યું હતું. વસ્તુપાળ 'કૂર્યાલ સરસ્વતી', 'સરસ્વતી કંઠાભરણ' કે 'સરસ્વતી ધર્મપુત્ર' કહેવાતો હતો. કવિ તરીકે એ 'વસંતપાળ' તરીકે ઓળખાતો હતો. એણે 'નરનારાયણાનંદ' નામે મહાકાવ્યની રચના કરી છે. એણે કેટલાંક સ્તોત્ર પણ રચેલાં. આ ઉપરાંત 'શત્રુંજય મંડન આદિનાથ સ્તોત્ર', 'ગિરનારમંડન નેમિનાથ સ્તોત્ર' અને 'અંબિકા સ્તોત્ર' વગેરે તેમજ શ્લોકાત્મક આરાધના કૃતિઓ મળી આવે છે. એણે અનેક સૂક્તિ કાવ્યો રચ્યાં હોય એમ જણાય છે. જલ્હણની 'સૂક્તિ મુક્તાવલી' અને 'શાર્ફગધર પદ્ધતિ'માં વસ્તુપાળના રચેલા સુભાષિત મળે છે.

વસ્તુપાળ જ્ઞાનપિપાસુ હોવાના કારણે એના સમયમાં વિદ્યાધામ ગણાતા પાટણ, ખંભાત અને ભરૂચમાં મોટાખર્ય

ત્રણ જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યા હતા. વસ્તુપાળે પોતાના સાહિત્ય-મંડળમાં ખ્યાતનામ સાક્ષરો અને સારસ્વતોને અગ્રીમ સ્થાન આપ્યું હતું. જેમાં ઉદયપ્રભસૂરિ, જયસિંહસૂરિ, વિનયચંદ્રસૂરિ, ભદ્રેશ્વરસૂરિ, બાલચંદ્રસૂરિ, નરચંદ્રસૂરિ, નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ વગેરે જેનાચાર્યોએ અનેક ગ્રંથોની રચના કરી હતી.

ઉપર જણાવેલ વિદ્વાનો સિવાય પણ કેટલાક અન્ય વિદ્વાનો વસ્તુપાળના દરબારની શોભા હતા. જેમાં નાનાક પંડિત, સોમેશ્વર કવિ, સુભટ કવિ (ઈ. સ. ૧૨૩૬ લગભગ) એ 'દૂતાંગ-છાયાનાટક' રચ્યું છે. વામનસ્થલિના કવિ યશોધર, કવિ સોમાદિત્ય, પ્રભાસ પાટણના કવિ વૈરિસિંહ હતા. કમલાદિત્ય, દામોદર, જયદેવ, વિકલ, કૃષ્ણસિંહ, શંકરાસ્વામી વગેરે અનેક કવિઓને વસ્તુપાળે દાન આપી સંતુષ્ટ કર્યા હતા. ચાચરિયાપાક નામનો એક વિદ્વાન કોઈ બીજા પ્રદેશમાંથી આવેલો જેની વાણી સાંભળવા સ્વયં ઉદયપ્રભસૂરિ આવતા, તેનો વસ્તુપાળે ૨૦૦ દ્રમ્મ આપી જાહેર સત્કાર કર્યો હતો.

શિલ્પ-સ્થાપત્ય ક્ષેત્રે પ્રદાન :

લૂણવસહિ :

આબુમાં વિમલવસહિની પાસે તેજપાળે બંધાવેલું નેમિનાથનું મંદિર એના પુત્ર લૂણસિંહના નામ પરથી લૂણવસહિના નામે જાણીતું છે. એની યોજના અને કારીગીરી વિમલવસહિને મળતી આવે છે. મંદિર, ગભારો, અંતરાલ, ગૂઢમંડપ, નવચોકી, રંગમંડપ, દેવકુલિકાઓ, બલાનક, (દ્વારમંડપ), હસ્તશિલા વગેરેનું બનેલું છે. આ મંદિરના મૂળ ગભારાની નેમિનાથની શ્યામપાષાણ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા વિજયસેનસૂરિના હાથે વિ. સં. ૧૨૮૭ (ઈ. સ. ૧૨૩૦-૩૧)માં થઈ હતી. આ મંદિરનો મુખ્ય સ્થપતિ અને શિલ્પી શોભનદેવ હતો. વિ. સં. ૧૩૮૭માં વિમલવસહિની સાથે લૂણવસહિના અસલ ગભારા અને ગૂઢ મંડપનો નાશ થયેલો. જેનો જીર્ણોદ્ધાર વિ. સં. ૧૩૭૮માં પેથડશાહે કરાવ્યો હતો. ગૂઢ મંડપના મુખ્ય પ્રવેશની બહાર નવચોકીની દિવાલોની બંને બાજુ એક-એક ઉત્તમ કોતરણીવાળા બે મોટા ખતક (ગવાક્ષ) છે, તેઓને લોકો દેરાણી-જેઠાણીના ગોખલા તરીકે ઓળખે છે. પરંતુ આમાનાં શિલાલેખોમાં જણાવ્યા મુજબ

તેજપાળે પોતાની બીજી પત્ની સુહડાદેવીના શ્રેય અર્થે એ બંને કરાવ્યા હતા. આ મંદિરોની દિવાલો, દ્વારો, સ્તંભો, મંડપો, તોરણો, છતો વગેરેમાં ફૂલઝાડ, વેલબુદ્ધા, હાંડી, ઝુમ્મર વગેરે અનેક આકૃતિઓ તથા મનુષ્ય જીવન સાથે સંબંધિત અનેક પ્રસંગો લગ્ન-ચોરી, નાટક, સંગીત, રણસંગ્રામ, પશુઓની સાઠમારી, સમુદ્રયાત્રા, સાધુ-સાધ્વીઓ અને શ્રાવકો-શ્રાવિકાઓની ઉપાસના, ક્રિયાઓ, તીર્થાદિમાં સ્નાનો, મહાપુરુષો અને તીર્થંકરોના જીવનપ્રસંગ બારીકાઈથી કોતરેલા છે.

વસ્તુપાળ વિહાર :

ગિરનાર સ્થિત વસ્તુપાળ વિહાર કુલ ત્રણ જિનાલયોનો સંપુટ છે. નેમિનાથ મંદિરની અપેક્ષાએ આ મંદિર ઉપર ઘણું સમારકામ થયું છે. ઘુમ્મટના જમણા ભાગ ઉપર આધુનિક કામ જોવા મળે છે. જ્યારે અન્ય ભાગ ઉપર સફેદ ચૂનાનું કટિંગ છે. મંદિરની અંદરનો ભાગ ખાસ કરીને સિલિંગમાં વિવિધ રંગના ચિત્રો જોવા મળે છે. જ્યારે સ્તંભોમાં માર્બલના ટુકડાઓની પરત છે. આ પછી સફેદ ચૂનો થયો છે.

જૈન પરંપરા મુજબ તેજપાળે આ મંદિરનું ૧૨ કરોડ, ૫૩ લાખના ખર્ચે નિર્માણ કરાવ્યું હતું. આ મંદિરના સ્થપતિ શોભનદેવ હતા.

તારંગા જૈનધર્મીઓનું પવિત્ર તથા મોટા તીર્થોમાંનું એક છે. સોલંકીકાળ દરમ્યાન તથા તે પછી પણ તારંગા તીર્થ પર રાજવીઓએ દેવસ્થાનો સ્થાપ્યાં છે. કુમાર વિહારમાંના ભેય અને નેમિજનાખતકની પ્રતિષ્ઠા સમયના લેખો મળી આવે છે, જેમાં વસ્તુપાળનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

પાવાગઢ :

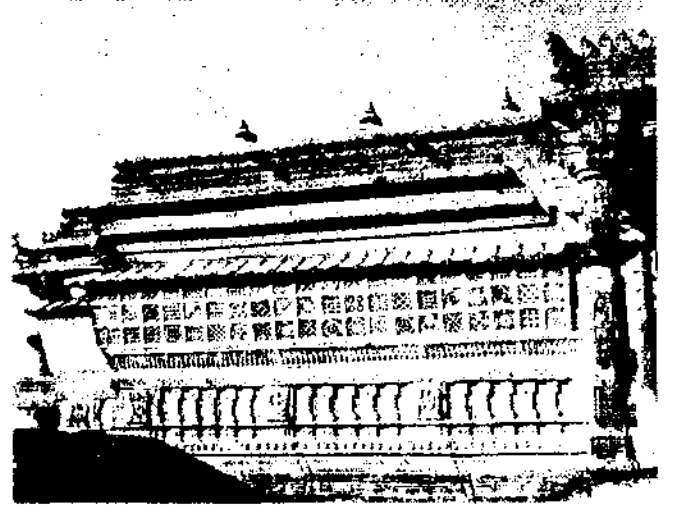
પાવાગઢ પર તેજપાળે અહંતદેવ સંભવનાથનો ગજાશ્વરનો સર્વતોભદ્ર પ્રાસાદ, ચૌમુખ પ્રાસાદ તેમજ અજિતનાથ અને અર્બુદનાથના મંદિરો બંધાવ્યાં. નેમિનાથ અને અંબિકાના મંદિરોનો ઉદ્ધાર કર્યો.

ડભોઈ :

વસ્તુપાળે અહીંના વૈદ્યનાથ મંદિરના ૨૦ સુવર્ણ કલશો નવા કરાવ્યા હતા. એના ગર્ભગૃહની બહારની ભીંત પર વીરધવલ, જૈતલદેવી, મલ્લદેવ, પોતાની તથા તેજપાળની

મૂર્તિ કરાવી તથા સૂર્યની મૂર્તિ પણ મૂકાવી. ઉત્તર દ્વાર પાસે તોરણ કરાવ્યું. કાંચન કુંભથી શોભતી બે ભૂમિકાવાળી વૃષમંડપિકા કરાવી. એ મંદિરના અગ્રભાગમાં તેજપાળે જૈન મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું તથા તેના પર નવ સુવર્ણ કલશ ચઢાવ્યા તથા પ્રશસ્તિ કોતરાવી મહાવાયીનું નિર્માણ કરાવ્યું. પાર્શ્વ જિનેશ્વરના ચૈત્યની રચના કરાવી ત્યાં વલનાકમાં ગનીરૂઢ, રજતપુષ્પ, માલાધારી માતા કુમારદેવીની પ્રતિમા મુકાવી. નગર ફરતો દુર્ગ કરાવ્યો. ડભોઈના કિલ્લાના ત્રણ દ્વારો નાંદોદ, વડોદરા અને મહૂડી દરવાજા તેજપાળે બંધાવ્યા હતાં છે. જ્યારે પૂર્વ તરફની ગઢમાલિકાના મંદિરવાળી હીરાભાગોળ ત્યાંના પ્રશસ્તિલેખ અનુસાર વીસલદેવ વાધેલાએ ઈ. સ. ૧૨૫૩માં બંધાવી હતી.

ગિરનાર :

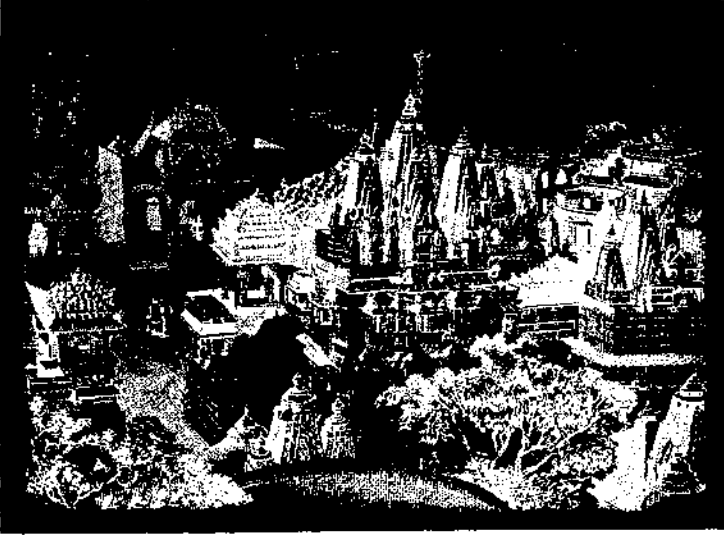

(ગિરનાર ઉપરની કલાત્મક જાળી)

આ પર્વતીય તીર્થ પર વસ્તુપાળે એક ત્રિપુરુષ પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. એમાં મુખ્ય મંદિર આદિનાથનું હતું. પાછલા કાલના જીર્ણોદ્ધાર સમયે આદિનાથના સ્થાને ૧૯માં તીર્થંકર મલ્લિનાથની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરેલી હતાં છે. મુખ્ય મંદિરની આગળ વિસ્તૃત મંડપ છે. વળી એની આગળ બીજા મંડપની રચના કરી એની ડાબી બાજુએ વસ્તુપાળે પોતાની પત્ની લલિતાદેવીના પૂજ્યાર્થે પૂર્વજોની મૂર્તિઓ સાથે ચતુર્વિંશતિજિનાલંકૃત સમેત શિખરનું મંદિર તથા જમણી બાજુએ બીજી પત્ની સોમુકાના શ્રેયાર્થે અષ્ટાપદ તીર્થનું મંદિર રચાવ્યું હતું. આદિનાથ (હવે મલ્લિનાથ)ના એ મુખ્ય મંદિરમાં પૂર્વજોના શ્રેયાર્થે વળી અજિતનાથ અને વાસુપૂજ્યના

બિંબ મૂકાવ્યા. એના મંડપમાં મહાવીર અને અંબિકાની મૂર્તિ કરાવી. એના ગર્ભદ્વારની જમણી બાજુએ પોતાની અને તેજપાળની ગજાડૂઢ મૂર્તિઓ મુકાવી. અષ્ટાપદ અને સમેત શિખરના મંડપમાં કુમારદેવીની તથા પોતાની ભગિનીઓની મૂર્તિઓ કરાવી અને ત્રણેય પ્રાસાદોનાં તોરણો કરાવ્યાં. આ મંદિરની શૃંગારચોકી અને મંડપ પરની સંવર્ણા નષ્ટ થયેલી હતી. એનો ૧૫મી સદીમાં જિજ્ઞોદ્ધાર થયો હતો. મંડપના સ્તંભ સાદા છે.

શેત્રુંજય :

તેજપાળે શેત્રુંજય પર્વત પર ચઢવાની પાજ (સંચારપાની) કરાવી. આદિનાથના શ્રૃંગની સામે અનુપમાદેવીના શ્રેય માટે અનુપમા સરોવર કરાવ્યું. એના ઉપકંઠ અને કુંડ વચ્ચેના તાર પર વાટિકા કરાવી. ત્યાં અંબાલય, કપર્દીભવન અને પગથિયાં કરાવ્યાં. ઈન્દ્રમંડપ પાસે નંદીશ્વર દ્વીપ ચૈત્ય કરાવ્યું. પોતાની સાત ભગિનીઓના કલ્યાણાર્થે સાત દેવકુલિકાઓ કરાવી. બંધુ મલ્લદેવની બે વિધવા પત્નીઓ લીલુ અને પાનુ તથા તેના પુત્ર પૂર્ણસિંહ અને પૌત્ર પેથડના શ્રેયાર્થે ત્રણ દેવકુલિકાઓ કરાવી. પોતાની અને અનુપમાદેવીની આરસની બે મૂર્તિઓ કરાવી તે સાથે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ કોતરાવી. વસ્તુપાળના સ્મરણમાં સ્વર્ગારોહણ પ્રાસાદ કરાવ્યો.

પાલિતાણા :

પાલિતાણામાં વસ્તુપાળે લલિતાદેવીના શ્રેયાર્થે લલિતાસર નામે તળાવ કરાવ્યું. એના સેતુ પર રવિ, શંકર,

સાવિત્રી અને વીરજિનનાં ધામો કરાવ્યાં. જિનપૂજન માટે કુસુમ વાટિકા તેમજ પ્રપા અને વસતી કરાવ્યાં. પાલિતાણા ગામમાં મહાવીરનું મંદિર કરાવ્યું અને ત્યાં કુમાર વિહાર પર હેમકુંભ અને ધ્વજ ચડાવ્યાં.

વંથળી :

મંત્રી તેજપાળે વંથળીમાં વસતી કરાવી અને ગામના પ્રાંતરમાં વાપી કરાવી.

પ્રભાસપાટણ :

વસ્તુપાળે અહીં પુરાતન ચંદ્રભ્રમજિનના મંદિરના અંત ભાગે પૌષ્ઠશાળા સહિત અષ્ટપદપ્રાસાદ બંધાવ્યો. એક બીજી પૌષ્ઠશાળા કરાવી અને આવક માટે અષ્ટશિલા અને ગૃહમાલા કરાવી આપ્યા. ભગવાન સોમનાથની રત્નથી શોભતી માળા રાજા વીરધવલના સંતોષ માટે કરાવી. સોમનાથના મંદિર આગળ તેજપાળે પોતાની કીર્તિ માટે બે હાથી અને એક ઘોડો કરાવ્યા. દ્વિજના વેદપાઠ માટે બ્રહ્મશાળા અને સત્રાગાર કરાવ્યાં. તેજપાળે આદિનાથનું મોટું મંદિર કરાવ્યું. વસ્તુપાળે કરાવેલા અષ્ટપાદના સ્તંભો અને સુંદર છત હાલ અહીંની જુમ્મા મસ્જિદના પ્રવેશમંડપમાં છે. જ્યારે તેજપાળ દ્વારા નિર્મિત આદિનાથ મંદિરના સ્તંભો અને મંડપની છત માઈપુરિ મસ્જિદમાં છે.

આ ઉપરાંત વસ્તુપાળ તથા તેજપાળે કુહેડીગ્રામ, કોડિનાર, અજરા, મહુવા, તળાજા, અંકેવાળિયા, વલભીપુર, વિરેજયગ્રામ, વાલાકભુંડપક્ષ, કલિગુંદીગ્રામ, વઢવાણ, ધોળકા, ધંધુકા, ગણેશ્વર, નવસારી, ગણદેવી, ઝઘડિયા, ભરૂચ, વટકૂપ, શુકલતીર્થ, વડોદરા, આકોટા, અસોવનગ્રામ, થામણામાં જૈનમંદિરો બંધાવ્યા તથા મૂર્તિઓ પધરાવી. ખંભાત, અમદાવાદ, પાટણ, બાઉલાગ્રામ, વડનગર, વાઘેલા, નરીન્દ્રગ્રામ, સ્તંદુલગ્રામ, મંડળ, ગોધરા, માંડલ, શંખેશ્વર, પાલનપુર (પ્રહ્લાદનપુર), ભીલડિયા, કાકર, આદિત્યપાટક, વાયડ, સૂર્યપુર, થરાદ, ઉમારસ્તક-ગ્રામ, વિજાપુર, કાશીદ્રા, ચંદ્રાવતી, સાંચોર, નાગોર, શંખપુર, દેવપલ્લી, ખેટક, વટનગર, ખદિરાલય, ચિત્તોડ, નાસિક, વસંતકસ્થાનક અવંતિ, સૂર્યાદિત્યપુર, ગ્વાલિયર, યોગિનીપુર (દિલ્હી)માં પણ વસ્તુપાળ-તેજપાળે અનેક જિનાલયો બંધાવ્યા તથા જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી ઉપરાંત

જનકલ્યાણ માટે વાવ-કૂવા પણ બંધાવ્યા.

વસ્તુપાળ તથા તેજપાળે અનેક જિનાલયો, પ્રાસાદો વગેરેનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. આ સાથે તેમણે એક મસ્જીદ પણ બંધાવી હતી. અહીં તેની સર્વધર્મ પ્રત્યેની ઉચ્ચભાવના વ્યક્ત થાય છે. સર્વાનંદસૂરિ કૃત 'જગદુ ચરિત્ર' અનુસાર દાનેશ્વરી જગદુશાહે અને વિવિધ પ્રબંધો અનુસાર વસ્તુપાળે મસ્જીદો બંધાવી હતી. એમાં રાજકીય દૂરંદેશી હોય તોપણ એ સાથે રહેલી ધાર્મિક ઉદારતા પ્રશસ્ય છે. ગુજરાતના બે અપ્રસિદ્ધ શિલ્પગ્રંથો 'જયપૃષ્ઠા' અને 'વૃક્ષાર્ણવ'માં રહમાણ પ્રાસાદ અર્થાત મસ્જીદનું વિધાન વર્ણવાયું છે. જે આ દૃષ્ટિએ સૂચક છે.

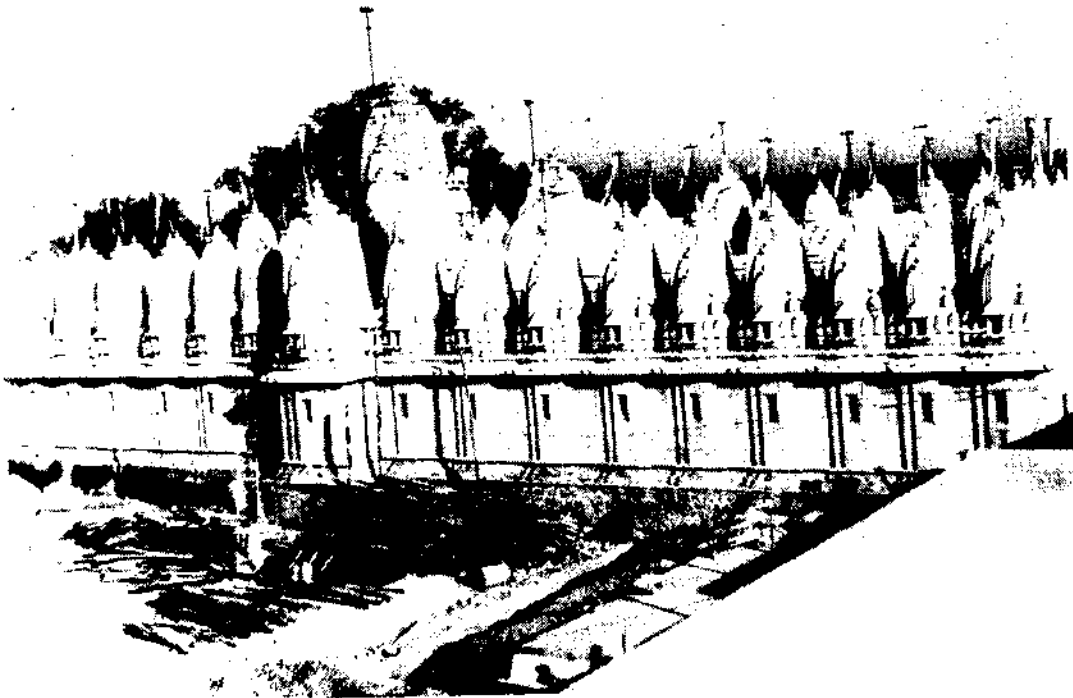
વસ્તુપાળ તથા તેજપાળે અનેક જિનાલયો, પ્રાસાદો વગેરેનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. આ સાથે તેમણે એક મસ્જીદ પણ બંધાવી હતી. અહીં તેની સર્વધર્મ પ્રત્યેની ઉચ્ચભાવના વ્યક્ત થાય છે. સર્વાનંદસૂરિ કૃત 'જગદુ ચરિત્ર' અનુસાર દાનેશ્વરી જગદુશાહે અને વિવિધ પ્રબંધો અનુસાર વસ્તુપાળે મસ્જીદો બંધાવી હતી. એમાં રાજકીય દૂરંદેશી હોય તોપણ એ સાથે રહેલી ધાર્મિક ઉદારતા પ્રશસ્ય છે. ગુજરાતના બે અપ્રસિદ્ધ

શિલ્પગ્રંથો 'જયપૃષ્ઠા' અને 'વૃક્ષાર્ણવ'માં રહમાણ પ્રાસાદ અર્થાત મસ્જીદનું વિધાન વર્ણવાયું છે. જે આ દૃષ્ટિએ સૂચક છે.

આમ વીરધવલ તથા વીસલદેવ જેવા ધર્મપ્રિય શાસકોએ પોતાના સમયકાળ દરમ્યાન ધાર્મિક સ્થાપત્યોનું નિર્માણ કરાવ્યું તો સાથે-સાથે વસ્તુપાળ-તેજપાળે પણ અનેકવિધ જિનાલયો, ચૈત્યો, પ્રાસાદોનું નિર્માણ કરાવી પોતાની ધાર્મિક વૃત્તિનું પોષણ કર્યું છે.

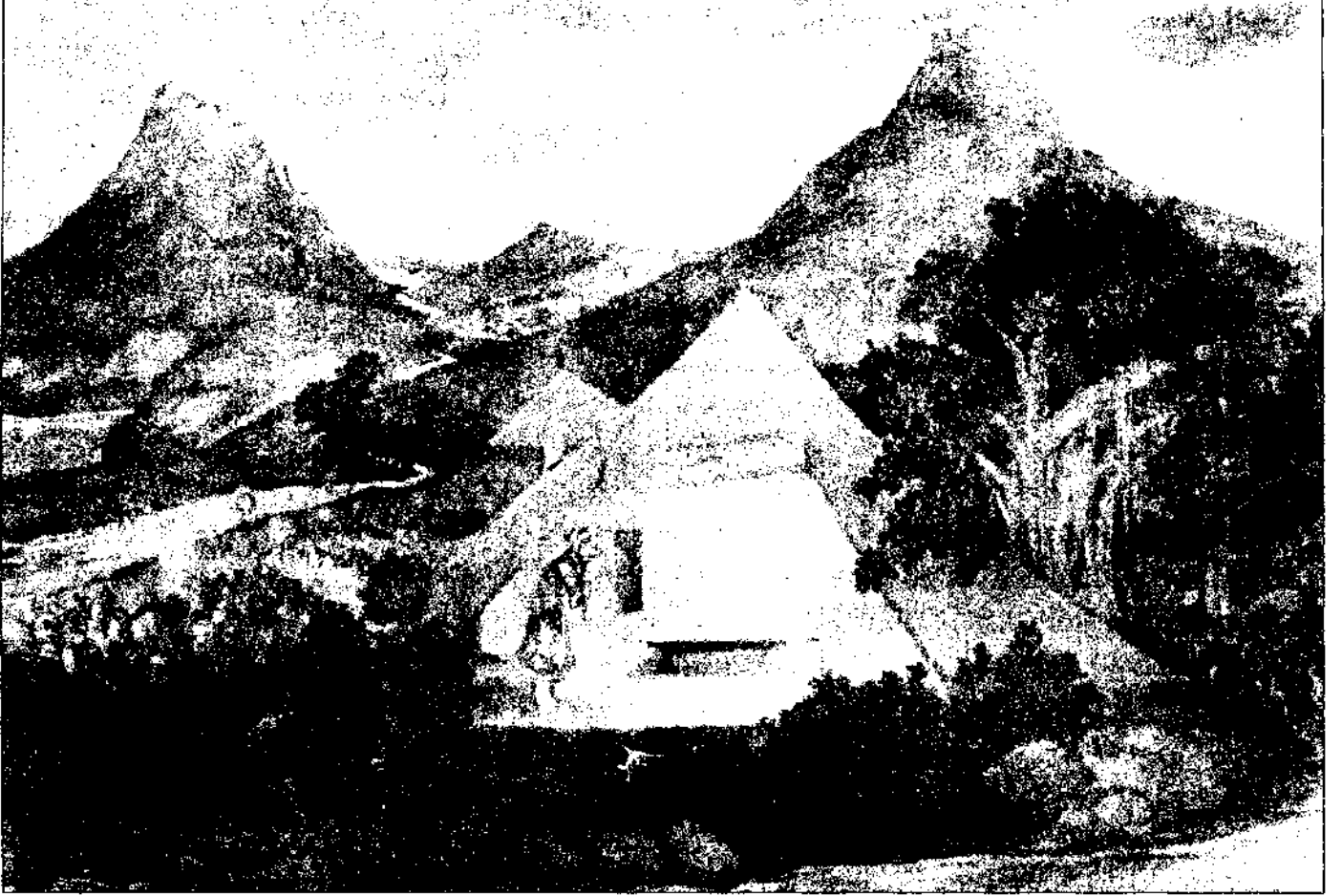
સંદર્ભ ગ્રંથો :

(૧) ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૪, સોલંકીકાળ —પરીખ રસિકલાલ છો. અને શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગં. (સંપા.) (૨) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ —શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગં. (૩) પ્રાચિન ભારત, ભાગ-૨ —શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગં. (૪) ગુજરાતનો સોલંકીકાલીન ઇતિહાસ—આચાર્ય નવીનચંદ્ર આ. (૫) ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ—પરીખ ૨. છો. (૬) જૈન ટેમ્પલ્સ ઓફ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા—સિંહ હરિહર (૭) વસ્તુપાળ-તેજપાળની કીર્તિનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ—ઢાંકી મધુસુદન અને શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગં. (૮) ડિસ્ટ્રીક્ટ ગેઝેટિયર : વડોદરા —રાજગોર એસ. બી.

કલાના પવિત્ર સ્પંદનોને હૈયાના ઉમળકે વધાવતુ, ગુરુ શિષ્યના નિર્મળ સંબંધોની યશોગાથા ગાતું ઇતિહાસનું અનુસંધાન કરાવતું ચિત્ર

પ્રસાદસ્વરૂપે મળેલો ચિત્રનો સ્વાદ આસ્વાદ માણવા પ્રભુ પાર્શ્વનાથની છાયામાં પૂ. આચાર્ય ભગવંતોના સાલિધ્યમાં એક શુભ અવસર ૪થી ઓગસ્ટ ૨૦૦૨માં અમદાવાદમાં સુસંપન્ન બન્યો.

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યની ધ્યાન મગ્નતા અને કુમારપાળ રાજા ચિત્રકાર : સી. નરેન

આ પ્રસંગ લગભગ ૯૦૦ વર્ષ પૂર્વનો છે. જ્યારે શ્રી કુમારપાળ મહારાજાએ પાલિતાણા તીર્થની યાત્રા માટે કલિકાળસર્વજ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજની નિશ્રામાં એક વિરાટ સંઘનું આયોજન કર્યું. જેમાં લગભગ બે લાખ ભાવિક યાત્રિકો જોડાયા હતા. સંઘે એક બાદ એક ગામમાં વિશ્રામ-પડાવ કરતા ધંધુકા, બરવાળા થઈને વલ્લભીપુરમાં વિશ્રામ - પડાવ રાખ્યો. બીજા દિવસે પ્રાતઃકાલે-સવારે પ્રયાણ શરૂ કરવા માટે જ્યારે શ્રી કુમારપાળ મહારાજા શ્રી કલિકાલસર્વજના તંબુમાં પધાર્યા ત્યારે તેમણે તેઓને પદ્માસનની મુદ્રામાં પ્રભુનું ધ્યાન કરતા જોયા, મહારાજનું હૃદય પ્રભાવિત થયું, રાજા કલિકાલ સર્વજની આવી પ્રશાંત મુખમુદ્રાને જોતાં અવાક રહી ગયા ! રાજાને જે આનંદ થયો તેની ફલશ્રુતિરૂપે, પડાવના આ તંબુની નજીક આવેલા બે પહાડ, થાપો અને ઈષાળવોની ટોચ ઉપર એક, એક, અતિ સુંદર જિનાલયનું નિર્માણ કરવાનો મનોરથ કર્યો, અને નિર્માણ પણ થયું. વર્ષો વીતી ગયાં, ઉપરોક્ત મંદિરોમાં પધરાવેલી પ્રતિમાજીનાં અવશેષો આજે પણ વલ્લભીપુર પાસેના ચમારડી ગામના પાદરમાં યાત્રિકોને જોવા મળે છે. આ સમગ્ર ઘટનાનો ઉલ્લેખ શ્રી કુમારપાળ મહાકાવ્યમાં થયેલો છે (કુમારપાળ મહાકાવ્ય-કર્તા આચાર્યશ્રી જયસિંહસૂરિ મહારાજ) આ ચિત્રમાં પ્રાતઃકાલનું વાતાવરણ અને ધ્યાનમગ્ન આચાર્યની મુખમુદ્રા અતિ પ્રભાવશાળી લાગે છે.

પ્રખર ઐતિહાસિક પ્રતિભાઓ

—શ્રી પ્રદ્યુમ્નકુમાર બી. ખાયર

કોઈપણ વ્યક્તિને, કુટુંબને, સમાજને, પ્રદેશને અને રાષ્ટ્રને પોતાનો ગૌરવવંતો ઈતિહાસ હોય છે. એ ઈતિહાસને ઘડનારી પ્રતિભાઓ જે-તે ક્ષેત્રમાં ચિરસ્મરણીય ભૂમિકા ભજવી ચૂકી હોય છે. પોતાની પ્રતિભા, પરાક્રમ અને પુરુષાર્થને બળે ઈતિહાસ ઘડનારા સમયે સમયે આ વિશ્વને આલોકિત કરતા રહ્યા છે. એમનું જે-તે ક્ષેત્રમાં આવું યોગદાન માનવવિશ્વને માટે કલ્યાણકારી બની રહ્યું છે. આ પ્રતિભાઓએ કરેલાં નવપ્રસ્થાનો કાંઈ સહેલા, સરળ અને સમેસુતર ચાલ્યાં નથી હોતાં. એના ઉદ્ભવ અને વિકાસમાં અનેક અવરોધો, વિઘ્નો અને અથડામણોનો સામનો કરવાનો થયો હોય છે. આ લેખમાળામાં ક્ષાત્રધર્મ, રજપૂતીધર્મ, આશરાધર્મની તાત્વિક વાતો વણી લેવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં એક એકથી ચડિયાતા પ્રજાવત્સલ રાજવીઓ, નિષ્ઠાવાન મંત્રીશ્વરો અને સાત્વિક સંતો-મહંતો જન્મ્યા છે. એમના જીવન પ્રસંગો આજે પણ આપણને રોજિંદા જીવનમાં, જીવનની ભવાટવીમાં, માર્ગદર્શક અને પ્રેરણાદાયી બની રહે છે.

આ લેખમાળાના લેખક ખાયર પ્રદ્યુમ્નકુમાર ભગુભાઈનો જન્મ ચોટીલા તાલુકાના સણોસરા ગામે તા. ૬-૨-૬૯ના રોજ થયો. પ્રાથમિક શિક્ષણ બગસરા અને સણોસરામાં મેળવ્યું. હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ ચોટીલામાં લીધું. રાજકોટની ધર્મન્દ્રસિંહજી કોલેજમાંથી મુખ્ય વિષય ઈતિહાસ સાથે બી. એ.ની ફર્સ્ટક્લાસની ડીગ્રી મેળવીને પ્રો. કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર પ્રાઈઝ મેળવ્યું. કોલેજકાળમાં ગંગોત્રી, ગૌમુખ, મનાલિ વગેરે સ્થળોએ ટ્રેકીંગ કેમ્પમાં ભાગ લીધો અને એન. સી. સી.નું 'સી' સર્ટિફિકેટ 'બી' ગ્રેડથી મેળવ્યું. ૧૯૯૨થી તેઓ ઈતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે જૂનાગઢની ડૉ. સુભાષ મહિલા કોલેજમાં ફરજ બજાવે છે. સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ ઈતિહાસ પરિષદના મંત્રી છે. નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ-દિલ્હીના આજીવન સભ્ય છે. એમના પ્રગટ થયેલા પુસ્તકોમાં 'કાઠી ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ', 'પ્રાચીન ભારતના વિદેશી યાત્રી', 'ભૂયર મોરીની લડાઈ', 'ઈતિહાસ સુમન', 'સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના શાસકોની વંશાવળીઓ' મુખ્ય છે. ગુજરાતી વિશ્વકોષમાં અધિકરણો લખ્યા છે. તેમના લેખો 'પથિક', 'નવનીત-સમર્પણ', 'વલો કરછડો' વગેરેમાં અવારનવાર પ્રગટ થાય છે. પ્રો. ખાયર સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક ગામ-નગરનો પરિચય પ્રગટ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા સાથે કામ કરી રહ્યા છે, તે હવે 'ફુલછાબ'માં 'સૌરાષ્ટ્ર-ઈતિહાસને પાને' નામની બુધવારની કટારમાં લખી રહ્યા છે. સમાજને તેમની સેવા વધુને વધુ પ્રાપ્ત થાય તેવી અભિલાષા.

—સંપાદક

મરજીવો પ્રવાસી અધિકારી અંગ્રેજ

કેપ્ટન મેકમર્ડો

કચ્છની અંધાધૂંધી માટે કચ્છની ધરતીને ખૂંદનારો, જેને કચ્છી લોકો ભૂરિયાબાવાના નામે ઓળખે છે. એ

કેપ્ટન જેમ્સ મેકમર્ડોનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૮૭માં થયો હતો. તે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના નોકર તરીકે મરજીવો બનીને આવ્યો હતો. તે શરૂઆતમાં ભારત આવ્યો ત્યારે તેને ભારતની ગરમ આબોહવા માફક ન આવતાં તેને પાછું વતનમાં પરદેશ જતું રહેવું પડ્યું હતું અને બીજી વખત ફરી

પાછો ભારત આવ્યો ત્યારે તે ઘણો સમય રહ્યો અને રોકાણો. તેણે શરૂઆતમાં વડોદરા, પાવાગઢ, માળવામાં નોકરી કરી પછી તે ગુજરાતમાં આવ્યો અને તે ગુજરાતના લોકો સાથે ખૂબજ ઓતપ્રોત બની ગયો. પછી તો તે હિન્દી, ગુજરાતી અને ફારસી પણ સમજવા લાગ્યો. જે એક સારા જાસૂસ તરીકે કામ કરી શકે તેવો માણસ હતો. તેથી તેની મુત્સદ્દીગીરી જોઈ તેને કચ્છનો એજન્ટ બનાવ્યો હતો અને સૌરાષ્ટ્ર કચ્છની દખ્ખલગીરી ઉપર ચાંપતી નજર રાખવાની તમામ જવાબદારી તેના શિરે આવી. તે ઈ. સ. ૧૮૧૩માં કચ્છમાં આવ્યો. આ સમયે કચ્છમાં મિરઝા મહારાવ રાયધણજી હતા અને ફતેહમહમદ જમાદારની હાંક વાગતી હતી. તેથી તે કચ્છમાં બહુ સફળ ન થયો અને તે ઓખામંડળ તરફ વળ્યો. ઈ. સ. ૧૮૧૮ના કચ્છના ધરતીકંપનો વ્યવસ્થિત રિપોર્ટ તૈયાર કરી તેણે અંગ્રેજ સરકારને મોકલ્યો હતો. તેણે દ્વારકા, કચ્છ, વઢિયારના પ્રવાસો કરી તેના પ્રવાસ અહેવાલની ડાયરી લખી છે. જે ઇતિહાસલેખન કરવા માટે એક પ્રથમ કક્ષાના સાધનરૂપ બની છે. પછી તે ઝાલાવાડમાં અધિકારી તરીકે નિમાયો તેથી કાઠિયાવાડ વિષે પણ ઘણી બધી વિગતો મેળવી હતી, જેનાં બે પ્રકાશનો કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર બહાર પડ્યાં હતાં. સુવિખ્યાત ઝારાના યુદ્ધ વિશે તેણે તે યુદ્ધમાં રહેલી ત્રણ વ્યક્તિઓને રૂબરૂ મળીને વિગતો મેળવી હતી. તેની પ્રવાસ ડાયરી અને અન્ય રિપોર્ટ ઉપરથી કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રની ૧૯મી સદીની શરૂઆતની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને ભૌગોલિક વિગતો મળે છે. મહારાજ ભારમલજી અને મેકમર્ડો વચ્ચે ગેર-સમજૂતી પેદા થઈ હતી. અંજારમાં મેકમર્ડોએ યુરોપિયન શૈલીથી પોતાનો એક બંગલો બનાવ્યો છે. જે બંગલામાં કચ્છી કમાંગરીના ચિત્રો દોરાવ્યા છે. આ બંગલા આગળ બ્રિટીશ ધ્વજ રાખતો જેની નીચે બેસી મેકમર્ડો પ્રજાના પ્રશ્નો સાંભળતો. એ ઓટા ઉપર જે પ્રતીક હતું તે આજે ભૂજ મ્યુઝિયમમાં છે. આ પ્રતીકમાં ફૂલવેલ ધ્વજ અને સિંહી બતાવેલા છે. આ બંગલાને ચારે બાજુ દરવાજા છે. બંગલામાં રામાયણનાં ચિત્રો છે, તેની કાષ્ટકલા પણ વખાણવાલાયક છે. તેનું મૃત્યુ ૨૮-૪-૧૮૨૦ના રોજ વરણું (તા. રાપર) મુકામે થયું. ત્યાં જ તેની કબર બનાવવામાં આવી છે. જેના ઉપર છતરડી કરવામાં આવી છે.

સાહિત્યપ્રેમી

એલેક્ઝાંડર કિન્લોક ફાર્બસ

તેનો જન્મ ૭-૭-૧૮૨૧ના રોજ લંડનમાં થયો હતો. ફાર્બસને બાળપણથી જ સાહિત્યના સંસ્કાર લાગ્યા હતા તે જીવનપર્યન્ત રહ્યા હતા. ઈચ્છા હોવાથી તે ખ્યાતનામ શિલ્પશાસ્ત્રી મિ. જ્યોર્જ બાફસેવની પાસે રહ્યો હતો. પરંતુ તેનું નસીબ શિલ્પશાસ્ત્રી થવા નહિ પણ સાહિત્યકાર થવાનું લખાયેલું હતું. પછીથી તો પોતે ભણી ગણીને ૩૭ ડીસેમ્બર ૧૮૪૨ના રોજ સિવિલ સર્વિસમાં જોડાયો અને ૧૫-૧૧-૧૮૪૩ના રોજ ભારત આવ્યો, અહમદનગરના કલેક્ટર નીચે થોડો સમય રહ્યો. ભારતની સ્થાનિક ભાષા પણ શીખી લીધી. ખાનદેશનો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર પણ બન્યો. અને અદાલતનો એક્ટિંગ ડેપ્યુટી રજીસ્ટ્રાર પણ બન્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૬માં ફાર્બસે અમદાવાદ આવી ગુજરાતના વેર-વિખેર ઇતિહાસની સેવા કરી. ફાર્બસ વિદ્યા અને કલાનો જાણકાર અને રસજ્ઞ હતો. ગજરાતના વેર-વિખેર ઇતિહાસ માટે કવિ દલપતરામને પોતાની પાસે રાખીને પછી ઐતિહાસિક વિગતો ભેગી કરવા માંડી. અનેક ભાટ, ચારણો, બારોટના સંપર્કો કરી રાસમાળા નામે ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. આ સિવાય તેણે ઈ. સ. ૧૮૪૮માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થાપી. એક વારપત્ર દર બુધવારે ફાર્બસની સહાયતાથી નીકળતું હતું. તેણે 'પૃથ્વીરાજ રાસો'ની શોધખોળ ખૂબ જ ચલાવી પણ આખો હાથ આવ્યો નહિ. અંતે ખૂબ જ પ્રયત્ન પછી તે બૂંદિકોટાના રાજા પાસેથી મળ્યો. જેની પ્રત હજી મુંબઈ ફાર્બસ ગુજરાતી સભા પાસે છે. પાટણના ગ્રંથબંડારમાંથી અનેક પુસ્તકોની નકલ કરી લાવ્યા. તેમણે પ્રબંધચિંતામણી, ભોજપ્રબંધ, પૃથ્વીરાજ રાસો, કુમારપાળ દ્વયાશ્રય, રત્નમાળ, પ્રવીણ સાગર, જગદેવ પરમાર, બાબીવંશ વિલાસ, શ્રીપાળ રાસ, કેસર રાસ, હમીરપ્રબંધ વગેરે વગેરે મેળવ્યાં. એ બધાં વાંચ્યાં અને પોતે મેળવેલી વિગતો ઉપરથી રાસમાળા તૈયાર કરી. પોતે પ્રવાસ કરી ચિત્રો દોર્યા હતાં તે જ રાસમાળામાં મૂક્યાં હતાં. પ્રવાસમાં પોતે નકશો, પૈસા, પિસ્તોલ અને લાકડી સાથે રાખતો અને લોકો સાથે હળી મળીને વાતો કરતો અને તેમની સાથે ભળી જતો હતો. સાદરામાં એક ફાર્બસ શાળા સ્થપાઈ હતી. ફાર્બસે દાંતામાં એક સદાપ્રત બાંધ્યું હતું. એ સૌરાષ્ટ્ર-વાસીઓનો વહાલો મિત્ર થઈ ગયો હતો. રાસમાળા સિવાય

તેણે સોમનાથ ઉપર પણ લખ્યું હતું. ૩૧ ઓગષ્ટ ૧૮૬૫ના રોજ પૂના ખાતે તેનું અવસાન થયું હતું.

હસમુખા રાજવી કરણસિંહજી

થાન લખતરના રાજવી કરણસિંહજી ૧૦ જાન્યુઆરી ૧૮૪૬ના રોજ થાનગઢ મુકામે રૂપાળીબાને પેટે જન્મ્યા હતા. તેઓ ગુજરાતી, બાળબોધ અને ઉર્દુ ભાષા જાણતા હતા. તે ઈ. સ. ૧૮૪૭માં ગાદીએ બેઠા, ઈ. સ. ૧૮૭૦માં રાજ્યનો સંપૂર્ણ અખત્યાર પોતાના હાથમાં સોંપાયો હતો. એમના વખતમાં થયેલા સુધારાએ રાજ્યની બધી આબાદી ખીલવી હતી. કેળવણીખાતાની સ્થાપના કરી, શહેર સુધરાઈખાતું મજબૂત બનાવ્યું. આ સિવાય રાજાની અને પ્રજાની સુખાકારી માટે અનેક પગલાંઓ લીધાં. તેમાં દવાખાનું ખોલ્યું. ત્રણ નવી ધર્મશાળાઓ અને એક નવી સ્કૂલ બાંધી હતી. આ સિવાય નવ નવી નિશાળો ખોલી. એક તળાવ બંધાવ્યું. પોતાનાં નામ ઉપરથી કરણગઢ નામનું નવું નગર વસાવ્યું. જાલમપુરા અને વાસવા ગામો વચ્ચે નવો બંધ બંધાવ્યો, થાનમાં નવી જેલ ઉઘાડવામાં આવી. કપાસના પાકને ધ્યાનમાં લઈને જીનીંગ ફેક્ટરી ઉઘાડવામાં આવી, રાજ્યમાં નવી સડકો બંધાવામાં આવી, ખેડૂતોના હિતની ચિંતા કરીને ખેતીને ઉત્તેજન આપવા માટે ૧૧ નવા ફૂવા કરાવ્યા. આ સિવાય એક નવો ગઢ અને ગૃહસ્થો માટે હવેલી નામનો નવો ઉતારો બંધાવ્યો અને એક નવી બજાર ઉઘાડવામાં આવી હતી. કરણસિંહનાં ૮ ગામ વિષે અંગ્રેજ સરકારમાં કેસ ચાલતો હતો. તેમાં ૩ ગામો લીલાપર, કીસોલ અને રૂપાવતી અંગ્રેજોએ પાછાં સોંપ્યાં હતાં. એ તેમની સફળતા હતી. ઠાકોરસાહેબ રાજકોટ એજન્સીની સ્કૂલો, ડિસ્પેન્સરી, લાયબ્રેરી, કોલેજ વગેરે જાહેરખાતાંઓને દર સાલ મદદ કરતા હતા. ૧૮૭૭-૭૮ના ગુજરાતના ભયંકર દુકાળ સમયે તેમણે અનાજની દુકાનો ખોલી. જ્યાં ગરીબોને અનાજ મફત અને ખરીદી શકે તેવા મુદ્દલભાવે અનાજ આપવામાં આવતું હતું. આ સિવાય ભૂખે મરતાને રોજી આપવા અન્ય કામો ખોલવામાં આવ્યાં હતાં. આ ઠાકોરસાહેબને સાત રાણીઓ હતી. પોતે મિલનસાર સ્વભાવના, હસમુખા મિજાજના અને સાદા પહેરવેશ અને બીનદમામી રીતભાતના હતા. તેમને ફોટોગ્રાફી, હથિયારબાજી અને પ્રવાસનો શોખ હતો. જેમનું થાન-લખતર

રાજ્ય ત્રીજા વર્ગનું અને ૨૪૭ ચોરસ માઈલ ધરાવતું ૪૮ ગામોનું હતું.

અલ્પજીવી પણ વધુ છાપ મૂકનાર દાજીરાજજી

દાજીરાજનો જન્મ ૪-૧-૧૮૬૧ના રોજ વઢવાણમાં થયો હતો. રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં અંગ્રેજી કેળવણી લઈ પાર્કુ ગુજરાતી જાણવા ઉપરાંત થોડુંક સંસ્કૃત પણ જાણતા હતા. તેઓએ પ્રવાસ કરી હિંદમાં ઘણાં શહેરો જોયાં હતાં. એક વર્ષ વઢવાણના જોડાયેલા રાજ્યકારભારીનો હોદ્દો અનુભવ મેળવવા ભોગવ્યો હતો. ૧૩-૭-૧૮૮૧ના રોજ તેમણે સંપૂર્ણ રાજ-કારભાર સંભાળ્યો., ત્યારે તિજોરીમાં ૫,૨૫,૦૦૦ની રોકડ રકમ પુરાંત હતી. તેમણે ઈ. સ. ૧૮૮૩માં ઈંગ્લેન્ડ-યુરોપની મુસાફરી કરી હતી. રાજ્યનું ઈન્સાફ ખાતું સુધાર્યું અને કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. જાહેર બાંધકામ ખાતું સ્થાપ્યું. શહેર સુધરાઈખાતાને મજબૂત કર્યું. એક મોટું તળાવ બંધાવ્યું. તેઓ શિક્ષણ પાછળ દર વર્ષે ૪૫૦૦ રૂપિયા ખર્ચતા હતા. ધર્મની હોસ્પિટલ અને દવાખાનું ખોલાવ્યું. ૧-૧-૧૮૭૭ના મહારાણી વિક્ટોરિયાએ કૈસરે હિંદનો ઈલ્કાબ ધારણ કર્યો એની યાદગીરીમાં એ ઠાકોરને ૮ તોપની સલામીનું માન આપ્યું હતું.

તેઓ ૫-૫-૧૮૮૫ના મંગળવારના રોજ ક્ષય રોગથી ૨૬વર્ષની યુવાન વયે અવસાન પામ્યા. દાજીરાજે વઢવાણમાં ખારવાની પોળ બહાર ચંદ્રવિલાસ બાગ સુધી દાજીપરં વસાવ્યું હતું. તથા ત્યાંની ખાંડીપોળની બહાર દાજીવન તથા દાજીતળાવ બંધાવ્યાં અને દાજીમહેલ પણ બંધાવવો શરૂ કર્યો હતો પરંતુ તે પૂર્ણ થયેલો જોવાને માટે તે ભાગ્યશાળી થયા નહોતા. દાજીરાજને કોઈ સંતાન હતું નહિ. તેથી તેમના પછી વઢવાણની ગાદીએ બાલસિંહજી આવ્યા. આમ દાજીરાજે માત્ર ૧૦ વર્ષજ ગાદી ભોગવી. ૧૮ નવેમ્બર ૧૮૮૫ના રોજ દાજીરાજના સ્મરણાર્થે દાજીરાજ હાઈસ્કૂલનો પાયો આસીસ્ટન્ટ પોલીટિકલ એજન્ટ કર્નલ નટ સાહેબનાં પત્ની મિસીસ નટને હાથે નાંખવામાં આવ્યો હતો. દાજીરાજ વોટર વર્ક્સ પણ બનાવવામાં આવ્યું હતું. જેમના સમયમાં વઢવાણમાં રેલવે આવી હતી. દાજીરાજ હોંશિયાર અને માયાળુ રાજવી હતા જેઓ પોતાની વઢવાણની પ્રજાની યાદગીરી માટે આટલી છાપ મૂકતા ગયા છે. આમ અલ્પજીવી રાજવીએ ઊંડી છાપ મૂકી છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસને ઘડનારા ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી

આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત વિદ્વાન પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિમાં જન્મેલા ભગવાનલાલનો જન્મ ૭-૧૧-૧૮૩૮ના રોજ જૂનાગઢમાં થયો હતો. તેણે શિક્ષણ કેટલું મેળવ્યું હતું તેની આધારભૂત વિગતો મળતી નથી. તેના પિતા સંસ્કૃતના વિદ્વાન અને જૂનાગઢની પાઠશાળાના શાસ્ત્રી હતા. તેથી થોડોક સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પરંતુ પછીથી કામ પૂરતું અંગ્રેજી વાંચી સમજી શકાય તેટલું મિત્રોની મદદથી શીખ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૨૨માં કર્નલ ટોડે જૂનાગઢમાં અશોકનો શિલાલેખ જોયો અને ઇ. સ. ૧૮૩૭માં જેમ્સ પ્રિન્સેપે તેને ઉકેલ્યો, પરંતુ તેમાં ઘણી ભૂલો થવા પામી હતી. તેથી અશોકના શિલાલેખનું સાચું ભાષાંતર આ ભગવાનલાલની ધગશ અને નિષ્ઠા તેમજ મહેનતને હિસાબે આ શિલાલેખનું રબિંગ લઈ ડૉ. ભાઉદાજીને મુંબઈ મોકલ્યું અને તે બંનેના પ્રયત્નોને હિસાબે શુદ્ધ ભાષાંતર તૈયાર થયું. ભાઉદાજીનો સંપર્ક થયા પછી ભગવાનલાલ ઇ. સ. ૧૮૬૨માં મુંબઈ ગયા અને તેમને ત્યાં જ નોકરીમાં રહી ગયા. પછી તો ભારતના અનેક સ્થળોનો પ્રવાસ કરીને ઐતિહાસિક વિગતો મેળવી અને નાસિક, કાર્લા, ભાજા, જૂનર, ભેંડાર, પિત્તળખોરી અને નાનીઘાટની ગુફાઓના લેખોના રબિંગો લીધા. પછી જૂનાગઢ નવાબે તેમને રૂ. ૨૦૦ના પગારથી રાખ્યા હતા. ખંડવા, ઓંકારેશ્વર, ઉજ્જૈન, બાઘની ગુફાઓ, ધાર, માંડવગઢ, સાંચી, ભોજપુર, ઉદયગીરી, બેસનગર, એરણ, બલુચિસ્તાન, નેપાળ, જેસલમેર, ફરુખાબાદ, ગોરખપુર, અલ્હાબાદ, મથુરા, આગ્રા, બનારસ વગેરે સ્થળોના પ્રવાસ કર્યા હતા. ઘણા પ્રવાસ દરમિયાન તેના પત્ની ગંગાબહેન પણ સાથે જ રહ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૭૭માં રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી-મુંબઈએ તેમને સન્માન્ય સભ્ય તરીકે ચૂંટ્યા. ૧૮૮૨માં મુંબઈ સરકારે યુનિ. ના ફેલો નીમ્યા. લીડન યુનિ.ની સેનેટે ડોક્ટરની સન્માન્ય પદવી આપી ૧૮૮૪માં લંડનની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીએ ફેલો ચૂંટ્યા. આ મહાજ્ઞાની અને માનભૂખ વિહોણા માનવને પાછળ કોઈ સંતતિ હતી નહિ. તેઓ ૧૬-૩-૧૮૮૮ના રોજ ૪૯ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસી થયા. આ સમયે તેમણે મિલકતનું વીલ કર્યું હતું. તેમાં લખ્યું હતું કે “મારો કિંમતી બજાનો બ્રિટીશ

મ્યુઝીયમને આપવો અને વાલ્કેશ્વરનું ઘર હિંદુ સેનેટોરિયમ માટે આપવું. પુસ્તકો મુંબઈની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીને આપવા, પરંતુ તે પુસ્તકોની ઉપર ડૉ. ભાઉદાજીના શિષ્ય ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનો સંગ્રહ એમ લખવાની શરત રાખી હતી.” આવું તેમને તેના ગુરુ ઉપર માન હતું. ધન્ય છે. આ ગુરુ-શિષ્યની બેલડી કે જેનું નામ ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે કોતરાયું છે. બોમ્બે ગેઝેટિયરમાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીના સંશોધનને આધારે લખાયો હતો.

ઇતિહાસવેતા

કર્નલ જે. ડબલ્યુ. વૉટસન

ભારતમાં અને એમાંય તે ખાસ કરીને ગુજરાતમાં જે ઘણા અંગ્રેજ અધિકારીઓ આવ્યા તેમણે અહીં રહીને ઇતિહાસની સારી એવી સેવા કરી છે. એના એ પ્રદાનને ક્યારેય પણ ભૂલી શકાય તેમ નથી. આવા એક અધિકારી જેનું નામ કર્નલ જોન વ્હેલી વોટસન હતું. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૮માં થયો હતો. તે રાજકોટ ખાતે ડિસેમ્બર ૧૮૭૬થી જાન્યુઆરી ૧૮૭૭ સુધી અને જાન્યુઆરી ૧૮૮૬થી મૃત્યુ સુધી પોલિટિકલ એજન્ટના હોદ્દા ઉપર રહ્યા હતા. આ સિવાય તેણે વડોદરા, ભાવનગર, ગોંડલ, પાલનપુર વગેરે જગ્યાએ ફરજો બજાવી હતી. રાજસ્થાન કોર્ટના અધ્યક્ષ પણ બન્યા હતા તે ઇ. સ. ૧૮૮૫માં એક્ટિંગ પોલિટિકલના એજન્ટના હોદ્દા ઉપર કોલ્હાપુર ગયા હતા. ખાસ કરીને તેમને આજે આપણે યાદ કરવા પડે છે કે તેમણે ઇતિહાસની ખૂબ જ સારી સેવા બજાવી હતી. તેણે “કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર” નામનો ૬૧૦ પૃષ્ઠનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. જેનું ભાષાંતર કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહના નામે ઇ. સ. ૧૮૮૬માં બહાર પડ્યું હતું. જે ગ્રંથમાં કાઠિયાવાડનું વર્ણન, ઉત્પત્તિ, વસ્તી એટલે કે જ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ, જમીન વહીવટ, ન્યાય, જમાખર્ચ, કેળવણી અને જમાજોગ જગ્યાઓની વિગત આપી છે. તે આજના ઇતિહાસ સંશોધકને માટે માર્ગદર્શકરૂપ અનિવાર્ય ગ્રંથ થઈ પડ્યો છે. આ સિવાય તેમણે સ્ટેટિસ્ટિક એકાઉન્ટ ઓફ જૂનાગઢ નામનો ગ્રંથ અને જામનગર, ભાવનગર, પોરબંદર, ધ્રાંગધ્રાના પણ એવા ગ્રંથો તૈયાર કર્યા હતા. તેમણે “હિસ્ટ્રી ઓફ કાઠી” નામથી થોડીક વિગતો તૈયાર કરી હતી તે છપાવી શકાઈ નહોતી. તેનો ઉપયોગ કરીને મેં (પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાયર) કાઠી ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ” નામે પુસ્તક તૈયાર

કરેલ છે તે પણ કર્નલ જે. ડબલ્યુ. વોટસનને જ આભારી ગણું છું. તે એક સારા ઇતિહાસકાર, પુરાતત્ત્વવેત્તા અને વહીવટકર્તા હતા. વોટસનના ઇતિહાસપ્રેમના કારણે જ તેના મૃત્યુ પછી સૌરાષ્ટ્રના રાજા રજવાડાઓએ ફંડ કરી તેની ચિરંજીવી સ્મૃતિમાં રાજકોટમાં વોટસન મ્યુઝિયમની સ્થાપના કરી છે. તેમને અનિદ્રાનો રોગ હતો તેથી તે કલોરોફોર્મ સૂંઘતા હતા, તેમાં એક દિવસ તાજું કલોરોફોર્મ વધુ સૂંઘાઈ જતાં તા. ૨૪-૩-૧૮૮૮ના રોજ તેમનું મૃત્યુ થયું. તેમને રાજકોટના ખ્રિસ્તી કબ્રસ્તાનમાં જ દફન કરવામાં આવ્યા છે. ત્યાં તેમની આરસની કબર છે. પોતાની નોકરી દરમિયાન તેમણે સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતની આવી સેવા કરી હતી.

સરળ રાજવી

બાબાજીરાજ

રાજકોટના જાડેજા રાજવી બાબાજીરાજનો જન્મ તા.૩૦-૮-૧૮૫૫ના રોજ થયો હતો. ઠાકોરસાહેબ મહેરામણજીના અવસાન સમયે બાબાજીરાજની ઉંમર ૭ વર્ષની હોવાથી રાજકારભાર તેના દાદીમાં નાનીબાએ સંભાળ્યો હતો. તે પછી પોલિટિકલ એજન્ટ કેટિંગની સલાહથી અંગ્રેજ અધિકારીઓ પણ સલાહકાર બન્યા હતા. તા. ૧૭-૧-૧૮૭૬ના દિવસે બાબાજીરાજને પૂર્ણ કુલ અખ્યાર સોંપાયો હતો. તેમણે ખેડૂતોને નુકશાન કરનારો “ભાગબટાઈ” લેવાનો ચાલતો રિવાજ રદ કરી વિઘોટીની પ્રથા શરૂ કરી હતી. તે પોતે જ સ્મોલકોઝ કોર્ટ અને અપીલ કોર્ટમાં બેસતા હતા. તેમના સમયમાં રાજ્યમાં મ્યુનિસીપાલિટી બની, નાની જેલ, લાયબ્રેરી, અનાજની બજાર, કન્યાશાળા, દવાખાનું, ગુજરાતી નિશાળો અને ધર્મશાળાઓ બન્યાં હતાં જેમણે બાંધકામ પાછળ રૂ. ૨૦,૦૦૦નો ખર્ચ કર્યો હતો. તેમને ૮ રાણીઓ હતી. (યદુવંશ પ્રકાશ અને ગોંડલનો ઇતિહાસમાં પ્રથમમાં ૮ અને બીજામાં ૮ રાણી લખી છે.)

બાબાજીરાજનું વ્યક્તિત્વ ઉદાર, માયાળુ અને લાગણીશીલ હતું. તે ધાર્મિક કાર્યમાં સારો એવો રસ ધરાવતા હતા. પોતે અંગ્રેજી કેળવણી પણ લીધેલી અને સાદો પોષાક પસંદ કરનારા હતા. પરંતુ દારૂના વ્યસનને હિસાબે તેમનું અકાળે તા. ૧૬-૪-૧૮૮૭ના રોજ અવસાન થયું હતું. તેમના સમયમાં કોઠારિયાનાકે એક ભવ્ય મહેલ, રાંદરડા તળાવ,

કૈસરે હિંદ પુલ બન્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૭૮ના ભયંકર દુષ્કાળમાં સરધારનું જૂનું તળાવ અને જૂનો દરબારગઢ સમરાવવામાં ૧ લાખ રૂપિયા ખર્ચવામાં આવ્યા. તેમના સમયમાં મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ રે ના હાથે રાજકોટથી વાંકાનેર સુધીની રેલ્વે લાઈન ઈ. સ. ૧૮૮૮માં ખુલ્લી મૂકવામાં આવી હતી. તેમના રાજ્યમાં સાયકલધારો, લોટરીધારો, જુગારધારો, બાળલગ્નધારો, અફીણધારો, કારખાનાધારો જેવા જુદાજુદા પ્રજા કલ્યાણકારી કાયદાઓ હતા. આ સમયે જ રાજકોટ વેપાર વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ બન્યું હતું. તેમનાં અવસાન પછી લાખાજીરાજ ગાદીએ આવ્યા.

ભાવનગરના ઘડવૈયા

ગગા ઓઝા

જેને ભાવનગર રાજ્યની પ્રજા ગગા ઓઝાના હુલામણા નામે ઓળખતી હતી. તેનું આખું નામ ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા હતું. તેનો જન્મ ૨૧ ઓગષ્ટ ૧૮૦૫ના રોજ ઘોઘા મુકામે થયો હતો. ગૌરીશંકરને જે તે કાળમાં મળતું સામાન્ય વાચન-લેખન-ગણનનું જ શિક્ષણ મળ્યું હતું. તેણે ૧૪ વર્ષની વયે જ વેપાર ધંધાનો આરંભ કર્યો. પણ બહુ સફળતા ન મળી. તેથી ૧૬ વર્ષની વયે ભાવનગર રાજ્યમાં રૂા દના પગારવાળી નોકરી સ્વીકારી લીધી. પછી તે બુદ્ધિ અને કુશાગ્રતાથી વહીવટકર્તા બન્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૪૭થી ગૌરીશંકર રાજ્યના પ્રધાનપદે નિમાયા. તેના વહીવટથી રાજ્યની આવકમાં ખૂબજ વધારો થયો. રાજ્યની કીર્તિ પણ તેમના કાળમાં ખૂબ જ વધી. એજન્સીના દરેક પોલિટિકલ એજન્ટોએ પણ ગૌરીશંકરનાં કામ અને યોગ્યતાનાં હંમેશા વખાણ કર્યાં હતાં. મહારાજા જસવંતસિંહે ઈ.સ. ૧૮૬૬માં પોતાના આ ગુણવાન પ્રધાનને તુરખાગામ ગરાસમાં આપ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૮૭૭માં દિલ્હી દરબારમાં ગગાને C.S.I.નો ઈલકાબ મળ્યો હતો. મહારાજા જસવંતસિંહજીના અવસાન સમયે કુ. તખ્તસિંહજી યોગ્ય ઉંમરના ન હોવાને કારણે રાજતંત્ર ગૌરીશંકરે સરસ ચલાવ્યું અને ઈ.સ. ૧૮૮૭માં સંપૂર્ણ રાજ્ય કારભાર તખ્તસિંહજીને સોંપી દીધો. પરંતુ પ્રધાનપદે તો તે જ રહ્યા. તે સમયે ભાવનગર-ગોંડલ રેલવેનો પ્રારંભ થયો. તેમણે ગૌરીશંકર જળાશય, સડકો, કૂવા, તળાવો, પૂલો, ધર્મશાળાઓ વગેરે રાજ્યમાં બંધાવ્યા. તખ્તસિંહે ઈ.સ. ૧૮૭૮માં ખાસ દરબાર ભરી તેની સેવા

બિરદાવી તેને ભાવનગરના ઘડવૈયા અને જર્મનીના પ્રિન્સ બિસ્માર્ક સાથે સરખાવ્યા. તે ઈ.સ. ૧૮૭૯થી રાજ્યભારથી નિવૃત્ત થયા. તેની સ્મરણશક્તિ અગાધ હતી. પોતે સમય-પાલનના ચુસ્ત આગ્રહી હતા અને મિતાહારી હતા. તેણે કાશીમાં હાટકેશ્વરનું મંદિર અને ધર્મશાળા તથા ભાવનગરમાં તન્નેશ્વરની મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. ભાવનગરમાં વેદશાળા સ્થાપી હતી અને વેદાંત ઉપર તેમણે એક પુસ્તક પણ લખ્યું હતું. લેખકોને તે મદદ કરતા હતા. તે સ્વધર્મનિષ્ઠ અને સનાતન વર્ણાશ્રમ ધર્મના જ્ઞાતા હતા. તે ૧ ડિસે. ૧૮૯૧ના રોજ અવસાન પામ્યા. તેમના અવસાન સમયે તેમના પુત્ર વજ્રેશંકર ઉપર સૌરાષ્ટ્રના અનેક રાજવી અને અંગ્રેજ અધિકારીઓના શોક સંદેશાઓ આવ્યા હતા. જે તેની કીર્તિની સુવાસ બતાવે છે. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે ગગાઓઝાએ રાજા-મહારાજાઓ, અંગ્રેજ અધિકારીઓ, સામાન્ય પ્રજાજનોમાં પોતાનું જબરું સ્થાન ઊભું કર્યું હતું. તેને વિજયશંકર અને પ્રભાશંકર એમ બે પુત્ર હતા. જે બંને ભાવનગર રાજ્યની સેવામાં જોડાયા હતા.

બહાદુરખાન ત્રીજા

જૂનાગઢના નવાબ મહોબતખાન બીજાના પુત્ર નવાબ બહાદુરખાન ત્રીજાનો જન્મ ૨૨-૧-૧૮૫૬ના રોજ થયો હતો. તેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. ૨૯-૯-૧૮૮૨ના રોજ નવાબ મહોબતખાનજીનું મૃત્યુ થતાં તેઓ ગાદીએ બેઠા જે પિતાની હયાતીમાં રાજ્યનું પોલીસ ખાતું સંભાળતા હતા. તેથી વહીવટનો તેમને થોડોક અનુભવ હતો. તેના સમયમાં જ ઈણાજ ગામના કાદુ મકરાણીએ બહારવટું ખેડ્યું અને તેના સમયમાં જ અંત આવ્યો. તા. ૧-૯-૧૮૮૮ના રોજ જેતલસર-જૂનાગઢ રેલવે શરૂ થઈ અને તા. ૧-૨-૧૮૮૯ના રોજ જૂનાગઢ-વેરાવળ રેલવે શરૂ કરવામાં આવી. તે આશરે ૬૭ માઈલ લાંબી હતી. તેને લોર્ડ રેએ ખુલ્લી મૂકી હતી. કાદુ મકરાણીના બહારવટા જેવો જ પ્રચલિત અને ચર્ચાસ્પદ બીજો એક પ્રસંગ બહાદુરખાનજીના સમયમાં બન્યો હતો. તે હતો મૈયાઓનો હત્યાકાંડ. મૈયાઓની જમીનનું મહેસુલ લેવા બાબતમાંથી નવાબ અને મૈયાઓની વચ્ચે ઝઘડો થયો ત્યારે રાજ્યે મૈયાઓની જમીન જપ્ત કરી લીધી. ત્યારે મૈયાઓએ નિરાશ થઈને ધરણાંનો આશ્રય લીધો અને તા. ૨૭-૧૨-૧૮૮૨થી કનાડા ડુંગર ઉપર ૨૯ દિવસ ધરણાં ઉપર બેઠા. આખરે ૨૯-

૧-૧૮૮૩ના રોજ જૂનાગઢનું લશ્કર ત્યાં ગયું અને તે આક્રમણમાં ૬૮ મૈયાઓ મરાયા હતા. આ હત્યાકાંડથી નવાબની પ્રતિષ્ઠાને બહુ મોટું નુકશાન પહોંચ્યું હતું. આ હત્યાકાંડમાં ૧ સ્ત્રી પણ મૃત્યુ પામી હતી.

આમ બહાદુરખાનજી ત્રીજાના સમયમાં બે આવી ચર્ચાસ્પદ ઘટનાઓ બની. જેતલસરથી વેરાવળ સુધીની રેલવે તૈયાર થતાં લોકોની સુખાકારીમાં વધારો થયો હતો. તેમણે ઈ.સ. ૧૮૮૭માં શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવા માટે રૂ. ૩૦૦૦ની “વિક્ટોરિયા” જ્યુબીલી-જૂનાગઢ” સ્કોલર-શીપ શરૂ કરી હતી. બહાદુરખાનજીને ઈ. સ. ૧૮૯૦માં G.C.S.I. (ગ્રાન્ડ કમાન્ડર ઓફ ધી ઈન્ડિયન એમ્પાયર)નો ઈલ્કાબ જાહેર થયો હતો. તેમનું મૃત્યુ તા. ૨૧-૧-૧૮૯૨ના રોજ થયું ત્યારે તેમને એક પણ પુરૂષ સંતાન ન હોવાથી તેમના ભાઈ રસુલખાનજી જૂનાગઢની ગાદીએ બેઠા હતા. તેણે જૂનાગઢ રાજ્યને વેપારી દષ્ટિએ સમૃદ્ધ કરી રેલવે અને રસ્તા બનાવ્યા, દવાખાનાઓ સ્થાપ્યા, નિશાળોની સંખ્યા વધારી અને વૃક્ષો વવરાવ્યાં હતાં.

લીડર અને બાહોશ રાજવી

વિભાગુરાજ

જામ વિભાજીએ ઈ.સ. ૧૮૫૨થી ૧૮૯૫ સુધી નવાનગર (જામનગર)ની ગાદીના શાસક હતા. તેનો જન્મ ૮-૫-૧૮૨૭ના રોજ થયો હતો. તેઓ બાળપણમાં ખાસ વિદ્યાભ્યાસ કરી શક્યા નહોતા. માત્ર ગુજરાતી વાંચતા લખતા શીખ્યા હતા. પણ પછી અનુભવ અને આપબળે અંગ્રેજી સમજતા પણ થયા હતા. તેમણે ઓખા મંડળના વાઘેરોનો ઈ.સ. ૧૮૬૦નો બળવો શાણપણથી દબાવ્યો હતો. તેથી અંગ્રેજ સરકારે તેમને ‘રાવ-બહાદુર’ નામનો ઈલ્કાબ આપ્યો હતો. તેણે ઈ.સ. ૧૮૫૫માં દરિયાકિનારે રોઠકી માતાના સ્થાનકે એક મોટો કિલ્લો, મહેલ, ઝરૂખો અને વિશાળ ટાંકો તથા ફૂરજો, દીવાદાંડી બંધાવ્યાં હતાં. ૩૦ ડિસે. ૧૮૫૫ના રોજ મુંબઈના ગવર્નર સર ફિલિપ વુડહાઉસના હાથે પાણીના નળ ખુલ્લા મૂકવામાં આવ્યા. તેના હાથે જ શાકમાર્કેટ અને હોસ્પિટલનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો. ૧૮૭૫માં જ મ્યુનિસિપલ કમિટી સ્થાપી અને રસ્તાઓ બાંધવામાં આવ્યા. ૪ ડિસે. ૧૮૭૫ના રોજ જામનગરમાં પોતાના હાથે જ હાઈસ્કૂલનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. રાજકોટમાં

જામટાવર પણ એમણે જ બંધાવ્યો છે. વહીવટી સુધારામાં તેમણે પોતાના રાજ્યમાં દિવાની અને ફોજદારી કોર્ટ સ્થાપી. રાજ્યે સ્થાનિકધારા અમલમાં મૂક્યા. બ્રિટીશ કાયદાઓ પણ અમલમાં મૂકી પ્રજાને ન્યાય આપ્યો. ઈ.સ. ૧૮૬૬માં રાજ્યમાં મહાલોના ઈજારાઓની જાહેરાત આપી. ઊંચા ભાવે ઈજારો અપાતો તે પ્રથા હવે રદ કરી દરેક મહાલોમાં યોગ્ય અધિકારીઓની નિમણૂક કરી. તેથી ઈજારદારોના ત્રાસથી પ્રજા છૂટી હતી. તેમણે પોતાની ટંકશાળામાં સોનાની કોરીઓનો સિક્કા બનાવી સોનામહોરો ચાલુ કરી હતી. જામવિભાજી એક અનોખી દૃષ્ટિના રાજવી હતા. તેમણે પ્રવાસ દરમિયાન જે શહેરો જોયાં ત્યાંથી ઘણા વિચારો અને વસ્તુઓ લઈ આવ્યા હતા. તેમણે ઈ.સ. ૧૮૭૭માં નાઈટ કમાન્ડર ઓફ ધી એક્ઝલેન્ડ ઓર્ડર ઓફ ધી સ્ટારનો ઈલ્કાબ મેળવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૭૮ના દુકાળ વખતે તેમણે અન્ન આપી હજારો માણસોને બચાવ્યા હતા અને રીલીફ વર્કસ ખોલી પ્રજાને ખૂબ જ રાહત આપી હતી. જામ વિભાજીને ૧૪ રાણીઓ હતી. તે ભલા, ભોળા, મિલનસાર, સાદા અને મજબૂત બાંધાના આજ્ઞાનબાહુ હતા. તે પોતાના રાજ્યના મહાલોમાં ફરી પ્રજાની સુખદુઃખની વાતો સાંભળતા. ગામડાના ખેડૂતોના બાળકો જે વસ્તુ લઈ આવે તે પ્રેમથી આરોગતા અને પ્રજાપ્રેમી રાજવી બાળકોને પૈસા આપતા હતા. દરબારગઢમાં જામ આવે ત્યારે તેનું મોહું જોયા પછી અન્ન લેવાના અમુક લોકોને વ્રત હતાં. જામવિભાજી દરબારી કાગળો વંચાણે લીધા પછી તેમાં હાંસિયામાં સહી કરતા હતા. તેઓ દલની ઉંમરે ૪૩ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી ઈ.સ. ૧૮૯૫માં જામનગરમાં મૃત્યુ પામ્યા.

આદર્શ રાજવી

સર તખ્તસિંહજી

તખ્તસિંહજીનો જન્મ ૬-૧-૧૮૫૮ના રોજ થયો હતો. તેણે કેળવણી ખાતાના વડા પ્રાણનારાયણભાઈ મયાશંકર પાસે ૪ વર્ષ સુધી પ્રારંભિક શિક્ષણ લીધું હતું. ૧૧-૪-૧૮૭૦ના રોજ તેમના પિતાનું અવસાન થતાં ૨૩-૪-૧૮૭૦ના રોજ તેમને ગાદીએ બેસાડ્યા. પછી નવી જ તૈયાર થયેલ રાજકુમાર કોલેજમાં તેમને વિદ્યાભ્યાસ માટે દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. લગ્ન થઈ જવાથી પછી તેમણે રાજકુમાર કોલેજ છોડી પરંતુ કેપ્ટન નટને રાજદરબારમાં રાખી આગળ અભ્યાસ શરૂ

રાખ્યો હતો. તેણે ૧૮૭૫માં ભારતભરનો પ્રવાસ કર્યો હતો. ૫-૪-૧૮૭૮ના રોજ તખ્તસિંહને રાજ્યની સર્વસત્તા સોંપાઈ હતી. ૧૪ જાન્યુઆરી ૧૮૭૮ના રોજ તખ્તસિંહજી હોસ્પિટલનો પાયો સ્વયં મહારાજાએ પોતે નાંખ્યો હતો. ૭-૪-૧૮૭૮ના રોજ ભાવનગરમાં મોટી ગોદી ઉઘાડવામાં આવી. વેપારના વિકાસ માટે ૨૨-૫-૧૮૭૮ના રોજ 'ભાવનગર' નામની આગબોટ સમુદ્રમાં તરતી મૂકી હતી. જે ભાવનગર અને સુરત વચ્ચે ચલાવવામાં આવતી હતી. થોડા સમય પહેલાં આપણા લોકશાહી કાળમાં એવી સેવા શરૂ કરી પણ પાછી બંધ કરી દેવામાં આવી છે. જે તખ્તસિંહે ત્યારે બોટ સેવા ચલાવી હતી. દુષ્કાળ વખતે તખ્તસિંહે ૧૫ હજારનું દાન કર્યું અને માબાપ વિનાના ગરીબોના ૫૦ છોકરાઓને આશ્રય આપ્યો હતો. ૧૮ ડિસે. ૧૮૮૭ના રોજ ભાવનગર-ગોંડલ રેલવે શરૂ કરવામાં આવી હતી. ૩૦ ડિસે. ૧૮૮૨ના રોજ ભાવનગરમાં લાયબ્રેરીનો પાયો નાંખ્યો. એ સિવાય સારી જાતના ઘોડાનો ઉછેર કરવા માટે અશ્વશાળા પણ શરૂ કરી હતી. તેમના સમયમાં જ ૭-૧-૧૮૮૫માં શામળદાસ કોલેજ શરૂ કરી હતી. ૧૮૮૫માં તખ્તસિંહે રાજ્યના પેન્શનરો માટે એક કાયદો ઘડ્યો હતો. અંગ્રેજ સરકારે તેમને કે.સી.એસ.આઈ. અને જી.સી.એસ.આઈનો ઈલ્કાબ આપ્યો હતો. તેના જ સમયમાં બોરતળાવ, નગરપાલિકા, ટેલિગ્રાફ ઓફિસ, બાર્ટન લાઈબ્રેરી, તખ્તસિંહ હોસ્પિટલ, વિક્ટોરિયા બાગ વગેરે સ્થાપાયાં હતાં. તેઓ સહિષ્ણુ રાજવી હતા. દરેક ધર્મનાં સ્થાનકોને દાન કરતા હતા. સૌરાષ્ટ્ર આખામાં તેમણે દાન કર્યાં હતાં. પોતે ગાદીએ આવી ખેડૂતોની ભાગબટાઈ પ્રથા રદ કરી ખાતાબંધી દાખલ કરી હતી. આવા પ્રજા હિતેચ્છુ તખ્તસિંહ હતા અને સામાન્યમાં સામાન્ય જન પણ એમને સહેલાઈથી મળી શકતો હતો. તેમના રાજ્યમાં ૧૧ દવાખાનાં, ૧ કોલેજ, હાઈસ્કૂલ, પ્રાંચ સ્કૂલ અને ૧૩૯ અન્ય નિશાળો હતી. તે ૨૯-૧-૧૮૯૬ના રોજ અવસાન પામ્યા. તે પછી ભાવસિંહ બીજા ગાદીએ આવ્યા હતા.

આદર્શપ્રેમી

કવિરાજવી કલાપી

તેઓ લાઠી રાજ્યના રાજવી હતા. તેમનું મૂળ નામ સૂરસિંહજી હતું. તેમનો જન્મ ૨૬-૧-૧૮૭૪ના રોજ થયો હતો. કલાપી એ ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમાં ઓળખાતું નામ

છે. રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં તેમને અભ્યાસ કરવા માટે મૂકવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં તેમને હડાળા દરબાર શ્રી વાજસુરવાળા સાથે મિત્રતા બંધાઈ હતી. નાનપણમાં પિતા અને માતા અવસાન પામતાં કલાપીને જબરો આઘાત લાગ્યો હતો. ત્યારે તેમના જાની માસ્તરે ખૂબ જ પ્રયત્નો કર્યા અને તેમને સાહિત્ય તરફ વાળ્યા. તે પછી તો ૧૫ વર્ષની જ વયે કલાપીનાં લગ્ન કચ્છના રોહા રાજ્યનાં અને કોટડા સાંગાણીનાં એમ બે કુંવરીઓ સાથે થયાં. જેમાં રોહાવાળાનું નામ રાજબા (રમા) અને કોટડાવાળાનું નામ આનંદીબા હતું. શરૂઆતમાં કલાપી આ રાજરાણીઓ સાથે જ ગુંચવાયેલા રહ્યા અને ત્યારથી કાવ્યની રચનાઓ કરવા માંડ્યા. અન્ય રાજવીઓની જેમ કલાપીએ પણ પ્રવાસો કર્યા તેમાં તેનો કાશ્મીરનો પ્રવાસ નોંધપાત્ર છે. આ પ્રવાસમાંથી જ જાણે કે તે સૌંદર્યપ્રેમી બની ગયા. આ બધું જોઈ કલાપીને તો રાજવૈભવ અને ગાદી પણ તુચ્છ જેવા લાગ્યા અને ગાદીનો મોહ પણ રહ્યો ન હતો. પોતે રાજા બનવા ઇચ્છતા નથી તેવું પણ કહેતા થયા હતા. આ બધા અસમંજસકાળમાં કલાપીને મણિલાલ દ્વિવેદી તરફથી માર્ગદર્શન અને દોસ્તી મળ્યાં. તેથી કલાપી તેમને ગુરુ માનવા લાગ્યા. આખરે ૨૧-૧-૧૮૮૫ના રોજ કલાપીએ લાઠીની રાજગાદીની સંપૂર્ણ રાજસત્તા સંભાળી. એ પછી રમાબા સાથે આવેલ દાસી મોંઘી ઉર્ફે શોભના સાથે ધીરેધીરે પ્રેમસંબંધ બંધાયો અને જેને એ પોતાની હૃદયસામ્રાજી માનવા લાગ્યા. (કલાપીના અવસાન પછી શોભના ખૂબ જ ઝાઝો સમય લાઠીમાં જીવિત રહી હતી.) આ પછી તો કલાપીએ અનેક મુશ્કેલીઓ ભોગવી અને તે દરમિયાન અસંખ્ય કાવ્યો રચ્યાં. તેમનાં મોટાભાગનાં પ્રણયને લગતાં છે. કલાપીની પ્રેમી તરીકે એક વિશેષતા એ ગણાવી શકાય કે રમાબા અને આનંદીબા નામનાં બે રાણીઓ સિવાય ત્રીજી શોભનાને પ્રેમ કર્યો પરંતુ આ ત્રણેયમાં કોઈને પણ જરાય અન્યાય ન થઈ જાય તેનો આ કવિહૃદયી રાજા ખાસ ખ્યાલ રાખતા હતા. દરેકની સાથે નક્કી કરેલા સમય મુજબ રહેતા હતા. આવા કુદરતપ્રેમી, પ્રજાપ્રેમી, ઋજુ રાજવીનું ૯-૬-૧૮૦૦ના રોજ ૨૬ વર્ષની ભરયુવાનીએ લાઠીમાં અવસાન થયું. આ રાજવીનાં સ્મરણને યાદ રાખતી લાઠીના રાજ સ્મશાનમાં તેમની છતરડી આવેલ છે. કલાપીનાં મહત્વનાં કાવ્ય 'કલાપીનો કેકારવ' નામે ગ્રંથમાં પ્રગટ થયાં છે. જેમાંથી તેની દિવસે દિવસની મનઃસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે જે ગુજરાતી સાહિત્યના અને ઇતિહાસના અભ્યાસી માટે મહામૂલાં છે.

ધાંગધાને શાળાગરનાર સર માનસિંહજી

માનસિંહજી ૨૬ જાન્યુઆરી ૧૮૩૭ના રોજ જન્મ્યા હતા. તેઓ અંગ્રેજી કેળવણી લઈ શક્યા ન હોતા પરંતુ તેમણે ગુજરાતી, ઉર્દૂ અને ફારસી તેમજ થોડું થોડું સંસ્કૃત શીખ્યું હતું. પછી તેમણે અંગ્રેજી ઉપર પણ પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું. તેમના પિતા રણમલસિંહજી ઈ. સ. ૧૮૬૮માં અવસાન પામ્યા. તેથી ૧૬ ઓક્ટોબર ૧૮૬૮ના રોજ માનસિંહ રાજગાદીએ બેઠા. આવીને તેમણે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા ભાગબટાઈ નામની પ્રથા રદ કરી અને તેની જગ્યાએ વિઘોટી પ્રથા અથવા ખાતાવહી પ્રથા શરૂ કરી. લોકોના આરોગ્યને લક્ષમાં રાખીને તેમણે ઈ. સ. ૧૮૭૦માં દવાખાનું શરૂ કર્યું. જેનાથી રાજ્યની પ્રજાને ખૂબ જ લાભ થયો હતો. તેમને ૧૮૭૭માં સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા અને સરનો ઈલકાબ મળ્યો હતો. ૨ નવેમ્બર ૧૮૭૮ના રોજ ધાંગધામાં ઝાલાવાડ પ્રાંતના મદદનીશ પોલીટિકલ એજન્ટ કેપ્ટન સ્ટેશના હાથે હોસ્પિટલનો પાયો નંખાયો. જે હોસ્પિટલનું નામ 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હોસ્પિટલ' ત્યારે રાખવામાં આવ્યું હતું. ૧૪ નવેમ્બર ૧૮૮૨ના રોજ સીતા ગામે બાઈરાજબા (પોતાની માતા) નામે દવાખાનું ખોલ્યું. ઈ. સ. ૧૮૮૭માં વિક્ટોરિયા જ્યુબીલી કન્યાશાળાનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો. માનસિંહની જેલ વખણાતી હતી. પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ બૂડે તેનાં વખાણ કરતાં કહ્યું કે આવી જેલ મેં આખા કાઠિયાવાડમાં જોઈ નથી. ૧૪ માર્ચ ૧૮૮૮ના રોજ જ્યુબીલી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલને ખુલ્લી મુકવામાં આવી. ૧૮૮૭-૮૮ના દુષ્કાળ વખતે પ્રજાને અનેક જાતની રાહતો આપી. રીલીફ વર્ક્સ ઉઘાડ્યાં. આ દુષ્કાળ વખતે પહેલાં તેણે ગણતરી કરાવી કે કયા ઠેકાણે કેટલા લોકો ભૂખમરો ભોગવી રહ્યા છે. તે મુજબ આયોજન કર્યું હતું. તે મુજબ હળવદ, સોલડી, સુખપર, સીધા, મેઘાણ, ટીકર, ઉમરડા, સરલા અને ધાંગધામાં રાહતકામો ચલાવી પ્રજાને અનાજ આપ્યું હતું. માનસિંહજીએ ફાલકુ નદી ઉપર રૂ. ૭૫૦૦૦=૦૦ના ખર્ચે પથ્થરનો પુલ બનાવી તેનું નામ જેમ્સ ફર્ગ્યુસન પુલ રાખ્યું હતું. ટૂંકમાં માનસિંહે રાજ્યને ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠા અપાવી શણગાર્યું. લાયબ્રેરી, દવાખાનું, નિશાળો, ધર્મશાળાઓ, સડકો, બંગલા અને પુલ બાંધી પ્રજાવત્સલતાનું ઉદાહરણ પૂરું

પાણ્યું. શહેરમાં સુધરાઈની પણ સ્થાપના કરી. દિવાની અને ભાયાતી કોર્ટ તેમના રાજ્યમાં હતી. તેની અપીલો હજૂર કોર્ટમાં પોતે જ સાંભળતા. મેરૂપુર, માનપુર, હરિપુર, મંગલપુર નામે ચાર ગામ વસાવ્યાં હતાં. તેના રાજ્યમાં કુલ ૧૨૫ ગામ હતાં. માનસિંહ હિન્દી, ગુજરાતી કાવ્યો રચતા હતા. તેઓ ઇ. સ. ૧૯૦૦માં ગુજરી જતાં અજીતસિંહ ગાદીએ આવ્યા.

ધર્મનિષ્ઠ અને ભોળા રાજવી વિક્રમાતજી (ભોજરાજી)

વિક્રમાતજી એ પોરબંદર રાજ્યના જેઠવા વંશના રાજવી હતા. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૩માં થયો હતો. તેના પિતા રાણા ખીમાજીના અવસાન સમયે તેઓ ૮ વર્ષની જ ઉંમરના હોવાથી રાજ્યનો કારભાર રાજમાતાશ્રી રૂપાળીબાએ ચલાવ્યો. તેઓ સાદું જીવન જીવતાં. ખોટા ખર્ચાના વિરોધી હતા. જેમણે રાજ્યની તિજોરી ખાલી હતી તે વખતે પોતે કરકસરથી રાજ્ય ચલાવવાનો માર્ગ પસંદ કરી રાજ્ય ચલાવ્યું. રાજમાતા ધાર્મિક પ્રકૃતિનાં હતાં. તેમણે માધવપુરમાં માધવરાયજીનું મંદિર ઇ. સ. ૧૮૪૦માં બંધાવ્યું. વિક્રમાતજીના સમયમાં પોરબંદરમાં કેદારેશ્વર, કેદારકુંડ, રૂપાળીબા તળાવ (ભોજસર) બંધાવ્યાં. રાજમાતા ઇ. સ. ૧૮૪૧માં મૃત્યુ પામ્યા પછી વિક્રમાતજીએ રાજપુરા પોતાના હાથમાં લીધી. વિક્રમાતજીના યોગ્ય વહીવટ અને સ્થિરતાને હિસાબે અંગ્રેજ સરકારે પોરબંદર રાજ્યને પ્રથમ વર્ગમાં ગણ્યું. વિક્રમાતજીના સમયમાં પોરબંદરના દરિયાકાંઠામાં ચાંચિયાગીરી ઓછી થઈ હતી. ઓખામંડળ ગાયકવાડને સોંપાતાં વાઘેરો બહારવટે ચડ્યા હતા. જેને પોરબંદરની ફોજે નશ્વત કર્યા હતા. વિક્રમાતજી જ્યારે જાત્રાએ ગયા ત્યારે રાજકારભાર કુમાર માધવસિંહજીને સોંપી ગયા હતા. ત્યારે માધવસિંહને બદલે હજુરી લક્ષ્મણ ખવાસે રાજ્ય ચલાવ્યું અને રાજ્યને ખૂબ જ નુકશાન પહોંચાડ્યું હતું. માધવસિંહના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી વિક્રમાતજી જાત્રાએથી પાછા આવ્યા અને તેમણે લક્ષ્મણ ખવાસનાં નાક કાન કાપી નાંખ્યાં તેથી ખવાસે આબરૂ જવાની બીકે આપઘાત કરી લીધો. આ ઘટનાની અંગ્રેજ સરકારને જાણ થતાં તેમણે વિક્રમાતજી ઉપર પગલાં લઈ પોરબંદર રાજ્યને પ્રથમ વર્ગમાંથી ત્રીજા વર્ગમાં મૂકી દીધું અને વિક્રમાતજીના હાથમાંથી સત્તા લઈ

એડમીનીસ્ટ્રેટર નીમી દીધો. ઇ. સ. ૧૮૮૮માં સર એફ.એસ. લેલીએ પોરબંદરનો કિલ્લો તોડી નાંખ્યો તે અંગે એક ગીત ગવાય છે. “રાણાનો ગઢ લેલીડે લીધો, પાડીને પટડો કીધો....રાણાનો ગઢડો,” આ સમયે વિક્રમાતજીએ અંગ્રેજ સરકાર પાસે પોતાને થયેલા અન્યાયની રજૂઆતો કરી હતી. તેમ છતાં ઇ. સ. ૧૮૮૬ થી ૧૯૦૦ સુધી પોરબંદરમાં વિક્રમાતજીના સમયમાં બ્રિટીશ એડમીનીસ્ટ્રેશન રહ્યું. ત્યારે રેલવે, સડકો બંધાયા અને રાણાશાહી કોરી બંધ કરવામાં આવી. વિક્રમાતજી રાજર્ષિ જીવન જીવનારા હતા. પોતે ધાર્મિક વ્યક્તિ હતા. દરરોજ સવારે વહેલા ઊઠી ઠંડાપાણીએ સ્નાન કરી પૂજામાં બેસતા હતા. પોતે શરૂઆતમાં વૈષ્ણવધર્મી હતા પરંતુ પછી પાછળથી શૈવધર્મી બન્યા હતા. વિક્રમાતજી ૨૧-૪-૧૯૦૦ના રોજ મૃત્યુ પામ્યા તે પછી ભાવસિંહજી પોરબંદરની ગાદીએ બેઠા.

લીબડીના ઘડવૈયા જસવંતસિંહજી

જસવંતસિંહજીનો જન્મ ૨૩-૫-૧૮૫૯ના રોજ સોમવારે થયો હતો. તેમના પિતા ફતેહસિંહ ઇ. સ. ૧૮૬૨માં જાન્યુઆરી મહિનામાં મૃત્યુ પામવાથી તેઓ નાની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યા ત્યારે તેમના માતા હરિબાએ થોડો સમય વહીવટ ચલાવ્યો હતો. પછીથી અંગ્રેજોએ આસીસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ નીમી વહીવટ ચલાવ્યો હતો. જસવંતસિંહજીને ખાનગી શિક્ષકે ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. પછી તેઓ રાજકુમાર કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા માટે દાખલ થયા હતા. જે વખતે તેઓએ ત્યાં પ્રથમ ઈનામો મેળવ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં બે રાણીઓ સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં હતાં. પછી પણ પોતે પાછા રાજકુમાર કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. તેમણે ઇ. સ. ૧૮૭૬માં રાજકુમાર કોલેજ છોડી અને તેમના ગુરુ મેકનાટન સાથે ઈંગ્લેન્ડના પ્રવાસે ગયા હતા. પછી ઈંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, ફ્રાંસ વગેરે દેશો પણ જોયા અને ત્યાંનું જ્ઞાન મેળવ્યું. પછી પાછા ઈંગ્લેન્ડ અમેરિકાના પ્રવાસે પણ ગયા હતા. ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૮માં તેમના ઝાલાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ મિ. હંટરે રાજ્યની તમામ સ્વતંત્ર સત્તાઓ સોંપી દીધી. ઇ. સ. ૧૮૮૪માં જસવંતસિંહને મુંબઈ સરકારે લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં દાખલ કર્યા હતા. જે કાઠિયાવાડના રાજાઓમાં

તે માન તેમને સૌથી પ્રથમ જ મળ્યું હતું. પછી જસવંતસિંહે કેળવણી અને મ્યુનિસિપલ ખાતામાં ઘણા સુધારા કર્યા હતા. તેમણે લીંબડીમાં આશરે પાંચ લાખના ખર્ચે એક મહેલ બંધાવ્યો. તે ઈ. સ. ૧૮૮૬માં તૈયાર થઈ ગયો હતો. જે મહેલના ટાવરમાં રૂ. ૫૦૦૦=૦૦ની કિંમતનું ઘડિયાળ મૂક્યું. ૧૬ જૂન ૧૮૮૬માં કર્નલ નટની સૂચનાથી લીંબડીમાં ઝાડ રોપવાનો અવસર ગોઠવ્યો હતો. ૧૮૮૭માં તેમને કે.સી.એસ.આઈ. નો ઈલકાબ મળ્યો હતો. ૧૮૮૮માં તેઓ નામદાર મુંબઈના ગવર્નરસાહેબની કાઉન્સિલમાં મૂકાયેલા તાલુકાદારી સેટલમેન્ટ બીલની ચર્ચા કરવા ગયા હતા અને અનેક રજૂઆતો કરી હતી. ભણેલા ગણેલા અને લગભગ આખા યુરોપની મુસાફરી કરનાર અંગ્રેજી કેળવણી પામનાર જસવંતસિંહ ન્યાયપ્રિય રાજવી હતા. પોતે ધાર્મિક વ્યક્તિ હોવાથી ધર્મના નીતિ નિયમો પણ બરાબર પાળતા હતા. સ્વભાવે શાંત અને વિચારવંત, ગંભીર અને સાદા હતા. જસવંતસિંહ ફાંસ ગયા ત્યારે સરદારસિંહ રાણાને મળ્યા હતા. પોતે અપુત્ર હોવાથી તેમને ગાદીવારસ તરીકે દત્તક લેવા જણાવ્યું પણ રાણાએ વિવેકથી તેનો ઈન્કાર કર્યો હતો.

ન્યાયપ્રિય અને કુલેઠબાઈ આલા ખાયર

કાઠિયાવાડના કાઠી રાજ્યોમાં જસદણ એ ખાયર દરબારોનું સૌથી મોટું રાજ્ય હતું. જે ખાયર રાજવંશની સ્થાપના વિકા ખાયરે ઈ. સ. ૧૬૬૫માં કરી હતી. તે વંશમાં છઠ્ઠી પેઢીએ આલા ખાયર પ્રથમ ગાદીએ બેઠા. તેમના પિતાનું નામ ચેલા ખાયર હતું. તેનો જન્મ ૩૦-૪-૧૮૩૧ના રોજ થયો હતો. ૨૫-૧૧-૧૮૫૧ના રોજ પોતે રાજગાદીએ બેઠા હતા. પોતે પરમ ગંભીર, શાંત ચિત્ત, દૂરદર્શી, દૃઢ ચિત્ત અને ઉદાર પ્રજાવત્સલ રાજવી હતા. તેમને સુશોભિત મકાનો બાંધવાનો જબરો શોખ હતો. તેમણે હિંગોળગઢ ઉપર થોડાં મકાન અને જેલ બંધાવ્યાં. જસદણમાં નદી કાંઠે ધર્મશાળા અને ગામમાં ઘડિયાળનો ટાવર બનાવ્યો. આલા ખાયરે શાળાકીય કોઈ કેળવણી લીધી ન હતી છતાં તેની વ્યવહારૂ સૂઝબૂઝને લીધે રાજ્યને પ્રગતિશીલ અને નમૂનેદાર બનાવ્યું. તે અન્ય વ્યક્તિ પાસે પોતાની રોજનીશી લખાવતા અને તે પાના નીચે પોતાની સહી કરતા. તે રોજનીશીઓ આજે ઈતિહાસના સાધન તરીકે ખૂબ જ ઉપયોગમાં આવે તેવી છે. જેમાંથી તે

સમયની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક પરિસ્થિતિની ઘણી વિગતો જાણવા મળે છે. તેમણે આલણસાગર તળાવ, પાનેલિયાનું તળાવ, રેવાલિયાનું તળાવ એમ ત્રણ તળાવો પોતાના રાજ્યકાળમાં બંધાવ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૦૦ના છપ્પનિયા દુકાળ વખતે બાખલવડ પાસેનું આલણસાગર બનાવી ૧૧-૧૧-૧૮૦૦ના રોજ પોલિટિકલ એજન્ટ હન્ટરના હાથે ખુલ્લું મુકાવ્યું. રાહતકામો વખતે પ્રજાજનોનો તે ખાસ ખ્યાલ રખાવતા, માંદાની માવજત થતી. માંદાને ડોક્ટરની ચિકીત્સા કોઠારમાંથી મફત અનાજ મળતું અને મજૂરીની માફી મળતી હતી. એ સિવાય કામ કરતા મજૂરોને કામ ઉપર ટાકુંપાણી અને છાશ મળી રહે તેની વ્યવસ્થા કરી હતી. પોતે જસદણમાં એક નિશાળની સ્થાપના કરી. ઈ. સ. ૧૮૭૩માં વિંછીયાને ફરતો કિલ્લો બંધાવ્યો અને કિલ્લાને દરવાજા ચડાવ્યા. તેમને ૨૫-૧૧-૧૮૮૮ના રોજ સી.એસ.આઈ.નો ઈલકાબ મળ્યો હતો. તેમના સમયમાં જસદણ રાજ્યમાં ન્યાયતંત્ર ક્ષેત્રે સુધારા કરી નિયમિત ન્યાયાલયની સ્થાપના કરી. પોતે ન્યાય માટે એટલા બધા યુસ્ત હતા કે પોતાના સગા મામાને ફાંસીની સજા કરતા અચકાયા ન હતા. તેઓના રાજ્યકાળ દરમિયાન કોઈ મુસાફર કે વેપારી જસદણની સરદહ સુધી લુંટાતો નહીં. આ રાજવીએ ભારતનો પ્રવાસ કર્યો. તેની પણ નોંધ તેની રોજનીશીમાં છે. જેમાં તેણે શિવાજીની ભવાની તલવાર અને વાઘનખનું વર્ણન કર્યું છે. આવા પ્રજાવત્સલ અને ન્યાયપ્રિય રાજવીનું ઈ. સ. ૧૮૦૪માં અવસાન થયું પછી ઓઢા ખાયર જસદણની ગાદીએ આવ્યા હતા.

રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેનો સેતુ બહાઉદ્દીનભાઈ વઝીર

જૂનાગઢ રાજ્યના વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૫માં થયો હતો. તે ત્રણ ભાઈઓમાં સહુથી નાના હતા, તેમની બહેન લાડલીબૂ નવાબ મહોબતખાન બીજાને પરણાવી હતી. બહાઉદ્દીનભાઈ નાનપણમાં ખૂબ જ ગરીબ હતા અને લાકડાં કાપવાનો ધંધો કરતા હતા. એવી આધાર વિહોણી વાતો સમાજમાં થાય છે. તેને ઈતિહાસમાંથી કોઈ સમર્થન મળતું નથી. બહાઉદ્દીનભાઈ એક સુખી કુટુંબના વ્યક્તિ હતા. બહાઉદ્દીનભાઈએ સાધારણ એવું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું અને ખાસ તો પવિત્ર કુરાનનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓએ ૨૧ વર્ષની વયે જવાંમદીથી પોતાની યોગ્યતાનો

પરિચય આપ્યો હતો. નવાબની માતાના રાજ્ય અંદરના ચંચૂપાતથી નવાબસાહેબ ખૂબ જ મૂંઝાયેલા રહેતા. એવા સમયે બહાઉદીનભાઈ નવાબને એક પ્રેરણાદાયક અને હુંફ આપનારા બની રહ્યા હતા. આથી તેઓને પછી ઈ. સ. ૧૮૬૨માં રાજ્યના વઝીર પદે બેસાડવામાં આવ્યા અને તેમને અગતરાય અને ભિયાળ ગામ ગરાસમાં આપ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૮૬૨-૬૩માં મકરાણીઓ ગીરમાં ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા, ત્યારે બહાઉદીનભાઈએ તેને મહાત કર્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૬૪માં જસલા નામના લુંટારાએ જૂનાગઢમાં હાહાકાર મચાવ્યો હતો. ત્યારે બહાઉદીને હિંમતથી તેની પાછળ પડી આખરે પકડી લાવીને તોપને નાળચે બાંધીને ઉડાવી દેવામાં આવ્યો. એ રીતે તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યની શાંતિ માટે અનેરું કામ કર્યું. તેમના ૬૦ વર્ષ પૂરા થતાં તેમના મિત્રો અને શુભેચ્છકોએ ૬૦ હજારની થેલી તેમને અર્પણ કરી. તે પૈસામાં પોતે ૨૦૦૦૦ ઉમેરી કોઈ સારું સ્મારક ઊભું કરવા કહ્યું અને તેમાં નવાબે દોઢ લાખ ઉમેરતાં એ રકમમાંથી ઈ. સ. ૧૯૦૦માં બહાઉદીન કોલેજ ૨,૦૩,૫૪૪ના ખર્ચે ઊભી કરવામાં આવી. એક લાખના ખર્ચે તેણે મહોબત મદ્રેસા, ધર્મશાળા, મસ્જિદ, જેતલસરમાં મસ્જિદ, વેરાવળમાં મસ્જિદ અને માણેકવાડાની નિશાળ બાંધતી વખતે તેમાં દાન આપ્યાં હતાં. તેને હિંદની અંગ્રેજ સરકારે સી.આઈ.ઈ.નો ખિતાબ આપ્યો હતો. તેઓ જૂનાગઢના ત્રણ નવાબોની સેવા કરી અને વફાદારીપૂર્ણ રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૧૪માં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા અને તેણે પોતાની હયાતીમાં જ પોતાના ખર્ચે બનાવેલા આજની ન્યાયકોર્ટ સામેના મકબરામાં કાયમને માટે દફન થયા છે.

મોરબીના શિલ્પી અને સૌરાષ્ટ્રનો વાઘ

વાઘજી ઠાકોર બીજા

મોરબી રાજ્યના રાજવી વાઘજી બીજા ૧૭-૪-૧૮૫૮ના રોજ જન્મ્યા હતા. તેમણે રાજકુમાર કોલેજ રાજકોટમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. અને યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો હતો. તેણે મોરબીના રૂપ રંગ બદલાવીને રળીયામણું મોરબી બનાવવામાં ખૂબજ મહેનત કરી હતી. ઈ.સ. ૧૮૮૦માં મોરબીને સુશોભિત કરવાનું કામ તેણે પોતાના હાથમાં લીધું. ઝૂલતો પુલ, વોટર વર્કસ, હાઈસ્કૂલ, કન્યાશાળા, દવાખાનું, સ્મશાન, ચેરીટેબલ એસોસિયમ, કાપડમીલ, ગેસફેક્ટરી વગેરે તે સમયમાં જ તૈયાર થયાં. સૌરાષ્ટ્રના રજવાડામાં તે

યુરોપથી પહેલું વહેલું વિમાન ખરીદી લાવ્યા હતા. વાઘજી મંદિરનો પાયો તેમના જ હસ્તે નખાયો હતો. પરંતુ પૂર્ણ થતું તે જોઈ શક્યા નહોતા. જયપુરની રામગંજ બજાર જેવો ભવ્ય રસ્તો અને એ પ્રકારની બાંધણી તેણે મોરબીમાં ઊભી કરાવી. આ કામની શરૂઆત ઈ.સ. ૧૮૮૦માં થઈ જે બજારની લંબાઈ ૧૮૦૦ ફૂટની છે. ઈ.સ. ૧૮૦૦માં મોરબીમાં પ્રેસ ખૂલ્લું મૂક્યું. ઈ.સ. ૧૮૮૪માં વાઘજી ઠાકોરે વઢવાણથી મોરબી સુધી પોતાના ખર્ચે રેલવે નાંખવાનું કામ શરૂ કર્યું. તે કામ ૧૮૮૬માં પૂર્ણ થયું. પછી વાંકાનેરથી રાજકોટ બ્રાંચલાઈન ઈ.સ. ૧૮૯૦માં ખૂલ્લી મૂકી. તે ૯૪ માઈલ રેલવે પાછળ ૨૪ લાખનો ખર્ચ થયો. ઈ.સ. ૧૮૯૯માં સીટી ટ્રામ શરૂ કરવામાં આવી હતી. મચ્છુ નદી ઉપર ૪ લાખના ખર્ચે મોટો પુલ બાંધી ઈંગ્લેન્ડથી લાવેલા કાંસાના બે ઘોડા અને બે સાંઢ પુલના બન્ને છેડા પર મૂકાવ્યા હતા. ૧૮૯૭માં ઈંગ્લેન્ડથી સામાન મંગાવી ઝૂલતો પુલ બનાવ્યો. ઈ.સ. ૧૮૯૮માં ગ્રીન ટાવરનું ખાતમુહૂર્ત કરવામાં આવ્યું. પાનેલી તળાવમાંથી ૪ લાખનો ખર્ચ કરી નળવાટે મોરબીને પાણી આપ્યું. ઈ.સ. ૧૯૦૦ના દુકાળ વખતે રીલીફ વર્કસ ઊઘાડી ૫૦૦૦ માણસોને ઉગારી લીધા હતા. ઈ.સ. ૧૯૦૬માં ખેડૂતો માટે બેંક શરૂ કરી હતી. મચ્છુનદીથી જાનમાલને નુકસાન ન થાય તે માટે ૨ લાખના ખર્ચે નદી કાંઠે દિવાલ બંધાવી. આવા અનેક કાર્યો કરી મોરબીને શણગાર્યું. તેમને K.C.S.I. અને G.C.I.E.નો ઈલ્કાબ અંગ્રેજોએ આપ્યો હતો. એ પ્રજાવત્સલ ન્યાયપ્રિય રાજવીનું ઈ.સ. ૧૯૦૬માં મોરબીમાં બાવલું મુકાયું છે. તેઓ પક્ષઘાતની બિમારીને કારણે ૧૧-૬-૧૯૨૨ના રોજ અવસાન પામ્યા પછી લખધીરજિંહજી મોરબીની ગાદીએ આવ્યા.

પ્રજાવત્સલ રાજવી

લાખાજીરાજ

લાખાજીરાજ રાજકોટ રાજ્યના રાજવી હતા. તેનો જન્મ તા. ૧૭-૧૨-૧૮૮૫ના રોજ સરધારમાં થયો હતો. તેમના પિતાના અવસાન સમયે તેમની ઉંમર નાની હોવાથી અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ નીચે વહીવટ ચાલતો હતો. પોતે રાજકુમાર કોલેજમાં અને દહેરાદુનની લશ્કરી શાળામાં અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા બાદ ઈ.સ. ૧૯૦૭માં ગાદીએ બેઠા હતા. તેઓ ઈ. સ. ૧૯૦૮માં ઈંગ્લેન્ડ પ્રવાસે પણ ગયા હતા.

તેમના સમયમાં નીચેની મહત્વની ઘટનાઓ બની.

(૧) લાલપરી તળાવનું ખાત મુહૂર્ત થયું અને નવી શાકમાર્કેટ બાંધવામાં આવી. (૨) અશ્વાલય તથા ડેરી પણ ખોલવામાં આવી. (૩) લાખાજીરાજે ધર્મેન્દ્રસિંહજીના જન્મ સમયે રાજ્યમાં ગૌવધ કરવાની મનાઈ ફરમાવી હતી. (૪) ઈ.સ. ૧૯૧૮માં લાખાજીરાજને K.C.I.E.નો ચાંદ અંગ્રેજ સરકારે આપ્યો હતો. તેમણે નરેન્દ્રમંડળમાં પણ હાજરી આપી હતી. (૫) ખાસ નોંધવાલાયક લોકશાહીના વિચારોવાળી પ્રજા પ્રતિનિધિસભાની સ્થાપના તેમના સમયમાં થઈ અને ગાંધીજી પણ રાજ્યના મહેમાન બન્યા હતા. (૬) લાખાજીરાજે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં બ્રિટીશ સરકારને નાણાકીય સહાય કરી હતી અને પ્લેગ તથા ઈન્ફ્લુએન્ઝાના રોગચાળા વખતે ખૂબજ સુંદર કામગીરી બજાવી પ્રજાના હૃદયમાં આદર્શ રાજવી તરીકે બીરાજ્યા હતા.

લાખાજીરાજ અને તેમના પિતા બાલાજીરાજ બન્નેના સમયમાં સ્થાનિક ધારાઓ એટલા સરસ અને લોકોપયોગી હતા કે આજની આપણી લોકશાહી સરકારો પણ તેવા કાયદાઓ પળાવી શકતી નથી. જેમકે રાજકોટમાં કૃષ્ણપરા સિવાય ક્યાંય ગણિકાઓ વસી શકતી નહિ અને તેને પણ પોતે કોઈ રોગીષ્ટ નથી તેવી વૈદિક તપાસ કરાવી આરોગ્યની ખાતરી મળે તેવું ફર્સ્ટક્લાસ મેજીસ્ટ્રેટ પાસેથી લાઈસન્સ લેવું પડતું હતું. આપણા આવા કાયદાઓ છે પણ કેટલા અંશે પળાય છે? લાખાજીરાજને કોઈ રોગચાળા વખતે ડોક્ટરોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે અમુક પ્રકારના મચ્છરથી આ દર્દીને રોગ લાગે છે. તેથી હોસ્પિટલમાં પોતાના રાજમહેલમાંથી પોતાના છત્રીપલંગની મચ્છરદાની છોડાવીને હોસ્પિટલમાં દર્દી માટે રખાવી હતી. એવા પ્રજાવત્સલ રાજવી હતા. તેઓ તા.૨-૨-૧૯૩૦ના રોજ અવસાન પામ્યા. તે પછી રાજકોટના રાજવી તરીકે તેમના પુત્ર ધર્મેન્દ્રસિંહ આવ્યા.

કચ્છનું ચિંથરે વીટિલું રતન

શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા

શ્યામજી કૃષ્ણવર્માનો જન્મ ૪-૧૦-૧૮૫૭ના રોજ કચ્છમાં માંડવી મુકામે થયો હતો. તેના પિતાનું નામ ભૂલો (કરશન ભણશાળી) ભણશાળી હતું. નાનપણમાં જ શ્યામજીના માતાપિતા અવસાન પામ્યાં હતાં. શરૂઆતનું શિક્ષણ કચ્છમાં જ લીધું. તે અભ્યાસમાં ખૂબ જ તેજસ્વી

હતા. તેમને અનાયાસે ભણવાની સગવડ મળી જતી હતી. આખરે તે મુંબઈ ભણ્યા પછી ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત ભવનના અધ્યક્ષ મોનિયર વિલિયમ સાથે તે ભારત આવ્યા ત્યારે ઓળખાણ થઈ અને ત્યારે તે પ્રભાવિત બન્યા અને તેથી ઈ.સ. ૧૮૭૯માં તેઓ ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને સંસ્કૃતના અધ્યાપક બન્યા. પછી તો ઓક્સફર્ડ યુનિ.માંથી અંગ્રેજીમાં એમ. એ. થયા અને ઈનર ટેમ્પલથી બેરીસ્ટરની પરીક્ષા પાસ કરી અને અન્ય સ્થાનિક ભાષાઓ ઉપર પણ પ્રભુત્વ મેળવ્યું. તેની વિદ્યાકીય પ્રતિષ્ઠાને હિસાબે ઈંગ્લેન્ડની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના સભ્ય બનાવવામાં આવ્યા હતા. પંડિતજી ઈ.સ. ૧૮૮૪માં ભારત પાછા આવ્યા અને તરત લોર્ડરિપનને મળી હિન્દુસ્તાનના વિદ્યાર્થી માટે સ્કોલરશીપ જાહેર કરી તેને ઈંગ્લેન્ડ મોકલવાની સગવડતા કરી. તેની શિષ્યવૃત્તિ લઈ ભણેલા એક ડો. સાવરકર પણ હતા. પછી પાછા પોતે ઈંગ્લેન્ડ જતા રહ્યા. અને વળી પાછા ઈ.સ. ૧૮૮૫માં પાછા હિન્દુસ્તાન આવી રતલામ સ્ટેટના, જૂનાગઢ સ્ટેટના અને ઉદયપુર રાજ્યના દિવાન બન્યા હતા. મેડમકામા, સરદારસિંહ રાણા અને શ્યામજી કૃષ્ણવર્માએ મળી લંડનમાં 'ઈન્ડિયા હાઉસ'ની સ્થાપના કરી હતી. આથી અંગ્રેજો તેને શંકાની નજરે જોતા હતા. તેની જાસૂસી કરવામાં આવતી. આથી પછી તેઓ ઈંગ્લેન્ડ છોડી યુરોપમાં અન્ય દેશોમાં વસ્યા હતા. પછી તો શ્યામજી સ્વાતંત્ર્ય સેનાની જેવા જ બનીને ગુલામી પ્રથાને તોડવા મક્કમ બની ગયા. તેથી અંગ્રેજોની આંખમાં વધુને વધુ ખટકવા લાગ્યા અને ભારતના ક્રાંતિકારીઓના ઈતિહાસમાં શ્યામજી ભારતના આઘ ક્રાંતિવીર ગણાવા માંડ્યા. તે સાચા દેશભક્ત હતા અને તેણે દેશભક્તો પેદા કરવાનું અને ઘડવાનું કામ પણ કર્યું હતું. આજે કચ્છમાં માંડવી શહેરમાં તેનું પૂતળું અને તેમનાં પત્નીના નામના રસ્તાઓનું નામકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આમ એક સામાન્ય સાધનહીન ભણશાળી કુટુંબનો બાળક પ્રખર વિદ્વાન અને દેશપ્રેમી બન્યો, તેનું અવસાન તા.૩૧-૩-૧૯૩૦ના રોજ થયું.

સાધુ પુરુષ

પ્રભાશંકર પટ્ટણી

પ્રભાશંકર પટ્ટણી પ્રશ્નોરા નાગરજ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા. તેમનો જન્મ ૧૫-૪-૧૮૮૬ના રોજ દલપતરામ

પટ્ટણીને ત્યાં થયો હતો. નાનપણમાં જ એકાદ બે વર્ષની ઉંમરે તેમની માતાનું અવસાન થયું હતું. તેઓ વિદ્યાર્થીકાળમાં તેજસ્વી હતા. તેમના શિક્ષકે પણ તેમનાં વખાણ કર્યાં હતાં. અભ્યાસ પૂર્ણ કરી પોતે નોકરીની શોધમાં નીકળ્યા. તેમણે રૂા. ૧૫ના પગારથી રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજની નોકરી સ્વીકારી હતી. પછી રાજનામું આપીને છૂટા થયા હતા. પછી માળિયા મિયાણાના ઠાકોરસાહેબની નોકરીમાં રહ્યા પછી પણ અમુક ઠેકાણે જુદું જુદું કામ કર્યું. પછી ૧૯૦૨થી તેઓ ભાવનગરના દિવાન બન્યા હતા. ભાવનગર રાજ્યને તેમની સેવા મળતાં તેમણે ભાવનગર રાજ્યને નમૂનેદાર રાજ્ય બનાવ્યું હતું. ભાવનગરના જે બંદરી હક્કો ખૂંચવાયા હતા તે માટે પ્રભાશંકર છેક ઈંગ્લેન્ડ સુધી લડ્યા હતા. તેમને ગવર્નરની કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકે નિમણૂક મળે તેમ હતી. ત્યારે પોતે કહે 'જો ભાવસિંહજી મને જવા દે તો જ હોદ્દા સ્વીકારું. મને ઊંચે લાવવામાં જેનો ફાળો છે તેને સારા હોદ્દા માટે હું છોડી શકું નહિ'. જ્યારે ભાવસિંહજીએ હા પાડી પછી જ તેઓ છૂટા થયા હતા. પછી ૧૯૧૨થી તેઓ મુંબઈના ગવર્નરની કાઉન્સિલના સભ્યપદે નિમાયા હતા. આમ પ્રભાશંકરમાં અનેક પ્રકારની શક્તિઓ હતી. બુદ્ધિપ્રતિભા અને કાર્યશક્તિને હિસાબે દરેક જગ્યાએ સફળ થયા હતા. એક શિક્ષકમાંથી દિવાનપદ, એડમિનિસ્ટ્રેટર અને ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ તથા લીગ ઓફ નેશન્સમાં પણ સ્થાન પામ્યા હતા. ગાંધીજીના તેઓ અંગતમિત્ર રહ્યા હતા. આવા મોટા હોદ્દા ભોગવ્યા છતાં તેનામાં નિરભિમાનતા, પરહિતપરાયણતા એ ખાસ ગુણ હતા. સૌરાષ્ટ્રના જે જે સારા દિવાનો થયા તેમાં પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું નામ શિરમોર અને કલગી સમાન છે. આવા મહાન પુરૂષે ભારતની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં પણ બહાર રહીને થોડોક ભાગ ભજવ્યો હતો. તેણે કેવી નિષ્ઠાથી કામ કર્યું હતું તેનો પુરાવો એ છે કે પોતે જ્યારે દિવાન થયા ત્યારે તિજોરી જે સ્થિતિમાં હતી તેમાં અનેક ગણો ભરાવો થયો હતો. તેમનું વ્યક્તિગત જીવન એવું સરસ હતું અને તેમના જીવનમાં એવા બધા પ્રસંગો બન્યા હતા કે હજુ સાહિત્યકારો અને લોકકલાકારો તેનાં વખાણ કરતા થાકતા નથી. તેઓ એક સારા વૈદ્ય પણ હતા અને 'મિત્ર' તખ્તલુસખીથી તેઓ કાવ્યો પણ રચતા હતા. આવા પ્રજાવત્સલ અને રાજહિતેચ્છુ, માલિકપ્રેમી માનવનું ઈ.સ. ૧૯૩૮માં મૃત્યુ થયું હતું.

સર્વાંગીણ શિક્ષણના પુરસ્કર્તા સર સયાજીરાવ ત્રીજા

વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજાનો જન્મ ઈ.સ.૧૮૬૨માં મલ્હારરાવ ગાયકવાડને ત્યાં થયો હતો. પિતાના અવસાન સમયે તેની ઉંમર ૧૩ વર્ષની હોવાથી રાજ્યનો વહીવટ દિવાને સંભાળ્યો હતો. પછી સંપૂર્ણ સત્તા પોતાના હાથ ૨૮-૧૨-૧૮૮૧ના રોજ લીધી. તેમણે વડોદરા રાજ્યને આધુનિક બનાવવા અનેક સુધારાઓ કર્યા અને વડોદરા નગરીમાં અનેક સ્થાપત્યોનું સર્જન કરીને શણગારી હતી. ઈતિહાસને પાને તેમને પ્રગતિશીલ વિચારક રાજવીને નામે ઓળખવામાં આવે છે. સૌ પ્રથમ તો તેમણે શિક્ષણને મહત્વનો પ્રશ્ન ગણાવી તેમાં સુધારા કર્યા અને ઈ.સ. ૧૯૦૬થી આખા રાજ્યમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત બનાવ્યું. ઈ.સ. ૧૮૭૫માં કન્યાઓ માટે બે કન્યાશાળાઓ શરૂ કરી. પછી ૧૮૮૨માં આર્ટ્સ કોલેજ શરૂ કરી અને મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે તેનું જોડાણ કરવામાં આવ્યું. બડોદા હાઈસ્કૂલનું મકાન ૧૯૧૭માં પૂર્ણ થયું. શિક્ષકોને તાલીમ માટે પુરુષ અધ્યાપન શાળા ૧૯૨૧માં શરૂ કરી. સંસ્કૃત પાઠશાળા, કલાભવન, સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, અનાથાશ્રમ, વેલચંદ હરિજન આશ્રમ, આર્યકુમાર આશ્રમ, વિધવા આશ્રમ વગેરે પણ તેમના સમયમાં સ્થપાયા હતાં. ૧૮૭૭માં જમનાબાઈ હોસ્પિટલ, ૧૮૮૮માં સેન્ટ્રલજેલના અસ્થિર મનના રોગીઓ માટે હોસ્પિટલ, ૧૮૮૮માં સયાજીરાવ વિહાર ક્લબ, લક્ષ્મી વિલાસ પેલેસ, ચિમનાબાઈ ન્યાય મંદિર, મ્યુઝિયમ, પિક્ચર ગેલેરી, ખંડેરાવ માર્કેટ, મહારાજા ક્લોકટાવર, દામાજીરાવ ગાયકવાડ ધર્મશાળા, સયાજીબાગ, ટેનિસ ગ્રાઉન્ડ, ક્રિકેટ ગ્રાઉન્ડ, જૂલતો પુલ, સેન્ટ્રલ જેલ, કીર્તિમંદિર, સયાજી સરોવર, નવલખી તળાવ, નજરબાગ, મકરપુરા રાજમહેલ, પ્રતાપવિલાસ એવા અસંખ્ય બાંધકામો વડોદરામાં તેમના સમયમાં થયા અને વડોદરાનગરી સ્વર્ગ સમી લાગવા માંડી. આ સિવાય પોતે એક સ્ત્રી સુધારક રાજવી તરીકે બહાર આવ્યા અને સ્ત્રીઓને વારસાઈ હક્ક, પડદાપ્રથામાંથી મુક્તિ, અનેક પત્નીત્વ પ્રથા રદ, બાળ-લગ્નપ્રતિબંધ, વિધવાવિવાહ કાયદેસર, ઐહિકલગ્ન બાબતે અનેક સુધારણા કરી કાયદા દ્વારા તેને રક્ષણ આપ્યું હતું. તેમણે ગરીબોને રાહત આપવાનાં પણ અનેક પગલાંઓ લીધા. વડોદરાની પ્રજાને ધંધાઓ મળી રહી તે માટે ઔદ્યોગિક-

શાળાઓ શરૂ કરી. બેંક ઓફ બડોદાની સ્થાપના પણ કરી. ખેતીવાડીખાતાની પણ સ્થાપના કરી, ગ્રામ પંચાયતો સ્થાપી. આમ વડોદરાની પ્રજાને એક પણ સુધારા કે સગવડતાથી વંચિત રહેવા દીધી નહતી. તે યુગદંષ્ટા હતા. તેણે વડોદરા રાજ્યને પ્રગતિના પંથે મૂકી દીધું હતું. તેથી તેને આધુનિક વડોદરાના ઘડવૈયા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ ઈ.સ. ૧૯૩૯માં અવસાન પામ્યા. તે પછી પ્રતાપસિંહરાવ ગાદીએ આવ્યા.

મુત્સદી વીરાવાળા

દિવાન વીરાવાળા બગસરાના રાજવી શ્રી મૂળુવાળા ભાયાવાળા સાહેબના નાના પુત્ર હતા. તેમના મોટા ભાઈ બગસરા દરબારશ્રી રામવાળા સાહેબ એક સારા રામાયણી હતા. વીરાવાળાએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. મૂળુવાળાને પુત્ર ન હોવાથી તેમણે ત્યારે ચલાળાના દાના ભગતને કહ્યું કે બાપુ “શેર માટીની ખોટ છે.” ત્યારે દાનાભગતે કહ્યું કે આભને ટેકો દે તેવા બે પુત્રો તારે ત્યાં અવતરશે. એ પછી મૂળુવાળાને ત્યાં બે પુત્રો જન્મ્યા તે રામવાળા અને વીરાવાળા, આ બન્નેએ કાઠિયાવાડમાં પોતાનાં નામ ચમકતાં કર્યાં હતાં.

વીરાવાળાએ જૂનાગઢ અને રાજકોટ રાજ્યના દિવાન તરીકે કામગીરી બજાવી હતી. તેઓ જૂનાગઢના દિવાન તરીકે તા. ૧૪-૧૦-૧૯૨૩ થી ૪-૯-૧૯૨૪ સુધી નવાબ મહોબતખાનજી ત્રીજાના સમયમાં હતા. એ પછી પોતે રાજકોટ રાજ્યના ધર્મન્દ્રસિંહજીના દિવાન બન્યા હતા. આ સમયે ઈ.સ. ૧૯૩૮માં રાજકોટના પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે તેમના ભત્રીજા કુ. શ્રી વાલેરાવાળા રામવાળા હતા. (જે મારા માસા થાય છે. ખાચર) ૧૯૩૮માં ગાંધીજીએ રાજકોટ સત્યાગ્રહ નિમિત્તે રાષ્ટ્રિયશાળામાં ઉપવાસ કર્યો ત્યારે વીરાવાળાએ તેમને કહ્યું કે હું રાજ્યનો દિવાન છું. હું રાજાનું હિત જ જોઈશ અને આપ મૃત્યુ પામશો તો આપની ત્યાં ખાંભી ખોડાવીશ જેથી કરીને લોકો આપના દર્શનાર્થે આવશે તેનો રાજ્યને ફાયદો થશે. આખરે વીરાવાળાની કૂટનીતિને હિસાબે ગાંધીજીએ કહેવું પડ્યું કે “દરબાર વીરાવાળા.

તમે જીતજો. પ્રજાને અપાય એટલું આપીને રીઝવજો અને મને તાર કરજો કે જેથી આ ઘડી બળીને ખાખ થયેલી દેખાતી મારી આશાવેલ ફરી લીલી થવા પામે.” વીરાવાળાના

ધર્મપત્ની સોનબાઈનાં નામથી સોમેશ્વર મહાદેવ આજે પણ બગસરા-નટવરનગર ખાતે ઊભું કર્યું છે. જે તેમના પુત્ર ભોજવાળાએ તા.૨૫-૧-૧૯૩૯ના રોજ બંધાવ્યું હતું. આ વીરાવાળાનું અવસાન તા.૨૪-૧૧-૧૯૪૦ના રોજ થયું હતું.

મિરજા મહારાઓ

ખેંગારજી સવાઈ બહાદુર ત્રીજા

તે કચ્છના રાજવી સર પ્રાગમલ્લજીના પુત્ર હતા. તેઓ ઈ.સ. ૧૮૬૬ના રોજ જન્મ્યા હતા. તેમણે અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બન્ને ભાષાનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. ૧-૧-૧૮૭૬ના રોજ તેમને રાજગાદી સોંપવામાં આવી. પરંતુ તે માત્ર ૧૦ વર્ષની ઉંમરના હોવાથી રાજ્ય વહીવટ રીજન્સીના પ્રમુખ પોલીટિકલ એજન્ટથી ચાલતો હતો. ૮-૧-૧૮૮૨ના રોજ કચ્છમાં આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલનો પાયો નંખાયો. ૧૮વર્ષની ઉંમરે તેમને રાજ્યની સ્વતંત્ર લગામ સોંપવામાં આવી હતી. અન્ય રાજ્યોના રાજવીઓને ૨૧ વર્ષે મોટે ભાગે સંપૂર્ણ સત્તા સોંપાતી હતી. પરંતુ ખેંગારજીની બુદ્ધિ, ચપળતા અને હોશિયારીને ધ્યાનમાં રાખીને તેમને ૧૧-૮-૧૮૮૪ના દિવસે સંપૂર્ણ અખત્યાર સોંપાયો હતો. તેમણે દમાસ સુંદર રીતે રાજ ચલાવ્યું ત્યારે અંગ્રેજ સરકારે તેમને વંશપરંપરાનો સવાઈ બહાદુરનો ઉમદા ઈલ્કાબ આપ્યો. ૧-૧-૧૮૮૭ના રોજ મુંબઈમાં રાવશ્રી ખેંગારજી સવાઈ બહાદુર લાયબ્રેરીની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ૧૯-૧-૧૮૮૭ના રોજ કચ્છ માંડવીમાં રૂખમાવતી નદી ઉપર રૂપિયા દોઢ લાખના ખર્ચે બાંધેલા પુલને ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો. તેમણે ભારતનો અને પરદેશનો પ્રવાસ કર્યો હતો. ૧૮૮૭-૮૮ના દુકાળ વખતે બહારથી ઘાસચારો મંગાવી લોકોને આપ્યો હતો. ખેડૂતોને બિયારણ આપ્યા અને ૧૦૦ કોરી તગાવી આપી. કૂવા માટે લોન આપી અને કૂવો ખોદે અને પાણી ન આવે કે પાણી ખારું આવે તો તે લોનની માફી આપવામાં આવતી! અન્ય કામો ચલાવવા માટે ૪,૪૭,૭૦૦ કોરી મંજૂર કરીને પબ્લીક વર્ક્સનું આયોજન કરી લોકોને રોજરોટી પૂરી પાડી હતી. તેમના સમયે નાણું પોતાનું જ હતું. ત્યાં પાંચિયા, કોરી, ઢીંગલા, દેડકા વગેરે ટંકશાળામાં છપાતા હતા. કચ્છ ગેઝેટ બહાર પાડવામાં આવતું હતું. વિક્ટોરિયારાણીએ તેમને નાઈટ ગ્રાંટ કમાન્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ધી ઈન્ડિયન એમ્પાયરનો નામનો ઈલ્કાબ આપ્યો હતો. તેમણે માંડવીની

સરહદે 'કાઠડાનો મહેલ' નામે ભવ્ય મહેલ બંધાવ્યો હતો. તેના સમયમાં ભૂજના પાંચેય દરવાજાની ચાવીઓ રાત્રે તેઓને સુપરત કરવામાં આવતી અને વહેલી સવારે લઈ ને દરવાજા ખોલવામાં આવતા હતા. તેઓ ૧૯૪૨માં મૃત્યુ પામ્યા તે પછી કચ્છના મહારાજા તરીકે વિજયરાજજી આવ્યા હતા.

શિક્ષણપ્રેમી, આદર્શ અને સાદાઈના પ્રણેતા

ભગવતસિંહજી

ગોંડલના આ રાજવીનો જન્મ ૨૪-૧૦-૧૮૬૫ના રોજ ધોરાજી ખાતે થયો હતો. પિતાના અવસાન સમયે પોતે સગીર હોવાથી ૧૮૮૪ સુધી મેનેજમેન્ટ રહ્યું હતું. તે પછી ભગવતસિંહે પૂર્ણ સત્તા સંભાળી હતી. તેમણે રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં અંગ્રેજી કેળવણી લીધી હતી. પછી તો ઘણી ડીગ્રીઓ પરદેશમાં પણ મેળવી હતી. તેઓએ ૧૬-૪-૧૮૮૩થી ૯-૧૧-૧૮૮૩ સુધી યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો હતો. તેમણે એવી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી રાજ્ય ચલાવ્યું કે ગોંડલ રાજ્યનો ખૂબજ વિકાસ ઝડપથી થયો અને પોતે પ્રજાપ્રિય થઈ પડ્યા. તેમના સમયમાં ગોંડલમાં ગિરાસિયા કોલેજ, કૈલાસબાગ, બાલાશ્રમ, નિરાશ્રિતગૃહ, વેરીતળાવ, હોસ્પિટલ, ટપાલતાર ઓફિસ, રાજકોટ સ્ટેટનો ઉતારો, ગોંડલનો નવા મહેલ, ગોંડલમાં શાકમાર્કેટ, ભાદર નદી ઉપર સુપેડી પાસે પુલ વગેરે વગેરે બંધાયાં હતાં. તેણે રાજ્યમાં દરેક ગામે દરવાજા અને સ્કૂલ બનાવી હતી. ઘણા ગામોમાં ટેલિફોનની સુવિધા પણ ઊભી કરી હતી. રાજ્યમાં તેણે વિધોટીની રીત દાખલ કરી ખેતીનો વિકાસ કર્યો. માલની જકાત પણ કાઢી નાખી. ધોળાથી ધોરાજી સુધીની રેલવે લાઈન તેમના સમયમાં ખુલ્લી મુકાઈ હતી. તે આખી લાઈનમાં ૧૪૧ માર્ઈલ જેટલો જ ભાગ બાદ કરતાં બાકી બધી ગોંડલના ખર્ચે બંધાઈ હતી. જેની પાછળ ૩૦ લાખ જેટલો ખર્ચ થયો હતો. જેને ૧૮૮૧માં ખુલ્લી મુકવામાં આવી. ભગવતસિંહજી પરિશ્રમી અને સાદાઈ ભરી કરકસરવાળા રાજવી હતા. રાજ્યના એકએક પૈસાની તેમને મન કિંમત હતી. ક્યાંય ઉડાવ ખર્ચ કે તેના ધ્યાન બહાર ખર્ચ કરવામાં આવતો ન હતો. તેને સૌથી વધુ કીર્તિ અપાવનાર તેમણે તૈયાર કરાવેલ 'ભગવત ગોંડલ' નામનો મહાન શબ્દકોષ છે. ભગવતસિંહજી જેવા કરકસરવાલા હતા એવી રીતે યોગ્ય જગ્યાએ દાનમાં ઉદાર

પણ હતા. પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં મોટી રકમનું દાન આપી પોતાના રાજ્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે અમુક સીટ અનામત રખાવી હતી. જેનો લાભ હજુ સ્વતંત્રતા પછી પણ જૂના ગોંડલ રાજ્યના વિદ્યાર્થીઓ લઈ શકે છે. ૧૯૩૪માં બિહારમાં જે ધરતીકંપ થયો તેમાં ભગવતસિંહજીએ એકલાખનો ફાળો આપ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૩૪માં પોતાના રાજ્યમાં નામદારનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવી રાજ્યના ઘણાખરા ગામોની મુલાકાત લઈ પ્રજાનું માન મેળવ્યું હતું. તેઓ દરેક અઠવાડિયે ઓફિસરોની મુલાકાત લઈ કામકાજની તપાસ કરતા હતા. તેઓએ સુવર્ણ મહોત્સવ વખતે અને રજતજયંતિ પ્રસંગે પૈડાવેરો, શાંતિવેરો, ચીલાવેરો, ચાકડાવેરો, મસવાડીવેરો, ઉધડવેરો, કન્યાચોરી વેરો, પીંજણવેરો વગેરે ૫૦ વેરા રદ કર્યા હતા. આવા પ્રજાવત્સલ રાજવીનું ઈ.સ. ૧૯૪૪માં અવસાન થયું પછી તેમના પુત્ર ભોજરાજજી ગાદીએ આવ્યા.

સ્વાતંત્ર્ય સેનાની

સરદારસિંહજી રાણા

ભારતની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં જેમનો અગત્યનો ફાળો હતો એ સરદારસિંહ રાણાનો જન્મ ૧૯૨૯ ચૈત્ર સુદ ૯ના રોજ (ઈ. સ. ૧૮૭૩) સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના લીંબડી તાલુકાનાં કંથારિયામાં રવાભાઈ રતનસિંહ રાણાને ત્યાં થયો હતો. તેઓએ શરૂઆતનું શિક્ષણ કંથારિયામાં લીધું હતું. પછી પ્રાંગણા અને રાજકોટમાં માધ્યમિક શિક્ષણ લીધું અને પછી મુંબઈની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં અભ્યાસ કરી બેરિસ્ટરનો અભ્યાસ ઈંગ્લેન્ડમાં જઈ કર્યો. તે દરમિયાન પોતે ફ્રેન્ચ ભાષા પણ શીખી ગયા હતા. આ સમયે તેમને શામજી કૃષ્ણવર્મા સાથે પરદેશમાં ઓળખાણ થઈ. પોતે બેરિસ્ટરની પદવી મેળવ્યા પછી વકીલાતનો ધંધો ન કરતાં તેમણે ઝવેરીનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો. તે એક સારા ઝવેરી હતા. આ સમય દરમિયાન પોતે પોતાના દેશની ગુલામીથી અકળાતા હતા તેથી તેમણે ભારતને ગુલામીથી છોડાવવા ભારતની આઝાદી માટે વિવિધ પ્રયત્ન કરતા અને ક્રાંતિકારીઓને મદદ કરતા. તેથી તેમને ઈંગ્લેન્ડ અને ભારતમાંથી ઘણાં વર્ષો સુધી હદપાર કરવામાં આવ્યા હતા. જેના કંથારિયા ગામની ગરાસની જમીન પર પણ જમીન મૂકવામાં આવી હતી : શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા અને સરદારસિંહે ઈંગ્લેન્ડમાં

‘ઇન્ડિયા હાઉસ’ ઊભું કરી ભારતીય વિદ્યાર્થીઓને ભણવાની સગવડ કરી આપી હતી. રાણાએ મદનલાલ ઢીંગરાને કર્નલ વાયલીનું ખૂન કરવા પોતાની રિવોલ્વર આપી હતી. તે પકડાતાં તપાસ સરદારસિંહ સુધી આવી પરંતુ ત્યારે તેઓ જર્મની ભાગી ગયા અને તેમની અનુપસ્થિતિમાં કેસ ચાલ્યો અને તેમને હદપારીની સજા થઈ હતી. પછી પોતે ઈંગ્લેન્ડમાંથી હદપાર કરેલા હોવા છતાં છૂપી રીતે લંડનમાં આવ્યા હતા અને અદારસો સત્તાવનના યુદ્ધ સ્વાતંત્ર્યની અર્ધ શતાબ્દિ ત્યાં જ ઉજવી ભાષણ કર્યું હતું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વખતે અંગ્રેજ લશ્કર ફાંસમાં પ્રવેશ્યું ત્યારે અંગ્રેજોએ રાણાની ધરપકડ કરી બધી જ મિલકત જપ્ત કરી તેમને માર્તિનિક ટાપુમાં નજરકેદ રાખ્યા હતા. પરંતુ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના પ્રયત્નોથી તેમાં થોડી રાહત થઈ હતી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે પોતે ફાંસ હોવાથી જર્મનોએ તેમને જેલમાં પૂર્યા હતા. જવાહરલાલ નહેરુએ રાણાને હિંદના એલચી તરીકે ફાંસ રહેવાનું નિમંત્રણ આપ્યું હતું પણ તેનો પણ તેમણે ઈન્કાર કર્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૪૮માં દિલ્હી સરકારે દેશભક્ત તરીકે તેનું સન્માન કર્યું હતું. તેઓનું ઈ.સ. ૧૯૫૬ આસપાસ અવસાન થયું.

શિલાલેખોના રક્ષક

ગિરજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય

ઈતિહાસની સેવા કરનાર અને વોટસન મ્યુઝિયમ-રાજકોટના ક્યુરેટર શ્રી ગિરજાશંકરનો જન્મ ૧૦-૧૧-૧૮૮૦ના રોજ જૂનાગઢમાં થયો હતો. તેમણે એમ.એ.ની પરીક્ષા પાલી ભાષા પસંદ કરીને આપી હતી. પરંતુ ફરજિયાત અંગ્રેજીમાં નાપાસ થતાં તે ઉપાધિ મળી ન હતી. પિતાની એવી ઈચ્છા હતી કે પુત્ર પણ ઈતિહાસનો આ વારસો સંભાળે અને ઈતિહાસની સેવા કરે. આથી તેઓ પિતાની વોટસન મ્યુઝિયમના ક્યુરેટરની પોસ્ટ ઉપર બિરાજ્યા. પછી તો ઈતિહાસના પોપડા ઊંચા કરી આજુબાજુના વિસ્તારોના પ્રવાસો કરી નોંધો કરી શિલાલેખોના રબિંગો લીધા અને તેને સમયાંતરે પ્રગટ કરતા રહ્યા. પછીથી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા મુંબઈએ “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ-૧,૨,૩ - ૧૯૩૩,૧૯૩૫,૧૯૪૨માં ક્રમાનુસાર પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરી, યુગો સુધી ઈતિહાસના વિદ્વાનોની મહામૂલી સેવા કરી

છે. તેમણે હળવદ, ગાળા, મેથાણ, જેગડવા, ચોબારી, ઘેલા સોમનાથ, ચંદ્રાસર, સીથાપુર, ખોડુ, વેળાવદર, રાવણિયાબંદર, ખાંભડા, પ્રાંગધ્રા, કુવા, વાંસાવડ, હડિયાણા, પોરબંદર, જૂનાગઢ, વેરાવળ, પાલીતાણા, ભાડલા, આણંદપુર, ભીમોરા, વિંછીયા, વગેરે ગામોની મુલાકાત લઈ તે ગામોને લગતી ઐતિહાસિક વિગતો એકઠી કરી હતી. અને જે તે ગામોમાંથી મ્યુઝિયમમાં પ્રદર્શિત કરવા લાયક વસ્તુઓ લાવ્યા હતા. દા.ત. ચોટીલાના ચોબારી ગામેથી ત્યાંના ખાચરદરબાર સાહેબની પરવાનગીથી શેષશાયી વિશ્ણુની કાળાઆરસની મૂર્તિ રાજકોટ મ્યુઝિયમમાં લાવ્યા. આવી સેવા મ્યુઝિયમને વિકસાવવા આ ક્યુરેટરે કરી હતી. આજના ક્યુરેટરોએ તેમની આ પ્રવૃત્તિમાંથી કંઈક શીખવા જેવું છે. પછીથી તેઓ મુંબઈના ‘પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર બન્યા હતા. તેઓ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના ઉપપ્રમુખ પણ રહ્યા હતા. તેમણે પૂના, મદ્રાસ, મૈસૂર, ત્રિવેન્દ્રમ અને વડોદરાની પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદોમાં હાજરી આપી સંશોધન લેખો વાંચ્યા હતા. તેઓ ઈ.સ. ૧૯૩૮માં નિવૃત્ત થઈ પોતાના વતન જૂનાગઢ આવી ત્યાંની વિવિધ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા રહ્યા હતા. આવા પરમ ઉત્સાહી, ઈતિહાસ સેવક, સંનિષ્ઠ ક્યુરેટરનું તા. ૮-૫-૧૯૬૪ના દિવસે અવસાન થયું પરંતુ તેમના દ્વારા સંપાદિત ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ૧-૨-૩ દ્વારા તે ઈતિહાસના દરેક વિદ્વાનોના ધરમાં અને લાયબ્રેરીઓમાં જીવિત જ રહ્યા છે. આવા માણસને ઈતિહાસ જગતના કોટિ કોટિ વંદન.

લોકશાહી પ્રેમી ઉદારચરિત

મહારાજ કૃષ્ણકુમારસિંહજી

ભાવનગરના આ છેલ્લા રાજવી કૃષ્ણકુમારસિંહજીનો જન્મ તા. ૧૯-૫-૧૯૧૨ના રોજ થયો હતો. તેમના પિતા ભાવસિંહજી બીજાનું ઈ.સ. ૧૯૧૮માં અવસાન થતાં તેઓ ગાદીએ બેઠા. પરંતુ તે સગીરવયના હોવાથી રાજ્ય વહીવટ માટે કાઉન્સિલની રચના કરવામાં આવી. તેણે ઈ.સ. ૧૯૧૯થી ૧૯૩૧ સુધી રાજ્ય વહીવટ સંભાળ્યો પછી ૧૯૩૧માં કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ રાજ્યની સ્વતંત્ર લગામ પોતાના હાથમાં લીધી હતી. તેમના રાજ્યકાળમાં ઋણ રાહત યોજના કરવામાં આવી હતી. સાથે સાથે ખેડૂત રક્ષણનો

કાયદો ઘડાયો. તે પછી ખેડૂતોનું ૮૦લાખનું દેવું માફ કરવામાં આવ્યું અને ખેડૂતો વતી રાજ્યે શાહુકારોને ૨૨ લાખ રૂપિયા ભર્યા હતા. આવું રાજાશાહીમાં પણ બને તે કલ્પનામાં પણ ન આવે. ભાવનગર રાજ્યે જ જૂના સાવરમાં ગ્રામપંચાયતની શરૂઆત કરી હતી. કૃષ્ણકુમારે ભાવનગરની જનતાને સ્વચ્છ પાણી મળી રહે તે માટે ઘણા જ પ્રયત્નો કર્યા. એ સિવાય કૃષ્ણકુમારે ખેતી, વેપાર, બંદરના વિકાસ માટે બેજોડ પ્રયત્નો કરી તેમનું શાસન નમૂનેદાર બનાવી પ્રજાના આશીર્વાદ મેળવ્યા હતા. આ ઉદારચરિત મહારાજાએ ભારત સાથે જોડાણ સ્વીકારી ૧૫-૧-૧૯૪૮ના રોજ ભાવનગર રાજ્યમાં જવાબદાર તંત્રની સ્થાપનાની જાહેરાત કરી. બળવંતરાય મહેતા તેના મુખ્યપ્રધાન બન્યા અને જવાબદાર તંત્રના સરદાર પટેલના હસ્તે ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રરાજ્યની રચના થતાં તેમને સૌરાષ્ટ્રના ઉપરાજપ્રમુખ બનાવાયા હતા. તેમની ત્યાગ ભાવનાની કદરરૂપે તેમના માનમોભાને શોભે તેવો મદ્રાસના ગવર્નર તરીકેનો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો. તેઓ મદ્રાસના ગવર્નરપદ સ્વીકારવા જતા હતા ત્યારે ભાવનગરની જનતાએ અશ્રુપૂર્ણ આંખોએ વિદાય આપી કે આજે અમારો રાજા રાજા મટી નોકર બન્યો. પોતે માત્ર રૂપિયો એક ટોકનરૂપે જ પગાર સ્વીકાર્યો હતો. પછી તેમણે મદ્રાસના ગવર્નર પદે ઘણા વર્ષો સેવા બજાવી. ઈ.સ. ૧૯૬૫માં તેઓ પાછા ભાવનગર આવ્યા હતા. આ પ્રજાવત્સલ અને લોકશાહીપ્રેમી પ્રાતઃ સ્મરણીય મહારાજાનું ૨-૪-૧૯૬૫ના રોજ અવસાન થયું. પરંતુ તે પ્રજા ઉપર એવી જબરી છાપ છોડતા ગયા હતા કે ભાવનગરની મહાનગરપાલિકાએ તેમનું પૂરા કદનું કાંસાનું બાવલું ઈ.સ. ૧૯૯૩માં નીલમબાગ પેલેસચોકમાં મૂક્યું છે. કે જેથી તે ઉદારચરિતની પ્રેરણા આ જગતના લોકો હરહંમેશને માટે લેતા રહે.

પુરાતત્વનો દેદીપ્યમાન સૂર્ય

હસમુખ સાંકળિયા

આ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત પુરાતત્વવિદ મૂળ સૂરતના વતની હતા. તેઓનો જન્મ ૧૦ ડિસે. ૧૯૦૮ના રોજ મુંબઈમાં થયો હતો. ડો. સાંકળિયાની પ્રતિભાના ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો હતાં. (૧) પુરાતત્વની વિદ્યાનિષ્ઠા, (૨) નિર્મોહિ આચરણ (૩) ઉચ્ચમાનવીય મૂલ્યોમાં

અડગ શ્રદ્ધા. તેમણે ધી યુનિવર્સિટી ઓફ નાલંદા નામે મહાનિબંધ લખ્યો અને મુંબઈ યુનિ.માંથી એમ.એ.ની પ્રથમવર્ગની ઉપાધિ મેળવી. પછી ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને ડો. અર્નેસ્ટ મેકેના હાથ નીચે સિંધમાં ચાન્દહુદડોના ખોદકામમાં તાલીમ મેળવી અને પછી આર્કિયોલોજી ઓફ ગુજરાત એ વિષય ઉપર લંડન યુનિવર્સિટીમાંથી પી.એચ.ડી.ની ડિગ્રી મેળવી. આટલો ઉચ્ચ અભ્યાસ કર્યા બાદ ભારત આવીને પૂનાની અનુસ્નાતક સંશોધન સંસ્થા ડેક્કન કોલેજમાં જોડાયા હતા. જેણે વિદેશમાં કેળવણી લીધી છતાં ભારતીય સાહિત્ય, ધાર્મિક પૌરાણિક સાહિત્ય, આયુર્વેદ, જ્યોતિષમાં રસ રાખ્યો અને તેના વિષે પણ ઊંડું અધ્યયન કર્યું હતું. તેમણે ઈ.સ. ૧૯૪૧થી ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશો કોલ્હાપુર, નાસિક, નેવાસા, રાજસ્થાન, દ્વારકા, મહિસુર, ત્રિપુરા જેવા ૨૧ જેટલાં ઉત્ખનનો કર્યા હતાં. જેમણે સ્વતંત્રપણે લખેલા અગત્યના ૧૦ ગ્રંથો અંગ્રેજીમાં લખ્યા છે. જ્યારે ચાર મહત્વના ગ્રંથોમાં તે સહલેખક હતા. બાકી છૂટક લેખોની સંખ્યા ૨૦૦થી પણ વધારે થવા જાય છે. ઇતિહાસ પુરાતત્વની અનેક નામાંકિત સંસ્થાઓના તે પ્રમુખ બન્યા હતા. તેમને પદ્મવિભૂષણનો ઈલ્કાબ અને ૧૯૬૬નો રણજીતરાય સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો હતો. આ મહાન પુરાતત્વવિદ ખૂબ જ સરળ સ્વભાવના અને નાનામાં નાના માણસને ચાહનારા તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે પોતાની સર્વે શક્તિ કામે લગાડનાર ગુરૂ હતા. તેમના હાથ નીચે ૪૮ જેટલા વિદ્યાર્થીઓએ પી.એચ.ડી.ની ડીગ્રી મેળવી હતી. તેમણે તેમનાં મૃત્યુ પછી પોતાના બધાં જ પુસ્તકો લાયબ્રેરીને ભેટ આપવાની અને શરીરદાનની ઈચ્છા જાહેર કરી હતી. તેઓ કહેતા કે ભારતમાં પુરાતત્વવિદ્યાનું ભાવિ ખરેખર ધૂંધળું છે. તેઓ ઈ.સ. ૧૯૭૩માં નિવૃત્ત થયા પછી પણ પુરાતત્વના ક્ષેત્રની લેખન અને માર્ગદર્શન પ્રવૃત્તિમાં જીવનપર્યન્ત જોડાયેલા રહ્યા. આટલી બધી એની સિદ્ધિ જોયા પછી એમ સ્વાભાવિક થાય કે આ સિદ્ધિ પાછળ કોનો હાથ હતો ? તો જવાબ મળે કે તેના વિદ્યાગુરુ ફાધર હેરાસ. તેણે પુરાતત્વક્ષેત્રે કેવા ઉત્સાહથી અને શું કામ કર્યું એની નોંધ જો કરવા બેસીએ તો આખો ગ્રંથ ભરાઈ જાય. આખરે આ સત્યનો શોધક ૨૬-૧-૧૯૮૮ના રોજ આ દુનિયા છોડીને વિદાય થયો. છતાં પુરાતત્વના ક્ષેત્રે તેમનું નામ સૂરજ અને ચંદ્રની જેમ અવિચળ શોભી રહ્યું છે.

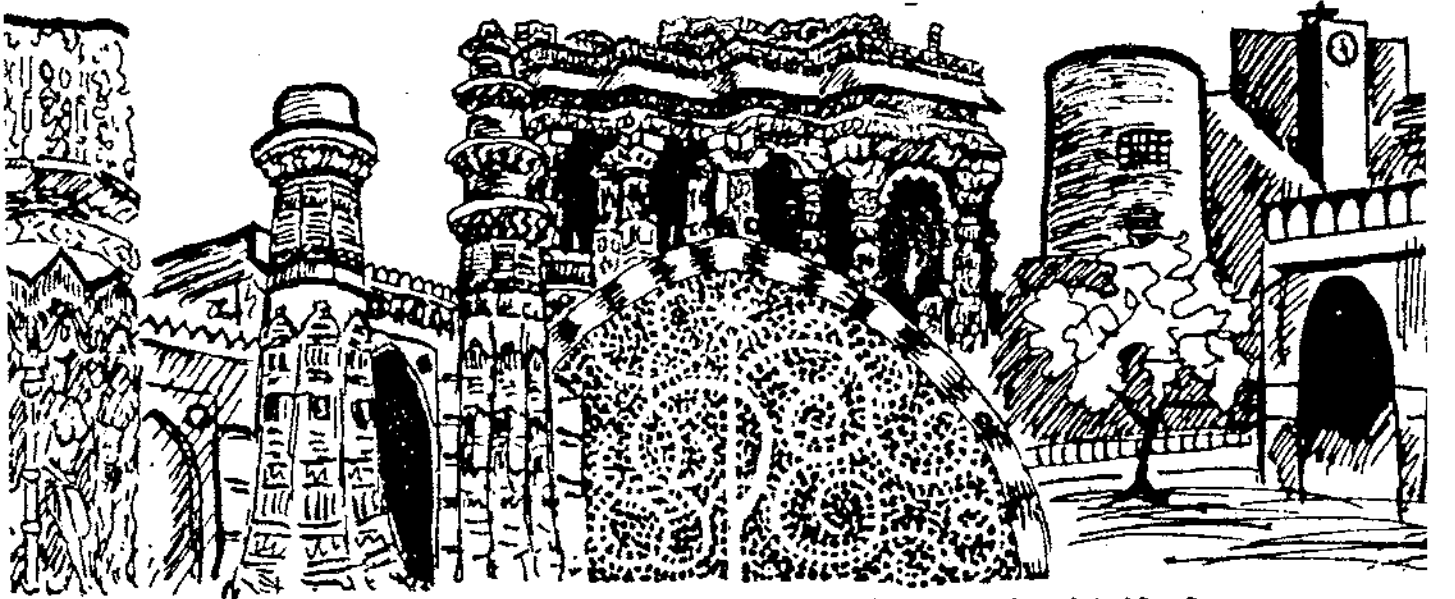
વિશ્વ વંદનીય પ્રમુખ સ્વામી મહારાજ

રામાયણતા મર્મજા શ્રી મોરારીબાપુ

આજે પ્રમુખ સ્વામીને નામે ઓળખાતા સંતનો જન્મ ૭-૧૨-૧૯૨૧ના રોજ વડોદરા જીલ્લાના પાદરા તાલુકાના ચાણસા ગામમાં પિતા મોતીભાઈ અને માતા દિવાળીબેનને ત્યાં થયો હતો. એમનું મૂળ નામ શાંતિલાલ અમીન હતું. અત્યંત મુમુક્ષુ અને સેવા તથા તપથી તેજામન શાંતિલાલને બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રી મહારાજે ૧૦-૧-૧૯૪૦ના રોજ દિક્ષા આપવામાં આવી. તે સ્વામી નારાયણ સ્વરૂપદાસજી નામ ધારણ કરે છે. પછી શાસ્ત્રીજી મહારાજે બોચાસણવાસી શ્રી અક્ષર પુરુષોત્તમ સ્વામિનારાયણ સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે નીમ્યા ત્યારથી તેઓ પ્રમુખ સ્વામી મહારાજના નામથી પ્રસિદ્ધ બન્યા છે. ૨૩-૧-૧૯૭૧ના રોજ યોગીજી મહારાજના અવસાન પછી તેઓ વિરાટ સંસ્થાના વ્યાવહારિક તેમજ આધ્યાત્મિક ગુરુપદે બિરાજમાન થયા. ત્યારથી અવિરત વિચરણને પ્રતાપે તેમણે ૫૦ દેશોના ૧૫,૫૦૦ ગામો અને અઢીલાખ ઘરોમાં પધરામણી કરી ધર્મજ્ઞાન આપ્યું છે. ૮૧વર્ષની જૈક વયે તેમણે ૨૨૦૦૦થી વધુ પ્રવચનનો જાહેર લાભ આપી સમાજના સામૂહિક વિકાસને વેગ આપ્યો છે. પ્રમુખ સ્વામીએ વિશ્વના પ્રત્યેક વ્યક્તિની ચિંતા કરી છે. ૨૧૭૦ ગામોમાં ૧૨ લાખ વૃક્ષોનું વાવેતર તથા ૩૩૮ ગામોમાં ૫૪૭૫ કૂવા રિચાર્જીંગ તથા ૨૪૧ ચેકડેમોનું નિર્માણ કરી તેમણે પર્યાવરણ ક્ષેત્રે પણ પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે. ગુજરાતના ૨૬ જાન્યુ. ૨૦૦૧ના ભૂકંપ, દુકાળ, અતિવૃષ્ટિ અને વાવાઝોડાંઓ વખતે સમાજની પડખે ઊભા રહીને તેમણે વિશ્વસ્તરે નોંધનીય સેવાઓ બજાવી છે. તેમણે વિશ્વસ્તરની નીચેની વ્યક્તિઓની મુલાકાત લઈ ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂલ્યોનો ફેલાવો કર્યો છે. દલાઈલામા, પોપ જોન પોલ બીજો, જ્યોર્જ બિશપ ઓફ કેન્ટરબરી, બિલ ક્લિન્ટન, પ્રિન્સ ચાર્લ્સ, ટોની બ્લેર વગેરે સાથે વિશ્વશાંતિ પરિષદમાં હિંદુધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે પધારીને તે પ્રવચનમાં વૈદિક ભાવનાનો ઉચ્ચસ્તરે ખ્યાલ પહોંચાડ્યો હતો. જેમણે ૪૦૦ (ચારસો) મંદિરોનું નિર્માણ કરી પોતાનું નામ ગિનીસ બુક ઓફ વર્લ્ડ રેકોર્ડમાં નોંધાવ્યું છે. આ ઉપરાંત અક્ષરધામ ગાંધીનગર અને લંડનનું સ્વામીનારાયણ મંદિર વિશ્વમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને વિસ્તારી રહ્યું છે. ૯ જેટલા આંતરરાષ્ટ્રિય પારંપરિક ભારતીય ઉત્સવો દ્વારા દેશ વિદેશમાં તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિને ફેલાવી છે.

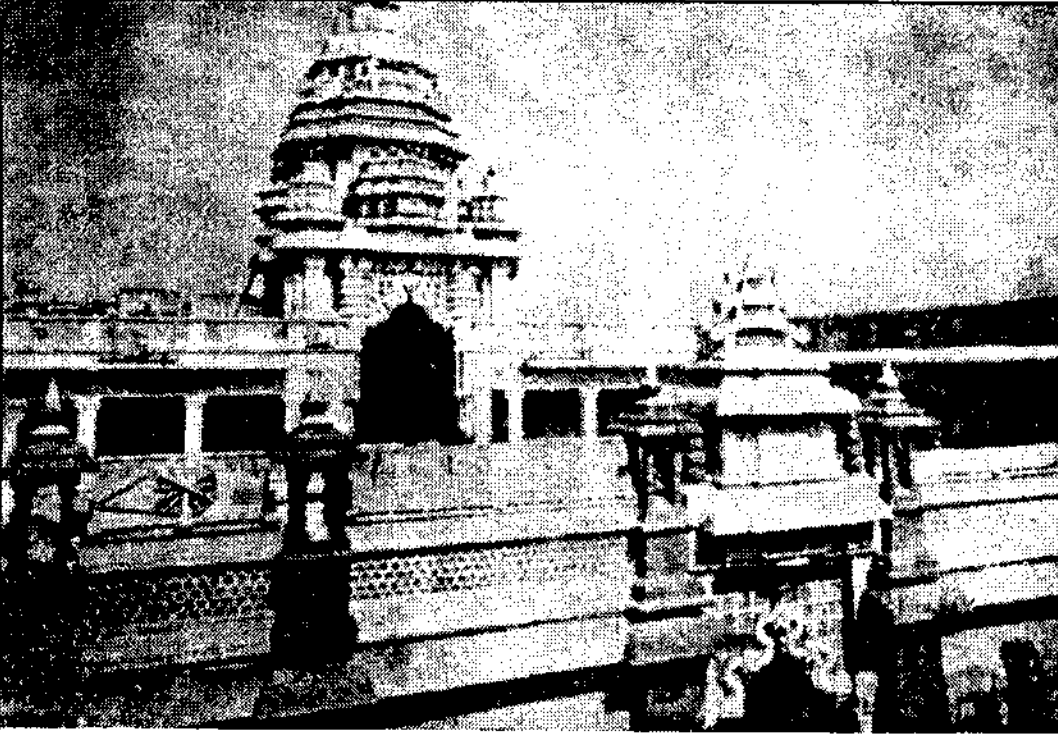
મોરારીબાપુનો જન્મ તા.૨૫-૯-૪-૧૯૪૬ના રોજ ભાવનગર જીલ્લાના મહુવા પાસે તલગાજરડા મૂકામે થયો છે. તેમના પિતાનું નામ પ્રભુદાસ હરિયાણી અને માતાનું નામ સાવિત્રીબહેન હતું. તેઓ તેમના દાદા ત્રિભોવનદાસજીને જ સદ્ગુરુ માનીને ચાલ્યા છે. પોતે પ્રાથમિક કેળવણી તલગાજરડામાં લઈ માધ્યમિક શિક્ષણ જે. પી. પારેખ હાઈસ્કૂલ મહુવામાં લીધું. પછી સર્વોદય આશ્રમ શાપુર-વંથલી સોરઠ ખાતેથી પી.ટી.સી. થયા. તેઓનું બાળપણ સ્વાભાવિકપણે જ વીત્યું હતું. તેમનો મુખ્ય શોખ તુલસીની માળાઓ બનાવવી અને જપ કરવા, પૂ. માને ઘરકામમાં મદદરૂપ થવું! મહુવા અભ્યાસ કરવા જાય ત્યારે રામચરિતમાનસની ચોપાઈઓ કંઠસ્થ કરતા જતા હતા. આધ્યાત્મિક શિક્ષણ પૂ. ત્રિભોવનદાદા પાસેથી ખૂબ જ નાની ઉંમરે મેળવ્યું અવતારી કાર્ય સંપન્ન કરવા દાદાજીએ તેની વરણી કરી. તેઓએ સૌ પ્રથમ રામકથા માસપારાયણ સ્વરૂપે ઈ.સ. ૧૯૬૦માં તલગાજરડામાં શ્રીરામજી મંદિરે કરી. પછી તો તે ધીરે ધીરે વિશ્વવિખ્યાત રામાયણી બની ગયા. તેની વિશિષ્ટ કથાઓ નીચે મુજબ છે. શ્રી સંજલધામ, શ્રી કૈલાસમાન સરોવર, શ્રી કાંકભૂંડી સરોવર, પુષ્પક (હવાઈ) રામકથા, શ્રી સેતુબંધ (જળકથા) શ્રીલંકા, પોર્ટુગલ, આફ્રિકન દેશો, અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ, મોરિશ્યસ, નેપાળ, રશિયા વગેરે દેશોમાં કથા થઈ છે. આમ તેમણે પૂ. દાદાજીની કૃપા અને હનુમાનજીના અનુગ્રહથી આજે દેશ-વિદેશના લાખો લોકોના જીવનમાં આંતરકાંતિ થઈ છે! તેમનો કથા સંભળાવવાનો પ્રધાન હેતુ સાધકને ઘરમાં લઈ જવાનો છે. ગત ગુરુપૂર્ણિમાએ તેમણે સાધકને ઘરમાં ગુરુપૂર્ણિમા ઉજવવા કહ્યું. શાસ્ત્રોમાં રહેલું સત્ય વ્યક્તિના જીવનમાં ઉંબરે પળાય અને પ્રસાદ સ્વરૂપે અન્યત્ર વહેંચાય તે જ રામકથા સત્સંગનો હેતુ. પૂ. બાપુ એ આજે વિશ્વના યુવાનવર્ગને આ ટી.વી.ના યુગમાં પણ પોતાની તાકાતથી રામાયણ સાંભળતા કરી દીધા છે. ઘણાંએ રામાયણ સાંભળી વ્યસનો છોડ્યા છે કે કોઈ બે ભાઈઓ વચ્ચે ઝઘડાઓ હોય તો તે મિટાવીને ભેગા થયા છે. તેમણે ઈ.સ. ૨૦૦૧ સુધીમાં કુલ ૫૭૪ કથાઓ પૂર્ણ કરી છે. જેઓને શિક્ષણનો વ્યાપ વધે તેમાં ખૂબ જ રસ છે. મહુવામાં તેમણે કૈલાસ ગુરુકૂળની સ્થાપના કરી છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો		
(૧)	યદુવંશ પ્રકાશ —રતનુ માવદાનજી	(૧૦) કૈલાસ ગુરુકૂળ મહુવાની માહિતી —માંકડ જયદેવ
(૨)	રાસમાળા (ગુજરાતી અનુવાદ) —ફાર્બસ એલેક્ઝાંડર કિન્લોક	(૧૧) ગુજરાત મેગેઝીન ૧૯૮૯નો અંક પથિકનો ઈ.સ. ૧૯૬૮નો અંક પથિક ડિસે. ૧૯૭૩નો અંક નવનીત સમર્પણનો માર્ચ ૨૦૦૦નો અંક
(૩)	ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદની વ્યાખ્યાન શ્રેણી- ગુજરાતનો સ્થાનિક ઇતિહાસ ગ્રંથ-૧ —પરીખ આર. જી.	(૧૨) પુરાતત્ત્વને ચરણે —સાંકળીયા હસમુખ
(૪)	પં. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રનું જીવન ચરિત્ર —શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર	(૧૩) ગૌરીશંકર ઉદયશંકર જીવનચરિત્ર —મહેતા કૌશિકરામ
(૫)	ઇતિહાસ સુમન —ખાયર પ્રદ્યુમન ભ.	(૧૪) ગુજરાત રાજ્ય સર્વસંગ્રહ (ભાવનગર) —ચોક્સી યુ. એમ.
(૬)	દિવાન માનસિંહ અને પ્રાંગણા દર્શન —ઝાલા સમુલા	(૧૫) કારાડુંગર કચ્છજા —રશબ્રુશ વિલિયમ્સ
(૭)	પ્રભાશંકર પટ્ટણી વ્યક્તિત્વ દર્શન —પારાશર્ય મુકુંદરાય	(૧૬) ધ રૂલિંગ પ્રિંસ ચીફ્સ એન્ડ લીડિંગ —વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા એજન્સી
(૮)	ચરિત્રમાલા —નગીનદાસ મંછારામ	(૧૭) ઝાલાવંવારિધિ —થુક્લ નથુરામ
(૯)	અક્ષરપુરુષોત્તમ સ્વામી મંદિર જૂનાગઢની માહિતી —સાધુ ધર્મરાજદાસ	(૧૮) ઓઝા ઈશ્વરલાલ અન્વીક્ષા —વીસનગર
		(૧૯) કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ અનુવાદ —વોટ્સન

પથ્થર અને લાકડામાં વ્યક્ત થતાં અદ્ભુત લલિતકાવ્યો સમા સ્થાપત્યનું અને કલાદૃષ્ટિની જીવંત ઈમારતોનું ઐતિહાસિક ધામ અમદાવાદ

‘કુમાર’ અમદાવાદના સૌજન્યથી

❁

ગાંધી પ્રાગટ્યસ્થાન કીર્તિમંદિર પોરબંદર

❁

જન્મ તા. ૨ ઓક્ટોબર ૧૮૬૯

જન્મસ્થળ : પોરબંદર અવસાન તા. ૩૦ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮

ભારતીય લોકોનાં હૃદયની અમર પ્રેરણામૂર્તિ બનનાર પૂ. બાપુ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી ૨૦મી સદીના એક માત્ર માનવી હતા જેમનો ચમત્કારિક પ્રભાવ દાયકાઓ સુધી પથરાયેલો રહ્યો હતો. ૨૧મી સદી સુધી ભારત દેશના ઘડતરમાં તેઓનો મહાન ફાળો રહ્યો છે.

તેમનો જન્મ પોરબંદર શહેરમાં તા. ૨ ઓક્ટોબર, ૧૮૬૯ના રોજ થયો હતો. ગાંધીજીએ સૌ પ્રથમ સત્યાથી દૂર રહેવા અહિંસા અને અસહકારના પાઠ શીખવ્યા. ૧૨ વર્ષની વયે તેઓએ કસતુરબા સાથે લગ્ન કર્યા અને તેમણે ગાંધીજીની ઈચ્છાને

અનુમોદન આપ્યું. સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૮માં કાયદાનો અભ્યાસ કરવા ઈંગ્લાંડ ગયા. રસ્કીન અને ટોલસ્ટોયના વ્યક્તિત્વનો ગાંધીજી પર જબરો પ્રભાવ પડ્યો. ભારત પરત આવ્યા બાદ પ્રથમ મુંબઈ અને બાદમાં રાજકોટમાં વકીલાત શરૂ કરી. પરંતુ ત્યાં નિષ્ફળ રહ્યા. આથી તેઓ ઈ.સ. ૧૮૮૩માં દ.આફ્રિકા જવાની ઓફર સ્વીકારી અને ત્યાં એશિયનોના વસાહત સામેના

ખરડા સામે ભારતીઓને બચાવવા નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસના નેજા હેઠળ ગાંધીજીએ ભારતીઓને સંગઠિત કર્યા અને ઈ.સ. ૧૮૯૪ થી ૧૯૧૪ સુધી લડત ચલાવી.

ઈ.સ. ૧૯૧૪માં ભારત પરત આવીને ૨૫મે ૧૯૧૫ના રોજ અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમ સ્થાપ્યો જે ૧૯૧૭ જૂનમાં સાબરમતી નદીના કિનારે ખસેડાયો.

૧૦ માર્ચ ૧૯૨૨માં ગાંધીજીની ધરપકડ થઈ અને ઐતિહાસિક ખટલામાં ૭ વર્ષની સજા થઈ. અલબત્ત તેમને ૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૪ના રોજ છોડી મુકાયા. આ ૪ વર્ષમાં તેઓ કોંગ્રેસના પ્રમુખ ચૂંટાયા. નાગરિક અસહકારની ચળવળ આરંભી અને ૧૨ માર્ચ ૧૯૩૦ના રોજ દાંડીકૂચ કરી, તેને વિશ્વમાં વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ

મળી. ઈ.સ. ૧૯૪૨માં 'કરો યા મરો'નું આહવાન આપ્યું. આખરે ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ ભારત દેશ સ્વતંત્ર થયો અને ૩૦ જાન્યુઆરી ૧૯૪૭ના રોજ ગાંધીજી પ્રાર્થના સભામાં જઈ રહ્યા હતા ત્યારે ગોડસેએ તેમના પર ગોળીબાર કરી ઠાર માર્યા. ગાંધીજીની આ વાત તો તેમની કારકિર્દીની હજારો પાનાઓનાં પુસ્તક પૈકી એક જ પાનાની છે.

સફર સદીની.... માંથી સાભાર સંકલન : મહેન્દ્ર ગોહિલ રેખાંકન ચિત્ર : કે. ટી. ગોહિલ

ગાંધી દર્શનના કર્મઠ અભ્યાસીઓ

—દશરથલાલ બ. શાહ

મહાત્મા ગાંધી એક યુગપુરુષ.

મુઠ્ઠીભર હાડકાંનો આ મહામાનવ અણીશુદ્ધ પ્રદીપ્ત કાંચનથી બનેલો. એનું બહુ આયામી-પ્રખર વ્યક્તિત્વ. એમણે જ્યાં જ્યાં હાથ નાખ્યો, ત્યાં ત્યાં પાષાણમાંથી જીવતાં માનવતીર્થો સરજ્યાં. ગાંધીયુગ દ્વારા માનવધર્મની શ્રેષ્ઠતાનો વિચાર મુખ્યતઃ સ્થપાયેલો જણાય છે. આ ગાંધીથી સ્વરાજ મળ્યું એ તો એક બનાવ : પણ આ ગાંધીથી એક અનોખી જીવનશૈલી ઉજાગર થઈ, તેમાંજ ગાંધીજીની સાર્થકતા અને સફળતા ગણીએ.

ઉપનિષદો, ગીતા અને રામચરિત માનસે જે જીવનશૈલીનાં ભરપેટે ગુણગાન અને યશોગાન ગાયાં છે. તેના ઉદ્ભવજી જીવનયાત્રીઓ આ ગાંધીના જ પુણ્યપ્રતાપે દેશે જોયા. એકાદ બે નહિ પણ ગાંધી ફોજના રચનાત્મક વિચારધારાના સેંકડો સૈનિક ગામડે ગામડે પથરાયા. આ લેખમાળામાં તો ફક્ત બેવા વીસ-પચ્ચીસ નામો જ છે પણ બધા પ્રબળ પુરુષાર્થી, નામરહિત એવા ગુર્જરધરાના કણેકણમાં આત્મસાત્ થયેલા અને બીજા ઘણા હોવાના. શ્રી દશરથલાલ શાહે ગાંધીગુણના પારસમણીના કણ આપણી હથેળીમાં મૂક્યા છે. ગાંધીજી જન્મે મોઢે વણિક હતા, નાતજાતથી આગળ હતા પણ વિનોબાજી કહેતા કે “વાણિયાનો ગુણ કાંઈ થોડો જાય?” ગાંધીનો વ્યાપાર સત્ય, અહિંસા, ચોરી ન કરવી વગેરે અગિયાર વ્રતનો. ગાંધીના અત્રે દર્શાવાયેલા અનુયાયીઓ પણ એવા પાકા કે જીવનવ્રતમાં ક્યારેય બાંધછોડ નહિ. અત્રે આ બધા પરિચયો રજૂ કરનાર શ્રી દશરથલાલભાઈમાં પણ ગાંધીવિચારની પૂરી સમજણ. તેમનો જન્મ અમદાવાદમાં તા. ૧૬-૯-૧૯૩૧ના રોજ થયો હતો. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અનુસ્નાતક અને અનુપારંગતની પદવીઓ મેળવી. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની પારંગત (હિન્દી), ગુજરાત યુનિવર્સિટીની એમ. એ. (હિન્દી) અને રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ-વર્ધાની રાષ્ટ્રભાષા આચાર્યની પરીક્ષા પાસ કરી, જેમાં ભારતભરમાં તેઓ સૌ પ્રથમ હતા.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં મદદનીશ ગ્રંથપાલ અને મ.દે. મહાવિદ્યાલયમાં હિન્દીના પ્રાધ્યાપક તથા છેલ્લાં દશ વર્ષ ગાંધીદર્શનના પ્રાધ્યાપક તરીકે નિષ્ઠાભરી કામગીરી કરી. નિવૃત્ત થયા બાદ પણ તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં માનદ સેવા આપી રહ્યા છે. સરકારી અધિકારીઓને ગુજરાતી ભાષાની તાલીમ આપવાની તથા ભાષાનિયામકની કચેરીમાં હિન્દીભાષાના વ્યાખ્યાતા તરીકે પણ સેવા આપી.

“ભૂમિપુત્ર” પાશ્ચિકના સંપાદનમંડળમાં સેવા આપવા ઉપરાંત તેમાં નિયમિત ચરિત્રલેખો પણ લખતા રહ્યા છે. હાલ અખિલ ભારતીય સર્વસેવા સંઘના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે છેલ્લા દોઢેક વર્ષથી સેવા આપે છે. તેમણે દસેક જેટલાં પુસ્તકો પણ હિન્દી તથા ગુજરાતીમાં પ્રગટ કર્યાં છે. મુખ્યત્વે “બાપૂના જીવનવ્રતો”, “રચનાત્મક કાર્યક્રમો-આજના સંદર્ભમાં”, “ગાંધીજીના પ્રેરકો”, “ગાંધીજીના સમકાલિનો”, “ગાંધીજી અને આપણી રાષ્ટ્રભાષા”, “ગુજરાતી સાહિત્યકાર નર્મદ” મુખ્ય છે. નિયમિત તેઓ રેડિયો કાંતે છે. જાતે કાંતેલા અને સીવેલાં, ઈસ્ટ્રી કર્યાં વગરનાં વસ્ત્રો પહેરે છે. તેમનાં પ્રવચનોમાં મુખ્ય સાર : સાદું જીવન જીવવાનો, જીવનની જરૂરીયાતો ઘટાડવાનો. સ્વાવલંબન ઉપરનાં તેમનાં પ્રવચનો રેડિયો દ્વારા અવારનવાર યોજાય છે. ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યોમાં વિશેષ રસ હોવાથી એકોતેર વર્ષની ઉંમરે આજે પણ મુખ્યત્વે ગ્રામપ્રજામાં ગ્રામસ્વરાજની પૂરી સમજણ આપવાના આશયથી સતતપણે પ્રવાસ કરતા રહ્યા છે.

સ્વભાવે સરળ તેમજ સ્પષ્ટ વક્તા અને નખશીખ પ્રામાણિક કાર્યકર તરીકેની તેમની છાપ છે. સ્વાવલંબી હોવાથી તેમનું પોતાનું મોટા ભાગનું કામ જાતે જ કરે છે. હાથમાં લીધેલું કોઈ પણ કામ પૂરી ચીવટ અને ખંતથી પૂરું કરે છે. મળવા જેવા માણસ છે. ધન્યવાદ.

—સંપાદક

ભારતીય નારીત્વની ગુવંતસંજ્ઞા સમાન રાષ્ટ્રમાતા કસ્તુરબા

‘નારી, તું નારાયણી’, —આપણાં શાસ્ત્રોમાં નારી વિષે ઉજ્જવલ કલ્પના કરવામાં આવી છે. નારી સ્વયં ભગવતી છે, જન્મદાત્રી છે. માતા છે. આ એનું સૌથી ઉત્તમ સ્વરૂપ. આવાં અનેક નારીરત્નો આપણા દેશમાં પાક્યાં છે, જેમાનાં એક રાષ્ટ્રમાતા કસ્તુરબા છે.

બાપુએ બહેનો વિષયક જે લેખો લખ્યા છે, તેને નામ અપાયું છે — ‘ત્યાગમૂર્તિ અને બીજા લેખો.’ કસ્તુરબા એટલે સાક્ષાત ત્યાગમૂર્તિ. બાપુની સાથે રહીને એમણે પોતાના જીવનને એવું એકરૂપ બનાવી દીધું હતું કે છેલ્લે બાપુના ખોળામાં જ તેમણે પોતાના પ્રાણ છોડ્યા.

તે જમાનામાં બાલવિવાહ સામાન્ય હતા. ૭ વર્ષની ઉંમરે મોહનદાસ સાથે સગાઈ ને ૧૩ વર્ષની ઉંમરે લગ્ન. બાપુ મોહનમાંથી મહાત્મા બન્યા, તેમાં કસ્તુરબાનો પણ કંઈ ઓછો ફાળો નથી. એ ત્યાગમૂર્તિ જીવનભર બાપુની છાયા બનીને રહ્યાં હતાં અને છતાં પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને કદી ભૂલ્યાં નહોતાં. એક અભણ નારી અને છતાં સ્વમાની અને સ્વાભિમાની. દક્ષિણ આફ્રિકાનો પેલો જાણીતો પ્રસંગ. પંચમ જાતિના મહેમાનનું પેશાબનું વાસણ સાફ કરવાની એમણે ધરાર ના પાડી અને એ વખતે બાપુએ જે પતિપણું બતાવ્યું છે, તે વખતે આ નારીએ છેલ્લે એટલું જ કહીને બાપુને શાંત પાડ્યા, કે “બારણું બંધ કરો કોઈ જોશે, તો હું કે તમે બેમાંથી એકેય સારાં નહિ લાગીએ.” અને બાપુનો અંતરઆત્મા જાગૃત થયો. બાપુને કસ્તુરબા મારફત મળેલો આ સત્યાગ્રહનો પ્રથમ પાઠ! આવાં હતાં કસ્તુરબા!

દક્ષિણ આફ્રિકાનો બીજો એક પ્રસંગ. બીજી વાર બાપુ ભારત આવવા તૈયાર થયા ત્યારે ત્યાંના લોકોએ તેમના સન્માનમાં અનેક કિંમતી ભેટો આપી. એમાં પૂ. કસ્તુરબાને પણ કેટલીક ભેટો મળેલી. આખી રાત ચિંતનને અંતે તેનું ટ્રસ્ટ કરી દેવાનો બાપુનો નિર્ણય. તેમાં કસ્તુરબાએ પણ પોતાને મળેલી ભેટો તો આપી દીધી. પણ એક ૫૦ ગીનીનો હાર પોતાને માટે નહિ, પણ આવનાર વહુઓ માટે રહેવા દીધો. બાપુએ ખૂબ સમજાવ્યાં ને છેવટે આ પતિપરાયણ નારીએ એ હાર પણ આપી દીધો. આ હતી કસ્તુરબાની ત્યાગવૃત્તિ અને બાપુને અનુકુળ થવાની પતિવ્રતાવૃત્તિ!

એક સન્નિષ્ઠ નારીની સાથે સાથે બા એક ભારે ધર્મનિષ્ઠ નારી પણ હતાં. ૧૯૦૪માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાની ભયંકર બીમારી વખતે ડોક્ટરના કહેવા છતાં દવામાં માંસનો સેરવો લેવાની ઘસીને ના પાડી. “મારે આ દેહને અભડાવો નથી. ક્યારેક તો આ દેહ જવાનો છે.” આ હતી એમની દેહની પવિત્રતા!

૩૭ વર્ષની વયે ભર યુવાન વયે જ્યારે બાપુએ બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લીધું, ત્યારે એમાં કસ્તુરબાની સહમતિએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. બાપુએ આને પ્રમાણતાં આત્મકથામાં લખ્યું છે, “જાહેર સેવકને કોઈ અંગત જીવન ન હોય”. પછી તો બાપુની જેમ કસ્તુરબા પણ એક જાહેર સેવિકા બન્યાં અને સમગ્ર જીવન જનસેવા ને દેશસેવામાં સમર્પિત કર્યું.

બાપુ પણ આ પ્રત્યે કેટલા એકનિષ્ઠ અને વફાદાર હતા તે ૧૯૦૮ની દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રથમ જેલ વખતે બાની ભયંકર બીમારી સમયે એણે જેલમાંથી જે પત્ર બાને લખ્યો હતો, તેમાં આ પ્રતિબિંબિત થાય છે. બાપુ લખે છે, “તારી પાછળ બીજી સ્ત્રી કરવાનો નથી.” અને ભગવાને બાને ઉગારી લીધાં. ૬૦-૬૨ વર્ષનું સભર દાંપત્યજીવન બા-બાપુની અભિન્નતાનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ સમાજને પૂરું પાડે છે.

ભારતમાં આવ્યા પછી બાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનાં અનેક ઉદાહરણો જોવા મળે છે. આઝાદીની લડતોમાં એમણે અગ્રભાગ ભજવ્યો હતો. ૧૯૧૮માં ખેડા સત્યાગ્રહ વખતે બહેનો આગળ જાહેર ભાષણ આપ્યું, ૧૯૩૮-૩૯ના રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં ત્રંબામાં નજરકેદ થયાં અને છેલ્લે ૧૯૪૨માં પણ જાહેરસભામાં ભાષણ આપવા જતાં ધરપકડ વહોરી. આ બધી ઘટનાઓ કસ્તુરબાના રાષ્ટ્રપ્રેમ અને દેશસેવાની ઘોતક છે.

૧૯૪૩ના બાપુના છેલ્લા ૨૧ દિવસના ઉપવાસ આગાખાન મહેલમાં થયા, ત્યારે જીવન-મરણ વચ્ચે જોલા ખાતા બાપુને અંતરની પ્રાર્થના દ્વારા ઉગારી લેનાર કસ્તુરબા વાસ્તવમાં એક મહાસતી નારી હતાં, એમ પ્રાચીન સતી નારીઓના સ્મરણ કરીએ, ત્યારે અવશ્ય યાદ આવ્યા વગર ન રહે.

બાના મૃત્યુ પછી બાપુએ કહ્યું હતું, “જન્મોજન્મ જો મારે સાથીની પસંદગી કરવાની હોય, તો હું બાને જ પસંદ કરું.” બાપુના પરમ મિત્ર દિનબંધુ એન્ડુએ એક વાર બાની મહત્તા બતાવતાં યોગ્ય જ કહ્યું હતું. "Bapu is no doubt great but Ba is greater still."

પરદેશીઓના હૃદયમાં પણ બાએ કેવું સ્થાન મેળવ્યું હતું, તે સમજી શકાય છે. બાના મરણ પછી સરોજિની નાયડુએ આપેલી અંજલિ યાદ કરીએ. “ભારતીય નારીત્વની જીવંત સંજ્ઞા સમાન એ બહાદુર સત્તારીના આત્માને પ્રભુ શાંતિ આપો..... મરીને એ અમર થયાં છે અને ભારતીય ગાથાઓમાં, ભારતીય ઇતિહાસમાં અને ભારતીય ગીતોની વીરંગનાઓની વીરસભામાં એમણે એમનું સાચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.” આવાં કસ્તૂરબાને વંદન હો!

ગુજરાતનું ગુલાબ મહાદેવભાઈ દેસાઈ

“યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો, લોકાન્નોદ્વિજતે ય ચ: ।”

ભગવદ્ ગીતાના ૧૨માં ‘ભક્તિયોગ’ અધ્યાયમાં ભગવાને સાયાનાં લક્ષણો ઉપર મુજબ ગણાવ્યાં કે “જેમનાથી લોકને ઉદ્દેગ થતો નથી અને જેમને લોકથી ઉદ્દેગ થતો નથી” એવા પરમ ભક્ત મહાદેવભાઈ હતા. બાપુના અનેક ભક્તોમાં એમનું અનન્ય સ્થાન હતું, જે એમણે જીવનની અંત ધડી સુધી ટકાવ્યું હતું.

સરદાર પટેલ ને રાજાજી બાપુના ડાબા ને જમણા હાથ હતા. જવાહરલાલ રાજકીય વારસદાર હતા, વિનોબા આધ્યાત્મિક વારસદાર હતા, કસ્તૂરબા બાપુનું હૃદય હતાં તો મહાદેવભાઈ બાપુનું મન હતા. બાપુનું મન પારખનારા મહાદેવભાઈ સાથે જ બાપુની લાકડી હતા. બાપુની મહાનતામાં અનેકનો ફાળો છે. પણ એમાં મહાદેવભાઈનો ફાળો નાનોસુનો નહોતો. આમ છતાં મહાદેવભાઈ હર-હંમેશ કહેતા કે, “બાપુની સાથે રહેવું, એ જવાળામુખીની ટોચ ઉપર રહેવા જેવું છે. જવાળામુખી ક્યારે ફાટે અને આપણા ફુરચે ફુરચા બોલાવી દે, તે કોઈ કહી શકે નહિ.” એક કવિએ સાચું જ કહ્યું છે :

“રહેવું સોહ્યલું રે, સંતની સાથે સ્વર્ગે જઈને,
જીવવું દોહ્યલું રે, સંતનિકટ પૃથ્વી પર રહીને.”

આવા વીસમી સદીના મહાન સંત મહાત્મા ગાંધીની પરીક્ષામાંથી પસાર થવું સહેલું નહોતું. અનેક આકરી કસોટીઓમાંથી મહાદેવભાઈ પસાર થયા હતા, ત્યારે એ કુંદનસમ ઉજ્જવળ બનીને ભટ્ટીમાંથી નીકળ્યા હતા. જેમણે બરાબર અડધી જીંદગી બાપુના પાસા સેવ્યા હતા. એવા

મહાદેવભાઈ અનેકવિધ શક્તિઓવાળા હતા. પણ એમણે સર્વસ્વ બાપુને જ ચરણે ધર્યું હતું. રાજાજીએ મહાદેવભાઈને ‘ગાંધીજીની બીજી કાયા’ (વધારાનું અંગ) કહ્યા હતા, તે યોગ્ય જ હતું.

ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણીએ જેમને માટે ‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ એવું વિશેષણ વાપર્યું અને જે નામે એમના સુપુત્ર નારાયણભાઈ દેસાઈએ પિતાનું વિસ્તૃત અને માહિતીસભર ચરિત્ર આપ્યું, તે ગુલાબ અગ્નિકુંડમાં કેવી રીતે ટકી અને ખીલી શક્યું હશે, એ તો એ દળદાર ગ્રંથ વાંચીએ, ત્યારે જ આપણને તેનો સાચો ખ્યાલ આવે.

મહાદેવભાઈ આપણા દેશમાં ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જે અનેક મહાપુરુષો પેદા થયા, તેમાંના એક હતા. દક્ષિણ ગુજરાતના સુરત જિલ્લામાં ઓલપાડ તાલુકાના સરસ ગામે તા.૧-૧-૧૮૮૨ના રોજ જન્મ થયો હતો. વીસમી સદીના પ્રારંભમાં આપણે ત્યાં બાળલગ્નની પ્રથા ચાલુ હતી ને તે રીતે ગાંધીજીની જેમ માત્ર ૧૩ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે મહાદેવભાઈ અંગ્રેજી છઠ્ઠીમાં ભણતા હતા ત્યારે તેમનાથી એક વર્ષે નાનાં માત્ર છ ગુજરાતી ભણેલાં પણ અત્યંત સ્વમાની એવાં દુર્ગાબહેન સાથે થયાં હતાં.

મેટ્રિકની પરીક્ષામાં મહાદેવભાઈ પોતાની શાળામાં પ્રથમ નંબરે આવ્યા ને મુંબઈ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા. બી. એ. થઈને મુંબઈમાં જ ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટરની ઓફિસમાં દાખલ થઈ ગયા, જ્યાં તેઓ અનેક ભાષાઓ શીખ્યા.

૧૯૧૦માં તેઓ અલ્લાબાદ કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં ગયેલા ને બીજે વર્ષે અમદાવાદમાં શ્રી નરહરિભાઈ પરીખના પરિચયમાં આવ્યા, જે દોસ્તી જીંદગીભરની બની ગઈ. ૧૯૧૩માં તેમણે મુંબઈની ફાર્બસ સભા તરફથી જાહેર થયેલ ઈનામી સ્પર્ધામાં ભાગ લીધો. લોર્ડ મોર્લેનાએ લખેલા અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાંતર પછીથી નવજીવન કાર્યાલયે ‘સત્યાગ્રહની મર્યાદા’ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

પ્રામાણિકતા, વફાદારી અને હોંશિયારી. મહાદેવભાઈના આ ત્રણે ગુણો તરફ બાપુ આકર્ષાયા અને એમને પોતાના કરી લીધા. નરહરિભાઈ આ પહેલાં બાપુના આશ્રમવાસી બની ચૂક્યા હતા. હવે મહાદેવભાઈ પોતાના જીવનની પ્રથમ પચીસી પૂરી થતાં જ બાપુની સાથે જોડાઈ

ગયા ને ત્યારથી જ જે નિયમિત ડાયરી લખવા માંડી, તે જીવનના અંત સુધી, બરાબર બીજા ૨૫ વર્ષની ડાયરીઓ બાપુના જીવનને સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી અને જરૂરી છે. લગભર એના ૨૫ ભાગ થવા જાય છે. દુનિયાના ડાયરી સાહિત્યમાં એ બેનમૂન અને અજોડ છે.

પછી તો બાપુના બંને પત્રો ‘નવજીવન અને યંગ ઈન્ડિયા’ની પણ જવાબદારી મહાદેવભાઈએ સંભાળી અને એ એટલી સુંદર રીતે ચલાવ્યાં કે તેમની માંગણી અલ્લાબાદથી મોતીલાલજી નેહરુએ કરી અને બાપુએ તેમને મોકલી આપ્યા, જેના કારણે તેમને પ્રથમ જેલ થઈ. આ સમયનો સદ્ઉપયોગ કરી મહાદેવભાઈએ શરદબાબુનાં બે પુસ્તકો ‘વિરાજ વહુ’ને ‘ત્રણ વાર્તાઓ’ના સુંદર અનુવાદો આપણને આપ્યા. મહાદેવભાઈ ઘણી ભાષાઓ જાણતા હતા. તેમાંયે બંગાળી ઉપરાંત ગુજરાતી અને અંગ્રેજીના ઉત્તમ અનુવાદોમાં ગાંધીજીની ગુજરાતી આત્મકથાનો અંગ્રેજીમાં અને જવાહરલાલજીની અંગ્રેજી આત્મકથાનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ ઉત્તમ નમૂના છે. ૧૯૩૧માં બાપુ સાથે તેઓ ઈંગ્લેન્ડ ગોળમેજી પરિષદમાં પણ ગયેલા. આવ્યા પછી તરત જ બાપુ સાથે તેમની ધરપકડ થયેલી ને યરવડા જેલમાં બાપુ, મહાદેવભાઈ અને સરદાર પટેલની ત્રિપુટી જામેલી.

૧૯૩૪માં બાપુ વર્ધા પાસે સેવાગ્રામ ફર્યા, ત્યારે મહાદેવભાઈએ વર્ધામાં રહીને રોજ બાપુની ટપાલ સેવાગ્રામ પહોંચાડવાનું અને ત્યાંથી તેમની ટપાલ વર્ધા લઈ આવવાનું કામ નિયમિત રીતે પગપાળા ચાલીને વર્ષો સુધી કર્યું છે. આવી હતી બાપુ પ્રત્યેની તેમની ભક્તિ!

બાપુના પત્રો હવે ‘હરિજન’ નામથી શરૂ થયા, ત્યારે પણ તેની જવાબદારી મહાદેવભાઈને શિરે જ આવી. એક પત્રકાર તરીકે એમણે એટલું સુંદર કામ કર્યું કે ૧૯૩૬માં અમદાવાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં પત્રકારત્વ વિભાગના પ્રમુખ મહાદેવભાઈ હતા, તે વખતે તેમણે પોતાના ભાષણમાં પત્રકારનું કર્તવ્ય, તેની વિશેષતાઓ અને તેની લાક્ષણિકતાઓ વિષે વિગતે વાતો કરી હતી.

૧૯૪૨ની છેલ્લી આઝાદીની લડત! બાપુની સાથે મહાદેવભાઈ પણ આગાખાન મહેલની જેલમાં. એમના મનમાં સતત રહેતું કે આ વખતે બાપુ ઉપવાસ કરશે, તો એ કેવી રીતે ટકશે? આ ચિંતામાં ને ચિંતામાં તા. ૧૫મી ઓગષ્ટે

સવારમાં તેમણે પોતાના પ્રાણ છોડી દીધા. આ દેશની આઝાદી માટે કેવા કેવા મોંઘાં બલિદાનો દેવાયાં છે! જેલમાં દેવાયેલું મહાદેવભાઈનું બલિદાન. બરાબર પાંચ વર્ષ એ જ દિવસે દેશની આઝાદી બારણાં ઠોકતી આવી. આ એક સૂચક ને મહત્ત્વનો યોગાનુયોગ છે. આજે આપણે ૧૫મી ઓગષ્ટે મહાદેવભાઈને કેટલા યાદ કરીએ છીએ?

માત્ર ૫૦ વર્ષની ઉંમરે તેઓ ચાલ્યા ગયા પણ પોતાની અડધી જીંદગીમાં આખી જિંદગીનું કામ કરતા ગયા. બાપુના ખોળામાં જ ગયા અને બાપુના હાથે જ તેમને અગ્નિદાહ દેવાયો. બાપુ કહે છે, “ભાવના મહાદેવભાઈનો ખોરાક હતો.” આગાખાન મહેલમાંથી આશ્રમને તાર કરતાં બાપુ લખે છે, “મહાદેવનું યોગી અને દેશ-ભક્તની માફક મૃત્યુ થયું.”

સાથે જ તેમનામાં “યોગ: કર્મસુ કૌશલમ્”નો ગીતામંત્ર ચરિતાર્થ થયેલો જોવા મળે છે. તેઓ બાપુના મંત્રીવર્ય, મિત્રવર્ય, અને ભક્તવર્ય એમ ત્રણ ભેગા હતા. બાપુએ તેમને અંજલી આપતા કહ્યું હતું, “મહાદેવે મારામાં સંપૂર્ણપણે સમાઈ જવાનું પસંદ કર્યું હતું.”

સેંકડો દેશી રાજ્યોલે જેમણે રાષ્ટ્રમાં વિલીન કર્યાં.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

૧૫મી ડિસેમ્બર’૫૦ના ૭૫ વર્ષની વયે અવસાન પામનાર સરદાર પટેલ ‘વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ, મૃદુનિ કુસુમાદિપિ’ એ સંસ્કૃત સુભાષિત અનુસાર વજ્રથીયે કઠોર અને પુષ્પથીયે કોમળ હતા. બહારથી રૂક્ષ લાગતા સરદાર હૃદયથી કેટલા ઋજુ હતા, એ તો જેમણે એમનો સંગ નજીકથી માણ્યો હોય, તેમને જ ખબર પડે.

૧૯૭૫ની ૩૧મી ઓક્ટોબરે નડિયાદમાં જન્મેલા વલ્લભભાઈ સ્વપુરુષાર્થે આગળ વધ્યા, નાનપણથી એમનામાં દૃઢતા અને ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં સ્વસ્થતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

૧૯૧૫માં ગુજરાત કલબમાં અમદાવાદમાં વકીલોની સભામાં તાજા આવેલા ગાંધીજીનું ભાષણ. સરદાર શાના જાય? એવા તો ઘણા આવે, એમાં શું સાંભળવાનું? બધા બોલીને ચાલ્યા જાય!—આવી કંઈક મનોવૃત્તિથી વલ્લભભાઈ કલબમાં પત્તાં રમતા રહ્યા, પણ જ્યારે જાણ્યું કે આ માણસ માત્ર બોલનારો નહિ, પણ બોલ્યા પ્રમાણે કરનારો

છે, ત્યારે સદાયને માટે એમના થઈ ગયા ને જીવનભર ગાંધીના સૈનિક થઈને રહ્યા.

૧૯૧૮ના ખેડા સત્યાગ્રહ વખતે બાપુને સરદાર મળ્યા. સરદારના જ વતન કરમસદમાં બાપુએ તે વખતે કાઢેલા ઉદ્દગાર કેવા સાચા પડ્યા, તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. બાપુએ કહ્યું હતું : “આ ગામ વલ્લભભાઈનું છે, વલ્લભભાઈ જો કે હજી ભટ્ટીમાં છે. એમને સારી રીતે તપવાનું છે. મને લાગે છે કે એમાંથી આપણે કુંદન કાઢીશું.”

૧૯૨૮ના બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે બાપુ ગુજરાત બહાર હતા. તેમણે સરદારને જણાવ્યું કે તેઓ ઈચ્છે તો ગુજરાતમાં આવે, પણ સરદારે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે અમે તમારો સત્યાગ્રહ જો બરાબર સમજ્યા હોઈએ, તો તમે બહાર રહીને જુઓ કે અમે બરોબર કરીએ છીએ કે નહિ. અને ખરેખર વલ્લભભાઈએ આખા તાલુકાના ગામેગામ ફરીને સત્યાગ્રહ ચલાવ્યો. તેને પરિણામે માત્ર છ મહિનામાં સફળતા મળી અને દેશ આખાએ તેમને ‘સરદાર’ વલ્લભભાઈ કહ્યા.

ઘણીવાર સરદારને ખોટી રીતે ચીતરવાનો પ્રયત્ન થાય છે કે સરદાર હિંસામાં માનનારા હતા, સરદાર મુસલમાનોના વિરોધી હતા. આ વાતોની સામે બાપુની અહિંસા કેવી પચાવી હતી, તે એના પ્રસંગો જાણીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે અને છતાં એ કાયરની અહિંસા નહોતી. જરૂર પડ્યે આઝાદી પછી દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણમાં નિઝામ અને જૂનાગઢ સામે લશ્કરી પગલાં પણ લીધાં હતાં. એક્તાના હામી એવા સરદારને જ્યારે ન છૂટકે દેશના ભાગલા સ્વીકારવા પડ્યા, ત્યારે પણ લાખોની હિજરત વખતે દિલ્હીમાં મુસ્લિમ છાવણીઓનું પૂરતું ધ્યાન રાખ્યું છે, એ એમની તવારીખ બતાવે છે. સરદારને મન દેશની વફાદારી એ મુખ્ય હતી, પછી તે ગમે તે કોમનો હોય.

આઝાદી પછી એમનું યુગકાર્ય થયું આ દેશને એક અને અખંડ રાખવાનું. સેંકડો દેશી રાજ્યોને એમણે મોટે ભાગે સમજાવટથી (અને જરૂર પડ્યે લાલ આંખ બતાવીને પણ) આ દેશમાં વિલીન કર્યા, એ આ દેશના ઇતિહાસમાં અજોડ છે.

દીનદુખિયાઓના બાપા

ઠક્કરબાપા

૧૮૬૯માં જન્મેલા ઠક્કરબાપા દેશના પ્રથમ પંક્તિના

સેવક હતા. જીવનભર એમણે સમાજના સૌથી છેવાડેના પીડિત, શોષિત ને ગરીબ લોકોની સેવામાં જ પ્રાધાન્ય આપ્યું.

તેઓ ગાંધીજીના સમવયસ્ક હતા. બંને મૂળ સૌરાષ્ટ્રના વતની. ગાંધીજી પોરબંદરના ને ઠક્કરબાપા ભાવનગરના. બંને જન્મ્યા શહેરમાં, પણ જિંદગી આખી કામ કર્યું મુખ્યત્વે ગામડાંઓ માટે. બંને એ દરિદ્રનારાયણની સેવામાં ભેખ ધારી.

બાપાને સેવાના પ્રથમ સંસ્કાર મળ્યા પિતા પાસેથી. છપ્પનિયા દુકાળ વખતે બાપા આફ્રિકામાં યુગાન્ડામાં રેલવેના ઈજનેર તરીકે કામ કરતા. ત્યારે ભાવનગરમાં એમના પિતાજી પોતાના જ્ઞાતિજનો માટે ભંડોળ એકઠું કરતા, અનાજ ઊઘરાવતા અને એમને એક ટંક જમાડતા. મહિનાઓ સુધી આ કામ ચાલ્યું અને તેની વિગતો ઠક્કરબાપા પિતા તરફથી આવતા પત્રોમાં વાંચતા રહ્યા. તેઓ કહે છે : “સેવાની પ્રથમ પ્રેરણા મને આ કાગળોમાંથી મળી. એ જ સેવાના પાઠ હું કંઈક વિશાળ ક્ષેત્રમાં મૂકી શક્યો હોઉં તો તેનો યશ મારા પિતાને છે.”

આ ઉપરાંત વિકલરામજી શિન્દે પાસેથી યોજનાપૂર્વક પદ્ધતિસર કામ કરવાની, દેવધરજી પાસેથી અવિરામ મુંગા-મુંગા કામ કરવાની અને ધોંડો કેશવ કર્વે પાસેથી સ્ત્રીશિક્ષણ માટેની પ્રેરણા એમને મળી. આ ચારેયને બાપાએ પોતાના ગુરુ ગણાવ્યા છે.

૧૯૦૫માં બાપા મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીમાં રોડ ઈજનેર હતા. ત્યારે તેઓ ત્યાંની ગરીબ પ્રજાના ઘણા સંપર્કમાં આવેલા અને એમની એમણે નાની-મોટી ઘણી સેવા કરેલી. આમાંથી જ છેવટે નોકરી છોડી દીન-દુખિયાઓની સેવામાં જવાની એમને લગન લાગી.

તેઓ ગોખલેજી સ્થાપિત ‘હિંદ સેવક સમાજ’માં જોડાયા અને જીવનભર જનસેવાનાં કામોમાં ખૂંપેલા રહ્યા. એમના પ્રયત્નથી ‘પંચમહાલ ભીલ સેવા મંડળ’ અને ‘અંત્યજ સેવા મંડળ’ની સ્થાપના થઈ, જેમણે ત્યાંના દલિતો ને પછાતોના ઉત્થાનનું બેનમૂન કામ કર્યું છે.

દરમ્યાન ગાંધીજીના સત્યાગ્રહોમાંયે એમણે સક્રિય ભાગ લીધો. ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહમાં ખેડૂતોનો સંપર્ક, બોરસદમાં સ્ત્રીઓ પરના પોલીસ-અત્યાચારોની તપાસ, ભારત આખામાં હરિજનો ને આદિવાસીઓનાં કલ્યાણકામો — આ બધામાં ઠક્કરબાપાનો ફાળો અગ્રણી હતો.

૧૯૩૨માં ગાંધીજીએ ‘હરિજન સેવક સંઘ’ની સ્થાપના કરી તેના પ્રથમ મંત્રી ઠક્કરબાપા બન્યા. એમણે સંઘના ૨૬ પ્રાંતકેન્દ્રો અને ૨૦૦ જિલ્લા સમિતિઓ રચી.

કેવા કેવા નરરત્નોએ ‘અન ટુ ધીસ લાસ્ટ’ માટે જાત ધસી નાખી છે! આઝાદી આવતાં બાપાના પ્રયત્નથી ‘આદિમ જાતિ સેવક સંઘ’ની સ્થાપના થઈ. આદિવાસીઓ અંગે પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરતાં એમણે કહ્યું હતું: “હરિજનોને તો વાચ્યા છે. તેઓ કેળવાતા જાય છે. પોતાના હક્કો માટે મંડળો રચી તેઓ આંદોલનો કરી શકે છે. પરંતુ આ મૂંગા પ્રાણીઓ જેવા અઢી કરોડ (અત્યારે પાંચ-છ કરોડ) આદિવાસીઓનું શું? તેમનો પ્રશ્ન અટપટો છે ખરો, પણ તેને ઉકેલ્યે જ છૂટકો છે.”

એમને મળેલું “બાપા”નું બિરુદ એ પ્રજાએ આપેલું વહાલસોયું નામ હતું. દીન-દુખિયાઓ પ્રત્યે એમણે બાપનું વાત્સલ્ય જ વહાલ્યું. ૧૯૫૧માં ૧૯ જાન્યુઆરીએ એમણે દેહ છોડ્યો.

પ્રખર રાષ્ટ્રપ્રેમી અને સાહિત્યવ્યાસંગી નરહરિભાઈ પરીખ

ગાંધીજીએ જેમના વ્યક્તિત્વ માટે ‘સરળ, પ્રપંચ-રહિત અને નિર્વિકાર’ શબ્દો વાપર્યા હતા, તે શ્રી નરહરિભાઈ દ્વારકાદાસ પરીખ ગુજરાતમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રથમ પંક્તિના સાથીઓમાંના એક તથા ગાંધીજીના મંત્રી શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈના અત્યંત નિકટના પરમ સાથી અને મિત્ર હતા. મહાદેવભાઈ અને નરહરિભાઈની જુગલ જોડીએ ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં અને સાહિત્યક્ષેત્રે અનન્ય ફાળો આપ્યો છે.

આવા નરહરિભાઈ મૂળ ખેડા જિલ્લાના કઠલાલ ગામના. નરહરિભાઈ રાષ્ટ્રપ્રેમી અને સાહિત્યવ્યાસંગી હતા.

૧૯૦૫ની બંગલંગ ચળવળ વખતે દેશમાં લાલ, બાલ અને પાલની ત્રિપુટીએ લોકહૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું અને અનેક યુવાનોના તે રાહબર હતા. એ જ પ્રમાણે નરહરિભાઈ માટે પણ આ ત્રિપુટી ‘હીરો’ હતી, અને એમાંથી દેશપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા તેમ જ બહાદુરીના ગુણો કેળવ્યા હતા. નરહરિભાઈ અભ્યાસમાં જેવા હોશિયાર હતા તેવા રમતગમત ને તોફાનમસ્તીમાં પણ કંઈ જાય એવા નહોતા. સાથે સાથે

અન્યાયનો પ્રતિકાર ને સત્ય નિષ્ઠા પણ એમના જીવનમાં ઓતપ્રોત હતા. કોલેજજીવન દરમ્યાન અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજના તે વખતના અંગ્રેજ આચાર્ય હર્સ્ટની જોડુકમી સામે વિદ્યાર્થીઓમાં બંડ જગાવી આગેવાની ભર્યો ભાગ ભજવેલો અને ‘હર્સ્ટ ઈઝ વર્સ્ટ’ નું સૂત્ર આપી માત્ર અમદાવાદમાં નહિ, ગુજરાતમાં તે અવાજ ગૂંજતો કરેલો.

તેઓ ગ્રેજ્યુએટ થઈને નોકરી કરતાં કરતાં વકીલાતનું ભણ્યા અને એવા જ બીજા એલ. એલ. બી. થયેલા મહાદેવભાઈ સાથે પરિચય થયો અને ‘સમાનેષુ સખ્યમ’ ના ન્યાયે બંનેના શોખ અને વિચારોમાં સમાનતા હોવાથી મિત્રતાની અતૂટ ગ્રંથી બંધાઈ ને જીવનભર ચાલી. ૧૯૧૫માં ગાંધીજી અમદાવાદ આવ્યા, ત્યારે નરહરિભાઈ અમદાવાદમાં જ વકીલાત કરતા હતા, તે એક દિવસે ગાંધીજીના નિવાસસ્થાને મળવા ગયા. એ એમની પ્રથમ મુલાકાત. પછી તો એ અને મહાદેવભાઈ રાજચંદ્ર જયંતી નિમિત્તે બાપુનું ભાષણ સાંભળવા અમદાવાદના પ્રેમાભાઈ હોલમાં ગયેલા અને ત્યાંથી પાછા ફરતા બાપુના કોચરબ આશ્રમે આશ્રમનિયમાવલિ વિષે પોતે મોકલેલા અભિપ્રાય વિષે ચર્ચા કરવા લાગ્યા અને ત્યારથી બંને બાપુ પ્રતિ એવા આકર્ષાયા કે પહેલાં નરહરિભાઈ અને પછી મહાદેવભાઈ બંને ૧૯૧૭થી બાપુના આશ્રમવાસી બની ગયા.

તે સમયમાં બાપુએ ગુજરાતી ભાષાના શબ્દકોશ માટેની વાત વિદ્યાપીઠ સમક્ષ મૂકી અને તેની જવાબદારી પણ નરહરિભાઈને સોંપવામાં આવી. આજે જે જોડણીકોશ આપણા હાથમાં છે, તેના પાયામાં બે વર્ષ સુધી સતત મહેનત લઈને અનેક વિદ્યાપુરુષો અને ભાષાવિદોની મદદથી આ કોશ એમણે તૈયાર કર્યો હતો.

વલ્લભભાઈ પટેલ જેને કારણે સરદાર બન્યા. તે બારડોલીની લડતમાં પણ તાલુકાના ખેડૂતોને તૈયાર કરવામાં અને રોજરોજની માહિતી પૂરી પાડવામાં નરહરિભાઈની ‘બારડોલીના ખેડૂત’ નામની પત્રિકાએ ખૂબ મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. આનું કારણ એ હતું કે બારડોલી પાસે સરભોણ ગામમાં એમણે ઠેઠ ૧૯૨૩થી થાણું નાંખ્યું હતું. અને ત્યાંની ‘દૂબળા’ કહેવાતી પ્રજાને શિક્ષણ દ્વારા સબળ બનાવવું કામ તેઓ કરી રહ્યા હતા. આ પ્રવૃત્તિ ત્યાંના ‘ધણિયામા’ઓને નહિ ગમતાં તેણે દખલગીરીઓ ઊભી કરવા માંડી, ત્યારે

નરહરિભાઈએ ત્રણ દિવસના ઉપવાસ કરીને પણ પોતાની પ્રવૃત્તિ છોડી નહોતી.

૧૯૩૦ની બાપુની ઢાંડીકૂચમાં સત્યાગ્રહીઓની ગામેગામ વ્યવસ્થા માટે વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીની બે અરુણ ટુકડીઓ નરહરિભાઈએ તૈયાર કરી હતી અને એ રીતે કૂચના બધા દિવસો દરમ્યાન આ ટુકડીઓ એકબીજા ગામે બાપુ અને એમના સાથીઓની નિવાસ-ભોજન-સભા વગેરેની વ્યવસ્થા કરતી હતી. નરહરિભાઈ સત્યાગ્રહીની સાથે સાહિત્યરસિક જીવ પણ હતા. એમાંયે શુષ્ક લાગતા અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં તો એમણે ગાંધીવિચારની દૃષ્ટિએ મૌલિક વિચારણાઓ કરી હતી. આ અંગે ૧૯૩૦-૩૨ની જેલોમાં કિશોરલાલભાઈ અને યુસુફ મહેરઅલી સાથે ઘણી ચર્ચાઓ પણ તેઓ કરતા. ૧૯૪૨ના જેલવાસમાંથી આ અંગે એક દળદાર ગ્રંથ ‘માનવ અર્થશાસ્ત્ર’ આપણને મળ્યો, જેને તે સમયનું ‘કાંટાવાળા પારિતોષક’ પણ મળ્યું હતું. આખુંયે અર્થશાસ્ત્ર માનવ કેન્દ્રમાં રાખીને રચાય, તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય એ તેમણે પ્રજા આગળ મૂક્યો હતો. એ જ રીતે મહાદેવભાઈની સાથે રહીને શરૂથી જ તેઓ બંગાળીના અભ્યાસી રહ્યા હતા. અને ટાગોરના ‘ચિત્રાંગદા’ તથા ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’ના સુંદર અનુવાદો આપણને આપ્યા છે. ટોલ્સ્ટોયનું ‘ત્યારે કરીશું શું?’ નો ઉત્તમ અનુવાદ નરહરિભાઈએ આપ્યો છે.

એમનું કોઈ શિરમોર કાર્ય હોય, તો તે છે ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’નું સંપાદન. ૧૯૪૭માં લકવાની અસર થઈ હોવા છતાં આ ભગીરથ કાર્ય એમણે ઉપાડ્યું ને એમના સંપાદિત પ્રથમ છ ભાગ પ્રગટ થયા છે. વિનોબાએ ભૂમિદાન પણ શરૂ કર્યો ત્યારે તેમાં નરહરિભાઈએ સાથ આપ્યો. ‘ભૂમિદાન પ્રશ્નોત્તરી’ નામની આ વિષેની તેમની પુસ્તિકા બહાર પડી હતી. ૧૯૩૦ના ધરાસણાના મીઠા સત્યાગ્રહ વખતે લાઠીમારથી સખત રીતે ધવાયેલા. તેની લાંબેગાળે અસર ને પછી હૃદયરોગનો હુમલો વગેરેને કારણે છેવટે ૧૯૫૭ની ૧૫મી જુલાઈએ બારડોલીના આશ્રમમાં જ ૬૬ વર્ષની વયે તેમનું અવસાન થયું.

મૂઠી ઊંચેરો માતવી

પૂ. રવિશંકર મહારાજ

‘જનસેવા એ જ પ્રભુસેવા’ એ જેના જીવનનો મંત્ર

હતો, એવા પૂ. રવિશંકર મહારાજ ગુજરાતના અને દેશના એક અદના લોકસેવક હતા. જ્યાં જ્યાં દીન-દુખિયાની ટહેલ પડે, કે મહારાજ ત્યાં હાજર જ હોય! એ સાથેસાથ દરિદ્રમાં નારાયણના દર્શન કરાવતા હતા.

મહાશિવરાત્રીના પવિત્ર દિવસે જન્મેલા પૂ. મહારાજે યુવાન વયે આર્યસમાજના પ્રચારક બની ‘સત્યાર્થ પ્રકાશ’ બરાબર વાંચ્યો હતો. તે પછી ૧૯૧૧માં ગુજરાતના ‘દુંગળી ચોર’ મોહનલાલ પંડ્યાના સંપર્કમાં આવ્યા અને રાષ્ટ્રપ્રેમી બન્યા.

૧૯૧૬માં એમણે કોચરબ આશ્રમમાં બાપુના પ્રથમ દર્શન કર્યાં અને તે દિવસે સાંજે અમદાવાદના પ્રેમાભાઈ હોલમાં ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ પર બાપુનું ભાષણ સાંભળ્યું. સાચો ધર્મ કોને કહેવાય, તે બરોબર સમજ્યા અને જીવનમાં તેનો અમલ શરૂ કર્યો. બીજે વર્ષે ગોધરામાં પ્રથમ રાજકીય પરિષદ થઈ, તેમાં ગયા અને બરાબર ગાંધીભક્ત બની ગયા.

પછી તો બાપુના સાબરમતી આશ્રમમાં પહોંચ્યા અને ખાદીને રેંટિયો એવા સ્વીકાર્યા કે જીવનભર તેના હિમાયતી રહ્યા. ૧૯૨૨માં જ્યારે ખેડા જિલ્લામાં બહારવટિયાઓનો ભેટો થઈ ગયો, બહારવટિયાઓથી ગભરાયા નહિ, પણ નિર્ભયતાથી સાચી વાત લાક્ષણિક શૈલીમાં રજૂ કરી, અને બહારવટિયાઓએ પણ સાચું બહારવટું કોને કહેવાય, એ વાત નવી રીતે જાણી.

મહારાજ એટલે, ત્યાગમૂર્તિ! ૧૯૨૦માં એમણે વિદેશી કાપડ, ચંપલ, ખાંડ વગેરેનો ત્યાગ કર્યો. જીવનભર ઉઘાડા પગે ફરતા રહ્યા. એમ કહેવાતું કે કાચા રસ્તે ચાલતાં પગમાં કાંટો વાગે, તો કાંટો ભાંગી જાય, પણ મહારાજના પગને કાંઈ ન થાય! આવું શરીર કેળવ્યું હતું! બીજે વર્ષે ઘર છોડ્યું અને અનિકેત બન્યા. લોકસેવા એ જ એમના જીવનનો મંત્ર!

રેલ, કોમી હુલ્લડ, દુષ્કાળો, ધરતીકંપ, રોગચાળા જેવી કોઈપણ માનવ કે ઈશ્વરસર્જિત મુશ્કેલીઓમાં મહારાજ ખડે પગે હાજર જ હોય! ગુજરાતમાં ૧૯૨૭ના અભૂતપૂર્વ રેલસંકટ વખતે સરદાર પટેલના અનેક વિશ્વાસુ સાથીઓમાંના પૂ. મહારાજ એક હતા. એ પછી તો ઈડર, દક્ષિણ ગુજરાત, ભાલ-નળકાંઠા અને તે ઉપરાંત ગુજરાત બહાર બિહાર, ઓરિસ્સા પણ આવા સંકટ સમયે પહોંચી ગયેલા. રાજ્યમાં કે બહાર કોમી હુલ્લડ વખતે પણ મહારાજ ગજબનું શાંતિકાર્ય

કરતા. ૧૯૪૧ના અમદાવાદના હુલ્લડ વખતે શહેરમાં ગંધાતી અને નધણિયાતી અનેક લાશોનો ઢગલો કરી સ્મશાને પહોંચાડનાર પૂ. મહારાજ હતા. એ પછી તો ગોધરા, બિહાર, ઓરિસ્સા વગેરેના હુલ્લડોમાં મહારાજે અપ્રતિમ સેવાઓ આપી હતી.

આ બધું જોઈને એકવાર બાપુએ પૂ. મહારાજ માટે જે શબ્દો વાપરેલા, તે મહારાજની મહત્તા આપણી આગળ પેશ કરે છે. બાપુએ કહેલું કે “જો ઈશ્વર અદલાબદલી કરવા દે ને તમે ઉદાર થઈ જાઓ, તો તમારી સાથે જરૂર અદલાબદલી કરું.” આ વાક્યો બાપુએ માત્ર મહારાજ માટે વાપર્યા છે. મહારાજના જીવનમાં જે સેવાત્ત્વાવ અને કારુણ્યભાવ ઠસોઠસ ભરેલો હતો, એની કોઈને પણ ઈર્ષ્યા આવે. સાથે જ મહારાજ જનસેવામાં જ પ્રભુસેવા જોતા હતા, કારણ કે, માનવી એ ઈશ્વરનું સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જન છે.

ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર જ્યારે જ્યારે દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ સર્જાઈ, ત્યારે ત્યારે મહારાજે લોકોને રાહત પહોંચાડવાનું અત્યુત્તમ કાર્ય કર્યું છે. સાથે જ ગુજરાતના એક મૂક સેવક તરીકે એમણે જે સેવાઓ આપી છે તે કદી ભૂલાશે નહિ. એમની આવી કર્તવ્યનિષ્ઠા જોઈને બાપુએ એક વાર એમને માટે જે ઉત્તમ શબ્દો વાપર્યા હતા, તે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. બાપુએ કહ્યું હતું, “બસ, મહારાજની આ જ ખૂબી છે! અને તેથી જ એમનું કામ ઝળકે છે અને તેની વધુ સારી અસર પડે છે.”

ગાંધીજીના અનેક સત્યાગ્રહોમાં પૂ. મહારાજે ભાગ લીધેલો અને પાંચ વાર જેલવાસ ભોગવેલો. ૧૯૨૩થી ૧૯૪૨ સુધીમાં એમણે જેલયાત્રાઓ કરી, તેમાં પણ એમનું વર્તન એક આદર્શ સત્યાગ્રહીને અનુરૂપ રહ્યું, તે બીજા અનેકોને પ્રેરણાદાયી બની રહ્યું. જેલને એ મહેલ માનીને જ વર્તતા અને ત્યાં પણ સાથીઓના સાચા શિક્ષણનું કામ વાણી ને વર્તન દ્વારા નિરંતર કરતા રહેતા. વિનોબાજીના ભૂદાન-આંદોલનને ગુજરાતમાં ગામડે ગામડે પહોંચાડવાનું કામ મહારાજે અનેક પદયાત્રાઓ દ્વારા કર્યું. આનો પ્રારંભ પણ ૧૯૫૩માં પોતાની જમીન આપીને કર્યો. વિનોબાની ભૂદાનની વાત જનસમાજમાં એટલી સરળતા અને સ્વાભાવિકતાથી મૂકતા કે ગ્રામજનોને હૈયે એ વસી જતું.

૧૯૬૦માં આપણા રાજ્યનું ઉદ્ઘાટન કરનાર પૂ.

મહારાજ હતા, એ ભૂલીએ નહિ. તે સમયના પોતાના ઉદ્બોધનમાં એમણે રાજ્યના વિકાસ માટે અનેક મુદ્દાઓ તરફ આપણું ધ્યાન દોર્યું છે, એ સતત યાદ કરવું જોઈએ.

અખતશત્રુ અને નિરંતર પરિવાજક

બબલભાઈ મહેતા

બબલભાઈ એટલે જંગમ વિદ્યાપીઠ-એક હરતી-ફરતી વિદ્યાપીઠ. ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-સંસ્થાઓને બબલભાઈની નિરંતર હૂંફ મળ્યા કરતી અને એને કારણે સંસ્થાઓ નિત્ય ચેતનવંતી અને જોમવંતી રહેતી હતી.

આવા બબલભાઈની જન્મ તારીખ સાવ સહેલી-દસ, દસ, દસ: એટલે ૧૯૧૦ના ઓકટોબરની ૧૦મી તારીખ. સૌરાષ્ટ્રનાં મૂળ હળવદના વતની, પણ જન્મ ભગતના ગામ તરીકે જાણીતા સાયલા ગામમાં. કોલેજનો અભ્યાસ કરાંચીમાં કર્યો. તે દરમ્યાન કાકાસાહેબનું પુસ્તક ‘કાલેલકરના લેખો’ વાંચીને એમણે કાકાસાહેબની સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો અને ૧૯૨૮માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં કાકાસાહેબ પાસે આવી ગયા.

તે જ વર્ષે અમદાવાદમાં મિરજાપુરના મહાજનના બંગલામાં ગાંધીજીના હીરક મહોત્સવ વખતે ખાદી-ગ્રામોદ્યોગનું સુંદર પ્રદર્શન ભરાયેલું. તેમાં બબલભાઈએ લગભગ એક મહિનો કામ કર્યું. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ગ્રામસેવા વિદ્યાલયમાં તાલીમ લઈ વિદ્યાપીઠની ‘ગ્રામસેવા-દીક્ષિત’ પદવી મેળવી.

૧૯૩૦માં દાંડી સત્યાગ્રહ વખતે છટ્ટી એપ્રિલે બાપુ સાથે તેઓ દાંડીમાં હતા અને મીઠા સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો. પછી તેઓ સીંધની ટુકડીમાં કરાંચી પહોંચ્યા અને ધરપકડ વહોરી સાબરમતી જેલમાં ગયા. ૧૯૩૨માં ફરી લડત શરૂ થતાં એમને અઢી વરસની જેલની સજા થઈ હતી.

સવિનય કાનૂનભંગના આંદોલન પછી બાપુએ સૌ કાર્યકરોને ગામડાંમાં સ્થિર થઈને બેસવાનું કહ્યું, ત્યારે બબલભાઈએ ખેડા જિલ્લાના માસરા ગામને પસંદ કર્યું ને લગાતાર ત્યાં ત્રણ વર્ષ લોકો વચ્ચે રહીને પસાર કર્યા, આ સમય દરમ્યાન તેમણે નિયમિત ડાયરી લખી છે, તેમાં એ ગામના થયેલા વિલક્ષણ અનુભવો અને લોકશિક્ષણની ખૂબીઓનું ભારોભાર દર્શન થાય છે. ગ્રામસેવાના એક ઉત્તમ નમૂનારૂપ આ ડાયરી છે.

ત્રણ વર્ષ પછી તેઓ એ જ જીલ્લાના થામણા ગામે સ્થિર થયા, અને ત્યાં વરસો સુધી રહીને ગામમાં જે જાહેર સંસ્થાઓ ઊભી કરી, તે ખૂબ જ મહત્વની ઘટના છે. ગામની જાહેર સંસ્થાઓમાં (૧) રામજી મંદિર, (૨) યુવક મંડળ, (૩) પુસ્તકાલય, (૪) ગ્રામપંચાયત (૫) સહકારી મંડળી (૬) સહકારી દૂધ મંડળી (૭) પ્રાથમિક શાળા (૮) માધ્યમિક શાળા, (૯) બાલવાડી, (૧૦) દવાખાનું-પ્રસૂતિગૃહ અને (૧૧) મહિલા મંડળ છે.

આજે તો ઉપરની ગ્રામસંસ્થાઓ આપણને બહુ સ્વાભાવિક લાગે અને અનેક ગામોમાં જોવા મળે, પણ આજથી લગભગ સાઠ વર્ષ પહેલાં ગુલામીના જમાનામાં ગામમાં આટલી બધી જાહેર સંસ્થાઓ મારફત લોકસેવા અને લોકશિક્ષણનાં કામો ગોઠવવાં, એ સહેલી વાત નહોતી. બબલભાઈએ એ કરી બતાવ્યું. એ જ રીતે આજે પાર વગરના જાતજાતના યુવા અને વિદ્યાર્થી શિબિરો ઠેર ઠેર થતા જોઈએ છીએ. એની પરંપરા પણ શરૂ કરનાર ગુજરાતમાં બબલભાઈ મહેતા હતા. ૧૯૩૭થી વેકેશનોમાં વિદ્યાર્થીઓના શિબિરોથી એમણે પ્રારંભ કર્યો હતો અને તેમાં ભીંતપત્રો, પ્રાર્થના, શ્રમકાર્ય, સમૂહજીવન, વાર્તાલાપો, પ્રવાસના કાર્યક્રમો—એમ વિવિધ રીતે નવી પેઢી ઘડવાનું કામ એમણે વર્ષો સુધી સતત કર્યું કર્યું હતું.

૧૯૬૦માં જ્યારે એમને ૫૦ વર્ષ પૂરા થયાં, ત્યારે એમના સુવર્ણ જયંતી પ્રસંગે એકઠા થયેલા ૫૦ હજાર રૂપિયામાંથી બાલવાડી ટ્રસ્ટ વગેરે ઊભાં કરીને નાના બાળકોમાં સંસ્કારસિંચનનું કામ સુંદર રીતે ગોઠવ્યું હતું. બબલભાઈએ નાનાં મોટાં મળીને ૨૭ પુસ્તકો લખ્યાં છે.

૧૯૮૧માં ૭૧ વર્ષની ઉંમરે એમણે સુંદર પુસ્તક ‘મારું વસિયતનામું’ નામથી જે ગામમાં ૪૪ વર્ષો રહ્યા, તે થામણાને અર્પણ કરીને એક ઉત્તમ નમૂનો સમાજ આગળ પેશ કર્યો છે. પોતાના જીવન દરમ્યાન એકઠી થયેલી લગભગ રૂપિયા પચાસ હજારની રકમ ગામના ઉત્કર્ષ માટે કેવી રીતે વાપરવી, તેની સુંદર યોજના એમણે પોતે જ બનાવી આપી છે. વસિયતનામામાં ચાર મુદ્દા મૂક્યા છે — (૧) બેકારી નિવારણ માટે, (૨) વિદ્યોત્તેજન માટે, (૩) આરોગ્યઉત્તેજન માટે અને (૪) રાત્રી અભ્યાસ ગૃહ માટે. આમ, ગામની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને તેનો સર્વાંગીણ વિકાસ કેમ થાય, એ જ સમગ્ર વસિયતનામાના કેન્દ્રમાં છે.

છેલ્લે યાદ આવે છે ૧૯૮૧નું અનામત આંદોલન. મુ. બબલભાઈ સાથે અમદાવાદ શહેરના જુદાજુદા વિસ્તારોમાં એક અઠવાડિયું રહેવાનો લાભ મળ્યો હતો. ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં સહેજ પણ અકળાયા કે આવેશમાં આવ્યા વગર સતત લોકોને સમજાવતા રહીને જે રીતે એમણે શહેરની પદયાત્રા કરી છે, તે તો એક અદ્ભૂત ઉદાહરણ છે. નાની નાની સભાઓમાં ગમે તેવા આવેશયુક્ત પ્રશ્નોના પણ ધીરગંભીર છતાં પણ દૃઢ મનોબળથી તેઓ જવાબ આપતા હતા, તે અત્યંત અસરકારક રહેતું હતું.

આમ છતાં એમનું વ્યથિત મન શાંતિ અનુભવતું નહોતું. છેવટે એ જ વર્ષની ૨૭મી સપ્ટેમ્બરે એઓ અનંતના ઓવારે ચાલી નીકળ્યા. એમના અવસાન પછી એમની સુંદર જીવનકથા ‘મારી જીવનયાત્રા’ને નામે એમની સ્મારક સમિતિએ પ્રગટ કરી છે. એ પુસ્તકના પ્રારંભમાં આપેલા બબલભાઈનાં વાક્યો પ્રભુની પ્રાર્થનારૂપે લખાયાં છે—“હે પ્રભુ! દુનિયાની એક પણ વ્યક્તિ વિષે મારા મનમાં કડવાં બીજ ન રોપાય, એવી પ્રેમલતા આપ. મારું મન બીજાના બૌદ્ધિક જાદુથી મુક્ત રહે, એવી હે પ્રભુ! વિવેકબુદ્ધિ આપ. મારો અંતરઆત્મા એ જ મારું ચાલક અને પ્રેરક બળ બનો.”

ગાંધીવાદી ચિંતક તથા લેખક

દિલખુશભાઈ દીવાનજી

૧૯૮૮ની ૧૧મી ડિસેમ્બરે મુંબઈમાં જન્મેલા દિલખુશભાઈ મૂળ તો સુરત જિલ્લાના વતની અને પછી તો એમનું કાર્યક્ષેત્ર પણ સુરત જિલ્લો જ રહ્યું. બાપુની દાંડીકૂચ વખતની કરાડીની એ ઝૂંપડી એટલે ગુજરાતનું સેવાગ્રામ. ૧૯૩૪થી દિલખુશભાઈએ એમાં નિવાસ કર્યો, અને ૧૯૫૦માં જ્યારે એ સ્મારક બની, ત્યારે બાજુમાં એ જ નામથી ‘ગાંધીકુટીર, કરાડી’ એમનું કાયમી નિવાસસ્થાન બન્યું.

દિલખુશભાઈ દિલના કાયમ ખુશ, પણ ગાંધી-વિચાર પાછળ પૂરેપૂરા દીવાના. ગાંધીજીનાં પ્રથમ દર્શન એમણે પોતાની શાળામાં ૧૯૧૫માં કર્યાં અને પછી અસહકાર આંદોલનમાં મુંબઈ ચોપાટી પર બાપુનું ભાષણ સાંભળ્યું અને મુંબઈની વિલેપારલેની રાષ્ટ્રીય શાળાના એ શિક્ષક બની ગયા. બીજે જ વર્ષે લગ્ન જીવન અને સંસારની માયાના ત્યાગનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો અને બરાબર આજીવન એ પાળ્યો.

આવા દૃઢ સંકલ્પવાળા દિલખુશભાઈએ લોકસેવાની પ્રવૃત્તિઓ આદરી અને એને કારણે બાપુ સાથેની એમની પ્રથમ મુલાકાત ૧૯૨૫-૨૬ના અરસામાં થઈ. એમાંથી પ્રેરણા મેળવી એ રાષ્ટ્રિય શિક્ષણના ભેખધારી બન્યા.

૧૯૨૮માં જ્યારે બાપુએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ મંડળની રચના કરી, ત્યારે એમાં આવા રાષ્ટ્રિય કેળવણીકારને લીધા અને ત્યારથી માંડીને લગભગ ૬૩ વર્ષ સુધી એ વિદ્યાપીઠ મંડળના સભ્ય રહ્યા. જીવનભર તેઓ બુનિયાદી શિક્ષણમાં ખાદી અને રૈંટિયાને નઈ તાલીમનું અસરકારક માધ્યમ બનાવવાના પ્રયાસો કરતા રહ્યા.

ગુજરાત નઈ તાલીમ સંઘના એ વર્ષો સુધી પ્રમુખ હતા. રૈંટિયો એમના જીવનનો એક ભાગ બની ગયો હતો. અવસાનના લગભગ ચાર માસ પહેલાં કરાડીની એમની કુટીરમાં જ્યારે પ્રત્યક્ષ મળવાનું થયું, ત્યારે ૯૨ વર્ષની ઉંમરે પણ એ રૈંટિયો કાંતતા હતા. આવી અનન્ય હતી એમની ચરખા ભક્તિ.

‘શિક્ષણવિચાર’ નામથી એમનો સ્મૃતિગ્રંથ પ્રગટ થયો છે, જેમાં ‘કેળવણી એટલે ચારિત્ર્ય ઘડતર અને નઈ તાલીમ એટલે જીવનઘડતર’ ને કેન્દ્રમાં રાખીને એમના ૨૨ જેટલા મહત્વપૂર્ણ લેખો છપાયા છે.

જીવનભર દિલખુશભાઈ અન્યાયો સામે લડત આપતા રહ્યા. એક સાચા સત્યાગ્રહીને શોભે એ રીતે અત્યંત સાદગીપૂર્ણ જીવન જીવતા રહ્યા અને ગાંધીના સત્યાગ્રહી સૈનિક માટેની અગ્નિપરીક્ષાઓમાંથી પણ હેમખેમ પાર ઉતરતા રહ્યા. શૌર્ય અને કર્મયોગનો સુભગ સમન્વય એમનામાં આપણને જોવા મળે છે.

બાપુ સાથેનો એમનો પત્રવ્યવહાર ૧૯૩૦થી ૧૯૪૭ સુધીનો મળે છે. બહુ નાના નાના પત્રોમાં પણ બાપુએ જે તાત્વિક વાતો લખી છે, તે ઘણી અસરકારક છે. ૧૯૪૭માં એમની માતાના અવસાન સમયે બાપુ પત્રમાં લખે છે, “માતા-પિતા જાય, એટલે એના આશીર્વાદ જતા જ નથી. દેહ જતાં દેહધારી થોડા જ જાય છે? ‘જાય છે’, એવી ભ્રમણામાંથી તમારે ધૂટી જ જવું.”

ગાંધીવાદી સાદાઈના એ જીવતા જાગતા દૃષ્ટાંત હતા. ખાદી, નઈ તાલીમ ને રચનાત્મક કામોના એ અગ્રણી હતા. ખાદી ઉપરાંત બાલશિક્ષણ અને કુદરતી ઉપચારમાં પણ તેમનું

આગવું જ્ઞાન હતું. એમને અંજલિ આપતાં એમનામાં ૧૪ ગુણો ગવાયા છે - દેશભક્તિ, સેવાભાવના, નિષ્ઠા, સૌજન્ય, સમતા, વિનોદ, સાદાઈ, સરળતા, નિખાલસતા, પવિત્રતા, અથાગ પરિશ્રમ, આધ્યાત્મિકતા, ઈશ્વરમાં અચળ શ્રદ્ધા અને અભ્યાસુ વૃત્તિ.

તેઓ મહાન સ્વતંત્રતા સેનાની, ગાંધીવાદી ચિંતક તથા લેખક, ગુજરાતના લોકસેવક અને આજીવન ગાંધીભક્તની તાલીમના પરમ ઉપાસક, દક્ષિણ ગુજરાતના પનોતા પુત્ર હતા.

સેવામૂર્તિ સત્પુરુષ

પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર

વીસમી સદીના પ્રથમ વર્ષમાં જન્મેલા પરીક્ષિતભાઈ મૂળ તો સૌરાષ્ટ્રના પાલીતાણાના વતની. મેટ્રિક પાસ થઈ કોલેજમાં જોડાયા. પણ ૧૯૨૦માં બાપુએ અસહકારના આંદોલનમાં સાત પ્રકારના બહિષ્કારમાં સરકારી શાળા-કોલેજનો પણ બહિષ્કાર કહ્યો હતો અને દેશભરમાંથી હજારો વિદ્યાર્થીઓ ગુલામી ભણતર છોડીને નીકળી ગયા હતા. એમાંના એક પરીક્ષિતભાઈ.

ઈન્ટરમાંથી અભ્યાસ છોડીને રાષ્ટ્રિય કેળવણી માટે અમદાવાદમાં બાપુએ સ્થાપેલી વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા ને ૧૯૨૩માં સ્નાતક થઈ હરિજનસેવામાં જોડાયા, તે છેવટ સુધી એમાં એવા ખૂંપેલા રહ્યા કે એમના સમગ્ર જીવનનું એ એક મિશનકાર્ય બની રહ્યું.

નાગપુરના ઝંડા સત્યાગ્રહ અને ૧૯૩૦નાં આંદોલનમાં એમણે જેલવાસ પણ ભોગવ્યો, છતાં એમનું સતતચિંતન હરિજન સેવા અંગે જ ચાલ્યા કરતું. પરીક્ષિતલાલ જીવનભર અંત્યોદયના કામમાં જ લાગેલા રહ્યા. એમણે શરૂઆત ‘અત્યંત સેવા મંડળ’ના મંત્રી તરીકે કરી અને ૧૯૩૨માં સ્થપાયેલા ‘હરિજન સેવક સંઘ’ મારફતે સમગ્ર ગુજરાતના ગામડે ગામડે ધૂમીને અંત્યજોની હાલાકીઓ દૂર કરવામાં પોતાની જાતને ખર્ચી નાંખી.

પરીક્ષિતભાઈ એટલે અત્યંત સાદાઈ અને નમ્રતાની મૂર્તિ. વર્ષો સુધી બાપુના ‘હરિજન આશ્રમ, અમદાવાદ’ના તેઓ સંચાલક રહ્યા. બાપુની જન્મ જયંતિ કે પુણ્યતિથિએ કે એ સિવાય પણ જ્યારે જ્યારે આશ્રમમાં કોઈ સભા-સમારંભ હોય, ત્યારે પરીક્ષિતભાઈ પ્રાસ્તાવિક કે આભારદર્શનમાં

ટૂંકામાં ટૂંકી વાત કરે, પણ એ એટલી બધી હૃદયસ્પર્શી હોય કે એનાથી એમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વનાં આપણને દર્શન થાય. છૂટી પાટલીની ધોતી, ઝભ્ભો ને ટોપી - એ એમનો કાયમનો પહેરવેશ. ભૂરી આંખો ને હસમુખો ચહેરો કદી આપણી નજર આગળથી ખસે નહિ.

આશ્રમના કન્યા છાત્રાલયની બહેનોની એક માતાની જેમ એ કાળજી રાખતા. પોતે આજીવન બ્રહ્મચારી અને છતાં એમને મળેલું માતૃહૃદય એ બહેનોની અગવડ-સગવડને બરાબર ઓળખી જતું. રજાઓમાં ઘેર જતી બહેનોને રેલવે કન્સેશન મળ્યું કે નહિ, કોઈ તકલીફ ન પડે, એનું પૂરેપૂરું ધ્યાન આપતા.

મહિનામાં લગભગ વીસેક દિવસ તો એ પ્રવાસમાં હોય, રેલવેમાં ત્રીજા વર્ગના જ મુસાફર, ગામડાંમાં ચાલતાં ફરવાનું અને હરિજનવાસોની મુલાકાત લેવાની. બાપુના અસ્પૃશ્યતાનિવારણના રચનાત્મક કાર્યક્રમને તેઓ હૃદયથી વરેલા હતા. સ્વરાજ્યના એક સૈનિક તરીકે એક સમાજના છેવાડે પડેલાની નિઃસ્પૃહ ભાવે નિરંતર સેવા કરતા રહ્યા. એમ કરતાં કદી કોઈ પદ કે સત્તાની આકાંક્ષા એમણે રાખી નહોતી.

એમણે કદી રવિવાર કે તહેવારની રજા ભોગવી નથી. ચોવીસે કલાક દરિદ્રનારાયણનું ચિંતન. સવારના ઠાઠા થી રાતના ૧૧ સુધી તેઓ સતત કામમાં પરોવાયેલા રહેતા હતા. ગીતાના કર્મયોગના સિદ્ધાંતને હૃદયમાં ઉતાર્યો હતો, એવા એ અઠંગ કર્મયોગી હતા.

હરિજન સેવાર્થે ગુજરાતને ગામડે-ગામડે ધૂમતાં તેમને અનેક પ્રકારના ખાટા-મીઠા અનુભવો પણ થતા. નાના નાના પ્રસંગોરૂપે તેઓ નિરંતર નવજીવન સંસ્થાના ‘લોકજીવન’ પાક્ષિકમાં આપતા રહેતા. કોઈ પણ જાતની ટીકા-ટીપ્પણી વગર સમાજના એક તરછોડાયેલા વર્ગની વાસ્તવિકતાનું આબેહૂબ દર્શન એ પ્રસંગો દ્વારા થતું.

હંમેશા કામમાં રહેનાર પરીક્ષિતભાઈએ લાંબી સફર માટે રવિવાર પસંદ કર્યો, કારણ કે જીંદગીમાં તો એકે રવિવાર ભોગવ્યો નહોતો. ૧૯૬૫ની ૧૨મી સપ્ટેમ્બરને રવિવારે સવારના હૃદયરોગનો હુમલો આવ્યો. હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યા, હોસ્પિટલના જનરલ વોર્ડમાં જ બપોરના એમનું પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું.

શ્રી જુગતરામદેવે એમને અંજલી આપતાં લખે છે,

“ઠક્કરબાપાને પગલે ચાલીને પરીક્ષિતભાઈ હરિજનકામ વધારેને વધારે વ્યાપક રીતે કરતા જ રહ્યા હતા. એવું ભાગ્યે જ કોઈ ગામ ગુજરાતમાં હશે, જ્યાં પરીક્ષિતભાઈની હરિજન સેવાનું કાંઈક સંભારણું ન હોય.”

હિન્દની વડી ધારાસભાતા પ્રથમ ભારતીય પ્રમુખ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ

દેશની આઝાદીની લડતમાં અનેક જોડીઓએ કામ કર્યું છે. એમાં પિતા-પુત્રની, પતિ-પત્નીની, ભાઈ-ભાઈની એમ અનેક જોડીઓમાં વિઠ્ઠલભાઈ-વલ્લભભાઈની બેલડીએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. વિઠ્ઠલભાઈ એટલે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના મોટા ભાઈ અને અંગ્રેજના જમાનામાં હિંદુસ્તાનની વડી ધારાસભાના પ્રથમ ભારતીય પ્રમુખ.

૧૮૭૩ના સપ્ટેમ્બરની ૨૭ તારીખે એમનો નડિયાદમાં જન્મ. પાંચ વર્ષની ઉંમરે કરમસદની પ્રાથમિકશાળામાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને ૧૮૮૫માં તેઓ વકીલ બન્યા. એમનામાં બે મહત્વના ગુણો વિદ્યાર્થીવયમાં જ વિકસ્યા હતા -કોઈથી ડરવું નહિ અને સાચું લાગે તે જ કરવું.

ઉપરાંત વિદ્યાર્થીકાળમાં જ તેઓ અત્યંત સ્વમાની અને સાચાબોલા હતા. એકવાર પરીક્ષામાં પ્રશ્નના જવાબમાં પુસ્તકમાંનો જવાબ બિલકુલ શબ્દશઃ લખ્યો, તેથી હેડમાસ્તરને શંકા ગઈ કે વિઠ્ઠલભાઈએ ચોરી કરી લાગે છે. આ આરોપને એમણે પડકાર્યો અને હેડમાસ્તરે કસોટી કરવા બીજા એક ફકરાનું વાંચન કરાવી તે લખવા આપ્યો, અને શબ્દશઃ એમણે લખી આપ્યો, ત્યારે હેડમાસ્તર એમની યાદદાસ્તથી અત્યંત પ્રભાવિત થયા.

બે વર્ષ પછી તેમનાં પત્નીનું અવસાન થયું અને ચાર વર્ષ પછી એમના પિતાશ્રીનું અવસાન થયું. તે વખતે વિઠ્ઠલભાઈ સાંસારિક રીતરિવાજોમાં સુધારાવાદી બની ચૂક્યા હતાં. મરણ પાછળના રિવાજોમાં એ માનતા નહોતા.

સામાન્ય રીતે કુટુંબમાં એમ નક્કી થયેલું કે મોટા ભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ દેશસેવામાં પડે અને વલ્લભભાઈ ઘર સંભાળે, પણ છેવટે તો બંને ભાઈઓ દેશસેવામાં પૂરી રીતે લાગ્યા અને ઠેઠ ૧૯૧૮ના ખેડા સત્યાગ્રહથી માંડીને ૧૯૩૦ની લડત સુધી જાહેર જીવનમાં એ જોડીએ મહત્વનો ભાગ લીધો.

૧૯૨૨માં બારડોલીની લડત થવાની હતી, પણ

ચૌરીચોરાના હત્યાકાંડને કારણે અસહકારનું આંદોલન પાછું ખેંચાયું, પરંતુ તે પહેલાં બારડોલી તાલુકા પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી વિઠ્ઠલભાઈએ મહત્વપૂર્ણ ભાષણ આપ્યું હતું. તેમણે કહ્યું હતું, “લગભગ સાઠ ગામડાંના માણસોને હું મળ્યો છું. તેમને પૂછીને મેં ખાતરી કરી છે કે તાલુકાના લોકોએ ૧૦૦માંથી ૯૯ સહીઓ તો પૂરું સમજ્યા પછી જ કરી છે. હિંદુ મુસલમાન અને બીજી કોમોની આપસમાં એકતાની બાબતમાં મને અહીં ન્યૂનતા નથી જણાતી. અસ્પૃશ્યતાનિવારણની બાબતમાં આ તાલુકાએ કરેલી પ્રગતિ મને સંતોષકારક લાગી છે.... એક વાર રણે ચડ્યા પછી કાપર થઈ પાછી પાની કરવી, તે કરતાં પહેલેથી જ નાલાયકી કબૂલ કરવી એમાં શૂરવીરતા છે, માટે ફરી ફરીને વિચાર કરજો. કેટલાક કહેશે કે વિઠ્ઠલભાઈએ બહુ બિવડાવ્યા, પણ ચેતવવા ખાતર બહુ બીક બતાવવી એ સારી. “ગાંધીજીની હાજરીમાં આ ભાષણ એમણે આપ્યું હતું”

વિઠ્ઠલભાઈ ફેરવાદી વિચારના હતા. તેમણે મોતીલાલનહેરુ, ચિત્તરંજનદાસ વગેરે સાથે મળીને ‘સ્વરાજ પક્ષ’ની સ્થાપના કરી, ચૂંટણીઓ આવી રહી હતી, તે સમયે સ્વરાજપક્ષે પોતાના ઉમેદવાર ઊભા રાખ્યા. વિઠ્ઠલભાઈ પણ ગુજરાતમાંથી ઉમેદવાર હતા. આખા ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર સભાઓ કરીને પોતાનું દષ્ટિબિંદુ લોકોને સમજાવતા. તે વખતે ગુજરાત કોંગ્રેસના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ હતા. વલ્લભભાઈની હાજરીમાં વિઠ્ઠલભાઈની પ્રચારસભાઓ થતી. વિઠ્ઠલભાઈ બહુ વિગતે લોકોને સમજાવતા કે ધારાસભાઓમાં જઈને તેઓ કેવી રીતે આઝાદીની લડત ચલાવશે.

વિઠ્ઠલભાઈ છેલ્લે દિલ્હીની વડી ધારાસભાના પ્રમુખ ચૂંટાયા. પોતાને મળતા પગારમાંથી દર મહિને તેઓ કોંગ્રેસને રૂા ૧૦૦૦ એના કામકાજ માટે આપતા. ધારાસભામાં એમણે પ્રજાકીય કામો માટે ખૂબ મહેનત કરી. ૧૯૨૭માં ગુજરાતમાં રેલસંકટ આવ્યું, ત્યારે વિઠ્ઠલભાઈ દિલ્હીમાં વડી ધારાસભાના પ્રમુખ હતા. રેલસંકટના કામ માટે વિઠ્ઠલભાઈએ તે જમાનામાં હજારો રૂપિયાની મદદ મેળવી આપી હતી.

૧૯૨૮માં બારડોલી લડત સમયે દર માસે રૂ. ૧૦૦૦ની મદદ મોકલતા અને સક્રિય સહાનુભૂતિ દાખવી હતી. છેવટે એમને એમ લાગ્યું કે ગાંધીનો રસ્તો જ સાચો છે, ત્યારે અનેકોએ ધારાસભામાંથી રાજીનામાં આપ્યા. એમ

વિઠ્ઠલભાઈએ પણ વડી ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપી દીધું હતું, કેમકે ગવર્નર કે વાઈસરોય એક જ વટહુકમ કાઢી બધું નાકામયાબ બનાવી દે, એટલે સરકારમાં જઈને નહિ, પણ પ્રજામાં રહીને જ કામ કરવાનું છે, એ ખાતરી થતાં વિઠ્ઠલભાઈ પ્રજાકામમાં લાગી ગયા.

૧૯૩૦ની લડતમાં એ જેલમાં પણ ગયેલા પણ ૧૯૩૧માં તબિયત બગડવાથી એમને જેલમુક્તિ મળેલી. ૧૯૩૨માં એમના માતાનું અવસાન થયેલું ને તે પછી તબિયત વધુ બગડતાં તેઓ સારવાર માટે પરદેશ ગયેલા. જીનીવામાં ૧૯૩૩ના ઓક્ટોબરની ૨૨મી તારીખે તેમનું અવસાન થયું ત્યારે વીર સુભાષચંદ્રબોઝ એમની પાસે હતા.

પદ્મશ્રીના ઘડનાબથી વિભૂષિત-મૂકસેવક

ડાહ્યાભાઈ નાયક

પંચમહાલના ભીલોમાં ‘ડાહ્યા ગુરુજી’ તરીકે જાણીતા ડાહ્યાભાઈ મૂળે તો સુરત જિલ્લાના વતની, પણ આખી જીંદગી ભીલો-આદિવાસીઓની સેવામાં ગાળી. ઠેઠ ૧૯૨૨થી માંડીને જીવનના અંત સુધી લગભગ ૭૦-૭૨ વર્ષ એમની વચ્ચે રહીને એમણે જે સેવાની ધૂણી ધખાવી છે, તે તો એમના જીવનની તવારીખ જોઈએ ત્યારે જ ખ્યાલ આવે.

એમનાં જન્મ અને મૃત્યુ બંને ધોમ ધખતા તાપમાં મે માસમાં. ૧૯૦૧માં જન્મેલા ડાહ્યાભાઈએ સૌ પ્રથમ ૧૬ વર્ષની ઉંમરે સુરતની એમ. ટી. બી. કોલેજમાં પ્રથમવાર ગાંધીજીનું ભાષણ સાંભળ્યું અને કોલેજ છોડીને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસાર્થે જોડાઈ ગયા. અભ્યાસ દરમ્યાન જ બાપુની હાકલને માન આપીને સેવકો ગામડાંઓમાં બેસવા માંડ્યા ત્યારે તેણે દાહોદમાં ભીલ સેવામંડળની સ્થાપના કરી.

૧૯૨૩માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના બીજી ટુકડીના સ્નાતક થયા, ત્યારે તેઓ પંચમહાલના ભીલોની સેવામાં લાગી ગયા હતા. ૧૯૨૬માં જ્યારે જેસાવાડા આશ્રમમાં શ્રીરામ મંદિર સમક્ષ ઠક્કર બાપાએ ૨૦ વર્ષ માટે સેવાવ્રતની પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી, ત્યારે આ યુવાન ડાહ્યાભાઈએ આજીવન સેવાવ્રતની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને એ પ્રમાણે આજીવન પાળી બતાવી.

૧૯૩૦ અને ૧૯૪૨ની લડતોમાં ડાહ્યાભાઈએ સક્રિય રીતે ભાગ લીધો અને જેલ યાત્રાઓ કરી. આ દરમિયાન હરિજન સેવા માટે સ્થપાયેલ અ. ભા. હરિજન સેવક સંઘના

મંત્રી તરીકેની જવાબદારી પણ ડાહ્યાભાઈએ વર્ષો સુધી સંભાળી હતી.

હરિજનો-આદિવાસીઓમાં સામાજિક સુધારાનું કામ પણ ડાહ્યાભાઈ ભારે જોરશોરથી કરતા. આની પાછળ એમના પોતાના આચરણનું બળ પણ ખૂબ કામ કરતું. પોતાની માતાનું અવસાન સુરતમાં થયું, ત્યારે એમની પાછળ બારમાનું ખર્ચ ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને તે મુજબ અમલ કરી બતાવ્યો. ‘આચાર: પ્રથમો ધર્મ’ એ એમના જીવનનું સૂત્ર હતું.

ડાહ્યાભાઈ વર્ષો સુધી ‘ભીલ સેવા મંડળ’ અને ‘ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘ’ના પ્રમુખ તરીકે રહ્યા. અને આ વર્ષો દરમ્યાન પંચમહાલમાં અનેક સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ભીલ પ્રજાનો આર્થિક વિકાસ અને સમગ્ર ગુજરાતમાં હરિજનસેવાનાં અનેક કામો દ્વારા તેમનામાં જાગૃતિ અને ચેતનાનો સંચાર કરવામાં અગ્રેસર રહ્યા.

એમની આ સેવાઓને ધ્યાનમાં રાખીને ભારત સરકારે તેમને ૧૯૬૦માં ‘પદ્મશ્રી’ના ઈલકાબથી પણ નવાજ્યા હતા અને ૧૯૬૨ થી ‘૬૭ એ પ્રજાના સેવક તરીકે ભારતીય સંસદના સભ્ય પણ રહ્યા હતા. એમનું સમગ્ર ચિંતન સમાજમાં છેવાડે રહેલા દીનદુઃખીઓને કેમ મદદરૂપ થવાય અને તેમનાં દુઃખો-મુસીબતોનું કેમ નિવારણ થાય, એમાં જ સમાયેલું હતું.

ડાહ્યાભાઈ આદિવાસીઓના સેવક તરીકે જ સંસદમાં ગયા હતા અને તેઓ આદિવાસી કમિશનના સભ્ય તરીકે પણ નિમાયા હતા. ઉપરાંત ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક તરીકે પણ ૧૯૭૭ થી ૧૯૮૩ સુધી સતત છ વર્ષ સેવાઓ આપી. અને વિદ્યાપીઠનાં આંતરિક માળખામાં વધુ આત્મીયતા અને પરિવારભાવના પેદા કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા.

આદિવાસીઓની વચ્ચે રહીને એમનામાંથી અનેક કાર્યકરો એમણે તૈયાર કર્યા. જીવ્યા ત્યાં સુધી તેમણે પોતાનું સેવાકાર્ય છોડ્યું નહોતું.

અનેક આશ્રમશાળાઓ, બુનિયાદી શાળાઓ, અધ્યાપન મંદિરો, બાલવાડીઓ, પ્રૌઢશિક્ષણ કેન્દ્રો અને આંગણવાડીઓ પંચમહાલમાં ચાલે છે, તે બધાં ડાહ્યાભાઈનાં સાચાં સ્મારકો છે. આવા ડાહ્યાભાઈ ૮૩ વર્ષની પાકતી ઉંમરે ૧૯૮૪ના મે માસની ૨૯મી રવિવારે દાહોદમાં જ અવસાન પામ્યા.

આજીવન સત્યાગ્રહી આત્મારામ ભટ્ટ

૧૯૦૨ની ૧૪મી જુલાઈએ એમનો જન્મ ભાવનગર જીલ્લાના રાજુલા ગામે થયો હતો. નાનપણથી સ્વભાવ હઠીલો એટલે જીદ પકડે તો છોડે નહિ. ૧૫ વર્ષની ઉંમરે શાળા છોડી મુંબઈ ગયા. નોકરી કરી. સ્ટ્રાબજારમાં સંડોવાયા. જુગાર, બીડી, દારૂની લતમાં ફસાયા: પણ પિતરાઈ ભાઈએ આપેલું પુસ્તક ‘મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય’ વાંચ્યું અને જીવનમાં પરિવર્તન આવ્યું. પછી તો નવજીવનનાં અન્ય પ્રકાશનો મંગાવી વાંચ્યાં. એમાં ગાંધીજીનાં પુસ્તકો પણ હતાં. એની એમના ઉપર ચમત્કારિક અસર થઈ ને આજીવન ગાંધીજન બની ગયા.

પછી તો ભારે મોટા સમાજસુધારક પણ બન્યા. જ્ઞાતિના ખોટા રિવાજો સામે અણનમ રહી ઝઝૂમ્યા. મરણ પાછળ બારમાના જ્ઞાતિ ભોજન સામે જુવાનોએ જંગ માંડ્યો અને અને ગળામાં પૂંઠાં લટકાવી ઊભા રહ્યા.

આને માટે એમને સહન કરવું પડ્યું. રૂઢિચુસ્તોના ભોગ બન્યા, ધાયલ થયા, પણ પોતાની વાતને એમણે છોડી નહિ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું કામ એટલી જ ધગશ અને ઉત્સાહથી જ કરતા હતા.

૧૯૩૦ની દેશવ્યાપી લડતમાં એ અત્યંત સક્રિય હતા. ૧૯૩૧માં માત્ર ૨૯ વર્ષની વયે એમણે જામનગરના રાજાસાહેબ રણજીતસિંહજીને એક લાંબો પત્ર લખીને ‘પ્રજાની શક્તિ એ જ રાજાની શક્તિ’ છે. એમ જણાવીને અન્યાય પ્રતિકાર અંગે સ્પષ્ટ જાહેરાત આપે છે. આ બધું કરતી વખતે એમની સામે નિરંતર ચીની ફિલસૂફ કોન્ફ્યુશિયસનું આ પ્રસિદ્ધ વાક્ય રહેતું, “સાચા શું છે એ જાણવા છતાં એ મુજબ આચરણ ન કરવું એ કાયરતા છે.” આત્મારામભાઈ વીર હતા, કાયર નહોતા.

આઝાદીની લડતોમાં એમણે અનેક વાર જેલવાસ ભોગવ્યો. જેલ જ જાણે ઘર બની ગયું હતું. આઝાદી પછીના વર્ષોમાં પણ એમના સત્યાગ્રહો ચાલુ રહ્યા.

આત્મારામભાઈ ગાંધીવિચારના બરાબર જાણકાર હતા. સંતતિનિયમન વિષે કૃત્રિમ સાધનોના ઉપયોગના એ તદ્દન વિરોધી હતા. ૧૯૫૭ની ચૂંટણી વખતે આ મુદ્દો લઈને એઓ વિધાનસભાની ચૂંટણી લડ્યા અને સતત કહેતા, ‘આ હું

નહિ ચલાવી લઉં.’ પરિણામની પરવા કર્યા વગર પોતાને જે સત્ય લાગે, તેને બરાબર વળગી રહેવું અને બીજાને સતત કહેતા રહેવું, એ એમના જેવા સત્યાગ્રહીનું લક્ષણ હતું.

૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. બીજે જ વર્ષે ભાવનગરનાં કાળાબજાર કરનાર વેપારીઓ સામે એમણે ૨૦ દિવસના ઉપવાસ કર્યા અને ભ્રષ્ટાચાર દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે વખતના ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી ભાવનગરના જ બળવંતરાય મહેતા હતા. પણ પ્રશ્ન બહુ લાંબો ચાલ્યો ને અંતે પૂ. જુગતરામભાઈના અધ્યક્ષપદે લવાદીપંચ નીમાયું, ત્યારે જ એમના ઉપવાસ પૂરા થયા.

આત્મારામભાઈ એટલે દારૂબંધીના પરમ હિમાયતી. એને માટે એમણે અનેકવાર જાનને જોખમે પણ લડતો આપી છે. સત્યનું એ બળ એમણે કેળવ્યું હતું.

સૌ પહેલાં આત્મારામભાઈએ ૧૯૬૩માં દારૂબંધી માટે દિલ્હીમાં ઉપવાસ કર્યા અને તે ૨૩ દિવસ ચાલ્યા. એ પછી ૧૯૬૭માં એમણે ત્રણ મુદ્દાઓને લઈને દિલ્હીમાં ૩૯ દિવસના ઉપવાસ કર્યા, જેમાંનો એક મુદ્દો સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં દારૂબંધી કરવાનો હતો. બીજો મુદ્દો બીડી-સીગારેટની જાહેરાતો સામે અને ત્રીજામાં એમણે સમગ્ર સ્ત્રી-સમાજ માટે એક સરખા કાયદાની માંગણી કરી હતી.

૧૯૮૦માં ગુજરાત સરકારે દારૂબંધી હળવી કરવાની વાત કરી ત્યારે એની સામે પણ ૯ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. ૭૮ વર્ષની ઉંમરે અમદાવાદના ગાંધીઆશ્રમમાં આ ઉપવાસ ચાલ્યા. છેવટે સરકારને ‘દારૂબંધીની નીતિમાં ફેરફાર નહિ કરીએ’, એમ જણાવવું પડ્યું અને ત્યારે જ આત્મારામભાઈએ ઉપવાસ છોડ્યા.

આ દરમ્યાન કટોકટીવેળાએ એ જેલમાં પણ ગયા હતા. ૧૯૮૨માં વિનોબાજીનું ઈચ્છા મૃત્યુ જોઈને એમને પણ એવા મરણની ઈચ્છા થઈ અને બીજે વર્ષે ૮૧ વર્ષની ઉંમરે લગભગ એક મહિના દરમ્યાન પોતાનો ખોરાક સતત ઘટાડતા જઈ ઉપવાસ પર આવી પહોંચ્યા હતા અને છેવટે ૧૯૮૩ની ૪ થી જુલાઈએ અપોરના દેહ છોડી દીધો.

માતૃભાષાના માધ્યમતા હિમાયતી

મગનભાઈ દેસાઈ

બાપુએ આ દેશને બેઠી કરવા અનેક રચનાત્મક

કાર્યક્રમો આપ્યા. એમાંના માતૃભાષા, રાષ્ટ્રભાષા અને દારૂબંધીના કાર્યક્રમોને આગળ ધપાવવામાં આપણા ગુજરાતમાં જેમને એ માટેના ભોખધારી કહી શકાય, એવા શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ હતા.

તેઓ ૧૯૨૦માં આ મુદ્દાને ધ્યાનમાં રાખીને સ્થપાયેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની પ્રથમ ટુકડીના સ્નાતક અને પ્રથમ પારંગત હતા. ‘સત્યાગ્રહની મીમાંસા’ જેવો ગહન વિચારપ્રધાન ગ્રંથ એમણે પારંગતની પદવી માટે લખ્યો. ખુદ બાપુ એના પરીક્ષક હતા અને બાપુના હાથે જ મગનભાઈને પારંગતની પદવી ૧૯૩૬માં મળી હતી.

આપણા ગુજરાતમાં પછાતમાં પછાત અને આદિવાસી સમાજ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણના દરવાજા ખૂલી શક્યા હોય તો તે મગનભાઈ જેવાઓના આગ્રહને પ્રતાપે.

એ જ રીતે સ્વતંત્ર ભારતની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે બાપુએ ઠેક ૧૯૦૯માં ‘હિંદસ્વાજ’માં હિંદી-હિન્દુસ્તાનીની વાત કરી હતી. મગનભાઈ એના પૂરા સમર્થક અને જીવનભર એમના પ્રચારક રહ્યા. ૧૯૩૭માં એ વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર થયા, તે જ વર્ષથી કાકાસાહેબ સાથે રહીને ગુજરાતમાં ‘ગુજરાત રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર’નો પ્રારંભ કર્યો, અને જ્યારે એ માટે શબ્દકોષની જરૂરિયાત ઊભી થઈ તો ૧૯૩૯માં ‘રાષ્ટ્રભાષાનો ગુજરાતી કોષ’ મગનભાઈએ તૈયાર કર્યો અને પ્રજા સમક્ષ મૂક્યો. એ પછી એની અનેક આવૃત્તિઓનું સંપાદન મગનભાઈએ કર્યું. બાપુના બે લિપિના આગ્રહને ધ્યાનમાં રાખીને ૧૯૪૪થી એ રીતે હિંદી પ્રચાર પરીક્ષાઓ વિદ્યાપીઠે શરૂ કરી અને ૧૯૫૦થી બંધારણ મુજબ ઉર્દૂ લિપિ સ્વૈચ્છિક કરી.

ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદે બંધારણના આદેશ મુજબ હિંદીની સ્થિતિ માટે ૧૯૫૫માં જે કમિશન નીમ્યું, તેમાં મગનભાઈ પણ એક સભાસદ હતા અને તેના હેવાલમાં પોતાની સ્વતંત્ર નોંધ પણ આપી હતી. પ્રાદેશિક હિંદી અને રાષ્ટ્રીય હિંદીનો પણ ભેદ સમજાવી સમગ્ર દેશને ભાષાકીય રીતે જોડતી કડી તરીકે રાષ્ટ્રભાષાનો વિકાસ કરવા તેમણે અગાધ પ્રયત્નો કર્યા હતા.

પ્રજાની વિવિધ શક્તિઓનો ખાતમો બોલવનાર દારૂ અને એનાં જેવા વ્યસનો કેમ દૂર થાય અને એને માટે જરૂરી કાયદાકીય તાકાત પણ કામે લાગે, એને માટે મગનભાઈ અત્યંત ઉત્સુક હતા.

આવા કાર્યકર્તાઓના પ્રતાપે આજે પણ ગુજરાતમાં દારૂબંધીનો કાયદો છે. એને દૂર કરવા અવારનવાર જુદે જુદે સ્વરૂપે માંગ થયા જ કરે છે. તે વખતે મગનભાઈનું પુસ્તક 'દારૂનિષેધ અને બીજા લેખો' આપણું માર્ગદર્શન કરે એમ છે. કોઈ એમ કહે કે દારૂબંધી હોવા છતાં ગુજરાતમાં દારૂ તો ઘેર ઘેર ગળાય છે, ત્યારે મગનભાઈ બહુ સ્પષ્ટ ભાષામાં એને કહેતા, "તારે ત્યાં દારૂ ગળાય છે?" આવી અતિશયોક્તિઓથી પ્રજાને ભ્રમમાં નાંખવાને બદલે કાયદાનો વધુ સખ્તાઈથી અમલ અને બીજા બાજુ પ્રજાજાગૃતિનું કામ નિરંતર કરતાં રહેવું જરૂરી છે.

આવાં બધાં રચનાત્મક કામોની સાથે મગનભાઈ એક આધ્યાત્મિક જીવ હતા. પરિણીત જીવનમાં પણ બ્રહ્મચર્યના બાપુના આદર્શને મગનભાઈ વરેલા હતા. મુ. મગનભાઈ અને ડાહીબહેનની જોડી વિદ્યાપીઠના સૌને હૂંફ આપનારી જોડી હતી. નાનાં નાનાં બાળકો પણ રસ્તે મગનભાઈને 'દાદા દાદા' કહીને વીટળાઈ વળે અને એમને જ્યારે તેઓ ઊંચકી લે, ત્યારે મગનભાઈનો વાત્સલ્યભાવ સોળે કળાએ પ્રગટ થાય.

યોગસાધના અને વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાનના મગનભાઈ ભારે અભ્યાસી હતા. પાતંજલ યોગસૂત્ર પર એમનું 'યોગ એટલે શું?' પુસ્તક તથા કેટલાંક ઉપનિષદોના એમના વિવેચન સહિત સુંદર અનુવાદો એની સાક્ષી પૂરે છે. ટોલ્સ્ટોયનું 'કળા એટલે શું?' પુસ્તક પણ મગનભાઈની કલાવિભાવનાને પોષક એવો સુંદર એમના દ્વારા અનુવાદિત ગ્રંથ છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ૧૯૩૭ના મહામાત્ર થયા. ત્યારથી લગાતાર ૨૪ વર્ષના એમના સમયગાળામાં વિદ્યાપીઠે અનેક ક્ષેત્રે હરણફાળ ભરી છે, તેમ છતાં વિદ્યાપીઠ મુખ્યત્વે બાપુએ સ્થાપેલી એક પ્રાયોગિક સંસ્થા છે. એનો વિસ્તાર કરવાની વાત આવી ત્યારે મગનભાઈ એમાંથી સ્વેચ્છાએ ખસી ગયા. તે પછી પણ 'સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોશ'નું કામ કરતા રહ્યા. અને જીવનભર એક સત્યાગ્રહીને નાતે 'સત્યાગ્રહ' નામનું સાપ્તાહિક પત્ર એ ચલાવતા રહ્યા. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉપ-કુલપતિ પદે પણ તેઓ ત્રણ વર્ષ રહ્યા હતા.

ભક્ષતા અને વાત્સલ્યતાની મૂર્તિ

વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી

ગૂજરાતના મૂકસેવક પૂ. રવિશંકર મહારાજ એમ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મૂક સેવક પૂ. વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી.

ગાંધી યુગમાં કેવા કેવા સેવકો પેદા થયા છે, એ બધાને જેમ જેમ જાણતા જઈએ, ત્યારે એમ લાગે કે ગાંધીના પારસસ્પર્શે કેટલા બધા કંચનવર્ણી સેવકો આપણને સાંપડ્યા! આવાઓના જીવનકાર્યમાંથી આપણે પ્રેરણા મેળવીએ અને એવા સેવકો બનીએ.

૧૯મી સદીના છેલ્લા શતાબ્દિ વર્ષમાં જન્મેલા વિઠ્ઠલભાઈ એક અનોખી માટીના માનવી હતા. પોતાની યુવાનવયે જે નિર્ણયો લીધા, એને બરાબર વળગી રહ્યા અને સમગ્ર જીવન કેળવણી ક્ષેત્રે સમર્પણ કર્યું. ૧૯૧૯માં મેટ્રિક પાસ કરી અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં જોડાયા પણ ૧૯૨૧માં આ કોલેજ છોડી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા, ત્યારથી જીવનના અંત સુધી તેમણે વિદ્યાપીઠને પોતાની સેવાઓ આપી.

વિદ્યાપીઠના બીજા પદવીદાન સમારંભ વખતે પૂ. કસ્તુરબાને હસ્તે એમણે પદવી લીધી, કારણ કે બાપુ એ વખતે જેલમાં હતા. સંપત્તિશાસ્ત્રમાં બીજા વર્ગમાં સ્નાતક થઈને બીજા જ વર્ષથી વિદ્યાપીઠના મદદનીશ મહામાત્ર તરીકે પોતાની સેવાઓ આપવા માંડી.

૧૯૩૦-૩૨ના આઝાદી આંદોલનમાં સાબરમતી અને યરવડા જેલ પણ ભોગવી. વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા પછી વિઠ્ઠલભાઈએ અપરિણીત રહી સંસ્થા અને દેશની સેવા કરવાનો નિર્ણય લીધો હતો.

આમ, વિઠ્ઠલભાઈ આજીવન અપરિણીત રહી વિદ્યાપીઠ દ્વારા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓના પિતાતુલ્ય બન્યા. આઝાદી આવ્યા પછી માતાએ ફરીથી લગ્ન માટે આગ્રહ કરેલો પણ ત્યારે તો લગ્નની ઉંમર વીતી ચૂકી હતી, એટલે વિઠ્ઠલભાઈ તો માતૃસેવા અને માતૃસંસ્થાસેવામાં લાગેલા રહ્યા.

૧૯૩૫માં વિઠ્ઠલભાઈ વિદ્યાપીઠના કુમાર-વિનય મંદિરના આચાર્ય થયેલા અને આઝાદી આવી તે વર્ષે શરૂ થયેલા મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલયના તેઓ ઉપાચાર્ય બન્યા ત્યારથી લગાતાર ૨૫ વર્ષ એમણે જે રીતે એ મહાવિદ્યાલયનું સંચાલન કર્યું છે, તે બેનમૂન હતું. એમનો સમગ્ર વહીવટ અત્યંત કરકસરભર્યો, અત્યંત ઝીણવટ અને ચોક્કસાઈ ભર્યો તથા સૌની સાથે પારિવારિક ભાવથી રસાયેલો તે વખતના સૌ સેવકો-અધ્યાપકોએ અનુભવ્યો છે.

વિઠ્ઠલભાઈ અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક હતા, પણ એ માત્ર અધ્યાપક નહોતા, એ અર્થશાસ્ત્ર જીવતા હતા, મુ. નરહરિભાઈ પરીખના 'માનવ અર્થશાસ્ત્ર' ગ્રંથને જ્યારે પારિતોષિક મળ્યું, ત્યારે એ ગ્રંથની સમીક્ષા વિઠ્ઠલભાઈએ જે રીતે અમદાવાદના તે વખતના જૂના પ્રેમાભાઈ હોલમાં રજૂ કરી હતી, ત્યારે એમ લાગે કે આ માણસ કોઈ અર્થશાસ્ત્રનો અધ્યાપક નથી, પણ એણે સાચા અર્થમાં અર્થશાસ્ત્ર પચાવ્યું હતું. એમનો મહત્વનો ગ્રંથ 'હિંદનું પ્રજાકીય અર્થશાસ્ત્ર'. એમાં એમણે ભારતના અર્થશાસ્ત્રને જે રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે પરથી લાગે કે આજે પ્રજાકીય નહિ, પણ શાસકીય અર્થશાસ્ત્ર ભારતમાં ચાલે છે.

૧૯૪૫માં એમણે 'અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા' નામે નાનકડી પુસ્તિકા આપી અને અર્થશાસ્ત્રને લગતા ગુજરાતી પારિભાષિક શબ્દોની યાદી આપણને મળી. એ જ રીતે વિદ્યાપીઠને જ્યારે ૩૦ વર્ષ થયાં. ત્યારે એનો ઇતિહાસ અનેક ઉપયોગી માહિતી એકઠી કરી 'કેળવણી વડે ક્રાંતિ' નામથી એમણે લખ્યો અને એ વિદ્યાપીઠે પ્રકાશિત કર્યો.

એ જ રીતે બાપુના રચનાત્મક કાર્યક્રમોને ધ્યાનમાં રાખીને એમનાં કેટલાંક પુસ્તકો મહત્વનાં છે. અંબર ચરખો, ખાદીગ્રામોદ્યોગ, પ્રૌઢશિક્ષણ, કિસાનો વગેરે વિષેનાં એમના પુસ્તકો પણ અત્યંત ઉપયોગી છે. આવેલાં કવરો ખોલી તેના અંદરના કોરા ભાગ પર જરૂરી ચિટ્ટીઓ લખવી, નાની પેન્સિલ ઈન્ડીપેનના ખાલીખોખામાં નાંખીને વાપરવી, અઠવાડિયે એક વાર શનિવારે સાંજે ખભે થેલી નાંખી ચાલતા શાહપુર જઈ જરૂરી ચીજો ખરીદી લાવવી, વગેરે એમનામાં જોઈએ, ત્યારે લાગે કે એક સાચા સમાજસેવકનું જીવન કેવું હોય !

મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય મગનભાઈ દેસાઈના એ જાણે હાથ-પગ હતા. વિઠ્ઠલભાઈ તો ચોવીસે કલાક વિદ્યાપીઠમય. સંસ્થાનો સમગ્ર આંતરિક વહીવટ અત્યંત સુચારુ ઢંગથી એમણે વર્ષો સુધી ચલાવ્યો.

એમના જીવનનું સૂત્ર હતું, 'કમ ખાના ઔર ગમ ખાના.' અનેક કડવા ઘૂંટડા એમણે પીધા હતા અને છતાં 'સત્યં બ્રૂયાત' એમણે છોડ્યું નહોતું. સાદાઈ, નમ્રતા અને વાત્સલ્યની એ મૂર્તિ હતા. પ્રસિદ્ધિથી પર એમનું સમર્પિત એકનિષ્ઠ જીવન હતું. એમનાં વહીવટ ને સંચાલન વ્યવસ્થિત અને કરકસરયુક્ત હતાં. વિદ્યાપ્રેમી, કુશળ વહીવટકર્તા, વિદ્યાર્થીઓના મિત્ર,

માર્ગદર્શક અને ફિલસૂફ તથા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના સેનાની એવા વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી એક અને અજોડ હતા.

૧૯૭૨ની ૨૫ ડિસેમ્બરને નાતાલને પવિત્ર દિવસે સવારમાં એમનું અવસાન થયું. વિદ્યાપીઠે એમની યાદમાં ૧૯૯૬થી એક વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરી છે.

'તઈ તાલીમ' ક્ષેત્રતા પથદર્શક

શિવાભાઈ ગો. પટેલ

ગાંધીજીએ આ દેશને બેઠો કરવા અનેક રચનાત્મક કાર્યક્રમો આપ્યા અને તે કરનારા અનેક દેશસેવકો દેશમાં તૈયાર થયા. ગુજરાતમાં આવા અનેક કાર્યકરોમાં એક શિવાભાઈ ગો. પટેલ હતા. વીસમી સદીની પ્રથમ પંચવર્ષીમાં જન્મેલા શિવાભાઈ મેટ્રિક થઈને અમદાવાદની ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા અને ૧૯૨૬માં સ્નાતકની ગણિત-વિશારદની પદવી મેળવી.

૧૯૩૦માં બાપુએ દાંડીકૂચનો નિર્ણય કર્યો, ત્યારે પોતાના સાથીઓ તરીકે ૭૯ સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો પસંદ કર્યા, તેમાંના એક શિવાભાઈ પણ હતા.

દાંડીકૂચ દરમ્યાન ધરપકડ કે સરકારનાં જોરજુલમ તો ન થયાં, પણ તે પછી ધરાસણાના અગરો પર સૈનિકોએ જે હલ્લો કર્યો, તેમાં અંગ્રેજ સરકારે ભારે લાઠીમાર વગેરે કર્યું અને એને કારણે અનેક સૈનિકો સખત ઘવાયા. તેમાં પણ શિવાભાઈ એક હતા. આવા અડીખમ યોદ્ધા તરીકે એમણે પોતાની જાતને દેશ માટે સમર્પિત કરી હતી.

૧૯૩૨-૩૪નાં આંદોલન પછી બાપુએ કાર્યકર્તાઓને ગામડામાં બેસી રચનાત્મક કાર્યક્રમોને આગળ ધપાવવા માટેની હાંકલ કરી અને એને ધ્યાનમાં લઈને ૧૯૩૧માં ખેડા જિલ્લામાં સ્થપાયેલા વલ્લભભાઈ વિદ્યાલય, બોચાસણમાં શિવાભાઈ ૧૯૩૫માં પહોંચી ગયા, તે ઠેઠ જીવનના અંત સુધી એ જ એમની તપોભૂમિ રહી.

બારૈયા, પાટણવાડિયા કોમોના બાળકો માટે શિક્ષણની વ્યવસ્થા અર્થે આ વિદ્યાલય શરૂ થયું હતું. શિવાભાઈ પણ એ કોમના ઉત્કર્ષના કામમાં બરાબર લાગી ગયા.

આ વિદ્યાલયમાં શિવાભાઈના આવ્યા પછી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવી. ગ્રામસેવક તાલીમ વર્ગ,

શિક્ષક તાલીમ વર્ગ, અધ્યાપન મંદિર, ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલય, ઉ. બુ. કન્યા વિદ્યાલય એમ અનેક શૈક્ષણિક વિભાગો શરૂ થયા અને સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ એમાં તાલીમ લઈ જિલ્લાનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામે લાગતા ગયા.

આ બધાં કામો કરવા માટે સંસ્થામાં નિષ્ઠાવાન સાથીઓ જોઈએ. એ પણ શિવાભાઈ પસંદ કરતા ગયા અને એમની મારફતે ૧૯૩૭માં બાપુની છેલ્લી ભેટ 'નઈ તાલીમ'ને સાકાર સ્વરૂપ આપતા ગયા.

ગુજરાતમાં નઈ તાલીમના ક્ષેત્રે કામ કરતી અનેક નાની-મોટી સંસ્થાઓમાં વલ્લભ વિદ્યાલય, બોચાસણ એની આગવી વિશેષતાઓ અને શિવાભાઈનાં અથાગ મહેનત અને માર્ગદર્શનને કારણે એક જુદી જ ભાત પાડતી દર્શનીય સંસ્થા છે.

સંસ્થાની તમામ પ્રવૃત્તિઓનું વ્યવસ્થિત આયોજન, દરેકમાં શિક્ષણની દૃષ્ટિ તથા હેતુ અને પરિણામ સમાનધર્મી બને એની બરાબર કાળજી શિવાકાકાએ રાખી હતી. એમના સમયમાં વિદ્યાલયની કેટલીક વિશેષતાઓ ઊડીને આંખે વળગે તેવી હતી, જેમાં સ્વચ્છતા, સુઘડતા, વ્યવસ્થિતતા, નિયમિતતા, કરકસર, ચોક્સાઈ, ઉદ્યોગપરાયણતા, સ્વાવલંબન, ખાદી, પ્રાર્થના વગેરેને ગણાવી શકાય. આજે પણ મોટાભાગની આ વિશેષતાઓ જળવાઈ રહી છે.

આ બધાની પાછળ શિવાકાકાનો માનવપ્રેમ અને એમાંયે સૌથી છેવાડેના માનવી માટે બધું કરી છૂટવાની વૃત્તિ જે કામ કરી રહી હતી, એને કારણે જ પછાત કોમોના વિદ્યાર્થીઓનું શૈક્ષણિક, આર્થિક અને સ્માજિક ઉત્થાન તેઓ કરી શક્યા હતા. આ બધું કામ નિઃસ્પૃહ ભાવે કરતાં કરતાં એમને જે અનુભવો થયા, એમાંથી એમણે કેટલીક પુસ્તિકાઓ આપણને આપી છે. તે પણ આ દિશામાં કામ કરનારાઓ માટે મહત્વની અને માર્ગદર્શનરૂપ છે.

'કાંતાજીવિદ્યા' નામની નાનકડી પુસ્તિકામાં માત્ર પાંચ જ પ્રકારના પ્રકરણોમાં કપાસ, ઓટાઈ, તુનાઈ, રૈંટિયો, તકલી, સમગ્ર કતાઈશાસ્ત્રનું હાઈ સમજાવી દીધું છે. પુસ્તકના અંતે પાંચ પરિશિષ્ટો ને પાંચ ચિત્રો દ્વારા વિષયને વધુ સ્પષ્ટ કર્યો છે. નઈ તાલીમના પાયાના ઉદ્યોગોને ફરી સજીવન કરવામાં આ પુસ્તિકા ખૂબ મદદગાર થાય એમ છે.

૧૯૭૯માં શિવાકાકાનો અમૃત મહોત્સવ એમની

કર્મભૂમિ બોચાસણમાં ઉજવાયો હતો. અને તે પછી લગભગ ત્રણેક વર્ષ ૧૯૮૨ની ૨૦મી નવેમ્બરે તેમનું આશંદ ઈસ્પિતાલમાં અવસાન થયું, ત્યારે જાણે કે વલ્લભવિદ્યાલય, બોચાસણ સંસ્થાનું પ્રાણ પંખેરું ઊડી ગયું હોય, એવી લાગણી સૌએ અનુભવી.

મધુર વ્યક્તિત્વ : સ્ત્રી શિક્ષણના પ્રણેતા

ઈન્દુમતી બહેન ચીમનલાલ

ઈન્દુમતી બહેન અમદાવાદના એક અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગપતિ શેઠ ચીમનલાલ નગીનદાસનાં પુત્રી. ૧૯૦૬માં જન્મેલાં ઈન્દુમતીબહેને માત્ર બે વર્ષની ઉંમરે પિતાને ગુમાવ્યા અને માતા માણેકબાએ પૂરી કાળજી રાખી તેમને ઉછેર્યાં. એમનું વિદ્યાર્થીજીવન અત્યંત તેજસ્વી હતું. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં બહેનોમાં પ્રથમ આવેલાં પણ એ વખતે ગાંધીબાપુનું અસહકાર આંદોલન ચાલતું હતું તેથી મેટ્રિક થઈને કોલેજમાં દાખલ થવાને બદલે ગાંધીજી સ્થાપિત ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયાં અને આચાર્ય કૃપાલાનીજી, આચાર્ય ગિદવાણીજી, રામનારાયણ વિ. પાઠકસાહેબ વગેરેના નિકટના પરિચયમાં આવ્યાં ને એમની મારફત ગાંધીજીની નિકટ પણ એ આવતાં ગયાં. એમણે રાજકારણ સાથે સ્નાતકની પદવી પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ સ્થાને મેળવી હતી અને ગુજરાતીમાં આખી વિદ્યાપીઠમાં પ્રથમ સ્થાને આવ્યાં હતાં. સ્નાતક થયા પછી પોતાના પિતાના નામના છાત્રાલયમાં ગાંધીવિચારને અમલમાં લાવવા સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યાં.

વિદ્યાપીઠમાં તેઓ રાજકારણના અધ્યાપક તરીકે કૃપાલાણીજીના સમયમાં માનદ્સેવાઓ પણ આપતાં હતાં. તેમના સહાધ્યાયીમાં સરદારનાં પુત્રી મણિબહેન અને જાણીતા કવિ 'સ્નેહરશ્મિ' પણ હતા. પછીથી શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ થી. ન. વિદ્યાવિહારના આચાર્ય થયા અને ઈન્દુબહેનના સંચાલનમાં એ બંનેએ શિક્ષણક્ષેત્રે વિદ્યાર્થીઓમાં ગાંધીસંસ્કાર વ્યાપક બનાવવામાં બહુ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. બાપુએ આપેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં પણ ઈન્દુબહેન અત્યંત સક્રિય હતાં. ખાદીકામ, દારૂબંધી વગેરેમાં એમણે ખૂબ કામ કર્યું અને અમદાવાદમાં ગાંધીમાર્ગ ઉપર 'ખાદીમંદિર'ની સ્થાપના કરી. એના મારફત ખાદી પ્રચારને ખૂબ વેગ આપ્યો.

દેશસેવિકાઓ તૈયાર કરવામાં એમણે શ્રી મૃદુલાબહેન

સારાભાઈને સક્રિય સાથ આપ્યો અને એને કારણે 'જ્યોતિસંઘ' જેવી અત્યંત મહત્વની મહિલા સંસ્થા ઊભી થઈ,

તે વખતે કોંગ્રેસ સંસ્થામાં પણ એમણે પોતાની સેવાઓ આપી છે. અમદાવાદ શહેર કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે તથા મ્યુ. શાળાના સમિતિના સભ્ય તરીકે સફળ કામગીરી બજાવી હતી. ૧૯૪૬માં તેઓ મુંબઈ વિધાનસભામાં બિનહરીફ ચૂંટાયા હતાં ને ખેરસાહેબના પ્રધાનમંડળમાં શિક્ષણ ખાતાના પાર્લિમેન્ટરી સેક્રેટરી નિમાયાં હતાં. તે પછી તો નાયબ શિક્ષણમંત્રી અને ૧૯૬૨માં ગુજરાતના શિક્ષણ મંત્રી બન્યાં હતાં. સમાજકલ્યાણ ખાતાનો હવાલો પણ સંભાળ્યો હતો ને ગાંધીમૂલ્યોને કેન્દ્રમાં રાખીને શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓને શાળા-મહાશાળાઓમાં નિત્ય આચારમાં-અમલમાં લાવવા નિરંતર પ્રેરણા આપતાં રહ્યાં હતાં. અને એ મુજબ યોગ્ય આયોજન કરવા સલાહસૂચનાઓ આપતાં રહેતાં હતાં.

૧૯૪૧માં અમદાવાદમાં જ્યારે સૌ પ્રથમ કોમી હુલ્લડ થયું, ત્યારે જાનને જોખમે તેને શાંત કરવા માટે નીકળી પડ્યાં હતાં. કોમી હુલ્લડની ભયંકર આગ ઠારવા જતાં અદ્ભૂત રીતે એ આગમાંથી તેઓ હેમખેમ બહાર આવ્યા. એમનું નીડર વ્યક્તિત્વ હતું, કે જેની સામે ગમે તેવું હિંસક ઝનૂન પણ શાંત પડતું હતું.

પોતાની માતાની સ્મૃતિમાં એમણે અડાલજમાં માણેકબા વિનયવિહારની સ્થાપના કરી. સ્ત્રી ઉન્નતિ અર્થે મહિલા સમુદ્ગતિ સંઘની સ્થાપના કરી. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ, તો એમાં પણ સેનેટના ને સિન્ડિકેટના સભ્ય તરીકે સેવાઓ આપી. યુ.જી.સી.ના સભ્ય તરીકે પણ તેઓ રહ્યાં હતાં.

૧૯૭૦માં સરકારે તેમને 'પદ્મશ્રી' એવોર્ડ પણ આપેલો. ખરેખર જ એમણે તનમનધનથી સમાજ સેવાને દેશસેવામાં પોતાનું જીવન અર્પિત કર્યું. આજીવન બ્રહ્મચારિણી રહી ગાંધીજીના ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંત અનુસાર પોતાનું જીવન અત્યંત સાદગીપૂર્વક રાખી જનસેવામાં પોતાના ધનનો સદ્ઉપયોગ કર્યો. ૧૯૫૬માં મહાગુજરાત આંદોલન વખતે પણ લોકોને સાચી વાત સમજાવવા બહાર નીકળી પડ્યાં હતાં. અત્યંત પ્રેમ અને સહાનુભૂતિપૂર્વક લોકો સાથેનો એમનો વર્તાવ પ્રશંસનીય હતો. આવું એક મધુર વ્યક્તિત્વ ૧૯૮૫ની ૧૧મી માર્ચે વિલીન થઈ ગયું.

પૂ. બાપુના પરમમિત્ર અને સમાજ સેવક ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીને કેટલાંક નામાંકિત પ્રમુખ-ઉપપ્રમુખ મળ્યા છે, તેમાંના એક ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ. ૧૯૮૦માં જન્મેલા ડોક્ટરસાહેબ વ્યવસાયે ડોક્ટર હતા અને સાથે સાથે પોતાની સેવાઓ પણ એમણે ચાલુ રાખી હતી. ૧૯૩૦માં તેઓ ૫૦ વર્ષની ઉંમરે અમદાવાદની સુધરાઈના પ્રમુખ તરીકે આવ્યા હતા ને તે પછી ચાર વાર મ્યુનિસિપાલિટીની સેનેટરી કમિટીના ચેરમેન તરીકે ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૯ દરમ્યાન પોતાની સેવાઓ આપી હતી. આ દાયકામાં તેમણે અમદાવાદ શહેરને સ્વચ્છ બનાવવા અને રોગમુક્ત કરવા ભારે પ્રયત્નો કર્યા હતા. એ પછી ૧૯૪૨માં જાન્યુઆરીથી ઓગષ્ટમાં 'હિંદ છોડો' આંદોલન શરૂ થયું અને ૨૧મી ઓગષ્ટે મ્યુનિસિપાલિટી પણ લડતમાં જોડાઈ, ત્યાં સુધી ડોક્ટર સાહેબ ઉપપ્રમુખપદે રહ્યા હતા. આ બધાં વર્ષો દરમ્યાન એમના પહેલા પ્રમુખ તરીકે રહી ચૂકેલા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ઉત્તમ પ્રણાલીઓને તેમણે આગળ ચલાવી હતી. ડોક્ટર સાહેબ સાદગીનો નમૂનો હતા. અત્યંત સાદગીપૂર્ણ તેમનું જીવન હતું. મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ વગેરે ઊંચા હોદ્દાઓ ઉપર હોવા છતાં તેઓ હંમેશા પોતાની સાયકલ ઉપર જ ફરતા હતા. સાયકલ પર વચ્ચેના ડંડા પર જોડેલું એક મોટું પાકીટ રાખતા. એ જોઈને પણ દૂરથી ખ્યાલ આવી જાય કે ડોક્ટરસાહેબ ક્યાંક જઈ રહ્યા છે!

ડોક્ટરસાહેબ વ્યવસાયે ડોક્ટર હોવા છતાં અનેક વિષયોના જાણકાર હતા. અમદાવાદ એ તો સંસ્કારનગરી ને ગુજરાતનું પાટનગર. એમાં જાતજાતની ને ભાતભાતની વિવિધ વિષયોની સભાઓ મળે. આમાંની ઘણીખરી સભાઓમાં ડોક્ટર સાહેબ પ્રમુખ સ્થાને હોય અને જે તે વિષય પર પણ અત્યંત અભ્યાસપૂર્ણ અને રમૂજ શૈલીમાં પ્રવચન આપે. તેઓ અનેક વિષયોના જાણકાર હતા. તેઓ સંગીતના પણ ભારે રસિયા હતા.

રાજકારણને પણ તેઓ બરાબર સમજ્યા હતા અને સાથેસાથ ગાંધીવિચારધારાને પણ એમણે બરાબર પચાવી હતી. ૧૯૪૨ની લડત વેળા એમનાં એક વ્યાખ્યાનમાં ડોક્ટર સાહેબ કહ્યું કે "આ બગડેલી દુનિયાને સુધારવાનો એક જ ઉપાય છે. તે એ કે દરેક માણસ એક માણસને સુધારે." પછી

ડોક્ટર સાહેબે રમૂજી શબ્દમાં વિધાન કર્યું કે “કોણ કોને સુધારે? દરેક માણસ એમ જ માને છે કે પોતે તો સારો જ છે, બીજો બગડેલો છે”, ત્યારે ડોક્ટરસાહેબે પોતાના ભાષણના અંતે કહ્યું કે બાપુના અઢારવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં હું એક ઓગણીસમો કાર્યક્રમ ઉમેરવા માંગું છું, અને તે છે—દરેક જણ પોતાની જાતને સુધારે તો આ દુનિયા સારી અને સ્વચ્છ બની જાય. કેટલી બધી માર્મિક વાત ડોક્ટર સાહેબે તદ્દન સરળ અને સહજ રીતે કહી નાંખી!

છેલ્લે એક વાત. બાપુ ૧૯૩૦માં દાંડીકૂચ વખતે પ્રતિજ્ઞા લઈને નીકળેલા કે આઝાદી લીધા વગર આશ્રમમાં પગ નહિ મૂકું. ૧૯૪૭માં આઝાદી આવ્યા પછી બાપુની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થવાની, એટલે ડોક્ટર સાહેબે બાપુને અમદાવાદ આવવાનું જાહેર રીતે આમંત્રણ આપ્યું. ત્યારે બાપુએ જે જવાબ ડોક્ટર સાહેબને આપેલો, તે તે વખતના છાપાઓમાં છપાયેલો કે “મારે માટે નોઆખલી નજીક છે, અમદાવાદ દૂર છે.” બાપુ તો ભાગલા વખતના કોમી તોફાનીનો અંત લાવવાના કાર્યક્રમમાં લાગેલા હતા અને પછી તો થોડા જ મહિનાઓમાં તેમની હત્યા થઈ, તેથી અમદાવાદ આવી ન શક્યા, પણ અમદાવાદ આવવાનું સૌ પ્રથમ બાપુને નિમંત્રણ આપનાર ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ હતા.

૯૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને ૧૯૫૦ની ૩૧મી માર્ચે ડોક્ટરસાહેબનું અમદાવાદમાં અવસાન થયું.

બાપુના આશ્રમવાસી શ્રી ગંગાબહેન વૈદ્ય

માંડવી (કચ્છ)માં જન્મેલા ગંગાબહેન માત્ર ત્રણ વર્ષની ઉંમરે માતૃછાયા ગુમાવે છે. માત્ર ૧૩ વર્ષની ઉંમરે મેઘજીભાઈ સાથે લગ્ન થાય છે, પણ ત્રણ જ વર્ષમાં પતિ પણ ગુમાવે છે, છતાં આઠ માસની દીકરી સાથે સાસરે રહેવાનો જ નિર્ણય કરે છે. આમ તો પિયર અને સાસરી બંને સુખી હતાં.

પિતાશ્રી મારફતે એમણે ગાંધીજીનું નામ સાંભળ્યું હતું. તે વખતે ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા. હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી ગાંધીજીને ૧૯૧૯માં ગંગાબહેન મુંબઈની એક જાહેર સભામાં સાંભળે છે અને ત્યારથી જ એમના સંપર્કમાં આવે છે. તે વખતે મુંબઈના મણિભવનમાં રૅટિયાનો વર્ગ શરૂ થવાનો હતો. તે ધ્યાનમાં રાખીને બાપુનો પ્રથમ પત્ર ગંગાબહેનને મળે

છે, “મણિભવનમાં રૅટિયાની નિશાળ શરૂ થવાની છે. આશા છે, તમે તેમાં જોડાશો.” અને ત્યારથી ગંગાબહેનના હાથમાં રૅટિયો આવ્યો. તે લગભગ તેમની ૧૦૩ વર્ષની ઉંમરે પણ મેં એમને ખુરશીમાં બેઠા બેઠા સામે અંબર ચરખો મૂકીને કાંતતાં જોયાં છે. આવી હતી એમની ચરખાભક્તિ!

૧૯૨૦માં તિલક મહારાજનું અવસાન થતાં બાપુએ એમની પાછળ ૧ કરોડ રૂપિયાનું સ્વરાજ ફંડ ઊભું કરવાની જાહેરાત કરી અને એમાં ગંગાબહેને માત્ર પાંચ દિવસમાં ઘેર ઘેર ફરીને રૂા. પંદર હજારનો ફાળો એકઠો કરી આપ્યો હતો. તે વખતે ગંગાબહેન મુંબઈમાં બોરીવલીમાં રહેતાં હતાં. બાપુની દાદરમાં સભા પછી બાપુ ખાસ બોરીવલી ગંગાબહેનના ઘેર બીજા કેટલાક નેતાઓ સાથે ગયા હતા. ગંગાબહેન તો ભાવવિભોર થઈ ગયાં હતાં. જાણે શબરીને ઘેર રામ પધાર્યા. એમણે બાપુનું સ્વાગત ફળ આપીને કર્યું હતું.

ગંગાબહેન બાપુનો સંપર્ક રાખ્યા કરતાં હતાં. બાપુને ભારતમાં પ્રથમ જેલ ૧૯૨૨માં થઈ. ત્યારે ગંગાબહેન બાપુને મળવા સાબરમતી જેલમાં ગયાં. બાપુ જેલમાંથી છૂટ્યા પછી મુંબઈમાં જુહુ આરામ માટે રોકાયા હતા ત્યારે પણ ગંગાબહેને તેમની મુલાકાત લીધી હતી. આ પહેલાં દીકરીના દીકરાને શીતળા પધારેલા, તેની સેવામાં તેમને પણ ચેપ લાગ્યો ને મોટી ઉંમરે શીતળા નીકળ્યા ને તેના ચાકાં રહી ગયાં. તેથી બાપુ ઓળખી નહોતા શક્યા, પણ વિગત જાણ્યા પછી બાપુ બોલ્યા, “સેવા કરતાં જાત ખરચાઈ જાય તો પણ શો વાંધો? એટલા માટે જ શરીર મળ્યું છે ને?” આમાંથી ગંગાબહેનને સેવાનો મંત્ર મળ્યો.

યૂનાની ને આયુર્વેદિક ઉપચારોથી તેમણે અનેકોને સાજા કર્યાં છે. ૧૯૨૮માં આશ્રમના સંયુક્ત રસોડાની જવાબદારી સંભાળી રોજના લગભગ બસો માણસોને પ્રેમપૂર્વક જમાડતાં હતાં. ૧૯૩૦-૩૨ની લડતોમાં પણ ગંગાબહેન અનેક વાર જેલમાં ગયાં અને છેલ્લે બોયાસણમાં સ્થિર થયાં. બોયાસણમાં તેમણે બાપુની સલાહથી ગૌશાળા શરૂ કરી હતી.

૧૯૩૦ની લડતમાં ગુજરાતમાં પણ અનેક બહેનોએ આગેવાની ભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો તેમાં એક હતાં ગંગાબહેન. ગંગાબહેન તે વખતે ખેડા જિલ્લામાં બોરસદ પાસેના રૂદેલ ગામે આશ્રમની ૧૮ બહેનોની ટુકડી લઈ પહોંચ્યાં ને છાવણી નાંખી. એક દિવસ બોરસદમાં નીકળેલા

સરઘસમાં આગેવાન બહેનોને પકડી લીધાં ને તેમની સાથે અપમાનજનક વ્યવહાર સરકારે કર્યો. તેથી બોરસદમાં ૧૯૩૧ની ૨૧મી જાન્યુઆરીએ તેના વિરોધમાં લગભગ ૧૨૦૦ બહેનોનું સરઘસ નીકળ્યું. તેમાં આશ્રમની બહેનોને લઈને ગંગાબહેન પણ જોડાયાં. તેઓ જોરશોરથી રામધૂન ગવડાવતા હતાં. પોલિસે આ સરઘસ ઉપર ભારે લાઠી ચાર્જ કર્યો, બધાં બહેનો બેસી ગયાં, ગંગાબહેન ઉપર લાઠીઓ ઉપર લાઠીઓ પડી ને માથાથી પગ સુધી લોહીલુહાણ થયાં પણ ડગ્યાં નહિ., તેમણે દવાખાનામાંથી બાપુને પત્ર લખી જણાવ્યું, બાપુએ યરવડા જેલમાંથી પત્ર લખ્યો, “લોહીથી ભીની સુંદર લાગતી લાલ સાડી હું જોત તો કેવો હસત? આ અત્યાચારથી હું આવેશમાં આવ્યો પણ જરાય દુઃખ નથી પામ્યો. હર્ષ થયો છે. મારનાર ઉપર તમને રોષ નથી આવ્યો તે ભારે વાત છે. આ મારનાર અજ્ઞાનથી મૂઢ બનેલા તમારા દીકરા જ હતા.”

આ પછી તો ૧૯૩૨માં પણ સુરત જિલ્લામાંથી ગંગાબહેનની ધરપકડ થઈ અને યરવડા જેલમાં ગયાં. અહીં જેલની મેટ્રન બહેન તુમાખી મિજાજની હતી. તેથી વારેવારે બહેનોનું અપમાન કરે. બહેનોએ તેની સામે ઉપવાસ કરવાનું નક્કી કર્યું. એક જ દિવસના ઉપવાસથી તંત્ર હાલી ઊઠ્યું ને મેટ્રને અપમાન નહિ કરવાની કબૂલાત આપી.

છેલ્લે ૧૯૪૨ની લડતમાં પણ ગંગાબહેને પોતાનું ખમીર બતાવ્યું, તેમણે મહેસૂલ ઉઘરાવનારને મહેસૂલ ન આપ્યું. છેવટે તે અમલદારે તેમના વતી મહેસૂલ ભરી દીધું. ૧૯૭૮ની ૧૫મી ઓગષ્ટે જન્મેલાં આ બહેને પોતાની ૬૯મી વર્ષગાંઠે દેશની આઝાદી જોઈ. તે પછી બોચાસણમાં સતત માનવસેવા ને ગોસેવામાં લાગેલાં રહ્યાં. આ ત્યાગી તપસ્વી બહેન ૧૧૦ વર્ષનું દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવી ૨૯મી જુલાઈ ૧૯૮૮ના રોજ ગુરુપૂર્ણિમાને શુભ દિવસે ચિખોદરાની હોસ્પિટલમાં અવસાન પામ્યાં.

સામી છાતીએ ગોળીબાર ઝીલનાર શહીદવીર

વિનોદ કિનારીવાલા

ગાંધીજીના આગમન પછી ત્રણ મહત્વની દેશવ્યાપી લડતો-૧૯૨૦-૨૧નું અસહકાર આંદોલન, ૧૯૩૦-૩૨ની સવિનય કાનૂનભંગની લડત અને ૧૯૪૨ની છેલ્લી લોકક્રાંતિ.

કોઈ પણ એક નગર તરીકે સૌથી મોખરે રહ્યું ગુજરાતનું શહેર અમદાવાદ. અભૂતપૂર્વ હતા એ દિવસો. ડાઁ માસ સતત મિલોની હડતાલ ચાલી. છ-છ મહિના સુધી શાળા-કોલેજોની હડતાલ ચાલી અને વીર વિનોદ કિનારીવાળાએ સામી છાતીએ ગોળી ઝીલી અમદાવાદનું નાક રાખ્યું.

૯મી ઓગષ્ટ ૧૯૪૨ને રવિવાર. વહેલી સવારે જ દેશનેતાઓની ધરપકડો થતાં આખો દેશ જાણે ભભૂકી ઊઠ્યો! પ્રથમ દિવસે જ અંગ્રેજ સરકાર સામેનો જબરદસ્ત જંગ શરૂ થઈ ગયો અને ઉમાંકાન્ત કરિયા શહીદ થયા. રાત્રે વિદ્યાર્થી સંગ્રામ સમિતિ મળી. બીજે દિવસે ૧૦ ઓગષ્ટને સવારે ૧૦ વાગ્યે લો કોલેજથી વિદ્યાર્થી સરઘસ કાઢવાનું નક્કી થયું. અંગ્રેજ સરકારે પહેલે જ દિવસે કોંગ્રેસભવનનો કબજો લઈ લીધો હતો, તેથી સરઘસ ત્યાં લઈ જવું તેમ નક્કી થયું.

આખા શહેરમાં વાયુ વેગે સમાચાર પ્રસરી ગયા ને સવારથી જ સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ લો કોલેજના મેદાન પર એકઠા થવા માંડ્યા. સેંકડોમાંથી સંખ્યા હજારોની થઈ ને નિશ્ચિત સમય પહેલાં સરઘસ કાઢવાની ફરજ પડી. સરઘસમાં ત્રણથી ચાર હજાર વિદ્યાર્થી હતા, જેમાં ૨૦૦-૨૫૦ જેટલી બહેનો પણ હતી. સાથે બીજા કેટલાક યુવાનો અને કાર્યકરો પણ હતા. શરૂઆતમાં બહેનો ચાલતી હતી. આગળ રાષ્ટ્રધ્વજ લહેરાતો હતો. સરઘસ ગુજરાત કોલેજના પાછળના ઝાંપા સુધી આવી પહોંચ્યું. સરકારને પણ આ સરઘસની અગાઉથી ખબર પડી ચૂકી હતી, તેથી તેણે પણ એ વિસ્તારમાં સેંકડો લાઠીધારી પોલીસો અને યુરોપિયન સાર્જન્ટો રિવોલ્વરો સાથે ગોઠવી દીધા હતા.

બહેનો પાછળ ભાઈઓની ટુકડીઓમાં પણ આગળ રાષ્ટ્રધ્વજ હતો. શરૂમાં એક બીજાભાઈ પાસે રાષ્ટ્રધ્વજ હતો. ભાઈ વિનોદ કિનારીવાળા પણ આ ટુકડીમાં હતા. ચાર-ચારની વ્યવસ્થિત કતારોમાં સરઘસ આવી રહ્યું હતું. ‘ઈન્કિલાબ ઝિંદાબાદ’ અને ‘શાહીવાદ હો બરબાદ’ ના ગગનભેદી નારાઓથી આકાસ ગુંજી ઊઠતું હતું.

ગુજરાત કોલેજ આવતાં પહેલાં જ વીર વિનોદે રાષ્ટ્રધ્વજ પોતાના હાથમાં લઈ લીધો હતો ને સંચાલકને કહ્યું હતું, “સાહેબ, હું વાવટાની શાન નહિ જવા દઉં. તમારા હુકમનું પાલન કરીશ—ભલે મારો પ્રાણ જાય.” અને ખરેખર આ અંતરનો અવાજ સાચો કરી બતાવ્યો.

ઘેરથી નીકળતાં પહેલાં પિતાજીના શબ્દો કાનમાં ગુંજતા હતા કે “પોલીસના દેખતાં સરઘસ વીખરાઈ જાય એ શોભતું નથી. સરઘસમાંથી નાસવું નહિ. એ લાંછન ગણાવું જોઈએ.” આમ વીર પિતાનો એ વીર પુત્ર હતો. માત્ર ૧૮ વર્ષની ઉંમરનો, ગુજરાત કોલેજમાં ઈન્ટર સાયન્સમાં અભ્યાસ કરતો એ વિદ્યાર્થી વિનોદ કિનારીવાળા હતો. સરઘસ ગુજરાત કોલેજમાં પ્રવેશ કરવા તત્પર થયું, ત્યાં તો પોલીસો એમના પર લાકીઓથી તૂટી પડ્યા. બહેનો તો બધી બેસી ગઈ. કોલેજના અધ્યાપકો બધા ઉપરથી નીચે મેદાનમાં આવી પોલીસ અધિકારીઓને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પણ કોણ સાંભળે? ઉપરથી એમને પ્રસાદી મળવા માંડી. પ્રા. ધીરુભાઈ ઠાકરને માથામાં સખત વાગ્યું. બીજા અનેક ઘવાયા.

ભાઈ વિનોદને ધ્વજ છોડી દેવા અનેકવાર કહેવામાં આવ્યું, પણ તે શાનો છોડે! અંગ્રેજ સાર્જન્ટ તેની સામે હતો. એવામાં વિદ્યાર્થીઓના શરૂ થઈ ચૂકેલા પત્થરમારામાંથી એક એના ટોપા પર પડ્યો અને તે ભારે ગુસ્સે થયો અને રિવોલ્વરનો પહેલો ધડાકો હવામાં કર્યો ને બીજો જ સામે ઊભેલા ખુલ્લી છાતીના વિનોદ પર થયો ને થોડીવારમાં વિનોદ નીચે ઢળી પડ્યો, ત્યારે જ તેના હાથમાંથી ઝંડો છૂટ્યો. આમ સામી છાતીએ ગોળી ઝીલનાર વીર વિનોદ કિનારીવાળા અમદાવાદનું નાક હતો. એના શબને જેમ તેમ કરીને કોલેજના ઓરડામાં પહોંચાડ્યું. ત્યાંથી છૂપી રીતે વાડીલાલ સારાભાઈ હોસ્પિટલ પહોંચાડ્યું, પરંતુ પ્રાણપંખેરું ઊડી ચૂક્યું હતું. એક દિવ્યઆત્મા પરમાત્મામાં ભળી ગયો હતો. શબ ઘેર લાવવામાં આવ્યું. તેની સ્મશાનયાત્રા નીકળી. ગાંધી પૂલ પરથી પસાર થઈને શાહપુરના શાંતિપુર સ્મશાને પહોંચી. શરૂમાં આગળ રાષ્ટ્રધ્વજ રાખવામાં આવ્યો હતો. સ્મશાનમાં એનો નશ્વર દેહ પંચમહાભૂતોમાં ભળી ગયો પણ તેનો આત્મા અનેકોને માટે પ્રેરણારૂપ બની ગયો.

આધ્યાત્મિક જીવનના ઘોતક : એક સમયતા

ભારતના વડાપ્રધાન

મોરારજીભાઈ દેસાઈ

જેમની જન્મ જયંતી દર ચાર વર્ષે આવે છે, એવા શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ ૨૯મી ફેબ્રુઆરીએ ધૂળેટીના પવિત્ર તહેવારના દિવસે સુરત જિલ્લામાં જન્મેલા અને ભારતના વડાપ્રધાન જેવા અત્યંત મહત્વના પદ સુધી પહોંચ્યા,

એમાં એમના જીવન અને કાર્યની ઘણી બધી વિશેષતાઓ સમાયેલી છે.

એમનું વ્યક્તિગત જીવન અત્યંત સંયમી અને ત્યાગી હતું. ૯ વર્ષની નાની ઉંમરે પ્રાથમિક શાળામાં ભણતા, ત્યારે એમણે ચાનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાંથી માંડીને ૧૯૭૫માં કટોકટી વખતે જેલમાં એમણે રાંધેલા અનાજનો પણ સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો. આ વર્ષો દરમ્યાન એમણે કોફી, બીડી, ખાંડ, બાજરી, જુવારનો રોટલો, અને સાથે સાથે જ્ઞાતિવાદ અને જનોઈનો પણ ભરયુવાનીમાં ત્યાગ કર્યો હતો. ૩૩ વર્ષની ભરયુવાન વયે એમણે શુદ્ધ ને સંયમી બ્રહ્મચારી જીવનનો નિર્ણય લીધો અને આજીવન પાળી બતાવ્યો હતો.

આવા મોરારજીભાઈ આધ્યાત્મિક જીવનના ઘોતક હતા. આત્માર્યે જીવન જીવનારા હતા. ૧૯૨૫થી એમણે ગીતાવાંચન શરૂ કર્યું હતું. તે જીવનના અંત સુધી લગભગ ૭૦ વર્ષ તેના ઊંડા અભ્યાસી અને શ્રદ્ધાળુ ભક્ત રહ્યા. એમના જીવનનું એ એક અવલંબન બની ગઈ હતી. એમણે મહેનત કરીને સમગ્ર ગીતા કંઠસ્થ કરી હતી ને લગભગ દરરોજ તેનો પાઠ કરી જતા હતા. દેશમાં કટોકટી દરમિયાન એમના જેલવાસમાં આ ગીતાપાઠે જ એમને સાંત્વના ને ધીરજ બક્ષ્યાં હતાં.

આમ તો મોરારજીભાઈ ૧૯૧૮થી ૧૯૩૦ સુધી સરકારી અધિકારી રહ્યા હતા અને પ્રાંત ઓફિસર તથા ડેપ્યુટી અને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરના પદ સુધી પહોંચ્યા હતા. ભરૂચ અને ગોધરામાં ડેપ્યુટી કલેક્ટર અને અમદાવાદમાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે એમણે તે જમાનામાં કામ કર્યું હતું, પણ પછી ૧૯૩૦માં બાપુની ઠાંડીકૂચ આવી ને એમણે સરકારી નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી દીધું. અને રાષ્ટ્રિય સંસ્થા કોંગ્રેસમાં જોડાઈ ગયા. એ પછી તો એમની ધીમે ધીમે ઉન્નતિ થતી જ ગઈ અને ૧૯૩૭માં પ્રાંતિક સ્વરાજ વખતે મુંબઈ રાજ્યના ગૃહમંત્રી અને પછી ૧૯૫૬ થી કેન્દ્ર સરકારમાં મંત્રી તરીકે ગયા અને છેવટે ૧૯૭૭માં ભારતના વડાપ્રધાન બન્યા. તેમના માત્ર બે વર્ષના વડાપ્રધાનના સમયને આજેય સામાન્ય જનતા યાદ કરે છે, કેમ કે ત્યારે તેલ અને ખાંડ જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો અત્યંત સસ્તા ભાવે લોકોને મળતી હતી.

આ મોરારજીભાઈએ આઝાદી પહેલાં અને પછી અનેક વાર જેલયાત્રાઓ કરી હતી. આઝાદી પછીના જમાનાની

કટોકટી વખતની એમની ૧૯ માસની જેલયાત્રા એમના જીવનની કસોટીરૂપ હતી. લગભગ ૮૦ વર્ષની જૈક ઉંમરે આ જેલ એમણે હસતે મોઢે અત્યંત સંયમી ને આધ્યાત્મિક જીવન જીવીને પસાર કરી.

એ જ રીતે આઝાદ ભારતમાં એમણે ચાર વાર ઉપવાસના શસ્ત્રનો પણ ઉપયોગ કર્યો હતો. મહાગુજરાત આંદોલન, કોમી હુલ્લડ, નવનિર્માણ આંદોલન અને વિધાનસભાની ચૂંટણી માટે એમણે આ ઉપવાસ કર્યો હતા. એની ભારે મોટી અસર સરકાર અને જનતા પર પડી હતી. મૂળે એ આધ્યાત્મિક જીવ હતા અને એ રીતે સત્યાગ્રહના એ અંતિમ શસ્ત્રનો ઉપયોગ હલુ સમજપૂર્વક એમણે પ્રજા સમક્ષ કર્યો હતો. આ ઉપવાસો રાજકારણના ક્ષેત્રે હોવા છતાં તેમાં ભારોભાર આત્મચિંતન, વેદના અને વ્યથા ભરેલાં હતાં.

અધ્યાત્મ અને રાજકારણ ઉપરાંત તેઓ બાપુના રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં પણ એટલા જ શ્રદ્ધાળુ હતા. એમાં કોમી એકતા, દારૂબંધી, ખાદી, નયીતાલીમ, માતૃભાષા - રાષ્ટ્રભાષાનો આગ્રહ, પ્રૌઢશિક્ષણ, કુદરતી ઉપચાર વગેરેના તેઓ દૃઢ આગ્રહી હતા. સમગ્ર ભારતમાં ગુજરાત દારૂબંધી ક્ષેત્રે કાયદાનું આગ્રહી હોય, તો તેનો મોટા ભાગનો યશ એમને ફાળે જાય છે. એ જ રીતે ગુજરાતની અનેક રચનાત્મક ક્ષેત્રે વિવિધ કામ કરતી સંસ્થાઓના શિરચ્છત્ર હતા. કેળવણીના ક્ષેત્રે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલપતિપદે ૩૨ વર્ષ રહ્યા અને લગભગ ૨૫ વર્ષ સુધી વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભ વખતે એક અઠવાડિયું આવીને ત્યાં રહેતા અને વિવિધ વિભાગોના કાર્યકરોને મળતા.

કુદરતી ઉપચારમાં ખાસ કરીને તેઓ શિવામ્બુના પ્રયોગકર્તા અને પ્રચારક હતા.

એ જ રીતે બાપુના રૈંટિયાના તેઓ પરમ ઉપાસક હતા. તેઓ માનતા કે ખાદી-શ્રામોદ્યોગ વિના દેશનો ગરીબી-બેકારીનો પ્રાણ પ્રશ્ન ઊકલી શકે એમ નથી. તેઓ નિયમિત કાંતણ કરતા અને પરદેશ પ્રવાસમાં પણ રૈંટિયો સાથે રાખતા અને કાંતતા.

આવા મોરારજીભાઈએ પારિવારિક ઘણી વ્યથાઓ અનુભવી હતી. મોરારજીભાઈ માત્ર રાજકારણી પુરુષ નહોતા, પરંતુ આધ્યાત્મિક વિચારધારાને વરેલા પુરુષ હતા અને માટે જ તેઓ ૯૯ વર્ષનું દીર્ઘ આયુષ્ય સુખરૂપ ભોગવી

શક્યા એમ કહી શકાય. ૧૯૯૫ના એપ્રિલની ૧૦મી તારીખે તેઓ અવસાન પામ્યા અને અમદાવાદમાં સાબરમતીના કિનારે તેમની સમાધિ થઈ.

ધ્યાન ખેંચે તેવી નિર્ભયતા અને નિખાલસતા ધરાવતા

ઠાકોરભાઈ દેસાઈ

‘વજાદપિ કઠોરાણિ, મૃદુનિ કુસુમાદપિ’ સરદાર પટેલ વિષે વપરાતી આ પંક્તિ મુ. ઠાકોરભાઈ દેસાઈ માટે પણ વાપરી શકાય, એવા તે મહાનુભાવ હતા. બહારથી રૂક્ષ કે કઠોર લાગતા ઠાકોરભાઈ દીન દુખિયાં અને ગરીબોના કેવા બેલી હતા, એ જેમણે એમની ૧૫ જૂન ૧૯૭૧ની સ્મશાનયાત્રા જોઈ હોય, તેને જ ખ્યાલ આવે.

ઠાકોરભાઈ આમ તો મૂળ સૂરત જિલ્લાના વતની. વીસમી સદીના પ્રારંભમાં ૧૯૦૩ માં ૧૩ ફેબ્રુઆરીએ જન્મેલા ઠાકોરભાઈ અમદાવાદમાંથી મેટ્રિક પાસ કરી ગુજરાત કોલેજમાં જોડાયેલા, પરંતુ ગાંધીજીના અસહકાર આંદોલનમાં જોડાઈ ગુજરાત કોલેજ છોડી અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા અને ૧૯૨૪માં અંગ્રેજી વિષય લઈને સ્નાતક થયેલા હતા. સ્નાતક થઈને ઠાકોરભાઈ કાકાસાહેબ કાલેલકર સાથે બે વર્ષ બાપુના આશ્રમમાં રહ્યા અને તે દરમિયાન બાપુના ‘યંગ ઈન્ડિયા’ અને ‘નવજીવન’ પત્રોમાં મદદ કરતા રહ્યા. કાકાસાહેબના એ પ્રિય શિષ્ય હતા. એ પછી એમણે આદિવાસી વિસ્તારોમાં રાત્રી શાળાઓ ચલાવી એમને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ શાળામાં પણ ૧૯૨૭-૨૮ને ૧૯૪૧ના સમયમાં એમણે શિક્ષક તરીકે કામ કરેલું.

૧૯૩૦-૩૨ ને ૧૯૪૨ ના સત્યાગ્રહ આંદોલનોમાં એમણે સક્રિય રીતે ભાગ લીધો હતો અને કારાવાસ ભોગવ્યો હતો. દાંડી સત્યાગ્રહ સમયમાં એમના પિતાજી સીટી મેજિસ્ટ્રેટ હતા અને એમના જ ઘરમાંથી સત્યાગ્રહી પત્રિકાઓ નીકળતી હતી. આવી હિંમત અને સાહસિકતા એમને વારસામાં મળ્યાં હતાં. તે વખતની કોંગ્રેસ સંસ્થા સાથે એ અતૂટ રીતે જોડાયેલા હતા. શરૂઆતમાં જલાલપોર તાલુકા કોંગ્રેસના મંત્રી, પછી સુરત જિલ્લા કોંગ્રેસના મંત્રી, પછી ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસના મંત્રી, અને પછીથી પ્રમુખ તથા ૧૯૫૮માં બૃહદ મુંબઈ પ્રદેશ કોંગ્રેસના પ્રમુખપદે રહી કોંગ્રેસી કાર્યકરોને સતત માર્ગદર્શન અને હૂંફ આપતા રહ્યા હતા. એમનામાં ગજબની સંગઠન શક્તિ હતી, કારણ કે એ પોતે વીર સૈનિક, સેનાની અને

સેવક હતા. કર્તવ્યનિષ્ઠા, શિસ્તપાલન અને પ્રામાણિકતા એ કોઈ પણ સંગઠનની કસોટી છે અને સાથે સાથે હિંમત અને કુશળતા દાખવી જે કામ કરવા નીકળ્યા છીએ, તેને અનુરૂપ સંગઠન બનાવવામાં તેમનો અમૂલ્ય ફાળો હતો.

૧૯૩૭માં પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય મળ્યું ત્યારે શ્રી મોરારજી દેસાઈના ખાનગી મંત્રી તરીકે ઠાકોરભાઈએ બે વર્ષ કામ કર્યું. આઝાદી પછી નવનિર્માણના કામમાં યુવાશક્તિ કામે લાગે એ અર્થે ગુજરાત યુવક કોંગ્રેસની સ્થાપનામાં પણ એમણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. એ જ રીતે કોંગ્રેસ સેવાદળને પણ એમનું સતત માર્ગદર્શન મળ્યા કરતું હતું.

તેઓ ચારભાષાઓના સારા જાણકાર હતા. ગુજરાતી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને મરાઠી. બૃહદ્ મુંબઈ પ્રદેશ કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા, ત્યારે એમણે મુંબઈમાં મરાઠીમાં ભાષણ આપ્યું હતું. વિનોબાજીના ગીતા પ્રવચનો, 'સ્થિતપ્રજ્ઞદર્શન' પુસ્તકનો પણ મરાઠીમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ ઠાકોરભાઈએ કરેલો છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરના બે ગ્રંથો 'ગીતાધર્મ' અને 'લોકજીવન' પણ મરાઠીમાંથી તેઓ ગુજરાતીમાં લઈ આવ્યા છે. 'ઈન્દુને પત્રો', 'હિંદનો કોમી ત્રિકોણ', જવાહરલાલની 'મારી જીવનકથા' નો કેટલોક ભાગ ઠાકોરભાઈએ અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરેલા છે. ખૂબી એ છે કે ક્યાંય એમણે અનુવાદક તરીકે પોતાનું નામ આપ્યું નથી. આ હતી તેમની નમ્રતા! ઉત્તમ અનુવાદો દ્વારા એમણે ગુજરાતી ભાષાની મહત્વપૂર્ણ સેવા કરી છે.

બાપુના 'હરિજન'પત્રોના વિભાગમાં, નવજીવન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી મંડળમાં, ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતકને નાતે વિદ્યાપીઠ મંડળમાં, વિદ્યાપીઠના કુલનાયક તરીકે, ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સેનેટના અને પદ્મી સિન્ડિકેટના પણ સભ્ય રહ્યા. અને એ રીતે માતૃભાષા માધ્યમ માટે સતત ઝઝૂમતા રહ્યા. આ બધાં પદો ભોગવવા છતાં એમની સાદાઈ, નિર્ભયતા, નિખાલસતા અને અલગારીપણું ધ્યાન ખેંચે તેવાં હતાં. તેઓ પોતાના ઓરડામાં મહાત્મા ગાંધી અને અમેરિકાના મુક્તિદાતા અબ્રાહમ લિંકનના ફોટાઓ રાખતા. બંનેના ચાલક અને અનુયાયી રહી પ્રજાને માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા.

ગુજરાતના જાહેર જીવનને શુદ્ધ રાખવામાં તે સમયના અનેકોનો ફાળો હતો, તેમાંના એક ઠાકોરભાઈ દેસાઈ હતા. જાહેર જીવનમાં શુદ્ધિના તેઓ અત્યંત આગ્રહી હતા. વર્ષો સુધી

એમણે ગુજરાતના ભાતીગળ રાજકારણમાં ગુજરાત કોંગ્રેસનું દૃઢતાથી સંચાલન કરવામાં અભૂતપૂર્વ ફાળો આપ્યો હતો.

શિક્ષણ, લેખન, પત્રકારત્વ અને જાહેર ક્ષેત્રની વિવિધ સંસ્થાઓના સંચાલનનો તેમનો અનુભવ અને દીર્ઘદષ્ટિને લઈને ગુજરાતમાં એમનું મોખરાનું સ્થાન રહ્યું. એ વખતે અમદાવાદની ચાર રાષ્ટ્રિય સંસ્થાઓમાં જે ચાર નામો બોલાતા, તેમાં હરિજન આશ્રમ એટલે પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર, મજૂર મહાજન એટલે ખંડુભાઈ દેસાઈ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ એટલે મગનભાઈ દેસાઈ, ગુજરાત કોંગ્રેસ એટલે ઠાકોરભાઈ દેસાઈ. આ બધા મહાનુભાવો આજે યાદ આવે છે. ગુજરાતના જાહેર જીવનને ઘડવામાં આ બધાઓનો કેવો અમૂલ્ય ફાળો હતો, એને યાદ કરીએ.

૧૯૬૭માં ગુજરાત સરકારમાં ઠાકોરભાઈ જયારે પ્રધાન બન્યા, ત્યારે પોતાની ગાડીમાં તેઓ ડ્રાઈવરની પાસે બેસતા: તે વખતે ડ્રાઈવર કહે કે 'સાહેબ, આપે તો પાછળની સીટ પર આરામથી બેસવાનું', છતાં ઠાકોરભાઈ તો ચાલકની સાથે સમાનતાના ભાવે સામાન્ય જનની જેમ જ વર્તતા.

આવા ઠાકોરભાઈના ૧૫મી જૂને થયેલા અવસાનમાં ૧૯૬૯ના ગાંધી શતાબ્દિ વર્ષમાં કોંગ્રેસના થયેલા ભાગલા અને અમદાવાદનું કોમી હુલ્લડ કારણભૂત હતાં. આવા પુરુષો માનસિક ધક્કો સહન નથી કરી શકતા ને પરિણામે હૃદયરોગના હુમલાથી તેઓ અવસાન પામ્યા. અનેક વર્તમાનપત્રોએ તેમને અનેક રીતે વર્ણવ્યા હતા અને અનેક મહાનુભાવોએ જુદી જુદી રીતે શ્રદ્ધાંજલિઓ આપી હતી.

ગાંધીયુગના મહામૂલા રત્ન

ડો. મણિભાઈ દેસાઈ

'મણિભાઈ તો મણિ છે.' આવી ઉક્તિ એક વાર ગાંધીજીએ જેમને માટે વાપરી હતી, તે ડો. મણિભાઈ ભીમભાઈ દેસાઈ ખરેખર જ ગાંધીયુગના મહામૂલા રત્ન હતા. મહારાષ્ટ્રમાં પૂણે પાસેનું ઉરુળીકાંચન અને ત્યાં ચાલતું નિસર્ગોપચાર કેન્દ્ર એટલે મણિભાઈની કર્મભૂમિ.

અસહકાર આંદોલનના ઐતિહાસિક વર્ષ ૧૯૨૦માં ૨૭મી એપ્રિલે સુરત જિલ્લાના કોસમાડ ગામે એમનો જન્મ. ગામમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું. અને માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ શિક્ષણ સુરતમાં લીધું, પણ ૧૯૪૨ની લડત વખતે કોલેજનું

છેલ્લું વર્ષ હોવા છતાં કોલેજ છોડીને આઝાદીની લડતમાં જોડાઈ ગયા.

મણિભાઈ તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિ અને કસાયેલા શરીરવાળા હતા. જાતજાતની રમતોના જાણકાર હતાં. શરૂઆતમાં તેઓ સામ્યવાદી વિચારોથી આકર્ષાયેલા, પરંતુ પછી ભૂગર્ભમાંથી બહાર આવી જેલવાસ સ્વીકાર્યો અને ત્યાં પૂ. રવિશંકર મહારાજની ગાંધી વિચારની ચર્ચાઓ સાંભળીને તેમાં પલટાયા.

૧૯૪૪માં જેલમાંથી છૂટીને ગ્રામોત્થાનનાં કામમાં લાગી જવાનું નક્કી કર્યું. સુરતના અનાવિલ આશ્રમ મારફતે બીજે વર્ષે ગાંધીજી સાથે મુલાકાત થઈ. તે વખતે એમની ઉંમર ૨૫ વર્ષની હતી અને ત્યારથી જ મહાદેવભાઈ દેસાઈની જેમ ૨૫ વર્ષની ઉંમરે જ બાપુના રંગે રંગાઈ ગયા અને આજીવન ગ્રામસેવાના કામમાં જ લાગેલા રહ્યા. આ દરમ્યાન ગાંધીજીની સૂચનાથી અધૂરો અભ્યાસ પૂરો કરી તેઓ બી. એસ. સી. થયા.

બાપુએ મણિભાઈને સેવાશ્રમ આશ્રમમાં બોલાવ્યા. તે વખતે વર્ષા જિલ્લામાં ફાટી નીકળેલા ભયંકર કોલેરાના રોગ સામે મણિભાઈએ બાય ભીડી અને ૫૦ સાથીઓ તથા ડોક્ટરોની સહાયથી સફળ કામગીરી કરી બતાવી. પછી તો આ યુવાનને જાજરૂ સફાઈ ને કંપોસ્ટ ખાતરના કામમાં જોડ્યા, તો એમાં પણ સફળતાપૂર્વક પાર ઊતર્યા.

ભર યુવાન વયે એમણે લગ્ન ન કરવાની અને સમગ્ર જીવન ગ્રામોત્થાનના કામમાં સમર્પિત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને ૧૯૪૬માં બાપુની સલાહથી ઉરુળીકાંચનમાં જઈને બેઠા. તેના આગલે વર્ષે બાપુએ એમને કહ્યું હતું, “બ્રિટીશરો બે વર્ષમાં હિંદ છોડી જશે. ગોરો જવાનો અને આપણો માણસ આવવાનો પણ આ ગામડાઓનું શું થવાનું? બે વર્ષમાં એવી ટેકનિકનો વિકાસ કરીએ કે ગામડાં ઊભાં થાય.” મણિભાઈએ આ આદેશ માથે ચડાવ્યો ને બે વર્ષ માટે પહેલાં તો ઉરુળી ગામમાં જઈને બેઠા. આ સમય દરમ્યાન એમણે નિસર્ગોપચારનું કામ શરૂ કર્યું. એમણે સમાજસુધારાનું કામ પણ આરંભ્યું.

ઉરુળીના કામ માટે જીવન સમર્પિત કરવાનો મણિભાઈએ મનોમન નિર્ણય કર્યો અને ગાંધીજીના ખોળામાં માથું મૂકીને એ બોલ્યા, “બાપુજી, મારી રાખ ઉરુળીકાંચનમાં પડશે. એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.” બાપુને કેવા કેવા નિઃસ્પૃહી અને સમર્પિત સેવકો મળ્યા હતા, તેનો આ ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે. પછી તો એ તન મનથી ઉરુળીમય બની ગયા. લોકોની વ્યસન

મુક્તિ, કરજ મુક્તિ પછી પડતર જમીનનો વિકાસ, શિક્ષણ વગેરે કાર્યક્રમો હાથ ધર્યાં. વિજ્ઞાન અને આધુનિક ટેકનોલોજીનો લાભ ગરીબોને મળે એ માટે ૧૯૬૭માં ‘ભારતીય એગ્રો-ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ફાઉન્ડેશન’ (બાયફ)ની સ્થાપના કરી.

ગાંધીજીની સૂચનાથી ગોશાળા વિકસાવવા એમણે ગાયના શરીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા ૪૦૦ જેટલી મૃત ગાયોને વાઢકાપ કરી જરૂરી જ્ઞાન મેળવ્યું. ડેન્માર્કથી ૨૦૦ વાછરડીઓ વગેરે વિમાન માર્ગે લાવ્યા અને સંકર ગાયોની પેદાશ વધારી થોડા જ સમયમાં વધુ દૂધ આપતી ગાયો તૈયાર કરી અને સાચેસાચ તેને કામધેનુ બનાવી. ગામડાની બેહાલી નિવારણનાં મૂળ જમીન, પશુ, પાણી અને વનસ્પતિમાં પડેલાં છે, તેથી આ ચારેય સ્ત્રોતોમાં વિજ્ઞાન અને તંત્રવિદ્યાશાસ્ત્ર દાખલ કરવા જોઈએ, એમ તેઓ માનતા. બાયફ સંસ્થા મારફતે કૃષિવિદ્યા અને વનીકરણ, સામૂહિક સ્વાસ્થ્ય, ઘાસચારા ઉત્પાદન, જનજાતિ પુનર્વસવાટ, રેશમકીડા સંવર્ધન, જળ-સંપત્તિ વિકાસ, ડેરી, પશુસંવર્ધન વગેરે બહુવિધ કાર્યક્રમો એમણે ચલાવ્યા.

મણિભાઈને પદ્મશ્રી, મેગસેસે એવોર્ડ, બજાજ એવોર્ડ, વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર વગેરે અનેક એવોર્ડ મળ્યા હતા. વિખ્યાત મેગસેસે એવોર્ડ માટે તેઓ ફિલિપાઈન્સ ગયા ત્યારે તે એવોર્ડ સ્વીકારતા બોલ્યા હતા, “હું એવો માણસ છું કે જેને ગામમાં ઘર અને સીમમાં ખેતર નથી. કોઈ બેંકમાં મારા અંગત નામનું ખાતું નથી. આપે આપેલા લાખો રૂપિયાનું મારે શું કરવું?” ત્યારે પ્રમુખ બહેને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું, “આજે મને લાગ્યું કે આપ જેવાએ આ એવોર્ડનો સ્વીકાર કરીને ખુદ એવોર્ડને ગૌરવ બક્ષ્યું છે.” મણિભાઈએ આ નાણાંમાંથી ‘બાયફ’ જેવું અખિલ વિશ્વકક્ષાનું ફાઉન્ડેશન ઊભું કરવાની અને એવોર્ડનાં નાણાં તેમાં ‘ન્યુક્લિયસફંડ’ તરીકે આપવાની જાહેરાત ત્યાં જ કરી હતી. મેગસેસે પુરસ્કારની જાણ થતાં મણિભાઈએ યુ. એન. આઈ. ના પ્રતિનિધિને જે કહ્યું હતું, તે આથીયે વિશેષ મહત્ત્વનું છે : “મને ખુશી છે કે આજે પણ ગાંધીના વિચાર અને આદર્શ માટે કદરને અવકાશ છે. આ કદર મારી વ્યક્તિગત નથી, જે કામ હું કરી રહ્યો છું, એમાં હાથ બટાવનાર સૌની છે.”

આવા મણિભાઈનું ૭૩ વર્ષની ઉંમરે ૧૯૯૩માં ૧૪મી નવેમ્બરે એ જ ઉરુળીમાં અવસાન થયું, ત્યારે એમ કહેવાય કે

જીવનનાં ૪૮ વર્ષ એમણે ગ્રામવિકાસ ક્ષેત્રે આપ્યાં અને બાપુને આપેલા વચનને પૂર્ણ રીતે પાળી બતાવ્યું અને પોતાની રાખ એ જ ઉરુળીમાં પાડી. મણિભાઈ માત્ર મણિ જ નહોતા, એ ભારતરત્ન હતા.

અઠંગ વિદ્યાવ્યાસંગી અને વાંચન શોખીન વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ

૧૯૩૪માં બાપુએ સત્યાગ્રહ પાછો ખેંચ્યો, ત્યારે એમનું મુખ્ય નિમિત્ત બનનાર હતા વાલજી દેસાઈ. બાપુએ દાખલો આપતા કહ્યું, “જુઓને આ વાલજી મારી સાથે ૧૯૧૫થી છે, પણ જેલમાં જઈ રસોડું સંભાળવા કે શેતરંજી વણવા કે એવાં જેલરે આપેલાં કામ કરવાને બદલે વાંચતા જ રહેતા.”

આ વાલજીભાઈ અઠંગ વિદ્યાવ્યાસંગી અને ભારે અભ્યાસી તથા વાંચવાના શોખીન હોવાને કારણે ૧૯૨૮માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંડળના કાયમી સભ્ય તરીકે બાપુએ લીધેલા, તે આજીવન (૧૯૮૨ સુધી) તેઓ મંડળના સભ્ય રહ્યા. એ જ રીતે ૧૯૩૦ની ૧૨ મી માર્ચે જયારે બાપુએ દાંડીકૂચ કરી ત્યારે પોતાના આશ્રમમાં ઘડાયેલા-કસાયેલા ૭૮ સાથીઓને પસંદ કર્યા, તેમાંના એક વાલજીભાઈ દેસાઈ હતા.

આ પહેલાં, ૧૯૨૨માં બાપુના ‘યંગ ઈન્ડિયા’ અને ‘નવજીવન’માં ક્રાંતિકારી લેખો લખવા માટે એમને દોઢ વર્ષની સજા થઈ ચૂકી હતી અને એ પછી તેઓ સાબરમતી આશ્રમમાં રહેવા પણ ગયા હતા.

આવા વાલજીભાઈ ૧૮૯૨ની ૪થી ડિસેમ્બરે સૌરાષ્ટ્રના જેતપુરમાં જન્મેલા. સાત વર્ષની ઉંમરે જેતપુરની નિશાળમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને પછી રાજકોટની પ્રખ્યાત ઓલ્ડેંડ હાઈસ્કૂલ અને પછી વાંકાનેરની શાળામાં માધ્યમિક શિક્ષણ લીધું. ૧૯૦૮માં એ મેટ્રિકમાં આવ્યા તે પહેલાં ૧૯૦૫માં બંગલંગ અને સ્વદેશી આંદોલનથી પ્રભાવિત હતા અને ત્યારથી એમણે રોજનીશી લખવાની પણ શરૂઆત કરી હતી, જેમાં તે સમયના બહિષ્કાર, સ્વરાજ, સ્વદેશી વગેરેના ઉલ્લેખો મળે છે.

૧૯૦૮માં મેટ્રિકના અભ્યાસકાળ દરમિયાન એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના બને છે. બિહારમાં મુઝફ્ફરપુરમાં કલેક્ટર ઉપર બોમ્બ ફેંકવા બદલ ખુદીરામ બોઝને ફાંસીની સજા થાય છે, ત્યારે આ વાલજીભાઈ અને એમના દેશપ્રેમી મિત્રો

પોતાની શાળામાં હડતાલ પડાવે છે અને એને કારણે ૮ વિદ્યાર્થીઓને એ વર્ષ માટે એ શાળામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે. આ હતા આપણા વાલજીભાઈ! કિશોરાવસ્થાથી જ એમનામાં રાષ્ટ્રપ્રેમ અને દેશદાઝ વણાયેલાં હતાં. બીજે વર્ષે મેટ્રિકમાં આખા મુંબઈ રાજ્યમાં ૧૦મા નંબરે આવી શિષ્યવૃત્તિ મેળવી. પછી તો અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં એક વર્ષ ભણી યુનિવર્સિટીની પ્રથમ પરીક્ષામાં અંગ્રેજીમાં પ્રથમ આવ્યા ને ઈનામ મેળવ્યું.

ગુજરાત કોલેજમાં લોકમાન્યતિલકે જેમના પર બદનક્ષીનો કેસ કરેલો તે અંગ્રેજ શિરોલનું ભાષણ હતું. એણે ભાષણમાં અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનાં ગુણગાન ગાયાં અને અંગ્રેજ રાજનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ, એમ પણ કહ્યું. પછી કોલેજના અંગ્રેજ આચાર્ય રોબર્ટસને કોઈને કંઈ પૂછવું હોય, તો તે માટે વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું. તરત જ વાલજીભાઈએ બોલવાની ઈચ્છા બતાવી અને જણાવ્યું કે સંબંધો સુધરે તે માટે બંનેએ નજીક આવી સમાનકક્ષાના ભાઈબંધ થઈ રહેવાની જરૂર છે. અંગ્રેજોની સામ્રાજ્યશાહી અને ભારતનું શોષણ તેમજ ગુલામીનો અંત ન આવે ત્યાં સુધી આ શક્ય નથી, એટલે ભારત સ્વતંત્ર બને અને સ્વેચ્છાપૂર્વક સંબંધો સ્થાપે તે જરૂરી છે.” આ હતી એમની હિંમત!

૧૯૧૩માં બી.એ.માં સંસ્કૃતમાં પ્રથમ નંબરે આવી પ્રખ્યાત ભાઉ દાજી ઈનામ મેળવ્યું. તે પછી તેઓ અંગ્રેજીના અધ્યાપક બન્યા. સલાહ તો એવી પણ મળી કે ઓક્સફર્ડમાં દાખલ થઈ આઈ.સી.એસ.ની પરીક્ષા પાસ કરી સરકારના મોટા હોદ્દાદાર બને. આ સલાહ આપનાર પેલા અંગ્રેજ શિરોલ હતા. એમને વાલજીભાઈએ “સરકારી નોકરી કરવી એમાં હિંદની ગુલામી લંબાવવા જેવું છે.” એવો સણસણતો જવાબ આપ્યો.

૧૯૧૫માં ગાંધીજીએ અમદાવાદ પાસે કોચરબમાં પોતાનો આશ્રમ ખોલ્યો. એ પછી ત્યાં જનારાઓમાં વાલજીભાઈ પણ હતા. કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં હાજરી આપવા એમણે સરકારી નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું, જેનો મુસદ્દો ગાંધીજીએ તૈયાર કરી આપ્યો હતો.

વાલજીભાઈનું વાંચન ખૂબ વિશાળ હતું. સાહિત્ય, ઇતિહાસ, પાલી, સંસ્કૃત, અર્ધમાગધી, ફારસી લખાણો તથા દુનિયાભરના પ્રશિષ્ટ ગ્રંથોનો એમનો અભ્યાસ હતો. આ બધાંનો લાભ એમનાં પુસ્તકો મારફતે આપણને મળ્યો છે.

અંગ્રેજીના એવા અચ્છ જાણકાર કે બાપુના 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ'નો અંગ્રેજી અનુવાદ વાલજીભાઈએ કર્યો. ૧૯૩૪માં બાપુની હરિજનયાત્રામાં પણ વાલજીભાઈ સાથે રહેલા. અત્યંત ઓછા બોલા, સ્વતંત્રમિજાજી અને સ્વાભિમાની પુરુષ હતા. એમની આજુબાજુ કાગળો અને પુસ્તકોના ઢગલા જ હોય.

સમાજ સુધારક ગટુભાઈ ધુ

ગુજરાતમાં પ્રાર્થના સમાજના આઘસ્થાપકોમાં ભોળાનાથ સારાભાઈ દેવેટિયા એક હતા. તેમના દૌહિત્ર ગટુભાઈ આ પ્રાર્થના સમાજના મંત્રી અને પ્રમુખ રહી ચૂક્યા હતા. ગુજરાતના સમાજ સુધારકોમાં ગટુભાઈનું નામ અવશ્ય આવે. આવા સમાજ સુધારક ગટુભાઈનો જન્મ અમદાવાદમાં ૧૮૮૧ની ૧૦મી મેના રોજ થયો હતો. ૨૪ વર્ષની ઉંમરે સરકારી નોકરીમાં જોડાયા અને પૂરા ૨૬ વર્ષ આ નોકરી કરી. ૫૦ વર્ષની ઉંમરે નિવૃત્તિ લઈ સમાજસુધારાના કામમાં અત્યંત સક્રિય બન્યા અને જીવનભર એ જ કામમાં લાગ્યા રહ્યા. સમાજ સુધારાની અનેક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ જોડાયેલા હતા અને આમ મન, બુદ્ધિ અને કર્મથી એક સાચા સમાજ સુધારક તરીકે એમણે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

ગટુલાલને સમાજસુધારકની દીક્ષા ગુજરાતના અગ્રગણ્ય સમાજસુધારક શ્રી લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી પાસેથી મળી હતી. શરૂઆતમાં તેઓ શ્રી મહિપતરામ રૂપરામ અનાથાશ્રમની કાર્યવાહી સમિતિના સભ્ય નિમાયા હતા અને ત્યારથી એમનું સમાજસુધારકનું કામ શરૂ થઈ ગયું ગણાય. પછી તો એ સંસ્થાના તેઓ લગાતાર ૩૫ વર્ષ મંત્રી તરીકે પોતાની સેવાઓ આપતા રહ્યા. 'સંસાર સુધારા સમાજ' નામની સંસ્થામાં પણ તેઓ આરંભથી જ સક્રિય સભ્ય હતા અને પછીથી તો એ સંસ્થાના તેઓ પ્રમુખ પણ બન્યા હતા. એ જ રીતે બીજી એક સંસ્થા 'ગુજરાત સામાજિક સેવામંડળ'ના પબ્લિક મુખપત્ર 'જ્યોતિર્ધર'ના એઓ લગાતાર ૩૧ વર્ષ સુધી સંપાદક રહ્યા અને એ મારફતે એઓ લોકોના માનસ-પરિવર્તનનો બૌદ્ધિક રાહ ચીંધતા રહ્યા.

'ગુજરાત વિદ્યાસભા'ના પણ તેઓ સૌથી જૂના સભ્ય હતા અને ૧૯૩૨-૩૩ના ગાળામાં કનૈયાલાલ મુનશીના 'તર્પણ' નાટકમાં ઋષિનો પાઠ ભજવી એમણે પોતાની કલા

રસિકતાનો પણ પરિચય કરાવ્યો હતો.

માત્ર ૧૮ વર્ષની ઉંમરે તેઓ પ્રાર્થના સમાજના સભ્ય થયા હતા, ત્યાંથી માંડીને સમાજ સુધારાના અનેક ક્ષેત્રે એમણે કામ કર્યું. એમાં હરિજન સેવા પણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ગાંધીજીએ આપેલા રચનાત્મક કામોમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણના કામને હાથમાં લઈ સામાજિક પુનરુત્થાન દ્વારા તેઓ રાજકીય ક્રાંતિની પ્રક્રિયામાં પણ પૂરક બન્યા બતા.

આ બધી પ્રવૃત્તિઓના મૂળમાં એમનામાં પડેલી ઈશ્વર પ્રત્યેની ભક્તિ અને અતૂટ શ્રદ્ધા હતાં. 'સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર'ના સૂત્રને એમણે ચરિતાર્થ કર્યું હતું. પ્રાર્થના સમાજના સભ્ય તરીકે એમનું શરીર ચાલ્યું ત્યાં સુધી એ નિયમિત રીતે પ્રાર્થના સભામાં હાજરી આપતા હતા. શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક જીવનમાં જ સાર્થકતા છે એમ તેઓ માનતા હતા. તેઓ પ્રભુનાં દર્શન મંદિર-મહાદેવમાં નહિ, પણ દીનદુખિયા લોકોની વચ્ચે કરતા હતા. અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંબંધ રાખીને તેઓ પોતે પણ એક સંસ્થારૂપ બની ગયા હતા. એમનું સમાજ દર્શન જીવનના અંત સુધી આધુનિક રહી શક્યું હતું.

તેઓ કદી પરંપરાગત મૂલ્યોને ચકાસવાની જરૂર નથી, એમ માનીને ચાલ્યા નથી. એમને એમ કહી શકાય કે એ સુધારાનો ચમચો લઈને જન્મ્યા હતા. સુધારાના ધાવણના સંસ્કાર ૮૭ વર્ષના દીર્ઘ આયુષ્ય સુધી જાળવી રાખ્યા, એટલું જ નહિ, પણ તેમાં વૃદ્ધિ કરી હતી. એમના બનેલી શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠના સંબંધને લીધે એમને સક્રિય સમાજજીવનમાં પ્રવેશવાની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળ્યાં હતાં. એમનાં બંને બહેનો વિદ્યાબહેન શારદાબહેન ગુજરાતના સૌ પ્રથમ ગ્રેજ્યુએટ બહેનો હતાં, તે એમના સાસરીપક્ષના સુધારક માનસને આભારી હતું. 'ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ'ના ગટુભાઈ વર્ષો સુધી મંત્રી રહ્યા હતા.

સાચે જ ગટુભાઈનું લોહી સુધારાની બાબતમાં એટલું જ જુવાન અને તંદુરસ્ત માલૂમ પડે છે. ગટુભાઈનું આખું જીવન સુધારાની પ્રવૃત્તિમાં વીત્યું, તેમના મૃત્યુ પછીની છેલ્લી સ્મશાનયાત્રાની વિધિ પણ સુધારા સાથે પૂર્ણ વિરામ પામી. નવા પ્રકારની શબવાહિનીમાં એમની સ્મશાનયાત્રા તા. ૨૪મી મે ૧૯૬૮ના રોજ નીકળી હતી.

ઈતિહાસ દર્શનમાં અમર સ્મારકો

—શ્રી દોલતભાઈ ભટ્ટ

ગુજરાતનો ભવ્ય ભૂતકાળ ખમીરવંતો રહ્યો છે. ખરેખર આ વીરભૂમિ અને તપોભૂમિ જ છે. આ સોહામણી ધરતીમાં ભવ્ય અને ઉદાત્ત પ્રેરણાના પિયુષ ધરબાયેલા પડ્યા છે. જેનો ભૂતકાળ ભવ્ય હોય તેનો વર્તમાન સમય પણ પ્રગતિશીલ હોય જ.

જ્યાં જનસમૂહ જાગૃત અને ચેતનવંતો હોય ત્યાં ભૂતકાળની મીઠી સૌરભ પ્રેરણાનાં જળ છાંટીને સમાજને ઉત્તત બનાવતા રહીને ભવિષ્યને પણ ઉજ્જવળ બનાવે તે સ્વાભાવિક છે.

દોઢ સૈકા પહેલાં થઈ ગયેલા શેઠ મોતીશા વિરલ વ્યક્તિત્વના સ્વામી હતા. ચોપનવર્ષના જીવનપટના એ શાહસોદાગરે કરેલા શકવર્તી સત્કાર્યોએ એમનાં નામને ચિરંજીવી ચમક બક્ષી છે.

ગુજરાતની આ ધરતીનાં આવાંજ સ્ત્રી-પુરુષો માન અને આદર, પ્રેમ અને શૌર્ય માટે જગતભરમાં પંકાયેલા છે, પ્રજાજીવનનાં પ્રાણ પૂરનારા પ્રજાનાયકો, કાબેલ કારભારીઓ, મગરૂબ મહાજનો, જીવદયાના રક્ષકો, પરાક્રમી અને પુરુષાર્થી પટાધરોની સાહસિક ગાથાઓએ જગતના લોકોને પ્રેરણાનું પુષ્કળ ભાથું પૂરું પાડ્યું છે.

સ્વમાન અને સ્વત્વરક્ષા કાજે જીવનસમર્પણ કરનારા અસંખ્ય વીરપુરુષોની શહાદતે ધરતીની ગરિમાને ઉજ્જવળ કરી દીધી અને ઈતિહાસમાં અમર નામના મેળવી ગયેલા બહાદુર બેટડાઓની ન્યોછાવરીને આપણા લોકલાડીલા કવિ લેખકશ્રી દોલતભાઈ ભટ્ટે બહુ સરળ લોકભોગ્ય ભાષામાં ગ્રંથસ્થ કરી આપણા ઉપર ઘણો મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

ગુજરાતની અખબારી કોલમ દ્વારા પ્રસંગોપાત તેમની તેજસ્વી કલમ આપણી સુષુપ્ત ચેતનાને જાગૃત કરે છે. આ લેખમાળામાં આધ્યાત્મિક ભાથું વિશેષ પ્રાપ્ત થશે. જેમણે અનંતનો સ્પર્શ અનુભવ્યો છે, જેનો આત્મા આખો બ્રહ્મમાં ઢળ્યો છે, જેને ધનની, સત્તાની, યશની લગીરે ભૂખ નથી, એવા સંતરત્નોના બિલોરીકાય જેવા જીવતરનું આપણને દર્શન કરાવ્યું છે. લેખકશ્રી દોલતભાઈ ભટ્ટે સવાસોથી વધારે પુસ્તિકાઓનું મૂલ્યવાન નજરાણું સમાજને ભેટ ધર્યું છે. અનેક સંતો અને ઓલિયાઓના સંપર્કમાં આવીને અવનવા પ્રકાશન દ્વારા આપણી ભાતીગળ સંસ્કૃતિને ધબકતી રાખી છે.

સંસારની અસારતાનો માનવીને જ્યારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જાય છે ત્યારે તેને આ જગતની ભૌતિક સમૃદ્ધિ વામણી લાગે છે. આવો જ કાંઈક બોધ આપનારી પ્રસંગકથાઓ અત્રે પ્રગટ થયેલી છે જે લેખકની નિર્મળ વિચારધારાનું પ્રતિબિંબ પણ હોઈ શકે. જૂનાં મૂલ્યો, જૂની સંસ્કૃતિ, જૂની રાખ-રખાવટની સંખ્યાબંધ પ્રેરકકથાઓ વિવિધ પુસ્તિકાઓ દ્વારા પ્રગટ કરનાર શ્રી દોલતભાઈ ભટ્ટ સંસ્કૃતિના મશાલચી તરીકે આમ સમાજમાં સાદું એવું માનપાન પામ્યા છે, તેમનો વિસ્તૃત પરિચય આ ગ્રંથમાં જ અન્યત્ર થયેલ છે.

—સંપાદક

આઈ જાનબાઈ : જાગતી જગ્યા

(દૂહો)

આવડ તું અવતાર, જાનલ થઈ જગમાંય,
રાતડિયો રણ રોળિયો, વાતડિયું વંચાય.

કાઠિયાવાડની ધરતીને કડાકા લેવરાવતો, ભલભલા ભૂપના નેજા નમાવતો, ખંડણીના કોથળા ભરાવતો, ગાયકવાડી સૂબો ફત્તેહસિંહરાવ ગોહિલવાડમાં ઊતર્યો.

સિહોર વેગળું મૂકીને અમરેલીનો મારગ સાધ્યો. હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલા સૂબાની પડખે અસવારોના ઘોડા ડાબા દઈ રહ્યા છે. પાછળ ડેરાતંબુ તાણનારનો રસાલો આવી રહ્યો છે. વિજયનું ઘેરું ઘેન જેની આંખમાં ઘૂંટાઈ રહ્યું છે એવા ફત્તેહસિંહરાવની નજર શકરાની જેમ દશેય દિશાઓને માપી રહી છે. સૂરજ મા'રાજે મેંર બેસવાની તૈયારી કરી. સંધ્યાએ કંકાવટીમાં કંકુ ઘોળી છાંટણાં છાંટ્યા. આથમણા આભની અટારીએ કુમકુમવરણા બુટ્ટા પડ્યા. સૂબા ફત્તેહસિંહરાવનો હાથી નેસને અડીને આગળ વધતા મારગને ટૂંકો કરવા લાગ્યો. સૂબાની નજર નેસ માથે તોળાઈ રહી.

વડલા, લીંમડા, આંબલી, પીપર, પીપળાની પાંખી પાંખી વનરાજી, ગાયું-ભેંસુના વાડા, કે અધમણ દૂધ દેનાર ભેંસુના ફાટફાટ થાતા આઉ જોયા. ફૂલ જેવી ઘડકિયું નાખીને ઢોલિયે બેઠાબેઠા રૂપામઢ્યા હોકાની ઘૂંટ્યું લેતા દાઢીઆળા દેખ્યા. હેમના ઘરેણે અરઘતી નારીયું નીરખી. આઈના સ્થાનકે વાગતી ઝાલરના ઘંટનાદ વચ્ચે સરતી જગદંબાની સ્તુતિના સ્વર સાંભળ્યા. દેવના દરબાર જેવો નેસ ફત્તેહસિંહરાવની નજરમાં રમી રહ્યો. લેવાય એટલું નાણું એકઠું કરીને ગાયકવાડની તિજોરી તર કરવા નીકળેલા સૂબાએ પંડ્યના પાસવાનને પૂછ્યું : “આ નેસ ક્યા રાજાની હદમાં આવે છે ?”

“બાપુ, એનો કોઈ રાજા નથી.”

“એટલે ?”

“એ ચારણોનો નેસ છે. ચારણો તો દેવીપુત્ર લેખાય.” “કોને કર ભરે છે ?”

“કોઈને નહીં.”

ગોહિલવાડ અને મધ્ય કાઠિયાવાડને ખૂંદનાર સૂબાને એક એક જવાબે તાજુબીમાં નાખ્યો.

“આપણે કર વસૂલ કરો.”

“બાપુ, ચારણો માથે કર કોઈ જુગમાં અમે જોયા નથી.”

“હું ફત્તેહસિંહરાવ કોઈને છોડું નહિ. મોટા મોટા નરેશને નમાવનારને આ નેસડું શું વિસાતમાં ?”

ત્યાં તો કાંઠાની ડુંગરમાળ દેખાણી. ઉતાવળી નદીનો કાંઠો વળોટી ગજરાજ જેવો હાલ્યો કે તરત જ સૂબાનું ફરમાન છૂટ્યું : “પડાવ નાંખો.”

રસાલો થંભી ગયો. ડુંગરની અધોલમાં તંબૂના ખીલા ઠોકાણા. સૂબાના પથારી-પાગરણ પથરાણાં. પાણીના ચંબુ મૂકાણા. ઘોડાના પાખર છૂટ્યા. સૂબાનો હાથી ઝૂક્યો. બીજું ફરમાન છૂટ્યું : “નેસના મોવડી પાસેથી કર વસૂલ કરો.”

સૂબાનું મન રાજી રાખવા પડખિયા નેસમાં જઈને વાત કરી પાછા વળ્યા. વાટ જોઈને બેઠેલા સૂબાએ તરત પૂછ્યું : “વસુલાત થઈ કે નહીં.”

“બાપુ ! કર આપવાની ઘસીને ના પાડી.”

“મારી સામે આ હિંમત ! એના મોવડીને મારી સામે ખડો કરો.”

“મોવડી તો માવડી જેવડી જાનબાઈમા છે. એને પકડ્યે સારા વાટ નંઈ રે.”

“શું કહ્યું ? એક બાઈ, એની આવડી મોટી બીક ?”

ફત્તેહસિંહરાવ કંઈ નવું નીરખી રહ્યો હતો, કંઈ નવું સાંભળી રહ્યો હતો. જવાબ સાંભળવા એના કાન હુકમ ઉઠાવનાર સામે મંડાઈ રહ્યા હતા.

“જાનબાઈ જોગમાયાનો અવતાર લેખાયો છે. એના પરયાનો પાર નથી.”

“કોણે જોયું, કોણે સાંભળ્યું ?”

“અમે સાંભળ્યું, અમે જોયું.”

“શું જોયું ?”

આતોભાઈ ચિત્તળનો ભાંગીને ભૂકકો કરી પાછો વળતો હતો તે દિ' એના પાનશે (પાંચસા) અસવારો ને ઘોડાં પાણી પાણી કરતાં હતાં તે દિ' આઈએ એક વીરડામાંથી હજારને મોઢે પાણી પૂગાડ્યું. આ તે દિ' થી આઈની આરતિયું ઊતરે છે.

“એને હાજર કરો.”

“એ આઈ છે, પંડ્યે ક્યાંય જતાં નથી.”

“તો નેસડાને તોપે દેવરાવું.”

“ઝેરનાં પારખાં ન હોય અને કરવાં હોય તો તમે ધણી છો.”

“મારે કરવાં છે.”

સત્તાના મદે સૂબાની સમજણ આડા પરદા પાડ્યા. અસવારો ધૂટ્યા. અમરેલીથી બે તોપો રવાના થઈ.

પ્રાગડ્યના દોરા ફૂટ્યા, સૂરજનારાયણે આછા ઉજાસ આભમાં પાથર્યા. પાંખો ફફડાવી તોપનાં નાળયાં નેસડામાથે નોંધાણાં. હુકમ દેવાણા, પણ નેસડો ક્યાં ? કોઈની નજરમાં આવતો નથી. સૂબાએ પંડ્યે ઊઠીને નિશાન પર નજર માંડી, પણ એનેય નેસડો દેખાયો નહીં.

સૂબાના ચહેરા પરની કાળી-ધોળી મૂછોના મરોડદાર કાતરા ફરક્યા. સફળતાના ફડાકા દેતા વાવટાની આડશ અળગી થતાં વાર ન લાગી. સૂબો ખબરદાર અને સમજદાર હતો. અનુભવના કોંતલમાંથી ક્ષણમાં સમજદારીની સરવાણી ફૂટી. પણ પહેલાંની કરડી કરચલિયો સંકેલાઈ ગઈ. ચહેરા ઉપર સમતા છવાણી. અનેકમાંથી એકને મળે એવી સાચા મોતી જેવી પાણીદાર આંખોમાં ખામોશીના ભાવ ઊઠ્યા. હાથી ઉપર અંબાડી મુકાવી નેસડા ઢાળો હાલ્યો. મોવડ્યા ચોપદારે છડી પોકારી : “સૂબા પધારે છે.”

વણોલું કરતાં આઈ જાનબાઈ અને પુત્રવધૂ ધાનબાઈના કાન ચમક્યા. ફળી તરફ નજર કરી તો ગજરાજ માથે બેઠેલા સૂબાને આંગણે ટીક્યો.

આઈ ઓસરીની કોર ઊતરીને ફળિયે જઈ ઊભાં રહ્યાં અને હાથી પર બેઠેલા સૂબાનાં ઓવારણાં લીધાં, આશીર્વાદ ટીધા.

સૂબાએ આઈનો પરિચય પારખ્યો. તેનો દૂહો રચાણો “સમરથ ગાયકવાડ સૂબો, આવ્યો ફત્તેહસિંહ ચડી, શિર ચમર છત્ર ધરી, રડી બંબ નોબત પડી. તે દિન લીધાં વારણાં, કર લંબાવી કરી કીરતી, જગદંબ, જય જય દેવી તણી, જ્યોત જગમાં જાગતી.”

આઈ જાનબાઈના સમાધિસ્થ થયા પછી આ નેસડામાં

તેમની દેરી બંધાયેલી, તે પછી ગામનો ટીંબો બંધાયેલો તે ગામ જાનબાઈની દેરડી. કરકોલિયા, આંબરડી, અને હિરાણા ગામની જમીન મેળવીને આ ગામોનો ટીંબો બંધાયેલો. કર્નલ વોકરના સેટલમેન્ટપત્રમાં ‘દેરડી જાનબાઈ’ એવું નામ નોંધાયેલું છે.

આ ગામનો ગરાસ લાંગાવદરા (લાંઘાવધરા) શાખાના ચારણોનો રહ્યો હતો.

આજે પણ આઈની લાપસીની માનતાઓ થાય છે. આ ગામ ઢસા અને ચાવંડ વચ્ચે ભાવનગર રાજકોટના ધોરી માર્ગ પર આવેલું છે.

નોંધ : કહેવાય છે કે ફત્તેહસિંહરાવે ગાયકવાડ સરકારમાંથી રૂ. ૧૨૫૦૦ વર્ષસિન બંધાવી આપ્યું હતું.

સંત સાકળીમા

વાંસની દાંડીમાંથી ફૂટેલા બે પાંદડી જેવા નીલરંગી નેત્રોમાંથી નેહ નીતરી રહ્યો છે. મધુકરના ડંખથી ત્રોફાયેલી પદમની પાંખડી જેવી ગોરા ગાલ પર ચૂમકીઓ છવાઈ રહી છે.

સાંકળીબાઈના ચિત્તમાં સંસારનાં સોહામણાં ચિત્રો પડી રહ્યાં છે.

આંગણે શરણાયું ગૂંજી રહી છે, ઢોલ ઢબૂકી રહ્યા છે. ગીત ગાવા આવનારીઓને ખોબલે ખારેકું વહેંચાઈ રહી છે.

ગામ ગોરમટી ઓઢી ઊભેલી ભીત્યું અરધી રહી છે. ચાકળા ચંદરવે માંડવો મલકી રહ્યો છે. ટોડલીઓને તોરણે બારસાખ રૂડા લાગી રહ્યા છે. પેટાવાની પળની વાટ જોતો રામણ દીવડો નાટ પર ટીંગાઈ રહ્યો છે. ભીખો ચમરઢાળ જાતની ધોડીને વરરાજા માટે સાજ પહેરાવી રહ્યો છે. માંડવે આવેલા મે‘માનું માઢ મેડીએ બેઠાબેઠા મોજના તોરા લૂંટી રહ્યા છે. દેરડી ગામનો ટીંબો છે. આ ટીંબાની અડખેપડખે ડેરડા અને ઠોઠ નામની નાનકડી ડુંગરમાળા છે.

ગામને પાદરે હબેસ પાણીએ હિલોળા લેતી વાવ છે. વાવને આરે અઢારેય આલમ પાણી ભરે છે એ એની વશેકાય છે.

વાવને કાંઠે જાગતી જગ્યા છે, જ્યાં બોલાસના પડછંદા પડે છે. મનના મનોરથ પૂરા કરનારી આઈ

જાનબાઈમાનાં બેસણાં છે. લાપસીની માનતાયું ચઢે છે. આઈની દેરીને અડીને ઉતાવળી નામની નાનકડી નદી વહે છે. નદીને કાંઠે રાવળ નુખના જેઠાબાપાનો પાળિયો ઊભો છે. ગામમાં કોળી ડાયરો છે. દેવીપુત્રોના ગરાસની જમીનો અને ઘરખોરડાં છે. કપોળ વાણિયા વેપારીનાં ઘર છે. ઘેલા સોમનાથમાં શહીદી વોરનાર વેજલ ભટ્ટના વંશજ ભગવાન ભટ્ટના ઓંસરી ઉતારા ઓરડા છે. ખપજોગા વસવાયાં અને નાનાભાઈ-મોટાભાઈ એમ બેય શાખાના ભરવાડોનો વસવાટ છે.

આવા દેરડી (જાનબાઈની) નામે ઓળખાતા ગામના ચોકમાં છગનભાઈ નામના ખોજા ગૃહસ્થને આંગણે દીકરી સાંકળીબાઈનાં લગન લેવાણાં છે. ગામ આખું દીકરીબાઈને ભલી ભાત્યે પરણાવવા ગજા-સંપત પરમાણે કામે વળગ્યું છે. સૌના હૈયામાં હરખના હિલોળા છે. છગન શેઠની આંટ અને આબરૂ મોટી. મોભો અને માન-મરતબોય ટોડાનો. છગનશેઠ અનાજ, કઠોળ, કપાસના વેપારી. જથ્થાબંધ ખરીદે. અનાજની ગુણ્યું અને રૂના ધોકડા ભરાવે. તે દિ' દેરડી ગામ પાંચસાત ગામડાનું હટાણું. છગન શેઠ પૈસા કમાઈ જાણતો એમ દઈ પણ જાણતો. અડધી રાત્યે એનો પટારો જવાબ દે'તો. કોઈની જાતી આબરૂને જાળવી જાણનારો અડાભીડ આદમી લેખાતો. સાંકળીબાઈ એકની એક દીકરી. છગન શેઠના કાળજાનો કટકો. સાંકળી બાઈને સોળમું ઊતરીને સત્તરમું બેઠું ને છગન શેઠે લગન લખાવ્યાં.

ગામના પાદરમાં ભડાકો થયો. વડલા હેઠ્ય જાનનાં ગાડાં છૂટ્યાં, બંદૂકોનો ભડાકો સાંભળી ધરમશી વાણંદ ગોળના પાણીનો હાંડો લઈ હડી કાઢીને પૂગ્યો.

ભીખાએ ઘોડી માથે સામાન માંડ્યો. લખાએ મશાલું ચેતાવી. ઢોલી અને શરણાઈવાળા મોવડ્યમાં હાલ્યા. સાજન-માજન ઊભી બજારે નીકળ્યું. બાયુનાં ગળચકાં ગળાં ગહેક્યાં. સૂર સર્યા.

હાથીડા જોઈએ તો જાફરભાઈના લેજો,
બેની બાના વર વે'લા આવજો.

ગુલાબદાનીમાંથી જળ છંટકાવ મહેંક્યો. સામૈયું પૂગ્યું વડલા હેઠ્ય. પૂગતાં જ સૌ પૂતળા જેમ જડાઈ ગયા. શરણાયું ચૂપ થઈ ગઈ. ઢોલની ઢાંડી તોળાઈ રહી.

છગન શેઠના વેવાઈ ઊઠ્યા.

“ગજબ થઈ ગયો” એટલું બોલતા તો એનું હૈયું ફાટી ગયું.

“શું થયું !”

જાનૈયાઓએ ફોડ પાડ્યો. વરરાજાને છાતીનાં પાટિયાં ભીંસાણાં. વહમું લાગ્યું ને ઢળી પડ્યો. વાત પૂગી સાંકળીબાઈને કાને. આંખનો એક પલકારો ને બીજે પલકારે જીવતરનો નિરધાર કરી લીધો. રેણાંક ઓરડામાંથી ઊઠી મહેંદી મૂકી પાનીઓ ન ઊપડી ત્યાં તો જનેતાએ ટપારી : “દીકરી ! ક્યાં હાલી ?”

“પરણવા.”

એટલા વેણ વદીને ગડગડતી દોટ દીધી. વડલા હેઠ્ય પૂગી. સોળે શણગાર ઝગારા દઈ રહ્યા છે. દીકરીને જોઈને છગન શેઠ ભાંગી પડ્યા. સાંકળીબાઈને ક્ષણ સાંધી રહી હતી. તેણે આઈની દેરી સામે નજર નોંધી. હાથ જોડી આરદા કરી :

“હે જોગમાયા” તારા આંગણામાં ઊછરી છું, મારું જીવતર ઉજજળજે.

“ભાઈ લખુ, મારા વીરા, શરણાઈ વગાડ્ય. તારી શરણાઈ સાંભળવાના કોડ તો મને કે'દુના હતા. આજ તારી શરણાઈ મૂંગી રે'શે ! ટપુ, ઢોલ માથે ઢાંડી દે. હું પરણીને પરહરું છું.”

બોલીને સાંકળીબાઈ ગાડે બેઠાં. જાનૈયા અને માંડવિયા સાંકળીબાઈના મલાજા અને જાજરમાન મિજાજને તાજુબીથી જોઈ રહ્યા. અંધકારની આડશમાંથી તેજ કિરણ પ્રગટ્યું હોય એમ સાંકળીબાઈના દેહ માથે સત્ના તેજપૂજ પ્રકટતા દેખાતા હતા.

ગાડે બેસીને સાંકળીબાઈ બોલ્યા : “લાવો મારા ધણીને.”

શબ ગાડામાં મુકાયું. ધણીનું માથું ખોળામાં લઈને સાંકળીબાઈ બોલ્યા :

“પૈ સિંયાવો, જાન ઊઘલાવો.”

લખુડાનો રૂંધાયેલો શ્વાસ શરણાઈમાં પુરાયો. ટપુડાનો હાથ હાલ્યો. શરણાઈના સૂર છૂટ્યા. ઢોલ ધડૂક્યા. આપ મેળે ગીતો ગુજ્યાં.

“દાદાને આંગણ આંબલો
આંબલો ઘોર ગંભીર જો,
ઊભા રો’તો દાદા પાસે માગું શીખ જો.”

જાનના ગાડાએ ઉતાવળીનો પટ વળોટ્યો.

વધુ માહિતી

દેરડી (જાનબાઈ) ગામ અમરેલી જિલ્લાના લાઠી તાલુકામાં આવેલું છે. દોલતભાઈના વડવાનું આ વતનનું ગામ છે.

સાંકળીબાઈ પોતાના સાસરવાસમાં રહીને સંપૂર્ણ ભક્તિમય જીવન ગુજારી, સદાવ્રત ચલાવી સંતકોટીએ પહોંચ્યાં હતાં.

દિલાવર ઝમકુમા

ભગવાન શિવના મંદિર માથે સોનાનો કળશ શોભે એમ પાંચાળના પાદરમાં બેઠેલું લીલવળા ગામ શોભી રહ્યું છે. લાંપડી - આવી પાંચાળની ભોમકા માથે હાથીઓની વણઝાર જેવો સાલેમાળનો ડુંગર, ગેબી ભોંયરાં ને આહલેકનો નાદ જગાવતી જોગી જોગંદરોની જગ્યાઓ, પીર પીરાણાના તકિયા, તસ્બીઓના રંગીન પારા ને માળાના મણકા આઠેય પહોર અલેખને આરાધતા ફર્યા કરે. નેકી-ટેકીના નેકદિલ આદમીને નિપજાવતી ધરતીમાથે પલોંઠી વાળીને બેઠેલા લીલવાળા ગામમાં નાનચંદ વાણિયા વેપારીનું ખોરડું એટલે વટ, વચન, અને વહેવારની જલતી જ્યોત જોઈ લ્યો. નાનચંદ શેઠ એટલે પાંચ ગામનું પૂછવા ઠેકાણું. વહેવારના વાંધા-વચકા હોય કે કુટુંબ-કબીલાના કજિયા હોય કે સરકારી અમલદારને જવાબ દેવાના હોય આ બધાનો તોડ આણવામાં નાનચંદ શેઠ પંકાયેલા. દુશ્મનનેય ખોટી સલાહ ન દે એવા અમીર દિલના વાણિયાનું ખોરડું માણસોને મન વિહામો થઈ પડેલું.

આવાં ખોરડા માથે એક દિ’ કાળનો કરાળ પંજો પડ્યો. એક દિ’ના મંદવાડે આપેડ અવસ્થાને આંબું આંબું થાતા નાનચંદ શેઠને ઝડપી લીધા, લીલવળાનો થાંભલો ભાંગ્યો. મોટા ઘરનો મોભ પડ્યો. તે દિ’ ચારેય સીમાડા સૂના પડ્યા. પાદરનાં ઝાડવાંએ પોહ પોહ આહુંડાં પાડ્યાં. રૈયત રાતે પાણીએ રોઈ. નાનચંદ શેઠનાં ઘરવાળાં ઝમકુમાની તે દિ’ તેત્રીસ વરસની અવસ્થા, ખોળામાં ચાર છોકરા રમે. શેઠના

મોટા ગામતરા પછી ઝમકુમાનો જીવ લીલવાળા ગામના ઝાડવાં પરથી ઊઠી ગયો. લીલવળાની હાટડી અને ઘરખોરડાંને તાળાં મારીને ચારેય છોકરાને લઈને બાબરા ગામમાં આવીને ઝમકુમાએ વસવાટ કર્યો. અણધાર્યો ચાર દીકરાને ઉછેરવાનો આવી પડેલો ભાર ભલી ભાત્યે ઉપાડવાને ઝમકુમાએ હામ ભીડી. ઘરે દૂઝણાં બાંધ્યાં ને છાશનાં પરબડા માંડ્યાં. ગામનાં છોકરા-છાબરાં માંદા પડે તો ઝમકુમા ઓહડિયાં સાથે છોકરાના ખબર અંતર પૂછે. મંદવાડમાં ઝમકુમા રાતના ઉજાગરા કરે. ગામની વહુઆરૂઓની તો ‘ઝમકુમા’ બોલતાં જાણે જીભ સૂકાય.

મોટો દિકરો ડાહ્યાભાઈ કલકત્તે ગયો. કલકત્તામાં કમાણી કરવા માંડ્યો એટલે ઝમકુમા ડાહ્યાભાઈને પતું લખે. ઓણ સાલ ટાઢ બહુ પડે છે તે ગરીબ માણસોનાં છોકરાંથી ટાઢ ખમી ખમાતી નથી. તે ધાબળા મોકલજે. દાન કરે એટલી ત્રેવડેય ડાહ્યાભાઈની નો’તી, પણ જેણે કાળજાના કટકા કરી, હૃદયના રવાયા કરી ઉછેર્યા એ બાનો બોલ કેમ ઉથાપાય ! એમ સમજીને કડા ભેગા કરીને ડાહ્યાભાઈ ધાબળાનું પાર્સલ મોકલે. ઝમકુમા ધાબળા સંઘરીને જે ઘેર આપવા જેવા હોય ત્યાં આપી આવે. વળી પાછો વખત જાય ને વરસ મોળું આવે એટલે ઝમકુમાનું પતું કલકત્તે પૂગે.

ઓણ સાલ વરસાદ નથી. વરસ મોળું છે. કઢારે લાવેલા દાણા ખવાઈ ગયા છે. છોકરાને મોઢે ચણ નથી. આપણે તો ખાધું પીધું છે પણ ગામના છોકરાંને ભૂખ્યાં ઊંઘી જતાં જોઈ મારો જીવ બળે છે. હુંય જાણું છું કે તું કાંડા તોડીને કમાણી કરતો હોઈશ. પણ ગામના છોકરાનું આપણે ધ્યાન રાખવું પડે. પરગામના થોડા રાખે ? માટે દાણા દુણીના પૈસા નોખા મોકલજે.”

ડાહ્યાભાઈનું મનીઓર્ડર છૂટે. આમ ઝમકુમા દીકરા પાસે પંડચ માટે કંઈ ન મંગાવે. જે કાંઈ મંગાવે એ ગામનાં છોકરાં માટે. ઝમકુમા ગામને ટીંબે જગદંબા જેવા લેખાવા લાગ્યાં.

ડાહ્યાભાઈ ધંધામાં ઠરીઠામ થયા એટલે ત્રણેય ભાઈને તેડાવી લીધા. મણિભાઈ, વિઠ્ઠલભાઈ અને જેઠાભાઈએ મોટા ભાઈના ધંધાની ધીકતી કમાણી કરવા કલકત્તાની બજારમાં કમ્મર કસી. જોતજોતામાં કલકત્તાની બજારમાં હામ, દામ ને ઠામનો ત્રગડ રચાઈ ગયો. દિલાવર દિલના દાતાઓ મોટે આસને આરૂઢ થયા. એમ એના અંતરના ઓરડા અનેકને માટે ઊઘડતા થયા.

ગામમાં કોઈનો મંદવાડ લંબાય તો તરત ઝમકુમા બોલે :

“ગગા મૂઝાતો નહિ હો, તારા દવા-દારૂના પૈસા આપણે કલકત્તેથી મંગાવશું તું તારે નિરાંત રાખી સાજો થઈજા.”

ઝમકુમા ડોક્ટર પાસે પૂગે, “ભાઈ, તમારો ફલાણો દરદી બાળ-બચ્ચાંવાળો છે. ધ્યાન રાખીને દવા કરજો. તમારું આનાપાઈ શીખેનું દવાનું બિલ મારો ડાયો મોકલી દેશે. પણ સારવારમાં કસૂર રાખશો નહિ.”

વળી પાછું ઝમકુમાનું પત્તું કલકત્તે પૂગે. ભાઈ, હમણા, ગામમાં મંદવાડના ખાટલા વધ્યા છે. દવાના પૈસા મોકલજે. માની માગણીનો વળતો જવાબ મનીઓડરથી વળે.

બાબરા ગામ માથે શિશિરનો સમીર સળવળી રહ્યો છે. ટાઢાબોળ વાયરે બાબરા થીજી રહ્યું છે. સારા વરસાદનું વળતર વાળીને માનવીઓ મોજ માણી રહ્યા છે ત્યારે મૂર્તિપૂજક જૈન ધર્મનો જેની ઘટઘટમાં મહામંત્ર જપાતો રહેતો એવા ઝમકુમા જાત્રાએ નીકળ્યાં.

સાધુ-સંત-સતીજીની સેવા કરનાર અને ઉપવાસ-એકાસણાં-આંબિલ અને વર્ષાતપનાં તેજે ઝળકતાં ઝમકુમાએ પંડ્યના પુત્ર વિઠ્ઠલભાઈ સાથે પરયાણ કર્યું ત્યારે જાણે તેમનું અંતિમ પગલું ઊપડ્યું.

તારંગા, મહેસાણા, ભોયણી, પાનસર, સેરીસા, મહુડી, આબુ, કુંભારિયા, કંબોઈના દેવના દ્વારે શિશ નમાવી ધરમ-કરમની કમાઈ કરીને શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પ્રત્યુથી પગ ઉપાડ્યો.

દેવમંદિરની આરતીની જ્યોત જેવો આથમણા આત્મમાં અસ્તાચળે જતા આદિત્યનો રંગ રેલાવો શરૂ થયો હતો. પ્રતિકમણનો પુનિત સમય આવીને ઊભો રહ્યો. ઝમકુમાએ શંખેશ્વર દાદાના સાન્નિધ્યમાં સદાને માટે આંખ બીડી.

ત્યારે વિક્રમ સંવત ૨૦૧૧ના માગશર સુદ ૪ ને સોમવારનો સૂર્ય અસ્તાચળે જઈ રહ્યો હતો.

દિલાવરીના દીવડા જેવા ચારેય દીકરાઓએ માની મમતા ગુમાવી. બાબરા ગામને ટીંબે જગદંબાની ઝળહળતી જ્યોત બુઝાણી. આ એક પંડિત મૃત્યુ ગણાય.

નોંધ : ઝમકુમાનું કારજ દીકરાઓએ ગામને ધુંવાડાબંધ

જમાડીને કર્યું. તે દિવસે પંદર હજાર માણસોએ ભોજન લીધું હતું.

ગામના સીમાડે માણસો બેસાડવામાં આવ્યા હતા. બસ સ્ટેન્ડ અને અન્ય માર્ગો પર માણસો મૂકી મુસાફરોને પણ ભલી ભાત્યે જમાડવામાં આવ્યા હતા.

આ પ્રસંગની વ્યવસ્થામાં દોલતભાઈ પોતે પણ હાજર રહ્યા હતા.

મીંટોળબંધો દેદો

લાઠી ગામના પડખાંને ઘસીને ગાગડીઓ નદી વહી રહી છે. નદીનાં નિર્મળ નીરમાં રાજમહેલના ઝરૂખાઓ ઝૂકીને જોઈ રહ્યા છે. દિ' ઊગ્યો કે ઊગશે એવું ટાણું છે. ઊગમણાં આત્મમાં પ્રાગડ્યના દોરા ફૂટી ગયા છે. નદીના લીલા કુંજર કાઠાં ઉપર ઢળેલી લેલુમ્બ વૃક્ષઘટાઓ પંખીઓના કલરવમાંથી બત્રીસ રાગ અને છત્રીસ રાગિણીઓ રમવા માંડી છે.

એવે ટાણે એક જુવાન ઘોડાને પાણી દેખાડવા ગાગડીઆને કાંઠે આવીને ઊભો છે. જુવાનની કાયા ઉપર જોબનના ઘોડા થનગને છે. મૂછનો દોરો ફૂટીને મરડાઈ ગયો છે. આંખમાંથી કસૂબલ કેફ નીતરે છે. પીઠી ચોળેલ અંગમાંથી માદક બો વછૂટે છે. પાડાની પીઠ જેવી કાંધ માથે વાંકડિયા વાળ ગેલ કરી રહ્યા છે. પીઠીના કારણે જુવાનનો વાન ઊઘડી ગયો છે. એના હૈયામાં હરખના હિલોળા છે.

સાંજનાં ટાણાંની એ પળે પળે વાટ જૂએ છે. ગોરજટાણે એ ઘોડે ચડીને કોડભરી કન્યાને હથેવાળે પરણવા પરહરવાનો છે. ઢોલ-ત્રાંસાં ધડૂકવાના છે. શરણાઈના મીઠા સૂર મંડાવાના છે અને પારકા પાદરમાં જાનની બંદૂકો વછૂટવાની છે, મધરાત જાતાં તો સાસરાના ઊંચા કમાડે જૂલતા તોરણનું પાંદડું તોડી માંડવામાં મલપવાનો છે.

ગાગડીઆનાં વહેતાં નીર સાથે આવાં તો કાંઈ છાનગપતિયાં કરતાં જુવાનની નજર મધુર કલ્પનાના દોર સાથે સંધાઈ ગઈ છે.

ત્યાં તો રાજમહેલના ઝરૂખામાંથી રીડ પડી :

“એ વીરા, !” મધમાં ઝબોળાઈને નીકળેલા અવાજથી જુવાન ચમકી ઊઠ્યો. ડોક મરડી ઝરૂખા માથે મીટ માંડી. સિંહની ત્રાડથી હરણી થરથરે એમ થરથરતી કંકુની

લોપ્ય જેવી કન્યા એની નજરે પડી. પળવાર જુવાન અચરજ અનુભવી રહ્યો. તરત જ છોકરીનો સાદ ઊઠ્યો :

“વીરા, અમને ઉગારીશ ?”

એના અવાજમાં અધીરાઈ હતી. કીકીમાં કાકલૂદી હતી. મોં ઉપર દયાની ભીખ નીતરતી હતી.

“કોણ છો તું ?”

જુવાને ફાંટી આંખે સવાલ કર્યો. ચકળવકળ આંખો ફેરવી પરિસ્થિતિનું માપ કાઢી છોકરી બોલી : “ઓરા આવો તો બધુંય કહું.”

જુવાને ઘોડાને રાજમહેલના ઝરૂખા નીચે લીધો. ઘોડાની પીઠ ઉપર ઊભા થઈને ઘોડા અને ઝરૂખા વચ્ચેનું અંતર ઓછું કર્યું !

“બોલ બેનડી, બોલી નાંખ, તારા માથે શા દખ પડ્યાં છે ?” દબાતે અવાજે છોકરીએ જવાબ દીધો :

“અમને આંઈ પૂરી દીધાં છે.”

“કોણે ?” બંદૂકની ગોળી જેવો બોલ જુવાનનાં મોંમાંથી નીકળ્યો.

“દિલ્લીના સરદારે.”

જુવાનના મોં ઉપર પળવાર ગંભીરતા પથરાઈ ગઈ. એનાં ચિત્તમાં દિલ્લીના બાદશાહની આજ્ઞા રમવા માંડી. તો બીજી બાજુ કોડભરી કન્યાની કલ્પનામૂર્તિ આંખ સામે તરવરી ઊઠી.

દિલ્લીની ફોજે આખા પંથક ઉપર આડેધડ આથડી ધાક બેસાડેલી હતી. મૂંગા બનેલા જુવાન માથે નજર ધ્રોબી બોલી : “તમે ય પાણીમાં બેહશો ?”

કોઈએ અણધાર્યો કાળજામાં બરછીનો ઘા કર્યો હોય એમ જુવાન છોકરીના બોલથી ઘવાયો. આંખના ખૂણામાં સતડ્ય ફૂટી. આખા અંગમાં અગન આંટો લઈ ગઈ.

“બેન, આયરનો દીકરો પાણીમાં બેહે તો તો જણનારીને જન્મારા-ભેર કાળી ટીલી બેહે.”

“રંગ છે તુંને, વીરા !”

જુવાને ભેટને કચકચાવી બાંધી પછી કહ્યું : “ઠેકડો માર એટલે ફૂલની જેમ ઝીલી લઉં.”

“હું એક નથી.”

“ત્યારે ?”

“એક કડીની એકાવનને ભેગી કરીને ઠાંસી દીધી છે.”

“સરદાર ક્યાં ગયો ?”

“અમરેલી.”

“દરવાજે ?”

“સાત સિપાયુંની ચોકી.”

“હું દરવાજો ઉઘડાવું છું. તમે સાબદાં રે’જો.”

મુડદામાં આસમાને ચડેલો પ્રાણ અચાનક પ્રવેશે ને જેમ સંચાર થાય એમ ઊઘડતી કળી જેવી કન્યાઓની કાયામાં ચેતન પ્રકટ્યું.

ઓઢણીઓના છેડા સંકોરી કેડે વીંટાળ્યા. ચણિયાના કછોટા માર્યા. મોતનાં મોઢામાંથી મૂઠીઓ વાળીને ભાગવાની સાબદાઈ કરી.

ગાગડીઆના કાંઠેથી પાછો વળેલો જુવાન દરબાર-ગઢની ડેલીએ આવ્યો. તે દિ’ લાઠીમાં સોરઠિયા મચ્છોયા વાગડિયા આહીરોનું જોર જામોકામી હતું. ભલભલાનાં પાણી ઊતરી જાય એવી એની લોઠકાઈ હતી.

આવા આયર કુટુંબનો દેદો જુવાન હતો. આ જંગ તો આજે દેદાએ એકલે હાથે ખેલવાનો હતો. ગામમાંથી એક તિથિએ જ જૂતેલી અઢાર જાનમાં સૌ સગેવગે વહેંચાઈ ગયા હતા. ગામમાં ખાઈ-પી ઊતરેલા ડોસા-ડગરા સિવાય કોઈ જુવાન માટી હતો નહિ.

દેદાએ દરબારગઢના ભીડાયેલા તોતિંગ ડેલાની સાંકળ ખખડાવી.

ભીડાયેલા ભોગળ ઊઘડ્યા, કિચૂડ કરતા દરવાજા મોકળા થયા. અમરેલીના કાસદને બદલે અજાણ્યા જણને જોઈને સાતેય સૈનિકોએ ઢાલ-તલવારને સંભાળી. દેદાએ પડકાર કર્યો :

“મોકળી મૂકી ઘો છોકરીઓને.”

આભના થાંભલા બને એવા સૈનિક ગજર્યા : “છોકરા, પાછો વળી જા. ઠાલો વેતરાઈ જા’શ.”

આભમાંથી વીજળી ખાબકે એમ ઘોડા ઉપરથી ઠેક

મારી દેદાએ ડણક દીધી : “પાછો ભાગું તો ભોમકા લાજે.”

એના જવાબમાં સાત સાત સમશેરો તણાણી. દેદો કૂંડાળે પડ્યો. સાત સાત શત્રુના ઝાટકા ઝીલવા માંડ્યો. તરવારુંની તાળીઓ પડવા માંડી. ઝીંકાઝીંક ઝીંકાઝીંક બોલવા માંડી. રોંઢો થાતા તો સાતમાંથી છનાં ઢીમ ઢાળી દીધાં.

બચેલો એક સૈનિક ભાગ્યો. ભાગતા સૈનિકે ટાણું પારખી લીધું. દેદાના મોકળા ઊભેલા ઘોડાનું ચોકડું ઝાલી સવાર થઈ આંખના પલકારામાં ગેબ થઈ ગયો. સીધો પૂગ્યો અમરેલીના પડાવમાં જઈને જાણ કરે છે. “લાઠીમાં ભૂંડી થઈ.”

સામો સવાલ ઊઠે છે : “શું થયું ? ભસી નાંખને.”

“પકડેલી છોડીઓને દેદો આવીને છોડાવી ગયો.”

સરદારનું કાળજું ફફડી ઊઠ્યું, કર્યુ-કારવ્યું ધૂળધાણી થઈ ગયું. હડહડ કરતું અમરેલીથી લશ્કર ઊપડ્યું.

અષાઢની મેઘલી રાત ઘૂંટાવા માંડી છે. ચાર ચાર થરાં વાદળાં સામસામાં આંકડા ભીડી ગયાં છે. પરતી કાળા પછેડામાં ઠબુરાઈ ગઈ છે. બાજની ઝપાટે ફોજ લાઠીના દરવાજામાં દાખલ થઈ. મશાલુંનાં અજવાળાં અંધારાંને વીંધીને આગળ વધ્યાં.

ચોકમાં રાતીબંબોળ ભવાનીને રમાડતો દેદો ઊભો છે. એકાવન બહેનના શિયળ સાયવ્યાનો મોં ઉપર પરમ સંતોષ છે.

દેદાને કુટુંબના પાંચ-સાત માણસું ઢુંગે વળીને સમજાવે છે : “દેદા, લગનનું ટાણું જાય છે.”

દેદો જવાબ દે છે : “લગન તો મેં કરી લીધાં. હવે ઓરતો નથી. છોકરિયુંને સલામત ઠેકાણે પુગાડી દીધી. ઈથી મારે મન કોઈ મોટો હરખ નથી. હમણાં દલ્લીનું કટક પૂગ્યું કે પૂગશે.”

ત્યાં તો મશાલની શગોના શેરડા દેખાણા. અરબી ઘોડાઓની હણહણાટી સંભળાણી.

“બઉ મોડું કર્યુ. તમારી જ વાટું જોવાય છે, સરદાર !”

કોંધની આગમાં શેકાતા સરદારે હુકમ કર્યો : “ઠેર કરો.”

દેદો જંગે ચડ્યો, સો સો દુશ્મનોની ડણકો ઝીલતો તલવારને વીંઝવા માંડ્યો, દુશ્મનોનાં માથાં રોડવવા માંડ્યો.

એકાએક નાગણ જેવી સમશેરનો ઘા થયો. બાજરાનું ડુંડું વાઢે એમ દુશ્મનોએ દેદાનું માથું વાઢી લીધું. છનાંયે દેદો લડે છે, માથા વગરનું દેદાનું ધડ લડે છે.

લશ્કરમાંથી પોકાર ઊઠ્યો : “માણસ છે કે ખવીસ !”

કટક ભાગ્યું. દેદાનું વિકરાળ રૂપ જોઈને ભાગતા કટક સાથે લડતાં લડતાં દેદાનું ધડ ધ્રૂંકણિયાની ધારે ઢળી પડ્યું. કુંવારી કન્યાઓના શિયળ રક્ષણ કાજે મીંદોળબંધા દેદાએ મોતની પછેડી ઓઢી.

આજ પણ લાઠીમાં પરગણાની કુંવારી કન્યાઓ દર અષાઢી પૂનમે ‘દેદો’ ફૂટવા ગામના પાદરમાં એકઠી મળે છે અને આ રીતે અંજલિ અર્પી ઋણ ચૂકવે છે. :

“હાય હાય રે.....

દેદો મરાણો લાઠીના ચોકમાં !

દેદાને દશે આંગળિયે વેઢ,

દેદો મરાણો લાઠીના ચોકમાં !”

વાલો કેસરીયો અને તેની કદર

કરણુકી નદી આમ તો નાનકડી. પ્રવાહેય પાતળો, પણ એનો કાંઠો બારેય માસ લીલો કુંજર રહેતો. કરણુકીનો કાંઠો ચરી એના ટોપરા જેવાં પાણી પીને પશુઓ ગામમાં પાછાં વળતાં. આવી રૂપકડી કરણુકીના કાંઠે ગરણી ગામ આવેલું છે. ગરણી ગામ તો ખોબા જેવું પણ એની રૂઝ ઊડીને આંખે વળગે એવી.

ગામમાં વસનારા માણસો ઓલદોલ. તેમાં સૌ કરતાં સવાયો એક આદમી વાલો. જાતનો ચારણ. વાલા કેસરિયાની નજર લાંબી, હિમત મોટી અને દિલ દરિયા જેવું.

બેઠી દડીની રૂઆબદાર કાયા ઉપર જુવાની ભરડો ભરીને બેસી ગઈ કે તરત જ વાલા કેસરિયાએ ધંધો આદર્યો. ઘોડાં વેચવાનો અને લેવાનો. નાનપણથી જ એને એની હારે ભારે હેતપ્રીત. ઘોડાંની ચાલ ઉપરથી જાતને પારખનારા વાલા કેસરિયાની નજરમાં જાતવંત ઘોડાઓ રમવા માંડ્યા. એક, બે, પાંચ, પચીસ ઘોડાઓની લેવડદેવડનો આંક વધવા માંડ્યો, સૌની નજર વાલા કેસરિયા ઉપર મંડાવા માંડી.

જાતવંત ઘોડો લેવો હોય તો તરત જ વાલા કેસરિયાનું નામ જીભને ટેરવેથી ટપ દઈને ટપકી પડે.

અરબી, પંજાબી, કચ્છી અને કાઠિયાવાડી ઘોડાઓ વાલા કેસરિયાના તબેલામાં હણહણાટી કરે. પગ પછાડતા ઘોડાઓને કેસરિયા હાથની થપાટો મારીને બુચકારે. અથર્યા થાતાં ઘોડાને ઠપકાનાં બે વેણ બોલેય ખરો ! “બાપ ધીમા ખમો ! તમારા માગાં હું પાછા ઠેલું છું તે કાંઈ અમથો નથી ઠેલતો. તમને રૂડી રીતે રાખી જાણે એવી ત્રેવડવાળાને ત્યાં દોરી દઈશ. બાકી હાલી મુવાલીને નઈ દવું. ન્યાં જોગાણને બદલે ઓગઠ ખાવા મળે.”

આવું બબડીને એ પાછો પરસાળમાં બેસીને હોકો ગુડ-ગુડવતો. જ્યારે પોતાને ઘરે વછેરામાંથી ઘોડા બનેલા જનાવરના માંગાં આવતાં ત્યારે જાળવણી કરી શકે એવા રજવાડાને વેચી દેતો. તો ક્યારેક રજવાડામાં વેચવા હાલી નીકળતો.

આવો વાલા કેસરિયો એક દિ' વડોદરામાં જઈને ઊભો રહ્યો. મીટ મંડાતાં જ મન ઠરી જાય એવા ઘોડા જોઈને સૌ રાજી રાજી થઈ જાતા. હજાર રૂપિયાની વાંસળી કેડ્યે બાંધીને નીકળેલા કેસરિયાની વાંસળીમાંથી વાટ ખર્ચીમાં પાંચસો તો વપરાઈ ગયા હતા. એક પણ ઘોડો ખપતો નો'તો. એની કિંમત સાંભળીને સૌ પાછા વળી જતા.

આખરે કેસરિયાએ વડોદરાને રામરામ કરીને ગરણી ભેગા થઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો.

વડોદરા ઉપર ભગવાન સૂરજદાદાનાં તેજ પથરાવા માડ્યાં છે. જાતવંત પાંચ ઘોડાઓને દોરીને વાલા કેસરિયાએ વડોદરાને વેગળું મૂકવા પગ ઉપાડ્યા. પાણીપંથા ઘોડાઓ અને પાછા વગર અસવારના, પછી એની ચાલમાં પૂછવું જ શું? કેસરિયાએ એક ઘોડા ઉપર રાંગવાળી બાકીના પાંચેય ઘોડાઓ એની ફરતા થનગનતા ચાલવા માંડ્યા. જાયદી ખજૂરની પેશી જેવો વાન, હાથ મૂકો તો લપસી જાય એવી સુંવાળી ચમકતી ચામડી. કાન સોરીને દોઢ્યે ચડાવતા. જાણે ભગવાનના ઘરેથી મલમલ ઓઢીને આવ્યા હોય એવા ઘોડાઓ રમતે ચડ્યા છે.

વાલાનું મન આજ વડોદરા માથેથી ઊઠી ગયું છે. ઝટ ગરણી ભેગા થવા મનમાં અજંપો જાગ્યો છે. પણ ગરણી કાંય ઘોડાને ઘરે થોડું છે ?

વાટ ખરચીની વધેલી પાંચસો રૂપિયાની વાંસળી કેડ્યે બાંધી છે. પોતાની ખોરાકી અને ઘોડાના જોગાણની જોગવાઈ એમાંથી ભલી ભાત્યે થઈ જાશે એવી ધરપત હૈયામાં છે. વડોદરાની બહાર પગ દીધો ત્યાં તો એક ખોરડામાંથી ગોદડાં-ઠામ-વાસણ, ઘરની નાનીમોટી તમામ જણસોનો ઢગલો જાતે ભાળ્યો. બેક ડગલાં આગળ હાલ્યો ત્યાં નાનાં છોકરાનાં કાળજા કંપાવે એવા કાળા બોકાસા સંભળાણા. કુણા હૈયાવાળા વાલા કેસરિયાથી ઘોડાની લગામ તણાઈ ગઈ. તમાસો જોવા ટોળું ભેગું થયું હતું. ઘોડેથી ઊતરીને ટોળાને વીધીને વાલો ઘરની લગોલગ જઈને ઊભો રહ્યો. જોતાં જ કેસરિયો મામલો પામી ગયો. લેણદારની ટાંપ ઊતરી હતી. ગાભા-ગોદડાં, ઠામ-ઠીંકરાં ઠેબે આવતાં હતાં. ઉપર વાલાએ નજર ધ્રોબી સવાલ કર્યો : “શેઠ કેટલા રૂપિયાનું લેણું ?”

જાડા કાચવાળા ચરમામાંથી શેઠની નજર સવાલ કરનારની માથે મંડાણી. “એલા, તારે એનું શું કામ ? આઘોખસ.” બોલતાં શેઠે ટાંચમાં લેવાતી ધરવખરી ગણવા માંડી એટલે વળી પાછું વાલાએ પૂછ્યું : “શેઠ, આંકડો તો બોલો ?”

“ભાઈ, તારો મારગ તારી રાહ જોવે છે. હાલતો થા.”

શેઠના અવાજમાંથી તિરસ્કાર છૂટ્યો.

“બાપ, બોલો કેટલાંનું લેણું, આ છોકરાના આહુંડાં મારાથી જોવાતાં નથી.”

શેઠનો મિજાજ તરડાયો.

“આવ્યો મોટો કેટલાંનું લેણું ? દાતારનો દીકરો.”

ખેસ ફંગોળતાં શેઠે કહ્યું : “બોલ રૂપિયા પાંચસોનું બીલ ભરવાના પૈસા છે ?”

એક પણ ને બીજી પણ કેસરિયાએ કેડ્યેથી વાંસળી છોડી મૂળાનાં પતીકા જેવા પાંચસો ગણી દીધા. ઉપરથી ફિરસ્તો ઊતર્યો હોય એવું જુવાન મરાઠાને લાગ્યું. પ્રામાણિક્તાની પછેડી ઉપર પગ દઈને જીવતા રાઘોબા ફાટી આંખે વાલા કેસરિયાને જોઈ રહ્યો.

સદાય ખુમારીમાં તરબોળ રહેતા રાઘોબાના મનમાં કાઠિયાવાડી પાઘડીવાળો વાલો કોતરાઈ ગયો. “તમારું નામ!”

“નામ ભગવાનનું, કામેય ભગવાનનું” બોલીને ઘોડે ચડીને હાલવાની તૈયારી કરતાં કેસરિયાના ઘોડાની વાઘ પકડીને જુવાન મરાઠો બોલ્યો : “તમારું નામ ઠામ ન આપો તો તમને મારા છોકરાના સમ છે.”

લાચાર બનેલા વાલાએ બે બોલ કીધા, “મારું નામ વાલો કેસરીયો. નામ મારું ગરણી, અમરેલી પરગણાનું. લ્યો, રામેરામ.” બોલીને વાલાએ ઘોડાને હાંકી મૂક્યો. મરાઠાના છોકરાનાં આંસુ લૂછીને નીકળેલા કેસરિયાએ રનોલીમાં એક ઘોડો વેચીને વાટ ખરચી કાઢી લીધી..

રાઘોબા જુવાન હતો. હૈયામાં હામ. પણ કુદરતે એની ઉપરાછાપરી મડિલી આફતે ડુંગર જેવડો જણ ઘેરાઈ ગયો હતો. ભગરી ભેસું રોગમાં એક પછી એક ટપોટપ મરી. એકાંતરીઆ તાવમાં ઘરવાળીએ આંખ મીચી દીધી. ફૂલ જેવા બે છોકરાને ઉછેરવામાં અટવાઈ પડેલા રાઘોબાની માથે દેણાંના થર ઉપર થર જામી ગયા. દેણાંમાં ડૂબેલાથી પહોંચી વળાયું નહિ ને છેવટે માથે ટાંપ આવી.

એક દિ’ રાઘોબાએ વડોદરાના રાજા આગળ અરજ કરી : “ચાકરી માગવા આવ્યો છું.”

“શું કરીશ !”

“જે ચીંધશો એ કરીશ.”

મહારાજાએ મંજૂરીની મહોર મારી. રાઘોબા ચાકરીમાં લાગી ગયો. રહેમ મેળવવા વફાદારી ને પ્રામાણિકતાની લાયકાતો એનામાં હતી તે જાળવી જાણી. રાઘોબા રાજનાં એક પછી એક પગથિયાં ચડવા માંડ્યો. એની શ્રીમંત સરકારે નોંધ લીધી.

વાત ઉપર દોઢ દાયકો ગડથોલિયાં ખાઈ ગયો.

ગરણી ગામ માથે પ્રભાતનાં તેજ પથરાવા માંડ્યા છે. કરણુકીના લીલા કુંજર કાંઠા ઉપર બેઠેલા ગરણેશ્વરના મંદિરમાં બ્રાહ્મણોનાં મંત્રોચ્ચાર ગૂંજી ઊઠ્યા છે. ખીલેથી છૂટીને ઢોર ધણમાં જઈ રહ્યાં છે.

બરાબર એવે ટાણે ગામમાં અમરેલીના દસ ઘોડેસવાર દાખલ થયા. કદાવર કાયા રાજના પોષાકમાં ઢંકાઈ ગઈ છે. દરેકના ખભામાં જામગરી ઝંઝાળ્યું જૂલતી આવે છે. મોં ઉપર પંથ કાખ્યાની ધૂળની ઝણ ઊડેલી છે. આંખ્યુંમાં રતાશ ફૂટેલી છે. માથા ઉપરના સાફાના ખાખી છોગા પવનમાં ફગફગી રહ્યા છે.

અણધાર્યા રાજના સિપાયું ગામમાં આવેલા ત્વાળી માણસો હેબતાઈ ગયા.

“વાલા કેસરિયા કહાં રેતા હૈ ?”

“બાપુ, આથમણા બારનું ખોરડું કળાય ઈ એનું.”

આંખના પલકારામાં ઘોડાઓ વાલાની ડેલી આગળ આવીને ઊભા રહ્યા. પગ પછાડતા અરબી ઘોડા ઉપર આરૂઢ થયેલા અસવારના સરદારે ડણક દીધી : “વાલા કેસરિયા.”

દિ’ ઊગ્યામાં અજાણ્યો સાદ સાંભળ્યો. પણ દાતણ-પાણીથી પરવારી ઓંસરીની કોરે બેસી ભગવાન સૂરજની સ્તુતિ કરતા વાલાએ જવાબ નો દીધો. ત્યાં તો બીજો સાદ સાંભળાણો : “વાલા ઘરમેં હૈ ?”

બીજા સાદે પછવાડાના વાડામાં વાશીદું કરતાં કેસરિયાનાં ઘરવાળા આવીને બોલ્યાં : “છે તો ઘરમાં” પણ રાજના સિપાઈને જોઈને આઈ જરા વિચારમાં પડી ગયા. સાત પેઢીમાંય રાજના સિપાઈ આ આંગણે આવ્યાનું જાણ્યું નથી. આ શું ?

“ક્યું બોલતા નહિ ?”

વાલાની માળા પૂરી થઈ ગઈ. ઊઠીને ડેલીએ આવ્યો.

“આવો બાપ આવો.”

“તુમેરા નામ વાલા કેસરિયા!”

“હા બાપ, હું જ વાલો કેસરિયો.”

“તુમકો અભીને અભી સૂબાને અમરેલી બોલાયા હૈ.”

“મને !”

“હા, તુમકો સૂબા કા ફરમાન હૈ, અબી ને અબી વાલા કેસરિયાકો હાજર કરો.”

“અરે બાપ, કાંક ભૂલ થાતી લાગે છે, હું તો ઘોડાનો સોદાગર, સૂબો મને તેડાવે ઈ માન્યામાં નથી આવતું, મેં કાંઈ રાજનો ગનો કર્યો નથી.”

“ફરમાન હૈ ચલો.”

સિપાઈની આંખ કરડી થઈ. “હાલો બાપ ! કાંઈ રાજના તેડાને પાછું થોડું ઠેલાશે.”

વાલાએ કસુંવાળું કેડિયું પહેર્યું, માથે પાઘડી મૂકીને સિપાઈ સાથે ઘોડે ચડ્યો. જાતાં જાતાં આઈને કેતો ગયો કે

સાંજે પાછો વળી આવીશ, ઉપાધિ કરતાં નઈ.”

“જગદંબા તમારી ભેર કરે.”

બપોર ટાણે વાલા કેસરિયાને લઈને સિપાઈઓ સૂબાની કચેરીમાં આવી પૂગ્યા.

કાગડોળે રાહ જોતા સૂબાએ વાલાને પગથિયાં ચડતો જોઈને દોટ દીધી.

“આવો આવો કેસરિયા !” બોલતાં બાથ ભરી લીધી. વાલો કેસરિયો ઘડીક વાર મૂંઝાણો. આ તે સૂબો મારી ઠેકડી કરે છે કે શું ?

બાવડું પકડીને પડખો પડખ ગાદી માથે બેસારી સૂબો બોલ્યો : “કેસરિયા મને ઓળખ્યો ?”

મનમાં થયું સૂબાના મનમાં કાંઈક ગેરસમજણ લાગે છે પણ ઠરેલ દિલનો વાલો કશુંયે બોલ્યો નહિ.

મૂંગા થઈ બેઠેલા વાલાની ભરી કચેરીમાં તારિક માંડી સૂબો બોલ્યો : “વાલા કેસરિયા, તું તો મારી આબરૂનો રખવાળ છો. તે દિવસે તે કડ્યેથી વાંસળી છોડીને પાંચસો ચૂકવ્યા ન હોત તો હું અમરેલીનો સૂબો ન હોત. હવે મને ઓળખ્યો ? હું રાધોબા. આજ અમરેલીનો સૂબો છું. બોલ, તારી શું કદર કરું ?”

“મારી કદર! સારે મોઢે બોલાવો એટલે હાઉં.”

“અરે, હું શેર, શુદ્ધ મરાઠો છું. કદર કરવાનો વખત આવે ને કદર કર્યા વગર રહું તો મલક મને ફટકા ક્યે. માગી લે કેસરિયા ! વડોદરા રાજ્યના મારી માથે ચારેય હાથ છે. રાજમાં મારો પડ્યો બોલ ઝિલાય છે.”

અમીરાતમાં ઉછરેલા કેસરિયાની જીભને ટેરવે માગવાનાં બોલ આવ્યા નહિ.

“એલા, ત્રાંબાનું પતરું લાવો.” કચેરીના કબાટમાંથી ત્રાંબાનું પતરું હાજર થયું. એમાં લેખ મંડાણો. ગાયકવાડ તાબાનું ગરણી ગામ વાલા કેસરિયાને યાવત્યંદ્ર દીવા કરો બક્ષીસ. તિથિ, તારીખ ને રાજની મહોર લાગી. રાધોબાએ હુકમ કર્યો. કેસરિયાને માન-મરતબા સહિત ગરણી પૂગાડી.

આજે પણ વાલા કેસરિયાના વંશજો ગરણી ગામમાં વસે છે.

કચ્છનો કીર્તિકાળ :

શેઠ નરશી નાથા

કચ્છના માંડવી ગામ ઉપર હોંશીલી કન્યાના હૈયા જેવું પરોઢ ઊઘડી રહ્યું હતું. સાગરની છાતી પર આળાટીને ઊઠતી પવનની લહેરે રચાતા તરંગોને તોડવા દરિયાનાં મોજાં ઊછળી રહ્યાં છે.

એવે વખતે ધર્મશાળાના વિશાળ યોગાનમાં પચ્ચીસો ગાડાં છૂટ્યાં છે. આભલામઢી ઝૂલે અને એવા જ ઓળિયેશિંગડે શોભી રહેલા વઢિયારા બળદો. ગાડાની ઊધ સાથે બાંધેલા બળદો કડબના પૂળા ટટકાવી રહ્યા છે.

નરશી નાથા નામનો શેઠિયો ગાડાની ઓથ લઈને બેઠો બેઠો દાતણનો ડૂયો મોઢાના ગલોકામાં ફેરવી રહ્યો છે. ખંભે સોનાની સળીએ શોભતી કોરવાળો ખેસ પડ્યો છે આઠેય આંગળિયોને વેઢ અસબાબનો ઓપ આપી રહ્યા છે. ગળામાં હેમનો હાર અને કેડ્યે રૂપાનો કંદોરો પડ્યો છે. બેઠી દડીના નરશી શા શેઠની અમી નજર પામવા મેતા-મુનીમો, નોકર-ચાકરો હડિયાપાટી કરી રહ્યા છે. શેઠનું સામૈયું કરવા આવેલા હેતુમિત્રો પણ શેઠની નજરમાં વસી જવા નરશી શાની ખાતર-બરદાસ્ત કરી રહ્યા છે. મુંબઈથી વ્હાણે ચઢીને વતનના ગામ જવા નીકળેલા નરશી શા માંડવી બંદરન ઊતરીને ધરમ-શાળામાં દાતણપાણી અને શીરામણ કરવા ઘડીક રોકાણા છે.

આ નરશી શા મૂળ તો નળિયા ગામના દશાઓશવાળ નાતના નાથા ભારમલનો પુત્ર. વાડી ખેતરનાં રખોપાં કરી બાળપણમાં બાપને ટેકો આપનારો કરમી પુત્ર. સોળ વરસની ઉંમરે આંબતાં તો નરશીની આંખ ઊઘડી ગઈ. વાડી ખેતરનાં રખોપાં કર્યે પેટનો ખાડો પૂરાશે પણ દળદર નહિ ફીટે. એની મીટ મુંબઈ ભણી મંડાણી. બાપને સમજાવી નરશી જખૌના બંદરેથી વહાણમાં બેસી મુંબઈને મારગે પડ્યો. મુંબઈ તે દિ' હજી તો ઊઘડતું બંદર. વેપારધંધાની શરૂઆત લેખાઈ. ગાંઠ્યમાં ગરથ તો મળે નહિ. સોળ વરસના ચપળ છોકરાએ વગર મૂડીએ ધંધો શોધી કાઢવા બુદ્ધિને કામે લગાડી. તે વખતે મુંબઈમાં પાણીની પારાવાર તંગી. વીસ-પચ્ચીસ ફૂવા. પણ વસ્તી વધવા માંડી એમ ફૂવાઓ પણ ડૂકવા લાગ્યા. તળાવો બંધાવા માંડ્યાં. ગોવાળિયા તળાવ, મુંમાદેવીનું તળાવ, ધોબી તળાવ અને ગીલ્ડર તળાવનાં પાણી ઉપર લોકોની ત્રાપટ બોલાવા લાગી. લોકો રાત આખી પાણી તાણે. દિવસે ધંધારોજગાર કરે.

બંદર ઉપર મીઠું પાણી મળવું દોહ્યું. નરશીએ બંદર ઉપર મીઠા પાણીનો ધંધો માંડ્યો. નરશીએ બંદર ઉપર ચાલતા વેપાર-રોજગાર ઉપર નજર રાખવા માંડી. વેપારની ખૂબીઓ અને ખામીઓ શીખવા માંડી. બંદર ઉપર આવતા વેપારીઓ સાથે નરશીને નાતો બંધાવા લાગ્યો. નેક અને ટેકને આધારે તકદીર ઉપર ટાંપીને બેઠેલા નરશી ઉપર મૂળજી બારભાયા નામના વિદેશ સાથે વેપાર કરતા મોટા વેપારીની નજર પડી. નરશીને મુકાદમ તરીકે રાખી લીધો.

મૂળજી ભવાનીદાસ બારભાયાની બોલબાલા હતી. સ્થાવર અને જંગમ મોટી માલ-મિલકતનો એ માલિક હતો. મૂળજીભાઈની પેઢીના પાયા હલબલ્યા. પોતાની મિલકત હાથથી જાશે એવી દહેશત દેખાણી એટલે, કાગદીવાળી ચાલ, ટાંકીવાળો માળો નરશીના નામ પર ચઢાવી દીધો. નરશીએ હાથમાંની મિલકતને જોરે વેપાર ખેડી જાણ્યો. રૂના ધંધાને હાથ કર્યો. પોતાની પેઢી પાંગરવા લાગી. નરશીમાંથી નરશી શા શેઠ તરીકેનો મુંબઈમાં મોભો મંડાઈ ગયો. લાખોપતિમાં નરશી શાની ગણતરી થવા માંડી.

આવા નરશી શાહે આજ પોતાના વતન નળિયા જવા માંડવી ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો છે.

ધર્મશાળામાં શણગારેલાં ગાડાં જોઈ ધર્મશાળા બંધાવનાર શેઠને તાજુબી થઈ. તાજુબીનો તાળો મેળવવા ઓરડામાંથી યોગાનમાં આવીને પૂછપરછ આદરી : ‘આટલાં બધાં ગાડાં ક્યાંના છે ?’

‘નરશી શાના’ મેંતાએ ઉમળકાથી કહ્યું : ‘નળિયા ગામનાં ગાડાં છે.’

‘કાંઈ અવસર છે ?’

‘નરશી શાના સામૈયામાં આવેલાં આ ગાડાં છે.’

‘એવો તે કેવો નરશી શા તે ઠેઠ નળિયેથી આટલાં આટલાં ગાડાં આંટો ખાય !’

‘અરે! શેઠ નરશી શાની તો અટાણે વારિયું છે. મુંબઈના બંદરેથી પોતાનાં વહાણો દેશપરદેશ દરિયા ખેડે છે. એની આબરૂને આંબે એવો કોઈ નથી. નરશી શા તો આપણા કચ્છનો કીર્તિકળશ થઈને ઝગારા મારે છે.’ મેંતો નરશી શાની બિરદાવલી બોલી રહ્યો છે. અચરજથી ધર્મશાળા બંધાવનાર શેઠ સાંભળી રહ્યો છે. એમાં એક અકોણા બળદે

શેઠની સામે શિંગડું ઉગામ્યું. શેઠ ભડકીને બેડગલાં પાછા હઠી ગયા. શેઠનો પિત્તો ફાટ્યો. એણે મેંતા સામે ધૂરકીને વેણ કાઢ્યાં. : ‘આટલી બધી આમદાનીવાળો નરશી શા શા થઈ બેઠો હોય તો આવા અકોણા બળદ મારી ધર્મશાળામાં શું કામ છોડે છે ? પંડ્યની ધર્મશાળા કેમ ચણાવી નથી લેતો ?’

શેઠનાં વેણ સાંભળતાં જ નરશી શા ગાડાની ઓથ આડેથી ઊભા થયા. મોંમાંથી દાતણનો કૂચો બહાર કાઢીને બોલ્યા : ‘શેઠ ! આ દાતણ તમારી ધર્મશાળામાં કરું છું અને શીરામણ મારી ધર્મશાળામાં કરીશ.’

નરશી શાએ દાતણનાં બે ચીરિયાં કરી મોઢું ધોઈ મેંતાજીને કહ્યું. ‘સામા મકાનના માલિકને બોલાવો.’

માણસો ગામમાં જઈ મકાન-માલિકને બોલાવી આવ્યા. એટલે નરશી શાએ માગણી મૂકી : ‘મકાનના મૂલ બોલો.’ મકાન-માલિક મનમાં મૂંઝાઈને મૂંગા રહ્યા એટલે નરશી શા અકળાઈને બોલ્યા :

‘ભાઈ ! મોં માંગ્યા રૂપિયા ગણી દેવા તૈયાર છું પછી બોલતા કાં નથી ? ઝટ બોલો, મારે શીરામણ કરવાનું મોડું થાય છે, મકાન-માલિકે મોં ઉઘાડ્યું. નરશી શાએ રૂપિયાની કોથળિયું ગણી દીધી. ઓરડા ઉઘડાવી રસોઈ તૈયાર કરાવી પોતાની ધર્મશાળામાં શીરામણ કરી ગાડાની હેડ્યને નળિયાના મારગે હાંકી.

નોંધ : આ ઉદાર દિલના શેઠ શ્રી નરશી શા નાથાભાઈએ પોતાની સમૃદ્ધિમાંથી પાલીતાણામાં ધર્મશાળા, કચ્છ-નળિયામાં ચંદ્રપ્રભુનું જિનાલય, શેત્રુંજયગિરિ ઉપરની ચૌમુખ ટૂંક પર શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું જિનાલય, એમ અનેક સખાવતો કરીને ઉદારતાના ઉદધિ તરીકેનું બિરુદ મેળવ્યું. તેઓ સંવત ૧૮૫૭માં મુંબઈ ગયા હતા.

કચ્છનો સાહસનો સાગર

પુરુષોત્તમ કબાલી

કચ્છના કીર્તિવંત કર્મવંત પુરુષોત્તમ મેઘજી કબાલી એટલે સાહસનો સાગર અને પુરુષાર્થનો પહાડ ગણાય.

.ઈ.સ. ૧૯૦૭માં તેમનો જન્મ, જ્ઞાતિએ કચ્છી લોહાણા, મુંબઈના પરા ઘાટકોપરમાં પુરુષોત્તમ કબાલીએ એકડો ધૂંટેલો, શૈશવકાળ વટાવી કિશોરાવસ્થામાં મેટ્રિકની

પરીક્ષા આપી એ પછી આવેલી માંદગીએ તેમને અભ્યાસ છોડાવ્યો તે અભ્યાસ સદાને માટે છૂટી ગયો. બિહાનામાંથી બેઠા થઈ તેમણે ફોટોગ્રાફી શીખવામાં પોતાના ચિત્તને પરોવ્યું. પુરુષોત્તમનો પુરુષાર્થ એટલો પ્રબળ હતો કે તેણે ફોટોગ્રાફીની કલાનાં કામણ કેમેરામાં ઝડપવા માંડ્યા. તેમણે ઝડપેલાં ચિત્રો ભારતના વિવિધ ભાગમાં યોજાયેલાં પ્રદર્શનમાં પ્રદર્શિત કર્યા ત્યારે દેશવાસીઓ ફોટોગ્રાફીના જાદુને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા.

તરવરિયા તોખાર જેવા કબાલીની પ્રવૃત્તિ આટલી જ પ્રશંસાથી સીમિત નહોતી થઈ. તેમણે જાપાનમાં “યોકોહોમ” ખાતે મળેલા ફોટા પ્રદર્શનમાં પણ પોતે લીધેલી કલાસભર છબીઓને મૂકી જગતભરના કલાપ્રેમીઓની શાભાશી પ્રાપ્ત કરી, ગુણવંતી ગુજરાતની અને સમગ્ર ભારતની શાન વધારી.

કબાલીની કલાએ તેમને વિશ્વકલાજગતના ફલક પર મૂકી દીધા.. લંડનની રોયલ સોસાયટી ઓફ આર્ટ્સ અને રોયલ ફોટોગ્રાફિક સોસાયટીના સભ્ય તરીકે તેમને ચૂંટવામાં આવ્યા. ગુજરાતી યુવાનની આ એક અસાધારણ સિદ્ધિ ગણાઈ હતી.

ઈ.સ. ૧૯૨૭માં કેમેરાના કસબી કબાલીનો જીવ જગત જોઈ લેવા ઝંખના કરતો હતો. તેણે મોટર મારફતે વિશ્વદર્શન કરી લેવાનું આયોજન કર્યું. પરંતુ તે સમયે કેટલાંક રાષ્ટ્રોમાં પ્રવર્તતી અશાંતિના કારણે એ રાષ્ટ્રોએ મંજૂરી ન આપતાં તેમનું આયોજન અટક્યું.

કંઈક કરી બતાવવાની તીવ્રતાએ માંડ મેટ્રિક સુધીના અભ્યાસી યુવાનને જંપ નહોતો. જગતપ્રવાસીનું બિરુદ પામવાની ઈચ્છા મૂર્તિમંત ન થતાં તેણે વિજ્ઞાનીક્ષેત્રે નિષ્ણાત થવાનો મનસૂબો કર્યો. તે માટે તેમણે જર્મની પર મીટ માંડી. ત્યાં રહી વિમાનનું યાંત્રિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.

ઈ.સ. ૧૯૨૮ના વર્ષના ઓક્ટોબરમાં જર્મનીને અલવિદા કરીને લંડન આવ્યા. ત્યાં તેમણે વાયુશાસ્ત્રમાં પૂર્ણ પારંગતતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અભ્યાસ આરંભ્યો. તે અભ્યાસ પૂરો થતાં નૌકાશાસ્ત્રનું પણ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં એકાગ્ર બન્યા, બંનેમાં સફળતા સિદ્ધ થતાં તેમને મિટિરીયોલોજી (વાયુશાસ્ત્ર) અને નેવીગેશન (નૌકાશાસ્ત્ર) સોસાયટીનું સભ્યપદ પ્રાપ્ત થયું.

તે પછી પુરુષોત્તમ કબાલીએ લંડનની ઈમ્પિરિયલ એરવેઝ કંપનીમાં દાખલ થનાર પ્રથમ ભારતીયનું માન મેળવ્યું. તે કંપનીમાં પોતાની ફરજ બજાવવાની સાથે કર્નલ હેન્ડર્સન સંચાલિત વિમાન ઉડ્ડયન તાલીમશાળામાં દાખલ થયા. વિમાનચાલક તરીકે તમામ પ્રકારની તાલીમ લેવા માંડી. તેમને પાયલોટ તરીકેના ‘એ’ અને ‘બી’ બંને પ્રકારના વિમાનચાલકના (લાયસન્સ) પરવાના મળ્યા.

એ પછી તેમણે પોતાના વિમાનમાં ભારત આવવાનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો. અને તે વાતની ભારતને જાણ થતાં પોતાના પ્રથમ પાયલોટ અને પ્રથમ વિમાન દ્વારા આવનારા પનોતા પુત્રને પુષ્પોથી વધાવવા સમગ્ર દેશમાં તૈયારીઓનો આરંભ થયો હતો.

માહિતી : આ સાહસિક વિમાનીના સાહસભર્યા સ્મરણોની યાદમાં મુંબઈના વાલકેશ્વર વિસ્તારના એક ચોકનું નામ શ્રી કબાલી ચોક આપવામાં આવેલું છે.

પ્રતાપી સંતશ્રી નાગાબાવા

ધ્રાંગધ્રાથી અડધા ગાઉને પલ્લે હરિપરની વાવ નામે ઓળખાતા આશ્રમમાં પચાસેક વરસથી એક અવધૂત બનીને બેઠો છે. લાંબો હાથ કર્યા વગર ત્રણ ગાઉને તરભેટે વટેમારગુને તાણ્ય કરી કરીને રોકે છે. રોટલો ખવરાવીને વળાવે છે.

‘સંતનું કૂળ અને નદીનું મૂળ જોવાય નહીં’ એ માન્યતાને હેયે ધરીને કોઈ પૂછતું નથી. નાગાબાવાના નામે રૈયતના રૂઢિયામાં રમતા નાગાબાવા એટલે સતધરમનો થાંભલો, દુઃખીઓનો બેલી, ભાંગ્યાનો ભેરૂ-બસ આટલું સૌ કોઈ જાણે.

નાગાબાવાને મન માગવું એટલે મોતથી પણ ભૂંડું, તો ય સદાપ્રતની ટેક. ભગવો ભેખ, વાઘચર્મ પર જ્યારે પલોઠી વાળી અલેખને આરાધવા બેસે ત્યારે ઠેઠ જાતા ગેબમાં તેના પડછંદા પડે. એનો સાદ પડ્યે હરિને હાજર થવું પડે એવો તપીઓ અને જપીઓ જોગી. આવા જોગંદરને ખાખરિયા ગામના કણબી પટેલિયા પારખી ગયેલા. બાજરાના ગાડા, નીરણના પૂળા, કડબનાં ભરોટાંની વખતોવખત હેડયું મોકલે. નવનાથમાં જેનાં બેસણાં પડે એવા નાગાબાવાનો હરિહરનો સાદ આખી સીમમાં સંભળાય.

કોઈ રોટલાનો ખાનાર, કોઈ ભૂખ્યો, કોઈ અભાગી મનેખની ભૂખ ભાંગી બાવો બઉ રાજી થાય. આવો બાવો વરસના વરસ વળોટી ગયો તોય રૂપે રંગે એક સરખો જોઈને લોક બધું અચરજ પામે. દાઢી મૂછના વાળ ધોળા પૂણી જેવા, માથાના વાળ કાળા ભમ્મર. પાંચ પંદર વરસ પછી જૂઓ તોય અંગ આખું આધેડ અવસ્થાને ઠેરી ગયેલું ભાળો. એકસો વરસની ઉંમરને આંબી ગયા પછી પણ એવું ને એવું રૂપ, તલ ભારેય ફેરફાર નહિ.

આવા જોગી એક દિ' કસોટીએ ચઢ્યા. પ્રાંગધ્રાના પાદરમાં આવેલા દેશળ ભગતની જગ્યામાં ભંડારો છે. ભંડારામાં નાગાબાવા સંતપરંપરાને જાળવી રાખવા પધાર્યા છે. સાધુસંતો, જોગી-જોગંદરો, સતી-જતી, ભક્તો અને સંસારીઓથી દેશળ ભગતની જગ્યામાં જાણે માનવ મહેરામણ હેલે ચઢ્યો છે. ભજનની ઠોર બોલે છે. હરિરસની હેલીએ હિલોળા લેતા માનવ મહેરામણને જોઈને આયોજકોનાં અંતરમાં આનંદ અને અકળામણનો બેવડો ભાવ રમી રહ્યો છે. ધીરો ધીરો દિ' ચઢી રહ્યો છે, બપોર થાતા આવે છે. મનની મૂંઝવણ વધી રહી છે. સૌને આપવા માટે સુખડીનું જમણ તૈયાર થઈ રહ્યું છે. માણસો પગપાળા, ગાડાં જોડીને, ઘોડે ચડીને આવી રહ્યા છે.

મનેખ ક્યાંય સામ્યું સમાતું નથી.

પ્રાંગધ્રાનાં આંગણાનો આ પ્રસંગ. દેશળ ભગતની ભક્તિના પ્રતાપે અને પ્રભાવે પરગણાને પાપને પગલેથી પાછું વાળ્યું છે. તેની સુવાસ ધરતીના ચારેય છેડાને છબી ગઈ છે.

સૂરજદાદો માથે આવ્યો હરિહરનો સાદ પડવાની માણસો સરવા કાને વાટ જોવા લાગ્યું. પણ હામ ભાંગીને બેઠેલા આયોજકો 'કેમ કરવું?' એની ગડમથલમાં પડ્યા છે. એમાં કોકે જઈને નાગાબાવા બાપુને કાને વાત નાખી કે "બાપુ, હરિહરનું ટાણું પાછું ઠેલાતું જાય છે."

જેના ઘટઘટમાં ઘનશ્યામ રમી રહ્યો છે, જેના રૂઢિયામાં રામનું અહોનિશ રટણ ચાલે છે એવા બાપુની આંખ પહોળી થઈ. મોં માથે આશ્ચર્યના ભાવ પાથરી પૂછ્યું. "કારણ?"

"કારણ તો બાપુ નરી આંખે દેખાય આવે એવું છે. ધાર્યા કરતાં માણસ વધારે આવ્યું. બાપુએ પચાસન છોડ્યું. ઊભા થઈને ખભે ખેસ નાખ્યો, ચાલ્યા રસોડા ભણી, સુખડીના ઓરડે જઈ ઊભા રહ્યા.

"એલા, હરિહરનો સાદ પાડો એટલે પંગત મંડે પડવા." બાપુના વેણ સાંભળી સૌ અબોલ રહ્યા એટલે બાપુ ભીતરનો ભેદ પારખી ગયા.

"ભલા માણસ ભગવાન ભેરૂ છે પછી આપણે ભો શેનો ? માણસોને બેસાડવા માંડો. સુખડી ખૂટે તો એનો જામીન હું." એટલું બોલીને સુખડીના ઢગલા ઉપર ખેસ ઓઢાડ્યો, ખેસ હેઠ્ઠેથી કાઢી કાઢીને મંડો ત્રાસ ભરવા. બાપુએ સેવકોને આજ્ઞા કરી.

હરિહરનો સાદ પડ્યો પછી તો પંગત પછી પંગત મંડી બેસવા ને ઊઠવા. રોંઢા દિ' સુધી સુખડી પીરસાતી રહી.

સાંજ પડી ત્યારે કોઈ ખાનાર રહ્યું નહીં એટલે ગાયુંના મોઢાં પાસે સુખડીના ત્રાસ મુકાવી બાપુએ ખેસ ઉપાડી લીધો ત્યારે જોનાર અવતારીને ભક્તિ ભરી આંખે વંદન કરી રહ્યા.

નોંધ : આ પ્રતાપી સંત પૂ. નાગાબાવા બાપુનાં દર્શને પ્રાંગધ્રાના સ્વ. શ્રી અમુભા ઝાલા અવારનવાર જતા હતા. તેમણે અવસાન અગાઉ મને આપેલી નોંધ પરથી તેમણે જાતે તેમની સિદ્ધિનો અનુભવ કર્યો હતો. વંદનીય નાગાબાવા બાપુ પચાસ વરસ ઉપરાંત વાવના આશ્રમમાં રહ્યા હતા. પ્રાંગધ્રા પોતાના આસનથી અર્ધો ગાઉ ઉપર જ હતું, છતાં ક્યારેય તેઓ પ્રાંગધ્રામાં ગયા નહોતા.

આત્મારામ બ્રહ્મચારી

પવિત્ર નારીના વિશાળ લલાટ પર મણિ શોભે એમ આભમાં ચંદ્ર શોભી રહ્યો છે. ન્યાયી રાજવીના રત્ન જડિત કવચની જેમ તારાઓ ઝગમગી રહ્યા છે. ભગવાન શિવની જટામાંથી વહેતી જાહ્નવીની ધારાઓની અંજલી સીને શીતળ બનેલો સમીર વિહરી રહ્યો છે.

એવે વખતે ઝાલાવાડની હથેળી જેવી સમઘળ ધરતી માથે આવેલા પ્રાંગધ્રા ગામમાં અમુભાને આંગણે શાંતિ જેમ વ્યાકુળતાને, વૈરાગ્ય જેમ લોભને અને દાન જેમ અવગુણોને અટકાવે એમ સ્વામી માધવતીર્થની વાણી સંસારના ક્ષણિક સુખને ધંભાવી રહી છે. મનેખ બધું સ્વામીજીની વાણીમાં તનથી ને મનથી તરબોળ થઈ રહ્યું છે.

વાત એમ બની કે તે દી' સ્વામી માધવતીર્થની વિદ્ધ વાણીથી આખું ગુજરાત જ્ઞાનના ઘૂંટડા ભરતું હતું. આવા સમર્થ

સ્વામીની વાણીની સરવાણી પોતાના આંગણે રેલાવી અને પ્રાંગણમાં ધર્મભાવનાની ભભક છૂટે એવા આશયથી અમુભા અલાએ સ્વામીજીને સમાહ વાંચવા પોતાને આંગણે પધરામણી કરાવી છે. સંગા-સંબંધીઓને કંકોત્રીઓ લખીને સમાહ સાંભળવા નોતર્યા છે. નાના મોટા ગરાસદારો, હેતુ મિત્રો અને નાતાદાર મહેમાનોની હીંક બોલે છે. અમુભા ઉજળા ઉરથી સૌની આગતાસ્વાગતા કરે છે. સૌ બ્રહ્મચારીના બોલ સાંભળી પંડચના પાતક ધોઈ રહ્યા છે. આવેલા મહેમાનોમાં માલવણ ગામનું ગરાસદાર કુટુંબ પણ મહેમાન છે. આ કુટુંબનો વીસ વરસની અવસ્થાએ આવેલો રાજકોટની કોલેજમાં ઈન્ટર અભ્યાસ કરતો અનિરુદ્ધ નામનો જુવાન પણ ભેજો છે.

દી'એ કથામૃતનું પાન કરે છે અને રાત્રે ભજનની બોલતી ઠોરમાંથી ભક્તિરસ પીતો અધરાતે ઊઠે છે. વળી બ્રહ્મહૂર્તમાં ઊઠીને સ્વામી માધવતીર્થનાં વેણ ઝીલવા કાનને સરવા કરતો રહે છે.

સમાહનો પુનિત પ્રસંગ પૂરો થયો, જ્ઞાનગંગા વહેરાવીને સ્વામીજીએ વિદાય લીધી. અમુભાને આંગણે ઊતરેલાં મહેમાન પણ પોતાનાં જીવતરને ધન્ય માનતાં પોતપોતાના ગામના મારગે રવાના થયાં.

એવે વખતે માલવણવાળું ગરાસિયા કુટુંબ વિમાસણમાં પડ્યું. માતાને હૈયે ફાળ પડી-અનિરુદ્ધ ક્યાં ? ભાઈ ભાંડુરું ગોતણે ચઢ્યાં પણ અનિરુદ્ધનો પત્તો લાગ્યો નહિ. કુટુંબ માલવણ પૂર્યું ને અનિરુદ્ધની ભાળ મેળવવા આભ-જમીનના અંકોડા એક કરતું રહ્યું.

પંદરમે દિવસે અનિરુદ્ધ ઓચિંતો જ માલવણમાં પોતાના ઘરને આંગણે આવીને ઊભો રહ્યો. અનિરુદ્ધને જોતાં જ સૌનાં હૈયાં હરખી ઊઠ્યાં. પરંતુ અનિરુદ્ધે તો ભાંયું પાસે આજ્ઞા માંગી. 'સંસાર તજીને બ્રહ્મચારી બનવું છે. રાજીપે રજા આપો.' અનિરુદ્ધની આવી વાત સાંભળી ઘડીભર સૌ થીજી ગયાં. પહેલાંનો ઉરમાં ઊમટેલો આનંદ પલકમાં ઓસરી ગયો. ભાઈઓએ સમજાવટ આદરી, "ભાઈ, હિન્દુ ધર્મના ચાર આશ્રમ-બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ-એમાં હજી તો તમે પ્રથમ આશ્રમમાં પગલાં પાડ્યાં છે !"

'મારું મન એ પ્રથમ આશ્રમને છોડવા કબૂલ નથી. ગામ-ગરાસનો મારે ભોગવટો કરવો નથી.'

“પણ સાધુ થાવા જેવડી ઉંમર ક્યાં થઈ છે ?”

“મારે ધુમાડાને બાચકા ભરવા નથી. ઝાંઝવાનાં જળની પછવાડે હડિયું કાઢવી નથી. રેતી પીલીને તેલ કાઢવાનો તાલ કરવો નથી. મને મારો મારગ જડી ગયો છે. રાજીપે રજા આપો તો અવતાર ઊજળો કરી જાણું.”

પણ કુટુંબ કબીલાને ભાઈ અનિરુદ્ધની વાત કબૂલ નો'તી. સૌ નામકકર ગયાં.

જેના લલાટે તપસ્વીના તેજ લીસોટા ખુદ કીરતારે જ તાણ્યા છે એવા અનિરુદ્ધે જનેતાને ઓરડે ડગ દીધા. માતાપુત્રનાં ચાર નેત્રો મળ્યાં. એમાંથી નિર્મળા તેજ નિતર્યા.

‘અનિરુદ્ધ !’ માતાએ કહ્યું.

માતાની વાણીમાં દીનતા નહોતી પણ દિલાવરી હતી.

‘મા, સંસારમાં ચિત્ત છબતું નથી.’ અનિરુદ્ધે અંતરની વાત માતા પાસે રજૂ કરી, વાત્સલ્યભરી મીટ માંડી. જગદંબા જેવી રાજપૂતાણી દીકરાની વાત સાંભળી રહી. અનિરુદ્ધની વાણી આગળ વધી.

“મા, મારે સંસાર તો ત્યાગવો જ છે. જો તમારા આશીર્વાદ ઊતરે તો ભવપાર ઊતરી શકીશ.” દીકરાના આવા બોલ સાગરપેટી રાજપૂતાણી સાંભળી રહી છે. કુટુંબના સૌ માણસો પણ અનિરુદ્ધને ઘેરીને ઊભાં થઈ રહ્યાં છે. માતા શું શિખામણ આપે છે એ સાંભળવા સૌના અંતર અધીરા થઈ રહ્યાં છે.

ફરીવાર અનિરુદ્ધ બોલ્યો : “મા, તમારા આશીર્વાદ હોય તો હું પંથે પડું.” અનિરુદ્ધની વાણીમાં માતાએ પૂરેપૂરા ભક્તિભાવનો રણકાર સાંભળ્યો. વિધવા જનેતાએ મોં ખોલ્યું. રાજા ગોપીચંદનો પ્રસંગ સંભાર્યો: પછી ધીરેથી કહ્યું :

“બેટા ! તારી ઈચ્છા સંસારનો ત્યાગ કરવાની થઈ છે તો તેમ કર મારા પેટ ! મારા તને આશીર્વાદ છે. ભગવાન તારો પંથ ઉજાળશે ને તું સૌનો પંથ ઉજાળ.”

માતાનાં વચનો સાંભળીને સૌ દંગ થઈ ગયાં !

નોંધ : આ બનાવ ઈ.સ. ૧૯૪૨ના વર્ષમાં બન્યો હતો. અનિરુદ્ધ વિહાર કરતાં બદિનાથ પહોંચ્યા. ત્યાં પ. પૂ. શંકરાચાર્ય મહારાજ સ્વરૂપાનંદજીને ગુરુ કરીને દીક્ષા ગ્રહણ કરી, આત્મારામ બ્રહ્મચારી નામ ધારણ કરી સનાતન ધર્મને

ઉજ્જવળ રાખ્યો અને સંસારી જીવોના આત્માને ઉત્તમ બનાવવા દેશભરમાં પરિભ્રમણ કરવા લાગ્યા.

ખમીરવંતા સારીમા

અષાઢી પૂનમની રાતે કપૂરના કરંડિયા જેવા ચંદ્રને ઢાંકીને રીંછડિયું જેવી વાદળિયું આભને ઢબૂરી ધરણી પર ઝળૂંબી રહી છે. ઝપટું દેતો ટાઢોબોળ પવન ફંગોળાઈ રહ્યો છે. એવે ટાણે વડા ગામથી નીકળેલું એક વેલડું પાટણનો પંથ કાપતું વગડો વીંધી રહ્યું છે. ભગવાન શિવના પોઠિયા જેવા ધીંગા ધોરીની ડોકની ધૂધરમાળ સૂના વગડાને ચેતનવંતી બનાવી રહી છે.

વેલડામાં પાટણ ત્રિકમસિંહ બારોટનાં ઘરવાળાં સારીમા બેઠાં છે. વેડા ગામે માનતા પૂરી કરીને પાછા વળી રહ્યાં છે. હાથમાં માળાના મણકા ફેરવતાં અલખને આરાધી રહ્યાં છે.

તેર મહિનાના પુત્રને પારણાંમાં ઝૂલતો મૂકીને ધણી મોટું ગામતરું કરી ગયા છે. ઓઘડનાથ બાપુના આશીર્વાદિ અવતરેલા દીકરા અમરસિંહજીને ભલીભાંતી ઉછેરી રહ્યાં છે.

બારોટ કુટુંબની તે દિ' પાટણમાં જાહોજલાલી. આંગણે સમૃદ્ધિની છાકમછોળ ઊડે. વડોદરાના મહારાજા શ્રીમંત સરકારના બારોટ કુટુંબ માથે ચારેય હાથ. છત્રી, છડી, ચામર અને પાલખીના રાજ તરફથી મોટાં માન-પાન પામેલું બારોટ કુટુંબ એટલે વડોદરા રાજનું પૂછવા ઠેકાણું. જેના પૂર્વજોએ ભીડ પડ્યે રાજની ભેર કરવા લીલાં માથાં હોડમાં મૂકી હાથમાં તેગ ધારણ કરેલી. રાજ ઉપરના આવા ઉપકારનો બદલો રાજ માન-અકરામથી વાળી રહ્યું છે.

ત્રિકમસિંહ બારોટ પર ગાયકવાડના ગાદીવારસોને ભારોભાર ભરોસો. બારોટનો નીકળ્યો બોલ ઉથાપે નહિ. ખોટી સલાહ બારોટ રાજને કોઈ દિ' આપે નહિ. એક-બીજા વચ્ચે રખાવટના અતૂટ તાણાવાણા વણાઈ ગયેલા.

ત્રિકમસિંહ બારોટને માથે ઓલિયા ઓઘડનાથની અમી નજર ઠરી ને ઘરે પારણું બંધાયું. સારીમાએ “દેવ દરબાર” નામની આ અલૌકિક જગ્યામાં દીકરા ભારોભાર ‘સાડા પાંચ શેર’ સોનાનું છત્ર ચઢાવીને પોતાના સંકલ્પને સિદ્ધ કરી જાણ્યો. પુત્ર અમરસિંહ સાથે મીટ માંડીને સારીમા રંડાપો કાપી રહ્યા છે.

આંગણે અન્નદાનની, ધણીએ માંડેલી દેગની દેખરેખ રાખી રહ્યાં છે. ‘અન્નનો ખાનાર છે કોઈ ?’ એવી બારોટ સાહેબની હવેલીના નામે ઓળખાતી પોતાના ધણીના રહેણાંક મહેલાતની પરસાળમાં પહેલાંની જેમ જ સાદ પડાવી રહ્યાં છે. સાધુ-સંતો અને બ્રાહ્મણોને કોઠારમાંથી કાચાં સીધાં દેવાતાં હતાં. એમ દેવાઈ રહ્યા છે. ધણીએ પાડેલો ચીલો ચતરાય નહિ એવા દઢ સંકલ્પ સાથે સારીમા શોભી રહ્યાં છે.

વેડાથી પાછા વળતાં અહૂર થયું છે. પડી ગયેલા વરસાદને કારણે ગાડામારગ કપરો થયો છે. ગાડાના પૈડાંને ખરીએ ઉપાડતા બળદો વેલડાને તાણી રહ્યા છે. વેલડું પાટણની લગોલગ પૂગવા આવ્યું છે.

સૂની સીમમાં ભરાયેલા પાણીના ખાબોચિયામાં દેડકા દેકારાં કરી રહ્યા છે. તમરાંના તીક્ષ્ણ અવાજો અંધારઘેરી રાતના કલેજા કંપાવી રહ્યા છે. ટાઢે ધ્રૂજતા શિયાળની લાંબી લાળી રાતને બિહામણી બનાવી રહી છે. પણ સારીમાના મનમાં મેઘલી રાતનું ઓહાણેય નથી. એ તો માળામા મન પરોવી અજપાજાપના અખંડ જાપ જાપી રહ્યાં છે. ગાડાખેડુ ઘેરાયેલા આભ માથે મીટ માંડતો પાટણનો દીવો દેખાવાની વાટ જોતો બળદોનાં પૂંછડાં મરોડતો ડચકારા બોલાવી રહ્યો છે.

વેલડું ઢોળાવમાં જેવું ઊતર્યું કે ગાડાખેડુની છાતી માથે મારગના બેય કાંઠેથી ભાલાનાં ફળાં તોળાણાં, એ સાથે જ પડકાર થયો.

“ખબરદાર !”

ગાડાખેડુના હાથમાં બળદની રાશ ખેંચાઈ ગઈ. બળદ ધરતી સાથે ખોડાઈ ગયા. આ બધું આંખના પલકારામાં બની ગયું. વેલડું અટકીને ઊભું રહી જતાં સારીમાની સૂરતા તૂટી. એ તો હજુ ઈશ્વરભક્તિમાં લીન હતાં. સારીમા વઘાં : “ભાઈ, હવે તો આપણે પાટણના પાદરમાં પૂગવા આવ્યાં છીએ ત્યારે ક્યાં અટકીને ઊભા ?”

“બા ! અટકીને ઊભા નથી. બુકાનીબંધાએ વેલડું આંતર્યું છે.”

સાંભળતાં જ હાથમાંની માળા હેઠી મૂકીને સારીમા બોલ્યાં : “કેમ આંતર્યું છે ?”

ભાલા તોળીને ઊભેલા લૂટારાએ ડણક દીધી.

“વેલડામાં હોય તે ઉતારી ઘો. જેજો કર્યો છે તો ધરતી સાથે જડાઈ જશો. !”

સાંભળતાં જ સારીમાનાં નવાણુંલાખ રૂંવાડાએ અવળાં રૂપ ધર્યાં. વેલડામાં પાથરેલી ધડકી હેડ્યેથી તેગ તાણી એણે સામે ડણક દીધી.

“ભડના દીકરાઓ એટલુંજ જાણતા નથી કે રાત માથે લઈને નીકળનારા માથું હાથમાં લઈને નીકળે છે! આ કાંઈ બ્રાહ્મણ-વાણિયાનું વેલડું નથ. આ તો પાટણના બહાદુરસિંહ બારોટનું વેલડું ! રસ્તો મોકળો કરો.”

બારોટનું નામ સાંભળતા જ તોળાયેલા ભાલા પાછા ખેંચાઈ ગયા.

બંને જણાએ સારીમાની માફી માંગી મારગ આપી દીધો.

નોંધ : પ. પૂ. શ્રી સારીમાએ પાટણથી ચાલીસ કિલોમીટરને અંતરે આવેલા અલખના ઓટલા જેવી ઓઘડનાથની જગામાં ચડાવેલ સાડાપાંચ શેર સોનાનું છત્ર આજ પણ ઝળઝળી રહ્યું છે.

જગદંબા સમા મોંઘીબા

ગોહિલવાડની ગરવી ભૂમિ ઉપરનું મોરના ઈંડા જેવું કાટોડિયું ગામ. દીવા જેવડા ગામમાં ઊડીને આંખે વળગે એવો દરબાર ગેમાભાઈનો દરબારગઢ.

આવા દરબારગઢના ડાયરામાંથી એક દિ' કોયા ભગતની વાણી ઉપર વારી જઈને ગેમાભાઈના ભાઈ વાઘાભાઈ સંસારની માયાજાળને વેગળી મૂકીને હાલી નીકળેલા, એનો અજંબો ગેમાભાઈને નાનો-સૂનો નો'તો. પણ ટાણું જાતાં વાઘા ભગતે શિહોરમાં કોયા ભગતની જગ્યામાં રોટલો મોટો કરીને નામના કાઢી.

વાઘા ભગત કાયાતોડ કામ કરીને શિહોરની કોયા ભગતની જગ્યામાં ભૂખ્યાને રોટલો આપે, નિરાધારને આશરો આપે, રાત પડે એટલે રામસાગરનો ગુંજારાવ વે'તો થાય અને વાઘણ ફાડીને બુલંદ કંઠે ગવાતાં ભજનો ભગવાનને કાને અથડાય. આમ ભક્તિની ભભકમાં વાઘા ભગત ઓળઘોળ બની ગયા. કાટોડિયાનું કારભારું ગેમાભાઈના એકલ પંડ્ય ઉપર પડ્યું.

ગેમાભાઈને ઘેર મોંઘીબા નામની દીકરી. રાજનું છોરું એટલે રૂપમાં શું કમીના હોય. ઘાટીલા દેહ, ઉપર દેવાંશી રૂપનો જાણે કૂંપો ઢોળાઈ ગયો હોય એવી પ્રતિભા ચોગરદમ ફેલાઈ. આખા દરબારગઢમાં મોંઘીબાનો પડ્યો બોલ ઝીલાય. રાજનાં કુંવરી, પણ આત્મા કોઈ અનેરો, હાલતા ય ધરતી નો દુભાય એની કાળજી રાખનાર મોંઘીબા, મોટા થતાં એનું સગપણ કરવા ગેમાભાઈએ ઘોડે પલાણ નાંખીને ઠેકાણાં ફંફોળવા માંડ્યાં. પોતાના ખોરડાને છાજે એવા વેવાઈ ગોતવાની વેતરણમાં પડેલા, પણ મોંઘીબાને કોણ જાણે પોતાની સગાઈની વાતમાં કોઈ રસ નો'તો. એને મન તો ગિરધર ગોપાળ એ જ સાચો સગો દેખાતો હતો. બાકીની વાત પોતાને મિથ્યા જણાતી હતી. મીરાંનાં બધાંય પદો મોંઘીબાને મોઢે, બોલવા બેસે ત્યારે એક પછી એક કડેડાટ બોલી નાખે.

મોંઘીબાની આવી વાત સાંભળીને એમની માતાને હૈયે ધ્રાસકો પડ્યો. રખેને કુંવરી વેરાગણ બની જશે તો ! એક દિ માતાએ મોંઘીબાને પૂછ્યું. “બેટા, આ ઘેલું ક્યાંથી લાગ્યું ?”

મોંઘીબાએ સવાલ કર્યો : “શેનું ઘેલું ?”

દીકરીને વેરાગને રસ્તેથી રોકવા માતાએ પાણી પહેલાં પાળ બાંધવા માંડી. મોંઘીબા બાના વેણનો મંરમ પારખી ગયાં. એણે જનેતાને વળતો જવાબ દીધો. : “બા, ભગવાનને ભજવામાં બધાય જુગ સરખા.”

માતાને કુંવરીનો જવાબ ગમ્યો નહિ. પણ ભક્તિરસમાં ડૂબકી મારતાં મોંઘીબાના મનનો તાગ કાઢવાનું કામ એમના માટે કઠિન હતું.

ચૌદેક વર્ષની ઉંમરમાં મોંઘીબાનું મન જગતના ચોકમાં ચકરડી ફરવાનું કબૂલ કરતું નહોતું.

આ વાતથી ભડકી ઉઠેલા ગેમાભાઈએ મોંઘીબાને રૂડું ઠેકાણું ગોતી પરણાવી દેવા ઝડપભેર ઠેકાણાં ગોતવા માંડ્યાં.

રોઝિયા ગામના ઠાકોરનો કુંવર ગેમાભાઈની આંખ વાટે થઈને અંતરમાં ઊતરી ગયો હતો. એ ઠેકાણું તો મળતું હતું, કીધાની જ વાર હતી.

ઘરમાં મસલતો થઈ. આવતીકાલે રૂડો દિ' હતો અને શુભ ચોઘડિયે ઘોડે પલાણ નાંખી રોઝિયા જવાની, ગેમાભાઈએ સાબદાઈ કરી. આ વાતની સનસા મોંઘીબાને કાને પડી. બસ, થઈ રહ્યું. એનો ઈશ્વર સાથે એકાકાર બનેલો

આત્મા આળોટવા લાગ્યો. આંખ્યુંમાંથી ઊંઘ ઊડી ગઈ. વિચારો ગેબમાં રમવા માંડ્યા. ધારી નો'તી એવી આફત આંખો ફાડીને સામે ઊભેલી જોઈ.

આખી રાત મોંઘીબાએ મંથન કર્યું. કાયાના થોડા દોરડા થવાનાં હતાં! એના મનમાં એકની બનવા કરતાં અનેકની અન્નપૂર્ણા બનવાના અંરમાન હતાં. એને એવા સાથે પરણવું હતું કે જેમાં કોઈ ભવમાં રંડાપો મળે નહિ.

ઉઘાડા આકાશમાં તારાઓનો દરબાર ભરીને ચંદ્ર બેઠો હતો. એની ખિદમતમાં લાખો તારલાઓ મલક મલક થતા વીંટળાઈને ચંદ્રના ચરણો ચૂમતા હતા. મોંઘીબાની નજર ઓરડાની ઉઘાડી બારીમાંથી આકાશ તરફ મંડાણી. જાણે મારગ દેખાડવા ભગવાનની સામે સવાલ કરીને જવાબની વાટ જોતાં હોય એમ એકીટશે આભની માથે મીટ માંડી રહ્યાં.

મધરાત ભાંગવા આવી હતી. બે પહોર રાતે પોતાનો મુકામ પૃથ્વીના પડ માથે પાથરી દીધો હતો. થોડીવારમાં ઉઘાડા આભ માથેથી મોંઘીબાએ નજરને પાછી વાળી લીધી. એને જવાબ જડી ગયો'તો. અજંપે ચડેલા જીવનને નિરાંત મળી. બીજી પળે એ ઊંઘી ગયાં.

પ્રભાતના દોરા ફૂટ્યા એ ઊઠ્યા. ઊઠીને એણે મારગ પકડ્યો શિહોરનો....ઉઘાડા પગે કંકુવરણાં પગલાં પાડતાં પાડતાં એ કોયા ભગતની જગ્યામાં પૂગ્યાં.

પૂગતાંની સાથે જ વાઘા ભગત બોલ્યા : “કોણ મોંઘીબા?”

“હા, હું મોંઘી.”

“કેમ અણધારી? ખત ખબર વગર?”

“કાકા, ભગતની જગ્યામાં આવનારને વળી વેળા-કવેળાના ભેદ હોય?”

વાઘા ભગત ભત્રીજીની વાણી સાંભળીને ચમક્યા. આવું ઊંડાણ ઊગીને ઊભી થાતી છોકરીમાં હોય એનું ઓસાણેય ભગતને હતું નહિ. તેથી એ મોંઘીબા ઉપર નજર ધ્રોબીને બોલ્યાં : “આ દરબારગઢ નથી.”

“જાણું છું.”

ભગતે મોંઘીબાની વધારે ચકાસણી આદરી : “દીકરી, આ તો ખાંડાની ધાર, આંઈ તો છાણ-મૂતરનાં વાસીદાં, ભૂખ્યાંને છાશ-રોટલાનું પરબ.”

“કાકા, ફટકિયા ફોડી નાખીને આવી છું.”

“દીકરી, અહીં રહેનાર નજરને ઓરડા માથે નહિ, અંતર ઉપર રાખી જાણે ઈ જ રહી શકે.”

“જાણું છું.”

“અઢારેય આલમમાં ઈશ્વર ભાળે ભેદભાવ નહિ.”

“ઈએ જાણું છું.”

વાઘા ભગતે મોંઘીબાને આવકાર્યા. એનો આત્મા રાજી થયો. ઊગતી જુવાનીને અળગી કરીને ફૂલના દડા જેવી કાયા મોંઘીબાએ જનસેવા પાછળ કસોટીએ ચડાવી.

કોયા ભગતની જગ્યા એટલે રોટલા ને છાશનું રાતદિનું પરબ. ભગતને નામે ભૂખ્યાંને રોટલો મળે. જગ્યામાં ગવતરિયું. છાણ-વાસીદાં સૌએ કરવાનાં. કોઈ મહંત નહિ. કામ કરે ઈ મહંત. બબ્બે મણના પડવાળી ઘંટીઓ હાલ્યા કરે. લોટના ઢગલા થાય. રોટલા ઘડાય, છાશના વલોણાં થાય. સવાર-સાંજ સાદ પડે, “કોઈ અન્નનો ખાનાર.”

મોંઘીબાને જાણે કે નવી દુનિયા મળી. રાજ-મહેલના ભ્રામક સુખોની જાળ છેદાઈ ગઈ ને જીંદગી જીવવા માટે એનો આત્મા સોળે કળાએ કોળી ઊઠે એવું ઠેકાણું સાંપડી ગયું. અજાયક જગ્યા કોયા ભગતના નામ માથે હાલે. જગ્યામાં અન્નના ઢગલા ઠલવાય. કોઈ કહેતું નથી કોણે મોકલાવ્યું, ક્યાંથી આવ્યું ને ધાનનો પ્રવાહ હાલ્યો જ આવે.

મોંઘીબા પ્રભાતમાં ઊઠે. પ્રભાતિયાં ગાતાં ગાતાં ગાયો દોવા બેસે. વાસીદું કરે. છાશ વલોવે, ઘંટી ફેરવે. બપોર ટાણે જમનારાઓને માતાની મમતાથી રોટલા ને છાશ પીરસે.

આમ મોંઘીબાએ જીવનને ઊજળું કરી બતાવ્યું. જીંદગીભર તેઓ દુઃખિયાનો વિસામો બનીને રહ્યાં. માનવસેવામાં જ પ્રભુસેવાનો પાર પામી ગયેલાં મોંઘીબા આખરે અવસ્થાને આરે બેઠાં જીંદગી પર્યંત અલખને સાચા અર્થમાં આરાધ્યો.

સંવત ૨૦૨૧ની સાલના પોષ મહિનાની સાતમની સાંજે પોતાના આત્માને દેહમાંથી વેગળો કરીને વિદાય લીધી. આજના યુગમાં સંક્રાંતિકાળમાં પોતાની ભક્તિનો પ્રભાવ પાથરીને વિરમી જનાર જગદંબા સમા મોંઘીબાનાં ચરણોમાં આપણું શિર ઝૂકી પડે છે.

પાળિયાદના ઉત્તરબાપુ

ઈશ્વર તરફ જઈ રહેલા એવધૂતના અંતરમાં નવો અંકુર ફૂટે એમ ઉખાનું પહેલું કિરણ ફૂટી ગયું છે. મદ અને મોહનો નાશ કરીને સમાધિએ ચઢેલા સંતના ચિત્ત જેવો નદીનો નિર્મળ પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. સુમનમાંથી સુવાસને ઉઠાવી શીળો સમીર સૃષ્ટિમાં સરી રહ્યો છે.

એવા રૂડા ટાણે 'સરવા' નામના નાનકડા ગામમાં ઉજમ સામ્યો સમાતો નથી. ઊડતા અબીલ ગુલાલે રંગમેળો ભરાઈ રહ્યો છે. ઝાંઝ, પખાજ, ઢોલ, ત્રાંસા અને શરણાયુના સૂરે દોથા જેવડા ગામની શેરીઓ અને ચોક છલકાઈ રહ્યાં છે. ગામની અહેન દીકરિયું અને વહુવારુઓનાં ભાતીગળ વસ્ત્રો ફૂલવાડીનું રૂપ રચી રહ્યાં છે.

વાત એમ બની કે, સૌરાષ્ટ્રના સંત પરંપરાના છોગા જેવા પાળિયાદના પીર લેખાતા વિસામણ બાપુની જગ્યાના મહારાજ ઉત્તરબાપુની પધરામણી થઈ રહી છે. તેનાં સામૈયાં કરીને વાજતે ગાજતે ઉતારે તેડી લાવ્યા.

કુંભાર ભગત કોરું માટલું મૂકીને પાણી ભરવા લાગ્યો. બાપુની નજર પાણી ભરતા માણસ ઉપર પડી. બાપુના બોલ નીકળ્યા : "આજ મોતીને બદલે તમે આવ્યા ! મોતી ક્યાં છે?"

બાપુનાં વેણને પાણી ભરનાર ગળી ગયો. એટલે લગોલગ બેઠેલા ખસ ગામના તલુ મા' રાજે ફોડ પાડ્યો. "મોતીને ઘરેથી બાઈ મંદવાડને ખાટલે છે એટલે પંડ્યથી અવાણું નહિ હોય."

"એવો તે કેવો મંદવાડ કે પાણીનું માટલું ભર્યાનું વેળુ ન મળે!"

"હા બાપુ, મંદવાડ ભારે છે. ઘડિયું ગણાય છે. એટલામાં બધુંય આવી જાય."

તલુ મા'રાજની વાત સાંભળીને બાપુએ લાંબી પડપૂછ કરવાનું માંડી વાળ્યું. નિર્મળ આંખ માથે પોપચાં ઢાળી દીધાં. પછે પાછા પોપચાં ઉઘાડી સત્સંગે વળ્યા. સૌ સેવકોની માથે હસી હસીને હરિકીર્તનની વાતું કરી. કિરતારની પ્રમત્યની ફૂંચીઓ દેખાડી. સાંજ સુધી ભક્તિની ભભક છૂટી.

વાળુપાણીથી પરવારીને ઉતારે અલખનો આરાધ માંડ્યો. અંધારવીંટ્યા ગામડાને ઉતારે એક જ્યોત ઝબૂકતી

હતી. એકતારામાંથી મધપૂડામાંથી મીઠપ ગળે એમ સૂર ગળાતા હતા. મધરાત ગળતી હતી. સૌ હરિરસની હેલીમાં હિલોળા લેતા હતા. ઠાકરથાળી ફરતી હતી. મંજીરાની ઠોર બોલતી હતી. નૂરઘાં પર થાપ પડતી હતી. તેમાંથી નાદબ્રહ્મ ઊઠતો હતો. રાત્રિના ચંદ્રતેજમાંથી અમરત ટપકતું હતું. મોટા ભળકડે ભૈરવીના છેલ્લા સૂર સાથે તંબૂરના તાર જંપ્યા.

દાદાબાપુ મોટું ગામતરું કરી ગયા. પછી ઉત્તર બાપુએ જગ્યાની ધર્મગાદી સંભાળી હતી. ગામમાં પહેલી વખત પગલાં કર્યાં હતાં. સવારથી જ બાપુની ઘેર ઘેર પધરામણી થવા લાગી. મોઢાગળ ફાળિયાના આધારે બાંધેલા દોકડ પર થાપીઓ પડતી હતી. કરતાલ તેમાં તાલ પુરાવતી હતી. મંજીરાનો મીઠો રણકાર રેલાવતી મંડળી આગળ ચાલતી હતી. તેની પાછળ બાપુ પુનિત પગલાં પાડતા હતા. નારીવૃંદ સરવા સાદે-ધોળ-મંગળના સૂર છોડતું હતું.

"શેરી વળાવી સજ કરું હરિ આવોને."

આમ પધરામણી કરતી કરતી મંડળી મોતીભાઈના રેણાંકના ઘરવાળી શેરીમાં પૂગી. મોતીભાઈના ફળિયામાં ઢૂંગે વળેલા માણસો જોયા.

બાપુએ પૂછ્યું : "આટલા બધાં માણસો કેમ ભેળાં થયાં છે?"

કોઈએ કહી નાંખ્યું : "મોતીભાઈનાં ઘરવાળાંને વધુ પડતું વહમું લાગે છે. એટલે નાતીલા ભેગા થઈ ગયા છે."

બાપુએ તલુ મા'રાજ સામે નજર નાખીને મોતીભાઈના ફળિયા તરફ પગ ઉપાડ્યો, તલુ મા'રાજ પણ ભેળા હાલ્યા. મંડળી શેરીમાં ચૂપ થઈને ઊભી રહી ગઈ.

બૂંગણની આડશ કરીને મંદવાડનો ખાટલો ઓસરી પર રાખ્યો હતો. બાપુએ ફળિયામાં ઊભા ઊભા કહ્યું : "ભાઈ મોતી, બૂંગણ છોડી નાંખો."

બાપુના બોલનો તરત અમલ થયો.

જમ સાથે વડછડ કરતાં મોતીભાઈનાં ઘરવાળાં સામે મીટ માંડી પલકવાર હરિનું સ્મરણ કરીને ઉત્તરબાપુ બોલ્યા : "દીવાટાણે આળસ મરડીને બેઠી થઈ ખાવાનું માંગે તો જાણજો કે પાળિયાદના ઠાકરે બેઠી કરી."

એટલું વદીને બાપુ મંડળીમાં ભળી ગયા.

બપોર થયા, રોંઢો ઢળ્યો, ધરતી માથે રોળકોળ્ય દિ' રહ્યો. સંધ્યાની રંજ્યુ વળી, એમ કરતાં દીવે વાટચું ચડી.

બાઈએ પડખું ફેરવ્યું. આંખ્યું પરથી પોપચાં ઉપાડ્યાં. મોંમાંથી વેણ નીકળ્યાં : “પેટમાં લાય લાગી છે, ખાવું છે.”

સાકરવાળું દૂધ પીવરાવ્યું. પલકવારમાં જાણે આઠેય કોઠે ચેતના પ્રજવળી ઊઠી.

હડી કાઢીને માણસો બાપુને ઉતારે પૂગ્યા. જાતો જીવ પાછો આવ્યાના ખબર દીધા ત્યારે બાપુ એટલું જ બોલ્યા : “બાપ ઠાકર કોઈનું બૂરું કરતો નથી.”

નોંધ :-મોતીભાઈએ દર મહિનાની અજવાળી બીજે જગ્યામાં સવા રૂપિયો ધરવાનો સંકલ્પ કરેલો. મોતીભાઈ અત્યારે હયાત નથી પરંતુ પિતાના સંકલ્પને તેમના પુત્ર શ્રી મનજીભાઈ આજે પણ જાળવી રહ્યા છે. રોટલો ને ઓટલો આપતી પાળિયાદની વિસામણ બાપુની જગ્યા પર પૂ. અમરાબાપૂ બિરાજે છે. શ્રી દાના મામા સૌની ખાતર બરદાસ્ત કરી પરંપરાને જાળવી જાણે છે.

ઓલિયા તપસ્વી બાપુ

લાખેણી લીંબડી માથે ઈશ્વર તરફ જઈ રહેલા સાધકના ચિત્તમાં નવો અંકુર ફૂટે એવું ઉષાનું કિરણ ફૂટી ગયું છે. દાતારના દીલ જેવો પહોળો પટ પાથરીને ભોગાવો નામનાં નદી નિરમળ નીરનો નીનાદ કરતી વહી રહી છે. આત્મના આંગણમાં આવીને ઊભેલા અરુણનાં તેજકિરણે ભોગાવાને કાંઠે આવેલો કબીરઆશ્રમ તરબોળ થઈ રહ્યો છે.

એવે વખતે સતનામમાં એકાકાર થઈને મહંત હરિદાસજીએ આંખ ઊઘાડી, સામે ખડા થયેલા તપસ્વી બાપુ માથે મીટ માંડી. પડછંદ દેહ, ગોરો વાન, શરદના આભ જેવી ઊજળી આંખ્યું, વિશાળ ભાલ, ઈશ્વરને આંબુ આંબુ થાતો આત્મા.

આવી મૂર્તિને જોઈને મહંત સાહેબની આંખ્યું ઠરી. જો આ મૂર્તિ રોકાઈ જાય તો કબીર સાહેબના પંથને ઊજળો કરી દેખાડે એવું દૈવત પડ્યું છે.

આટલું વિચારીને મહંત સાહેબ વેણ વઘા, “તપસ્વીજી, ઈધર ઠેર જાવ.”

આકરા તપે તન અને મનને તાવી તાવીને ત્રાંબાવરણું કરીને તીરથ કરવા નીકળેલા બાપુએ મોં માથે મીઠો મલકાટ

પાથરીને વળતો ઉત્તર દીધો : “બાપુ, સાધુ તો ચલતા ભલા.”

ક્ષણવાર હરિદાસજી ચૂપ રહી ગયા. કરચલિયાળો દેહ ટટ્ટાર થઈ ગયો. બીજી ક્ષણે આંખ ઊઘાડીને કહ્યું : “મેરી બાતકો મત હુકરાવો.” જાણે મહંત સાહેબના અવાજમાંથી આજ્ઞા સાંભળી, લીંબડીના ગૃહસ્થોએ મહંત સાહેબની વાતને આધાર દીધો. “બાપુ, ઠરી ઠામ થાવ. કબીર આશ્રમને અભ્યાગતનો આશરો બનાવો તો અડસઠેય તીરથ આ ભોગવાના કાંઠે ખડા થાશે.”

સૌના શબ્દો એના ચિત્તને છબી ગયા, આખરે તપસ્વી બાપુનું અંતર ઓગળી ગયું. અર્ધા ચંદ્ર જેવડા કપાળવાળો, ધોળી કંઠાએ ઢબુરાયેલ દેહવાળો, નિરમળ નજરવાળો, સતનામનાં અંતરમાં અખંડ જાપ જપનારો જોગી ભોગાવાના કાંઠે ઠેરી ગયો ત્યારે વિક્રમ સંવતનું બે હજાર ને આઠમું વરસ હતું.

સંસારની સાહ્યબીને છોડી દેનારા દેવતાઈ દૂતે કબીર આશ્રમમાં આહલેક જગાવ્યો.

“કબીર કહે કમાલકો, દો બાતાં શીખ લેઃ
કર સાહેબકી બંદગી ઓર ભૂખેકો અન્ન દે.”

કબીર સાહેબની વાણીને વણી લેનાર ભેખધારીએ આશ્રમનાં આંગણા સૌને માટે ઊઘાડાં મુકાવી દીધાં. સત નામનો નેજો ફરકાવી લીંબડી પરગણાંમાં સાદ પડાવ્યો : “જેને છોકરા ભણાવવાની પહોંચ ન હોય એને મારી પાસે મોકલજો. આશ્રમ રોટલો ને ઓટલો આપશે.”

સાદ સાંભળી આવેલા બાળકોને, તપના તેજમાં તરબોળ બનેલા બાપુએ બાપથીએ સવાયા સાયવ્યા, સારસંભાળ રાખી. નાત-જાતના ભેદની ભીત્યું ભાંગીને એક પંગતે પોતાની પડખોપડખ બેસારી ભાણા-ભેદ રાખ્યા વગર ભાવથી ભોજન કરાવવાનો આદર દીધો. જે વાનગી પોતાના ભાણાંમાં પડે એ જ વાનગી બાળકોના ભાણાંમાં પડે.

એક દિ' બાપુને કાને વાત આવી કે ખેરોગ (ક્ષયરોગ) ના દરદીને ચોખ્ખું દૂધ મળતું નથી. માણસો પીડાય છે. વાત સાંભળતાં જ ત્યાગ ને તપના ત્રાજવે તોળી જાણનાર તપસ્વી બાપુની આજ્ઞા ઊઠી : “આજથી આપણા આશ્રમની ગાયુંનું સવાર-સાંજનું તમામ દૂધ ક્ષય રોગના દર્દીને માટે દવાખાને મોકલવું. એક ટીપુંય કોઈને જીભને ટેરવે મૂકવું નહીં.”

તે દિ'થી શેડકઢા દૂધના દેગડા દવાખાને પૂગવા લાગ્યા, પંડ્યે અને આશ્રમના સેવકોએ દૂધના સ્વાદને છોડી દીધો. પરદેશથી ગાયું ઉતારી દૂધનાં દોણાં વધારતા ગયા અને દર્દી માટે મોકલતા રહ્યા.

કબીર સાહેબનું સતનામ જેના ચિત્તને છબી ગયું છે, અંતરને આંબી ગયું છે. એવા આ તપસ્વી બાપુ ક્યારેક પંડિતાર્થના પાઠ ભણે છે. ક્યારેક ભોંયરામાં ગારદ થઈ કબીર સાહેબની વાણીને વલોવી વલોવી નવનીત નીતારે છે, તો ક્યારેક સંતોના ચરણ સેવે છે. બે મહિના સુધી ભૂગર્ભમાં સાધના કરી ભક્તિના ભાવમાં ભીંજાઈ દીન-દુઃખિયાના બેલી બને છે.

અખંડ આરાધનામાં આળોટનાર આ ઓલિયાના અંતરમાંથી આઠેય પહોર એક જ વાતના ઘોર ઊઠે છે. 'દીન-દુઃખિયાંની દુઆ લ્યો, ભલાઈને ભેગી કરો. એ જ સતનામનો સૂરજ છે.'

પરદુઃખભંજન વીર વિક્રમના સંવતની બે હજારને તેરની સાલ આવી ને પંડ્યે પોતાનાં તપોબળના તેજ વધારવા ચાર મહિના ગુફામાં ગારદ થઈ ગયા. છેલ્લા ત્રણ દિ' અને ત્રણ રાતની અખંડ સમાધીમાં લીન થઈને બહાર આવ્યા ત્યારે તેમનાં દર્શન કરવા લીંમડીનું લોક થોકે થોકે ઊમટ્યું હતું.

નોંધ : આજે આ સંત ભોગાવાને કાંઠે બેઠો છે, જેની કાયા અહીં છે અને કાળજું કિરતારના ચરણોમાં જઈ પૂગ્યું છે. એવો નિર્મોહી શીલવંત સાધુ જેનાં દર્શન કર્યે ભવનાં દુઃખ ભાંગે એવો સંત લીંબડીના ભોગાવાને કાંઠે બેઠો હતો.

'મેરુ ડગે પણ જેના મનડાં ડગે નહિ'-સન્માર્ગે સંપત્તિ જેને વાપરવી હોય તે અષાઢીલા મેઘની જેમ આ જગ્યા માથે વરસે ! આ લેખકે જાતે જઈને તેમનાં દર્શન કર્યાં હતાં.

પરમાર્થી ઉજમશી શેઠ

પાટણ નગર ઉપર નિરંતર ધર્મની ધૂંસરી ધારણ કરનારા ધર્મધૂરંધરના તપતા ધૂણા જેવો તડકો તપી રહ્યો છે. અભાગણી ઓરતના આઠેય પહોર શોકથી શેકાતા અંતર જેમ ધરતી શેકાઈ રહી હતી. ઊઠતી ઊની ઊની વરાળુ જાણે આભને આંબી રહી છે.

એવે વખતે બપોરા કરીને પાટણનો નગરશેઠ ઉજમશીભાઈ ઘડીક આડે પડખે થયો છે. સવામણની

તળાઈમાં પણ ઉજમશીભાઈના જીવને જંપ નથી. વામકુક્ષી કરતાં કરતાં જેની ઘડીક આંખ મળી જાય છે, એવા ઉજમશીભાઈનું ચિત્ત આજ ચિંતાને ચકરાવે ચડ્યું છે.

આ ઉજમશી શેઠ એટલે હાઉજી મોરારજી મોદીના વંશનો વેલો. એક જમાનામાં હાઉજી મોરારજીને ઘેર ગામોનાં ગામ ઈજારે રહેતાં. હાઉજી મોરારજીની વેપારવણજ પણ મોટી. મુંબઈમાં હાઉજી શેઠની હાંક વાગતી. મુંબઈની બજારોમાં હાઉજી શેઠની બોલબોલા હતી. હાઉજી શેઠની હામેણી ટોડાની હતી.

આવા પરિવારના પીતાંબરદાસને ત્યાં ઉજમશીભાઈનો જન્મ. બાળપણમાં ખપજોગું ભણીને ઉજમશીભાઈએ મુંબઈનો મારગ લીધેલો. ત્યાં તેઓ મજબૂરી પેઢીમાં જોતરાઈ ગયા. વાણિયાનો દીકરો ધંધો તો જાણે ગળધૂથીમાં જ લઈને ઉછેર્યો હોય પછી પાછો પગ પડે ક્યાંથી ?

ઉજમશીભાઈને મુંબઈનું પાણી સઘું નહિ. મજબૂરી પેઢીમાંથી છૂટા થઈને પાટણમાં પાછો પગ દીધો.

પાટણમાં તે દિ' યુનીલાલ સાકળચંદની દેશી કાપડની પેઢી. ઉજમશીભાઈ વાણોતર તરીકે રહી ગયા. નોકરી કરતાં કરતાં કાપડની લે-વેચની રૂખ પારખી. નોકરી પડતી મૂકીને પ્રાણરામ જમિયતરામ મહેતા સાથે ભાગીદારીમાં દેશી કાપડનો ધંધો માંડ્યો. એક દાયકામાં તો પંડ્યે પાટણમાં પોતાની પેઢી ઊઘાડી. પ્રામાણિકતાનાં પગથિયે પગલાં પાડતાં પાડતાં અઢળક કમાણીને આંબવા લાગ્યા. બે-પાંચ વરસમાં તો પોતાના પૂર્વજ જેવી જાહોજલાલી ઝળહળી ઊઠી. રિદ્ધિ-સિદ્ધિ જાણે તેના કદમ ચૂમવા લાગી. હામ, દામ ને ઠામનો તેના જીવનમાં જોતજોતામાં ત્રગડ રચાઈ ગયો. નેકીટેકીના પંથે પગલાં પાડનારા વીસા ઝારોળા શેઠની આંટ અને આબરૂ પરગણામાં પંકાવા લાગી. વડોદરા શ્રીમંત સરકારના રાજદરબારમાં રૂડાં માનપાન મળવા લાગ્યાં.

ઉજમશી શેઠની ગાંઠ્યમાં જેમ નાણાંની કોથળિયું ભરાવા લાગી એમ એમણે નાણાંને ધરમ-કરમના મારગે મોકળાં મૂકવા માંડ્યાં. પાટણના અને પાટણ બહારના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને નોતરીને વિષ્ણુયાગ અને સહસ્રચંડી કરાવી પાટણને મંત્રોથી મહેકતું કરી પહેલું પગલું પાડ્યું.

આવા ઉજમશી શેઠના ચિત્તમાં સળવળાટ છે. પાટણમાં તાવનો વાચરો વાઈ રહ્યો છે. ઘરે ઘરે ખાટલા પડ્યા છે.

તાવમાં માણસો કણસે છે. દવાદારૂના પૈસા નથી અને છે તો પાટણમાં નથી દવાખાનું કે નથી દાકતર!

ઉજમશી શેઠનું ખોળિયું પલંગ પથારીએ પડ્યું છે. પણ મન પાટણને ખોરડે ખોરડે ભમે છે. રોંઢો થતાં ઉજમશી શેઠ ઊઘાડી આંખે પથારીમાંથી ઊઠ્યા. પેઢીએ પૂગ્યા.

‘સરકારને કાગળ લખ્યો કે, પાટણની પ્રજા તાવમાં પીડાય છે. દવાની કોઈ સાધન-સગવડ નથી. તમે પાટણની પ્રજા માટે બે દાકતર મોકલો. દાકતર અને દવાખાનાનો તમામ ખર્ચ હું ભોગવીશ.’

સરકારમાં કાગળ પહોંચતાં જ કાગળના જવાબમાં બે ડોક્ટરો સરકાર તરફથી હાજર થઈ ગયા. ઉજમશી શેઠના હૈયામાં આનંદ ઊભરાયો.

ઉજમશી શેઠે હરખાતા હૈયે નાણાંની કોથળિયુંનાં મોઢાં મોકળાં મૂક્યાં. પાટણની પ્રજાને પૂરેપૂરી દાકતરી સારવાર મળે તે માટે એક દવાખાનું ચાચરિયા મહોલ્લામાં શરૂ કરાવ્યું અને બીજું દવાખાનું હીંગળાજ ચાચરમાં શરૂ કરી દીધું. દર્દીઓના ઘરે ઘરે જવા માટે બે ઘોડાગાડીઓ પણ આપી.

તાવના રોગને પાટણમાંથી પાછો વાળવા ઉજમશી શેઠ અને દાકતરોએ કમર કસી. ઘરોઘરમાં રોગમાં સપડાયેલા દર્દીઓની દિલથી દવા શરૂ થઈ. હાડપિંજર જેવી હાલતમાં જીવતી પાટણની પ્રજામાં જાણે કે પ્રાણ પૂરાયા, ચેતન સળવળ્યું. દિવસો અને મહિનાઓ વીતવા લાગ્યા, સમયસરની સારવારે તાવના રોગમાંથી માણસો મુક્ત થયાં.

બંને દાકતરોને પાટણમાંથી પાછા જવાનો વારો આવ્યો. વળી પાછા ઉજમશી શેઠ મૂંઝાણા. બંને દાકતરો પાટણ છોડીને ચાલ્યા જશે પછી પાટણની પ્રજાનું શું ?

ઉજમશી શેઠે વળી પાછા દોત-કલમ હાથમાં લીધા. સરકારને કાગળ લખ્યો કે, ‘તાવનો રોગ જડ-મૂળથી ગયો છે. તે સરકારના દાકતરોની સેવાને આભારી છે. પણ મારી એક અરજ છે કે બેમાંથી એક દાકતરને સરકાર કાયમ પાટણમાં રહેવા હુકમ કરશે તો હું દાકતર અને દવાખાનાનો ખર્ચ માથે લઈશ.’

નોંધ :

આ પરમાર્થી શેઠ ઉજમશીભાઈ પિતામ્બરદાસનો

જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૧૪માં ભાદરવા સુદ-૮ના રોજ થયો હતો.

સંવત ૧૯૭૦માં પાટણ વોટર વર્ક્સ ખૂલ્લું મૂકવા સયાજીરાવ આવ્યા ત્યારે હાઈસ્કૂલની બોર્ડિંગ બાંધવા રૂા. ૧૫૦૦૦નું ધન કર્યું હતું.

કેદારેશ્વર મહાદેવમાં સંવત ૧૯૭૩ના માગશર મહિનામાં હોમાત્મક શતરુદ્ર યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. પાટણમાં આયુર્વેદિક પાઠશાળા માટે ૧,૦૦,૦૦૦ આપ્યા હતા. પાટણથી ૮ માઉલ ઉપર શામળેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં ધર્મશાળા-કૂવા બંધાવી આપ્યાં હતાં.

સિદ્ધેશ્વર મહાદેવનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી આપ્યો હતો. જપાત્મક મહારુદ્ર યજ્ઞ કરાવ્યો હતો.

બગેશ્વર મહાદેવનાં મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. નીલકંઠેશ્વર મહાદેવમાં સંવત ૧૯૭૬માં જપાત્મક અતિરુદ્ર કરાવ્યો હતો.

સાહસિક મોતીશા શેઠ

અહિંસાનો આહલેક જગાવી જગતને કૂરતામાંથી કરુણા તરફ દોરનાર ને તારનાર ચોવીસ સિદ્ધોનાં જ્યાં બેસણાં છે એવા સિદ્ધાચલ (શત્રુંજય) પર્વત પર પૂર્વમાં પ્રગટેલા સૂર્યનાં કેસરવરણાં કિરણો દડી રહ્યાં છે. પડતા તેજ પૂંજને ઝીલતાં શિખરબંધ દેરાસરો ઝગારા દઈ રહ્યાં છે. તપિયા અને જપિયા જૈન મુનિવરોના તપોબળે જ્યાં દયા અને દિલાવરીના દીવડા અખંડ અજવાળાં પાથરી રહ્યા છે. એવી તીર્થભૂમિના પગથારે મુંબઈ નગરીનો માલેતુજાર મોતીશાહ શેઠ ધીરાધીરા ડગલાં દઈ રહ્યો છે. ભેળા અમદાવાદના નગરશ્રેષ્ઠી હઠીભાઈ અને બીજા હેતુમિત્રો અને સગાંસંબંધીઓ નાતીલા ને નાતાદારો વીંટળાઈ શેઠની હારોહાર હાલે છે.

રામપોળની બારી નામે ઓળખાતી જગ્યા પાસે પહાડમાં ઊંડો કોંતલ મોતીશાહ શેઠની નજરે નીરખ્યો. શેઠનો પગ યંભી ગયો મોતીશાહની મીટ આસપાસના વાતાવરણને માપવા માંડી. મનોહર વાતાવરણ મોતીશાહનાં મનમાં મોજના તોરા બાંધી ગયું, પંડ્યની પડખોપડખ ભેળાહાલતા હઠીભાઈ શેઠની સામે જોઈને વેણ વઘા :

“હઠીભાઈ, આ કુંતાસરના ઠેકાણે દેવળ બંધાવ્યું હોય તો ભારે દીપી ઊઠે.”

શેઠનો મનોભાવ સાંભળીને ડહાપણનો દરિયો લેખાતા એલા હઠીભાઈ હસીને બોલ્યા, “મોતીશાહ, વાત તો લાખની છે પણ...” વેણે અટકેલ હઠીભાઈ માથે મીટ માંડીને મોતીશાહે સવાલ કર્યો!

“પણ શું?”

“ચોથા આરામાં થયેલા ધનનંદનો પણ આ ખાડો પૂરવા સમર્થ નહોતા”

ત્યારે આવડો કોંતલ પૂરીને ઉપર દેવળ બાંધવાની વાત બંધ મોટી થઈ પડે.” શેઠ હઠીભાઈની વાતને બીજાએ પણ આધાર દીધો.

તે દિ’ મોતીચંદ અમીચંદની મુંબઈની પેઢી ચીન, જાપાન અને ઈંગ્લેન્ડ સાથે વણજુ કરતી હતી. મોતીચંદ અમીચંદના કરોડોની સંપત્તિના માલિકમાં લેખાં-જોખાં થતાં. દરિયાપારના દેશોમાં એની આંટ-આબરૂ અવલ નંબરને આંબતી હતી. કરોડો કમાણી કરી જાણનાર કર્મી-ધર્મી ધનાઢ્યના કરમાં કંજૂસાઈની રેખા તણાયેલી નહોતી. દિલાવરીનો દરિયો દિલમાં આઠેય પહોર ધૂધવતો હતો. હેતુમિત્રોનો મોરાગ જાણી મોતીશાહ શેઠે ધીરેથી કહ્યું, “હઠીભાઈ! શુભ મુહૂર્ત જોવરાવી આપણે ભૂમિપૂજન કરવું એ નિરધાર પાકકો.” એટલું બોલીને પગ પાડ્યો.

મોતીશાહ શેઠે પાલીતાણામાં પલાંઠી વાળી. શુભમુહૂર્તે શિલાન્યાસ કર્યો. મોતીશાહ શેઠે મુંબઈની પોતાની વખારો ઉઘડાવી. એમાંથી સીસાની પાટો અને સાકરના કોથળા પાલીતાણા પૂગતાં કરવાનાં કપરાં કામ વાણોતરોને સોંપાણાં. કુંતાસર નામે ઓળખાતી ખાઈ સાકર અને સીસાને ગળવા બેઠી. કામ ધમધોકાર ઉપાડ્યું. કારણ કે શેઠને કાળજે એક જ સૂત્ર કોતરાયેલું હતું, “કર્ણુ એ કામ, ભજ્યા એ રામ.”

કોંતલ પુરાવીને પહાડના પડેપડ સાંધી દીધા ત્યારે મોતીશાહ શેઠના ચિત્ત પર સંતોષ છવાઈ રહ્યો. તાબડતોબ મંદિરના નકશા મંજ્યા દોરાવવા. એક, બે, પાંચ એમ કરતાં ત્રણ ભોંનું “નલિનીગુલ્મ” નામનો વિમાનઆકાર જેમાંથી ઉપસે એ દેરાસરનું નિર્માણ કરવાનું કામ આરંભી દીધું. એ જોઈને મોતીશાહના મોબતીલાઓએ પણ આસપાસ દેરાસર

નિર્માણ કરાવવાનો મોટો મનોરથ કર્યો. હઠીભાઈ શેઠ, પ્રતાપમલ જોઈતા, દિવાન અમરચંદ દમણી તેમજ ગોધરા અને ધોલેરાવાળાએ પણ કામ ઊપાડ્યાં.

દિવ્ય અને ભવ્ય દેરાસરની રક્ષા માટે ચાર બુરજ વાળો જામોકામી કિલ્લો બંધાવ્યો. બેય બાજુ પોળની રચના કરાવી. વચ્ચોવચ બારી મુકાવી.

પ્રતિષ્ઠા નીજ હસ્તે કરાવવાની કામનાવાળા મોતીશાહ શેઠનો દેહોત્સર્ગ થયો હતો, તેથી મોતીશાહના પુત્ર ખીમચંદ શેઠે પિતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા બાવન સંઘવીઓના સંઘપતિ બની વિધિવિધાનયુક્ત અંજનશલાકા કરી મૂળનાયક ઋષભદેવ ભગવાનની દિવ્ય પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી. પુનિત કાર્ય કરી પિતૃતર્પણ કર્યું ત્યારે સંવત ૧૮૮૩ના મહા માસની વદ ૨નો દિવસ હતો.

વધુ માહિતી :

આ વિશાળ ટૂકમાં કુલ ૧૫ દેહરાં છે. તેમાં ધર્મનાથના દેરાની દીવાલ પર માણેક-રત્નના બે સાથિયા જડેલા છે. શેઠ અરચંદ દમણી(એ) મોતીશાહના દિવાન હતા.

મહાવીર શ્રુતિ મંડળ “સુમેરુ શિખર” નવા વિકાસગૃહ રોડ ઉપર દેશભરના જૈન મંદિરની તસ્વીરોની આર્ટગેલેરીમાં મુકાયેલી કૃતિઓ ભાવિકો માટે આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહી છે.

ભગત કસળસિંહજી

ઉમરાળા પરગણાનાં સમઢિયાળા ગામ માથે ઉતરાણનું પરોઢ ઊઘડી રહ્યું છે. સૂરજદાદા અવનીને ઉજાળવા ધીરા ધીરા ડગલાં દઈ રહ્યો છે. મકરસકાંતિની સવારે લોક દાનપુણ્ય કરીને ભવનું ભાથું બાંધવા તૈયારીઓ કરી રહ્યા છે.

એવે ટાણે ગંગાજળિયા ગોહિલ કુળનો દેવતાઈ દીવડો કસળસિંહ ગોહિલ ગામના પાદરમાં આવેલા શિવ મંદિરમાં ભોળિયાનાથને ભોળે ભાવે ભજી રહ્યો છે. ભક્તિની ભભકમાં આઠેય પહોર આળોટતા રાજપૂતના રૂંવાડે રૂંવાડે જાણે જપતપની ઝળહળ ઝળહળ જ્યોત્યું જલે છે. કસળસિંહ ગોહિલના જાણે ભીતરના ભેદ ભાંગી ગયા છે. એનો ગામ-ગરાસમાં જરાય જીવ નથી. ચાકર-ચપરાસીની પાસે વેઠવારા કરાવવાનો વખત નથી. હથિયાર હેઠાં મૂકીને માળાના મણકામાં મન પરોવીને મોક્ષને મારગે પગલું ઉપાડી ચૂકેલો ગરવો ગરાસિયો દેવના દરબારમાં સૃષ્ટિના સરજનહારની

સામે કાલાવાલા કરી રહ્યો છે. રણસંગ્રામમાં રૌદ્ર સ્વરૂપે દેખા દેતો રજપૂત આજે નાના બાળક જેવો બનીને બેઠો છે. હળાહળ ઝેરને કંઠે રોકી રાખનાર નીલકંઠ જાણે સામા હોંકારા ભણી રહ્યા છે. સૂરજનાં કિરણો મંદિરના ઈંડાંને નવરાવવા માંડ્યાં એટલે કસળસિંહ દરબાર શિવનો મહિમા ગાઈને ઊઠ્યા.

ગામના પાદરમાં પૂગ્યા ત્યારે માણસોની ઠઠ જામી ગયેલી હતી. તે જોઈને કસળસિંહ ભગતને અચરજ થયું. મકરસંક્રાંતિનો દિવસ હતો, એટલે ગામના ગોંદરે ગાયોને લીલું ઘાસ ખવરાવી રહ્યા હતા. કાળું દાન દઈ રહ્યા હતા. પાદરમાં ઊભેલા વડલાને ઓટે દરબાર ડાયરો બેઠો હતો. ડાયરામાં હોકો ફરતો હતો. રૂપે મઢીને માંહી ધૂંટ્યું તણાઈ રહી હતી. એક પછી એક એમ વારાફરતી એકબીજા હાથમાં રમતો હોકો જાણે માશીના હાથમાં ભાણીઓ હેત પામે એમ હરખમાં હિલોળા લેતો ડાયરા વચ્ચે હેત પામી રહ્યો હતો.

ખૂબ લીલું ખાઈ જવાથી એક ગાયને મીણો ચડી ગયો હતો. ગાયની આંખ્યુ ઓડે ચડી ગઈ હતી ને મોઢેથી ફીણના ફોહા ફગફગી રહ્યા હતા. ગાય ફૂલીને ઢમઢોલ થઈ ગઈ હતી. કસળસિંહને આવતા જોઈને ડાયરામાંથી એક જણે મહરનાં વેણ કાઢ્યા-“એલા ! આ આવ્યા ભગત. ગાયને હમણાં બેઠી કરશે. ગાયને કાંઈ મરવા થોડી દેશે ?”

વેણ કસળસિંહને કાને થઈને કાળજે ખટક્યાં. ડાયરો કસળસિંહની માથે મરમ ભરી મીટ માંડી રહ્યો. મૂંગા બનીને ઊભા રહેલા ભગત માથે બીજા વેણનો ઘા વહૂટ્યો. “લ્યો ભગત, મોહું કાં કરો ? સપરમે પરબે તમ બેઠે કાંઈ ગામને પાદર ગાય મરે ? મરે તો તો તમારી ભક્તિને ભોંઠપ લાગે.”

કસળસિંહે જણાવ્યું કે આજ કસોટી છે. કિરતાર તારી કળા અપરંપાર છે એટલું બોલીને જળેભર્યા ત્રાંબાના લોટામાંથી કસળસિંહે ગાયને માથે અંજલી છાંટી. એક, બે ને ત્રીજી અંજલીએ ગાય પૂંછનો ઝંડો વીંઝતી ઠેક દઈને ભાગી. ડાયરો આખો ઝંખવાણો પડી ગયો. હાથમાં હોકો ઠઠચો રહ્યો ને ભગતના પગમાં પાઘડી ઉતારી માફી માગી એટલે કસળસિંહે વેણ કાઢ્યાં : “ભાઈઓ, શીશ તો શંભુના ચરણોમાં નમાવો, એ ભોળિયો ભવની ભૂખ ભાંગશે. હું તો ભાઈ ચિકીનો ચાકર છું. મને વડો કરી દખાડ્યો એ તો ભોળિયાનો ભાવ છે.”

કસળસિંહ ભગતે જાણ્યું કે હવે જગત મને ઝંપવા નહીં

દે. ચમત્કાર સાંભળીને સૌ ઘેરી વળશે. ઘરે જઈને ખાટલો ઢાળી હાથમાં માળા લઈને બેઠા અને ભગવાનને અરજ ગુજારી કે “હવે મોહું કરશે તો હું મૂંઝાઈ મરીશ.”

કસળસિંહ ભગતે આંખ મીચી, હાથમાં માળા ઠઠી રહી ને આત્મા ઊપડી ગયો અલખને આંગણે.

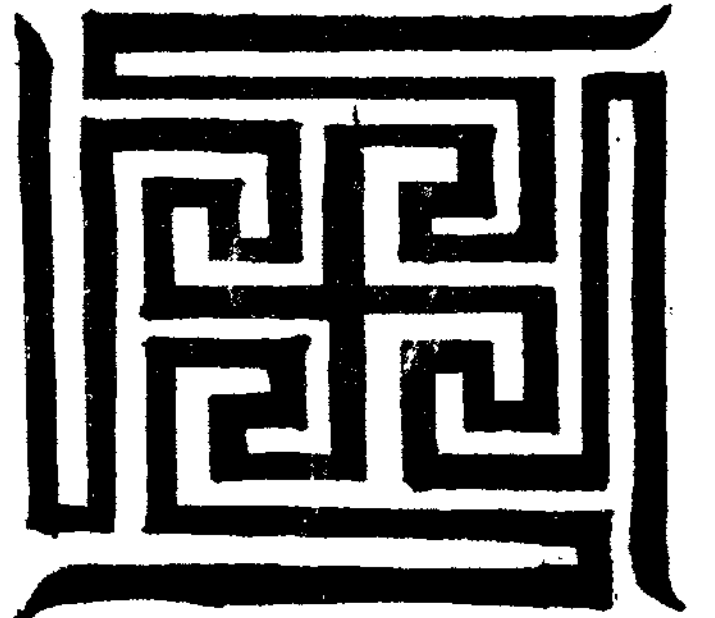
કસળસિંહ ભગતને દેન દઈને ડાયરો ભગતના બાપુ પાસે ખરખરો કરતો બેઠો છે, સાંજનું ટાણું થઈ ગયું છે, ભગવી કંથા કાયે ધરીને સૂરજદાદો આથમણા આભને આંગણે ડગ દઈ રહ્યો છે. એવે ટાણે એક ભરવાડે આવીને કસળસિંહના બાપુના હાથમાં માળા મૂકી વેણ કાઢ્યાં : “બાપુ ! કસળસિંહભાઈએ આ માળા મોકલી છે.”

“અરે બોલ્ય મા ! કસળસિંહ તો દેવ થઈ ગયો અને એની ટાઢીયે ઠરી ગઈ.”

ભરવાડ મૂંઝાઈને બોલ્યો : “બાપુ ! હું વાંઢવે ગયો હતો તે આજ પાછો ફર્યો અને સીમાડે ભાઈ ભેળા થયા અને આ માળા આપીને બોલ્યા : “માંડણ ! બાપુને આ માળા પુગાડી દેજે. ભૂલથી હું ભેળી લેતો આવ્યો છું. સાંજે બાપુ માળા ગોતશે.”

માંડણના હાથમાં કસળસિંહ ભગતની માળા જોઈને ડાયરો મૂંગો થઈ ગયો.

નોંધ : આજે પણ ઉમરાળા તાલુકાના સમઢિયાળા ગામને પાદર કસળસિંહ ભગતની દેરી છે ને માનતાઓ મનાય છે.

સંસ્કૃતિની ઉદ્ગ્રામી જગત્પ્રાણીઓ

—ડૉ. સ્મિતાબહેન એસ. ઝાલા

ભારતીય સાહિત્યના વારસામાં ધર્મ અને સેવા સંસ્કૃતિને ક્ષેત્રે નારીએ હંમેશાં પૂજ્યતાભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ગુણવંતી નારીની દેવો પણ પૂજા કરે છે. સમાજની આધારશિલાઓથી જ ધરતી સદા પ્રકૃત્વિત રહી છે.

ગુજરાતે સમયે સમયે એવાં ગુણીય નારીરત્નો આપ્યાં જેમનાં વિનય-વિવેક અને શીલ-સંસ્કારની ઊજળી પરંપરાનો વિશાળ પ્રવાહ અસ્ખલિતપણે વહેતો જ રહ્યો છે. સેવા-સદાચારની આ પવિત્ર ગંગોત્રીઓનાં જીવનગાન, એનાં મૂલ્યો, આદર્શો ખરેખર મહાન અને દેદીપ્યમાન હતાં. ધર્મ અને સમાજના ઉત્થાનમાં આ નારી શક્તિએ સહાય કરી છે.

ભૂતકાળમાં અનેક નારીઓએ વિશાળ સમૂહના અભ્યુદયમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. કમળથી પણ કોમળ એવા એમના સદ્ગુણોએ વાત્સલ્યતાનાં ઘોડાપૂર વહાવ્યાં હતાં. સરળ અને સાત્વિક એનાં મનોબળ હતાં. અમૃત વરસાવતી એમની પ્રેમાળ દૃષ્ટિ હતી. પ્રજાજ્યોતિ સમાં આવાં નારીરત્નોની અમર દેન યુગો સુધી પ્રેરણાના અક્ષયસ્ત્રોત સમી બની રહેશે. ગઈકાલની ગરિમાની એ ગૌરવગાથા આપણી આંતરસૃષ્ટિમાં સતતપણે આજે પણ ગૂંજતી રહી છે.

વર્તમાનમાં પણ કળામાં નિપૂણતા પ્રાપ્ત કરી, નેતૃત્વશક્તિ અને આચરણશુદ્ધિ જેવા ગુણોનું દર્શન થાય છે. પ્રસ્તુત થયેલી આ લેખમાળાના પરિચયોમાં પ્રભાવશીલતાનું હાર્દ જોવા મળે છે. જે સમસ્ત નારીવૃંદને એક આદર્શ પૂરો પાડે છે. તેજસ્વી નારીરત્નો વડે દીપ્તિમંત બનેલી ઉજ્જવળ પરંપરાનું ભાવિ પણ એટલું જ ઊજળું બની રહેશે. સંસારની સમસ્ત તરુણીઓ માટે આ પરિચયો પ્રેરણાના નવાં જ પરિમાણ ખોલી આપે છે. આ લેખમાળા દ્વારા નારીપ્રતિષ્ઠાપૂર્તિ રજૂ કરનાર ડૉ. સ્મિતાબહેન એસ. ઝાલા રાજકોટની જે. જે. કુંડલિયા આર્ટ્સ કોલેજના ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે. તા. ૨૬-૪-૬૨ના રોજ તેમનો જન્મ થયો; એમ. એ.; પી. એચ. ડી. સુધીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા સદ્ભાગી બન્યાં. “ભારતની આઝાદીની લડતમાં સૌરાષ્ટ્રની મહિલાઓનું પ્રદાન” (૧૯૨૦-૧૯૪૭) એમના પી. એચ. ડી.નો વિષય હતો. તેમની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં રાષ્ટ્રીયકક્ષાના અને રાજ્યકક્ષાના વર્કશોપ અને કોન્ફરન્સમાં હાજરી આપી સંશોધન પત્રો રજૂ કરેલાં છે. તેમણે લખેલા ઐતિહાસિક લેખો વિવિધ સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. વિવિધ સંસ્થાઓમાં વિષયના તજજ્ઞ તરીકે તેઓ સેવા આપતાં રહ્યાં છે. વિવિધ ક્ષેત્રનું વાંચન-મનન, પ્રવાસ, ચિત્ર, સંગીત અને સામાજિક, ધાર્મિક અને સાસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં હંમેશા સક્રિય રહ્યાં છે. વિશેષ પ્રવૃત્તિમાં રાજકોટના વિવેકાનંદ કેન્દ્ર અને રામકૃષ્ણમિશનની પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલાં છે.

ડૉ. સ્મિતાબહેન શામજીભાઈ ઝાલાએ આ લેખમાળા તૈયાર કરવામાં ઘણાબધા સંદર્ભોનો આધાર લીધો છે. આ લેખમાળા દ્વારા નારીરત્નોની સાધનાસિદ્ધિનો એક આદર્શ રજૂ કર્યો છે. —સંપાદક

બૂલકાંઓતા સાથી તારાબેન મોડક

(જન્મ : ૧૯-૪-૧૯૯૨, અવસાન : ૩૧-૮-૧૯૭૩)

શિક્ષણ ક્ષેત્રે સમગ્ર જીવન સમર્પિત કરનારા વિરલ ગણાય એવા શિક્ષણ તજજ્ઞોમાં શ્રીમતી તારાબેનનું નામ મોખરે છે. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં મોન્ટેસોરી શિક્ષણ પદ્ધતિનો પ્રારંભ કરનારા ભાવનગરના દક્ષિણામૂર્તિના શ્રી ગિજુભાઈ બધેકાને તારાબેનનો સહકાર સાંપડ્યો હતો. બાળકેળવણીના ક્ષેત્રે આ પદ્ધતિએ ગુજરાતમાં જે પ્રોત્સાહન મેળવ્યું તે ગિજુભાઈ અને તારાબેનને આભારી છે. ગિજુભાઈ અને તારાબેને અલગ અને સંયુક્ત રીતે અનોખું બાળસાહિત્ય રચ્યું અને તેને પગલે બાળકેળવણીને નવી દૃષ્ટિ મળી.

તારાબેનને પોતાના જીવનના પૂર્વાર્ધમાં જ અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડેલો, પણ એ મુશ્કેલીઓ સામે તેઓ અણનમ રહ્યાં. પોતાની બધી શક્તિઓને, પોતાની તેજસ્વિતાને એમણે બાલશિક્ષણક્ષેત્રમાં વાપરી તેનો રચનાત્મક ઉપયોગ કરી સમાજની સેવા કરી. તારાબેન ખોટું છોડવાની અને સાચું અપનાવવાની અજબ હિંમત ધરાવતાં હતાં. રાજકોટની બાર્દન ફીમેલ ટ્રેઈનિંગ કોલેજની પ્રિન્સીપાલ પદની મોટા પગારની અને અધિકારની નોકરી છોડી તેઓ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરમાં જોડાયાં.

શ્રી તારાબેને ભાવનગરની ટ્રેઈનિંગ કોલેજના પ્રાચાર્યા તરીકે બાર વર્ષ કામ કર્યું. તે પછી તેઓ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યાં ને ૧૯૩૫માં મુંબઈમાં દાદર ખાતે શિશુવિહાર શરૂ કર્યું. ત્યાંનું કાર્ય જોઈને પૂ. ગાંધીજીએ “આદિવાસી બાળકોમાં આવું કાર્ય કર્યું હોય તો!” એવું સૂચન કર્યું. તારાબેન મુંબઈ છોડી ૧૯૪૮માં બોરડી ગયાં ને કોસવાડમાં તેમણે આદિવાસી બાળકોની કેળવણીનો યજ્ઞ શરૂ કર્યો. બાળકો માટે પારણાઘર, બાળવાડી, પૂર્વપ્રાથમિક શાળા, પ્રાથમિકશાળા, રાત્રિશાળા, ઉદ્યોગશાળા એ રીતે શિક્ષણ સંસ્થાઓની પરંપરા શરૂ કરીને આ સંસ્થાઓમાં એવા સંસ્કાર ફેલાવ્યા કે આજે ઘણાં આદિવાસી કુટુંબો તેમનો યજ્ઞ ચાલુ રાખી રહ્યા છે.

શિક્ષણ કાર્યના હેતુથી જ (૧૯૪૬ થી ૧૯૫૧) સુધી મહારાષ્ટ્ર વિધાનસભાના સભ્ય રહ્યાં હતાં. તેઓ ૧૯૪૮માં

મોન્ટેસોરી સંમેલનમાં ભાગ લેવા યુરોપ (ઈટાલી) ગયાં હતાં. ત્યાં બાળ શિક્ષણક્ષેત્રે જુદા જુદા દેશોમાં થતાં કાર્યનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. ‘બાલવાડી રૂરલ એરિયા’, ‘૫ મેડે સ્કુલ’ એ બે એમનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો કેન્દ્ર સરકારે પ્રગટ કર્યાં છે. એ સિવાય એમણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. ૧૯૬૨માં રાષ્ટ્રપતિએ ‘પદ્મભૂષણ’ પદ દ્વારા તેમનું સન્માન કર્યું હતું.

૧૯૯૨-૯૩ના વર્ષ દરમિયાન બાળકેળવણીનાં તપસ્વીની, પદ્મભૂષણ, તારાબેન મોડકનો જન્મશતાબ્દિ મહોત્સવ દેશભરમાં યોજાયો. સ્વતંત્ર અને મૌલિક શિક્ષણકાર તરીકે તેમની સેવાઓ અમૂલ્ય રહી છે. સરળ જીવન ને સાદી રહેણીકરણી અપનાવીને તેમણે જીવનભર બાળ કેળવણીનું કાર્ય કર્યું હતું.

મહિલા શિક્ષણતા પાયાતા કાર્યકર પ્રેમલીલા ઠાકરશી

(જન્મ તા. ૧૯૯૪, અવસાન - ૧૯૭૭)

પ્રેમલીલાબેન સૌરાષ્ટ્રના નાના એવા ગામમાં મધ્યમવર્ગના વ્યાપારી કુટુંબમાં જન્મેલાં. વિશાળ પરિવારમાં ઊછરેલાં, બચુબેનને ઘરકામની તાલીમ નાનપણથી જ મળી હતી. તેઓ કુટુંબપ્રેમી અને વ્યવહારકુશળ હતા. તેમના પતિ શેઠ વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશી માત્ર ધનકુબેર ઉદ્યોગપતિ જ ન હતા, તેઓ વિદ્યાપ્રેમી અને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના ચાહક હતા. તેમણે ચાર ગુજરાતી ભણેલાં પ્રેમલીલાબેનને દરેક ક્ષેત્રમાં અગ્રેસર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. અભ્યાસ માટે કુશળ શિક્ષિકાઓની સહાયથી તેઓએ સૌને હળવા મળવામાં, ક્લબમાં, વેપાર રોજગારની બેઠકોમાં, મેળાવડાઓમાં, સંમેલનમાં, ઘોડેસવારીમાં એમ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નિપુણતા કેળવી.

પોતાની જન્મજાત અનોખી શક્તિઓ ખીલવીને તેઓ ભારતવ્યાપી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતી મહિલા વિદ્યાપીઠ અને બીજી અનેક સંસ્થાઓનું સફળ સંચાલન કરી શક્યાં.

પ્રેમલીલાબેને જગતના અનેક દેશોનું પરિભ્રમણ કર્યું. જાપાનની મહિલા વિદ્યાપીઠ જોઈ, તેવી જ વિદ્યાપીઠ ભારતમાં સ્થાપવાની તેમના મનમાં અભિલાષા જાગી, એ જ સમયમાં સ્ત્રીશિક્ષણના ભેખધારી ધોંડો કેશવ કર્વેએ પૂનામાં મહિલા વિદ્યાપીઠ શરૂ કરી હતી. પ્રેમલીલાબેને મહર્ષિ કર્વેએ રોપેલા બીજને સિંચન કરી, પોષણ કરી મહાન વટવૃક્ષ

બનાવવામાં પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું. પોતાની સાસુના નામ 'શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરશી'ના નામથી સ્થપાએલી કર્વે યુનિવર્સિટીએ અસાધારણ પ્રગતિ સાધી. ઈ. સ. ૧૯૩૬માં હિંદુ યુનિવર્સિટીએ તેમને ડી. લિટની પદવી એનાયત કરી. એસ. એન. ડી. ટી. યુનિવર્સિટીએ તેમને પોતાના આજીવન કાર્યવાહક સભ્ય બનાવ્યાં. ઈ.સ. ૧૯૫૭ થી ૧૯૬૨ બાર વર્ષ પર્યંત તેઓ મહિલા યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિપદે રહ્યાં.

૧૯૨૪માં તેઓ ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવ્યાં. આશ્રમનું જીવન જોઈને તેઓ અત્યંત પ્રભાવિત થયાં હતાં. યરવડા મંદિરના બાપુના ૧૯૩૨ના આમરણ ઉપવાસ વખતે બાપુને છોડી મૂક્યા ત્યારપછી તેઓ પ્રેમલીલા બહેનના પૂનાના 'પર્ણકૂટી' નિવાસમાં રહ્યા હતા. પૂ. કસ્તૂરબાના અવસાન બાદ 'કસ્તૂરબા સ્મારકનિધિ'ની રચના કરવામાં આવી. ત્યારે નિધિના અધ્યક્ષ તરીકેનું કાર્ય પ્રેમલીલા બહેને સંભાળ્યું હતું.

સૌરાષ્ટ્રની લોકશૈલીનાં ચિત્રોત્તો ઘબકાર

સંતોક મા

ભારતમાં દરેક પ્રાંતને ચિત્રકલાની પોતાની આગવી શૈલી છે. સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામ્ય નારીઓની તળપદ આલેખ અને ચિત્રની એક સમૃદ્ધ પરંપરા ગુજરાતમાં પ્રસન્નપણે પાંગરી છે. આ જ સ્વરૂપના તળપદ આલેખની પરંપરાગત શૈલી ધરાવતાં હોય એવાં ૮૯ વર્ષનાં એક નિરક્ષર મહિલા કલાકારની અહીં વાત કરવી છે.

ભારતને સ્વતંત્રતા મળી એ અરસાની વાત છે. આંકોલવાડીમાં રહીને જીવન પસાર કરતાં સંતોકબેન પાસે જમીન અને થોડાં ઢોર-ઢાંખર હતાં. કાળક્રમે એ બધું વેચાઈ ગયું. એમના પતિ પ્રેમજીભાઈને છૂટક ખેતમજૂરી કરવાના દિવસો આવ્યા. સંતોકમા પારકાં કામ કરે, લોકોનાં દળણાં દળી આપે, બરાબર આવાજ સમયે તેમના કુટુંબ પર આપત્તિ આવી પડી: પ્રેમજીભાઈનું અવસાન થયું. એક દીકરી ને ત્રણ દીકરાની માના નસીબમાં યુવાનવયે વૈધવ્ય આવ્યું. ઘરમાં અનાજ નહિ, તહેવારોમાં પણ ભૂખ્યા પેટે સૂઈ રહેવું પડે. સંતોકબેન કઠણ કાળજું કરીને બાળકોને જામનગરના અનાથ બાલાશ્રમમાં મૂકી આવ્યાં. દરરોજ સવારથી સાંજ સુધી ખેતર, ખેડમાં છૂટક મજૂરી કરે. ઘેર આવીને ગામમાં ભરત ભરનારી

બહેનોને દીવાને અજવાળે કોડિયામાં કાળી મશમાં અણિયાળું સાંઠિકડું બોળી બોળીને અનેકવિધ પ્રકારનાં ચિત્રો દોરી આપે. મોર, પોપટ, રાસમંડળ, વલોણું, પાણિયારું, દેવી-દેવતા, રામાયણ, મહાભારત જેવાં પરંપરાગત ચિત્રો દોરે. આખો દિવસ મજૂરી કરે અને પછી છોકરાં યાદ આવે એટલે એકલાં એકલાં ખૂબ જ રડે. જ્યારે રજા પડે એટલે ભાનુ (મોટો દીકરો) ઘરે આવે અને એ પણ ચિત્રો દોરે. 'ભણતાં-ચીતરતાં' ભાનુએ વડોદરામાં ફાઈન આર્ટસનો કોર્સ પૂરો કર્યો. થોડો સમય સુરતની ગાર્ડન મિલમાં નોકરી કરીને વલ્લભ-વિદ્યાનગરની ફાઈન આર્ટસ કોલેજના અધ્યાપક બન્યા.

ભાનુ બાને એકવાર મુંબઈ 'તાજ' આર્ટ ગેલેરી બતાવવા લઈ ગયો. ત્યાં દેશના જાણીતાં મહિલા ચિત્રકાર બી. પ્રભાતનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન હતું. દીકરા ભાનુએ માને પ્રભાતની ઓળખાણ કરાવી, મુંબઈથી ફરીને વિદ્યાનગર આવ્યા બાદ માને કાગળ, શાહી, મેશ, ગુંદર આપ્યા. 'મા' એ દોરવાનો પ્રારંભ કર્યો. સંતોકમાને ચિત્રો દોરવા મળ્યાં તેથી એમના બત્રીશ કોઠે આનંદના દીવડા પ્રગટ્યા. તેમણે ચાકળા, ચંદરવા, ઉલેચ, જૂલ, ટરપરિયા, ગણેશથાપણું, રાધાકૃષ્ણ, કાન-ગોપી વગેરે દોર્યાં. બરોડા કે જ્યાં ભારતની સૌથી શ્રેષ્ઠ ફાઈન આર્ટસ ફેકલ્ટી કાર્યરત છે ત્યાં લોકકલાપ્રેમી કે. જી. સુબ્રમણ્યમે સંતોકમાનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું. ૧૯૮૪માં, દિલ્હીમાં સંતોકમાનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન ભરાયું. એમ. એફ. હુસૈને પૂછ્યું, 'મારે આ 'મા' ને મળવું છે.' તેઓ 'મા' ને બાળ-સહજ ભેટી પડ્યા અને માનાં અનેક ચિત્રો ખરીદ્યાં. જર્મનીના એક સંગ્રહસ્થાનમાં નિવૃત્ત ડાયરેક્ટર ઉલ્લીબાયર મળવા આવ્યા. તેઓ સંતોકમાને જર્મની, ઓસ્ટ્રેલિયા લઈ ગયા. ઉલ્લીબાયરે સંતોકમાને હિન્દુશાસ્ત્રોની વાતો પર આધારિત લંબાઈ (પટ્ટ) ધરાવતાં ચિત્રો દોરવાનું કહ્યું. ૧૯૮૭માં જહાંગીર આર્ટ ગેલેરીમાં અઢાર મીટર લાંબા પટ્ટચિત્ર નું પ્રદર્શન ગોઠવાયું. 'ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ' માં સંતોકમાનાં ચિત્રોની સમીક્ષા કરતો લેખ આવ્યો. ઉપર્યુક્ત દરેક ઘટના-ક્રમને લીધે 'સંતોક' માને દેશવ્યાપી પ્રસિદ્ધિ મળી.

હાલમાં સંતોકમાનાં ચિત્રો એર ઈન્ડિયા (બોમ્બે), બેંક ઓફ અમેરિકા, બોમ્બે ડાઈંગ, વિપ્રો, મેક્સમૂલર ભવન, આર્ટ હેરિટેજ-દિલ્હી, જેવા વિશ્વવિખ્યાત સ્થળો પર શોભાયમાન છે.

ડાંગમાં ઋતંભરા વિદ્યાપીઠનાં પ્રેરણામૂર્તિ

પૂર્ણિમાબહેન પકવાસા

પૂર્ણિમાબહેનનો જન્મ ૧૯૧૩માં સુરેન્દ્રનગરમાં થયો હતો. માતા-પિતા તરફથી આધ્યાત્મિક અને માનવપ્રેમનો વારસો મળેલો હતો. તેમણે ગાંધીજી પાસેથી નારી જાગૃતિ અને અમૃતલાલ શેઠ (કાકા) પાસેથી આઝાદીની લડત અંગેનો ખ્યાલ મેળવ્યો હતો. પૂર્ણિમાબહેને સસરા મંગળદાસજીના આદર્શ પ્રમાણે પછાત અને કચડાયેલા વર્ગની સેવા કરવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું.

પૂર્ણિમાબહેને વિશેષ કરીને પછાતવર્ગના કચડાયેલા વર્ગ માટે વિશેષ પુરુષાર્થ કરેલો હતો. ગુજરાતના છેવાડાના વિસ્તારમાં કે જ્યાં આયોજિત વિકાસનાં પરિણામો પહોંચ્યાં નથી તેવા ડાંગ જિલ્લાને તેઓએ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું. પૂર્ણિમાબહેને આ વિસ્તારમાં ઋતંભરા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી.

વિદ્યાપીઠમાં બહેનોને શિક્ષણ, વન્ય વનસ્પતિની ઓળખ, શિષ્ટવાંચન, વ્યાયામ, વિવિધ શારીરિક શિક્ષણ, હથિયારો ચલાવવાની તાલીમ આપવામાં આવે છે. ટૂંકમાં બહેનોનો સર્વાંગી વિકાસ થાય અને મહિલાઓ વધુ સશક્ત બને એ જ એમનો જીવનમંત્ર છે. વિદ્યાપીઠમાં નિયમિત રીતે પ્રાર્થના, સ્વાશ્રય, સ્વાવલંબન, સાદગી, સંયમ, ધ્યાન, યોગ, પ્રાણાયામ વગેરેની તાલીમ પણ આપવામાં આવે છે.

પૂ. મહાત્મા ગાંધીજી, જવાહરલાલ નહેરુ અને સરદાર પટેલ જેવા અનેક મહાનુભાવો સાથે તેમને નિકટનો સંબંધ હતો. વર્તમાન સમયમાં સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ સુંદર રીતે ચાલી રહી છે. અનેક રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય મહાનુભાવો આ સંસ્થાની મુલાકાત લઈ ધન્યતા અનુભવે છે.

ડાંગ વિસ્તારના લોકોને તેમના પ્રત્યે આદર રહેલો છે. કારણ કે તેઓએ અહીં અનેક પ્રકારના વિકાસનાં કાર્યો કર્યાં છે. તેઓ ડાંગના લોકો માટે પ્રેરણામૂર્તિ છે. એમના 'જય બદ્રીનાથ કી' અને 'જીવન શિલ્પીઓ' નામનાં બે પુસ્તકોનું પ્રકાશન થયું છે.

મહિલા અને બાળપ્રવૃત્તિના આદર્શ

મંજુલાબહેન દવે

(જન્મ : જૂન ૧૯૧૫)

ગુજરાતના પાયાના જે કેટલાંક અગ્રિમ મહિલા કાર્યકરો છે તેમાંનાં મંજુલાબહેન એક છે. મંજુલાબહેનના પતિ જયંતિભાઈ પણ સુધારક વિચારસરણી ધરાવતા હતા.

મંજુલાબહેને સુરેન્દ્રનગર અને મીઠાપુરથી મહિલામંડળ અને બાલમંદિરની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી. ત્યારપછી જયંતિભાઈની બદલી જામનગરમાં થતાં અહીં બાલમંદિર, કુમારમંદિર અને સર્વોદય મહિલા મંડળની સ્થાપના કરી. ત્યારથી તેમનો જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ થયો.

૧૯૫૫માં 'જિલ્લા સમાજ કલ્યાણ સંઘ' ની સ્થાપના કરી. કેન્દ્રીય સમાજ કલ્યાણ બોર્ડની યોજના નીચે સ્ત્રીઓ અને બાળકોના સર્વાંગી વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ. પરિણામે બહેનોમાં જાગૃતિ આવી.

તેમની સંસ્થા અનેકવિધ વિભાગો ચલાવે છે. તેની મદદથી છેલ્લા ૩૫ વર્ષમાં અનેક સ્ત્રીઓના જીવનને નવો અર્થ અને નવજીવન મળ્યું છે. સ્ત્રીઓ માટે મહિલા પુનઃસ્થાપન કેન્દ્ર, મહિલા અત્યાચાર પ્રતિકાર કેન્દ્ર, મહિલા છાત્રાલય, બાલ પ્રતિષ્ઠાન બાલિકા સંરક્ષણગૃહ, તે ઉપરાંત આશ્રમગૃહ, પ્રિવેન્ટિવ અને રેસ્ક્યુ હોમ, કુટુંબ સલાહ કેન્દ્ર, બાલ માર્ગદર્શન કેન્દ્ર, આરોગ્ય કેન્દ્ર, પુસ્તકાલય વગેરે વિભાગો સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રના મુખ્ય અંગો છે.

ગુજરાત મહિલા કલ્યાણક્ષેત્રે ઉત્તમ કાર્ય કરનાર સંસ્થા તરીકે વિકાસગૃહને પ્રથમ પારિતોષિક મળ્યું છે. તો મંજુલાબહેનને બાલકલ્યાણક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠ કામ કરનાર વ્યક્તિને મળતું પારિતોષિક અને 'ચંપાબહેન ગોંધિયા એવોર્ડ' પણ અર્પણ થયો છે. કેળવણીના ક્ષેત્રે પણ તેમનું સક્રિય યોગદાન રહ્યું. ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના સેનેટર તરીકે તેમજ અલિયાબાડાની ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ અને જામનગરની મહિલા કોલેજ સાથે ધનીષ્ઠપણે સંકળાયેલા હતાં.

આ ઉપરાંત જિલ્લા સમાજકલ્યાણ સંઘના માનદમંત્રી, જેલમાંથી મુક્ત થયેલ કેદીઓ માટેની સહાય સમિતિના સભ્ય, બાળ અદાલતના માનદ મેજસ્ટ્રેટ તરીકે પણ તેમણે કાર્ય સંભાળ્યું હતું. આમ, મહિલાપ્રવૃત્તિના અગ્રણી

મંજુલાબહેન ભાવિ પેઢીમાટે સમાજસેવાનો આદર્શ બની ગયાં એમ કહીએ તો ખોટું નહીં ગણાય.

કન્યા કેળવણીના આરાધક

શ્રી સુભદ્રાબહેન ચીમનલાલ શ્રોફ

સુભદ્રાબહેનનો જન્મ ૧૯૧૫માં જેતલસરમાં થયો. ૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડો'ની લડતમાં જોડાઈ જેલવાસ વેઠ્યો. તે દરમ્યાન અનેક રાષ્ટ્રીય નેતાઓના સંપર્કમાં આવ્યાં. તેમની ક્ષમતાને ઓળખનાર દરબાર ગોપાલદાસ અને ભક્તિબાએ રાજકોટની કડવીબાઈ વીરાણી કન્યા વિદ્યાલયમાં સંચાલન માટે બોલાવ્યાં. આ વખતે સૌરાષ્ટ્ર કન્યાકેળવણીની બાબતમાં ઘણું પછાત હતું. વિદ્યાલયની સ્થાપનાથી વિદ્યાર્થીનીઓ શાળા અને છાત્રાલયમાં આવવા લાગી અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે ચેતનાનો સંચાર થયો. આ સંદર્ભમાં સુભદ્રાબહેનનું મહત્ત્વનું યોગદાન રહ્યું.

સમાજ અને વ્યક્તિના જીવનમાં પરિવર્તન અને વિકાસનો આધાર કન્યાકેળવણીમાં જ રહેલો છે. તેવું મંતવ્ય ધરાવતાં સુભદ્રાબહેને શિક્ષણક્ષેત્રને જ પોતાનો જીવનમંત્ર બનાવી દીધો.

વિદ્યાલયમાં શિક્ષણ, પ્રવાસ કે ઉત્સવો દરેક બાબતો આગવી રીતે રજૂ થાય. શિક્ષણ સાથે ભાર વિનાના ભણતરનો આદર્શ સાચવે. સંસ્થાના નાનામાં નાના માણસની મુશ્કેલીમાં સહભાગી બને. સંસ્થાના વિદ્યાર્થી કે કર્મચારીના પ્રશ્ને સાવચેતીથી કામ લે, જેથી પ્રશ્નનો ઝડપી ઉકેલ આવે અને પ્રશ્નો સરળતાથી હલ થઈ શકે.

તેમના હંમેશાં એકધારા તટસ્થ વલણને કારણે વિદ્યાલય સંકુલ, શિક્ષણ અને વિદ્યાર્થીનીઓની પ્રગતિનો આંક ઊંચો રહ્યો છે. સુભદ્રાબહેન હંમેશાં સત્ય અને નિષ્ઠાના આગ્રહી. સાદગી અને અપરિગ્રહને તેમણે સહજતાથી જીવનમાં વણી લીધા હતા. ગાંધીયુગના આ આદર્શો પોતાનાં વિદ્યાલયના વિશાળ પરિવારમાં ઊતરે તે માટે હંમેશા તેઓ તેનો આદર્શ બની રહ્યાં. આજે સંસ્થામાં કાર્યરત પેઢી પણ વિદ્યાલયમાં આ આદર્શોનું સંવર્ધન કરી રહી છે.

૧૯૬૬માં આચાર્યપદની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈને તેમણે નિયામક તરીકે કાર્ય કર્યું. અત્યારે તેઓ સંસ્થાના ટ્રસ્ટી અને મંત્રી તરીકે કાર્યરત છે. ૧૯૬૪માં રાજ્ય સરકારનો શ્રેષ્ઠ

શિક્ષકનો એવોર્ડ એનાયત થયો હતો. રાજકોટના નાગરિકો તરફથી તેમનું સન્માન થયું હતું. વાલજીભાઈ ભાલોડિયા પ્રેરિત 'સુભદ્રાબહેન ચી. શ્રોફ શ્રેષ્ઠ શિક્ષક પારિતોષિક યોજના' રાજકોટના પરિઘમાં શરૂ થઈ છે.

સ્વાતંત્ર સેનાની

ડો. ઉષાબહેન મહેતા

(જન્મ : માર્ચ ૧૯૨૦)

રાષ્ટ્રીય લડતમાં જોડાઈને સભા સરઘસમાં જવું, સભા સંબોધવી, પીકેટિંગ કરવું વગેરે જેવા અનેક કાર્યક્રમોમાં મહિલાઓ જોડાતી હતી. કેટલીક બાહોશ મહિલાઓ પરિણામની પરવા કર્યા વિના ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિઓમાં પણ જોડાતી હતી. ઉષાબહેન આવી જ એક ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિના સંચાલક હતાં.

સમાજવાદી જૂથના ડો. રામમનોહર લોહિયા તેમજ અન્ય સાથીઓ દ્વારા ભૂગર્ભમાં એક આઝાદ રેડિયો પ્રસારણ કેન્દ્ર ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું. તે દેશમાં જુદા જુદા ભાગોમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓના સમાચાર લોકો સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય કરતું હતું. આ રેડિયોમાં હિંદીમાં સમાચાર અને પ્રવચન આપવાની જવાબદારી ઉષાબહેન પર હતી.

ન્યાયાધીશ પિતાની પુત્રી સરકારની વિરુદ્ધના આંદોલનમાં ભાગ લઈ રાષ્ટ્રભક્તિનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે એ પણ એક સાહસનું કામ હતું. ઉષાબહેન નાનપણથી વાનરસેના-માંજરસેનામાં જોડાઈ 'વંદેમાતરમ'ના નારા લગાવતાં. એક વખત ધ્વજ હાથમાંથી પડી જતાં તેમણે એ રંગના વસ્ત્રો જ પહેરી લીધાં હતાં. આવી હતી દેશભક્તિની ખુમારી. ૧૯૩૨માં દાંડીકૂચ વખતે મીઠાનાં પડિકાં વેચ્યાં. 'હિંદ છોડો' આંદોલન વખતે જેલવાસ વેઠ્યો.

'મહાત્મા ગાંધીજીનું સામાજિક-રાજકીય ચિંતન' એ વિષય પર મહાનિબંધ લખીને પી. એચ. ડી.ની ઉપાધી મેળવી. ત્યારપછી વિલ્સન કોલેજ અને રાજકોટની ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજમાં સેવા આપી. ૧૯૫૧થી મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયમાં રાજ્યશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે જોડાયાં. આમ, સત્તાના રાજકારણ કરતાં રાષ્ટ્રીય ઘડતરના કાર્ય માટે શિક્ષણક્ષેત્રે જોડાયાં. તેઓ સફળ અધ્યાપકની સાથે શ્રેષ્ઠ વક્તા પણ હતાં. એમના માર્ગદર્શન નીચે ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ

પી. એચ. ડી.ની ઉપાધિ મેળવી છે. તેમના વિચારો ઉપર સ્વામી વિવેકાનંદ અને લોકમાન્ય તિલકનો પ્રભાવ રહ્યો હતો.

તેઓએ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાઈને વિવિધક્ષેત્રે કામગીરી બજાવી હતી. વિદેશી વિદ્યાર્થીઓના સલાહકાર, બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝના અધ્યક્ષ, મુંબઈ અધ્યાપક સંઘના પ્રમુખ, મણિભુવન ગાંધી સંગ્રહાલયના પ્રમુખ, એશિયન બુક ટ્રસ્ટના પ્રમુખ, પબ્લિક યુનિયન ઓફ સિવિલ લિબર્ટીઝના ઉપપ્રમુખ, રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સભાના પ્રમુખ, આમ અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાં હતાં.

તેઓ એક અભ્યાસનિષ્ઠ અને સંશોધનવ્યસ્ત પ્રાધ્યાપિકા તરીકે પ્રખ્યાત હતાં. તેઓના અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. સામાયિકોમાં પણ એમનાં લખાણો છપાયાં છે.

પોતાનાં લખાણો, વક્તવ્યો, માટે લોકસેવાયે જીવન અર્પણ કરનારાં ઉષાબહેનને અનેક પુરસ્કારો અર્પણ થયા છે. તેમણે ઉત્તમ શિક્ષક, સ્વાતંત્ર્ય સેનાની, ગાંધીવાદી સામાજિક કાર્યકર તરીકેના પુરસ્કાર, તેમજ ભારતીય ગૌરવ પારિતોષિક અને કાકાસાહેબ ગાડગીલ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરી બહુમાન મેળવ્યું હતું. તેઓ ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને સાદગીપૂર્ણ જીવન જીવતી વ્યક્તિઓમાંનાં એક છે. કર્મયોગીની માફક કર્મ કરીને હંમેશા પ્રસિદ્ધિથી દૂર રહી પોતાનાં વ્યક્તિત્વ અને સ્વમાનને તેમણે જાળવી રાખ્યું હતું.

સામાજિક કાર્યોના સંવર્ધક

વિદ્યાબેન શાહ

૧૯૨૨માં રાજકોટ જિલ્લાના જેતપુરમાં વિદ્યાબેનનો સુધારક વિચારસરણી ધરાવતા કુટુંબમાં જન્મ થયો હતો. વિદ્યાબેન ૧૯૪૨માં રાજકોટની ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજમાંથી અર્થશાસ્ત્ર વિષય સાથે બી. એ. થયાં. સ્નાતક થયા બાદ તેમણે 'ભારત છોડો' ચળવળમાં ભાગ લીધો. ૧૯૪૫માં મનુભાઈ અને વિદ્યાબેનનાં લગ્ન થયાં. તેઓએ ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને સાદગીપૂર્ણ લગ્ન કર્યાં હતાં.

૧૯૪૮-૫૦ના ગાળામાં મનુભાઈ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યમાં પ્રધાન થતાં વિદ્યાબેન રાજકોટ આવ્યાં અને ૧૯૫૧માં, રાજકોટના સદર વિસ્તારમાં પછાતવર્ગની મહિલાઓ માટે ઉદ્યોગ કેન્દ્રની શરૂઆત કરી. ૧૯૫૪માં વિદ્યાબેનના

પ્રયાસોથી રાજકોટમાં બાલભવનની સ્થાપના થઈ. જવાહરલાલ નેહરુની હાજરીમાં ઈંદીરાજીએ એનો શિલાન્યાસ કર્યો હતો. ભારતમાં આ પ્રકારનું પ્રથમ બાલ-ભવન હતું.

દેશના જનજીવન સાથે તેમનો ૫૦ વર્ષથી વધુ સમયનો અતૂટ સંબંધ બંધાયો છે. તેઓ નારી બાળકલ્યાણ, શિક્ષણ અને કુટુંબ કલ્યાણ, નાગરિક વહીવટ, ફાઈન આર્ટસ અને કલ્ચર, અપંગ કલ્યાણ રાહતકાર્ય અને બીજી અનેક સામાજિક સેવાઓ સાથે વર્ષોથી સંકળાયેલા રહ્યાં છે.

આ ઉપરાંત મહિલામંડળના પાયલોટ પ્રોજેક્ટ, ઈન્દીરાજીએ સ્થાપેલી બાળ-સહયોગ સંસ્થા, હેલન કેલર ટ્રસ્ટ, નેશનલ ફોર્મ ઓફ વોલેન્ટરી ઓર્ગેનાઈઝેશન જેવી અનેકવિધ સંસ્થાઓમાં તેઓએ વર્ષો સુધી સેવા આપી અને અનેક હોદાઓ પર શોભાયમાન થયાં.

દિલ્હીમાં વસતા ગુજરાતીઓ માટે અને દિલ્હી જતા ગુજરાતીઓ માટે તેમણે અજોડ સેવાઓ કરી છે. દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના તેઓ ૪૦ વર્ષ પ્રમુખ રહ્યાં છે. આ સમાજ દિલ્હીમાં અતિથિગૃહ ચલાવે છે. તેઓએ ગુજરાતીઓને એક તાંતણે બાંધીને અખિલ ભારતીય ગુજરાતી સમાજની સ્થાપના કરી અને વર્ષો સુધી તેઓ એના પ્રમુખ રહ્યાં.

તેઓએ નૃત્ય-સંગીતની અને ચિત્રકલાની તાલીમ માટે 'ત્રિવેણી' કલાસંગમની સંસ્થાની શરૂઆત કરી હતી. દિલ્હી કોર્પોરેશન બિલ્ડિંગ, પાલિકા બજાર, તાજમહેલ હોટલ, ખાન માર્કેટ તેઓના દષ્ટિકોણનું પરિણામ છે.

તેઓને વિવિધ ક્ષેત્રોની સેવા માટે ૧૯૯૨માં 'પદ્મશ્રી' અને ૧૯૯૬માં બાળકલ્યાણ ક્ષેત્ર માટેનો નેશનલ એવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવ્યો છે. તેઓએ વિશ્વમાં અનેક દેશોમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કરેલ છે.

વિદ્યાબેનને ૧૯૯૮ના વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં છે. આમ, જુદી જુદી સંસ્થાઓ દ્વારા તેમની કારકિર્દી દરમ્યાન અનેક વખત તેમનું સન્માન થયું છે. ૧૫ જેટલા એવોર્ડથી તેઓને ગૌરવ પ્રદાન કરવામાં આવ્યું છે. આમ, ગુજરાતની અસ્મિતા માટે હરહંમેશ તેઓ પ્રયત્નશીલ રહ્યાં છે.

નારી વિકાસ સાથે સંકળાયેલું લિંગાલસ વ્યક્તિત્વ વસુબહેન ભટ્ટ

વસુબહેન ભટ્ટનો જન્મ ૧૯૨૪માં વડોદરામાં થયો હતો. પિતા રામપ્રસાદ બક્ષી વડોદરા રાજ્યના અમલદાર. નાનપણથી જ વસુબહેન સત્યનિષ્ઠ. અન્યાય સહન ન કરે, અન્યાય કરનારને વાસ્તવિકતા સમજાવી દે.

બી. એ.; બી. એડ. સુધીનો અભ્યાસ કરી શિક્ષિકા તરીકે હાઈસ્કૂલમાં જોડાયાં. ત્યાર પછી આકાશવાણી અમદાવાદ કેન્દ્રમાં કાર્યક્રમ નિયોજક તરીકે જોડાયાં. કમશ : ઉચ્ચ હોદ્દા પર ચઢતા ગયાં. ૧૯૭૭માં કેન્દ્ર નિયામકપદે આવ્યાં. કાર્યક્રમ નિયોજક હતા ત્યારે સમાજ જીવનના દરેક પાસા પર વિવિધ કાર્યક્રમોનું સફળતાપૂર્વક સંચાલન કર્યું હતું.

વાર્તાઓ લખવાનો પ્રારંભ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ કરેલો. એમની વાર્તાઓમાં માનસશાસ્ત્રીય સૂઝ છે. સ્ત્રીના સ્વભાવની ખાસિયતો અને નબળાઈઓને નિરૂપવાની શક્તિ છે. એમના ટૂંકી વાર્તાના સંગ્રહ ‘પાંદડે પાંદડે મોતી’ પુસ્તકને ગુજરાત સરકાર અને ભગિની નિવેદિતા પારિતોષિક મળ્યાં હતાં. તેમની કેટલીક વાર્તાઓ હિંદી, કન્નડ, મલયાલમ અને અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત થઈ છે.

તેઓ સમાજસેવા-સ્ત્રી સંસ્થાઓ સાથે સક્રિયપણે સંબંધેલાં છે.

વિદુષી - સમાજસેવિકા

ડો. શ્રી સુશીલાબેન શેઠ

ડો. શ્રી સુશીલાબેન શેઠનો જન્મ ૨૬, માર્ચ ૧૯૨૮માં થયો હતો. તેઓ એમ. બી. બી. એસ. થયાં અને યુ. એસ. એ.માંથી એમ. ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. રાજકોટના જાણીતા ઉદ્યોગપતિ કેશવલાલ શેઠને બે દિકરીઓ હીરાબેન અને સુશીલાબેન. બંને બહેનો સમાજસેવાના રંગે રંગાયેલી. બંને બહેનોએ, બહેનોના સામાજિક-આર્થિક ઉત્થાન માટે પોતાનું જીવન સમર્પિત કરી દીધું.

રાજકોટમાં શ્રી કાન્તા સ્ત્રી વિકાસ ગૃહ, શ્રી એચ. ટી. ચિકિત્સાલય અને પ્રસૂતિગૃહ, શ્રી ગુલાબચંદ તલકચંદ કેન્સર હોસ્પિટલ, તેમજ શ્રી તલકચંદ વીરજી અને શ્રીમતી પાર્વતીબહેન તલકચંદ વિદ્યાલય-પાટણવાવ, શ્રી ગુલાબચંદ

તલકચંદ શેઠ પુસ્તકાલય, રાજકોટ, શ્રી ગુલાબચંદ તલકચંદ વિદ્યાલય-રાજકોટ, શ્રી જી. ટી. શેઠ ઓર્થોપેડિક હોસ્પિટલ-રાજકોટ, શ્રી શાંતિલાલ કેશવલાલ શેઠની આંખની હોસ્પિટલ અને ફિઝીયોથેરાપી સેન્ટર-રાજકોટ વગેરે સંસ્થાઓમાં તેઓ આજ પણ અનેકવિધ હોદ્દાઓ પર સેવા આપે છે. અનેક સંસ્થાઓમાં તેઓ ટ્રસ્ટીપદે સેવા આપે છે.

તેઓ બચપણથી કોંગ્રેસ સંસ્થા સાથે જોડાયેલાં છે. તેઓ ગુજરાત રાજ્યના સમાજ સુરક્ષાખાતાનાં મંત્રી તરીકે અને એમ. એલ. એ. તરીકે પણ ૧૯૮૫-૯૦ સુધી કાર્યરત રહ્યાં. તેઓ પોતાના અંગત જીવનમાં ખૂબ જ સાદગીપૂર્વક રહે છે. આજના આધુનિક યુગમાં તેઓ શિક્ષણને વધુને વધુ વ્યવસાયલક્ષી બનાવવાનું કહે છે. નર્સીંગ-કેટરીંગ-ટ્રેસમેકિંગ-ભરતગૃંથણ વગેરે જેવા હુત્તર શીખવાથી જ વ્યાવસાયિક શિક્ષણ મળી શકે અને તેનાથી જ બેકારીની સમસ્યા હલ થઈ શકે, બહેનો આત્મનિર્ભર બની શકે. આજની પેઢીના યુવાનોની વિવિધ સમસ્યાઓના ઉપાય માટે જનજાગૃતિ અને સલાહકાર કેન્દ્રોની વિશેષ જરૂરિયાત છે, તે બાબત પર તેઓ ખાસ ભાર મૂકે છે.

સામાન્ય જનસમાજમાં આરોગ્યવિષયક સભાનતા લાવવાની ખાસ જરૂર છે. તે માટે ખાસ અભિયાનની જરૂર છે. આ ઉપરાંત નીતિવિષયક બાબતોમાં નિર્ણાયક તરીકે પાયાના કાર્યકરોની સામેલગીરી જ લોકશાહીને જીવંત રાખી શકે તેમ છે. તેવું તેમનું મંતવ્ય છે. ગુજરાતમાં અનેકવિધ કારણોસર જે બહેનો ત્યજાયેલી છે. ગૂમરાહ થયેલી છે તે માટે સુશીલાબેન એક દીવાદાંડી સમાન છે.

આધુનિક તલકચંદ મહિલા

સરોજબેન પાઠક

(જન્મ - ૧૯૨૯)

સરોજબેન અને રમણભાઈનો વ્યવસાય અધ્યાપકનો, અલગ અલગ જગ્યાએ કાર્યરત આ દંપતિનું જીવન સુખી અને સંપૂર્ણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાળું હતું.

તેઓનો જન્મ કચ્છના ભચાઉમાં ૧૯૨૯માં થયો હતો. તેઓએ સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ-મુંબઈ અને સુરતની એમ. ટી. બી. કોલેજ અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં આર્ટસના વિદ્યાર્થી તરીકે એમ.એ.નો અભ્યાસ કર્યો.

સરોજબહેને વિવિધ વ્યવસાયનો અનુભવ લીધેલો હતો. ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો-દિલ્હીમાં આસિસ્ટન્ટ તરીકે, સોવિયેત એમ્બેસીના માહિતી વિભાગમાં મદદનીશ ભાષાંતરકાર તરીકે, ભારતીય કલાકેન્દ્રની નૃત્ય સંસ્થા બેલે સેન્ટરમાં નર્તિકા તરીકે, સુરતમાં શિક્ષિકા તરીકે કાર્યરત રહ્યાં. બારડોલીની આર્ટ્સ કોલેજમાં ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ અને પ્રાધ્યાપિકા તરીકે પણ તેમણે કાર્ય કર્યું હતું.

તેમનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'પ્રેમ ઘટા ઝૂક આઈ' ૧૯૫૯માં પ્રગટ કર્યો એને મુંબઈ સરકારનું પ્રથમ પારિતોષિક મળ્યું. 'વિરાટ ટપકું' વાર્તા સંગ્રહથી આધુનિક વાર્તાકારની પ્રતિષ્ઠા મળી. 'વિરાટ ટપકું' તેમજ 'નાઈટ મેર' નવલકથાને ગુજરાત રાજ્યનું બીજું પારિતોષિક મળ્યું હતું. આધુનિક જીવનની આબોહવાનું સર્જન કરવામાં સરોજબહેને સફળતા સાંપડી છે.

સુરતના દૈનિક 'ગુજરાતમિત્ર'માં સ્ત્રીઓનો વિભાગ 'નારીસંસાર' સંભાળતાં હતાં. નાટ્ય અને ગરબા પ્રવૃત્તિના કુશળ માર્ગદર્શક હતાં.

મહિલા શિક્ષણના જગૃત પ્રહરી ચંદ્રકળાબેન મોદી

ચંદ્રકળાબહેનનો જન્મ ૧૯૨૮માં થયો હતો. રાષ્ટ્રીયતાના રંગે રંગાયેલા કુટુંબમાં ઉછરેલાં ચંદ્રકળાબહેને ૧૯૩૯માં રાજકોટ સત્યાગ્રહ વખતે વાનરસેના બનાવી અનેક સ્થળોમાં પિકેટીંગમાં ભાગ લઈ જેલમાં ગયાં. ગાંધીજી રાજકોટ સત્યાગ્રહ વખતે આવ્યા ત્યારે એમની પ્રાર્થનાસભામાં તથા ફરવાના સમયે તેમનો લાકડી તરીકે ઉપયોગ કરતા. ૧૯૪૨ની લડતમાં પણ ભાગ લીધો. વિદ્યાર્થીઓમાં લડતની સમજ કેળવવા અને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વિશ્વભારતી સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી, તેમાં વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપ થવા તેઓ કાર્યરત હતાં. ભારત સેવકસમાજના પણ સક્રિય કાર્યકર હતાં.

રાજકોટના પછાત વિસ્તારમાં મહિલા ઉદ્યોગમંડળ નામની સામાજિક સંસ્થા બહેનોને કામ આપવાના આશયથી શરૂ કરી, જેમાં મંત્રી તરીકે કાર્ય કર્યું. કબા ગાંધીના ડેલામાં પૂતળીબા ઉદ્યોગમંદિર નામની સંસ્થાના કમિટી મેમ્બર અને પછીથી આજ સુધી મંત્રી તરીકે કાર્યરત છે.

વિરાણી કન્યા વિદ્યાલય, બાર્ટન ટ્રેનિંગ કોલેજ અને કોટક કન્યા વિનયમંદિરના પ્રિન્સીપાલ તરીકે અઠ્યાવીશ વર્ષ સેવા આપી. આ ઉપરાંત અનાજ વિતરણ સમિતિના સભ્ય તરીકે અને માનદ્ મેજીસ્ટ્રેટ તરીકે સેવાઓ આપી છે. ૧૯૬૫માં રાજ્યપાલ દ્વારા રાજ્યકક્ષાનો ઉત્તમ શિક્ષકનો એવોર્ડ તેમને આપવામાં આવ્યો હતો.

આમ, જીવનના પ્રારંભિક સમયમાં રાષ્ટ્રીયલડતના કાર્યકર તરીકે અને ત્યાર પછી સામાજિક સેવાકીય સંસ્થાઓમાં કાર્યરત રહ્યાં. કોટક ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સીપાલ તરીકે વિદ્યાર્થીઓમાં નિષ્ઠા, સત્ય, શિસ્ત અને પ્રગતિ માટે આદર્શ બની રહ્યાં હતાં. આ સમયગાળા દરમ્યાન શાળા અને વિદ્યાર્થીઓએ વિજ્ઞાન, કલા, રમત, એન. સી. સી. કે શિક્ષણ જગત સાથે સંકળાયેલ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં અગ્રેસર રહી પ્રગતિ સાધી હતી.

તવઉન્મેશ, તવા સોપાનનાં અધિષ્ઠાત્રી

આચાર્યાશ્રી ચંદનાસૂરિજી

(જન્મ : ૨૬ જાન્યુઆરી ૧૯૩૭)

વીરાયતનના મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રી આચાર્યાશ્રી ચંદના-સૂરિજી મહારાષ્ટ્રમાં વસતા પણ મૂળ રાજસ્થાનના પિતાની પુત્રી છે. મહારાષ્ટ્રમાં મહાસતી સુમતિકુંવર સાથે મિલાપ થયો. અમરમુનિજી પાસેથી ૧૫ વર્ષની વયે દીક્ષા લીધા પછી મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવનના અધ્યાપકો પાસે ભણ્યાં.

ભગવાન મહાવીરની ૨૫૦૦મી નિર્વાણ શતાબ્દિના અવસર પર શ્રી અમરમુનિએ મહાવીર સ્વામિની કર્મભૂમિ બિહારમાં કંઈક આયોજન કરવા વિચાર્યું. શ્રી ચંદનાસૂરિજીએ પ્રાચીન ગૌરવના પુનઃસ્થાપન માટે ત્યાં તપશ્ચર્યાનો પ્રારંભ કર્યો. વીરાયતનની ભૂમિ પર આદિવાસી બાળકોને સાફ-સુધરા રાખવાની સાથે શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપવાના કાર્યથી પરિવર્તનના શ્રી ગણેશ કર્યા. અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે ત્યાંના લોકોના મનમાં પ્રેમ અને મૈત્રી જગાવવા કામ ચાલુ રાખ્યું.

સ્થાનિક લોકોના સંપર્કથી તેની પીડાને જોઈ અને જાણી તેના ઉકેલ માટે એક પછી એક સેવાસંસ્થાન ઊભું કરતાં ગયાં. જેમાં નેત્રજ્યોતિ સેવામંદિર, પોલિયો અને ઓર્થોપેડિક સારવાર, વીરાયતન શિક્ષાનિકેતન, સુધાસુમનમ, પુસ્તકાલય, ધ્યાન કેન્દ્ર, બ્રાહ્મી કલામંદિર, તેમજ પ્રતિદિન

જ્ઞાનની વિસ્તરતી ક્ષિતિજો માટે શ્રુતમંદિર છે. આમ, છેલ્લા ૩૦ વર્ષથી વીરાયતનનું વટવૃક્ષ લોકોના સંતાપને શાતા આપી રહ્યું છે.

ધર્મપ્રવર્તન માટે ગુજરાત, બિહાર, રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તરપ્રદેશ તેમજ આંતરકવાદીઓના ભયથી ભયભીત પંજાબમાં સુવર્ણમંદિરમાં જઈ સાહસ સાથે અહિંસા અને મૈત્રીનો સંદેશો પાઠવ્યો હતો. દૂરના દેશોમાં ધર્મસંદેશ માટે વિદૂષી શિષ્યા સાધ્વી શ્રી શીલાપીજીએ લંડનમાં શ્રી ચંદના વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. અમેરિકા, આફ્રિકા અને કેનેડામાં પણ અધ્યયન કેન્દ્રો ચાલે છે.

આમ, દેશ-વિદેશમાં ચાલતા આ ધાર્મિક સાંસ્કૃતિક અભિયાન દરમિયાન ગુજરાતમાં ભૂકંપ આવતા વીરાયતનના સેવા અભિયાન સાથે શ્રી ચંદનાસૂરિજી અને શીલાપીજી કચ્છમાં આવ્યા. તુરત જ આસપાસના ભૂકંપગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં રચનાત્મક કાર્ય શરૂ કર્યું.

શ્રી ચંદનાસૂરિજીનું સૂત્ર છે : “ઊઠો, પ્રમાદ ન કરો” ‘જે શુભ કાર્ય તમે બીજા પાસે કરાવો છો તે સ્વયં કરો. સત્કર્મ હંમેશા કરવા યોગ્ય જ હોય છે, તે સાધુ કરે કે શ્રાવક.’ તેઓએ સ્વાવલંબી કચ્છ પ્રોજેક્ટ પણ હાથ ધર્યો છે.

કચ્છના બાળકોને અને યુવાનોને આધુનિક શિક્ષણ, વ્યવસાયી તાલીમ, કોમ્પ્યુટરના કોર્સ અને કલા કારીગરીમાં નિપુણ બનાવવા વીરાયતનની જબરજસ્ત સ્ત્રી-શક્તિ કામે લાગી ગઈ છે. આજે કચ્છ-ભૂજના વિસ્તારોમાં ભૂકંપ પછીના બીજા સપ્તાહથી આ પ્રવૃત્તિ અવિરતપણે ચાલુ રહી છે. ૨, ઓક્ટોબર ૨૦૦૧ના રોજ જખણિયા ગામે ૨૫ એકરની વિરાટ જગ્યામાં શ્રી ચંદનાસૂરિજીએ એજ્યુકેશન કોમ્પ્લેક્સ વીરાયતન વિદ્યાપીઠનો પાયો નાંખ્યો છે. જેમાં ભૂકંપ પ્રભાવિત વિદ્યાર્થીઓ માટે રહેણાંકની વ્યવસ્થા, ટીચર્સ ટ્રેનિંગ સેન્ટર, વોકેશનલ ટ્રેનિંગ સેન્ટર, નિદાન કેન્દ્ર અને ભૂકંપ મ્યુઝિયમનું આયોજન કર્યું છે.

આમ, જૈન સાધ્વીઓ દ્વારા વીરાયતન વિદ્યાપીઠ ઊભી થઈ રહી છે. જેમાં સ્ત્રીની સાધના શક્તિ, સખત મહેનત અને પરિશ્રમનાં દર્શન થાય છે. એકવીસમી સદિમાં જૈન પરંપરા. દર્શન અને સમાજને એક નવી ક્રાંતિકારી દષ્ટિ અને અર્થ મળ્યાં છે. નવયુગના પથદર્શન માટે આચાર્યશ્રી ચંદનાસૂરિજી જ્યોતિર્ધર બન્યાં છે.

મહિલા પ્રવૃત્તિઓમાં કાર્યરત

તારાબહેન શાહ

તારાબહેનનો જન્મ પુનામાં ૧૯૨૯માં થયો. તેમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પુનામાં જ થયું. હાઈસ્કૂલ અને કોલેજનો અભ્યાસ વડોદરામાં કર્યો. તેઓ બી. એસ.સી.; એમ. એડ. છે.

૧૯૫૪માં અરવિંદભાઈ શાહ સાથે લગ્ન કર્યાં. તેઓએ અલિયાબાડામાં વિજ્ઞાન શિક્ષક તરીકે કારકીર્દિની શરૂઆત કરી. સેવાગ્રામ મુકામે બુનિયાદી તાલીમ લેવા ગયાં ત્યારથી તેમના જીવનમાં પરિવર્તન આવ્યું અને રાષ્ટ્રીય સેવાના રંગે રંગાઈ ગયા.

શિક્ષિકાની નોકરી સાથે તેઓ બહેનોમાં જાગૃતિ લાવવા માટે પ્રયત્નશીલ બન્યાં. શહેરમાં અને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં મહિલા સંગઠનો સાથે પ્રવૃત્ત થયાં.

૧૯૫૦માં પૂતળીબા ઉદ્યોગમંદિર સંસ્થા સાથે જોડાયાં. બહેનો સ્વાવલંબી બને તેવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી નિરાધાર અને જરૂરિયાતવાળાં બહેનો માટે તેમણે આ સંસ્થામાં બાળ મંદિર, આંગણવાડી, પ્રૌઢશિક્ષણની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. બહેનોના રોજ-બરોજનો આર્થિક વ્યવહાર ચલાવવામાં તેમજ આર્થિક સ્વાવલંબનમાં મદદરૂપ બને તે માટે પૂતળીબા ઉદ્યોગમંદિરમાં મોતીકામ, ભરત ગૂંચણ, સિલાઈકામ, અથાણાં, મસાલા, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નાસ્તા પહોંચાડવા વગેરે વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી, જેમાં અનેક બહેનો જોડાયેલી છે.

પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગો અને બાલાવાડી ખાસ કરીને પછાત વિસ્તારોમાં ચલાવવામાં આવે છે. તેમનાં નેતૃત્વ હેઠળ પૂતળીબા ઉદ્યોગમંદિરે અગત્યની મહિલા સંસ્થા તરીકે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.

સ્ત્રી-આપઘાતની ઘટનાઓ માટે બહેનોમાં જાગૃતિ આણવા પ્રયત્ન કર્યા હતા. તેઓ બહેનોને મૂંઝવતા અનેકવિધ પ્રશ્નોમાં રસ લઈ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવામાં ઊંડી દષ્ટિ ધરાવે છે.

તારાબહેને રાજકોટની શ્રીમતી જે. જે. કુંડલિયા ગ્રેજ્યુએટ ટીચર્સ કોલેજના આચાર્યા તરીકે સફળતાપૂર્વક કાર્ય કર્યું હતું. તેઓ શારદા વિદ્યાલય, જી. ટી. ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ અને શ્રી કડવીબાઈ વિરાણી કન્યા વિદ્યાલયમાં ટ્રસ્ટી છે.

મહિલામાં અભ્યાસ સામેનો 'અવાજ' એટલે

ઇલાબહેન પાઠક

ઇલાબહેનનો જન્મ ૨૩, મે ના રોજ લુણાવાડામાં થયો. તેમના પિતા જયકૃષ્ણ ઝર્મા મુંબઈ હાઈકોર્ટના બેરિસ્ટર હતા. ઇલાબહેનનો ઉછેર સુસંસ્કૃત અને શિક્ષિત પરિવારમાં થયો હતો. તેમના પિતાજી 'ગુણસુંદરી'નામના મહિલા સામાયિકના સ્થાપક તંત્રી હતા. તેઓ 'ગુણસુંદરી' થકી સમાજસેવા કરતા. ઇલાબહેનને પણ આ જ સ્વરૂપની પ્રવૃત્તિ કરવાનો વિચાર નાનપણથી જ રહેલો હતો. તેમાંથી જન્મ થયો એક એવી સ્ત્રીનો કે જેણે 'અવાજ' બની દેશમાં સમાન સ્ત્રી હક્કના મુદ્દે લોકજાગૃતિ આણી છે.

ઇલાબહેન સ્ત્રીઓના અધિકારો માટે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ઝઝૂમ્યાં છે. સ્ત્રી હક્કો માટે કોર્ટનાં ચક્કરો કાપ્યાં છે. તેમને ફોન પર અનેક પ્રકારની ધમકીઓ મળતી રહી છે. ઇલાબહેને સ્ત્રીઓના અધિકાર માટે ક્યારેય પાછીપાની નથી કરી, બલકે વધુ જોમ અને જુસ્સા સાથે તેઓ નારી પ્રશ્ને ઝઝૂમ્યાં છે અને હક્કો મેળવ્યા છે. ઇલાબહેનની વિશિષ્ટતા એ રહી છે કે તેઓ મૂઢુભાષી છે, પરંતુ પ્રશ્નોની રજૂઆત સમયે એ એટલા જ મક્કમ અને દૃઢ, પછી તેમની સામે ગમે તે શ્રેણીની વ્યક્તિ ઉપસ્થિત હોય.

સ્ત્રી દેહનાં પ્રદર્શન માટે તેમને સખત નફરત, ફિલ્મ, નાટક કે જાહેરાતમાં ક્યારેય સ્ત્રીને અપમાનજનક રીતે રજૂ કરનારને તેઓ માફ ન કરે, પહેલાં સમજૂતીથી કામ લે ને જો ન સમજે તો સુપ્રીમકોર્ટના દ્વારે લઈ જતા ઇલાબહેન ક્યારેય ખચકાતાં નથી. ઇલાબહેને પોતાના પી. એચ. ડી. માટે વિષય "ઈમેજ ઓફ ઈન્ડિયન વુમન ઈન ઈન્ડિયન ફિલ્મ" પસંદ કર્યો છે.

'અવાજ' ને તેમણે સતત સજ્જ પરિશ્રમ દ્વારા પોષ્યું છે. 'અવાજ'નો અવાજ જનસામાન્ય સુધી પહોંચાડવા તેઓ સ્ત્રી પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં શેરીનાટકો તેમજ જાગૃતીકરણ-શિબિર અને સંમેલનનું આયોજન કરે છે. આ પ્રકારના કાર્યક્રમોમાં તેઓ સવિશેષ અભણ અને નિરક્ષર બહેનોને સાંકળવાનો પ્રયાસ કરે છે. નારીને નારી તરીકે નહિ પરંતુ તેનું મૂલ્યાંકન એક વ્યક્તિ તરીકે થાય તેવા પ્રયત્નો કરે છે.

ઇલાબહેન સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વ અને ચરિત્ર બાબતમાં

સતત ચિંતાશીલ અને જાગૃત રહે છે. આ બાબત માટે સ્ત્રીઓએ, સ્ત્રી-સંગઠનોએ, સ્ત્રી-સંસ્થાઓએ લોકોમાં જાગૃતિ લાવવી જોઈએ તેવું દૃઢપણે માને છે. તેઓ એવું પણ માને છે કે આ સમસ્યા પેઢી-દર પેઢી ક્રમશઃ હલ થઈ શકે તેવી છે અને તેમાં બીજી હરોળના અનુગામીઓ તૈયાર કરવાના છે જેથી કરી આ સમસ્યાનો હલ હવે પછીના સમયમાં શક્ય બની શકે.

કર્મશીલ - શિક્ષાતવિદ્

ઉષાબહેન જાની

ઉષાબહેન જાની સંસ્કૃતના પ્રકાંડ પંડિત ડી. પી. જોશી અને કલાના ઉપાસક રમાબેનનાં સંતાન. તેઓ સ્કૂલ અને કોલેજ કક્ષામાં જ અનેક વક્તૃત્વ સ્પર્ધામાં ભાગ લઈને નંબર મેળવી, અનેકવિધ સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં સક્રીય રહ્યાં. આ ઉપરાંત તેઓ બેડમિન્ટનની રમતમાં પણ ચેમ્પિયન રહેલાં. તેઓ વિદ્યાર્થી કાર્યકર તરીકે પણ અગ્રેસર રહ્યાં હતાં. આકાશવાણી પરથી તેમના વાર્તાલાપો પ્રસારિત થયેલા છે.

ભાવનગરમાં શિક્ષણક્ષેત્રે સમર્પિત કેળવણીકાર હરભાઈ ત્રિવેદી અને બાળભક્ત દંપતિ નરેન્દ્રભાઈ-વિમુબહેન બધેકાના પરિચયમાં આવેલાં. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રવૃત્તિ કરવાના વિચારનાં બીજ ત્યારથી જ રોપાયાં. ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં ત્યારે ગુલાબભાઈ જાનીના સંપર્કમાં આવ્યા અને તેનાં જીવનસાથી બન્યાં.

બી. એ. (સમજશાસ્ત્ર) એમ. એ. (અર્થશાસ્ત્ર) થયેલાં ઉષાબેને બે વર્ષ અલિયાબાડામાં દરબાર ગોપાળદાસ મહાવિદ્યાલયમાં અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપિકા તરીકે સેવાઓ આપી. રામકૃષ્ણ આશ્રમના સ્વામી આત્મસ્થાનંદે જાની દંપતિને પ્રાથમિક સ્કૂલ કરવાની પ્રેરણા આપી અને સિસ્ટર નિવેદીતાના પવિત્ર નામ સાથે સ્કૂલનો પ્રારંભ થયો.

ઈ.સ. ૧૯૬૮માં ૧૭ બાળકોની સંખ્યા સાથે સિસ્ટર નિવેદીતા સ્કૂલનો પ્રારંભ કર્યો. ત્યારબાદ માધ્યમિક શાળાનો પ્રારંભ કર્યો. ૧૯૮૧માં ગુજરાત રાજ્યની શ્રેષ્ઠ શાળાનો પ્રથમ એવોર્ડ મેળવ્યો. એન. સી. ઈ. આર. ટી. એ સંસ્થાની શિક્ષણ પ્રવૃત્તિને ભારતભરમાં નમૂનારૂપ ગણાવી. 'સિસ્ટર નિવેદીતા' "સ્કૂલ ઓન ડિલ્સ"નો નવતર પ્રયોગ ગુજરાતમાં સર્વપ્રથમ કર્યો. આ ઉપરાંત સંસ્થામાં અનેકવિધ

સર્ટીફિકેટ કોર્સ કે જેને કારણે વિદ્યાર્થીઓ સ્વાવલંબી બની શકે તેવા કોર્સનું આયોજન કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને વાલીઓને ઉપયોગી થાય તેવું ત્રિમાસિક 'સમુદ્ગાર' સંસ્થાએ શરૂ (૧૯૮૪) કરેલ છે, આ ઉપરાંત ડી. પી. જોશી પબ્લિક લાઇબ્રેરી શરૂ કરેલ છે. જ્ઞાનગોષ્ઠિ, વાંચનશિબિર અને લેખકમિલન જેવી પ્રવૃત્તિઓ સતત ચાલતી રહે છે. ઉષાબહેન પોતાના જીવનમાં બાળકોના શિક્ષણ અને મહિલા ઉત્થાન વિશે સતત કાર્યશીલ રહેવાની ઇચ્છા ધરાવે છે અને તેમની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય તે માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે.

સાહિત્યનાં ઉપાસક - સર્વોદય કાર્યકર

મીરાબેન ભટ્ટ

૧૯૩૨માં રૅટિયા બારસના દિવસે કડીમાં જન્મેલા મીરાબહેને કાયદાની સ્નાતકની પદવી મેળવી વકીલાત તથા શિક્ષણ કાર્યની કારકિર્દી એક વર્ષમાં સંકેલી લીધી. તેઓને વિનોબાજી સાથેનો સંપર્ક આંધ્રપ્રદેશમાં થયો. ત્યારથી વિનોબાજીની સાથે ભૂદાન આંદોલનમાં જોડાયા. જ્યાં પત્રકારિત્વનો અનાયાસ અનુભવ થયો.

સર્વોદય કાર્યકર અરુણભાઈ ભટ્ટ સાથે લગ્ન કર્યા બાદ, ગુજરાત તેમનું કાર્યક્ષેત્ર બન્યું. ગુજરાત સર્વોદય મંડળના મંત્રી-અધ્યક્ષ તરીકે જવાબદારી નીભાવી. ગુજરાતી-હિન્દી સર્વોદય પત્રિકા 'ભૂમિપુત્ર' તથા 'મૈત્રી' ના સંપાદક મંડળમાં રહીને લેખનકાર્ય સાથે જોડાયેલાં રહ્યાં. વિનોબા સાહિત્યનાં સંકલન-સંપાદન, અનુવાદ ઉપરાંત અન્ય મૌલિક સાહિત્ય સર્જન તથા અનુવાદો પણ કર્યા છે.

શ્રી રીચાર્ડ બાકની 'જોનાથન લિવિંગ્સ્ટન સીંગલ' ના મુક્ત સારાનુવાદ 'સાગર પંખી' ને ગુજરાતના વાચકોએ વહાલપૂર્વક વધાવ્યું છે. 'જીવનસંધ્યાનું સ્વાગત' અને 'સ્વયંસિદ્ધાના આરોહણ'ને ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ તરફથી પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયાં છે.

તેમના જીવનકાર્યનું પ્રેરણાબળ સર્વોદય વિચારધારા છે. મીરાબહેને અખિલ ભારતીય મહિલા સંમેલન અને આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા સંમેલનમાં સેક્રેટરી તરીકેની ભૂમિકા નિભાવી હતી. થાઈલેન્ડમાં વિમેન્સ કોન્ફરન્સમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું હતું. તેઓ સ્ત્રીજાગરણ અને યુવાજાગૃત્તિ

માટે હંમેશા કાર્યશીલ રહ્યાં છે. ગૌરક્ષા સત્યાગ્રહ અને લોકજાગૃત્તિ માટે પદયાત્રાઓમાં જોડાયાં છે. તેમની અનેકવિધ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના ઋણ સ્વીકારવા બદલ નાગરદાસ દોશી પુરસ્કાર તેમને અર્પણ થયો છે.

મહિલા ઉત્થાનના કર્મશીલ

ઇલાબહેન ભટ્ટ

'સેવા' ગુજરાતના લોકોને જીભે ચડેલું એક એવું નામ છે કે જે નામ લેતાં જ અનેકવિધ પ્રકારની મહિલા ઉત્થાનની પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ આપણી સામે આવી જાય.

'સેવા' સાથે જેમનું નામ જોડાયેલું છે, એવાં ઇલાબહેન ભટ્ટ ગુજરાતની આગવી મહિલા પ્રતિભા છે. તેમનો જન્મ ૮, સપ્ટેમ્બર-૧૯૩૩માં અમદાવાદમાં થયો હતો. બાળપણ પણ અમદાવાદમાં વીત્યું, ૧૯૫૨માં અંગ્રેજી સાહિત્યમાં બી. એ. થયાં. કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૫૬માં અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક રમેશભાઈ ભટ્ટ (સુરત) સાથે લગ્ન કર્યા. આ સમયગાળા દરમ્યાન અમદાવાદના મજૂર મહાજન સંઘ સાથે જોડાયાં અને પોતાની કાયદાકીય સેવા આપવાની શરૂઆત કરી. તેઓએ મજૂર મહાજનની મહિલા પાંખનું સંચાલન સંભાળ્યું. ૧૯૭૨માં તેમણે તેમના સહકાર્યકરો સાથે 'સેવા' ની સ્થાપના કરી. ઇલાબેને જે મહિલા સંગઠનની સ્થાપના કરી હતી તેને કાયદેસર સ્વરૂપ મળતાં સમય લાગ્યો.

'સેવા' એટલે 'સેલ્ફ એમ્પ્લોયઈડ વુમન્સ એસોસિએશન' તેના પ્રમુખ અરવિંદ બુચ હતા અને મંત્રીપદે ઇલાબેન ભટ્ટની સેવા લેવામાં આવી. 'સેવા' એ સ્વામ્રથી સ્ત્રીઓનું એક મંડળ છે. 'સેવા' એક એવું કામદાર મંડળ છે જેની સભ્યસંખ્યા ભારતમાં બીજા કોઈપણ સંગઠન કરતાં વધારે એટલે કે બે લાખથી ઉપર છે. આ સંગઠન ગુજરાત, કેરાલા, ઉત્તરપ્રદેશ અને મધ્યપ્રદેશમાં પણ કાર્યરત છે. તેની શાખા - પ્રશાખા દ્વારા શ્રમજીવી મહિલાઓ સંગઠિત થઈ. તેમાંથી ૧૫ કરોડની અસ્કયામત વાળી 'સેવા બેંક' પણ ઊભી થઈ છે.

ઇલાબેન 'સેવા'ને 'બીજી આઝાદી' તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓના મંતવ્ય મુજબ 'સેવા' દ્વારા મહિલાઓને આર્થિક આઝાદી મળી છે. ઇલાબેનના સમગ્ર કાર્યક્ષેત્રમાં સ્થાપિત હિતો દ્વારા વારંવાર પરેશાન અને હેરાનગતી પણ કરવામાં આવતી હતી, પરંતુ ઇલાબેન કદાપિ હિંમત હાર્યાં નથી.

ઇલાબને 'સેવા'ને આજે આંતરરાષ્ટ્રીય ફલક પર મૂકી દીધી છે. ઇલાબનેને સમગ્ર વિશ્વે માન-અકરામથી નવાજ્યાં છે.

તેમણે આંતરરાષ્ટ્રીય પુરસ્કારોમાં મેગ્સેસે પુરસ્કાર (૧૯૭૭), કોમી એખલાસ માટેનો ધ સુસન બી. એન્થની એવોર્ડ (૧૯૮૨), ધ રાઈટ લાઈવ્લી હૂડ (૧૯૮૪) માં પ્રાપ્ત કર્યાં છે. જે નોબલ પુરસ્કારનો વિકલ્પ ગણાય છે. આપણા દેશમાં ઉપરાઉપર બે વર્ષોમાં પદ્મશ્રી (૧૯૮૫) અને પદ્મભૂષણ (૧૯૮૬) એવોર્ડથી તેમનું સન્માન થયું છે.

નારીશક્તિ કેટલી પ્રચંડ છે, તેનો અહેસાસ ઇલાબહેને સમગ્ર વિશ્વને કરાવેલ છે. તેઓએ 'સેવા' દ્વારા ભારતનું નામ વૈશ્વિક કક્ષાએ ગૂંજતું કર્યું છે.

આગ્રહણ સર્વોદય કાર્યકર જ્યોતિબહેન વ્યાસ

જ્યોતિબહેને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્નાતક, બી. એડ. ની ડિગ્રી મેળવી સુરત અને રાજકોટમાં શિક્ષિકા તરીકે કાર્ય કર્યું. સિતારનો અભ્યાસ મ્યુઝિક કોલેજ વડોદરામાં કર્યો. અત્યારે રાજપારડી વિસ્તારમાં ક્વોરી અને પથ્થર ફોડવાના ઉદ્યોગમાં કાર્યરત છે. ભારતના સામાજિક કાર્યકર અને લઘુઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલ મહિલા તરીકે મહિલાદિન નિમિત્તે ૮ માર્ચ ૨૦૦૦ના રોજ અમેરિકાના પેન્સિલ્વેનિયાના વીલ્સબરીના વિદ્યાર્થીઓને સંબોધ્યા હતા.

તેમનો જન્મ ૧૯૩૪માં મુંબઈમાં થયો હતો. કેળવણી નરિયાદ વિકલ કન્યાવિદ્યાલયમાં મેળવી. આ સમયગાળા દરમિયાન શ્રી પંડિત જવાહરલાલ, શ્રી સરદાર સાહેબ, શ્રી મોરારજીભાઈ જેવા અનેક કર્મયોગીઓને જોવા અને જાણવાનો મોકો મળ્યો હતો. આમ, શાળા અને કુટુંબમાંથી રાષ્ટ્રપ્રેમ અને ગાંધીવિચારની કેળવણી મળી.

૧૯૬૫થી ૧૯૭૫માં સ્ત્રીશિક્ષણ માટે રાપર તાલુકામાંથી કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. કેરલમાં વિનોબાજી સાથે પદયાત્રામાં જોડાયા. કેરાલામાં સર્વોદય મંડળનું કાર્ય ચાર વર્ષ સુધી સંભાળ્યું. ગુજરાતમાં પણ રવિશંકર મહારાજ સાથે પદયાત્રામાં જોડાયા હતાં. રેલ સંકટ, દુષ્કાળ જેવી કુદરતી આફતોમાં મહિનાઓ સુધી જે તે સ્થળે (સુરત, મોરબી, ઉત્તરગુજરાત) રહી અસરગ્રસ્તોને મદદરૂપ બન્યાં છે.

તેઓએ ભિક્ષુકો માટેનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમજ સ્ત્રી સશક્તીકરણ માટે હંમેશા કાર્યરત રહ્યાં છે. જ્યોતિબહેન અને તેમના પતિ જયવંતભાઈનું જીવન સાદું અને શ્રમયુક્ત રહ્યું છે.

તેઓ વડોદરા સર્વોદય મંડળના સેક્રેટરી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ટ્રસ્ટી, વિશ્વમંગલ સંસ્થા-સાબરકાંઠા, કુદરતી ઉપચાર કેન્દ્ર, આરોગ્ય ભુવન-વડોદરા, મુનિ આશ્રમ, સેવા રુરલ ઝગરિયા જેવી અનેક સંસ્થા સાથે કાર્ય કરનાર તરીકે સંકળાયેલા છે.

અનુભવને આલેખનાર લાગણીશીલ મહિલાસર્જક શ્રી વર્ષાબહેન અડાલજા

શ્રી વર્ષાબહેનનો જન્મ ૧૦ એપ્રિલ ૧૯૪૦માં મુંબઈમાં થયો હતો. પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર ગુણવંતરાય આચાર્યનાં આ પુત્રીને સાહિત્ય અને કળાના આ સંસ્કાર લોહીમાં જ હતા.

૧૯૬૨માં સમાજશાસ્ત્ર સાથે એમ. એ. થયાં. શરૂઆતમાં આકાશવાણી મુંબઈ પર એનાઉન્સર તરીકે કાર્ય કર્યું. દિલ્હીની નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામા તરફથી નાટ્ય તાલીમ માટે તેમને સ્કોલરશીપ મળેલી.

'મારે પણ એક ઘર હોય' આ નવલકથાને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ભગિનીનિવેદીતા પારિતોષિક મળેલું, વિવેચનામના યુદ્ધની કથા પર આધારિત 'આતશ' પુસ્તકને સોવિયેટ લેન્ડ નહેરુ એવોર્ડ અને ગુજરાત રાજ્યનો એવોર્ડ મળેલા. 'અણસાર' નવલકથાને સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો છે. તેઓની ઘણી સામાજિક અને મૌલિક રહસ્યકથાઓ પ્રગટ થઈ છે. નવલકથા લખવા માટે વિષયવસ્તુની જાતમાહિતી મેળવીને જ લખવાનો તેમનો અભિગમ રહ્યો છે.

તેમણે પત્રકારત્વનો અનુભવ સુધા અને ફેમીનાના તંત્રીપટે રહી કર્યો છે. વર્તમાનમાં 'સોની' અને 'ઝી' નેટવર્ક માટે ધારાવાહિક લખી રહ્યા છે. કેટલીક નવલકથાનું નાટકમાં રૂપાંતર કર્યું છે, તો નાટક લેખન પણ તેમની કલમના રસનો વિષય રહ્યો છે.

ગાંધીવાદી વિચારધારાના અનુયાયી

અનુબેન - ૬૬૬૨

(જન્મ : ઇ.સ. ૧૯૪૪ મૃત્યુ : ડિસેમ્બર ૨૦૦૧)

કારકિર્દીની શરૂઆત તો શિક્ષિકા તરીકે કરી, પરંતુ મનમાં સ્વામી વિવેકાનંદના નવયુગીન આદર્શ ‘માનવસેવા એ જ પ્રભુસેવા’નું સ્વપ્ન રમી રહ્યું હતું. આ સમયગાળા દરમ્યાન આણંદમાં હરિદ્વારના ‘મુનિ મહારાજ’ના સંપર્કમાં આવ્યા. ગુરુનાં નામ પરથી ગોરજ પાસે ‘મુનિ સેવા આશ્રમ’ નામે સેવાકાર્ય (૧૯૮૦)નો પ્રારંભ કર્યો. અહીં દિવસે પણ ખાવા ધાય એવા વેરાન વિસ્તારમાં પરાળની ઝૂંપડી અને પછી ઓરડી બાંધીને કામ શરૂ કર્યું.

અનુબહેને અનેક અગવડો અને અંતરાયોને પાર કરીને કંઈક વિશિષ્ટ પ્રદાન સમાજને આપ્યું. આશ્રમમાં પરિવારમંદિર (અનાયાલય), ત્રણ વાનપ્રસ્થમંદિરો, કૃષિ-મંદિર, શ્રમમંદિર, મંદબુદ્ધિની દીકરીઓ માટે મુક્ત છતાં સલામત ભગિની મંડળ, કેલાસ કેન્સર હોસ્પિટલ જેવા સેવા મંદિર છે. અહીં નવજાત શિશુઓને સારસંભાળ, હૂંફ અને વાત્સલ્ય મળી રહે, દીકરીઓને સીવણ, ચિત્રકામ, ભરતગૂંથણની તાલીમ પ્રાપ્તિ થાય છે. અદ્યતન તબીબી સાધનો જવલ્લે જ ઉપલબ્ધ હોય તેવાં ઉપકરણો અહીં હોસ્પિટલમાં છે. વાનપ્રસ્થમંદિરોમાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિથી વૃદ્ધો પોતાનું શેષ-જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે. અહીં પ્રવૃત્તિઓનાં આયોજનમાં શિક્ષિકાની શિસ્ત, પિતાની સંભાળ અને માતાની મમતાનું અજબ મિશ્રણ જોવા મળે છે.

અનુબહેનને નિઃસ્વાર્થ સેવા કાર્યોની કદરરૂપે ‘અશોક ગાંધીયા’ એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. અનુબહેને આદરેલી આવી અમૂલ્ય સેવાપ્રવૃત્તિઓ માટે તેમને આજ સુધી અનેક પ્રતિષ્ઠિત એવોર્ડ મળ્યા છે. અનુબહેનની સમભાવભરી સેવાથી જે ઉર્જા પેદા થઈ તેણે સેવાઆશ્રમને બીજાંથી વટવૃક્ષ બનાવી દીધો છે.

સેવા-રૂરલ સ્થાપક

લતાબહેન દેસાઈ

(જન્મ : ૮-૮-૪૧ ખેડા)

રામકૃષ્ણ પરમહંસ, મહાત્માગાંધી અને સ્વામી

વિવેકાનંદના પ્રેરણાદાયી ચિંતનમાંથી ‘દરિદ્રનારાયણ’ અને ‘જનસેવા એ જ પ્રભુસેવા’નો મહામંત્ર પામી ૧૯૮૦થી ‘સેવા-રૂરલ’ સંસ્થાએ ભરૂચ જિલ્લાના આદિવાસી ગરીબ અને ગ્રામ્ય વિસ્તાર ગણાતા ઝઘડિયામાં સેવાયજ્ઞ આરંભ્યો છે. છેવાડે રહેલા માણસને આરોગ્ય સેવા પહોંચાડવાથી શરૂ થયેલી પ્રવૃત્તિએ આજે વ્યાપક રૂપ ધારણ કર્યું છે. ઝઘડિયાની કસ્તુરબા મેડિકલ સોસાયટીએ ૧૯૮૦માં સેવા-રૂરલને પ્રસૂતિગૃહ સુપરત કર્યું. તેનું ૩૦ પથારીની હોસ્પિટલમાં રૂપાંતર કરી ગ્રામવિકાસના ભગીરથ કામનો પાયો આરોગ્યની પ્રવૃત્તિથી નાંખ્યો.

આજે આજુબાજુના ૧૫૦૦થી વધારે ગામોનાં દર્દીઓ હોસ્પિટલની સેવાનો લાભ મેળવી રહ્યાં છે. નેત્રયજ્ઞ અને અંધજન પુનર્વસન કાર્યક્રમો, કોમ્યુનિટી હેલ્થ પ્રોજેક્ટ હેઠળ માતૃ-બાળ આરોગ્ય અને શિક્ષણ માટે અનેક સેવાકાર્ય કરવામાં આવે છે. આરોગ્યમેળા અને નિદાનકેમ્પનું આયોજન થાય છે. ગ્રામ આરોગ્ય તાલીમકેન્દ્ર પણ કાર્યરત છે.

વિવેકાનંદ ગ્રામીણ ટેકનિકી કેન્દ્રમાં ટેકનિકલ તાલીમની સાથેસાથ યુવાનો જીવનઘડતરના પાઠો શીખી જવાબદાર નાગરિક બને તેના પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે. આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોનાં બાળકોનાં શિક્ષણના માર્ગદર્શન માટે ટ્યુટોરિયલ વર્ગો ચાલે છે.

મહિલા વિકાસના આયોજનના ભાગ રૂપે કેન્દ્ર દ્વારા પાપડ, મસાલા, નાસ્તા અને ગારમેન્ટ્સની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત સ્ત્રીશક્તિજાગૃતિ માટે વિવિધ શિબિરો, કાર્યશાળાઓ, વ્યાખ્યાનોનું પણ આયોજન થાય છે.

આ કાર્યના પ્રેરણાસ્ત્રોત ડો. લતાબહેન દેસાઈ અને અનિલભાઈ દેસાઈ છે. અમેરિકામાં તબીબીસેવા આપતા દંપતિએ રામકૃષ્ણ મિશનના સ્વામી શ્રી રંગનાથાનંદજીની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને સેવા-રૂરલ સંસ્થાની સ્થાપના કરી. સંસ્થાનું ધ્યેય છેવાડાના માણસને મદદરૂપ થઈ તેને બેઠા કરવા, સ્વવિકાસ માટે પ્રયત્ન કરવા અને પાયાનાં મૂલ્યો જાળવવાનું રહ્યું છે. લતાબહેને આ મૂલ્યોનું આરોપણ સંસ્થાના કાર્યકરો તેમજ સમાજમાં પણ કર્યું છે. તેઓ અહીં જે કંઈ કાર્ય થાય છે તેનો સંપૂર્ણ યશ ‘ટીમ વર્ક’ને આપે છે. તેઓના મતાનુસાર સામાજિકસેવા, વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિકોણથી સમાજસેવાનું કામ કરતા ભૌતિક્તાથી પર થઈ

આંતરિક આનંદ, સંતોષ અને સ્વવિકાસની કેડી પર આગળ વધતા રહેવાય છે.

સંવેદનશીલ ચિત્રસર્જક

ઊર્મિબહેન પરીખ

(જન્મ ૨૯ માર્ચ ૧૯૪૮ - અમદાવાદ)

ઊર્મિબેન પીંછીના કલાકાર પરંતુ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું ૨૦૦૨ના વર્ષનું જીવનચરિત્ર-સત્યકથા 'કલાગુરુ રસિકલાલ પરીખ' નામે તેમના પુસ્તકને પ્રથમ ઈનામ મળ્યું. પિતાશ્રી રસિકભાઈનાં શિષ્યા ઊર્મિબેનને મસ્ક્યુલર ડિસ્ટ્રોફીની બિમારીમાં સતત સધિયારો આપી કલાકાર બનાવનાર રસિકભાઈ જ હતા.

૧૯૭૦માં તેમણે 'ડિપ્લોમા ઈન પેઈન્ટીંગ' અને ૧૯૭૨માં 'આર્ટ માસ્ટર'ની ડિગ્રી મેળવી. ૧૯૭૪થી તેઓ અમદાવાદની સી. એન. કોલેજ ઓફ ફાઈન આર્ટસમાં અધ્યાપિકા તરીકે ફરજ બજાવી રહ્યાં છે.

ઊર્મિબહેન એક કુશળ અને જાણીતાં ચિત્રકાર છે. તેમનાં ચિત્રોને ગુજરાત રાજ્ય લલિતકલા અકાદમી, મૈસુર દશેરા, ચિત્રપ્રદર્શન, ઓલ ઈન્ડિયા આર્ટ એક્ઝિબીશન, અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન તથા બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીનાં ચિત્ર પ્રદર્શનોમાં ઈનામો પ્રાપ્ત થયાં છે. ૧૯૯૩-૯૪ના વર્ષ માટે તેમને મિનિસ્ટ્રી ઓફ હ્યુમન રિસોર્સીંગ ડેવલપમેન્ટ ઓફ કલ્ચર, ન્યુ દિલ્હીની ફેલોશિપ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ઊર્મિબહેને સી. એન. કોલેજ ઓફ ફાઈન આર્ટસ અને કલા વિદ્યાલય (વિદ્યાનગર) મૌલિક આર્ટ ગેલેરી ખાતે પોતાનાં ચિત્રનાં પ્રદર્શનો યોજ્યાં છે તથા વિવિધ ગૃપ શોમાં પણ તેમનાં ચિત્રો પ્રદર્શિત થયાં છે.

ઊર્મિબહેનને જ્યોતિસંઘ (અમદાવાદ), સંસ્કાર પરિવાર (વડોદરા), મુંબઈ ખડાયતા સમાજ, અપંગ માનવ મંડળ તથા અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન જેવી સંસ્થા તરફથી પુરસ્કાર પ્રદાન થયા છે. સી. એન. વિદ્યાવિહાર તરફથી ઉત્તમ શિક્ષક તરીકેના સન્માનરૂપ 'સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક' અને (૧૯૯૫-૯૬) ગુજરાત લલિતકલા અકાદમી તરફથી "લલિતકલા ગૌરવ" પુરસ્કાર એનાયત થયો છે.

ઊર્મિબહેનનાં ચિત્રો ગુજરાત રાજ્ય લલિતકલા

અકાદમી, ગુજરાત ટૂરિઝમ કોર્પોરેશન, બેન્ક ઓફ બરોડા (મુખ્ય કાર્યાલય-મુંબઈ) તથા ભારતમાં અને વિદેશમાં અંગત સંગ્રહ તરીકે સંગ્રહાયેલાં છે.

સંગીતનો મીઠો સૂર

હર્ષદા રાવલ

સુગમ સંગીતના ક્ષેત્રે હર્ષદાબહેન અને જનાર્દનભાઈ આપણું ગૌરવ છે. નાનપણથી સૂરીલો કંઠ. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના યુવા મહોત્સવ દરમિયાન સતત ચાર વર્ષ તેઓએ પ્રથમ ઈનામ મેળવ્યાં. ગુજરાતી ફિલ્મના શ્રેષ્ઠ પાર્શ્વ ગાયિકાનો રાજ્ય સરકારનો એવોર્ડ પણ તેમને ચાર વખત મળ્યો છે. આમ, તેઓએ સુગમ સંગીતના ક્ષેત્રે અનેક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે.

હર્ષદાબહેન ગુજરાત સરકારની વેસ્ટઝોન કલ્ચરલ સેન્ટરની ગવર્નિંગ બોડીનાં સભ્ય રહી ચૂક્યાં છે. તેવી જ રીતે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિયુક્ત ગુજરાતી સુગમ સંગીત ઓડિશન કમીટીનાં સભ્ય તરીકે અમદાવાદ અને વડોદરા રેડિયો પર પણ સેવાઓ આપી ચૂક્યાં છે. તેઓ ગુજરાત સરકારના ગૌરવ પુરસ્કાર દ્વારા સન્માનિત થયાં છે.

ગુજરાતી ગરબા, ભજન, ગીત, ગઝલ અને લોકગીતો દ્વારા ગુજરાતની પ્રજાના હૃદયમાં તેમણે સ્થાન મેળવ્યું છે. ટી. વી., રેડિયો તેમજ દેશ-વિદેશમાં અનેક સ્ટેજ શો દ્વારા લોકોને મંત્રમુગ્ધ કર્યાં છે. તેઓને મીરાં અને કબીરનાં પદો ખૂબ જ ગમે છે. પૂનામાં 'બુદ્ધિહોલ'માં સંકિર્તન બાદ ભક્તિ સંગીત પ્રત્યે વધુ રુચિ રહી છે.

સફળ નૃત્યાંગના અને અભિનેત્રી

આશા પારેખ

ભારતીય ફિલ્મના અભિનય તેમજ નૃત્ય ક્ષેત્રે આશા પારેખે સફળ અભિનેત્રી તરીકે પોતાની આગવી પ્રતિભા ઊભી કરી છે. ગુજરાત સરકાર દ્વારા 'અખંડ સૌભાગ્યવતી' ફિલ્મની શ્રેષ્ઠ અભિનેત્રી તરીકેનો એવોર્ડ અને ફિલ્મફેર એવોર્ડ (૧૯૭૨) પણ તેમને મળ્યો. સંગીત નાટ્ય અકાદમીએ તેમને 'નૃત્ય શિરોમણી'નો શિરપાવ આપ્યો. તેમણે પોતે સ્થાપેલી નૃત્ય અકાદમી 'કલાભવન-મુંબઈ'માં આજે પણ અનેક કલાકારો તૈયાર થાય છે.

સિંગાપુર, મલેશિયા, યુ. એસ. એ., કેનેડા અને વેસ્ટ ઈન્ડિઝ જેવા દેશોમાં તેઓ ભારતના સાંસ્કૃતિક દૂતનું બહુમાન મેળવી શક્યાં જે દેશ માટે ગૌરવપ્રદ છે.

કલ્યાણ આશ્રમ ટ્રસ્ટ, શાંતાકુળ જનરલ હોસ્પિટલ, મહુવા કેળવણી સમાજ, કપડવંજ કેળવણી સમાજ, સંતરામપુર એજ્યુકેશન ઈન્સ્ટિટ્યુટ, રાજકોટ એજ્યુકેશન ઈન્સ્ટિટ્યુટ, નેશનલ ડિકેન્સ ફંડ વગેરે અનેક સંસ્થાઓને તેમ જ સમયાંતરે થતી કુદરતી હોનારતો માટે દેશ-વિદેશમાં કાર્યક્રમો યોજીને આર્થિક સહાય કરી છે. તદ્ઉપરાંત તેઓ અનેક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંગઠનો સાથે સંકળાયેલાં રહ્યાં છે.

ટી. વી. પર ફિલ્મ અને સિરિયલનું નિર્માણ કરી ડાયરેક્શનના ક્ષેત્રે પણ પ્રવેશ્યાં છે. ૧૯૯૧નો વિશ્વ ગુર્જરી એવોર્ડ, નેશનલ યુનિટી અને ભારત સરકારના પદ્મશ્રી એવોર્ડ મેળવવાનું બહુમાન પણ તેમણે મેળવ્યું હતું.

શિક્ષણ, સેવા અને અનુશાસનતા ધોતક

ડો. આમ્રપાલી મરચન્ટ

ડો. આમ્રપાલી મરચન્ટે એમ. એ., એલ. એલ. બી., પી. એચ. ડી. અને પી. જી. ડીપ્લોમાની પદવી અનુક્રમે ગુજરાત યુનિવર્સિટી - સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી - અને સસેક્સ યુનિવર્સિટી (ઈંગ્લેન્ડ)માંથી મેળવેલ છે. હાલમાં તેઓ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીમાં સમાજશાસ્ત્ર ભવનના પ્રોફેસર-અધ્યક્ષ તરીકે સેવા આપે છે.

તેઓ ગુજરાત રાજ્યની સરદાર પટેલ રાજ્ય વહીવટ ભવન, સ્પીયા અમદાવાદ, સેન્ટર ફોર પંચાયતી રાજ, એચ. એમ. પટેલ કેરિયર ડેવલપમેન્ટ સેન્ટર, કોમ્યુનીટી પોલિટેકનિકલ, ઈન્દીરા ગાંધી ઓપન યુનિવર્સિટીમાં વિવિધ પદ પર સેવાઓ આપે છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતની અનેકવિધ યુનિવર્સિટીમાં વિઝીટીંગ પ્રાધ્યાપક પણ છે. આ ઉપરાંત તેઓ અન્ય બત્રીશ શૈક્ષણિક, સામાજિક અને સામાજિક ઉત્થાનનો સંદર્ભ ધરાવતી સંસ્થાઓ સાથે સક્રિય રીતે જોડાયેલાં છે.

તેમણે ભારતનું બંધારણ, પંચાયતી ધારો અને બાળ ગ્રામીણ વિકાસ અને ગ્રામીણ ગરીબી, મહિલા અને બાલ વિકાસ, ધોરણ ૧૨ માટેનું સમાજશાસ્ત્ર એમ વિવિધ વિષયો પર ૧૬ જેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. હાલમાં તેઓ 'એક્શન સોશ્યોલોજી' પર પુસ્તક લખે છે.

તેઓ યુવાનોને ચારિત્ર્યશીલ, પરિશ્રમી અને વિશુદ્ધ ગાંધીવાદી બનાવવા માંગે છે. તેઓએ યુવાનો ખરા અર્થમાં ધર્મને સમજી શકે (માનવધર્મ) તેવા ઉમદા હેતુસર યુનિવર્સિટીમાં ધર્મમેળાનું આયોજન કરેલ જેમાં ૧૧ હજાર વિદ્યાર્થીઓ હાજર રહ્યા હતા. તેઓ દૃઢ વ્યક્તિત્વમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. એકાગ્રતાને ખૂબ જ મહત્વ આપે છે. તેઓને એન. સી. સી. પ્રત્યે વિશેષ લગાવ છે. આ ઉપરાંત તેઓએ વિદ્યાર્થીઓને સાથે રાખીને ગ્રામીણ પછાત વિસ્તારોમાં શિબિરોનું આયોજન પણ કરેલ છે. પંચાયતોમાં જ્યારથી મહિલા આરક્ષણનો અમલ થયેલ છે ત્યારથી મહિલા પંચાયતના સંદર્ભમાં ટ્રેનિંગ કોર્સ શરૂ કરેલ છે.

તેઓ સંપૂર્ણપણે સાદો ખોરાક લે છે. મગ-ભાત. જૈન ધર્મનું ચુસ્તપણે પાલન કરે છે. પંજાબી ટ્રેસ એમનો પોષક છે. તેઓ અંગત મુલાકાતમાં કહે છે કે "ધીરજ, આશા અને આત્મસંયમ રાખવો, ક્યારેય નિરાશ ન થવું."

સમાજને આજે જરૂર છે, 'કર્મશીલ' મહિલા નેતૃત્વની, જે ભારોભાર આમ્રપાલી મરચન્ટમાં જોવા મળે છે. તેઓએ પૂ. બાપુ અને જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોને આત્મસાત કર્યા છે.

વિવિધ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિના એલચી

મલ્લિકા સારાભાઈ

ભારતના મહાન વૈજ્ઞાનિક વિક્રમ સારાભાઈ અને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત નૃત્યાંગના મૃણાલીની સારાભાઈની સુપુત્રી મલ્લિકા સારાભાઈ અમદાવાદથી બી. એ; એમ. એ. અને પી. એચ. ડી.ની ડિગ્રી મેળવી કોલેજકાળ દરમિયાન જ અભિનેત્રી તરીકેની કારકીર્દિની તેમણે શરૂઆત કરી.

૧૯૭૭ પછી તેઓ માતૃસંસ્થા 'દર્પણ એકેડમી ઓફ પર્ફોર્મીંગ આર્ટ્સ'ના નેજા હેઠળ એક અગ્રગણ્ય સોલોઈસ્ટની રૂએ ભરતનાટ્યમ અને કૂચીપુડી શૈલીનાં નૃત્યોના કાર્યક્રમો માટે દુનિયાના દેશોનો સાંસ્કૃતિક પ્રવાસ તેમણે ખેડ્યો. ભારતીય નૃત્ય શૈલી પ્રસ્તુત કરી દુનિયાભરના લોકોની પ્રશંસા પામ્યાં. ટેલિવિઝન ક્ષેત્રે ઈન્ટરવ્યુઅર, એન્કર અને હોસ્ટ તરીકે પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. તેમણે ફિલ્મો દ્વારા શૈક્ષણિકક્ષેત્રે પણ મહત્વની ડોક્યુમેન્ટરીનું નિર્દેશન કર્યું છે. તેમના દ્વારા સંપાદિત થયેલાં અને લખાયેલાં કલાવિષયક પુસ્તકો દેશ-પરદેશમાં પ્રશંસા પામ્યાં છે.

તેઓએ બહુપ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ, મોહક ચેહરો અને મીતભાષી વ્યક્તિ તરીકે કલા જગતમાં અદ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. નૃત્યાંગના, અભિનેત્રી, નૃત્યનિર્દેશિકા, લેખિકા તેમજ યુનેસ્કો હેરીટેજ પ્રોજેક્ટ, યુનિસેફ ગ્રામ્ય સ્વાસ્થ્ય પ્રોજેક્ટ, એઈડ્ઝ અવેરનેસ પ્રોગ્રામ દ્વારા સામાજિક ક્ષેત્રે પણ અગત્યનું પ્રદાન કર્યું છે.

તેઓ દર્ષણ એકેડમી ઓફ પરફોર્મિંગ આર્ટ્સના સહદિગ્દર્શક તરીકે તેની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન અને વહીવટ કરે છે. વિશ્વના અનેક દેશોમાં તે સંસ્થા પથરાયેલી છે. તેઓ હંમેશા નવા પડકારો ઝીલીને કાર્યરત રહે છે. તારા ટી. વી. ચેનલના ડાયરેક્ટર તરીકે તેણીએ કલા અને તેનાં માધ્યમોના વિકાસ તેમ જ પરિવર્તનમાં ઉત્તમ યોગદાન આપેલ છે.

રાષ્ટ્રીય સંગીત નાટક અકાદમીનો વર્ષ ૨૦૦૦નો પ્રતીષ્ઠિત એવોર્ડ તેમને એનાયત થયો હતો. મૃણાલીની અને મલ્લિકા આ એવોર્ડ મેળવનાર સૌ પ્રથમ 'માતા-પુત્રી' છે.

ઉત્તમ મહિલા કથાકાર

ઈન્દિરા બેટીજી

અધ્યાત્મ આધારિત પ્રવચનો એ તેઓની કૌટુંબિક પરંપરા રહી છે. છેલ્લાં ૫૦ વર્ષથી ભક્તિમય જીવન જીવનાર ઈન્દિરા બેટીજીએ માત્ર બાર વર્ષની ઉંમરે જાહેરમાં પ્રથમ પ્રવચન આપ્યું. તેઓએ વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટીમાંથી સંસ્કૃત વિષય સાથે એમ. એ. કર્યું છે. 'સર્વદર્શન' વિષય પર અધ્યયન કરી બનારસથી આચાર્યની પદવી મેળવી હતી. તેઓ શ્રીમદ્ ભાગવત, ગીતા, ઉપનિષદ અને પૂ. વલ્લભાચાર્યજીની વિચારધારા પર મનનીય પ્રવચનો આપે છે. તદ્ઉપરાંત 'શ્રાવણી શામકિકર'ના નામથી કવિતાઓ પણ રચે છે.

તેઓ શ્રીમદ્ ભાગવત, ગીતા, ઉપનિષદ અને પૂ. વલ્લભાચાર્યજીની વિચારધારા પર મનનીય પ્રવચનો આપે છે.

ભક્તોનાં આમંત્રણથી ભારત અને અન્ય દેશોમાં કથા પ્રવચન કરવા જાય છે. 'જનસેવા એ જ પ્રભુસેવા'માં વિશ્વાસ ધરાવતાં ઈન્દિરા બેટીજી આપત્તિના સમયમાં નાણાંકીય મદદ સાથે લોકોની વહારે આવ્યાં છે. આમ, તેઓશ્રી ઉત્તમ કથાકારની સાથે સંનિષ્ઠ સમાજસેવિકા પણ છે.

વિરલ વિશ્વપ્રવાસી

પ્રીતિ સેનગુપ્તા

પ્રીતિ બહેન શાહ મૂળ અમદાવાદનાં. તેઓ અંગ્રેજી વિષય સાથે એમ. એ. કરી અધ્યાપનના અનુભવ પછી અમેરિકા ગયાં. તેમનો પ્રવાસ શોખ એવો કે, નકશાના સહારે અપરિચિતો વચ્ચે એકલા વિશ્વ ખૂંદવા નીકળી પડે.

પ્રીતિબહેને ૮૦ દેશોના આચાર, વિચાર, વાણી, વર્તન, રહેણી-કરણીની પ્રણાલીઓને - લોકજીવનને નજીકથી જોયાં અને જાણ્યાં છે. ૧૯૮૮માં દક્ષિણપ્રુવ અને ૧૯૯૨માં ઉત્તરપ્રુવનો પ્રવાસ ખેડ્યો. ઉત્તરપ્રુવ પર પગ મૂકનાર પ્રથમ ભારતીય મહિલા છે.

તેઓ એક સારા પ્રવાસ લેખિકા અને કવયિત્રી પણ છે. તેમના ૧૦ પ્રવાસ સંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. પ્રીતિબહેનને ચિત્ર, સંગીત અને ફોટોગ્રાફીનો પણ શોખ છે. જે દેશમાં જાય ત્યાંની ભાષાનું કામચલાઉ જ્ઞાન મેળવી લે છે. વિવિધ ભાષાઓ તે જાણે છે. પતિશ્રી ચંદનસેન ગુપ્તા દરેક પ્રવાસમાં સાથ નથી આપી શક્તા, પરંતુ તેઓના વૈશ્વિક ભ્રમણનું શ્રેય તે પતિને આપે છે.

વિદેશમાં ભારતીય કલાસૌરભ

ગીતાબહેન દવે

(જન્મ : ઇ. સ. ૧૯૬૦)

ચિત્રકાર પિતા બળવંતભાઈ જોષીના પુત્રી એવાં ગીતાબહેને બાળપણથી જ પીછીને દોસ્ત બનાવી છે. વડોદરાની ફાઈન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાંથી ક્રિએટીવ પેઈન્ટીંગમાં એમ. એ. ની પદવી મેળવી છે. બાળ કલાકાર તરીકે 'સોવિયેત લેન્ડ નહેરુ એવોર્ડ' માત્ર અગિયાર વર્ષની વયે પ્રાપ્ત કરી રશિયાનો પ્રવાસ કર્યો હતો.

રાજકોટમાં ક્રિએટીવ આર્ટ સેન્ટરની સ્થાપનાથી કારકિર્દી શરૂ કરનાર ગીતાબહેન અત્યારે અમેરિકાના લ્યુઈઝિયાના સ્ટેટના બેટનરુજ શહેરમાં શિક્ષિકા અને કલાકાર તરીકે કાર્યરત છે. તેઓ બેટનરુજ સીટીના કલાજગતમાં પોતાની જાતને સતત કાર્યશીલ કલાકાર તરીકે સ્થાપિત કરી ચૂક્યાં છે.

બેટનરુજના આઠ બાય સોળ ફૂટના મ્યુરલમાં પ્રાણીઓ

આશ્ચર્યજનક રીતે સંતાડાયેલાં છે. આ ભીંતચિત્રો કલા અને કુદરતના અભ્યાસનો પ્રોજેક્ટ છે. તેમનાં આ ચિત્રો પ્રદર્શનમાં આવતા મુલાકાતીઓ દ્વારા ખૂબ પ્રશંસા પામેલ છે. તેમના ચિત્રોની શૈલી ભારતીય હોવા છતાં રજૂઆતમાં મોજ અને યુવાનપેઢીની કલ્પનાને સાકાર કરે છે.

તેમને ગુજરાત રાજ્ય લલિતકલા અકાદમી, ઓલ ઈન્ડિયા કાલીદાસ અકાદમી, લુઝિયાના આર્ટ્સ એન્ડ આર્ટિસ્ટ ગિલ્ડ દ્વારા ઈનામ અને આર્ટ એમ્બેસેડર એવોર્ડ બેટનરુઝ તેમ જ એવોર્ડ ફોર લુઝિયાના આર્ટ એજ્યુકેશન એસોસિયેશન “મિડલ સ્કૂલ આર્ટ એજ્યુકેશન” ઓફ ધી ઈયર.... ૨૦૦૧નું બહુમાન મળ્યું છે.

કચ્છના માટીકામળા કલાકાર

હાંસબાઈમા

મનુષ્ય દ્વારા જે કળાઓ વિકસી છે તેમાં ‘માટીકામ’ની કળા પ્રથમ વિકસી છે. આનંદકુમાર સ્વામીએ માટીકળાને ‘ધાર્મિક સંસ્કૃતિ’ તથા કળાના ઇતિહાસનો દસ્તાવેજ કહેલ છે.

કચ્છના હાંસબાઈમાએ તે કલા હસ્તગત કરી છે તેનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે ઘર શણગારવામાં થાય છે. કચ્છના આ લીંપણકામના કુશળ કારીગરો તરીકે બત્રીના મુસ્લિમો તથા રબારીઓ ગણાય છે. અત્યારે આ કુશળ કારીગરોમાં ભુજ તાલુકાના ભુજોડી ગામના રબારી બહેન હાંસુબાઈ ગણાય છે. તેમને પોતાની બે પુત્રીઓ ભચીબાઈ અને લાસુબાઈને પણ માટીના ચિતરના પાઠ શીખવ્યા છે.

હાંસબાઈમાએ મુંબઈ, ભોપાલ, વડોદરા, સુરત વગેરે અનેક શહેરોમાં પોતાનો કસબ રજૂ કર્યો છે. સ્વ. વડાપ્રધાન ઈંદીરાગાંધીની પણ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમણે રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક પણ મેળવેલ છે.

તેઓ લીંપણ પર જે ભાત બનાવે છે. તેમાં મુખ્યત્વે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો, પ્રાણી કે માનવ આકૃતિ અને ભૌમિતિક ડિઝાઈનો સામેલ હોય છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, વૃક્ષ, ઊંટ, હાથી, ઘોડા, વીંછી, કરચલા, મોર, ઝાડ, પનિહારી અને કૃષ્ણલીલાનાં ચિત્રો પણ દોરવામાં આવે છે. આ બધા આકાર લીંપણ કામ ઉપર માટી અને તેના મિશ્રણથી ઉપસાવવામાં હાંસબાઈમા માહિર છે.

આધુનિક યુગમાં ઘર, ફ્લેટ, હોટલ, કલાગૃહો

વગેરેની ભીંતો પર આ કળા સ્થાન પામી છે. મોટાં શહેરોમાં તે ફેશનનો એક ભાગ બની છે. આમ, એક લોકકલાને આધુનિક યુગમાં પ્રસિદ્ધિ સાંપડી છે.

ચિત્ર અને શિલ્પકલાના જાણકાર

સ્વ. ઊર્મિલાબેન ગિરધરલાલ

વિકાસગૃહ ટ્રસ્ટીમંડળના પ્રમુખ શ્રી ઊર્મિલાબેન એટલે ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબમાં જન્મેલ અતિનમ્ર નિરાત્મિમાની બહેન. સ્વ. મુ. પુષ્પાબહેન સાથે વર્ષો જુનો સબંધ હતો. સારાં ચિત્રકાર તથા શિલ્પકલાનાં જાણકાર હતાં.

સૌની સાથે સહાનુભૂતિપૂર્વક વાત કરે, તેની હકીકત જાણે અને સહાયભૂત થાય.

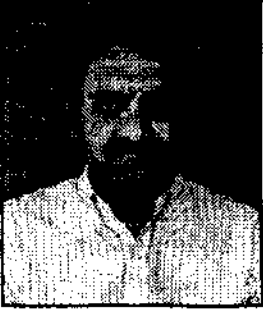
તેમનું ઘર જૂઓ તો કલાભવન જેવું લાગે. આવાં ઊર્મિલાબહેન જતાં સંસ્થાએ તથા કાર્યકરોએ આઘાત અનુભવ્યો.

સ્વ. ગિરધરભાઈ દામોદરદાસનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી ઊર્મિલાબેનનો જન્મ ૧૯૧૩માં અમદાવાદના પ્રતિષ્ઠિત ઉદ્યોગપતિ શ્રી મંગળદાસ ગિરધરદાસને ત્યાં થયો હતો. કળા તેમના જીવનનું એક અભિન્ન પાસું હતું અને તે ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય દરેક પ્રવૃત્તિમાં વ્યક્ત થતું હતું. જ્યોતિસંઘ અને વિકાસગૃહમાં તેમણે સક્રિય સેવાઓ આપી હતી. ૧૯૭૩ થી ૨૦૦૧ સુધી તેઓ વિકાસગૃહ ટ્રસ્ટીમંડળનાં પ્રમુખ રહ્યાં હતાં અને જીવનપર્યન્ત તેઓ સૌને પ્રેરણા આપતાં રહ્યાં હતાં. ૧૯૬૬ થી ૧૯૭૨ સુધી તેઓ જ્યોતિસંઘના પ્રમુખ રહ્યા હતા.

સંદર્ભ પુસ્તકો

(૧) સમયકી પરતોમૈં વીરાયતન—બિહાર (૨) જગતની પ્રતિભાસંપત્ર મહિલાઓ—શા. ના. પાઠક (૩) બાળ કેળવણીનાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો—મનુભાઈ પંચોળી (૪) કલાગુરુ રસિકલાલ પરીખ—ઊર્મિ પરીખ (૫) યોગાનુયોગ—વસુબહેન ભટ્ટ (૬) શિક્ષણમાં આંતરદર્શન—ઈશ્વરભાઈ પરમાર (૭) વીરાંગનાઓની વસુંધરા ગરવી ગુજરાત—સંપાદક—અમર પંડિત (૮) શબ્દલોકના યાત્રીઓ (૯) ભારતની આઝાદીની લડતમાં સૌરાષ્ટ્રની મહિલાઓનું પ્રદાન—પ્રા. (ડો.) સ્મિતાબહેન ઝાલા—અપ્રકાશિત શોધનિબંધ.

વીરાંગનાઓની વસુંધરા ગરવી ગુજરાત

અમર પંડિત

વીસમી સદીનસ ગુજરાતની નારીઓની વાતો લઈને આવે છે અમર પંડિત સંકલિત, આલોક પ્રકાશનની માહિતીસભર સુંદર કૃતિ 'વીરાંગનાઓની વસુંધરા ગરવી ગુજરાત'. ૧૧૧ નારીઓની આ વાતોમાં વિવિધ ક્ષેત્રને આવરી લેવાયું છે. તેમાં રાષ્ટ્રસમર્પિત, ત્યાગમૂર્તિ અને દેશભક્તિ દાખવનાર નિષ્ઠાવાન સ્વાતંત્ર્યસેનાની નારીરત્નો, પ્રથમ મહિલા ગ્રેજ્યુએટ, કેળવણીકાર, શિક્ષણશાસ્ત્રી, સાહિત્યકાર, પત્રકાર, વહીવટકર્તા, સમાજસુધારક, નારીજગતના અન્યાયો સામે ઝગમગનાર તથા મહિલાઓની સામાજિક જાગૃતિનાં જ્યોતિર્ધર, આદિવાસીઓનાં આર્થિક અને સામાજિક ઉત્થાનનાં પ્રણેતા, નશાબંધીના પુરસ્કર્તા, વિકાસગૃહના વડલાને સતત ચિંતન પૂરું પાડનાર, અનાથ બાળકોના જીવનને માતૃવાત્સલ્યથી ધબકતું રાખનાર, લોકસેવાના યજ્ઞથી નાનકડાં ગામને ગોકુળિયું બનાવનાર, વિકલાંગ કન્યાઓની કરુણામયી માતા, કઠપૂતળીઓની કળાના કીમિયાગર; ભરતનાટ્યમ્, મણિપુરી, કથક, કુચીપુડી વગેરે શાસ્ત્રીય નૃત્યશૈલીની નૃત્યાંગના અને શિક્ષિકાઓ, ગુજરાતની યુવાપેઢીને લોકગીતનું ઘેલું લગાડનાર નારીરત્નો, ભક્તિસંગીત અને સુગમ સંગીતની ગાયિકાઓ, ચિત્રકાર, શિલ્પકાર, ભારતીય કેશકલાના નિષ્ણાત નારીરત્નોનો સુંદર પરિચય અપાયેલ છે.

આ ઉપરાંત તેમાં ગોલ્ડક્ષેત્રે અર્જુન પુરસ્કાર મેળવનાર પ્રથમ મહિલા, તરણક્ષેત્રે ગુજરાતનું નામ અમર કરનાર મહિલા, અભિનેત્રી, વહાણવટા તેમજ મીલ ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત નારીઓ, પ્રેક્ષાધ્યાનના પ્રશિક્ષિકા, રાજયોગિની બ્રહ્માકુમારી, અકમવિજ્ઞાનના પ્રણેતાના અંતેવાસી, વૈદિક સંસ્કૃતિ અને ભારતીય ઋષિ પરંપરા દ્વારા લોકચેતના જગાવનાર, નવી પેઢીના વાંચન, વિચાર માટે સતત જાગૃત, પરદેશમાં એશિયનોના પ્રશ્નોને વાચા આપનાર સેવાભાવી નારી તેમજ વિશ્વપ્રવાસી નારી એમ અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતી નારીઓનાં જીવનની માહિતી મળે છે. સંતોકબા નાનજી કાલિદાસ મહેતાના પરિચય સાથે તેમને જ સમર્પિત આ પુસ્તકમાં દિવંગત પ્રતિભાઓ અને હયાત નારીરત્નોના પરિચયમાં તેમનાં કાર્ય, કવન અને જીવનસંદેશ વણી લીધા છે.

આપણાં ગૌરવશાળી નારીરત્નો સંબંધે ઉપરોક્ત 'વીરાંગનાઓની વસુંધરા ગરવી ગુજરાત' પ્રકાશનનું યશસ્વી સંપાદન કરનાર પિસ્તાલીશ વર્ષના અમરભાઈ રંગરાજ પંડિતે કોમર્સના સ્નાતક બની હિંમત અને શ્રદ્ધા સાથે યશસ્વી કારકિર્દીની શરૂઆત કરી, મધ્યપ્રદેશ ખાતે ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એન્જિનિયરિંગના પ્રોજેક્ટ મેનેજર તરીકે એન્ટરપ્રેન્યોરશિપ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામનું સતત પાંચ વર્ષ સુધી સુંદર સંચાલન કર્યું.

ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ઔદ્યોગિક તેમજ વ્યાપારિક એસોસિએશનની મેમ્બર્સ ડિરેક્ટરીનું પ્રકાશન, તબીબી શ્રેણી મેડીકેર ડિરેક્ટરી અને ગુજરાત આયુર્વેદ ૨૦૦૦ નું પ્રકાશન કર્યું.

તેમના પિતામહ સ્વ. કૃષ્ણમાચાર્ય પંડિત અમદાવાદ મ્યુનિ.માં ઈ.સ. ૧૯૨૨ થી ૧૯૪૯ સુધી સતત ચૂંટાયેલા સભ્ય હતા. તેઓએ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને માવલંકરદાદા જેવા રાષ્ટ્રીય નેતાઓ સાથે આઝાદીની ચળવળમાં ભાગ લીધો હતો, અલગ અલગ કમિટીઓમાં ચેરમેન તરીકે પણ રહી ચૂક્યા હતા.

તેમના પિતાશ્રી રંગરાજ કે પંડિત એસ. ટી. કર્મચારી મહામંડળના પ્રમુખ રહી ચૂક્યા હતા, તેમજ તેઓએ ઈન્ડિયન ટ્રાન્સપોર્ટ વર્કસ ફેડરેશન (દિલ્હી) તેમજ ઈન્ડુકના સંગઠન મંત્રી તરીકે પાંચ વર્ષ સેવા આપી હતી.

આલોક પ્રકાશન દ્વારા શ્રી અમરભાઈનાં ઘણાં પ્રકાશનો લોકપ્રિય બની ચૂક્યાં છે. હાલમાં "વૈષ્ણવજન"ના સંકલનમાં વ્યસ્ત છે. તેમનો પુરુષાર્થ અને સ્વાપર્ણની ભાવનાને મનોમન વંદીએ છીએ.

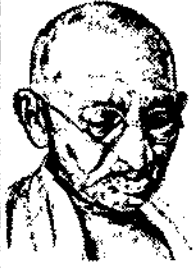
—સંપાદક

રાષ્ટ્રીય ચેતનાના સ્વાતંત્ર્ય ચેતનાનીઓ

—જયશ્રીબેન મનસુખલાલ કોટેયા

કોઈપણ રાષ્ટ્ર ગુલામીનાં કારણે જેનાં સત્ત્વ અને સંસ્કૃતિ લાંબો સમય સુધી પરદેશી સલ્તનત નીચે રગદોળાયાં હોય તેની મુક્તિનો સમય બહુ નાજુક હોય છે. કાળબળે કેટલાક વિચારવંત અને નીડર લોકોની જાગૃતિ દ્વારા ભારતની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળનાં મંડાણ થાય છે. ૧૮૫૭નો બળવો, તેનાં ઘમસાણમાં, ગોળીઓની રમઝટમાં, “ચલો દિલ્હી”ના નારા વચ્ચે ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ તો શહીદી વ્હોરીને અમર બની ગઈ. પણ પછી રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો સંચાર પ્રજામાં ચાલુ જ રહ્યો.

મહાત્મા ગાંધીની સવિનય કાનૂનભંગની ચળવળનો પ્રારંભ ૧૯૩૦ની દાંડીયાત્રાથી શરૂ થયો. મીઠાનો કાયદો તોડવા જતાં સેંકડો લોકોએ જેલવાસ ભોગવ્યો, વખતો વખતની એવી ઘણી લડતોથી આજે પણ લોકોમાં શક્તિના, સંકલ્પના ઉમંગો લહેરાતા રહ્યા છે.

મહામાનવ ગાંધીની પોતાની અલૌકિક પ્રભાથી એ યુગમાં એક એવું અદ્ભૂત વાતાવરણ ઊભું થયું કે વિવિધ ક્ષેત્રોના ભેદો ભૂલાયા, સમગ્ર લોકજીવન એકરસ બની ગયું. જનતા અને જનાર્દન એકરૂપ બન્યા, અનેક લડતોમાં ઘણા લોકોએ તન મન વિસારે મૂકી એક માત્ર સેવા-સમર્પણની ભાવનાથી આકરી સજા ભોગવી પછી તો રચનાત્મક વિચારધારાનો યુસ્તપણે અમલ કર્યો.

આ સ્વાધીનતા માટે જ થઈને ઘણા માણસો જીવનભર ઝઝૂમ્યા, કુરિવાજો, દૂષણો અને અન્યાય જોયા ત્યાં સામે થયા, લોકેષણની જરા પણ ખેવના રાખ્યા વિના પોતાનાં વૈવિધ્યપૂર્ણ શક્તિ-સામર્થ્યની સૌને પ્રતીતિ કરાવી.

મુક્તિફોજના કેટલાક સેનાનીઓના ટૂંકા પરિચયો અત્રે રજૂ કરે છે જયશ્રી બહેન કોટેયા. તેમનો જન્મ રાજકોટમાં ૧૯૬૦માં થયો. ઇતિહાસ વિષયમાં એમ. એ.; એમ. ફિલ પ્રથમ નંબરે થયાં. હાલમાં રાજકોટની માતુશ્રી વીરબાઈમા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજમાં, ઇતિહાસ પરિષદ અને ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદમાં પેપર રીડિંગ તથા ‘પથિક’માં તેમનો સંશોધન પેપર રજૂ થયેલ છે.

“વૃજલાલ દુર્લભજી પારેખ અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહ” રાજકોટના સ્થાપના, વિકાસ અને પ્રવૃત્તિ તે તેમનો એમ. ફિલનો લઘુ શોધનિબંધ હતો. ઇતિહાસમાં ખૂબ જ રસ ધરાવે છે - ધન્યવાદ

ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસ અનુસ્નાતકભવનના પ્રોફેસર અને વડા ડો. પી. જી. કોરાટ અને ઇતિહાસ અનુસ્નાતક ભવનના રીડર અને ગાંધી વિચાર અભ્યાસ કેન્દ્રના નિયામક ડો. મહેબૂબ દેસાઈએ તેમના સંશોધન ગ્રંથો દ્વારા સ્થાનિક અને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કરેલ છે.

પ્રા. જયશ્રીબહેન મનસુખલાલ કોટેયાએ તૈયાર કરેલ સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોની લેખમાળા અધિકરણ માટે ડો. પી. જી. કોરાટ સંપાદિત “ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં પાયાના કાર્યકરોનું પ્રદાન” અને ડો. મહેબૂબ દેસાઈના સંશોધન ગ્રંથ ‘સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં અમરેલી’નો આધાર લીધો છે. આ બન્ને ગ્રંથો આધારભૂત દસ્તાવેજો, રૂબરૂ મુલાકાતો અને સ્વાતંત્ર્યસૈનિકોની ડાયરીના આધારે લખાયા છે. એટલે તેની પ્રમાણભૂતતા, આધારભૂતતા નિશ્ચિત છે. આ દૃષ્ટિએ અત્રે રજૂ થયેલા રાષ્ટ્રીય ચેતનાના સ્વાતંત્ર્યસૈનિકોના ટૂંકા પરિચયો સામાન્યજન અને અભ્યાસીઓ બન્નેને ઉપયોગી થઈ પડશે. એવી આશા અસ્થાને નહિં ગણાય.

—સંપાદક

શ્રી દેવચંદભાઈ ઉત્તમચંદ પારેખ

શ્રી દેવચંદભાઈનો જન્મ ૧૮૭૧માં જેતપુરમાં થયો હતો. ભાવનગરમાં અભ્યાસ કરીને બેરિસ્ટર થવા લંડન ગયા ત્યારે ગાંધીજી પણ ત્યાં અભ્યાસ કરતા હતા. તેમના પરિચયમાં આવ્યા. ગાંધીજીએ અસહકારની લડત શરૂ કરી ત્યારે તેઓ પોતાની ધીક્તી બેરિસ્ટરી છોડીને ગાંધીજીના આદેશ મુજબ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા. ભાવનગરમાં પરદેશી કાપડના બહિષ્કારનું આંદોલન ચાલ્યું ત્યારે તેમણે તેમાં ભાગ લીધો. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના મંત્રીપદે રહ્યા. ખાખરેચી, મોરબી, ધ્રોળ, ધ્રાંગધ્રા વગેરે લડતોના સેનાપતિ શ્રી કુલચંદભાઈને માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું.

તેઓ સત્યનિષ્ઠ, નિર્ભય તેમજ સત્યવક્તા હતા. તેમની ઉજ્જવળ પ્રતિભાને કારણે પ્રજા તેમજ દેશીરાજ્યો પણ તેમના પ્રત્યે માન આદર ધરાવતાં હતાં. તેઓ એક કુશળ વહીવટકાર પણ હતા. કાઠિયાવાડની રાજકીય અસ્મિતા જગાડવામાં એમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન રહ્યું છે. તેઓ જેલવાસી થયા નહોતા. પણ તેમણે દેશની સ્વતંત્રતા કાજે અમીરી છોડી, બેરિસ્ટરીને તિલાંજલી આપી ને ગાંધીભક્ત બનીને જીવન ધન્ય કરી ગયા. દીર્ઘકાલીન સેવા બાદ તા. ૬-૧-૧૯૫૪માં તેમનું નિધન થયું.

શ્રી જગજીવનદાસ નારાયણ મહેતા

શ્રી જગજીવનદાસનો જન્મ ૧૮૮૨માં અમરેલીમાં થયો હતો. વિદ્યાર્થીકાળમાં ભારે પુરુષાર્થ કરીને અભ્યાસમાં આગળ વધ્યા. સ્નાતક થયા. ત્યારબાદ વેપારમાં જોડાયા. મોરેશિયસ તેમજ બર્મા સુધી વેપાર અર્થે પ્રવાસ ખેડ્યો. ૧૯૩૫માં ગાંધીજીનો મેળાપ થતાં વેપારધંધો છોડી દીધો. ૧૯૨૨માં વઢવાણમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની બેઠકમાં ભાગ લેવા ગયા. ત્યાં સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના નેતાઓના પરિચયમાં આવ્યા અને અમરેલીમાં આવીને સેવાયજ્ઞ શરૂ કર્યો. ખાદી, હરિજન સેવા, ગૌ સેવા. શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં છાત્રાલય પ્રવૃત્તિ, મહિલા વિદ્યાલય, કુમાર વિદ્યાલય વગેરે પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી.

૧૯૩૦ના મીઠાના સત્યાગ્રહ વખતે ધોલેરાની સત્યાગ્રહ ટુકડીની નેતાગીરી લઈને ધરપકડ વહોરી અને જેલવાસ ભોગવ્યો. અમરેલી સુધારાઈના પ્રમુખપદે રહીને

ખાસ કરીને ભંગી સમાજનાં દુઃખ દર્દો દૂર કરવા પ્રયાસો કર્યા. અમરેલીમાં રહીને વિવિધ રચનાત્મક તેમજ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે રહીને જીવનભર કામ કરતા રહ્યા. અમરેલી જિલ્લા પ્રજામંડળના પ્રમુખ તરીકે ભાગ ભજવ્યો. સ્વરાજ બાદ જિલ્લા શાળામંડળના પ્રમુખપદે રહીને જિલ્લાભરના શૈક્ષણિક કાર્યને વેગ આપ્યો. ૧૯૬૦માં ગૌશાળા, પાંજરાપોળ સંઘની સ્થાપનાના નિમિત્ત બન્યા અને જીવનના અંત સુધી સાર્વજનિક કાર્યો કરતા રહ્યા. તા. ૮-૨-૧૯૬૭ના તેમનું નિધન થયું.

શ્રી મગનલાલ ખુશાલચંદ ગાંધી

શ્રી મગનલાલનો જન્મ ૧૮૮૩ રાજકોટમાં થયો હતો. મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કર્યો. તેઓ ગાંધીજી સાથે દક્ષિણઆફ્રિકા ગયા. ગાંધીજીએ ત્યાં કિનિક્સ આશ્રમ તથા ટોલ્સ્ટોય કાર્મ ઊભા કર્યા તેમાં સાથ આપ્યો. ગાંધીજીએ ૧૯૧૩માં રંગભેદની નીતિ સામે સત્યાગ્રહ આરંભ્યો ત્યારે સત્યાગ્રહનું સંચાલન કર્યું. કિનિક્સ આશ્રમની જવાબદારી સંભાળી. તેમજ 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન'ના સંપાદન કાર્યની જવાબદારી સંભાળી. તેઓ ગાંધીજીના જમણા હાથ સમા બની રહ્યા. ગિરમીટિયા હડતાળિયા લોકોની સેવા કરી.

ગાંધીજી ભારત આવ્યા ત્યારે થોડો વખત તેઓ શાંતિનિકેતન રહ્યા. સાબરમતી આશ્રમની સ્થાપના થતાં તેની જવાબદારી ઉપાડી લીધી.

તેઓએ ખાદી શિક્ષણ, રેંટિયાના પ્રયોગો પર સંશોધન-કાર્ય કર્યું. ખેડા જિલ્લામાં સરદાર સાહેબ સાથે રહીને કાર્ય કર્યું. લડતોમાં સાથ આપ્યો અને સહન કર્યું. તેઓ એકાદશપ્રતના ઉપાસક, શિસ્તપાલનના આગ્રહી, તેમજ કાર્યસાધક હતા. ખાદીકાર્ય માટે બિહાર ગયા હતા. ત્યાં એકાએક બિમાર પડ્યા અને ૧૯૨૮માં ત્યાં જ તેમનું નિધન થયું.

શ્રી નારણદાસ ગાંધી

શ્રી નારણદાસ ગાંધીનો જન્મ તા. ૧૫-૯-૧૮૮૫એ રાજકોટમાં થયો હતો. મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. ગાંધીજીના કુટુંબીજન અને સુખી ગૃહસ્થ હતા. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી ઘરબાર છોડીને ગાંધીજીના આશ્રમમાં જોડાયા. ગાંધીજીનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો. આશ્રમના મંત્રી બન્યા. ૧૯૩૨માં સાબરમતી આશ્રમ જન્મ કરવામાં આવ્યો ત્યારે

તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. બે વર્ષ જેલવાસ ભોગવ્યો. જેલમાંથી મુક્ત થયા પછી રાજકોટ આવીને વસ્યા. રાજકોટની રાષ્ટ્રીયશાળાની જવાબદારી સંભાળી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાં મંડાણ કર્યાં. 'કાઠિયાવાડ ખાદીમંડળ'ની સ્થાપના કરી. સૌરાષ્ટ્રભરમાં ખાદી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાના નિમિત્ત બન્યા. ખાદીકાર્યકર્તાઓ તૈયાર કર્યાં. એમને મન રેંટિયો એમની જીવન ઉપાસનાનું સાધન હતું. રેંટિયા દ્વારા તેમણે બહેનોના જીવનમાં આશા પૂરી.

રાષ્ટ્રીયશાળામાં અંધમહિલાઓ માટે તેમજ અપંગ બાળકો માટેની સંસ્થાઓ શરૂ કરી. ૧૯૭૪માં ગુજરાતમાં નવનિર્માણ આંદોલન થયું. અને વ્યાપક હિંસા ફેલાવા લાગી. ત્યારે ૩૦ જાન્યુઆરીથી ૫ ફેબ્રુઆરી સુધી શાંતિ માટે ઉપવાસ કર્યાં. ભૂદાન ચળવળમાં પૂરો સાથ સહકાર આપ્યો. 'સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ'ના સ્થાપનાકાળથી જીવનના અંત સુધી પ્રમુખસ્થાને રહ્યા. તા. ૨૯-૧૧-૧૯૭૪ના રાજકોટ મુકામે તેમનું નિધન થયું.

ડો. જીવરાજ મહેતા

ડો. જીવરાજભાઈનો જન્મ ૨૯-૮-૧૮૮૭માં અમરેલીમાં થયો હતો. સ્વપુરુષાર્થથી અભ્યાસમાં આગળ વધ્યા. મુંબઈ-લંડનમાં રહીને ઉચ્ચ ડોક્ટરી પદવી પ્રાપ્ત કરી. લંડનમાં 'ઈન્ડિયન એસોસિયેશન'ની સ્થાપના કરી. ૧૯૧૪માં ગાંધીજી લંડનમાં હતા ત્યારે તેઓ પ્લુરસીમાં સ્પડાયા ત્યારે તેમણે ગાંધીજીની સેવા કરીને પ્રેમ સંપાદન કર્યો. અભ્યાસ બાદ ભારત આવ્યા. ૧૯૨૧માં વડોદરા રાજ્યના મુખ્ય તબીબ બન્યા. આ કાળ દરમિયાન રાષ્ટ્રીયતાના રંગે રંગાયેલાં શ્રીમતી હંસાબેન સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાયા. ત્યારબાદ મુંબઈની મેડિકલ કોલેજ તથા હોસ્પિટલમાં સેવા બજાવી.

૧૯૩૦માં મુંબઈમાં મીઠાના સત્યાગ્રહમાં જોડાયા અને લગભગ બે વર્ષની સજા ભોગવી ત્યારબાદ ફરીને કે. ઈ. એમ. હોસ્પિટલમાં ડિન તરીકે નિમાયા. ૧૯૪૨ની હિંદછોડો લડત વખતે પકડાયા. બે વર્ષની કેદની સજા થઈ. સ્વરાજ બાદ વડોદરાના દીવાનપદે રહ્યા. ૧૯૪૯માં મુંબઈ રાજ્યમાં પ્રધાન મંડળમાં જોડાયા અને બાંધકામ ખાતાના મંત્રી તરીકે રહ્યા. ૧૯૫૩માં નાણામંત્રી. ૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્યના પ્રથમ મુખ્યમંત્રી બન્યા. ૧૯૭૧માં અમરેલી મત વિસ્તારમાંથી

સંસદમાં ચૂંટાયા. ભારતના આરોગ્યમંત્રી બન્યા. જીવનભર નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા બજાવી. અને તા. ૭-૧૧-૧૯૭૮માં તેમનું નિધન થયું.

શ્રી ગોપાળદાસ અંબાઈદાસ દેસાઈ

(દરબાર સાહેબ)

શ્રી ગોપાળદાસનો જન્મ ૧૯-૧૧-૧૮૮૯ અમરેલી જિલ્લાના ઢસા ગામે થયો હતો. દરબાર સાહેબને અમરેલી જિલ્લાનું ઢસા, તેમજ સુરેન્દ્રનગરનું રાયસાંકળી વારસામાં મળેલાં હતાં. પોતે રાજવી ઠાઠમાં રહેતા હતા. ભક્તિભા સાથે લગ્નથી જોડાયા હતા. ૧૯૨૦માં ઢસામાં હરિજન પરિષદ બોલાવી અને હરિજનો સાથે રાસ રમ્યા. ખેડૂતોને જમીનોના માલિકી હક્કો સુપરત કર્યાં. ખેડા જિલ્લામાં આણંદની સ્વરાજ છાવણીમાં જોડાયા. સાદું આશ્રમવાસી જીવન સ્વીકાર્યું અને બોરસદ છાવણીમાં રહ્યા. ખેડા જિલ્લામાં લોકલબોર્ડના પ્રમુખપદે ચૂંટાયા. ૧૯૨૨માં 'નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ'માં જોડાયા.

૧૯૩૦માં દાંડીકૂચ વખતે તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી. ૧૯૩૫માં બોરસદમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો ત્યારે દરબાર સાહેબનું સમગ્ર કુટુંબ પ્લેગનિવારણના કામમાં લાગી ગયું. ૧૯૩૭માં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદમાં પ્રમુખસ્થાને રહ્યા. લીંબડી પ્રજા પરિષદ અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે તેમની વરણી થઈ. ૧૯૪૨માં હિંદછોડો લડત વખતે તેમની મુંબઈથી ધરપકડ થઈ. ત્યારબાદ રાજકોટ આવીને વસ્યા. સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિની સ્થાપનામાં ભાગ ભજવ્યો. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન દેશને સમર્પિત કરી દીધું હતું. તા. ૫-૧૨-૧૯૫૧ના રોજ તેમનું નિધન થયું.

શ્રી ભીખાભાઈ ચુનીલાલ શાહ

શ્રી ભીખાભાઈનો જન્મ તા. ૧૦-૭-૧૮૯૫માં રાજકોટ મુકામે થયો હતો. તેઓ પ્રજાચક્ષુ હોવા છતાં એમનાં અંતઃચક્ષુ જાગૃત હોવાને કારણે તેઓ દેશદાઝથી પૂરા રંગાઈ ગયેલા. ૧૯૪૧ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં જોડાવાની ઈચ્છા હતી. પણ ગાંધીજીએ વાર્યાં. પછી રચનાત્મક કાર્યો તરફ વળ્યા. ૧૯૪૨ની લડત વખતે ભાગ લેતાં પોલિસનો માર સહન કર્યો. પકડવામાં આવ્યા, મુક્ત થયા. ત્યારબાદ માંડલથી પકડવામાં આવ્યા, છોડી મૂક્યા. વીરમગામથી

ધરપકડ થઈ. ચારમાસ જેલવાસ ભોગવ્યો. દંડ વસૂલ કરવા ધરવખરી જમ કરવામાં આવી.

સ્વરાજબાદ અંધજનોની કલ્યાણ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા. 'ગુજરાત અંધજન મંડળ'ના અગ્રણી બન્યા. રાજકોટ 'અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહ'નું સંચાલન કર્યું. પ્રજાચક્ષુ હોવા છતાં આજીવન સેવાભાવી કાર્યકર્તા રહ્યા.

શ્રી છગનભાઈ નયુભાઈ જોષી

શ્રી છગનભાઈનો જન્મ ૧૮-૯-૧૮૮૫માં પોરબંદરમાં થયો હતો. તેમણે એમ. એ. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં અભ્યાસ કરીને તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે બહાર આવ્યા. સાબરમતી આશ્રમમાં ગાંધીજીના અંગત મંત્રી તરીકે કામ કર્યું ત્યારબાદ આશ્રમના સંચાલનની જવાબદારી ઉઠાવીને પાર પાડી. ૧૯૩૦માં દાંડીકૂચમાં જોડાયા. વીરમગામ, ખેડા તેમજ ધરાસણાના સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો. ૧૯૪૨ની હિંદ છોડો લડત વખતે તેઓ રાજકોટથી પકડાયા અને જેલવાસ ભોગવ્યો. રાજકોટમાં હરિજન અને પછાતવર્ગની સેવાનું કામ ઉપાડ્યું. 'સૌરાષ્ટ્ર હરિજન સેવકસંઘ'ની સ્થાપના કરી.

'ગુજરાત હરિજન સેવકસંઘ'ના પ્રમુખસ્થાને રહ્યા. 'આદિમજાતિ સેવાસંઘ' તેમજ 'અખિલ ભારતીય હરિજન સેવકસંઘ'ના અગ્રણી તરીકે દેશભરમાં તેઓએ સેવા આપી. તેઓ પૂ. ઠક્કરબાપા, મામા સાહેબ ફડકે તેમજ શ્રી પરીક્ષિતભાઈ મજુમદારના સાથીદાર રહ્યા. કોંગ્રેસના રચનાત્મક વિભાગની જવાબદારી સંભાળી. તેઓ ગાંધીજીના નિકટનાં અંતેવાસી રહ્યા. તેમણે પોતાના જીવનનાં સંસ્મરણોરૂપે ડઝનેક જેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં, તેઓ જીવનભર હરિજનો તેમજ પીડિતોના દુઃખના બેલી થઈ જીવ્યા.

શ્રી બળવંતરાય ગોપાલજી મહેતા

શ્રી બળવંતરાયનો જન્મ તા. ૧૯-૨-૧૮૮૯માં ભાવનગરમાં થયો હતો. ૧૯૨૦માં અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવ્યા. બી. એ.ની ડિગ્રીનો ત્યાગ કર્યો. ૧૯૨૧માં સૌરાષ્ટ્ર પત્રના તંત્રી તરીકે થોડો વખત કામ કર્યું. ૧૯૨૩માં ભાવનગર પ્રજા પરિષદની સ્થાપના કરી. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની કારોબારીમાં જોડાયા. શહેર સુધરાઈમાં

ચૂંટાઈને અધ્યક્ષ પદે રહીને લોકકલ્યાણનાં કાર્યો કર્યા. લાલા લજપતરાય સ્થાપિત 'સર્વન્ટ્રસ ઓફ પિપલ્સ વેલ્ફેર સોસાયટી'માં જોડાયા. તેના પ્રમુખ બન્યા. ૧૯૨૩માં નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહમાં જોડાયા. જેલવાસ ભોગવ્યો. તેઓ કન્યા કેળવણીમાં ઊંડો રસ ધરાવતા હતા. ૧૯૩૦માં ધોલેરા મીઠા સત્યાગ્રહ, ૧૯૪૦માં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ, ૧૯૪૨માં હિંદ છોડો લડત વખતે તેમની ધરપકડ થઈ. જેલવાસ ભોગવ્યો. ૧૯૫૨માં, તેમજ ૧૯૫૭માં લોકસભાના સભ્યપદે ચૂંટાયા. 'પંચાયત રાજ્યના પિતા' તરીકે ખ્યાતિ મેળવી. ૧૯૬૩માં ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી બન્યા. ૧૯૬૫માં ભારત-પાકિસ્તાન યુદ્ધ સમયે નાના વિમાનમાં શ્રીમતી સરોજબહેન સાથે નીકળ્યા. પાકિસ્તાને તેમનાં વિમાનને તોડી પાડ્યું. તા. ૧૯-૯-૧૯૬૫ના તેમનું નિધન થયું.

શ્રી પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી

શ્રી પ્રભુદાસભાઈનો જન્મ ૧૯૦૧માં પોરબંદરમાં થયો હતો. બાળપણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ફિનિક્સ આશ્રમમાં વીત્યું. ત્યારબાદ ભારત આવ્યા. 'કાંગડી ગુરુકૂળ' તેમજ 'શાંતિનિકેતન'માં અભ્યાસાર્થે રહ્યા. ગાંધીજીએ કોચરબ આશ્રમની સ્થાપના કરી ત્યારે ત્યાં આવીને રહ્યા. ૧૯૧૭માં ચંપારણ સત્યાગ્રહ વખતે તેમજ ૧૯૨૧ની અસહકારની ચળવળ વખતે ગાંધીજી સાથે રહ્યા.

સાબરમતી આશ્રમમાં ખાદીકાર્યમાં જોડાયા. બારડોલીની લડતમાં ભાગ લેતાં છ માસ જેલવાસ ભોગવ્યો. ૧૯૪૦માં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો. જેલવાસી થયા. ૧૯૪૨ની હિંદ છોડો લડત વખતે પકડાયા. બદાયુમાં ત્રણ વર્ષ જેલવાસ ભોગવ્યો. દિલ્હીમાં કસ્તુરબા ટ્રસ્ટનું તેમજ હરિજન સેવાનું કાર્ય કર્યું. આ બધાં વર્ષો દરમિયાન તેમનું લેખનકાર્ય ચાલુ રહ્યું. 'જીવનનું પરોઢ', 'આશ્રમનાં ભજનોનો સ્વાધ્યાય', 'બાપુના જુગતરામભાઈ' વગેરે પુસ્તકો લખ્યા. 'ગીતાકા સમાજધર્મ' હિંદીમાં પ્રગટ કર્યું. આમ પ્રભુદાસભાઈએ સમગ્ર જીવન દેશસેવા કાજે વિતાવ્યું.

શ્રી જેઠાલાલભાઈ જોશી

શ્રી જેઠાલાલભાઈનો જન્મ ૨૩-૫-૧૯૦૨એ રાજકોટમાં થયો હતો. મેટ્રિક થયા અને પાછળથી વકીલાતનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૨૧ની અસહકારની ચળવળ વખતે

અભ્યાસ છોડીને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા. રાજકોટમાં રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપનામાં ભાગ લીધો. રાજકોટમાં કામદાર કલ્યાણ પ્રવૃત્તિ તેમજ મહિલા વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. પુસ્તકાલયો શરૂ કરાવ્યાં. વ્યાયામ પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવી. ‘રાજકોટ સેવાસંઘની સ્થાપના કરી’. ૧૯૩૭માં રાજકોટમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું અધિવેશન ભરાયું ત્યારે અગ્ર-ભાગ ભજવ્યો. રાજકોટની લડત વખતે લડતના સંચાલનમાં મોખરે રહ્યા. બે વાર જેલવાસ ભોગવ્યો. ૧૯૪૦ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં સવિનય કાનૂનભંગ કરીને જેલવાસી થયા. ૧૯૪૨ની હિંદ છોડો લડત વખતે તેમની ધરપકડ થઈ. જૂનાગઢની આરઝી હકૂમતમાં મહત્વની જવાબદારી સંભાળી. સ્વરાજ આવતાં સૌરાષ્ટ્ર વિધાનસભાના નાયબ સ્પીકર થયા. ૧૯૫૨માં લોકસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા. ૧૯૫૭માં રાજ્યસભાના સભ્યપદે રહીને સેવા બજાવી. તેઓ આજીવન એકરંગી દેશભક્ત રહ્યા. સાદાઈથી જીવન વીતાવ્યું. તા. ૨૦-૪-૧૯૮૦ના રોજ તેમનું નિધન થયું.

શ્રી જાદવજીભાઈ કેશવજી મોદી

શ્રી જાદવજીભાઈનો જન્મ ૨૪-૮-૧૯૦૪ના થયો હતો. તેમણે બી. એ; એલ. એલ. બી. સુધી અભ્યાસ કર્યો. રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયા. ભાવનગર પ્રજા પરિષદમાં જોડાયા. રાજકોટની લડતમાં મદદ કરી. ૧૯૪૨ની ‘હિંદ છોડો’ લડત વખતે તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી. અને સાબરમતી જેલમાં બે વર્ષ સજા ભોગવી. રાજકીય પ્રવૃત્તિઓની સાથોસાથ હરિજનસેવા તેમજ શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે સેવા બજાવતા રહ્યા.

૧૯૪૮માં ભાવનગરમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની રચના થઈ ત્યારે મંત્રીમંડળમાં જોડાયા. ત્યારબાદ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની રચના થતાં વિધાનસભામાં પ્રથમ સ્પીકરપદે વરણી થઈ. અને ૧૯૫૨થી સૌરાષ્ટ્રના મંત્રીમંડળમાં શિક્ષણ તેમજ બાંધકામ ખાતાના મંત્રી તરીકે સેવા બજાવી. ૧૯૫૭ થી ૧૯૬૨ રાજ્યસભાના સભ્યપદે રહીને ગ્રામોત્થાનનું કામ કર્યું. હરિજન સેવા એ એમનું પ્રિય કામ હતું. ગાંધીસ્મૃતિ, સરદાર સ્મૃતિ, તેમજ ગિજુભાઈ સ્થાપિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના પ્રમુખસ્થાને રહ્યા અને નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા બજાવી.

શ્રીમતી દશરાબહેન મણીશંકર શુક્લ

શ્રીમતી દશરાબહેનનો જન્મ ૧૨-૧-૧૯૦૫

રાજકોટમાં થયો હતો. અભ્યાસ પી. ટી. સી. સુધી કર્યો. ૧૯૩૦ની લડત વખતે દારૂ અને પિકેટીંગના કાર્યક્રમમાં જોડાયાં. સભા-સરઘસ કાઢતાં, ભૂગર્ભ પત્રિકાઓ કાઢતાં અને વહેંચતાં. ત્યારબાદ રાજકોટની લડતમાં પણ ભાગ લીધો.

૧૯૪૨ની લડત વખતે રાજકોટમાં એજન્સીની કોઠી ઉપર ધ્વજ ફરકાવવાના કાર્યક્રમમાં જોડાયાં. સત્યાગ્રહીઓની ધરપકડ કરવામાં આવી. પાછળથી છોડી મૂકવામાં આવ્યાં. ફરીને સત્યાગ્રહમાં જોડાતાં હિંદ સંરક્ષણ ધારા નીચે ધરપકડ કરવામાં આવી. ચારમાસની સજા ભોગવીને મુક્ત થયાં. સ્ત્રીઓની કાચી જેલની કોટડીમાંથી બીજે સ્થળે બદલી કરવા જેલખાતાના અધિકારીઓ આવ્યા ત્યારે જેલવાસી બહેનો કોટડીના સળિયા પકડીને બેસી ગઈ અને “ઈન્કલાબ ઝીંદાબાદ”ના નારા બોલાવવા લાગી, અધિકારીઓ પાછા ફરી ગયા. દશરાબહેને આ કાર્યક્રમમાં અગ્રભાગ ભજવ્યો. સ્વરાજ બાદ તેમણે રાષ્ટ્રીય સેવા કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. જીવનભર શિક્ષિકા તરીકે કામ કર્યું. અને વિદ્યાર્થીઓમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રેરી.

શ્રી ઉછરંગરાય તપલશંકર ઢેબર

શ્રી ઉછરંગરાયનો જન્મ ૨૧-૯-૧૯૦૫માં રાજકોટ મુકામે થયો હતો. ૧૯૩૦ની લડત વખતથી તેઓ રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાતા રહ્યા. ૧૯૩૩થી સમાજકારણમાં સક્રિય રીતે જોડાયા. ‘સેવાસંઘ’ સંસ્થામાં જોડાઈને સેવાકાર્યો શરૂ કર્યાં. કામદારોની ચળવળમાં અગ્રણી બન્યા. ગાંધીજી તથા સરદાર સાહેબનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો. ૧૯૩૬માં મુંબઈ ધારાસભાનું ચૂંટણીકાર્ય કર્યું. ૧૯૩૮માં રાજકોટ લડતના અગ્રણી બનીને લડતનું સંચાલન કર્યું. ૧૯૪૦માં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં જોડાયા અને સાબરમતીમાં જેલવાસ ભોગવ્યો. ૧૯૩૬ના રેલસંકટ વખતે સંકટગ્રસ્ત લોકોની સેવા કરી. “સૌરાષ્ટ્ર સંકટ નિવારણ સમિતિ”ની રચના કરી.

‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’ના મંત્રી તરીકે સુકાન સંભાળ્યું. દેશી રાજ્યોના જુલ્મો સામે લોકોને માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું. ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૪ સુધી સૌરાષ્ટ્રના મુખ્યમંત્રી તરીકે દાખલો બેસે તેવી કામગીરી બજાવી. ૧૯૪૫ થી ૧૯૬૦ સુધી કોંગ્રેસ પ્રમુખ તરીકે રહ્યા. ૧૯૬૦ થી ૧૯૬૩ સુધી આદિવાસી પંચના પ્રમુખ તરીકે સેવા બજાવી. ૧૯૬૨માં રાજકોટ જિલ્લામાંથી લોકસભામાં સભ્યપદે ચૂંટાયા. ગાંધીવિચારના પ્રચારાર્થે ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે રશિયા

તેમજ યુરોપના દેશોમાં ગયા. ગુજરાતમાં 'સરદાર સ્મારકો' ઊભા કરવા માટે પુરુષાર્થ કર્યો. જીવનભર રાજકીય, રચનાત્મક, તેમ જ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે રહીને યોગદાન આપતા રહ્યા. તા. ૧૧-૩-૧૯૭૭ના રોજ રાજકોટ મુકામે તેમનું નિધન થયું.

શ્રીમતી પુષ્પાબહેન જનાર્દનરાય મહેતા

શ્રીમતી પુષ્પાબહેનનો જન્મ ૨૧-૩-૧૯૦૫એ પ્રભાસપાટણમાં થયો હતો. એમ. એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો. સ્ત્રીઓ તેમજ બાળકોની સુરક્ષાના પ્રખર હિમાયતી હતાં. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે પ્રસિદ્ધ 'જ્યોતિસંઘ' તેમજ 'વિકાસગ્રહો' જેવી સંસ્થાઓની સ્થાપનામાં અગ્રણી વિદેશી કાપડના બહિષ્કારની તેમજ દારૂની દુકાનો ઉપરના પિકેટિંગની ચળવળોમાં ભાગ લીધો. અમદાવાદમાં કોમી હુલ્લડોમાં કામ કરતાં ઈજા પામ્યાં. ૧૯૪૨ની ચળવળ વખતે ભૂગર્ભવાસીઓને મદદ કરી. ૧૯૪૭ની આરઝી હકૂમતની લડત વખતે સક્રિય કામ કર્યું. ત્યારબાદ જૂનાગઢના મંત્રી-મંડળમાં જોડાઈને સેવા બજાવી. ૧૯૪૮માં વિધાનસભાના પ્રથમ સ્પીકર બન્યાં. 'અખીલ ભારતીય સમાજ કલ્યાણ બોર્ડ'ના પ્રમુખ બન્યા. ભારત સરકારે 'પદ્મ ભૂષણ'નો ઈલકાબ આપીને તેમનું બહુમાન કર્યું. ૧૯૮૩માં તેમની સેવાની કદરરૂપે 'જાનકીબાઈ એવોર્ડ' એનાયત થયો. સમગ્ર જીવન સ્ત્રીઓની ઉન્નતિમાં વિતાવ્યું.

શ્રી ચંપકલાલ પ્રેમચંદ વોરા

શ્રી ચંપકભાઈનો જન્મ તા. ૨૦-૮-૧૯૦૮ રાજકોટમાં થયો હતો. ૧૯૩૦ની મીઠાની લડત વખતે વિદ્યાર્થીમંડળની સ્થાપના કરીને લડતમાં અગ્રભાગ ભજવ્યો. ૧૯૩૨-૩૪માં વીરમગામની છાવણીમાં રહીને મીઠાની લડતમાં ભાગ લેતાં તેમને ૯૦ દિવસ અંધારી કોટડીમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યા. ૧૯૪૨માં ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયા. રાજકોટ શહેર સુધરાઈના સુકાની તરીકે વર્ષો સુધી કામ કર્યું. અને રાજકોટના સર્વાંગી વિકાસ માટે ભારે જહેમત ઉઠાવી. તેઓ સૌરાષ્ટ્રની સહકારી પ્રવૃત્તિઓના સ્થાપક અને મોભી જેવા હતા. રાજકોટ જિલ્લા સહકારી સંઘની સ્થાપના કરી. અને 'સહકાર' નામનું પત્ર શરૂ કર્યું. રાજકોટ જ્ઞાનપ્રચાર સંઘની સ્થાપના કરી. રાજકોટમાં બાલભવનની રચના પાછળ

તેમની પ્રેરણા રહેલી છે. શહેર સુધરાઈના પ્રમુખ તરીકેની ફરજો બજાવતાં તેઓ અકસ્માતનો ભોગ બન્યા. અને તા. ૨૭-૧૦-૧૯૬૪ના રોજ તેમનું નિધન થયું.

શ્રી નાગરદાસ લક્ષ્મીચંદ દોશી

શ્રી નાગરદાસભાઈનો જન્મ ૧૯૦૬માં ચલાલા મુકામે થયો હતો. મુંબઈમાં વેપાર કરતા હોવા છતાં રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયા. સ્વામી આનંદના પરિચયમાં આવ્યા. બારડોલીમાં રહીને ખાદી કામમાં જોડાયા. ૧૯૩૦માં દાંડી વિસ્તારમાં મીઠાના સત્યાગ્રહમાં જોડાયા. ધરાસણાના સત્યાગ્રહમાં જોડાતાં બે વખત સખત માર ખાધો. ૧૯૩૨માં મુંબઈથી પકડાયા. સવા વર્ષની જેલ ભોગવી. ૧૯૩૪માં બિહાર ભૂકંપ વખતે સુંદર કામગીરી બજાવી.

ત્યારબાદ ૧૯૩૭માં ગાંધીજીની આજ્ઞાનુસાર ચલાલામાં રહીને ખાદીકામ શરૂ કર્યું. અને ખાદીકામના આજીવન ભેખધારી બની રહ્યા. પંચાયતીરાજમાં રસ લીધો અને લોકોને ઉપયોગી સેવા કાર્યો કર્યા. તેઓ સૌરાષ્ટ્રના પાયાના રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓના મોવડી સમા હતા. અવિવાહિત રહીને આશ્રમવાસી જીવન જીવ્યા. તેમનું નિધન ૬-૭-૧૯૮૨ના રોજ થયું.

શ્રી પુરુષોત્તમ નારણદાસ ગાંધી

શ્રી પુરુષોત્તમભાઈનો જન્મ તા. ૫-૪-૧૯૦૯ રાજકોટ મુકામે થયો હતો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં સ્નાતક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. બાલ્યાવસ્થા ગાંધીજીના આશ્રમમાં વ્યતીત થઈ. ત્યારપછી રાજકોટ આવીને રાષ્ટ્રીયશાળામાં જોડાયા. હરિજન સેવાનું કામ કર્યું. ૧૯૩૦ની લડત વખતે પિકેટિંગ કરતાં પકડાયા. ચારમાસ જેલવાસ ભોગવ્યો.

રાજકોટની લડત વખતે ગાંધીજીનો નિવાસ રાષ્ટ્રીયશાળામાં હતો. ત્યારે તેમની સેવામાં રહ્યા. ૧૯૪૨ની હિંદ છોડો લડત વખતે પકડવામાં આવ્યા અને રાજકોટમાં છ માસ જેલવાસ ભોગવ્યો. તેઓ ગાંધીજી પ્રેરિત રચનાત્મક કાર્યોમાં જોડાયા. ખાદીગ્રામોદ્યોગ, હરિજન સેવા, નવી કેળવણી ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ કરતા રહ્યા. મહિલા અંધશાળા, અપંગશાળા જેવી સંસ્થાઓની રચનાઓમાં અગ્રભાગ ભજવ્યો. સંગીત વિદ્યાલય દ્વારા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને સંગીતનો રંગ લગાડ્યો. ગીતા, મહાભારત, ગાંધીવિચારના

વર્ગો ચલાવ્યા. હિંદી પ્રચારનું કાર્ય કર્યું. આમ આજીવન નમ્રસેવક રહીને વિવિધ સેવાઓ બજાવી.

શ્રીમતી સરલાબહેન શંભુશંકર ત્રિવેદી

શ્રીમતી સરલાબહેનનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના ગારિયાધાર ગામમાં ૧૯૦૮માં થયો હતો. તેઓ પતિના સાથીદાર બનીને રહ્યાં. રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયાં. સભા, સરઘસ, વિદેશી કાપડ તેમજ દારૂના પીઠા ઉપર પિકેટિંગના કાર્યક્રમો હાથ ધર્યાં. ૧૯૩૦માં મીઠાના સત્યાગ્રહ વખતે વીરમગામ છાવણી નીચે કામ કર્યું. ધરપકડ થઈ, સાબરમતી તેમજ યરવડા જેલમાં કુલ સાડા તેર માસ જેલવાસ ભોગવ્યો.

મોટા ચારોડિયા તેમજ પાલીતાણા રાજ્યના સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો. અને માલમિલકત ગુમાવી. પાલીતાણામાં અઢી માસ જેલવાસ ભોગવ્યો. ત્યારબાદ મ્રોળ, મોરબી અને રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો. ૧૯૪૦-૪૧માં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં ભાગ લઈ નવમાસની સજા ભોગવી. ત્રિવેદી દંપતીનો ભારતના સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો છે.

શ્રી કાંતિલાલ મણિલાલ શાહ

શ્રી કાંતિભાઈનો જન્મ ૧૬-૧૧-૧૯૧૧ ભાવનગર જિલ્લાના ઉમરાળા ગામમાં થયો હતો. ૧૯૩૦માં અમરેલીમાં મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરતા હતા. ત્યારે ભણતરને તિલાંજલી આપીને મીઠાની લડત વખતે ધોલેરા છાવણીમાં જોડાયા. બરવાળા સત્યાગ્રહ વખતે તેમને બેહદ માર મારવામાં આવ્યો હતો. ધંધુકામાં છ માસ જેલવાસ ભોગવ્યો. ભાલના ગામડાઓમાં પ્રજા જાગૃતિના કામે લાગ્યા. ધ્રાંગધ્રાની લડતમાં જોડાયા. વ્રજપર તેમજ કૂડામાં જેલવાસ ભોગવ્યો.

૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડો' લડત વખતે ભાવનગરમાંથી તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી. અને ભાવનગર જેલમાં અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યા. મુક્ત થયા બાદ લેખન-પ્રકાશનના કાર્યમાં જોડાયા. સ્વરાજ આવતાં જિલ્લા પંચાયતના અધિકારી તરીકે થોડા વર્ષો કામ કર્યું. ત્યારબાદ નશાબંધીના કાર્યમાં સક્રિય કાર્ય કર્યું. બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ કર્યો. ૧૯૪૨માં બંગાળમાં ભીષણ દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે દુષ્કાળગ્રસ્ત લોકો વચ્ચે ધૂમ્યા. ત્યાંથી બીમાર પડીને પાછા ફર્યા. "હરતાં ફરતાં હાડપીંજરો" નામનું પુસ્તક લખ્યું. દેશના કાંતિવીરોનાં જીવનચરિત્રો તેમજ અન્ય સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખ્યાં.

શ્રી કનુભાઈ નારણદાસ ગાંધી

શ્રી કનુભાઈનો જન્મ ૧૯૧૭માં રાજકોટ થયો હતો. બાળપણ ગાંધીજીના આશ્રમમાં વીત્યું. ગાંધીજી તથા કસ્તુરબાની સેવાયે જેલમાં પણ રહ્યા. ૧૯૪૨ની હિંદછોડો ચળવળ વખતે આગાખાન મહેલમાં જેલવાસ ભોગવ્યો. સ્વરાજ બાદ નોઆખાલીમાં કોમી હુતાશનની શાંતિ માટે ગાંધીજીએ શાંતિયાત્રા શરૂ કરી ત્યારે તેમાં જોડાયા. અને ભલૂક્તી આગ વચ્ચે તેઓ ગામડાઓમાં થાણા નાંખીને લોકોની વચ્ચે જીવ્યા. આ કાર્યમાં તેમનાં પત્ની શ્રીમતી આભાબેન સાથે રહ્યાં.

ગાંધીજીની હત્યા બાદ તેઓ રાજકોટ આવ્યા અને ત્રંબામાં 'કસ્તુરબા આશ્રમ'ની રચના કરી. અને આશ્રમને પોતાની ઉપાસનાનું સાધન બનાવીને જીવન ગાળ્યું. લોકોપયોગી કાર્યો કર્યાં.

ગાંધી શતાબ્દી વખતે 'ગાંધીદર્શન રેલયાત્રા'ની જવાબદારી પાર પાડી. ભૂદાન-ગ્રામદાન ચળવળ વખતે પદયાત્રાઓ યોજી ગામોગામ વિચાર ફેલાવવા કોશીશ કરી. નાગદામાં સર્વોદય શિબિરમાં જોડાવા જતા હતા ત્યારે નાગદા રેલ્વે સ્ટેશને હાર્ટએટેક આવતાં હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. તા. ૨૧-૨-૧૯૮૬ના રોજ તેમનું નિધન થયું.

શ્રીમતી સુમિત્રાબહેન હરિપ્રસાદ ભટ્ટ

શ્રીમતી સુમિત્રાબહેનનો જન્મ પૂનામાં ૧૯૧૫માં થયો હતો. મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કર્યો. સ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને લોકસેવક ડો. શ્રી. હરિપ્રસાદ ભટ્ટ સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાઈને રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયા.

૧૯૩૦-૩૧ મીઠાની લડતમાં ભાગ લેતાં બે વાર પકડાયાં. કુલ સાત માસ જેલ ભોગવી. ૧૯૩૦ની મીઠાની લડતમાં તહફૂલી દરમિયાન ભાલનાં ગામડાઓમાં રહીને લોકજાગૃતિનું કામ કર્યું અને ભારે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો.

૧૯૪૨ની લડતમાં ભાગ લીધો. તેમજ આરઝી હુકૂમતના સંગ્રામના દિવસોમાં મદદરૂપ થતાં રહ્યાં. ૧૯૫૭ થી ૬૨ અને ૧૯૬૨ થી ૬૭ એમ બે વાર મુંબઈ તેમજ ગુજરાત વિધાનસભાના સભ્ય તરીકે લાઠી-લીલિયા મતવિસ્તારમાંથી ચૂંટાયા અને લોકોના પ્રશ્નો હલ કરવામાં સક્રિય રહ્યાં. લડત બાદ સમાજસેવાના કાર્યો કર્યાં.

શ્રી નરસિંહભાઈ ગોરધનદાસ ગોંધિયા

શ્રી નરસિંહદાસભાઈનો જન્મ તા. ૧૮-૧૨-૧૯૧૮ એ અમરેલી જિલ્લાના ચલાળા ગામમાં થયો હતો. ધંધાર્થે આફ્રિકા ગયા. દેશભાવનાથી પ્રેરાઈને વતન પાછા ફર્યા. ખાદી કામમાં જોડાઈને લોકસેવાના કામમાં લાગી ગયા. ૧૯૪૨ની 'હિંદછોડો' લડતમાં ભાગ લેતાં બે વાર ધરપકડ થઈ અને એકવાર સાડા આઠ માસ તેમજ બીજીવાર છ માસ અમરેલીમાં જેલવાસ ભોગવ્યો. ત્યારબાદ રચનાત્મક તેમજ સહકારી અને ગ્રામસેવાના કામમાં પરોવાયા અને તે દ્વારા લોકસેવાનું મોટું કામ કર્યું. બહારવટિયાઓ સામે લોકોને રક્ષણ આપવા જાનના જોખમે ગ્રામરક્ષક દળો ચલાવ્યાં. ત્યારપછી ૧૯૬૭ તેમજ ૧૯૭૫માં વિધાનસભામાં ચૂંટાઈને નમૂનારૂપ કામગીરી બજાવી.

શ્રી વજુભાઈ ફૂલશંકર વ્યાસ

શ્રી વજુભાઈનો જન્મ ૭-૧૨-૧૯૧૯ ભાવનગર જિલ્લાના વલ્લભીપુરમાં થયો હતો. વિદ્યાર્થીકાળથી વિદેશી કાપડ તથા દારૂના પિકેટિંગથી પોતાના રાષ્ટ્રીય જીવનની શરૂઆત કરી ૧૯૩૮માં વળા સત્યાગ્રહમાં સક્રિયભાગ લઈને જેલવાસ ભોગવ્યો. ત્યારબાદ 'ફૂલછાબ'ના સહતંત્રી તરીકે થોડો વખત કામ કર્યું. અને ૧૯૪૨ની 'હિંદછોડો' લડત શરૂ થતાં તેઓ ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયા અને ચૂડામાં છૂપાવેશે રહીને પત્રિકા પ્રકાશનની જવાબદારી પાર પાડી. સરકારી વાહનવ્યવહાર થંભાવી દેવા માટે જાનના જોખમે ચાર વર્ષ

સુધી ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિઓ કરી. સ્વરાજ બાદ સમાજ કલ્યાણખાતાના અધિકારી તરીકે જોડાયા. અને પછાતવર્ગોની સેવા કરી. તેમાંથી નિવૃત્તિ બાદ ભાવનગરમાં રહીને પ્રૌઢશિક્ષણ તેમજ હરિજન સેવાનાં કામમાં જોડાયા. સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિમાં સેવા આપી હતી.

શ્રી લલ્લુભાઈ મોતીચંદ શેઠ

શ્રી લલ્લુભાઈનો જન્મ ૩૦-૧-૧૯૨૬માં ભાવનગર જિલ્લામાં કુંડલા ગામે થયો હતો. તેમણે ધોરણ ૯ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. ચૌદ વર્ષની ઉંમરે ઘરમાંથી નાસી છૂટીને ધોલેરા સત્યાગ્રહમાં જોડાવા લીંબડી છાવણીમાં પહોંચ્યા. ત્યાં પોલિસે ખૂબ માર માર્યો. ઉંમર નાની હોવાથી છોડી મૂક્યા. સ્મશાનમાં રાત્રીવાસ કર્યો. ફરીથી સત્યાગ્રહમાં જોડાયા. સાબરમતી જેલમાં વિવિધ સજાઓ ભોગવી. ૧૯૪૭માં આરજી હકૂમત વખતે ગાધકડા ઉપર મોરચો લઈ જવામાં ભાગીદાર બન્યા. ૧૯૭૫ થી ૧૯૮૦ સુધી જનતા મોરચાની સરકારમાં મંત્રી તરીકે સેવા બજાવી. ૧૯૭૫ના કટોકટી કાળમાં પકડાયા. તેમણે અને તેમના સાથીદારોએ મળીને "કુંડલા ગ્રામ સેવા મંડળ"ની સ્થાપના કરી. ખાદી, રચનાત્મક કાર્યો તેમજ લોકશાળાઓ દ્વારા લોકજાગૃતિનું વ્યાપક કામ કર્યું. કુંડલાની શૈક્ષણિક, ગોસંવર્ધન તેમજ આરોગ્યને લગતી સંસ્થાઓ ઊભી કરવામાં તેમણે મહત્વનું યોગદાન આપ્યું. દુષ્કાળ તેમજ પૂરપીડિતોની મદદ કરવા માટે ભારે જહેમત ઉઠાવી.

કસારણાપત્યની આવી પ્રાચીન જગ્યાઓમાંથી ગુજરાતની પ્રગ્વને નિરંતર કલ્યાણકારી દષ્ટિ મળતી રહી છે.

સરસ્વતી મંદિર, દ્વારકા

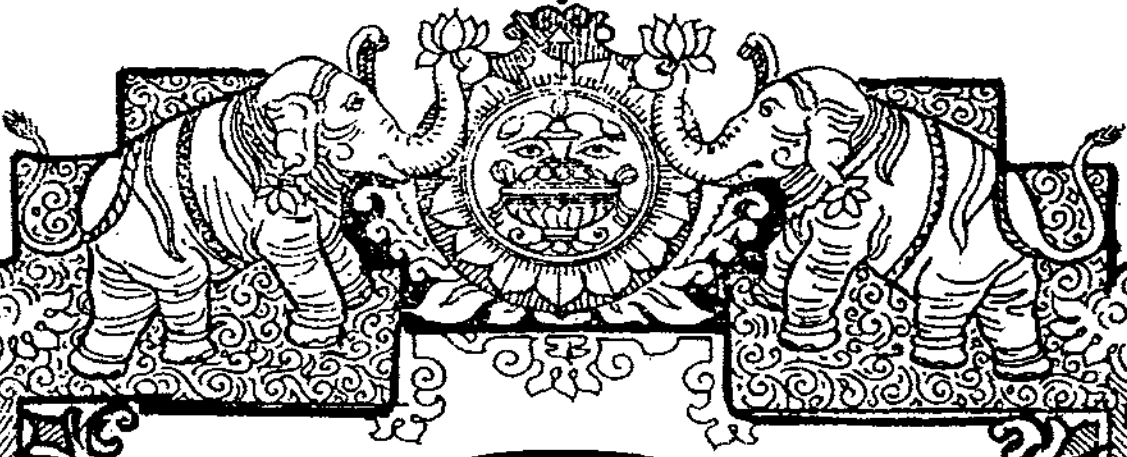

નવલક્ષ્મી મંદિર, સેજકપુર (જાલાવાડ)

પ્રતોલી રુક્ષપણી મંદિર, દ્વારકા

વિભાગ-૨

માંગલિક ધર્મ દર્શન

જૈન શ્રમણસંઘના પ્રબુદ્ધ ધર્મગુરુઓ

સંપાદક

બૃહદ્ ગુજરાતના કેટલાંક સંતરત્નો

ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ

સંસ્કૃતિના ઉપદેષ્ટા સિદ્ધપુરુષો

ડૉ. નવિનચંદ્ર ત્રિવેદી

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના જ્યોતિર્ધરો

ગોરધનદાસ સોરઠીયા

તત્કાલીન સમાજના સંસ્કારદાતાઓ

મનસુખલાલ સાવલિયા

પ્રકાંડ દર્શન શાસ્ત્રીઓ

રાજુલ દવે

લોકસંતો : દીપસ્તાંભો

ડૉ. આર. ટી. સાવલિયા

(૫૨)

શ્રી સમવસરણ મહામંદિરની અલ્પ વિશિષ્ટતા

❧ ૧૦૮ ફૂટ ઉંચાઈ, ૨૫૦ x ૨૦૦ સમચોરસ ફૂટ ૨૦ હજાર વાર જમીન ઉપર શ્રી સમવસરણ મહામંદિર નિર્માણ થયેલ છે. ❧ અશોકવૃક્ષ-ચૈત્યવૃક્ષ ઉંચાઈ ૨૭ ફૂટ અને ૩૭ ફૂટ ઘેરવામાં એકલા પત્થરથી જ નિર્માણ થયેલ છે. ચૈત્યવૃક્ષ અંદાજે ૫૦૦ ટન વજન છે. ❧ પ્રભુ શ્રી મહાવીર સ્વામીજી ભગવંત સાત હાથના શરીરવાળા હતા, જે પચાસને બેઠેલ ૬૧ ઈંચના બીરાજમાન છે અને અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય સહિત છે. ❧ ૩ ગઢ, ૧૨ દરવાજા, ૧૦૮ પગથિયાં, બાર પાર્ષદ, તિર્યચો, વાહનો, દ્વારપાલો, કાંગરા વગેરે શાસ્ત્રીય રીતે થઈ રહેલ છે. ❧ દર્શનીય વિભાગ :—ભારતભરના ૧૦૮ તીર્થોના મૂળનાયક, ભગવાન, તેમજ દેરાસર તથા તેનો ઈતિહાસ-પરિચય સહિત આધુનિક લેમીનેશન પદ્ધતિએ પધરાવેલ છે. તેમજ ૧૦૮ ચતુર્વિધ સંઘના ૨૭ સાધુ, ૨૭ સાધ્વીજી, ૨૭ શ્રાવક, ૨૭ શ્રાવિકાના માર્બલ ઉપર લેમીનેશનથી ફોટોગ્રાફ છે. ❧ ૧૨૭” ઈંચના પંચધાતુના કાઉસગ્ગ પ્રતિમા શ્રી આદિશ્વર ભગવાન બીરાજમાન છે.

જૈન શ્રમણ સંઘની પ્રભુષ્ઠ પ્રતિભાઓ

ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટ પરંપરામાં જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિએ જે મહાન યોગદાન આપ્યું છે તેનાથી સમસ્ત માનવજાત નિરંતર બાહ્ય અને અભ્યંતર દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ થતી રહી છે. જૈન શાસનના મનોહર ઉદ્યાનમાં અનેક શ્રમણ પુષ્પો ખીલ્યાં, પાંગર્યાં અને જગતને વિતરાગનો રૂડો માર્ગ બતાવ્યો. પૂર્વે પૂ. હેમચંદ્રાચાર્યજીએ કે પૂ. ઉપા. યશોવિજયજીએ અનેક ગ્રંથરત્નોની જેમ રચના કરી તેમ ભક્તિ, સાધના અને સ્તોત્ર-સ્તવનાદિ સાહિત્યમાં પૂ. શ્રી લલ્લિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ અને પૂ. દર્શનવિજયજી ત્રિપૂટી મહારાજે કરેલી ઐતિહાસિક સંશોધનાત્મક કૃતિઓની રચના કરી જે આજે પણ અશસ્થાને છે.

સાંપ્રતકાલીન શ્રમણસંઘના મહાન સૂત્રધાર પૂ. મણિવિજયજી દાદા, સત્યધર્મની મશાલ પ્રજ્વલિત કરનાર પૂ. બૂટેરાયજી મહારાજ, વીસમી સદીના જૈન શાસનના રાજા ગણાતા પૂ. મૂલચંદ્રજી મહારાજ, ગઈ કાલના અને આજના કેટલાય પ્રખર આચાર્યોનું ગુરુપદ શોભાવનાર પૂ. વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ, વીસમી સદીના મહાન જ્યોતિર્ધર અને સિદ્ધાંત મહોદધિ પૂ. પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ, જ્યોતિર્ધર યુગપુરુષ પૂ. રામચંદ્રસૂરિજી મ. તપોનિધિ પૂ. ભૂવનભાનુસૂરિજી મહારાજ આ સૌ શાસનનાં સાચાં ધરેણાં છે. વર્તમાનમાં પૂ. સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીએ આગમ જ્ઞાનના દીવડા પ્રગટાવ્યા, પૂ. નેમિસૂરિજી મહારાજ દ્વારા અનેક જિનમંદિરો અને મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાઓ સંપન્ન થઈ, પૂ. રામચંદ્રસૂરિજી મહારાજે અનેક દીક્ષાર્થીઓને ઊભા કર્યાં, મહુડી તીર્થસ્થાપક યોગનિષ્ઠ આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ ૧૦૮ ગ્રંથોનું નિર્માણ કર્યું. પ્રાચીન ગ્રંથોના સંશોધકો પૂ. પુણ્યવિજયજી મહારાજ તથા જંબુવિજયજી મ. આ સૌના પ્રબળ પુરુષાર્થે જૈન શાસનનો જયજયકાર આજે પણ પ્રવર્તતો રહ્યો છે.

ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીની પાટપરંપરામાં અનેક મહાન ધર્મધુરંધર અને શાસન પ્રભાવક આચાર્યો, પદસ્થો, મુનિઓ થયા પણ અમે આ વિભાગમાં કેટલીક મર્યાદાને કારણે અને સંજોગોવશાત અમુક જ ચરિત્રો મૂકી શક્યા છીએ જે પરિચયોનો ક્રમ દીક્ષાપર્યાય મુજબ ગોઠવાયો છે.

શ્રમણ પરંપરામાં વિમલગચ્છ, અચલગચ્છ, પાર્શ્વચંદ્ર-ગચ્છ અને ત્રિસ્તુતિક સમુદાયની અનેક સંતપ્રતિભાઓએ પ્રકાશપુંજ રેલાવ્યો છે એ સૌને લાખ લાખ વંદના. —સંપાદક

ગુજરાતમાં સારસ્વતયુગના સ્થાપક
ભારતવર્ષના મહાન જૈનાચાર્ય
કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય

ગુજરાત જેને માટે ગૌરવ લઈ શકે તેવી મહાન વિભૂતિ હેમચંદ્રાચાર્ય. એમને વિદેહ થયાને લગભગ નવસો વર્ષ થવા આવ્યાં છતાં કવિત અને વ્યાકરણ, છંદ અને અલંકાર, ઈતિહાસ અને પુરાણ, કોશ અને ન્યાય, યોગ અને અધ્યાત્મ, ત્યાગ અને તપસ્યા, જપ અને ધ્યાન, સંયમ અને સદાચાર, રાજકારણ અને લોકકલ્યાણ એવાં વિવિધ ક્ષેત્રોને આવરી લેનારું છસાત દાયકા જેટલા દીર્ઘકાળ સુધીનું જેવું ચિરંજીવ કાર્ય એમણે કર્યું તેવું કાર્ય ભાગ્યે જ બીજી કોઈ વ્યક્તિએ કર્યું હશે. એમના પ્રતાપે જ ગુજરાતમાં સારસ્વતયુગનાં ધગરણ મંડાયાં, એમના પ્રબળ પુરુષાર્થે જ મા શારદાનું ગુજરાતમાં સિંહાસન સ્થપાયું અને ગુજરાતી પ્રજાનાં ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કારો સમૃદ્ધ બન્યાં. હેમચંદ્રાચાર્યજી ચિરકાળ સુધી અમર બની રહેશે.

સ્તુતિ, સ્તવન, ચૈત્યવંદન, સજ્જાય, રાસ વગેરે

વિપુલ સાહિત્યતા સર્જક

પૂ. આચાર્ય શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિજી મ.

આચાર્ય શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિનો જન્મ વિ.સં. ૧૬૮૪માં મારવાડ દેશના ભિન્નમાલનગરમાં થયો હતો. તેઓ વીશા ઓસવાલ જ્ઞાતિના હતા. તેમના પિતાનું નામ વાસવ શેઠ, માતાનું નામ કનકાવતી હતું. અને તેમનું પોતાનું નામ નાથુમલ હતું. તેમણે આઠ વર્ષની વયે મુનિ શ્રી ધીરવિમલ ગણિ પાસે સંયમ સ્વીકાર્યું હતું. તે વખતે તેમનું નામ મુનિ નયવિમલ રાખવામાં આવ્યું હતું. સંયમ સ્વીકાર્યા પછી તેમણે શ્રી અમૃતવિમલ ગણિ તેમ જ શ્રી મેરુવિમલ ગણિ પાસે શાસ્ત્રાધ્યયન કર્યું. તેમને સુયોગ્ય જ્ઞાણી વિ. સં. ૧૭૨૭માં ગુરુએ તેમને પંચાસપદથી વિભૂષિત કર્યા. તેમના ગુરુ વિ.સં. ૧૭૩૮માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

તે સમયના સર્વ ગીતાર્થોએ વિચાર્યું કે, “હાલમાં સંવિગ્ન, જ્ઞાન, ક્રિયા અને વૈરાગ્યવાદી ગુણોથી સંપૂર્ણ અને આચાર્યપદ માટે યોગ્ય પંચાસ નયવિમલ ગણિ છે.” તેથી તેઓએ આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રભસૂરિને પં. નયવિમલ ગણિને સૂરિપદથી અલંકૃત કરવા વિનંતિ કરી. આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રભસૂરિએ એ વિનંતિને યોગ્ય જાણી વિ. સં. ૧૭૪૮માં ફાગણ સુદ પાંચમને દિવસે સંકેર ગામમાં તેમને આચાર્યપદવીથી વિભૂષિત કર્યા અને તેમનું નામ જ્ઞાનવિમલસૂરિ રાખવામાં આવ્યું. આ નામ પાછળ તેમનો વિશાળ જ્ઞાનઅનુભવ આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રભસૂરિએ અનુભવ્યો હતો તે છે. આ સમયે નાગજી પારેખે આચાર્યપદનો મહોત્સવ કર્યો અને સારું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. તેમના સમયમાં જૈનસંઘના સાધુવર્ગમાં શિથિલાચાર સારા પ્રમાણમાં પ્રવેશ્યો હતો અને તેથી તેમણે ક્રિયોદ્ધાર કરી તપસ્વી જીવોને મોક્ષનો માર્ગ સાચી રીતે અને શુદ્ધ રીતે આચરી બતાવ્યો હતો.

ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ, ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી, શ્રી દેવચંદ્રજી, શ્રી આનંદઘનજી વગેરે તેમના સમકાલીન હતા. તે સૌ સંવિગ્ન ગીતાર્થો હતા અને પરસ્પર પ્રત્યે આદરભાવ રાખતા હતા.

મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ પ્રત્યે, તેમની શુદ્ધ પ્રરૂપણા પ્રત્યે આચાર્ય શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિજીને અદ્ભુત

આદર હતો. તેથી તેઓ તેમને ‘વાચકરાજ’નામથી સંબોધતા. પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજીનાં બનાવેલાં ઘણાં સ્તવનો ઉપર આચાર્ય શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિએ ટીકાઓ રચી છે. ઉપરાંત ઉપાધ્યાયજીના સ્વર્ગવાસ પછી તેઓએ અને શ્રી દેવચંદ્રજીએ સંયુક્તપણે (શ્રી શ્રીપાલરાસનો ઢાળ લઈ) શ્રી નવપદજીની પૂજાની રચના કરી. તે કૃતિને મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીની કૃતિ તરીકે રજૂ કરી છે.

તેમણે અનેક વખત શ્રી સિદ્ધાયલજી તીર્થની યાત્રાઓ કરી હતી. ૧૭ અંજનશલાકા કરી હતી. તેમ જ બીજા પણ અનેક પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો કરાવ્યાં હતાં. ઘણા મુનિઓને પંડિત અને વાચકપદનાં દાન કર્યાં હતાં. વિ.સં. ૧૭૭૦માં સુરતના શ્રી પ્રેમજી પારેખે શ્રી સિદ્ધાયલજીનો સંઘ તેમના ઉપદેશથી કાઢ્યો હતો. તેમનું વિહારક્ષેત્ર મોટે ભાગે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર તેમ જ મારવાડ હતું. સુરત શહેરમાં તેમણે અનેકવાર સ્થિરતા કર્યાના ઉલ્લેખો સાંપડે છે. વિ.સં. ૧૭૭૫માં તેમણે સુરતમાં તીર્થમાલા રચી. વિ.સં. ૧૭૩૩માં સકલાર્હત્સ્તોત્ર પર સુરતમાં ટબો રચ્યો. વિ. સં. ૧૭૮૦માં સુરતમાં પ્રભુપ્રતિષ્ઠા કરાવી.

તેમની કાવ્યશક્તિ અદ્ભૂત હતી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેવું સ્થાન કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું હતું, તેવું જ સ્થાન લોકભાષાની કવિતામાં તે યુગમાં આચાર્ય શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિનું હતું. તેમણે સંસ્કૃત, ગુજરાતીમાં અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે, તે પૈકી નીચેના ગ્રંથો મુખ્ય છે :

નરભવદિટું તોવનયમાલા, પ્રશ્રવ્યાકરણસૂત્રવૃત્તિ, સંસાર-દાવાનલસ્તુતિવૃત્તિ, શ્રીપાલચરિત્ર, સંયમતરંગ, નવતત્ત્વ બાલાવબોધ, આનંદઘન ચોવીશી બાલાવબોધ, ૩૫૦ ગાથાનાં સ્તવનો બાલાવબોધ, દીવાલીકલ્પ બાલાવબોધ, અધ્યાત્મકલ્પદ્રૂમ બાલાવબોધ, પાક્ષિકસૂત્ર બાલાવબોધ, ધ્યાનમાલા ઉપર ટબો, પ્રશ્રદ્ધાવિશિકાસ્તોત્ર, જિનપૂજાવિધિ, વીશસ્થાનકતપવિધિ, જ્ઞાનવિલાસ, તીર્થમાલા, સૂર્યાભનાટક, સાધુવંદના રાસ, જંબૂસ્વામીરાસ, શ્રી ચંદ્રકેવલીરાસ, બે ચોવીસીઓ, દશદેષાંતની સજ્જાય, યોગદષ્ટિની સજ્જાય. ઉપરાંત, સિદ્ધાયલનાં સંખ્યાબંધ સ્તવનો, રાસો, સ્તુતિઓ વગેરેની રચના કરી છે.

તેમનું આયુષ્ય ૮૮ વર્ષનું હતું, જેમાં ૮૦ વર્ષનો સુદૈર્ઘ્ય ચારિત્રપર્યાય હતો. તેમનો સ્વર્ગવાસ વિ.સં. ૧૭૮૨માં ખંભાત મુકામે આસો વદ જને દિવસે પ્રભાતકાળે અનશનપૂર્વક -

સમાધિપૂર્વક થયો હતો. તેઓશ્રી ભવ્ય સમૂહમાં અત્યંત પ્રીતિપાત્ર હતા. તેથી જ્યારે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે ખંભાતમાં ૪૦ દિવસપર્યંત અમારિપ્રવર્તન કરાવવામાં આવ્યું હતું. ખંભાતના દરિયામાં માછીમારોએ પણ ધંધો બંધ રાખ્યો હતો.

સુરતના સૈયદપરામાં નંદીશ્વરદ્વિપના જિનાલયના ચોકમાં તેમનાં પગલાંની ટ્રેસી છે, જે તેમના સ્વર્ગવાસના વર્ષમાં જ ત્યાં સ્થાપિત કરાઈ છે. સુરતમાં તેમની વિશેષ સ્થિરતાને કારણે અને સંભવતઃ સૈયદપરામાં સ્થિરતાના કારણે ત્યાં ટ્રેસી સ્થપાઈ હોવાની કલ્પના કરી શકાય. ત્યાં કલાત્મક નંદીશ્વરદ્વિપનું ટેરાસર છે, જે તેમની પ્રેરણાથી, તેમની દેખરેખ નીચે તૈયાર થયું હતું: આ રીતે, અઢારમી શતાબ્દિને તેમણે તપ:પૂત જીવનથી, સંવિગ્નપણાથી, જ્ઞાનના પ્રકાશથી તથા અનેક ગુણોથી અજવાળી છે.

(શ્રી જૈનસાહિત્યવિકાસ મંડળ-મુંબઈ દ્વારા પ્રકાશિત 'પંચપરમેષ્ઠી ધ્યાનમાલા'માંથી સાભાર.) ('પ્રબુદ્ધજીવન'ના તા. ૧૬-૫-૮૭ના અંકમાં ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈના 'જૈન સાહિત્યમાં આચાર્ય જ્ઞાનવિમલસૂરિજીનું પ્રદાન' લેખમાં તેમના સાહિત્ય વિશે સારી એવી માહિતી આપવામાં આવી છે.)

સૌજન્ય : સુરેશભાઈ અમુલપભાઈ મણિયાર પરિવાર
(લીમડી નિવાસી - હાલ શાંતાકૂચ - મુંબઈ)

**સેંકડો શિષ્યો-પ્રશિષ્યોના પિતામહ સમા, વિશાળ
મુનિગણના શિરતાજ સમા, સામ્પ્રતકાલીન
શ્રમણસંઘના મહાન સૂત્રધાર, પ્રથમ
પીયૂષપયોનિધિ, પરમ તપસ્વી
પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી મણિવિજયજી દાદા**

ગુજરાતની ધરતી પર અનેક પવિત્ર તીર્થો છે, તેમાં ભોયણીજી એક પ્રભાવક અને પવિત્ર તીર્થ છે. ભોયણીજીની બાજુમાં અઘાર નામે ગામ છે. ત્યાં વિશા શ્રીમાળી જ્ઞાતિના જીવણદાસ શેઠ વસતા હતા. તેમનાં ધર્મપત્નીનું નામ ગુલાબદેવી હતું. સં. ૧૮૫૨ના ભાદરવા સુદમાં ગુલાબદેવીની કુક્ષીએ એક પુત્રરત્નનો જન્મ થયો. બાળકનું નામ મોતીચંદ પાડ્યું. શાળાનું સામાન્ય શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને મોતીચંદ પિતાના ધંધામાં જોડાયા અને ધંધાર્થે ખેડા જીલ્લાના પેટલી ગામમાં આવી વસ્યા. આ અરસામાં તેમને સાધુ-શિરોમણિ પં. શ્રી કીર્તિવિજયજી મહારાજનો માતર તીર્થ સમાગમ થયો અને તેમના ઉપદેશથી તેઓ વૈરાગ્યવાસિત બન્યા. આગળ જતાં દીક્ષા લેવા તત્પર બનતાં વિ. સં. ૧૮૭૭માં પાલી મૂકામે પૂ. પં. શ્રી કીર્તિવિજયજી મહારાજે તેમને ૨૫ વર્ષની ભરયુવાન વયે દીક્ષા આપી શ્રી મણિવિજયજી નામે જાહેર કર્યા.

શ્રી મણિવિજયજી ગુરુસેવા સાથે અભ્યાસમાં પણ પ્રગતિ

કરવા લાગ્યા. તપસ્યા તો તેમનો શ્વાસોચ્છ્વાસ બની રહી. મહિનો-બે મહિના ઉપવાસ કરે. એકાસણાં તો ચાલુ જ હોય. એકાસણાથી ઓછું તો પ્રાયઃ પચ્ચકખાણ ન મળે અને તે પણ ઠામચોવિહાર. આમ, પૂજ્યશ્રીએ બાહ્ય અને આભ્યંતર જીવન પવિત્ર અને નિર્મળ બનાવી દીધું. તેઓશ્રી મહાતપસ્વી અને ઉગ્ર વિહારી હતા. એનાથી પ્રભાવિત થઈને અનેક પુણ્યશાળી આત્માઓ તેમના શિષ્યો બન્યા. સં. ૧૮૧૨માં શ્રી બુટેરાયજી, શ્રી મૂલચંદજી અને શ્રી વૃદ્ધિચંદજીને દીક્ષા આપી.

શ્રી મણિવિજયજી દાદાના અપ્રતીમ ગુણો : બાલ્યાવસ્થાથી જ સદ્ગુણી અને ધાર્મિક વૃત્તિવાળા માબાપના ઉત્સંગમાં ઉછરેલા આ મહાત્માના ગુણોનું શું વર્ણન કરવું! માતાપિતાએ એમના જીવનમાં એવી તો અક્ષય સુવાસ મૂકી કે જે તેમનામાં જીવનપર્યંત અખૂટ રહી. આ વિનીત મુનિવરે પોતાની શારીરિક શક્તિ પહોંચી ત્યાં સુધી નાનામોટાં સર્વની ગોચરી-પાણી વગેરે વધ્યાવચ્ચમાં સતત ઉદ્યમ કર્યો. પ્રસન્ન મુખ કદી મ્લાન કર્યું નહિ. એમનાં વ્યક્તિત્વમાં મળતાવડાપણાનો મહાન ગુણ હતો. તેથી ગમે તે સમુદાયના મુનિવર્યો સાથે તેમને હૃદયનો સંબંધ બંધાતો. તે પછી હહેલાના હોય કે વીરના, લુહારની પોળના હોય કે સાગરસમુદાયના કે વિમલ સમુદાયના. તેઓશ્રી કોઈપણ મુનિ સાથે વિચરતા કે ચોમાસું કરતા ખરતરગચ્છ મુનિ સાથે પણ સમ્મેતશિખરજી પર્યંતનો વિહાર કર્યો હતો અને તેઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. અર્કિચન, નિર્લેપ એવા આ બાળબ્રહ્મચારી મહાત્માએ લગભગ ૫૯ વર્ષપર્યંત વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય પાળી ભવ્ય જીવોને ધર્મપરાયણ કર્યા. જિંદગીભર આરાધનાપૂર્વક ખરેખરું કાર્ય કર્યું. અણાહારી પદના આ સાચા અભિલાષીએ જીવનમાં ઘણીવાર ચારે આહારનો ત્યાગ કરી, અણાહારીપદ માટે સતત પ્રયત્ન સેવી, છેવટે આઠમને દિવસે પણ ચારે આહારનો ત્યાગ કર્યો અને પૂજ્યશ્રી સં. ૧૮૩૫માં આસો સુદ ૮ને દિવસે કાળધર્મ પામ્યા.

તેઓશ્રીએ સં. ૧૮૭૭માં દીક્ષા ગ્રહણ કરી, ૧૮૨૨ના જેઠ સુદ ૧૩ને દિવસે તેઓને પંન્યાસપદ અર્પવામાં આવ્યું. સં. ૧૮૨૩માં તેમને હસ્તે શ્રી મુક્તિવિજયજીને ગણિપદ આપવામાં આવ્યું. શ્રી સમર્ષિની જેમ પૂજ્યશ્રીને સાત શિષ્યો હતા. પૂ. અમૃતવિજયજી, પૂ. પદ્મવિજયજી, પૂ. બુદ્ધિવિજયજી, (બુટેરાયજી), પં. ગુલાબ-વિજયજી, પૂ. હીરવિજયજી અને આચાર્યશ્રી સિદ્ધિસૂરીશ્વરજી. વર્તમાનમાં લગભગ એક હજારથી વધુ સાધુઓ પૂ. મણિવિજયજી દાદાના પરિવારમાં વિચરે છે, જે વર્તમાન સાધુ સમુદાયના મોટાભાગરૂપ છે. પૂજ્યશ્રીના પ્રતાપી અને વિશાળ શિષ્ય-પ્રશિષ્ય પરિવારથી શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યો અવિરત ચાલતાં જ રહે છે.

સત્યધર્મની મશાલ પ્રજ્વલિત કરનાર
સંવેગી શિરતાજ-મહા યોગીરાજ

પૂ. શ્રી બુદ્ધિવિજયજી (બુટેરાયજી) મો

પંજાબ, રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં જૈનશાસનનો ડંકો વગાડનાર પંજાબી સાધુઓમાં શ્રી બુટેરાયજી મહારાજ પ્રથમ પંક્તિમાં બિરાજે છે. તેઓ ધર્મગ્રંથોના ઊંડા અભ્યાસી અને ક્રિયાકાંડોમાં નિપુણ સાધુવર્ય હતા. તેઓ જન્મે શીખ હતા. તેમનો જન્મ વિ.સં. ૧૮૬૩માં હુધિયાણામાં થયો હતો. તેમનું જન્મ નામ બુદ્ધાસિંહ હતું. માતાનું નામ કમદિ અને પિતાનું નામ ટેકસિંહ હતું. માતા કમદિને સુસ્વપ્રથી સૂચિત એક પુત્ર જન્મ્યો, એટલે માતાને મનોમન એવી પ્રતીતિ તો હતી જ કે પુત્ર અસાધારણ હશે. એમાં બાળક બુદ્ધાસિંહને ધાર્મિક વાંચન અને ક્રિયાકાંડમાં વિશેષ રુચિ હતી. તે જોઈને માતાને પોતાની શ્રદ્ધા દઢ થતી દેખાતી હતી. એટલે માતાએ પુત્રમાં ધર્મના સંસ્કારો સિંચવામાં ખૂબ જ કાળજી લીધી હતી. બુદ્ધાસિંહનું મન તત્કાલીન શીખ ધર્મના સાધુઓ કરતાં જૈન યતિઓ અને સ્થાનકવાસી સાધુઓ પ્રત્યે વધુ આકર્ષાયું હતું. માતાના આશીર્વાદ લઈ, ઘર છોડી નીકળેલા બુદ્ધાસિંહે અનેક સાધુઓનો સમાગમ કર્યો. વિ.સં. ૧૮૮૮માં દિલ્હીમાં એક સ્થાનકવાસી સાધુ પાસે દીક્ષા લઈ શ્રી બુટેરાયજી મહારાજ નામે જાહેર થયા.

તેમનું પ્રથમ લક્ષ્ય સંસ્કૃત અને અર્ધમાગધી ભાષાનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને શાસ્ત્રોનું ઊંડું અધ્યયન કરવાનું હતું. આ પરિશીલનનાં સુફળ પ્રાપ્ત થયાં. તેનાથી સમગ્ર જૈનશાસનમાં એક મહાન ક્રાંતિ આવી. તેમણે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયને માન્ય એવા બત્રીસ આગમોનું ઝીણવટપૂર્વક વારંવાર અધ્યયન કર્યું. આ ક્રમ પાંચેક વર્ષ ચાલ્યો. પરિણામસ્વરૂપ, તેમના મનમાંથી મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ નીકળી ગયો. જેમ જેમ શાસ્ત્રના મૂળ પાઠોનું વધુ ને વધુ ચિંતન કરતા ગયા, તેમ તેમ મૂર્તિપૂજામાં તેમની શ્રદ્ધા દઢ થતી ચાલી અને એક દિવસ પોતાના બે શિષ્યો - શ્રી મૂલચંદજી મહારાજ અને શ્રી વૃદ્ધિચંદજી મહારાજ - સાથે અમદાવાદ આવીને શ્રી મહિવિજયજી દાદા પાસે સંવેગી દીક્ષા ધારણ કરી. પછી તેઓશ્રીનું નામ બુદ્ધિવિજયજી રાખવામાં આવ્યું. તેમ છતાં, તેઓશ્રી બુટેરાયજી મહારાજ તરીકે વિશેષ ઓળખાતા રહ્યા.

જન્મે શીખ સંતાન હોવાથી તેમનું મનોબળ ખૂબ દઢ હતું. પોતાને યોગ્ય લાગે તે મત વ્યક્ત કરતાં તેઓ કદી અચકાતા નહીં. પરિણામે અનેકવારના શાસ્ત્રાધ્યયનને આધારે મૂર્તિપૂજા અને મુહપત્તિના પ્રશ્નોને તેમણે હિંમતપૂર્વક જાહેર કર્યા અને તે પ્રમાણે અનુસરવાનો અનુરોધ કર્યો. ગુજરાનવાલાના ચાતુર્માસ વખતે તેમણે પોતાના આ મતને સંઘ સક્ષમ વહેતો મૂક્યો. શાસ્ત્રીય રીતે

સિદ્ધ કરી બતાવ્યો. પરિણામે શિયાલકોટ, પતિયાલા, પપનાબા, અમૃતસર, પસરૂર, રામનગર, અંબાલા આદિ અનેક સ્થળોએથી તેમને અનુસરનારા સંઘો થયા. એમાં બે પ્રખર શિષ્યોનો ઉમેરો થયો. સં. ૧૯૦૨માં શિયાલકોટના મૂલચંદને દીક્ષા આપી અને સં. ૧૯૦૮માં રામનગરમાં વૃદ્ધિચંદને દીક્ષા આપી. આ ત્રિપુટીએ સત્યધર્મની મશાલ પ્રજ્વલિત કરી જૈનશાસનના પ્રચાર-પ્રસાર માટે વિહાર આદર્યો. સં. ૧૯૧૧માં સિદ્ધાચલજીની યાત્રાએ આવ્યા. ભાવનગર ચાતુર્માસ કર્યું. અહીં પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના સાહિત્યનું અવગાહન કર્યું. એ ચોમાસું વિતાવીને સં. ૧૯૧૨માં અમદાવાદ મૂકામે પૂ. મહિવિજયજી દાદા પાસે સંવેગી દીક્ષા લીધી. શેઠ પ્રેમાભાઈ, હેમાભાઈ, દલપતભાઈ આદિ તેમના શ્રાવકો થયા. આ ત્રિપુટીએ ગુજરાતમાં રહીને યતિઓ સામે જેહાદ જગાવી. સંવેગી ધર્મની વિજયપતાકા ફરકાવી. સાધુઓને સન્માનનીય સ્થિતિ આપી. છ વર્ષ જેટલા લાંબા સમય સુધી પંજાબમાં વિચરી ધર્મ પ્રત્યેના વાદવિવાદ અને મતભેદો શમાવ્યા. સં. ૧૯૨૮માં પુનઃ ગુજરાતમાં પધાર્યા ત્યારે તેમના શિષ્ય આત્મારામજી મહારાજ સાથે ૧૭ સાધુઓએ સંવેગી દીક્ષા ગ્રહણ કરી, એ એક ઐતિહાસિક ઘટના હતી.

શ્રી બુટેરાયજી મહારાજની પડછંદ કાયા જોઈને યતું કે તે સમયે તેમના જેવા સંવેગી સાધુ સ્થાનકવાસીમાં કે યતિઓમાં પણ કોઈ ન હતા. તેઓ પ્રતાપી હતા અને સત્ય તથા સંયમની મૂર્તિ હતા. તેઓશ્રીએ મૂલચંદજી મહારાજને ગુજરાત, વૃદ્ધિચંદજી મહારાજને કાઠિયાવાડ, આત્મારામજી મહારાજને પંજાબ અને નીતિવિજયજી મહારાજને સુરત તરફના પ્રદેશ ભળાવ્યા હતા. પરિણામે તેઓશ્રી શિષ્ય-પ્રશિષ્ય આદિનો વિશાળ સમુદાય ઊભો કરી શક્યા હતા. એ સત્યવીર મહાયોગી સં. ૧૯૩૯માં અમદાવાદમાં કાળધર્મ પામ્યા. એ શીખસંતાનને ધન્ય છે, જે મહાવીર પ્રભુના શાસનમાં સંઘનાયક બન્યા !

(સંકલન : પૂ. આ. શ્રી જિનેન્દ્રસૂરિજી મહારાજ)

પૂ. શ્રી મુક્તિવિજયજી ગણિ (શ્રી મૂલચંદજી મહારાજ)

વર્તમાનના લગભગ ત્રણસોથી સાડાત્રણસો સાધુસમુદાયના આદ્યજનક તપગચ્છાધિપતિ શ્રી મૂલચંદજી મહારાજનું સ્થાન આધુનિક શ્રમણોના ઈતિહાસમાં અનેરી રીતે પ્રકાશી રહ્યું છે. જીવનભર શાસનસેવા કરનાર અને સાધુ સમુદાયની વૃદ્ધિનો વિકાસ કરનાર શ્રી મૂલચંદજી મહારાજ માટે શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરિજી (આત્મારામજી મહારાજ) પણ પોતાની પૂજામાં તેઓશ્રીને 'સંપ્રતિમુક્તિગણિ રાજા' કહીને બિરદાવે છે.

તેઓશ્રીનો જન્મ પંજાબ ખાતે શિયાલકોટ નગરમાં સં. ૧૮૮૬ ઓસવાલ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ સુખશા અને માતાનું નામ બકોરબાઈ હતું. તેઓશ્રીનું નામ મૂલચંદ હતું. માતાપિતાદિ ઢુંઢકમતના અનુયાયી હોવાથી તેમજ નાનપણથી સ્થાનકમાર્ગી સાધુના સંસર્ગમાં આવવાથી તેમની ઈચ્છા વૈરાગ્ય ધારણ કરવાની થઈ. ચૌદ વર્ષ સુધી વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તેઓએ દીક્ષા લેવાનો પોતાનો વિચાર જાહેર કર્યો. શ્રી બુટેરાયજી મહારાજની કીર્તિ ચોતરફ પ્રસરેલી હતી. વિ.સં. ૧૯૦૨માં તેમણે તેમની પાસે દીક્ષા ધારણ કરી. શ્રી બુટેરાયજી મહારાજને સ્થાનકમાર્ગી ધર્મ પરથી શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ હતી. તેથી તેમણે પોતાના શિષ્ય શ્રી મૂલચંદજી મહારાજ સાથે સંવેગી દીક્ષા ધારણ કરી. આ પછી આઠ વર્ષ સુધી પંજાબમાં સદ્ધર્મનો પ્રચાર કરી તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા. સં. ૧૯૧૨માં શ્રી મણિવિજયજી દાદા પાસે બરાબર શુદ્ધ દીક્ષા લીધી. બુટેરાયજી મહારાજ શ્રી મણિવિજયજી દાદાના શિષ્ય બન્યા અને મૂલચંદજી મહારાજ મુક્તિવિજયજી નામ ધારણ કરી તેમના શિષ્ય બન્યા. સં. ૧૯૧૨નું ચાતુર્માસ અમદાવાદમાં કર્યું. આ વેળા નગરશેઠ પ્રેમાભાઈનું તમામ કુટુંબ તેમનું રાગી બન્યું. તેમજ નગરશેઠ હેમાભાઈનાં બહેન ઉજમબહેને વ્યાખ્યાનવાણી માટે પોતાનાં મકાનને વિશાળ કરી ઉપાશ્રય તરીકે આપ્યું. શ્રી બુટેરાયજી મહારાજની વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી તેઓ અમદાવાદમાં જ રહેવા લાગ્યા. અહીંજ તેમણે ગુરુમહારાજના નામથી વૃદ્ધિચંદ્રજી, આત્મારામજી તથા બીજા ૨૦ સાધુઓને દીક્ષા આપી. જોતજોતામાં લગભગ પોણોસો સાધુનો સમુદાય વધી ગયો પણ તેમણે જેટલી દીક્ષાઓ આપી તે બીજાઓના નામથી જ આપી. પોતે શિષ્ય મોહમાં કદી ન ફસાયા.

તેમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને વિદ્વતા નિહાળી દયાવિજયજી મહારાજે સં. ૧૯૨૩માં યોગોદ્ધન કરાવી ગણિપદ આપ્યું. આથી બધા સાધુઓને વડી દીક્ષા પણ તેઓ જ આપતા. આ વખતે આખા સમુદાયમાં ગણિપદ પર તેઓ એકલા જ હતા ને તેઓની આજ્ઞા નીચે વૃદ્ધિચંદ્રજી, શ્રી આત્મારામજી, શ્રી જવેરસાગરજી વગેરે હતા.

ગુરુમહારાજના સ્વર્ગવાસ પછી તેમણે સમુદાયનું સુકાન અપૂર્વ બુદ્ધિમત્તાથી જાળવી રાખ્યું હતું. તેમની આજ્ઞા લોપવાની કોઈ સ્વપ્ને પણ કલ્પના ન કરતા. તેઓશ્રીએ ૯૦ જણાને દીક્ષા આપી, પણ પોતાના શિષ્ય તો પાંચ જ બનાવ્યા. આવી તો નિરાભિમાનતા ! યતિવર્ગની અનિષ્ટ સત્તાને પણ તેમણે અપૂર્વ પ્રતિભાથી તોડી નાખી હતી, શાસનના તેઓ અગ્રણી મનાતા અને તે બધે તેમની એક છત્રછાયા પથરાઈ હતી.

ગુરુવર્ષ શ્રી બુટેરાયજી મહારાજ અતિવૃદ્ધ થવાથી તેમની સાથે તેઓ ૧૨ વર્ષ અમદાવાદમાં રહ્યા હતા. આખા દીક્ષાપર્યાયના

૩૩ ચાતુર્માસમાંથી ૨૭ ચાતુર્માસ તો તેમણે અમદાવાદમાં જ ગાળ્યા. સં. ૧૯૪૪માં તેમના પગે વ્યાધિ ઉપડ્યો. એ વ્યાધિ વધતો જ ગયો. તેમને અમદાવાદથી ભાવનગર લઈ જવામાં આવ્યા, પણ કંઈ સુધારો ન થયો ને શાસનનો સાચો સીતારો ભાવનગર ખાતે સં. ૧૯૪૫ના માગશર વદ દના દિવસે સમાધિપૂર્વક આથમી ગયો. માનવીનો દેહ ક્ષણભંગુર છે, પણ જીવનનાં સુકૃત્યોની સૌરભ અમર સર્જાયેલી છે. સંસાર જ્યાં સુધી પ્રકાશિત રહેશે ત્યાં સુધી મૂલચંદજી મહારાજ સદાય અમર અને અક્ષય રહેશે. એમના કીર્તિગાન સદા ગવાતાં રહેશે.

શાંતિપ્રિય નિરાભિમાની સદ્ગુણોથી શોભતા

સમર્થ શાસનરત્ન

પૂ. મુનિરાજ શ્રી વૃદ્ધિવિજયજી
(વૃદ્ધિચંદ્રજી) મહારાજ

ગઈ કાલના તેમ જ આજના કેટલાયે પ્રખર આચાર્યો તેમ જ મુનિવરોનું ગુરુપદ શોભાવનાર પરમ પ્રતાપી શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ તેમની ક્રિયા-તત્પરતા, શાંતિપ્રિયતા અને નિરાભિમાનતાને લીધે જૈનશાસનમાં જાણીતા છે.

તેઓશ્રીનો જન્મ પંજાબમાં લાહોર જિલ્લામાં રામનગર શહેરમાં વિ.સં. ૧૮૯૦ના પોષ સુદ ૧૧ને દિવસે થયો હતો. પિતાનું નામ ધર્મજશ અને માતાનું નામ કૃષ્ણાદેવી હતું. તેમનું પોતાનું સંસારીનામ કૃપારામ હતું. જ્ઞાતિએ ઓસવાલ હતા. કૃપારામ ગામઠી નિશાળે અભ્યાસ કરી ચૌદ વર્ષની ઉંમરે દુકાને બેઠા. એ સમયે પંજાબમાં ઢુંઢક મતનું પ્રાબલ્ય હતું. ધર્મવૃત્તિવાળા કૃપારામ પણ તે મતની ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યા. દરમિયાન કૃપારામનું વેવિશાળ કરવામાં આવ્યું હતું પણ કોઈ કારણસર તે તૂટ્યું. બીજે ઠેકાણે વાત ચાલતી હતી, પણ તે મુલતવી રહી. આ વખતે સં. ૧૯૦૩માં પૂ. બુટેરાયજી મહારાજે મુનિ મૂળચંદ્રજી તથા શ્રી પ્રેમચંદ્રજી સાથે ઢુંઢક મતનો ત્યાગ કર્યો. કૃપારામમાં વૈરાગ્ય ભાવના જાગી. સં. ૧૯૦૫માં દીક્ષા લેવાનો વિચાર કર્યો : પણ તે પાર પડ્યો નહીં. પરંતુ બુટેરાયજી મહારાજે સં. ૧૯૦૮માં અષાઢ સુદ ૧૩ને દિવસે તેમને દિલ્હીમાં દીક્ષા આપી શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી નામે ઘોષિત કર્યા.

શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને અભ્યાસ અને ભક્તિમાં ખૂબ ધ્યાન આપ્યું. પછી તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા. અહીં તેઓશ્રીની પુણ્યપ્રતિભા ખૂબ વિસ્તરી. સં. ૧૯૧૨માં અમદાવાદમાં શ્રી બુટેરાયજી મહારાજ, શ્રી મૂળચંદ્રજી મહારાજ અને શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજની વડીદીક્ષા પં. શ્રી મણિવિજયજી દાદા પાસે થઈ. શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજીનું નામ મુનિશ્રી વૃદ્ધિવિજયજી

રાખવામાં આવ્યું. આ પછી તેઓશ્રીએ ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરીને ધર્મોપદેશ આપવા માંડ્યો, તેમજ શાસનહિત માટે અનેક કાર્યો કરવા માંડ્યાં. તેમની વાણી અતીવ મધુર અને પ્રભાવી હતી. વળી તેઓશ્રી એટલા નમ્ર હતા કે કોઈની સામે સહેજ પણ કડક વલણ દાખવતા નહીં. શ્રી બૂટેરાયજી મહારાજના સ્વર્ગવાસ પછી શ્રી મૂળચંદજી મહારાજ, કે જેઓ તેમના ગુરુભાઈ હતા તેમને વડીલ માન્યા. અને તેમના ભક્તિવિનયમાં પોતાની મહત્તા સમજી. શત્રુંજય અંગેની લડતમાં તેઓશ્રીએ આગવું કાર્ય કર્યું. ભાવનગરમાં સંઘ વચ્ચે ચાલતા ઝગડા મિટાવ્યા. 'જૈનધર્મ પ્રસારક સભા' તથા 'જૈનધર્મ પ્રકાશ' માસિક પણ તેઓશ્રીની સદ્ભાવનાનું ફળ છે.

પૂજ્યશ્રી દીક્ષા લીધા પછી પંજાબમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા. સં. ૧૯૧૧માં ગુજરાતમાં આવ્યા. પછી પંજાબ ગયા જ નહીં. ગુજરાતમાં ૩૮ ચોમાસામાં અડધોઅડધ તો ભાવનગરમાં જ કર્યાં. બાકીના વલ્લભીપુર, પાલીતાણા, અમદાવાદ વગેરે સ્થાને કર્યાં. જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી જૈન વિદ્યાશાળા તેમ જ પાઠશાળા માટે ચિંતા સેવ્યા કરી. સં. ૧૯૪૮માં વ્યાધિએ જોર કર્યું. 'અરિહંત સિદ્ધ સાહુ'ના ધ્યાનમાં વૈશાખ સુદ ૭ની રાતના ૯-૩૦ કલાકે ભાવનગરમાં દેહોત્સર્ગ કર્યો. આજે પણ તેઓશ્રીના નામ પાછળ સેંકડો સાધુઓની પરંપરા છે.

(સંકલન : 'શ્રી તયાગચ્છ શ્રમણવટવૃક્ષ'માંથી સાભાર.)

પૂજ્ય આ.શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી (શ્રી આત્મારામજી) મહારાજ

પ્રકાંડ પંડિત પૂ. આત્મારામજી મહારાજ પંજાબ અને ગુજરાતની ધરતી ઉપર ભવ્ય અને વિશાળ શાસન પ્રસારાવનાર મહાન સાધુ હતા. છેલ્લા બે સૈકામાં થયેલા બહુશ્રુત પ્રભાવક જૈનાચાર્યોમાં આત્મારામજી મહારાજનું સ્થાન મુખ્ય છે. મહાન બુટેરાયજી મહારાજના પ્રથમ બે પ્રખર શિષ્યો-મૂળચંદજી મહારાજ અને વૃદ્ધિચંદજી મહારાજ-જેવા જ પ્રખર શિષ્ય તરીકે તેઓશ્રીનું સ્થાન અદ્વિતીય છે.

પૂ. આત્મારામજી મહારાજ જન્મે કપૂર બ્રહ્મક્ષત્રિય જાતિના હતા. તેઓશ્રીનો જન્મ વિ.સં. ૧૮૯૨ના ચૈત્ર સુદ ૧ ને મંગળવારે પંજાબમાં જીરાનગર નજીક લહેરા ગામમાં થયો હતો. તેમનું જન્મનામ દિતારામ હતું. માતાનું નામ રૂપાદેવી અને પિતાનું નામ ગણેશચંદ્ર હતું. પિતા ગણેશચંદ્ર મહારાજ રણજીતસિંહજીના સૈનિક હતા. લહેરાના જાગીરદાર અત્તરસિંહ શીખ ધર્મગુરુ હતા. એમની ઈચ્છા દિતારામને શીખ ધર્મગુરુ બનાવવાની હતી. પરંતુ ગણેશચંદ્ર એકના એક પુત્રને સાધુ

બનાવવાની ઈચ્છા ધરાવતા ન હતા. તેથી અત્તરસિંહે તેમને જેલમાં પૂર્યા. જેલમાંથી ભાગીને તે અત્તરસિંહ સામે બહારવટે ચડ્યા. અને એક વખત ઉપરીઓની સાથે ઝપાઝપીમાં ગોળી વાગવાથી મૃત્યુ પામ્યા. પરંતુ દિતારામના લલાટે સંસારત્યાગની રેખા લખાયેલી હતી. તે તેઓ ભૂંસી શક્યા નહિ. પિતાના મિત્ર જોધમલ ઓસવાલને ત્યાં ઉછરતા દિતારામને જૈન સાધુઓનો સંપર્ક થતો રહ્યો. સામાયિક-પ્રતિક્રમણ આદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં રસ પડવા માંડ્યો. આગળ જતાં, લહેરામાં આવેલા બે સ્થાનકવાસી જૈન સાધુઓ-ગંગારામજી મહારાજ અને જીવણરામજી મહારાજની છાપ દિતારામના મન ઉપર અમીટ પડી. એમણે દીક્ષા લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. જોધમલ ઓસવાલની નામરજી છતાં દિતારામને દીક્ષા માટે સંમતિ આપવી પડી. વિ.સં. ૧૯૧૦માં ૧૮ વર્ષની વયે માલેરકોટલામાં જીવણલાલજી મહારાજના હસ્તે દીક્ષા લીધી અને આત્મારામજી નામ રાખવામાં આવ્યું.

પૂ. આત્મારામજી મહારાજ અત્યંત પ્રભાવશાળી યુવાન હતા. અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રત્યે તેમને અપાર લાગણી હતી. તેમની ત્રણશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ અજોડ હતી. રોજની ૩૦૦ ગાથાઓ કંઠસ્થ કરી શકતા. અર્ધમાગધી અને સંસ્કૃત ભાષાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સંપાદન કરીને આગમના કેટલાક પાઠોના ખોટા અર્થો સુધારવાનું ભગીરથ કાર્ય તેમના હાથે થયું. આગમના ગ્રંથો ઉપરાંત વેદો, ઉપનિષદો, ભગવદ્ ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, શાંકરભાષ્ય આદિ હિન્દુ ધર્મના, તેમજ કુરાન અને બાઈબલ જેવા અન્ય ધર્મગ્રંથોનું તેમણે ઊંડું પરિશીલન કર્યું હતું. આ ઊંડા અધ્યયનને લીધે, માત્ર ગુજરાત અને પંજાબમાં જ નહીં, પરંતુ રાજસ્થાન અને ઉત્તર ભારતમાં જયપુર, પાલી, જીરા, લુધીયાણા, દિલ્હી, આગ્રા વગેરે સ્થળે જ્યાં જ્યાં વિહાર કર્યો ત્યાં ત્યાં તેમની વિદ્વત્તાની છાપ પડતી રહી. એટલું જ નહિ, દેશવિદેશમાં પણ તેઓશ્રી એક મહાન ધર્મવિદ્વા તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયા છે. ઈ.સ. ૧૯૮૩માં શિકાગોમાં ભરાયેલી વિખ્યાત સર્વધર્મ પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે પૂજ્ય આચાર્યપ્રવરને આમંત્રણ મળ્યું હતું. પરંતુ જૈનસાધુ સમુદ્ર પાર ન જતા હોવાથી એ પરિષદ માટે મહુવાના યુવાન બેરિસ્ટર શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીને તૈયાર કરીને મોકલવામાં આવ્યા હતાં. આ માટે તેઓશ્રીએ તૈયાર કરેલો 'શિકાગો પ્રશ્નોત્તર' નામનો ગ્રંથ જૈનધર્મના પાયાના સિદ્ધાંતો પર ઘણી પ્રકાશ પાડે છે. આ પરિષદમાં પૂ. આત્મારામજી મહારાજ ગયા હોત તો સ્વામી વિવેકાનંદ સાથે મેળાપ થાત !

તે સમયે આર્યસમાજના સ્થાપક દયાનંદ સરસ્વતી રાજસ્થાનમાં પધાર્યા હતા. બંનેને પરસ્પર મળવાની ઈચ્છા હતી. પૂ. આત્મારામજીએ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને જોધપુરમાં

મળવાનું નિમંત્રણ આપ્યું અને તેઓશ્રી વિહાર કરીને જોધપુર પહોંચ્યા. પરંતુ એ દરમિયાન સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનું અકાળે અવસાન થયું. ધર્મશાસ્ત્રોના આ બંને પારંગતોનું મિલન તત્કાલીન સમાજ માટે જુદું જ પરિણામ લાવી શક્યું હોત, કારણ કે વિશાળ અધ્યયનને લીધે પૂ. આત્મારામજી મહારાજ ઉદારમતવાદી હતા. એટલે પંજાબના લાંબા સમયના વિહાર દરમિયાન તેઓશ્રી શુદ્ધ સનાતન જૈન ધર્મનો બોધ આપીને લોકોમાં ફેલાયેલી મૂર્તિપૂજા આદિની ગેરસમજને દૂર કરી શક્યા. પૂ. આત્મારામજી મહારાજ અને શ્રી વિજયાનંદસૂરિનો સંયુક્ત પ્રભાવ પંજાબ, ગુજરાત, રાજસ્થાન આદિ પ્રાંતોમાં એટલો અસરકારક રહ્યો કે બંને સંયુક્ત નામે “આત્માનંદ”નામની અનેક શાળાઓ, કોલેજો, પાઠ-શાળાઓ, પુસ્તકાલયો, દવાખાનાઓ, ધર્મશાળાઓ આદિની સ્થાપના થઈ. પંજાબમાં તો જ્યાં જઈએ ત્યાં આત્માનંદનું નામ જ ગુંજતું હોય !

સં. ૧૮૧૦માં દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી તેઓશ્રી ૧૭ સાધુઓ સાથે ગુજરાતમાં આવ્યા. ૨૨ વર્ષના દીક્ષા પર્યાય પછી સં. ૧૮૩૨માં બુદેરાયજી મહારાજ પાસે સંવેગી દીક્ષા લીધી. એ જમાનામાં આ એક ઐતિહાસિક ઘટના હતી. સં. ૧૮૩૨નું ચાતુર્માસ ભાવનગર કરીને તેઓશ્રી રાજસ્થાનમાં જઈ પંજાબમાં પાંચ વર્ષ વિચર્યા. ત્યારબાદ પાછા ગુજરાતમાં અમદાવાદ, સુરત, રાધનપુર, મહેસાણા, પાલીતાણા આદિ સ્થળોએ ચાતુર્માસ કર્યા. સમગ્ર જૈન સમાજ પર પૂજ્યશ્રીનો ખૂબ જ પ્રભાવ હતો. તેઓની મેઘાવી વાણી સાંભળવા માટે ગામડે ગામડે લોકો એકત્રિત થતા. સંઘના-મહાજનના આગેવાનો પાંચ-દસ માઈલ સામે જઈને તેઓશ્રીનું સામૈયું કરતા, આની પ્રતીતિ તો તેમને પાલીતાણામાં આચાર્યપદવી આપવામાં આવી ત્યારે થઈ. એ જમાનામાં પ્રવાસના અલ્પતમ સાધનો હોવા છતાં, આ પ્રસંગે ગુજરાત, રાજસ્થાન, પંજાબ આદિ પ્રાંતોમાંથી, દેશના જુદાં જુદાં નગરોમાંથી, પાંચીશ હજારથી વધુ માણસો એકત્રિત થયા હતા. એ પૂજ્યશ્રીની લોકપ્રિયતાનો ઉજ્જવળ પ્રસંગ હતો.

તેઓશ્રી પંજાબી, ગુજરાતી, હિન્દી, ગુજરાતી, અર્ધમાગધી, સંસ્કૃત આદિ ભાષા ઉપર ખૂબ જ પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા. તેથી અનેક ગ્રંથોના અધ્યયન ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્રોની ચર્ચા કરતા. મહાન ગ્રંથોની રચના એ પણ તેમના સાધુજીવનનું ભગીરથ કાર્ય હતું. તેઓશ્રીએ લખેલા ગ્રંથોમાં જૈનતત્ત્વદર્શન, અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર, તત્ત્વનિર્ણયપ્રસાદ, સમ્યક્ત્વશલ્યોદ્ધાર, શ્રી ધર્મવિષયક પ્રશ્નોત્તર, નવતત્ત્વ તથા ઉપદેશ બાવની, જૈનમત વૃક્ષ, શિકાગો પ્રશ્નોત્તર, જૈન મતકા સ્વરૂપ, ઈસાઈ મત સમીક્ષા, ચતુર્થ સ્તુતિ નિર્ણય ભાગ - ૧, ૨: આ ઉપરાંત, તેઓશ્રીએ સ્નાત્ર

પૂજા, અષ્ટપ્રકારી પૂજા, વીશસ્થાનકપદ પૂજા, સત્તરભેદી પૂજા, નવપદ પૂજા, સંખ્યાબંધ સ્તવનો, પદો અને સજ્જાયોની પણ રચના કરી છે. આ બધા ગ્રંથોમાં તેમણે જૈન ધર્મ અને તત્ત્વદર્શનના વિવિધ પાસાઓની ઘણી વિગતે છણાવટ કરી છે. આ બધા ગ્રંથોમાં, તેઓશ્રીએ જૈનધર્મ વિશે લખેલા ગ્રંથોમાં ‘જૈન તત્ત્વદર્શન’ નામનો એક માત્ર દળદાર ગ્રંથ વાંચીએ તો પણ જૈનધર્મનો સમગ્ર સાર એમાં આવી ગયેલો જણાશે. તેઓશ્રીએ એમાં જૈનધર્મની અન્ય ધર્મો સાથે તટસ્થ અને તુલનાત્મક સમીક્ષા કરીને જૈનધર્મની વિશેષતા શી છે તે દર્શાવ્યું છે. ‘સમ્યક્ત્વ શલ્યોદ્ધાર’ નામના ગ્રંથમાં જૈનધર્મ મૂર્તિપૂજામાં શા માટે માને છે તે આગમગ્રંથો અને ઇતિહાસમાંથી પુરાવાઓ આપીને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. હિન્દી ભાષા પર પ્રભુત્વ હોવાથી ઘણી કાવ્યરચનાઓ હિન્દીમાં પણ કરી છે. આ પ્રકારનું પૂજા સાહિત્ય હિન્દીમાં આપનાર તેઓશ્રી સર્વપ્રથમ હતા.

પૂ. આત્મારામજી મહારાજ વિદ્વાન હતા તે સાથે વિનયશીલ પણ હતા. જેટલા લોકપ્રિય અને સન્માનનીય હતા તેટલા લોકચાહક અને લોકાદર ધરાવનાર પણ હતા. આ ગુણો વિશે તેમની આસપાસ અનેક પ્રસંગો નોંધાય છે, જેની સુવાસ ઘણા લાંબા સમય સુધી જૈન શાસનમાં ફેલાતી રહેશે. તેઓશ્રી પોતાનાથી દીક્ષાપર્યાયમાં મોટાં હોય (પછી પદવીમાં નાના હોય તો પણ) તેમને વંદન કરતા. આવા સાધુઓને સન્માન આપવામાં તેઓએ પોતાનાં ચારિત્રને ઉજ્જવળ કરેલું જોઈ શકાશે. વિદ્વત્તા અને વિનયના આ સુયોગને લીધે પૂજ્યશ્રીની પ્રતિષ્ઠા દરેક સમ્પ્રદાયના લોકો પર રહેતી. એટલે જ તે જમાનામાં પંજાબમાં ઉગ્રપણે ચાલ્યા આવતા મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી સમ્પ્રદાય વચ્ચેના ઘેરા વિખવાદને તેઓશ્રી શમાવી શક્યા. એટલું જ નહીં, પંજાબમાં જૈન, હિંદુ, મુસલમાન, શીખ ધર્મો વચ્ચે ચાલતી વિસંવાદિતાને મિટાવી શક્યા. ચારે ધર્મોઓ વચ્ચે સુમેળ અને સહકારની ભાવના સ્થાપી શક્યા. એ પરિણામે એમના ભક્તજનોમાં માત્ર જૈનો જ નહોતા, પરંતુ શીખ અને મુસલમાનો પણ તેમના ચુસ્ત અનુયાયી બન્યા હતા. તે જમાનામાં ધર્મજનૂની માનસ ધરાવતા લોકોમાં આવો એખલાસ સ્થપાય એ નાનીસૂની સિદ્ધિ નથી.

સાઈઠ વર્ષનાં આયુષ્યમાં તેઓશ્રીએ અનેક ભગીરથ કાર્યો કર્યા. લોકોમાં ધર્મપ્રત્યેની અદ્ભુત જાગૃતિ આણી. શિક્ષણ અને સંસ્કારના ક્ષેત્રે અનેક સમાજોપયોગી કાર્યોની-પ્રવૃત્તિઓની રચના કરી. જ્યાં જ્યાં વિચર્યા ત્યાં ત્યાં વ્યક્તિ, કુટુંબ કે સંસ્થાના વ્યક્તિગત કે સામૂહિક પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ કર્યાં. એ મહાન સાધુશ્રેષ્ઠ સં. ૧૮૫૩ના ચાતુર્માસ માટે ગુજરાનવાલા (હાલ પાકિસ્તાનમાં) તરફ વિહાર કરતા હતા ત્યાં તેમની તબિયત

બગડી. ઉગ્ર વિહાર થઈ શક્યો નહીં. હાંફ ચડવા લાગ્યો. ગુજરાનવાલા પહોંચ્યા. જેઠ સુદ ૭ને દિવસે સાંજે પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી રાત્રે એકદમ શ્વાસ ચડ્યો. તેઓશ્રી ઊઠીને આસન પર બેઠા. શિષ્યમંડળ દોડી આવ્યું. તેમણે આસન ઉપર બેસીને ત્રણ વાર 'અર્હન્, અર્હન્, અર્હન્' એમ મંત્રોચાર કર્યો અને બોલ્યા, 'લો ભાઈ, અબ હમ ચલતે હૈ, સબ કો ખમાતે હૈ.' અને તેઓશ્રીના ભવ્યાત્માએ નશ્વર દેહ છોડી દીધો.

પૂજ્યશ્રીના કાળધર્મ પાખ્યાના સમાચાર જોતજોતામાં સમગ્ર ભારતમાં ફેલાઈ ગયા. અનેક સ્થળે તેઓશ્રીની પ્રતિમાની અને પાદુકાની સ્થાપનાઓ થઈ. શત્રુંજય તીર્થ અને ગિરનાર તીર્થ પર પણ પૂજ્યશ્રીની પ્રતિમાઓ સ્થાપવાનો નિર્ણય થયો, એ તેમની અક્ષરકીર્તિનું ઉજ્જવળ દષ્ટાંત છે. તેઓશ્રી પોતાના સમુદાયની પુરા પ્રિય શિષ્ય શ્રી વલ્લભસૂરિને સોંપતા ગયા. પંડિત સુખલાલજી તેમને અંજલિ આપતાં લખે છે : 'આત્મારામજી પરમ વિદ્વાન હતા, શક્તિસંપન્ન હતા અને તત્ત્વપરીક્ષક હતા. પરંતુ તે બધા કરતાં વિશેષ તો તેઓ ક્રાંતિકારી પણ હતા. એમણે સંપ્રદાયબદ્ધતાની કાંચળી ફેંકી દેવાનું સાહસ કર્યું હતું, એ જ બતાવે છે કે તેઓ શાંત ક્રાંતિકારી હતા.'

(સંકલન : પ્રા. રમણલાલ ચી. શાહ—'પ્રબુદ્ધજીવન'ના તા. ૧-૭-૮૬ના અંકમાંથી સાભાર.)

સૌજન્ય : ત્રિભુવન તારક તીર્થાધિરાજ-ચાતુર્માસ આરાધના સમિતિ સંચારી જૈન ભવન-પાલીતાણા તરફથી

બાબુ અમીચંદ પન્નાલાલ આદીશ્વર જિતાલય પ્રતિષ્ઠાકારક

પૂ. મુનિપુંગવ શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ

(ઈ. સ. ૧૯૬૪માં પ્રકાશિત "શ્રી મોહનલાલજી અર્ધ-શતાબ્દિ સ્મારક ગ્રંથ"માંથી સાભાર ઉદ્ધૃત કેટલીક સંક્ષિપ્ત નોંધ અહીં પુનઃ પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. તેના લેખક અને સંપાદક પૂ. પ્રવર્તક મુનિશ્રી મૃગેન્દ્ર મુનિજી મહારાજના અમો અનુગૃહિત છીએ.)

—સંપાદક

આજથી એક સૈકા (શતક) પહેલાંનો ભૂતકાળ ખરેખર એક સુવર્ણયુગ હતો. તેની યાદ આજે પણ આપણને આનંદ, રોમાંચથી ભરી દે છે. પૂજ્ય મુનિશ્રેષ્ઠ, શ્રીમદ્ મોહનલાલજી મહારાજ એક વચનસિદ્ધ પુરુષ હતા. તેઓ ભારતમાં ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, યુ.પી., બિહાર, બંગાળ જે જે પ્રાંતોમાં વિચર્યા ત્યાં તેઓ જીવનની દિવ્ય સુવાસ અને સંભારણા મૂકી ગયા છે. તેમાં પણ સુરત અને મુંબઈની જૈન પ્રજા પર તેમના ઉપકારોની સ્મૃતિઓ ઇતિહાસને પાને અમર બની ગઈ છે.

વિ.સં. ૧૯૪૭માં શ્રીમદ્ મોહનલાલજી મ. સૌ પ્રથમ મુંબઈમાં સંવેગી સાધુ તરીકે પધાર્યા હતા અને ત્યારથી સતત સોળ વર્ષ સુધી મુંબઈ અને સુરતના જૈન સંઘને તેમની ધર્મપ્રભાવનાનો નિયમિત લાભ મળતો રહ્યો. જૈનાં પરિણામે અનેક ભવ્ય જિનાલયો, જીર્ણોદ્ધારો, પ્રતિષ્ઠાઓ, ઉપધાનો, પ્રવજયાઓ, અને તે ઉપરાંત જ્ઞાનભંડારો, પાઠશાળાઓ, હાઈસ્કૂલ, હોસ્ટેલ, કન્યાશાળા, ધર્મશાળા, ભોજનશાળા, દવાખાના, ચેરિટીઈડો, વગેરે અનેક ભગીરથ કર્મોનાં બીજારોપણ થયાં. તેમાંથી આજે પણ ઘણી ખરી સંસ્થાઓ વિકસિત બની ધર્મ અને સમાજના ક્ષેત્રે યશસ્વી રીતે કાર્યરત છે :-

વિ.સં. ૧૯૩૬માં ઓશવાળોની જન્મભૂમિ ગણાતી ઓસિયા નગરીમાં જીવંત સ્વામી મહાવીર સ્વામીના ચૈત્યોનો જિર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. પ્રાચીન તીર્થની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ.

વિ.સં. ૧૯૪૮માં માગશર સુદ ૬ શુક્રવારે પાલીતાણા જયતલાટીના પ્રાંગણમાં આવેલ શ્રી ધનવશી ટૂંકની પ્રતિષ્ઠામાં મુનિરાજ શ્રી મોહનલાલજી મ. પ્રતિષ્ઠાચાર્ય રૂપે ઉપસ્થિત રહ્યા.

વિ.સં. ૧૯૪૭ માગશર સુદ -૩ સુરત, વડાચૌટા, નગરશેઠની પોળમાં, ગોડી પાર્શ્વનાથ દેરાસરમાં પંચધાતુના પ્રાચીન સમવસરણની પ્રતિષ્ઠા જે આજે પણ દર્શનીય છે.

વિ.સં. ૧૯૪૮. સુરત, વડાચૌરાના શ્રી સીમંધર સ્વામીની પ્રતિષ્ઠા. શેઠ શ્રી ધરમચંદ ઉદયચંદ તરફથી.

વિ.સં. ૧૯૫૪ સુરત, માળી ફળિયા, ગોપીપુરા, આદીશ્વર ભગવાનનું દેરાસર, શ્રીમતિ કંકુબેન ઘેલાભાઈ લાલભાઈ.

વિ. સં. ૧૯૫૫. સુરત, ઓસવાલ મહોલો. ગોપીપુરા, મનમોહન પાર્શ્વનાથ દેરાસર, શેઠશ્રી રૂપચંદ લલ્લુભાઈ.

વિ. સં. ૧૯૫૫. સુરત, કતારગામ, શત્રુંજયાવતાર આદીશ્વર દેરાસર, શેઠ શ્રી નગીનચંદ કપૂરચંદ ઝવેરી.

વિ. સં. ૧૯૫૬, સુરત, નાનુપુરા, સીમંધર સ્વામી દેરાસર, શ્રીમતી રાજાભાઈ રતનચંદ.

વિ. સં. ૧૯૫૬. સુરત ગોપીપુરા, સૂરજમંડન પાર્શ્વનાથ દેરાસર, શેઠશ્રી જીવણચંદ ધરમચંદ પરિવાર.

વિ. સં. ૧૯૫૭ સુરત. ગોપીપુરા, કુંધુનાથ દેરાસર, શેઠ શ્રી રૂપચંદ લલ્લુભાઈ.

વિ. સં. ૧૯૬૩. સુરત. સુરત, નાણાવટ, સમવસરણનું મંદિર,

વિ. સં. ૧૯૫૨. મુંબઈ, ગુલાબવાડી, ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું દેરાસર.

વિ. સં. ૧૯૫૨. મુંબઈ, પાયધુની. ગોડીજી દેરાસર શામળા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા.

વિ. સં. ૧૯૬૨. મુંબઈ. થાણા. આદીશ્વર દેરાસર.

વિ. સં. ૧૯૬૦ (માગશર સુદ - ૬). મુંબઈ. વાલકેશ્વર. બાબુ અમીચંદ પન્નાલાલ આદીશ્વર જૈન ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ.

આ જિનાલયનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ મુજબ છે. અણહિલપુર - પાટણના મૂળ વતની શેઠ શ્રી બાબુ અમીચંદ પન્નાલાલ પરિવાર વિ.સં. ૧૯૫૯ ના અરસામાં અહીં સ્થાયી હતા. તેમનાં ધર્મપત્ની શેઠાણી કુંવરબાઈ ખૂબ જ ધાર્મિક અને સ્વભાવે સરળ હતાં. તેમનું જિનમંદિર બનાવવાનું સ્વપ્ન એક દિવસ સફળ થયું. મેઘનાદ મંડપથી જાણીતું શિખરબંધી ભવ્ય દેરાસર પોતાના ખર્ચે તૈયાર કરાવ્યું.

એક રાત્રિએ શેઠ શ્રી અમીચંદને શાસન દેવે પ્રસન્ન થઈ સ્વપ્ન આપ્યું. અત્યારે મૂળનાયક આદીશ્વર ભગવાન જે પ્રતિષ્ઠિત છે તેનાં તેમણે સ્વપ્નમાં સાક્ષાત્ દર્શન કર્યાં. શાસનદેવનો આદેશ હતો કે, “આ ભગવાનની મૂર્તિ ખંભાતના એક દેરાસરના ભોંયરામાં બિરાજમાન છે. તમે ખંભાત જાવ અને લાવીને તમારા સ્વનિર્મિત દેરાસરમાં પ્રતિષ્ઠિત કરો.” શેઠશ્રી સફાળા જાગી ગયા. અને આ સ્વપ્નવાર્તા શેઠાણી કુંવરબાઈને કહી. દંપતિ ખૂબ જ રાજી થયાં. સવારે ત્યાં બિરાજમાન પૂજ્ય શ્રી મોહનલાલજી પાસે આવીને સવિધિ વંદન કરી આ સ્વપ્નની વિગત જણાવી. તે પછી તે પૂજ્યશ્રીના આશીર્વાદ લઈ શેઠ ખંભાત ગયા. એક દેરાસરના ભોંયરામાં સ્વપ્નમાં જોયેલી મૂર્તિ જેવી જ પ્રતિમાનાં દર્શન કરી નગરશેઠ પાસે મૂર્તિની માંગણી કરી. સંમતિ મળતાં પ્રતિમાજીને મુંબઈ લાવ્યા. આખરે સ્વપ્ન સ્ફુર્યું. તે પછી વિ.સં. ૧૯૬૦ના માગશર સુદ - ૬ ના મંગલ મુહૂર્તે પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મોહનલાલજી મ.ના વરદ હસ્તે પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઉજવાયો. આજે પણ બાજુના ગવાક્ષમાં લેખ ઉત્કીર્ણ છે. આ દેરાસર ભારત સરકારના પર્યટન ખાતાની યાદિમાં હોવાથી પ્રતિદિન હજારો યાત્રિકો જૈન તેમ જ અજૈન ઉપરાંત વિદેશી પર્યટકો આ દેરાસરનાં દર્શન આવે છે. હમણાં આ જિનાલયનો વહીવટ શેઠ શ્રી બાબુ ધનરાજકુમાર દોલતચંદ, બાબુ વિજયકુમાર ચંદ્રકુમાર, બાબુ ભરતભાઈ રાજેન્દ્રકુમાર ઝવેરી, સર્વશ્રી વીરેન્દ્રભાઈ પોપટલાલ, જયંતિભાઈ શાંતિલાલ વગેરે ટ્રસ્ટી મહોદયો સંભાળી રહ્યા છે. આ દેરાસર અત્યારે ૧૦૦ વર્ષની પૂર્ણાહુતિના આરે છે. ત્યારે તેની શતાબ્દિ મહોત્સવની તૈયારી પણ ચાલે છે.

સૌજન્ય : બાબુ અમીચંદ પન્નાલાલ આદીશ્વર જૈન દેરાસર ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ,
૪૭, રીજ રોડ, વાલકેશ્વર, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૬

શ્રી પાર્શ્વચંદ્રગચ્છતા પ્રભાવક શ્રમણભગવંત મંડલાચાર્ય શ્રી કુશળચંદ્રજી ગણિવર

વિક્રમની વીસમી શતાબ્દિમાં જૈન ધર્મે વિશાલ પાયા પર

કાયાપલટ કરી. સુષુપ્તિ, શિથિલતાના અંધકારમાંથી જૈનસંઘ બહાર આવ્યો. એ સમયને ‘સંધિકાળ’ કહી શકાય. જૈનસંઘના દરેક ગચ્છમાં આ સમયે સંવેગમાર્ગને પ્રબળ વેગ આપનાર મુનિવરો પાક્યા, જેમણે જુદા જુદા વિસ્તારોમાં નવજાગૃતિ ઊભી કરી. કચ્છ અને કાઠિયાવાડના પ્રદેશમાં આ જાગૃતિ લાવવાનું કાર્ય જાણે કે પૂ. શ્રી કુશલચંદ્રજી મહારાજને સોંપાયું હતું. કચ્છમાં ધર્મવિધયક નવજાગરણનું શ્રેય આ મહાત્માને ફાળે જ જાય છે. શ્રી પાર્શ્વચંદ્રના ઇતિહાસમાં તેઓશ્રીનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે કારણ કે તે લુપ્ત થયેલી સુવિહીત મુનિપંરપરાને તેઓશ્રીએ સજીવન કરી, કચ્છ-કાઠિયાવાડ-હાહારના પ્રદેશમાં, ગચ્છના ભેદ વગર, તેઓશ્રીની નિર્મળ સાધુતાનો એવો પ્રભાવ વિસ્તર્યો કે જુદા જુદા ગચ્છના યતિઓ પણ તેમનો આદર કરતા. તેઓશ્રી પદવીધારક ન હોવા છતાં પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ અને કચ્છની જૈન જનતાએ તેમને ‘મંડલાચાર્ય’, ‘ગણિવર’ જેવી માનવાચક પદવીથી નવાજ્યા.

જન્મભૂમિ : કોડાય (તા. માંડવી, કચ્છ). પિતા : શ્રી જેતશીભાઈ. માતા : શ્રી ભમઈબાઈ. જન્મ સં. ૧૮૮૩. સંસારીનામ - કોરશીભાઈ. કોડાયના જ તેમના એક સમવયસ્ક મિત્ર હેમરાજભાઈના સમાગમથી કોરશીભાઈને વૈરાગ્યનો રંગ લાગ્યો. બીજા થોડાક મિત્રો પણ એમાં ભળ્યા. હેમરાજભાઈ સારા વિચારક અને અભ્યાસી હતા. શિથિલાચારના વિરોધી અને સત્યના શોધક એવા હેમરાજભાઈએ ધર્મક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ આણવાનો પણ સંકલ્પ કર્યો. સંવેગી દીક્ષા લઈ શુદ્ધ માર્ગને દઢ કરવાની તેમની વાતોને કોરશીભાઈ વગેરે અન્ય મિત્રોએ ઝીલી લીધી. હેમરાજભાઈએ એવું પણ નક્કી કરેલું કે પાંચમની સંવત્સરી કરતા હોય તથા સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરતા હોય એવા ગુરુ પાસે જ દીક્ષા લેવી. પાંચ મિત્રોની આ મંડળી ભાગીને પાલીતાણા પહોંચી. ત્યાં બિરાજમાન પાર્શ્વચંદ્રગચ્છના શ્રીપૂજ્ય શ્રી હર્ષચંદ્રસૂરિજી પાસે તેઓને દીક્ષા લેવી હતી, પણ ત્યાં પહોંચ્યા પછી ખબર પડી કે તેઓશ્રી વડીલોની રજા વિના દીક્ષા નહિ આપે. શ્રી કલ્યાણવિમલ નામે મુનિરાજની સલાહ મુજબ અંતે સ્વયં સાધુવેશ ધારણ કરી તળેટીએ બેસી ગયા. સંઘના અગ્રણીઓને ખબર પડી. તેઓની દઢતા જોઈને તેઓને સ્વીકારી લેવાની શ્રીસંઘે શ્રી હર્ષચંદ્રસૂરિજી મહારાજને વિનંતિ કરી. આમ, સં. ૧૯૦૭માં આ મુમુક્ષુઓની દીક્ષા થઈ, અલબત્ત, સંવેગી દીક્ષા જ. પાછળથી ખબર પડતાં જ વડીલો આવ્યા. પાલીતાણાના દરબાર પાસે ફરિયાદ થઈ. નવદીક્ષિતોને ચલિત કરવા માટે જેલની કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યા. ભૂખ્યા રખાયા. છતાં કોઈનો નિશ્ચય ડગ્યો નહિ. છેવટે દરબારે વડીલોને તેમની ઈચ્છા મુજબ છોકરાઓને પાછા લઈ જવાની રજા આપી. અંતે બે જણને વડીલોની સંમતિ મળી. ત્રણને તેમના વડીલો પાછા લઈ ગયા. હેમરાજભાઈને પાછા ફરવું પડ્યું. કોરશીભાઈ અને બીજા એક મિત્ર દીક્ષામાં રહ્યા અને કોરશીભાઈનું નામ પડ્યું કુશલચંદ્રજી.

શ્રી હર્ષચંદ્રસૂરિ એક સમર્થ વિદ્વાન હતા. યતિ આચાર્ય હોવા છતાં શુદ્ધ સંવેગમાર્ગના પક્ષપાતી હતા. તેમની નિશ્રામાં શ્રી કુશલચંદ્રજી સંવેગી દીક્ષા લઈને જ્ઞાન-ધ્યાનમાં આગળ વધતા ગયા. સં. ૧૮૧૩માં શ્રી હર્ષચંદ્રસૂરિજીએ કાળ કર્યો ત્યાં સુધીમાં શ્રી કુશલચંદ્રજી એક સમર્થ મુનિ બની ચૂક્યા હતા. હવે તેઓશ્રી કાઠિયાવાડ-હાલારમાં વિચરવા લાગ્યા હતા. આડંબરી, શિથિલાચારી, પરિવ્રજધારી યતિઓ-ગોરજીઓથી ધરાઈ ગયેલી જનતા શ્રી કુશલચંદ્રજી મહારાજના સરળ, શુદ્ધ સંયમથી આકર્ષાઈ અને સંવેગમાર્ગ તરફ વળી. સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલા કુરિવાજો, ધર્મવિરુદ્ધ આચાર-વિચારો તરફ શ્રી કુશલચંદ્રજી મહારાજે શ્રાવકોનું ધ્યાન દોર્યું. તેમની ઉપદેશશૈલી સરળ અને કરુણાસભર હતી. કાઠિયાવાડ, હાલાર અને કચ્છમાં ધાર્મિક જાગૃતિ લાવવા માટે તેઓશ્રી સતત પ્રયાસ કરતા રહ્યા. જામનગરમાં તેમના કુલ ૧૭ ચાતુર્માસ થયા હતા. એ હકીકત એ પ્રદેશોમાં તેઓશ્રી કેવા લોકપ્રિય હતા તેની નિશાની છે. પાછલાં વર્ષોમાં તેઓશ્રી કચ્છમાં જ વિચરેલા. તેઓશ્રીનું જીવન ઋજુતા-સરળતાના આદર્શ નમૂનારૂપ હતું. તપાગચ્છના તે સમયના સંવેગીપક્ષના ધુરંધર મુનિરાજો-શ્રી મૂળચંદ્રજી મહારાજ, શ્રી રવિસાગરજી મહારાજ, શ્રી રાજેન્દ્રસૂરિજી મહારાજ વગેરે સાથે શ્રી કુશલચંદ્રજી મહારાજનો પૂર્ણ મૈત્રીભાવ હતો. શ્રી દીપચંદ્રજી વગેરે કુલ ૧૧ તેમના શિષ્યો હતા. સેંકડો સાધ્વીદીક્ષાઓ તેમના હાથે થઈ. સં. ૧૮૬૯માં કોડાયમાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. ૬૩ વર્ષ જેટલો દીર્ઘ દીક્ષાપર્યાય અને ૮૭ વર્ષ જેટલી ઉંમરમાં સઘન આરાધના, પ્રચુર લોકોપકાર અને શાસનની સંનિષ્ઠ સેવા દ્વારા તેમણે સાધુતાનો ઉચ્ચ આદર્શ સિદ્ધ કરી દેખાડ્યો. એક ધર્મકાંતિના પુરસ્કર્તા તરીકે જૈનશાસનના ઇતિહાસમાં તેમ જ પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ અને કચ્છના ઇતિહાસમાં શ્રી કુશલચંદ્રજી ગણિવરે ધ્રુવતારક સમું ચિરંજીવ સ્થાન મેળવી લીધું છે. કોટિ કોટિ વંદના હજો એ સમર્થ સાધુવરને !

પૂ. મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી નાની ખાખર વિ. ઓ. જૈન મહાજન - નાની ખાખર (તા. માંડવી) કચ્છના સૌજન્યથી.

**જેમણે ઠેર ઠેર ધર્મપ્રભાવનાનાં ઘોડાપૂર વહાવ્યાં,
ઓળી-ઉપઘાલ જેવાં માંગલિક કાર્યોની પ્રેરણા આપી,
આગમોદ્ધારકશ્રીને દીક્ષા આપી, એવા આગમજ્યોતિર્ધર
પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી ઝવેરસાગરજી મહારાજ**

શ્રી તપાગચ્છની તેજસ્વી અને પ્રાણવાન શ્રમણપરંપરામાં પૂજ્ય શ્રી ઝવેરસાગરજી મહારાજનું નામ સાદર સ્મરણીય રહેશે. શુદ્ધ ચારિત્ર અને પ્રગાઢ શાસનપ્રીતિ સાથે શાસનનાં સાતે ક્ષેત્રોમાં નક્કર અને કાયમી અર્પણને મહાપુરખોના માયદંડ તરીકે સ્વીકારીએ તો તપાગચ્છની સાગરશાખાના પૂજ્યપાદ મુનિપ્રવર શ્રી

ઝવેરસાગરજી મહારાજ પણ નિઃશંક એક શ્રેષ્ઠ શ્રુત-સ્થવિર શ્રમણરત્ન હતા. આ ચરિત્રનાયકનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણામાં સં. ૧૮૯૯માં થયો. સં. ૧૯૧૨માં પૂ. શ્રી ગૌતમ-સાગરજી મહારાજના મહેસાણાના ચાતુર્માસ વખતે તેમના સંપર્કમાં આવ્યા અને એ સમાગમે સંયમ તરફ વળ્યા. અમદાવાદમાં સં. ૧૯૧૩માં માગશર સુદ ૧૧ને દિવસે ભાગવતી દીક્ષા લીધી. સં. ૧૯૨૭માં પ્રથમ ચાતુર્માસ સ્વતંત્રપણે પાટણમાં કર્યું.

પૂર્વજન્મની વિશિષ્ટ આરાધનાને બળે, દીક્ષા થઈ ત્યારથી પૂજ્યશ્રીએ પૂ. ગુરુદેવની નિશ્રામાં આવશ્યક અધ્યયન અને ક્રિયાઓ સાથે સંયમની ઝીણવટભરી જયણાની બાબતમાં ઊંડી સમજણ સાથે નિપુણતા મેળવી. અન્ય ગુરુબંધુઓ સાથે સૌમનસ્ય ભાવે યથોચિત વિનયમર્યાદાથી વર્તીને સામુદાયિક જીવનના આદર્શ સંસ્કારોને જીવનમાં સ્થાપિત કર્યા. એમના સંયમશીલ, ચારિત્ર, ત્યાગ, તપ અને ધર્મપ્રવૃત્તિઓના પ્રભાવે પુણ્યવાન આત્માઓનું આકર્ષણકેન્દ્ર બની રહ્યા. ગુજરાતના નાનામોટાં ગામોમાં વિચરવા દરમિયાન પોતાની પ્રતિભાશાળી પ્રવચનશૈલીથી અનેક પુણ્યાત્માના હૃદયમાં પ્રેરણા ઉપજાવી શક્યા. એમ કહેવાતું કે પૂજ્યશ્રી ઉપર મૂળચંદ્રજી મહારાજના ચાર હાથ હતા. સં. ૧૯૨૮માં પાટણમાં શ્રી રત્નસાગરજી મહારાજને દીક્ષા આપી સર્વપ્રથમ શિષ્ય બનાવ્યા. તે જ વરસે પૂ. ગચ્છાધિપતિની આજ્ઞાથી માળવા તરફ વિહાર કરી ધર્મ-પ્રભાવનાનાં ઘોડાપૂર વહાવ્યાં. સં. ૧૯૨૯માં રતલામમાં ચાતુર્માસ વખતે આચારશુદ્ધિ પર વ્યાખ્યાનમાળા આપી. સં. ૧૯૩૦માં પણ ત્યાં જ ચાતુર્માસ કરી લોકોમાં ધર્મભાવનાની વૃદ્ધિ કરી. મહીદપુરમાં ભવ્ય અષ્ટાક્ષિકા મહોત્સવ કર્યો. એ જ સમયે સનાતન ધર્મ પર આઠ દિવસની જાહેર વ્યાખ્યાનમાળા યોજી.

સં. ૧૯૩૧માં સેમલિયા જૈન સંઘ સાથે અને મક્ષીજી તીર્થ સંઘ સાથે મક્ષીજી તીર્થમાં, મંગળપ્રવેશ કર્યો. મક્ષીજીમાં અટ્ટમની આરાધના પૂર્ણ કરીને ઉજ્જૈન તરફ વિહાર કર્યો. ઉજ્જૈનમાં સ્થાનકવાસી સાધુઓ સાથે પ્રભુપૂજાની આવશ્યકતા પર ચર્ચા કરી. ફાગણ ચોમાસી ઈંદોરમાં, ચૈત્રી ઓળી ઈંદોરમાં, અને ત્યાંથી સં. ૧૯૩૨માં રતલામથી કરમદી તીર્થે ધર્મપ્રભાવના કરી બદનાવરમાં પ્રવેશ કર્યો. સં. ૧૯૩૩માં મહીદપુરમાં વિધિપૂર્વક પાંચ આગમોની વાચનાનું મંગલાચરણ કર્યું. તે જ વર્ષમાં મહાં સુદ પાંચમથી શ્રી આચારંગસૂત્રથી ૧૧ અંગની વાચના શરૂ કરી. ચૈત્ર માસમાં ભગવતીસૂત્રની પણ શરૂઆત કરી. સં. ૧૯૩૪માં ઉદયપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંથી કેશરિયાજીમાં જૈન-જૈનેતરોના મેળાની સ્થાપના કરી. ચાતુર્માસ પછી ભીલવાડા તરફ વિહાર કર્યો. સં. ૧૯૩૫માં કાનોડમાં જાહેર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં અને 'અમારિપ્રવર્તન' માટે અથાગ પ્રયત્નો કરી સફળતાને વર્યા. સં.

૧૯૩૬માં જિનેન્દ્રભક્તિ મહોત્સવ માટે ઉદયપુરમાં પધાર્યા. ત્યાંના જ્ઞાનભંડારો વ્યવસ્થિત કર્યા. ત્યાં ચાતુર્માસ કરી પર્યુષણ પર્વની અપૂર્વ આરાધના અને નવછોડનું ઉજમણું આદિ દ્વારા જૈન ધર્મનો જયજયકાર વર્તાવ્યો. સં. ૧૯૩૭માં ગોડીજી મહારાજ દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો. ચૈત્ર-આસોની આયંબિલની ઓળી માટે શ્રી વર્ધમાનતપ કાયમી ખાતું પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી સ્થાપવામાં આવ્યું. સં. ૧૯૩૮માં આહડ, મેવાડ, ચિત્તોડ વગેરે સ્થળે વિહાર કરતા કરતા ઉદયપુરમાં ચાતુર્માસ માટે પ્રવેશ કર્યો. સં. ૧૯૪૦માં રાણકપુર તરફ વિહાર કરી પંચતીર્થીની યાત્રા કરી. સં. ૧૯૪૦માં ઉદયપુરમાં ચાતુર્માસ કર્યું. સં. ૧૯૪૧માં કેસરિયાજી, લુણાવાડ, કપડવંજ, બાલાસિનોર વગેરે સ્થળોએ જિનેન્દ્રભક્તિમહોત્સવો યોજ્યા. ઠેર ઠેર જાહેરવ્યાખ્યાનોમાં સંસારમાં ધર્મ અને તેની ભેદરેખા જણાવીને, બધાં ભારતીય દર્શનો તત્ત્વદર્શનની ભૂમિકાએ એક છે એ વાત સચોટતાથી પૂરવાર કરી. સનાતનીઓની માન્યતાના આધાર રૂપ વેદો-ઉપનિષદોના આધારે મૂર્તિપૂજા યથાર્થ છે એ વાદ પ્રતિપાદિત કર્યો. સં. ૧૯૪૨માં ઉદયપુરમાં ચાતુર્માસ વખતે શ્રી સિદ્ધાયલ મહાતીર્થના રખોપા ઈંડ માટે મોટી રકમ એકત્ર કરાવી. ઉદયપુરમાં સમસ્ત જિનાલયોની ચૈત્યપરિપાટીની શરૂઆત કરાવી. ઉપધાન તપનો લ્હાવો લેવા સુંદર ભાવોલ્લાસ ઊભો કર્યો. નવપદની ઓળીની સામૂહિક આરાધના આદિ અનેક ધર્મમંગળ કાર્યો થયાં. સં. ૧૯૪૩માં પૂજ્યશ્રીની વૈરાગ્યઝરતી વાણીથી પાંચબહેનોના હૃદયમાં સંયમની ભાવના જાગી. સં. ૧૯૪૫માં ભાવનગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંથી પાલીતાણા, બોટાદ, લીંબડી આદિ સ્થળોએ જૈનધર્મનો જયજયકાર પ્રવર્તાવ્યો.

સં. ૧૯૪૮ના માગશર સુદ મૌન એકાદશીએ લીમડીમાં પૂજ્યશ્રી કાળધર્મ પામ્યા. શાસનનાં અનેકવિધ મંગળ કાર્યો કરનારા એ ગુરુદેવશ્રીને કોટિ કોટિ વંદના !

સૌજન્ય : શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી જંબૂદ્વીપ - પાલીતાણા

**બાહ્ય-અભ્યંતર તપના અખંડ આરાધક,
વયોવૃદ્ધ-જ્ઞાનવૃદ્ધ-ચારિત્રવૃદ્ધ, પરમ શ્રદ્ધેય
પૂ. આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી
(બાપજી) મહારાજ**

વિક્રમની વીસમી સદી અને એકવીસમી સદીમાં જ્ઞાન અને ચારિત્રનું આરાધન કરનાર જે મુનિવરો અને આચાર્યદેવો થઈ ગયા, તેમાં સૌથી વયોવૃદ્ધ પૂ. આ. શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ હતા. તેમનો જન્મ વિ.સં. ૧૯૧૧ના શ્રાવણ સુદ ૧૫ - રક્ષાબંધનના પુનિત પર્વને દિવસે વળાદમાં થયો હતો. એમનું પોતાનું વતન અમદાવાદ-ખેતરધાળની પોળમાં હતું. પિતાનું નામ

મનસુખલાલ અને માતાનું નામ ઊજમબેન હતું. બંને ધર્મપરાયણ અને પોતાનાં સંતાનોમાં ધર્મના સંસ્કારો પડે એવી લાગણી રાખનારાં હતાં. તેમને છ પુત્રો અને એક પુત્રી હતાં, તેમાં આચાર્યમહારાજ સૌથી નાના હતા. એમનું સંસારી નામ યુનીલાલ હતું. યુનીલાલ વ્યાવહારિક શિક્ષણ લઈ પિતા તથા ભાઈઓને પંધામાં મદદ કરવા લાગ્યા.

તેમનો આત્મા વૈરાગ્યનો ચાહક હતો. એટલે એમનું મન સહજ રીતે લગ્નની દિશામાં કેવી રીતે વળે ? માતાપિતા અને કુટુંબીઓને સંસાર ખપતો હતો, વૈરાગી પુત્રને સંયમની તાલાવેલી લાગી ! યૌવનમાં ડગ માંડતી વીસેક વર્ષની વયે આ પ્રશ્ન ઉગ્ર બન્યો. વડીલો કહે પરણાવ્યા વગર રહીએ નહીં, પુત્ર કહે પરણું નહીં. છેવટે માતાપિતાની આજ્ઞાને વિનીત યુનીલાલે શિરોધાર્ય કરી અને અમદાવાદમાં જ આકાશેઠના કૂવાની પોળમાં રહેતા ખરીદિયા કુટુંબનાં ચંદનબેન સાથે એમનાં લગ્ન થયાં. ચંદનબેન યુનીલાલ કરતાં ફક્ત છ મહિને જ મોટાં હતાં અને ખૂબ જ ધર્મપ્રેમી હતાં. લગ્ન તો કર્યું, પણ અંતરનો વૈરાગ્ય દૂર ન થયો. બે-ત્રણ વર્ષ ગૃહસ્થજીવન ભોગવ્યું, ન ભોગવ્યું અને વળી પાછી વૈરાગ્યની ભાવના તીવ્ર બની. અને તેવીસ વર્ષની ભરયુવાન વયે યુનીલાલે અફર નિશ્ચય કરી લીધો કે હવે સંયમ લીધે જ છૂટકો. ફરી પાછો ઘરમાં સંસાર અને વૈરાગ્ય વચ્ચેનો ગજગ્રાહ શરૂ થયો.

કુટુંબના સજજડ વિરોધ વચ્ચે પણ જંગમ યુગપ્રધાન સમા તે સમયના મહાપ્રભાવક પરમ શ્રદ્ધેય શ્રી મણિવિજયજી દાદાએ એમને લવારની પોળમાં સંઘની ઉપસ્થિતિ વચ્ચે ભાગવતી દીક્ષા આપી. વિ.સં. ૧૯૩૪ના જેઠ વદ બીજને દિવસે યુનીલાલ મુનિશ્રી સિદ્ધિવિજયજી બન્યા અને પૂ. મણિવિજયજી દાદાના સૌથી નાના શિષ્ય તરીકે ઘોષિત થયા. મુનિ શ્રી સિદ્ધિવિજયજીએ તે વર્ષનું ચોમાસું પોતાના ગુરુ પૂ. મણિવિજયજી દાદા સાથે અમદાવાદમાં જ કર્યું. અમદાવાદના ચાતુર્માસ દરમ્યાન, દીક્ષા પછીના છ એક માસ જેટલા ટૂંકા ગાળામાં, એમણે પૂ. ગુરુજીની એવી સાચા દિલથી સેવા કરી કે આખી જીંદગી ચાલે એવા ગુરુના આશીર્વાદ મળી ચૂક્યા હતા અને મુનિ શ્રી સિદ્ધિવિજયજીનું શિષ્યપણું સફળ થયું હતું.

સુરતમાં રહ્યા તે દરમ્યાન મુનિશ્રી સિદ્ધિવિજયજી પૂ. આત્મારામજી મહારાજના સંપર્કમાં આવ્યા. એમણે પૂજ્યશ્રી પાસે સૂત્ર-સિદ્ધાંતનો, ખાસ કરીને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનો અભ્યાસ કર્યો. બંને વચ્ચે ખૂબ આત્મીયતા સ્થપાઈ. પૂ. આત્મારામજી મહારાજ તો એમને 'છોટા ચાચા' કહીને બોલાવતા. પૂજ્ય શ્રીને અભ્યાસ પ્રત્યે ખૂબ તાલાવેલી રહેતી. એ માટે તેઓશ્રી ગમે તેટલી મહેનત કરવાનું અને ગમે તે કષ્ટ સહન કરવાનું સ્વીકારી લેતા. એક વાર તેઓશ્રી છાણી હતા તે સમયે વડોદરા રાજ્યના રાજારામ શાસ્ત્રી સંસ્કૃતના મોટા વિદ્વાન લેખાય. પૂજ્યશ્રીને થયું કે આવા વિદ્વાન

પાસે કાવ્ય અને ન્યાયનો અભ્યાસ કરવાનું મળે તો કેવું સારું ! પણ રહેવું છાણીમાં અને ભણવું વડોદરામાં, એ કેમ બને ? રોજ છ માઈલ જવું અને છ માઈલ આવવું, બાર માઈલની મજલ કરવી, અને સાપુજીવનની ક્રિયાઓ સાથે અધ્યયન પણ કરવું. પરંતુ પૂજ્યશ્રીનું સંકલ્પબળ પ્રથમથી જ અજેય કિલ્લા સમું હતું. તેઓશ્રીએ સવારે છાણીથી વડોદરા જવાનું, વડોદરા પંડિતજીની સગવડ મુજબ અધ્યયન કરવાનું અને રોજ છાણી પાછા ફરવાનું એ ક્રમ મહિનાઓ સુધી ચાલુ રાખ્યો.

સુરત શહેર મહારાજશ્રીનું ખૂબ રાગી રહ્યું. વિ.સં. ૧૯૫૭ની સાલમાં ભારે ઉત્સવપૂર્વક પૂ. પંન્યાસ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજના વરદ હસ્તે મુનિશ્રી સિદ્ધિવિજયજી મહારાજને પંન્યાસપદવીથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. આ પ્રસંગે પંદર હજાર માનવમેદની એકત્રિત થઈ હતી. દૂર દૂરથી જૈન આગેવાનો પણ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. એક મહિના સુધી જમણવાર થયા હતા અને એ સમયે એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. વિ.સં. ૧૯૭૫ની વસંતપંચમીને દિવસે મહેસાણામાં પૂજ્યશ્રીને આચાર્યપદવીથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓશ્રીનો કંઠ મધુર, ભલભલાને મોહી લે એવો હતો. એટલે જ્ઞાન સાથે વાણીની પ્રાસાદિક્તાથી પૂજ્યશ્રીનાં પ્રવચનો અદ્ભૂત પ્રભાવ પાથરતા. જ્ઞાનોપાસના પૂજ્યશ્રીનું જીવન બની ગઈ હતી. એક બાજુ ઉગ્ર અને દીર્ઘ તપસ્યા અને બીજી બાજુ સતત જ્ઞાનસાધના. બાહ્ય અને અભ્યંતર તપનો એક જ જીવનમાં આટલો સુમેળ વિરલ ગણાય. પ્રાચીન ધર્મપુસ્તકો હાથે લખાવવાં એ તેઓશ્રીની પ્રિયમાં પ્રિય પ્રવૃત્તિ હતી. ગામ-પરગામના અનેક લાહિયાઓ પાસે આવાં પુસ્તકો લખાવે અને એ લખાઈ રહ્યા પછી એકધારા પીઠફલકના આધાર વિના કલાકોના કલાકો સુધી બેસીને પ્રાચીન મૂળ પ્રતોના આધારે એનું સંશોધન કરે. એમાં કલાકો વીતી જાય તો પણ ન થાકે, ન કંટાળે. પ્રતો લખવા-સુધારવાનાં કલમ, શાહી, હડતાલ વગેરે પાસે પડ્યાં જ હોય. એ માટે ખાસ ઊંચી ધોડી કરાવેલી, તે આજે પણ પૂજ્ય બાપજી મહારાજની જ્ઞાનસેવાની સાખ પૂરે છે. શાસ્ત્રસંશોધનનું આ કાર્ય છેક ૯૦ વર્ષની ઉંમર સુધી, આંખોએ કામ આપ્યું ત્યાં સુધી, અવિરત પણે કરતા રહ્યા. એ જ રીતે, પૂજ્યશ્રીએ જપ, ધ્યાન અને (યોગ) હઠયોગનો પણ અભ્યાસ કરેલો. કદાચ એમ કહી શકાય કે તેઓશ્રીનું સ્વાસ્થ્ય સારું રહ્યું તેમાં હઠયોગનો પણ હિસ્સો હશે જ. જ્યારે શાસ્ત્રસંશોધનનું કામ થઈ શકે તેમ ન હોય ત્યારે તેઓશ્રી પોતાના મનને જપ-ધ્યાનના માર્ગે વાળતા.

પૂજ્યશ્રીના વરદ હસ્તે અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ અને અંજન-શલાકાઓ થઈ છે અને સેંકડોની સંખ્યામાં દીક્ષાઓ થઈ છે. પૂજ્યશ્રીનો શિષ્ય સમુદાય ૪૦ ઉપરાંતનો છે. એ દર્શાવે છે કે તેઓશ્રી શિષ્યમોહમાં ફસાયા ન હતા. પૂજ્યશ્રીને તો ફક્ત એટલાથી જ સંતોષ અને આનંદ થતો કે અમુક ભાઈ કે બહેનને

ધર્મબોધ થયો છે ! ભલે પછી તે ગમે તેના શિષ્ય-શિષ્યા બને. પૂજ્યશ્રીમાં આવી નિરીહવૃત્તિનાં દર્શન થતાં હતાં. દરેક શિષ્ય પ્રત્યે પૂરી વત્સલતા ધરાવતા અને તેમને શાસ્ત્રાભ્યાસ અને સાધના માટે જોઈતી બધી સગવડની સતત કાળજી રાખતા. વળી, પોતાને તો સંપૂર્ણ સ્વાશ્રયી અને સ્વસ્થ રાખવાનો જ પ્રયત્ન કરતા, જેથી સેવા લેવાની જરૂર પડે નહિ. તેમ છતાં, પોતાના ગુરુદેવને કદી વીસરી શક્યા નહીં. સં. ૧૯૯૫માં સાણંદમાં પૂ. મણિવિજયજી દાદાની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઈ અને પૂ. બાપજી મહારાજ તે વખતે જઈ શક્યા નહીં તો છેવટે બીમારી અને સખત તાપ હોવા છતાં વિહાર કરીને, સાણંદ જઈને ગુરુમૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં ત્યારે જ સંતોષ પામ્યા.

સૌજન્ય : આ. ઓમકારસૂરિ આરાધનાભવન, ગોપીપુરા-સુરત.

વચનસિદ્ધ વિભૂતિ, હૃદયસ્પર્શી પ્રવચનકાર,
ચમત્કારિક ચારિત્રધર

પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી વીરવિજયજી ગણિવર્ય ગણિવર્ય

પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી શ્રી વીરવિજયજી ગણિવર શાંતિની મૂર્તિ સમા હતા. પ્રેરણાનું કેન્દ્રસ્થાન હતા. સુયોગ્યને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપવા પોતાને ઉપાધ્યાય પદે આરૂઢ થવું પડ્યું હતું. તેઓશ્રી ભાવનગર પાસેના બાડી પડવાના વતની હતા. ભાવસાર જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા. પૂ. મુનિવર શ્રી થોભણવિજયજી મહારાજના પરિચયથી વૈરાગ્યવાસિત બન્યા હતા. લગ્ન થયાંને થોડો સમય થયો હતો, છતાં સંયમના રાગે પંજાબમાં દીક્ષા લેવા માટે ગયા. પરંતુ સંબંધીઓને ખબર પડતાં પંજાબમાંથી પાછા લઈ આવ્યા. તેમના માતૃશ્રીએ કહ્યું કે, 'તું મારે એકનો એક પુત્ર છે. મારી સંભાળ કોણ લે ? તારે પુત્ર થાય પછી દીક્ષા લેવી હોય તો ખુશીથી લે જે.' વીરજીભાઈએ માતાની આ વાત કબૂલ રાખી.

એક વાર વીરજીભાઈ આઠ આના અને તપેલી લઈને ઘી લેવા માટે જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં એક બ્રાહ્મણે સમાચાર આપ્યા કે, 'વીરજી ! તારી વહુએ દીકરાને જન્મ આપ્યો છે.' બસ, આ સાંભળી હાથમાંની તપેલી અને આઠ આના પેલા બ્રાહ્મણને આપી દીધાં અને કહ્યું કે, 'મારી માતાને કહેજો કે વીરજી દીક્ષા લેવા ગયો.' આ સમાચાર મળતાં માતાને પણ ખાતરી થઈ કે હવે વીરજી પાછો નહીં આવે. વીરજીભાઈ સીધા પંજાબ પહોંચ્યા. અંબાલામાં પૂ. આત્મારામજી મહારાજે તેમને દીક્ષા આપી, અને પોતાના શિષ્ય જાહેર કર્યા. દીક્ષા ગ્રહણ કરીને મુનિ શ્રી વીરવિજયજી જ્ઞાનધ્યાનમાં લાગી ગયા. તેઓશ્રી વ્યાખ્યાન સરસ આપતા. ઉપરાંત, અચ્છા કવિ, ગાયક અને સમર્થ મુનિવર્ય પણ હતાં. શુદ્ધ ચારિત્રપાલનના પ્રભાવે તેઓશ્રીના જીવનમાં ચમત્કાર જેવા અનેક પ્રસંગો બનેલા. તેઓશ્રી વચનસિદ્ધ પણ હતા. તે વિશેના એક-બે પ્રસંગો નોંધપાત્ર છે :

તેઓશ્રી ગુરુવર્યો આદિ સાથે સૌરાષ્ટ્રમાં પધારેલા ત્યારે ભાવનગર પાસે સાણોદર ગામે પૂજ્ય મુનિ શ્રી દાનવિજયજી મહારાજ (પંજાબી) આદિએ સવારે વિહાર કર્યો અને પોતે નવકારસી વાપરવા રોકાયા. તેઓશ્રીએ પછી આઠ વાગે વિહાર કર્યો. પૂ. દાનવિજયજી મહારાજ દસ માઈલ ચાલીને કોળિયાક પહોંચ્યા, તો પૂ. વીરવિજયજી ઉપાશ્રયમાં બેઠા હતા ! શ્રાવકોએ કહ્યું કે, 'પૂજ્યશ્રી તો આઠ વાગ્યાના અહીં આવી ગયા છે ! તમે કેમ મોડા પડ્યા ?' આ સાંભળી બધા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા !

સિહોરમાં "પોપટ નામે મૂંગો" ઉપાશ્રયમાં કામ કરે. એક વખત પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ પધાર્યા. પોપટ ઉપાધ્યાયજી મહારાજના પગ દાબે. પૂજ્યશ્રીએ પૂછ્યું કે, 'કોણ છે ?' પોપટ મૂંગો હોવાથી શી રીતે જવાબ આપે ? ત્યાં તો ઉપાધ્યાયજી મહારાજ બોલ્યા કે, 'અરે બોલ, બોલતો કેમ નથી ?.....' અને પોપટ બોલતો થઈ ગયો !

એક વખત તેઓશ્રી ખંભાતમાં વ્યાખ્યાન આપી રહ્યા હતા. ત્યાં અચાનક પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ પોતાના હાથમાં રહેલી મુહપત્તિ મસળવા લાગ્યા. આ જોઈને શ્રાવકોએ પૂછ્યું, તો કહે, 'ભાવનગર-વડવાના ઉપાશ્રયમાં પાટ સળગતી હતી તે ઓલવી નાખી.' શ્રાવકો આશ્ચર્ય પામ્યા. અને ભાવનગર તપાસ કરાવી તો બબર મળ્યા કે તે સમયે પાટ સળગતી હતી અને આપોઆપ બૂઝાઈ પણ ગઈ હતી !

દીક્ષા પછીના પ્રથમ વર્ષે જ શ્રી રામવિજયજી મહારાજને તેમણે વ્યાખ્યાન કરવાનો આદેશ આપ્યો. અને વ્યાખ્યાન સાંભળીને પીઠ થાબડતાં કહ્યું કે, 'તુ અચ્છા વ્યાખ્યાતા હોગા.' આ ભવિષ્યવાણી એટલી બધી સચોટ પુરવાઈ થઈ કે એમનાં મૂર્તિમંત ઉદાહરણ રૂપે આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનું ચારિત્ર સાક્ષીભૂત છે.

આવા ચમત્કારો પછી તાબડતોબ ત્યાંથી વિહાર કરી જતા !

જન્મ : સં. ૧૮૦૮ : પડવા ગામ (ભાવનગર). દીક્ષા : સં. ૧૮૩૫ અંબાલા (પંજાબ). ઉપાધ્યાયપદ : સં. ૧૮૫૭ (પાટણ). સ્વર્ગવાસ : સં. ૧૮૭૫ (ખંભાત).

સૌજન્ય : ત્રિભુવનતારક તીર્થાધિરાજ ચાતુર્માસ સમિતિ - સાંચોરી જૈનભવન - પાલીતાણા તરફથી

શ્રી વિજયકમલસૂરીશ્વરજી (ગુજરાતી)

સંવેગી સાધુતાના પાલક વડોદરા મુનિસંમેલનના આઠ પ્રેરક અને પ્રમુખ શ્રી વિજયકમલસૂરીશ્વરજી જૈન સમાજમાં અનેક રીતે વિખ્યાત છે. એમનો શાસ્ત્રાભ્યાસ, સાધુઓ પરનો અદ્વિતીય પ્રભાવ અને શાસન-હિતૈષિતા આજે ચિરંજીવ છે.

આવા સાધુવર્યનો જન્મ મૂળ રાધનપુરના પણ વર્ષોથી પાલીતાણામાં વસતા કોરડિયા કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ શ્રી દેલચંદ નેમચંદ હતું ને માતાનું નામ મેઘબાઈ હતું. આવાં આબરૂદાર, રાજમાન્ય ને ગર્ભશ્રીમંત માતાપિતાને ઘેર સં. ૧૮૧૩ના ચૈત્ર સુદ બીજ ને સોમવારે ચોથા પુત્ર તરીકે કલ્યાણચંદનો જન્મ થયો.

કલ્યાણચંદનો અભ્યાસ ભાવનગરમાં થયો હતો. વિ.સં. ૧૮૨૭ના જેઠ વદ પાંચમના દિવસે પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. પોતાના ભાઈના પ્રેર્યા કલ્યાણચંદનો પ્રેમ ધર્મ પર દૃઢ થવા લાગ્યો. તેટલામાં પોતાના ભાઈ-ભાભીઓના દુઃખ સ્વર્ગવાસે તેમાં વધારો કર્યો અને તેમનો આત્મા વૈરાગ્ય તરફ ઢબ્યો. એવામાં શાંતિમૂર્તિ શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજનો સમાગમ થયો અને વૈરાગ્ય દૃઢ થયો. આખરે અમદાવાદ પાસેના ગામડામાં વિ.સં. ૧૮૩૬ના વૈશાખ વદ ૮ ના દિવસે તેઓએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તેમનું નામ કમલવિજયજી રાખવામાં આવ્યું અને તપગચ્છાધિપતિ મૂલચંદજી મહારાજના શિષ્ય તરીકે જાહેર થયા. વડી દીક્ષા અમદાવાદમાં સં. ૧૮૩૭ના કાર્તિક વદી ૧૨ના દિવસે થઈ.

મુનિજીએ પોતાના સમર્થ ગુરુવર્ય પાસે રહી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. આ પછી તેઓએ એક યા બીજા સાધુઓ પાસે વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય, કોષાદિનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. સૂત્રસિદ્ધાંતના જાણકાર શ્રી જવેરસાગરજી પાસે આગમો પણ ભણી લીધાં. વિ.સં. ૧૮૪૫માં શ્રી મૂલચંદજી મહારાજનું અવસાન થતાં સમુદાયની સગવડ સાચવવા યોગોદ્દહન કરી સં. ૧૮૪૭ના જેઠ સુદી ૧૩ને દિવસે પંચાસ બન્યા. પણ તેમની ક્રિયાશીલતા ને વિદ્વતાથી જૈનસંઘ મુગ્ધ થયો હતો. તેઓને અમદાવાદમાં ૧૦ થી ૧૨ હજારની માનવમેદની વચ્ચે સં. ૧૮૭૩ના મહા સુદ ૬ ને રવિવારના રોજ આચાર્ય પદવી આપવામાં આવી.

આ પછી ઠેર ઠેર વિહાર કરતા તેઓ ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. કેટલાક ઠેકાણેથી કુસુંપ દૂર કરાવ્યો. તેઓ વિદ્યાવ્યાસંગ અને ક્રિયાની અભિરુચિવાળા હતા. સમાજની શાંતિ માટે તેમને પૂરી લાગણી હતી. તેઓશ્રીએ પાંચ ચાતુર્માસ અમદાવાદમાં, ૬ પાલીતાણામાં, ૫ સુરતમાં, ૩ વડોદરામાં, ૨ પાટણમાં, ૨ કપડવંજમાં, તેમજ ધોરાજી, મહેસાણા, ચાણસ્મા, ઊંઝા, લીમડી, વઢવાણકેમ્પ, પાદરા, મુંબઈ, પુના, યેવલા, બુરાનપુર, ડભોઈ, બીજાપુર, ખેડા વગેરે શહેરોમાં એક એક ચાતુર્માસ કર્યું હતું. વડોદરામાં ભરાયેલ મુનિસંમેલનના પ્રમુખપદે બિરાજી સાધુસમાજની અપૂર્વશુદ્ધિ જળવાય તેવા ઠરાવો કર્યા હતા. સં. ૧૮૭૪માં વૈશાખસુદ ૧૦ ના તેઓએ સ્વહસ્તે સુરતમાં પં. આણંદસાગરજીને આચાર્યપદ આપ્યું. અહીંથી તેઓશ્રી વિહાર કરતા બારડોલી પધાર્યા પણ આસો સુદ જના ઈન્ફલુએન્જા નામના

તાવે તેમના દેહ પર કબ્જો જમાવ્યો, અને આસો સુદ ૧૦ના રોજ પ્રતિક્રમણ કરતાં કાર્યોત્સર્ગ કરતાં તેઓ સ્વર્ગે સીધાવ્યા. સૂરિજીને પોતાના ભાવોનો ખ્યાલ પ્રથમથી જ આવેલો હોવાથી તેઓ પોતાની નોંધપોથીમાં બધી સૂચના કરતા ગયા હતા. એવા દીર્ઘદર્શી મહાત્માઓનાં નામ આજે પણ સમાજમાં અનેક રીતે ઝળહળી રહ્યાં છે.

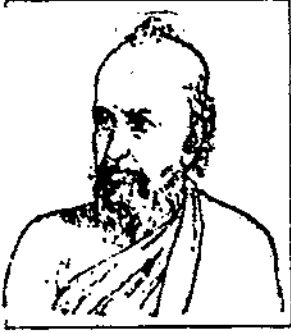
વિશ્વકલ્યાણના વ્રતધારી, સમર્થ સમયદ્રષ્ટા, શાસન પ્રભાવતાના પરમ પ્રભાવક સુવાહક, ધર્મમંદિરો-સરસ્વતી

મંદિરો-સત્કર્મમંદિરો સ્થાપવાની ઉદ્દ્યોષણા

કરનાર યુગપુરુષ :

પૂ. આચાર્યદેવેશ શ્રી

વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ

પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક નગરી વડોદરામાં જન્મ્યા હતા. તેઓશ્રીનો જન્મ સં. ૧૯૨૭ના કારતક સુદ બીજ (ભાઈ બીજ)ને દિવસે થયો હતો. પિતાનું નામ દીપચંદભાઈ અને માતાનું નામ ઈશ્વરબેન હતું. પૂજ્યશ્રીનું સંસારીનામ છગનભાઈ હતું. તેમને બીજા ત્રણ ભાઈઓ અને ત્રણ બહેનો હતાં. જૈનધર્મ પ્રત્યે વિશેષ રુચિ તો વંશપરંપરાગત હતી, તેમાં માતા ઈશ્વરબેનની ધર્મભાવના વિશેષ દૃઢ હતી. માતાપિતાની સાદાઈ, સરળતા, સાંસ્કૃતિકતા અને ધાર્મિકતાનું સિંચન સહજપણે બાળકોમાં થતું હતું. પરંતુ કુદરતને આ સુખશાંતિ મંજૂર ન હતી. બાળપણમાં જ પિતા દીપચંદભાઈનો વિયોગ થયો. થોડા સમય પછી માતાનું પણ અવસાન થયું. માતાનાં અવસાન સમયે છગનભાઈની ઉંમર ૧૦-૧૨ વર્ષની હતી. તે અંતિમ ક્ષણે માતાએ પુત્રને કહેલું કે, હે વત્સ! અરિહંત પરમાત્માનું અને વ્યક્તિને અનંત સુખમાં પહોંચાડે એવા શાશ્વત ધર્મનું શરણું સ્વીકારજે અને જગતના જીવોનું કલ્યાણ કરવામાં જીવન વિતાવજે. બાળકના કુમળા મન પર આ શબ્દોની અમીટ અસર થઈ. માતાપિતાનો વિયોગ બાળક માટે અસહ્ય થઈ પડ્યો.

સં. ૧૯૪૨નું વર્ષ જ્ઞાન-સંયમની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સમા પરમ પૂજ્ય યુગપ્રધાન આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ (આત્મારામજી મહારાજ)નું વડોદરામાં આગમન થયું. તેઓશ્રીનું રાગ્યમય પ્રવચન સાંભળતાં જ નાના, પણ વૈરાગ્યવાસિત

છગનલાલના મન રૂપી હરણે જાણે કે મોરલીનો નાદ સાંભળ્યો !

૧૯૪૩ માં પૂ. શ્રી આત્મારામજી મહારાજ રાધનપુરમાં ચાતુર્માસ સ્થિત હતા, ત્યારે છગનલાલ કુટુંબીજનોની સંમતિ મળતાં રાધનપુર આવ્યા. વૈશાખ સુદ ૧૩ને શુભ દિને મુનિશ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજના હાથે દીક્ષા આપવામાં આવી. દાદા ગુરુએ નામ આપ્યું મુનિશ્રી વલ્લભવિજયજી. સંયમપંથના પ્રવાસીના લલાટે ખરેખર વલ્લભ બનવાનું જ લખાયું હતું.

પૂજ્યશ્રીએ પંજાબમાં આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિઓ આદરવાનો સંકલ્પ કર્યો. : (૧) આત્માનંદ જૈન સભાની પંજાબનાં અનેક નગરોમાં સ્થાપના. (૨) ગુજરાનવાલામાં સમાધિમંદિર. (૩) ઠેર ઠેર પાઠશાળાની સ્થાપના. (૪) 'આત્માનંદ' (વિજયાનંદ) પત્રિકાનું પ્રકાશન. પૂજ્યશ્રીએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન વહેલામોડા બધા જ સંકલ્પો પૂરા કર્યા. તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી સં. ૧૯૯૩માં શ્રેષ્ઠી શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈના હસ્તે શ્રી આત્માનંદ જૈન કોલેજની સ્થાપના કરવામાં આવી. પૂ. દાદાગુરુના સ્વર્ગવાસ પછી સતત તેર વર્ષ સુધી પંજાબના વિવિધ પ્રદેશોમાં વિહાર કરીને તેઓશ્રીએ અનેક શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને સંઘ-ઐક્યનાં સમર્થ કાર્યો કર્યાં. આમ પૂજ્યશ્રીએ એક મહાન માનવતાવાદી સાધુ તરીકે પંજાબના સર્વધર્મપ્રેમીઓનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો અને ગુરુએ આપેલી 'પંજાબને સાચવવાની' આજ્ઞાનું પૂર્ણ શક્તિ લગાવીને પાલન કર્યું. પંજાબને કર્મભૂમિ બનાવી છતાં તેઓશ્રીને 'સબ ભૂમિ ગોપાલ કી' પ્રમાણે બધા જ પ્રદેશો પ્રત્યે પ્રેમભાવ હતો. રાજસ્થાન, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રને પણ પોતાની શક્તિનો લાભ આપ્યો. ગુજરાતમાં પાલનપુર, પાટણ, અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, રાધનપુર, ડભોઈ, મિયાગામ, ખંભાત, પાલીતાણા, આદિ સ્થળોએ રાજસ્થાનમાં સાદડી, ફાલના, બીકાનેર વગેરે સ્થળોએ તથા મહારાષ્ટ્રમાં મુંબઈ, પૂના, બેલાપુર વગેરે સ્થળોએ ચાતુર્માસ કર્યાં. જીવનનાં અંતિમ વર્ષો મહાનગરી મુંબઈમાં વિતાવીને ૮૪ વર્ષની પાકટ વયે સં. ૨૦૧૦ના ભાદરવા સુદ ૧૦ ને મંગળવારે બપોરે ૨-૩૨ વાગ્યે શાંતિપૂર્વક-સમાધિપૂર્વક મહાપ્રયાણ કર્યું. જિનશાસનનું એક મહાન પ્રકરણ પૂર્ણ થયું.

પૂજ્યશ્રીનાં અગત્યનાં જીવનકાર્યો : ધર્મસંસ્કારથી વિભૂષિત માતાની આજ્ઞાથી પ્રેરિત થયેલા અને પ્રતિભાવંત સંયમધારી યુગપ્રધાન દાદાગુરુ પાસેથી સર્વાંગી જીવનવિકાસનાં પીયૂષ પીનારા શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રતિભા બહુમુખી રહી છે. પૂ. આચાર્યશ્રીએ પોતાના જીવનમાં સ્વ-પર કલ્યાણનો સમન્વય સાધવાની નીતિ અપનાવી હતી. જપ, તપ, ત્યાગ, સહનશીલતા અને સમતા રૂપે પોતાની વ્યક્તિગત સાધના નિભાવીને પણ સમાજને ઉપયોગી થતા રહેવું એ તેઓશ્રીનો નિયમ હતો. સમાજને સુદૃઢ બનાવવા આધ્યાત્મિક અને આધુનિક બંને પ્રકારની કેળવણી

આવશ્યક છે. જો આધ્યાત્મિક કેળવણી હશે તો આધુનિક ભણતર નાસ્તિકતા અને સ્વચ્છંદતા તરફ ઘસડી નહીં જઈ શકે. અને આધુનિક કેળવણી હશે તો સમાજમાં સન્માનનીય સ્થાન પામશે. વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, નોકરી આદિનાં ક્ષેત્રોમાં ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત થશે. આમ, પૂજ્યશ્રીનું આ વિશાળ અને ઉદ્દાત દર્શન હતું; અને તે પ્રમાણે તેઓશ્રી સમાજોત્કર્ષ અને ધર્મપ્રભાવના માટે સમગ્ર જીવન દરમિયાન અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરતા રહ્યા.

સંઘ-એકતા : પૂજ્યશ્રી ખૂબ વિશાળ દષ્ટિ ધરાવતા હતા. જૈન-જૈનેતરોમાં ભેદ જોતા નહીં. જૈનધર્મ અંતર્ગત ગચ્છ, મત, વાડા આદિ તેઓશ્રીના લક્ષમાં આવતા નહીં. આ કાર્ય માટે તેઓશ્રીએ સં. ૧૯૬૮માં વડોદરામાં અને સં. ૧૯૯૦માં અમદાવાદમાં યોજાયેલાં મુનિસંમેલનોમાં વિશિષ્ટ યોગદાન આપ્યું. પૂજ્યશ્રી જ્યાં જ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં સ્નેહસંમેલન ગોઠવી, લોકોના પરસ્પરના મતભેદો મિટાવી, સંપ-સહકારનું વાતાવરણ રચતા. પ્રભુ મહાવીરના સૌ અનુયાયીઓએ મહાવીરના નામે એક થવું જોઈએ એવી માન્યતા હતી. ભલે સૌ પોતપોતાની રીતે સાધના-આરાધના કરે, પરંતુ સૌનું લક્ષ્ય તો એક જ છે અને તે આત્મશુદ્ધિ. અને આત્મશુદ્ધિનો પ્રથમ પાયો છે પ્રેમભાવ, નિસ્પૃહી અને નિરહંકારી વૃત્તિ. તેથી જૈન સમાજમાં સ્નેહ, સંપ અને સહકાર અત્યંત આવશ્યક છે એમ મનાવતા.

સમાજસુધારણા : આચાર્યશ્રી એક કર્મનિષ્ઠ યોગી હતા. તેઓશ્રીને 'સુધારક' અને 'સમયજ્ઞ' એવાં વિશેષણોથી નવાજવામાં આવે છે. તેઓશ્રી ધર્મ, દર્શન અને સમાજને જોડનારા એક વિશિષ્ટ અને સમયદર્શી પુરુષ હતા. આ ત્રણે ક્ષેત્રોના વિકાસમાં પૂજ્યશ્રીએ અવિરત પુરુષાર્થો કર્યા. તેઓશ્રી માનતા કે, કોઈ પણ સાધુસંસ્થા પોતાને શ્રાવકોથી અલિપ્ત ગણે, નગણ્ય ગણે તેને સારું ગણી શકાય નહીં. સમાજને નિર્વ્યસની, પ્રબુદ્ધ, વિવેકી અને સદ્ગુણસંપન્ન બનાવવામાં સાધુઓએ યોગ્ય યોગદાન આપવું જોઈએ. જે સમાજ માયકાંગલો, અભણ, નિર્ધન અને ભયભીત હોય તે અંધશ્રદ્ધાપુ બને છે. અને માત્ર ગતાનુગતિક જ્ઞાન પ્રમાણે ચાલે છે. આવા સમાજમાં ઉત્તમ પ્રજા, ન્યાયાધીશ, વકીલ, ડૉક્ટર, પ્રધાન, એન્જિનિયર, સમાજસેવક, કલાકાર, ઈતિહાસવિદ્, વિજ્ઞાની, શ્રીમંત, ઉદ્યોગપતિ, નેતા, સાહિત્યકાર કે રમતવીરો પાકતા નથી. જે સમાજ સુદૃઢ, સંગઠિત, જાગૃત અને સુરક્ષિત હોય, જે સમાજમાં સ્ત્રીપુરુષોનો સમાન દરજ્જો હોય તે સમાજમાં જ ઉત્તમ નરરત્નો પાકે છે. તેથી પૂજ્યશ્રીએ ધર્મ, શિક્ષણ, સમાજકલ્યાણ આદિની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓથી સમાજજીવનને ભર્યું ભર્યું બનાવી દીધું. પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી અનેક કાર્યો સિદ્ધ થયાં હતાં અને વિકાસમાન રહ્યાં છે. પૂજ્યશ્રીની આ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનાં ફળ-સ્વરૂપે સમાજમાં ઘણાં સારાં પરિણામો પ્રાપ્ત થયાં.

ઉપસંહાર : મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો પામવાં સહેલાં નથી. પૂ. આ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાગર સમાન વિશાળ દષ્ટિ ધરાવતા હતા. તેઓશ્રી માત્ર જૈનાચાર્ય જ ન હતા, પણ ભારતના મહાન સંતપુરુષોમાંના એક હતા. પૂજ્યશ્રી સર્વધર્મસમભાવની દષ્ટિ ધરાવતા હતા. રૂઢિગત ક્રિયાકાંડ અને ગતાનુગતિક અનુષ્ઠાનોમાં રાચતા સમાજને પૂજ્યશ્રીએ નૂતન યુગદષ્ટિ આપી. શિક્ષણ અને સમાજના ઉત્કર્ષ માટે સહુને સજાગ કર્યા. તેઓશ્રી માનતા કે, 'ધર્મ એટલે માત્ર દેરાસર-ઉપાશ્રય નહીં, પરંતુ જીવનનું વ્યાપક દર્શન અને જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાંથી અભિવ્યક્ત થતા સંસ્કારો.' પૂજ્યશ્રી સાચા અર્થમાં યુગદષ્ટા અને સમયદર્શી આચાર્ય હતા. વર્તમાન સમયમાં જિનશાસનમાં નૂતન સમૃદ્ધિ અને સદ્ગતનાં દર્શન થાય છે તે આવા સમર્થ આચાર્યદેવોને આભારી છે. એવાં દિવ્ય, ભવ્ય જીવનથી સ્વ-પરકલ્યાણનાં સર્વોચ્ચ શિખરો સર કરનારા આચાર્ય ભગવંતને કોટિ કોટિ વંદના !

(‘અર્વાચીન જૈન જ્યોતિર્ધરો’ પુસ્તકમાંથી સાભાર.) શ્રી દેવેન્દ્રકુમાર કુંજલાલજી જૈન પરિવાર, આત્મવલ્લભ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ, મુંબઈ-રના સૌજન્યથી.

પરમ પૂજ્ય શાસનસમ્રાટ, સૂરિયકવતી, પ્રૌઠપ્રતાપી, મહારાજાધિરાજ, જેમની શીતળ છત્રછાયામાં અનેક ભવ્યાત્માઓ સંયમી થયા, અનેક વિદ્વાનો આચાર્યો બલ્યા, સમક્તિ વધારે પ્રજ્વલિત બલ્યું, મહુવાની ધરતી પર જન્મ્યા અને વિધિતા અકળ વિદ્યાત પ્રમાણે મહુવામાં જ કાળધર્મ પામ્યા. શનિવારે વિશાખા નક્ષત્રમાં ૨૦ ઘડી અને ૧૫ પળે જન્મ, શનિવારે એ જ સમયે દેહવિલય એવી વીતરાગશાસનની મહાન વિભૂતિ

પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ

“તમને જ્યારે એવું લાગે કે આ કાર્ય અટુપટું છે, બનવું મુશ્કેલ છે, ત્યારે તમે કદમ્બગિરિવાળા મારા દાઢીવાળા ગુરુજી પાસે પહોંચી જજો અને એમના આશીર્વાદ મેળવી લેજો.”

વૃદ્ધત્વના અંતિમ આરે આવી ઊભેલા ભાવનગર રાજ્યના મુત્સદ્દી દીવાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ પોતાના પુત્ર અને અનુગામી દીવાન શ્રી અનંતરાય પટ્ટણીને ઉપરોક્ત શબ્દો કહ્યા હતા. એ દાઢીવાળા ગુરુ એટલે વિરલ વિભૂતિ, શાસનસમ્રાટ, પૂજ્યપાદ આચાર્યભગવંત, શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ. તેઓશ્રી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય, જાજવલ્યમાન તપોબળ, સન્નિષ્ઠ આત્મબળ, નૈસર્ગિક બુદ્ધિપ્રતિભા અને સાંત્વિક પ્રભાવ શાલીનતાના અદ્ભુત ગુણોની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા. મહાન

વ્યક્તિમત્તા અને અનેકવિધ શાસનપ્રભાવનાને લીધે તેઓશ્રી વીસમી સદીના સૌથી મોટા સૂરિયક-ચક્રવર્તીનું માનભર્યું સ્થાન પામ્યા હતા.

પૂજ્યશ્રીનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રની સાહસશૂરી ધરતી અને પ્રકૃતિથી પલ્લવિત મહુવા (મધુમતી) નગરીમાં થયો હતો. ભાવનગર રાજ્યના એ ગૌરવવંતા બંદરે શેઠ પન્નાતારાના નામનો આંકડો ચાલતો. એ વંશના ધર્મપ્રેમી લક્ષ્મીચંદ દેવચંદ અને દિવાળીબાના ગૃહે સં. ૧૮૨૮ના કારતક સુદ ૧ને દિવસે પનોતા પુત્ર 'નેમચંદ'નો જન્મ થયો. યુસ્ત ધર્મપાલનના આગ્રહી, સદાચારી તેમ જ સાદાઈ અને સંતોષના

જીવનવ્રતને વરેલાં સંસ્કારી મા-બાપની શીતળ છાયા તથા ત્રણ બહેનો અને એક ભાઈના હેત-ભર્યા સહવાસ વચ્ચે નેમચંદનો ઉછેર થતો હતો. ખપજોગું વ્યાવહારિક શિક્ષણ લઈને ચૌદ વર્ષની વયે ધંધે વળગ્યા. સહાના ધંધામાં તેમની કાબેલિયાત ઝળકી ઊઠી. પરંતુ તેમનો આત્મા કોઈ પણ સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં રાજી થતો ન હતો. મૂળભૂત જ્ઞાસાવૃત્તિ, ધર્મરુચિ એને જ્ઞાન-તપ માટે પ્રેરતી હતી. પરિણામે, ધંધો છોડીને વળી અભ્યાસ તરફ વળ્યા. એમાં ધાર્મિક અભ્યાસ પ્રત્યે વિશેષ રુચિ કેળવાતી ચાલી. પોતાની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ અને તીવ્ર ધારણાશક્તિ દ્વારા વધુ પ્રોત્સાહિત થયા. પિતાશ્રીની અનુજ્ઞા મેળવી વધુ અભ્યાસાર્થે ભાવનગર આવ્યા. અહીં ગુરુદેવશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજના પરિચયમાં આવ્યા. ગુરુજીની નિર્મળ અને મધુર વાણીની તેમ જ સૌમ્ય અને વાત્સલ્યપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની એમના મન પર ગાઢી અસર થઈ. એક વર્ષના અભ્યાસ પછી તો નેમચંદ સંયમમાર્ગે વિહરવા દૃઢનિશ્ચયી બની ચૂક્યા હતા. પરંતુ એ માટે માતા-પિતાની સંમતિ મળી નહિ. એક દિવસ કોઈને કહ્યા વગર ઘર છોડીને ભાવનગર પહોંચ્યા. સં. ૧૮૪૫ના જેઠ સુદ ના પૂ. વૃદ્ધચંદ્રજી મહારાજ પાસે ૧૬ વર્ષની યુવાવયે ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી અને નેમચંદમાંથી મુનિ શ્રી નેમિવિજયજી બન્યા. અને તે સાથે જ ગુરુસેવા, સંયમસાધના અને જ્ઞાનોપાર્જનમાં એકનિષ્ઠ બની ગયા. 'મોરનાં ઈંડા ચીતરવા ન પડે' એ ન્યાયે પહેલા જ વર્ષમાં પ્રકરણ, વ્યાકરણ, સાહિત્ય વગેરે અવગત કરી લીધાં. તે જ વર્ષમાં પર્યુષણ-વ્યાખ્યાનમાં ગુરુદેવના આદેશથી સુબોધિકા (શ્રી કલ્પસૂત્રની સંસ્કૃત ટીકા)ની પીઠિકા છટાદાર શૈલીમાં વાંચી.

સં. ૧૮૪૮માં વાત્સલ્યમૂર્તિ ગુરુદેવની શીળી છાયા ગુમાવી. આથી પૂજ્યશ્રીનાં હૃદયને ઘણો આઘાત લાગ્યો. પરંતુ

જ્ઞાન-તપની સહાયે અલ્પ સમયમાં સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી લીધી. ત્યાર બાદ, સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના બળે અલ્પ સમયમાં અનેક શાસ્ત્રોનું ઊંડું અવગાહન કર્યું. એટલું જ નહિ, જૈનદર્શનની સાથે અન્ય દર્શનો-સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા, વેદાંત વગેરેનું પણ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું.

આચાર્યશ્રીએ પોતે પણ વિશિષ્ટ શાસ્ત્રાભ્યાસના નિયોડ રૂપે ગ્રંથો અને ટીકાગ્રંથો રચ્યા હતા, જેનું શ્લોકપરિમાણ ત્રણેક લાખ જેટલું અંદાજાય છે. એમાં શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન પરની 'હેમપ્રભાવૃત્તિ', 'ન્યાયસિન્ધુ' નામનો ન્યાયગ્રંથ અને 'કાન્તતત્ત્વમીમાંસા', કરતાં

પુરાતત્ત્વાચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ યોગ્ય જ કહ્યું છે કે 'તેઓના દ્વારા જૈન સમુદાયમાં સર્વપ્રથમ જૈન સાહિત્યપ્રકાશનનો પુનિત પ્રારંભ પણ વિશેષ રૂપે થયો હતો. તેઓશ્રીના પ્રેરણાદાયી સાહિત્ય-પ્રકાશનના શુભ પ્રયાસથી જ બીજા અનેક શાસ્ત્રપ્રેમી અને સાહિત્યભક્ત મુનિવરો પણ એ દિશામાં ઉલ્લેખનીય કાર્ય કરતા રહ્યા છે. એ રીતે જૈનધર્મની તથા સમ્યક્જ્ઞાનની સુરક્ષા તથા પ્રસિદ્ધિ કરનાર આ વીસમી સદીના તેઓશ્રી સર્વપ્રથમ યથાર્થ મુનિગણનાયક બન્યા હતા.'

જીવદયા : આ અહિંસાપ્રધાન જૈનશાસનના અધિનાયક તરીકે જીવદયા એ પૂજ્યશ્રીનું વિશિષ્ટ ધ્યેય હતું. સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠાના કંઠાળ અને વળાંક જેવા પંથકોમાં ત્યાંનો મુખ્ય વ્યવસાય માછીમારીનો હતો. તે ઉપરાંત દેવદેવીઓને પશુઓના ભોગ ધરાવવાની પ્રથા પણ ફૂલીફાલી હતી. પૂજ્યશ્રીએ ગામડે ગામડે ફરીને, હજારો માઈલોનો વિહાર કરીને, જાનના જોખમે હિંસક માનસ ધરાવતી જાતિઓને ઉપદેશ આપીને આવી ઘાતકી પ્રથાઓ બંધ કરાવી, અને ઘણા બધા માછીમારો પાસે માછીમારીનો વ્યવસાય બંધ કરાવ્યો. કહેવાય છે કે એક વાર પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશથી દાઠા ગામમાં માછીમારોએ હજારો જાળોની હોળી કરી. પૂજ્યશ્રીનો આ નાનોસૂનો વિજય ન હતો ! બીજું, મૂંગાં પંથુઓ પ્રત્યે પણ એવી જ અનુકંપા પ્રગટાવી હતી. પેટલાદ, ખેડ, જાવાલ, અમદાવાદ વગેરેની પાંજરાપોળોને આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી લાખો રૂપિયાનાં દાન મળતાં રહ્યાં હતાં. સં. ૧૮૮૩ના ગુજરાતના જળપ્રલય વખતે પણ લાખો રૂપિયાનું ફંડ કરાવ્યું હતું. વધેલી રકમમાંથી અમદાવાદ પાંજરાપોળમાં ભોજનશાળા શરૂ કરાવી હતી, જે આજે પણ ચાલુ છે.

તીર્થોદ્ધાર : આચાર્યશ્રીનું તીર્થોદ્ધાર પ્રત્યેનું વલણ ઉમદા

અને વિરાટ હતું. એમના રોમરોમમાં તીર્થો પ્રત્યે અપાર ભક્તિભાવ અને એટલી જ ચિંતા હતી. કાપરડાજી તીર્થના ઉદ્ધાર સમયે પ્રાણાંત પરિષદ સહ્યો હતો. કદંબગિરિ તીર્થના ઉદ્ધારમાં એમણે પ્રાણ રેડ્યા હતા. આવા કાર્યોમાં પૂજ્યશ્રી જાનની પરવા કરતા નહિ. શેરીસાના તીર્થનો ઉદ્ધાર એ આચાર્યશ્રીની શ્રદ્ધાપૂર્ણ ધોરવણી અને શેઠ સારાભાઈ ડાહ્યાભાઈની અથાગ જહેમતનો સરવાળો છે. માતર, રાણકપૂર, સ્તંભતીર્થ આદિ તીર્થો અને અનેક ગામોમાં જીનાલયોનાં કરાવેલાં ધરમૂળ ઉદ્ધારો આજે પણ તેઓશ્રીની જીવંત યશોગાથા સંભળાવી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત, તીર્થોના હક્કો અને તેની રક્ષા માટે પણ પૂજ્યશ્રી સતત કાળજી રાખતા. ગિરિરાજ ગિરનારનાં તીર્થ માટે જૂનાગઢના નવાબ સાથે ચાલેલા કેસમાં પૂજ્યશ્રીએ લીધેલી જહેમત ગજબની હતી. એવી જ રીતે, સમેતશિખર, તારંગા, અંતરિક્ષજી, મક્ષીજી અને શત્રુંજય ગિરિરાજના ગૂંચવાડા ભરેલા કેસોના વિજય પાછળ તેઓશ્રીની વિલક્ષણ બુદ્ધિ કામ કરી ગઈ હતી.

પ્રતાપી વ્યક્તિમત્તા : ઊંડું શાસ્ત્રજ્ઞાન, પ્રભાવક વાક્યાતુરી, સતત ધર્મજાગૃતિ, કઠોર ધર્મચર્યા તેમ જ વિશાળ અને દીર્ઘદષ્ટિથી સમગ્ર શાસનની ખેવના કરતા પૂજ્ય આચાર્યશ્રી જૈન-જૈનેતર-સૌમાં ખૂબ જ આદરણીય હતા. તેઓશ્રીના આ જાજવલ્યમાન વ્યક્તિત્વથી રાજા-મહારાજાઓ અને શ્રીમંતો પણ એમની સભામાં ઉપસ્થિત રહેવામાં ગૌરવ સમજતા. ભાવનગર, લીંબડી, વલ્લભીપુર, ગોંડલ, ધ્રાંગધ્રા, ઉદયપુર, જેસલમેર, સિરોહી આદિ રાજ્યોના મહારાજાઓ પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશ અને વ્યાખ્યાન શ્રવણથી કૃતકૃત્યતા અનુભવતા. ઉદયપુરના ચાતુર્માસ વખતે દેશના પ્રખર પૌંડિત શ્રી મદનમોહન માલવિયાજીએ ઘણો સમય સત્સંગ કરીને આચાર્યશ્રીની પંડિતાઈ વિશે અહોભાવ દર્શાવ્યો હતો. સત્યપ્રિયતા, નિષ્પક્ષતા, નિઃસ્પૃહતા અને સમતાના ગુણોને લીધે પૂજ્યશ્રી સકળ સંઘમાં પરમ આદરણીય બન્યા હતા. સં. ૧૯૯૦ના અમદાવાદના ઐતિહાસિક મુનિસંમેલનમાં તેઓશ્રીની સૂઝ-સમજણથી અનેક વાદ-વિવાદો શમી ગયા અને એ સિદ્ધિથી એમનો કીર્તિકળશ સર્વોચ્ચ ટોચે ઝળક્યો હતો. આટ-આટલી કીર્તિ-પ્રતિષ્ઠા, માન-સન્માન હોવા છતાં પૂજ્યશ્રી અંતરથી સાવ નિઃસ્પૃહી હતા. સમયે સમયે રાજા મહારાજાઓ તરફથી કે શ્રેષ્ઠીઓ તરફથી વિનમ્રભાવે ધરાતી ભેટ, સાધુજીવનને શોભે તેમ, સ્વીકારતા નહિ. સં. ૧૯૬૬માં કદંબગિરિમાં અનેક દરબારોને હિંસા, ચોરી, વ્યસનો આદિથી મુક્ત કર્યા તેના ઉપકાર રૂપે દરબારો તરફથી તેઓશ્રીના નામે જમીન આપવાની દરખાસ્ત થઈ, પણ તેઓશ્રીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ ! પૂજ્યશ્રી માત્ર ધર્મશાસન માટે જ્યાં જ્યાં, જ્યારે જ્યારે, જે જે કરવું જરૂરી લાગતું તે બધું જ કરવા તત્પર રહેતા અને તે કાર્ય સાંગોપાંગ પાર ઉતારતા. આમ જૈનશાસનની રક્ષા, પ્રભાવના અને વ્યવસ્થા કરવાની બહુમૂલી જવાબદારી

સ્વીકારનાર અને તેને કુશળતાપૂર્વક પાર ઉતારનાર આ મહાન વિભૂતિ જૈનશાસનના ઇતિહાસમાં 'શાસન સમ્રાટ' તરીકે અમર થાય એમાં શી નવાઈ !

(સંકલન : પૂ. આ. શ્રી શીલચંદ્રવિજયજી મ. ના લેખમાંથી ટૂંકાવીને.)

પોલિસ પટેલમાંથી પલટાયેલા, પ્રખર વ્યક્તિત્વના ધારક એવા શાસનના સમર્થ સેનાની, સકલાગમ રહસ્યવેદી, જ્યોતિષમાર્તંડ મહાપુરુષ

પૂ. આ. શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મો

પૂ. આત્મારામજી મહારાજના સમુદાયે એકત્રિત થઈને શ્રી કમલવિજયજી મહારાજને આચાર્યપદઝૂઠ કરવાનો નિર્ણય લીધો અને પાટણમાં એ પ્રસંગ ઉજવાયો ત્યારે શ્રી વીરવિજયજી મહારાજે સૌની ઇચ્છાને માન આપીને ઉપાધ્યાયપદનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પૂ. આચાર્યશ્રી કમલસૂરીશ્વરજી મહારાજની પાટને શોભાવતા પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી વીરવિજયજી મહારાજ સમર્થ મુનિવર હતા. પરંતુ સં. ૧૯૭૫માં તેઓશ્રી સ્વર્ગવાસી બનતાં આ પાટ-પરંપરા પર કમલસૂરીશ્વરજી મહારાજે શ્રી દાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને શ્રી લબ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજને સ્થાપિત કર્યા.

શ્રીમદ્ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે જૈનશાસનને જે પ્રદાન કર્યું છે તેનું તો મૂલ જ થાય તેમ નથી ! ઝીંઝુવાડાના વતની આ મહાપુરુષે ૨૨ વર્ષની વયે પૂ. ઉપાધ્યાયજી વીરવિજયજી મહારાજના શિષ્ય બનીને, સંયમ સ્વીકારીને, જ્ઞાન-ધ્યાન અને જપ-તપની એવી તો ભીખસાધના કરી અને કરાવી કે આ યુગમાં એક પ્રખર વિદ્વાન, એક યુસ્ત ચારિત્રપાલક અને ભીમ-કાન્તા ગુણના અનેરા ધારક તરીકે શ્રીમદ્ વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજનાં નામ અને કામ એકી અવાજે વખણાઈ ગયાં !

તેઓશ્રી જ્યોતિષ વિષયના અજોડ અભ્યાસી હતા. સકલ આગમોના રહસ્યના વેતા હતા. તેથી 'સકલાગમ રહસ્યવેદી' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ બનેલા. આ પુણ્યપુરુષનો પ્રભાવ કોઈ ઓર જ હતો ! સાધુ સંસ્થા જ્યારે ઓટમાં હતી ત્યારે તેમણે ૬૦-૭૦ શિષ્યોનું સર્જન કર્યું. તે એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે કે કઠોર ચારિત્રપર્યાયના સાધક / આરાધકને એવો જ શિષ્યસમુદાય મોટી સંખ્યામાં મળી રહે છે.

કોઈપણની ભૂલ થાય તો એની સામે પુણ્યપ્રકોપ ઠાલવવાની જવાબદારી અદા કરનારા અને પછી પાછું એટલું જ વાત્સલ્ય વહાવનારા આ મહાપુરુષે જ્ઞાન અને ચારિત્રનાં એવાં બીજ વાવ્યાં કે, એને વિકસાવનારા બે મહાપુરુષો-શ્રીમદ્ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્ર-સૂરીશ્વરજી મહારાજના રૂપમાં આપણને મળી આવ્યા ! તે સમયે

કોઈ પણ ચર્ચાસ્પદ બાબતમાં પૂ. દાનસૂરીશ્વરજી મહારાજનો બોલ પ્રમાણ ગણાતો. આટલી હદ સુધી તેઓશ્રીની પ્રતિષ્ઠા હતી તેના મૂળમાં તેમનું અગાધ જ્ઞાન અને ઊંડી ચારિત્રનિષ્ઠા હતાં. પાટડી જેવા નાનાં ગામને પોતાની સ્વર્ગારોહણભૂમિ દ્વારા ઐતિહાસિક બનાવી જનારા આ મહાત્માની તવારીખો નીચે પ્રમાણે છે :

જન્મ : સં. ૧૯૨૪ ઝીંજીવાડા, દીક્ષા : સં. ૧૯૪૬ ઘોઘા,
આચાર્યપદ : સં. ૧૯૮૧ છાણી અને સ્વર્ગવાસ : સં. ૧૯૯૨
પાટડી. સૌજન્ય : ત્રિભુવનતારક તીર્થાધિરાજ ચાતુર્માસ આરાધના
સમિતિ સાંચોરી જૈનભવન - પાલીતાણા તરફથી

શૈલાના નરેશ પ્રતિબોધક, સાક્ષર શિરોમણિ,
આગમ શાસ્ત્રોનું વિવિધ પ્રકારે સંવર્ધન-પ્રકાશન
કરનારા આગમોદ્ધારક

પૂ. આ. શ્રી આનંદસાગરસૂરિજી મ.

જેઓ જન્મ ધરીને સ્વ-પરના શ્રેયાર્થે જીવનના અંત સુધી મહાનપણાનો ગુણ જાળવી રાખે છે તેમ જ કોઈ મહાન કાર્ય દ્વારા એ સિદ્ધ કરી શકે છે. એવી વિભૂતિઓ વંદનીય બની જાય છે. આગમોદ્ધારક પૂજ્ય આચાર્યપ્રવર શ્રી આનંદસાગર સૂરીશ્વરજી મહારાજ એવી જ એક વંદનીય વિભૂતિ હતા.

ગુજરાતના ખેડ જલ્લામાં, કપડવંજ શહેરમાં, ગાંધી પરિવારમાં, પિતા મગનભાઈના ખાનદાનકુળમાં માતા યમુનાબેનની ઉદરવાટિકામાં વીર સંવત ૨૪૦૧, વિ.સં. ૧૯૩૧ના અષાઢી અમાવાસ્યા એટલે 'દિવાસા'ના મંગલ દિવસે એક પનોતા પુત્રનો જન્મ થયો. પુત્રની મુખકાંતિ પ્રમાણે નામ રાખવામાં આવ્યું હેમચંદ્ર. સંસ્કારી માતાપિતાએ પાંચ વર્ષની ઉંમરે હેમચંદ્રને અભ્યાસ માટે નિશાળે મૂક્યા. 'પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી' એ ન્યાયે બાળપણથી જ હેમચંદ્રમાં જ્ઞાનમાં પંડિતાઈ, બુદ્ધિમાં ચતુરાઈ, વાણીમાં ગંભીરતા, હૃદયમાં મૃદુતા, નયનોમાં દૈયાર્દ્રતા, અંતરમાં આર્દ્રતા અને સ્વભાવમાં સાહસિકતા જેવા અનેક ગુણો પાણીદાર ઝવેરાતની જેમ ચળકતા હતા. તે સાથે જ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે વિશેષ જિજ્ઞાસા અને ચિંતનશીલ પ્રકૃતિનો પણ વિકાસ થતો જતો હતો. એટલે જ ૧૨ વર્ષની વયે માણેક નામની કન્યા સાથે હેમચંદ્રનું સગપણ થયું ત્યારે સર્વ કુટુંબીજનોના આનંદ વચ્ચે તેઓ તો ઉદાસીન જ રહ્યા હતા. માતા-પિતાએ નારાજગીનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે કહ્યું કે, 'મને લગ્નગ્રંથીથી જોડશો નહિ. મારે શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ અર્થે દીક્ષા લેવી છે.' તેમ છતાં, હેમચંદ્રનાં લગ્ન કરી નાંખવામાં આવ્યાં. માણેક વિનયી, વિવેકી, આજ્ઞાકિત હોવા છતાં હેમચંદ્રને સંસારરસથી ભીંજવી શકી નહિ. તેનું મન વધુ ને વધુ વૈરાગ્યવાસિત થતું ચાલ્યું. એક દિવસ મોટાભાઈ મણિલાલ સાથે અમદાવાદ આવ્યા. બંને ભાઈઓએ દીક્ષા લેવાની ભાવના દર્શાવી.

ગુરુદેવે માત્ર મણિલાલને દીક્ષા આપી. આથી હેમુ નિરાશ વદને ઘેર પાછા ફર્યા. પરંતુ તેમનો દૃઢ સંકલ્પ કોઈ કાળે ચલિત થાય તેમ ન હતો. એક અંધારી રાતે ભાગીને હેમુ ગુરુદેવ શ્રી ઝવેરસાગરજી મહારાજ પાસે પહોંચ્યા. ત્યાં ગુરુદેવે દીક્ષા આપી, પણ સંસારીવર્ગને જાણ થતાં સગીર વયના હેમચંદ્રને સંસારમાં પાછા લઈ આવવા માટે શ્વસૂરપક્ષ સફળ થયો. આખરે પિતાએ પુત્રનો દૃઢ મનોભાવ જાણી લીધો. પિતા તરફથી સંમતિ મળતાં હેમચંદ્રે લીંબડી આવીને ગુરુદેવ શ્રી ઝવેરસાગરજી મહારાજ પાસે, ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉંમરે, સં. ૧૯૪૭ના મહા સુદ પાંચમે દીક્ષા લીધી. બંને પુત્રો પાછળ પિતાએ પણ દીક્ષા લીધી. પૂ. ગુરુદેવના સાંનિધ્યે સંયમની સાધના સાથે તપ, જ્ઞાનાભ્યાસ, ધ્યાન, ભક્તિ, વિનય, વૈયાવચ્ચ આદિ ઉલ્લાસથી કરવા લાગ્યા અને પં. શ્રી કમલવિજયજી મહારાજ પાસે વડી દીક્ષા પામ્યા.

આગમગ્રંથોનો ઉદ્ધાર કરીને તો પૂજ્યશ્રીએ અમર નામના પ્રામ કરી અને પેઢી દર પેઢીના ભાવિકો માટે જ્ઞાનભંડાર સમૃદ્ધ કરી આપ્યા. પણ 'આગમ-મંદિરો'ના નિર્માણકાર્યથી તો આગમવાણીને યાવચ્ચંદ્રિવાકરો અમર કરી દીધી. સાઠ વર્ષના સુદીર્ઘ દીક્ષાપર્યાયમાં અવિરત અને અવિરામ કાર્યરત રહેતા. સં. ૨૦૦૬માં સૂરતમાં પૂજ્યશ્રીની સ્થિરતા હતી ત્યારે તેમનું સ્વાસ્થ્ય કથળ્યું. વૈશાખ વદ પાંચમને બપોરે પૂજ્યશ્રી અર્ધપન્નાસને નવકારમંત્ર ગણતા હતા, શિષ્યો 'અરિહંતે શરણં પવજજામિ' સંભળાવતા હતા, અને ચતુર્વિધસંઘ નમસ્કાર મહામંત્ર સંભળાવતા હતા, ત્યારે ધ્યાનસ્થ પન્નાસન અવસ્થાએ જીવનદીપ બૂઝાયો. ૧૦૦ થી અધિક સાધુઓ અને ૩૦૦થી અધિક સાધ્વીજીઓનો વિશાળ પરિવાર ધરાવતા દિવંગત આચાર્યભગવંતને તેમના પટ્ટધર શ્રી માણિક્યસાગર-સૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની નિશ્રામાં ચતુર્વિધ સંઘે દેવવંદન કર્યું. પૂ. ગુરુભગવંતના અગ્નિસંસ્કાર સ્થળે રમણીય ગુરુમંદિરની સ્થાપના કરવામાં આવી. સં. ૨૦૦૭ના મહાસુદ ૩ ને દિવસે ગુરુમૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી.

આગમિક તથા સાહિત્યક્ષેત્રે યોગદાન : ૧. આઠ લાખ શ્લોકપ્રમાણ ૧૮૦ ગ્રંથોનું સંપાદન. ૨. અઢી લાખ શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથોનું વાચનાદાન. ૩. ૭૦ હજાર શ્લોકપ્રમાણ આગમિક ગ્રંથોનું સર્જન. ૪. ૭૦ હજાર શ્લોકપ્રમાણ અનેક વિષયના ગ્રંથોનું મૌલિક સર્જન. ૫. ૮૦ ગ્રંથો પર ૧૫ હજાર શ્લોકપ્રમાણ સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનાઓ ૬. ૪૦ હજાર ફુલસ્કેપ કાગળ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામાં આગમિક આદિ ગ્રંથોના પદાર્થોનું વર્ણન. ૭. આગમ તથા પ્રકરણ ગ્રંથોનું સંગેમરમર, પાષાણ તથા તામ્રપત્રમાં કંડારાષી દિર્ઘાયુષ્યપ્રદાન.. ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં સાત વખત આગમવાચના (દરેક વાચના લાગટ છ માસ સુધી.)

પુસ્તકપ્રકાશન પ્રવૃત્તિમાં પૂજ્યશ્રીએ પોતાનો અમૂલ્ય સમય

આપ્યો. આગમોની પ્રેસકોપીઓ તૈયાર કરવાથી માંડીને સર્વાંગસુંદર છાપકામ થાય તેની પણ કાળજી લેતા. વળી, સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના તાત્ત્વિક ઉપદેશ આપતા ગ્રંથો, ચરિત્રગ્રંથો અને સમાચારી ગ્રંથો સાધુભોગ્ય અને તે રીતે ૧૭૫ની વિશાળ સંખ્યામાં સંપાદિત કરીને પ્રકાશિત કરાવ્યા. તેમ જ ૮૦ જેટલાં પુસ્તકો પર પ્રૌઢ-ગંભીર-વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવનાઓ લખી. આગમ, સિદ્ધાંત પ્રકરણ, યોગ અને વિવિધ ચર્યાસ્પદ પ્રશ્નોને લગતા અનેક ગ્રંથોનું નવસર્જન કરી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હિન્દી, ગુજરાતી આદિ ભાષામાં પ્રગટ કર્યાં. વિ. સં. ૧૯૭૧ થી ૧૯૭૭ દરમિયાન પાટણ, કપડવંજ, સુરત, અમદાવાદ, પાલીતાણા અને રતલામ (માળવા)માં સેંકડો સાધુ-સાધ્વીઓને આગમ-વાચના જાહેરમાં આપીને આગમ સંબંધી પઠન-પઠનાદિની શિથિલ પડી ગયેલી વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવી. વર્ષોથી કઠોપકંઠ ચાલી આવતી આગમ વાચનાને વિશુદ્ધ મુદ્રિત રૂપ આપ્યું. એવું જ બીજું મહાન ભગીરથ જીવનકાર્ય આગમમંદિરના નિર્માણનું છે. એક વખત પૂજ્યશ્રી દેવર્ષિગણી ક્ષમાશ્રમણ ભગવંતે આગમોને પ્રતાપ કરી કાળના પંજામાંથી બચાવ્યા હતા તેમ બીજી વખત પૂજ્ય આગમોદ્ધારકશ્રીએ આગમોને શિલોત્કીર્ણ કરાવી અભૂતપૂર્વ કાર્ય કર્યું.

‘શ્રી વર્ધમાન જૈનાગમ મંદિર’ અને ‘શ્રી સિદ્ધચક્ર ગણધર મંદિર’ તૈયાર થયાં. સં. ૧૯૯૯ના મહાવદ બીજ અને પાંચમના અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠાનો અવસર આવ્યો. મહામંગળકારી તેર દિવસના મહોત્સવનું આયોજન થયું. દેશવિદેશથી અનેક ભાવિકો ઉમટી પડ્યા. જળયાત્રા, કુંભસ્થાપના, અખંડ દીપક, જવારા-રોપણની વિધિ, દશદિગ્પાલપૂજન, નવગ્રહપૂજન, અષ્ટમંગલ, અધિષ્ઠાયકાદિ પૂજનમાં વિધિવિધાન થયાં. પૂજ્યશ્રીના અવિરામ પુરુષાર્થથી કાર્ય સુસંપન્ન થયું.

એવું જ બીજું નિર્માણકાર્ય સુરતમાં ‘શ્રી વર્ધમાન જૈન તામ્રપત્રાગમ મંદિર’ બાંધવાનું થયું. ‘શ્રી આગમોદ્ધારક સંસ્થા’ની સ્થાપના કરી. પ.પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રત્યેક કાર્યમાં મહાનતાની મુદ્રા ઉપસે છે ! કોટિ કોટિ વંદન હજો એ મહાત્માને !

સૌજન્ય : જંબૂદ્વીપ વર્ધમાન પેઢી - પાલીતાણા

‘સેવા સમાજ’ની સ્થાપના દ્વારા જૈન યુવકોની કાર્યશક્તિને વેગ આપનારા, રૈવતગિરિ તીર્થના જીર્ણોદ્ધારનું ભગીરથ કાર્ય સાકાર બનાવનારા
પૂ. આચાર્યપ્રવર શ્રીમદ્
વિજયનીતિસૂરિજી મહારાજ

સંતો અને શૂરવીરોને જન્મ આપનારી ધન્ય ધરા સૌરાષ્ટ્રમાં

આવેલ વાંકાનેર નગરે સં. ૧૯૦૩ના પોષ સુદ ૧૧ને દિવસે પૂ. આ.શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજનો, સ્વ-પરને ધર્મમાર્ગે નૌનિહાલ કરવા ઉદય-જન્મ થયો હતો. નામ પણ એવું જ હતું- નિહાલચંદ. પિતા ફૂલચંદ નેણસી પારેખ, જ્ઞાતિએ દશાશ્રીમાળી, ધંધો શરાફીનો, જ્ઞાતિમાં અગ્રણી અને રાજદરબારે માનભર્યું સ્થાન હતું. માતા ચોથીબહેન પણ એવાં જ આદરણીય અને સ્નેહાળ, સુશીલ અને ધર્મપરાયણા સન્નારી હતાં. તેઓને ૪ પુત્રો અને ૨ પુત્રીઓ હતાં. તેમાં સૌથી નાના પુત્ર નિહાલચંદ હતા. નાના એટલે લાડકોડમાં ઉછર્યા. આ સુખી સંપન્ન પરિવારમાં ધર્મસંસ્કાર પણ અજવાળાં પાથરી રહ્યા હતા. તેમાંયે નિહાલચંદને પૂર્વભવના પુણ્ય યોગ ધર્મ પ્રત્યે વધુને વધુ જાગૃત અને પ્રવૃત્ત બનાવતા રહ્યા. પૂજા, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ અને વ્યાખ્યાનશ્રવણ એ તેમના જીવનક્રમ બની ગયા. બુદ્ધિ પણ તીવ્ર અને તેજસ્વી કે દંડક અને કર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ ચાલે. ચાર અંગ્રેજીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી આગળ વ્યાવહારિક શિક્ષણ લેવાની ઈચ્છા થઈ નહીં. ધંધામાં પણ રસ ન પડ્યો. સંસારમાંથી જ રુચિ ઊઠી ગઈ. ઊંડે ઊંડે દીક્ષાની ભાવના જાગી હતી અને તેને સાકાર કરવા તીવ્ર લગન લાગી હતી. સં. ૧૯૪૯ના અષાઢ સુદ ૧૫ને દિવસે, ૧૯ વર્ષની યુવાન વયે, મહેરવાડાના માર્ગમાં એક વૃક્ષ નીચે સ્વયં સંસારી કપડાંનો ત્યાગ કરી, સાધુ વેશ ધારણ કરી લીધો. પૂ. પ્રતાપવિજયજી મહારાજના વરદ હસ્તે ધામધૂમથી વડી દીક્ષા ગ્રહણ કરી, તેમના શિષ્ય બની, મુનિશ્રી નીતિવિજયજી નામે ઘોષિત થયા. તે દિવસે આખા ગામને જમાડવામાં આવ્યું હતું.

દીક્ષા પછી પ્રથમવાર સં. ૧૯૬૨માં જન્મભૂમિ વાંકાનેર પધાર્યા. ગામના આ નવરતનનું સમસ્ત શહેરે સામૈયું કર્યું. પૂજ્યશ્રીની પ્રભાવક વાણી સાંભળી ગામ ધન્ય ધન્ય બની ગયું. સં. ૧૯૬૩ થી ૧૯૬૭ દરમિયાન બે છ’રી પાલિત સંઘો, ઉપધાન તપ અને શંભેશ્વરતીર્થે ભમતીમાં પ્રભુપ્રતિષ્ઠાદિ ધર્મકાર્યો પ્રવર્તાવ્યા. સં. ૧૯૬૯માં વીરમગામમાં પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશથી સાધુ-સાધ્વીજી માટે, સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના ધર્માભ્યાસ માટે, પાઠશાલા સ્થપાઈ, સં. ૧૯૭૨માં પાટણ પધારતા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સભાના સંચાલકોને જ્ઞાનમંદિર સ્થાપવા અને ગ્રંથાવલિ શરૂ કરવા ઉપદેશ આપ્યો. એ વર્ષે ચાણસ્મા ચાતુર્માસમાં શ્રી સંઘનો વહીવટ એકસંપી અને વ્યવસ્થિત કરાવ્યો. સં. ૧૯૭૪માં ઊંઝામાં પધાર્યા. જુવાનોની જાગૃતિ, રૂઢિઓ પ્રત્યે જેહાદ, કાર્યો કરવાની હોંશ, પણ બિન અનુભવી અને ઉતાવળની નબળી કડી - આ સર્વ સ્થિતિ જાણી, યુવાનોને સંઘના હોદ્દા માટે દૂર રહેવા ‘સેવાસમાજ’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરાવી. તેની કાર્યશક્તિને વેગ આપ્યો. સં. ૧૯૭૬ના માગશર સુદ ૧૧ને દિવસે અમદાવાદ-લુવારની પોળના ઉપાશ્રયે પૂજ્ય અનુયોગાચાર્ય શ્રી ભાવવિજયજી મહારાજના વરદ હસ્તે આચાર્યપદે આરૂઢ થયા. સં. ૧૯૭૭ના પાલીતાણા ચાતુર્માસ

દરમિયાન 'સેવાસમાજ'ની સ્થાપના કરાવી જૈન યુવકોને સમાજસેવાનો મંત્ર સમજાવ્યો.

પૂજ્યશ્રી દ્વારા જે મહત્વપૂર્ણ અને ચિરઃસ્મરણીય કાર્યો થયાં, તેમાંનું એક રૈવતગિરિ (ગિરનાર) તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર. સં. ૧૯૭૮માં વેરાવળ પધારતાં આ કાર્યનું મંડાણ થયું હતું. પૂજ્યશ્રીએ વ્યાખ્યાનમાં રૈવતગિરિતીર્થનો મહિમા, ઇતિહાસ, પૂર્વેના મહાપુરુષોનો ભોગ, લાખો-કરોડોનો ખર્ચ... અને ક્યાં હાલની જીર્ણશીર્ષ દશા ! તેની ચિંતા અને આ માટે સજજ થવાની હાકલ કરી અને પોતે પણ સાથે હોવાની તત્પરતા દર્શાવી. એમાં જૂનાગઢના દીવાન શ્રી ત્રિભોવનદાસભાઈનું વેરાવળમાં આગમન અને વેરાવળના જાણીતા દાનવીર ધર્મવીર શેઠ શ્રી દેવકરણ ખુશાલચંદની આગેવાની વગેરે બાબતોથી વાત બલવત્તર બની. પૂજ્યશ્રી યાતુર્માસ પૂર્ણ કરીને જૂનાગઢ પધાર્યા અને ત્યાંના શ્રીસંઘને પણ પ્રોત્સાહિત કર્યો. જીર્ણોદ્ધારના ભગીરથ કાર્ય માટે એક પછી એક આયોજન હાથમાં લઈને તેમાં ઓતપ્રોત બની જતા, સફળતાના સૂર બજવા લાગ્યા. જૂનાગઢ અને વેરાવળના આગેવાનોને તૈયાર કર્યાં. બંને સ્થળે જૈન સેવાસમાજની સ્થાપના કરી. ફંડની યોજના, કમિટીઓ વગેરે વ્યવસ્થાતંત્ર ગોઠવાતું રહ્યું. રાજકોટ, વાંકાનેર, અમદાવાદ વગેરે સ્થળે પધારી ત્યાં વ્યાખ્યાન આપી આ કાર્યને વેગ આપ્યો. પુનઃ જૂનાગઢ પધાર્યાં. જીર્ણોદ્ધારનાં સ્થળો, ખર્ચનો અંદાજ, કામની વ્યવસ્થા, ભારતભરમાં ફંડ માટે કાર્યકર્તાઓને મોકલવા, ભારતભરના જૈનસંઘોને જીર્ણોદ્ધારની વિગતોથી માહિતગાર બનાવવા, તેની જરૂરિયાત સમજાવવી, પત્રવ્યવહાર કરવા વગેરે પ્રચારતંત્રો અને નાનીમોટી દરેક બાબતો ધ્યાનમાં લઈને તીર્થોદ્ધાર સાકાર કરવામાં તન્મય બની ગયા. દેશભરના શ્રીસંઘો દ્વારા ઐતિહાસિક કાર્યમાં સહયોગ પ્રાપ્ત થયો. વિદેશના - એડન આદિના શ્રીસંઘોએ પણ સારો ફાળો નોંધાવ્યો. સાત વર્ષની લગાતાર જહેમતના અંતે જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય સંપન્ન બનતાં સં. ૧૯૮૫ના માગશર વદ પાંચમે ખૂબ શાનદાર રીતે પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ ઉજવાયો. આ સાત વર્ષો દરમિયાન રૈવતગિરિ તીર્થોદ્ધારના કાર્ય ઉપરાંત, વાંકાનેરમાં ઉપાશ્રયનો જીર્ણોદ્ધાર, કડીમાં કુસંપનું નિવારણ, અમદાવાદ વીર વિજયજી ઉપાશ્રયના જીર્ણોદ્ધાર માટે ફંડ, રાધનપુરમાં પાઠશાળા માટે ફંડ, બોર્ડિંગની શરૂઆત વગેરે શાસનનાં, સમાજનાં વિધવિધ કાર્યો સુસંપન્ન બનાવ્યાં.

રૈવતગિરિ તીર્થોદ્ધારની જેવું પૂજ્યશ્રીનું બીજું ચિરંજીવ કાર્ય અમદાવાદમાં શ્રી મહાવીરસ્વામી જિનાલય પાસે, ગાંધીરીડ પર આવેલ 'શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર અને ફી વાયનાલય' છે. એ સમયે અમદાવાદમાં સ્થિતિ એવી હતી કે જે ઉપાશ્રયમાં ગ્રંથભંડારો હોય તેનો ઉપયોગ ત્યાંની પોળવાળા જ કરે. બધા ગ્રંથભંડારોની આ સ્થિતિ હતી. જાહેર ઉપયોગ શક્ય ન હતો.

પૂજ્યશ્રીએ આ સ્થિતિમાં સુધારો કર્યો અને સૌ કોઈ બધા ગ્રંથભંડારોનો ઉપયોગ કરી શકે એવી સ્થિતિ નિર્માણ કરી. સં. ૧૯૮૦માં અમદાવાદમાં મળેલા મુનિસંમેલનમાં પૂજ્યશ્રીએ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ૧૯૮૩માં અમદાવાદ-લુહારની પોળના ઉપાશ્રયે યાતુર્માસ કર્યું. શામળાની પોળમાં ત્રણ-ત્રણ દેરાસર અને પોળ પણ મોટી, છતાં ત્યાં તપાગચ્છનો કોઈ ઉપાશ્રય નહિ. આ વાતની જાણ થતાં પોતાના વિદ્વાન શિષ્ય પં. શ્રી ઉદયવિજયજીને શામળાજીની પોળે આઠ દિવસ મોકલી સુંદર ઉપાશ્રય કરાવ્યો.

સં. ૧૯૮૭નું સાદડીનું ચોમાસું પૂર્ણ કરીને એ તરફ વિહાર કર્યો. છેલ્લાં એક બે વર્ષથી સ્વાસ્થ્ય નરમ-ગરમ રહેતું હતું. વાયુપ્રકોપને લીધે સોજા ચડી જતા. તેમાં ઉદયપુર પહોંચતા તબિયત લથડી. છતાં ચિતોડગઢ પહોંચવાના, તેના ઉદ્ધારકાર્યને જાતે નીરખવાના વિચારની સામે તબિયતની કંઈ ખેવના કરી નહીં. સં. ૧૯૮૮ના પોષ વદ ૭ને દિવસે એકલિંગજી પધાર્યા. તબિયતે ગંભીર રૂપ ધારણ લીધું, અને બીજે દિવસે ઊગતી સવારે સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગગમન કર્યું. ઉદયપુરમાં અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યા. મેવાડના રિવાજ પ્રમાણે અગ્નિસંસ્કારની રાખને પાલીતાણા મોકલી, પવિત્ર શેત્રુંજી નદીમાં રાખ પધરાવવામાં આવી. એ મહાન વિભૂતિને પગલે અનેકાનેક ભવ્યજીવો ધન્ય અને પાવન બની ગયા, તેમ એ મહાન વિભૂતિની ભભૂતિના સ્પર્શે શેત્રુંજી નદીનાં નિર્મળ નીર પણ ધન્ય બની ગયાં. કોટિ કોટિ વંદન હજો એ મહાન સૂરિવરને !

પૂ. આ. શ્રીમદ્ વિજયકેશરસૂરીશ્વરજી મ.

જૈનસમાજના શ્રમણોદ્ધાનમાં અનેક, પરમ સૌરભભ્યાં ફૂલડાં ખીલ્યાં છે અને એ ફૂલોના મધમઘાટે વિશ્વ સુરભિત બન્યું છે. આવાં અનેક ફૂલડાંઓનું અનેરી ફોરમ ફોરતું એક પુષ્પ તે શ્રીમદ્ વિજયકેસરસૂરિજી ! ઓમકારજાપના પૂરેપૂરા રસિયા, યોગવિદ્યાના અભ્યાસી તેમજ ગઈકાલના અને આજના યુગના માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવી સાહિત્ય શ્રેણીના સર્જક એ સૂરિજી ગઈ કાલે જીવંત હતા. આજે અક્ષરદેહે જાગ્રત છે ને આવતી કાલે તેઓ ચિરંજીવ છે.

આવા ચિરંજીવ સાધુપુરુષનો જન્મ સં. ૧૯૩૩ના પોષ સુદી ૧૫ના દિવસે તીર્થાધિરાજની છત્રછાયામાં પાલીતાણા ખાતે થયો હતો. તેઓનું વતન કાઠિયાવાડમાં બોટાદ પાસેનું પાળિયાદ ગામ હતું. તેમના પિતાનું નામ માધવજીભાઈ નાગજીભાઈ હતું ને માતાનું નામ પાનબાઈ હતું. જેમનાં પગલાંથી ભાગ્યોદય થવાથી, તે લક્ષ્મીરૂપમાં પલટાઈ ગયું હતું. તેઓ જ્ઞાતિએ વિશાશ્રીમાળી અને ધંધે વેપારી હતા. માતાપિતા ધર્મના પૂરા પ્રેમી હતા. એવા માતાપિતાને ત્યાં બાળક કેશવજીનો જન્મ થયો. તેમનું મોસાળ

પાલીતાણા હતું. તેણે ત્રણ ચોપડી સુધી અહીં અભ્યાસ કર્યો. સં. ૧૯૪૦માં બધું કુટુંબ વઢવાણ કેમ્પમાં રહેવા આવ્યું અહીં કેશવજીનો ૭ ચોપડી સુધીનો અભ્યાસ થયો. પણ તેટલામાં કાળનું ચક્ર આવ્યું અને માતાપિતાનો ત્રણ ત્રણ દિવસના અંતરે સ્વર્ગવાસ થયો. કેશવજીનું હૃદય સંસારથી ઘવાયું ને વૈરાગ્ય ભાવના પ્રબળ બની.

આ વખતે તેમને વડોદરા ખાતે શ્રી વિજયકમલ સૂરીશ્વરજીનો મેળાપ થયો અને સં. ૧૯૫૦ના માગશર સુદ ૧૦ ના દિવસે તેમની પાસે જ દીક્ષા લીધી. ગુરુજીએ તેમનું નામ શ્રી કેસરવિજયજી રાખ્યું. શ્રી કેસરવિજયજીએ એક સમર્થ ગુરુનું શરણું સ્વીકાર્યું હતું. તેમની પાસે વડોદરા અને સુરતમાં રહીને તેમણે ખૂબ અભ્યાસ કર્યો. જ્ઞાન વિશાળ થતું ગયું. તેવામાં તેમનું મન શોગ તરફ દોરાયું. અને જીવનભર યોગપ્રાપ્તિ માટે ગમે તેવાં સંકટો સહવામાં તેમણે મઝા માણી છે. અનેક ચમત્કારો તે દ્વારા તેમને પ્રાપ્ત થયેલા કહેવાય છે. ઓમકારનો જાપ તો પોતે કસોડોવાર કરેલો ને જે મળે તેને તે કરવા ઉપદેશ આપેલો.

સં. ૧૯૬૩માં સુરતમાં તેમને ગણિપદવી અપાઈ અને સં. ૧૯૬૪માં પંચ્યાસ પદવીનો ઉત્સવ થયો. આ પછી અચાનક ગુરુદેવનો સ્વર્ગવાસ થતાં, તેમજ ગુરુદેવની ઈચ્છા મુજબ પાછળનો બધો ભાર તેમને સોંપાતાં કાર્યભાર વધ્યો. રાજયોગ જાણવાની ઈચ્છા અહીં દબાઈ ગઈ. પોતાના સમુદાયનું બંધારણ કરવા તેમણે વઢવાણ કેમ્પમાં સાધુસંમેલન ભર્યું. આ પછી ઘણી દીક્ષાઓ તેમને હસ્તે થઈ. તેમની વિદ્વતા અને યોગીપણાની ખ્યાતિ બધે પ્રસરી વળી હતી. ધરમપુર સ્ટેટ તથા બીજા રાજ્યો તેમના ભક્તો બન્યા હતા. પારસી, મુસલમાન, ધાંચી, મોચી તો તેમને પોતાના જ હિતૈષી ગણતા. તેમના ગુણોથી આકર્ષાઈ તથા સ્વર્ગસ્થ સૂરિજીની ઈચ્છાને માન આપી સં. ૧૯૮૩ના કારતક વદી દના રોજ તેમને આચાર્ય પદવી ભાવનગરમાં અપાઈ. આ પ્રસંગે ખૂબ મહોત્સવ, માનપત્રો તેમજ લખાણો થયાં હતાં. આ વખતે તેમની સાહિત્ય લેખન-પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી ને તેમના ગ્રંથો જૈન જૈનેતરસમાજમાં સારી આદર પામ્યા હતા. તેમણે લગભગ ૨૦ ઉપરાંત પુસ્તકો લખી, ધર્મ, કથાનક ને યોગને અંગે લખ્યાં છે.

વિ. સં. ૧૯૮૫નું વડાલીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી તેઓ તરંગાજી ગયા. અહીં ગુફામાં ધ્યાન અવસ્થામાં બેસતાં શરદીએ અચકર હુમલો કર્યો, હૃદયમાં દર્દ પેદા થયું ને આ દર્દ છેવટે પ્રાણ ત્યાગ કરવા અમદાવાદ ઉજમફઈની ધર્મશાળામાં તે ચાતુર્માસમાં શ્રાવણ વદી પાંચમે તો સૂરિજીએ તમામ ત્યાગ કરી ઓમકારનો જાપ શરૂ કર્યો અને જીવનની છેલ્લી ક્ષણે પણ ઓમકાર જાપમાં તેમણે કાયાને વિસર્જિત કરી. જૈન સમાજમાં ક્ષણવારને માટે તેમની અમાવાસ્યા છવાઈ ગઈ. છતાં તેમની પવિત્રતાની પૂર્ણિમા આજે પણ સદોદિત છે.

૮૦૦ થી અધિક સુવિહિત શ્રમણ સમુદાયના અધિપતિ ૨૦ મી સદિના મહાત જ્યોતિર્ધર

આચાર્યદેવ શ્રીમદ્

વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

(આલેખન : પ. યૂ. ગણિવર્ધશ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી મ.સા.)

તેઓ પિંડવાડાના વતની હતા, પ્રેમચંદ જેમનું નામ હતું. પૂર્વભવની અધૂરી સાધના પૂર્ણ કરવા જાણે આ ધરાતલ ઉપર જન્મ લીધો હતો. મુખ ઉપર સૌમ્યતા, અંતરમાં વૈરાગ્ય, હૃદયમાં કરુણતા વગેરે ગુણો જન્મજાત વરેલા હતા.

સાત ચોપડીનો વ્યાવહારિક અભ્યાસ કરી વ્યારા આવ્યા. ઉમરની સાથે સહજ વૈરાગ્ય વધતો જતો હતો.

તેમનું લલાટ જોઈ કો'ક સંન્યાસીએ તેમના પિતાજીને કહ્યું હતું, “તમારો આ બાળક કાં કોટ્યાધિપતિ બનશે, કાં વિશ્વનો મહાન સંત.” ખરેખર આ સંતવાણી સાચી પડી.

૧૭ વર્ષની ફૂલગુલાબીવયમાં આ. દાનસૂરિજી પાસે ઉછળતા ઉમંગે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. દીક્ષાદિનથી સાધનાની ધૂણી ધખાવી. નિર્મળ સંયમ, જબરજસ્ત સ્વાધ્યાય અને તનતોડ ગુરુસેવા આ ત્રિયાગને પ્રાણમંત્ર બનાવ્યો.

ચોથા આરાના બદલે ભૂલથી પાંચમા આરામાં આવી પડેલા આ મહાપુરુષે ‘એગભત્તં ચ ભોયણં’ના મંત્રને આત્મસાત્ કરી ‘નિત્ય એકાશનં’ તપ દીક્ષાદિવસથી આરંભ્યો. ૬૭ વર્ષના દીર્ઘ ચારિત્ર પર્યાય સુધી અખંડ એકાસણાં કર્યાં. એકાસણું પણ ૧૦ મિનિટમાં જ કરવાનું. તે પણ ૪/૫ દ્રવ્યથી જ.

એકાસણાના તપ સાથે ત્યાગ પણ ગજબનો. જીવનભર મેવા-મીઠાઈ-ફૂટ-ફરસાણ ત્યાગ. આવા ધોર તપ-ત્યાગ સાથે ઉગ્ર વિહારો પગે ચાલીને કરવાના. ઉગ્ર સ્વાધ્યાય મોઢે બોલીને કરવાનો. પ્રતિક્રમણ પણ ગમે તેટલો થાક હોય પણ ઊભા ઊભા જ કરવાનું.

“દાલ ઓર રોટી, બાકી સબ બાત ખોટી” એ તેમનો સાધનામંત્ર હતો. દીક્ષાના ટૂંકા પર્યાયમાં જ ૪૫ આગમો, ન્યાય, વ્યાકરણ, છંદ, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત-ષડ્દર્શન, સાહિત્ય, કર્મસાહિત્ય વગેરે શાસ્ત્રોનું અતલ ઊંડાણ ખેડ્યું. કર્મગ્રંથ અને કર્મપ્રકૃતિના વિષયમાં તો ગજબની માસ્ટરી મેળવી. સેંકડો સાધુઓને તથા ભાવનગરના કુંવરજીભાઈ, રાધનપુરના કકલભાઈ, ભરૂચના

અનોપચંદભાઈ, રતલામના દગડુભાઈ જેવા ધુરંધર પંડિતોને કર્મસાહિત્યમાં વિદ્વાન બનાવ્યા.

શાસન અને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓ સામે પોતાનું પ્રયંડ સંયમબળ લગાવી તેનો સામનો કરતા, નિપાણી (એમ.એસ.)માં ચાતુર્માસ દરમ્યાન કતલખાનાઓ બંધ કરાવ્યાં હતાં. મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાતની દ્વિભાષી રાજ્યસરકારમાં પણ પૂના વિધાનસભામાં અમદાવાદના વકીલ પ્રભુદાસ પટવારીએ બાળદીક્ષા પ્રતિબંધક બીલ રજૂ કર્યું, ત્યારે સાહેબજી સમસમી ગયા. બીલનો સજ્જડ પ્રતિકાર કરવા જોરદાર તૈયારી કરી. સાધુઓને તપ-જપમાં જોડ્યા. ખૂણે ખાચરે રહેલા શાસ્ત્રપાઠો બહાર કાઢ્યા.

“બાળદીક્ષા તો શાસનનો પ્રાણ-આધાર છે. જો આ બીલ પાસ થશે તો પ્રથમ બાળદીક્ષા હું આપીશ. કાયદાને તોડીશ ને જેલમાં જવું પડે તો જેલમાં પણ જઈશ. કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય, ઉપા. યશોવિ., આ. હીરવિજયસૂરી, બખ્તબક્ટસૂરિ જેવા શાસન ધુરંધરો બાળદીક્ષામાંથી જ પેદા થયા છે.”

આવો સજ્જડ પડકાર ફેંક્યો. પોતાના વિદ્વાન શિષ્ય પંન્યાસ ભાનુ વિ. ને આશીર્વાદ આપી તે વખતના મુંબઈના મુખ્યમંત્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ પાસે કાઉન્સીલ હોલમાં મોકલ્યા. તેમણે પોતાની તમામ બુદ્ધિશક્તિ કામે લગાડી તર્કથી, દષ્ટાંતથી, શાસ્ત્રપાઠથી, દલીલોથી મોરારજીભાઈને સમજાવ્યા. પં. ભાનુ-વિ.ના મુખ ઉપર તરવરતી તેજસ્વીતા અને વિદ્વતા જોઈ મોરારજીભાઈએ કહ્યું,

“હું જૈન સમાજની લાગણી સમજું છું. આ બીલ આધ્યાત્મિક જગત પર વજ્રઘાત કરનાર છે. બે લાખ લિખિત વિરોધપત્રો સરકાર ઉપર આવ્યા છે. આ બધું જોતાં કોઈપણ સંજોગોમાં આ બીલ પસાર ન થાય તે માટે હું તમામ પ્રયત્નો કરીશ.... અને ખરેખર પૂ. પ્રેમસૂરિના પ્રયંડ પુન્યબળે આ બીલ વિધાનસભામાંથી ઊડી ગયું.

ફરી એકવાર લોકસભામાં અને મધ્યપ્રદેશ વિધાનસભામાં આ બીલ આવેલ. પણ પૂજ્યશ્રીના અઘાગ પ્રયત્નથી તે પસાર ના થઈ શક્યું. અને જૈનશાસન એક મોટી આફતમાંથી ઊગરી ગયું.

સંયમની પરમ વિશુદ્ધિ અને આહારની સંપૂર્ણ નિર્દોષતાને પ્રભાવે પૂજ્યશ્રીને વચનસિદ્ધિ જેવી અનેક લબ્ધિઝી વરેલી હતી.

એકદા મુનિ હેમચંદ્રવિજયજીને કહ્યું “તું ખંભાત ચોમાસું કર”, “પણ સાહેબ મેં તો ત્યાં બે ચોમાસાં કર્યાં છે. હવે ત્યાં જઈને શું કરું?”--સાહેબજી કહે, “જઈશ તો જેટલા જશો એનાથી ડબલ થઈને આવશો.” અને સાહેબજીના વચન સામે કુદરતને ઝૂકવું પડ્યું. ખરેખર હેમચંદ્ર વિ. પાંચ ઠાણા ગયેલા અને બીજી પાંચ નવી દીક્ષાઓ કરી દશ થઈને આવ્યા.

તેમના સાનિધ્યમાં આવવામાત્રથી, તેમના પુન્ય-પરમાણુઓનો સંગ થવા માત્રથી વાસના-વિકારો ને આવેશ, ઉકળાટો શાંત થઈ જતા, આ પ્રભાવ અનેકોએ અનુભવ્યો છે.

તેઓ વારંવાર કહેતા, “મારે સાધુઓને વ્યાખ્યાનકાર કે વિદ્વાન બનાવતાં પહેલા વિશુદ્ધ સંયમી બનાવવા છે. સંયમની પરંપરાને ઉજ્જવળ રાખવા માટે જોતજોતામાં ૩૦૦ જેટલા સુવિહિત શ્રમણરત્નોની ફોજ તૈયાર કરી દીધી.

રામચંદ્રસૂરિજી જેવા વ્યાખ્યાતા, જંબૂસૂરિજી જેવા આગમપ્રણી, યશોદેવસૂરિજી જેવા તેજસ્વીઓ, રાજતિલકસૂરિજી જેવા ઘોર તપસ્વીઓ, ભુવનભાનુસૂરિજી જેવા ઓલરાઉન્ડર, જયઘોષસૂરિજી જેવા ગીતાર્થ, ચંદ્રશેખરવિજયજી જેવા પ્રખર પ્રવચનકાર, અનેક વ્યાખ્યાતાઓ, લેખકો, વિદ્વાનો, કવિઓ, જયોતિર્વિદો, શાસ્ત્રજ્ઞો ને શ્રમણરત્નોના સફળ સર્જક હતા એક માત્ર પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ...

જીવનમાં એક પણ વ્યાખ્યાન કર્યા વગર, એકમાત્ર સંયમના બળથી અનેક કોટયાધિપતિ શેઠિયાઓ, શ્રીમંતો અને શિક્ષિત નબીરાઓને દીક્ષિત કર્યા. ભણાવીગણાવી શાસનના રખોપિયા બનાવ્યા.

લગભગ ૩૦૦ થી અધિક વિરાટ શ્રમણ સમુદાયનું સર્જન કરી કદી ન ભૂલાય એવી બેજોડ શાસનસેવા કરી છે. તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ સાતસો મુનિઓનો પરિવાર હયાત છે.

સેંકડો શિષ્યોના આસામી હોવા છતાં ભોજનમાં, વસ્ત્ર પાત્રમાં, એટલી જ સાદગી, કોઈ માન-મોભો કે સન્માનની અપેક્ષા જ નહિ.

આચાર્ય બન્યા પછી પાટણના પહેલા જ ચાતુર્માસમાં નિયમ કરેલો કે ચારે મહિના બે જ દ્રવ્ય (રોટલી ને દાળ) ઉપર એકાસણાં કરવાં. આવો જ નિયમ ૭૦ વર્ષની ઉંમરે પૂનાના ચાતુર્માસમાં લીધો હતો. ખંભાતમાં નિયમ કરેલો કે ઓછા મૂલ્યવાળી અને સારી કામળી જ વાપરવી. **personality** ઊભી કરવાની કોઈ ખેવના જ નહિ. ગુણવિકાસ દ્વારા આત્મવિશુદ્ધિનું જ એકમાત્ર લક્ષ હતું.

જમાનાવાદના ઝેરી પવનના ઝપાટામાં ફસાઈ પડેલી યુવા પેઢીના ઉત્થાન માટે તેમણે પોતાના વિદ્વાન અને સમર્પિત શિષ્ય ભાનુવિજયને અંતરના આશિષથી નવડાવી ‘શિબિર’ શરૂ કરવાનું સૂચન કર્યું. ભાનુવિજય દ્વારા શિબિરના ઘંટનાદ ફૂંકાયા.

યુવાનો ‘શિબિરગંગા’માં સ્નાન કરી પાવન થવા લાગ્યા. હાઈ-ફાઈ બનતી યુવા પેઢીનું આમૂલ્યૂલ પરિવર્તન આ ‘શિબિર’ દ્વારા થવા લાગ્યું. જો કે ત્યારે પણ કેટલાક સ્થાપિત હિતોએ શિબિરનો નાહક વિરોધ કરેલ, પણ પૂજ્યશ્રી કરુણાબુદ્ધિથી કહેતા,

“શિબિર શબ્દનો વિરોધ શા માટે? વિરોધીઓ એકવાર શિબિરનાં કાર્યો અને પરિણામો જુએ તો તેઓ સંમત થયા વિના રહેશે નહિ.” પૂજ્યશ્રીના આશિષથી ૪૫ વર્ષ પૂર્વ શરૂ થયેલ આ શિબિરના માધ્યમથી આજ સુધી હજારો નહિ, લાખો યુવાનો સન્માર્ગે આવી ગયા છે. ધનોતપનોત થતા તેમના જીવનમાં ગેબી ટર્નિંગ પોઈન્ટ આવ્યો છે.

સંપૂર્ણ અંતર્મુખી બની આત્મસાધના કરતા આ અધ્યાત્મયોગીએ ભારતભરના સંઘોમાં ૮૨ વર્ષની ઉંમર સુધી પગપાળા વિહાર કરી જબરજસ્ત શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યો કર્યાં.

ઈર્લામાં પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં ૧૧૦૦ જેટલા તપસ્વીઓએ ઉપધાનતપની આરાધના કરેલ જે આજ સુધીનો ઐતિહાસિક રેકોર્ડ છે. અનેક ઐતિહાસિક યાત્રાસંઘો, દીક્ષાઓ, અંજનશલાકાઓ, પ્રતિષ્ઠાઓ, જીર્ણોદ્ધારો પૂજ્યશ્રીના વરદ હસ્તે થયા છે.

એકબાજુ નરી અંતર્મુખતા, તો બીજી બાજુ પ્રભાવક પ્રસંગોની અખંડ હારમાળા... સંયમ જેમ ઉચ્ચ કોટિનું હતું તેમ પુન્યપ્રભાવ પણ ગજબનો હતો.

ખાસિયત ને વિશેષતા તો એ હતી કે આટલી વિરાટ પ્રસંગોની હારમાળા ને પ્રભાવક કાર્યો કરવા છતાં ક્યાંય તેમના નામનો શિલાલેખ કે તકતી જોવા મળતાં નથી.

તેમનું આત્મબળ અત્યંત નિસ્પૃહી હતું. મુમુક્ષુઓને સંપૂર્ણતયા તૈયાર પોતે કરે અને શિષ્ય બીજાના બનાવે આથી જ ગુરુ દાનસૂરિજીને ઓર્ડર કરવો પડેલો કે “હવે તૈયાર થતા મુમુક્ષુઓને તારા જ શિષ્યો બનાવવાના.”

પદવી પ્રત્યે પણ એવી જ નિસ્પૃહતા. આથી જ બાપજી મ. ને કહેવું પડેલું કે, “જો તમે પંચ્યાસ પદવીની હા નહિ પાડો તો હું ઉપવાસ કરીશ.”

આચાર્ય પદવી પણ ગુરુજીએ આદેશ કરીને પરાણે જ આપી હતી. તેઓ તો ફક્કડ ગિરધારી હતા.

નમ્રતા પણ એવી અવ્વલ કે પોતાનાથી દીક્ષામાં નાના પર્યાયવાળા અને પોતાની પાસે ભણેલા આચાર્યને વંદનાદિ કરવામાં કોઈ સંકોચ કે શરમ રાખતા નહિ.

ગુરુકૃપા દ્વારા મેળવેલ શાસ્ત્રોનાં તલસ્પર્શી જ્ઞાન દ્વારા પૂજ્યપાદ પ્રેમસૂરિ મહારાજ પરમગીતાર્થ બનેલા. શાસ્ત્રોને તેઓ વિદ્વાન બનવા માટે નહિ પણ આત્મામાં પરિણત કરવા અને આચારમાં મૂકવા ભણેલા. ગીતાર્થતા માટે જરૂરી છેદસૂત્રોના બધા જ પદાર્થો તેઓને લગભગ ઉપસ્થિત હતા.

ગ્લાન મુનિઓની કાળજી એ તેમનો જીવન મંત્ર હતો. ‘જે ગ્લાન-બિમાર મુનિઓની સેવા કરે છે તે મને માને છે.’ એવું શ્રી

ભગવાન મહાવીરનું વચન તેઓએ આત્મસાત્ કરેલ. તેનો જીવતો-જાગતો અમલ જીવનમાં કરેલ. માત્ર સ્વ સમુદાયમાં જ નહીં, પણ કોઈ પણ સાધુ માત્રની બિમારીમાં ભક્તિ વૈયાવર્ય કરતા-કરાવતા.

સમયની સાત્વિક સાધના દ્વારા પૂજ્યશ્રીએ વિશિષ્ટ કોટિની લબ્ધિ-સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી, પણ તેનો ઉપયોગ ભક્તોનાં ટોળાં ઊભા કરવા કદાપિ ન કર્યો હતો.

પિંડવાડામાં એ સમયે દૈવી ઉપદ્રવ હતો. રખડતા વ્યંતરો સ્ત્રીઓના શરીરમાં પ્રવેશ કરતા. બધોરના બે વાગ્યે શ્રાવિકાઓ અગાસીમાં જઈ વાળ છૂટા કરી દોડાદોડ કરતી. જોનારા ભયભીત થઈ જતા. ગામડાવાળાઓએ અનેક ઉપાયો કર્યા પણ વ્યર્થ. આખરે ગેબી ચમત્કાર સર્જાયો. પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે પૂ. પ્રેમસૂરિ મ.ની પિંડવાડામાં પધરામણી થઈ. બસ એ જ મિનિટથી ઉપદ્રવ શાંત. પૂજ્યશ્રીના તપોમય તેજ પરમાણુના પ્રભાવે બધા ભૂતડાંઓ ભાગી ગયા. ગયા તે ગયા...આજ દિન સુધી પાછા આવ્યા નથી.

પૂજ્યશ્રીના વરદ હસ્તે શુભ ઘડીએ થયેલા આ પ્રતિષ્ઠાના પ્રભાવે પિંડવાડાનો સંઘ આબાદીના શિખરો સર કરતો જ ગયો.

કોલ્હાપુરમાં ઉપધાન કરાવનાર હુકમચંદજીને માળના આગલા દિવસે જ પેટમાં શૂળ ભોંકાય તેવી વેદના શરૂ થઈ. વૈદકીય ઉપચારો વ્યર્થ ગયા. સાહેબજીએ સૂરિમંત્રનો વાસકેપ નાખ્યો અને વેદના છૂમંતર.

આમોદના ઉદેચંદ માસ્તર આજે હયાત છે. તેમનાં પત્ની આઠ મહિનાથી માનસિક અસ્થિરતાનો ભોગ બનેલ, ઉપચારની કોઈ ક્યાશ નહિ ને સુધારનું નામનિશાન નહિ. અંતે સાહેબજી પાસે શુભભાવનાપૂર્વક વાસકેપ નંખાવ્યો...ને તે બેન તે જ મિનિટથી સ્વસ્થ થઈ ગયાં.

આવા તો અગણિત પ્રસંગ છે. પણ “હીરા મુખસે ના કહે લાખ હમારા મોલ.”

કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ, માણેકભાઈ, ચુનીલાલ, જીવતલાલ પ્રતાપશી, રમણલાલ વજેચંદ, ભાલચંદ છગનલાલ, ચંદ્રકાંત બકુભાઈ, નગીનદાસ કરમચંદ, કસ્તૂરભાઈ અમરચંદ જેવા તે સમયના અતિ ધનાઢ્ય શેઠિયાઓ સાહેબજીની સંયમ-સાધનાથી અતિ પ્રભાવિત હતા. પણ સાહેબજીને આવા શ્રીમંત ભક્તો મળ્યાનું કોઈ અભિમાન ન હતું. તેઓ તો આત્મસાધનામાં જ મસ્ત રહેતા. જ્યારે જુઓ ત્યારે કર્મસાધનાના વાંચનમાં લીન થઈ જાય. પ્રતિપણ શાસ્ત્રનું જ વાંચન, તેનું જ ચિંતન, તેનું જ પારાયણ....

૬૭ વર્ષના સંયમપર્યાયમાં પૂજ્યશ્રીને છાપાં-ચોપાનિયાં વાંચતા કદાપિ કોઈએ જોયા નથી. બાહ્યભાવથી કેવી અલિપ્તા!

આ અલિપ્તા અને અણિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવે જ તેઓશ્રી વગર વ્યાખ્યાને અમદાવાદના જેસિંગભાઈ, નાસિકના મોતિલાલભાઈ, કુમાર એજન્સીવાળા ગણેશમલજી, જીવતલાલ પ્રતાપશીના ભત્રીજા ઈન્દ્રવદન, અહમદનગરના બાબુભાઈ જેવા કોટ્યાધિપતિ શ્રીમંત શેઠિયાઓને વૈરાગ્યવાસિત કરી ઐતિહાસિક ઉત્સવો સાથે દીક્ષિત કરી શક્યા હતા.

યુવાન અને શિક્ષિત સાધુઓના વિરાટ સમુદાયની રક્ષા માટે પૂજ્યશ્રીએ પોતાની આજ્ઞામાં સાધ્વી સમુદાય રાખ્યો ન હતો. આ પગલું તેમની કુનેહભરી દીર્ઘદૃષ્ટિનું સૂચક હતું.

સાધુઓ આચારમાં કટ્ટર બને, તે માટે ક્રિયોદ્ધારની તેઓશ્રીની પ્રબળ ભાવના હતી. તેના પ્રતીકરૂપે અમદાવાદના જ્ઞાનમંદિરમાં સ્વ-સમુદાયના સાધુઓ માટે અગ્યાર કલમનો પંથક બનાવ્યો હતો.. પૂજ્યપાદશ્રી બ્રહ્મચર્યના કટ્ટર આગ્રહી હતા. આ બાબત તેઓ ગમે તેવા ચમરબંધીઓ સાથે પણ સમાધાન કરતા નહીં. તેઓ સાધુઓને વારંવાર હિતશિક્ષાના રૂપમાં કહેતા, “મોહરાજાના સુભટો અનેક રૂપો ધારણ કરી આપણા ઉપર હુમલો ન કરી જાય તેની સતત કાળજી રાખજો.”

પ્રેમ અને વાત્સલ્યનો ધોધ વરસાવી સાધુઓ પાસે આ બાબતની અણિશુદ્ધ આલોચના કરાવી શુદ્ધીકરણ કરવાની તેમની પાસે ગજબની કસબી કળા હતી.

૪૦ વર્ષથી ફરતાં વાનો દુખાવો, પાછલી ઉંમરે શ્વાસાદિની તકલીફ, અશક્તિ વગેરે હોવા છતાં એકાસણાં છોડવામાં કે દોષિત ઉપચાર કે અનુપાન કરાવવામાં તેઓ ફફડી ઊઠતા. નાની વિરાધનામાં તેઓ મોટો ત્રાસ અનુભવતા. ક્યારેક તો કંટાળીને બોલી જતા. “આ દોષો સેવવા એના કરતાં તો અણસણ કરવું શું ખોટું?” કેવી દોષ પ્રત્યેની સૂગ !! કેવી પાપભીરુતા !!!

શિષ્યોને તેમણે જીવનભર કેવો પ્રેમ આપ્યો હશે કે વિહાર માટે જ્યારે તેઓ અસમર્થ થયા ત્યારે વિદ્વાન શિષ્યરત્નોએ તેમને પાલખીમાં વર્ષો સુધી પોતાને ખભે બેસાડી હજારો કિ.મી.નો વિહાર કરાવડાવ્યો.

શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર માત્ર ઉપદેશ કે બોલવા માટે ન હતા. તેમના માટે જીવનમાં આચરણનો વિષય હતો. એટલે ‘ગેળી’નો ઉપયોગ કરવાનો સવાલ જ ન હતો.

તેઓ સંઘમાન્ય-સર્વમાન્ય બન્યા તેનું એકમાત્ર કારણ હતું, “અપરાધીઓ અને વિરોધીઓ પ્રત્યે પણ તેમના હૃદયમાં છલોછલ કરુણાભાવ ઉછાળા મારતો હતો.

પૂજ્યશ્રી બ્રહ્મચર્યના આગ્રહી હતા. સ્ત્રીઓ સામે મોટું ઊંચું કરી કદી જોતા નહિ. ભલેને તે દીકરીની દીકરીની ઉંમરની હોય કે દાદાની ઉંમરની !! તેઓ કહેતા, “બ્રહ્મચર્ય અતિ દુષ્કર છે. આ

વિષયમાં હું કોઈના પર જલદી વિશ્વાસ મૂકતો નથી. આ વસ્તુ જ એવી છે કે એક ક્ષણ પછીની મારી જાત પર પણ હું વિશ્વાસ ન મૂકું.

વ્યાવહારિક અભ્યાસ ભલે તેમનો સાત ચોપડીનો હતો પણ જીવનભર ગુરુદેવ શ્રી દાનસૂરીશ્વરજી મહારાજના સાનિધ્યમાં અદના સેવક તરીકે રહ્યા. તનતોડ ગુરુભક્તિ કરી. સમર્પણભાવને જીવનમંત્ર બનાવ્યો. તેના કારણે જબરજસ્ત ગુરુકૃપા પ્રાપ્ત કરી. ગુરુકૃપાના બળે તેઓ અતિવિદ્વાન અને મહાન શાસ્ત્રીય બન્યા.

માર્ગજ્ઞા દ્વારા વિવરણ, સંક્રમકરણ ભાગ ૧ ૨, કર્મસિદ્ધિ જેવા કઠણ ગ્રંથોનું સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં સ્વંય સર્જન કર્યું.

તેમણે રંગેલા સંક્રમકરણ ગ્રંથમાં એક નાનકડી ક્ષતિ રહી ગઈ હતી. જે તેમને પાછળથી ખ્યાલ આવતાં જાહેર વર્તમાનપત્રમાં ક્ષમાયાચના કરી હતી. રખે ને ઉત્સૂક પ્રરૂપણાથી મારો સંસાર વધી જાય તો ! પાપીભીરુતા ને અહંશૂન્યતાનો આનાથી વધુ પુરાવો શું હોઈ શકે ?

આ મહાપુરપની એ વિશેષતા હતી કે પોતે અનેક વિપયોના સ્વામી અને સમર્થ હોવા છતાં જીવનભર ગુરુના સાંનિધ્યમાં જ રહ્યા.

તેઓશ્રીને માન્યતા હતી કે, “જેટલું મોઢે આવડે ચોપડી વગર પણ કડકડાટ બોલી શકીએ એટલું જ્ઞાન આપણું, બાકીનું પરાયું.” આખી કર્મપ્રકૃતિ તેમણે કંઠસ્થ કરી લીધી હતી. અડધી રાત્રે ઊઠીને છ કલાકમાં આખી કમ્પયડીનો પાઠ કરી જતાં મુનિ જયઘોષવિજયજી જેવા અનેક સાધુઓને રાત્રે મોઢે જ પાઠ આપતા.

તેમની સૌમ્યમુદ્રા અને તપોમય ધર્મતેજના પ્રભાવની અસર જૈનેતરો ઉપર પણ થતી હતી. નિપાણીના લિંગાયત ક્રોમના કટ્ટર ગુરુપાઘ્યાય સાહેબજીની સૌમ્યમુદ્રા જોઈ દીક્ષિત બન્યા, વિદ્વાન બન્યા છેક આચાર્યપદ સુધી પહોંચ્યા.

પાટણ પંચાસર મંદિરના ભૈયાએ પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી માસક્રમણની ધોર સાધના કરી હતી. પૂજ્યશ્રી અજાતશત્રુ હતા. પરપક્ષના સાધુઓ પણ તેમને ખૂબ જ સન્માનનીય દૃષ્ટિએ જોતા હતા.

આ. વિક્રમસૂરિ મ. કહેતા, મારા ગુરુજી લબ્ધિસૂરિ મ. પટ્ટાવલીવંદના કરતા રોજ પ્રેમસૂરિ મ. ને યાદ કરી તેમને ભાવભરી વંદના કરતા.

કેવી ચારિત્રની સુવાસ ઘટ ઘટમાં પ્રસરાવી હશે ? કોઈપણ ગચ્છપક્ષના સાધુઓને શાસ્ત્રીય બાબતમાં ક્યાંય પણ શંકા પડે તો આ. વિ. પ્રેમસૂરિ મ.ને નિઃસંકોચપણે પૂછાવતા અને સંતોષકારક સમાધાન મેળવી સંતુષ્ટ થતા. ૪૫ આગમો, છેદસૂત્રો, કર્મસાહિત્ય, ઓઘનિર્યુક્તિ, પંચસંગ્રહ જેવા કઠણગ્રંથો તેમને સ્વનામવત ઉપસ્થિત હતા. છતાં પોતાની વિદ્વતાનું તેમને કોઈ

ગુમાન ન હતું. સદા બાળક જેવા નિર્દોષ અને નિર્મળ દેખાતા. ક્યારેક પોતાને કોઈ શાસ્ત્રમાં શંકા પડે તો પોતાના શિષ્યના શિષ્યના શિષ્ય એવા જયઘોષ વગેરે જેવાને પૂછવામાં નાનમ અનુભવતા નહિ. તુરંત પાટ ઉપરથી ઊભા થઈ નીચે બેસી વિનય-પૂર્વક પૂછી લેતા.

તેમના કાળમાં અદ્વિતીય-વિદ્યતા હોવા છતાં આશ્ચર્ય તો એ હતું કે તેઓ એક પેન્સિલના ટુકડાનો પણ પરિચય રાખતા નહિ.

આ બધા બાહ્યગુણો સાથે તેમના મુખ્ય ગુણો હતા, ગુણાનુરાગ અને કરુણા.

દુશ્મનનો પણ ગુણ જોયો નથી ને તેમનો મનમયૂર નાચ્યા વગર રહ્યો નથી. વિરોધીઓ પ્રત્યે પણ કરુણા દ્રષ્ટિ અને અમીદંદ્રિ જ સદા વરસાવી છે.

સમેતશિખરજીના સંઘર્ષ વખતે પૂજ્યશ્રીના મુખમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા હતા કે, “જો આજે સાગરજી મહારાજ હોત તો આજે સમેતશિખરજીના આ હાલ, આ સંઘર્ષ ના હોત. તેઓ પૂરી તાકતથી આ કાર્યમાં ઝૂકી ગયા હોત.” કેવા ગુણાનુરાગ !!!

પોતાના પ્રશિષ્ય પુજ્ય યશોદેવસૂરિજી જયારે તેમને વંદન કરી જતા ત્યારે પૂજ્યશ્રી પાછળથી તેમને ભાવવંદન કરતા અને બીજા સાધુઓને કહેતા. “આ તો તીર્થંકરનો જીવ લાગે છે. તેનો સ્વભાવ ! તેની ઉદારતા ! તેનો સંયમ ! કેટલા ગુણોના આસામી છે. પોતાના પ્રશિષ્ય પ્રત્યે પણ કે તેવી ગુણાનુરાગતા !!

પોતે પાત્ર હોવા છતાં પદવી લેવાની વાતથી ખૂબ ગભરાતા. પદવી લઈએ ને જવાબદારી ન નિભાવાય તો ? આ ભય સદા તેમને સતાવતો. પરાણે પંચાસપદવી લેવી પડી, ત્યારે તેમના મોઢામાંથી શબ્દો સરી પડ્યા, “પદવી માટેની મારી કોઈ યોગ્યતા નથી. પણ ગુરુકૃપાથી યોગ્યતા આવશે અને પદપ્રાયોગ્ય જવાબદારી નિભાવવાની શક્તિ પણ ગુરુકૃપાથી જ મળશે. ગુરુએ આપેલ મંત્રના પ્રભાવથી હું સાધક બનીશ. મંત્રની અસર જો જડ તત્વ ઉપર થાય તો મારા ઉપર કેમ નહીં થાય ?”

કેવી નમ્રતા !! સરળતા !! શું પદવી પ્રાપ્ત કરવાની આ જ તેમની યોગ્યતા નથી ?

સંઘના નાના મોટા સંઘર્ષોનો કુનેહ, બુદ્ધિ વાપરી અંત લાવતા. વર્ષો જૂના હઠી ગયેલા સંઘર્ષોના સમાધાન કરાવી આપતા અને સંઘર્ષને કારણે ખાડે ગયેલા સંઘોને આબાદીના શિખર ઉપર મૂકી દેતા. પિંડવાડા, શિવગંજ જેવા અનેક સંઘો આ કાર્યો માટેના જીવંત દાખલા છે.

દાદર, શંખેશ્વર, ઈર્લા, સિલદર, પિંડવાડા, પાલીતાણા, પૂના વગેરે અનેક સંઘોએ ઐતિહાસિક ઉપધાનતપની આરાધનાઓ કરાવી વિરતિધર્મનો શંખનાદ ફૂંક્યો.

કેટલાક ગુણ ગાવા ? છતાં અગણિત નક્કર ગુણરત્નના થાળમાંથી હજી કોઈક વીણી લઈએ.

- દોષિત કદાપિ વાપરવું-વપરાવવું નહીં. - સામાન-પોટકાં ઊંચકવા માણસ રાખવા નહીં. - ફરતાં વા'નો દુખાવો દૂર કરવા શેકના પાણીની જરૂરિયાત પડે તો પણ સ્પેશ્યલ ગરમ પાણી પણ કરાવતા નહીં.

- પાંચતિથિ અવશ્ય ઉપવાસ કે આયંબિલ કરતા. - રોજ ગજગતિએ ભર તડકામાં દૂર-સુદૂર સુધી નિર્દોષ સ્થંડિલભૂમિએ જતાં. - હાથમાં કાયમ શાસ્ત્રોનાં પાનાં, તેનું જ ચિંતન-મનન ચાલતું.

- ગમે તે ગચ્છ-પક્ષ હોય, ગ્લાન સાધુની સેવા એ તેમનો જીવન મંત્ર હતો. - સાધુઓને ભણવામાં આગળ વધારવા પોતે ત્યાગ કરતા. - મારું તે સાચું નહીં, સાચું તે મારું. એવું માનનારા હતા. - ભક્તો, વાહ વાહ, શાહી સામૈયાઓ, તક્તી, શિલાલેખો, છાપાઓ, ફોટાઓ, પત્રિકાઓ, પ્રસિદ્ધિઓ, નામના, જાહેરાતો આ તમામ બાહ્યભાવોથી સંપૂર્ણ અલિપ્ત રહેતા.

- સ્વપ્રશંસાના કટ્ટર દ્વેષી હતા. - પદવી જેવી ઉત્તમ વસ્તુ યોગ્ય આત્માને જ મળવી જોઈએ, એવી સ્પષ્ટ માન્યતા હતી. - નાના નાના લાગતા દોષોની આલોચના જાતે સ્વયં અને તુરંત કરી શુદ્ધ બની જતા.

- નાના મહાત્માઓની સેવા કરવામાં પણ સંકોચ નહીં અપૂર્વ આનંદ અનુભવતા. - “કામ એ જ આરામ” આ માન્યતા બનાવી આરામની જરૂરિયાત વખતે પણ સખત કાર્ય કરતા. - વારંવાર કહેતા કે, ‘વ્યાખ્યાનો કરીને કે ભક્તો બનાવીને શાસનપ્રભાવના થાય એવું હું માનતો નથી.’

- “પરિવાર વિશાળ પણ પદવીધર ઓછા” આ તેમના સમુદાયની વિશેષતા હતી. - મોત વખતે સમાધિ તેને મળે જે ચાલુ રોજીંદા જીવનમાં સમાધિ કેળવી શકે. આ માન્યતા આત્મસાત્ કરી સંપૂર્ણ જીવન સમાધિમય બનાવ્યું હતું.

- સદા ગોચરી વાપરતા પરિમિત દ્રવ્યમાં પણ રાગ ન થઈ જાય તે માટે પંચસૂત્ર જેવા સૂત્રશ્રવણ, તાત્ત્વિક પ્રશ્નોત્તરી કે સૂક્ષ્મ ચિંતનમાં મનને ગરકાવ કરી દેતા.

આવી નાનીમોટી વિશેષતાઓનો તો કોઈ છેડો આવે તેમ નથી. અગ્રગણ્ય ગુણગ્રાહી, સંયમપ્રેમી, શ્રાવકોના શબ્દોમાં સાહેબજીને જોઈએ.....

શ્રીપાળ નગરના લાલચંદજી : “સાહેબજીના સંપર્કથી નવજીવન મળ્યું. શાસનના કાર્યોમાં આગળ આવવાની તમન્ના જાગી. મુંબઈ શ્રીપાળનગરમાં આજે જે ધર્મસાધનાનો સૂરજ તપી

રહ્યો છે તેનું કારણ પૂજ્ય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના પૂણ્ય આશીર્વાદ જ છે. પિંડવાડાની આબાદી થઈ તેનું મુખ્ય કારણ ત્યાં સાહેબજીના વરદ હસ્તે શુભ મુહૂર્ત થયેલ પ્રતિષ્ઠા જ છે. અન્ય ભાવમાં પણ ગુરુદેવશ્રી આ. પ્રેમસૂરિ મ. ની તારકનિશ્રા મળે, આ જ ગુરુ મળે એવી શાસન દેવને પ્રાર્થના છે.”

પંડિત મફતલાલ ઝવેરચંદ : “પૂ. આ. રામચંદ્રસૂરિજી કે પૂ. પ. ભાનુવિજયજીએ શિષ્યસંપત્તિ વધારી તેમાં તેમની વ્યાખ્યાનશક્તિના પ્રભાવ કરતાં પૂ. પ્રેમસૂરિ મ. ની સંયમપ્રેરણા અને વાત્સલ્યભાવ મુખ્ય કારણ હતાં.”

પુખરાજ અમીચંદ : “સાહેબજી સિદ્ધિના શિખરે હોવા છતાં પ્રસિદ્ધિથી વિમુખ રહ્યા હતાં.”

યાદ રહે, નામનાથી, પૂણ્યથી, વ્યક્તિત્વથી કે ભક્તોના ટોળાંથી મહાનતા મળતી નથી. સાચી મહાનતા ઊભી થાય છે વિરલ કાર્યોથી અને વિશિષ્ટ ગુણોથી...

પૂજ્યપાદશ્રીએ ૬૭ વર્ષના ચારિત્રપર્યાય દરમ્યાન વિશિષ્ટ કાર્યો અને વિરલ ગુણોની સુવાસથી એવી મઘમઘાયમાન મહાનતા પ્રાપ્ત કરી છે કે સેંકડો-હજારો વર્ષો સુધી તે ચિરંજીવ બની રહેશે...

૮૪ વર્ષની ઉંમરે ખંભાત મુકામે ‘વીર વીર’નો અજપા જાપ કરતા, બધા જ જીવો સાથે હાર્દિક ક્ષમાપના કરતા, અત્યંત સમાધિભાવમાં લીન બનેલા, પૂજ્યપાદશ્રીના દેહમાંથી વૈ. વ. ૧૧ના દિવસે હંસલો ઊડી ગયો. સકળ શ્રીસંઘ અશ્રુધારા વહાવતો રહ્યો. પૂજ્યશ્રી અમરતાની વાટે ચાલી નીકળ્યા...

અણિશુદ્ધ સંયમમૂર્તિ સમા પૂજ્યપાદશ્રીની જીવનગરિમા અને ગુણગરિમાને જાણ્યા માણ્યા પછી હવે પછી ૨૦૦/૫૦૦ વર્ષમાં આવી કો’ક ‘દિવ્યજયોતિ’નો પ્રાદુર્ભાવ થશે કે કેમ? આવો સવાલ થયા વિના રહેતો નથી.

૧૭ વર્ષે દીક્ષા, ૬૭ વર્ષનો વિશુદ્ધ સંયમ પર્યાય, ૮૪ વર્ષનું આયુષ્ય. સેંકડો શિષ્યોનાં સર્જન, તપોમય જીવન, સાધના, ત્યાગપ્રધાન મનોવૃત્તિ, આગમ-કર્મસાહિત્યનો અઠંગ અભ્યાસ. આવા અગણિત ગુણભંડાર પૂજ્યપાદ શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના ગુણસિંધુમાંથી એકાદ ગુણાબિંદુની પ્રાપ્તિ થાય તો’ય આપણું જીવન સફળ થયું ગણાશે.

સૌજન્ય : પ. પૂ. વેરાગ્ય દેશનાદક્ષ આ. ભ. શ્રીમદ્ વિજય હેમચંદ્ર-સૂરિજી મહારાજના ૫૦ વર્ષના નિર્મળ સંયમજીવનની અનુભોદનાથે તેમના અગણિત ઉપકારની સ્મૃતિ નિમિત્તે મૂળીબેન અંબાલાલ શાહ, રમાબેન અંબાલાલ શાહ, પ્યાતિ ધર્મશ શાહ, મલય. (ખંભાતનિવાસી)

શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીર મહુડી તીર્થના સ્થાપક, પ્રકાંડ પ્રબોધમૂર્તિ, પરમ યોગાનિષ્ઠ, સમર્થ વાદવીર, વિશાળ ગ્રંથરાશિના કર્તા, ‘શાસ્ત્રવિશારદ’ની પદવી પ્રાપ્ત કરનાર, પૂર્વઘસે સમી શાસનપ્રભાવના કરનાર

પૂ. આચાર્યપ્રવર શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ

શીલ, સંસ્કાર અને સુવિશુદ્ધ સંયમની સૌરભથી સદા સુરભિત ગુણિયલ ગુર્જરદેશની શસ્યશ્યામલા રત્નગર્ભા ભૂમિ પર એક દિવસ એક તેજપુંજ પ્રગટ્યો. એ ભૂમિ તે સુરમ્ય આમ્રઘટાઓ વચ્ચે શોભતાં પ્રાચીન જૈન ઉત્તંગ જિનાલયો વડે શોભતી વિજાપુર (વિદ્યાપુર) નગરી: અને તે દિવસ વિ. સં. ૧૯૩૦ના મહા માસની કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્દશીનો ધન્ય દિવસ. તે ધન્ય દિવસે પાટીદાર જ્ઞાતિના અગ્રગણ્ય શ્રી શિવાભાઈ પટેલની શીલવતી ભાર્યા અંબાબહેનની રત્નકુક્ષીએ તેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો. ઝગમગતું ભવ્ય લલાટ, પ્રેમસાગર સમાં નયનો, પ્રભાવશાળી મુખારવિંદ અને સસ્મિત ચહેરો, આબાલવૃદ્ધ સૌને આકર્ષી રહ્યો. ફોઈએ નામ પાડ્યું બહેચરદાસ. શૈશવકાળથી બાળકમાં મહાત્માનાં લક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. એકવાર નાનકડા બહેચરને ઝાડની ડાળીએ ઝોળી બાંધીને સુવડાવ્યો હતો, ત્યાં ઉપર મોટો સાપ આવીને બેઠો. સૌ હતપ્રત થઈ ગયાં, પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. એટલામાં સાપ આપોઆપ ધીમે ધીમે સરકીને ચાલ્યો ગયો. આ વાત સાંભળી એક મહાત્માએ ભવિષ્યવાણી ભાખી કે, ‘યહ લડકા બડા સંત યોગી હોગા’ અને બાળક બહેચરે મોટા થતાં એવાં લક્ષણો બતાવવા પણ માંડ્યાં. બહેચર ભણવામાં અને રમત-ગમતમાં અગ્રેસર રહેવા લાગ્યો. ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી આદિ ભાષાઓ સારી રીતે શીખીને પાંચ ધોરણ સુધી તો પ્રથમ નંબર પ્રાપ્ત કર્યો. મિત્રો પાસેથી ધાર્મિક અભ્યાસની વાતો સાંભળી પાઠશાળાએ જવાનું શરૂ કર્યું. નમસ્કાર મહામંત્ર વિધિપૂર્વક વિનયસહ ગુરુ પાસેથી ગ્રહણ કર્યો. મુખપાઠ કર્યો. રાત્રિભોજન અને કંદમૂળનો ત્યાગ કર્યો. જોતજોતામાં પાંચ પ્રતિક્રમણ, ચાર પ્રકરણ, ત્રણ ભાષ્ય અને કર્મગ્રંથનો સંગીન અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. અર્થ-ભાવાર્થ-પરમાર્થનું પરિશીલન કર્યું. હજી પણ વધુ અધ્યયનની ઝંખના જાગી. ગુજરાતના કાશી સમા જ્ઞાનતીર્થ મહેસાણામાં ‘શ્રી યશોવિજયજી જૈન-સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પાઠશાળા’માં પ્રવેશ મેળવ્યો અને ત્યાં જ જૈનદર્શનનું ઉત્તમ અને તલસ્પર્શી અધ્યયન કર્યું. બહેચરભાઈને એક યતિશ્રીના જ્ઞાનનો લાભ મળ્યો છે અને ત્યારથી બહેચરભાઈને સંયમ સ્વીકારવાની ભાવના થઈ. એવામાં તપસ્વીરત્ન મુનિવર્ય શ્રી સુખસાગરજી મહારાજ પાલનપુરમાં બિરાજમાન હતા. બહેચરભાઈ ત્યાં પહોંચી ગયા અને ઈશ્વર લેવાની ભાવના દર્શાવી.

સં. ૧૯૫૭ના માગશર સુદ દને શુભ દિવસે મહામહોત્સવપૂર્વક દીક્ષા ગ્રહણ કરી. યથાનામગુણા બુદ્ધિના મહાસાગર બન્યા.

પૂજ્યશ્રી યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ અને અષ્ટાંગ યોગની સહજભાવે સાધના કરી પારંગત બન્યા હતા. કલાકોના કલાકો સુધી સહજ સમાધિભાવમાં અડોલ રહેતા. અપૂર્વ આધ્યાત્મિક ઓજસૂવંત લોકોત્તર શક્તિને પ્રભાવે અનેક દૈવી શક્તિઓ આકર્ષાઈને પૂજ્યશ્રીની સેવામાં ઉપસ્થિત રહેવા લાગી. પોતાની પ્રતિભા, પ્રજ્ઞા અને પુરુષાર્થની શક્તિઓ દ્વારા પૂજ્યશ્રી સમાજ અને શાસનપ્રભાવનામાં સતત કાર્યશીલ રહેવા લાગ્યા.

પૂજ્યશ્રીનું બીજું મહત્વનું પ્રદાન ગ્રંથરચનાનું છે. તેમણે એક પછી એક એમ એકસો આઠથી અધિક ગ્રંથો પ્રગટ કરીને ધર્મજ્યોતને ઝળહળતી રાખી. અનેક ભાવિકોનાં અંતરમાં જ્ઞાનજ્યોતનો પ્રકાશ પ્રસાર્યો. સ્થાનકમાર્ગી સંપ્રદાયના શ્રી અમીન્દ્રશિ જેવા મુનિઓ આ ગ્રંથોના પ્રભાવથી પૂ. શ્રી બુદ્ધિસાગરજી મહારાજના શિષ્ય બન્યા અને શ્રી અજિતસાગરજી મહારાજ બન્યા. પૂજ્યશ્રીના સમાજસેવાનાં કાર્યો અને ગ્રંથપ્રકાશનોથી પ્રભાવિત થયેલા અનેક રાજરાજેશ્વરો તેમના દર્શનને ઝંખતા, દર્શન પામી તૃપ્તિ અનુભવતા. સાક્ષરો સમાધાન પામતા, સમાજસેવકો પ્રેરણા પામીને કર્તવ્યશીલ બનતા. વડોદરાનરેશ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડની વિજ્ઞાપિથી પૂજ્યશ્રીએ રાજમહેલમાં પધારી કરેલાં પ્રવચનથી મહારાજ ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા. અને વિજયાદશમીને દિવસે થતી પાડાની હિંસા નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. માણસાનરેશ, પેથાપુરનરેશ, ઇંડરનરેશ, વરસોડાનરેશ આદિ અનેક રાજરાજેશ્વરોએ શિકાર, માંસાહાર, વ્યસનો, જુગાર આદિનો ત્યાગ કર્યો હતો. પૂજ્યશ્રીની પંડિતાઈનો પ્રભાવ ગુજરાતની સીમા પાર છેક બનારસ સુધી પહોંચ્યો હતો. ત્યાંના મહાવૈયાકરણીઓ અને નૈયાયિકોએ તેઓશ્રીને 'શાસ્ત્રવિશારદ'ની માનદ પદવી આપી હતી. સં. ૧૯૭૦ના મહાસુદ પૂર્ણિમાને દિવસે પેથાપુર નગરના આંગણે ભારતભરના શ્રીસંઘોએ એકત્રિત થઈને પૂજ્યશ્રીને મહા-મહોત્સવપૂર્વક આચાર્યપદે આરૂઢ કર્યા હતા. સૌએ આ પ્રસંગનો ખૂબ લાભ લીધો હતો.

પરંતુ સં. ૧૯૮૧ના વર્ષમાં, ૨૪ વર્ષનો ભરપૂર અને વિવિધ કાર્યોથી સમૃદ્ધિને વરેલો દીક્ષાપર્યાય પૂરો થયો. જેઠ વદ ૩ ને દિવસે મહુડીથી વિહાર કરીને વિજાપુર વિદ્યાશાળા ઉપાશ્રયે પધાર્યા. 'ઓમ અર્હ મહાવીર' નો અજપાજાપ ચાલુ થયો. પૂજ્યશ્રીને ભવિષ્યનું દર્શન થઈ ચૂક્યું હોય તેમ આસપાસ જોયું. સર્વ શિષ્ય સમુદાય હાજર હતો. પ્રસન્નતાપૂર્વક નવનો મીઠાં અને સમાધિસ્થ થયા. સૌ સ્વપ્નું જોતાં હોય તેમ જોઈ રહ્યા. પૂજ્યપાદ

આચાર્ય શ્રી મહાપ્રયાણ કરી ચૂક્યા હતા. એ જોતાં જ સૌની આંખોમાંથી અશ્રુધારાઓ ચાલી. જીવનની અંતિમ ક્ષણ સુધી જ્ઞાનજ્યોતિને અખંડ પ્રકાશિત રાખનારા આ મહાત્માએ ત્રણ દિવસ પહેલાં તો એકી સાથે ૨૭ પુસ્તકો પ્રેસમાં મોકલ્યાં હતાં. નશ્વર દેહ પર પણ એવી જ દીપ્તિ પ્રકાશતી હતી. પૂજ્યશ્રીના સ્વર્ગગમનના સમાચાર વીજળી વેગે ગામોગામ અને નગર નગરે પહોંચી ગયા. ૫૦-૫૦ માઈલના અંતરથી લાખો ભાવિકો ઉમટી પડ્યા. વિજાપુર માનવમહેરામણથી છવાઈ ગયું. જેઠ વદ ૪ને દિવસે ભવ્ય સ્મશાન યાત્રા નીકળી. 'જય જય નંદા, જય જય ભદ્રા'ના જયકારથી ગગન છવાઈ ગયું. લાખો આંખો અશ્રુધારા વહાવતી રહી અને પૂજ્યપાદ ગુરુદેવનો કાર દેહ પંચમહાભૂતોમાં વિલીન થઈ ગયો. માત્ર એકાવન વર્ષના આયુષ્યમાં ભવ્યતમ સાધના, અને પ્રભાવક સચ્ચારિત્રને લીધે મહાન પૂર્વસૂરિઓની પંક્તિમાં પ્રકાશી રહ્યા.

સૌજન્ય : નિરંજન અમુલ્ય : મહાબલ એન્ડ બ્રધર્સ દાણાપીઠ, ભાવનગર

વર્તમાનમાં વર્ધમાનતપની પ્રેરણા દ્વારા આયંબિલતપનું

વ્યાપક મહત્ત્વ દર્શાવનારા તપોમૂર્તિ, વચનસિદ્ધ

મહાપુરુષ, શાસનદીપક અને અપૂર્વ શાસનપ્રભાવક

પૂ. આ. શ્રી વિજયભક્તિસૂરિશ્રુ મ.

ભારતભરમાં ગામોગામ અને શહેરેશહેર આયંબિલતપનું મહત્ત્વ દર્શાવી, આયંબિલશાળાઓનો પાયો નાંખનાર પૂ. આ. શ્રી વિજયભક્તિસૂરિશ્વરજી મહારાજ સમીવાળાને નામે જગપ્રસિદ્ધ છે. પ્રગટપ્રભાવી શ્રી શંખેશ્વરા પાર્શ્વનાથજીથી ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વઢિયાર પ્રદેશના શંખેશ્વર ગામથી સાત ગાઉ દૂર રાધનપુર પાસેનું સમી ગામ રૂના વેપારનું મોટું મથક ગણાય છે. એ ગામમાં વીશાશ્રીમાળી જ્ઞાતિમાં શ્રી વસ્તાચંદ પ્રાગજીભાઈનું ધર્મિષ્ઠ ઘર હતું. જૈનશાસનની મોટામાં મોટી શાશ્વતઓળીની તપશ્ચર્યાની શરૂઆતના મંગલ દિને સં. ૧૯૩૦ના આષો સુદ ૮ના શુભદિવસે વસ્તાભાઈનાં તપસ્વિની સુશ્રાવિકા હસ્તુબાઈએ પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. માતાપિતાએ મહોત્સવપૂર્વક બાળકનું નામ મોહનલાલ રાખ્યું. માતાપિતાના ધાર્મિક સંસ્કારો બાળકમાં ઊતર્યા. અભ્યાસમાં બુદ્ધિપ્રતિભાના ચમકારા દેખાવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં પંચ પ્રતિકમણ અને નવસ્મરણ સુધી પહોંચી ગયા. યૌવનના આગમન સાથે મોહનલાલમાં તપશ્ચર્યાની વસંત ખીલી. વિધિસહિત વીસ સ્થાનક તપ, ચોસઠ પહોરી પૌષ્ઠ, ચાર વરસ સમોસરણ તપ, સિંહાસન તપ આદિ તપશ્ચર્યા કરીને દીર્ઘ તપસ્વી બની ગયા. સં. ૧૯૫૭ના મહાવદી ૧૦ના દિવસે પૂ. આ. શ્રી વિજયધર્મસૂરિશ્વરજી મહારાજે સંઘ સમક્ષ દીક્ષા પ્રદાન કરી. સભાજનોએ ચોખાથી વધાવ્યા. પૂ. ગુરુદેવે મોહનલાલને મુનિ શ્રી ભક્તિવિજયજી તરીકે

પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. મુનિશ્રી ભક્તિવિજયજી મહારાજ પણ શાસ્ત્રવિશારદ, જૈનધર્મના સમર્થ જ્ઞાતા કાશીવાળા આચાર્યદેવ શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજની સેવા ભક્તિભાવથી કરતા રહ્યા અને જ્ઞાન-તપના માર્ગે આગળ વધતા રહ્યા. અનેક મહારોગનાશક અને સર્વસિદ્ધિદાયક શ્રી આયંબિલતપ દ્વારા વર્ધમાનતપની જીવનભર આરાધના અને પ્રેરણા કરતા રહ્યા. વિદ્યાભ્યાસમાં શાસ્ત્ર અને વ્યાકરણાદિમાં પારંગત થયા. પૂ.આ.શ્રી કમલસૂરિજી મહારાજનો સહયોગ સાંપડવાથી પૂજ્યશ્રીએ ઉત્તરાધ્યયન તથા આચારંગના યોગોદ્ધન કર્યા. પૂ. ગુરુદેવ તો કાશી પધાર્યા હતા અને ત્યાં વિદ્વાનો તૈયાર કરવાની ભાવનાથી 'શ્રી યશોવિજયજી પાઠશાળા'ની સ્થાપના કરી હતી. મુનિશ્રી ભક્તિવિજયજીને પૂ. ગુરુદેવનાં દર્શનની ભાવના થતાં તેઓશ્રી લાંબો વિહાર કરીને કાશી પહોંચ્યા અને ત્યારે ગુરુશિષ્યનું હૃદયંગમ મિલન થયું હતું.

પ્રત્યેક જગ્યાએ આયંબિલ ખાતા શરૂ કરાવવા અને તપોભાવનાની સંવૃદ્ધિ કરવી એ પૂજ્યશ્રીનાં આગવાં ધર્મકાર્યો હતાં. સં. ૧૯૭૫ના અષાઢ સુદ બીજના શુભ દિવસે કપડવંજમાં પૂ.આ.શ્રી વિજયવીરસૂરીશ્વરજીએ તેઓશ્રીને પંચાસપદથી વિભૂષિત કર્યાં. સં. ૧૯૮૯માં શેઠ જીવતલાલ પ્રતાપશી તથા શેઠ નગીનદાસભાઈ આદિ આગેવાનોની વિનંતીને માન આપી મુંબઈ પધાર્યાં. તે સમયે ભૂલેશ્વર-લાલબાગનું ચાતુર્માસ યાદગાર બની રહ્યું. સં. ૧૯૯૨માં શિષ્યસમુદાય સહિત પાલીતાણા પધાર્યાં ત્યારે વીરમગામ, સમી આદિ સંઘના આગેવાનોની આગ્રહભરી વિનંતીથી પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે પૂજ્યશ્રીને વૈશાખ સુદ ૪ને શનિવારે પ્રાતઃકાળે વિશાળ માનવસમુદાયની ઉપસ્થિતિમાં આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યાં. આ ઉપરાંત, ઉપરિયાળા તીર્થની તીર્થકમિટી તથા ઘણાં ગામોના આગેવાનોની ભાવનાથી પૂજ્યશ્રીનો અર્ધશતાબ્દિ મહોત્સવ ધામધૂમપૂર્વક ઊજવાયો.

પથાનામગુણ આચાર્યશ્રી મહાન તપોનિધિ હતા. દસ ચીજો વાપરવાનો નિયમ કડકપણે પાળતા. રાજસ્થાન, ગુજરાત, ઉત્તર-પ્રદેશ, મુંબઈ આદિ પ્રદેશોમાં વિચરી, સમેતશિખરજી, ગિરનારજી, શત્રુંજય આદિ તીર્થોની ઘણી યાત્રાઓ કરી. કલકત્તા, બનારસ, મુંબઈ આદિ અનેક ક્ષેત્રોમાં દીર્ઘચારિત્રપર્યાયમાં કુલ ૫૮ ચાતુર્માસ કરી, શાસનનાં અનેક કાર્યો સુસંપન્ન કર્યાં. તેઓશ્રી નિત્ય પ્રાણવલ્લભ શંખેશ્વરદાદાનું સ્મરણ કરતા. વિહારમાં વારંવાર શંખેશ્વર તીર્થની યાત્રા પણ કરતા. પૂજ્યશ્રીએ અંતિમ ચાતુર્માસ સમીમાં કર્યું. ૮૫ વર્ષની વૃદ્ધાવસ્થાએ કર્મોદયવશ માંદગીએ ઘેરી લીધા. છતાં પણ આત્મવિશ્વાસ પ્રબળ કરીને પૂજ્યશ્રીએ અંતિમ સાધના શ્રી શંખેશ્વરતીર્થમાં કરવાની ભાવના દર્શાવી. પોતાનો નશ્વરદેહ શંખેશ્વર તીર્થધામમાં છોડવાની ઈચ્છા સાથે શંખેશ્વર પધાર્યાં. માળા હાથમાં લઈ મહામંત્રનો જાપ જપતાં

જપતાં તલ્લીન થઈ ગયા. સં. ૨૦૧૫ના પોષ સુદ ૩ને પવિત્ર દિને વિજય મુહૂર્તે, પાંચ મણકા બાકી રહેતા નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી, સ્વર્ગગામી બન્યા. ૩૦ વર્ષ પછી પૂજ્યશ્રીનું સ્વપ્ન સાકાર થયું. પૂજ્યશ્રીની સ્મૃતિના સ્મારક રૂપે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતની ભક્તિ અને મહિમાની વૃદ્ધિ સ્વરૂપે 'શ્રી ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ ભક્તિવિહાર મહાપ્રાસાદ' નિર્માણ થવા પામ્યો. પૂજ્યશ્રી વચનસિદ્ધ મહાપુરુષ, વર્ધમાનતપના પ્રેરક, ધર્મભાવનાના ઘોતક, ઐક્યના અનુરાગી, ઉપરિયાળા તીર્થના ઉદ્ધારક, ઘણા રાજપુરુષોના પૂજ્ય અને વિશાળ શિષ્ય સમુદાય ધરાવતા હતા. ૨૧ શિષ્યો, ૪૨ પ્રશિષ્યો અને ઘણાં જ સાધ્વીજીઓનો સમુદાય વર્તમાનમાં વિચરી રહ્યો છે. એવા પૂજ્યપાદ શાસનપ્રભાવક ગુરુદેવશ્રીને કોટિશઃ વંદન !

(પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયલબ્ધિસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી શ્રી લબ્ધિનિધાન ટ્રસ્ટ - અમદાવાદના સૌજન્યથી)

પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીતાં વિશાળ કાર્યો અને સ્વસમુદાયને સફળતાપૂર્વક સંભાળનાર

પૂ. આચાર્ય શ્રી

માણિક્યસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પરમ પૂજ્ય આગમોદ્ધારક, આગમમંદિર સંસ્થાપક આચાર્યદેવ શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના પૃથ્વર સૌમ્ય અને પ્રશાંતમૂર્તિ આચાર્યદેવ શ્રી માણિક્યસાગરસૂરીશ્વરજીનો જન્મ વિ.સં. ૧૯૪૮માં ભરૂચ જિલ્લાના જંબુસર ગામે થયો હતો. તેમનું જન્મનામ મોહનભાઈ હતું. પિતા પાનાચંદભાઈ અને ગંગા સમાન માતા ગંગામાએ બાલ્યવયમાં જ સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું. વ્યવસાય અર્થે સુરત આવેલા મોહનભાઈને પૂજ્ય શ્રી આનંદ સાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજનો સમાગમ થયો અને દીક્ષા લેવાની ભાવના જાગી. કુટુંબીજનોએ આ વાત જાણી પણ અનુમતિ ન આપી. આથી એક દિવસ ઘરેથી ભાગી, ભરૂચ આવી અને ૧૯ વર્ષની ઉંમરે, યુવાનીમાં પગ મૂકતાં જ, પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીની નિશ્રામાં સંયમમાર્ગનો સ્વીકાર કર્યો. પૂ. ગુરુદેવશ્રીનાં સાનિધ્યમાં રહીને જ્ઞાન-ધ્યાનની સાધનામાં નિમગ્ન બન્યા. ગુરુનિશ્રાએ અલ્પસમયમાં વ્યાકરણ, તર્ક, ન્યાયાદિ શાસ્ત્રના તેમજ યોગોદ્ધન કરવાપૂર્વક આગમોના ઊંડા અભ્યાસી બન્યા. પૂજ્યશ્રીમાં ગુરુભક્તિ-વૈયાવચ્ચનો ગુણ અપૂર્વ હતો. લઘુવયમાં ગુરુદેવ સાથે શ્રી સમેતશિખરજી આદિ મહાતીર્થોની યાત્રા કરવાપૂર્વક કલકત્તામાં ચાતુર્માસ કર્યું. સં. ૧૯૫૮માં ગુરુદેવની નિશ્રામાં અમદાવાદ-ઝાંપડાની પોળમાં શ્રી ભગવતીસૂત્રના યોગોદ્ધન કરવાપૂર્વક પૂજ્યશ્રીના વરદહસ્તે કારતક વદ ૧૦ને દિવસે ગણિપદ, પંચાસપદ અને ભોયણી તીર્થમાં મહાસુદ ૧૦ને દિવસે

ઉપાધ્યાયપદ અર્પણ કરવામાં આવ્યું. જ્ઞાનધ્યાનની પ્રવૃત્તિઓ સતત ચાલતી જ રહી. સં. ૧૯૯૨માં પૂ. ગુરુભગવંતે સર્વ પ્રકારે યોગ્યતા જાણી તેઓશ્રીને નવકાર મંત્રના તૃતીયપદ-આચાર્યપદ પર આરૂઢ કરી પોતાના પદ્ધર બનાવ્યા. સં. ૨૦૦૬માં પૂજ્ય ગુરુદેવનો સ્વર્ગવાસ થતાં પૂજ્યશ્રી સમુદાયના ગચ્છનાયક બન્યા. સં. ૨૦૦૭માં તેઓશ્રીએ પં. શ્રી ચંદ્રસાગરજી મહારાજ તથા પં. શ્રી હેમસાગરજીમહારાજને આચાર્યપદ તેમ જ પં. શ્રી દેવેન્દ્રસાગરજી મહારાજને ઉપાધ્યાયપદ સમર્પિત કર્યાં. પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીએ પોતાના જીવન દરમિયાન ૮૦ હજાર શ્લોકપ્રમાણ જ્ઞાન પ્રસારિત કર્યું. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-હિન્દી-ગુજરાતી ભાષામાં સંકલનાબદ્ધ રીતિએ પ્રતાકારે-પુસ્તકાકારે શતાધિક ગ્રંથોને મુદ્રિત કરવાનું ભગીરથ કાર્ય પૂજ્યશ્રીએ પાર પાડ્યું. આથી તેઓશ્રી મોટા ભાગે ચિંતનમગ્ન મુદ્રામાં જોવા મળતા. પૂ. આચાર્યશ્રી માણિક્યસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજની નિશ્રામાં સેંકડો દીક્ષાઓ થઈ. પૂજ્યશ્રીના સ્વશિષ્યોની સંખ્યા ૧૪ છે. અનેક સ્થળે તેઓશ્રીની નિશ્રામાં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવો, ઉદ્યાપન મહોત્સવો આદિ ઉજવાયા. ઉપધાનતપની આરાધનાઓ પણ અનેક સ્થળોએ થઈ. અનેકવિધ અનુજાનો ભવ્ય રીતે ઉજવાયા. પૂ. સાધ્વી શ્રી રંજનશ્રીજીના ઉપદેશથી જેનો ઐતિહાસિક જીર્ણોદ્ધાર થયેલ તે શ્રી સમેતશિખર મહાતીર્થનો ભવ્યાતિભવ્ય અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ સં. ૨૦૧૭માં પૂજ્યશ્રીની શુભ નિશ્રામાં ઊજવાયો. સં. ૨૦૨૯માં સુરતમાં શ્રી તામ્રપત્ર આગમમંદિરમાં પાદશતાબ્દિ મહોત્સવ પ્રસંગે પૂજ્યશ્રીની પાવન નિશ્રામાં મુનિરાજોને ગણિપદ-પંચાસપદની પદવી અર્પણ કરવામાં આવી. સં. ૨૦૩૦માં લુણાવાડા શ્રીસંઘની ભાવપૂર્ણ વિનંતિ સ્વીકારીને પૂજ્યશ્રી ચાતુર્માસાર્થે લુણાવાડા પધાર્યાં. ચાતુર્માસ વિવિધ આરાધના અને શાસનપ્રભાવનાપૂર્વક વીત્યું. પૂજ્યશ્રીનું સ્વાસ્થ્ય એ સમયમાં નરમ રહેતું હતું. છતાં અપ્રમત્ત પણે સ્વાધ્યાય અને અધ્યાપનની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ જ હતી. શ્રી લુણાવાડા સંઘનાં ભક્તિ-વૈયાવચ્ચ અપૂર્વ હતાં. સં. ૨૦૩૧ના ચૈત્ર માસમાં પૂજ્યશ્રીનું સ્વાસ્થ્ય વધુ નરમ બન્યું. ચૈત્રવદ ૭નીરાત્રિ ખૂબ અશાતામાં પણ સમતાપૂર્વક નવકારમંત્રના શ્રવણ-સ્મરણ સાથે વિતાવી. ચૈત્રવદ ૮ની ઉષાએ અનેક સ્થળોએથી ભાવિકો શાતા પૂછવા આવવા લાગ્યા. નમસ્કાર મંત્રના જાપ ચાલુ જ હતા. પૂજ્યશ્રીએ સંઘની વિદાય માંગતા હોય તેમ ક્ષમાયાચના માગી અને સવારના ૧૦ ને ૧ મિનિટે પૂજ્યશ્રીએ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગગમન કર્યું. પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારકશ્રીના સ્વર્ગગમન પછી ૨૫ વર્ષ સુધી સાગરગચ્છનું નાયકપદ જવાબદારીપૂર્વક અને કુશળતાપૂર્વક સંભાળી, અને સ્વસમુદાયના ૧૫૦ ઉપરાંત સાધુમહારાજો તથા ૪૦૦ ઉપરાંત સાધ્વીજી મહારાજોને સંયમજીવનની સાધનામાં રૂડી રીતે આવૃત્ત અને પ્રવૃત્ત રાખી,

પૂજ્યશ્રી સ્વસમુદાયનું સફળ નેતૃત્વ કરવા સાથે ભવ્ય શાસનપ્રભાવના કરી ગયા. એવા એ મહાન ગચ્છાધિપતિ પૂજ્યવરને કોટિ કોટિ વંદન !

સૌજન્ય : શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી - જંબૂદ્વીપ - પાલીતાણા.

જિનશાસન પ્રત્યે પ્રેમાદર ધરાવતાર

ચિરસ્મરણીય મહાપુરુષ

પૂ. આ. શ્રી વિજયમેઘસૂરિજી મહારાજ

ગુજરાતમાં સુરત પાસે રાંદેર નામે શહેર છે, તેમાં શ્રી વીસા શ્રીમાળી જ્ઞાતિને વિશે સદ્ધર્માનુરાગી, સુસંસ્કારી શ્રી જયચંદ નામે શ્રેષ્ઠી સદ્ગુણોથી શોભતા, ધર્મપત્ની જમના બેન સાથે રહેતા હતા. તેમને ત્યાં સં. ૧૯૩૨ના મહાસુદ ૮ ને દિવસે એક પુત્રરત્નનો જન્મ થયો. માતાપિતાને ખૂબ આનંદ થયો. બાળકનું નામ મૂલચંદ પાડ્યું. મૂળચંદ બાળપણથી મહાન ગુણોને ધારણ કરનાર બન્યા. યોગ્ય વયે તેમને નિશાળે બેસાડ્યા. તીવ્ર બુદ્ધિવાળા મૂલચંદ ટૂંક મુદતમાં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પાસ થયા, પરંતુ સદ્ગુરુદેવનાં બોધવચનથી તેઓ વૈરાગ્યવાન થયા અને માતાપિતા આદિ કુટુંબીજનોની સહર્ષ અનુમતિ મેળવી સં. ૧૯૫૮ના કારતક વદ ૮ના દિવસે હર્ષોલ્લાસપૂર્વક કરજણ મુકામે શ્રી તપાગચ્છનાયક સંઘ સ્થવિર પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ પાસે ભાગવતી પ્રવજ્યા અંગીકાર કરી અને શ્રી મેઘવિજયજી નામે ઘોષિત થયા. થોડા સમયબાદ છાણી ગામે પૂ. ગુરુદેવ હસ્તક વડી દીક્ષા થઈ. પૂ. ગુરુદેવશ્રી પાસે અભ્યાસ કરતાં ટૂંક સમયમાં કાવ્ય, વ્યાકરણ, ન્યાયશાસ્ત્ર આદિનો ગહન અભ્યાસ કરી લીધો. ત્યાર પછી યોગવહનની ક્રિયા કરીને શ્રી જિનાગમ ગ્રહણ કરવામાં ઉદ્યમવંત થયા. અને અહોનિશ શાસનસેવા બજાવવામાં તત્પર બન્યા. તેઓશ્રીની દેશના એવી હતી કે જાણે કે તેમાં સાક્ષાત્ સરસ્વતી બિરાજતાં ! વિનયવંત એવા પૂજ્યશ્રીના શિષ્ય શ્રી મનોહરવિજયજી આદિ તેઓશ્રીની સેવામાં અવિરત વિચરતા રહેતા. જિનાગમનો ઊંડો અભ્યાસ કરેલા એવા તેઓશ્રીને પૂ. દાદાજી શ્રીમદ્ વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી (બાપજી) મહારાજે સ્વહસ્તે સં. ૧૯૬૮માં કારતક વદ ૮ને દિવસે છાણી ગામે ગણિ-પંચાસ, બંને પદ સાથે આપ્યાં. ધૈર્ય, ગાંભીર્ય, ઔદાર્ય, બહુશ્રુતતા, સરળતા, ધર્મોપદેશતા, શાસ્ત્રનિપુણતા આદિ અનેક સદ્ગુણોથી શોભતા પૂજ્યશ્રી અનેક પ્રદેશોમાં વિચર્યાં. શ્રીસંઘ ભારે ઉત્સાહ અને ઉમંગથી પ. પૂ. સંઘસ્થવિર આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયસિદ્ધિસૂરિજી મહારાજને પૂ. પં. શ્રી મેઘવિજયજી ગણિવર્ધને આચાર્ય પદવી અર્પવા વિનંતિ કરી. અનેક લાભિવંત પૂ. બાપજી મહારાજે શ્રીસંઘની વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો અને સં. ૧૯૮૧માં માગશર સુદ પાંચમને શુભ દિને શ્રી ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ,

મહોત્સવસહિત, અમદાવાદ-દોશીવાડાની પોળ સ્થિત જૈન વિદ્યાશાળામાં સૂરિપદ આરોપણ કર્યું.

પૂ. આચાર્યદેવશ્રી વિજયમેઘસૂરીશ્વરજી મહારાજ અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવીને મન, વચન, કાયાની શાસન સેવા બજાવી રહ્યા હતા. પરંતુ એકાએક અસ્વસ્થ થતાં, રાજનગરમાં સં. ૧૯૯૯ના આસો સુદ ૧ને દિવસે, શ્રી સંઘ સમક્ષ, વિશાળ શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિની ઉપસ્થિતિ વચ્ચે, શુભધ્યાનરૂઢ થતાં થતાં, ૬૭ વર્ષની વયે પરલોકવાસી થયા. શાસનના આ મહાન અને માનવંતા સૂરિવરને અનંતાનંત વંદન હો !

સૌજન્ય : પૂ. આ. શ્રી વિબુધપ્રભસૂરિજી મ. ના પરિવારના પૂ. સા. શ્રી જયપ્રભાશ્રીજી મ. ના શિષ્યા પૂ. સા. શ્રી હેમચંદ્રશ્રીજી મ. તથા પૂ. સા. શ્રી જયપૂર્ણાશ્રીજી મ. આદિની પ્રેરણાથી ગુરુભક્તો તરફથી

‘જૈનરત્ન વ્યાખ્યાન વાયસ્પતિ’, ૫૮ શાસ્ત્રગ્રંથોત્તર સર્જક-સંપાદક, જૈનશાસનના મહાન જ્યોતિર્દર, કવિકુલકિરીટ

પૂ. આ. શ્રી વિજયલલિતસૂરિજી મ.

મહાન ધર્મધુરંધર જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયલલિતસૂરીશ્વરજી મહારાજના પુણ્યનામથી ભાગ્યે જ કોઈ અજ્ઞાણ્યું હશે ! તેઓશ્રીનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતમાં ભોયણીજી તીર્થની નજીક આવેલા બાલશાસન નામના નાનકડા ગામમાં થયો હતો. પિતા પિતાંબરદાસ અને માતા મોતીબહેનને ત્યાં સં. ૧૯૪૦ના પ્રથમ પોષ સુદ ૧૨ને શુભ દિવસે તેઓ અવતર્યા. માતાપિતાએ વહાલસોયા બાળકનું નામ લાલચંદ્ર રાખ્યું. માતાપિતાના ધાર્મિક સંસ્કારો અને બાલ્યવયથી સાધુ-સાધ્વીજીઓના સહવાસને લીધે લાલચંદ્રમાં વૈરાગ્યભાવ જાગ્યો હતો. આગળ જતાં, શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ પ્રબોધેલો માર્ગ જ સંસારની માયામાંથી મુક્તિ અપાવવામાં સમર્થ છે એમ સ્વીકારીને માત્ર ૧૯ વર્ષની ભરપૂરા વયે બાલબ્રહ્મચારી પ્રાતઃસ્મરણીય પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયકમલ-સૂરીશ્વરજી મહારાજ પાસે ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી મુનિશ્રી લલિતસૂરીશ્વરજી નામે ઘોષિત થયા. તેઓશ્રીના ગહન જ્ઞાનનો પરિચય તેમણે સંપાદિત કરેલા ‘દ્વાદશાર નયતક’ ગ્રંથના ચાર ભાગમાંથી મળી આવે છે. આ ગ્રંથનું પ્રકાશન દાદરના જૈન જ્ઞાનમંદિરના ઉપક્રમે ઉપરાષ્ટ્રપતિશ્રી સર્વપલ્લી રાધકૃષ્ણનના શુભ હસ્તે થયું હતું. અને એ વખતે પૂ. સૂરીશ્વરજીએ ગિર્વાણગીરા-સંસ્કૃતમાં વક્તવ્ય આપીને સૌને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધા હતા. પૂજ્યશ્રી વક્તૃત્વશક્તિમાં પણ પારંગત હતા. તેઓશ્રીમાં વિદ્વત્તા અને કવિત્વનો સુભગ સમન્વય થયો હતો. તેથી તેમનાં પ્રવચનો સાંભળવા અસંખ્ય ભાવિકો એકત્રિત થતા હતા. ઇડરના શ્રીસંઘે સં. ૧૯૭૧માં પૂજ્યશ્રીને ‘જૈનરત્ન વ્યાખ્યાન વાયસ્પતિ’ના

માનવંતા બિરુદથી અલંકૃત કર્યા હતા.

પૂજ્યશ્રી પ્યાતનામ કવિ હતા. તેઓશ્રીની અગણિત કાવ્યકૃતિઓ સરળ અને સુંદર હોવાને લીધે એટલી લોકપ્રિય નીવડી કે આજે પણ મહાનગરોનાં મહાન જિનાલયોથી માંડીને નાનાં ગામડાંના આબાલવૃદ્ધ નરનારીઓના કંઠે ગવાતી સંભળાય છે. આ રચનાઓને તેઓશ્રીના ભક્તોમાં એકલાખ પુસ્તકો દ્વારા પ્રસારાવવામાં આવી છે. અને છતાં આ પુસ્તકોની માંગ સતત ચાલુ જ હોય છે ! આવા અસાધારણ પ્રભાવને લીધે તેઓશ્રી ‘કવિકુલકિરીટ’ના નામે ઓળખાય છે. પૂજ્યશ્રીએ રચેલા સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી ભાષામાંનાં ગીતોની સંખ્યા ત્રણ હજાર ઉપર થવા જાય છે. આ ભક્તિગીતોમાંના ભાવ અને હૃદયસ્પર્શી લય એટલા તો સુંદર હોય છે કે આ ભક્તિગીતોના પ્રભાવથી કેટલાક પુણ્યાત્માઓએ સંયમજીવન સ્વીકારવાનો નિર્ણય કર્યાનાં દૃષ્ટાંતો બન્યાં ! ૫૮ વર્ષના સુદીર્ઘ દીક્ષાપર્યાયમાં પૂજ્યશ્રીએ અનેક નાનામોટા, ગદ્યપદ્યના, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દૂ અને સંસ્કૃત ભાષામાં લોકોપયોગી તથા વિદ્વદ્ભોગ્ય ગ્રંથોનું નિર્માણ, સંકલન, અને સંપાદન કરીને સાહિત્યની અજોડ સેવા કરી છે. તેઓશ્રીને અનેકવાર અન્ય દાર્શનિકો સાથે વાદ-વિવાદ કરવાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા હતા. તેમાં પણ પૂજ્યશ્રીએ દરેક વખતે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. કુશાઝ્ર બુદ્ધિ, તીક્ષ્ણ તર્કશક્તિ અને અદ્ભુત વાક્યાતુર્યથી તેઓશ્રી પ્રતિસ્પર્ધાને પરાસ્ત કરતા. નરસંઘમાં આર્યસમાજીઓ સાથે વિવાદમાં મૂર્તિપૂજાની સાર્થકતા સિદ્ધ કરી હતી. ખંભાત પાસેના વટાદરા ગામમાં મુકુન્દાશ્રમ નામના સંન્યાસીએ સનાતનીઓ સાથે વેદ વિષયક શાસ્ત્રાર્થ ચલાવ્યો ત્યારે પૂજ્યશ્રીએ ‘વેદ હિંસાવાદી છે, અને જૈનધર્મ દયામય છે’ એમ પ્રતિપાદિત કરી આપ્યું હતું. પંજાબમાં તો અનેક સ્થળોએ વાદ-વિવાદોના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા હતા. અને દરેક વખતે પૂજ્યશ્રીએ વિજય મેળવ્યો હતો ! જેમ કવિત્વપણાથી તેમ વાદ-વિજયમાં પણ આઠ પ્રભાવકોમાં ગણના થાય છે, એ પૂજ્યશ્રીને વરેલી સિદ્ધિ પણ અવિસ્મરણીય છે.

જૈન શાસનની પ્રભાવના કરવા માટે પૂજ્યશ્રીએ ઠેર ઠેર જિનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠાઓ, ઉદ્યાપનો, ઉપધાનો, છ’રી પાળતા સંઘો, દીક્ષાઓ, પદપ્રદાનો, સાધર્મિક વાત્સલ્ય તથા અન્ય મંગલકારી મહોત્સવો મોટી સંખ્યામાં કરાવ્યા હતા. ઘણીવાર વિપરીત સ્થિતિમાં અડગ રહીને, સિંહગર્જના કરીને, વિજય પ્રાપ્ત કરીને આચાર્યપદ શોભાવ્યું હતું. સતત સ્વાધ્યાય અને તપશ્ચર્યા પૂજ્યશ્રીનો ઉત્તમ ગુણ હતો. તેથી જ તેઓશ્રીના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય સમુદાયમાં વિદ્વાનો, કવિઓ, વક્તાઓ મોટી સંખ્યામાં છે. પૂજ્યશ્રીની પાટે આઠ-આઠ આચાર્યો વિચરી રહ્યા છે, જીવન ભવ્ય હતું, તેમ તેઓશ્રીની અંતિમ યાત્રા પણ ભવ્ય બની હતી. એકાદ

લાખ માણસોની અશ્રુભીની આંખોએ પૂજ્યશ્રીને ઐતિહાસિક વિદ્યા આપી તે પ્રસંગે ઠેર ઠેર ગુણાનુવાદસભાઓ અને ઉત્સવો થયા હતા. મુંબઈમાં તારદેવના પ્રખ્યાત ચોકનું (નવજીવન સોસાયટી પાસે) 'આચાર્ય લબ્ધિસૂરીશ્વરજી ચોક' નામકરણ કરીને ઋણ અદા કરવાનો વિનમ્ર પ્રયત્ન થયો છે. તો, પૂજ્યશ્રીની જન્મભૂમિ-બાલશાસનને 'લબ્ધિનગર'નામ આપવાનો સ્તુત્ય નિર્ણય લેવાયો છે. આમ, અનેક ક્ષેત્રમાં અમાપ પ્રભાવના દ્વારા જિનશાસનમાં શાશ્વત સ્થાનના અધિકારી આચાર્યભગવંતનું નામ સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થયેલું છે. એવા એ મહાન સૂરિસ્વરજીને કોટિ કોટિ વંદન !

**જિનશાસનના ભાગલે હર્યાભર્યા કરી જાણનાર,
સમતા, વત્સલતા, લોકપ્રિયતાનો ત્રિવેણી સંગમ,
કલ્યાણકારી મંગલમૂર્તિ, કચ્છ વાગડ દેશોદ્ધારક
પૂ. આ. શ્રી વિજયકનકસૂરિજી મ.**

જન્મ : સં. ૧૯૩૯ ભાદરવા વદ ૫ : ગામ : પલાંસવા.

દીક્ષા : સં. ૧૯૬૨ના માગશર સુદ ૧૫ : ગામ ભીમાસર

આચાર્યપદ : સં. ૧૯૮૯ના પોષ વદ ૭ : અમદાવાદ

કાળધર્મ : સં. ૨૦૧૯ના શ્રાવણ વદ ૪ : ભયાઉ - કચ્છ

પરમ પૂજ્ય મુનિપ્રવર શ્રી જીતવિજયજી દાદાએ વાગડ પ્રદેશની ધર્મભાવનાને જાગૃત કરીને, ત્યાંના જૈનસંઘમાં ધર્મમય જીવનમાં સંસ્કારોની વાવણી કરીને એને પ્રફુલ્લિત કરવાનો જે પરમ ઉપકારી પુરુષાર્થ કર્યો, તેની સાચવણી અને અભિવૃદ્ધિ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખનાર સંત-પરંપરા અત્યાર સુધી ટકી રહી છે, તે એ ભૂમિનું મોટું સદ્ભાગ્ય છે. પૂજ્ય શ્રી જીતવિજયજી દાદા પછી એ જવાબદારીને સવાઈ રીતે શોભાવી જાણનાર આચાર્ય પ્રવર થયા તે તેમના વિનીત પ્રશિષ્ય અને સમર્થ શાસનપ્રભાવક આચાર્યશ્રી વિજયકનકસૂરિશ્વરજી મહારાજ છે. ધર્મસંસ્કારથી વાગડ પરગણાની કાયાપલટ કરનારા આચાર્ય મહારાજનો જન્મ વાગડ પરગણાના પલાંસવા ગામમાં વિ. સં. ૧૯૩૯ના ભાદરવા વદ પાંચમે થયો હતો. તેનું સંસારીનામ કાનજીભાઈ, પિતાનું નામ નાનજીભાઈ ચંદુરા, માતાનું નામ નવલબાઈ હતું. કાનજીભાઈના કાકા હરદાસભાઈએ વૈરાગ્યભાવનાથી પ્રેરાઈને પૂ. જીતવિજયજી દાદા પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી અને મુનિ શ્રી હીરવિજયજીના નામથી તેઓશ્રીના શિષ્ય બનવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. કાનજીભાઈને નાનપણથી આ ધર્મસંસ્કારનો વારસો મળ્યો હતો. સરળતા, સુશીલતા, વિનમ્રતા, વિવેકશીલતા, ન્યાયપ્રીતિ, કાર્યકુશળતા, સંતોષ જેવા સદ્ગુણો એમના જીવન સાથે નાનપણથી જ વણાઈ ગયા હતા. કાનજીભાઈનાં વાણી વર્તનમાં

આવા ગુણિયલપણાનો સૌને સહજપણે અનુભવ થતો. એમાં જાણે એમનો ભવિતવ્યતાયોગ વિશેષ મંગલમય બનવાનો હોય એમ, એમને સંયમ-ત્યાગ-વૈરાગ્યના અવતાર સમા પૂ. સાધ્વીજી મહારાજ શ્રી આણંદશ્રીજી મહારાજના સત્સંગનું અનેકું બળ મળ્યું અને એ સંપર્કને પરિણામે એક બાજુ એમનું ચિત્ત ધાર્મિક અભ્યાસ તરફ વળી ગયું અને બીજી બાજુ અંતરમાં સંયમમાર્ગનો સ્વીકાર કરવાના સર્વ કલ્યાણકારી બીજાનું રોપણ થયું.

પછી તો જાણે વૈરાગ્યભાવનાએ એમના હૃદયને વશ કરી લીધું હોય એમ, દિવસ-રાત સંસારનો ત્યાગ કરીને સંયમમાર્ગનો સ્વીકાર કરવાની ઝંખના જ એમના રોમેરોમમાં ધબકવા લાગી અને સમય જતાં, આ ઝંખના એવી તીવ્ર બની ગઈ કે, પોતાના કુટુંબીજનો પોતાનાં લગ્નનો લ્હાવો લેવાની વાત ઊભી કરીને પોતાને સંસારના બંધનમાં જકડી ન દે એટલા માટે, એમણે પવિત્ર સિદ્ધગિરિ મહાતીર્થમાં ચોથા પ્રતની-બ્રહ્મચર્યની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા લઈ લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા લઈને તેઓ સંસારમાં પડવાના ભયથી હંમેશને માટે મુક્ત થઈ ગયા હતા. એમનું આ પગલું મુક્તિમાર્ગના પ્રવાસીને શોભે એવું હતું. સં. ૧૯૫૮ની એ સાલ હતી. કાનજીભાઈ ૧૯ વર્ષની વયે, યૌવનને ઊંબરે પગ મૂકી ચૂક્યા હતા. ઊગતી જુવાનીએ આજીવન બ્રહ્મચર્યપ્રતના સ્વીકારનું કાનજીભાઈનું આ પુણ્ય પગલું ઘરસંસારનાં બંધનમાંથી વહેલામાં વહેલા મુક્ત થવા માટે 'પાણી પહેલાં પાળ બાંધવા' જેવું દૂરંદેશીભર્યું હતું. એથી કુટુંબીજનોની ઈચ્છાઓ પર એક પ્રકારનું પાકું નિયંત્રણ આવી ગયું હતું. સર્વ સગાંવહાલાંને એ સમજાઈ ગયું હતું કે કાનજીભાઈ હવે સંસારમાં વધુ સમય રહે એ બનવાજોગ નથી. કાનજીભાઈ તો હવે એ અવસરની રાહ જોઈ રહ્યા હતા કે ક્યારે પોતાના ત્યાગ-વૈરાગ્યના સ્વીકારનો મનોરથ પૂર્ણ થાય. પણ 'ઊતાવળે આંબા ન પાકે' એ શિખામણ મુજબ, એ ઘડી પાકે એ માટે રાહ જોવાની ધીરજ રાખી અને એનાં પરિણામે, એમના વડીલોએ દીક્ષા માટેની અનુમતિ સહર્ષ આપી દીધી. એટલે બ્રહ્મચર્યનું પ્રત સ્વીકાર્યા બાદ ચાર જ વર્ષે, ૨૩ વર્ષની ભરયુવાન વયે, સં. ૧૯૬૨ના માગશર માસની પૂનમને દિવસે, ભીમાસર નગરમાં, મહાન પ્રતાપી પૂ. જીતવિજયજી દાદાના વરદ હસ્તે કાનજીભાઈ દીક્ષિત થયા, ત્યાગ-વૈરાગ્ય-સંયમના આજીવન ભેખધારી વસ્ત્રોથી શોભી ઊઠ્યા. એ દૃશ્યે ભલભલાનાં અંતરને લાગણીભીનાં અને નેત્રોને અશ્રુભીનાં બનાવી દીધાં. એમનું નામ મુનિ કીર્તિવિજયજી રાખવામાં આવ્યું. અને એમના સંસારીપણે કાકા-પૂ. મુનિવર શ્રી હીરવિજયજી મહારાજના શિષ્ય તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા.

મુનિશ્રી કીર્તિવિજયજીનું ચિત્ત જેમ ભૂખ્યા માનવીને ભોજન મળે અને આહ્લાદ અને આનંદ થાય તેવો આનંદ

વીતરાગનો માર્ગ પ્રાપ્ત થતાં અનુભવી રહ્યું અને તેઓશ્રી ગુરુસેવામાં અને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની રત્નત્રયી આરાધનામાં એવા એકાગ્ર બની ગયા કે જેથી એક પળ જેટલો સમય પણ એળે જવા ન પામે એની ખેવના કરવા લાગ્યા. આ રીતે કેટલોક સમય ગુરુસેવા અને શાસ્ત્રાભ્યાસમાં ગાળી, ગુરુવર્યની આજ્ઞાથી અન્ય મુનિવરો સાથે મુનિશ્રી કીર્તિવિજયજી પણ સંઘસ્થવિર આચાર્ય-ભગવંત શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ (તે કાળે પંન્યાસજી) ની પાસે છાણી મુકામે આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં તેઓશ્રીએ યોગાદહનપૂર્વક સં. ૧૯૬૨ના મહા વદ બીજને શુભ દિને વડી દીક્ષા અંગીકાર કરી. વડી દીક્ષા વખતે પૂજ્યશ્રીના નામમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો, અને કીર્તિવિજયજીને બદલે કનકવિજયજી નામ રાખવામાં આવ્યું. આ નામપરિવર્તનમાં પણ જાણે કોઈ ભાવિનો શુભ સંકેત હશે કે પૂજ્યશ્રીની સાધના કનક જેવી વિમળ અને બહુમૂલી થવાની જાણે આગાહી કરતી હોય. આ શ્રમણ ભગવંતની જીવનકથા એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે કે આ આગાહી પૂરેપૂરી સાચી જ પડી હતી.

દીક્ષા લીધા પછી સં. ૧૯૬૨ થી ૧૯૭૬ સુધીનાં ૧૫ ચોમાસા મુનિશ્રી કનકવિજયજીએ ગુજરાત, કચ્છ અને માળવામાં જુદાં જુદાં ગ્રામ-નગરોમાં કર્યાં. તેમાં ક્યારેક પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી (બાપજી) મહારાજ સાથે, ક્યારેક પોતાના પૂજ્યપાદ દાદાગુરુ શ્રી જીતવિજયજી મહારાજ સાથે અને ક્યારેક અન્ય મુનિવરો સાથે કર્યાં. આ અરસામાં ત્રણ પ્રસંગો વિશેષ નોંધપાત્ર બન્યા, જે આ પ્રમાણે છે :

(૧) વિ. સં. ૧૯૭૧માં પાટણમાં પરમ પૂજ્ય આગમોદ્ધારક આચાર્યપ્રવરશ્રી સાગરનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ જુદા જુદા સમુદાયના સાધુમહારાજો સમક્ષ આગમવાચના આપવાના હતા, તેમાં જીતવિજયજી દાદાએ, પોતાના પ્રશિષ્ય કનકવિજયજી મહારાજની આ માટેની સુપાત્રતાનો વિચાર કરીને, અન્ય મુનિવરો સાથે આ અવસરનો લાભ લેવા એમને પાટણ મોકલ્યા. આ રીતે તેઓશ્રીનું એ ચોમાસું પાટણમાં થયું. (૨) પૂ. મુનિશ્રી કનકવિજયજીની યોગ્યતાને સાર્થક બનાવવા પૂ. આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજે વિ. સં. ૧૯૭૬ના કારતક વદ પાંચમે ગિરિરાજ શત્રુંજયની પવિત્ર છાયામાં પાલીતાણા શહેરમાં તેઓશ્રીને ગણિપદ અને પંન્યાસપદેથી વિભૂષિત કર્યાં. (૩) આ બે પદોથી વિભૂષિત બનીને પૂ. પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી કનકવિજયજી ગણિ પોતાના પરમ ઉપકારી દાદાગુરુ પૂજ્યશ્રી જીતવિજયજી મહારાજના દર્શન-વંદન કરવા કચ્છવાગડમાં પલાંસવા ગામે પધાર્યા ત્યારે, પોતાના પદવીધારી પ્રશિષ્યની પદવીનું બહુમાન કરવાની ઉમદા ભાવનાથી પ્રેરાઈને ૭૭ વર્ષના અતિ વયોવૃદ્ધ દાદા પણ સામે ચાલીને

સામૈયામાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. દાદાગુરુ અને પ્રશિષ્યના મિલનનું દૃશ્ય દેવોને ય દુર્લભ એવું અદ્ભુત હતું કે જોનારા પન્ય બની ગયા. એમનાં નેત્રો કૃતકૃત્ય બની હર્ષાશ્રુ વરસાવી રહ્યાં. કેવી સરળ પરિણામી હતી એ દાદાગુરુ-પ્રશિષ્યની સંતબેલડી ?

પરમ પૂજ્યશ્રી જીતવિજયજી દાદાની માંદગી અને વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી અત્યંત અશક્તિને લીધે સં. ૧૯૭૬થી ૧૯૭૯ સુધીના ચાર ચોમાસાં પૂ. પં. શ્રી કનકવિજયજી મહારાજ આદિએ પલાંસવા મુકામે જ કર્યાં. તેમાં ચોથા ચોમાસામાં દાદા ગુરુની તબિયત વધારે અસ્વસ્થ થતાં તેઓશ્રી સેવા-વૈયાવચ્ચમાં ખરે પગે રહ્યા. પણ ચોમાસાની શરૂઆતમાં જ, તબિયતે ગંભીર સ્વરૂપ પકડતાં, વાગડ દેશોદ્ધારક પૂ. જીતવિજયજી દાદા વિ.સં. ૧૯૭૮ના અષાઢ વદ દને દિવસે શાંતિ, સમતા, સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા.

ચતુર્વિધ સંઘના પં. શ્રી કનકવિજયજીનું મહારાજ આદિ મુનિવરોમાં તથા સુવિશાળ સાધ્વીસમુદાયના અંતરમાં પોતાના પરમ ઉપકારી મહાપુરુષના કાયમી વિરહથી સુનકાર વ્યાપી ગયો હતો ! દાદા ગુરુના કાળધર્મ પછી પૂરા ૪૦ વર્ષ સુધી પૂ. પં. શ્રી કનકવિજયજી મહારાજે વાગડ પરગણાની ધર્મભાવનાની રક્ષા અને વૃદ્ધિ કરવાની, ૨૫૦ જેટલા સાધ્વીજીઓના વિશાળ સમુદાયને સાચવવાની, શ્રી સંઘને ધર્મમાર્ગે દોરવાની, અનેક ભાવિકજનોને દીક્ષાના પંથે વાળવાની, તેમ જ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવો, ઉપધાન અને ઉજમણાં જેવાં ધર્મકાર્યો કરવાની આ બધી પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પોતાની સંઘમસાધનાને અખંડ અને અપ્રમત્ત રાખવા સાથેની જે વ્યાપક જવાબદારી બજાવી હતી તેની વિગતો એક પ્રેરક, પ્રશાંત અને શૌર્યભવનો બોધ કરાવતી ધર્મકથા બની રહે એવી અદ્ભુત છે.

સં. ૧૯૮૫ના મહાસુદ - ૧૦ ને દિવસે ભોંયણી તીર્થની વર્ષગાંઠ પ્રસંગે એકત્ર થયેલ સંઘમેળામાં પૂ. આ. શ્રી સિદ્ધિગિરિજી મ. તથા પૂ. આ. શ્રી સાગરનંદસૂરીશ્વરજી મ. તથા અન્ય મુનિવરો અને ચતુર્વિધ સંઘની વિશાળ ઉપસ્થિતિ વચ્ચે પૂ. પં. શ્રી કનકવિજયજી મ. ને ઉપાધ્યાયપદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા ત્યારબાદ ચાર વર્ષ પછી સં. ૧૯૮૯ના પોષ વદ-૭ને દિવસે જૈનપુરી અમદાવાદમાં પૂ. સંઘસ્થવીર આચાર્ય શ્રી સિદ્ધિસૂરિજી મ. ના વરદહસ્તે ઉપા. શ્રી કનકવિજયજી મહારાજને આચાર્યપદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા. આ રીતે સંઘનાયકની સાથે સાથે હવે આચાર્યશ્રી પણ બન્યા.

ત્રણ ત્રણ દાયકા સુધી પોતાની એ સમગ્ર જવાબદારીને સફળતાથી નીભાવતા રહ્યા. તે દરમ્યાન સંખ્યાબંધ પુણ્યાત્માઓને વૈરાગ્યવાસિત કરીને, દીક્ષા આપીને, મોક્ષમાર્ગના યાત્રિક બનાવ્યા. પૂજ્યશ્રીના પંદર શિષ્યોમાં પૂ. પં. શ્રી મુક્તિવિજયજી ગણિ, પૂ. આ. શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજી મ., પૂ. મુનિશ્રી કંચનવિજયજી

મ. વગેરે મુખ્ય હતા. ત્રણ દાયકા દરમ્યાન ૨૭ વર્ષ સુધી તો પૂજ્યશ્રીએ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના વિવિધ સ્થાનોએ વિચરીને જે તે સ્થાનના શ્રી સંઘોને ધર્મભાવના, વિવિધ પ્રકારનાં સત્કાર્યો કરવાની પ્રેરણા આપીને પોતાના સંઘનાયકપદને વિશેષ ચરિતાર્થ અને શોભાયમાન બનાવ્યું.

ત્રણ પચ્ચીશી વટાવીને આગળ વધેલી વૃદ્ધ અવસ્થાને લીધે સતત વિહાર અને કર્તવ્યપરાયણતાને કારણે કાયા અસ્વસ્થ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરીને આ સંતપુરુષે સં. ૨૦૧૭, ૨૦૧૮ અને ૨૦૧૯ના ત્રણ ચોમાસાં કચ્છના ભયાઉ શહેરમાં જ કર્યાં. ત્રીજા ચોમાસામાં પૂજ્યશ્રીનું સ્વાસ્થ્ય વધારે કથળ્યું. અને ચતુર્વિધ સંઘનાં ધર્મસૂત્રોને સાંભળતાં સાંભળતાં અને સમતાભાવે પોતાના ઈષ્ટસૂત્રનું (પંચસૂત્રનું) શ્રવણ કરતાં કરતાં શ્રાવણ વદ-૪ (પંદરના ધરના) પુણ્ય દિને, ૮૦ વર્ષની વયોવૃદ્ધ અવસ્થાએ પૂ. આચાર્ય ભગવંત પૂર્ણ સમાધિભાવમાં કાળધર્મ પામ્યા. એ મહાસમર્થ શાસનપ્રભાવક સૂરીશ્વરજીને ભાવભીનાં વંદન !

સૌજન્ય : ત્રિભુવનતારક તીર્થાધિરાજ- ચાતુર્માસ આરાધના સમિતિ, સાંચોરી જૈન ભવન - પાલીતાણા તરફથી

અદ્ભુત આત્મશ્રદ્ધા ધારણ કરનાર, સાધુ- સાધ્વીઓનાં અધ્યયનના હિમાયતી

પૂ. આ. શ્રી વિજયવિજ્ઞાનસૂરિશ્રુ મ.

ગુજરાતનું અતિખ્યાત પાટનગર પાટણ કે, જેમાં અનેક મહાન વિભૂતિઓ જન્મવાથી જેનો ઈતિહાસ સર્જ્યો છે તે નગરમાં સંઘવી અમૃતલાલભાઈ અને પારસબેનના ગૃહે સં. ૧૯૪૬માં જન્મ ધારણ કરીને ભીખાભાઈએ બાલ્યકાળમાં જ વાત્સલ્યભરી માતા ગુમાવી. મોસાળમાં ઉછેર પામ્યા. આજે પણ પિતૃક્ષેત્રે હેમચંદ મોહનલાલની પેઢી સુપ્રસિદ્ધ છે. ધર્મભાવના તો તેમનામાં ભરપૂર હતી. બાર વર્ષની ઉંમરથી જ નવપદજીની ઓળી કરતા હતા. અને દીક્ષાની વાનગી તરીકે કોઈ કોઈ વખત એકલા ચણા ખાઈ ચલાવી લેતા. એક વખત ચાલુ ઓળીમાં જ દીક્ષા લેવા માટે નાસી છૂટ્યા અને ઓળીના બાકીના બધા દિવસો ચણાથી જ પસાર કર્યા. આ કારણે પિતાએ અનાદિ વાસનાજન્ય મોહને તિલાંજલિ આપી. સ્વહસ્તે જ દીક્ષા માટે પૂ. આચાર્યભગવંતશ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજને સુપ્રત કર્યા. ગુરુદેવે તેમને ૧૬ વર્ષની ભર યુવાન વયે, સં. ૧૯૬૨ના કારતક વદ ત્રીજને દિવસે દીક્ષા આપી મુનિ શ્રી વિજ્ઞાનવિજયજી નામે ઘોષિત કર્યાં. દીક્ષા લીધા પછી દશ વર્ષમાં પૂ. મુનિશ્રીએ અવિરત ગુરુસેવા, વિનયાદિને કારણે ઉત્તમ અને વિશાળ અભ્યાસ કરીને જ્ઞાનયોગ સિદ્ધ કર્યો, જેનાં ફળ સ્વરૂપે સૌંદર્ય આસપાસ આજે વિશાળ શિષ્યપરિવાર જોવા મળે છે. પૂ.

ગુરુભગવંતે પણ તેમનામાં વિચક્ષણ વ્યવહારજ્ઞાન જોઈ, તેમને બાલસાધુઓને સાચવવાનું જવાબદારીભર્યું કાર્ય સોંપ્યું હતું.

પૂ. ગુરુભગવંતની આજ્ઞાથી સં. ૧૯૬૮નું ચાતુર્માસ સ્વતંત્રપણે ખંભાત જૈનશાળામાં કર્યું. સં. ૧૯૭૩માં તેઓશ્રીને ઘાણેરાવ મુકામે પંચાસપદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. સમયની પરખ, નીડરતા અને આત્મશ્રદ્ધાના ગુણને કારણે અત્યંત વિકટ પરિસ્થિતિમાં સાધુઓને દીક્ષા આપવાનું અને સાચવવાનું કાર્ય પોતે જ ઉપાડી લેતા. તેમાં સં. ૧૯૭૬માં કસ્તૂરસૂરિજી મહારાજને દીક્ષા આપતાં તો તેઓશ્રીને દસ દસ વર્ષ સુધી મારવાડમાં જ વિચરવું પડ્યું અને તેથી તો તેઓ ઘણા જ નીડર અને આત્મશ્રદ્ધાના પ્રેરક બની રહ્યા. પોતાના આશ્રિતો પ્રત્યેનો એટલો વાત્સલ્યભાવ હતો કે તેઓને અધ્યયન-અધ્યાપન વગેરેમાં પોતાનાં કરતાં સવાયા પકવવા સતત ચિંતન અને મનન કરતા, સતત પરિશ્રમ ઉઠાવતા. તેના પ્રતીક તરીકે તેઓશ્રી પૂ. કસ્તૂરસૂરિજી મહારાજને અધ્યાપન કરાવવા પોતાની જાતે જ યતિ અને સંતો પાસે લઈ ગયાનાં દંદાંતો છે. કોષ કરી શક્તા હશે કે કેમ ? એ પ્રશ્ન છે. એટલે જ એમનાં જીવનમાં કોઈપણ વ્યક્તિને પૂજ્યશ્રી પ્રત્યે અ-પ્રેમ થયો હોય તેવું જાણવા મળ્યું નથી. હું મહાન છું, એવું ક્યારેય તેમણે વિચાર્યું નથી. જ્યારે પણ દર્શન કરો ત્યારે જાણે એક પ્રભુતામય પ્રાચીન સાધુપુરુષની યાદ આવે એવી સાદાઈ અને પવિત્રતા તરવરી રહે. જ્યાં જ્યાં ચાતુર્માસ કર્યા ત્યાં ત્યાં સંઘમાં જૂના-જામી ગયેલાં તડના પડ ઉખેડી પરસ્પર મૈત્રીભાવ પ્રગટાવ્યો. પૂજ્યશ્રીના જીવનમાં ત્રણ મુદ્દા ખાસ તરી આવતા :

(૧) પ્રાચીન હસ્તપ્રતો સચવાય તે માટે કાળજી લેતા.
(૨) વૈરાગ્યનો આધાર અને ચારિત્રની શુદ્ધિ પઠન-પાઠનને આભારી હોવાથી કોઈ પણ સાધુ કે સાધ્વીજી મહારાજ પઠન-પાઠન વિના રહી ન જાય અને તેમને પૂરેપૂરી સગવડ મળી રહે તે માટે અથાગ પ્રયત્ન કરતા અને એ જ કારણે છેલ્લા ત્રાસ સુધી પોતાની નિશ્રામાં વાચના ચાલુ રખાવી હતી. (૩) ચારિત્રશીલ બહોળા સાધુસમુદાયની જરૂરને ધ્યાનમાં રાખી અતિ વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના હસ્તે ૪૫ થી ૫૦ મુનિરાજોને દીક્ષા આપી છે. તેમાં શ્રી કસ્તૂરસૂરિજી, પશોભદ્રસૂરિજી, શુભંકરસૂરિજી, કુમુદચંદ્રજી, ચંદ્રોદયસૂરિજી, કીર્તિચંદ્રસૂરિજી, સૂર્યોદયસૂરિજી વગેરે મુખ્ય છે. અને અન્ય પરિવારમાં પણ લગભગ બસો સાધુ-સાધ્વીજીને દીક્ષા, વડી દીક્ષા, પદપ્રદાન વગેરે આપ્યાં છે. આ પ્રભાવનાને પરિણામે સુરતમાં જ્ઞાનમંદિર, હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ, પૂ. સાધુ-સાધ્વીજીઓની અધ્યયનપ્રીતિ પ્રત્યક્ષ નિહાળી શકીએ છીએ. અને તેઓશ્રીના પરિવારમાં શાસનહિતચિંતક, જ્ઞાની, ધ્યાની, ત્યાગી, તપસ્વી, વક્તા, લેખક વગેરે રૂપે ઘણો મોટો સમુદાય છે. જીવનમાં ઊંઘીનો ઉપયોગ નહીં કરવાના નિશ્ચયને અડગપણએ વળગી રહ્યા હતા. છ

કલાકે માત્ર ચાર માઈલનો વિહાર કરી શકતા ત્યારે પણ પોતાના નિશ્ચયમાં અટલ રહ્યા. એટલું જ નહિ, પોતાના નિર્ણયમાં ક્યારેય ચલિત થયા નથી.

તેઓશ્રી સં. ૧૯૮૭માં ઉપાધ્યાયપદવીથી અને સં. ૧૯૯૧માં આચાર્યપદવીથી વિભૂષિત બન્યા. ૭૭ વર્ષની બુઝુર્ગ વયમાં કે ૬૧ વર્ષના દીર્ઘ ચારિત્રપર્યાયમાં ક્યારેય તેઓશ્રીએ મૃત્યુનો ભય રાખ્યો નથી. કોઈ કોઈ વખત, તપાસ કરતાં ડોક્ટરોને પૂજ્યશ્રીની તબિયત ગંભીર લાગે અને ડોક્ટર એ બીજાને કહેતા હોય તો પોતે સંભળાવી દેતા કે, એમાં બીજાને કહેવાની જરૂર નથી, અમે તો મૃત્યુને મુઠ્ઠીમાં લઈને ફરનારા છીએ. છેલ્લે સં. ૨૦૨૧નું ચાતુર્માસ ખંભાતમાં ઓસવાલ ઉપાશ્રયે બહુ જ આનંદપૂર્વક પૂરું કર્યા બાદ ત્યાં જ સ્થિર રહ્યા હતા. તે દરમિયાન સં. ૨૦૨૨ના ફાગણ વદ ૦))ના બપોરે ૧-૦ વાગે પહેલા એટેક આવતાં લકવાની અસર પૂરેપૂરી આવી જતાં, શ્રી દેવ-ગુરુ-ધર્મપસાયથી પછીના એક કલાકમાં સંપૂર્ણ સુધારો થઈ ગયો હતો. પણ સં. ૨૦૨૨ના ચૈત્ર સુદ દશમનો દિવસ આકરો બન્યો. તે દિવસે રાત્રે ૯-૧૧ મિનિટે ખંભાત મુકામે ઓશવાલ ઉપાશ્રયમાં પૂ. વિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મહારાજનો આત્મા નશ્વર દેહ છોડી સ્વર્ગવાસી બન્યો. એક મહાન યોગીનો-અવધૂતનો તેજ્યમકાર એ કમનસીબ પળે વિલીન થઈ ગયો. એ મહાન વૈરાગીના હૈયામાં વૈરાગ્યનો-ત્યાગનો જે ઝણકાર હતો, સત્ય અને અહિંસાનો જે ચમત્કાર હતો તે વિલીન થઈ ગયો.

નિઃસ્પૃહ ભાવે સંયમશુવલને દીપાવતાર

પૂ. આ. શ્રી વિજયમનોહરચૂરિશુ મ.

સંતોની ભૂમિ સૌરાષ્ટ્રના જામનગર શહેર પાસેના બગસરા ગામે, પિતા કસ્તૂરચંદભાઈ અને માતા સંતોકબહેનને ઘેર સં. ૧૯૪૯માં જન્મેલા હેમચંદ્રને રંભાબેન નામે મોટી બહેન અને ત્રિભુવન નામે નાનાભાઈ હતા. હેમચંદ્રની ૧૨ વર્ષની વયે પિતાજીનું અવસાન થયું. માતા સંતોકબેન પણ ઘણાં સંસ્કારી અને ધર્મનિષ્ઠ સંત્રારી હતાં. ત્રણે સંતાનોને સંસ્કારી અને સ્વાવલંબી બનાવી સં. ૧૯૬૪માં દીક્ષા અંગીકાર કરી સાધ્વીશ્રી સરસ્વતીશ્રીજી બન્યાં. બહેન રંભાબહેનનાં લગ્ન કરીને હેમચંદ્ર માતા સાધ્વીજીને વંદન કરવા મહેસાણા ગયા. ત્યાં પૂ. સરસ્વતીજીએ કહ્યું કે, 'હેમચંદ્ર ! મેં દીક્ષા લીધી ને તું રહી ગયો એ ખટકે છે. પૂ. આચાર્ય ભગવંત અહીં બિરાજમાન છે. એમની પાસે હિતશિક્ષા લે.' હેમચંદ્ર ગુરુદેવ પાસે ગયા. ગુરુદેવની અમૃત જેવી મીઠી વાણી સાંભળી સંસારનો રસ ઊડી ગયો. યાવજજીવન બ્રહ્મચર્યનો નિયમ લીધો. પૂ. ગુરુદેવની નિશ્રામાં તાલીમ અને અભ્યાસ લેવા લાગ્યા. પ્રારંભિક અભ્યાસ દ્વારા વૈરાગ્ય તીવ્ર

બન્યો. અને સં. ૧૯૬૬ના મહાવદ ઉને દિવસે માતર મુકામે (જિ. ખેડા) પૂ. આ. શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ્ હસ્તે સંયમ સ્વીકારી પૂ. આ. શ્રી મેઘસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય શ્રી મનોહરવિજયજી મહારાજ, બન્યા. દીક્ષા લઈને અધ્યયનમાં લીન બન્યા. આ. શ્રી કનકસૂરીશ્વરજી મહારાજ, શ્રી કલ્યાણવિજયજી મહારાજ, આ.શ્રી રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ, શ્રી સૌભાગ્ય-વિજયજી મહારાજ આદિ એમના સહાધ્યાયી હતા. હંમેશા ગુરુકુલવાસમાં જ રહેતા મુનિશ્રી મનોહરવિજયજી મહારાજને શિષ્યસ્પૃહા હતી જ નહીં. પરંતુ તેઓશ્રીની યોગ્યતા જોઈને પૂ. દાદાગુરુ આચાર્યભગવંત શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજે તેઓશ્રીના શિષ્ય બનાવ્યા હતા, જેમની સંખ્યા ૭ની હતી.

પૂજ્યશ્રીના વૈયાવચ્ચનો મહાન ગુણ હતો. પોતાના ગુરુમહારાજની તો છેક લગી ઉત્તમ પ્રકારની વૈયાવચ્ચ કરેલી જ: પણ, પોતાના શિષ્યો અને સ્વસમુદાયના અન્ય સાધુઓ અને પર સમુદાયના સાધુઓની પણ સુંદર પ્રકારે સેવા કરી હતી. પૂજ્યશ્રીની પ્રવચનશૈલી પ્રૌઢ, તત્ત્વપ્રચૂર, છતાં બાલભોગ્ય, સરળ અને સરસ હતી. વ્યાખ્યાન આપવાની સ્પૃહા જરા પણ નહીં. ગુરુદેવના અતિ આગ્રહને વશ થઈને ઘણો સમય પછી વ્યાખ્યાન આપવું શરૂ કર્યું હતું. તેઓશ્રીના કંઠે ગવાતી પૂજા સાંભળી શ્રોતાઓ ભાવવિભોર બની જતા. પૂજ્યશ્રી પદ પ્રત્યે નિઃસ્પૃહી હતા. છતાં પૂ. ગુરુદેવની આજ્ઞાને વશ વર્તીને પદ ગ્રહણ કરવાં પડ્યાં હતાં. તેઓશ્રીને સં. ૧૯૮૧ના જેઠ વદ ૧૦ને દિવસે સાણંદમાં ગણિપદ, સં. ૧૯૮૩ના વૈશાખ વદ ૩ને દિવસે અમદાવાદમાં પંચ્યાસપદ, સં. ૧૯૮૫માં મહા સુદ ૧૧ને દિવસે ભોયણી તીર્થમાં ઉપાધ્યાયપદ અને સં. ૧૯૯૯ના ફાગણ સુદ ૩ને દિવસે આચાર્યપદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા હતા. પૂજ્યશ્રીમાં પ્રતિકૂળતા સહન કરવાની ગજબની તાકાત હતી. એક વાર તાવ આવેલો, પણ કોઈને કહ્યું નહીં. ગુરુદેવે હાથને સ્પર્શ કરતાં ગરમ લાગ્યો. પૂછ્યું : 'તાવ આવ્યો છે?' 'હા, સામાન્ય છે' એમ જવાબ આપ્યો. માપ્યો તો ૧૦૬ ડિગ્રી ! આવી હતી તેઓશ્રીની સહનશીલતા. સંયમી જીવનમાં દોષ ન લાગે તે માટે ઘણા સાવધ રહેતા. જેસલમેર જેવા વિકટ અને વિષમ ક્ષેત્રોનો વિહાર પણ કોઈ જાતની સહાય-સગવડ વિના, ભોમિયા વિના કરેલો. જેસલમેરના રાજા આ જાણી તાજજીબ થઈ ગયા હતા ! વિનંતિ કરીને રાજમહેલમાં લઈ ગયા હતા. ઉપદેશ સાંભળ્યો અને વિનંતી કરી કે આવા રણપ્રદેશમાં નિઃસહાય વિચરીને મને કલંકિત ન કરશો. વળતાં સહાયનો ઉપયોગ કરશો. અધિકારીઓને પણ સૂચના આપી. પરંતુ સંયમના બપી સૂરીશ્વરે એક જ દિવસમાં ૨૭ માઈલનો ઉગ્ર વિહાર કરી, જેસલમેરથી પોખરણ પહોંચી ગયા. સહાય ન લીધી તે ન જ લીધી. પૂજ્યશ્રીએ ઘણાં શાસનપ્રભાવક કાર્યો કર્યા. ૫૪ વર્ષનો સંયમપર્યાય પાળી, ૭૦ વર્ષની વયે સં. ૨૦૨૦ના વૈશાખ સુદ

૧૧ના દિવસે વિરાટ (મુંબઈ) મુકામે સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા. એવા જ્ઞાની-તપસ્વી સૂરિવરને લાખ લાખ વંદન !

સૌજન્ય : પૂ. આ. શ્રી વિબુધપ્રભસૂરિજી મ. ના પરિવારના પૂ. સા. શ્રી જયપ્રભાશ્રીજી મ. ના શિષ્યા પૂ. સા. શ્રી હેમચંદ્રશ્રીજી મ. તથા પૂ. સા. શ્રી જયપૂર્ણાશ્રીજી મ. સા. આદિની પ્રેરણાથી ગુરુભક્તો તરફથી.

જ્ઞાન-દ્યાન, તપ-જપ ને સમતાના સાધક અને શાસનપ્રભાવક

પૂ. આ. શ્રી કીર્તિસાગરસૂરિજી મહારાજ

અમદાવાદ-રાજનગરની નજીક સુંદર અને સંસ્કારી કોચરબ ગામ પાલડી છે. ત્યાંના ગ્રામજનો અભણ છતાં ભદ્રસંસ્કૃતિના વારસદારો છે. પાલડી ગામે વણિક જાતિમાં અગ્રેસર, પરોપકારી, સેવાપરાયણ, નરોત્તમદાસ નામે શેઠને ત્યાં શીલસંસ્કારસંપન્ન સહધર્મચારિણી પુરીબેન હતાં. તેમની રત્નકુક્ષીએ સં. ૧૯૪૬ના ફાગણ સુદ ૧૦ ના શુભદિને શુભસ્વપ્ન સુચિત પુત્રરત્નનો જન્મ થયો. માતાપિતાએ લાડકવાયા પુત્રનું નામ કેશવ રાખ્યું. પુણ્યવ્રતના પ્રભાવ પ્રમાણે સાત વર્ષની ઉંમરે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તે પહેલાં પૂ. યોગનિષ્ઠ મુનિરાજ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિજી મહારાજના સતત સમાગમે કેશવલાલનો વૈરાગ્યવાસિત આત્મા સંસારત્યાગ અને સંયમ-સ્વીકારના નિર્ણય પર આવ્યો. સં. ૧૯૬૯ના કારતક વદ પાંચમે સંયમ સ્વીકારી, કેશવલાલ મુનિ શ્રી કીર્તિસાગરજી બન્યા અને સંયમશ્રીને વર્ધા. દીક્ષા ગ્રહણ કરીને ગુરુનિશ્રામાં આગમોનું અધ્યયન કર્યું, સિદ્ધાંતોનું પરિશીલન કર્યું. વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાયશાસ્ત્રનું શિક્ષણ લીધું. ગુરુનિશ્રા અને ગુરુનિષ્ઠા, ગુરુસેવા અને ગુરુભક્તિના પ્રભાવે સં. ૧૯૮૪ના માગશર સુદ પાંચમે વિજાપુર મુકામે તેઓશ્રીને પંચ્યાસપદે સ્થાપવામાં આવ્યા.

પૂજ્યશ્રી સ્વભાવે ઘણાં જ ભદ્રિક, સરળ અને સૌમ્ય હતા, શાંત અને ગંભીર હતા, ધીર અને વીર હતા, ક્ષમા અને નિરાભિમાનના અવતાર હતા. તેઓશ્રીએ ૨૫ વર્ષ સુધી સતત એકાસણાં કર્યા હતા. જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, જપ, સંયમ, સ્વાધ્યાય, અને સમતા દ્વારા આત્માની ઉત્ક્રાંતિ કરી પરમ પદની પ્રાપ્તિનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા સતત જાગૃત રહેતા. તેઓશ્રીએ સં. ૨૦૨૬માં જૂના ડીસા મુકામે પોતાના શિષ્ય આચાર્યશ્રી સુબોધસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને વિશાળ શિષ્ય-પ્રશિષ્ય-પરિવાર સહિત ચાતુર્માસ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વૃદ્ધાવસ્થાનાં લક્ષણો જણાવા માંડ્યાં હતાં. શરીર ક્ષીણ બનતું ચાલ્યું હતું. ભાદરવા સુદ ૪ સંવત્સરી મહાપર્વની સુંદર આરાધના કરી: ભાદરવા સુદ પાંચમે તપસ્વીઓનાં પારણાં થયાં. પ્રભુજીની રથયાત્રાનો વરઘોડો બપોરે ૩-૦૦ કલાકે ચડ્યો. સાંજે ૫-૦૦ વાગે સ્વામીવાત્સલ્ય થયું. રાત્રે ૧૧-૦૦ કલાકે પૂજ્યશ્રીનું

સ્વાસ્થ્ય કથળ્યું. ચતુર્વિધ સંઘ જૈન પૌષ્ઠશાળામાં એકત્રિત થઈ ગયો. પૂજ્યશ્રીને ભાવિ સ્પષ્ટ થઈ ગયું હોય તેમ ચોરાશી લાખ જીવયોનીને તેઓશ્રીએ ત્રિવિધે-ત્રિવિધે ખમાવ્યા. નમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ સતત ચાલુ રહ્યું. મહાપ્રયાણની તૈયારી કરી લીધી. 'નમો અરિહંતાણં'નો જાપ કરી, નશ્વરદેહનો ત્યાગ કરી, શાશ્વત સિદ્ધ આરાધક આત્મા ૮૧ વર્ષની ઉંમરે ૫૭ વર્ષનો સંયમપર્યાય પાળી અનંતની યાત્રાએ ચાલ્યો ! લાખો ભાવિકો શોકમગ્ન બની ગયા. ભવ્ય અંતિમ યાત્રા સાથે અગ્નિસંસ્કાર થયા. ડીસા જૈન સંઘે સદ્ગત આત્માના ચારિત્રપર્યાયની અનુમોદનાર્થે સં. ૨૦૨૭ના કારતક સુદ ૫ થી ૧૩ સુધી, નવ દિવસનો શ્રી સિદ્ધચક્ર મહાપૂજન, શ્રી અર્હત મહાપૂજન, શ્રી અષોત્તરી સ્નાત્રપૂજા આદિ સહ ભવ્ય જિનેન્દ્ર ભક્તિ મહોત્સવ ઉજવીને સ્વર્ગસ્થ ગુરુદેવ પ્રત્યેની ભક્તિ વ્યક્ત કરી. પૂજ્યશ્રીના અગ્નિસંસ્કાર થયા તે સ્થળે તેઓશ્રીના વિદ્વાન પદ્ધર, શાસનપ્રભાવક પૂ. આ. શ્રી સુબોધસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના સદુપદેશથી ૫૧ ફૂટ ઊંચું ભવ્ય કીર્તિમંદિર રચવામાં આવ્યું. પૂજ્યશ્રી ચિર:સ્મરણીય રહેશે.

સૌજન્ય : ચંદ્રકાંત વાડીલાલ શાહ - અંધેરી મુંબઈ.

જૈનશાસનના જ્યોતિર્ધર, યુગપુરુષ, પરમ ગીતાર્થ, સિદ્ધાંતનિષ્ઠ, સુવિશાળ ગચ્છાધિપતિ, સમર્થ વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ

પરમ પૂજ્ય આચાર્યપ્રવર

શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

- જન્મ : વિ.સં. ૧૯૫૨ ફાગણ વદ ૪, દહેવાણ
- વતન : પાદરા (જિ. વડોદરા)
- દીક્ષા : સં. ૧૯૬૯ પોષ વદ ૧૩, ગંધારતીર્થ.
- ગણિ-પંચ્યાસપદ : સં. ૧૯૮૭ કારતક વદ ૩, (મુંબઈ).
- ઉપાધ્યાય પદ : સં. ૧૯૯૧ ચૈત્ર સુદ ૧૪, રાધનપુર.
- આચાર્યપદ : સં. ૧૯૯૨ વૈશાખ સુદ ૬, મુંબઈ.
- સ્વર્ગવાસ : સં. ૨૦૪૭ અષાઢ વદ ૧૪, અમદાવાદ.
- દીક્ષા પર્યાય : ૭૭ વર્ષ અને ૬ મહિના.

સુવિશાળ ગચ્છાધિપતિ, જૈન શાસનના મહાન જ્યોતિર્ધર, યુગપુરુષ, પરમ ગીતાર્થ પૂજ્યપાદ આચાર્ય દેવશ્રી વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ, ૭૮ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય પાળી ૯૬ વર્ષની ઉંમરે, અમદાવાદમાં સં. ૨૦૪૭ના અષાઢ વદ ૧૪ (તા. ૯-૮-૧૯૯૧)ના રોજ અરિહંત પરમાત્માના ધ્યાનમાં મગ્ન બનીને સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા.

પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનું ૭૮ વર્ષનું સુદીર્ઘ દીક્ષાજીવન સંખ્યાબંધ મહત્વની ઘટનાઓથી સભર હતું. પૂજ્યશ્રીનું જીવન એટલે ઇતિહાસ. છેલ્લા સૈકામાં થઈ ગયેલા મહાન જૈનાચાર્યોનો ઇતિહાસ. પૂજ્યશ્રીના જીવનકાર્યની નોંધ વિના અધૂરો ગણાય. પૂજ્યશ્રીનો જન્મ એમના મોસાળના ગામ દહેવાણમાં વિ.સં. ૧૯૫૨ના ફાગણ વદ ૪ના શુભ દિને થયો હતો. એમનું નામ ત્રિભુવન રાખવામાં આવ્યું હતું. એમના પિતાનું નામ છોટાલાલ અને માતાનું નામ સમરથબેન હતું. બાળક ત્રિભુવનના જન્મ પછી માતા પિયરથી પાદરા આવે તે પહેલાં તો પિતાશ્રી છોટાલાલનું અવસાન થયું. છોટાલાલને બીજા બે ભાઈઓ હતા. છોટાલાલની માતાનું નામ (ત્રિભુવનની દાદીમાંનું નામ) રતનબા હતું. ત્રિભુવને પાદરાની સરકારી શાળામાં અભ્યાસ ચાલુ કર્યો.

કિશોર ત્રિભુવન ધર્મ-અભ્યાસમાં ઘણો તેજસ્વી હતો. સાધુ ભગવંતના સંપર્કને લીધે દીક્ષા લેવાના કોડ એના મનમાં જન્મ્યા, પરંતુ એનાં દાદીમા, એના કાકાઓ એને દીક્ષા લેતા અટકાવતાં હતાં, કારણ કે ત્રણ ભાઈઓ વચ્ચે આ એક જ દીકરો હતો. ત્રિભુવનના પિતાના એક કાકાએ તો ત્રિભુવન જો દીક્ષા ન લે તો પોતાની દુકાન ત્રિભુવનના નામ ઉપર કરી આપવાનું પ્રલોભન પણ બતાવ્યું હતું. પરંતુ એથી ત્રિભુવન જરા પણ આકર્ષિત થયો ન હતો. ત્રિભુવનના એક મામાએ એવી દલીલ કરી કે તારે દીક્ષા લેવી હોય તો લેજે, પરંતુ તારા નવા સીવડાવેલાં કપડાં ફાટી જાય પછી લેજે, જવાબમાં ત્રિભુવને કહ્યું કે કાતર આપો તો હમણાં ફાડી નાંખું ! ત્રિભુવનને સમજાવવા માટે કાકાએ પાદરાના એક વકીલને કહ્યું. વકીલે ત્રિભુવનને પાદરાના પારસી ન્યાયાધીશ નાનાભાઈ પેસ્તનજી નવસારીવાલા પાસે લઈ જઈને દીક્ષા ન લેવા માટે સમજાવવા વિનંતી કરી. પરંતુ એ ન્યાયાધીશ પણ ત્રિભુવનની દલીલ આગળ નિરુત્તર થઈ ગયા ને કહ્યું કે આ છોકરો દીક્ષા લીધા વગર રહેશે નહિ. એ દિવસોમાં ગાયકવાડી રાજ્યોમાં દીક્ષા અંગે કેટલાક કડક ધારાઓ હતા. એમાં ત્રિભુવનનાં સગાંઓએ છાપામાં નોટીસ છપાવી હતી કે ત્રિભુવનને કોઈએ દીક્ષા આપવી નહિ. જે કોઈ દીક્ષા આપશે તેની સામે કાયદેસરનાં પગલાં લેવામાં આવશે. કિશોર ત્રિભુવને દીક્ષા લેવાનો અડગ નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ કોની પાસે લેવી તે નિર્ણય હજુ થઈ શક્યો ન હતો. બીજી બાજુ ત્રિભુવનની દીક્ષા અંગે કાયદેસરની ચેતવણી પછી દીક્ષા આપવાની બાબતમાં સાધુ ભગવંતો પણ વિમાસણ અનુભવતા ત્રિભુવનને પૂ. દાનવિજયજી મહારાજનું ચાતુર્માસ પાદરા પાસે દરાપરામાં થયું તે વખતે ઊજમશી માસ્તર સાથે વારંવાર દરાપરા જવાને લીધે પૂ. શ્રી દાનવિજયજી મહારાજ તથા તેઓશ્રીના શિષ્ય પૂ. પ્રેમવિજયજી મહારાજ સાથે ગાઢ સંપર્ક થયો. પોતાની દાદીમાની હયાતી સુધી દીક્ષા ન લેવાનો વિચાર એણે પૂ. શ્રી પ્રેમવિજયજી મહારાજ પાસે

વ્યક્ત કર્યો ત્યારે મહારાજશ્રીએ એટલું જ કહ્યું, 'ત્રિભુવન ! કાળની કોને ખબર છે ? કે તું પહેલાં જઈશ કે દાદીમા પહેલાં જશે ?' પૂ. પ્રેમવિજયજી મહારાજનું આ વાક્ય ત્રિભુવનના હૃદયમાં સોંસરવું ઊતરી ગયું અને વહેલી તકે દીક્ષા લેવાનું નક્કી કર્યું. એણે થોડા વખત પછી વડોદરામાં પૂ. પ્રેમવિજયજી મહારાજ પાસે જઈ પોતાની દીક્ષાનું મુહૂર્ત કઢાવ્યું. પરંતુ એ માટે સમય ઓછો હતો. (ઓછો હોય એ જરૂરી પણ હતું.) દીક્ષા ચૂપચાપ લેવી હતી. દીક્ષા વડોદરા રાજ્યની બહાર આપવામાં આવે તો તાત્કાલિક કાયદાનો પ્રશ્ન ઊભો ન થાય. એટલે પૂ. પ્રેમવિજયજી મહારાજે ત્રિભુવનને દીક્ષા માટે બ્રિટીશ સરહદમાં આવેલા જંબુસર પહોંચવાનું કહ્યું. માસર રોડ પહોંચી, ત્યાંથી પગે ચાલી જંબુસર જવાનું હતું. ત્રિભુવન વિશ્વામિત્રીથી ટ્રેનમાં બેઠા. રસ્તામાં પાદરા સ્ટેશન આવતું હતું. મુસાફરોની ચડ ઉતરમાં પોતાના ગામનો કોઈ માણસ તેને જોઈ ન લે તે માટે પાદરા સ્ટેશન આવતાં પહેલા ત્રિભુવન પાટિયા નીચે સૂઈ ને સંતાઈ ગયો. સાંજના માસર રોડ ઊતરીને, પગપાળા ચાલીને તે જંબુસર રાતના સાડા-અગિયાર વાગે પહોંચ્યો. ઉપાશ્રયમાં જઈને તેણે મોટા મહારાજને જઈને બધી વાત જણાવી. બીજે દિવસે આમોદમાં દીક્ષા આપવાનું વિચારાયું હતું; પરંતુ ત્યાં પણ ઉપાશ્રયમાં ત્રિભુવનના દૂરના એક કાકી ત્રિભુવનને જોઈ ગયાં. એટલે આમોદમાં દીક્ષા આપવાનું માંડી વાળવામાં આવ્યું અને જૈનોની વસ્તી વગરના તીર્થધામ ગંધારમાં દીક્ષા આપવાનું નક્કી થયું. મુનિ મંગળવિજયજીએ એ કાર્ય માટે હિંમત દર્શાવી. તેઓ તથા મુનિ નયવિજયજી તથા મુનિ પ્રકાશવિજયજી કિશોર ત્રિભુવનની સાથે ૧૯ માર્ચના વિહાર કરી ગંધાર પહોંચ્યા. ગંધારમાં દીક્ષા મુહૂર્તનો સમય થઈ ગયો હતો અને મુંડન માટે ગામમાંથી હજામને આવતાં વાર લાગી તો ત્યાં સુધીમાં મુનિ મંગળવિજયજીએ પોતે કેશલોચ ચાલુ કરી દીધો હતો. હજામ આવી પહોંચતાં મુંડન થયું. આ રીતે પાંચ-સાત જણ વચ્ચે ત્રિભુવનનો દીક્ષાવિધિ ગુપ્ત રીતે થઈ ગયો અને નામ મુનિશ્રી રામવિજયજી રાખવામાં આવ્યું.

દીક્ષા પછી શ્રી રામવિજયજી મહારાજે સં. ૧૯૬૯નું પ્રથમ ચાતુર્માસ સિનોર ગામમાં કર્યું. એ વખતે વ્યાખ્યાનની જવાબદારી શ્રી દાનવિજયજી મહારાજની હતી. પરંતુ એક દિવસ પૂ. શ્રી દાનવિજયજીની તબિયત સારી ન હતી ત્યારે એમના ગુરુદેવ વડીલ પંજાબી મહારાજ ઉપાધ્યાય શ્રી વીરવિજયજી મહારાજે નૂતન સાધુ શ્રી રામવિજયજીને વ્યાખ્યાન આપવા માટે ફરમાવ્યું, કારણ કે શ્રી રામવિજયજીમાં એ શક્તિ એમણે નિહાળી હતી. પાટ ઉપર બિરાજી વ્યાખ્યાન આપવાનો શ્રી રામવિજયજી માટે આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. પોતે ના પાડી છતાં પૂ. ગુરુભગવંતની આજ્ઞા થતાં એ જવાબદારી સ્વીકારવી જ પડી. ક્યા વિષય પર વ્યાખ્યાન આપવું એનો વિચાર કરી લીધો. સમક્તિના સડસઠ બોલની સજાયા

પોતાને કંઠસ્થ હતી એના વિવેચન રૂપે તેઓશ્રીએ સરસ વ્યાખ્યાન આપ્યું. પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી વીરવિજયજીએ એ વ્યાખ્યાન સાંભળીને તે વખતે આગાહી કરી કે રામવિજયજી ભવિષ્યમાં એક સમર્થ વ્યાખ્યાતા થશે અને પોતાના વિષયને તર્કબદ્ધ રીતે શ્રોતાઓ સમક્ષ રજૂ કરવાની ક્ષમતા ધરાવશે.

તેઓશ્રીની બુદ્ધિશક્તિ ઘણી ખીલી. દીક્ષાના સાતમાં વર્ષથી તેઓશ્રી સરસ વ્યાખ્યાન આપતા થઈ ગયા. એટલી યુવાન વયે પણ પૂજ્યશ્રીનાં વ્યાખ્યાનનો પ્રભાવ શ્રોતાઓ ઉપર જબરજસ્ત પડતો, જે જીવનના અંતપર્યંત રહ્યો. એ તો હવે સર્વવિદિત વાત બની ગઈ છે કે પૂ. શ્રી રામવિજયજી મહારાજની વાણીનો પ્રભાવ શ્રોતાઓ ઉપર એટલો બધો પડતો કે તે સાંભળીને કેટલાંકનાં હૃદયમાં તરત જ ત્યાગ-વૈરાગ્યનો ભાવ ઊભરાઈ આવતો. કેટલાકને દીક્ષા લેવાનું મન થતું. પૂજ્યશ્રીના સંપર્કમાં આવતી વ્યક્તિ ઉપર જાણે કે કોઈ પવિત્ર જાદૂઈ અસર થતી અને એમની પાસે દીક્ષા લેવાનું મન થઈ આવતું. પૂ. શ્રી રામવિજયજી મહારાજનું પોતાનું ચારિત્ર એટલી ઊંચી કોટીનું હતું, શાસ્ત્રાભ્યાસ એટલો ઊંડો હતો, તર્કશક્તિ અને વિષયને રજૂ કરવાની શક્તિ એટલી પ્રભાવક હતી અને એટલો અપાર વાત્સલ્યભાવ ધરાવતું વ્યક્તિત્વ હતું કે તેઓશ્રીના પરિચયમાં આવનાર વ્યક્તિ હોંશોહોંશે દીક્ષા લેવાનો ઉમંગ ધરાવતી. યુવાન વયે જ અમદાવાદના કોટવાધિપતિ શેઠ શ્રી જેશીંગે તેઓશ્રી પાસે દીક્ષા લીધી હતી. એ ઘટનાએ અનેક લોકોને આશ્ચર્યચક્તિ કરી દીધા હતા.

પૂ. આચાર્ય ભગવંતે ગુજરાત અને રાજસ્થાન ઉપરાંત દિલ્હી, ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, બંગાળ, કલકત્તા, સમેતશિખર, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક જેવા વિસ્તારોમાં સ્થળે સ્થળે વિહાર કરી પોતાની પ્રભાવક વાણીનો લાભ અનેક લોકોને આપ્યો હતો. અમદાવાદના પ્રેમાભાઈ હોલમાં 'રામાયણમાં સંસ્કૃતિનો આદર્શ' ઉપરનાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો, પાવાપુરીમાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીના જીવનચરિત્ર પરનાં વ્યાખ્યાનો, રાજગૃહીમાં આગમ સૂત્ર ઉપરની વાચના અને વ્યાખ્યાનો વગેરેએ અનેક લોકોને આકર્ષિત કર્યા હતા. પૂજ્યશ્રીના વ્યાખ્યાનમાં કોઈપણ વ્યક્તિને કોઈપણ વિષય ઉપર પ્રશ્ન પૂછવાની છૂટ રહેતી. અને કેટલીક વાર તો આખું વ્યાખ્યાન પ્રશ્નોત્તરી રૂપ બની જતું. તેઓશ્રી વ્યાખ્યાનમાં ક્યારેય માર્છક વાપરતા નહિં. યુવાનવયે એમનો અવાજ એટલો બુલંદ હતો કે હજારોની મેદની તેમનું વ્યાખ્યાન શાંતિપૂર્વક સાંભળતી. વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવનના અંત સુધી એમણે ક્યારેય વ્યાખ્યાન આપવાની બાબતમાં પ્રમાદ સેવ્યો નથી. અશક્તિ હોય, તબિયત નાદુરસ્ત હોય તો પણ તેઓશ્રી પાટ ઉપર બિરાજમાન થઈ અચૂક વ્યાખ્યાન આપતા. છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોમાં તો પૂજ્યશ્રીનો અવાજ બધા શ્રોતાઓ સુધી પહોંચતો નહિ. તો પણ શ્રોતાઓ સંપૂર્ણ શાંતિ

જાળવીને એમના શબ્દો પકડવા પ્રયત્ન કરતા. કેટલાંક લોકોને એમના પ્રત્યે એવો દૃઢ ભક્તિભાવ રહેતો કે પોતાને વ્યાખ્યાનમાં કશું સ્પષ્ટ સાંભળવા ન મળે તો એમના પવિત્ર મુખારવિંદનાં દર્શન કરીને પણ તેઓ અનેરો ઉત્સાહ અનુભવતા.

પૂ. આચાર્ય ભગવંતે જ્યાં જ્યાં વિચર્યા ત્યાં ત્યાં એમના પગલે પગલે અંજનશલાકા, પ્રતિષ્ઠા, દીક્ષા, પદવીપ્રદાન, જિનમંદિરની વર્ષગાંઠ, રથયાત્રા, તીર્થકર પરમાત્માનાં કલ્યાણકોની તથા અન્ય પર્વોની ઉજવણી ઇત્યાદિ પ્રકારના ઉત્સવો સતત યોજાતા રહ્યા હતા. પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી સંઘ અને શાસનના ઘણાં મહત્વનાં કાર્યો સ્થળે સ્થળે થયાં છે. પોતાના સુદીર્ઘ જીવનકાળ દરમ્યાન તેઓશ્રીના હાથે અંજનશલાકા, પ્રતિષ્ઠા કે દીક્ષાના પ્રસંગો વર્તમાન સમયમાં જેટલા થયાં છે એટલા અન્ય કોઈથી થયાનું જાણ્યું નથી. ખંભાતમાં એકસાથે ૨૪ અને અમલનેરમાં એક સાથે ૨૬ વ્યક્તિઓએ એમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી. આ એક આશ્ચર્યજનક ઘટનાઓ છે ! તેઓશ્રીના પોતાના ૧૧૮ જેટલા શિષ્યો છે. અને પ્રશિષ્યો મળીને એમને હાથે ૨૫૦થી વધુ મુનિઓએ અને ૫૦૦થી વધુ સાધ્વીજીઓએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે. આ ઘટના જૈનશાસનના ઇતિહાસમાં ઘણી મોટી ગણાશે. શતાધિક શિષ્ય-પ્રશિષ્યો સાથે વિચરતા આચાર્યભગવંત તરીકે એમનું પુણ્યશ્લોક નામ સુદીર્ઘ કાળ સુધી ગૂંજતું રહેશે. પૂ. આચાર્ય ભગવંતે પોતાના સાધુસમુદાયમાં આચારપાલન માટે બહુ જ યુસ્ત હતા. પૂજ્યશ્રીની એક વિશિષ્ટ લબ્ધિ હતી. પૂજ્યશ્રીના કાળધર્મ પ્રસંગે એક કરોડ કરતાં અધિક રકમ ઉછામણીમાં બોલાઈ તે તેઓશ્રીના પ્રભાવક પુણ્યની પ્રતીતિ કરાવે છે. સંસાર ભૂંડો, દુઃખમય અને છોડવા જેવો છે, લેવા જેવો સંયમ અને મેળવવા જેવો મોક્ષ છે. એ વાતનું નિરંતર લક્ષ રાખનાર અને રખાવનાર પરમ ગીતાર્થ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજને કોટિ કોટિ ભાવભરી વંદના !

સૌજન્ય : ત્રિભુવન તારક તીર્થાધિરાજ ચાતુર્માસ આરાધના સમિતિ
સાંચોરી જૈન ભવન - પાલીતાણા તરફથી.

'જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ' ગ્રંથના સર્જક પૂ. મુનિરાજ શ્રી દર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી) મહારાજ

પૂજ્યશ્રી મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી, જ્ઞાનવિજયજી અને ન્યાયવિજયજી આ ત્રણ જૈન મુનિવરોનાં નામ અને કામથી ભાગ્યેજ કોઈ સાધુ, કોઈ શ્રાવક કે કોઈ સંઘ અજાણ હશે ! ત્રિપુટી મહારાજના નામથી તેઓ ભારતભરમાં જાણીતા છે. આ ત્રિપુટી પૈકી શ્રી દર્શનવિજયજી મહારાજનું સંસારી નામ મગનલાલ તેમનું જન્મસ્થળ રાંદેલનું દડવા ગામ, પિતાનું નામ પાનાચંદ અને માતાનું

નામ કસ્તૂરબેન હતું. પૂ. જ્ઞાનવિજયજી મહારાજનું જન્મ સ્થળ ગઢુલા હતું. ઉપરાંત પૂ. ન્યાયવિજયજી મહારાજનું સંસારી નામ ડાહ્યાલાલ, તેમનું જન્મસ્થળ ખેડા ગામ, પિતાનું નામ હીરાલાલ અને ધર્મના સંસ્કારોથી પૂરા રંગાયેલા હતા.

પૂ. મુનિરાજ શ્રી ચારિત્ર વિજયજી મહારાજે પાલીતાણામાં 'શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ'ની સ્થાપના કરી ત્યારે આ ગુરુકુળમાં એક દડવાનો, એક ગઢુલાનો અને એક ખેડા ગામનો એમ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ અર્થે આવ્યા. આ ત્રણેય અત્યંત તેજસ્વી હતા અને ધર્મમાં અપૂર્વ પ્રીતિવાળા હતા. ઉપરોક્ત ત્રણેએ આગળ જતાં દીક્ષા લીધી. પૂ. આચાર્યશ્રી કમલસૂરિજી મહારાજના વરદ હસ્તે પ્રથમ દીક્ષા સં. ૧૯૭૩ના ફાગણ સુદ ચોથના દિવસે શત્રુંજયની છાયામાં પૂ. ચારિત્રવિજયજી મહારાજ (કચ્છી)ના શિષ્ય પૂ. દર્શનવિજયજી મહારાજ નામે થયા અને પૂ. જ્ઞાનવિજયજી મહારાજ પણ તેઓના શિષ્ય થયા અને ડાહ્યાલાલની દીક્ષા પૂ. દર્શનવિજયજી મહારાજના શિષ્ય નામે થઈ અને તેમનું નામ પૂ. ન્યાયવિજયજી પાડ્યું. તેઓશ્રી આગળ જતાં ત્રિપુટી તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા. આ ત્રણેય મુનિવરો દીક્ષા લઈને આજ સુધી સાથે જ રહ્યા હતા.

આ ત્રણે મુનિવરો ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના વિદ્વાન હતા. કચ્છી, મરાઠી અને ઉર્દૂ ભાષાના અલ્પાંશે જાણકાર પણ હતા. સાથોસાથ પ્રવચનકાર, વક્તા અને લેખક પણ હતા.

તેઓનાં ધાર્મિક કાર્યો : તેઓએ કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણભારત, ઉત્તર ભારત, બિહાર, બંગાળ, યુ.પી., પંજાબ, મેવાડ, મારવાડ, ગોલવાડ વગેરે પ્રદેશોમાં વિહાર કર્યો હતો. યુ.પી.માં મેરઠ જિલ્લો તથા મુજફર જિલ્લામાં સરઘના વગેરે સ્થળોના હજારો અગ્રવાલોને નવા જૈન બનાવ્યા હતા.

ક્લક્તા, મથુરા, સરઘના, રોહિડા, કંબોઈ તીર્થ, વીરમગામ, સૂરજગામ, દહેગામ, અમદાવાદ, પાલીતાણા (પ. પૂ. ચારિત્રવિજયજી સ્થાપક શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકૂળમાં પૂ. ત્રિપુટી મહારાજને હાથે ઘરદેરાસરની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી અને અત્યારે ત્રણ શિખરી દેરાસર બનેલ છે.), પાલી-ભાખરી વગેરે સ્થાનોમાં પ્રભુપ્રતિષ્ઠા તથા ગુરુપ્રતિષ્ઠા કરાવેલ.

ત્રિપુટી મહારાજ દેશના ભિન્નભિન્ન પ્રાંતોના નાનામોટા અનેક સાક્ષરોના સંપર્કમાં પણ આવ્યા હતા. તેઓએ ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે. અને ઘણા જ્ઞાનભંડારો પણ સ્થાપેલ છે. તેમાંનો એક અમદાવાદ-પાલડી પાસે જૈન સોસાયટીમાં આવેલ ચારિત્રવિજયજી જ્ઞાનભંડાર છે. તેમનાં અનેક કાર્યો જૈન જૈનેતરમાં ઘણો જ આદર પામ્યાં છે.

તેઓએ લખેલા ગ્રંથોમાં 'જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ' નામનો

ગ્રંથ અતિ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. આ ગ્રંથના ચાર ભાગ બહાર પાડેલ છે. આ ગ્રંથો હાલ અપ્રાપ્ય બનતાં પૂ. આ. શ્રી ભદ્રસેનસૂરિજી મહારાજે ભાગ : ૧-૨-૩ પ્રકાશિત કરાવ્યા છે. અને ભાગ : ૪-૫ પણ થોડા વર્ષની અંદર પ્રગટ થશે. ધન્ય છે એ ત્રિપુટી મહારાજને ! વંદન હજો એ મુનિવરોને !

લી. પૂ. દર્શનજ્ઞાન-ન્યાય-વિજયજી શિષ્ય
સૌજન્ય : શ્રી યશોવિજયજી આરાધના ભવન ગિરિરાજ સોસાયટી, પાલીતાણા

સિદ્ધચક્રારાધન તીર્થોદ્ધારક, માલવદેશોદ્ધારક અને
શ્રી વર્ધમાન આયંબિલ તપના પ્રખર પ્રસારક

પૂ. આ. શ્રી ચંદ્રસાગરસૂરિજી મહારાજ

પૂ. આચાર્યશ્રી ચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ શ્રી વર્ધમાન આયંબિલ તપ અને શાશ્વતી શ્રી નવપદજી ઓળીની આરાધનાના પ્રસારક તરીકે વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. પૂજ્યશ્રીનો જન્મ અમદાવાદ દોશીવાડાની પોળમાં કૂવાવાળા ખાંચામાં શેઠશ્રી જેશીંગભાઈ પટવાને ઘેર સુશ્રાવિકા પ્રધાનબેનની કુક્ષીએ સં. ૧૯૪૦ના કાર્તિક સુદ ૧૧ ના મંગલ દિને થયો હતો. સંસારીનામ ચીમનભાઈ હતું. તેઓ નાનપણથી જ ધાર્મિક અભ્યાસમાં ઘણી રુચિ દાખવતા હતા. પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયનીતિસૂરિજી મહારાજના નિકટ પરિચયમાં આવી તેઓશ્રી ધર્મક્રિયાઓમાં તત્વજ્ઞ-આરાધક તરીકે અત્યંત જાણીતા બન્યા. ધર્માભ્યાસ સાથે જપ-તપમાં પણ વધુ રસ દાખવવા માંડ્યા. ત્યાં યોગ્ય વયે, માતાપિતાના આગ્રહથી તેમનાં લગ્ન ફૂલીબહેન સાથે કરવામાં આવ્યાં. તે વખતના લોકમાનસને માન આપી તેઓશ્રી મુંબઈમાં શેઠશ્રી નગીનદાસ કરમચંદની પેઢીમાં ધર્મ સાથે અર્થોપાર્જનના પ્રશ્નને હલ કરવા જોડાયા હતા. સંસારમાં પડ્યા છતાં ધર્મભાવના એવી જ પ્રબળ અને કાર્યરત હતી. તેઓ વર્ધમાનતપની ઓળીની સળંગ આરાધના, વીતરાગ પ્રભુની અષ્ટપ્રકારી પૂજા, વ્યાખ્યાનશ્રવણ, સાંજે પ્રતિક્રમણ, પર્વતિથિએ પૌષ્પ આદિ ધર્મપ્રવૃત્તિ અનેક આરાધક પુણ્યાત્માઓ સાથે પાયધુની સ્થિત શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર-ઉપાશ્રયમાં કરતા. ગોડીજીમાં સામાયિક-પ્રતિક્રમણ-પૌષ્પ આદિની સામૂહિક આરાધના પ્રસંગોપાત થતી, તેમાં તેઓશ્રી સૌના લાડીલા ધર્મનેતા બની રહ્યા. તેમની દેખરેખ અને દોરવણી નીચે અનુપમ હર્ષોલ્લાસથી ધર્મક્રિયાઓ થતી હતી. આવા ૮૦-૯૦ આરાધકોની એક મંડળી હતી અને તેના આગેવાન તેઓ હતા. આ સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓના ફળસ્વરૂપે તેઓશ્રીએ મુંબઈમાં કુંભાર ટુકડામાં ભાડાના મકાનમાં શ્રી વર્ધમાન તપ આયંબિલ ખાતાની સ્થાપના કરી અને ખૂબ પ્રેમ, આદર અને ખંતથી અનેક પુણ્યાત્માઓને શ્રી વર્ધમાન આયંબિલ તપમાં જોડી આગળ વધાર્યા. મોહમયી મુંબઈ નગરીમાં આવી ધાર્મિક

પ્રવૃત્તિઓમાં અનેક જીવોને સાંકળવા એ ઘણું કઠિન કાર્ય હતું. પરંતુ તેઓશ્રી એવાં કાર્યો સફળતાથી પાર પાડી ખૂબ અનુમોદનાને પાત્ર બન્યા હતા.

ચીમનભાઈ પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીનાં તાત્વિક વ્યાખ્યાનોથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા અને તેના પરિણામે વૈરાગ્યની ભૂમિકાએ સ્થિર થઈ, સંસારના કીચડમાંથી નીકળવા મથામણ કરવા લાગ્યા. તેમનાં ધર્મપત્ની ફૂલીબહેનની પ્રબળ મોહદશા અને બાધક મનોવૃત્તિના કારણે ધર્મમાર્ગે દોરનાર ઉપકારી પૂ.આ.શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજ પણ દીક્ષા આપવાના પ્રશ્ને દ્વિધામાં હતા. પરંતુ ચીમનભાઈનો સંકલ્પ દઢ હતો. અંતે પૂ. આગમોદ્ધારક આચાર્ય દેવશ્રીની હૂંફ મળી. એક વખત ગોડીજીમાં ધર્મક્રિયામાં રસ લેતા ૮૦ જેટલા આરાધકોને એમ હતું કે ચીમનભાઈ પરિસ્થિતિવશ દીક્ષા લઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ ચીમનભાઈએ જોરદાર સંયમરંગ રાખ્યો. સ્તવનાદિ લલકારી બધાને સંયમ તરફ વાળવા અભિગ્રહ આપવા માંડ્યો અને પોતે પણ વૈરાગ્યના માર્ગે ભાગવતી દીક્ષા ગ્રહણ કરી ‘મુનિ શ્રી ચંદ્રસાગરજી’ નામે સંયમજીવનનો સ્વીકાર કર્યો. દીક્ષા બાદ પૂજ્યશ્રીએ જ્ઞાનાભ્યાસમાં એકાગ્ર બની સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું. શુદ્ધ પાઠો સાથે મૂળ માત્ર છપાવી અને આનંદબોધિની નામે સુંદર વિદ્વદ્ભોગ્ય ટીકા લખી, વિદ્વાનોમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન મેળવ્યું. પૂજ્યશ્રીની પ્રતિભા વાણી, શક્તિ, પડછંદ કાયા, મેઘમલ્હાર સમો બુલંદ અવાજ તેમ જ ત્યાગ-તપ-સંયમનું ઓજસ્વી બળ સંઘમાં અનેક ધર્મકાર્યોની પરંપરા વધારનારું નીવડ્યું. માલવાની-ઉજ્જૈનની પુણ્યભૂમિમાં વીશમા તીર્થકર શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામીના શાસનકાળમાં શ્રીપાલ મહારાજ અને મયજ્ઞાસુંદરીએ નવપદજીની ચિરસ્મરણીય આરાધના કરેલી તે સ્થાન જીર્ણોદ્ધાર બની ગયું હતું. તેનો પૂજ્યશ્રીએ આમૂલચૂલ ઉદ્ધાર કરાવી શ્રી સિદ્ધયકાધન તીર્થની પુનઃસ્થાપના કરી. ભવ્ય ધર્મશાળા, આયંબિલખાતું, જ્ઞાનમંદિર, ભોજનશાળા, ઉપાશ્રય આદિના નિર્માણ સાથે શ્રીપાલ-મયજ્ઞાસુંદરીની નવપદ આરાધનાની ભૂમિ સાથે સંલગ્ન પ્રાચીન છ-સાત દેરાસરોનો ઉદ્ધાર કરી, શ્રી કેશરિયાજીની દેહપ્રમાણ તે જ વર્ષની નવી પ્રતિમા ભરાવી તેની સ્થાપના કરી, જે પ્રતિમા સમક્ષ શ્રીપાલ મહારાજ અને મયજ્ઞાસુંદરીએ આરાધન કરેલ તે પ્રતિમાજી હાલ ધૂલેવાજીમાં કેશરિયાજી તરીકે પ્રખ્યાત છે એ લોકોક્તિને ચિરંજીવ બનાવી. આથી સમગ્ર ઉજ્જૈન જૈન સંઘનો પણ પુનરુદ્ધાર થયો અને વિકાસ થયો. માલવામાં પણ અનેક ગામોમાં જૈનધર્મની ઝાંખી બનેલી છાયાને તેજસ્વી બનાવી.

પૂજ્યશ્રીને પાલીતાણામાં પૂ. આગમોદ્ધારક આચાર્યદેવના વરદ હસ્તે સં. ૧૯૮૮માં ગણિપદ અને પંચાસપદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા અને ૨૦૦૭ના મહા સુદ ૧૦ ના મંગલ દિને પૂ.

ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રી માણિક્યસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે સુરત-ગોપીપુરામાં મહોત્સવપૂર્વક આચાર્યપદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા. તેઓશ્રીએ નવપદ આરાધક સમાજ અને પછી શ્રી સિદ્ધયક આરાધક સમાજની સ્થાપના કરી. આજે પણ પ્રતિવર્ષે હજારો આરાધકો આ સમાજની દોરવણી નીચે શ્રી સિદ્ધયકજીની ઓળીની આરાધના કરે છે. પૂજ્યશ્રીએ શ્રી વર્ધમાન આયંબિલ તપની શ્રી નવકાર મહામંત્રના ૬૮ અક્ષર પ્રમાણે ૬૮ ઓળી કરી હતી. તેમ જ નવપદજીની ૧૧૪ ઓળીઓ કરી હતી. પ.પૂ. આગમોદ્ધારક વ્યાખ્યાનોના પ્રસાર-પ્રચાર માટે ‘સિદ્ધયક’ માસિકનું સંપાદન સં. ૧૯૮૬ થી ૧૯૮૯ અને સં. ૨૦૦૩ થી ૨૦૧૮ સુધી કર્યું હતું. આ ઉપરાંત, અનેક ગ્રંથોનું સંપાદનકાર્ય અને નૂતન ગ્રંથોનું લેખન પણ કર્યું. પૂજ્યશ્રી સં. ૨૦૧૯ના ફાગણ વદ ૬ને દિવસે સુરતમાં સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા. પૂજ્યશ્રીના ૪૫-૫૦ શિષ્યો-પ્રશિષ્યો વર્તમાનમાં વિચરી રહ્યા છે. અને શાસનપ્રભાવનાથી પૂજ્યશ્રીની પ્રતિભાને ઉજ્જવળ પ્રકાશથી શોભાવી રહ્યા છે ! કોટિ કોટિ વંદન હજો એવા પૂજ્યવરને !

સૌજન્ય : જંબૂદ્વીપ વર્ધમાન પેઢી - પાલીતાણા

યથાનામ સાચે જ ‘અમૃત’ (અમર) બન્યા તે શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન

પૂ. આ. શ્રી વિજયઅમૃતસૂરિજી મહારાજ

જૈન-જૈનેતર તીર્થધામોથી શોભતી સૌરાષ્ટ્રની પવિત્ર ધરતી પર બોટાદ નામનું નગર છે. આ નગરમાં ધર્મિષ્ઠ પરિવાર તરીકે દેસાઈ ભવાન વસ્તાનું કુટુંબ પ્રખ્યાત હતું. એમના પુત્ર હેમચંદ ભવાનને ત્યાં શ્રી દીવાળીબહેનની રત્નકુક્ષીએ સં. ૧૯૫૨ના મહા સુદ ૮ના શુભ દિને એક પુત્રનો જન્મ થયો. પાંચ-પાંચ ભાઈઓ અને એક બહેનના લાડીલા આ લાલનું નામ પાડવામાં આવ્યું અમૃતલાલ. પૂર્વભવની પુણ્યાઈ અને કુટુંબના સંસ્કારો લઈને ઊછરતા અમૃતલાલ સાચે જ આ લોકમાં અમૃત-શા મધુર હતા. એમાં સં. ૧૯૬૬માં સૂરિસમ્રાટ આચાર્યભગવંત શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ પોતાના વિશાળ શિષ્ય પરિવાર સાથે બોટાદને આંગણે પધાર્યા અને સકળ સંઘના અતિ આગ્રહને વશ થઈને બોટાદમાં ચાતુર્માસ માટે કૃપા દર્શાવી. શાસન-સમ્રાટશ્રીનાં પ્રથમ દર્શને જ અમૃતલાલ પર અનોખો પ્રભાવ પાથરી દીધો. પોતાની જેમ જ પ્રભાવિત બનેલા નરોત્તમભાઈ, લવજીભાઈ આદિ પાંચ મિત્રો વધુ ને વધુ સમય ગુરુસેવામાં ગાળવા માંડ્યા અને સંયમના રંગે રંગાવા મંડ્યા. દીક્ષા લેવા પાંચ મિત્રો તત્પર બન્યા, પરંતુ વડીલો તરફથી અનુમતિ નહિ મળતાં નિરાશ થયા. પરંતુ જેમને એકવાર વૈરાગ્ય સુંદરીની અમીદષ્ટિ સાંપડી જાય કેમ શાંત બેસી શકે ? પાંચ મિત્રોમાંથી ભાઈ નરોત્તમદાસે કુટુંબની અનુમતિ લીધા વિના જ દીક્ષા લઈ મુનિશ્રી નંદનવિજયજી નામ

ધારણ કર્યું. એ જાણીને અમૃતલાલની અકળામણ ઓર વધી ગઈ. એમણે કાકા દ્વારા કુટુંબની બીજી રીતે સંમતિ માંગી, કે તે ધર્મના અભ્યાસ અર્થે મહેસાણા જવા ઈચ્છે છે. સૌએ રાજખુશીથી રજા આપી. અને અમૃતલાલ મહેસાણાને બદલે સીધા પહોંચ્યા જાવાલ (રાજસ્થાન) સૂરિસમ્રાટ પાસે. ત્યાં જઈ પૂજ્ય ગુરુભગવંતને પોતાની મનોકામનાથી અવગત કર્યા. સંયમ સ્વીકારવા અભિલાષા વ્યક્ત કરી. ગુરુદેવે તો પ્રથમથી જ આ રત્નને પારખી લીધું હતું. સં. ૧૯૭૧ના અષાઢ સુદ પાંચમને શુભ દિને દીક્ષા આપવામાં આવી. પૂ. ગુરુદેવે અમૃતલાલને સ્વશિષ્ય બનાવી મુનિશ્રી અમૃતવિજયજી નામે ઘોષિત કર્યા. કુટુંબીજનોને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેઓ ઘણા વ્યથિત થઈને ગુરુદેવ પાસે આવ્યા; પરંતુ મુનિશ્રીની સંયમનિષ્ઠા અને નિશ્ચયબળ જોઈને સૌ પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ થયા.

ત્યારપછી ગુરુદેવના વિનેય શિષ્યરત્ન તરીકે તેઓશ્રીએ પોતાની પ્રતિભાનો બહુમુખી વિકાસ સાધ્યો. તીવ્ર બુદ્ધિમત્તા, ચિત્તની એકાગ્રતા અને નિષ્કામ ગુરુભક્તિના પ્રતાપે તેઓશ્રી થોડા જ વખતમાં ન્યાય, સાહિત્ય, વ્યાકરણ, વેદાંત, મીમાંસા, સાંખ્ય આદિ ઈતરશાસ્ત્રોમાં તેમ જ આગમોના તલસ્પર્શી અભ્યાસમાં પારંગત બન્યા. વિશાળ અભ્યાસ અને અનુપમ કવિત્વશક્તિથી વાણી વહાવવાની વિશેષતાને લીધે તેઓશ્રી ગુરુદેવના કૃપાપાત્ર બની ચૂક્યા હતા. તેથી સં. ૧૯૮૫માં મહુવા મુકામે પૂ. ગુરુદેવ દ્વારા યોગોદ્ધન કરવાપૂર્વક તેઓશ્રીને ગણિ પંચાસપદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. આગળ જતાં, સં. ૧૯૮૧ના જેઠ વદ ૧૨ને દિવસે ઉપાધ્યાયપદથી અને સં. ૧૯૮૨ના વૈશાખ વદ ૪ને દિવસે રાજનગરમાં મહામહોત્સવ સાથે પૂજ્યશ્રીના કરકમલથી જ આચાર્યપદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા. સૂરિસમ્રાટે તેઓશ્રીને આચાર્યપદ સાથે સાથે 'કવિરત્ન' અને 'શાસ્ત્રવિશારદ'નાં બે બિરુદો પણ આપ્યાં ! ઉપરોક્ત બંને બિરુદો સાર્થક બને એવું પૂજ્ય આચાર્યશ્રીનું કર્તુત્વ હતું. કવિત્વશક્તિ વારસાગત હતી. પૂજ્યશ્રીના સંસારી બંધુ શ્રી શામજીભાઈ માસ્તર રચિત 'રત્નાકર-પચ્ચીસી' આજે સકળ જૈન સમાજમાં મુક્ત કંઠે ગવાય છે. જ્યારે પૂજ્યશ્રીએ રચેલી 'છે પ્રતિમા મનોહારિણી' એ સ્તુતિ અને અન્ય સ્તુતિઓ પણ સંઘમાં હોંશે હોંશે ગવાય છે. આ ઉપરાંત, સંસ્કૃતમાં સમ્પ્રસંધાન મહાકાવ્ય, સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા, સર્વજ્ઞસિદ્ધિ વગેરે ગ્રંથો પર તેઓશ્રીની ટીકા મળે છે. માનવભવના દસ દષ્ટાંતો ઉપર સુંદર શૈલીમાં વૈરાગ્યશતક નામે ગ્રંથરચના કરી છે. શાસનપ્રીતિનો ભવ્ય વારસો માત્ર કાવ્યકૃતિમાં જ નહીં, પરંતુ પોતાનાં સંસારી કુટુંબીજનોમાંથી અસંખ્ય સભ્યોને દીક્ષાના માર્ગે જોડી ત્યાગધર્મને પણ ઊજાળ્યો.

પૂજ્યશ્રીનાં આવાં પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વને લીધે તેમનો શિષ્ય પ્રશિષ્ય પરિવાર પણ દિન-પ્રતિદિન વિસ્તરતો જ રહ્યો.

પૂજ્યશ્રીએ સ્વ-પર કલ્યાણાર્થે અનેકવિધ શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યો કર્યાં છે. ત્રણેક વીશી જેટલાં લાંબા દીક્ષાપર્યાય દરમિયાન તેઓશ્રીના ઉપદેશથી શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર, શ્રી અમૃતસૂરિજી જ્ઞાનશાળા, જૈન ઉપાશ્રય, જૈનોના વસવાટ માટે શ્રી ઉત્તરસદન, જૈન વર્ધમાન તપ નિવાસ, શ્રી આયંબિલ ખાતું તથા પાઠશાળાનું મકાન, સાહિત્યવર્ધક સભાનું મકાન વગેરે સ્થાયી કાર્યો થયાં. પાલીતાણામાં પણ શ્રી કેસરિયાજી નગર સ્થિત (૧) ચારમાળનું શ્રી કેસરિયાજી વીરપરંપરા મહાપ્રાસાદ, (૨) શ્રી અમૃતપુણ્યોદય જ્ઞાનશાળા, (૩) શ્રી વૃદ્ધિનેમિ અમૃતવિહાર, (૪) શ્રી કાન્તિલાલ લલ્લુભાઈ જૈન ભોજનશાળા, (૫) શ્રી સુમતિબેન ફકીરચંદ જૈન ધર્મશાળા, (૬) શ્રી પ્રાગજીભાઈ ઝવેરચંદ જૈન ધર્મશાળા, (૭) શ્રી રૂપચંદજી જસરાજજી જૈન ધર્મશાળા, (૮) શ્રી કેશવદાસ બુલાખીદાસ જૈન ધર્મશાળા વગેરે કાર્યો થયાં.

આવા પુણ્યપ્રભાવી આત્માએ પાલીતાણા જેવી તીર્થાધિ-રાજની પવિત્ર ભૂમિ પરથી સં. ૨૦૩૦ના પોષ સુદ ૬ ને સોમવારે સુંદર સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગવાસ કર્યો ત્યારે માત્ર પાલીતાણામાં જ નહીં, પણ અનેક ગ્રામ-નગરોમાં પૂજ્યશ્રીના સ્વર્ગારોહણ મહોત્સવો ઊજવવામાં આવ્યા, જે તેઓશ્રીના વ્યાપક પ્રભાવનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. ધન્ય છે એ મહાત્માને, જેઓશ્રીએ અમૃત બનીને જીવન અમર બનાવ્યું. વંદન હજો એ પરમ સૂરિવરને !

દર્શનશાસ્ત્રી, સાહિત્યરસિક, જ્ઞાનવૈરાગ્યની સૌમ્યમૂર્તિ

પૂ. આ. શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજી મ.

શાસનપ્રભાવનાના અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં જપ-તપનાં મહાન અનુષ્ઠાનો થાય, તો કોઈ તપસ્વીના હસ્તે તીર્થસ્થાનોના જીર્ણોદ્ધાર થાય, કોઈ ગુરુવર્ય આગમોનાં અર્થઘટનોમાં ઊંડા ઊતરે, તો કોઈ મનીષી અન્ય શાસ્ત્રોમાં પારંગત બને—એવા એક ભવ્ય શાસનજયોત સમા પ્રકાશિત સાધુપુરુષ હતા પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિશ્વરજી મહારાજ. સં. ૧૯૫૩ના ભાદરવા વદ પાંચમના દિને સૌરાષ્ટ્રના બોટાદ શહેરમાં જન્મેલા આ મહામાનવે, ૧૯ વર્ષની ભરપુવાન વયે, સં. ૧૯૭૨ના અષાઢ સુદ પાંચમને શુભ દિને રાજસ્થાનના સાદડી મુકામે દીક્ષા અંગીકાર કરી. પ્રથમ પ્રવર્તક પદ-પ્રદાન સં. ૧૯૮૭માં અમદાવાદમાં થયું. સં. ૧૯૯૦માં માગશર સુદ આઠમને દિવસે ભાવનગરમાં ગણિપદ અને બે દિવસ બાદ પંચાસપદ. ત્યારબાદ સં. ૧૯૯૧માં મહુવામાં વાયક (ઉપાધ્યાય)પદ અને સં. ૧૯૯૨માં આચાર્યપદ પ્રદાન કરવામાં આવ્યા. તેઓશ્રી અર્ધી સદી જેટલા લાંબા અને યશસ્વી દીર્ઘપર્યાય પછી ૬૭ વર્ષની ઉંમરે તા. ૯-૩-૧૯૬૪ના દિવસે રાજસ્થાનના ખીમાડા ગામે કાળધર્મ પામ્યા.

વ્યાકરણવિદ્ઃ સંયમ સ્વીકાર્યા પૂર્વે જ તેઓશ્રીની

જ્ઞાનપીપાસા તીવ્ર હતી. તેમાં અધ્યયન અને સ્વાધ્યાયતપની અનુકૂળતાનો ઉમેરો થતાં આ પિપાસા વધુ ઉત્તેજિત અને તત્પર બની. સતત વાચન-લેખન અને ચિંતન-મનનમાં નિમગ્ન રહેવા લાગ્યા. આ મુનિવરને જોનાર પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો તેમને એકાકી જીવ માની લેતા. કારણ કે અહોરાત અભ્યાસમાં રત રહેવું એ જ તેઓશ્રીની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ હતી. પરિણામ સ્વરૂપ, તેઓશ્રીના હસ્તે અનેક તત્ત્વદર્શી અને શાસ્ત્રીય ગ્રંથોની વિદ્વતાપૂર્ણ ચર્ચા-વિચારણા થઈ છે. તેઓશ્રીએ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યરચિત 'શબ્દાનુશાસન' ઉપર જે સ્વોપજ્ઞ શબ્દ મહાર્ણવન્યાસ છે તેનું સંપાદન અને ત્રુટિત ભાગનું અનુસંધાન કરવાનું દુષ્કર કાર્ય હાથ ધરીને ૭ ભાગ બહાર પાડ્યા છે. 'ધાતુરત્નાકર'ના ૮ ભાગ તેઓશ્રીની ખ્યાતનામ રચના છે. 'કૃતપ્રત્યયાનામ્ મહાચંત્રમ્' દ્વારા આચાર્યશ્રીએ કૃદંતની કઠિનતાને સરળ બનાવી છે. 'વિભક્ત્યર્થ નિર્ણય ગ્રંથ'માંની વિભિક્તિની ચર્ચા તેઓશ્રીની બુદ્ધિપ્રતિભાનું પ્રતીક છે. આ ઉપરાંત, 'હેમચંદ્રિકા'નામની લઘુ પુસ્તિકા તો બાળકોને સરળતાથી વ્યાકરણના મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો સમજાવનારી અદ્ભુત પુસ્તિકા છે. આમ, મહત્ત્વના વ્યાકરણગ્રંથોમાં તેઓશ્રીની અપ્રતિમ પ્રતિભાનાં દર્શન થાય છે.

દર્શનશાસ્ત્રી : તેઓશ્રીએ શ્રી સિદ્ધસેન મહારાજ કૃત ગહન દર્શનિક 'દ્વાત્રિશિકા'ઓ પર કિરણાવલી નામક અર્થગંભીર ટીકા રચી છે. પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના 'શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય' ઉપર સ્યાદવાદ્વાટિકા નામની પ્રૌઢ ટીકા રચી છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી ગણિવરના કેટલાક ગ્રંથોની ટીકાઓમાં 'સમ્ભંગી નયપ્રદીપ' ઉપર બાલબોધિની વૃત્તિ, 'નયરહસ્ય' ઉપર પ્રમોદાવિવૃત્તિ, 'નયોપદેશ' ઉપર તરંગિણી-તરણીવૃત્તિ, 'અનેકાન્ત વ્યવસ્થા પ્રકરણમ્' ઉપર તત્ત્વબોધિની વૃત્તિ વગેરે વૃત્તિઓ રચી છે. 'નયગોચર ભ્રમનિવારણમ્' દ્વારા નયસંબંધે બહુશ્રુત પૂર્વાચાર્ય ભગવંતોની વ્યાખ્યાનું સમુદ્ઘાટન અને એમાં થતાં ભ્રમનું નિવારણ સુંદર રીતે કર્યું છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં 'તત્ત્વાર્થત્રિસૂત્રિ પ્રકાશિકા' રચીને તત્ત્વજ્ઞાનની સૌરભને વ્યાપકરૂપે વિસ્તારી છે.

સાહિત્યરસિક : કવિ ધનપાલરચિત 'તિલકમંજરી' ઉપરની ધરાગ ટીકા તો આચાર્યશ્રીની લબ્ધપ્રતિષ્ઠ રચના છે. હેમચંદ્રાચાર્યના સ્વોપજ્ઞ 'કાવ્યાનુશાસન'ની અને 'છંદાનુશાસન' ઉપર પ્રદ્યોત નામક ટીકા તેઓશ્રીની ઊંડી સાહિત્યસૂઝની પરિચાયિક છે. સ્વોપજ્ઞ દેવગુર્વાષ્ટકમાં તેમણે શ્રી નેમિનાથ ભગવાન અને શ્રી નેમિસૂરિજી આચાર્યશ્રીનું જીવન-કવન સુંદર રીતે ગૂંથ્યું છે. દ્વયર્થક આ રચનામાં તેઓશ્રીએ શબ્દલાલિત્ય અને અર્થગંભીર્ય ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યા છે.

જ્ઞાન-વૈરાગ્યની સૌમ્યમૂર્તિ : પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી જ્ઞાનગંભીર

સાગરની પ્રતિભા ધરાવતા હતા, તે સાથે પ્રભાવશાળી વક્તા પણ હતા. તત્ત્વદર્શન જેવા શુષ્ક વિષયને દૃષ્ટાંતો-દલીલોથી રસાળ અને હૃદયંગમ બનાવવાની તેમની માવજત અનન્ય હતી. અનેકવિધ શાસ્ત્રોનું વિપુલ જ્ઞાન ધરાવતા હોવા છતાં તેઓશ્રી આબાલવૃદ્ધ સહુ સાથે સૌહાર્દપૂર્વક સૌમ્ય વ્યવહાર કરતા. વિશાળ શિષ્યપ્રશિષ્ય પરિવાર ધરાવતા અને પ્રલંબ દીક્ષાપર્યાયથી શાસનસેવાનાં અનેક કાર્યો કરી જનારા ગીતાર્થ આચાર્યશ્રીને કોટિ કોટિ વંદના.

સર્વસંપાદના ઋણને અદા કરવા પોતાના પરમોપકારી ગુરુદેવ પ્રત્યેનો જેમનો સમર્પણભાવ ઉચ્ચ કોટિનો હતો એવા પ્રાફુલ્લવિશારદ પૂ. આ. શ્રી વિજયકસ્તૂરસૂરિજી મ.

બહુરત્ના વસુંધરા : ધર્માત્માઓની જિનશાસનપ્રભાવક અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી ધમધમતું નગર અમદાવાદ તે ગુરુદેવ ધર્મરાજાનું જન્મસ્થાન. અમદાવાદના માણેકચોક પાસેની ખેતરપાળની પોળમાં રહેતા ફતેહચંદ મનસુખલાલ કીનખાભ-વાળાના નામથી સુપ્રસિદ્ધ કુટુંબમાં વસતા પિતા અમીચંદભાઈ અને માતા અંબાબેનના પુત્ર રૂપે સં. ૧૯૫૭માં પોષ વદ ૧ના પવિત્ર દિને પૂ. ગુરુદેવનો જન્મ થયો હતો. તેઓશ્રીનું જન્મનામ કાંતિલાલ હતું. વિક્રમની વીસમી સદીના વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને ચારિત્રવૃદ્ધ સંઘસ્થવિર આચાર્યદેવ શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ (બાપજી મ.સા.) પણ આ જ કુટુંબના સુપુત્ર હતા. જે કુટુંબમાં ધર્મસંસ્કારની પરંપરાની જાળવણી વડીલો સજાગ થઈ કરતા હોય ત્યાં તેમના બાળકોમાં એ સંસ્કારો પ્રતિબિંબિત થતાં વાર નથી લાગતી. ધર્મસંસ્કારોને બળે તથા જન્મજન્માન્તરની કોઈ અનોખી સાધનાને જોરે કાંતિલાલનો ધર્મરાગ, વૈરાગ્યરંગ બાલ્યાવસ્થામાં જ દિન-પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો જતો હતો. રતિભાઈ, હિંમતભાઈ તથા નાનાભાઈ વગેરે કુટુંબીજનો સાથે તે સંસ્કારો વિશેષ રીતે પાંગરવા માંડ્યા. અને આ જીવન એ સાધનાની સિદ્ધિનું અણમોલ ક્ષેત્ર છે એમ દૃઢપણે સમજતા થયા.

પ્રવ્રજ્યાના પુનિત પંથે પ્રયાણ : પારસમણિનો સ્પર્શ તો લોહને સુવર્ણ બનાવે પણ સત્સંગનો રંગ જીવનમાં શું પરિણામ ન લાવે ? એક સુભાગી દિને પૂ. શાસનસમ્રાટશ્રી આચાર્યદેવ શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ અમદાવાદ-પાંજરાપોળના ઉપાશ્રયે વિરાજિત હતા. પૂજ્યશ્રીના શિષ્ય પંચાસશ્રી વિજ્ઞાનવિજયજી મહારાજ સાથે કાંતિલાલનો સત્સંગ ચાલ્યો. એ પવિત્ર પુરુષના સમાગમથી એમની વૈરાગ્યભાવના ઉત્કટ બનતી ચાલી. આખરે એ ભાવનાથી પ્રેરાઈને, કુટુંબીજનોની અનુમતિની ચિંતા કર્યા વગર એક ધન્ય દિને, સં. ૧૯૭૬ના ફાગણ વદ ૩ના શુભ દિને, ભવિષ્યના શાસનઘોતકર બનનાર આ ચરિત્રનાયકે મારવાડના

માલવી સ્ટેશન પાસે ગોધૂમ ક્ષેત્રમાં શાંતિમૂર્તિ વાત્સલ્યવારિષિ પૂ. પંન્યાસશ્રી વિજ્ઞાનવિજયજી મહારાજ પાસે, સર્પ જેમ કાંચળી ઉતારે તેમ, સંસારની માયા છોડી, મહાભિનિષ્કમણના પંથે પ્રયાણ કર્યું. સંયમદાતા ગુરુદેવશ્રીએ પોતાના આ નૂતન શિષ્યને મુનિ શ્રી કસ્તૂરવિજયજી નામે ઘોષિત કર્યાં.

સાધનામય જીવન : ૧૯ વર્ષની ભરયુવાનીમાં સંયમ સ્વીકાર્યા બાદ, સંયમદાતા ગુરુદેવશ્રીની નિશ્રામાં જ્ઞાન-તપ-વિનય-વૈયાવચ્ચ-ભક્તિ-સ્વાધ્યાયની તીવ્રતા અને નિષ્ઠાપૂર્વક ગુરુચરણ સેવાનું સુમધુર ફળ પૂ. મુનિશ્રી મેળવવા લાગ્યાં. નિખાલસ વૃત્તિ, સાધનાની અત્યંત અભિલાષા, શીલ-સમતા-સ્વાધ્યાય-સંતોષ-સાદાઈ-સરળતા વગેરે સુસંસ્કારોનું સિંચન ગુરુકુળ વાસમાં જ એવી રીતે થયું કે જેથી ગુર્વાદિકની કૃપાવર્ષાથી પરિપ્લાવિત થઈ ગયા. તેથી જ તો, સહજ રીતે તેઓશ્રીના જીવનમાં ગુરુભક્તિ, શ્રુતભક્તિ અને ચારિત્રભક્તિનો અલૌકિક ત્રિવેણી સંગમ બહુ અલ્પ સમયમાં જ સાકાર થયો. છેલ્લા કેટલાક દાયકાથી સુષુભાવસ્થામાં રહેલી પ્રાકૃતભાષાને ચેતનવંતી કરી પુનર્જીવન આપ્યું. અને તેઓશ્રી પ્રાકૃતવિશારદ, સાહિત્યના મર્મજ્ઞ અને આગમજ્ઞાતા બન્યા. પોતાના સુવિશાળ જ્ઞાન દ્વારા પ્રાકૃતમાં પાઈવવિત્તણ કહા, પ્રાકૃતવિજ્ઞાન પાઠમાળા, સિરિજંબૂસ્વામી ચરિયં, સિરિ વિજયચંદકેવલિ ચરિયં, આરામસોહા કહા, સિરિ ઉસહનાહચરિયં તેમજ સંસ્કૃતમાં પંચ નમસ્કાર સ્તવવૃત્તિ, સૂર્ય સહસ્ત્રનામમાળા, ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તવનવૃત્તિ, અભિધાન ચિંતામણિ કોષ, ચંદ્રોદયટીકા વગેરે અને ગુજરાતીમાં પણ શ્રાવક ધર્મવિધાન, વિનય સૌરભ, પ્રાકૃત વિજ્ઞાન કથાઓ ભાગ ૧-૨, જ્ઞાતાપુત્ર શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વગેરે ૩૯ પુસ્તકોનું સંપાદન, સર્જન અને ભાષાન્તર કર્યું. આમ, તેઓશ્રીએ જીવનમાં પ્રાપ્ત કરેલી જ્ઞાનગંગાનો ખજાનો સંઘ-શાસનને કાયમ માટે સમર્પિત કર્યો. વધુ નોંધપાત્ર અને આશ્ચર્ય પમાડે એવી વાત તો એ છે કે તેઓશ્રીને પોતાના પ્રારંભિક મુનિજીવનમાં એક દિવસની અર્ધી ગાથા કરવામાં તનતોડ પરિશ્રમ કરવો પડતો તો ય નિષ્ફળતા મળતી અને પોતાના પરમારાધ્ય પૂ. ગુરુદેવશ્રી વિજયવિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મહારાજના અથાગ પરિશ્રમ અને પ્રેરણાના સહારે તેઓશ્રી જ્યારે ભણવા માટે કંઈક પગભર થવા માંડ્યા ત્યારે તેમને અધ્યયન અંગે જોઈતી તમામ સામગ્રીની પ્રતિકૂળતા વેઠવાની આવી. પરંતુ ટાંચાં સાધનો અને મંદ ક્ષયોપશમ છતાં તેઓશ્રીએ જે પુરુષાર્થ કર્યો, જે કષ્ટો વેઠ્યાં તે અજોડ છે. છેવટે ધાર્યું પરિણામ નિપજાવ્યું. આ સર્વ એમના જેવા કોઈક વિરલાથી જ બને એવી વાત છે ! પોતાના આ અનુભવમાંથી બોધપાઠ પામીને જ હોય તેમ, તેઓશ્રી પણ, જ્યારથી પોતે (જ્ઞાનસાધનામાં) પગભર થયા ત્યારથી માંડીને જીવનમાં અંતિમ શ્વાસ સુધી પોતાના સંપર્કમાં આવનાર તમામ વ્યક્તિઓને

જ્ઞાનસાધના કરવાની પ્રેરણા સતત આપ્યે જતા અને એ માટે જે પ્રકારની સહાય અપેક્ષિત હોય તે પૂરી પાડવા પ્રયત્નશીલ રહેતા. એમનું જીવન દીવા જેવું હતું. જેમ એક દીવાથી અનેક દીવા પ્રગટી શકે, તેમ પૂજ્યશ્રીનાં જીવન દષ્ટાંતમાંથી અનેક જીવોને પ્રેરણા મળી છે. તેમ છતાં, જીવનમાં ક્યારેય પાંડિત્ય બાબત દેખાવ કરવો, કીર્તિ-નામનાના મોહમાં ખેંચાવું, પોતાનો મહિમા વધારવા આડંબરો રચવાએ તેઓશ્રીના સ્વભાવમાં જ ન હતું. બલ્કે, શ્રુતજ્ઞાન પ્રતિ તેઓ વધુ ને વધુ કૃતજ્ઞતા દાખવતા. પૂજ્યશ્રીનો આ વિશિષ્ટતમ ગુણ હતો. શ્રમણસંઘના ચિંતામણિરત્ન સમાન આ દિવ્ય વિભૂતિને પ્રવર્તક, ગણિ, પંન્યાસ, ઉપાધ્યાય અને સૂરિપદ જેવાં એક એકથી ચડિયાતાં બધાં પદો પોતાને ધન્ય બનાવવા તેમની પાસે આવ્યાં હતાં !

પૂજ્યશ્રીની પદવીઓની જેમ જ, તેમની સતત વધતી રહેલી શિષ્ય-પ્રશિષ્યોની સંપદાની વિગતો પણ સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે. તેમણે ૬૫ ઉપરાંત શિષ્ય-પ્રશિષ્ય શાસનને ભેટ આપ્યા છે. એમાંના ૯ તો વિદ્વાન આચાર્યો છે. અને બીજા પદવીધરો પણ અનેક છે. છતાં શિષ્યમોહથી તેઓશ્રી જળકમળની જેમ અલિપ્ત જ રહ્યા હતા. પદવીઓની જેમ શિષ્ય-પ્રશિષ્યો પણ તેમને અનાયાસે અને આપમેળે જ આવી મળ્યા હતા, એમ લાગે છે. સતયુગના કોઈ સંતપુરુષ અહીં કળિયુગમાં ઉતરી આવ્યા હોય તેમ, નિખાલસતા, ઋજુતા અને ભદ્રિકતાને કારણે તેઓશ્રીએ સ્વ-પર સમુદાયના અનેક સુરિવરો અને મુનિવરોનાં હૃદયમાં માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. નિરાભિમાની પૂ. ધર્મરાજનો પોતાના પરમોપકારી ગુરુદેવશ્રી પ્રત્યેનો આત્મસમર્પણભાવ ઉચ્ચ કોટિનો હતો. તેમની અપાર કૃપાવર્ષાને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલી અણમોલ સંપદાના ઋણને યત્કિંચિત્ અદા કરવાનો અનુમોદનીય પ્રયાસ તેમણે કર્યો. આવી ઉત્કટ ગુરુનિષ્ઠાની ધરી ઉપર અવલંબતા સ્વાધ્યાય અને સાધનાના નૈષ્ઠિક ચક્રયુગલ પર વિશુદ્ધ સંયમનો તેજસ્વી રથ મુક્તિમાર્ગના મંગલ પથ પર દોડાવી શક્યા, એમ કહેવામાં બિલકુલ અતિશયોક્તિ નથી.

શાસનદ્યોતક પાવન પ્રસંગો : સૂરિમંત્ર-સાધક પૂજ્યપાદ ધર્મરાજએ વહેલી સવારે ધ્યાનના વિષયમાં સાક્ષાત્ સમવસરણસ્થ ભાવ જિનેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં અને આવું કોઈ પવિત્ર સ્થાન સમવસરણ જેવું બને તેવી ઝંખના થઈ. અને તેઓશ્રીના વિનયી શિષ્ય શ્રી ચંદ્રોદયવિજયજી (હાલ પૂ. આ. શ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરિજી) મહારાજ છેલ્લા ૧૫ વર્ષથી ભારે જહેમત ઉઠાવી તથા પોતાના ગુરુબંધુ (સંસારી મોટાભાઈ) પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયઅશોકચંદ્રસૂરિજી મહારાજ મુદ્દર્તાદિમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપી, સમોવરસણની એ ઝંખનાને સાકાર બનાવી છે. તેમ જ બંને ગુરુબંધુઓએ ઉપકારી ગુરુદેવના છેલ્લા ૩૨ વર્ષથી સતત

સાન્નિધ્યમાં રહી, ગુરુભક્તિ-અનુભવજ્ઞાન આદિ ગુણો સંપાદન કર્યા છે. અને અત્યારે ગુરુભક્તિનાં મીઠાં ફળ અનુભવી રહ્યા છે. પૂ. ધર્મરાજાની પુણ્ય નિશ્રામાં મુંબઈ - માટુંગા, સુરત, ભાવનગર, સાબરમતી આદિ સ્થળોએ અંજનશલાકા ઉત્સવો ઉજવાયા છે. અને મુંબઈ-માટુંગા, ચોપાટી, પ્રાર્થનાસમાજ, કુર્લા, નેમિનાથજી (પાયધુની), કોટ તેમ જ સુરત-શાહપોર, વડાચૌટા, ગોપીપુરા, છાપરિયા શેરી, દેસાઈ પોળ, કીમ, ભાવનગર-સરદાર નગર, મહાવીર વિદ્યાલય તથા અમદાવાદ - સાબરમતી, સરખેજ, લીંબડી, અને છેલ્લે તેઓશ્રીએ કરેલ જિનશાસન-પ્રભાવક પ્રસંગો ઉપર સુવર્ણ કળશની જેમ પાલીતાણા - સિદ્ધગિરિ ઉપર નવનિર્મિત બાવન દેવકુલિકાઓથી અત્યંત શ્લેષ્માયમાન જિનપ્રાસાદોમાં ૫૦૪ પ્રભુજીની પ્રતિષ્ઠા કરી. વૃદ્ધાવસ્થા હોવા છતાં દરેકે દરેક પ્રભુજીને વાસક્ષેપ કરી જીવનને ધન્યતમ બનાવ્યું. એટલે પોતે જ્યાં બિરાજમાન હોય ત્યાં સર્વત્ર ચોથો આરો પ્રવર્તતો હોય તેમ સર્વને લાગતું.

જીવનની સર્વોત્કૃષ્ટ સાધનાને સિદ્ધ કરી ચૂકેલા આ દિવ્ય વિભૂતિ ઉપર સૌજિત્રા મુકામે સં. ૨૦૩૨ના વૈશાખ વદ ૧૩ની સાંજે તબિયત નરમ હોવાની સાથે હૃદયરોગનો હુમલો થયો. મરણાસન્ન સ્થિતિની તીવ્ર અસર હોવા છતાં તેઓશ્રી પ્રસન્ન ચિત્તે વધુ ને વધુ સ્વાધ્યાયની મસ્તીમાં મહાલતા જણાતા હતા. આ સમયે સર્વ શ્રમણભગવંતો, સંધના આગેવાનો તથા ભાવિકગણ સેવામાં ખડે પગે હાજર હતા. જ્યારે બીજી બાજુ જીવનદીપ બુઝાવાની તૈયારીમાં વધુને વધુ આત્મતેજ પાચરતો જતો હતો. પૂજ્યશ્રીનો 'ઓમ હ્રીં અહં નમઃ'નો જાપ ચાલુ જ હતો. જાણે જીવનપર્યંત કરેલી ગુરુસેવા, શ્રુતોપાસના જ ન હોય શું ! વહેલી સવારે ૪ કલાક અને ૦૨ મિનિટે, જાણે ભૂમિતલ ઉપરનું તેમનું કાર્ય પૂર્ણ થયું હોય તેમ, સ્વર્ગે પધાર્યા. તે પહેલાં ત્રણ-સાડત્રણ વાગે તો તેમની નિત્યક્રમાનુસાર નવકારવાળી, જાપ-ધ્યાન, જીવનમાં કરેલી યાત્રાઓનું સંસ્મરણ વગેરે આત્મરમણતાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ હતી. જીવનની અંતિમ ક્ષણોમાં પણ સંયમ-સાધનાનો તેજ-ચળકાટ ચોમેર પ્રસરીને સૌને આંસુભીના કરી ગયો ! જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી આત્માના રોમે રોમે જિનશાસન અને ગુરુદેવ પ્રત્યે અતૂટ સ્નેહ હતો. તેઓની સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણોથી સભર આરાધના એ સર્વનું પ્રેરણાપરબ બની રહે, કાયમનો જાજરમાન ઇતિહાસ બની રહે તે માટે ધર્મરાજાની ગુરુમૂર્તિ ગુરુમંદિરમાં સૌજિત્રા મુકામે સકલ સંધના દર્શનાર્થે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી. એવા એ સિદ્ધાંતમહોદધિ, ગુણગાંભીર્યનિધિ, શ્રુતસ્થવિર કૃપાળુએ પોતાનું જીવન કૃતકૃત્ય, ધન્યાતિધન્ય બનાવી, જિનશાસનનાં અનેક પ્રભાવપૂર્ણ કાર્યોથી પોતાનું નામ જૈન શ્રમણોની પરંપરામાં તેમ જ જૈન શ્રુતસાહિત્યના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે અંકિત કર્યું છે !

સંસ્કાર સંજીવલી, તપ, ધ્યાન, યોગના પ્રણેતા,
અધ્યાત્મલિષ્ઠ યોગીરાજ

પૂ. આ. શ્રી વિજયચંદ્રસૂરિજી મહારાજ

શ્રી વર્ધમાનસ્વામીના પુનિત નામથી પ્રસિદ્ધ વર્ધમાનપુર (વઢવાણ) નગરીમાં પૂજ્યશ્રીએ દેહ ધારણ કર્યો હતો. આ નગરમાં વસતા જૈન અગ્રણી જેતસીભાઈ અને જડવબેન એ પૂજ્યશ્રીનાં માતા-પિતા. સં. ૧૯૫૫ના કારતક સુદ પૂર્ણિમાએ જન્મ લીધો. જૈનશાસનની સેવાનો એક સંકેત મળી ગયો. તેમનું સંસારી નામ ચુનીલાલ. ચુનીલાલનું મન નાનપણથી જ વૈરાગ્ય તરફ વળ્યું હતું. ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક શિક્ષણ લીધું એમાં માતાનાં અવસાનનો આઘાત ચુનીલાલને વૈરાગ્ય ભાવના તરફ વધુ લઈ ગયો. વૈરાગ્યવાસિત પુત્રને જોઈ પિતાએ અનુમતિ આપી અને રાજનગરમાં સ્થાનકવાસી દીક્ષા લીધી અને મુનિશ્રી ચુનીલાલજી બન્યા. સંસારી પિતા છ મહિનામાં ગુજરી ગયા. આત્મસુખની શોધ કરનાર, પૂર્વજન્મના અભ્યાસી ચુનીલાલજી મહારાજનું સતત ચિંતન ચાલુ હતું. દરમ્યાન યોગનિષ્ઠ આચાર્યશ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજી મહારાજનો સમાગમ થયો. એ સમાગમ સોનામાં સુગંધ હતો. પૂ. કેસરસૂરિજી મહારાજનો પણ પરિચય થયો. પરિણામે સં. ૧૯૭૮માં વૈશાખ સુદી - ૩ ના શુભદિને સંવેગી દીક્ષા અંગીકાર કરી. પૂ. કેશરસૂરિજી મ.સા. ના શિષ્ય મુનિ ચંદ્રવિજયજી બન્યા. સંયમ જીવનમાં તેમની શ્રદ્ધા દેહ થતાં પાદરા મુકામે સં. ૧૯૮૮ના અષાઢ સુદ - ૩ ના દિવસે વડી દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને રત્નત્રયીની સાધના માટે આ જાગૃત સાધુવર કાર્યરત બન્યા.

આબુવાળા પૂ. શાંતિસૂરિજી મ.ના પણ પ્રગાઢ પરિચયમાં આવ્યા અને આધ્યાત્મિક વિકાસ ઘણો થયો તે પછી અનેક શ્રીસંઘોની વિનંતીથી સં. ૧૯૯૫માં પોષ શુદ્ધ - ૨ ને દિવસે પાલીતાણામાં ગણિ - પંન્યાસપદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. નાના બાળકો માટે પાઠશાળાઓ શરૂ કરાવી. પૂનામાં વર્ધમાન તપ આયંબિલ ખાતાની સ્થાપના કરાવી. જૈન સહાયક ફંડ એકઠું કરાવવામાં પ્રેરણા કરતા રહ્યા. શેરીસા વગેરે સ્થળે તીર્થ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ કર્યા. વડાલી, સરદારપુરા તથા સિદ્ધક્ષેત્રમાં ઉદ્યાપનની ઉજવણી કરાવી. માટુંગા (મુંબઈ)માં ગુજરાતી તથા કચ્છી એમ બન્ને ઉપાશ્રય તથા ખંભાતનો લાડવાનો ઉપાશ્રય બનાવવામાં પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણા છે. મવાડા, પાલીતાણા, વલસાડ, યેવલા, પૂના, મુંબઈ આદિ સ્થળે તેમના ચાતુર્માસ દરમ્યાન મહામહોત્સવપૂર્વક ભવ્ય ઉપધાન તપની આરાધનાઓ થઈ.

સં. ૨૦૧૭માં અનેક શ્રી સંઘોની વિનંતિથી બીલીમોરાને આંગણે મા.શુ-દને દિવસે લગભગ એક સો ગામોના આગેવાનોની હાજરીમાં પૂજ્યશ્રીને આચાર્યપદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા -

પૂજ્યશ્રીની આચાર્યપદવીનો પ્રસંગ ખૂબ જ ઠાઠમાઠથી યોજાયો હતો. અનેક પ્રકારના શાસનસેવાનાં કાર્યો કરી સં. ૨૦૨૮ના વૈશાખ શુદ્ધ - ૩ ને રવિવારે ૬૦ વર્ષનો સુદીર્ઘ દીક્ષા પર્યાય પાળી કાળધર્મ પામ્યા. અનુમોદનાના પ્રભાવરૂપે કલકત્તા ભવાનીપુરમાં ભવ્ય મહોત્સવ ઉજવવામા આવ્યો હતો.

**મહાત્મ ત્યાગી, વૈરાગી, સમતાતા સાગર,
નવકારમંત્રના આરાધક, વચનસિદ્ધ મહાત્મા,
સમર્થ શાસનપ્રભાવક, મહારાષ્ટ્ર-કેસરી
પૂ. આ. શ્રી વિજયશોદેવસૂરિજી મ.**

સં. ૧૯૪૪ના ચૈત્ર વદ ૧૩ના શુભ દિવસે ધર્મનગરી અમદાવાદમાં પૂજ્યશ્રીનો જન્મ થયો. તેમનું સંસારી નામ જેસીંગભાઈ હતું. પિતાનું નામ લાલભાઈ અને માતાનું નામ ગજરાબાઈ હતું. કુટુંબ જૈનધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને સંસ્કારથી રંગાયેલું હતું. આવા ધર્મપરાયણ કુળમાં જન્મવાનું ભાગ્ય જેસીંગભાઈને પ્રાપ્ત થયું. કુટુંબના ધર્મના સંસ્કારો અને દેવ-ગુરુ ઉપરની દેહ શ્રદ્ધા - આ પ્રમુખ ગુણો તેમનામાં બાલ્યાવયથી જ વણાઈ ગયા હતા. ભોગ-ઉપભોગનાં સાધનો વચ્ચે પણ તેમનું મન તેમ જ ધ્યેય સંયમજીવનની અનુમોદના તરફ જ રહેતું. કાળ વહેતો રહ્યો. જેસીંગભાઈ ભણી ગણીને યૌવનવય પામ્યા. ગૃહસ્થધર્મને સ્વીકારતા તેઓ પરણ્યા અને સાથે સાથે પેઢીની અનેક જવાબદારીઓ પણ સંભાળી લીધી. કર્તવ્યની કસોટીમાં કુશળતા દાખવી વ્યવસાયમાં નામના મેળવી. બજારમાં પેઢીની આબરુ પણ ખૂબ વધારી. આ બધું પ્રાપ્ત છતાં તેમને મન તો જિનપૂજા, પ્રવચનશ્રવણ, જપ-તપ અને આરાધના જ મુખ્ય હતાં. આરાધકોના વર્ગમાં તેમનું સ્થાન મોખરે હતું. સંસારનાં ફળ સ્વરૂપ ત્રણ પુત્રો થયા. પ્રસંગે પ્રસંગે જેસિંગભાઈનો આત્મા સંસાર પ્રત્યે ઉદારીન બનવા લાગ્યો. ગૃહસ્થ ધર્મનું પાલન સંયમ સાથે કરવા લાગ્યા. એવામાં એક પ્રસંગ ધ્યાન ખેંચે તેવો બન્યો. મોટા પુત્ર સારાભાઈનાં લગ્ન લેવાયાં. ઘરમાં ઉત્સાહનો પાર ન હતો. પણ જેસિંગભાઈના મનમાં ઉદ્દેગ હતો. આ લગ્નપ્રસંગની અનુમોદના માટે તેઓ તૈયાર ન હતા. તેમને લાગતું કે આપણે એ કર્યું, છોકરાઓએ કરશે પણ આ કરવા જેવું નથી એ ચોક્કસ છે. પુત્રનાં લગ્નના દિવસે સવારે ઊઠે છે અને સીધા પૌષધશાળામાં જઈ પૌષધ ઉચ્ચરે છે. ચારિત્રધર્મ પ્રત્યેની તેમની ઊંડી શ્રદ્ધા આ પ્રસંગથી જણાઈ આવે છે.

વિ.સં. ૧૯૮૧માં પૂ. આ. શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પૂ. પં. શ્રી પ્રેમવિજયજી મહારાજ તથા પૂ. મુનિ શ્રી રામવિજયજી મહારાજનું ચોમાસું અમદાવાદમાં હતું. પ્રવચનમાં માનવમેદનીનો પાર રહેતો નથી. ગુરુ ભગવંતોની અભિલાષા

ફક્ત 'સવિ જીવ કરું શાસનરસી' હોય છે. તેઓ આવેલ તકોને સાધી લે છે. પૂ. પં. શ્રી પ્રેમવિજયજી મહારાજે શ્રાદ્ધરત્નો પારખી લીધાં. અને એક દિવસ પૌષધમાં રહેલા શ્રાવકોને પૂછ્યું, 'બોલો ભાઈ, આ જેસિંગભાઈ ચારિત્ર લે તો તેમની સાથે કોણ કોણ તૈયાર છે?' આ વાતમાં આરાધકોએ સારો એવો ઉત્સાહ દર્શાવ્યો. સારા એવા અભિગ્રહો થયા. જેસીંગભાઈએ પણ નિર્ણય જણાવ્યો કે, 'આવતાં ચોમાસા પહેલાં દીક્ષા લેવી, નહિતર અષાઢી ચૌદશથી ઉપવાસ કરવા.' આવા અભિગ્રહથી સર્વ કુટુંબીજનો અકળાઈ ઊઠ્યા પણ જેસીંગભાઈ તેમના નિર્ણયમાં મક્કમ હતા. આખરે તેમની મક્કમતાનો વિજય થયો. સં. ૧૯૮૧ના ફાગણ સુદ બીજનો દિવસ દીક્ષાગ્રહણ માટે નક્કી થયો. એ પુણ્ય દિવસ આવી પહોંચતાં પૂ.આ. શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે જેસીંગભાઈએ અને બીજા પણ સાથીઓએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. કુટુંબીઓનો ઉકળાટ હવે ઉલ્લાસમાં પલટાઈ ગયો હતો. દીક્ષા પ્રસંગે વ્યોરાવવાનાં કપડાં, પાત્રાનાં ઉપકરણોની છાબ પત્નીએ માથે લીધી. પુત્રો-પુત્રવધુઓ પણ ઉલટભેર આગળ આવ્યાં. જ્યારે જેસિંગભાઈ વરસીદાન આપતા રાજનગરના રાજમાર્ગો પરથી પસાર થયા ત્યારે ધન ધન્ય બની ગયું. દીક્ષા મંડપમાં જેસીંગભાઈ જેસીંગભાઈ મટી મુનિશ્રી જશવિજયજી બની ગયા. સંસારનો ત્યાગ કરી, ત્યાગના માર્ગે શ્રી રામવિજયજીના શિષ્ય બની ગયા. આ દીક્ષા-મહોત્સવની ભવ્યતા નીરખી પૂ. આ.શ્રી વિજય વલ્લભ-સૂરિજી મહારાજે પણ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી કે, "યહ તો ઈસ કાલકે શાલીભદ્ર કી દીક્ષા હુઈ."

દીક્ષા બાદ મુનિશ્રી જશવિજયજી જ્ઞાનસાધનામાં લયલીન બની ગયા. સંયમ જીવનની ક્રિયા કરવામાં એકતાન બની, ગુર્વાજ્ઞાનું પાલન-વિનયાદી ગુણ સાધવામાં ઉત્સુક બની, અન્ય મુનિરાજો માટે એક આદર્શરૂપ બન્યા. સંયમયાત્રામાં પ્રગતિ કરતા રહ્યા. યોગ્યતા પ્રમાણે સં. ૧૯૯૫માં ગણિ-પંચાસપદ, સં. ૨૦૦૪માં ઉપાધ્યાયપદ અને સં. ૨૦૦૫માં આચાર્યપદે આરૂઢ થઈ આચાર્યશ્રી વિજયશોદેવસૂરીશ્વરજી તરીકે જાહેર થયા. પૂજ્યશ્રીની સંયમ સાધનામાં તેમજ શાસનપ્રભાવનામાં પણ અગ્રેસર રહ્યા. તેઓશ્રીએ મહારાષ્ટ્ર અને ખાનદેશમાં વિચરી ત્યાંની પ્રજામાં ધર્મશ્રદ્ધાનું અદ્ભુત સિંચન કર્યું. અનંતા ઉપકાર કર્યા, જે મહારાષ્ટ્ર કદી વીસરે તેમ નથી. મહારાષ્ટ્રમાં તેઓ 'મહારાષ્ટ્ર કેસરી' તરીકે જ ઓળખાતા રહ્યા. પૂ. આ.શ્રી વિજય યશોદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજનું સ્થાન વિશિષ્ટ હતું.

નમસ્કાર મહામંત્રની સતત આરાધના એ પૂજ્યશ્રીનો જીવનમંત્ર હતો. જીવનની એક પણ પળ આરાધના વિનાની જવા દેતા ન હતા. નમસ્કાર મહામંત્ર તેઓશ્રીના પૂરા જીવનમાં અને નસેનસમાં વ્યાપી ગયો હતો. આંગળીઓના વેઢે અહોનિશ જાપ

શલુ જ રહેતો. આ પદ્ધતિથી તેમણે ૩૬ કરોડ ૬૩ લાખ મહામંત્રનો જાપ કર્યો હતો. શાસનમાં કરોડો મહામંત્રના આરાધક આત્મા તરીકે તેઓશ્રીનું ગૌરવવંતુ સ્થાન છે. આવી અજોડ આરાધનાના બળે પૂજ્યશ્રીનું અંતઃકરણ પ્રસન્ન રહેતું. સાધનાના બળની મસ્તીમાં તેઓશ્રીએ ધર્મપ્રભાવનાનાં અનેક કાર્યો કર્યા છે.

સૌજન્ય : પૂ. પં. શ્રી શિવાનંદવિજયજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી
થે. મૂ. પૂ. જૈન સંઘ ચાંદવડ (મહારાષ્ટ્ર)

સરળતા અને સૌમ્યતા, ઔદાર્ય અને દૈર્યતા
ધારક યોગીરાજ

પૂ. આ. શ્રી શાંતિવિમલસૂરીશ્વરજી મૉ

જન્મવું, જીવવું અને મરવું-એ જગતનો સર્વસામાન્ય નિયમ છે. પરંતુ જન્મીને જીવી જાણે છે, જીવીને મરી જાણે છે તે ઇતિહાસમાં અમર બની જાય છે, જગત એને વંદન કરે છે. આવી વિરલ વિભૂતિ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી શાંતિવિમલસૂરીજી મહારાજનો જન્મ સં. ૧૯૫૮ના ભાદરવા સુદ પાંચમે રાજસ્થાનમાં ઐતિહાસિક ઝાલોર જિલ્લાના જેતુનગરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ માલદેવજી અને માતાનું નામ યમુનાદેવી હતું. તેઓ ધર્મપરાયણ, ભદ્રપરિણામી, સમાધાનપ્રિય અને પ્રામાણિક હતાં. તેમને ધમદિવી, ઉમાશંકર અને ક્ષેમચંદ્ર નામે ત્રણ સંતાનો હતાં. એ સંતાનોના આનંદકિલ્લોલથી તેમનું ઘર ભર્યું-ભર્યું હતું, એવામાં કુદરતની કોઈ અકળ લીલા કે પિતા માલદેવજી અને માતા યમુનાદેવી થોડા દિવસના અંતરે જ એકાએક સ્વર્ગવાસી બન્યાં. પરિણામે ત્રણેય સંતાનો નિરાધાર બની ગયાં. આ વાતની જાણ નજીકના આજોદર ગામમાં બિરાજતા યતિવર્ય શ્રી લક્ષ્મીવિજયજીને થઈ. શ્રી લાલવિજયજીના બીજા નામે પણ ઓળખાતા આ યતિવર્યશ્રી અદ્ભુત પ્રભાવશાળી હતા. પોતે કરેલ વિશિષ્ટ સાધનાઓને કારણે રાજસ્થાનમાં એમની ખ્યાતિ 'સમર્થ ચમત્કારી મહાત્મા' તરીકે હતી. આ યતિશ્રી સાથે માલદેવજીને ઘનિષ્ઠ સંપર્ક હતો. આથી યતિશ્રીએ ત્રણેય બાળકોને પોતાને ત્યાં બોલાવી લીધાં અને એમની બધી જવાબદારી પોતાના ઉપર લઈ લીધી. આમ, કેટલોક સમય વીતતાં શ્રી માલદેવજીની પુત્રી ધમદિવીને તેના મામા પોતાની સાથે પોતાના ઘેર લઈ ગયા, ઉમાશંકરને તીર્થયાત્રાની ભાવના થતાં તેઓ તીર્થયાત્રાએ ગયા અને ક્ષેમચંદ્ર યતિવર્ય પાસે રહ્યા.

ત્રીજા અને સૌથી નાના સંતાન ક્ષેમચંદ્ર યતિશ્રી પાસે આવ્યા ત્યારે તેમની વય માંડ સાત વર્ષની હતી. નાની વય હોવા છતાં તેમની બુદ્ધિપ્રતિભા અદ્ભુત હતી. ગુરુદેવ તેમને જેટલો પાઠ આપતા તે સાંજ સુધીમાં સંપૂર્ણ તૈયારી કરી લેતા. અને જાણે ઘણાં વર્ષોથી આવડતો હોય તેમ બીજી સવારે યતિજીને સંભળાવતા. આ

યતિવર્યના બીજા એક શિષ્ય યતિશ્રી રાજવિજયજી હતા. તેઓ ગુરુશ્રીની મૂળ ગાદી જ્યાં હતી તે ચાંદરાઈ ગામમાં રહેતા હતા. ક્ષેમચંદ્રની વય નાની હોવાથી તેના મનને આનંદ થાય, નવું નવું જોવા જાણવા મળે અને એ બહાને હરવા-ફરવા મળે એવા આશયથી શ્રી લક્ષ્મીવિજયજીએ ક્ષેમચંદ્રને ચાંદરાઈ મોકલ્યા. ત્યાં પણ કેટલોક સમય રહીને ક્ષેમચંદ્ર અધ્યયનમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા. આ સમય દરમિયાન તેમણે પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો અને જીવવિચારાદિ પ્રકરણોનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો અને ધીરે ધીરે યતિશ્રીની કૃપાના બળે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. દરમિયાન તેઓ થોડા સમય માટે ચાંદરાઈથી આજોદર ગુરુશ્રી પાસે રહેવા આવ્યા.

યતિસંપ્રદાયમાં : પૂનામાં શ્રી ચારિત્રવિજયજી નામના યતિવર્ય હતા. તેઓ પ્રકાંડ વિદ્વાન અને મંત્રવિદ્યાના અજોડ જ્ઞાતા હતા. એક સમયે પોતાના મિત્ર પં. શ્રી વિવેકવર્ધન સાથે તેમની મુલાકાત થતાં બાળક ક્ષેમચંદ્ર તેમની નજરમાં આવ્યા. સામુદ્રિક વિદ્યાના બળે તેમને ક્ષેમચંદ્રમાં કંઈક વિશેષતા જણાઈ. તેમણે ક્ષેમચંદ્રને પોતાની સાથે મોકલવા પં. શ્રી વિવેકવર્ધનને આગ્રહ કર્યો. પં. શ્રી વિવેકવર્ધને સત્ય ઘટના જણાવી કે તેને લઈ જવો હોય તો યતિ શ્રી લક્ષ્મીવિજયજીને મળવું પડે. કારણ કે તેમણે જ ક્ષેમચંદ્રને અભ્યાસ અર્થે પોતાની પાસે મૂક્યા છે. આ વાત જાણી શ્રી ચારિત્રવિજયજી આજોદર આવ્યા. શ્રી લક્ષ્મીવિજયજીને મળ્યા અને ક્ષેમચંદ્રને પોતાની પાસે મોકલવા હાર્દિક આગ્રહ કરતાં કહ્યું : 'મને બાળક ક્ષેમચંદ્રમાં અદ્ભુત તેજ દેખાય છે અને પૂનાની મારી ગાદી માટે હું આનામાં ઘણી યોગ્યતા જોઉં છું. જો તમે ક્ષેમચંદ્રને મારી સાથે મોકલો તો જૈનસમાજ ઉપર તમારો ઘણો ઉપકાર થશે.' શ્રી લક્ષ્મીવિજયજી પોતે યતિ હોવા છતાં નિઃસ્પૃહી હતા. વ્યક્તિના હિત અને અહિતને સમજી શકે તેવા વિવેકચક્ષુસંપન્ન હતા. તેમણે અત્યંત પ્રસન્નતાથી અને હાર્દિક આશીર્વાદ આપવાપૂર્વક ક્ષેમચંદ્રને શ્રી ચારિત્રવિજયજી સાથે પૂના મોકલ્યા. પ્રાંતે એક દિવસ ક્ષેમચંદ્રને યતિસંપ્રદાયમાં દીક્ષા આપવામાં આવી અને તેમનું નામ યતિ શ્રી ક્ષમાવિજયજી રાખવામાં આવ્યું.

સાધનાના માર્ગે : શ્રી ક્ષમાવિજયજીની બુદ્ધિ તીવ્ર હતી. શ્રી ચારિત્રવિજયજી પાસે રહીને તેમણે વધુ ઊંડાણથી અધ્યયન કર્યું. તેઓશ્રીએ યતિજીવનમાં આવશ્યક ગણાતા એવા આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, આદિ વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો અને ધીરે ધીરે એમાં પારંગત બન્યા. શ્રી ચારિત્રવિજયજી પૂનાના ખ્યાતનામ યતિવર્ય હતા. પૂના, ગુડા અને અગવરીમાં તેમની ગાદી હતી. તેમની સમૃદ્ધિ પણ ઘણી વિશાળ હતી. આવકનાં સાધનો પણ ઘણાં હતાં. આથી તેઓ એ બધી મિલકતોના યોગ્ય વારસદારની શોધમાં હતા, અને તેમની આ શોધ ક્ષેમચંદ્રની પ્રાપ્તિ પછી સફળતામાં ફેરવાઈ હતી. ક્ષેમચંદ્રને પામીને તેઓ ઘણા પ્રસન્ન હતા. વધુ પ્રસન્નતાની

વાત તો એ હતી કે શ્રી લક્ષ્મીવિજયજી મહારાજે પણ ઉદારતા દાખવીને શિષ્યલાલસામાં તજાયા વગર આ આશાસ્પદ બાળક પોતાને સોંપી દીધો હતો ! અને એનું જ સુકળ હતું કે તેઓ ક્ષેમચંદ્રને દીક્ષા આપીને શ્રી ક્ષમાવિજયજી બનાવી શક્યા હતા. શ્રી ક્ષમાવિજયજીમાં ધીરતા, દઢ મનોબળ, સેવાવૃત્તિ, નિઃસ્વાર્થતા આદિ અનેક ગુણો શ્રી ચારિત્રવિજયને દેખાયા હતા. આથી યતિજીવનમાં મહત્વના એવા મંત્રશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં શ્રી ક્ષમાવિજયજીને જોડવામાં આવ્યા. અને ધીરે ધીરે તેમણે ઘણી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી. તેમને યોગસાધનામાં પણ ઘણો રસ પડ્યો હતો. તેથી તેમણે તે વિષયમાં પણ ઊંડું ખેડાણ કર્યું. તેઓ કલાકો સુધી યોગસાધનામાં અને ધ્યાનમાં લીન બની રહેતા. આથી તેઓ મંત્રવિદ્યાની સાથે યોગવિદ્યામાં પણ પારંગત બન્યા.

શ્રી ક્ષમાવિજયજી બાલ્યાવસ્થા અને તરુણાવસ્થા ક્યારની ય વટાવી ચૂક્યા હતા. તેઓશ્રી શ્રી ચારિત્રવિજયજીના ઉત્તરાધિકારી પણ થઈ ગયા હતા. તેમની બધી મિલકતો પોતાના અધિકારમાં આવી ગઈ હતી. યતિગાદીના સ્વામી હોવાને કારણે તેમની પાસે બીજી કોઈ કયાશ નહોતી. તેઓ જે ધારે તે કરવા માટે સ્વતંત્ર હતા. તો પણ ક્યારેક ક્યારેક પોતે ઊંડા વિચારોમાં ગરકાવ થઈ જતા. તેમણે જૈન દર્શનનાં ઘણાં શાસ્ત્રોનું મનન કર્યું હતું. જૈનધર્મનાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેઓ ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા. સત્યાસત્યનો સ્વયં નિર્ણય કરી શકવાની પ્રતિભાનો તેમનામાં વિકાસ થયો હતો. આથી તેઓ પોતાના અંગત જીવન વિશે ઘણી વાર ચિંતન કરતા કે, 'ક્યાં પ્રભુનો ત્યાગમાર્ગ, ક્યાં મારું જીવન !, ક્યાં પૂર્વના ત્યાગપ્રધાન મહાપુરુષો, ક્યાં મારું મોહપ્રધાન જીવન ! ક્યાં મુનિજીવન, ક્યાં યતિજીવન ! — આમ, પોતાના યતિજીવનને મુનિજીવન સાથે સરખાવતાં તેમને ઘણી વાર પોતે ખોટે રસ્તે હોવાની અનુભૂતિ થઈ આવતી. ઘણી વાર તેઓ આ બાબતમાં વિચાર કરતા. ધીમે ધીમે તેમના મનમાં પ્રતીતિ થઈ ગઈ હતી કે ત્યાગપ્રધાન મુનિજીવન જ સત્યમાર્ગ છે. ઘણાં મનોમંથનને અંતે તૈયાર થયેલું એ 'નવનીત' હતું. તેમણે નક્કી કર્યું કે આ વિષયમાં કોઈ વિદ્વાન સાધુ સાથે ઊંડાણથી ચર્ચા કરવી. એવો અવસર એક વાર આવી ઊભો, પોતે ઈચ્છતા હતા એવા શ્રમણશ્રેષ્ઠ અનાયાસે મળી ગયા. એ હતા પૂ. પંન્યાસપ્રવર શ્રી હિંમત-વિમલજી મહારાજ.

સત્યપંથના રાહી : શ્રી ક્ષમાવિજયજી જે પ્રશ્નો ઘણા સમયથી વિચારતા હતા તે પ્રશ્નો વિશે તેમણે પં. શ્રી હિંમતવિમલજી મહારાજ સાથે મોકળાશથી ચર્ચા-વિચારણા કરી. પંચમહાવ્રતનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે, વાસ્તવિક મુનિજીવન કેવું હોય, યતિજીવનમાં વ્યક્તિએ કેવાં કેવાં અકર્તવ્યો કરવાં પડે એ, શ્રી હિંમતવિમલજી મહારાજશ્રીએ ખૂબ ઊંડાણથી શ્રી ક્ષમાવિજયજીને

સમજાવ્યું. શ્રી ક્ષમાવિજયજી આમેય સાચા સાધુજીવન પ્રત્યે પહેલેથી આકર્ષાયા હતા. એમને શ્રી હિંમતવિમલજી મહારાજની વાતોથી વધુ બળ મળ્યું. તેઓ શુદ્ધ સંયમ જીવન અંગીકાર કરવા વધુ પ્રેરિત થયા. તેમણે શ્રી હિંમતવિમલજી મહારાજને પોતાને શુદ્ધ મુનિધર્મની દીક્ષા આપવા વિનંતી કરી. શ્રી ક્ષમાવિજયજીમાં શ્રી હિંમતવિમલજી મહારાજને વિશેષ યોગ્યતા જણાતાં એમની સુંદર મનોભાવનાથી પ્રસન્નતા પામીને મુનિજીવનની દીક્ષા આપી. વૈભવ છોડીને તેઓ યતિ મટીને મુનિ બન્યા. શ્રી ક્ષમાવિજયજી મટીને 'મુનિશ્રી શાન્તિવિમલજી' બન્યા. આ શ્રેષ્ઠ કાર્યનું નિમિત્ત બન્યું મહારાજ પ્રાંતનું 'તળેગામ' નગર. મુનિજીવનની સંસારતારિણી દીક્ષાનો એ હતો જેઠ સુદ ૩, ગુરુવારનો ધન્ય દિવસ ! વર્ષ સં. ૧૯૮૩ ! યતિવર્ધ શ્રી લક્ષ્મીવિજયજીના અગમ્ય સ્વપ્નનો સંકેત જાણે હવે સ્પષ્ટ થતો હતો ! યતિસંપ્રદાયમાં એક દીપક તો પ્રગટ્યો હતો, પણ તે દીપક ત્યાંથી અલોપ થઈ ને જાણે મુનિજીવનમાં અજવાળાં પાથરવા સરજાયો હતો !

શ્રી મહાવીરપ્રભુની શ્રમણપરંપરામાં જગવિખ્યાત જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિ થયા. તેમની શિષ્યપરંપરામાં મુખ્યત્વે ત્રણ શાખાઓનો વટવૃક્ષ જેવો વિસ્તાર છે. સાગરશાખા, વિજયશાખા અને વિમલશાખાના નામે ઓળખાતી આ ત્રણે શાખાઓએ જિનશાસનને ચરણે સમર્થ, પ્રભાવક, મહાન આચાર્યો અને સાધુઓની મહામૂલી ભેટ ધરી છે. આ ત્રણે શાખાઓ પૈકી વિમલશાખાનો પણ એક અનોખો અને ગૌરવવંતો ઇતિહાસ છે. આ શાખામાં ત્યાગપ્રધાન, ક્રિયાપ્રધાન અનેક મુનિપુંગવો થયા છે. તેમાં એક નામ શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિજીનું છે. તેમણે ગુજરાતી ગેય સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં પોતાનો ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે. તદુપરાંત સંસ્કૃત આદિ ભાષાઓમાં પણ તેમણે અદ્ભુત સાહિત્યસર્જન કર્યું છે. આવા પ્રૌઢ, પ્રતિભાસંપન્ન અને ઉજ્જવળ ચરિત્રના પાલક, નામ જેવા જ ગુણના ધારક શ્રી જ્ઞાન-વિમલસૂરિએ માત્ર વિમલશાખાને જ નહીં, સમગ્ર જિનશાસનને દીપાવ્યું છે. પં. શ્રી મુક્તિવિમલ ગણિ એ વિમલશાખાના બીજા પ્રકાશમાન સિતારા છે, જેમણે કલ્પસૂત્રની વિખ્યાત-સુબોધિકા ટીકાનો સંક્ષેપ કર્યો છે. એ સિવાય પણ તેમણે અનેક પ્રૌઢ ગ્રંથોની રચના કરી છે. આવું જ એક નામ પં. શ્રી કલ્યાણવિમલજી મહારાજનું છે. જૈનોના મહાન તીર્થ શ્રી સિદ્ધગિરિરાજની યાત્રાએ આવનાર પ્રત્યેક યાત્રિક યાત્રા કરીને ઊતર્યા પછી તલાટી પાસેના ભાતાખાતામાં આવીને ભાતું વાપરે છે. પરંતુ ઘણાં ઓછા લોકોને આ ભાતાખાતાના ઇતિહાસનો ખ્યાલ હશે. આ ભાતાખાતા વિશે સૌપ્રથમ વિચાર શ્રી કલ્યાણવિમલજી મહારાજને આવેલો. તેઓશ્રી એકવાર ગિરિરાજની યાત્રા કરીને ઊતરી રહ્યા હતા ત્યારે તલાટીએ આવતાં તેમણે જોયું કે ઉપરથી ઊતરેલા યાત્રિકો થાકના કારણે તરસ્યા થવાથી 'સતીવાવ' નામની વાવ પાસે આવેલ એક

પરબમાંથી પાણી પીતા હતા. આ રીતે પાણી પીતાં શ્રાવકોને જોઈને તેમના મનમાં થયું કે જો ગિરિરાજની યાત્રા કરીને આવનાર યાત્રિક માટે અહીં ભાતું આપવાની કે એવી કોઈ વ્યવસ્થા થાય તો કેવું સારું! આમ વિચારીને તેઓ પોતાના મુકામમાં પાછા ફર્યા. ગિરિરાજની યાત્રાર્થે આવેલ પોતાના ભક્ત રાયબાબુ ઉત્તમચંદજી નાહરને તેમણે એ વિચાર જણાવી ઘટતું કરવા પ્રેરણા આપી. એમના ઉપદેશનો તરત જ સ્વીકાર કરીને બાબુ ઉત્તમચંદજીએ પોતાના વ્યક્તિગત ખર્ચે તલાટીમાં ભાતું આપવાનો પ્રારંભ કર્યો. પ્રારંભમાં ભાતામાં ચણા આપવામાં આવતા હતા. ત્યાર પછી સેવ-મમરા, દહીં-ઢેબરાં આપવાનું શરૂ કર્યું. ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતાં લાડવા-ગાંઠિયા આપવાનું શરૂ થયું. પછીથી શેક આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી હસ્તક આ ભાતાખાતાનો વહીવટ આવતાં આજે તો તેનો ખૂબ વિકાસ થયો છે. ભાતાની આ પ્રથાનું ત્યારપછી ઘણા તીર્થોમાં અનુકરણ થયું છે. આ ભાતાખાતાના આદ્યપ્રણેતા પં. શ્રી કલ્યાણવિમલજી ગણિ વિમલશાખાના એક દેદીપ્યમાન નક્ષત્ર છે. આવાં તો કેટલાંયે શ્રમણરત્નો વિમલશાખાની રત્નખાણમાં સમયે સમયે પાડ્યાં છે. એ જ વિમલશાખામાં પં. શ્રી હિંમતવિમલજી મહારાજ થયા. તેઓ જૈનશાસનના મહાન પ્રભાવક અને અનેક સિદ્ધિઓના સ્વામી હતા. તેમણે ૨૨ વર્ષની ભરપુવાવસ્થામાં સંયમજીવન અંગીકાર કર્યું હતું અને શાસનપ્રભાવક પં. શ્રી અમૃતવિમલજી મહારાજનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું હતું. આગળ જતાં એમની યોગ્યતા જોઈને તેમને કમશ: ગણિ અને પંચાસપદ આપવામાં આવ્યું હતું. શાસનની મહાનપ્રભાવનાઓ કરતા આ મહાપુરુષ ઈતિહાસના પાને અમર બની ગયા છે. એમના ચરણે દીક્ષિત થયા પછી મુનિ શ્રી શાન્તિવિમલજી આગમિક અધ્યયનમાં પ્રવૃત્ત બન્યા અને સમયની સરિતાના વહેવા સાથે મુનિશ્રીએ ઘણું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. તેમની જ્ઞાનપ્રાપ્તિથી અનેકવિધ યોગ્યતાઓથી આકર્ષાઈને તેમના ગુરુદેવ પં. શ્રી હિંમતવિમલજી મહારાજે રાજસ્થાનનાં ચાંદરાઈ મુકામે સં. ૧૯૯૭ના મહાસુદ ૬, ગુરુવારના પાવન દિવસે ગણિપદથી અને તે જ વર્ષના મહા સુદ ૧૦, રવિવારના શુભ દિને પંચાસપદના પ્રદાનથી શ્રી શાન્તિવિમલજી મહારાજને અલંકૃત કર્યાં.

ગુરુવિરહની વ્યથા : પં. શ્રી શાન્તિવિમલજી મહારાજની ગુરુસેવા અદ્ભુત હતી. તેઓ ગુરુનિશ્રાએ જ કાયમ રહેતા, ગુરુશ્રીનો પડ્યો બોલ ઝીલી લેતા. તેઓ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ ‘ઈગિયાકાર-સંપન્ને’ જ હતા. ગુરુનિશ્રાએ તેઓ ભારતભરમાં વિચર્યાં. અનેક તીર્થોની યાત્રાઓ કરી. ગુરુશ્રીના તમામ કાર્યોમાં તેઓ પૂરક બની રહ્યા. સં. ૨૦૧૦માં તેઓ શ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા અમદાવાદ પધાર્યા. આ સમયે પં. શ્રી હિંમતવિમલજી મહારાજની વય ૧૦૭ વર્ષની થઈ હતી. આટલું દીર્ઘ આયુ ભોગવવાનું સૌભાગ્ય ઘણા ઓછા મુનિવરોને મળ્યું છે.

તેઓ આટલી જૈક વયે પણ અપૂર્વ સમતાના ધારક હતા. છેવટ સુધી અપ્રમત્તપણે બધી ક્રિયાઓ કરતા. આવા મહાન પ્રભાવશાળી પંચાસપ્રવર શ્રી હિંમતવિમલજી મહારાજનો સં. ૨૦૧૦ના વૈશાખ સુદ ૧૦ના દિવસે અમદાવાદના દેવાસાના પાડામાં આવેલા વિમલગચ્છના ઉપાશ્રયમાં સ્વર્ગવાસ થયો. સકલ સંઘ આ પ્રસંગે શોકાતુર બન્યો.

આચાર્યપદનો ભાર : પં. શ્રી શાન્તિવિમલજી મહારાજને આચાર્યપદ ગ્રહણ કરવા માટે વારંવાર ભક્તો તરફથી વિનંતીઓ થયા કરતી. સમુદાયના મુનિવરો, સાધ્વીજીઓ પણ આ આગ્રહને બેવડાવતાં, કિન્તુ તેઓ આચાર્યપદનો ભાર સ્વીકારવા હંમેશા ના જ પાડતા. પરંતુ છેવટે તેમણે આચાર્યપદ સ્વીકારવાનું માનવું જ પડ્યું. અને સં. ૨૦૨૦માં મહા માસની ૪ને શનિવારે શ્રી ઉપરિયાળા તીર્થમાં હજારો માણસોની મેદની સમક્ષ પૂ. આ. શ્રી વિજયન્યાયસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે તેમને આચાર્યપદ અર્પણ કરવામાં આવ્યું અને આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થતાં તેઓ આચાર્ય શ્રી શાન્તિવિમલસૂરીશ્વરજી નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.

વિહારનાં ક્ષેત્રો અને પરિવાર : પૂ. આચાર્યશ્રીએ રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર આદિ પ્રાંતોમાં વિહાર કર્યો છે. અનેક તીર્થોની યાત્રાઓ, અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ, સંઘયાત્રાઓ, તપ-ઉત્સવો આદિ શાસનહિતકારી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રીતે સંકળાયેલા રહ્યા છે. તેમના ઉપદેશથી પ્રતિબદ્ધ થઈને અનેક પુણ્યાત્માઓ એમના ચરણે દીક્ષિત થયા છે, જેમાં શ્રી દેવવિમલજી, શ્રી નરેન્દ્રવિમલજી, શ્રી ગૌતમવિમલજી, શ્રી હરિભદ્રવિમલજી, શ્રી પદ્મવિમલજી તથા શ્રી પ્રદ્યુમ્નવિમલજીના શિષ્ય શ્રી વિજયવિમલજીનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ બંને આચાર્યશ્રીના વડીલ બંધુ શ્રી ઉમાશંકરજીના સુપુત્રો છે. મુનિ શ્રી હરિભદ્રવિમલજી તથા શ્રી ગૌતમવિમલજીનો સ્વર્ગવાસ આચાર્યશ્રીની વિદ્યમાનતામાં જ થયો હતો.

અંતરંગ અને બાહ્ય જીવન : પૂજ્ય આચાર્યશ્રી જે વિચારતા તે જ કહેતા અને જે કહેતા તે જ કરતા. એમના અંતરંગ અને બાહ્યજીવનમાં કોઈ વિરોધાભાસ જોવા ન મળતો. મન-વચન-કાયાને એકરૂપ રાખવા એ જ જીવનની સાચી સિદ્ધિ છે. આ સિદ્ધિ તેઓશ્રીમાં જોવા મળતી. તેઓશ્રી અનેક માંત્રિક સિદ્ધિઓના સ્વામી હોવા છતાં તે વિષયના અહંકારથી હંમેશા દૂર રહેતા. સાથોસાથ અંગત હિત માટે ક્યાય પણ સિદ્ધિઓનો ઉપયોગ કરતા નહીં. જ્યારે જ્યારે સિદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો પડે ત્યારે ત્યારે ‘સવિજીવ કરું શાસનરસી’ની ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રેરાઈને જ સિદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા. આ સંદર્ભમાં એમના જીવનનો એક મહત્વનો પ્રસંગ યાદ આવે છે. આ પ્રસંગ સં. ૧૯૯૮નો છે. તે સમયે તેઓ શ્રી પંચાસ હતા. પૂ. ગુરુદેવ પં. શ્રી હિંમતવિમલજી મહારાજની

નિશ્રામાં વાડાસિનોરમાં પ્રભુપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવનો પ્રસંગ ઊજવાઈ રહ્યો હતો. આ પ્રસંગે શ્રી સંઘે 'નવકારસી'નું આયોજન કર્યું હતું. કિન્તુ તે સમયે ભારતભરમાં રેશનિંગની કડક વ્યવસ્થા અમલમાં આવી હતી. તેથી વાડાસિનોરના દીવાન તરફથી 'સંઘ જમી શકશે નહીં' એવો આદેશ આવેલો. સંઘના આગેવાન શ્રાવકોએ દીવાનને સમજાવવા છતાં તેમના મન પર કંઈ અસર ન થઈ. પં. શ્રી હિમતવિમલજી મહારાજ આથી ચિંતિત બન્યા. તેમણે પૂજ્યશ્રીને કહ્યું કે, 'હવે આપણે શું કરવું?' શ્રી શાંતિવિમલજીએ કહ્યું કે, 'આપ ચિંતા કરશો નહીં, શાસનદેવ સૌ સારાં વાનાં કરશે.' ત્યાર બાદ પૂજ્યશ્રી મુખ્ય શ્રાવકોને લઈને દીવાન પાસે ગયા. પરંતુ દીવાનને પોતાનાં પદનું અહં હતું. તેણે મળવાની જ ના પાડી. આથી મહારાજશ્રી ત્યાં જ બેઠા. લગભગ એકાદ કલાક સુધી બેઠા ત્યારે દીવાનને થયું, હું નહીં મળું ત્યાં સુધી આ મહાત્મા અહીંથી ખસશે નહીં. આથી કંટાળીને પૂજ્યશ્રીને મુલાકાત આપી. પૂજ્યશ્રીએ 'નવકારસી' માટે રજા આપવા માટે દીવાનને ખૂબ સમજાવ્યા, પણ દિવાને એક જ કક્કો પકડી રાખ્યો કે આ બાબતમાં હું રજા આપી શકું તેમ નથી. મહારાજશ્રીએ સૌમ્યતાથી સમજાવવા ખૂબ પ્રયત્નો કરવા છતાં જ્યારે દીવાન ન જ માન્યા, ત્યારે જતાં જતાં મહારાજશ્રીએ માત્ર આટલું જ કહ્યું કે, 'તમને ખુરશીનો ગર્વ છે, તેથી તમે આવા ધાર્મિક પ્રસંગોનું મહત્ત્વ સમજી શકતા નથી. ખુશીથી તમે ખુરશીને વળગી રહેજો.' આટલું કહીને મહારાજશ્રી ત્યાંથી નીકળી ગયા. પણ સત્તાના મદમાં દીવાનને ખ્યાલ ન આવ્યો કે સાધુ મહારાજોની ભાષા પણ મંત્રનું કામ કરે છે. આથી કચેરીનું કાર્ય પત્યા બાદ દીવાન જ્યારે ઘેર જવા નીકળ્યો ત્યારે ખુરશી પરથી ઊભા જ ન થઈ શક્યા. ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા, પણ પોતે ખુરશી સાથે ચોંટી જ ગયા હોય એવું એમને લાગ્યું. તેઓ સમજી ગયા કે સંતપુરુષને નારાજ કરવાનું અને ધાર્મિક કાર્યમાં વિલ્ન નાખવાનું જ આ ફળ લાગે છે. તેમને ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો અને માફી માગતા સમાચાર મોકલવાની સાથેસાથ મહારાજશ્રી ઉપર નવકારસીની રજા આપતો પત્ર લખીને પોતાના સચીવ સાથે મોકલ્યો. તેમણે પોતાને બંધનમાંથી મુક્ત કરવા મહારાજશ્રીને વિનંતી કરી. મહારાજશ્રીએ તેમને તુરત જ મુક્ત કર્યા. આ ઘટનાની દીવાન પર એટલી અસર પડી કે એણે પોતાના તરફથી મહોત્સવમાં એક નવકારસી રાખવાની પ્રાર્થના કરી. મહારાજશ્રીના કહેવાથી સંઘે તેમની વિનંતી માન્ય રાખી. પ્રતિષ્ઠાનો પ્રસંગ એટલો ઠાકથી ઉજવાયો કે જ્યાં એક નવકારસી થવાની હતી ત્યાં એક ને બદલે સાત-સાત નવકારસી થઈ અને આખા ગામમાં આનંદનું વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું. આજે પણ વાડાસિનોરના વૃદ્ધ પુરુષો આ ઘટનાને યાદ કરીને મહારાજશ્રી વિષે ગૌરવ અનુભવે છે. મહાપુરુષો પોતાની સિદ્ધિઓનાં યશગાન કરતા-કરાવતાં નથી, પરંતુ શાસન માટે જ તેનો ઉપયોગ કરે છે એનું આ જીવંત દર્શાંત છે.

પૂજ્યશ્રીની માંત્રિક વ્યક્તિ તરીકે ઘણી ખ્યાતિ હોવાથી એમની પાસે અવારનવાર અનેક લોકો પોતાના પ્રશ્નો લઈને આવતા. પરંતુ તેઓશ્રી દરેકને વાતસલ્યભાવથી 'પૂર્વકૃત અશુભ કર્મોના ઉદયથી જ જીવનમાં આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ આવે છે.' એવું સમજાવતા અને છેલ્લે તેના નિવારણ માટે નમસ્કાર મહામંત્ર ગણવાનું સૂચન કરતા. તેઓ કહેતા કે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર જો શ્રદ્ધાપૂર્વક ગણવામાં આવે અને મનને પવિત્રતાના પંથે દોરવામાં આવે તો જીવનમાં વ્યક્તિની મનોકામનાઓ પૂર્ણ થઈ શકે છે. અને વ્યક્તિ આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિના ત્રિવિધ સંતાપોથી મુક્ત થઈ શકે છે. જરૂર માત્ર સાચી શ્રદ્ધાની છે. તેઓશ્રીએ આત્મકલ્યાણને જ સર્વદા અગ્રતાક્રમ આપ્યો છે. આત્મકલ્યાણને સાધ્યા વગર કહેવાતી પરકલ્યાણની વાતોમાં ખરી રીતે કંઈ તથ્ય હોતું જ નથી. શુભની શરૂઆત હંમેશા પોતાથી જ થાય. ઉપદેશનો ક્રમ પછીથી આવે. પૂજ્યશ્રી હંમેશા પોતે આચરણમાં મૂક્તા, પછી જ બીજાને ઉપદેશ આપવાનું વિચારતા. આવી વ્યક્તિ આત્માની મહાનતાને પામે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. એવા મહામના મહાત્માનાં ચરણોમાં શતશઃ વંદનાવલિ.....!!!

સૌજન્ય : પ. પૂ. આ. શ્રી પ્રદ્યુમ્નવિમલસૂરિજી મ. ની પ્રેરણાથી કોલચંદજી હસ્તીમલજી જોગણી પરિવાર ભીનમાલ - તરફથી

અગણિત ધર્મગ્રંથોલા સમર્થ અભુવાદક

પૂ. આચાર્યશ્રી હેમસાગરસૂરિજી મહારાજ

સૌરાષ્ટ્ર પ્રાન્તમાં શ્રી સિદ્ધગિરિ નજીક જીરા ગામમાં વસતા દોશી દેવચંદ પુરુષોત્તમ અને શીલશાલિની ઝબકબેનના સુપુત્ર હીરાચંદભાઈનો જન્મ સં. ૧૯૬૧ના ચૈત્ર સુદ ૮ના શુભદિને થયો હતો. તેમના સુરતના નિવાસ દરમ્યાન વ્યાવહારિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી સંસ્કારમાં સંવૃદ્ધિ મેળવી. પૂ. આગમોદ્ધારક શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીનો સમાગમ થવાથી તેમના ધર્માનુરાગી સંસ્કારને વેગ મળ્યો. પિતા દેવચંદભાઈએ સં. ૧૯૮૧માં પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રી પાસે અજીમગંજમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી અને મુનિશ્રી દેવસાગરજી તરીકે જાહેર થયા. આ ભવ્ય વારસાને દીપાવવા - હીરાચંદ અને તેમના લઘુબંધુએ સં. ૧૯૮૪માં અમદાવાદ પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રી પાસે જ દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને મુનિ શ્રી હેમસાગરજી તથા મુનિ શ્રી અમરેન્દ્રસાગરજી તરીકે જાહેર થયા. સતત ગુરુકૃપવાસમાં રહીને ગ્રહણ-આસેવન શિક્ષા, વ્યાકરણ, કાવ્ય, સાહિત્ય, ન્યાય, આગમ આદિ શાસ્ત્રોનું તથા સાહિત્યનું ગહન અધ્યયન કરીને સં. ૧૯૯૯ના આસો વદ ૩ ને દિવસે પૂ. આગમોદ્ધારશ્રીના શુભ હસ્તે કપડવંજમાં પંચાસપદે અને ૨૦૦૭ના મહાસુદ ત્રયોદશીને દિવસે પૂ. આ. ગચ્છાધિપતિ શ્રી માણિક્યસાગરજી મહારાજના વરદ હસ્તે સુરતમાં આચાર્યપદે આરૂઢ થયા.

પૂજ્યશ્રીએ પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીનાં આગમો પરનાં પ્રવચનો પોતે ઉતારી, પ્રેસ કોપીઓ તૈયાર કરીને શ્રેણીબદ્ધ રીતે, ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫ રૂપે છપાવી લોકો પર મહાન ઉપકાર કર્યો. ઉપરાંત, ‘સિદ્ધયક’ માસિકમાં પૂ. ગુરુદેવનાં વ્યાખ્યાનો છપાતાં તે મોટે ભાગે તેઓશ્રીએ કરેલા અવતરણોને આધારે જ હતા. તદુપરાંત, આઠમા શતકનાં વ્યાખ્યાનો, જુની હસ્તલિખિત પ્રતિનું યથાશક્ય સંશોધન, પૂ. શ્રી વિમલસૂરિજી રચિત ‘પઉમચરિય’, જૈન મહારામાયણનો અક્ષરશઃ ગુજરાતી અનુવાદ તેમ જ અનેક ધર્મગ્રંથોના અનુવાદ તૈયાર કરીને છપાવ્યા. ૧૪૦૦ શ્લોકપ્રમાણ પ્રાકૃત ઉપદેશમાળાનો અનુવાદ તેમ જ મહાનિશીય શ્રુતસ્કંધનો અનુવાદ અને પૂર્વાચાર્યકૃત અંતિમ સાધના તથા સાધુસાધ્વીઓનાં ક્રિયાસૂત્રો વગેરે છપાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યાં. કપડવંજમાં અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા, મોતીશા શેઠની ટૂંકમાં અને પાલીતાણામાં આગમમંદિરના સિદ્ધયક-ગણધર મંદિરના ભૂમિગૃહમાં અનેક પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી. અરિસા ભુવનમાં પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ કરાવ્યો. સાગરસમુદાયના લગભગ ૫૦૦ સાધુ-સાધ્વીજીઓના નાયક, વર્તમાન ગચ્છાધિપતિ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી હેમસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે ભવ્ય ભગીરથ પ્રયત્નો દ્વારા કઠિન ગ્રંથોના અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરીને જૈનસમાજ પર ઘણા જ ઉપકારો કર્યા છે. પૂજ્યશ્રી સં. ૨૦૩૭ના આસો સુદ ૮ને દિવસે કાળધર્મ પામ્યા. પણ તેઓશ્રીના ધર્મગ્રંથોનાં પ્રકાશનનાં અક્ષયકાર્યો અમરત્વને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યાં ! એવા એ પરમ શાસકપ્રભાવક આચાર્ય શ્રી હેમસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજને કોટિ કોટિ વંદના !

સૌજન્ય : શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી - જંબૂદ્વીપ - પાલીતાણા.

૩૦૦ થી વધારે ભવ્યાત્માઓના ચારિત્ર-પથદર્શક અને શાસતના શાઇગારરૂપ એવા પૂ. આ.શ્રી દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મં

ગરવી ગુજરાતની તીર્થભૂમિ તરીકે વિખ્યાત બનેલ મહેસાણા જિલ્લાની પુણ્ય ધરા પર અને ગગનચુંબી જિનાલયોથી શોભતી નગરી વીસનગરમાં શ્રી કલ્યાણ પાર્શ્વનાથ ભગવંતના નિત્ય ઉપાસક શ્રાદ્ધવર્ય શ્રીયુત્ ગગલભાઈનાં પરોપકારપરાયણ ધર્મપત્ની મોતીબહેનની કુક્ષિએ સં. ૧૯૬૦ના ભાદરવા સુદ ૮ના શુભ દિવસે શાસનના ભાવિ હીરલાએ જન્મ લીધો. ‘પુત્રનાં લક્ષણ પારણાંમાંથી’ એ ન્યાયે માતાપિતાએ નામ પાડ્યું ડાહ્યાભાઈ. ડાહ્યાભાઈએ બાલ્યકાળમાં જ માતાપિતાના સંસ્કારો અને પૂર્વભવની આરાધનાનાં બળે, પોતાના વડીલ ભાઈ-બહેન સાથે ધાર્મિક અભ્યાસમાં ખૂબ સારી પ્રગતિ કરી. વ્યાવહારિક શિક્ષણ પૂરું કરી ધંધાર્થે મુંબઈ ગયા. સદ્બાજારમાંથી સારી સૂઝ, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યાં, છતાં મોહમયી મુંબઈનગરીના મોહમાં તણાયા નહિં.

ત્યાં પણ મિત્રો સાથે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયા. શ્રાવકાચાર-વિધિપૂર્વક નવપદની ઓળી તથા ઉચ્ચ ધાર્મિક અભ્યાસ તેમ જ રાત્રે વૈરાગ્યપોષક રાસોનું શ્રવણ કરીને વૈરાગ્યના રંગે રંગાવા લાગ્યા. વિભાવદશાથી વિમુક્ત બની સ્વભાવદશાને પામવા, સંયમ મેળવવા, ચાતક પક્ષીની જેમ આતુર બન્યા. વડીલો પાસે અંતરની આરજૂ વ્યક્ત કરી. પરંતુ ‘કમાતો દીકરો સૌને વહાલો’ એ ન્યાયે વડીલોએ ઘસીને ના પાડી દીધી. આ મનાઈ હુકમથી હાથ ભીડીને બેસી જાય એવા તો કાચી માટીથી ઘડેલા ડાહ્યાભાઈ હતા નહીં. પોતાની અડગ ઈચ્છા દર્શાવી, ચારિત્રપદની વિશિષ્ટ પ્રકારે આરાધના કરવા લાગ્યા. મુંબઈની કલ્યાણ મિત્રોની ટુકડીના અગ્રેસર શ્રી ચીમનભાઈ પટવા પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રી મહારાજ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને મુનિશ્રી ચંદ્રસાગરજી બન્યા છે એવા સમાચાર મળતાં જ ડાહ્યાભાઈ અમદાવાદ દોડી ગયા. બંને પૂજ્યોને સંયમ પ્રદાન કરવાની વિનંતી કરી. પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીએ જેઠ સુદ પાંચમનું મુહૂર્ત ફરમાવ્યું. એ ધન્ય દિવસની ધન્ય પળે સં. ૧૯૮૪ના પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીના વરદ હસ્તે ચારિત્ર ગ્રહણ કરી મુનિરાજ શ્રી ચંદ્રસાગરજી મહારાજના પ્રથમ શિષ્ય બની મુનિ શ્રી દેવેન્દ્રસાગરજી મહારાજ નામે ઘોષિત થયા. સંયમજીવનની પ્રાથમિક શરૂઆતથી જ, જ્ઞાન-ધ્યાન અને વિનય-વૈયાવચ્ચ દ્વારા અને રત્નત્રયીની અભૂતપૂર્વ આરાધના દ્વારા કર્મઈંધણ ભસ્મીભૂત બનાવવા સજ્જ બન્યા. પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રી પાસે વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો. ‘બાર માસ પર્યાયે અનુત્તર સુખ અનુકંમીએ’ એ ઉક્તિ અનુસાર દિન-પ્રતિદિન કંચનની પેઠે વિશુદ્ધ સંયમ પાળતા સ્વજીવન ધન્ય બનાવતા ચાલ્યા. સં. ૧૯૮૭માં સર્વપ્રથમવાર, ત્રણ વર્ષના ટૂંકા સંયમપર્યાયમાં પણ, વિજયદેવસૂરિ સંઘ (પાયધૂની-મુંબઈ)ની પાટ પરથી અવિરતપણે આગવી શૈલીથી પ્રવચનમાં લોકોને પરિપ્લાવિત કરી દઈ ધર્માભિમુખ બનાવ્યા અને અદ્ભુત પ્રવચનકાર તરીકે પરચો આપ્યો. ત્યાર પછી ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, માળવા, મેવાડ આદિ પ્રદેશોમાં અવિરામ વિચરીને ખૂબ ખૂબ શાસનપ્રભાવના કર્મ રહ્યા. સં. ૧૯૯૯માં ખંભાત ચાતુર્માસમાં પૂ. આચાર્યભગવંતની અમ્મીકૃપાથી ગણિપદવી થઈ. આ મહોત્સવમાં શ્રીસંઘ તથા શ્રેષ્ઠીવર્ય મૂલચંદ બુલાખીદાસે મહોત્સવપૂર્વક અનેરી પ્રભાવના કરી. સં. ૨૦૦૭માં સુરતના શ્રીસંઘે ગચ્છાધિપતિની અનુમતિથી પં. શ્રી હેમસાગરજી મહારાજ તથા પં. શ્રી દેવેન્દ્રસાગરજી મહારાજને આચાર્યપદે આરૂઢ કરવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ પં. શ્રી દેવેન્દ્રસાગરજી મહારાજે પોતે એ પદવીને લાયક નથી એમ જણાવીને આચાર્યપદ ગ્રહણ કરવાની અનિચ્છા દર્શાવી; તેથી બે પૂજ્યોને આચાર્યપદે અને ચારિત્રનાયકશ્રીને ઉપાધ્યાયપદે સ્થાપન કર્યાં. સં. ૨૦૦૯માં પોતાની જન્મભૂમિ વીસનગરમાં ચાતુર્માસ કરી, શેષકાળ સ્થિરતા કરતા હતા ત્યાં વાવના શ્રીસંઘે પોતાને

ગામ યાતુર્માસ કરવા આવી રહેલા તેરાપંથી આચાર્ય તુલસીના આગમનની વાત કરી : અને આર્ત હૃદયે જણાવ્યું કે, ‘સાહેબ ! આ સમયે આપણા કોઈ મુનિરાજ નહિ હોય તો આપણા સાધર્મિકો બધા તેરાપંથી બની જશે. આ માટે અમે ઘણા પૂજ્યશ્રીને વિનંતી કરી છે, પણ એક યા બીજા કારણસર તેઓ આવી શકે તેમ નથી. છેલ્લે આપની પાસે આશા લઈને આવ્યા છીએ.’ સર્વ હકીકત સાંભળી શાસનની રક્ષા કાજે પોતાની કેટલીક પ્રતિકૂળતાને અવગણીને પૂ. ઉપાધ્યાયજી વીસનગરથી ઉગ્ર વિહાર કરીને તેરાપંથી આચાર્ય તુલસીના પ્રવેશ પહેલાં ચાર દિવસે વાવમાં પ્રવેશ્યા અને હંમેશા ત્રણ વખત વ્યાખ્યાનો યોજીને શ્રાવકવર્ગને મજબૂત બનાવ્યો.

સં. ૨૦૧૨માં પૂજ્યશ્રીએ વયોવૃદ્ધ શ્રમણોપાસક માટે પાલીતાણામાં ‘મુમુક્ષુ શાંતિનિકેતન’ નામની સંસ્થા સ્થાપી. સં. ૨૦૧૫માં મુંબઈ-શાંતાકૂળના યાતુર્માસ દરમ્યાન સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય તરફથી પ્રકાશિત થતા ‘જૈન સિદ્ધાંત’ માસિકના તંત્રી શ્રી ગીરધરલાલ નગીનદાસને શાસ્ત્રોની યુક્તિ-પ્રયુક્તિ દ્વારા તીર્થંકર પરમાત્માની સ્થાપના કલ્પને માનતા કરી દીધા. આ યાતુર્માસ પછી ઉગ્ર વિહાર કરીને શ્રી સમેતશિખરજી પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્યશ્રી માણિક્યસાગરસૂરિજી મહારાજની સાથે હાજર રહી, ત્યાંની તથા આજુબાજુમાં આવેલી તીર્થંકર ભગવંતોની કલ્યાણક ભૂમિની સ્પર્શના કરી. સં. ૨૦૧૮માં દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો અને પૂ. આચાર્યશ્રી ચંદ્રસાગરસૂરિશ્વરજી મહારાજ તરફથી સમાચાર આવ્યા કે વહેલી તકે ઉજ્જૈન આવો. તુર્ત જ ઉજ્જૈન તરફ વિહાર કરીને પૂજ્યશ્રીની સેવામાં હાજર થયા. પૂજ્યશ્રીને પૂછ્યું કે, ‘સેવકને કેમ યાદ કર્યો ?’ તો પૂ. ગુરુદેવે જણાવ્યું કે, ‘મારે તમને આચાર્યપદ આપવાનું છે.’ પરંતુ આપણા ચારિત્રનાયકશ્રીએ કહ્યું કે, ‘હું તે પદ માટે યોગ્ય નથી. અને આપશ્રીને આજ્ઞા કરવી પડી કે તમારે આચાર્યપદવી લેવાની જ છે, ત્યારે ક્યવાતા મને ‘ગુર્વાજ્ઞા એવ પ્રમાણ’ માની વૈશાખ સુદ ૧૦ના રોજ પૂ. ગુરુદેવશ્રીના વરદ હસ્તે, અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ પ્રસંગે પૂ. ઉપાધ્યાયજી આચાર્યપદે આરૂઢ થયા. પ્રભુ શાસન વહન કરવાની જવાબદારી વધતાં પોતાની સઘળી શક્તિ કામે લગાડી પ્રસંગોપાત શાસનરક્ષા કરી અને અનેકવિધ અણમોલ શાસનપ્રભાવના કરી, જેની ઝાંખીરૂપ વિગતો નીચે મુજબ છે :

૧. પરમાત્મા વીરપ્રભુની ૨૫૦૦મી નિર્વાણ કલ્યાણકની ઉજવણી પૂ. આ. શ્રી વિજયનંદસૂરિજી મહારાજ સાથે રહીને શાનદાર રીતે સંપન્ન કરી. (૨) સં. ૨૦૩૨ના બાયડ મુકામે શ્રેષ્ઠીવર્ષ શ્રીયુત્ કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈની અતિ આગ્રહ ભરી વિનંતિને સ્વીકારી. પોતાના અન્ય કાર્યોને ગૌણ બનાવીને સિદ્ધગિરિની નવી ટૂંકની પ્રતિષ્ઠા માટે પૂ. આ. શ્રી વિજયકસ્તૂર-

સૂરિજી મહારાજ સાથે પધારી ૫૦૦ ઉપરાંત જિનબિબોની પ્રતિષ્ઠા કરી. (૩) સં. ૨૦૩૩માં જાગેલા નેમ-રાજુલ નાટકના વિવાદ પ્રસંગે પોતાની બુદ્ધિપ્રતિભાથી તે ઝંઝાવાત શમાવીને વાતાવારણ શાંત પાડ્યું. (૪) સં. ૨૦૩૬માં ખેડા તીર્થથી શ્રી સિદ્ધગિરિમાં ઐતિહાસિક ૫૫૦ ભાવિકો સાથેનો છ’રીપાલિત સંઘ કાઢ્યો. (૫) સં. ૨૦૩૮માં પુનઃ આગમમંદિરની અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે નિશ્રા પ્રદાન કરી. અને સાગરસમુદાયમાં સર્વ પ્રથમ શ્રમણ તરીકે પૂ. શ્રી હિમાંશુસાગરજી મહારાજને વર્ધમાન તપની ૧૦૦ ઓળીની પૂર્ણતામાં પંચાસપદ-પ્રદાનનો ભવ્યોત્સવ વિધિસર સંપન્ન કર્યો. (૬) સં. ૨૦૩૫માં શ્રી શંખેશ્વરજી તીર્થે નૂતન જૈન આગમમંદિરની અંજનશલાકા પ્રસંગે નિશ્રાદાતા બની ઐતિહાસિક ઉત્સવ ઊજવ્યો. (૭) સં. ૨૦૪૦માં રાજસ્થાન-ડુંગરપુરમાં ભવ્ય અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ પ્રસંગે નિશ્રા પ્રદાન કરી. (૮) સં. ૨૦૪૧માં પાલીતાણા જંબુદ્વિપ નિર્માણની અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે સાગરસમુદાયના આ વિશિષ્ટ અવસરે, સમુદાયના પાંચ આચાર્ય ભગવંતો આદિ ૮૩ શ્રમણ ભગવંતો તથા ૩૦૦થી અધિક શ્રમણીગણની ઉપસ્થિતિમાં ભવ્યાતિભવ્ય પ્રતિષ્ઠાવિધિ થઈ. સાગર સમુદાયના આ ઐતિહાસિક સંમેલનમાં શાસનપ્રભાવક સૂરિવરને સમુદાયના દરેક આચાર્ય ભગવંતો આદિ શ્રમણ ભગવંતોએ ગચ્છાધિપતિ તરીકે સ્થાપિત કર્યા. (૯) સં. ૨૦૪૨માં અમદાવાદથી શંખેશ્વરજી મહાતીર્થના પંચતીર્થી યુક્ત ભવ્ય છ’રી પાલિત સંઘમાં નિશ્રા અર્પી. શંખેશ્વરજી તીર્થમાં ઐતિહાસિક વર્ધમાન તપની ૧૦૦મી ઓળીની પૂર્ણાહૂતિ, પોષ દશમીની પ્રભાવક આરાધના, વાંચના આદિ વિવિધ પ્રસંગોની ઉજવણી. મહારાષ્ટ્રમાં સૌપ્રથમ વાર પૂનામાં આકાર લઈ રહેલ શ્રી આગમોદ્ધારક દૈવાર્દ્ધિ જૈન આગમમંદિર ટ્રસ્ટે દ્વારા નિર્મિત આગમમંદિરના શિલાન્યાસ પ્રસંગે નિશ્રા પ્રદાન કરી અને શ્રી વિજયદેવસૂરિ સંઘ-ગોડીજી જૈન ઉપાશ્રય, પાયધૂની-મુંબઈમાં ઐતિહાસિક યાતુર્માસ કર્યું. (૧૦) ચરિત્રનાયક સૂરિવરની પૂન્ય નિશ્રામાં ૩૧ ભવ્ય ઉપધાન તપ, અનેક પ્રતિષ્ઠા - અંજનશલાકા મહોત્સવો, નાના મોટા ૧૩ છ’રી પાલિત સંઘો અને અનેક ધાર્મિક સંસ્થાઓની સ્થાપનાઓ દ્વારા શાસન પ્રભાવનાનાં વિવિધ કાર્યો થયાં. (૧૧) સંપમના અવિહળ રાગી સૂરિવરની પ્રેરણાથી ૩૦૦ થી વધારે ભવ્યાત્માઓએ ચરિત્ર માર્ગે પ્રયાણ કર્યું. (૧૨) ૧૮ વર્ષની ઉંમરથી જીવનપર્યંત શાશ્વતિ નવપદજીની ઓળીની આરાધના અપૂર્વ દૃઢતાપૂર્વક કરી. પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશથી પ્રતિવર્ષ સામુદાયિક વિધિપૂર્વક ચૈત્રી ઓળીની આરાધના કરાવવા સાગર-સંસ્કરણ નામના ટ્રસ્ટની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી. (૧૩) સમ્યક્જ્ઞાનની પર્યુપાસના પૂજ્યશ્રીના જીવનનો અવિનાભાવિ અંશ છે. તેઓશ્રી ૮૨ વર્ષની જૈફ વયે પણ અજોડ વ્યાખ્યાનશૈલીથી ભાવિકોને ધર્મમાર્ગે પ્રેરતા, શ્રમણ-શ્રમણીઓને વાંચના આધી

સંયમમાર્ગે સ્થિર કરતા. રત્નત્રયીની અભૂતપૂર્વ આરાધના કરતા શાસન શણગાર શૂરવીર સ્વ-પર કલ્યાણ સાધી સં. ૨૦૪૩માં, અમદાવાદમાં, અષાઢ સુદ દને દિવસે અપૂર્વ સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા. પૂજ્યશ્રીનું ગુરુમંદિર આજે વિતરાગ સોસાયટીમાં સુંદર શોભી રહ્યું છે ! કોટિ કોટિ વંદન હજો એ સમર્થ શૂરવીરને !

સૌજન્ય : શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી જંબૂદ્વીપ-પાલીતાણા.

શ્રી યતુર્વિધ સંઘના પરમ હિતચિંતક અને શાસન પ્રભાવક પૂ. આચાર્ય શ્રી દર્શનસાગરસૂરીશ્વરજી મો

ગરવી ગુજરાતના ઝાલાવાડ જિલ્લાના ધાંગધ્રા પાસે ધોળી ગામ તે પૂજ્યશ્રીની જન્મભૂમિ, પિતાનું નામ પિતાંબરદાસ અને માતાનું નામ હરખબેન. એમને ત્યાં એક પુત્રરત્નનો જન્મ થયો. બાળકનું નામ દેવચંદ ઉર્ફે દેવશીભાઈ રાખ્યું. આખું કુટુંબ જૈનધર્મના રંગે રંગાયેલું હતું. જેમ મેઘવર્ષાથી વનરાજી વિકસે તેમ શીલ અને સંસ્કારોની વાર્તાઓ દ્વારા અને ધાર્મિક શિક્ષણ દ્વારા બાળક દેવચંદનું જીવન વિકસી રહ્યું. પૂર્વ ભવના સંસ્કારો લઈ આવેલા દેવચંદભાઈ ઉંમરલાયક થયા. મળેલા માનવજીવનને સાર્થક કરવા સંસારનો ત્યાગ કરી પ્રવ્રજ્યા લેવા ઝંખી રહ્યા હતા. તેવામાં એક સુભગ યોગ થયો. માલવોદ્ધારક શાસન સુભટ ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજનો પરિચય થયો. ઉપાધ્યાયશ્રીએ દેવચંદનાં મનને વૈરાગ્યના રંગે રંગી દીધું. દેવચંદભાઈ સંયમના અનુરાગી બન્યા. છ વિગઈનો ત્યાગ કર્યો. ઘરના વડીલોને આ વાતની જાણ થતાં તેઓ આ કઠિન વ્રત છોડાવવા અતિ આગ્રહ કરવા લાગ્યા. જેથી દેવચંદભાઈના મનમાં મહામંથન ચાલ્યું. પ્રેમ અને પવિત્રતાની પ્રતિમા સમાન આગમ સમ્રાટ શ્રી આગમોદ્ધારક શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ તે સમયે ખંભાતમાં બિરાજમાન હતા. દેવચંદભાઈ ત્યાં પહોંચી ગયા. ત્યાં જઈને પૌષ્ઠ લીધો. સંસારનાં મૃગજળ સમાન પરાધીન ક્ષણિક સુખોને બદલે આત્માના સ્વાધીન, સહજ અને શાશ્વત આનંદને પ્રાપ્ત કરવા નિર્ણય લીધો. પૌષ્ઠવ્રતમાં તે પુણ્યપ્રભાવી મહાપુરુષનો પરિચય પામી દેવચંદભાઈનું હૃદય કોઈ અપૂર્વ આહ્લાદ અનુભવી રહ્યું. પૂ. ગુરુદેવે પણ આ તેજસ્વી રત્નને પારખી લીધું. સં. ૧૯૮૬માં જેઠ વદ ૧૪ના દિવસે ખંભાતમાં ૨૨ વર્ષની યુવાન વયે, પોતાના વડીલ બંધુ કાલીદાસ સાથે દીક્ષા થઈ. પૂ. ગુરુદેવે તેઓશ્રીને પોતાના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન આચાર્ય શ્રી ચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય શાસનસુભટ ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજના શિષ્ય તરીકે સ્થાપન કર્યા અને નામ આપ્યું મુનિ શ્રી દર્શનસાગરજી.

પૂજ્યશ્રીએ ૨૨ વર્ષની ઉંમરે સંયમની સાધનાનો પણ માંડવો. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના અધ્યયન સાથે ધાર્મિક અભ્યાસ

વિશદ્ કર્યો. વિનય અને વૈયાવચ્ચ આદિના ગુણોથી સૌનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. સાપના વિના સિદ્ધિ નહિ. તે ન્યાયે પૂજ્યશ્રીએ સાસ્ત્રાભ્યાસ અવિરત ચાલુ રાખ્યો અને જપ-તપની પણ અવિરત યાત્રા આરંભી. ઉપવાસથી વર્ષાતપ, છટ્ટથી અને અઠમથી ન્યૂન વર્ષાતપ અને અઠાર અઠઈ તેમ જ વર્ષમાન તપની ૩૩ ઓળી સાથે બીજી ઉગ્ર તપશ્ચર્યાઓ કરી. વળી આવી કઠોર તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં માળવા અને મેવાડ જેવા વિષમ પ્રદેશોમાં પૂજ્ય ગુરુદેવ સાથે વિચરતા રહ્યા. તેઓશ્રીની આ દૃઢ સંયમ પ્રત્યેની રુચિ, વિદ્વત્તા, વિનય આદિ યોગ્યતા જોઈને પૂ. આચાર્ય શ્રી ચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે તેઓશ્રીને સં. ૨૦૦૮ના કારતક વદ ૩ને રવિવારે પાલીતાણા-બુશાલભવનમાં ગણિપદવી પ્રદાન કરી. તે પછી પાલીતાણામાં જ ગુરુમંદિરની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રી માણિક્યસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે સં. ૨૦૨૨ના મહાસુદ ૧૧ને બુધવારે ઉપાધ્યાયપદ અર્પણ કર્યું. ત્યાર બાદ પૂજ્યશ્રીએ સ્વતંત્ર યાતુર્મસ દરમ્યાન શાસનના પ્રભાવક કાર્યો કર્યા, જેમાં ઉદ્ધાપન, પ્રતિષ્ઠા, ઉપધાન, છ'રીપાલિત સંઘો, દીક્ષા-મહોત્સવો આદિ અનેક ગણાવી શકાય. ગુજરાત, બિહાર, બંગાળ, ઉત્તરપ્રદેશ માલવા, રાજસ્થાન આદિ પ્રાંતોમાં ગામોગામ વિચરી ઉત્તરભારતના ખૂણે ખૂણે જૈનશાસનનો જયજયકાર પ્રવર્તાવ્યો. ઉપદેશવચનો વડે માનવભવની દુર્લભતા સમજાવી. મોહનું વિષ ઉતારી, અનેકોને પ્રભુશાસનના રાગી બનાવ્યા. પોતાના કુટુંબમાંથી જ ૧૯ વ્યક્તિઓને દીક્ષિત કર્યા. આજે પૂજ્યશ્રીના શિષ્ય-પ્રશિષ્યો પ્રભાવક મુનિઓ તરીકે વિશાળ સંખ્યામાં વિચરી રહ્યા છે. જેમાં સંગઠનપ્રેમી આચાર્ય શ્રી નિત્યોદયસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પૂ. આચાર્ય શ્રી જિતેન્દ્ર-સાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પૂ. પંચાસ શ્રી મહાશયસાગરજી મહારાજ, મધુર વક્તા પંચાસ શ્રી ચંદ્રાનનસાગરજી મહારાજ, મુનિરાજ શ્રી પુણ્યપાલસાગરજી મહારાજ, મુનિરાજ શ્રી કલ્પવર્ધનસાગરજી મહારાજ, મુનિ શ્રી કીર્તિવર્ધનસાગરજી મહારાજ, મુનિ શ્રી કલ્પવર્ધનસાગરજી મહારાજ, મુનિ શ્રી દિવ્યાનંદસાગરજી મહારાજ, મુનિ શ્રી ધર્મકીર્તિયશસાગરજી મહારાજ, મુનિ શ્રી અક્ષયરત્નસાગરજી મહારાજ, બાલમુનિ શ્રી ધર્મયશસાગરજી મહારાજ, મુનિશ્રી ગુણચંદ્રસાગરજી મહારાજ, બાલમુનિ શ્રી પદ્મયશસાગરજી મહારાજ, મુનિ શ્રી પ્રશમચંદ્રસાગરજી મહારાજ, મુનિરાજ શ્રી રવિચંદ્રસાગરજી મહારાજ આદિ મુખ્ય છે.

ખીવાન્દી (રાજસ્થાન)માં અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા વખતે પૂ. ઉપાધ્યાયશ્રીને આચાર્યપદવી આપવાની સૌને ભાવના હતી. તે વખતે ત્યાંના સંઘોએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ સફળતા મળી નહીં. પૂજ્યશ્રી કોઈની વિનંતી સ્વીકારતા જ ન હતા. છેવટે, મુંબઈમાં શ્રી ગોડીજી ઉપાશ્રયમાં યતુર્વિધ સંઘની ઉપસ્થિતિમાં પૂ.

ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રી હેમસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજની આજ્ઞાનુસાર પંન્યાસપ્રવર શ્રી રૈવતસાગરજી ગણિવર્ય (હાલ આચાર્યશ્રી)ના વરદ હસ્તે સં. ૨૦૩૫ના માગશર સુદ પાંચમે મહામહોત્સવપૂર્વક આચાર્યપદવીથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. આ પ્રસંગે ઋષિમંડલપૂજન, સિદ્ધચક્રપૂજન, વીસસ્થાનક મહાપૂજન, શાંતિસ્નાત્ર આદિ દસ દિવસનો ભવ્ય ઉત્સવ થયો હતો અને સાધર્મિક વાત્સલ્ય, રથયાત્રા આદિ યોજવામાં આવ્યા હતા. પૂજ્યશ્રીના શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યોની યાદી તો અમાપ છે. પણ વિશેષ કરીને તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી મુંબઈમાં ઠાકોરદ્વાર ઝાવબાવાડીમાં આદિજિન ઓસવાલ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે વિશાળ જગા ખરીદાઈ છે, જેમાં ધર્મશાળા, ભોજનશાળા આદિનું નિર્માણ થશે. ઉપરાંત, ખુલાડા (રાજસ્થાન), ખીવાન્દી, કતરાસગઢ, પ્રાંગપ્રા, કોંઢ, મુલુન્ડ, ભાંડુપ, અરિહંત ટાવર, પૂનમ પાર્ક આદિ સ્થળોની યાદગાર પ્રતિષ્ઠાઓ-અંજનશલાકા મહોત્સવોની ઉજવણી, પ્રાર્થના સમાજ, થાણા, પાયધૂની આદિમાં ઉપધાન તપની મહા-તપશ્ર્ચર્યાઓ, તેમ જ અનેક સંઘો અને દીક્ષામહોત્સવો ઉજવાયા છે તે સર્વના પ્રેરણાસ્ત્રોત તરીકે પૂજ્યશ્રી છે. એવા એ પરમ પ્રભાવક આચાર્યદેવ શ્રી દર્શનસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજને કોટિશ વંદન !

સૌજન્ય : શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી - જંબૂદ્વીપ - પાલીતાણા.

ક્રાંતિકારી અનુયોગાચાર્ય પરમ પ્રભાવી પ્રજ્ઞાપુરુષ મહાશિલ્પી

પૂ. આ. શ્રી જિનક્રાંતિસાગરસૂરિજી મ.

તપ, ત્યાગ અને જ્ઞાનયોગના પરમ પ્રભાવક મહાન ઉપકારી દાદા ગુરુદેવોથી દેદીખ્યમાન ખરતરગચ્છમાં સમયજ્ઞ આચાર્યોની પરંપરા રહી છે. આ ગચ્છની પાટપરંપરાએ આવતા એક પછી એક આચાર્યો દ્વારા શાસનપ્રભાવનાનાં અનેક કાર્યો સુસંપન્ન બનતાં રહ્યાં. છેલ્લા બે અઢી દાયકામાં આ પાટપરંપરામાં પૂ. આચાર્યશ્રી જિનક્રાંતિસાગરસૂરિજી મ. થઈ ગયા. પૂજ્યશ્રીની આચાર્ય પદવી વિ.સં. ૨૦૩૯માં જયપુર મુકામે થઈ. પૂ. આ. શ્રી જિનક્રાંતિસાગરસૂરિજીનો જન્મ વિ.સં. ૧૯૬૮માં રતનગઢ ગામે થયો. પૂજ્યશ્રીની દીક્ષા અનૂપ શહેરમાં વિ.સં. ૧૯૮૮માં પૂ. આ. શ્રી જિનહરિસાગરસૂરિજી મ.ના વરદ હસ્તે થઈ, વિ.સં. ૨૦૪૨માં રાજસ્થાનના માંડવલા ગામે નવકાર મંત્રનું સ્મરણ કરતાં કરતાં કાળધર્મ પામ્યા.

પૂજ્યશ્રીની પ્રત્યેક નિશ્રામાં ગુજરાત, રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, બંગાળ, આંધ્ર, કર્ણાટક, કેરલ, તામિલનાડુ, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ અને છેક જમ્મુ કાશ્મિરમાં અપૂર્વ, અનુપમ અને અવિસ્મરણીય એવા અનેકવિધ ધર્મકાર્યો સુસંપન્ન થયાં હતાં. સાક્ષરતાને વરેલા આ પૂજ્યશ્રી પ્રખર વક્તા હતા, ઓજસ્વી અને

તેજસ્વી સૂરિવર હતા. ધર્મસંસ્કારથી સંપન્ન એવા પિતાશ્રી, મુક્તિમલજી તથા માતુશ્રી સોહનદેવીની કુક્ષીએ જન્મેલા આ મહાન જ્યોતિર્ધરે બચપણથી જ જૈનધર્મના સંસ્કારો પોતાના જીવન સાથે વણી લીધા હતા.

પૂજ્યશ્રી માનસિક દૃઢતાના પર્યાય હતા. અંતિમ સમયમાં પણ તેમનું મનોબળ એટલું જ દૃઢ હતું. તેમની યુવાવસ્થા સમયનું મનોબળ પણ મક્કમ હતું. તેઓ એટલા તેજોમય હતા કે કમજોરી કદી તેમની પાસે ફરકી ન શકતી. ન વર્તનમાં કે વાણીમાં. પૂજ્યશ્રીના મુંબઈના ચાતુર્માસ વખતે શ્રી નેમિનાથજી, ભાયાખલા, લાલબાગ, શાંતિનાથજી ગોડીજી, આદિ એક પણ દેરાસર કે ઉપાશ્રય એવા ન હતા કે જ્યાં પૂ. ગુરુદેવશ્રીનું સાર્વજનિક પ્રવચન ન થયું હોય. તેમનાં પ્રવચનો ક્રાંતિકારી હતાં, અસરકારક હતાં. યુવાસમાજ પૂરી રીતે તેમના અનુયાયી હતા. યુવા સમાજે ફરી ફરીને તેમના સમન્વયવાદી તથા સામાજિક પ્રવચનોનો પ્રચાર કર્યો જેના પરિણામે પૂજ્યશ્રીનાં પ્રવચન માટે નિમંત્રણો આવવા લાગ્યાં.

પૂજ્યશ્રીના ગુરુદેવ પણ એક પ્રકાંડ શ્રુતધર હતા. તેમનું જીવન પણ વાત્સલ્યમય હતું અને એટલું જ અનુશાસનપ્રિય હતું. તેમણે સંઘ અને સમાજના વિકાસ માટે અનેક નિયમોનું વિધાન કરેલ. પૂજ્યશ્રીએ પોતાના સમગ્ર દીક્ષાપર્યાય દરમ્યાન જૈન ધર્મના, જૈન સાહિત્યના અને ચતુર્વિધ સંઘના ઉત્કર્ષ માટે પોતાનું સમગ્ર જીવન તન-મનથી સમર્પિત કરવાપૂર્વક પોતાના આત્મકલ્યાણનું પણ એટલું જ જતન કર્યું હતું.

આજે પણ પૂજ્યશ્રીના શિષ્યરત્નો પૂ. ઉપા. શ્રી મણિપ્રભ-સાગરજી મહારાજ, પૂ. મનોજસાગરજી મ., પૂ. મુક્તિપ્રભ-સાગરજી મ., પૂ. સુયશપ્રભસાગરજી મ., પૂ. મહિમાપ્રભ-સાગરજી મ., પૂ. લલિતપ્રભસાગરજી મ., પૂ. ચંદ્રપ્રભસાગરજી મ. આદિ શિષ્ય-પ્રશિષ્ય પરિવાર પૂજ્યશ્રીએ દર્શાવેલ જૈન શાસનના ઉત્કર્ષ માર્ગને શાસનપ્રભાવનાપૂર્વક શોભાવી રહેલ છે. આવા નિડર વક્તા, અનુયોગાચાર્ય, ક્રાંતિકારી સૂરિવર્ય પૂ. આ.શ્રી જિનક્રાંતિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીને કોટિ કોટિ વંદના.

**આજન્મ સંચમ આરાધક, આજીવન જ્ઞાત આરાધક,
પ્રકાંડ પંડિત, સૌમ્ય, શાંત, સરળ સ્વભાવી,
વાત્સલ્યમૂર્તિ, ગચ્છાધિપતિ**

પૂ. આ. શ્રી સૂર્યોદયસાગરસૂરિજી મ.

સં. ૧૯૮૧ના ફાગણ સુદ દ્વદશીને દિવસે સંસારના ઉપવનમાં એક કેસરી કેસરપુષ્પ ખીલ્યું. પૃથ્વી ચોમેર કેસુડાનાં પુષ્પોથી શોભી રહી હતી, ત્યારે જ આ પુષ્પ પોતાના પરિવારમાં અનુપમ શોભી રહ્યું. તેમના મુખ ઉપર દાદા શ્રી સોમાભાઈની

સૌમ્ય પ્રભા, તેમના દેહમાં દાદીમા માણેકનું લાલિત્ય, તેમના ભાલ પર પિતા ચંદુભાઈની ચંદ્ર-શી આભા, તેમના વ્યક્તિત્વમાં માતા ચંદનની સૌરભ, તેમની મેઘામાં કાકાશ્રી કાંતિભાઈની તેજસ્વિતા અને તેમના સ્વભાવમાં ફઈબા ધીરજના ધીરજ અને ઉદારતાના અનુષ્ઠા ગુણો દીપી રહ્યા અને યથાનામગુણ હસમુખ માતાપિતા અને પરિવારના ધાર્મિક સંસ્કારો વચ્ચે ઊછરવા લાગ્યા. બાળક હસમુખ પૂર્વ ભવના સંસ્કારો લઈને જન્મ્યા હતા. નાનપણમાં રડતા તો નવકારમંત્ર સાંભળવાથી ચૂપ થઈ જતા. ભગવાનનાં હાલરડાં અને સ્તવનો ગાય તો ચૂપ થઈ જતા. રમકડાંને બદલે ભગવાનના ફોટોગ્રાફથી રમતા. કુદરતી રીતે રાત્રે કઠી સ્તનપાન કર્યું ન હતું. બાળકના જન્મ સમયે જ માતાપિતાએ ચતુર્થવ્રતના પચ્ચક્રપાશ કર્યા ને બાળક સાથે બંનેએ સંયમ સ્વીકારવાનો નિર્ધાર કર્યો. બાળક હસમુખને નાનપણથી જ ધર્મક્રિયાઓમાં ખૂબ રસ પડવા માંડ્યો. પૂજા ભજવા-ભજાવવામાં રસ લેવા માંડ્યા. સરખેસરખા બાળકોને એકઠા કરીને ડામચિયા પર બેસીને આચાર્ય બને અને દુર્વાર રાગાદિ તૂટી-ફૂટી ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપે. સંસાર શું છે તે લક્ષ્ય જ નહીં. પહેલેથી જ દીક્ષા લેવાની ભાવના સેવ્યા કરે. માતાપિતાથી છાનાં છાનાં ભાવતી વસ્તુઓની બાધા રાખે. જાતે લોચ કરી લે. આ સર્વક્રિયાઓ દ્વારા એ સિદ્ધ થઈ ગયું કે નાનકડો હસમુખ જિનશાસનની મહાન પ્રભાવના માટે જ અવતર્યો છે. નહિતર, છએક વર્ષના બાળકને દીક્ષા લેવાની ભાવના ક્યાંથી જન્મે ?!

એવામાં સં. ૧૯૮૭માં માતાપિતા અને પુત્રની ત્રિપૂટી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવા પધારે છે. ધર્મસંસ્કારોના અદભૂત સંચયના બળે ત્રણે અષાઢ સુદ પંચમીના શુભ દિને દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. ઝરમર મેઘ વર્ષા દેવકૃપા વર્ષાવી આનંદ વ્યક્ત કરે છે. હસમુખભાઈની વય સાડા છ વર્ષની હતી. તેઓશ્રી નવાં નકકોર શ્વેતવસ્ત્રોમાં બાલસૂર્ય સમા પ્રકાશી રહ્યા ! એ જોઈને જ નામ રાખવામાં આવ્યું બાલમુનિ શ્રી સૂર્યોદયસાગરજી. દીક્ષા સમયે તેમણે આગમોદ્ધારકશ્રીના શિષ્ય તરીકે જ જાહેર થવાનો આગ્રહ રાખ્યો. પૂ. આનંદસાગરસૂરિના શિષ્ય તરીકે બોલવા કહ્યું તો પાટ નીચે ભરાઈ ગયા. જો કે પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીના શિષ્ય જ ઘોષિત થયા. શ્રાવણ માસમાં મુંડનને બદલે લોચક્રિયા કેટલી કષ્ટદાયી નીવડે ! છતાં હસતાં મુખે લોચ કરાવ્યો. એ જોઈને બીજા બે-ત્રણ નવદીક્ષિતોએ પણ હસતા મુખે લોચ કરાવ્યો. બાલમુનિ શ્રી સૂર્યોદયસાગરજી મહારાજ પહેલેથી આજ્ઞા અને વિનયની પાંખે વિહરવા ઈચ્છતા હતા. જ્ઞાનને એ અગ્યારમો પ્રાણ માનતા હતા. પરિણામે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને સત્તર વર્ષની વય સુધી અખંડ આરાધનામાં મગ્ન રહ્યા. કોઈ શ્રાવક-શ્રાવિકાને મળવાને બદલે કે સમારંભોના મેળાવડામાં જવાને બદલે પુસ્તક, ગ્રંથાલય, ગુરુદેવ, અધ્યયન, પુનરાવર્તન એ જ તેઓશ્રીનું જીવન બની રહ્યું. સંસ્કૃતની

સર્વ પરીક્ષાઓ પ્રથમ નંબરે ઉત્તીર્ણ કરી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના ઉત્તમ વક્તા બન્યા. તત્ત્વજ્ઞાન, ન્યાય, વ્યાકરણ, સાહિત્ય આદિના પ્રકાંડ પંડિત બન્યા. હિન્દી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું. અધ્યયન દરમિયાન પણ સતત ચિંતન-મનન કરવાની ટેવ પડી ગઈ. નમસ્કાર મહામંત્રના અજોડ ઉપાસક બન્યા. પરિણામે, આજે આગમ વિશેના અગાધ જ્ઞાન અને મંત્રમુગ્ધ વાણીવૈભવને લીધે તેઓશ્રી ભક્તવર્ગ અને ભાવુકવર્ગથી વીંટળાયેલા જ રહે છે ! પૂજ્યશ્રીની અમૃતવાણી એવી તો પ્રભાવ-શાળી છે કે શ્રોતાવર્ગને જુદી જ દુનિયાનો અનુભવ કરાવે છે.

જ્ઞાનની કિંમત જ્ઞાની સિવાય અન્ય કોણ કરી શકે ? પૂજ્યશ્રીના ગુણને નિહાળીને પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રી માણિક્યસાગરસૂરીશ્વરજી આદિ મહારાજોએ તેઓશ્રીને અનુક્રમે ગણિપદ, પંન્યાસપદ, ઉપાધ્યાય પદ અને આચાર્યપદથી વિભૂષિત કર્યા છે. વિનમ્રભાવે શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યો કર્યે જાય છે અને એ જ લક્ષ્ય રાખી ગ્રામુનાગ્રામ વિચરતા રહે છે. તેઓશ્રીના વરદ હસ્તે અનેક પ્રતિષ્ઠા-અંજનશલાકા-ઉપધાન આદિ અનુજાનો ઊજવાયાં છે. હાલમાં પૂ. આગમોદ્ધારકશ્રીનું ભવ્ય સ્મારક કપડવંજ મુકામે પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં આકાર લઈ રહ્યું છે. પૂજ્યશ્રીના સંસારી કુટુંબીજનો અને પરિવારના સભ્યો મળીને ૩૦ થી ૩૨ પુણ્યાત્માઓ પ્રવ્રજયાના પુનિત પંથે પ્રયાણ કરી ચૂક્યા છે. ગચ્છાધિપતિ તરીકે પૂજ્યશ્રી અનેક શિષ્ય-પ્રશિષ્યોના સમુદાયથી શોભી રહ્યા છે. પૂ.આ. શ્રી સૂર્યોદયસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાથે જ જ્ઞાન-તપ-આરાધનાના સૂર્ય સમા પ્રકાશી રહ્યા છે ! વંદન હજો એ ધન્ય ભોમકાને ! વંદન હજો એ પુણ્યવંતા પ્રભાવક આચાર્યપ્રવરને !

(સંકલન : સાધ્વીશ્રી યુભદયાશ્રીજી મહારાજ.)
સૌજન્ય : શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી - જંબુદ્વીપ - પાલીતાણા.

**આફતિથી અતોખા, પ્રફતિથી પ્રભાવશાળી,
ફતિથી કામગાંઠા, આ સુગતા યોગી
પૂ. પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર**

જૈનજગતમાં 'પંન્યાસજી મહારાજ'ના લાડીલા સંબોધનથી જાણીતા-માનીતા બનેલા શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર પોતાનાં કાર્યો દ્વારા એક રોમાંચક ઇતિહાસના સર્જક છે. સં. ૧૯૫૯ થી સં. ૨૦૩૬ સુધીના ૭૭ વર્ષના સમયગાળામાં કાળસાગરને કિનારે પોતાનાં ચરણચિહ્નો અંકિત કરી જનાર પ.પૂ. પંન્યાસજી મહારાજ અનેક રીતે અનોખા નહીં, અજોડ અને અનન્ય છે.

જીવનમાં સંયમ અને સરસ્વતીની સુવાસને પ્રસરાવનારા અને મૃત્યુને 'વ્યાધિમાં સમાધિ' રૂપે નિહાળનારા પંન્યાસજી મહારાજ સં. ૧૯૫૯ના માગશ્વર સુદ ત્રીજે પાટણની ધર્મધરા પર જન્મ્યા. ભાવિ લક્ષણને અનુરૂપ ભગવાનદાસ નામાભિધાન

પામ્યા. પિતા હાલાભાઈની કર્મભૂમિ મુંબઈ હોવાથી ભગવાનદાસનો ઘણોખરો ઉછેર મુંબઈમાં જ થયો. સોળ વર્ષે મેટ્રિક થયા. ધાર્મિક અભ્યાસ પણ વધતો જતો હતો. અંતરમાં વૈરાગ્યના અંકુર ફૂટવા માંડ્યા હતા છતાં અનિચ્છાએ લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. સં. ૧૯૮૫માં સકલાગમ રહસ્યવેદી પૂ. આ. શ્રીમદ્ વિજયદાન-સૂરીશ્વરજી મહારાજ સપરિવાર મુંબઈ પધાર્યા. મુનિ શ્રી રામવિજયજી મહારાજની જોશીલી વાણી ભગવાનદાસનાં હૃદયને હલાવી ગઈ. દિનપ્રતિદિન અસર ઘેરી બનતી ચાલી. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રી આસપાસ ધાર્મિક પ્રગતિ કરતો એક વર્ગ રચાઈ ગયો. આ વર્ગ પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના સાહિત્યનો અભ્યાસી બન્યો. આમ, ભાઈ ભગવાનદાસમાં વૈરાગ્યભાવના ખીલી ઊઠી. એ જમાનામાં દીક્ષા દુર્લભ હતી, છતાં તેમની મક્કમતા આગળ કુટુંબીઓને નમતું જોખવું પડ્યું. સંયમ માટે સહર્ષ અનુમતિ આપી. સં. ૧૯૮૭ના કારતક વદ ત્રીજે મુંબઈ, ભાયખલામાં ભગવાનદાસ પૂ. શ્રી રામવિજયજી મહારાજના શિષ્ય તરીકે મુનિ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી તરીકે ઉદ્ઘોષિત થયા. ગૃહસ્થ જીવનમાં આયંબિલ તપ પ્રત્યે અજબનો અનુરાગ હતો. એક વખત છ મહિના લાગટ આયંબિલ કર્યા હતા. દીક્ષા બાદ નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે તપ-ત્રેમ વધતો રહ્યો, અને વર્ધમાન તપની બાવન ઓળીઓ પૂર્ણ કરી. પોતાના પરિચયમાં આવતા પ્રત્યેક માનવીના મનમંદિરમાં બિરાજવાની પુણ્યપ્રકૃતિ ધરાવતા મુનિરાજને સં. ૨૦૦૭ના મહા સુદ ૭ને દિવસે પાલીતાણામાં પંન્યાસપદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા. પ્રભાવ, પુણ્યાઈ અને પવિત્રતાથી પરિપૂર્ણ હોવા છતાં 'આચાર્યપદ'નો અસ્વીકાર કરવાની નિરીહતાને કારણે વર્તમાન યુગના 'પંન્યાસ શ્રી સત્યવિજયજી' બની ગયા. એનાથી પૂજ્યશ્રીની પ્રતિષ્ઠામાં એટલો બધો વધારો થયો કે આચાર્યો પણ તેઓશ્રીની અદબ જાળવતા. આયંબિલનો તપ, મહામંત્રનો જાપ અને બ્રહ્મવ્રતનો ખપ - આ સૂત્રની સિંહગર્જના કરી. જેના પ્રભાવે નવપદ અને વર્ધમાનતપની આરાધનામાં જોશ આવવા સાથે સિદ્ધચક્ર મહાપૂજનનો પ્રચાર જૈનસંઘમાં ખૂબ જ વેગીલો બન્યો. સં. ૧૯૮૭થી પ્રારંભાયેલું એ સંયમ જીવન સં. ૨૦૩૬ના વૈશાખ સુદ ૧૪ના દિવસે સમાધિમૃત્યુની સફળતાને વર્યું. પચાસ વર્ષના દીક્ષા પર્યાય દરમિયાન પૂ. પંન્યાસજી મહારાજ અનેક શાસનપ્રભાવક કાર્યો સિદ્ધ કરી ગયા. છેલ્લા ઘણાં વર્ષો મારવાડ-ગોલવાડ તરફ વિચરતા હતા, પરંતુ અસ્વસ્થ તબિયતને કારણે પાટણમાં સ્થિર થયા. ડોક્ટરોને પણ આશ્ચર્ય થાય એટલી સમતા જાળવી. અને પાટણના પનોતા પુત્રે પાટણની ભૂમિ પર જ પોતાની પાવન જીવનલીલા સંકેલી પરલોકે પ્રયાણ કર્યું.

પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજનું જીવન નિરભિમાન, અનાસંગભાવ, પરાધર્મપ્રિયતા, કલ્યાણકામના, સદૈવ સસ્મિત

મુખમુદ્રા, ઊંડા ચિંતન-મનનની પ્રતિભા, નમસ્કાર-નિષ્ઠા, ભગવદ્ભક્તિ આદિ અનેક સદ્ગુણોથી ઓપતું હતું. તેઓશ્રીનું મન મૈત્રીભાવ અને મહામંત્ર-માહાત્મ્યથી મંજાવેલું હતું. ચિત્ત ચારિત્ર દ્વારા ચોખ્ખું હતું. તનમાં તપની તાજગી હતી. મુખ પર માધુર્યનું મનોહર હાસ્ય હતું. વાણી વેધકતા ધારતી હતી. પૂજ્યશ્રી સ્વયં વાત્સલ્યમૂર્તિ હતા. તેઓશ્રી આગને બાગમાં, વિરોધને વિનયમાં, અધર્મના અંધકારને પુણ્યના પ્રભાવી ધર્મપ્રકાશથી અજવાળવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા અને એ સામર્થ્યથી જ પૂજ્ય-શ્રીએ મહાન શાસનપ્રભાવના દ્વારા સંયમજીવન સાર્થક બનાવ્યું.

સૌજન્ય : શ્રી રામજી મેઘજી શાહ પરિવાર - મુંબઈ

સાઠથી વધુ મુમુક્ષુઓના દીક્ષાદાતા, 'જૈન સંસ્કૃતિરક્ષક સભા'ના સ્થાપક, ૧૭૫ ઉપરાંત જિનમંદિરોના શુભાર્પણાર્ક, પોતાના સમગ્ર કુટુંબને સંયમમાર્ગે વાળતાર

પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજ

સમગ્ર ભારતવર્ષ આઝાદી માટેના નારાઓથી ગુંજતું હતું ત્યારે જિનશાસનનાં કેટલાંક તીર્થસ્થાનોને આઝાદી અને આબાદીના પંથે લઈ જવામાં અગ્રણી એવા ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજનો જન્મ થયો હતો. ઉત્તર ગુજરાતનું ગામ ઉનાવા, ઊંઝા પાસેનું મીરાંદાતાર. ત્યાં પિતા નિહાલચંદ અને માતા ખુશીબહેનને ઘરે સં. ૧૯૫૭ના ભાદરવા સુદ ૭ને દિવસે એક પુત્રનો જન્મ થયો. કુટુંબીજનોએ નામ રાખ્યું મૂલચંદભાઈ. મૂલચંદભાઈ નાનપણથી જ હોંશિયાર હતા. અભ્યાસમાં અને અભ્યાસ પૂરો કરીને ધંધામાં સારી કુશળતા દર્શાવી. પરિણામે, ધંધાના વિકાસ અર્થે મુંબઈ ગયા. પણ મુંબઈ પહોંચતાં જ જીવનની દિશા ફરી ગઈ. અમદાવાદના શેઠ ભગવાનદાસ (પૂ. પં. ભદ્રંકરવિજયજી) તથા શેઠ ચીમનલાલ (પૂજ્યશ્રીના દીક્ષા ગુરુ) આદિની મિત્રમંડળી રચાઈ. પૂ. શ્રી આનંદસાગરજી મહારાજ, પૂ. શ્રી વિજયલલિતસૂરિજી મહારાજ, પૂ. શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરિજી મહારાજનાં વ્યાખ્યાનો નિયમિત સાંભળવા જવા લાગ્યા. આ મંડળીની સંખ્યા ૪૫ ઉપર પહોંચી. સાથે પ્રતિકમણ, સાથે પૂજા, સાથે સ્નાત્રપૂજા, સાથે પૌષ્ઠ આદિ જોઈને સૌના અચંબાનો પાર રહેતો નહીં. આ વાતાવરણમાં મૂલચંદભાઈને દીક્ષાની ભાવના જન્મી. પરંતુ એમાંયે માત્ર પોતાને એકલાને જ આ સન્માર્ગે લઈ જવાને બદલે આખા કુટુંબને આ માર્ગે લઈ જવાનો મનોરથ જાગ્યો. સૌ પ્રથમ પોતાના મોટા પુત્રને દીક્ષા અપાવી. તેઓ મુનિશ્રી મહોદયસાગરજી મહારાજના નામે ઘોષિત થયા. ત્યાર પછી પોતે જામનગરમાં પૂ. શ્રી આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી ચંદ્રસાગરજી મહારાજના શિષ્ય તરીકે મુનિશ્રી ધર્મસાગરજી નામે શાસનના શણગાર બન્યા. બે વર્ષ

ચારિત્રપાલન, તપશ્ચર્યા, શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરે આદિમાં ખૂબ પ્રગતિ સાધી અને પોતાના બીજા પુત્ર અમૃત કુમારને શંખેશ્વરમાં બાળવયે, દીક્ષાવિરોધની જંગી જેહાદ વચ્ચે દીક્ષા અપાવીને, સ્વશિષ્ય બનાવી બાલમુનિ શ્રી અભયસાગરજી નામ આપ્યું. અહીંથી ન અટકતાં, સં. ૧૯૯૧માં રતલામમાં સંસારી પત્ની અને સુપુત્રીને દીક્ષા અપાવી સાધ્વીશ્રી સદ્ગુણાશ્રીજી અને બાલસાધ્વી શ્રીસુલસાશ્રીજી નામથી વિભૂષિત કર્યાં. આમ, આખું કુટુંબ જિનશાસનને ચરણે ધરી દીધું.

પૂજ્યશ્રીએ પોતાના વિહારમાં એક સિંહની માફક ગર્જના કરીને ધર્મસ્થાનો પર આવેલા ભયને હટાવેલા છે. સંસ્કાર સામે વણથબી લડત આપીને વિજય હાંસલ કર્યો છે. શ્રી કેસરિયાજી, શિખરજી તીર્થ, પાવાપુરી, લુણાવાડા, ભરૂચ, કાસોર, પરબદી, નડિયાદ, મગરવાડા આદિ સ્થાનોમાં સરકારની દરમિયાનગીરી વધતી જતી હતી. એ વખતે પૂજ્યશ્રીએ બોમ્બે એકટ બાબતમાં સરકાર સામે કેસ કર્યો. અને એકલે હાથે ડેરોલનિવાસી શેઠ શ્રી રતિલાલ પાનાચંદ મારફત કેસ લડ્યા. પોતાની આવડતથી જ સુપ્રિમ કોર્ટમાં જીત મેળવી. એ ટાણે સમગ્ર જિનશાસને તેઓશ્રીને વધાવી લીધા હતા. કહેવાય છે કે કેસ દરમિયાન દલીલો કરતા ત્યારે એક અચ્છા બેરિસ્ટરને શરમાવે તેવું કૌશલ્ય બતાવતા. આ કાર્યોમાં સુગમતા રહે તે માટે પૂજ્યશ્રીએ ‘અખિલ ભારતવર્ષીય જૈન સંસ્કૃતિરક્ષક સભા’ નામે સંસ્થાની સ્થાપના કરી. આ સભા વારંવાર પોતાનાં અધિવેશનો ભરીને શાસનનું માર્ગદર્શન કરતી રહી છે.

પૂજ્યશ્રીએ સં. ૧૯૮૬ થી સં. ૨૦૩૪ સુધીમાં ૪૮ ચાતુર્માસ કર્યાં. તેમાં ખંભાત, ચાણસ્મા, ડભોઈ, વેજલપુર, ઊંઝા, અમદાવાદ, પાલીતાણા, કપડવંજ, રાજકોટ આદિ ગુજરાતનાં નગરો મુખ્ય છે. જ્યારે રતલામ, ઈન્દોર, સીતામહુ, મંદસૌર, આગ્રા, ઉજ્જૈન, ઉદયપુર, નાગપુર, કાનપુર, મુંબઈ, સિરોહી આદિ ગુજરાત બહારનાં નગરો છે. આ બતાવે છે કે તેઓશ્રીએ શાસનનાં કાર્યો માટે અવિરામ વિહાર કર્યો છે. એટલું જ નહિ, ૪૮ વર્ષના દીક્ષાપર્યાયમાં પૂજ્યશ્રીએ ૨૧ થી ૩૨ ઓળી ચાલુ વર્ષીતપમાં, ૩૩ થી ૩૭ ઓળી છઠ્ઠ-અઠ્ઠમના વર્ષીતપમાં, ૩૮ થી ૫૫ ઓળી ચાલુ વર્ષીતપમાં કરીને ૧૯ વર્ષીતપ કરેલ. આવા તપસ્વી મુનિરાજનો વિશેષ પ્રભાવ પડતો અને અનેક પુણ્યાત્મા તેમના વરદ્ હસ્તે સંયમમાર્ગે સંચરવા સજ્જ થતા. પૂજ્યશ્રીના હસ્તે ૬૦ ઉપરાંત મુમુક્ષુઓએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. ૪૦ ઉપરાંત ઉપધાન તપ થયાં હતાં. ૨૫ ઉપરાંત તીર્થસ્થળો પર શાશ્વતી ચૈત્રી ઓળીની સામુદાયિક આરાધના થઈ. સમસ્ત માળવા અને મેવાડને ગ્રામડે ગ્રામડે વિચરીને ધર્મ જાગૃતિ લાવ્યા. ૩૦ ઉપરાંત પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવો ઊજવાયા. ૧૭૫ ઉપરાંત જિનમંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર

કરાવ્યો. ૬૦ ઉપરાંત ગામોમાં આયંબિલશાળા સ્થાપન કરી. ૧૨૫ ઉપરાંત ગામોમાં પાઠશાળાઓ સ્થાપી. શ્રી માંડવગઢ, શ્રી નાગેશ્વર, શ્રી મહાવીરજી (જયપુર) આદિ તીર્થોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. શાસનરક્ષાર્થે ‘અખિલ ભારતવર્ષીય જૈન સંસ્કૃતિરક્ષક સભા’, ‘રાજસ્થાન જૈન સંઘ’, ‘માળવા - મેવાડ નવપદ સમાજ’ ઈન્દોર પેઢી, માંડવગઢ પેઢી, કેશરિયાજી પેઢી આદિની સ્થાપના કરી. આટઆટલી શાસનપ્રભાવના છતાં સાચા સાધુને છાજે તેવી નિઃસ્પૃહતા તો ગજબની હતી. માન-કષાય પર અદ્ભુત કાબૂ ધરાવતા હતા. ઉપાધ્યાયપદવી તો કેટલાય પ્રયત્નો પછી સ્વીકારેલી, એ પૂજ્યશ્રીની કાર્યસિદ્ધિ પરનો સુવર્ણકળશ છે.

અર્ધસદીના દીક્ષાપર્યાયમાં, ૭૮ વર્ષની જૈંક વયે પણ પૂજ્યશ્રી અવિરત ઉત્સાહપૂર્વક શાસનકાર્યો કરી રહ્યા હતા. સં. ૨૦૩૪માં ઊંઝામાં સ્થિત હતા. અવસ્થાને લીધે તબિયત વારંવાર નાદુરસ્ત થતી જતી હતી. ચોમાસું બેસવાને આગલે દિવસે, અષાઠ સુદ ૧૩ના રોજ પૂજ્યશ્રીનું સ્વાસ્થ્ય કથળ્યું. પોતે આ સમય ઓળખી ગયા હોય તેમ સભાન બની ગયા. ગોચરીની અનિચ્છા દર્શાવી. રાત વીતી. ચોમાસી ચૌદશની વહેલી સવારે ૪-૨૫ કલાકે પૂજ્યશ્રીએ પૂર્ણ શુદ્ધિ અને ક્રિયારુચિપૂર્વક પ્રતિક્રમણ, પરિલેહણ, દેરાસરનું ચૈત્ય, પચ્ચકખાણ પારવવાની ક્રિયા આદિ કર્યાં. મુહપત્તિનું પરિલેહણ એક જ હાથે પોતે બોલપૂર્વક કર્યું. બપોરે ૪-૦૨ કલાકે નમસ્કાર મહામંત્ર, ચત્તારી મંગલમ્ની ધૂન વચ્ચે પૂજ્યશ્રીનો પવિત્ર આત્મા સમાધિની આખરી સલામ ભરીને અગમ-અગોચરમાં સરકી ગયો ! ઊંઝા સંઘે કરેલા તાર-ટેલિફોનથી સમગ્ર દેશમાંથી માનવ મહેરામણ ઊમટ્યો. બીજે દિવસે ૧૧-૩૦ કલાકે દેવવિમાન શી પાલખીમાં મહાયાત્રા નીકળી. બપોરે ૨-૦૦ કલાકે પૂજ્યશ્રીના પાર્થિવ દેહને અગ્નિદાહ દેવાયો. એ પવિત્ર ભૂમિ પર પૂજ્યશ્રીનું સ્મારક રચવાના નિર્ણય સાથે સૌ પાછા ફર્યા. અનેક સ્થળોએ થયેલી ગુણાનુવાદસભાઓ પૂજ્યશ્રીનાં કાર્યોની ગુણગાથા બની રહી !

સૌજન્ય : જંબૂદ્વીપ વર્ધમાન પેઢી - પાલીતાણા

સરળતા, સૌમ્યતા, સ્નેહાર્દતા, ઉદારતા, નિસ્પૃહતાદિ

ગુણગણાલંકૃત, અલેક ધર્મકાર્યોના પ્રણેતા

પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મ.

જન્મ : અષાઠ વદિ ૭ સં. ૧૯૬૭ સલુંબર (મેવાડ)

દીક્ષા : મહા વદિ ૨ સં. ૧૯૮૭ : નાડલાઈ (રાજસ્થાન)

કાળધર્મ : કાર્તિક સુદિ ૪ સં. ૨૦૫૮ : શાન્તિવન-પાલડી (અમદાવાદ)

સમતાભરી સાધુતા, ચંદ્રની ચાંદની જેવી શીતળતા અને ગિરિરાજ સમી સંયમમગ્નતા સાથે નિખાલસતાનો સુભગ સંયોગ

પૂ. આચાર્ય પ્રવર શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજમાં જે રીતે જોવા મળે છે તેવો ભાગ્યે જ બીજે જોવા મળે. વર્ષો સુધીની સંવિશુદ્ધ સંયમસાધનાના પરિપાકરૂપ સમતા અને સહિષ્ણુતાના ગુણો પૂજ્યશ્રીના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયા છે. સ્વસ્થ અને સમભાવપૂર્ણ પ્રકૃતિથી તથા ઊંચા આદર્શોથી જીવનને સતત શુભ કાર્યોમાં પ્રવૃત રાખતા આ આચાર્યશ્રી સાથે જ સ્નેહની સરવાણી સમા છે. અને એટલે જ એક વાર તેઓશ્રીનું સાન્નિધ્ય માણનાર કદી પણ એમના દિવ્ય સ્નેહને વીસરી શકતા નથી. તેઓશ્રીનો જન્મ સં. ૧૯૬૮ના અષાઢ વદ ઉના દિવસે મેવાડના ઉદેપુર જિલ્લાના સલુંબર ગામે થયો હતો. પિતા કસ્તૂરચંદજી અને માતા કુંદનબેન ધાર્મિક પ્રકૃતિના હતાં. ધર્મે દિગંબર જૈન હતા. બાળક ચૂનીલાલ બાલ્યાવસ્થાથી જ સાધુવરોના પરિચયમાં આવવા માંડ્યા હતા અને એમનામાં ઊંડે ઊંડે ત્યાગમય જીવનના કોડ જાગવા માંડ્યા હતા. અઢારમે વર્ષે ધંધાર્થે ઉદેપુર આવ્યા ત્યાં પૂ. આચાર્ય શ્રી અમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજના પરિચયમાં આવ્યા અને વૈરાગ્યનાં બીજ અંકુરિત થઈ ઊઠ્યાં ! સં. ૧૯૮૭ના મહા વદ બીજને દિવસે રાજસ્થાનનાં નાંડલાઈ તીર્થે મુનિરાજ શ્રી સુમિત્રવિજયજી મહારાજના વરદ હસ્તે સંયમ સ્વીકારી પં. શ્રી અમૃતવિજયજી ગણિના શિષ્ય મુનિ શ્રી દેવવિજયજી બનીને ત્યાગના માર્ગે ડગ માંડ્યા.

ગુરુનિશ્રામાં રહીને ગુરુદેવની ભક્તિ કરવા સાથે તપ, ત્યાગ અને સ્વાધ્યાયમાં આગળ વધતા રહ્યા. પૂ. શાસન-સમ્રાટશ્રીની સેવામાં વર્ષો સુધી રહ્યા. સેવા ભક્તિ દ્વારા તેઓશ્રીના અંતરના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કર્યા. દરમિયાન પૂ. આ. શ્રી વિજયનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજની સેવા કરતાં કરતાં અધ્યયન શરૂ કર્યું. વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને આગમગ્રંથોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. કુશળ કારીગરના હાથે કંડારાતા મનોરમ શિલ્પની જેમ તેઓશ્રીનું આત્મઘડતર થયું. પરિણામે, સં. ૨૦૦૭માં સુરેન્દ્રનગરમાં ગણિપદ અને અમદાવાદમાં પંચાસપદે સ્થાપવામાં આવ્યા. તેમ જ સં. ૨૦૨૦માં ભાવનગરમાં પૂ. આ. શ્રી વિજયોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે મહામહોત્સવપૂર્વક ઉપાધ્યાયપદ અને આચાર્યપદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. આચાર્યપદ પ્રાપ્તિ પછી તેઓશ્રીએ સૂરિમંત્રના ચાર પ્રસ્થાનની આરાધના કરી. તે પછી પૂજ્યશ્રીનો પુણ્યપ્રભાવ દિનપ્રતિદિન વધતો જ રહ્યો. પરિણામે, તેઓશ્રીના હસ્તે અનેક ધર્મકાર્યો થતાં રહ્યાં. સં. ૨૦૨૬માં અમદાવાદના ચાતુર્માસ દરમિયાન ચાર શાશ્વતાજી, પુંડરિકસ્વામી અને ગૌતમસ્વામી આદિ બિંબોનો ભવ્ય પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ ઊજવાયો. સં. ૨૦૨૭માં અમદાવાદમાં જ શાહ કોલોની પાંચપોળ જૈન ઉપાશ્રયમાં શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી ભગવાન આદિ જિનબિંબોનો પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ ઊજવાયો. સં. ૨૦૨૮માં દોલતનગર-બોરીવલીના ચાતુર્માસ વખતે પૂ. શાસનસમ્રાટશ્રીનો જન્મ-

શતાબ્દિમહોત્સવ ભવ્ય રીતે ઊજવાયો. સં. ૨૦૨૯નું ચાતુર્માસ વિલેપાર્લેમાં થયું. ત્યાર બાદ શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ જિનાલયમાં એક ગભારાના ત્રણ ગભારા કરીને પાલનપુર આદિથી આવેલા સંપ્રતિ મહારાજના સમયના પ્રાચીન જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા પાંચ સ્વામીવાત્સલ્ય તથા શાંતિસ્નાત્ર આદિ મહોત્સવપૂર્વક ઊજવાઈ. સં. ૨૦૩૧માં ભાયખલામાં શાહ જીવરાજ રાજમલજી રાઠોડ તરફથી શ્રી ઉપધાન તપની આરાધના થઈ, અને પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં માળારોપણ પ્રસંગે ૨૧ છોડનું ઉજમણું થયું. પૂજ્યશ્રીના શિષ્ય પૂ. પં. શ્રી હેમચંદ્રવિજયજી ગણિ (હાલ આચાર્યશ્રી) ને ઉપાધ્યાયપદ તથા મુનિરાજશ્રી નિરંજનવિજયજી મહારાજને પ્રવર્તક પદવી આપવામાં આવ્યાં. સં. ૨૦૩૧માં પાયધૂનીના ચાતુર્માસ પછી મહા માસમાં શ્રી આદિશ્વર જિનાલયનો ભવ્યાભિભવ્ય અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ હર્ષોલ્લાસપૂર્વક ઊજવાયો અને ફાગણ માસમાં શ્રી ગોડીજી જિનાલયનું શિલારોપણ-મુહૂર્ત પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં શાનદાર રીતે થયું. સં. ૨૦૩૨ના પાલીતાણાના ચાતુર્માસ દરમિયાન શા. વરદીચંદજી ભલાજી માલવાડાવાળાએ ઉપધાન તપની આરાધના ઉદારતાથી કરાવી. સં. ૨૦૩૩ના મહા સુદ ૧૦ના દિવસે પોતાના શિષ્ય ઉપા. શ્રી હેમચંદ્રવિજયજી ગણિનો આચાર્યપદ-પ્રદાન-મહોત્સવ અનેક પૂ. આચાર્યભગવંતોની નિશ્રામાં સમ્પન્ન થયો. સં. ૨૦૩૪માં રાજસ્થાનના ડુંગરપુર શહેરમાં ચોવીશ દેરીઓમાં જિનબિંબોનો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઊજવાયો. ત્યાર બાદ સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર, તલવાડા, ઉદયપુર આદિ સ્થળોએ પણ ધ્વજાદંડ અને અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવો ઊજવાયા. શ્રી રાણકપુરજી તથા આબુ તીર્થાદિના અનેક છ'રી પાળતા સંઘો નીકળ્યા. સં. ૨૦૩૭માં પોતાની જન્મભૂમિ સલુંબરમાં જીર્ણોદ્ધાર પામેલ મંદિરમાં ભવ્ય અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ થયો. શ્રેણીતપ-સિદ્ધિતપ, માસક્ષમણ આદિ તપશ્ચર્યા અને તેની ઉજવણી પણ અર્હન્મહાપૂજન આદિ ઊજવવાપૂર્વક ભવ્યતાથી થઈ. ત્યાંથી અમદાવાદ આવ્યા ને ત્યાં પૂ. સાધ્વીજી શ્રી પદ્મલતાશ્રીજીની ૧૦૦મી વર્ધમાનતપની ઓળીનાં પારણાંનો મહોત્સવ શેઠ જમનાભાઈના બંગલે ૬૮ છોડના ઉજમણાપૂર્વક ભવ્યતાથી ઊજવાયો. સં. ૨૦૩૯ના અમદાવાદ પાંજરાપોળના ચાતુર્માસ દરમિયાન શ્રાવણ માસમાં શ્રી જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં પંચધાતુમય શ્રી સહસ્રકૂટ-શત્રુંજય તીર્થાવતાર અને શ્રી ગૌતમસ્વામી આદિનો ભવ્ય અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઊજવાયો. ચાતુર્માસ બાદ શેઠ જમનાભાઈના બંગલે શેઠ ધુડાલાલ ગુલાબચંદ ખીમતવાળા તરફથી ઉપધાન તપની આરાધના થઈ. સં. ૨૦૪૦નું ચાતુર્માસ પાલીતાણા કેશરિયાજીનગરમાં થયું. આસો માસમાં શેઠ દીપકભાઈ શંકરચંદ તરફથી ઉપધાન તપની આરાધના થઈ. ચાતુર્માસ બાદ શ્રી વીરપદ પરંપરાની

ગુરુમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ તથા પૂ. આ. શ્રી વિજયધરસ્વામીજી મહારાજની ચરણપાદુકા તથા ગુરુમંદિરની સુંદર પ્રતિષ્ઠા થઈ. ઐતિહાસિક શ્રી ૧૦૮ સમવસરણ મહામંદિરમાં ભવ્ય અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઊજવાયો. ત્યારપછી જંબુદ્વિપ મંદિરના તથા પીપરલા-કીર્તિધામમાં અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમાં હાજર રહ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરીને અમદાવાદ થઈને રાજસ્થાન પધાર્યા. ત્યાં બડોદામાં શ્રી કેશરિયાજી ભગવાન આદિ જિનબિબોનો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વૈશાખ સુદ ૧૩ને દિવસે અપૂર્વ પ્રભાવનાપૂર્વક ઊજવાયો. સં. ૨૦૪૧નું ચાતુર્માસ અમદાવાદ ઓપેરા સોસાયટીમાં થયું. ફાગણ માસમાં જેસીગભાઈની વાડીમાં પાંચ ગણિવર્યોનો પંચાસપદપ્રદાનનો મહોત્સવ ઊજવાયો. વૈશાખ માસમાં સુરત-વડાયોટામાં પૂ. આ. શ્રી વિજયમેરુપ્રભસૂરિજી મહારાજની નિશ્રામાં પૂ. પં. પ્રબોધચંદ્રજી ગણિને ઉપાધ્યાયપદ અને આચાર્યપદપ્રદાનનો મહોત્સવ ઊજવાયો.

સં. ૨૦૪૨નું ચાતુર્માસ વિલેપાર્લે (ઈસ્ટ) જૈન સંઘની વિનંતીથી ત્યાં થયું. આખું યે ચાતુર્માસ ધર્મ-આરાધનામય વ્યતિત થયું. પંચમાંગ શ્રી ભગવતીસૂત્રનાં દૈનિક વ્યાખ્યાનોથી સારી જાગૃતિ આવી. સં. ૨૦૪૩નું ચાતુર્માસ દોલતનગર-શ્રી વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર, સં. ૨૦૪૪નું ચાતુર્માસ માટુંગા-શેઠ જીવણ સવજી જ્ઞાનમંદિરમાં તથા સં. ૨૦૪૫નું ચાતુર્માસ વિલેપાર્લે (વેસ્ટ) - મહાસુખભવનમાં થયું. તે ચાતુર્માસોમાં અનેકવિધ આરાધનાઓ થઈ. વિવિધ મહોત્સવો થયા. તેમાં વિલેપાર્લે (ઈસ્ટ)માં દલીચંદ ગિરધરલાલ દોશી પરિવારે ચૈત્રી ઓળીની સામુદાયિક આરાધના ખૂબ જ ભાવનાથી - ઉદારતાથી કરાવી. ચારસો ભાવિકોએ ઓળી કરી. માટુંગાના ચાતુર્માસમાં મુનિ શ્રી પુંડરિકવિજયજી મહારાજને શ્રી ભગવતીસૂત્રના યોગોદ્દહન કરાવ્યા તથા ગણિપદપ્રદાનનો ભવ્ય ઉત્સવ ઊજવાયો. મુંબઈમાં ચાર ચોમાસાં કર્યાં. પછી પૂજ્ય આચાર્યમહારાજ શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી સપરિવાર ઉચ્ચ વિહાર કરી માલવાડા (જિ. જાલોર : મારવાડ) પધાર્યા. ત્યાંથી મહાસુદ ૧૧ના શુભ મુહૂર્તે તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થનો ૩૫૦ માણસોનો છ'રી પાલિત સંઘ ૩૬ દિવસનો ખૂબ જ વ્યવસ્થાપૂર્વક નીકળ્યો. ગામોગામ ભવ્ય સામૈયાં, વ્યાખ્યાનો, સંઘપૂજનો, સુપાત્રદાન, સાધાર્મિક ભક્તિ, અનુકંપાદાન, જીવદયા આદિની સરવાણી જોરદાર રીતે વહી. શ્રી પાલીતાણા શહેરમાં ફાગણ વદ ૧ને દિવસે થયેલો ભવ્ય પ્રવેશ ચિરસ્મરણીય બની રહે તેવો હતો. ત્યાર બાદ સાવરકુંડલા જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના નૂતન જિનમંદિરમાં પ્રભુજીનો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ભવ્ય રીતે ઊજવાયો. ફાગણ વદ ૩ના સંઘપતિઓને તીર્થમાળ પહેરાવવામાં આવી. સં. ૨૦૪૬નું ચાતુર્માસ ભાવનગરમાં થયું. શ્રી ધર્મચક્રતપની ૭૦૦ની સંખ્યામાં સામુદાયિક આરાધના, આંતરે આંતરે બિયાસણાની અપૂર્વ ભક્તિ,

ટાઉનહોલમાં પૂ. પં. શ્રી પ્રદ્યુમ્નવિજયજી ગણિવર્ય તથા મુનિરાજ શ્રી રત્નસુંદરવિજયજી મહારાજના પાંચ/છ હજારની માનવમેદની વચ્ચેનાં જાહેર પ્રવચનો, શ્રી ધર્મચક્રતપની પૂર્ણાહુતીનો ભવ્ય વરઘોડો, સર્વસાધારણનું રૂ. દસલાખનું કાયમી ભંડોળ, મોટા દેરાસરે શ્રી આદિનાથ પ્રભુજીની ભવ્યાભિભવ્ય અંગરચનાઓ વગેરે અવિસ્મરણીય કાર્યો થયાં. શા. રતિલાલ ગિરધરલાલ (ચાવાળા) પરિવારે ચાતુર્માસ પરિવર્તનનો ઉજવેલો ભવ્ય પ્રસંગ પણ યાદગાર બની રહ્યો ! સં. ૨૦૪૭માં પોષ સુદ ૬ના શત્રુંજય ગિરિરાજના ઐતિહાસિક અભિષેક પ્રસંગમાં હાજર રહી ત્યાંથી રાજકોટ-પ્રહ્લાદ પ્લોટ પધાર્યા. ત્યાં ફાગણ સુદ ૩ના શુભ દિને શ્રી ગૌતમસ્વામી ભગવાન, શ્રી મણિભદ્રજી, શ્રી પદ્માવતીજીની પ્રતિષ્ઠા તથા બેન ચાંદની અને બેન સંગીતાની દીક્ષાના પ્રસંગો ભવ્ય રીતે ઉજવાયા. ત્યાંથી વિહાર કરી, વાંકાનેર-મોરબી થઈ કચ્છ-ભદ્રેશ્વરની નાની / મોટી પંચતીર્થી તથા બીજા અનેક ગામોની યાત્રા-સ્પર્શના ત્રણ મહિના સુધી કરીને પ્રહ્લાદ પ્લોટ જૈન સંઘની વિનંતીથી રાજકોટ ચાતુર્માસ માટે પધાર્યા. ત્યાં મોક્ષદંડની ૧૬૦ની સંખ્યામાં સામુદાયિક આરાધના તથા અક્રમ તપની ૩૬૦ની વિશાળ સંખ્યામાં અખંડ જાપ સાથે આરાધના થઈ. લાખ નવકારનો જાપ અનેક આસપકોએ શરૂ કર્યો. ૪૫ આગમની પૂજા ભવ્ય વરઘોડા સમેત, ભવ્ય રીતે યાદ રહી જાપ તેમ ભણાવવામાં આવી. શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈની સાહિત્યસેવાને અનુમોદવાનો સમારંભ સુંદર રીતે ઊજવાયો. તે પ્રસંગે પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી શ્રી મોહનલાલ દેસાઈ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ અપ્રાપ્ય પુસ્તકોને પુનઃ પ્રકાશિત કરવા માટે પ્લોટ જૈન સંઘ તરફથી એક લાખ રૂપિયાની સખાવતની જાહેરાત કરવામાં આવી. આમ આ ચાતુર્માસ પણ અનેકવિધ શાસનપ્રભાવનાથી શોભી રહ્યું. હમણાંજ થોડા સમય પહેલાં અમદાવાદમાં કાળધર્મ પામ્યા.

વ્યાકરણ વિદ્યાવારિધિ, જ્યોતિર્વિદ્ દિલમણિ, દર્શન-સાહિત્યતા મર્મજ્ઞ, સમર્થ કાવ્યરચનાકાર, સમતાલા સાગર પૂ. આ. શ્રી વિજયધર્મધુરંધરસૂરિજી મ.

ત્યાગ અને વૈરાગ્યની, જ્ઞાન અને સંસ્કારની, ધર્મ અને તપની, નમ્રતા અને પ્રસન્નતાની જીવતી જાગતી મૂર્તિ એટલે પૂ. આ. શ્રી વિજયધર્મધુરંધરસૂરીશ્વરજી મહારાજ. જૈનશાસનના ઇતિહાસમાં અનેક વિભૂતિમત્તા પ્રકાશે છે તેમાં પૂજ્યશ્રીનું નામ પણ અવિચળ જળકે છે. તેઓશ્રીના સ્વાધ્યાય-તપથી પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મ-જ્ઞાનના ગ્રંથો અને શાસનપ્રભાવનાથી પ્રેરાઈને કરેલાં અગણિત ધર્મકાર્યો તેમની બહુમુખી પ્રતિભાના પરિચાયક છે. તેઓશ્રીનું મૂળ વતન ઝાલાવાડમાં મૂળી પાસેનું ખાટકી ગામ. પિતા શાહ પીતાંબરદાસ જીવાભાઈ ધંધાર્થે ભાવનગરમાં આવી વસ્યા.

એમનાં બીજાં પત્ની સાંકળીબેનું ભાવનગરમાં પિયર હતું. સં. ૧૯૭૪ના ચૈત્ર વદ પાંચમને દિવસે સાંકળીબેનની કુક્ષીએ એક પુત્રરત્નનો જન્મ થયો. યથાનામગુણ બાળકનું નામ ધીરજલાલ રાખવામાં આવ્યું. માતા સાંકળીબેન બાળકના જીવનઘડતરમાં ખૂબ જ રસ લેતાં હતાં. પરંતુ દૈવયોગે તેમનું દુઃખદ અવસાન થયું. ધીરજની વય ત્યારે માત્ર આઠ વર્ષની જ હતી. માતા વિહોણા બાળક પર પિતાની અપાર પ્રીતિ હતી, પરંતુ તેઓ તેમના પર પૂરતું ધ્યાન આપી શકતા નહીં. પરિણામે ધીરજને તેમના મામા બેંગ્લોર લઈ ગયા. ત્રણેક વર્ષ બેંગ્લોરમાં રહીને ધીરજલાલ વતન પાછા આવ્યા. ત્યારે પિતા પાલીતાણામાં રહેતા હતા. તેથી ધીરજને શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળમાં ભણવા મોકલ્યા. અને ત્યારથી બાળકની મનોવૃત્તિમાં વૈરાગ્યના અંકૂરો ફૂટવા માંડ્યા. સં. ૧૯૮૫માં પૂ. પં. શ્રી અમૃતવિજયજી ગણિનો સમાગમ થતાં પિતા-પુત્રની વૈરાગ્યભાવના વધુ બલવત્તર બની. અને સં. ૧૯૮૮ના મહા સુદ ૧૦ને શુભ દિને જાવાલ ક્ષેત્રના ઉત્સાહી શ્રીસંઘના મહોત્સવ વચ્ચે પૂ. શાસનસમ્રાટશ્રીના આશીર્વાદ સાથે પિતાપુત્રે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. પીતાંબરદાસ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી નામે પૂ. પં. શ્રી અમૃતવિજયજીના શિષ્ય બન્યા અને ધીરજલાલ મુનિ શ્રી ધુરંધરવિજયજી નામે મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના શિષ્ય જાહેર થયા. અને સાથે જ આગલાં વર્ષોમાં પૂ. મુનિવર ધર્મધુરંધર તરીકે સર્વત્ર પંકાઈ ગયા !

દીક્ષા પછી પૂજ્યશ્રીના મામાએ પોલિસ કેસ કરીને મોટું વિઘ્ન ઊભું કર્યું હતું. એવા વાતાવરણમાં યે તેઓશ્રી અડીખમ રહ્યા. ઊલટું, સંયમસાધના વધુ તીવ્ર બનતી ચાલી. , એ સમય દરમિયાન અમદાવાદમાં ૩૪ દિવસનું ઐતિહાસિક મુનિસંમેલન યોજાયું. એમાં પૂજ્યશ્રીને અસંખ્ય ધુરંધર આચાર્યોના સહવાસમાં રહેવાનો અમૂલ્ય અવસર પ્રાપ્ત થયો. એમાંયે પૂ. શાસનસમ્રાટશ્રી રત્નપારખુ હતા. તેઓશ્રીએ આ પ્રતિભાને પિછાણી અને એનો યોગ્ય વિકાસ થાય એવું આયોજન કર્યું. આચાર્ય ભગવંતો સાથે ચાતુર્માસ અને સંઘનાં આયોજન થતાં રહ્યાં અને બીજી બાજુ આ મુનિવરનો અભ્યાસ પણ વિકસતો રહ્યો. બહુ ઓછા સમયમાં તેઓશ્રીએ પંડિત શશીનાથ જા પાસેથી નવ્યન્યાયના મુક્તાવલી પછીના માથુરી, પંચલક્ષણી, સિંહવ્યાઘ્ર, જાગદીશી, સિદ્ધાંતલક્ષણ આદિ ગ્રંથો, સાહિત્ય મીમાંસાના ગ્રંથો, સંસ્કૃતમાં સરળતાથી બોલી પણ શકતા હતા ! પરિણામે, પૂજ્યપાદ શાસનસમ્રાટશ્રીને ૧૭૫ શ્લોકોનું શિખરીણી છંદમાં રચેલું, આ સમયમાં જ તેઓશ્રીએ હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત કાવ્યાનુશાસન અને શબ્દાનુશાસનનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો, એટલે આ દૂતકાવ્યમાં તેઓશ્રીની કાવ્યકુશળતા ઉત્તમ રીતે નિખરી આવી. અધ્યયનપ્રીતિ તીવ્ર હોવાથી સં. ૧૯૮૪ના ખંભાતના ચાતુર્માસ દરમિયાન પૂજ્યશ્રી અંગ્રેજી પણ શીખ્યા અને તોલ્સ્ટોયની વાર્તાઓ અને

શેક્સપિયરનાં નાટકોનો અભ્યાસ કર્યો. આમ, ગુજરાતી, હિન્દી, પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, મરાઠી, અંગ્રેજી, આદિ અનેક ભાષાઓ પૂજ્યશ્રીને સહજસાધ્ય બની. અનેકાનેક મહાગ્રંથોના અધ્યયનથી તેઓશ્રીની પ્રતિભા પણ ફલવતી બની. પરિણામ સ્વરૂપ, પૂજ્યશ્રીએ શતાધિક ગ્રંથોની રચના કરી. જેમાં, શ્રી સિદ્ધહેમ-સરસ્વતી, લક્ષણવિલાસવૃત્તિ, સન્ધિવિનોદપંચદશી, નિહનવવાદ, નયવાદ, આત્મવાદ, દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા આદિ ન્યાય અને દર્શનના ગ્રંથો છે. ઈન્દુદૂતંટીકા, સાહિત્યશિક્ષામંજરી, મયૂરદૂતમ, શ્રી નેમિસ્તવન, શ્રી વર્ધમાન મહાવીરાષ્ટકમ્, સતીસુક્ત પોડપિકા, આત્મબોધપંચવિશતિકા, પંચપરમેષી ગુણમાલા આદિ સંસ્કૃત કાવ્ય સાહિત્યના ગ્રંથો છે. પરમાત્મા-સંગીતરસ-સ્ત્રોતસ્વિની, શ્રી આદિજિન પંચકલ્યાણક પૂજા, વિચારસૌરભ, સ્વાધ્યાય-રત્નાવલી, હિતશિક્ષાછત્રીશી, શંબલ, વિમર્શ, ઉન્મેષ, દર્શન, દર્પણ, માંડવગઢની મહત્તા, સજજનશક્તિ આદિ ગુજરાતી ગ્રંથો છે. અર્ધશત પ્રકાશિત ગ્રંથો છે, તો એટલા જ અપ્રગટ ગ્રંથો પ્રગટ થવાની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. આમ, સતત વિહાર અને અનેક પ્રકારનાં ધર્મકાર્યો વચ્ચે પણ તેઓશ્રીએ દર્શનસાહિત્યના આ અગણિત ગ્રંથો લખીને આશ્ચર્ય ખડું કર્યું છે !

દીક્ષા થઈ ત્યારે માત્ર ૧૩ વર્ષના બાળમુનિ શ્રી ધુરંધરવિજયજી મહારાજમાં કોઈ વિશેષતા દેખાતી નહોતી. એકવડો બાંધો, ઘઉંવર્ણુ સામાન્ય શરીર, સાવ મિતભાષી અને એકાકી પ્રકૃતિને લીધે સામાન્ય છાપ પડતી હતી. પરંતુ પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીનો સહવાસ અને અન્ય આચાર્યદેવો પાસેથી માર્ગદર્શન પામીને સત્તરમાં વર્ષે તો એક પ્રભાવશાળી મુનિવર તરીકે સમગ્ર સમુદાય પર અનોખી છાપ અંકિત કરી આપી. એ છાપ ઉતરોતર વિકસતી ચાલી. પૂજ્યશ્રીએ કરેલા ગુજરાત-મુંબઈનાં મુખ્ય શહેરોનાં ૪૬ ચાતુર્માસ એનાં જીવતાં-જાગતાં પ્રમાણપત્રો છે કે તેઓશ્રીની ઉપસ્થિતિ હોય ત્યાં મહામહોત્સવપૂર્વક અંજનશલાકા, પ્રતિષ્ઠા, ઉપધાન, ઉઘાપન, સંઘયાત્રા આદિના અનેકાનેક ઉત્સવો ઉજવાયા જ હોય. આવી અપૂર્વ શાસનપ્રભાવનાના ફળસ્વરૂપ પૂજ્યશ્રીને સં. ૨૦૦૭ના કારતક વદ દને દિવસે ગણિપદવી અને વૈશાખ સુદ ૩ (અક્ષય તૃતિયા) ને દિવસે પંન્યાસ પદવી અર્પણ કરવામાં આવી. વિરલ એવો ભવ્ય ઉત્સવ મુંબઈ મુકામે સં. ૨૦૨૧ના મહા સુદ ૭ને સોમવારે ઊજવાયો હતો. જ્યારે પૂજ્યશ્રીને આચાર્યપદથી અલંકૃત કરવાનું ફરમાન શાસન શણગાર, ગીતાર્થ ગણ મુકુટમણિ પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજયઉદયસૂરીશ્વરજી મહારાજે કર્યું. દસ દિવસ ચાલેલા આ મહોત્સવમાં અનેક પ્રકારના ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો રાખવામાં આવ્યા હતા. વિશાળ સંખ્યામાં જૈન અને જૈનેતર મહાનુભવોએ હાજરી આપી હતી. ભાવનગરના મહારાજ કૃષ્ણકુમારસિંહજીથી માંડીને અનેક મહાપુરુષોએ પૂજ્યશ્રીને

અભિવાદન પાઠવ્યા હતા. આ પ્રસંગે ભારતભરના વિશિષ્ટ વિદ્વાનોએ અભિનવ આચાર્યશ્રીને ૧. વ્યાકરણવિદ્યાવારિષિ, ૨. સિદ્ધાંતભારતી, ૩. દર્શનચિંતામણિ, ૪. કવિશિરોમણિ અને ૫. જયોતિર્વિદ્વદ્દિનમણિ જેવી ઉપાધિઓથી નવાજ્યા હતા.

આચાર્યદેવોના જીવનક્રમમાં સહજ બની ગયેલાં સામાન્ય કાર્યો તો પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં થતાં જ રહેતાં હતાં. પરંતુ યથાનામ પુરંધર કાર્ય ન થાય તો નામ દીપે નહીં. એવાં કાર્યોમાં પૂજ્યશ્રીની દેખરેખ નીચે પાલીતાણામાં ગિરિરાજ શત્રુંજયની તળેટીમાં જૈન સંઘના ભવ્ય વારસાને દર્શાવતા અને શ્રમણપરંપરાના ભવ્ય ઇતિહાસની ઝાંખી કરાવતા 'કેસરિયા વીરપરંપરાપ્રાસાદ' નામે વિશાળ ચૈત્યનું નિર્માણ એ મુખ્ય છે. સખત અને સતત પરિશ્રમને પરિણામે હોય કે ગમે તેમ, સં. ૨૦૩૦થી પૂજ્યશ્રીની તંદુરસ્તી જોખમાઈ. કેન્સરનું નિદાન થયું. છતાં તેઓશ્રીની પ્રવૃત્તિઓમાં સહેજે શિથિલતા ન આવી. વ્યાધિ વધતો ચાલ્યો. ૨૦૩૩નું ચોમાસું અમદાવાદમાં હતા. ત્યાં વ્યાધિની વેદનાએ માજા મૂકી. સં. ૨૦૩૪ના વૈશાખ માસ સુધી આ વ્યાધિની અશાતના સહન કરતા રહ્યા. વૈશાખ વદ ૧૨ ને શુક્રવારે આ તેજસ્વી તારક શાંતિ અને સમાધિપૂર્વક દિવ્યસૃષ્ટિમાં વિલિન થઈ ગયા. પરંતુ અપૂર્વ ગુણગરિમાથી ઓપતી તેઓશ્રીની યશઃકાયા તો યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો અમર છે. ૬૦ વર્ષના અલ્પ આયુષ્યમાં ૪૭ વર્ષનો સુદીર્ઘ દીક્ષાપર્યાય પાળી ૧૩ વર્ષના સૂરિપદપર્યાયમાં એક દષ્ટિમાં ન સમાય તેવા અને તેટલાં વિવિધ અને વિશાળ કાર્યો કરી ગયા ! ઉત્તમ કોટિની સમતા, સમર્થ કોટિની વિદ્વત્તા, આદર્શ કોટિની સંઘમ, સાધના, સ્વાધ્યાયપ્રીતિ, સર્જકતા, સત્સંગમગ્નતા આદિના અદ્ભુત ગુણોથી ઓપતી ભવ્ય જીવનયાત્રા પૂર્ણ કરી ગયા. શિષ્યપરિવાર, પ્રશિષ્ય-પરિવારનો વિશાળ વારસો મૂકી ગયેલા આ આચાર્યભગવંતની શાસનસેવા અજરામર બની ચૂકી છે ! કોટિ ક્રોટિ વંદન હજો એ શાસનપ્રભાવક શ્રી ગુરુભગવંતને !

**વિશુદ્ધ ચારિત્રપાલક, યોગવિદ્યાના આરાધક,
ભૂગોળ-ખગોળના શાસ્ત્રવેતા, સમર્થ સાહિત્યકાર,
આગમ-વાચનાકાર, તમસ્કાર મહામંત્રણા પ્રચારક,
માલવોદ્ધારક, જંબૂદ્વીપ યોજનાના નિર્માતા**

પૂ. પં. શ્રી અભયસાગરજી મહારાજ

ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લામાં ખાબોચિયા જેવું ઉનાવા (મીરાંદાતાર) ગામ તે પૂજ્યશ્રીનું જન્મસ્થાન. પિતા મૂલચંદભાઈ (ઉપાધ્યાયશ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજ), માતા મણિબહેન (સાધ્વીશ્રી સદ્ગુણાશ્રીજી મહારાજ)ના એ લાડીલા સંતાન. જન્મ નામ અમૃતકુમાર. ભાઈ મોતીલાલ (મુનિશ્રી મહોદયસાગરજી મહારાજ) અને બહેન સવિતા (સાધ્વીશ્રી સુલસાશ્રીજી મહારાજ)

સાથે લાડકોડથી ઊછરતા હતા. સં. ૧૯૮૧ના જેઠ વદ ૧૧ના પુનિત પ્રભાતે જન્મેલા આ પનોતા પુત્રના આગમન પછી માતાપિતાની ધર્મભાવના ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલી. સદ્ગુરુના ચરણોમાં જીવન વિતાવવાની તાલાવેલી જાગી. માતાપિતાના આ સંસ્કારો નાનકડા અમૃતલાલને વારસામાં મળ્યા. તેમની ધર્મભાવના વિકસી અને આગળ જતાં, દીક્ષાની ભાવના દઢ થઈ. તેમણે માતાપિતા પાસે પ્રવજયા પુનિત પંથે પ્રયાણ કરવાની અનુજ્ઞા માગી. તે જમાનામાં બાળદીક્ષાનો પ્રબળ વિરોધ હતો. અમૃતલાલના માર્ગમાં અણકલ્પ્યા અંતરાયો ઊભા થયા પરંતુ અંતે અંતરની ઈચ્છાનો વિજય થયો. પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારક શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી રાહબર બન્યા. સાડા છ વર્ષની ઉંમરે સં. ૧૯૮૮ના માગશર વદ ૧૧ને પુણ્ય દિને શ્રી શંખેશ્વર મહાતીર્થની છાયામાં બાલદીક્ષાનો મહોત્સવ ઊજવાયો. સિદ્ધચક્રારાધક તીર્થોદ્ધારક પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી ચંદ્રસાગરસૂરિજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજના શિષ્ય મુનિ શ્રી અરુણોદયસાગરજી બન્યા. માતા અને બહેન તથા ભાઈ પણ દીક્ષિત બન્યાં હતાં. આમ, પિતા-પુત્ર ગુરુ-શિષ્ય બન્યા.

મુનિ શ્રી ધર્મસાગરજીએ બાલમુનિમાં સંસ્કારો સાથે જ્ઞાનવૃદ્ધિ થાય તેવા પ્રયત્નો આદર્યા. ન્યાય, વ્યાકરણ, સાહિત્ય, આદિના અધ્યયન સાથે જૈનધર્મનું અગાધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવ્યું. સિદ્ધ-પ્રસિદ્ધ 'જ્ઞાન ક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ' એ જૈનધર્મના સૂત્ર પ્રમાણે જ્ઞાન અને ક્રિયા એક જ રથનાં બે ચક્રો છે. મુનિશ્રીએ આ બંને ચક્રોને સુસાધ્ય બનાવી દીધાં. સં. ૨૦૨૨માં જેઠ વદ ૧૧ને દિવસે કપડવંજ મુકામે ગચ્છાધિપતિ પૂ. શ્રી માણિક્યસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ્ હસ્તે ગણિપદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા અને સં. ૨૦૨૮ના મહા સુદ અને દિવસે સકલ સંઘની વિનંતિથી નરોડા તીર્થ-અમદાવાદમાં પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી ધર્મસાગરજી મહારાજની નિશ્રામાં પંચાસપદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા. તે સમયે પૂજ્યશ્રીના નામમાં પણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. પૂ. ગુરુદેવને 'અરુણોદય-સાગર'નો ઉચ્ચાર ફાવતો ન હતો, તેથી 'પં. શ્રી અભયસાગરજી' નામકરણ થયું.

'આચાર: પરમો ધર્મ:' સૂત્રને સાક્ષાત્ આચરણમાં ઉતારી તેઓશ્રી વિદ્યા, જ્ઞાન અને તપમાં ખૂબ જ આગળ વધ્યા. નાના બાળક જેવી નિખાલસતા, સાચા સાધુની નિરાભિમાનતા, સદાય સ્વસ્થ ચહેરો, ધીરગંભીર મુખભાવ, અપ્રમત્ત જીવન, શાસ્ત્રાનુસારી સાધના પૂજ્યશ્રીના ઉચ્ચ સાધુજીવનના સાક્ષીભૂત અંગો છે. શ્રમણજીવનની મર્યાદામાં રહીને, ટાંચાં સાધનો દ્વારા વિજ્ઞાન સામે જેહાદ જગાવવાની બુલંદી તેઓશ્રીનાં જીવનદર્શનના સુવર્ણકળશ રૂપે શોભે છે. તેમના હૈયામાં પ્રથમથી જ આ ભાવના જાગૃત થયેલી કે વિજ્ઞાનવાદે સર્જેલી વિસંવાદિતાને દૂર કરવા સૂર્ય-

ચંદ્રની ગતિ આદિ વિશે સ્પષ્ટ જ્ઞાન મળે. ધર્માચાર્યોએ લોકોને ભરમાવ્યા નથી, શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ખોટું નથી તેની ખાતરી થાય. પૃથ્વી ફરતી નથી, પણ સ્થિર છે. અને ચંદ્ર પર ઊતરેલો માનવી ખરેખર ચંદ્ર પર ઉતર્યો હશે કે નહિ, વગેરે ભૂગોળ-ખગોળના પ્રશ્નોને પૂજ્યશ્રીએ વીતરાગી વાણીની સચોટતાથી અને નિર્ણાયકતાથી વ્યક્ત કર્યા. ‘ભૂ-ભ્રમણ શોધ સંસ્થાન’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થા સં. ૨૦૨૪થી મહેસાણામાં કાર્યરત છે. પૂજ્યશ્રીએ આ અંગે દેશવિદેશના પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનીઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો. પરિણામે, તેઓશ્રીને વિશ્વની અનેક સંસ્થાઓએ સભ્યપદ એનાયત કર્યાં. આવી સંસ્થાઓમાં—

અમેરિકાની નેશનલ જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટી, મુંબઈની એશિયાટિક સોસાયટી, દિલ્હીની ઓલ ઇન્ડિયા સાયન્સ રિસર્ચ એસોસિયેશન અને હૈદરાબાદની ડેક્કન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઓબ્ઝરવેટરી જેવી જાણીતી અનેક સંસ્થાઓએ પૂજ્યશ્રીને સભ્યપદ આપીને સન્માન્યા હતા. તેઓશ્રીએ ઘણાં વર્ષો જંબૂદ્વિપ, જૈન ખગોળ અને આધુનિક શોધખોળો વચ્ચે શું તફાવત છે તે દર્શાવવામાં ગાળ્યાં હતાં. અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓમાં પુસ્તક પ્રગટ કરીને પોતાની માન્યતાઓનો બહોળો પ્રચાર કરાવ્યો. યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો, હાઈસ્કૂલો આદિમાં પ્રવચનો આપી, વિજ્ઞાને આપેલા આધારોને ધર્મશ્રદ્ધાની ભૂમિકા પર સુનિશ્ચિત કર્યાં.

આવી અવિરત ચાલતી વિશ્વવ્યાપી વિશાળ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ તેમની તપસાધના અને ધર્મ-આરાધના અખંડ ચાલ્યા કરતી. ધર્મશાસ્ત્રોના અવિરામ અધ્યયનમાં તેઓશ્રી એક્કા હતા. શાસ્ત્રાધ્યયન માટે ગુજરાતી, હિન્દી, પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી, સંસ્કૃત, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી, મરાઠી આદિ ભાષાઓ પર તેમનું પ્રભુત્વ હતું. પૂજ્યશ્રીએ રચેલા ગ્રંથોમાં પણ આગવી દૃષ્ટિ જોવા મળે છે. તેઓશ્રીએ ચિંતન-મનનને અંતે જે ગ્રંથો લખ્યા તેમાં ‘શ્રમણ જીવનચર્યા દર્શન’, ‘આગમ રહસ્ય’, ‘આગમ જ્યોતિર્ધર’ (ભાગ ૧-૨), ‘તત્ત્વજ્ઞાન સ્મારક’ આદિ મુખ્ય છે. એ ઉપરાંત પૂજ્યશ્રીએ મધ્યકાલીન ગુર્જર જૈનસાહિત્યમાંથી ‘ભક્તિરસ ઝરણાં’ નામે બે ભાગમાં દળદાર ગ્રંથોનું સંપાદન કરીને, જૈન ધર્મની સ્તવન-થોવીસીની અધિકૃત વાચના આપી. અનેક સ્થળોએ આપેલા સદુપદેશથી સંખ્યાબંધ ભાવિકો સદ્માર્ગે વળ્યા. પરિણામે, ૩૩ શિષ્યો-પ્રશિષ્યોનો વિશાળ પરિવાર ખડો કરી શક્યા. પૂજ્યશ્રીએ વેજલપુરમાં આગમસૂત્રોનું મહત્વનું વિવેચન કર્યું હતું અને ત્યાર પછી બીજી વાર સં. ૨૦૨૮માં ઉજમકઈના ઉપાશ્રયે ચાતુર્માસ વખતે હજારો ભાગ્યશાળી પુણ્યાત્માઓને ‘આગમ-વિવેચના’ આપી હતી. આમ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, સાહિત્યસર્જન, વ્યાખ્યાન કૌશલ્ય, શાસનપ્રભાવના, તપસિદ્ધિ, પ્રવજ્યા-પ્રચાર આદિમાં પણ પૂજ્યશ્રીનું પ્રદાન નાનુંસૂનું નથી.

એવું જ ત્રીજું મહત્વનું પાસું માલવોદ્ધારક તરીકે લીધેલા અથાગ પરિશ્રમનું છે. કુલ અઢારેક વર્ષના ઉગ્ર વિહારથી તેઓશ્રી માળવા-મેવાડના ગામેગામ ફરી વળ્યા હતા. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી સાથે કઠિન વિહાર કરી પ્રેરણાની પરબો માંડી. ધર્મવિહોણા થઈ ગયેલા લોકોમાં જાગૃતિ આણી. તેઓને દર્શન-પૂજા કરતાં, તપ-ક્રિયા કરતાં શીખવ્યું. ઈન્દોરમાં સ્થાપેલી પેઢીને આધારે દોઢસો-દોઢસો મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આજે માળવામાં પ્રસિદ્ધ સર્વ તીર્થો-શ્રી અમીઝરા, શ્રી ભોપાવર, શ્રી માંડવગઢ, શ્રી મક્ષીજી, શ્રી પરાસલી, શ્રી વઈ પાર્શ્વનાથ, શ્રી મંડોરા તીર્થ અને આજે જેની રોનક સમગ્ર ભારતને આકર્ષી રહી છે તે શ્રી નાગેશ્વર તીર્થને ચમકાવનાર આ પિતાપુત્ર-ગુરુશિષ્યની મહાન જુગલજોડી હતી. આમ, પૂજ્યશ્રી માલવોદ્ધારક તરીકે પણ અનન્ય-સાધારણ કામગીરી બજાવી ગયા.

એવું જ મહાન કાર્ય જંબૂદ્વીપ-નિર્માણનું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે અગાધ પ્રેમ અને આધુનિક જગત પ્રત્યેના કરુણાભાવને લીધે પોતે પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિસંપત્તિનો સદુપયોગ કરીને આ કાર્ય સફળતાથી પાર પાડ્યું. પૂજ્યશ્રીની માન્યતાના પ્રભાવશાળી પ્રચારને પ્રતાપે જૈનસમાજમાં જંબૂદ્વિપ મંદિર રચવાની વિનંતિઓ થઈ: અને વિશાળ જિનાલયનું નિર્માણ થયું. આ મંદિરના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પ્રસંગે સમગ્ર સાગર-સમુદાય એકત્રિત થયો હતો. લગભગ ૮૦ સાધુઓ અને ૪૫૦ સાધ્વીજીઓ તથા હજારો શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો મહેરામણ ઊમટ્યો હતો. એ સર્વની વચ્ચે પૂજ્યશ્રીની મહાન પ્રભાવકતા પ્રકાશતી હતી. આવા અમૂલા અવસરે તેઓશ્રીને આચાર્યપદ માટે અનેક વિનંતિઓ થઈ હતી. પણ સદાયે નામનાની કામનાથી અળગા રહેતા આ મુનિવરે હંમેશની જેમ ઈન્કાર કરી દીધો. ૮૦ ઠાણાનો એક જ અવાજ હતો કે આચાર્યપદ સ્વીકારો. પરંતુ માન પ્રતિષ્ઠાના નિર્લેપી આ મહાત્મા એકના બે થયા નહોતા. ઉપરાંત, તેઓશ્રીની અપ્રતિમ પ્રતિભાએ તેમને પુષ્કળ માન-સન્માન આપવા તત્પર છતાં તેઓશ્રી એ માન-સન્માનથી નિઃસ્પૃહી રહેવા માટે સભા-સમારંભોમાં પણ જતા નહીં. પણ, સન્માન, ઉપાધિઓ, સભ્યપદો તેઓશ્રીની પાછળ દોડતાં. જેમ જુદી જુદી સોસાયટીએ તેમને સભ્યપદ મોકલ્યાં હતા, તેમ જુદી જુદી ડીગ્રીઓ પણ મોકલી હતી, જેમ કે — M. N. G. S. (Washington), M. A. S. (Bombay), M. A. I. S. (Delhi), M. O. G. (Ahmedabad), M. I. S. C. A. (Calcutta).

આવી મહાન વિભૂતિમતાને જીવનની અર્ધી યાત્રા વટાવી ત્યાં લકવો ગ્રસી ગયો. વિશાળ શિષ્યસમુદાય અને હજારો ભાવિકો ખડે પગે સેવાસુશ્રૂષા કરતાં હતાં. તેની વચ્ચે પૂજ્યશ્રીએ સં. ૨૦૪૩ના કારતક વદ ૯ને દિવસે ઊંઝા મુકામે પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી. ૬૨ વર્ષના અલ્પાયુમાં અર્ધી સદીથી

પણ અધિક દીક્ષાપર્યાયમાં તેઓશ્રીએ જે અનેકવિધ શાસન-પ્રભાવના કરી તે મહાગ્રંથ વગર દર્શાવી ન શકાય તેટલી વિશાળ છે. પૂજ્યશ્રીની મહાનતા તો એ છે કે તેમના સ્વર્ગવાસ પછી પણ તેમના નામસ્મરણથી અનેક સુખદ ચમત્કારો થયાના દાખલા નોંધાય છે. પૂ. પંચાસજીના સ્વર્ગવાસ બાદ તેઓશ્રીએ આરંભેલા તમામ કાર્યોની ધૂરા તેમના શિષ્યરત્ન પૂ. આ. શ્રી અશોક-સાગરસૂરિજી મહારાજે સંભાળી છે. એવા એ અનેકમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર અપૂર્વ અને અજોડ મહાપુરુષને કોટિ કોટિ વંદના ! પૂ. આ. શ્રી અશોકસાગરસૂરિજી મહારાજ શાસન પ્રભાવનાના અનેક કાર્યોમાં સતતપણે વ્યસ્ત રહીને જંબૂદ્વીપ યોજનાને નવા નવા રૂપ રંગ આપી રહ્યા છે. પૂજ્યશ્રીના અંતરની ઉદારતા અને વિશાળતાએ તેઓ બહોળા ભક્ત સમુદાયમાં ખૂબ જ પ્રીતિપાત્ર બન્યા છે.

સૌજન્ય : શ્રી જંબૂદ્વીપ વર્ષમાન પેઢી - પાલીતાણા

અનુપમ આરાધક, સમર્થ શાસનપ્રભાવક, પ્રશાંતમૂર્તિ પૂ. આ. શ્રી વિજયવિભુધપ્રભસૂરિજી મઠ

સંઘસ્થવિર પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી વિજયસિદ્ધિ-સૂરીશ્વરજી (બાપજી) મહારાજના સમુદાયના અને પૂ. આ. શ્રી વિજયમનોહરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પ્રશાંતમૂર્તિ પૂ. આ. શ્રી વિજયવિભુધપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજ અનુપમ આરાધના અને શાસનપ્રભાવના કરવાપૂર્વક તથા સ્વ-સમુદાયના વિશાળ સાધીગણનું નેતૃત્વ સંભાળવાપૂર્વક અનોખું માનસ્થાન ધરાવે છે. તેઓશ્રીનો જન્મ સં. ૧૯૭૩ના આસો સુદ પૂનમ-શરદ પૂર્ણિમાએ મહેસાણામાં થયો હતો. પૂર્વના પુણ્યયોગે સંસ્કારવાસિત ગૃહમાં જન્મ પામતાં તેમને બાલ્યકાળમાં જ સહજપણે ધાર્મિક સંસ્કારો પ્રાપ્ત થયા અને તેથી એ સંસ્કારોનો વિકાસ થતાં તેમની રુચિ અને પ્રવૃત્તિ ધર્મમય થવા લાગી. વયની સાથે પ્રભુભક્તિ, ધર્મમાર્ગ, સત્ સમાગમ અને તપ-આરાધનામાં પણ વૃદ્ધિ થવા લાગી. આ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ દિવસે દિવસે ગાઢ બનતાં તેમનું મન સંસારનો ત્યાગ કરવા અને વૈરાગ્યનો માર્ગ સ્વીકારવા ઝંખી રહ્યું અને એક દિવસ, માત્ર ૧૫ વર્ષની કુમાર વયે તેમની ઝંખના સાકાર બની. સં. ૧૯૮૮ના પોષ વદ પાંચમના દિવસે જૈનપુરી-અમદાવાદમાં, પૂજ્ય બાપજી મહારાજના સાંનિધ્યે ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરીને પૂ. આ.શ્રી વિજયમનોહરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય તરીકે મુનિ શ્રી વિભુધપ્રભવિજયજી નામે ઘોષિત થયા.

સંયમજીવનના સ્વીકાર સાથે પૂજ્યશ્રી સંયમની ઉત્કટ સાધના કરવાપૂર્વક જ્ઞાનાભ્યાસ અને તપ-ત્યાગના વિકાસ સાધવા લાગ્યા અને વિનય, વૈયાવચ્ચ દ્વારા ગુરુભક્તિનો પણ ઉત્તમ લાભ પ્રાપ્ત કર્યો. પૂજ્યપાદ બાપજી મહારાજ અને પૂ. ગુરુદેવશ્રી વિજયમનોહરસૂરીશ્વરજી મહારાજની સેવા-વૈયાવચ્ચ માટે તેઓશ્રી

અમદાવાદ-વિદ્યાશાળામાં ઠીક ઠીક સમય રહ્યા અને જ્ઞાન અને તપમાં વિકાસ સાધતા રહ્યા. તેઓશ્રીની યોગ્યતા જાણી પૂ. ગુરુદેવે સં. ૨૦૧૯ના માગશર સુદ દને દિવસે અમદાવાદમાં પંચાસ-પદથી વિભૂષિત કર્યા. ત્યાર બાદ સ્વ-પર કલ્યાણના માર્ગે તેઓશ્રી વધુ ને વધુ પ્રભાવક અને પ્રેરક બનતાં સં. ૨૦૨૯ના માગશર સુદ બીજને દિવસે સાણંદ મુકામે આચાર્યપદે આરૂઢ કરી શ્રી વિજયવિભુધપ્રભસૂરિજી નામે ઉદ્ઘોષિત કરવામાં આવ્યા. પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં અનેક દીક્ષાઓ, પદવીઓ, વિવિધ અનુષ્ઠાનો, પ્રતિષ્ઠાઓ આદિ ધર્મકાર્યો સમ્પન્ન થયાં છે. વિશેષે કરીને ગુજરાતમાં અને રાજસ્થાનમાં અનુપમ શાસનપ્રભાવના થઈ છે. પૂજ્યશ્રી સાધના-આરાધનામાં મગ્ન રહેવા સાથે શાસનનાં અને શ્રીસંઘોનાં અનેકવિધ કાર્યોમાં સતત નિશ્રાનું પ્રદાન કરતા રહ્યા છે. પૂજ્યશ્રીના વરદ હસ્તે ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ ધર્મકાર્યો પ્રવર્તતાં રહે અને એ માટે પૂજ્યશ્રી સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ દીર્ઘાયુષ્ય પામો એવી અભ્યર્થના સાથે પૂજ્યશ્રીને કોટિશઃ વંદના !

સૌજન્ય : પૂ. આ. શ્રી વિભુધપ્રભસૂરિજી મ. ના પરિવારના
પૂ. સા.શ્રી જયપ્રભશ્રીજી મ.ના શિષ્યા પૂ. સા. શ્રી હેમચંદ્રશ્રીજી મ.
તથા પૂ. સા.શ્રી જયપૂર્ણશ્રીજી મ. આદિની પ્રેરણાથી ગુરુભક્તો તરફથી

ઘન્ટ્ય માતા, ઘન્ટ્ય પિતા, ઘન્ટ્ય પુત્રો, ઘન્ટ્ય શાસન પૂ. આ. ભ. શ્રી મુક્તિચંદ્રસૂરિજી મઠ

જન્મ : રાધનપુર સં. ૧૯૭૧, ગુરુદેવ : પૂ. આ. શ્રી રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પિતા : મણિભાઈ, માતા : મણિબેન
દીક્ષા : પાલીતાણા ૧૯૮૯
ગણિપદવી : દાદર (મુંબઈ) ૨૦૧૨
પંચાસ પદવી : અહમદનગર ૨૦૧૫
આચાર્ય પદવી : ખંભાત ૨૦૨૯
સ્વર્ગવાસ : રાંધેજા ૨૦૩૮

કવિકુલકિરીટ પ. પૂ. આ.શ્રી લલિતસૂરીશ્વરજી મહારાજે રાધનપુરને આરાધનાપુર નામ આપેલું, જ્યાં આજે પચીસથી અધિક જિનાલયો છે. અને શેરીએ શેરીએ ઉપાશ્રયો છે. ઉપાશ્રયમાં પધારતા પૂ. ગુરુભગવંતોની દેશના અને શ્રેષ્ઠતમ સાધુજીવન જાણીને ઘરે ઘરે કુળદીપકોએ દીક્ષા લીધી છે.

આવી આ ધર્મનગરી રાધનપુરમાં સ્વનામધન્ય પૂ. આ. ભગવંત મુક્તિચંદ્રસૂરિ મહારાજનો જીવ માતા મણિબેનની રત્નકુશીએ આવ્યો હતો, ત્યારે મણિબેને સ્વપ્રામાં પોતાના મુખકમળમાં 'સિંહ'ને પ્રવેશતા જોયો હતો અને તેના પરિણામે તેઓ નિડર વક્તા સિંહગર્જનાના સ્વામી બન્યા હતા.

પૂજ્યશ્રીના જીવનમાં મઘમઘતા ગુણો જો જોઈએ તો

વિજાતીય તત્ત્વ પ્રત્યે વૈરાગ્યભાવ. કોઈપણ વિજાતીય તત્ત્વ કારણ વગર એક મિનિટ પોતાની પાસે કે પોતાના આશ્રિત સાધુ પાસે બેસી શકતું નહીં. તેમની સ્વાધ્યાયરસિકતા, વસ્તુની નિસ્પૃહતા અને સાદાઈ ટોચ કક્ષાની હતી. શિષ્ય પરિવાર સાથે કઠોરતા સાથે વાત્સલ્યભાવ પણ ગજબનો હતો. ૨૦૧૪માં મેં કુંભોજગિરિમાં ઉપવાસ પ્રસંગે ૩૩ ઉપવાસ કરેલા તે વખતે પૂ. ગુરુદેવશ્રીને સખત તાવ આવતો હતો તેમાંથી થોડા સાજા થયા અને મારા પારણાના દિવસે તપની અનુમોદનારે સામુદ્ધિક યાત્રાનું આયોજન થયેલું. તે વખતે મને કહ્યું 'હું પણ યાત્રાએ આવું છું.' મેં કહ્યું, 'સાહેબ ! આપને ઠીક નથી, આપ રહેવા દો.' ત્યારે પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું, 'તું તપસ્વી થઈને યાત્રા કરે છે તો હું કેમ ન કરું?' તેમ કહીને તેમણે પણ યાત્રા કરી.

મને સંસારીપણાથી ચા પીવાની કુટેવ હતી. સાધુપણામાં પણ સવા બે વર્ષ સુધી મારો કેડો ચાએ છોડ્યો નહીં. ૨૦૧૩માં પ. પૂ. આ. શ્રી હિમાંશુસૂરિજી મહારાજે મને ચા છોડવાની પ્રેરણા કરી, મેં સ્વીકારી. આ વાત મારા ગુરુ મહારાજને ખબર પડી, મને પ્રોત્સાહન આપવા પૂજ્યશ્રીએ પણ બે મહિના ચા ન જ પીધી. બીજા સમુદાયના મુનિભગવંતોનો સ્વાધ્યાય લેતા તથા વાચના આપતા હતા. પ. પૂ. આ. કેલાસસાગરસૂરિજી મહારાજને છેદસૂત્ર આદિ ગ્રંથો વંચાવેલા. તેઓશ્રીના જીવનમાં જીંદગીના અંત સુધી સ્વાધ્યાયની લગન હતી. માતા મણિબેન પોતાના ત્રણેય પુત્રોને દીક્ષા આપી એકલવીર માફક રહ્યાં અને પંચાશી વર્ષે સમાધિ પામ્યાં. મણિભાઈ અને પોતાના મોટા દીકરાનું મૃત્યુ થયા પછી મલયચંદ્રસૂરિજી મહારાજને ત્યારપછી ૧૯૮૮માં સૌથી નાના પ. પૂ. આ. શ્રી મુક્તિચંદ્રસૂરિજી મહારાજને છેલ્લે પોતાના વયેટ પુત્ર પૂ. આ. શ્રી રવિચંદ્રસૂરિજી મહારાજને દીક્ષા આપેલી.

- આલેખન પૂ. આ. શ્રી પ્રભાશંકરસૂરિજી મહારાજ

સૌજન્ય : પ. પૂ. આ. શ્રી પ્રભાકરસૂરિજી મ. સા. ની પ્રેરણાથી ભરતભાઈ ચંદુલાલ મંગળદાસ પરિવાર. પાલડી-અમદાવાદ-૭

ગુર્વાજ્ઞાને જીવનમંત્ર બનાવનારા,

તપોમૂર્તિ, પરમ સહિષ્ણુ

પૂ. આ. શ્રી વિજયત્રિલોચનસૂરિજી મ૦

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયત્રિલોચનસૂરીશ્વરજી મહારાજનો જન્મ પવિત્ર અને ધર્મવાસિત એવા સ્થંભનતીર્થ (ખંભાત)માં સં. ૧૯૫૪ના માગશર વદ ૧૧ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ પોપટલાલ, માતાનું નામ જયકોરબહેન અને તેમનું પોતાનું જન્મ નામ ત્રિભુવન હતું. ત્રિભુવને બાલ્યવયમાં જ પિતાનું છત્ર ગુમાવ્યું હતું: પણ વ્હાલસોઈ માતાએ બેવડી જવાબદારી સંભાળી પુત્ર ત્રિભુવનમાં ઉચ્ચ સંસ્કારો અને સદ્ગુણોનું આરોપણ કર્યું.

સમય જતાં માતાને પુત્રને પરણાવવાના કોડ જાગ્યા. માતાના આગ્રહને વશ થઈ ત્રિભુવને સંસાર તો માંડ્યો પણ તેમનું મન સંસારમાં લાગ્યું નહીં. તેમાં એક પુત્રીનો જન્મ થયો. સંસારનું બંધન વધ્યું અને સાથે તેમની મનોવેદના પણ વધી. એક બાજુ સંસાર ગમતો ન હતો અને બીજી બાજુ દીક્ષા લેવાતી ન હતી. આવી દ્વિધામાં જીવન આગળ ચાલ્યું. એમાં સંસારની અસારતાના પ્રસંગો આવ્યા. એ અનુભવોથી તેમનું મન સંસારનો ત્યાગ અને ત્યાગમાર્ગનો સ્વીકાર કરવા ઝંખતું હતું. તેમાં પૂ. મુનિવર્ધ શ્રી રામવિજયજી મહારાજના સચોટ વ્યાખ્યાનશ્રવણથી તેમના પર જાદૂઈ અસર થઈ, મુક્તિમાર્ગની ઝંખના તીવ્ર બની. તેઓએ દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. હવે કોનું શરણું લેવું તે વિચારવા લાગ્યા. એવામાં પ્રખર ત્યાગી-વૈરાગી પૂ. મુનિ શ્રી જશવિજયજી (આચાર્યશ્રી વિજયયશોદેવસૂરિજી) મહારાજનું અપ્રમત સંયમજીવન જોઈ તેઓશ્રીનું શરણું લેવાનું નક્કી કર્યું. પ્રવ્રજયાના માર્ગે જવા માટે તેઓ જ નહીં, તેમનાં ધર્મપત્ની પણ તત્પર બન્યાં. પુનિત માર્ગે સંચરવાનો એ પાવન દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. સં. ૧૯૮૮ના જેઠ વદ ૧૧ ને દિવસે ખંભાતમાં પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે ભાગવતી પ્રવ્રજયા અંગીકાર કરી અને પૂ. મુનિ શ્રી જશવિજયજીના શિષ્ય તરીકે મુનિ શ્રી ત્રિલોચનવિજયજી નામે ઘોષિત કરવામાં આવ્યા અને તેઓશ્રીનાં ધર્મપત્નીને સાધ્વીશ્રી ઈન્દ્રાશ્રીજી નામે જાહેર કરવામાં આવ્યાં. જેની ઝંખના ઊંડે ઊંડે વર્ષોથી ભરી હતી તે પ્રાપ્ત થતાં મુનિ શ્રી ત્રિલોચનવિજયજી સંયમસાધનામાં લાગી ગયા. દાદા ગુરુદેવોનું અને પોતાના ગુરુદેવનું સંયમજીવન આંખ સામે રાખી તપ-ત્યાગ, જ્ઞાન-ધ્યાન, વૈયાવચ્ચ અને આજ્ઞાંક્રિપણને આત્મસાત્ કર્યાં, ગુરુસમર્પણભાવ અને ગુરુ-આજ્ઞા તેઓશ્રીનો જીવનમંત્ર બની ગયો.

મુનિ શ્રી ત્રિલોચનવિજયજી મહારાજને તેમની સંયમ-જીવનની ઉત્કટ સાધનાની યોગ્યતા પ્રમાણીને સં. ૨૦૧૫ના વૈશાખ સુદ ૬ના અહમદનગરમાં પંચાસપદથી અને સં. ૨૦૨૮ના માગશર સુદ ૨ને દિવસે અમલનેરમાં આચાર્યપદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા હતા. પૂ. આ. શ્રી વિજયયશોદેવ-સૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યપરિવારમાં સૌપ્રથમ સૂરિપદા૩૬ થનાર પૂજ્યશ્રી હતા. પૂ. ગુરુદેવ સાથે છેલ્લું ચોમાસું મહારાષ્ટ્ર છોડી રાજસ્થાન-સિરોહીમાં કર્યું. સં. ૨૦૨૮માં પૂ. ગુરુદેવ કાળધર્મ પામ્યા. પૂ. આ. શ્રી વિજયત્રિલોચનસૂરીશ્વરજીને આ આઘાત કારમો હતો. પણ સમતા કેળવી હતી, જવાબદારી સમજયા હતા. મહારાષ્ટ્રવાસીઓની ચિંતા દૂર કરવા તેઓશ્રી પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે મહારાષ્ટ્ર પધાર્યા અને તે પ્રદેશને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી. ગુરુદેવનું સ્થાન સંભાળી અનંતી કૃપાનો વરસાદ વરસાવ્યો. એ પ્રદેશમાં ગામેગામ વિચરી શ્રાવકોને

શ્રીસંઘ પ્રત્યેની ફરજો અને શાસ્ત્રોક્ત વ્યવસ્થા વગેરે સમજાવી દોષોથી વાર્યા. યુવાન ભાઈ-બહેનોને પણ વડીલોને નિત્યવંદન કરતાં તેમજ દેવદર્શન, પૂજા અને ગુરુવંદન આદિમાં રસ લેતા કર્યા. આ પ્રદેશનાં નાનાં-મોટાં શાસનકર્તા કે મતભેદો માટે તેઓશ્રી સદા જાગૃત રહેતા. અમલનેર તરફનો પૂ. આ. શ્રી વિજયત્રિલોચનસૂરિજી મહારાજનો વિહાર ચાલુ હતો. ચાર-પાંચ માઈલનું અંતર બાકી હતું. પૂજ્યશ્રી એક પછી એક વિચારમાં ગૂંથાઈ રહ્યા હતા. અમલનેર સંઘના મતભેદ મિટાવી સર્વનું કલ્યાણ કરીશું. ગુરુબંધુને ભેટીશું. ....તેવામાં સામેથી કાળ સમી એક એમ્બેસેડર કાર આવી અને ધક્કો લાગ્યો. સાથેના શ્રમણ-ભગવંતો અને આસપાસના સૌ ભેગા થઈ ગયા. ભક્તો પણ આવી પહોંચ્યા. અમલનેર આવી ઉપચારો શરૂ કર્યા. ગામેગામથી સંઘના આગેવાનો અને ભાવિક ભક્તો પૂછવા આવવા લાગ્યા. ‘હું શાતામાં છું. મારી ચિંતા કરશો નહીં. મોટરવાળાનો કોઈ દોષ નથી, તેને કંઈ કહેશો નહીં, લઢશો નહીં.’ આમ રટણ ચાલુ હતું. ખંધક મુનિ, ગજસુકુમાલ મહાત્મા અને મેતારજ મુનિને થયેલા ઉપસર્ગો યાદ કરી પોતાની વેદનાને હળવી બનાવી. પૂ. આ. શ્રી વિજયભુવનભાનુસૂરિજી મહારાજે આરાધના કરાવી. ‘મહાત્મા, જાગો છો ને ? સાવધાન ! સાવધાન ! ખરો અવસર આવ્યો છે.’ અને ખરેખર મહારાષ્ટ્ર નિરાધાર બન્યું. હંસલો ઊડી ગયો ! દીપક બુઝાઈ ગયો ! ગુરુદેવ છેલ્લી ક્ષણ સાધી ગયા. બંને ભવ સુધરી ગયા. સમતાના સાગર, કરુણાવત્સલ, પરહિત-ચિંતક અને ગુર્વાજ્ઞામંત્રને જીવનમાં ઉતારનારા પૂ. આ. શ્રી વિજય-ત્રિલોચનસૂરિજી મહારાજ સાહેબના ચરણે કોટિશઃ વંદન !

સૌજન્ય : પૂ. પં. શ્રી શિવાનંદવિજયજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી શ્રી યે. મૂ.પૂ. જૈન સંઘ ચાંદવડ (મહારાષ્ટ્ર)

મહાત શિલ્પવેતા, મરુઘર કેસરી,

શ્રી હર્ષસૂરિજીના પદ્મપ્રભાવક

પૂ. આ. શ્રી વિજયજિનેન્દ્રસૂરિજી મ.

શ્રી જૈનશાસનના જ્યોતિર્ધર સૂરિદેવો રત્નોની ખાણ સમા છે, વાત્સલ્યનાં ઝરણાં સમા છે, નિર્મળ ચારિત્રસ્વામી છે. વિદ્યાનુરાગી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયજિનેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની મેઘાવી મુખમુદ્રા અને દિવ્યદષ્ટિથી અનેક આત્માઓ ધર્મી બન્યા હતા. મારવાડની ભૂમિ પર કેટલાયે પરમ પ્રભાવક પુણ્યાત્માઓનાં પુનિત પગલાં પડ્યાં છે. તેઓએ સ્થાપેલા આદર્શોના ઓજ અને તેજ ચિરસ્મરણીય બન્યાં છે, જેમાં પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયજિનેન્દ્રસૂરીશ્વરજીનું નામ પણ એવું જ પ્રભાવશાળી છે. મારવાડ જંકશન પાસે પાલી જિલ્લામાં જોજાવર ગામ તેઓશ્રીની જન્મભૂમિ. વીસા ઓસવાલ જ્ઞાતિમાં સંચેતી ગોત્રમાં શેક શ્રી ખીમરાજજીને ગૃહે માતા પાબુબાઈની રત્નકુક્ષીએ

સં. ૧૯૭૦ના જેઠ વદી પાંચમે તેઓશ્રીનો જન્મ થયો. માતાપિતા તેરાપંથી સંપ્રદાયના અનુયાયી હતાં. જોજાવર ગામમાં ત્રણ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો પરંતુ કુટુંબમાં ધાર્મિક શિક્ષણનું વાતાવરણ હતું, તેથી સંયમ સ્વીકારવાની સુખમ શક્તિ જાગૃત થઈ હતી. એમાં તેમને કંઠમાળ નીકળી. તેમણે સંકલ્પ કર્યો કે કંઠમાળ મટી જશે તો દીક્ષા લઈશ. કંઠમાળ મટી ગઈ અને પોતાના સંકલ્પને સાકાર કરવાનો સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો. કર્ણાટકમાં રાણીબાગ - ધારવાડ મુકામે સં. ૧૯૮૯ના ફાગણ સુદ અને મંગળ દિને કાશીવાળા પૂ. શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પંડિત વર્ધ શ્રી ભાવવિજયજી મહારાજ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તે જ વર્ષે કર્ણાટકમાં બીજાપુર મુકામે અષાઢ સુદ ૧૦ને દિવસે વડીદીક્ષા થઈ, અને મુનિ શ્રી જિનવિજયજી નામે ઘોષિત થયા.

દીક્ષા ગ્રહણ કરીને પૂ. આ. શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી કાશીવાળાના શિષ્યરત્ન શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજ પાસે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના શાસ્ત્રગ્રંથોનો તેમ જ જ્યોતિષ તથા શિલ્પકળાનો ગહન અભ્યાસ કર્યો. આ તેજસ્વી જ્ઞાનરાશીને પ્રભાવે પૂજ્યશ્રીનો પ્રભાવ જૈનસમાજ પર વ્યાપકપણે પથરાવા લાગ્યો. લખિના ભંડાર સમા સૂરિજી અમર બની ગયા. મારવાડના કેસરી સિંહ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા. પૂજ્યશ્રીએ સેંકડો જિનાલયોના જીર્ણોદ્ધારમાં સમય વ્યતિત કર્યો. વિજયહીરસૂરિજી મહારાજ સાહેબ પછી જિનશાસનના ૪૨૦ વર્ષના સોનેરી ઇતિહાસમાં પૂજ્યશ્રીએ ૨૪૫ જેટલી પ્રતિષ્ઠાઓ, અંજનશલાક કરાવ્યાં, ૯ ઉપધાન, ૩૦ દીક્ષાઓ (ભાઈઓ - બહેનોની), સેંકડોની સંખ્યામાં નાનામોટા સંઘો, શાંતિસ્નાત્ર મહાપૂજનો આદિ થયાં. પૂજ્યશ્રીના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય-પરિવારમાં લગભગ પંદરેક સાધુઓ ઉલ્લેખનીય છે, જેમાં શ્રી દેવેન્દ્રવિજયજી, શ્રી કેશરવિજયજી, શ્રી ગુણવિજયજી, શ્રી પદ્મવિજયજી (હાલ આચાર્ય), શ્રી આનંદવિજયજી, શ્રી મિત્રાનંદવિજયજી, શ્રી વિનયવિજયજી, શ્રી પ્રતાપવિજયજી, શ્રી લલિતવિજયજી, શ્રી પુણ્યોદયવિજયજી, શ્રી પ્રમોદવિજયજી આદિ મુખ્ય છે. પૂજ્યશ્રીએ રાજસ્થાનમાં કાંઠાક્ષેત્ર ગોડવાડ, જોધપુર અને આબુ વિસ્તારમાં વિચરીને ઘણા અજૈનોને પ્રતિબોધ પમાડી, દાડમાંસનો ત્યાગ કરાવ્યો. સૌમ્યપ્રકૃતિ ધરાવતા આ જ્યોતિર્ધર ઉગ્ર વિહારી હતા. તેઓશ્રીએ ઘણાં વર્ષો ફળફળાદિ પર જ ગુજાર્યાં હતા. બામણવાડાજી, દીયાણાજી, ધનારી, સુમેર આદિ તીર્થોમાં ઘણો સમય ધ્યાન-સાધનાની ધૂણી ધખાવી હતી. જ્યોતિષ અને શિલ્પમાં, પ્રતિષ્ઠાવિધિવિધાનમાં તેમનું નામ મોખરે હતું. ખૂબ પારંગત હતા. પૂજ્યપાદ અકબર બાદશાહ શ્રી હીરવિજયસૂરિજી મહારાજ પછી, ૪૦૦ વર્ષના ઇતિહાસમાં સફળતાથી, સૂઝપૂર્વક, શાસ્ત્રવિધિથી પ્રતિષ્ઠાઓ, અંજનશલાકા કરાવવામાં તેઓશ્રીનું સ્થાન મોખરે છે. પ્રકૃતિના પ્રેમી હોવાથી જંગલમાં મંગલ કરતા

અને તેથી 'મીઠા મહારાજ' તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા. પૂજ્યશ્રી તપાગચ્છની ત્રણ પ્રખ્યાત ગાદીઓમાં ધનારીની ગાદીએ સં. ૧૯૯૭ના જેઠ સુદ ૧૧ને દિવસે શ્રી જિનવિજયજીમાંથી પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય-જિનેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ રૂપે આચાર્ય પદે આરૂઢ થયા. સં. ૨૦૦૩માં વૈશાખ સુદ ૩ને દિવસે શિવગંજમાં પૂ. આ. શ્રી હર્ષસૂરિજી મહારાજ પાસે ક્રિયોદ્ધાર કરીને પટ્ટપ્રભાવક બન્યા. અનેક તીર્થોના ઉદ્ધારક તરીકે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી. અનેક શાસનપ્રભાવક કાર્યો દ્વારા જૈન શાસનનો ધર્મધ્વજ લહેરાવ્યો. સં. ૨૦૨૯ના જેઠ વદ (ગુજરાતી : વૈશાખ) પાંચમે શિવગંજ મુકામે કાળધર્મ પામ્યા. ત્યાં આજે શિખરબંધી ગુરુમંદિર ઊભું છે. પૂજ્યશ્રી લગાતાર નવમાં વર્ષાંતપમાં સ્વર્ગવાસી થયા, એવા એ ઉગ્ર તપસ્વી હતા. આજ સુધીમાં તેઓશ્રીના ૧૧ ગુરુમંદિરો નિર્માણ થયાં છે. પૂજ્યશ્રીના પટ્ટધર પૂ. આ. શ્રી વિજયપદ્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ મંગલ કાર્યો માટે નિશ્ચા પ્રદાન કરી રહ્યા છે, એવા એ મહાતપસ્વી ગુરુવર્ચને કોટિ કોટિ વંદન !

સૌજન્ય : ખીવાડા (રાજસ્થાન) નિવાસી શ્રી ઘેવરચંદજી પ્રતાપમલજી ડાગના સુપુત્રો અમરચંદ, ગૌતમચંદ, મહાવીરચંદ, સુપૌત્રો સિદ્ધાર્થ, પિયૂષ, પ્રતીક, નીલેશ અને ડાગા પરિવાર દ્વારા આયોજિત યાતુર્માસ અને ઉપધાન તપ - રાજેન્દ્રવિહાર - દાદાવાડી - પાલીતાણા સિદ્ધગિરિની છત્રછાયામાં પૂ. આ. શ્રી પદ્મસૂરિજી મ. સા., પંચ્યાસ શ્રી ઈન્દ્રસક્તિવિજયજી મ. શ્રી રાજવિજયજી મ., શ્રી જયપ્રભવિજયજી મ. સા., શ્રી મુક્તિપ્રિયાશ્રીજી મ.ની નિશ્ચામાં.

**અગણિત મુહૂર્તોના માર્ગદર્શક,
ગુરુસેવા-ગુણના આદર્શરૂપ**

પૂ. આ. શ્રી વિજયમહોદયસૂરિજી મો

સં. ૧૯૭૦ના શ્રાવણ માસની અમાવાસ્યાને દિવસે વઢવાણમાં પિતા મનસુખલાલને ત્યાં જન્મેલા મણિલાલે પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની ધર્મદેશના શ્રવણે વૈરાગ્યવાસિત બનીને સં. ૧૯૯૦ના અષાઢ સુદ ૧૪ ના રોજ અમદાવાદમાં સકલાગમ રહસ્યવેદી પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજની નિશ્ચામાં સંયમ સ્વીકાર્યું અને પૂ. આ. શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન મુનિ શ્રી મહોદયવિજયજી મહારાજ બન્યા. દીક્ષા-દિવસથી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની નિશ્ચામાં વિદ્યમાનતા સુધી પડછાયાની જેમ સાથે રહીને આજીવન ગુરુકુલવાસી તરીકેનો અદ્ભુત આદર્શ ખડો કર્યો છે. દીક્ષા, પ્રતિષ્ઠા, અંજનશલાકા આદિ વિવિધ મુહૂર્તોના માર્ગદર્શક બન્યા છે. પૂજ્યશ્રીના સંયમજીવનમાં સેવા-સમર્પણ અને સમુદાયની સાર-સંભાળના ગુણો વ્યાપેલા છે. આ ગુણોને પ્રભાવે તેઓશ્રીને પૂ. ગુરુદેવશ્રીના વરદ હસ્તે સં. ૨૦૨૯ના માગશર સુદ બીજને શુભ દિવસે મુંબઈમાં મહોત્સવપૂર્વક

આચાર્યપદે અભિવ્યક્ત કરાયા અને પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય-મહોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજ તરીકે ઘોષિત થયા.

વર્ષોથી અવિરત ગુરુસેવા, સમુદાયની સારસંભાળ, અનેક મુહૂર્તોનું માર્ગદર્શન, પૂ. ગુરુદેવના પત્રવ્યવહારની જવાબદારી ઇત્યાદિમાં પોતાનાં અસ્તિત્વને ઓગાળી દઈને સંયમજીવનને ગૌરવાન્વિત બનાવેલ છે. પરમ શાસન પ્રભાવક પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમાધિપૂર્ણ સ્વર્ગ-ગમન બાદ જેઓશ્રીનાં નામ, કામ સમુદાય અને સંઘ સમક્ષ વધુ પ્રમાણમાં જાણીતા અને માનીતા થઈ રહ્યા છે. એ પ્રશાંતમૂર્તિ પૂ. આ. શ્રી વિજયમહોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજના નિશ્ચા-સાન્નિધ્ય પામવાપૂર્વક હાલ સમુદાયનું સુકાન સંભાળી રહ્યા છે. બહોળો અનુભવ, પ્રશાંત પ્રકૃતિ, પૂજ્ય ગચ્છાધિપતિ સ્વર્ગસ્થ ગુરુદેવની પરમકૃપા, જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ આદિ અનેકાનેક વિશેષતા ધરાવતા પૂજ્યશ્રી અને પૂ. આ. શ્રી વિજયરાજ-તિલકસૂરીશ્વરજી મહારાજ એક સાલ અને એક જ દિવસના દીક્ષિત છે. બંનેની દીક્ષા વચ્ચે માત્ર કલાકોનું જ અંતર છે. દીક્ષાની એ ઘડી-પળે કોઈને કલ્પનાય નહીં આવી હોય કે, આ બે સહદીક્ષિતોના શિરે ભવિષ્યમાં એક મહાન જવાબદારી તરીકે સમુદાયનું સંચાલન સ્થાપિત થશે. અને એ કર્તવ્ય અદા કરવામાં બંને અરસપરસ પૂરક બની રહેશે ! હાલ પૂજ્યશ્રીનો દીક્ષાપર્વાય ૫૭ વર્ષનો છે.

સૌજન્ય : ત્રિભુવન તારક તીર્થાધિરાજ યાતુર્માસ આરાધના સમિતિ સાંચોરી જૈનભવન - પાલીતાણા તરફથી

**ગિરનાર સહસ્ત્રાવન તીર્થોદ્ધારક અને અખેડ
ઉગ્ર તપસ્વીરત્ન**

પૂ. આ. શ્રી વિજયહિમાંશુસૂરિજી મ.

ઉગ્ર તપ, અખેડ સંયમ અને અપૂર્વ નિસ્પૃહતા - આ ત્રણેય ગુણો મૂર્તિમંત રૂપ ધરીને આવે તો એનું રૂપ કેવું હોય ? એની કલ્પનામૂર્તિ ઘડીએ, તો તરત જ એક ચહેરો આપણી નજર સમક્ષ તરવરી આવે, તે જૂનાગઢ-શ્રી ગિરનાર સહસ્ત્રાવન તીર્થોદ્ધારક પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયહિમાંશુસૂરીશ્વરજી મહારાજ. જિનશાસન પ્રત્યેની અજબ ખુમારી, સત્ય માટે ગજબ નિષ્ઠા, ગમે તેટલાં કષ્ટો વચ્ચે પણ અભિગ્રહો છોડવાનો વિચાર સુદ્ધાં નહિં એવું મક્કમ મનોબળ-આવું પૂજ્યશ્રીનું જીવન છે. સંત-મહાત્માઓના વિચરણથી જેની કણેકણ પાવન થયેલી છે એવી ગુર્જર ધરા પર વિજાપુર તાલુકામાં માણેકપુર ગામ આવેલું છે: જ્યાં વર્તમાન ચોવીશીના શિરમોર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું નયનરમ્ય જિનાલય શોભી રહ્યું છે. ત્યાં શિરચંદ રૂગનાથના પરિવારમાં લલ્લુભાઈ શાહના સુપુત્ર ફૂલચંદભાઈનાં ધર્મપત્ની કુંવરબહેને સં.

૧૯૬૩ના ચૈત્ર સુદ દને શુક્રવારના શુભ દિને જિનશાસનના હીરલા એવા પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. વ્યક્તિત્વને અનુરૂપ હીરાલાલ નામ પાડ્યું. માણેકપુરમાં જ પાંચ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો અને પ્રથમ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ અઢી કિલોમિટર દૂર આવેલા માણસા ગામમાં રોજ પગે ચાલીને કર્યો. આમ બાળપણથી જ કઠોર જીવન જીવવાની તાલીમ મળી. નાનપણથી જ ધારણાશક્તિ ગજબ કોટીની, પ્રભુ ભક્તિ તેમજ સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજની ભક્તિનો રંગ કેસૂડા જેવો હતો. સંઘના ભાઈઓના મુખે પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો સાંભળતાં સાંભળતાં માત્ર તેર વર્ષની જ ઉંમરે બે પ્રતિક્રમણ સ્વયં કરતા થઈ ગયા. એટલું જ નહિ, સાધુભગવંતોની અનુપસ્થિતિમાં સ્વયં સંઘને પ્રતિક્રમણ કરાવતા.

નાની ઉંમરથી તપસ્યા કરવાનો ઘણો શોખ. એક દિવસ આયંબિલ કરવાની ભાવના થઈ. નાનકડાં ગામમાં બીજી કોઈ વિશેષ અનુકૂળતા નહિ હોવાથી અને બાળપણથી ગમે ત્યારે ગમેતેવી ઓછીવત્તી વસ્તુથી ચલાવવાની અનુપમ સંતોષવૃત્તિનાં કારણે પ્રથમ આયંબિલ ફક્ત શેકેલા ચોખા અને પાણીથી કર્યું. ભવિષ્યના ઉગ્ર અને દીર્ઘ તપની ભાવના થતાં ક્યાં જવું? કોને કહેવું? શું કરવું? વગેરે સંકોચના કારણે બજારમાંથી શેકેલા ચણા લઈ પાણી સાથે વાપરી આત્મસંતોષ માની લીધો. તેમના આ પ્રસંગોથી નિશ્ચય પ્રત્યેની અડગતા, નિઃસ્પૃહતા વગેરે ગુણો તેમનામાં નાનપણથી ખીલ્યા હતા તે દર્શાવે છે. જીવન-નિર્વાહાર્થે ૧૯૭૬ની સાલમાં અમદાવાદ આવ્યા. થોડો સમય અમદાવાદ રહી ૧૯૮૨માં મુંબઈ ગયા અને પાંચ વરસ કાપડની દુકાને રહ્યા તે દરમ્યાન રાજનગર તળિયાની યોજમાં સં. ૧૯૮૨ પોષ વદ ૧૧ને રવિવારના શુભ દિવસે તેમનાં ધર્મપત્ની ચંદનબહેને પુત્ર રત્નને જન્મ આપ્યો, જેનું નામ ચીનુભાઈ રાખવામાં આવ્યું. અને સં. ૧૯૮૪ના ભાદરવા સુદ ૮ને દિવસે એક પુત્રીનો જન્મ થયો, જેનું નામ વિમુબહેન રાખવામાં આવ્યું. નોકરી અર્થે મુંબઈ ગયા ત્યારે કર્ણાટક બાજુ વારંવાર જવાનું થવાથી ત્યાંના તમામ તીર્થોની યાત્રા પ્રાયઃ કરતા. સં. ૧૯૮૭ના માગશર વદ ૯ના દિવસે સકલાગમ રહસ્યવેદી પૂ. આ. શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે મુંબઈ અંધેરીમાં સંસારી વડીલ બંધુ માણેકલાલે પ્રવ્રજ્યા પ્રહણ કરી, મૃગાંકવિજયજી મહારાજ તરીકે જાહેર થયા. ત્યારબાદ મુનિશ્રી મૃગાંકવિજયજી મહારાજની શુભ પ્રેરણા, પૂ. ભગવંતોની વૈરાગ્ય રસઝરતી જિનવાણી અને પરમકૃપાળુ પરમાત્માની અનન્ય અને અનુપમ ભક્તિના પ્રભાવે સં. ૧૯૮૭માં દીક્ષા લેવાની ભાવના થઈ. ભાવના સફળ કરવા તેમ જ પુત્રને પણ વૈરાગ્યના માર્ગે વાળવા માટે સહકુટુંબ પાટણમાં પ્રથમ ચાતુર્માસ પૂ. આ. શ્રી વિજયમેઘસૂરિજી મહારાજ, પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી પ્રેમવિજયજી મહારાજ, અને પૂ. પંન્યાસજી શ્રી રામવિજયજી ગણિવર્ધ આદિની નિશ્રામાં કર્યું. વૈરાગ્યમાં વેગ

આવતાં સં. ૧૯૮૮માં પુનઃ ચાતુર્માસ પૂ. આ. શ્રી વિજયદાન-સૂરીશ્વરજી મહારાજ, પૂ. ઉપાધ્યાયજી તથા પૂ. પંન્યાસજી મહારાજ આદિના સાંનિધ્યમાં વઢવાણ સીટીમાં કર્યું. ચાતુર્માસ બાદ વિહારાદિની તાલીમ માટે સાડા-છ વર્ષનાં પુત્ર ચીનુભાઈને ગુરુભગવંત સાથે વિહારમાં રાખ્યા. વિરોધ કરનાર સ્વજનોને પોતાની કુનેહથી સમજાવી અમદાવાદ-ઝાંપડાની પોળે બિરાજમાન પૂ. આ. શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ પાસે દીક્ષાનું મુહૂર્ત કઢાવી સમેતશિખરજી આદિ કલ્યાણક તીર્થ ભૂમિઓની સ્પર્શના પુત્રસહિત કરી આવ્યા. તે સમયમાં બાળદીક્ષાનો સખત વિરોધ હોવાથી ખંભાત પાસેના વત્રા ગામમાં પૂ. મુનિરાજ શ્રી નંદનવિજયજી મહારાજના વરદ હસ્તે તેમજ પૂ. મુનિશ્રી મૃગાંકવિજયજી આદિ મુનિભગવંતોની ઉપસ્થિતિમાં ૭ વર્ષ ૪ માસ અને ૧૮ દિવસના સુપુત્ર ચીનુભાઈને સં. ૧૯૮૯ના જેઠ સુદ ૧૪ના પવિત્ર દિવસે દીક્ષા અપાવી. મુંડન માટે નાઈ ને બોલાવ્યો, પણ ભયને લીધે ન આવતાં, જાતે જ અસ્ત્રો લઈ મુંડન કર્યું. બાળદીક્ષાના વિરોધને કારણે પુત્રની દીક્ષા પછી ૧૧ મહિના સંસારમાં રહેવું પડ્યું. એક મહામંગલકારી પુનિત બળ પ્રાપ્ત થતાં દીક્ષા લેવાનું નક્કી કર્યું.

સં. ૧૯૯૦ના વૈશાખ સુદ ૯ને દિવસે અમદાવાદ-પગથિયાના ઉપાશ્રયે બિરાજમાન પરમ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી (બાપજી) મહારાજના શુભ હસ્તે અને પૂ. આ. શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પૂ. આ. શ્રી વિજયમેઘસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી પ્રેમવિજયજી મહારાજ, પૂ. પં. શ્રી રામવિજયજી મહારાજની નિશ્રામાં પરમ પરમેશ્વરી પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારી પૂ. પંન્યાસ શ્રી રામવિજયજી મહારાજના શિષ્ય મુનિરાજ શ્રી હિમાંશુવિજયજી મહારાજ તરીકે જાહેર થયા. હિમાંશુ, અર્થાત્ ચંદ્રની જેમ ચારિત્રના પ્રત્યેક યોગોમાં એમની કળાઓ દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી. સં. ૧૯૯૦માં અષાઢ સુદ ૧ના દિવસે અમદાવાદ-સારંગપુરમાં પૂ. આ. શ્રી વિજયદાનસૂરિજી મહારાજના વરદ હસ્તે વડી દીક્ષા પ્રહણ કરી. સુવિશુદ્ધ કોટીના સંયમ જીવનમાં આગળ વધતાં વધતાં આગમ-પ્રકરણાદિનો ગહન અભ્યાસ કરવા સાથે તપનો ગુણ પણ એવો જબરજસ્ત વિકસાવ્યો કે એ તપનું વર્ણન સાંભળીને કોઈ પણ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જાય! પૂજ્યશ્રીએ સં. ૧૯૯૧માં રાધનપુરના ચાતુર્માસમાં પૂ. આ. શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજની નિશ્રામાં ઉત્તરાધ્યયન, આચારંગ તેમજ કલ્પસૂત્રના જોગ કરેલ અને સં. ૧૯૯૯ના અમદાવાદના ચાતુર્માસમાં પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજની નિશ્રામાં મહાનિશીથન જોગ કરેલ. સં. ૨૦૧૪માં મહારાષ્ટ્ર સાંગલી ચાતુર્માસ દરમ્યાન ઠાણાંગ, સમવાયાંગ અને શ્રી ભગવતીસૂત્રનો યોગ સાથે સળંગ નવ મહિના યોગ કરી પૂજ્યશ્રી સં. ૨૦૧૫ના ફાગણ સુદ ૩ના

મહારાષ્ટ્ર-સતારા મુકામે પૂ. મુનિરાજ શ્રી મુક્તિચંદ્રવિજયજી ગણિવર્યના વરદ હસ્તે ગણિપદ આરૂઠ થયા અને ૩૬ કરોડના નવકાર મંત્રના અજોડ આરાધક, મહારાષ્ટ્ર કેસરી પરમ પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયયશોદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજના શુભ હસ્તે સં. ૨૦૧૫ના વૈશાખ સુદ ૬ના દિવસે અહમદનગર મુકામે પન્યાસપદ પર આરૂઠ થયા. પદવીધર બનવા છતાં સંયમજીવનની સાધના અવિરતપણે ચાલતાં, જીવનમાં ગુણોના પ્રકાશનો ઉઘાડ થવા માંડ્યો જેનાથી આકર્ષાઈને પૂજ્ય ગુરુવર્યોના આશીર્વાદથી સં. ૨૦૨૯ના માગશર સુદ બીજના દિવસે, જેના કંકરે કંકરે અનંત આત્માઓ સિદ્ધિપદને પામ્યા છે તેવા તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજની શીતળ છત્રછાયામાં આવેલ આરિસાભુવનમાં પંચપરમેષ્ઠીના ત્રીજાઆચાર્ય-પદે આરૂઠ થયા.

શાસનની પુરા સંભાળ્યા બાદ અનેકવિધ શાસન પ્રભાવનાનાં કાર્યોમાં પૂજ્યશ્રી એવા મગ્ન બની ગયા કે જીવનનો આધાર જિનશાસનને બનાવી સતત શાસનની સેવામાં જાતને સમર્પી દીધી. તેથી અનેક શ્રાવકો અને શ્રીસંઘો, ફૂલની સુવાસથી આકર્ષાઈને જેમ ભમરો ફૂલની પાસે દોડી આવે તેમ, પૂજ્યશ્રી પાસે દોડી આવતા. નિઃસ્પૃહ-શિરોમણિ હોવાથી નામનાની જરા પણ ખેવના ન હોવા છતાં એમની નિશ્રામાં પ્રતિષ્ઠા-અંજનશલાકા, દીક્ષા, ઉપધાન, ઉઘાપન, ઉજમણાંઓ વગેરે ઊજવવાની અતિ આગ્રહભરી વિનંતીઓ કરતાં, પૂજ્યશ્રીએ ધોલેરા, પાલીતાણા, મહારાષ્ટ્રભુવન, વાંકાનેર, નડિયાદ, જૂનાગઢ, શ્રી ગિરનાર-સહસાવન, રાજકોટ, વેરાવળ, અમદાવાદ-મેઘાણીનગર અને રાણીપ વગેરે સ્થાનોમાં પ્રભુજીની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી. તેમ જ સાણંદમાં ગુરુમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. છ'રી પાળતા સંઘો પણ અવારનવાર નીકળતા રહ્યા. જામકંડોરણાથી જૂનાગઢ, જામનગરથી જૂનાગઢ થઈ પાલીતાણા, વાંકાનેરથી જૂનાગઢ, ધંધૂકાથી પાલીતાણા, પાલીતાણાથી જૂનાગઢ, સાણંદથી સેરિસા, વાસણાથી સેરિસા - આમ અનેક યાત્રાસંઘો પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં નીકળ્યા અને તીર્થોમાં માળારોપણાં થયાં. ત્રણ વખત જૂનાગઢ શ્રી ગિરનારજીની સંપૂર્ણ પરિક્રમ્મા પૂજ્યશ્રીએ કરી અને અનેક સંઘોને કરાવી. જૂનાગઢ શ્રી ગિરનાર તીર્થ અને બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની દીક્ષા અને કેવલજ્ઞાન કલ્યાણકની ભૂમિ પ્રત્યે અતૂટ શ્રદ્ધાને કારણે છેલ્લા કેટલાંય વર્ષોથી લગભગ ભૂંસાઈ જતી કલ્યાણક ભૂમિની ખ્યાતિને પ્રસિદ્ધ અને પુનઃ જાગૃત કરવા ભવ્ય જિનપ્રાસાદ કરાવવાની ભાવના વારંવાર યાત્રા કરતાં પૂજ્યશ્રીને થઈ અને તેની આસપાસની ભૂમિને પોતાની સાધનાભૂમિ તેમ જ વિહારભૂમિ બનાવી. આ દીક્ષા કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક ભૂમિપર પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મુજબ ભવ્ય નુતન સમવસરણ મંદિરનું નિર્માણ થઈ રહ્યું છે. સં. ૨૦૪૦માં ભવ્ય અંજનશલાકા મહોત્સવ દ્વારા ચતુર્મુખ શ્રી નેમિનાથ

ભગવાનની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા તેમ જ પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્યાર બાદ વાંકાનેર, રાજકોટ, અમદાવાદ આદિ સ્થળોમાં પણ પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં અંજનશલાકા મહોત્સવો થયા.

પોતાના સ્ફટિકનિર્મળ સંયમજીવન દ્વારા કંઈક જીવો વિરતિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિનાં બીજનું વપન કરી ચૂક્યા છે. તેઓશ્રીના હસ્તે સાયલામાં મુનિશ્રી જગવલ્લભવિજયજી, ધંધૂકાના મુમુક્ષુ બહેન, સાધ્વીજી શ્રી કોટિપૂર્ણાશ્રીજી, વીરમગામમાં એક બહેન, મુનિશ્રી હેમદર્શનવિજયજી, મુનિ શ્રી નયરત્નવિજયજી, મુનિશ્રી શશીવલ્લભવિજયજી, મુનિશ્રી પ્રેમસુંદરવિજયજી આદિ અનેક આત્માઓ સંયમ સ્વીકારી શાસન સેવા કરતા જોવા મળે છે. શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ પણ પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં જૂનાગઢ, વાંકાનેર, સાણંદ, લીંબડી, પાલીતાણા આદિ સ્થાનોમાં થયેલ ઉપધાન તપની આરાધના દ્વારા સર્વવિરતિનો આંશિક સ્વાદ માણી પોતાને ધન્ય બનાવી ગયા છે. પૂજ્યશ્રી પોતાના જીવનમાટે હંમેશા વજ્ર સમા કઠોર બનતા અને બીજા પ્રત્યે ફૂલથી પણ કોમળ રહી અનેક આત્માઓને કરુણા અને વાત્સલ્યનું પાન કરાવતા હોય તેમ આજે પણ જણાય છે. સ્વ કે પર સમુદાયમાં નાના કે મોટા બીમાર સાધુ-સાધ્વીજી પાસે સમાચાર મળતાંની સાથે વૈયાવચ્ચ કરવા - કરાવવા પૂજ્યશ્રી પહોંચી જતા અને ભક્તિપૂર્વક વૈયાવચ્ચ કરી-કરાવી સ્વસ્થતા પામે ત્યાં સુધી પાસે રહેતા. સં. ૧૯૮૧માં પાટડી મુકામે પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવશ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ પાસે અંતિમ સમય સુધી ખડે પગે સાથે રહી, ખૂબ જ ઉલ્લાસપૂર્વક અપ્રમત વૈયાવચ્ચ કરી, પૂજ્યશ્રીએ અનુપમ નિર્યામણ કરાવી. તેમ જ પૂ. આ. શ્રી વિજયભક્તિસૂરિજી મહારાજના સમુદાયના પૂ. મુનિરાજ શ્રી હરખવિજયજી મહારાજ શિહોર મુકામે પડી ગયા ત્યારે સં. ૨૦૪૧ના શિહોર ચાતુર્માસ પ્રવેશ વહેલા કરીને સારામાં સારી વૈયાવચ્ચ કરી-કરાવી. તેમ જ તેમના સમુદાયના પૂ. મુનિરાજ શ્રી પ્રધાનવિજયજી મહારાજ ધોરાજીમાં ગાઢ બિમાર છે એવા સમાચાર મળતાંની સાથે જ ચાલુ વિહારમાંથી બે સાધુને તુરત જ આગળ મોકલ્યા અને પોતે પણ ઉગ્ર વિહાર કરી બીજે દિવસે ધોરાજી પહોંચી ગયા અને ઉત્તમ નિર્યામણ કરાવી. આવા વાત્સલ્ય અને વૈયાવચ્ચ ગુણના કારણે સ્વ-પર સમુદાયના મહાત્માઓ તેમ જ અનેક શ્રીસંઘોના દિલમાં બહુમાનનું સ્થાન પામેલ છે. પૂજ્યશ્રીની તપશ્ચર્યા વાંચતાં સાંભળતાં આજે પણ એમ લાગે કે તેઓશ્રીની નસોમાં લોહી નથી વહેતું, પણ તપ વહી રહ્યું છે. પૂજ્યશ્રી અને તપ એકબીજાનાં પર્યાય બની ગયા છે !

આવાં ઉગ્રતપો અને નિર્મળતમ સંયમજીવનની આરાધના કરતાં કરતાં આજે ૮૫ વર્ષની જેફ વય સુધીમાં ક્યારેય ડોળી કે સ્ટ્રેચરનો ઉપયોગ કર્યો નથી. પ્રાયઃ કરીને દોષિત આહારનો પણ ઉપયોગ કર્યો નથી. દીર્ઘાંતિદીર્ઘ સંયમપર્યાય બાદ શરીર જર્જરિત થઈ જવા છતાં જેમનો આત્મા સદાબહાર યુવાનીથી યનગની રહ્યો

છે, એવા આ મહાત્માએ શ્રીસંઘમાં નિર્ણાયક પરિસ્થિતિ, ફૂલી-ફાલતી ઈર્ષ્યા, અશોભનીય પત્રિકાબાજી, અદેખાઈની યાદવા-સ્થળીઓ, વધતો જતો શિથિલાયાર અને સંયમ પ્રત્યેનો અનાદર વગેરે જોઈ, તેનાથી વ્યથિત થઈને ભીષ્મ અભિગ્રહ અમદાવાદ-ઘીકાંટામાં આવેલ પ્રગટ પ્રભાવી શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ દાદા સમક્ષ સં. ૨૦૨૯ના જૈઠ વદ ૭ દિવસે કર્યો. પૂજ્યશ્રીએ લોહીનું બુંદેબુંદ પરમાત્માના શાસનને અર્પણ કરાવી ઝીંદાદિલી અને જવાંમદી દાખવી. રોગોના અતિ ભયંકર હુમલાઓ અને લથડતી કાયને લીધે ડોક્ટરોની ચેતવણીઓ કે ભક્તોની કાકલૂદીઓ પૂજ્યશ્રીને અભિગ્રહના પાલનમાંથી હચમચાવી ન શકી. આવા મેરુ સમાન અડગ મહાત્માએ અભિગ્રહપૂર્વક આયંબિલની શરૂઆત કરી. ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮ ઓળીઓના મંગલ આંકને વટાવી પ્રગટપ્રભાવી શ્રી શંખેશ્વરતીર્થમાં ૧૦૦૮ આયંબિલ થયાં ત્યારે સં. ૨૦૪૪ના સંમેલન સમયે શ્રીસંઘના અગ્રણીઓએ શ્રી સંઘને સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે થોડા સમયમાં પ્રયત્ન કરીશું એવું વચન આપતાં, શ્રી સંઘના અગ્રણીઓના આશ્વાસન અને આદેશથી પૂજ્યશ્રીએ અમદાવાદ જૈન મરચંટ સોસાયટીમાં સં. ૨૦૪૪ના વૈશાખ સુદ ૩ (અખાત્રીજ)ના ૧૭૫૧ આયંબિલ ઉપર એક ઉપવાસ કરી અનિચ્છાએ શેરડીના રસથી ઠામ ચોવિહાર પૂર્વક પારણું કર્યું. સં. ૨૦૪૪ના અષાઢ સુદ ૬ અમદાવાદ-વાસણા યાતુર્માસ પ્રવેશના પ્રથમ દિવસથી જ પુનઃ આયંબિલ શરૂ કરેલ છે, જેને આજે સં. ૨૦૪૭ના ભાદરવા સુદ પને શુક્રવારે ૧૧૫૧ આયંબિલ નિરંતર થયાં.

ઘણા વર્ષના નિર્મળ સંયમપર્યાયમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ-બનાસકાંઠા-રાજસ્થાન-મહારાષ્ટ્ર-કર્ણાટક વગેરે ક્ષેત્રમાં વિચરી, સ્વ-પર ઉપકાર કરવાપૂર્વક અને ભવ્ય જીવોને તારવા દ્વારા મોક્ષના માર્ગના વાહક બની રહ્યા હમણાંજ થોડા સમય સમય પહેલાં કાળધર્મ પામ્યા.

**‘હારે હારે હીરા નહિ, નહિ કંચન કે નહિ પહાડ,
સિંહ કે ટોળે નહિ, સંત વિરલ સંસાર’**

ને સિદ્ધ કરનાર ‘તપસ્વી સમ્રાટ’

પૂ. આ. શ્રી વિજયરાજતિલકસૂરિશુ મ.

અમદાવાદ ધોળકાની વચ્ચે આવેલા નાનકડા ચિલોડા ગામે પ્રગટ થયેલું આ સૂરિરત્ન વર્ષમાનતપ ક્ષેત્રે આગવો ઇતિહાસ સર્જી રહ્યું છે. સં. ૧૯૭૨માં પ્રેમચંદભાઈને ત્યાં જન્મેલા રતિલાલભાઈનો ઉછેર એવી સુખસાહ્યબીમાં થયો હતો કે સંયમ-જીવનમાં આ જીવ કઠિન તપશ્ચર્યાઓનો વિક્રમ સર્જશે એવી કલ્પના જ ન આવે. સં. ૧૯૯૦ના અષાઢ સુદ ૧૪ને શુભ દિવસે આ

રતિલાલભાઈ અમદાવાદમાં પૂ. આ. શ્રી વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મંઠના વરદ્ હસ્તે સંયમ સ્વીકારી પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરિશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન મુનિ શ્રી રાજવિજયજી મહારાજ બન્યા.

સુખ સાહ્યબીમાં ઉછેરેલા આ જીવને સંયમજીવનના આરંભના વર્ષોમાં આયંબિલના લુખ્યા આહાર તરફ ભારે અરુચિ રહેતી. લુખ્યો આહાર જોતાં જ ઊલટીઓ થવા માંડે. છતાં પ્રયત્નો અવિરત ચાલુ રાખ્યા અને આયંબિલ આદિ આરાધનાઓ કરતા રહ્યા. સાથે વર્ષમાનતપનો મંગલ પાયો પણ નાંખી શક્યા. અને આ પાયો પણ કોઈ એવી શુભ પળે નંખાયો કે એની ઉપર તપની વિરલ સિદ્ધિ રૂપે ગગનચુંબી ઇમારતનું નિર્માણ થઈ શક્યું ! સંયમ શિલ્પના મહાન ઘડવૈયા ગુરુદેવોના હાથે સંયમઘડતર પામીને શ્રી રાજવિજયજી મહારાજ તપસાધનાના ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ ટૂંકા ગાળામાં ઠીક ઠીક આગળ વધી શક્યા. એમાં યે પૂજ્યશ્રીની વર્ષમાનતપની સાધના-આરાધના તો ઠેર ઠેર પ્રભાવક પ્રેરણાસ્થાન બની રહી. તપની સાથે સ્વભાવે સૌમ્યતાને આત્મસાત્ કરી જનારા તેઓશ્રી દેવ-ગુરુ-ધર્મની કૃપાના પ્રભાવે સં. ૨૦૨૨ના વૈશાખ સુદ ૮ના દિવસે ખંભાતમાં પંચાસપદ પામીને સં. ૨૦૨૯ના માગશર સુદ બીજને દિવસે રાજપુર-ડીસામાં આચાર્યપદે આરૂઢ થયા અને પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયરાજતિલકસૂરીશ્વરજી મ. તરીકે જાહેર થયા.

સં. ૨૦૨૩ના ફાગણ સુદ પૂર્ણિમાને દિવસે સુરેન્દ્રનગર મુકામે ૧૦૦મી ઓળીની આરાધના પૂર્ણ કરી. બીજી પણ સં. ૨૦૩૪ના ફાગણ વદ ૯ને દિવસે પાટનગર-ગાંધીનગરના આંગણે સો ઓળીઓની પૂર્ણાહૂતિ પૂ. આ. શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને શતાધિક શ્રમણ-શ્રમણીની ઉપસ્થિતિમાં અજોડ એવી આ આરાધના પૂર્ણ કરી ‘તપસ્વી-સમ્રાટ’નું બિરુદ પામ્યા. છતાં તેઓશ્રી તપથી વિરામ ન પામ્યા અને ત્રીજી વાર પણ વર્ષમાન તપનો પ્રારંભ કર્યો. તેર તેર હજારના આયંબિલના તપસ્વી સાધક બની ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. પૂજ્યશ્રીની મૌન સાધના પણ ઠેર ઠેર સુંદર પ્રભાવ પાથરવામાં સફળ નીવડતી રહી છે. એની સાખ તેઓશ્રીની યાતુર્માસિક સ્થળોમાં શ્રી સંઘોમાં સારી એવી સંખ્યામાં થયેલી વર્ષમાન તપની સમૂહ આરાધનાઓ પૂરે છે. તદુપરાંત, પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠાદિ મહોત્સવો મોટી સંખ્યામાં ઊજવાતા રહે છે, આયંબિલતપને પૂજ્યશ્રીએ પોતાનું જીવન જ બનાવી દીધું હોય તેમ લાગે છે. ઘણી બધી ઓળીઓ ભરઉનાળામાં તેઓશ્રીએ ઠામચૌવિહારથી કરી છે. પૂજ્યશ્રીની સંયમશુદ્ધિ, દર્શનશુદ્ધિ અનુપમ છે. પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટાલંકાર તરીકે સિદ્ધાંતરક્ષા અને શાસનરક્ષાપૂર્વકનું પ્રભાવક જીવન જીવી રહેલા તેમ જ વૃદ્ધાવસ્થામાં ય તપોમય ચર્યા જાળવી રહેલા, તેઓશ્રી અનેક સ્થાનોમાં અદ્ભુત શાસનપ્રભાવના કરતા વિચરી રહ્યા છે. સં. ૨૦૪૪માં રતલામ

ચાતુર્માસમાં વર્ધમાન તપસ્રાટ આ સૂરિદેવે ૨૬૩મી (૧૦૦ ૧૦૦ ૬૩) ઓળી પૂર્ણ કરી. આ તપશ્ચર્યા પોતાની રીતે આગવી છે. ૨૬૬ ઓળીના લગભગ ૧૨૦૦૦થી વધુ આયંબિલ થાય, જે એક અનોખો વિક્રમ સ્થાપે છે. આ સૂરિદેવને લાખ લાખ વંદના !

સમતાલા સાગર, પ્રશાંતમૂર્તિ, યલેક
સંસ્થાઓના સ્થાપક-પ્રેરક

પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રભવચંદ્રસૂરિયુ મ.

પૂર્વ ભવના સંચિત પુણ્યકર્મોના પુનિત પ્રભાવે આ ભવમાં લઘુવયે જ સન્માર્ગે સંચરનાર વિરલ આત્માઓ સાથે જ પ્રેરણાદાતા બની રહે છે. પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રભવચંદ્રસૂરિયજી મહારાજ એવા પ્રેરણાસ્થાનરૂપ હતા. તેમનો જન્મ અમદાવાદ જિલ્લાના દહેગામ તાલુકાના સલકી ગામે બ્રહ્મભટ્ટ (બારોટ) જ્ઞાતિના સમૃદ્ધ, સુખી અને ધાર્મિક કુટુંબના શ્રી દામોદરભાઈનાં સુલક્ષણાં ધર્મપત્ની નાથીબાઈની રત્નકુશીએ થયો હતો. તેમનું સંસારી નામ પ્રહ્લાદભાઈ હતું. પ્રહ્લાદભાઈ નાની વયે જ પૂ. યોગનિષ્ઠ આચાર્યશ્રી વિજયકેશરસૂરિયજી મહારાજના પરિચયમાં આવતાં, વૈરાગ્યના રંગે રંગાયા. ભરયુવાનીમાં પૂજ્ય આચાર્યશ્રીની નિશ્રામાં રોહિડા (રાજસ્થાન)માં સં. ૧૯૪૫ના મહા સુદ પાંચમને શુભ દિને ધામધૂમથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને મુનિશ્રી ચંદ્રવિજયજી મહારાજના શિષ્ય તરીકે મુનિ શ્રી પ્રભવવિજયજી નામે ઘોષિત થયા.

દીક્ષા ગ્રહણ કરીને પૂજ્ય ગુરુદેવો સાથે મારવાડ, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, બિહાર, બંગાળ, ઓરિસા, આંધ્રપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર આદિ અનેક પ્રદેશોમાં વિચરી ત્યાગ, તપસ્યા અને સંયમ જીવનમાં ભર્યા, પંચાસપદવી અર્પણ કરવામાં આવી. અને સં. ૨૦૨૯ના મહાસુદ પાંચમે પૂ. આચાર્યશ્રી કૈલાસસાગરસૂરિયજી મહારાજના વરદ હસ્તે અનેક સાધુ-સાધ્વીજી તથા પુરુષાદાનીય જૈનસંઘ - અમદાવાદની વિશેષ અને વિશાળ ઉપસ્થિતિ વચ્ચે આચાર્યપદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા. પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય ચંદ્રસૂરિયજી મહારાજની એક ભાવના હતી કે પાલીતાણામાં એક આરાધના સ્થળ બનાવવું. જેમાં જીવનના અંતિમ સમયમાં સાધુ-સાધ્વી કે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ શાંતિપૂર્વક ધર્મરાધના કરી શકે. પોતાના ગુરુદેવશ્રીની આ ભાવનાને મૂર્ત રૂપ આપવા પૂજ્યશ્રીએ પ્રયત્નો આદર્યા. આ કાર્ય માટે ગુરુભક્ત, સેવાભાવી, પ્રખર પ્રવચનકાર ગણિવર્ધ શ્રી હેમપ્રભવિજયજી મહારાજ સં. ૨૦૨૯માં પાલીતાણા પધાર્યા. તેઓશ્રીના સતત પરિશ્રમ અને સદુપદેશથી પાલીતાણામાં સં. ૨૦૩૧માં શ્રી મુક્તિ-ચંદ્ર શ્રમણ આરાધના ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી. ફૂટરીબાઈ ઈંદ્રચંદ્રજી ધોકા ગિરિવિહાર જૈનભોજનશાળાનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં

આવ્યું. તે પછી શાંતાબહેન વનેચંદ મહેતા સાધ્વીજી આરાધના કેન્દ્ર, શ્રી મણિ-મોતી ઊંઝા શ્રમણવિહાર, શ્રી કનકમલ જૈન ધર્મશાળા, શ્રી મોતીલાલ ધનરાજજી પ્રવચન હોલ તથા તારાબેન વિમલભાઈ નગીનદાસ સ્યાદાદ વિદ્યામંદિર પૂજ્યશ્રીનાં માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા નીચે નિર્માણ પામ્યાં અને વિકાસ પામ્યાં. તેમ જ સોનામાં સુગંધરૂપે શ્રી કીર્તેશ ગિરિવિહાર અન્નક્ષેત્રનો પણ આરંભ કરવામાં આવ્યો. શ્રી કનકબેન વૈદ્યના વરદ હસ્તે અન્નક્ષેત્રનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું હતું.

પૂજ્યશ્રીને છેલ્લા બે વર્ષ કેન્સરની મહાવ્યાધિની પીડા ભોગવવી પડી. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ તેઓશ્રી સમતાના અવતાર સમા સ્વસ્થ-શાન્ત-સ્થિર રહ્યા હતા. પૂ. ગણિવર્ધ શ્રી હેમપ્રભવિજયજી મહારાજ અને વિશાળ શિષ્યસમુદાય સેવામાં ખડે પગે હાજર રહ્યો. પૂ. આ. શ્રી વિજયધર્મસૂરિયજી મહારાજ, પૂ. આ. શ્રી. વિજયમેરુપ્રભસૂરિયજી મહારાજ, પૂ. પં. સ્વયંપ્રભવ-વિજયજી મહારાજ આદિ શ્રમણભગવંતો પધારી સુંદર નિજમણા કરાવતા હતા. પૂજ્ય શ્રી સિદ્ધાયલ ગિરિરાજનું ધ્યાન ધરતાં, સમતાપૂર્વક સં. ૨૦૩૩ના આસો સુદ ૮ને બુધવારે પ્રાતઃકાળે ૪-૨૨ કલાકે કાળધર્મ પામ્યા. લાખો ભાવિકોમાં શોકનું વાતાવરણ પ્રસરી ગયું. આસો સુદ ૧૧ ને દિવસે રાખવામાં આવેલી ગુણાનુવાદ સભાની વિશાળ સંખ્યા અને ભવ્ય અંજલિઓનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પૂજ્યશ્રીની મહાનતાને સંપૂર્ણપણે સમજી શકવા સમર્થ બને એવા એ સંયમપંથના સમર્થ પ્રવાસી સાધુશ્રેણે અંતઃકરણપૂર્વક લાખ લાખ વંદના !

“જૈન” પત્રના ‘સૌરાષ્ટ્ર-કેસરી સ્મૃતિ વિશેષાંક’માંથી સંભાર.

બહુમુખી પ્રતિભાવાન, સંઘ-એકતાના સંયોજક,
ક્ષમતા-મમતા યલે સમતાલા સંગમ, ગુણભિદિ સૂરિદેવ

પૂ. આ. શ્રી વિજયઓમકારસૂરિયુ મ.

ગુજરાતના પશ્ચિમ ભાગમાં, સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં આવેલા નાનકડા ગોકુળિયા ગામ ઝીંઝુવાડામાં પિતા ઈશ્વરભાઈના કુળમાં, માતા કંકુબેનની કુશીએ સં. ૧૯૭૯ના આસો સુદ ૧૩ના દિવસે પૂજ્યશ્રીનો જન્મ થયો હતો. સંસારી નામ ચીનુભાઈ હતું. ૧૧ વર્ષની કોમળ વયે જન્માન્તરીય વૈરાગ્યના સંસ્કારો ઊભરાઈ આવ્યા અને ચીનુકુમારે બાળમુનિ ઓમકારવિજયજીના રૂપે દાદાગુરુ શ્રી વિજયભદ્રસૂરિયજી મહારાજના ચરણોમાં જીવન સમર્પિત કર્યું ! પિતા ઈશ્વરભાઈ પણ સાથે જ સંયમ સ્વીકારીને શ્રી વિલાસવિજયજી તરીકે જાહેર થયા. દીક્ષા ગ્રહણ કરીને પૂજ્યશ્રી જ્ઞાન-ધ્યાન અને વૈયાવચ્ચમાં રંગાઈ ગયા. તેઓશ્રીની ગુરુભક્તિ અપ્રતિમ હતી. ‘ઓમકારવિજય’ના મધુરા સંબોધનથી શરૂ થતું ગુરુદેવનું એક એક વાક્ય પૂજ્યશ્રી માટે મંત્ર સમાન હતું. આ

અપ્રતિમ ભક્તિને લીધે પૂજ્યશ્રી પર ગુરુકૃપા પણ અદ્ભુત રીતે વરસવા લાગી. તેઓશ્રીને પૂછવામાં આવતું તો તેઓશ્રી કહેતા કે, મારી પાસે જે કંઈ છે તે ગુરુકૃપાની દેણ છે. મારું પોતીકું આમાં કશું જ નથી. ભક્તિધારા અને કૃપાધારાને આ રીતે સમાંતરે વહેતી જોવી એ એક ધન્ય દશ્ય હતું !

તેઓશ્રી સરળ, રોચક અને અસરકારક વ્યાખ્યાન આપતા. ક્લાકો સુધી તેઓશ્રીની સામે બેસી, જાહનવીનાં ખળખળતાં વહેતાં નીર સમી પ્રાસાદિક વાણી સાંભળવી એ જીવનનો લ્હાવો હતો ! પોતાના ભિન્નભિન્ન અનુભવો વાર્તાલાપોમાં સરળ ઢબે ગૂંથી લેતા. નિત્યનું સંગાથી સ્મિત તેમાં વધુ રસાળતા ઊભું કરતું. પૂજ્યશ્રીની બહુશ્રુતતા શ્રોતામાં ચમત્કાર જગવતી અને શ્રોતા અહોભાવથી વ્યાખ્યાનમાં તરબતર બની જતો.

પૂજ્યશ્રીની સપ્રમાણ, ગૌર દેહયજ્ઞિ પહેલી જ નજરે દર્શકના ચિત્તમાં અનોખી છાપ મૂકી જતી. મરક મરક થતા ઓજો પરથી મીઠા શબ્દો વહેતા. ભવ્ય લલાટ અને પ્રભાવશાળી નેત્રો દર્શકને પોતાની તરફ ખેંચી રાખતાં. મૂંઝવતા પ્રશ્નોની આરપાર જઈ ને તેનો ઉકેલ લાવવાની તેઓશ્રીની કુશાગ્ર મેધાથી લોકો ખૂબ પ્રભાવિત થતા. તેઓશ્રીનું શિલ્પશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિશેનું જ્ઞાન વારી જવાય એવું હતું અને આયોજનશક્તિ પણ અદ્ભુત હતી. પ્રયંડ પ્રતિભા અને અસાધારણ મેધાના સ્વામી પૂજ્યશ્રીને સં. ૨૦૦૬માં પૂજ્યપાદ ગુરુદેવે પંન્યાસપદે આરૂઢ કર્યા અને સં. ૨૦૧૦ના મહા સુદ ૧ને દિવસે મહેસાણામાં આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યા. ત્યારથી પૂજ્યશ્રી આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજય ઓમકાર-સૂરીશ્વરજી મહારાજ નામે સુખ્યાત બન્યા. પૂ. ગુરુદેવની વૃદ્ધવસ્થાને લીધે તેઓશ્રીની વિહાર યાત્રા સીમિત ક્ષેત્રમાં ચાલી. શાસ્ત્રીય પરિભાષા વાપરીએ તો, પૂજ્યશ્રીએ એક મજાનો પ્રદેશ ક્ષેત્રાવગ્રાહના રૂપમાં સ્વીકાર્યો હતો. ડીસા-વાવના એ વિસ્તારમાં પૂજ્યશ્રીની વિહારયાત્રાએ ત્યાંના લોકોમાં અપૂર્વ ધર્મજાગૃતિ આણી. ઠેકઠેકાણે નૂતન જિનાલયો અને ઉપાશ્રયો થયાં. પૂજ્યશ્રીની પાવન નિશ્રામાં અનુજ્ઞાન કરાવવા માટે ભક્તોની હોડ મથી રહેતી. ગુરુકૃપા અને સ્વકીય સામર્થ્યને લીધે તેઓશ્રીની પ્રભાવકતા ખૂબ જ ખીલી ઊઠેલી. છ'રી પાલીત સંઘો, ઉપધાનો, પ્રતિષ્ઠાઓ, અંજનશલાકાઓ, દીક્ષાઓ ઇત્યાદિ સતત પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં ચાલ્યા જ કરતાં. જૈનેતર પણ પૂજ્યશ્રીનાં પ્રેરક પ્રવચનો સાંભળી પ્રસન્ન થતા અને નિયમો ગ્રહણ કરતા. પૂજ્યશ્રીને બાળકો ખૂબ જ પ્રિય હતાં. તેમને બાળકોથી ઘેરાયેલા જોવા એ લ્હાવો હતો. આમ, અનેક વિરલ સદ્ગુણોના સંગમ સમા પૂજ્યશ્રી એક લઘ્વપ્રતિષ્ઠ આચાર્ય હતા. પરસ્પર વિરોધી ગણાતા ભાવો પણ પૂજ્યશ્રીના વ્યક્તિત્વમાં ઓતપ્રોત થઈ રહેતા. પુષ્પની ક્રોમળતાની સાથેસાથે વજ્રની કઠોરતા પણ પૂજ્યશ્રીમાં હતી. અગ્નિની ઉષ્ણતા સાથે હિમ સમાન શીતળતા પણ હતી.

તેઓશ્રીનાં જીવનમાં તપ અને ત્યાગ, સંયમ અને સિદ્ધાંતોનાં રહસ્યો તાણાવાણાની જેમ વણાઈ ગયા હતા. પૂજ્યશ્રીના ૫૪ વર્ષના સંયમજીવનના સુવર્ણકાળમાં, તેમની નિશ્રામાં અનેક યશોદાયી સ્વપર કલ્યાણકાર્યો થયાં, તેની યાદી ભલભલાને સાનંદાશ્ચર્ય જન્માવે તેવી છે ! તેમાં સં. ૨૦૪૪ના ચૈત્ર-વૈશાખ માસમાં અમદાવાદમાં ભરાયેલું શ્રમણસંમેલન જેના માધ્યમ દ્વારા કરેલ સંઘ-એકતાનું કાર્ય તેઓશ્રીના યશસ્વી જીવનનું સોનેરી શિખર બની રહ્યું !

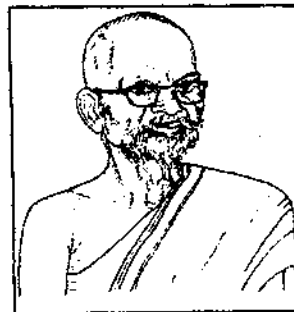
સં. ૨૦૪૪ના વૈશાખ સુદ પાંચમના દિવસે બ્લડપ્રેશરને લીધે, લાંબા સમયની અસ્વસ્થતાને કારણે મંદતાનો અનુભવ કરતા હતા. સાંજે થોડો આરામ લાગવાથી પ્રતિક્રમણ મોડું શરૂ કરાવ્યું. સ્વસ્થતાથી પ્રતિક્રમણ કર્યું. અભ્બુદ્ધિઓ જાતે ખામ્યો. બે લોગસનો કાઉસગ્ગ શરૂ કર્યો. અને કાઉસગ્ગધ્યાનમાં જ પૂજ્યશ્રી રાત્રીના ૯-૨૦ કલાકે કાળધર્મ પામ્યા. અનેક સંઘો અને અનેક મહાપુરુષોએ પૂજ્યશ્રીને ભાવભીની શ્રદ્ધાંજલી આપતાં કહ્યું છે કે, તેઓશ્રી સંઘશ્રમણના અજોડ નેતા હતા, અનેકોને પ્રેરણાનાં પીયૂષ પાનારા હતા અને વાત્સલ્યનો ધોધ વહાવનારા માયાળુ ગુરુદેવ હતા. સકળ જૈનસમાજને શ્રીમદ્ના જવાથી ન પૂરી શકાય એવી ખોટ પડી છે. એવા સમર્થ સૂરિવરને કોટિ કોટિ વંદન !

આ. ઓમકારસૂરિઆરાધના ભવન, ગોપીપુરા-સુરતના સૌજન્યથી

ધાર્મિક શિબિરના આઘપ્રહોતા, શાસ્ત્ર સિદ્ધાંતોના સંરક્ષક, મોક્ષમાર્ગના સાચા મશાલચી, તપસ્વી સમ્રાટ
પૂ. આ. શ્રી વિજયભૂવનભાનુસૂરિશ્રુ મ.

(લેખક પ. પૂ. ગણિવર્ચશ્રી કલ્યાણબોધિ વિજયજી મ.સા.)

સહીને તાપ આપે છાંય એવું ઝાડ બનવા દે,
મને નિષ્પાપ તાવોની ધબકતી નાડ બનવા દે:
નથી એવી તમત્રા કે ફૂલોની જેમ હું મહેકું,
પણ રક્ષવા ફૂલો થુવરની વાડ બનવા દે.

સંતો સૂરજનો તાપ જાતે વેઠીને શિતળ છાંય પ્રદાન કરતા વૃક્ષો જેવા હોય છે. નિષ્પાપ બની ક્યકા ખાનારાઓમાં નવચેતનાનો સંચાર કરનારા હોય છે. ફૂલોની જેમ મહેકવા કરતાં થુવરની વાડ બની ફૂલોની રક્ષા કરવામાં તેમને આનંદ હોય છે. વીસમી સદીમાં આવી જ એક વિરલ સંત વિભૂતિનું અવતરણ

થયું. જેનું નામ છે, ભુવનભાનુ-સૂરીશ્વરજી મહારાજ.

જિનશાસનના નભોમંડલમાં પાંચ પાંચ દાયકાઓ સુધી એકસરખો પ્રકાશ રેલાવી સંઘ અને શાસનની કાયાપલટ કરી દેનાર આ સંતવિભૂતિ ઇતિહાસમાં સદાને માટે અમર થઈ ગઈ.

સં ૧૯૧૧ના ચૈત્ર વદ છઠના દિવસે અમદાવાદના કાળુશીની પોળમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. 'કાંતિ'નામ રાખવામાં આવ્યું. પૂર્વભવની સાધનાના પુણ્યપ્રતાપે બાળપણમાં જ ધાર્મિકરુચિ, આચારયુક્તતા, પરમાત્મભક્તિ વગેરે ગુણો ઝડપથી વિકસિત થયા. બુદ્ધિ ખુબ જ તેજ હતી. આજથી લગભગ સિત્તેર વર્ષ પૂર્વે ગવર્નમેન્ટ ડિપ્લોમેઈટ એકાઉન્ટન્ટ (સી.એ. સમકક્ષ) જી.ડી.એ. પરીક્ષા પાસ કરી. ઈંગ્લેન્ડ યુનિવર્સિટી ઓફ ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીની પરીક્ષા પુરસ્કાર સહિત પાસ કરી.

અમદાવાદ ખાતે સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયામાં ઊંચી પોસ્ટ ઉપર હતા. આ અરસામાં તેમને સુમંગલનામધેય પંન્યાસજી શ્રી પ્રેમવિજયજી મહારાજનો સમાગમ થયો. સાધનાના ક્ષેત્રમાં વિકાસ સાધવા ત્રણ તત્ત્વો અતિ આવશ્યક છે. પૂર્વભવની સાધના, માતાપિતાના સુસંસ્કારો અને સદ્ગુરુનો સમાગમ. આ ત્રણે યોગોનું સુભગ મિલન કાંતિના જીવનમાં કલ્પનાતીત ઉત્કાંતિ લાવનારું બન્યું.

પ્રેમવિજયજીના સુવિશુદ્ધ ચારિત્રબળનો કાંતિના જીવનમાં ચમત્કારી પ્રભાવ પડ્યો. ઝવેરી રતન પારખે તેમ પ્રેમવિજયજી મહારાજે કાંતિનું કપાળ પારખી લીધું. સાંસારિક પથ ઉપર હરણફાળ ભરતા કાંતિના જીવનમાં પ્રેમવિજયજીએ વૈરાગ્યરસનાં સિંચન કર્યાં. સાંસારિક જીવનની પુદ્ગલજનિત બ્રામકતા અને સાધુ જીવનની આધ્યાત્મિક નક્કરતાનું વાસ્તવિક ભેદજ્ઞાન કરાવ્યું. ૨૪ વર્ષની ભરપૂરાવનવયે ચાણસ્મા મુકામે ચારિત્રજીવનનો સ્વીકાર કર્યો. સાથે તેમના લઘુબંધુ પોપટભાઈએ પણ દીક્ષા અંગીકાર કરી. નામ પડ્યું ભાનુવિજય અને પદ્મવિજય. બંને મુનિઓએ ગુરુના ચરણમાં જીવન સમર્પિત કર્યું. ગુરુના મનમાં પોતાનું મન વિલીન કરી દીધું. ગુરુસેવાને જીવનમંત્ર બનાવી દીધો. ગુરુ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા સેવા અને સમર્પણભાવના પ્રભાવે ગુરુ મ. ના અંતરમાં ભાવભર્યું સ્થાન પામ્યા.

શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે, 'ગુરુકૃપા હિ કેવલં શિષ્યં પરમ મંગલં.' ગુરુકૃપા એ જ શિષ્યનું પરમ મંગલ છે. પણ એ કૃપા પામવા માટે ગુરુના અદના સેવક બનવું પડે. ઈચ્છાઓની કુરબાની આપવી પડે. વાતેવાતે જાતને નહીં ગુરુને જ આગળ કરવા પડે. બુદ્ધિને ગીરવે મૂકવી પડે. ગુરુમાં સાક્ષાત્ પરમાત્માનાં દર્શન કરવાં પડે. તેમના એકએક વચનને જીવનપ્રાણ માની વધાવવા પડે.

આ બધું જ ભાનુવિજયજી કરી શક્યા તેથી પં. પ્રેમવિજયજીની અમાપ કૃપાના પાત્ર બની શક્યા. તેમની દીક્ષાના ત્રણ જ માસમાં ગુરુ આચાર્ય થતાં આ. પ્રેમસૂરિ મ. બન્યા. બુદ્ધિ

તો બાળપણથી જ હતી. સાથે ગુરુકૃપાનું બળ ભળતાં પ્રજ્ઞામાં જાણે દિવ્યતા ભળી. ટૂંકા ગાળામાં જ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ન્યાયશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ઝપ આગમશાસ્ત્ર, છેદગ્રંથો, કર્મસાહિત્ય, અધ્યાત્મગ્રંથો, યોગગ્રંથો, ઉપદેશગ્રંથો, આચારગ્રંથો, શિલ્પ, છંદ, અલંકાર, કાવ્ય, મંત્ર, ઔષધ, જ્યોતિષ વગેરે તમામ ગ્રંથોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ આત્મસાત કર્યો. ન્યાયશાસ્ત્રમાં સવિશેષ ઊંડાણ ખેડ્યું. જેના પ્રભાવે બુદ્ધિ અત્યંત ધારદાર બની.

ગુરુકૃપા અને પરમાત્મભક્તિના પ્રભાવે બુદ્ધિની તેજસ્વીતાએ તેઓ શાસ્ત્રના માર્મિક રહસ્યનો સ્યાદ્વાદ ગર્ભિત તાગ પામી શક્યા. શાસ્ત્રના સાચા અર્થ કરવા માટે ગુરુકૃપા અને ન્યાયશાસ્ત્રનું અતલ ખેડાણ બે વસ્તુ અતિજરૂરી છે જે તેમની પાસે હતી.

બુદ્ધિબળે બુદ્ધસ્પતિના પુત્રની પરે ઓપતા,
સ્યાદ્વાદગર્ભિત શાસ્ત્રના મર્મો સુપેરે ખોલતા:
સિદ્ધાંતરક્ષા કાજ પ્યાલા પી લીધા અપમાનના,
ગુરુ ભુવનભાનુ ચરણકમલે ભાવથી કરું વંદના.

દીક્ષા પર્યાયની સાથે તેમનું સર્વતોવ્યાપી ગુણાત્મક વ્યક્તિત્વ દિનપ્રતિદિન વિકસતું જતું હતું. બુદ્ધિ અને કૃપાના બળે તમામ ક્ષેત્રે માસ્ટરી આત્મસાત્ કરી હતી.

Drop by drop lakes are created.

એ ન્યાયે એક એક દિવસના ચઢતા પર્યાય સાથે અનેક પ્રગતિના પંથો સર થતા હતા. Jack of all, master of none ની કહેવતને તેમણે પડકારપૂર્વક અસત્ય પૂરવાર કરી હતી. તમામ ક્ષેત્રે ઉચ્ચતમ નિપૂણતા સિદ્ધ કરી હતી. કોઈ પણ કાર્યમાં પંદરઆની તેમને રુચતી નહીં. કંઠની મધુરતાથી સંગીતક્ષેત્રે બાદશાહ હતા. કંઠની મધુરતા સાથે ભક્તિની ભીનાશ પણ ગજબની. દેરાસરમાં જતાંની સાથે જ જાતનું સાનભાન ભૂલી જતા. જયણ અપ્રમત્તભાવ પણ પરાકાષ્ટાનો હતો. ૮૦ વર્ષે પણ સોલ્જરની જેમ વિહાર કરતા. અગણિત ગુણોમાંથી થોડા ગુણોનો આસ્વાદ આજના દિવસે માણી લઈએ.

સેવા : ગુરુ પ્રેમસૂરિ મ. ને ભગવાન માની તેમની તનતોડ સેવા કરી હતી. બુદ્ધિથી મેળવેલ જ્ઞાન સેવાથી જ પર્યતું હોય છે. ગુરુભક્તિ, ગુરુપ્રેમ વિનાની વિદ્વત્તા કે પુણ્ય સ્વ-પર અનેકને અવળા રવાડે ચઢાવનારું બને છે.

માંદા સાધુની ગચ્છ કે પક્ષના ભેદભાવ વિના સેવા કરતા કરાવતા. અંતિમ આરાધના કરાવવાની તેમની કુશળતા જબ્બર હતી.

શિબિર : યુવાવર્ગ જે સમયે જમાનાવાદના ઝપાટામાં હોમાઈ રહ્યો હતો, ત્યારે કો'ક પણે તેમને 'શિબિર'નો વિચાર

સ્ફૂરાયમાન થયો. ગુરુને વાત કરી. તેમને પણ વાત ખૂબ ગમી. અંતરના આશિષ આપ્યા. ગુરુના આશિષ મેળવી 'શિબિર'ની મશાલ જલાવી. વેકેશન ગાળામાં એક એક મહિનાની શિબિરોમાં દાખલ થવા પડાપડી થવા લાગી. શિબિર દરમ્યાન તત્ત્વજ્ઞાન, જૈન વિજ્ઞાન, જૈન ઇતિહાસ, આહાર વિધિ, સૂત્રાર્થ, આચારમાર્ગ જેવા અનેક વિષયો બાળમનની ભોમકામાં ઠસાવી દેવાતા. બાળકોને રોજના પાંચ/પાંચ કલાકની વાંચના ભાનુવિજયજી સ્વયં આપતા. બાળજીવનના ઉદ્ધાનને સુસંસ્કારથી એવું નવપલ્લવિત કરી દેતા કે ગમે તેવા જમાનાવાદના વાવાઝોડાં તેને ઉજજડ ના કરી શકે. શિબિરમાંથી તૈયાર થયેલો છોકરો કાં સાધુ બનતો કાં સારો સદાચારી શ્રાવક. આજે હજારો યુવાનો મળે છે, જેમના જીવનનું પરિવર્તન ભાનુવિજયજીની શિબિરના પ્રભાવે જ થયેલ છે. એવા ઢગલાબંધ સાધુઓ, આચાર્યો કે મોટા શાસન પ્રભાવકો છે કે જેમના વિકાસના વડવૃક્ષનું બીજ આ શિબિર છે.

બોરડીમાં ડૉ. પુનમિયા મળ્યા. જેમના ચાર ભાઈઓના ફેમીલીમાંથી આજ દિન સુધી લગ્નની ચોરી મંડાઈ નથી. ઘરમાંથી ૧૧ દીક્ષાઓ થઈ. છોકરા-છોકરી ઉંમરલાયક થાય ને દીક્ષાના પંથે ચઢી જાય. તેમને પુછ્યું, 'આટલી ધાર્મિકતા કુટુંબમાં ક્યાંથી આવી?'

જવાબ મળ્યો, "નાનપણમાં આબુ-અચલગઢમાં ભરેલ ભાનુવિજયજીની શિબિરનો આ અકલ્પ્ય ચમત્કાર છે. અમે જે કંઈ છીએ, કુટુંબમાં જે કંઈ ધર્મસંસ્કાર છે, તેના મૂળમાં છે આ ગુરુદેવશ્રીની ધાર્મિક શિબિર, આજે ૩૦ વર્ષ પછી પણ ભાનુવિજયજીની શિબિરનાં સંસ્મરણો હૃદયપટ ઉપર એવાં જ તાજાં છે. તે વખતે તૈયાર કરેલ શિબિરની નોટો આજે પણ વાગોળતાં અનેરો આનંદ આપે છે. જીવનને નવી દિશા બક્ષે છે."

આવા તો હજારો યુવાનો આજે પણ કહેતા જોવા મળે છે. ભાનુવિજયજીની શિબિરે અમારા ઉપર અગણિત ઉપકારો કર્યા છે. અમારા સંસ્કારોની રક્ષા કરી છે. જમાના સામે ટક્કર લેવાનું જોમ બક્ષ્યું છે. જ્યારે શિબિરની શરૂઆત થઈ ત્યારે અમુક વર્ગ દ્વારા અજ્ઞાનતાના કારણે જોરદાર વિરોધ પણ થયો. પણ ગુરુદેવશ્રીએ તેની પરવા ન કરી. ગુરુદેવશ્રી દીર્ઘદષ્ટિ હતા. શિબિર દ્વારા આચારસંપત્ત સાધુઓ અને સુસંસ્કારી વિશાળ શ્રાવકવર્ગ ઊભો કરવાની નેમ હતી. શિબિર દ્વારા જ આ કાર્ય હતું, એટલે ગુરુકૃપાના બળે શુભ ભાવનાથી શિબિરનું મિશન જારી રાખ્યું. ટૂંક સમયમાં જ આ શિબિરનાં કલ્પના બહારનાં પરિણામો દેખાયાં, એટલે ગુરુદેવશ્રીનું જોમ ઔર વધ્યું.

જૈન સંઘમાં આજે જે કાંઈ સુસાધુઓ, સુશ્રાવકો, સંનિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓ દેખાય છે તેમાં ડાયરેક્ટલી અથવા ઇન્ડાયરેક્ટલી આ શિબિરોએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે એવું ચોક્કસપણે કહી શકાય.

ચારપાંચ દાયકામાં શિબિરના મળેલા અગણિત મધુરાં ફળો જોઈ-જાણી થાય કે ગુરુદેવશ્રીની દીર્ઘદર્શિતા સાચી પુરવાર થઈ. તે વખતે વિરોધ કરનારાઓને પણ પોતાની અજ્ઞાનતાનો ખ્યાલ આવી ગયો. તેમને પણ થઈ ગયું કે પચાસ વર્ષ પૂર્વે ભાનુવિજયજીએ અપનાવેલ માર્ગ સાચો સુસંગત જ હતો. શિબિર વિના બાળસંસ્કાર શક્ય જ નથી અને વિરોધ કરનારાઓએ પણ સહજતાથી શિબિરનો માર્ગ અપનાવી લીધો. નામભેદ હોય તે બહુ મહત્વનું નથી. બાટલી બદલવાથી અંદરનો માલ બદલાઈ જતો નથી. સાહેબજીની શિબિરની વિશેષતા એ હતી કે છોકરાઓને ભેગા કરવા માટે ન તો તેમને પોસ્ટર પત્રિકાબાજી કરવી પડતી કે ન તો ઊંચા ઇનામો, આકર્ષણો, પ્રલોભનો આપવા પડતાં. તેમના આધ્યાત્મિક આકર્ષણથી છોકરાઓ સહજ ખેંચાઈ આવતા. સમાજને પૂછ્યું પડતું કે આ સાલ ભાનુવિજયજીની શિબિર ક્યાં છે ?

"શિબિરના આઘપિતામહ" સમાન ગુરુદેવની શિબિરનો વારસો શિષ્યગણને મળ્યો. અનેક વિદ્વાન શિષ્યરત્નો ભારતભરના સંઘોમાં શિબિરની મશાલ જલાવી બાળમાનસમાં જ્ઞાનનો ઉજાસ પાથરી રહ્યા છે. શ્રી સંઘને સાચો મોક્ષમાર્ગ બતાવી રહ્યા છે.

સંસારના સિંચન કરે જે બાળમનની ભોમમાં,
કુવાસના યુવાનોની ઠારતા પલવારમાં:
શ્રીસંઘના ચરણે ધર્યા તેં તો ખજાના રત્નના,
ગુરુ ભુવનભાનુ ચરણકમલે ભાવથી કરું વંદના.

સ્વાધ્યાય રસિકતા : ગુરુદેવશ્રી વારંવાર કહેતા કે સ્વાધ્યાય એ તો સાધુના પ્રાણ છે. દિવસમાં પાંચ પ્રહર એટલે કે ૧૫ કલાક સ્વાધ્યાય કરવો એવું ભગવાનનું ફરમાન છે.

સ્વાધ્યાયમાં આત્મા તરફ દષ્ટિપાત છે. સ્વાધ્યાય વિના સાધુ જીવન પાનખરિયું ઉજજડ બની જાય છે....વિ. વિ.

રાત્રિસ્વાધ્યાય ઉપર સવિશેષ જોર આપતા. કાયમ કહેતા કે નવરા બેઠા ડોચરા મત છોલો, સ્વાધ્યાય કરો. પૂર્વપુરુષોએ રચેલા સૂત્રોના પરાવર્તનથી આત્મા શુભધ્યાનથી શુભભાવથી એવો પુષ્ટ થાય છે કે કુવિકલ્પોની ફોજ તેને સ્પર્શી શકતી નથી.

પોતે પણ આખો દિવસ જ્ઞાનધ્યાનમાં મગ્ન રહેતા. ભક્તોની ભૂતાવળ સ્વાધ્યાયમાં બાધક સમજી તેનાથી દૂર જ રહેતા. સ્વાધ્યાયપ્રેમના ફળસ્વરૂપે ઢગલાબંધ શાસ્ત્રગ્રંથો તેમની જીહ્વા પર રમતા. હૃદયમાં ધૂમરાતા રહેતા. વ્યાખ્યાન વાચનાના અવસરે સહજ સરી પડતા શાસ્ત્રગ્રંથો, આગમપાઠો ને સાક્ષીશ્લોકો સાંભળીએ ત્યારે અચંબો થઈ જાય કે કેટલા શ્લોકો સાહેબજીના માનસ કોમ્પ્યુટરમાં ફીટ થયેલા હશે ?

શાસ્ત્ર સિદ્ધાંતરક્ષા : જન્મથી પ્રકાંડપ્રજ્ઞા હોય અને પાંચમા આરાના પરમોચ્ચ પવિત્ર વ્યક્તિત્વના ધારક

પ્રેમવિજયજીનો હાથ માથે ફર્યો પછી શું બાકી રહે ?

તમામ આગમગ્રંથો, છેદગ્રંથો, યોગગ્રંથો અને અધ્યાત્મગ્રંથોનો અતલ ઊંડાણથી અભ્યાસ કર્યો હોવાને કારણે શાસ્ત્રના સ્યાદ્વાદગર્ભિત રહસ્યો તેઓ સહજતાથી પકડી પાડતા. કઠણમાં કઠણ પંક્તિઓને એટલી સરળ અને સહજ બનાવી દેતા કે નાનું બાળક પણ સમજી શકે.

શાસ્ત્રનો પોપટિયો પાઠ કરવો કે માત્ર ઉપદેશ આપવો એ જુદી વાત છે અને જીવનમાં આચરવું એ જુદી વાત છે.

સાહેબજીનું જીવન જ જીવતુંજાગતું શાસ્ત્ર હતું. જે કંઈ ઉપદેશ આપતા તે પહેલાં જીવનમાં આચરી બતાવતા.

- પૂંજવા પ્રમાર્જવાનો પળેપળનો ઉપયોગ રાખવો. - તિથિ પર્વના દિવસે ચૈત્યપરિપાટી કરવી. - કામળી ઓઢતાં પણ ઝાટકતા નહિ, ધીમેથી પહેરવી. - દેરાસરમાં પ્રભુ પાસે જતાં બે પડનું પતલું આસન જ લઈ જવું. (કારણ તેઓ હંમેશા કહેતા ભગવાન પાસે શેઠ બનીને ના જવાય.) - સદા અષ્ટપ્રવચન માતાનું અણિશુદ્ધ પાલન કરવું. - બોલતાં મુહપત્તિનો ઉપયોગ રાખવો. - વર્ધમાનતપની મોટી મોટી ઓળી સાથે ચાલતા લાંબા વિહારમાં પણ દોષિત ગોચરીનો દાણો પણ ન લેવો. - નિર્દોષ ચર્યાએ જીવન વિતાવવું. આચાર્ય થયા પછી પણ ૧૫ દિવસ પહેલાં કાપ ન કાઢવો. - દિવસે ક્યારે પણ સૂવાનું નહિ. - ફૂટ, મેવા, મીઠાઈનો સદંતર ત્યાગ. શાસન પ્રભાવનાની અનેક પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ સાધુઓને ભણાવવા-વાંચના આપવી. - પ્રાયશ્ચિત દ્વારા નિયમિત શુદ્ધિ કરવી. પુણ્યજનિત ભપકાઓ કે ઓચ્છવ-મહોત્સવને મહત્વ ન આપતાં સંઘ-સાધુ-સાધ્વીજીનાં ચારિત્ર અને આચારશુદ્ધિને જ મહત્વ આપવું. - કોઈની પણ નિંદા, ટીકા, હલકાઈ કે અવગણના કદાપિ ના કરવી. - પોતાની નિંદા, ટીકા, હલકાઈ કરનારા ઉપર પણ ભારોભાર કરુણા છલકાવવી. - પારકી પંચાતો છોડી જ્ઞાન, ધ્યાન, સ્વાધ્યાયમાં મસ્ત રહેવું. - સાધુઓને સંયમવૃદ્ધિકર પ્રેરણા દ્વારા આગળ વધારવા. - તપ, ત્યાગ, તિતિક્ષા દ્વારા શરીર મનને ઘડી સંયમ જીવનને ઉન્નત બનાવવું. - ચોવીશ કલાકમાં ચારપાંચ કલાકથી વધારે સૂવાનું નહીં. પેનની શાહી પણ હાથે બનાવવી. - પેન, ચશ્માની ફેમ, કામળી વગેરે સાદામાં સાદાં વાપરવાં. - કતલખાના વગેરે હિંસક પ્રોજેક્ટ રોકવામાં તનતોડ પ્રયત્નો કરવા. આ બધી જીવનચર્યા તેમની જીવંત શાસ્ત્રીયતાનો પુરાવો હતો.

The smallest deed is greater than greatest intention.

મોટી મોટી વાતો કરવી, લાંબા લાંબા વિચારો કરવા કરતા કાર્ય કરી બતાવવા.

ઉચ્ચ પ્રભાવકતા વચ્ચે શાસ્ત્રીય આચારયુક્તતા જીવનમાં સજજડ અપનાવી હતી.

- સાંતાકુઝમાં વેકેશન બેચની ધાર્મિક શિબિર ચાલતી હતી. એકદા સવારે બાળકો સમક્ષ પ્રવચન આપવા આવે તે પહેલાં જ ઉપાશ્રયમાં વીડીઓ કેમેરાઓ ચોતરફ ફીટ થઈ ગયા હતા. સાહેબજી અચંબામાં પડી ગયા. પૂછ્યું, “આ શેનાં ધર્તિંગ છે ?”

એક ફોરેનર ભાઈ આવીને કહે, “ગુરુદેવ ! આપની શિબિરના સમાચાર-બાળમાનસમાં જ્ઞાનનો ઉજાસ કરવાની સરળ ટેકનિક-બાળ સંસ્કરણના સુવાસનાં સુંદર પરિણામોની જાણ થતાં અમે આવ્યા છીએ. વિદેશમાં આપના જેવા સાધુનું આવાગમન નથી. એટલે અત્રેથી ફિલ્મ તૈયાર કરી લઈ જવા માંગીએ છીએ. જેથી ફોરેન કન્ટ્રીમાં બાળકોને મોટો લાભ થશે. ૧૪૮ દેશોમાં આ ફિલ્મ રીલિઝ થશે. આપ પ્લીઝ અનુજ્ઞા આપો.”

સાહેબજીએ તેને સાંભળ્યા બાદ એક જ મિનિટમાં જવાબ આપી દીધો. “પહેલાં મારા પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન, પછી બીજી વાત. સાધુનો આ આચાર નથી. શાસ્ત્રાજ્ઞાનું ખંડન કરી, આચાર મર્યાદાનો ભંગ કરીને, અમે કશું કરી શકીએ નહિ. અમારે સમાજને જે ઉપદેશ આપવાનો હોય છે તે જીવનમાં સ્વયં આચરી લેવાનો હોય છે. અન્યથા દંભ કહેવાય. સાહેબજીની મક્કમતા-આજ્ઞાપાલકતા જોઈ મોટી આશા લઈને આવેલા ફોરેનના વિડિયોગ્રાફરો આનંદ અને નિરાશા સાથે રવાના થઈ ગયા.

શાસ્ત્ર એ માત્ર ઉપદેશનો નહીં, આચરવાનો વિષય બનવો જોઈએ. આ શાસ્ત્રનો આધાર સંઘ છે. શ્રીસંઘ મહાન છે. પુદ્ગલોને પણ પૂજનીય છે. આ સંઘ સંઘર્ષના માર્ગે ખેદાનમેદાન ના થઈ જાય, મતભેદ અને મનભેદોથી છિન્નમિત્ર ના થઈ જાય. અસદ્ આગ્રહની પક્કડથી વેરવિખેર ના થઈ જાય તે માટે તેઓ પૂર્ણ જાગૃત અને પ્રયત્નશીલ હતા.

સંઘની એકતા અને અખંડિતતા મજબૂત હશે તો જ સંઘ આબાદ બનશે અને બાહ્ય આક્રમણો અને પડકારોને ઝીલવા સક્ષમ બનશે. બહારના અનેક આક્રમણો શાસનને જ્યારે વિનાશના ખપ્પરમાં હોમી સર્વતોવ્યાપી પાયમાલી નોતરતા હોય, ત્યારે અંદરોઅંદર લડવા-ઝગડવામાં કોઈ બડાઈ નથી, હોંશિયારી નથી કે દીર્ઘદર્શિતા પણ નથી.

આથી જ શ્રીસંઘની એકતા અને અખંડિતતા મજબૂત બનાવવામાં તેમણે મજબૂત પ્રયત્નો કર્યા. જબ્બર ભોગ આપ્યો.

The Saint is like the sandal tree, which perfumes the axe slicing into it.

ચંદનના ઝાડ જેવા શાસ્ત્રવિદ્ અને આચારસંપન્ન સૂરિજીને ક્યારેક ટીકા-નિંદાના કુહાડાઓના ઘા પણ સહેવા પડતા, પણ તેઓ સદા સૌના પર સદ્ભાવનાની સુવાસ પ્રસરાવવાનું કામ કરતા. ૮૨ વર્ષના આયુષ્યપર્યાય અને ૫૮ વર્ષના સંયમપર્યાય

દરમ્યાન તેમણે જીનશાસનની અદ્ભુત પ્રભાવના કરી.

ગુજરાત, રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તરપ્રદેશ, બંગાળ, બિહાર, મધ્યપ્રદેશ, કર્ણાટક, તામિલનાડુ વગેરે અનેક રાજ્યોમાં હજારો કિ.મીના પગપાળા વિહાર કરી લાખો આત્માઓના જીવનમાં ધર્મનો પ્રકાશ પાથર્યો.

- શાલિભદ્ર, સ્થૂલીભદ્ર, ધન્યકુમાર વગેરે પુણ્યપુરુષોના જીવનચિતારને ચિત્રકળામાં ઉતારવા સાઉથનો એક ચિત્રકાર સાહેબજી પાસે રહેતો હતો. સાહેબજી તેને આઈડિયા માટે પૂર્વપુરુષોનાં જીવન સંભળાવતા. આશ્ચર્યની વાત છે કે, ગુજરાતી નહીં જાણતો, જૈન ધર્મનો કકરો પણ નહીં જાણતો, પેટ ખાતર જ પેઈન્ટીંગ કરતા આ સાઉથ ઈન્ડિયન ચિત્રકાર ઉપર સાહેબજી દ્વારા રજૂ કરાતા જીવનચરિત્રનો ગજબનો પ્રભાવ પડ્યો. તે ધર્મી બન્યો. વૈરાગ્યવાસિત બન્યો. આખા ઘરને ધર્મી બનાવ્યું. અને પોતાની એક દીકરીને દીક્ષા પણ આપી. શું પ્રભાવ હશે સાહેબજીના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દનો !! તેમના આધ્યાત્મિક જીવનનો વૈરાગ્યવાસિત અંતઃકરણનો ! આ તો માત્ર સેમ્પલ પીસ છે. આવા તો એક નહીં હજારો દાખલા મોજૂદ છે.

નાનકડા જીવનમાં વર્ષમાનતપની ૧૦૮ ઓળી કરી તપનો ઉચ્ચ આદર્શ શિષ્યપરિવાર અને સંઘ સમક્ષ ઊભો કર્યો. જીભડીની લાલસાને ખોખરી કરી નાખી. જ્ઞાનની સાથે તપનો સમાગમ 'લાખો મેં એક' જેવો વિરલ હોય છે જે ભુવનભાનુસૂરિમાં હતો.

જીવનકાળ દરમિયાન ભણેલા-ગણેલા ઉચ્ચકુળના સુસંસ્કારી ૪૦૦ જેટલા આત્માઓને સ્વહસ્તે દીક્ષિત કરી સંયમનો નાદ જગત સમક્ષ ગુંજતો કર્યો. પરમાત્માના શાસનની સાધુ-પરંપરાને આગળ વધરવામાં સિંહકાળો આપ્યો.

૨૧૦ જેટલા પોતાના શિષ્ય-પ્રશિષ્યની વિરાટ હારમાળા ઊભી કરી. સુખી, સંપન્ન, વેલ એજ્યુકેટેડ, બુદ્ધિશાળી, જમાનાના રંગે રંગાયેલા, નાસ્તિક, ઈતરધર્મી આવા વિશેષયુક્ત યુવાવર્ગની રંગેરંગમાં વૈરાગ્યના રસોનું પાન કરાવવું યાવત્ તેમને દીક્ષિત કરવા એ કોઈ નાનુંસૂનું કાર્ય નથી. આ વિરાટ સિદ્ધિને શબ્દમાં વર્ણવવી શક્ય નથી. સાહેબજીના સુવિશુદ્ધ સંયમનો જ આ પ્રભાવ હતો. ગુરુકૃપાનું જ આ પરિણામ હતું.

સાહિત્યના ક્ષેત્રે અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી જેવી વિવિધ ભાષાઓમાં ૮૨ જેટલાં પુસ્તકો લખી સંઘના શ્રુતવારસાને અતિસમૃદ્ધ બનાવ્યો. પરમ તેજ, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય, અમીયંદની અમીદષ્ટિ, સીતાજીનાં પગલે પગલે, ધ્યાન અને જીવન, યશોધર ચરિત્ર જેવા અવ્યલ ગ્રંથોને સર્જી જીવનનું ઉમદા કાર્ય કર્યું છે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી વગેરે ભાષા નિબદ્ધ લગભગ ૫૦ થી અધિક ગ્રંથોના સંશોધન-સંપાદન કરી શાસ્ત્રગ્રંથોના વારસાને

ચિરસ્થાયી બનાવ્યું. રાત્રે પણ ચંદ્રની ચાંદનીમાં ચિંતનધારા રેલાવી ૪૦/૪૦ વર્ષ સુધી દર અઠવાડિયે "દિવ્ય દર્શન" પ્રકાશિત કરી સમાજમાં જ્ઞાનનો ઉજાસ પાથર્યો.

એકદા લાંબો વિહાર કરી ભરૂચ વેજલપુર પહોંચ્યા. શ્રાવકોએ વ્યાખ્યાનની વિનંતી કરી. ખૂબ થાક લાગ્યો હોવા છતાં રાત્રે ૯-૩૦ થી ૧૧-૦૦ વાગ્યા સુધી અવિરત વાચનામૃત વહેવડાવી શ્રોતાઓની જિજ્ઞાસા સંતોષી.

પોતાનાં શ્રમ કે પ્રતિકૂળતા ન ગણકાર્યાં. સંઘ પ્રત્યેનો કેવો અપૂર્વ વાત્સલ્યભાવ હતો, તે આ પ્રસંગ ઉપરથી સમજી શકાય છે. ગમે તે રીતે જીવોને ધર્મમાં જોડવા માટે તેઓ સદા પ્રયત્નશીલ રહેતા. ધર્મથી જ સુખ-શાંતિ મળે. અધર્મથી નહિ. માટે ધર્મને જ કોઈપણ ભોગે જીવનમાં પ્રાધાન્ય આપવાનું સમજાવતા. આ વાણીના પ્રભાવે જ સેંકડો આત્માઓ સંસારના તમામ ભોગસુખોને લાત મારી દીક્ષિત બની જતા.

૮૨ વર્ષની ઉંમરે, ૪૦૦થી અધિક દીક્ષાના દાતા, સેંકડો શિષ્યોના સર્જક, લખલૂટ સાહિત્યના સર્જક, વર્ષમાન તપની ૧૦૮ ઓળીના આરાધક, ન્યાય વગેરે શાસ્ત્રોમાં પારગામી, મોક્ષના સાચા રાહબર એવા ગુરુદેવ શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજના જીવન કવનની આશ્ચર્યજનક કુદરતી બીના એ હતી કે ૧૯-૪-૧૧ના તેમનો અમદાવાદમાં જન્મ હતો અને ૧૯-૪-૯૩ના અમદાવાદ મુકામે જ તેમનો કાળધર્મ થયો. જીવનચક્રનું એક સંપૂર્ણ વર્તુળ જાણે પૂર્ણ થયું. સાહેબજી આજે ભલે આપણી સમક્ષ નથી પણ શિષ્ય દ્વારા, સાહિત્ય દ્વારા, સાધનાની સુવાસ દ્વારા, સદ્ગુણોની મહેક દ્વારા, જૈન શાસનના ઈતિહાસમાં સદા માટે અમર બની ગયા. તેમના જેવા ગુણો આપણામાં આવે એવી ભાવના ભાવીએ.

સાગર છલકતાં આસુંડાં વહેતાં તમારી યાદમાં,
પળ પળ યુગો સમ જાય ગુરુદેવ! ખેદ ને વિષાદમાં;
ભવોભવ તમારું ચરણ મળજો એજ છે મુજ કામના,
ગુરુ ભુવનભાનુ ચરણકમલે ભાવથી કરું વંદના.

સૌજન્ય : પ.પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આ.ભ. શ્રીમદ્ વિજય ઉમચંદ્રસૂરિજી મહારાજના ૫૦ વર્ષના નિર્મળ સંયમજીવનની અનુમોદનાર્થે તેમના અગણિત ઉપકારની સ્મૃતિ નિમિત્તે મૂળી બેન અંબાલાલ શાહ, રમાબેન પુંડરિકભાઈ શાહ, ખ્યાતિ રમેશ શાહ, મલય (બંભાત નિવાસી) તરફથી.

તમો તમઃ શ્રી ગુરુપ્રેમસૂર્યે ।

પૂ. પં. શ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજશ્રી

(આલેખન પૂ. વૈરાગ્ય દેશનાદક્ષ આ. શ્રી વિજયહેમચંદ્રસૂરિજી મ.સા.)

રાજસ્થાનનું નાનું ગામ પીંડવાડા. એ તીર્થ બની ગયું છે બે કારણે. પીંડવાડાના સુશ્રાવક ભગવાનદાસના પુત્ર પ્રેમચંદ્ર વર્ષો પૂર્વે સંયમી બની (સંયમની સુંદર સાધના દ્વારા સ્વકલ્યાણ સાથે અનેકના કલ્યાણ સાધી) મુનિ પ્રેમવિજયજી બન્યા. સંયમની ઉગ્ર સાધના જીવનમાં કરી સંયમના જ એકમાત્ર પ્રભાવે અનેક જીવોને પ્રતિબોધ કરી શાસનરત્નો બનાવ્યાં. સ્વયં સાધનામાં આગળ વધતાં છેક આચાર્યપદ સુધી પહોંચ્યા. આચાર્ય પ્રેમસૂરિ મ.ના સમુદાયમાં હાલ સાડા છસો મુનિઓ વિદ્યમાન છે. જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘમાં સૌથી વધુ મુનિઓ આ સમુદાયમાં જ છે. ૬૮ વર્ષનું નિર્મળ ચારિત્ર પાળી અનેક શાસનપ્રભાવના રક્ષાદિ કરી ખંભાત મુકામે આ. પ્રેમસૂરિજી મ. કાળધર્મ પામ્યા.

તેઓશ્રીના જ અનેક પ્રભાવક શિષ્યોમાં એક આ. ભુવનભાનુસૂરિજી હજી થોડાં વર્ષો પૂર્વે અમદાવાદ મુકામે સ્વર્ગવાસને પામ્યા. આજે તેમના લગભગ ૩૬૦ મુનિઓના પરિવારનું યોગ-ક્ષેમ ગચ્છાધિપતિ આ. જયઘોષસૂરિજી કરી રહ્યા છે. એ જ આચાર્ય ભુવનભાનુસૂરિ મ. ની સાથે જ દીક્ષિત થયેલા તેમના જ સંસારી લઘુબંધુ અને પ્રથમ શિષ્ય પદ્મવિજયજી થયા. બહુ જ થોડાં વર્ષ તેમણે આ પૃથ્વીતલને પોતાની સંયમપૂત કાયાથી પવિત્ર કરી, પણ એ થોડા વર્ષોની સાધનાએ પણ ઇતિહાસ સજર્થો. બહુ જ ટૂંકમાં પ્રસંગ પામીને આને યાદ કરી લઈએ.

અમદાવાદ રાજનગરમાં કાળુશીની પોળના વતની. તેમણે સંવત ૧૯૯૧ના પોષ વદ ૧૨ ને દિવસે પોતાના વડિલબંધુ સાથે ચાણસ્મામાં ચરિત્ર સ્વીકાર્યું. તે કાળે ચરિત્રમાં કુટુંબની સંમતિ મળવી મુશ્કેલ હતી. એવા તે કાળમાં બંને ભાઈઓએ અમદાવાદથી નીકળી ચાણસ્મા પહોંચી ઉપાધ્યાય પ્રેમવિજયજી પાસે દીક્ષા લીધી. અને મુનિ શ્રી ભુવનભાનુજી તથા મુનિ શ્રી પદ્મવિજયજી બન્યા. સંયમ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમણે સૌથી મુખ્ય લક્ષ્ય બનાવ્યું ગુરુવિનયનું. તેઓ બંને ગુરુઓનો અદ્ભુત વિનય કરતા. સમર્પિતભાવે પદ્મવિજયજી સાધનામાં આગળ વધ્યા. એમના રૂંવાડે રૂંવાડે ગુરુતત્વ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયું. ગુરુની સેવામાં તે સતત જાગૃત રહેતા.

“ગુરુ માનુષી બુદ્ધિ કુર્વાળો નરકં પ્રજેત્ !” આ સિદ્ધાંતને

તેમણે આત્મસાત કર્યો. આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે તેમણે ગુરુને વસાવી દીધા. એક નાનકડું કાર્ય પણ તેઓ ગુરુને માત્ર પૂછ્યા વગર જ નહિ, પણ ગુરુની ઈચ્છા વિરુદ્ધ પણ નહીં કરતા. ગુરુની ઈચ્છાને જ પોતાની ઈચ્છા બનાવી દીધી. હૃદયમાં ગુરુ પ્રત્યે અનહદ બહુમાન રાખતા. ભક્તિના એક પણ પ્રસંગને જવા ન દેતા. ખૂબ ઉલ્લાસથી આદરપૂર્વક ગુરુભક્તિ કરતા. ગુરુદેવનાં સર્વ કાર્યો તેમણે સાથે ઉપાડ્યાં હતાં. વળી, ગુરુની કૃપાથી અદ્ભુત જ્ઞાન મેળવ્યું. સિદ્ધહેમ સંસ્કૃત વ્યાકરણને તો ટીકા સાથે એમણે કંઠસ્થ કર્યું. બીજા પણ પ્રકરણ ગ્રંથો, કર્મગ્રંથો વગેરે તથા શાંતસુધારસ, જ્ઞાનસાર, યોગશાસ્ત્ર, જીતકલ્પ વગેરે અનેક તેમણે કંઠસ્થ કર્યાં. આનું મોટું લીસ્ટ થાય તેમ છે અને તે તેમના જીવનચરિત્રમાં (‘સાત્વિક્તાનો તેજ સિતારો’ પુસ્તકમાં) આલેખન કરાયેલ છે. આ બધા સાથે ન્યાય, છ દર્શન, પ્રકરણગ્રંથના પદાર્થો, કર્મગ્રંથ, કર્મપ્રકૃતિ, પદ્મવણા, ભગવતીસૂત્ર છેદસૂત્રો વગેરેના પદાર્થોનો પણ ગુરુઆજ્ઞાથી તેમણે સંગ્રહ કર્યો.

સોળ વર્ષના ચારિત્રપર્યાયમાં અને આડત્રીશ વર્ષની નાની ઉંમરે તેઓ કેન્સર જેવા અસાધ્ય રોગના ભોગ બન્યા. તે પૂર્વે તો તેમણે વિશાળ જ્ઞાન માત્ર સંપાદન કર્યું જ નહીં, અનેક મુનિઓને તેમણે જ્ઞાનદાન પણ કર્યું. ભણાવવાની પદ્ધતિ પણ સુંદર, વળી જ્ઞાનની સાથે સુંદર ચારિત્ર્યનું પણ નિર્માણ સાધુઓના જીવનમાં થાય, જીવનનું સુંદર ઘડતર થાય તેનું ધ્યાન રાખતા.

ભાનુવિજયજી મ. વૈરાગ્યવાણી દ્વારા અનેક યુવાનોને તરબોળ કરતા. આ. પ્રેમસૂરિ મ. તે યુવાનને વાત્સલ્યમય પ્રેરણા દ્વારા ચારિત્ર માટે તૈયાર કરી દીક્ષા આપતા. પણ દીક્ષા આપ્યા પછી એ યુવાન મુનિઓના જીવન-ઘડતરનું કામ મુનિ શ્રી પદ્મવિજયજીને સોંપાતું. આમ વિશાળસંખ્ય મુનિસમુદાયનું શાસન માટે નિર્માણ થતું. પદ્મવિજયજીને પણ આ કાર્યમાં અત્યંત સફળતા મળતી. તેમને અત્યંત આદરથી પોતાના ગુરુઓની આજ્ઞાને વહન કરતાં સંખ્યાબંધ મુનિઓનાં ઘડતર કર્યાં છે. સ્વયં પોતાનું જીવન વૈરાગ્ય, નિઃસ્પૃહતા, વિનય, પ્રભુભક્તિ, ગુરુભક્તિ, તપ, ત્યાગ, નિર્મળ સંયમ વગેરે ગુણોથી મધમધાયમાન હતું. તે જ રીતે સંયમના આચારપાલનોમાં પણ તેઓ કડક હતા. નિર્દોષ ગોચરીચર્યા, અપ્રમત્તપણે પ્રતિક્રમણ, પરિલેહણાદિ ક્રિયાઓ, વડિલોની જાગૃતપણે સેવા-ભક્તિ, વડિલોની ઈચ્છા મુજબ જ જીવન જીવવાનું, આ બધા સાથે સ્વાસ્થ્યને પણ તેઓએ જીવનમાં કદી ગૌણ બનાવ્યું નથી. સ્વાધ્યાયને પણ શ્વાસોશ્વાસ સમાન તેઓ ગણતા.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, જ્ઞાનદાન સાથે તેમના જીવનમાં તપ-ત્યાગ પણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા, રોજ લગભગ એકાસણાં (એક જ વાર ભોજન)નો નિયમ તો તેમને લગભગ સિદ્ધ થઈ ગયેલ. તે સાથે

તેઓએ વર્ધમાનતપ, આયંબિલ પણ ચાલુ રાખેલ. તેમાં તેઓ ૩૯ ઓળીઓ સુધી પહોંચેલા. મેવા, મિજાન, ફરસાણ આદિનો તો હંમેશ માટે ત્યાગ રહેતો.

બ્રહ્મચર્ય ગુણપદ તેઓએ આત્મસાત કરેલ. સદા સ્ત્રી-સંપર્કથી દૂર જ રહેતા, એટલું જ નહિ પણ બ્રહ્મવ્રતના વિઘાતક વિભૂષા-પ્રક્ષિત ભોજન વગેરેનો પણ તેમણે જીવનમાં ત્યાગ કરેલ. આશ્રિતોના બ્રહ્મચર્ય માટે પણ કાળજી રાખતા.

પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના પાલનમાં એકલા હતા. અનેક મુનિઓને સાધુતાના પ્રધાન કારણરૂપ સમિતિ-ગુપ્તિ-પાલનમાં તેઓએ, તૈયાર કર્યા હતા. સમિતિ-ગુપ્તિ એ જ ચારિત્ર છે. તેઓ સુંદર વાચનાઓ વગેરે આપી આના પાલનમાં સાધુઓને કેળવતા. તેઓએ અદ્ભુત સહનશીલતા કેળવેલી....જેનું વર્ણન આગળ કેન્સરના રોગમાં તેમની સહનશીલતાનો પરચો આપણને મળશે. શાસ્ત્રીય સુંદર જ્ઞાન સાથે તેઓ પ્રવચન પણ સુંદર આપતા. કંઠ અતિશય મધુર હતો. તેમના મુખે સ્તવન-સજ્જાય સાંભળતા અનેક શ્રીતાઓ ભાવવિભોર બની જતા.

શાસન અને સંઘનાં કાર્યોમાં પૂજ્યપાદ પરમ ગુરુદેવશ્રીને તેઓ અત્યંત સહાયક થતા. આ રીતે સમર્પિત ભાવ સાથે ગુરુઓના વિનયભક્તિ અને આશ્રિતમુનિઓના ચારણાદિ દ્વારા યોગ ને ક્ષેમ કરતા. શાસ્ત્રોના પઠન-પાઠન, તપ-ત્યાગ સાથેની ઉત્તમ સંયમચર્યા અને શાસનની પ્રભાવનાદિ કરતા સંયમ જીવનના લગભગ ૧૬ વર્ષ પસાર કર્યા. પાલીતાણામાં સંવત્ ૨૦૦૬માં પોતાના પરમ ગુરુદેવ આ. પ્રેમસૂરિ મહારાજ, આ રામચંદ્રસૂરિ મહારાજ, પં. ભદ્રંકરવિજયજી મ. પોતાના ગુરુદેવ મુનિ શ્રી ભાનુવિજયજી આદિ વિશાળ પરિવાર સાથે ચાતુર્માસ કરી પૂજ્યપાદ પરમ ગુરુદેવ સાથે તેઓએ મુંબઈ તરફ વિહાર લંબાવ્યો. રસ્તામાં જ તેઓને માથામાં ચસ્કા મારવા માંડ્યા. ગળામાંથી ખોરાક ઉતરવામાં તકલીફ વગેરે થવા માંડી. બીજી પણ શારીરિક તકલીફો ઊભી થઈ. આમ છતાં મનના મજબૂત એવા તેઓ પરમ ગુરુદેવ પૂજ્યપાદ આચાર્ય પ્રેમસૂરિ મહારાજની જોડે જ લાંબા અને ઉગ્ર વિહારો કરતા. વળી, વિહારોમાં વ્યાખ્યાનો વગેરે કરતા. એકાસણાનું તેમનું વ્રત ચાલુ રહેતું. રસ્તામાં આણંદ વગેરે ગામોમાં ડોક્ટરોને બતાવ્યા છતાં યોગ્ય નિદાન થઈ શક્યું નહિ.

સંવત ૨૦૦૭ના વૈશાખ સુદ ૩ના દિવસે તેઓએ પોતાના પરમ ગુરુદેવ આ. પ્રેમસૂરિ મહારાજાદિ સાથે મુંબઈ લાલબાગ (સી. પી. ટેંક) ઉપાશ્રયે પ્રવેશ પણ કર્યો. મુંબઈમાં તેમના દર્દમાં વધારો થવા માંડ્યો. ગળા અને નાકમાંથી લોહી પણ અવારનવાર પડવા લાગ્યું. ડૉ. હરિભાઈને કેન્સરની શંકા પડતાં તાતા હોસ્પિટલમાં બાયોપ્સી ટેસ્ટ કરાવ્યો અને કેન્સરનું નિદાન થયું. પચાસ વર્ષ પૂર્વે તબીબી વિજ્ઞાન પણ આજના જેટલું આગળ વધેલું

ન હતું. છતાં કેન્સર માટે કિરણો લેવાનો ઉપચાર પ્રસિદ્ધ હતો. ૨૮ કિરણો સેટિંગ થયા. ગાંઠ ઓગળી ગઈ. વચગાળામાં તેઓએ ગુરુદેવના સૂચનથી વૈદ્યના રાસાયણિક ઉપચારો કર્યા. તે ઉપચારો ઊંધા પડતાં શરીરમાં સખત ગરમી થઈ. અને ન બેસી શકાય કે ન ઊઠી શકાય ન સહી શકાય તેવી ગંભીર પરિસ્થિતિ થઈ. છેવટે બીજા વૈદ્યે રાસાયણોની વિક્રિયાનું સારી રીતે વારણ કર્યું. કેન્સરનાં દર્દનાં કારણે સં. ૨૦૦૭, ૨૦૦૮ અને ૨૦૦૯ના ત્રણ ચાતુર્માસ તેમણે મુંબઈમાં કર્યા. અને સં. ૨૦૧૦નું ચાતુર્માસ ગુરુઓની સાથે પૂના કર્યું. કેન્સરની ગાંઠ ઓગળી ગયેલ પણ કિરણોની ગરમી શરીરમાં વ્યાપી ગયેલ. છતાં આવી અવસ્થામાં પણ તેઓએ ૩૯મી વર્ધમાનતપની ઓળી (૩૯ આયંબિલ, ૧ ઉપવાસ) કરી તથા રોજ એકાસણાં ચાલુ કર્યા. એટલું જ નહિ, ચાતુર્માસ બાદ તેઓએ અન્ય મુનિઓ સાથે ભગવતીસૂત્રના (૬ માસના લાંબા) જોગ પણ ચાલુ કર્યા અને ફાગણ માસમાં પણ પરમ ગુરુદેવ આ. પ્રેમસૂરિ મ. ના હાથે ગણિપદવી પ્રાપ્ત કરી. રોજના સ્વાધ્યાય, રાત્રે ધ્યાન-જાપ, સાધુઓને હિતશિક્ષા વગેરે પ્રવૃત્તિ તેમની સતત ચાલુ રહેતી. આમાં પૂનાનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી મુંબઈ દાદર ૨૦૧૧નું ચાતુર્માસ કરી તેઓએ પણ પોતાના પૂજ્ય ગુરુદેવો સાથે ગુજરાત તરફ વિહાર કર્યો. આમાં પણ તેઓ તેમના ગુરુદેવ સાથે ઉગ્ર વિહારો કરતા. એકાસણાં કરતા. આમ કરતાં તેઓ પૂ. કાંતિવિજયજી તથા પૂ. રાજવિજયજી મ.ની ૧૦૦મી ઓળીના પ્રસંગે ગુરુદેવો સાથે સુરેન્દ્રનગર પધાર્યા. ત્યાંથી શંખેશ્વર, પાલીતાણા થઈને સં. ૨૦૧૩નું ચાતુર્માસ અમદાવાદ જ્ઞાનમંદિરમાં કર્યું. ચાતુર્માસ દરમિયાન થોડી ઘણી નાનીમોટી તકલીફો થયા કરી, પણ તેને ગણકાર્યા વિના સ્વાધ્યાય, ધ્યાન આદિ પ્રવૃત્તિ સુંદર રીતે ચાલે છે અને ચાતુર્માસના દિવસો આરાધનામય પસાર થયા. ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે આવી પરિસ્થિતિમાં તેઓએ ચૌદ ઉપવાસ કર્યા....પરંતુ કેન્સરનું દર્દ ફરી ઉપડ્યું. એકવાર ઊલટી થઈ. ડોક્ટરોએ ડાબી બાજુ કેન્સરની નવી ગાંઠ દેખાય છે તેમ અનુમાન કર્યું. પૂજ્ય ગુરુદેવોની આજ્ઞાથી પુનઃ મુંબઈ તરફ વિહાર કર્યો. દાદર આવ્યા, આ ગાંઠ ઓગળવા ફરી કિરણો લીધાં. ગાંઠ ઓગળી, રાહતો થઈ. પરંતુ માથાનો દુઃખાવો, શરીરે દાહ વગેરે શરૂ થયું. રાત્રિઓના ઉજાગરા થયા. ઘણા ઉપચારો છતાં રોગ આગળ વધવા લાગ્યો. એ પરિસ્થિતિમાં ગુરુનિશ્રા પ્રાપ્ત કરવા પૂજ્યશ્રીએ અમદાવાદ તરફ વિહાર કર્યો. પરમગુરુદેવ આચાર્ય ભગવંત તથા ગુરુદેવ ગણિવર્ધ ભાનુવિજય મ. વગેરે તો અમદાવાદથી રાજસ્થાન થઈ ત્યાંથી સંઘ સાથે સિદ્ધગિરિ તરફ પ્રયાણ કરતા હતા ત્યાં રસ્તામાં શંખેશ્વર મુકામે પૂજ્યશ્રી ગુરુભગવંતોને ભેગા થયા. ગુરુ-શિષ્ય સૌને મિલનનો અત્યંત આનંદ થયો. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવો સાથે સંઘમાં જ પૂ. પદ્મવિજયજી મહારાજે વિહાર લંબાવ્યો. છેક સુરેન્દ્રનગર સુધી પહોંચ્યા.

ગ્લાનમુનિને વિહારની તકલીફો ન થાય તે માટે સુરેન્દ્રનગરના સંઘે પૂજ્ય આચાર્યદેવને વિનંતી કરી. પૂ. પદ્મવિજયજી ને થોડા મુનિઓની સાથે રોક્યા અને પૂજ્યપાદશ્રીને પણ સંઘ પૂર્ણ થયે ભાવનગર પધારવા વિનંતી કરી. કેન્સરની આવી ભયંકર સ્થિતિમાં પૂજ્ય પદ્મવિજયજી મ. પંદર મુનિઓ સાથે રોકાઈ ગયા. મુનિઓને બૃહત્કલ્પના ૩ કલાક પ્રવચન આપવા માંડ્યા. શ્રાવકોને પણ એક કલાક મધુર કંઠે સવારે પ્રવચન આપવા માંડ્યું. મુનિઓને ચારણાદિ દ્વારા સંયમની તાલીમ આપી રહ્યા છે. કેન્સરની પીડા તો ચાલુ જ છે. માથાનો સખત દુઃખાવો, ખાંસી, કિરણોની ગરમીથી શરીરમાં બળતરા, દાહ, વચ્ચે વચ્ચે ઉલટીઓ થાય છે. આમ છતાં, સ્વ-પર કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ છે. વળી, આમાં હવે બોલવામાં અને વાપરવામાં બંને તકલીફો વધી રહી છે. રોટલી વગેરે પાણી સાથે ઉતારવી પડે છે.

પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ પણ પાલીતાણા સંઘની પૂર્ણાહુતિ થયે ભાવનગર વગેરે થઈ સુરેન્દ્રનગર આવી ગયા. વૈશાખ સુ. ૬ના અન્ય નવ ગણિવરો સાથે પૂજ્ય પદ્મવિજયજી મહારાજને પણ ગુરુદેવે પંચાસપદ પર આરૂઢ કર્યા. પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત, પૂ. ગુરુદેવ સાથે પૂજ્યશ્રીના પણ સુરેન્દ્રનગરના ચાતુર્માસની જે બોલાઈ. શેષકાળમાં પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંત હળવદ વગેરે સ્થળે વિચરી પૂજ્ય ગુરુદેવ ભાનુવિજયજી મ. સાથે પદ્મવિજયજી મ. વઢવાણમાં રોકાઈ સૌએ સાથે સુરેન્દ્રનગર ચાતુર્માસ પ્રવેશ કર્યો. આચાર્ય ભગવંતાદિ ૫૪ ઠાણાના વિશાળ સમુદાયની સુંદર આરાધના વગેરે જોઈ સુરેન્દ્રનગર સંઘ અત્યંત વિસ્મય પામ્યો. ચાતુર્માસ દરમ્યાન પંચાસજી પદ્મવિજયજી મ.ને રોગનો ઉપદ્રવ વધતો જાય છે. સોલીડ ખોરાક ઉતરવાની તકલીફના કારણે લગભગ પ્રવાહી તરફ વલણ પલટાય છે. આ સ્થિતિમાં તેમની આરાધનાની જાગૃતિ વિશેષ છે. સ્વ-પર કલ્યાણની પ્રવૃત્તિ પણ ચાલુ જ છે. બાળમુનિઓ વગેરેને વાચાના અભાવે લખીને પ્રેરણા આપે છે. આરાધનાનો ઉલ્લાસ વધારતા જાય છે. તેટલામાં પર્યુષણ પર્વ આવ્યા. અસ્વસ્થતાના કારણે સાત દિવસ તો પંચાસજી પદ્મવિજયજી મહારાજે વગર તપે જ પસાર કર્યા. પણ પૂ. ગુરુદેવોની સંમતિ પ્રાપ્ત કરી સંવત્સરીએ ઉપવાસ કર્યો. ઉપવાસમાં કંઈક સ્ફૂર્તિ જણાતા ગુરુદેવને વિનંતિ કરી. બીજા દિવસે ઉપવાસ ચાલુ રાખ્યો એટલું જ નહિ, ઉપવાસમાં આગળ વધવા માંડ્યા. કેન્સરની ભયંકર બિમારી અને અનેકવિધ તકલીફો વચ્ચે પણ આ સાધક જીવના ઉપવાસનો સ્કેલ વધતો જાય છે. ૨,૪,૬, ૮, ૧૦, ૧૫ આમ વધતા સ્કોરથી ચારે બાજુ લોકોને અણસણની બ્રાંતિ થઈ. પારણું કરાવવા લોકોના ખૂબ આગ્રહ વચ્ચે પણ મહાત્માના ઉપવાસ આગળ વધ્યા. જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, જપ, વાંચન વગેરે પ્રવૃત્તિ સાથે વિકટ પરિસ્થિતિમાં ઉપવાસનો સ્કોર

૨૪ સુધી પહોંચ્યો. અંતે ગુરુદેવોના આગ્રહથી ૨૪ ઉપવાસ બાદ પ્રવાહી દ્વારા પારણું કર્યું.

પારણું કર્યા પછી સ્વસ્થતા અસ્વસ્થતામાં ફેરવાઈ ગઈ. પારણા પછી ત્રીજા દિવસે શરીરમાં ભયંકર દાહ ઉપડ્યો. રાતના નિદ્રા પણ રિસાઈ જાય છે. વળી, બીજી મોટી ઉપાધિ આવી. અગ્નળી વધુ ને વધુ સંકોચાતાં અઠવાડિયામાં તદ્દન બંધ થઈ ગઈ હતી. ગળામાંથી પાણીનું ટીપું પણ ઉતરતું નહીં. વમન થતાં તેમાં લોહી નીકળતું. તબિયત વધુ કથળવા માંડી. ડોક્ટરને બોલાવ્યા. ડોક્ટરે તબિયત તપાસી. થોડા કલાકના મહેમાન છે. કહી તેઓ બાજુ ખસી ગયા.

સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ભાદરવા-આસોમાં ઉનાળાથી પણ વધુ તપે. સૂર્યમાં સૌથી વધારે ૧૦૦૦ કિરણો આ ટાઈમે હોય છે. આસો મહિનાનો સખત તાપ, કેન્સરના લીધેલાં કિરણોની ગરમી સાથે મોઢું બંધ, ખોરાકની તો વાત જ નથી. પણ પાણીનું ટીપું પણ ઉતરતું નથી. ભયંકર ગરમીમાં આપણને પાણી વગર બે કલાક પણ ન ચાલે તેમને ૪૮ કલાક, ૭૨ કલાક થયા. પણ નથી પાણી, નથી ખોરાક, ભૂખ અને તરસ જોર કરે છે. આટલી ગરમીમાં તો તૃષ્ણ કેમ સહન થાય ? પૂ. આચાર્ય ભગવંત પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા ગુરુદેવ પંચાસજી ભાનુવિજયજી મ. વગેરે બધા ગમગીન બની જાય છે. પૂ. આચાર્યભગવંતાદિ ૫૩ મુનિઓ વીંટળાઈ જાય છે. આવી અવસ્થામાં પણ સાધક આત્મા અત્યંત શાંત છે. પોતાનો અંતિમ કાળ જણાઈ જતાં આરાધના માટે ઉત્સુક બને છે. ગુરુદેવો પણ ગીતાર્થ છે. શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ પણ આવી જાય છે. ચતુર્વિધ સંઘની હાજરીમાં મંગળ આરાધના શરૂ થાય છે. જિનશાસનમાં આરાધના દ્વારા મૃત્યુ મહોત્સવરૂપ બને છે.

સૌ પ્રથમ મૃત્યુ શૈયા પર બિરાજમાન પૂજ્યશ્રી ક્ષમાપનાની આરાધના કરે છે. શ્વાસની ધમણ ચાલે છે. છાતીમાં કફ ભરાઈ ગયો છે. ભૂખ-તરસની પ્રબળ વેદના શરીરમાં છે. દર્દીને ખ્યાલ આવી ગયો છે કે હું માત્ર થોડાક સમયનો મહેમાન છું. પણ જિનશાસન પામેલા મહાત્મા છે. જીવનભર ગુરુસમર્પિતભાવ જાળવ્યો છે. ગુરુજનોની અદ્ભુત સેવા કરી છે. ગુરુકૃપાનું અમૃત પાન કર્યું છે. શ્રુતસમુદ્રની અવગાહના કરી છે. અનેકને શ્રુતજ્ઞાનનું દાન પણ કર્યું છે. સંસારના સ્વરૂપને પિછાન્યું છે. કેન્સર જેવા ભયંકર અસાધ્ય રોગમાંથી પણ અનેકવાર અક્રમો, ૧૪ ઉપવાસ, ૨૪ ઉપવાસનો ધોર તપથી આત્માને તપાવેલ છે. કર્મની કુટિલ નીતિને જાણી છે. જિનવચન આત્મામાં પરિણમ્યાવ્યું છે. ધૃતિ, સમતા, સમાધિના ભાવોને લાંબા અભ્યાસથી સહજરૂપ કરેલ છે. એ સાધક આત્માને કોઈનો પણ ભય નથી. એ તો અશાતાને ઉપકાર તરીકે સ્વીકારે છે. પાકેલા, ગુમડામાંથી વિકૃત રસી જેમ નીકળી જતાં શાંતિ થાય છે. તેમ અશાતા સમતાપૂર્વક જેમ જેમ

ભોગવાઈ જશે તેમ તેમ આત્મગુણો વધુ પ્રબળ બનશે તેવી સાધક આત્માને સાચી સમજણ પ્રાપ્ત થયેલી છે.

ક્ષમાપનાથી આરાધનાનો પ્રારંભ થાય છે. પૂજ્યપાદ પ્રગુરુદેવ આચાર્યભગવંત પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના ખોળામાં મસ્તક મૂકી પ્રૂજતા હાથે અંજલી જોડી, અવાજ બેસી ગયો હોવા છતાં ગદ્ગદ્ સ્વરે ક્ષમાની યાચના કરતા કહે છે, “સંસારના દાવાનળમાંથી બહાર કાઢી, સંયમના સુખકારી મહેલમાં પ્રવેશ કરાવી, શ્રુતજ્ઞાનનું દાન કરી, ઉચ્ચસ્થિતિ સુધી પહોંચાડનાર મહોપકારી ગુરુદેવ ! આપશ્રીના પ્રત્યે જીવનમાં મેં ઘણો અવિનય, અપરાધ મન-વચન-કાયાથી કર્યા છે. તેની ઉદાર ચિત્તે ક્ષમા આપો.” હૃદયગત ઉદ્ગારોથી પૂજ્ય આચાર્યદેવ પણ દ્રવિત થયા. આંખોમાંથી નીકળેલા આંસુ દ્વારા આરાધક પ્રશિષ્યના મસ્તક પર અભિષેક કરી ક્ષમા આપી. પોતાના સંસારી પક્ષે વડિલ બંધુ તેવા પૂ. ગુરુદેવ પં. ભાનુવિજયજી મ. સન્મુખ અંજલિ કરી ગદ્ગદ્ સ્વરે કહ્યું.. આપે તો અનંત ઉપકાર કર્યો છે એનો બદલો વાળી શકું તેમ નથી. ક્યારે ઋણ મુક્ત બનીશ ? અવિનય અપરાધોની ક્ષમા યાચું છું.” -ગુરુદેવે પણ અશ્રુભીની આંખે માથા પર વાત્સલ્યપૂર્ણ હાથ ફેરવી ક્ષમા આપી. તેમની આંખમાંથી પણ અશ્રુ ટપક્યાં....વાતાવરણ અતિશય ગંભીર બન્યું. ચતુર્વિધસંઘની આંખોમાં ઝળહળિયાં આવ્યાં. સૌ વિસ્મયભાવે અંતિમ આરાધના જોઈ રહ્યા છે. કોઈ કલ્પના પણ કરી શકતું નથી કે થોડી જ મિનિટો કે એક-બે કલાકમાં આ પૃથ્વી પરથી પોતાની અંતિમ વિદાય થવાનો ખ્યાલ આવી ગયો છે. તેઓ બધી જ વેદના ભૂલીને આટલી સ્વસ્થતાથી મૃત્યુનો સામનો કરી શકે. છતાં આ દશ્ય સ્પષ્ટ આંખ સામે દેખાઈ રહ્યું છે. શાસનની આ અદ્ભુત સાધના પ્રત્યે સૌ નતમસ્તક બને છે.

પ્રત્યેક મુનિ સામે આંગળી કરતા જાય ને હાથ જોડીને ક્ષમાપના કરતા જાય છે. પૃથ્વી મુનિઓ સાથે ક્ષમાપના કરી. ઉપસ્થિત સાધ્વીગણ, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ જોડે પણ ક્ષમાપના કરી. આટલું કર્યા પછી બહારગામના મુનિઓ જોડે પણ તેમના કહેવાથી તેમના નામે ક્ષમાપનાના પત્ર લખાવ્યા.

આચાર્ય ભગવંત તથા મુનિઓએ સુકૃતોનાં દાન જાહેર કર્યાં. સંઘે પણ સો ઓળીમાં તેમની ખૂટતી ઓળીઓના આયંબિલ તથા જિનભક્તિ મહોત્સવના સુકૃતની જાહેરાત કરી. સાધક આત્માની ભાવના પંચમહાવ્રત ઉચ્ચરાવવાની થઈ. તુરત જ ભગવાન મંગાવી પૂ. પં. કાંતિવિજયજી ગણિવરે નંદીનું ચૈત્યવંદન વગેરે કરાવી પાંચ મહાવ્રત ઉચ્ચારાવ્યા. આરાધનાનો પણ મંડાવ્યો. નવકારમંત્રની ધૂન ચાલુ થઈ ગઈ.

બીજી બાજુ ગુરુદેવ પં. ભાનુવિજયજી ગણિવરને વિચાર ઉદ્ભવ્યો. અત્રેના ડોક્ટરો ભલે છૂટી પડ્યા, પણ છતાં પણ

બહારના કોઈ મોટા ડોક્ટરને બોલાવી બતાવીએ. સંઘને વાતની જાણ કરી. તરત જ રાજકોટથી સર્જન ડો. દસ્તૂરને બનતી ત્વરાએ બોલાવ્યા. ડો. દસ્તૂર આવી ગયા. તપાસી કેન્સરનો રોગ વધુ પ્રસરી ગયાનું નિદાન કર્યું. અમનળીમાં કાણું પડ્યું છે. તેથી જે કાંઈ ખવાય કે પીવાય તે શ્વાસનળીમાં ઊતરી જાય છે પરિણામે ભયંકર ખાંસી આવવા દ્વારા બંધુ નીકળી જાય છે. પેટમાં ઓપરેશન કરી નળી મૂકીએ તો તે દ્વારા પ્રવાહી અપાવી શકાશે તેથી દરદીની ભૂખ તરસની પીડામાં રાહત થશે. બાકી કેન્સરના દર્દનો કોઈ ઉપાય નથી. તુરત જ નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. ઉપાશ્રયમાં જ ઓપરેશનની તૈયારી કરી. પૂજ્યશ્રીને બે પાટ ઉપર સુવાડ્યા. સ્થાનિક ડોક્ટરોની સહાયથી ડોક્ટર દસ્તૂરે પેટમાં કાણું પાડી નળી હોજરી જોડે જોઈન્ટ કરી. ટાંકા દીધા. સૂર્યાસ્તની વાર હતી. દૂધ મંગાવી નળી દ્વારા ડોક્ટરે આપવાની પદ્ધતિ બતાવી. ઓપરેશન સારું થયું છે. કેસ બચી જશે તેવી ડોક્ટરની વાણી સૌએ વધાવી.

રાત પડવા લાગી. ઘેન ઉતરવા માંડ્યું. ભયંકર પીડા વચ્ચે પૂજ્યશ્રીએ પ્રતિક્રમણ યાદ કર્યું. સાથેના સાધુએ કરાવ્યું. પૂજ્યશ્રીએ ઉપયોગપૂર્વક કર્યું. રાત્રી ધોર વેદનામાં પસાર થઈ. સવાર થતાં જ નવકારશીના પચ્ચક્રખાણે નળી દ્વારા પ્રવાહી લેવાનું થયું. જાણે બે-ત્રણ ચોવિહાર ઉપવાસના પારણાં થયાં. ભૂખ-તરસની વેદના શાંત થઈ. પણ કેન્સરના રોગની પીડાઓ, શ્વાસની, કફની, માથાનો દુઃખાવો, આંખનું ખેંચાણ વગેરે અઢળક તકલીફો ચાલુ છે. પૂજ્યશ્રી સમતાભાવે સહન કરતાં વિપુલ કર્મનિર્જરા કરતા જાય છે. આરાધના પણ ચાલુ જ છે. જાપ, સાધના, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, પંચસૂત્ર વગેરે ઉત્તમ સૂત્રો, વૈરાગ્યમય સજ્જાય વગેરેનું શ્રવણ ચાલુ જ છે. રાત્રે પણ નિદ્રાના અભાવમાં જાપ, ધ્યાનની સાધના ચાલુ જ છે. દિવસો પસાર થતા જાય છે. દીવાળીમાં ફરી રોગે ઉથલો માર્યો પણ આયુષ્યની પ્રબળતાથી બચી ગયા. શ્રાવકસંઘ પણ ખડે પગે સેવામાં તત્પર રહ્યો છે. ડોક્ટર પણ ભક્તિભાવે ઉપચાર કરે છે. ચાતુર્મસિ બાદ થોડી વધુ સ્થિરતા કરી પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવે સપરિવાર પૃથ્વી સાધુઓ સાથે સાધક પંચાસજીને ડોળીમાં સાથે લઈ વિહાર કર્યો. રડતી આંખે સુરેન્દ્રનગર સંઘે વિદાય આપી.

સુરેન્દ્રનગરથી અમદાવાદ થઈ સૌએ પીંડવાડા તરફ પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે વિહાર કર્યો. અમદાવાદ ડોક્ટરો પાસે ચેકિંગ કરાવી લીધું. ડોક્ટરો પણ તેમની ક્ષમતા જોઈ આશ્ચર્ય પામતા.

પિંડવાડા તરફ વિહાર થયો. રાજસ્થાનની ઉગ્ર ગરિમામાં પણ પૂજ્યશ્રી ગુરુદેવોની નિશ્રા ન જ છોડવી તેવા સંકલ્પથી સમાધિપૂર્વક ગુરુદેવોની સાથે જ વિહાર કરે છે. કેન્સરનું દર્દ વધતું જાય છે. પૂજ્યશ્રીની આરાધનાનું જોમ પણ વધતું જાય છે. કેન્સર જેવી ધોર બિમારીમાં મોઢું, ગળું બંધ. એક માત્ર નળી દ્વારા

પ્રવાહીના પોષણથી ચાલતા દેહમાં સખત ગરમીના કાળમાં પણ પૂજ્યશ્રીએ ચૌદ ઉપવાસ ખેંચી કાઢ્યા. આ. પ્રેમસૂરિ મ., આ. યશોદેવસૂરિ મ., અનેક પંન્યાસો, વિશાળ મુનિગણ, સાધ્વીગણ અને શ્રાવક-શ્રાવિકા સ્વરૂપ ચતુર્વિધસંઘ પૂજ્યશ્રીની આરાધનાને નતમસ્તકે અભિનંદી રહ્યો છે. પિંડવાડાની પ્રતિષ્ઠાનું કાર્ય સોલ્લાસ પૂર્ણ થયું. શિવગંજ સંઘની વિનંતીથી ચોમાસાની જે બોલાઈ. પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ થયે શિરોહી થઈ પૂજ્યશ્રી શિવગંજ પધાર્યા. પૂ. આચાર્ય ભગવંતાદિ વિશાળ પરિવારનો ચાતુર્માસ પ્રવેશ ઉલ્લાસપૂર્વક થયો. અહીં પણ વધતા રોગની પીડાઓને પૂજ્યશ્રી સમતાપૂર્વક સહ્યા કરે છે. પત્રવણા વગેરે આગમસૂત્રોનું વાંચન ચાલુ છે. મુનિઓને લખવા દ્વારા હિતશિક્ષા પ્રદાન કરે છે. રાત્રે જાપ-ધ્યાનની આરાધના ચાલે છે. નિદ્રા તો લગભગ રીંસાઈ ગઈ છે. દિવસો પસાર થતા જાય છે. પર્યુષણનાં દિવસો નજીક આવે છે. પર્યુષણના પ્રથમ દિવસથી જ ઉપવાસ ચાલુ કરીને રોગ-પરિષદને તમાચો માર્યો. એક એક ઉપવાસ વધતા ૩૦ ઉપવાસનો મૃત્યુંજય તપ, આવી અવસ્થામાં તેમણે પૂર્ણ કર્યો. પર્યુષણમાં વ્યાખ્યાનાદિ શ્રવણ ચાલુ છે. ઘોર તપમાં પણ સ્વાધ્યાયાદિ પ્રવૃત્તિ યથાવત્ ચાલુ છે. ગુરુ આજ્ઞાથી ૩૦ ઉપવાસનું પારણું કર્યું. થોડા દિવસ પછી પેટમાં નળી ખેંચાવા લાગી. સિરોહીથી સર્જનને બોલાવી પેટમાં સળિયા ઘોંચી પેટનું સંકોચાઈ ગયેલ કાણું પહોળું કરી નવી નળી નાંખી. થોડા દિવસ નવી નળીનું કામ ઠીક ચાલ્યું. પણ એકવાર રાત્રે અચાનક નળી બહાર નીકળી ગઈ. સર્જનને સિરોહીથી બોલાવ્યો. તેને આવતાં મોડું થયું. આહાર-પાણી વગર આખો દિવસ પસાર થયો. સાંજે સર્જનને આવી ફરી નળી ફીટ કરી. સૂર્યાસ્તની તૈયારી હતી. માંડ પાણી વાપર્યું.

સુરેન્દ્રનગરની જેમ 'સવગંજ' ચાતુર્માસિ પૂર્ણ કરી પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતાદિ સૌ સાથે પૂજ્યશ્રી પણ સીલદર નામના નાના ગામડામાં આવ્યા. જ્યાં પૂજ્યપાદશ્રીની નિશ્રામાં ઉપધાન થયા. ઉપધાન પૂર્ણ કરી પાલનપુર પધાર્યા. ત્યાંથી ડીસા ગયા. આ બધા ક્ષેત્રોમાં પણ રોગ પરિષદને સમતાપૂર્વક સહન કરવા સાથે પૂજ્યશ્રી અવારનવાર ચાર ઉપવાસ, અક્રમ તપ વગેરે વારંવાર કરે છે. સ્વાધ્યાય, જપ, ધ્યાનાદિની પ્રવૃત્તિ પણ ચાલુ જ છે. ડીસામાંથી ચાતુર્માસિ નિમિત્તે પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંતાદિ વિશાળ મુનિગણ સાથે પૂજ્યશ્રી પણ પિંડવાડા પધાર્યા.

પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજનું વતન હોવાથી પિંડવાડા સંઘમાં પૂજ્યપાદશ્રીની આરાધના ચાતુર્માસિમાં અત્યંત ઉમંગથી સુંદર રીતે ચાલે છે. પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજને પણ કેન્સરગ્રસ્ત શરીરમાં રોગની પીડાઓ વધતી જાય છે. પોતાને પણ હવે અંતકાળ નજીક દેખાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં આરાધનાનો વેગ તેઓએ વધાર્યો. દીર્ઘ તપસ્થાના

ભાવ સાથે તેમણે ઉપવાસ શરૂ કર્યા. પૂ. ગુરુદેવો સાવધ હતા. આજ સુધીના ઉગ્ર તપો પણ એક એક ઉપવાસના પર્યકખાણથી જ કરાવ્યા હતા. એક ઉપવાસ સારો થયો. બીજા દિવસે પણ ઉપવાસના પર્યકખાણ થયા પણ માથામાં શૂળ ઉપડ્યું. વેદના અસહ્ય બની. આખી રાત્રી પીડામાં પસાર થઈ. જો કે મન અરિહંતનાં રટણમાં જ હતું. સવારે સમયજા ગુરુદેવોએ પારણું કરાવ્યું. વ્યાધિઓનું આક્રમણ વધતું સાથે સમાધિ પણ વધતી જતી હતી. આ વખતે તો પૂજ્યપાદશ્રીજી, પૂ. આચાર્યદેવ યશોદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પૂ. પં. ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર્ય પણ સાથે જ હતા. પૂ. ગુરુદેવ પં. ભાનુવિજયજી મ. વગેરે સૌ પૂજ્યશ્રીને સમાધિ આપતા. પ્રેરણાઓ કરતા સાંતું સાંતું સંભળાવતા. મુનિઓ પણ સેવામાં સજજ હતા. સંઘ પણ વૈયાવચ્ચમાં તત્પર હતો.

પણ હવે વ્યાધિ ચારે બાજુ ફેલાઈ ગયો છે. ખાંસી, છાતી પડખામાં શૂળ, આંખ પર દબાણ, ઝણઝણાટી વગેરે પીડાઓમાં વૃદ્ધિ થવા લાગી છે. વધારામાં હવે નળી દ્વારા અપાતું પ્રવાહી નીકળી જવા માંડ્યું. અશક્તિ વધતી જાય છે. ભૂખ તરસની પીડા પણ વધતી જાય છે. પૂજ્ય ગુરુદેવો પણ સાવધ છે. પૂજ્યપાદ ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય ભગવંત પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજે પ્રેરણા કરતા કહ્યું, “આરાધનાનું જ લક્ષ્ય રાખવું, જરાય મૂંઝવણ કરવી નહીં. નવકાર મંત્રમાં ચિત્તને પરોવી દેવું. આપણી ખરી ચીજ એ જ છે. બહારના ઉપચારો નિમિત્ત માત્ર છે.”—પૂ. આ. યશોદેવસૂરિ મ., પૂજ્ય પંન્યાસજી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર વગેરે વિવિધ પ્રકારે સમાધિ માટે પ્રેરણાઓ કરતા જાય છે. પૂજ્યશ્રી પણ વડીલોની પ્રેરણાઓ ઝીલતા અને સ્વયં સમાધિ માટે વધુને વધુ પ્રયત્નશીલ બનતા જાય છે.

દિવસો પસાર થતા જાય છે. પેટના કાણાંમાંથી પ્રવાહી બહાર નીકળી જતું હોવાથી. પોષણ લગભગ બંધ જેવું થઈ ગયું છે. નબળાઈ વધતી જાય છે. હાથ પણ ઠંડા પડતા જાય છે. સ્વયં ઊઠવા-બેસવાનું અશક્ય થઈ ગયું છે. તૃષા જોર કરે છે. પાણીનું ટીપું પણ ટપકતું નથી. જ્ઞાનતંતુઓ પણ નબળા પડતા જાય છે. સ્મરણશક્તિ પણ ઓછી થઈ ગઈ છે. પણ એકમાત્ર અરિહંત શરણાદિ સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા રહે છે. રાત્રે નિદ્રાનો પણ અભાવ છે. દિવસ-રાત મુનિઓ તેમને સંભળાવે છે. દસેક દિવસથી આખો ઉપાશ્રય નવકાર મંગલ ધ્વનિથી ગુંજતો થઈ ગયો છે.

શ્રાવણ વદ ૧૦ રાત્રે નબળાઈ વધી. રાત-દિવસનો પણ ખ્યાલ નથી રહેતો. પણ પ્રતિક્રમણ - પડિલેહણ - લોચ - જાપ વગેરેની જ લગની શુભ આંતરપરિણતિની સૂચક હતી. અંદર આ જ રટણ ચાલતી, આંતરધ્યાનને જરાય સ્થાન ન હતું.

વદ ૧૧ સવારે થોડા ઘેનમાં છે. બધાને લાગ્યું કે નિદ્રામાં

હશે, પણ ગફલતમાં ન રહેવાય એટલે ગુરુદેવે સાવધાન કર્યા “પદ્મવિજયજી ! ઊંઘમાં છો ? જુઓ દિવસ ચઢી ગયો છે. નવકાર સાંભળવા છે ને ? જાપ કરવો છે ને ?” તુરત સજાગ બન્યા. અરિહંતનો જાપ ચાલુ કરી દીધો. ૧૧ વાગ્યા. વધુ ગભરામણ થઈ. પૂજ્યપાદ ઉભય આચાર્ય ભગવંતો, પંચાસજીઓ, મુનિઓ વીંટળાઈ ગયા. સાધ્વીજી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ ભેગા થઈ ગયા. ચતુર્વિધ સંઘે તાલીબદ્ધ “નમો અરિહંતાણં”નો નાદ શરૂ કર્યો. વચ્ચે વચ્ચે ગુરુદેવ પૂછતા - પદ્મવિજયજી ! સાંભળો છો ? માથું કુણાવીને હા પાડતા. ગુરુદેવે “આમેમિ સવ્જીવે...” દ્વારા સર્વ જીવોને ખમાવડાવ્યા. અરિહંતનું જ જ્ઞાન રાખવા સૂચન કર્યું. “નમો અરિહંતાણં.”ની ધૂન ચાલુ થઈ. આ ધૂનનું એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કરતાં તેમનો આત્મા પાર્થિવ દેહને છોડી ઊર્ધ્વલોકમાં ચાલ્યો ગયો. પિંડવાડાની ઘરતી પર પંડિતમરણને પ્રાપ્ત કરી મૃત્યુ પર વિજય મેળવ્યો. સંઘને ન પૂરાય તેવી ખોટ પડી. ૨૫૦ શ્રમણોના સાર્થાધિપતિ પૂજ્ય ગચ્છાધિપતિના મુખમાંથી સહજભાવે ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા. “મારો જમણો હાથ ચાલ્યો ગયો.” ગામમાં વાતાવરણ ગમગીન બન્યું. સૌના મુખ ઉદાસ બન્યા. આવનાર સર્વે દેહનાં દર્શન કરી જીવનની અનુમોદના કરવા લાગ્યા. પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતાદિએ મુનિના દેહને વોસિરાવી સંઘને સુપ્રત કર્યો. સંઘે પણ સ્નાનાદિ કરાવી વલેપન વસ્ત્રાદિથી વિભૂષિત કરી પાલખી બનાવી પધરાવ્યો. નગરમાં ફેરવી ઊંઘામણીપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

એક મહાન આધ્યાત્મિક સિતારાનો અસ્ત થયો. શાસનનો ક્રોહીનૂર ચાલ્યો ગયો. સંઘે એક સાધક સર્વવિરતિધર આત્માને ગુમાવ્યો. લોકોના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા - “ધન્ય ગુરુદેવ, ધન્ય મહામુનિશ્વર, ધન્ય લોકોત્તર મહાપુરુષ.”

સૌજન્ય : પ. પૂ. વૈરાગ્ય દેશનાદત્ત આ. ભ. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસુરિજી મહારાજના ૫૦ વર્ષના નિર્મળ સંયમજીવનની અનુમોદનાર્થે તેમના અગણિત ઉપકારની સ્મૃતિ નિમિત્તે

મૂળીબેન અંબાલાલ શાહ, રમાબેન પુંડરિકભાઈ શાહ, ખ્યાતિ કર્મશ શાહ, મલય, (ખંભાત નિવાસી) તરફથી.

સંયમજીવનના ઉત્કૃષ્ટ સાધક અને

મહાત ત્યાગી-તપસ્વી

પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયરંગસૂરીશ્વરજી મં

પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજયરંગસૂરીશ્વરજી મહારાજનો જન્મ વડોદરા પાસેના દરાપરા નામના એક નાનકડા ગામમાં સં. ૧૮૬૫માં કારતક વદ અમાવાસ્યાના દિવસે થયો હતો. પિતાનું નામ મનસુખલાલ અને માતાનું નામ ગંગાબહેન હતું. તેઓશ્રીનું જન્મનામ ડાહ્યાલાલ હતું. આદર્શ માતાપિતાની છત્રછાયામાં

બાળક ડાહ્યાભાઈનો ઉછેર થયો. ગામ સાવ નાનું હતું. તેથી ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક શિક્ષણની સગવડ ન હોવાથી ડાહ્યાભાઈને ભણવા માટે પાલીતાણા તીર્થક્ષેત્રમાં આવેલ ગુરુકુળમાં મૂકવામાં આવ્યા. ધાર્મિક સંસ્કારોનો વારસો ગળથૂથીમાં જ મળેલો, તેથી ડાહ્યાભાઈ ખૂબ જ અપ્રતિમભાવે ધાર્મિક શિક્ષણ લેવા લાગ્યા અને અહીં આવનાર યાત્રિકોની સેવાભક્તિ કરવામાં પણ રસ લેવા લાગ્યા. પ્રભુભક્તિમાં તો અપાર રુચિ હતી જ: તેથી સિદ્ધગિરિની ૯૯ યાત્રા કરી. વધુ ધાર્મિક અભ્યાસ કરવાની તાલાવેલી લાગતાં તેઓશ્રી મહેસાણાની પાઠશાળામાં દાખલ થયા. એનાથી ય આગળ બીજાં બે વર્ષ શિવપુરીની બોર્ડિંગમાં રહીને ધાર્મિક અભ્યાસમાં સારી એવી પ્રગતિ કરી. ત્યારબાદ તેમને પૂ. આ. શ્રી વિજય યશોદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજનો નિકટનો પરિચય થયો. સાથે પૂર્વભવનું પુણ્ય જાગ્યું, અને પ્રાંતે સં. ૧૯૯૩ના કારતક વદ પાંચમને શુભ દિને સિદ્ધાંતમહોદધિ પૂ. આચાર્યભગવંત શ્રીમદ્ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે અઢાવીશ વર્ષની ભરયુવાન વયે ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી, પૂ. આ. શ્રી વિજયયશોદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય મુનિશ્રી રંગવિજયજી તરીકે ઘોષિત થયા.

સં. ૨૦૩૧ના કારતક વદ ૧૦ને દિવસે પૂના મુકામે ગણિપદ, સં. ૨૦૩૨ના વૈશાખ સુદ પાંચમે ધુલિયા મુકામે પંચાસપદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. સં. ૨૦૩૮ના મહાવદ ૬ ને દિવસે મંચર (પૂના) મુકામે આચાર્યપદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા. પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયરંગસૂરીશ્વરજી મહારાજના વિશિષ્ટ પ્રભાવથી મહારાષ્ટ્ર અને ખાનદેશના શ્રીસંઘો પૂજ્યશ્રીના અતિ નિકટના પરિચયમાં આવ્યા. તેથી પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં શાસનપ્રભાવનાનાં અનેક કાર્યો પણ ત્યાં થયાં. સાદું, સંયમી અને ત્યાગી જીવન જીવતા આ સૂરિવરની નિશ્રામાં અનેક યશસ્વી શાસનસેવાઓ સમ્પન્ન થઈ. પૂજ્યશ્રીએ જ્યાં જ્યાં ચાતુર્માસ કર્યા, ત્યાં ત્યાં તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી સ્નાત્રમંડળો સ્થપાયાં. પૂજ્યશ્રી શ્રુતજ્ઞાન ભણાવવામાં અને વાંચન કરાવવામાં પણ સતત કાળજી રાખતા. પોતે બાલબ્રહ્મચારી હતા, નવવાડપૂર્વક તેનું પાલન કરવામાં ખૂબ કાળજી રાખતા અને બીજા પણ તેનું ચુસ્તપણે પાલન કરે એવો આગ્રહ રાખતા. સાધુ જીવનમાં સાધુ એક વાર ભોજન કરે એવું માનતા. તેથી પૂજ્યશ્રી હંમેશા ઓછામાં ઓછું એકાસણું તો કરતાં જ. ગોચરીમાં બહારગામથી આવેલી કોઈ પણ વસ્તુ દોષિત. સમજી ન વાપરવી તેવો આગ્રહ સેવતા. તેઓશ્રીએ ફળનો ત્યાગ કર્યો હતો.

જુનરમાં સં. ૨૦૪૦માં ચાતુર્માસ સ્થિત હતા ત્યારે નિયમ મુજબ ઊભા ઊભા પ્રતિક્રમણ કરતાં એકાએક પડી જવાથી જમણાં અંગે લકવા (પક્ષઘાત)ની અસર થઈ અને તબિયત બગડી.

ત્યારથી તેઓશ્રી નાઈલાજે બેસણાં કરવા લાગ્યા. જીભ ઉપર અજબ કાબૂ ધરાવતા હતા. હંમેશાં પાદવિહાર કરવાના આગ્રહી હતા. તબિયત લથડી પછી ક્યારેક ડોળીનો ઉપયોગ કરતા. તબિયત લથડ્યા પછી સ્વજીવન વિશે વિશેષ સભાન થઈ ગયા હતા. આરાધનાનો વેગ પણ વધાર્યો હતો. અને સમાધિભાવમાં સવિશેષ લીન રહેતા હતા. અહમદનગરનું ચોમાસું થયું ત્યારે પ્રતિષ્ઠાનાં કાર્યો પૂજ્યશ્રી અને ગુરુબંધુ શ્રી વિજયધન-પાલસૂરીશ્વરજી મહારાજની નિશ્રામાં સુંદર રીતે ઉજવાયાં હતાં. ત્યારબાદ પૂજ્યશ્રીનું છેલ્લું ચોમાસું સંગમનેર મુકામે થયું. ચાતુર્માસ દરમિયાન સુંદર આરાધના કરી-કરાવી. સં. ૨૦૪૫ના કારતક વદ ૪ને દિવસે સકળ સંઘની ઉપસ્થિતિમાં, વિશાળ સાધુવર્ગની નવકારમંત્રની અખંડ ધૂન વચ્ચે, પદ્માવતી આરાધના પૂર્વક અને પંચમહાવ્રતના ઉચ્ચારણપૂર્વક અંતિમ આરાધના કરી સમાધિપૂર્વક આ નશ્વર જગતમાંથી વિદાય લીધી-કાળધર્મ પામ્યા.

સૌજન્ય : પૂ. પં. શ્રી શિવાનંદવિજયજી મહારાજ સાહેબની પ્રેરણાથી શ્રી શ્રે. મૂ. પૂ. જૈન સંઘ - ચાંદવડ - (મહારાષ્ટ્ર)

૯૦૦૦ ઉપરાંત જિનબિંબોની અંજનશલાકા જેમલા વરદ હસ્તે થઈ એવા પરમ શાંત-સૌમ્યમૂર્તિ અને અદ્ભુત શાસન પ્રભાવક

પૂ. આચાર્ય શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિજી મૉ

પરમ શ્રદ્ધેય પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી કૈલાસસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ પણ સંસાર રૂપી ઉપવનમાં એવા ફૂલ હતા કે જેમની આત્મિક સૌંદર્યશ્રી અદ્ભુત સૌરભથી મહેકતી હતી. તેઓશ્રીનો જન્મ સં. ૧૯૬૦ના માગશર વદ ૬, તા. ૧૯-૧૨-૧૯૦૩ને શુક્રવારે પંજાબ પ્રાન્તના લુધિયાણા જિલ્લાના જગરામા ગામે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ રામકૃષ્ણદાસજી અને માતાનું નામ રામસખ્મીદેવી હતું. પૂજ્યશ્રીનું પોતાનું નામ કાશીરામ હતું. તેઓ સ્થાનકવાસી જૈન હતા. બાળક કાશીરામનો ઉછેર જૈનધર્મના આદર્શ સંસ્કારોને અનુરૂપ થયો હતો. બે ભાઈઓ અને ચાર બહેનોનાં વિશાળ કુટુંબમાં જન્મથી જ કાશીરામનું વ્યક્તિત્વ અત્યંત પ્રભાવશાળી હતું. પ્રાથમિક શિક્ષણ વતનની પાઠશાળામાં લઈને આગળ અભ્યાસ માટે લાહોર ગયા. ત્યાં બી. એ.ની પરીક્ષા પ્રથમવર્ગમાં ઓનર્સ સાથે પાસ કરી. પરંતુ કિશોરાવસ્થાથી જ કાશીરામનું મન એકદમ વૈરાગ્યવાસિત બની ગયું હતું. પરંતુ માતાપિતાના આગ્રહથી લગ્ન કરવા પડ્યાં. મૂળ ધર્મની સ્થાનકવાસી હવાને કારણે મૂર્તિપૂજના કટ્ટર વિરોધી હતા. આત્મકલ્યાણના પંથે આગળ વધવાની તીવ્રતમ ઈચ્છા હતી. સં. ૧૯૯૪ના પોષ વદ ૧૦ના શુભ દિને તેમની આ ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ. કારણ કે યોગનિષ્ઠ આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરજી મહારાજનાં

પુસ્તકોએ તેમના મન ઉપર ઘેરી અસર કરી હતી. પરિણામે, અમદાવાદમાં પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી કીર્તિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના સાન્નિધ્યમાં દીક્ષિત થઈને તપસ્વીરત્ન મુનિરાજ શ્રી જિતેન્દ્ર-સાગરજી મહારાજના શિષ્ય બન્યા. અને મુનિ શ્રી કૈલાસસાગરજી નામે ઘોષિત થયા.

દીક્ષા લીધા પછી પૂજ્યશ્રીની આત્મવિકાસની પ્રક્રિયા ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી ગઈ. પોતાની અદ્ભુત બુદ્ધિપ્રતિભાને લીધે અલ્પ સમયાવધિમાં જ તેઓશ્રીએ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ, આગમિક, દાર્શનિક અને સાહિત્યિક ગ્રંથોનું નિષ્ઠાપૂર્વક અધ્યયન કર્યું. અગાધ અધ્યયનપ્રીતિ અને અવિરામ અધ્યયનમગ્નતાને કારણે પૂજ્યશ્રીની ગણના વિદ્વાન સાધુઓમાં થવા લાગી. ગમે ત્યાં નૂતન જ્ઞાનની ક્ષિતિજ દેખાય ત્યાં વિહાર કરવામાં કોઈ દિવસ આગસ કે સંકોચ રાખતા ન હતા. તેઓશ્રીની યોગ્યતાને લક્ષ્યમાં લઈને સં. ૨૦૦૪ના મહા સુદ ૧૩ના શુભ દિવસે પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી કીર્તિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે તેઓશ્રીને ગણિપદ પ્રદાન કર્યું. અને ૨૦૦૫ના માગશર સુદ ૧૦ના દિવસે મુંબઈમાં પંચાસપદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. સં. ૨૦૧૧ના મહા સુદ પાંચમે સાણંદમાં ઉપાધ્યાયપદે, સં. ૨૦૨૨ના મહા વદ ૧૧ને શુભ દિવસે પૂજ્યશ્રીને નવપદના ત્રીજા પદે—આચાર્ય પદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા અને પૂ. આચાર્ય શ્રી કૈલાસસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ તરીકે જાહેર થયા.

આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ પછી સાતમે વર્ષે જ પૂજ્યશ્રી પર પૂરા સમુદાયનો ભાર આવી પડ્યો. સં. ૨૦૨૯માં પૂજ્યશ્રી ગચ્છનાયક બન્યા અને સં. ૨૦૩૯ના જેઠ સુદ ૧૧ને દિવસે મધુપુરી (મહુડી) તીર્થની પુણ્યભૂમિ પર વિશાળ સમુદાયની ઉપસ્થિતિમાં સાગરસમુદાયની પ્રણાલિકા પ્રમાણે વિધિવત્ 'ગચ્છાધિપતિ'પદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. પૂજ્યશ્રીના શુભ હસ્તે લગભગ ૨૪ અંજનશલાકાઓ, ૮૦ જિનમંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠાઓ, ૨૦ ઉપરાંત ઉપધાનતપની આરાધનાઓ, અનેક ઉપાશ્રયોનું નિર્માણ કાર્ય, ૯૦૦૦ ઉપરાંત જિનબિંબોની અંજનશલાકાઓ-પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ. પૂજ્યશ્રી ગચ્છાધિપતિ બન્યા હોવા છતાં તેમનામાં સ્વાદલંપટપણું જોવા મળ્યું નથી. તેઓશ્રીએ પ્રાયઃ એકાસણાથી ઓછું તપ કર્યું નથી. સાથે સાથે પૂજ્યશ્રી એવું માનતા કે બદામ, ચોખા વગેરે પરમાત્માને ચઢાવવામાં આવે છે તેથી તે વસ્તુનું મારે પચ્ચક્રમાણ રાખવું. કારણ કે બદામ, ચોખા વગેરે દેરાસરજીમાંથી બહાર વેચાતા હોવાથી તે આવી જાય તો દેવદ્રવ્યનો દોષ લાગે. એટલા માટે જ પૂજ્યશ્રી કદી પણ પંજાબ, કે જે પોતાની જન્મભૂમિ હતી, છતાં ત્યાં ગયા નહિ. પૂજ્યશ્રીએ જીવનભર કદી પણ આધાકર્મી આહારનો ઉપયોગ કર્યો નથી. અરે વિહારમાં શીંગ, ચણા, રોટલા, છાશ, ગોળ વગેરેથી ચલાવી લેતા. પોતાના માટે

કંઈ પણ બનાવરાવતા નહીં. પૂજ્યશ્રીએ બેસવા માટે કદી પણ પાટનો ઉપયોગ કર્યો નહીં. હંમેશાં આસન નીચે જ હોય. તેઓશ્રી નીચી દષ્ટિ રાખીને જ બેસતા. પ્રાય: પેન્સિલ કે બોલપેનથી જ લખતા. પૂજ્યશ્રીનો વિનયવિવેક પણ અદ્ભુત હતો. હંમેશા કહેતા કે 'દાસોહં સર્વસાધુનામ્' હું બધા સાધુઓનો ચરણકિંકર છું. પૂજ્યશ્રીને કોઈપણ પાસેથી કંઈને કંઈ જાણવા મળે તો તરત કહેતા કે તેઓ મારા વિદ્યાગુરુ છે. જીવનભર કોધને પોતાની પાસે આવવા દીધો ન હતો. છતાં કોઈ વખત કોધ આવી જાય તો પ્રાયશ્ચિત રૂપે ત્રણ આયંબિલ કરતા. પૂજ્યશ્રીએ જીવનમાં ફોટો પડાવ્યો નહીં. એક પ્રસંગે ફોટો પડાવવાનું ફરજિયાત થતાં ૨૧ આયંબિલ શરૂ કરી દીધાં. પૂજ્યશ્રી આટઆટલા ઉચ્ચસ્થાને પ્રતિષ્ઠિત હોવા છતાં કોઈ દિવસ અભિમાન અંશ રૂપે દેખાતું નહીં. આવા નિરાભિમાની વ્યક્તિત્વથી પૂજ્યશ્રી અત્યંત લોકપ્રિય બન્યા હતા. પૂજ્યશ્રીનું સીધું અને સરળ વ્યક્તિત્વ શ્રદ્ધાળુઓ માટે આકર્ષણકેન્દ્ર હતું. પૂજ્યશ્રી કોઈ પણ મહત્વાકાંક્ષા કે અપેક્ષાથી હંમેશા પર રહેતા. પરિણામે પૂજ્યશ્રીના વરદ હસ્તે વિવિધ શાસનપ્રભાવના હોંશેહોંશે થતી. પૂજ્યશ્રી શિલ્પવિદ્યામાં પણ પારંગત હતા. મહેસાણામાં શ્રી સીમંધર સ્વામીનું તીર્થ આજે ભારતભરમાં અજોડ સ્મારક સમું ઊભું છે, તે તેઓશ્રીની દષ્ટિનું પરિણામ છે. પૂજ્યશ્રીએ ૪૭ વર્ષના સુદીર્ઘ સંયમપર્યાયમાં ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, બિહાર, બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર આદિ પ્રાંતોમાં વિહાર કરીને ધર્મપ્રવૃત્તિઓ ધમધમતી રાખવા અને માનવજીવનની ધર્મજ્યોત ઉજ્જવળ રાખવા માટે સતત પ્રયત્નો કર્યા. સં. ૨૦૪૧માં અંકુર સોસાયટી, અમદાવાદમાં જેઠ સુદ બીજને દિવસે કાર્યોત્સર્ગ ધ્યાનમાં પૂજ્યશ્રીની જીવનયાત્રા સમાપ્ત થઈ. ૧૫ કિલોમીટરની લાંબી સ્નાનયાત્રા પછી પૂજ્યશ્રીના પાર્શ્વવદેહને 'શ્રી મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર'-કોબા (ગાંધીનગર)ના પ્રાંગણમાં અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. તે સમયે ઊમટેલો માનવમહેરામણ પૂજ્યશ્રીની લોકપ્રિયતાનો સાક્ષી બની રહ્યો.

વર્તમાન સમુદાયનાયક અને પરમ શાસનપ્રભાવક

પૂ. આ.શ્રી સુબોધસાગરસૂરીશ્વરજી મઠ

પાલનપુર પાસે બનાસ નદીના કિનારે આદિનાથ ભગવાન અને શ્રી મહાવીર ભગવાનનાં બે બે વિશાળ અને સુરમ્ય, ભવ્ય અને ઉતુંગ જિનાલયો, અનેક પૌષ્ઠશાળાઓ, ઉપાશ્રયો, આયંબિલશાળાઓ, ગુરુમંદિરો અને કીર્તિસ્તંભોથી શોભતા જૂના ડીસા શહેરમાં પૂજ્યશ્રીનો જન્મ થયો હતો. પિતાનું નામ યુનીલાલ જીવનલાલ મહેતા અને માતાનું નામ જમનાબહેન હતું. તેઓને ઘેર સં. ૧૯૭૯ના માગશર વદ ૧૦ને દિવસે એક પુત્ર રત્નનો જન્મ થયો. પુત્રનું નામ રાખ્યું વર્ધિચંદ. માતાના ધાર્મિક સંસ્કારો પુત્રમાં પ્રિત્યાં. પૂર્વ જન્મના પુણ્યોદયે માનવજીવન અને તેમાં પણ જૈન

ધર્મના પાયારૂપ આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું પ્રથમ સોપાન પ્રાપ્ત થયું. એમાં માતા-પિતાના અને કુટુંબના સંસ્કારો પ્રાપ્ત થયા. જાણે સોનામાં સુગંધ ભળી ! ભૌતિક પ્રગતિ કરતાં આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાચી અને શાશ્વત છે. વર્ધિચંદે અંગ્રેજીમાં પાંચ ધોરણ સુધી વ્યાવહારિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. એવામાં એક અસાધારણ ઘટના બની, અને તેમનું મન એકાએક ચેતનામય બની ગયું. સંસારની અસારતા સમજાઈ. અનેક વિપત્તિઓ આવી, સંકટો ઊભાં થયાં, પરંતુ આત્મા ડગ્યો નહીં. ઊલટું વધુ ને વધુ હિંમત અને શક્તિ દાખવવા માંડ્યો. સં. ૧૯૯૮ના ફાગણ સુદ અને દિવસે મુમુક્ષુ વિનીત વર્ધિચંદે મોઢેરા ગામની બહાર સૂર્યમંદિરમાં સ્વયં સાધુનો વેશ ધારણ કર્યો. અક્રમ તપ હતો અને વિહાર કર્યો. પૂ. આ. શ્રી કીર્તિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના વિનીત શિષ્યરત્ન બન્યા અને મુનિ શ્રી સુબોધસાગરજી મહારાજ તરીકે ઘોષિત થયા.

દીક્ષા ગ્રહણ કરીને પૂજ્યશ્રીએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, વ્યાકરણ, ન્યાય, સિદ્ધાંત અને આગમોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. શિષ્યરત્નની યોગ્યતા જાણીને સં. ૨૦૧૦ના માગશર સુદ અને દિવસે જૂના ડીસા મુકામે પુજ્યપાદ ગુરુદેવે તેઓશ્રીને પંચાસપદ પ્રદાન કર્યું. પૂજ્યશ્રીએ અનેક ગામો અને નગરોમાં પ્રાભાવિક ચાતુર્માસ કર્યા. અનેક સ્થળે પ્રાચીન જિનમંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કર્યા, અંજનશલાકા, પ્રતિષ્ઠા, ઉપધાન, ઉદ્યાપન, છ'રી પાલિત સંઘો, શ્રી જિનભક્તિ મહોત્સવ વગેરે દ્વારા અનેકવિધ શાસનપ્રભાવનાં કાર્યો સમ્પન્ન કર્યા. સં. ૨૦૨૩ના જેઠ વદ ૧૦ને શુભ દિને રાજનગર-અમદાવાદ મધ્યે શ્રી પંચ પરમેષીના તૃતીય પદે-આચાર્યપદે વિભૂષિત થયા. પૂજ્યશ્રીનાં પાવન પગલે સર્વત્ર જિનશાસનનો જયજયકાર વર્તે છે. પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં સં. ૨૦૩૭ના વૈશાખ વદ અને દિવસે વિજાપુર મુકામે શ્રી સ્ફુર્લિંગ પાર્શ્વનાથ તીર્થની સ્થાપના અને ભવ્ય અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઊજવાયો. ગત વર્ષે જ બૃહદ્ મુંબઈના હાર્દ સમા પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ શ્રી ગોડીજી જિનાલયની પુનઃપ્રતિષ્ઠાનો ભવ્યાતિભવ્ય મહોત્સવ પણ પૂજ્યવરના સાન્નિધ્યમાં ઊજવાયો. એવા જ્ઞાની, તપસ્વી, પ્રભાવક આચાર્યશ્રી શાસન-ઉદ્યોતનાં વિવિધ કાર્યો દ્વારા કીર્તિવંત થાઓ એવી શાસનદેવને હૃદયપૂર્વક પ્રાર્થના ! અને પૂજ્યશ્રીના ચરણોમાં અંતઃકરણપૂર્વક વંદના ! વર્તમાનમાં પૂજ્યશ્રીનો શિષ્ય પરિવાર આ પ્રમાણે છે : ૧. પૂ. પ્રશાંતમૂર્તિ આચાર્ય શ્રી મનોહરકીર્તિ-સાગરસૂરીશ્વરજી મ., ૨. પૂ. પ્રવર્તક શ્રી યશકીર્તિસાગરજી મ. ૩. પૂ. મુનિવર્ય શ્રી રાજકીર્તિસાગરજી મ. ૪. પૂ. મુનિવર્ય શ્રી પ્રસન્નકીર્તિસાગરજી મ. ૫. પૂ. મુનિવર્ય શ્રી જયકીર્તનસાગરજી મ. ૬. પૂ. મુનિવર્ય શ્રી અજયકીર્તિસાગરજી મ. ૭. મુનિવર્ય શ્રી વિજયકીર્તિસાગરજી મહારાજ આદિ.

સૌજન્ય : ચંપાબેન રમણીકલાલ શાહ ચોકવાળા પરિવાર મુંબઈ તરફથી

અનેકવિધ ગુણવૈભવતા ધારક : સાહિત્યસર્જક
અને દેશ-વિદેશમાં વસતા હાલારીઓને પ્રેરણાનાં
પાત્ર કરાવનારા

પૂ. આ. શ્રી વિજયકુંદકુંદસૂરીશ્વરજી મો

સંતભૂમિ સૌરાષ્ટ્રના હાલાર પ્રદેશમાં માંઢા ગામે સં. ૧૯૦૫ના ફાગણ સુદ ૧૧ને શુભ દિવસે પૂ. આ. શ્રી વિજયકુંદકુંદસૂરીશ્વરજી મહારાજનો જન્મ થયો હતો. તેમનું જન્મનામ કેશવજી હતું. તેમનું કુટુંબ ધર્મપ્રેમી હતું. તેથી કેશવજીમાં નાનપણથી ધાર્મિક સંસ્કારોનો વિકાસ થતો રહ્યો. નવમા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરી પોતાના ધીના વેપારમાં જોડાયા. વાકુપટુતા તો વરેલી હતી જ, તેથી ધંધામાં જમાવટ થવા માંડી. એવામાં ગાંધીજીની સ્વાતંત્ર્ય-ચળવળનાં રણશીર્ષાં કૂંકાયાં. કેશવજીને એનું ઘેલું લાગ્યું. તેઓ ખાદીધારી બન્યા અને આઝાદીની ચળવળમાં ઝંપલાવ્યું. ક્લાકો સુધી ભાષણ કરવાં અને ચળવળમાં સક્રિય રહેવું એ જ તેમનો નિત્યક્રમ થઈ પડ્યો. પરંતુ આ અરસામાં જ કેશવજીભાઈના જીવનમાં પરિવર્તન આવે એવી ઘટના બની. તેઓ પૂ. પંચાસજી શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજના દર્શનથી, ચુંબક તરફ લોહું ખેંચાય તેમ આકર્ષિત થયા. આ આકર્ષણનો પ્રભાવ એટલો ઘેરો પડ્યો કે તેમના જીવનમાંથી સ્વાતંત્ર્ય-ચળવળની પ્રવૃત્તિને બદલે સંયમ સ્વીકારવાની તાલાવેલી જાગી. તેઓશ્રીને દિલ-દિમાગમાં એમ લાગવા માંડ્યું કે જીવનની સફળતા પામવા સર્વવિરતિનાં સોપાન સિદ્ધ કર્યા વિના ચાલે નહિ. તેમની ભાવનાને કુટુંબના સભ્યો સમજી-સ્વીકારી શકે તેમ ન હતાં; પરંતુ મોટાભાઈ માણેકભાઈ (પૂ. મુનિ શ્રી મહાસેનવિજયજી મહારાજ) કેશવજીની ભાવના સમજી શક્યા. દિલની ધરતી પર દીક્ષાની ભાવનાનાં બીજનું વાવેતર થયું અને તરતમાં જ એના ઉપર પુષ્કરાવર્તની મેઘવૃષ્ટિ થવા જેવો એક અવસર કેશવજીએ ઝડપી લીધો. મુંબઈ-અંધેરીમાં શ્રી ભાણજીભાઈ શાપરિયા તરફથી ઉપધાન તપનું આયોજન પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની નિશ્રામાં થવાનું જાહેર થતાં જ તેમણે એમાં જોડાઈને પોતાની ભાવનાને વૃદ્ધિવંત કરવાનો મક્કમ નિરધાર કર્યો અને એ તપમાં જોડાઈ ગયા. પૂ. આ. શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની ત્યાગવાહક ધર્મદેશનાના શ્રવણ પછી કેશવજીભાઈને સંસારવાસ જેલવાસ જેવો અસહ્ય-આકરો થઈ પડ્યો. પણ સંસારની જેલ એમને છટકવા દે તેમ ન હતી. છતાં ભાગ્યજોગે ઉપધાન તપ પૂર્ણ થયા બાદ ધંધાર્થે બે વર્ષ માટે યવતમાલ (મહારાષ્ટ્ર) તરફ જવાનું થતાં ત્યાં પૂ. પંચાસજી શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજનો વધુ લાભ મળ્યો. અંતે સં. ૧૯૯૮ના વૈશાખ સુદ પાંચમના શુભ દિને નાસિક પાસેના વણી ગામે શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજની નિશ્રામાં દીક્ષા મહોત્સવ ઉજવાયો;

રાજસ્થાનના વિસલપુરના વતની પ્રેમચંદજી સાથે પરમેશ્વરી પ્રવજયા અંગીકાર કરી. પ્રેમચંદજી મુનિ શ્રી પ્રદ્યોતનવિજયજી અને કેશવજી મુનિ શ્રી કુંદકુંદવિજયજી બન્યા. છેલ્લા ૪૦૦ વર્ષના ઈતિહાસમાં હાલારની કોઈ વ્યક્તિએ તપાગચ્છમાં દીક્ષા લીધી હોય તો આ પ્રાય: પહેલી હતી. વળી તેમણે દીક્ષા માટે છ વિગઈનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાના મનોરથને દીક્ષિત બની સફળ પણ બનાવ્યો. મુનિશ્રી કુંદકુંદવિજયજી મહારાજ ૨૩ વર્ષની ભરયુવાનીમાં સંયમી બન્યા અને આત્મસાધનામાં લાગી ગયા. દીક્ષાના પ્રથમ પાંચ વર્ષ તો ફક્ત બે દ્રવ્યથી જ એકાસક્ષાં કર્યાં. આવા ગુણિયલ મહાત્માને તેમના ગુણો જોઈને પદ માટે આગ્રહ થતાં ગુરુદેવની જેમ તેઓશ્રીએ પણ હંમેશા અનિચ્છા જ દર્શાવી. સમુદાયમાં બીજા પણ તેમનાથી ઓછા પર્યાયવાળા પંચાસ બનણ છતાં તેઓશ્રી મુનિવર જ રહ્યા. પણ પૂ. પંચાસજી શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજ સં. ૨૦૩૬માં પાટણ મુકામે સમાધિ-પૂર્વક કાળધર્મ પામતાં, અનેકોની આગ્રહભરી વિનંતિથી, પૂજ્યશ્રીને શ્રી ભગવતી સૂત્રના યોગોદ્ભવન પૂર્વક સં. ૨૦૩૭માં કારતક વદ પાંચમે પૂ. આ... શ્રી વિજયકનકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે મહોત્સવપૂર્વક ગણિપંચાસપદ અર્પવામાં આવ્યું. પછી ટૂંક સમયમાં જ તેઓશ્રીને પૂજ્યપાદ ગચ્છાધિપતિ આચાર્યભગવંત શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની આજ્ઞાથી અમદાવાદ - નવરંગપુરામાં પૂ. આ. શ્રી વિજયકનકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે સં. ૨૦૩૮ના મહા વદ દને દિવસે આચાર્ય પદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા અને પૂજ્યશ્રી આચાર્ય શ્રી વિજયકુંદકુંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

પૂજ્યશ્રીએ જ્યાં જ્યાં સ્થિરતા કરી કે ચાતુર્માસ કર્યા ત્યાં સૌનાં દિલને જીતી લીધાં. તેઓશ્રીને સૌમ્યભાષામાં સામાને ગણે ઊતરી જાય એવા મીઠા શબ્દોમાં કહેવાની અનોખી શૈલી વરેલી હતી. તેઓશ્રીએ અન્યના ઉપકાર અર્થે વિવિધ પ્રકારનાં સત્વશીલ સાહિત્યની રચના કરી. આ સાહિત્ય ગુજરાત, રાજસ્થાન, નૈરોબી, મોંબાસા, લંડન આદિ શહેરોમાં વસતાં અસંખ્ય જૈન કુટુંબો સુધી પહોંચ્યું છે. ત્યાંના હજારો જૈનકુટુંબોની ધર્મભાવનાને સુદંઢ કરવામાં સફળ થયું છે. ત્યાં પણ જૈનમંદિરો, ઉપાશ્રયો આદિ બનાવવાની પ્રેરણા આપી રહ્યું છે. ભારતમાં અને વિદેશમાં જ્યાં જ્યાં સાત ક્ષેત્રોની આવશ્યકતા જણાઈ ત્યાં ત્યાં સુખી કુટુંબોને પ્રેરણા કરી અઢળક સંપત્તિ સન્માર્ગે વાળવામાં પૂજ્યશ્રીનાં પ્રવચનો અને પુસ્તકોએ સારો ભાગ ભજવ્યો છે. પૂજ્યશ્રીના નવા પુસ્તકોની સંખ્યા ૬૦નો આંક વટાવી ગઈ છે. વળી, પૂજ્યશ્રીએ પોતાના વડીલબંધુ તથા ભત્રીજા સહિત સાત શિષ્યોને દીક્ષિત કર્યાં. હાલારમાં પધારવાનો ભક્તજનોનો વર્ષોથી વારંવાર આગ્રહ થતો હતો. ચાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં, સ્વાસ્થ્ય સહકાર આપશે એવી શ્રદ્ધ સાથે સં. ૨૦૩૯ના કારતક વદમાં અમદાવાદથી વિહાર કર્યો; અને

શાસનપ્રભાવના કરતાં કરતાં સુખપૂર્વક ખંભાળિયા પધારી ઉપધાન તપની શરૂઆત કરાવી. બાર દિવસ પછી એકાએક તબિયત બગડી. સ્વાસ્થ્ય વધુ નરમ પડતાં જામનગર કે અમદાવાદ જેવા, સારી સારવાર મળી શકે એવા શહેરમાં લઈ જવાની તજવીજ થવા લાગી. આ વાતની પૂજ્યશ્રીને જાણ થતાં બધાને કહી દીધું કે, 'મને ગમે તેવી સ્થિતિમાં અહીંથી બીજે ક્યાંય લઈ જશો નહિ. હું પૂર્ણ સમાધિમાં છું. સૌને ખમાવું છું.' તેઓશ્રીની ઈચ્છાનુસાર ત્યાં જ ઉપચાર શરૂ રાખવામાં આવ્યા. પૂજ્યશ્રીએ છેલ્લા દિવસોમાં કહ્યું પણ ખરું કે, 'કષ્ટ વેડીને પણ હાલારની પ્રજાને ધર્મ પમાડજો.' અને સં. ૨૦૩૮ના ફાગણ સુદ ૪ના દિવસે પદ્માસન મુદ્રામાં સમાધિપૂર્વક નવકારમંત્રનું શ્રવણ કરતાં કરતાં કાળધર્મ પામી મૃત્યુને મહોત્સવ રૂપ બનાવી ગયા.

—શ્રી રામજીભાઈ મેઘજીભાઈ શાહ પરિવાર ઘાટકોપર મુંબઈના સૌજન્યથી

ગુર્વાજ્ઞાતા અજોડ ધારક : બારડોલીતા પત્નોતા પુત્ર :

પૂ. આ.શ્રી મનોહરકીર્તિસાગરસૂરિયુ મ.

પૂજ્યશ્રીનો જન્મ બારડોલી શહેરમાં થયો. પિતાનું નામ નગીનદાસ અને માતાનું નામ કમળાબહેન હતું. તેઓના ઘરે સં. ૧૯૮૪ના ભાદરવા સુદ ૧ને દિને તેમનો જન્મ થયો. પ્રાથમિક શિક્ષણ બારડોલીમાં લીધું. પરંતુ બાલ્યકાળથી જ ધર્મ અને તપ પ્રત્યે તેમની પ્રગતિ આપોઆપ વધતી રહી અને પરિણામે, ૨૧ વર્ષની ઉંમરે સં. ૨૦૦૫ના કાર્તિક વદ ૧૦ને દિવસે મુંબઈમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી ત્યારે જીવનનો સાચો માર્ગ મળ્યાની ધન્યતા અનુભવી. દીક્ષા લઈને સ્વાધ્યાયમગ્ન બની ગયા. થોડા જ સમયમાં જૈનદર્શનનું સમગ્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતભાષાનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. પહેલેથી જ લેખન પ્રત્યે અપૂર્વ રુચિ હતી. વિદ્વદ્ભોગ્ય શાસ્ત્રગ્રંથોને બાળભોગ્ય ભાષામાં ઉતારવામાં તેઓશ્રી વિશેષ કુશળ બન્યા. શાંત સ્વભાવ અને સતત પુરુષાર્થની ભાવનાને લીધે અવિરત લેખન અને વાંચનકાર્ય ચાલ્યા જ કરે છે. પરિણામે, કુશળ પ્રવચનકાર પણ બની શક્યા છે. સુંદર અને શરણ શૈલીમાં પ્રવચનો આપતા સાંભળવા એ લ્હાવો ગણાય છે. તેઓશ્રી ઉત્કટ ચરિત્રની સાધના-આરાધના કરતાં કરતાં સં. ૨૦૨૬ના મહા વદ પાંચમે જૂના ડીસા શહેરમાં ગણિ-પંચાસપદ પામ્યા અને અનેકવિધ શાસનપ્રભાવના કરતાં કરતાં પૂ. ગુરુદેવે તેઓશ્રીની વિશેષ યોગ્યતા જાણી અમદાવાદ-સાબરમતીમાં સં. ૨૦૩૧ના મહા સુદ પાંચમે આચાર્ય પદથી અલંકૃત કર્યાં.

બારડોલી સંઘની ઘણાં વર્ષોની વિનંતીને ધ્યાનમાં રાખીને દીક્ષા પછી ૩૬મા વર્ષે પ્રથમ વાર જન્મભૂમિ બારડોલીમાં ચાતુર્માસ પધારતાં આખા ગામમાં આનંદ આનંદ છવાઈ ગયો. જૈનો તો ક્રીક, જૈનેતરો પણ તપસ્યામાં અને મહોત્સવોમાં જોડાઈને

ઓતપ્રોત થઈ ગયા. પાછલાં સો વર્ષોમાં પણ ન થયો હોય તેવો ભક્તિમહોત્સવ થયો. પૂજ્યશ્રીનું સંપૂર્ણ જીવન ગુર્વાજ્ઞામય છે. ગુરુનિશ્રામાં જ પ્રવજ્યાના પંથે આગેકૂચ કરી રહ્યા છે. કઠિન પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો એવો તેઓશ્રીનો નોંધપાત્ર વિનય-વિવેક છે. પોતે સારા એવા અભ્યાસી હોવા છતાં પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રી પાસે તો બાળકની જેમ જ વર્તે છે. પૂ. ગુરુદેવની અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ આજ્ઞામાં જ પોતાનું જીવન સમભાવે વ્યતીત કરે છે. 'ગુરુદેવની આજ્ઞા એ જ મારું જીવન' એમ કહેતા તેઓશ્રી કળિયુગમાં અજોડ ઉદાહરણ છે. આજે ૪૧-૪૧ વર્ષના સુદીર્ઘ દીક્ષાપર્યાયમાં કોઈ પણ પળે તેઓશ્રી ગુરુદેવની આજ્ઞામાંથી ચલિત થયા નથી તે ગૌરવરૂપ ઘટના છે. પૂજ્યશ્રીના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય પરિવારમાં પ. પૂ. પંચાસપ્રવર શ્રી સુદર્શનકીર્તિસાગરજી ગણિવર્ય તથા તેમના શિષ્ય મુનિ શ્રી અનંતકીર્તિસાગરજી મહારાજ, પ. પૂ. મુનિવર્ય શ્રી શાંતિસાગરજી મહારાજ, પ. પૂ. મુનિવર્યશ્રી ઉદયકીર્તિસાગરજી મહારાજ તથા તેમના શિષ્યો મુનિ શ્રી વિશ્વોદયસાગરજી, મુનિશ્રી વિદ્યોદયકીર્તિસાગરજી અને બાલ-મુનિ શ્રી પુણ્યોદયકીર્તિસાગરજી શોભી રહ્યા છે. એવા પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી મનોહરકીર્તિ-સાગરસૂરિયુ મહારાજ ગુરુ-ભગવંતની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરતાં કરતાં ભવ્ય શાસનપ્રભાવના કરતા રહ્યો એ જ અભ્યર્થના ! તથા એ શાસનપ્રભાવના માટે પૂજ્યવરને નિરામય સુદીર્ઘ આયુષ્ય બક્ષવાની શાસનદેવ કૃપા કરે એ જ પ્રાર્થના !

સૌજન્ય : શાંતિલાલ સૂરજલાલ શાહ - પાલનપુર

શબ્દાદિ શાસ્ત્રના વિષયમાં જેહની પ્રતિભા ઘણી, વળી પૂર્ણિમાએ જન્મ સાધ્યો પૂર્ણતા વરવા ભણી: શ્રી દેવસૂરિયરણકમલે મધુકર સમા જે ગૂંજતા, લઘુ હેમચંદ્ર શું અવતર્યા કલિકાલમાં ફરી દીસતા.

પૂ. આ.શ્રી વિજયહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ૦

જે ધર્માત્મા વ્યક્તિઓ, તપ-ત્યાગ-તિતિક્ષા-સંયમ-વૈરાગ્યપાલનની ઉત્કટ ભાવનાથી પ્રેરાઈને, આત્મસાધનાનો આજીવન સામાયિક વ્રતનો મુશ્કેલ માર્ગ સ્વીકારે છે તેઓ પોતાનું કલ્યાણ સાધવા સાથે બીજાઓને પણ કલ્યાણ માર્ગનું દર્શન કરાવીને સૌના ઉપકારી બની જાય છે. પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ આવા જ એક સ્વ-પર ઉપકારક આત્મસાધનાના ધ્યેયને વરેલા અને એ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેતા શ્રમણશ્રેષ્ઠ છે. જુદા જુદા વિષયની વિદ્વતાથી શોભતું એમનું જીવન છે. અને પોતાનાં પાંડિત્યને ગોપાવવાની શાલીન મનોવૃત્તિથી એ વિશેષ શોભાયમાન અને આદરપાત્ર બન્યું છે. સતત વિદ્યાનિષ્ઠ રહેવાની સાથે સાથે, તેઓશ્રીએ પોતાની સાધનામાં જે તપોનિષ્ઠા કેળવી છે એ વિરલ છે. અખંડ

જ્ઞાનોપાસના અને જીવનસ્પર્શી તપસ્વીઓનો આવો સંગમ ઓછો જોવા મળે છે. એ માર્ગ એના સાધકને ખૂબ ઉન્નત ભૂમિકાએ દોરી જાય છે. એટલું જ નહિં, તેઓશ્રી જેવી રુચિ વિદ્યા અને તપસ્યા પ્રત્યે ધરાવે છે, એવી જ પ્રીતિ અને ભક્તિ પોતાના સાધુધર્મની બધી ક્રિયાઓ તરફ ધરાવે છે. જે કંઈ ધર્મકરણી કરવી એ પૂર્ણયોગથી તન્મય બનીને આનંદપૂર્વક કરવી એ તેઓશ્રીનો સહજ સ્વભાવ બની ગયો છે. જીવનસાધના પ્રત્યેની આવી નિષ્ઠાને પરમાત્માની કૃપા જ લેખવી જોઈએ. એમ લાગે છે કે તેઓશ્રીએ પોતાની સાધનાની પ્રક્રિયા એવી રીતે ગોઠવી દીધી છે કે જેથી એમના જીવનમાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો, એટલે શીલ અને પ્રજ્ઞાનો સુભગ સંયોગ સહજ રીતે સધાઈ ગયો છે, તાજાવાજ્ઞાની જેમ વણાઈ ગયો છે.

વળી, જેમ તેઓશ્રી પાંડિત્યનો દેખાવ કરવાની પ્રશંસાપ્રેમી પામર વૃત્તિથી મુક્ત છે, તેમ પોતાની જીવનસાધનાની ગરિમાને છતી કરીને સસ્તી કીર્તિ કમાવાની કામના પૂજ્યશ્રીને ન તો સતાવી શકે છે, ન તો પોતાની મૂક સાધનાના માર્ગથી ચલિત કરી શકે છે. આવી ઉદાત્ત મનોવૃત્તિના જ એક આનુષંગિક ફળરૂપે મિતભાષિતા, દાક્ષિણ્યભાવ અને શરમાળપણું એમના જીવન સાથે સહજપણે જડાઈ ગયા છે. અને તેથી એમનું જીવન એક ત્યાગી, સાવ વૈરાગી, સંયમી સાધકનું જીવન હોવા છતાં એ શુષ્ક, રસહીન કે રૂક્ષ નથી બનવા પામ્યું પણ એમના આવા સંયમી અને સુંદર વ્યક્તિત્વનો અનુભવ એમના સામાન્ય કે પ્રથમ પરિચયે ભાગ્યે જ થવા પામે છે. એ માટે તો તત્ત્વજિજ્ઞાસુ તરીકે, આદર અને ભક્તિપૂર્વક પૂજ્યશ્રીનો નિકટનો પરિચય સાધવો જોઈએ. કારણ કે પોતાની શક્તિ, સફળતા અને વિદ્વતાને છુપાવી રાખવાની મનોવૃત્તિના તેઓશ્રી ચાહક છે. પૂ. આ. શ્રી વિજયહેમચંદ્ર-સૂરીશ્વરજી મહારાજની આવી વિરલ સિદ્ધિનાં મૂળ એમના કૌટુંબિક સંસ્કારોમાં, પૂર્વજન્મના સંસ્કારોમાં અને નાનપણમાં જ અંતરમાં પ્રગટેલી સાધુ જીવન પ્રત્યેની અભિરુચિમાં રોપાયેલા હોય એમ લાગે છે. તેઓશ્રીની જન્મભૂમિ જંબૂસર પાસે નાનું સરખું અણખી ગામ. ગામમાં જૈનનું એક જ ઘર. એ ઘર તે એમના દાદા દીપચંદભાઈ અને દાદીમા ડાહીબહેનનું ઘર. એ બંનેનાં જીવનમાં ધર્મશ્રદ્ધા સારી રીતે સિંચાયેલી. તેઓ ઘરમાં ઘરદેરાસર રાખીને પૂજાભક્તિ કરે અને સાધુ મહારાજો અને સાધ્વીમહારાજોની ઉલ્લાસપૂર્વક ભક્તિ-સેવા કરીને જીવનને કૃતાર્થ બનાવે. આ ધર્મસંસ્કારો એમના પુત્ર હીરાભાઈ અને પુત્રવધૂ પ્રભાવતીબહેનમાં ઊતર્યા. શ્રી હીરાભાઈને ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ એમ પાંચ સંતાનોનો પરિવાર. પહેલું સંતાન પુત્રી ઈન્દુબેન, બીજું સંતાન પુત્ર ધનસુખ, ત્રીજું સંતાન પુત્ર હસમુખ, ચોથું સંતાન પુત્રી હંસા અને પાંચમું પુત્ર સંતાન પ્રવીણ. આ પાંચ ભાઈ-ભાંડુઓમાં વચેટ હસમુખભાઈ તે જ આપણા આચાર્યશ્રી વિજયહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી

મહારાજ. સં. ૧૯૯૩ના પોથી પૂનમના દિવસે એમનો જન્મ. ત્યાબાદ, હીરાભાઈ વ્યવસાયાર્થે પોતાના કુટુંબ સાથે અમદાવાદ આવ્યા. ને સાબરમતીમાં વસ્યા. તે સમયે હસમુખભાઈની ઉંમર તો નાની હતી, પણ ભાવિનો કોઈ શુભ સંકેત કહો કે, તેમને બચપણથી રમત-ગમત પ્રત્યે ઓછું આકર્ષણ હતું અને અભ્યાસ પ્રત્યે વધુ રુચિ હતી. બુદ્ધિ પણ એવી તેજસ્વી કે થોડું ભણે અને કોઠામાં વસી જાય. અને એ બધા કરતાં વધારે આકર્ષણ ધર્મ પ્રત્યે હતું. દસ વર્ષની સાવ પાંગરતી ઉંમરે જ એમનાં મનમાં એવા એવા ભાવ જાગતા હતા કે, વીતરાગ પરમાત્માના ધર્મનું શરણ સ્વીકારીને મારા જીવનને ઉજમાળ બનાવું. આ ભાવના એમના મનને ખાન-પાન અને મોજમજાના સામાન્ય આનંદ પ્રત્યે ખેંચાઈ જતાં રોકી રાખતી. એવામાં સં. ૨૦૦૨ની સાલનું પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયઅમૃતસૂરિજી મહારાજનું ચોમાસું મુનિશ્રી દેવવિજયજી મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, મુનિશ્રીધુરંધરવિજયજી, આદિ પરિવાર સાથે સાબરમતીમાં થયું. હસમુખભાઈને તો આ મનગમતો સુયોગ સાંપડ્યો ! એમની ધર્મરુચિને ખીલવવાનો અવસર આવી ઊભો. એમના હૃદયમાંનો ધર્મરંગ વધુ પાકો બન્યો. આ પછીના વર્ષે, સં. ૨૦૦૩નું ચોમાસું પૂ. શાસનસમ્રાટશ્રીનું થયું. તેઓશ્રીની સાથે પૂ. આ. શ્રી વિજયોદયસૂરિજી મહારાજ, પૂ. આ. શ્રી વિજયનંદન-સૂરિજી મહારાજ, પૂ. મુનિરાજ શ્રી મેરુવિજયજી, પૂ. મુનિરાજ શ્રી દેવવિજયજી આદિ હતા. આ પ્રસંગે હસમુખભાઈની ત્યાગ-વૈરાગ્ય-સંયમની ભાવનાનો વિકાસ કરવામાં ખાતર-પાણીનું કામ કર્યું અને ત્યારથી એમને સંસારરસ ફિક્કો લાગવા માંડ્યો. પછી તો એમણે શાળાનો અભ્યાસ છોડીને અમદાવાદમાં લુણસાવાડામાં ચાતુર્માસ બિરાજતા પૂ. મુનિરાજ શ્રી મેરુવિજયજી (વર્તમાન આચાર્ય શ્રી વિજયમેરુપ્રભસૂરિજી) અને પૂ. મુનિરાજશ્રી દેવવિજયજી (વર્તમાન આચાર્ય શ્રી વિજયદેવસૂરિજી)ના સાંનિધ્યમાં રહીને, સંસ્કૃત ભાષા અને ધર્મશાસ્ત્રનો ગ્રાથમિક અભ્યાસ કર્યો. આ અરસામાં એમનું ચિત્ત ખૂબ શાતા અને આહ્લાદ અનુભવી રહ્યું.

બે-ત્રણ વર્ષ સુધી સાધુ-મહાત્માઓનો સતત લાભ મળવાને લીધે હસમુખભાઈનું મન ઘરસંસારનો ત્યાગ કરવા અને ત્યાગમાર્ગનો સ્વીકાર કરવા ખૂબ ઉત્સુક બની ગયું. સંયમ સ્વીકારવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. કુટુંબના વડીલો આ સંકલ્પને પામી ગયા. એટલે એની આડે અવરોધ મૂકવાને બદલે એને વધાવી લીધો. પરિણામે સં. ૨૦૦૫ના મહા વદ પાંચમને શુભ દિને કોઠ-ગાંગડ મુકામે, કુટુંબ પરિવાર અને ચતુર્વિધ સંઘની વિશાળ ઉપસ્થિતિમાં પૂ. મુનિરાજ શ્રી મેરુવિજયજી મહારાજે હસમુખભાઈને દીક્ષા આપીને પૂ. મુનિશ્રી દેવવિજયજી મહારાજના શિષ્ય તરીકે મુનિશ્રી હેમચંદ્રવિજયજીનામે ઘોષિત કર્યા. બાર વર્ષના બાળભિક્ષુ મુનિશ્રી હેમચંદ્રવિજયજીને તો મનગમતી અમૂલ્ય

અને અપૂર્વ વસ્તુ મળ્યાનો આનંદ થયો. તેઓશ્રી જ્ઞાન-ધ્યાન, તપસ્યા અને ગુરુની ભક્તિમાં એકતાન બની ગયા. વિદ્યાર્થીતા, વિનય, વૈયાવચ્ચની ભાવના, વિવેકશીલતા, વિનમ્રતા પૂજ્યશ્રીનાં સાથી બની ગયાં. ભૂખ્યાને ભાવતાં ભોજન મળે પછી એમનો લાભ લેવામાં શી મણા રહે ! એમ બાળ મુનિની સંયમયાત્રા સુખપૂર્વક આગળ વધતી રહી. દીક્ષા લીધા પછી પૂરું બાર વર્ષ અધ્યયનમાં લીન બની ગયા. તેઓશ્રીની અભ્યાસ પ્રત્યેની ઝંખના જોઈને ગુરુદેવે તેમને શાસ્ત્રીજી પાસે પાણિનીના વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરવા મૂક્યા. વ્યાકરણની સાથોસાથ ન્યાય, સાહિત્ય અને આગમગ્રંથોનો પણ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદની પરીક્ષાઓ આપી. સિદ્ધાંત કૌમુદિ, પ્રૌઢ મનોરમા, લઘુ શબ્દેન્દુશેખર, પરિભાષેન્દુશેખર, વાક્યપ્રદીપ, વૈયાકરણ, ભૂષણસાર આદિ વ્યાકરણ તથા મુક્તાવલી, પ્રશ્ન લક્ષણીસિદ્ધાંત, વ્યુત્પત્તિવાદ, કુસુમાંજલિ વગેરે ન્યાયના તેમ જ શિષ્ટ સાહિત્યના ગ્રંથોનો બાર બાર વર્ષ સુધી સતત અભ્યાસ કર્યો: પ્રથમા, મધ્યમા, શાસ્ત્રી અને વ્યાકરણાચાર્યની પરીક્ષાઓમાં ઉત્તીર્ણ થયા. આમ, તેઓશ્રીએ વ્યાકરણની આચાર્ય-પરીક્ષા પસાર કરી: પ્રાચીન તેમ જ નવીન ન્યાયશાસ્ત્રનો અને કાવ્યોનો અભ્યાસ કર્યો અને જૈન ધર્મના પ્રાણરૂપ અને સંયમના આધારરૂપ આગમસૂત્રોનું અધ્યયન કર્યું. વળી, સંપાદન પદ્ધતિનો બોધ મેળવીને પોતાની જ્ઞાનોપાસના ઉપર જાણે સુવર્ણકળશ ચડાવ્યો. સ્વયં જ્ઞાનોપાસના કરવાની સાથે સાથે તેઓશ્રી બીજાને અધ્યાપન ક્ષમવામાં અને ગ્રંથોનું સર્જન અને સંપાદન કરવામાં પોતાની વિદ્યાવૃત્તિ આગળ વધારવા લાગ્યા. સંસ્કૃત શ્લોકોની અને વિશેષ કરીને આચાર્યછંદમાં શ્લોકોની રચના કરવાની પૂજ્યશ્રીની નિપુણતા આદરપાત્ર લાગે છે.

તપસ્યા પણ સહજ રુચિ વર્તતી રહી. વર્ષમાન તપની ઓળી, વીશ સ્થાનક તપની ઓળી, અઠાઈ તપ વગેરે સુંદર તપસ્યા પણ અનુમોદનીય છે. કુટુંબ પ્રથમથી જ ધર્મના રંગે રંગાયેલું, એવામાં આવા પનોતા પુત્રે ત્યાગધર્મનો ભેષ લીધો. એટલે એની અસર કુટુંબીજનો પર થયા વગર રહે? એમના પગલે એમના પરિવારમાંથી ચાર વ્યક્તિઓએ સંયમમાર્ગનો સ્વીકાર કર્યો. સં. ૨૦૦૯માં નાની બહેન હંસાએ દીક્ષા લીધી. એમનું નામ હેમલતાશ્રીજી છે. સં. ૨૦૧૭માં નાનાભાઈ પ્રવીણકુમારે દીક્ષા લીધી. આ વિદ્યાવ્યાસંગી મુનિશ્રીનું નામ પ્રદ્યુમ્નવિજયજી છે અને તેઓ પૂ. આ. શ્રી વિજયહેમચંદ્રસૂરિજીના શિષ્ય બન્યા છે. સં. ૨૦૧૭માં પિતાશ્રીએ દીક્ષા લીધી. એમનું નામ મુનિરાજ શ્રી હીરવિજયજી રાખ્યું અને તેઓશ્રી પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી મેરુવિજયજી મહારાજના શિષ્ય થયા. બાર વર્ષના ગાળામાં જે કુટુંબની પાંચ વ્યક્તિઓએ પ્રવ્રજયા અંગીકાર કરી હોય એવી ધર્મપરાયણતા સામે સહેજે મસ્તક ઝૂકી જાય !

પૂજ્યશ્રી પૂજ્યપાદ શાસનસમ્રાટના શુભાશીર્વાદ મેળવવા ભાગ્યશાલી થયા છે. એટલું જ નહિ, પણ સં. ૨૦૦૫માં પૂ. શાસનસમ્રાટશ્રી વિરાજતા હતા તે સમયે પ્રવ્રજયા પ્રાપ્ત કરી હતી. અધ્યાત્મની ભૂમિકામાં વડીલની વિદ્યમાનતા શિષ્યના સૌભાગ્યમાં પૂરક બને છે. એ અગમ્યતવ ગણાય છે. પછી તો વર્ષો સુધી પૂ. શાસનપ્રભાવક આ. શ્રી વિજયમેરુપ્રભસૂરિજી મહારાજની સતત કાળજીપૂર્વક જ્ઞાનાધ્યયન કરવાની તમન્ના અને ઉત્તમ સંયમ સંસ્કારો સીંચવવાની ચીવટ, પૂજ્ય ગુરુવર્યશ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજની સાચવણી, હૂંફ વગેરે જીવનવિકાસના અંગ બની ગયાં. એ પણ એટલું જ મહત્ત્વનું છે કે તેમના દાદાગુરુ પૂજ્યપાદ પીયુષપાણિ આચાર્યભગવંત શ્રી વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજની વ્યક્તિ પારખવાની અને પ્રસંગે પ્રસંગે યોગ્ય પ્રેરણા પાવાની વિલક્ષણ કળાનો લાભ છેલ્લે છેલ્લે સારો મળ્યો.

આવાં જ્ઞાનથી અને શીલથી ઓજસ્વી ધીર-ગંભીર પ્રકૃતિથી પરિપક્વ બનેલા આ મુનિપ્રવરની યોગ્યતા જોઈને પૂ. આ. શ્રી વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજે ભગવતીસૂત્રના યોગોદ્દહન કરવાપૂર્વક સં. ૨૦૨૩ના કારતક વદ દને શુભ દિને સુરતમાં ગણિપદથી અને સં. ૨૦૨૪ના વૈશાખસુદ ૧૦ના તીર્થાધિરાજ સિદ્ધગિરિની છાયામાં-પાલીતાણા નગરે પંચાસપદથી અલંકૃત કર્યા. ત્યાર બાદ સં. ૨૦૩૧ના પોષ વદ ૭ને દિવસે ભાચખલા-મુંબઈમાં ઉપાધ્યાયપદ પ્રદાન થયું. અને સં. ૨૦૩૩ના મહા સુદ ૧૦ના દિવસે અમદાવાદ-રાજનગર સ્થિત નગરશેઠના વંડામાં, પૂ. શાસનસમ્રાટશ્રીના સમુદાયના ૧૦-૧૦ આચાર્યભગવંતોની નિશ્રામાં, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના અનુમોદનીય કાર્યક્રમો અને ભવ્યાતિભવ્ય મહોત્સવ યોજીને શાસનના શ્રેષ્ઠ એવા આચાર્યપદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા.

શાસનપ્રભાવના : પૂ. આ. શ્રી વિજયહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રેરણા અને નિશ્રામાં શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યો પણ એક પછી એક એમ સતત થતાં આવ્યાં છે. તેમાં જિનમંદિર, ઉપાશ્રય, પાઠશાળા, આર્યબિલ ભવન વગેરેનાં નિર્માણ કાર્યો તેમ જ અંજનશલાકા, પ્રતિષ્ઠા, ઉપધાન, ઉદાપનો, દીક્ષા અને પદ પ્રદાનાદિના મહોત્સવો અનેક સ્થળે પ્રભાવનાપૂર્વક સંપન્ન થયાં છે.

સાહિત્ય સર્જન : પૂજ્યશ્રીએ માત્ર અઢાર વર્ષની ઉંમરે રચેલ 'કીર્તિ કલ્લોલ કાવ્ય' તેમની જ્ઞાનગરિમાનો ખ્યાલ આપે છે. સંસ્કૃતભાષામાં વિવિધ છંદોમાં રાણકપુર તીર્થનો ઐતિહાસિક પરિચય આ ખંડકાવ્યમાં આપ્યો છે. વ્યાકરણના પ્રયોગો અને સાહિત્યના લાક્ષણિકભાવોથી સભર આ કૃતિ સાહિત્યના શિખરે બિરાજે તેવી છે. તેઓશ્રીની અન્ય રચનાઓમાં 'અષ્ટાદશ પાપસ્થાનકાલોચનાશતક', 'કલ્યાણમંદિરપાદપૂર્તિવૃત્તિ', 'જિનદાસ શ્રેષ્ઠીકથા', 'દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા', 'સૂરસુંદરીચરિયં-છાયા',

‘નેમિસૌભાગ્ય કાવ્યમ્’, ‘પરમાત્મપ્રાર્થના દ્વાત્રિશિકા’, ‘ગૌતમ-સ્વામીના ત્રણ સ્તોત્રો’, ‘શ્રમણસ્તુતિષોડશિકા’, ‘ચાર અષ્ટકો’ વગેરે. તેમ જ સંપાદન કરેલા ગ્રંથોમાં ‘સિદ્ધહેમ-બૃહદવૃત્તિ’, ‘અભિધાન ચિંતામણિ’, ‘વીશસ્થાનક પૂજનવિધિ’ વગેરે અને ગુજરાતી રચનાઓમાં ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’, ‘ઐતેન્દ્રસ્તુતિયતુર્વિશતિ’, ‘અમિતગતિકૃત આત્મનેદાત્મક બત્રીશીનો પદાનુવાદ’, ‘આત્મપ્રબોધપંચવિશતિકાનો પદાનુવાદ’, ‘ચોવીશ જિન-સ્તુતિઓ’, ‘વીશસ્થાનકપૂજા - કથા’ વગેરે. પૂજ્યશ્રીનું સાહિત્ય સાથે જ જનમનને ઉપકારી અને ઉપયોગી છે.

ગ્રંથલેખન સાથે પૂજ્યશ્રીની વ્યાખ્યાનશૈલી પણ પ્રેરક, પ્રભાવક અને આહ્વાદક છે. આગમ જેવા ગૂઢ વિષયોને સમજાવવાની રીત એવી સરળ અને સચોટ છે કે સૌને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દે છે. જિનશાસનના પ્રભાવક કાર્યોના પ્રેરણાદાતા પૂજ્યશ્રીનો શિષ્ય-પ્રશિષ્ય પરિવાર પણ પ્રશંસનીય છે : શિષ્યોમાં ૧. પૂ. પંચાસશ્રી પ્રદ્યુમ્નવિજયજી ગણિ, ૨. મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી મહારાજ, ૩. મુનિશ્રી ગુણશીલવિજયજી મહારાજ, ૪. મુનિશ્રી લલિતાગંજવિજયજી મહારાજ તેમ જ પ્રશિષ્યોમાં ૧. પંચાસશ્રી પુંડરિકવિજયજી ગણિ, ૨. પંચાસશ્રી ચંદ્રકીર્તિવિજયજી ગણિ, ૩. મુનિશ્રી રાજહંસવિજયજી મહારાજ, ૪. મુનિશ્રી સુબોધવિજયજી મહારાજ, ૫. મુનિશ્રી રત્નકીર્તિવિજયજી મહારાજ, ૬. મુનિશ્રી પુણ્યકીર્તિવિજયજી મહારાજ વિચરી રહ્યા છે. એવા એ પૂજ્યવરને પગલે પગલે જિનશાસનનું ઉજ્જવલ અને વિમલ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે તે સૂરિવરને કોટિશઃ વંદના !

જિનશાસનના યમ, નિયમ અને ઉદ્યોત

માટે સતત જાગૃત અને પ્રવૃત

પૂ. આ. શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજી મ.

પૂ. આચાર્યશ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિશ્વરજી મહારાજનો જન્મ વલસાડ જિલ્લાના ફણસા ગામે થયો હતો. સંસારી અવસ્થામાં તેમને સાગરસૂરિશ્વરજી મહારાજનો સમાગમ થયો અને જીવન દિશા બદલાઈ ગઈ. સંસારની માયા-મમતા-મોહ છૂટી ગયાં અને તપ-ત્યાગ-વૈરાગ્યના માર્ગે જવા તત્પર બન્યા. તેમની આ ભાવના અને વિનંતીથી પૂ. આચાર્યદેવ ફણસા પધાર્યા. સં. ૨૦૦૫ના વૈશાખ સુદ ૬ને દિવસે તેઓશ્રીને ભાગવતી દીક્ષા આપી મુનિ શ્રી કલ્યાણસાગરજી નામે ઘોષિત કર્યા.

દીક્ષા અંગીકાર કર્યા પછી, પોતાના શ્રદ્ધેય ગુરુદેવ પાસે આગમો અને અન્ય જૈનશાસ્ત્રોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. વ્યાકરણ અને જ્યોતિષના વિષયોમાં પ્રભુત્વ મેળવ્યું. પૂ. ગુરુદેવશ્રી સાથે રહીને તેઓશ્રીની શાસનસેવામાં સહભાગી બન્યા. પ્રભુભક્તિ અને ગુરુભક્તિ પૂજ્યશ્રીના જીવનમંત્રો છે. સં. ૨૦૨૮માં

મહેસાણા મુકામે પૂજ્યશ્રીને ગણિપદ અર્પણ થયું અને અમદાવાદ મુકામે પંચાસપદ અર્પણનો મહોત્સવ ઊજવાયો. સં. ૨૦૨૨માં જામનગર મુકામે આચાર્યપદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા. મહેસાણાના પ્રસિદ્ધશ્રી સીમંધરસ્વામી જિનાલયના નિર્માણ અને વિકાસમાં તેઓશ્રીની પ્રેરણા નોંધપાત્ર છે. પ. પૂ. આ. શ્રી કેલાસસાગરસૂરિશ્વરજી મ. સા. ના હાર્દિક આશીર્વાદથી દક્ષિણ ગુજરાતના ભીલાડ સ્ટેશન નજીક નંદી ગામે શ્રી ઓશિયાજીનગર મહાતીર્થ આકાર લઈ રહ્યું છે. જે રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ નં. ૮ ઉપર મુંબઈ જતાં જમણી બાજુએ છે. પ્રસ્તુત મહાતીર્થનું નિર્માણ પૂ. આ. શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિશ્વરજી મ. સા.ના માર્ગદર્શન અનુસાર ચાલી રહ્યું છે. પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી ગુજરાતના સીમાડે આ એક નવું તીર્થ આકાર લઈ રહ્યું છે, જે ભવ્યાતિભવ્ય મહાતીર્થ બની રહેશે. પ. પૂ. આ. શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિશ્વરજી મહારાજશ્રીએ પોતાના ગુરુદેવ પ. પૂ. આ. શ્રી કેલાસસાગરસૂરિજી મ. સા.ની નિશ્ચામાં રહીને ૨૭ જેટલી અંજનશલાકા કરાવીને ભક્તિધારાનો પ્રારંભ કરેલો. ત્યારબાદ પણ ૨૦૫૪માં ઓશિયાજી મહાતીર્થ - નંદીગ્રામે ભવ્યાતિભવ્ય અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા કરાવીને તીર્થનાં ગૌરવને વધાર્યું છે. એ સિવાય શિવમફ્લેટ નવાવાડજ, ગુણનિધિ જૈન સંઘ (પ્રગતિનગર) અમીકુંજ સોસાયટી-મહેસાણા, સેઈન્ટ પાર્ક- સુરત, હરિપાર્ક જૈન સંઘ આદિ સ્થળોએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. તેઓશ્રી શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યોમાં સતત પ્રવૃત્ત છે તેમ શાસ્ત્રસિદ્ધાંતના નીતિનિયમોમાં પણ જાગૃત અને આગ્રહી છે. ગુરુભક્તિમાં લીન, ગુરુપ્રેરિત કાર્યોમાં કાર્યરત, એકનિષ્ઠ સ્વભાવવાળા અને મંગલકારી પ્રવચનોથી સૌને પ્રભાવિત કરતા પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ કલ્યાણસાગરસૂરિજી મહારાજ દીર્ઘકાળ શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યો કરતા રહો એ જ પ્રાર્થના ! શાસનદેવ પૂજ્યશ્રીને નિરામય દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષો એવી અભ્યર્થના સાથે પૂજ્યશ્રીના ચરણોમાં કોટિ કોટિ વંદના !

વર્તમાનકાળના જૈનસમાજના અદ્વિતીય ગીતાર્થમૂર્ધન્ય

ગચ્છાધિપતિ

આચાર્ય શ્રી જયઘોષસૂરિશ્વરજી મહારાજ

(આલેખન : પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી કલ્યાણબોધિ વિજયજી મ.સા.)

જિનશાસન એટલે રત્નોની ખાણ, એકથી એક ચંદ્રિયાતા અમૂલ્ય સાધકરત્નો એમાં જોવા મળે. આવું જ એક વિરલ રત્ન આજે હયાત છે. જેમનો ૫૦ વર્ષનો દીર્ઘ દીક્ષાપર્યાય છે. તેઓ નાની વયમાં ૩૦૦ સાધુઓનું આધિપત્ય ભોગવી રહ્યા છે. જેઓ ૪૫ આગમના સાંગોપાંગ જ્ઞાતા છે. જેઓ ખૂબ નાની વયમાં વિશાળ સમુદાયના ગચ્છાધિપતિ પદ ઉપર બિરાજમાન છે. જેઓ જૈન સમાજના અદ્વિતીય ગીતાર્થ મૂર્ધન્ય છે.

જેમનું પુણ્ય નામધેય છે. આચાર્ય શ્રી જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ...

ભવિષ્યમાં સાચા જવાહર બની જિનશાસનને પ્રકાશમાન કરવાના દિવ્ય સંકેતરૂપ જાણે નામ ના હોય એવું જવાહર તેમનું નામ હતું. કર્મયોગે બાળપણથી માતાની ટૂંક ગુમાવી હતી. માતા-પિતા બંનેની જવાબદારી નિભાવી.

જવાહરના શરીરના ઉછેર સાથે ધર્મસંસ્કારની પૂર્ણ કાળજી રાખી. જન્મદાત્રી માતાનો વિયોગ હતો પણ પુણ્યયોગે વિશુદ્ધ ચારિત્રપાત્ર વિજયપ્રેમસૂરિ મ. જેવી પરમગુરુમાતાનો સુયોગ થયો. પૂજ્યપાદ વિશુદ્ધ દેશનાદાતા ભાનુવિજયજીના વૈરાગ્યનિતરતાં પ્રવચનોએ જીવનની દશા અને દિશા ફેરવી નાંખી. માત્ર ૧૪ વર્ષની ઉંમરે પિતા-પુત્ર બંને સાથે દીક્ષિત બન્યા.

મફતલાલ બન્યા ધર્મઘોષવિજય, જવાહર બન્યા જયઘોષવિજય. બુટેરાયજી મ., આત્મારામ મ., કમલસૂરિ મ., વીર વિ., મ., દાનસૂરિ મ., પ્રેમસૂરિ મ., ભાનુવિ. મ. અત્યંત ઉજ્જવળસંયમી આ સાતે સાત પેઢીની પરંપરામાં સંયમજીવનની પ્રાપ્તિ ગતભવની પ્રકૃષ્ટ સાધનાનો સંકેત હતો.

બાળસહજ તોફાની સ્વભાવના કારણે બે-ત્રણ વર્ષ તો વિશેષ અભ્યાસ ના થયો. સંસ્કૃતની પ્રથમ બુક તો સાત સાત વાર કરી એવો મંદ ક્ષયોપશમ હતો. પણ રત્નપારખુ વિજય પ્રેમસૂરિ મ. ની કૃપાદષ્ટિ એમના પર પડી. જાણે શક્તિપાત થયો. ઘોષપશમ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યો. ટૂંક સમયમાં જ ઈપ આગમોનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરી લીધો.

બુદ્ધિના બળે જ્ઞાન મેળવ્યું. ગુરુકૃપાના બળે જ્ઞાન પરિણમ્યું. આ પ્રેમસૂરિ મ. પાસે કર્મગ્રંથ અને કર્મપ્રકૃતિનો જે વિરાટ ખજાનો હતો તેમાં અગાધ અવગાહન કર્યું. મુનિ ધર્માનંદ વિ. મુનિ હેમચંદ્ર વિજય જેવા સહાધ્યાયીઓ સાથે વર્ષો સુધી કર્મપ્રવૃત્તિનું ખેડાણ કરી નવા નવા ભરપૂર પદાર્થોનો સંગ્રહ કર્યો.

તેમનું પરિણતિસંપન્નજ્ઞાન બુદ્ધિપ્રતિભા કરતાં સેવાને આભારી હતું. આ પ્રેમસૂરિ મ., પૂ. ભાનુવિજય મ. તથા પિતા મુનિ ધર્મઘોષ વિ. ની આમ ત્રણ ત્રણ ગુરુદેવોની તેમણે આજીવન સ્વતંત્ર સેવા કરી હતી. જેના પ્રભાવે માત્ર આઠ વર્ષના નાના દીક્ષા પર્યાયમાં તેમણે ઈપ આગમ, કર્મગ્રંથ, કર્મપ્રવૃત્તિ, ન્યાય, પ્રવચનના ગ્રંથો, ગૂઢ રહસ્યસભર તમામ છેદગ્રંથો વગેરેનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરી લીધો હતો., આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આગમ, ન્યાયના વિશેષબોધ વગર પણ મોટા મોટા વિદ્વાનો મુનિ થઈ જાય એ રીતે શાસ્ત્રોની ગૂઢ પંક્તિઓને તેઓ ખોલી

શકતા. તેમનો વિનય, સમર્પણભાવ અને શાસ્ત્રબોધ જોઈ પૂ. પરમગુરુદેવ આ. વિજયપ્રેમસૂરિ મહારાજે મોટા વિદ્વાન અને પંન્યાસોની હાજરીમાં કહેલ અને લિખિત કરેલ છે કે શાસ્ત્રીય બાબતમાં મુનિ જયઘોષવિજયજીની પણ સલાહ લેવી. (તે વખતે તેમનો દીક્ષા પર્યાય માત્ર ૧૪ વર્ષનો અને ઉંમર ૨૮ વર્ષની હતી.)

પૂ. પ્રેમસૂરિ મહારાજે તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચવાનો નિષેધ કર્યો હતો. જેથી હાથમાં આગમદિ સંસ્કૃત ગ્રંથો જ રમતા રહે.

એક દિવસ ખંભાતમાં ૮૦ સાધુઓની હાજરીમાં આ પ્રેમસૂરિ મ.ની નિશ્રામાં પોણા કલાક સુધી અસ્ખલિત ધારાબદ્ધ પ્રાકૃત ભાષામાં તેમણે પ્રવચન આપ્યું હતું. સૌ કોઈ તેમની બુદ્ધિ-શક્તિ, પ્રતિભા નિહાળી દિંગ્ થઈ ગયા. ગજબની વાત તો એ છે કે તેમણે પ્રાકૃત-વ્યાકરણાદિનો અભ્યાસ જ કર્યો ન હતો.

આજે પણ તેમની ઓળખાણ આપવી હોય તો ટૂંકમાં કહી શકાય કે 'મોબાઈલ આગમશાસ્ત્ર' છે. બધા જ આગમગ્રંથો, છેદગ્રંથો ભણ્યા, એટલું જ નહીં પણ આજે ય બધું ઉપસ્થિત-કંઠસ્થ રાખ્યું છે.

ગમે તેવા વિદ્વાન ખેરખાંઓ, ગમે તેવા કઠણ પ્રશ્નો, ગમે ત્યારે તેમને પૂછે, શાસ્ત્રના સંદર્ભ સાથે તેમને સંતોષકારક જવાબ તત્કાળ મળી જાય. પૂછનારા જવાબ સાંભળી આશ્ચર્ય પામી જાય એવું ગજબનું તેમનું વ્યક્તિત્વ છે.

એકદા આગમદિવાકર પુણ્યવિજયજી મ. ના પંડિતોને પત્રવણા શાસ્ત્રના સંશોધનમાં કોઈ બાબતમાં શંકા પડી. પૂ. પુણ્યવિજયજી મહારાજે કહ્યું અમદાવાદ ઉસ્માનપુરામાં બિરાજમાન ભાનુવિજયજીના સાધુ વિદ્વાન છે તેમને પૂછી જોઈએ. તેઓ ઉસ્માનપુરા આવ્યા. સામાન્ય જેવા લાગતા ખૂણામાં બેઠેલા મુનિ જયઘોષ વિ. પાસે શંકા વ્યક્ત કરી, મુનિ જયઘોષ વિ. એ ઘોડામાં પડેલ પુસ્તકમાંથી પત્રવણાનો ચોપડો ઉપાડ્યો, જોગાનુજોગ જે પાઠ જોઈતો હતો તે પાનું જ નીકળ્યું. પુણ્યવિજયજીના હાથમાં પાઠ ધરી દીધો. શાસ્ત્રના આવા ગૂઢ પાઠો નવકારની જેમ કંઠસ્થ ને ઉપસ્થિત રાખવાની મુનિની કળાશક્તિ જોઈ આગમગ્રંથોના મહાન સંશોધક એવા પુણ્યવિજયજીને પણ આશ્ચર્ય સહ આનંદ થયો. ખરી આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે 'પત્રવણાસૂત્ર'ના તે આગમગ્રંથનું સંશોધન અને સંપાદન ખુદ પુણ્યવિજયજીએ જ કર્યું હતું. બધા જ શાસ્ત્રોનો ઊંડો અભ્યાસ કરી, ઉપસ્થિત રાખી, તે પ્રમાણે જીવન વ્યવહાર, સાધુ સમુદાય કે સંઘ ચલાવનારા આ. જયઘોષસૂરિ જેવા કો'ક વિરલા જ મળે એ એક નિર્વિવાદ સત્ય છે.

બુદ્ધિથી જ્ઞાન મળે છે પણ ગતિથી જ્ઞાન ફળે છે. ગુરુકૃપા

વિનાની વિદ્વતા કે ગમે તેવી પનોતી પુણ્યાઈ હોય તોપણ સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ સ્વ-પરને અહિત કરનારી જ બને છે.

મુનિ જયઘોષવિજયજીએ ત્રણ ત્રણ ગુરુની સેવા કરી ગેબી કૃપા મેળવી હતી. તેથી જ ‘અનધ્યયન વિદ્વાંસઃ’ જેવા ચમત્કાર તેમના જીવનમાં જોવા મળે છે.

સ્કૂલમાં માત્ર ૭ જ ચોપડી ભણવા છતાં તેઓ ‘શતાવધાની’ બની શક્યા હતા. દશ-દશ આંકડાના વર્ગ મોઢે કરી પોતાની ગેબી ધારણાશક્તિનો પરિચય કરાવ્યો હતો. આજે કેલ્ક્યુલેટર લઈને બેસનારાય ગોથાં ખાઈ જાય એવા લાંબાલચક ગુણાકાર, ભાગાકારો તેઓ કાગળ કલમ વિના મનથી જ કરી શકતા.

એકદા મુનિ જયઘોષ વિ., મુનિ ધર્મનંદ વિ., મુનિ હેમચંદ્ર વિ. દિગંબરીય ગોમ્મટસારનો અભ્યાસ કરતા હતા. ગણિત સંબંધી ગૂંચ ઊભી થઈ. ૩-૪ કલાક મથામણ કરતાં ય નિવેડો ના આવ્યો. કોયડો ઉકલે નહીં ત્યાં સુધી ગોચરી-પાણી ન વાપરવાનો ત્રણેયે સંકલ્પ કર્યો. બપોરના બે વાગી ગયા. છેવટે પ્રેમસૂરિ મ. ના અભિયોગથી ગોચરી વાપરી.

બીજે દિવસે ફરી ગ્રંથ લઈ બેઠા, માથાના દુઃખાવા સમો, ભલભલા મેથેમેટિક્સના પ્રોફેસરોય માથું ખંજવાળે એવો જટીલ કોયડો માત્ર ૦૧ કલાકમાં ઊકલી ગયો. ત્રણેના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

ખંભાત મુકામે તેમની આચાર્યપદવી નક્કી થઈ, પત્રિકા છપાઈ ગઈ. કારણવશાત્ કેન્સલ થતાં “અવધુ સદા મગનમે રહેના” જેવી તેમની મનઃસ્થિતિ હતી. ન કોઈ ખેદ, ન કોઈ રંજ. સં. ૨૦૩૯માં જલગાંવ મુકામે ખૂબ જ નાની વયમાં ભારતભરના ઢગલાબંધ સંઘોની શુભેચ્છા સાથે તેઓને “ગચ્છાધિપતિ” પદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા.

શાસન ચલાવવાનું એક અગત્યનું કાર્ય છે “પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા દ્વારા આત્માનું શુદ્ધીકરણ કરવું.”

આચાર્ય જયઘોષસૂરિ છેદગ્રંથના આધારે સંખ્યાબંધ સાધુ-સાધ્વીજી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓના પાપથી ખરડાયેલા જીવનને પ્રાયશ્ચિત્તપ્રદાનના જળસિંચનથી વિશુદ્ધ કરવાનું ભગીરથ કાર્ય કરી રહ્યા છે. સૌમ્યમુદ્રા, સરળ સ્વભાવ, વિશાલ હૃદય, અદ્વિતીય ગીતાર્થ-મૂર્ધનતા, વડીલો પ્રત્યે સંપૂર્ણ સમર્પણભાવ, ઉદાર માનસ, પરાર્થરસિકતા, વિદ્વતા છતાં નમ્રતા, મહાનતા છતાં ઋજુતા, મહાન પદવીધર છતાં ભક્તિપરાયણતા, જેવા ઢગલાબંધ ગુણગણોથી તેમનું જીવનઉદ્યાન મધમઘાયમાન છે.

પરમાત્મા મહાવીર દેવની ૭૮મી પાટે બિરાજમાન છે, ૫૦-૫૦ વર્ષના દીર્ઘ દીક્ષાપર્યાયના ધારક છે. અનેક આચાર્યો, પંચાસો, ગણિવરો, મુનિવરો તેમની આજ્ઞાને સાક્ષાત્ ભગવાનની

આજ્ઞા ગણી શિરોમાન્ય કરે છે. લગભગ ૩૦૦ સાધુ ભગવંતોનું એકછત્રીય આધિપત્ય ભોગવી રહ્યા છે. વિદ્વતા અને ગીતાર્થતાની દૃષ્ટિએ શ્રીસંઘમાં એક આગવું સ્થાન ધરાવે છે. ઉપધાનો, સંઘો, અંજનશલાકા, પ્રતિષ્ઠાઓ, દીક્ષાઓ, રેકોર્ડબ્રેક ચાતુર્માસ, આવા અનેક ઐતિહાસિક પ્રભાવક કાર્યોની પરંપરા સર્જી રહ્યા છે. સંઘ-શાસનનાં અનેકવિધ કાર્યો વચ્ચે પણ સાધુઓને ભણવા-ભણાવવાની અદ્ભુત કાળજી લઈ રહ્યા છે.

શાસ્ત્રીય કટીબદ્ધતા, સંઘભાવના, સંઘએક્તા, સંઘશાંતિ, ઔચિત્ય જેવા વિષયો ઉપર માર્મિક વાચનાવ્યાખ્યાનો ફરમાવી ભારતભરના સંઘોને વિવાદમુક્ત અને વ્યવસ્થિત કરવાનું ભગીરથ કાર્ય કરી રહ્યા છે. પૂ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજના જેઓ સમર્થ અને પ્રભાવક પદ્ધતર છે, તેમના વિદ્વાન સાધુઓના જ્ઞાન ખજાનાનો લાભ લેવા ભારતભરના સંઘો પડાપડી કરી રહ્યા છે. આજે પણ તેમને તમામ આગમ-શાસ્ત્રગ્રંથો, છેદગ્રંથો, કર્મગ્રંથો, કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથો વગેરે સ્વનામવત ઉપસ્થિત છે.

તેમનું અહિત કરનારનું પણ એકાંતે હિત કરવાની ઉદ્દાત મનોભાવના ધરાવે છે. સરળતા અને સૂરિમંત્રાદિના જાપ-ધ્યાનાદિ પ્રભાવે ‘વચનસિદ્ધિ’ જેવી ઘણી આંતરલઘ્વિઓની ખીલાવટ તેમના જીવનમાં જોવા મળે છે. સૌજન્યતા અને ગીતાર્થતાના પ્રભાવે સમસ્ત સંઘ માટે ગૌરવ બની રહ્યા છે.

શારીરિક પ્રતિકૂળતાને કારણે તપનું અસામર્થ્ય હોવા છતાં આહાર પ્રત્યેનો અનાસક્તભાવ જળહળતો જોવા મળે છે.

દીક્ષાના પ્રારંભિક જીવનમાં એકવાર કોઈ મહાત્માએ તેમના પાત્રમાં કેરીનો રસ નાંખ્યો. તરત જ પાત્રી દૂર કરી તેમણે કહ્યું, “શું મેં કેરીનો રસ ખાવા દીક્ષા લીધી છે?” નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય અને વિશુદ્ધ સંયમના પ્રભાવે સંઘ-શાસનના કાર્યોમાં કલ્પના બહારની સફળતા મળે છે. પોતાના અને પરાયાની ભેદરેખા ભૂંસી તમામ આશ્રિતવર્ગ ઉપર એકસરખું હેત વરસાવે છે.

દૂર બેઠેલા સાધુ-સાધ્વીજીના સંયમની કાળજી માટે પૂર્ણ તકેદારી રાખી રહ્યા છે. જેને જે ઉચિત હોય તેને તે અનુશાસિત હિતશિક્ષાઓ સતત આપી રહ્યા છે.

એકદા મેં પ્રાયશ્ચિત્ત કવર સ્ટેપલરપીન લગાડીને મોકલ્યું.

કવર સાહેબજી પાસેથી AS IT IS પાછું આવ્યું. સાથે તેમનો કાગળ હતો “સ્ટેપલરપીન લગાડવામાં અને ઉખેડવામાં એક એક ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત આવે. પીન કાઢી જ્યાં ત્યાં પડે, પક્ષીઓનાં મોઢામાં જાય, તો મરી જાય, પંચેન્દ્રિય જીવની હિંસાથી કેટલું પાપ બંધાય ? માટે સ્ટેપલરપીન કદાપિ વાપરવી નહીં.” દૂર બેઠા એક સાધુની કેટલી કાળજી લઈ રહ્યા છે તેનું જીવંત ઉદાહરણ આપે છે. પાકટ વય અને અધિકારી હોવા છતાં સ્ત્રી-સાધ્વી સાથે

સદાય નીચી દષ્ટિ રાખીને જ કાર્ય પતાવવાનું. ૪૫ આગમ ના વંચાય ત્યાં સુધી લીલાં શાકભાજી વાપરવા નહીં એવો ઘોર અભિગ્રહ ગ્રહણ કરી ૪૫ આગમોનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કર્યો.

પ્રેમસૂરિ મ. તથા ભુવનભાનુસૂરિ મ. બંને ગુરુદેવો સાથે આજીવન અંતેવાસી બનીને રહ્યા. તેમની આદર્શરૂપ વિનય-ભક્તિ-સેવા કરી, વિહારમાં પણ સાથે જ રહે. બંને ગુરુદેવો તેમના આસન પાસેથી પસાર થાય ત્યારે અચૂક ઊભા થઈ જાય. બે હાથ જોડી મત્થેણ વંદામિ કહી ઊભા રહે. સંઘ-શાસનની વિકટ સમસ્યાઓ હલ કરવા શાસ્ત્રપાઠ સંદર્ભ માટે ક્યારેક ગુરુદેવો તેમને પૂછતા-સલાહ લેતા.

આજે પણ શાસ્ત્ર અને વર્તમાન પરિસ્થિતિને સાપેક્ષ રહી સંઘના અનેકવિધ પ્રશ્નોને વ્યવસ્થિત રીતે હલ કરી રહ્યા છે.

તેમના સાધુઓના સ્વાધ્યાય, સંયમ અને સ્વભાવથી ભારતભરના સંઘો પ્રભાવિત થઈ રહ્યા છે. આરાધનાર્થે તેમને ઝંખી રહ્યા છે. ભારતભરના સંઘો વિવાદમુક્ત બને અને સંઘોમાં એકતા, અખંડિતતા, પ્રેમ અને સંપ સ્થપાય તે માટે તેઓ રાત-દિવસ પ્રયત્નશીલ છે.

આ. વિજય પ્રેમસૂરિ મ. ઘણીવાર કહેતા કે “મેં સુખી-સમ્પન્ન ઘરના યુવાન નબીરાઓને દીક્ષા આપી છે. લોહી-પાણી એક કરી તેમને ભણાવી ગણાવી વિદ્વાન બનાવ્યા છે. હું જે સાધુ તૈયાર કરું છું તે સંઘના બેઆની વર્ગ માટે નહીં. મારા સાધુઓનો લાભ સમસ્ત સંઘને મળવો જોઈએ.

પૂ. આ. ભુવનભાનુસૂરિ મ. તથા આ. જયધોષસૂરિ મહારાજ સૂરિપ્રેમની વિચારધારાને જ વળગી રહ્યા અને સંઘમાં એકતા અને શાંતિ સ્થાપવા તેમણે કરેલા પ્રયત્નોનાં મીઠાં ફળ આજે સંઘ અને સમુદાય ભોગવી રહ્યો છે.

સૌજન્ય : પ.પૂ. વૈરાગ્ય દેશનાદક આ.ભ. શ્રીમદ્ વિજયહરમચંદ્રસૂરિજી મહારાજના ૫૦ વર્ષના નિર્મળ સંયમજીવનની અનુમોદનાર્થે તેમના અગણિત ઉપકારની સ્મૃતિનિગિતે મૂળીબેન અંબાલાલ શાહ, રમાબેન પુંડરિકભાઈ શાહ, ખ્યાતિ શર્મશ શાહ, મલય. (ખંભાત નિવાસ) તરફથી.

મેવાડ દેશોદ્ધારક, ૪૦૦ અહમતા મહાન તપસ્વી

પૂ. આ. શ્રી વિજયજિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.

મરુભૂમિ રાજસ્થાનમાં પાદરલી ગામ છે. તેમાં હીરાચંદજી નામે એક સુશ્રાવક વસતા હતા. તેમનાં ધર્મપત્ની મનુબાઈની કુશીએ સં. ૧૯૭૯ના વૈશાખ વદ દને દિવસે એક પુત્રરત્નનો જન્મ થયો. પુત્રનું નામ જેઠમલજી રાખ્યું. શાળાકીય શિક્ષણ લઈને વેપારધંધાર્થે મુંબઈ આવેલા જેઠમલજીને પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજનો પાવનકારી સંપર્ક થયો અને તેઓ સંયમી બનવાના મનોરથવાળા થયા. સંસારની જંજાળમાં જકડાઈ

ચૂક્યા હોવાથી આ મનોરથ સફળ બનાવવા ઘણો પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો. પણ અંતે વિજયી બનીને સં. ૨૦૦૮ના જેઠ સુદ પાંચમે મુંબઈ ભાયખલામાં સંયમ સ્વીકારીને મુનિ શ્રી જિતેન્દ્રવિજયજી મહારાજ બન્યા. અને ગુરુપદે પૂ. મુનિવર્ય શ્રી ભાનુવિજયજી મહારાજને સ્થાપિત કર્યા.

ગુરુસમર્પણ, જ્ઞાનધ્યાનની તાલેવેલી, તપપ્રેમ આદિ ગુણોના પ્રભાવે થોડા જ સમયમાં તેઓશ્રીએ અદ્ભુત પ્રગતિ સાધી. પૂજ્યશ્રીના નાનાભાઈ ગણેશમલજીએ પણ વડીલ બંધુના સંયમજીવનથી આકર્ષાઈને બે વર્ષ બાદ દીક્ષા લીધી. મુનિ શ્રી જિતેન્દ્રવિજયજી મહારાજ પર ગજબની ગુરુકૃપા હતી, એથી થોડા જ વર્ષોમાં જ્ઞાન-ધ્યાન અને તપ-જપનાં ક્ષેત્રે પૂજ્યશ્રીએ ખૂબ જ સુંદર પ્રગતિ સાધી. અહમ એમનો પ્રિય તપ. ૪૦૦ અહમ કરીને આ ક્ષેત્રમાં મહાન સિદ્ધિ મેળવી. તદુપરાંત કર્મસાહિત્યના સર્જનમાં પણ સુંદર ફાળો આપ્યો. પૂ. દાદા ગુરુદેવના કાળધર્મ બાદ તેઓશ્રીએ પોતાની વિહારભૂમિના કેન્દ્ર તરીકે મેવાડને પસંદ કર્યું. આ પ્રદેશનો ઘંણી રીતે ઉદ્ધાર કરવો જરૂરી હતો. વિશાળ અને મહાન જિનમંદિરો જર્જરિત થઈ ગયાં હતાં, ક્યાંક મંદિરો સારાં હતાં, તો પૂજકોનો અભાવ હતો. આ બધી ખામીઓને નજર સમક્ષ રાખીને પૂ. પંચાસજી જિતેન્દ્રવિજયજી ગણિવરે ખૂબ જ કષ્ટો સહન કરીને મેવાડમાં વિચરણ ચાલુ રાખ્યું અને પૂજ્યશ્રીના પ્રયત્નોથી થોડા વર્ષોમાં મેવાડ પ્રદેશ ધર્મજાગૃતિ અનુભવી રહ્યો. પૂજ્યશ્રીની પાવનકારી પ્રેરણાથી ૨૦૦ મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર થયો. ૧૫૦ જેટલાં મંદિરોની પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ. ૨૫ ઉપરાંત ઉપધાનતપ થયાં. ૪૫ દીક્ષાઓ થઈ. ૨૫ ઉપરાંત પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં, જેમાં ‘રસબંધો’ નામનો ૨૫ હજાર શ્લોકમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથ પ્રગટ થયો છે. પૂજ્યશ્રીનાં માર્ગદર્શન નીચે ૧૫ જેટલા જ્ઞાનભંડારો સ્થાપિત થયા. પૂજ્યશ્રીનાં કુટુંબમાંથી જ છ મુમુક્ષુઓએ દીક્ષા અંગીકાર કરી છે.

મેવાડ પ્રદેશમાં અનેક નાનાંમોટાં તીર્થોના જીર્ણોદ્ધાર, વિકાસ, વિસ્તાર તથા રક્ષણ માટે અને તેને સક્ષમ અને સુદઢ બનાવવા ભગીરથ અને સતત પરિશ્રમ ઉઠાવવા બદલ પૂજ્યશ્રીને ‘મેવાડ દેશોદ્ધારક’ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા. તેઓશ્રીની યોગ્યતા પ્રમાણે, શ્રી સંઘની નમ્ર વિનંતીઓ થવાથી અને પૂ. ગુરુદેવશ્રીની આજ્ઞાને વશવર્તીને સં. ૨૦૪૪ના ફાગણ વદ ૩ને શુભ દિવસે રાજસ્થાનમાં દલોટ મુકામે આચાર્યપદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા. અનેકવિધ શાસનપ્રભાવના દ્વારા જિનશાસનનો જયજયકાર પ્રવર્તાવનાર પૂજ્યશ્રીનો સંયમપર્યાય ૫૦ વર્ષનો છે. પૂજ્યશ્રી સ્વસ્થ અને પ્રભાવક જીવન દ્વારા દીર્ઘકાળપર્યંત શાસનસેવા કરતા રહ્યો એ જ પ્રાર્થના અને પૂજ્યશ્રીને અંતરની ભાવભીની વંદના !

છેલ્લી ભેરુતારકધામ તીર્થની પ્રેરણા કરતા ૨૧ મહાન આચાર્યો તથા ૬૦૦ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોની નિશ્રામાં ૨૦ હજાર ભાવિકો સાથે ઐતિહાસિક ભવ્ય અંજનશલાકા પ્રસંગ ધામધૂમથી ઊજવાયો.

(સંકલન : પૂ. પંચાસ રવિરત્નવિજયજી મહારાજ)

સૌજન્ય : આડત્રીસ વડી દીક્ષા નિમિત્તે પૂ. મુનિશ્રી કલ્યાણરત્નવિજયજીની પ્રેરણાથી

શ્રી સૂરિમંત્રના અનુપમ સાઘક દક્ષિણમહારાષ્ટ્રના પ્રભાવક

પ. પૂ. આચાર્ય શ્રીમદ્વિજયજી જયશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજ

સુરતના ધર્મનિષ્ઠ સુશ્રાવક ચીમનભાઈ ઝવેરીનાં ધર્મપત્ની મોતીકોરબેનની કુક્ષિએ વિ.સં. ૧૯૮૬ જેઠ વ. પના જયંતિલાલ નામે પુત્રરત્નનો જન્મ થયો. સ્તનપાન કરાવતી વખતે માતાએ કાનમાં ફૂંકેલો 'બેટા ! સંયમ એ જ સાર છે' નો મંત્ર, ધર્મસંસ્કારી વાતાવરણ, સચ્ચારિત્યચૂડામણિ સ્વ. પૂ. આ. શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા નું વાત્સલ્ય, સકલસંઘ હિતૈષી સ્વ. પૂ. આ. શ્રી. ભુવન-ભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.નાં વૈરાગ્યરસઝરતાં પ્રવચનો, સ્વકીય વડીલબંધુ પૂ. મુનિરાજશ્રી ધર્માનંદવિજયજી મ.ની કે જેઓ પાછળથી સહજાનંદી, અધ્યાત્મસિદ્ધ, કર્મસાહિત્ય મર્મજ્ઞ, વ્યવહારદક્ષ, નિષ્કપટ, સદા સુપ્રસન્ન શ્રી ધર્મનિષ્ઠ સ્વ. પૂ. આ. શ્રી ધર્મજીતસૂરીશ્વર મહારાજ સાહેબ બન્યા. તેઓની મસ્તી ભરી સંયમ સાધનાનાં દર્શન તથા જીવલેણ અકસ્માતમાંથી આબાદ બચાવ થવા પર સૌથી જયેષ્ઠબંધુ મોહનભાઈની મળેલી પ્રેરણા. આ બધાનો સરવાળો એટલે જયંતિલાલનું વિ.સં. ૨૦૦૮ જેઠ સુદ પાંચમે મુનિ જયશેખરવિજયમાં રૂપાંતરણ. જોતજોતામાં વર્ધમાન તપની ૬૨ ઓળી, નૂતનકર્મસાહિત્ય બંધ વિધાન અંતર્ગત મૂળ પ્રકૃતિ રસબંધોની સંસ્કૃતમાં ૧૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિ, ગુજરાતીમાં 'કર્મસિદ્ધાંતનું વિજ્ઞાન', મધુર પ્રવચનો દ્વારા ચોમાસાઓમાં અનેકવિધ શાસનપ્રભાવના.. આ બધાં બાહ્ય સોપાનો સાથે શ્રી અરિહંત પ્રત્યે અનેરી પ્રીતિ-ભક્તિ, ગુરુઓ પ્રત્યે અનુમોદના - પ્રમોદભાવ, નાના-મોટા સહુ સાધુઓ પ્રત્યે ઊછળતો બહુમાનભાવ, પરાર્થવૃત્તિ, સંઘો પ્રત્યે વાત્સલ્ય, બધા પાસે નમ્રતા, નિખાલસતા અને નિષ્કપટતા, દિલની વિશાળતા-ઉદારતાને કારણે અનેકને સંયમમાં સ્થિર કરવાની કલા, પોતાના - પરાયાની સંકુચિત વૃત્તિનો અભાવ, શાસન અને ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની ઉન્નતિ જોવાની ભારે ખેવના. આવાં બધાં આંતરિક સોપાનો સર થતાં જોઈ પૂજ્ય ગુરુદેવોએ ક્રમશઃ ગણિ વગેરે પદથી અલંકૃત કર્યા. વિ.સં. ૨૦૪૪ના દ્વિતીય જેઠ સુદ ૧૦ના કોલ્હાપુર

લક્ષ્મીપુરી મુકામે આચાર્યપદથી અલંકૃત થયા. એ પછી તો તેઓ શ્રી સૂરિમંત્રની સાધનામાં જ જબરા ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા. શ્રી સૂરિમંત્રની પાંચે પીઠિકાઓની પાંચથી વધારે વાર તેઓશ્રીએ તપ-જપ દ્વારા સાધના કરી. અનંતલઘ્વિનિધાન શ્રી ગૌતમસ્વામી અને શ્રી સૂરિમંત્ર પ્રત્યે તેઓશ્રીની આંતરિક બહુમાન સાથે અપાર ભક્તિ હતી. એના પ્રભાવે આંતરિક શુદ્ધિ સાથે બાહ્યપુણ્યપ્રકર્ષ પણ તેઓશ્રીનો ખૂબ વધેલો. જેના પ્રભાવે તેઓશ્રીએ શાસનપ્રભાવક ૧૬ અંજનશલાકા - ૪૦ પ્રતિષ્ઠા વગેરે અનેક કાર્યો નિર્વિઘ્નેરૂપે કરાવેલાં. એમાં પણ કોલ્હાપુર - શિરોલી શ્રી સીમંધરધામની અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠાએ તો વિક્રમસર્જક રેકર્ડ કરેલા. વણી-વાસંદાના જંગમ સાધુ - સાધ્વીજી ભગવંતોના વિહારમાં વૈયાવચ્ચ થઈ શકે એ માટે સ્વ. પૂ. આ. શ્રી યશોદેવસૂરિ મહારાજે તથા સ્વ. પૂ. આ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજે જે મનોરથો સેવેલા તેની પૂર્તિરૂપે સાપુતારા મુકામે, પૂજ્યશ્રીની પાવન પ્રેરણાથી અને અનેરી પુણ્યાઈથી કોઈ જ વિશેષ પ્રકારના પ્રયાસ વિના ગજાભિષેક જેમ તીર્થ સાકાર થઈ રહ્યું છે.

કોઈને પોતાના કરવાની ખેવના નહીં, સહુને શાસનના જ કરવાની તત્પરતા. ચતુર્વિધ સંઘ તો રત્નોની ખાણ છે. એમાં ઉત્કર્ષ જ થવો જોઈએ આવી સતત ભાવના. શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ. આ વાતો જીવનની અંતિમક્ષણ સુધી જાળવી રાખી. કેવો યોગાનુયોગ ! એમના વડીલબંધુ - ગુરુદેવ સ્વ. પૂ. આ. શ્રી ધર્મજિતસૂરીશ્વર મહારાજ સાહેબ વિ.સં. ૨૦૪૪ ચૈત્રવદ ૧૪ ના પકખી પ્રતિક્રમણમાં પકખીસૂત્ર સાંભળતાં સમાધિમૃત્યુને વર્ષા... તો તેઓ પોતે વિ.સં. ૨૦૫૭ ભાદરવા વદ ૧૨ પુષ્ય નક્ષત્રમાં મલાડ શ્રી હીરસૂરિ ઉપાશ્રયે શ્રી ગૌતમસ્વામીનું પૂજન કરતાં કરતાં અને ચતુર્વિધ શ્રી સંઘને વાસક્ષેપ કરવા દ્વારા શ્રી સંઘના ઉત્કર્ષની ભાવનામાં રમતાં રમતાં સમાધિમૃત્યુને વર્ષા.

જેમના સંસારી પરિવારમાંથી માતા વગેરે ૧૪ પુણ્યાત્માઓ સંયમ માર્ગે સંચર્યા અને જેમના ૧૭ શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ સંયમ સાધી રહ્યા છે એવા પૂ. ગુરુદેવશ્રી જયશેખરસૂરિજી મ.સા.ના ચરણોમાં અગણિત વંદન.

પ. પૂ. આ. શ્રી અભયશેખરસૂરિજી મહારાજ સાહેબની પ્રેરણાથી એક સદગૃહસ્થના સૌજન્યથી હ: રવીન્દ્ર સુરચંદ્ર શાહ માધવનગર (મહારાષ્ટ્ર)

ગુવક-જાગૃતિના પ્રેરણાદાતા,

વ્યાકરણવિશારદ, દીક્ષા દાતેશ્વર.

પૂ. આ. શ્રી વિજયગુણરત્નસૂરિજી મ.

વિનય-વિવેક જેવા સદ્ગુણોથી સંપન્ન અને જિનશાસનનાં પાટપરંપરાને સમયે સમયે જે ધર્મપ્રભાવક મહાપુરુષોની ભેટ મળી છે તેમાં શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમુદાયમાં પૂ. આ.

શ્રી વિજયગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ એક વિરલ વિભૂતિ છે. પૂજ્યશ્રીનો જન્મ રાજસ્થાનમાં પાદરલી મુકામે સં. ૧૯૮૯ના પોષ સુદ ૪ ને દિવસે ઉમદા, ધર્મસંપન્ન, સંસ્કારી પરિવારમાં થયો. પુત્રનું નામ ગણેશમલજી રાખવામાં આવ્યું. પિતા હીરાચંદ્રજી અને મમતાબુ માતા મનુબાઈના ઉછંગે વાત્સલ્યથી ઊછરતા ગણેશમલજીને શૈશવકાળથી ઉત્તમ ધર્મસંસ્કાર મળ્યા. અંગ્રેજી માધ્યમમાં મેટ્રિક સુધીનો વ્યાવહારિક અભ્યાસ કર્યો.

પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને વડીલબંધુ શ્રી જિતેન્દ્રવિજયજી મહારાજનું ઉમદા અને પ્રેરક જીવન જોયા પછી ગણેશમલજીને પણ સંસારવાસ આકરો થઈ પડ્યો. વેવિશાળ થયેલ હોવા છતાં પૂર્વભવના પુણ્યોદયે સદ્ગુરુઓનો સમાગમ પામી પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરવા પરમ ભાગ્યશાળી બન્યા. સં. ૨૦૧૦ના મહા સુદ ૪ને દિવસે દાદર-મુંબઈ મુકામે મુનિરાજ શ્રી જિતેન્દ્રવિજયજી મહારાજનું શિષ્યત્વ સ્વીકારીને મુનિ શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી નામે દીક્ષા અંગીકાર કરી.

૧૪ વર્ષ સુધી પૂ. ગુરુવર્યોની નિશ્રામાં જ્ઞાન સંપાદન કરી તથા શુદ્ધ ક્રિયાનુષ્ઠાન આરાધી અનંત પુણ્ય ઉપાર્જન કરતા રહ્યા. પૂજ્યપાદ આચાર્યભગવંત શ્રીમદ્ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના વિશેષ કૃપાપાત્ર બની, કર્મસાહિત્યના સર્જનના પાયાનું કામ હાથ પર લઈ, જ્ઞાનગંગાની ધૂણી ધખાવી, અને ૩૭ હજાર શ્લોક પ્રમાણ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ખવગસેડી અને બંધવિહાર જેવા ગ્રંથો લખ્યા, જેના વખાણ દેશ-વિદેશમાં પ્રો. કલાઉઝ બ્રૂને 'ગાગર મેં સાગર ભર દિયા'ના શબ્દોમાં કર્યા. પૂજ્યશ્રી દ્વારા આ ઉપરાંત 'જૈન મહાભારત', 'રે ! કર્મ, તારી ગતિ ન્યારી', 'જોજે, કરમાએ ના', 'ટેન્શન ટુ પીસ', 'એક થી રાજકુમારી' (મહાસતી અંજના) 'સૌ ચાલો સિદ્ધગિરિ જઈએ', 'જૈન સચિત્ર રામાયણ' અને 'જૈનસચિત્ર તત્ત્વજ્ઞાન આલ્બમ' વગેરે હિન્દી તેમ જ ગુજરાતીમાં ઉત્તમ અને વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્યસર્જન કર્યું છે.

પૂજ્યશ્રી છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી રાજસ્થાનમાં જ વિચરી રહ્યા છે. રાજસ્થાનમાંની પૂજ્યશ્રીની શાસનપ્રભાવના અદ્ભુત અને વિશિષ્ટ કોટીની છે. યુવાન વર્ગને ધર્મમાર્ગે વાળવામાં પૂજ્યશ્રીનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. તેઓશ્રીની નિશ્રામાં યુવાનો માટે ૩૨ જેટલી જ્ઞાનશિબિરો યોજાઈ છે અને તેમાં છએક હજાર યુવાનોએ ધર્મબોધ પ્રાપ્ત કર્યો છે. પૂજ્યશ્રીની 'પ્રેરણાથી ઓપન બુક્સ એકઝામ' અખિલ ભારતીય સ્તરે લેવામાં આવે છે. પૂજ્યશ્રીની પ્રવચનશૈલી મીઠી-મધુર અને તલસ્પર્શી છે. જૈન રામાયણ ઉપર તેઓશ્રીનાં જાહેર પ્રવચનોમાં જૈન-જૈનેતરો ભાગ લે છે. તે પૂજ્યશ્રીનો ખાસ વિષય છે. એવી જ રીતે, સાધના-આરાધનાના ક્ષેત્રે પણ પૂજ્યશ્રી અપ્રમત્તભાવે અવિરામ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતા રહ્યા છે. પૂજ્યશ્રી નિર્દોષ ગોચરીના આગ્રહી છે. તેઓશ્રીએ વર્ધમાન તપની

૭૦ ઓળી, અનેક અઢાઈ-અઢમ અને નિત્ય એકાસણાં સાથે ૧૦ વર્ષ અને ૧૦ મહિના સુધીનો દૂધનો ત્યાગ કર્યો છે. પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં ૩૦ જેટલા યાદગાર ઉપધાન તપ થયાં છે. ૧૫ જેટલી ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ છે. તેમાં અચલગઢ (આબુ) દયાલશાહ, કિલ્લા, ઘાણેરાવ, અજારી તીર્થ અને છેલ્લે નાકોડ તીર્થની અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમાં ૧૫ હજાર ભાવિકોએ ભાગ લીધો હતો. તેઓશ્રીની નિશ્રામાં ૫૦ જેટલાં ભવ્ય ઉજમણાં થયાં, જેમાં સાબરમતી, બીકાનેર, જોધપુર, પાલી, જાલોર, સાંચોર, સિરોહી, પિંડવાડા, પાલનપુર આદિ મુખ્ય છે. તેઓશ્રીની પ્રેરણા અને નિશ્રામાં સામૂહિક અઢમતપની આરાધના શંખેશ્વરતીર્થમાં અને સાબરમતીમાં થઈ. તેમાં અનુક્રમે ૧૮૦૦ અને ૧૦૦૮ની સંખ્યા થઈ હતી. પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં ૧૬ જેટલી નવપદજીની ઓળી થઈ છે. છેલ્લે જીરાવલાજી તીર્થમાં ૩૦૦૦ જેટલી ઓળી થઈ અને સાથે સાથે ૧૮૦૦ જેટલાં અઢમ થયાં-એ આજ સુધીનો રેકર્ડ છે. આજ પર્યંત ૨૫૦૦૦ ભાવિકોએ આરાધનાનો લાભ લીધો છે, ઉપરાંત વીશ જેટલા છ'રી પાલિત સંઘો પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં નીકળ્યા છે.

પૂજ્યશ્રીના કુટુંબમાંથી બીજી પાંચ વ્યક્તિઓ દીક્ષિત થઈ છે, જેમાં પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયજિતેન્દ્રસૂરિજી મહારાજ, પૂ. પં. શ્રી રશ્મિરત્નવિજયજી મહારાજ (ભાણેજ), સાધ્વીશ્રી પુષ્પલતાશ્રીજી મ. (ભાભી), આ. શ્રી. પુણ્યરેખાશ્રીજી મહારાજ અને સાધ્વીશ્રી મનીષરેખાશ્રીજી મહારાજ (બન્ને ભત્રીજીઓ) તદુપરાંત તેઓશ્રીના શિષ્ય પ્રશિષ્યની સંખ્યા હાલ ૬૭ જેટલી છે. જેમાં અનેક સાક્ષર મુનિવર્યો છે. પંન્યાસશ્રી વીરરત્નવિજયજી મહારાજ, સ્વ. મુનિશ્રી વિશ્વરત્નવિજયજી મહારાજ, મુનિશ્રી નિર્વાણવિજયજી મહારાજ, મુનિશ્રી ચરણગુણવિજયજી મહારાજ, સ્વ. મુનિશ્રી મોક્ષરત્નવિજયજી મહારાજ, પંન્યાસશ્રી પુષ્પરત્નવિજયજી મહારાજ, પંન્યાસશ્રી યશોરત્નવિજયજી મહારાજ,

પૂજ્યશ્રી યોગ્યતા અનુસાર અમદાવાદમાં ગણિ પદવી અને જાલોરમાં પંન્યાસપદવી પામ્યા પછી સં. ૨૦૪૪ના દ્વિતીય જેઠ સુદ - ૧૦ને દિવસે પાદરલી મુકામે અદ્ભુત શાસન પ્રભાવક - મહામહોત્સવપૂર્વક આચાર્યપદે અધિષ્ઠિત કરાયા છે. હાલ પૂ. આ. શ્રી ગુણરત્નસૂરિજી મહારાજનો સંયમપર્યાય ૪૯ વર્ષનો છે. પૂજ્યશ્રી સ્વ-પર કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યોમાં વધુને વધુ પ્રેરણાદાતા બની રહ્યો એ જ અત્યર્થના સાથે પૂજ્યશ્રીના ચરણોમાં કોટિ કોટિ વંદના !

પૂજ્યશ્રીના મહાન શાસન પ્રભાવક ત્રણ કાર્યો જગ પ્રસિદ્ધ થયાં. (૧) સુરતમાં સામૂહિક ૨૮ યુવક યુવતીઓની દીક્ષા. (૨) ભેરૂતારક તીર્થમાં મહાન અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા (૩) પાલીતાણામાં સામૂહિક ૩૮ યુવક યુવતીઓની દીક્ષા જે ૯૮૨

વર્ષ પછી જૈનશાસનમાં થઈ છે.

એક સાથે દીક્ષાઓ આપી

૧૧ દીક્ષાઓ પાદરલીમાં ૨૦૪૪ જેઠ શુદ્ધ ૧૦,

૧૨ દીક્ષાઓ તખતગઢમાં ૨૦૪૦ ફાગણ શુદ્ધ ૭,

૧૩ દીક્ષાઓ શંખેશ્વરજીમાં ૨૦૫૩ જેઠ શુદ્ધ - ૧૦,

૨૮ દીક્ષાઓ સુરતમાં ૨૦૫૬ ફાગણ શુદ્ધ - ૭,

૩૮ દીક્ષાઓ પાલીતાણામાં ૨૦૫૮ મહાશુદ્ધ ૪.

બે, ત્રણ, પાંચની તો સંખ્યા અનેકો છે. કુલ ૨૧૩ દીક્ષાઓ આપી છે.

૨૦૫૭ના ફાગણ શુદ્ધ-૩ના ભવ્ય ઐતિહાસિક અંજનશલાકા પ્રસંગે પૂજ્યશ્રી સાથે એકવીશ આચાર્ય ભગવંતો અને એકસો પચીશ જેટલા સાધુ ભગવંતો, પાંચસો સાધ્વીજીઓ, પચીશ ત્રીશ હજાર જેટલાં શ્રાવક શ્રાવિકાઓ દશ દિવસ સુધી ભક્તિસાધના અર્બુદાગિરિ સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથતીર્થ સંઘ ભેરૂતારક તીર્થમાં કરાવી.

પાલીતાણાથી ગિરનારજીનો ભવ્ય છ'રી પાલક યાત્રાસંઘ જેમાં ૩૦૦૦ યાત્રિકો અને ૨૦૦૦ સ્ટાફ સાથે કુલ પાંચ હજારનો ભવ્ય યાત્રાસંઘ પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં નીકળેલ.

જૈનશાસનના આવા મહાન આચાર્યભગવંતના ચરણોમાં કોટિ કોટિ વંદના...

પૂ. પંચાસશ્રી રવિરત્નવિજયજી મ.ની પ્રેરણાથી
શ્રી સિદ્ધગિરિ સામૂહિક દીક્ષા મહોત્સવ સમિતિના સૌજન્યથી

શરદ્પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવા શીતલ ગુણોના સ્વામી,
વર્ધમાન તપોનિધિ, મધુર વૈરાગ્યભાષી
પરમ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય
પ્રભાકરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ

જન્મ : વિ.સં. ૧૯૯૨ ફાગણ વદ ૧

જન્મ સ્થળ : રાધનપુર

માતા : હીરાબેન પિતા : રતિભાઈ

સંસારીનામ : બાબુભાઈ

દીક્ષા : ૨૦૧૦ મહાશુદ્ધ ૪, મુંબઈ - દાદર,

દીક્ષાદાતા : સિદ્ધાંત મહોદયિ પ.પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ.

ગુરુદેવ : સિદ્ધગર્જનાના સ્વામી પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય મુક્તિચંદ્રસૂરીશ્વર મહારાજ સાહેબ

ગણિપદ : ૨૦૪૧ના માગસર સુદ ૬, પાલીતાણા

પદદાતા : તપાગચ્છાધિપતિ પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ

પંચાસપદ : ૨૦૪૪ ફાગણ વદ ૩, અમદાવાદ

પદદાતા : ધર્મતીર્થ પ્રભાવક પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય મિત્રાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ

આચાર્યપદ : ૨૦૪૬ ફાગણ સુદ ૧૧

પદદાતા : તપસ્વીસમ્રાટ પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયરાજતિલક સૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ

પૂજ્યશ્રીનો ગુણવૈભવ :

વૈયાવચ્ચ : કોઈનું પણ કરી છુટવું, આ વૃત્તિને લઈને સમુદાયમાં સૌને પ્રિય છે. પહેલાં ઘણી વખત ૫૦ સાધુ ભગવંતોની માંડલીનું પાણી એકલા હાથે લઈ આવતા હતા.

- વિ.સં. ૨૦૧૨માં તેઓની ભક્તિ જોઈને પૂજ્ય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ માંડલીમાં જણાવતા કે પ્રભાકર વિ. મ. સા.ની ભક્તિ ચોથા આરાના સાધુની યાદ આપે છે.

- સમ્યદર્શકની નિર્મળતા માટે વિ.સં. ૨૦૧૭માં અઢાઈનાં તપમાં ૧૯૫ કિ.મી. વિહાર કરી ફલોપિથી જેસલમેરની પંચતીર્થની યાત્રા કરી.

- પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશથી ચાલીસથી અધિક જિનમંદિરોનાં નિર્માણ તથા અનેક ગૃહમંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરાવી.

- પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશથી ઔરંગાબાદ વગેરે અનેક પ્રાચીન જિનાલયોના જીર્ણોદ્ધારાદિનાં કાર્યો થયાં છે.

- શ્રાવકરૂપી ગ્રાહકોને વ્રત-નિયમરૂપી રત્નોના વેપાર માટે આવશ્યક આરાધનાભુવનની મહત્તા સમજાવતાં વીસથી અધિક શ્રીસંઘોમાં ઉપાશ્રયનાં નિર્માણ થયાં છે.

- પૂજ્યશ્રીનાં માર્ગદર્શન મેળવી પંદરથી અધિક જ્ઞાનની પરબ સમાન પાઠશાળાની સ્થાપના થઈ છે.

- ૩૦ જેટલા છ'રી પાલિત સંઘોમાં નિશ્રા પ્રદાન કરી અનેક જીવાત્માઓને બોધિબીજ પમાડ્યા છે.

- શ્રાવક-શ્રાવિકાએ કરેલા તપની પૂર્ણાહુતિના ઉજમણા ઠેકઠેકાણે તેઓશ્રીની નિશ્રામાં થતાં જ રહે છે.

- સ્વાધ્યાય વિના ચેન પડે નહીં. નકામી વાતોને બદલે કંઈપણ સારું વાંચન અને લેખન કરવાના પરિણામે વૈરાગ્યમય ૪૦ પુસ્તકોની જિનશાસનને ભેટ મળી છે.

- સમ્યકચારિત્રની સાધનામાં નિત્ય માંડલીમાં ઊભા ઊભા પડાવશ્યકની આરાધના અપ્રમત્તપણે કરે છે, ૪૯ વર્ષના દીક્ષા

પર્યાયમાં મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, મધ્યપ્રદેશ, પશ્ચિમ બંગાળ, કર્ણાટક, રાજસ્થાન આદિ અનેક જગ્યાએ વિચરણ કરી ૬૦ હજાર કી.મી. પગપાળા વિહાર કર્યો છે.

- તેઓશ્રીની નિશ્ચા પામી અનેક પુણ્યાત્માઓએ સંયમજીવનનો સ્વીકાર કર્યો છે, ઉપધાનતપની આરાધના કરી છે તથા સમ્યક્ત્વમૂલ ૧૨ વ્રતધારી શ્રાવક-શ્રાવિકા બન્યાં છે.

- સમ્યક્તપની આરાધનામય તો પૂજ્યશ્રીનું જીવન જ છે. “ઈચ્છાનિરોધસ્તપ” એ સૂત્રને નજર સમક્ષ રાખી જિનાજ્ઞાને, ગુર્વાજ્ઞાને સમર્પિત રહીને વર્ષમાનતપની ૧૦૦ ઓળી કરી જેમાં ૨૩ અને ૩૩ મી ઓળી ઉપવાસથી, ૪૨-૩૩-૩૦-૨૦-૧૩-૧૨-૧૧-૧૦-૯ ઉપવાસની આરાધના માત્ર દોઢ વર્ષમાં જ કરી.

- ૮ ઉપવાસ દશવાર, ૭ ઉપવાસ સાતવાર, ૬ ઉપવાસ છવાર, ૫ ઉપવાસ પાંચવાર, ચારના પારણે ચાર ઉપવાસ ૧ મહીના સુધી, છઠ્ઠના પારણે છઠ્ઠ ૧ મહિના સુધી, ૧૦૮ અઠમનો તપ, ૨૪ ભગવાનના ચઢતા ઉતરતા ક્રમે આયંબિલ, સત્તરમા ભગવાનનાં ચઢતા ક્રમે આયંબિલતપ ચાલુ.

સૌજન્ય : પૂજ્યશ્રીના સંયમજીવનનાં ૫૦ વર્ષ પ્રવેશ પ્રસંગે
અનુમોદનાર્થે લેવકવર્ગ તરફથી

જાહેરક્ષેત્રે, રાષ્ટ્રિય કક્ષાએ, યશસ્વી નામનાને
વરેલા - અખોડ પ્રવચનકાર, પ્રભાવશાળી
વ્યક્તિત્વ ધારણ કરનાર

પૂ. આ.શ્રી પદ્મસાગરસૂરીશ્વરજી મૉ

કાદવમાં રહીને જે કાદવથી અલિપ્ત રહે છે તેને ‘પદ્મ’ કહેવાય છે, પાણીથી ભરપૂર હોય છતાં જે છલકાય નહીં તેને ‘સાગર’ કહે છે અને જે ‘પદ્મ’ પણ છે અને ‘સાગર’ પણ છે તેમને ‘પદ્મસાગર’ કહેવાય છે. આ સંસારમાં કેટલાક એવા જીવો જન્મ લે છે, જેમની આત્મિક આત્મા અને સદ્ગુણોની સુવાસ સૌને સુગંધિત અને આનંદિત કરી મૂકે છે !

આવા વિરલ મહાત્માઓનું વ્યક્તિત્વ જનસામાન્યથી નિરાળું અને અદ્ભુત હોય છે. તેઓની વિશિષ્ટતાઓ વંદનીય હોય છે. આવી વિભૂતિઓ સ્વજીવનના ઉચ્ચ આદર્શો દ્વારા પ્રાણી માત્રના કલ્યાણની ભાવનાપૂર્વક સર્વ આત્માઓનું હિતમંગલ માર્ગદર્શન કરે છે. પરમ શ્રદ્ધેય પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી પદ્મસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ એવા જ એક દેદીપ્યમાન સિતારા છે. પૂજ્યશ્રીનો જન્મ

તા. ૧૦-૯-૧૯૩૫ને શુભ દિને અજીમગંજ (બંગાળ)ની પાવન વસુંધરા પર થયો. પિતાનું નામ શ્રી રામસ્વરૂપસિંહ અને માતાનું નામ ભવાનીદેવી હતું. પૂજ્યશ્રીનું સંસારી નામ પ્રેમચંદ રાખવામાં આવ્યું હતું. જન્મથી તેમને નમ્રતા, વિવેક, વિનય, સરળતા, નિજાનંદની મસ્તી, ભાવનાશીલતા, મધુભાષીપણું, ગુણહૃદયિ એવા સદ્ગુણો વારસામાં મળ્યા હતા. તેમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ અજીમગંજમાં જ થયું. ત્યાર પછી ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક ઉચ્ચ શિક્ષણ કાશીવાળા આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીની પ્રેરણાથી મધ્યપ્રદેશના શિવપુરી શહેરમાં સ્થપાયેલા શ્રી વીરતત્વ પ્રકાશન મંડળમાં રહીને પ્રાપ્ત કર્યું. ત્યાં તેમને વિભિન્ન ચિંતકો અને સાધુસંન્યાસીઓના સાહિત્યનું વાંચન-મનન કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો.

વિદ્યાકાળ દરમ્યાન તેમનું મન જીવનમાં કંઈક કરવા માટે વારંવાર ઉત્સુક રહ્યા કરતું હતું. ઘણાં આંતરિક ચિંતન પછી તેઓ એવા નિર્ણય પર પહોંચ્યા કે અતિ દુર્લભ માનવજીવન પામીને માત્ર ભૌતિકતાના રંગોમાં જ લપેટાઈ રહેવું, ભોગ અને આસક્તિમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું એ તો પશુતુલ્ય જીવનની નિશાની છે. માનવીનો અણમોલ અવતાર સાધના સુકૃત માટે છે. એ રીતે તેમણે પોતાના જીવનની દિશા સુનિશ્ચિત કરી દીધી. શ્રી વીતરાગ પ્રભુપ્રેરિત સંયમમાર્ગ અપનાવીને રત્નત્રયીની આરાધના દ્વારા સ્વપરના કલ્યાણનો માર્ગ શ્રદ્ધા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. અને એ સંકલ્પની સિદ્ધિ રૂપે તેમને સં. ૨૦૧૧ના કારતક વદ ઉના શુભ દિને, ગુજરાતની પુણ્યભૂમિ સાણંદ મુકામે પૂ. પ્રશાંતમૂર્તિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ કેલાસસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે દીક્ષા આપવામાં આવી અને મુનિ શ્રી પદ્મસાગરજી નામે ઘોષિત કરવામાં આવ્યા. વિરાટ વ્યક્તિત્વ, પ્રભાવશાળી વાણી અને વિશાળ શાસનપ્રભાવનાથી પૂજ્યશ્રીનો સંયમપર્યાય સોળે કળાએ શોભી રહ્યો. તીવ્ર સ્મરણશક્તિ, અપૂર્વ અભ્યાસપ્રીતિ અને પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીના અંતઃકરણના આશીર્વાદથી બહુ થોડા સમયમાં માત્ર ધર્મગ્રંથોનો જ નહીં પરંતુ ન્યાય, વ્યાકરણ, દર્શનશાસ્ત્ર, કાવ્ય આદિ વિષયોનો અગાધ અભ્યાસ કરી લીધો. આગમગ્રંથોનું ઊંડું પરિશીલન કર્યું.

મનોહર મુખમુદ્રા, ચમકભરી આંખો, આકર્ષક અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ તથા સુમધુર વાણીથી લાખો જિજ્ઞાસુઓ પૂજ્યશ્રી પ્રત્યે આકર્ષિત રહે છે. મહાપુરુષ ક્યારેય કોઈ પણ ગચ્છસમ્પ્રદાયની સીમાઓમાં સીમિત રહેતા નથી. સ્થાન, સમય અને સંપ્રદાયના બંધનો પૂજ્યવરને બાંધી શકતા નથી. પૂજ્યશ્રી પોતાનાં પ્રવચનોમાં ઘણીવાર કહે છે, “હું બધાંનો છું, બધાં મારાં છે, હું મુસ્લિમનો પીર છું. હિંદુઓનો સંન્યાસી, ઈસાઈઓનો પાદરી, શીખોનો ગુરુ અને જૈનોનો આચાર્ય છું.” આવી વિશાળ,

ઉદાર અને વિશ્વવ્યાપી ભાવનાને લીધે પૂજ્યશ્રી કર્ણાટક, તામિલનાડુ, આંધ્રપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાન આદિ પ્રદેશોમાં જ્યાં જ્યાં વિચર્યા છે તે દરેક પ્રદેશના ગ્રામ નગરોમાં તેઓશ્રીને ઘણાં યશ-કીર્તિ પ્રાપ્ત થયાં છે. પૂજ્યશ્રીના મુખની એક ઝલકને પામવા લાલાયિત થતી હજારો આંખો, પૂજ્યશ્રીની સુમધુર વાણીની અમૃતધારા પામવા આતુર હજારો કાન, પૂજ્યશ્રીના ચરણોમાં પાછળ ચાલવા માટે તત્પર હજારો કદમ તેઓશ્રીની સર્વાધિક અને અદ્વિતીય લોકપ્રિયતાના પરિચાયક છે. પ્રકાંડ પાંડિત્યથી ભરપૂર અને લલિત મધુર પ્રવચનોથી પ્રભાવિત થનારો વિશાળ વર્ગ પૂજ્યશ્રીની લોકપ્રિયતાનાં પ્રમાણો છે, ટૂંકા સમયમાં શાસનપ્રભાવનાનું અજોડ કીર્તિમાન સ્થાપિત કર્યું છે. તે વસ્તુતઃ સુવર્ણાક્ષરે લખવાયોગ્ય છે. તેઓશ્રીની શાસનપ્રભાવના વર્તમાન જૈન ઇતિહાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ સ્વાધ્યાય છે, યુગો સુધી શતસહસ્ર ધર્મપિપાસુઓનું પ્રેરણાસ્થાન રહેશે. પૂજ્યશ્રીના અઘાગ પ્રયત્નોથી તીર્થસ્થાન જેવું ભવ્ય અને ગ્રંથભંડારોમાં વિરલ એવું સ્થળ ગાંધીનગર કોબા ગામે નિર્માણ થયું છે. પૂજ્યશ્રીનું વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ અજોડ છે. વળી, તેમાં પૂજ્યશ્રી રાજકીય અને જાહેર ક્ષેત્રે પણ સારો સંપર્ક ધરાવે છે. પૂર્વાચાર્યોએ પણ રાજકીય સંપર્ક દ્વારા સારી પ્રભાવના કરી હતી. તેનું સ્મરણ થાય તેવાં ધાર્મિક કાર્યો આજે પૂજ્યશ્રી સુસંપન્ન કરાવે છે. આવા મહાન શાસનપ્રભાવક આચાર્યદેવ જિનશાસનની જયપતાકા વધારે અને વધારે વિશાળ પાયે લહેરાવે અને તે માટે શાસનદેવ પૂજ્યશ્રીને સ્વસ્થ દીર્ઘાયુ બક્ષે એવી અભ્યર્થના સાથે શતશઃ વંદના !

મહાન ત્યાગી, વૈરાગી, નિસ્પૃહી અને શાંતમૂર્તિ

પૂ. આ.શ્રી વિજયધનેશ્વરસૂરીશ્વરજી મહારાજનો જન્મ સં.

પૂ. આ. શ્રી વિજયધનેશ્વરસૂરીશ્વરજી મહારાજનો જન્મ સં. ૧૯૭૫ના ફાગણ વદ ૭ના દિવસે મહારાષ્ટ્રના અહમદનગરમાં થયો હતો. પિતા મોતીલાલ અને માતા રતનબહેનના લાડીલા પુત્રનું નામ ધનરાજજી હતું, પણ બાબુભાઈના લાડભર્યા નામે વધુ જાણીતા હતા. અઢળક સંપત્તિનો વારસો મૂકીને માતાપિતા સ્વર્ગે સિધાવ્યાં. માતાપિતાના સુખથી વંચિત બનેલા બાબુભાઈની સંભાળ ભાભીએ મા જેવી મમતાથી લીધી. સુખસાહ્યબી વચ્ચે તેમને ધર્મસંસ્કારો પણ ઉત્તરોત્તર મળતા રહ્યા. ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક અભ્યાસ તથા દુનિયાદારીનો અનુભવ લેતાં લેતાં બાબુભાઈ યૌવનને ઊંબરે આવીને ઊભા રહ્યા. વડીલ ભાભીએ કેટકેટલા કોડ સેવી બાબુભાઈનો લગ્નપ્રસંગ મનાવ્યો. પુણ્ય વરસે ત્યારે ચારે બાજુથી વરસે તેમ ધર્મપત્ની ચાંદી બહેન પણ સુસંસ્કારી અને પતિપરાયણ મળ્યાં. બાલ્યવયમાં પડેલા સંસ્કારો જાગતા હતા. શ્રીસંઘ અને સમાજના કાર્યોમાં રસ લેવા લાગ્યા. આગળ જતાં અહમદનગરનાં બે દહેરાસરના પ્રમુખ-ટ્રસ્ટીની જવાબદારી

સંભાળી સંઘ શાસનને પણ વફાદાર બન્યા. પૂ. સાધુ-સાધ્વી મહારાજોની બહુમાન સહિત વૈયાવચ્ચ-ભક્તિ કરવા લાગ્યા. તેવામાં પૂ. આ. શ્રી વિજયધનેશ્વરસૂરીશ્વરજી મહારાજનું મહારાષ્ટ્રમાં આગમન થયું. વિચરતાં વિચરતાં તેઓશ્રી અહમદનગર પધાર્યા. શ્રીસંઘે પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં ઉપધાન કરવાનો નિર્ણય કર્યો. બાબુભાઈમાં પૂ. સાધુભગવંતો પ્રત્યે ઊંડો ભક્તિભાવ જોઈને પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ તેમને ઉપધાનતપમાં જોડાવા પ્રેરણા કરી. બાબુભાઈ ધર્મકાર્યોમાં અગ્રેસર તો હતા જ, એમાં હવે પૂજ્ય આચાર્યશ્રીના સમાગમનો અને ઉપધાનતપનો પુણ્યયોગ સાંપડ્યો. તેઓ સજોડે ઉપધાનતપમાં જોડાયા અને તેમાં તેઓને એવો રસ લાગ્યો કે, જપ-તપ, ક્રિયા અને સંયમપૂર્વકની આરાધનાના એ દિવસો એમને મન સહજસાધ્ય બની ગયા ! તેઓના જીવનમાં એક નવું જ પરિવર્તન આવ્યું. ઉપધાનના છેલ્લા દિવસે તેઓનાં નયનો સજળ બની ગયાં. પૂજ્ય આચાર્યજીથી આ છાનું ના રહ્યું. આ અવસર સાધી પૂજ્યશ્રીએ પૂછ્યું કે, 'બાબુભાઈ, અમારી સાથે આવવું છે ?' વૈરાગ્યની ભાવનામાં રાયતા બાબુભાઈએ 'તહત્તિ' કહીને અભિગ્રહ પણ લીધો.

આ વાતને સાત વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. તીર્થોની સ્પર્શના કરવા યાત્રાએ નીકળેલા બાબુભાઈ પાલીતાણા આવ્યા હતા. શ્રી સિદ્ધગિરિનાં પગથિયાં ભાવભરે ચઢી રહ્યા હતા, ત્યાં વૈરાગ્યનો રંગ લગાડનારા પૂજ્ય ગુરુદેવોને સામેથી આવતા જોયા. મન ભરાઈ આવ્યું. પૂજ્યશ્રીને સવિનય વિનંતી કરી. 'ગુરુદેવ ! સાત સાત વર્ષ વીતી ગયાં !-કૃપા કરીને હવે અહમદનગર પધારો અને અમારો ઉદ્ધાર કરો. તેમના અંતરના આ ઉદ્ગાર સાકાર થયા. સં. ૨૦૧૦માં પૂજ્ય યશોદેવસૂરિ આદિ અહમદનગર પધાર્યા. ચાતુર્માસના એ દિવસો હતા. દીક્ષા લેવાની એ ઉત્કંઠા બાબુભાઈમાં તીવ્ર બની હતી. ચાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ વિધિપૂર્વક સજોડે ચતુર્થવ્રતના પચ્ચકખાણ લીધાં. સં. ૨૦૧૧ના ફાગણવદ ૪ દીક્ષા દિવસ નક્કી થયો. શ્રી સંઘના અગ્રેસર અને શહેરના નગરશેઠ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેલા બાબુભાઈની દીક્ષાનો પ્રસંગ સૌને મન આનંદમંગલનો ઉત્સવ બની રહ્યો. તેમના સન્માનસમારંભમાં જૈનો તેમજ જૈનેતરો, સરકારી અધિકારીઓ, પ્રમુખ નાગરિકો વિશાળ સંખ્યામાં ઉપસ્થિત હતા. બાબુભાઈ સાથે તેમનાં ધર્મપત્ની ચાંદીબહેન પણ દીક્ષા લેવા તત્પર હતાં. એ ધન્ય દિવસ આવી પહોંચતા આ ભાગ્યશાળી દંપતીને, ધનવૈભવ અને સંસારનો ત્યાગ કરતાં જોવા સ્થાનિક તેમ જ પૂના, સંગમનેર, નાસિક વગેરે સ્થળેથી ૮૦ હજારની માનવમેદની ઊમટી હતી. વિશાળ દીક્ષામંડપમાં સિદ્ધાંતમહોદયિ પૂ. આચાર્ય પ્રવર શ્રી વિજય-પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે રજોહરણ સ્વીકારી દીક્ષાર્થીઓ નાચી ઊઠતા જોઈ જોનારા પણ ધન્ય બની ગયા. પ્રાંતે દીક્ષા અંગીકાર કરતાં ધનરાજભાઈ પૂ. આ. શ્રી વિજયધનેશ્વરજી

સૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય બનાવી મુનિ શ્રી ધનેશ્વરવિજયજી નામે અને ચાંદી બહેનને સાધ્વીશ્રી ચંદ્રચંદ્રશ્રીજી નામે ઉદ્દ્યોષિત કરવામાં આવ્યાં. પૂ. મુનિરાજ શ્રી ધનેશ્વરવિજયજી મહારાજ દીક્ષા જીવનના આરંભથી જ જપ-તપ, જ્ઞાન-ધ્યાન, વૈધાવચ્ચ અને સંયમની ઉત્કૃષ્ટ સાધનામાં લાગી ગયા.

પૂ. મુનિશ્રીની યોગ્યતા જોઈ વડીલોએ તેમને સં. ૨૦૪૨માં અમલનેર મુકામે ગણિપદ અને સં. ૨૦૪૪માં અહમદનગરમાં પંચાસપદ પ્રદાન કર્યું અને સંગમનેરના મહાન પુણ્યોદયે સં. ૨૦૪૭ના જેઠ સુદ ૧૧ના શુભ દિને આચાર્યપદે આરૂઢ કરી આચાર્યશ્રી વિજયધનેશ્વરસૂરિજી મહારાજના નામે ઘોષિત કરવામાં આવ્યાં. ત્યારથી પૂ. આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી અને શુભ નિશ્રામાં શ્રીસંઘ અને શાસનનાં અનેક કાર્યો પ્રભાવનાપૂર્વક સુસંપન્ન બન્યાં છે. પૂનાથી પાલીતાણા શ્રી સિદ્ધગિરિ તીર્થનો છ'રી પાલિત યાત્રાસંઘ, ઉપધાન આદિ સુંદર રીતે યોજાયા છે.

પૂ. પં. શ્રી શિવાનંદવિજયજી મહારાજ સાહેબની પ્રેરણાથી શ્રી ચે. મૂ. પૂ. જૈન સંઘ ચાંદવડ (મહારાષ્ટ્ર)ના સૌજન્યથી

પ્રશમરસપયોગિધિ ઠલે ગુરુદેવની અખંડ સેવાતા ઉપાસક

પૂ. આ. શ્રી વિજયજયકુંજરસૂરિશ્રી મ.

સિદ્ધાંત મહોદયે પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજનો સુવિશાળ સાધુસમુદાય નજર સમક્ષ અંકિત થાય અને સિદ્ધગર્જનાના સ્વામી નીડર વક્તા પૂ. આ. શ્રી વિજયમુક્તિ-ચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની યાદ આવે ને આવે જ. એવા એ પૂ. આચાર્યદેવની પુણ્યસ્મૃતિ સાથે પડછાયાની જેમ સંકળાયેલું એક વ્યક્તિત્વ એટલે પૂ. આ. શ્રી વિજયકુંજરસૂરીશ્વરજી મહારાજ. અનેક વિશેષતાઓ ધરાવતા પૂજ્યશ્રીના જીવનની એક વિશેષતા તો વિરલાતિવિરલ વિશેષણ પામી જાય એવી છે. એ છે આજીવન અંતેવાસીત્વ. દીક્ષાગ્રહણથી માંડીને પૂજ્યશ્રીએ પૂ. ગુરુદેવનાં દેહદેહની સાથે પડછાયાની જેમ જ સંલગ્ન રહેવાની એવી 'સેવાવૃત્તિ' સ્વીકારી કે પૂ. ગુરુદેવશ્રીના સમાધિમૃત્યુની પણ સુધી એ સેવાવ્રત અખંડ જ રહ્યું !

પૂજ્યશ્રીનું સંસારી વતન તારંગાની તળેટીમાં વસેલું વાવ-સતલાસણા પાસેનું કોઠાસણા ગામ. ધંધાર્થે પ્રારંભમાં ટાંકેદઘોટી (મહારાષ્ટ્ર) અને પછી વર્ષોથી નાસિકમાં સ્થિર થયેલા. પૂજ્યશ્રીનો જન્મ સં. ૧૯૭૧ના પોષ વદ ૧ના ટાંકેદ ગામે થયો. પિતાનું નામ મોતીચંદ, માતાનું નામ દીવાળીબેન અને તેમનું જન્મનામ હતું બાબુભાઈ. નાસિક જૈનસંઘના અગ્રગણ્ય કાર્યકર સુધીના પદે પહોંચેલા શ્રી બાબુભાઈને કોઈ એવી પુણ્યપળે પૂ. શ્રી મુક્તિવિજયજી મહારાજનો ભેટો થયો કે, થોડાજ પરિચય પછી

સંયમ સ્વીકારવાની ભાવનામાં રમતાં, અમુક મુદત પૂરી થતાં આશીર્વાદ લેવા તેઓ પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના ચરણોમાં જઈ પહોંચ્યા. મનના મનોરથ વ્યક્ત કરીને આશીર્વાદની માંગ કરી. ત્યારે દીક્ષાના એ સિદ્ધહસ્ત દાનવીરે કહ્યું કે, 'એકલા એકલા જ સંસારનો ત્યાગ કરવો છે? બે બાળકોને પણ સાથે લઈ લો. ભલે કદાચ થોડી દીક્ષા લંબાય પણ બાળકોનું જીવન સુધરી જશે.' આ વચન બાબુભાઈના દિલમાં અસર કરી ગયું. એમણે પૂ. મુનિરાજ શ્રી મુક્તિવિજયજી મહારાજને બધી વાત કરી, અને થોડો સમય લંબાવીને બે બાળકો સાથે સંયમ લેવાનું નક્કી થયું. સગાંવહાલાં આદિ સૌ સંમત હતાં, પણ બાબુભાઈ નાના બાળકો સાથે સંયમ સ્વીકારે એ ગામના અમુક વર્ગને ગમતું ન હતું. એથી અંતે સં. ૨૦૧૧ના વૈશાખ સુદ ૭ને દિવસે મુરબાડ પાસે નાનકડા ધસઈ ગામમાં ગુપ્ત રીતે શ્રી બાબુભાઈ પોતાના બે સંતાનો - પ્રકાશકુમાર (વય : ૯) અને મહેન્દ્રકુમાર (વય : ૭) સાથે સંયમી બન્યા અને તેઓ અનુક્રમે મુનિરાજ શ્રી જયકુંજરવિજયજી, મુનિરાજ શ્રી પૂર્ણચંદ્રવિજયજી અને મુનિરાજ શ્રી મુક્તિપ્રભ-વિજયજીના નામે જાહેર થયા.

પૂજ્યશ્રીનું 'શ્રી જયકુંજરવિજયજી' નામ પડ્યું તે પણ ખૂબ અન્વર્થ છે. બાબુભાઈ દીક્ષા લેવાના હતા તે પૂર્વે પૂજ્યશ્રીના ગુરુદેવશ્રીને રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું કે એક હાથી પોતાના બે મદનિયાંને લઈ પોતાની પાસે આવી રહ્યો છે. અને સાચે જ સ્વપ્નમાં થયેલ સૂચન પ્રમાણે બાબુભાઈ પોતાનાં બે સંતાનો સાથે દીક્ષા લેવા પૂજ્યશ્રી પાસે આવ્યા તેથી પૂજ્યશ્રીએ દીક્ષાસમયે બાબુભાઈનું નામ મુનિરાજ શ્રી જયકુંજરવિજયજી પાડ્યું. કુંજર એટલે હાથી અને બધે વિજય મળવાનો એવો હાથી એટલે 'જયકુંજર'. જયકુંજર હાથીનું વિસ્તૃત વર્ણન શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં આવે છે. સંયમી બન્યા બાદ શ્રી જયકુંજરવિજયજી મહારાજ જ્ઞાન-ધ્યાનની સાધનામાં આગળ વધવા સાથે એવા ગુરુસમર્પિત બની ગયા કે, પોતાનાં સંતાનો-શિષ્યોના ઘડતરની તમામ જવાબદારી પૂ. ગુરુદેવને સોંપીને ગુરુસેવાને જીવનમંત્ર બનાવ્યો. સં. ૨૦૧૧ થી સં. ૨૦૩૮ સુધી આ મંત્ર તેઓશ્રીએ જીવની જેમ જાળવી રાખ્યો, જેના પ્રતાપે આજે પૂજ્યશ્રીના એ બંને શિષ્યો એક સિદ્ધહસ્ત લેખક તરીકે અને એક કુશળ પ્રવચનકાર તરીકે પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયપૂર્ણચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયમુક્તિપ્રભસૂરિજી મહારાજ તરીકે ગુરુદેવ સાથે જ રહી શાસનપ્રભાવના કરી રહ્યા છે. સમર્થ લેખક અને પ્રભાવક પ્રવચનકાર તરીકે પોતાના બે સંતાનશિષ્યો તૈયાર થઈ ગયેલ હોવા છતાં આ રીતની ગુરુસમર્પિતતાની ભાવના જોઈ, મુનિરાજ શ્રી જયકુંજરવિજયજી મહારાજના વ્યક્તિત્વ-યોગ્યતાથી પ્રેરાઈને, પૂ. ગુરુદેવના કાળધર્મ પછી, પૂ. દાદાગુરુદેવશ્રીએ તેઓશ્રીને સં. ૨૦૪૧ના ફાગણ સુદ ૩ ના પાલીતાણામાં ગણિપદ અને સં.

૨૦૪૪ના ફાગણ વદ ૪ના મુંબઈ, શ્રીપાલનગરમાં પંચાસપદથી વિભૂષિત કર્યા. પ્રસન્ન વદન, સરળતા, સાદગી, ગુરુ-સમર્પણભાવ, અનેરું વાત્સલ્ય, અપૂર્વ સ્વાધ્યાયરસિકતા, નિરભિમાનતા, નિઃસ્પૃહતા, કિયારુચિ આદિ અનેકાનેક ગુણોથી હર્ષ્ય ભર્ષ્ય આદર્શજીવન ધરાવતા પૂજ્ય પંચાસપ્રવરશ્રી પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની આજ્ઞા-આશિષપૂર્વક સં. ૨૦૪૬ના ફાગણ વદ ૧૧ના દિવસે મુંબઈ-ભૂલેશ્વર-લાલભાગમાં આચાર્યપદે અભિષિક્ત થતાં આચાર્યશ્રી વિજયજયકુંજરસૂરીશ્વરજી મહારાજ નામે પ્રસિદ્ધ થયા. એવા સમર્થ શાસનપ્રભાવક સૂરિવરનાં ચરણે કોટિશઃ વંદના !

સૌજન્ય : સંઘવી ઈન્દુમતીબેન ભબુતમલ સુરતમલના
શ્રેયાર્થે સંઘવી પરિવાર - કોલ્હાપુર તરફથી

કથા-કલમતા કુશળ કસબી અને સર્જન-
સંપાદનતા કલારવામી

પૂ. આ.શ્રી વિજયપૂર્ણચંદ્રસૂરીશ્વરજી મો

પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયપૂર્ણચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનું નામ શ્રવણગોચર થતાં જ આંખ અને અંતર સમક્ષ એક સમર્થ સાહિત્યસર્જક ખડા થઈ જાય છે. જેઓ શબ્દના શિલ્પી, કલમના કસબી અને ભાવ-ભાષાના ભંડાર છે. પૂજ્યશ્રી આકાર-આકૃતિથી ભલે ઓછા જાણીતા હોય, પણ અક્ષર-આલેખનથી તો ઠેર ઠેર સુપ્રસિદ્ધ છે. જૈનજગતના જાણીતા માસિક 'કલ્યાણ'ના માધ્યમે પૂજ્યશ્રી ખૂબ ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે. તો વળી પૂજ્યશ્રીની લેખ-પ્રસાદીનાં કારણે 'કલ્યાણ' માસિક પણ ખૂબ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. 'કલ્યાણ'માં નિયમિત અનેક કોલમો લખવા ઉપરાંત, લેખોનું સંપાદન પણ પૂજ્યશ્રી કરતા રહ્યા છે. તેઓશ્રીની લેખનકળા અને સંપાદનસૂઝ એવી આગવી છે કે, જેના સ્પર્શે પ્રાચીન કથાનકો જીવંત બની જાય છે. અને પ્રાચીન સાહિત્ય પણ નવા શણગાર પામે છે. પૂજ્યશ્રી મિતભાષી છે, પણ 'કલ્યાણ' અને કલમના માધ્યમે અનેકોની સાથે કલાકો મૌન વાર્તાલાપ કરતા હોય એમ લાગે. તેઓશ્રીનું સાહિત્ય સર્વતોમુખી છે. ચિંતન, કથાલેખન, સંપાદન, સંકલન : આ અને આવી સાહિત્યની વિવિધ ક્ષિતિજોને અજવાળતાં એમનાં કેટલાંયે પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. જુદી જુદી સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રકાશિત આવાં નાનાં મોટાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૩૦ આસપાસની થાય છે. જો કે એ બધાં જ પ્રકાશનો ભારે માંગને કારણે આજે અપ્રાપ્ય છે. આથી પૂજ્યશ્રીના સાહિત્યના વ્યવસ્થિત પ્રકાશન માટેની અનેકાનેક માગણી-લાગણીને માન આપીને સં. ૨૦૪૬ના મૌન એકાદશીને શુભ દિવસે 'સંસ્કૃતિ પ્રકાશન-સુરત' સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. સવા-દોઢ વર્ષના ટૂંકા સમયમાં આ સંસ્થા દ્વારા ૧૦ પુસ્તકો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે. આ

સાહિત્યને સંઘ-સમાજે એવી અંતરની લાગણીથી વધાવી લીધું છે. આજ પૂર્વે પ્રકાશિત પાંચ પુસ્તકો અપ્રાપ્ય બની ચૂક્યાં છે. આ સિદ્ધહસ્ત લેખક આચાર્યશ્રીએ લેખનની શરૂઆત લગભગ ૨૫ વર્ષ પૂર્વે કરી હતી. ૨૫ વર્ષના સમયમાં પૂજ્યશ્રીની કલમે અનેક ઐતિહાસિક આગમિક કથાઓ, જૈનસાહિત્યની શ્રેણીબંધ કથાઓ, સંસ્કૃતિપોષક અનેકાનેક વાર્તાઓ, ચિંતનમનનથી ભરપૂર સાહિત્યની ભેટ જૈનસંઘને મળી છે, એનું મૂલ્ય આંકી શકાય તેમ નથી.

સં. ૨૦૪૧ના ફાગણ સુદ ૩ના દિવસે હસ્તગિરિમાં ગણિપદે અને સં. ૨૦૪૪ના ફાગણ વદ ૩ના મુંબઈ-શ્રીપાલનગરમાં પંચાસપદે પ્રતિષ્ઠિત કરાયા બાદ, પૂ. ગચ્છાપિપ્પિ આચાર્યભગંવત શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરફ હસ્તે સં. ૨૦૪૭ના વૈશાખ સુદ ૬ના શુભ દિવસે સુરતમાં આચાર્યપદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા.

સં. ૨૦૦૧ના ધનતેરસના દિવસે નાસિક-મહારાષ્ટ્રમાં જન્મ પામીને 'પ્રકાશ' નામ ધરાવનાર પૂજ્યશ્રીના પિતાનું નામ બાબુભાઈ, માતાનું નામ શાંતાબેન અને ભાઈનું નામ મહેન્દ્ર હનું. બાબુભાઈનું મૂળ વતન તારંગાની તળેટીમાં વસેલું કોઠાસણા ગામ. ધંધાર્થે તેઓશ્રી મહારાષ્ટ્રમાં ટાંકેદ-ઘોટીમાં થોડો સમય રહીને નાસિકમાં સ્થિર થયા. એટલું જ નહિ, એક આગેવાન તરીકે નાસિક ઉપરાંત આસપાસનાં કેટલાંય ગામોમાં પ્રસિદ્ધ થયા. પૂ. મુનિરાજ શ્રી મુક્તિવિજયજી મહારાજ (પછીથી આચાર્ય)ના પરિચયે તેઓશ્રી સંયમમાર્ગે વળવાની ભાવના ધરાવતા હતા. પ્રકાશ-મહેન્દ્ર એ વખતે નાના હતા, છતાં પિતાજી સાથે પૂજા, પ્રતિકમજા, પૌષ્ઠ આદિ આરાધનાઓ કરતા અને દીક્ષાના વિષયમાં કંઈ પૂછવામાં આવે ત્યારે 'પૂ. પિતાજી જે કરે તે અમે કરવાના' એવો જવાબ આપતા. બાબુભાઈ દીક્ષા લે એમાં નાસિકના આગેવાનો સંમત હતા. પણ નાના બાળકોની બાબતમાં એ નજીકનાં સગાંઓની હાજરીમાં ગુપ્ત રીતે સંયમનો સ્વીકાર કર્યો. પોતાનું નામ શ્રી જયકુંજરવિજયજી અને એમના શિષ્ય તરીકે પ્રકાશ, મહેન્દ્રને શ્રી પૂર્ણચંદ્રવિજયજી અને શ્રી મુક્તિપ્રભવિજયજી નામે જાહેર કરાયા.

પૂ. મુનિરાજ શ્રી મુક્તિવિજયજી મહારાજની કડક દેખરેખ નીચે સંયમઘડતર ચાલુ થયું. પ્રારંભના થોડાં જ વર્ષોમાં સુંદર અને સંગીન અભ્યાસ કરી લીધો, એમાં ધીમે ધીમે શ્રી પૂર્ણચંદ્રવિજયજી મહારાજનાં રસ અને રુચિ લેખનમાર્ગે વધુ વળ્યા. અને થોડાં જ વર્ષોમાં એક સિદ્ધહસ્ત લેખક તરીકે તેઓશ્રી સુપ્રસિદ્ધ થયા. પ્રારંભે શશધર, શ્રમણ પ્રિયદર્શી, ઉપાંસુ, ચંદ્ર, નિ:શેષ, સત્યદર્શી આદિ અનેક ઉપનામોથી તેઓશ્રીએ લેખનનો પ્રારંભ કર્યો. શ્રી પૂર્ણચંદ્રવિજયજી મહારાજના મૂળ નામે લેખન શરૂ થયા બાદ તો

તેઓશ્રી સંઘ-સમુદાયમાં ખૂબ જ જાણીતા-માનીતા બની ગયા. પૂજ્યશ્રીને જેમ લેખનશક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે, એવી જ રીતે સંપાદન/સંકલનની કળા પણ સ્વયંવશ છે. ધર્મનો મર્મ, પાનું ફરે સોનું ખરે, સાગર છલકે મોતી મલકે, સિંધુ સમાયો બિંદુમાં, બિંદુમાં સિંધુ ભાગ ૧-૨-૩ આદિ પૂ. ગચ્છાધિપતિનાં પ્રવચન-પુસ્તકો, ચૂંટેલું ચિંતન (પૂ. પંન્યાસજી મહારાજના પ્રવચનાંશો), મુક્તિનો મારગ મીઠો (પૂ. આ. શ્રી વિજયમુક્તિચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રવચનાંશો) તથા પૂ. પં. શ્રીભદ્રકરવિજયજી ગણિવર, પૂ. આ. શ્રી વિજયરવિચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પૂ. આ. શ્રી વિજય-જિનપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજ આદિ 'કલ્યાણ'ના એકી અવાજે આવકાર પામેલા વિશેષાંકો વારંવાર વાંચવાનું મન થાય, એવા પૂજ્યશ્રીની સંપાદનશૈલીના બોલતા પુરાવા છે.

સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યસર્જક પૂ. આ. શ્રી વિજયપૂર્ણ-ચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ વર્ષોથી સરસ્વતીસાધનામાં લીન છે. તેઓશ્રીની આ સાધના સતત આગળ વધતી રહે, જેના પ્રભાવે આંખ આગળથી ઓઝલ થયેલો આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ પુનઃ પ્રકાશમાં દીપી ઊઠે, એનાથી સંઘ સમાજમાં જાગરણ પેદા થાય, એ આંદોલન જૈનસંઘ પૂરતું જ સીમિત ન રહેતાં સમગ્ર માનવસમાજમાં વ્યાપી વળે એવી અપેક્ષા સાથે પૂજ્યશ્રી નિરામય દીર્ઘાયુ પામો એવી અભ્યર્થના સાથે પૂજ્યશ્રીના ચરણકમલમાં શત્ શત્ વંદના ! *સૌજન્ય : સંઘવી ઈન્દુમતીબેન ભબુતમલ સુરતમલના શ્રેયાર્થે સંઘવી પરિવાર - કોલ્હાપુર તરફથી*

લેખન અને પ્રવચન દ્વારા જૈનસંઘોતે જાગૃત બતાવનાર

પૂ. આ. શ્રી વિજયમુક્તિપ્રભસૂરિશ્રી મ.

સિદ્ધાંત મહોદધિ સ્વ. પૂ. આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજય-પ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજનો સુવિશાળ સાધુસમુદાય નજર સમક્ષ અંકિત થાય અને વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, પ્રચંડ પ્રતિભાના સ્વામી પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની સ્મૃતિ ન થાય એવું બને જ નહિ ! આ મહાપુરુષ મન સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થાય એટલે સિદ્ધગર્જનાના સ્વામી પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી વિજય-મુક્તિચંદ્ર-વિજયજી મહારાજની યાદ આવે, અને એમની યાદ આવતાં એમની સાથે પડછાયાની જેમ જીવનભર રહીને આચાર્યપદ સુધી પહોંચેલ પ્રશમરસપયોનિધિ પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયજયકુંજર-સૂરીશ્વરજી મહારાજની યાદ આવે, અને એમની યાદ સાથે સંકળાઈને યાદ આવી જતાં બે નામ એટલે—પૂ. આ. શ્રી વિજયપૂર્ણચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પૂ. આ. શ્રી વિજય-મુક્તિપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજ. સંસારી વતન નાસિક. પિતા બાબુભાઈ અને માતા શાંતાબહેને આપેલ ધર્મસંસ્કારોનું ધાવણ પીને ઊછરેલી પ્રકાશ-મહેશની બાંધવબેલડી એટલે જાણે રામ-

લક્ષ્મણની અજોડ જોડી. એમાં મુખ્ય ઉપકાર જો કોઈનો હોય તો તે વખતે 'લઘુરામ' તરીકે લોકજીભે ગવાઈ ગયેલ પૂ. મુનિરાજ શ્રી મુક્તિવિજયજી મહારાજનો ! વૈરાગ્યના રંગ રેલાવતી એમની દેશનાના શ્રવણે શ્રોતાઓનાં હૈયાં ડોલી ઊઠે ! એમાં બાબુભાઈનું મન વૈરાગ્યવાસિત બન્યું અને એમણે સંયમી બનવાનો નિર્ધાર કર્યો. તેમાં વળી સિદ્ધાંતમહોદધિ પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રેમ-સૂરીશ્વરજી મહારાજનો મેળાપ થતાં પોતાના પુત્રો પ્રકાશ અને મહેશને પણ સંયમમાર્ગના સાથી બનાવવાની ભાવના જાગૃત થઈ. વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ પૂ. આ. શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની વાણીના શ્રવણે એમાં વેગ આવતો ગયો, અને સં. ૨૦૧૧ના વૈશાખ સુદ ૭ના દિવસે ધસઈ (મહારાષ્ટ્ર) મુકામે ત્રણેય સંયમમાર્ગના પથિક બન્યા, અને મુનિશ્રી મુક્તિપ્રભવિજયજી મહારાજના નામે જાહેર થયા: તેમાં મુનિશ્રી મુક્તિપ્રભવિજયજી મુનિ શ્રી જયકુંજરવિજયજીના શિષ્ય બન્યા.

પૂ. મુનિરાજ શ્રી મુક્તિપ્રભવિજયજી મહારાજ નાનપણથી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, સહનશીલતા, સમર્પિતતા આદિ વિશિષ્ટ ગુણો ધરાવતા હતા. જેના પ્રભાવે સુંદર શ્રુતસાધના, વર્ષમાનતપની ૩૧ ઓળી, શ્રી સિદ્ધગિરિરાજની ૯૯ યાત્રા, ચોવિહાર ઉપવાસ સાથે એક જ દિવસમાં સિદ્ધાયલની ૭ યાત્રા, આશ્રિતવર્ગના યોગક્ષેમની સતત ચિંતા, શાસનની પ્રભાવના-રક્ષા કરવાની અદ્ભુત દક્ષતા આદિ ગુણોથી સમૃદ્ધ સંયમજીવન ધારી રહ્યા છે. પૂ. ગુરુદેવોની આજ્ઞાથી પ્રવચનપીઠને શોભાવી ત્યારથી તર્કબદ્ધ યુક્તિઓ સાથે શાસ્ત્રસિદ્ધ સત્યને મધુર છતાં માર્ગસ્થ રીતે શ્રોતાઓ સુધી પહોંચાડવા દ્વારા પૂ. ગુરુદેવોના હૈયામાં અનેરું સ્થાન પામ્યા છે. નાની ઉંમરમાં દીક્ષા લેવા છતાં ગુરુનિશ્રાએ અને ગુરુકૃપાએ તેઓશ્રીનું જીવન-ઘડતર અદ્ભુત રીતે થયું છે. પૂજ્યશ્રીની જ્ઞાનરાશિ જૈન સંઘ માટે ખૂબ ખૂબ ઉપયોગી નીવડે છે. જૈન સમાજને જ્યારે જ્યારે જાગૃત કરવાનો અને અસત્યની સામે સનાતન સત્યને ખૂલ્લું મૂકવાનો વખત આવ્યો છે ત્યારે ત્યારે પૂજ્યશ્રી કલમ અને વાણીને કામે લગાડ્યા વિના રહ્યા નથી. પ્રવચન પીઠેથી નીચે ઉતર્યા બાદ બિલકુલ શાંત અને સૌમ્ય તેમ જ હસમુખા લાગતા પૂજ્યશ્રી પ્રવચનપીઠ પર બિરાજમાન થયા બાદ શાસ્ત્રીય સત્યોની રક્ષા કરવા ટાણે કોઈની પણ શેહશરમમાં પડ્યા વિના કડકમાં કડક બન્યા વિના રહેતા નથી. સમર્થ પ્રવચનકારની સાથે સાથે સમર્થ લેખક તરીકે પણ તેઓશ્રી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. 'વિજયમુક્તિચંદ્રસૂરિ ગ્રંથમાળા' તરફથી પ્રગટ થયેલ શ્રાવકજીવન, જીવનને જીવી તું જાણ, જય શત્રુંજય, રાણકપુરની ભીતરમાં, વાર્તા રે વાર્તા, નાનકડી વાર્તા, સાહસના શિખરેથી, જીંદગી એક ઝંઝાવાત, પથ્થર કે પ્રભુ ? શ્રાવકે શું કરવું જોઈએ ? વગેરે અનેક આકર્ષક પુસ્તકો પૂજ્યશ્રીની વિદ્વતા, રસિકતા અને સર્જનશક્તિનો પરિચય કરાવે છે.

પૂજ્યશ્રીનો જન્મ નાસિક (મહારાષ્ટ્ર)માં સં. ૨૦૦૪ના વૈશાખ સુદ ૮ના દિવસે થયો. દીક્ષા ધસઈ મુકામે સં. ૨૦૧૧ના વૈશાખ સુદ ૭ના દિવસે થઈ. સં. ૨૦૪૨ના માગશર સુદ ૨ના દિવસે અમદાવાદ મુકામે ગણિપદ, સં. ૨૦૪૪ના ચૈત્ર વદ ૪ના દિવસે મુંબઈ-ભુલેશ્વર-લાલબાગમાં પંચાસપદ પૂ. આ. શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે થયેલ. જ્યારે આચાર્યપદ સુરત-ગોપીપુરામાં સં. ૨૦૪૭ના દ્વિતીય વૈશાખ સુદ ૬ના તેઓશ્રીની આજ્ઞા અને મંગલ આશીર્વાદપૂર્વક પોતાના પિતા-ગુરુદેવ પૂ. આ. શ્રી વિજયજયકુંજરસૂરીશ્વરજી મ.ના વરદ હસ્તે થયેલ. જૈનશાસનના જવાબદારીભર્યા તૃતીયપદે બિરાજમાન પૂ. આ. શ્રી વિજયમુક્તિપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજ આજે અનેક રીતે જૈનસંઘને પોતાની આગવી શક્તિનો પરિચય આપી રહ્યા છે. તેઓશ્રીના શિષ્યપરિવારમાં મુનિ શ્રી શ્રેયાંસપ્રભવિજયજી, મુનિ શ્રી પુણ્યપ્રભવિજયજી, બાલમુનિ શ્રી હિતરક્ષિતવિજયજી, મુનિ શ્રી ધર્મરક્ષિતવિજયજી તથા પ્રશિષ્ય પરિવારમાં મુનિ શ્રી ધર્મદર્શન-વિજયજી, મુનિ શ્રી યોગદર્શનવિજયજી, મુનિ શ્રી સમ્યગ્દર્શન-વિજયજી, મુનિ શ્રી પુણ્યરક્ષિતવિજયજી, મુનિ શ્રી કેવલ્યદર્શન-વિજયજી આદિ શ્રમણો અનેક રીતે તૈયાર થઈ રહ્યા છે. એવા સમર્થ સૂરિવરને શતશઃ વંદના !

સૌજન્ય : સંઘવી ઈન્દુમતીબેન ભયુતમલ સુરતમલના શ્રેયાર્થે
સંઘવી પરિવાર કોલ્હાપુર તરફથી

અગણિત જિનાલયોનાં નિર્માણમાં પ્રેરક અને
માર્ગદર્શક, 'ગોડવાડ કેસરી'

પૂ. આ. શ્રી વિજયપદ્મસૂરિજી મહારાજ

જ્ઞાનધ્યાન અને વિનયવિવેકનો સંગમ એટલે પૂ. આ. શ્રી વિજયપદ્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ. વીતરાગ પ્રભુના શાસનના અનાદિ-અનંત સિદ્ધાંતોની શુદ્ધ પ્રરૂપણામાં તેજસ્વી અને સદ્ગુણોના ધારક પૂ. આચાર્યશ્રી શાસનના સાચા શણગાર બનીને જૈનધર્મની વિજયપતાકા લહેરાવી રહ્યા છે. રાજસ્થાનના સિરોહી જિલ્લાના શ્રી બામણવાડાજી તીર્થ પાસે વીરવાડા ગામે સં. ૧૯૮૮ના શ્રાવણ વદ ૧૩ના શુભ દિને શ્રી વંતા સોલંકી ગોત્રમાં, વીસા પોરવાડ જ્ઞાતિમાં, શેઠ હંસરાજજીનાં ધર્મશીલ ધર્મપત્ની લક્ષ્મીબાઈની રત્નકુક્ષીએ તેમનો જન્મ થયો. વ્યાવહારિક શિક્ષણ બામણવાડાજી મહાવીર જૈન ગુરુકુળમાં અને મુંબઈ વ્યાપારી હાઈસ્કૂલમાં લીધું. આઠ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. સાથોસાથ ધાર્મિક અભ્યાસ અને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાનું જ્ઞાન મેળવ્યું, જ્યોતિષ અને શિલ્પકળા તેમ જ પ્રતિષ્ઠા-અંજનશલાકાદિનાં મુહૂર્તો જોવામાં વિશેષ સૂઝ મેળવી. શ્રી બામણવાડા તીર્થના ચાતુર્માસ દરમિયાન ૨૩ વર્ષની ભરપુવાન વયે સંસારની અસારતા

સમજાઈ. જીવનમાં આરાધનાનું અમૃત મળ્યું. પૂ. આ. શ્રી વિજયજિનેન્દ્રસૂરિજી મહારાજશ્રીના વરદ હસ્તે, તેઓશ્રીના શિષ્ય તરીકે, વીરવાડા ગામે સં. ૨૦૧૨ના ચૈત્ર સુદ ૪ને શનિવારના દિવસે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી. રાણકપુર-સાદડીમાં પૂ. આ. શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજના પદ્ધર પૂ. આ. શ્રી વિજયહર્ષસૂરીશ્વરજી મહારાજની આજ્ઞાથી પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી કેલાસસાગરજી મહારાજના વરદ હસ્તે, સં. ૨૦૧૨ના વૈશાખ સુદ બીજને શનિવારે વડી દીક્ષા થઈ. જે જગ્યાએ પૂજ્યશ્રીની દીક્ષા થઈ તે જગ્યાએ સંન્યાસી મોહન બાવાએ ધૂણી ધખાવી યોગસાધના કરી હતી અને ત્યાં જ સમાધિ લીધી હતી.

પૂજ્યશ્રીએ મારવાડ જંકશનમાં 'જિનેન્દ્ર વિહાર' નામે જિનમંદિર, ઉપાશ્રય, ભોજનશાળા આદિ વડે સુસજ્જ અને સમૃદ્ધ સંસ્થાના સંસ્થાપક બનીને પોતાની યશકલગી સર્વોચ્ચ બનાવી. ઉપરાંત સંસ્થાપક આબુ તળેટી તીર્થ તથા સુધર્માસ્વામીની વિદ્યાપીઠના ઉત્કર્ષનું અને શ્રી જિનેન્દ્ર પદ્મસૂરિ-વિહાર, શ્રી પદ્માવતી પાર્શ્વનાથ જિનમંદિર, માનપુર સર્કલ શ્રી નાકોડા પાર્શ્વનાથ અને નાકોડા ભૈરવદેવ નક્શીયુક્ત બે શિખરબંધી મંદિરોનું નિર્માણકાર્ય ચાલુ છે. ઉપરાંત માનપુર આબુ રોડ પર (પદ્માવતી નગરી)નાં કાર્યો ચાલી રહ્યાં છે. જેમાં ૨૭ દેરીઓનું સમવસરણ જિનમંદિર, ઉપાશ્રય, ભોજનશાળા, વ્યાખ્યાન હોલ આદિનું કાર્ય ચાલે છે. સમવસરણ આકારનું આ મંદિર ભારતવર્ષમાં પ્રથમ જ છે. ઉપરાંત શ્રી જિનેન્દ્રસૂરિ - પદ્મસૂરિ જ્ઞાનમંદિર ફાલનામાં બનાવેલ છે.

આજસુધીમાં ૨૫૧ જિનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠાઓ, આશરે ૧૫૦ જિનમંદિરોની જીર્ણોદ્ધાર મુખ્ય છે. જેમાં ફાલના, ખુડાલા, શિવગંજ, પોરબંદર, કોટ સુમેર, જોજાવર, ખીમાડા, નારડોલ, નારડોલાઈ, મુંડારા, ધાણેરા, નિતોડા, ખેરાળુ, બામણવાડાજી છાપી, મોટા પોશીના, ભરૂડી, થુર, લાજતીર્થ ગુજરાતમાં ટીબા (તારંગા તળેટીમાં) આદિનો સમાવેશ થાય છે. પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં નાનામોટા સંઘો, ઉપધાનો, ઉદ્યાપનો, દીક્ષા મહોત્સવો થયાં છે. મારવાડની ભૂમિના ૪૦૦ વર્ષના ઇતિહાસમાં ગત સં. ૨૦૪૫માં ગચ્છાધિપતિ પૂ. આ. ભગવંતશ્રી સુબોધસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રશિષ્ય શ્રી તપકીર્તિસાગરજી મહારાજે ૧૦૮ ઉપવાસની ઉચ્ચ તપસ્યા તેઓશ્રીની નિશ્રામાં આબુ રોડ, માનપુર શ્રી પદ્માવતી નગરીમાં કરી છે. સૌમ્ય સ્વભાવ અને સરળ વ્યક્તિત્વને લીધે પૂજ્યશ્રીના વરદ હસ્તે અનેક ભવ્યાત્માઓ સંયમજીવનના પંથે સંચર્યા છે. જેમાં શ્રી હરિભદ્રવિજયજી, શ્રી પ્રકાશચંદ્રવિજયજી, શ્રી પ્રીતિવિજયજી, પં. શ્રી ઈન્દ્રરક્ષિત-વિજયજી ગણિ, શ્રી જયપ્રભવિજયજી આદિ મુખ્ય છે. તેઓશ્રીએ પ્રતિષ્ઠાઓ તથા મહાપૂજનોમાં પ્રવીણતા મેળવી છે. શ્રી ઋષિમંડલ

મહાપૂજનની પ્રત, ઉમેદમાળા સ્વાધ્યાય, ઉપધાનવિધિ આદિ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે.

હાલ, સંસ્કૃત વ્યાકરણ, હેમલઘુ કૌમુદિ, અર્હત અભિષેક મહાપૂજન, મણિભદ્ર મહાપૂજન, શાંતિજિનપૂજન આદિનું કાર્ય પ્રકાશિત થઈ ગયું છે. પૂજ્યશ્રીને નારડોલાઈ સંઘે 'ગોડવાડ કેસરી'ની પદવી આપી છે. પૂજ્યશ્રીને સેવાડીમાં સં. ૨૦૩૨ના માગશર સુદ ૭ના દિવસે શ્રી વલ્લભસૂરિ સમુદાયના પૂ. આ. શ્રી. પૂર્ણાનંદસૂરિજી મ. સા. ના વરદ હસ્તે ગણિ પંચાસની પદવી વરકાષ્ઠા તીર્થમાં ૨૦૩૨ના ચૈત્ર સુદી - પના રોજ ઉપાધ્યાયપદ અને વૈશાખ વદ ૩ના રોજ આચાર્યપદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા. આજે પૂજ્યશ્રીના માર્ગદર્શન નીચે આશરે પચીસેક જિનમંદિરોનાં નિર્માણ ચાલી રહ્યાં છે. પૂજ્યશ્રી નીચેની સંસ્થાઓના સંસ્થાપક છે —

(૧) શ્રી આબુ તળેટી તીર્થ-શ્રી સુધર્માસ્વામી વિદ્યાપીઠ, પદ્માવતી નગરી, માનપુર, આબુ રોડ, નેશનલ હાઈ વે, ૩૦૭૦૨૬ (રાજસ્થાન). (૨) શ્રી પદ્માવતી-પાર્શ્વનાથ જૈન તીર્થ પદ્માવતીનગરી, સૂરિજિનેન્દ્ર-પદ્મવિહાર, શ્રી નાકોડા પાર્શ્વનાથ ભૈરવદેવ જૈનતીર્થ માનપુર, આબુ રોડ, નેશનલ હાઈ - વે ૩૦૭૦૨૬ (રાજ.) (૩) શ્રી જિનેન્દ્ર વિહારનાં પ્રાગણમાં શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ જૈનતીર્થ, મુ-પો-સ્ટેશન, મારવાડ જંકશન જિ. પાલી. (રાજ.) (૪) શ્રી જિનેન્દ્ર-પદ્મસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, શ્રી સર્વોદય પાર્શ્વનાથ જૈનમંદિર, જૈન ભોજનશાળા પાસે, મુ. પો. સ્ટે : ફાલના. (જિ. પાલી) (રાજસ્થાન). (૫) શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથ જૈન લાજતીર્થ, મુ. શિવગઢ. પો. કોજરા, જિ. સિરોહી. સ્ટેશન : સિરોહી રોડ (રાજસ્થાન) (૬) શ્રી પૂજ્ય ધાર્મિક ટ્રસ્ટ, મુ. પો. ધનારી, સ્ટેશન : સરપગંજ (જિ. સિરોહી) (રાજસ્થાન).

પૂજ્યશ્રી દ્વારા સંપાદિત ગ્રંથો : (૧) શ્રી ઋષિમંડલ મહાપૂજન, (૨) શ્રી અર્હદ્ જિન અભિષેક પૂજન, (૩) શ્રી પદ્માવતી-પાર્શ્વનાથ મહાપૂજન, (૪) શ્રી હૈમલઘુકૌમુદી (વ્યાકરણ), (૫) શ્રી શાંતિ જિનશાસ્ત્ર પૂજન, (૬) શ્રી શિલ્પરહસ્ય (શિલ્પશાસ્ત્ર વિષયક), (૭) શ્રી ઉપધાનતપ સ્મરણિકા, (૮) શ્રી સુલોચના-અશોકા જિનગુણમાલા, (૯) ઉમ્મેદવાળા સ્વાધ્યાય આદિ, આમ પૂજ્યશ્રી વિજયપદ્મસૂરિશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે અનેકવિધ મહાન, અદ્વિતીય અને અમર શાસનપ્રભાવના થઈ છે. એવા એ પ્રભાવક સૂરિવરને કોટિ કોટિ વંદન !

સૌજન્ય : ખીંવાડા (રાજસ્થાન) નિવાસી શ્રી લેવરચંદ જી પ્રતાપમલજી ડાગાના સુપુત્રો અમરચંદ, ગૌતમચંદ, મહાવીરચંદ, સુપૌત્રો સિદ્ધાર્થ, પિયૂષ, રાજેન્દ્રવિહાર દાદાવાડી પાલીતાણા (સિદ્ધગરિની ઉત્તરગામ) પૂ. આ. શ્રી પદ્મસૂરિજી મ. સા. પંચાસશ્રી ઈન્દ્રરક્તિવિજયજી મ., શ્રી રાજવિજયજી મ., શ્રી જયપ્રભવિજયજી મ., સાધ્વીશ્રી મુક્તિપ્રિયાશ્રીજી મહારાજ આદિની નિશ્રામાં

રજી.

કચ્છ-વાગડ સમુદાયના નેતૃત્વને સફળ અને ઉજ્જવળ બનાવનાર, કચ્છ અને બનાસકાંઠાઈ પ્રદેશોમાં અભૂતપૂર્વ શાસન પ્રભાવના

પ્રવર્તાવનાર, વાત્સલ્યમૂર્તિ, કરુણામૂર્તિ

પૂ. આ. શ્રી વિજયકલાપૂર્ણસૂરિજી મ.

પરમ ઉપકારી તીર્થંકર ભગવાને પળમાત્ર જેટલો ય પ્રમાદ ન કરવાની આપેલી દિવ્યવાણી અને ચેતવણી, દરેક આત્મસાધકને તેમ જ વ્યાવહારિક સાધનાને માટે પુરુષાર્થ કરતા પ્રત્યેક માનવીને માટે પણ, ભીષણ સંસારનાં અનેક ભયસ્થાનોથી ભયવા માટેનો મૂંગો સાદ કરતી દીવાદાંડીની ગરજ સારે છે અને એ સમગ્ર સંસારના જીવોને માટે મહાન ઉપકારક બની રહે એવી છે. અને એટલે જ ચિત્તશુદ્ધિ અને આત્મદર્શનના આધ્યાત્મિક ધ્યેયને વરેલા આઠે પહોર, ચોવીશે કલાક, સાઈઠે ઘડી મોક્ષલક્ષી ધર્મપુરુષાર્થ કરતા પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી વિજયકલાપૂર્ણસૂરિશ્વરજી મહારાજ દેવાધિદેવ શ્રી તીર્થંકર ભગવંતની આ દિવ્ય અને પવિત્ર વાણીમાંથી મળતી ચેતવણીની અને સદા જાગ્રત રહેવાની પ્રાપ્ત થતી અમૃત સમી ઉપદેશવાણીની લેશ પણ ઉપેક્ષા કેવી રીતે કરી શકે ? પૂજ્યશ્રીના થોડા પણ પરિચયમાં આવનારી સદૃઢ્ય વ્યક્તિને એમ લાગ્યા વિના ન રહે કે, પોતાને મળેલા આયુષ્યને પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની અમૂલ્ય ધાપણ માનીને એની પળેપળનો ઉપયોગ આત્મચિંતન, પરમાત્મચિંતન અને વિશ્વના જીવમાત્રના કલ્યાણના ચિંતનમાં થાય એ માટે તેઓ સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે. અને બહુમૂલી ધાપણના એકાદ અંશની પણ પરની નિંદા-કૂથલીમાં, કાષાયિક મલીન ભાવોના સેવનમાં કે ભોગવિલાસની પાપવાસનાને પ્રોત્સાહન આપવામાં દુરુપયોગ ન થઈ જાય એની સતત જાગૃતિ રાખે છે. પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રીના રોજબરોજના સંયમી જીવનનું અને ધર્મકાર્યનું અવલોકન કરનાર હરકોઈ વ્યક્તિને એમની સંયમસાધનાને વિશેષ મૂલ્યવાન અને શોભાયમાન બનાવનાર બહુમૂલાં રત્નસમી ત્રણ વિશેષતાઓ

સહજપણે જ સમજાયા વગર રહેતી નથી. આ ત્રણ વિશેષતાઓ એટલે બાળકના જેવી નિર્દોષતા, ધ્યાનયોગ તરફની ઊંડી પ્રીતિ અને સમર્પિત ભાવથી શોભતી પરમાત્મભક્તિ.

તેઓશ્રી દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપી રત્નત્રયીની આરાધના તરફ તો ગૃહસ્થજીવન દરમિયાન જ વળ્યા હતા અને દીક્ષા લીધા પછી તો એ આરાધના-ઉપાસના ખૂબ જ અંતરસ્પર્શી, મર્મસ્પર્શી અને વ્યાપક બની હતી. તદુપરાંત પૂજ્યશ્રીનું સંયમીજીવન મુકુટમણિ સમાન બીજા ત્રણ ગુણથી પણ સમૃદ્ધ બનેલું છે. તે છે બાહ્ય-અભ્યંતર તપ તરફનો આદરભાવ, સત્યમાર્ગને સમજવા અને સ્વીકારવા માટે શાસ્ત્રાધ્યયનનો નિષ્ઠાભર્યો પુરુષાર્થ અને બધા યજીવો પર અપાર કરુણા વરસાવતો આત્મૌપમ્ય ભાવ. વળી, પૂજ્યશ્રી વાણીનો પણ સંયમ પાળતા હોય તેમ બહુ ઓછું બોલે છે. પરંતુ તેઓશ્રીની અલ્પ પણ અમૃત-શી વાણીનો એવો પ્રભાવ પડે છે કે સૌ કોઈ એમનો પડવો બોલ ઝીલવા તત્પર હોય છે. અને એમાં ધન્યાતા અનુભવે છે કે આ રીતે ત્રણ પ્રકારની રત્નત્રયીથી એટલે કે ગુણનિષિધી અલંકૃત પૂ. આ. શ્રી વિજયકલાપૂર્ણસૂરિજી મહારાજની સંયમસાધના ખૂબ ખૂબ સ્વચ્છ, વિમલ, પ્રભાવક, ઉપકારી અને કલ્યાણકારી બની છે. તેઓશ્રીના આવા દિવ્ય જીવનની થોડીક માહિતી મેળવીએ.

રાજસ્થાનમાં ધર્મતીર્થ જેવો મહિમા ધરાવતું ફલોદી નગર તેઓશ્રીની જન્મભૂમિ. પિતાનું નામ પાબુદાનજી, માતાનું નામ ખમાબહેન. સં. ૧૯૮૧ના વૈશાખ સુદ બીજના દીવસે એમનો જન્મ થયો. નામ રાખ્યું અક્ષયરાજજી. જાણે આત્માના અક્ષય સુખ માટે આ નામ હોય એવો ઉજ્જવળ સંકેત એમાં સમાયો હતો ! અક્ષયરાજ ધરસંસારમાં રહ્યા હતા અને સામાન્યજનની જેમ લગ્ન પણ કર્યા હતાં. એટલે કુટુંબને નિભાવવાની જવાબદારીમાં એમને પોતાના પિતાજીને સહકાર પણ આપવો પડ્યો હશે. પરંતુ એમના જીવનની બદલાયેલી કાર્યદિશા પરથી કંઈક એવું તારણ નીકળી શકે કે, એમનો જીવ મોહ-માયા-મમતામાં રાચનારો કે વૈભવ વિલાસ, સુખોપભોગ કે સમૃદ્ધિમાં ખૂંપી જનારો નહિ હોય; પણ એમના હૃદયને તો તપ-ત્યાગ-વૈરાગ્યનો માર્ગ જ પસંદ હશે. અને તેથી જ એમનું અંતર સંયમની સાધના પ્રત્યેના રંગથી રંગાયેલું હશે. અને તેથી જ સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ અલિપ્ત જેવું જળકમળવત્ જીવન જીવતા હશે. આવા ઉત્તમ જીવને સંસારની અસારતાનો ખ્યાલ જરા સરખા સંતસમાગમથી, ધર્મની વાણીના શ્રવણથી કે ધર્મના અધ્યયનથી કે સંસારીઓને વેઠવા પડતાં દુઃખોનાં દર્શનથી પણ આવી જતાં વાર લાગતી નથી. અક્ષયરાજના જીવનમાં પણ કંઈક એવું જ બન્યું. સદ્ગુરુના સમાગમનો યોગ કંઈક એવું કામણ કરી ગયો કે જેથી સંસારથી અળગા થવાની ઈચ્છા ધરાવતું મન એ માટે અતિ ઉત્સુક્તા અનુભવી રહ્યું. અને એક દિવસ એમની આ

ઉત્સુક્તા સફળ થઈ. અક્ષયરાજનો સંસારી જીવ ત્યાગના માર્ગે વૈરાગ્યને વિભૂષિત કરતાં ધવલ વસ્ત્રોથી શોભી ઊઠ્યો. પણ આવું ઉચ્ચ કોટિનું આત્મહિત સાધવામાં તેઓશ્રીએ કેવળ પોતાના જ કલ્યાણથી સંતોષ ન માનતાં શાંત, હિતકારી અને વિવેકભરી સમજૂતીથી કામ લઈને પોતાના પૂરા પરિવારને - ધર્મપત્ની તથા બંને બાળકુમાર પુત્રોને સાથે લઈ ત્યાગમાર્ગનો સ્વીકાર કર્યો. એટલે આ રીતે, પોતાના આખા પરિવારને ભવસાગરને તરી જવાના દિવ્ય વહાણ સમા ભગવાન તીર્થંકર પ્રરૂપિત ધર્મના ચરણે, આનંદ અને ઉલ્લાસપૂર્વક સમર્પિત કરી દીધો.

આ ઘટના બની તે પ્રસંગે યોગાનુયોગ પણ કેવો આવકારદાયક બન્યો ! સંયમના માર્ગના પુણ્યપ્રવાસી બનેલા અક્ષયરાજજીનું ગુરુપદ, મૂળ એમના વતનના જ એક સપૂત સાધુપુંગવ તેમ જ વાગડદેશોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી વિજયકનક-સૂરીશ્વરજી મહારાજના આત્મલક્ષી શિષ્યરત્ન પૂ. મુનિરાજ શ્રી કંચનવિજયજી મહારાજે પ્રાપ્ત કર્યું. શ્રી અક્ષયરાજજીનો દીક્ષામહોત્સવ એમના વતન ફલોદી શહેરમાં ધામધૂમથી સં. ૨૦૧૨ના વૈશાખ સુદ ૧૦ના, પરમાત્મા શ્રી મહાવીરપ્રભુના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકના પર્વ દિને ઉજવાયો હતો. તેઓશ્રીનું નામ મુનિ શ્રી કલાપૂર્ણવિજયજી રાખવામાં આવ્યું, જાણે કે આત્મસાધનાની કળાને પરિપૂર્ણ રૂપે પ્રાપ્ત કરનારા પરમ ધર્મ-પુરુષાર્થમાં સંલગ્ન રહેવાનો જ એમનો ભાગ્યયોગ ન હોય ! અને એ નૂતન મુનિરાજ શ્રી કલાપૂર્ણવિજયજી મહારાજનાં પગલે પગલે ત્યાગમાર્ગે પ્રયાણ કરતા બે સુપુત્રોનાં નામ મુનિ શ્રી કલાપ્રભવિજયજી અને મુનિ શ્રી કલ્પતરુવિજયજી રાખવામાં આવ્યાં. હાલ પૂ. આ. શ્રી કલાપ્રભસૂરિ તથા પૂ. પં. શ્રી કલ્પતરુવિજયજી મ. આ બંને તેઓએ પોતાના પિતા-ગુરુની ભક્તિસભર સેવા અને જ્ઞાનચારિત્રની નિષ્ઠાભરી આરાધના દ્વારા પોતાની સંયમયાત્રામાં આગળ વધી રહ્યા છે.

પૂજ્ય શ્રી કલાપૂર્ણવિજયજી મુનિવર માટે તો આ અવસર ભૂખ્યાને ભાવતાં ભોજન મળી જાય એવો હતો. એટલે એમાં લેશ પણ ક્ષતિ આવવા ન પામે કે એક ક્ષણ જેટલો સમય પણ આત્મતત્વના અહિતકાર અરિ સમાન આળસમાં એળે ન જવા પામે એ રીતે તેઓ સતત અપ્રમત્તભાવે પોતાના સંયમી જીવનને ઉજ્જવળ બનાવવા મન-વચન-કાયાની એકાગ્રતાથી કાર્યરત બની ગયા. આ કાર્યમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ, નાની મોટી તપસ્યાઓ અને શિષ્યોને અધ્યાપન કરાવવા જેવી પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત ધ્યાનયોગ અને ઈશ્વરપ્રણિધાનનો પણ સમાવેશ થાય છે. એમની ધ્યાનયોગ માટેની પ્રવૃત્તિ જોતાં એમ જ લાગે કે જૈનસાધનામાંથી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વીસરાઈ ગયેલા ધ્યાનના માર્ગને પુનઃ ચાલુ કરવા તેઓશ્રી જાત અનુભવ અને સ્વયંપ્રયોગ દ્વારા, બહુ જ આવકારપાત્ર પ્રયત્નો કરી

રહ્યા છે. જ્યારે તેઓશ્રી તીર્થંકર પરમાત્માની પ્રતિભા સામે ઈશ્વરપ્રણિધાનમાં ઊતરી જાય છે, ત્યારે તો આરામ, આહાર અને સ્થળકાળના ભેદને વીસરી ગયા હોય એવું ભવ્ય અને પ્રેરક દશ્ય જોવા મળે છે ! આહાર લેવાની વૃત્તિ ઉપર તથા સ્વાદ ઉપર પૂજ્યશ્રીએ હેરત પમાડે એવો કાબૂ મેળવ્યો છે. આથી તેઓશ્રીની શ્રમણધર્મની સાધના વગેરે ચરિતાર્થ અને પ્રભાવશાલી બની છે એમ કહેવું જોઈએ.

આ સંતપુરુષને સં. ૨૦૨૫ના મહા સુદિ ૧૩ના રોજ ફ્લોદી શહેરમાં મહામહોત્સવપૂર્વક પંચાસપદથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. અને સં. ૨૦૨૮ના માગશર સુદિ ૩ના દિવસે કચ્છના સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન તીર્થ ભદ્રેશ્વરની પુણ્યભૂમિમાં આચાર્યપદે આરૂઢ કરવામાં આવ્યા. આ પ્રસંગે આયોજિત જૈનસંઘનો વિશાળ મેળો અને એ મહોત્સવ સદા માટે યાદગાર બની ગયા ! પોતે આચાર્ય ન હતા ત્યારે પણ શ્રી સંઘની ધર્મભાવનાને ટકાવી રાખવાની અને વધારવાની જવાબદારીમાં આ મુનિવર ક્યારેય પાછા ન પડ્યા હતા. એટલે આચાર્ય બનીને સંઘનાયક તરીકેના મહાન જવાબદારીવાળા પદે પ્રતિષ્ઠિત થયા પછી તો એમની આ પ્રવૃત્તિમાં અનેકગણો વધારો થવા પામ્યો છે. વાગડ સમુદાયના આશરે ૪૫૦ સાધુ-સાધ્વીજીઓના શિરછત્ર તરીકે રહીને તેઓશ્રીએ સર્વની સંયમયાત્રા સારી રીતે આગળ વધારી. પૂજ્યશ્રીના શુભ હસ્તે ઘણા પુણ્યાત્માઓની દીક્ષાઓ થઈ છે. પૂજ્યશ્રીના નિકટવર્તી શ્રમણ સમુદાયમાં પૂજ્યશ્રીની પ્રેરક નિશ્રામાં અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ, ઉપધાનો અને ઉજમણાં થયાં છે, તેમ જ છ'રી પાળતા નાના મોટા સંખ્યાબંધ સંઘો નીકળ્યા છે. તેઓશ્રીએ માળવા, રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની ધર્મભાવનાની અભિવૃદ્ધિ કરવા દૂર દૂર સુધી વિહાર અને ચોમાસાં કરવા છતાં કચ્છ, અને ખાસ કરીને વાગડ પ્રદેશના શ્રીસંઘોની જરાયે ઉપેક્ષા ન થાય એની સતત ચિંતા અને કાળજી રાખી છે, પૂજ્યશ્રીનો સ્વર્ગવાસ રાજસ્થાનના કેશવણા મુકામે મહાશુદ્ધ-૪ તથા અંતિમ સમાધિ સ્થળ : શંભેશ્વર મહાતીર્થમાં મહાશુદ્ધી-૬.

પ. પૂ. આ. શ્રી ક્લાપ્તભસૂરિજી મ. તથા પૂ. ગણિવર્ય શ્રી પૂર્ણચંદ્રવિજયજી મ.ની પ્રેરણાથી વલસાડ સમસ્ત જૈન સંઘ વી. પી. રોડ, વલસાડના સૌજન્યથી

રાજભવ્ય ગુરુકૃપાપાત્ર વિદ્વાન

પૂ. આ. શ્રી હેમભૂષણસૂરિજી મહારાજ

આ યુગમાં ગુરુને સમર્પિત થઈને રહેવું, ગુરુને પોતાના હૈયામાં વસાવવા, ઉપરાંત ગુરુના હૈયામાં સ્થાન મેળવવું અને ગુરુના વ્યક્તિત્વમાં પોતાનાં સર્વસ્વને ઓગાળી નાંખવું એ કાંઈ સહેલું નથી: લોઢાના ચણા ચાવવા કરતાંય વધુ કઠિન ગણાવી

શકાય એવી અને ઘણાને તો સાવ જ અશક્ય લાગે એવી એ સાધના છે. છતાં દોહ્વલી આ સાધનાને સાવ સહેલી બનાવીને, ગુરુને પોતાને હૈયે વસાવીને ગુરુના હૈયામાં વસી જવા સુધીની સિદ્ધિ મેળવી જનારા કોઈ સાધકની સ્મૃતિ થાય તો બીજી જ પળે પૂ. પં. શ્રી હેમભૂષણવિજયજી ગણિવર અચૂક યાદ આવી ગયા વિના ન જ રહે ! છેલ્લાં ૧૫ વર્ષ, ૧ મહિનો અને ૨૦ દિવસ સૂધી પૂજ્ય ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની કાયા આસપાસ પ્રતિચ્છાયા બનીને રહેલું અને પોતાની તમામ તાકાતને રામચરણે સમર્પિત કરી ચૂકેલું એક વિરલ વ્યક્તિત્વ એટલે જ પૂ. પં. શ્રી હેમભૂષણવિજયજી ગણિવર !

શક્તિઓ મળવી સહેલી છે, એનો સદુપયોગ પણ હજી સહેલો છે, પણ અનેકવિધ શક્તિઓ વિકાસ સાધી શકે એમ હોવા છતાં એની ખીલવટની ખેવનાને ખતમ કરી દઈને ગુરુની સેવામાં રાતદિવસ સમર્પિત થઈ જવું એ તો ખૂબ જ કઠિન છે. આ સંદર્ભમાં પૂ. પંચાસજી મહારાજને મૂલવવા જઈએ તો તેઓશ્રીએ જે કર્યું છે તે ખાંડાના ખેલ ખેલવા જેવું છે. પાટને ગજાવી શકાય એવી પ્રવચનપટુતા, ભક્તમંડળ ઊભું થઈ શકે એવી પુણ્યાઈ, જરા પણ વશ બન્યા વિના પૂ. ગચ્છાધિપતિની સેવામાં જ બધું ન્યોચ્છાવર કરી ચૂકેલા પૂજ્યશ્રી છેલ્લા પંદરેક વર્ષથી ગુરુકાયાની છાયા બનીને જ જીવન જીવ્યા છે. મેળવવા જેવો એમનો પરિચય : વતન વાપી. પિતાનું નામ છગનલાલ ઉમેદચંદ. માતાનું નામ મણિબહેન. જન્મ દિન સં. ૨૦૦૩ના આસો વદ આઠમ. નામ હરીનકુમાર. પૂર્વની કોઈ સાધનાના યોગે હરીનકુમારને સાધુસહવાસ શૈશવથી જ ગમતો. ઘરના સંસ્કાર ઘણા જ ઉત્તમ. વળી માતાપિતા પણ સાચા શ્રાવક હોવાથી એ સંસ્કાર વધતા રહ્યા. સાત ધોરણના શિક્ષણ બાદ માતાપિતાને લાગ્યું કે, હરીનના સંસ્કારો એવા છે કે તેને સુયોગ્ય ઘડતર મળે તો જૈનશાસનને દીપાવનારો સાધુ થઈ શકે. આ વખતે પૂ. આ. શ્રી વિજયહીરસૂરીશ્વરજી મહારાજ (તે વખતે પંચાસશ્રી)ના પરિચયથી છગનભાઈ સવિશેષ ધર્માભિમુખ બન્યા હતા. તેથી હરીનનાં હૈયામાં રહેલી સાધુત્વના સ્વીકારની ભાવનાને વિકસિત બનાવવા તેમણે પોતાનાથી બનતો બધો જ પુરુષાર્થ કર્યો.

સિદ્ધાંતમહોદધિ પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ, કવિકુલકિરીટ પૂ. આ. શ્રી વિજયલલિતસૂરીશ્વરજી મહારાજ, વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ પૂ. આ. શ્રી વિજયરામચંદ્ર-સૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પૂ. મુનિ શ્રી રોહિતવિજયજી મહારાજ આદિનો પરિચય વધતો ગયો, એમ હરીનકુમારની સંયમભાવના પુષ્ટ બનતી ગઈ. એમાં ૧૦ અને ૧૧ વર્ષની વયે પૂ. પં. શ્રી રોહિતવિજયજી ગણિવરની નિશ્રામાં ક્રમશઃ રાજકોટ અને રાધનપુરમાં ચાતુર્માસ રહીને હરીનકુમારે સંયમજીવનની તાલીમ લેવાનો શુભારંભ કર્યો અને એ ભાવના ઉત્તરોત્તર વધુ દઢ થતી

ગઈ. એમાં વળી સં. ૨૦૧૫ના માગશર મહિને પૂ. આ. શ્રી વિજયજીતમૃગાંકસૂરીશ્વરજી મહારાજનો પુણ્યપરિચય એવી શુભ ઘડીએ થયો કે, સવા વર્ષ એમની નિશ્રામાં ગાળીને સંયમ સ્વીકારવા માટે બધી રીતે સજ્જ બની ગયા અને સં. ૨૦૧૬ના વૈશાખ સુદ ૧૨ ના મંગલ દિવસે માત્ર સાડાબાર વર્ષની વયે હરીનકુમાર પૂ. પં. શ્રી મૃગાંકવિજયજી ગણિવરના શિષ્યરત્ન શ્રી હેમભૂષણવિજયજી મહારાજ તરીકે જાહેર થયા. વાપીના આંગણે પુરુષની અને તેમાંયે બાળકની આ પ્રથમ દીક્ષા હોવાથી જૈન-જૈનેતરોએ અપૂર્વ ઉત્સાહ સાથે એ દીક્ષા પ્રસંગ ઊજવી જાણ્યો.

પૂ. પં. શ્રી મૃગાંકવિજયજી ગણિવરના જીવનમાં ભીમકાંત ગુણ એવો સુંદર વિકસેલો હતો કે, જેના પ્રભાવે પૂ. શ્રી હેમભૂષણવિજયજી મહારાજનું સુંદરમાં સુંદર ચારિત્રઘડતર થવા પામ્યું. ૧૦ થી ૫ વધુ રોજની ગાથાઓ, ૧૦૦૦ ગાથાથી ૫ વધુ સ્વાધ્યાય આદિ વિશેષતાઓ સાથે પ્રારંભાયેલી એ જ્ઞાનયાત્રા ધીમે ધીમે આગળ વધી રહી. થોડાં જ વર્ષોમાં પૂ. મુનિશ્રીએ સાધુવિધિ, ૪ પ્રકરણ, ૩ ભાષ્ય, ૬ કર્મગ્રંથ, બુહત્સંગ્રહીણિ, દશવૈકલિક, વીતરાગ સ્તોત્ર, તત્ત્વાર્થ, યોગશાસ્ત્ર, જ્ઞાનસાર, હારિભદ્રીય અષ્ટક, શાંતસુધારસ, ઉત્તરાધ્યયન, પ્રવચન, સારોદ્ધાર, સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ (છ હજારી), અભિધાન ચિંતામણિ કોશ આદિ ગ્રંથો કંઠસ્થ કરવા ઉપરાંત સ્તવન-સજ્જાય આદિ હજારો ગાથાઓ મુખપાઠ કરી લીધી.

પૂ. ગુરુદેવશ્રીની નિશ્રામાં સાધના-આરાધના-સ્વાધ્યાય કરવા દ્વારા મુનિશ્રીને પોતાની એક આગવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ હતી. ગુરુનિશ્રાનો લાભ ૧૬ વર્ષ સુધી લઈને મુનિશ્રીએ ગુરુસેવા તથા અંતિમ માંદગીમાં નિર્ધામણા આદિનો અપૂર્વ લાભ લીધો. પૂજ્ય ગુરુદેવના સમાધિપૂર્ણ સ્વર્ગવાસ બાદ તેઓશ્રી પૂજ્ય ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજને પોતાના સંયમજીવનના ક્ષેત્રકુશળ માટે શિરોધાર્ય ગણીને સંયમસાધનામાં આગળ વધવા માંડ્યા અને થોડા જ સમયમાં પૂજ્ય ગચ્છાધિપતિની સેવામાં એવી રીતે સમર્પિત બની ગયા કે પૂજ્યશ્રીના શિરે રહેલી અનેકવિધ જવાબદારીઓ વહન કરવામાં તેમને સફળતા મળી. પૂજ્યશ્રીનો પત્રવ્યવહાર આદિ અનેકવિધ જવાબદારીઓ વહન કરવામાં મુનિશ્રી ગચ્છાધિપતિશ્રીને એવી રીતે સમર્પિત થઈ ગયા કે, પૂજ્ય ગચ્છાધિપતિશ્રીની કાયાની છાયા બનીને ૧૫-૧૫ વર્ષ સુધી વિહરવાનું ભાગ્ય એમને સાંપડ્યું.

સં. ૨૦૩૨ સુધી ગુરુનિશ્રા મેળવીને અપૂર્વ ગુરુકૃપા પામનારા પૂ. મુનિશ્રી સં. ૨૦૩૨થી પૂ. ગચ્છાધિપતિની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા. ત્યારબાદ ધીમે ધીમે નાની-મોટી જવાબદારીઓ વહન કરીને વધુ ને વધુ ગુરુકૃપા પામવા ભાગ્યશાળી બન્યા.

‘જિનવાણી’ પાશ્ચિક માટે પ્રવચનો તૈયાર કરવાની જવાબદારીથી પ્રારંભાયેલી એ સેવાસરિતા ધીમે ધીમે એટલી ઘેઘુર બનીને વહેવા લાગી કે, જેનાથી થયેલા ઉપકારના લેખાં જ ન લગાવી શકાય. પ્રવચનોનું અવતરણ, પત્રવ્યવહાર, નાના મોટા પ્રશ્નોની ચર્ચાવિચારણામાં પૂ. ગચ્છાધિપતિના વરદ હસ્તે પાલીતાણામાં ગણિપદારૂઢ બન્યા હતા અને સં. ૨૦૪૭ના દ્વિતીય વૈશાખ સુદ ૧૦ના દિવસે અમદાવાદમાં પંચાસપદે પ્રતિષ્ઠિત કરાયા. સદૈવ પ્રસન્નતા, ગંભીરતા, સરળતા, પ્રતિષ્ઠા નામનાની કામનાથી પરાક્રમુખતા આદિ વિરલ ગુણો ધરાવતા પૂજ્યશ્રીના લઘુબંધુ પણ પૂજ્યશ્રીના શિષ્ય તરીકે પૂ. શ્રી દિવ્યભૂષણવિજયજી મહારાજ નામે પ્રસિદ્ધ છે. પદપ્રાપ્તિની કામનાથી દૂર રહેનારા અને છતાં ગુર્વાજ્ઞાને શિરોધાર્ય ગણીને પંચાસપદ સુધી પહોંચેલા પૂ. પં. શ્રી હેમભૂષણવિજયજી ગણિવરને વર્ષમાનતપોનિધિ પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્ વિજયરાજતિલકસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા સુવિશાલ ગચ્છનાયક પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્ વિજય મહોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજના વરદ હસ્તે વાપી પાસે બગવાડા મુકામે આચાર્યપદ પર સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા. સ્વ. પૂ. આ. શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમયથી પત્રવ્યવહાર આદિ અનેક જવાબદારીઓને સુયોગ્ય રીતે વહન કરનારા તેઓશ્રી આજે સ્વર્ગવાસ બાદ તેઓશ્રીની ઈચ્છા / આજ્ઞાનુસાર સમગ્ર ગચ્છનું સુંદર સંચાલન કાર્ય કરી ગચ્છની અપૂર્વ સેવા બજાવી રહ્યા છે. પૂજ્યશ્રી ગચ્છ સંચાલનમાં સંપૂર્ણ સફળતા પ્રાપ્ત કરે એવી મનોભાવના સાથે પૂજ્યશ્રીને ભાવભીની વંદના.

સૌજન્ય : સંઘવી ઈન્દુમતીબેન ભયુતમલ સુરતમલના શ્રેયાર્થે સંઘવી પરિવાર કોલ્હાપુર તરફથી.

દીર ગંભીર, મેઘાવી ચિંતક, પ્રભાવી પ્રવચનજ્ઞ

પૂ. આ. શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી મહારાજ

પૂ. આ. શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી મહારાજ પોતાના વડીલ બંધુ વ્યાકરણાચાર્ય પૂ. આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન છે. તેઓશ્રીનું મૂળ વતન જંબૂસર પાસેનું અણખી ગામ. પિતાશ્રી હીરાલાલ દીપચંદ શાહ અને માતૃશ્રી પ્રભાવતીબહેન પાસેથી ધર્મસંસ્કારોનું સિંચન થયું. પૂર્વના પ્રબળ સંસ્કારે ચૌદવર્ષની ઉંછરતી વયે તીવ્ર વૈરાગ્ય પૂર્વક સં. ૨૦૧૭માં સુરત શહેરમાં પૂ. શાસનપ્રભાવક આચાર્યશ્રી વિજયમેરુપ્રભસૂરિજી મહારાજના વરદ હસ્તે મહામહોત્સવપૂર્વક સંયમ ગ્રહણ કર્યું. તીવ્ર ક્ષયોપશમથી ન્યાય, વ્યાકરણ અને સાહિત્યનો મૌલિક અભ્યાસ કર્યો. આગમગ્રંથો તથા પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજની કૃતિઓનું ઊંડું અધ્યયન કર્યું. પ્રભાવશાળી વક્તૃત્વ અને ચિંતનપૂર્ણ અસરકારક લેખનકળાથી શ્રોતાઓ અને વાચકોના હૃદયમાં સ્થાન મેળવી શક્યા

છે. પૂજ્યશ્રી સાહિત્ય રસિક છે. સાહિત્યના પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રવાહોથી પરિચિત છે: સામયિકોમાં અભ્યાસલેખોના પ્રકાશન દ્વારા સાહિત્યજગતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓશ્રી કાવ્યરચના પણ કરે છે અને મૌલિક રસાળ શૈલીમાં, લોકભોગ્ય અભિવ્યક્તિની છટાથી ગ્રંથોમાં ચિંતન પીરસે છે. પૂ. વ્યાકરણાચાર્યશ્રીના શિષ્ય હોવાને નાતે તેઓશ્રી વિવિધ ભાષાના મર્મજ છે અને ગુજરાતી ભાષાના લેખન પર અદ્ભુત પ્રભુત્વ ધરાવે છે. પૂજ્યશ્રીના બાલશિષ્ય ગણિ શ્રી રાજહંસવિજયજી મહારાજ પણ તેઓશ્રીની વત્સલ નિશ્રામાં સુંદર અભ્યાસ સાધી રહ્યા છે.

પૂજ્યશ્રીનાં માતા, પિતા, ભાઈ અને બહેન સંયમ સ્વીકારીને અનુક્રમે પૂ. મુનિ શ્રી હીરવિજયજી મહારાજ, પૂ. સાધ્વીજી પદ્મલતાશ્રીજી મહારાજ, પૂ. આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને પૂ. સાધ્વીજી શ્રી હેમલતાશ્રીજી મહારાજ નામે સ્વ-પર ઉપાર સાધી રહ્યાં છે.

સાહિત્ય, પ્રાચીન ઇતિહાસ અને પટ્ટાવલી પૂજ્યશ્રીના રસના વિષયો છે. વિશાળ વાંચન-મનનને પરિણામે તેઓશ્રીનાં પ્રવચનોમાંથી અને વાતચીતમાં પણ ચિંતનના ચમકારા અનુભવવા મળે છે. તેથી પૂજ્યશ્રી વિદ્વજગતમાં પણ એટલા જ પ્રિય છે અને સામાન્ય જનસમુદાયમાં પણ એટલા જ પ્રભાવક છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજના સંસ્કૃત-ગુજરાતી ગ્રંથો તેઓશ્રીને અતીવ પ્રિય છે. એ સર્વનું ઊંડું અવગાહન કર્યું છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજીના દ્વાત્રિશત્ દ્વાત્રિશિકા આદિ ગ્રંથો પર તથા તેમના જીવન-કવન પર તેઓશ્રીએ અનેક સંશોધનોના આધારે પૂ. ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજની જન્મભૂમિ મહેસાણા પાસે કનોડા ગામ હોવાનું પ્રતિપાદિત કરી, એ સ્થાનને ‘યશોભૂમિ’ના નામથી ગૌરવાન્વિત કર્યું છે. આ પ્રસંગનું આયોજન જૈન સમાજના અગ્રણીઓ, તે વિસ્તારના સમસ્ત ગામલોકો અને સેંકડો ભાવિકોની ઉપસ્થિતિમાં ભવ્ય રીતે થયું. પૂ. આચાર્યશ્રી દ્વારા શાસનપ્રભાવનાનાં આવાં અનેક કાર્યો ચિરસ્થાયીરૂપે અવિસ્મરણીયપણે નિર્માણ થતાં રહ્યાં છે.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રીમાં ગુણાનુરાગિતાનો વિશિષ્ટ ગુણ છે. સ્વ કે પર સમુદાયના નાનાથી લઈને મોટા સુધીના કોઈપણ સાધુમાં નાનામાં નાનો ગુણ જોઈને પ્રસન્ન થાય છે અને અન્યોને એ ગુણ જણાવી આનંદ પામે છે. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે તેમ ‘પરગુણકથનૈઃ સ્વાન્ગુણાન્ પ્યાપયન્તઃ’ એ પૂજ્યશ્રીના ચરિત્રને બરાબર લાગુ પડે છે. આ વિનય-વિવેકશીલ વ્યક્તિત્વને લીધે તેઓશ્રી હંમેશા પ્રસન્નચિત્ત લાગે છે, મિલનસાર લાગે છે, આત્મીય લાગે છે. એવા વિરલ ગુણોથી વિભુષિત પૂજ્યશ્રી સ્વ કે પર સમુદાયના સાધુ સાથે આત્મીયતાથી વર્તે છે. એ સહજ આત્મયતા જોઈને કોઈને પણ એમ ન થાય કે તેઓશ્રી ત્વિન્ન સમુદાયના સાધુ સાથે વાત કરે છે ! એવી

જ સહજ આત્મીયતા, કહો કે, આત્મીસમર્પણ જૈનશાસન પ્રત્યે ધરાવે છે. એ તો જ્યારે વ્યાખ્યાનના પ્રારંભે પૂજ્યશ્રી બોલે છે કે, ‘આપણા અનંત ઉપકારી શ્રી અરિહંત પરમાત્મા અને તેઓએ સ્થાપેલું એકાંત હિતકારક શ્રી જિનશાસન...’ ત્યારે સાંભળનારને પ્રતીતિ થાય છે કે પૂજ્યશ્રીના શાસનનો કેવો અવિહસ રાગ છે. પૂજ્યશ્રી ધર્મમાર્ગપ્રેરક વ્યાખ્યાન શૈલીથી જબ્બર લોકચાહના મેળવી શક્યા છે. તર્કબદ્ધ રીતે, ઉદાહરણો સહિત, સુયોગ્ય શબ્દ-પસંદગી સાથે વક્તવ્યને રજૂ કરવામાં પૂજ્યશ્રી પારંગત છે એમ સહેજે અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય.

છેલ્લાં વર્ષોમાં તેઓશ્રી પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતોને આધારે પ્રાચીન ગ્રંથોના સંશોધન-સંપાદનમાં ઊંડો રસ ધરાવે છે. પરિણામે ઘણા ગ્રંથો સંશોધિત કરી પ્રકાશિત કરાવ્યા છે. અન્યોને પણ આ માર્ગે પ્રેરણા આપી પ્રોત્સાહિત કરી રહ્યા છે. પૂજ્યશ્રીના વરદ હસ્તે આવાં અવિસ્મરણીય મહાન શાસન-પ્રભાવક કાર્યો થતાં રહે એ જ અભ્યર્થના સાથે, શાસનના આ તેજસ્વી રત્નને કોટિ કોટિ વંદના !

હાલારમાં ધર્મજગતિ લાવતાર અને

ગુવદયાલા જ્યોતિર્ધર

પૂ. મુનિરાજશ્રી મહાસેનવિજયજી મો

હાલારના ઇતિહાસમાં નવું સર્જન કરી, અનેકોને ધર્મમાર્ગમાં જોડનારા માણેકલાલમાંથી મુનિ શ્રી મહાસેનવિજયજી બનનારા આ મહાત્માનો જન્મ મોટા માંઢા (હાલાર) મુકામે પિતા પુંજાભાઈના ઘેર માતા માંકાબેનની કુક્ષીએ સં. ૧૯૭૧ના બેસતા વર્ષે થયો હતો. સંપૂર્ણ બંગીશ દાંતોથી યુક્ત એવા આ બાળકનું જીવન કાંઈક જુદું જ તરી આવતું હતું. સં. ૧૯૮૬માં પૂ. પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજનો એમને ભેટો થયો અને ધર્મના રંગે રંગાવા લાગ્યા. સૌ પ્રથમ ભરયુવાન વયે પતિ-પત્નીએ ચતુર્થવ્રત ગ્રહણ કર્યું. પૂ. પંન્યાસજી મહારાજની ભક્તિ માટે ચાતુર્માસમાં એમની સાથે જ રહેતા અને આરાધના કરતા. ધર્મ સમજ્યા પછી અમૂક મૂડી કાયમી કરીને ધંધો છોડી દીધો, એવો સંતોષી સ્વભાવ હતો. પછી ધર્મમાર્ગે આગળ વધતા ગયા અને પોતાના જ્ઞાતિજનો આગળ કેમ વધે તે માટે સક્રિય પ્રયત્નો કરતા રહ્યા. વળી, પૂ. પંન્યાસજી મહારાજ પાસે દર્શન-વંદન કરાવવા ભાવિકોને પોતાના ખર્ચે સાથે લઈ જતા. એકવાર પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં માંડવગઢ તીર્થનો સંઘ નીકળ્યો, તેમાં પોતે જોડાયા અને યાત્રિકોનું સોનાની ગીનીથી સંઘપૂજન કરી લઢાવો લીધો. પાટણમાં જ્યારે પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં સહકુટુંબ ચાતુર્માસની આરાધના કરતા હતા, ત્યારે પાટણમાં રહેતા સર્વ ચતુર્થવ્રતધારી ભાવિકોને સોનાની ગીનીની પ્રભાવના કરી હતી. આમ, સાધર્મિક ભક્તિ માટે તેમને અનહદ પ્રેમ હતો. એવી જ રીતે, દુઃખી જીવો પ્રત્યે તેમની કરુણા તીવ્ર

હતી. એક વાર તેમના ગામની બાજુના ગામના લોકોને વરસાદને લીધે તેમના ગામ આવી જવું પડ્યું, ત્યારે ત્રણ દિવસ સુધી લોકોને જમાડ્યાં અને તેમનાં ઢોરોને પણ સાચવ્યાં.

સંસારચક્રના આવા ચકરાવામાં આગળ વધતાં તેમને ત્યાં પૂર્વભવના સંસ્કારોથી સુસંસ્કૃત એવા બાળકનો જન્મ થયો. ધર્મ માટે તૈયાર થાય એવી દેખરેખથી ઊછરેલા આ એકના એક બાળકને ૧૩ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા અપાવી મુનિ શ્રી વજ્રસેનવિજયજી નામે ચારિત્રધર બનાવ્યા. પોતે પણ ૪૨ વર્ષની પ્રૌઢ વયે, પોતાના સંસારી લઘુબંધુ અને વડીલ ગુરુબંધુ પૂ. આ. શ્રી વિજયકુંદકુંદ-સૂરિજી મહારાજની પ્રેરણાથી સં. ૨૦૧૩ના વૈશાખ સુદ ૩ના દીક્ષિત થયા અને મુનિશ્રી મહાસેનવિજયજી મહારાજ નામ ધારણ કર્યું. તેઓએ સંયમની ઉત્કૃષ્ટ સાધના સાથે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રનો એવો જોરદાર પ્રચાર આરંભ્યો કે અનેકોને નવકારના કરોડપતિ બનાવી દીધા. દાદા શંભેશ્વર પાર્શ્વનાથ ભગવાનના ફોટાઓનો પણ દર્શન માટે પ્રચાર કર્યો. છેલ્લે ગુરુઆજ્ઞાથી આઠ વર્ષ સુધી હાલારમાં જે જાગૃતિ લાવ્યા, તે ખરેખર અવર્ણનીય છે. હજારો ભાવિકોને આયંબિલ, ઉપધાન, અઠમ, એકાસણાં વગેરે સામુદાયિક આરાધના કરાવી છે. તે ઉપરાંત, દુષ્કાળોમાં પાંજરાપોળોને જીવદયાની જબ્બર સહાય, ગરીબોને કપડાં, અનાજ, રોકડ વગેરેની સહાય માટે ઉપદેશ આપીને ગરીબોના બેલી બન્યા.

આ મહાન આરાધક મુનિરાજ શ્રી સં. ૨૦૪૪ના જેઠ વદી ૬ના દિવસે હાલાર પ્રદેશમાં આરાધનાધામ - વડાલિયા સિંહણ ગામે સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા.

એ સમર્થમુનિવરને શત શત વંદના !

સૌજન્ય : શ્રી રામજી મેથજી શાહ પરિવાર ઘાટકોપર મુંબઈ

સમર્થ સાહિત્યકાર અને પ્રખર પ્રવચનકાર

પૂ. ઉપા. શ્રી મણિપ્રભસાગરજી મહારાજ

પૂજ્યશ્રીનો જન્મ રાજસ્થાનના બાડમેર જિલ્લાના મોકલસર ગામમાં લૂંકડગોત્રીય શ્રી પારસમલજીના ઘેર માતા રોહિણીદેવીની કુક્ષીએ સં. ૨૦૧૬ના ફાગણ સુદ ૧૪ને શુભ દિને થયો. તેમનું જન્મનામ મીઠાલાલ હતું. પાલીતાણા મહાતીર્થમાં માતા રોહિણીદેવી તથા બહેન વિમલાકુમારી સાથે મીઠાલાલે પણ ૧૪ વર્ષની વયે પૂ. આ. શ્રી વિજયકાંતિસૂરીશ્વરજી મહારાજ પાસે સંયમ ગ્રહણ કર્યું. તે પંચ દિવસ તા. ૨૩-૬-૧૯૭૩ સં. ૨૦૩૦ના અષાઢ વદ ૭નો હતો. માતા રોહિણી દેવીનું નામ સાધ્વી શ્રી રતનમાલાશ્રીજી, બહેનનું નામ સાધ્વી શ્રી વિદ્યુત્પ્રભાશ્રીજી (પી. એચ. ડી) અને મીઠાલાલનું નામ મુનિ શ્રી મણિપ્રભસાગરજી રાખી પૂ. આચાર્યશ્રીના પ્રથમ શિષ્ય ઘોષિત

કરવામાં આવ્યા. પ્રભાવક ગુરુદેવના ૧૩ વર્ષના સતત સાશિષ્યે યુવામુનિની તેજસ્વી પ્રતિભાને વધુ ને વધુ ઉદ્દોત કરી અને એ યોગ્યતાના કારણે તેઓશ્રી ગુરુદેવના વિશેષ પ્રીતિપાત્ર બન્યા.

તેઓશ્રીનું બાલ્ય અને અભ્યંતર વ્યક્તિત્વ અત્યંત આકર્ષક અને પ્રેરક છે. ઘઉંવણો વાન, આદમકદ કાયા, ઉચ્ચ લલાટ, વિશાળ વક્ત્રસ્થળ, મધુર સ્મિત, તેજસ્વી પ્રદીપ નેત્ર, કાળા ઘેધૂર વાળ, ભરાવદાર દાઢી, આદિ પૂજ્યશ્રીના ધીર-ગંભીર પ્રતાપી વ્યક્તિત્વના પરિચાયક છે. કઠોર વાતાવરણમાં ઊછર્યા હોવાથી પૂજ્યશ્રી સ્વાભાવિક જ પરિશ્રમી, સહિષ્ણુ અને સાહસિક છે. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને સંયમનું તેજ તેઓશ્રીના ચહેરા પર તરવરે છે.

પૂજ્ય મુનિરાજ યુવાન હોવા છતાં પ્રૌઢ વિદ્વત્તા અને ઉત્કૃષ્ટ સંયમનિષ્ઠાથી શોભે છે. તેઓશ્રી સારા જયોતિષી છે. તેઓશ્રીમાં વક્તૃત્વ, કવિત્વ અને લેખનના બીજ અંકુરિત થઈ રહ્યાં છે. એવી એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિભા પૂજ્ય ગુરુદેવની જ્ઞાનજયોતિથી વિકસિત અને પ્રકૃલિત થઈને આજે સમગ્ર વાતાવરણને સુરભિત કરી રહી છે. જ્ઞાનના તેજથી યુક્ત 'મણિપ્રભ' યથાનામગુણ જૈનશાસનને ઉદ્દોત કરવા સમર્થ છે. દીક્ષાકાળથી પ્રારંભાયેલી તીવ્ર જિજ્ઞાસાવૃત્તિ વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાય, દર્શન અને આગમિક અધ્યયનની સુદીર્ઘ યાત્રા પરિપૂર્ણ કરીને સાહિત્યસર્જનની દિશામાં આગળ વધી રહી છે. પરિણામે તેઓશ્રીનાં પ્રવચનો આધુનિક શૈલીમાં અધ્યાત્મિક ભાવોને ગૂંથીને વહે છે અને આકર્ષક અને રોચક રૂપ ધારણ કરે છે. પૂજ્યશ્રીની કવિત્વશક્તિ પણ ઈશ્વરી દેણ લાગે છે. એ કવિત્વશક્તિથી તેઓશ્રીએ ભજનો, પદો અને મુક્તકો લખ્યાં છે. 'ઋષિદત્તા રાસ' અને 'મલયસુન્દરી રાસ' એ કાવ્યકલાનો ઉત્તમ નમૂનો છે. પરિમાર્જિત અને ભાવપૂર્ણ ભાષાશૈલીમાં લખાયેલાં પૂજ્યશ્રીનાં લખાણો મૌલિક અને નવચેતનયુક્ત છે. વાસ્તવમાં તેઓશ્રી સુયોગ્ય ગુરુના સુયોગ્ય શિષ્ય છે. પૂજ્યશ્રીની યોગ્યતા જાણીને તેમને સં. ૨૦૪૪ દ્વિતીય જયેષ્ઠ શુદ્ધ ૧૦ના દિવસે પાદરૂ (રાજસ્થાન)માં ગણિપદથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા. વિ.સં. ૨૦૫૭માં માઘ સુદ ૨ના દિવસે ગઢસિવાનામાં ઉપાધ્યાય પદ અર્પણ કરવામાં આવ્યું. તેમના શિષ્યમંડલમાં મુનિ શ્રી મનીષપ્રભસાગરજી મ., મુનિશ્રી મયંકપ્રભ સાગરજી મ., મુનિ શ્રી મનિતપ્રભ સાગરજી મ., મુનિશ્રી મિતેશપ્રભસાગરજી અધ્યયન કરી રહ્યા છે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, મારવાડી આદિ અને ભાષાઓના જ્ઞાતા છે. આજસુધીમાં પંચોતેરથી વધુ અંજનશલાક પ્રતિષ્ઠાઓ તેમના હાથે થઈ, પાંસઠથી વધુ દીક્ષાઓ તેમને નિશ્રામાં સંપન્ન થઈ. અનેક ઉપધાન પ્રસંગો, પદયાત્રા સંઘો, વડા દીક્ષાઓ, મહોત્સવો પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં થયાં. પૂજ્યશ્રીની એ અનોખી કલ્પનાશક્તિ અનુસાર પૂજ્યશ્રીના ગુરુદેવ આશ્ર

જિનકાંતિસાગરસૂરિજી મ.સા.ની સમાધિ ભૂમિ પર વિશ્વનું એક પ્રથમ અદ્ભુત સ્થાપત્યકલાના નમૂનારૂપ જહાજમંદિરના રૂપમાં સર્જન કરાવ્યું છે. શ્રી કેસરિયાજી તીર્થના કેસરિયાવાસનું નિર્માણ કરાવી તેમાં ગજમંદિરનું નિર્માણ એ તેમની અદ્ભુત કલ્પનાશક્તિ સૂચવે છે.

પૂજ્યશ્રી સંઘ-શાસનના યોગક્ષેમને સુચારુ રૂપે વહન કરી ઉત્તરોત્તર શાસનપ્રભાવના પ્રસારાવો એવી અભ્યર્થના સાથે પૂજ્યશ્રીને શતશઃ વંદના !

પૂ. મુનિરાજ શ્રી જયભૂષણવિજયજી મ૦

સૌભાગ્યવંતો સોરઠ દેશ. તેમાં મોટીમારડ (ધોરાજી ગામ)માં વીશાશ્રીમાળી જ્ઞાતિમાં દોશી સોમચંદ જગજીવનદાસ તથા શ્રીમતી કપૂરબેનનો વસવાટ. તેમના ત્રીજા પુત્ર રૂપે વિ. સં. ૧૯૬૧ના કા. શુદ્ધ ૫ જ્ઞાનપંચમીના શુભ દિને જન્મેલા જીવનલાલ એ જ પૂ. મુનિરાજ શ્રી જયભૂષણવિજયજી મહારાજ.

સિદ્ધગિરિની શીતળ છાયામાં સં. ૧૯૯૮માં પૂ. આ. શ્રી રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની પાવન નિશ્રામાં ચોમાસું, ઉપધાન તપ, માળ વખતે સજોડે ચતુર્થવ્રતનો સ્વીકાર કરીને દીક્ષા લેવા માટે સજજ થયા. પરંતુ અચાનક ધર્મપત્નીનું સમાધિમરણ થવાથી તેઓને રોકાઈ જવું પડ્યું. સં. ૨૦૦૮માં પૂજ્યપાદશ્રીનું ચોમાસું કલકત્તા થયું અને મોટાપુત્ર રમેશચંદ્રની દીક્ષાની ભાવના થઈ. માતૃશ્રી કપૂરબેનના સમાધિમય સ્વર્ગવાસ પછી સં. ૨૦૧૩ના અષાઢ સુદી-૩ના જબલપુર મુકામે પૂ. ગણિવર શ્રી માનતુંગવિજયજી મ.સા.ના શિષ્ય મુનિ જયભૂષણવિજયજી મહારાજ રૂપે દીક્ષિત બન્યા.

તેઓનું સૌભાગ્ય પણ એવું કે તેઓના પગલે મોટા પુત્ર રમેશચંદ્ર સં. ૨૦૧૪માં પૂ. ગણિવરશ્રી મૃગાંકવિજયજી મહારાજ સાહેબના શિષ્યરૂપે દીક્ષા લઈને મુનિ રત્નભૂષણવિજયજી મહારાજ બન્યા. નાના પુત્ર છબીલદાસ પૂ. મુનિશ્રી રત્નભૂષણવિજયજી મહારાજના શિષ્ય મુનિ કુલભૂષણ વિજયજી મહારાજ બન્યા. વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રાયઃ સ્થિરવાસ કરવો પડે એવી ૮૩ વર્ષની પાકટ વયે પૂ. દાદાગુરુની આજ્ઞા અને આશીર્વાદથી પૂર્વ ભારતનો ઉગ્ર વિહાર કર્યો. સં. ૨૦૧૫માં વાલકેશ્વર - શ્રી સુપાર્શ્વનાથજૈન સંઘમાં ચોમાસાનો પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ દિને અને ચૌમાસી દિને તેઓએ ઉપવાસ કર્યા. તેઓની સમગ્ર સાધનાઓમાં મુનિશ્રી કુલભૂષણવિજયજી મહારાજની અખંડ વૈયાવચ્ચ એ અજોડ સહાયક પરિબળ હતું. માનવજીવનમાં જન્મ અને મરણ એ બે આપણા હાથની વાત નથી. તેમ છતાં પણ તેઓનું સૌભાગ્ય એવું કે જન્મ જ્ઞાનપંચમીએ, મૃત્યુ પર્યુષણના પ્રથમ દિને બન્ને ઉત્તમ દિવસો. જીવનભરની ઉચ્ચકોટીની આરાધનાના પ્રભાવે પંડિતમરણ પામ્યા.

સદ્ગતિને પામેલો તેઓનો આત્મા ક્રમશઃ આગળ વધીને વહેલું શિવપદ પામે એવી શુભભાવના વ્યક્ત કરીએ છીએ.

સૌજન્ય : શ્રી જયનગર શ્રે. મૂ. જૈનસંઘ વતીદીપક આર. મહેતા.એચ. ૧૦૪, આદર્શ વિહાર, જી.આઈ.ડી.સી. મુંજન રોડ, વાપી (વલસાડ)

ગુરુ સ્થૂલભદ્રસૂરિગુની કૃપા શક્તિ, શાસનપ્રભાવક પૂ. મુનિરાજશ્રી ચંદ્રયશવિજયજી મહારાજ

ઉત્તર ગુજરાતમાં ઈડર નગરે પૂ. મુનિ શ્રી ચંદ્રયશવિજયજી મહારાજનો જન્મ પિતા છોટાલાલ અને માતા કાંતાબેનને ઘેર વિ.સં. ૨૦૨૨ ચૈત્ર શુદ્ધ-૧ના રોજ થયો.

ઈડરમાં શ્રી લલ્લિસમુદાયના પ્રશાન્ત મૂર્તિ પૂ. પંચાસશ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજના ધર્મબોધ અને માતાપિતાના સુસંસ્કારોથી સુનિલકુમારનું જીવન નિર્દોષ, સહજ અને ધર્મમય હતું. દશવર્ષની બાલ્યવયે અક્ષયનિધિ તપારાધના કરતા કંઠની મધુરતા, બુદ્ધિની ચાતુર્યતા અને વાણીની નિખાલસતાથી અને તેમના પઠનપાઠનની ગહનતા જોઈને મહાન શાસનપ્રભાવક શ્રી લલ્લિવિક્રમ પદ્માલંકાર પ. પૂ. આ. શ્રી સ્થૂલભદ્રવિજયજી મહારાજ સાહેબની પાસે ત્રણ વર્ષ સુધી સંયમજીવનની તાલીમ લઈને સોળવર્ષની બાલ્યવયે વિક્રમ સંવત ૨૦૩૮ ફાગણ શુદ્ધ-૩ના દિવસે ઈડર નગરમાં હર્ષોલ્લાસપૂર્વક સંયમજીવનનો સ્વીકાર કર્યો. ગુરુદેવની કૃપાથી સંયમજીવનમાં વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય, તર્કશાસ્ત્ર, શિલ્પવાસ્તુ વગેરે આધ્યાત્મિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી તેજસ્વી અને પ્રભાવક બન્યા.

દક્ષિણકેસરી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પુણ્યપ્રભાવ સાથે મુનિરાજશ્રીએ અનેક તીર્થો, જિનમંદિરો, ધર્મસંસ્કાર સ્થળોનું માર્ગદર્શન દઈ શિલ્પવાસ્તુકલા, જૈનસંસ્કૃતિ કલાથી એકવીસમી સદીમાં મહાનતીર્થો શ્રી નાકોડા અવંતિ ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ જૈનતીર્થધામ, વિક્રમ સ્થૂલભદ્ર વિહાર, શ્રી સિદ્ધાયલસ્થૂલભદ્ર ધામ, શ્રી પાર્શ્વલલ્લિધામ વગેરે ભેટ ધરી છે.

જિનભક્તિમાં તન્મયતા, શાસનભક્તિમાં મગ્નતા જેવા ગુણોથી વિભૂષિત જીવનને મહાન બનાવ્યું છે. શ્રી નાકોડા-અવંતિ ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ જૈન તીર્થધામ વિક્રમ સ્થૂલભદ્રવિહારની ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા વખતે દક્ષિણ ભારતના જૈનસંઘોએ પૂજ્ય આચાર્યદેવને “દક્ષિણ ભારતના શાસન પ્રભાવક” અને પૂજ્ય મુનિરાજને “વાસ્તુશિલ્પ કલા મનિષિ” અને “દક્ષિણભારત તીર્થ પ્રભાવક” જેવા બિરુદથી નવાજ્યા.

પૂજ્ય ગુરુદેવનો પુણ્ય પ્રભાવ અને શિષ્યમાં ગુરુશક્તિથી ભારતવર્ષના અજોડ, અદ્વિતીય, શિલાસ્થાપત્યથી બેનમૂન દેવનહલ્લી ૧૦૮ પાર્શ્વતીર્થમાં પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની ૫૧ દિવસની સૂરિમંત્રની સાધનાથી શ્રી વીર માણિભદ્રજીના દિવ્ય સંકેતથી અને

પૂ. મુનિશ્રીને વીર માણિભદ્રજીની દિવ્ય છાયાનાં દર્શનથી હોલ ઉપર દક્ષિણભારતના બેનમૂન શ્રી સિદ્ધાયલ સ્થૂલભદ્રધામમાં મુખ્ય મંદિર, બાવન જિનાલય, થેટી બાગ મંદિર, વરસીતપ મંદિર, લલ્લિ દાદાવાડીનું નિર્માણ પૂજ્યશ્રીની અખંડ સાધનાની દેન છે.

ચીકપેઠ મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારની શરૂઆત પૂ. આચાર્યભગવંતની પ્રેરણાથી થઈ. નવનિર્મિત જિનાલયમાં એકવીસમી સદીની ઐતિહાસિક શિલ્પકળા પૂજ્ય મુનિરાજના માર્ગદર્શનની દેન છે. દક્ષિણભારતના દેવનહલ્લી-દેવનગરીમાં ગુરુશિષ્યની સાધનાનું અર્પુર્વ યોગદાન રહ્યું છે. ગુરુકૃપાથી અનેક શાસનસેવાની શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. ગુરુદેવનાં આધ્યાત્મિક પ્રવચનોના પ્રભાવથી, ગુરુ પ્રેરણાબળથી પૂ. મુનિશ્રીના પ્રવચનો પણ પ્રભાવક રહ્યાં છે.

પૂ. ગુરુદેવની પ્રેરણાથી નવનિર્મિત શ્રી ચંદ્રપ્રભુ લલ્લિધામ, શત્રુંજયતીર્થ પોરુર, ચેત્રઈ, ઈડર, પોશીના વગેરેના

તીર્થોદ્ધારમાં પૂ. મુનિશ્રીનું અર્પુર્વ યોગદાન રહ્યું છે.

દક્ષિણ ભારતમાં પૂ. મુનિરાજશ્રીને સૌ કોઈ “કોમ્પ્યુટર માઈન્ડ”ના નામથી ઓળખે છે. તેમના ચારિત્રમાં રહેલા ઉચ્ચ ગુણો, કાર્યકુશળતા અને જિનશાસનના શાસન પ્રભાવક કાર્યોમાં તેમની સાધના સુવર્ણાક્ષરે આલેખાય તેવી મહાન છે.

સંઘર્ષના તાણાવાણા વચ્ચે પણ શાસનના જયજયકાર સાથે શાસનનાં કાર્યોને પ્રભાવકરૂપથી આયોજિત કરી રહ્યા છે. પૂજ્ય મુનિરાજશ્રીની અવિહત સાધનાના બળથી દક્ષિણભારતના ઘર ઘરમાં ‘જૈન જયંતિ શાસનમ્’નો દિવ્યનાદ ગૂંજતો કર્યો છે.

પૂજ્ય મુનિરાજ પ્રભુદયા અને ગુરુકૃપાથી જલ્દી આચાર્યપદથી અલંકૃત બને એવી પૂજ્ય ગુરુદેવ અને શાસનદેવ પાસે મંગલકામના કરીએ છીએ.

સૌજન્ય : શ્રી સિદ્ધાયલ સ્થૂલભદ્ર ધામ-
શાસનપ્રભાવક ટ્રસ્ટ - દેહનવલ્લી (દક્ષિણભારત)

શ્રી ચારિત્ર ફાઉન્ડેશન ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ

ઉપદેશક :- અચલગઢાધિપતિ કે શિષ્યરત્ન પૂ. મુનિરાજ શ્રી સર્વોદય સાગરજી મ. સા.
કાર્યાલય—સોમચંદ ભાણજી લાલકા
મુંબઈ ગલી, પોસ્ટ—અમલનેર—૪૨૫૪૦૭
(મહા.) (ફોન : ૦૨૫૮૭-૨૨૮૬૮)

ગૃહ મંદિર યોજના
પૂ. આ. ગુણસાગરસ્મૃતિ પ્રાકૃત વિદ્યાપીઠ—સલાચ
પ્રાચીન - અર્વાચીન સાહિત્ય

તામ્રપત્ર યોજના - ૨૫૦ વિવિધ પ્રકાર
કે તામ્રપત્ર દેચત્રકે કે લિષ્ટ મિલ સર્કેને
નીમ્ન પ્રકાર હૈ (સ્વરીદે)

૧. ૪૫ આગમ સચિત્ર (ગુજરાતી-હિન્દી-અંગ્રેજી ભાવાર્થ કે સાથ)	૫,૦૦૦-૦૦
સમ્પાદક-અચલગઢાધિપતિ આચાર્ય શ્રી ગુણસાગર સૂરિ જી મ. સા.	
૨. ૨૪ તીર્થકર પૂજન વિધિ (૨૪ પ્રત)	૪૮૦-૦૦
૩. ૪૦ પાર્શ્વનાથ પૂજન વિધિ પ્રત (૪૦ પ્રત)	૮૦૦-૦૦
૪. શ્રી નાભાક ચરિત્ર (પાંચ ભાષા મેં)	૧૫૦-૦૦
૫. શ્રી નલદમચંતિ ચરિત્ર (પાંચ ભાષા મેં)	૬૦૦-૦૦
૬. શ્રી સતરભેદી પૂજા કથા (પાંચ ભાષા મેં)	૫૦૦-૦૦
૭. શ્રી સ્નાત્રપૂજાદિ (૧૭ કિતાબેં, પાંચ ભાષા મેં)	૪૨૫-૦૦
૮. શ્રી ગુણવર્મા ચરિત્ર (સંસ્કૃત, ગુજરાતી અન્ય)	૧૦૦-૦૦
૯. ૫૫ કથા સંગ્રહ (૬ ભાષા મેં)	૨૫૦૦-૦૦

બૃહદ્ ગુજરાતના કેટલાંક સંવરણી

—ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ

માનવસમાજ માત્ર રોટી પર નભતો નથી. એને ટકાવવા માટે, વિકસાવવા માટે સતત આધ્યાત્મિક પરિબળોની પણ આવશ્યકતા રહે છે. જીવનમાં ધર્મ, નીતિ અને સદાચારનું સ્થાન ઘણું મહત્વનું છે. જીવન ભૌતિક સમૃદ્ધિથી નહિ તેટલું પ્રેમ અને પરમાર્થ, સત્ય અને અહિંસા, દયા અને ઉદારતા, અનુકંપા અને કરુણાની ભાવનાઓથી ભવ્ય બને છે. એક જમાનામાં જ્યારે સમૂહ-માધ્યમો નહોતાં ત્યારે માનવીની આ ઉદાત્ત ભાવનાઓને ઋષિમુનિઓએ, સંતોમહંતોએ અને ઓલિયાઓએ સદાય જાગૃત રાખી છે. સંતોમહંતોએ નિર્મળ જીવન જીવીને દાખલા બેસાડ્યા છે, તો ભક્તકવિઓએ પોતાનાં હૃદયની સરવાણીને શબ્દરૂપ આપીને માનવસમાજમાં વહેતી મૂકી છે. એમાં આ દેશ તો સાધુસંતો ને ઓલીયાઓનો દેશ છે. ભારતનો કોઈ ડુંગર એવો નહિ હોય કે જ્યાં ધજા ફરકતી ન હોય! ભારતનો કોઈ નદીકાંઠો એવો નહિ હોય કે જ્યાં ઘંટારવ પડઘાતો ન હોય! ભારતનું કોઈ પાદર એવું નહિ હોય કે જ્યાં રાત્રે ભજનમંડળી ન જામતી હોય! એમાં ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર તો સંતોની ભૂમિ કહેવાય છે. નાના મોટા સંતોની યાદી કરીએ તોય કોઈ ગ્રંથનાં પાનાં ઓછાં પડે. એમના જીવનની પવિત્ર વાતોએ લોકોનાં જીવન ઉજાળ્યાં છે: એમની પ્રતિભાએ આપેલાં દર્શનથી લોકોના જીવનપંથ પ્રકાશમય થયા છે. એવા સંતોના જીવનનું સતત પારાયણ કરવાથી જ આપણી સંસ્કૃતિ ટકી રહી છે.

એવા કેટલાક સંતોનો પરિચય ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુએ અહીં કરાવ્યો છે. આજે નિરંજનભાઈનો પરિચય ગુજરાતને કરાવવો એ સૂર્યને ચીંધી બતાવવા જેવું કામ છે. આધુનિક સંતની એ ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રા ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર સુખ્યાત છે. રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડલ તાલુકાના સંત દાસી જીવણના ઘોઘાવદર ગામે ૨૪ ડિસેમ્બર ૧૯૫૪ના રોજ જન્મેલા નિરંજન વલ્લભભાઈ રાજ્યગુરુ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમ. એ., પી. એચ. ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. ત્રણેક વર્ષના શૈક્ષણિક અનુભવ બાદ માત્ર સંશોધનને જ પૂરો સમય આપવા કટિબદ્ધ બન્યા. મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા, લોક સાહિત્ય, ચારણી સાહિત્ય અને સંત સાહિત્યના તલાવગાહી અધ્યયનના ફળસ્વરૂપે એમની પાસેથી જે-તે ક્ષેત્રના સંખ્યાબંધ લેખો અને ગ્રંથો ગુજરાતને પ્રાપ્ત થયા છે. આ યજ્ઞકાર્ય માટે એમને ચાર-ચાર સંશોધન ફેલોશીપ મળી છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, બી. કે. પારેખ ફાઉન્ડેશન અને ડૉ. હોમી ભાભા ફેલોશીપ પ્રાપ્ત કરીને કરેલાં સંશોધનો-અધ્યયનોને અનેક ચંદ્રકો અને પારિતોષિકો પ્રાપ્ત થયાં છે. ઉપરાંત, આકાશવાણી અને દૂરદર્શન પર માન્ય કલાકાર અને તજજ્ઞ તરીકે તેમની યશસ્વી સેવા છે. સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાઓમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરીને કંઠસ્થ પરંપરાનાં ભજનો, લોકગીતો, લોકકથાઓ વગેરેને કેસેટમાં કંડારીને પૂરા સાડા ચારસો કલાકનું રેકોર્ડિંગ કરીને ભગીરથ કાર્ય કર્યું છે. એક સંત સમું નિર્મળ અને એકાકી જીવન જીવતા ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ સંશોધક અને લેખક હોવા સાથે મનોહર ગાયકીના પણ અચ્છા કસબી છે. મેળાવડાઓ, ડાયરાઓ અને મંડળીઓમાં એમનો બુલંદ કંઠ અનેરો પ્રભાવ પાથરતો હોય છે. અને એ કહેતા પણ હોય છે કે, સંતોની વાણીના પ્રચાર-પ્રસારનું ઉત્તમ માધ્યમ લોકડાયરા છે. વિશાળ જનમેદની પર એક વાણી કેટલો પ્રભાવ પાથરી શકે છે એ અનુભવ લેવા જેવો છે. શ્રી મકરંદભાઈ દવે, ડૉ. હરિવલ્લભભાઈ ભાયાણી, શ્રી જયંત કોઠારી, ડૉ. પ્રભાશંકર તેરૈયા જેવા ગુરુઓનો ઋણસ્વીકાર કરતા ડૉ. રાજ્યગુરુનું પણ ગુજરાત ઋણી છે.

—સંપાદક

સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ-ગુજરાતના સંત સાહિત્ય વિશે, સંતો, ભક્તો, કવિઓ વિશે, એમની ભજનવાણી વિશે, જુદી જુદી સંત પરંપરાઓ વિશે, જુદા જુદા ધર્મ-પંથ-સંપ્રદાયોનાં સાધન, સિદ્ધાંતો, ઉપાસ્ય-આરાધ્ય દેવી-દેવતાઓ અને સંત સ્થાનકો તથા લોકસંતોની જગ્યાઓ વિશે પ્રમાણભૂત માહિતી એકત્ર કરવાના આશયથી છેલ્લાં વીશેક વર્ષથી 'સત્ નિર્વાણ ફાઉન્ડેશન', આનંદ આશ્રમ ધોધાવદર દ્વારા સંશોધન કાર્ય, અને પ્રકાશન કાર્ય થતું રહ્યું છે, હસ્તપ્રતો, પ્રકાશિત ગ્રંથો, બારોટના ચોપડા-વંશાવળીઓ અને કંઠસ્થ પરંપરામાં સચવાયેલી આ સામગ્રીનું એકત્રીકરણ થયા પછી 'સૌરાષ્ટ્રનું સંતસાહિત્ય-સંતપરંપરાઓ, સાધના અને સિદ્ધાંતો' નામે ગ્રંથમાં ગુજરાતના ઉપદેશ જોડવા સંતો મહાપુરુષો વિશેનો સંક્ષિપ્ત છતાં પ્રમાણભૂત આલેખ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે તેમાંથી અહીં માત્ર બાવન જોડવા સંતોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અપાયો છે. જિજ્ઞાસાઓને ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ જોઈ જવા વિનંતી છે.

એકએકથી ચડિયાતાં સેવાધામો - સંતસ્થાનો અર્પનારી, ગૌ-સેવા-માનવસેવા, અન્નદાન અને ઈશ્વર-સ્મરણની શીખ આપતી વિવિધ સંત પરંપરાઓ આજે પણ ગુજરાતમાં મોજુદ છે. સમગ્ર લોકજીવન પર જેની ઘેરી અમીટ છાયા પથરાયેલી છે અને લોકોના ધર્મ તથા સાહિત્ય વિષયક વિચાર, રહેણી-કરણી, આચાર-વિચાર અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ વિધિવિધાનો ઉપર જેનો વ્યાપક પ્રભાવ આજ સુધી ટકી રહ્યો છે એવાં સંતસંસ્કૃતિ અને સંતસાહિત્ય વિશે, સંતોની જીવનપ્રણાલી. એમનાં જીવન-દર્શન વિશે

પ્રમાણભૂત કહી શકાય એવું સંશોધનકાર્ય આજ સુધી નથી થયું. અત્યંત વ્યાપક કાર્યક્ષેત્ર અને ક્ષમતા ધરાવતા આ વિષય અંગે ખૂબ જ ઓછી સામગ્રી આજ સુધીમાં સંશોધિત થઈ છે.

વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત, જૈન, સ્વામીનારાયણ, રામાનંદી, દશનામી, નાથપંથી, પુષ્ટિમાર્ગી, આર્યસમાજ, ઈસ્લામ, મહાપંથી (નિજારી-બીજમાર્ગી) મારગી, પીરાણા, સૂફી-ઓલિયા, નિર્વાણ, કેવળ, પ્રણામી, પાખી, ગોદડિયા, તાપડિયા, કબીરપંથ, (રામકબીરિયા-સંત કબીરિયા) રવિભાણપંથી, ઉગાપંથી, રામસનેહી, કાપડી, ગેભીપંથી, દાસાજાપંથી રૂખડિયા એમ કેં કેટલાય ગ્રંથ-સંપ્રદાયોના સંત મહંતનો સમાવેશ થાય છે. એમાં સંસારત્યાગી-વીતરાગી પરમહંસો પણ છે. તો બીજી તરફ જગ્યાધારી ગૃહસ્થી લોકસેવકો પણ છે. લંગોટધારી, ભભૂતિયા, ભગવાંધારી, સંન્યાસીઓ પણ છે અને સંસારી છતાં ભેખધારી એવા શબ્દબ્રહ્મના ઉપાસક ભજનિકો, સંતો પણ છે. બ્રાહ્મણથી માંડીને ભંગી સુધીના -તમામ જાતિ, કોમ, વર્ણ કે ફાંટાના -જેના સસ્કાર, રૂઢિ, ઉછેર, બોલી, રીતરિવાજો, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, પંથ, ઉપાસના, દેવી-દેવતાઓ, વિધિ-વિધાનો કે બાહ્યાચારો સાવ ભિન્ન ભિન્ન હોય છતાં જીવનભર જેમણે અધ્યાત્મચિંતન અને લોકકલ્યાણનું-સમસ્ત પ્રાણીકલ્યાણનું અમૂલ્ય કાર્ય બજાવ્યું છે એવા તમામ દિવ્યાત્માઓની જીવન/કવન વિશે અત્યંત ઓછા શબ્દોમાં ટૂંકી છતાં પ્રમાણભૂત પરિચયનોંધ અહીં આપી છે. —સંપાદક

અમરબાઈ

પરબના સંત દેવીદાસ (ઈ. ૧૭૨૫ થી ૧૮૦૦)નાં શિષ્યા સંત કવયિત્રી અમરબાઈ પીઠડિયાના ૩૭ શાખાના મછોયા આહિરનાં દીકરી. સાસરે જતાં રસ્તામાં પરબની જગ્યામાં રક્તપિત્તિયાઓની સેવા કરતા સંત દેવીદાસને જોઈને અંતરમાં ભક્તિભાવ જાગ્યો અને વૈરાગ્યવૃત્તિ પ્રબળ બનતાં સંસાર ત્યાગ કર્યો. એમના વિશે અનેક ચમત્કારો નોંધાયા છે. અનુમાને ઈ.સ. ૧૭૫૦-૬૦માં અમરબાઈએ દીક્ષા લીધી હશે. તેમણે ભજનો પણ રચ્યાં છે.

આણદાબાવા

જામનગરની 'આણદાબાવા સેવા સંસ્થા'ના આદ્ય પુરુષ. ધોરાજી ગામે સોની જ્ઞાતિમાં જન્મ. બાળપણથી જ

દુઃખી-દરિદ્રો પર અપાર કૃપા-કરુણા. ભુખ્યા દુખ્યા માનવોનું દુઃખ જોઈને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો અને સંસાર ત્યાગ કર્યો. હર્ષદ માતાના સ્થાનકે થોડોક સમય રહ્યા ત્યારે એક મહાત્માની સમજાવટથી જામનગર આવી સોની કામ શરૂ કર્યું. એમાંથી જે આવક થાય તે અનાથોની સેવામાં વાપરતા. ભીક્ષા માંગીને પણ અન્નદાન કરતા. એની પ્રવૃત્તિ જોઈ જામરણમલ્લે (રાજકાળ ઈ.સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૫૨) અન્નક્ષેત્ર માટે સહાય કરેલી. સદાપ્રતની સાથોસાથ માનવ સેવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ તેમણે શરૂ કરેલી જે આજ સુધી આણદાબાવા સેવા-સંસ્થા-વિદ્યાલય-ચકલો-અનાથાશ્રમ રૂપે વિસ્તરેલી છે. ૧૦૮ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી આણદાબાવાનું અવસાન થયું હતું એમ નોંધાયું છે.

ધસરદાસજી/ધસરદાન (ઈ.સ. ૧૪૫૯-૧૫૬૬)

ચારણી સાહિત્યના સમર્થ તેજસ્વી સર્જક, સંતકવિ, મારવાડના જોધપુર તાબે ભાદરેસ (જિ. બાડમેર) ગામે ચારણ જ્ઞાતિમાં જન્મ. ગુરુ : પિતાંબર ભટ્ટ. અવસાન. ઈ.સ. ૧૫૬૬ સં. ૧૬૨૨ ચૈત્ર સુદ ૮ સંયાણા (જિ. જામનગર) ગામે-કૃતિઓ : 'હરિરસ', 'દેવીયાણ', 'નિંદાસ્તુતિ', 'ગુણવૈરાટ', 'ગરુડપુરાણ' અને અન્ય નાની મોટી શતાધિક રચનાઓ.

ઉગારામજી (ઈ.૧૯૨૮-૧૯૬૮)

ઉગાપંથના સ્થાપક હરિજન સંત. બાંદરા (તા. ગોંડલ, જિ. રાજકોટ) માં મેઘવાળ કુટુંબમાં સં. ૧૯૮૪માં જન્મ, પત્ની : સોનામા, પુત્ર : ભલાભાઈ. શિષ્ય : લાભુદાદા (ગોંડલ). રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સાધક, સિદ્ધાંતો અને સંતવાણી તત્ત્વોનો પોતાના આગવા મૌલિક દષ્ટિબિંદુથી લોકસમુદાયમાં પ્રચાર-પ્રસાર કરી એક નવો જ પંથ 'ઉગાપંથ' સૌરાષ્ટ્રમાં તેમણે સ્થાપ્યો છે. તેમના અનુયાયીઓ ખાસ કરીને હરિજન જ્ઞાતિમાં વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. અવસાન : સં. ૨૦૨૪ શ્રાવણ વદ ૧૦, રવિવાર.

કોયાભગત

શિહોરના કોળી ભગત. તેઓનું સ્થાન આજે 'મોંઘીબાની જગ્યા' તરીકે શિહોરમાં પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં કોયા-ભગત, ગગજમહારાજ, કંકુમાતાજી, મોંઘીબા, માંડણસ્વામી, જ્યસિંહ સ્વામી અને વાઘાસ્વામીનાં સમાધિ સ્થાનકો છે.

કોલવા ભક્ત

દ્વારકાધીશના ભક્ત. વતન : ચોરવાડ. ખડિયા શાખની ચારણ જ્ઞાતિમાં જન્મ. અપંગ હતા. દ્વારકાધીશનું દેવળ એમના ભક્તિ પ્રતાપે પશ્ચિમાભિમુખ થયું હતું. એવી લોકમાન્યતા છે. તેમના વંશજો, 'કોલુ' શાખાના ચારણો તરીકે ઓળખાય છે. જે રાધનપુર તાલુકાના પાણવી ગામે રહે છે. કોલવા ભગતનો પાળિયો દ્વારકામાં દર્શાવાય છે.

ખીમસાહેબ (ઈ.સ. ૧૭૩૪-૧૮૦૧)

રવિભાણ સંપ્રદાયના તેજસ્વી સંતકવિ. સંપ્રદાયના આઘપુરુષ ભાણસાહેબના પુત્ર અને શિષ્ય. માતા ભાણબાઈ જ્ઞાતિએ લોહાણા. જન્મ : વારાહી (તા. સાંતલપુર, જિ. બનાસકાંઠા). ખીમસાહેબને આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ 'ખલક દરિયા ખીમ' કે 'દરિયાપીર' તરીકે પણ ઓળખાવે છે. એમનાં જીવન વિશે અનેક ચમત્કારો આલેખાયા છે. કચ્છના ખારવાઓમાં એમણે 'રામકબીરપંથ' નો પ્રચાર કરેલો. હરિજન જ્ઞાતિના ત્રિકમ ભગતને દીક્ષા આપીને એમણે 'રવિ-ભાણ સંપ્રદાય'માં વાડીના સાધુઓની તેજસ્વી સંત કવિઓની આખી પરંપરાનાં બીજ રોપ્યાં હતાં. જેમાંથી ત્રિકમસાહેબ, ભીમસાહેબ, દાસીજીવણ જેવાં સંતરત્નો મળ્યાં. ઈ.સ. ૧૮૭૧માં રાપર (જિ. કચ્છ) માં ખીમસાહેબે જગ્યા બાંધી, એ જ સ્થળે ઈ. ૧૮૦૧માં જીવતાં સમાધિ લીધી. રચના : 'ચિંતામણી/ખીમદાસ કૃત 'ચેતામણી', (હિન્દી રચના) ઉપરાંત કાફી, ગરબી, આરતી. અને હિન્દી, ગુજરાતી અને કચ્છી બોલીમાં વિવિધ પ્રકારનાં ભજનો.

ગંગાસતી, (સમાધિ : ઈ.સ. ૧૮૯૪)

સંત કવયિત્રી, સમઢિયાળા (જિ. ભાવનગર, ધોળા જંકશન)ના કહળુભા ગોહિલનાં પત્ની. પાલીતાણા તાલુકાના રાજપરા ગામના ભાઈજીભી સરવૈયાનાં પુત્રી. માતા રૂપાળીબા, દેહત્યાગ વિ. સં. ૧૯૫૦ ફાગણ સુ. ૮ ગુરુવાર તા. ૧૫-૩-૧૮૯૪.

સંભવતઃ ભોજાભગતના ગુરુ રામેતવનનાં શિષ્યા. તેમના પતિએ પોતાની ભક્તિની કપરી કસોટી આપવાનો સમય આવ્યો ત્યારે થયેલા ચમત્કારને કારણે વ્યક્તિપૂજાની બીકથી સમાધિ લેવાનો સંકલ્પ કર્યો એની સાથે ગંગાસતી

સમાધિ લેવા તૈયાર થયાં પણ પતિઆજ્ઞાએ પાનબાઈને બાવન દિવસ સુધી રોજ ભજનવાણીની રચનાઓ કરીને મહામાર્ગનો પૂર્ણ ઉપદેશ આપ્યા બાદ સમાધિ લીધી. એમની ભજનવાણીમાં 'નિજ્જરપંથ' 'બીજમાર્ગે' મહાપંથની સાધનાનું આલેખન થયું છે. શીલ, સત્સંગ, ગુરુઉપાસના, વૃત્તિવિરામ મિતવ્યવહાર અને યોગક્રિયા ઇત્યાદિ પગલાંની બનેલી વિકટવાટનું સદૃષ્ટાંત દર્શન કરાવતાં તેમનાં ભજનો સૌરાષ્ટ્રની 'સંતવાણી' ની આગવી મૂડી છે. કહળુભા અને ગંગાસતીની તથા પાનબાઈની સમાધિઓ સમઢિયાળા ગામે કાળુભાર નદીને કાંઠે આવેલી છે.

ગીગાભગત/ગીગાપીર/આપાગીગા

(ઈ.સ. ૧૭૭૭-૧૮૭૦)

સૌરાષ્ટ્રની સુપ્રસિદ્ધ સતાધારની જગ્યાના સ્થાપક સંત. જન્મ : ઈ.સ. ૧૮૭૭ ગધઈ જ્ઞાતિમાં, ટીંબલા/તોરીરામપર/ચલાલા ધજડી ગામે. માતા : લાખુ / સુરૈયાબાઈ. ચલાલાના આપા દાનાના શિષ્ય. ઈ.સ. ૧૮૦૯માં સતાધાર જગ્યાની સ્થાપના કરી. ઈ.સ. ૧૮૨૬માં દાસી જીવણ (ઈ.સ. ૧૭૫૦-૧૮૨૫)ના ભંડારામાં ઘોઘાવદર હાજરી આપી. ઈ.સ. ૧૮૭૦માં ગીગાભગતે સમાધિ લીધી, એ જ સમયે દાસી જીવણના સમાધિ સ્થળે સમાધિ મંદિર બંધાતું હતું. તેથી દાસી જીવણની પ્રતિમા પણ પધરાવવામાં આવી છે. શિષ્ય પરંપરા : કરમણ ભગત-રામ ભગત-હરિ ભગત-લક્ષ્મણ ભગત-શામજી ભગત-જીવરાજ ભગત (હયાત)-કરમણ ભગતે ઈ.સ. ૧૮૭૭ માં ગીગાભગતની સમાધિ પર દેવળ યજ્ઞાવ્યું.

ગીગારામજી (અવસાન ઈ.સ. ૧૮૨૪)

પીપાવાવની સુપ્રસિદ્ધ જગ્યાના મહંત. ધરમદાસજીના શિષ્ય. પિતા : મજાદરના સાધુ ધ્યાનદાસજી. માતા : બંગાળી સાધ્વી ગોમતીબાઈ. પીપાવાવની જગ્યાની ખેતીવાડી સમૃદ્ધ કરનાર આ લડાયક મિજાજના પ્રતાપી સાધુને તુલશીશ્યામના મહંત નરભેરામજીએ જગ્યાની ગાદી પર ટીલું કરી બેસાડેલા.

ગુણાતીતાનંદસ્વામી

(જન્મ ઈ.સ. ૧૭૮૫, અવસાન. ઈ.સ. ૧૮૬૭)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુ. સહજાનંદસ્વામીના શિષ્ય. જન્મ : ભાદરા (જિ. જામનગર)માં બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં

ભોળાનાથ જાની / શર્મા અને સાકરબાઈને ત્યાં. જન્મ નામ : મૂળજીભગત. પ્રથમ રામાનંદ સ્વામીના અનુયાયી હતા, પાછળથી સહજાનંદ સ્વામી પાસે ઈ.સ. ૧૮૧૦માં દીક્ષા લીધી. જૂનાગઢના સ્વામીનારાયણ મંદિરની પ્રારંભથી જ દેખભાળ અને પછીથી મહંત પદે. અક્ષરવાસ ઈ.સ. ૧૮૬૭માં ગોંડલ મુકામે.

ગેબીનાથ

પાંચાળની સંત પરંપરાના આઘપુરુષ નાથપંથી સિદ્ધ. રાજકોટ-ચોટીલાના ધોરી માર્ગ પર મોલડી ગામથી વીસેક માઈલ દૂર અને થાનગઢથી તદ્દન નજીક આવેલા ગામ સોનગઢ પાસે ગેબીનાથનું ભોંયરું. શિષ્યો : આપા મેપા (થાન), આપા રતા (મોલડી).

ગેમલદાસ/ગેમલજી ગોહિલ

સંત-ભજનિક કવિ. સંત હરિદાસજીના શિષ્ય. કૂકડ (જિ. ભાવનગર) ગામે ગોહિલ શાખના રાજપૂત કુટુંબમાં. પૂર્વાશ્રમના જબરા શિકારી ગેમલજીનું હૃદય પરિવર્તન થતાં પશ્ચાતાપ થયો અને સંત હરિદાસજી જેણે ઈ.સ. ૧૮૩૯માં ખદડપર ગામે જગ્યા બાંધી ગૌ સેવા અને અન્નદાનની ધૂણી ધખાવેલી તેની પાસે દીક્ષા લીધી. ગેમલજીના પુત્ર માધવસિંહજીની વંશપરંપરા હજુ ચાલુ છે. એક દીકરી સોરઠના કેવદ્રા ગામે પરણાવેલાં. એમને ત્યાં ગેમલજીએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો જેની સમાધિ કેવદ્રા ગામે મોજુદ છે.

એમનાં ઉપદેશ અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં ભજનો ખૂબ જ લોકપ્રિય થયાં છે.

જલારામ (ઈ.સ. ૧૮૦૦-૧૮૯૧)

સૌરાષ્ટ્રના અન્નક્ષેત્રોમાં અગ્રગણ્ય ગણાતી વીરપુર (જિ. રાજકોટ)ની જગ્યાના આઘ સ્થાપક સંત-ભક્ત. ભોજાભગતના શિષ્ય. જન્મ : સં. ૧૮૫૬ કારતક સુદ ૭ સોમવાર, અવસાન : સં. ૧૯૩૭ મહા વદ ૧૦. પિતા. પ્રધાન ઠક્કર. માતા : રાજબાઈ. લોહાણા જ્ઞાતિના. પત્ની : વીરબાઈમા. આટકોટના પ્રાગજી સોમૈયાનાં દીકરી. (અવસાન, ઈ.સ. ૧૮૭૯)

વીસ વર્ષની વયે સદાપ્રત ચાલુ કર્યું. સંતસેવા અને અન્નદાન એ બે સિદ્ધાંતો એમણે જીવનભર પાળેલા. અતિથિ સત્કાર અર્થે પત્નીનું દાન અનાસકત ભાવે કર્યું. અને ઈશ્વરની

કસોટીમાંથી પાર ઊતર્યા. તેમનાં દીકરી જમનાબાઈની વંશપરંપરા આજે વીરપુર જગ્યાની ગાદી સંભાળે છે.

જીવણદાસજી લોહલંગરી

(ઈ.સ.ની ૧૭મી સદી પ્રારંભ-ઈ.સ.ની ૧૮મી સદી ઉત્તરાધી)

ગોંડલની વડવાળાની જગ્યામાં અને ગોંડલિયા વૈષ્ણવ સાધુઓના આઘપુરુષ. સિદ્ધ મહાત્મા. મૂળ મારવાડ તરફના, રામાનુજચાર્યની પરંપરાના શ્રીવૈષ્ણવ સાધુ. ઈ.સ. ૧૮૨૫માં ગોંડલી નદીને કાંઠે જગ્યા બાંધી શિવાલય અને રામદેવપીરનું સ્થાપન કર્યું. દૂધરેજની જગ્યાના આઘપુરુષ ૫૪મદાસજીના ગુરુ રઘુનાથસ્વામી / રૂગનાથપુરીના પરમ મિત્ર, દૂધરેજની શક્તિપીઠમાં પોતાની આ મૈત્રી પરંપરા કાયમ ટકી રહે એ માટે વડ રોપાવેલો અને અરસપરસ સ્મૃતિચિહ્નની આપ-લે કરેલી. જેમાં દૂધરેજના સાધુઓને દાસ પદ્વી, ભાલ, તિલક, તુલસીની માળા અને ભદ્ર રૂપ એ ચાર વસ્તુઓ પોતે આપી ત્યારથી રૂગનાથપુરી ‘રૂગનાથદાસ’ બન્યા. એ રૂગનાથદાસે ગોંડલના વૈષ્ણવ સાધુઓને ભગવો બંચળો અને સમાધિ (ભૂમિદાહ) એમ બે વસ્તુ આપેલી, આમ શૈવ-શાકત અને વૈષ્ણવ એ બે તદ્દન જુદી જુદી સાધુ પરંપરાઓ વચ્ચે એકતા સ્થાપવાનું વિરલ કાર્ય લોહલંગરી જીવણદાસજીએ કરેલું. ઈ.સ. ૧૭૫૩ પછીના ગાળામાં તેઓનું અવસાન થયું અને ગોંડલમાં ૧૨૮ જેટલાં વર્ષો સુધી રહેલા એમ નોંધાયું છે. બે સમર્થ શિષ્યો મૂળદાસજી (ઈ.સ. ૧૬૭૫-૧૭૭૮ અમરેલી) અને દાસારામ (ઈ.સ. ૧૬૪૦-૧૭૪૮ બાલાગામ)ની સમૃદ્ધ અધ્યાત્મ-ભક્તિ પરંપરાના બીજ રોપનાર ‘વડવાળા દેવ’ તરીકે પૂજાતા સિદ્ધ યોગી જીવણદાસજી સૌરાષ્ટ્રની સંતમાળાના મણકાઓમાં મેર સમાન સ્થાન ભોગવે છે.

જીવણસાહેબ/દાસી જીવણ/જીવણદાસજી

(ઈ.સ. ૧૭૫૦-૧૮૨૫)

રવિભાણ સંપ્રદાયના તેજસ્વી સંત કવિ. ખીમસાહેબના શિષ્ય. જન્મ ઈ.સ. ૧૭૫૦માં ઘોઘાવદર (તા. ગોંડલ, જિ. રાજકોટ) ગામે, હરિજન ચમાર કુટુંબમાં દાફડા શાખાના ગાભગત-સામબાઈને ત્યાં. દાસીભાવે પરમાત્માની ઉપાસના કરનારા આ સંત કવિ લોકોમાં ‘રાધાનો અવતાર’ તરીકે ઓળખાય છે. નિર્ગુણ-નિરાકારની સાથે સગુણ-

સાકારની ઉપાસનાનો સમન્વય કરી પ્રેમલક્ષણા-દાસીભાવ, જ્ઞાન, યોગ, વૈરાગ્ય, ચેતવણી, બોધ-ઉપદેશ, ગુરુમહિમા એમ વિવિધ ભાવસૃષ્ટિ ધરાવતાં ભજનોના રચયિતા સંત-કવિ તરીકે સૌરાષ્ટ્રના ભજનસાહિત્યમાં દાસીજીવણે મોખરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમનાં ખ્યાલો, કટારી, બંસરી, બંગલો, મોરલો, હાટી, ઝાલરી વગેરે રૂપકાત્મક ભજનો ઉચ્ચ પ્રકારની સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવે છે.

દાસી જીવણે સં. ૧૮૮૧ આસો વદી અમાસ-દીવાળીને દિવસે (ઈ.સ. ૧૮૨૫) ઘોઘાવદરમાં જ જીવતાં સમાધિ લીધેલી. પત્ની : જાલુમા. પુત્ર : દેશળભગત. શિષ્યો: પ્રેમસાહેબ (કોટડા સાંગાણી), અરજણ (ભાદરા).

જેસલ / જેસલપીર (ઈ.સ. ૧૬મી સદી)

કચ્છના આ સંતકવિનું ચરિત્ર જુદાજુદા પ્રકારે આલેખાયું છે. મહાપંથના બીજમાર્ગી નિજારી સંપ્રદાયના અનુયાયી જેસલનો જન્મ કચ્છના દેદા વંશના જાડેજા રાજપૂત ચાંદોજીને ત્યાં થયો હતો એમ નોંધાયું છે. જેસલનું પૂર્વજીવન રાજ્ય સામે બહારવટે ચડેલા કાળજાળ લૂંટારા તરીકે સર્વત્ર આલેખાયેલું છે. સૌરાષ્ટ્રના સલડી / સરલી / વાંસાવડ ગામના સંત રાજવી સાંસતિયા કાઠીને ત્યાં તેની ઘોડી અને તલવાર ચોરવા જતાં પાટપૂજન વિધિ સમયે અચાનક સાંસતિયાની પત્ની તોરલને જોઈ. કૂર અને પાપી જેસલના જીવનનો ઉદ્ધાર કરવાના આશયથી સાંસતિયાને પોતાની ઘોડી-તલવાર સાથે તોરલ/તોળીરાણી પણ જેસલને સોંપી દીધી. અનેક કસોટીઓની વચ્ચે તોરલે એનો બચાવ કર્યો. અને ધીરે ધીરે જેસલનું હૃદય પરિવર્તન થતાં મહામાર્ગમાં દીક્ષિત થયા પછી એણે ભજનવાણી અને રચનાઓ કરી છે. જેમાં પોતાનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત અને હૃદયવ્યથાનું નિરૂપણ છે. અંજાર (કચ્છ)માં જીવતાં સમાધિ લઈ લેનાર જેસલ આજે ‘જેસલપીર’ તરીકે પૂજાય છે.

ત્રિકમસાહેબ (અવસાન ઈ.સ. ૧૮૦૨)

રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતકવિ. ખીમસાહેબના શિષ્ય. કચ્છમાં રામવાવ ગામે (તા. રાપર) હરિજન ગરોડા જ્ઞાતિમાં જન્મ, રામગિર નામના જોગી મહાત્માની પ્રેરણાથી ભાણસાહેબના પુત્ર ખીમસાહેબના નાદશિષ્ય બન્યા. કચ્છના વાગડ વિસ્તારમાં ચિત્રોડ ગામે ગાદીની સ્થાપના કરી. ત્રિકમ

સાહેબના આગમનથી રવિ-ભાણ સંપ્રદાયમાં હરિજનોને સ્થાન મળ્યું અને આગળ જતાં 'વાડીના સાધુ' તરીકે ઓળખાતા હરિજન સંત-ભક્તો-કવિઓની સમૃદ્ધ પરંપરા મળી. હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલી એમની ભજનવાણી ઉપર કબીરસાહેબનો અને તેમની વાણીનો વ્યાપક પ્રભાવ પડ્યો છે. એમાં આધ્યાત્મિક ઉન્માદની લહેરો વ્યક્ત થઈ છે. શિષ્યો : ભીમ સાહેબ (આમરણ) અને નથુરામ (રાધનપુર). સમાધિસ્થાન : રાપર ગામે.

દયાનંદ / મુંડિયાસ્વામી (ઈ. ૧૮૫૨-૧૯૨૯)

ડમરાળા ગામે શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં કાશીરામ અને પાનબાઈને ત્યાં વિ. સં. ૧૯૦૮માં જન્મ. જામનગરના સાધુ બ્રહ્માનંદ પાસે ઈ. ૧૮૮૬માં દીક્ષા. જૂનાગઢના રેવન્યુ ખાતામાં અથવા પોલીસ ખાતામાં નોકરી કરતા. એકવાર વિના કારણે નિરપરાધીને દંડ કર્યો, પાછળથી પશ્ચાતાપ થતાં રાજીનામું આપી સન્યસ્ત ધર્મ સ્વીકાર્યો. ઈ.સ. ૧૯૨૯માં જામનગરમાં ગુરુ બ્રહ્માનંદની સમાધિ પાસે સમાધિ લીધી. રચના : ઉપદેશાત્મક જ્ઞાનમાર્ગી સંતવાણી, ભજનો.

દયાનંદ સરસ્વતી (ઈ.સ. ૧૮૨૪-૧૮૮૩)

'આર્યસમાજ' સંપ્રદાયના આદ્યસ્થાપક ધર્માચાર્ય સંન્યાસી. ગુરુ : વિરજાનંદ સ્વામી. મોરબી પાસેના ટંકારા ગામે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં કરસનજી ત્રિવેદીને ત્યાં. જન્મ નામ : મૂળશંકર. જ્ઞાનની ખોજમાં ગૃહત્યાગ કર્યો. રૂઢિ, વહેમો, અંધશ્રદ્ધા, મૂર્તિપૂજા વગેરે સામે જેહાદ જગાવી અને ઈ.સ. ૧૮૭૫માં મુંબઈમાં આર્યસમાજની સ્થાપના કરી. વેદધર્મના હિમાયતી એવા આ તત્ત્વચિંતકનો 'સંત્યાર્થ પ્રકાશ' ગ્રંથ વેદો-ઉપનિષદો-પુરાણોનું ખરું રહસ્ય સમજાવે છે.

દવારામ (ઈ. ૧૮૪૯-૧૯૨૬)

ભાણવડ (જિ. જામનગર)માં અન્નક્ષેત્રના સ્થાપક સંત-ભક્ત. ખાખી સાધુ નરસંગજીના શિષ્ય. લોહાણા જ્ઞાતિમાં વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કરને ત્યાં ભાણવડ ગામે જન્મ. પત્ની: જમનાબાઈ, પુત્ર : વલ્લભદાસ. અવસાન સં. ૧૯૨૨ માગશર સુદ-૪ ગુરુવારે.

દાના ભગત-આપા દાના (ઈ. ૧૭૨૮-૧૮૨૨)

પાંચાળની સંતપરંપરાના તેજસ્વી સંત. ચલાલાની

જગ્યા-અન્નક્ષેત્રના આદ્યપુરુષ. આપા જાદરાના શિષ્ય. અનુયાયીઓમાં ઈશ્વરના અંશાવતાર ગણાતા આ ચમત્કારી સિદ્ધ ગૌસેવકનો જન્મ વિ. સં. ૧૭૮૪માં કાઠી જ્ઞાતિની ખાયરશાખામાં પિતા કાળા ખાયર અને માતા માલુબાઈને ત્યાં આણંદપુર ભાડલા (તા. જસદણ, જિ. રાજકોટ) ગામે થયો હતો. એમના નોંધાયેલા જીવનપ્રસંગોમાં ઈ.સ. ૧૭૪૫-૪૮ વચ્ચે ગુરુ જાદરા ભગતે જન્મથી જ અંધ એવા આપા દાનાભગતની જન્માંધતા ટાળી કંઠી બાંધી. એ પછી મોલડી ગામે આપા રતાની જગ્યામાં થોડો સમય ગૌસેવા કર્યા બાદ કોઠી ગામે આવ્યા. ત્યાં સાધુ ચેતનદાસજી પાસે ગુરુમંત્ર લઈ સંપૂર્ણ ભક્તિમાર્ગ ગ્રહણ કરી સંતસેવા ને અન્નદાન કરતા ૨૦-૨૨ વર્ષ કોઠી રહ્યા. ઈ.સ. ૧૭૬૮માં ગરમલી (ચલાલા પાસે) ગામે ગૌસેવા અને સદાવ્રત શરૂ કર્યું. ૧૮ વર્ષ ગરમલીમાં રહ્યા પછી બોડકા ગામે આવ્યા ઈ.સ. ૧૭૮૫માં, ત્યાંથી ચલાલા દરબાર ભોકાવાળાના આગ્રહે ઈ.સ. ૧૭૮૬માં ચલાલા ગામે આવી ધરમની ગામે આવી ધરમની ધજા ખોડી ગોળ-ચોખાનું સદાવ્રત શરૂ કર્યું. જીવનમાં અનેક ચમત્કારમય ઘટનાઓ સર્જીને, આપા વિસામણ (પાણિયાદ), આપા ગીગા (સતાધાર) અને મૂળી આઈ જેવી પ્રતાપી વિભૂતિઓને પ્રબોધી સુસમૃદ્ધ સંતપરંપરા ઊભી કરીને સં. ૧૮૭૮ના ભાદરવા વદ ૧૧ શનિવારે, ઈ.સ. ૧૮૨૨માં બ્રહ્મલીન થયા. ચલાલાની જગ્યાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે આપા દાનાએ પોતાના નાના ભાઈ આપા નાથાના દીકરા આપા જીવણાને દીક્ષિત કરેલા. એ પરંપરા અનુક્રમે આપા જીવણાભગત, આપા દેવાભગત, આપા ઉનડભગત અને આપા દાદાભગત સુધી ચાલી. આપા દાદાભગત પછી તેમના ભાઈ લોમા ભગતના પુત્ર આપા ભાણાભગત, આપા મંગળુબાપુ ભગત અને વર્તમાન ગાદીપતિ શ્રી વલકુબાપુ સુધી ચાલી આવી છે.

દેવાનંદ સ્વામી (ઈ.સ. ૧૮૦૩-૧૮૫૪)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંત-કવિ. દલપતરામ કવિના ગુરુ. બળોલ (તા. લીંબડી. જિ. સુરેન્દ્રનગર) ના બાદી શાખના ચારણ જીજીભાઈ અને બહેનજીબાને ત્યાં જન્મ. ૭ વર્ષની ઉંમરે ગઢડા (જિ. ભાવનગર) સહજાનંદ સ્વામી પાસે આવ્યા. ઈ.સ. ૧૮૧૦માં સહજાનંદ સ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી. બ્રહ્માનંદ સ્વામી પાસે કાવ્ય શાસ્ત્ર-પિંગળનો અભ્યાસ. ઈ.સ. ૧૮૨૯માં સહજાનંદ સ્વામીએ કવિ તરીકેની પદવી

અર્પણ કરીને સન્માનિત કર્યા. ઈ.સ. ૧૮૩૨માં બ્રહ્માનંદનું અવસાન થતાં સ્વામી મંદિર મૂળી (જિ. સુરેન્દ્રનગર)ના મહંતપદે ૨૨ વર્ષ સુધી મહંત તરીકે રહ્યા. બાદ ઈ.સ. ૧૮૫૪માં અવસાન. હિન્દી-ગુજરાતી ભાષામાં ૧૨૦૦ થી વધુ પદોના રચયિતા.

દેવાયત પંડિત

મહાપંથના સંત-કવિ. પત્ની : દેવળદે. ગુરુ : શોભાજી/સુભાજી કે શંભુજી. તેમના વિશે અનેક ચમત્કારમય દંતકથાઓ સાંપડે છે. કોઈ તેમને થાનના બ્રાહ્મણ, કોઈ બરડા (બીલેસર) ના હરિજન બ્રાહ્મણ, કોઈ તેમને વંથલીના ઉદયશંકર ગોરના પુત્ર, તો કોઈ માલધારી જાતિના સંત તરીકે ઓળખે છે. માર્ગી પંથકના ખોજા કવિ કેશવની રચનાઓ પણ દેવાયતના નામે રચાયેલી હોવાનું નોંધાય છે. અને દેવાયત પરમાર કૃત માર્ગીપંથનાં ભજનો તથા 'મેઢી પુરાણ' જેવો ગ્રંથ એમણે રચ્યો હોવાની નોંધ ખોજા જ્ઞાતિના પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે. અમદાવાદ જિલ્લાના મોડસર ગામે વિ.સં. ૧૮૬૫નો પાળિયો દેવાયત પંડિતના પાળિયા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તો ભાવનગર જિલ્લાના કોળિયાક ગામે નકળંકનો મેળો ભરાય છે. ત્યાં માલણ નદીને કાંઠે દેવાયત-દેવળદે તથા સાલો અને સૂરોની સમાધિઓ હોવાનું સંભળાય છે.

ગુજરાતી ભજનસાહિત્યમાં એમનાં 'આગમ'પ્રકારનાં ભજનો અદ્વિતીય છે. પોતાની પત્ની દેવલદેને ઉંદેશીને એમણે આ આગમોની રચના કરી છે. તેમના શિષ્ય મંડળમાં દેવતણખી લુહાર, લીરલબાઈ, રબારી ભક્ત હાલો, આહિર ભક્તસૂરો અને કુંભાર ભક્ત ઢાંગો તથા વણવીરનો સમાવેશ થાય છે.

દેશળ ભગત (ઈ.સ. ૧૮૭૪-૧૯૨૮)

ધ્રાંગધ્રા (જિ. સુરેન્દ્રનગર)ના ભક્ત. ખવાસ જ્ઞાતિમાં જન્મ વાગડના સણવા/રાસંગપર ગામે જન્મ. પિતા : શાભાઈ, માતા : હરિબાઈ, પત્ની : ગંગાબાઈ, સંતાન : મજી, લાલજી, કલબાઈ, કાનબાઈ, કુંવરબાઈ. ધ્રાંગધ્રા ગામમાં અજીતસિંહજીના રાજ્યવહીવટ દરમ્યાન પોલીસ ડીકેની ફરજ. વાવવાળા નાગાજી નર્મદાગિરિ ગુરુ મનાગિરિના શિષ્ય. ઈ.સ. ૧૯૨૩માં ધ્રાંગધ્રામાં સંતમેળો. અવસાન : ઈ.સ. ૧૯૨૮ / સં. ૧૯૮૪ ચૈત્ર સુદ ૧૩.

નરસિંહ મહેતા

(ઈ.સ. ૧૪૦૧-૧૪૮૦) (ઈ.સ. ૧૪૧૪-૧૪૭૪)

ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં આદિ કવિનું બિરુદ મેળવનારા સંત-ભક્ત-કવિ. તળાજમાં વડનગરા નાગર જ્ઞાતિના કૃષ્ણદાસ મહેતાને ત્યાં જન્મ. માતા : દયાકુંવર, પત્ની : માણેકબાઈ. ગૃહત્યાગ પછી ગોપનાથની કૃપાથી રાસલીલાનું દર્શન. અનેકવાર ભક્તિની આકરી કસોટી-તાવણીમાંથી પાર ઊતર્યા. પુત્ર વિવાહ, પિતાનું શ્રાદ્ધ, પુત્રીનું મામેરું, હૂંડી ને હારમાળા જેવા પ્રસંગોએ ઈશ્વરી સહાય મળતી રહી. જીવનની અંતિમ અવસ્થા એણે માંગરોળમાં ગાળી હોવાની સંભાવના છે. જીવનકાળ દરમ્યાન નિવાસ જૂનાગઢમાં. રચના: 'સુદામા ચરિત્ર', 'દાણલીલા', 'ચાતુરીઓ', 'વિવાહ', 'મામેરું', 'હૂંડી', 'ઝારીના પદ' અને ભક્તિ શૃંગારનાં તથા જ્ઞાનનાં પદો જેમાં 'રાસ સહજપદી', અને 'શૃંગારમાળા' વગેરે રચનાઓ.

નાથજીબાપુ

(ઈ.સ.ની ૧૮મી સદી મધ્યભાગ)

દાણીધારની જગ્યા (તા. કાલાવાડ (શીતલા), જિ. જામનગર) ના સ્થાપક સિદ્ધ પુરુષ. જુનાગઢના સંત પ્યારેરામજીના શિષ્ય. જગ્યાની બાજુમાં જ આવેલા ગામ મૂળીલાના ગુર્જર રાજપૂત. મૂળનામ : નાથજી ચૌહાણ, પિતા: સંઘજી. રામાનંદજીની શિષ્ય પરંપરામાં નેનુરામજીના નામથી ઓળખાતા નેનુદારાના સંત પ્યારેરામજી ઈ.સ. ૧૭૧૪ આસપાસ હયાત હશે એમ અનુમાની શકાય છે. દાણીધાર જગ્યામાં નાથજીદાદાની સાથે સમાધિ લેનાર ગુરુભાઈ મગ્નિરામ, ગઢવી નારણદાસ, ગઢવીના માતુશ્રી ભીમાબાઈ, સાધુ હાથીરામ, સાધુ ગોવિંદરામ, સાધુ કરસનદાસ, સાધુ કેશવદાસ, સાધુ ગંગાદાસ, સાધુ પિતાંબરદાસ અને સાધુ પુરણદાસની સમાધિઓ છે. જગ્યાની નજીકમાં થોડે દૂર મોતીરામ નામના કૂતરાની સમાધિ પણ છે. તેમની શિષ્ય પરંપરામાં નાથજીદાદા-કરણદાસજી-લધીરામજી-હરિદાસજી-સેવાદાસજી - ખોડીદાસજી - જદુરામજી - ટીડારામજી-નરભેરામજી-રામદાસબાપુ અને મનહરદાસજી. (જુન ૧૯૮૧ થી ટ્રસ્ટ રજી. થયું છે.) જીવનમાં અનેક ચમત્કારો કરી પોતાની સાથે અગિયાર અનુયાયીઓને લઈને ઈ.સ. ૧૬૧૧ સં.

૧૬૭૯ શ્રાવણ વદ ૪ સોમવારે નાથજીદાદાએ જીવતાં સમાધિ લીધી એમ સંત ચરિત્રોમાં નોંધાયું છે, પરંતુ એ સમયને કોઈ પ્રમાણભૂત આધારો પ્રાપ્ત થતા નથી.

નીલકંઠદાસજી/સ્વામી નીલકંઠપૂરી

(અવસાન ઈ. સ. ૧૯૨૬)

દૂધરેજ વડવાળાધામના સ્થાપક ષટ્કયજ્ઞદાસજીની ગુરુ પરંપરામાં, રઘુનાથપૂરીના ગુરુ. મૂળ આશ્રમ ઝીંજીવાડા ગામ પાસે હતો. ઈ.સ. ૧૫૩૯ માં તેમણે આશ્રમની સ્થાપના કરી હોવાનું નોંધાય છે. રામાનંદી વૈષ્ણવ, દશનામી શૈવ, કબીર શિષ્ય પદ્મનાભની પરંપરા અને મારગીપંથ એમ જુદા જુદા પંથ-સંપ્રદાયોના અનુયાયી દૂધરેજનાં સ્થાનને પોતાના સંપ્રદાયના આદ્યસ્થાન તરીકે ઓળખે છે. એટલે મૂળ કોઈ એક પરંપરાને વળગી ન રહેતાં સાંપ્રદાયિક ઐક્યની ભાવના તેમના અનુગામી શિષ્ય પરંપરાઓમાં વિકસી તેની પાછળ નીલકંઠદાસજીનું પ્રતાપી તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ હશે એવું લાગે છે.

નિષ્કુલાનંદસ્વામી (ઈ. સ. ૧૭૬૬-૧૮૪૮)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંત-કવિ. ગુર્જર સુતાર જ્ઞાતિમાં શેખપાટ ગામે જન્મ. પિતા : રામજીભાઈ, માતા : અમૃતબા. પૂર્વાશ્રમનું નામ : લાલજી. પોતાની અનિચ્છા છતાં અધોઈ ગામનાં કંકુભાઈ સાથે કુટુંબના આગ્રહથી લગ્ન કર્યાં. સંતાન : માધવજી, કાનજી. ઈ.સ. ૧૮૦૪માં સહજાનંદ સ્વામી પાસે દીક્ષા. અવસાન. ધોલેરામાં ઈ.સ. ૧૮૪૮. રચના : ૨૩ જેટલી નાની મોટી કૃતિઓ અને ૩૦૦ જેટલાં પદો.

પ્રાણનાથસ્વામી/ઇન્દ્રાવતી/મહારાજ

(ઈ. સ. ૧૬૧૮-૧૬૯૫)

પ્રજ્ઞામિ નિજાનંદ સંપ્રદાયના આદ્યસ્થાપક દેવચંદ્રજીના શિષ્ય. જ્ઞાની વિદ્વાન કવિ. જામનગરમાં લોહાણા જ્ઞાતિના કેશવજી ઠક્કર અને માતા : ધનબાઈને ત્યાં જન્મ. દીક્ષા. ૧૬૩૧. જન્મનામ : મહારાજ. દીક્ષાનામ : પ્રાણનાથ. કેટલીક રચનાઓ 'ઇન્દ્રાવતી'ના નામે. હિન્દી, ઉર્દૂ, સિંધી અને ગુજરાતી ભાષામાં મોટી સંખ્યામાં પદો-કીર્તનો ઉપરાંત 'બારમાસી' 'ષડઋતુ' અને 'તારતમ સાગર/શ્રીજી મુખવાણી' ગ્રંથ.

પ્રેમસાહેબ (ઈ. સ. ૧૭૯૨-૧૮૬૩)

રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંત-કવિ. દાસી જીવણના શિષ્ય. કોટડાસાંગાણી (જિ. રાજકોટ) ગામે, કડિયા જ્ઞાતિમાં પિતા પદમાજી અને માતા : સુંદરબાઈને ત્યાં જન્મ. પત્ની : મલુબાઈ, પુત્ર : વિશ્રામસાહેબ. બુંદશિષ્ય પરંપરા : વિશ્રામ-સાહેબ-માધવસાહેબ-પુરુષોત્તમદાસજી પ્રેમવંશ ગુરુચરણ-દાસજી (હયાત), રચના : ભજનવાણી.

પ્રેમાનંદસ્વામી/પ્રેમસખી પ્રેમાનંદ

(ઈ. સ. ૧૭૭૯-૧૮૪૪) (ઈ. સ. ૧૭૮૪-૧૮૫૫)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુ-કવિ. જન્મસ્થાન : દોરા (જિ. ભરૂચ) ઈ.સ. ૧૮૧૪-૧૫માં સહજાનંદ સ્વામીને ગઢડા ગામે મળ્યા. દીક્ષા લીધી. સંગીતના જાણકાર, પ્રેમલક્ષણ ભક્તિનાં પદોના રચયિતા. ગાંધર્વ/ગવૈયા જ્ઞાતિમાં જન્મ. દીક્ષાનામ : નિજબોધાનંદ પાછળથી 'પ્રેમાનંદ' સહજાનંદ સ્વામી દ્વારા 'પ્રેમસખી' સંબોધન. ૧૨૦૦૦ જેટલાં પદોની રચના. ઉપરાંત 'દાણલીલા', 'તુલસીવિવાહ', 'રાધાકૃષ્ણ વિવાહ', 'એકાદશી વ્યાખ્યાન' વગેરે.

બજરંગદાસ બાપુ (અવસાન ૧૯૭૭)

અર્વાચીન સમયના સંત. જગ્યા : બગડાણા. અધેવાડા (જિ. ભાવનગર) ગામે ઈ.સ. ૧૯૦૦ આસપાસ જન્મ, રામાનંદી સાધુકૂળમાં પિતા : હીરદાસજી. માતા : શિવ-કુંવરબા. અવસાન : ઈ.સ. ૧૯૭૭ સં. ૨૦૩૩ પોષ વદ ૪. તા ૧૧-૧-૭૭.

બાલકસાહેબ (ઈ. સ. ૧૮૦૧-૧૯૦૬)

રવિભાણ સંપ્રદાયના હરિજન સંત કવિ. ત્રિકમસાહેબના શિષ્ય નથુરામના શિષ્ય. મેઘવાળ જ્ઞાતિના મૂળદાસ પઢિયારને ત્યાં મારવાડમાં જન્મ. દાસી જીવણના પુત્ર દેશળભગતના ગુરુભાઈ. ઈ.સ. ૧૮૭૦માં દાસીજીવણના સમાધિસ્થાન પર દહેરી બંધાવી. શિષ્યો : પીઠો, માણંદ, માવજી. જગ્યાઓ : (૧) રામવાડી, કરણપરા શેરી નં. ૩ રાજકોટ (ભરવાડ જ્ઞાતિ પાસે) (૨) નવા થોરાણા (રાજકોટ), (૩) યુનારાવાડા પાસે (રાજકોટ) (૪) સમી (જિ. મહેસાણા) (૫) રાધનપુર (જિ. મહેસાણા), (૬) વારાહી (જિ. બનાસકાંઠા) (૭) જૂનાગઢ - ભવનાથ તળેટીમાં. રચના: ભજનવાણી.

બાલકસ્વામી / બાલકદાસજી

રામાનંદસ્વામી પરંપરાના સાધુ. રામાનંદના શિષ્ય પીપાજીના શિષ્ય મલુકાદાસની પાંચમી પેઢીએ. મૂળ રાજસ્થાન તરફના. મેસવાણ (તા. કેશોદ, જિ. જૂનાગઢ) ગામે ગાદી સ્થાપી. તેનો શિષ્ય પરિવાર આજે મેસવાણિયા સાધુ તરીકે ઓળખાય છે. ૧૨ શિષ્યો હતા. તેમની સમાધિ છ જગ્યાએ હોવાનું કહેવાય છે. (૧) મેસવાણ, (૨) સોંદરડા, (૩) દ્વારકા, (૪) ગિરનાર, (૫) પ્રયાગઘાટ, (૬) કોટડા (માંગરોળ પાસે) ઈ. સ. ૧૬૨૬. અનેક ચમત્કારમય દંતકથાઓ નોંધાઈ છે.

બ્રહ્માનંદ સ્વામી (અવસાન ઈ. સ. ૧૮૩૨)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુ-કવિ. સહજાનંદ સ્વામીના શિષ્ય. ખાણ (રાજસ્થાન) ગામે આશિયા શાખના ચારણ-ગઢવી કુટુંબમાં જન્મ. જન્મ નામ : લાડુદાન. ૧૫/૧૮ વર્ષની ઉંમરે ભૂજ ખાતે વ્રજભાષા પાઠશાળામાં રાજકવિ અભયદાનજી પાસે કાવ્યશાસ્ત્ર, પિંગળ, અલંકાર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ. ઈ. ૧૮૦૪માં સહજાનંદ સ્વામી પાસે દીક્ષા. ઈ. સ. ૧૮૩૨માં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની ઘણી કાવ્યરચના કરી.

ભાણ સાહેબ (ઈ. સ. ૧૮૬૮-૧૭૫૫)

રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના આદ્યપુરુષ. રામ કબીર પંથી સંત-કવિ. કનખિલોડ (ચરોતર પ્રદેશ) ગામે લોહાણા જ્ઞાતિમાં પિતા : કલ્યાણદાસજી ઠક્કર અને માતા : અંબાબાઈને ત્યાં જન્મ. ષષ્ટમદાસજીના શિષ્ય. રવિસાહેબના ગુરુ, ખીમસાહેબના પિતા. કમીજડા ગામે જીવતાં સમાધિ.

ભોજભગત / ભોજલરામ

(ઈ. સ. ૧૭૮૫-૧૮૫૦)

જ્ઞાની-ઉપદેશક સંતકવિ. ગિરનારી સાધુ રામેતવનના શિષ્ય. દેવકીગાલોળ (તા. જેતપુર, જિ. રાજકોટ) ગામે લેઉવા કણબી જ્ઞાતિમાં જન્મ. પિતા : કરસનદાસ, માતા : ગંગાબાઈ, અવટંકે : સાવલિયા. પોતાના બે ભાઈઓ કરમણ અને જસા સાથે અમરેલી પાસેના ચક્કરગઢ ગામે ખેતી કરવા ગયા, અને ફતેહપુર ગામ વસાવ્યું. અમરેલીના ગાયકવાડી મુખા વિઠ્ઠલરાવને ઉપદેશ આપવા 'ચાબખા' પ્રકારના ભજનોની રચના કરેલી. શિષ્યો : ૧. જલારામ (વીરપુર),

૨. વાલમરામ (ગારિયાધાર), ૩. જીવણરામ (ફતેપુર). શિષ્ય જલારામને ત્યાં વીરપુર ગામે સમાધિ લીધી. રચના : 'ચેલૈયા આખ્યાન', વાર, તિથિ, મહિના, સરવડાં, 'ભક્તમાળ' કાફી, હોરી, કક્કો, બાવનાક્ષરી અને ચાબખા.

મુકુતાનંદસ્વામી (ઈ. સ. ૧૭૫૮-૧૮૩૦)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંત-કવિ. અમરેલીમાં સરવરિયા બ્રાહ્મણ આનંદરામ અને વીતરાગી રતનબાઈની પુત્રી રાધાબાઈની કૂખે જન્મ. પૂર્વાશ્રમનું નામ : મુકુન્દદાસ. મૂળદાસજીના શિષ્ય શીલદાસ પાસેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરેલી. માતાપિતાના આગ્રહથી લગ્ન કર્યાં. પણ વૈરાગ્ય ભાવ હોવાથી ગૃહત્યાગ. પ્રાંગણ દ્વારકાદાસજી, વાંકાનેરના કલ્યાણદાસજી અને સરધારના તુલસીદાસજી નામના સાધુઓ પાસે રહેલા. સરધારમાં મહંતપદે હતા ત્યાં રામાનંદસ્વામીનો મેળાપ થયો અને ઈ. સ. ૧૭૮૬માં દીક્ષા લીધી. પાછળથી સહજાનંદ સ્વામીની અનન્ય નિષ્ઠાથી સેવા કરી. અવસાન : ગઢડા સ્વામી. મંદિરમાં, રચના : 'ઉદ્ધવગીતા', 'સતીગીતા', 'રૂકમિણી-વિવાહ', 'મુકુન્દ બાવની', 'અવધૂત ગીત', 'ગુરુ ચોવીશી', 'ગુણ વિભાગ' અને ૮૦૦૦ જેટલાં પદો.

મૂળદાસજી

ભજનિક સંત-કવિ. આમોદરા (જિ. જૂનાગઢ) ગામે સોરકિયા લુહાર જ્ઞાતિમાં કૃષ્ણજી-ગંગાબાઈને ત્યાં જન્મ. જીવણદાસ લોહલંગરીના શિષ્ય. જગ્યા : અમરેલી ગામે. શિષ્યો : શીલદાસ, હાથીરામ અને જદુરામ. જ્ઞાનમાર્ગી વૈરાગ્ય પ્રેરક વાણીના રચયિતા. એ સિવાય હિન્દી ભાષામાં 'ચોવીસ ગુરુદત્તલીલા' અને કેટલાંક પદો તથા 'બારમાસી', 'હરિનામલીલા', 'ગુરુગીતા', 'સાસુવહુનો સંવાદ' 'સમસ્યાઓ', 'મર્કટીનું આખ્યાન', 'ભગવદ્ગીતાનો અનુવાદ' 'ભાગવત બીજો સ્કંધ' વગેરે રચનાઓ. જેમાં મહાપંથની અસરો દેખાડતી ભજનવાણી: 'ચૂંદડી', રૂપકગર્ભ પદો અત્યંત લોકપ્રિય થયાં છે. અવસાન : સં. ૧૮૩૫ ચૈત્ર સુદ ૮ ને દિવસે અમરેલી મુકામે.

મેકલા/મેકરણ SISI (ઈ. સ. ૧૬૩૯-૧૭૩૦)

કચ્છ પ્રદેશના સંત-કવિ. કાપડી પંથના સાધુ. જન્મ : કચ્છના ખોંભડી ગામે. ભટ્ટી રજપૂત હરધોળજીને ત્યાં પબાબાઈની કૂખે. ગુરુ : ગાંગોજી કાપડી. સૌરાષ્ટ્રના

શરભંગઋષિના આશ્રમ (પરબ)નો ધૂણો ચેતવ્યો. ધ્રંગ-લોડાઈ (કચ્છ) ગામે આશાપુરાનું સ્થાનક કર્યું. લીરબાઈ નામે આહિર કન્યાને દીક્ષા. ગરવા હરિજન સહિત ૧૧ ભક્તો સાથે સં. ૧૭૮૬ આસો વદ ૧૪ શનિવારના દિવસે જીવતાં સમાધિ લીધી. રચના : કચ્છી બોલીમાં ભજનવાણી, સાખીઓ.

મોરારસાહેબ (ઈ. સ. ૧૭૫૮-૧૮૪૯)

રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતકવિ. રવિ સાહેબના શિષ્ય. થરાદ (રાજસ્થાન)માં વાઘેલા રાજપૂત જ્ઞાતિમાં જન્મ. જન્મનામ : માનસિંહજી. વૈરાગ્યભાવ જાગૃત થતાં ગૃહત્યાગ કરી રવિ સાહેબ પાસે ઈ.સ. ૧૭૮૬માં ખંભાલીડા (જિ. જામનગર) ગામે ગુરુગાદીની સ્થાપના. ત્યાં જ જીવતાં સમાધિ લીધેલી. શિષ્ય : હોથી. રચનાઓ : 'બારમાસી', 'ચિંતામણી', જ્ઞાનવૈરાગ્ય પ્રેરક કુંડળિયા અને શ્રીકૃષ્ણ, શિવ, રામ વગેરે દેવતાઓની સ્તુતિ કરતાં પદો ઉપરાંત યોગ, બોધ-ઉપદેશ, વૈરાગ્ય અને વિહારભાવ વર્ણવતાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં ભજનો. એમાં 'પરજ' પ્રકારનાં ભજનો શ્રેષ્ઠ કોટિનાં છે. અન્ય શિષ્યો : ચરણ સાહેબ, દલુરામ, કરમણ, જીવાભગત ખત્રી, ધરમશી ભગત.

રવિ સાહેબ (ઈ. સ. ૧૭૨૭-૧૮૦૪)

રવિભાણ સંપ્રદાયના સ્થાપક સંત-કવિ. કબીરપંથી ભાણસાહેબના શિષ્ય. જન્મ : વીસા શ્રીમાળી વણિક જ્ઞાતિમાં મંછારામ-ઈચ્છાબાઈને ત્યાં તણછા (તા. આમોદ, જિ. ભરૂચ) ગામે ઈ.સ. ૧૮૫૩માં ભાણસાહેબ પાસે દીક્ષા લીધી. શિષ્યો : મોરાર, ગંગ, લાલ, દયાળ વગેરે ૧૯ જેટલા તેજસ્વી શિષ્યો, અવસાન ઈ.સ. ૧૮૦૪માં રતનદાસજીની જગ્યા-વાંકાનેર ખાતે, સમાધિ: મોરારસાહેબના ખંભાલીડા (જિ. જામનગર) ગામે. રામકબીર સંપ્રદાયની સાધના અને સિદ્ધાંતો પ્રમાણે યોગસાધના અને તત્ત્વજ્ઞાન વર્ણવતાં ભજનો તથા વૈરાગ્યજ્ઞાન, બોધ-ઉપદેશ, ગુરુમહિમા અને ભક્તિશૃંગાર વર્ણવતાં ગુજરાતી, હિન્દી અને હિન્દી-ગુજરાતી મિશ્ર ભાષામાં અનેક ભજનોની રચના તેમણે કરી છે. આધ્યાત્મિક અનુભૂતિના મર્મપૂર્ણ આલેખનમાં અને પ્રેમની મસ્તીમાં આ સંતકવિનાં અપાર શક્તિ-સામર્થ્ય પ્રગટ થયાં છે. તો 'ભાણગીતા', 'મન:સંયમ', 'બારમાસી', 'બોધ-ચિંતામણી', 'રામગુંજર ચિંતામણી', 'ખીમ કવિ પ્રશ્નોત્તરી', 'સિદ્ધાંત-કક્કી', 'ગુરુમહિમા', ઉપરાંત આરતી, કટારી,

પદ, રેખતા, હોરી, છપ્પા અને સાખી જેવા પ્રકારોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય સર્જન એમણે કર્યું છે.

લાલાભગત/લાલજી મહારાજ/લક્ષ્મીદાસજી

(ઈ. સ. ૧૮૦૦-૧૮૬૨)

સાયલા (જિ. સુરેન્દ્રનગર) ગામે જગ્યાના સ્થાપક સંત. સિંધાવદર (તા. વાંકાનેર) ગામે વણિક જ્ઞાતિમાં બળવંતશા અને માતા વિરૂબાઈને ત્યાં જન્મ. વાંકાનેરના રઘુનાથ મંદિરના મહંત સેવાદાસજી પાસે ગુરુમંત્ર-દીક્ષા. ઈ.સ. ૧૮૧૬માં ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર. સાયલાગામે સદાવ્રત ખોલ્યું. ઈ.સ. ૧૮૫૮માં ઠાકોરજીનું મંદિર ચણાવી પ્રતિષ્ઠા કરી. સાયલા ઠાકોરે સાયલામાં રોકી રાખી મંદિર બંધાવી અર્પણ કરેલું. ભાવનગર મહારાજા વજેસિંહજી પણ લાલાભગતના સેવક હતા. મંદિરમાં સ્થાપેલી શેષશાયી વિષ્ણુની પ્રતિમા દીવમાંથી ચમત્કાર કરીને લાવેલા. પોતાનાં કુટુંબીજનો - ભાઈઓ : રામજી, ત્રિકમજી, ભીમજી, અને ગોપાલજી તથા કાકીમા અને બહેનો સિંધાવદર છોડી સાયલા જગ્યામાં સેવા કરવા માટે આવેલાં. ચારે ભાઈઓએ તેમની પાસેથી દીક્ષા લીધેલી. સાયલા મુકામે સં. ૧૮૧૮ કારતક સુદ-૧૦ બુધવારે અવસાન થયું એ પછી જગ્યાની ગાદીએ અનુક્રમે : ભીમદાસજી - ગોપાલદાસજી-ભગવાનદાસજી-મોતીરામદાસજી -કૃષ્ણદાસજી - મયારામદાસજી અને તુલસીદાસજી (હયાત). સાયલા ગામ તેમના નામથી આજે 'ભગતના ગામ તરીકે ઓળખાય છે.

લોયણ

મહાપંથ સંત-કવયિત્રી. શેલર્ષિનાં શિષ્યા. લુહાર જ્ઞાતિમાં વીરાભગતને ત્યાં કીડી (તા. બાબરા, જિ. અમરેલી) જામખંભાળિયા (જિ. જામનગર) આટકોટ/ખંભાળિયા (તા. સાવરકુંડલા, જિ. અમરેલી) ગામે જન્મ. આટકોટનો રાજવી લાખો સ્વભાવે લંપટ અને વિલાસી હતો, તે લોયણનાં રૂપ પાછળ અંધ બનેલો. લોયણને સ્પર્શ કરવા જતાં તે કોઢિયો થયો અને લોયણના ગુરુ શેલર્ષિની કૃપાથી પશ્ચાતાપના અગ્નિમાં બળતા લાખાને સારું થયું. એ વખતે લોયણે ૮૪ જેટલાં ભજનો લાખાને અને તેની રાણીને ઉદેશીને ગાયેલાં. ઊંચી કોટિનું તત્ત્વજ્ઞાન અને મહાપંથના સાધના-સિદ્ધાંતો વર્ણવતા આ ભજનોમાં ઉત્તરોત્તર રીતે ક્રમશઃ સાધનાનું-માર્ગદર્શન અપાયું છે. એક પછી એક ક્રમમાં નિજિયા-પંથની ઓળખ,

ગુરુ, અને ગુરુગમ, શિષ્યની લાયકાત, મનની શુદ્ધિ, યોગની બાર ક્રિયાઓ, રહેણી અને કરણી, સહજ સાધના, બ્રહ્માંડનું અને બ્રહ્મનું રહસ્ય, વૃત્તિ, રસ, સત્સંગ, દેહ, માયા, જ્ઞાન, અને ભક્તિ દ્વારા પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ. એમ વિવિધ વિષય પર જાગરણ, ઉપદેશ, તત્ત્વ, સાધના, પરિચય અને પ્રેમ પ્રાપ્તિ. એ રીતે ગૂઢ-રહસ્યવાણી આલેખાઈ છે. પ્રત્યક્ષ કથન શૈલીમાં, સીધા સાદા સરળ શબ્દોમાં અપાયેલું ગહન ચિંતન આ ભજનોને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચાડે છે.

વેલાબાવા/વેલનાથ

નાથપંથી સંત-કવિ. ગિરનારી યોગી વાઘનાથના શિષ્ય. કોળી જ્ઞાતિમાં જન્મ. પત્ની (૧) મીણલમા, (૨) મુંજલમા/જસોમા, પુત્ર : દયો, ઠાકરશી. ગિરનારના ચમત્કારી સિદ્ધ પુરુષ તરીકેની ખ્યાતિ વધતાં ખાખી બાવાઓએ ત્રાસ આપેલો તેથી ભૈરવજપની ટૂક પાસે જીવતાં ધરતીમાં સમાઈ ગયા અને એમની સમાધિ પછી બે પત્નીઓ મીણલમા અને જસોમા પણ ધરતીમાં સમાઈ ગયેલાં એવી લોકોક્તિ નોંધાઈ છે. ભજનિક કવિ રામૈયાના ગુરુ. અન્ય શિષ્યો : નારણ માંડળિયો અને મૈયારી ગામના રાણીંગ મેર. રચના : આગમ પ્રકારની ભજનવાણી. વડિયા પાસેના ખડખડ ગામે વેલાબાવાની જગ્યા હતી અને તેની સમાધિ ગિરનાર ઉપર ભૈરવજપ નીચેના જંગલમાં આવેલી છે.

વીસામણભગત (ઈ. સ. ૧૭૬૯-૧૮૨૯)

પાંચાળની ગેબી સંતપરંપરામાં આપા ગોરખા (આપા જદરાના પુત્ર-શિષ્ય) ના શિષ્ય તરીકે પણ ઓળખાવાયા છે. પ્રફુલિયા ગામ પાસેના ચંદનગિરિ ડુંગરા પાસે રહેતા ચંદનનાથ દૂધાધારીની કૃપાથી ખુમાણ સાખના પાતામન અને રાણબાઈને ત્યાં પાળિયાદ (તા. બોટાદ જિ. ભાવનગર) ગામે વિ.સં. ૧૮૨૫ના વસંતપંચમીને દિવસે જન્મ. ભક્ત સમુદાયમાં 'રામદેવપીર અવતાર' ગણાતા 'વીસામણપીરે' યુવાવસ્થામાં 'તોફાની કાઠી' તરીકે નામના કાઢેલી. ભલભલા આદમી એનાથી ડરતા પણ ગુરુકૃપાએ એવો ચમત્કાર કર્યો કે હાથમાં ઠાકરના નામની માળા લઈ ગોળ ચોખાનું સદાવ્રત માંડ્યું. આપા જદરા, આપાદાના અને આપા ગોરખાની જેમ 'પીરાઈ'ની પરંપરા ઊભી કરી. પોતાનાં અવસાન પૂર્વે પોતાની દીકરી નાથીબાનાં સંતાન લક્ષ્મણજી (સરવા ગામના

હાદા બોરીયાના પુત્ર) ને પાળિયાદની પીરગાદી પર બેસાડ્યા અને વિ.સં. ૧૮૮૬ના ભાદરવા સુદ ૧૧ને દિવસે ૬૧ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને પોતાના આરાધ્ય દેવતા હનુમાનજીને વંદન કરી ધૂણા સામે પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી. આપા લક્ષ્મણજી પછી તેમની વંશપરંપરાના મોટા ઉનડાબાપુ-દાદાબાપુ-ઉનડાબાપુ (૨), અમરાબાપુ અને હાલમાં અમરાબાપુનાં પત્ની ઊમૈયાબા સુધી ગાદીના મહંતપદની પરંપરા ચાલુ છે.

ષ્ટમદાસજી/છઠ્ઠાબાવા

(ઈ. સ. ૧૬૧૨-૧૭૩૦)

વડવાળા ધામ દૂધરેજ જગ્યાના સંત. નીલકંઠ સ્વામીની પરંપરાના યાદવસ્વામી પાસે ઈ.સ. ૧૬૩૦માં નાનાભાઈ આંબાજી સાથે દીક્ષા. ઝીંજીવાડાના ઝાલા રાજવી યોગરાજ અને રાણી ગંગાદેવીના મોટા પુત્ર. મૂળનામ : સામંતસિંહજી. દીક્ષાનામ : ષટ્ટયજ્ઞ ચૈતન્યસ્વામી. ઈ.સ. ૧૬૩૪માં દૂધરેજ ગાદીના આચાર્યપદે. લોક સમુદાયમાં 'છઠ્ઠાસ્વામી'ને નામે જાણીતા થયેલા. તેમના ભાઈ આંબાજીની કેટલીક ભજન રચનાઓ 'આંબો-છઠ્ઠો' એમ બંને ભાઈઓનાં નામ દર્શાવે છે.

સવા ભગત (અવસાન ઈ. સ. ૧૯૬૧)

ભક્ત કવિ સ્વામી ફૂલગરજના શિષ્ય સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના પીંપળી ગામે પ્રજાપતિ કુંભાર કરશન ભગત અને માતા કાશીબાને ત્યાં જન્મ. પત્ની : જમનાબાઈ. ઈ.સ. ૧૯૧૩માં સદાવ્રત શરૂ કર્યું, ઈ.સ. ૧૯૧૬માં રામદેવપીરનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું.

વીરમગામ તાલુકાના માંડણ ગામના ભક્ત ઝબુબાએ એમનું શિષ્યત્વ સ્વીકારેલું, એમનાં ભજનો મળે છે. પુત્રો : નાનજી અને હરજીવન. સવાભગતનું અવસાન : ઈ.સ. ૧૯૬૧. જગ્યાના ગાદીપતિ હરજીવનદાસના પુત્ર બળદેવદાસજી.

સવાભગત/સવૈયાનાથ

(ઈ. સ. ૧૭૭૨-૧૮૪૨)

નાથ સંપ્રદાયના હરિજન જ્ઞાતિના સંત કવિ. ગુરુ : તુલસીનાથ. ઝાંઝરકા (જિ. સુરેન્દ્રનગર) ગામે વણકર

જ્ઞાતિમાં સુરાભગત અને મોંઘીબાઈને ત્યાં જન્મ. પુત્ર : પાલાભગતે એક બાળકને બચાવવા-જીવતદાન દેવા પોતાની જાતનું બલિદાન આપેલું. તેના પુત્ર ઉગમશી (સવાભગતના પૌત્ર)ને ઈ. ૧૮૪૨માં ઝાંઝરકા જગ્યાની ગાદી સોંપી સવાભગતે સમાધિ લીધી. રચના : મહામાર્ગની અસરો દેખાડતી, રામદેવ પીરનો મહિમા ગાતી ભજનવાણી-ઉપરાંત યોગ-ઉપદેશ-ગુરુમહિમા અને ગણપતિ મહિમાનાં ભજનો.

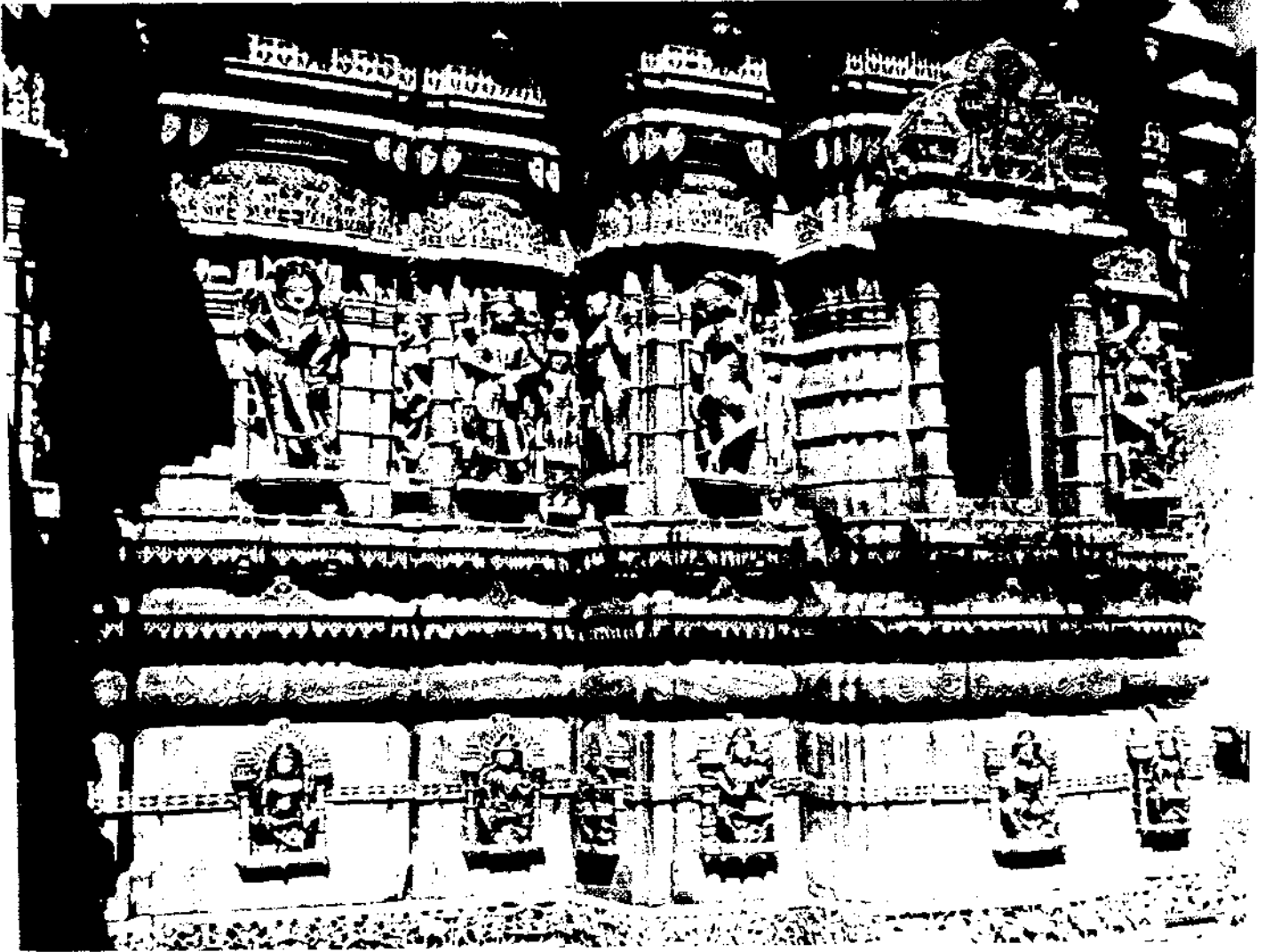
સહજાનંદસ્વામી (ઈ. સ. ૧૭૮૧-૧૮૩૦)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સ્થાપક. રામાનંદ

સ્વામીના શિષ્ય. જન્મ : અયોધ્યા પાસે છપૈયા ગામે સરવરિયા બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં ૧૮ વર્ષની ઉંમરે માંગરોળ પાસેના લોજ ગામે રામાનંદ સ્વામીના શિષ્ય બન્યા એ પછી જેતપુર ગાદીના આચાર્ય પદે.

હોથી (અવસાન ઈ. સ. ૧૮૪૯)

રવિ ભાણ સંપ્રદાયના સંત-કવિ. મોરારસાહેબના શિષ્ય. નેકનામ ગામે સુમરા કોમમાં મુસ્લિમ જ્ઞાતિમાં જન્મ. પિતા : સિકંદર. સમાધિ ખંભાલીડા (જિ. જામનગર) ગામે મોરાર સાહેબની જગ્યામાં. રચના : ભજનવાણી.

જિનમંદિરની દિવાલ ઉપરનું નકશી કામનું એક દેશ્ય

સંસ્કૃતિના ઉપદેશ સિદ્ધપુરુષો

—ડૉ. નવીનચંદ્ર ત્રિવેદી

આ ભૂમિનું પ્રબળ પુણ્યબળ છે કે ભૂમિના કણકણમાં સંત વિભૂતિઓની સાધનાની સુવાસ ધરબાયેલી છે. આધ્યાત્મિક સંપદાનો મધમધાટ આ ભૂમિની પરંપરાગત ગૌરવગાથા બની ગઈ છે. સમગ્ર ભારત દેશ ધર્મપ્રધાન સંસ્કૃતિ ધરાવતો દેશ હોઈને અને તેનાં દરેક રાજ્યોમાં વિવિધ ધર્મસંપ્રદાયના પથદર્શકો વસતા હોય તે સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતમાં પણ ધર્મઉપદેશ આપનાર સામેથી મળતા હોય એ પુણ્યના કોઈ ઉત્તુંગ શિખરની પ્રતીતિ કરાવે છે, ધર્મ શાશ્વત છે.

આજના વિલાસી વિષયી યુગમાં ધાર્મિક શુભ સંસ્કારોની તાતી જરૂર છે. સદૈવ સત્સંગની જરૂર છે. આ સત્સંગથી જ સારા વિચારો મળે છે. અને વિનય વિવેકની જાગૃતિ માટે પણ સત્સંગ જરૂરી છે. સંતસત્સંગથી જીવનમાં ઘણા પાપોમાંથી બચી જવાય છે. આપણી જીવનશૈલીને સમૃદ્ધ, સંસ્કારી અને સુચારુ બનાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા આવા સંતોના જીવન પરિચયો અત્રે સમાવિષ્ટ કરાયા છે. તે સિવાય પણ ઘણા બીજા સંતો હશે પણ જેમનો અત્રે ઉલ્લેખ-સમાવેશ નથી કર્યો તે માટે સમય અને સ્થળ સંકોચની મર્યાદા જ કારણભૂત છે. સંતવિભૂતિઓના પ્રભાવ અને તેના કાર્યોની સારરૂપ વિગતો જોશો.

આદિ કવિ નરસિંહમહેતા પ્રથમ ભક્ત હતા, કવિ પછી. ત્યાંથી શરૂ કરીને એપ્રિલ ૨૦૦૦ સુધીમાં વિદ્યમાન વિભૂતિઓ/સંતોને અત્રે સમાવ્યા છે. નરસિંહથી પૂ. દાદા ભગવાન સુધીના દિવંગત સંતો અને પછીના ક્રમમાં હાલના હયાત સંતોને સાંકળી લીધા છે. જેનો ક્રમિક પરિચય આ લેખમાં જોશો. જીવનનાં રહસ્યોને સમજી લઈને જેમણે જીવનને માણી લીધું છે. ભક્તિ અને સદાચાર જેવાં ઉત્તમ તત્ત્વોને સ્થાન આપી આંતરચેતનાને જેમણે જાગૃત કરી છે. વિશાળ અનુભવ જ્ઞાનના સાગરમાંથી પરમતત્ત્વનું અમૃત જેમણે મેળવી લીધેલું છે. આવા પુણ્યવંતા જ આ ધરતીના સાચા શણગાર અને અલંકારો છે, ત્રિકાળ સંધ્યા જેવો કાંતિકારી પ્રયોગ આપી માનવ મનને શ્રી પાંડુરંગજીએ ઉંચાઈ બક્ષી છે. હૃદયસ્થ ભગવાનને કૃતજ્ઞતાની જરૂર નથી, પણ તે આપણા વિકાસ માટે જરૂરી છે, આ સમજાવી સ્વાધ્યાય સમાન મંત્ર બક્ષનાર પૂજનીય દંષ્ટિદાતા દાદા તમને વંદન વારંવાર. આ પરિચયો રજૂ કરનાર ડૉ. નવીનચંદ્ર ત્રિવેદી પણ સંત સત્સંગનો આનંદ માણનારા એક આરાધક છે. ભરૂચ જિલ્લાના જંબુસર ગામે તા. ૧૬મી જૂન ૧૯૪૩ના રોજ તેમનો જન્મ થયો. બચપણથી જ માતાપિતા પાસેથી ધર્મસંસ્કારનો વારસો મળ્યો જે વારસો આજ તેમની ઉત્તરાવસ્થા સુધી જળવાઈ રહ્યો છે. પોતાના પુરુષાર્થબળે ખંભાતમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી દ્વારા બી. એ. વર્ગ-બીજામાં ૧૯૬૫માં અને તે પછી સુરતમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી દ્વારા એમ. એ. વર્ગ-બે માં ૧૯૬૭માં. તે પછી વિદ્યાનગરમાં સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી દ્વારા પી. એચ. ડી. ૧૯૭૬માં કર્યું. જે એમની શૈક્ષણિક લાયકાત. તે પછી તેમની વિવિધ સંસ્થાઓમાં ૧૯૬૫-૬૬ દરમ્યાન જંબુસરની મ્યુ. હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે, ૧૯૬૮-૬૯માં વલસાડ જિલ્લાની સંજાણ હાઈસ્કૂલના શિક્ષક તરીકે, ૧૯૬૯-૭૦માં વલસાડની ચીખલી કોલેજમાં પાર્ટટાઈમ અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. તે પછી ૧૯૭૦થી ખેડા જિલ્લાની ભાદરણ કોલેજમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક તરીકે હાલ સેવા આપે છે.

અનુસ્નાતક કક્ષાએ નડિયાદ અને પેટલાદ કેન્દ્રમાં સતત ૨૦ વર્ષ એમ. એ.ના વર્ગોમાં અધ્યાપન કાર્ય. ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફથી એમ. ફિલ. તથા પી. એચ. ડી.ના માર્ગદર્શક તરીકેની માન્યતા. ૧૯૮૧થી ગુજરાતના પ્રથમકક્ષાના સામાયિકોમાં તેમનાં લખાણો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. અક્ષરા સાહિત્ય સંસ્થા વડોદરા તથા ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદમાં આજીવન સભ્ય છે, પરિસંવાદોમાં સતતપણે સક્રિય રહ્યા છે. સંગીત, સાહિત્ય અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ એમના શોખના વિષયો રહ્યાં છે. તેમનાં પ્રકાશિત પુસ્તકો આ પ્રમાણે છે. મડિયાનું અક્ષરકાર્ય, ગુજરાતી નિબંધમાળા, અપઠિતનો આસ્વાદ, સ્વામી કૃષ્ણાનંદ સંપુટ (ભાગ. ૧-૨)ના સંપાદક તથા પંચદેવોપાસના, આંધીમાં ઉપદેશ, ઝલક અને ઝાંખી, કોઈ કંકર કોઈ મોતી વગેરે પુસ્તકોમાં તેમણે પ્રસ્તાવના લખી છે.

ડૉ. નવીનચંદ્ર ત્રિવેદીને હાર્દિક ધન્યવાદ.

—સંપાદક

આધ્યાત્મિક સંત વિભૂતિઓ

આ ગ્રંથમાં ગુજરાતની અને ગુજરાતમાં વસતી આધ્યાત્મિક સંતવિભૂતિઓનો પરિચય આપતાં હું આનંદ અને ગૌરવની લાગણી અનુભવું છું. ધર્મ અને અધ્યાત્મ મારા અંગત રસનો વિષય હોવાથી એ વિષે લખતાં આનંદ થાય તે સહજ છે. સમગ્ર પ્રજાને આજે અને ભવિષ્યનાં વર્ષોમાં પણ આ માહિતી કોઈપણ પ્રકારે ઉપયોગી બની રહે તેવા એક આકર ગ્રંથ (સંદર્ભગ્રંથ) નિમિત્તે લખવાનું મળ્યું છે. તે મારા જેવા સામાન્ય અભ્યાસીને માટે ગૌરવની ઘટના ગણું છું.

મારા પિતાશ્રી પ્રકૃતિએ ધાર્મિક અને સત્સંગી હતા. વતનના ગામ જંબુસરમાં કોઈ સંત-મહારાજ આવે તેને અમારા ઘરમાં ભોજન-પ્રસાદ માટે લાવતા. ગામમાં કથા-સમાહ કે ચાતુર્માસ નિમિત્તે આવતા સંતોને પોતે મળવા-સાંભળવા જતા. ક્યારેક અમને સાથે લઈ જતા તો ક્યારેક તે સંતોને મળવા જવા અમને પ્રોત્સાહિત કરતા રહેતા. કુટુંબમાં નંખાયેલા આ સંસ્કારોને યુવાવસ્થામાં અનુકૂલ પવન અને પ્રોત્સાહન મળી રહ્યાં છે. કોલેજની નોકરી નિમિત્તે ભાદરણ નિવાસ દરમ્યાન પૂ. સ્વામી કૃષ્ણાનંદના સંપર્કમાં પેલા સંસ્કારો વિકસિત અને દઢમૂલ થયા. શાંતિ આશ્રમ, ભાદરણમાં તેઓશ્રીને મળવા આવતા સાધુસંતોનો સંપર્ક અને સત્સંગ થતો રહ્યો. સ્વામી સચ્ચિદાનંદજી, પૂ. શ્રી મોટા, અને દાદાભગવાન આદિ સંતોને આમ પ્રત્યક્ષ વારંવાર મળવા - સાંભળવાનો લાભ મળ્યો હતો. પૂ. કૃષ્ણાનંદજીના આશ્રમમાં અન્ય સાધુ સંતોનાં પુસ્તકો -પ્રવચનો અને કાર્યો વિશે વારંવાર ચર્ચાપરામર્શ થવાથી પણ આ ક્ષેત્રનું જ્ઞાન અને રસ વિકસતો રહ્યો. પરિણામે ગુજરાતના અધ્યાત્મ જગતની વિભૂતિઓ વિશે પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ જાણકારી મળતી રહી. આ ભૂમિકા ઉપર લખવાનું સ્વીકાર્યું ત્યારે આધારભૂત વિગતો ભેગી કરવા જે તે સંતના પોતાના લખેલા અથવા તેઓ વિશે લખાયેલા અધિકૃત લખાણોનો પુનઃ સુદીર્ઘ અભ્યાસ કર્યો. આવા ગ્રંથોની યાદી લેખના અંતમાં નોંધી છે.

સમર્પિત ભક્ત-આદિ કવિ

નરસિંહ મહેતા

આજના ગુજરાતમાં પણ ભાગ્યે જ કોઈ એવો ગુજરાતી હશે, જે આ ભક્તના નામથી અજાણ હોય. આશરે

પાંચસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલી આ વિભૂતિ આજે પણ ગુજરાતીઓને તેની સમર્પિત ભક્તિ અને કાવ્યોથી સર્વ ગુજરાતીઓના હૃદયમાં સ્થાન પામી છે. ગુજરાતી ભાષાના મધ્યકાલીન કવિઓમાં નરસિંહ મહેતાનું સ્થાન આદિ કવિ તરીકે સ્વીકારાયું છે. આપણા આરંભકાળના અન્ય સર્જકોની જેમ આ કવિના જન્મ-જીવન વિશેની આધારભૂત-ચોક્કસ વિગતો હજુ અભ્યાસ-સંશોધનનો વિષય રહી છે. તદનુસાર નરસિંહના જન્મ સમયના નિર્ણય વિષે પણ મતમતાંતર જોવા મળે છે. વિદ્વાન સંશોધકોના અભ્યાસપૂર્ણ અભિપ્રાયોના આધારે એટલું તારવી શકાય છે કે તેનો જન્મ ઈ.સ. ૧૪૫૦ પછીના વર્ષમાં જૂનાગઢ પાસેના તળાજા ગામમાં થયો હતો. તેની જીવનલીલા ઈ.સ. ૧૫૫૦ સુધીમાં સંકેલાઈ હોવાના મત મળે છે. સોરઠના નાગર બ્રાહ્મણની નાતમાં જન્મેલો નરસિંહ બાળપણમાં જ માતાપિતા ગુમાવતાં તેનો ઉછેર તેમના મોટા ભાઈ-ભાભીના આશ્રયમાં થયો હતો.

આ ભક્તમાં નાનપણથી ઈશ્વર નામસ્મરણ અને સાધુસંગના સંસ્કારો દૃઢીભૂત થયા હતા. પ્રભુના ચરણમાં સંપૂર્ણ શરણાગતિ અને અવિચલ શ્રદ્ધા સાથેની નરસિંહની ભક્તિથી તેમના જીવનની કૌટુંબિક અને વ્યવહારુ આપત્તિઓમાં ભગવાને ઘણા પ્રસંગે માનવદેહ ધારણ કરીને નરસિંહને સહાય કરી હતી. જેની દંતકથાઓ આજેય પ્રચલિત છે જ. આવી બાબતોને તેના આત્મવૃત્તાંતનાં પદોમાં વર્ણવીને પોતે પણ સમર્થિત કરી છે. ભાભીનાં કડવાં વચન સાંભળીને નાનપણમાં જ ઘર છોડીને નરસિંહે જંગલની વાટ પકડી હતી. જંગલમાં અંતરિયાળ આવેલા એક અપૂજ શિવાલયમાં રાતદિવસ સતત ભક્તિ કરતાં ભગવાન શંકર પ્રસન્ન થયા-શ્રી કૃષ્ણની રાસલીલાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરતાં મહાદેવજી બાળ નરસિંહનો હાથ ઝાલી સ્વર્ગમાં લઈ ગયા. રાસલીલાનાં દર્શનથી પ્રસન્ન થઈ નરસિંહ સદાને માટે શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત બન્યો. જંગલમાંથી ઘેર જઈને તે સીધો તેની ભાભીને પગે લાગ્યો અને બોલ્યો : “તમારા કટુવચનથી રિસાઈને હું જંગલમાં ગયો, પણ ત્યાં મને મહાદેવનાં દર્શન થયાં અને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન સાથે રાસલીલાનો પણ લાભ મળ્યો. તેથી હું તમારો ઋણી છું.”

યુવાનવયે તેમનાં લગ્ન થયાં છતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીનેય સંત જેવું વિરક્ત જીવન વિતાવ્યું. દીકરાનાં લગ્નમાં તથા દીકરીના શ્રીમંત પ્રસંગે ભગવાને માનવદેહ ધારણ કરી

નરસિંહને કરેલી સહાયના પ્રસંગો સુપ્રસિદ્ધ છે જ. એક યાત્રીનાં નાણાં સ્વીકારી તેને દ્વારકાના શામળશા શેઠને નામે હૂંડી લખનાર નરસિંહની હૂંડી સ્વીકારવામાં ભગવાન જાતે દ્વારકામાં શેઠનું રૂપ લઈ હાજર થયા ને હૂંડીની રકમ ચૂકવી, તે પ્રસંગ નરસિંહે પોતે પોતાના ‘હૂંડી’ કાવ્યમાં વિગતે વર્ણવ્યો છે. તેમના પિતાના શ્રાદ્ધમાં પણ ભગવાન આવી જ રીતે સહાયક બન્યાની વાત જાણીતી છે. પત્ની અને યુવાનપુત્રનાં અકાળ અવસાનથી ભાંગી પડવાને બદલે આ ભક્તને તો પોતાની ભક્તિમાં સરળતા થઈ હોવાનો સંતોષ થયો. ‘ભલું થયું ભાંગી જંજાળ, સુખે ભજીશું શ્રી ગોપાળ...’ એમ ભક્તિમાં જ લીન થઈ ગયા. પંદરમાં શતકમાં તેનું અવસાન થયું હતું.

આ સંતે પ્રભુભક્તિ માટેનાં જે વિવિધ પદો રચ્યાં ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાનો જન્મ થયાનું સ્વીકારાયું છે. પોતાના જીવનની ચમત્કારિક ઘટનાઓને વર્ણવવા સાથે તેણે રચેલાં પદો આજે પણ પ્રજાના મુખે સાંભળવા મળે છે. “નીરખને ગગનમાં કોણ ધૂમી રહ્યો...?” “સુખ દુઃખ મનમાં ન આણિયે...” “જાગને જાદવા, કૃષ્ણ ગોવાળિયા...” જેવાં પદો ગાવાનો ઉત્તમ સમય પ્રાતઃકાળનો છે. તેથી તેનાં આ ભક્તિકાવ્યો પણ ‘પ્રભાતિયાં’ના નામથી જાણીતાં બન્યાં. મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની નિત્ય પ્રાર્થનામાં જેને સ્થાન આપ્યું હતું, તે સુપ્રસિદ્ધ પદ ‘વૈષ્ણવજન’ નરસિંહનું એક અમરપદ છે. ગુજરાતની સામાન્ય પ્રજા તો નરસિંહને માત્ર પરમ ભક્ત તરીકે જ જાણે છે. શિક્ષિતો અને કાવ્યરસિકો તેને આદિકવિ તરીકે આવકારે છે. આમ નરસિંહ મહેતા એક સમર્પિત ભક્ત અને આપણા આદિકવિ પણ છે.

આદિ સ્ત્રીસંત અને કવિ

મીરાંબાઈ

ગુજરાતના મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં જેનું નામ નરસિંહની સાથે જ લેવાય તેવી આ ભક્ત કવયિત્રીનો જન્મ પંદરમાં શતકના અંતિમ વર્ષોમાં (૧૪૮૮/૮૯) થયો હોવાનું ઘેરલાક સંશોધકોએ તારવ્યું છે. જોધપુર પાસેના મેડતા (વેવતા) નામના ગામે એક રાજવી કુટુંબમાં મીરાંનો જન્મ થયો હતો. સમગ્ર જીવનપર્યંત મીરાંને સાધુસંગનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું હતું. તેના ગામમાં પધારેલા એક સંતે તેને બાળપણમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ આપી હતી. આ સુંદર મૂર્તિ તેણે

પૂજાના મંદિરમાં મૂકી. રોજ તેની સેવા અને દર્શન કરતાં મીરાંને મોહક લાગી. મહેલ પાસેથી પસાર થતા એક વરઘોડાને જોતાં અબૂધ મીરાંએ વડીલો પાસે હઠ પકડી કે ‘મારે પણ પરણવું છે મને એક સુંદર વર લાવી દો...’ આવી બાળહઠના સમાધાનરૂપે પેલી કૃષ્ણની મૂર્તિ તેના હાથમાં મૂકી તેને વડીલોએ કહ્યું કે, “લે આ જ તારો વર!” એ નાનકડા પ્રસંગે ચમત્કાર સર્જ્યો. મીરાં સાથેજ પોતાને શ્રીકૃષ્ણ પત્ની માનીને ગાવા લાગી : “મેરે તો ગિરધર ગોપાલ, દૂસરા ન કોઈ...” મીરાંનું સમગ્ર જીવન શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિ અને સાધુ સત્સંગોમાં જ વ્યતિત થવા લાગ્યું. યુવાન વયે તેનાં લગ્ન થયાં, મીરાંને ભક્તિ અને સાધુ સંગ છોડવા કહ્યું તો મીરાંએ તેમને વળતો સંદેશો કહાવ્યો : ‘રાજપાટ તમે છોડી દિયો ને આવો સાધુ સંગાથ...’ આમ પોતાનું જીવન ભગવાન કૃષ્ણને ભક્તિભાવપૂર્વક સમર્પિત કરીને જીવનારી મીરાંબાઈનું સંસારી જીવન અત્યંત દુઃખમય વીત્યું હતું. નરસિંહની જેમ મીરાંના જીવનમાં પણ ઘણા ચમત્કારો બન્યા હોવાનું નોંધાયું છે. પોતાના એક ભજનમાં સૌથી જાણીતો પ્રસંગ મીરાંએ વર્ણવ્યો છે. પતિએ મોકલાવેલો ઝેરનો કટોરો મીરાં અમૃત સમજીને પી ગયાં છતાં પ્રભુએ તેને બચાવી લીધી હતી.

નરસિંહના સમયની આ કવયિત્રીએ લખેલાં પદ તેમાંની ભક્તિ, કૃષ્ણલીલાનાં વર્ણનો તથા સત્સંગ/ઉપદેશ ચિંતનના કારણે આજે લોકકંઠે ગવાતાં રહ્યાં છે. ગુજરાતી ભાષાની આ પ્રથમ સ્ત્રી કવિ અને ઉત્તમ સ્ત્રીસંત લેખે મીરાંબાઈ ચિરસ્મરણીય રહેશે. ગુજરાતી ઉપરાંત વ્રજ, હિન્દી અને અન્ય પ્રાંતીય ભાષાઓમાં પણ તેનાં પદો મળી આવે છે. જે મીરાંની વ્યાપક ભક્તિ અને પ્રજામાં તેની કાવ્યપ્રીતિનો પુરાવો બની રહે છે.

જ્ઞાની કવિ અને સંત

અખા ભગત

જેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન એક સમર્થ જ્ઞાનીકવિ લેખે વીતાવ્યું હતું એવા અખા ભગતને ગુજરાતની પ્રજા સંત કવિ તરીકે ઓછા પ્રમાણમાં પીછાને છે. પરંપરાગત રહેણીકરણી કે ભજનકીર્તનથી લોકોમાં જાણીતા થયેલા ગુજરાતના સંતોમાં અખા ભગતનો જોટો શોધ્યો જડે તેવો નથી. આમ છતાં ધંધે સોની, ગૃહસ્થી રહીનેય અંતરથી જ્ઞાનમાર્ગી અને વૈરાગી અને જ્ઞાનમાર્ગનો યાત્રી સવાયા સંત જેવું જીવન જીવી ગયો.

પરંપરાગત દાંભિક પૂજાભક્તિ અખા માટે પરમ શત્રુવત્ હતી. તે જ્ઞાનમાર્ગી સંત હતો.

આશરે ઈ.સ. ૧૬૦૦ના અરસામાં અખાનો જન્મ અમદાવાદ પાસેના જેતલપુર ગામે સોની પરિવારમાં થયો હતો. યુવાનવયમાં ધંધાના વિકાસ અર્થે તે અમદાવાદમાં જઈને વસ્યો હતો. કેટલાક આધારભૂત ઉલ્લેખો મુજબ અખો જહાંગીરની ટંકશાળાનો અધ્યક્ષ પણ બન્યો હતો. યુવાનીમાં તેણે પિતા ગુમાવ્યા હતા. થોડા સમયબાદ એકની એક વહાલી બહેન તથા પત્નીનું પણ અવસાન થયું. બીજી પત્નીનો મૃત્યુથી વિયોગ થયો. સ્વજનોના વિયોગની આ બધી ઘટનાઓથી વ્યથિત અને ચિંતિત અખાના ચિત્તમાં વૈરાગ્યભાવ જાગ્યો. સંસારની બીજી થોડી ઘટનાઓએ તેના આ ભાવને વધુ દઢીભૂત કર્યો. જેને સગી બહેનથી અધિક માનેલી તે બહેને અખાને સાચવવા આપેલી કંઠી પરત કરતાં અખાએ પોતાનું થોડું સોનું ઉમેરીને નવી કંઠી બનાવી આપી હતી તે બહેને અખા પર અવિશ્વાસ થતાં તેની ખરાઈ બીજા સોની પાસે કરાવી. બીજાએ ખરાઈ કરતાં મૂકેલો કાપ સરખો ન થઈ શક્યો. તેથી એ કંઠી ફરી અખા પાસે સમી કરવા ધરી. અખાને આ વાતની જાણ થતાં તેનો વૈરાગ્ય વધુ મજબૂત થયો. આ જ સમયમાં ટંકશાળાના તેના કામમાં પણ વિરોધીઓએ ખોટા આક્ષેપો મૂક્યા. આ બધા પ્રસંગોએ અખાને પ્રતીતિ કરાવી કે સમગ્ર સંસાર એક પ્રપંચલીલા છે, છળકપટ અને અવિશ્વાસથી જ સભર છે. આથી સંસારમાંથી તેનું મન ઊઠી ગયું.

અખો સાચા ગુરુની શોધમાં નીકળ્યો. જ્યાં જતો ત્યાં સાચા ગુરુ કે સંતને બદલે જૂઠા અને ઢોંગીઓ જ તેને ભટકાયા. છેવટે કાશીમાં બ્રહ્માનંદ નામે એક સારા ગુરુ મળ્યા, જેનો ઉલ્લેખ તેનાં ઘણા કાવ્યોમાં થયો છે. એમની પાસેથી ઉપદેશ મેળવવા સાથે તેણે વેદવેદાંતનો અભ્યાસ પણ કર્યો. પોતે પામેલું સાચું જ્ઞાન અખાએ તેની કાવ્યકૃતિઓમાં પ્રજ્ઞ સામે રજૂ કર્યું છે. ચિંતનપ્રધાન છતાં ધારદાર દષ્ટાંત અને લોકભોગ્ય ઉદાહરણોથી શોભિત કાવ્યશૈલીથી અખો ગુજરાતનો ઉત્તમ જ્ઞાનમાર્ગી કવિ ગણાયો. ‘અનુભવબિંદુ’, ‘અખેગીતા’, ‘ગુરુશિષ્ય સંવાદ’, સંતપ્રિયા બ્રહ્મલીલા જેવી ચિંતનયુક્ત કૃતિઓ ઉપરાંત પ્રપંચ, ઢોંગ અને અંધશ્રદ્ધાને લક્ષ્ય બનાવી લખાયેલા તેના છાંપાઓ એક ઉત્તમ જ્ઞાની કવિની ઊંચાઈ સર કરે છે. અખા ભગતની આ ઊંચાઈને અન્ય કોઈ ગુજરાતી કવિ આંબી શક્યો નથી.

ભક્તકવિ ગને સંત

પ્રીતમદાસ

ગુજરાતી મધ્યકાલીન કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ જ્ઞાની કવિ અખાની જ્ઞાનાશ્રયી કવિતાની કેડીએ ચાલીને તે રાજ્યમાર્ગ બનાવનારા થોડા જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓમાં સંત પ્રીતમદાસનું નામ આગળ પડતું મૂકી શકાય તેમ છે. તેમનો જીવનકાળ ઈ.સ. ૧૭૨૦ થી ૧૭૮૮નો ગણાયો છે. શ્રી રમણલાલ સોનીના પુસ્તકમાં આ કવિનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના ચૂડા ગામે ઈ.સ. ૧૭૧૮માં થયાનું જણાય છે. પૂર્વજન્મના સંસ્કારના પરિણામે આ જન્મમાં બાળપણથી જ તેમને સાધુઓનો સંગ સાંપડ્યો હતો. રામાનંદી સાધુઓની જમાતના એક અગ્રણી સંત-મહંત ભાઈદાસજી પાસેથી તેમણે ગુરુમંત્ર અને ઉપદેશ લીધો હતો. ઈ.સ. ૧૭૬૧માં સંત પ્રીતમદાસે ખેડા (હાલ આણંદ) જિલ્લાના કરમસદ પાસે આવેલા સંદેશર ગામે આવીને નિવાસ કર્યો હતો. અહીં આવ્યા પછી તેમણે ભક્તિબોધ અને સત્સંગનાં કાવ્યો લખવાનું શરૂ કર્યું હતું. જ્ઞાનમાર્ગી અને વેદાંતી હોવા ઉપરાંત તેમણે યોગમાર્ગનો અભ્યાસ પણ કર્યો હતો.

સંદેશરનિવાસી આ સંતે અખાની જેમ વિવિધ કાવ્યરચનાઓ કરી હતી. તેમના કાવ્યસર્જનમાં કક્કા-વાર અને તિથિ-મહિનાની રચનાઓ ઉપરાંત જ્ઞાન-ભક્તિ અને વૈરાગ્યનાં પદોનો સમાવેશ થાય છે. આ સાથે ધોળ, છાંપા, સાખીઓ, નામ મહિમા, ગુરુ મહિમા, જ્ઞાનપ્રકાશ અને જ્ઞાન ગીતા જેવી વિવિધ રચનાઓ પણ તેમણે આપી છે. કાવ્ય લેખનનો મુખ્ય વિષય વેદાંતને અનુલક્ષી થતી જ્ઞાનની વાતો, વૈરાગ્યનો ઉપદેશ, ભક્તિનો બોધ, બ્રહ્માનુભવ માટેનો યોગમાર્ગ વગેરે જોવા મળે છે. પ્રીતમદાસની ઉત્તમ રચના ‘જ્ઞાનગીતા’ ગણાઈ છે. ઉપરાંત, ‘ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ’ રૂપે રચાયેલી કાવ્યકૃતિમાં જીવનનાં ઉત્તમ પ્રશ્નો વિશેની વિચારણા સાદા-સરળ શબ્દોમાં રજૂ થઈ હોવાથી સામાન્ય લોકો તથા ભાવુક ભક્તજનોમાં તે ખૂબ લોકપ્રિય બની છે.

જીવ શું છે? ઈશ્વર શું છે? જગત અને માયા શું છે? આવા ઘણા અધ્યાત્મ જગતના પ્રાથમિક પ્રશ્નોથી માંડીને નામસ્મરણ, સંત-માહાત્મ્ય, વિચાર, યોગ, જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્ય, પ્રેમ-વિરહ, તૃષ્ણા, મન, બ્રહ્મ સ્વરૂપ અને જીવનમુક્તનાં લક્ષણો એમ અનેક વિષયના પ્રશ્નોનું કવિએ

‘જ્ઞાનગીતા’માં પ્રશ્નોત્તરરૂપે સમાધાન દર્શાવ્યું હોવાથી સર્વ-સામાન્ય જિજ્ઞાસુઓ અને જ્ઞાની એમ બેઉ વર્ગને આ ગ્રંથ માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવો છે. આ કવિનું અતિ પ્રસિદ્ધ પદ છે -‘હરિનો મારગ’. ભક્તિ આડેના અવરોધ સૂચવતું આ પદ ભક્તનાં લક્ષણો પરોક્ષ રીતે દર્શાવી દે છે. ઉત્તર જીવનમાં બંધાપો વેઠનાર આ સંતે પરિવાજક તરીકે સતત પરિભ્રમણ કર્યું હતું. એંસી વર્ષની વયે વિ.સં. ૧૮૫૪ના વૈશાખ વદ બારસના દિવસે સમાધિના ખાડામાં સૂતા, સમાધિ લીધી અને પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી. આમ અખાના અનુગામી અને ઉત્તમ અધિકારી કવિસંત તરીકે, સંદેશર ગામની ભાગોળે મૂકાયેલી તેમની પ્રતિમા અને તેમના નામકરણથી ચાલતી હાઈસ્કૂલ આજે પણ સંત પ્રીતમદાસની યાદ તાજી કરાવે છે.

અતૂટ શ્રદ્ધાનું પ્રતીક

પૂ. જલારામ બાપા

સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના ઘણા ગામો-શહેરોમાં આજે જલારામ મંદિર જોવા મળે છે. આ સંતનો જન્મ તા. ૪-૧૧-૧૭૯૯ એટલે કે સંવત ૧૮૫૬ના કારતક સુદ સાતમને રાજકોટ પાસે આવેલા વીરપુર ગામે થયો હતો. નાનપણથી જ તેમનું મન સાધુ સંતોના સત્સંગ તરફ વળેલું જોઈને પિતાને ભય લાગ્યો કે, છોકરો સાધુ તો નહિ થઈ જાય ને! તેના ઉપાયરૂપે તેને પરણાવીને સંસારની ઘટમાળમાં જોતરવાના પ્રયત્નો થયા. આમ સોળ વર્ષની ઉંમરે વીરબાઈ સાથે તેમનાં લગ્ન થયા છતાં પિતાજીનો અર્થ ના સર્વો. સંસારી થયા પછીય જલારામનો સાધુસંગ વધુ મજબૂત થતો ગયો. અનુભવે તેમને નિશ્ચિત થઈ ગયું કે “સાધુ ભક્તિ એ જ પ્રભુ ભક્તિ”. આવો દઢ નિશ્ચય થતાં જ તે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા. બદીનારાયણથી રામેશ્વર સુધીની યાત્રા પૂરી કરીને તેઓ પાછા ફર્યા ત્યારે આખા ગામે તેનું સામૈયું કર્યું. યાત્રા બાદ તેમને લાગ્યું કે મારે ગુરુ કરવા જોઈએ. અમરેલી પાસે ફત્તેપુર ગામના ભોજા ભગતને જલારામે પોતાના ગુરુ કર્યા. જ્ઞાતમહેનતનો જ રોટલો ખાવો અને ખવડાવવો. તેથી ખેતરમાં પોતે જ મજૂરી એ જતા. પત્ની વીરબાઈ પણ સાથે જોડાયાં. કમરતોડ મજૂરી કરીને અનાજ પકવ્યું. પછી વિચાર્યું કે રામનું નામ લઈ ભૂખ્યાને એક ટુકડો આપવાનું શરૂ કરીએ. ‘જે દે ટુકડો, તેને પ્રભુ ઢૂંકડો’- એ મંત્ર બન્યો, અને તેમાંથી સદાવ્રતની પ્રવૃત્તિના શ્રીગણેશ થયા. તેમણે ગુરુની આજ્ઞા

માંગી તો ગુરુએ પણ એમ જ કહ્યું. ‘દેનાર ભગવાન છે, લેનાર પણ ભગવાન જ છે, એમ માનીને દીધા જ કરો.’ થયું, ભાવતું ‘તું અને વૈદ્યે કહ્યું. આમ આ કાર્યને વેગ મળી ગયો.

સમય સાથે સાધુસંતો અને યાત્રાળુઓની સંખ્યા ઝડપભેર વધતી ગઈ. અન્ન-વસ્ત્રની તાણ પડવા લાગી. વીરબાઈએ પોતાના પિયરના દાગીના ઉતારીને મદદ કરી. હરજી નામના દરજીએ પોતાના પેટના દુખાવાના દર્દ માટે જાતે જલારામની બાધા રાખી અને તે સાજો થઈ ગયો. આ ચમત્કાર પ્રસરતાં જ ભગત ‘જલારામ બાપા’ના નામે ઓળખાતા થયા. ધ્રાંગધ્રાના રાજાએ પ્રસન્ન થઈને ભગતને માંગવા કહ્યું. ભગતે ના પાડી. વારંવાર આગ્રહથી છેવટે માત્ર અનાજ દળવાની ઘંટી જ માંગી, તે આજે પણ તેમના આશ્રમમાં મોજૂદ છે.

સંવત ૧૮૮૧ના અરસામાં એક વૃદ્ધ સાધુએ આશ્રમે આવીને એક વિચિત્ર માગણી મૂકી. “મારી ચાકરી કરે એવું કોઈ જોઈએ છે. તારી સ્ત્રીને મારી સાથે મોકલ-જો એ સ્વેચ્છાએ આવે તો...” પૂ. બાપાએ પત્નીને સમજાવીને તે વૃદ્ધ સાધુની સેવા માટે પત્નીને તેની સાથે જ વળાવી દીધી. બે ગાઉ છેટે ગયા પછી વૃદ્ધ સાધુ અદૃશ્ય થઈ ગયા. ભગવાને પોતે સાધુ વેશે આ દંપતિની કસોટી કરી હતી જેમાં તેઓ બંને પાર ઊતર્યા. સાધુએ વીરબાઈને સાચવવા આપેલાં જોળી અને ધોકો આજેય મંદિરમાં પૂજાપાત્ર બનેલાં જોઈ શકાય છે.

બધાંમાં જ રામજીનું સ્વરૂપ જોતાં રહી આ સંતે સમાજના સૌની સેવા કરી. એવા જલારામ બાપાને આજેય સાધુ-યોગીઓ, સંસારીઓ, ભક્તો ભાવ-ભક્તિથી પ્રણામ કરે છે. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનાં ગામેગામ જલારામ મંદિર બંધાયાં છે. - બંધાય છે. અને એમાં સદાવ્રત અને સેવા-સત્સંગ થાય છે. અતૂટશ્રદ્ધાના પ્રતીકરૂપ આવા જલારામ બાપા એક ઉમદા અને ઉત્તમ સંત થઈ ગયા!

પ્રેમ અને ઈશ્વરના સંદેશવાહક સંત

દાદુ દયાળ

આ સંતનો જન્મ સં. ૧૬૦૦ના ફાગણ સુદ આઠમને ગુરુવારે અમદાવાદમાં થયો હતો. તેમના પિતા મુસલમાન પિંજરા હતા. માત્ર અગિયાર વર્ષની ઉંમરે તેમને વૃદ્ધ પુરુષના રૂપમાં ભગવાને દર્શન આપ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે. તેમના

માથે હાથ મૂકીને ભગવાને આશીર્વાદ પણ આપ્યા હતા અને તે પછી સાતેક વર્ષે ફરીથી આવીને દાદૂને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો. જેની બાળવયમાં જ સાધુસંતોના સત્સંગના ધાર્મિક સંસ્કારો પ્રગટ્યા હતા, તેવા દાદૂના જીવનમાં આવી ઘટનાઓથી ઝડપી પરિવર્તન થવા લાગ્યાં.

નાનપણથી જ એમનું મન ઈશ્વર અને આ જગત વિષે જાણવાની જીજ્ઞાસાવાળું હતું. તેથી સાધુસંતો ને ફકીરોનો સંગ તે શોધતા રહેતા હતા. આવા સંતો આગળ પોતાની શંકાઓ રજૂ કરતા અને એની સામે દલીલોમાં પણ ઊતરતા. એક કાજી સાથે આવી દલીલો કરવા બદલ કાજીએ તેમને તમાચો ચોડી દીધો. ત્યારે વિનયપૂર્વક દાદૂએ સુણાવી દીધું કે, “ગમે તો બીજો તમાચો મારો પણ મને જે નથી સમજાતું એ તો હું જરૂર પૂછતો રહીશ.” ગુરુની શોધમાં નીકળેલા દાદૂએ કોઈને ગુરુ કર્યાનું ચોક્કસપણે જાણવા મળ્યું નથી. કેટલાકના મતે સંત કબીરના પુત્ર કમાલને દાદૂએ ગુરુ કર્યા હતા.

ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે દાદૂ અમદાવાદ છોડીને રાજસ્થાનના ભાંભર ગામે જઈને વસ્યા. પિતાની જેમ પોતે પણ અહીં રૂ પીજીને ગુજરાન ચલાવવા લાગ્યા. વિધિવત શાળાકીય જ્ઞાન મેળવવાને બદલે પ્રવાસ અને સત્સંગ દ્વારા જાત-અનુભવથી જ દાદૂ શિક્ષિત અને અનુભવી થયા. કબીરની જેમ તેમણે પણ કવિતા સ્વયંભૂ સ્ફૂરતી હતી. તેથી દાદૂએ પણ અસંખ્ય પદો અને દૂહાઓ રચ્યા હતા. તેમનું આ સાહિત્ય એ સમયના કબીરપ્રભાવના કારણે પદ-દૂહાની રચનાઓનું સાહિત્ય સરળ લોકભાષામાં લખાયું છે અને તેમાં બાળકોની કાલીભાષા જેવી મીઠાશ અને સરળતાનો સમન્વય થયેલો જોવા મળે છે. થોડાંક પદો ગુજરાતીમાં પણ રચેલાં હોવાનું મનાય છે.

પ્રવાસ દરમિયાન આ સંત ઉત્તર પ્રદેશ, બંગાળ અને બિહારમાં વધુ ફર્યા હતા. એકવાર દિલ્હીના મોગલ બાદશાહ અકબરે તેમને દર્શન આપવા બોલાવ્યા. સં. ૧૬૪૨ની આ મુલાકાતમાં બાદશાહે દાદૂને અલ્લાહની જાતિ શું? અંગ શું? અસ્તિત્વ શું?—જેવા પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી. આ દરેક પ્રશ્નો જવાબ માત્ર ‘પ્રેમ’ શબ્દથી આપીને સમાપનમાં દાદૂએ કહ્યું, ‘પ્રેમ’. ઈશ્વર પ્રેમ સ્વરૂપ છે. પ્રેમ દ્વારા જ ઈશ્વરને પામી શકાય છે.”

જેમ કબીરની હયાતીમાં નહિ,, તેના મૃત્યુ બાદ કબીર

સંપ્રદાય બન્યો, એ જ રીતે દાદૂએ પોતે કોઈ પંથ નથી સ્થાપ્યો. તેના મૃત્યુ બાદ ‘દાદૂ પંથ’ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. શરૂઆતમાં તે ‘પરબ્રહ્મ સંપ્રદાય’ તરીકે ઓળખાતો હતો. એ પછીના સમયમાં તે ‘દાદૂપંથ’ નામથી પ્રચલિત થયો. સાચો દાદૂપંથી એ છે કે, “જે એક નિર્વિશેષ બ્રહ્મની ઉપાસના પોતાના અંતરમાં કરે છે.” જેને મન કોઈ ઊંચ કે નીચ નથી, રાયરંક નથી અને જે પરમાત્માના સંયોગમાં આનંદ તથા વિયોગમાં દુઃખ માને છે. તે લોકસેવા માટે સદા પ્રસન્ન અને સદા તત્પર રહે છે, જેનામાં અભિમાન, દંભ, કે કામ, ક્રોધ-લોભ નથી, જે સર્વદા શાશ્વત સત્યને પ્રગટ કરતો રહે છે, જેનું હૃદય કોમળ છે, દયાળુ છે, તે જ સાચો દાદૂપંથી છે,”

વૃદ્ધ વયમાં સાંભર પાસે નરાના ગામે એક ગૂઝામાં પરમ તત્ત્વના ચિંતનમાં દાદૂ દિવસો વિતાવતા હતા. એ અવસ્થામાં જ તેમણે સં. ૧૬૬૦ના જેઠ સુદ આઠમે દેહત્યાગ કર્યો હતો. આ પંથના દાદૂના શિષ્યો તિલક અને કંઠી વિનાના હોય છે, માત્ર માળા રાખે છે અને રામનામ જપતાં પરસ્પર ‘સત્યનામ’ ઉચ્ચારે છે. કબીર, નાનક અને દાદૂ—ત્રણેય સંતોનો ઉપદેશ લગભગ એક સરખો જ છે. ગુજરાતના ઘણા ગામ-શહેરોમાં દાદૂપંથના આશ્રમો આજ પણ જોવા મળે છે.

દત ઉપાસનાના પ્રચારક

પૂ. શ્રી રંગ અવધૂતજી

તા. ૨૧ નવેમ્બર ૧૯૯૮ના રોજ ગોધરામાં જન્મેલા શ્રી રંગ અવધૂતના પૂર્વજીવનમાં તેમનું નામ હતું પાંડુરંગ વળામે. તેમના પિતા હતા શ્રી. વિઠ્ઠલપંત અને માતાનું નામ હતું રૂક્મિણી. પાંડુરંગનો જન્મ થયો તે અરસામાં ગોધરામાં પ્લેગ ફેલાયો હતો. એટલે માત્ર નવ દિવસના આ બાળકને બચાવવા માતા પિતાએ ગામ છોડીને પાસેના જંગલમાં વાસ કર્યો. આમ વિધિએ એમને જન્મતાં જંગલ દેખાડ્યું. પાંચ વર્ષ તેમણે પિતા ગુમાવ્યા. પણ માતા રૂક્મિણી ઈશ્વરમાં દૃઢશ્રદ્ધ ધરાવનાર અને હિંમતવાળાં નીકળ્યાં. બાળક આઠ વર્ષને થતાં મહારાષ્ટ્રના પોતાના વતનના ગામે જઈને માતાએ તેમને યજ્ઞોપવિત-વિધિ (જનોઈ)ના સંસ્કાર અપાવ્યા અને તીર્થ યાત્રાનો પણ લાભ લીધો.

આ તીર્થયાત્રા દરમિયાન કોલ્હાપુરમાં જવાનું થયું, જે ભગવાન દત્તાત્રેયની ભિક્ષાભૂમિ ગણાય છે. અહીં જ બાળ પાંડુરંગનાં મનમાં ભગવાન દત્તાત્રેયની છબી જાગી અને જે

સાથે જ મન વૈરાગ્ય ભાવથી ભરાઈ ગયું. રાતદિવસ દત્તના વિચારો આવે અને આંખમાંથી આંસુ સરતાં રહે. એકવાર સ્વપ્નમાં આવેલ દત્તે કહ્યું : “પોથી વાંચ, પોથી વાંચ!” જાગ્યા ત્યારે ન દત્ત હતા કે ન પોથી. થોડા વર્ષો પછી એકવાર મામાએ આવીને પાંડુની માતાને કહ્યું કે “હમણાં મારાથી નિત્યપાઠ થતો નથી, પોથી વંચાતી નથી. જો કોઈ પોથી વાંચનારું મળે તો મારે તેને આ પોથી આપવી છે.” બાળપાંડુને સ્વપ્નનો આદેશ જાગૃત થતાં તેમણે મામા પાસેથી પેલી પોથી માંગી લીધી. મામાએ પોથી ભાણાના હાથમાં મૂકતા કહ્યું કે તેનો ભક્તિભાવપૂર્વક નિત્ય પાઠ કરવો. બાળક પાંડુરંગને લાગ્યું કે કોઈ દૈવીશક્તિ તેનામાં સારા જીવનનું ઘડતર કરી રહી છે અને એ માટે માર્ગદર્શન આપી રહી છે. આવી આંતરસૂઝની પ્રતીતિ સાથે પાંડુરંગે ધન્યતા અનુભવી. ભણવામાં અગ્રેસર આ બાળકે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી-બંનેમાં પ્રભુત્વ મેળવ્યું. ૧૯૧૭માં પોતાના વર્ગમાં પ્રથમ નંબરે પાસ થઈ તેમણે હાઈસ્કૂલ છોડી. કોલેજમાં ભણવા જવાનું થયું ત્યારે ફીની સગવડ ન હતી, અને વળી સુદામાની જેમ અજાયકવૃત્તિ કેળવેલી. ‘ઈશ્વરની ઈચ્છા હશે તે થશે’ એમ માનીને બેસી રહ્યા. ફી ભરવાના છેલ્લા દિવસે એક અજાણી વ્યક્તિએ આવીને તેમને પૈસા આપતાં કહ્યું; “તમારા પિતાજીએ મને ત્રણસો રૂપિયા ઉછીના આપેલા. હાલ મારી પાસે તો આટલી જ રકમ છે તે સ્વીકારો બીજા પછી વ્યાજ સાથે હું આપી જઈશ.” આમ ફીની વ્યવસ્થા થતાં કોલેજનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. કોલેજના અભ્યાસ દરમ્યાન પણ તેમનો સંત સમાગમ અને અધ્યાત્મસાધના સમાંતરે ચાલતા રહ્યા. ગાંધીજી પ્રેરિત આંદોલનમાં જોડાયા. એ પછી ફરી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ભણીને સ્નાતક થઈ ગયા. અમદાવાદની એક શાળામાં શિક્ષક બન્યા. અધ્યાપનમાં નિષ્ઠા રાખીને સંસ્કૃત શિક્ષણ માટે તેમણે સ્વતંત્ર પદ્ધતિ વિકસાવી અને બે પુસ્તકો પણ લખ્યાં. તેમનું ‘ગીર્વાણ ભાષા પ્રવેશ’ નામનું પુસ્તક તો આજે પણ અજોડ ગણાય છે. અધ્યાપન કાર્ય સાથે સાધુસંતોનું સાન્નિધ્ય પણ વધતું ગયું.

એકવાર નર્મદાતટે ઈન્દ્રેશ્વર મહાદેવનાં મંદિરે તેઓ સૂતા હતા ત્યારે સ્વપ્નમાં ‘ટૅબે’ મહારાજના નામે જાણીતા પરમહંસ વાસુદેવાનંદ સરસ્વતીનાં દર્શન થયાં અને એમણે આજ્ઞા કરી - “‘દત્તપુરાણ’ના એકસો પારાયણ કર.” આવી આજ્ઞા થઈ તે પહેલાં તેમણે આ ગ્રંથનું નામ સાંભળ્યું ન હતું ને દર્શન પણ કર્યાં ન હતાં. છતાં એમને શ્રદ્ધા હતી કે જેણે

આજ્ઞા કરી છે તો તે વ્યવસ્થા પણ કરશે. અચાનક ભરૂચમાં એમને આ ગ્રંથ મળી આવ્યો. નોકરી છોડી દીધી અને માતાને કહી દીધું કે-“હું લગ્ન કરીશ નહીં. તું યાદ કરીશ ત્યારે તારી સેવામાં જરૂર હાજર થઈ જઈશ.”

એક વાર મુંબઈ ગયા, ત્યાં ખૂબ બિમાર પડ્યા. જાણે અંતિમ ઘડી આવી હોય તે સ્થિતિમાંય ‘દત્ત દત્ત’નો જાપ એમના રોમેરોમમાં ચાલતો રહ્યો. કવિતા પણ કૃટી અને હિંદીમાં ‘દત્તાષ્ટક’ લખાયું, સાથે સંસ્કૃતમાં ‘દત્ત શરણાષ્ટકમ્’ પણ રચાયું. આ બંને રચનાઓમાં પોતાનું નામ તેમણે ‘રંગ’ રાખ્યું. સાંઈખેડાના સંત દૂણીવાળાનાં દર્શને ગયા. તેમણે રંગને ઓળખ્યા અને આદેશ કર્યો. ‘એકાંત શોધ’. આ શોધમાં તેઓ નર્મદાતટે વિચરવા લાગ્યા. દરમ્યાન પ્રાચીન શિવાલય નારેશ્વર પાસેની જગા મળી. ત્યાં લીમડાના વૃક્ષ નીચે મુકામ કર્યો. સં. ૧૯૮૧ના માગશર વદની ત્રીજથી અવધૂત અહીં સ્થિર થયા. આ લીમડો ‘બોધી વૃક્ષ’ ગણાયો, એટલું જ નહિ તેની કડવાશ ચાલી ગઈ અને તે મીઠો લીમડો બન્યો, જે સંતના સમાગમનો જ પ્રતાપ ગણાયને!

આ સંતનું ગુજરાતમાં વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. ‘દત્ત ઉપાસના’નો વ્યાપક પ્રચાર. આબુ અને જૂનાગઢ જેવા પર્વતોના ઊંચા શિખરોને ‘દત્ત શિખર’ નામ અપાયાં છતાં ગુજરાતની સામાન્ય પ્રજા દત્ત સાધનાથી ખૂબ જ અજાત હતી. ‘રંગ અવધૂતે’ દત્તની ઉપાસના ગુજરાતના ગામેગામ પહોંચાડી. મરાઠી, ગુજરાતી ને સંસ્કૃત એમ ત્રણેય ભાષામાં શ્રી રંગે ઘણી રચનાઓ કરી છે. એમની સર્વાધિક લોકપ્રિય કૃતિઓમાં ‘દત્ત ભાવની’, ‘દત્તરક્ષાસ્તોત્ર’ અને ‘શ્રી ગુરુ-લીલામૃત’ છે. એમાં છેલ્લો ગ્રંથ તો જાણે મહાકાવ્ય જેવો બન્યો છે. નારેશ્વર તો આજે એક તીર્થધામ બની ગયું છે. ‘હું હરિના દ્વારમાં જાઉં છું’ કહીને નારેશ્વરથી હરદ્વારમાં ગયેલા શ્રી રંગે ઈ.સ. ૧૯૬૮માં ૧૯મી નવેમ્બરે હરદ્વારમાં જ દેહત્યાગ કર્યો.

સેવાતા ભેખધારી સંત

પૂ. પૂનિત મહારાજ

સંત પૂનિત મહારાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા આ સંતનો જન્મ તા. ૧૯ મે ૧૯૦૮ના રોજ સંતોની ભૂમિ ગણાયેલા જૂનાગઢમાં થયો હતો. તેમનું મૂળ નામ ‘બાલકૃષ્ણ’ હતું. પિતા ભાઈશંકર અને માતા લલિતાબાના આ પુત્રનું બાળપણ કપરા સમયમાં પસાર થયું હતું. છ વર્ષની નાની વયે પિતાની

છાયા ગુમાવનાર બાલકૃષ્ણનો ઉછેર માતાએ ખૂબ જ દુઃખો વેઠીને કર્યો હતો. લોકોનાં ઘરકામ કરવા સાથે કાલાં ફોલવાની મજૂરી કરીને પુત્રનો ઉછેર કરીને માતાએ પિતાની ખોટ પૂરી હતી. સંસ્કારસંપન્ન અને ભક્તિમતી માતાએ પુત્રના દેહની વૃદ્ધિ અને ધર્મસંસ્કાર દ્વારા મનના સ્વાસ્થ્યનું પણ જતન કર્યું હતું. રોજ સવારે મંદિરે દેવ દર્શન કરવા અને ભજન કીર્તન કરવા જતાં માતા બાલકૃષ્ણને સાથે રાખીને તેનામાં પડેલા દૈવી સંસ્કારોને જાગૃત કરતાં રહ્યાં.

નાનપણમાં મિત્રોની ટોળીમાં ભજન ગાવા-ગવડાવવાનો શોખીન બાલકૃષ્ણ ભણવામાં પણ હોંશિયાર હતો જ. છતાં જૂના જમાનાની પરંપરા મુજબ ૧૩ વર્ષની નાની વયમાં જ લગ્ન થતાં માથે જવાબદારી આવી પડી તેથી 'મેટ્રિક' થવાયું નહિ. નોકરીની શોધમાં અમદાવાદ ગયા. નોકરી ન મળી એટલે અમદાવાદના રેલ્વેસ્ટેશને થોડો સમય હમાલીની મજૂરી પણ કરી જોઈ. અગાઉ ગરીબાઈ અનુભવી હતી, તેથી પોતાને જે કાંઈ મળે તેમાંથી આસપાસ જે દરિદ્ર જેવા દેખાય તેને થોડાંમાંથી થોડું આપીને વહેંચીને ખાતો. વળી દિવસની મજૂરીથી થાકીને પોતે પણ આવા દરિદ્રો ભેગો જ હાથનું ઓશિકું બનાવીને સૂઈ રહેતો.

શાળાના અભ્યાસ દરમ્યાન નાની કવિતાઓ લખવાનો ચસ્કો લાગેલો. એક શિક્ષકે તેને રોજ કવિતા લખવાનો એક પૈસો આપવાની વાત કરીને કાવ્યલેખન માટે પ્રોત્સાહિત કર્યો. અમદાવાદના રજાળપાટ દરમ્યાન એક છાપામાં નોકરી મળી. ત્યારે કલમનો કસબો હાથવગો હતો એ કામ લાગ્યો. થોડી મૂડી ભેગી કરીને પોતાનું આગવું માસિક અને સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. પોતાની માતા અને પત્ની બેઉને અમદાવાદમાં બોલાવી લીધાં. વળી પાછા સંકટો આવવા લાગ્યાં. મિત્રોના દગાને કારણે આર્થિક સ્થિતિ કથળી. માંદા પુત્રની દવા કરાવવા માટે પણ ઉછીના નાણાં લેવા પડ્યાં. છતાં દીકરો તો ગુમાવવો જ પડ્યો. એવામાં વલી ડોક્ટરે તેમને કહ્યું કે 'તમને પણ ક્ષય રોગ થયો છે.' અને તે પણ ત્રીજા તબક્કામાં છે. મટવાની શક્યતા નહીવત્ છે. જીવાય તેટલું જીવી લો!

આમ શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક ત્રિવિધ સંતાપમાં ચાલી નીકળેલા બાળકૃષ્ણને એક કથાકારના વચનો સાંભળવા મળ્યા. 'બીજાં રસાયણો માત્ર તનના રોગ મટાડે છે, રામનામનું રસાયણ તન અને મનના તમામ રોગોને જડમૂળથી નાબૂદ કરે છે. તેથી બધો ભાર ભગવાનની માથે

સોંપીને હળવા થાવ.' આ સાંભળતાં જ જાગૃત આત્મા બાલકૃષ્ણ મંદિરમાં દોડ્યા. અને ભગવાનને ચરણે માથું ઢાળી કહ્યું : 'આજથી હે પ્રભુ! હું તમારા શરણે છું.'

પછી જાણે ચમત્કાર થયો. નોકરી મળી ગઈ ને આર્થિક સ્થિતિ ઝડપથી સુધરી. ભજનો રચાવા લાગ્યાં, સાથે કંઈ પણ ઊઘડ્યો. અને ભજન મંડળીઓ જામતી ગઈ. વળી ભજનમાં નિષ્ઠા પણ જબરી. દરેક સ્થળે સમયસર પહોંચતા ને પૂરી શ્રદ્ધાથી કામ કરતા. પોતાના અંગત જીવન માટે કે કુટુંબ માટે કશું જ ના રાખતા, જે મળ્યું તેનું અને તેટલાંનું એક ટ્રસ્ટ બનાવ્યું. 'પુનિત સેવાશ્રમ' નામનું આ ટ્રસ્ટ આજે પણ અમદાવાદમાં ચાલે છે. દરિદ્રોને ભોજન માટે 'રામરોટી' અપાય છે. અને 'જનકલ્યાણ' માસિકની લાખો નકલો દ્વારા ભક્તોને ભજન અને ધર્મજ્ઞાન પીરસાતું રહે છે. સંત પુનિતના અવસાન બાદ તે માસિક તેમના અનુયાયી 'પુનિતપદ-રેણુ' સંભાળી રહ્યા છે. તા. ૨૭-૭-૧૯૬૨ના રોજ વડોદરા ખાતે આ સંતનાં ભક્તિપરાયણ જીવનનો અંત આવ્યો. ફંડ ભેગું કરવા વિશે આજના યુગમાં આ સંતના વિચારો વિશેષ ધ્યાનમાં લેવા છે : 'મેં તો અનુભવે નક્કી કર્યું છે કે ફંડ ભેગું કરવું જ નહીં. ફંડ ત્યાં ફંદ અને ફંડ ત્યાં બંડ. ભંડોળ ભેગું થયું હોય તો તો કેટલાય ફંદ સૂઝે અને ફંડનો વહીવટ હાથમાં લેવા બંડ પણ થાય. પરિણામે સારાં કાર્યો પર તાળાં લાગી જાય.'

એક આધુનિક સંત

પૂ. મોટા

'પૂ. મોટા'ના નામે ખ્યાતનામ થયેલા અને પૂર્વજીવનમાં યુનીલાલ ભગત નામી વ્યક્તિનો જન્મ વડોદરા પાસે આવેલા સાવલી ગામે તા. ૪-૯-૧૯૮૮ના (ભાદરવા વદ ચોથના) દિવસે થયો હતો. પિતા આશારામ અને માતા સૂરજબાની કૂખે જન્મેલા યુનીલાલનું બાળપણ સીધું, સાદું અને સરળ પસાર થયેલું. વળી વાડામાં મજૂરી પણ કરવી પડી હતી. હાઈસ્કૂલના ભણતર દરમ્યાન ફીમાંથી મૂક્તિ મેળવવા શાળાની સાફસૂફી અને પટ્ટાવાળાનું કામ પણ કરી નાખતા. આ પરિશ્રમ સાથે પણ ઈ.સ. ૧૯૧૯માં યુનીલાલે મેટ્રિકની પરીક્ષા ૭૦ ટકા ગુણ મેળવી વિશેષ યોગ્યતા-ડિસ્ટીન્કશન સાથે પાસ કરી હતી. આગળ અભ્યાસ કરવા વડોદરા કોલેજમાં જોડાયા. દરમ્યાન ગાંધી પ્રેરિત આઝાદીની લડાઈ માટે અભ્યાસ છોડી લડતમાં ભાગ લીધો. થોડો સમય

ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ગયા. ગાંધીજીનો આદેશ થતાં કાયમને માટે અભ્યાસ છોડ્યો.

મોટાભાઈ ગયા પછી કુટુંબની જવાબદારીમાં થયેલા દેવાંથી અને ફેફસાના રોગથી કંટાળી જતાં આપઘાત કરવા માટે નર્મદાનદીમાં કૂદી પડ્યા. પરંતુ કોઈ દૈવીશક્તિએ તેમને કિનારે લાવીને પટક્યા. આ પળે તેમને થયું કે ભગવાનને મારી પાસે કોઈ કામ લેવું છે. તેથી જ તેમણે મને જીવાડ્યો છે. ત્યારથી તેમણે ભગવાનને સમર્પિત જીવન જીવવાનો સંકલ્પ કર્યો. એક સાધુ મળ્યા અને તેમણે યુનીલાલને કહ્યું કે, “બચ્યા, ભગવાનનું નામ રટ.” તેમણે નામસ્મરણ શરૂ કર્યું અને ચમત્કારરૂપે ત્રણેક માસમાં તે રોગમુક્ત થઈ ગયા.

અમદાવાદમાં સાબરમતીને કિનારે આવેલો એક સાધુ ખૂબો પાડતો હતો : “નડિયાદથી યુનીલાલને બોલાવો.” બાળયોગી નામે જાણીતા આ સંત પાસે આ યુનીલાલ ખડા થયા. તેમને જોતાં જ પેલા સાધુએ કહ્યું : “તારા ગુરુએ મને અહીં દીક્ષા આપવા મોકલ્યો છે.” આમ એ બાળયોગીએ યુનીલાલને સાધનામાં દીક્ષિત કર્યા. અને કહ્યું કે : ‘સાંઈખેડામાં કેશવાનંદ મહારાજ ધૂણીવાળા દાદા તરીકે ઓળખાય છે, તે તારા ગુરુ છે. તું એમની પાસે જા.’ યુનીલાલે એમ કર્યું. પરંતુ વિચિત્ર પ્રકૃતિના ગુરુએ તેમને જોઈને એક નાળિયેર છૂટું માર્યું, અને કહ્યું : ‘જા, ઘેર જા! ત્યાં જઈને સાધના કર, પ્રાર્થના કર અને જે કર્મ મળ્યું છે તે કર! યુનીલાલ નડિયાદ પાછા આવ્યા અને હરિજનોની સેવામાં લાગ્યા.

થોડા સમય પછી સાકોરીના એક ઓલિયા સંત નડિયાદમાં આવ્યા. રસ્તામાં મોટા મળ્યા ને સંતને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. માંદગીમાં ઓલિયાની સેવા કરી. પછી તેમણે વિદાય થતાં યુનીલાલને કહ્યું, ‘ચાલ મારી જોડે.’ થોડા દિવસો પછી મોટા સાકોરી પહોંચ્યા. ઉપાસની બાબા નામે ઓળખાતા પેલા ઓલિયા તેમને ત્યાં મળ્યા. તેમના શરીરમાં યુનીલાલને તેમના સદ્ગુરુનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં. આજ ગુરુએ તેમને એ પછી નવસારી અને કરાંચીમાં દર્શન આપ્યાં હતાં. પોતાના મૃત્યુ પછી પણ ગુરુએ આમ આપેલાં દર્શનથી પૂ. મોટા આશ્ચર્યચકિત થયા.

૧૯૩૦માં પૂ. મોટાને મનની નિરવ શાંતિ મળી. તેમના સદ્ગુરુમાં મોટાને સાંઈબાબા અને શ્રીકૃષ્ણના પણ દર્શન થયાં હતાં. યુનીલાલ દક્ષિણમાં કુંભકોણમ્ ખાતે રહેતા

હતા ત્યારે સૌ તેમને “મોટા ભાઈ” કહેતા. સમય જતાં એ સંબોધન ટૂંકાઈને ‘મોટા’ થઈ ગયું. આઝાદીની લડત પછી મોટાને ગુરુએ આદેશ કર્યો કે, તેં દેશ સેવા ઘણી કરી. હવે માનવમાં ગુણભાવ વિકસે તેવી સેવા કર.’ તે આજ્ઞા સ્વીકારીને પૂ. મોટાએ માનવસમાજ માટે વિવિધક્ષેત્રની સેવાઓ શરૂ કરી. રમતગમત તથા શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રોત્સાહક ઈનામો આપવા માંડ્યાં. અંતરિયાળ ગામોમાં ભણવા માટે શાળાનાં મકાનો બાંધી આપ્યાં. ઉત્તમ ગ્રંથો રચવાની પ્રવૃત્તિઓ કરી. આધ્યાત્મિક સાધનો માટે સંસારીઓને જરૂરી એકાંત મળી શકે તે હેતુથી તેમણે જુદા જુદા સ્થળે ‘મૌન મંદિરો’ બાંધ્યાં. પૂ. મોટાના આશ્રમોમાં આવા મૌનમંદિરની વ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ બની છે. કુંભકોણમ્, સૂરત, નડિયાદ અને અમદાવાદના તેમના આશ્રમોમાં આવા એકાંતવાસની સુવિધા ખૂબ આશીર્વાદરૂપ નીવડી છે. સમાજમાં સામાન્ય અને શિક્ષિત વર્ગના તથા ગરીબ-અમીર સૌને નિર્ધારિત દરે તેમાં રહેવા જમવાની વ્યવસ્થા મળી રહે છે. મહિનાઓ અગાઉ નોંધાવેલા ઉમેદવારો પોતાના ક્રમ માટે આજેય તેમાં રાહ જોતા હોય છે. પોતાનો અંતકાળ પામી જતાં પૂ. મોટાએ ખૂબ શાંતિપૂર્વક વાસદ નજીક મહિસાગરના કિનારે એક ખાનગી વિશ્રામગૃહમાં માત્ર નિકટની વ્યક્તિઓની હાજરીમાં દરેકને ‘હરિ ઓં’ કહી તા. ૨૧-૭-૧૯૭૬ના દિવસે પોતાનો દેહ છોડ્યો. પોતાની હયાતી દરમ્યાન સમાજવિકાસની શરૂ કરેલી પ્રવૃત્તિઓમાં તેમના અનુયાયીઓ દ્વારા આજે પણ ચાલતી રહે છે તે નોંધનીય છે.

સાચા સાહિત્યપ્રચારક સંત

શ્રી ભિક્ષુ અખંડઆનંદ

ઈ.સ. ૧૮૭૫માં આણંદ જીલ્લાના બોરસદ ગામે લોહાણા પરિવારના વેપારી શ્રી જગજીવન ઠક્કર અને માતા હરીબાની કૂખે ભિક્ષુ અખંડઆનંદજીનો જન્મ થયો હતો. તેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ લલ્લુ હતું. પિતા વેપારી તથા માતા ખૂબ જ ધાર્મિકવૃત્તિનાં હોવાથી નિયમિત ઘરમાં થતાં પાઠ-પૂજા-ભજન-કીર્તન વિગેરેના સંસ્કાર અને અસર બાળક લલ્લુમાં દૃઢ રીતે પડ્યા. તેમને ત્યાં અવારનવાર પધારતા ગુરુ સંત મોહનદાસજીએ લલ્લુને જોઈને ભવિષ્યવાણી કરેલી કે “આ છોકરો ભવિષ્યમાં સમર્થ સંન્યાસી થશે.”

તેર વર્ષની કુમળી વયે પિતાનું અવસાન થતાં પિતાનો

અનાજ, લોખંડના અને ચિનાઈ માટીનાં વાસણોની ધીકતી કમાણી આપતી દુકાન તેમણે સંભાળી લીધી. તેમાં પોતાની સાચાબોલાની છાપે ખૂબ જ પ્રગતિ કરી. આઠ વર્ષની વયે લગ્ન અને કિશોરાવસ્થામાં જ ધંધાની જવાબદારી છતાં બાળક લલ્લુનું મન સંસારમાં ન પરોવાણું. અલબત્ત વધુ વૈરાગ્ય ભાવના પ્રબળ બની એટલે એક દિવસ ખરીદીનું બહાનું બતાવી ઘર છોડી ગયા. અને કદી પાછા ન ફર્યા. ઘર-સંસાર છોડ્યા બાદ દેશાટને નીકળી પડ્યા. વિવિધ તીર્થધામો અને સાધુઓના સત્સંગમાં વિહરવા લાગ્યા. ત્રીસમાં વર્ષે અમદાવાદ પહોંચ્યા. ત્યાં સ્વામી શિવાનંદે દીક્ષા આપીને લલ્લુભાઈમાંથી ભિક્ષુ અખંડઆનંદજી નામધારી સંન્યાસી બન્યા. પરિભ્રમણ દરમ્યાન તેમને ગરીબીનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. અને તેના મૂળમાં તેમને શિક્ષણ અને જ્ઞાનનો અભાવ જણાયો. તેથી તેના પ્રયાસરૂપે સારાં પુસ્તકો ખરીદી લોકો સુધી પહોંચાડવાની જરૂરિયાત જણાઈ. આ વિચારધારાથી ઈ.સ. ૧૯૧૩માં અમદાવાદ ખાતે 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય'ની સ્થાપના કરી. પ્રારંભે સંસ્થા દ્વારા પોતાના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન ખૂબ ગમેલા ભાગવતના એકાદશ સ્કંધનું તેમણે પ્રકાશન કર્યું. તત્કાળે માત્ર છ આનાની કિંમતના આ પુસ્તકના જ્ઞાનયજ્ઞથી તેનો પ્રયત્ન ખૂબજ ફાલ્યો-ફૂલ્યો. સંસ્કૃતભાષાના અને સંસ્કૃતથી અજ્ઞાત માણસો સુધી ન પહોંચેલા હિંદુ ધર્મનાં ઉત્તમ પુસ્તકો તેમણે ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરાવી પ્રકાશિત કર્યાં. સંસ્કૃત ધર્મગ્રંથો, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, લોકકથાઓ, નીતિશાસ્ત્ર, બાળકથાઓ અને મહિલાઉપયોગી વિવિધ વિષયના ગ્રંથો સાદી સરળ ભાષામાં અને સસ્તા દરે ગુજરાતમાં ઘેર-ઘેર પહોંચાડવા સફળ પ્રયત્નો કર્યાં. માત્ર એક ધર્મ કે સંપ્રદાયની મર્યાદામાં ન રહેતાં જૈન-બૌદ્ધ વગેરે જેવા ધર્મસંપ્રદાયનાં ગ્રંથોનું પ્રકાશન પણ હાથ ધર્યું. વિવિધ સ્તોત્ર - ભજનસંગ્રહો, જ્ઞાનવિજ્ઞાન, સાહસ, ઈતિહાસ, ખગોળ જેવા વિષયો આવરી લેતું આ ટ્રસ્ટનું સાહિત્ય ગુજરાતી પ્રજાના સંસ્કારસિંચન અને અસ્મિતાના પ્રેરણાક્ષેત્રના ઈતિહાસમાં અજોડ સાબિત થયું છે. આમ પિતાનો નાણાંકીય વેપાર છોડી સંસ્કાર ચિંતનથી માનવકલ્યાણનો 'પુણ્ય વેપાર' અપનાવનાર તથા સમગ્ર માનવ જાતને અખંડ આનંદનો માર્ગ ચીંધનાર આ સંતે ૬૮ વર્ષની વયે ઈ.સ. ૧૯૪૨માં પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી.

અમદાવાદમાં ભદ્રના કિલ્લા પાસે આવેલું સસ્તું

સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય તથા અખંડ આનંદ આયુર્વેદિક હોસ્પિટલ આ સંતનું ચિરંતન સ્મારક ગણાય છે. વિવિધ વાંચનસામગ્રી લઈને ગુજરાતીઓના ઘેર-ઘેર પહોંચતું, દરેક ગામ તથા શાળાઓ અને કોલેજના પુસ્તકાલયોમાં વંચાતું માસિક 'અખંડ આનંદ' પણ ગુજરાતી પ્રજાના હૈયામાં આ સંતની સ્મૃતિ-જયોતને સંકોરતું રહે છે.

ચરોતરના લોકપ્રિય સંત

પૂ. સંતરામ મહારાજ

એક સંત એવા હતા કે જે સતત રામનામનો જાપ કર્યા કરે, લોકો પૂછે 'આપનું નામ?' તો જવાબ મળે 'રામ'. લોકો પૂછે, 'આપનું ગામ?' તો જવાબ મળે 'રામ.' બસ, લોકોના પ્રશ્નો, વાત, બધામાં તેના મુખમાંથી માત્ર, શબ્દ જ ઉચ્ચરે 'રામ' એથી લોકોએ એવા સંતને 'સંતરામ'થી સંબોધવા લાગ્યા. ગુફામાં વર્ષો સુધી તપ કરી તેઓ અવધૂત દશામાં ગુજરાતની ધરા પર વિહાર કરવા લાગ્યા. એક દિવસ બારડોલી પાસે ખરાડમાં ભજન અને કીર્તનની રંગત જામી હતી. તેમાં ભજન ગાઈ રહેલા લક્ષ્મણદાસજી નામના એક ભજનિકની નજર અચાનક ગિરનારની કંદરામાંથી ઉતરી આવેલા પેલા અવધૂત સાધુ પર પડી, તેમાં તેને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થયાં. અને વાંસળીના સૂર પણ સંભળાયા. સૌ વિખરાતાં લક્ષ્મણદાસ સાધુને મળવા જતાં જોયું તો સાધુ અદશ્ય હતા. તેથી લક્ષ્મણદાસજી સાધુની શોધમાં ચાલી નીકળ્યા.

બીજી બાજુ પેલા સંત ફરતાં ફરતાં નડિયાદ પહોંચ્યા જ્યાં હાલ સંતરામ મંદિર છે. ત્યાં તત્કાળે ખુલ્લું ખેતર હતું. ગામની નજીક પણ એકાંત જગ્યા હતી. સાધુને આ જગ્યા ગમી જતાં આસન જમાવ્યું. ધીમે ધીમે લોકો ત્યાં આવતા જતા થયા. લોક આગમન વધ્યું એટલે સાધુ એ સ્થળ છોડી ચાલી નીકળ્યા.

તેમના એક અનન્ય ભક્ત હતા પૂજાભાઈ. 'પંચોતરિયા' વડ આગળ આ ભક્તે પેલા સાધુને રોક્યા અને કહ્યું, "મહારાજ! આપશ્રી અહીં જ રહો. આપ આ ભૂમિનું સૌભાગ્ય છો." ભક્તના આગ્રહે સંત રોકાઈ ગયા. એટલે તરત જ પૂજાભાઈએ ચરણરજ લઈ સંત પાસે વચન માંગી લીધું કે "આ સેવકને જાણ કર્યા વગર આ સ્થાન છોડવું નહીં ત્યારથી એ સંત નડિયાદમાં સ્થાયી થયા. આ જગ્યા આજે નડિયાદમાં ગાદી અથવા સમાધિસ્થળ તરીકે ઓળખાય છે ઘણા તેને દેરી પણ કહે છે.

પેલા ભજન સંધ્યામાંથી સાધુની શોધમાં નીકળેલા લક્ષ્મણદાસજીને અહીં નડિયાદમાં સાધુનો ભેટો થઈ ગયો. ઓળખાણ થતાં જ તેઓ સાધુનાં પગમાં પડી ગયા અને માગ્યું કે “મને શરણમાં લ્યો અને તમ ચરણમાં સ્થાન આપો.” મહારાજે તેમને દીક્ષા આપી શિષ્ય બનાવ્યા અને યોગવિદ્યા શીખવી ત્યાં તો લક્ષ્મણદાસજીમાં કવિત્વ પ્રગટ્યું. ધીમે ધીમે મહારાજના ચમત્કારો ને બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રભાવ લોકોમાં વધતો ગયો અને શિષ્યો તેમને દત્તાત્રેયનો અવતાર માનવા લાગ્યા. આ અવધૂત મહાયોગી હતા અને અહર્નિશ સમાધિ અને બ્રહ્મસુખના સાગરમાં જ હિલોળતા રહેતા. એમનાં પદોમાં પોતાની ઓળખ “સુખ-સાગર” નામે તેમણે આપી છે. પાપ-પુણ્ય, નવરાત્રી, દશેરા, રામ-સીતા અને રાવણ વગેરે શબ્દોની તેમણે નવી વ્યાખ્યા સાથે સમજ આપી છે.

આ પરમ સિદ્ધયોગી વિશેની વાતો-ચમત્કારો અને દર્શન-માનતાની વાચકો યરોતર પંથકમાં ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. એમના ભક્તોમાં સમાજના સઘળા વર્ણોનો સમાવેશ થયેલો છે. અને આત્માઓનો ઉદ્ધાર અને સુખાત્રોને બ્રહ્મજ્ઞાનનો લાભ આ સંતે આપ્યો છે. તેમની જીવનલીલા પણ અદ્ભૂત રીતે સમાપન કરી હતી. સંવત ૧૮૮૭ની પોષી પૂનમે તેમણે દેહત્યાગ કરવાનો નિર્ધાર કરતાં ખેતરમાલિક ભક્ત પૂજાભાઈ હયાત ન હોવાથી તેમના પુત્ર બાપુભાઈને કહ્યું કે : “હવે મારો જવાનો સમય થઈ ગયો છે. તમે મારી ખૂબ જ સેવા કરી છે માટે કંઈક માગો”. ત્યારે સંસારી બાપુ ભાઈએ પણ ભૌતિક ધનસંપત્તિની એષણા ન કરતાં એટલું જ માંગ્યું કે “મહારાજ, આ સ્થળનો યશ ચિરકાળ જળવાઈ રહે”. ત્યારે મહારાજે પ્રસન્ન થઈ તેમના મસ્તક પર હાથ મૂક્યો. અને નિયત સમય થતાં સંધ્યાકાળે સમાધિમાં પ્રવેશ કરી પદ્માસન વાળી બેસી ગયા. તેમના બ્રહ્મરંધ્રમાંથી એક જ્યોત પ્રગટી બાજુમાં અગાઉથી તૈયાર રખાયેલ દીવો પેલી બ્રહ્મજ્યોતથી પ્રગટી ઊઠ્યો. આજે પણ સંતરામ મંદિરમાં એ દીવો ‘અખંડ જ્યોત’ રૂપે પ્રગટી રહ્યો છે.

સમયના વહેણમાં આ મંદિર ખૂબ જ વિકસતું ગયું. સંતરામજી પછી ગાદીપતિ લક્ષ્મણદાસજી બન્યા અને તેમણે સ્થાનની પ્રણાલિકાઓ નિશ્ચિત કરી. ત્યારથી નડિયાદનું મંદિર એક પ્રતિષ્ઠિત ગાદીની પરંપરા ધરાવતું બન્યું. અને ગુરુ ગાદીની આ પરંપરા આજ સુધી ચાલી રહી છે. આ સિવાય પણ ચરોતરનાં અન્ય ગામોમાં નવાં સંતરામ મંદિરો નિર્માણ

અને વિકાસ પામ્યાં છે. સાતમા ગાદીપતિશ્રી જાનકીદાસે સંસ્થામાં જન-હિતની પ્રવૃત્તિ વેગવાન બનાવી છે. પ્રારંભથી જ આ સંસ્થા અજ્ઞયકવૃત્ત અને અપરિગ્રહ વ્રત પાળે છે. પરિણામે સ્વયં આવતા ધન-પ્રવાહનો ઉપયોગ શાળા-દવાખાનાના નિર્માણમાં, દુષ્કાળ, રેલસંકટ, ધરતીકંપો જેવી કુદરતી આફતોમાં તથા રોગનિદાન કેમ્પો યોજવામાં કરવામાં આવે છે. અન્ય સંસ્થાઓમાં જોવા ન મળે એવી કેટલીક વિશિષ્ટ પ્રણાલિકાઓ અહીં પ્રસ્થાપિત થયેલી છે. જેવી કે ભક્તો મળે ત્યારે પરસ્પર ‘જય મહારાજ’ કહે છે. સાધુઓ માત્ર શ્વેતવસ્ત્રો જ ધારણ કરે છે. અન્ય સંતો સંસારીઓ પાસેથી સેવાઓ લે છે ત્યારે આ સંતો સમાજની સેવા કરે છે. મંદિરમાં શ્રમનું મહત્ત્વ અને ગૌરવ સ્વીકારાયું છે. એ અનુસાર સંતો પોતે પણ ઝાડુ અને સફાઈનું કાર્ય કરે છે. જ્યારે ગાદીપતિ સંત મંદિરના પરિસરની બહાર ભાગ્યે જ નીકળે છે.

હાલમાં નડિયાદ મૂળ મંદિરના ગાદીપતિ પૂ. નારાયણદાસજી મહારાજ આણંદ પાસેના કરમસદના સંતરામ મંદિરે બિરાજે છે, જ્યારે પૂ. રામદાસજી મહારાજ ડાકોર પાસેના ઉમરેઠના મંદિરમાં ગાદીપતિ છે. અહીં પ્રથમ ગાદીપતિશ્રી ગંગારામજી મહારાજ હતા. જે ઈ.સ. ૧૮૬૦માં ગાદીએ આવ્યા હતા. હાલમાં નવમા ગાદીપતિની વરણી ઈ.સ. ૧૯૮૬માં થઈ હતી.

ધર્મસંસ્કાર સાથે માનવસેવા ને કલ્યાણકારક પ્રવૃત્તિઓથી આ સંસ્થા માત્ર ગુજરાત કે ભારતમાં જ નહિ પણ દેશ-વિદેશમાં પણ બહોળો શિષ્ય સમુદાય ધરાવે છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના કલ્યાણનું સમતોલન સાધતી આવી સંસ્થા સાચે જ એક આદર્શ ધર્મસંસ્થા ગણાવી શકાય તેવી છે.

પૂર્ણ સાધુ : સંપૂર્ણ વિદ્વાન

પૂ. સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

આ નામધારી બીજા એક સંત વડોદરા પાસે વિશ્વજ્યોતિ આશ્રમ ‘વિશ્વામિત્રી’માં પણ હતા પણ અત્રે ઉલ્લેખનીય સંત આણંદ જિલ્લાના બોરસદ તાલુકાના ભાદરણ ગામે રહેતા હતા. હિન્દની ઉત્તરે આવેલા પાડોશી બ્રહ્મદેશના ‘મેમ્પો’ શહેરમાં સન ૧૯૨૦ની ૨૬ ઓગષ્ટના રોજ જન્મેલા. મૂળ તેમનો પરિવાર ભારતના મહારાષ્ટ્રીય શહેર નાગપુરના. પિતા શ્રીમંત વેપારી અને માતા સુશિક્ષિત અને નોકરિયાત સન્નારી હતાં. સમૃદ્ધ અને પાશ્ચાત્ય પારિવારિક વાતાવરણમાં ઉછેર

અને અંગ્રેજી માધ્યમમાં બર્મા યુનિવર્સિટીમાંથી સ્નાતક થયા બાદ અંગ્રેજી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ સાથે ગોલ્ડ મેડલ મેળવીને ગ્રેજ્યુએટ થઈ એમ. એ. માં જોડાયા પરંતુ બીજા વિશ્વયુદ્ધને કારણે તેમનો આ અભ્યાસ અપૂર્ણ રહ્યો.

તેઓ માતા-પિતા અને એકમાત્ર ભાઈની છ બહેનો અને સંન્યાસ લીધેલ મામા સાથે રહેતા હતા. આમ સંન્યાસી મામાને મળવા આવતા સાધુ-સંતોનો સત્સંગ અનાયાસે બાળ કૃષ્ણાનંદને પણ મળવા લાગ્યો. વયવૃદ્ધિ સાથે સત્સંગના સંસ્કારો દૃઢ થતાં સંસારમાંથી મન ઊઠવા લાગ્યું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન આ પરિવાર હિજરત કરીને પુનઃ ભારતમાં નાગપુર આવીને વસ્યો, બાદમાં એક વર્ષ પછી સ્વમિલકતની પોતાના ભાગે આવેલી એકલાખની સંપત્તિ પોતાની જોડિયા બહેનોને આપી ગૃહત્યાગ કરી દીક્ષા લઈ સાધુ જીવન સ્વીકાર્યું. ગુજરાત અને અન્ય રાજ્યોમાં આ સંત તેમનાં પુસ્તકો દ્વારા જાણીતા થયા છે. ભાદરણનો ‘શાંતિ આશ્રમ’ માત્ર સાધુઓને ‘રૈન બસેરા’ જેવા હંગામી ઉતારા વ્યવસ્થા આપતું સ્થળ છે. અહીં આવતા સાધુઓનો સત્સંગ કરનારાઓનો એક વર્ગ હતો. સાધુઓની વાતોમાં સત્સંગીઓને જ્ઞાન મળતું. કોઈ સંત ચાતુર્માસ ગાળે તો તેને નિયમિત સત્સંગ મળતો. આવા એક ચાતુર્માસ નિમિત્તે પૂ. કૃષ્ણાનંદ ભાદરણ પધાર્યા. તેમને આ આશ્રમનું વાતાવરણ અને વ્યવસ્થા ખૂબ જ ગમ્યાં. તેથી તેમણે પ્રતિવર્ષ ભાદરણ ચાતુર્માસ માટે આવવા આગ્રહ કર્યો અને પાંચ ચાતુર્માસ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો પરંતુ પાંચના બદલે પ્રતિવર્ષનું રોકાણ થતું ગયું. ગુજરાતીની અજ્ઞાનતાને કારણે તેઓ હિંદી-અંગ્રેજીમાં વાતો કરતા તેથી સત્સંગીઓને મુશ્કેલી પડતી માટે તેઓ ગુજરાતી શીખ્યા. સત્સંગમાં સંસારના પ્રશ્નો ને સાધુજીવનની વાતો થતી. નિયમિત સત્સંગીઓ સાથે બહારગામથી આવનારાઓની સંખ્યા વધતી ગઈ. સ્વજીવનના સત્ય અને રોમાંચક અનુભવો સાંભળી સત્સંગીઓએ દરખાસ્ત મૂકી. “આપના સત્સંગમાં ઉપસ્થિત તો તમારી વાતોથી વાકેફ થઈ શકે પણ અનુપસ્થિત જ્ઞાસુઓને પણ તમારી વાતનો લાભ મળી શકે એ માટે પુસ્તકો છપાવો”. એ માટેની નાણાકીય મદદની પણ તૈયારી દર્શાવી. અલબત્ત તેઓ ગુજરાતીમાં બોલી શકતા પણ લખી ન શકવાને કારણ તેઓ અંગ્રેજીમાં લખતા ગયા અને તેનો અનુવાદ થઈ પ્રકાશન થવા લાગ્યું.

વળી શિક્ષણ દરમ્યાન ટાઈપ શીખેલા હોવાથી અને ‘ટાઈપ રાઈટર’ પાસે રાખતા હોવાથી સીધો ટાઈપમાં જ લેખ તૈયાર થાય. એક નકલ પ્રેસમાં અને એક અનુવાદકને મોકલાય. પહેલાં તેઓ અંગ્રેજી ગુજરાતીના તજજ્ઞો પાસે ભાષા શુદ્ધિ અને સાહિત્યિક ઓપ પણ કરાવી લેતા. પોતે અંગ્રેજી ભાષાવિદ્ હોવા છતાં અન્ય વિદ્વાનોની સહાય લઈ પ્રેસકોપી બનાવતા. ગુજરાતી અનુવાદમાં જાણીતા સાહિત્યકાર પ્રિયકાંત પરીખ અને આ લેખ લખનારની સહાય લેતા, દાનથી છપાતાં પુસ્તકો વિનામૂલ્યે વહેંચતા. અલબત્ત મફત આપવાનાં પુસ્તકો પણ પ્લાસ્ટિક જેકેટવાળાં સુંદર બાંધણી અને બ્રાહ્મઆકર્ષણ, સંગીન અને ભાષાશુદ્ધ અને ઉત્તમ હોવાના આગ્રહી હતા. સ્વઅનુભવોના કુલ છ પુસ્તકો એમની હયાતીમાં છપાયેલાં બે-ત્રણવાર છપાઈને અપ્રાપ્ય બનેલાં પુસ્તકો ત્રીજીવાર એકસાથે સંગ્રહરૂપે (મહાગ્રંથ) છાપવાનો લોકોએ આગ્રહ કર્યો. આનાથી ‘લેખક પોતાનો જ પ્રચાર કરાવે છે તેથી મારી હયાતીમાં એમ ન થવું જોઈએ’ કહીને તેમણે ખૂબ જ ઈન્કાર કર્યો. છેવટે પત્રકાર નગીનદાસ સંઘવી અને આ લેખકની સમજાવટથી તેઓ સંમત થયા. પરંતુ ૩૦-૭ના રોજ સંમતિ આપ્યા બાદ ત્રણ દિવસમાં ૩-૮-૮૭ના રોજ તેમનું હૃદયરોગથી અવસાન થયું.

પરિવાજક તરીકે દેહ પાસેથી એમણે ખૂબ જ કામ લીધેલું. અમદાવાદથી કરાંચી, સુરતથી પોંડીચેરી અને બે વાર ઋષિકેશથી બદ્રીકેદારની પદયાત્રાઓ તેમણે કરેલી છે. ૧૯૮૧માં બાયપાસ સર્જરી, ૧૯૮૮માં પ્રોસ્ટેટ ગ્લેન્ડનું ઓપરેશન કરાવેલું. છતાં ૬૯ વર્ષની વયે તેમનું અવસાન થયું. તેમના અવસાન બાદ ‘કૃષ્ણાનંદ પબ્લિકેશન કમિટી’ રચાઈ. અનુયાયીઓના દાનથી છ પુસ્તકો ‘સ્વામી કૃષ્ણાનંદ સંપુટ’ (ભાગ-૧, ૨) નામે છપાયા અને અંગ્રેજીનાં છ પુસ્તકો ‘ટુ એક્સપિરિયન્સ’ નામે એક જ ગ્રંથમાં છપાયા. તેઓએ પસંદ કરેલ મુદ્રણનાં ધોરણ મુજબ તે છપાયાં અને વિનામૂલ્યે વિતરણ થતાં કૃષ્ણાનંદ પબ્લિક કમિટી કરવામાં આવી. ‘કોઈ કંકર કોઈ મોતી’ નામનું એમનું પુસ્તક ‘પર્લ્સ એન્ડ પેબલ્સ’ ના નામે અંગ્રેજીમાં છપાઈ દેશના વિવિધ ભાગમાં પહોંચ્યું. તેમાં ‘અવર હોલી ગાઈડ્સ’ નામનું એક પ્રકરણ ચર્ચાસ્પદ બન્યું. ‘આપણા ઉદ્ધારકો’ પૂ. કૃષ્ણાનંદજીના સંપર્કમાં આવેલા, એક સાધુએ, જાતે સામેલ થયેલા દરેક સંપ્રદાયમાં દંભ-દૂષણો અને છળ-કપટ જોયા હતા તેનું વાસ્તવિક અને તાદૃશ્ય વર્ણન આ

પ્રકરણમાં મૂકાયેલું છે. જે વાંચીને વિવિધ સંપ્રદાયના લોકોએ લેખકને પ્રકરણ પાછું ખેંચવાની ધમકી આપી, કોર્ટમાં કેસ દાખલ થયો. આ બધાના ગુજરાતી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં લેખકે ખૂબ જ સૌમ્ય છતાં મક્કમ ઉત્તર વાળ્યો છે. પોતાના સન્યસ્તમાં આવાં દૂષણો ન પ્રવેશે તે પ્રત્યે પૂર્ણ જાગૃત રહીને એક સંપૂર્ણ સંત જેવું જીવન જીવી ગયા.

પોતે સંસારી ન હોવા છતાં સંસારી જીવનનાં દુઃખ, અવરોધ અને પ્રશ્નો વિશેની બહોળી જાણકારી મેળવતા હોવાથી સંસારીઓના વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક તથા સંસ્થાકીય વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રની સમસ્યા ઉકેલતા રહ્યા. તેમનું જ્ઞાન વ્યાપક અને ગહન હતું. રમત-ગમત, રાજકારણ, સાહિત્ય, બાળઉછેર, વ્યાપાર વિ. વિષેની તેમની જાણકારી અદ્ભૂત હતી. વ્યવહાર શુદ્ધ સંસારી જીવનના પોતે એક આદર્શ સજ્જન સાબિત થયા હતા. “જગત જેવું છે તેવું સ્વીકારીને ચાલો,” “જગતને બાદ કરી જગદીશ સુધી ક’દી ન પહોંચાય,” “આસ્તિક અને નાસ્તિક ન બનો વાસ્તવિક બનો”. આવા વિચારોથી જનતાના ફેન્ડ અને ફિલાસોફર બનેલા. તેમને મેડિકલ લાઈનના વિકાસ પ્રત્યે આદર હતો, માટે અવસાન બાદ દેહદાન કરવાની ઈચ્છા તેમણે વ્યક્ત કરી હતી. માટે તેના પાલનરૂપે અનુયાયીઓએ તેમનો દેહ ‘શ્રીકૃષ્ણ હોસ્પિટલ-કરમસદ’ને આ ક્ષેત્રના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ માટે દાન કર્યો. ઉપરાંત સંચિત મૂડીમાંથી સરદાર પટેલ યુનિ. વિદ્યાનગરના મેડિકલ યુનિટના ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓને સુવર્ણચંદ્રક આપવા માટે યોગ્ય રકમનું દાન કર્યું. આમ સમગ્ર દેશને ગૌરવ અપાવ્યું.

જૈન મુનિઓમાં અમર સંત

પૂ. મુનિ અમરેન્દ્રજી મહારાજ

જૈન મુનિઓમાં જેનું નામ જ્ઞાન-સાધનોનો પર્યાય બની ગયું છે, અને જે અધ્યાત્મ પરંપરાના પ્રતીક બન્યા છે. એવા સંતનો જન્મ સંવત ૧૯૮૧ (ઈ.સ.૧૯૨૫)માં કચ્છના ભુજપર ગામે થયો હતો - વિસા ઓસવાળ જ્ઞાતિના પિતા ભોજસીભાઈ અને માતા ભાણીબાઈની છાયામાં ઉછરતું આ બાળક શૈશવથી જ એકાંતપ્રિય, શરમાળ, સાત્ત્વિક અને આંતરાભિમુખ પ્રકૃતિ ધરાવતું હતું, છતાં ભણવામાં તેજસ્વી હતું. ઈ.સ.૧૯૪૨માં વિજ્ઞાન સાથે મુંબઈમાં મેટ્રિકની પરીક્ષા પ્રથમ વર્ગમાં વિશેષ યોગ્યતા સાથે પાસ કરી ડોક્ટર બનવાની અપેક્ષાએ મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં જોડાયા પરંતુ દેડકાની

ચીર-ફાડ કરવાનું કામ સામે આવતાં મન ઉદાસ બન્યું. તે અરસામાં બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં નગારાં વાગતાં મુંબઈ પર બોમ્બ પડશે એવી અફવાએ મુંબઈ ખાલી થવા લાગ્યું. એટલે તેઓનું કુટુંબ પણ મુંબઈ છોડી વતન કઠી ગામે આવ્યું. એકાદ વર્ષ અહીં અંગ્રેજી શાળામાં શિક્ષકની નોકરી કરી પાછા મુંબઈ ગયા. ત્યાં થોડો સમય ધંધો કરી માટુંગાની પોદાર કોલેજમાં જોડાયા. આ કોલેજમાં પાળી (શીફ્ટ)માં અભ્યાસ ચાલતો હોવાથી બપોરની શિફ્ટમાં અભ્યાસ કરી સાંજે વેપારનો હિસાબ-કિતાબ કરતા અને મોડેથી આધ્યાત્મિક રુચિપોષક વાંચન સત્સંગ કરતા.

આધ્યાત્મિક વિકાસમાં સંસારી જંજાળ અવરોધક નીવડશે એ કલ્પનાએ અપરણિત રહેવાનો સંકલ્પ કર્યો. છતાં મુંબઈની કોલેજમાં નોકરી મળ્યાના એક વર્ષમાં કુટુંબના આગ્રહે લગ્ન કર્યા. ચીલાચાલુ યાંત્રિક કુટુંબજીવન નિષ્ફળ છે તે વાત પત્નીને સમજાવી, ધર્મસંસ્કારયુક્ત, સુશીલ અને સમજુ ધર્મપત્નીએ તેમને સાથ આપ્યો. લગ્નબાદ તુરત જ દીક્ષા લેવાનું અશક્ય હોઈ વીમાકંપનીની નોકરી લઈ બે-ત્રણ વર્ષ પસાર કરી લેવાનું વિચાર્યું. એક દાયકા બાદ છેવટે સં. ૨૦૦૭ના વૈશાખ સુ. - ૧૦ના મહાવીર પ્રભુના કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિના શુભ દિને ખાનદેશમાં સિરાળા ગામે તપસ્વી મુનિરાજ પૂ. ત્રિલોચનવિજયજી મહારાજના વરદહસ્તે એમણે દીક્ષા લીધી. એ પછી પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજય પ્રેમસૂરિશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પંન્યાસક્ષી ભાનુવિજયજી ગણિવરના શિષ્ય તરીકે જાહેર થયા. તત્કાળે તેમની આંતરિક સાધનાની મથામણ તીવ્ર બની. શૈશવથી નવકારમંત્રમાં જે અતૂટ આસ્થા બંધાઈ હતી તે સતત દંઢ થતી રહી. નવકારમંત્રના જાપ સાથે ધર્મશાસ્ત્રના પરિશીલનને કારણે સાધના પથના અવરોધો દૂર થતા ગયા. આ તીવ્ર મનોમંથન સાથે ચાલતી આર્ટ પ્રાર્થના અને પ્રતિક્રમણના પરિપાક રૂપે છેવટે સં. ૨૦૧૭-૧૮ના અરસામાં રાજસ્થાનના લુણાવામાં જ્ઞાનવૃદ્ધ ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજના સાનિધ્યમાં તેમને સમ્યકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. એ જ્ઞાન ટપકાવી લેવા તેમણે કાગળ-કલમ લીધાં. પરિણામે ‘આત્મજ્ઞાન અને સાધના પથ’ નામનો મુનિશ્રીનો ઉત્તમ ગ્રંથ એમાંથી રચાયો. ભગવાન મહાવીરે પ્રબોધેલી ધ્યાનસાધનાનું જીવંતરૂપ મુનિશ્રીને ભગવાન રમણ મહર્ષિમાં જોવા મળ્યું. તેથી આ ગ્રંથમાં તેઓનો ફોટો મૂકી ગ્રંથ તેઓને અર્પણ કર્યો. ગ્રંથરચના બાદ

તેઓ એક દાયકો વિપશ્યનાસાધનામાં લીન રહ્યા. ગ્રંથના આવાં અર્પણથી સ્વજનો અને સમાજ મુનિશ્રીથી થોડો સમય વિમુખ પણ થઈ ગયા, જાણે કે આ સંતનો એમણે સામૂહિક બહિષ્કાર કર્યો. અલબત્ત તેની અવગણના કરી તેઓ વિપશ્યનાસાધનામાં સતત લીન રહ્યા. પરંપરાગત સાંપ્રદાયિક ગતિવિધિ અને સ્થૂળ ક્રિયાકાંડથી અળગા રહેલા છતાં શ્રમણધર્મના આદર્શો-મર્યાદાઓ સાથે મુનિજીવનની મહત્તાઓ-મર્યાદાઓનું છેવટ સુધી ચુસ્તપણે પાલન કર્યું.

છેલ્લા બે દાયકા મુનિશ્રી એકલા જ વિચર્યા. પાંચ-છ વર્ષ બિમારીવશ વલસાડમાં સ્થિર નિવાસ કર્યો. સં. ૨૦૪૮માં જેઠ વદી આઠમે તા. ૨૩-૬-૮૨ બપોરે શાંતિનિકેતન તીથલ ખાતે સમાધિપૂર્વક દેહધિંજર છોડી દીધું. નાના-મોટા અગિયાર ગ્રંથોના રચયિતા આ મુનિશ્રીનાં લખાણોના અંગ્રેજી-હિન્દીમાં અનુવાદ થયા છે. લોકપ્રિય પુસ્તકોની પુનઃ આવૃત્તિઓ પણ થઈ છે. પૂ. મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રજી તથા બંધુત્રિપુટીના એક મુનિ પૂ. મુનિચંદ્રજી 'આનંદ' જેવા સંતોએ એમનાં પુસ્તકોની પ્રશંસા કરી છે.

(પ્રા. મલુકચંદ રતિલાલ શાહ (કામદાર)
અમદાવાદની વિસ્તૃત નોંધમાંથી ટૂંકાવીને)

અકમમાર્ગતા ઉપાસક

દાદા ભગવાન

ચરોતરના બોરસદ તાલુકામાં આવેલા ભાદરણ ગામમાં તા.૨૬-૧૧-૧૯૦૮ના રોજ આ વિભૂતિનો જન્મ થયેલ. તેમનું સંસારી નામ અંબાલાલ મૂળજીભાઈ પટેલ હતું. ભણી-ગણી ધંધામાં પડ્યા. લગ્ન કર્યા, એકવાર કોન્ટ્રાક્ટના ધંધાના કામે પ્રવાસ જવાનું થયું. સૂરત રેલ્વે સ્ટેશને ત્રીજા નંબરના પ્લેટફોર્મ ઉપર ગાડીની રાહે બેઠા હતા. ચોતરફના કોલાહલે અંબાલાલને એકાએક સહજ જ્ઞાન થયું. જીવ-જગત, મન-સંસાર-ભગવાન વિશેના પ્રશ્નોમાં ગૂંચવાયેલા આ માણસના તમામ પ્રશ્નો એકસાથે ઉકલી ગયા, તેમાંય બ્રહ્માંડનું રહસ્ય અને આત્મસ્વરૂપનું પણ ભાન થયું. સ્ટેશનના કોલાહલ અને મેદનીમાં પણ તેમને શાંતિનો અહેસાસ થયો અને ઊંડી સમાધિમાં સરી ગયા. આ ક્ષણના સાક્ષાત્કાર પછી અંબાલાલ વ્યક્તિ મટીને 'દાદા-ભગવાન' નામની પરમ વિભૂતિ બની ગયા. એ વિશે સ્પષ્ટતા કરતાં તેઓ હું પોતે દાદા ભગવાન

નથી. મહીં પ્રગટ થયા છે તે દાદા ભગવાન છે. તમારામાં પણ એ જ દાદા ભગવાન છે.

આમ એકાએક થયેલ બ્રહ્મજ્ઞાનને તેઓ 'અકમજ્ઞાન' તરીકે ઓળખાવતા. તેમની સમજણ મુજબ 'મોક્ષનો એક માર્ગ છે ક્રમિકમાર્ગ અને બીજો છે અક્રમમાર્ગ. સંસાર ચલાવતાં કર્મ બંધાય તે ક્રમિક માર્ગ. અને સંસાર ચલાવતાં પણ કર્મ ન બંધાય તે અક્રમમાર્ગ ક્રમિકમાર્ગમાં સાધના વિકાસના ક્રમિક પગથિયાં ચડવાં પડે છે. અક્રમમાર્ગ. લિફ્ટનો માર્ગ છે આ માર્ગમાં સાધકનો અહંકાર અને મમતા છોડી અને તેને 'શુદ્ધાત્મા' ગ્રહણ કરાવીએ છીએ એ પછી તેણે ક્ષાનો ત્યાગ કરવાનો નથી કે કશું છોડવાનું નથી કે ગ્રહવાનું નથી. કૃષ્ણે અર્જુનને થોડા સમય માટે દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં હતાં, અમે તેમને કાયમી દિવ્યદષ્ટિ આપીએ છીએ. માત્ર મિનિટોમાં જ સાક્ષાત્કાર કે બ્રહ્મબોધ અમે તેમને કરાવીએ છીએ આવી વાણીમાં દાદા શક્તિપાત કરતા હશે તેમ લાગે છે. તેની સામે તેઓ કહેતા "શક્તિપાતનું સ્થાન અક્રમમાર્ગમાં નથી. શક્તિ અમે નાખતા નથી. શક્તિ તો તમારામાં હોય જ છે. માત્ર પ્રગટેલો દીવો અડતાં જ તમારું કોડિયું પણ સળગતું થાય છે. તમારે કશું જ કરવાનું નથી. અમે જે બોલીએ છીએ તે જ્ઞાન જ ત્યાં કામ કરે છે".

ભગવાં વસ્ત્રો વિના કે સંસાર છોડ્યા વગર સહજજ્ઞાન માટે અક્રમ માર્ગ આરાધક બનેલા દાદાને જોઈને લાગે કે આ વિભૂતિ સંતસાધુઓની પરંપરા અનુસાર ન હતી. સંસારી વેપારીવેશ અને સંસારમાં જળકમળવત રહેતા આ મહાનુભાવે એક શ્રેષ્ઠ સાધુ-સંતની મધુર-નિર્મળ વાણીમાં સહજ સૂત્રાત્મક રીતે આપેલા ઉપદેશ વર્તમાનમાં સંસારીઓને દૈનિક જીવન-વ્યવહારમાં ખૂબ જ ઉપયોગી બની રહે તેવા છે. તેમના વિચારો-ચિંતનોને પ્રગટ કરતા ગ્રંથો ઉપરાંત 'અકમવિજ્ઞાન' સામયિક દ્વારા વહેતા વિચારો આ સત્ય પ્રગટ કરી આપે છે. નાના-ટૂંકા વાક્યોમાં મૂકાયેલા સચોટ વિચારોને 'આત્મસૂત્ર' કહેવાય છે અને તેમના પંથે દિક્ષિત ધનારને 'આત્મ પુત્ર' તરીકે ઓળખાવામાં આવે છે. તા.૨-૧-૮૮ના રોજ અવસાન પામેલ આ વિભૂતિની સ્મૃતિમાં તેમના અનુયાયીઓ દ્વારા તેમની જન્મભૂમિ ભાદરણમાં તા.૨૬-૧૧-૨૦૦૧ના રોજ ત્રિ મંદિરની રચના કરી પૂ. દાદાના વિચારો અને દર્શનને લોકો માટે સુલભ બનાવ્યા. તેમના બાદ તેમની પ્રવૃત્તિઓ અને પુસ્તકપ્રકાશનનું કાર્ય તેમના અનુગામી ડો. નીરુબહેન

અમીન સંભાળી રહ્યાં છે. પરંપરાગત સાધના સામે પડકારરૂપ એક નવા જ જ્ઞાનમાર્ગી આ સંતના ઘણા અનુયાયીઓ માત્ર ગુજરાત-ભારતમાં જ નહિ પણ વિદેશમાં પણ વસે છે.

ગીતા જ્ઞાનતા પ્રસારક

શ્રી પાંદુરંગશાસ્ત્રી આઠવલે

સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિના આઠવલેના આધારસ્થાપક અને અનુયાયીઓ જેમને 'દાદા'નાં બહુલાસોયા નામથી ઓળખે છે તેવા પૂ. પાંદુરંગ શાસ્ત્રીનો જન્મ ૧૯-૧૦-૧૯૨૦ના (સં. ૧૯૭૬ના આસો સુદી ૭)ના રોજ પિતા વૈજનાથ અને માતા પાર્વતીબાઈની કૂખે થયો હતો. ખૂબ જ ધાર્મિક વાતાવરણના ઊંચેરમાં માતા રોજ તેમને રામાયણ સંભળાવતાં, વડીલો સંતસંસ્કૃતિના પૂજક હતા. તેથી તેમણે પાંડુને ખોટા વહેમોથી દૂર રાખ્યો હતો. શાળાના શિક્ષક એવા દાદા લક્ષ્મણશાસ્ત્રી પોતે નરસિંહ મહેતાની જેમ હરિજનવાસમાં જઈ સમર્થ રામદાસના 'મનાંચે શ્લોક' શીખવતા, શૈશવથી ભણવામાં ઈશિયાર પાંદુરંગ ભણવા સાથે રમત અને તરવામાં પણ અગ્રેસર અને કુશળ હતા. અભ્યાસ બાદ વાંચન શોખને કારણે મુંબઈની એશિયાટિક સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાંથી લાવીને પશ્ચિમી તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચતા. આજીવિકા માટે ઓશિયાળા ન થવાની મનોવૃત્તિ ધરાવતા અને સ્વમાની 'દાદા' કહેતા "હું વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્રની પરંપરાનો બ્રાહ્મણ છું. કોઈનો આશ્રિત નહીં થાઉં, થઈશ તો માત્ર પ્રભુનો...."

પિતાએ વતનમાં માતૃશ્રીનાં નામ પર 'સરસ્વતી સંસ્કૃત પાઠશાળા' સ્થાપી હતી. ઉપરાંત મુંબઈના માધવબાગમાં શ્રીમદ્ ભાગવત્ ગીતા પાઠશાળા ૧૯૨૬માં શરૂ કરી તેમાં તે વિદ્યાર્થી-શિષ્ય તરીકે જોડાયેલા. તેઓ પિતા સાથે ત્યાં નિત્ય જતા અને ગીતા વિશે પિતાજીનાં પ્રવચનો સાંભળ્યાં. પરંતુ ૧૯૪૨માં પિતાનો કંઠ કામ કરતો અટકી જવાથી તે કામ પાંદુરંગે ઉપાડી લીધું. પાઠશાળા ખોલવી, શિક્ષક-સૂઝી કરવી, પ્રવચન કરવું. અને અંતે બધું સુવ્યવસ્થિત મૂકી પાઠશાળા બંધ કરવા સુધીની તમામ ક્રિયાઓ એકલા પાંદુરંગે કરવા લાગ્યા. તેમનાં પ્રવચનોનો પ્રભાવ જામતા પિતાઓ વધતા ગયા. સાથે પ્રવચનોનો વેગ પણ વધતો ગયો. ૧૯૫૧માં આ પાઠશાળાનું ટ્રસ્ટ રચવા વિચાર થયો. પાંદુરંગે પિતાશ્રીને કહ્યું, "ભગવાનના ભરોસાને બદલે ટ્રસ્ટના ભરોસે ચાલવાનું, દાદાના મતે ભક્તિ એટલે માત્ર નિર્વૃત્તિ-ફૂલહાર, આરતી નહીં", પણ ચિત્તશુદ્ધિ ને

એકાગ્રતા જ, સાચી ભક્તિ છે. પ્રત, તપ, ઉપવાસ એ તો માત્ર દંભ અને આડંબર છે. માટે તે કરતાં દરેક ગામડે સંત્રિષ્ટ માણસો દ્વારા ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો થાય એટલો પ્રચાર કરવો એ ઉત્તમ છે. આવા નાની ઉંમરે પ્રગટેલા વિચારોને મોટી ઉંમરે પાંદુરંગે મૂર્તિમંત કર્યાં.

એક ગૃહસ્થ દ્વારા રૂપિયા એક લાખનું તેમને દાન મળ્યું તો તેમણે તે રકમથી મુંબઈ પાસેના ધાણામાં તત્ત્વજ્ઞાનની વિદ્યાપીઠ સ્થાપી. પ્રાચીન તપોવન પદ્ધતિએ ચાલતી આ સંસ્થામાં પૂર્વ-પશ્ચિમનાં તત્ત્વજ્ઞાનનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. ઈ.સ.૧૯૫૫માં તૈયાર થયેલી આ વિદ્યાપીઠનું ઉદ્ઘાટન દેશના રાષ્ટ્રપતિએ અને સર્વોચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાની એવા ડો. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનની ખાસ ઉપસ્થિતિમાં કરવામાં આવ્યું. આ સંસ્થાદ્વારા 'તત્ત્વજ્ઞાન' નામનું માસિક નિયમિત પ્રગટ થાય છે. ગામડે-ગામડે ભગવદ્ ગીતાનો પ્રચાર કરનાર તેમના અનુયાયીઓ દ્વારા 'સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિ' ચાલે છે. પ્રચાર માટે જનારાઓ ગામડામાં યજમાનને કોઈ મુશ્કેલી ન પડે તે માટે સૌ નાસ્તો-ભોજન વગેરે સ્વખર્ચે સાથે લઈ જાય છે. યજમાને માત્ર પ્રકાશ, પાથરણું અને પાણીની નજીવી સહાય જ કરવાની હોય છે.

ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રની જેમ દેશના અન્ય રાજ્યોમાં પણ આ પ્રવૃત્તિ ધમધમે છે. અને તેમાં સમાજનો ઉચ્ચ ને શિક્ષિત વર્ગ પણ જાગૃતપણે સક્રિય છે. આની શાખાઓ જેવી ઘણી નવી સંસ્થાઓ પણ આકાર પામતી રહી છે. જેમાં અમદાવાદની 'ભાવનિર્જર' નો સમાવેશ થાય છે. એવી બીજી 'જીવનપ્રજ્ઞ', 'તત્ત્વજ્યોતિ', 'તત્ત્વભાવના' અને 'તત્ત્વમંદિર' વગેરે છે. આ બધી સંસ્થાઓ ભારતીય સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ અને સંસ્કારોની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે. સ્વાધ્યાય, સભ્યતા, સંસ્કૃતિ સેવા અને માનવતાનું પંચામૃત પિવરાવતા આ સંત સ્વાધ્યાયનો અર્થ સમજાવતાં કહે છે કે "સ્વાધ્યાય એટલે 'સ્વ'નો અભ્યાસ. આ 'સ્વ'માં અહંકાર છે તેને કાઢવાનો છે. અહંકારનો ઝબ્બો ઉતારી બેસવું તે સ્વાધ્યાય. ત્યાં કોઈ ઉચ્ચ-નીચ, અમીર-ગરીબ, શિક્ષિત-અશિક્ષિત નથી. એક પ્રભુના સૌ સંતાનો છે" અમૃતસ્ય પુત્રા : ॥ કૃષિ સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તા પૂ. દાદાએ વિવિધ ગ્રંથો રચ્યા છે. ભાવગીતો પણ આખ્યાં છે. ભીલ, માછીમાર તથા સમાજની અન્ય ઉપેક્ષિત તથા નિરક્ષર જાતિઓમાં ગીતા પ્રવચનો દ્વારા જ્ઞાન અને સ્વમાન જ્યોત પ્રગટાવી છે. આવા પ્રશંસનીય અને અનુકરણીય કાર્યમાં આજે ૮૧ વર્ષની ઉંમરે પણ તેઓ

સ્વાધ્યાયીઓને પ્રેમાળ માર્ગદર્શન પૂરું પાડી રહ્યા છે. આવા ઉત્તમ ગીતા પ્રચારક, સંસ્કૃતિચિંતક અને સ્વાધ્યાય પ્રણેતાને પ્રજા દીર્ઘાયુષ્ય ઈચ્છે છે. તાજેતરમાં મુંબઈ ખાતે પૂ. દાદાને લોકસભાના સ્પીકર શ્રી મનોહર જોષીના હસ્તે 'શ્રી ગણેશ કૃતજ્ઞતા એવોર્ડ'થી પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યા હતા.

એક જાગૃતિ યોગી મહાત્મા યોગેશ્વરજી

ભારત દેશનો સ્વાતંત્ર્ય દિન કેટલીક આધ્યાત્મિક વિભૂતિઓનો જન્મદિન હોવાનું અણધાર્યું સદ્ભાગ્ય અથવા આકસ્મિક છતાં ઉત્તમ અધ્યાત્મયોગ બની ગયું છે. એમ કહી શકાય. મહર્ષિ અરવિંદની જેમ ૧૫મી ઓગસ્ટે જન્મેલા આ સંતનું જન્મવર્ષ હતું. ૧૯૨૧ વિક્રમ સંવતના શ્રાવણ સુદ બારસનો સોમવાર. પિતા મણિલાલ અને માતા રૂપીબાની આર્થિક સ્થિતિ સાવ સામાન્ય હતી. માતાપિતાનું શિક્ષણ નજીવું જ હતું પરંતુ આધ્યાત્મિક સંસ્કારોથી સમૃદ્ધ હતું. આવા સંસ્કારો અને શારીરિક સ્વસ્થતાનો વારસો તેમણે પોતાનાં સંતાનોને આપ્યો હતો. આર્થિક અછતમાં પણ સંતોષી રહીને ઈશ્વર પર શ્રદ્ધાયુક્ત જીવન જીવતાં માતાપિતાએ બાળકોને ધાર્મિક સંસ્કારો આપવા સાથે પ્રામાણિક અને પવિત્ર જીવન જીવવાનું શીખવ્યું હતું. આવા ખેડૂત પરિવારમાં જન્મ્યા હોવાથી યોગેશ્વરજી સ્વભાવે પ્રકૃતિપ્રેમી અને સ્વાવલંબી બન્યા હતા. બાળપણમાં જ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં આવશ્યક ગણાતી સંધ્યા, રૂદ્રી અને શિવમહિમ્નના સ્તોત્રના સંસ્કારો પણ સુદૃઢ થયા હતા. જન્મરાશિ ધન હોવાથી યોગેશ્વરજીનું પૂર્વ જન્મનું નામ ભાઈલાલભાઈ રાખવામાં આવ્યું હતું.

તેમની નવ વર્ષની ઉંમરે પિતાનું અને સત્તરવર્ષની વયે માતાનું અવસાન થતાં બેઉની પ્રેમાળ છત્રછાયા તેમણે ગુમાવી. પિતાનું મૃત્યુ તેમના જીવનની દિશા બદલવામાં પણ નિમિત્ત બન્યું હતું. ૫૨મી વર્ષની વયે વિધવા થયેલી માતાએ આ બાળકને મુંબઈમાં રહેતા મામાને ત્યાં મોકલ્યો. ચોપાટી પર એક શેઠને ત્યાં રહેતા મામાએ પોતાની રસોઈની નોકરીની આવક પર ભાણાના ઉછેરની જવાબદારી હસતે મોઢે ઉઠાવી. ઉછેર સરળ બનતાં અટકેલો વિદ્યાભ્યાસ પણ ફરી શરૂ થઈ ગયો. મોટે ભાગે લેડીનોર્થકોટ હિન્દુ આશ્રમમાં રહીને ભણ્યા. અહીં આશ્રમ જીવનને કારણે જીવનમાં નાની મોટી ઘણી સારી ટેવો કેળવાઈ. પોતાનું કામ પોતે કરવાથી સ્વાશ્રય કેળવાયો,

વ્યાયામથી તંદુરસ્તી વધી અને સારાં ચરિત્રો વાંચવાથી મન અને વિચારો પણ સુદૃઢ થયા. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીનું જીવનચરિત્ર તેમને વધુ અસર કરી ગયું. જીવનને મહાન બનાવવું હોય તથા પોતાની અને બીજાની સેવા કરવી હોય તો શરીરને નિરોગી તથા સુદૃઢ રાખવું જરૂરી છે. એ વાત આ ચરિત્રથી તેમને સમજાઈ.

એમનાં જીવનમાં બે વર્ષ સમગ્ર જીવન ઘડતરની દૃષ્ટિ ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર બને છે. નવમું વર્ષ મુંબઈમાં અભ્યાસને શક્ય બનાવે છે. અને ૧૪મું વર્ષ જીવનના ચોક્કસ ઘડતરની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. વિદ્યાર્થીકાળ દરમ્યાન ચોથા ધોરણથી ગીતાનો અભ્યાસ કરવાની તેમને તક મળી ને પછી તેમણે ગીતાવાંચનનો નિયમ કરી લીધો. તેનાથી આત્મ નિરીક્ષણ અને સદ્ગુણની કેળવણી પ્રત્યેની સભાનતા જાગી. મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચવાની ટેવના કારણે તેમના જેવા મહાન થવાની પ્રેરણા મળી. ઉપરાંત પ્રાર્થના, લેખનકાર્ય વગેરેથી જીવનઘડતર સુદૃઢ થવા લાગ્યું. ૧૨-૧૩ વર્ષની ઉંમરે મિત્રોએ શરૂ કરેલા હસ્તલિખિત સામયિકમાં તેમણે લેખનકાર્યનો આરંભ કર્યો હતો.

'કર્મીંગ ઈવન્ટસ ફોરકાસ્ટ ધેર શેડોઝ' કહેવત અનુસાર આ સંતના મહાજીવનના ભાવિના સંકેતો તેમને સ્વપ્નદર્શન અને સાક્ષાતદર્શન દ્વારા મળી ગયા હતા. એક સ્વપ્નમાં તેમને પોતાને માટે સાંભળવા મળેલું વિધાન - 'તે મહાપુરુષ થશે અને એમ થવા માટે જ તેમનો જન્મ થયો છે'. યથા સમયે સત્ય બન્યું. બીજા સ્વપ્નમાં તેમને વિદ્યાદેવી સરસ્વતીનું દર્શન થયું હતું. પોતે અગાઉ જન્મી ગયેલા રામકૃષ્ણ પરમહંસનો જ પુનર્જન્મ પામ્યા છે. એ વાત પણ ઘણા સિદ્ધ સંતોએ એમને સમજાવી હતી, જે તેમનાં તપ, ધ્યાન અને આધ્યાત્મિક વિકાસથી આપમેળે જ સિદ્ધ થઈ હતી.

યોગ્ય ઉંમરે સ્વજનોએ એમનાં લગ્ન માટે વિચાર્યું ત્યારે પોતે અપરિણિત રહેવાનો જ સંકલ્પ વ્યક્ત કરીને તેને છેવટ સુધી વળગી રહ્યા. યુવાન વયે વધુ અભ્યાસ માટે વિલ્લન કોલેજમાં જોડાયા છતાં આત્મોન્નતિની સાધના અને સાહિત્યિક વાચનલેખનની બે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતા રહ્યા. એકાંત સાધનામાં અશરીરી અવસ્થાનો અનુભવ પામવા લાગ્યો, સાથે અઠવાડિયે એક દિવસ મૌન રાખવાનું શરૂ કર્યું. આવી સાધના શિક્ષણમાં ખપ ના લાગી તેથી અભ્યાસ નબળો પડ્યો. નાપાસ થયા પછી મુંબઈ કોલેજ અને બોર્ડિંગ

છોડ્યાં. વડોદરામાં ફરી અભ્યાસનો પ્રયત્ન કર્યો. જે નિષ્ફળ જતાં હિમાલયની યાત્રાએ જવાનો નિર્ણય કર્યો. બોરસદના સંત અખંડઆનંદનો સંપર્ક થયો જેણે તેમની આ યાત્રામાં પરોક્ષ રીતે અમૂલ્ય સહાય કરી હતી.

હિમાલયની યાત્રામાં તેમને એક અલૌકિક અનુભવ થયો. અંતરની પ્રગટ શાંતિ, અંદરથી અવાજ, સંભળાયો... 'તમે નિત્ય સિદ્ધ છો, નિત્ય બુદ્ધ છો.'... બુદ્ધનાં દર્શન પછીના આવા અનુભવથી મનમાં અખંડ-અનંત શાંતિ છવાઈ. આ યાત્રા પૂરી થતાં તેઓ ફરી સંસારી જીવનમાં પરોવાઈ ગયા. સંત જીવન પહેલાં તેમણે ત્રણેક જગ્યાએ કામ કર્યું. કન્યાશાળા ભાદરણમાં શિક્ષક બન્યા પછી વડોદરામાં લોહાણા બોર્ડિંગમાં ગૃહપતિ થયા. છેલ્લે ઋષિકેશની એક ધર્મશાળામાં સંચાલક બન્યા.

'શાંતાશ્રમ' નામના સ્થળે 'મગરસ્વામી' નામે ઓળખાતા એક સ્વામીજીએ ભાઈલાલભાઈને નવરાત્રીમાં મંત્રદીક્ષા આપી, જેનાથી તેમની આંતરસાધના વેગીલી બની. ઈશ્વરના રામ, કૃષ્ણ અને શંકર એમ દરેક સ્વરૂપનાં દર્શન થયાં. સંત રામકૃષ્ણનું પણ દર્શન થયું. ઉત્તરકાશીના નિવાસ દરમ્યાન રમણ મહર્ષિનું તથા સંત જ્ઞાનેશ્વરનું દર્શન પણ થયેલું. આ ઉપરાંત સંત મોતીલાલ બ્રહ્મચારી, મહાત્મા સરસ્વતીનંદન અને ઉડિયાબાબા જેવા મહાપુરુષોની મુલાકાત અને દર્શનનો લાભ પણ મળ્યો. ઉત્તરકાશીથી જમનોત્રી જતાં એક ધર્મશાળાના રાતવાસામાં તેમને પોતાના પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન લાધ્યું હતું. બદ્રીનાથ યાત્રામાં મહાત્મા કુલાનંદે પણ તેમના પૂર્વજન્મની વિગતોને પુષ્ટિ આપી હતી. દક્ષિણેશ્વર મંદિર તથા રામકૃષ્ણના ભક્તોના સમાગમ દરમ્યાન તેમને પૂર્વજન્મની આ વિગતો વધુ સત્ય લાગી. ૧૯૪૬માં દેવપ્રયાગમાં ધ્યાન દરમ્યાન એક અજ્ઞાન મહાપુરુષે યોગેશ્વરજીને દિવ્યસમાધિનો અનુભવ કરાવ્યો હતો. માતા આનંદમયીનો મેળાપ તેમની અધ્યાત્મયાત્રાને વેગવાન બનાવવામાં સહાયક નીવડ્યો હતો. ૧૯૫૪માં સંત સાંઈબાબાએ યોગેશ્વરજીમાં પ્રવેશ કરીને કહ્યું કે, "હું સાંઈબાબા છું."

૧૯૮૪ના માર્ચની અઢારમી તારીખે યોગેશ્વરજીને દેહ પડ્યો. જીવનલીલા સંકેલાઈ ગઈ.

સતત પોતાની અધ્યાત્મયાત્રામાં વ્યસ્ત રહેવા છતાં આ સંત સ્વાર્થી નથી રહ્યા. તેમણે પરમાર્થ અને લોકકલ્યાણની

અનેકવિધ સેવા-પ્રવૃત્તિ કરી હતી. અધ્યાત્મના નવા પ્રવાસીઓને માર્ગદર્શન મળે તેવું લેખન કાર્ય કરવા ઉપરાંત બે ઉત્તમ ગ્રંથો આપ્યા : "ગાંધી ગૌરવ" અને "ભગવાન રમણ મહર્ષિ—જીવન અને કાર્ય". એમના લખાણમાં આ બે સીમાસ્તંભ ગણાતા ગ્રંથો છે. વિવિધ સામયિકોમાં પણ કલમ ચલાવીને ચિંતન ફેલાવતા રહ્યા. વિવિધ સ્થળે ધ્યાન શિબિરો અને સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી હતી. તેનું ચિરસ્મારક તો છે 'સર્વ મંગલ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ' દાંતારોડ, અંબાજી. જેના દ્વારા આબાલવૃદ્ધ સૌને ઉપયોગી બનતી વિવિધ સેવા-પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. તેમના અવસાન બાદ હાલ તેમના આધ્યાત્મિક વારસદાર ગણાયેલા પૂ. સર્વેશ્વરી દ્વારા એ ટ્રસ્ટની પ્રવૃત્તિઓ યથાવત ચાલી રહી છે. આમ લેખન, અધ્યાત્મ-જ્ઞાનનો પ્રસાર, ધ્યાન શિબિરો અને સેવા પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જાણે આ સંતે સંસાર અને સમાજનું ઋણ ચૂકવી દીધું છે. ધન્ય છે આવા સંતયોગીને!

સમાજ સેવક સંત

પૂ. સચ્ચિદાનંદજી

ગુજરાતના સીમાડે આવેલા 'સૂઈ' ગામે જન્મેલા અને ઈ. સ. ૧૯૬૯માં આણંદ જીલ્લાના પેટલાદને અડીને આવેલા દંતાલી 'ભક્તિનિકેતન' નામક આશ્રમ બાંધી સ્થાયી થયેલા આ સંતે ઈ. સ. ૧૯૫૩માં વૈરાગ્યજાગૃત થતાં મૂઠીમાં માત્ર સવા રૂપિયો લઈ "કુંભમેળામાં કોઈ ગુરુ મળી આવશે" એવી પ્રબળ ભાવનાએ ગૃહત્યાગ કરી રેલ્વેમાં મુસાફરી કરી, ૧૯૫૪માં પ્રયાગમાં યોજાયેલ કુંભમેળામાં પહોંચ્યા. ગુરુની શોધમાં નીકળેલા બીજા એક કાશ્મીરી પંડિતનો તેમને ભેટો થયો. એ સાથી પંડિતની સલાહે તેમણે 'બ્રહ્મચારીની દીક્ષા' લીધી. પુનઃ ગુરુ શોધ પ્રારંભી, અને આ મેળામાં પધારેલ માળવાના એક સંતે બન્નેને દીક્ષિત કરી કાશ્મીરી પંડિતને 'ધર્માનંદજી' અને આમને 'સત્યાનંદજી'નાં નામ આપ્યાં. અલભત દીક્ષા ઉતાવળી અને કચી હોવાનો ખ્યાલ આવતાં ગૃહત્યાગનો હેતુ સિદ્ધ ન થયાનું ભાન થયું. ચિંતનના અંતે નિર્ણય લીધો કે "મારે ધર્મ પ્રચાર કરવો. લોકોને સાચા ધર્મની સમજણ આપવી તથા અંધશ્રદ્ધાથી મુક્ત કરવા". ચાંદણકી નામના નાના ગામડામાંથી આ સંતે પોતાના ધર્મપ્રચારની કેડી કંડારી.

ગુજરાત તથા હિંદનાં ઘણા સ્થળોમાં પરિભ્રમણ કરી ચરાતર પાસે દંતાલી ગામના સીમાડે નાનકડું મકાન બાંધી

‘ભક્તિનિકેતન આશ્રમ’ નામ આપ્યું. ચરોતરના નાના નાના ગામોમાં ધર્મ-ભક્તિના પ્રચારાર્થે ચાતુર્માસનો ઉપક્રમ રાખ્યો અને આંકલાવ, વીરસદ, ભાદરણ જેવા ગામોમાં ગીતા વિશે પ્રવચન કર્યાં. આ દરમ્યાન ભાદરણના સંતસ્વામી કૃષ્ણાનંદજી અને નડિયાદના સંત પૂ. મોટાનો સત્સંગ પણ તેમને સાંપડ્યો.

ધર્મ-પ્રચારમાં વિધવિધ વિષયોના પ્રવચનોમાં પોતાની સાદી-સરળ ભાષા સાથે બુલંદ કંઠનાં ભજનોએ લોકોને આકર્ષિત કર્યાં. તેથી તેમના પ્રવચનોમાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન અને ભજન-કીર્તનની ઓડિયો કેસેટ બનવા લાગી. કાંચન અને કામિનીના અપરિગ્રહી સંકલ્પી આ સંતને ચોમેરથી કીર્તિ અને લક્ષ્મીનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો, જેમાં વિવેકપૂર્વકનો સ્વીકાર કરી ધર્મ-પ્રવૃત્તિને માનવતાના વિકાસલક્ષ્યી કાર્યો તરફ વાળી. ચોપાસ આશ્રમ વિકાસ કરતા ગયા. અને તેમાં ભૂખ્યાંને ભોજન માટે ‘અન્નક્ષેત્ર’ તથા ગરીબ દર્દીઓની સારવાર અને દવા માટે ‘ઋગ્ણાલય’, તેમજ રોગનિદાન અને નિઃશુલ્ક દવા દ્વારા પ્રજાની શારીરિક સુખાકારી કેળવવાની સહાયરૂપ ‘પંચદેવ મંદિર’ તથા વૃદ્ધો ઉત્તરાવસ્થા શાંતિથી વીતાવી શકે એ હેતુ સબબ જેમાં ભોજન, પુસ્તકાલય, મંદિર, સત્સંગ હોલ જેવી સુવિધાઓ યુક્ત ‘વૃદ્ધાશ્રમ’ વગેરે નિર્માણ કરી, સમાજસેવાનું ઉમદા કાર્ય કર્યું.

ભારતના પ્રમુખ શહેરો અને દુનિયાના વિવિધ દેશોના પ્રવાસ દ્વારા ધર્મ સાથે વૈજ્ઞાનિક ચિંતનનો સ્પર્શ આપતાં પોતાના અનુભવ-ચિંતનના ઘણાં ઉત્તમ પુસ્તકો તેમણે લખ્યાં છે. જેમાંના ઘણા ખૂબજ લોકપ્રિય થયાં છે. એટલું જ નહિ પણ વિવિધ પુરસ્કાર વિજેતા પણ થયા છે. માત્ર મંદિર - આશ્રમ નિર્માણ પૂરતા જ ન રહેતા હોસ્પિટલ કે સ્મશાનગૃહ નિર્માણ-વિકાસમાં આવશ્યક સેવા-સગવડ ઊભી કરવામાં પોતાની આર્થિક સહાય આપીને પ્રજામાં ધાર્મિકભાવના જગાવવા સાથે માનવતાના કાર્ય દ્વારા આ સંતે પોતાની આગવી ઓળખ અને પરંપરા ઊભી કરી છે. ગુજરાતમાં સાંપ્રતકાળમાં સાચા માનવતાવાદી અને ધર્મિષ્ઠા સાથે વૈજ્ઞાનિક અભિગમ ધરાવતા સંતોમાં સ્વામી સચ્ચિદાનંદજી અગ્રેસર છે.

રંગ અવધૂતના ઉત્તરાધિકારી

પૂ. નર્મદાનંદજી મહારાજ

નારેશ્વરનિવાસી સંતશ્રી રંગ અવધૂત દ્વારા ‘નર્મદાનંદ’ નામ પામેલ આ સંતનું પૂર્વાશ્રમી નામ ‘અશ્વિનકુમાર’ હતું.

સૌરાષ્ટ્રના જામખંભાળિયાના ‘મોટી વખારવાળા’ તરીકે ઓળખાતા વેપારી ઢેબરકૂળમાં પિતા કાંતિલાલ તથા માતા ભાગીરથીબેનની કૂખે તેમનો જન્મ. દાદા શિવશંકર ‘ભગત’ તરફથી પરિવારને ધર્મ-નીતિનો વારસો મળેલ હતો. તેથી પિતા વ્યવસાયે વકીલ છતાં તેમનું જીવન ત્યાગી અને તાપસી હતું. ઈ.સ. ૧૯૨૮માં પરિવાર માણસા આવીને વસ્યો પણ છ વર્ષની વયે પિતાની છાયા ગુમાવતા અશ્વિનને મોસાળ રાજકોટ આવવાનું થયું અને ત્યાંથી ૧૯૪૩માં મુંબઈ જવાનું થયું. અહીં તેણે અભ્યાસમાં સાહિત્ય સાથે બી. એ. પૂર્ણ કર્યા બાદ એલ. એલ. બી. પૂર્ણ કર્યું. ભણતર સાથે ૧૮ વર્ષની ઉંમરથી નોકરી પ્રારંભી. શરૂઆતમાં શિક્ષક, બાદ કાપદાની પદવી મળી પછી વકીલ થયા. મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં વકીલાત સાથે વાંચન-લેખનના શોખે જ્યોતિષવિદ્યામાં પણ રસ કેળવ્યો. પરિણામે એકાંતપ્રિય સ્વભાવથી જપ, ધ્યાન-ચિંતન, મનન તરફ ચિત્તગતિ પ્રબળ બની તેથી યોગી-ગુરુ-સંત મેળવવાની તાલાવેલી જાગી. ગુજરાત-મહારાષ્ટ્ર અને મુંબઈમાં ઘણા સંતોનાં સાનિધ્ય, સંપર્ક અને સત્સંગના લાભ પ્રાપ્તિનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું.

ઈ.સ. ૧૯૫૭માં મે માસમાં નર્મદાતટે નારેશ્વરમાં પૂ. રંગઅવધૂતનાં દર્શન કર્યાં. તેમના પ્રશાંત અને ઓજસ્વી વ્યક્તિત્વમાં તેમને સદ્ગુરુનાં દર્શન થયાં. પ્રથમ મુલાકાતમાં જ અવધૂતવાણીએ તેમને જ્યોતિષવિદ્યાના છંદમાંથી મુક્ત થવા સંકેત કરી દીધો અને અધ્યાત્મપંથે આગળ વધવા આશીર્વાદ પાઠવ્યા. “આઈ એમ વીથ યુ, હાર્ટ એન્ડ સોલ”. “હું સર્વેરીતે તારી સાથે જ છું.”

ઈ. સ. ૧૯૬૨માં અવધૂતજીને ધરમપુર જવાનું થતાં એમનાં દર્શન નિમિત્તે ગયેલા અશ્વિનકુમારને ત્યાં એકાએક યજ્ઞોપવિતનો પ્રસંગ થયો. સદ્ગુરુના સાનિધ્યમાં નવમી મે ૧૯૬૨ના દિવસે ૩૩ વર્ષની લગ્નવયે એમનો યજ્ઞોપવિતનો સંસ્કાર થયો. આ પ્રસંગે અવધૂતજીએ આશીર્વાદ પાઠવ્યા. પ્રસંગના સમાપન બાદ જીવ પાછો ધ્યાન, સત્સંગ, ચિંતન-મનન, અને પરમાત્માની શોધમાં લાગી ગયો. સાથે સંસાર યાતનાની ભીંસ વધી. એટલે આપઘાતના ઈરાદે રેલ્વે નીચે પડતું મૂક્યું પણ કોઈ ગેબી પરિબળે તેમને ધક્કો મારી દૂર હડસેલી બચાવી લીધા. બાદ ગુરુ પાસે ગયા. ગુરુએ આજ્ઞા કરી. “પ્રથમ નર્મદા પરિક્રમા કરી આવો. ત્રણ વર્ષ ત્રણમાસ અને તેર દિવસની પરિક્રમા કરવાની છે. મારા આશિષ છે.

તારું કલ્યાણ થશે.” ૯-૫-૧૯૬૮ના દિને પૂ. અવધૂતમહારાજે અશ્વિનકુમારને મંત્રદીક્ષા આપી અને નામ આપ્યું ‘નર્મદાનંદ’. બાદ ગુરુ આજ્ઞાથી ઉત્તરાખંડની ચારધામની યાત્રા કરી.

સદ્ગુરુએ સ્વપ્રમાં દર્શન આપી પાદુકા આપી, અને ભરૂચ પાસે અંકલેશ્વર નજીક નર્મદાકિનારે ‘ઉછાલી’ ગામ નજીક ૭-૧૨-૧૯૭૨ના ગુરુવારે શ્રી દત્તઆશ્રમનું નિર્માણ થયું. તે જ દિવસે શ્રીરંગ પાદુકાની આશ્રમમાં પધરામણી થઈ. ત્યારથી આ સંતે આશ્રમમાં વાસ કર્યો. તેમનો “મારી નર્મદા પરિક્રમા (ભાગ-૧, ૨) સાધકની સ્વાનુભવકથા” નામે પ્રગટ થયેલો ગ્રંથ અધ્યાત્મ માર્ગના જીજ્ઞાસુઓ માટે માર્ગદર્શકરૂપ છે. બાદ બે વારની ગિરનાર પરિક્રમાયાત્રાને વર્ણવેલું પુસ્તક ‘પગપાળા ગિરનાર’ લખાયું. ‘ગુરુકૃપા હિ કેવલમ્’ પુસ્તિકા સ્વના સાંસારિક જીવન પરિવર્તનની રસપૂર્ણ વિગતો રજૂ કરે છે. અને ઈશ્વરકૃપાના અનુભવેલા ચમત્કારો એમની અધ્યાત્મશક્તિના વિકાસના પૂરાવારૂપ સહજ રીતે સ્વીકાર્ય બને તેમ છે. શ્રી રંગ અવધૂતના ઉત્તરાધિકારી અનુયાયી તરીકે પ્રતિષ્ઠિત આ સંત ગુરુની પરંપરાના સુપાત્ર અનુયાયી ઠર્યા છે.

અનુપમ-અનોખા સંત

પૂ. જશભાઈ ‘સાહેબ’

ચરોતરના આણંદ શહેરની પશ્ચિમે આવેલા વલ્લભ-વિદ્યાનગરની દક્ષિણે નાપા-બોરસદ જવાના માર્ગે મોગરી નામનું ગામ છે. ગામમાં પ્રવેશતાં પૂર્વે એક બ્રહ્મજ્યોત નામની અનુપમ મિશન દ્વારા સ્થાપિત સંસ્થા છે. આ જ્ઞાનસંસ્થામાં પ્રાથમિક, માધ્યમિક શાળાઓ સાથે કોમ્પ્યુટર સેન્ટર જેવી નાની-મોટી સંસ્થાઓ વિસ્તરેલી છે. આધુનિક વિશ્વ સાથે કદમ મિલાવતી અને અદ્યતન સુવિધા સભર આ સંસ્થાના સ્થાપક કહો કે ભાગ્યવિધાતા છે ‘સાહેબ’ના હુલામણા નામથી ખ્યાત બનેલા એક આધુનિક સંત. જશભાઈનો જન્મ ૨૩-૩-૧૯૪૦ના (ફાગણ વદ-૧. (ધૂળેટી)ના દિને સોખડા ગામે પિતા શંકરભાઈ ને માતા કમળાબાની કૃપે થયો હતો. પરિવાર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું અતિ કૃપાપાત્ર અને નિષ્ઠાવાન હતું. તેથી નાનપણથી જ જશભાઈને પૂ. શાસ્ત્રીજી તથા પૂ. યોગીજી મ.ના સત્સંગ, યોગ અને આશિષલાભ મળ્યા હતા. દશ વર્ષની ઉંમરે સાંખડામાં સ્વામીનારાયણ મંદિરમાં પૂ. યોગીજી મ.ના પ્રથમ દર્શને બાળકનું મન સંસારીભોગના બદલે સાધુસંતોની સેવા અને અધ્યાત્મવિકાસની પ્રવૃત્તિઓમાં રત રહ્યું.

પ્રાથમિકશિક્ષણ બાદ આણંદની ડી. એન. હાઈસ્કૂલમાં માધ્યમિક શિક્ષણ લઈ, વિદ્યાનગરની સાયન્સ કોલેજમાંથી ૧૯૬૩માં બી. એસ.સી. થઈ ‘ઉરેગ કેમેસ્ટ્રી’ ના વિષય સાથે ૧૯૬૫માં એમ. એસ.સી. કર્યું. આગળ અભ્યાસ સંશોધન કર્યું. થિસિસ લખી પણ ડિગ્રી ના લીધી. કોલેજકાળમાં યોગીજીમહારાજે યુવકોને સત્સંગસભા કરવા સૂચવ્યું. સમાહે રૂમમાં મળતી આ સભા બાદમાં એક મોટા હોલમાં મળવા લાગી. આ સમયે સન્યાસી સાધુઓ પાળતા હોય તેવા થોડા નિયમપાલનનો આદેશ થયો. તેમના આઠ સહાધ્યાયીઓને આધ્યાત્મિક દર્શન કરાવવા સાથે આદેશ આપ્યો. “તમે સૌ સંસારમાં પરત ના જશો, તમને ભગવાં નથી આપવા પણ આ જ વસ્ત્રોમાં સાધુ કરવા છે.” યુગ પ્રમાણે કર્મયોગી બનાવી અંતર ભગવું બનાવી સાધુતા નિખારી પ્રભુકાર્યને વહેતું રાખવાના કાર્યમાં સમર્પિત કરવાના છે. સૌ ‘સાહેબ’ (જશભાઈ)ની આજ્ઞામાં રહેજો. “પૂ. યોગીબાપાએ પત્રમાં જણાવ્યું કે જૂનાગઢમાં ગુણાતિનંદસ્વામીની જેમ ૨૦૦ યુવાનોને બ્રહ્મવિદ્યા ભણાવી શકો તેવા થશો. આમાંથી જશભાઈના નેતૃત્વ હેઠળ નવું મિશન રચાયું. ઈ.સ.૧૯૭૬માં મોંગરી ગામ પાસે વિદ્યાનગરના માર્ગે ‘અનુપમ મિશન પબ્લિકેશન ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ’ રજીસ્ટર્ડ થયું ત્યારથી જશભાઈ તેના આજીવન પ્રમુખ બન્યા. સંસ્થાના અધ્યાત્મ કેન્દ્ર ‘બ્રહ્મજ્યોત’માં તેમણે કાયમી વસવાટ કર્યો. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના આધુનિક શિક્ષણકાર્ય સાથે યુવાનોના સર્વાંગી વિકાસ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહી સંસ્કારજગૃતિ અને યુવાવિકાસની વિવિધ પ્રવૃત્તિના વિકાસાર્થે વિદેશયાત્રા દ્વારા સતત પરિબ્રહ્મણ કરતા રહે છે. સંસારીલેભાસમાં અને સત્સંગ સાથે યુવાપ્રવૃત્તિઓ કરી રહેલું આ મિશનનું નામ સાર્થક કરે છે. અને સાથે જ અનુપમ છે. અને તેવા જ તેના અધ્યક્ષ પૂ. જશભાઈ ‘સાહેબ’ પણ અનોખા સંત છે. એમનો સંદેશ છે : “થિંક પોઝિટીવ, રેસ્ટ વિલ ફોલોજ” અર્થાત્ સારું અને વિધાયક વિચારતા રહો, અન્ય સદ્ગુણો આપોઆપ આવશે. પ્રભુની મદદ જરૂર મળી રહેશે.

આતમતા અજવાળે ઉજવા

પૂ. આશારામબાપુ

૨૦મી સદીમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ અને સુવિધા વ્યાપક બનતાં કેળવણીનો વિસ્તાર સધાયો. પરિણામે આજના

સંતોમાં અભણ અને ઓછુંભણેલા સંતો જૂજ જોવા મળે છે. દરેક સંપ્રદાયમાં શિક્ષિત અને ડીગ્રીધારી સંતોનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. આવી સ્થિતિમાં સાવ બીજા છેડાની સ્થિતિએ બિરાજમાન એક સંતને ઓળખવા જેવા છે. માત્ર ૩-૪ ધોરણ ભણેલા છતાં અગણિત શિક્ષિત અને ડીગ્રીધારી શિષ્યો ધરાવતા પૂ. આશારામ બાપુ આપણા ધ્યાનાકર્ષિત છે.

તેમનો જન્મ તા. ૧૭-૪-૧૮૮૮ ચૈત્ર વદી દના દિવસે સિંધ પ્રાંતના નવાબશાહ જિલ્લાના સિંધુનદીના તટ પર આવેલા ભૈરાણી ગામે પિતા થાઉમલજી સિંઝમલાણી ને માતા મહેંગીબાનુની કૂખે થયો હતો. સમૃદ્ધ પરિવારમાં પરવરિશ પામતું આ સંતાન ૧૮૪૭ના દેશ વિભાજનને કારણે સર્વસ્વ છોડીને પરિવાર સાથે અમદાવાદ આવી વસ્યું. અહીં આજીવિકા માટે પિતાજીએ લાકડા કોલસાનો વેપાર શરૂ કર્યો. ધીમે ધીમે સ્થિર થતાં ખાંડનો વેપાર શરૂ કર્યો.

બાળક આશુમલનું પ્રાથમિક શિક્ષણ સિંધીભાષામાં પ્રારંભાયું. બાદ સત્તરવર્ષની ઉંમરે મણિનગરની જયહિંદ હાઈસ્કૂલમાં તેમને દાખલ કર્યાં. અભ્યાસમાં એકાગ્ર અને મેધાવી હોવાથી દર વર્ષે વર્ગમાં પ્રથમ નંબરે પાસ થતા. છતાં પણ લૌકિક વિદ્યાને બદલે તેમનું ચિત્ત અલૌકિક વિદ્યા પ્રતિ ઢળતું ગયું. રીસેસના થોડા સમયમાં પણ તેઓ રમત-ગમત કે ગાખાબાજીમાં ન જોડાતાં વૃક્ષની છાયા તળે પ્રભુધ્યાનમાં મગ્ન બેસી જતા. આમ શૈશવથી જ યોગવિદ્યા અને અધ્યાત્મ તરફનો વધુ ઝોક હતો. વળી કુદરતે પણ આ લૌકિક અભ્યાસ છોડાવવા યોગ સર્જ્યો હોય તેમ પિતાનું અવસાન થતાં ભણતર છોડી પિતાનો કારોબાર સંભાળવો પડ્યો.

માતાના ધાર્મિકપણાને કારણે બાળ આંશુમલના મન પર ધર્મસંસ્કારો સુદૃઢ થયા. તેથી શૈશવથી જ દેવપૂજા બાદ ધ્યાનમાં બેસી જતા. વયવૃદ્ધિ સાથે ભક્તિવૃદ્ધિ થવા લાગી. અગાઉ ઘણા ભવિષ્યવેત્તાઓએ બાળકના ચહેરા પરની વિલક્ષણ કાંતિ, વિશાળભાલ અને નેત્રમાં નીતરતું અદ્ભૂત તેજ જોઈ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે “આ બાળક જરૂર પૂર્વનો કોઈ સિદ્ધ પુરુષ છે જે પોતાનું અધૂરું કાર્ય પૂર્ણ કરવા માટે જ અવતરિત થયો છે. તે ચોક્કસ એક મહાન સંત બનશે. દુકાનમાંથી ફાજલ સમયમાં ધ્યાન-ભક્તિ અને ચિંતન-મનનથી તેમની આધ્યાત્મિક શક્તિઓ વિકસવા લાગી. અંતઃપ્રેરણાથી માતાના માર્ગદર્શન દ્વારા તે લોકોની સમસ્યાઓ દૂર કરવા લાગ્યા.

દીકરો યુવાન થતાં જ સ્વજનોએ તેમની સગાઈની વાત હાથ પર લીધી તે જાણતાં જ વૈરાગી ચિત્તના આસુમલ લગ્નબંધનમાં જકડાવાને બદલે ચૂપચાપ ઘર છોડી નીકળ્યા. શોધખોળના અંતે કુટુંબીજનોએ ભરૂચના એક આશ્રમમાંથી તેમને પાછા મેળવ્યા. માતા સાથે તેમને સૌએ સમજાવ્યા કે “સગાઈતો ઘર છોડતાં પહેલા થઈ છે. હવે સંબંધ તોડવાથી પરિવારની પ્રતિષ્ઠા જોખમાશે, અમારી ઈજાજત તારા હાથમાં છે.” સ્વજનોની વિનંતીને માન આપતાં આખરે તેઓ લગ્ન માટે સંમત થઈ ગયા. અને સુશીલ-પતિવ્રતા પત્ની લક્ષ્મીદેવી સાથે સંસાર પ્રારંભ્યો અને પોતાના પરમલક્ષ્ય આત્મસાક્ષાત્કાર સુધી પહોંચાડવા સંયમી જીવન જીવવાનો આદેશ આપ્યો. સંસ્કારી પત્નીએ પણ પતિવ્રતને પોતાનું વ્રતમાની આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો છે છતાં ૨૩-૨-૧૯૬૪ના રોજ પત્ની તથા સ્વજનોને છોડી અલખલક્ષ્યની પ્રાપ્તિ અર્થે તેમણે બીજીવાર ગૃહત્યાગ કર્યો અને ફરતાં ફરતાં તેઓ કેદારનાથ પહોંચ્યા. ત્યાં અભિષેક કરાવી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેના આશીર્વાદ મેળવી પ્રાર્થના કરી, ત્યાંની ગુફાઓ-પર્વતો-જંગલોમાં સદ્ગુરુની શોધમાં રજળતા રહ્યા. આખરે રજળપાટ સફળ થયો. લીલાશાહ, નામના ગુરુએ તેમને અપનાવ્યા. બે માસ પોતાના ઘેર રાખી ધ્યાન-ભજન કરવાનો આદેશ આપી પછી અમદાવાદ પરત મોકલ્યા. ગુરુએ તેમને દીક્ષા આપતાં કહ્યું કે “વત્સ! ઈશ્વર પ્રાપ્તિની તારી તીવ્ર લગ્ન જોઈ હું ખૂબ જ પ્રસન્ન થયો છું શિષ્યને ગુરુએ પૂર્ણ ગુરુત્વમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી દીધા. સંવત ૨૦૨૧ના આસો સુદિ બીજ ઈ.સ. ૭-૧૦-૧૯૬૪ના બપોરે અઢી વાગ્યે આસુમલને આત્મા-પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો. ત્યારથી તેઓ આસુમલ મટીને આશારામબાપુ બન્યા. બાદ ડિસામાં સતત અઢી વર્ષ એકાંતસાધના કરી અધ્યાત્મવિદ્યાની અનેકવિધ સિદ્ધિઓ તેમણે હસ્તગત કરી.

પૂર્ણ સંતત્વ પ્રાપ્ત થતાં ગુરુએ પોતાની સાધનાનાં ફળ સંસારી લોકોને આપવાનો આદેશ આપ્યો કે “સંસારને તારી જરૂર છે”. આદેશના સાત વર્ષ બાદ આશારામ બાપુ અમદાવાદ આવી સાબરમતી નદીના કોતરોની જમીનમાં મોટેરા ગામ પાસે ઈ.સ. ૧૯૭૨ની ૨૯ મી જાન્યુઆરીએ એક કાચા ઝૂંપડાનો પોતાનો આશ્રમ બાંધ્યો. તત્કાળે ત્યાં વેરાન જંગલ હતું. આજે એક વિશાળ વટવૃક્ષ અને તીર્થસ્થાનની જેમ એક મોટો આશ્રમ આકારિત થયો છે. જે એક મૂઠી ઊંચેરા

સંતના અધ્યાત્મજ્ઞાનનો લહાવો સરળ બનાવે છે. વ્યસનમુક્તિ આંદોલન, આદીવાસી વિકાસ, સંસ્કૃતિપ્રચાર, કુરિવાજ નાબુદી, રોગીઓને સહાય, સાહિત્યપ્રકાશન અને વ્યક્તિત્વ વિકાસની વિદ્યાર્થી ઉપયોગી ધ્યાનશિબિર તથા મૌનમંદિરો અને ગૌશાળા સંચાલન જેવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતો એક અભણ સંતના શિક્ષિત અને પદવીધારી અનુયાયીઓથી સદા પ્રવૃત્તિશીલ રહ્યો છે. આ દર્શવે છે કે માત્ર અક્ષરજ્ઞાન જ નહિ પણ અલૌકિકજ્ઞાન જગતને અને જનને અજવાળે છે. સંત થવા માટે મોટી ડીઝી કે દુન્વયી. શિક્ષણ કરતાં અલૌકિક સાધના અને જ્ઞાન વધુ આવશ્યક છે આવા અલૌકિક જ્ઞાનધર પૂ. આશારામ બાપુ એમના આતમને અજવાળે ઊજળા સંત છે.

જ્ઞાનસંપ્રદાયના અધિકારી ગાદીપતિ

પૂ. અવિચલદાસજી મહારાજ

સૌરાષ્ટ્ર એ એક સમયે સંતોની ભૂમિ ગણાતું પરંતુ આજે સ્થાનફેર થયો છે. મધ્યગુજરાતમાં શેઠી નદીથી મહીસાગર વચ્ચેના પ્રકૃતિના સુરમ્ય અને માત્ર ચારુ જ નહિ ચારુતર થી વધુ સુંદર (ચરોતર)ની ભૂમિમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ અને ધર્મસંસ્થાઓ વિકસતી જાય છે. સાક્ષરનગરી નડિયાદમાં પૂર્વે સંતરામનું સંસ્થાન તો પશ્ચિમે કેશવ ભવાની મહારાજની સંસ્થા સ્થાપિત છે. મહુધાના માર્ગે પૂ. મોટાનો હરિ ઓમ આશ્રમ તો વડતાલ અને બોચાસણ ગામે સ્વામીનારાયણનાં ભવ્ય મંદિરો ખડાં છે. સાથે પૂ. મોટા, સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, સ્વામી કૃષ્ણાનંદ અને સંતપ્રીતમદાસજી જેવા સંતો અનુક્રમે નડિયાદ, દંતાલી, ભાદરણ અને સંદેશરમાં વસ્યા હતા. આ બધા સંતોને કારણે ચરોતર પણ સંતભૂમિ ગણાવી શકાય છે.

આણંદ ડાકોર માર્ગે સારસા નામના નાનકડા ગામે જ્ઞાન સંપ્રદાયની ગુરુગાદી સ્થાપિત છે. કેવલજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ દ્વારા અધ્યાત્મજ્ઞાનના વિકાસનું કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. અજ્ઞાનતામાં ઘેરાયેલા અને સગુણ કે નિર્ગુણભક્તિમાં ફસાયેલા સાચા ભગવાનને ભૂલેલા માનવીઓને જોઈને કેવલ ભગવાને પરમ ગુરુઓને અહીં મોકલ્યા. આમ સકર્તા સર્જનહાર કુબેરસ્વામીરૂપે કરુણાસાગરને પૃથ્વીપર મોકલે છે તેઓ અથાહજ્ઞાન ચર્ચાને ભવમાંથી આત્માઓને મુક્ત કરે છે. આ વિચારધારાની પરંપરામાં સ્થપાયેલી ગાદીના સંતોને

‘કુવેરાચાર્ય’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાયના આદ્યસ્થાપક શ્રીમદ્ ધર્મધૂરંધર પરમગુરુ શ્રીમત કરુણાસાગરજી મહારાજ સારસાપુરીમાં. સંવત ૧૮૨૯ના મહાવદી બીજે પ્રગટ થયેલા. જે પ્રથમ ‘કુવેરાચાર્ય’ ગણાયા. બાદ બીજા ગાદીપતિ પૂ. નરદેવસાગર મહારાજ અને ત્રીજા પૂ. શ્રી બળદેવજીમહારાજ, ચોથા પૂ. ભગવાનદાસજી થયા હતા. સાતમા ક્રમે પૂ. નેમિનાથજી મહારાજ જે શીતલદાસજી મહારાજના નામે વધુ જાણીતા હતા. તેઓશ્રીના અનુગામી તરીકે હાલના સંતશ્રી અવિચલદાસજી મહારાજ બિરાજે છે. ઉંમરના બે દાયકા માંડ પૂરા કરી યુવાનીના પ્રવેશદ્વારે જ જ્ઞાન અને સંયમથી શોભિત પૂ. દાસજીએ ગુરુગાદી સ્વીકારી પોતાના ગુરુઓ અને પુરોગામીઓ માફક આ સંતે પણ અનેક પડકારો સહન કર્યા છે. તેઓએ કાશીમાં રહીને શાસ્ત્રોનો ગહન અભ્યાસ કર્યો. અર્થજ્ઞાન સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં પણ ઊંડું અધ્યયન કરી પારંગત થયા. તીવ્ર યાદશક્તિ, નિર્ભયતા, માણસની પરખ, સાથે હિન્દુઓમાં હિંમત અને ચેતનની ચિનગારી ફૂંકવાવાળા આ સંત વિશ્વહિંદુપરિષદના ટોચના નેતાઓમાં પણ સ્થાન પામ્યા છે. રામમંદિર નિર્માણના જાગૃતિ આંદોલન અંગે તેમણે પ્રવચનો દ્વારા હિંદુ સમાજને ચેતનવંતું બનાવવાનું મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે. સંપ્રદાયની ગાદી પરંપરા ઉપરાંત પોતાના ગુરુની જેમ હિંદુ સમાજના ઘણા પદ તેમણે શોભાવ્યાં છે. ભજનો, શિબિરો અને પ્રવચનો દ્વારા તેમણે સમાજના દરેક વયના લોકોને સાથે રાખી કામ કર્યાં છે. હાલ તેમની સંસ્થાદ્વારા પ્રકાશિત ‘કેવલજ્ઞાનોદય’ સામયિકમાં સેવાઓ આપવા સાથે ધર્મ અને સામાજિકવિકાસની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લઈ સક્રિયપણે માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે. માનવસમાજે પણ પોતાના પ્રતિભાવરૂપે થોડો સમય પહેલાં જ તેમનો સુવર્ણજયંતિ દિવસ ઉજવીને તેમના પ્રતિ પ્રેમ અને પ્રશંસાભાવ વ્યક્ત કર્યો હતો. આમ ચરોતરને ચોતરે સંતરામ, સ્વામીનારાયણ, ‘માઈશક્તિપીઠ’ એવા ત્રિકોણ સાથે ચતુષ્કોણે જ્ઞાનસંપ્રદાયની ગંગા વહાવી અધ્યાત્મ કાર્યનો ચોક પૂર્યો છે.

ભાગવત ભાસ્કર

પૂ. રમેશભાઈ ઓઝા (પૂ. ભાઈ)

ગુજરાતી પ્રજામાં કથાકારો દ્વારા ધર્મ-સંસ્કારનું સિંચન અને માનવકલ્યાણ પ્રત્યેની જાગૃતિ લાવવાનું કાર્ય વર્ષોથી થતું

રહ્યું છે. દરેક યુગ કે સદીમાં કોઈને કોઈ પ્રભાવશાળી કથાકાર ગુજરાતને મળતા રહ્યા છે. જેવા કે કૃષ્ણશંકરશાસ્ત્રી, પૂ. નરેન્દ્રશાસ્ત્રી, પૂ. ડોંગરેમહારાજ, પૂ. આશારામબાપુ, પૂ. મોરારીબાપુ જેવા સુવિખ્યાત સંતો-વક્તાઓની હરોળમાં એક અનોખા અને યુવાકથાકારનો ઉમેરો થયો છે. જેમનું નામ છે રમેશભાઈ ઓઝા. જે ભક્તો-શ્રોતાઓમાં પૂ. 'ભાઈ'ના નામથી વધુ પ્રિય છે.

તેમનો જન્મ ૩૧-૮-૧૯૫૭ના રોજ ભાવનગર જિલ્લાના રાજુલા તાલુકાના 'દેવકા' નામના નાનકડા ગામમાં ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણકુળમાં પિતા વૃજલાલ કાનજીભાઈ ઓઝા ને માતા લક્ષ્મીબેનની કૂખે થયો હતો. જન્મપૂર્વેની ઘટના સૂચક છે. કુટુંબના વડિલ દાદીમાં ભાગીરથીબેનની ઈચ્છા ઘરમાં ભાગવત્ પારાયણ બેસાડવાની હતી, પરંતુ નબળી આર્થિકસ્થિતિએ એ શક્ય ન હતું. આથી મનોરથ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી ભાગીરથીબેને ભોજન પગની આંટીથી (પગ નીચેથી હાથ લઈ) લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી. તેથી તેમની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા તેમને ધર્મની બહેન માનતા શ્રી મોતીલાલ શાસ્ત્રીએ વ્યાસાસને બિરાજી પારાયણ કરી. કથા દરમિયાન પૂ. ભાઈ માતાના ઉદરમાં હતા. કથા બાદ પાંચેક માસમાં તેમનો જન્મ થયો. આમ દાદીમાંનું તપ અને શાસ્ત્રીજીના કથાપાનનો વારસો લઈ તેઓ ધરાતલ પર અવતર્યા.

પારિવારિક વાતાવરણ તેમના જન્મજાત સંસ્કારોને પોષક હતું. નિત્ય સંધ્યાવંદના, પાઠ-પૂજા અને ધર્મ-મય વાતાવરણમાં તેમનું બાળપણ વીત્યું. ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિશેનો અનુરાગ સંસ્કૃત પાઠશાલામાં કેળવાયો હતો. પૂ. પાંડુરંગદાદા સ્થાપિત પાઠશાળામાં કેળવાયા બાદ મુંબઈ કોલેજમાં સ્નાતક થયા. સાથે પૂર્વ-પશ્ચિમની પ્રણાલિકાઓનો અભ્યાસ કર્યો. જેમ ભાગવત્ શ્રવણ ગર્ભમાં કર્યું તેમ કથાકારનાં લક્ષણો પણ બાળપણથી જ દેખાવા લાગ્યાં. સાતમા ધોરણમાં હતા ત્યારે પોતાના સહાધ્યાયીઓનું એક મંડળ રચી ગીતા-પારાયણનો યજ્ઞ આરંભ્યો. એ વાત જાણતાં કાકાએ ભત્રીજાને ભાગવતના રંગે રંગ્યો. શુકદેવજીએ કિશોરાવસ્થામાં કથા કરેલી એમ શ્રી ભાઈએ પણ યુવાનીના પ્રથમ ચરણે અઢારમા વર્ષે પોતાની ભાગવત્ કથા જાહેરમાં કરી. રામાયણની જેમ ભાગવત્ પણ ગાઈને રજૂ કરી શકાય છે. તે વાત પોતાની કથા દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવી. તારવ્યું કે ભાગવતમાં પણ ભરપૂર ગેયતા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વારસાના બે સ્તંભો રામાયણ અને

ભાગવત્ બંને પર પ્રભુત્વ ધરાવતા કથાકાર પૂ. ભાઈ કહે છે કે “ભાગવત મારા શ્વાસમાં છે તેથી તે મારો વિષય છે. અને રામાયણ મારો પ્રાણ છે. તેથી તેના પર મને દિવ્ય પ્રેમ છે.” તેમના કથામૃતમાં તન્મય થઈ જતાં શ્રોતાઓ કહે છે કે “તેમના મુખે ભાગવત કથા સાંભળવી એ જીવનની ધન્યતા છે. ને રામાયણ સાંભળવી એ જીવનની અનન્યતા છે”.

આજ સુધીમાં આશરે ૨૦૦ કથાઓમાં ૮૦ ટકા ભાગવત અને બાકી રામાયણ કથા કરી છે. માત્ર પોથી કથા જ નહિ પણ સાથે ભજન-કીર્તન અને સંગીતમાં શ્રોતાઓને તરબોળ બનાવતી રસપૂર્ણ કાવ્યશૈલીના માધ્યમની રજૂઆત તેમને એક અનોખા કથાકાર કહાવે છે. કથાને સ્વ અર્થોપાર્જન કે લોકેષણાનું સાધન ન બનાવતાં સમાજમાં નવજાગૃતિ અને ધર્માભિમુખતા કેળવાય તેમાં જ કથાકાર તરીકે તેમને જીવંતરસ જણાય છે. આજના યુવાનોને દેશના ધર્મ અને અધ્યાત્મના વારસાને સમજે - પચાવે અને આત્મસાત કરે એવો એમનો અભિગમ છે. પૂ. ભાઈ દેશના પ્રચ્છન્ન યૌવનનું પ્રતીક છે. તેઓએ ગુજરાતના સીમાડા ઓળંગી મદ્રાસ-વૃંદાવન-મથુરા, કોચીન, અમરાવતી અને કલકત્તા સુધી સમગ્ર ભારતવર્ષમાં અને વિદેશમાં અમેરિકા, બ્રિટન, સીંગાપોર, મલેશિયા, કેનિયા અને નોર્વે જેવા દેશોમાં કથારસ પીરસી લોકપ્રિયતા હાંસલ કરી છે. ગુજરાતના યૌવનધનના મંગલમય પ્રતીક અને કલ્યાણમૂર્તિ સમા પૂ. રમેશભાઈના કથાસારથી ગુજરાત ગૌરવશાળી અને ઊજળું બન્યું છે. તેથી વર્તમાન ભાગવત્ કથાકારોમાં આ સંત ભાસ્કરરૂપે પ્રકાશિત થયા છે એમ કહેવું સર્વથા યોગ્ય છે.

કથાકાર

પૂ. ડોંગરેજી મહારાજ

ગુજરાતી પ્રજાના સદ્ભાગ્યે સમયાંતરે રહેલા કથાકારો જેવા કે મોરારીબાપુ, આશારામબાપુ, પૂ. રમેશભાઈ ઓઝા વર્તમાન સમયના ઉત્તમ કથાકારો છે. પરંતુ આ પૂર્વ નડિયાદના વતની અને સોલા ભાગવત વિદ્યાપીઠના સ્થાપક પૂ. કૃષ્ણશંકર સાસ્ત્રીજી અને તેમના સમકાલીન પૂ. ડોંગરેજીમહારાજનો સમય હતો. ઉભય કથાકારોએ બે દાયકાથી વધુ સતત ગુજરાતી પ્રજાને કથામૃતપાન કરાવ્યું. તેમનો જીવનભાણ મધ્યાહ્ને તમ્મ હતો ત્યારે વર્તમાન પ્રખર કથાકાર મોરારીબાપુ ક્ષિતિજ ઉદિત તારલો હતા.

પૂ. ડોંગરેજી મહારાજનું પૂર્ણનામ રામચંદ્ર કેશવદેવ ડોંગરે હતું. પરિવાર અને પૂર્વજો પૂરા જ્ઞાની, સંસ્કારી અને ધાર્મિક હતા. તેમના દાદાશ્રી ગણેશજીનો જન્મ કર્ણાટકમાં થયો હતો. પરંતુ અગ્નિહોત્રી અને કર્મકાંડી આ વિપ્રપરિવાર સંજોવશાત કર્ણાટક છોડી વડોદરા આવ્યો. તેઓ વિદ્વાન હોવાથી વડોદરા રાજવી તરફથી તેમને રાજ્યાશ્રય મળ્યો હતો. પણ એક પ્રસંગે શ્રીગણેશજીએ નીડરતાપૂર્વક જાહેર કર્યું કે ક્ષત્રિયોને જે યજ્ઞાધિકાર નથી તે યજ્ઞવિધિ માટે હું તૈયાર નથી. આવા વિરોધથી તેમનો રાજ્યાશ્રય ઝૂંટવાઈ ગયો. અલબત્ત સ્વમાની વિપ્રે સ્વેચ્છાએ ગરીબી સ્વીકારી, આજીવિકા માટે યજ્ઞમાનવૃત્તિ શરૂ કરી. આ ગણેશજીના પુત્ર કેશવદેવના પુત્ર રૂપે રામચંદ્રનો જન્મ ૧૫-૨-૧૯૨૬ યાને સંવત ૧૯૮૨ના ફાગણસુદ ત્રીજે વડોદરામાં થયેલ. પિતા તથા પિતામહની ધાર્મિકતા અને ઉચ્ચસંસ્કાર વારસાને પચાવીને મોટી ઉંમરે શ્રી રામચંદ્રજી એક સમર્થ કથાકાર થયા. અલબત્ત કથાકાર બનવાની પૂર્વ તૈયારીરૂપે કઠોર પરિશ્રમ અને તપશ્ચર્યા ખૂબ જ કર્યા હતા. દાદાજીની માત્ર આઠ વર્ષની ઉંમરે અભ્યાસાર્થે પંદરપૂર મોકલવાની ઈચ્છાને શિરોમાન્ય રાખી પોતે ત્યાં ગયા. સદ્ભાગ્યે અહીં તેમની તેજસ્વીતા જાણી-નાણી શકે તેવા એક પુણ્યશાળી ગુરુ મળી ગયા. અને તેમના પ્રતાપે પોતાના સંસ્કારો મહોરી ઊઠ્યા. ભાવપૂર્વક અને નિષ્ઠાથી ગુરુપાસે સતત સાત વર્ષ અધ્યયન રૂપે પુરાણો, વેદો-વેદાંતોનો ગહન અભ્યાસ કર્યો. અને તેમાં તેઓ પોતાની ભૂખ-તરસ પણ ભૂલી જતા. આવા તપરૂપ અધ્યયનની ફળશ્રુતિરૂપ તેમના જીવનમાં જ્ઞાન-ભક્તિ અને વૈરાગ્યનો ત્રિવેણી સંગમ રચાયો. તેમની વાણી એવી પ્રભાવશાળી નીવડી કે શ્રોતાઓ મંત્રમુગ્ધ બની સાંભળતા જ રહે. એક વાર ‘સત્યવાન સાવિત્રી’ નામની ફિલ્મ જોવાનું મન થતાં ગુરુએ ચારઆના આપેલા. પરંતુ વિચાર ફરતાં ખર્ચ નહિ કરીને એ ફિલ્મની કથા ગુરુમુખે સાંભળી તૃપ્ત અને તરબોળ થઈ ગયા. પંદરપુરનો અભ્યાસ પૂર્ણ થતાં વધુ અભ્યાસાર્થે તેઓ કાશી ગયા.

અહીં એક વિરલ પ્રસંગ બન્યો. એક ડોશીમા તેમને મળ્યાં. અને પોતાની મરણમૂડી સમાન એક પેટી, માળા અને વીંટી હતાં તે રામચંદ્રને આપતાં આશિષ આપ્યા કે “બેટા તું સુખી થજે.” રામચંદ્રને તે ખૂબ જ ફળ્યા. અને પેલી ભેટમાંથી વીંટીનો ઉપયોગ સન્માર્ગે કરી માળા-પેટી સ્મરણરૂપે સાચવી રાખ્યાં.

અહીં અધ્યયન સમાપન બાદ કથા કહેવાનું શરૂ કરતાં સૌ પ્રથમ તેમની ભાગવત કથા પૂનામાં થઈ. માત્ર કથાકાર જ નહિ પરંતુ ભાગવતના વાસ્તવિક દૃષ્ટ અને વક્તા બની તેમણે કરેલી આ કથામાં જાણે ખુદ ભગવાનની જ વાણી ઊતરી હોય તેમ કથા મધુર અને પ્રેરક બની. પૂનાની કથા બાદ તેઓ વડોદરા આવી વસ્યા. અધ્યયન માટે પરપ્રાંતમાં, વળી જન્મે પણ પરભાષી હોવાથી પ્રારંભમાં તેમને ગુજરાતી ભાષામાં તકલીફ પડતી. પરંતુ ઈશ્વરકૃપાએ તેમને પૂ. નરહરિ મહારાજનો સમાગમ થતાં તેમના સાનિધ્યથી આ ભાષાથી તેઓ જ્ઞાત થયા. પછી તેમણે નરહરિમહારાજના સંગમાં ગુજરાતમાં કથા કરવાનું શરૂ કર્યું. આવી ગુજરાતમાં પ્રથમ કથા તેમણે ઈ.સ. ૧૯૫૪માં સૌરાષ્ટ્રમાં કરી. પહેલી કથામાં આવેલી રકમ તેમણે આજીવિકા માટે ઉપયોગમાં લીધી પરંતુ બાદમાં સઘળી આવક કોઈ ઉપકારક કાર્યમાં આપી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો. આમ ત્યાગભાવના મૂર્તિમંત કરતાં હજારો નહિ પણ લાખોની આવક મંદિરો-હોસ્પિટલોના નિર્માણ-જીર્ણોદ્ધારમાં અર્પણ કરી. જે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અજોડ પ્રદાન ગણાય છે.

શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરતી એની શૈલીમાં વિદ્વતા અને ભાષા પ્રભાવ અદ્ભૂત હતા અને ભાગવત જેમ રામાયણમાં પણ તેઓ શ્રોતાઓને રસતરબોળ કરી દેતા. ઓછા કટાક્ષ, અર્થસભર ટૂંકા દૃષ્ટાંત અને શ્રોતાઓને ધર્મભાથું ભરી દેવાનો ઈરાદો તેમની કથાના મુખ્ય હેતુ હતા. ગાંધીજીની જેમ અલ્પવસ્ત્રોમાં એક માત્ર ધોતિયું. શિયાળામાં પણ ખભે માત્ર એક ધોતિયુંમાં અતિ સાદગી, ગૌરવર્ણ, હંમેશા ઢળેલી આંખો તેવા વિનમ્ર અને અમૃતવાણી સમાન ભાષા ધરાવતા કથાકાર જ્ઞાન-ભક્તિ અને વૈરાગ્યના સમન્વયની ત્રિમૂર્તિરૂપ હતા. તત્કાળે એક ઉત્તમ કથાકાર તરીકે તેઓએ ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. અને પૌરાણિક ઋષિમહાત્મા જેવા વ્યક્તિત્વના ધારક પૂ. ડોંગરેજીની કથા વિશે ડો. રમણલાલ સોની યોગ્ય જ લખે છે કે “પૂ. ડોંગરેજી સામાન્ય વક્તા નહિ અર્થગર્ભ વ્યાખ્યાતા છે. તેમની વાણી ઊંડા અંતરમાંથી આવે છે. તેઓ કેવળ કથાકાર કે ભાષ્યકાર નહિ પણ વ્યાસ છે. કથાપાન કરાવતી સમયે તેમની જ્ઞાનમય ચેતના ભક્તિમય ચેતના અને ભક્તિમય ચેતના જ્ઞાનમયચેતના બનીને વહે છે. આ બન્નેનો આશ્રય વૈરાગ્ય છે. શ્રોતાઓ પર તેની અદ્ભૂત અસર થાય છે. અને સમગ્ર વાતાવરણ જ્ઞાનવૈરાગ્યથી પુષ્ટ એવી ભક્તિ

ભાવનાથી તરબતર બની જાય છે. એમની કથા આપણને આપણાં ચિરંતર વારસાનું ભાન કરાવે છે. તેઓ સૂચવે છે કે “ભૂતકાળ સાથેનો સંબંધ છોડી કોઈ પ્રજા મહાન બની નથી. સંબંધ જોડીને જ મહાન બની શકાય છે.” થોડા વર્ષ પહેલાં તેમના દેહાવસાનથી ગુજરાતની જનતાએ ગૌરવશીલ અને ઉત્તમ કથાકાર ગુમાવ્યા છે.

ચરોતરના પ્રજાપતિ સંત ગોપાલદાસજી

ધર્મ અને અધ્યાત્મને જ્ઞાતિ કે વ્યવસાયના બંધનો નડતા નથી. જગ વિખ્યાત સંત કબીરજીની યાદ તાજી કરાવે એવા એક અન્ય પૂ. ગોપાલદાસજી આશરે એક સદી પૂર્વ આણંદ પાસેના બોરસદ ગામમાં પ્રજાપતિ જ્ઞાતિમાં જન્મેલા પરંતુ પોતાના આત્મબળ અને અધ્યાત્મવિકાસના આધારે માનવસમાજમાં આવકાર અને આદર પામ્યા હતા.

વિ. સં. ૧૯૨૪ના અશ્વિનમાસની પૂર્ણિમાએ બોરસદ ગામે પિતા ગોવિંદદાસ અમથાભાઈ અને માતા નાથીબાઈની કૂખે ગોપાલનો જન્મ થયેલો. ગોપાલને વારસામાં બે ચીજ મળેલી: કુંભારનો ધંધો અને સાધુસંતોની સેવા. પરિણામે ચાર ધોરણ સુધી ભણી બાપીકા વ્યવસાયમાં મદદગાર કરાવા જોડાયા. અને ધીમે ધીમે તેમાં હથરોટી આવતાં એક ઉત્તમ અને સારા ઘડવૈયા બન્યા. શૈશવથી સાધુસંતોનાં સેવા-સમાગમે ઉંમર વધતાં પ્રબળ પ્રભાવે વ્યવસાય છોડી વૈરાગ્ય તરફ વળ્યા. નાનપણથી જ સાધુસંતો પાસેથી રામાયણ-મહાભારતનાં પ્રવચનો સાંભળી વેદાંતના અભ્યાસની રુચિ ઉત્પન્ન થતાં તેમણે ‘વિચાર સાગર’ અને ‘પંચદશી’ નો ગહન અભ્યાસ પ્રારંભ્યો.

ભાદરણમાં વેદાંતાચાર્ય સ્વામી જાનકીદાસનું મંદિર હતું. આ સંતે લલ્લુભાઈ નામના સંસારીને ‘અખંડ આનંદ’ નામના સંન્યાસી બનાવ્યા હતા. જે ગોપાલદાસના સમકાલીન હતા. અધ્યાત્મ પ્રતિ અનુરાગ વધતાં સાથે સંસાર ક્રમ પણ વધવા લાગ્યો. માવતરે નાની ઉંમરમાં જ તેનાં લગ્ન કરાવી દીધાં. ચારેક વર્ષના સંસારમાં પુત્રીનો જન્મ થયો. અલબત્ત સમય જતાં માતા-પુત્રી અવસાન પામ્યાં. આમ કુદરતી સંજોગે તેમને સંસારમુક્તિ મળી અને નરસિંહ મહેતા જેમ “ભલું થયું ભાંગી જંજાળ...” આ સ્થિતિનો લાભ લઈ પુનઃલગ્ન ટાળી વૈરાગ્યની વાટે ચાલી નીકળ્યા. થોડી જાગૃતિ અને પીઠતા

આવતાં યાત્રાનો સંકલ્પ કરતાં ઝોળીમાં ધોતિયું પહેરણ નાંખી ચારધામની યાત્રાએ વિચર્યા. યાત્રા દરમિયાન હરદ્વાર આશ્રમમાં રહી તેમણે વાશિષ્ઠ્ય અને બ્રહ્મસૂત્રનો અભ્યાસ કર્યો

યાત્રા સમાપન બાદ બોરસદ આવતાં તેમના સમૃદ્ધ ભક્ત મંડળે ખંભાતી દરવાજા પાસે એક મકાનમાં ભક્તમંડળી શરૂ કરી. ભજન અને કથા પ્રવચનોની પ્રવૃત્તિએ વેગ પકડ્યો. પૂર્વાશ્રમી લલ્લુભાઈમાંથી ‘અખંડઆનંદ’ બનેલા સંતની વૈરાગ્યદૃઢતા પાછળ ગોપાલદાસજીનાં પ્રવચનો કારણભૂત હતાં. અન્ય એક જ્ઞાતિ વિધવા સ્ત્રી દિવાળીબેને પણ તેમના પ્રભાવથી પ્રગટેલા વૈરાગ્યથી પોતાનું જીવન ઉજાણ્યું હતું. તેમણે બોરસદની આસપાસના પેટલાદ, ખંભાત-નડિયાદ જેવા જિલ્લાના અન્ય ગામો ઉપરાંત રાજપીપળા પાસેના ઉમલ્લા ગામે અને ભરૂચ સુધી ભક્તમંડળો સ્થાપ્યાં હતાં. આમ તેમના સત્સંગ, ભજન, કીર્તન અને કથા પ્રવચનોનો પ્રભાવ વિસ્તરતો ગયો. ઉત્તમ ગૃસ્થાશ્રમ વિશેના તેમના વિચારો પ્રજાને આકર્ષવા લાગ્યા. દામ્પત્યજીવનની શુદ્ધિ જાળવીને પ્રભુભક્તિ તરફ વળવાનું માર્ગદર્શન માનવજીવનને વધુ ઉપયોગી હતું. તેમનાં પ્રવચનોનો પ્રધાનસૂર “આ જન્મ સુખમય જીવન વિતાવી પરલોક સુધારવો” હતો. એ સાથે વેદાંતના ગૂઢ મર્મને પ્રજાસમક્ષ સાદી સરળ ભાષામાં મૂકવાનું કાર્ય પ્રશંસનીય બન્યું.

ઉત્તરાવસ્થામાં તેઓ બોરસદ છોડીને નડિયાદ આવી કંસારા બજાર (માંગલકોટ)માં સંવત ૧૯૭૭ના શ્રાવણ સુદી ૧૧ સત્સંગ મંડળીની અને સં. ૧૯૨૧માં વૈશાખસુદી ત્રીજે શ્રી વેદાંતભવન નામની યાદગાર સંસ્થાની સ્થાપનાઓ કરી અને તેમાં વર્ષભર સવાર-સાંજ સંતો દ્વારા સત્સંગ પ્રવચનના લાભની સુવિધા શરૂ થઈ ગઈ છે. તત્કાળે સરદાર પટેલે પૂ. કસ્તુરબા અને ગોપાલદાસ જેવા મહાનુભવોએ આ સત્સંગ માણ્યો હતો. કસ્તુરબાએ તો તેમને ખાદી આપી હતી તેનો તેઓએ સહર્ષ સ્વીકાર કરી પોતાના ભક્તોને પણ ખાદી વાપરવાની ભલામણ કરી હતી. ૧૯૭૪ના મહાવદી સાતમે સાંજે સાત કલાકે ૭૦ વર્ષની વયે તેમનું અવસાન થતાં સ્વામી આત્માનંદજીએ ચંદનકાજથી તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કરેલો. એ જગ્યાએ તેમની યાદમાં બંધાયેલ ચોતરો આજે પણ તેમની યાદ કરાવે છે. આવા હતા ચરોતરના પ્રજાપતિ સમાજના અગ્રણી સંત ગોપાલદાસજી.

સમાલોચના-સાર

નરસિંહ મહેતાથી રમેશભાઈ ઓઝા સુધીના મહાનુભાવોના પરિચયમાંથી પસાર થવાના અંતે આ બધા સંતોમાં જોવા મળતી વિલક્ષણતાઓ ટૂંકમાં નોંધવી જોઈએ.

ગુજરાતના આ સંતોના પ્રાચીન-અર્વાચીન એમ બે વિભાગ પાડી શકાય. તેમાં માત્ર કાળગણના જ નહિ પણ અન્ય ભેદ લક્ષણો પણ છે. જેમ કે અગાઉના સંતો ભક્ત હોવાથી વ્યક્તિગત રીતે પોતાનો અથવા પોતાનાં સ્વજનોનો ઉદ્ધાર કરી શક્યા. વળી તેમનામાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ, કીર્તનનું પ્રમાણ મહત્તમ હતું તેટલું જ શિક્ષણ-કેળવણીનું પ્રમાણ લઘુત્તમ હતું; જ્યારે વર્તમાન સંતો અધ્યાત્મમાર્ગે સ્વકલ્યાણ સાથે સમાજસેવા નિમિત્તે સર્વકલ્યાણનું પરમાર્થ કાર્ય પણ ઉપાડી રહ્યા છે. તેમના વિચારો, વાણી અને ચિંતનને જનતા જનાર્દન સુધી પહોંચાડવા પુસ્તકો-મેગેઝિનો સાથે પ્રસાર માધ્યમોનો ઉપયોગ બળવત્તર બન્યો છે. પરિણામે એક સંતના વિચારો દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમથી વિશ્વના ખૂણે-ખૂણે પહોંચે છે. સમયાતીત સંતોની જીવનશૈલી પણ પરિવર્તિત દેખાય છે. ઘણા સંતો ધર્મપ્રચાર સાથે જળ-ભૂમિ ને હવાઈ વાહનોનો ઉપયોગ કરતા જોવા મળે છે. પદયાત્રાને બદલે વાહનયાત્રા વ્યાપક બની. અન્યક્ષેત્રોની જેમ જાહેરાતનો ચેપ પણ સંતોની પ્રવૃત્તિઓને લાગી ચૂક્યો છે. તેથી કથા કે પારાયણોની કે સત્સંગોની જાહેરાત છાપા-મેગેઝિન-પોસ્ટરો અથવા કેબલ દ્વારા થતી જોઈ શકાય છે. સંતોની સુવિદ્યાવૃદ્ધિમાં તેમના અનુયાયીઓ પણ હરિકાઈમાં ઉતરતા જોવા મળે છે.

ગુજરાતની સંતવિભૂતિઓ પર પ્રાથમિક દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે ઘણા સંતોનો જન્મ અને ઉછેર પરપ્રાંતમાં થયો હોવા છતાં અહીંના વસવાટને સંસ્કારપ્રિય જનતાએ સદ્ભાવથી, શ્રદ્ધાથી સત્કાર્યોને આત્મીયતાથી અપનાવી લીધા છે. જેમ કે આશારામ બાપુ, પૂ. સહજાનંદસ્વામીજી, પાંડુરંગ આઠવલે અને પૂ. રંગઅવધૂત. “વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજયતે” ઉક્તિને અંતરની ઉદ્ધાર ગુજરાતી પ્રજાએ સાર્થક કરી બતાવી છે.

આવા થોડા સંતો સમાજના સાચા સહબર બની વ્યક્તિ સાથે સમષ્ટિના કલ્યાણમાં સહાયક બને છે.

હાલ તો યથાસ્થિતિમાં આ સંતો ગુજરાતમાં વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના કલ્યાણમાં સહાયક નીવડે તથા પ્રજાને સાચા, સદ્ગુણી અને નિષ્ઠાવાન સંત પરીક્ષણ કરવાની પ્રભુ સદ્બુદ્ધિ આપે તેવી પ્રાર્થના સાથે વિરમવું ઇષ્ટ બનશે.....

અસ્તુ.....

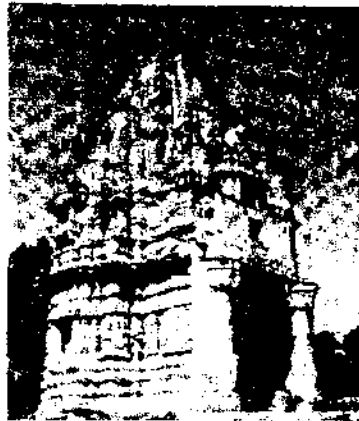
સંદર્ભ ગ્રંથો

- (૧) ‘ગુજરાતની અસ્મિતા’—૨જની વ્યાસ
- (૨) ‘સંત સાગર’—૨મણલાલ સોની
- (૩) ‘ગુરુકૃપા હિ કેવલમ્’—નર્મદાનંદજી
- (૪) ‘ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્ય’—અનંતરાવ રાવળ
- (૫) ચરોતરની પ્રતિભાઓ (ભાગ. ૩)—ચંદ્રકાંત પટેલ

ઉપરાંત જે-તે સંતના પોતાનાં પુસ્તકો અને અન્ય પ્રકાશનો

સુવર્ણતીર્થ-વરમાળા, દારકા

સંબલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, કંકાવટી (પ્રાંચપ્રા પાસે)

ત્રિપુરુષ-પંચાયતન મંદિર, પરભડી (અલાવાડ)

WE'VE JUST PUT RS 75 CRORE BEHIND THIS LITTLE INDIAN.

Our investments in the pharmaceutical industry are one of the largest in the country.

The latest of which is our Rs 75 crore R&D facility, the new benchmark in such research centres.

Set up near Gandhinagar in Gujarat, this spanking new R&D Centre houses over 150 top notch scientists. They put their energies into basic and applied research, covering computer aided drug design, medicinal chemistry, pharmacology, molecular biology, microbiology and fermentation, formulation development, biopharmaceuticals, toxicology and clinical research.

This apart, we have tie-ups with prestigious research institutes around the world.

Among them are the William Harvey Research Institute, London, and premier institutes in India like the National Chemical Laboratory, Centre for Cellular and Molecular Biology.

Plus university projects nearing commercialisation.

Torrent Pharmaceuticals Limited is part of the 3rd largest Indian healthcare group, having a turnover of over Rs. 5 billion. We have the country's most integrated operation from basic pharma substances to intermediates to bulk drugs to dosage forms. We are the market leaders in niche therapeutic segments of cardiovascular and neuro-psychiatric diseases and have significant presence in gastro-intestinal and anti-infective segments. We are also one of the leading Indian exporters of formulations to over 20 countries.

We've also entered into strategic alliances with global pharma giants Sanofi Pharma, France and Novo Nordisk, Denmark. And our competitive advantages include a wide distribution network and proprietary formulations in global markets.

It's all part of our effort to help reach reliable healthcare to every Indian, little or not.

TORRENT PHARMACEUTICALS LTD.

TORRENT HOUSE, OFF ASHRAM ROAD, AHMEDABAD-380 009. TEL: 658 5090. FAX: 658 2100.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના જ્યોતિર્ધરો

—ગોરધનદાસ જે. સોરઠિયા

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે “જ્યારે જ્યારે ધરતી ઉપર ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે. ત્યારે ત્યારે યુગે યુગે હું પ્રગટ થાઉં છું.”

સમાજ ઉપર જ્યારે જડતા અને શિથિલતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું હતું, અનીતિ અત્યાચારો ઝડપથી વધી રહ્યા હતા ત્યારે માનવતાની પુનઃ સ્થાપના માટે ‘અવતાર’ના રૂપમાં સ્વામીનારાયણ ભગવાનનું પ્રાગટ્ય થયું. અંધકારમાં સબડતી જડવાદી દુનિયાને શાંતિ, સદાચાર અને કરુણાનો પયગામ આપ્યો. લાખો માણસોએ તેમનામાં શ્રદ્ધા મૂકી.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની ઐતિહાસિક અને ઉચ્ચતમ પરંપરાએ સર્વશાસ્ત્રોના સંદોહનરૂપ શિક્ષાપત્રી અને વચનામૃત જેવા સંપ્રદાયગ્રંથો દ્વારા ગુજરાતના ગામડે ગામડે સંતો-સન્યાસીઓ દ્વારા વિચરણ કરાવીને તત્કાલીન સમાજને ધર્માચરણ અભિમુખ બનાવ્યો. એ વિશાળ અભિયાનની આહલેક આજ વિશ્વભરમાં પ્રચાર-પ્રસાર પામી રહી છે.

આ ભૂમિનું પરમ સદ્ભાગ્ય છે. અઢીસો વર્ષ પહેલાં અંધકાર યુગમાં સ્વામીનારાયણ ભગવાનનું અવતાર કાર્ય ખરેખર તો વિપ્લવકારી હતું. નીતિ અને સદાચાર ઉપર વિશેષ ભાર મૂકનાર આ સંપ્રદાયનો સર્વધર્મ સમભાવ અને વિવિધ વર્ગો માટેની આચારસંહિતા પ્રશંસાપાત્ર ગણાઈ છે. સમાજના નીચલા થરોની નૈતિક તાકાત વધારનાર આત્મશોધક બળ તરીકે સંપ્રદાયના જ્યોતિર્ધરોની કર્મશૈલી વિરલ અને અજોડ ગણાઈ છે. લુપ્ત થયેલા ધર્મચર્યાશ્રમને મહાગુજરાતમાં પુનઃસ્થાપનાર, સાહિત્ય, સંગીત અને કલાના પ્રવર્તક, શુદ્ધ ભક્તિ અને જ્ઞાનમાર્ગના સંવર્ધક, ભાગવતધર્મ અને વ્યાસ સિદ્ધાંતના બોધક સહજાનંદસ્વામી આપણાં સૌની લાખ લાખ વંદનાના અધિકારી છે. જ્યોતિર્ધરો ઉપરની આ લેખમાળાનું આલેખન કરનાર શ્રી ગોરધનદાસ સોરઠિયાનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૩૨ની ૧૨મી ફેબ્રુઆરીએ અમરેલી જિલ્લાના નાની કુકાવાવ ગામે થયો. જૂનાગઢના પ્રસિદ્ધ સંત શ્રીકૃષ્ણચરણદાસજી સ્વામીશ્રીના વંશજ જીવરાજબાપાના તેઓ પુત્ર થાય. તેમના પિતાશ્રી સંપ્રદાયના અંગોની સેવામાં ઓતપ્રોત થયા-જે સંસ્કાર વારસો શ્રી ગોરધનદાસભાઈએ જાળવી રાખ્યો. સંપ્રદાયની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિના પ્રચારમાં સફળ રહ્યા. શ્રીજી મહારાજના દ્વિ-શતાબ્દી મહોત્સવ નિમિત્તે તેમણે સંખ્યાબંધ પ્રકાશનો પ્રગટ કર્યાં. શ્રીજી મહારાજની સાહિત્ય-લેખન-પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ સત્સંગ સમાજમાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની ગઈ. શ્રી સોરઠિયાએ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી પ્રેરાઈને જ પ્રગટાવેલી અનેક સાહિત્યિક દીવડીઓનું મૂલ્યાંકન આજના યુગમાં ભારે આવકારદાયી બન્યું.

વિચાર, વાંચન અને બહોળા જાહેરજીવનના અનુભવના ત્રિવેણી સંગમથી ઓપતા એમના જીવનનો એક આદર્શ રહ્યો છે કે “કહેવું તે કરી બતાવવું અને ઝડપથી કરવું” તેમની પ્રકાશિત ગ્રંથમાળાનો મોટો આંકડો એમની સાબિતી છે. ‘અમરેલીની આરસી’ નામના ગ્રંથમાં તેમની વિપુલ શક્તિનાં દર્શન થાય છે. કર્તવ્ય નિષ્ઠા અને પ્રમાણિકતા એમના સ્વભાવમાં તરી આવતા સદ્ગુણો છે. જનસેવા અને આધ્યાત્મિક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ એમના શોખના ખાસ વિષયો છે. મિલનસાર સ્વભાવના શ્રી સોરઠિયાએ આ આયોજનને સારી એવી હૂંફ આપી છે.

—સંપાદક

યુગ પુરૂષ સ્વામી શ્રી સહજાનંદ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પ્રતિજ્ઞા જાહેર કરી છે કે,

યદા યદા હી ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત
અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્
પરિત્રાણાય સાધુનાં, વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્
ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય, સંભવામિ યુગે યુગે.

મતલબ કે જગત ઉપર ધર્મની ગ્લાની થાય છે ત્યારે હું યુગે યુગે પ્રગટ થાઉં છું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની આ વાણી તમામ પ્રજા માટે, તમામ યુગોમાં, તમામ કાળે સાચી છે. જ્યારે જ્યારે સમાજમાં, સજ્જનતા દોષરૂપ જાણાય છે ત્યારે ત્યારે સમાજને બચાવવા અને માનવતાની પુનઃસ્થાપના કરવા પરમાત્મા પોતે વિશેષ શક્તિશાળી વ્યક્તિનું રૂપ ધારણ કરે છે અને મનુષ્યલોકમાં આવી પ્રજાને પ્રેરણાનાં પિયુષ પાય છે. આનું નામ તે 'અવતાર'. સદ્વાસનાઓનું રક્ષણ કરવું, દુર્વાસનાઓનો નાશ કરવો અને ધર્મ રહસ્યની તેમજ

ધર્મનિષ્ઠાની માનવહૃદયમાં સ્થાપના કરવી એ જ આવા અવતારોનો સનાતન ઉદ્દેશ હોય છે.

અંધકારમાં સબડતી જડવાદી દુનિયાને શાંતિનો સંદેશ જેણે પ્રદાન કર્યો, લાખો માણસોએ એમનામાં શ્રદ્ધા મૂકી, એમના આદેશોનું પાલન કર્યું. ને એમને શરણે ગયા એવા એક અવતારી મહાપુરુષ શ્રી સહજાનંદજીનો જન્મ સંવત ૧૮૩૭ના ચૈત્ર સુદ ૯ રામનવમી ને તા. ૨૭ એપ્રિલ ઈ.સ. ૧૭૮૧ના રોજ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ધર્મદેવ અને માતાનું નામ ભક્તિદેવી હતું. એમનું મૂળ નામ ધનશ્યામ. ધનશ્યામને એમના પિતાએ વૈદિક ગ્રંથોનું અધ્યયન કરાવ્યું. એ વયે પણ ધનશ્યામને વ્રતનિયમો પાળવા, કથા સાંભળવી, દેવ દર્શને જવું વગેરેમાં પ્રીતિ હતી. માતા-પિતાનાં અવસાન પછી ધનશ્યામે અગિયાર જ વરસની નાની વયે ગૃહત્યાગ કર્યો અને હિમાલયની વાટ પકડી, યાત્રાની કળી ગયા. સાથે એક જલપાત્ર, એક કપડાનો કટકો, અને ડોકમાં એક બટવો લટકાવ્યો છે. બટવામાં એના પ્રાણ પ્યાસ, શાલીગ્રામની મૂર્તિ છે. સાથે પિતા પાસેથી મેળવેલ શાસ્ત્રજ્ઞાનનો સાર ઉતારી રાખેલ એક ગુટખો છે. એ વખતે તેઓ નીલકંઠ બ્રહ્મચારી તરીકે ઓળખાતા હતા.

જ્યારે અન્ય કિશોરો ખેલકૂદ કરતા હોય ત્યારે આટલી કુમળી વયે એને તો બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા જાગી છે. મહાન યોગીઓ અને સાધુ મહાત્માઓને મળે છે. ધર્મ અને આત્મા વિષે મૂળભૂત પ્રશ્નો પૂછે છે પણ એને કોઈ સ્થળે સંતોષકારક પ્રત્યુત્તર મળતું નથી. તેઓ ફરતા ફરતા કાઠિયાવાડમાં લોજ ગામે આવ્યા. ગામને પાદર વાવ પાસે જ સુખાનંદ નામના સંતનો ભેટો થઈ ગયો. સંતે પ્રશ્ને કર્યો 'ક્યાંથી આવ્યા?' 'બ્રહ્મપુરીથી'. નીલકંઠ જવાબ આપ્યો. 'ક્યાં જવું છે?' 'જ્યાંથી આવ્યો ત્યાં જ'. ઉત્તર સાંભળતાં જ સુખાનંદ દિગ્ભ્રમ થઈ ગયા. પોતે આટલા યુવકોથી ગુરુ પાસે રહી જે જ્ઞાન માટે તનતોડ મહેનત કરી હતા તે જ્ઞાનનો ભંડાર આ નાનકડા નીલકંઠમાં ભરેલો જોઈ એમને પ્રત્યે માન થયું, છતાં એમણે ફરી પૂછ્યું : 'તમારા મા-બાપ કોણ છે?' 'હું જ્યાંથી આવ્યો ત્યાં લઈ જાય તે મારા મા-બાપ એ સિવાય બીજા કોઈને હું ઓળખતો નથી'.

સુખાનંદ નીલકંઠ બ્રહ્મચારીને આશ્રમમાં લઈ ગયા અને સાધુઓ સાથે ઓળખાણ કરાવી. સાધુઓની પવિત્ર અને નિરાભિમાનપણું જોઈને તેમને બહુ આનંદ થયો અને તેમને જોઈતા હતા તેવા ગુરુ મળી ગયા. રામાનંદસ્વામી

વખતે કચ્છમાં હતા. એમને કાગળ લખ્યો અને બંનેનું મિલન પીપળાણા મુકામે થયું. બન્ને ભેટી પડ્યા. જાણે જૂગ જૂગની ઓળખાણ. રામાનંદ સ્વામી બોલ્યા કે ‘હું તો પહેલાંથી જ કહેતો આવ્યો છું કે હું તો ડુગુડુગી વગાડનારો છું. ખરો નટ તો હવે આવશે. એ નટ પડમાં આવી ગયો છે. મારું જીવન કાર્ય હવે પૂરું થાય છે’. રામાનંદસ્વામીએ નિલકંઠ બ્રહ્મચારીને ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની દીક્ષા આપી. આખા સંપ્રદાયની ધુરા તેમના પર મૂકી, ત્યારથી નીલકંઠનું નામ સહજાનંદ પડ્યું. આચાર્ય પદ સ્વીકાર્યું. ત્યારથી એમનું અવતાર કાર્ય શરૂ થયું.

પરંતુ સહજાનંદસ્વામી ફક્ત સંપ્રદાયનું સંચાલન કરવા નહીં, લોકોનું કલ્યાણ કરવા અવતર્યા હતા. એમનું જીવન કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે આ સંપ્રદાય સાધક તરીકે નબળો અને ચીલે ચડી ગયેલો લાગ્યો. આથી નવી દીક્ષા અને નવો મંત્ર આપીને નવો જુસ્સો પેદા કરવાની તેમને જરૂરત જણાઈ. સમસ્ત બ્રહ્માંડના સ્વામી નિયામક ફક્ત નારાયણ છે એ ઠસાવવા માટે તેમણે સ્વામીનારાયણનો મહામંત્ર આપ્યો. અનેક દેવ-દેવીઓ, યક્ષો, ભૂતો અને પાણિયાની ઉપાસના એમણે સદંતર બંધ કરાવી, ત્યારથી એ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય કહેવાયો. સૌને નવા મંત્રવડે નવી દીક્ષા આપી. એ દીક્ષાએ અનુયાયીઓમાં નવી જ ચેતના પ્રગટાવી. સંપ્રદાયનો પ્રચાર ભલે ગુજરાત પૂરતો મર્યાદિત રહ્યો હોય પણ એમણે ઉપજાવેલી અસરો મહાન છે.

શ્રેયાર્થી કિશોરલાલ મશરૂવાળા, લોખંડી અવતાર શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, મહાકવિ ન્હાનાલાલ, પ્રો. કાશીરામ દવે, કવિશ્રી દલપતરામ, સુરતના પ્રસિદ્ધ પારસી અરદેશર કોટવાળ, સયાજીરાવ ગાયકવાડ વગેરેનાં જીવન પર સહજાનંદ સ્વામીના સંસ્કારની અસર ઘણી જ પ્રસિદ્ધ છે.

સમાજના નીચલા થરોની નૈતિક તાકાત વધારનાર આત્મશોધક બળ તરીકે આ સંપ્રદાય ખરેખર હિન્દુ ધર્મના ઈતિહાસમાં અજોડ છે. સહજાનંદ સ્વામીની પરંપરા શિક્ષાપત્રી અને વચનામૃત જેવા સંપ્રદાયના ગ્રંથો મારફત અને પ્રેમાનંદ, બ્રહ્માનંદ, નિષ્કુળાનંદ, દેવાનંદ અને મુક્તાનંદ જેવા કવિઓ મારફત આજસુધી ચાલુ રહી છે. પોતાની પ્રબળ પ્રતિષ્ઠા અને ચતુર આત્મબળના જોરે તેમણે, મહાગુજરાતની જનતા માટે સદાચાર અને સંસ્કારનો ઉપદેશ આપવો જરૂરી છે, એ પારખી લીધું. અઢારમા સૈકાના તે મહાન પથપ્રદર્શક છે. ડગલે પગલે જે ભારે મોટાં વિઘ્નો મહાગુજરાતની જનતાને કોરી ખાતા હતા તે

તેમણે રજૂ કર્યા અને સાંસ્કારિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવન ઊંચું આણ્યું. આ એ ભૂમિનું સદ્ભાગ્ય છે. બસો વરસ પહેલાના ગુજરાતને અજ્ઞાન, વહેમ અને અંધકાર રૂપી ધોર સુષુપ્તિમાંથી જગાડ્યો. ગુર્જરભૂમિને એ મહાપુરુષે બ્રહ્મ ભીની કરી. તેમના સંતોએ જ્ઞાન, ભક્તિ, તપ અને બ્રહ્મચર્યના ઉપદેશથી લોકોના જીવનમાં સમૂળું પરિવર્તન કર્યું. સુધારક ચળવળના અગ્રણી દુર્ગારામ મહેતાજી એ હિન્દુ ધર્મમાં સ્વામીનારાયણના સંપ્રદાયને સર્વશ્રેષ્ઠતાનું બિરૂદ આપ્યું છે. તો સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક શ્રી વિજયરાય વેઘે જણાવ્યું છે કે “મહા-ગુજરાતમાં વીસેક વર્ષના ધર્મચક્ર પ્રવર્તન રૂપે સાર્થવન્તુ કરાવતું શ્રી સ્વામીનારાયણનું અવતાર કાર્ય જગતના ઈતિહાસમાં વીરલ છે અને ગુજરાતના ઈતિહાસમાં તો અદ્વિતીય ને વિપ્લવકારી છે. સમાજ સુધારક અને જાણીતા ન્યાયમૂર્તિ શ્રી મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ સ્વામીશ્રી સહજાનંદને મધ્યયુગી હિન્દુ ધર્મના છેલ્લા સુધારક તરીકે ઓળખાવેલ છે અને સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ એમને ગુજરાતના જ્યોતિર્ધર કહ્યા છે. સ્વામીદાસે સ્વામીનારાયણના અનુયાયીઓને પ્રભુ ભક્તિ અને સેવાની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે.

લૂમ થયેલા ધર્મચર્યાશ્રમને મહાગુજરાતમાં પુનઃ સ્થાપનાર, ત્યાગાશ્રમને ઉજ્જવળ કરનારા સાહિત્ય, સંગીત, અને કળાના પોષક, અહિંસામય યજ્ઞના પ્રવર્તક, ક્ષમા ધર્મના ઉપદેશક, શુદ્ધભક્તિ માર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગના ચાલક, ભાગવત ધર્મના શિક્ષક તથા વ્યાસ સિદ્ધાંતના બોધક એવા સહજાનંદ સ્વામી હતા.

ગુરુ શ્રી રામાનંદ સ્વામી

જન્મ : સંવત ૧૭૯૫ના શ્રાવણ વદ ૮ ગુરુવાર

અંતર્ધાન : સં. ૧૮૫૮ના માગસર સુદ ૧૩ ગુરુવાર
તા. ૧૭-૧૨-૧૮૦૧

તેઓશ્રીનો જન્મ અયોધ્યામાં કશ્યપગોત્રી ઋગ્વેદી બ્રાહ્મણ અજયને ત્યાં માતા સુમતિ થકી થયો હતો. પિતાએ તેમનું નામ રામશર્મા રાખેલું. ગુણ અને લક્ષણોથી તેઓ ઉદ્ધવાવતાર મનાતા. તીવ્ર વૈરાગ્યને લીધે પિતાની આજ્ઞા લઈ ગૃહનો ત્યાગ કરી તીર્થાટન કરતાં સૌરાષ્ટ્રમાં તળાજા ગામે આવ્યા. ત્યાં કાશીરામ પંડિત પાસે અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંથી ગોપનાથમાં મહાતપસ્વી આત્માનંદ સ્વામી પાસે રહ્યા. આ ગુરુના સંસર્ગથી તેમને બ્રહ્મતેજનાં દર્શન થવા

લાગ્યાં. પરંતુ તેમને તો સાકરરુપ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની તીવ્ર ઈચ્છા હતી અને ગુરુ તો તે આપી શકે તેમ નહોતા તેથી ત્યાંથી નીકળી શ્રીરંગ ક્ષેત્રે ગયા. ત્યાં શ્રીરામાનુજમૂના હાથે ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં ભાગવતી દીક્ષા પામ્યા અને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન પણ પામ્યા. ત્યાંથી પ્રયાગ ગયા. ત્યાં શ્રી હરિના પિતા શ્રી હરિપ્રસાદ પાંડેનો ભેટો થયો. તેમને મંત્રદીક્ષા આપી ત્યાંથી ફરતાં ફરતાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. ત્યારે શ્રી હરિપ્રસાદ પાંડેના દ્વિતીય પુત્ર શ્રી હરિકૃષ્ણ ઉર્ફે ધનશ્યામ ગૃહત્યાગ કરી નીલકંઠ નામ ધારણ કરી તીર્થાટન કરતા લોજમાં આવ્યા. ત્યાં સ્વામીનો ભેટો થયો. સ્વામીએ તેમને ભાગવતી દીક્ષા આપી. ત્યારબાદ જેતપુરમાં તેમણે શ્રીનીલકંઠવર્ણી જેનું નામ તેમણે નારાયણ મુનિ અને શ્રી સહજાનંદ પાંડેલું તેમને પોતાની ગાદી ઉપર પટ્ટાભિષેક કરી એક માસ પછી ફણેણી ગામે દેહોત્સર્ગ કર્યો.

પોતે કહેતા કે “હું તો ડુગડુગી વગાડનાર છું, અને ખરા નટના ખેલનાર તો આ (સહજાનંદ) આવ્યા છે.” તેઓ ઉદ્ભવાવતર મનાતા ને તેથી શ્રી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય ઉદ્ભવ સંપ્રદાય પણ કહેવાય છે.

આદિ આચાર્ય

શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ

જન્મ : સં. ૧૮૬૫ના જેઠ સુદ ૧૨ છપૈયા ગામે.

ગાદી અભિષેક : સં. ૧૮૮૨ના કારતક સુદ ૧૧.

અંતર્ધાન : સં. ૧૯૨૪ના ફાગણ સુદ ૭ અમદાવાદ.

ભગવાન શ્રી સહજાનંદજીના જયેષ્ઠ બંધુ શ્રીરામ-પ્રતાપજીભાઈ હતા, અને તેમના પત્નીનું નામ સુવાસિનીબાઈ હતું. તેમના દ્વિતીય પુત્ર શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી હતા. શ્રીહરિએ દેશ વિભાગ કર્યા ત્યારે ઉત્તર વિભાગની અમદાવાદની શ્રીનરનારાયણદેવની ગાદી ઉપર તેમની નિયુક્તિ કરી હતી.

તેઓ અત્યંત નિર્માની સ્વભાવના હતા, ને સાધુતાના સર્વ ગુણેયુક્ત હતા. શીલ, સંતોષ, દયા, શાન્તિ એ તેમના સ્વાભાવિક ગુણો હતા. વિદ્યા પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ હતો. તેમણે એક સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપી જે આજ પંચત શ્રીસ્વામી-નારાયણ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય તરીકે ચાલે છે. તેઓએ ડુંગરપુર, ઈડર, સિદ્ધપુર, માંડવી (કચ્છ) અને છપૈયા વગેરે સ્થળોએ મહામંદિરો બંધાવી મૂર્તિઓની સ્થાપના કરેલી અને હરિમંદિરોમાં પણ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરેલી. અમદાવાદના શ્રીનર-

નારાયણના મંદિરમાં વિશાળ ને આકર્ષક હવેલી બંધાવેલી. તેઓ કાવ્ય રચી જાણતા. તેઓનાં કાવ્યોનો એક સંગ્રહ તેમના સમયમાં બહાર પડેલો. અમદાવાદમાં હાથીખાના નવાવાસ પાસેના વંડામાં શ્રીમુક્તેશ્વર મહાદેવની પણ સ્થાપના કરેલી છે.

તેઓ ૪૨ વર્ષ સુધી ગાદીપદે રહી શ્રેષ્ઠ રીતે સત્સંગનો ઉત્કર્ષ સાધી અક્ષરનિવાસી થયા. તેમના સ્થાને તેઓશ્રીના પુત્ર શ્રીકેશવપ્રસાદજી મહારાજનો ગાદીઅભિષેક થયો.

આદિ આચાર્ય

શ્રી રઘુવીરજી મહારાજ, વડતાલ

જન્મ : સં. ૧૮૬૮ના ફાગણ વદ ૪ આમલિયા (ઉ.પ્ર.)

ગાદી અભિષેક : સં. ૧૮૮૨ના કારતક સુદ ૧૧

અંતર્ધાન : સં. ૧૯૧૯ના મહા સુદ ૨, વડતાલ

તેઓ શ્રીહરિના લઘુબંધુ શ્રી ઈચ્છારામજીના ચોથા પુત્ર હતા. શ્રીહરિએ દેશવિભાગ કર્યા ત્યારે દક્ષિણ દેશની વડતાલના શ્રી લક્ષ્મીનારાયણદેવની ગાદી ઉપર તેમની નિયુક્તિ કરી હતી.

તેઓ મહાપ્રતાપી આચાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. તેઓનું જીવન સાદું અને સાધુતાના ગુણે યુક્ત હતું. સત્સંગની મર્યાદા પાળતા. વહીવટમાં સદ્ગુરુ શ્રી ગોપાળનંદ સ્વામીની સલાહ લેતા. તેઓ વિદ્યાપ્રેમી હતા. તેઓના સમયમાં કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથો રચાયા.

તેઓએ કરાળી, ભરૂચ, સુરત, માણાવદર વગેરે ગામોમાં મોટાં મંદિરો બંધાવીને મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરેલી છે.

તેઓએ સત્સંગને સાચી દોરવણી આપી પોષ્યો અને વધાર્યો ને સંતો તથા હરિભક્તોની ખૂબ પ્રીતિ સંપાદન કરી.

તેઓએ પોતે અપુત્ર હોવાથી પોતાના ભાઈ બદરીનાથના પુત્ર ભગવતપ્રસાદજીને દત્તક લઈ પોતાના ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા હતા.

સદ્ગુરુ શ્રી મુક્તાનંદસ્વામી

જન્મ : સં. ૧૮૧૪ના પોષ વદ ૭, અમરેલી.

અક્ષરનિવાસ : સં. ૧૮૮૬ના અષાઢ વદ ૧૧, ગઢડા.

તેઓનો જન્મ અમરેલી ગામમાં આનંદરામ પિતાને ઘેર થયો હતો. માન્ય માતાનું નામ રાધા હતું. પિતાએ તેમનું નામ મુકુંદદાસ પાડેલું.

પિતા થકી શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી ગાંધર્વશાસ્ત્રમાં પણ પ્રવીણ થયા હતા. તેમની કવનશક્તિ પણ ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને વ્રજભાષામાં સારી હતી. વૈદ્યવિદ્યામાં પણ નિપુણતા મેળવી હતી. તુલસીદાસ કૃત રામાયણ કથા ખૂબ આકર્ષક શૈલીથી કરતા. ખૂબ વૈરાગ્યવૃત્તિ છતાં માતાપિતાના આગ્રહથી લગ્ન કર્યા પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં ચિત્ત ચોટ્યું નહિ તેથી ઉન્માદનું પ્રદર્શન કર્યું, તેથી તેમને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા. પછી પ્રાંગણમાં દ્વારકાદાસ વેરાગીના, પછી સરધારમાં તુલસીદાસ મહાત્મા પાસે ને છેલ્લે ગુરુરામાનંદસ્વામી પાસે બંધિયારમાં ભાગવતી દીક્ષા લઈ રહ્યા. ઉત્તમ સાધુતાના ગુણોને લીધે તેઓ ગુરુના અગ્રગણ્ય શિષ્ય બન્યા. લોજપુરમાં નીલકંઠને-સહજાનંદ સ્વામીને-પોતાની ગાદીએ નિયુક્ત કર્યા ત્યારે તેમના અનન્ય શિષ્ય થઈને રહ્યા. શ્રી હરિ તેમનામાં પૂજ્યભાવ રાખતા. તેમને સત્સંગની મા કહેતા. તેઓએ અનેક સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચ્યા છે. અનેક ભાવવાહી કાવ્યો રચ્યાં છે. વચનામૃતોના સંશોધન માટે તેમની નિયુક્તિ શ્રીહરિએ કરેલી. શ્રી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના એક અગ્રગણ્ય સંત તરીકે તેઓ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. શિક્ષાપત્રીમાં સાધુઓમાં તેમનું મુખ્ય નામ લખાયું છે. તેઓ એક સાચા સંત હતા.

સદ્ગુરુ શ્રી ગોપાલાનંદ સ્વામી

જન્મ : સં. ૧૮૩૭ના મહા સુદ ૭, પાડાટોયદામાં

દીક્ષા : સં. ૧૮૬૪ના કારતક સુદ ૮ ગઢડામાં

અક્ષરનિવાસ : સં. ૧૮૦૮ના વૈશાખ વદ ૫

પ્રખર વિદ્વાન, જ્ઞાની, ધ્યાની, અષ્ટાંગયોગના સાધક, આ યોગીવર્ય સંતશ્રી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના એક અગ્રગણ્ય સંત હતા. શ્રીહરિએ પોતાના અંતર્ધાન થયા પછી બંને દેશમાં મધ્યસ્થી તથા સર્વ ત્યાગીના મોટેરા કર્યા હતા.

આવા સંતપુરુષનો જન્મ હાલના સાબરકાંઠા જિલ્લાની છેક ઉત્તરે આવેલા ભીલોડા તાલુકાના પાડાટોયડા ગામે થયો હતો. તેઓ માધ્યંદિની શાખાના શુકલ યજુર્વેદી ચતુર્વેદી ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ હતા. પિતા મોતીરામ શર્મા અને માતા કૃશ્ણબા હતા. પોતે ખુશાલ ભટ્ટ તરીકે ઓળખાતા. પાસેના નભોઈ ગામે વિદ્યાભ્યાસ કરી પોતાના ગામે પાઠશાળા ચલાવતા હતા.

ગૌર અને પાતળી દેહચરિ, તેજસ્વી નેત્ર, અણિદાર

નાસિકા અને આકર્ષક મુખમુદ્રાવાળા આ મહાપુરુષના પૂર્વાશ્રમમાં અનેક ચમત્કારો થયા હતા. તેઓને ગૃહસ્થાશ્રમમાં એક પુત્ર અને એક પુત્રી હતાં.

એક વખત એક સંતે કહ્યું કે પ્રભુ પ્રગટ થયા છે, ચાલો, તેથી તેમની સાથે ડભાણ આવ્યા ને શ્રીહરિને મળ્યા. શ્રીહરિની આજ્ઞાથી ઘેર ગયા. એક વખત શ્રીહરિ બ્રાહ્મણરૂપે તેમને તેડી જેતલપુર લાવ્યા ને ત્યાં શ્રીહરિનાં દર્શન કર્યાં. પછી ગઢડામાં શ્રી હરિએ તેમને મહાદીક્ષા આપી ગોપાલાનંદજી નામ પાડ્યું.

તેઓએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતભાષામાં આશરે વીસ ગ્રંથો રચ્યા છે. વચનામૃતમાં શ્રીહરિએ નીમેલા સંશોધનકારોમાં તેઓ એક હતા.

સદ્ગુરુ શ્રી બ્રહ્માનંદ સ્વામી

જન્મ : ખાણ ગામમાં સં. ૧૮૨૮ની વસંતપંચમી શનિવાર. તા. ૮-૨-૧૭૭૨.

દીક્ષા : ગામ ગેરીતામાં.

અક્ષરનિવાસ : મૂળીમાં સં. ૧૮૮૮ના જેઠ સુદ ૧૦

“શ્રી હરિકો જાયક અહમ્, શ્યામનાથ સમરથ્થ,
નર સુર આગળ જાય કે કબુ ન ઓટું હથ્થ.
દાસનકો મેં દાસ હું, હરિકે સદા હજૂરઃ
બ્રહ્માનંદકી વિનતી નિમખ ન રખીઓ દૂર”.

આ કડીના ને એવી એવી આશરે દશહજાર પદોની કાવ્યમાળા રચનાર આ પ્રખર સંત, કવિ, શ્રીહરિના સખા ને અનન્ય સેવક, વ્યવહારદક્ષ, વિચક્ષણ બુદ્ધિ-શક્તિ અને દૂરંદેશી ધરાવનાર સંતપુરુષનો જન્મ આબુ તળેટીનાં ખાણ ગામે થયો હતો. તેઓના માતા-પિતા ચારણ જ્ઞાતિના લાલુબાઈ અને શંભુદાન ગઢવી હતાં. માતા-પિતા ગુરુ રામાનંદસ્વામીના શિષ્ય હતાં. લાલુગઢવીએ રાજ્યાશ્રયે ભૂજમાં ‘લખપતી વ્રજભાષા પાઠશાળા’માં વિદ્યા ને પીંગળનું જ્ઞાન મેળવી મહા-મહોપાધ્યાય, વગેરે ઉપાધિયો મેળવી હતી. ત્યાંથી ધમડકામાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંથી ફરતા ફરતા ભાવનગર આવ્યા ને ત્યાં સ્વામીનારાયણ ભગવાન પ્રગટ થયા છે જાણી તે વાતની ચકાસણી કરવા ગઢડા આવ્યા. ત્યાં જ રોકાઈ ગયા. ને પછી તેમણે ભાગવત દીક્ષા શ્રી હરિના હસ્તે લીધી.

પોતે શીઘ્રકવિ હોવાથી પ્રસંગાનુસાર અનેક કીર્તનો

ગુજરાતી, હિન્દી, ને કચ્છી ભાષામાં કર્યા છે. વ્રજ અને ચારણી ભાષામાં અનેક છંદો અને દોહાઓ રચ્યા છે. શ્રી હરિને તેઓ સખાભાવે ભજતા. તેમનાં કીર્તનો સત્સંગમાં ખૂબ પ્રચલિત છે. તેઓએ વડતાલ, જૂનાગઢ અને મૂળીમાં મહા મંદિરો બંધાવ્યાં છે જે સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના છે. શ્રીહરિના અગ્રગણ્ય સંતોમાં અને તેમના અષ્ટકવિઓમાં તેઓ એક ખૂબ મહત્વના સંત હતા. તેઓએ શ્રીહરિના અંતર્ધાન થયા પછી મૂળીનું મંદિર પૂરું કરીને બે વર્ષમાં દેહ મૂક્યો હતો. તેઓ વચનામૃતના સંશોધનકર્તાઓમાં ગણાય છે.

સદ્ગુરુ શ્રી નિત્યાનંદસ્વામી

જન્મ : સં. ૧૮૧૨માં બુદેલખંડના દતિયા ગામમાં.

દીક્ષા : મેઘપુરમાં.

અક્ષરનિવાસ : સં. ૧૮૦૮ના માગસર સુદી ૧૧, વડતાલમાં

આ શ્રીસ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના એક પ્રખર વિદ્વાન ને પ્રભાવશાળી સંત હતા. ગૌડદેશમાં દતિયા ગામમાં ગૌડ બ્રાહ્મણ કુળમાં પિતા વિષ્ણુશર્મા અને માતા વિરજા થકી જન્મ થયો હતો. તેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ દિનમણી શર્મા હતું. આઠમા વર્ષે તેમને પિતાએ યજ્ઞોપવિત ધારણ કરાવ્યું અને ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કર્યો. પછી કાશી જઈ વિદ્યા ભણ્યા. પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે અસાધારણ કારણભૂત સંતસમાગમ છે તેમ વિચારી ચાલી નીકળ્યા. જગન્નાથપુરી, રામેશ્વર વગેરે તીર્થોમાં ફરી દ્વારકા જતાં વીસનગર આવ્યા. ત્યાં પુરુષોત્તમ નારાયણ પ્રગટ થયાની વાત સાંભળી તેમને શોધતા શોધતા ફણેણી આવ્યા. ત્યાં શ્રીહરિના ઉપાસક પ્રભુતાનંદજી મળ્યા. ત્યાંથી ઉંઝા આવ્યા. ત્યાં તેમણે શ્રી હરિને જોયા ; અને તેમના ચરણોમાં પડી ‘હે પ્રભો! મને શરણાગતને સ્વીકારો’ એમ પ્રાર્થના કરી. શ્રીહરિએ તેમને સમાધિમાં પોતાનું દર્શન કરાવ્યું, પછી મેઘપુરમાં શ્રીહરિએ તેને મહાદીક્ષા આપી નિત્યાનંદ નામ ધરાવ્યું. અને કહ્યું ‘આ અમારા સંપ્રદાયનો દિગ્વિજય કરશે.’ ખરેખર તેમણે ‘શ્રીહરિ દિગ્વિજય’ નામનો તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપુર ગ્રંથ રચી આ કથન સાર્થક કર્યું છે.

એક વખત ગઢડામાં ખીજડિયા આરે શ્રીહરિએ તેમની પ્રથમ પૂજા કરાવેલી. પોતાની પાટ ઉપર તેમને બેસાડી કથા

વંચાવતા. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ ગાયું છે કે, ‘નિત્ય કથા થાય સભા ગાવણાં: કરે કથા નિત્યાનંદ નિત્ય પુસ્તક લઈ રળિયામણાં, ધન્ય ધન્ય નિત્યાનંદ નામને, વાંચી રાજી કર્યા ભગવાન ધર્મતનય સ્વામીને.’ વડોદરામાં રાજ્યની ચર્ચા સભામાં તેમણે જીત મેળવેલી. અમદાવાદમાં વૈષ્ણવાચાર્યની સાથે, ઉમરેઠમાં શ્રીશંકરાચાર્ય સાથે, વેદાંતાચાર્ય સાથે વડતાલમાં, એમ અનેક સભાઓ જીતેલા. તેમણે અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. શિક્ષાપત્રીનો તેમણે કરેલો અનુવાદ શ્રીહરિએ માન્ય કરેલો તે વંચાય છે. વચનામૃતના સંશોધકોમાંના તેઓ એક હતા.

સદ્ગુરુ શ્રીશુકાનંદ સ્વામી

જન્મ : સં. ૧૮૫૫ના માગસર વદ ૫ ડભાણ.

દીક્ષા : મહા વદ ૬

અક્ષરનિવાસ : સં. ૧૮૨૫ના માગસર વદ ૫ વડતાલ

શ્રીહરિના લલિયા-અંગત મંત્રી તરીકે ઓળખાતા-આ સંતપુરુષનો જન્મ ડભાણ ગામમાં થયો હતો. તેઓ ઔદિચ્ય સહજ જ્ઞાતિના હતા. પૂર્વાશ્રમનું નામ જગન્નાથ ભટ્ટ હતું. કિશોરાવસ્થામાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાનું જ્ઞાન સંપાદન કરેલું.

વૈરાગ્ય વૃત્તિથી પ્રેરાઈ તેઓ એક વખત ગઢપુર શ્રીહરિનાં દર્શને ગયા ને શ્રીહરિના આશ્રિત થયા. મુક્તાનંદ સ્વામી સમક્ષ શ્રીહરિએ તેમને મહાદીક્ષા આપી શુકાનંદ નામ પાડ્યું. તેઓ શુકમુનિના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. તેઓ શ્રીહરિ સાથે રહેતા અને તેઓશ્રીનું લેખન કાર્ય કરતા. તેમના પુસ્તકો સાચવતા. એક કડક આજ્ઞાપાલક તરીકે તેમણે શ્રીહરિની પ્રસન્નતા મેળવી છે. શ્રીહરિએ કહેલું કે. ‘આ શુકમુનિ બહુ મોટા સાધુ છે અને જે દિવસથી અમારી પાસે રહ્યા છે તે દિવસથી તેમનો ચઢતો રંગ છે પણ મંદ તો પડતો જ નથી.’

તેઓએ અનેક ગ્રંથોનું સંશોધન કરેલું છે. ગ્રંથો પણ રચ્યા છે. સ્તોત્રો પણ રચ્યાં છે.

તેઓ સત્સંગના એક પ્રખર વિદ્વાન ને આજ્ઞાકારી સંત અને શ્રીહરિના અનેક આજ્ઞાપત્રો અને પરિપત્રોના લેખક તરીકે સત્સંગમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે.

સદ્ગુરુ શ્રીમુકુંદાનંદ વર્ણી

અક્ષરનિવાસ : સં. ૧૯૦૩ના ભાદરવા વદ ૦)) ગઢડા

મુકુંદાનંદ મુખ્યાશ્ચ નૈષ્ઠિકાઃ બ્રહ્મચારિણઃ 'નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓમાં મુખ્ય એવા મુકુંદાનંદ' એવી રીતે તેમને શ્રીહરિએ શિક્ષાપત્રીમાં સંબોધ્યા છે. તેઓ મૂળથી બ્રહ્મચારીના નામે ઓળખાતા. શ્રીહરિની સેવામાં તેઓ છાયાની માફક રહેતા અને તેમની અનુવૃત્તિ એવી જાણી ગયેલા કે તેમની દરેક સેવાથી શ્રીહરિને સંતોષ થતો. શ્રીહરિમય જ તેમનું જીવન હતું.

એક વખત તેઓ નવા જોડાને દિવેલ ચોપડતા હતા તે એક હરિભક્તે તે કામ લઈ લીધું. શ્રીહરિ જોઈ ગયા ને એવી ટીકા કરી કે તેમણે જોડા પહેરવા મૂકી દીધા.

એક વખત શ્રીહરિએ તેમને પોતાની સેવાથી દૂર કર્યા તેથી તેઓ ડભાણમાં રહેતા. ત્યારે કેરીઓ ખૂબ સરસ પાકેલી તે મુકુંદબ્રહ્મચારી બે મણનો ટોપલો માથે ઉંચકી ઉઘાડા પગે પ્રખર તાપમાં ગઢડા ગયેલા અને શ્રીહરિને કેરીઓ જમાડી. એક વખત વડતાલમાં શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવની પરક્રમામાં શ્રીહરિ બિરાજેલા ને પાણી પીવા માગ્યું. પોતે ફરીને પગથિયા ઉતરીને જાય તો વાર લાગે તેથી ઉપરથી નીચે ભૂસકો માર્યો ને પાણી લઈ આવ્યા. આવી સેવાભાવના તેમનામાં હતી. આવા મરજીવા ત્યાગીઓ અને હરિભક્તો શ્રીહરિની સેવામાં રહેતા.

શ્રીહરિએ તેમને કહેલું કે ગઢડામાં શ્રીગોપીનાથજી મહારાજનું મંદિર છોવરાવશો પછી ધામમાં લઈ જઈશ. અને તે પ્રમાણે તેમણે દેહ મૂક્યો.

ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ વચનામૃત ૭૩, મધ્ય પ્રકરણ ૩૩, ૪૭, ૫૨, અમદાવાદ ૩, કારિયાણી ૬ માં શ્રીહરિએ તેમનાં ભારોભાર વખાણ કર્યા છે.

સદ્ગુરુ શ્રીગુણાતીતાનંદ સ્વામી

જન્મ : સં. ૧૮૪૧ના આસો સુદ ૧૫ ભાદરામાં.

દીક્ષા : સં. ૧૮૬૬માં ડભાણમાં.

અક્ષરનિવાસ : સં. ૧૮૨૩ના આસો સુદ ૧૩ ગોંડલમાં.

આ ખૂબ પ્રતિભાશાળી સંતપુરુષનું જીવન પણ તેટલું જ ઉદાત્ત ને તેજસ્વી હતું.

તેઓનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના ભાદરા ગામે બ્રાહ્મણ પિતા ભોળાનાથ ને માતા સાકરબાઈથી થયો હતો. આત્માનંદ સ્વામીના શિષ્ય પિતાના આ પુત્ર ગુરુ રામાનંદસ્વામીથી આકર્ષાયા. ગુરુએ તેમનું નામ મૂળજી શર્મા પાડ્યું. તેમના જ સમકાલીન નજીકના જ શેખપાટ ગામે રહેતા લાલજી સુથાર (નિષ્કુલાનંદ સ્વામી) અને આ મૂળજી શર્મા બન્ને ગામની અધવચ્ચે મળતા ને ભગવત્ વાર્તા કરતા. તીવ્ર વૈરાગ્યથી પ્રેરાઈ ગુરુ રામાનંદસ્વામીના દેહોત્સવ પછી શ્રી હરિને આવીને મળ્યા ને શ્રીહરિએ તેમને ભાગવતી દીક્ષા આપી ગુણાતીતાનંદ નામ પાડ્યું.

તેઓ ભારે તપસ્વી, સમાધિનિષ્ઠ, શ્રીહરિના સર્વોપરિપણાના જ્ઞાતા હતા. સમર્થ વ્યક્તિત્વને સાધુતાના સંપૂર્ણ ગુણોએ યુક્ત આ સંત અનેક મુમુક્ષુઓ ઉપર પ્રભાવ પાડીને શ્રીહરિના અનન્ય આશ્રિત બનાવ્યા છે.

તેઓએ શ્રી હરિની આજ્ઞાથી જૂનાગઢના મહંત પટે ઘણો લાંબો સમય રહી સત્સંગને ખૂબ પોષ્યો હતો. ગોંડલ નરેશ પણ તેમના પ્રભાવ નીચે આવ્યા હતા. જૂનાગઢના નવાબને પણ સ્વામીમંદિર ને ગુણાતીતાનંદજી ઉપર ખૂબ આસ્થા હતી. તેઓએ મહંતપદ સ્વીકારતાં પહેલાં દરસાલ ગોપાળાનંદ સ્વામી જૂનાગઢ આવે તેમ માગણી કરેલી તે પ્રમાણે ગોપાળાનંદ સ્વામી અને તેઓ દરસાલ મળતા ને સત્સંગના ઉત્કર્ષની વાતો કરતા, શ્રીહરિનો મહિમા ગાતા અને વિચારતા.

સદ્ગુરુ શ્રી નિષ્કુલાનંદ સ્વામી

જન્મ : સં. ૧૮૨૨ના મહા સુદ ૫ શેખપાટમાં

મહાદીક્ષા : સં. ૧૮૦૬માં આધોઈમાં

અક્ષરનિવાસ : સં. ૧૯૦૩ના અષાઢ વદ ૯ ધોલેરા

'મિલ્યા રામને સર્ચા કામ, અબ ન રહી કોઈસેં ચારી : મેં હું આદિ અનાદિ, આ તો સર્વે ઉપાધિ,' આવાં અને વિખ્યાત 'જનની જીવો રે ગોપીચંદની પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગ્યજી' કાવ્યના રચયિતા, વૈરાગ્યમૂર્તિનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના શેખપાટ ગામમાં થયો હતો. ગુર્જર સુતાર જ્ઞાતિના પિતા રામજીભાઈ અને અમૃતબાઈ માતા હતાં. તેમનું પોતાનું નામ લાલજી સુથાર હતું. તેઓ સદ્ગુરુ ગુણાતીતાનંદજીના સમકાલીન હોઈ તેઓ અને લાલજી સુતાર કચ્છમાં ગુરુ રામાનંદસ્વામી પાસે હતા ત્યારે લોજથી મુક્તાનંદ સ્વામીનો પત્ર આવેલો જેમાં

અદ્ભુત જણાતા નીલકંઠવર્ણી આવ્યાની વાત લખી હતી. ત્યારથી તેઓ શ્રીહરિ પ્રત્યે આકર્ષાયા અને ગુરુ રામાનંદસ્વામીના દેહાવસાન પછી શ્રીહરિના અનન્ય શિષ્ય થઈને રહ્યા. એક વખત શ્રીહરિ ફરતા ફરતા શેખપાટ થઈ કચ્છ જવા નીકળ્યા ત્યારે લાલજી સુતારને સાથે લીધા અને રસ્તામાં આવતા તેમના સાસરાના ગામ આધોઈમાં તેમને ભાગવતી દીક્ષા આપી. અને નિષ્કુલાનંદ નામ પાડ્યું.

તેઓ પ્રખર વૈરાગ્યથી પ્રેરિત હતા જેનો ભાવ તેમણે રચેલાં અનેક પુસ્તકોમાં અને કાવ્યોમાં જણાઈ આવે છે. તેઓ શ્રીહરિના અમર કવિઓમાંના એક હતા. શ્રીહરિએ તેમને ધોલેરામાં મંદિર કરવા નિયુક્ત કર્યા હતા. તેઓએ ધોલેરામાં દેહત્યાગ કર્યો હતો.

સદ્ગુરુ શ્રી પ્રેમાનંદ સ્વામી

જન્મ : ગામ દોરામાં.

પરમહંસ દીક્ષા : મહા વદ દ.

અક્ષરનિવાસ : સં. ૧૮૫૧ના માગસર સુદ ૧ ગઢપુરમાં.

‘પ્રેમી સખી સમજ યહ મેરી રહો પાસ દિનનરેન, સાંવરિયોજી કબ દેખું ભરી નેન.’ જેવા ભાવવાહી કીર્તનોના રચયિતા અને ‘પ્રેમી સખી’ના નામે વિખ્યાત થયેલા આ પ્રેમાનંદ સ્વામીની પૂર્વાશ્રમની આશરે ૩૦-૩૧ વર્ષની વિગત મળતી નથી. તેઓ ગાંધર્વ જ્ઞાતિના હતા ને તેમનું નામ હાથીરામ હતું તેમ કહેવાય છે. કાવ્ય અને સંગીત તેમના સ્વભાવમાં જ હતા. અને તેઓ ખૂબ ઋમ સ્વભાવના સંત હતા. તેમનાં કીર્તન અને ગાનથી શ્રીહરિ ડોલી ઊઠતા. તેઓ શ્રીહરિના અષ્ટ કવિઓમાંના અને ગાયકવૃંદમાંના એક હતા.

એક વખત તેઓ વૈરાગીના ઝૂંડમાં ફરતા હતા. શ્રી જ્ઞાનદાસજી સ્વામીના સંપર્કમાં આવ્યા અને યુક્તિપૂર્વક વૈરાગીઓથી છૂટા થઈ ગયા. પછી જ્ઞાનદાસજી સાથે ગઢડા આવ્યા જ્યાં શ્રીહરિએ તેમને મહાદીક્ષા આપી નિજબોધાનંદ નામ પાડ્યું. આ નામ કાવ્યોમાં અગવડભર્યું લાગતા શ્રીહરિએ તે ફેરવી પ્રેમાનંદ નામ પાડ્યું.

‘આજ મારે ઓરડે રે, આવ્યા અવિનાશી અલબેલ’એ શ્રીજી સ્વરૂપનો મહિમા સમજાવતું અને ‘વૃંદુ સહજાનંદ રસરૂપ અનુપમ સારને રે લોલ’ એવાં એવાં સત્સંગમાં ખૂબ જ પ્રચલિત અને રોજ ગવાતાં કીર્તનો તેમણે બનાવ્યાં છે. તેમનો

એક કાવ્યસંગ્રહ બે ભાગમાં ‘પ્રેમાનંદ કાવ્ય’ તરીકે ઘણા વર્ષો ઉપર પ્રસિદ્ધ થયો છે. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર, શ્રી અનંતરાય રાવળ જેવા ગુજરાતના પ્રખર વિદ્વાનોએ તેમનાં કાવ્યની ખૂબ પ્રસંશા કરી છે. શ્રીહરિના સ્વધામગમન પછી તેમણે વિરહનાં પદો બનાવ્યાં છે. જે ભલભલાને દ્રવિત કરી નાંખે તેવાં છે. ‘પ્રેમાનંદ આગે બેસી ક્યારે ગાઈશું, જોડી સુંદર સતારને, ક્યારે હવે દેખું રે, મારાં લોચનિયાની આગે નાથને,’ આવાં કીર્તનો ગાતાં તેઓ ઢળી પડતા, સતાર પડી જતો, શ્રીહરિના વિયોગે બેભાન થઈ જતા.

સદ્ગુરુ શ્રી આધારાનંદ સ્વામી

જન્મ : સં. ૧૮૬૦ના અરસામાં મેમકા કે ખોલડિયાદમાં

દીક્ષા : સં. ૧૮૭૦ પછી ગઢડામાં.

અક્ષરનિવાસ : સં. ૧૮૫૮ પછી.

‘ખરા ભક્ત ખોલડિયાદ ગામ, જન સુતાર હંસરાજ નામ’ આવા હંસરાજભાઈને ત્યાં ૩ પુત્રો થયા. તેઓ શ્રીહરિના અનન્ય આશ્રિત હતા. મોટા પુત્ર વીરજીએ એક વખત માતા પ્રત્યે વાત કરી કે પોતાને સાધુ થવું છે. સમય ને પુત્રની મનોવૃત્તિ સમજી માતાએ હા પાડી. થોડા વખત પછી હંસરાજભાઈએ પણ ત્યાગી દીક્ષા લેવાની વાત પત્ની આગળ કરી. ત્યારે પત્નીએ કહ્યું પુત્ર પણ ત્યાગી થવા તૈયાર થયો છે. પછી બન્ને શ્રીજી પાસે ગઢપુર ગયા. શ્રીજીએ વીરજીભાઈને સાધુ દીક્ષા આપી આધારાનંદ નામ પાડ્યું. આ નામ કવિતામાં અગવડભર્યું લાગવાથી પછી તે ફેરવી સિદ્ધાનંદ નામ પાડેલું.

તેઓ કલાકારીગીરીમાં નિષ્ણાત હતા અને શ્રીહરિ આજ્ઞાથી સત્સંગમાં તેવાં ઘણાં કામો કર્યાં છે. ચિત્રપ્રતિમા, કાષ્ટની પ્રતિમા, સાધુઓના રામપત્તરો, પૂજાની અષ્ટાપની મૂર્તિઓ વગેરે કલાકારીગીરીનાં કામો કર્યાં છે. તેઓ કવિ પણ હતા. તેમનું આશરે એક લાખ કડીઓ અને ૨૩૦૦ અધ્યાય અને ૨૮ પુરવાણું ‘શ્રીહરિ ચરિત્રામૃત સાગર’ નામનું વ્રજ ભાષામાં પદ્યમાં લખેલું શ્રીહરિના ચરિત્રોથી ભરપૂર પુસ્તક સત્સંગમાં હાલ ખૂબ પ્રચલિત થયું છે. તેઓ સદ્ગુરુ મુક્તાનંદ સ્વામીના રહસ્ય મંત્રી હતા; તેમનું લેખનકાર્ય, નોંધો વગેરે રાખતા. તેઓ સંગીતજ્ઞ પણ હતા.

તેમનો જન્મ સમય, દીક્ષા અને અક્ષરનિવાસનો સમય મળતો નથી.

સદ્ગુરુ શ્રી ભૂમાનંદસ્વામી

જન્મ : સં. ૧૮૫૨ વૈશાખ વદ ૮ રવિવાર, કેશિયા ગામમાં.

ભાગવતી દીક્ષા : ગઢડામાં.

અક્ષરનિવાસ : સં. ૧૯૨૪ના મહા વદ ૭ માણસામાં.

‘સખી ભૂમાનંદનો નાથ મળે દુઃખ મેટશું’ આવાં ભાવવાહી અનેક કીર્તનો તેમણે રચેલાં છે. જીવાત્માને બોધ આપનારાં પણ અસરકારક કીર્તનો તેમણે રચ્યાં છે.

તેઓ રાઠોડ કડિયા જ્ઞાતિના હતા. પૂર્વાશ્રમનું નામ રૂપજીભાઈ હતું. પિતા રામજીભાઈ અને માતા કુંવરબાઈ હતા. પિતા જ્ઞાતિ પટેલ હતા. રૂપજીભાઈ તરધરી ગામમાં એક વાણિયાને ત્યાં નોકરીએ રહ્યા. પ્રામાણિકપણે નોકરી બજાવવા છતાં ત્રણ વર્ષ સુધી પગાર ન આપ્યો ત્યારે પગાર માંગતા દુકાનદાર છૂટી પડ્યો. મહાજનને ફરિયાદ કરતાં તે વખતના ન્યાય મુજબ તપાવેલો ગોળો ઉપાડવાનો હતો. રૂપજીભાઈએ તે ઉપાડતાં વાણિયાએ શરમાઈ પૈસા ચૂકવી આપ્યા. ત્યાંથી કચ્છ ગયા. ત્યાં એક સત્સંગી ગઢવીના સંપર્કમાં આવતા સત્સંગી થયા. પોતાનામાં કવિત્વશક્તિ ખૂબ હતી. એક વખત ગઢવી સાથે ગઢડા ગયા. ત્યાં શ્રીહરિનો વરધોડો ચાલતો હતો. ત્યાં રૂપજીભાઈએ ‘સરવે સખી જીવન જોવાને ચાલો રે’ એ વિખ્યાત કીર્તન ગાયું. શ્રીહરિ પ્રસન્ન થયા ને સાધુ દીક્ષા આપી ભૂધરાનંદ નામ પાડ્યું. જે પછીથી ફેરવી મોટા ભૂમાનંદ રાખ્યું.

તેઓનો એક કાવ્યસંગ્રહ બહાર પડેલો છે. તેમનાં કીર્તનો સત્સંગમાં ખૂબ પ્રચલિત છે.

સદ્ગુરુ શ્રી દેવાનંદસ્વામી

જન્મ : સં. ૧૮૫૮માં બરોળ ગામમાં.

દીક્ષા : બળોલમાં.

અક્ષરનિવાસ : સં. ૧૯૧૦માં મૂળીમાં.

‘દેવાનંદ કહે પ્રભુ ભજયો નહિ, ઘણે દુઃખે ઘેરાણો રે; દુનિયામાં ડાહ્યો ડા’પણમાં દુઃખ પામ્યો.’ આવાં તેમનાં ભાવવાહી ઉપદેશનાં અને અન્ય કીર્તનો છે.

તેમનો જન્મ ધોળકા તાલુકાના બરોળગામમાં ચારણ જ્ઞાતિના જીજીભાઈ પિતા અને બાનજીબા માતા થકી થયો હતો. પૂર્વાશ્રમનું નામ દેવીદાસ હતું.

મૂળે વૈરાગ્યવૃત્તિ તેથી ગામના શિવાલયમાં જઈ તપ

કરતા. ત્યાં શિવજીને પ્રસન્ન કરી તેમનું માર્ગદર્શન મેળવ્યું.

એક વખત શ્રીહરિ જેતલપુર યજ્ઞ કરી બળોલ આવ્યા ત્યાં શ્રીહરિનાં અદ્ભુત ચરિત્ર જોઈ આકર્ષાયા. શ્રીહરિએ તેમને મહાદીક્ષા આપી પ્રથમ અભેદાનંદ અને પછીથી દેવાનંદ નામ પાડ્યું. તેઓ એક સમર્થ કવિ અને સંગીતકાર હતા. અષ્ટકવિઓમાંના ને ગાયકવૃંદમાંના એક હતા. તેમનાં કાવ્યોનો એક સંગ્રહ બહાર પડેલો છે. તેઓ કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના વિદ્યાગુરુ હતા એટલે કે તેઓ આ સ્વામી પાસે કાવ્યરચના શીખેલા.

તેમનાં કાવ્યો ખૂબ બોધપ્રદ, ભાવવાહી, અલંકાર ને લાલિત્યથી પૂર્ણ છે. તેઓ મૂળીમાં મહંતપદે રહ્યા હતા ને ત્યાં દેહત્યાગ કરેલો. તેની સ્મૃતિરૂપે અગ્નિસંસ્કારના સ્થાનમાં એક છત્રી કરેલી છે.

સદ્ગુરુ શ્રી મંજુકેશાનંદસ્વામી

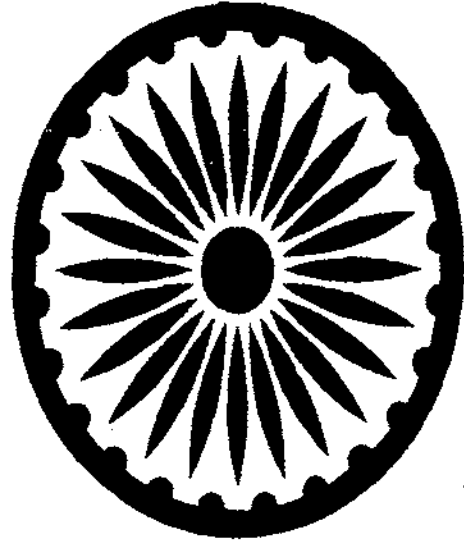
અક્ષરનિવાસ : સં. ૧૯૧૮ના કારતક સુદ ૫

સોરઠના જૂનાગઢ જિલ્લાનું માણાવદર ગામ. આ ગામમાં શ્રીહરિસ્વરૂપમાં પ્રેમભાવવાળા તથા શ્રીહરિના આજ્ઞાપાલક ભક્તરાજ વાલાભાઈ પટેલ તથા તેમનાં પત્ની શ્રીહરિનાં અનન્ય આશ્રિત હતાં. માણાવદરના મયારામ ભટ્ટ જેઓ રામાનંદ સ્વામીના અને પછીથી શ્રીહરિના અનન્ય શિષ્ય બન્યા હતા તેમનાં માતા હરિબાઈની સાથે બેસી ભજન કરતાં અને શ્રીહરિમાં અખંડ વૃત્તિ રાખતાં. તેમને બે પુત્ર થયા—૧ ભીમજીભાઈ જેઓ પરમ ભક્ત હતા. બીજા આ ચરિત્રનાયક જેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ જાણવામાં આવ્યું નથી. માતા પિતાના ઉત્તમ સંસ્કારો તેમનામાં ઊતર્યા હતા.

એક વખત સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામી માણાવદર આવ્યા. ત્યાં થોડા દિવસ રહી ચાલવા તૈયાર થયા ત્યારે વૈરાગ્ય-પ્રધાન બીજા પુત્ર તેમની સાથે ચાલી નીકળ્યા. ગઢપુર આવ્યા પછી એક દિવસ સ્વામીએ તેમને શ્રીહરિ પાસે મહાદીક્ષા અપાવી અને મંજુકેશાનંદ નામ ધરાવ્યું. પછી તેઓએ સદ્ગુરુ નિત્યાનંદ સ્વામી પાસે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. ઉપરાંત તુલસીદાસ, સુરદાસજી આદિનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ કર્યો. મરાઠી ભાષાનું બોલી—ચાલીનું પણ જ્ઞાન મેળવ્યું. તેમણે સંસ્કૃત, હિન્દી અને ગુજરાતીમાં કાવ્યો રચ્યાં છે જેનો સંગ્રહ છપાઈને બહાર પડ્યો છે. તેઓએ સૌરાષ્ટ્ર, ચરોતર, કાનમ, કોંકણ, વાકળ અને પૂર્વ ખાનદેશમાં ફરી સત્સંગનો પ્રચાર કર્યો છે ને મંદિરો પણ બંધાવ્યાં છે. ❀

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

SAVANI TRANSPORT LIMITED

58 YEARS OF SAVANI – WHEREVER WITH CARE

Regd. Office:
 Broadway Centre, Dr. Ambedkar Road,
 Dadar T.T., Mumbai – 400 014
 Tel.: 4125640 Fax: 4145177
 Telex: 011-73465 Gram: Savanision
 Email: savani@savani-india.com Website: savani-india.com

વહાલી જા સમાજના સંસ્કારદાતાઓ

—શ્રી મનસુખલાલ સાવલિયા

સંસ્કાર અને સભ્યતા મળી સંસ્કૃતિ કહી શકાય. સંસ્કારિતાને હૃદય સાથે સંબંધ છે. અને બધો જ માનવીય વિકાસ તેને આભારી છે. ધર્મ, કળા, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે માનવીની સમસ્ત જીવનસરણીનું સર્વાંગીય દર્શન સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આવી જાય છે.

આજ જ્યારે સમય બદલાયો છે, ભાષાવાદ કે કોમવાદના કાતીલ ઝેરથી ભાઈ ભાઈને ખંજર ભોકે છે, માનવતા જેવી ચીજ જાણે કોઈ રહી નથી ત્યારે આપણા સાંસ્કૃતિક ઘડવૈયા સહેજ યાદ આવે છે. વિવિધ ક્ષેત્રે ગુજરાતની વ્યાપક સાંસ્કૃતિક ચેતનાઓ, આજ સુધીમાં સર્જેલા ઉન્નત અભિગમો અને પુરુષાર્થપૂર્ણ સિદ્ધિઓને શું આપણે નામશેષ તો નથી કરી રહ્યાંને?

આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અમર પાત્રો મીરાં, કબીર, તુલસી કે નરસિંહનાં ભક્તિકાવ્યોની કે તુકારામની નિર્મળવાણીને ઝડપથી ભૂલીતો નથી રહ્યાં ને? આ લેખમાળામાં મનસુખભાઈ સાવલિયાએ સંતોએ સમાજજીવન ઉપર પાડેલા પ્રભાવનું સુંદર દર્શન કરાવ્યું છે.

લેખક શ્રી મનસુખલાલ લવજીભાઈ સાવલિયાનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૩૪ની ચોથી ઓકટોબરે અમરેલી પાસેના ફત્તેપુર ગામમાં થયો હતો. તેઓ સંતકવિ ભોજાભગતના છટ્ટી પેઢીએ વંશજ છે. તેઓએ એમ. એ. એલ. એલ. બી. સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. ભોજાભગતના જીવન કવનને નિરૂપતા કુલ પાંચ ગ્રંથો એમણે પ્રગટ કર્યા છે, ‘ભોજા ભગતનો કાવ્યપ્રસાદ’, ‘ભોજા ભગતનીવાણી’, ‘સંત કવિ ભોજાભગત’ ‘ભક્તિ શૂરવીરની સાથી’, ‘ભોજો ભગત કહે.’

આ ઉપરાંત સંસ્કૃત વિષયના અન્ય ઘણા ગ્રંથો તેમણે અનુવાદિત-સંપાદિત કરી પ્રકાશિત કર્યા છે. તેમણે ‘મેઘદૂત’નો પદ્યમાં સમજ્વલોકી અને ગદ્યમાં ત્રિવિધ અનુવાદ કર્યો. એમ, ભર્તૃહરિના ત્રણ શતકોના પદ્ય અને ગદ્યમાં અનુવાદ કર્યા છે. આ ઉપરાંત સૂર્ય શતક, ઓમ નમઃ શિવાય, શિવ મહિમ્નસ્તોત્ર, ભજગોવિન્દમ્, સંસ્કૃતસાહિત્યનો પરિચયાત્મક ઇતિહાસ વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમનું ‘નંદનવનનાં પારિજાત’ પુસ્તક ખૂબ વખણાયું છે. મિર્ઝાગાલિબના ઉર્દૂ કાવ્યસંગ્રહનો તેમણે ગુજરાતીમાં વિવરણ સાથે અનુવાદ કર્યો છે. તે સિવાય આપણા ઈશ્વરાવતારો અને મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો અને સૂક્તિરત્નોનાં દસ પુસ્તકોનો એક સંપુટ પણ તેમણે લખીને પ્રકાશિત કર્યો છે. તેમનાં કાવ્યો, અભ્યાસલેખો અને સંશોધન લેખો પણ વિવિધ પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં પ્રગટ થતા રહે છે. આકાશવાણી અને દૂરદર્શન કેન્દ્ર ઉપરથી તેમના કાર્યક્રમો ઓડકાસ્ટ અને ટેલિકાસ્ટ થતા રહે છે.

તેમણે વિવિધ કોલેજમાં સંસ્કૃતસાહિત્યના પ્રોફેસર તરીકે સેવા બજાવી છે. જૂનાગઢની શ્રી મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજમાં આઠ વર્ષ પર્યંત સેવા બજાવી હાલ તેઓ સેવાનિવૃત્ત છે. તેઓ જૂનાગઢમાં અને અન્યત્ર અનેક શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરતી સંસ્થાઓ સાથે સક્રિય રીતે સંકળાયેલા છે.

—સંપાદક

ગુજરાતના કબીર સંત ભોજભગત

‘ચાબખા’ નામના મૌલિક અને માર્મિક કાવ્ય પ્રકારનું સર્જન કરી, સમાજના દંભો, ધર્મનાં પાખંડો, ક્રિયાકાંડની જડતા અને રૂઢિઓ ઉપર તીખા ચાબખા મારનાર સંતકવિ ભોજભગતને વિદ્વાનોએ ‘ગુજરાતના કબીર’ કહ્યા છે. તેઓ વીરપુરના સંત શિરોમણી જલારામના તથા ગારિયાધારના ભક્ત વાલમરામનાં ગુરુ હતાં. સંવત ૧૮૪૧ (ઈ. સ. ૧૭૮૫)માં વૈશાખી પૂનમે એમનું પ્રાગટ્ય, જેતપુર પાસે દેવકીગાલોલ ગામમાં થયું હતું. તેમના પિતાનું નામ કરશનદાસ તથા માતાનું નામ ગંગામાં હતું. સાવલિયા શાખાનો તેમનો પરિવાર, આર્થિક દૃષ્ટિએ સામાન્ય પરંતુ આંતરિક સમૃદ્ધિ અને ભક્તિએ અસામાન્ય હતો. જન્મથી બાર વર્ષની ઉંમર સુધી તેઓએ અન્ન લીધું ન હતું. માત્ર દૂધાહાર જ કરતા. તેઓ પૂર્વજન્મના યોગી હતા. અને અપૂરા યોગને પૂર્ણ કરવા જ જન્મ ધારણ કર્યો હતો. તે સમયે જેતપુર પંથકમાં ‘દૂધાહારી બાલયોગી’ તરીકે તેઓ વિખ્યાત હતા. ગિરનારમાંથી રામેતવન નામના એક સિદ્ધ યોગીએ આવીને ભોજભગત ઉપર શક્તિપાત કરીને દીક્ષા આપી હતી અને અન્નપ્રાશન કરવાનો આદેશ આપ્યો હતો.

તેમની ઉંમર પચ્ચીસ વર્ષની થઈ ત્યારે તેમનો ખેડૂત પરિવાર રાજકીય અસ્થિરતા તથા અંધાધૂંધીના પરિણામે દેવકીગાલોલ ગામમાંથી સ્થળાંતર કરી, જ્યાં ગાયકવાડી સત્તાનું સુશાસન હતું તેવા અમરેલી પ્રાંતમાં આવ્યો. આરંભમાં તેઓ ચક્કરગઢ ગામમાં થોડો વખત રહ્યા. પછી ત્યાંથી નજીકમાં અને અમરેલીથી દક્ષિણમાં બે માઈલના અંતરે ‘ફત્તેપુરિયો ટીબો’ હતો ત્યાં આશ્રમ બાંધવાનો નિર્ણય કર્યો. અહીં ‘ફત્તેપુર’નામનું ગામ હશે, પણ તે ઉજ્જડ થયું હતું અને વહેમથી ઘેરાયેલા તત્કાલીન સમાજમાં એવી માન્યતા હતી કે આ ટીબામાં ભૂતપ્રેતાદિ વસે છે તેથી અહીં કોઈ વસવા આવતું નહિ. સંત ભોજભગત તો આવા વહેમો અને સામાજિક રૂઢ માન્યતાઓને દૂર કરનારા સમાજ સુધારક હતા તેથી લોકોને સત્યવાત સમજાય તે આશયથી તેઓએ આ સ્થળે જ આશ્રમ બાંધ્યો. રામનામની રટણાથી અને હરિકીર્તનની હેલીથી ભૂતપ્રેતનો વહેમ સાવ તણાઈ ગયો. આ સ્થળે લોકો આવીને વસવા લાગ્યા અને ત્યાં ફરી ‘ફત્તેપુર’ ગામ વસતિથી ધબકવા

લાગ્યું. અને સંત ભોજ ભગત સિદ્ધિયોગી અને ચમત્કારિક ભક્ત તરીકે લોકસમુદાયમાં પૂજાવા લાગ્યા.

તે વખતે અમરેલીમાં ગાયકવાડી વિઠ્ઠલરાવ દેવાજી (કાઠિયાવાડી દિવાન)નું સુશાસન હતું. તે ઉચ્ચ શાસક અને શુરવીર યોદ્ધો હતો. કોઈ વિઘ્નસંતોષી માણસોની કાનભંભેરણીથી એણે ભોજ ભગતની અલૌકિક શક્તિની કસોટી કરવા તેમને રાજદરબારમાં બોલાવ્યા. અને ચમત્કાર બતાવવા હૂકમ કર્યો. ભોજ ભગત તો હરિભજન સિવાય કોઈ ચમત્કાર કરતા નહોતા. તેથી દિવાન વિઠ્ઠલરાવે ભોજ-ભગતને અમરેલીમાં આજે જ્યાં રંગમહેલ છે તે સ્થળે નજરકેદ કર્યા. ભોજ ભગત, ખેડૂત હોવાથી તેમને દિવસમાં ચાર વાર શાહી રસોડેથી ભોજન આપવામાં આવતું. જે તેઓ આરોગી જતા. તેઓ દિનરાત એકાસને પદ્માસનવાળી પંદર દિવસ સુધી યોગસમાધિમાં બેસી રહ્યા. યૌગિક ક્રિયાથી આ સમય દરમિયાન મળમૂત્રની કુદરતી હાજત પણ રોકી રાખી. દિવાન વિઠ્ઠોબાએ આ વાત જાણી ત્યારે એને ભગતની ચમત્કારિક શક્તિનો પરિચય થયો. તેમને માનભેર રાજદરબારમાં લાવવામાં આવ્યા. અને દિવાને ભોજભગતની હૃદય-ધારામાંથી કાવ્યવાણીની સરવાણી પાતાળગંગાની જેમ પ્રગટી. દિવાન વિઠ્ઠલરાવને સંબોધીને તેમણે ગાયેલાં આ પદો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘ચાબખા’ નામથી જાણીતા છે. પરંપરા પ્રમાણે ભોજભગતે દિવાનને દોઢસો ‘ચાબખા’ સંભળાવેલા એમ કહેવાય છે. ‘ચાબખા’ઓમાં ધારદાર અને બળુકી વાણીમાં અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા, વહેમો, પાખંડો, સત્તા અને સંપત્તિના અભિમાનને તથા દુનિયાના દંભી વ્યવહારો ઉપર ચોટદાર પ્રહારો કર્યા છે. અને દિવાનને ઉપદેશના બહાને સંસારના અજ્ઞાની જીવોને ચેતવ્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં, અખાના છપ્પા, પ્રીતમનાં પદો, ધીરાની કાફી અને દયારામની ગરીબીની માફક ભોજ ભગતનાં ‘ચાબખા’ અતિ લોકપ્રિય છે. ‘ચાબખા’ તેની મૌલિક રચના છે. ભોજભગત પહેલાં કોઈએ ‘ચાબખા’ રચ્યા નથી. એનો ગેય ઢાળ પણ ખૂબ મનમોહક છે. ‘કાચબા-કાચબી’નું ભજન રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીને ખૂબ ગમતું અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્થાપિત તેમના ફિનિક્ષ આશ્રમમાં ભોજ ભગતના ‘ચાબખા’ઓનું પ્રાર્થના ગાન થતું.!

ભોજ ભગતે ચાબખા ઉપરાંત બીજા પરંપરાપ્રકારનાં કીર્તન, હોરી, વાર તિથિ, મહિના, ધોળ વગેરે અનેક પદોનું

સર્જન કર્યું છે. એમની વાણીમાં કુલ ૨૦૪ પદોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તેઓએ તેમની વાણીમાં સંસારની અસારતા દર્શાવી, પ્રભુ પ્રાપ્તિ દ્વારા પરમ કલ્યાણ સાધવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તેમની ભાષાને વિદ્વાનોએ ચૈત્ર માસના લીમડાના કોર સાથે સરખાવી છે. જે સ્વાદમાં કડવી છે, પણ આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિનો સર્વ પ્રકારનો વિષમ રોગ દૂર કરી જીવનને સ્વસ્થ બનાવે છે. તેઓ બિલકુલ નિરક્ષર હતા છતાં તેમની કાવ્યવાણીમાં શબ્દ તથા અલંકારો, રંગીન આતશબાજીની જેમ રંગબેરંગી પ્રકાશ ફેલાવે છે. એમનાં કેટલાંક ઉત્તમ પદોનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રો. તારાપોરવાલાએ ઈ. સ. ૧૯૧૬માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાંથી “સમ સિલેક્ટેડ પોએમ્સ ઓફ ગુજરાત” નામના પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કર્યો. તે વાંચીને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, આચાર્ય કીર્તિમોહન સ્નેહ, અને મહર્ષિ અરવિંદે ભોજા ભગતની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની સરાહના કરી છે. તો ‘હાલો કીડીબાઈની જ્ઞનમાં’ નામનું ભોજાભગતનું પદ, રામકથાકાર સંતશ્રી મુરારિબાપુએ ગાન કરીને વિશ્વપ્રસિદ્ધ બનાવ્યું છે.

અમરેલી પાસેના ફત્તેપુર ગામમાં ભોજાભગતની જગ્યા છે ત્યાં એમના ઈશ્વર સાક્ષાત્કારના ઓરડામાં તેમનાં સ્મૃત્તિચિહ્નો - ઢોલિયો, પાઘડી, માળા, ચરણપાદુકા સંગ્રહિત છે. જેનું પૂજન થાય છે. એમનાથી છઠ્ઠી પેઢીના એમના વંશજ શ્રી શાંતિરામજી મહારાજ, તે જગ્યાના ગાદીવારસ મહંત છે ઈ.સ.૧૯૮૩માં પ્રકાશિત થયેલ, ‘ભોજા ભગતની વાણી’ ની દ્વિતીયઆવૃત્તિ નવા રૂપ રંગ સાથે પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ દ્વારા મુદ્રણાધીન છે.

માનવજીવનનું પરમ મંગલ કરનાર આ સંત કવિ અને ભક્તભૂષણ ભોજા ભગત, જ્યાં સુધી ગર્જર ભાષા જીવશે ત્યાં સુધી અમર રહેશે અને પોતાની વાણીના અમૃતથી માનવ માત્રને અમર બનાવશે! આ ભક્તકવિએ પોતાનો દેહત્યાગ, તેમના શિષ્ય જલારામના સાન્નિધ્યમાં વીરપુરમાં ઈ. સ. ૧૮૫૦માં કર્યો હતો. વીરપુરમાં જલારામની જગ્યામાં રામમંદિર સામે ભોજા ભગતની ફૂલ સમાધિની ટેરી, ભક્તિની ફોરમ પ્રસરાવતી ઊભી છે.!

દાસી જીવણ

આપણા ભજન સાગરના કુશળ વહાણવટીઓ, રામરતનધનનો વેપાર કરનારા શાહી સોદાગરો, પ્રેમલક્ષણા

ભક્તિના પરમ ઉપાસકો અને શબ્દબ્રહ્મના આરાધકો એવા જે ‘કેટલાક સંત કવિઓ’ છે તેમાં રવિભાણ સંપ્રદાયમાં થયેલા દાસી જીવણનું સ્થાન અગત્યનું છે. ગોંડલથી પાંચેક કિલોમિટર દૂર આવેલ ઘોઘાવદર ગામમાં પિતા જગો દાકુડો તથા માતા સામબાઈને ઘેર આ જ્ઞાની સંત કવિ દાસી જીવણનો જન્મ થયો હતો. ‘હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જનમો જનમ અવતાર’ ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાની આ પંક્તિનો જાણે સાક્ષાત્કાર થયો હોય તેમ દાસી જીવણ આ સંસારમાં મુક્તિ માટે નહીં, પરંતુ આઠે પહોર આનંદ આપનાર કૃષ્ણભક્તિ માટે અવતર્યા હતા! કહેવાય છે કે તેણે જ્ઞાનનો દીવો પ્રગટાવનારની શોધમાં સત્તરગુરુઓ કર્યાં, પરંતુ આત્મજ્યોતિનાં અજવાળાં પાથરનાર કોઈ મળ્યો નહીં.

આમ છતાં એના અંતરની ઝંખના એટલી પ્રબળ હતી કે તેમને આમરણ ગામમાં સમર્થ ગુરુ ભીમસાહેબનો ભેટો થયો. દાસી જીવણે પ્રશ્ન કર્યો, ‘કહોને ગુરુજી! મારું મનડું ન માને મમતાળું?’ ભજન સાહિત્યમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ એવી બે લીટીઓમાં ભીમસાહેબે જવાબ આપ્યો.

‘જીવણ! જીવને ત્યાં રાખીએ જ્યાં વાગે અનહદ તૂરારે,
ઝીલમીલ જ્યોતું ઝળહળે, વરસે નીરમળ નૂરા રે!’

બસ, શબ્દનું તીર બરાબર નિશાન ઉપર વાગ્યું. માયાનું આવરણ પળવારમાં જ ભેદાઈ ગયું. ભીતરમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ રેલાયો અને જેમ મોટો બંધ તૂટતાં પાણીનો પ્રવાહ બધું તરબોળ કરતો વહેવા માટે તેમ અનુભવની વાણીની ધારા અંતરની ધરાને પલાળતી ધસમસતી વહી રહી અને દાસી જીવણ આનંદમાં ગાઈ ઊઠ્યો.

‘અજવાળું હવે અજવાળું, ગુરુ!
તમે આવ્યા ને મારે અજવાળું
ભેટ્યા ભીમ ને ભાંગ્યું ભ્રમણ તાળું!’

ગુરુ ભીમ સાહેબના મિલન પછી દાસી જીવણ કૃષ્ણ ભક્તિના રંગે રંગાઈ પ્રેમની તરતી વાણીમાં પ્રભુને આરાધવા લાગ્યા. ગુરુકૃપાએ જેની કુંડલીની શક્તિ જાગૃત થાય છે તેવા પુરુષને માટે આ સંસારમાં કાંઈપણ અશક્ય નથી. માનવની બુદ્ધિ જ્યાં હારી જાય એવા અનેક ચમત્કારો અને સિદ્ધિઓ તેને માટે બાળકની રમત જેવા સાવ સામાન્ય બની જાય છે. એટલે દાસી જીવણનાં જીવનની આસપાસ પણ આવા

ચમત્કારોનાં તેજવર્તુળો લોકસમુદાયને માટે આકર્ષણ અને આશ્ચર્યનો વિષય બને છે.

સાંઠ કોરી માટે ગોંડલ દરબારે તેને જેલમાં પૂર્યા હતા. તેમાંથી ઈશ્વરે છોડાવેલું તેમનું બંધન, એક વાણિયાનું ઐશી કોરીનું દેવું પ્રભુએ ભરી આપ્યું તે પ્રસંગ, આ ઉપરાંત અનેક અજ્ઞાની જીવોને તારવાના, કેટલાકના સાંસારિક સંકટો સંહારવાના અને ઘણાને અસાધ્ય રોગમાંથી ઊગારવાના પરચાઓને દાસી જીવણની મહાશક્તિ આગળ સહજ સાધ્ય ગણીએ તોપણ પોતાની રસાળ, આહ્લાદક અને દીનતાને ગાળી નાખી આધ્યાત્મિક વિકાસના પાવનકારી પંથે પ્રજાને વાળવાનું દાસી જીવણનું કાર્ય તેનો શ્રેષ્ઠ ચમત્કાર છે!

તેની વાણીમાં કૃષ્ણ મિલનની ઉત્કટતા, અંતરની અગાધ પ્રીતિ, શ્યામ સુંદરનું સતત ચિંતન, અને ઝંખનાને લીધે દાસી જીવણને રાધાનો અવતાર માનવામાં આવે છે! બાહ્ય દેખાવે પણ એનામાં ગોરું રૂપ હતું. આમ તો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના બધા જ સાધકો, શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પ્રિયતમ માની, ગોપીભાવે જ ભજે છે. પરંતુ દાસમાંથી દાસી બનનાર દાસી જીવણની કૃષ્ણભક્તિ ઉત્કૃષ્ટ કોટિની હતી. આથી તેમના ભજનિકોના મુખે ગવાતાં ભજનોમાં દાસી જીવણની વાણીનું બહુમાન ભર્યું સ્થાન છે.

સમર્થ રામકથાકાર

લક્ષ્મણ ભગત

‘ચાબખા’ નામના મૌલિક અને માર્મિક કાવ્યપ્રકારથી લોકસમાજનું ઘડતર કરનાર મધ્યયુગી સંતકવિ ભોજાભગતના પૌત્ર લક્ષ્મણ ભગતનો જન્મ, સંવત ૧૮૮૫માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ અરજણ ભગત તથા માતાનું નામ અમૃતમા હતું. ફત્તેપુર (અમરેલી) ગામ લક્ષ્મણભગતની જન્મભૂમિ અને કર્મભૂમિ છે. સંત કવિ ભોજાભગતે, તેમના શિષ્ય જલારામના સાનિધ્યમાં જ્યારે દેહત્યાગ કર્યો ત્યારે સંવત ૧૮૦૬માં લક્ષ્મણભગતની ઉંમર એકવીશ વર્ષની હતી. તેઓ ભક્તિ, કવિત્વ અને જ્ઞાનયોગથી ઝળહળતા દાદા ભોજાભગતના ખોળામાં ખેલ્યા હતા. એમના પ્રભાવક સંગમમાં મહાલ્યા હતા અને એમની જ્ઞાનજ્યોતિથી પ્રકાશિત થયા હતા. આનુવંશિક રીતે દાદાના સંસ્કારો અને તેજસ્વિતા તેમનામાં ઊતરી આવ્યાં હતાં. એકવાર સંત ભોજા ભગતે, લક્ષ્મણ ભગતના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકીને તેનામાં શક્તિપાત

કરતાં ભવિષ્યવાણી ભાખતાં જણાવ્યું, ‘લક્ષ્મણ ભણશે નહિ તે છતાં ધુરંધર વિદ્વાન થશે.’

દાદાની આ વાણી સાચી પડી. લક્ષ્મણ ભગતે વ્યવસ્થિત શિક્ષણ લીધું ન હતું. પરંતુ બાળપણમાં તે જમાનાની શિક્ષણપ્રથા પ્રમાણે, સંસ્કૃત શીખવા માટે તેઓ અમરેલીની પ્રખ્યાત સંસ્કૃત પાઠશાળામાં દાખલ થયા. ત્યાં તુલસી દવે નામના પ્રેમાળ પંડિત, શિષ્યોને સંસ્કૃત શીખવતા. આજથી દોઢસો વર્ષ પહેલાં માત્ર બ્રાહ્મણોને જ સંસ્કૃત શીખવાનો અબાધિત અધિકાર છે એવું મનાતું અને એક કણબી કુળનો ગામડિયો છોકરો સંસ્કૃત શીખે એમાં ઘણાને પૃથ્વી રસાતાળમાં જતી હતી તેવું લાગતું. એટલે સહાધ્યાથીઓ અને અન્ય અણસમજૂ બ્રાહ્મણો લક્ષ્મણભગતને હેરાન કરવા લાગ્યા. એક માત્ર આચાર્ય તુલસી દવે સિવાય બધા જ શિક્ષકો અને શિષ્યો લક્ષ્મણભગતની ઈર્ષ્યા કરતા. પરિણામે લક્ષ્મણ ભગતે પાઠશાળામાં જવાનું બંધ કર્યું. આચાર્ય તુલસી દવેને આ હોંશિયાર વિદ્યાર્થી ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો. તેણે ખૂબ સમજાવ્યા પરંતુ લક્ષ્મણ ભગતનું મન માન્યું નહિ. તુલસી દવેએ, અંતરથી આશિષ આપતાં કહ્યું: “લક્ષ્મણ! ભલે તું વિધિવત્ પાઠશાળાનું શિક્ષણ ન મેળવી શક્યો, પરંતુ તને સંસ્કૃતભાષા અને વેદશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન સ્વયંસિદ્ધ થશે”.

આચાર્ય તુલસીના આશીર્વાદ મેળવી લક્ષ્મણ ભગત ફત્તેપુર આવી, ભગવાન બુદ્ધના વચન પ્રમાણે ‘અપ્ય દીવો ભવ ।’ (તું તારો દીવો થા) એ ન્યાયે પોતે જ પોતાના ગુરુ થઈ સંસ્કૃત ભાષાનો, રામાયણનો અને વેદશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિ, તીક્ષ્ણ સ્મરણશક્તિ અને ગ્રહણ કરવાની અદ્ભૂત કુશળતાને પરિણામે શાસ્ત્રોમાં પારંગત થયા. એકવાર અમરેલી જતાં, તેઓ ઠેબી નદીમાંથી પસાર થતા હતા. ત્યાં તેમને મુંડિયા સ્વામીના ગુરૂ અને તે સમયના સુવિખ્યાત સંસ્કૃત પંડિત બ્રહ્માનંદનો સંપર્ક થયો. લક્ષ્મણ ભગત તેમને ફત્તેપુર લઈ આવ્યા. તેમની પાસેથી સંસ્કૃત અને વેદશાસ્ત્રોનું વિશેષ જ્ઞાન મેળવ્યું. અને તુલસીકૃત રામાયણનો વિશેષ અભ્યાસ કર્યો. આખું તુલસીકૃત રામાયણ તેમણે કંઠસ્થ કર્યું. તેમનો કંઠ મધુર અને બુલંદ હતો. તેઓ મૌલિક અર્થઘટન સાથે જ્યારે રામાયણની કથા કરતા ત્યારે જનમેદની મંત્રમુગ્ધ બની જતી! સમય જતાં તેમણે ફત્તેપુરમાં રામાયણ અધ્યયનની પાઠશાળા સ્થાપી જ્યાં તેઓ નાત-

જ્ઞતા ભેદભાવ વિના તમામ જાતિના શિષ્યોને રામાયણ, ભાગવત અને સંસ્કૃત શીખવતા. તે વખતે સંખ્યાબંધ વિપ્રપુત્રોએ ભાગવત તથા રામાયણનો અભ્યાસ લક્ષ્મણભગત પાસેથી કરીને, કીર્તિ અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા હતાં.

આજે પ્રસિદ્ધ રામાયણી મુરારીબાપુની રામકથામાં જેવી કીર્તિ છે એવી કીર્તિ તે જમાનામાં લક્ષ્મણ ભગતની હતી. તેઓ સતારના તાર સાથે રામાયણની ચોપાઈનું મધુર ગાન કરતા ત્યારે દિવ્ય વાતાવરણ સર્જાતું. રામકથાકાર તરીકેની તેમની લોકપ્રિયતા સિતારના તાર ઉપર સવાર થઈને, ફત્તેપુરથી વડોદરા પહોંચી, અને વડોદરાના ગાયકવાડીનરેશ મહારાજ ખંડેરાવના કાને પડી. તેણે પોતાના રાજ્યના આ મહાન કથાકારને વડોદરા બોલાવ્યા. શાહી મહેલમાં એમની કથા રાખી, અને રાજવી પરિવારે પ્રેમ પૂર્વક કથા સાંભળી તે વખતે લક્ષ્મણ ભગતની જગ્યાને ત્રણસો વિઠા જમીન મળી હતી. તેમાં તત્કાલીન મહેસુલી કાયદા પ્રમાણે ગાયકવાડી સરકારની ભાગબટાઈ હતી. પરંતુ કથા સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા મહારાજ ખંડેરાવે, આ ભાગ બટાઈ માફ કરવાનો હુકમ જારી કર્યો.

સંસ્કૃત સાહિત્ય, રામાયણ, ભાગવત અને વેદો-ઉપનિષદોના મહાન વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત લક્ષ્મણ ભગત બહુ જ ઉત્તમ કક્ષાના લલિયા (લિપિકાર) હતા. એમના મરોડદાર અતિ સુંદર અક્ષરોમાં લખાયેલ રામાયણ અને અન્ય ગ્રંથો ભોજભગતની જગ્યા, ભોજલધામ (ફત્તેપુર)માં સાચવવામાં આવ્યા છે. લક્ષ્મણ ભગતે ફત્તેપુરમાં પાઠશાળા સ્થાપી હતી. તેની સાથે જ જગ્યામાં પ્રતિવર્ષ રામકથા સ્વમુખે વાંચવાની પરંપરા પણ એમણે શરૂ કરેલી. દરેક વર્ષે શ્રાવણ માસમાં કે પછી ઉનાળામાં આખી રામકથા વાંચવામાં આવતી. જગ્યામાં આ પરંપરા પેઢી દર પેઢી ઊતરી આવી છે.

સંત કવિ ભોજા ભગતે જગ્યામાં ભૂખ્યાંને ભોજનથી અને સાધક ભક્તોને ભજનથી તૃપ્ત કરવા માટે સદાપ્રતનો આરંભ કર્યો હતો. અને તે માટે પોતે ખેતીકામમાં પરિશ્રમ કરીને જે ધાન્ય ઉત્પન્ન કરતા તેમાંથી ભૂખ્યાંને રોટલો અને ઓટલો મળતો. સદાપ્રતો માટે તેઓ ફંડફાળા કરતા નહિ. પોતાની મહેનત ઉપર જ મદાર રાખતા. આથી જ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ તેના પુસ્તક ‘સોરઠી સંતો’ની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે, ‘સોરઠના સંતો અને ભક્તોનાં ધર્મસ્થાનોમાંથી ઉદ્યમવંત

ઘરબારી ભક્તો તરીકે બે જ ભક્તોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય, મીઠા ઢાઢી અને ભોજા ભગત.’

ભોજા ભગત બિલકુલ નિરક્ષર હતા. તેઓ જે ‘ચાબખા’ અને પદો સ્વયંસ્ફૂરણાએ બોલતા તે બધા જ તેમના એક વિદ્વાન શિષ્ય જીવણરામ સ્વહસ્તે લખી લેતા. તે વખતે બધું બોડિયાલિપિ એટલે કાનામાત્રા વિનાની લિપિમાં લખાતું. ભોજા ભગતની વાણીને આ બોડિયા લિપિમાં જીવણરામે ઉતારી હતી. તેને બરાબર સમજી લક્ષ્મણભગતે ગુજરાતીમાં ઉતારીને ત્રણ પ્રતો તૈયાર કરી હતી. આમાંથી એક એક પ્રત, ભોજા ભગતના બે મુખ્ય શિષ્યો, જલારામની જગ્યા વીરપુર તથા વાલમરામની જગ્યા ગારિયાધારમાં રાખવામાં આવેલી. આજે એ મળતી નથી. ફત્તેપુરમાં રાખેલી પ્રત, ગાયકવાડી વિદ્વાન અધિકારીઓ હરગોવિંદદાસ, દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા અને નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રી, ફત્તેપુર આવી, લક્ષ્મણભગત પાસેથી લઈ ગયા હતા. જે ઈ.સ. ૧૮૯૦માં વડોદરા રાજ્ય તરફથી ‘ભોજા ભગતની વાણી-પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ પાંચમા’ તરીકે પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત થઈ હતી. આ રીતે ભોજાભગતની વાણીનું અક્ષયધન, અપ્રકાશિત દશામાંથી બહાર કાઢીને આખા ગુજરાતને અર્પણ કરવાનું મહાન કાર્ય લક્ષ્મણભગતે કરીને ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્યની અણમોલ સેવા કરી છે.!

વીરપુરમાં ભોજાભગતના મુખ્ય શિષ્ય જલારામ બાપાનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે એમના દત્તક પુત્ર અને ગાદીવાસરસ હરિરામબાપાની ઉંમર બાર વર્ષની હતી. તે વખતે લક્ષ્મણ ભગત વીરપુર જઈને ત્રણ મહિના ત્યાં રોકાઈ જલારામબાપાની પાછળ મોટો મેળો કર્યો હતો. વીરપુરથી ફત્તેપુર આવ્યા પછી, લક્ષ્મણ ભગતની તબિયત લથડી અને દેહત્યાગ કરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે પોતાની માતા અમૃતમાને કહ્યું, ‘માડી! હું જાઉં છું મને આશીર્વાદ આપો!’ આવા મહાન વિરક્ત પુત્રની મહાન માતાએ બિલકુલ શોક કર્યા વિના આશીર્વાદ આપ્યા. અને જીવનભર ભગવાન શ્રીરામની કથા કરનાર, પરમ રામભક્ત એવા મહામાનવ લક્ષ્મણ, શ્રીરામના ધામમાં જવા દેહમાંથી મુક્ત થયા, ત્યારે તેમની ઉંમર પંચાવન વર્ષની હતી.

લાલદાસ સ્વામી

ઈ. સ. ૧૮૫૦ના સમયગાળામાં સૌરાષ્ટ્રમાં ધોરાજી

શહેર પાસેના મોટી મારડ ગામમાં લાલજી લોહાણા નામના એક ભક્ત થયા. તેઓ રામાયણના અભ્યાસી રામભક્ત હતા અને અહોનિશ રામ અમલમાં રાતામાતા રહેતા હતા. સંસારમાં રહેતા હતા છતાં સરોવરમાં વિકસેલા કમળની જેમ સાંસારિક વિષયોના જલનો સ્પર્શ થવા દેતા નહિ. આ સમયમાં અયોધ્યાથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને સાત ખાખી સાધુઓની એક જમાત એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર કરતી હતી. આ સાત સાધુઓમાં છ બિલકુલ અંધ હતા અને એક સાધુને એક આંખ હતી. આ એકાક્ષી સાધુ આગળ ચાલતા અને છ આંધળા સાધુઓ એકબીજાના ખંભાના સહારે પંથ કાપતા. તુલસીકૃત રામાયણના સાત કાંડોમાંથી દરેક સાધુને એક એક કાંડ કંઠસ્થ હતો. તેઓ રામાયણની કથાનું મધુર કંઠે ગાન કરતા આખા પંથકમાં વિચરણ કરતા અને સાંજ પડે ત્યારે જે ગામમાં પહોંચે ત્યાં કોઈ ભગતના ઘરે ઊતારો કરતા. આ સાત સાધુઓની જમાત એ જમાનામાં એટલી બધી લોકપ્રિય થયેલી કે લોકો એને ‘સાતનારી’ તરીકે ઓળખતા અને આદર આપતાં. આખા કાઠિયાવાડમાં તુલસીકૃત રામાયણનો પ્રચાર કરનાર સાતકાંડ દેહ ધારણ કરીને લોકકલ્યાણ માટે સર્વત્ર ધૂમી રહ્યા હોય!

કોઈવાર ફરતાં ફરતાં તેઓ મોટી મારડ આવ્યા અને લાલજી લોહાણાના મહેમાન બન્યા. લાલજીને તો એવો આનંદ થયો જાણે સંત તુલસીદાસ ‘રામાયણ’ લઈને એના આંગણે આવ્યા હોય! તેણે સાધુઓને પોતાને ત્યાં રોક્યા. રામભક્તિની હેલી વરસતી રહી અને તેમાં ભીજાઈને દીક્ષિત થયેલા લાલજી લોહાણા ગૃહત્યાગ કરીને આ સાધુઓની સાથે ચાલી નીકળ્યા. સાધુઓ રામકથાનું ગાન કરે તેમાં લાલજીભાઈ પણ જોડાયા. સતત અભ્યાસથી લાલજીભાઈને પણ આખી રામાયણ કંઠસ્થ થઈ ગઈ. ખાખીસાધુઓની કૃપાદષ્ટિથી લાલજીની કુંડલીની શક્તિ જાગૃત થઈ અને તેઓ લાલજીમાંથી ‘લાલદાસ સ્વામી’ બની ગયા. ઘણા સમય સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં વિચરણ કર્યા પછી, સાત સાધુઓ અયોધ્યા ચાલ્યા ગયા. પરંતુ રામાયણની મહામૂલી વિરાસત તેઓ લાલદાસને સોંપતા ગયા, અને આશીર્વાદ આપતાં તેઓએ લાલદાસને કહ્યું, ‘દેખ બચ્યા! અબ યે રામાયણકી ચોપાઈસે બસતીકો ચેતાના તેરા કામ હૈ.!

ત્યારપછી લાલદાસ સ્વામી પણ તે વખતના સોરઠ અને કાઠિયાવાડ પંથકમાં વિચરણ કરતા કરતા લોકોને

રામકથાનું પાન કરાવતા અને ચાલ્યા જતા હોય ત્યારે ‘ચેત, ચેત’ એવા ગેબી શબ્દોથી લોકોને ચેતવતા. તે સાંભળીને કોઈ સાધકના અંતરમાં અજવાળાં થઈ જતાં. બાકીના સંસારી જીવોની પાસેથી એ ‘ચેત’ શબ્દ વણસ્પર્શ્યો પસાર થઈ જતો. એકવાર તેઓ અમરેલી પાસેના ફત્તેપુર ગામમાં આવ્યા. ત્યાં ભોજાભગતના વિદ્વાન પૌત્ર લક્ષ્મણ ભગતે તેમને પોતાની જગ્યામાં ઘણા સમય સુધી રોક્યા. લક્ષ્મણ ભગત ઉચ્ચ કોટિના રામકથાકાર હતા અને નિષ્ણાંત લલિયા હતા. તેમણે લાલદાસ સ્વામી પાસેથી આખી રામકથા સાંભળી સ્વહસ્તાક્ષરે લખી લીધી. અને આ રીતે અયોધ્યાના ખાખી સાધુઓ જે રીતે રામાયણનો પાઠ કરતા તેવા શુદ્ધ પાઠવાળી રામાયણની હસ્તપ્રત તૈયાર થઈ. આ રામાયણ આજે પણ ભોજાભગતની જગ્યા, ભોજલધામ ફત્તેપુરમાં સાચવી રાખવામાં આવી છે.

એકવાર આ લાલદાસ સ્વામી, જૂનાગઢના દીવાન-ચોકમાંથી પસાર થતા હતા. મુખમાંથી ‘ચેત, ચેત’ના ગેબી અવાજો, દિવાન ચોકથી ગોળાકાર અટારીઓમાં અથડાઈને પડઘા પડતા હતા. તે વખતે સામેથી નવાબની સવારી આવતી હતી, સોનાની અંબાડીમાં મદોન્મત્ત ગજરાજની પીઠ ઉપર નવાબ બિરાજ્યા હતા. હાથી મલપતી છતાં મક્કમ ચાલે ચાલ્યો આવતો હતો. લાલદાસ સ્વામી પાસે પહોંચ્યા ત્યાં સ્વામી પોતાની તુંબડી ઊંચી કરીને ‘ચેત’ શબ્દ ઉચાર્યો તો ગજરાજ થોડા ડગલાં પાછો હટી ગયો. નવાબને આશ્ચર્ય થયું, ‘યે ક્યા? રણમેદાનમેં ભી કભી પીછે નહિ હટનેવાલા મેરા હાથી, યે સાધુ કા ‘ચેત’ શબ્દસે પીછે ક્યું હટ ગયા?’ નવાબે સવારી થોભાવી. અંબાડીમાંથી નીચે ઊતર્યો અને લાલદાસનાં ચરણોમાં સિજદા કરીને કહ્યું, ‘મુઝે તાજુબ હુઆ હૈ. આપકા શબ્દ સુનકર મેરા હાથી પીછે હટ ગયા. આપકા યહ શબ્દમેં કુછ ગેબી રહસ્ય હૈ. આપ ચમત્કારી બાબા હો. મેં ખુશ હું આપ કુછ માગીએ. મેં આપકો જૂનાગઢકી રિયાસતસે કુછ ગામ દેના ચાહતા હું.’

નવાબની પ્રાર્થના સાંભળી નિઃસ્પૃહી લાલદાસે જમણા હાથમાં પકડેલી નાની તુંબડી ઊંચી કરીને કહ્યું, ‘અગર કુછ દેના ચાહતે હો તો યે તુંબડી રંગા દે, ઔર કુછ નહિ ચાહિયે! નવાબને આ સાધુ અલગારી લાગ્યો. એણે તરત જ તુંબડી રંગાવી દીધી, પરંતુ લાલદાસ સ્વામીના શબ્દોને રંગરાગમાં આળોટતો નવાબ સમજી શક્યો ન હતો. સ્વામી એવું સૂચન કરવા માંગતા હતા, ‘કે તારે સંસારની મોહમાયામાંથી મુક્ત

થવું હોય તો તારી મસ્તકરૂપી તુંબડીને વૈરાગ્યના ભગવારંગે રંગવી જોઈએ.

કહેવાય છે કે લાલદાસ સ્વામીના 'ચેત' શબ્દ સાંભળીને બે ડગલા પાછા હટી ગયેલા ગજેન્દ્રનો તો મોક્ષ થઈ ગયો, પરંતુ જે શબ્દ બ્રહ્મને સમજી શક્યો નહીં એવા રાજેન્દ્ર નવાબનો મોક્ષ તો ક્યાંથી થાય?

આ લાલદાસ સ્વામીએ પોતાના પ્રભાવથી અને પ્રવચનોથી તત્કાલીન સમાજનું સંસ્કારઘડતર કરવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો હતો. સૌરાષ્ટ્રનું ધાર્મિક વાતાવરણ આવા મહાન સંતોને આભારી છે.

અભોખા ઋષિકવિ

લવજી ભક્ત

સંતકવિ ભોજાભગતની છઠ્ઠી પેઢીએ વંશજ લવજી ભક્ત કવિ, કથાકાર, લેખક અને વૈદ્ય હતા. ભોજાભગતના પૌત્ર લક્ષ્મણ ભગત લવજી ભગતના દાદા થાય. જેમ ભોજા ભગતની કવિત્વ શક્તિ અને વિદ્વત્તા લક્ષ્મણ ભગતમાં ઊતરી આવી હતી. તેમ લક્ષ્મણ ભગતની વિદ્વત્તા અને કથનશૈલી, તેના પૌત્ર લવજી ભક્તમાં ઊતરી આવી હતી. તેમનો જન્મ વિક્રમસંવત ૧૮૪૮ના આસો સુદી બીજને સોમવારે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કરશન ભગત અને માતાનું નામ આદિમા હતું. તેમના જન્મ વખતના ગ્રહોને આધારે, જન્મ કુંડળી બનાવી, અમરેલીના પ્રખર જ્યોતિષી જેઠા મહારાજે ભવિષ્ય ભાષ્યું, 'મોટા ભાઈ માવજી ભક્ત ગાદીવારસ હોવાથી આ બાળક ગાદીવારસ તો નહીં થાય, પણ આખી જીંદગી ગાદી તકિયા ઉપર બેસીને વિતાવશે અને મોટા મહંતના જેવું જ માનસન્માન મેળવશે.' જ્યોતિષીની આ વાત સાવ સાચી પડી. લવજી ભક્ત કવિ અને લેખક થયા, તુલસીકૃત રામાયણ અને ભાગવતના લોકપ્રિય કથાકાર થયા, જશરેખાવાળા નિષ્ણાત વૈદ્યરાજ થયા અને જીવનભર ગાદીતકિયા ઉપર બેસીને લોકચાહના મેળવી!

એ વખતે અમરેલીના ખેડૂત અગ્રણી અને બાહોશ સહીલ વીરજી શિવદાસે, લવજી ભક્તને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવા, તેમના પિતાને ભલામણ કરી. પરંતુ એ જમાનાના પ્રાચ્ય જનમાનસના ખ્યાલ પ્રમાણે અંગ્રેજી ભણવાથી છોકરો મગડી જાય એવું વિચારીને પિતાએ તેને અંગ્રેજી ભણવા ન

દીધા. પરંતુ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરીને અમરેલીની પ્રાથમિક શાળામાં ભણવાનું ગોઠવી આપ્યું. ત્યાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર તથા કાવ્યોનો અભ્યાસ કર્યો. પોતાની તેજસ્વિતાને પરિણામે તેમણે, પાણિનિના વ્યાકરણ ગ્રંથ અષ્ટાધ્યાયીના ચારહજાર સૂત્રો કંઠસ્થ કર્યા. સંસ્કૃતિના પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યો - રઘુવંશ, કુમારસંભવ, કીરાતાર્જુનીય, શિશુપાલવધ અને નૈષધચરિતમ્ મોઢે કરી લીધા. સંસ્કૃતના બધાજ પ્રશિષ્ટ નાટકોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. સંસ્કૃત શબ્દોનો સુપ્રસિદ્ધ કોશ 'અમરકોશ' પણ આદિથી અંત સુધી કંઠસ્થ કરી લીધો હતો. પોતાના વિદ્વાન કથાકાર દાદા લક્ષ્મણ ભગતે લખેલ 'રામચરિત માનસ' રામાયણનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો. સંસ્કૃતમાં વેદવ્યાસ રચિત 'ભાગવત' ગ્રન્થને કથાકારની પ્રતિભાથી આત્મસાત કરી લીધો. તે સમયે સિંધમાંથી પરિભ્રમણ કરતા એક અતિ વિદ્વાન સંન્યાસી સ્વામી મહેરપ્રસાદ ફત્તેપુર આવ્યા. તેઓ સંસ્કૃતના પ્રકાંડ પંડિત હતા. લવજી ભક્તે તેમને ફત્તેપુરમાં ઘણો સમય રોક્યા, તેમને વિદ્યાગુરુના સ્થાને સ્થાપ્યા. અને તેમની પાસેથી પણ શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યો.

સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી, ગાદીતકિયા ઉપર બેસી, આગળ મેજ રાખી, તેમણે વાચન લેખનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી, જે જીન્દગીના અંતિમ દિવસો સુધી ચાલુ રહી! જેમ અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણના આંગણામાં યજ્ઞનો અગ્નિ અહર્નિશ પ્રજ્વલિત રહે છે તેમ લવજી ભક્તનો જ્ઞાનયજ્ઞ અહોનીશ ઝળહળતો રહ્યો. એમની પંચોતેર વર્ષની જૈફ ઉંમરે, જ્યારે એક આંખમાં મોતિયો હતો અને બીજી આંખ, આંચકી આવવાથી ખોટી પડી ગઈ હતી ત્યારે પણ, મહાકવિ ભર્તૃહરિના 'વૈરાગ્ય શતક'નો સમ-વિષમશ્લોકી અનુવાદ, આંખે ડબ્બલનંબરવાળાં ચશ્મા પહેરી, હાથમાં સૂક્ષ્મદર્શક કાચ રાખી, તૈયાર કર્યો હતો. બીજા બે શતકો 'શુંગાર શતક' અને 'નીતિશતક'ના આ પ્રકારના દ્વિવિધ પદ્ય અનુવાદો તો યુવાનીમાં જ રચ્યા હતા. ભર્તૃહરિના આ ત્રણેય શતકોની હસ્તપ્રત, સ્વહસ્તે મરોડદાર સુંદર અક્ષરોમાં, લાલ, લીલી અને વાદળી ત્રણ પ્રકારની શાહીમાં લખીને તૈયાર કરી હતી. જે એમના પુત્ર મનસુખલાલ સાવલિયાએ સાચવી હતી. લવજી ભક્ત પણ એમના દાદા લક્ષ્મણ ભગતની જેવા જ ઉત્તમ લલિયા હતા.

પાણિનિના વ્યાકરણ 'અષ્ટાધ્યાયી' ઉપર તેને પારાવાર

પ્રેમ હતો. તેઓએ ફત્તેપુરના ભોજા ભગતની જગ્યામાં સંસ્કૃત તથા રામાયણ શીખવવા માટે પાઠશાળા સ્થાપી હતી. પાણિનિના વ્યાકરણના કઠિન સિદ્ધાંતો વિદ્યાર્થીઓને સહેલાઈથી સમજાય તે માટે સૂત્રોને તેણે ગુજરાતી કવિતામાં ઊતાર્યા છે. આખું વ્યાકરણ આ રીતે ગુજરાતી પદ્યમાં રચનાર તેઓ પ્રથમ વ્યાકરણાચાર્ય કવિ છે. આ પુસ્તકનું નામ 'પાણીનીય વ્યાકરણ પદ્ય કૌમુદી' છે. ટૂંક સમયમાં એ પ્રકાશિત થવાનું છે. આ વ્યાકરણના પદ્યની ખૂબીનો એક નમૂનો ઉદાહરણ તરીકે ટાંકું છું. પાણિનિનું સંધિ અંગે એક સૂત્ર છે 'ઈકો યણચિ' તેનો લવજી ભક્તે ગુજરાતી દોહરામાં આ રીતે અર્થ ઊતાર્યો છે.

ઈ ઉ ઋલૃ અક્ષર પછી, જો અસવર્ણ જ હોય,
ય્ વ્ ર્ લ્ રૂપ અનુક્રમે પૂર્વ જ સ્વરનું હોય.

પોતાના પૂર્વજ સંત કવિ ભોજા ભગતનું જીવન ચરિત્ર તેમણે યુવાનીમાં પદ્યમાં રચ્યું છે તેનું નામ છે 'ભોજલ સુયશાવલી'. એ અપ્રગટ છે. તે પછી તેમણે હરિગીત છંદમાં ભોજાભગતના જીવન-કવનને નિરૂપતી પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરી. 'ભોજલગુણાનુવાદ' શીર્ષકથી પ્રગટ થયેલી આ પુસ્તિકા એટલી બધી લોકપ્રિય થઈ કે તેની બે આવૃત્તિઓ બહાર પડી. આ ઉપરાંત લગ્ન ગીતોમાં પ્રચલિત ઢાળાવાળાં ગીતોનો ઢાળ લઈ તેમણે નવાં લગ્ન ગીતો રચ્યાં. મંડપારોપણથી માંડીને જાન ઘેર પાછી આવે ત્યાં સુધીના તમામ માંગલિક પ્રસંગોનાં સરસ ગીતો તેમણે રચ્યાં. આ ગીતોમાં ગૃહજીવનના મધુર ભાવો અને સંસ્કારોને ગૂંથી લેવામાં આવ્યા છે. 'માંગલિક ગીતમાળા' નામના આ પુસ્તકની પણ બે આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ. આ ગીતો એટલા લોકપ્રિય થયાં કે તે વખતના કાઠિયાવાડમાં ગામે ગામે બહેનો આ ગીતો ગાતી!

લવજી ભક્ત, ઉત્તમ રામકથાકાર હતા. તે સમયમાં રામાયણની અસંખ્ય પારાયણ કથાઓ કરીને તેમણે ખૂબ લોકચાહના મેળવી હતી. આ ઉપરાંત કૃષિ, વૈદક, સમાજ જીવન, ભારતીય વ્રતો અને ઉત્સવો ઉપર તેમણે કાવ્યો રચ્યાં છે. જે તે સમયના સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયાં છે. વ્યવસાયે તેઓ વૈદ્ય હતા તેથી જીવન દરમ્યાન જે અનુભવો થયા, અને વૈદિકશાસ્ત્રોના જે સિદ્ધાંતો એણે વાંચ્યા હતા તેના આધારે, લોકો વિવિધ ઋતુઓમાં આહાર-વિહાર જાળવી સ્વસ્થ રહે તે માટે તેમણે 'ઋતુચર્યા' નામનો ગ્રંથ પદ્યમાં

રચ્યો છે. આવા આ ઋષિ, કવિ અને મહામના મનિષી લવજી ભક્ત, સફળ અને લોકોપકારક લાંબુ આયુષ્ય ભોગવીને સંવત ૨૦૫૫ના ફાગણ વદિ ૧૪ને સોમવારે સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે સંસ્કૃત ભાષા સાહિત્યના પંડિતયુગનો એક તેજસ્વી સિતારો ખરી પડ્યો!

પ્રજ્ઞાયજ્ઞ કવિ હંસ

જેમ નિર્મળ માનસરોવરમાં રાજહંસ તરતો હોય એમ કાવ્યરૂપી માનસરોવરમાં તરનાર પ્રજ્ઞાયજ્ઞ કવિ હંસે, ઈ.સ. ૧૯૨૦ના સમયગાળામાં પોતાના મધુર ધ્વનિથી દેશપ્રેમીઓને રીઝવ્યા હતા. પરંતુ એ જ ધ્વનિએ તોપગોળાનું રૂપ ધારણ કરીને અંગ્રેજ હાકેમોને ખીજવ્યા હતા. અમરેલી જન્મેલા આ કવિએ માત્ર બે વર્ષની વયે ચર્મચક્ષુ ગુમાવ્યાં હતાં. પરંતુ ઈશ્વર કૃપાથી એના પ્રજ્ઞાયજ્ઞ ખુલ્લી ગયાં હતાં. તે વખતે જ્યારે ટાંચા સાધનોનો પણ દુકાળ હતો અને આંખોની રોશની ન હતી ત્યારે એ અંધકાર ભરી દશામાં અનેક અવરોધોને પાર કરીને આ કવિ હંસરાજ હરખજી કાનાબાર વડોદરા પહોંચ્યા. ત્યાં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થયા અને અમરેલીની સંગીત શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. કુદરતી રીતે જ તેમનો કંઠ મધુર હતો અને વાયોલિનવાદનમાં તેઓ નિષ્ણાત હતા. તે વખતે મહાત્મા ગાંધીજી આફ્રિકાથી ભારત આવ્યા હતા અને આઝાદી માટે સત્યાગ્રહની લડતનાં મંડાણ શરૂ કર્યાં હતાં. કાંતિની જ્વાળા જેના અંતરમાં ભભૂકી હતી તેવા આ હંસરાજમાં કવિતા દેવીની કૃપા થઈ અને તેઓ કવિ હંસ તરીકે કાવ્યરચનાઓ કરવા લાગ્યા. દેશદાઝથી ભરેલા આ રાષ્ટ્રપ્રેમી ગાંધીવાદી કવિનું કાવ્યઝરણું ધીમે ધીમે મહાનદ બનીને ધસમસવા લાગ્યું.

તે વખતે અમરેલી પંથકમાં અને અન્યત્ર જ્યાં જ્યાં સત્યાગ્રહોની સભા ભરાતી ત્યાં ત્યાં એ સભાનો આરંભ કવિ હંસ પોતાનાં ગીતથી કરતા. ગીતના પ્રભાવક શબ્દોની સાથે, વાયોલિન તે બજાવતા. તેની મધુર સૂરાવલીના મિલનથી વાતાવરણ જામી જતું. એનાથી સત્યાગ્રહીઓમાં પ્રાણ પૂરાતા, પરંતુ એ સાંભળીને અંગ્રેજોના પ્રાણ મૂંઝાતા! પરિણામે કવિ હંસને પકડીને જેલમાં પૂરી દેવામાં આવતા. ઈ.સ. ૧૯૨૦, ૧૯૨૩ અને ૧૯૩૦માં ત્રણ વાર તેઓ જેલ ભોગવી ચૂક્યા છે. પરંતુ તેઓએ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે જેલવાસ તેને માટે આશીર્વાદ રૂપ પૂરવાર થયો. તેમના મોટાભાગનાં કાવ્યોનું

સર્જન જેલમાં જ થયું છે. સરકારે તેમને ત્રણવર્ષની જેલની સજા ફટકારી તેનું કારણ તેમણે રચેલું અને તે જમાનામાં પ્રત્યેક સત્યાગ્રહીની જીભે રમતું અતિ લોકપ્રિય એક કાવ્ય હતું.

ક્યાં સુધી સામ્રાજ્ય સત્તા? ચંદરોજ,
ક્યાં સુધી એની મહત્તા? ચંદરોજ.
શું જીવે તલવારને બંદૂક પર
રાજ્ય સુખનાં સ્વપ્ન સઘળાં ચંદરોજ!

આ કાવ્ય તે વખતના બધાજ ગુજરાતી છાપાઓના પ્રથમપાને છપાયું અને અંગ્રેજોનું કાળજું કપાયું. પરિણામે કવિ હંસને જેલમાં જવું પડ્યું. જેલમાં જતી વખતે પણ તેણે જે કાવ્ય રચ્યું તે પણ પ્રત્યેક સત્યાગ્રહીનો જીવનમંત્ર બની ગયેલું. આ કાવ્યના ખમીરવંતા શબ્દો છે,

‘સુજનને સહેવી ઘટે ત્યાં જેલ,
ઊભા જ્યાં અન્યાયીના મહેલ.
વિપદો પર વિપદો વરસે ત્યાં સુખ સગવડ સહેલ,
પાણીદાર કદિ નહીં પલટે, એ તો કરશે પહેલ!
સુજનને સહેવી ઘટે ત્યાં જેલ!

એ વખતે આ કવિતાએ એવી હલચલ મચાવી દીધી હતી કે તેની કલ્પના આજની પેઢીને નહીં આવે. કવિ હંસે અંગ્રેજ શાસકો ઉપર કટાક્ષ કરતું એક બીજું ગીત રચ્યું હતું તે તો બાળકોથી માંડીને વૃદ્ધો સુધીના બધા જ લોકો ગાયા કરતા.

ટોપીવાળાનાં ટોળાં ઊતર્યા, પરદેશી ભૂખ્યાં
ટોપીવાળાનાં ટોળાં ઊતર્યા,
ઊતર્યા છે કાંઈ આથમણે ઓવાર રે...પરદેશી ભૂખ્યા.
પૂરી પનોતી બેઠી દેશની,
અટારીએ કાંઈ ભૈરવના ભણકાર રે...પરદેશી ભૂખ્યા.

આ ગીત જ્યારે તેણે રચ્યું અને ગાયું ત્યારે અંગ્રેજ સરકારને આ માણસ ‘ભયંકર’ લાગ્યો અને તેની ધરપકડ કરીને દૂર દૂર વીસાપુર જેલમાં ધકેલી આવ્યા.

પોતાના જીવનકાળમાં કવિ હંસે આવાં એક એકથી અડધાં અને સાચાં મોતી જેવાં ૪૩૨ ગીતો રચ્યાં છે. તેનો કાવ્ય સંગ્રહ ‘હંસમાનવ’ ઈ. સ. ૧૯૩૮માં પ્રકાશિત થયો. જેની પ્રસ્તાવનામાં કાકા કાલેલકરે નોંધ્યું છે, ‘કાવ્યચક્ષુ ધીકકવિનું બિરૂદ જેને માટે સુયોગ્ય છે તેવા કવિ હંસરાજ

ગુજરાતના જાહેરજીવનના એક અત્યંત ઉજ્જવળ યુગના પ્રતિનિધિ છે. ગુજરાતે જે જે પરાક્રમો કર્યા, જે જે ક્ષેત્રો ખેડ્યાં તે બધા સાથે કવિએ સમરસ થઈ તેનું વાતાવરણ ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દબદ્ધ કરી આપ્યું છે’.

કાકા સાહેબ કાલેલકર કવિ હંસને પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજી સાથે સરખાવતાં કહે છે કે ‘જેવી રીતે પંડિત સુખલાલે તત્ત્વજ્ઞાનની ઉપાસના કરી તેવી રીતે કવિ હંસે કાવ્યદેવીની ઉપાસના કરી છે. બન્ને મહાપુરુષો આ રીતે સાચા અર્થમાં ‘પ્રજ્ઞાચક્ષુ’ છે! કવિનો એક બીજો કાવ્યસંગ્રહ પણ પ્રગટ થયેલો. ‘માનસનાં મોતી’ નામથી જાણીતા એ કાવ્યસંગ્રહમાં કુલ ૪૫ જેટલાં કાવ્યો સંગ્રહાણાં છે. આ રીતે કવિ હંસનો કાવ્ય પ્રવાહ સંખ્યા અને ગુણવત્તા બન્ને દૃષ્ટિએ વિશાળ પટને આવરી લે છે. એક હજાર કરતાં પણ વધારે પૃષ્ઠોમાં ફેલાયેલી એની કવિતાએ તે વખતના ગુર્જર જીવનને પરિપ્લાવિત અને પ્રસન્ન કરી દીધું હતું. ‘અંગ્રેજો માટે તેમનાં કાવ્યો તોપ ગોળાનું કામ કરતા’ એવું તેમના માટે સાચી રીતે જ કહેવાયું છે.

એમનાં કેટલાંક ગીતો આજે પંચોત્તેર વર્ષ પછી એવા જ તાજા અને નિત્યનવા જેવા છે. ‘નહિ નમશે, નહિ નમશે આ નિશાન, ભૂમિ ભારતનું’ આજે પણ જાણીતું છે. તેમ જ રાષ્ટ્રભક્તિનું રઢિયાળું કાવ્ય, ન ભૂલાય તેવું છે.

બ્રહ્માંડની ભવાની ભારત ભૂમિ અમારી,
સહુ ધર્મની સુકાની ભારત ભૂમિ અમારી.

અર્થોની સાથે કવિ હંસની કવિતામાં શબ્દોની રંગત પણ જામતી. રંગબેરંગી આતશબાજી ફૂટતી હોય એવા શબ્દો, કવિતાને રમણીય બનાવતા. એક જ ઉદાહરણ આ વાતને પ્રમાણિત કરશે.

ડંકા વાગે, લંકા લાગે, જાગે સાદ સુણી,
દુશ્મન આગે ત્મિક્ષા માગે, બીકણ ભાગે પીઠ ભણી.

આવા આ ખુમારી, ખાનદાની અને ખેલદિલીના ખાંડાના ખેલ ખેલતા કવિ હંસને જેલમાં એકવાર જેલ સત્તાવાળાએ પૂછ્યું, ‘તમે ગીત કેવી રીતે લખો છો?’ ત્યારે કવિએ ઉત્તર આપ્યો હતો, ‘મારું હૃદય મારો કાગળ છે અને મારું મસ્તક મારી કલમ છે, એનાથી હું લખું છું.’

કાંતિની ભડભડ બળતી જવાળાઓમાંથી આપણી

આઝાદીનાં જે અજવાળાં પથરાયાં તેમાં કવિ હંસ જેવા અનેક સારસ્વત મહામાનવોના જીવનની આહૂતિનું તેલ ભળ્યું હતું. અને બળ્યું હતું! કવિ હંસ અને તેના જેવા અસંખ્ય સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓના અંતરમાં શું ઝંખના હતી તેની વાત કવિની આ કડીમાંથી જાણવા મળે છે.

સુરરાજ્યની અમોને સ્વપ્ને નથી મહેચ્છા,
અમને સ્વરાજ્ય આપો, એ પ્રાર્થના અમારી!

ત્રિકાલજ્ઞાની

જેઠા મહારાજ જ્યોતિષી

ગાયકવાડ રાજ્યના અમરેલી શહેરમાં ઈ. સ. ૧૭૫૦થી ૧૮૫૦ના સમયગાળામાં કુંડલી જ્ઞાનની અદ્ભૂત સિદ્ધિ ધરાવનાર જ્યોતિષીઓ ખૂબ વખાણતા. તે બ્રાહ્મણો 'કુંડોળિયા' કહેવાતા. આ કુંડોળિયા પરિવારમાં ઈશ્વરની કૃપાથી વરદાન લઈને એક ચમત્કારિક જ્યોતિષીનો જન્મ થયો, તેનું નામ જેઠા મહારાજ! જેમ નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર શોભે તેમ જેઠા મહારાજ જોશીઓના વૃન્દમાં શોભતા. તેઓ ત્રિકાલજ્ઞાની હતા. તેને વચનસિદ્ધિ કહીએ કે જ્યોતિષ વિદ્યા, પરંતુ તેઓ જે કાંઈ ભાખતા તે પ્રમાણે ઘટના ઘટતી. સમય જતાં તેની ખ્યાતિ આખા સૌરાષ્ટ્રમાં કીર્તિની પાંખે ચડીને પ્રસરી ગઈ.

અમરેલી તે વખતે વડોદરા રાજ્યનો પ્રાન્ત હતો. અને પ્રતિ વર્ષે દશેરાની સવારી, અમરેલીમાંથી નીકળી, શમીપૂજન માટે બહાર જતી. એક દશેરાએ કોઈ તુંડ મિજાજી મરાઠા સરદારને જેઠા મહારાજના જ્યોતિષ જ્ઞાનની પરીક્ષા લેવાનું મન થયું, તેથી જેઠા મહારાજને રાજ કચેરીમાં બોલાવીને કહ્યું, 'મહારાજ! અમે સાંભળ્યું છે કે તમે જ્યોતિષ બહુ સારું જુઓ છો, તો મને જ્યોતિષ જોઈ આપો કે દશેરાની આવતી કાલની સવારી ક્યા દરવાજેથી શહેરની બહાર નીકળશે?' તે વખતે અમરેલી નગરની ફરતો ઊંચો કિલ્લો હતો. અને તેમાં સાત તોતિંગ દરવાજા હતા. શહેરમાંથી બહાર નીકળવાના એ સિવાય કોઈ માર્ગ ન હતા.

જેઠા મહારાજે, મરાઠા સરદારને નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો, 'સાહેબ, આપ કહો તો સવારીના પ્રસ્થાનનો હું શુભ સમય જોઈ આપું, પણ ક્યા દરવાજેથી સવારી બહાર નીકળશે એ કાંઈ જ્યોતિષનો વિષય નથી.' જેઠા મહારાજનો આવો

સાદો સીધો જવાબ સાંભળી મરાઠા સરદારને એમાં જ્યોતિષ વિદ્યા તૂટ છે એવું લાગ્યું અને જૂઠા મહારાજ જૂઠા છે એવું એનું વર્તન પ્રગટ થયું. જેઠા બાપાને પોતાની મશ્કરી અને જ્યોતિષ વિદ્યાનું આવું અપમાન અસહ્ય લાગ્યું. તરત જ તેણે કહ્યું, 'એક કાગળ લાવો હું લખી આપું કે રાજની સવારી અમરેલી શહેરની બહાર ક્યાંથી નીકળશે'.

પંચની હાજરીમાં, જેઠા મહારાજે કોઈ જુએ નહિ એમ પત્ર લખ્યો. તેને રાજમુદ્રાથી સીલ કરી, સરકારી તિજોરીમાં મૂકી દેવાયો. બીજે દિવસે મહારાજની દશેરાની વિજય સવારી નીકળી. મરાઠા સરદારે અમલદારો સાથે સંતલસ કરી નક્કી કર્યું કે જેઠા મહારાજનું જ્યોતિષ ખોટું પાડવું છે તેથી સવારીને સાત દરવાજામાંથી કોઈપણ જગ્યાએ આપણે કાઢવી નથી પરંતુ દક્ષિણ તરફના ગઢને તોડીને સવારીને બહાર લઈ જવાની છે. ભાંગતી રાતે ગઢની રાંગની મોટી દિવાલને પાડી નાંખવામાં આવી. અને ત્યાંથી સવારી બહાર નીકળી અને શમીપૂજન કરી મહેલમાં પાછી આવી. નગરજનોને આશ્ચર્ય થયું કે દરવાજામાંથી પસાર થવાને બદલે ગઢની દિવાલ તોડીને શા માટે સવારી કાઢવામાં આવી હશે? પણ જેઠા મહારાજ મનોમન મલકાતા હતા.

સવારી રાજ મહેલના પ્રાંગણમાં પાછી આવી, ત્યારે પંચો, અમલદારો અને નગરજનોની હાજરીમાં જેઠા મહારાજનો જ્યોતિષનો સીલબંધ પત્ર તિજોરીમાંથી મગાવવામાં આવ્યો. અને ખોલીને વાંચવામાં આવ્યો તો તેમાં લખ્યું હતું, 'આ વખતની મહારાજની દશેરાની સવારી, શહેરના સાત દરવાજામાંથી એક પણ દરવાજેથી નહીં, પરંતુ દક્ષિણ તરફના ગઢને તોડીને બહાર નીકળશે.' જેઠા મહારાજની જ્યોતિષ વાણી સાચી પડી અને મરાઠા સરદારનું પાણી ઊતરી ગયું. તેમણે જેઠા મહારાજને માનભરે સભામાં બોલાવી શિરપાવ આપીને નવાજ્યા.

એક બીજો પ્રસંગ પણ બહુ જાણીતો છે. એક વાર જેઠા મહારાજ, પ્રભાતના પહોરમાં ચિત્તલથી અમરેલી ચાલીને આવતા હતા. ખંભે ખડિયો અને મુખમાં રામનામ. રસ્તામાં ખેડૂતની વાડીએ કોસ ચાલતો જોઈ ત્યાં રોકાયા. સ્નાન કરી પૂજા કરવા બેઠા. પૂજા પૂરી કરી ઊભા થવા જતા હતા ત્યાં ભોળો ખેડૂત ત્યાં આવ્યો અને ભક્તિભાવથી જઠા બાપાને પગે લાગી બોલ્યો, 'મહારાજ! તમે તો મોટા જ્યોતિષી છો

તો જોઈ આપોને મારા આ શેરડીના વાઢમાં કેટલો ગોળ થશે અને મને ફાયદો થશે કે નુકશાન જશે?’

‘અરે ગાંડા! કાંઈ શેરડીના વાઢના તે જોષ જોવાતા હશે?’ જેઠા મહારાજે કહ્યું. ખેડૂત તો પગ પકડીને વિનવવા લાગ્યો, ‘ના મહારાજ! જ્યાં સુધી જોષ નહિ જોઈ આપો ત્યાં સુધી તમને જવા નહિ દઉં’. મહારાજને થયું તેની વાડીએ સ્નાન કર્યું અને ભોળા દિલથી પૂછે છે, વળી પ્રભાતનો પહોર છે તો લાવ એના મનનું સમાધાન કરું. જેઠા મહારાજે ખેડૂતની સામે જોઈને કહ્યું, ‘જો ભાઈ! તું તારા આ વાઢમાંથી ગોળ નહિ બનાવી શકે. વળી શેરડી, વેચી પણ શકીશ નહીં, અને છતાં તું ધારીશ એટલા પૈસા તને મળશે. બસ, આ તારા વાઢનું ભવિષ્ય. લે હવે રામરામ.’ કહી જેઠા મહારાજે અમરેલીની વાટ પકડી.

ખેડૂત તો વિચારમાં પડી ગયો. આ તે કેવી રીતે બને? હું ન શેરડી વેચી શકીશ, ન ગોળ બનાવી શકીશ, છતાં શેરડીના વાઢમાંથી પૈસા મળશે શી રીતે? થોડા દિવસો પસાર થયા અને એક દિવસ સાંજે વડોદરા રાજ્યના ફટાયા કુંવર, પલટન સાથે શિકારે નીકળ્યા. શિકાર દોડતો દોડતો આ ખેડૂતના વાડમાં ઘૂસી ગયો. કુંવરે હુકમ કર્યો. વાડને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈને કાપી નાંખવામાં આવ્યો. અને શિકારને હાથ કરીને વીધી નાંખ્યો. પછી પેલા ખેડૂતને બોલાવીને કહ્યું, ‘ભાઈ! તારો વાઢ સૈનિકોએ કાપી નાંખ્યો છે, પણ રાજના ખેડૂતો તો અમારા રાજસિંહાસનના પાયા છે. તારા વાઢની તું માંગે એટલી કિંમત રાજ આપવા તૈયાર છે. અને એ ખેડૂતને તેના વાઢના મોંમાંગ્યા દામ ચૂકવવામાં આવ્યા. હાથમાં નગદનાણાની કોથળી ઝાલી એ ખેડૂત તો આંખો મીંચીને મનોમન જેઠાબાપા જ્યોતિષીને વંદી રહ્યો! આવા હતા ત્રિકાલજ્ઞાની જેઠા મહારાજ જ્યોતિષી અને આવું આશ્ચર્યકારક હતું તેમનું ભવિષ્યકથન!

વાણીનું ઝવેરાત ઘડનાર કવિ

ઝવેર માસ્તર

ઉર્દુના શાયર અકબર ઈલાહાબાદીનો એક બહુ જ જાણીતો શેર છે,

‘ઈશકકો દે જગહ દિલમેં અકબર!

ઈલમસે શાયરી નહિ આતી.’

કવિતા કરવી એ કોઈ જાદુનો ખેલ નથી. કોઈ બાજીગરની હાથચાલાકી નથી! જ્યારે કોઈ કવિના અંતરના અમી કૂપામાંથી પ્રેમનું અમૃત છલકાઈને વહેવા લાગે છે ત્યારે એમાંથી સોના જેવી શુદ્ધ કવિતાનો જન્મ થાય છે. જોડકણાંની બાજી તો કોઈ પણ ખેલી શકે છે એ તો એક પ્રકારની કરામત કે કારીગરી છે. એમાં અંતરમનને તરબતર કરી મૂકે તેવું કાવ્યતત્ત્વ નથી હોતું. પરંતુ ભક્ત કવિના હૃદયમાંથી વાણીની જે સરવાણી ફૂટે છે તેમાં લોકોને ગમી જાય તેવી મધુરતા હોય છે. આપણા ઘણા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કવિઓની કવિતામાં આવી દિવ્ય કલા જોવા મળે છે. ‘ઝવેરનું ઝવેરાત’ કાવ્યસંગ્રહના સર્જક કવિ સ્વ. ઝવેરભાઈ કલ્યાણભાઈ હસનાની આવા સ્નેહથી છલકાતા કવિ હતા. એમના આ કાવ્યસંગ્રહને કવિતાનો ગ્રંથ કહેવા કરતાં ભજન સંગ્રહ કહેવો વધુ યોગ્ય છે, કારણ કે એ એવી વાણી છે જે અખિલ બ્રહ્માંડના માલિક શ્રી હરિના ગુણોનું સંકિર્તન છે, એ એવી વાણી છે જેમાં શબ્દોનું સૌંદર્ય અને અર્થોનું ગાંભીર્ય અને ગેયતાના માધુર્યનો ત્રિવેણી સંગમ રચાય છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૩ની આસપાસ, ગાયકવાડ રાજ્યના અમરેલી પ્રાંતમાં ઘણા કવિઓ થયા. સાહિત્યકાર ચૌધરી રઘુવીરે ‘અમરેલી’ને ‘કવિતાની રાજધાની’ કહીને નવાજી છે તેમાં સત્ય છે. આ કવિ એક તરફ તો પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રભાવથી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ તરફ આકર્ષાયા હતા અને તે વિષયનાં કાવ્યોનું સર્જન કરી, લોકજુવાળને જાગૃત કરતા હતા, તો બીજી તરફ પ્રાચીન સમયથી ધસમસ વહેતી આવતી સંતવાણીના પ્રવાહમાં પડીને ભજનો, કીર્તનો અને ધૂનો જેવી પરંપરાની રચનાઓ પણ કરતા હતા. આવા કવિઓમાં ‘હંસમાનસ’ના રચયિતા પ્રજ્ઞાયક્ષુ કવિ હંસ, ભોજા ભગતના વંશજ ભક્ત કવિ લવજીભાઈ, જાળિયા ગામના કવિ ભગવાનજી નાકરાણી, અમરેલીના કવિ છગન તથા વ્યવસાયે શિક્ષક અને માસ્તર કવિ તરીકે લોકપ્રિય થયેલા કવિ ઝવેરભાઈ કલ્યાણભાઈ હસનાની મુખ્ય હતા. તેઓએ અમરેલી પ્રાંતના જે જે ગામોમાં શિક્ષક તરીકે નોકરી કરી હતી ત્યાં તેણે શિક્ષણની સાથે કાવ્યસાધના પણ કરી હતી. તેઓ કાવ્ય રચતા એટલું જ નહિ સારા ગાયક પણ હતા અને પોતાનાં કાવ્યો મધુર કંઠે વિદ્યાર્થીઓને ગાઈ સંભળાવતા. ગામ સભાઓમાં તથા જાહેર સરકારી કાર્યક્રમોમાં પણ તેમના કંઠે વહેતાં કાવ્યો લોકોને મંત્રમુગ્ધ કરતાં!

આ બધાં કાવ્યોને તેઓ સ્વહસ્તે લખીને વ્યવસ્થિત ફાઈલ કરીને સાચવતા. તેમના એક પુત્ર ભાઈશ્રી અમુલખ હસનાની, જેઓ અમરેલીમાં મામલતદાર હતા તેમણે એકવાર આ ફાઈલ મને બતાવી, હું બધાં કાવ્યોનો બહુ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરી ગયો અને મને લાગ્યું કે આ બધા કાવ્યોમાં એવું સત્ત્વ અને તત્ત્વ છે જે લોકો સમક્ષ મૂકવા જેવું છે. કવિ ઝવેરભાઈએ પોતાના કાવ્યસંગ્રહની હસ્તપ્રતનું નામ યોગ્ય રીતે જ ‘ઝવેરનું ઝવેરાત’ રાખ્યું હતું. એમને આ શીર્ષક અસરકારક લાગ્યું તેથી એ જ નામથી આ કાવ્યસંગ્રહ ઈ. સ. ૨૦૦૦માં, પ્રવીણ પ્રકાશન રાજકોટ દ્વારા પ્રકાશિત થયો. પરખ કરી શકે એવા ઝવેરી જેવા કવિ ઝવેરની આ ઝવેરાત, વાણીના વિશુદ્ધ સોનામાંથી ઘડવામાં આવી છે. તેણે એને ઘડતાં પહેલા, ચકોર સોનીની જેમ વિવેકની કસોટીએ ચડાવીને કસી છે, સમીક્ષાની આગમાં તપાવી છે અને અનુભવની હથોડીએ ટીપીને નિરખી છે. તેથી જ આ ઝવેરાત સોટચનું શુદ્ધ સોનું છે! કવિશ્રી ઝવેરભાઈ જાતે ખોજા હતા પરંતુ સાચો પ્રભુભક્ત નાતજાત અને ધર્મના વાડાઓથી મુક્ત હોય છે. તેથી તેઓ શ્રીરામ ભગવાનના, શંકર અને હનુમાનના પરમ ઉપાસક હતા. આ દેવો ઉપર તેણે અનેક ભજનો લખ્યાં છે. પોતે રચેલાં ભજનોના નામચરણ ‘ખોજો જે. કે.’ નો તેણે વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘ખોજો જે. કે.’ એટલે ખોજા જ્ઞાતિનો ઝવેર કલ્યાણ એવો અર્થ પણ થાય, અને તમે બરાબર ખોજો એટલે તપાસો એવો અર્થ પણ થાય. ઉદાહરણ તરીકે એના એક ભજનમાં નામચરણમાં તેણે લખ્યું છે,

‘ખોજો જે. કે. અણુ અણુમાં
આત્મ જ્યોતિ પ્રગટાવો.

(આનો અર્થ એમ થાય કે તમે અણુ અણુમાં તપાસીને આત્મજ્યોતિ પ્રગટાવો. તેમ જ ખોજો અર્થ એમ પણ થાય કે ખોજો ઝવેર કહે છે કે તમે અણુ અણુમાં આત્મજ્યોતિનાં અજવાળાં પાથરો.)

‘ઝવેરનું ઝવેરાત’માં કવિ ઝવેર માસ્તરે જુદા જુદા ઘાટમાં કાવ્યના કુલ ૧૩૭ ઘરેણાઓ ઘડીને આપણને આપ્યાં છે, તેમાંથી આપણે આપણા મનગમતાં ઘરેણાં મૂલવી શકીએ અને કંઠમાં ધારણ કરી શકીએ. મહાકવિ ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે, ‘સોના રૂપાના અને હીરામોતીના ઘરેણાઓ તો સમય જતાં

ઘસાય છે અને નાશ પામે છે, પરંતુ ‘વાગ્ ભૂષણમ્ ભૂષણમ્!’, વાણીનું ઘરેણું જ સહુથી શ્રેષ્ઠ આભૂષણ છે. આવાં આભૂષણોની આપણને અક્ષય ભેટ આપનાર કવિ ઝવેરભાઈ કલ્યાણભાઈ માસ્તર હંમેશા યાદ રહેશે.

સ્વ. પ્રો. ડો. ધીરજલાલ સાવલિયા

મહાકવિ કાલીદાસે ઉત્તમ અધ્યાપકનાં લક્ષણો દર્શાવતો એક શ્લોક રચ્યો છે. તેમાં કહ્યું છે, ‘કેટલાક શિક્ષકોનું જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ હોય છે, પરંતુ શિષ્યોને તે આપવાની કુશળતા નથી હોતી. અન્ય શિક્ષકો પાસે અભિવ્યક્તિની આવડત હોય છે પણ વિષયનું ઊંડું જ્ઞાન નથી હોતું. પરંતુ જે અધ્યાપકમાં તલસ્પર્શી જ્ઞાન અને પ્રભાવક અભિવ્યક્તિની કલા હોય તે અધ્યાપક સહુથી શ્રેષ્ઠ છે. કવિ કાલીદાસની આ વ્યાખ્યા જેનામાં શત પ્રતિશત પ્રતિબીંબિત થતી હતી તેવા પ્રો. ડો. ધીરજલાલ સાવલિયા, ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના સર્વોત્તમ પ્રાધ્યાપકોમાંના એક હતા. તેઓ ભોજા ભગતના છઠ્ઠી પેઢીએ વંશજ હતા. અને પંડિત યુગના સમર્થ વિદ્વાન કવિ લવજી ભક્તના પુત્ર હતા. એ દુઃખદ ઘટના છે કે માત્ર ૬૦ વર્ષની વયે તેમનું અવસાન થયું. અન્યથા એમની પ્રતિભાની સંપત્તિનો વધુ લાભ પામીને ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં વધારો થાત!

પ્રો. ધીરજલાલ સાવલિયાનો જન્મ, ભોજા ભગતના ફત્તેપુર ગામમાં ઈ.સ. ૧૯૩૮ના ફેબ્રુઆરીની ચોથી તારીખે થયો હતો. શિશુવયથી ભણવામાં અતિ તેજસ્વી ધીરજલાલે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફત્તેપુરની શાળામાં લીધું હતું. પછી હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ અમરેલીમાં લઈને, કોલેજ કક્ષાનું આગળનું શિક્ષણ ભાવનગર તથા રાજકોટમાં લીધું હતું. તેમજ ગુજરાતી વિષયમાં એમ. એ. થયા પછી, આરંભમાં અમરેલી સ્થિત નૂતન સ્કૂલની અંદર શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. શિક્ષક તરીકે તેમની કારકિર્દી અતિ તેજસ્વી હતી. અને ગુજરાતી વિષય ખૂબ જ રસાળશૈલીમાં શિખવવાને પરિણામે તેઓ વિદ્યાર્થીઓમાં ખૂબ લોકપ્રિય થયા હતા. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તે દરમ્યાન જ આનુવંશિક રીતે કાવ્યરચનાના સંસ્કાર તેનામાં ઊતરી આવ્યા હતા તેથી કવિતાનો નાદ લાગ્યો હતો. અમરેલીમાં થોડાં વરસો અધ્યાપનનો અનુભવ લીધા પછી તેઓ ગોંડલની મહારાજા ભગવતસિંહજી આર્ટ્સ/કોમર્સ કોલેજમાં ગુજરાતી ભાષાના અધ્યાપક તરીકે જોડાયા હતા.

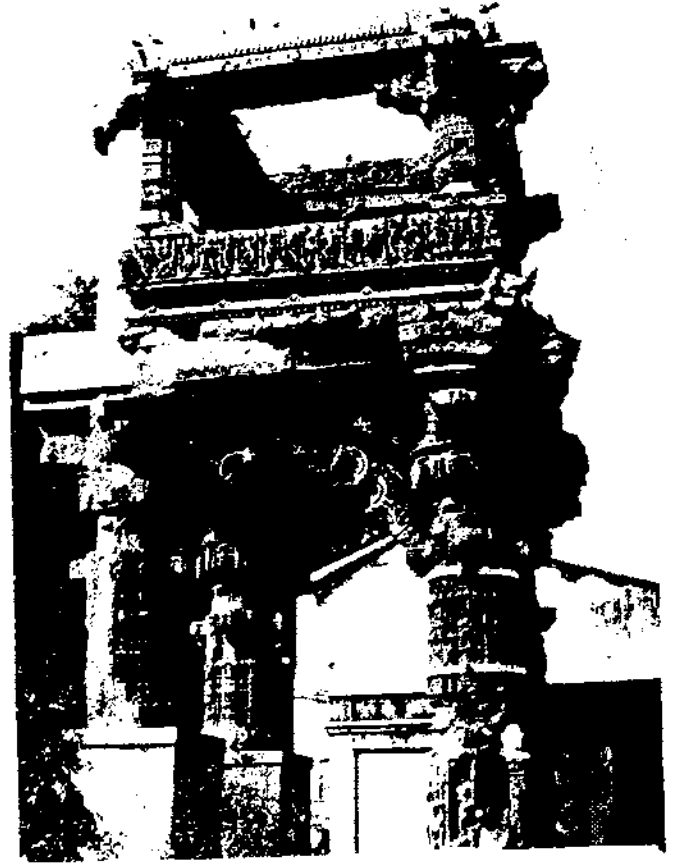

અને સાઠ વર્ષની ઉંમરે નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી એ કોલેજમાં જ ગુજરાતી વિષયનું અધ્યાપન કાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું. તેઓ મોડલમાં તથા જૂનાગઢની શ્રી મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજમાં વર્ષો સુધી અનુસ્નાતક વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી વિષય, ખૂબ જ ઊંડાણથી છતાં રસભરી રીતે શીખવતા રહ્યા હતા. અનુસ્નાતક કક્ષાએ સામાન્ય રીતે ભાષાવિજ્ઞાન જેવા અઘરા વિષયો શીખવવાનું અધ્યાપકો ટાળતા હોય છે. ત્યારે પ્રો. ધીરજલાલ, સામેથી આ વિષયનું અધ્યાપનકાર્ય સ્વીકારતા અને વિદ્યાર્થીઓના માનસમાં એ સચોટ રીતે બેસી જાય તેવી રસાળ પદ્ધતિએ શીખવતા.

તેઓ પ્રોફેસર તરીકે શિક્ષણકાર્ય કરતા હતા તે દરમિયાન જ પોતાના પૂર્વજ સંતકવિ ભોજ ભગતના જીવન-કવન વિષય ઉપર મહાનિબંધ લખી ડોક્ટરની પદવી મેળવવાનું તેણે આયોજન કર્યું. વર્ષો સુધી એમણે ભોજ ભગતના સાહિત્ય અને જીવન પ્રસંગોનું અધ્યયન કર્યું. તે અંગેના તમામ દસ્તાવેજો તપાસ્યા. વહીવંચા બારોટના શોપડામાં લખાયેલ વિગતો મેળવી. ભોજ ભગત વિશે ઈ.સ. ૧૮૮૦થી ઈ.સ. ૧૮૮૩ સુધીમાં લખાયેલ પુસ્તકો, અભ્યાસલેખો, વગેરેનો સંગ્રહ કરી એમાંથી માહિતી મેળવી. અનુભવી અને મધ્યયુગના અભ્યાસી સાક્ષરો અને સાહિત્યકારોનો રૂબરૂ સંપર્ક કરી, તેમની પાસેથી પણ વિગતો એકઠી કરી, ભોજ ભગતની જગ્યામાં પેઢી દર પેઢી ચાલ્યા આવતા મૌખિક પ્રસંગો પ્રાપ્ત કર્યા, તેમાં તટસ્થ વિવેચકની અદાથી સત્ય તપાસવા પ્રયાસો કર્યા અને તે પરિપાક રૂપે 'ભોજ ભગત : એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન' નામનો બૃહદ્દુકાવ્ય મહાનિબંધ લખી, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાંથી પી. એચ. ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. આ મહાનિબંધમાં ભોજભગતનાં જીવન અને કવન અંગે તેમણે ઝીણામાં ઝીણી વિગતો આધાર સાથે રજૂ કરી છે. ભોજ ભગતના સમગ્ર સાહિત્ય અંગેનું આ તેમનું અનેક પેઢીઓ સુધી અવિસ્મરણીય રહે તેવું શકવર્તી કાર્ય છે.

આ મહાનિબંધ ઉપરાંત, ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું અધ્યાપનકાર્ય કરતા અધ્યાપકોને અને અધ્યયન કરતા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય તેવા અસંખ્ય સંશોધન લેખો તેમણે લખ્યા છે. જેમાંથી મોટા ભાગના પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયા છે. તદુપરાંત અપ્રગટ અભ્યાસ લેખોની સંખ્યા પણ ઘણી છે. વિસ્તારભયે તેનો

ઉલ્લેખ કરવાનો ટાળું છું. બહુશ્રુત લેખક હોવા ઉપરાંત તેઓ સારા કવિ પણ હતા. તેમનાં રચેલાં કાવ્યો પણ વર્તમાન પત્રો અને ઉત્તમમાસિકોમાં પ્રગટ થતાં. પરંતુ તેમની વિશેષ રુચિ, સમાલોચકની તથા ઉત્તમ અધ્યાપકની હતી તેથી કાવ્યનું ઝરણું બહુ આગળ વધ્યું નહિ. એક તેજસ્વી અધ્યાપક અને લેખક એવા પ્રો. ડો. ધીરજલાલ સાવલિયા, સાઠ વર્ષની વયે નિવૃત્ત થયા તે જ વર્ષે તા. ૭-૧૨-૧૯૯૮ના રોજ તેમનું અવસાન થયું. જાજરમાન અધ્યાપકોની શ્રેણીમાંથી એક ઝળહળતા દીપકની જીવનજ્યોતિ આ રીતે મહાકાળની ઝપટમાં અકાળે બૂઝાઈ ગઈ!

રૂઢ્ર મહાલયની શૃંગાર ચોકી, સિદ્ધપુર

તસ્વીર : ડો. ગોદાની

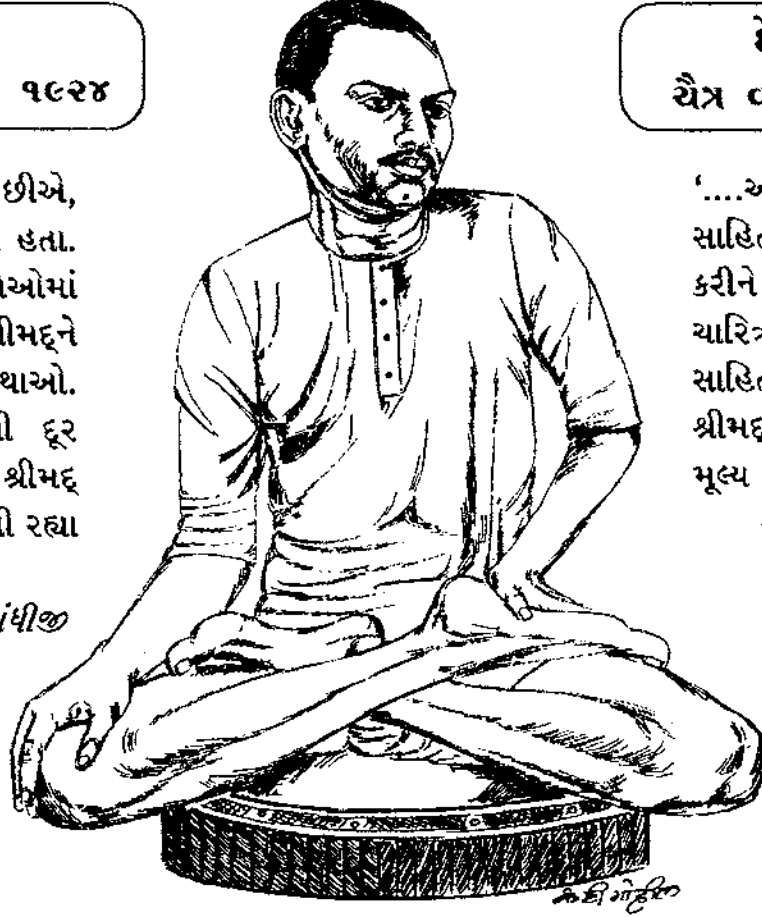
શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રનું મંગળ સર્જન
આસો વદ-૧ સં. ૧૯૫૨

જન્મ :
કારતક સુદ પૂનમ ૧૯૨૪

દેહવિલય :
ચૈત્ર વદ પાંચમ ૧૯૫૭

‘આપણે સંસારી જીવો છીએ, ત્યારે શ્રીમદ્ અસંસારી હતા. આપણને અનેક યોનિઓમાં ભટકવું પડશે ત્યારે શ્રીમદ્ને કદાચ એક જન્મ બસ થાઓ. આપણે કદાચ મોક્ષથી દૂર ભાગતાં હોઈશું ત્યારે શ્રીમદ્ વાયુવેગે મોક્ષ તરફ ધસી રહ્યા હતા.’

—મહાત્મા ગાંધીજી

‘....આધુનિક સમગ્ર જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ, વિશેષ કરીને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય વિષયક ગુજરાતી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ, શ્રીમદ્નાં લખાણોનું ભારે મૂલ્ય છે.’

—પંડિત સુખલાલજી

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

❁ ‘અમે દેહધારી છીએ કે કેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ જાણીએ છીએ.’

❁ ‘અહો ! સર્વોત્કૃષ્ટ શાંત રસમય સન્માર્ગ—

અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંત રસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞદેવ :-

અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંત રસ સુપ્રતીત કરાવ્યો એવા પરમકૃપાળુ સદ્ગુરુદેવ—
આ વિશ્વમાં સર્વકાળ તમે જયવંત વર્તો, જયવંત વર્તો.’

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

સૌજન્ય : શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, ઘરમપુર

પ્રકાંડ દર્શનશાસ્ત્રીઓ

—રાજુલ દવે

વિશ્વમાં માન મૂકાવે તેવા આપણે ત્યાં બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ બન્ને પ્રવાહોમાં પ્રકાંડ દાર્શનિકો થયા છે જેમનું પ્રદાન યુગો સુધી ચિરંજીવી બની રહેશે.

વૈદિકોમાં જેમ ન્યાય, વૈશેષિક, યોગ, વેદાંત જેવાં છ દર્શનો આવ્યાં તેમ ભગવાન બુદ્ધ પછી ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદી દર્શનોની લાંબા સમય સુધી પ્રતિષ્ઠા રહી, જ્યારે જૈનદર્શનમાં સ્યાદવાદે અનંતજ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્યના પરમ પ્રભાવક સિદ્ધાંતો આપ્યા, જે વિશ્વભરના લોકોને આશ્ચર્યમાં મૂકી દે છે. આ બધા વૈશ્વિક દાર્શનિકોના પ્રજ્ઞાપ્રસાદને ઝીલી, તો કોઈ કોઈ સ્વતંત્રપણે પ્રજ્ઞાપારમિતા પામી ગુજરાતના મહાન જ્યોતિર્ધરો તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.

મહર્ષિ દયાનંદજીએ તો વેદના સંહિતા ભાગને જ પ્રમાણ માની નબળાં તત્ત્વોની સામે લાલબત્તી ધરી, ઈચ્છારામ દેસાઈએ ‘ચંદ્રકાન્ત’ જેવા ગ્રંથો પ્રકાશિત કરી લોકશિક્ષણનું ભારે મોટું કામ કર્યું. પારડીમાં અડિંગો જમાવી વેદમૂર્તિ શ્રીપાદ દામોદર સાંતવળેકરે વેદો અને ગીતા ઉપર અદ્ભૂત કામ કર્યું અને પૂરા શતાયુ પુરુષાર્થી રહ્યા. અભેદમાર્ગના પ્રવાસી મણિલાલ નભુભાઈ, સ્વામી વિવેકાનંદજીને પણ સુપ્રસન્ન કરી શક્યા. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી-રાયચંદભાઈ-મહામુક્ત પુરુષ. જીવનમુક્ત આ પુરુષે પદો રચ્યાં. અને સદ્બોધ આપ્યો. પંડિત આનંદશંકર ભારતીય ધર્મોના મહા મેધાવી, મહાત્મા ગાંધી પણ તેમનો અભિપ્રાય પૂછે. બનારસ વિશ્વવિદ્યાલયના કુલપતિજી. પં. સુખલાલજી પ્રજ્ઞાનેત્રોથી જીવ્યા પણ એમના ગ્રંથો મૂળ સિદ્ધાંતોને ઊંડી ગવેષણાથી સમજાવતા રહ્યા. બેચરદાસજી પણ સત્યનિષ્ઠ અને શાસ્ત્રનિષ્ઠ પૂરા. મશરૂવાળા સાદા, સરળ ગદ્યના પુરસ્કર્તા. જ્યારે ફિરોઝદાવરકે માલવણિયા તત્ત્વાન્વેષણના સાચાં મોતી લાવનાર સંબુદ્ધ પુરુષો. યોગીના પણ ગુરુ શ્રી મકરન્દભાઈ અવધૂતિ ચિંતનના પારગામી ગણાયા. ફાધર વાલેસ સવાયા ગુજરાતી ચિંતક અને આચાર્ય રત્નસુંદરસૂરિજી શાસ્ત્રો પાછળ દોડનારા નહિ પણ શાસ્ત્રો એની પાછળ દોડે એવા વાયસ્પતિ શીલબોધિ પૂણ્ય સાધુ પુરુષ. આ બધા દાર્શનિકોનો સહજભાવે પરિચય કરાવે છે સૌરાષ્ટ્રના એક પ્રખર પત્રકાર રાજુલ દવે. તેઓ ખૂબ જ નમ્ર અને પ્રેમાળ હોવાનું અનુભવાયું છે. તેમનો જન્મ મુંબઈમાં તા. ૧૧-૧૨-૧૯૫૬માં થયો. એમ. એસ. સી. સુધીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાને સદ્ભાગી બન્યા. પત્રકારત્વ તેમનો બચપણથી શોખ હતો એટલે અખબારી ક્ષેત્રે હિંમતપૂર્વક ઝંપલાવ્યું. વર્ષોથી ફૂલછાબ, ગુજરાત સમાચાર અને ‘ધી ફાઈનાન્સિયલ એક્સપ્રેસ’ ગુજરાતીમાં નિષ્ઠાથી કામ કરે છે. બહોળો પ્રવાસ ખેડી અનુભવનું પુષ્કળ ભાથું મેળવ્યું. વિવિધ ક્ષેત્રની નામાંકિત વ્યક્તિઓના સંપર્કમાં આવવાનું બન્યું. ઘણો બહોળો મિત્રવર્ગ ઊભો કરી શક્યા છે. અગત્યના ઐતિહાસિક, સામાજિક સમાચારો અખબારી આલમને પૂરા પાડવામાં સાચી મહેનત લીધી. તેઓ એક સારા અનુવાદક પણ છે. એક સાહિત્યિક સામયિક ‘ઊર્મિનવરચના’ સાથે વર્ષોથી સંકળાયેલા હતા. આકાશવાણી રાજકોટ ઉપરથી અને દૂરદર્શન દ્વારા અવારનવાર વાર્તાલાપ આપતા રહ્યા છે. ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં પત્રકારિત્વનાં વ્યાખ્યાનો આપવા પણ જાય છે. સાતેક જેટલાં પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે. એકત્રીશ જેટલાં પુસ્તકોનું સંપાદન કર્યું છે. વર્તમાન સમયના બધા જ પ્રવાહોથી પૂરા વાકેફ રહ્યા છે. શિક્ષણ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ઘણી જગ્યાએ તેમનું સારું એવું પ્રદાન નોંધાયું છે. તેઓ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ પામે તેવી હાર્દિક શુભેચ્છાઓ.

—સંપાદક

ગુજરાતમાં ધર્મચિંતન અને દર્શનશાસ્ત્રની શરૂઆત ઈસુના પંદરમાં સૈકામાં થયેલા ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાથી થાય છે. જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય ભગવાન સોમનાથની સ્તુતિ કરીને આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક મતૈક્યનું ઊજળું ઉદાહરણ નરસિંહ પૂર્વેના કાળમાં આપ્યું હતું. નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈના દર્શન સભર અને ભક્તિરસથી રસાયેલી ભજનવાણીમાં ચમકતા દાર્શનિક તરીકે અખો નજરે પડે છે. અખા ઉપરાંત ભાણ સાહેબ, રવિ સાહેબ, છોટમ, ભોજા ભગત, ધીરો, ગંગાસતી સુધીનાં અનેક સંતો-સાધ્વીઓએ વેદો, ઉપનિષદો અને સંસ્કૃતમાં રજૂ થયેલા દર્શનશાસ્ત્રના ભંડારને સરળ અને લોકભાગ્ય ભાષામાં ભજનોરૂપે જન-સમાજમાં રમતો મૂક્યો હતો.

ચમત્કારો અને આડંબર સામે વિરોધ જગાવનાર તથા કુમાર્ગે ચડેલા અનેક લોકોને સન્માર્ગે વાળનાર સ્વામી સહજાનંદ અને તેના નંદ-સંતોએ ગુજરાતી દર્શન સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. અનેક વૈષ્ણવાચાર્યો અને જૈન મુનિઓએ પોતાની રીતે દર્શન સાહિત્યમાં ઉમેરણ કર્યું છે. ગાંધીજી, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, ડોલરભાઈ માંકડ, યશોધર મહેતા, મનુભાઈ પંચોળી જેવા કેટલાય પ્રતિભાશાળી સર્જકોએ દર્શન-શાસ્ત્રનું ખેડાણ કર્યું છે. છેલ્લા થોડા દાયકાઓથી મહર્ષિ અરવિંદ, જે. કૃષ્ણમૂર્તિ અને ઓશોની અસર હેઠળ આવેલા કેટલાક ગુજરાતી લેખકોએ તેમનાં લખાણોનો માતૃભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે. સંખ્યાબંધ સાધુઓ તથા કથાકારો વર્ષોથી પોતાની દૈનિક ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક બાબતોને લગતાં પ્રવચનો આપે છે. જો કે તેમાં દર્શનશાસ્ત્રની ગહરાઈ મર્યાદિત હોય છે.

‘પ્રકાંડ દર્શનશાસ્ત્રીઓ’ની લેખમાળા લખવાનો પ્રસ્તાવ આવ્યો ત્યારે ઉપર નિર્દિષ્ટ અને તે સિવાયના કેટલાંક નામોની સૂચિ તૈયાર કરાઈ હતી. પરંતુ આ પુસ્તકના અલગ અલગ વિભાગોમાં, વિવિધ વ્યક્તિ વિશેષોના પરિચય રજૂ થયા હોવાથી, એક જ નામનું પુનરાવર્તન ન થાય તે હેતુથી ગ્રંથ સંપાદકની સૂચનાનુસાર સૂચિને ટૂંકાવવામાં આવી. ફળસ્વરૂપ, ગુજરાતમાં દર્શનશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન કરનાર અનેક મહાનુભાવોમાંથી, પ્રતિનિધિસ્વરૂપ વ્યક્તિઓનો પરિચય હવે પછીનાં પૃષ્ઠોમાં વાંચવા મળશે.

આર્ય સમાજના સ્થાપક : ભારતીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષક

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી

(સંવત ૧૮૮૧ - ૧૯૪૦)

ઉત્તર ભારતના રાજ્યોમાં જેનો ઘણો પ્રભાવ છે, તે આર્ય સમાજના સ્થાપક સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૮૮૧ના પોષ, માસમાં, રાજકોટ જિલ્લાના ટંકારા ખાતે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કરશનજીભાઈ, તેઓ મોરબી રાજ્યના એક મહાલના વહીવટદાર હતા. દયાનંદ સરસ્વતીનું પૂર્વાશ્રમનું નામ મૂળશંકર હતું. પ્રાથમિક અભ્યાસ વતનમાં કર્યો. નાની બહેન અને કાકાનાં મૃત્યુ તેમણે કિશોરાવસ્થામાં જોયાં. આ બે મૃત્યુના અનુભવે યુવાન મૂળશંકરમાં અમરત્વની શોધ માટેની ઝંખના જાગૃત બની.

કરશનજીભાઈનો પરિવાર પ્રખર શિવભક્ત હતો. સોળ વર્ષના થયા ત્યાં સુધીમાં મૂળશંકરે વ્યાકરણ, વેદોનો અભ્યાસ પૂરો કરી લીધો. યજુર્વેદની સંહિતા તેમને કંઠસ્થ હતી. ટંકારાના શિવમંદિરમાં એક વર્ષે શિવરાત્રીનો મોટો ઉત્સવ ઉજવાયો હતો. મધરાત બાદ સૌ વિખરાયા. કિશોર મૂળશંકર ગર્ભદ્વાર પાસે ધ્યાનમાં બેઠા હતા. થોડીવારે તેમણે જોયું તો શિવલીંગ ઉપર ઉંદર ચડતા હતા. આ દશ્ય મૂળશંકરના હૃદય-પરિવર્તનમાં નિમિત્ત બન્યું. પિતાને તેમજ અન્ય બ્રાહ્મણોને શિવલીંગ ઉપર ઉંદર ચડતા હતા તેનો ખુલાસો પૂછ્યો, પણ કોઈ સંતોષકારક જવાબ આપી ન શક્યા.

વીસ વર્ષની યુવાન વયે મૂળશંકરનાં લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી. માતા-પિતાને કહી એક વર્ષ પછી લગ્ન કરવા સંમતિ આપી. તેમના મનમાં બ્રહ્મચર્યના, વૈરાગ્યના, જ્ઞાન-પ્રાપ્તિના અનેક મનોરથો હતા. સંસારમાં પડવાથી ધ્યેય સિદ્ધ નહીં થાય માનીને સંવત ૧૮૦૩ની એક સાંજે બાવીસ વર્ષની વયે મૂળશંકરે ટંકારાનું ઘર ચૂપચાપ છોડ્યું. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ તેમજ જ્ઞાનની શોધમાં, મૂળશંકરે સંવત ૧૮૦૩ થી ૧૮૧૭ સુધી ભારતભરમાં પરિભ્રમણ કર્યું. મહારાષ્ટ્રના એક દ્વી સ્વામીએ તેમને દીક્ષા આપી અને ‘દયાનંદ સરસ્વતી’ નામ પામ્યા.

ગુરુની શોધમાં ફરતાં ફરતાં સ્વામી દયાનંદજીએ

સંવત ૧૯૧૭ની ભાઈબીજના દિવસે મથુરામાં દંડીસ્વામી વિરજાનંદનું ગુરુપદ સ્વીકાર્યું. અઢી વર્ષ સુધી ગુરુસેવામાં મગ્ન રહી અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. સંવત ૧૯૨૦થી તેમણે જાહેર વ્યાખ્યાનોના માધ્યમથી પ્રજાને અંધકારમાંથી બહાર લાવવા માટે ભારતનો પ્રવાસ આરંભ્યો. સ્વામી દયાનંદજી શુદ્ધ હિંદુ ધર્મના તથા સમાનતાના પુરસ્કર્તા હતા. હિંદુ ધર્મમાં દાખલ થયેલા વહેમો, પાખંડો, અંધશ્રદ્ધા, મૂર્તિપૂજા સામે તેમણે જેહાદ જગાવી. યોગ અને બ્રહ્મચર્યના સાત્વિક તેજથી ઓપતું શરીર તથા અપ્રતિમ બુદ્ધિ-પ્રતિભાએ સ્વામીજીને ખૂબ ખ્યાતિ અપાવી. ઉત્તરભારત, રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશના અનેક શિક્ષિત લોકો, વિચારકો, રાજવીઓ, કેળવણીકારો સ્વામીજી પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ શુદ્ધ હિન્દુધર્મના પાયા ઉપર આર્યસમાજની સ્થાપના કરી. ટંકારા આર્યસમાજમાં માનતા લોકો માટે મહત્વનું યાત્રામથક બન્યું છે. ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર ઓછો છે, પણ પંજાબ, હરિયાણા, દિલ્હી, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ ઇત્યાદિ રાજ્યોમાં તે વ્યાપક પ્રસાર પામ્યો છે. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ દયાનંદ સરસ્વતીના ઉપદેશથી આકર્ષાઈને પાછળથી હરદ્વારમાં ગુરુકૂળ કાંગડીની સ્થાપના કરી હતી. તે જ રીતે પોરબંદર, જલંધર, લાહોર, વડોદરા, અમૃતસરમાં પણ ગુરુકૂળો સ્થાપાયાં હતાં.

શિક્ષણ, જીવનધરતર, અદ્ભૂતોદ્ધાર જેવી બાબતો ઉપર દયાનંદજી તેમનાં પ્રવચનોમાં વિશેષ ભાર મૂકતા. તેમનો ઉપદેશ 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' ગ્રંથમાં સંગ્રહાયો છે. હિંદુ ધર્મના અગ્રભૂત સિદ્ધાંતોને શાસ્ત્રોની સહાય વડે તેમણે તારવી આપ્યા છે. એક પ્રખર દાર્શનિક ઉપરાંત નીડર સમાજ સુધારક તરીકે સ્વામીજીનું બહુમૂલ્ય પ્રદાન રહ્યું છે.

રાજપૂતોને યજ્ઞોપવિત પહેરવાનો અને સ્ત્રીઓ પણ વસ્ત્રી જાપ કરી શકે તે દયાનંદજીએ સ્થાપિત કર્યું હતું.

જોધપુરમાં રાજવીના મહેલમાં દયાનંદજી ઉપર અધ્યયનપ્રયોગ થયો. સંવત ૧૯૪૦ની કાર્તિકી અમાસે, ૫૯ વર્ષની વયે આબુમાં તેમનું અવસાન થયું. આર્ય સમાજના વ્યાપક અને ભારતીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષક તરીકે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી આદરભર્યું સ્થાન ધરાવે છે.

નવલકથાકાર, અનુવાદક અને સંપાદકનો ત્રિવેણીસંગમ

ઈચ્છારામ દેસાઈ

(૧૦-૮-૧૮૫૩ થી ૫-૧૨-૧૯૧૨)

'ચંદ્રકાંત'ના કર્તા અને 'બૃહદ્ કાવ્યદોહન'ના સંપાદક ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈનો જન્મ સુરતમાં થયો હતો. ધોરણ છ સુધીનું શિક્ષણ તેમણે સુરતમાં લીધું. થોડો સમય સુરતમાં એક પ્રેસમાં કંપોઝીટર તરીકે કામગીરી બજાવી. ત્યાંથી મુંબઈ જઈ 'મુંબઈ સમાચાર' દૈનિકમાં પ્રુફરીડર બન્યા. ઈ.સ. ૧૮૭૮માં સુરતથી 'સ્વતંત્રતા' નામનું માસિક અને ૧૮૮૦માં મુંબઈથી 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકનો આરંભ કર્યો. ઘણી આર્થિક અને રાજકીય મુશ્કેલીઓ વચ્ચે ઈચ્છારામ દેસાઈએ 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક ચલાવ્યું હતું.

આજે પણ જેની લોકપ્રિયતા જળવાઈ રહી છે તે 'ચંદ્રકાંત' (૩ ભાગ) તેમનું ઉત્તમ સર્જન છે. ત્રણ ભાગ અનુક્રમે ઈ.સ. ૧૮૮૯ થી ૧૯૦૧ અને ૧૯૦૭માં પ્રસિદ્ધ થયા હતા. લેખકની ઈચ્છા આ કૃતિને સાત ભાગ સુધી વિસ્તારવાની હતી. પરંતુ ઈચ્છારામભાઈનાં અવસાનથી તે કામ અધૂરું રહી ગયું. વેદાંતના વિચારોની આ પુસ્તકમાં ઉદાહરણો સાથે સમજૂતી આપવામાં આવી છે. 'બૃહદ્ કાવ્ય દોહન'ના આઠ ભાગ અને 'કથા સરિત્સાગર'ના બે ભાગનું તેમણે સંપાદન કર્યું હતું.

આપણા ભક્તકવિઓનાં જીવનની માહિતી અને ભજનોને એક સ્થળે સંપાદિત કરવાનો પ્રયાસ ઈચ્છારામભાઈએ 'બૃહદ્ કાવ્યદોહન'માં કર્યો છે. તેનો પહેલો ભાગ ઈ.સ. ૧૮૮૬માં અને છેલ્લો ભાગ ૧૯૧૩માં પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

'પુરુષોત્તમ માસની કથા', 'ઓખાહરણ', 'નળાખ્યાન', 'કૃષ્ણચરિત્ર', નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ વગેરે તેમના સંપાદિત કરેલાં પુસ્તકો છે. 'મહાભારત'ના પર્વોનો અનુવાદ કરાવી, તેનું ત્રણ ભાગમાં સંપાદન પણ ઈચ્છારામ દેસાઈએ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું હતું. 'ગંગા તથા શિવાજીની લૂંટ', 'ટીપુ સુલતાન' તેમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ છે. નવલકથાકાર, અનુવાદક અને સંપાદક તરીકે ઈચ્છારામભાઈએ નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું હતું. 'ચારૂચર્યા',

‘વિદૂરનીતિ’, ‘શ્રીધરી ગીતા’, ‘શુકનીતિ’, ‘કળાવિલાસ’, ‘રાજતરંગિણી’ ઇત્યાદિ તેમના અનુવાદિત પુસ્તકો છે.

પ્રખર ધર્મચિંતક

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી

(ઈ. સ. ૨૬-૯-૧૮૫૮ થી ઈ. સ. ૧-૧૦-૧૮૯૮)

‘એક બ્રાહ્મણ’, ‘એક પ્રવાસી’, ‘અભેદમાર્ગ પ્રવાસી’ એમ વિવિધ તખલ્લુસધારી, મણિલાલ દ્વિવેદીનો જન્મ સાક્ષરભૂમિ નડિયાદમાં થયો હતો. ઈ.સ. ૧૮૭૫માં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં સંસ્કૃત વિષયમાં નાપાસ થયા અને બીજે વર્ષે સમગ્ર યુનિવર્સિટીમાં બીજે નંબરે પાસ થયા! મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી બી. એ. થયા. અભ્યાસમાં તેજસ્વી હોવાથી ઇતિહાસ અને રાજનીતિશાસ્ત્ર વિષયમાં જેમ્સ ટેઈલર પારિતોષિક મળ્યું હતું. ૧૮૮૦માં મણિભાઈની નડિયાદની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે અને ૧૮૮૧માં સરકારી કન્યાશાળાઓના નિરીક્ષકપદે નિમણૂક થઈ હતી. ૧૮૮૫થી ૧૮૮૮ સુધી ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે રહ્યા. નબળી તબિયતને કારણે ત્યાંથી નિવૃત્ત થઈ નડિયાદ આવ્યા. વડોદરા રાજ્યે પ્રાચ્યવિદ્યા વિભાગ શરૂ કર્યો હતો. તેના અધ્યક્ષ તરીકે ડિસેમ્બર ૧૮૯૩થી જુલાઈ ૧૮૯૫ સુધી રહ્યા. માત્ર ૪૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી, ઈ.સ. ૧૮૯૮માં નડિયાદ ખાતે મણિભાઈનું અવસાન થયું.

સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષાઓના વિદ્વાન મણિભાઈ દ્વિવેદીનું લક્ષ્ય ચરિત્રસુધારણા ઉપર વિશેષ હતું. સાહિત્ય તથા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તેઓ રહ્યા. ત્યાં ઉપરોક્ત બાબત ઉપર તેમણે વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. ધર્મચિંતક તરીકે આદિ શંકરાચાર્યનો અદ્વૈત સિદ્ધાંત તેમને વધારે આકર્ષી ગયો હતો. ‘ત્રિયંવદા’ અને ‘સુદર્શન’ એ બે સામયિકો દ્વારા મણિભાઈએ અદ્વૈત સિદ્ધાંત આધારિત ધર્મચિંતકની પોતાની આભા મજબૂત બનાવી હતી. હિંદુધર્મ અને ફિલસૂફી પ્રત્યે મણિભાઈને વધારે લગાવ હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિદેશમાં પ્રચાર થાય તે હેતુથી એક સૈકા અગાઉ અંગ્રેજીમાં લેખો લખ્યા હતા. એમના નિબંધોમાં ગદ્યની સુઘટતા છે પણ તેમના કેટલાક વિચારોમાં તર્કસંગતતા દેખાતી નથી. ‘સુદર્શન ગ્રંથાવલી’ એ તેમના ધર્મતત્ત્વ વિષયક લખાણોનો સંગ્રહ છે.

‘કાંતા’ અને ‘નૃસિંહાવતાર’ મણિભાઈએ લખેલાં

નાટકો છે. ‘આત્મ નિમજ્જન’ તેમનો કાવ્યસંગ્રહ છે. ‘ન્યાયહાસ્ય’ અને ‘ચેતનશાસ્ત્ર’ અનુક્રમે તર્કશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર ઉપરનાં પુસ્તકો છે. મણિભાઈએ ‘સ્યાદ્વાદ મંજરી’નું અંગ્રેજી ભાષાંતર—સંપાદન હાથે ધરેલું. તેમના મૃત્યુથી એ અધૂરું રહ્યું. વર્ષો પછી આનંદશંકર ધ્રુવે તે કામ પૂર્ણ કર્યું. અને ઈ.સ. ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

તેમણે વડોદરાના રાજવી સયાજીરાવ ગાયકવાડના સૂચનથી પાટણના જૈન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના જ્ઞાનભંડારની તપાસ કરેલી. આ કામગીરી માટે મણિભાઈ આઠ મહિના પાટણમાં રહેલા. ૨૬૧૯ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સૂચિ વડોદરા રાજ્યે છપાવીને પ્રગટ કરી હતી. તેના આધારે વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર અને ગાયકવાડ ઓરિઅન્ટલ સીરીઝ નામની ગ્રંથમાળાઓની સ્થાપના થયેલી. ‘ચંદ્રદર્શન’, ‘યોગબિંદુ’ ઇત્યાદિ ૧૭ સંસ્કૃત ગ્રંથોનું મણિભાઈએ ભાષાંતર સહિત સંપાદન કરેલું. ‘તર્ક કૌમુદી’, ‘યોગસૂત્ર’, ‘માંડુક્યોપનિષદ’, ‘સમાપિશતક’ના મણિભાઈએ કરેલા અંગ્રેજી અનુવાદ-સંપાદન પ્રગટ થયાં છે.

પ્રકાંડ દર્શનશાસ્ત્રી

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

(સંવત ૧૯૨૪ થી ૧૯૫૭) (ઈ. સ. ૧૮૬૮ થી ૧૯૦૧)

રાજકોટ જિલ્લાના મોરબી પાસેના વવાણિયા ગામમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનો જન્મ સંવત ૧૯૨૪ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે થયો હતો. તેમના પિતા રવજીભાઈ મહેતા વવાણિયા પંથકના મહાજન હતા. શ્રીમદ્નું નામ પહેલાં લક્ષ્મીનંદન હતું. પછી રાયચંદભાઈ પાડવામાં આવ્યું હતું. ગાંધીજીએ રાયચંદ્રને પોતાના આધ્યાત્મિક ગુરુ માન્યા હતા. તેમની આત્મકથામાં ‘રાયચંદભાઈ’ નામનું એક પ્રકરણ પણ છે. શ્રીમદ્ના નાનાભાઈ મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા પાછળથી કાઠિયાવાડના જાહેરજીવનના અગ્રણી બન્યા હતા.

કિશોરાવસ્થાથી રાયચંદભાઈના મનમાં જગતના નાશવંતપણાની ભાવના જાગૃત બનતી જતી હતી. મોરબી અને રાજકોટમાં શિક્ષણ મેળવી સોળ વર્ષની વયે રાયચંદભાઈ વવાણિયામાં પિતાની દુકાને બેસતા. ભણતર દરમિયાન તેમની બુદ્ધિપ્રતિભા ખીલી ઊઠી હતી. સંવત ૧૯૪૩માં ૧૯ વર્ષની યુવાન વયે રાયચંદભાઈએ મુંબઈમાં તેજસ્વી સ્મરણ

શક્તિનો પરિચય આપતી 'શતાવધાનની ક્રિયા જાહેરમાં બતાવી સુવર્ણચંદ્રક મેળવ્યો હતો. સ્મરણશક્તિ અને વસ્તુત્વકળા ઉપરાંત શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સ્પર્શેન્દ્રિય શક્તિ પણ અદ્ભૂત હતી. આંખે પાટા બાંધીને અલગ અલગ વસ્તુઓનો સ્પર્શ કરીને તેને ઓળખી બતાવતા. વીસ વર્ષની ઉંમર પછી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ આત્માની ઉન્નતિમાં આડખીલીરૂપ બને છે તેમ લાગવાથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે અવધાનો કરવાનું બંધ કર્યું હતું. સંવત ૧૯૪૪માં ઝબકબેન સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં. સંતાનમાં દંપતિને એક પુત્રી હતાં.

સસરા રેવાશંકર ઝવેરી સાથે દસ વર્ષ રાયચંદ્રભાઈએ મુંબઈમાં હીરા-ઝવેરાત વેપારમાં કાઢ્યાં હતાં. લાખો રૂપિયાનો વેપાર કરનાર શ્રીમદ્દનું લક્ષ્ય આત્મચિંતન હતું. ચરોતર, ઈડર, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે સ્થળોએ એકાંતમાં રહી તેઓ સમય મળે તેમ આત્મચિંતન કરતા. સંવત ૧૯૫૬માં સાંસારિક બાબતોનો ત્યાગ કરી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે વાનપ્રસ્થાશ્રમ અપનાવ્યો. જૈન સાધના દ્વારા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની ઊંચી કક્ષાએ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પહોંચ્યા હતા. જૈન દર્શનમાં અન્ય દર્શનોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમ શ્રીમદ્ માનતા હતા. મનસુખલાલ મહેતા સંપાદિત 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' નામના ગ્રંથમાં તેમનાં પ્રવચનો, પત્રોનો સંચય કરવામાં આવ્યો છે. 'આત્મોન્નતિશાસ્ત્ર' શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વિચારો અને વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ છે. જૈન દર્શનને અનુલક્ષીને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે જીવન અને મૃત્યુ, મોક્ષ અને તેના ઉપાયો, કર્મ અને પુનર્જન્મ ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે.

પાછળથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ઉદારમત અપનાવી, કોઈપણ બે દર્શનો વચ્ચેના સૈદ્ધાંતિક મતભેદોને ગૌણ ગણી, મુમુક્ષુઓએ બધા ધર્મોમાં સમાનપણે ઉપદેશાયેલી સાધના પર ધોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ તેવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો. તેમણે કહ્યું છે : "પરમ શાંતિપદને ઈચ્છીએ એ જ આપણો સર્વસંમત ધર્મ છે." "હું કોઈ ગચ્છમાં નથી, પણ આત્મામાં છું તે ભૂલશો નહીં."

શ્રીમદ્દનું સ્વાસ્થ્ય નબળું હતું. માત્ર ૩૩ વર્ષનું ભયું ભયું આયુષ્ય ભોગવીને સંવત ૧૯૫૭ (ઈ.સ. ૧૯૦૧)માં રાજકોટ ખાતે તેમનું અવસાન થયું. રાજકોટના રામનાથપરામાં જ્યાં તેમને અગ્નિદાહ આપવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં બે વર્ષ અગાઉ ભવ્ય સ્મૃતિમંદિરનું નિર્માણ થયું છે.

ઈ.સ. ૨૦૦૧ માં, તેમની વિદાયની શતાબ્દિ ગુજરાતના ઘણા શહેરોમાં મનાવાઈ હતી. તેમની જન્મભૂમિ વવાણિયામાં બંધાયેલું શિખરબંધ મંદિર ૨૬-૧-૨૦૦૧ના ભયાનક ભૂકંપમાં નાશ પામ્યું હતું. તેનો જીર્ણોદ્ધાર હાલ થઈ રહ્યો છે.

પંડિત સુખલાલજીએ તેમના વિષે કહેલું : "આધુનિક સમગ્ર જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ, વિશેષ કરી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ચારિત્રવિષયક ગુજરાતી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ શ્રીમદ્ના લખાણોનું ભારે મૂલ્ય છે."

બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના એક વખતના કુલપતિ આનંદશંકર ધ્રુવ

(ઈ. સ. ૨૫-૨-૧૯૬૯ થી ઈ. સ. ૭-૪-૧૯૪૨)

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રખર દાર્શનિક, ગદ્યકાર અને મીમાંસક આનંદશંકર ધ્રુવનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ વડોદરા તથા રાજકોટમાં મેળવ્યું. ઈ.સ. ૧૯૮૯માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી બી. એ. અને ૧૯૯૨માં એમ.એ. થયા. ૧૯૯૭માં એલ.એલ.બી.ની પદવી મેળવી. ૧૯૮૫ થી ૧૯૧૯ સુધી અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ન્યાયશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક રહ્યા. તે સમયે નવી સરકારી ગુજરાતી વાચનમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આનંદશંકરભાઈએ તેમાં ઘણા પાઠો લખ્યા હતા.

ઈ.સ. ૧૯૨૦માં પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીએ તેમને બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાવાનું આમંત્રણ આપ્યું. આનંદશંકરભાઈએ પહેલાં અધ્યાપક અને પછી બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના કુલપતિપદની જવાબદારી સંભાળી હતી. ડો. રાધાકૃષ્ણાન્, પંડિત સુખલાલજી, પંડિત ઓમકારનાથજી જેવા અનેક દિગ્ગજો ત્યારે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપકો હતા.

ઈ. સ. ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૭ સુધી આનંદશંકરભાઈ બનારસમાં રહ્યા. ૧૯૩૭માં નિવૃત્ત થઈ અમદાવાદ વસવાટ કર્યો અને ત્યાં જ તેમનું અવસાન થયું. ૧૯૦૨માં 'વસંત' માસિકનો તેમણે આરંભ કરેલો. ૧૯૨૮માં નડિયાદ ખાતે યોજાયેલી નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અને તે જ વર્ષે મદ્રાસમાં મળેલી ચોથી અખિલ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પરિષદના પ્રમુખપદે આનંદશંકરભાઈની નિયુક્તિ કરવામાં આવી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૩૬માં સર્વધર્મ પરિષદના અને ૧૯૩૭માં ગુજરાત વિદ્યાસભાના પ્રમુખપદે તેઓ વરાયા હતા. ૧૯૩૭માં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીએ ડિ. લિટની માનદ્ પદવી આપી આનંદશંકરભાઈનું સન્માન કર્યું હતું.

સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન, બન્ને ઉપર તેમણે પુસ્તકો આપ્યાં છે. તેમની કૃતિઓમાં ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’, ‘સાહિત્ય વિચાર’, ‘દિગ્દર્શન’, ‘વિચાર માધુરી’ વગેરે છે. ધર્મ વિષેના જાગૃત ચિંતક તરીકે તેમના વિચારો ‘હિંદુધર્મની બાળપોથી’, ‘આપણો ધર્મ’, ‘હિંદુ વેદ ધર્મ’, ‘ધર્મવર્ણન’માં સંગ્રહિત થયા છે. ધર્મવર્ણનમાં આનંદશંકરભાઈએ વિશ્વના મુખ્ય ધર્મોના સિદ્ધાંતોનો પરિચય આપ્યો છે. નીતિનો બોધ આપતી કથાઓ તેમણે ‘નીતિ શિક્ષણ’માં આપી છે. આચાર્ય રામાનુજાચાર્ય કૃત ‘શ્રી ભાષ્ય’ ના ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનું સંપાદન બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે આનંદશંકરભાઈએ લખેલા ‘ન્યાયપ્રવેશક’ અને ‘સ્યાદ્વાદ મંજરી’ પુસ્તકોમાં બૌદ્ધ તથા જૈન દર્શનગ્રંથોનું વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે.

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રના પ્રખર પંડિત પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજી

(ઈ. સ. ૮-૧૨-૧૮૮૦ થી ઈ. સ. ૨-૩-૧૯૭૮)

‘પ્રજ્ઞાચક્ષુ’ વિશેષજ્ઞ જેમને યથાવત લાગુ પડે, તેવા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી ભાષાઓના પ્રકાંડ પંડિત અને તેટલાજ ઉચ્ચકોટિના દાર્શનિક, પંડિત સુખલાલજી (સુખલાલજી સંઘજી સંઘવી)નો જન્મ સુરેન્દ્રનગર નજીક આવેલા નાના એવા લીમડી ગામમાં તા. ૮-૧૨-૧૮૮૦ના થયો હતો. વતનની પ્રાથમિક શાળામાં સાત ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરી, તેઓ મોટેરાઓની ઈચ્છાનુસાર, ઘરની દુકાને બેસી વેપાર કરવા લાગ્યા. પંદર વર્ષની ઉંમરે તેમનાં લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી, પણ કન્યા પક્ષના કોઈ કારણોસર સુખલાલજીનાં લગ્ન મુલતવી રહ્યા. બીજે વરસે તેમને શીતળા નીકળ્યા. તેમાંથી સુખલાલજી બચી તો ગયા, પણ તેમની આંખોએ દષ્ટિ ગુમાવી દીધી. પંડિતજીએ પોતે જ લખ્યું છે તેમ: “ચર્મચક્ષુનું કામ પૂરું થયું.”

કુદરતની આ કઠોરતાએ ભારતને એક સમર્થ પંડિત તેમજ જ્ઞાની દર્શનશાસ્ત્રીની ભેટ ધરી. અંધ બન્યા પછીના છ થી સાત વર્ષ તેમણે વતનમાં સાધુ-સાધ્વીઓ પાસેથી સંસ્કૃત

અને પ્રાકૃતનું શિક્ષણ મેળવ્યું. પંડિતજીના જીવનની સમગ્ર દિશા બદલાઈ ગઈ. ૧૯૦૪માં તેઓ વધારે અભ્યાસ માટે બનારસ ગયા. ત્યાં તેમણે વ્યાકરણ, ન્યાયદર્શન તથા સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૧૧માં વધારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પંડિતજી મિથિલા ગયા. ૧૯૧૩થી પાંચેક વર્ષ આગ્રામાં રહ્યા. આ વર્ષો દરમ્યાન ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રનો તેમણે ગહન અભ્યાસ કર્યો હતો.

ઈ.સ. ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૦ સુધી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અને ૧૯૩૩ થી ૧૯૪૪ સુધી બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં અધ્યયન, અધ્યાપન તેમ જ સંશોધન અને સંપાદનની કામગીરી બજાવી. ગાંધીજી, કાકાસાહેબ કાલેલકર, પંડિત મદનમોહન માલવિયા, આનંદશંકર ધ્રુવ, ડો. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન્ ઇત્યાદિ મહામાનવોના નિકટના પરિચયમાં આવ્યા. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈનદર્શનો ઉપરનો તેમનો અભ્યાસ આગળને આગળ વધતો જતો હતો. ઈ.સ. ૧૯૪૪માં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવન અને ઈ.સ. ૧૯૪૭ થી ઈ.સ. ૧૯૬૦ સુધી અમદાવાદના ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં અધ્યાપક તરીકે રહ્યા. ઈ.સ. ૧૯૫૧માં અખિલ ભારત પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદના પ્રાકૃત અને જૈનધર્મ વિભાગના તથા તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખપદે પંડિતજીની નિયુક્તિ થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૫૮ના ફેબ્રુઆરીમાં, ભારતની દાર્શનિક પરંપરા અને તેમાં ગુજરાતના આચાર્ય હરિભદ્ર સૂરિનો ફાળો, એ વિષય ઉપર મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. ૧૯૫૭માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ, ૧૯૬૭માં સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીએ પંડિત સુખલાલજીને ડી. લિટની માનદ્ પદવી એનાયત કરી હતી. ઈ.સ. ૧૯૫૮માં ‘દર્શન અને ચિંતન’ ગ્રંથ માટે તેમને દિલ્હીની સાહિત્ય એકેડમીનું પારિતોષિક મળ્યું હતું. ૧૯૭૪માં ભારત સરકારે પદ્મભૂષણના ઈલ્કાબથી પંડિતજીને સન્માન્યા હતા.

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર ઉપર સુખલાલજીએ મૂળભૂત વિચારણા કરી છે. ‘ચાર તીર્થંકર’, ‘સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર’ તેમના ચરિત્રગ્રંથો છે. ‘મારું જીવનવૃત્ત’ તેમની આત્મકથા છે. જે પંડિતજીનાં અવસાન પછી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ‘દર્શન અને ચિંતન’ (૨ - ભાગ) તેમની કારકિર્દી કૃતિ છે. આ ઉપરાંત ‘ધર્મ ક્યાં છે?’, ‘તત્ત્વાર્થ સૂત્ર’,

‘અધ્યાત્મવિચારણા’, ‘ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા’, ‘જૈનધર્મનો પ્રાણ’ તેમની અન્ય કૃતિઓ છે. પ્રાકૃતમાં રચાયેલા સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત ગ્રંથ ‘સન્મતિ તર્ક’ (ભાગ - ૧ થી ૬)નું સુખલાલજીએ સંપાદન કર્યું છે. અમદાવાદનું તેમનું નિવાસસ્થાન ‘અનેકાંતવિહાર’ વર્ષો સુધી વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો માટે તીર્થરૂપ બન્યું હતું.

સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના પ્રખર અભ્યાસી પંડિત બેચરદાસજી

(ઈ. સ. ૨-૧૧-૧૮૮૯ થી ઈ. સ. ૧૧-૧૦-૧૯૮૩)

પંડિત બેચરદાસજીનું મૂળ નામ બેચરદાસ જીવરાજ દોશી. ભાવનગર જિલ્લાના વલ્લભીપુરમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. વતનમાં છ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરીને બનારસની યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળામાં જોડાયા. ત્યાં ન્યાય, વ્યાકરણસાહિત્ય વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંથી કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજમાં જઈ, જૈન દર્શન તેમજ વ્યાકરણ સાથે ‘ન્યાયતીર્થ’ અને ‘વ્યાકરણ તીર્થ’ની પદવી મેળવી. શ્રીલંકાના પાટનગર કોલંબોની સંસ્થામાં પાલી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો.

શિક્ષણ ક્ષેત્રે પંડિત બેચરદાસજીએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠથી કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. અહીં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના અધ્યાપક બન્યા પછી અમદાવાદની એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં પ્રાકૃતના અધ્યાપક થયા. ત્યાંથી વયમર્યાદાને લીધે. ૧૯૬૫માં નિવૃત્ત થઈ અમદાવાદની લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં સંશોધક તરીકે રહ્યા હતા.

પંડિત બેચરદાસજીનું મહત્ત્વ પ્રદાન જૈન અને પ્રાકૃત વાચનાઓનું પ્રમાણભૂત સંશોધન છે. આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યના દેશ્ય શબ્દકોષ ‘દેશી નામ માલા’ નું તેમણે સંપાદન કર્યું છે. ‘સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન’, ‘જિનાગમ કથાસંગ્રહ’, ‘રાયસેશીય સૂત્ર’, ‘ભગવતી સૂત્ર’, ‘વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ’ ઇત્યાદિ તેમનાં સંપાદિત પુસ્તકો છે.

પંડિત બેચરદાસજીના પુત્ર પ્રબોધ પંડિત આંતરરાષ્ટ્રિય ખ્યાતિપ્રાપ્ત ભાષાવિજ્ઞાની હતા. માત્ર બાવન વર્ષની ઉંમરે તા. ૨૮-૧૧-૧૯૭૫ના પ્રબોધભાઈનું અવસાન થયું. પંડિત બેચરદાસજીએ તેમના આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક જ્ઞાનથી પુત્રવિયોગનો કારમો ઘા સહન કરી લીધો હતો.

ગાંધીવિચારના સમર્થ ભાષ્યકાર કિશોરલાલ મશરૂવાળા

(ઈ. સ. ૫-૧૦-૧૮૮૦ થી ઈ. સ. ૯-૯-૧૯૫૨)

ગાંધીજીના નિકટના અંતેવાસી અને જરૂર જણાય ત્યાં મહાત્માજીને પણ સ્પષ્ટ વાત મોઢે કહેનારા પ્રખર વિચારક તેમજ દાર્શનિક કિશોરલાલ મશરૂવાળાનો જન્મ મુંબઈમાં થયો હતો. તેમનું મૂળ વતન સુરત. આકોલા અને મુંબઈમાં હાઈસ્કૂલ સુધીનું શિક્ષણ મેળવ્યું. ૧૯૦૯માં મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાંથી બી. એ. અને ૧૯૧૩માં એલ. એલ. બી. થયા. અમદાવાદના હરિજન આશ્રમની રાષ્ટ્રિયશાળામાં ૧૯૧૭ થી ૧૯૧૯ સુધી શિક્ષકપદે રહ્યા. ૧૯૧૬થી ગાંધીજીના નિકટના પરિચયમાં આવ્યા અને બહુ થોડા સમયમાં કિશોરલાલભાઈ મહાત્માજીના પ્રીતિપાત્ર બની રહ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૧૯માં ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. કાકાસાહેબ કાલેલકર તેના પ્રથમ આચાર્ય અને કિશોરલાલભાઈ વિદ્યાપીઠના પ્રથમ મહાપાત્ર બન્યા. અહીં તેમનો પરિચય પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક કેદારનાથજી (નાથજી) સાથે થયો. એમના સમાગમથી કિશોરલાલભાઈના ઘણા માનસિક પ્રશ્નોનું સમાધાન થયું. કેદારનાથજીને તેમણે ગુરુપદે સ્થાપ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૩૪ થી ૧૯૪૦ સુધી ગાંધી સેવાસંઘના પ્રમુખ રહ્યા અને આ સંસ્થાનું બંધારણ ઘડ્યું. દેશના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ભાગ લેવા માટે ૧૯૩૦ થી ૧૯૪૨ દરમિયાન વખતો વખત જેલવાસ પણ ભોગવ્યો હતો. ગાંધીજીએ શરૂ કરેલા ‘હરિજન’ પત્રના તંત્રીપદે ૧૯૪૬માં કિશોરલાલભાઈની વરણી થઈ અને જીવનપર્યંત તેમણે આ જવાબદારી કુશળતાપૂર્વક સંભાળી હતી. ગાંધીજીના બ્રહ્મચર્ય અંગેના કેટલાક લેખો પત્રની નીતિ સાથે સુસંગત ન જણાતાં એ પ્રસિદ્ધ કરવાનો કિશોરલાલભાઈએ મહાત્માજીને સવિનય ઇન્કાર કરેલો.

ગાંધીયુગના આ દાર્શનિકે સૂક્ષ્મરૂપે જીવનનું અવલોકન કર્યું છે. તેમનાં પુસ્તકોમાં ‘રામ અને કૃષ્ણ’, ‘ઈશુ ખ્રિસ્ત’, ‘બુદ્ધ અને મહાવીર’, ‘સહજાનંદ સ્વામી’, ‘ગાંધીવિચાર દોહન’, ‘જીવન સંશોધન’, ‘સમૂળી ક્રાંતિ’, ‘ગાંધીજી અને સામ્યવાદ’, ‘કેળવણીના પાયા’, ‘કેળવણી વિવેક’, ‘કેળવણી વિકાસ’ વગેરે છે. ‘ઊધઈનું જીવન’, ‘માનવી ખંડિયેરો’ ઇત્યાદિ તેમના અનુવાદો છે. ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા’નો તેમણે

કરેલો સમશ્લોકી અનુવાદ 'ગીતાધ્વનિ' રૂપે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ધર્મ વિશેના તેમના વિચારો આજે ક્રાંતિકારક લાગશે.

યુવાવસ્થાથી કિશોરલાલભાઈને દમનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો. દમનો હુમલો આવે ત્યારે ઉધરસ ખાઈને શરીર ક્ષીણ બની ગયું હોય છતાં સ્વસ્થ બન્યે તરત કામે લાગી જતા. 'હરિજન' પત્ર ઉપરાંત 'ઊર્મિનવરચના' માસિકમાં તેમનાં ઘણાં લખાણો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. ગાંધી વિચારના સમર્થ ભાષ્યકાર તરીકે પણ કિશોરલાલ મશરૂવાળાનું નોંધપાત્ર પ્રદાન રહ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્ર ક્ષેત્રે જેમનું યશસ્વી પ્રદાન છે તે ફીરોઝ દાવર

(ઈ. સ. ૧૬-૧૧-૧૮૯૨ થી ઈ. સ. ૩-૨-૧૯૭૮)

પારસી જ્ઞાતિએ ગુજરાતને જે થોડા સાહિત્યકારોની ભેટ આપી તેમાં અરદેશર ફરામજી ખબરદાર અને ફીરોઝ દાવર અગ્રસ્થાને છે. ગુજરાતી સાહિત્ય તેમજ દર્શનશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે 'દાવરસાહેબ' ના આદરભર્યા નામથી ઓળખાયેલા પ્રો. ફીરોઝ દાવરનો જન્મ ૧૬-૧૧-૧૮૯૨ના, મહારાષ્ટ્રના અહમદનગર શહેરમાં થયો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં, ૧૮૯૬માં તેઓ પરિવાર સાથે અમદાવાદ આવ્યા અને પછી જીવનભર અમદાવાદમાં જ નિવાસ કર્યો. ૧૯૧૨માં અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાંથી અંગ્રેજી અને પરિચયન વિષયો સાથે બી. એ. તથા ૧૯૧૪માં એમ. એ. થયા. ૧૯૧૬માં અમદાવાદની એલ. એલ. બી. નેટિવ ઈન્સ્ટીટ્યુટના હેડમાસ્તર બન્યા. બે વર્ષ આ કામગીરી બજાવી, ૧૯૧૮માં પૂનાની ડેક્કન કોલેજમાં અંગ્રેજીના લેક્ચરર નિમાયા. ૧૯૨૦માં પ્રો. દાવર સાહેબની બદલી અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં અંગ્રેજીના લેક્ચરર તરીકે થઈ. ત્યાંથી ૧૯૪૭માં વયમર્યાદાને લીધે નિવૃત્ત થયા.

અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીએ શહેરમાં તે દિવસે આર્ટ્સ, અને સાયન્સના અભ્યાસ માટે કોલેજો શરૂ કરી હતી. તેની એક કોલેજ એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં પ્રો. ફીરોઝ દાવર ૧૯૪૭માં જોડાયા. અને અંગ્રેજી વિભાગના વડા તથા પ્રોફેસર તરીકે યશસ્વી કામગીરી બજાવી, ૧૯૬૬માં નિવૃત્ત થયા. આ રીતે, ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રે પ્રો. દાવર સાહેબે પૂરા પાંચ દાયકા અખંડિત સેવાઓ આપી હતી.

પ્રો. ફીરોઝ દાવર અંગ્રેજી અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાંત ઈરાનના ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિમાં પણ ઊંડો રસ ધરાવતા હતા. પારસીઓ ઈરાનથી ગુજરાતમાં ઊતરેલા. પ્રો. દાવરે ઈરાન સાથેનો સાંસ્કૃતિક સંપર્ક જાળવી રાખ્યો હતો. ૧૯૫૬માં તહેરાન યુનિવર્સિટીમાં મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે તેઓ ગયા હતા. ૧૯૬૬માં તહેરાનમાં યોજાયેલી વિશ્વના નામાંકિત ઈરાનીવિદોની પરિષદમાં પ્રો. દાવરને એક પેપરવાંચન માટે નિમંત્રણ મળ્યું હતું. ૧૯૭૧માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ તેમને ડી. લિટ્ ની માનાર્હ પદવી એનાયત કરી હતી.

પ્રો. ફીરોઝ દાવરની બે પ્રખ્યાત કૃતિઓ 'મોત ઉપર મનન' અને 'ઈરાનનો ચેરાગ' છે. 'ઝરથુષ્ટ્ર દર્શન' નામના તેમના પુસ્તકમાં પારસી ધર્મ અને તેની ફિલસૂફી ઉપર વિશ્લેષણાવટ કરવામાં આવી છે. અંગ્રેજીમાં દાવર સાહેબે ત્રણ પુસ્તકો લખ્યાં છે. 'રિફ્લેક્શન્સ' એ તેમના અંગ્રેજી ગુજરાતી લેખોનું મરણોત્તર સંપાદન છે.

'મોત ઉપર મનન' એ પુસ્તકમાં દાવર સાહેબે મૃત્યુની ફિલસૂફીની ઊંડી ચર્ચા કરી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારનું તે કદાચ એક માત્ર પુસ્તક છે. પ્રો. દાવરે લખ્યું છે : "હકીકતમાં મૃત્યુ કોઈ વસ્તુનું થતું જ નથી, માત્ર પદાર્થોનું રૂપાંતર જ થાય છે. પણ આ પદાર્થોના એકીકરણમાં જે ચેતન આવે છે ને એમાં મનના જે વ્યાપાર ચાલે છે, એ જ સુખદુઃખ કર્તા છે. એ જ બંધન અને મુક્તિનું કારણ છે."

જૈનવિદ્યામળીષી અને પદ્મભૂષણ જેવા અનેક ઘટકાઓથી વિભૂષિત દલસુખભાઈ માલવણિયા

(ઈ. સ. ૨૨-૭-૧૯૧૦ થી ઈ. સ. ૧૯૯૮)

જૈન, બૌદ્ધ અને અન્ય દર્શનો તથા જૈન સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રખ્યાત બનેલા દલસુખભાઈ માલવણિયાનો જન્મ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના સાયલા ગામે થયો હતો. તેમના વડવા ધ્રાંગધ્રા નજીકના માલવણ ગામે રહેતા હતા. એટલે તેમની અટક 'માલવણિયા' પડી. પિતાને પરચૂરણ વસ્તુઓની દુકાન હતી. સાયલાની નિશાળમાં દલસુખભાઈએ પ્રાથમિક અભ્યાસ કર્યો. તેઓ દસેક વર્ષના થયા અને પિતાનું અવસાન થયું. કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સામાન્ય હતી.

દુઃખના દિવસોમાં ગરીબનો બેલી ગરીબ થાય એ

ન્યાયે સુરેન્દ્રનગરના અનાથાશ્રમે દલસુખભાઈ અને તેમના ત્રણ નાના ભાઈઓને આશ્રય આપ્યો. અહીં સાત વર્ષ રહી તેમણે અંગ્રેજી પાંચમાં ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો. અભ્યાસના આ પ્રારંભિક સમયથી તેમની વિદ્યારુચિ ખીલી ઊઠી. સમય મળે ત્યારે આશ્રમની અવ્યવસ્થિત લાયબ્રેરીને વ્યવસ્થિત કરતા જાય અને પુસ્તક વાંચતા જાય. તેમનું વલણ ગોખવા કરતાં વિચારવા પ્રત્યે વધારે હતું.

એ સમયે સ્થાનકવાસી જૈન પરિષદે ગૃહસ્થ જૈન પંડિતો તૈયાર કરવાની દિશામાં પ્રયત્નો આદર્યા હતા. મૂળ મોરબીના વતની અને દાયકાઓથી જયપુર જઈ વસેલા દુર્લભભાઈ ઝવેરીના માર્ગદર્શન નીચે બિકાનેરમાં આ સંસ્થા કામ કરી રહી હતી. દલસુખભાઈના એક સગાંને આ સંસ્થાનો ખ્યાલ આવ્યો. તેમના કહેવાથી ઈ.સ. ૧૯૨૭માં દલસુખભાઈ બિકાનેર પહોંચ્યા અને સંસ્થામાં દાખલ થયા.

દલસુખભાઈને પોતાની વિદ્યાભ્યાસની ધગશ પૂરી કરવા મોકળું મેદાન મળી રહ્યું. સંસ્થાના આશ્રયે ચાર વર્ષ બિકાનેર, જયપુર, બ્યાવર અને કચ્છના અંજારમાં રહી જૈન શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોનો તેમણે વ્યાપક અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૩૧માં દલસુખભાઈને ‘ન્યાયતીર્થ’ અને ‘જૈન વિશારદ’ ની પદવી મળી. આ ચાર વર્ષમાં તેમણે જે હીર બતાવ્યું તે કળી જઈને દુર્લભભાઈ ઝવેરીએ તેમને અમદાવાદમાં પંડિત બેચરદાસ દોશી પાસે મોકલ્યા. બેચરદાસ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષા અને વ્યાકરણના સમર્થ પંડિત હતા. સવા વર્ષ સુધી અહીં તેમનો અભ્યાસ ચાલ્યો. ૧૯૩૨માં સત્યાગ્રહની ઘડતમાં પંડિતજીને જેલની સજા થઈ અને દલસુખભાઈનો વિદ્યાભ્યાસ પણ પૂર્ણ થયો.

જયપુરના દુર્લભભાઈ ઝવેરીને આ વિદ્યાર્થીમાં ભવિષ્યના મોટા પંડિતનું દર્શન થયું હતું. તેઓ દલસુખભાઈને પ્રોત્સાહિત કરતા રહેતા હતા.

તેમણે યુવાન દલસુખભાઈને ઈ.સ. ૧૯૩૨માં ગુરુદેવ દ્વાગોરના શાંતિનિકેતનમાં મોકલી આપ્યા. વિદુશેખર શાસ્ત્રી ભટ્ટાચાર્ય જેવા શિક્ષક પાસે પાલી ભાષા અને બૌદ્ધધર્મ શાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. મુનિ જીનવિજયજી પાસેથી પ્રાકૃત ભાષા અને જૈન આગમોનું વિશેષ અધ્યયન ઝીલ્યું. શ્રી આશ્રમસભી એ વિદ્યા સંસ્થાના સમૃદ્ધ વાચનાલયનો શાભ તેમણે ખૂબ લીધો. બે વર્ષ શાંતિનિકેતનમાં રહ્યા.

ઈ.સ. ૧૯૩૪માં તેમનો અભ્યાસકાળ પૂરો થયો અને મુંબઈમાં સ્થાનકવાસી જૈન પરિષદના મુખપત્ર ‘જૈન પ્રકાશ’ની ઓફિસમાં જોડાયા. અહીં નોકરી ઉપરાંત ટ્યુશનો કરી પરિવાર પૂરતું રળી લેતાં. મુંબઈના છ એક માસના વસવાટ દરમ્યાન તેમને પંડિત સુખલાલજીનો વિશેષ પરિચય થયો. પંડિતજી એ વખતે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં જૈન ચેરના અધ્યાપક હતા. એમણે દલસુખભાઈને પોતાના મદદનીશ તરીકે સાથે આવવા સૂચન કર્યું. દલસુખભાઈનું મન આર્થિક ભીંસમાં પણ ધન કરતાં જ્ઞાન તરફ વધારે હતું. તેમણે સૂચન સ્વીકારી લીધું અને ૧૯૩૫ના ફેબ્રુઆરીમાં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં જોડાયા.

પંડિત સુખલાલજીની કસોટીમાંથી પાર ઊતરવાનું ઘણું આકરું હતું. દલસુખભાઈ તેમાંથી સંપૂર્ણ પાર ઊતર્યા. અને પંડિતજી સાથે પિતા-પુત્રના સ્નેહ હેતુથી તેઓ જોડાયા. સુખલાલજીએ તત્ત્વજ્ઞાનની ચાવીરૂપ કેટલાક ગ્રંથો દલસુખભાઈને ભણાવ્યા. ધીમે ધીમે પોતાના આ શિષ્યમાં તેમનો વિશ્વાસ દઢ થતો ગયો તેમ તેમ પોતાના સંશોધનકાર્યમાં પણ દલસુખભાઈને સામેલ કર્યા. ૧૯૪૪માં પંડિત સુખલાલજી જૈન ચેરના અધ્યાપક પદેથી નિવૃત્ત થયા. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના તે વખતના કુલપતિપદે વિશ્વવિખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાની અને દર્શનશાસ્ત્રી તથા પાછળથી ભારતના રાષ્ટ્રપતિ બનેલા ડો. રાધાકૃષ્ણન્ હતા. ૩૪ વર્ષના યુવાન દલસુખભાઈ ઉપર ડો. રાધાકૃષ્ણન્ અને પંડિત સુખલાલજી બન્નેની નજર ઠરી હતી. ૧૯૪૪માં જૈન ચેરના અધ્યાપકપદે સુખલાલજીના અનુગામી તરીકે દલસુખભાઈની નિયુક્તિ થઈ. જાપાન અને બર્માના બૌદ્ધ ત્રિકુઓ તથા જ્ઞાનવૃદ્ધ એવા વિદ્વાનો પણ દલસુખભાઈની વિદ્વતાથી પ્રભાવિત થયા હતા.

૧૯૫૨માં તત્કાલીન રાષ્ટ્રપતિ ડો. રાજેન્દ્રબાબુના પ્રયાસોથી અને મુનિ પુણ્યવિજયજીની ભલામણથી દિલ્હીમાં પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટીની સ્થાપના થઈ હતી. દલસુખભાઈ શરૂઆતથી તેની કાર્યવાહક સમિતિમાં હતા. થોડા સમય પછી તેઓ આ સોસાયટીના માનદ્મંત્રી બન્યા.

૧૯૫૭માં અમદાવાદમાં કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ એ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની સ્થાપના કરી હતી. તેમણે દલસુખભાઈને આ નવી સંસ્થાનું

નિયામક પદ સંભાળવા આગ્રહ કર્યો. લગભગ ૨૫ વર્ષના બનારસ વસવાટ બાદ ૧૯૫૮ના ડિસેમ્બરમાં દલસુખભાઈ અમદાવાદ આવ્યા. અને આ નવી સ્થપાયેલી સંસ્થાના નિયામક બન્યા. ૪૦ હજાર ઉપરાંત બહુમૂલ્ય હસ્તપ્રતો તેના વિશાળ ગ્રંથાગારમાં સુરક્ષિત છે. દેશ વિદેશના અનેક વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓ આ સંસ્થાનો લાભ લઈ રહ્યા છે. તેના પાયામાં દલસુખભાઈની વિદ્વતા, નિષ્ઠા અને કાર્યદક્ષતા વેરાયેલી પડી છે.

ઈ.સ.૧૯૫૯થી ૧૯૭૬ સુધી વિદ્યામંદિરની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ વધારી વયમર્યાદાને લીધે ૧૯૭૬માં તેઓ નિવૃત્ત થયા. સંસ્થાએ તેમની સેવાની કદર કરી. નિયામક પદેથી નિવૃત્ત થયા, પણ વિદ્યામંદિરના સલાહકાર તરીકે તેમની સેવાનો લાભ લેવાનું ચાલુ રાખવામાં આવ્યું.

દલસુખભાઈ જૈન સંસ્કૃતિ સંશોધક મંડળ, પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી અને પ્રાકૃતિક વિદ્યામંડળ જેવી સંસ્થાઓના માનદ્ મંત્રી હતા. ૧૯૬૮માં કેનેડાની ટોરન્ટો યુનિવર્સિટી તરફથી તેમને બૌદ્ધ દર્શનના અધ્યાપન માટે આમંત્રણ મળ્યું. સોળ મહિના તેમણે ત્યાં કામગીરી બજાવી હતી. અખિલ ભારતીય ઓરિયન્ટલ કોન્ફરન્સ, નાગાર્જુન શોધ સંસ્થા, અખિલ ભારત દર્શન પરિષદ, ગુજરાત તત્ત્વજ્ઞાન પરિષદ, જૈન સાહિત્ય સમારોહ વગેરેના પ્રમુખપદ તેઓએ સંભાળ્યાં હતાં. ૧૯૭૬માં પોરબંદરમાં ભરાયેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંમેલનમાં સંશોધન વિભાગના તેઓ વિભાગીય પ્રમુખ હતા.

દાર્શનિક સાહિત્યની રચના માટે તેમને 'સિદ્ધાંત ભૂષણ' ની પદવી અને સુવર્ણચંદ્રક તથા જૈન સાહિત્યની વિશિષ્ટ સેવા માટે વિજયધર્મ સૂરિ જૈન સાહિત્ય સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયા હતા. ૧૯૭૭માં પેરીસમાં મળેલા આંતરરાષ્ટ્રિય સંસ્કૃત પરિષદના ત્રીજા અધિવેશનમાં ખાસ આમંત્રણથી તેમણે ભાગ લીધો હતો. ગુજરાતી અને હિંદીમાં તેમણે લગભગ ૪૦ પુસ્તકોનાં લેખન-સંપાદન કર્યાં છે. જેમાં જિનવિજયજી અભિનંદન ગ્રંથ, જૈનદર્શનનો આદિકાળ, ગણધરવાદ, જૈન દાર્શનિક સાહિત્યનું વિહંગાવલોકન, જૈન આગમ, હિંદુ ધર્મ, જૈન ધર્મ ચિંતન, સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ તર્કભાષા, જૈનાગમ સ્વાધ્યાય, જૈન ધર્મ ચિંતન, જૈનાગમ મીમાંસા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

દલસુખભાઈ સંપૂર્ણાનંદ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી (વારણસી)ના પ્રાધ્યાપક હતા. ૧૯૮૮માં પ્રાકૃત-જૈનધર્મ પરિષદ, વારાણસીના પ્રથમ અધિવેશનમાં તેમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૮૦માં રાજસ્થાનમાં આવેલા લાડનુ ખાતેની જૈન વિશ્વભારતી સંસ્થા દ્વારા 'જૈન વિદ્યામનીષી'નો એવોર્ડ દલસુખભાઈને એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો.

દલસુખભાઈની મૃત્યુ તારીખ અંગે તપાસ કરવા છતાં, મળી શકી નથી. અધિકરણ લેખક તે બદલ દિલગીર છે.

ભજનોની દર્શનધારાના અનન્ય ઉપાસક

મકરંદ દવે

(ઈ. સ. ૧૩-૧૧-૧૯૨૨)

આપણી સમૃદ્ધ ભજનવાણીમાં રહેલા ગહન ચિંતનને લોકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં જે કેટલાક વિદ્વાનોનું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે તેમાં મકરંદભાઈ મોખરાની હરોળમાં છે. રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડલમાં તેમનો જન્મ થયો. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ ગોંડલમાં લીધું. રાજકોટની ધર્મન્દ્રસિંહજી કોલેજમાં બી.એ.ના અભ્યાસ માટે દાખલ થયા, પણ ૧૯૪૨ની લડત આવી. તેમાં જોડાવા માટે ઈંટર આર્ટસથી અભ્યાસ અધૂરો મૂક્યો. ૧૯૪૪માં રાણપુરમાં ઝવેરચંદ મેઘાણી સાથે સામાજિક 'ફૂલછાબ'માં જોડાયા. 'ફૂલછાબ' ઉપરાંત 'ઊર્મિનવરચના' માસિક અને 'જયહિંદ' દૈનિક સાથે પણ મકરંદભાઈ સંલગ્ન રહ્યા હતા.

માતાની સારસંભાળ માટે ૧૯૭૪ સુધી ગોંડલમાં જ વસવાટ કર્યો. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રખર લેખિકા કુંદનિકાબેન કાપડિયા સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. ૧૯૮૪ સુધી મુંબઈમાં નિવાસ કર્યો. તે પછી વલસાડ નજીક 'નંદીગ્રામ' સંસ્થાની સ્થાપના કરી, ત્યાં વસવાટ કરે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં વહેલી મહાપંથ, નાથપંથ અને કબીરપંથની ભજનત્રિવેણીમાંથી મકરંદભાઈ ઉપર નાથપંથની અસર વિશેષ જોવા મળે છે. ભજનોના ગૂઢાર્થ, તેમાં રહેલા યોગ, ચિંતનાત્મક પદને મકરંદભાઈએ સરળ ભાષામાં રજૂ કર્યું છે. ભજનોની સમજૂતી આપવાનું બહુ મોટું કાર્ય તેમણે બજાવ્યું છે. મકરંદભાઈનું ચિંતન 'અંતર્વેદી', 'યોગપથ', 'સહજને કિનારે', 'સત્ કેરી વાણી', 'ભાગવતી સાધના', 'ચિરંતના', 'વિષ્ણુ સહસ્રનામા', 'યોગી હરનાથના

સાનિધ્યમાં' ઈત્યાદિ પુસ્તકોમાં સંગ્રહાયેલું છે.

તેમનાં કાવ્યો ઉપર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને ઝવેરચંદ મેઘાણીની અસર છે. પણ તેમણે કાવ્યોની અનુભૂતિ ભજનોમાંથી મેળવી છે. સૌરાષ્ટ્રની તળપદ લોકબોલીના બળપ્રદ શબ્દોનો મકરંદભાઈનાં કાવ્યોમાં ભરપૂર ઉપયોગ થયો છે. તેમનાં કાવ્યોમાં જ્ઞાનમાર્ગની અને અધ્યાત્મની સચોટ છાંટ દેખાય છે. તેમના કાવ્ય સંગ્રહોનાં નામ 'તરણાં', 'જયભેરી', 'ગોરજ', 'સૂરજમુખી', 'સંજ્ઞા', 'સંગતિ', 'ઝબૂક વીજળી ઝબૂક' વગેરે છે. 'નવનીત સમર્પણ', 'ઊર્મિનવરચના' અને 'અખંડ આનંદ'માં મકરંદભાઈના સંખ્યાબંધ લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

૧૯૭૯માં તેમને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને ૨૦૦૨માં નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ એનાયત થયા હતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'સાંઈ મકરંદ'ના નામે ખ્યાત મકરંદભાઈ, ભજનોની દર્શનધારાના આકંઠ ઉપાસક અને મરમી છે.

અનેક ભાષાઓ ઉપર જેમણે સમાન પ્રભુત્વ રહેલું છે

ફાધર વાલેસ

(ઈ. સ. ૪-૧૧-૧૯૨૫)

ગુજરાતમાં આવીને સવાયા ગુજરાતી બનીને, શિક્ષણ તેમજ સાહિત્યના માધ્યમથી વિદ્યાર્થી તથા વાચકોનું ઘડતર કરનાર ફાધર વાલેસનું મૂળ નામ વાલેસ કાર્લોસ જોસેફ છે. તેમનો જન્મ સ્પેનના લોઝોનોમા શહેરમાં થયો હતો. ૧૯૪૧માં મેટ્રિક અને ૧૯૪૫માં સલામાન્કા યુનિવર્સિટીમાંથી બી. એ. થયા. તેમનો મુખ્ય વિષય ગ્રીક ભાષા હતો. ૧૯૪૯માં ગ્રેગોરિયન યુનિવર્સિટીમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય સાથે બી.એ. થયા. આમ બી.એ.માં તેઓ બે ડિગ્રી ધરાવે છે. ૧૯૫૩માં મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાંથી ગણિતના વિષયમાં એમ. એ.ની પદવી ફાધર વાલેસે પ્રાપ્ત કરી.

એમ. એ. થઈને તેમણે ગુજરાતને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી. ઈ.સ.૧૯૬૦ થી ૧૯૮૨ સુધી ફાધર વાલેસ અમદાવાદની સેન્ટઝેવિયર્સ કોલેજમાં ગણિતના અધ્યાપક તરીકે રહ્યા. કોલેજમાં તેઓ અનેક વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શક બન્યા. ગણિતના અધરામાં અધરા પ્રશ્નો ઉકેલવાની સાથે લોકોનું જીવનઘડતર થાય તે હેતુથી, તાત્ત્વિક અને દાર્શનિક

વિચારસરણી ધરાવતા લેખો સરળ ગુજરાતીમાં આપ્યા. 'ગુજરાત સમાચાર'ની રવિવારની પૂર્તિમાં વર્ષો સુધી ચાલેલી તેમની લેખમાળાએ વાંચકોમાં આકર્ષણ જગાવ્યું હતું.

ફાધર વાલેસનાં પુસ્તકોમાં 'સદાચાર', 'લગ્નસાગર', 'કુટુંબધર્મ', 'હૃદયધર્મ', 'સ્ત્રીધર્મ', 'દેહધર્મ', 'ગૃહકલ્યાણ', 'ચરણ કમળ', 'નવી પેઢીને', 'તરૂણાશ્રમ' વગેરે છે.

આત્મકથાના ટુકડામાં ફાધર વાલેસ પોતાનું જીવન ઘડતર કઈ રીતે થયું તે આલેખ્યું છે. શબ્દોના વિનિયોગ વિષે વિચારણા કરતી કૃતિ 'શબ્દલોક' પણ તેમણે આપી છે.

ઈ. સ. ૧૯૬૬માં તેમને કુમારચંદ્રક અને ઈ. સ. ૧૯૭૮માં રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવ્યા હતા. ઈ. સ. ૨૦૦૦ની સાલમાં ફાધર વાલેસના ૭૫ વર્ષ પૂરા થયા, તે નિમિત્તે અમદાવાદમાં તેમનો સન્માન સમારોહ યોજાયો હતો. આ પ્રસંગે સમગ્ર સાહિત્યનું પુનઃમુદ્રણ કરવામાં આવ્યું છે.

અંગ્રેજી, ગ્રીક, ફ્રેન્ચ, હિન્દી, ગુજરાતી અને તામિલ ભાષાઓ ઉપર તેમનું સમાન પ્રભુત્વ છે.

જૈનાચાર્યોની નવીપેઢીમાં કાંતદર્શી વિચારક

પૂ. મુનિ રત્નસુંદર વિજયજી

(હાલ આચાર્યશ્રી)

(૧૫-૧-૧૯૪૮)

છેલ્લા થોડાક દાયકાઓથી સંતોષનું અધઃપતન આજસમાં થયું છે. સદાચારનું અધઃપતન રૂઢિમાં થયું છે. નમ્રતાનું અધઃપતન સ્વમાનહીનતામાં થયું છે. ધાર્મિકતાનું અધઃપતન વહેમમાં થયું છે. એવે સમયે વૃક્ષ બની એક સ્થળે છાંયો આપવાને બદલે વાદળ બની સમાજ પર વરસવાના અને લોકોમાં નૈતિક જાગૃતિ પેદા કરવાનાં પગલાં ધર્માચાર્યો દ્વારા લેવાઈ રહ્યાં છે.

જૈન મુનિ રત્નસુંદરવિજયજી તે પૈકીના એક છે. ભાવિના ગર્ભની તો કોઈને ખબર હોતી નથી. પણ અભ્યાસમાં અતિ સામાન્ય એવો આ કિશોર સમય જતાં હજારોની મેદનીને જકડી રાખશે અને તેમનામાં નવા વિચારોની ચેતના પ્રગટાવશે તેવી કલ્પના કદાચ કોઈને નહીં હોય.

સાવરકુંડલાના તાલુકા જેસર પાસે આવેલું દેવલા ગામ મુનિશ્રીનું વતન છે. પિતા દલીચંદભાઈ દોષી (અત્યારના મુનિ દેવસુંદરવિજયજી) ને મુંબઈમાં કાપડનો મોટો વ્યવસાય હતો. આર્થિક રીતે સદ્ગર ગણાય એવા પરિવારમાં દેવલામાં રત્નસુંદરવિજયજીનો જન્મ થયો છે. ત્રણ ભાઈઓમાં તેઓ સૌથી નાના. મહારાજશ્રીની પાંચ વર્ષની ઉંમરે માતૃશ્રીનું અવસાન થયું. પિતામાં ધાર્મિક ભાવના પ્રબળ હતી. કુદરતના આ ફટકાએ તેમાં તેલ પૂરવાનું કામ કર્યું. સાંસારિક બાબતો પરથી ધીમે ધીમે મન પાછું ખેંચતા ગયા. પુત્રના પ્રથમ ગુરુ પિતા બન્યા. ૧૯૬૩માં કિશોરાવસ્થામાં રત્નસુંદરવિજયજીના મનમાં પણ સાધુત્વ અંગીકાર કરવાનો વિચાર આવ્યો.

જૈન ધર્મના એક મુનિ ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજીએ ઈ.સ. ૧૯૬૩થી યુવાનો માટે દર મે મહિનામાં કોઈ તીર્થસ્થાનમાં એક મહિનાની શિબિરનું આયોજન કરતા હતા. ૧૯૬૪માં અચલગઢમાં શિબિર યોજાઈ હતી. પિતા-પુત્ર બન્ને તેમાં એક મહિનો રહ્યા. રત્નસુંદરવિજયજીના મનમાં આંદોલન શરૂ થયું. થોડો સમય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજીના અંગત પરિચયમાં આવવાનું બન્યું. ઈ.સ. ૧૯૬૪માં દિવાળી વેકેશનમાં રાજસ્થાનના પીડવાડામાં બીજી શિબિર યોજાઈ હતી. રત્નસુંદરવિજયજીએ તેમાં ભાગ લીધો અને સંસાર છોડવાનો ત્યાં દઢ નિર્ણય કર્યો.

ઘરે આવી કુટુંબ પાસે રજા માંગી. પિતા તો તૈયાર જ હતા, પણ બે મોટાભાઈના મનમાં ગડમથલ હતી. સમજાવટને અંતે તેમણે પણ સંસાર છોડવાની ઉલ્લાસપૂર્વક રજા આપી. ઈ.સ. ૧૯૬૫ થી ૧૯૬૬નું એક વર્ષ પિતા પુત્ર ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજીની સાથે રહ્યા. મુનિ સમજાવતા કે સંસાર છોડવો એટલે શું? તન અને મન બન્નેની આકર્ષી તાવણીમાંથી ગુરુએ તેમને તપાવ્યા. કસોટીમાંથી પાર ઉતરેલા પિતા-પુત્રે ઈ.સ. ૧૯૬૬ની ૨૩મી એપ્રિલે મુંબઈના પરા મલાડમાંથી દીક્ષા અંગીકાર કરી.

૧૮મે વર્ષે રત્નસુંદરવિજયજીએ દીક્ષા લીધી. તેના ત્રણ વર્ષ બાદ એટલે ૨૧મા વર્ષથી જાહેર પ્રવચનની શરૂઆત કરી. ઈ.સ. ૧૯૭૪માં જામનગરમાં પ્રથમ વખત સ્વતંત્ર પ્રવચન કર્યું, ત્યારથી તેમની વૈચારિક યાત્રા સતત આગળ વધતી રહી છે.

તેમનાં પ્રવચનના મુખ્ય બે પાસાં છે. એક પ્રેમની પરિભાષામાં બોલે છે. દોષિત પ્રત્યે તિરસ્કાર નથી હોતો.

બીજું માત્ર વિરોધ નહિ, પણ સાથોસાથ વિકલ્પ સૂચવે છે. રત્નસુંદરવિજયજીનાં કેટલાંક વિચારમૌક્તિકો જોઈએ. તેઓ કહે છે કે “યુવાનોને ખરાબ નથી જોઈતું, પણ આપણે તેમને સારું આપી શકતા નથી એટલે તે બૂરા તરફ વળે છે. શિવાજી ઉપર રામદાસનું વર્યસ્વ હતું. તેમ સત્તા પર બેસનાર વ્યક્તિ પર કોઈ મહાનુભાવનું છત્ર હોવું જોઈએ. આવાં છત્રને લીધે તે પદ્ધતિસર કામ કરે તો સમાજ ઘણો સુધરી શકે. સંત વ્યક્તિગત સુધારો કરે, સમષ્ટિગત નહીં. સમાજને સદ્માર્ગે વાળવાની તાકાત રાજસત્તા પાસે છે. એ સત્તાનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ થાય એટલે સજ્જનોએ તમામ ક્ષેત્રે દાખલ થવું જોઈએ. આજે ઉપદેશ આપવો સજ્જનના હાથમાં છે અને તાકાત દુર્જન પાસે છે. સજ્જનો દૂર ચાલ્યા ગયા છે તેને કારણે દુર્જનો ફાવ્યા છે.”

ધર્મ અંગે રત્નસુંદરવિજયજી કહે છે કે ધર્મ એ ૨૪ કલાક આચરણની વાત છે. ધર્મ ચર્ચાનો વિષય નથી. કોઈ સારી વસ્તુને અપનાવવી અને હલકાથી દૂર રહેવું તે પણ ધર્મનો જ એક ભાગ છે.

જીવન અંગેનો મુનિશ્રીનો અભિગમ ચોખ્ખો છે. પોતાનાં પ્રવચનમાં અવારનવાર કહે છે કે જીવનમાં કેન્દ્ર સ્થાને સફળતાને નહીં, પણ મહાનતાને રાખો. સાંપ્રત સમસ્યાઓ સફળતાને માપદંડ તરીકે સ્વીકારવાથી પેદા થઈ છે. મહાનતા આંતરિક છે અને સફળતા બાહ્ય છે. સમાજમાં પ્રભાવશાળી વિચારો રમતા મૂકો તો પ્રભાવશીલ બનાશે. જે સમાજ વૈચારિક રીતે કંગાલ અને દરિદ્ર હોય તે કદી બેઠો ન થઈ શકે.

છેલ્લાં ૨૨ વર્ષથી મુનિ રત્નસુંદરવિજયજીએ લેખન કાર્ય આરંભ્યું છે. તાજગી તથા સુગંધીથી ભરપૂર તેમના ૧૨૫ પૈકીનાં કેટલાંક પુસ્તકોનાં માત્ર નામ જ જોઈએ તો ‘જીવન ઉદ્ધોત’, ‘મનવા! ભોર ભયો, ઊઠો, જાગો’, ‘જીવન એક સંઘર્ષ’, ‘આસોપાલવ’, ‘મીઠાં જળ સાગરનાં’, ‘કુર્યાત્ સદા મંગલમ્’, ‘વાર્તા રે વાર્તા’, ‘ચાલો, મોડું ન કરીએ’, ‘મિચ્છામિ દુક્કડમ્’, ‘નયણે વહેતાં નીર’, ‘મારી માનસ યાત્રા’, ‘આવો વાર્તા કહું’, ‘મયુરપંખ’, ‘પર્વાપિરાજનો સંદેશ’, ‘મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ’, એકલો જાને રે’, ‘કહેવતોનો સમજવા જેવો મર્મ’ વગેરે છે.

જૈનાચાર્યોની નવી પેઢીમાં રત્નસુંદરવિજયજી કાંતદર્શી વિચારક મુનિ છે. ✽

લોકસંભો : દીપસ્વંભો

—પ્રો. ડો. આર. ટી. સાવલિયા

લોકસંસ્કૃતિનું સંવર્ધન કરનારા ઓલિયા સંતોની વાતો ન્યારી છે. માનવીને કોઈ આકસ્મિક ઘટનાના પ્રભાવમાંથી જ વૈરાગ્યનો રંગ લાગી જાય છે. ત્યારે તેમના જગતના તમામ ભૌતિક સુખો કાલ્પનિક જણાય છે. અને આધ્યાત્મિક સુખમાં જ તેમને વાસ્તવિક સુખની અનુભૂતિ થાય છે.

સમયે સમયે સિદ્ધ આત્માઓનું પ્રાગટ્ય થયાનું અને ચમત્કારો દ્વારા કોઈ અદૃશ્ય શક્તિના પરચા અનુભવાયાનું સાંભળીએ છીએ પણ તેમાં શ્રદ્ધા હોવી જરૂરી છે. ભગવાન રામચંદ્રજી પ્રત્યે હનુમાનજીને અપાર શ્રદ્ધા હોવાને કારણે રામનું નામ લઈ ઊંડા પાણીના પ્રવાહમાં પથરા નાંખ્યા અને જે કાંઈ ચમત્કાર થયો તેનાથી સૌ વિદિત છે.

વર્તમાન સમયમાં પણ ગામને ગોંદરે કે તીર્થસ્થાનોમાં સંતપુરુષોનાં ઊભેલાં બાવલાંઓ કે એવાં સ્મૃતિ સ્મારકો ખરેખર તો આપણાં પ્રેરણાસ્થાન બન્યાં છે. સમાજને ઊંચી ભૂમિકાએ લઈ જવા આ અવધૂત યોગીઓએ ભારે મોટો પુરુષાર્થ કર્યાનું જણાય છે.

અત્રે રજૂ થયેલી સંતોની જીવનધારા એવો અહેસાસ કરાવે છે કે સુખ બહારનાં સૌંદર્યમાં નહિ પણ ભીતરના આત્મસૌંદર્યમાં જ સમાય છે. સંતોની સ્મૃતિઓમાંથી આપણે શાંત સુધારસનો આસ્વાદ માણીએ અને લેખક-પ્રાધ્યાપક ડો. રામજીભાઈ ઠાકરશીભાઈ સાવલિયાનો પરિચય પણ જોઈએ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં એમ. એ. (૧૯૮૨) અને પી. એચ. ડી. (૧૯૮૯). ‘ગુજરાતની હિંદુ દેવીઓનું પ્રતિભાવિધાન’ નામના મહાનિબંધનું ICHP નવી દીલ્હીના અનુદાન દ્વારા પ્રકાશન (૧૯૯૧) અને ગુજરાતમાંની માતૃકાઓનું મૂર્તિવિધાન’ (૧૯૯૩) અને ‘કલાવિમર્શ’ (૨૦૦૦), ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશન. ગુજરાતની દિગ્ગૃપાલ પ્રતિભાઓ (૧૯૯૮) અને ‘પાશુપત સંપ્રદાય : ઉદ્ભવ અને વિકાસ’ (૧૯૯૯) પુસ્તકરૂપે પ્રકાશન. ‘ગુજરાત’નાં પ્રાચીન સરોવર, તળાવો અને કૂંડો’ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ દ્વારા પ્રકાશિત (૨૦૦૦), ‘સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં શાસ્ત્રી’ (દ્વિતીય)ની પદવી (૧૯૯૭).

ક. ભા. દવે રૌપ્યચંદ્રક : ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ, ૧૯૯૧. સમાજ ગૌરવ પુરસ્કાર : લોકસેવા ફાઉન્ડેશન, અમદાવાદ મે, ૧૯૯૯. સ્વ. ડો. હરિભાઈ ગૌદાની સમાજ ગૌરવ પુરસ્કાર : સૌરાષ્ટ્ર લેઉવા પટેલ સમાજ, અમદાવાદ, ૨૯ જુલાઈ, ૨૦૦૧. ક્યુરેટર કમ લેકચરર, વિચાર ટ્રસ્ટ, ‘ધાતુપાત્ર સંગ્રહાલય’ (૧૯૮૨ જુલાઈથી ૧૯૮૪ જુલાઈ). ૧૯૮૪ થી ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં અધ્યયન-સંશોધન અને અનુસ્નાતક કેન્દ્રમાં અધ્યાપક. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં પી. એચ. ડી. માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટી (ઓક્ટો. ૧૯૯૬) તથા આંતરરાષ્ટ્રીય જૈન વિદ્યાકેન્દ્ર અને બૌદ્ધ દર્શન વિષયમાં એમ. ફિલ અને પી. એચ. ડી. માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ (માર્ચ, ૧૯૯૮) દ્વારા માન્ય માર્ગદર્શક અધ્યાપક.

રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની પુરાતત્વ, ઇતિહાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિની સંસ્થાઓનું આજીવન સત્યપદ ધરાવે છે. ‘સામીપ્ય’ અધ્યયન અને સંશોધન ત્રૈમાસિક (૧૯૯૨ થી) સહાયક સંપાદક. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદમાં કોષાધ્યક્ષ (૧૯૯૪ થી ૧૯૯૭), અને મંત્રી (૧૯૯૭ થી), આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યા અને બૌદ્ધદર્શન કેન્દ્ર અને ઇતિહાસ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અનુસ્નાતક કેન્દ્રમાં મહેમાન અધ્યાપક (૧૯૯૬ થી). પુરાતત્વ (ખોજ) શિબિર-ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં (૧૯૯૨ થી) તજજ્ઞ તરીકે. સામીપ્ય, પથિક, કુમાર, સ્વાધ્યાય, સંબોધિ, ગુજરાત જેવા પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં ૯૫ જેટલા વિવિધ વિષયોના સંશોધનાત્મક લેખો છપાયા. ગુજરાત વિશ્વકોશમાં પુરાતત્વ, ઇતિહાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં ૫૦ જેટલા અધિકરણો લખ્યાં. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંવાદોમાં ભાગ લઈ સંશોધન પેપર રજૂ કરી ચર્ચામાં ભાગ લીધેલ છે. હાલ, અધ્યાપક, ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં કાર્યરત.

—સંપાદક

સંત જીવણદાસ

(શિમળિયા) ખાનપુર તા. લુણાવાડા

જીવણ નામના ત્રણ કવિઓના ઉલ્લેખ મળે છે. (૧) શિમળિયાના સંત જીવણદાસ, (૨) વેત્રવતીને કિનારે રહેતો મચ્છનગર (ધોળકા)નો સાધુ જીવણદાસ અને (૩) દાસી જીવણ.

અહીં શિમળિયાના સંત જીવણદાસ વિશે વિગતો આપેલ છે. ૧૮ મી સદીમાં પ્રજામાં સામાજિક સડો પેઠી હતો. ધર્મમાં તત્ત્વજ્ઞાન એકડા વગરનાં મીઠાં જેવું હતું. જાતિમાં નિયમોનું ઉલંઘન માત્ર સાંખી લેવામાં જ નહોતું આવતું, પણ છોડ્યોક અનીતિનો ઉપદેશ અને પ્રચાર પણ થતો. આવા સંજોગોમાં જીવણદાસ થઈ ગયા.

જીવણદાસનું જન્મ સ્થળ ખાનપુર (તા. લુણાવાડા) છે. તેઓ સમજણા થયા ત્યારથી જ અનાસક્ત હતા. ખાનપુરમાં રહેતા ખડાયતા વાણિયા એમને ખડાયતાસંત તરીકે જ ઓળખે છે. એમનાં માતાપિતા સંબંધી કોઈ માહિતી મળતી નથી. લોકોકિત પ્રમાણે તેમની બાલ્યાવસ્થામાં જ એમના પિતાશ્રી પરલોકવાસી થયા હતા. તેથી માતાએ તેમનું પાલન કર્યું હતું. નાનપણથી જ એમનું ચિત્ત વૈરાગ્યપરાયણ હતું. ગૃહત્યાગ વખતે માતાને કહી ગયેલા કે તું ગુજરી જઈશ ત્યારે હું આવીને આગ મૂકીશ. એમનાં માતા મરણ પામ્યાં ત્યારે સ્મશાનમાં ડાઘૂઓએ બૂમ પાડીને બોલાવ્યા, તે સમયે એકદમ અગ્નિ પ્રગટ્યો અને બધા આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયા.

શિમળિયાનું સ્થાન નદી કિનારે છે. જીવણદાસને એ જગ્યા ધ્યાન માટે અનુકૂળ લાગવાથી દર અગિયારસ અને પૂર્ણિમાએ ખાનપુરથી શિમળિયા આવતા. રાત્રે સામે કિનારે જઈ સમાધિમાં બેસતા અને સવારે પાછા ફરતા. મદ્રાસમાં રણછોડજીનું મંદિર છે. એ મંદિરમાં કૃષ્ણનું મદન-મોહનજીનું સ્વરૂપ છે. એવું કહેવાય છે કે ત્યાંના વૈષ્ણવોએ જીવણદાસ મહારાજશ્રીની આજ્ઞાથી એ ત્યાં પધરાવેલું. વૈષ્ણવીદીક્ષા એમણે ક્યારે લીધેલી તે કંઈ ચોક્કસ નથી.

સંત જીવણદાસ વૈષ્ણવો સાથે ચોતરા ઉપર ભજનકિર્તન કરતાં. ભજન કરતાં કરતાં એક દિવસ રાત્રે ચોતરામાં તેઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા. તે દિવસથી ચોતરો “ચેતન ચોતરા” તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ચેતન ચોતરો સંત

જીવણદાસનું સમાધિસ્થાન છે. તે નદી-કિનારે આવેલ છે. તેની બન્ને બાજુએ ખડક હતા, જે પાણીના પૂરથી ધોવાઈ ગયા છે, પણ ચેતન ચોતરાને કંઈ જ નુકશાન થયું નથી.

જીવણદાસ અખાના શિષ્ય લાલદાસના શિષ્ય હતા. આ અંગે આંતરિક પુરાવો જીવણદાસની વાણીમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે.

શિમળિયાના સંત જીવણદાસ અંગે ગુજરાતી હસ્તપ્રતોની યાદીમાં સંવત ૧૮૦૩ની સાલ મળે છે. એમની બીજી બધી હસ્તપ્રતો જોતાં સંવત ૧૮૩૬ પછીની કોઈપણ સાલ એમની કૃતિઓમાં મળતી નથી. તેથી ઈ.સ. ૧૮મી સદીમાં તેઓ થઈ ગયા. એમની અપ્રગટ કૃતિઓ પદ્યમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. ખંભાતમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા ગુટકામાં ૫ થી ૧૧ સાખીઓ અને એક પદ હિંદોળાનું મળે છે. તે ઉપરાંત ગુજરાત વિદ્યાસભા (ભો. જે. વિદ્યાભવન)ની હસ્તલિખિત પ્રત (૮૪૫)માં ‘ગોપી કૃષ્ણ વિવાહ’નું પદ મળ્યું છે. ઉપરાંત શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા હ. પ્ર. નં. ૨૦૭ માંથી ‘સત્ગુરુ મહિમા’ અને ‘ચૌદ ભોવનરો’ તથા ‘નવીન કાવ્ય દોહન’માં ચાર પદ મળે છે.

સંત જીવણદાસની પહેલી કૃતિ ‘ચાતુરીઓ’ સં. ૧૮૦૨માં રચાઈ છે. અને એમની છેલ્લી કૃતિ ‘મહીમાતમ’ સં. ૧૮૩૬માં રચાઈ છે. તેથી જીવણદાસનો કવનકાળ સં. ૧૮૦૨ થી ૧૮૩૬ છે. ‘મહીમાતમ’ અને ‘જીવનગીતા’ એમની ઉત્તમ કૃતિઓ છે.

ગારિયાધારના વાલમપીર

ભાવનગર જિલ્લાના પાલીતાણા તાલુકામાં ગારિયાધાર નામનું ગામ છે. ત્યાં વિ. સ. ૧૮૮૦ (ઈ.સ. ૧૮૨૪)ના જેઠ સુદ રના દિવસે પ્રભુભક્તિ પરાયણ કાંત્રોડિયા પટેલ લલા નારાયણના ઘરે જબાઈ માતાની કૃપે વાલમપીર જન્મ્યા. વાલમરામ બાળક હતા ત્યારે જ કોઈ અજાણ્યા સંત એમનાં દર્શન કરી ગયેલા. વાલમરામે ગામઠી શાળામાં થોડુંક શિક્ષણ લીધું. સં. ૧૮૮૭માં વાલમરામે સાત વર્ષની વયે સમર્થ સદ્ગુરુ ભોજલરામને સ્વપ્રમાં શરણે જઈ કંઠી બંધાવી. ને પછી તો ભોજલરામ ગારિયાધાર પધાર્યા ત્યારે એમણે વાલમરામનું ગુરુપણું સ્વીકાર્યું. વાલમપીર આ રીતે વીરપુરવાળા જલાબાપુના ગુરુભાઈ થાય. સં. ૧૮૯૦માં વાલમપીરે એક બાજુ સંત સેવા કરી અને બીજા રૂપે ખેતરમાં

જઈ ભાત દીધાનો પરચો બતાવ્યો.

વાલમરામ ચૌદ વર્ષના હતા ત્યારે પિતા દેવ થયા. સં. ૧૮૮૫માં વાલમરામ હરિજન વાસમાં ભજન કરવા જશે તેવું જાણી એમને ઓરડીમાં પૂરી ભાઈ ખાટલા નાખી આડા સૂતા. છતાં ગામમાંથી ખબર મળ્યા કે વાલમરામ તો હરિજનવાસમાં મીઠી હલકે ભજન ગાય છે. ત્યારે ઓરડામાં જોયું તો ત્યાં પણ વાલમરામ સૂતેલા. આમ બે-ચાર વાર ખાતરી કરી પછી ભાઈઓએ વાલમરામને સતાવવાનું બંધ કર્યું. ત્યારપછી સંસારમાંથી મન ઊઠી જતાં બે વર્ષ ભારતની પદયાત્રા કરી. યાત્રાએથી આવ્યા બાદ ગુરુઆજ્ઞાથી ગારિયાધારમાં જ સં. ૧૯૦૩માં જગ્યા સ્થાપી સદાવ્રત બંધાવ્યું. પછી અનેક પરચાઓ બતાવી સં. ૧૯૪૨માં વૈશાખસુદ ૫ ને દિવસે સમાધિ લીધી. ગારિયાધારમાં આજે પણ ગામની વચ્ચે વાલમરામની જગ્યા છે. ને સદાવ્રત ચાલે છે.

શ્રી સતુઆ બાવા

પૌરાણિક પવિત્ર ધામ કાશીમાં શ્રી ગંગામૈયાના મણિકર્ણિકા ઘાટ પર સંતશ્રી સતુઆ બાવાની જગ્યા છે. ત્યાં સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતના યાત્રાળુઓને ઊતરવા સુંદર સગવડ છે. આ જગ્યામાં વિદ્યાર્થીઓને કાશીક્ષેત્રમાં સંસ્કૃતના ષડ્-શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા છે.

આ સતુઆ બાવા મૂળ સૌરાષ્ટ્રના પાલીતાણા પાસેના રતનપુર ગામના મુખી હતા. દુષ્કાળના વખતમાં ખેડૂતો રાજાનું મહેસુલ ભરી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હતા. ત્યારે પાલીતાણા ઠાકોર પ્રતાપસિંહજી પોતે જ ધાકધમકી અને ત્રાસ વરસાવી મહેસુલ ઉઘરાવવા નીકળ્યા. રતનપુરમાં મુખી તરીકે રણછોડ પટેલે લોકોની સ્થિતિ જોઈ દયા કરવા સાચા શબ્દો કહ્યા. ઠાકોરે રોષે ભરાઈ રણછોડનું ઘર અને સર્વસ્વ જપ્ત કરી તેને કહ્યું : “હવે ભીખ માગતો ફર અને ઉપદેશ દીધા કર.” રણછોડ પટેલ એ જ કાણે સંસાર છોડી કાશીમાં ગયા. પછી સ્મશાનમાં ધામા નાંખ્યા. ભજન, સાધુ સેવા ઈત્યાદિના પ્રભાવથી સિદ્ધ પુરુષ થયા અને ખર્ચી ખૂટી જાય, લૂંટાઈ જાય તેવા યાત્રાળુઓને મદદ કરવા લાગ્યા. ભાવનગરના રહીશ રઘુને મહાત્માશ્રીએ ગંગામાંથી રેતી કાઢી એમાંથી સોનેચા આપ્યા. રઘુ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. એણે પાછળથી કાશીમાં આ જગ્યા બંધાવી આપી. સતુઆ બાવા સાથવાનું સદાવ્રત ચલાવવાના કારણે સતુઆ બાવા તરીકે પ્રખ્યાત થયા.

શ્રી ઢાંગર ભગત

શ્રી ઢાંગર ભગત લેઉઆ પાટીદાર જ્ઞાતિમાં જન્મેલા. એમનાં પત્ની સેજુબાઈ પણ એવાં જ સત્સંગી અને સેવાપરાયણ હતાં. ઢાંગરભગતનું ગળું મીઠું ને ભજનો બહુ સરસ ગાઈ શકતા. એમને ઘેર સાધુ સંતોનો મેળો ભરાતો, પણ આવક પોતે બે જણા મજૂરી કરીને લાવતા તે સિવાય બીજી ન હતી.. કોઈની મદદ લેતા નહીં.

સાધુસેવામાં એકવખત પીપાજી ભગતને સત્કાર માટે તેમનાં પત્ની સેજુબાઈની એકમાત્ર સાડી વેચવી પડેલી. પીપાજીને તથા સીતાદેવીને ખબર પડી. યાત્રાએ જતાં મધુપુરી (મહુવા)માં ઢાંગર ભગતની સંતસેવા ને દારિદ્ર જોઈ પીગળી ગયેલા. પીપાજીએ પોતાનાં પત્નીને દરખાસ્ત કરી કે “તમે નાચો ને હું ઢોલક બજાવીશ.” સીતાદેવીએ બજારમાં નૃત્ય કર્યું અને જે પૈસા ભેગા થયા તે ઢાંગર ભગતને આપવા ગયા. બન્ને સંતો વચ્ચે રક્કઝક ચાલી, છેવટે ઢાંગર ભગત અને સેજુબાઈ ભક્તરાજ પીપાજી તથા સીતાદેવી સાથે યાત્રાએ નીકળ્યા. રસ્તામાં સિંહના રૂપમાં પરમાત્માએ દર્શન કરાવ્યાં. બન્ને સંતોને ભાવસમાધિ લાગી. ત્યાં પાણી માટે સંતોએ વાવ તૈયાર કરાવી, પછી તો ગામ વચ્ચું અને તે પીપાવાવ. ઢાંગર ભગત પીપાજીની વિનંતીથી પીપાવાવમાં જ રહ્યા. આજે પણ પીપાવાવમાં સુંદર મંદિર છે. પીપાજીના હસ્તે ત્યાં ઠાકોરજીની પ્રતિષ્ઠા થયેલી.

તેજ ભગત

તેજ ભગતનો જન્મ ધોરાજી ગામે લેઉવા કણબી જ્ઞાતિમાં થયો હતો. અઢાર વર્ષની ઉંમરે તેમને નશ્વર જગતનું સ્વરૂપ ઓળખાયું, વૈરાગ્ય પ્રગટ થયો. ખંભે કાવડ ભેરવી જે લોટ મળે તેના પોતે જાતે રોટલા બનાવી ભૂખ્યા દુખ્યાને ખવરાવવાનું શરૂ કર્યું. ધીમે ધીમે કણબી જ્ઞાતિનો સહકાર મળવા લાગ્યો. અને ધોરાજીમાં સારા એવા અન્નક્ષેત્ર તથા મંદિરની સ્થાપના કરી. આજે ધોરાજીમાં તેજ ભગતની જગ્યા પ્રસિદ્ધ છે.

ધના ભગત

ઈ.સ. ૧૭૩૮માં ધોળા ગામે કણબી જ્ઞાતિમાં જન્મેલા શ્રી ધનાભગત બાળપણથી જ પ્રભુભક્તિ અને લોકકલ્યાણમાં મશગૂલ રહેતા. ગૃહસ્થધર્મનું યોગ્ય પાલન કરતા. ઘેર દીન-

દુઃખિયા માટે સંદાપ્રત ખોલ્યું. દાદુ ભગતના શિષ્ય એવા સંતે ધોળા ગામે ભક્તિ અને સેવાની જ્યોત જગાવી અને 'ધનાભગતના ધોળા' તરીકે ધોળા ગામ ઓળખાયું. દયાના સાગરસમા આ સંતે ઊંચનીચનો ભેદ રાખ્યા વિના સમદષ્ટિ વડે જીવનપર્યંત લોકસેવા કરી. ઈ.સ. ૧૯૦૧ના અષાઢ સુદ પાંચમને ગુરુવારે ધનાભગત જીવતા સમાધિ લઈ ધર્મ, સમાજ સેવા અને લોકકલ્યાણની જ્યોત પ્રગટાવતા ગયા.

ધના ભગતમાં ભક્તિ હતી. સેવાના અખૂટ ગુણ હતા. દયાની અનેક લાગણીઓથી એમનું હૈયું છલોછલ ભરેલું રહેતું હતું. ભક્તિ અને સેવાની જ્યોત આજેય ધોળામાં ઓજસ પાથરી રહી છે. ધનાભગતનું મીઠું સ્મરણ ભક્તને, શ્રદ્ધાળુ અને આસ્થાળુઓને શક્તિ બક્ષે છે. આજે ધોળા ગામમાં ધનાભગતની જગ્યા તેના સ્મારકરૂપે ઊભી છે.

ભગવાન ભગત

ભગવાન ભગતનો જન્મ વીસાવદર નજીક તીલગામ ખાતે કણબીપટેલ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. એમનાં પત્નીનું નામ વાલબાઈ હતું. એમને કોઈ સંતાન ન હતું. સતાધારની જગ્યામાં આપા ગીગા પાસે રહી ગોસેવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. ઘણે વખતે આપા ગીગાની આજ્ઞાથી તીલગામ પાછા આવ્યા. ત્યાં જગ્યા બાંધી. આજે પણ તીલગામ પાસે ભગવાન ભગત તથા વાલબાઈની સમાધિ જીવંત છે.

૫. પૂ. શાસ્ત્રીસ્વામી

સૌરાષ્ટ્રના તરવડા ગામમાં ઈ. સ. ૧૯૦૧માં એમનો જન્મ થયેલો. અરજણમાંથી સાધુ ધર્મજીવનદાસ નામ ધારણ કરનારા શ્રી શાસ્ત્રીજી મહારાજે વડતાલની પાઠશાળામાં સંસ્કૃતના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી. જનસમૂહ વચ્ચે જઈ જીવનસંસ્કારનો બોધ આપ્યો. અને યુવાનોને વ્યસનમુક્તિ અપાવી. જુનાગઢ સ્વામીનારાયણ મંદિરના મહંત તરીકે આરૂઢ થયા અને ગુરુકૂળ જેવી શક્તિથી અનેક કાર્યોનું આયોજન કર્યું.

ગુરુકૂળ સંસ્થાના નિર્માણ પાછળ આ મહાપુરુષે જિંદગીની એક એક ક્ષણ ખર્ચી નાખી. તેઓએ સંપ્રદાયની મર્યાદાઓમાં રહીને સમાજ જીવનનું કલ્યાણકારી કામ કર્યું. ગરીબ વર્ગના યુવાનોને સંસ્કાર આપ્યા. પૂ. શાસ્ત્રીજીએ વિદ્યાર્થીજીવન કેવું હોવું જોઈએ તે અંગે પણ ઘણું જ્ઞાનપ્રદ

માર્ગદર્શન આપ્યું છે. જ્યાં જીવનનું પાયાનું ઘડતર થતું હોય, સંસ્કાર અને વ્યવહારનાં જ્ઞાનઝરણાં વહેતાં હોય, સાદાઈ, વિનમ્રતા અને માણસાઈના પાઠ ભણાવાતા હોય એ ગુરુકૂળ કહેવાય.

પૂ. સ્વામીએ વિદ્યાર્થીઓના, ગ્રામ્ય યુવાનોના જીવન-ઘડતરની સાથે સાધુ-મહાત્માઓના ઘડતર માટે, એમના કલ્યાણ માટે પણ કામ કર્યું. તેઓ સાધુઓને સંબોધીને કહેતા, “માત્ર ભગવાં પહેરાવાથી સાધુ બની જવાય તેવી માન્યતામાં રાચવું જોઈએ નહિ. જીવનને દિવ્યતા બક્ષે એવું સાધુજીવન જીવવું જોઈએ. ઉત્તમ સંસ્કારો, ઉત્તમ આચરણ, સાદગી, સમત્વભાવ થકી સાધુત્વ શોભે.” લોકસેવા માટે નેત્રપજ્ઞો, દંતપજ્ઞો, સર્વરોગનિદાન કેમ્પ જેવા અનેક સેવા કેમ્પો એમણે પ્રયોજ્યા. આ રીતે સેવાની પરબ માંડી ૮૭ વર્ષના દીર્ઘજીવન દરમ્યાન આ મહાન સંતશ્રીએ સેવાના પંથ પર ચાલતાં કદી થાક અનુભવ્યો નહિ...

હષિકેપની યાત્રા પછી સ્વામી અસ્વસ્થ બન્યા. ઈ.સ. ૧૯૮૮ (સં. ૨૦૪૪ મહાવદ ૨) ના ફેબ્રુઆરીની ૫ મી તારીખે આ લોકમાંથી પ્રભુસ્મરણ સાથે પરમશાંતિ અને સંતોષ સાથે વિદાય લીધી.

પૂ. સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ વલ્લભાચાર્યજી

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા કુંકાવાવ ગામે દેવાણી કુટુંબમાં ઈ.સ. ૧૯૦૫માં (સં. ૧૯૬૧ના અશ્વિન કૃષ્ણ અષ્ટમી શનિવાર) શ્રી કૃષ્ણ વલ્લભાચાર્યજીનો જન્મ થયેલો. નાનપણથી જ ધર્મપરાયણ હતા. ૧૪ વર્ષની વયે દીક્ષા લઈ સમાજઉપયોગી અને લોક ઉત્થાન અને કલ્યાણ માટે સેવા આદરી. જૂનાગઢ સ્વામીનારાયણ મંદિરમાં સ્થાયી થઈ પણ જેટલા ધાર્મિક ગ્રંથોની રચના કરી. તેઓ ગૌરવશાળી સંત અને વિદ્વાન તરીકે અનેક તીર્થસ્થળોએ ફરી મહાત્મા તરીકે લોકહૈયે વસ્યા. “લક્ષ્મીનારાયણ સંહિતા”નામના અનેક ગુણસભર એવા મહાકાવ્યની રચના કરી સમાજને અર્પણ કર્યું.

નાનીવયથી એની પ્રજ્ઞામાં તર્ક સ્થાન લીધેલું. વાણીમાં વિવેક, નમ્રતા, શાલીનતાના ગુણો ઊતરેલા. સરકારી બંતીને અજવાળે તેમણે પુસ્તકોનું વાંચન કર્યું. જેતપુર સંસ્કૃત પાઠશાળામાં પ્રવેશ મેળવ્યો. વિશ્વનાથ શાસ્ત્રીના અંતરમાં આશા જન્મી. આ છોકરો બેશક જ્ઞાનના આગવા, અનોખા અને તેજોમય સીમાડાઓને આંબશે. પોતે આગવી કે

પાથરશે. જેતપુરથી તીર્થયાત્રા ભણી પ્રસ્થાન કર્યું. સિદ્ધપુર, પુષ્કરરાજ, મથુરા, ગોકુળ, વૃંદાવન, અયોધ્યા, છપૈયા, પ્રયાગરાજ, ગયાજી, કલકત્તા, ખડગપુર, જગન્નાથ, કટક, બિલાસપુર વગેરે તીર્થોએ ભક્તિભાવથી ગયા. ત્યારપછી તેઓએ મુંબઈ, સુરત, વડોદરા, ભરૂચ, વડતાલ, અમદાવાદ, જેતલપુર, મૂળી, રાજકોટ, ગોંડલ, જેતપુર અને જુનાગઢમાં લોકો સમક્ષ જ્ઞાનસરવાણી વહાવી.

સં. ૧૯૭૯માં વિદ્યાપ્રાપ્તિના લક્ષ્ય સાથે, સતત નિતાંત ગતિ કરતા, આ વિભૂતિએ ‘જનમંગલ’ના દસ હજાર પાઠ કર્યા. આ મંગલ ક્ષણે એમનો આત્મવિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા વધુ મજબૂત બન્યાં. સં. ૧૯૮૦માં કાશીમાં ચોખ્ખા બજારમાં આવેલ નિર્મલ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં એમણે અભ્યાસને વધુ ગતિ આપી. શ્રીકૃષ્ણવલ્લભાચાર્યની યાત્રા નિરંતર ચાલુ હતી. તેઓ સતત ગ્રંથોનું પઠન કરતા, ચર્ચાઓ કરતા, જ્ઞાનબોધ આપતા. આ દરમ્યાન તેમણે ૫૪ જેટલા ગ્રંથોનું આલેખન કર્યું. સ્વામીજીના વધુ ગ્રંથો ઈંગ્લેન્ડ, જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇટલી, અમેરિકા, જાપાન અને સિલોનના સંસ્કૃત વિભાગોમાં તથા વિશ્વની પ્રસિદ્ધ લાયબ્રેરીઓમાં નજરે પડે છે.

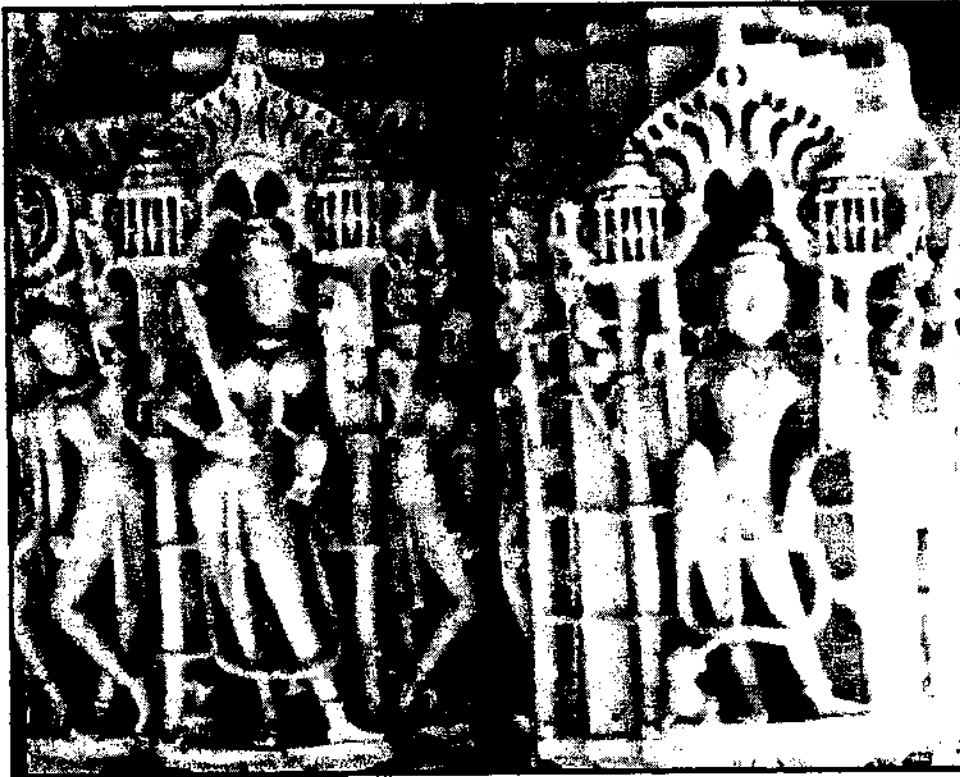
શ્રીકૃષ્ણવલ્લભાચાર્યજી પોતે સંસ્કૃત સાહિત્ય, ભાષા અને કાવ્યના પ્રખર વિદ્વાન પ્રતિભાશાળી લેખક છે. મહાન

પંડિત, ગૌરવશાળી સંત અને ભારતીય સંસ્કૃતિના પરમપવિત્ર મહાત્મા તરીકે લોકહૈયે વસ્યા છે.

પૂ. નાથાબાપા

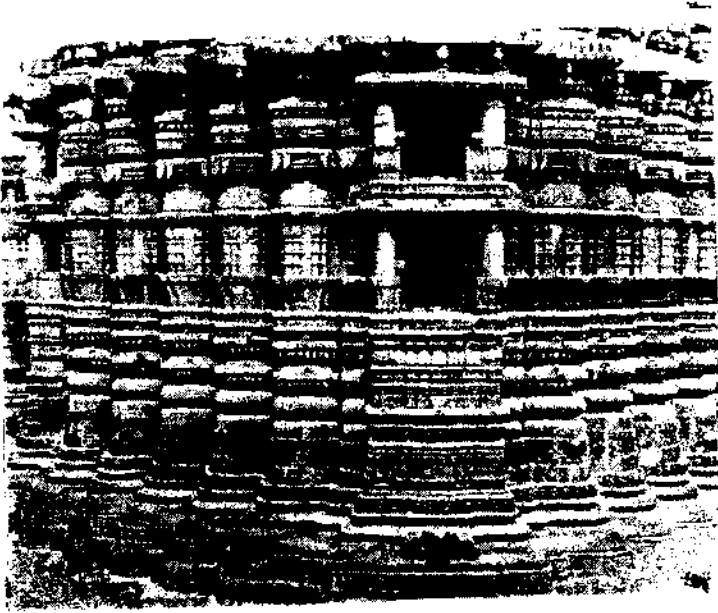
“ભગત બાપા” તરીકે ઓળખાતા શ્રી નાથાબાપા જામનગર જીલ્લાના હરિપુર ગામના પટેલ કુટુંબમાં જન્મ્યા. આજે ૭૫ વર્ષની ઉંમરે પણ સ્ફૂર્તિ બરકરાર છે. અને ભક્તિનો ભાવ પ્રગાઢ છે. ઈશ્વર તરફની અતૂટ શ્રદ્ધા એમના અણુએ અણુમાં વ્યાપેલી છે. યુવાનીમાં ભારે સંઘર્ષ વેઠી, પ્રભુનાં દર્શનનો લ્હાવો લીધો. તેઓ મૌન ધારણ કરી પ્રભુભક્તિની ભાવના વેગવાન બનાવે છે. પટેલ સમાજના ગૌરવસમા આ સંતને કોટિ કોટિ વંદન.

શ્રીનાથબાપાની વાણી નમ્ર અને ભાવ-સદ્ભાવસભર છે તેઓ શ્રીમદ્ ભાગવતનું પઠન કરે છે. તેઓ પર્યાવરણપ્રેમી સંત છે. તેઓ કહે છે, “વૃક્ષોનું જતન એટલે સૃષ્ટિનું જતન.” “સૃષ્ટિના જતન થકી જ માનવી ટકી શકે છે.” ભગતે જૂના રણજામાં એક પીપળાનું વૃક્ષ ઉગાવ્યું છે, જે આજેય અડિખમ ઊભું છે. સુસંસ્કારો અને પુણ્યોના પરિપાકરૂપે સમાજમાં આવા સંત અવતર્યા છે. ગૌરવ અને સવિશેષ ખુશીની વાત ગણાય. આ બધા સંતોને હૃદયપૂર્વક અમારા વંદન.

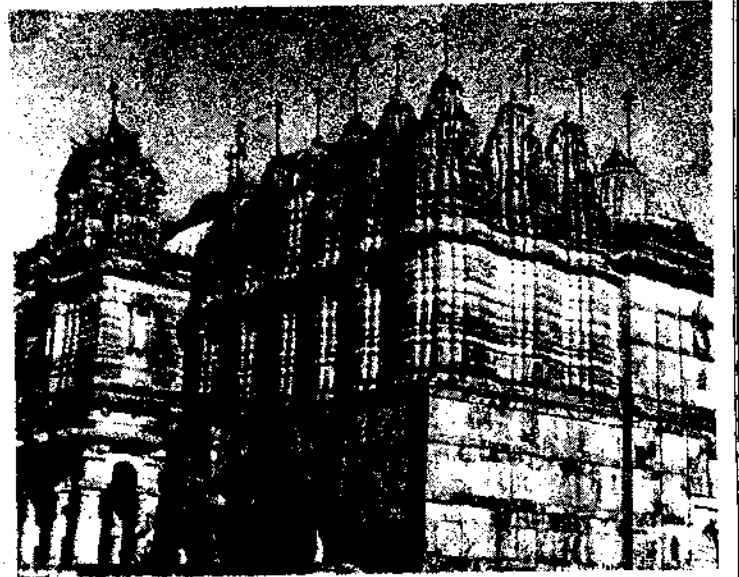
પ્રત્યેક
શિલ્પ સ્થાપત્યમાં
આપણને
કલા કૌશલ્યના
દર્શન
અવશ્ય
થવાના જ

શિલ્પ સૌંદર્યકલાનું યત્ર તત્ર સર્વત્ર દર્શન

સૌંદર્યકલાની સાથે સંસ્કાર-સરસ્વતીનું સંમિલન માત્ર આ ભારતવર્ષની ધર્મભૂમિમાં જ સભર પડ્યું છે. આંખ ભરી ભરીને નિહાળવા ગમે તેવા મનમોહક સૌંદર્યધામોની હારમાળા અહીં જ છે તો શિલ્પ-સ્થાપત્ય-કલાને જીવંત રાખનારા આરસપહાણના સેંકડો જિનમંદિરો અને મૂર્તિઓ ખરેખર તો આપણને આ યુગનું દર્શન કરાવે છે.

સ્થાપત્યકલાનું આવું વિપુલ સર્જન અને સંવર્ધન વર્ષોથી થતું આવ્યું છે. તેનું દર્શન આપણને તાડપત્રોમાં, પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમાં, લાકડા કે આરસમાં, પિત્તળ કે પંચધાતુમાં, હીરા પત્રા કે સ્ફટિકમાં, ગ્રંથ ભંડારો કે મ્યુઝીયમોમાં, જિન મંદિરોની દિવાલો કે છત ઉપર, થાંભલા કે ગોખલામાં, પ્રવેશ દ્વારે કે પરિકરમાં, આ શિલ્પ સૌંદર્ય કલા યત્ર તત્ર સર્વત્ર જોવા મળે છે. અત્રે બતાવાયેલા ચિત્રો ઉપરથી જ જૈન શિલ્પકલાની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવે છે.

વિભાગ

૩

સાહિત્ય-કલા

વૈભવ દર્શન

લોકસંસ્કૃતિના મશાલયીઓ

—કેશુભાઈ બારોટ

રંગરેખાના કલાવિદો

—ગજેન્દ્રભાઈ શાહ

ગદ્યસ્વામીઓ-આખ્યાનકારો

—જનાર્દનભાઈ જ. દવે

લોકસાહિત્યના કલાધરો

—કેશભાઈ બારોટ

સ્વરસાધકો અને નૃત્યકારો

—ધરમશીભાઈ શાહ

બૃહદ્ ગુજરાતના વિવેચકો

—ડૉ. માલતીબેન નાયક

નરસિંહ મહેતા

મીરાંબાઈ

અખો ભગત

પ્રેમાનંદ

શામળ ભટ્ટ

બૃહતમદાસ

ધીરા ભગત

દલપતરામ

લોક સંસ્કૃતિના મશાલચીઓ

—કેશુભાઈ બારોટ

લોકસંસ્કૃતિના વારસાને ઉજાગર કરનારામાંના એક કેશુભાઈ બારોટ સંપાદિત લોક સંસ્કૃતિના આધાર સ્થંભો ગ્રંથ સાહિત્યકારોનાં જીવનની પ્રભાવક અને મહત્વની વિગતો તેમના દ્વારા થયેલ સર્જનની હૃદયસ્પર્શી અને ચોટદાર અભિવ્યક્તિ છે. એ ગ્રંથોમાં ૧૦૪ જેટલા કવિઓના ફોટા સાથેના પરિચયો અપાયા છે. એ પરિચયો દ્વારા નેક, ટેક, દાતારી, મર્દાનગી, વચનપાલન, સતીત્વ, આતિથ્યસત્કાર, આશરાધર્મ અને દેશભક્તિ જેવા સદ્ગુણો દાખવનાર વ્યક્તિઓની છબી ઉપસાવાઈ છે.

૨૦૦૨માં સ્વ. શેઠશ્રી દેવજીભાઈ મૂળજીભાઈ પટ્ટણી (ભાણવડવાળા)ના સહયોગથી સ્મૃતિગ્રંથ સાથે “લોકસંસ્કૃતિના આધાર સ્થંભો” નું પ્રકાશન થયું. તેમાંથી ઠીકઠીક રીતે ટૂંકાવીને અમુક જ પરિચયો સાથે “લોક સંસ્કૃતિના મશાલચીઓ” નામની લેખમાળામાં અંત્રે જે તે સર્જકની જીવનલક્ષી વિગતો લોકવાર્તા કથનની વિશિષ્ટ શૈલીથી રસપ્રદ વર્ણનાત્મક ઢબે રજૂઆત જોવા મળે છે.

અહીં ભાલણ, પદ્મનાભ, નરસિંહ, મીરાંથી માંડીને દયારામ જેવા ગુજરાતી સર્જકો, હિંદી કવિતાના આદિ કવિ ચંદબારોટ, કબીરપંથી કવિઓ, પ્રાચીનકાળના ચારણ કવિઓ, મેઘાણી, રાયચૂરા અને ચંદરવાકર જેવા સંપાદિત ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જકો, લોકસાહિત્યના આરાધકો, બારોટ કવિઓ તેમજ લોકસંસ્કૃતિને જાળવવામાં કરેલ સહાયના અનુસંધાને કર્નલ ટોડ અને ફાર્બસ સાહેબ જેવા પરભાષીઓને પણ આ લેખમાળામાં સમાવી લીધા છે. અહીં કનકકુશળથી માંડીને કેટલાંક સર્જકો તો હજુ સાહિત્યના ઈતિહાસના અભ્યાસીઓથી અપરિચિત છે પણ કેશુભાઈની પારખુ નજરે એ ચડ્યા અને આપણને તેના પરિચયો પણ સાંપડ્યા. અહીં સર્જકોના સર્જનનો સદૃષ્ટાંત પરિચય અને તે દ્વારા ઉપસતી સર્જકની છબી વાચકને મંત્રમુગ્ધ કરે છે. એ સર્વ પરિચિત / અપરિચિત સર્જકો લોકસંસ્કૃતિ સરવાણીને વહેતી રાખનારા બન્યા છે.

અહીં સંપાદકને ખ્યાલ છે કે કલાપી કે બોટાદકર જેવા કવિ લોકકવિ નથી. પણ તેમાં તેમનો અંગત પક્ષપાત છે. એમ તેઓ નોંધે છે. વળી તેઓ એમ પણ નોંધે છે કે ચંદબારોટના સમગ્ર સાહિત્યનું ભાટ સાહિત્ય કે બારોટ સાહિત્ય નામાભિધાન હોવું જોઈએ. અને બદલે ચારણી સાહિત્ય એ પ્રકારે નામાભિધાન કેમ અને કેવી રીતે થયું હશે ? એ અંગે નોંધ કરી આ પ્રકારનો શબ્દપ્રયોગ બરાબર નથી એમ સ્પષ્ટ કરે છે. ઉપરાંત ચંદ વગેરેના સાહિત્યને બારોટ સાહિત્ય તરીકે ઓળખાવવાનો તેમનો આગ્રહ નથી. અને એ અંગે સ્પષ્ટતા કરતા નોંધે છે કે આ પ્રકારનું સાહિત્ય રચવામાં અનેક જાતિઓના કવિઓનો ફાળો છે. આથી આ પ્રકારના સાહિત્યને ડિંગળ સાહિત્ય, પિંગળ સાહિત્ય કે લોકસાહિત્ય જ કહેવું જોઈએ.

શ્રી કેશુભાઈને મન લોકસાહિત્ય એટલે સામાન્ય જનસમાજ સમજી શકે, બોલી શકે, રચી શકે તેમજ લોકજીવનમાંથી પ્રગટે તે. તેમને મન નરસિંહ, મીરાં, સૂર, કબીર, ગંગાસતી, મહાત્મા મૂળદાસ વગેરે અનેક સર્જકોની રચનામાં નામચરણ આવતું હોવા છતાં તેમાં લોકજીવન અને સમાજનું દર્શન હોવાથી તેમજ તે સર્જકના લોકજીવનમાંથી પ્રગટ્યું હોવાથી લોકસાહિત્ય જ છે. તેઓ તો મેઘાણીને પણ લોકકવિ ગણે છે.

અહીં આપણને શ્રી કેશુભાઈની વ્યાપક અને વિશાળ દૃષ્ટિનો પરિચય સાંપડે છે. તેમણે માત્ર ગુજરાતી સર્જકો જ નહિ પણ હિંદી સર્જકો, મુસ્લિમ સંતો, જૈન સર્જકો, ચારણ કવિઓ વગેરે પણ સમાવિષ્ટ કર્યા છે. એ દ્વારા લોકસમાજ જાતિપાંતિના ભેદભાવથી પર છે. અને એ જ લોકસંસ્કૃતિનું ઉજળું પાસું છે. નિજ આત્માને ઢંઢોળી અન્યને ઢંઢોળનાર આવા ભજનિકો, સંતો અને સર્જકોનો પરિચય અહીં રસળતી અને પ્રવાહી શૈલીમાં અપાયો છે. ધન્યવાદ. —સંપાદક

જેસલ, તોરલ

તોરલે ત્રણ નર તારિયા, સાસતિયો ને સધીર
જેસલ જગનો ચોરટો, પલમાં કીધો પીર.

જેસલ અને સાસતિયા જેવા કૂર અને હત્યારા તેમજ સધીર શેઠ જેવા કામીને સન્માર્ગે વાળનાર સતી તોરલમાં અદ્ભૂત નારીશક્તિનાં દર્શન થાય છે.

આમ તો, તોરલ ક્યાંનાં? તેના માતા-પિતા કોણ ? એનો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. પણ તોરલ સોનગઢના કાઠીરાજ સાસતિયાનાં ધર્મપત્ની હતાં અને કાઠિયાણી હતાં એટલી વાત તેની વાતમાંથી મળે છે.

સાસતિયાને ત્યાં ત્રણ અણમોલ ચીજ હતી. તોરલ તેનાં પત્ની, તોરલ ઘોડી અને તોરલ તલવાર.

આજથી લગભગ સાતસો વર્ષ પહેલાં કચ્છ, કાઠિયાવાડમાં જેસલ જાડેજની હાંક વાગતી. જેસલ કચ્છના દેદા વંશમાં ભયંકર બહારવટિયો થયો.

એક એવી વાત છે કે, જેસલના ભાઈનું નામ વિશળભા હતું. વિશળભાએ જેસલને જાકારો દીધો પછી જેસલે એક ટોળી ઊભી કરી, કચ્છની ધરા માથે કાળો કેર વર્તાવ્યો.

જાનો લૂંટી, મોડબંધા માર્યા, તરસી ગાયો વાળી, કંઈક નિર્દોષોના સંહાર કર્યા, કંઈક બેન-બેટીની લાજ લૂંટી, મોર, હરણ જેવાં નિર્દોષ, પશુપક્ષીને માર્યા, છેલ્લે છેલ્લે ગેડી ગામના તેના બનેવી વીરસિંહ વાઘેલા, ભાણેજ રામસિંહ અને બેનની પણ હત્યા કરી. આમ કચ્છમાં હાહાકાર વર્તાવી દીધો. જેસલના અકર્મે માઝા મૂકી હતી.

આ જેસલના કાને સોનગઢના સાસતિયા કાઠીની ઘોડીની વાત આવી અને તેને આ ઘોડી મેળવવા તાલાવેલી લાગી અને તે એકલા જ સોનગઢ તરફ રવાના થયા.

જેસલ જ્યારે સોનગઢ આવ્યા ત્યારે સાસતિયાના ઓરડામાં ભજન ગવાતાં હતાં. સાધુ, સંતોની મંડળી ભજનમાં મસ્ત હતી. એકવારનો ભયંકર લૂંટારો સાસતિયો ખોળામાં રામસાગર લઈ ભજન ગાઈ રહ્યો હતો.

જેસલ જ્યાં ઘોડી બાંધી હતી ત્યાં આવે છે. પણ નવા આંગતૂકને જોઈ ઘોડી હણહણી અને ખીલો ઉખાડી નાંખ્યો. એટલે તોરલ બહાર આવ્યાં અને ખીલો પાછો ખોડ્યો. પણ

જેસલ ઘાસમાં સૂઈ ગયા હતા. તેની હથેળીમાં જ ખીલો પોરવાઈ ગયો.

ભજનો પૂરાં થતાં તોરલ પ્રસાદ વહેંચવા ઊભાં થયાં પણ એક માણસનો પ્રસાદ વધ્યો. સૌને નવાઈ લાગી. નક્કી કોઈ માણસ અહીં હોવું જોઈએ. બધા ઘોડી પાસે આવ્યા. સાસતિયાના પગ સાથે કાંઈ અફળાયું. દીવો લઈ જુવે છે તો કાળા વસ્ત્રમાં વીંટાયેલ જેસલ સૂતેલ છે. જેસલના હાથમાંથી ખીલો કાઢે છે અને પૂછ્યું “તમે કોણ છો?”

લાલઘૂમ આંખો, કરડી મુખમુદ્રા, અણીદાર મૂછો, ખભે ઢળતા ઓડિયા અને કાળાં વસ્ત્રો.

“હું જેસલ જાડેજો.”

“કચ્છવાળા?”

“હાં, થડક્યા નથીને?”

“ના રે, જાડેજા! મેં પણ તમારા જેવા ઘણા અકરમ કર્યા છે. પણ હવે મૂકી દીધાં છે.”

“ખોટું હતું. જીવનમાં ક્યારેય શાંતિ આપનાર ન હતું. પાપના પુંજ સમું રૌરવ નરકમાં નાખનાર હતું.” તોરલ કહી રહ્યાં.

“અહીં શા માટે આવ્યા?” સાસતિયાએ પૂછ્યું.

“આ તોળી ઘોડી અને તોળી તલવાર લેવાની ઉમેદ પૂરી કરવી હતી.”

“તો, ભાઈ! માણસના જીવનની ઉમેદ પૂરી થતી નથી, જ્યાં સુધી હરિભક્તિના રંગે હૈયું ન રંગાય ત્યાં સુધી.” તોરલે જેસલને ઘરમાં લાવી પ્રભુપ્રસાદ આપ્યો.

સાસતિયો વિચારી રહ્યા હતા. “આ માણસે અનેક પશુપક્ષી અને માનવોની હત્યા કરી છે. ન કરવાનાં પણ અકરમ કર્યાં છે. શું કરવું? આ અત્યાચાર અટકે, આડેધડ થતી માનવ હત્યા અટકે એવો રસ્તો ક્યો?”

સાસતિયાએ તોરલને પૂછ્યું “તમે મને હત્યારાને ધર્મને મારગે વાળ્યોને?”

“પણ ઈતો મારો ધર્મ હતો.”

“તો તમે અનેક પશુ, પક્ષી અને માનવના ભલા માટે જેસલ જાડેજા સાથે જાઓ, તેમના ભેળા વસી તેમનું અને કચ્છનું કલ્યાણ કરો.”

“અરે હાઉં કરો, સાસતિયા! કોઈ પોતાની સ્ત્રી બીજાને આપે ખરો? તમે ઘેલા થયા છો ?” જેસલે કહ્યું.

“હા, ભાઈ! ધર્મ માર્ગ અને અન્યના કલ્યાણની ભાવના એ ધર્મધેલાનો પંથ છે, કાઠિયાણી તમારી સાથે આવશે તો જરૂર તમારામાં પલટો આવશે. એમ થવાથી ઘણા જીવ ઉગરશે. અધર્મ અટકશે અને એમનું પુન્ય અમને મળશે, એટલે હું તમને ત્રણેય “તોરલ” આપું છું.”

પછી સાસતિયે ઘોડી અને તલવાર તૈયાર કર્યાં, તેમાં તલવાર તો જેસલે લીધી નહિ, પણ ઘોડી લઈ તોળાંદે સાથે રવાના થયા. સાસતિયો અને સાધુની મંડળી થોડે દૂર સુધી વળાવા ગયા અને વિદાય આપતા કહ્યું, “સતી! પધારજો.”

“કાઠીરાજ! હવે તો અલખના ધામમાં મળીશું,” કહી તોરલે સાસતિયા સામા હાથ જોડ્યા અને જુદા પડ્યા.

સાસતિયાનો આ મહાત્યાગ હતો, વિરક્તિ હતી, અન્યના કલ્યાણની ન મૂલવી શકાય તેવી ભાવના હતી. પોતાની સ્ત્રીનું દાન કરવું તે નાની સૂની વાત ન હતી.

જેસલ અને તોરલ જોડિયા બંદરે આવ્યાં, મછવાને થોડીવાર હતી એટલે એકકોર તોરલે રામસાગર હાથમાં લીધો અને ભજન ઉપાડ્યું.

જેસલ કરી લે વિચાર માથે જમ કેરા માર,
સ્વપ્ના જેવો છે સંસાર, તોળી રાણી કરે છે પોકાર,
આવોને જેસલરાય, પ્રેમ થકી મળીએ,
સાચા સંત હોય ત્યાં ભળીએ રે.

જેસલની કૂરતા તોરલના શબ્દે શબ્દે નીતરતી હતી.

“ખરું છે સતી! ભેદુ વગર ભરમ ભાંગે નહિ, અને ભરમ ભાંગ્યા વગર કલ્યાણપંથ કેમ સૂઝે?”

મછવા આવ્યા. એક મછવામાં ઘોડી ચડાવી. એકમાં જેસલ અને તોરલ બેઠાં અને કચ્છના તુણા બંદર તરફ રવાના થયાં, ભેળાં બીજા મુસાફર પણ હતાં.

અચાનક સમુદ્રમાં તોફાન ઊપડ્યું, મછવો હાલકડોલક થવા લાગ્યો.

“તોળાંદે હું મરી જઈશ.” જાડેજા ભયભીત થયા, પહેલીવાર એને મૃત્યુની ભીષણતા દેખાણી.

“તોળાંદે! હું અધમ છું, મને બચાવો !”

“જાડેજા! પાપમાંથી બચવું હોય તો, પાપનો એકરાર કરો.”

“પાપ તારું પરકાશ જાડેજા, ધરમ તારો સંભાળ રે, તારી બેડલીને બૂડવા નહિ દઉં, જાડેજા રે એમ તોરલ કે’ છે”

અને એક પછી એક પાપનો એકરાર જેસલે ભજન દ્વારા કર્યો.

સમુદ્રનું તોફાન શમી ગયું પણ જેસલનો આત્મા ધોવાઈ ગયો હતો. બન્ને તુણા બંદરેથી અંજાર આવ્યાં, પોતાના બધા હથિયાર ભાંગી નાખ્યાં. પછી જેસલને ઓરડે સાધુસંતોની પંગતો જમવા લાગી. રાત્રે ભજન-કીર્તન થવા લાગ્યાં. હવે ઝેંઠા વાસણો માંજવાનું કામ પણ જેસલ કરે છે.

જેસલ, તોરલને ગુરુની ભાવનાથી જોતા. તે નિજાર પંથના પ્રવાસી હતા. તેમાં વ્યભિચાર કે વિકારને સ્થાન ન હોય.

જેસલનો આત્મા તો ક્યારનો ધોવાઈ ગયો હતો. જેની ધાકથી એક દિ’ કચ્છની ધરતી ધૂજતી તે જેસલ એકવાર તોરલના કપડાં ધોવા માથે પોટકું મૂકી તળાવે ગયા.

પણ જેસલ હવે અકળાતા હતા, તેના પાપ તેને જંપવા દેતા ન હતા, ઘણીવાર તોરલ પાસે રડી પડતા અને ગાતા,

“રોઈ રોઈ કોને સંભળાવું રે, જાડેજો કે’ છે
ઊંડા દુઃખ કોને સંભળાવું રે, જેસલજી કે’છે”

સતી એને સાંત્વના આપી શાંત કરતાં.

એમાં મારવાડ-માલાજાળથી માલદેવજી અને સતી રૂપાંદેનું વાયક આવ્યું.

પોતે સંત સભામાં બેસવાને લાયક નથી તેમ કહી જેસલજી તોરલ સાથે મારવાડ જવા તૈયાર નહિ પણ વાયક આવે એટલે જવું તો પડે, તોરલ અને સધીર શેઠ મારવાડ જાય છે. પાછળથી અકળાતા જેસલજીએ સમાધિ લેવાનું અચાનક નક્કી કરી નાખ્યું અને સમાધિ લઈ લીધી.

આ બાજુ મારવાડમાં તોરલને અમંગળ કલ્પનાઓ આવે છે અને તે ત્યાંથી પાછા ફરે છે. તેની સાથે માલદે અને રૂપાંદે પણ આવે છે. અહીં તો જેસલજીએ સમાધિ લઈ લીધી હતી. પણ તોરલ જ્યારે મારવાડ ગયાં ત્યારે જેસલે વચન આપ્યું હતું કે, “તમારા વગર હું એકેય પગલું ભરીશ નહિ.”

તોરલે રામસાગર હાથમાં લઈ, જેસલની સમાધિ પાસે બેસી ભજન ઉપાડ્યું.

સમાધિ હલે છે. તોરલ માટી ખસેડાવે છે, જેસલ બહાર આવે છે પછી તોરલ પણ સમાધિ લે છે.

લોક વાયકા એવી છે કે, જેસલ, તોરલની સમાધિ થોડી થોડી નજીક આવતી જાય છે. જેસલ હલે જવ ભર અને તોરલ હટે તલ ભર, આ બન્ને સમાધિઓ જ્યારે એક થઈ જશે ત્યારે પ્રલય થશે. એવી વાત પણ છે કે, જેસલ-તોરલે સમાધિ લીધી ત્યારે બન્ને મોતને માંડવડે પરણ્યા હતાં.

અસાઈત

એ વખતે ગુજરાત માથે મુસલમાન બાદશાહનો વાવટો ફરકતો હતો. એ વખતે ઊંઝામાં પડાવ નાખીને પડેલા કોઈ સરદારે હેમાળ પટેલની અતિ સ્વરૂપવાન કન્યા ગંગાને પોતાના તંબુમાં તેડાવી મંગાવી. હેમાળ પટેલ અસાઈત પાસે ગયા અને વાત કરી, એટલે અસાઈત તે સરદારનાં તંબુમાં ગયા અને પોતાની ગાયકીથી સરદારને ખુશ કર્યા. સરદારે અસાઈતને બક્ષિસ માગવા કહ્યું. એટલે અસાઈતે કહ્યું,

“મને મારી દીકરી ગંગા પાછી આપો.”

અસાઈતના કપાળમાં ત્રિપુંડ જોઈને સરદારે પૂછ્યું. “ગંગા તમારી દીકરી છે? એની ખાતરી શું? જો તમારી વાત સાચી હોય તો એક થાળીમાં ભોજન કરો.”

મિત્ર ધર્મ બજાવવા ખાતર અસાઈત બ્રાહ્મણ હોવા છતાં પટેલની દીકરી સાથે ભોજન કર્યું. આથી વટલાયેલ અસાઈતને નાત બહાર મૂક્યા એટલે સિદ્ધપુરને છેલ્લી સલામ કરી. અસાઈત તેના ત્રણ પુત્રો જયરાજકા, માંડણકા અને નારણકા સાથે ઊંઝા જઈને રહ્યા.

હેમાળ પટેલે તેનો સત્કાર કરી જમીન, ખોરડાં કાઢી આપ્યાં અને પોતાની પટેલ નાત તરફથી હક્કો લખી આપ્યા. આ ત્રણ દીકરાના ત્રણ ઘર એટલે ‘ત્રિઘરા’ (તરગાળા) નામે ઓળખાયા.

ઊંઝામાં રહીને અસાઈતે ભવાઈ વેશ લખ્યા અને પુત્રોના સહકારથી ભજવવાની શરૂઆત કરી. પછી ‘ત્રિઘરા’નો અપભ્રંશ થઈ ‘તરગાળા’ શબ્દ થયો. આજે આ તરગાળાની ભવાઈ મંડળીઓ ગામેગામ ફરતી જોવા મળે છે. તેઓ કણબીના જ ગામે રમત રમતા હોવાથી ‘કણબીના

ભવાયા’ તરીકે ઓળખાય છે.

આ ભવાઈ મંડળો ‘પેડા’ નામે પણ ઓળખાય છે. તેના મોવડી ‘નાયક’ કહેવાય છે. આ મંડળોમાં સ્ત્રીઓ હોય નહિ. પણ પુરુષ, સ્ત્રી પાઠ ભજવે છે. જેને ‘કાંચળિયા’ કહેવાય છે.

ભવાઈ લોકનાટકનો ગુજરાતી પ્રકાર છે અને નાટ્ય રીતિમાં લોકકલાનાં દર્શન થાય છે.

ગીત, નૃત્ય અને અભિગમ દ્વારા તેમજ ટુચકા રજૂ કરી તે દ્વારા તે કાળની અવસ્થા તેમજ સારી માઠી રૂઢિઓ પર આકરા પ્રહાર કરી લોકોને એમની જ મૂર્ખાઈ પર ખડખડાટ હસાવવાનું કામ નાયક કોમના લોકો કરતા. મૂળ તો આ લોકનાટકો અને ભવાઈનો હેતુ આવા મનોરંજન દ્વારા સમાજ સુધારણાનો હતો.

અસાઈતના પૂર્વ ઇતિહાસમાં જૂના વખતમાં સિદ્ધપુરમાં ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોનાં અનેક ઘર હતાં. આમાનું એક ઘર વિદ્વાન કથાકાર રાજારામ ઠાકરનું હતું. આ રાજારામને ત્યાં અસાઈતનો જન્મ થયો હતો.

તેમણે જ ઊંઝામાં ઉદ્દેશ લખ્યું ત્યારથી ભવાઈની શરૂઆત થઈ.

ભવાઈ લોકોને ગમે અને સમજાય એવા લોકભાગ્ય વિષયોમાં ભવાઈ વેશ લખાયા છે.

ભાલણ

નરસિંહ મહેતાની ઉત્તરાવસ્થાના સમકાલીન કવિ ભાલણનો જન્મ પાટણ ગામે ત્રિવેદી મોઢ બ્રાહ્મણના ઘરે સં. ૧૪૪૯માં. એક મત પ્રમાણે તેનો જન્મ સં. ૧૪૯૫માં થયાનું અનુમાન છે. એક મત પ્રમાણે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણને ત્યાં તેનો જન્મ થયાનું માનવામાં આવે છે. કવિના માતાપિતા વિશે કાંઈ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ નથી. પણ તેમને ચાર પુત્રો હતા. જેમાં ભીમ નામના દીકરાએ પ્રભોદ ચંદ્રોદય નામે નાટક પદ્યમાં ઉતાર્યું તે જ અરસામાં તેના વિશ્વનુદાસ નામે પુત્રે કેટલાંક આખ્યાનો લખ્યાં હતાં. તેમાંથી કેટલાંકનો પ્રેમાનંદ અને અન્ય કવિઓએ ઉપયોગ કર્યો છે. તેના એક પુત્રનું નામ ઉદ્ભવ હતું.

આ કવિ પંડિતે પોતાના ગુરુ શ્રીપાદજી જે સંન્યાસી, હતા. જેની કૃપાએ કરી ઇતિહાસ, પુરાણાદિના આધારે તેના

સમકાલીનને તેમજ ભાવિ પ્રજાને રસભોગ કરવા જે જે કથાઓ કરી, આખ્યાનો રચ્યાં અને બાણભટ્ટની કાદંબરી નામે અપૂર્વ ગ્રંથનું ગુર્જર ભાષામાં પદ્મમય રસિક ભાષાંતર કર્યું છે. એ કાંઈ શબ્દશઃ ભાષાંતર નથી. પણ મૂળ ગ્રંથનું સરસ ભાષામાં રૂપાંતર છે.

ભાલણની વાણી કેટલીક રીતે મહાકવિ પ્રેમાનંદના જેવી છે અને તેની રચના દેશી રાગમાં હોવાથી ગાનારને ઘણી સુગમતા પડે છે.

કાદંબરી સિવાય દશમસ્કંધ, શિવ-ભીલડી સંવાદ, સપ્તસતી, રામ બાલચરિત્ર, નળાખ્યાન તેમજ રામ, કૃષ્ણ અને શિવની કથામાંથી પ્રસંગો લઈ તે વિષે પણ કવિતા લખી છે. આ ઉપરાંત તેણે જલંધર આખ્યાન, રામવિવાહ અને કૃષ્ણવિષ્ણુ જેવા ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. અને તે પ્રજાને શૃંગાર, કરુણ કે વત્સલ રસે પૂર્ણ કૃતિઓ મળી.

તેની ભાષાનું સ્વરૂપ જોવા સારુ ઉપયોગી માત્ર કાદંબરી ગ્રંથ છે. કવિ સંસ્કૃત ભાષાના ઊંડા અભ્યાસી હોવાથી તેની ભાષા આછા પાતળા અલંકારો ધારણ કરે છે. ભાષાંતરનો નવો પ્રવાહ ભાલણ અને ભીમ કવિએ શરૂ કર્યો છે.

દશમસ્કંધને કવિ પોતે બાળલીલા પ્રબંધ અને શિવ-ભીલડી સંવાદને હરસંવાદ કહેતા સપ્તસતી એ નામના પુરાણોપર આધારિત ગ્રંથનું ભાષાંતર છે. તેમાં કવિએ વત્સલ રસની હદ જ વાળી છે. તેમાં રામચંદ્રના બાળ ચરિત્રનું ઘણું રસમય, મોહક અને સુંદર ચિત્ર આપ્યું છે.

રામચરિત્ર પદો કવિની શબ્દચિત્ર આલોખવાની સુંદર કળાનો ખ્યાલ આપે છે. દરેક પદને અંતે “ભાલણ પ્રભુ રઘુનાથ” આવે છે. કવિની ભાષા અને કાદંબરીની ભાષામાં જમીન આસમાનનો ફેર છે.

ભાલણ કવિનું બીજું નામ પરસોતમ મહારાજ હતું. તે જ નામથી પાટણમાં હાલ એક મંદિર છે. તે મંદિરમાં મેડી ઉપર ભાલણ અને તેના સંન્યાસી ગુરુ શ્રીપાદજી એ બન્ને જણાની ગાદી છે. ભાલણની ગાદી ઉપર એક ત્રાંબાના પતરામાં તેની મૂર્તિ ચીતરેલી છે. તેણે પદ્માસન વાળેલ છે અને પ્રાણાયામ જોડીને સમાધિ યોગમાં તલ્લીન થયેલા માલુમ પડે છે. તેની સામે મોરનું ચિત્ર છે અને મૃગચર્મ બિછાવેલું છે. પાટણમાં ભાલણના ઘણા સેવકો હતા અને હાલમાં પણ કોઈને

પૂછીએ તો “ભાલણ પ્રભુ” નામ આપે છે. પ્રભુ એ વિશેષણ આપવાનું કારણ તો એવું જણાય છે કે ભાલણ પોતાની કવિતામાં “ભાલણ પ્રભુ” લખી ગયા છે તેથી લોકો ભાલણ પ્રભુ કહે છે.

કવિનું અવસાન સં. ૧૫૩૯માં થયું. એક મત પ્રમાણે ૧૫૭૦માં થયું એવું પણ અનુમાન છે.

પદ્મનાભ

કાન્હડદે પ્રબંધકાર પદ્મનાભ મારવાડમાં આવેલ ઝાલોર ઠાકોર અખેરાજના રાજકવિ સં. ૧૪૫૬ સુધી હૈયાત હતા.

અખેરાજની પાંચમી પેઢીએ થઈ ગયેલા રાજા કાન્હડદેવની પરાક્રમ ગાથા કવિએ આ કૃતિમાં ગાઈ છે.

ચાર ખંડોમાં વહેંચાયેલું એ યુદ્ધ વિષયક વીર ચરિત્ર કાવ્ય ઐતિહાસિક પાત્રો તથા પ્રસંગો દ્વારા રસપરિપોષ કરે છે અને ચિત્રાત્મક વર્ણનવાળી ઊગતી ગુજરાતીમાં રચાયેલી એ કૃતિ સ્વ. ડા. મી. દેરાસરીએ અર્વાચિન ગુજરાતમાં કરેલું ભાષાંતર વાંચીને આપણે આજે પણ તેની સુંદરતા માણી શકીએ છીએ.

કબીર સાહેબ

મહાત્મા કબીરદાસજીનો જન્મ, સમય અને મૃત્યુ સમય જુદા જુદા ગ્રંથોમાં અનેક પ્રકારે લખાયો છે.

કબીર સાહેબ બાદશાહ સિકંદર લોદીના સમયમાં હતા.

કબીર સાહેબના માતા-પિતાનાં નામ નીમા અને નીરૂ હતા. તે જાતિના જુલાહા હતા અને તે કાશીધામમાં રહેતા. કોઈકોઈનું એવું કથન છે કે, નીમા અને નીરૂ કબીરસાહેબના પાલક માતા-પિતા હતાં. અને તેનો જન્મ એક બ્રાહ્મણ વિધવાના ઉદરથી થયો હતો. અને તેણે લોકલાજના ભયથી તેને લહરતારાના તળાવ પાસે છોડી દીધા હતા. નીમા અને નીરૂએ તેને ત્યાંથી લઈ ઊછેરીને મોટા કર્યા પણ ઘણાનું માનવાનું છે કે, આ વાત ઉપજાવી કાઢેલી છે. કબીરસાહેબ વાસ્તવમાં નીમા અને નીરૂના જ પુત્ર હતા. કબીરસાહેબે પોતાને કાશીના જુલાહા વારંવાર કહ્યા છે. પણ બ્રાહ્મણીનાં માતૃત્વનું ક્યાંય વર્ણન મળતું નથી.

પોતે બચપણથી જ ધાર્મિક હતા અને ઉપદેશ સાંભળવાનો શોખ હતો. પોતે તિલક વગેરે કરીને રામનામ જપ્યા કરતા હતાં. પણ લોકોએ તેને કહ્યું કે, જ્યાં સુધી તમે નુગરા રહેશો ત્યાં સુધી તિલક-જાપ વગેરેનું પૂરું ફળ નહિ મળે.

આ વિચારથી પોતે પ્રસિદ્ધ સ્વામી રામાનંદને પોતાના ગુરુ બનાવ્યા.

કબીર સાહેબના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોમાં ઘણી વાતો એવી નીકળે છે કે તેનાથી પોતાને સુફી મતનું સારું જ્ઞાન હતું. આથી અથવા તો બીજાં કારણોથી મૌલવી ગુલામ સરોવરે 'ખજનતુલા સફિયા'માં કબીરસાહેબને ઝાંસીવાળા શેખ તકીના શિષ્ય કહ્યા છે. આ મહાશય સુફી મતના પૂર્ણજ્ઞાતા હતા. સરવર મહાશયનું કહેવું છે કે, કબીરસાહેબને હિન્દુ ભગત કબીર અને મુસલમાન પીર કબીર કહેતા.

કબીરસાહેબે પોતાની કવિતામાં શેખ તકીનું નામ ચોક્કસ લખ્યું છે. પણ પોતાના ગુરુ કહ્યા નથી. પણ સ્વામી રામાનંદને કેટલીયે વાર સાફ શબ્દોમાં ગુરુ કહ્યા છે. એટલે શેખ તકીનું ગુરુપણું માનવાયોગ્ય નથી.

સ્વામી રામાનંદ મહાત્મા રામાનુજાચાર્યની શિષ્ય પરંપરામાં હતા. મહાત્માજી વૈષ્ણવ હતા. તેણે દ્વિજ માત્રને પોતાના શિષ્યત્વમાં લીધા. પણ શુદ્રોને રામાનુજીય સંપ્રદાયમાં અધિકાર હતો નહિ. સ્વામી રામાનંદે આ ત્રુટી દૂર કરી શુદ્રોને પણ શિષ્યો બનાવ્યા, અને આ રીતે રામાનુજીય સંપ્રદાયના અંતર્ગત રામાનંદી શાખા સંપ્રદાય ચલાવ્યો. પોતે રૈયદાસ નામક પ્રસિદ્ધ ચમાર ભક્તને પણ પોતાના શિષ્ય બનાવી લીધા. એટલું કરવા પછી પણ સ્વામી રામાનંદ એક જુલાહા-મુસલમાનને શિષ્ય બનાવવા તૈયાર થયા નહિ. પણ કબીર સાહેબને તેના શિષ્ય બનવાની જ લગની લાગી હતી. અને એટલા માટે પોતે સ્વામીજીના શિષ્ય બનવા જુદી જ યુક્તિ અજમાવી.

સ્વામી રામાનંદ સૂર્યોદય પહેલાં મણિકર્ણિકાના ઘાટ ઉપર કાયમ સ્નાન કરવા જતા. એક દિ' કબીરસાહેબ તેની આગળનાં પગથિયાં ઉપર સૂઈ ગયા. અને સ્વામીજીનો પગ તેના માથા ઉપર પડી ગયો. સ્વામીજી રામરામ બોલી છેટા ખસી ગયા. પણ કબીરસાહેબે તુરત ઊઠીને કહ્યું, "આપે મારા માથા ઉપર પગ રાખી મને રામ નામનો મંત્ર આપ્યો છે. એટલે હું આપનો શિષ્ય થઈ ગયો."

સ્વામીજીએ કબીરસાહેબના શિષ્યત્વમાં એવી ભક્તિ જોઈ જેથી પોતાના હૃદય સાથે લગાવી દીધા. અને પોતાના શિષ્ય પણ માની લીધા. આ રીતે કબીર રામાનંદના શિષ્ય થયા.

કબીર સાહેબ અશિક્ષિત હતા. પોતે જેટલી કવિતા બનાવી તે બધી મોઢે હતી.

હજારો પદ બનાવ્યાં અને પોતે અવિચલ ભક્ત હોવા છતાં પોતાના બાપદાદાનો ધંધો કપડાં વણવાનો છોડ્યો ન હતો.

કબીરસાહેબના વિવાહ વનખંડી વૈરાગીની પાલિતા કન્યા લોઈબાઈની સાથે થયાં હતાં. તેનાથી તેને પુત્ર કમાલ અને પુત્રી કમાલી ઉત્પન્ન થયાં. લોઈ ખૂબ સ્વરૂપવાન હતાં. પણ તેણે કબીર સાહેબના સદ્ગુણો ઉપર રીઝીને તેનો સાથ પસંદ કર્યો હતો.

કબીરસાહેબ કપડાં વણી વેચવા માટે બજારમાં જતા. તેમાં ક્યારેક ક્યારેક કપડાં સાધુને આપી દેતા અને ખાલી હાથે ઘેર પાછા આવતા.

કબીરસાહેબે પ્રાંતે પ્રાંતમાં ફરીને લૌકિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પોતે બલખ સુધી ગયા હતા. પોતે સત્યના એટલા પક્ષપાતી હતા કે જે વાત પોતાને અસત્ય લાગતી તેની તે તીવ્ર શબ્દોમાં આલોચના કરતા. તે પોતે સંત અને યોગી હતા. પણ તે ગૃહત્યાગને પસંદ ન કરવાને કારણે એવા લોકોની પોતે નિંદા કરી છે.

કબીરજીના મહાત્મ્ય અંગે ઘણાં ઉપાખ્યાન પણ છે.

તેમનું શરીર છૂટ્યા પછી હિંદુ અને મુસલમાન શિષ્યોમાં અંતિમ સંસ્કાર માટે ઝઘડો થયો. પણ જ્યારે શબ ઉપરથી ચાદર ખસેડી ત્યારે શબને સ્થાને ફૂલનો ઢગલો મળ્યો. તે ફૂલોના બે ભાગ કરી તેમાંથી હિંદુઓએ એક ભાગ લઈ કાશીમાં 'કબીર ચોરો' બનાવ્યો અને બીજો ભાગ મુસલમાનોએ દફનાવી મગહરમાં કબર બનાવી. જે હાલ મોજુદ છે. આ બન્ને સ્થાનો તેના શિષ્યો દ્વારા પૂજવામાં આવે છે.

શબના સ્થાને ફૂલોની કથા મહાત્મા નાનક તથા ચિતોડના બાપા રાવળના વિષયમાં પણ પ્રચલિત છે.

મહાત્મા કબીર સાહેબ સિદ્ધયોગી હતા. પોતાના ધાર્મિક

વિચાર ઘણા ઊંચા હતા, ભારતમાં આઠ-નવ લાખ માણસો કબીરપંથી છે. તેના શિષ્યગણમાં મુસલમાન કરતાં હિંદુ વધારે છે.

કબીરસાહેબે અનેક ભજનો અને સાખીઓ લખી છે.

નિજર ધર્મી દેવાયત પંડિત

દેવાયત પંડિત દા'ડા દાખવે, સુણી લે દેવલદે નાર
આપણા ગુરુએ સત ભાખિયા, જુઠડા નહિ રે લગાર.

આવું આગમ ભાખનાર દેવાયત પંડિત વધુ ભણેલા ન હતા. છતાં પંડિત કહેવાયા. તેમણે માત્ર કોઠાસૂઝ, આત્મજ્ઞાન અને દીર્ઘદષ્ટિથી આશરે ૫૦૦ વર્ષ પહેલાં જે યુગનાં ઍંધાણ ક્યાં છે તે આજે પણ આપણે અનુભવીએ છીએ અને શબ્દશબ્દ સાચા પડ્યા છે.

દેવાયત પંડિતની જાતિ અને જન્મસ્થાન વિષે ઘણા મતભેદ છે. કોઈ આધારભૂત માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી.

એક મત એવો પણ છે કે દેવાયત તોરલના પુત્ર હતા અને એક ભજનની સાક્ષી પણ આપે છે.

ઘણા દેવાયતને થાનના જોશી પણ કહે છે. પણ ઘણાનું એવું માનવું છે કે તે પેરંભ બેટ બાજુના વતની હતા અને જાતે આહિર હતા. યોગીના વચને દેવલને વર્યા પછી તે હાથબમાં સ્થિર થયા હતા અને છેલ્લે દેવાયત-દેવલનું મિલન પેરંભ બેટમાં થયાનું માને છે.

તેનું નામ જોતાં આહિર હોવાનો સંભવ છે. દેવાયત નામ આહિરમાં હોય બ્રાહ્મણમાં હોવાનો સંભવ નથી. તેના શિષ્ય સમુદાયમાં મોટે ભાગે આહિરો હતા અને તે કોળાંભા ડુંગર અને ભાવનગર આજુબાજુના હતા એટલે બનવા સંભવ છે કે તે પેરંભ બેટ બાજુના હોય અને આહિર હોય.

કેશવલાલ સાયલાકરે કોઈ જુદી વાત લખી છે.

જૂનાગઢ પાસેના વંથલી ગામે આહિર ગોર અબોટી બ્રાહ્મણ ઉદા કે ઉદયશંકર તેની પત્ની સોનબાઈ સાથે રહેતા હતા. તેને કોઈ સંતાન ન હતું તેથી તેણે ભવનાથદાદાની બાધા રાખી હતી અને તે કાયમ ભવનાથદાદાને દૂધ ચડાવવા જતા. તેમાં ભારે ચોમાસું થયું. ઓઝત નદી ઊતરી શકાય તેમ ન હતું. બન્નેને આઠ દિવસના ઉપવાસ થયા. પછી તો બન્ને

પૂરમાં પડીને પણ ભવનાથ જવા તૈયાર થયાં. તે વખતે શોભાજી ત્યાં આવ્યા અને બન્નેને નદી પાર કરાવી. ત્રણેય જણા ભવનાથ આવ્યાં. શોભાજીએ પતિ-પત્નીને મંદિરમાં રોકાઈ જવા કહ્યું અને પોતે પણ ગિરનારમાં રહે છે તેમ જણાવ્યું. ઉદા ગોર અને સોનબાઈ મંદિરમાં રોકાઈ ગયાં. સવારે મંદિર પાછળ કોઈ બાળકનો રડવાનો અવાજ આવ્યો. ઉદા ગોર તે બાળકને વંથલી લાવ્યા અને નામ દેવો રાખ્યું.

દેવાની ઉંમર દશ વર્ષની થતાં તેના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો તેથી દેવાએ ભણવાનું છોડી ગાયો ચારવાનું શરૂ કર્યું. તે જ્યાં ગાયો ચારવા જતા ત્યાં ઝાડ નીચે એક માટીનો ટેકરો હતો. એક દિવસ બધા ગોવાળિયાએ ટેકરો ખોદી નાખ્યો. ત્યાંથી શંકરનું લીંગ નીકળ્યું. તેથી ત્યાં મંદિર બાંધી દેવાયત પૂજા કરવા લાગ્યા. ત્યાં તેમને ગુરુ શોભાજીનો ભેટો થયો અને તેણે ગુરુમંત્ર આપ્યો.

થોડા વખત પછી શોભાજી દેવાયત પાસે આવ્યા. આ મંદિરથી થોડે દૂર એક તળાવ હતું. તેમાં ઈન્દ્રની શ્રાપિત અપ્સરાઓ નહાવા આવી હતી. એટલે શોભાજીએ એ અપ્સરાઓનાં કપડાં લઈ આવવા દેવાયતને કહ્યું. દેવાયત કપડાં લઈ આવ્યા. તેથી અપ્સરાઓ ત્યાં આવી. કપડાં પાછા માગ્યાં પણ એવી શરત મૂકી કે ત્રણ અપ્સરામાંથી એક દેવાયતને વરે તો જ કપડાં પાછા આપવાં. તેમાં એક અપ્સરા તૈયાર થઈ તે દેવલ. દેવલે દેવાયત સાથે લગ્ન કર્યા પછી ગુરુ શોભાજીની દયાથી દેવાયતમાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ થઈ અને તે પંડિત કહેવાયા.

દેવાયત અને દેવલે સાધુ સંતોની સેવા શરૂ કરી અને નિજર ધર્મ અંગિકાર કર્યો. થોડા જ વખતમાં દેવાયતની ખ્યાતિ ચારેય બાજુ પ્રસરી ગઈ. ઘણા સાધુ સંતો આવવા લાગ્યા અને દેવાયતનો નિજર ધર્મનો ઝંડો ફરકતો થયો. તેના ઘણા સેવકો થયા. તેમાં હાલો, હુલો, ઢાંગો, વનવીર, સાતો, બોદો અને સાંગો મુખ્ય હતા. તેને કુલ ૩૬૦ શિષ્યો હતા. ઢાંગોભગત કુંભાર હતા અને વનવીર કાઠી હતા. બાકી મોટાભાગના આહિર હતા. પંડિતજીએ શેષ જીવન ગિરનારમાં પૂરું કર્યું.

લાખો, લોચણ

સૂરદાસ, તુલસીદાસ, કબીરસાહેબ, નરસિંહ મહેતા,

દાસી જીવણ, મૂળદાસ આમ અનેક સંત-કવિઓ થયા છે. એમ મુખ્ય સંત કવયિત્રીઓમાં તોરલ, મીરાં, ગંગાસતી, લીરબાઈ અને લોચણ ગણી શકાય.

આ સંત કવિઓ ભજન ગાતાં, ભજન લખતાં અને ભજન કરતાં. તેની વાણીમાં આત્મજ્ઞાન અને કોઈ સૂઝના ઓજસ પથરાતાં અને તેની ભજનવાણીથી સમાજના કંઈક માર્ગ ભૂલેલાંને તેણે સન્માર્ગે વાળ્યાં છે. કંઈકને પ્રેરણા મળી છે અને જીવન સુધાર્યાં છે. અને લોકજીવનનું ઘડતર કર્યું છે. પણ તે નિઃસ્પૃહી હતાં, તેને કાંઈ જોઈતું ન હતું પણ કાંઈક આપવું તું.

વાસ્તવમાં કથા કે ભજન મનોરંજનનાં સાધન નથી પણ મનને મારવાનાં સાધનો છે. પ્રાચીન યુગનાં સંતોએ મનને માર્યાં હતાં અને એટલે જ તોરલે તેની આત્મજ્ઞાનની વાણી વડે જ જેસલ, સાસતિયા જેવા કૂર અને સધીર શેઠ જેવા કામીને સન્માર્ગે વાળ્યા. તો લોચણે લાખા જેવા કામમાં અંધ બનેલાને આ રીતે ચેતવ્યા.

સૌરાષ્ટ્રના આટકોટ ગામનો ગિરાસદાર લાખો ધન, સત્તા અને યુવાની ત્રણેય નશામાં ચકચૂર બન્યો હતો. આ ત્રણમાંથી કોઈને એક નશો ચડી જાય તોપણ અનેક અનર્થ કરાવે ત્યારે લાખાને તો આ ત્રણેય નશા ચડ્યા હતા.

એકવાર તે ઘોડો લઈ મજેવડી ગામના પાદરમાંથી નીકળ્યો. પનઘટ પર પાણી ભરતી સ્ત્રીઓને નિહાળી રહ્યો. એ ઊભો હતો પાણી પીવા માટે. એ કામાંધ લાખો ઘોડેથી ઊતર્યો અને એક સ્વરૂપવતી કન્યા પાસે આવીને કહ્યું, “તમારા ગામમાં તરસ્યા મુસાફરને પાણી પાવાનો રિવાજ છે?”

આ કન્યા મજેવડીના સંત દેવતણખી લુહારની લોચણ હતી. (દિવાયત પંડિત આખ્યાનમાં કેશવલાલ સાયલાકરે દેવતણખીની દીકરીનું નામ લીલમ લખ્યું છે. પણ તે જ આ લોચણ હોય.)

લોચણ જેવી સ્વરૂપવાન હતી તેવી જ્ઞાની, ભજનિક અને ચતુર પણ હતી. આંખો અને વાણીનાં વર્તન દ્વારા લાખાની મનોભાવનાને એ જાણી ગઈ અને લાખાને પાણી પાતાં કહ્યું “હા, અમારા ગામમાં ફટકિયાં (પાણી વગરના મોતી)ને પાણીદાર પણ બનાવવામાં આવે છે.”

લાખાએ પાણી પીધું પણ લોચણનાં રૂપ, અને વાણીના ચાતુર્ય ઉપર એ મુગ્ધ બની ગયો. લોચણ તો માથે બેઠું લઈ

ચાલી ગઈ. લાખાએ એક પાણીઆરીને પૂછ્યું. “કોની દીકરી હતી?”, “લુહારની દીકરી.” પાણીઆરીએ કહ્યું.

“બાપ અને દીકરી બેય સાધુડાની મંડળીમાં બેસીને ભજનિયાં ગાય છે, દીકરી આવડી થઈ છે પણ એને પરણાવવાની ચિંતા એના બાપને નથી.”

“ઠીક છે, હું જોઈ લઈશ.” અને લાખો આટકોટ પાછો ફર્યો. એક ખેપિયો મજેવડી મોકલી દેવતણખી પાસે લોચણનું માર્ગ નાખ્યું. પત્ર વાંચી દેવતણખીએ પોતાની જ્ઞાની પુત્રી લોચણને આપ્યો. લોચણને સમજતાં વાર ન લાગી કે આ લાખો એ જ દિવસે આવેલો તરસ્યો મુસાફર! તેણે દેવતણખીને કહ્યું.

“પિતાજી! એ દેખાવનું મોતી છે, પણ પાણીદાર નથી. પણ આપ આજ્ઞા આપો તો પાણીદાર બનાવી દઈ. એના કપાળ પરથી મેં તો વાંચી લીધું છે કે લાખાના દુર્ગુણ જો સદ્ગુણોમાં પલટાઈ જાય તો એનાથી અનેકનો ઉદ્ધાર થાય.”

“આપણું એ જ કામ છે, બેટા!” દેવતણખીએ કહ્યું.

લાખાએ અનેક ઉપાયો કર્યા પણ બધા પ્રયત્નમાં તે નિષ્ફળ થયો. દુર્જન માણસ કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળતાં ઉશ્કેરાઈ જાય છે. લાખાએ પણ લોચણને મેળવવા માટેનો છેવટનો પ્રયાસ કરવા નિર્ણય કરી લીધો.

લોચણને શેલારસી નામના સંતના સત્સંગથી આત્મજ્ઞાન મળ્યું હતું અને સાત્ત્વિક વૃત્તિ, શીલ અને ભજન-ભક્તિના પ્રતાપથી તેને વચન સિદ્ધિ પણ મળી હતી. એક વખત લોચણ સ્નાન કરતી હતી ત્યારે લાખાએ ત્યાં આવી નિર્લજ્જ રીતે લોચણને સ્પર્શ કરવા હાથ લંબાવ્યો એટલે લોચણે કહ્યું.

“દૂર રહેજે લંપટ! તું ભયંકર પાપી છો, તને કામ રૂપી કોઠનો રોગ તો ક્યારનો લાગી ગયો છે. પણ મને સ્પર્શ કરીશ તો શરીરનો કોઠ પણ ફૂટી નીકળશે.”

“લોચણ!” લાખાએ કહ્યું, “તારા શાપની મને દરકાર નથી. હું એવી અંધશ્રદ્ધામાં માનતો નથી. આજે તો હું તને ગમે તે ભોગે મારી બનાવીશ.”

“ઓહો!” લોચણ બોલી, “એમાં તું એટલો બધો બ્હાનાં શું બતાવશ? લાખા હું તો તારી જ છું. આત્મભાવે આ સૃષ્ટિના સર્વે મનુષ્યો, પ્રાણીઓ અને વનનાં વૃક્ષ અને પશુ,

પક્ષી બધાં જ મારાં છે.”

“હું એવા આત્મભાવને ઠોકર મારું છું.”

આટલું કહી લાખો પિશાચ જેવો બની લોચણ સામે આગળ વધ્યો અને તેના શરીરમાં રક્તપિત્તનો ભયંકર કોઢ બ્યાપી ગયો! એનો ચહેરો વિકૃત બની ગયો, એનું મોં કાળું અને કદરૂપું થઈ ગયું. આખા શરીરે ચાઠામાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. આ પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર જોઈને લાખાનું અભિમાન ઓસરી ગયું. એની ચિત્તવૃત્તિનો ઉન્માદ શાંત થઈ ગયો અને લોચણનાં ચરણમાં પડી કહેવા લાગ્યો.

“મારો અપરાધ ક્ષમા કરો, દેવી!”

“હું તને ક્ષમા કરનારી કોણ? લાખા! મને તો એક સંતાપ થાય છે કે તારા જેવો કુળવાન ક્ષત્રિય પારકી મા દીકરીઓ ઉપર કૃદષ્ટિ કરતો ફરે તો તારી પ્રજામાં ઉચ્ચ સંસ્કારો ક્યાંથી આવે? જે પ્રજાના સત્તાધીશો, રાજાઓ કામી, કોપી કે લોભી હોય તેની પ્રજામાં પણ એવા જ દુર્ગુણો આવે છે, કારણ કે “યથા રાજા તથા પ્રજા!”

“લાખા! માનવ દેહ અતિ દુર્લભ વસ્તુ છે. હજારો જન્મના પુન્ય પ્રભાવ વગર માનવ જન્મ મળવો મુશ્કેલ છે, એ દુર્લભ માનવ જીવનને પણ જો કાગડા, કૂતરા જેવું બનાવી દેવામાં આવે તો, આત્માનો ઉદ્ધાર ક્યારે થાય?”

“દેવી! મને આવી ખબર ન હતી, હવે હું તને જ ગુરુ માનું છું, મારો આ રોગ શાંત કરીને મને ભવસાગર પાર ઉતરવામાં મદદ કર.”

“એ વાત ખરી છે, લાખા! પણ હું ગુરુ બનવા યોગ્ય નથી. કારણ કે ભક્તિનાં તત્ત્વો અતિગહન છે અને પરમાત્માને ઓળખવા માટે તો બ્રહ્મજ્ઞાની સદ્ગુરુની જરૂર છે.

“તો પછી મને એવા સાચા સદ્ગુરુનો ભેટો કરાવી દે, લોચણ! આ કોઢથી તો મારું આખું શરીર સળગી જાય છે. મારે રૂંવાડે રૂંવાડે હજારો વીંછીની વેદના થાય છે. હું એવા પૂરા સદ્ગુરુને શરણ જઈને મારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરું.”

“સાંભળ, લાખા! તારો આ પશ્ચાતાપ રાંડ્યા પછી હ્રાપણ જેવો છે. પાપ કરતાં તેં પાછું વાળી જોયું નથી. કામ, ક્રોધમાં ચકચૂર બનીને તેં અનેકની આંતરડી દુભાવી છે એટલે તેને એ પાપના પ્રાયશ્ચિત રૂપે મળેલા આ રોગને તારે ભોગવ્યે જ છૂટકો છે. હવે તું શેલારસી નામના સંતનું ધ્યાન ધરતો

રહેજે અને કરેલા પાપનું પ્રાશ્ચાતાપ કરતાં કરતાં હવે પછીના જીવનમાં પાપકર્મ ન થાય તેટલો સાવધ બનજે. સદ્ગુરુ પરમ કૃપાળુ છે. તારા તન મનનાં પાપનો વિનાશ કરશે”

“પણ એટલું જરૂર ધ્યાનમાં રાખજે કે નિર્મળ, અંતઃકરણવાળાનો અવાજ સદ્ગુરુ સાંભળે છે. લંપટ, મલીન, અને કુડકપટવાળાના અવાજની આ માર્ગમાં કાંઈ કિંમત નથી.” નીચે મોઢે લાખો ત્યાંથી પાછો ફર્યો. એને રૂંવાડે રૂંવાડે અગ્નિની જલન હતી. એ આટકોટ આવ્યો અને પથારીવશ પડ્યા પડ્યા પોતાનાં કરેલાં પાપોનો પશ્ચાતાપ કરતો રહ્યો.

આમ કરતાં પૂરા બાર વરસ વીતી ગયાં. લાખાનું પાપ તો ક્યારનું તેના અશ્વ પ્રવાહમાં વહી ગયું હતું. એનો આત્મા દર્પણ જેવો શુદ્ધ બની ગયો હતો. એક દિવસ સંત શેલારસી લાખાને ત્યાં પધાર્યા. આમ અચાનક સદ્ગુરુની પધરામણી થયેલી જોઈ લાખો એના ચરણમાં પડી ગયો અને શુદ્ધ પ્રેમાશ્રુ રૂપી અંજલિથી એણે ગુરુનાં ચરણોનું પ્રક્ષાલન કર્યું. “ઊઠ બેટા!” ગુરુએ કહ્યું, “હવે તું ભેટવા યોગ્ય થયો છે. આજ દિવસ સુધી તારો સ્પર્શ પણ પાપ રૂપ હતો. આજથી તું પવિત્ર આત્મા બન્યો છે.” આટલું કહી ગુરુ શેલારસીએ તેના શરીરે હાથ ફેરવ્યો અને તુરત લાખાનું શરીર કંચન જેવું નિર્મળ અને નિરોગી બની ગયું.

સંત શેલારસીએ લાખાને મહામાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો અને એક દિવસનો એ લંપટ લાખો લાખેણા મોતી રૂપે ચમકી ઊઠ્યો.

“હવે મને આપના ચરણમાં દાસ તરીકે સ્વીકારો.” લાખાએ ગુરુને પ્રાર્થના કરી.

“બેટા! હજી તને મહામાર્ગનો સાચો મુસાફર બનાવવા માટે સત્સંગની જરૂર છે અને એ જ લોચણ જેવી બ્રહ્મજ્ઞાની કુમારિકા આટલામાં બીજી કોઈ નથી. એની સેવામાં રહી તું તારા આત્મજ્ઞાનને દૃઢ બનાવ.” આટલું કહી ગુરુ વિદાય થયા.

સાચો પાણીદાર બનેલો લાખો આખરે લોચણના શરણમાં આવ્યો. લોચણે તેનો સત્કાર કર્યો અને લાખાને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યાં. કહેવાય છે કે લાખાને વૈરાગ્યભાવના આવી જાય તો પોતાનું શું થશે? એવી શંકાથી લાખાની એક રાણી સૂરજા રોજ લાખા પાછળ પાછળ જતી અને સાંભળતી. તેનાથી લાખા પહેલાં જ સૂરજાને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ.

લાખો લોયણના શરણે ગયા બાદ લોયણે તેને જુદા જુદા ભજનો દ્વારા જ્ઞાન આપ્યું છે. તેમાં કેટલાંક કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનની ઉચ્ચ ભૂમિકાવાળાં ભજનો છે. આવાં ૮૪ જેટલાં ભજનો લોયણે લાખાને સંભળાવ્યાં છે. આ ભજનના પ્રભાવથી લાખાના અંતરનાં તાળાં ખૂલી ગયાં. અંતે શીલ અને સાધુતાનો વિજય થયો. લાખો આત્મજ્ઞાની ભક્ત બની ગયો.

લોયણના અનેક ભજનોમાં યોગ ક્રિયાનો અને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણના પૃથક્કરણનો નિર્દેશ આપે છે. આથી એ સમયની ભક્તિમાર્ગને પંથે વળેલી સ્ત્રીઓના ઉચ્ચ જ્ઞાનનો પરચો મળે છે.

ભક્ત કવિ શ્રી ઇશરદાસ

ભક્ત કવિ ઇશરદાસજીનો જન્મ મારવાડમાં જોધપુર તાલુકા બારમેડ પરગણામાં ભાદ્રેસ ગામે, જે રોહડિયા શાખાના ચારણનું ગામ છે ત્યાં સુરા બારહટ્ટને ત્યાં વિ. સં. ૧૫૧૫માં શ્રાવણ સુદ, ૨ ને શુક્રવાર (ઈ.સ. ૧૪૫૮) થયો હતો.

તેમનાં માતાનું નામ અમરબા હતું. ઇશરદાસનાં પત્નીનું નામ દેવલબા હતું. ઇશરદાસ ચૌદ વર્ષની વયે જ કવિતા કરતા. આ જ્ઞાન તેમના કાકા આસાજી પાસેથી મળ્યું હતું.

જેમ દરેક મહાપુરુષોના જીવનમાં લોકોએ ચમત્કારો અને પરચા જાણ્યે અજાણ્યે પણ આરોપી દીધા છે. તેમ ઇશર બારોટ માટે પણ થયું છે. ઇશરદાસના આખા જીવનને ચમત્કારોમય બનાવી દીધું છે.

સુરા બારોટે પોતાનું વીડ વાઢવા માટે ૬૦-૭૦ દાડિયા કર્યા પણ ગુમાનદાનજી દાડિયાને ધમકાવીને પોતાના વીડમાં લઈ ગયા. સુરા બારોટે ૬૦-૭૦ દાડિયા માટે રસોઈ બનાવેલ. હવે આ રસોઈ ક્યાં નાંખવી? પણ ગામના પાદર જવાલાગિરિની જમાત પડેલી એટલે સુરા બારોટે તે સાધુની જમાતને બોલાવી જમાડી દીધા.

જવાલાગિરિજીએ આ રસોઈનું કારણ પૂછ્યું એટલે સુરા બારોટે મહંતશ્રીને સાચું કારણ જણાવી દીધું.

જવાલાગિરિજીને ઘણું દુઃખ થયું. તેણે ગુમાનદાનજીને સમજાવવા કોશિશ કરી પણ ગુમાનદાને તો જવાલાગિરિનું પણ અપમાન કર્યું. આથી જવાલાગિરિજીએ સુરા બારોટને કહ્યું.

“હવે હું હિમાલયમાં હાડ ગાળી તારે ત્યાં પુત્ર રૂપે અવતરીશ, નામ ઇશરદાસ રાખજે.”

પછી જવાલાગિરિજીએ હિમાલય જઈ હાડ ગાળી સુરા બારોટને ત્યાં પુત્ર રૂપે અવતર્યા. જેનું નામ સુરા બારોટે ઇશરદાસ રાખ્યું.

ઇશરદાસને દેવલબાથી બે પુત્રો થયાં. એકનું નામ જોગાજી અને બીજાનું નામ ચૌડાજી.

ઇશરદાસ તેના કાકા આસાજી સાથે સૌરાષ્ટ્રમાં તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા દ્વારકા, સુદામાપુરી, સોમનાથ અને જૂનાગઢ ગિરનારની યાત્રાએ આવ્યા. ત્યાં એક સાધુનો ભેટો થયો. એમ કહેવાય છે, કે તે લક્ષ્મણ જતિ હતા. પછી તે કચ્છમાં કેરાકોટ આવ્યા. જ્યાં મહાપ્રતાપી રાવળ જામનાં રાજ હતાં.

ઇશરદાસ અને આસાજી રાવળ જામની કચેરીમાં સુંદર કવિતા સંભળાવે છે. પણ મહાપંડિત પીતાંબર ભટ્ટ નકારમાં માથું હલાવે છે. એટલે રાવળ જામ મોજ આપતા નથી.

ઇશરદાસને કોપ થયો અને પીતાંબર ભટ્ટને મારવાનું નક્કી કર્યું પછી સાંજના વખતે છૂપી રીતે પીતાંબર ભટ્ટને ઘેર જઈ તુલસીક્યારા આડા સંતાયા.

પીતાંબર ભટ્ટને તેમનાં પત્ની મોડા આવવાનું કારણ પૂછે છે.

પીતાંબર ભટ્ટ ખુલાસો કરે છે કે, “આજ મારવાડથી બે કવિઓ આવ્યા છે, તેની કવિતા ઘણી સુંદર છે. પણ આવી કવિતા કોઈ માણસને બદલે જો ઈશ્વરની કરે તો જરૂર તેનો મોક્ષ થાય.” આ સાંભળી ઇશરદાસનો કોપ ઉતરી ગયો અને તલવાર પીતાંબર ભટ્ટના પગમાં મૂકી માફી માગી. પછી ઇશરદાસ ઈશ્વરના ગુણ ગાવા લાગ્યા. ૩૬૦ કવિતાની સ્તુતિ લખી. જે ગ્રંથ હાલ “હરિરસ” નામે ઓળખાય છે.

ઇશરદાસજી પીતાંબર ભટ્ટને ગુરુ માનવા લાગ્યા. અને પુરાણો વગેરેનું જ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું.

પછી રાજકીય કાવાદાવાના કારણે રાવળ જામને કચ્છ છોડવાની ફરજ પડી.

સંવત ૧૮૫૬, શ્રાવણ સુદ, ૭ને બુધવારે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં રાવળ જામે જામનગર અથવા નવાનગરનું વાસ્તુ કર્યું અને ઇશર બારોટને રાજકવિ તરીકે સ્થાપ્યા.

એક દિવસ ઇશરદાસ ઘોડેસ્વાર થઈને નદી કાંઠે

નીકળ્યા. સામે એક ચારણકન્યા મળી જે ઈશરદાસને કહે છે.

“હું તમારી પૂર્વભવમાં પત્ની હતી. મારું નામ રાજબાઈ. હું અવસુરા શાખાના પેથાજીભાઈ ગઢવીને ત્યાં જન્મી છું. તો મારું માગું નાખી ફરીથી મને સેવા કરવાની તક આપો.”

પછી આ વાતની જાણ ઈશરદાસે જામસાહેબને કરી એટલે રાવણ જામે પેથા ગઢવીને બોલાવી ઈશરદાસનું માગું નાખ્યું. પેથાભાઈએ ખુશીથી માગું સ્વીકાર્યું. એટલે ઈશરદાસનાં લગ્ન રાજબાઈ સાથે થયાં.

ઈશરદાસને રાજબાઈથી ત્રણ દીકરા થયા. કહાનદાસ, જેસાજી અને ગોપાલદાસ.

ઈશરદાસનું આખું જીવન ચમત્કારો અને પરચાથી ભરપૂર છે.

ઈશર બારોટનાં બે પુસ્તકો ઘણાં પ્રસિદ્ધ છે. “હરિરસ” અને “દેવીયાણ” એમાં હરિરસની તો ઘણી આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ છે.

ઈશરદાસ છેલ્લી અવસ્થામાં સંચાણે રહેતા. જામસાહેબ તરફથી તેમને ચોવીસ ગામ મળેલાં. તે ગામો હજી તેના વંશવારસો ખાય છે. તેઓ ઈશરાણી બારોટ તરીકે ઓળખાય છે.

ઈશરદાસનું સ્વર્ગારોહણ પણ ચમત્કારથી ભરપૂર છે.

સંવત ૧૬૨૨નાં ચૈત્ર શુદ્ધ, ૯ ને બુધવારે ઈશર ધોડવાર થઈ દરિયામાં જતા રહ્યા. ધોડાને પાણી ઉપર ચાલ્યો જતો લોકોએ જોયો અને પછી તેઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા.

હાલ સંચાણાં (જામનગર પાસે) ગામે ઈશર બારોટનો થોરો (સ્મારક) છે. જ્યાં હાલ દર વરસે ચારણસમાજ તરફથી ઉત્સવ ઉજવાય છે. તેમાં બહોળા સમુદાયમાં ચારણો અને ચારણ સમાજના કલાકારો ઉપસ્થિત રહે છે.

‘ભક્તમાળ’ના કર્તા નાભાજી

ભક્તમાળ અથવા સંત ચરિત્રના નામે બૃહદ્ અને પ્રખ્યાત ગ્રંથના કર્તા નાભાજીનો જન્મ ક્યા ગામમાં અને ક્યારે થયો તે જાણવામાં આવ્યું નથી. તેમજ નાભાજી વિષે કોઈ ગ્રંથમાં પણ ખાસ લખાયું નથી. પણ એટલું જાણવા મળ્યું છે, કે નાભાજીનો જન્મ અંત્યજ (હરિજન) જ્ઞાતિના એક

અતિ ગરીબ પરિવારમાં થયો હતો. અને તે મહાત્મા તુલસીદાસના સમકાલીન હતા. ભક્તમાળ તેમણે સં. ૧૬૬૮માં રચી. તે ઉપરથી ધારી શકાય કે તેમને થઈ ગયાને ૪૦૦ વર્ષ જેવો સમય ગણાય.

કવિ ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે તેઓ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના રહીશ અને જન્માંધ હતા. તેમની ઉંમર જ્યારે પાંચ વર્ષની હતી. ત્યારે આખા દેશમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. નાભાજીનાં મા-બાપ અતિ ગરીબ હતાં.

નાભાજીનાં માતાપિતા પોતાનું કે પોતાના બાળકનું ઉદરપોષણ કોઈ રીતે કરી શકે તેમ નહોતાં. આવા સમયમાં ભિક્ષા કોણ આપે? ઘણા દિવસના ઉપવાસ થયા. અન્ન વગરના પાંચ વરસના બાળક નાભાજીમાં હવે પ્રાણ રહેવો મુશ્કેલ જણાયો. નાભાજીનાં માતાપિતા નાભાજીનું આવું દુઃખ ન જોઈ શકવાથી અથવા અન્નપૂર્ણા દેવીના સખત કોપને લીધે શુદ્ધબુદ્ધ ભૂલ્યાથી. તેઓએ પ્રાણસમાન પ્યારા પુત્રને વગડામાં પ્રભુને ખોળે એકલો મૂકી, ક્યાંક જતા રહ્યાં.

હવે તેની રક્ષા કોણ કરશે? તેમની રક્ષાનો ભાર જેમની માથે હતો, જેમની પવિત્ર ફરજ હતી. તે તો તેને વનમાં છોડીને ચાલ્યા ગયા, નિર્દય થઈને જતા રહ્યા. ત્યારે કોણ તેની રક્ષા કરશે? શું પરમેશ્વર જાતે આવીને તેની રક્ષા કરશે? ના, તે બીજા મનુષ્ય પ્રાણીને તેની રક્ષા કરવા પ્રેરણા આપશે. અને તે આવીને તેની રક્ષા કરશે.

જ્યારે નાભાજી ઈશ્વરકૃપાથી કાંઈક શુદ્ધિમાં આવીને રડવા લાગ્યા. ત્યારે એ વનમાં થઈને જતા રસ્તાના બે મુસાફરોએ તેનો અવાજ સાંભળ્યો. નાના બાળકની શોકથી ખરડાયેલી અને રડતી દુઃખિયારી વાણી સાંભળીને રસ્તાના મુસાફરોનું મન તે તરફ જવા આકર્ષાયું. અને ત્યાં ગયા તો ભૂખના દુઃખથી જેનું શરીર માત્ર હાડકાંના માળા જેવું થઈ ગયું છે. એવો પાંચ વરસનો અંધ બાળક પૃથ્વીનું શરણ લઈ રોતો પડેલો તેમણે જોયો. દુષ્કાળમાં અનાથજનોના અનુવર્તનને ધ્યાનમાં લઈને તેમણે માની લીધું કે, નક્કી આ બાળકને તેના માતાપિતા ઋત્નના અભાવના અસહ્ય દુઃખથી કંટાળીને આ અરણ્યમાં છોડીને જતા રહ્યા છે. ઈશ્વરની કરુણાની વળી ક્યાં હદ છે? આ બન્ને મુસાફરો મહા વૈષ્ણવ સાધુ પુરુષ હતા. તેમાં એકનું નામ અગ્રદાસ અને બીજાનું નામ કીલ હતું. તેઓ બન્ને જાણ ગંગાસ્નાન કરવા સારૂ જતા હતા. તેમણે એ અનાથ

બાળકને મનમાં કાંઈ પણ સંકોચ આણ્યા વગર હાથમાં લઈને પોતાના કમંડલમાંથી પાણી પાઈને શુદ્ધિમાં લાવ્યા. પછી પોતાના મઠમાં લઈ જઈને પાણી પોષી મોટા કર્યા. કહે છે કે, જ્યારે કીલે પોતાના કમંડલમાંથી પાણી લઈને એ અંધ બાળકની આંખ ઉપર છાંટવું ત્યારે તેનાં બન્ને નેત્રો ખૂલી ગયા અને દેખતા થયા.

ગમે તેમ હો પણ નાભાજીને દયાળુ સાધુઓએ નવજીવન આપ્યું. તેઓ નાભાજીને પોતાના મઠમાં લઈ ગયા. પણ કમનસીબની કહાણી કે તપાસ કરતાં નાભાજી અંત્યજ (હરિજન) જાતિના માલુમ પડ્યા. એ જમાનામાં લોકો છૂતાછૂતમાં ખૂબ માનતા. એ જમાનાની તાસીર કાંઈક જુદી હતી. નાભાજી અંત્યજ જાતિના છે, હવે તેનું કરવું શું? એ વિષે પેલા ભલા અને પરગજુ સાધુઓને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. પણ સુભાગ્યની વાત કે અંત્યજ જાતિ સાથે તે વખતે અંગત વહેવાર કોઈ કરતું નહીં પણ આશ્રય આપવામાં કે સહાય કરવામાં કોઈ જાતનો બાદ ન હતો. આથી અબ્રદાસ અને કીલ જેવા દયાળુ સાધુઓએ નાભાજીને અંત્યજ જાતિના જાણી કાઢી ન મૂક્યા. પણ તેને પોતાના મઠ પાસે એક જૂદી ઝૂંપડી બાંધી આપીને રાખ્યા. નાભાજી ત્યાં રહીને સાધુઓનું એહું જુહું હોય તે ખાય ને દિવસો કાઢવા લાગ્યા. મઠના સાધુઓ રોજ કથા વાર્તાઓ અને ઈશ્વરભક્તિ કરતા હતા. તે નાભાજી ધ્યાનથી સાંભળતા હતા. એની સ્મરણ શક્તિ સારી હતી કે તે જેટલું સાંભળતા તે બધું યાદ રાખતા. નાભાજી સાધુઓના સંગમાં રહીને કાયમ સાધુનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. તે ધીમે ધીમે લખતા વાંચતા શીખ્યા અને ભજન ગાવા લાગ્યા. અને વાર્તા કરતા થયા. અને જાણે મા શારદાની કૃપા થઈ હોય તેમ કવિતા પણ કરવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં નાભાજી મોટા સંત થઈ ગયા. ત્યાર પછી નાભાજીએ પોતાના રક્ષક અબ્રદાસની આજ્ઞાથી ભક્તકાળ અથવા સંતચરિત્ર નામે ગ્રંથ ગ્વાલિયરની હિન્દી ભાષામાં રચ્યો છે. તેમાં શ્રીહરિના તથા ભક્તજનોનાં ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે. તેમના આ ગ્રંથ ઉપરથી મહીપતિ બાવાએ ભક્તલીલામૃત તથા ભક્ત વિજય વગેરે ગ્રંથો સંવત ૧૮૧૮માં રચ્યા છે.

નાભાજીએ છપ્પાચાલની બીજી પણ પુષ્કળ કવિતાઓ રચી છે. મહાકવિ તુલસીદાસનો મેળાપ નાભાજીને વૃંદાવનમાં થયો હતો. તે વખતે નાભાજીએ એ ગ્રંથ રચીને જનમંડળ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તેમના જ ગ્રંથ ઉપરથી ઘણાક

ચરિત્રકારો હિન્દના પૂર્વના ભક્ત કવિઓનાં વૃતાંત એકઠા કરવા શક્તિમાન થયા છે.

દુરસાજી આઠા

પ્રાતઃ સ્મરણીય ક્ષત્રિય વંશાવતંશ ચિતોડના મહારાણા પ્રતાપસિંહજીના કીર્તિકાવ્ય (બિરુદ છહુતરી) ના કર્તા કવિશ્રી દુરસાજી આઠાનો જન્મ સં. ૧૫૮૫ના માઘ સુદી ૧૪ના રોજ મારવાડના સોજીત ગામ પાસે જેતારણ ગામે ચારણ જ્ઞાતિમાં થયો હતો.

જેતારણમાં એક જૈન યતિ હતા. તેઓ દુરસાજીની બાલ્યાવસ્થાની ચેષ્ટા જોઈ ઘણા પ્રસન્ન થયા અને દુરસાજીને ભણાવા લાગ્યા. દુરસાજીએ પણ યોગ્ય ગુરુ પાસેથી યોગ્ય વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી અને તે કવિતા કરવા લાગ્યા. પણ હવે દુરસાજીનો ભાગ્યોદય થવાનો હતો. તેથી તેઓ સં. ૧૬૧૫-૧૬માં પુષ્કરરાજ સ્નાન કરવા ગયા. તે વખતે અકબરશાહના વજીર બહેરામખાનખાનાનો અજમેરમાં મુકામ હતો. ત્યાં દુરસાજીએ સલામ લેવા કોશિશ કરી પણ સલામ થઈશકી નહિ.

એક દિવસ વજીર બહેરામખાનખાના સાંજને વખતે ફરવા નીકળેલ ત્યારે દુરસાજી જઈ ચડ્યા અને દૂરથી એક દુહો કહ્યો.

આ સાંભળી બહેરામખાનખાનાએ દુરસાજીને બોલાવ્યા અને દુહો પાછો ફરી સાંભળ્યો, દુરસાજીએ બીજા દુહા પણ સંભળાવ્યા.

આ દુહા સાંભળતા બહેરામ પ્રસન્ન થયા અને દુરસાજીને પોતાને ઉતારે તેડી લાવ્યા. તેના ઉતારાની વ્યવસ્થા કરી. પછી દુરસાજી વિદાય થયા ત્યારે રૂપિયા એક લાખની બક્ષિસ કરી. પણ દુરસાજીએ બાદશાહ અકબરની મુલાકાત કરવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી. એટલે બહેરામખાનખાનાએ બે માસ પછી દિલ્હી આવવાનું કહ્યું.

દુરસાજી બે-ત્રણ મહિના પછી દિલ્હી ગયા. બહેરામને મળ્યા. થોડા દિવસ પછી બહેરામ દુરસાજીને બાદશાહ પાસે લઈ ગયા.

એક મત એવો પણ છે કે, જોધપુરના ચારણ લાખાજી અકબર પાસે રહેતા અને તેઓની કૃપાથી દુરસાજીને અકબરની સલામ થઈ હતી.

દુરસાજીએ બાદશાહના રુંવાડા ઊભા થઈ જાય તેવી બિરદાવલી સંભળાવી. સલામ કરી બાદશાહે પૂછ્યું-“તુમ કૌન છો?” દુરસાજીએ પણ બાદશાહને પુછ્યું. “તુમ કૌન છો?” બાદશાહે ઉગ્ર દષ્ટિ કરી કહ્યું. “તુમ મુઝે નહિ પહિયાનતા?” એટલે દુરસાજીએ ડિંગળી ભાષાનું ગીત કહ્યું.

તું લક્ષ્મણ, અર્જુન, રામ કે કૃષ્ણ આ ચારમાંથી કોનો અવતાર છો? આ ગીત સાંભળી બાદશાહ ઘણા પ્રસન્ન થયા અને દુરસાજીને કોડ પસાવની બક્ષીસ મળી પછી તે જેતારણ આવ્યા.

દુરસાજીને તેનાં પ્રથમ પત્નીથી ભારમલજી તથા જગમલજી નામે બે પુત્રો થયા અને બીજાં પત્નીથી કિશનજી નામે પુત્ર થયા. મોટા પુત્ર ભારમલજી અચક્ષુ હતા. તેના પુત્ર રૂપજી હતા પણ તે આજ્ઞા વિરુદ્ધ થાતાં કુટુંબમાં કુસંપ થયો. એટલે દુરસાજીએ પોતાના પાંચ ગામના બે સરખા ભાગ કર્યા અને ત્રીજા ભાગમાં પોતે રહ્યા પછી ત્રણેય પુત્રોને બોલાવીને કહ્યું, “તમને યોગ્ય લાગે તેમ ત્રણેય માગી લ્યો.”

ભારમલજી અને જગમલજીએ જાગીર માગી લીધી. તેથી ભારમલજીના વંશજો પેસુવા ગામે અને જગમલજીના વંશજો જાખર ગામે વસ્યા. કિશનજી નાના દીકરાના ભાગમાં દુરસાજી આવ્યા. એટલે દુરસાજી કિશનજીને સાથે લઈ પેસુવા ગામેથી નીકળી ઉદેપુર આવ્યા. તે વખતે ઉદેપુરના રાજ્યાસને મહારાણા પ્રતાપના પુત્ર અમરસિંહજી હતા.

મહારાણા પ્રતાપની બિરદ છહુતરી બનાવનાર કવિરાજ દુરસાજીનું પધારવું થયું છે. તેવા ખબર મળતાં મહારાણાજીએ તેમના ઉતારાની વ્યવસ્થા કરી. બીજે દિવસે સલામ બોલાવ્યા. દુરસાજી બિરદાવલી બોલી આસને બેઠા એટલે રાણાજીએ પૂછ્યું “બોલો, કવિરાજ! આપની શું ઈચ્છા છે?” ત્યારે દુરસાજીએ કહ્યું.

મને રાયપુર ગામ આપો જેથી મારવાડ જઈ નિવાસ કરું.

સં. ૧૬૪૩માં જોધપુર મહારાજાએ ચારણોની તમામ જાગીર જપ્ત કરેલ અને ચારણોએ ઉપવાસ કર્યા અને ત્રાગું કરવા તૈયાર થયા. પણ દુરસાજીને ત્રાગું કરવાની ના પાડી કહ્યું, “તમે જીવતા હશો તો ભવિષ્યમાં ચારણોનું ભલું કરશો.” છતાં દુરસાજીએ ગળામાં કટાર નાખેલ પણ બચી ગયા. એટલે કહ્યું. “હું મારવાડ છોડીને જાઉં છું. જ્યાં સુધી તમામ ચારણોની જાગીર પાછી ન મળે ત્યાં સુધી મારવાડનું પાણી પીશ નહિ.” તે પછી સં. ૧૬૫૨માં જોધપુર મોટા

રાજાનું મૃત્યું થયું અને સવાઈ રાજા સુરસિંહજી ગાદીએ આવ્યા. તેણે તમામ ચારણોને બોલાવી જાગીર પાછી આપી. પણ દુરસાજીએ મારવાડનું પાણી પીધું નહતું.

જ્યારે મહારાણા અમરસિંહ પાસે દુરસાજીએ રાયપુરિયા ગામની માગણી કરી ત્યારે મહારાણાએ દરબાર ભરી તામ્રપત્રથી રાયપુરિયા ગામ અને કોડ પસાવની બક્ષિસ કરી અને દુરસાજીએ રાયપુરિયામાં નિવાસ કર્યો.

એકવાર દુરસાજી ઉદેપુર રાણાજીની સલામ આવ્યા અને પછી પોતાને ઉતારે આવવા ઊઠવા પણ પડી ગયા તેથી મહારાણા પોતે ઊભા થઈ ખમા કહી દુરસાજીનું બાવડું પકડ્યું ત્યારે દુરસાજીએ કહ્યું.

“ખમ્મા ખમ્મા કહી ઉઠાડિયો, તો દે રાણા કુઠાડિયો.”

આથી રાણાજીએ કુઠાડિયા ગામ પણ બક્ષિસ આપ્યું. દુરસાજીને એક કેશરબાઈ નામે પાસવાન (રખાત) હતી. તેનાથી માધાજી નામે દીકરો થયો હતો.

દુરસાજીએ મહારાણાને કહ્યું, “અન્નદાતા! આપે કિશનજીને તો ઘણી જાગીર આપી. હવે માધાને કાંઈક નવાજેશ કરો.”

આથી રાણાજીએ કાગડી નામનું ગામ માધાજીને આપ્યું. જોધપુર સવાઈ રાજા સુરસિંહજીનું સં. ૧૬૭૬માં અવસાન થતાં ગજસિંહજી ગાદીએ આવ્યા. તેણે ખાસ માણસ મોકલી દુરસાજીને તેડાવ્યા. પણ વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે દુરસાજી જઈ શક્યા નહિ. પણ કિશનજીને મોકલ્યા. મહારાજ ગજસિંહજીએ કિશનજીનું ઘણું સન્માન કર્યું અને પાંચેટિયા, ગોદાવાસ અને હિંગોલા નામે ગામ ત્રાંબાને પતરે બક્ષિસ આપ્યાં.

ખાનખાના મહોબતખાન મુગલ રાજ્યમાં ઘણા બળવાન સરદાર હતા. આ મહોબતખાનખાના તરફથી દુરસાજીને રૂપિયા એક લાખનું વર્ષાસન મળતું. પણ વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે દુરસાજી દિલ્હી જઈ શકતા નહિ. તેથી બે-ત્રણ વરસનું વર્ષાસન ચડત થયું હતું. પણ અજમેરમાં મહોબતખાનખાનાનો મૂકામ થયો છે. તેવા ખબર મળતાં કિશનજીને વર્ષાસન લેવા અજમેર મોકલ્યા. પણ મહોબતખાને કહ્યું, “પહાં દિલ્હી ઔર ખજાના સાથ મેં નહીં હૈ” એટલે કિશનજી પાછા આવ્યા. પણ દુરસાજી નારાજ થયા. પોતે અજમેર ગયા. મહોબતખાનજીને મળીને દુહો કહ્યો.

આથી મહોબતખાન ખુશી થયા. દુરસાજીને થોડા દિવસ અજમેર રોક્યા અને વર્ષાસનની રકમ ચૂકવી આપી.

દુરસાજીએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પુષ્કર મુકામે ચારણ જ્ઞાતિનો મહામેળાવડો કર્યો. તેમાં ચારણોને ઘણો વખત રોક્યા. તેમાં તે વખતે ૧૪ લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું.

દુરસાજી તેમની જીંદગીમાં ઘણાં ગામો અને ૯ કરોડ પસાવ કમાયા હતા અને કરોડો રૂપિયા પરમાર્થમાં પણ વાપર્યા હતા.

રાયગઢ તાબે ભાટવાડાના રહીશ ચારણોના વહીવંચા બારોટને દુરસાજીએ ક્રોડ પસાવનું દાન કરેલ. પેસુવા અને પાંચટિયા ગામે બે તળાવ બંધાવેલ અને બાલેશ્વરી માતાનું મંદિર બંધાવેલ. રાયપુરિયા ગામે વાવ અને કુઠાડિયા ગામે કૂવો કરાવ્યો હતો.

દુરસાજી ૧૧૩ વર્ષની ઉંમરે સં. ૧૭૦૮માં પાંચેટિયા ગામે અવસાન પામ્યા.

આબુ ઉપર અચલેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં શિવલીંગ સન્મુખ (જુના મંદિરમાં) દુરસાજી આઢાની પિત્તળની જબરજસ્ત મૂર્તિ અને તેમનો લેખ છે.

‘અવતાર ચરિત્ર’ ગ્રંથના કર્તા

મહાકવિ નરહરદાસ (બીજા)

રાજસ્થાન મધ્યવર્તી રત્નગર્ભા મરુભૂમિના જોધપુર રાજ અંતર્ગત ટેલા નામક ગામમાં ચારણ જ્ઞાતિના ઊંચ બારહટ્ટ રોહડિયા શાખામાં વિ. સં. ૧૬૦૦નાં અંતમાં ‘અવતાર ચરિત્ર’ ગ્રંથના કર્તા મહાકવિ નરહરદાસનો જન્મ થયો.

તેમના પિતાનું નામ લાખાજી બારહટ્ટ અને તેના નાના ભાઈ ગિરધરદાસ. નરહરદાસને કોઈ સંતાન ન હતું.

નરહરદાસ સંસ્કૃત, નાગરી અને રાજપૂતાની ભાષાના સમર્થ વિદ્વાન હતા. ઉપરાંત તે અનેક ભાષાના જ્ઞાતા હતા. પોતે પંડિત દ્વિજવર ગિરધરદાસ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો.

આ ઉપરાંત પોતે પૂરા રાજનીતિજ્ઞ અને અનન્ય વૈષ્ણવ હતા. જેનું પ્રમાણ તેનો અવતાર-ચરિત્ર ગ્રંથ છે.

અખિલ ભારતવર્ષના હિન્દી કાવ્યપ્રદેશમાં ભક્તભૂષણ સૂરદાસજી અને ગોસ્વામી તુલસીદાસની પ્રથમ પંક્તિમાં નામ ગણના છે તેની શ્રેણીમાં નરહરદાસજીનું નામ પણ માનનીય છે.

ચંદ બારોટના છંદ, સૂરદાસજીનાં પદ અને તુલસીદાસની ચોપાઈ વગેરેને ભાષા કાવ્યમાં અજોડ માનવામાં આવે છે એમ નરહરની અન્ય કૃતિઓ કમનીય હોવા છતાં છાપ્પય અજોડ છે.

નરહરદાસ ઉત્તમ કવિ ઉપરાંત ઉત્તમ રાજપુરુષ પણ હતા. સૂર્યપ્રતાપના પરમ પ્રાણરક્ષક મેવાડેશ્વર મહારાણા રાજસિંહ તેનો ઘણો આદર કરતા.

મરુધરાધીશ જોધપુર મહારાજા જસવંતસિંહના સાહિત્ય ગુરુ અને સલાહકાર પણ નરહરદાસ હતા. તેમ છતાં કવિતાનો વેપાર કરી દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાનો તેને ક્યારેય વિચાર થયો નહિ. કારણ કે તે જમાનામાં તેના સુયોગ પિતા લખાજી બારહટ્ટ ચારણ જ્ઞાતિમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષ અને ધનવાન ગણાતા. સમ્રાટ અકબરના પરમ કૃપાપાત્ર અને વીરરસના શ્રેષ્ઠ વક્તા હોવાથી તેને દાનમાં લખપસાવ અને હાથી, ઘોડા મળેલા.

લખાજીના દેહાંત પછી નરહરદાસ અને ગિરધરદાસ સરલ ભ્રાતૃભાવથી એક જ હવેલીમાં નિવાસ કરતા. છતાં તેની સ્ત્રીઓમાં અણબનાવ હતો.

પત્નીના દુરાગ્રહથી ગિરધરદાસે બત્રેના ઘર વચ્ચે દિવાલ બનાવી. નરહરદાસજી ઘેર આવ્યા. પોતાની પત્નીના મોઢેથી બનેલી ઘટના સાંભળી.

શાંત વૃત્તિવાળા નરહરદાસજીએ પોતાનાં ધર્મપત્નીને સાંત્વના આપી. સંતાન થવું એ ઈશ્વરાધીન છે. તે માત્ર ભાગ્યાધીન છે. પણ હું એવા અમર્ત્ય પુત્ર (ભગવદ્ ગ્રંથ)ની ઉત્પત્તિ કરું કે જે યાવત્ ચંદ્ર દિવાકરો હોય અને સંતો, મહંતો, કવિઓ, પંડિતો અને રાજા મહારાજાથી માંડી રંક સુધીની સૌની ગોદમાં ભાવયુક્ત ખેલતો રહે.

આ રીતે પત્નીને સમજાવી પછી પણ ધારી બારહટ્ટજી અદ્ભૂત યશદેહકો નિશ્ચય કરવા માટે કટિબદ્ધ થયા. આ ભગીરથ પ્રયાસ સિદ્ધ કરવાની આકાંક્ષા વધી જવાથી આ કામ માટે અખૂટ દ્રવ્ય સાથે લઈ મારવાડ ભૂમિના કટિતટ રૂપ પુણ્ય ક્ષેત્ર પુષ્કરરાજમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ધર્મશાસ્ત્રના યથાર્થ મર્મજ્ઞ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને મળ્યા. તેનો સહકાર માગી ભાગવત્, રામાયણ વગેરે શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત વિચારી ધર્મમૂલ શ્રી વિષ્ણુના રજ અવતારનો પવિત્ર લીલામય બૃહદ્ ગ્રંથ “અવતાર ચરિત્ર”નું નિર્માણ કર્યું. આ ગ્રંથ લખવાનો આરંભ વિ. સં. ૧૭૩૩ અષાઢ વદ ૮ ને મંગળવારે કર્યો.

આ અવતાર ચરિત્રના વિતરણ માટે કવિને એક લાખથી વધારે ખર્ચ થયો. કારણ કે તેને હસ્તલિખિત સો પ્રત બનાવી. પછી આ અવતાર ચરિત્ર ગ્રંથને જ્ઞાનસાગર પ્રેસ મુંબઈથી પ્રકાશિત કર્યો. પણ તે ઘણો અશુદ્ધ છે તેમ ઘણાનું માનવાનું છે. તેમાં કુલ ૫૨૦ પાનાં છે. તેમાંથી ૩૨૦ પાનામાં રામચરિત્રનું વર્ણન છે. બાકીના પાનામાં કૃષ્ણાવતાર, કપિલ અવતાર, બુદ્ધાવતાર વગેરેનું વર્ણન સંક્ષેપમાં છે. આ ગ્રંથની ભાષા પિંગલ છે. કથા પ્રસંગને અનુકૂલ છંદોને પસંદ કરવામાં કવિએ ઘણી દક્ષતા દાખવી છે. એક મત એવો છે કે આ ગ્રંથની ભાષા મરૂભાષા મિશ્ર હિંદી (નાગરી)માં તેની રચના થઈ છે. જેથી સામાન્ય જનસમાજ સુધી તે પહોંચી શક્યો નથી.

છતાં નરહરદાસના ભાવોમાં ઘણું કરીને મૌલિકતાનો અભાવ છે. તુલસીદાસના રામચરિત માનસ અને કેશવની રામચંદ્રિકાને સામે રાખી કવિએ આ ગ્રંથની રચના કરી છે.

શું રચના પદ્ધતિ, શું ઘટના ક્રમ, શું ભાવવ્યંજના, શું યુક્તિ ચમત્કાર. બધું રામચરિત માનસને મળતું છે. જ્યાં રામચરિત માનસથી વિભિન્નતા છે ત્યાં કેશવની રામચંદ્રિકાનું અનુકરણ થયું છે.

એવું કહેવાય છે કે, નરહર નિર્મિત અવતાર ચરિત્ર ગ્રંથ કાશીપુરમાં પહોંચ્યો પણ વિદ્યાભિમાની પંડિતોએ તેની અવજા કરી. કેમ કે તે દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલ નહોતો. આ સાંભળી બારહટ્ટજી પોતે વારાણસી ગયા. અને વિદ્વાનોને એકત્ર કર્યા. પંડિતોની આશંકાના નિવારણ માટે કહ્યું, “કાશી નગરીના અપરાજિત પંડિતો તમે મારા ગ્રંથને અપ્રમાણિક માન્યો પણ આ કલંકના સમાધાન માટે બીજા પ્રયત્ન નકામા છે. પણ આપ વંદનીય પુરુષોના મનના સમાધાન માટે એક જ ઉપાય છે. આ ભગવાન શંકરની નગરી છે. અને ભગવાન શંકર હંમેશા સત્યની પડખે રહે છે. એટલે આપના બનાવેલ શુદ્ધિર્વાણ ભાષાના ગ્રંથો વિશ્વનાથ મંદિરમાં લઈ આવો. આ બધા ગ્રંથો નીચે અવતાર ચરિત્રને રાખો અને ગ્રંથની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરવાનું ભગવાન શંકર ઉપર છોડો. જો બધા ગ્રંથોમાં “અવતાર ચરિત્ર” ઉપર હોય તો પ્રમાણભૂત સમજજો.”

આ ચમત્કારિક પરીક્ષા બધાએ માન્ય કરી આ રીતે પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો. કવિ નરહરની વાત સાંભળી ઘણા લોકો એકત્ર થયા.

સવાર થતાં વિશ્વનાથ મંદિરનાં દ્વાર ખૂલ્યાં. નરહર-દાસજીની વાત સત્ય ઠરી. અવતાર ચરિત્ર ગ્રંથ બધા ગ્રંથોની ઉપર હતો! લોકો જયધ્વનિ કરવા લાગ્યા. પંડિતો નવાઈ પામ્યા. અને સૌ બારહટ્ટજી તરફ આદરથી જોવા લાગ્યા.

આ અભૂતપૂર્વ બનાવથી મહાત્મા નરહરદાસજીની સર્વાધિક યોગ્યતા મનાવા લાગી. અને બધાની સામે અવતાર ચરિત્રનું પૂજન થયું.

આ ભાષા ગ્રંથ પ્રમાણભૂત છે. તેવી પંડિતોની સહીઓ પણ થઈ. ત્યાંથી ત્રયાગાદિ તીર્થોમાં ફરતા નરહરદાસજી પોતાના નિવાસસ્થાન મરુભૂમિમાં આવ્યા.

વિશ્વનાથથી આદરણીય ગ્રંથ અવતાર ચરિત્રની ખ્યાતિ પુષ્પ સુગંધવત્ સમસ્ત રાજપૂતાનામાં ફેલાઈ ગઈ. આ વાત સાંભળી અનેક બુદ્ધિમાન સજ્જનોની અવતાર ચરિત્ર ઉપર શ્રદ્ધા વધવા લાગી. આવા મહિમામય ગ્રંથને વાંચવા માટે દૂર દેશોના વિદ્વાનોના મંડળો નરહરદાસ પાસે આવવા લાગ્યા. અને એમાંથી અનેક નરહરદાસના શિષ્યો પણ બન્યા.

કહેવાય છે કે અવતાર ચરિત્ર સિવાય તેમણે બીજા ૧૬-૧૭ ગ્રંથો લખ્યા છે, પણ તેમાંથી ફક્ત છ ગ્રંથોનાં નામ મળે છે.

(૧) દશમસ્કંધ (૨) રામ ચરિત કથા (૩) અહલ્યા પૂર્વ પ્રસંગ (૪) વાણી (૫) નૃસિંહ અવતાર (૬) અમર-સિંહજીરા દુહા.

આમાં નૃસિંહ અવતાર શિશુ સુબોધની ભાષા ટીકા સાથે પાલનપુર નિવાસી : કવિ હમીરદાનજીએ સં. ૧૮૮૪માં પ્રગટ કરેલ છે.

નરહરનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૭૭૭માં થયાનું મનાય છે. પણ “રાજસ્થાની ભાષા ઔર સાહિત્ય” નામના ગ્રંથમાં કવિ નરહરનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૪૮માં અને સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૭૩૩માં લખ્યો છે. વાસ્તવમાં વિ. સં. ૧૭૩૩માં તો અવતાર ચરિત્ર લખવાનો આરંભ કર્યો તેમ તેના છપ્પય ઉપરથી સાબિત થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણના અતલ્ય ઉપાસક દાલેશ્વરી

રહીમ

રહીમનું પૂરું નામ અબ્દુલ રહીમ ખાનખાના અને તેમના પિતાનું નામ બહેરામખાં હતું. રહીમનો જન્મ

સં. ૧૬૧૦માં થયો હતો. તે અકબરના મુખ્ય સેનાપતિ, મંત્રી અને તેના દરબારનાં નવ રત્નમાંના એક હતા. અકબર તેને ઘણું માન આપતા.

રહીમ અરબી, ફારસી, સંસ્કૃત અને હિંદીના સારા વિદ્વાન હતા. તેની સભા કાયમ પંડિતોથી ભરી રહેતી. તે ઘણા દાની, પરોપકારી, સજ્જન અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અનન્ય ઉપાસક હતા. કૃષ્ણ માટે તેની કવિતામાં તેના વિશુદ્ધ પ્રેમની મનોહર ઝલક દેખાય છે. તેનો સ્વભાવ ઘણો સરળ અને દયાપૂર્ણ હતો. એમ કહેવાય છે કે તેણે તેના આખા જીવનમાં કોઈ ઉપર કોઈ કર્યો ન હતો. વર્ષમાં એકવાર કોઈ નક્કી દિવસે પોતાના ઘરની બધી સંપત્તિ દાનમાં આપી દેતા.

તે મુગલ સામ્રાજ્યના ઉચ્ચ પદાધિકારી, સદસ્ય, વિદ્વાન, સુકવિ, રસિક, દયાળુ, દાનવીર અને ભક્ત હતા. રહીમના બારામાં ઘણી કિવદંતી પણ લોકોમાં પ્રવર્તે છે.

અકબરના દરબારમાં ગંગ ઘણા પ્રભાવશાળી કવિ હતા. રહીમ તેનો ઘણો આદર કરતા. એકવાર રહીમ યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થયા ત્યારે ગંગે એક છપ્પય કહ્યો.

કહેવાય છે કે, આ છપ્પયથી રહીમ એટલા પ્રભાવિત થયા કે તેણે છત્રીસ લાખની હૂંડી ગંગને અર્પણ કરી. રહીમ દાનવીર અને નિસ્પૃહી હતા.

ગોંસાઈ તુલસીદાસજી સાથે પણ રહીમને ઘણો પરિચય હતો. એક દિવસ યાચક બ્રાહ્મણને તુલસીદાસે રહીમ પાસે મોકલ્યો. કારણ કે બ્રાહ્મણને પોતાની કન્યાના વિવાહ કરવા ધનની આવશ્યકતા હતી. બ્રાહ્મણ સાથે તુલસીદાસે દુહાનું એક ચરણ પણ મોકલ્યું.

સુરતીય નરતીય નાગતીય, યહ ચાહત સબ કોય

રહીમે બ્રાહ્મણને ખૂબ ધન આપ્યું અને તુલસીદાસનો દુહો આ રીતે પૂરો કર્યો.

ગોદ લિયે હુલસી ફિરે, તુલસી સે સુત હોય

(તુલસીદાસનાં માતાનું નામ હુલસી હતું.)

રહીમનાં મનમાં હિંદુ, મુસ્લિમ જેવા ભેદ ન હતા. તે શક્તિના પૂજક હતા.

જ્યારે મહારાણા પ્રતાપ અકબર સામે ઝઝૂમી રહ્યા હતા અને ખૂબ ભીડમાં આવી ગયા છે તેવા સમાચાર રહીમને

મળ્યા. રહીમે પોતાનાં માતાને યાત્રા નિમિત્તે મોકલ્યાં અને સાથે પુષ્કળ ધન આપી રાણાને કહેરાવ્યું. “રાણાજી! હું આપને સીધી રીતે મદદ કરી શકું તેમ નથી. તેથી મારી માતાને યાત્રા નિમિત્તે મોકલ્યાં છે. તેની સાથે ઘણું ધન છે તે તમે લઈ લેશો.”

આ સમાચારથી રાણાએ રહીમનાં માતાને લૂંટવાને બદલે પોતાના માણસોથી રક્ષણ કર્યું. અને રહીમને સંદેશો આપ્યો.

“રહીમજી! આપને મારા પ્રત્યે ઘણો આદર છે, પણ મને ગમે તેવું સંકટ હોય તોપણ હું આપનાં માતાને લૂંટું એટલી હલકી કક્ષાએ હજી રાણો નથી પહોંચ્યો. આપનાં માતા એ મારાં માતા સમાન છે.”

રાણાના આવા જવાબથી રહીમ ઘણા પ્રભાવિત થયા અને રાણા પ્રત્યે અનેકગણું માન વધી ગયું. તેનો બદલો વાળવા અકબર જ્યારે મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરવાનું વિચારી રહ્યા હતા. ત્યારે રહીમે તેને અટકાવ્યા હતા.

રહીમ એટલા દયાશીલ હતા કે તેણે સામાન્ય જનતાની ગરીબી દૂર કરવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.

પ્રાચીન કાળમાં રાજાઓ કવિઓના આશ્રયદાતા હતા. તેમ રહીમ પોતે પણ કવિઓના આશ્રયદાતા હતા. અને એની જોડેનો આશ્રયદાતા તે અરસામાં આખા વિશ્વમાં હોય તેવો ઉલ્લેખ નથી. ફારસી કવિઓને પણ ફારસના યશસ્વી સમ્રાટ શાહ અલ્લાહ કરતાંય અબ્દુલ રહીમ ઉપર વધારે વિશ્વાસ હતો. રહીમ અનેક કવિઓના પ્રેરણામૂર્તિ હતા અને તેના પુત્ર મિરઝા એરિઝ પણ કવિઓના પ્રેરણાસ્ત્રોત અને ઉદાર આશ્રયદાતા હતા.

રૂઢ કવિ રચિત “ખાનખાના ચરિતમ”માં રહીમની દાનવીરતાની પેટ ભરીને પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. તે વખતમાં કોઈના ઘરમાંથી ગરીબીએ દેશવટો ન લીધો હોય તો સમજી લેવું કે તે વ્યક્તિ રહીમની રહેમથી વંચિત છે !

તેના દાનના કમના બે પ્રકાર હતા. દૈનિક દાન અને વિશેષ દાન. એક દ્રવ્ય દાન અને બીજું અન્નદાન.

દેવદર્શન, નમાજ વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓની પેઠે દ્રવ્યદાન રહીમનો નિત્યક્રમ હતો.

તેને દાન આપ્યું વગરનું જીવન ગમતું નહીં. દાન

આપતી વખતે તે ધનનો ઢગલો કરી બેસતા. મૂઝીઓ ભરીને દાન આપતા. પણ લેનાર સામે નજર કરતા નહિ. આથી કેટલાક કવિઓ તેને કલ્પવૃક્ષ સાથે સરખાવતા.

આવા નિઃસ્વાર્થ અને નિઃસ્પૃહી દાનવીરને બિરદાવતાં પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે કહ્યું; “રહીમની દાનશીલતા હૃદયની સ્ત્રી પ્રેરણા રૂપ હતી. તે કીર્તિદાનમાં નહીં પણ ગુપ્તદાનમાં માનતા હતા. કીર્તિની કામનાથી આ કળિયુગના કર્ણે કશું કશું ન હતું.”

રહીમ કલ્પતરુ કહેવાતા. એટલું જ નહિ પણ તે યુગના પારસમણિ કહેવાતા.. લોહું સ્પર્શે તો તે સોનું બની જાય. આથી તેના જીવનનો એક પ્રસંગ ખરેખર ઉલ્લેખનીય છે.

એક યાચકે તોપનો ગોળો લઈ રહીમના ઘૂંટણને ઝાડાડ્યો. રહીમના રક્તકોએ તેને ગિરફતાર કર્યો. પણ રહીમે તેને છોડી મૂકવા ફરમાન કર્યું. ત્યારે સેવકોને નવાઈ લાગી. કોઈએ આનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે રહીમે કહ્યું.

“ભાઈ! તમે સમજ્યા નથી. આ માણસ તો મારા પારસમણિ તત્ત્વની કસોટી કરવા આવ્યો હતો. તેને આ તોપના ગોળાના વજન જેટલું સોનું આપો.”

તેની આવી દાતારીથી કોઈ વાર તેઓ નાણાંભીડમાં પણ આવી જતા.

કવિ નર્મદને જેમ દેવું થઈ ગયું હતું તેથી તેણે કહ્યું, “મેં તો કલમને ખોળે માથું મૂક્યું છે. અને શેર જુવાર તો મળી રહેશે.”

રહીમના દૈનિક કાર્યમાં ભોજનને પણ સ્થાન હતું. એનું રસોડું યાચકો માટે હંમેશા ખૂલ્લું રહેતું. અને પોતાની સાથે પણ અનેક માણસો જમવા બેસતા.

જ્યારે યાચકોની પંગત જમવા બેસતી ત્યારે રહીમ ખાદ્ય પદાર્થોની વાનગીઓ વચ્ચે વાસણમાં રૂપિયો કે અશરફી મૂકતાં જેના જે ભાગ્યમાં હોય તેને તે મળે!

રહીમ સમજતા કે કુલીન અને ખાનદાન માણસો કદી કોઈની પાસે લાંબો હાથ કરી શકતા નથી.

“આઈ-ને-અકબરી”માં અબુલફઝલે યુદ્ધ વર્ણન કરતાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, રહીમે એવો સંકલ્પ કર્યો હતો કે “જો યુદ્ધમાં વિજય થશે તો જે ધન, સંપત્તિ પ્રાપ્ત થશે તે હું યાચકોને આપી દઈશ.” રહીમનો વિજય થયો અને સંકલ્પ અનુસાર

સોયથી હાથી સુધી જે પ્રાપ્તિ થઈ તે ઉદાર હાથે યાચકોને આપી દીધું! અબુલફઝલ નોંધે છે કે, આ લૂંટના દાનયજ્ઞમાં એક કમભાગી યાચક રહી ગયો હતો. એટલે તે ખાનખાના પાસે પહોંચી ગયો. રહીમ તે વખતે જરૂરી કાગળો લખી રહ્યા હતા. યાચકે કહ્યું.

“સરકાર! મને કાંઈ મળ્યું નથી.”

રહીમ પાસે કાગળ, ખડિયો અને કલમ સિવાય કાંઈ હતું નહિ. તેણે યાચકને કહ્યું, “લે ભાઈ! તારા ભાગ્યમાં આ ત્રણ ચીજ રહી છે.”

૨૬ જાન્યુઆરી સં. ૧૬૫૭ના વિજય પ્રસંગે એક મહાદાન યજ્ઞ યોજવામાં આવ્યો હતો અને વિજયમાં અનેક કિંમતી સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેની કિંમત ૭૫ લાખ જેટલી હતી. પણ રહીમે પોતાના માટે અને દેશ માટે જાન ન્યોચ્છાવર કરનાર સૈનિકોને છૂટે હાથે દાન આપી દીધું હતું. છેવટે માત્ર બે ઊંટ વધ્યા.

એક વાર એક સેવક આવ્યો અને રહીમને નમન કર્યું. પણ સેવકની પાઘડીમાં રહીમે બે ખીલા જોયા. રહીમે તેનું કારણ પૂછ્યું, સેવકે કહ્યું “બાપુ! બે ખીલા એટલે રાખ્યા છે કે જે ઘણું બધું કામ લેવા છતાં સેવકને પૂરું વળતર આપતા નથી તેના માથામાં એક ખીલો મારવો છે. અને બીજો ખીલો જે સેવક પૂરું વેતન લઈ પૂરું કામ આપતો નથી તેના માથામાં મારવો છે.”!

રહીમે હુકમ કરી આ સેવકને પુષ્કળ ધન આપ્યું અને કહ્યું; “હવે તારા માથા પરથી ભાર હળવો કર”

એકવાર શાહી ફરમાનથી રહીમને પ્રતાપના પુત્ર અમરસિંહ ઉપર ચડાઈ કરવાની ફરજ પડી ત્યારે અમરસિંહે બે દુહા રહીમને મોકલ્યા.

આ દુહા મળતાં ગુણગ્રાહક રહીમે રાણાને સુંદર ઉત્તર આપ્યો. “રાણા! નિરાશ થવાની જરૂર નથી, અંતે સત્યનો જય થાશે,”

અકબરના અવસાન પછી સલીમ, જહાંગીર નામ ધારણ કરી ગાદીનશીન થયો. અને દેશદ્રોહનો આરોપ મૂકી રહીમને કેદ કર્યા. કેદમાં તેને ઘણાં દુઃખો વેઠવા પડ્યાં. પણ જેલમાંથી કોઈ કારણસર છૂટકારો મળ્યો ત્યારે તેને આર્થિક સંકટે ઘેરી લીધા હતા. કેમકે જહાંગીરે તેની સંપત્તિ પહેલેથી

જન્મ કરી લીધી હતી. તેથી દુઃખી થઈ ચિત્રકુટ ગયા. આવી હાલતમાં પણ યાચકો તેને ઘેરી વળતા પણ દાન નહિ આપી શકવાથી તેને માનસિક કષ્ટ થતું તેણે યાચકોને ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહ્યું.

યારો ચારી છોડ દો, વે રહીમ અબ નહિ
એ રહીમ દર દર ફિરે, માગે માધુકરી ખાહિ.

પણ યાચકો શાના માને. એક દિ' યાચકે તેને ખૂબ વિવશ કર્યા તેનો જ દુહો તેને સંભળાવ્યો.

રહીમન દાની દરિદ્રતા, તઉ જાચીએ જોગ
જયોં સરિતન સૂખા પરે, કૂવા બનાવત લોગ.

આથી વિવશ થઈ રહીમે નીચેનો દુહો રીંવા નરેશને લખી મોકલ્યો.

ચિત્રકુટ મેં રમી રહે, રહીમન અવધ નરેશ,
જા પર વિપદા પરત હે, સો આવત યહી દેશ.
રહીમન વે નર મર ચૂકે, જો કુછ માગન જાહી,
ઉનકે પહેલે વો મરે, જા મુખ નિકસત નાહિ.

આ દુહા ઉપર મુગ્ધ થઈ રીંવા નરેશે એક લાખ રૂપિયા રહીમને મોકલી આપ્યા. રહીમે તે રૂપિયા યાચકને આપી દીધા.

રહીમની કવિતા બરાબર છે. જ્ઞાનતત્ત્વથી પૂર્ણ છે. નાના નાના દુહામાં મોટા ભાવ ભરી દીધા છે. તેની કવિતાનો પ્રધાન ગુણ સરળતા છે. તેણે હિન્દીમાં જ કવિતા લખી છે, એવું નથી. સંસ્કૃત, ફારસી વગેરે ભાષામાં પણ કવિતા લખી છે. તેણે લખેલા નીચેના ગ્રંથોના નામ પ્રસિદ્ધ છે.

રહીમ સતસઈ (હાલ ૨૧૬ દુહા મળે છે),
બરવૈનાયિકા ભેદ (જેમાં ૮૪ છંદો છે), રાસપંચાધ્યાયી,
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે, શુંગાર સોરઠ, મદનાષ્ટક (નમૂનાના છંદો મળે છે), દો વાન ફારસી અને વાક્યાત બાદરીનો અનુવાદ,
ખેટ કૌતક જાતકમ અને છેલ્લા સંશોધન પ્રમાણે 'નગર શોભા' નામે પણ એક ગ્રંથ મળે છે.

આમાંથી બરવૈનાયિકાભેદ આખો છાપેલો મળે છે. બાકી હિન્દી ગ્રંથો મળતા નથી. શુંગાર સોરઠ અને મદનાષ્ટકના નમૂનાના છંદો મળે છે. રહીમ સતસઈના ૨૧૨ દુહા મળે છે. ખેટ કૌતક જાતકમ આખો મળે છે.

રહીમે કવિત, છપ્પા પણ લખ્યા છે. 'હિન્દી મંદિર

પ્રયાગે રહીમ' નામે પુસ્તકનું પ્રકાશન કર્યું છે. જેમાં રહીમની બધી કવિતા અત્યાર સુધી મળી તેનો સમાવેશ કર્યો છે.

રહીમની અત્યાર સુધી જે કવિતા મળી તે તેને પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે પ્રમાણિત કરવા માટે પૂરતી છે.

સં. ૧૬૮૨માં રહીમનું અવસાન થયું.

રહીમનું કવિ ચરિત્ર ખરેખર માણસ માટે બોધપ્રદ છે. જે રહીમ હિન્દના શહેનશાહ અકબરના પ્રધાનમંત્રી, સરસેનાપતિ, નવરત્ન માહેનાં એક, કવિ, સાહિત્યકર, વિદ્વાન, દાનવીર (જેને કળિયુગના કર્ણનું બિરુદ મળ્યું) જેને આંગણે યાચકોની ભીડ જામતી. તે જ્યારે અકબરની સેનાના સેનાપતિ થઈ યુદ્ધે ચડતા, ધરતીને કડકા લેવરાવતા, તેની પાછલી અવસ્થા જુઓ. / ચિત્રકુટમાં એક ભાડ ભુંજને ત્યાં નોકરી કરવી પડી.

યે રહીમ દર દર ફિરે, માગી માધુકરી ખાહી

જેને માધુકરી માગીને ખાવાની ફરજ પડી.

માણસનું શું ગજું? ક્યારે કોના જીવનમાં કેવા સંજોગો આવશે તે કોણ કહી શકે? અંતે તો માણસ ભાગ્યાધીન જ છે ને? પણ એવું કહેવાય છે કે, માણસ અર્કમ કરે તો ભોગવવા પડે પણ રહીમજીનું કવિચરિત્ર વાંચતાં ક્યાંય તેણે અર્કમ કર્યું હોય તેવું લાગતું નથી. તો તેને ક્યા કર્મ પાછલી જિંદગીમાં નક્ક્યા? વિધિની ગતિનો કોણ પાર પામી શકે?

કવિ ગંગ

કવિ ગંગનો જન્મ ઇટાવા જિલ્લાના ઇકનોર ગામમાં ભાટ (બારોટ) જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેમનું આખું નામ તો ગંગાધર હતું. પણ કવિતામાં તે ટૂંકું નામ 'ગંગ' રાખતા. તે અકબરના દરબારમાં રાજકવિ હતા. તેનું સ્થાન નવરત્નમાં હતું. અને ઊંચો દરજ્જો ભોગવતા. તે હાજર જવાબી અને શીઘ્ર કવિ હતા. તે અકબરશાહે આપેલી અનેક પાદપૂર્તિ પૂરી કરતા.

જેમ સુરદાસના પદ, ચંદ કવિના છંદ, બિહારીદાસના દુહા, તુલસીદાસની ચોપાઈ, શામળના છપ્પા, ભોજ ભગતના ચાબખા, ધીરાની કાફિ અને દયારામની ગરબી વખાણવા લાયક છે તેમ ગંગના સવૈયા વખાણવા લાયક છે.

કવિ ગંગનો જન્મ સં. ૧૬૧૦ની આસપાસ માનવામાં

આવે છે. કેમ કે કવિ રહીમના તે સમકાલીન હતા. અને રહીમનો જન્મ સં. ૧૬૧૦માં થયો હતો.

આબુના વજીરેઆલમ અને અકબરના પ્રધાનમંત્રી, સરસેનાપતિ બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુલ રહીમખાનખાના સેના લઈ યુદ્ધે ચડ્યા ત્યારે કવિ ગંગે તેનો છપ્પય કહ્યો.

ચક્રિ ભંવર રહ ગયો, ગવન નહિ કરત કલમ બન.
અહિ ફનિ મનિ નહિ લેત, તેજ નહિ બનત પવન ધન.
હંસ માનસર તજ્યો, ચક્ર ચક્રોન મિલન અતિ.
બહુ સુંદરી પદમણી, પુરુષ સંગ કરે ન રતિ.
બલભલત શેષ કવિ 'ગંગ' ભને, અમિત તેજ રવિરથ ખસ્યો.

જેમ કવિ રહીમને જહાંગીરે કેદ કર્યા હતા, તેમ ગંગને પણ કેદ પૂરાવું પડ્યું. ગંગના પુત્ર સુમન ભાટ પણ સારા કવિ હતા. સુમન ભાટે સારી કવિતા લખી શાહને સંભળાવી. શાહ પ્રસન્ન થયા. ગંગને મુક્ત કર્યા, હવે શાહને પણ ગંગનો અહંગળો લાગ્યો હતો.

કેશવદાસ

મહાકવિ કેશવદાસનો જન્મ સનાઢ્ય બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં સં. ૧૬૧૨માં થયો હતો. હિન્દી નવરત્ન અને કવિતા કૌમુદીમાં સં. ૧૬૦૮ લખેલ છે. તેમના પિતાનું નામ કાશીનાથ હતું. તેમનું જન્મ સ્થાન ઓડછા.

ઓડછા નરેશ મહારાજા રામસિંહનાં ભાઈ ઈન્દ્રજીત-સિંહજી તેનો ઘણો આદર કરતા અને ગુરુતુલ્ય માનતા.

તે સંસ્કૃતના પંડિત હતા. તેના પિતા કાશીનાથે "શીવબોધ" નામે જયોતિષનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેથી અનુમાન થાય છે કે, તેણે કેશવદાસને જયોતિષનું જ્ઞાન પણ આપ્યું હોય.

ઈન્દ્રજીતસિંહજીને ત્યાં સંગીતનો અખાડો હતો. તેને ત્યાં છ નર્તકીઓ હતી. તેમાં રાયપ્રબીન, નવરંગરાય, વિચિત્રનયના, તાનતરંગ, રંગરાય અને રંગમૂરતિ.

રાયપ્રબીન ઈન્દ્રજીતની પ્રેમિકા હતી. તે ગણિકા હોવા છતાં પતિવ્રતા હતી.

એકવાર તેનાં રૂપ લાવણ્યનું વર્ણન સાંભળી અકબરે તેને તેડાવી, રાયપ્રબીન નાયવિદ્યામાં કુશળ હતી. એટલું જ નહિ પણ તે સારી કવિતા પણ કરતી. જ્યારે અકબરનું તેહું આપ્યું ત્યારે તેણે ઈન્દ્રજીતને કવિતા સંભળાવી.

આ વાતથી ઈન્દ્રજીતે રાયપ્રબીનને અકબર પાસે મોકલી નહિ. તેથી ક્રોધ કરી અકબરે રાયપ્રબીનને બળજબરીથી તેડાવી અને ઈન્દ્રજીતને એક કરોડનો દંડ ફટકાર્યો.

રાયપ્રબીન જ્યારે અકબરનાં દરબારમાં આવી અને મુજારા વખતે તેણે અકબરને એક દુહામાં કહ્યું કે

“હે બાદશાહ! હું એહું પાતર છું.”

આ દુહો સાંભળી અકબરે રાયપ્રબીનને પાછી ઈન્દ્રજીત પાસે મોકલી દીધી.

અકબરે ઈન્દ્રજીતને એક કરોડનો દંડ કર્યો. તેથી કવિ કેશવદાસ આગ્રા ગયા અને મહારાજા બીરબલને મળી નીચેની કવિતા સંભળાવી.

પાવક પંછી પશુ નર નાગ, નદીનદ લોક રચે દલપારી
'કેશવ' દેવ અદેવ રચે, નરંદવ રચે રચના ન નિવારી,
કે બલ બીર બલી બલબીર, ભયો કૃતકૃત્ય મહાવ્રતધારી
દેહે કરતાપન આપન તાહી, દઈ કરતાર કુબો કરતારી.

આ કવિતા સાંભળી મહારાજા બીરબલ એટલા પ્રસન્ન થયા કે અકબરને મળી તેણે ઈન્દ્રજીતનો એક કરોડનો દંડ માફ કરાવ્યો અને કવિ કેશવદાસને છ લાખ રૂપિયા બક્ષિસ કર્યા. એટલે વળી કેશવદાસે કહ્યું.

કેશવદાસ કે ભાલ લખ્યોવિધિ, રંક કો અંક બનાવ સંવાર્યો,
ધોવે ધૂવે નહિ છૂટો છૂટે બહુ, તીરથ જાય કે નીર પખાર્યો.
લે ગયો રાય તબે જબ, બીરબલ નૃપનાથ નિહાર્યા,
ભૂલી ગયો જગ કી રચના, ચતુરાનન બાય રહ્યો મુખ ચાર્યો.

એટલે વળી બીરબલે કહ્યું “કવિરાજ! હજુ માગો.” ત્યારે કેશવદાસે કહ્યું.

યો હું કહ્યો જો બીરબલ, માગું જુ માગન હોય
માગ્યો તુવ દરબાર મેં, મોહી ન રોકે હોય

આ ઈન્દ્રજીતનો એક કરોડનો દંડ માફ કરાવ્યા પછી ઓડછામાં કેશવદાસનું માન ઘણું વધી ગયું, અને ઈન્દ્રજીતે તેને ૨૧ ગામ આપ્યાં.

જ્યારે બીરબલ કાબુલના યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા ત્યારે, કવિને ઘણું દુઃખ થયું.

કેશવદાસના વિવાહ સંબંધી કે પુત્રપુત્રાદિ વિષે જાણકારી મળી નથી. પણ તે વૃદ્ધાવસ્થામાં અવસાન પામ્યા

હશે તેમ દુહા ઉપરથી સાબિત થાય છે.

એકવાર કેશવદાસ કોઈ ગામ જઈ રહ્યા હતા. વચ્ચે બીજું ગામ આવ્યું એને પાદર પનિહારીઓ પાણી ભરતી હતી. કેશવદાસે કોઈ પનિહારી પાસે પાણી માંગ્યું. એટલે તે પનીહારીએ બીજી પનિહારીને કહ્યું “બાબાને પાણી આપ.”

કવિને આ ગમ્યું નહિ. પોતે ઘણા રસિક હતા. કોઈ યુવાન સ્ત્રી તેને નાયકના રૂપમાં ન જોતાં બાબા કહે તે તેને ગોઠ્યું નહિ.

રાયપ્રબીન તેની શિષ્યા હતી. તેમ ઈન્દ્રજીતની આ ગણિકા પ્રેમિકા હતી. કેશવદાસનો પણ આ ગણિકા સાથે અંગત સંબંધ હતો. તેમ ઘણાનું કહેવું હતું. છતાં કેશવદાસે તેનો વિરોધ કર્યો ન હતો.

આ રાયપ્રબીન ઉપર તેનો ‘કવિપ્રિયા’ ગ્રંથ લખાયો અને રાયપ્રબીન બારામાં ત્યાં સુધી લખ્યું કે, રમા, સરસ્વતી અને શિવા સુધીની સમતા કહેવામાં પણ તેને સંકોચ ન થયો.

કેશવદાસે કુલ સાત પુસ્તકો લખ્યાં છે. (૧) રસિક પ્રિયા (સં. ૧૬૪૮) (૨) વિજ્ઞાન ગીતા (સં. ૧૬૬૭) (૩) વીરસિંહ દેવચરિત્ર (સં. ૧૬૬૭) (૪) જહાંગીર ચંદ્રિકા (વિ. સં. ૧૬૬૮) (૫) રામ ચંદ્રિકા (સં. ૧૬૫૮) (૬) કવિ પ્રિયા (સં. ૧૬૫૮) (૭) નખશિખ રત્નભાવની.

કવિનું અવસાન સં. ૧૬૭૪માં માનવામાં આવે છે.

શ્રેષ્ઠ વૈષ્ણવ પૈકીના એક

રસખાન

કવિ રસખાનને ઘણા સૈયદ પિહાનીવાલા સમજે છે. પણ વાસ્તવમાં આ મહાશય દિલ્હીના પઠાણ છે. એવું ૨૫૨ વૈષ્ણવની વાર્તામાં લખ્યું છે.

૨૫૨ વૈષ્ણવોની વાર્તામાં લખ્યું છે કે, “રસખાનજી પહેલાં એક શાહુકાર વાણિયાના છોકરા ઉપર ઘણા આસક્ત હતા. તે કાયમ તેની પાછળ પાછળ ફર્યા કરતા. તેનું એહું, જૂહું ખાતા. આને કારણે લોકો તેની મશ્કરી કરતા. પણ રસખાન ધ્યાન દેતા નહિં.

એકવાર ચાર વૈષ્ણવો અંદર અંદર વાત કરતા હતા. એક વૈષ્ણવે કહ્યું; “આપણે ઈશ્વરમાં એવું ધ્યાન લગાવવું જોઈએ કે, રસખાનનું ધ્યાન પેલા શાહુકારના છોકરામાં લાગ્યું હોય છે.”

આથી રસખાન તેની પાસે ગયા અને પૂછ્યું. તેથી વૈષ્ણવોએ ઈશ્વર સંબંધી ઘણીક વાતો કરી. શ્રીકૃષ્ણના ગુણ, કીર્તન ગાયાં.

ત્યારે રસખાને કહ્યું “જો પરમેશ્વરનું રૂપ જોવામાં આવે તો વિશ્વાસ બેસે.”

આથી વૈષ્ણવોએ શ્રીનાથજીનું ચિત્ર રસખાનને બતાવ્યું. આ જોતાં રસખાનનું ચિત્ત પેલા શાહુકારના છોકરા ઉપરથી ઊઠી ગયું. અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં લાગી ગયું. તેથી તે શ્રીનાથજીના મંદિરમાં ગયા પણ તેને મંદિરમાં પ્રવેશવા દીધા નહીં. ત્યારે તે ત્રણ દિવસ સુધી કંઈ ખાધા પીધા વગર ગોવિંદકુંડ ઉપર બેસી રહ્યા. આથી ગૌસ્વામી વિઠ્ઠલજીને તેના પર દયા આવી. અને રસખાનને પવિત્ર માની અને ઈશ્વરનો સંકેત માની તેને મુસલમાન હોવા છતાં પોતાના શિષ્ય બનાવી લીધા. ત્યારથી તેની પદવી એટલી બધી વધી ગઈ કે, તેની ગણના ગોંસાઈજીના ૨૫૨ મુખ્ય શિષ્યમાં થવા લાગી. અને તેને શ્રેષ્ઠ વૈષ્ણવ સમજી ગોંસામીજીના પુત્ર ગોકુલનાથજીએ ૨૫૨ વૈષ્ણવની વાર્તામાં ૨૧૮ નંબર ઉપર તેનું ચરિત્ર લખ્યું. આ વાર્તાથી વૈષ્ણવોના ધર્મસંબંધી ઔદાર્ય પ્રગટ થાય છે. વાર્તામાં એવું પણ લખ્યું છે કે, રસખાને અનેક કીર્તન, કવિત અને દુહા લખ્યા છે. તેનાં લખેલાં ભજનો જોવામાં આવતાં નથી.

કવિ ભારતેન્દુએ પણ ‘ઉત્તર ભક્તમાળ’માં રસખાનના ભારોભાર વખાણ કર્યા છે.

તેણે પ્રથમ “પ્રેમ વાટિકા” ગ્રંથ સં. ૧૬૭૧માં લખ્યો. તેમાં થોડા દુહા છે. પણ પરમોત્તમ છે. તેનો બીજો ગ્રંથ “સુજન રસખાન” નામનો છે. આ બે ગ્રંથો કિશોરલાલજીએ પ્રગટ કર્યા છે. પ્રથમમાં માત્ર બાવન દુહા અથવા સોરઠા છે. જેમાં શુદ્ધ પ્રેમનું રૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે.

‘સુજન રસખાન’માં ૧૨૮ છંદો છે. જેમાં ઘણું કરીને ૧૦ દુહા સોરઠાદિ અને થોડા સવૈયા, ઘનાક્ષરી છે. તેમાં તેણે પ્રેમનું ઘણું મનોહર ચિત્ર દોર્યું છે. જેનાથી તેની પૂર્ણ ભક્તિ પણ પ્રગટ થાય છે. એની ભક્તિ સૂરદાસ પ્રકારની હતી. એટલા માટે આવી અતુલ ભક્તિ હોવા છતાં કૃષ્ણ સંબંધી શૃંગાર રસ પણ ખૂબ લખ્યો છે. તેની કવિતામાં ઉત્તમ છંદ ઘણા છે. અને તે દરેક જગ્યાએ કૃષ્ણાનંદથી ભરેલા છે. છંદોમાં પોતાનું નામ લખવામાં આ મહાશયે ક્યારેક ક્યારેક

બે અક્ષર વધુ લખ્યા છે. તેણે શુદ્ધ વ્રજભાષામાં કવિતા કરી છે. અને પોતાના શબ્દમાં મળતું વર્ણન ખૂબ ઓછું છે. અનુપ્રાસનો તેણે ચીવટથી ઉપયોગ નથી કર્યો. ક્યાંક ક્યાંક માત્ર સ્વરૂપ રૂપે કર્યો છે. તે પૂરા ભક્ત હોવા છતાં શૃંગાર રસની પણ કવિતા કરી છે. કવિ લોકો તેની કવિતાને ખૂબ પસંદ કરે છે. અને તેની કવિતા જોઈ આપણે તેમાં સહમત થવું જોઈએ.

કવિઓ તેની ગણના કવિ દાસની શ્રેણીમાં કરે છે.

તેની કવિતામાં કૃષ્ણપ્રેમ છલોછલ ભરેલો છે. કવિતા ઘણી સુંદર છે. આ કવિતા તેના હૃદયમાં કૃષ્ણપ્રેમ કેવો છલકે તેની ખાતરી કરાવે છે.

ફારસી ભાષામાં અનુવાદિત શ્રીમદ્ ભાગવત રસખાનજીએ વાંચેલું. દશમ સ્કંધની શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાઓ વાંચીને એ ભક્તિરસમાં લીન બની જતા. એમની સ્વેલી કવિતાનો રસાસ્વાદ માણીએ

બ્રહ્મ મે દ્વૈત્યો પુરાનન વેદન

ભેદ ન સૂન્યો, ચિત યોગુન ચાયન

દેખ્યો ન સૂન્યો હુબહુ ન કહુ વહ

કેસો સ્વરૂપ ઔર કેસો સુભાયન

હેરત હેરત હારિ પર્યો.

‘રસખાન’ બતાયો ન લોગ લુગાયન

દેખ્યો દુરિ વહ કુંજ કુટિર મેં

બેઠ્યો પલોટત રાધા કે પાયન....૧

રસખાનજીના જીવન પર પ્રકાશ પાડનાર દુહો

દેખી ગદર હિત સાયબી, દિલ્હી નગર સમાન

છીન હી બાદશાહ વંશ કે, ઠસક છોરી રસખાન

દિલ્હી શહેરમાં થયેલ બળવો, શહેરના ઐશ્વર્યનો થયેલો નાશ, સ્મશાન સમ બનેલું નગર અને બાદશાહી વણનો નાશ થતો જોઈને રસખાને તેની મમતા છોડી.

પ્રેમ નિકેતન શ્રી બનહિ, આપ ગોવરધન ધામ

લહો ચરન ચિત્ત ચાહિકે, જુગલ સ્વરૂપ લલામ

પ્રેમના ધામરૂપ શ્રી વૃંદાવનમાં તથા શ્રી ગોવર્ધન-નાથજી મંદિરમાં આવીને ચિત્તની ચાહનાથી અતિ રમણીય યુગલ સ્વરૂપનું શરણ મેં સ્વીકાર્યું છે.

સ્વામી સુંદરદાસજી

સુંદરદાસનો જન્મ જયપુરની પ્રાચીન રાજધાની ધોસા નગરીમાં બુસર (હુસર) ગોત્રના ખંડેવાલ વણિક જાતિમાં સં. ૧૬૫૩ ચૈત્ર સુદ નોમના રોજ થયો હતો. તેના પિતાનું નામ શાહ ચોખા અથવા પરમાનંદ હતું. અને માતાનું નામ સતી હતું. તે આંબેરના સોંકિયા ગોત્રના ખંડેવાલ વણિકનાં પુત્રી હતાં. માધવદાસ કૃત ‘સંત સાગર’ અને દાદુ સંપ્રદાયની પ્રચલિત વાતોથી જાણવામાં આવે છે કે,

સુંદરદાસ દાદુ દયાલના વરદાનથી જન્મ્યા હતા. દાદુજીના શિષ્ય જગ્ગાજી ભૂલથી આંબેરમાં સતી બાલિકાને પુત્ર થવાનું વરદાન દઈ આવ્યા અને જગ્ગાજીને શરીરનો ત્યાગ કરી સતીના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થવું પડ્યું. જગ્ગાજી મોટા તપસ્વી મહાત્મા અને ગ્રંથકાર હતા. અને તેનો અવતાર સુંદરદાસજી થયા.

સં. ૧૬૫૮માં જ્યારે દાદુજી ધોસા આવ્યા ત્યારે ચોખા સાહુકારે બાળક સુંદરને તેનાં ચરણમાં અર્પણ કર્યો. તેનાથી સુંદરદાસજી દાદુજીના શિષ્ય થઈ ગયા.

સં. ૧૬૬૦માં દાદુજી પરમધામ ગયા અને સુંદરદાસજી જગજીવન સાથે દાદુજીની મહેચ્છા જાણ્યા પછી ખલડી પાછા આવ્યા. ક્યારેક ક્યારેક ધોસામાં માતાપિતાનાં દર્શન પણ કરી જતા. સુંદરદાસજીએ નાની અવસ્થામાં પોતાના ગુરુ પાસેથી દીક્ષા અને આધ્યાત્મિક ઉપદેશ મેળવી લીધો હતો. પૂર્વ જન્મના સંચિત જ્ઞાનને કારણે તે ઘણા ચમત્કારી અને હોનહાર થયા. તેમની પ્રખર પ્રતિભા અને સરળ સ્વભાવના કારણે તે બધાને પ્રિય લાગતા. જગજીવનના સત્સંગથી તેણે દાદુવાણી શીખી લીધી. અને કવિતા પણ કરવા લાગ્યા. અગિયાર વર્ષની અવસ્થાએ જ્યારે તે જગજીવન સાથે વાર્ષિક દાદુદ્વારના મેળામાં નારાયણ ગયા ત્યારે દાદુ શિષ્ય પાટવી ગરીબદાસની અશિષ્ટતાથી નારાજ થયા અને તુરત એક કવિતા લખી. ગરીબદાસના દર્પનું દમન કર્યું.

પ્રસિદ્ધ દાદુ શિષ્ય રજબજી વગેરે સાથે વિ. સં. ૧૬૬૪માં કાશી ચાલ્યા ગયા. ત્યાં સંસ્કૃત, હિન્દી વ્યાકરણ અને કોશ વગેરે તેમજ ષડ્શાસ્ત્ર, પુરાણ, વેદાંત વગેરે ૨૦ વર્ષ સુધી ભણતા રહ્યા.

સ્વામીજીના રચેલા ‘જ્ઞાન સમુદ્ર’ સવૈયા સર્વદા યોગ

પ્રદીપિકા વગેરે વાંચવાથી માલુમ પડે છે કે, સ્વામીજીએ કેટલા શાસ્ત્ર કેવા કેવા પંડિતો પાસેથી ભણ્યા હશે. તે રીતે ભાષા સાહિત્યમાં એને ઊંડી રુચિ હતી. ભાષા કાવ્યમાં સમસ્ત અંગ અને ઘણા રીતિ ગ્રંથ, છંદ, અલંકાર, રસ અને બધા પ્રકારની ચાતુરીમાં તેણે ઘણી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

સાંખ્ય, યોગ, વેદાંત, ઘણા શાસ્ત્ર, ઉપનિષદ, ગીતા, યોગ વશિષ્ઠ, શંકરભાષ્ય વગેરેનું તેણે ઘણું ઊંડું મનન કર્યું હતું. યોગ સાધના અને મહાત્માઓના સત્સંગ, ગોસ્વામી તુલસીદાસનાં દર્શન અને અનેક પ્રસિદ્ધ મહાત્માઓનો, યોગીઓ, જ્ઞાનિઓ અને પંડિતોના સત્સંગનો તેણે ઘણો લાભ લીધો હતો. તેનામાં ઘણી સ્મરણશક્તિ હતી.

કાશીથી સ્વામીજી ક્યારેક ક્યારેક પ્રયાગ, બિહાર, દિલ્હી સત્સંગ અને વિદ્યાભ્યાસ માટે ચાલ્યા જતા, તેણે રસપ્રબોધ અને દશમ અષ્ટક જેવા ગ્રંથો લખ્યા છે, જે વેદાંત, જ્ઞાનવાળાને ઘણા ઉપયોગી છે.

‘જ્ઞાન સમુદ્ર’ નામે ગ્રંથ તો સુંદરદાસે પોતે જ ગ્રંથાકારે રચેલો છે. એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. જ્ઞાન સમુદ્ર ગ્રંથની સમાપ્તિ સં. ૧૭૧૦ના વર્ષમાં થયાનું જણાવેલ છે. એટલે સાબિત થાય છે કે, વિ. સં. ૧૭૧૦ સુધી સ્વામીજીની હૈયાતી હતી. જે દશ અષ્ટકનો ગ્રંથ છે. તેમાંના પ્રત્યેક વિષય જુદો છે. તેમાંની કવિતા અતિ રસિક છે અને આવા બીજા ઘણાક અષ્ટકો સુંદરદાસે રચેલાં કહેવાય છે. પણ તેમાં ઘણા અપ્રગટ છે.

સુંદર વિલાસ ગ્રંથમાં ૩૪ અંગ છે. તેમાં ૫૪૭ છંદોની સંખ્યા છે. જ્ઞાન સમુદ્રમાં પાંચ હુલાસ કર્યા છે. પહેલા હુલાસમાં ગુરુ-શિષ્યનાં લક્ષણ અને પ્રસન્નતા દર્શાવ્યાં છે. બીજામાં પ્રેમલક્ષણા પરાભક્તિનું લક્ષણ વર્ણવ્યું છે. ત્રીજામાં યોગમાર્ગ, ચોથામાં સાંખ્યનું તત્ત્વ અને પાંચમામાં ચાર અભાવ વર્ણવીને અધ્યાત્મ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું છે. એવી જ રીતે જ્ઞાનવિલાસ અને સુંદર વિલાસ એ ગ્રંથમાં પણ ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું વર્ણન કરેલ છે.

સ્વામીજી મહાકવિ હતા. તેણે પિંગળના નિયમ પ્રમાણે જુદા જુદા છંદોમાં કવિતા કરી છે. તેમની વાણી ઘણી રસિક અને અસરકારક છે.

તેને પોતાના વીસ ગુરુ ભાઈઓ અને શિષ્યથી તો પ્રેમ હતો જ. આ સિવાય આગ્રામાં ‘સમયસર’ નાટકના રચયિતા કવિવર બનારસીદાસજી જૈન, પંજાબના શીખ કવિવર

ગુરુદાસજી, ‘વિચારમાલા’ના પ્રસિદ્ધ રચયિતા અનાથદાસજી અને નવાબ અલફખાં ‘જ્ઞાન કવિ’ વગેરે સાથે સ્વામીજીને મૈત્રી હતી.

સ્વામીજી શાંત રસના અને દર્શન વિષયક ગ્રંથોના અપ્રતિમ રચનાર હતા. તેના બધા ગ્રંથ તેની સામે સીધી દેખરેખ નીચે તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં લખાયેલ. સં. ૧૭૪૨ એટલે અઢીસો વર્ષ પૂર્વે સ્વ. મહંત ગંગારામજી ફતેહપુરવાળા પાસેથી મળેલ તેના આધાર પર મૂળ અને ટીકા સાથે મોટા પરિશ્રમથી તેનું “સુંદર ગ્રંથાવલી” નામથી સંપાદન થયું છે. તેને રાજસ્થાન રિસર્ચ સોસાયટી-કલકત્તાએ સુંદર રીતે છાપી બે વિભાગમાં ચિત્રાદિ સાથે પ્રકાશિત કરેલ છે.

આવી સુંદર રચનાઓ કરી સ્વામીજીએ જગત ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તેની રચનાનો હેતુ માત્ર પરોપકાર જ હતો.

સ્વામીજીએ ફારસી શબ્દ મિશ્રિત પંજાબી, પૂર્વી અને ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા કરી છે.

ઘણી કવિતા રહસ્યમય હોવાથી ટીકા વગર સાધારણ માણસ ન પણ સમજી શકે.

સ્વામીજી તો પોતે પ્રકાશ અને ઉજાગર છે, તેનો મહિમા કેવી રીતે લખી શકાય?

સ્વામીજી સ્વચ્છતાને ખૂબ માનતા એટલે તેણે દેશદેશના મલીન વહેવારની ઘણી નિંદા કરી છે.

કવિવર ભૂષણ

કવિવર ભૂષણનો જન્મ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ કાશ્યપ ગોત્રમાં કાનપુર જિલ્લાના તીકવાપુર ગામમાં સં. ૧૬૭૦માં ઈ. સં. ૧૬૧૪ આસપાસ થયો હતો. તેના પિતાજી રત્નાકર ત્રિપાઠી દેવી ઉપાસક હતા. તેને ચાર પુત્રો (૧) ચિંતામણી (૨) ભૂષણ (૩) મતિરામ (૪) નીલકંઠ (ઉપનામ જટાશંકર).

નવાઈની વાત તો એ છે કે, ચારેય ભાઈઓ કવિ હતા. ચિંતામણી અને મતિરામની તો સારા કવિઓમાં ગણના છે, એમ નીલકંઠ પણ સારા કવિ હતા. તેનો એક ગ્રંથ ‘અમરેશ વિલાસ’ પ્રગટ થયો છે.

ભૂષણના છ ગ્રંથોનાં નામ મળે છે. (૧) શિવરાજ ભૂષણ (૨) ભૂષણ હજારા (૩) દૂષણ ઉલ્લાસ (૪) ભૂષણ ઉલ્લાસ (૫) છત્રસાલ દશક (૬) શિવા બાવની.

ભૂષણનું ખરું નામ જુદું છે. વ્રજ ભૂષણ છે, કવિતામાં ટૂંકું નામ ભૂષણ રાખતા.

ભૂષણ પ્રતિભાસંપન્ન, વીર અને નીડર કવિ હતા. તેની કવિતા સાંગોપાંગ વીરરસ સભર છે. તેઓ કાયમ હિન્દુ જાતિની ઉન્નતિના અભિલાષી હતા.

ભૂષણ વિષે એવી લોકવાયકા પ્રચલિત છે કે, તેઓ વીસ વરસની ઉંમર સુધી આળસુ અને બેકાર હતા. તેના મોટાભાઈ કમાતા અને પોતે મોજ કરતા.

એકવાર જમતી વખતે ભૂષણે તેના ભાભી પાસે નમક માગ્યું એટલે ભાભીએ મે'ણું માર્યું.

“તમે થોડા નમક કમાવા જાઓ છો, કે ઊઠીને દઉં.”

આથી કવિને ઘણું દુઃખ થયું. તેઓ ત્યાંથી નીકળી ગયા અને કહેતા ગયા, “ભાભી! હવે જ્યારે હું નમક કમાઈશ ત્યારે આવીશ”

કવિ ત્યાંથી ચિત્રકૂટ હૃદયરામના પુત્ર રૂદ્રરામ સોલંકી પાસે ગયા. ત્યાં રહી કવિતાનો અભ્યાસ કર્યો અને થોડા વર્ષમાં જ કવિતામાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. તેની કવિતાથી પ્રભાવિત થઈ રૂદ્રરામ સોલંકીએ તેને ‘કવિ ભૂષણ’ની પદવી આપી બાકી તેનું ખરું નામ વ્રજભૂષણ છે.

કવિતામાં પારંગત થયા પછી તે દિલ્હી ગયા. ત્યાં તેના મોટાભાઈ ચિંતામણી હતા. ચિંતામણીએ ઔરંગઝેબને ભૂષણનો પરિચય કરાવ્યો. ઔરંગઝેબે ભૂષણની કવિતા સાંભળવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી, એટલે ભૂષણે કહ્યું. “પહેલાં આપ આપના હાથ ધોઈને આવો, કારણ કે આપે અત્યાર સુધી શુંગાર રસની જ કવિતા સાંભળી છે. પણ મારી કવિતા વીરરસથી ભરપૂર છે, કદાચ આપનો હાથ મૂછ ઉપર જાય!”

ઔરંગઝેબ કહે, “ભૂષણ! જો કવિતા સાંભળી મારો હાથ મૂછ ઉપર નહિ જાય તો હું શિરચ્છેદ કરીશ.”

કવિ શરતમાં કબૂલ થયા. ઔરંગઝેબ હાથ ધોઈ સામે બેઠા, ભૂષણે તેના રચેલા કવિતો બોલવા શરૂ કર્યા. પણ વીરરસ યુક્ત કવિતા સાંભળી ઔરંગઝેબનો હાથ ખરેખર મૂછ ઉપર ફરકવા લાગ્યો. બસ, ખલાસ. ભૂષણની જીત થઈ.

ઔરંગઝેબ ઘણા પ્રભાવિત થયા. ભૂષણને સારા પુરસ્કારથી નવાજ્યા અને ત્યારથી ભૂષણની દિલ્હીમાં ગણના થવા લાગી.

સં. ૧૭૨૦-૨૩માં શિવાજી મહારાજ દિલ્હી ગયા ત્યારે કવિ ભૂષણ દિલ્હીમાં હતા. શિવાજી મહારાજને હિન્દુ જાતિ પરત્વે ગૌરવ હતું આથી કવિ ઘણા પ્રસન્ન થયા અને તે શિવાજી મહારાજના પક્ષપાતી બન્યા. બીજી બાજુ ઔરંગઝેબની ધર્મધિતા તરફ અણગમો થયો. આવા સંજોગોમાં એકવાર ઔરંગઝેબે બધા કવિઓને કહ્યું.

“તમે બધા મને સારું લગાડવા જ બોલો છો, કોઈ સાચું કહેતા નથી.”

આ સાંભળી બીજા કવિઓ તો ચૂપ રહ્યા. પણ ભૂષણ રહી શક્યા નહીં.

“બાપુ! સાચું કહેનારા તો ઘણા છે જ, પણ સાચું સાંભળનારા નથી. કારણ કે સત્ય હંમેશાં કડવું હોય છે, અને જીરવવું આકરું હોય છે.” ઔરંગઝેબ કહે, “સત્ય ભલે આકરું હોય! મારે સાંભળવું છે,” ભૂષણ કહે, “તો સાંભળો.”

तसबी ले हाथ में, सु प्रांत करे बंदगी पे,
मन में कपट सो, जपे हे जप जपके.
आत्रे में आँई दारा, योक में यनाई दीनो,
मार्यो निज तात, छत्र छिन लिनो छपके.
सोहसु जे घेर लायो, अधम दुहाई ફेरी,
नाश किनो कुटुंब, तमाम यप यपके.
‘भूषण’ बनंत शठ, छंटी मति मंद भयो,
सोसो यूहा जाय के, बिल्ली बेठी तप के... १

આવી કવિતા સાંભળી ઔરંગઝેબ કોધાયમાન થઈ ભૂષણને મારવા દોડ્યા. પણ બીજા દરબારીઓ વચ્ચે પડ્યા. પણ ત્યાંથી કવિ સીધા શિવાજી મહારાજ પાસે પુના આવ્યા. (આ. સં. ૧૭૨૪માં) ત્યાં કોઈ દેવાલયમાં શિવાજીની મુલાકાત થઈ. શિવાજી મહારાજે કવિનો ઘણો આદર કર્યો. લાખો મહોરો, ગામ, ગરાસ, હાથી, ઘોડાથી સન્માન કર્યું. કવિ ત્યાં સ્થિર થયા.

કહેવાય છે કે, ભૂષણે ત્યાંથી ઘણી બધી મીઠાની પોઠો પોતાની ભાભીને મોકલેલ (લગભગ એક લાખનું) તે પછી ભૂષણ શિવાજી પાસેથી સં. ૧૭૩૧માં ઘેર આવતાં પત્રા નરેશ છત્રસાલ બુંદેલાને ત્યાં ગયા. છત્રસાલ બુંદેલાએ કવિનો ઘણો આદર કર્યો. ત્યાંથી નીકળતી વખતે છત્રસાલે કવિની પાલખી પોતાને ખભે ઉપાડી. આથી ભૂષણ ઘણા પ્રસન્ન થયા.

જ્યારે ભૂષણ કવિ સતારામાં શિવાજી મહારાજને પહેલવહેલા મળ્યા ત્યારે તેમને કવિત સંભળાવેલ આથી શિવાજી મહારાજે પ્રસન્ન થઈ હાથી, અને ૫૦,૦૦૦ મુદ્રા આપેલ.

જ્યારે ભૂષણ પત્ના નરેશ છત્રસાલ પાસે ગયા ત્યારે પત્ના નરેશે વિચાર્યું કે, હું શિવાજી મહારાજથી વધુ શું આપી શકું? તેથી ભૂષણ કવિની પાલખી પોતાના ખભે ઉપાડી.

પછી ભૂષણ દેશાટન કરતા હુમાયું પાસે પહોંચ્યા. હુમાયું નરેશે તેને અનેક હાથી અને ઘોડાની ભેટ આપી પણ તે લેવાનો ભૂષણે ઈન્કાર કર્યો અને કહ્યું “હું તો એ જાણવા આવ્યો છું કે શિવાજી મહારાજનો યશ અહીં સુધી ફેલાયો છે કે નહિ?”

ભૂષણનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૭૭૨માં થયાનું અનુમાન છે. ‘શિવરાજ ભૂષણ’ ગ્રંથ તેણે સં. ૧૭૩૦માં બનાવ્યો. જ્યારે ભૂષણ પહેલાં પુનામાં મળ્યા ત્યારે શિવાજી ઓળખી શક્યા નહિ એટલે ભૂષણે એક છંદ ૧૮ વખત તેને સંભળાવ્યો. તેથી શિવાજીએ તેને ૧૮ લાખ મુદ્રા અને ૧૮ ગામ દાનમાં આપેલ.

‘શિવા બાવની’માં શિવાજી મહારાજનાં બાવન કવિત છે.

મહાકવિ પ્રેમાનંદ

મહાકવિ પ્રેમાનંદનો જન્મ વડોદરા મુકામે ચોવીસા બ્રાહ્મણ (નાન્દોદા) ઉપાધ્યાય જ્ઞાતિમાં કૃષ્ણરામ જયદેવને ત્યાં સં. ૧૬૯૨-૯૫ (ઈ.સ. ૧૬૩૬-૩૯)માં થયાનું મનાય છે. કવિની બાલ્યાવસ્થામાં જ તેમના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. થોડા વખતમાં માતાએ વિદ્યાય લીધી એટલે કવિ પોતાના મોસાળમાં નંદરબાર ઉછરીને મોટા થયા. પણ ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉંમર સુધી તો તે નાદાન અવસ્થામાં હતા. પણ વિશ્વામિત્રી નદી કાંઠે કામનાથની જગ્યામાં વિદ્વાન સંન્યાસી રામચરણદાસ હરિહરનો મેળાપ થયો અને આ સંતના સહવાસથી તેનામાં કાવ્યશક્તિ સ્ફૂરી. પછી તે સંસ્કૃત અને હિન્દી ભાષા પણ તેની પાસે શીખ્યા. પહેલાં તો કવિએ સર્વત્ર આદર પામતી હિન્દી ભાષામાં કવિતા રચી અને પોતાના ગુરુને સંભળાવી ગુરુ નારાજ થયા અને કવિને કહ્યું.

“તું ઉંબર મૂકીને ડુંગર પૂજે છે?” અર્થાત્ તારા જ

દેશની અને જન્મની ભાષા ગુજરાતી તે ધરના ઉંબર જેટલી નજદિક હોવા છતાં દૂરથી રળિયામણા લાગતા ડુંગર જેવી હિન્દીને પૂજે છે?

પછીથી કવિ ગુજરાતીમાં કવિતા લખવા માંડ્યા અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે “હવે ગુજરાતી ભાષાને અન્ય ભાષાની જેમ સમૃદ્ધ બનાવું તો જ પાઘડી પહેરીશ.”

કવિના જીવનકાળ દરમ્યાન મોગલ બાદશાહ જહાંગીર અને શાહજહાંનો રાજયગમલ હતો. સર્વત્ર શાંતિ હતી ત્યારે કવિએ નંદરબાર, વડોદરા, સુરત અને દક્ષિણ ગુજરાતની સરહદ સુધી પોતાનાં આખ્યાનોના રસની છોળ્યું ઉડાડી હતી.

કવિનું પહેલું કાવ્ય “લક્ષ્મણ હરણ” સં. ૧૭૨૦માં કે સં. ૧૭૨૭માં પોતાના મિત્ર માધવદાસ શેઠની પ્રેરણાથી લખ્યું. એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે, કવિનો કવિતા કાળ સં. ૧૭૨૭થી શરૂ થાય છે અને તેનું પહેલું કાવ્ય “અભિમન્યુ આખ્યાન” છે. જ્યારે એકબીજા ઉલ્લેખમાં લક્ષ્મણ હરણ સં. ૧૭૨૦માં લખાયું તેમ લખ્યું છે. પછી ઓખાહરણ, ચંદ્રહાસ વગેરે લખાયાં.

સં. ૧૭૨૯માં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો એટલે કવિ નંદરબાર આવીને વસ્યા અને ‘ઋષ્યશૃંગાખ્યાન’ રચ્યું. ભગતની નાણાભીડ ટાળનાર ‘નરસૈયાની હૂડી’ આ વર્ષમાં ગાઈ અને પછી વામન કથા કરી. વડોદરામાં કુંવરબાઈનું મામેરું નાગરી નાત માટે ગાયું. વળી પાછા નંદરબાર ગયા અને સં. ૧૭૪૦માં સુધન્વા આખ્યાન, અને સં. ૧૭૪૧માં “રણ યજ્ઞ” રચ્યો. તે પછી ‘નળાખ્યાન’ અને “દ્રૌપદીહરણ” પણ રચાયાં.

કવિએ ઉત્તરાવસ્થામાં નાનાં પ્રકરણો પણ સુંદર લખ્યાના ઉલ્લેખો છે. જેવાં કે દાણલીલા, ભ્રમર પચ્ચીસ, વિવેક વણઝારો અને રાધા કૃષ્ણના બારમાસા વગેરે. કવિ સારા કવિ તો હતા જ પણ સારા વક્તા પણ હતા. તે માણ વગાડી આખ્યાન કરતા. આવી ત્રાંબાની ગાગર વગાડી આખ્યાન કરનારને સમાજ ‘માણભટ્ટ’ તરીકે ઓળખે છે એટલે કવિ માણભટ્ટ હતા. હવે તો આ રીતે આખ્યાન કરનાર કવચિત જ જોવા મળે છે. આ કળા ધીમેધીમે લુપ્ત થતી જાય છે.

પ્રેમાનંદ સુધી ગુજરાતી કવિતામાં હાસ્યરસને સ્થાન ન હતું. તેના સુદામા ચરિત્રમાં હાસ્યરસ અને કરુણરસનું મિશ્રણ છે. પ્રેમાનંદનો હાસ્યરસ સૌમ્ય છે પણ અખાએ તો અંધશ્રદ્ધા

અને ભ્રષ્ટતા ઉપર સમાજ માથે આકરા પ્રહારો કર્યા છે.

શ્રી ડો. પ્રસન્ન ન. વકીલે નર્મદાશંકરનાં લખાણનો આધાર લઈ કવિની કવિતા રચનાનો કાળ નીચે પ્રમાણે ગોઠવ્યો છે.

અભિમન્યુ આખ્યાન સં. ૧૭૨૭, મદાલસા આખ્યાન સં. ૧૭૨૮, સુરેખાહરણ સં. ૧૭૨૯, નળાખ્યાન સં. ૧૭૪૨, રણયજ્ઞ ૧૭૪૬ અને છેલ્લી કૃતિ દશમસ્કંધ સુંદરે સં. ૧૭૯૬માં પૂરો કર્યાનું અનુમાન છે.

પ્રેમાનંદને ઉત્તરાવસ્થામાં નંદરબારના રાજાનું ગુરુપદ મળેલ. છતાં તેણે રાજાનાં ગુણગાન ગાયાં નથી. ઈશ્વર સિવાય કોઈ પ્રાકૃત પુરુષના ગુણ નહિ ગાવાનો તેનો દૃઢ સંકલ્પ હતો એટલે તેણે પ્રશસ્તિ કાવ્યો લખ્યાં નથી.

એમ કહેવાય છે કે, કવિ પૈસે ટકે પણ સુખી હતા અને તેણે આઠ તો મકાન બાંધ્યાં છે અને પાછળ પણ સારી પૂંજ મૂકી ગયા હતા.

કવિને બાવન શિષ્યો હતા. તેમાં બાર તો શિષ્યા હતી. પણ તેમાં મુખ્ય ચાર હતા. (૧) વલ્લભદાસ (૨) રત્નેશ્વર (૩) વીરજી (૪) સુંદર.

એકવાર પોતે ચારેય શિષ્યોને જુદા જુદા ઢંગથી કવિતા કરવાની વહેંચણી કરી આપી. તેમાં વલ્લભને હિન્દીની રીતે કવિતા કરવી, રત્નેશ્વરને મરાઠી રીતે, વીરજીને ઉર્દૂ પ્રમાણે અને સુંદરને સંસ્કૃત અને પુરાણો ઉપર કવિતા લખવાની.

પોતાની છેલ્લી અવસ્થામાં દશમસ્કંધ લખતા હતા પણ પોતાની તબિયત બરાબર નહિ હોવાથી ચારેય શિષ્યોને એક એક કડવું લખવા આપ્યું. ચારેય શિષ્યોએ કડવાં તો લખ્યાં પણ પોતાના નામ પાછળ 'કવિ' લગાડ્યું. આથી પોતે નારાજ થયા કરણ કે, તે પોતાના નામ પાછળ કવિ વિશેષણ લગાડતા ન હતા. એટલે દશમસ્કંધ પૂરો કરવાનું સુંદરને સોંપ્યું.

કવિનું અવસાન સં. ૧૭૯૨ ઈ.સ. ૧૭૩૬માં થયાનું અનુમાન છે.

રત્નેશ્વર

કવિ રત્નેશ્વર ખેડાના ભાવસાર કવિ રત્નાથી જુદા છે. રત્નેશ્વરનો જન્મ આશરે સં. ૧૭૧૦માં થયાનું અનુમાન છે. તેમના પિતાનું નામ મેઘજી અને માતાનું નામ સૂરજ હતું. તે

જાતે મેવાડા અને ડભોઈના વતની હતા. તે મહાકવિ પ્રેમાનંદના શિષ્ય હતા. તેણે કાશી જઈ સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. કાશીથી ડભોઈ આવી ભાગવત અને મહાભારતની કથા કરવા લાગ્યા. પાછળથી ડભોઈવાસી પુરાણીબાવાની અવકૃપાથી તેઓ વડોદરા આશરે સં. ૧૭૩૫માં આવ્યા અને પ્રેમાનંદ પાસે કાવ્યશાસ્ત્ર ભણ્યા. સં. ૧૭૩૯માં તેમણે દશમસ્કંધનો અનુવાદ કર્યો. સંસ્કૃત ભાષાના સંસ્કાર તેનાં કાવ્યમાં જણાય છે. તેનાં કાવ્યો 'શિશુપાલ વધ', ભગવત ગીતાનું ભાષાંતર, રાધાકૃષ્ણના મહિના, જૈમિની કૃત અશ્વમેધનું ભાષાંતર, ગંગાલહેરીનું ભાષાંતર અને તેનો સ્વતંત્ર જ્ઞાનવૈરાગ્યનો ગ્રંથ 'આત્મવિચાર ચંદ્રોદય' છે. કવિત, મનહર, સવૈયા, દુમિલા વગેરે તથા સંસ્કૃત વૃત્તોનો તેણે કાવ્યમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

તેના અવસાનની સાલ માલુમ પડતી નથી. ભાષા સરળ છે. વૈરાગ્યની છાપ તેના કાવ્યમાં ઉપસી આવે છે. તેમજ ભક્તિભાવ પણ આછા પાતળો દેખાય છે.

શામળ ભટ્ટ

કવિવર શામળ ભટ્ટનો જન્મ અમદાવાદના વેગણપુર પરામાં (જેને ગોમતી પુર કહે છે) વિરેશ્વર નામના શ્રીગોડ માળવી સામવેદી બ્રાહ્મણને ત્યાં સં. ૧૭૪૦માં થયો હતો. તેનાં માતાનું નામ આનંદીબાઈ હતું અને તેના ગુરુનું નામ નાનાભટ્ટ હતું. તેના આ ગુરુ સંસ્કૃત અને હિન્દુસ્તાનીનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેમજ જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો પણ તેને સારો અનુભવ હતો.

કવિને બે પુત્રો હતા. તેમાં પરસોત્તમ ભણ્યો ગણ્યો અને લાયક હતો. અને તેના પર કવિને ઘણો ભાવ હતો.

શામળભટ્ટે વ્રજભાષા તેમજ સંસ્કૃત ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો.

શામળ ભટ્ટમાં કવિનાં બીજ રોપાયાં અને પોતાના પુરોગામી કવિઓ, જેવા કે જૈન યતિઓ, ચારણો, બારોટો, હિન્દીના લેખકો અને વસ્તો વચ્ચરાજ વગેરેનાં લખાણો લઈ લૌકિક વિષયો પસંદ કરી. રસિક વાર્તાઓ લખવી શરૂ કરી. ગુજરાતમાં ત્યાંસુધી ધાર્મિક વિષય ઉપર જ કવિતા લખાતી. તેને શામળે પહેલવહેલું નવું સ્વરૂપ આપ્યું અને ધીમે ધીમે પોતે લોકપ્રિય થવા લાગ્યા.

દોહરા, છપ્પય, ચોપાઈ, વગેરે મૂળ સંસ્કૃતમાં નહિ પ્રથમ વ્રજભાષામાં જ બોલતા. તેને શામળે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા અને તેમાં તે સફળ પણ થયા છે. અજ્ઞાની લોકોને કવિતા તરફ રુચિ કરવાનું અને તેમાં નીતિ બતાવ્યાનું માન શામળભટ્ટને જાય છે. તેણે પ્રથમ સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચીને ભોજપ્રબંધ વગેરે ઉપર રાજા વિક્રમ અને ભોજ રાજાની પુષ્કળ વાર્તાઓ બનાવી. પણ શામળભટ્ટની પ્રસિદ્ધ કવિતા વાર્તાની છે.

ગુજરાતીઓમાં પ્રવૃત્તિના આનંદ, ઉદમ, સાહસ, ધૈર્ય, બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ એવા સદ્ગુણોનો પ્રથમ બોધ કરનાર શામળભટ્ટ છે. ‘જીવતો નર ભદ્રા પામે’એ તેનું વચન કહેણીરૂપ થઈ પડ્યું છે.

શામળ ભટ્ટની કીર્તિ સાંભળી માતર પરગણામાં સીહુજ (સુંઝ) ગામના વાસણ વંશના લેઉવા પાટીદાર રખીદાસે પોતાને ગામ તેડાવી લીધા. તે ઘણા ધનાઢ્ય હતા. અને તેના ગુજરાનની વ્યવસ્થા કરી આપી. ત્યારે શામળે તેને રીઝવવા ‘સિંહાસન બત્રીસી’ લખી.

અને રખિયલના પુત્ર ઝવેરભાઈને રીઝવવા સૂઝા બહોંતેરી કરી.

શામળભટ્ટની કવિતા અગમ્યગામિની છે. અત્યાર સુધી વૈષ્ણવ ભક્તિનો તલસાટ દાખવતાં ઊર્મિ કાવ્યો જ લખાતાં પણ શામળે વહેવારિક જીવનનું દર્શન કરાવતી, જીવનનો થાક ભૂલાવનારી વાર્તાઓની એક પછી એક ઝડી વરસાવી. આમ પદ્યમાં વાર્તા કહેવાનો શામળે નવો કેડો પાડ્યો અને લોકોએ કંઈક નવું અનુભવ્યું તેથી રસ જાગ્યો.

શામળને વાર્તા કહેવાની જેટલી સાધ્ય હતી. એટલી જ લખવામાં કુશળતા હતી. માણસ એકવાર વાંચવાનું શરૂ કરે તે વાર્તા પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી મૂકી શકે નહિ.

ફક્ત ગામડાંના લોકોને એટલે સાધારણ જન સમાજને રીઝવવાની વાર્તાઓ પણ શામળની કવિત્વ શક્તિ અને વિદ્વત્તાને સાબિત કરે છે.

તે સમયની રાજભાષા ઉર્દૂ હતી. એટલે શામળમાં પણ ફારસી શબ્દની છાંટ આવે તે સ્વાભાવિક છે. જેમ મહાકવિ પ્રેમાનંદે પોતાની કવિતામાં રામાયણ, પુરાણ અને મહાભારતને માધ્યમ બનાવ્યાં તેમ શામળે રાજા ભોજ અને

વિક્રમને લગતી દંતકથાઓનો આધાર લીધો. એકંદરે શામળની વસ્તુ વિભાવના પ્રેમાનંદ કરતાં વધારે મૌલિક છે. પણ તેનામાં કવિ તરીકેનાં બીજા લક્ષણો ઓછા હતા તેમ ઘણાનું માનવું છે. શામળનો મૂળ હેતુ અશિક્ષિત ગ્રામજનોને ખૂશ કરી બોધ આપવાનો છે. તેની કૃતિઓ તે કાળના સમાજનો હૂબહૂ ચિતાર ખડો કરે છે. આમ એક રીતે શામળને તે વખતના સમાજસુધારક ગણી શકાય.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કલ્પિત લોકકથાઓ લખવાની શામળથી જ શરૂઆત થાય છે. આમ તેની કથાઓ કથાત્મક સાથે બોધાત્મક પણ છે. તેના છપ્પા ઘણા લોકપ્રિય બન્યા.

ભટ્ટે પોતાની કવિતામાં સદ્ગુણ, દુર્ગુણ, દાતારી, કૃપણતા, મર્દાનગી, કર્તવ્ય, મોત, જગતની અસારતા, ડહાપણ, આનંદ, પ્રમોદ, હાસ્ય, વિનોદ, સમસ્યા અને પ્રેમ આવા વિષયોને પોતાની કવિતાના માધ્યમ બનાવ્યા છે. તો સમાજમાં પ્રવર્તતા દંભ, અંધશ્રદ્ધા અને ભ્રષ્ટાચાર ઉપર આકરા પ્રહારો પણ કર્યા છે. આમ તેનો ઝોક હંમેશા સમાજસુધારા તરફ રહ્યો છે.

તેની ભાષા હંમેશા લોકમોગ્ય રહી છે. તેમાં દુહા, છપ્પા, ચોપાઈ વગેરેનો ભરચક ઉપયોગ કર્યો છે.

શામળભટ્ટની વાર્તાઓ માફક સમસ્યાબદ્ધ શૈલી માર્કણ્ડેય પુરાણમાં જોવા મળે છે. પ્રહેલિકાનો ઉપયોગ તેમણે કર્યો છે. પુરાણી શબ્દમાં અર્થ ચમત્કૃતિ આપી પુરાણીઓને બનાવ્યા છે.

શામળની વહેવાર કવિતા બાદ કરતા. અમુક કવિતામાં એટલી બધી અતિશયોક્તિ છે કે બુદ્ધિજીવી માણસને તે ગળે ઉતરે તેમ નથી. જેણે શામળની અંગદ વિષ્ટિ વાંચી હશે તેને ખ્યાલમાં હશે.

શામળ ભટ્ટના રચેલા ગ્રંથો સિંહાસન બત્રીસી, બરાસ કસ્તુરી, પદમાવતી, શનિશ્વરાખ્યાન, બોડાણાનું આખ્યાન, ઉદ્દમ કર્મ-સંવાદ, અંગદવિષ્ટિ, મંદોદરી સંવાદ, શિવપુરાણ, રેવા ખંડ, શામળ રત્નમાળા અને રણછોડજીના પચ્ચીસ શ્લોક વગેરે મળી ૧૫-૧૬ પુસ્તકો લખ્યાં છે.

કવિ શામળ ભટ્ટે આ ૧૨૫ વાર્તાઓ તથા બ્રહ્મોત્તર ખંડ વગેરે ઉપર બતાવેલાં પુસ્તકો ગુજરાતીભાષાની કવિતામાં છે. તેમાં બત્રીસ પુતળીઓની બત્રીસ વાર્તાઓમાં

અને મડા પચ્ચીસીની પચ્ચીસ વાતોમાંથી કેટલીક ઘણીક નીતિ અને શીખામણની વાતો છે.

શામળભટ્ટની કવિતામાં ઘણું કરીને ધર્મ, પંથનો પક્ષ નથી. તેથી દરેક વર્ગના લોકોને ગમે તેવી છે.

કાવ્ય કોહિનૂર કનક કુશળજી

કચ્છ-ભૂજ વ્રજભાષા પાઠશાળાના પ્રથમાચાર્ય જૈન યતિ કનક કુશળજી હતા. જ્યારે રાઓ શ્રી લખપતજીએ આ કાવ્યકળા શીખવનાર પાઠશાળાની સ્થાપના સં. અઢારમી સદીના મધ્યમાં કરી ત્યારે મારવાડ જોધપુર તરફના તપાગચ્છના યતિ કાવ્ય કોહિનૂર કનક કુશળજીને લાવી વ્રજભાષાના પ્રથમાચાર્ય તરીકે ભટ્ટાર્કની પદવી આપી ઘણા માનપાનથી સ્થાપિત કર્યા.

આ કવિઓ ઘડવાની પાઠશાળાના પ્રથમાચાર્ય કોઈ ચારણ કે બારોટ નહોતા પણ એક જૈન યતિ હતા. આ કાંઈ ઓછી નવાઈની વાત તો ન જ કહેવાય. કે જેણે અનેક ચારણ, બારોટ અને અન્ય જ્ઞાતિના કવિઓને વ્રજભાષા અને ડિંગળ, ધિંગળનું કાવ્યશાસ્ત્ર આ પાઠશાળામાં ભણાવ્યું!

“કવિ જન્મે છે અને ઘડી શકાતા નથી” આ કહેવતને ફેરવીને તેમણે કવિઓ ઘડવાની પાઠશાળા ભૂજમાં શરૂ કરી અને કનક કુશળજી યતિને તેના પ્રથમાચાર્ય બનાવ્યા.

કવિવર કનક કુશળજીએ આ સંસ્થામાં કાવ્યના શ્રી ગણેશનું કોઈ એવા ચોઘડિયે મંડાણ કર્યું કે તેની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરી ગઈ.

કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મારવાડ અને રાજસ્થાનમાંથી કવિ થવાના કોડ સેવનાર સરસ્વતી પુત્રો અહીં આવતા અને સરસ્વતીની આરાધના કરી કવિની છાપ લઈ અહીંથી વિદાય લેતા. એવા કેટલાય કવિઓએ જુદા જુદા રાજના રાજકવિ બની આ સંસ્થાના નામને ઉજ્જવળ કર્યું છે. આ સંસ્થાની યશસ્વી કારકિર્દી માટે જેટલો યશ મહારાઓશ્રી લખપતિજીને ફાળે જાય છે. એટલો જ યશ કવિવર કનક કુશળજીને ફાળે પણ જાય છે.

કનક કુશળજીએ “લખપત મંજરી નામમાળા” નામે એક ગ્રંથ લખ્યો છે. આ ઉત્તમ ગ્રંથ સં. ૧૭૯૪માં રચાયેલ જેમાં ૨૦૨ પદ છે. આરંભના ૧૦૨ પદમાં જાડેજા વંશનો ઇતિહાસ છે અને ત્યાર પછી નામમાળાનો આરંભ થાય છે.

દિલ્હીના મોગલ બાદશાહ શાહજહાંના દરબારમાં સુપ્રસિદ્ધ કવિ સુંદરના ‘સુંદર શૃંગાર’ પુસ્તકની ભાષા ટીકા પણ કનક કુશળજીએ મહારાઓશ્રી લખપતજીના નામ પર લખી છે.

કવિવર કુંવર કુશલજી

કવિવર કુંવર કુશલ એટલે ભુજ વ્રજભાષા પાઠશાળાના બીજા આચાર્ય અને પ્રથમાચાર્ય કનક કુશળના શિષ્ય.

આ કવિવર વિષે પણ મને તમામ માહિતી શ્રીમાન દુલરાય કારાણીના “કચ્છના સંતો અને કવિઓ”માંથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

વડોદરાનાં મ.સ. વિશ્વ વિદ્યાલયના હિન્દી વિભાગના આચાર્ય અને અધ્યક્ષ શ્રીમાન કુંવરચંદ્ર પ્રકાશસિંહએ થોડા વખત પહેલાં ઘણા પરિશ્રમથી “ભૂજ (કચ્છ)કી વ્રજભાષા પાઠશાળા” નામે એક મનનીય પુસ્તક લખ્યું છે. તે પુસ્તકમાં તેઓ શ્રી લખે છે કે, કવિ ગોવિંદ ગિલ્લાભાઈનો હસ્તલિખિત પત્ર ગુજરાતી અતિ જીર્ણ મળેલ છે. તેમાં કુંવર કુશળ વિષે આ પ્રમાણે માહિતી છે.

કુંવર કુશળ મૂળ મારવાડના જોધપુર તરફના તપાગચ્છ જૈન સાધુ અને કનક કુશળના શિષ્ય હતા. તપાગચ્છના પૂજને પાટે બેસવામાં પરસ્પર તકરાર થવાથી જૂનાગઢના નવાબ શેરખાને કનક કુશળને પૂજની પદવી આપી પાટે બેસાડ્યા. તેથી તેમનો પક્ષ વધ્યો અને કચ્છ, કાઠિયાવાડમાં વિશેષ ખ્યાતિ થઈ. તેમની સાથે ઘણા શિષ્યો હતા. તેમાં કુંવર કુશલ સંસ્કૃત શીખી સાહિત્ય શાસ્ત્રમાં એટલે કાવ્યના લક્ષણ ગ્રંથોમાં પ્રવીણ થઈ હિન્દી ભાષામાં કવિતા કરતા. તે સમયમાં કચ્છના રાવ લખપતિજીને કવિતાથી પ્રસન્ન કર્યા.

કવિવર કુંવર કુશલે પણ ‘ગુરુ કરતાં સવાયા’ની કહેવત સાર્થક કરી. તે પણ કાવ્યકળામાં ઘણા કુશળ હતા અને તેણે પણ કવિ ઘડતરમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો.

શ્રીમાન કુંવરચંદ્ર પ્રકાશસિંહજીએ આ પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે મહારાવ લખપતજીએ કચ્છ ધરાને કલા, કારીગીરી અને હુન્નરથી સમૃદ્ધ બનાવવા ઓખાના રામસિંહ માલમને કચ્છમાં લાવ્યા.

આ રામસિંહે કચ્છની કલા, કારીગીરીની ન ભૂંસાય તેવી છાપ પાડી છે. તેની કલામાં ત્યારથી ભારતીય કલા અને

પાશ્ચાત્ય કલા પ્રવૃત્તિઓનો સુંદર સમન્વય જોવા મળે છે. તેની ભવનનિર્માણ કલામાં જૂના રાજપ્રસાદનો આઈના મહેલ અને મહારાવ લખપતજીની છત્રી છે.

મહારાવ શ્રી લખપતજી આ આઈના મહેલમાં બેસી કાવ્યરચના કરતા હતા અને પોતાના કવિઓની કવિતા સાંભળતા હતા. સંગીતજ્ઞ અને નૃત્ય વિશારદો પણ તેમની કલા મહારાવ સમક્ષ આ મહેલમાં જ પ્રદર્શિત કરતાં કારણ કે મહારાવશ્રીને પોતાને પણ નૃત્યકળાનો શોખ હતો અને પોતે પણ તેના ઘણા પ્રકારો જાણતા.

“નૃત્ય સુધારસ મંજરી”ના લેખક ફકીરચંદે લખપતિજીના સદ્દેયતા, રસજ્ઞતા, કલા મર્મજ્ઞતા, અને કવિ, કલાકાર વત્સલતાનું પોતાના પુસ્તકમાં સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

આ રામસિંહ માલમને લખપતિજીએ કેવી રીતે પ્રોત્સાહન આપ્યું અને તેના મારફત કચ્છને કલા અને ઉદ્યોગથી કેવી રીતે સમૃદ્ધ બનાવવાનું આયોજન કર્યું તેનું પ્રામાણિક વિવરણ આચાર્ય કવિવર કુંવર કુશળ વિરચિત “લખપતિ જશસિંધુ”ના બીજા તરંગમાં ભુજ શહેર વર્ણન પ્રકરણમાં મળે છે.

કુંવર કુશળજીએ આ ગ્રંથમાં જ સંકેત કર્યો છે કે મહારાવશ્રી લખપતિજી કુમારાવસ્થામાં જ લોકપ્રિય બની ગયા હતા.

હિન્દીમાં કવિ કુંવર કુશળ વિષે ચર્ચા ફક્ત નાહટાજીએ કરી છે. પણ તેઓએ કુંવર કુશળના આઠ ગ્રંથો બનાવ્યા છે. પણ વધારે સંશોધનને આધારે ‘રાગમાલા’ નામનો ગ્રંથ મળ્યો છે. આ ‘રાગમાલા’ ગ્રંથથી સાબિત થાય છે કે, કવિશ્રી સંગીતશાસ્ત્રમાં પણ નિપૂણ હતા. આ ગ્રંથમાં તેઓએ રાગ, રાગિણીનાં સ્વરૂપ અને લક્ષણો બતાવ્યાં છે. તેની ગદ્યમાં ટીકા પણ લખી છે. તેમના લખેલા ગ્રંથોમાં “લખપતિ પિંગળ”, “ગૌડ પિંગળ”, અને લખપતિ જશસિંહ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

હમીરજી રત્નુ

કવિ શ્રી હમીરજીનો જન્મ રત્નુ શાખાના ચારણકૂળમાં થયો હતો. (સં. ૧૭૫૦થી સં. ૧૮૦૫ના સમયમાં) તેમના દાદા ભારમલજી રત્નુ મારવાડમાં આવેલ બારમેર પરગણાના ઘડોઈ ગામના વતની હતા. આ ભારમલજીને ચાર પુત્રો હતા

તેમાં ત્રીજા પુત્ર ગિરધર અને તેના પુત્ર હમીરજી. આ હમીરજી ઘણા વિદ્વાન અને કવિ થયા.

હમીરજી રત્નુ રાવશ્રી તમાચીજી પછી રાવશ્રી રાયઘણજી પહેલા અને તેના કુંવર ગોડજી પહેલા પછી પ્રથમના રાવશ્રી દેશળજીના સમયમાં થયેલ. રાવ દેશળજી કચ્છમાં દેશરા પરમેશ્વરાનું બિરુદ પામી ગયા તેમાં ઘણા બધા સહકાર અને પ્રેરણા કવિરાજ હમીરજીનાં હતાં.

સાંભળવા પ્રમાણે હમીરજી રત્નુનું મોસાળ રાજસ્થાનમાં હતું તેથી તેમણે ઘણો બાલ્યકાળ રાજસ્થાનમાં ગાળેલો. જૈન યતિ શ્રી કનક કુશળ એમના ગુરુ હતા અને તેમની પાસે રાજસ્થાનમાં જ અભ્યાસ કરેલો પછી મહારાજ શ્રી પહેલા દેશળજી પાસે કચ્છમાં આવી રાજકવિ તરીકે રહેલા.

યુવરાજશ્રી લખપતજીને જ્યારે કાવ્યશાસ્ત્ર ભણવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે હમીરજીએ પોતાના ગુરુનાં ગુણગાન કર્યાં અને મહારાજ તરફથી પુરસ્કાર અપાયા. કુમાર શ્રીલખપતજીના ગુરુ તરીકે બોલાવેલા. તેમને એક રેહાગામ અને ભુજમાં રહેણાંકના મકાન રાવ શ્રી દેશળજીએ ગોરજી કનક કુશળને આપેલા પાછળથી એજ મકાનમાં તેમના સંચાલન તળે લખપત વ્રજભાષા પાઠશાળા સ્થાપી તેમના પ્રથમાચાર્ય યતિ શ્રી કનક કુશળ અને તેમના પછી તેમના શિષ્ય કુંવરકુશળ બીજા આચાર્ય તરીકે રહ્યા.

હમીરજી રત્નુએ જે ગ્રંથો રચ્યા અને મળે છે નીચે પ્રમાણે છે. (૧) હરિજશ નામ માળા (૨) હરિજશ પિંગળ (પિંગળ સંબંધી) (૩) લખપત પિંગળ (શબ્દકોષ) (૪) ગીત પિંગળ (૫) રાવશ્રી દેશળજી વચનિકા. જેમાં એ વખતે શેરબુલંદખાન સાથે થયેલ યુદ્ધનું વર્ણન છે. (૬) યદુવંશ વંશાવલી જેમાં આદિ નારાયણથી લઈ રાવશ્રી દેશળજી અને લખપતજી સુધીના વંશની વિસ્તારપૂર્વક વિગત છે. (૭) બ્રહ્માંડ વર્ણન જેમાં બ્રહ્માંડના વર્ણન સાથે ઈશ્વરલીલા આદિ પુરાણોના દાખલા આપી ખગોળ, ભૂગોળ ઉપરનો વિસ્તૃત ગ્રંથ લખેલો છે. આ ઉપરાંત તેનાં છૂટક કાવ્યો ઘણાં છે.

એમણે જે ગીત પિંગળ લખેલ છે. તેમાં ચોવીસ જાતના ગીતનાં લક્ષણો સાથે લખેલાં છે અને તે કુમાર શ્રી લખપતજીને સંબોધીને લખાયેલાં છે. આ ગીતને ઉદાહરણરૂપે, સ્વ. સા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે પોતે રચેલ ‘રણ પિંગળ’માં લીધેલ છે.

હમીરજી રત્નુનાં કાવ્યોનો મહિમા કચ્છ, કાઠિયાવાડ,

ગુજરાત, ઉપરાંત રાજસ્થાનમાં વધારે છે. કવિરાજની રાજસ્થાની રચનાની ભાષા જાણનારા કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાતમાં ઓછા છે. લગભગ બધી રચના ઈશરદાસની ભાષા પ્રણાલિકા પ્રમાણે હોવાથી તેની કદર રાજસ્થાનમાં વધારે છે. ત્યાં કવિરાજની કૃતિઓની પ્રતિલિપિ પણ થઈ છે.

શ્રી હમીરજી રત્નુએ ‘યદુવંશ વર્ણન’ કાવ્ય લખ્યું છે. જેમાં જાડેજા વંશના ૧૬૪ પેઢીના નામનો ભુજંગી છંદ સં. ૧૭૯૬માં લખેલ તેની સં. ૧૮૦૮ની હસ્તપ્રત શ્રી માવદાનજી રત્નુ પાસે હતી.

હમીરજી રત્નુની જન્મ તારીખ કે સ્વર્ગવાસની તારીખ મળેલ નથી. પણ તેના રચેલા ગ્રંથોમાં રચના કાળની સાલ લખેલ છે.

ભક્ત સંત અને કવિ ભાણ સાહેબ

રવિ-ભાણ સંપ્રદાય સ્થાપવામાં જેનું મોટું બલિદાન છે અને જેમની ભજનવાણી ગુજરાતની જનતાએ ઘણા ભાવથી ઝીલી છે. “ભણે લોહાણો ભાણો” આવા સરળ શબ્દનો પ્રયોગ આજેય લોક હૈયે રમે છે.

આવા ભક્ત-સંત અને કવિ ભાણસાહેબનો જન્મ ગુજરાતના ચરોતરપ્રદેશના કનખિલોડ ગામે લોહાણા જ્ઞાતિમાં સં. ૧૭૫૪ના મહાશુદ્ધ ૧૧ ને સોમવારે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કલ્યાણજી અને માતાનું નામ અંબાબાઈ હતું. તેમના પિતા સંસ્કારી અને ભક્ત હતા અને તેના સંસ્કાર ભાણ સાહેબમાં ઊતર્યા હતા.

આગળ જતા આંબા છઠ્ઠા નામના ભક્ત ભરવાડ ગુરુ તરફથી એમને ગુરુમંત્ર મળ્યો અને ભાણસાહેબના હૃદયનાં દ્વાર ઊઘડી ગયાં અને એમના અંતરમાંથી સંતવાણીનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો.

કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત તેમની વાણીથી અજ્ઞાત નથી. આ સંતોની વાણીમાં યોગ, વેદાંત, વૈરાગ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન અવિરત વહે છે. ભાણસાહેબ ગૃહસ્થાશ્રમી હતા અને ખીમસાહેબ નામે એક પુત્ર હતા. આગળ જતાં ખીમસાહેબે પણ રવિ, ભાણ સંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી.

સં. ૧૮૦૫ની સાલે જ્યારે કચ્છના મહારાઓ શ્રી દેશળજી બાવાએ ભુજમાં શિવરામંડપનો સમારંભ રચ્યો ત્યારે ભાણ સાહેબ અને એમની મંડળીને આમંત્રણ આપીને

બોલાવેલ. ભુજથી પાછા ફરતા કચ્છનાં ઘણાં ગામોનાં એમને આમંત્રણ મળ્યાં અને એ ગામની એમણે મુલાકાત લીધી હતી. વાગડમાં આવેલ રાપર ગામના ભાવિક લોકોની ભક્તિથી એમને ઘણો આનંદ થયો હતો અને ત્યારથી રાપર આ સંપ્રદાયનું ધામ ગણાય છે. આ સંપ્રદાયની મુખ્ય ગાદી ગુજરાતના શેરખી ગામે છે અને જેમ અનેક સંતો, ભક્તોનાં જીવનમાં અનેક પરચા વણાયેલા છે તેમ ભાણ સાહેબના જીવન સાથે પણ અનેક પરચા જોડાયેલા છે. ભાણસાહેબને લોકો કબીરનો અવતાર માનતા તો ઘણા લોકો દતાત્રેયનો અવતાર પણ ગણતા. તેમની જ્યારે પાંચ વરસની વય હતી ત્યારે એક અવધૂત આવ્યા અને ભાણનાં દર્શન માટે હઠ કરી પણ લોકોનું માનવું છે કે અવધૂતના વેશમાં દતાત્રેય હતા અને તેણે ભાણ ગુરુને ઉપદેશ આપ્યો.

કહેવાય છે કે, એકવાર યાત્રિકોનો એક સંઘ તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યો. રસ્તો ઘણો ભયંકર હતો. ચોર, લૂંટારાનો ભય હતો એટલે તે યાત્રિકો ગુરુ ભાણના શરણે આવ્યા. ભાણ સાહેબે તેને એક તુલસીની માળા આપી અને કહ્યું “આ માળા લઈ જાઓ અને કોઈ લૂંટારા સામે આવે તો તેને આ માળા બતાવીને કહેજો આ માળા મારા ગુરુ ભાણની છે”

યાત્રિકો ત્યાંથી ચાલ્યા. આગળ જતા લૂંટારાઓએ તેમને ઘેરી લીધા. એટલે યાત્રિકોએ માળા બતાવી કહ્યું, “આ ગુરુ ભાણની માળા છે.” પણ નિર્દય લૂંટારા તેમને લૂંટવા લાગ્યા. ગુરુ ભાણસાહેબ ધોડેસ્વાર થઈ ત્યાં પ્રગટ થયા અને કહ્યું, “તમે ડરો નહિ તમારી રક્ષા માટે હું આવી ગયો છું.” સંતને જોઈ લૂંટારા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ભાણસાહેબે કહ્યું, “અરે દુષ્ટો, અંધો! આમ ચોરી, લૂંટ અને દુષ્કર્મનો જ ધંધો કરો છો? તમે સંતની માળાની મર્યાદા પણ ન સાચવી?” આ વાણી સાંભળતા જ બધા લૂંટારા આંધળા થઈ ગયા, એટલે ગભરાઈ ભાણસાહેબની માફી માગવા લાગ્યા. તેઓએ સંતના ચરણ પકડ્યા અને હવે કુકર્મ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

સંતનું હૈયું કોમળ હોય છે. ભાણસાહેબની દયાથી તેમની આંખો સારી થઈ, તે બધા પાછા ફર્યા અને સાધુ જીવન જીવવા લાગ્યા.

કચ્છનાં રણ તરફ આવતા મોજુદીન નામના પઠાણને ઉપદેશ આપી સ્વીકાર્યો. આગળ જતાં તે મોજમિયાં એક મસ્ત ભજનિક ભક્ત થયા.

ઉત્તર ગુજરાતના કિરાત ભગત અભેમાલ, વાંકાનેરના સંત કવિ રતનદાસ, બંધારવાડના કુંવરજી, શ્યામદાસ, શંકરદાસ, માધવદાસ, ચરણદાસ અને ગરીબદાસ બધા ભાણસાહેબના સત્સંગથી પ્રસિદ્ધ થયા અને આ રીતે અનેક પુરુષોનો તેને સમાગમ થયો. આમ ભાણસાહેબના ઉપદેશથી ઘણાનો ઉદ્ધાર થયો. આવી અનેક વાતો તેમના જીવનમાં વણાયેલી છે. ‘ભાણ ચરિત્ર’ નામના ગ્રંથમાં તેના પૂર્વજીવનની કથાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. તેમણે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના ગામોમાં ફરી ભગવદ્ ગીતાનો પ્રચાર કર્યો.

તેમનો શિષ્ય સમુદાય પણ બહોળો હતો. તેમના સંપ્રદાયમાં મુખ્ય તો રવિસાહેબ પરમ પ્રસિદ્ધ સંત કવિ થઈ ગયા. ભાણસાહેબના પુત્ર ખીમસાહેબ તથા એક હરિજન શિષ્ય ત્રિકમસાહેબનાં નામ પણ કચ્છના ભક્ત મંડળમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસિદ્ધ રવિદાસજી પણ તેમના શિષ્ય હતા.

ભાણસાહેબનો દેહવિલયનો પ્રસંગ પણ ભવ્ય છે.

એકવાર ભાણસાહેબ ગુજરાતના કમીજડા ગામે જઈ ચડ્યા. થોડા દિવસ ત્યાં રોકાઈને વિદાય થતી વખતે મેપા નામના એક ભક્તને ત્યાં મળવા માટે ગયા. મેપો બહાર ગામ ગયો હતો એટલે ભાણસાહેબે તેની ઘરવાળીને કહ્યું, “હું આજે અહીંથી વિદાય લઉં છું, મેપો જ્યારે ઘેર આવે ત્યારે મારા રામરામ કહેજો.” આમ કહી ભાણ સાહેબ ત્યાંથી વિદાય થયા.

એટલામાં મેપો ઘેર આવ્યો અને ભાણસાહેબનો સંદેશો સાંભળીને પાછળ દોડ્યો.

ભાણસાહેબ એમને વિદાય આપવા એકત્ર થયેલા લોકો વચ્ચે તળાવની પાળે ઊભા હતા. લોકો ભાણસાહેબને રોકાઈ જવા વિનંતી કરતા હતા. એજ વખતે મેપો ત્યાં દોડતો આવી પહોંચ્યો. એક દિવસ વધુ રોકાવાની વાત કરી. ભાણસાહેબ માનતા ન હતા. એટલે મેપાએ લોકોની વિનંતી મજબૂત બનાવવા ભાણસાહેબને કહ્યું, “હવે અહીંથી એક ડગલું પણ ઉપાડો તો રામ દુહાઈ!”

મેપાના શબ્દો કાને પડતા ભાણસાહેબના પગ થંભી ગયા, તે સ્થિર થઈ ગયા અને લોકોને કહેવા લાગ્યા. “હવે તો મારાથી એક ડગલું આગળ પાછળ ભરી શકાય નહિ. માટે મારી સમાધિની તૈયારી કરો.”

લોકો ઉપર વજ્રઘાત થયો ભાણસાહેબના આ નિર્ણયથી સૌ વિમાસણમાં પડી ગયા. મેપો મરવા જેવો થઈ ગયો. પણ હવે શું થાય? છૂટેલું તીર થોડું પાછું ફરે? મેપો પોતાની ભૂલ માટે પસ્તાવા લાગ્યો. પણ ભાણસાહેબ અડગ રહ્યા. અને આખરે નાછૂટકે સૌ ભાણસાહેબના નિર્ણયને તાબે થયા. ભાણસાહેબની સમાધિ ત્યાં જ તૈયાર કરવામાં આવી. વાજતે ગાજતે ભવ્ય સમારંભ સાથે ભાણસાહેબે તેજ સ્થળે સં. ૧૮૧૧ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૩ને ગુરુવારે જીવતાં સમાધિ લીધી.

ભાણસાહેબને ૪૦ શિષ્યોનો મોટો પરિવાર હતો. એ બધા એમની સાથે પ્રવાસમાં રહેતા. તેથી એમનો પરિવાર ભાણ ફોજ નામે ઓળખાતો અને ‘ભાણ ફોજ’ નામે એક ભજન પણ લખાયું છે અને તેમાં તેના શિષ્યોનાં નામ છે.

બિરદ શુંગારના રચયિતા કરણીદાનજી

“બિરદ શુંગારના” રચયિતા કવિરાજ કરણીદાનજી મેવાડના સુલવાડા ગામમાં મારૂ ચારણ જાતિની કવિયા શાખામાં એક ગરીબ ઘરમાં આશરે સં. ૧૭૬૦માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ વિજયરામજી હતું.

ગરીબ ઘરમાં જન્મ લેવા છતાં કરણીદાનજીએ સંસ્કૃત, વ્રજભાષા અને ડિંગળી ભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી કાવ્ય વિષયમાં પણ સારી યોગ્યતા મેળવી હતી. તેમને બિરજૂ નામે એક બહેન હતા. તે પણ ઉત્તમ કવયિત્રી હતા. અને તેમનું નામ ચારણ જાતિની અને રાજસ્થાની સ્ત્રી કવિઓમાં અગ્રગણ્ય હતું.

ભણીગણીને કરણીદાનજી નિપૂણ થયા. એટલે તેમણે પોતાના પાંડિત્ય અને કવિત્વ શક્તિનો પરિચય કરાવવા, અને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે દેશાટન કરવાનો વિચાર કર્યો.

પ્રથમ તેઓ આશરે સં. ૧૭૮૪-૮૫માં શાહપુર (મેવાડ)ના કુંવર ઉમેદસિંહજી પાસે ગયા. ઉમેદસિંહજી તે દિવસોમાં પોતાના પિતા ભરતસિંહજીને કેદ કરીને ગાદીએ બેઠા હતા. કરણીદાનજીએ પોતાના વાક્યાતુર્યથી ઉમેદસિંહજીને પ્રસન્ન કર્યા પણ તેમણે તેમને જુજ (બક્ષીસ) વાટ ખર્ચી આપી વિદાય કર્યા. ઉમેદસિંહજી ઉદાર હતા અને કરણીદાનજીની કવિતાથી પ્રસન્ન પણ થયા હતા. છતાં

કરણીદાનજીએ જેવી આશા રાખી હતી તેવી રકમ તેમણે તેને ન આપી. કરણીદાનજીથી છાના ૮૦૦ અપિયા કરણીદાનજીને ઘેર માણસ સાથે મોકલી આપ્યા. પણ તે વાતનો તેણે કરણીદાનજી પાસે ખુલાસો કર્યો નહિ. તેથી કરણીદાનજી ભાગ્યને દોષ આપી નિરાશ વદને શાહપુરથી વિદાય થયા.

શાહપુરથી કરણીદાનજી ડુંગરપુર ગયા. ડુંગરપુરના મહારાવળ શિવસિંહજી સંસ્કૃતના જ્ઞાતા, કાવ્યપ્રેમી અને આંગતુક વિદ્વાનોનો યોગ્ય સત્કાર કરતા. કરણીદાનજીની કવિતાથી પ્રસન્ન થઈ મહારાવળ શિવસિંહજીએ તેમને લાખ પસાવ આપ્યા.

ડુંગરપુર કરણીદાનજીનો ભાગ્યોદય થયો. ત્યાં કેટલોક વખત પૂરા આદરમાનથી રહ્યા બાદ તેઓ ઉદેપુર આવ્યા. મહારાણા સંગ્રામસિંહજી (બીજા સં. ૧૭૬૭-૧૭૮૦) પોતાના પૂર્વજોની જેમ મોટા દાની હતા. કરણીદાનજીએ તેમને ડીંગળીભાષામાં પાંચ ગીત સંભળાવ્યાં.

અજૂઠી કલ્પના અને ભાષા સૌજવ્યુક્ત પાંચગીતો સાંભળી મહારાણા સંગ્રામસિંહ ખૂબ પ્રસન્ન થયા. અને કરણીદાનજીને કહ્યું.

“આ ગીતો નથી પણ ક્ષાત્રધર્મ સમજાવનાર મંત્રો છે. મંત્રોને ધૂપદીપ દેવામાં આવે છે. માટે આપ જો કહો તો આ ગીતોને ધૂપદીપ દેવરાવું અને કહો તો લાખ પસાવ દઉં.”

કવિરાજ કરણીદાનજીએ નિવેદન કર્યું કે,

“લાખ પસાવ તો મને ડુંગરપુરના મહારાવળ શિવસિંહજીએ હમણાં જ આપેલ છે. અને બીજા પણ લાખ પસાવ આપનાર મળશે પણ આપ હિન્દવા સૂરજ કહેવાઓ છો એટલે આપના હાથે મારાં ગીતોને ધૂપ દેવામાં આવે તે મારા માટે પરમ માનનો વિષય છે. માટે આપ ધૂપ દીપ ઘો.”

મહારાણા સંગ્રામસિંહ આ ઉત્તરથી ઘણા પ્રસન્ન થયા. ગીત લખેલા કાગળને ધૂપદીપ કરીને લાખપસાવ આપ્યા.

કરણીદાનજી ઉત્તમ વિદ્વાન અને કવિ હોવા ઉપરાંત રાજનીતિના પણ પંડિત હતા. જોધપુરના દિલ્હી સાથેના તેમજ મહારાજા અભયસિંહજી અને તેમના નાનાભાઈ નાગોરના રાજધિરાજ વખતસિંહજી વચ્ચેના રાજનૈતિક સંબંધની અતિ મુખ્ય મંત્રણાઓમાં તેઓ આગળ પડતો ભાગ લેતા. મહારાજા અભયસિંહજી અને રાજધિરાજ વખતસિંહજી કરણીદાનની

સલાહને માનની દૃષ્ટિથી જોતા. જોધપુર જેવા દિલ્હી સાથે સંબંધ ધરાવનાર રાજવંશની રાજધાનીમાં રહી કરણીદાનજીએ પાછળથી રાજસ્થાનની સમસ્ત ભારતની તત્કાલીન રાજનીતિનું ઊંડું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

વિ.સં. ૧૭૮૬ના શ્રાવણ માસમાં કરણીદાનજીનું પુષ્કર ક્ષેત્રમાં યાત્રાર્થે આવવાનું થયું. દેવયોગે તે વખતે જયપુર મહારાજા સવાઈ જયસિંહજી (સં. ૧૭૫૬-૧૮૦૦) અને જોધપુર મહારાજા અભયસિંહજી (સં. ૧૭૮૧-૧૮૦૬)નું પણ પુષ્કરમાં આગમન થયું. મહારાણા સંગ્રામસિંહજીએ કરણીદાનજીના ચમત્કાર પૂર્ણ ગીતોને મંત્રોની પેઠે ધૂપ દઈ તેમને લાખ પસાવ આપેલ છે. તે વાતની બન્ને મહારાજાઓ વાકેફ હતા. તેથી પુષ્કરમાં મુલાકાતે જતાં કરણીદાનજી તેમણે બહુ સન્માન કર્યું અને તેમનું દેશની તત્કાલીન રાજનૈતિક પરિસ્થિતિનું ઊંડું જ્ઞાન જોઈ તે વિષેની ગુપ્ત મસલતો પણ તેમની સાથે કરવા લાગ્યા.

કર્નલ ટોડ તેમના ‘રાજસ્થાનનો ઈતિહાસ’ ગ્રંથમાં લખે છે કે, રાઠોડ કવિ કરણીદાનજી આ ઉભય રાજાઓના મેળાપના સંબંધમાં ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કરી ગયા છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે, “તે ઉભય રાજાઓએ એક બીજા માટે પોતપોતાની પાઘડી પસારી દીધી અને તેઓ તેની ઉપર થઈને ચાલ્યા આવ્યા અને તેમણે સાથે બેસીને ભોજન કર્યું અને વિશ્રામ કર્યો. ત્યારપછી તેઓ ધવન સામ્રાજ્યનો વિધ્વંસ કરવા માટે ગુપ્ત મસલત કરવા લાગ્યા.”

કવિ કરણીદાનજીના આ શબ્દો પરથી પ્રતીત થાય છે કે, તેમને એ બે રાજાઓ વચ્ચે થયેલી ગુપ્ત મસલત સારી રીતે જાણવામાં હતી.

જોધપુરપતિ અને જયપુરપતિ બન્ને રાજાઓ સ્થાપિતને ઉથાપવા અને ઉથાપિતને સ્થાપિત કરવા માટે સમાન શક્તિશાળી છે. (તેમાં) કૂરમ-કચ્છવાહા જયપુર નરેશે પોતાના નાના પુત્ર ઈશ્વરસિંહને ગાદીએ બેસાડવાની ઈચ્છાથી પોતાના મોટાપુત્ર શિવસિંહને અને જોધપુર નરેશે ગાદીના લોભથી પોતાના પિતા અજીતસિંહને મારેલ છે.

ચારણ જ્ઞાતિના સત્ય પ્રેમ અને નિર્ભયતાપૂર્ણ સ્પષ્ટવાદિતાથી એક નવીન ઉદાહરણ સંસાર સન્મુખ રાખતો દુહો સાંભળી ઉભય ગુણગ્રાહી રાજાઓ ખૂબ જ પ્રભાવિત બન્યા અને પોતાના કુકર્મો બદલ મનમાં લજ્જિત થયા.

જોધપુર મહારાજા અભયસિંહજીએ પુષ્કરથી જોધપુર જવા રવાના થતી વખતે ખૂબ જ આગ્રહથી કરણીદાનજીને પોતાની સાથે તેડી લીધા. કરણીદાનજીનો તે વખતથી જોધપુર સાથે ગાઢ સંબંધ બંધાયો.

પુષ્કરથી નીકળી ભાદરવા માસમાં મહારાજા અભયસિંહ મેડતે આવ્યા અને કાર્તિક માસ સુધી રહ્યા. ત્યાંથી માગશર માસમાં જોધપુર આવ્યા. ત્યાં આવ્યા પછી તેમણે જોધપુર અને નાગોર રાજ્યમાં વીસ હજાર સારા સવાર એકત્ર કર્યા અને પોતાના નાના ભાઈ નાગોર નરેશ રાજાધિરાજ વખતસિંહજીને સાથે લઈ સં. ૧૭૮૬ના ચૈત્ર સુદ ૧૦ ઈ.સ. ૧૭૩૦ તા. ૨ માર્ચના પ્રાતઃકાળે જોધપુર, અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ ચડાઈમાં કરણીદાનજી રોહડિયા, 'રાજરૂપક'ના કર્તા કવિરાજ વીર ભાજણજી રત્નું, શુભદાનજી રોહડિયા, કવિરાજ રઘુનાથ રોહડિયા, મુકનજી દધિવાડિયા, વખતાજી ખડિયા, દ્વારકાદાસ દધિવાડિયા, ખેતસિંહજી સાદુ અને આસાજી રોહડિયા, આદિ ચારણ કવિરાજો (પ્રાચીન-કાળના મહારાજાની જેમ) સાથે હતા. પ્રાચીનકાળના ચારણોની કવિતા કૃતિઓમાં મૂર્તિમાન વીરરસનું વર્ણન થાય છે. તેનું કારણ આ રીતે સુયોગ્ય ચારણ કવિઓને રાજા-મહારાજાઓ આદરપૂર્વક યુદ્ધભૂમિમાં સાથે તેડી જતા. તેમના સ્વધર્મબોધક, ઉત્તેજનાપૂર્ણ કાવ્યો તેમને જીત મેળવવામાં ખૂબ સહાયક નીવડતા.

કવિરાજ કરણીદાનજી કવિયાકૃત "સૂરજપ્રકાશ"માં ભગવાન ભગવાન રામચંદ્રજી અને પુંજરાજ અને તેમનાથી ચાલેલી તેર શાખાના વર્ણન પછી જયચંદથી લઈને અજીતસિંહ સુધીનું સંક્ષિપ્ત વૃતાંત અને અભયસિંહજીનું શર બિલંદખાન સાથેની લડાઈ સુધીનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. એમાં કુલ ૬૬ સંખ્યા ૭૫૦૦ છે. એમાં સૃષ્ટિ કર્તા બ્રહ્માથી લઈને મહારાજા અજીતસિંહ સુધીનું જે સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. તેમાં માત્ર રાજાઓનાં નામ જ નથી ગણાવ્યા. પણ તેમના સમયની વાસ્તવિક ઘટનાઓને ચિત્રિત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ભગવાન રામચંદ્રના વર્ણનમાં તો કવિએ નાનું મોટું રામાયણ જ લખી નાખ્યું છે. કર્નલ ટોડે પોતાના ઈતિહાસમાં સૂરજ પ્રકાશની બહુ પ્રશંસા કરી છે અને જોધપુર રાજ્યનો ઈતિહાસ લખવામાં તેનો ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે.

કરણીદાસજીએ સૂરજપ્રકાશમાંથી શર બિલંદખાન

સાથેની લડાઈનો આશય લઈને તેને પડધરી ૬૬માં કાવ્યબદ્ધ કરી 'બિરદ શૃંગાર' નામે વીરરસ પૂર્ણ ગ્રંથ બનાવ્યો. અને તે મહારાજાને સંભળાવ્યો. મહારાજાએ પ્રસન્ન થઈ લાખપસાવ સાથે આલાવાસ ગામ અને કવિરાજનો ખિતાબ આપવા ઉપરાંત તેમનું એટલે સુધી સન્માન કર્યું કે તેમને હાથી ઉપર ચડાવીને પોતે અશ્વઆરૂઢ થઈ મંડોરથી તેમના ઘર સુધી પહોંચાડવા પધાર્યા.

કરણીદાનજી ઉત્તમ કવિ તેમજ રાજનીતિજ્ઞ ઉપરાંત અપ્રતિમ યોદ્ધા પણ હતા. કર્નલ ટોડના જણાવ્યા પ્રમાણે સં. ૧૭૮૭માં જયપુર મહારાજા સવાઈ જયસિંહ અને નાગોર રાજાધિરાજ વખતસિંહજી વચ્ચે ગંગાવાણા મુકામે થયેલ લડાઈમાં કરણીદાનજી વખતસિંહજીના પક્ષમાં લડ્યા હતા. અને તેમને હાથે શત્રુ પક્ષના અનેક યોદ્ધા માર્યા ગયા હતા. એજ રીતે સં. ૧૭૮૬ પછી મહારાજા અભયસિંહજી અને તેમના ભાઈ નાગોર વખતસિંહજી વચ્ચે અણબનાવ પેદા થતાં પોતાની રાજનીતિક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી કરણીદાનજીએ બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે મેળ કરાવવામાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો. અને બન્ને ભાઈઓ સમાન પ્રેમ જાળવી શક્યા હતા. કર્નલ ટોડ તેમના વિષે લખે છે કે, કવિ કરણીદાન પોતાની લેખનીના પ્રભાવથી પોતાનું કૂળ ઉજ્જવળ કરી ગયા છે. તેઓ પ્રથમ શ્રેણીના કવિ, શ્રેષ્ઠ રાજનીતિજ્ઞ, પ્રચંડ યોદ્ધા અને ઉત્તમ પંડિત હતા. તેઓ પ્રત્યેક વિષયના જ્ઞાતા હતા. એમ કહીએ તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. મારવાડમાં જ્યારે આંતરવિગ્રહ ચાલતો હતો. તે સમયે તેમણે પ્રત્યેક રાજકીય ઘટનામાં આગેવાની ભરેલો ભાગ લીધો હતો. અને પ્રશંસનીય કામ કર્યું હતું. તેમના બળ અને પરાક્રમના સંબંધમાં અમે માત્ર એટલું જ કહેવા માંગીએ છીએ કે મારવાડના અંતઃકલહમાંથી જે વીરો પોતાની જાતનું સંરક્ષણ કરવાને શક્તિમાન થયા હતા તેમાં કરણીદાન પણ એક હતા. ૭૫૦૦ છંદોથી પૂર્ણ એવો તેમનો "સૂરજ પ્રકાશ" એવો ગ્રંથ એમના પાંડિત્ય અને તેમની કવિત્વ શક્તિનો પૂર્ણ પરિચય કરાવી રહ્યો છે. કવિતા રચવી એ તેમનો વંશ પરંપરાથી ઊતરી આવેલો ગુણ હતો. તેમનાં રચેલા કાવ્યો ઉચ્ચ કોટિનાં કાવ્યોની ગણનામાં આવે છે.

કવિરાજનું અવસાન ક્યારે અને ક્યાં થયું તે જાણી શકાયું નથી.

નરભેરામ

નરભેરામ જાતે મોઢ બ્રાહ્મણ અને પેટલાદ તાલુકાના પીહિજ ગામના વતની હતા. તેના જન્મ કાળ અંગે ચોક્કસ માહિતી નથી પણ આશરે સં. ૧૭૬૮માં તેનો જન્મ થયાનું માનવામાં આવે છે. તે અમદાવાદમાં રહેતા હતા. પોતે ભક્તિને કારણે ઘણી ખ્યાતિ પામ્યા હતા. ભક્તિ, ભજન અને તીર્થયાત્રામાં પોતે પોતાની જિંદગી વ્યતીત કરતા હતા. દ્વારકામાં તેની પાસે યાત્રાનો કર માગ્યો હતો. ત્યારે તેણે દ્વારકાધીશને પ્રાર્થના કરી કે, “મારી પાસે આપનો કર શો?” તેનો કર માફ કરવામાં આવ્યો હતો.

ડાકોર જતાં તેને રસ્તામાં ચોર મળ્યા અને તેને લૂંટી લીધા. નજીકના પણસોરા ગામના મુખીએ તેને વસ્ત્રો આપ્યાં હતાં. ‘કવિ લૂંટાયા’ નામના કાવ્યમાં નરભેરામ પોતે લખે છે. તેમજ દ્વારકામાં ગોમતી સ્નાન વખતે કવિ પાસે દાણ માગે છે ત્યારે કવિ કૃષ્ણને સંબોધી બે સુંદર કાફિઓ લખી કૃષ્ણને ટોણા મારે છે, અને વિનવે છે, જેથી તેનું દાણ માફ કરવામાં આવે છે.

નાણા આપે નરભો રે વાવરજો

છોગાળા ગાંઠ બાંધજો, તાણી રે ધોળી ધજાળા

તેના કાવ્યમાં તેણે ‘રાસલીલા’, ‘ગજેન્દ્ર મોક્ષ’, ‘બોડાણા ચરિત્ર’, ‘સત્યભામાનું રૂસણું’, ‘નાગદમન’, ‘મનને ઉપદેશ’, ‘વામનાખ્યાન’ તથા પ્રેમ અને નીતિ વિષે છપ્પા લખ્યા છે. તેની કવિતા સાદી, પ્રવાહવાળી અને ભક્તિભાવ યુક્ત છે. ભાષા સાદી અને જનભોગ્ય છે. પ્રેમના છપ્પામાં એમણે પ્રેમલક્ષણ ભક્તિનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રેમની દશાનું સુંદર ચિત્ર આલેખ્યું છે. પણ તે પ્રેમ વેચાતો મળતો નથી. પણ હરિકૃપાથી તે મળે છે. એમ તેનું કહેવું છે. નરભેરામની પ્રેમ-ભક્તિ ઉદ્દામ જણાય છે અને તેના કાવ્યમાં કૃષ્ણ પરત્વેની સખાભાવના તરવરે છે.

રવિભાણ સંપ્રદાયના સ્થાપક

રવિ સાહેબ

રવિ સાહેબનો જન્મ ગુજરાતના આમોદ તાલુકાના તણછા ગામે શ્રીમાળી વૈશ્ય જ્ઞાતિમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં વલ્લભકુળમાં સં. ૧૭૮૩ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ને ગુરુવારે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ મંછારામ અને માતાનું નામ

ઈચ્છાબાઈ હતું. બાલપણથી જ તેમના વૈરાગ્યનું બીજ રોપાઈ ગયું હતું. તેનું બાળપણનું નામ રવજી હતું. આ રવજીને એક મહાપુરુષનો ભેટો થયો. આ મહાપુરુષ હતા ભાણ સાહેબ.

ભાણસાહેબ આ તણછા ગામના રવજીને ભેટી જતાં રવજીભાઈના અંતરનાં તાળાં ઊઘડી ગયાં. વૈશ્યવૃત્તિના સ્થાને પ્રભુભક્તિ અને પ્રેમરસનો પ્રવાહ એમના અંતરમાં વહેવા લાગ્યો. રવિસાહેબનું ભજન સાહિત્ય વિશાળ છે. એમના ભજનમાં ભારોભાર દર્દ અને પ્રેમરસ ભરેલા છે. રવિ સાહેબનું નામ ભજન સાહિત્યમાં આખા વિશ્વને અજવાળનાર રતિદેવ જેટલું જ પ્રકાશમાન છે. રવિ સાહેબ સંત, ભક્ત અને કરુણાપ્રધાન કવિ હતા. એમણે બોધ ચિંતામણિ, આત્મલક્ષ્ય ચિંતામણિ, રામગુજર ચિંતામણિ વગેરે અનેક રચનાઓ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. રવિ સાહેબ અને એમના શિષ્ય ખીમસાહેબની પ્રશ્નોત્તરી પણ સમજવા જેવી છે.

ગુરુદેવ, બ્રહ્મજ્ઞાન, જગત, કાયા, આત્મા અને યોગ વગેરે વિષયોની આસપાસ સુંદર અને વિપુલ પ્રમાણમાં ભજન સાહિત્યની ભેટ સમાજને આપી છે.

ભાણ સાહેબના મહાપ્રયાણના સમાચાર શેડખી (શેરખી) રવિ સાહેબને મળ્યા તેથી ગુરુ વિરહની વેદના તેની વાણીમાં નીતરવા લાગી.

ભાણ સાહેબના પુત્રનું નામ ખીમજી હતું. પિતાના મૃત્યુના ખબર સાંભળી તેને ઘણું દુઃખ થયું. તે રવિસાહેબ પાસે ગયા અને તેનો વાર્તાલાપ સાંભળી તેનાં ચિત્તને શાંતિ થઈ અને વૈરાગ્ય થયો. એટલે તે રવિ સાહેબના શિષ્ય થયા. સંત વાણીમાં રવિ સાહેબ અને ખીમ સાહેબની પ્રશ્નોત્તરી ઘણી વિસ્તારપૂર્ણ છે.

રવિ સાહેબ પણ ભ્રમણ માટે ત્યાંથી નીકળ્યા અને રસ્તામાં લોકોને ઉપદેશ આપતા સુરત પહોંચ્યા. ત્યાં બેસી તેમણે વિમળ સંતવાણીની રચના કરી.

તેના ગુરુ ભાણ સાહેબ જાતે લોહાણા હતા. તેમના સ્વર્ગારોહણ બાદ લોહાણામાં ભગવદ્-ભક્તિનો પ્રચાર રવિ સાહેબે કર્યો. સાત હજાર લોહાણાએ રવિ સાહેબની શરણાગતી સ્વીકારી. તેનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી પોતાનાં જીવન સફળ કર્યાં.

આ પછી રવિ સાહેબ લોકકલ્યાણ માટે પરિભ્રમણ કરવા નીકળ્યા. તે ગામડે ગામડે ફરતા, સત્સંગ કરતા,

દુઃખિયાનાં દુઃખ દૂર કરતા આગળ વધ્યા. આ યાત્રામાં રવિ સાહેબે ઘણા ચમત્કારો કર્યા. તેના ચમત્કારની ઘણી વાતો છે.

આ યાત્રામાં તેમણે એક લખારા ગામમાં ચિંતામણિની રચના કરી. ત્યાંથી ભક્તિરૂપી ગંગા વહાવતા શેખડી (શેરડી) પાછા ફર્યા. ત્યાં ગુજરાતના પ્રેમી ભક્ત પ્રીતમદાસ તેને મળવા આવ્યા. બન્ને ભક્તોને મિલન અને સત્સંગનો ઘણો આનંદ થયો અને આસપાસના લોકો પણ કૃતાર્થ થયા.

તે પછી રવિ સાહેબ ગિરનારની યાત્રા કરવા નીકળ્યા. ત્યાં તેને ગુરુદત્તાત્રેય અને ગોરખનાથનાં દર્શન થયાં. તે થોડા દિવસ ગિરનાર પર્વત પર રહ્યા. અને ત્યાં તેને કચ્છના સંત નિર્ભયરામ અને અન્ય સંતોનો સમાગમ થયો. ત્યાંથી તેઓ કચ્છ તરફ આવવા નીકળ્યા. આ પ્રવાસમાં અનેક સ્થાને અનેક સાથે સત્સંગ અને જ્ઞાનગોષ્ઠિ થઈ અને ખીમસાહેબને મળવાનો સુઅવસર મળ્યો. ખીમસાહેબે પોતાનો પુત્ર ગંગારામ રવિ સાહેબને અર્પણ કર્યો.

રવિ સાહેબની સંતવાણી ગુજરાતમાંથી મારવાડ સુધી પહોંચી ગઈ. ત્યાં થરાદ નામક રાજ્યના રાજકુમાર મોરાર પ્રેમદીવાના બની રવિ સાહેબના શરણમાં આવ્યા. આગળ જતાં તે રાજકુમાર સૌરાષ્ટ્રના પ્રતાપી સંત મોરાર સાહેબના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

આગળ વધી રવિ સાહેબ વાંકાનેર પહોંચ્યા. ત્યાં રતનદાસને મળ્યા. તેના આગ્રહથી રવિ સાહેબને થોડા દિવસ ત્યાં રોકાવું પડ્યું. અને ત્યાં તેણે મહાપ્રયાણ કર્યું. ગુરુ વિયોગમાં મોરાર સાહેબ અતિ વ્યાકુળ થયા. અને મોરાર સાહેબ ગુરુના શરીરને પાલખીમાં પધરાવી પોતાનાં સ્થાને ખંભાલિયા લઈ જવા પાલખી પોતે ઉપાડીને ચાલવા લાગ્યા. પણ તે ઉતાવળે હાલી રહ્યા હતા. ત્યાં પાલખીમાંથી અવાજ આવ્યો.

“મોરાર! જરા ધીમે હાલ્ય.”

છેવટે મોરાર સાહેબની પ્રાર્થનાથી રવિ સાહેબે પડખું ફેરવી આંખો ખોલી અને મોરાર સાહેબને ઉપદેશ આપ્યો.

ખંભાલિયાના સંત ધામમાં પ્રેમસાગર ઊમટ્યો.

મોરાર સાહેબને ગુરુએ છેલ્લી ઘડીએ ખંભાલિયામાં રહેવાનો અને સમાધિ લેવાનું જે વચન આપેલ તે પરિપૂર્ણ કર્યું-સંતનું વચન સત્ય જ હોય.

આ રીતે પુણ્ય પ્રકાશમય જીવન વીતાવી સંવત ૧૮૬૦માં મહાપ્રયાણ કર્યું. પણ તેની દિવ્યવાણી આજેય લોકહૈયામાં ગૂંજે છે.

સદ્ગુરુ દેવ ખીમ સાહેબ

સદ્ગુરુ દેવ ખીમસાહેબ એટલે પૂ. ભાણ સાહેબના સુપુત્ર. ખીમ સાહેબનો સમય સં. ૧૭૮૦ થી ૧૮૫૭ સુધી માનવામાં આવે છે. ખીમસાહેબનું બાળપણનું નામ ખીમજી હતું.

ખીમ સાહેબ રવિ સાહેબના શિષ્ય હતા. રવિ સાહેબે ભાણ સાહેબના પુત્ર ખીમ સાહેબને પાંખમાં લઈ સારી ગુરુદક્ષિણા આપી હતી.

ખીમ સાહેબની દૃષ્ટિમાં વિશ્વનો પ્રકાશ હતો, લોકો કહેતા એમની આંખોમાં નૂરનો દરિયો છલકાય છે.

ખીમ સાહેબના હાથે એક ઉત્તમ કામ થયું હતું. રામવાવના હરિજન ત્રિકમ ભગતને પોતાનો શિષ્ય બનાવી ખીમ સાહેબે પોતાનો વિશ્વપ્રેમ અને સમદૃષ્ટિને પ્રગટ સ્વરૂપ આપી દીધું. એમના સંત જીવનની આ એક મહાન સિદ્ધિ હતી. કોઈ પણ સંકોચ વગર બેઠકપણે એ જમાનામાં તેણે હરિજન ભક્તને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી સ્પૃશ્ય-અસ્પૃશ્ય કે નાત જાતનાં બંધન તેણે ફગાવી દીધાં હતાં.

ખીમ સાહેબ રવિ સાહેબની આજ્ઞાથી કચ્છના રાપર ગામે રહેતા. ધ્યાનમાં મસ્ત રહેનાર ખીમસાહેબ ઘણો વખત ભગવત્ સ્મરણમાં વીતાવતા. તે ઘણા પ્રભાવશાળી સંત હતા. તેની પણ ચમત્કારની અનેક વાતો લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેને ઘણા લોકો વરુણદેવનો અવતાર માનતા. નાવિકો તેને ‘દરિયા પીર’ કહીને વંદન કરતા. રાપર ગામ સમુદ્ર કિનારે હોવાથી લોકો અને નાવિકો યાત્રામાં જતા પહેલાં ખીમ સાહેબનાં ચરણોમાં હાજર થતા અને આશીર્વાદ લઈ પછી યાત્રામાં જતા. ખીમ સાહેબના આશીર્વાદથી સદા એમનું કલ્યાણ થતું.

નાવ સમુદ્રમાં ડૂબતી તેવા સમયે ખીમ સાહેબ ત્યાં પ્રગટ થઈ ડૂબતી નાવને બચાવી લેતા. આવા ચમત્કારની વાત પણ લોકોમાં પ્રચલિત છે.

ખીમસાહેબ જેવા ભવસાગરથી તારનાર ગુરુ હતા, એવા દાની પણ હતા. કચ્છના રણમાં હરજીવન નામનો એક

લખપતિ વણજરો લૂંટાઈ ગયો. તે રોતો કકળતો પોતાના સાથીઓ સહિત ખીમ સાહેબ પાસે આવ્યો. ખીમ સાહેબે તેને આશ્વાસન આપી રાત રોકી દીધો. અને સવાર થતાં તેને જગાડી લૂંટાયેલા રૂપિયા સવા લાખ આપી વિદાય કર્યો.

ખીમ સાહેબના ધામમાં અપાર ધન છે, એમ સમજી મેઘ ખાયર નામે એક લૂંટારો સંતના ધામમાં ચોરી કરવાના ઈરાદે આવ્યો. તેણે ઘણી શોધખોળ કરી પણ કંઈ મળ્યું નહિ. ખીમ સાહેબે તેને આશ્વાસન આપ્યું. પછી તે જ્યાં જુવે ત્યાં ધનના ઢગલા દેખાવા લાગ્યા, આ લૂંટારાને પણ ગુરુદેવે ભક્ત-સંત બનાવી દીધો.

આરબનો એક ખલાસી પણ ખીમ સાહેબનો કૃપા પાત્ર બન્યો હતો. તેને અનેક શિષ્યો હતા. ખીમ સાહેબે રવિ સાહેબ સાથે મહાપ્રયાણની તૈયારી કરી. સંવત ૧૮૫૭માં સમાધિ લઈ લીધી.

સમર્થ કવિ ત્રિકમ સાહેબ

રવિ-ભાણ સંપ્રદાયમાં જે સમર્થ કવિઓ થયા એમાં ત્રિકમ સાહેબનું નામ પણ મોખરે છે.

ચોવીસે કલાક ખોળામાં બેસારીને ફરતા ડુંગરા જેની ચોકી કરે છે. જ્યાં નાથ કંથડનાં બેસણાં છે. આવી કચ્છ વાગડની વંકી ધરતીમાં આવેલ રામવાવ ગામે ત્રિકમ ભગતનો હરિજન જ્ઞાતિ (ગરવા)માં જન્મ થયો. તેમના પિતાનું નામ માંડણ મહારાજ અને માતાનું નામ લક્ષ્મીબાઈ હતું. ખેતો અને મનજી નામે ત્રિકમ ભગતના બે ભાઈઓ હતા. ત્રિકમ ભગતનાં લગ્ન બાલ્યાવસ્થામાં થયાં. તેમનાં પત્ની ભિનબાઈને એક જ સંતાન હતું.

ત્રિકમ સાહેબને આત્મારામથી તાલી લાગી ગઈ અને તે ગુરુને ગોતવા ગરવા ગિરનારની યાત્રાએ ગયા. ગુરુ દત્તાત્રેયની આજ્ઞા લઈ માલોમમાં પાછા આવ્યા. કબીર સાહેબના ધંધાભાઈ ત્રિકમ ભગત શાળ ઉપર કપડાંના તાણાવાણા વણતાં રામનામ રટતાં. પછી તેણે કાગનોરાના ડુંગરની ધારમાં એક મોટી ગુફા હતી. આ ગુફામાં રામગર નામે એક મહાત્મા રહેતા. ત્રિકમ ભગત દરરોજ આ મહાત્માનાં દર્શન કરી પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા.

એક દિવસ ત્રિકમ ભગત પોતાના ખેતરમાં સાંતી હાંકતા હતા. ત્યાં પેલા મહાત્મા ગુફામાંથી બહાર આવ્યા પણ

એના પગમાં મોટી સૂળ પેસી ગઈ. યોગીરાજ ફસડાઈ પડ્યા, બાવળની શૂળ પગમાંથી કાઢી પોતે ચાલ્યા ગયા. ત્રિકમ ભગતે આ દૃશ્ય જોયું, તેને ઘણું દુઃખ થયું, પોતે પોતાનું સાંતી પડતું મૂકી યોગીની ગુફા પાસે ગયા અને ગુફાની આજુબાજુમાંથી ઝાળાં, ઝાંખરાં, કાંટા, કાંકરા દૂર કરવાનું કામ શરૂ કરી દીધું. સાંજ સુધીમાં તેણે ગુફાની આજુબાજુનો ભાગ અરીસા જેવો સ્વચ્છ બનાવી દીધો અને પછી આ કાર્યક્રમ રોજંદો બની ગયો.

શૂળ, કાંટા અને બોરડીનાં ઝાળાથી ઘેરાયેલી ગુફા એક જ દિવસમાં સ્વચ્છ થયેલી જોઈ યોગીરાજને નવાઈ લાગી. મહાત્માને મન તો બધું સરખું હતું. કાંટા, કાંકરા કે ઝાળાં એને કોઈથી ચેતીને ચાલવાનું ન હતું.

એક દિવસ વહેલી સવારે અંધારામાં ત્રિકમ ભગત ગુફાના દ્વાર પાસે વાસીદું વાળતા હતા. ત્યાં એકાએક યોગી મહારાજ ગુફાની બહાર આવ્યા. ત્રિકમ ભગત પાણીનો ઘડો નીચે મૂકી મહાત્માના ચરણમાં ઢળી પડ્યા. યોગીએ ભગત ઉપર હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપ્યા. “બેટા! કંઈ કહેવું છે?” “હા બાપજી! મને ગુરુમંત્ર આપો.” ત્રિકમ ભગતે કહ્યું. ત્રિકમ ભગતની આવી માગણીથી મહાત્મા મુંઝાણા કારણ કે, પોતે જીંદગીભર કોઈના ગુરુ ન થવાનો નિયમ લીધો હતો.

“બેટા! હું તો તને મારો શિષ્ય બનાવી શકું નહિ. પણ તું રાપરમાં જા. જ્યાં ભાણ સાહેબના પુત્ર અને રવિ સાહેબના શિષ્ય ખીમ સાહેબ બીરાજે છે. એ તને ગુરુમંત્ર આપશે. તેને મારું નામ આપજે અને નિશાની માટે આ મારો અંચળો આપું છું. હું તો હવે ઝાલાવાડમાં લીંબડી પાસે રંગપર ગામે જઈ સમાધિ લઈશ.” ત્રિકમ ભગત રાપર આવ્યા. ખીમસાહેબ પોતાના નિત્યકર્મથી પરવારી દરિયાસ્થાનમાં પોતાના આસન ઉપર બેઠા છે. ત્યાં ત્રિકમ ભગત દરિયાસ્થાનમાં દાખલ થઈ ખીમ સાહેબ પાસે હાજર થઈ ગયા અને હાથ જોડી પગમાં પડી ગયા.

એક ગામડિયા હરિજનને ખીમ સાહેબના પ્રગમાં પડતા જોઈ ત્યાં બેઠેલા ભાવિક ભક્તો ઉચ્કેરાઈ ગયા. એક સેવકે પોતાના પગમાંથી ચાંખડી કાઢી ત્રિકમ ભગતના કપાળ ઉપર મારી. ચાંખડીનો ધા ત્રિકમ ભગતના કપાળમાં સખત વાગતાં લોહીની ધારા ચાલી. આથી ખીમસાહેબના કોમળ હૃદયમાં અકથ્ય વેદના થઈ. તેની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

ખીમ સાહેબે ત્રિકમ ભગતના માથા ઉપર હાથ મૂકી બેઠા કર્યા અને આવવાનું કારણ પુછ્યું.

“બાપજી! હું ગુરુમંત્ર લેવા આવ્યો છું. કાગનોરા ડુંગરવાળા મહાત્મા રામગરે મને મોકલ્યો છે. આ તેનો અંચળો.” “તથાસ્તુ” કહી ખીમ સાહેબે પોતાના બન્ને હાથ ત્રિકમ ભગત ઉપર મૂકી દીધા. આ જોઈ અન્ય ભક્તોની આંખો ફાટી રહી.

ખીમ સાહેબે કહ્યું, “ભક્તો! નવાઈ પામશો નહિ. તમારા બધા કરતાં, એનો આત્મા ઘણો શુદ્ધ છે.” પછી ત્રિકમ ભગત માટે દરિયાસ્થાનમાં આસનની વ્યવસ્થા કરી દીધી.

ખીમ સાહેબે ત્રિકમ ભગતને દીક્ષા આપવા માટે ભાણ સાહેબ પાસે અનુજ્ઞા માગી. પણ ભાણ સાહેબ તો મહાત્મા હતા. તેના મનમાં નાતજાત કે છૂતઅછૂતના ભેદ હતા જ નહિ. તેઓ નરસિંહ મહેતા જેમ માનતા.

ભાણ સાહેબે અનુમતિ આપી દીધી. આમ ત્રિકમ ભગત રવિભાણ સંપ્રદાયમાં ખીમ સાહેબે દીક્ષા આપી તે દિવસથી ત્રિકમ ભગત મટી ત્રિકમ સાહેબ બન્યા.

સામાજિક અને ધાર્મિક રૂઢીઓના કડક બંધનોને તોડી નાખનારી આ ક્રાંતિકારી ઘટના પર આખરે જનતાની સંમતિની મહોર લાગી ગઈ. પછી ખીમ સાહેબ અને ભાણ સાહેબે ત્રિકમ સાહેબને આજ્ઞા કરી કે, “તમે વાગડને છેડે આવેલા ચિત્રોડ ગામે જાવ અને ત્યાં આસન જમાવો. ત્યાં જતાં તમને એક દૈવી શંખ મળશે.”

ત્રિકમ સાહેબ ગુરુ આજ્ઞા પ્રમાણે ચિત્રોડ આવ્યા. ગુરુનાં કહેવા પ્રમાણે તેને દૈવી શંખનાં દર્શન થયાં. એટલે ત્યાં આસન જમાવી ત્રિકમ સાહેબ રવિ-ભાણ સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

ચિત્રોડમાં ત્રિકમ સાહેબનું શરીર પણ હવે સારું રહેતું નથી. તેનો આત્મા પણ ઉચાળા ભરે છે તેથી પોતાના તમામ અનુયાયીઓને એકઠા કરી કહ્યું, “મારા અવસાન પછી મારા મૃત્યુ દેહને રાપરના દરિયાસ્થાનમાં ભાણ સાહેબ અને ખીમ સાહેબની સમાધિ વચ્ચે ભૂમિદાહ આપજો.

ત્રિકમ સાહેબની પાલખી લઈ શિષ્યો રાપર જવા નીકળ્યા. પણ રાપરના મહાજનોએ ખૂબ વિરોધ કર્યો. ઘણી ખેંચતાણ થઈ પણ શિષ્યોના દઢાગ્રહથી મહાજનને નમતું

જોખવું પડ્યું. આખરે સત્યાગ્રહના શસ્ત્રનો વિજય થયો. અને ત્રિકમસાહેબની પાલખી દરિયાસ્થાનમાં આવી.

ત્રિકમસાહેબના આગ્રહ પ્રમાણે ભાણ સાહેબ અને ખીમસાહેબની સમાધિઓ વચ્ચે ત્રિકમસાહેબને સમાધિસ્થ કરવામાં આવ્યા. આજપણ ત્રિકમ સાહેબની સમાધિ રાપરના લોહાણાના દરિયાસ્થાનમાં મોજુદ છે. દર વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ ને દિવસે ત્યાં મેળો ભરાય છે. આ દિવસે કોઈપણ જાતના ભેદભાવ સિવાય ત્યાં જવાની બધાને છૂટ છે. અન્ય સંતોની જેમ ત્રિકમ સાહેબના પણ ઘણા પરચા લોકમુખે બોલાય છે. વિશ્વોઈના ભરવાડને સજીવન કરવો, વાગડના લોદ્રાણી ગામે કૂવામાં પત્થર પર બેસીને નહાવું અને ગામ લોકોની નિંદાથી તે પત્થરને પાણીમાં તરાવવો.

રવિ ભાણ સંપ્રદાયના સંત કવિઓમાં ત્રિકમ સાહેબનું નામ પણ અગ્રસ્થાને છે. તેમની વાણી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં ઘણી પ્રચલિત છે.

ત્રિકમ સાહેબ સં. ૧૭૮૦ની આસપાસ થયાનું અનુમાન છે. કારણ કે તેમના ગુરુ ખીમસાહેબનો જન્મ સં. ૧૭૮૦માં થયો હતો.

પ્રવીણસાગરના પ્રણેતા મહેરામણસિંહજી

વ્રજભાષા મિશ્રિત હિન્દી કાવ્યાલંકારના મહાગ્રંથ પ્રવીણ સાગરના પ્રણેતા જાડેજા રાજકુમાર મહેરામણજી હતા.

રાજકોટ ઠાકોર લાખાજીરાજને પાંચ પુત્રો. મહેરામણજી, વેરાજી, તોગાજી, સુરાજી અને વીસાજી તેમાં મહેરામણજી પાટવી હતા.

લાખાજીરાજ કારભાર ચલાવવા અશક્ત હતા. એટલે પોતાની હયાતિમાં જ પાટવી કુંવર મહેરામણજીને વિ. સં. ૧૮૧૬ના ચૈત્ર સુદિ ૫ ના દિવસે રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો.

એક દિવસ નિમકહરામ આરબ જમાદારે મહેરામણજીનો ઘાત કરવા જમૈયો લઈ હુમલો કર્યો. પણ ઠાકોર સાહેબ પાસે રહેતા જેસા લાંગા નામના ચારણે આરબને કટારીથી ઠાર કર્યો.

ઠાકોર મહેરામણજી સારા કવિ હતા. એટલે જેસા લાંગાની કટારીનું પોતાની કવિતામાં સુંદર વર્ણન કર્યું.

ભલી વેડારી કટારી લાંગા, એતાદી કનાકા ભાણ

લાખાજી અને મહેરામણજીએ વિ.સં. ૧૮૦૨ થી ૧૮૫૨ સુધી ૫૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. મહેરામણજીને બે પુત્રો રણમલજી અને દાદાજી. મહેરામણજી તેમના પિતા લાખાજીરાજની હયાતીમાં જ અવસાન પામ્યા. (વિ.સં. ૧૮૫૦)

પ્રવીણસાગર ગ્રંથના પાત્રોમાં નાયક રાજકોટના રાજકુમાર મહેરામણજી પોતે છે. મહેરામણ એટલે સમુદ્ર-સાગર અથવા રસસાગર પ્રવીણ કે કલા પ્રવીણ લીંબડીના ઝાલી રાજકુમારી સુજાનબા, સુજાન એટલે પ્રવીણ. આ ગ્રંથનાં ઉપનાયક ભારતીનંદ અને કુસુમાવલી તે લીંબડીના રાજગુરુ-પુરોહિતની પુત્રી તેનું નામ ફૂલકુંવર કે ફૂલબાઈ. આ ગ્રંથમાં પાત્રોનાં ખરાં નામ અને ગામનાં નામ છૂપાવ્યાં છે.

આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં ઘણાના ત્મિત્ર ત્મિત્ર મત છપાયા છે. ઘણાકનું કહેવું છે કે, લીંબડીમાં સુજાનબા નામે રાજકુંવરી હતા જ નહિ. આ ગ્રંથ માત્ર કાલ્પનિક છે.

પણ વાસ્તવમાં આ ગ્રંથ માત્ર કાલ્પનિક નથી, ઘટેલી ઘટના છે. જો લીંબડીમાં કોઈ સુજાન બા નામે રાજકુંવરી ન હતા તો કચ્છના કવિ ગોર જીવરામ અજરામર જણાવે છે કે કચ્છના રાજકવિ કેશવજી વાઘજી જ્યારે લીંબડી ગયા ત્યારે (વિ. સં. ૧૮૮૫ આસપાસ) તેણે સુજાનબાની મુલાકાત લીધી હતી. કવિએ રાજકુમારીને પૂછ્યું. “પ્રવીણ સાગરની રચનામાં કાંઈ સત્ય છે કે નહિ?”

સુજાનબાએ કહ્યું, “જેટલું વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તે બધું સત્ય નથી.”

પણ અનુમાન થઈ શકે કે શરમને કારણે કુમારીએ પૂરો ઉત્તર ન આપ્યો હોય.

હવે લીંબડીમાં કોઈ સુજાનબા નામે કોઈ કુંવરી ન હતાં. તેવાં વિધાન ઘણાં કર્યાં છે. પણ કવિ કેશવજીની સુજાનબા સાથેની મુલાકાતથી તે વિધાન ખોટાં ઠરે છે.

મહેરામણજી અને સુજાનબાનો પ્રેમસંબંધ બંધાયો તેનો ખુલાસો આ રીતે થાય છે.

કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો પર મરાઠા વારંવાર ચડી આવતા અને ખંડણી વસુલ કરતા. રાજકોટના લાખાજીરાજ પર ખંડણી વસુલ કરવા મરાઠા સૈન્ય ચડી આવ્યું. પણ ઠાકોર રકમ ભરી શકે તેમ ન હતા. એટલે મરાઠા સરદારે કુમાર શ્રીમહેરામણજીને ઓળ (બાણ)માં લીધા ત્યારે મહેરામણજીની

ઉંમર ૧૫ થી ૧૮ વર્ષની હતી. પણ લીંબડી ઠાકોર મહેરામણજીને મામા થતા એટલે તે જામીન થયા અને મહેરામણજીને મરાઠા સાથે જવા ન દેતા લીંબડી પોતાની પાસે રાખ્યા. એટલે મહેરામણજી લીંબડીમાં ૨૨ કે ૧૮ માસ રહ્યા. અને સુજાનબા સાથે દૃષ્ટિમેળાપ થતાં પ્રેમ બંધાણો. સુજાનબા મહેરામણજીને મામાની દીકરી થતાં.

પણ સુજાનબાના મહેરામણજી સાથે લગ્ન થઈ શકે તેમ ન હતું. કારણ કે સુજાનબાનું વેવિશાળ કચ્છના રાવના કુમાર સાથે થયું હતું. અને આ સંબંધ ફોક કરવાથી લડાઈનો સંભવ હતો તે કારણથી સુજાનબાને કુમારિકા વ્રત લેવાની ફરજ પડી.

સુજાનબા ઉમરલાયક થતાં સારી કવિતા પણ કરતા અને મહેરામણજી તો કવિ હતા જ. બન્ને વચ્ચે પત્ર વહેવાર શરૂ થયો. પ્રેમના છંદો પરસ્પર મોકલાવા લાગ્યા.

પ્રવીણસાગર ગ્રંથનો આરંભ કુમારશ્રીએ સં. ૧૮૩૫નાં શ્રાવણ સુદી ૫ ને મંગળવારે કર્યો હતો. તેની કુલ ૮૪ લહેરો છે.

આ ગ્રંથ મહેરામણજીએ નવરસથી ભરપૂર કરવો હતો. તેથી તેણે છ કવિ મિત્રોની સહાય લીધી. તેમાં ઉનાના રહીશ કથાકાર ઓધવજી ગીગા જણાવે છે કે, (૧) ભારતીય નંદ બાવો (રાજકોટ) (૨) જીવન વિજય પુજ (રાજકોટ) (૩) જેસા લાંગા (જે દરબારી દસોંદી ચારણ હતા) (૪) પુરોહિત અદાગરજી (૫) સોનાર લાલજી (જે ઉત્તર પ્રદેશના પુરબિયા હતા) (૬) સોદાગર શેખ રહીમ (ઘોડાના સોદાગર) અને મહેરામણજી પોતે.

આમ તો આ ગ્રંથની ૮૪ લહેરો લખાઈ. તેની એક પ્રત રાજકોટ હતી. અને એક પ્રત લીંબડી સુજાનબા પાસે હતી. પણ લીંબડી ઠાકોર સાહેબે આ પ્રત લઈ નાશ કરાવ્યો અને રાજકોટ માણસ મોકલી કહેરાવ્યું કે, “તમે આ ગ્રંથનો નાશ કરો, આમાં અમારી ફજેતી થાય છે, તો તમે તેમ નહિ કરો તો આપણો સંબંધ જળવાશે નહિ.”

એટલે રાજકોટ ઠાકોર બાવાજી ઉર્ફે લાખાજીરાજે ૮૪ લહેરોની હસ્તપ્રતોનો નાશ કરાવ્યો એટલે ગવરીદડની ૭૨ લહેરોવાળી પ્રત રહી ગઈ. બાકીની ૧૨ લહેરો દલપતરામે પૂરી કરી. આ રીતે ૮૪ લહેરોનો ગ્રંથ બન્યો.

આ ગ્રંથમાં લોકપ્રિય કાવ્યો ઉપરાંત અશ્વવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, વૈદ વિદ્યા, યોગ વિદ્યા અને સંન્યાસ

ધર્મ જેવી કેટલીક ઉપયોગી બાબતોનો નવરસ સાથે સમાવેશ કર્યો છે.

‘ગુજરાતી’ પત્રના તંત્રી ઈચ્છારામભાઈને પ્રવીણ-સાગરમાં ઘણો રસ પડ્યો. તેણે આ ગ્રંથ ફરીથી છાપી લોકો સુધી પહોંચાડવાની ઈચ્છા કરી. ઈચ્છારામભાઈએ એક હિન્દુસ્થાની જાણનાર ભાઈને ભાષાંતર કરવાનું સોંપ્યું પણ તે કામ કરી શક્યા નહિ. છેવટે કચ્છના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રાજગુરુ જીવરાજ અજરામર ગોરને હાથે તે કામ પૂરું થયું.

આ ગ્રંથ કવિઓ, સાહિત્યકારો, ચારણ અને બારોટમાં ઘણો આદર પામ્યો છે. આ ગ્રંથની કવિતા ચારણ, બારોટો ઘણા ભાવથી ગાય છે અને લોકો એટલા જ ભાવથી ઝીલે છે.

આ ગ્રંથ મહેરામણજીએ તો તેના છ મિત્રોની મદદથી લખ્યો. પણ તે લોકો સુધી પહોંચ્યો નહિ. એમાંથી ફક્ત ૭૨ લહેરો હસ્તપ્રતમાં હતી. પણ શ્રીહરિશંકરભાઈ અને તેના ભાઈ ચતુર્ભુજભાઈએ ઘણી જહેમત ઉઠાવી આ ગ્રંથ લોકો સુધી પહોંચાડ્યો. એટલે આપણે ખરો આભાર તો હરિશંકરભાઈનો માનવો રહ્યો. નહિ તો આ ગ્રંથની હસ્તપ્રત પણ નાશ પામી જાત.

આ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ શ્રી પ્રવીણચંદ્ર એમ. પટેલ, પ્રવીણ પ્રકાશન (રાજકોટ)વાળાએ ઈ.સ. ૧૯૯૧માં પ્રગટ કરી.

મોરાર સાહેબ

મોરારસાહેબનો જન્મ મારવાડ પાસે આવેલ (બનાસકાંઠામાં) થરાદના વાઘેલા રાણાના વંશમાં સં. ૧૮૧૪માં થયો હતો. તેમનું મૂળ નામ માનસિંહ હતું. એમના પિતાને બે રાણીઓ હતી. પિતાના અવસાન પછી ઓરમાન ભાઈ ગાદીએ આવ્યા. આ ભાઈની કપટકળાથી ભયભીત બનીને મોરાર સાહેબના માતૃશ્રીએ એક દિવસ થરાદમાંથી કાયમ માટે વિદાય લીધી. જરૂરી ચીજો સાથે લઈ ઊંટ ઉપર સવાર થઈ પોતાનાં બે બાળકો કુંવર અને કુંવરીને તેડી હાલારના લતીપર ગામે આવી. લતીપરમાં જ એમણે નિવાસ કર્યો. કુંવરીની યોગ્ય ઉંમર થતાં લગ્ન પણ કરી દીધાં.

મોરાર સાહેબનું મન તો સંસારમાંથી ક્યારનું ઊઠી ગયું હતું. એ અરસામાં રવિસાહેબનાં ભજનો કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં ખૂબ ગવાતાં હતાં. મોરાર સાહેબના

ભાવનાશીલ હૃદય પર પ્રેમ ભક્તિથી ભરપૂર આ ભજનોએ ઊંડી અસર કરી. રવિ સાહેબનાં દર્શન કરવા માટે એમનું મન અધીરું થયું. એટલામાં અચાનક લતીપુરમાં રવિસાહેબનું આગમન થયું. આથી મોરારસાહેબના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. મોરારસાહેબ દોડીને રવિ સાહેબના પગમાં ઢળી પડ્યા અને પોતાને દીક્ષા આપવા વિનંતી કરી. રવિ સાહેબે આ ક્ષત્રિય વીરનાં હૃદયમાં રહેલ સંત આત્માને પારખી લીધો. એમણે જાણ્યું કે, આ યુવક એમની સંત પરંપરાને શોભાવે એવો થશે. એટલે મોરાર સાહેબે સં. ૧૮૩૫માં ૨૧ વર્ષની વયે રવિ સાહેબ પાસે કંઠી બંધાવી.

રાજવૈભવ અને સુખસાયબી ભૂલી જઈને ત્યાગી, વૈરાગીનું કઠોર જીવન જીવવા તે તૈયાર થઈ ગયા. રાજવૈભવમાં ઊછરેલો એક ઊગતો જુવાન યોગી બની જાય આ વાત એમના વિધવા માતા માટે દુઃખકર હતી. પણ મોરાર સાહેબનાં અંતર પર ચડી આવેલો વૈરાગ્યનો રંગ હવે ઊતરે એમ ન હતો.

મોરાર સાહેબ હવે ગુરુને મળવા અધીરા થયા હતા. તે વડોદરા પ્રાંતમાં આવેલ શેખડી ગામે રવિ સાહેબનાં સંતધામમાં આવ્યા. રવિ સાહેબે તેને દૂરથી આવતા જોયા. જાણે તે પૂર્વભવનો પરિચિત હોય એવું લાગ્યું અને કહ્યું “મોરાર આવ, ભલે આવ્યો.” આમ કહી સ્નેહપૂર્વક હૃદય સાથે લગાવી દીધા અને બન્નેની આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યા. મોરાર સાહેબ ત્યાં રહેવા લાગ્યા. જ્યારે તેના માતા રાણીસાહેબાને ખબર પડી ત્યારે તે પુત્ર વિયોગમાં પાગલ થઈ શેખડી આવ્યા. અને પુત્રને જોઈ રડવા લાગ્યાં. રવિ સાહેબે મોરાર સાહેબને સમજાવતા કહ્યું. “માતાના ચરણોમાં કોટિ તીર્થો નિવાસ કરે છે. એવી પરમ વંદનીય ભગવતી માતાનો ત્યાગ કરવો ઠીક નહિ.” આમ, રવિ સાહેબના સમજાવવાથી મોરાર સાહેબ તેની માતા સાથે લતીપર ગયા. પણ ગુરુનો વિયોગ તેઓ સહી શક્યા નહિ. તેથી મોરાર સાહેબે ‘સદ્ગુરુ વિયોગ’ ગ્રંથ લખ્યો જે ઘણો હૃદયદ્રાવક છે. માતા અને મોરારના સંવાદ પણ પદોમાં મળે છે.

ગુરુના વિયોગમાં મોરાર બિમાર થઈ ગયા. પુત્રની બિમારીથી માતાને ઘણું દુઃખ થયું. અને તે દવા કરવા લાગ્યા. મોરાર સાહેબ વારંવાર કહેતા, “માતાજી! મને ગુરુદેવ રવિસાહેબ પાસે લઈ જાવ, તેના વગર હું સાજો થઈશ નહિ.

માતાજીએ અંતે મોરારસાહેબને ગુરુદેવનાં દર્શન કરી પાછા આવવાની આજ્ઞા કરી.

મોરાર સાહેબ ગુરુદેવનાં દર્શન માટે શેખડી પહોંચ્યા. ત્યાં થોડા દિવસ રહી ગુરુદેવના ઉપદેશામૃતનું પાન કરી પાછા હતીપર આવ્યા અને ગાયો ચારવાનું, સદાવ્રત આપવાનું અને અતિથિ અભ્યાગતની સેવા કરતા જીવન વીતાવવા લાગ્યા.

માતાનો સ્વર્ગવાસ થવાથી તે પાછા શેખડી રવિસાહેબ પાસે આવ્યા અને સાધના, ભજનમાં લાગી ગયા.

સં. ૧૮૪૨માં મોરાર સાહેબ ખંભાલિયા ગયા અને ત્યાં એક મંદિર બનાવી ભક્તિ સાધનામાં લાગી ગયા. તેનો પ્રભાવ સૌરાષ્ટ્રમાં દૂર દૂર ફેલાઈ ગયો.

મોરાર સાહેબના સત્સંગથી અનેક પુરુષો સુધરી ગયા અને ભજન સાધનામાં લાગી ગયા. મોરાર સાહેબનું જીવન દુઃખિયાનાં દુઃખ દૂર કરવામાં વ્યતીત થતું રહ્યું. તેના જીવનની અનેક ચમત્કારોની વાર્તા સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે.

જામનગરના નરેશ રણમલે એક સંતમેળાનું આયોજન કર્યું. દૂર દૂરથી સંતો ત્યાં પધાર્યા તેમાં મોરાર સાહેબ પણ હતા. જામનગરથી મોરાર સાહેબ સં. ૧૮૦૪માં ખંભાલિયા પાછા ફર્યા અને મહાપ્રયાણની તૈયારી કરી. આ સમાચાર સાંભળી સૌરાષ્ટ્રમાંથી દૂર દૂરથી ભક્તજનો દોડી આવ્યા. જામનગરના રાજા જામ સાહેબ પણ વ્યાકુળ થઈ ખંભાલિયા દોડી આવ્યા અને તલવાર ખેંચીને કહ્યું, “જો આપ સમાધિ લેશો તો હું આત્મહત્યા કરીશ.” રાજાએ બળપૂર્વક મોરાર સાહેબને રોકી લીધા.

જે સમાધિ તૈયાર કરવામાં આવી હતી તેમાં શ્રીફળ પધરાવી બંધ કરી દીધી અને સૌ ભક્તજનો વિખરાઈ ગયા. તે દિવસથી મોરાર સાહેબ ધ્યાનસ્થ થઈ બેસી ગયા અને એક વર્ષ સુધી આ સ્થિતિમાં રહ્યા. સં. ૧૮૦૫ના ચૈત્ર સુદ ૨ ને દિવસે સવારમાં તેમણે સમાધિ ખોલાવી અને ઝટપટ સમાધિમાં બેસી ગયા. આ મહાપ્રયાણના સમાચાર સૌરાષ્ટ્રમાં ફેલાઈ ગયા.

રાજકોટમાં અંગ્રેજ અધિકારી ગવર્નર જનરલ એજન્ટે આ સમાચાર સાંભળ્યા અને જામનગર નરેશ ઉપર મુકદમો ચલાવ્યો. એક વરસ સુધી મુકદમો ચાલ્યો. છેવટે અદાલતે ફેસલો આપ્યો કે, “સમાધિ ખોદવામાં આવે.” લોકો આ ફેસલો સાંભળી કંપી ગયા.

અંગ્રેજ અધિકારીએ જામનગર નરેશને સમાધિ ખોલવા હુકમ કર્યો, પણ જામનગર નરેશે સમાધિ ખોદાવી નહીં. એટલે અંગ્રેજ અધિકારી ક્રોધ કરી એક સેનાની ટુકડી સાથે ખંભાલિયા આવ્યા. આવેશમાં આવી તેણે મોરાર સાહેબના ધામમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ મંદિરના ચોકમાં જ્યાં મોરાર સાહેબની સમાધિ હતી ત્યાં અંગ્રેજ અધિકારી આવતાં સ્તબ્ધ થઈ ગયા. જુવે છે તો તે સમાધિ ઉપર સંત બિરાજમાન હતા. ભારતના સંતનો આ પ્રભાવ જોઈ તેનો ગર્વ ઊતરી ગયો તેણે ટોપી ઉતારી માથું નમાવી વારંવાર નમસ્કાર કર્યા. તે ઉપરાંત મંદિર બહાર નીકળી સેના સાથે શાંત ચિત્તે રાજકોટ ચાલ્યા ગયા.

સૌરાષ્ટ્રના પ્રેમી ભક્ત આજ પણ આ ગામને મોરાર સાહેબના ખંભાલિયા તરીકે ઓળખે છે.

સંત મોરાર સાહેબે રચેલી સંતવાણી આજે પણ ગુજરાતના ભક્તજનો ભાવથી ગાય છે.

દયારામ

કવિ શ્રી દયારામનો જન્મ નર્મદા તટે ચાણોદ (ચંડીપુર) ગામે ઈ.સ. ૧૭૬૭ (સં. ૧૮૨૩)માં સાહોદરા નાગર પ્રભુરામ પંડ્યાને ત્યાં થયો હતો. તેની માતાનું નામ રતનબાઈ હતું. બાળપણમાં કવિને ગામઠી શાળાની કેળવણી મળી હતી. વડોદરા સંસ્કૃત શાળામાં મોકલવાનો વિચાર ચાલતો હતો ત્યારે કવિની ઉંમર ફક્ત બાર વર્ષની હતી. તે પછી દોઢ જ વર્ષ તેની માતાનો પણ સ્વર્ગવાસ થયો. એટલે પોતાની માતાની કાકાની દીકરીને ત્યાં રહ્યા.

ચાણોદ પાસે કરનાળી ગામે કેશવાનંદ સાધુ રહેતા હતા. લોકકથા એવી છે કે, આ સાધુએ દયારામને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. ત્યાર પછી પોતે શ્રીકૃષ્ણના ભગત બન્યા.

કાશી વિશ્વેશ્વરની લાવણી દયારામનું પહેલું પદ હતું. દયારામ કાશી, રામેશ્વર જઈને પાછા ચાણોદ આવ્યા. પણ ત્યાં તેની માસીનું અવસાન થયું હતું.

માસીનાં મરણ પછી એકવીસ વરસની ઉંમરે તેમણે ચાણોદ છોડ્યું. ડાકોર ગયા. ત્યાં કૃષ્ણલીલાનાં રસિક પદો બનાવી રણછોડરાયના ભક્તોનાં મન હરી લીધાં. ચોવીસ વરસની વયે તે એક સંઘ સાથે યાત્રાએ ગયા અને શ્રીનાથજીનાં દર્શન થયાં. મહારાજે પણ પોતાની પાસે

બોલાવ્યા અને ત્રણ માસ પોતાની પાસે રાખ્યા. મહારાજ અગાસી ઉપર બેસતા અને દયારામ તેને નરઘાં, સારંગી સાથે પદો સંભળાવતા હતા પછી ત્યાંથી નીકળી ગોકુલ, વૃંદાવન, મથુરા થઈ કાશી ગયા. કાશીમાં તેને કાશી વિશ્વનાથને બદલે હરિહરની તેજોમય ઝળહળતી મૂર્તિનાં દર્શન થયાં. એવી લોકવાયકા છે કે એક ક્ષણમાં વિશ્વ અને એક ક્ષણમાં શિવનાં દર્શન થતાં.

તેમણે ચારધામની પગે ચાલીને ત્રણવાર યાત્રા કરી હતી. તેમણે ભક્તિપોષણ નામનો ગ્રંથ કર્યો છે. પણ તે તેની ૪૦ વર્ષની વય પછી હોવાનું અનુમાન છે. ઉજ્જૈનમાં મહાકાળેશ્વરનાં દર્શન કરી નાસિક જતાં કવિ અને તેના સાથીઓને આનાજી આંગડિયા નામે લૂંટારાઓએ પકડ્યા. દયારામને ત્યાં પાંચ છ માસ કેદમાં રહેવું પડ્યું પણ પોતે ભજન ગાઈ આનાજીને ખૂશ કર્યા અને ત્યાંથી છૂટ્યા પછી રામેશ્વરાદિ ઘણા તીર્થમાં ફર્યા. આ સમયમાં કવિની કવિત્વ શક્તિનો ઘણો વિકાસ થયો.

યાણોદમાં હવે કોઈ સગાવહાલાં ન હોવાથી પોતે ડભોઈમાં રહ્યા. ત્યાં તેમના કેટલાક શિષ્યો પણ થયા.

દયારામનો કંઠ પણ સારો હોવાથી કૃષ્ણકીર્તન ગાઈને તથા શિષ્યો તરફથી જે કાંઈ મળે તેનાથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા.

આ અરસામાં વડોદરાના હરિભટ્ટ સાથે કવિને કવિતા વાદ થયો. પણ તેમાં હરિભટ્ટની હાર થઈ તેથી કવિ ઘણા ઉત્સાહી બન્યા. ધીરે ધીરે તેની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ.

દયારામ ફરી યાત્રા નિમિત્તે ભરતખંડ ફરી આવ્યા. તેને યાત્રાનો ઘણો શોખ હતો. શ્રીનાથજીનાં દર્શન તો છસાત વાર કરી આવ્યા.

દયારામ વૈષ્ણવ હતા પણ મહારાજને માનતા ન હતા. નાની ઉંમરમાં જ પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફ તેને પ્રીતિ થઈ અને તેણે વલ્લભ સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો.

દરરોજ રાતે તેનાં ભજન સાંભળવા લોકોની ઠઠ જામતી. તે રામસાગર સાથે ગાતા. તેનાં કૃષ્ણલીલાનાં પદો અતિ લોકપ્રિય છે. કૃષ્ણજીવનના કલ્પિત કે, સત્ય મનાતા પ્રસંગો પર રચાયેલી તેની ગરબીઓમાંથી કેટલાય રાસ રમનારને પ્રેરણા મળે છે. ગુજરાતના સંગીત સાહિત્યમાં તેની

સેવા અનન્ય છે. એમના કાવ્યમાં શબ્દ પસંદગી અને ગોઠવણી સંગીતની દૃષ્ટિએ થયેલી છે. એ માધુર્ય કવિતાના અર્થે ગાંભીર્યને દીપાવે છે. કૃષ્ણભક્તિ એ દયારામના કાવ્યનો મુખ્ય વિષય છે.

નરસિંહ અને મીરાંની માફક દયારામ પોતાની જાતને ગોપી સ્વરૂપ કલ્પી પુરુષ કૃષ્ણ પ્રત્યેની ભક્તિ કાવ્ય દ્વારા અનેક રીતે પ્રગટ કરી છે.

નરસિંહ અને મીરાં કરતાં દયારામની શૃંગારની ભાવના વિશેષ પ્રબળ છે. દયારામે લખેલ બોધનાં પદો પણ ઉચ્ચ કોટિનાં છે.

દયારામે હિન્દીમાં પણ ઘણાં પદો લખ્યાં છે. એટલે હિન્દી સાહિત્યમાં પણ તેને ઊંચું પદ અપાયેલું છે.

દયારામે ગુજરાતી, હિન્દુસ્તાની, પંજાબી, મરાઠી, સંસ્કૃત અને ફારસીમાં પણ કવિતા કરી છે. પણ દેવનાગરી સિવાય તેને બીજી લિપિ આવડતી નહિ. એમ કહેવાય છે, તેમની કવિતા ગુજરાતી અને હિન્દુસ્તાનીમાં ઘણી છે.

રણછોડ જોશીના કહેવા પ્રમાણે તેમના બનાવેલા નાના મોટા મળીને ૧૩૫ ગ્રંથો છે. આ ઉપરાંત છૂટક છૂટક પદ, ગરબી, લાવણી વગેરે પણ પુષ્કળ છે. દયારામ એક શીઘ્રકવિ હતા.

પગપાળા લાંબા પંથ કાપવાથી તેને ઘણી ભાષા આવડતી. એટલે તેમણે પાંચેક ભાષામાં કાવ્યો રચ્યાં છે.

પ્રેમભક્ત દયારામની બાની ઘણી અસરકારક છે. શબ્દ રચનામાં પણ પ્રેમાનંદથી ઉતરે તેમ નથી.

એમ કહેવાય છે કે કવિએ રતન નામે કોઈ વિષ્ણુ સોનારણ બાઈને ઘરમાં બેસારેલ. દયારામની શિથિલ રહેણીને લીધે કેટલાક તેનાં કાવ્યો તરફ તિરસ્કારથી જુવે છે. અને તેણે ચીતરેલા ગોપી કૃષ્ણના ઉઘાડા શૃંગારને લીધે તેની કવિતા બિભત્સ પણ લેખાય છે. પણ કવિની કરણીને લીધે તેની કવિતાને ઉતારી પાડવી વ્યાજબી નથી.

રણછોડ જોશીના કહેવા પ્રમાણે તો તેણે ૧૩૫ પુસ્તકો લખ્યાં છે. પણ તેમાં દાણલીલા, બાળલીલા, રાસલીલા, રૂકિમણી વિવાહ અને ભક્તિ પોષણ તેમજ શતશૈયા મુખ્ય છે.

કવિ નર્મદ કહેતા કે, દયારામની કવિતામાંથી સુનીતિ

વાળીનો સંગ્રહ કરી તેને દયા રત્નમાળા નામ આપીએ તો ખોટું નથી.

ઉપરાંત તેમણે વ્રજભાષામાં સતસઈ તથા બીજા અનેક વિષયો પર કવિતા કરી છે.

દયારામની ગરબી અને પદો લોકોમાં ઘણા આદર પામ્યાં છે. તેણે ગુજરાતમાં નારી સંગીતમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. દયારામે હિન્દુસ્તાનીમાં લખેલ શતશૈયા હિન્દુસ્તાની ભાષામાં શ્રેષ્ઠ કવિઓની કવિતા તોલે મૂકી શકાય તેમ છે.

દીવાન રણછોડજી

ઇતિહાસકાર, સાહિત્યકાર, સંશોધક અને કવિ એવા આ જૂનાગઢના બહાદૂર દીવાન રણછોડજીનો જન્મ જૂનાગઢના સુપ્રસિદ્ધ દીવાન અમરજીને ત્યાં વિ. સં. ૧૮૨૪નાં આસો શુદ્ધ ૧૦ તા. ૨૦ ઓક્ટોબર ૧૭૬૮ ના રોજ થયો હતો. તેમનાં માતૃશ્રીનું નામ કુશળબાઈ હતું. અને તેમનાં પત્નીનું નામ ચોથીબાઈ હતું. તેઓ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પૂર્વજો ઘણા પ્રતાપી હતા.

દીવાન રણછોડજીએ બાલ્યકાળથી જ ગુજરાતી ઉપરાંત હિન્દી, ઉર્દૂ, ફારસી, અરબી અને સંસ્કૃત આદિ ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે ઉપરાંત તેમણે જ્યોતિષ શાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, શાસ્ત્રીય સંગીત અને લલિતકળાઓ પણ સાધ્ય કરેલી. આ ઉપરાંત શસ્ત્રવિદ્યા અને વ્યાયામમાં પણ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું હતું. તેમણે જેમ છેવટ સુધી તલવાર ત્યાગી નહિ તેમ કલમ પણ છોડી નહિ. તેમણે નિવૃત્તિમાં કે બેશઆરામમાં બાલ્યાવસ્થા ગુમાવી નહોતી. આ વાત તેમની વિદ્વત્તા અને પરાક્રમથી સિદ્ધ થાય છે. તેમણે પ્રથમ ત્રણ ચાર ભાષામાં પ્રવીણતા મેળવી હતી. તે મદ્રેસા કે પાઠશાળામાં નહિ પણ ખાનગી મુન્શી અને પંડિતો રાખીને મેળવી હશે. ઘણી ભાષામાં તેમની પ્રવીણતા હતી. તેમ કહેવામાં આપણી પાસે તેમના રચેલા ગ્રંથોનો આધાર છે.

દીવાન રણછોડજી તેમના વડીલ બંધુ રઘુનાથજી જ્યારે દીવાન હતા ત્યારે તેમને રાજકાજમાં ઘણી મદદ કરતા. એટલું જ નહિ પણ ઘણીક લડાઈમાં તેઓ ફોજની સરદારી લઈને લડવા જતા. અને ત્યાં પૂરી ફતેહ મેળવ્યા સિવાય પાછા ફર્યા નથી.

સં. ૧૮૪૪માં કેશોદના રાજાદા દગુજીએ આરબ

મકારાણીની મદદથી જૂનાગઢના નવાબ સામે લડાઈ જાહેર કરી તેને રણછોડજી દીવાને હરાવીને જય મેળવ્યો.

સં. ૧૮૪૬માં નવાબની નોકરીમાંના આરબોએ પોતાના ચડેલા પગાર માટે બંડ કરી નવાબને કેદ કર્યા હતા. તેથી રણછોડજી દીવાને આસપાસના ગામોમાંથી લડાયક લોકોને એકઠા કરી આરબો ઉપર હુમલો કર્યો. અને તેને જૂનાગઢમાંથી નસાડી મૂક્યા અને નવાબને છોડાવ્યા હતા.

સં. ૧૮૪૮માં રઘુનાથજી દીવાન અને તેના કાકાના દીકરા મોરારજીને એક કલ્યાણ શેઠ નામે વાણિયાની ખટપટથી કેદ કરીને તેમનાં ઘરબાર જપ્ત કર્યા. આ વખતે રણછોડજી દીવાન ચોરવાડ હતા. તેમણે પોતાની ચતુરાઈ વડે પોતાના વડીલભાઈ વગેરેને એક મહિનામાં છોડાવ્યા. ત્યારપછી જૂનાગઢમાં વધુ રહેવું યોગ્ય ન લાગવાથી તેઓ ત્યાંથી નીકળી જામનગર ગયા. ત્યાંના રાજાએ તેમના રાજ્યમાં રાખી પડધરી તથા આટકોટ પરગણાં જીવાઈમાં આપ્યાં.

સં. ૧૮૫૦માં તેઓ નગરના લશ્કરમાં હતા. તેવામાં ભુજનું લશ્કર હાલાર પર ચડી આવ્યું. તેની સામે રણછોડજી દીવાને ઘણી બહાદુરીથી લડી પોતાનું યુદ્ધ કૌશલ્ય બતાવી તેમને પાછા હઠાવ્યા. તેમાં તેના ઘોડાને ગોળી વાગવાથી તે પડી ગયો, તેમ છતાં પોતે પોતાનું રક્ષણ કરી લીધું અને ગોળી મારનારને તે જ ક્ષણે પોતાને હાથે ઠાર કર્યો હતો.

સં. ૧૮૫૫માં વડોદરાથી અમીન સાહેબ પેશકશી લેવા આવ્યા હતા. તે જ વર્ષમાં ભુજના લશ્કરે ભાણવડનો કિલ્લો લઈ લીધો હતો. તેથી દીવાને તેનો ઘેરો ઘાલ્યો અને ચાર મહિના ઘેરો રાખી હલ્લો કરી તે પાછો મેળવ્યો. આ વખતે તેમના હાથમાં ગોળી વાગી હતી છતાં પાછા હઠ્યા ન હતા.

દીવાન રણછોડજી જામનગરની નોકરીમાં હતા. તે છતાં જૂનાગઢના નવાબ સાહેબ ખરા સંકટ વખતે તેમને આગ્રહપૂર્વક તેડાવતા હતા. તેથી તે ત્યાં જઈને તેમનું કાર્ય સિદ્ધ કરી પાછા જામનગર જતા.

સં. ૧૮૬૧માં નવાબ વતી રણછોડજી દીવાને છેવટે પેશકશી ઉઘરાવી. કારણ કે સં. ૧૮૬૪માં કર્નલ વોકરસાહેબ ગાયકવાડનાં લશ્કર સાથે કાઠિયાવાડ ગયા અને ત્યાંના રાજાઓની પેશકશીના આંકડા નક્કી કર્યા. કે જેથી તે બાબત ફરીથી કાંઈ તકરાર રહે નહિ. દીવાન રણછોડજીને જૂનાગઢના નવાબે ફરીથી દુશ્મનોના કાવતરાથી જૂનાગઢથી કાઢ્યા. અને

દીવાનના લેણા પેટે કુતિયાણા પરગણું લખી આપ્યું તેથી તે કુતિયાણા જઈને રહ્યા. તેઓ કર્નલ વોકરને કંડોરણા જઈને મળ્યા. ત્યાં તેને સાહેબે ઘણું માન આપ્યું. સાહેબ તેને ઉતારે તેને મળવા સારૂ ગયા હતા. ત્યારે સામસામા પોષાકોની આપ-લે થઈ હતી.

સં. ૧૮૭૭માં મુંબઈના તે વખતના ગવર્નર એલ્ફિન્સ્ટન્નસાહેબ ઘોષે ગયા હતા. ત્યારે તેમણે રણછોડજી દીવાનની બે-ત્રણ વાર મુલાકાત લીધી હતી. તે પ્રસંગે ગવર્નર સાહેબ તથા દીવાન બન્ને જણ ફારસી ભાષાનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેથી વાતચીત કરવામાં ઘણી અનુકૂળતા રહેતી હતી.

સં. ૧૮૭૮ થી ૮૦ સુધી દિવાને સરધાર તથા ધોરાજી અને ઉપલેટા મહાલો ઈજારે રાખીને તે કામ કર્યું હતું.

પણ આટલાથી તેની કીર્તિ સમાપન થતી નથી. તેણે રાજકાજનું મહાવિકટ કામ કરવા સાથે, વિદ્યાનું વ્યસન રાખી જે ઉપયોગી ગ્રંથો જુદી જુદી ભાષામાં રચ્યા છે. તેથી જ તેની કીર્તિ અમર રહી છે. તેમણે જે ગ્રંથો ફારસીમાં તથા પ્રજાભાષામાં લખ્યા તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) શિવ રહસ્ય : આ પુસ્તકમાં સંસ્કૃતમાં ઘણું કરીને એક લાખ શ્લોક છે. તેનું તેમણે પ્રજાભાષામાં દુહા, ચોપાઈ, સોરઠા અને છંદોમાં ભાષાંતર કર્યું છે. તે કથાની રીતે શિવ સંપ્રદાયના લોકો વાંચે છે. પણ કાવ્ય કઠિન હોવાથી જોઈએ તેટલો પ્રચાર થયો નથી.

(૨) ધર્મશાસ્ત્ર : આ ગ્રંથ પણ સંસ્કૃતમાં છે. તેનું ભાષાંતર દોહરા ચોપાઈમાં સમજ પડે તે રીતે કર્યું છે.

(૩) અશૌચ : (સૂતક નિર્ણય) ગુજરાતી ભાષામાં ગદ્યમાં છે.

(૪) કવલિયાનંદ : (અલંકાર શાસ્ત્ર) સંસ્કૃતમાં છે. તેનું પ્રજાભાષામાં કાવ્યમાં ભાષાંતર કર્યું છે.

(૫) બિહારી સતસઈ : પ્રજાભાષામાં દોહરા છે. તેના તે જ ભાષામાં અર્થ કર્યા છે.

(૬) સોમપ્રદોષનો મહિમા : (પ્રદોષ મહાત્મ્ય) જુદા જુદા રાગમાં કવિતા કરેલી છે.

(૭) વિશ્વનાથ ઉપરનો કાગળ : ગુજરાતી અને પ્રજાભાષામાં છે.

(૮) રૂકાતેગુનાગુન : ફારસી ભાષામાં છે. જે વહેવારિક કાગળ પત્રો વગેરે લખવામાં અનુભવી કિતાબ છે.

(૯) કામદહન અથવા મદન સંજીવની : આમાં વસંત ઋતુનું વર્ણન સારું કરેલું છે.

(૧૦) શિવવિવાહ અથવા દક્ષયજ્ઞભંગ : આ પુસ્તકમાં જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા તોડે તેને કેવી વિપત્તિ પડે તે બતાવ્યું છે. તે સિવાય બીજી પણ શિખામણ તેમાંથી મળે છે.

(૧૧) શંખ યુગાખ્યાન : એમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીએ કેમ ચાલવું તે વિષેનું વર્ણન આવે છે. તથા રાજનીતિ અને વ્યભિચાર ખંડન આવે છે.

(૧૨) તવારીખે સોરઠ વ હાલાર : આ ગ્રંથ ઈતિહાસ ગ્રંથ છે અને તે વધુ જાણીતો છે. છતાં ક્યાંક ક્યાંક તેમનાં વિધાનોને સમર્થન આપવા કાવ્ય પંક્તિઓ પણ મૂકી છે.

દીવાનજીને ફારસી ભાષા ઉપર પૂર્ણ પ્રભુત્વ હતું. જેટલી સરળતાથી તેઓ ગુજરાતી લખી શકતા હતા. તેટલી સરળતાથી ફારસીમાં તેમના પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરી શકતા.

તેઓ સારા ઈતિહાસવેત્તા હતા તેમ સારા કવિ પણ હતા. તેમણે ગુજરાતી, હિન્દી અને ફારસીમાં સુંદર કાવ્યો રચ્યાં છે. પિંગળ શાસ્ત્ર, સંગીત શાસ્ત્ર અને અલંકાર શાસ્ત્રના તે જ્ઞાતા હતા.

દીવાનજી સેનાપતિ હતા. સૈન્યને દોરતા. દૂર્ગોને ઘેરા ધાલ્યા અને મેદાની યુદ્ધો પણ લડ્યા. તેમના ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં યુદ્ધનાં વર્ણનો છે ત્યાં તેમની કલમને નિરંકુશ જવા દીધી છે. તેઓ વીરરસથી રંગાયેલા અને નીડર નેતા હતા. તેમણે તલવાર વીંઝી છે. તેટલા નીડર બની કલમ પણ ચલાવી છે.

ઉપર લખ્યા ૧૨ પુસ્તકો ઉપરાંત (૧૩) શિવ ગીતા (૧૪) શિવરાત્રી મહાત્મ્ય (૧૫) શિવ મહારત્નાકર (૧૬) કાલખંજ આખ્યાન (૧૭) જાલંધર આખ્યાન (૧૮) અંધકાસુર આખ્યાન (૧૯) ત્રિપુરાસુર આખ્યાન (૨૦) ભસ્માંગ આખ્યાન (૨૧) ઈશ્વર વિવાહ (૨૨) બ્રાહ્મણની ૮૪ જ્ઞાતિનું વર્ણન (૨૩) પ્રદોષ મહિમા (૨૪) મોહિની છલ (૨૫) ચંડીના ગરબા (૨૬) બુદ્ધેશ્વર બાવની.

રાજકાજની ખટપટ અને યુદ્ધો લડતાં લડતાં પણ તેણે આટલાં પુસ્તકોની સમાજને ભેટ આપી છે.

દીવાનજીનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૮૯૭ ના મહા વદ ૬ તા. ૧૨-૨-૧૮૪૧ના રોજ થયો.

તેમને પુત્ર ન હોવાથી પોતાના દૌહિત્ર શંકરપ્રસાદને દત્તક લીધા હતા તે શંકરપ્રસાદના વંશમાં ઘણા વિદ્વાન પુરુષો થયા છે.

ચીંથરે વીંટ્યું રતન લોકકવિ મીર મુરાદ

કવિ મીર મુરાદ એટલે દુલેરાય કારાણીના લખવા પ્રમાણે “ચીંથરે વીંટ્યું રતન.”

આમ તો કવિ મુરાદ વિષે કોઈએ લખ્યું નથી. મારી પાસે થોડી છૂટી કવિતા છે અને જાતે મીર હતા અને પીલવાઈ ગામના વતની હતા એટલી ખબર હતી.

અહીં જે કવિ મુરાદનો પરિચય લખાયો છે. તેમાં શ્રી ચંદ્રકાંત મહેતાના ‘લોક કવિ મુરાદ’નો ખાસ આધાર લીધો છે.

કવિ મુરાદનો જન્મ મહેસાણા જિલ્લાના વીજાપુર તાલુકાના પીલવાઈ ગામે મીર જાતિમાં ઈ.સ. ૧૮૨૩ વિ.સં. ૧૮૭૯ આસપાસ થયાનું માનવામાં આવે છે. તેમના પિતાનું નામ ગુલાબ હતું.

કવિનાં લગ્ન પંદર વર્ષની વયે હીરાબાઈ સાથે થયાં હતાં. તેમને સાલુ અને સરદાર નામે બે પુત્રો હતા.

કવિના કોઈ ગુરુના નામનો સંકેત મળતો નથી. પણ કોડીનાર (સૌરાષ્ટ્ર)ના સૈયદના તે મુરીદ હતા. એટલે આ કોઈ સૈયદ તેમના ગુરુ હશે. તેમ તેના પૌત્રવધૂ લાલુબાઈનું કહેવું છે.

મુરાદ ભલે મુસલમાન હતા. પણ તેની કવિતામાં આવા કોઈ ભેદ દેખાતા નથી. હિન્દુ ધર્મના આચાર, વિચાર, દેવી, દેવતા, પુરાણો, રામાયણનાં પાત્રો વગેરેનું તેમને ઊંડું જ્ઞાન હતું. તેમ તેના ગરુડ હનુમાન સંવાદ ઉપરથી લાગે છે.

ગુજરાતના એક વિદ્વાન મુસ્લિમ ઇતિહાસકાર કરીમ મહંમદ માસ્તરે મિરાસી જાતિને મૂળ હિન્દુ માની છે. તેમણે ગુજરાતના મુસલમાનોના બે વિભાગ પાડ્યા છે. એક તો ધરદેશથી જે મુસ્લિમો આવ્યા તેનો વંશ અને બીજો હિન્દુમાંથી ધર્મ પરિવર્તન કરી જે મુસલમાન થયા તે.

મીર અથવા મિરાસી મૂળ હિન્દુ હતા. મિરાસી મીરને

પણ બે ભાગમાં વહેંચ્યા છે. (૧) ડોમ જાતિનો વંશ (૨) ભાટનો વંશ એટલે મીર-મિરાસી હિન્દુમાંથી થયા છે.

મુરાદના બારોટ જુમાભાઈનું કહેવું છે કે મુરાદના બાપદાદા મૂળ હિન્દુ હતા અને તેને રામ, રહીમ, ધોતી, લૂંગી, મંદિર, મસ્જિદ એ બધું એને મન સરખુ હતું, તે તેમની કવિતામાં અલ્લાહ સાથે રામ, કૃષ્ણ, ગણપતિ અને હનુમાન વગેરેનું સ્મરણ કરે છે.

એક કવિતા ઉપરથી એમ લાગે છે કે, મુરાદ દેખાવે પ્રભાવશાળી નહિ હોય. વળી કદરૂપા પણ હશે.

કવિની ઘણા ભાગની કૃતિઓ તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં લખાણી હોય તેમ લાગે છે.

તે રજવાડા તો ઘણા કર્યા હશે પણ ક્યાંયથી સારો આદર મલ્યો હોય તેવું લાગતું નથી. પણ માણસા ઠાકોર સાહેબ રાજસિંહજીએ કવિની સારી કદર કરી સારા દાનમાનથી નવાજ્યા.

માણસા ઠાકોર રાજસિંહજીને કવિ મુરાદ ઉપર અસીમ કૃપા હતી. તેઓશ્રી મહાદાની હતા, કોઈને નિરાશ પાછા વાળતા નહિ. કવિના પૌત્રવધૂ લાલુબાઈના કહેવા અનુસાર તેમની છેલ્લી અવસ્થામાં રાજસિંહજીની કૃપાથી આર્થિક સંકટ ટળી ગયું હતું.

જેવી રીતે રાજસિંહજીએ કવિનું ધનસંકટ ટાળ્યું તેવી રીતે તેમના સમકાલીન અને નિકટવર્તી કવિઓએ પણ કવિના મનને પ્રોત્સાહિત કર્યું હતું. આ સમયે વિજાપુરમાં બારોટ કવિઓનું એક મંડળ હતું. આ કવિ મંડળના બધા કવિઓ પ્રજભાષા તથા ગુજરાતીમાં કવિતા કરતા. મુરાદને તેની સાથે ઘણો સારો સંબંધ હતો. બારોટ કવિ ગિરધર અને જેઠાભાઈ (જેઠાલાલ)ની કવિતાથી મુરાદ અત્યંત પ્રભાવિત થયા હતા.

આ કવિઓને મુરાદ પ્રત્યે ઘણું માન હતું. તેથી પોતે રાજસ્થાનમાં કોઈ રાજા પાસે સન્માનિત થઈ ઘણું ધન લાવેલા ત્યારે મુરાદને બોલાવી સારી ભેટ સોગાદ આપેલ.

અન્ય મહાપુરુષોની જેમ કવિ મુરાદ વિષે પણ લોકોમાં ચમત્કારની વાતો કહેવાય છે.

પીલવાઈ ગામ અને ગાયકવાડ સરકારને કોઈ રાજકીય કારણસર વાંધો પડ્યો અને તા. ૩-૬-૧૯૯૮ના રોજ સરકારે પીલવાઈ ઉપર તોપમારો કર્યો અને ગામને

આગ લગાડી ત્યારે તેમાં ૧૦૬૨ ઘરો બળી ગયાં હતાં. પણ મુરાદનું ઘર બચી ગયું હતું.

વૃદ્ધાવસ્થામાં કવિની તબિયત ઘણી લથડી હતી. તેને દમનો વ્યાધિ તો હતો જ. એમાં સખત તાવ ચડ્યો. છેલ્લા ત્રણ દિવસ તો ઘણી વ્યથા ભોગવેલ. તેમ તેના પૌત્રવધૂ લાલુભાઈનું કહેવું છે. ૭૨ વરસની અવસ્થાએ ઈ.સ. ૧૮૯૫માં કવિનું અવસાન થયાનું માનવામાં આવે છે. તેમની રચનાઓ ઘણી છે. પોતાની હયાતીમાં કોઈ પુસ્તક પ્રગટ કરી શક્યા નથી. પણ શ્રી ચંદ્રકાંત મહેતાએ તેમનાં જીવન-કવન અંગે સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. આમ મુસ્લિમ સમાજે પણ ઘણાં કવિ રત્નોની ભેટ આપી છે. રસખાન, રહીમ, અકબર. તાનસેન, અમીર ખુશરુ, કબીર, કમાલ એમાં કવિ મુરાદનો પણ સમાવેશ થાય છે.

‘રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથના કર્તા : કર્નલ જેમ્સ ટોડ

‘રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ’ નામે બે મહાગ્રંથોની ભેટ આપનાર, ક્ષત્રિઓના સાચા મિત્ર અને તેમની વીરતાના ઉજ્જવળ યશને ફેલાવનાર આ ઇતિહાસના કર્તા જેમ્સ ટોડ સાહેબ છે.

આ બે ગ્રંથ દ્વારા ટોડ સાહેબે ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પ્રધાન લક્ષણો જેવાકે વીરતા, દાતારી, ભક્તિ, સતીત્વ, આતિથ્ય ભાવ, શિયળરક્ષા, નેક, ટેક, વચનપાલન, ધર્મરક્ષા, આશરા ધર્મ અને ખેલદિલી જેવા આપણી સંસ્કૃતિના આગવાં લક્ષણોની રક્ષા કરી છે. પોતે અંગ્રેજ હોવા છતાં અને માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવા છતાં ગુરુ જ્ઞાનચંદ્રની મદદથી આપણા પ્રાચીન ગ્રંથો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, નકશા અને સિક્કાનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો.

આ ઉપરાંત આ ગ્રંથો લખવામાં તેણે ભાટ (બારોટ)ની વહીઓ. ખ્યાતો (ચોપડા)નો ભરપેટ ઉપયોગ કર્યો અને તેના ગ્રંથમાં ‘ભટ્ટ ગ્રંથો’નો ઠેકઠેકાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. મહાકવિ ચંદ વિરચિત ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ તેમને વધુ ગમતો અને ચંદના ૩૦ હજાર છંદોનો તેણે અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો.

આ રીતે આપણો ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિની જાળવણી રાખવામાં ટોડ સાહેબનો અમૂલ્ય ફાળો છે. તેને આપણે ભૂલી શકીએ તેમ નથી.

આ મહાઈતિહાસવત્તા કર્નલ જેમ્સ ટોડ સ્કોટલેન્ડના નિવાસી હતા. તેમનો જન્મ તા. ૨૦-૪-૧૭૮૨ (વિ. સં. ૧૮૩૮)માં ઈંગ્લેન્ડ ઈસ્લિંગ્ટન નામના સ્થાનમાં થયો હતો. તેમના પૂર્વજો પૈકી જોન ટોડ નામની વ્યક્તિએ સ્કોટલેન્ડના બાદશાહ રોબર્ટ ધી બ્રુસના સંતાનોને ઈંગ્લેન્ડના કારાગૃહમાંથી મુક્ત કર્યાં હતાં. આ અમૂલ્ય સેવાના બદલામાં બાદશાહ તરફથી તેમને નાઈટ બેરોનેટની પદવી અને શૃંગાલનું ચિહ્ન ધારણ કરવાનું સન્માન પ્રાપ્ત થયું હતું.

સ્કોટલેન્ડની ભાષામાં શૃંગાલને “ટોડ” કહે છે એટલે આ વંશ ટોડના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

તેઓ બંગાળમાં ઈ.સ. ૧૮૦૦ની જાન્યુઆરીની ૯ તારીખે ૧૮ વર્ષની વયે બીજા નંબરની યુરોપિયન રેજિમેન્ટમાં જોડાયા અને એ જ વર્ષમાં તેઓ ૧૪ નંબરની પાયદળ સેનામાં લેફ્ટનન્ટ તરીકે નિમાયા અને થોડા વખતમાં કલકત્તાથી હરદ્વાર અને ત્યાંથી દિલ્હી બદલી થઈ.

રાજદૂત સાથે તેને જ્યાં જવાનું થતું ત્યાં વખતનો સદ્ઉપયોગ કરી તે પ્રદેશનો ઇતિહાસ જનશ્રુતિ તથા શિલાલેખો વગેરેનો સંગ્રહ કરતા.

ઈ.સ. ૧૮૧૨માં દોલતરાય સિંધિયા ભ્રમણ કરતા કરતા ગ્વાલિયર પહોંચ્યા ત્યાં સુધી ટોડ સાહેબ તેની સાથે રહ્યા.

ઈ.સ. ૧૮૧૦ના ઓક્ટોબરના તેને કેપ્ટનનું પદ મળ્યું હતું.

કર્નલ ટોડને સ્વદેશ છોડ્યાને ૨૨ વર્ષ થયા હતા. તેઓ ૧૮ વર્ષ સુધી જુદી જુદી પદવી પર રહ્યા હતા અને રાજપૂતો સાથે તેનો સંબંધ જળવાઈ રહ્યો હતો.

તેમના ગુરુ જ્ઞાનચંદ્ર જયપુર નિવાસી ખરતર ગચ્છના યતિ અમરચંદ્રના શિષ્ય હતા. ભાષા, કવિતાનું તેમને ઉત્તમ જ્ઞાન હતું અને સંસ્કૃતના પંડિત હતા એટલે ટોડ સાહેબે પૂરા સત્કાર સાથે તેને પોતાની સાથે રાખ્યા હતા જેનાથી તેને રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ લખવામાં ઘણી સહાય મળી.

ટોડ સાહેબ પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં હિન્દી ચિત્રો, સંસ્કૃત, હિન્દી, અરબી, ફારસી વગેરે ભાષામાં લખાયેલા ઐતિહાસિક તથા અન્ય વિષયોના ગ્રંથો, પ્રાચીન તામ્રપત્રો, શિલાલેખો, સિક્કાઓ અને નકશાનો સંગ્રહ કરતા.

આ પ્રકારે સતત પ્રયત્નથી ટોડ સાહેબે પોતે સ્વદેશ જતાં

પહેલાં પુરાણો, રામાયણ, મહાભારત, રાજપુતાના અને તેની બહારના અનેક રાજવી તથા રાજવંશીઓની વહીઓ, ખ્યાતો (બારોટના ચોપડા), પૃથ્વીરાજ રાસો, ખુમાન રાસો, હમીર રાસો, રતન રાસો, આદિ અનેક રાસાઓ અને વિજય વિલાસ, સૂર્ય પ્રકાશ, જગતવિલાસ, રાજપ્રકાશ, રાજપ્રશસ્તિ, નવસાહસિક ચરિત્ર, કુમારપાલ ચરિત્ર, માનચરિત્ર, હમીર કાવ્ય, રાજાવલી, બન્ને રાજતરંગિણીઓ જયસિંહ કલ્પદ્રુમ નામનો ગ્રંથ, તૈયાર કરેલી રાજવંશીઓની વંશાવલી તેમજ ઇતિહાસ સંબંધી કેટલાક ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરી લીધો હતો.

આ સિવાય કાવ્ય, નાટકો, વ્યાકરણ, કોષ, જ્યોતિષ અને શિલ્પકળાને લગતા ગ્રંથો અને જૈન ધર્મ સંબંધી અનેક પુસ્તકો પણ તેમણે એકઠા કર્યાં હતાં. આ ઉપરાંત તેમણે અનેક પ્રાચીન સ્થળો અને પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં ચિત્રો એકઠાં કર્યાં હતાં. શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો પણ મેળવ્યા હતાં. તેમાં સિક્કા પણ હતા.

આથી ટોડ સાહેબની ઐતિહાસિક સામગ્રી એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે વિલાયત પહોંચતા તેમને ૭૨ પાઉન્ડ જકાતના ભરવા પડ્યા હતા!

તા. ૧-૬-૧૮૮૨નાં દિવસે સ્વદેશ જવા તેણે ઉદ્દેપુરથી પ્રયાણ કર્યું ત્યારે જ તેણે 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' ની પૂર્વ ભૂમિકા તૈયાર કરી નાખી હતી.

‘શ્રી પાંડવ યશોન્દુ ચંદ્રિકા’ના કર્તા કવિ સ્વરૂપદાસ

“પાંડવ યશોન્દુ ચંદ્રિકા”ના કર્તા કવિ સ્વરૂપદાસજીનો જન્મ દેશા શાખાના ચારણમાં અજમેર પ્રાંતના જોધા (રાઠોડ) રાજપૂતાનાના પ્રસિદ્ધ ઠેકાણા બડલી ગામે મિશ્રીદાનજીને ત્યાં (વિ. સં. ૧૮૫૮માં) થયો હતો.

આમ તો તેના પિતાનું વતન ઘાટ નામથી જાણીતા ઉમરકોટ (સિંધ) પરગણાંમાં રગરોડા હતું. રગરોડા મુસલમાનોએ લૂંટ્યું તેથી મિશ્રીદાનજી તેમના ભાઈ પરમાનંદજી સાથે બડલી ચાલ્યા ગયા. બડલી ઠાકુર દુલ્હેસિંહજીએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. પરમાનંદજી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી અને હરિભક્ત હતા.

પરમાનંદજી યાચક બનવાનું પસંદ કરતા ન હતા અને મોટાભાઈ મિશ્રીદાનજી વિદ્વાન ન હતા. એટલે પરમાનંદજીએ

પોતાના ભત્રીજા શંકરદાનજી જો વિદ્વાન થાય તો કોઈ રાજા પાસેથી સારી જાગીર મેળવે એમ વિચારી પરમાનંદજીએ શંકરદાનજીને સારો અભ્યાસ કરાવ્યો. અને સંસ્કૃતના પણ વિદ્વાન બનાવ્યા. પણ પોતે હરિભક્ત હોવાથી વેદાંતી હતા. તેથી શંકરદાનજી ઉપર વેદાંતનો ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો. પરિણામે અભ્યાસ પૂરો થતા દેવળિયાના એક દાદુપંથી સાધુના તે શિષ્ય બન્યા અને શંકરદાનજીએ મુંડન કરાવ્યું અને પોતાનું નામ સ્વરૂપદાસજી રાખ્યું.

શંકરદાન સાધુ થયા પછી ઘણો વખત રતલામમાં રહ્યા. ત્યાંના મહારાજા બળવંતસિંહ (સં. ૧૮૮૨-૧૮૯૪) સ્વરૂપદાસને ગુરુ માનતા.

સ્વરૂપદાસે ૩૮ વર્ષની ઉંમરે વિ.સં. ૧૮૯૬માં “હન્રપનાજન” નામક ગ્રંથ રતલામમાં લખ્યો.

રતલામ ઉપરાંત સીતામઉ સૈલાના દરબારમાં પણ સ્વરૂપદાસની પ્રતિષ્ઠા હતી.

રતલામના રાજકુમાર રતનસિંહ ‘નટનાગર’ કવિ (વિ.સં. ૧૮૬૫-૧૯૨૦) એમને ગુરુ માનતા.

રાજકુમાર રતનસિંહ અને સ્વરૂપદાસ વચ્ચે ઘણો પત્રવ્યવહાર હતો તે આજ સીતામઉના રાજકીય પુસ્તકાલયમાં સુરક્ષિત છે.

તે વખતે વિરાટ ‘વંશ ભાસ્કર’ ગ્રંથનાં કર્તા મહાકવિ સૂર્યમલ્લજી મિસણ (વિ.સં. ૧૮૭૨-૧૯૨૫)ની રાજસ્થાન, માળવા વગેરેમાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા હતી.

કવિ સૂર્યમલ્લજીએ સ્વરૂપદાસ પાસે નાનપણમાં યોગશાસ્ત્ર મમ્મટ કૃત મહા કઠિન કવિ પદ્ધતિ, અદ્વૈત વેદાંત શાસ્ત્રના ગ્રંથો અને ન્યાય તથા વૈશેષિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સૂર્યમલ્લજી સ્વરૂપદાસને ઘણા આદરથી જોતા.

પોતાના શિષ્ય સૂર્યમલ્લજી પોતાની અસાધારણ પ્રતિભા વડે પોતાથી આગળ વધી ગયા છે. તે જાણી સ્વરૂપદાસનાં હૃદયમાં સૂર્યમલ્લજી માટે ઘણો આદર થયો.

સ્વરૂપદાસજી સ્પષ્ટ વક્તા હતા. સૂર્યમલ્લજી મિસણે પોતાના ગ્રંથ “વંશ ભાસ્કર” માટે તેમની સંમતિ માગી ત્યારે તેનો સહર્ષ આદર કરતા. વિ. સં. ૧૯૦૪માં સીતામઉથી લખેલ પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું કે, “આપનો ગ્રંથ અતિ ઉત્તમ છે. પણ તે નરકાવ્યને બદલે ઈશ્વર સંબંધી કાવ્યનો ગ્રંથ

હોત તો તેનો આદર ઘણો થાત.”

સ્વરૂપદાસના એક શિષ્ય શિવરામ દાધિય બ્રાહ્મણ હતા જે સીતામઈ રાજકુમાર રતનસિંહ પાસે વધુ રહેતા. વિ. સં. ૧૮૯૯માં તેમણે “તત્ત્વ વિલાસ” નામક નાવિકા ભેદનો ગ્રંથ લખ્યો જેના આરંભમાં સ્વરૂપદાસની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

રતલામ મહારાજા બળવંતસિંહજીના ઉત્તરાધિકારી મહારાજા ભૈરવસિંહ (વિ.સં. ૧૯૧૪-૧૯૨૦) તે પણ સ્વરૂપદાસજીના શિષ્ય હતા.

મહારાજ રતનસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે સ્વરૂપદાસ સીતામઈ ન હતા. કુમારના પિતા રાજસિંહજી (વિ.સં. ૧૮૫૯-૧૯૨૪) એ આ દુઃખદ ઘટનાના સમાચાર સ્વરૂપદાસજીને આપ્યા. જ્યારે સ્વરૂપદાસે સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેમના મુખમાંથી એટલા શબ્દ નીકળ્યા કે, “રતના એ ઉતાવળ કરી, હું પણ તેમની સાથે જવા તૈયાર હતો.”

કહેવાય છે કે તે પછી થોડા વખતમાં જ સ્વામીજીનો સ્વર્ગવાસ થયો.

સ્વરૂપદાસ સંસ્કૃત, પિંગલ, ડિંગલ આદિ ભાષાના સારા વિદ્વાન હતા. હિન્દુ ધર્મ સિદ્ધાંતના ભારે જ્ઞાતા હતા.

સ્વરૂપદાસના તમામ ગ્રંથોમાં પાંડવ યજ્ઞેન્દુ ચંદ્રિકા સર્વ શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે. એમાં મહાભારતની કથાનો સારાંશ છે. અને તે સોળ મયુખ (અધ્યાય)માં પૂરો થાય છે. આ ગ્રંથમાં રસ, અલંકાર, છંદ, આદિ કાવ્યાંગો પર સંક્ષેપમાં પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. ભાષા પિંગલ છે છતાં કવિતા સરળ છે, હૃદયસ્પર્શી ભાવો છે. વિષયાગત લાલિત્યનો એમાં સુંદર સંયોગ છે. રાજસ્થાન, માળવા, ગુજરાત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્રના કવિ સમાજમાં તેનો ઘણો આદર છે.

“પાંડવ યજ્ઞેન્દુ ચંદ્રિકા”માં ત્રણ હજાર જેટલી કવિતામાં મહાભારત જેવા વિરાટ ગ્રંથનો સમાવેશ કરેલો છે. છતાં કથાપ્રવાહમાં ક્યાંય શિથિલતા, સંક્ષિપ્તતા કે અતિ લંબાણ જોવા મળતું નથી.

સ્વરૂપદાસના દેહાંતની સંવત કે સ્થાન અંગે માહિતી પ્રાપ્ત થઈ નથી.

***

‘માણેક રાસા’ના કર્તા

કવિ રણછોડ

‘માણેક રાસો’, ‘ગોરખ વિલાસ’ અને ‘દૈવી શક્તિ’ ગ્રંથના કર્તા કવિ શ્રી રણછોડનો જન્મ જૂનાગઢ પાસેના વડાલ (સોરઠ) ગામે વિ.સં. ૧૮૭૦, ઈ.સ. ૧૮૧૪મા લેઉવા કણબીના બારોટ સોઢા શાખાના શ્રી ડોસાભાઈને ત્યાં થયો હતો.

‘માણેક રાસામાં કુલ આઠ પડાવા છે. અને તે વિ.સં. ૧૯૧૬થી ૧૯૨૨ વચ્ચે લખાયો છે. માણેક રાસામાં કુલ ૩૫૨ કવિતા છે. દેવી શક્તિ ગ્રંથ વિ.સં. ૧૯૨૫માં લખાયો.

રણછોડ બારોટ લેઉવા કણબીના વહીવંત હતા અને તેને યજ્ઞમાન પાસેથી જે દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થાય તેનાથી નિર્વાહ ચલાવતા. જ્યારે વાઘેરોને યુદ્ધ કરવાની ફરજ પડી ત્યારે તેઓએ કોઈ સારા બારોટ કે જે તેઓના યુદ્ધના સમયમાં વીરતાપૂર્વક બિરદાવી શકે એમ લાગવાથી અને માનવાથી તેઓએ પોતાના બારોટને આ હકીકત જણાવી પણ બારોટ તે કામ કરવાની શક્તિ નહિ ધરાવતા હોવાથી બીજે તપાસ કરવાનું કહેતાં બારોટે વડાલ (સોરઠ)ના રહીશ રણછોડ બારોટનું નામ સૂચવ્યું. એટલે વાઘેરોના બે યુવાન સાંઢિયાસવાર તાબડતોબ વડાલ આવ્યા અને રાત્રિના બાર વાગ્યાના સુમારે રણછોડ બારોટ સૂઈ ગયા હતા. તેમને જગાડ્યા. એ સમયે રણછોડ બારોટના પુત્ર સવજી બારોટનાં પત્ની જાગી ગયાં હતાં. વાઘેર યુવાનોએ બારોટને કહ્યું.

“અમે તમને બાન પકડવા આવ્યા છીએ!” ત્યારે બારોટે કહ્યું, “મને બાન પકડી તમે શું કરશો?”

વાઘેરો કહે, “અમારે યુદ્ધ કરવું છે, અને તેમાં તમારા જેવા કવિની જરૂર છે. માટે અમારી સાથે ચાલો.”

વાઘેરો પોતાની સાથે જે કોરીની થેલીઓ લાવ્યા હતા તે બારોટને આપી દીધી. એટલે રણછોડ બારોટ રાજાપુશીથી તેમની સાથે ચાલી નીકળ્યા અને ઓખામાં અમરાપુર નામે ગામ છે ત્યાં જોધા માણેકના બે પુત્રો દેવા માણેક અને મૂણુ માણેક પણ બેઠા હતા. ખબરઅંતર પૂછ્યા બાદ અને વડાલમાં થયેલી વાતચીત સાંભળ્યા પછી વાઘેરોએ રણછોડ બારોટને આશ્વાસન આપતા કહ્યું. “અમે જીવતા રહીશું ત્યાં સુધી તમને ઊંની આંચ આવવા દઈશું નહિ, તમારા કુટુંબનું

ભરણપોષણ પણ અમે કરીશું”

આથી કવિ વાઘેરના યુદ્ધમાં સાથે જ રહ્યા અને સમયે સમયે વાઘેરોના યુદ્ધનું વર્ણન પોતે નજરોનજર જોયેલું. તેનું વર્ણન આ માણેક રાસા કાવ્યગ્રંથમાં કરતા રહ્યા.

કવિએ આ કાવ્યગ્રંથમાં વાઘેરોનાં નામ, ગામ, શાખ તે ઉપરાંત વાઘેરો સાથે યુદ્ધમાં સામેલ થયેલા બીજા રાજપૂત, મેર અને હરિજન લોકો ઇત્યાદિનાં નામો પણ ચોક્કસ રીતે વર્ણવ્યાં છે. કવિએ કેટલાક પ્રસંગો જતા કર્યા છે. પણ આ વાઘેરોના યુદ્ધમાં વડોદરાની ફોજ સામે લડાઈ લડતા જે શૂરવીરો વીરગતિને પામ્યા તેમનાં નામ ચોક્કસ રીતે વર્ણવ્યાં છે.

વાઘેરો આ યુદ્ધમાં દ્વારકાથી ભાગીને જુદે જુદે સ્થળે મોરચા લઈ લડાઈ કરતા કરતા કોડીનાર સુધી આવ્યા અને કોડીનારના ધીંગાણા પછી તુલસીશ્યામ સુધી પહોંચ્યા પછી પકડાઈ ગયા. તેમને વડોદરા લઈ જઈ જેલમાં રાખ્યા હતા. પણ વાઘેરો વડોદરાની જેલ તોડી બહાર નીકળી ગયા હતા. પછી વડોદરાની બજારમાં મૂળુ માણેકે અને જોધા માણેકે જે યુદ્ધ કર્યું તેનું વીરરસ ભરપૂર સુંદર અને સચોટ વર્ણન કવિએ ‘વડોદરા પવાડા’માં કર્યું છે. તે ઉપરથી પ્રતીતિ થાય છે કે, આ કાવ્ય કરનાર કવિ પણ વાઘેરો સાથે જેલમાં ગયા હતા.

વડોદરા છોડીને પુનઃ દેશમાં આવ્યા પછી જેરગાસ અને માછરડાનાં ધીંગાણા થયાં. તે સમયે કવિ વાઘેરો સાથે નહિ હોય એમ આ કાવ્ય વાંચતા લાગે છે. કારણ કે વડોદરાની જેલ તોડીને વાઘેરોએ કરેલા પરાક્રમનાં વર્ણન અને પછીની હકીકતોનું વર્ણન નથી અને આ કવિએ વડોદરાના ધીંગાણા પછી આ કાવ્ય ગ્રંથની પૂર્ણાહૂતિ કરી દીધી છે. એટલે એટલા પૂરતો આ ગ્રંથ અધૂરો છે. કવિ સદ્ગત થવાને કારણે ગ્રંથ અધૂરો રહ્યો છે. પણ કવિ જ્યારથી વાઘેરો સાથેના યુદ્ધમાં જોડાયા અને જ્યાં સુધી વાઘેરો સાથે રહ્યા ત્યાં સુધીની જ હકીકતોનું વર્ણન કરેલ છે.

‘માણેક રાસા’ ગ્રંથમાં કુલ ૩૫૨ કવિતા છે. તેનો આરંભ દુહાથી થાય છે. દુહા ઘણા છે.

કવિએ આ ત્રણ ગ્રંથ ઉપરાંત છૂટક કવિતા પણ ઘણી લખી છે. ‘યદુવંશ પ્રકાશ’માં જામનગરના મહારાજ નીલમસિંહ મહારાજ અને મૂળુ માણેક અને જોધા માણેકનો ભેટો થયો. આ વખતનું વર્ણન કરતાં કવિએ ‘જમાળ’ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે.

‘ગોરખ વિલાસ’ જેતપુર દરબાર મેરામવાળાના પુત્ર ગોરખવાળા માટે લખાયેલો છે.

ત્રીજો ગ્રંથ ‘દેવી શક્તિ’ નામે સં. ૧૮૨૫માં લખાયો.

જ્યારે સુંડ, મુંડ નામના રાક્ષસોએ પૃથ્વી ઉપર ધર્મનો નાશ કરવા માંડ્યો ત્યારે દેવી શક્તિએ તેના પર ચડાઈ કરી અને અસુરોનો વધ કર્યો તે પ્રસંગનું વર્ણન કવિએ ‘દેવી શક્તિ’ ગ્રંથમાં કર્યું છે. તેમાં પણ દુહા, છંદ, છપ્પય, કવિત, સવૈયા વગેરે મળી કુલ ૧૬૮ છે.

આ બધા ગ્રંથોની મૂળપ્રત તેમની પાસે છે. પણ સંજોગો વશાત્ આ ગ્રંથો પ્રગટ થઈ શક્યા નથી. આપણે ઈચ્છીએ કે આ ગ્રંથો વહેલાસર પ્રગટ થાય.

‘વંશ ભાસ્કર’ના કર્તા મહાકવિ

સૂર્યમલ્લજી

‘વંશ ભાસ્કર’ જેવા ગ્રંથના કર્તા મહાકવિ સૂર્ય-મલ્લજીનો જન્મ ચારણ જ્ઞાતિની મિશણ શાખામાં ચંડીદાનને ત્યાં બુંદીમાં વિ.સં. ૧૮૭૨માં થયો હતો. રાજસ્થાનના ચારણ કવિઓમાં સૂર્યમલ્લજીની ઘણી પ્રસિદ્ધિ છે.

સૂરજમલ્લને છ પત્નીઓ હતી. પણ કોઈને દીકરો ન હતો. એટલે તેમણે મુરારિદાનને દત્તક લીધા.

સૂરજમલ્લ ઘણા સ્પષ્ટભાષી અને સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના પુરુષ હતા. તેનો સ્વભાવ એટલો નિરસ હતો કે લોકો તેને મળવાનું પણ પસંદ કરતા નહિં. તે શરાબ ખૂબ પીતા પણ નશામાં એટલા ચક્ર્યૂર બનતા નહિં કે પોતાના શરીરની શુદ્ધિ ના રહે. કહેવાય છે કે નશામાં તેની કલ્પનાશક્તિ ઘણી તીવ્ર બનતી અને બે આદમી તેની બન્ને બાજુએ બેસતા. એ ઘણી મુસીબતે તેની કવિતા લખી શકતા. તે સ્વાભાવિક રીતે જ કવિ હતા. અને ષડ્ભાષાના જ્ઞાની હતા. તેમજ ન્યાય, વ્યાકરણ વગેરે અનેક વિષયોમાં પારંગત હતા.

તેમણે ૮ ગ્રંથો લખ્યા છે. (૧) વંશ ભાસ્કર (૨) વીરસતસઈ (૩) બળવંત વિલાસ (૪) છંદો મયુખ (૫) હરણા બુંદી (૬) વીર સમસતી (૭) રામ રઝાટ (૮) સતી રાસો (૯) ધાતુ રૂપાણી.

આમાં તેનો વંશ ભાસ્કર સૌથી મોટો ગ્રંથ છે અને તે ઘણો પ્રસિદ્ધ છે. આ બુંદી રાજ્યનો પદ્માત્મક ઇતિહાસ છે.

અને તેનું બે વાર પ્રકાશન થયું છે. તેની ભાષા પિંગલ છે. પોતાનું પાંડિત્ય અને શબ્દ ભંડોળનું પ્રદર્શન કરવાના હેતુથી સૂરજમલ્લે કેટલાક નવા નવા શબ્દનો પણ પ્રયોગ કર્યો છે અને કેટલીક જગ્યાએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓના પ્રચલિત એવા કર્ણકટુ શબ્દોનો પ્રયોગ પણ કર્યો છે. જેનાથી ભાષામાં કૃત્રિમતા અને કુરૂપતા આવી ગઈ છે.

પણ વંશ ભાસ્કરનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય બરાબર છે. તેમાં વર્ણવેલ ઘટનાઓ અને વિવરણ ઘણું કરીને સત્યતા અને વાસ્તવિકતા માટે બરાબર છે.

સૂરજમલ્લજી પાંડવ યજ્ઞેન્દુ ચંદ્રિકાના કવિશ્રી સ્વરૂપદાસના શિષ્ય હતા. તેણે નાનપણમાં સ્વરૂપદાસજી પાસે યોગ શાસ્ત્ર, મમ્મટ કૃત મહાકાઠિન કવિ પદ્ધતિ, નાના અદ્વૈત વેદાંત શાસ્ત્રના ગ્રંથો અને ન્યાય તથા વૈશેષિક તત્ત્વયુક્ત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સૂર્યમલ્લ આજીવન સ્વરૂપદાસને ઘણા પૂજ્યભાવથી જોતા, સ્વરૂપદાસજી પણ ઘણા ઉદાર મનના હતા, તે વેદાંત તત્ત્વના માર્મિક જ્ઞાતા હતા, વિદ્યા વિનિત અને સરળ ચિત્ત હતા, એ તત્ત્વદર્શી મહાત્માએ જોયું કે પોતાનો શિષ્ય સૂર્યમલ્લજી પોતાની અસાધારણ પ્રતિભાના બળ વડે એમનાથી પણ આગળ વધી ગયો છે. ત્યારે તેમના મનમાં પણ સૂર્યમલ્લ પ્રત્યે આદરભાવ થયો.

તેનો બીજો મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ વીર સતસર્ઈ છે. જે અપૂર્ણ રહ્યો. આ ગ્રંથ પણ ડિંગલ ભાષામાં લખાયો છે.

જ્યારે ગોઠડાના મહારાજા બુંદી સામે યુદ્ધ માટે તૈયાર થયા, ઘણું સમજાવ્યા છતાં ન માન્યા ત્યારે સૂર્યમલ્લે તેને કહ્યું. “ખૂબ લડો, ભાગશો નહિ, જો બહાદુરીથી લડતા કામ આવશો તો, તમારું નામ અમર કરી દઈશ.” અને પછી વીર સતસર્ઈ લખવાનો આરંભ કર્યો. લગભગ ૩૦૦ દુહા લખાયા અને ભોમસિંહ યુદ્ધભૂમિ છોડીને ભાગ્યા. તેથી સૂરજમલ્લે વીર સતસર્ઈ લખવાનું બંધ કર્યું. એટલે આ ગ્રંથ અપૂરો રહ્યો.

સૂર્યમલ્લની કીર્તિ અવિચલ રાખનાર આ એક અપૂર્ણ રચના છે.

વંશ ભાસ્કરથી સૂરજમલ્લના ઐતિહાસિક જ્ઞાન, તેનું પાંડિત્ય અને તેની અદ્ભૂત વર્ણનશક્તિનો ખ્યાલ વીર સતસર્ઈના દુહાથી આવે છે. આ દુહામાં કોઈ વ્યક્તિ વિશેનું વર્ણન નથી. પણ વીરભાવનાની ઉપાસના અને તેની પુષ્ટિ તેનું મુખ્ય મંતવ્ય છે. તેમાં સૂરજમલ્લનું હૃદય બોલતું હોય

તેવી પ્રતીતિ થાય છે. તેની ભાષા પણ સહજ અને પ્રાણવાન છે. તેના દુહાનો રાજસ્થાનમાં ઘણો પ્રચાર છે. ખાસ કરીને ચારણ કવિઓ ઉપર તેનો ઊંડો પ્રભાવ છે. તેનો ત્રીજો ગ્રંથ બળવંત વિલાસ છે અને ચોથો ગ્રંથ છંદોમયુખ છે. આ છંદ શાસ્ત્રની સામાન્ય કોટિની રચના છે.

સૂરજમલ્લ વીરરસના શ્રેષ્ઠ કવિ હતા. ડિંગલભાષાના કવિઓની લોકપ્રિયતાનું કારણ તેની અનુભૂતિની સત્યતા અને ભાવનાની ગંભીરતા છે.

યુદ્ધનું, રણભૂમિનું, સતીઓના, વીરોના ઉન્માદના, વીર વીરંગનાઓના હૃદયસ્થ ભાવના વગેરેનું તેણે એવું સજીવ, માર્મિક અને નૈસર્ગિક વર્ણન કર્યું છે કે, વાંચતા દિલ ડોલી ઊઠે.

ખરેખર સૂરજમલ્લ એવી કોટિના કવિઓ માંહેના છે જે સેંકટો વરસે એકાદ જન્મે છે.

સૂરજમલ્લનું અવસાન વિ. સં. ૧૮૨૫માં થયાનું મનાય છે.

રણમલ અદા

રાજકોટ ઠાકોર સાહેબ શ્રી મહેરામણજીએ પોતાના છ મિત્રોની સહાયથી હિન્દી મિશ્ર કાવ્યગ્રંથ પ્રવીણસાગર લખવાની શરૂઆત વિ.સં. ૧૮૩૮ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૫ ને મંગળવારે કરી.

આ ગ્રંથ પૂરેપૂરો વાંચવાની ઘણા કાવ્ય વિનોદી ગૃહસ્થોને ઈચ્છા થઈ તેથી રાજકોટના રહીશ રા. હરિશંકર પ્રાણજીવન જેઓ એક વખત ધાંગધાના દીવાન હતા તેમણે આ ગ્રંથ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા ઈચ્છા કરી પરંતુ તેમાં બે મુશ્કેલી નડી (૧) આ ગ્રંથમાં ૮૪ લહેરો આવે છે. પણ તેમાંથી ૬૦ જ મળી હતી. બાકીની ૨૪ લહેરો ક્યાંથી કાઢવી? બીજી મુશ્કેલી એ હતી કે આ ગ્રંથ અતિ રસિક છતાં કેટલીક જગ્યાએ તેમાંની કવિતા કિલ્લ છે. તેમાં પણ ચિત્ર કાવ્ય અને અનેકાર્થિ કાવ્ય. જેમાં પૂર્વના સિદ્ધાંત શાસ્ત્રકારોએ કવિને કિલ્લતાની કેટલીક છૂટ આપેલી. તે છૂટનો આ ગ્રંથમાં બહોળો ઉપયોગ થયેલો છે. એટલું જ નહિ ગ્રંથ વ્રજભાષાનો છતાં તેમાં કચ્છ, કાઠિયાવાડના પ્રાંતિક શબ્દો પણ ઘુસાડી દેવામાં આવ્યા છે અને અર્થ કરતાં શબ્દાલંકાર પર વિશેષ ધ્યાન અપાયું છે. આવાં અનેક કારણોને લીધે સમગ્ર ગ્રંથનો

કેટલોક ભાગ ટીકા વગર કાવ્ય વિલાસી ચતુરજનોને પણ સમજવો મુશ્કેલ પડે છે. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા રા. હરિશંકર પ્રાણજીવન અને તેમના ભાઈ શાસ્ત્રી ચતુર્ભુજ પ્રાણજીવને આ અલંકાર, અર્થને સમજવા સારો પ્રયાસ કર્યો. પ્રવીણ સાગરની ૬૦ પૃષ્ઠીની લહેરો શોધવા માંડી. ૭૦ ને બદલે ૭૨ લહેરનો હસ્તપ્રત ચોપડો તેમને રાજકોટ પાસેના ગવરીદડથી મળી આવ્યો. આ વિદ્યાવિલાસી સજ્જન ઠાકોરે તે પ્રત છપાવવા મદદગાર થઈ પડે એ માટે રાજીખુશીથી આપી દીધો.

બીજી મુશ્કેલી દૂર કરવામાં રાજકોટના રહીશ બારોટ કવિ રણમલ અદાભાઈએ તેમને વચન આપ્યું અર્થાત પોતાની શક્તિ, જ્ઞાન અને કાંઈ મળવાનો વિચાર કર્યા વગર તેમણે પ્રવીણ સાગર જેવા મહાન અને કઠિન ગ્રંથની ટીકા (ગુજરાતી અર્થ) કરી આપવાનું માથે લીધું એટલું જ નહિ પણ છેલ્લી ૭૩ થી ૮૪ પર્યંત ૧૨ લહેરો જે અલભ્ય હતી તે પણ નવી બનાવી ગ્રંથ સંપૂર્ણ કરી આપવા કબૂલાત આપી. તે પરથી શાસ્ત્રી ચતુર્ભુજ પ્રાણજીવને કાઠિયાવાડ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગ્રંથ છપાવવો શરૂ કર્યો. પણ ગમે તે કારણસર રણમલ અદા તે કામ પૂરું કરી શક્યા નહિ, ૪૮ લહેરો સુધી આ કામ ઠીક ઠીક ચાલ્યું પણ તે પછી તે કામ રણમલભાઈએ ગમે તે કારણે અટકાવી દીધું અને પ્રવીણ સાગર છાપવાનું કામ અટકી પડ્યું. આ ઉપરાંત કવિશ્રી રણમલ અદાભાઈએ ‘સુંદર સિંગાર’ નામના ગ્રંથનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો.

આ સુંદરસિંગાર ગ્રંથ ગ્વાલિયરના કવિ સુંદરદાસે લખ્યો છે. આ કવિ શાહજહાંના દરબારમાં સ્થાન પામ્યા હતા. તે જાતે બ્રાહ્મણ હતા. શાહજહાંએ તેની કવિત્વ શક્તિ ઉપર મુગ્ધ થઈ તેને કવિરાય અને મહાકવિરાયની પદવી આપી હતી અને ખૂબ ધનવાન બનાવ્યા હતા. તેમણે ‘સુંદર સિંગાર’ નામે ગ્રંથ ઈ.સ. ૧૬૩૨ (સં. ૧૬૮૮)માં લખ્યો.

કવિ રણમલે આ રીતે પ્રવીણ સાગરની ટીકા અને સુંદર સિંગારનો અનુવાદ તો લખ્યો છે. સાથે કવિ રણમલે ઘણી કવિતા પણ લખી છે.

‘રાસમાળા’ની ભેટ આપનાર ફાર્બસ સાહેબ

રાસમાળા નામે બે ઇતિહાસ ગ્રંથોની ભેટ આપનાર શ્રીમાન એલેક્ઝાન્ડર કિનલોક ફાર્બસ સાહેબનો જન્મ એક

કુલીન વંશમાં થયો ૭ જુલાઈ ૧૮૨૧માં (વિ. સં. ૧૮૭૭) લંડન નગરમાં થયો હતો.

ગુજરાતની કીર્તિનો જીર્ણોદ્ધાર કરનાર અને ગુજરાતના અસ્ત પામતા સ્તુતિપાઠક ભાટ, ચારણાદિ કવિઓની કૃતિઓને થંભાવી કવિઓના પણ કવિનો અર્થ સારનાર ફાર્બસ સાહેબે વિદેશી હોવા છતાં ઊંડો અભ્યાસ કરી ગુજરાતની પ્રજાના ધર્મ, આચાર, વિચાર, રિવાજ, ભૂત, પ્રેત, મંત્ર અને પૂવર્જન્મ વગેરે બાબતોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો અને તેમાં તેમને કવિ દલપતરામ જેવાનો સાથ મળ્યો.

ફાર્બસ સાહેબનો પૂર્વનો ઇતિહાસ જોઈએ તો તેમના સાતસો વર્ષ પહેલાંના મૂળ પુરૂષથી એક જોન નામના પુરૂષ સ્કોટલેન્ડમાં આવી રહ્યા. તેમના પરાક્રમથી તેમને એક પરગણું ભેટ આપવામાં આવ્યું. તેના એક પ્રપૌત્ર સ્કોટલેન્ડના રાજાની કન્યાને વર્યા. તેમના ઉત્તરાધિકારીઓએ ઊંચરાજપદ મેળવ્યા હતાં.

કિનલોક ફાર્બસના પિતા સર જોન ફાર્બસ મિચેલ તે સર આર્થર સાહેબના પૌત્ર થાય. સર આર્થર સાહેબ બહુ વર્ષ સુધી રાજસભામાં બિરાજ્યા હતા.

ફાર્બસ સાહેબ વિદ્યા અને કળા બંનેમાં કુશળ હતા. ગુજરાતની ભવ્ય શિલ્પકૃતિઓ જોઈને તેઓને લાગ્યું કે પ્રતાપી લોકોના મહિમાનું એ અવાચિક ચિહ્ન છે. તે આધુનિક સમયના અનુકૂળ સમર્થ સાધન અને ઐતિહાસિક લેખ છે. અને તે ઐતિહાસિક લેખ રાસમાળા નામે લખી ગુજરાતના સમર્થ મહાકવિનો અર્થ ફાર્બસ સાહેબે સાર્યો છે.

તે દેશીય વિદ્યાની શોધ કરવા લાગ્યા. પ્રથમ રા. રા. ભોગીલાલ માસ્તર પાસે શીખવા માંડ્યું અને તેને તેમાં રસ પડ્યો. રા. ભોળાનાથ સારાભાઈની ભલામણ ઉપરથી કવિશ્રી દલપતરામને ઈ. સં. ૧૮૪૮ના નવેમ્બર માસમાં પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને રાજકાજમાંથી અવકાશ મળે ત્યારે પોતે વિદ્યાભ્યાસ કરતા.

આથી ગુજરાતનો પૂર્વ મહિમા તેના જાણવામાં આવ્યો એટલે ગુજરાતનું કલ્યાણ કરવા પોતાનાં તન, મન, અને ધન અર્પણ કરવા સંકલ્પ કર્યો.

હસ્તલિખિત ગ્રંથોની શોધ અને સંગ્રહ થવા માંડ્યો. ખૂણે ખૂણેથી ભાટ, ચારણાદિ કવિઓને ઓળખવાનો પ્રયત્ન

કર્ચો. જે કવિઓના સમર્થ પૂર્વજો રાજકર્તાના પ્રીતિપાત્ર હતા.

કવિ કો ન જાને, તાહિકો કોન જાને?

ફાર્બસ સાહેબના આગમનથી શાંતિ, વિદ્યા, કળા અને કૌશલ્ય વગેરે વધવા માંડ્યાં. ફાર્બસ સાહેબ સુખદ સામગ્રી વધારવા સાધનરૂપ હતા. કર્નલ કુલજેમ્સ, કર્નલ વાલેસ અને રેવ. પીટીટ વગેરે ગૃહસ્થોને સામેલ રાખી ઈ. સં. ૧૮૪૮માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થાપી અને આ સોસાયટીના સંબંધોમાં ઈ. સં. ૧૮૪૮માં સરસ્વતી મંદિરનું પુસ્તકશાળાનું સ્થાપન ગુજરાતમાં પ્રથમ અમદાવાદમાં ભદ્રના દરવાજા ઉપર થયું. આ સોસાયટીએ નિશાળ પણ સ્થાપી.

તા. ૨૨-૧૧-૧૮૪૮ થી તા. ૩-૧-૧૮૫૦ સુધી જજ અને સેશન જજનું કામ ફાર્બસ સાહેબે અમદાવાદમાં ચલાવ્યું. તા. ૧૫-૪-૧૮૫૦માં સુરતમાં આસિ. જજ અને સેશન જજ થયા.

સુરતમાં અષ્ટવિંશી સોસાયટી ઊભી કરી અને પોતે તેના મંત્રી થયા. અને સુરત સમાચારના નામે એક પત્ર પ્રગટ કરાવ્યું. સુરત સમાચાર તંત્રી રા. મુકુંદરાયજી ઉપર વિરોધ પક્ષવાળાએ એક તુચ્છ અપરાધ મૂક્યો અને કામ ચાલ્યું પણ ફાર્બસ સાહેબે દરમ્યાનગીરી કરી છોડાવ્યા.

સુરતમાં એન્ડ્રુઝ પુસ્તકશાળા સ્થપાઈ તે પણ ફાર્બસ સાહેબના કારણે જ.

ઈ. સં. ૧૮૫૧માં ફાર્બસ સાહેબ સુરત સુધરાઈનો ધારો ચલાવનાર અધિકારી નિમાયા. તેમણે કવિ દલપતરામ અને દુર્ગારામ મહેતાજીને ધારાનો આશય લોકોને સમજાવવાનું કામ સોંપ્યું.

તા. ૧-૫-૧૮૫૧માં તેઓ અમદાવાદના આસિ. કલેક્ટર અને મેજિસ્ટ્રેટ નિમાયા અને એજ વર્ષના જૂલાઈ માસમાં ધોળકા અને વીરમગામ તેને સ્વાધીન થયા.

ઈ. સં. ૧૮૫૩ના જૂન માસમાં અમદાવાદના એકિટંગ જજ અને સેશન જજ નિમાયા.

અમદાવાદમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો ત્યારે હસ્તલિખિત ગ્રંથોની શોધખોળ ચાલુ હતી. પ્રાકૃત મહાકવિ ચંદનો પૃથ્વીરાજ રાસો મળવો દુર્લભ હતો. તે માટે આણંદ, વિજાપુર વગેરે ગામોમાં ઘણી શોધખોળ કરાવી પણ મળી શક્યો નહિ. અખંડ ગ્રંથ મળવો મુશ્કેલ હતો.

મુંબઈની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં એક પ્રત છે. એવું સાંભળવાથી ત્યાંનું પુસ્તક પણ મંગાવ્યું તે પણ અપૂર્ણ હતું. પછી સમાચાર મળ્યા કે હુંદિકોટાના રાજવી પાસે પૃથ્વીરાજ રાસો આખો છે. છતાં તે પણ પૂરો મળ્યો નહિ. તેની પ્રતિકૃતિ કરાવી તે સંપૂર્ણ પુસ્તક આશરે ૮૦ હજાર શ્લોકનું છે. આ પુસ્તક મંગાવતા રૂા. ૧૧૦ તો માત્ર ટપાલ ખર્ચના થયા. આ દુર્લભ ગ્રંથ નાણાં ખર્ચી લખાવી લીધો. તે હાલ મુંબઈમાં ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના પુસ્તકાલયમાં છે.

પછી તો ફાર્બસસાહેબે અનેક પુસ્તકો અને અનેક પુસ્તક ભંડારો જોઈ નાખ્યા. લેખો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને રાજદરબારોના રેકોર્ડ પણ તપાસ્યા અને જરૂરી પુસ્તકોનો સંગ્રહ પણ કર્યો અને તેમાં પ્રબંધ ચિંતામણિ, ભોજ પ્રબંધ, પૃથ્વીરાજ રાસો, કુમારપાલ રાસો, રત્નમાલા, પ્રવીણ સાગર, જગદેવ પરમાર, બાબી વિલાસ, શ્રી પાલરાસ, કેશરરાસ અને હમીર પ્રબંધ વગેરે મુખ્ય ગ્રંથો છે. તેને બરાબર સમજી રાસમાળામાં ઉપયોગ કર્યો છે. પોતે પોતાના સંશોધનમાં રાસ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો. તેથી તેના ગ્રંથનું નામ રાસમાળા રાખ્યું.

મહીકાઠાંમાં પોતે પોલિટિકલ એજન્ટ હતા ત્યારે રાજકુમારને વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે એક નિશાળ સ્થાપી. તે ફાર્બસ શાળા નામે પ્રસિદ્ધ છે.

પછી ઈ. સ. ૧૮૫૨માં ઈડરના ક્ષત્રિય રાજાઓના સહકારથી ઈડરમાં કવિ મેળાનું આયોજન કર્યું. તેમાં કવિઓની કવિતા સાંભળી પોતે યોગ્ય મદદ કરી.

આમ પોતે ગુજરાતના મહિમાનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા અનેક સ્થળેથી સામગ્રી એકઠી કરતા રહ્યા.

તા. ૨૮-૩-૧૮૫૪માં પોતે યુરોપ સિધાવ્યા. ગુજરાતમાંથી તેનું શરીર યુરોપ ગયું. પણ તેમનું મન ગુજરાતમાં હતું. ત્યાં રહીને પણ ગુજરાતની સેવા ચાલુ રાખી.

રાસમાળા નામે ઈતિહાસ ગ્રંથ લખાયા. રાસમાળા ભાગ-૨ ઈ. સ. ૧૮૫૬માં લંડનમાં રિચર્ડસન બ્રધર્સના મુદ્રાલયમાં સુંદર રીતે મુદ્રાંકિત કરાવી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો.

રાસમાળાની રચનામાં પોણા ત્રણ વર્ષ થયાં તે પછી ફાર્બસ સાહેબ ઈ. સ. ૧૮૫૬ના નવેમ્બર માસમાં ભારતમાં પાછા ફર્યા.

કાઠિયાવાડમાં ફાર્બસ સાહેબને બહુ રહેવાનું થયું ન હતું. છતાં તેમાં તેણે રસ લીધો હતો. જૂનાગઢ અને ગોંડલ રાજ્યના સંબંધમાં જે વ્યવસ્થા કરવાની હતી તે તેણે કરી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૬૪માં ઓનરેબલ ઉલ્લિયસ ફિયર ગયા હતા. ત્યારે તેમના બોમ્બે બ્રાન્ચ ઓલ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના ગૃહસ્થોએ ફાર્બસ સાહેબને પ્રમુખ બનાવવા ઈચ્છા વ્યક્ત કરી પણ ફાર્બસ સાહેબે તેનો સવિનય અસ્વીકાર કર્યો છતાં ઉપપ્રમુખ તરીકે રહ્યા. અને યુનિવર્સિટીમાં સરકારે તેમને મહા માનદપદ સોંપ્યું.

જમશેદજી કલાશાલાના પણ તે પ્રમુખ હતા. ભારતના મહાપુરુષોના ચિત્રોનો સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કરવા એક મંડળ સ્થાપવાનો વિચાર થયો હતો અને તેના પ્રમુખ તરીકે ધી ઓનરેબલ મિસ્ટર જસ્ટિસ ફાર્બસનું નામ મૂકવામાં આવ્યું. ફાર્બસ સાહેબ ઉપર ઈશ્વરની ઘણી કૃપા હતી તેથી તેનું જીવન સુખ અને શાંતિમય પસાર થયું પણ મહાવૃક્ષ રોપનારને તેનાં ફળ થાખવાનો ભાગ્યે જ સમય આવે છે. તે વૃક્ષને ફળતાં વાર લાગે છે. એટલામાં રોપનાર અસ્થિર દેહનો અંત આવી જાય છે.

ફાર્બસ સાહેબનું છેલ્લું પ્રસિદ્ધ લેખન જગવિખ્યાત સૌરાષ્ટ્રના સોમનાથ વિષેનું અને તે એશિયાટિક સોસાયટીની મુંબઈ શાખામાં છે.

કૃષ્ણજીતકૃત રત્નમાલા નામે એક સુંદર વ્રજભાષાનો ગ્રંથ છે. જેમાં પતનના રાજાનો ઇતિહાસ છે. તેમાંના જેટલાં રત્ન હાથ આવ્યાં તેટલાં ફાર્બસ સાહેબે અંગ્રેજી કવિતામાં ભાષાંતર કર્યું અને પ્રગટ પણ થયું છે. મુંબઈના ઘણા ગૃહસ્થોને ગુજરાતની સભા સ્થાપવાની ઈચ્છા થઈ અને શ્રી ફાર્બસ સાહેબને સહકાર આપવા વિનંતી કરી.

આ વિચાર ફાર્બસ સાહેબને ખૂબ ગમ્યો અને તે માટે ફંડ એકત્ર કરવા પ્રયાસો શરૂ કર્યા.

તેમાં એક લાખ રૂપિયા ભેગા કરવાની નેમ હતી. તેમાં ૨૮,૨૦૦ રૂપિયા સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓ પાસેથી એકત્ર થયા. અને મુંબઈના ગૃહસ્થોએ રૂા. ૩૭,૫૦૦ એકત્ર કર્યા.

અને થોડા વખતમાં જ મુંબઈ ખાતે વાલકેશ્વર પાસે ફાર્બસ સાહેબના બંગલે એક બેઠક મળી. આમ તા. ૨૫-૩-૧૮૬૫ના દિવસે ગુજરાતી સભાની સ્થાપના થઈ તેના

પ્રમુખ તરીકે ફાર્બસ સાહેબની વરણી થઈ અને એક સમિતિ પણ રચાણી.

તે પછી થોડા વખતમાં જ ફાર્બસ સાહેબની તબિયત લથડી અને મુંબઈ છોડી પુના જવું પડ્યું. તેથી ગુજરાતી સભાનું કામ અટકી ગયું.

બહુ વિચાર કરવાથી મસ્તકમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો તેથી થોડા દિવસોની પીડા ભોગવી તા. ૩૧-૮-૧૮૬૫ને ગુરુવારે પુનામાં ધી ઓનરેબલ એલિસના બંગલામાં ફાર્બસ સાહેબે આપણા વચ્ચેથી કાયમી વિદાય લીધી.

ફાર્બસ સાહેબના દેહવિલય વખતે જે કાર્યો સાથે ફાર્બસ સાહેબને સંબંધ હતા. તે કાર્યો તેના મિત્રોએ સંભાળી લીધા. તે વખતે ફાર્બસ સાહેબે કહેલું. મારાં બધાં કામ તમને સોંપીશ પણ ગુજરાતી સભાનું કામ મારા અંતકાલ સુધી કોઈને સોંપીશ નહિ.

ફાર્બસ સાહેબનાં અવસાન પછી ગુજરાતી સભાએ ફાર્બસ ગુજરાતી સભા એવું નામ ધારણ કર્યું.

‘વીર વિનોદ’ના કર્તા

ગણેશપુરી

‘વીર વિનોદ’ના કર્તા ગણેશપુરીનો જન્મ ચારણ જ્ઞાતિની રોહડિયા શાખાના પદ્મસિંહજીને ત્યાં જોધપુર રાજ્યના ચારણવાસ ગામે વિ.સં. ૧૮૮૩માં થયો હતો.

તેમનું મૂળ નામ તો ગુમજી હતું. પણ એવી વાત પ્રચલિત છે કે, વંશ ભાસ્કરના રચયિતા કવિરાજ સૂર્યમલ્લજીનું નામ ગુમજીએ સાંભળ્યું અને તેને મળવા બુંદી ગયા. જ્યારે ગુમજી સૂરજમલ્લને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે દરવાજા ઉપર એક નોકર બેઠો હતો. તેણે અંદર જઈ સૂરજમલ્લને ખબર આપ્યા કે, એક ચારણ આપને મળવા આવેલ છે અને દરવાજા ઉપર ઊભેલ છે.

સૂરજમલ્લ ઘણું કરીને અભણ માણસોને મળતા નહિ. તેણે નોકરને કહ્યું. “જા જઈને પૂછ. તે ભણેલ છે કે અભણ?” નોકર બહાર આવ્યો અને આ સવાલ તેણે ગુમજીને પૂછ્યો.

આ સાંભળી ગુમજી સમજી ગયા અને જવાબ આપ્યો કે, “હું ભણેલ નથી.”

આ અવાજ અંદર બેઠેલા સૂરજમલ્લે સાંભળ્યો. એટલે

તેણે જોરથી કહ્યું. “હું અભણ ચારણનું મોહું જોવા માંગતો નથી, તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ.”

આ શબ્દોએ ગુમજીને ઘણો આઘાત પહોંચાડ્યો. તેને શરમ પણ થઈ તેથી એકદમ ત્યાંથી નીકળી ગયા.

આ ઘટના ઘટી ત્યારે ગુમજીની ઉંમર ૨૭ વર્ષની હતી. પણ આ ઘટનાથી તેના જીવનનો નવો અધ્યાય શરૂ થયો. તે સાધુ થઈ ગયા. પોતાનું નામ બદલી ગણેશપુરી રાખ્યું. અને કાશી પહોંચી ત્યાં લગભગ ૧૦ વર્ષ રહ્યા અને હિન્દી, સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

કાશીથી પાછા ફર્યા પછી ગણેશપુરી જ્યાં ત્યાં ફરતા રહ્યા અને છેલ્લે મેવાડના ગુણગ્રાહક મહારાણા સજ્જનસિંહના આગ્રહથી મેવાડને કાયમ માટે પોતાનું નિવાસ્થાન બનાવી દીધું.

ગણેશપુરી એક સુયોગ્ય સાહિત્યસેવી અને કાવ્યકુશલ વ્યક્તિ હતા. તેના સંપર્કમાં આવવાથી મહારાજા સજ્જનસિંહ પણ સારી કવિતા કરવા લાગ્યા.

ગણેશપુરીના સંસ્કૃત, વ્રજભાષા અને ડિંગળના ઉચ્ચારણો ઘણા શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ હતા તેથી સાંભળનાર ડોલી ઊઠતા.

સાધારણ કોટિની કવિતા પણ જ્યારે તેની જીભે આવતી ત્યારે તે ઉચ્ચ કોટિની બની જતી. તેનો ગ્રંથ વીર વિનોદ ઉપરાંત છૂટક કવિતા, સવૈયા પણ તેણે રચ્યા છે. વીર વિનોદની ભાષા પિંગલ છે. આ મહાભારતના કર્ણ પર્વનો પચ્ચાનુવાદ છે. અનુવાદમાં મૌલિકતા, ભાવોની સ્પષ્ટતા અને શબ્દ યોજનાના સૌંદર્યનો સારો આનંદ મળે છે. પણ કિલ્લ શબ્દોને કારણે પ્રસાદગુણને ઘણો આઘાત લાગ્યો છે. છતાં આ ગ્રંથનું કવિ સમાજમાં અને રાજસ્થાનમાં ઘણું મહત્ત્વ છે. તેમજ માર્મિક છે. છતાં પ્રસાદની કમી તેમાં પણ છે. ઘણું કરીને એવું કારણ છે કે, કાવ્યકળા કિલ્લ થવાથી પણ તેનો પ્રચાર નહિ હોય કે જેટલો હોવો જોઈએ.

ખરી વાત એ છે કે ગણેશપુરીની કવિતા પાછળ ચેષ્ટા છે, પણ તેના હૃદયની અનુભૂતિ નથી. ફક્ત મસ્તકની ઉપજ છે અને એટલે તેના ભાવ સુધી પહોંચવા માટે વાંચકોને ઘણો શ્રમ કરવો પડે છે.

સમર્થ શીઘ્રકવિ

કરશન બારોટ

કરશન બારોટ એટલે સમર્થ અને શીઘ્રકવિ, તે ઘેલાશાના બરવાળા પાસેના રોહિશાળા ગામ પાસે આવેલ લાખેણી ગામના વતની હતા અને તે વાગડિયા આહિરોના બારોટ હતા. તેના સુપુત્ર રાણીંગભાઈ પણ ભાથી ગીતકાર હતા. તે પિતા-પુત્રની અનેક રચનાઓ હોવા છતાં બેમાંથી એકેયનું પુસ્તક પ્રગટ થયું નથી. આ પિતાપુત્રની કવિતા જોતાં એમ લાગે છે કે કવિતામાં પૂરતી તાકાત હતી પણ તેની કદર કરનાર કોઈ માલમી મળ્યો નથી લાગતો. એમ તો અનેક ગીતો રચનાર ગીગાભગત (ગોળિયું) ના પણ ક્યાં પુસ્તક પ્રગટ થયાં છે.

આ સંસારમાં ઘણા પુષ્પો ખીલે છે, પમરાટ ફેલાવે છે પણ તેની સુગંધ લેનાર કોઈ મળે તે પહેલાં કરમાય જાય છે! ખરી પડે છે !

ફરતું આવે ફૂલ, માલમી કોઈ મળ્યો નહિ.

એનું માખી શું જાણે મૂલ, ભમર પખે ભાણના

આ પિતા પુત્ર અને ગીગા ભગતની કવિતા રૂપી પુષ્પમાંથી પરાગ મધુરસ ચૂસનાર કોઈ ભેદુ ભમર ન જ મળ્યો હોય તેમ લાગે છે.

આ શીઘ્ર કવિ કરશનભાઈ એકવાર બગસરા પાસેના ટીંબલા ગામે ગયા.

ટીંબલામાં સં. ૧૮૮૦માં ચાંપરાજવાળા (ચરખા) જે બહારવટે હતા તે ટીંબલામાં ખાબક્યા. આ વખતે ટીંબલામાં સામતવાળા અને મોટા માંડવાના કાંધાવાળા ચાંપરાજના મકરાણી સામે આફળી કામ આવી ગયા. તેના પાણિયા ટીંબલાના ચોરામાં આજે પણ ઊભા છે. આ પાણિયા જોઈ કરશન બારોટે પૂછ્યું, “આ પાણિયા કોના છે?”, “આ પાણિયા તો સામતવાળા અને કાંધાવાળાના છે.” અને ચાંપરાજવાળા સામે આફળી આ બંને વીર પુરુષો ક્રમ આવ્યાની માંડીને વાત કરી.

વાત સાંભળ્યા પછી કરશન બારોટે કહ્યું, “તંઈ ભો બાપા! આ બંને વીરપુરુષના વિવાહ વર્ણવું” એમ કહીને ગીત ઊપાડ્યું.

કરશન બારોટ બગસરા દરબાર મૂળુવાળા અને

ભોજવાળા વખતમાં બગસરા આવ્યા. એમાં ભાવનગર ગોહેલરાજ વજ્રેસંગનું ગીત કોઈ બોલ્યું. ડાયરો કહે, “વાહ ગીત, ઊભા કરી દે એવું.” ત્યારે ભોજવાળા કહે “કરશન દેવ! આવું ગીત કાઠીઓનું થાય ખરું?”

કરશન બારોટ કહે, “હા, એક નહિ પણ બે થાય. ડાયરો છાશ પીને આવો ત્યાં સુધીમાં ગીત બની જાય. હવે ગીત બનાવ્યા સિવાય ખાવાનું ન અપે!” ડાયરો છાશ પીને આવતાં કરશન બારોટે ગીત ઊપાડ્યું.

પાળિયાદથી ઉનડ ભગત ૪૦ ઘોડે ચલાલાની જગ્યામાં આવેલા જાણી ચરખા, ચાડિયા, સમઢિયાળા, ધારગણી, ઈંગોરાળા, ઝર, મીઠાપુર અને દહીડાથી કાઠી ડાયરો દર્શને ઊમટ્યો. કાવા, કસુંબા થઈ રહ્યા છે. સાકર, શ્રીફળના પ્રસાદ ખોબે અને ધોબે વહેંચાય છે. ઉનડ ભગતમાં જાગતી પીરાઈ દર્શાઈ છે. આજ બીજા પણ મહેમાનો જગ્યામાં આવેલા છે. તે હતા આહિરોના વહીવંચા બારોટ પિતાપુત્રની જોડ લાખોશીના પિતા કરશન બારોટ અને પુત્ર રાણીંગ બારોટ. બેય ભાથી કવિ, મા શારદાની તેના પર અખંડ કૃપા વરસે. એમાં કરશન બારોટ તો અષ્ટવિધાની કવિ હતા. કરશન બારોટ કાવ્ય બનાવે ત્યારે કાગળ, કલમની જરૂર ન પડતી. પાસાબંધી કેડિયાની કસો ચાળતા જાય અને દેવી સરસ્વતી જીભને ટેરવે આવી જાય.

એમાં પાળિયાદના ઉનડ ભગતે જરાક મરમ કર્યો. “હવે કવિઓ અગાઉની જેમ તરત કાવ્ય કરી શકે એવા નથી રહ્યા.”

કરશન બારોટ મરમને સમજી ગયા કે પાંચાળી પીરની મારી પાસે શીઘ્ર કવિતા કરાવવાની ઈચ્છા છે. કરશન બારોટ કહે, “તંઈ લ્યો બાપા! એક ફૂલ તમને ચડાવું, આ સભામાં આપથી ઉત્તમ કોણ?” અને કવિની જીભે સપાખરું ગીત માંડ્યું રમવા.

કવિની કાવ્ય કલ્પનાથી મુગ્ધ બની ભગત કહે છે, “કવિરાજ! વર્ણાવ તો તમે આદિ અનાદિ નાથના કર્યા, અવતાર ધર્યો ઈતો દેવળવાળાને આશીર્વાદ કહેવાય. પણ ધન્ય છે. તમારી તરત કરવાની શક્તિને, આ ચાલીશ ઘોડામાંથી તમે કહો તેના ઉપર પલાણ નખવું.

કરશન બારોટ કહે, “ના, બાપ! આ કાંઈ મોજ લેવા કવિતા નથી કરી.”

“દેવ! ના પાડતા નહિ, અમારા માથે મે’ણું રહી જાય. આ ઉનડ ભગત નથી આપતા. પણ તમે જે ઉનડ ભગત નામે વર્ણન કર્યું તે દેવળવાળો દે છે.”

“પણ બાપલા! આજ મારે ગુરુવાર છે. મારો જન્મ દિવસ છે. આ જ હું દાન નથી લેતો.”

ડાયરામાંથી કોઈએ કહ્યું, “કવિરાજ! પાંચાળી પીરની મોજ પાછી ઠેલોમાં.”

“ના, બા! વ્રત સૌના સરખા.”

ડાયરાએ તોડ કાઢ્યો, કવિરાજ આવતીકાલે ઘોડાનું દાન લેશે.

કરશન બારોટ કબુલ થયા.

પણ તે જ દિવસે બપોર પછી બગસરા દરબારના માણસો ઉનડ ભગતને પરાણે આગ્રહ કરી બગસરા તેડી ગયા અને રાત રોકી દીધા. બીજે દિ’ સવારે પણ હાલવા ન દીધા, બગસરા ગામમાં પીરની પધરામણી થવા લાગી.

આ બાજુ ચલાળાની જગ્યામાં કરશન બારોટ અને રાણીંગ બારોટ બાપ દીકરો દાતણ કરે છે. ઠાકોરજીના પૂજારી નંદરામ બાવાજીએ મે’ણું માર્યું.

“લ્યો, બારોટજી! ચડો ઘોડે! ભગત ઘોડા ભેજતા થા, તબ ના લિયા, મેરે ગુરુવાર હૈ. એસા બોલા. ભઈ બડે લોગ કી બાત ભી બડી હોતી હૈ. ભૂલી ભી જાવે, અબ ચડો દિવાલ પે.”

“બાવાજી! ઘોડું ઘોડું શું કરો છો, હું ધારું તો આ ચલાળાના હરિજનવાસમાંથી પણ ઘોડું લઈ આવું.”

“બારોટજી! હરિજન લોગ તો બડે દાતાર હોતે હૈ, વો તો દેગા, લેકિન ઈસ ગાંવ મેં એક દરબાર હૈ. બડા માલદાર ભી હૈ. ઠીકરી (રૂપિયા) ઉનકી પાસ બહુત હૈ, મગર કીસિકો દોકડા નહિ દેતા, બડા લોભી હૈ, બહુત કંજુસ હૈ, નામ મામૈયાવાલા હૈ. તુમ ઉસકી પાસસે ઘોડા લેવે તો સચ્ચા કવિ! નહિ તો તુમારે મેં કુછ નહિ.”

ચલાળા મામૈયાવાળાને ત્યાં કંઈકના ગરાસ મંડાઈ ગયેલ, તે બધાના ગરાસની ઉપજ એટલે ભાગ મામૈયાવાળાના કોઠારમાં ઠલવાતા. પટારામાં રોગું સોનું હબકે. પણ કોઈને દોકડો લેવોદેવાની વાત નહિ! મામૈયાવાલા પાસેથી કઢાવવું એટલે મગરના મોઢાંમાંથી કઢાવવા જેટલું કઠણ. બાવાજીના

બોલથી કરશન બારોટને ચાનક લાગી ગઈ.

“બાવાજી હવે મામૈયાવાળાનું માઠાપણું ન મેલાવું તો કોઈ દિ’ કવિતા કરું નહિ.”

હજી સૂરજ મહારાજની કિરણ્યું ફૂટે ત્યાં. બાપ દીકરો આવ્યા મામૈયાવાળાની ડેલીએ. અને હાલક કરી.

“એ.....મામૈયાવાળા’!

“કોણ ?”

“ઈ તો હું કરશન બારોટ.”

દરબારે આવકાર દીધો. ધતૂરાના ફૂલ જેવી ડેલી ઉઘાડી. જમણી બાજુના ખાના ઉપર ભાતીગળ જાજમ ઉપર ગોળ તકિયાને ઓઠીંગણા દઈને બેઠેલા મામૈયાવાળા અને એના દીકરા દેવાવાળા કવિને આદર દેવા ઊભા થયા. જીવા વાળા અને શાર્દૂલવાળા પણ મળ્યા. એ વખતે વાઘા બારોટ મામૈયાવાળાની ડેલીએ બેઠેલ. એણે પણ મે’માનને આદર સત્કાર દીધો. વાઘા બારોટે આ બનાવ નજરોનજર જોયેલો અને તે ખૂબ વર્ણન કરી વાત કરતા.

કરશન બારોટને એક રાણીંગભાઈ નામે દીકરા હતા. તે પણ ભાથી ગીતકાર હતા. તેનાં લખેલાં ગીત પણ ઘણાં છે. પણ અહીં લખવા અશક્ય છે.

રાણીંગ બારોટને એક દીકરા હતા. પણ તેનું અકાળે અવસાન થતાં તેના વંશ વારસમાં કોઈ નથી તેવું સાંભળ્યું છે.

ડિંગલ કોશના કર્તા મુરારિદાન

ડિંગલકોશના કર્તા કવિરાજ મુરારિદાન પ્રસિદ્ધ કવિ સૂર્યમલ્લના દત્તક પુત્ર હતા. એમનો જન્મ વિ.સં. ૧૮૮૫માં થયો હતો. તે પણ પોતાના પિતા સૂર્યમલ્લની જેમ ખટ ભાષામાં પ્રવીણ હતા અને પ્રતિભાસંપન્ન કવિ હતા.

“વંશ ભાસ્કર” લખતી વખતે સૂરજમલ્લે રાવરાજા રામસિંહના ગુણદોષોનું વિવરણ શરૂ કર્યું. ત્યારે રાવરાજા તેમાં સહમત થયા નહિ. જેથી વિવશ થઈ સૂર્યમલ્લને ગ્રંથ અધૂરો છોડવો પડ્યો. સૂરજમલ્લના મૃત્યુ પછી મુરારિદાને તે ગ્રંથ પૂરો કર્યો. આ સિવાય તેણે બે ગ્રંથ બીજા પણ લખ્યા. (૧) ડિંગલ કોશ (૨) વંશ સમુચ્ચય. કવિ ડિંગલ અને પિંગલ બન્નેમાં રચના કરી શકતા. તેની કવિતા ગંભીર અને સાનુપ્રાસ હતી.

વિ. સં. ૧૯૬૪માં મુરારિદાનનું અવસાન થયું.

કવિવર ગોવિંદ ગિલ્લાભાઈ

કવિવર ગોવિંદ ગિલ્લાભાઈનો જન્મ. ભાવનગર તાબાના શિહોર ગામે સં. ૧૮૦૫ શ્રાવણ સુદી ૧૧ ઈ. સ. ૧૮૪૮માં ચૌહાણ રાજપૂત (ખવાસ) જ્ઞાતિમાં ગિલ્લાભાઈને ત્યાં થયો હતો. તેમના માતાનું નામ સાવિત્રીબાઈ હતું.

તેમના વડવા તો મારવાડના પીપલોદ ગામના વતની હતા પણ અંદર અંદરના કુટુંબ કલેષને કારણે તેમને મારવાડ છોડવાની ફરજ પડી અને સૌરાષ્ટ્રમાં શિહોર ગામે સ્થિર થયા. કવિ ગોવિંદ આ કુળના રત્ન સમા હતા.

ગુજરાતી સાહિત્યના તેઓ મર્મજ્ઞ અને સારા કવિ હતા. તેમની માતૃભાષા ગુજરાતી હોવા છતાં હિન્દીમાં સારા સારા ગ્રંથોની રચના કરી છે. સં. ૧૮૨૫થી તેઓએ કવિતા કરવાનું શરૂ કર્યું અને હિન્દીમાં બત્રીશ ગ્રંથો લખ્યા. તેમનો કવિતાકાળ સં. ૧૮૨૫ થી ૧૮૭૭ સુધીનો છે.

આ કવિએ બત્રીસ ગ્રંથ લખી ગુજરાતી અને હિન્દી સાહિત્ય પ્રેમીઓની અદ્ભૂત સેવા કરી છે. છતાં નવાઈની વાત એ છે કે આ ભાથી કવિનો કોઈ ઉલ્લેખ કરતું નથી.

આ ચીંથરે વીંટ્યા રતનને સમાજ વધુ ઓળખી શક્યો નથી અને આવા તો ચીંથરે વીંટ્યા રતન હજુ ઘણા બાકી છે પણ આ ચીંથરા ઊખેળે કોણ?

તેમના ચૌદ ગ્રંથનો એક સંગ્રહ “ગોવિંદ ગ્રંથમાલા” નામનો છે. તેમની કવિતાના ભાવ ઘણા ઊંચા અને બોધ-દાયક છે.

કવિતા કથનમાં અનુભવેલું વહેવારુ જ્ઞાન દરિગોચર થયા વગર રહેતું નથી. આવી તો હજારો કવિતા લખનાર ગોવિંદ કવિને સમાજે કેમ નહિ ઓળખ્યા હોય?

કવિએ કવિતામાં વ્યવહારુ, આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને તો કશું છે જ પણ તેમના ગ્રંથોનાં નામ જોતાં તેમણે શૃંગાર વિષે વધુ લખ્યું હોય તેમ લાગે છે.

વડોદરાના મ. સ. વિશ્વ વિદ્યાલયના હિન્દી વિભાગના આચાર્ય તથા અધ્યાપક શ્રીમાન કુંભર ચંદ્રપ્રકાશજીએ “ભુજ (કચ્છ)કી વ્રજભાષા પાઠશાળા” પુસ્તક લખેલ છે તેમાં કવિશ્રી ગોવિંદ ગિલ્લાભાઈનો ઉલ્લેખ કરી લખ્યું છે કે મને ગોવિંદ ગિલ્લાભાઈના હાથનો લખેલ જઈ પત્ર મળેલ છે અને તેમાં ભુજ વ્રજભાષા પાઠશાળા

પ્રથમાચાર્ય શ્રી કનકકુશળ (જૈન સાધુ)ના શિષ્ય કુંવરકુશળનો ઉલ્લેખ છે.

‘કિશન બાવની’ના કર્તા કિશનદાસ વિષે પણ ગોવિંદ ગિલ્લાભાઈએ સારો પ્રકાશ પાડેલ છે.

ગોવિંદ કવિએ ‘કિશન બાવની’ ભાવનગરના પુસ્તક વિકેતા અબ્દુલ હુસેન આદમજી તરફથી ટીકા સહિત પ્રગટ કરેલ અને તેની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું કે કિશન કવિ કચ્છ, કાઠિયાવાડ કે ગુજરાતના હોવા જોઈએ. પણ એમાં જીવરામ અજમેરાએ લખ્યું કે તે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન તરફના ગોડ બ્રાહ્મણ હતા. (આવા વિવાદો તો મોટા ભાગના કવિ માટે છે)

પણ ગોવિંદ કવિ ખાત્રીપૂર્વક કહે છે કે કિશન કવિ બારોટ જાતિના હતા અને તેના વહીવંચાના ચોપડામાં તેમના બાપદાદાનાં નામ પણ છે.

કવિએ લખેલા ગ્રંથોમાં (૧) વિવેક વિલાસ (૨) લછન બત્રીશી (૩) વિષ્ણુ વિનય પચ્ચીસી (૪) પરબ્રહ્મ પચ્ચીસી (૫) પ્રબોધ પચ્ચીસી (૬) શીખનખ ચંદ્રિકા (૭) રાધા રૂપમંજરી (૮) ભૂષણ મંજરી (૯) શૃંગાર ષોડશી (૧૦) ભક્તિ કલ્પદ્રુમ (૧૧) પ્રવીણ સાગર (પ્રગટ કર્યો) (૧૨) શ્રી રાધામુખ ષોડશી (૧૩) પયોધર પચ્ચીસી (૧૪) નૈન મંજરી (૧૫) છબી સરોજની (૧૬) પ્રેમ પચ્ચીસી (૧૭) વકોક્તિ વિનોદ (૧૮) ગોવિંદ જ્ઞાન બાવની (૧૯) પાવન પયોનિધિ (૨૦) શૃંગાર સરોજની (૨૧) સાહિત્ય ચિંતામણિ (૨૨) ષડ્ઞતુ દર્શન (૨૩) પ્રારબ્ધ પચાસા (૨૪) સમસ્યા પૂર્તિ પ્રદીપ (૨૫) શ્લેષ ચંદ્રિકા (૨૬) રત્નાવલી રહસ્ય (૨૭) બોધ પચ્ચીસી (૨૮) શબ્દ વિભૂષણ (૨૯) ગોવિંદ હજારા (૩૦) અન્યોક્તિ ગોવિંદ (૩૧) અલંકાર અખ્યુષિ (૩૨) પ્રેમ પ્રભાકર (આ કૃતિઓ તેની સં. ૧૯૭૭ સુધીની છે.)

કવિ આપણે માટે આવડો મોટો સાહિત્ય ખજાનો મૂકી ગયા છે. તેમના વિષે કોઈ વ્યવસ્થિત સંશોધન કરે તો પી. એચ. ડી. મેળવી શકાય તેમ છે. અરે.....કોઈ નહિ તો એમની જ્ઞાતિના જ કોઈ યુવાન નીકળે તો ચીથરે વીંટ્યા રતનને સમાજ ઓળખી શકે.

કવિનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૯૮૨, ઈ.સ. ૧૯૨૬ના જુલાઈ માસમાં થયો.

રાજકવિ ગૌરીશંકર

રાજકવિ ગૌરીશંકરભાઈનો જન્મ સં. ૧૯૨૪ ભાદરવા સુદી ૧૩ના રોજ થયો હતો. (જન્મ સ્થળ અંગે જાણવા મળ્યું નથી) કચ્છ ભૂજની વ્રજભાષા પાઠશાળામાં કાવ્યકળાના અધ્યયનનો આરંભ કર્યો. વિક્રમ સં. ૧૯૫૨માં ૨૮ વર્ષની વયે ત્યાંની પ્રણાલિકા અનુસાર ‘ઔદાર્ય બાવની’ લખી અને આ પુસ્તિકાને આધારે કવિ પદવી પ્રાપ્ત કરી. એ વખતે કચ્છની વ્રજભાષા પાઠશાળાના અધ્યક્ષ તરીકે પ્રણાયક પ્રણાશંકરજી વિદ્યમાન હતા.

કચ્છરાજ્યકૂળના આચાર્ય કુટુંબમાં કચ્છમાં જ એમનાં લગ્ન થયેલાં. સંતતિમાં એમને ત્રણ પુત્રો અને એક પુત્રી હતાં. એમના એક પુત્ર શ્રી ઉમેશ કવિનું નામ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમના તરફથી પણ કાવ્ય, નાટક અને વાર્તા સંગ્રહો પ્રગટ થયા છે.

વિ.સં. ૧૯૫૪માં ‘બાળાબોધ’, સં. ૧૯૫૬માં ‘અમર આશા’ પર વિવરણ, તેજ વરસે જેની ચાર આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ તે ‘ગાયન તરંગ’, સં. ૧૯૬૬માં ‘ચારણ ધર્મ’ની બીજી આવૃત્તિ અને સં. ૧૯૮૧માં ‘ચાણક્ય નીતિ’નું ગુજરાતીમાં રૂપાંતર આટલાં પુસ્તકો એમના તરફથી પ્રગટ થયાં છે.

આ ઉપરાંત ભજનો, ગરબા, છંદ, દૂહા તેમજ વીરપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ ‘સુરસુધાકર’ એવું એમનું ઘણું ઘણું સાહિત્ય પ્રગટ થવાને અભાવે અપ્રગટ પડી રહેલ છે.

કાવ્યના પારંગત બનીને કવિ શ્રી કવિતાના શિક્ષાર્થીઓને કવિતાની તાલીમ પણ આપતા. એકંદર બાવીસ વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે કાવ્યાભ્યાસ કરી ગયા છે.

વીરપુર ઠાકોરશ્રી શૂરાજીને ત્યાં રાજકવિ ગૌરીશંકરજી રહેલા આ ઉપરાંત કચ્છ, પાલીતાણા, ભાવનગર અને ધરમપુર આદિ રાજ્યો તરફથી એમને કવિ તરીકેનું વર્ષાસન મળતું.

ગોંડલના પ્રજાપાલક સુપ્રસિદ્ધ રાજવી સર ભગવતસિંહજીએ પણ કવિનું સન્માન કરી ઈનામ, પોષાક વગેરે અર્પણ કરેલ.

વિ.સં. ૧૯૮૫ના પોષ સુદ ૪ ને મંગળવારે વીરપુર નજીકના ગોમટા ગામે એકસઠ વરસની અવસ્થાએ તેમનું

અવસાન થયું. એ વખતે ગામ લોકોએ અને આજુબાજુના ગ્રામજનોએ એમની સ્મશાનયાત્રા વાજતે ગાજતે કાઢેલી.

અત્યાર સુધીમાં, તેનાં છ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં તેમાં ઔદાર્ય બાવની, બાળાબોધ, ‘અમર આશ’ પર વિવરણ, ગાયન તરંગ, ચારણ ધર્મ, અને ‘ચાણક્ય નીતિ’નું રૂપાંતર અને સુરસુધાકર અપ્રગટ રહેલ છે. કચ્છી પ્રજા અને કચ્છના રાજવી વિષેની કેટલીક જાણવાજોગ માહિતી એમની કાવ્ય કૃતિઓમાંથી મળે છે.

રાસતરંગિણીના કર્તા કવિ બોટાદકર

‘રાસતરંગિણી’, ‘નિર્ઝરિણી’ અને ‘કલ્લોલિની’ રૂપી કાવ્ય સરિતાનાં મીઠાં જળ જીવનપર્યંત શાંત રીતે વહેવડાવનાર અને જેના સ્વાદને ગુજરાતે કવિતા જીવનના છેલ્લા દશકમાં જ માણ્યા તે નિઃસ્પૃહી કવિ બોટાદકરનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના બોટાદ ગામે મોઢ વણિક જ્ઞાતિમાં ખુશાલદાસ મૂળજીને ત્યાં ઈ.સ. ૧૮૭૦ (વિ.સ. ૧૯૨૬)માં થયો હતો. તેમનું આખું નામ દામોદરદાસ ખુશાલદાસ બોટાદકર.

તેમના કુટુંબનો ધંધો તમાકુના વેપારનો પણ લક્ષ્મીની લાલચે રૂ નો વેપાર કરવા જતાં પિતાજીને ખોટ આવી પડી. અને કવિ સાત વરસના થયા ત્યાં પિતાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. કવિ છઠ્ઠું ગુજરાતી ધોરણ પૂરું કરી ચૌદ વરસની વયે દામોદરદાસે મદદનીશ શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારતાં વધુ અભ્યાસની તક ગઈ પણ દેવશંકરભાઈ ભટ્ટ પાસેથી પિંગળ શીખ્યા હતા. તેના ઉપર દામોદરે કવિતાનો વેપાર ખેડવાનું આરંભ્યું. સત્તર વર્ષની વયે એમણે કાવ્યો લખ્યાં અને પ્રગટ કર્યાં. મિત્રો એને કવિ કહેવા લાગ્યા. આ પછી એક સુંદર તક એમને મળી. ગોંસાઈજીના કારભારી તરીકે એમને મુંબઈનું આમંત્રણ મળ્યું. અહીં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો અને સંસ્કૃતમાં શ્લોકની રચના કરવા માંડી. સો જેટલી ગુજરાતી કહેવતોને એમણે સંસ્કૃતમાં શ્લોકબદ્ધ કરી નાખી તે આનું ફળ.

એમણે આખું જીવન ગુજરાતી શાળાના શિક્ષક તરીકે ગરીબાઈ અને નબ્રતામાં ગાળ્યું હતું. છેક નાનપણથી તે કવિતા રચતા. અને છૂટક છૂટક સામયિકોમાં પણ મોકલતા પણ જીવનકાળ દરમિયાન એમની યોગ્ય કદર ગુજરાતે કરી ન હતી. પોતાના જીવનકાળમાં અજ્ઞાત રહેનાર અને પાછળથી

મહાન સાહિત્યકાર તરીકે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરનાર સાહિત્યકારના દાખલા ઓછા નથી.

કવિ અંગ્રેજી ભણ્યા ન હતા. છતાં અંગ્રેજી કાવ્ય મીમાંસાના ધોરણે પણ એમની કવિતા કુંદન સમ વિશુદ્ધ ઠરી છે. એમનાં કાવ્યોના વિષયો મુખ્યત્વે ગૃહજીવનમાંથી ઊતર્યા છે. છતાં તેમાં ક્ષુદ્રતા જોવામાં આવતી નથી. એમનાં કાવ્યોમાં હિન્દુ સંસારમાંની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાની ફોરમ વ્યાપી રહી છે. સ્ત્રી જીવનના અનેક પ્રસંગો એમણે સાદી તથા ભાવનામય રીતે આલેખ્યા છે. બોટાદકર ગૃહજીવનના મહાન કવિ છે અને જેમ રા.ન્યાનાલાલે સંસારમંથન કરી નવનીત નીતાર્થું, તેમ બોટાદકરે સાદા જીવનને મથી એમાંથી નવનીત ઊતારી ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકોને અર્પણ કર્યું. એમની આદર્શ ગુજરાતજાની ભાવના મનોહર છે. અને ગુજરાતી સ્ત્રીત્વને સજીવન કરવામાં અને ઘડવામાં એમના રાસનો ફાળો અનન્ય છે. એમના રાસ ઘણા લોકપ્રિય છે. જો કે ભાવ સાદા છે. છતાં ભાવના ઉચ્ચ છે. તેમની ભાષા સંસ્કારી અને મધુર છે.

કવિનું આખું જીવન ભાવનગર જિલ્લાના બોટાદ મહાલના જુદા જુદા ગામડામાં શિક્ષક તરીકેજ પસાર થયું. તેઓએ સૌ પ્રથમ મદદનીશ શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારી ત્યારે તેનો માસિક પગાર ફક્ત અઢી રૂપિયા હતો અને છેલ્લી અવસ્થામાં પંચાવન વર્ષે તેમનો પગાર વધીને અઢાર રૂપિયા થયો હતો. આ એના જીવનનો ટોચ પગાર હતો અને જીવનના અંતકાળે તેમને અફસોસ હતો. “મારા બચ્યા માટે હું કાંઈ જ બચત મૂકી જતો નથી.” આમ જોકે લક્ષ્મી દેવીએ તેના પર અમી નજર કરી નહિ તો ભગવતી સરસ્વતી દેવીએ એના પર પોતાનો વરદ હસ્ત સ્થાપી એમને પોતાના ભક્ત બનાવ્યા અને સરવાણી અખંડ વહેતી કરી જે મોટી બનીને નદી રૂપે વહેતી હતી.

કવિ વધુ અભ્યાસ કરી શક્યા ન હતા પણ સંસ્કૃત ભાષાના ઊંડા અભ્યાસના પરિણામે તેમનામાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં બીજ વિકાસ પામ્યાં જણાય છે. તેમણે જીવનમાં સાદાઈ અને સંતોષ અનુભવ્યાં હતાં. તેઓ સ્વભાવે શાંત અને પ્રગલ્ભ હતા. ‘પ્રેમ અને ‘સત્કાર’ નામના કાવ્યથી તેઓ ખ્યાતિમાં આવ્યા. ‘વિદ્ધ મૃગ’ નામનું તેમનું ત્રીજું કાવ્ય પણ તેટલું જ મનોહર લાગ્યું. આ પ્રમાણે અવારનવાર લખાયેલ કાવ્યનો સંગ્રહ ઈ.સ. ૧૯૧૨માં ‘કિલ્લોલિની’ નામે પ્રગટ થયો, ત્યાર પછી ‘સ્ત્રોતસ્વિની’ નામનો બીજો સંગ્રહ ઈ.સ.

૧૯૧૮માં બહાર પડ્યો. ત્યારપછી 'નિર્ઝરિણી', 'રાસતરંગિણી' અને 'શૈવાલિની' નામના કાવ્ય સંગ્રહો બહાર પડ્યા. તેમના કાવ્ય સંગ્રહોનાં નામ 'નદી વાયક' છે. આ રીતે તેમણે પંચ કાવ્ય સરિતાઓને ત્રિત્રિત્ર ક્ષેત્રમાં વહેરાવી ગુર્જર સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કર્યો.

તેમની કવિતામાં ગૃહજીવનના સામાન્ય વિષયો સુંદર રીતે આલેખાયા છે. અને નવીનતાથી પૂર્ણ છે. હૃદયનું માર્દવ અને જીવનની મીઠાશ તેમનાં કાવ્યોમાં અનુભવાય છે. ભાષા પ્રૌઢ અને વેગવાળી તથા ઘણીખરી સંસ્કૃત છે. તેમનાં હૃદયસ્પર્શી કાવ્યોમાં ભાવના પ્રેરક બળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. કલ્પનાના ઉદ્દયન અને આછા શૈલી પ્રવાહની માફક સરતી વૃત્તોની પસંદગી વિષયને સહેજ હોઈ ગેયતાનું તત્ત્વ સારી રીતે સચવાયું છે. પરિણામે તેમનાં કાવ્યો જનતાભોગ્ય નીવડ્યા છે.

‘વંશ પુરાણ’ના કર્તા કવિશ્રી કાન

‘વંશ પુરાણ’ અને ‘મૂળરાજ વિરહ ગાથા’ ના કર્તા કવિશ્રી કાનનો જન્મ બારોટ જ્ઞાતિમાં નવાગઢ (જેતપુર) મુકામે સં. ૧૮૨૯, ઈ.સ. ૧૮૭૩માં ગોલાણભાઈ ખોડાભાઈને ત્યાં થયો. તેમનું આખું નામ કાનજીભાઈ હતું. પણ કવિતામાં અને સમાજમાં તે કવિ કાન તરીકે જાણીતા છે.

તેમના વડવાનું મૂળ ગામ ફાગળી. ફાગળીથી ભાટગામ આવ્યા અને ભાટગામથી નવાગઢ આવેલ. તેમના પિતાશ્રી ગોલાણ આપાને બે ઘર થયાં તેમાં પ્રથમ લગ્ન નિલાખા નિવાસી શ્રી લાખાભાઈ સામતભાઈનાં સુપુત્રી સોમભાઈ સાથે થયાં. જેના ઉદરથી કવિ કાનનો જન્મ થયો. પણ કવિના જન્મ પછી તેના બાલ્યકાળમાં જ તેમનાં માતૃશ્રીનો અચાનક સ્વર્ગવાસ થયો અને તેમના પિતાશ્રીને બીજાં લગ્ન કરવાની ફરજ પડી. આ બીજાં લગ્ન જાણિયા મુકામે થયાં. તેનું નામ સુમદે હતું જે કવિનાં પાલક માતા હતાં.

કાનને બચપણથી માતાના અવસાનને કારણે આઘાત સહન કરવા પડ્યા. માતાના વાત્સલ્યને અનુભવી શક્યા નહિ. એના જીવનની કટ્ટણતા ત્યાંથી જ શરૂ થઈ. એનું હૈયું આળું થઈ ગયું. આળા હૈયામાંથી જ કવિતાના સોત્ર વહે છે. એક તો આર્થિક પાસું નબળું, વળી માની હુંફ મળી નહિ, એટલે વધુ ભણી શક્યા નહિ. પણ ભણતરને અને કવિતાને શો સંબંધ?

તેમના પિતાશ્રી ઘણા સારા વક્તા હતા. વળી અવારનવાર મહેમાનો પણ આવતા. જાતિ ધંધાને કારણે નવી નવી વાતો નીકળે, કવિતાના ઝકોળ બોલે. કાન એક ખૂણામાં બેસી સાંભળ્યા કરે. એને એમાં મઝા પડતી. વળી લોહીના સંસ્કારેએ દશબાર વરસે તો પોતે કવિતાઓ બોલતા થઈ ગયા. નાના નાના ડાયરા જમાવે. પછી તો પિતાનો યજમાન વૃત્તિનો ધંધો એટલે પોતે પોતાના ખાંટ યજમાનોમાં ગામડામાં જાય, કાનને પણ સાથે તેડી જાય. આમ કવિતાનાં બીજ કાનમાં બચપણથી જ રોપાયાં.

નવરાત્રિ આવે ઝીલણિયા પોતે ઝીલે, ગવરાવે પણ ખરા, અવાજ મઝાનો. હલક પણ સારી. પછી પોતે કાયમ કવિતા શીખવી તેવો નિયમ કર્યો.

ઉંમરલાયક થતાં તેમનાં લગ્ન જેતપુર નિવાસી શ્રી નોંઘણભાઈને ત્યાં થયાં. તેમનાં પત્નીનું નામ કુંવરબાઈ હતું.

મીઠાભાઈ પરસાણા કહે છે કે, “બારોટોએ માત્ર દરબાર કે ડેલીઓ નથી ગજાવી પણ બારોટોએ ગામડે ગામડે ફરી પોતાના ગરીબ યજમાનનાં ઝૂંપડે બેસીને લોકસાહિત્યની રસલ્લાણ પીરસી છે. અને લોકસંસ્કૃતિને જાળવી રાખવા મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે.”

આ નિયમે કવિ કાને પણ ગામડે પડ જગાવ્યા. કંઠ, કહેણી અને હલકે તેને લોકપ્રિય બનાવ્યા. પછી તો તેના આળા હૈયામાં કવિતાના અંકુરો ફૂટવા લાગ્યા.

પોતે તો ખાંટ દરબારોના બારોટ પણ કાઠી દરબારોનાં ઘણાં ગીત તેમને કંઠે. કાઠી દરબારોના ડાયરામાં પણ અવારનવાર બેસે, વાર્તા માંડે, સપાખરા ગીતની ઝપટ બોલે. જીભ ત્રગડે વળે. એને કંઠે સપાખરા ગીત તો પાણીના રેલાની જેમ વહે. સાંભળનાર સજજડ થઈ જાય. આવો તેનો કવિતા, સાહિત્યનો જુસ્સો જોઈ પીઠડિયા દરબાર શ્રી મૂળુવાળા ઘણા પ્રભાવિત થયા અને પોતાના રાજકવિ તરીકે સ્થાપી વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. પછી કવિને અવાર નવાર પીઠડિયા જવાનું થતું. દરબાર શ્રી સાથે સ્નેહ બંધાણો. એમાં દરબારશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો. કવિને આ ન સહી શકાય તેવો બીજો આઘાત હતો. અને દરબારશ્રીના વિરહમાં ‘મૂળરાજ વિરહ ગાથા’ લખી.

એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે, જૂનાગઢના તે વખતના પોલીસ સુપ્રિટેન્ડેન્ટ શ્રી છેલભાઈ દવેનો ભેટો થઈ ગયો. અને કાન એક સુંદર કવિતા બોલ્યા. છેલભાઈ ઘણા પુશ થઈ

ગયા અને લાશવાળી તલવાર બંધાવી. બીજી ભેટો સાથે સન્માન કર્યું.

સુરેન્દ્રનગરના જૈન યતિ શ્રી લવજી સ્વામીનો સંઘ જૂનાગઢ જતો હતો. વચ્ચે રસ્તામાં જેતપુર વિશ્રાંતિ માટે રોકાયા. આ ખબર કવિને થતાં દર્શન કરવા અન્ય કવિઓ સાથે કવિ પણ આવ્યા. લવજી સ્વામીને મળતાં જ એક યુક્તિબંધ કવિતા સંભળાવી. લવજી સ્વામીએ પરિચય માગ્યો. ઘણા ખુશ થયા અને કહ્યું “દેવી પુત્રો તો આવા જ હોય ને, ઢેલનાં ઈંડાં થોડાં ચીતરવાં પડે!” અને પોતે એની સારી કદર કરી અને “જૈન યતિ સ્મારક ચંદ્રક” (મેડલ) તા. ૧૭-૧-૧૯૩૬ના રોજ અર્પણ કર્યો. જે હાલ પણ તેના પરિવારનાં ઘરમાં છે.

‘મૂળરાજ વિરહ ગાથા’ લખ્યા પછી તે આધ્યાત્મિક તરફ વળ્યા અને રામાયણ, મહાભારત, ગીતા અને પુરાણોનો બહોળો અભ્યાસ કર્યો અને તેના ફળ રૂપે ‘વંશપુરાણ’ લખ્યું. વંશ પુરાણમાં લગભગ બધા પુરાણોનો નિચોડ કાઢી નાખ્યો છતાં આવો દળદાર અને મહત્વનો ગ્રંથ તે પ્રગટ કરી શક્યા નહિ તેનું કારણ એ કે, ખાસ કરીને બારોટ કવિઓ તો ‘વગડાનું ફૂલ’ કારણ કે તે યજમાન વૃત્તિને કારણે રાજદરબારની કે, કોઈ શ્રીમંતની મદદ માગી ન શકે. એટલે એક કાન કવિનો જ ગ્રંથ અપ્રસિદ્ધ રહ્યો છે. આતો ‘વગડાનાં ફૂલ’ એને જાળવવા માળી ક્યાંથી મળે? એટલે આપે ખીલે અને આપે જ કરમાઈ જાય. તેની સુવાસ સમાજ સુધી ક્યાંથી પહોંચે? સંશોધકો અને સાહિત્યકારોએ તે તરફ ધ્યાન દીધું હોત તો સમાજને ઘણું નવું મળત.

વંશપુરાણમાં પુરાણોના પ્રસંગોના સ્વરચિત દુહા, છંદ, ગીત, સવૈયા, છપ્પય, કવિત વગેરે ભરપૂર છે.

સં. ૧૯૯૯, ઈ.સ. ૧૯૪૩માં નવાગઢ મુકામે તેમનું અવસાન થયું. તેમના પરિવારમાં ત્રણ દીકરા. ઓધવજીભાઈ, હરિભાઈ અને ભનુભાઈ અને બે પુત્રી છે.

તેનું લખેલ વંશપુરાણ અપ્રગટ રહ્યું છે.

‘ગાંધીદર્શન’ના કર્તા

કવિ ભૂધરજી

‘ગાંધી દર્શન’ના કર્તા કવિ ભૂધરજીનો જન્મ ઔદિચ્ય આલાવાડી બ્રાહ્મણની જોશી શાખાના લાલજી દેવજી જોશીને

ત્યાં સાત પુત્રીઓ પછી કવિનો જન્મ રાણા કંડોરણા મુકામે તા. ૧૬-૧૦-૧૮૮૫ વિ.સં. ૧૯૪૧ના આસો શુદ્ધી ૮ના રોજ થયો હતો. તેમનાં માતાનું નામ ગંગામાં હતું.

કવિ ભૂધરજીના પૂર્વજો આમ તો ગોંડલ રાજ્યના કોલકી ગામના વતની હતા. પણ તેમના પિતામહ દેવજી જોશી પોરબંદર રાજ્યના રાણા કંડોરણા ગામે આવીને સ્થિર થયા.

કવિ ભૂધરજીએ રાણા કંડોરણામાં ગુજરાતી સાત ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો. તેમના અભ્યાસ વખતે કંડોરણા શાળાના આચાર્ય જગજીવન કાળીદાસ પાઠક હતા. તેમણે આ બાળ વિદ્યાર્થી ભૂધરમાં સાહિત્યના સંસ્કારો જોયા અને તેમણે આ બાળ વિદ્યાર્થીની રસવૃત્તિને પોષી પિંગળ અને અલંકારનું જ્ઞાન તેમણે આપ્યું. અને આ રીતે તેની કવિત્વ શક્તિને શાળા ગુરુ પાસેથી પોષણ મળ્યું.

સં. ૧૯૫૮માં કવિની સત્તર વર્ષની વયે કંડોરણામાં જ પરસોતમ જોશીના અગિયાર વર્ષની ઉંમરનાં સુપુત્રી ઝવેરબેન સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં.

કવિની કવિત્વ શક્તિ ખીલતી રહી અને ઈ.સ. ૧૯૦૨ થી જુદા જુદા વિષય ઉપર તે કવિતા લખતા થયા અને તે ઈ.સ. ૧૯૧૮થી પોતે સુસ્ત ગાંધીવાદી થયા. ગાંધીજીના પરમ ઉપાસક બન્યા પછી તેની મોટાભાગની કવિતા ગાંધીજી ઉપર લખાતી થઈ, ગાંધીજીની વિચારધારા તેની કવિતાને મુખ્ય મુદ્દો બની ગયો. તેમનો વ્યવસાય વેપાર અને ખેતી હોવા છતાં કવિત્વ શક્તિ તો તેમના જન્મ સાથે જ પ્રાપ્ત થઈ હતી એટલે ખેતી કરતા પણ કવિતા તો લખાતી રહી. અને આ સમયમાં જ લોકજાગૃત્તિનો જુવાળ શરૂ થયો. તેમાં ભૂધરજી પણ તેનાથી પર રહી શક્યા નહિ. દેશી રાજ્યોની વિરુદ્ધ પણ કવિતા લખી. અને એનું પરિણામ એ આવ્યું કે મીણસાર કાંઠા પરની કસદાર જમીન ગુમાવવી પડી.

ઉપલેટા પાસેના કોલકી ગામના તેમના મિત્રો બ્રહ્મદેશના રંગુન શહેરમાં વેપાર કરતા હતા. તેઓએ કવિને રંગુન બોલાવ્યા અને દુકાન માંડી આપવામાં મદદ કરી. એમાં આગળ વધતાં કવિએ ચાર દુકાનો કરી. પણ અચાનક આ દુકાનમાં આગ લાગતાં દોઢેક લાખ જેટલું નુકશાન થયું. આ વખતે પણ કોલકીવાળા મિત્રોએ સારી મદદ કરી છતાં આ નુકશાનની કળ વળે તેમ નહોતું એટલે આ કુટુંબ મુશ્કેલીમાં

મુકાઈ ગયું. પછી જમીન હતી નહિ. પણ કવિ આફ્રિકાના જુદા જુદા શહેરોમાં લોક સાહિત્ય અને ગાંધી સાહિત્યનો પ્રચાર કરી અને તેમાંથી થતી આવક દેશમાં કુંટુંબના નભાવ માટે મોકલતા.

કવિ યુસ્ત ગાંધીવાદી અને ગાંધીજીના ભક્ત હોવા છતાં તેણે અનેક વિષય ઉપર કવિતા લખી છે. તેમની ઘણી કવિતાનો સંગ્રહ ગાંધીદર્શન નામે ભારતોદય મંડળ વતી મથુરાદાસ ગોરધનદાસ ગુપ્તાએ ઈ. સ. ૧૯૬૫માં પ્રગટ કરેલ છે. પણ હજુ ઘણી કવિતા અપ્રગટ રહી છે. તેમની કવિતાનો ઝોક હંમેશા સમાજ સુધારા તરફ રહે છે. મથુરાદાસ ગુપ્તાએ ‘ગાંધી દર્શન’ના પ્રકાશન વેળાએ લખ્યું છે કે, “મીજા જેવી પોચી ને લીસી નહિ” પણ ગજવેલ જેવી આકરી અને બરછટ બોલી, જેમાં સઘળું લોકસાહિત્ય સર્જાય છે. તેને ઘોળી, પી, પચાવી આત્મસાત કરી કોઈ અર્વાચીન કવિ એક અર્વાચીન વિષયને અને તે પણ ગાંધીજી જેવી વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિનાં જીવન અને કાર્ય જેવા વસ્તુને પોતાની કવિતાનો વિષય બનાવે છે ત્યારે દુહા, છંદ કે ગીત રૂપે ઢળેલી એ રચનાઓ લોકજીભે ચડી, લોકહૃદય સુધી પહોંચી જાય ત્યારે તે કવિના કાવ્યકૌશલ્ય વિષે તેની કવિતાની સચોટતા કે વેધકતા વિષે કોઈને ભાગ્યે જ શંકા રહે.

ભૂધરજીએ ગાંધીજી વિષે સચોટ અને વેધક બાનીમાં લખવા માંડ્યું. તેમનાં ગીતો, દુહા, સામયિકોમાં છપાતા થયા, ડાયરામાં ગવાતા થયા તેમ તેમ તેનો વિશાળ ચાહક વર્ગ ઊભો થયો.

આજીવિકા અને પરિભ્રમણ અર્થે કવિ બ્રહ્મદેશ અને આફ્રિકા જઈ આવ્યા હોય, પણ તેમનો જન્મ, ઉછેર અને મોટાભાગનો વસવાટ તો કંડોરણા ગામે જ થયો છે.

શિષ્ટ અને સંસ્કારી ભાષાને આપણે પિસ્તા, બદામ નાખેલું કઢેલું દૂધ કહીએ તો ભૂધરજીભાઈએ પ્રયોજેલી તળપદી બોલીને માતાનું ધાવણ ગણાવી શકીએ.

કવિ ભૂધરજી લખે છે કે, ઈ.સ.૧૯૧૧થી ૧૯૨૨ સુધી મુંબઈ હતો અને રાષ્ટ્રગીતો લખતો. ઈ.સ.૧૯૨૩માં મારા મિત્ર શાહ રણછોડદાસ હરજીવન અને પટેલ મેઘજી ક્રનજીના આગ્રહથી હું રંગુન ગયો. તેમની મદદથી મેં સધર્ન શાન સ્ટેટમાં ત્રણ જગ્યાએ દુકાનો ખોલી, કાપડ, કરિયાણાનો વેપાર શરૂ કર્યો. પછી મેં દુહા લખવા શરૂ કર્યા જે ગોકળદાસ

રાયચૂરાના ‘શારદા’ માસિકમાં પ્રગટ પણ થયા.

ઈ.સ. ૧૯૩૦-૩૧માં બ્રહ્મદેશ છોડી દેશમાં આવી ગયો. રાણપુરથી પ્રગટ થતા ‘સૌરાષ્ટ્ર’ સાપ્તાહિકમાં દેશી રાજ્યો સામે આગ ઝરતા લેખો પ્રગટ થતા હતા. મેં પણ રાજ્યાષ્ટકો લખવા શરૂ કરી દેશી રાજ્યો પ્રત્યેનો મારો વિરોધ પ્રગટ કર્યો અને એને પરિણામે સામે ચાલીને મારે કંડોરણાની ૬૦ વિધા જમીન છોડવી પડી. આમ જોતાં કવિનું આખું જીવન સંઘર્ષમાં પસાર થયું. કવિએ અનેક વિષય ઉપર કવિતા લખી છે. તેણે અનેક વિષયના દુહા લખ્યા છે. પણ દુહાને અંતે ‘કબાઉત’ તો આવે જ છે. (કબાઉત એટલે કરમચંદ ગાંધીના પુત્ર એવા ગાંધીજી.)

કવિએ ૮૧ વર્ષની વયે તા.૨૦-૫-૧૯૬૬ ના રોજ આપણી વચ્ચેથી કાયમી વિદાય લીધી. હજુ તેની ઘણી કવિતા અપ્રગટ રહી છે.

જીવાભાઈ (મસ્તકવિ)

મસ્તકવિનું પૂરું નામ જીવાભાઈ. તેમના પિતાનું નામ વીસાભાઈ અને માતાનું નામ માજીબા. મસ્તકવિનો જન્મ ચારણકુળમાં લીંબડી તાબાના જાંબડી ગામે સં. ૧૯૩૮માં થયો હતો. તે માડૂ ચારણ અને શાખ શામળ. મસ્તકવિની બાલ્યાવસ્થામાં જ માતાપિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. તેથી તેમના મોસાળમાં વઢવાણ તાબે વસ્તી ગામે ઉછરીને મોટા થયા.

સં. ૧૯૫૫માં લીંબડી નરેશ મહારાણા જસવંતસિંહજી જાંબડી ગામ નજીક રામડાસર તળાવે પધાર્યા. ગામમાં ખબર પડતાં ગામના બેચાર યોગ્ય ચારણો સલામે ગયા. રિવાજ મુજબ કાવ્ય બોલ્યા પરંતુ જુની અને અશુદ્ધ ભાષામાં તેથી ‘કાવ્ય કુસુમ’ ના રસજ્ઞ રાજાએ જાણ્યું કે ચારણો કાવ્ય વિદ્યાથી અજ્ઞાત છે.

પછી ત્યાંથી રવાના થતાં દરબારશ્રીએ ફરમાવ્યું કે, તમારા ચારણોના કોઈપણ દીકરાને કાવ્યવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા ઈચ્છા હોય તો રાજ્યખર્ચથી કચ્છ-ભૂજ પ્રજાભાષા પાઠશાળામાં મોકલવા બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે.

ઉપરોક્ત સમાચાર જાણી મસ્તકવિ લીંબડી આવ્યા. સાંજે મશાલ (રોશની)ની સલામે ગયા. અને ઝમાળ (લીંબડી વઢવાણની લડાઈનું કાવ્ય) અર્ધો કલાક બોલ્યા. તે સાંભળી

લીંબડી નરેશ ખુશ થયા અને સ્ટેટ ખર્ચથી કચ્છ-ભૂજમાં મહારાજ શ્રી લખપતજી વ્રજભાષા કાવ્યશાળામાં અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા. ભૂજમાં સાત વરસ સુધી મસ્તકવિએ હિન્દી સાહિત્ય, ઉર્દુ, ફારસી, તથા થોડો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો. વિશેષ ભણવા ઈચ્છા હતી. પરંતુ લીંબડી નરેશની આજ્ઞા થઈ કે લીંબડી આવો.

એટલે કવિ ભૂજથી લીંબડી આવતા રહ્યા અને ફરીથી અરજ કરી અને સંગીતનો અભ્યાસ કરવા વડોદરા ગયા. છ મહિના વડોદરા રહ્યા બાદ પાછા લીંબડી આવ્યા. પછી દરબારશ્રીએ મસ્ત કવિને વિવાહ કરવા હુકમ કર્યો. મસ્તકવિનું સગપણ પણ થયું અને વિવાહ થવાની તૈયારી હતી. તેવામાં દેવાંશી નરેશ મહારાજા જસવંતસિંહ સં. ૧૯૬૩માં દેવલોક પધારી ગયા. ત્યારબાદ સં. ૧૯૬૪માં મહારાજા શ્રી દોલતસિંહજી લીંબડી રાજ્યસિંહાસને બિરાજ્યા તેઓ નામદારે મસ્તકવિની કદર કરી રાજ્યકવિનું પદ આપીને વાર્ષિક આઠસો રૂપિયાની આવકની (પાંચસો વિધા જમીન) જાગીર બક્ષીસ કરી ઉપરાંત પગાર પેટિયા કરી આપ્યા. મસ્તકવિ માઘ પંડિત જેવા ઉદાર ચિત્ત તથા બેપરવા અને ઘણા ભલા પુરુષ હતા. સં. ૧૯૭૯માં તેમને ક્ષયરોગની વ્યાધિ વરતાણી અને સં. ૧૯૮૧માં તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા. મસ્તકવિ નિર્વંશ જતાં તેઓને જે જાગીર મળેલી તે જાગીર તેમનાં વિધવા પત્ની સૂરજબાને હવાલે કરવામાં આવી. સૂરજબા પણ દયાળુ. શાંત અને પવિત્રાત્મા હતા. તેમણે ઈશ્વરભજનમાં જીવન ગાળી પોતાના પતિનાં નામને ઉજ્જવળ કર્યું. તે વખતે ચારણ જ્ઞાતિમાં તે મહાપુરુષ મસ્તકવિની મોટી ખોટ પડી હતી. તેમના જેવા વિદ્વાન, સ્વાભિમાની અને સત્યવક્તા ચારણો ઘણા ઓછા પાકે છે.

મસ્તકવિની નોંધપોથીમાં હિન્દીમાં આવાં વાક્યો લખ્યાં છે. “આ સંસાર માયાદેવીનું અનિર્વચનીય મેદાન છે. જેમાં મોટા ઈશ્વર અવતાર અને ચકવર્તી રાજાઓને તરસ્યા માર્યા છે.

આ માયા ગારૂડીએ પોતાની મંત્રસાધના માટે અવિદ્યાની રાત્રિમાં સંસાર સ્મશાનમાં તરેહ તરેહનાં ચરિત્રો કર્યાં છે.

આ માયાદેવીએ મોટા મોટા મહિષોનો ભોગ આપી અંતે પોતાનું જ બલિદાન બનાવેલ છે.

આ માયાદેવીએ અગાધ સમુદ્ર બની કોને નથી ડૂબાડવા?

ધન્ય છે કવિશ્વરોના જન્મને કે જેણે તારા બની અનેક ડૂબતાને પાર ઉતાર્યા છે.

અમે કવિઓ એવા બ્રહ્મા છીએ કે એક આસમાન તત્ત્વના ગુણ શબ્દથી ત્રણકાળની સૃષ્ટિને વર્તમાન કરવાવાળા છીએ.”

લોકસાહિત્યતા ભેખધારી

ગોકળદાસ રાયચૂરા

લોકસાહિત્યકાર અને કથાકાર શ્રી ગોકળદાસભાઈ રાયચૂરાનો જન્મ લોહાણા જ્ઞાતિની રાયચૂરા શાખામાં ઓઝત નદીને કાંઠે આવેલ ઘેડ પ્રદેશનાં કેશોદ પાસેના બાલાગામે શ્રી દ્વારકાદાસભાઈ પીતાંબરદાસભાઈને ત્યાં ઈ.સ.૧૯૦૦માં થયો હતો (વિ.સં.૧૯૪૬).

રાયચૂરા કુટુંબ મૂળ તો કુતિમાણામાં રહેતું પણ પછી તેણે બાલા ગામમાં વસવાટ કર્યો. બાલાગામ ગોકળદાસના મોસાળનું ગામ હતું. એમના નાના જે બાલાગામમાં રહેતા હતા તે ગાંગા ઠાકરની સોરાષ્ટ્રના સંતોમાં ગણના થતી. તેમના પિતાશ્રી દ્વારકાદાસભાઈ અથવા છગનભાઈને ઘોડસ્વારી અને તલવાર બાજી જેવી મદાનગી ભરી રમતમાં રસ હતો.

ગોકળદાસભાઈનાં લગ્ન કુતિયાણા નિવાસી શ્રી દેવચંદભાઈ રાયઠઠાની સુપુત્રી યશોદા બહેન સાથે થયાં હતાં.

ગોકળદાસભાઈએ મુંબઈ ખાતે ઈ.સ. ૧૯૦૮માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી તે પછી તે વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરને ત્યાં નોકરી કરતા અને પછી ઈ.ડી. સાસુન નામની કંપનીમાં એકાઉન્ટન્ટ તરીકે જોડાયા.

આમ તો ગોકળદાસભાઈ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી દુલાકાગ વગેરેના સમકાલીન હતા. તેમણે પણ લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે ઘણું પ્રદાન કર્યું છે.

જ્યારે લોકસાહિત્ય અને લોકવાર્તાઓ છપાતી ન હતી તેવા સમયમાં તેમણે ઈ.સ. ૧૯૨૪માં શ્રી મેઘાણંદભાઈ ગઢવીની સહાયથી રાજકોટથી “શારદા” નામનું લોક-સાહિત્યનું માસિક શરૂ કર્યું તે પ. પૂ. મહાત્મા ગાંધીના પિતાશ્રી કરમચંદ ગાંધીના પણ મિત્ર હતા.

ગોકળદાસભાઈ માત્ર સંશોધક-લેખક જ ન હતાં. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં તે ડો. એનીબેસન્ટ સાથે હોમરૂલ ચળવળમાં પોતાના સાથીઓ શ્રી જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, શ્રી મહંમદ અલી ઝીણા (પાકિસ્તાનના સ્થાપક), શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શી, શ્રી બેરીસ્ટર વિભાકર અને શ્રીમતી રતનબેન વગેરે સાથે જોડાયા.

ઈ. સ. ૧૯૨૪માં રાજકોટથી “શારદા” માસિક શરૂ કરી તેમણે લોકસાહિત્યના પ્રચારનું કામ શરૂ કરેલ.

લખવાનો અને ભાષણ કરવાનો એમને પહેલેથી જ શોખ હતો. ઈ. સ. ૧૯૧૮માં તેઓ શેરબજારના ધંધામાં જોડાયા તેમાં પણ તેમને સારી સફળતા મળી.

પણ આ સમય દરમિયાન તેમણે જૂનાગઢના ચૂડાસમાના વંશ ઉપર જ ૧૧ ભાગો લખ્યા. આ ઉપરાંત કાઠિયાવાડની લોકવાર્તા ભાગ-૧, ૨; સોરઠી વીરાંગનાઓની વાતો, સોરઠી લોક વાર્તાઓ, વ્યાસજીની વાતો, રસિયાના રાસ, રાસ મંદિર, પ્રેમલીલા ભાગ ૧-૨, સોરઠી દુહાની રમઝટ ઉપરાંત નવલકથા, વાર્તાઓ, લખેશરી, બખાઈ, ઈશરદાન, નરવાહન અને નવલિકાઓ, રાયચૂરાની રસીલી વાર્તાઓ, રાયચૂરાની રસકથાઓ, ગાંધીયુગની વાર્તાઓ, હાસ્ય-રમૂજ, કટાક્ષ, દાલ ચીવડાનું હાસ્ય દફતર, આ ઉપરાંત કાવ્યગીતો, નવનીત, કૂચગીતો, સંગીત લહેરી, ગોપ કાવ્યો, નાટકો એનીબેસન્ટ (અંગત વિચારો) પારવા.

રાયચૂરાએ આમ લગભગ ૩૮ પુસ્તકોની ભેટ સમાજને આપી છે. દેશસેવા અને સાહિત્ય સેવાઓ માટે જ્યારે ઈ. સ. ૧૯૨૨માં તેમણે નિવૃત્તિ લીધી ત્યારે તેમને મુંબઈની પ્રજાએ માનપત્ર પણ પ્રદાન કર્યું.

ઈ. સ. ૧૯૧૮માં તે પૂજ્ય ગાંધીજીના પ્રભાવમાં આવ્યા હતા અને સાબરમતી આશ્રમ જોડે સંબંધ બંધાયો, ખાદી પહેરી, હરિજન પ્રવૃત્તિમાં સક્રીય જોડાયા. સાબરમતી આશ્રમમાં શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ, નરહરિભાઈ પરિખ વગેરે આશ્રમવાસી સાથે નિકટનો સંબંધ બંધાયો.

શ્રી મેઘાણંદજી ગઢવીના નિકટના સંબંધના કારણે તેનામાં લોકસાહિત્યનાં બીજાં રોપાયાં અને આગળ જતાં તેમાંથી વટવૃક્ષ બન્યું. આ વારસો તેમને મેઘાણંદભાઈ ગઢવી તરફથી મળ્યો તેમ કહેવું અસ્થાને નથી.

ઈ. સ. ૧૯૪૩-૪૪માં મુંબઈમાં ભાવનગરની ચારણ

બોર્ડિંગ માટે ફાળો એકત્ર કરવા કવિશ્રી દુલાકાગ સાથે મુંબઈમાં લોકસાહિત્યના ઘણા ડાયરા કર્યા.

સૌરાષ્ટ્રના રાજમહારાજ સાથે તેમને અંગત સંબંધ હતા, એમાં જૂનાગઢના ભૂતપૂર્વ નવાબ મહોબતખાનજી પણ હતા.

ગોંડલના મહારાજા સર ભગતસિંહજી સાથે તેમને ઘણો નિકટનો સંબંધ હતો. તેમણે એમણે તૈયાર કરેલા ભગવદ્ ગૌ મંડળ મહા ગ્રંથ (૯ ભાગમાં)માં પણ ઘણો રસ લઈ લંબાણપૂર્વક ચર્ચાઓ કરેલ.

ઈ. સ. ૧૯૩૩માં લાઠીમાં કવિ કલાપીનું સ્મારક રચવા સાહિત્ય પરિષદનું સંમેલન મળ્યું. ગોકળદાસભાઈ તેના સૂત્રધાર હતા. સતત ૧૪ વર્ષ સુધી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી તરીકે સફળતાપૂર્વક કામગીરી કરી.

ઈ. સ. ૧૯૫૧માં ઈંગ્લેન્ડની ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રો. ડો. આરનાલ્ડ બાકેના સૂચનથી ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટીએ તેમને લીટરેચરની ડીગ્રી આપવાનું નક્કી કરેલ પણ તે દરમિયાન તેમનું અવસાન થયું. એટલે તે વાત ત્યાં અટકી ગઈ.

ઈ. સ. ૧૯૫૧માં ઓગષ્ટ માસની ૧૧ તારીખે આશરે ૬૧ વર્ષની વયે તેમણે આપણી વચ્ચેથી કાયમી વિદાય લીધી.

બત્રીસ વર્ષની વયે સાહિત્ય સેવામાંથી નિવૃત્તિ લીધી તેવો સંકેત મળે છે. તે જોતાં તેઓશ્રીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૦માં થયો હોય અને ઈ. સ. ૧૯૫૧માં સ્વર્ગવાસ થયો હોય તો તેઓની ઉંમર ૬૧ વર્ષની હોય.

પરિવારમાં તેમને કૃષ્ણરાજભાઈ અને વિજયરાજભાઈ એમ બે પુત્રો છે, કૃષ્ણરાજભાઈને ત્રણ પુત્રો છે. અશોકભાઈ, મૂકેશભાઈ અને વિકાસભાઈ.

આ લોકસાહિત્યના ભેખધારી-નવલકથાકાર અને સમાજસુધારક ગોકળદાસભાઈને સમાજે ભૂલવા જેવા નથી.

દાસ સતાર શાહ

સતારશાહ બાપુનો જન્મ સં. ૧૯૪૮ ઈ. સ. ૧૯૮૨માં થયો હતો. તેમના પૂર્વજો મૂળ અફઘાનિસ્તાનની સરહદના વતની હતા. એમના પિતાશ્રીનું નામ ખેસ્તગુલખાન (સ્વર્ગનું કુલ) તેઓ અફઘાનિસ્તાનમાં જન્મેલા પરંતુ કૌટુંબિક કારણોને લઈને વતનનો ત્યાગ કરીને

હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા. પોતાનાં પૂજ્ય માતૃશ્રીનું નામ નત્રીબીબી ઉર્ફે જાનબેગમ હતું. માતૃશ્રીના પિતા નાનાપીર બાબા સાહેબ મોટા ભક્ત હતા. અને તેનો વિલાયતમાં ઘણો મરતબો હતો. પિતા ઔલાદે પઠાણ (ક્ષત્રિય) અને માતા ઔલાદે સૈયદ (બ્રાહ્મણ) હતાં. પિતાશ્રી રાજપીપળા રાજ્યમાં પઠાણ બેડાના જમાદાર હતા. અને મોટાભાગે રાજપીપળામાં રહેતા. સતારશાહનો જન્મ રાજપીપળામાં સં. ૧૮૪૮ ઈ.સ. ૧૮૮૨માં થયેલો. સતારશાહનો ચોક્કસ દિવસ જાણતા નથી પણ તે દિવસ શુક્રવારનો મુસલમાનનો પવિત્ર દિવસ હતો. તેઓ ત્રણ માસના થયા ત્યાં પિતાજી ગુજરી ગયા. એટલે તેમના પિતાશ્રીનું સ્મરણ ક્યાંથી હોય? તેમના માતૃશ્રીએ ઉછેરીને મોટા કર્યા પરંતુ તેમને જે થયા તેમ બનાવવામાં તેમની જેવી તેવી અસર નથી. સતારશાહને પોતાના માતૃશ્રી પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિભાવ હતો. અને જે કાંઈ ધાર્મિકભાવ હતો તે માતૃશ્રીના સૈયદ પિતાને લીધે હતો. મનુષ્યના જીવનમાં જેમ ગુણકર્મની તેમજ જન્મની પણ પ્રબળ અસર હોય છે. “કુચ્છ કરણી, કુચ્છ કરમગત, કુચ્છ પુરવકે ભાગ્ય” તે મુજબ થયું. કાંઈક વંશવારસો, કાંઈક આપકમાણી. સતારશાહનો વિદ્યાભ્યાસ માત્ર ચાર ગુજરાતી સુધીનો જ હતો. શાળાનું ભણતર માત્ર સંસ્કાર આપી શકે એ ભ્રમ તો અનેક અભણ પણ સંસ્કારી આત્માઓએ નિર્મૂળ કરી નાખ્યો છે. ઈશ્વરી પ્રેરણા અથવા કુદરતી બક્ષીસ એ કોઈ ઔર ચીઝ છે. પ્રેરિત પાસે શિક્ષિત કોઈ ચીઝ નથી જેમકે સરસ્વતીનો સીધો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો નહોય તેમને માટે શિક્ષણ છે. મતલબ કે તેમના ભક્ત હૃદયમાં પ્રભુ પ્રેરણાનો સીધો પ્રકાશ કામ કરી રહ્યો હતો.

સતારશાહ સરસ ગાતા હતા એટલે લોકપ્રિય વધારે હતા. રાજ્યાધિકારીઓ માફક નાટક કંપનીવાળાઓને પણ દિવ્યદૃષ્ટિ હોય છે. ઈ.સ. ૧૯૦૮માં દેશી નાટક સમાજ મંડળીવાળા શેઠ ચંદુલાલે સતારશાહને એમજ ઉપાડ્યા અને નડિયાદ નિવાસી નટ બબરૂને બદલે વીણાવેલીના ખેલમાં કઠિયારાના પાત્ર માટે તૈયાર કર્યા. નટ અને બબરૂની જગ્યા પૂરવી તે સતારશાહ (અબ્દુલા) માટે બચ્ચાનો ખેલ ન હતો. પણ સંસ્કારી આત્માને હાલની નાટકની દુનિયા કેમ રૂચે? છ મહિના ખેલ્યા, નાટક ભજવ્યાં, પણ નાટકના પાત્રને બદલતાં શી વાર?

નાંદોદમાં આરબ હાંદી-મુબારક નામના મુસલમાન

ભાઈ હિન્દુ ભજનો ગાવા માટે પ્રખ્યાત હતા. એમના અવસાન પછી સતારશાહને થયું કે આવો બીજો મુસલમાન જોઈએ તો કોઈકને બદલે હું કેમ નહિ?

જેમ ચાલુ વિદ્યા રીતસર ભણ્યા ન હતા, તેવી રીતે સંગીત શાસ્ત્ર, છંદ શાસ્ત્ર વગેરે પણ રીતસર ભણ્યા ન હતા. વિદ્યામાં બક્ષીસ તેમ સંગીત, પદરચનામાં પણ કવિઓ જન્મે છે. બનતા નથી.

સતારશાહ ભજન મંડળમાં જતા તો કોઈ સીધી સ્પર્ધા કરી શકતા નહિ. ત્યારે છેવટે તમે નુગરા છો એવું મહેણું મારતા. એટલે અનવર કાવ્યના કર્તા વીસનગરવાળા અનવરમીયા બોધ ઉપદેશ કરવા વડોદરા દાંડિયા બજારમાં ધીંગુમીયાને ત્યાં પધાર્યા ત્યારે ત્યાં જઈ સતારશાહે અનવરમીયાને સવાલ પૂછ્યો કે,

“પંચ મહાભૂતની બનેલી આ સૃષ્ટિ માત્ર પદાર્થમાં મળી જાય છે. મરી જતી નથી.” અનવરમીયાં બહુ ખુશ થયા અને એમને લાગ્યું કે કોઈ પાણીદાર નંગ છે.

સતારશાહને અનવરમીયાનો સંગ ફક્ત પાંચ મિનિટ થયો પણ દૃષ્ટિ ખુલી ગઈ. નવી આંખ મળી. એનું નામ પૂર્વજન્મ, જેનો એવો જ્ઞાન નિમિત્તે પૂર્વજન્મ થાય તે જ ખરો દ્વિજ-બે વાર જન્મેલો. અનવરમીયા સાહેબે પોતાના હાથમાં એક પ્યાલી લીધી તેમાંથી પોતે કાંઈક પીધું; અને બાકી રહેલું પી જવા સતારશાહને કહ્યું, “બચ્ચા વો પી જા.” સતારશાહે પ્યાલી પીધી અને પલટાયા.

પ્યાલી પીધા પછી દૃષ્ટિ પલટાઈ, જીવન પલટાયું. સતારશાહે નોકરી છોડી દીધી. હાથમાં સળગતી અગરબત્તીઓ લઈને પોતે ગામમાં ગાતા ગાતા ફરતા. પોતે રોતા અને બીજાને રોવરાવતા. એમને પ્રભુપ્રેમનો રંગ લાગ્યો. ઢંગ પણ દરબારીના મટી ભક્તના, ખુદાના બંધાના થયા. કુટુંબીઓ અને લોકોને લાગ્યું કે ભાઈનું ખસ્યું છે.

એમનું મગજ ખસ્યું છે એમ અનુમાન સ્વાભાવિક રીતે જ કરવામાં આવ્યું. એમને માટે વૈદ્ય, ડોક્ટર, હકીમો તેડાવાયા. દેહના દર્દોના ડોક્ટર બિચારા શું કરે? મનના હૃદયના ડોક્ટર જુદા હોય.

ઈ.સ. ૧૯૧૬માં છોટાઉદેપુર ચીસ્તી યા નિજામી સંપ્રદાયના નિમાડ જિલ્લાના અલીરાજપુરના કાઝી સાહેબ

અબ્દુલ હસન ઉર્ફે દાદામીયાં સાહેબને હાથે ફકીરની દીક્ષા લીધી

સતારસાહને ઓળખનાર જાણે છે કે તેઓ ભજનમાં તલ્લીન થઈને ગાતા. જેઓ ભજનનું સાચું હાર્દ સમજે છે. તેઓ તેમનું ભક્ત હૃદય જોઈ શકતા હશે. સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ પોતાની માફક જુએ તે જ ખરું જુએ છે. તેમના ભજનોમાં જે ભક્તહૃદય જુએ છે. તેજ જુએ છે. ભક્તહૃદય વગરનાં ભજનો એકડાં વગરનાં મીંડા જેવા છે.

ભજનો ઉપરાંત સતારશાહમાં એક બીજું તત્ત્વ-ગુણતત્ત્વ હૃદયહારી કર્ણપ્રિય સંગીત. કાંઈક મનોહારી હોવા ઉપરાંત અને આવું હૃદયહારી સંગીતના વિરલ એવા સંગીતના સતારશાહ અનુભવી હતા. વાદ્યકલા પણ તેને સાધ્ય હતી. જેણે તેને ગાતા, વગાડતા જોયા હશે તેને જ તેની વસ્તુની ખરી પરિસ્થિતિ સમજાય તેમ છે. જે આ ભક્ત કવિની અનુભવ વાણી વાંચી, સમજી, વિચારી અનુભવમાં મૂકે તેને સમજાય તેવી છે.

સતારશાહનાં ભજન શ્રીનારાયણ સ્વામી ઘણા ભાવથી ગાય છે. સતારશાહનાં ભજનો લોકહૃદય સુધી પહોંચાડવામાં શ્રી નારાયણ સ્વામીનો મોટો ફાળો છે અને શ્રી નારાયણ સ્વામીને કંઠે તેનાં ભજનો સાંભળવાં તે એક લ્હાવો છે.

‘યદુવંશ પ્રકાશ’ના કર્તા

માવદાનજી રત્નુ

જાડેજા વંશનો બૃહદ ઇતિહાસ “યદુવંશ પ્રકાશના” કર્તા શ્રી માવદાનજી રત્નુ ઇતિહાસકાર, લેખક, કવિ, સંશોધક અને કલાકાર એમ બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવે છે.

તેઓનો જન્મ રત્નુ શાખાના ચારણકુળમાં વિ.સં. ૧૯૪૮ના ભાદરવા સુદી બીજને દિવસે શ્રી ભીમજીભાઈ બનાભાઈને ત્યાં કાલાવાડ (શીતળા) (૨જવડ) ગામે થયો હતો. કાલાવડમાં જ સાત ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો પણ કવિના બાલ્યકાળમાં જ તેમના પિતાશ્રી દેવલોક પામ્યા એટલે પોતે તેના કાકાશ્રી દેવદાસભાઈની અમીછાયા નીચે ઊછર્યા પછી ભુજની વૃજભાષા પાઠશાળામાં કાવ્યશાસ્ત્રની કેળવણી પામેલ કવિશ્રી ગૌરીશંકર ગોવિંદજી પાસે કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. કવિશ્રી ગૌરીશંકર વીરપુરના રાજ્યકવિ હતા. તેમણે બાવીસ શિક્ષાર્થીઓને તૈયાર કર્યા તેમાં માવદાનજી પણ હતા.

આ કવિકુળના મૂળ પુરુષ રતનાજી વિપ્ર હતા. (વિ.સં. ૧૧૪૮) તેમના નામથી વારસદારો રત્નુ તરીકે ઓળખાયા.

કવિ માવદાનજી અમદાવાદ આવી સ્વામીનારાયણની ગાદીના ધ.ધુ. આચાર્યશ્રી વસુદેવપ્રસાદજી મહારાજના હજૂરી પાર્ષદ કેશર ભક્ત પાસે રહી કેટલાક છંદોના રાગોનો અભ્યાસ કર્યો. પોતે ઉંમરલાયક થતાં પોતાના ગામ રાજવડનો વહીવટ પોતાના કાકાની દેખરેખ નીચે ચલાવવા લાગ્યા, પછી વિ. સં. ૧૯૬૯થી કવિ ઘણો વખત લોધીકાના મહુમ તાલુકદાર શ્રી દાનસંગજી સાહેબ પાસે રહેતા, શ્રી દાનસંગજી દેવ થયા પછી વિ.સં. ૧૯૭૫માં તે નવાનગર સ્ટેટના ફોરેસ્ટ ડિપાર્ટમેન્ટમાં સુપર વાઈઝરના હોદ્દા ઉપર દાખલ થયા હતા. આ નોકરી તેમણે લગભગ પંદર વરસ કરી. તેમના ભાઈ ચતુરજી નવાનગર સ્ટેટના સનંદી વકીલ હતા.

માવદાનજીએ નોકરી સાથે કાવ્યકળાનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો. નોકરી દરમ્યાન ગામડામાં જતાં પોતે પોતાની ફરજ પૂરી કરી ગામ લોકો સમક્ષ કવિતા સંભળાવતા. આમ તેમણે કવિતાના ક્ષેત્રે પણ પ્રગતિ કરી છે. પછી તો તેમને અનેક જગ્યાએથી આમંત્રણ આવવા માંડ્યાં. આમંત્રણને માન આપી કવિ સાતમી સાહિત્ય પરિષદમાં ભાવનગર ગયા અને પોતાના સાહિત્યની પ્રથમ પિછાન પાડી.

પછી મુંબઈ આઠમી પરિષદમાં હાજરી આપી, વડોદરા શરદોત્સવમાં પણ ગયા. સુરત કળા પરિષદમાં હાજરી આપી. મુંબઈમાં સર કાવસજી જહાંગીર હોલમાં સર પરસોત્તમદાસ ઠાકોરદાસના પ્રમુખપણા નીચે લોકસાહિત્યના જલસામાં લોકસાહિત્યની રસલ્હાણ પીરસી. જામનગર સેવક મંડળ તરફથી જૈન પાઠશાળાના હોલમાં, પાલનપુર યુવક મંડળ વાર્ષિક મહોત્સવમાં મુંબઈમાં, ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ સીલ્વર જ્યુબીલી મહોત્સવમાં કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામના પ્રમુખસ્થાને, મુંબઈ કવિ સંમેલનમાં, કચ્છ-માંડવી શિક્ષણ સંમેલનમાં, ભુજ સાહિત્ય સભામાં, ગોંડલ, ઉપલેટા પ્રજા સંઘના કાર્યક્રમમાં હાજરી આપી આગવી પ્રતિભા ઉપસાવી.

આ ઉપરાંત રાજપૂત પરિષદ વરતેજ તથા રાજકોટમાં હાજરી આપી. લાઠી મુકામે અગિયારમી સાહિત્ય પરિષદમાં પણ હાજરી આપી.

કવિ પોતે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના હતા તેથી તેમના

સમૈયા ઉત્સવોમાં ગઢડા, મૂળી, અમદાવાદ, જૂનાગઢ, ધોળકા, ધોલેરા અને કચ્છ-ભુજ વગેરે મંદિરોમાં હાજરી આપી અને પોતે સત્સંગ અને સાહિત્યનો આસ્વાદ સૌને આપ્યો.

તા. ૨૬ એપ્રિલ ૧૯૨૪ના “સૌરાષ્ટ્ર”માં લખે છે કે “ભાવનગર સાતમી સાહિત્ય પરિષદમાં જામનગરના એક યુવાન રાજકવિ માવદાનજીભાઈએ બ્રહ્માનંદનો એક નટવર નૃત્યનો છંદ ઉપાડ્યો ત્યારે વાતાવરણ ધણીધણી ઊઠ્યું. એવી બંકી શબ્દ રચના, તાલ રચના અને ભાવ ભરપૂર અર્થ રચના જોઈ સાક્ષર વર્ગ પણ હેરત પામી ગયો.

સર પરસોત્તમદાસે કવિ માવદાનને સોનાનો ચાંદ અર્પણ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત ઘણા સુવર્ણ શિરપાવ પણ મળેલા. સાહિત્ય ક્ષેત્રે કવિએ અનેક સભા ગજવી હતી.

ઈ.સ.૧૯૬૯માં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ જે પાંચ ચારણ કવિઓનું બહુમાન કર્યું તેમાં માવદાનજી પણ હતા.

શ્રી ગોકળદાસ રાયચૂરા તેમનાથી ઘણા નજદીક હતા કવિશ્રી ન્હાનાલાલ પણ તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ બિરદાવતા. તેમની સાહિત્ય પ્રતિભાને રાજા અને પ્રજા બન્ને તરફથી સારો આદર મળ્યો છે.

લુણાવાડા, જામનગર, ધ્રોલ અને લોધિકા રાજ તરફથી વર્ષાસનો પણ મળતાં.

શ્રી માવદાનજીએ અનેક કૃતિઓનું સર્જન કર્યું છે. ધાર્મિક કાવ્ય સાહિત્યમાં બ્રહ્મસંહિતા સહિત આઠેક કૃતિઓનું સર્જન કર્યું છે. બ્રહ્મ સંહિતાની બે આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ અને કવિ કીર્તનાવલિની આઠ પ્રવૃત્તિ પ્રગટ થઈ. આ ઉપરાંત સતી ગીતા, શ્રી નારાયણ કવચ, હનુમંત સ્તોત્ર, જૂનાગઢના જોગી, ખાન બહાદૂર અરદેશર કોટવાલ, (સુરત), સ્વામીનારાયણના સમકાલીન, ભજનાવલિ અને જામનગર જિલ્લાના નવયોગેશ્વર. એ યુગ પણ રાજવીઓના રાજ્યકાળનો હતો. એ વખતે એમણે રાજવીઓનાં પ્રશસ્તિ કાવ્યોની કૃતિઓ પણ રચી હતી, જેમાં જામસિંહજી રણજિત (કિકેટ), વિજય વિલાસ, જામશ્રી દિગ્વિજય કાવ્ય સરોજ, મહારાણા શ્રી વીરભદ્ર વિજય વિલાસ, ચંદ્ર કિરણાવલી, (ધ્રોલ), શ્રી મૂળરાજ બત્રીશી (લોધિકા), શ્રી અમરેશ કીર્તિકુંજ, (થાણા દેવળી) વગેરે.

આમ રાજકવિ માવદાનજીમાં એક દીર્ઘ ભૂતકાળ છે. એમણે અનેક વિધિથી સાહિત્ય સેવા કરી છે. લેખનમાં અને

કવનમાં માવદાનજી એ વખતના પ્રતિનિધિ હતા.

સંસ્કૃતિની એ વણઝાર વહેતી રાખવામાં માવદાનજીએ અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે. તેમનો સ્વર્ગવાસ સંવત ૨૦૨૬માં થયો.

શંકરદાનજી

કવિશ્રી શંકરદાનજીનો જન્મ દેથા શાખાના ચારણકુળમાં સં. ૧૯૪૮ના અષાઢ સુદ બીજને શનિવારે લીંબડીના વસતડી ગામે જેઠીભાઈ ખોડાભાઈને ત્યાં થયો હતો. તેમના માતૃશ્રીનું નામ દલુબા તે પાટણા (ભાલ)ના પ્રતાપભાઈ મહેડુનાં પુત્રી હતાં.

કવિશ્રીનાં લગ્ન પાટણાના મહેડુ ગઢવી શીવાભાઈનાં પુત્રી નાગભાઈ સાથે સં. ૧૯૭૭માં મહાવદી ૭ને મંગળવારે થયાં હતાં. પિતાશ્રી જેઠીભાઈની સ્થિતિ સાધારણ, કવિની ૧૦ વર્ષની વયે માતા દલુબાનું અવસાન થયું. શંકરદાનજીને કાવ્યના વિદ્યાભ્યાસ માટે ભુજની વ્રજભાષા પાઠશાળામાં દાખલ કર્યા. જ્યાં એક વરસ અભ્યાસ કર્યો ત્યાં કમનસીબે પિતા જેઠીભાઈનો સ્વર્ગવાસ થયો; તેથી સંજોગોવશાત્ અભ્યાસ છોડી પાછા વસતડી આવ્યા. આમ માતાપિતાની છત્રછાયા ગુમાવતાં કવિ ખૂબ ગરીબ પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયા.

બચપણથી જ બુદ્ધિશાળી અને ડાહ્યા ગણાય એવા મોટેરાની બેઠકમાં બેસવું અને સ્વભાવે પણ ઉદાર. મોકો મળે ત્યારે આસપાસના ગામોમાં ક્ષત્રિય દરબારોનાં ગામડાંમાં જઈ આવે. ડાયરામાં પાંડવ યશેન્દુ ચંદ્રિકાની કથા સાંભળાવે અને આ રીતે જીવન નિર્વાહ ચલાવતા.

સૌ પ્રથમ ગુંદિયાલા દરબાર સ્વ. અભયસિંહજીની લાગણી થઈ અને યથાશક્તિ મદદ અવાર-નવાર કરતા રહ્યા.

એકવાર ફરતા ફરતા લીંબડી આવ્યા. લીંબડીમાં મળવા જેવા સારા ક્ષત્રિય દરબારોને મળ્યા. તે સમયે સં. ૧૯૭૦માં લીંબડીમાં ઘોડા ડોક્ટર (પશુ દવાખાનાના ઉપરી) તરીકે ફરજ બજાવતા સમલાના ઝાલા શ્રી જીવણસિંહજી માલુભાને મળ્યા. તેઓ વાતો અને કાવ્ય-કવિતા સાંભળી પ્રભાવિત થયા. રાજ કુટુંબમાં કુમારોને વાત કરી કે એક બહુ સારા ચારણ કવિ આવ્યા છે. સારા વક્તા અને મળવાલાયક છે. એટલે શંકરદાનજીને બંગલે મળવા બોલાવ્યા રાજકુમારો વાતો સાંભળી ખુશ થયા અને કહ્યું, “કવિરાજ! હવે તમારે

અહીં જ રોકાવાનું છે. એમ કહીને રોકી લીધાં. રહેવાનું, જમવાનું દરબારી ગેસ્ટહાઉસમાં અને રોજ સાંજે રાજકુમારોને મળવા કલબમાં જવાનું. મહિને રૂા. ૧૫ પગાર આપે. આ પ્રમાણે છ એક માસ વીત્યા ત્યાં લીંબડી મહારાણા દોલતસિંહને મળવાનું થયું. અને મહારાણા કાવ્ય-કવિતા અને વાતો સાંભળી ખુશ થયા અને લીંબડી સ્ટેટમાં રાજ્યકવિ તરીકે નિમણૂંક કરી. આ રીતે શ્રી જીવણસિંહ જાલાની ભલામણથી કવિરાજ શંકરદાનજીના ભાગ્યનો ઉદય થયો. અને પછી તો જેમજેમ સમય વીતતો ગયો તેમતેમ કાઠિયાવાડના અન્ય નાના મોટા રાજાઓ લીંબડી આવે જાય તે બધાની ઓળખાણ-પરિચય વધતા ગયા. તેમાં પોરબંદર, વડોદરા, પાલીતાણા, ઠાઠી, બગસરા વગેરે અનેક રાજાઓનો પરિચય થયો.

ચારણ સત્યવક્તા અને નીડર હોવા જોઈએ તે તેમનો સિદ્ધાંત હતો અને તે તેમના રચેલા કાવ્ય, દુહા, કવિતાનું વાંચન કરવાથી ખાત્રી થશે. શિવશક્તિની ભક્તિ, ઉદાર સ્વભાવ અને ગરીબોને યથાશક્તિ દાન આપવું એ એમના જીવનનો મુખ્ય ધ્યેય. એમાં જ જીવનનું સાર્થક છે તેવું દૃઢ પણે માનતા. સ્પષ્ટ અને સત્ય વક્તા તરીકેની છાપ તેમની પ્રતિભામાં ઔર પ્રકાશ ફેલાવતી. કાયમ કોઈ ગરીબ સાધુ, સંત કે ભિક્ષુક આવે તો તેમને રોટી, દાળનું ભોજન આપતા, કોઈને વળી જરૂર લાગે તો કપડાં પણ આપતા. આ તેમનો હંમેશાનો કાર્યક્રમ ઈશ્વરે કાયમ નભાવ્યો.

શંકરદાનજીએ જે કાંઈ લખ્યું તે તેમના જીવનમાં હતું. તેથી ક્ષત્રિયો, રાજાઓ અને ઈતર સમાજના મહાનુભાવો તેઓ તરફ ખૂબ માનથી જોતા.

આજના અર્થમાં જેને કવિ કહે છે તેવા અર્થમાં વીતી રહેલી એ ચારણ પેઢીના કવિઓ ન હતા. કવિતા એ ચારણ પેઢીઓનું જીવન હતું અને એમનું જીવન જ કવિતા બનતી. એટલે કે જેટલું કહેતા તેટલું જીવનમાં આચરતા. સાચા અર્થમાં તેઓ સરસ્વતી અને શક્તિના ઉપાસક હતા. એથી જ તે નીડર અને સત્યવક્તા હતા. અનાચાર કરતા રાજાઓ એમના ધારદાર પ્રહારથી સદાય ડરતા જ્યાં કાંઈ પણ ખોટું દેખાય ત્યાં માત્ર કવિતાથી જ નહિ પણ મોટા માંઘાતાને પણ ઝાડી નાંખતા.

ક્ષાત્રત્વનું ખમીર એમને શ્વાસ-પ્રાણ સમાન હતું. રાજપૂત રાજાઓ પોતાના કર્મે કરીને જવા બેઠા છે. એ તેઓ જોઈ શકતા હતા.

કવિશ્રી શંકરદાને ઘણા રાજાઓના વ્યક્તિગત પ્રશસ્તિ કાવ્યો ઘણાં રચ્યાં છે. તેમજ સમાજ બોધકદાયક અને જીવનમાં ઉતારવા લાયક બ્યવહારુ કવિતા પણ ઘણી રચી છે.

શંકરદાનજીના સ્વરચિત કાવ્યની સંખ્યા ૩૧૧ની થાય છે. તે તમામ છંદ, કવિત, સોરઠા, દુહા, ગીત ઇત્યાદિ સર્વ કોઈએ વાંચવા જેવા તો છે જ, આ ઉદારચિત કવિની તો બીજા અનેક કવિઓએ પ્રશંસા કરી છે. તેમાંય શિરોહી તાબે મલાવા ગામના ગઢવી શ્રી અજયદાનજી બારહટ્ટે તો શંકર સ્મૃતિ શતકમાં ૧૧૦ દુહા, સોરઠા રચ્યા છે. શંકરદાનજી પોતે રાજ્યાશ્રયે હોવા છતાં જ્યાં તેમને સાચું લાગ્યું ત્યાં બેધડકપણે સંભળાવી દીધું છે.

લીંબડી રાજ્યમાં ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ હિજરત થઈ. યુવરાજ સાહેબે પોતાની આસપાસ સલાહ પૂછી ત્યારે શંકરદાનજીએ કહ્યું : “વૃક્ષને પાન વગર ન ચાલે, તેમ રાજ્ય વાણિયા વગર ચાલવાનું નથી.”

યુવરાજ સાહેબ ઊકળી ઊઠ્યા અને કહ્યું. “તમે પણ અબઘડી લીંબડી રાજ્ય છોડી હિજરત કરી જાઓ.”

શંકરદાનજી તુરત જ ઊભા થઈ હાલી નીકળ્યા. ઠાકોર સાહેબે તેમને રોકીને સમાધાન કર્યું.

ઈ.સ. ૧૮૬૮માં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ પાંચ ચારણ કવિઓનું બહુમાન કરેલું તેમાં કવિશ્રી શંકરદાનજી પણ હતા.

કવિશ્રીએ કુલ ૧૪ ગ્રંથોનું પ્રકાશન કર્યું છે. તેમાં કીર્તિવાટિકા, લઘુ સંગ્રહ, હરિરસ, દેવિયાણ, જવાળામુખી સ્તુતિ, દેવીકરણજીનું જીવન ચરિત્ર, પાંડવ યજ્ઞેન્દુ ચંદ્રિકા (ટીકા), બિરદ શૃંગાર, પ્રભાનાથ, કીશન બાવની (ટીકા), શામળા માળા, સુકાવ્ય સંજીવની, સ્મરણાંજલિ અને પ્રેમ પોકાર વગેરે.

આ દાતાર કવિને અનેક કવિઓએ કવિતાંજલિ અર્પણ કરી છે. તેઓશ્રીએ એંશી વરસની આયુષ્ય ભોગવી સં. ૨૦૨૮ આસો સુદી ૬ તા. ૧૩-૧૦૧૯૭૨ના રોજ સ્વર્ગારોહણ કર્યું. તેમના પરિવારમાં બે પુત્રો શ્રી હરિદાનભાઈ અને શ્રી રાઘવદાનભાઈ પાછળ મૂકી ગયા છે.

કચ્છના મેઘાણી

દુલેરાય કારાણી

જેને કચ્છના મેઘાણીનું બિરુદ મળ્યું છે. કચ્છનું ગૌરવ

જેને હૈયે કાયમ વસેલું છે. અને લગભગ જીવનની એંશી વરસની સફરમાં કાર્યશીલ રહી કચ્છના ગૌરવશીલ ઇતિહાસ અને લોકસાહિત્યના એંશી જેટલા પ્રાણવાન પ્રકાશનો કર્યા છે. એવા કવિ, લેખક અને સાહિત્યકાર શ્રી દુલેરાય કારાણીના વડવા આજથી ચારસો વરસ પહેલાં અજમેરથી આવી કચ્છમાં વસેલા.

દુલેરાય કારાણીનો જન્મ વિ.સં. ૧૮૫૨માં મહાવદી ડના રોજ થયો. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ મુંદ્રાની શાળામાં ધો. ૭ (ત્રણ અંગ્રેજી) સુધીનું શિક્ષણ લીધું. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન અંગ્રેજી છાપા મારફત મેળવ્યું. શાળાના મુખ્ય શિક્ષક પાસેથી ફારસી અને ઉર્દૂ શીખ્યા. અને ઉર્દૂ દ્વારા સીંધી શીખ્યા. સિંધના પ્રખ્યાત સૂફી શાહ અબ્દુલ લતીફ ભીટાઈના મહાગ્રંથ “શાહજો રસાલા” ગુજરાતીમાં ઊતાર્યો. પછી તેઓ મુંદ્રાની ગુજરાતી શાળામાં રૂા. ૧૦ ના પગારથી મદદનીશ શિક્ષક તરીકે જોડાયા અને તેમાંથી બઢતી મેળવી મદદનીશ શિક્ષક બન્યા. આ નોકરીથી તેને આખા કચ્છમાં ફરવાની અને લોકોના સંપર્કમાં આવવાની તક મળી.

આ અરસામાં પૂ. મુનિશ્રી કલ્યાણચંદ્રજી મુન્દ્રા પધાર્યા અને શ્રી હાથીરામ નરસી સોની મારફત શ્રી દુલેરાય કારાણીની મુલાકાત થઈ. શ્રી દુલેરાયજીને મોઢે “જારાનો મયદાને જંગ” કવિતા સાંભળી મુનિશ્રી ખૂબ ખુશ થયા અને કારાણીજીને બાથમાં લઈ લીધા. અને છેવટ સુધી ઝકડી રાખ્યા. સં. ૧૯૪૯માં સરકારી નોકરીમાંથી રાજીનામું અપાવી મુનિશ્રી કલ્યાણચંદ્રજી કારાણીને સોનગઢ ગામે લઈ આવ્યા. અને મહાવીર જૈન ચારિત્ર્ય રત્નાશ્રમમાં સુપ્રિ. સ્થાપિત કર્યા. મુનિશ્રી પોતે સાહિત્ય અને કલાના રસજ્ઞ હતા. કારાણીજીએ ત્યાંથી પોતાનું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાની શરૂઆત કરી અને તેમને માટે આ સુંદર તક હતી.

કચ્છના કલા અને સાહિત્ય પ્રેમી ગૃહસ્થોએ કારાણીજીનાં પંચોતેર વરસ પૂરાં થયે તેમને સન્માનવા એક સમિતિ રચી. મુંબઈ, ભુજ, ગાંધીધામ વગેરે સ્થળે સન્માન થયાં. સન્માન સમિતિએ એમની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાંથી વીણીને એક ગ્રંથ પ્રગટ કરવા વિચાર્યું. આ સંપાદનનું કાર્ય યુવાન સાહિત્યકાર શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવને સોંપ્યું. તે ઉપરાંત તેના સંસર્ગમાં આવેલ સાહિત્યકારો અને ગૃહસ્થોને અંજલિ આપતા સારા લેખોનો પણ એક સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો. તેમાં એક ગ્રંથનું નામ છે. “કારાણી કાવ્ય કુંજ” અને બીજા ગ્રંથનું નામ છે

“શ્રી દુલેરાય કારાણી અમૃત મહોત્સવ અભિવાદન ગ્રંથ”. પહેલો ગ્રંથ ૩૦૦ પાનાંનો છે. આ ગ્રંથમાં કચ્છની પુરાતન કથાઓ, કચ્છ કથામૃત, કચ્છી લોકવિનોદ, કચ્છી લોક-સાહિત્ય, લોકગીત, કહેવતો, સંતો, કચ્છના જ્યોતિર્ધર, જંગબારમાં કચ્છીઓ અને બાળસાહિત્ય એવું શ્રી કારાણીજીની કૃતિઓમાંથી પસંદ કરેલ, અગિયાર વિભાગમાં આઠ સાડા આઠ હજાર પાનામાંથી લીધેલ છે.

શ્રી કારાણી કૃત બાવનીમાંથી પણ ઘણું સાહિત્ય લેવામાં આવ્યું છે. એક જ ગ્રંથમાંથી કારાણીજીની પ્રતિનિધિ રચનાઓ મળી રહે છે.

બીજો ગ્રંથ પણ ૨૦૦ પાનાંનો છે. આ ગ્રંથ કુલ ૬૪ લેખોમાં વહેંચાયેલો છે. એમની કૃતિઓના રસાસ્વાદથી આ ગ્રંથ વધારે સમૃદ્ધ બન્યો છે.

કારાણીજીનાં ધર્મપત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો. કારાણીજી ભાંગી પડ્યા. માણસના જીવનની અર્ધી સફરે સાથીવિહોળું જીવન હૃદયને ભારે આંચકો આપી જાય છે. છતાં કારાણીજીએ સમતુલા જાળવી રાખી અને પોતાનાં પત્નીના વિરહમાં “સોનલ બાવની” લખી.

૬૮ વર્ષે કારાણીજી ઘરભંગ થયા. એમના જીવનમાં હિમ પડ્યું. એમના પરિવારનાં સ્નેહકિરણો પોતાના પિતા પર પડેલ હિમપાત ઉપર ના પડ્યા હોતતો કારાણીજી કહે છે કે પોતે હિમાલયને કેડે હાલી નીકળ્યા હોત.

એ સ્નેહ કિરણો વાવેલા ભાવમાંથી “સોનલ બાવની” કાવ્ય સ્વરૂપે અવતરી. પોતે કવિ હતા એટલે પત્નીનો વિરહ નહિ સહી શક્યા હોય.

આવા વેદનાભર્યા જીવનમાં પણ કારાણીજીએ કલમ મૂકી ન હતી. સાહિત્ય એમનું જીવનસાથી બન્યું હતું. પણ કારાણીજીને સાહિત્ય એના જીવનનો અધૂરો પંથ કાપવામાં આધારરૂપ થઈ પડ્યું. વળી એમને તો એક આખો જમાનો જીવતો કરવો હતો. અનેક પુરાણો, ઇતિહાસ અને લોકકથાના આધારે પરિભ્રમણ કરી ઇતિહાસના અંકોડા મેળવ્યા. પોતે ફારસી અને ઉર્દૂ શીખ્યા હતા. આ બે ભાષાની મદદથી ઐતિહાસિક ઘટનાના અંકોડા મેળવી શક્યા.

મુનિશ્રી કલ્યાણચંદ્રજી કારાણીના સાહિત્યથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા. અને તેનાં પ્રકાશનો સુલભ બન્યાં હતાં. પણ મુનિશ્રીએ સ્વર્ગારોહણ કર્યું. કારાણીના હૃદય ઉપર આ

બીજો કુઠારાઘાત હતો. પોતે પોતાના કાવ્ય વિશે લખે છે કે, “કોઈ વાર કોઈ પ્રબળ ભાવનાથી દ્રવી ઊઠેલા હૃદયમાંથી ટપકેલાં ફોરાં ભલેને મોતી ન હોય તેને એકત્ર કરી લઉં છું.”

ભુજની વૃજભાષા પાઠશાળામાં પહેલું પુસ્તક ગુજરાતીમાં સં. ૧૮૭૬માં પ્રગટ થયું. અને કચ્છ દેશની જૂની વાર્તાઓ પણ લખાતી આવી. પણ કચ્છનાં લોકજીવન અને લોકવાણીમાં રંગાયેલ શ્રી દુલેરાય કારાણી માટે કવિતા અને સાહિત્ય એક ધર્મ બની ગયા. એમ તો શિક્ષક તરીકેનો વ્યવસાય એમના સાહિત્ય સર્જનમાં વણાઈ ગયો.

“કચ્છ બાવની”ના સામર્થ્ય વડે એમણે ગાંધી યુગના રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિનો જનતામાં જાગૃતિ લાવવા સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યો છે. તે તેમના ગાંધીજી, જવાહરલાલ અને સ્વદેશ પ્રીતિનાં કાવ્યો જોતાં જણાય છે. કદાચ વતન પ્રેમની ચેતના જ એમની કવિતાનું બળ બની હશે.

ઈ.સ. ૧૯૨૮માં એમનું પહેલું પુસ્તક “કચ્છનાં ઝરણાં” પ્રગટ થયું. ત્યારથી આજ સુધી આવડા દીર્ઘ કાળમાં એમનું સાહિત્ય લેખન અણથાક્યું ચાલુ રહ્યું. કોઈપણનો આવડો યશસ્વી સાહિત્યકાળ એ ગૌરવપૂર્ણ ગણાય.

લોકવાણીમાં પડેલ ઐતિહાસિક, અર્ધ ઐતિહાસિક, લોકકથાઓ, દંતકથાઓ શ્રી દુલેરાયભાઈએ આખ્યાં છે એટલાં કોઈએ આખ્યાં નથી. કચ્છના સંગરના પદ્ય પ્રકારનો પ્રયોગ જેમ કારાણીએ કર્યો તેમ લોકકથામાં પણ કર્યો છે.

“કારાણી કાવ્ય કુંજ”ના પ્રથમ ભાગની સમીક્ષામાં ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણી લખે છે કે, “કોઈપણ સાહિત્ય પ્રદેશની ગોદમાં લેવાયા વિનાના એક ભાઈ સાહિત્યનો એકલપંથ કચ્છમાં બેઠા બેઠા ખેડ્યે જાય છે. એણે તો કચ્છ બોલીને પણ પોતાનું ઊર્મિ વાહન બનાવ્યું છે. કચ્છની લોકબોલીના સામર્થ્યને પડકારનાર તેમજ પુત્રવત તેમના ખોળામાં રમણ કરનાર ભાઈશ્રી કારાણીનું ગુજરાત સ્વિશેષ ઋણી છે. તેમણે એક પ્રાણવાન પ્રાંત બોલીને જીવતી કરી છે. બનાવટી પ્રાણવાયુ ફૂંકીને નહિ, પણ તેમના અસલ વતન પ્રેમની ચેતના સીંચીને જીવતી કરી છે.

‘મનુ કાવ્ય મંજરી’ના કર્તા

મનુભાઈ ચુડાસમા

“મનુ કાવ્ય મંજરી”ના કર્તા કવિશ્રી મનુભાઈ

ચુડાસમાનો જન્મ ગોંડલ મુકામે રજક (ધોબી) જ્ઞાતિમાં કુરજીભાઈ ચુડાસમાને ત્યાં વિ.સં. ૧૯૬૦માં થયો હતો.

તેઓ ગુજરાતી ફક્ત ચાર ચોપડી ભણી શક્યા ત્યાં તેર વરસની ઉંમરે જામરવાથી તેની બન્ને આંખોના નૂર કાયમ માટે કુદરતે છિનવી લીધા. એટલે સંસારને જોઈને માણી શક્યા નહિ, પણ તેના આંતરચક્ષુ ખુલી ગયાં. મા શારદાની તેના પર અસીમ કૃપા વરસી. મહાત્મા સૂરદાસજી અંધ હોવા છતાં લગભગ કૃષ્ણ કીર્તનના સવાલાખ પદો રચી શક્યા હતા. તેમ મનુભાઈ પણ આંતરચક્ષુ, આત્મબળ અને કોઠાસૂઝને કારણે કવિતા લખી શક્યા.

મુંબઈના પીપળેશ્વર મહાદેવ ખારવા યુવક ભજન મંડળે ‘મનુ કાવ્ય મંજરી’ સં. ૨૦૧૮, ઈ.સ. ૧૯૬૨માં પ્રગટ કરી. મનુભાઈની સીત્તર ઉપરની રચનાઓ પ્રકાશિત થઈ છે.

મનુભાઈ અંધ હોવા છતાં રંગીલા આદમી હતા. તેમનો પહેરવેશ પણ કોઈ ગામઘણીને શોભે એવો હતો. સુરવાલ, પહોળી બાંયનો ઝભ્ભો, મોઢે મૂછો, માથે લેરિયો સાફો અને હાથમાં સોટી. ભલે તેની પાસે ગરાસ ન હતો પણ રૂઆબ ગામ ઘણી જેવો.

જાતે ધોબી, આંખે અંધ અને લગભગ અભણ કહી શકાય છતાં, તેમના અંતરની આંખો વાણી દેવીએ ઉઘાડી નાખી. જગતને જોઈ લીધું, માણી લીધું અને તેના હૈયામાંથી કાવ્યઝરણા વહેવા લાગ્યાં.

તેમના રચેલા દુહા, સોરઠા, દોઢિયા, દુમળિયા, કુંડળિયા, જૂલણા, સારસી, મોતીદામ, રેણકી, ત્રિભંગી, ભુજંગી, ચર્ચરી, મોતીદામ વગેરે માત્રામેળ અને ડિંગળ ઢાળે રચાયા છે. તેમની કવિતા ભલભલા કવિની કવિતા સાથે આંટિયું લે તેવી છે.

ડિંગળી ઢાળના છંદો તેમની જીભે આસાનીથી રમતા આવ્યા છે. જ્યારે કવિતાનો જુવાળ ચડે ત્યારે કોઈ પડખે હોય તો લખાવી લેતા અને કોઈ ન હોય તો હૈયે રહે તેટલું કોઈ પાસે લખાવતા. પણ તેથી જેટલો ઊભરો આવ્યો તેટલું ઝીલાણું નથી.

એકવાર કવિ ચોટદાર દુહો બોલ્યા. આ સાંભળી કોઈએ વખાણ કર્યા એટલે તુરત જ કવિએ કહ્યું.

“દશવીસ દુહા લખવાથી કે બોલવાથી કવિ નથી

થવાતું.” અંધ હોવાના કારણે કવિ જાતે ધંધો તો ક્યાંથી કરી શકે? પણ મોટાભાઈની મદદથી વહેવાર ચાલતો. વચ્ચે અત્તરનો વેપાર કરી જોયો પણ ખોટ ખમવી પડી. છતાં પોતાની ગમે તેવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાનું દુઃખ ગાવાની કવિને ટેવ ન હતી. કવિઓ જેટલી સરળતાથી પોતાનું દુઃખ ધોળીને પી શકે છે. તેટલી જ સહજતાથી તે સામાનું દુઃખ સમજી શકે છે અને અનુભવી શકે છે, અને એમાંથી જ કવિતા જન્મે છે.

રાષ્ટ્રના કોઈ ને કોઈ મહત્વના પ્રસંગોમાં કવિની જીભેથી કાવ્ય સર્ચું જ છે. તે પછી બંગાળનો દુષ્કાળ હોય, ગંગા નદીની રેલ હોય કે જૂનાગઢ ઉપર પાકિસ્તાનના પડછાયા પડ્યા હોય.

જેમ કવિએ પુરાતન સંત, શૂરા અને સતીઓની બિરદાવણી ઉલટથી ગાઈ છે. તેમ અત્યારના રાષ્ટ્રવીરોને પણ જિગરની સલામ ચોક્કસ પણે ભરી છે. ગાંધીજીના અવસાન વખતે લખ્યું.

મોહન હંદા મરણથી, સૃષ્ટિમાં સૂનકાર,
મનુ કહે મોભી જતાં, હૂવો હાહાકાર

મનુભાઈની કલમમાં વીરરસ અને કરુણ રસ સ્વાભાવિકપણે વહે છે. વલ્લભભાઈ પટેલને અંજલિ આપતા લખ્યું.

હરણાં હોય હજાર, ફરતાં મર ફાળું ભરે
સાવજ ખડો સરદાર, દિલ્હીથી ડણકું દિયે.
વ્યોમ ઘેરાણું વાદળે, આઠેય દશ્ય અંધકાર
સૂતો તું સરદાર, રોણું હાલ્યું રાષ્ટ્રમાં !

આમ તો મનુભાઈનો કાવ્યઆરંભ દેવદેવીઓની સ્તુતિથી થાય છે. માત્રામેળ કે ગણમેળ છંદો યતિભંગ કરતા નથી.

કવિએ પોતાની કવિતાના આરંભમાં જ “હિન્દ ગજા વણહાર” અને “સમરું માતા સોરઠી” એમ સોરઠ ભૂમિનું ભક્તિ ભાવે સ્મરણ કર્યું છે. આદ્યશક્તિની અખંડ ઉપાસનાનો દીવો તેણે સદૈવ જલતો રાખ્યો અને તેનો ઉજાસ આપણી લોકવાણીમાં પડ્યો.

રામાયણના પ્રસંગોને તેણે વીણી વીણીને કાવ્ય દોરે પરોવ્યા, તો લોકવાર્તાઓને પણ તે ભૂલ્યા નથી. જૂના

પ્રસંગોના પાત્રો પર તેમણે નવા દુહાની રચના કરી પણ અસ્સલ દુહાના તેજ પાસે તે ઝાંખા પડ્યા નથી. કવિના નમ્ર અને નિજાનંદી સ્વભાવની તે ઝાંખી કરાવે છે.

આમ આ અંધ ધોળી કવિએ જીવતરની છીપર ઉપર ધોઈ ધફોઈ ઊજળી વાણીનાં રૂપ નીતાર્યા છે.

મનુભાઈએ વરસોથી લોકસાહિત્યની સેવા કરી છે. અસ્સલ ડીંગળી લઢણમાં પણ તેણે કવિતા રચી છે. છતાં જાહેરમાં આવવાની કશી ઉતાવળ ન હતી. છેવટ કેટલાંક વરસ આકાશવાણી રાજકોટે તેમની ગુલસ્તાને પારખી પોતાની હવાઈ પાંખ ઉપર ચડાવી તેમની વાણી સૌરાષ્ટ્રના ગામડાંમાં ગૂંજતી કરી.

તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં તેમનું જીવન સાદું, સરળ અને રસિક હતું.

મનુભાઈ પોતાની અંતરવેદના ઠાલવતાં લખે છે કે “ધોળી જેવી જ્ઞાતિમાં જન્મને કારણે કવિઓ અને સાહિત્યકારોના સાથનો અભાવ રહ્યો. કાવ્યામૃતનાં પાનથી વંચિત રહ્યો અને તે સ્વાભાવિક પણ છે.

મારા જન્માંધ પુરોગામી પંડિતો, કવિઓ ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય સાહિત્યની રચના કરી ગયા છે. તેમની સામે હું ગણનાપાત્ર તો નથી છતાં મારી બુદ્ધિ શક્તિ વિકસે તેવાં સાધન સોબતથી વંચિત હોવાં છતાં એકવાત સંતોષ આપે છે. જે કાંઈ પુષ્પપાંખડી મારાથી બની શક્યું તે માની કૃપાનું ફળ છે.

આમ કવિએ જીવતરનું ભાથું બાંધી સમાજસેવાનું ઉમદા કાર્ય કર્યું છે. છતાં તેનો કવિતાપ્રવાહ હજી બહેળા સમાજ સુધી પહોંચ્યો નથી.

સૌરાષ્ટ્રનો બોલતો ચાલતો ઇતિહાસ

શંભુપ્રસાદ દેસાઈ

લભ્ય પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર, લોક સાહિત્યકાર, નાટ્યકાર, કવિ અને ઇતિહાસવિદ્ શ્રી શંભુપ્રસાદ દેસાઈનો જન્મ નાગર જ્ઞાતિની દેસાઈ શાખામાં શ્રી હરપ્રસાદ ઉદયશંકર દેસાઈને ત્યાં વિ.સં. ૧૯૧૪ના શ્રાવણ સુદ ૯ને ગુરુવાર તા. ૬-૯-૧૯૦૮ના રોજ ચોરવાડ મુકામે થયો. તેમના માતૃશ્રીનું નામ હેતુબા હતું અને તે પોરબંદરના શ્રી જયશંકર કલ્યાણજીનાં પુત્રી હતાં.

હરપ્રસાદ દેસાઈની બદલી શીલ થવાથી શંભુભાઈને

તા. ૧૫-૩-૧૯૧૪ના રોજ શીલની પ્રા. શાળામાં દાખલ કર્યા પછી શંભુભાઈએ અમદાવાદની સીટી હાઈસ્કુલ અને મોડલ હાઈસ્કુલમાં ઈ.સ. ૧૯૨૬માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી અને અમદાવાદ ગુજરાત કોલેજમાં પહેલાં વર્ષમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. આ કોલેજમાં યુ. ટી. સી. યુનિવર્સિટી ટ્રેનિંગકોર થઈ અને તેના પ્રથમ વર્ષે ઈ.સ. ૧૯૨૬માં પ્રાઈવેટ તરીકે જોડાયા અને તેમણે ઈ.સ. ૧૯૩૦માં બી. એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી.

તા. ૨૩-૫-૧૯૩૦ના રોજ તેમનાં લગ્ન વડોદરા મુકામે શ્રી જયંતિલાલ મોરારજી ધોળકિયાના સુપુત્રી સરલાદેવી સાથે થયાં.

તા. ૮-૩-૧૯૩૧ના રોજ સત્યાગ્રહીઓ જેલમાંથી મુક્ત થતાં “સૌરાષ્ટ્ર”ના તંત્રીશ્રી અમૃતલાલ શેઠ અને ઝવેરચંદ મેઘાણીને શંભુભાઈ ઘેર તેડી આવ્યા. તે પછીથી ઝવેરચંદ મેઘાણી સાથે કાયમી ઓળખાણ અને મૈત્રી થઈ.

તા. ૧૨-૬-૧૯૩૧માં અમદાવાદની મોડેલ સ્કુલમાં માનદ્ શિક્ષક તરીકે જોડાયા. ઈ.સ. ૧૯૩૦-૩૧માં લોકશક્તિના ઉપમંત્રી થયા. તેમણે પોતાના બાપદાદાના ગરાસનો હવાલો સંભાળ્યો અને ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ખેડૂતો સાથે સમજૂતી કરી. હવે તેમણે બીજી એલ. એલ. બી.ની પરીક્ષા પસાર કરી દીધી હતી. એટલે તેને જૂનાગઢ રાજ્યની વકીલાતની સનંદ તા. ૨૧-૧-૧૯૩૧ના રોજ મળી.

જૂનાગઢના દીવાન કેડણ સાહેબ તા. ૨૫-૯-૧૯૩૩ના હુકમથી શંભુભાઈની રેવન્યુ ખાતામાં તેમની અનિચ્છા છતાં વહીવટદાર તરીકે નિમણૂક કરી. અને પછી તેની અનેક શહેરોમાં બદલી થતી રહી અને પાટણના એડમીનીસ્ટ્રેટીવ તરીકે પણ ચાર્જ સંભાળ્યો.

તા. ૨૭-૧૨-૧૯૬૦ થી રાજકોટના કલેક્ટર તરીકે નિમણૂક થઈ.

ગુજરાત સ્ટેટ વેર હાઉસીંગ કોર્પો.ના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર તરીકે તા. ૧૭-૬-૧૯૬૩ થી અમદાવાદમાં સેવા આપી અને આ દરમિયાન યુનિયન પબ્લિક સર્વિસ આવ્યું, અને તા. ૧૩-૭-૧૯૬૪ થી શંભુભાઈને આઈ. એ. એસ.ની કેડરમાં મૂક્યા.

તા. ૨૪-૫-૧૯૬૫ ના અમરેલી કલેક્ટરનો ચાર્જ સંભાળ્યો. આમ અનેક સ્થળે અધિકારી તરીકે ફરજ બજાવી તા. ૧૦-૧૨-૧૯૬૫ના રોજ નિવૃત્તિ પૂર્વેની રજા લઈ નિવૃત્ત થયા.

તેમની નોકરીના સમય દરમિયાન અનેક મહાનુભવોના સંપર્કમાં આવ્યા. તેમાં તે વખતના નામાંકિત ચારણ, બારોટ, સાહિત્યકારો, તંત્રીઓ, સંપાદકો અને રાજપુરુષોનો પણ સમાવેશ થાય છે. અને તે તેની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં ઘણા ઉપયોગી થયા.

તેમણે તા. ૨૩-૬-૧૯૭૪ના રોજ સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ સંશોધન સભાની સ્થાપના કરી અને તેઓ તેના પ્રમુખ પણ હતા. જે હાલ સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદના નામે ઓળખાય છે. તેઓ તેના સ્થાપક અને ટ્રસ્ટી પણ હતા.

તેમણે કુલ ૪૩ ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાં ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, પ્રભાસ અને સોમનાથ, જૂનાગઢ અને ગિરનાર, તારીખે સોરઠ જે ગ્રંથ અમરજી દીવાનજીના સુપુત્ર રણછોડજીએ મૂળ ફારસી ભાષામાં ઈ.સ. ૧૮૧૪માં લખવો શરૂ કરી ઈ.સ. ૧૮૩૦માં પૂર્ણ કર્યો.

શ્રી જે. બરજેસ નામના અંગ્રેજી અમલદારે ‘તારીખે સોરઠ’નું ઈ.સ. ૧૮૮૧માં અંગ્રેજી ભાષાંતર કરી છાપેલું અને તેના પરથી શ્રી ભાણજી ગોકળ પારેખે ગુજરાતી ભાષાંતર કરેલું પણ શંભુભાઈએ બીજી ફારસી પ્રતો મેળવી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું. શંભુભાઈ ગુજરાતી, અંગ્રેજી, ફારસી, હિન્દી અને સંસ્કૃતના સારા વિદ્વાન હતા. તેમણે તો અંગ્રેજીમાં પણ પુસ્તકો લખ્યાં છે.

સૌરાષ્ટ્રના અરબી અને ફારસી શિલાલેખો ઉપરનો તેમનો ગ્રંથ ભારતમાં ખ્યાતિ પામ્યો છે.

તેમનામાં ઇતિહાસ પરત્વે અભિરુચિ તો કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારથી જ વિકસી હતી. પછી નોકરીના સમયમાં જુદે જુદે સ્થળે બદલી થતાં તેના પ્રવાસોમાં ગામડાંના અનુભવી માણસો અને ચારણ, બારોટ પાસેથી દંતકથાઓ, ઇતિહાસ કથાઓ, વાર્તાઓ, દુહાઓ, છંદ, લોકગીતો, ભજનો સાંભળવા મળતાં આમ તેનામાં સાહિત્યનાં બીજ રોપાતાં રહ્યાં. અને આગળ જતાં તેમાંથી મોટું વટવૃક્ષ બન્યું.

જ્યારે તેણે ૭૫ વર્ષ પૂરાં કર્યા ત્યારે તેમના ચાહક મિત્રોએ અમૃત મહોત્સવ ઊજવ્યો, એક લેખક મિત્રે તો કહ્યું કે: “શંભુભાઈ એટલે જીવતું પુસ્તકાલય”. અને એક મરાઠી પત્રકાર શ્રીહરિદહાનુડેના શબ્દમાં “સૌરાષ્ટ્રનો બોલતો ચાલતો ઇતિહાસ.”

તેના વિષે અનેક ચારણ, બારોટ અને અન્ય કવિઓએ

પ્રશસ્તિ કવિતા પણ લખી છે.

શંભુભાઈ દેસાઈ ઇતિહાસ, ઇતિહાસને લગતા લેખો, લોક સાહિત્ય, નાટકો વિષે લખતા રહ્યા છે. આ વિષયના તેમના લેખો પણ અવારનવાર દૈનિકોમાં પ્રગટ થતા રહ્યા છે. આકાશવાણી પરથી વાયુ વાર્તાલાપો પણ પ્રસારિત થતા રહ્યા છે. એટલું જ નહિ તે સારા કવિ પણ છે. અને તેની કવિતાના ૧૨ જેટલાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે.

તેમના કૌટુંબિક પરિવારમાં તેમને બે ભાઈઓ શંકરપ્રસાદ અને સોમપ્રસાદ, બે બહેનો પુષ્પાબેન અને ગુણવંતીબેન, પુષ્પાબેન પદ્મભૂષણ છે. જૂનાગઢ રાજ્યમાં પ્રધાન હતાં.

શંભુભાઈને બે પુત્રો સ્વ. ઓમકારભાઈ અને હરીશભાઈ. હરીશભાઈ હાલ જૂનાગઢમાં વકીલાત કરે છે. શંભુભાઈને બે પુત્રીઓ તેમાં ભારતી બેન એમ. એ. બી.એડ. છે. અને ગીરા બહેન એમ. એ.; પી. એચ. ડી. છે. શંભુભાઈની ૯૧ વર્ષની ઉંમરે સૌરાષ્ટ્ર યુનિએ ડી. લિટની માનદ્ પદવી આપી. તા. ૨૩-૧૨-૯૮ના રોજ જૂનાગઢ શામળદાસ ગાંધી ટાઉનહોલમાં સન્માન કર્યું.

આ પહેલાં જૂનાગઢની જનતાએ તેમનું સન્માન ૫.૫૦ સચ્ચિદાનંદજીના હાથે પણ કરાવ્યું હતું. આ ઉપરાંત ૧૧ જેટલી સંસ્થાએ તેમનું સન્માન કરી સન્માન પત્રો અર્પણ કર્યાં છે. તેમણે કુલ ૪૩ જેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમાં બે પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં લખ્યાં છે. (૧) દ્વારકા ઓફ લોડ શ્રીકૃષ્ણ (અંગ્રેજીમાં) (૨) અરેબિક એન્ડ પર્સિયન ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ (અંગ્રેજીમાં). સં. ૨૦૫૬ના ફાગણ વદ ૧૪ ને સોમવાર તા. ૩-૪-૨૦૦૦ના રોજ શંભુભાપાએ આપણી વચ્ચેથી ૯૨ વરસની ઉંમરે કાયમી વિદાય લીધી પણ તે આપણા માટે ઘણું મૂકતા ગયા છે.

રામજયોતિલા કર્તા

ગમુરાવ

નરહરના અવતાર ચરિત્ર અને તુલસીદાસ વિરચિત રામાયણની રામચરિત્ર લખવામાં બરાબરી કરી શકે તેવા ૮૫૦ પાનાનો દળદાર ગ્રંથ રામજયોતિ (રામાયણ) ના કર્તા કવિશ્રી ગમુરાવનો જન્મ ભાવનગર જીલ્લાના ગારિયાધાર પાસે રૂપાવટી ગામે સં. ૧૯૬૫માં માગશર સુદ ૮ને બુધવારે

ઘેડિયાના બારોટ ભગવાનજીભાઈ અમરશંગને ત્યાં થયો હતો. તેનાં માતૃશ્રીનું નામ ગગુબેન હતું. કવિના પિતા ભગવાનજી બાપાને બે ઘર થયાં હતાં. તેનાં પહેલાં લગ્ન ચિત્તળ નિવાસી લેઉવા પટેલના બારોટ તેજાબાપાનાં સુપુત્રી ગંગાબેન સાથે થયાં. પણ બે વરસનાં લગ્ન જીવન પછી તેમનું અવસાન થયું. ભગવાનજીબાપાને નાદ્દૂટકે બીજાં લગ્ન કરવાની ફરજ પડી. તેનાં બીજાં લગ્ન સાવરકુંડલા નિવાસી સગરના બારોટ ગલાભાઈનાં પુત્રી ગગુબેન સાથે થયાં જેના ઉદરથી આ ભગત કવિનો જન્મ થયો. તેમના માતાના નામની રાશિ ઉપરથી આ ભગત કવિનું નામ ગમુરાવ પાડ્યું.

કવિના જન્મ પછી તેમના પિતાશ્રી ભડગામે રહેવા ગયા. જ્યાં તેઓ પંદર વરસ રહ્યા. એટલે કવિનું બાળપણ ભડગામે પૂરું થયું. ભડની પ્રાથમિક શાળામાં કાલીદાસ માસ્તર પાસે ફક્ત ત્રણ ગુજરાતીનો અભ્યાસ કર્યો. સં. ૧૯૮૨માં વૈશાખ સુદ ૧૦ ને દિવસે કવિનાં લગ્ન મહુવા તાલુકાના તરેડ ગામના કુંભારના બારોટ ભુરાભાઈ વેલજીભાઈ વિસાણીનાં સુપુત્રી દિવાળીબેન સાથે થયાં.

જેમ દરેક મહાપુરુષો, સંતો, ભક્તો, અને કવિઓના જીવનમાં લોકો જાણે અજાણે પણ પરચા અને ચમત્કારોનું નિરુપણ કરતા હોય તેમ આ કવિ માટે પણ થયું છે.

સં. ૨૦૦૦ની સાલમાં એક રાતે કવિ સૂતા હતા ત્યારે રાતના બે વાગે હનુમાનજીનો પડકાર સાંભળ્યો. “રામાયણ લખ” અને તે વેળાએ જ કવિએ ઊભા થઈ ‘રામજયોતિ’ (રામાયણ)નું પ્રથમ મંગલાચરણ લખ્યું.

સં. ૨૦૦૯માં તેમનાં ધર્મપત્ની દિવાળીબેનનું અવસાન થયું. જેમ અન્ય કવિના જીવનમાં બન્યું છે (ઝવેરચંદ મેઘાણી, દુલેરાય કારાણી વગેરે) તેમ કવિ પણ સહચારી ધર્મપત્નીના વિરહમાં ભાંગી પડ્યા. જીવન એકલવાયું અને બેસ્વાદુ બની ગયું, છતાં પોતે મન કઠણ કરી પોતાની ફરજ બજાવતા રહ્યા.

સં. ૨૦૧૩માં તેમને શારીરિક તકલીફ થઈ. તે જ્યારે જ્યારે રામાયણ લખવા બેસે ત્યારે કાનમાંથી લોહી પડવું શરુ થાય. આ તકલીફ એક વરસ રહી અને એક વરસ રામાયણ લખી શક્યા નહિ. પણ ઘણી દવા અને જગદમ્બાની કૃપાથી આ તકલીફ દૂર થઈ એટલે ફરીથી રામજયોતિનો લંકાકાંડ લખવાની શરુઆત કરી. ઘેડ માધુપુર તેમના યજમાન રામદે

પબાભાઈની વાડીએ બેસી સં. ૨૦૧૫ના પોષ વદ ૮ને શનિવારે રામજયોતિ ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો. તેનો પ્રથમ ભાગ પોરબંદર ક્રાંતિ પ્રેસમાં છપાયો અને બાકીનો ભાગ રાજકોટ જય સૌરાષ્ટ્ર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં છપાયો. જ્યારે આ રામજયોતિનું છાપકામ ચાલુ હતું ત્યારે કવિ માંદગીના બિછાને હતા.

સં. ૨૦૧૭માં રામજયોતિ પ્રગટ કરી તેની સૌ પ્રથમ કથા બાંટવા પાસેના ફરેશ ગામે કરી. આ કથા પૂર્ણ કરી પોતાના વતનમાં રૂપાવટી આવ્યા, ત્યારે ગામલોકોએ એમનું ભાવભર્યું સ્વાગત કરી સામૈયું કર્યું.

રામજયોતિ (રામાયણ)ના સાત કાંડોમાં કવિએ દુહા, સોરઠા, છંદ, છપ્પય, પડધરી, સવૈયા વિગેરેનો ટીકા સાથે ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો છે. તેનાં વર્ણનો પણ અદભૂત છે.

ગ્રંથમાં આવતી કવિતાની લિપિ હિન્દી છે પણ તેની ટીકા ગુજરાતીમાં છે એટલે ઓછું ભણેલા લોકો પણ વાંચી અને સમજી શકે તેમ છે. આ ગ્રંથ રામઅનુરાગીઓ અને કથાકારોને ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. ભાષા, કવિતા અને વર્ણનની છટા શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરે તેવાં છે.

કવિ રામભક્ત તો હતા જ, શિવભક્ત પણ હતા. સાંજે શિવદર્શન કર્યા પછી જ તેમને જમવાનો નિયમ હતો. અને જે ગામે શિવદર્શન ન હોય તેવા ગામમાં જતા નહિ. તે ઘેરિયાના વહીવંચા બારોટ હતા. અને તેમના યજમાનોનો તેમને ખૂબ સહકાર હતો. રામજયોતિ પ્રગટ કરવામાં પણ તેમના ઘેરિયા યજમાનોની જ મદદ મળી હતી.

સં. ૨૦૨૨ના જેઠ સુદ ૪ ને દિવસે રૂપાવટી મુકામે સવારના છ વાગ્યે સૂર્યોદય પહેલાં કવિએ સ્વર્ગારોહણ કર્યું.

લોકસાહિત્ય અને લોકસેવાતા ભેખધારી

જયમલ પરમાર

રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણી પછી જેનું બીજું નામ છે એવા જયમલભાઈ પરમારનો જન્મ રાજકોટ જિલ્લાના વાંકાનેર મુકામે તા. ૬-૧૧-૧૯૧૦ના રોજ શ્રી પ્રાગજીભાઈ મકાજીભાઈ પરમારને ત્યાં થયો. (વિ.સં. ૧૯૬૬) તેમનાં માતૃશ્રીનું નામ કુંવરબા પરબતજી હતું. તેમના પિતા દીવાન હતા અને ત્રણ ગામના તાલુકદાર હતા. જયમલભાઈની છ માસની વયે તેમના પિતાજીએ કાયમી વિદાય લીધી. ઘરની સંપત્તિ પણ ઘસાતી ગઈ. એટલે જયમલભાઈનો ઉછેર તેના

મોસાળના ગામ વેજલપુર (મોરબી)માં થયો. સાત મામા અને નાનીમાના લાડકોડમાં તે ઊછેર્યા પણ નાની માના કંઠે હાલરડાં અને લોકકથા સાંભળતા એટલે તેનામાં લોકસાહિત્યના અંકુરો ત્યાંથી જ ફૂટ્યા જે આગળ જતાં વટવૃક્ષ બન્યા.

જયમલભાઈના અભ્યાસમાં અને જીવન ઘડતરમાં દક્ષિણામૂર્તિ, કાશી વિદ્યાપીઠ અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો ફાળો છે.

લોકસાહિત્ય, સંત સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને લોકકથાઓ, ખગોળશાસ્ત્ર, શાસ્ત્રીય સંગીત, પશુ, પક્ષીઓ, ઇતિહાસ, ધર્મતત્ત્વ, ચિંતન અને માનવસેવા તેના પ્રિય વિષય હતા.

તેથી લોકસાહિત્ય, સંત સાહિત્ય, લોકવાર્તા સંગ્રહ, શેખચલ્લી ગ્રંથાવલી, નવલકથાઓ, જીવનચરિત્રો, ખગોળ, પક્ષી પરિચય, સંપાદનો, કટાક્ષવાણી, અનુવાદ, બાળ-વાર્તાઓ અને ઇતિહાસ જેવા વિષયનાં મળી કુલ ૪૩ પુસ્તકોની ભેટ સમાજને આપી.

તેમજ ફૂલછાબ સાપ્તાહિક-દૈનિક, કલ્યાણ યાત્રા અને ઊર્મિ નવરચનાના તંત્રી તરીકે સફળ કામગીરી બજાવી. ઉપરાંત સંગીત, નાટક, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ, ગ્રામસેવા, લોકસેવા, પત્રકારત્વ, લેખન, કાવ્ય અને લોકસાહિત્ય જેવા ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર ફાળો આપ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૩૦માં ગાંધીજીએ મીઠાની લડત ઉપાડી ત્યારે શ્રી અમૃતલાલ શેઠની રાહબરી નીચે ધોલેરાથી મીઠું લાવી કાયદાનો ભંગ કર્યો. તેમાં સેંકડો સ્વાતંત્ર્ય સેવકો જેલમાં ગયા તેમાં ગાંધીજીના રંગે રંગાયેલ જયમલભાઈ પણ હતા. ત્યાંથી વાંકાનેરમાં પણ સત્યાગ્રહનાં મંડાણ કર્યાં.

જયમલભાઈ, રતુભાઈ અદાણી, અને નિરંજન વર્મા ઇ.સ. ૧૯૪૨ની લડતમાં પણ જોડાયા.

ઈ.સ. ૧૯૪૨માં બીજી ઓક્ટોબરે ગાંધી જયંતિના દિવસે શ્રી અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠે રાણપુરથી “સૌરાષ્ટ્ર” સાપ્તાહિકનો પ્રારંભ કર્યો અને દેશી રાજ્યોના જુલમ, જહાંગિરિ અને દુષ્કૃત્યનો પર્દાફાશ કરવા તાતી તલવારને બદલે તીખી કલમ કટારી સાથે મેદાને પડ્યા.

રાણપુરમાં ફૂલછાબ સાપ્તાહિકનો દોર ઝવેરચંદ મેઘાણીને સોંપ્યો તેના તંત્રી મેઘાણી બન્યા તેના તંત્રી મંડળમાં બે તરવરિયા જુવાનો હતા. જયમલ પરમાર અને નિરંજન

વર્મા. તેનાં લખાણો બન્ને જોડિયા નામે પ્રગટ થતા. આમ તે ફૂલછાબના સહતંત્રી તરીકે ઈ.સ. ૧૯૩૮માં જોડાયા. આ પછી જયમલભાઈએ અને નિરંજન વર્માએ રાણપુરને કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું.

મેઘાણીના તંત્રી મંડળમાં મેઘાણી સાથે સાડા ત્રણ વર્ષ કામ કરવાનો અવસર મળ્યો અને મેઘાણીના લોક સાહિત્યના રંગે રંગાઈ ગયા.

ઈ.સ. ૧૯૫૧માં નિરંજન વર્માનું ૩૪ વર્ષની નાની વયે અવસાન થયું તે પછી ઈશ્વરલાલ દવેએ પણ વિદાય લીધી. સાથીદારોની વિદાયથી જયમલભાઈ એકલા થઈ ગયા પણ તેની અનેકવિધ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી.

ઈ.સ. ૧૯૫૦માં રાજકોટ આવી “ફૂલછાબ” સામાહિકમાંથી કલેવર બદલી “ફૂલછાબ” દૈનિક બન્યું. અને તેના પ્રથમ તંત્રી જયમલભાઈ બન્યા.

શબ્દરચના હરિકાઈની જાહેરાત બાબતે વિરોધ થયો અને આત્મારામભાઈ ભટ્ટ ઉપવાસ પર ઊતર્યા, તેથી સિદ્ધાંત અને નિષ્ઠા ખાતર જયમલભાઈએ ઈ.સ. ૧૯૫૫ ફૂલછાબનું તંત્રી પદ છોડ્યું.

ઈ.સ. ૧૯૫૬માં સૌરાષ્ટ્ર લોકસાહિત્ય સભાની સ્થાપના થઈ તેના પ્રમુખ તરીકે કવિશ્રી દુલાકાગ, ઉપપ્રમુખ તરીકે મેરુભા ગઢવી અને મંત્રી તરીકે જયમલભાઈની વરણી થઈ. જૂનાગઢ મૂકામે ઈ.સ. ૧૯૫૬માં લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ તેમાં મુખ્ય યોગદાન જયમલભાઈનું હતું. આ વિદ્યાલય ઈ.સ. ૧૯૬૬માં બંધ થયું.

ઈ.સ. ૧૯૫૬માં સૌરાષ્ટ્ર વિભાગના નશાબંધી મંડળના સ્થાપક તરીકે અને માનદ્ મંત્રી તરીકે સેવા આપી.

ઈ.સ. ૧૯૫૫ના જાન્યુઆરી માસની ૪ થી તારીખે રાજકોટને રેડિયો કેન્દ્ર મળ્યું. રેડિયો કેન્દ્રની સલાહકાર સમિતિના જયમલભાઈ સભ્ય હતા.

જયમલભાઈના અધ્યક્ષ સ્થાને ભવાઈ કલાકાર સંઘની સ્થાપના થઈ, તેમાં કુલ બાવન ભવાઈ મંડળો હતાં.

ડો. જીવરાજ મહેતા સ્મારક ટ્રસ્ટની સ્થાપના થઈ. આ ટ્રસ્ટના ઉદ્દેશ અને કાર્યક્રમમાં લોકસાહિત્યનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. આ ટ્રસ્ટ તરફથી ટ્રસ્ટના મુખપત્ર ઊર્મિ નવરચના માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું અને તેના તંત્રીની જવાબદારી શ્રી જયમલભાઈને સોંપી.

ઈ.સ. ૧૯૬૭થી ૮૧ સુધીના ચોવીસ વર્ષના ગાળામાં ઊર્મિ નવરચનાએ થોડબંધ લોકસાહિત્ય પ્રગટ કર્યું અને ક્રમે ક્રમે જયમલભાઈએ અનેક વિષયના વિશેષાંકો પણ આપ્યા.

ઈ.સ. ૧૯૭૦માં આ પરિવારના કલાકારોને સાથે લઈ જયમલભાઈ દિલ્હી ગયા અને પ્રધાનમંત્રી ઈન્દિરાબેન ગાંધીની હાજરીમાં ૪૫ મિનિટ લોકસાહિત્યનો ભાતીગળ કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો.

જે કામ મેઘાણીના વખતમાં નહોતાં થયાં તેવાં ઘણાં કામ જયમલભાઈએ કર્યાં, મેઘાણીજીનાં અવસાન પછી તેનું અધૂરું કામ જયમલભાઈએ ઉપાડી લીધું. અને જીવનપર્યંત ખંતથી કરતા રહ્યા. ઊર્મિ નવરચના દ્વારા ઘણું આપ્યું.

જયમલભાઈની ત્રણ બાબતો મને નોંધનીય લાગે છે. (૧) તેઓ પરચા, ચમત્કારને માનતા ન હતા. તેને નિર્ભેળ સાહિત્યમાં રસ હતો. પણ આપણાં પુરાણો, લોકસાહિત્ય, ભજન, લોકગીત, સંત સાહિત્ય, બધું ચમત્કાર અને પરચાથી ભરપૂર છે. તેમાંથી નિર્ભેળ સાહિત્ય ગોતવું આકરું છે. જયમલભાઈને એવા નિર્ભેળ સાહિત્યમાં રસ હતો.

(૨) જે ચારણ-બારોટ ફક્ત બોલી જાણતા, લખી શકતા નહિ, તેને કલમ પકડાવી જયમલભાઈએ લખતા કર્યાં.

(૩) ઊર્મિમાં જે શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ છપાણી તેમનો જયમલભાઈએ સંગ્રહ કર્યો અને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરી પણ તેમાં જે તે લેખકનાં નામે જ પ્રગટ કરી, પોતાના નામે નહિ.

આવા લોકસાહિત્ય અને લોકસેવાના ભેખધારી જયમલભાઈ તા. ૧૨ જૂન ૧૯૯૧ને દિવસે આપણી વચ્ચેથી કાયમી વિદાય થયા.

‘સતાધારના સંતો’ના કર્તા

કાન (બીજા)

“સતાધારના સંતો” ઉપરાંત બાર બાર કાવ્ય-સાહિત્યનાં પુસ્તકોની સમાજને ભેટ આપનાર કવિ કાનનો જન્મ સં. ૧૯૭૫-૭૬માં તેમના મોસાળના ગામ મોટા કોટડામાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રીનું વતન રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડલ તાલુકાનું મોટું સુખપુર. તેમના પિતાશ્રીનું નામ નારણભાઈ ભુરાભાઈ બારોટ, તેની અટક સોઢા. માતાનું નામ રાજબાઈ, તે લેઉવા પટેલના બારોટ.

તેમના પિતાશ્રી નારણભાઈ ભુરાભાઈ કવિના જન્મ

પહેલાં જ સ્વર્ગે સિધાવ્યા હતા. એટલે આ માયાવી સંસારમાં પિતાપુત્ર મિલનથી વંચિત રહ્યા. હવે કાનની કરુણતાની શરૂઆત થઈ. નાની વયમાં વૈધવ્યનાં વંદોળમાં અટવાયેલાં રાજબાઈએ બાળકવિને લઈ પિયરની વાટ પકડી. સાગર જેવા પિતા શાર્દૂલભાઈના માણસિયાભાઈએ દીકરી અને દીકરાના દીકરાઓને આડાભીડ વડલા જેવો આશરો આપ્યો. શાર્દૂલભાઈના મોટા દીકરા મૂળુભાઈ શિક્ષક હતા. એટલે કવિ કાન અને મૂળુભાઈ મામા ભાણેજ થાય. તેઓ એક બીજા સાથે હળીમળી ગયા. કવિ કાન ગુજરાતી સાત સુધી ભણી શક્યા. પછી કવિનો સંઘર્ષકાળ શરૂ થયો. શાર્દૂલભાઈના મોટાભાઈ પૂજાભાઈના પુત્ર રામભાઈ અમદાવાદમાં મીલ કામદાર હતા. કાનભાઈને મીલમાં નોકરી અપાવી. પણ કવિ અને કલાકાર ક્યાંય ખીલે બંધાતા નથી. અલગારી હોય. આપણા કવિ પણ અમદાવાદ છોડીને જૂનાગઢ પાસેના વડાલ ગામે આવ્યા. ત્યાં તેમના કુટુંબી મામા જીવાભાઈ દેવદાનભાઈની દુકાન હતી. કાનજીભાઈએ બીડીઓ વાળવા માંડી. આમ ધંધામાં મન પરોવાયું પણ ધંધો કરી શક્યા નહિ.

આ અરસામાં કાનજીભાઈના મોટાબાપુ માનસંગભાઈ ભુરાભાઈ જે ગોંડલ તાબાના પાટ ખિલોરી ગામે રહેતા હતા. તેમના મોટા દીકરા ખોડાભાઈનું અવસાન થયું. એટલે માનસંગબાપુ ભાંગી પડ્યા અને પોતે પણ પાછળ ગામતરું કર્યું. પાછળ કેશુભાઈ તથા જીવુભાઈમાને મૂકી ગયા. કવિ કાન પાટ ખિલોરી ગયા. મા દીકરાને વડાલ તેડી લાવ્યા. અને બાપુકો ધંધો ચોપડા સંભાળી લીધા. એક દાયકો કાનજીભાઈ તથા કેશુભાઈ સાથે રહ્યા. કેશુભાઈ એટલે લોકવાર્તાકાર, રેડિયો, ટી. વી. કલાકાર.

કાનજીભાઈએ પણ મા શારદાના આશીર્વાદથી કલમ પકડી. તે વખતે સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય અલગ હતું. લોકસાહિત્યની એટલી પરખ અને પ્રચાર નહિ. છતાં કવિરાજ સંશોધન કરતા રહ્યા. તે વખતે માત્ર કર્મણ્યેવાપિકાસ્તે મા ફલેષુ કદાયન્ સમજીને પણ લખતા રહ્યા. પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપર પકડ જામતી ગઈ. સાથે સાથે અર્વાચીન પ્રસંગો પણ ગૂંથતા ગયા.

શારદાના સેવકોને ત્યાં લક્ષ્મી પધારતાં નથી. અને લક્ષ્મીના સેવકોને ત્યાં શારદા પધારતાં નથી. છતાં સરસ્વતીના સેવકો હિમત હારતા નથી.

કવિકાનની પ્રસિદ્ધ રચના ‘આર્ય રમણી’માં રામાયણથી

શરૂઆત કરી છે. ત્યારથી આજસુધીનાં નારીરત્નોનાં જીવન આલેખ્યાં છે.

તો વળી મધ્યયુગના ઉત્તર ખંડમાં આઝાદીની ચિનગારી ફૂંકનાર લક્ષ્મીબાઈ (ઝાંસીની રાણી) વિષે કવિ લખે છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રજવાડામાં જેતપુર ચાંપરાજવાળાના બચપણમાં તેના માતાની વાત લખી છે. અર્વાચીન યુગમાં કવિ માતાઓને કહે છે.

સુભાષને સરદાર, ગાંધી, જગતમાં જન્માવજે,
એવા વીરની માતા બની, અમ દેશને દીપાવજે,
હો લોક કે પરલોકમાં ધરણી કે આકાશમાં
અમદેશની એ આર્ય રમણી, અમર છે ઈતિહાસમાં.

કવિની આ કાવ્ય રચના ભારતીયનારીનાં સન્માન માટે ઘરેણું બની ગઈ છે. કવિ સમાજના દરેક પાસા પર દષ્ટિપાત કરી કલમ વહેતી કરે છે. ત્યારે સમાજનું સાચું સ્વરૂપ નજર સમક્ષ ખડું થાય છે.

કવિ જ્યારે કલ્પનાના ઘોડા ઉપર સવાર થઈ સ્વૈર વિહાર કરતા હોય ત્યારે તેની ચકોર નજર સમાજના દરેક અંગો ઉપર પડતી હોય છે. અને તે તેનું ચિત્રણ કરતા હોય છે.

કવિ કલ્પનાને દબાવી શકતો નથી. અને દબાવે તો હૈયાફાટ મરવા જેવી સ્થિતિ થાય.

ઈ.સ. ૧૯૬૫નો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે, પાકિસ્તાનનું યુદ્ધ થયું. વામને વિરાટનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. લાલબહાદુર શાસ્ત્રીએ દેશના જવાનો અને કિસાનોને ઢંઢોળ્યા. દેશની એકતાએ મક્કમરૂપ ધારણ કર્યું. ત્યારે એક દિવસ શ્રી મનુભાઈ શાહે રેડિયો ઉપર કવિઓને ટકોર કરી ‘દેશભક્તિ અને દેશદાઝનાં કાવ્યો લખો.’ અને તે ટકોર તેજીને ન હોય. કવિ કાને મનુભાઈને જવાબ આપ્યો કે ‘સંત, શૂરાની આ ધરતીને કેવાપણું ન હોય. મા, બાપ, ભાઈ, બહેન અને સ્ત્રી સૌ સમરાંગણમાં પારોઠનાં પગલાં ના ભરે’ અને કવિ કાને બહેન, માતા, પિતા, વગેરે પાત્રોના મુખે રાષ્ટ્રભાવનાની જે રચનાઓ આપી તે અજોડ બની રહી છે.

આવા સ્વદેશાભિમાની કવિએ ધાર્મિક ગ્રંથનાં કાવ્યો, ભજનો, રાસ, રાસડા, સપાખરાં ગીતો, છંદ, દૂહા, આપ્યાનો વગેરેમાં આવી પ્રતિભા ઉપસાવી છે.

કવિ કાને તો ઈન્દિરા બાવનીમાં લગભગ ૫૦ જેટલાં કવિતો હિન્દીમાં લખ્યા છે પણ તેની કદર કરનાર કોઈ મળ્યું નહિ, હજી તે અપ્રસિદ્ધ રહ્યાં છે. આ ઉપરાંત તેનાં ઘણાં કાવ્યો અપ્રસિદ્ધ રહ્યાં છે.

કવિ કાને રજપૂત, કાઠી, આહિર, મેર અને હાટી જેવી કોમોમાં થયેલ સંત, શૂરા અને સતીઓની કવિતા કોઈપણ અપેક્ષા સિવાય મન મૂકીને લખી છે. પણ ખાસ કરીને તેનું મન સંત, સાધુ તરફ વધારે ઢળેલું હતું. એટલે સતાધાર, પરબ, કોયાભગતની જગ્યા, લાલગેબી અને ધારેશ્વર વગેરે જગ્યાઓને તો તેણે આખા પુસ્તકોમાં આલેખ્યા છે.

આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રભક્તિનાં ગીતો અને કોઈપણ રાષ્ટ્રીય વીરની વિદાય વખતે તેણે અશ્રુભીની શ્રદ્ધાંજલી લખી છે. તેની કૃતિઓ પ્રગટ થઈ તેનાં બાર પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે.

કાને સીત્તેર વર્ષની આયુ ભોગવી સં. ૨૦૪૭માં તા. ૧૧-૧૨-૧૯૯૧ના રોજ જૂનાગઢ મુકામે સ્વર્ગારોહણ કર્યું.

(પરિચય લક્ષ્મણભાઈ શાસ્ત્રી)

લબ્ધ પ્રતિષ્ઠિત લોકસાહિત્યકાર

પુષ્કરરાય ચંદરવાકર

આ યુગના લબ્ધ પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો-લોક-સાહિત્યકારોમાં જેનાં નામ છે. તેમાં શ્રી પુષ્કરરાય ચંદરવાકરનું નામ પણ મોખરે છે. પુષ્કરરાય ચંદરવાકરનો જન્મ અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધુકા તાલુકાના ચંદરવા ગામે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની ત્રિવેદી શાખામાં શ્રી પ્રભાશંકર ત્રિવેદીને ત્યાં વિ.સં. ૧૯૭૮, તા. ૧૬-૨-૧૯૨૨ના રોજ થયો હતો. તેમનાં માતાનું નામ દુર્ગાબેન અને તેનું પિયર ધંધુકા તાલુકાના નાગનેશ ગામે હતું.

ચંદરવાકર સાહેબનાં લગ્ન ચૂડાના વતની આફ્રિકા અને લંડન નિવાસી શ્રી આર. બી. રાવલની સુપુત્રી શશીકલા સાથે વીસ વર્ષની ઉંમરે ઈ.સ. ૧૯૪૨માં થયાં હતાં. તેમના પરિવારમાં બે પુત્રો અને છ પુત્રીઓ છે. આમ તો ચંદરવાકર સાહેબની અટક ત્રિવેદી છે પણ તેનો જન્મ ચંદરવા ગામે થયો હતો એટલે તે ચંદરવાકર નામથી જાણીતા થયા. આ તેના વતનપ્રેમની નિશાની છે.

તેમણે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ગુજરાતી અને અંગ્રેજી વિષય સાથે એમ.એ.ની શૈક્ષણિક લાયકાત મેળવી હતી.

દાદાસાહેબ માવંળકર (ગણેશ વસુદેવ માવંળકર) જે આપણી લોકસભાના પ્રથમ અધ્યક્ષ હતા અને પૂ. ગાંધીજીના વિશ્વાસુ હતા. તે પૂજ્ય માવંળકરદાદાના હાથ નીચે ચંદરવાકર સાહેબ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કાર્યાલય મંત્રી તરીકે સેવા બજાવતા. અને તેના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં પડછાયા રૂપ રહ્યા. આવા માનનીય અને પીઠ રાજનેતાની નિશ્રામાં રહેવાનું સદ્ભાગ્ય ચંદરવાકર સાહેબને મળ્યું.

ચંદરવાકર સાહેબ પહેલાં તો દાદાના હાથ નીચે ગુજરાત યુનિવર્સિટી કાર્યાલયના મંત્રી હતા. પછી એચ. એલ. કોલેજમાં પ્રોફેસર થયા. પછી ખંભાત કોલેજ અને ઊંજા કોલેજના પ્રિન્સીપાલ થયા અને છેલ્લે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં લોકસાહિત્યના રીડર તરીકે ફરજ બજાવતા હતા પણ જ્યારે લોકસાહિત્ય વિભાગ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભેળવવાનું નક્કી થયું. એટલે પોતે રાજીનામું આપી પોતાના વતન ચંદરવા ગામે જઈને રહ્યા અને શેષ જીવન ત્યાં જ પૂરું કર્યું. પણ જ્યાં સુધી નોકરીમાં હતા ત્યાં સુધી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્યમાં રત રહેતા.

આવી લોક સંસ્કૃતિની પ્રવૃત્તિ બદલ તેની કદર કરી કુમારચંદ્રક અને મેઘાણી ચંદ્રક અર્પણ કરવામાં આવ્યા, એમ ઘણા નાના મોટા ઈનામો પણ મળ્યાં.

આમ તો તેણે જુદા જુદા વિષયનાં અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. ખાસ કરીને બાવડાનાં બળે, ઘર, જ્યોત, પ્રીતના પાવા વગેરે પણ બાવડાના બળે પુસ્તકનું હિન્દીમાં ભાષાંતર થયું છે અને ઘણા છૂટા છવાયા લેખોનું ઉર્દૂમાં પણ ભાષાંતર થયું છે. તેમણે જે પુસ્તકો લખ્યાં તેમાં ૨૬ નવલકથાઓ, ૧૦ ક્ષેત્ર ભૂમિ એટલે ધંધુકા-ભાલ પ્રદેશના લોકજીવન ઉપર, ૬ લોકવાર્તાઓ, ૬ લોકગીત સંગ્રહો, ૩ ચારણી સાહિત્ય, ૪ નવલિકા સંગ્રહો, ૫ નાટકો, ૨ લોકજાતિઓ, ૧ પ્રકીર્ણ ૧ વિવેચન, ૧ જીવન ચરિત્ર. આમ ચંદરવાકર સાહેબે વિવિધ વિષયો ઉપર આશરે ૫૦ જેટલી કૃતિઓ પ્રગટ કરી ગુજરાતના જન સમાજને ભેટ આપી છે.

સામાન્ય રીતે ચંદરવાકર સાહેબનાં લખાણનો ઝોક ક્ષેત્ર ભૂમિ એટલે ભાલપ્રદેશનાં લોકજીવન તરફ રહ્યો છે.

મેઘાણીજીએ સૌરાષ્ટ્રને નજરમાં રાખ્યું, દુલેરાય કારાણીએ કચ્છનાં લોકજીવનને પ્રાધાન્ય આપ્યું એમ ચંદરવાકર સાહેબ ભાલને નજરમાં રાખે તે સ્વાભાવિક છે.

અને આ તેના વતન પ્રેમની નિશાની છે. પછી તો નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી પોતાનાં વતન ચંદરવા ગામે રહેતા પણ મગજનું હેમરેજ થવાથી તેમને અમદાવાદ વાડીલાલ હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. સારવાર કારગત નીવડી નહિ અને તા. ૧૬-૮-૧૯૮૫ના રોજ ૭૩ વર્ષની વયે આપણી વચ્ચેથી કાયમી વિદાય લીધી.

ગુજરાતની જનતા માટે અને ખાસ કરીને ભાલની જનતા માટે તેઓ ઘણું બધું મૂકી ગયા છે.

ગુજરાતી અખબારોના કટાર લેખક દોલત ભટ્ટ

ગુજરાતના સાહિત્યકાર-લેખકોમાં જેનું પ્રતિષ્ઠા ભર્યું સ્થાન છે. તેવા શ્રી દોલત ભટ્ટનો જન્મ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની ભટ્ટ શાખામાં ઈ.સ. ૧૯૩૪ના એપ્રિલ માસની દસમી તારીખે તેના મોસાળનાં ગામ ચરખા જિ. અમરેલીમાં થયો હતો. તેમનું વતન દેરડી (જાનબાઈ). તેમના પિતાશ્રીનું નામ વસંતરાય ભટ્ટ અને માતાનું નામ ત્રિવેણીબેન.

હમીરજી ગોહિલ સાથે સોમનાથની સખાતે જનાર અને ઘેલા સોમનાથની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા અને પૂજા જાળવી શહિદી વહોરનાર વેજલ ભટ્ટના તેઓ વંશજ છે.

તેમની શિવ ઉપાસના જન્મદત્ત સંસ્કાર છે. તેમનો વંશપરંપરાગતનો વ્યવસાય ખેતી. જે વ્યવસાય આજે પણ તેમના વતનમાં આછો પાતળો જળવાઈ રહ્યો છે. દોલતભાઈનાં શૈશવમાં અને કિશોરાવસ્થામાં ઘર આંગણે ધીંગાધોરી, ઘોડા અને દૂઆણાની બહોળ હતી. દાદા નાતપટેલ એટલે મહેમાનોના ઉતારા અને પથારા તો હોય જ.

ઘરની ડેલી સામે એક ગાંડા ભગત રહેતા. રોજ રાતે રામસાગર લઈ દાદાને ભજન સંભળાવવા આવે. દાદાની સાથે પૌત્ર દોલતભાઈ પણ ભજનમાં મસ્ત બની હિલોળા લ્યે.

આ ગાંડા ભગતે એક રાતે વાર્તા માંડી માન સરોવરની. વાર્તા વાળુ પછી મંડાતી અને અર્ધી રાતે અધૂરી રહેતી. એમ સાત દિવસ વાર્તા ચાલી અને આને કારણે દોલતભાઈમાં વાર્તાનું વાવેતર થયું. તેનો કોંટો ઈ.સ. ૧૯૫૩માં અને ફણગો ફૂટ્યો ઈ.સ. ૧૯૫૭માં. પહેલી વાર્તા લખાણી અષાઢી પૂનમ. મુંબઈ સાપ્તાહિકના સંપાદક શાંતિકુમાર ભટ્ટે સ્વીકારી અને પ્રસિદ્ધ કરી. તે જ વરસમાં

જનસત્તાના દિવાળી અંક અને ચાંદનીના દિવાળી અંકમાં શ્રી દોલતભાઈની તળપદી ભાષાની પાંગરતી પ્રતિભાને પોષી.

૧૯ વર્ષની વયે સામાજિક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. હરિજન સેવક સંઘ અને પછાત વર્ગ બોર્ડના કાર્યકર તરીકે જોડાયા. ચોરવાડ અને સોરઠના વિસ્તારમાં રખડપટ્ટી કરી પણ તેથી લોકસાહિત્યનું સંશોધન કરવાનું મનમાં અંકિત થયું.

તેઓએ સૌરાષ્ટ્ર ટીપ્પણીનૃત્ય મંડળની સ્થાપના પણ કરી અને તેમના કાર્યક્રમનું આયોજન કર્યું. ગ્રામદક્ષિણા મૂર્તિ (મણાર), લોકભારતી (સણોસરા)માં કામ કર્યું. અને ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયા અને આમ ગોહિલવાડનાં ગામડાં સાથે પણ ગાંઠ બંધાતી રહી.

ઈ.સ. ૧૯૫૮માં પૂ. વિનોબાજી સાથે પદયાત્રામાં જોડાયા અને સર્વોદય પ્રવૃત્તિના ભાવોને ઝીલ્યા. તે જ વરસમાં હાલારના ભાણવડ વિસ્તારમાં જાહેર જીવનમાં જોડાયા. તે દરમ્યાન બરડો, બારાડી, ઓખા મંડળ અને આમરણ ચોવીસી વગેરે વિસ્તારમાં ફરવાનું થયું. તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે અને જિલ્લા ગ્રામ પંચાયતના ઉત્પાદન સમિતિના ચેરમેન તરીકેની જવાબદારી સંભાળી. તે વખતે લોકસંપર્કના કારણે તેમની પાસેથી લોકકથાઓ અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓની વિપુલ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ. અને તે તેમનું ભાથું બની રહ્યું. તેમાં પહેલી નવલકથા “નાથે મનનો મોર” હાલારની ધરા ઉપર આકાર પામી. ‘પરણેતર’ વાર્તા સંગ્રહ અને ભક્ત દયારામ બાપુનું જીવન ચરિત્ર પણ લખાયાં.

જામનગર જિલ્લામાંથી અમદાવાદ વસવાટ કર્યો. આરોગ્ય ખાતાના કુટુંબ કલ્યાણ વિભાગમાં માનદ ઓર્ગેનાઈઝર તરીકે નિમાયા. તેને કારણે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને કચ્છના કેટલાંક ગામડાંમાં જવાનું થયું.

દાંતાના ડુંગરા, ડાંગનાં જંગલો, પૂર્ણાનો કાંઠા વિસ્તાર, રાપર, ભચાઉ અને પલાંસવા જેવા કચ્છ વિસ્તારની વાતો વણતા ગયા.

સંદેશ સાપ્તાહિકમાં ઐતિહાસિક કોલમમાં પાછલા ઇતિહાસનું પાનું શરૂ કરી પ્રથમ પગલું પાડ્યું. પરિણામે આજે તમામ અખબારોએ આવી કોલમ આપવાનો અન્ય લેખકોને અવકાશ આપ્યો. આજ આવી જ કોલમ ગુજરાત સમાચારમાં ‘ધરતીના ધબકારા’ શીર્ષક તળે ચાલે છે. કટાર લેખક તરીકે ૨૭ વર્ષથી દોલતભાઈ અવિરતપણે કાર્યરત છે. ઈશ્વર અને

મા સરસ્વતીની તેના પર કૃપા છે. તેનો આ પુરાવો છે.

૧૨ નવલકથાઓ, ૧૦ ઈતિહાસકથાઓ, ૧૦ લોકકથાઓ, ૧૦ જીવન ચરિત્રો, ૧૦ અન્યકથાઓ, આમ દોલતભાઈએ વિવિધ વિષય પરનાં ૫૦ પુસ્તકોની સમાજને ભેટ આપી છે. તેમજ બાળ સાહિત્યનાં પુસ્તકો ગણતાં તેઓએ ૧૦૦ પુસ્તકો સમાજને આપ્યાં છે. તેમનાં પુસ્તકોની અનેક આવૃત્તિઓ પણ થઈ છે. હિન્દીમાં અનુવાદો પણ થયા છે. ગુજરાતી ફિલ્મમાં તેમનાં ત્રણ પુસ્તકો સ્થાન પામ્યાં છે.

તેમજ કેશુભાઈ બારોટ સંપાદિત સમાજ શિલ્પી (બારોટ અસ્મિતા) જેવા બૃહદ્ગ્રંથમાં તેમની ત્રણ વાર્તા લેવામાં આવી છે.

શ્રી દોલતભાઈ આકાશવાણીના માન્ય કવિ તરીકે પણ સ્થાન પામ્યા છે. એમણે કવિતા રચનાઓ પણ કરી છે. જેને શ્રીમતી સરોજબેન ગુંદાણી, નીલમબેન ભટ્ટ અને અકલ કોટકે કંઠ આપી આકાશવાણી ઉપરથી પ્રસારિત કરેલ છે.

ઉપરાંત આકાશવાણી પરથી લોકકથાઓ, બાલકથાઓ, રૂપક, નાટિકાઓ, અને વાર્તાલાપો ઈ. સ. ૧૯૬૨થી આજ સુધી પ્રસારિત કરતા રહ્યા છે.

આઝાદી આંદોલનનું સંશોધન કર્યું. અને ૧૦૦ ગીતો, ૨૦૦ જેટલાં ગાંધી ગીતો અને અલભ્ય તસ્વીરોનું પ્રકાશન ગુજરાત સરકારના તે વખતના મુખ્યમંત્રી શ્રી અમરસિંહ ચૌધરીના સહકારથી કર્યું.

કૃલછાબ, જયહિન્દ અને નૂતન સૌરાષ્ટ્ર જેવા અખબારોએ દોલતભાઈની વાર્તાઓને આદર સાથે સ્થાન આપ્યું છે. મુંબઈ સમાચારે પણ દોલતભાઈની વાર્તાઓને આદર સાથે સ્થાન આપ્યું છે.

ચાંદની માસિકે પણ તેમની વાર્તાઓ પ્રગટ કરી છે. દોલતભાઈની કલમને આવકાર આપનાર સાહિત્યકારોમાં શ્રી યુનિલાલ મડિયા, શ્રી પન્નાલાલ પટેલ, શ્રી દર્શક, શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, શ્રી કનુભાઈ જાની, શ્રી રમણ પાઠક, શ્રી પ્રવીણદાન ગઢવી, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

એવોર્ડ પ્રાપ્ત : ગુજરાતી ચલચિત્ર, ‘મનનો માણીગર’, શ્રેષ્ઠ સંપાદન માટે સાહિત્ય અકાદમી તરફથી મેઘાણી ચંદ્રક, લોક સાહિત્ય માટે સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય સંગમ તરફથી એવોર્ડ. જનસેવા ભૂષણ એવોર્ડ પૂ. જગતગુરુ શંકરાચાર્ય તરફથી

મળેલ છે. હાલ દોલતભાઈ અમદાવાદ સ્થાયી થયા છે. તેમનાં પત્નીનું નામ નીરૂબેન, તેમને બાળકોમાં પુત્ર પ્રવીણ અને પુત્રી જાહ્નવીબેન છે.

લેખક, સંશોધક અને લોકકલાવિદ્ જોરાવરસિંહ જાદવ

ગુજરાતની ધરતી વિશેષ કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રની સૃષ્ટિ પ્રાણવાન લોકસાહિત્ય અને લોકસંગીતની સુરાવલીઓથી સતત ગૂંજતી રહી છે. સર્વશ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, ગોકળદાસ રાયચૂરા, જયમલ પરમાર, દુલા કાગ, પિંગળશીભાઈ ગઢવી, કાનજીભાઈ બારોટ, કેશુભાઈ બારોટ, દુલેરાય કારાણી, જેઠાલાલ ત્રિવેદી, ખોડિદાસ પરમાર અને જોરાવરસિંહ જાદવ જેવા કેટલાય લોક સંસ્કૃતિજ્ઞો, લોકસાહિત્યવિદો, લોક સંગીતકારો અને સંશોધનકારોએ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું છે. આ ક્ષેત્રમાં બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર ઝવેરચંદ મેઘાણી તો આપણી વચ્ચે આજે નથી રહ્યા. પણ ત્રણ દાયકાથી એવા જ એક લેખક સંશોધક અને લોક કલાવિદ્ પોતાની નિષ્ઠાભરી કામગીરીને કારણે જુદા તરી આવે છે. આજે ગુજરાત માટે સૌ એક જ અવાજે શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવને એક નામ જ નહિ એક સંસ્થા માને છે.

સદ્ગત ઝવેરચંદ મેઘાણી પછી લોકસાહિત્યના સંપાદન-સંશોધન ક્ષેત્રે જે નવા માણસો આવ્યા એમાં એકવીસ વર્ષની વયથી લેખન-સંશોધનનો શુભારંભ કરનાર શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ પોતાની લગની અને નિષ્ઠાથી સૌનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે. લોક સંસ્કૃતિ, લોક કલા અને લોક સાહિત્યને લગતા ૮૦ જેટલાં સચિત્ર પ્રકાશનો એમણે આપ્યાં છે. મિશનરીના ઉત્સાહથી તેઓ આ મનગમતી પ્રવૃત્તિઓમાં સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. પ્રગટ થયેલાં એમનાં આ બધાં પુસ્તકોમાં ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ અને લોક કથાઓ, લોક જીવનનાં મોતી, આપણા કસબીઓ ભાગ ૧-૩, લોક સંસ્કૃતિમાં પશુઓ, દિવ્ય મંદિર મારા દેવનાં, પ્રાચીન ભારતનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો, નવા નાકે દિવાળી, ગુજરાતની લોકકથાઓ, ભાલ પ્રદેશની લોકકથાઓ, ગુજરાતનો લોક કલા વૈભવ ગુજરાતની મનોરંજન કરનારી લોક જાતિઓ, પ્રાચીન ભારતની લોક રમતો રાજપૂત કથાઓ વગેરે ખાસ ઉલ્લેખ પાત્ર છે. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં નિષ્ઠા હોય તો કેવું સુભગ પરિણામ આવી શકે. એનું શ્રી જોરાવરસિંહભાઈ ઉદાહરણ છે.

શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવનો જન્મ આકરૂ ગામે (ધંધુકા તાલુકો જિ. અમદાવાદ) શ્રી દાનુભાઈ હાલુભાઈના ખાનદાન ખોરડે તા. ૧૦ જાન્યુઆરી ૧૯૪૦ના રોજ થયો હતો. ઈ.સ. ૧૯૫૭માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી એસ. એસ. સી.ની પરીક્ષા પસાર કરી. ઈ.સ. ૧૯૬૧માં અમદાવાદની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાંથી ગુજરાતી અને ઇતિહાસ સાથે બી. એ.ની પરીક્ષા બીજા વર્ગમાં પાસ કરી. ઈ.સ. ૧૯૬૩માં ભો. જે. વિદ્યાભવનમાંથી પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષય લઈને બીજા વર્ગમાં એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી. સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં થોડો સમય માનદ્ અધ્યાપક તરીકે સેવા આપીને ઈ.સ. ૧૯૬૪માં તેઓ ગુજરાત રાજ્યના સહકારી સંઘમાં પ્રકાશન અધિકારી તરીકે જોડાયા અને સહકારી સામાજિક અને ગ્રામ સ્વરાજ માસિકના સંપાદક અને સહતંત્રી બન્યા. હાલમાં તેઓ ગુજરાતની સહકાર સંસ્થાઓની રાજ્ય કક્ષાની ટ્રેયની સંસ્થામાં મુખ્ય વહીવટી અધિકારી તરીકે કુશળતાપૂર્વક કામગીરી બજાવી રહ્યા છે. ઊંબરનો દીવો ઓશરીમાં અને ઓરડામાં બે જગ્યાએ પ્રકાશ પાથરે તેમ શ્રી યાદવ પત્રકારિત્વ અને વહીવટ એમ બંને ક્ષેત્રને નિષ્ઠાભરી કામગીરીથી અજવાળી રહ્યા છે.

લોકકલા ક્ષેત્રે તેમણે નોંધપાત્ર કામગીરી બજાવી છે. ગુજરાતની લોકકલાના ક્ષેત્રે કંઈ પણ ગણનાપાત્ર કામગીરી કરવાની હોય કે રાજ્યના લોક કલાકારોને વિદેશ મોકલવાના હોય ત્યારે રાજ્ય સરકાર, ભારત સરકાર, વેસ્ટ ઝોન કલ્ચર સેન્ટર (ઉદ્દેપુર) અને સંગીત નાટક અકાદમી એમની સાથે પરામર્શ કરીને નિર્ણય કરે છે. એ એમની કામગીરીની નોંધપાત્ર સફળતા ગણી શકાય.

શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવે ગુજરાતના ખૂણાનાં ગામડાઓમાં વસતા ૨૦૦૦ જેટલા કલાકારોનું સર્વેક્ષણ કર્યું છે. તેમાંથી ૧૨૦૦ જેટલા કલાકારો તેમની રાહબરી નીચે ગુજરાત લોકકલા ફાઉન્ડેશનના ઉપક્રમે દેશભરના રાજ્યોમાં અને નગરોમાં નિયમિત રીતે લોક સંસ્કૃતિના કાર્યક્રમો દ્વારા રંગમંચો ગજાવે છે.

શ્રી જોરાવરસિંહભાઈ આકાશવાણીના અમદાવાદ કેન્દ્ર ઉપરથી ઈ.સ. ૧૯૬૪થી લોક કથાઓ, રેડિયો રૂપકો અને વાર્તાલાપોની રજૂઆતો કરતા રહ્યા છે.

લોકવિદ્યાના ક્ષેત્રે શ્રી જાદવે મહત્વની કામગીરી

બજાવી છે. સાપ્તાહિક નૂતન ગુજરાતમાં લોકજીવન, લોક સંસ્કૃતિ અને લોક કલા ઉપર ૫૦૦ જેટલા લેખો લખ્યા છે. ગુજરાતના લોકદેવો ઉપર ૩૦૦ જેટલા લેખો લખ્યા છે. અખંડ આનંદમાં મનોરંજન કરનારી લોક જાતિઓ, તેમજ આપણો કલાવારસો નામે લેખમાળા લખી છે. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના વિષય સાથે એમ. એ. થયેલા શ્રી જોરાવરસિંહને પુરાતત્ત્વમાં પણ ઊંડો રસ છે. આ માટે તેમણે ઘણા પ્રયાસો પણ કર્યા છે. આવા નિષ્ઠાવાન કાર્યકરોને એવોર્ડો પણ મળ્યા હોય તે સ્વાભાવિક છે. લોકજીવનનાં મોતી ગ્રંથ માટે લોક સંસ્કૃતિ શોધ સંસ્થાન નગરશ્રી યુરૂનો 'મેઘાણી સુવર્ણ ચંદ્રક', ઉપલેટા નગર પાલિકા તરફથી રજત ચંદ્રક, લોકકલા ક્ષેત્રની તેમની કામગીરી માટે સંસ્કાર એવોર્ડ, લોક કલા કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓ માટે મધુર જ્યોતિ એવોર્ડ, હડપ્પા સંસ્કૃતિના સંશોધન માટે 'સંસ્કાર' પારિતોષિક, 'લોક સંસ્કૃતિમાં પશુઓ.' ગ્રંથ માટે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું પ્રથમ પારિતોષિક, 'આપણા કસબીઓ' માટે N.C.E.R.T.)નું રાષ્ટ્રીય કક્ષાનું પારિતોષિક, તેમના ઘણા ગ્રંથો ભાવનગર યુનિવર્સિટીએ અભ્યાસક્રમમાં પણ મૂક્યા છે.

તેઓ અમદાવાદ દૂરદર્શન એડવાઈઝર કમિટી, સ્કીનીંગ કમિટી અને આકાશવાણી અમદાવાદની ઓડિશન કમિટીના પણ સભ્ય છે. જોરાવરભાઈએ ગુજરાત લોકકલા કેન્દ્રની સ્થાપના કરી આ પ્રવૃત્તિને સ્થિર ભૂમિકા ઉપર મૂકી આપી. લોકકલા કેન્દ્રનું વર્તુળ સાંકડું પડતાં એમણે ગુજરાત લોકકલા, ગુજરાતની લોક સંસ્કૃતિ પ્રવૃત્તિઓને રાષ્ટ્રીય ફલક ઉપર મૂકી આપી.

દાદુદાન (કવિ દાદ)

કવિ દાદ એટલે દાદુદાનનો જન્મ વેરાવળ તાલુકાના ઈશ્વરિયા ગામે ચારણ જ્ઞાતિની મિશણ શાખામાં પ્રતાપદાન ગઢવીને ત્યાં સં. ૧૯૯૬ના ભાદરવા સુદ ૩ (કેવડા ત્રીજ) (ઈ.સ. ૧૯૪૦)ના રોજ થયો હતો.

કવિ દાદની ઉંમર છ વર્ષની થતાં તેને ઈશ્વરિયા ગામની ગામઠી શાળામાં ભણવા બેસાર્યા. એક વરસ અભ્યાસ કરી પહેલું ધોરણ પાસ કર્યું પછી બાજુના ઈન્દ્રોઈ ગામે સરકારી શાળામાં ધોરણ ચાર સુધી અભ્યાસ કર્યો.

તેમને નાનપણથી જ ભણવામાં અને કવિતામાં ઊંડો રસ. ભણવામાં આવતી કવિતાઓ એક જ બેઠકે પાકી કરતા.

દાદુભાઈનો અવાજ સારો, હલક પણ મીઠી તેથી પ્રાર્થનાનાં ગીતો વર્ગ શિક્ષક દાદુભાઈ પાસેથી જ ગવરાવતા.

કવિઓ, વાર્તાકારો ઈશ્વરિયા આવે, ડાયરો જામે, અવનવી કવિતાના ઝકોળ બોલે. વાર્તાઓ માંડે, દાદુભાઈ ખુણામાં બેસી બધું સાંભળ્યા કરે. એમના કુટુંબમાં જીવણભાઈ સારા કવિ હતા. જેણે ગીરની અઢારભાર વનસ્પતિ અને ગીરના પ્રાણીઓની અદ્ભૂત કવિતા લખી.

છત્રીસકડીનો છંદ દાદુભાઈએ મોઢે કર્યો. તેમના દાદીમા મનુબામાં ચારણ આઈ મોગલમાના પરમ ભક્ત હતા. મોગલમાની સ્તુતિનો છંદ મોગલ મશરાળી જે છંદ ત્રિભંગી અને ૧૦ કડીનો છે તે દાદુભાઈએ ૧૦ વરસની ઉંમરે મોઢે કરેલો અને તે મનુબામાને રોજ સાંજે આરતી વખતે સંભળાવતા. આથી મનુબામા ખુશ થતાં અને કહેતાં, “બેટા! તું કવિ થઈશ.”

દાદુભાઈનું મોસાળ ધુનાનું ગામ જે ઈશરાણી ચારણોનું છે. અને આ ઈશરાણી કુળમાં તો મહાન ભક્ત કવિ ઈશરદાનનો જન્મ થયો અને જે ‘ઈશરા સો પરમેશ્વરા’થી ઓળખાયા અને તેનું કુળ ઈશરાણી તરીકે ઓળખાય છે.

તેમના મામા રવાદાન ‘ચારણોના ગાંધી’ કહેવાતા અને વાત ડાહ્યા હતા. તેમના ભાઈ કૃષ્ણદાન પણ સારા કવિ હતા. દાદુભાઈ ધુનાને ગામ જતા ત્યારે તેમના મામા કૃષ્ણદાન સાથે અવારનવાર સત્સંગ થતો અને પોતે ગોખેલા છંદ, ગીતો મામાને સંભળાવતા. કૃષ્ણદાન પણ પોતે બનાવેલ કવિતા દાદુને કાગળમાં લખી આપે અને બીજે જ દિવસે તે ગીતો, છંદો મોઢે કરી દાદુભા મામાને સંભળાવે.

મામા ક્યારેક જીવણદાનભાઈ કવિને દાદુભા મારફત કવિતા મોકલતા. જીવણદાનભાઈની કવિતા પણ પોતે સાંભળતા.

ઈશ્વરિયા ગામ એટલે ગીરનું નાકું. અડાબીડ જંગલ વચ્ચે ખળખળ વહેતી હલકાળી નદી. પોતે પ્રકૃતિનો જીવ એટલે સાંજના અંધારાં ઊતરે ત્યાં સુધી પોતે હિરણને કાંઠે બેસે અને કુદરતની નૈસર્ગિકતાને નિહાળ્યા કરે. હિરણને આથમણે કાંઠે ઝાડવાની પાછળ સૂરજનું સંતાઈ જવું, હિરણના જળમાં વૃક્ષોનું અને સંધ્યાની લાલીનું પ્રતિબિંબ પડવું. પાણીમાં લહેરાતા એ કસુંબલ રંગમાં પવનની લહેરખી આવે ત્યારે કાંઠે ઊભેલી વનસ્પતિનું પાણીમાં ઝબોળાવું, પાણીમાં વમળ થાય,

સંકેલાય જાય, કાંઠાની ધરો ઉપર મોજાંની થપાટથી પાણીનાં બિંદુઓનું ખરવું, ઝાકળ જેવા બિંદુઓમાં સંધ્યાના રંગનું બિખરાઈ જવું, આ બધું દાદુભાઈ એક નજરે જોયા કરે, તેમાં તલ્લીન બની જાય આમ તે પહેલેથી જ પ્રકૃતિનો જીવ.

આ હિરણના કિનારાનાં દશ્યો નાનપણથી દાદુભાઈની કલ્પનામાં કંડારાઈ ગયાં અને એટલે તેની કવિતામાં જે કાંઈ છે તે હિરણના કાંઠાનાં રંગોના દશ્યોની છબી છે, ગામડાંની ગોધુલીની સોડમ છે, ભોળાં માનવીઓના ચહેરાની માસુમતા છે, સાવજની સાંભળેલી ડણકોના પડધા છે. છંદ, ગીતો, લોકગીતો અને ભજનનો ટહૂકો છે. કલ્પનામાંથી ગળાઈ ગળાઈને આવતા પવનને તેણે શ્વાસમાં ભર્યા તેની તે સુવાસ છે.

દાદુભાઈએ પોતાના કુળદેવી ચાણકનેચીની સ્તુતિનો ત્રિભંગી છંદ ૧૧ વરસની ઉંમરે લખ્યો.

દાદુભાઈ ખરેખર જન્મે કવિ છે અને ચારણ, બારોટોના તો લોહીના ગુણ છે.

દાદુભાઈએ ૧૩ વરસની ઉંમરે કૃષ્ણદાન મામાને અંજલિ રૂપે હરિગીત છંદ લખ્યા.

દાદુભાઈને કવિશ્રી કાગની રચના ઘણી ગમતી, ઝવેરચંદ મેઘાણીના સાહિત્યનું પણ ઘણું આકર્ષણ, તેમના પિતાશ્રી પ્રતાપદાનજી પણ ભજનાનંદી હતા. તે જૂનાં ભજનો સારા ગાતા. તેમનો પ્રભાવ પણ દાદુભાઈ ઉપર હતો.

ઈ.સ. ૧૯૬૧ થી આકાશવાણીના રાજકોટ કેન્દ્ર ઉપરથી દુહા, છંદ ગાવાનું શરૂ કર્યું. ગાતા ગયા અને સાથે સાથે લખતા પણ ગયા. એમ ડાયરામાં સામેલ પણ થતા ગયા.

શ્રી નરહરદાન કુંચાલા, કનુભાઈ બારોટ, કાનજીભાઈ બારોટ, હેમુભાઈ ગઢવી, ઈસ્માઈલ વાલેરા અને કેશુભાઈ બારોટ સાથે પણ અનેક કાર્યક્રમ કર્યા.

શ્રી જયમલ પરમારે લોકવાર્તા લખતા કર્યા. ઊર્મિ નવરચનામાં પાળિયાની પરકમ્માના શીર્ષક નીચે ઘણી વાર્તાઓ લખી અને એમનાં કાવ્યો છાપવા માટે જયમલભાઈએ ઊર્મિ નવરચનાનું પ્રથમ પાનું ફાળવ્યું.

દાદુભાનાં લગ્ન ઈ.સ. ૧૯૬૨માં ચાડ્યા ગામે ખાનજીભાઈ ટાપરિયાનાં સુપુત્રી જશુબેન સાથે થયાં.

ઈ.સ. ૧૯૬૯ થી ૧૯૭૫ દરમિયાન મુ. શ્રી રતુભાઈ

અદાણી અને મુ. શ્રી જયમલભાઈની રાહબરી નીચે લોકસાહિત્યના કલાકારની સંસ્થા લોકસાહિત્ય પરિવારની સ્થાપના થઈ અને દાદુભાઈ તેમાં જોડાયા. આ સંસ્થાએ લોક ક્વાકારો અને કવિઓને મૂઠી ઊંચેરા કરી બતાવ્યા. જે લોક સાહિત્યકારો લખી શકતા ન હતા, તેને લખતા કર્યા અને પછી તો ઊર્મિ નવરચનામાં લોક સાહિત્ય ઉપરના લેખો અને વાર્તાઓ છપાતા રહ્યા.

ઈ.સ. ૧૯૭૦માં આપણાં માનનીય પ્રધાનમંત્રી શ્રી ઈન્દિરા ગાંધી અને માનનીય રાષ્ટ્રપતિ શ્રી વી. વી. ગિરિ સામે પણ કાર્યક્રમો કર્યા.

શ્રી ઘનશ્યામ ભાઈ ઓઝાની સરકાર વખતે ૧૫ મી ઓગષ્ટે ગુજરાતની વિધાનસભામાં શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીનાં વીરગીતો ગાયાં.

ખબર છે એટલી કે, માતની હાકલ પડી છે,
ઓતરાદા વાયરા ઊઠો ઊઠો

આમ સમય સરતો ગયો. વાત બનતી રહી. કેટલાક શુભેચ્છકો અને સ્નેહીઓ હાથમાંથી સરકી ગયા, કેટલાક નવા બનતા રહ્યા અને એના સાથ સહકારે કવિતાનાં ફૂલ ખીલતાં રહ્યાં.

ગુજરાતી ફિલ્મનો સુવર્ણયુગ હતો તે તરફ પણ દાદુભાઈ ખેંચાયા. લાખો લોચણ, ગોરા કુંભાર, અમર

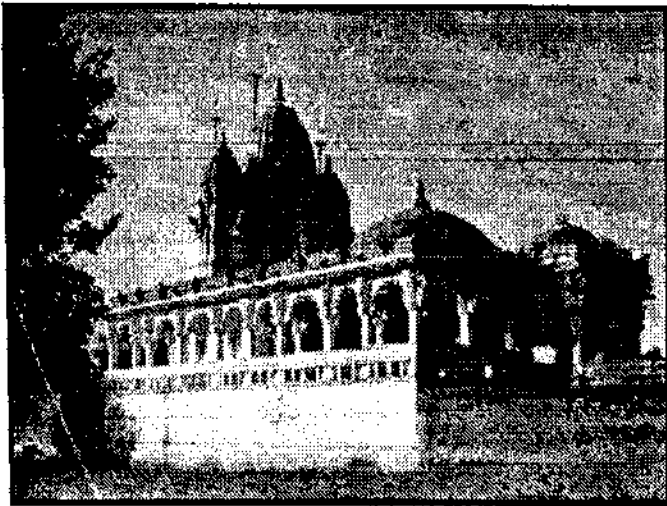
દેવીદાસ, રા'નવઘણ, સંત રોહિદાસ, સંત તુલસીદાસ, સંપૂર્ણ રામાયણ, મહાભારત, વીર માંગડાવાળો, પાણિયાનો પડકાર, એવરત જીવરત, કાળજાનો કટકો, અને માનવીની ભવાઈ આમ લગભગ ૧૩ જેટલી ગુજરાતી ફિલ્મોનાં ગીતો લખ્યાં. તેમાંથી ૧-૨ ફિલ્મોને એવોર્ડ પણ મળ્યા.

બાંગ્લાદેશને બચાવવા ભારત, પાકિસ્તાન વચ્ચે જે ધમાસાણ યુદ્ધ ખેલાયું તે વિષે ભારતની મહાનતાનું 'બંગાલ બાવની' નામે પુસ્તક પણ લખ્યું. ગુજરાતની કોંગ્રેસે તેની એક લાખ નકલો છપાવી અને તેની આવક બાંગલા રાહત ફાળામાં જમા કરાવી.

તેમના લખેલાં પુસ્તકોમાં ટેરવાં ભાગ ૧,૨,૩, સુદામા ચરિત્ર, ખોડિયાર બાવની, બાંગલા બાવની, લક્ષ્મણ ઊર્મિલા વિષે કાવ્ય સંગ્રહ, લછનાયન, નિર્માણ નિધિ અને રાજનીતિ.

હાલ દાદુભાઈની ઉંમર ૬૦ વર્ષની છે. પરિવારમાં ત્રણ પુત્રો અને ચાર દીકરીઓ છે. મોટો દીકરો મહેશ એમ. કોમ. થઈ જામનગર રિલાયન્સમાં ઓફિસર છે. નાનો દીકરો વિષ્ણુ વેરાવળ રેયોન કંપનીમાં છે અને જિતેન્દ્ર અભ્યાસ કરે છે.

ઉત્તરાવસ્થામાં દાદુભાઈ પ્રભુભજન થાય તેમ ઈચ્છે છે.

“લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર” ઈંડર (સાબરકાંઠા)

“મણિમંદિરની ભવ્ય ઈમારત” મોરબી (સૌરાષ્ટ્ર)

તસ્વીર : ડો. હરિભાઈ આર. ગૌદાની

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

મોહારજી દેસાઈ

ભુલાભાઈ દેસાઈ

દાદાભાઈ નવરોજી

વિવિધ ક્ષેત્રની આ વિરલ
પ્રતિભાઓએ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર
આંતરરાષ્ટ્રિય કક્ષા સુધી
પહોંચાડીને ગુજરાતની ગરિમાને
ઉજાગર કરી છે.

(‘સફર સદીની’ માંથી સાભાર)

કનૈયાલાલ મુનશી

જમશેદજી તાતા

ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ

ધીરુભાઈ અંબાણી

સદાકાળ ગુજરાત

કવિ ખજરદાર

વિશ્વ પ્રાંગણમાં ગુજરાતની
અસ્મિતાને ઉજાગર કરવામાં આ
બહેને ગૌરવવંતા કવિ રત્નોજી
ભારે ભેદ પ્રદાન ભોંધાયું છે.

જય જય ગરવી ગુજરાત

કવિ નર્મદ

ગુજરાતી સાહિત્યના ગદ્યસ્વામીઓ અને આખ્યાનકારો

—પ્રો. જનાર્દન જ. દવે

વાણીના ચાર પ્રકાર : પરા, પશ્યન્તિ, મધ્યમા અને વૈખરી. વૈખરી સૌથી સ્થૂળ રૂપ છે, પણ એમાં સરસ્વતીની વીણાનો રણકાર ભળે ત્યારે એ વાણીને મમ્મટ કહે છે તેમ, નવરસરુચિરા કવિ-ભારતી બની રહે છે. એ બ્રહ્માની ષડ્સ સૃષ્ટિ કરતાં પણ ઘણી અનોખી હોય છે. મહાકવિ દંડી કહે છે તેમ, અમે કાંઈ નવરા નથી: અમે લખીએ-બોલીએ ત્યારે ઈશ્વરની પ્રેરણા અમને જગાડે છે. અને અમારા ચિત્તની વીણા રણઝણી ઊઠે છે. એમાં પદ્યમાં તો સર્જકને છંદ, રાગ, લયનો સંધિયારો હોય છે. પણ ગદ્યની વિશિષ્ટ ભાત તો જે-તે સર્જકની સમર્થ પ્રતિભાને આભારી હોય છે. ગદ્યકારો તો પોતાની પ્રતિભાબળે જ પ્રભાવશાળી વાણીનું સર્જન કરે છે. જે શ્રોતાના ચિત્ત પર અમીટ પ્રભાવ મૂકી જાય છે. એમાં ગદ્યલેખન કરતાંય ગદ્યવક્તૃત્વ અનોખી કળા છે. તત્કાલ શ્રોતાને અભિભૂત કરનારું તત્વ વક્તાની વક્તૃત્વતા છે. ધર્મક્ષેત્રે અને રાજકારણના ક્ષેત્રે કેટલાક પ્રભાવક વક્તાથી માનવસમુદાય અંજાતો આવ્યો છે. એનો લાંબો ઇતિહાસ છે. આખ્યાનકારો એ પરંપરાના વારસદારો છે. શું ભારતમાં કે શું પશ્ચિમમાં વક્તૃત્વ (ઓરેટરી)ની ઉજ્જવળ પરંપરા વીકસી હતી. પાછળના પાનાં એ પરંપરાના ગુજરાતના ઉત્તમ ગદ્યકારો-આખ્યાનકારો-વ્યાખ્યાતાઓનો કેટલોક ઇતિહાસ દર્શાવે છે.

આ લેખના લેખક પ્રો. જનાર્દનભાઈ જ. દવે ગુજરાતમાં સમર્થ વ્યાખ્યાતા તરીકે સુખ્યાત છે. એમનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૩૬માં વલ્લભીપુરમાં. પિતા સંસ્કૃતના જ્ઞાતા અને આચાર્ય, માતા જબરા વાચનશોખ ધરાવતાં સંસ્કારી સન્નારી. પુત્રને શૈશવથી જ આવું ધાર્મિક-સાહિત્યિક વાતાવરણ મળ્યું. યુવાનવયે ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં પ્રો.રવિશંકર જોષી સાહેબ જેવા વિદ્વાન ગુરુનો પ્રભાવ ઝીલ્યો. જોષી સાહેબ જેવા વિદ્વાન, એવા કુશળ વક્તા પણ હતા. જનાર્દનભાઈએ જાણે એ વારસો જાળવી રાખ્યો. બી. એ. અને એમ. એ.માં સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી વિષય સાથે ઉત્તમ દરજ્જે પદવી તો મેળવી: પણ ૨૩ વર્ષની વયે શ્રી વિજયરાજ વૈદ્યના ‘માનસી’માં ‘કલ્યાણગ્રામનો ઋષિવર્ય’ એ લેખ પ્રકાશિત થયે તેઓ લેખક તરીકે પણ પ્રસ્થાપિત થયા. એ રેખાએ ‘શ્રી હનુમાન ચાલીસા ચિંતન’, ‘રાસ પંચાધ્યાયીનું અધ્યાત્મ’, ‘મહામૃત્યુંજય પ્રસાદ ચિંતન’, ‘આનંદ આશ્રમ’માં દર્શન અને વેદાંત પરની વેદમાળાઓ અને બ્રહ્મનાદ, ગુજરાત સમાચાર, સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર વગેરે સામયિકોમાંના લેખો તેમને ચિંતક તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે. તો ભાવનગર યશોનાથ સત્સંગ મંડળમાં ૧૭ વર્ષ સુધી ઉપનિષદો પરનાં વ્યાખ્યાનો, યોગેશ્વર ધ્યાનકેન્દ્ર-મોરબી, પ્રણવાનંદ સંસ્કૃત ભવન-રાજકોટ, પ્રેમપુરી આશ્રમ-મુંબઈ, આનંદ-આશ્રમ બીલખા, યુવક-કેન્દ્ર બીલખા, રામદાસ આશ્રમ ભાવનગર, દિવ્યજીવન સંઘ-ભાવનગર, થીઓસોફિકલ સોસાયટી-ભાવનગરના આશ્રયે એમણે આપેલા યોગ, વેદાંત, તંત્ર, જૈન દર્શન, ભાગવત, ગીતા ઉપનિષદો પરના અસંખ્ય વ્યાખ્યાનો શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી દેનારાં રહ્યાં છે. વિષયનું તલાવગાહી અવલોકન કરતાં પ્રો. દવે સ્પષ્ટ અને પ્રાસાદિક વાણીના સ્વામી છે. આકાશવાણી, સામયિકો, સભાઓમાં પ્રો. દવે પ્રભાવશાળી વક્તા તરીકે ૩૦ વર્ષથી પંકાયા છે. શ્રીધરી, વંશીધરી, સુબોધિની, ટીકાઓના પંડિત વક્તાઓમાંના એક તરીકે એમની ગણના થાય છે.

—સંપાદક

સંસારસુધારક ગદ્યકાર કવીશ્વર દલપતરામ

નર્મદયુગના બીજા ગણનાપાત્ર સાહિત્યકાર તે કવિ દલપતરામ. તેનો જન્મ વઢવાણમાં ઈ.સ. ૧૮૨૦, જાન્યુઆરીની ૨ જી એ થયો હતો. પિતાનું નામ ડાહ્યાભાઈ અને માતાનું નામ અમૃતબા હતું. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંતો ભૂમાનંદ ને બ્રહ્માનંદની છાયા અને સંતસમાગમથી કવિએ કાવ્યસર્જન શરૂ કર્યું.

સૌમ્ય વ્યક્તિત્વ, સાદા વિચાર અને લોકભોગ્ય કાવ્ય તે જ તેમની વિશિષ્ટતા હતી. નર્મદના ઘોડાપૂરમાં તણાતા યુગને દલપતે રોક્યો એટલું જ નહિ પણ સુધારાના વેગને વિવેકી અને નીતિમય બનાવ્યો. દલપતરામે સમાજને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપીને ‘ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર’ પ્રજાને પાથો છે. તેમની લેખનરીતિમાં ઠાવકો ઠપકો, હાસ્યરસ, સરળતા, મધુરતા અને નિર્મળતા છે. ગાનને શ્રવણપ્રિય શબ્દરચના તો દલપતરામની.

દલપતરામના ગદ્યલેખનનો પ્રારંભ ઈ.સ. ૧૮૫૦થી થયો. તેમનું સાહિત્ય વિદ્વદ્ભોગ્ય નહીં પણ જનતા ઈચ્છે છે તેવું જીવનને સ્પર્શતું, જીવન પ્રેરણાત્મક, જીવનરસ રેડતું નીતિપથ પ્રદર્શક હતું. નિબંધ, નાટક અને વાર્તા આ રીતે તેઓએ ગદ્યનાં પચ્ચીસ પુસ્તકો લખ્યાં છે. નર્મદ અને દલપતરામ બંને સમકાલીન હતા. પણ દલપતરામની શૈલી સભ્યારંજની જ્યારે નર્મદની શૈલી મસ્તાની. બંને એક-બીજાના પ્રતિસ્પર્ધી છતાં પૂરક હતા. દલપતરામ મહાકવિ ન્હાનાલાલના પિતા થાય.

અર્વાચીનોમાં આઘ

નર્મદ

આર્ય અને અંગ્રેજના મંથનયુગમાં ભારતવાસીઓની દશા અર્જુન જેવી હતી. એવા મંથન યુગમાં નર્મદનું જીવન શુભાશુભ સર્વ તત્ત્વોને પોતાનામાં સાકાર કરે છે. જે જમાનામાં જ્ઞાતિવાદ, જડતા, અજ્ઞાનતા, વહેમ, અંધશ્રદ્ધા અને ભીરુતાની જડ ફરી વળી હતી તે યુગમાં અલૌકિક શક્તિથી આપણા ગુજરાતનો પ્રતિનિધિ હતો. જૂનું હરી નવું લાવનાર, બ્યુગલ બજવૈયો, સુધારાનો સેનાની હતો. તેણે ગાયું છે કે—

‘સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યુગલો વાગે
યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે’

નર્મદનો જન્મ સુરતમાં ઈ.સ. ૧૮૩૩ ના તા. ૨૪ ઓગષ્ટને શનિવારે થયો હતો. જ્ઞાતિએ વડનાગરા નાગર. પિતાનું નામ લાલશંકર દવે અને માતાનું નામ નવદુર્ગા હતું.

અઢાર વર્ષની નાની વયે બુદ્ધિવર્ધક સભ્યાની સ્થાપના કરી. સ્વદેશપ્રેમ, ધર્મ, સાહસ, ઉદ્યોગ, હુન્નર અને વિદ્યાકળાને વેગ આપવા ભાષણો શરૂ કર્યાં. અગાધ વાંચન અને વિચારણાથી તે મહાન બન્યા. પ્રવચન અને પ્રચાર તેમનાં મુખ્ય શસ્ત્રો હતાં. ત્રેવીસમાં વર્ષે ‘ઘેર આવી કલમના સામું જોઈ, આંખમાં જળજળિયાં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છું.’

નર્મદે કાવ્યારંભથી નવો અરુણ પ્રગટાવી શૌર્ય અને પ્રેમનાં દર્શન કરાવ્યાં. તેમના જીવન અને કવનમાં કેવળ શૃંગાર, વીર અને શાંતરસની છોળો જ નથી ઉછળતી પણ શૌર્ય અને પ્રેમનું તેજ પ્રગટે છે. નર્મદ મહાકાવ્ય રચી નથી ગયો પણ મહાકાવ્ય જીવી ગયો છે.

નર્મદ જન્મે અને કર્મે બ્રાહ્મણ હતો, પણ સ્વભાવે ક્ષત્રિય હતો. તેની રસિકતા અને ટેક તેને ‘વટનો કટકો’ કહાવે છે. પ્રજાને નવજાગૃતિ, જુસ્સો ને સ્વદેશાભિમાન શીખવી તેણે ‘કવિ નર્મદ’નું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું. આપણાં આધુનિક સાહિત્ય મન્વંતરોમાં એ વૈવસ્વત મનુ હતો. “નર્મકોષ”ની સાધના કરી ભગીરથ કહેવાયો.

નાના-મોટા મળી ૧૨૯ લખાણો તેણે લખ્યાં છે. તે આઘ ઈતિહાસકાર, ચરિત્રકાર, નિબંધકાર, નાટ્યકાર, પત્રકાર, કવિ અને સમાજસુધારક હતા. ગદ્યબોધક, નવયુગના નિર્માતા અને અર્વાચીન યુગના સ્વપ્રદેષ હતા. તેણે ગાયું છે કે—

“વીર, સત્ય ને રસિક ટેકીપણું
અરિ પણ ગાશે દિલથી.”

આઘ વિવેચક

નવલરામ

નવલરામ પંડ્યા નર્મદ યુગના સમર્થ વિવેચક, વિચારક ને લેખક હતા. તેમનો જન્મ સુરતમાં ઈ.સ. ૧૮૩૬ના માર્ચની ૯મી તારીખે થયો હતો. નાગર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં પિતા

લક્ષ્મીશંકર અને માતા નંદકોરના એકના એક પુત્ર હતા.

નવલરામે નર્મદના ગદ્યસાહિત્યને વધુ રસાળ ને સમૃદ્ધ બનાવ્યું. ઇતિહાસ-ગ્રંથ, નિબંધ ગ્રંથ, સર્વક્ષેત્રે પ્રથમ ખેડાણ કરનાર આ વીર હતા. વિશેષતઃ સમર્થયજ્ઞ તો તેમના સાહિત્યનાં વિવેચનો હતાં. તે જ યજ્ઞની ફલશ્રુતિએ તેમને વિવેચક નવલરામ બિરુદ આપ્યું. નવલરામ ગુજરાતી ભાષાના આદ્ય અને શ્રેષ્ઠ વિવેચક હતા. તેમનાં વિવેચનોમાં તરી આવે છે—ઉદારતા, સમભાવ, સાત્ત્વિકતા, સમપ્રમાણતા ને ન્યાયબુદ્ધિ. કેવળ વિવેચક જ નહિ પણ તેઓ સારા નાટ્યલેખક પણ હતા. ફેન્ય નાટ્યકાર મોલિયરના જગપ્રસિદ્ધ નાટકનું તેમણે કરેલું રૂપાંતર ‘ભટ્ટનું ભોપાળું’ એ આજે પણ હાસ્યપ્રધાન નાટકોમાં અમર છે.

નવલરામની ગદ્યશૈલી સુમગ અને સરળ છે. તેમની શૈલી અર્થલક્ષી છે. સૌન્દર્યલક્ષી નથી, પણ ભાવપ્રેરિત છે. આંબર નથી પણ સૂક્ષ્મ મનન, વિગત, વર્ણન, સળંગ વૃત્તકથન, નર્મ મર્મયુક્ત વિનોદ અને પ્રબળ લાગણીવાળું સામર્થ્ય તેમાં છે. શબ્દો પરિચિત અને વાક્યો ટૂંકાં છે. છતાં શૈલીમાં અવજ્ઞાપ્રેરક બજારીપણું નથી. તેમની ભાષા સુઘડ છે. તેની શૈલી પણ સ્મરણીય નહીં પણ સુઘડ તો છે જ.

તેમણે ‘મેઘદૂત’નું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. ઇતિહાસ, વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્ર, ધિંગળ આદિ લખાણોમાં એમની વિદ્વતા ને સત્યનિષ્ઠા પ્રગટ છે. શ્રી નવલરામની ઉત્તમ-કૃતિઓનો સંચય ‘નવલ ગ્રંથાવલી’ નામથી પ્રગટ થયો છે.

નવલકથાનો આદ્યપ્રણેતા

નંદશંકર

નંદશંકરનો જન્મ સુરતમાં સં. ૧૮૮૧માં ચૈત્ર વદ ૪ને દિવસે ઇ.સ. ૧૮૩૫ની એપ્રિલની ૨૧ મી તારીખે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ તુળજશંકર અને માતાનું નામ ગંગાલક્ષ્મી હતું. જાતે નાગર બ્રાહ્મણ હતા.

ગુજરાતની અસ્મિતાની જાગૃતિના દાયકામાં એ યુગપ્રભાવની અસર નીચે જીવનનું સાર્થક્ય ‘કરણ ઘેલો’ રચીને તેમણે કર્યું. તેમણે સૃષ્ટિ સૌંદર્યનાં ખૂબ દર્શન કર્યાં. તેની છાયા ‘કરણ ઘેલો’માં જોવા મળે છે. સર વોલ્ટર સ્કોટની ઐતિહાસિક નવલકથાને નમૂના તરીકે રાખી ‘કરણ ઘેલો’ લખાઈ.

‘કરણ ઘેલો’માં નંદશંકરની સંસ્કારિતા, તેમનાં

પ્રવાસવર્ણન, સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં દર્શન તથા રાજા-રજવાડાઓના વૈભવનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જોવા મળે છે. ‘કરણ ઘેલો’ એ તેમની ચિરંજીવી કૃતિ છે. તે સમયની આ કૃતિમાં સાહિત્યિક દોષો હશે પણ રસહીનતા તો નથી. તેની વર્ણનશક્તિ અદ્ભૂત છે.

નિર્દોષ હાસ્યના પુસ્તકો

શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠ

બહુશ્રુત સમાજની કુરૂદિયો, વહેમ, પ્રચલિત અજ્ઞાન, માન્યતાઓ, ખોટા આંબર ને દંભ ઉપર સચોટ, કટાક્ષમય લખાણો લખી ગુજરાતના સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કરનાર કેળવણીના પ્રખર પ્રણેતા અને હિમાયતી શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠનો જન્મ અમદાવાદમાં ઇ.સ. ૧૮૧૮ ની ૧૩ મી તારીખે થયો હતો. તેઓશ્રી મહીપતરામના સૌથી નાના અર્ધાત્ ત્રીજા પુત્ર હતા.

તેમણે ‘વિવાહ વિધિ’ નામે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. ત્યારપછી તેઓએ ‘જ્ઞાન સુધા’માં લખવાનું શરૂ કર્યું. જેમાં તેઓના વ્યક્તિત્વની સુધારક તરીકેની છાપ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેઓએ એક સમર્થ વિવેચક તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. ‘કવિતા ને સાહિત્ય’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો તેમના એ લેખનો સંગ્રહ કાયમી ઉપયોગના એક શિષ્ટ ગ્રંથ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે.

“ભદ્રંભદ્ર” એ તેમની સર્જક પ્રતિભાની એક વિજયસિદ્ધિ છે. ગુજરાતી કટાક્ષકથન—કલાની એ એક અમરકૃતિ છે. હાસ્યરસના સળંગ પુસ્તકમાં હોવાં જોઈએ તેવાં વિલક્ષણ પાત્રો, વૈવિધ્યયુક્ત પ્રસંગો, અસરકારક વર્ણનશૈલી, નર્મ મર્મના અનેક સ્થાનોમાં સરળપણે પાયારૂપ બનેલી વિદ્વતા અને વિરલભાષા પ્રભુત્વ આ સર્વગુણોથી “ભદ્રંભદ્ર” ભરપૂર છે.

તેમના વિવેચનોમાં સંસ્કૃતના વ્યુત્પન્ન પંડિતના તલસ્પર્શી પરામર્શ અને મર્મગ્રાહી દષ્ટિ જોવા મળતાં નથી. ઘણી વાર તેમનાં વિવેચનો વક્રીલના મુકદ્દમા જેટલાં લાંબા અને સપાટી પર જ ફરતાં જણાય છે. આમ છતાં છંદ અને કવિતા, વૃત્તિમય ભાવાભાસ, કવિતાની ઉત્પત્તિ, રાગધ્વનિ, કાવ્યનું સ્વરૂપ, સ્વાનુભવ, રસિક અને સર્વાનુભવ રસિકકાવ્ય વગેરે વિષયોની તેઓશ્રીએ કરેલી ચર્ચા આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમર્થ વિવેચક તરીકે તેમની યાદ ચિરકાળ સુધી જાળવી રાખશે.

તેમનાં અથાગ જહેમત, અદમ્ય ખંત, કર્તવ્ય પરાયણતા, સેવાભાવ અને એકનિષ્ઠાના ગુણો જોતાં શ્રી ધ્રુવસાહેબે તેમને ‘સકલ પુરુષ’ એ નામે બિરદાવ્યા તે યોગ્ય અને યથાર્થ છે.

પંડિતયુગના કાદંબરીકાર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

ઓગણીસમા શતકના આરંભકાળે બ્રિટીશ સત્તાનાં પગરણ ભારતમાં મંડાયા અને એક તરફથી પશ્ચિમની નવી લોકશાહી વિચારણાનો સ્વીકાર થતો હતો તો બીજી તરફ આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તરફ પણ ઝોક હતો. એ કાળ બંને યુગો વચ્ચે સંસાર સુધારા ને ધર્માવિચાર અંગેનો પણ એક વિશિષ્ટ સંધિ (અંકોડો) હતો.

એ સમયે ગોવર્ધનરામનો જન્મ માધવરામ ત્રિપાઠીને ત્યાં નડિયાદમાં ઈ.સ. ૧૮૫૫ના ઓક્ટોબરની વીસમી તારીખે થયો હતો. બાળપણથી જ તેઓએ લખાણ પ્રત્યે રુચિ કેળવી હતી. બહુ નાની ઉંમરથી પોતાના વિચારો નોંધી લેવાની એમને ટેવ હતી.

એમના લેખોમાં વચને-વચને તેમનું જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે. તે પ્રમાણે એમનું વાંચન વિશાળ અને સર્વદેશીય હતું. એમની અવલોકન શક્તિ ઘણી સૂક્ષ્મ અને ત્વરિત હતી.

ગોવર્ધનરામની કૃતિઓમાં ચતુર્ભાગી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ (૧૮૮૭,૯૨,૯૮,૧૯૦૧) તો ‘ગોવર્ધન સ્મરણ સ્તૂપ અવિચ્છિન્ન જ્વલંત જ્યોતિ’ જેવા સાહિત્ય જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ શોભે છે. ‘સરસ્વતી ચંદ્ર’ વાસ્તવિક જીવનને નિરૂપતી પહેલી શિષ્ટ ગુજરાતી નવલકથા છે. તેમાં ઓગણીસમી સદીના આપણા દેશના ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય મહાપ્રશ્નોની વિશદ અને તલસ્પર્શી ગવેષણા છે. જે તત્કાલીન નહિ પણ પછીની અનેક પેઢીઓને વર્ષો સુધી સાંસ્કૃતિક માર્ગદર્શન આપશે તેવી નક્કર ભૂમિકા પર બંધાયેલી છે. તેમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યની કલ્પના સમૃદ્ધિ છે. તેમ અંગ્રેજી સાહિત્યની રંગપ્રધાનતા પણ છે. શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવે તેને “પુરાણ” નામ આપ્યું છે તે સર્વથા સાર્થ છે. તેનાં પાત્રો જીવંત, તાદૃશ્ય અને સમગ્ર સંસારને આવરી લે તેટલાં વિવિધ છે. તેનો પ્રત્યેક ભાગ એક જુદી નવલકથા જેવો છે. સમગ્રપણે ‘સરસ્વતી ચંદ્ર’ ગુજરાતી ભાષાએ જગત સાહિત્યને આપેલી મહાનવલની ભેટ છે. મહાકવિ ન્હાનાલાલે તેને “જગત કાદંબરી” કહી છે.

તેમના જીવન અને કવન પર વેધક પ્રકાશ પાડતી તેમણે લખેલી ચિંતનપૂર્ણ અંગ્રેજી રોજનીશી ‘સ્કેચબુક’ છે. રોજનીશીમાં તેમના તટસ્થ વિચારોનું ગૌરવ જોવા મળે છે.

‘સ્નેહમુદ્રા’માંનાં કાવ્યો પણ કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ અવગણવા જેવાં નથી. તેમાં તત્ત્વદર્શન ઘણું છે. પણ આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યનું તત્ત્વ પણ એમાં છે જ.

ગોવર્ધનરામ માત્ર લેખક નથી, એ દૃષ્ટા છે. સાહિત્યના ઇતિહાસના એક યુગને એમનું નામ યથાર્થ રીતે મળ્યું છે.

સૌંદર્યલક્ષી મહાકવિ કવિ ન્હાનાલાલ

‘ઊગ્યો પ્રકુલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ’ કહીને તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં કવિ કાન્તે જેમને બિરદાવ્યા હતા તે કવિ ન્હાનાલાલ ગુજરાતી કવિતાના આકાશમાં સાયોસાય અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ જ હતા. અર્વાચીનયુગના ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના અગ્રગણ્ય કવિને ઈ.સ. ૧૮૭૭માં અમદાવાદ શહેરમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં કવિ દલપતરામને ઘેર જન્મવાનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું.

કાવ્યો અને નાટકો, સાહિત્યમંથન અને સંસારમંથનનાં લખાણો, નવલકથા અને પિતાના સુદૈર્ઘ્ય જીવન જેવું જ સુદૈર્ઘ્ય જીવન ચરિત્ર. અર્ધશતાબ્દિના તેમનાં સાહિત્યજીવનમાં એકેય ક્ષેત્ર એવું નહીં રહ્યું હોય કે જેમાં કવિએ પોતાની લીલા વિસ્તારી ન હોય. કવિશ્રીનું સાહિત્ય સર્જન ઈયત્તા અને ગુણવત્તા ઉભયની દૃષ્ટિએ વિપુલ છે. એમાં છંદોબદ્ધ, ગેય અને અછાંદસ કવિતા છે. બાળકાવ્યો, રાસ, ગઝલો ઉપરાંત ‘નવયૌવના’ જેવાં ચિત્રકાવ્યો, ‘વસંતોત્સવ’ ને ‘દ્વારિકાપ્રલય’ અને ‘વિશ્વગીતા’ જેવાં નવનાટ્યો કથાકાવ્યો, ‘કુરુક્ષેત્ર’ જેવું મહાકાવ્ય, કવિશ્રીનાં અવસાનથી અપૂરું રહેલ ‘હરિસંહિતા’ જેવું પુરાણ કાવ્ય અને ‘ઈન્દુકુમારથી અમરવેલ’ સુધીનાં અભિનવશૈલીનાં ચૌદેક નાટકો છે. ‘ઉષા’ અને ‘સારથી’ જેવા આઠેક આખ્યાન સંગ્રહ છે. ‘સાહિત્યમંથન’ જેવું સાહિત્ય વિવેચન છે તો ‘કવીશ્વર દલપતરામ’ જેવો માહિતી સમૃદ્ધ ચરિત્રગ્રંથ છે.

પણ કવિનું સવિશેષ અર્પણનું ક્ષેત્ર તો તેમનાં કાવ્યો જ બની ગયાં. અવનવીન ભાવ અને ભાષા, ઉત્તર આદર્શો અને તેમનાં ગીતો ગુજરાતી કવિતાને તેમનું અમર અર્પણ છે.

‘જહાંગીર-નૂરજહાંન’, ‘શહનશાહ અકબરશાહ’ વગેરે ઐતિહાસિક નાટકોમાં તેમની કલ્પના ઇતિહાસને સોનેરી રસથી દીપ્તિમંત કરે છે. ‘વિશ્વગીતા’માં આર્ય સંસ્કૃતિના શ્રેષ્ઠ અને પ્રોજજવલ પ્રસંગોને મણકારૂપે પરોવી એક ભવ્ય દર્શનમાળાનાં ધાર્મિક દૃશ્યો રજૂ કર્યાં છે. ‘રાજર્ષિ ભરત’ અને ‘કુરુક્ષેત્ર’ દ્વારા કવિએ ગાંડીવના ટંકાર સંભળાવ્યા છે.

કવિશ્રી સૌંદર્યના કીમિયાગર હતા. શબ્દ પાસેથી એમણે લીધેલું કામ અપૂર્વ છે. કવિના સાહિત્યમાં ઇતિહાસ, કવિતા ને ચિંતનની ત્રિવેણી જોનારને દેખાશે.

કવિને માત્ર ઊર્મિનું ડોલન જોઈએ, છંદોનું બંધન નહિ. તેમણે આગવી ડોલનશૈલીમાં ‘જ્યા જયંત, ‘ઈંદુકુમાર’ વગેરે નાટકો અને કાવ્યકૃતિઓ ઊતારી છે.

કવિશ્રીની કલમ પ્રેરણાને વફાદાર રહી તે પોતાની સૌંદર્યદૃષ્ટિ, કલ્પના, જીવનદૃષ્ટિ ને શબ્દો, શબ્દ ચિત્રો, અલંકારો, ભાવપ્રતીકો, વ્યંગાર્થ વગેરે યોજે છે. શૈલીમાં પ્રૌઢતા, સૂત્રાત્મકતા, અલંકારિતા અને ઉદ્બોધન એ ખાસ લક્ષણો મનમાં રમી રહે એવા સયોટ સૂત્રોરૂપ રજૂ થયાં છે. ઊર્મિકાવ્ય ને રાસની તો જાણે કવિએ પરબો માંડી છે. એમનો અદ્ભુત ભાષા વૈભવ, કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનો, ભાવનાની સર્વવ્યાપી સમૃદ્ધિ સાથે ઉરનાં ઊંડાણ ને વિવિધ ભાવો કવિની કાવ્યસમૃદ્ધિમાં મનોહર સ્વરૂપે વિલસે છે. બ્રહ્મ, બ્રહ્માંડ અને વિરાટ એમની ક્ષિતિજો હતી.

ભાવની કુમાશ, ભાષાની કર્ણમધુરતા, ગેયતાપોષક લાલિત્ય, ઊર્મિની એકાગ્રતા અને રસની સઘનતા, લલિત અને ભવ્ય પ્રતિની મોહક કલ્પનાના વિલાસ, સંગીતની મીઠાશ-આ બધું એમની કૃતિઓમાં આબેહૂબ જોવા મળે છે. તેમનાં સાહિત્યમાં રસ અભિવ્યક્તિ અને રસ સામગ્રીમાં કૌતુકપ્રિયતા અને નવીનતા છે. તેમ વક્તવ્ય અને જીવનદૃષ્ટિમાં સૌષ્ઠવપ્રિય અને નવીનતા છે. તેમ વક્તવ્ય અને જીવનદૃષ્ટિમાં સૌષ્ઠવપ્રિય પ્રણાલિકાનું અનુસરણ છે. સુભગ અને મધુર સૂત્રાત્મક ઉક્તિ લાઘવ છે. તો શબ્દાણુતાને પ્રસ્તાર પણ મળે છે: લાલિત્ય છે તેમ ભવ્યતાય છે. નિયમબદ્ધ સુંદર પદ્યરચના છે તો ધિંગળના નિયમોમાં લીધેલ છૂટો છે. સૌમ્ય અપદ્યાગદ્ય જેવું કાવ્યવાહન પણ છે. તેમનામાં નિર્વાજ્ય સરળતા છે ને આડંબર પણ છે. નવસર્જનની

તાજગી છે ને શૈલીદાસ્ય પણ છે. આમ એમનું વિપુલ સર્જન એમાંનું પરસ્પર વિરોધી એવું ય ઘણું દેખાડે છે. તેમનું સંસ્કારધન ગુજરાતીઓ પૂરેપૂરું નહીં મૂલવે તો ગુજરાત દરિદ્ર અને નગુણું બનશે.

કવિ, શિક્ષક અને વિવેચક

શ્રી બળવંતરાય ક. ઠાકોર

‘પુષ્કળ કવિતા માત્ર પોપટઆંસુ સારતી’ એ દોષ આપણી ગુજરાતી કવિતાને માથે પણ શ્રી બળવંતરાયે માર્યો અને ગુજરાતી કવિતાને દોષમાંથી મુક્ત કરવાનું ભગીરથ કાર્ય પણ આ સમર્થ આત્માએ જ પાર ઊતાર્યું. ભરૂચના બ્રહ્મક્ષત્રિય કુટુંબમાં શ્રી બળવંતરાયનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૬૮ના ૨૩ મી ઓક્ટોબરે થયો હતો.

શ્રી બળવંતરાયે કવિ ઉપરાંત એક ગદ્યકાર તરીકે પણ સાહિત્યક્ષેત્રે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમનું ગદ્ય કવિના નિષ્કર્ષરૂપ કસોટીસમું છે. તેમની સમસ્ત સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં બ્રાહ્મણનું જ્ઞાનતેજ ઝગારા મારતું તો ક્ષત્રિયનું ખમીર પણ વર્તાતું હતું. ઉમાશંકર, સુંદરમ્ જેવા કવિવરોના તેઓ ઘડવૈયા હતા.

સંકુલ, બરછટ તથા લાંબા પરિચ્છેદોવાળી ને જટિલ વાક્યગૂંથળીવાળી તેમની શૈલી અનધિકારીઓને તો દુર્બોધ થઈ પડે છે. પરંતુ જે એમાં એક વાર ડૂબ્યો તેને તો જરૂર કોઈ વિચારમોતી લાધે જ છે, તેમની અગેય છંદમાં રચાયેલી વિચાર પ્રધાન કવિતા તો નારિકેલ પાક જેવી છે, જે સમજવી ને પચાવવી બંને ભારે છે. પણ એકવાર સમજાય તો તેનો રસાસ્વાદ પણ અનેરો છે. “અર્થપ્રધાન કવિતા એ દ્વિજ જાતિનું કાવ્ય છે.” એમ તેઓ માનતા.

‘ભણકાર’ ધારા ૧, ૨માં તેમનાં કાવ્યો, ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ ને ‘શાર્કુંતલ’ કાલિદાસનાં બે નાટકોનાં ભાષાંતર, ‘પ્રયોગમાળા’માં તેમના વિવેચનલેખો તો ‘ચરિત્રલેખો’માં ચરિત્રચિત્રણ આપેલા છે અને ‘આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ’માં તેમની પ્રતિભાને ઓપ અર્પતું અતિવિસ્તૃત ને વિલક્ષણ વિવરણ છે.

જ્યોતિન્દ્ર દવેએ યથાર્થ જ લખ્યું છે કે, ‘ભવિષ્યમાં ઠાકોરનાં કાવ્યો કરતાં એમનાં ગદ્ય લખાણો વધુ આદરપૂર્વક વંચાશે એમ ઘણાને લાગે છે.

સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના આધાર સ્થંભ મહિશંકર રતનજી ભટ્ટ (કવિકાન્ત)

ઓગણીસમી સદીના છેક અંત ભાગમાં ભાવનગર રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા હતા તે વખતે ખંડકાવ્યોના કવિ તરીકે તેઓ જાણીતા થઈ ચૂક્યા હતા. તેમણે લખેલો શિક્ષણનો ઇતિહાસ વિદ્વાનોમાં પ્રતિષ્ઠા પામી ચૂકેલ હતો.

વીસમી સદીના બીજા દાયકામાં ભાવનગર રાજ્યની સંસ્કાર પ્રવૃત્તિમાં કવિ કાન્ત મોખરે હતા. જે સભામાં કવિ કાંત બોલનાર હોય ત્યાં લોકો હોંશે હોંશે જતા. સમી સાંજના તેમનું ઘર અનેક સાહિત્ય રસિક જિજ્ઞાસુઓનું મિલન સ્થાન બની જતું. મહારાજ ભાવસિંહજીના કવિકાન્ત પ્રીતિપાત્ર હતા. સ્વભાવે તે સ્વતંત્ર મિજાજના અને નિર્ભય હતા. તેમનું વ્યક્તિત્વ પ્રચંડ અને અસરકારક હતું. મહારાજ કાન્તને ઘરે ઘણીવાર આવતા; શહેરના રાણિકા વિભાગમાં લીંબડીવાળી સડકને નામે ઓળખાતા રસ્તા ઉપર તેમનું મકાન હતું. આ રસ્તાનું નામ ભાવનગરની કૃતજ્ઞ પ્રજાએ 'કવિકાન્ત રસ્તા' એવું નામ આપ્યું છે.

મહારાજની પ્રેરણાથી તેમણે ત્રણ નાટકો પણ લખ્યાં હતા. તેમણે પોતાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ 'પૂર્વાલાપ' નામે પ્રગટ કરવા છાપખાનામાં મોકલ્યો અને પોતે કાશ્મીરની મુસાફરીએ નીકળ્યા ત્યાં રસ્તામાં લાહોર પાસે ટ્રેનમાં તા. ૧૬-૧-૨૩ ના રોજ તેમનું અવસાન થયું. સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનો એક આધાર સ્થંભ તૂટી પડ્યો. કવિ કાન્તના મોટા પુત્ર મુનિકુમારને સાહિત્ય શોખ વારસામાં મળ્યો હતો. ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ એ એમના અભ્યાસના વિષયો હતા. કવિ કલાપીના ૧૪૪ પત્રો અને એમના પિતાના પૂર્વાલાપ અને બે નાટકો તેણે પ્રગટ કરેલાં છે.

અંત્યોદયના કલમી મહાત્મા ગાંધી

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ ગાંધીજીનું અર્પણ અમૂલ્ય, સાહિત્યના સમગ્ર રૂપરંગને બદલી નાખનારું અને ચિરકાળ પર્યંત જીવંત રહે તેવા પ્રાણના ધબકારાવાળું હતું. તેમનું આવું અર્પણ ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જ નહિ ભારતની અનેક ભાષાઓના સાહિત્યક્ષેત્રમાં આમૂલ પરિવર્તન લાવનારું નીવડ્યું છે

તેમણે પોતાના વિચારો 'નવજીવન', 'હરિજનબંધુ' જેવાં ગુજરાતી સામાહિકો અને 'યંગ ઇન્ડિયા' જેવા અંગ્રેજી સામયિકોમાં લખવા શરૂ કર્યાં. પણ લેખક થવાની કોઈ ભાવનાથી પ્રેરાઈને તેમણે કંઈ લખવાનું શરૂ કર્યું ન હતું. તેમને તો ભારતની સૂતેલી જનતાને જગાડી અમૂક જીવનદષ્ટિ, અમૂક વિચારોની સૃષ્ટિ લોકો સુધી પહોંચાડવી હતી.

તેમના લેખો, વ્યાખ્યાનો અને પત્રોના સંગ્રહોના અનેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમાં 'હિન્દ સ્વરાજ', 'પાયાની કેળવણી', 'ખરી કેળવણી', 'કેળવણીનો કોયડો', 'ગાંધીજીના પત્રો ભા. ૧, ૨, ૩', 'ત્યાગમૂર્તિ' અને બીજા લેખો, 'ધર્મ મંથન', 'વ્યાપક ધર્મભાવના', 'નીતિનાશના માર્ગે', 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ', 'ગીતા બોધ', 'આત્મકથા અથવા સત્યના પ્રયોગો' વગેરે મુખ્ય છે. એમની આત્મકથા એક મહાનકૃતિ તરીકે આખા જગતમાં પ્રશંસા પામી છે.

ગાંધીજી આજે હયાત નથી છતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીયુગ ચાલુ જ છે. તેની અસર અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના મોટાભાગના લેખકો અને કવિઓ ઉપર જોવા મળે છે. ગાંધીજીના વિચારો ઝીલી લેખકો અને કવિઓ પોતાના લેખોમાં અને કાવ્યોમાં સીધી કે આડકતરી રીતે તે વિચારો વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

લેખક તરીકે ગાંધીજી મુખ્યત્વે નિબંધકાર ગણી શકાય તેમના નિબંધો કેવળ સત્યના પ્રચાર અર્થે લખાયેલા છે. સાદી, સરળ, તળપટ્ટી છતાં શિષ્ટ અને સચોટ તેમજ પ્રાસાદિક ભાષામાં મહાન સત્યો સમજાવતી એમની કળા એમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચતી દેખાય છે. નિતાંત સાદાઈયુક્ત તેમના નિબંધોમાં સર્જકના મહાન વ્યક્તિત્વનો અનુભવ ડગલે ને પગલે થાય છે.

રસદર્શી નવલકથાનો જાદુગર શ્રી કનેયાલાલ મુનશી

ગુજરાતી સાહિત્યના નવલકથા ક્ષેત્રે પ્રથમપદને યોગ્ય એવા માનનીય વડીલ શ્રી કનેયાલાલ માણેકલાલ મુનશીનો જન્મ ભરૂચ મુકામે ઈ.સ. ૧૮૮૭ના ડિસેમ્બરની ૩૦મી તારીખે થયો હતો.

તેમણે કાવ્ય સિવાયના તમામ સાહિત્યપ્રકારોને છેડ્યા છે અને વિભિન્ન પ્રકારની રચનાઓ કરી છે. નવલકથાઓ,

નાટકો, ટૂંકી વાર્તાઓ, વિવેચનો, ચરિત્રો, પ્રવાસ, ઇતિહાસ, રાજકારણ, સંસ્કૃતિ આદિ પર તેમણે પોતાની કલમ ચલાવી છે. એમની કલ્પના ખૂબ જ પ્રબળ હોય છે. એમની શૈલી પ્રતાપી છે. એમનાં પાત્રો કર્તવ્યપરાયણ અને ગતિશીલ હોય છે. એમની રચનાઓના પ્રસંગો ઝડપથી ચાલતા હોય છે. અને વાચક સમક્ષ વિભિન્ન ચિત્રો ખડાં થતાં હોય છે.

એમનાં સ્ત્રીપાત્રો શરૂઆતમાં તેજસ્વી, કડક, પ્રગતિવાદી, નિર્ભય, બુદ્ધિશાળી અને મનસ્વી હોય છે. પરંતુ આખરે પ્રણયનાં વહેણમાં તણાઈ જઈને પુરુષ આગળ નમતું જોખનાર હોય છે. શ્રી મુનશીની રચનાઓમાં ઊર્મિશીલતા અને લાગણીના પ્રવાહ સર્વત્ર જણાય છે.

સુખ-દુઃખના સંઘર્ષો, જીવન-મૃત્યુના દ્વંદ્વ, રાગ-વિરાગના ગજગ્રાહ, નિર્બળતા-કાયરતાની સ્પર્ધા, ઈન્દ્રિય-લોલુપ અને જિતેન્દ્રિય પાત્રોનાં મનોમંથન.....વગેરે શ્રી મુનશીની કૃતિઓમાં અત્ર-તત્ર-સર્વત્ર જોવા મળે છે. મુંજ, મૃણાલ, મુંજલ, કાક, મંજરી આદિ પાત્રોએ તો મુનશીને અને તેમની રચનાઓને અમર કરી મૂક્યા છે.

મીનલ, મંજરી, મૃણાલ, પ્રસન્ન, તનમન, રમા જેવી તેજસ્વી, સ્નેહાળ અને ગૌરવવંતી નારીઓ આપણાં સાહિત્યનું ગૌરવ છે. મુંજલ, કાક, ત્રિભુવનપાળ, જગત, જયસિંહ, કીર્તિદેવ વગેરે અનેક પ્રતિભાશાળી પાત્રો બુદ્ધિવૈભવ અને વીરતાથી ચમકી રહ્યાં છે. શ્રી મુનશીના પાત્રોમાં રોતલવેડા, દુર્બળતા, શિથિલતા જેવાં તત્ત્વો તો ભાગ્યે જ જોવા મળશે. એમનાં પાત્રો તો પ્રાણવાન અને નર્મ-મર્મથી ઓપતાં હોય છે. એમની રચનાઓમાં આવતાં સંભાષણો, સંવાદ અને વર્ણન પણ ખૂબ જ સ્વાભાવિક, કુશળ અને અસરકારક હોય છે. ‘જય સોમનાથ’, ‘ગુજરાતનો નાથ’, ‘રાજધિરાજ’, ‘ભગવાન કૌટિલ્ય’ એમની ઉત્તમ નવલકથાઓ છે. એમનાં બારિક શિલ્પવિધાન, સતત કુતુહલવશ રાખતી શૈલી માન મુકાવે છે. ડૂમાનો પ્રભાવ તેમના પર છે.

શ્રી મુનશીએ તખ્તાને લાયક અનેક નાટકોની રચના કરીને ગુજરાતનું નાટ્યશાસ્ત્ર સમૃદ્ધ કર્યું છે. સામાજિક, ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક એમ ત્રણ પ્રકારનાં નાટકો તેમણે લખ્યાં છે.

શ્રી નર્મદાશંકર અને શ્રી નરસિંહ મહેતાનાં સુંદર

ચરિત્રોનું નિર્માણ કરી શ્રી મુનશીએ બંને મહાપુરુષોને ભવ્ય અંજલિ આપી છે. આ બેમાં ‘નર્મદ ચરિત્ર’ વધુ આદર પામ્યું છે.

શ્રી મુનશીએ પોતાની આત્મકથા ખૂબ જ રસિક રીતે લખી છે. ગુજરાતીભાષાની કદાચ આ લાંબામાં લાંબી આત્મકથા છે. એમની આત્મકથામાં શ્રી મુનશીનો અહંકાર અત્ર-તત્ર-સર્વત્ર ડોકિયાં કરતો લાગે છે: છતાં ગુજરાતી ગદ્ય ઉપર મુનશીના સર્જક વ્યક્તિત્વના ઊંડા સંસ્કાર પડેલા છે. મુંબઈમાં ‘ભારતીય વિદ્યાભવન’ના એ સ્થાપક, કુલપતિ, સોમનાથના વિધાયકોમાંના એક વિધાનવિદ્, ઉત્તરપ્રદેશના સફળ ગવર્નર હતા.

કવિ અને આખ્યાતકાર

શ્રી અનંતપ્રસાદજી વૈશ્રવ

નરસિંહ મહેતાના કાકા પર્વતના વંશમાં શ્રી અનંતપ્રસાદ ત્રિકમલાલ વડનગરાનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૬૧માં રાંધનપુરમાં બ્રાહ્મણકુળમાં થયો. તેઓનાં આખ્યાનો ઘણાં પ્રાસાદિક, રાગ-રાગિણીવાળાં, હૃદય સોંસરવા ઊતરી જાય તેવાં છે. સસ્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલયે તેમનાં આખ્યાનો ભાગ ૧-૨માં છપાવ્યા છે. તુકારામ, એકનાથ, અંબરીષ, ભક્ત બોધલાજી, જયમલ રાઠોડ, ગજેન્દ્ર મોક્ષ વગેરે અનેક વિષયો પર તેમનાં આખ્યાનો એક સમયે ગુજરાતમાં ઘેર ઘેર ગવાતાં.

તેમણે શ્રી રામાનુજાચાર્યનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય સ્વીકારેલો અને શ્રી ભાષ્યસહિત ઘણી સાંપ્રદાયિક શાસ્ત્રીય રચનાઓને ગુજરાતીમાં સુલભ કરેલ છે. ‘રાણકદેવી’ નામની તેમની નવલકથા પણ ‘કરણધેલો’ પછીની ગણાય. તેમના સહસ્ત્રાવધિ પદોમાં શરણાગતિ, દૈન્ય, વિવિધ સ્વરૂપોનાં વર્ણનો, ઉત્સવ વર્ણનો છે. તેઓ રાંધનપુર સ્ટેટના ઊંચા અધિકારીપદે રહ્યા પણ રંગનાથ અને બેટપતિની ભાવભક્તિમાં લીન રહેતા.

શ્રીમદ્ ભાગવત્, ઉપનિષદો, દૂર્ગાસપ્ત શતીતા પદ્યાનુવાદક

શ્રી શાંતિશંકર મહેતા

ભાવનગર પાસેના મહુવામાં તા. ૩૧-૫-૧૮૮૦માં મોસાળમાં જન્મેલા આ વડનગરા ગૃહસ્થ બ્રહ્મદેશમાં ત્યાંની બેંકમાં ગેરન્ટર રહ્યા. ઉચ્ચ અધિકારી છતાં રવિવારની જાહેર રજાઓમાં શ્રી શાંતિભાઈ મહેતા શરૂઆતમાં શ્રી અનંત-

પ્રસાદજીરચિત આપ્યાનો, પછીથી સ્વરચિત આપ્યાનો કરતા.

બ્રહ્મદેશથી ભારતમાં આવી ભાવનગરમાં સ્થિર થતાં શાંતિપ્રાર્થના મંદિર દ્વારા સવાર-સાંજ ૪૦ વર્ષ તદ્દન સાધારણ ભણેલાં સ્ત્રી-પુરુષોને માનસની ચોપાઈઓ, સ્તુતિઓ, સ્ત્રોત્રો ગાતાં કર્યાં. શ્રીમદ્ ભાગવત્ના પદાનુવાદમાં બે ખંડો, અષ્ટાધ્યાયી, કેટલાંક ઉપનિષદો, દુર્ગાસપ્તશતીના ભાવાનુવાદો પદ્યમાં કર્યાં. વેદમાર્તંડ વિષ્ણુદેવ સાંકળેશ્વર અને શ્રી કરશનદાસ માણેક એમના પ્રશંસકો હતા. એમનાં આપ્યાનો હજી અપ્રગટ છે. પણ સદ્વિચાર સમિતિ અમદાવાદે એમનાં પદાનુવાદોની આવૃત્તિ છપાવી છે.

દક્ષિણમૂર્તિના અવતાર, બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા

શ્રીમન્નથુરામ શર્માજી

પ્રાકટ્ય સંવત ૧૯૧૪ આસો સુદ ૪ મોજિદડ, ઝાલાવાડ. અંગ્રેજોના અને અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રભાવ નીચે લોકો જ્યારે ધર્મ અને અધ્યાત્મની બાબતમાં સંશયી અને સુધારાના પવને સદાચારવિહિન થવા માંડ્યા ત્યારે ગુજરાતમાં શ્રીમન્નૈસિંહાચાર્યજીએ શ્રેય: સાધક વર્ગ દ્વારા અને મોજિદડાના મહાત્મા, બીલખા આનંદાશ્રમના દક્ષિણમૂર્તિ મહેશ્વરના આદેશથી આચાર્યપદે વિરાજેલા શ્રીમન્નથુરામ શર્માએ પોતાના અણીશુદ્ધ વૈદિક સદાચારથી કરાંચી થી મુંબઈ સુધીના સતત ધર્મપ્રયાસથી સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં લઘુ શંકરાચાર્ય જેવું અદ્ભુત વૈદિક વાતાવરણ ઊભું કર્યું. જ્યારે વૈદિક ધર્મનાં શાસ્ત્રો ગુજરાતમાં અપ્રાપ્ય હતાં. ત્યારે એમણે ૧૦૦થી વધુ ગ્રંથો રચ્યા, પ્રસિદ્ધ કર્યાં. વેદાંત, શ્રી ઉપનિષદો, નાથસ્વરોદય, પાતંજલ યોગદર્શન, યોગકૌસ્તુભ, ગીતાજી પર દ્વિવિધ ભાષ્યો, બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં વીસ સાધનો, અંતર્યામીના ઉપદેશો, સતત પ્રવાસો, પ્રવચનો વચ્ચે રચ્યાં છે. તેઓ સ્વયમ્ યોગસિદ્ધ મહાપુરુષ હતા. તેમણે સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં એક યુગપ્રવર્તક આચાર્યનું મહાન કાર્ય કર્યું છે.

યુગમૂર્તિ નવલિકાકાર

‘ધૂમકેતુ’

‘ધૂમકેતુ’—ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોષી આપણાં ગુર્જર સાહિત્યના અગ્રિમ નવલિકાકાર. આ ક્ષેત્રોમાં તેઓ અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવે છે.

ગુજરાતની નવલિકાના કલાસ્વરૂપના ઉચ્ચતમ શિખરનું દર્શન ઈ.સ. ૧૯૨૬માં પ્રગટ થયેલા ધૂમકેતુના ‘તણખા’ ભા. ૧માં થયું. મનોરમ કલાદેવને કંડારનાર આદ્યશિલ્પી તરીકે તેમની અખૂટ સમૃદ્ધિમય કલાની ફોરમ ચારે તરફ પ્રસરી. રંગદર્શન, ઊર્મિતત્ત્વ, ભાવના, લાક્ષણિકતા અને અદ્ભૂત રસમય મિશ્રણ વડે એમણે નવલિકાને અજબ ઓપ આપ્યો. ઊર્મિસભર ધૂમકેતુએ કુશળ સંવિધાન, ચમકદાર ચિત્રો અને જીવનસંદેશને પોતાની સ્વચ્છ, સરળ છતાં તીક્ષ્ણ વેધકતાવાળી શૈલીમાં નવલિકાઓ દ્વારા પ્રતિબિંબિત કરી. તેમની નવલિકાઓમાં પાત્ર અને પરિસ્થિતિ, સ્થળ અને સમયનું આકર્ષક વૈવિધ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

માનવજીવનની સમસ્યાઓ, આદર્શો અને ચિંતનોને તેઓ કલાકારની સિદ્ધિથી જૂએ છે. અને એટલે જ શ્રી ડોલરરાય માંકડ કહે છે, “ધૂમકેતુની નવલિકા એટલે પહેલેથી છેલ્લે સુધી એક કલાકૃતિ. જેમ કોઈ શિલ્પી નિર્જીવ પત્થરમાં પોતાનાં ટાંકણાથી પ્રાણ પૂરે અને એ શિલ્પકૃતિ ચેતનવંતી બની જાય તેમ ધૂમકેતુની કલમે કલાથી રસાઈ જાય છે.”

તેમણે ‘તણખા’ના ચાર મંડળો, અવશેષ, પ્રદીપ, મલ્લિકા, અનામિકા, ત્રિભેટો, આકાશદીપ, વનછાયા, ઈત્યાદિ સત્તર નવલિકા સંગ્રહો આપ્યા છે.

ધૂમકેતુએ નવલકથાઓ પણ સુંદર રીતે આલેખી છે. ચૌલુક્ય વંશની અને ગુપ્તયુગની નવલકથાઓની તેમણે હારમાળા રચી છે. આ નવલકથાઓમાં જીવંત વાતાવરણ, અદ્ભુત પ્રસંગ ચિત્રો અને સુંદર, આકર્ષક વસ્તુવિધાન જોવા મળે છે.

‘જલબિંદુ’ અને ‘રજકણ’માંના વિચારક ધૂમકેતુ, ‘પડઘા’ અને ‘એકલવ્ય’માંના નાટ્યકાર ધૂમકેતુ, હેમચંદ્રાચાર્ય, નેપોલિયન અને હુ એન સંગમાંના ચરિત્રકાર ધૂમકેતુ, ‘જીવનપંથ’ અને જીવનરંગમાંના આત્મકથાકાર ધૂમકેતુ, ‘પાનગોષ્ઠિ’માંના કટાક્ષલેખક અને વિનોદી ધૂમકેતુ—આમ સાહિત્યના બ્રહ્માંડમાં આ ધૂમકેતુએ ચારે તરફ સરળતાથી સ્વૈરવિહાર કર્યો છે. અને આપણને અમૂલ્ય સર્જનો આપ્યાં છે. સર્વતોમુખી પ્રતિભા ધરાવતા ધૂમકેતુ આપણા સૌના માટે ગૌરવરૂપ બની રહે છે. ‘મારો પ્રિય લેખક તો ધૂમકેતુ’ એમ સ્વ. શ્રી મેઘાણી કહેતા. એમ જ એ સૌ કોઈના પ્રિય લેખક છે અને રહેશે.

રાષ્ટ્રીય શાયર શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી

લોકસાહિત્યના મહામૂલા વારસાને સંરક્ષી ગુજરાતના ધરધર સુધી પહોંચાડવા અથાગ પરિશ્રમ લેનાર ઝવેરચંદ મેઘાણી ગુજરાતના લાડકવાયા છે. એ નર કેસરીએ સાહિત્ય ક્ષેત્રે જે કેડીઓ પાડી છે તે સૌ કોઈને માર્ગદર્શક બની રહે તેમ છે.

સૌના લાડકવાયા મેઘાણીએ સોરઠની ખીણો અને ડુંગરિયાળ નદીઓમાંથી, ગામડાઓ અને ખેતરોમાંથી લોકસાહિત્યનો સંચય કર્યો છે. ભૂસાતાં જતાં લોકગીતો, ઢાળો, ભજનો અને દુહાઓને, લોકવાતોને અને વ્રતોને, શૌર્ય, પ્રેમ અને માનવતાને ગુજરાત સમક્ષ મૂકવા કમર કસીને પારાવાર મુશ્કેલીઓ વેઠીને તેઓએ આ ભગીરથ કાર્ય મહદ અંશે પૂર્ણ કર્યું. ‘રઢિયાળી રાત’ ના ચાર ભાગમાં રાસ અને ગરબાઓ ને ‘ગૂંદડી’માંનાં સુંદર લોકગીતો તેઓએ આપણને આપ્યાં. ‘કિલ્લોલ’ અને ‘વેણીનાં ફૂલ’ એમની અણમોલ ભેટ છે.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ સમયે લોકોને નવી ચેતના, નવી સ્ફૂર્તિ તેમણે આપી. ગાંધીજીના જીવનના યાદગાર બનાવોને કાવ્યમય વાણીમાં સુંદર રીતે આલેખનાર, બુલંદ કંઠે ગાનાર મેઘાણી જગતના કવિ બન્યા, રાષ્ટ્રીય શાયર બન્યા. જનતાના આ કવિએ ગીતો ગોત્યાં, ગાયાં અને ગીતધેલી ગુજરાતણોએ એમને હૃદય ભરી આવકાર્યાં.

સાહિત્યના તલસ્પર્શી અભ્યાસે ‘રવીન્દ્રવીણા’ જેવા અનુપમ ભાવાનુવાદો અને રૂપાંતરો આપ્યાં.

મેઘાણીએ સોરઠની ધરતીની પદ્મ સાથે ગદ્યમાં પણ તસ્વીર ઝીલી છે. સંસાર ધનથી મધમધી ઊઠતી ધરતીને ખૂંટીને ‘રા’ ગંગાજળિયો’, ‘ગુજરાતનો જય’ ઇત્યાદિ નવલકથાઓ આપી છે. ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ દ્વારા એમણે રસધારા વહેવડાવી છે. મેઘાણીની આત્મકથા જેવી અને નાયક નહિ, નાયિકા નહિ, પ્રેમનો ત્રિકોણ નહિ એવા સ્વરૂપની ચિરંજીવીકૃતિ ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’માં પ્રવર્તમાન સમાજ, તેની ખૂબીઓ અને ખામીઓ, તેની સમસ્યાઓ અને આદર્શો આલેખાયાં છે. એમની સામાજિક નવલકથાઓમાં ‘નિરંજન’, ‘તુલસીક્યારો’, ‘વેવિશાળ’ ઇત્યાદિ છે. ‘અપરાધી’ એમની અનુવાદ શક્તિની ઉચ્ચકળાનો નમૂનો છે.

નવલકથાકાર મેઘાણી સફળ નવલિકાકાર પણ છે.

‘પ્રતિમાઓ’ અને ‘પલકારા’નું સર્જન સિનેસૃષ્ટિ તરફ વળવાને કારણે થયું. ‘વિલોપન’ અને ‘મેઘાણીની નવલિકાઓ’માં પણ એમની નવલિકાશક્તિ સારા પ્રમાણમાં ખીલેલી દેખાય છે. તેમની કળશરૂપ કૃતિ ‘માણસાઈના દીવા’ શ્રી રવિશંકર મહારાજના જીવનપ્રસંગો પરથી આલેખાયેલ છે. આ પુસ્તક તેમનું કલમ પરનું પ્રભુત્વ દર્શાવે છે.

કવિ મેઘાણીએ નાટ્યક્ષેત્રે પણ ડોકિયું કર્યું છે. દ્વિજેન્દ્રલાલ રોયના ‘રાણો પ્રતાપ’, ‘શાહજહાં’ અને ટાગોરના ‘રાજા-રાણી’ નાટકના સુંદર અનુવાદો એમણે આપ્યા છે. આ ઉપરાંત ‘સોરઠને તીરે તીરે’ અને ‘સૌરાષ્ટ્રના ખંડેરોમાં’ જેવી પ્રવાસકથાઓ, ‘વેરાનમાં’ અને ‘પરિભ્રમણ’માંના વિવેચનો પણ તેમણે આપ્યાં છે.

શ્રી મેઘાણીએ પોતાની કૃતિઓમાં સરળ છતાં વેધક ભાષાનો સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે. શ્રી મેઘાણી એટલે વૈવિધ્યમય સાહિત્યના સર્જક — સાહિત્ય સૃષ્ટિના બ્રહ્મા, લોકસાહિત્યના સંશોધન, સંપાદન અને વિવેચન માટે આજીવન ભેખ લેનાર મેઘાણી ગુજરાતી ભાષા જ્યાં સુધી જીવશે ત્યાં સુધી જીવશે.

ગુજરાતી પત્રકારિત્વને નવો ઘાટ ને નવો રંગ આપનાર તો મેઘાણી જ. પુરાતન સંસ્કૃતિ અને મધ્યકાલીન સમાજને પ્રકાશમાં લાવનાર મેઘાણીએ ગીતો, રાસ, હાલરડાં અને ગરબીઓ દ્વારા ગુર્જરોનાં કંઠને ફરીથી ટહૂકતો કર્યો છે.

સમદર્શી સમીક્ષક

શ્રી વિષ્ણુભાઈ ર. ત્રિવેદી

સંવત ૧૯૫૫ના જેઠ વદ બારસ એટલે ઇ.સ. ૧૯૯૯ના જુલાઈની ૪થી તારીખે ઉમરેઠમાં વિષ્ણુભાઈનો જન્મ. પિતાનું નામ રણછોડલાલ અને માતાનું નામ જેઠીબાઈ.

શ્રી વિષ્ણુભાઈનો સાહિત્યકાલ પ્રમાણમાં ઓછો છે. પણ ગુણવત્તામાં વિપુલતાભર્યો છે. ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનાં સર્વાંગી પરિશીલનથી, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી એમના જીવનનો ચેતોમય વિકાસ સધાયો છે.

વિષ્ણુભાઈના સાહિત્ય વિવેચનમાં એમનાં સતત અધ્યયન-અધ્યાપનને કારણે પ્લેટો, એરિસ્ટોટલથી માંડી કોલરિજ અને હેઝલિટ સુધી સમર્થ વિવેચકોની અસર પડેલી છે.

વિવેચનના સિદ્ધાંતો, સાહિત્યનાં સ્વરૂપો, કાવ્યનાં લક્ષણો જેવાં શાસ્ત્રીય વિષયોનું ઊંડું પરિશીલન એમણે કરાવ્યું

છે. પ્રત્યેક વિષય ઉપર એમણે પોતાનું મૌલિક ચિંતન આપ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદનું સ્થાન સાહિત્યવિવેચક તરીકે ઉચ્ચ છે. ‘ભાવના સૂચિ’, ‘વિવેચના’, ‘પરિશીલન’, ‘અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય’, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી વ્યાખ્યાનમાળામાંના ‘ગોવર્ધનરામ’ ઉપરનાં વ્યાખ્યાનો આમ પાંચ પુસ્તકો જેટલું સાહિત્ય એમની પાસેથી આપણને મળ્યું છે. ‘મત્સ્યગંધા’ અને ‘રાઈનો પર્વત’ વગેરે નાટ્યકૃતિઓ, ‘ગુજરાતનો નાથ’ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથાઓ વગેરેનાં વિવેચનમાં વિષ્ણુભાઈની વિવેચનશક્તિનાં લગભગ બધાં જ ઉત્તમ લક્ષણો પ્રગટ થયાં છે. શ્રી વિષ્ણુભાઈની વિવેચન સાધનામાંથી તરી આવતી વસ્તુ એ છે કે તેમણે જાગૃતપણે વિવેચન ધર્મ બજાવ્યો છે. જે કાંઈ થોડાવત્તા પણ સત્વવાળું સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે. તેની સમીક્ષા કરવા એ સદાય ઉત્સુક રહ્યાં છે.

જીવંત હાસ્ય!

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

કહેવાય છે કે એક શોકસભા શોકસભાની રીતે ન ભરી શકાય જો મંચ પર શ્રી જ્યોતીન્દ્રની ઉપસ્થિતિ હોય તો. કેમ કે કેવળ વક્તવ્ય જ નહીં તેમનું વ્યક્તિત્વ પણ શ્રોતાગણને માટે હાસ્યપ્રેરક બની રહે છે.

તેમનાં હાસ્ય સર્જનને બિરદાવતાં શ્રી મુનશી યથાર્થ જ કહે છે કે “એમની ચકોર કાકદહિ જીવનમાં ચારે પાસ ફરી વળે છે અને જે જુએ છે તે સામે એમના હોઠ પર આછું સ્મિત ફરકી રહે છે.” માણસની નબળાઈને પકડી પાડી, તેને હસતાં-હસતાં એ રજૂ કરે. એ વાંચીને મૂરખ બનનાર પોતે પણ હસવા માંડે.

તેમના હાસ્યરસની સૂચિ વિશાળ છે. એમાં વિવિધતા છે. અને છે તેમનું તીક્ષ્ણ નિરીક્ષણ અને તેમની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ. એમાં નથી દ્વેષ, કટુતા કે ડંખ. તેમના હાસ્યરસની પાછળ સદા તત્ત્વજ્ઞાન ડોકાતું રહ્યું છે. જેથી તેઓ કેવળ સ્થૂળતામાં રાચનારા અનેક વિનોદરસિયા સાહિત્યકારોથી નોખા પડે છે.

‘અમે બધાં’નાં સહિયારા સર્જન દ્વારા સંસ્મરણોના બજાનને ખોલવાનો અભિનવ પ્રયોગ પણ કદરદાન વાચકોની ચાહના પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ બની રહ્યો છે. આમ નિર્બંધિકાઓ સાથે છે થોડાંક તેમનાં મૌલિક હાસ્યરસ પ્રધાન કાવ્યો, તો વળી પ્રતિકાવ્યો પણ છે. અને તેય ખાસ કરીને

કવિવર શ્રી નાનાલાલની પેલી શૈલીમાં ને વાણીમાં.

હાસ્ય નિષ્પત્તિ અર્થે તેમનાં અમોઘ શસ્ત્રો રહ્યાં છે—વિષય પસંદગી, અજબગજબની અવનવી મૌલિકતા, સભર હળવી રમૂજી કલ્પનાઓ, સૂત્રાત્મક બની નવાં જ સૂત્રો સર્જતી શૈલી, છેકાપહ્નુતિ, શ્લેષ ને અન્ય અલંકારોનો ઉપયોગ, ગહન સત્યોને સરલ બનાવવાની અને સરસ વિષયોને ગહનતર ચીતરવાની તેમની કલા—આ બધાથી તેમના લખાણમાં ઉપસી આવી છે જ્યોતિ.

‘રંગ તરંગ ભા. ૧ થી ૬’, ‘પાનનાં બીડાં’, ‘વડ અને ટેટા’, ‘નજર લાંબી અને ટૂંકી’, ‘ત્રીજું સુખ’, ‘રોગ, યોગ અને પ્રયોગ’, ‘રેતીની રોટલી’ જેવાં હાસ્યપ્રધાન સર્જન આપ્યા પછી તેમની આગવી શૈલીથી તેમણે પોતાના મિત્ર સહિત ગુજરાતીઓને પોતાની અને પોતાના કુટુંબની, પોતાના વતનની ને પોતાના સ્વભાવની ઓળખ આપતાં સર્જ્યું ‘અમે બધાં!’.

સંસાર સુધારક સાહિત્યકાર

શ્રી ઈશ્વર પેટલીકર

ઈ.સ. ૧૯૦૫માં ગુજરાતના ખેડા જિલ્લાના પેટલાદ તાલુકાના પેટલી ગામમાં એક ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મ. એમણે ‘જનમટીપ’થી સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રવેશ કર્યો. તેમણે નીચેની રચનાઓનું સર્જન કર્યું છે :

નવલકથાઓ—જનમટીપ, લખ્યાલેખ, કળિયુગ, મારી હૈયાસગડી, ધરતીનો અવતાર, તરણા ઓથે ડુંગર, પંખીનો માળો, અને પાતાળ કૂવો, કાજળ કોટડી, કંકૂ ને કન્યા, આશાપંખી, મધલાળ, ભવસાગર, કલ્પવૃક્ષ, પ્રેમપંથ, શકુંતલા, યુગનાં ઝંધાણ, ઋણાનુબંધ, જય-પરાજય, લાક્ષાગૃહ વગેરે.

નવલિકા સંગ્રહો—પારસમણિ, કાશીનું કરવત, લોહીની સગાઈ, માનતા, ચિનગારી, તાણાવાણા, પટલાઈના પેચ, અભિસારિકા, આકાશગંગા, શ્રેષ્ઠવાર્તાઓ, મીન પીયાસી, કઠપૂતળી વગેરે.

રેખા ચિત્રો—ધૂપસળી, શ્રામચિત્રો, ગોમતીઘાટ, વિદ્યાનગરના વિશ્વકર્મા વગેરે.

આમ સાહિત્ય—જીવનદીપ, લોકસાગરને તીરે-તીરે, સંસારનાં વમળ, સુદર્શન, મહાગુજરાતનાં નીરક્ષીર વગેરે.

‘જનમટીપ’ પછી લેખનને વ્યવસાય બનાવી એમણે ચરોતરના ગ્રામજીવનના, ખાસ કરીને પાટીદાર સંસારના વિવિધ પ્રશ્નોની છણાવટ કરતી ઓગણીસેક નવલકથા લખી.

‘જનમટીપ’, ધરતીનો અવતાર’, ‘લોહીની સગાઈ’ અને ‘તરણાં ઓથે ડુંગર’ તેમની પ્રથમ પંક્તિની રચનાઓ ગણાય છે. તળપટ્ટી ભાષા અને ગ્રામ સંસારનું તેમનું પર્યાલોચન આપણા પર વધુ પકડ જમાવે છે. તેમની વાણીમાં રહેલ એ તળપટ્ટી બોલીની મીઠાશે તથા તેમના હૃદયની નિખાલસતા અને સારલ્યે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને, વાચકોને આશ્ચર્યચકિત કરી દીધા છે.

સમાજદર્શન કરાવતી નવલિકાઓ અને ગ્રામચિત્રો લખ્યા હોવા છતાં મુખ્યત્વે પેટલીકરે ગ્રામજીવનની નવલકથાઓ લખી છે. એમની નવલકથાઓમાં મોટેભાગે ગામડાંના જનસમાજનું, તેની રહેણીકરણીનું અને વ્યવહારનું ચિત્રણ આવે છે. એમની નવલકથાઓમાં કોઈ નાયક કરતાં જનસમાજ જ વાર્તાનું કેન્દ્ર બને છે. પરિણામે એમની નવલકથાઓમાં પાત્રો ચિરસ્મરણીય બની વાચકના મનમાં રહેતાં નથી. નવલકથાઓમાં પ્રસંગની હારમાળાઓ આવે છે અને આ પ્રસંગો કલ્પવામાં એમની સિદ્ધિ મોટી ગણાય શકાય. છતાં પેટલીકરમાં ભાવનાશીલતા અને કલાનું ભાન ચોક્કસ ઓછાં છે. એમની કલામાં સર્વત્ર ચિરંજીવ અંશ દેખાતો નથી.

ગામ જીવનનો ગાયક શ્રી પન્નાલાલ પટેલ

જન્મ ઇ.સ. ૧૯૧૩. સાબરકાંઠા જિલ્લાના મેઘરજ ગામના વતની. નિરક્ષર એવી ખેડૂત જ્ઞાતિમાં જન્મેલા અને કુમારવસ્થામાં જ મજૂરી કરવા શહેરમાં ભટકતા અને જેને સાહિત્ય અને અભ્યાસ સાથે કશો સંબંધ નથી એવો માનવી ગુજરાતી વાર્તા સાહિત્યમાં લોકપ્રિય સાહિત્ય સર્જક બને એ વાત જ આશ્ચર્યજનક છે.

‘માનવીની ભવાઈ’, ‘વળામણાં’, ‘મળેલા જીવ’ ‘ભીરુ સાથી’ ભા. ૧, ૨. ‘સુરભિ’, ‘પાછલેબારણે’, ‘ના જૂટે’, ‘સુખ દુઃખનાં સાથી’, ‘લખચોરાસી’, ‘જીવો દાંડ’, ‘જિંદગીના ખેલ’, ‘પાનેતરના રંગ’, ‘ઓરતા’ ‘વાત્રકને કાંઈ’, ‘જમાઈરાજ’ વગેરે શ્રી પટેલની સાહિત્ય સમૃદ્ધિ છે.

સામાન્યરીતે શ્રી પન્નાલાલની કૃતિઓમાં ઉત્તરપૂર્વ

ગુજરાતનું ગ્રામજીવન વિવિધ રીતે આલેખાયું છે. એમાં જ તળપટ્ટેશનાં પાત્રો ને લોકબોલીનો એવો સુંદર અને સચોટ ઉપયોગ થયો છે કે એનાથી લેખક-વાંચક માટે નવો જ રસપ્રદેશ ખુલ્લો થયો છે. તેમની શ્રેષ્ઠ નવલકથા ‘માનવીની ભવાઈ’ છે. તે તેમની લેખનકળાનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

શ્રીમદ્ કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીજી મહારાજ

નડિયાદ પાસેના સાધી ગામમાં જન્મેલા શ્રી કૃષ્ણશંકર દલસુખરામ શાસ્ત્રી સાધી, નડિયાદમાં પ્રાથમિક માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવી વારાણસી ગયા અને વિશ્વારદ બન્યા. નડિયાદ અને આસપાસના ગામોમાં શ્રીમદ્ ભાગવત અને રામાયણની કથાઓ કરતા શાસ્ત્રીજી સ્વપુરુષાર્થે અને શ્રી ઠાકુરજીના અનુગ્રહે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિના વિદ્વાન પંડિત તરીકે સુખ્યાત થયા. તેમણે અમદાવાદ પાસેના સોલા ગામમાં શ્રીમદ્ ભાગવત વિદ્યાપીઠ સ્થાપી. અહીં કર્મકાંડ, દર્શનો, જ્યોતિષ, પુરાણો અને પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે કર્દમઋષિ અને વરતન્તુ વિદ્યાલયમાં શીખવાય જ છે પણ તે ઉપરાંત શાલેય શિક્ષણ, કંપ્યુટર અર્વાચીન શિક્ષણની પણ વ્યવસ્થા છે. બાળકોને નિઃશુલ્ક તો ભણાવાય જ વગેરે છે. પણ એમને વસ્ત્ર, પુસ્તકો વગેરેની મદદ પણ વિદ્યાપીઠ આપે છે. તા. ૩-૬-૨૦૦૨ સોમવારે શાસ્ત્રીજી પરમધામમાં પધાર્યા ત્યારે ૪૦૦ થી ૫૦૦ ગાયોની ગૌ-શાળા, અતિથિ નિકેતન, અન્નપૂર્ણા ગૃહ, વાનપ્રસ્થ ભવન, રસરાજ ભગવાનનું કલ્પતરુ પ્રાસાદ નામનું મંદિર-અને તેમાં એમણે સેવેલા સ્વપ્ન પ્રમાણેના સેંકડો પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતા તીર્થને જોઈ તેઓ ગયા. તેમને વિદ્યાવાચસ્પતિ ઉપાધિ, પૂ. શ્રી મોરારીબાપુ અને સંસ્કૃત અકાદમી દ્વારા ગૌરવ એવોર્ડ, રાષ્ટ્રપતિજી દ્વારા સંસ્કૃત પંડિતનું સન્માન, શ્રી રમેશભાઈ ઓઝા (પૂ. ભાઈ)ની સાન્નિપતી વિદ્યાપીઠ તરફથી ‘બ્રહ્મર્ષિવર્ષ’નું સન્માન મળ્યાં છે.

“ભક્તિ નિકુંજ” પર “વિજ્ઞાત્રી” નામની ગુર્જર ટીકા, શ્રીમદ્ ભાગવતના મૂળ શ્લોકો પરની આઠથી વધુ સંસ્કૃત ટીકાઓના મોટા દળદાર ૨૦ જેટલા ગ્રંથ, શ્રીમદ્ ભાગવતના શ્લોકો પર ગુજરાતીમાં ‘તત્ત્વસુધા’નામની ટીકા, એ એમનું પ્રકાશન પ્રદાન. પ.પૂ. ડોંગરેજી મહારાજે લોક સમુદાય સુધી ભાગવતકથા પહોંચાડી ત્યારે કૃષ્ણશંકર દાદાજી ‘કલાસ’ના કથાકાર, પંડિતો માટેના કથાકાર હતા. બન્ને પોતપોતાની રીતે અનુપમ અને મહાન હતા.

રૂંગરેખાના કલાધીરો

કનુ દેસાઈ

સોમાલાલ શાહ

રસિકલાલ પરીખ

છગનલાલ જાદવ

યજ્ઞેશ્વર શુક્લ

પીરાજી સાગરા

શ્યામદાસ ચાવડા

ખોડીદાસ પરમાર

કે. ડી. ગોહીલ

(અભિનવ પ્રકાશન અમદાવાદના કલા સંસ્કાર અંક તથા નવનીત પબ્લિકેશન્સના કલાસાધના અંક આવેખાચેલા રેખાંકનોના આધારે)

રંગરેખાના કલાવિદો

—ગજેન્દ્ર શાહ

સાંસ્કૃતિક વારસામાં કળાનું સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે કળા એ પ્રજાજીવનના સંસ્કારોનું પ્રતિબિંબ છે. માનવજીવનની સંવેદનાઓનો સરવાળો છે. ભાવવિશ્વની રૂપલીલા છે. ભૂતકાળની માનવસંવેદનાને વર્તમાનમાં સુંદર રીતે દર્શાવીને ભાવિની સંવેદનાઓને સમૃદ્ધ અને સંમાર્જિત કરવામાં કળાનો ફાળો અનન્ય છે. સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, સંગીત, સાહિત્ય વગર માનવસંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ કલ્પવું અશક્ય છે. આ સાતત્યને લીધે માનવજીવનના ઈતિહાસમાં કળા અમર છે. સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્ર દર્શ્ય કળાઓ છે અને સંગીત તથા સાહિત્ય શ્રાવ્ય કળાઓ છે. પરંતુ દર્શ્યકળાઓમાં ચિત્ર વિશાળ ફલકને આવરી શકે છે. એટલે એ બધું વૈવિધ્યપૂર્ણ લાગે છે. અને કુશળ કલાકાર ચિત્રમાંના વિવિધ ભાવોને વાચા આપી શકે તો તે કવિતા પણ બની શકે છે. એટલે બધી લલિતકળાઓમાં ચિત્રનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. ગુફાવાસી માનવીએ દોરેલાં ચિત્રોથી માંડીને દેવાલયોનાં પરિસરમાં, રાજમહેલોની અટારીઓમાં, નગરોનાં સંઘાગારોમાં, પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમાં-વસ્ત્રોપર-ધાતુઓ કે સ્ફટિકો પર ચિત્રો જ ચિત્રોનો ભવ્ય ઈતિહાસ પથરાયેલો જોવા મળે છે. વિશ્વની કોઈ સભ્યતા એવી નથી, જેણે ચિત્રમાં પોતાના સાંસ્કૃતિક વારસાને રંગરેખાબદ્ધ ન કર્યો હોય!

ગુજરાતમાં વડોદરાના ત્રિંબકવાડાના અલભ્ય ચિત્રાંકનો, ભાવનગર પાસે સિહોરના દરબારગઢના ક્રમાંગરી અને સલાટી શૈલીનાં નયનરમ્ય ચિત્રો, કચ્છ-ભુજનાં મ્યુઝિયમોમાંનાં મનોહર ચિત્રો, અમદાવાદ સ્વામીનારાયણ મંદિરનાં સુંદર ચિત્રો, પાલીતાણા તળેટીમાં સમવસરણ જૈન મંદિરમાં શ્રી ચતુર્વિધ સંઘના ૧૦૮ ઐતિહાસિક ચિત્રાંકનો તથા આજ સુધીમાં સમર્થ કલાકારોએ પ્રયોજેલી વિવિધ ચિત્રશૈલીઓ એ સાંસ્કૃતિક વારસાના કીર્તિસ્થંભો છે. એ કલાવૈભવનો પરિચય કરાવે છે અમદાવાદના કળામર્મજ્ઞ શ્રી ગજેન્દ્રભાઈ શાહ.

શ્રી ગજેન્દ્રભાઈ શાહ (જન્મ : ઈ.સ. ૧૯૩૭) મુંબઈની જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટસના શિક્ષાર્થી. ૧૯૫૯-૬૦માં સ્નાતક થયા. પ્રોગ્રેસિવ ગ્રુપ ઓફ અમદાવાદના સભ્ય બન્યા. અમદાવાદ સ્થાયી થયા, પણ મુંબઈ અને ભારતના વિવિધ શહેરોની કળાસંસ્થાઓ તથા વિદેશની કળાપ્રવૃત્તિઓ સાથે સતત સંપર્કમાં રહ્યા છે. એમની આ શક્તિ-ઉપાસનાનો ગુજરાત સરકારે રાજ્યની કળાપ્રવૃત્તિ વિકસાવવામાં ઈ.સ. ૧૯૬૮ થી ૧૯૮૧ સુધી સહયોગ કર્યો. ભારતમાં વિવિધ સ્થળોએ એમનાં કળાપ્રદર્શનો ભારે પ્રશંસા પામ્યાં. ભારત ઉપરાંત ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, ઈટાલી, ઓસ્ટ્રેલિયા, જર્મની, ઝેકોસ્લોવિયા, ડેન્માર્ક, હોલેન્ડ વગેરે દેશોના મ્યુઝિયમોની મુલાકાત લીધી. એમણે ગુજરાત લલિતકલા અકાદમીની ફેલોશીપ અને ઓલ ઈન્ડિયા ફાઈન આર્ટ્સ એન્ડ ક્રાફ્ટ સોસાયટી દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૯૯નો વેટરન આર્ટિસ્ટ તરીકેનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત કર્યો છે. છેલ્લાં ૪૦ વર્ષથી વાસ્તવલક્ષી અને પ્રભાવવાદી શૈલીમાં ચિત્રસર્જન કરતા રહ્યા છે. ભારતના જોવાલાયક સ્થળોનાં રેખાંકનો અને પ્રાચીન-અર્વાચીન સંગીતકારોના પોર્ટ્રેટ બનાવવામાં એમનો વિશેષ ફાળો છે. દૂરદર્શન-અમદાવાદ માટે તૈયાર કરેલી પીઠ કલાકારો વિશેની દસ્તાવેજી ફિલ્મ, 'કુમાર'માંનાં કલાવિષયક લેખો અને 'ગુજરાત સમાચાર'માંની 'આકાર અને આકૃતિ' નામે કોલમ શ્રી ગજેન્દ્રભાઈની કલાસાધનાના પરિચાયક છે. એમનું વિનમ્ર અને પ્રસન્ન વ્યક્તિત્વ સૌ કોઈના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહે છે.

—સંપાદક

સ્વમાન અને સૌજન્યશીલતાનો સમન્વય ધરાવતા,
અનેક એવોર્ડથી વિભૂષિત, સતત કલાપ્રવૃત રહેતા
કલાસાધક, ચિત્રકારોની પરિચયાત્મક

લેખમાળા રજૂ કરનાર

શ્રી ગજેન્દ્રભાઈ શાહ

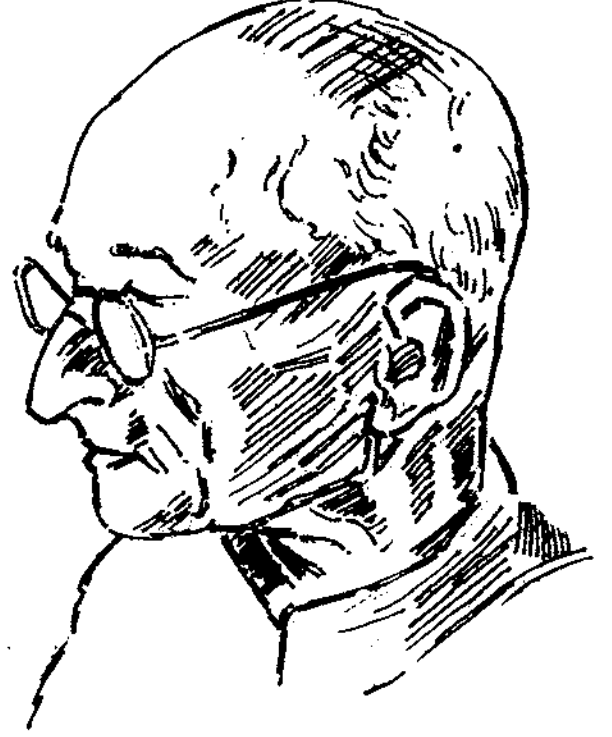

ઈ. સ. ૧૯૩૭માં જન્મ સાદરા ૧૯૫૭ થી ૬૦ મુંબઈની
સર જે જે સ્કુલ ઓફ આર્ટ્સમાં અભ્યાસ ૧૯૬૦ થી ૬૧
દિલ્હીમાં મ્યુરલ, કલાકામ અને ફર્નિચરની ડિઝાઈનો કરવામાં.
૧૯૬૧ થી ૬૫ અમદાવાદમાં 'ધ પારેપ્સ'માં ઈન્ટરિયર
ડિઝાઈનર તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૬૫ થી ૮૦ દરમ્યાન પ્રજાસત્તાક
દિનની ઉજવણી નિમિત્તે ગુજરાત રાજ્ય તરફથી જે દેશ્યો રજૂ
થતાં તેમાં પણ સક્રિય સર્જનાત્મક હિસ્સો આપ્યો. ૧૯૭૦ થી
૨૦૦૦ સુધીમાં અમદાવાદ, મુંબઈ, જયપુર, સુરત, દિલ્હી વગેરે
સ્થળોની આર્ટ ગેલેરીમાં વ્યક્તિગત ચિત્ર પ્રદર્શનો યોજાયાં.
૨૦૦૧ના તેમનાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો 'આર્ટ ફોલીઓ' ગેલેરી
ચંદીગઢ, 'સર્જન આર્ટ' ગેલેરી વડોદરા, સીટી પલ્સ આર્ટ ગેલેરી
ગાંધીનગર, રવિશંકર રાવળ આર્ટ ગેલેરી અમદાવાદમાં યોજાયાં.

રાજસ્થાની સંગીતકાર

ચિત્રકાર : ગજેન્દ્ર શાહ

કલા તેમજ સાહિત્યમાં અનેક સિદ્ધિઓ

મેળવનાર કલાગુરુ

સ્વ. શ્રી રવિશંકર રાવળ

કલા અને સાહિત્યનો રસિક કોઈ ગુજરાતી ભાગ્યેજ
એવો હશે જે કલાગુરુ રવિશંકર રાવળના નામથી અજાણ
હોય. ગુજરાતના ચિત્રકલાના વિકાસમાં તેમજ પ્રસિદ્ધ
ચિત્રકારો, ડિઝાઈનરો, રેખાંકનકારોના ઉદયમાં તેમની
કલાશાળા અને તેમણે શરૂ કરેલ 'કુમાર' સામયિકનો ફાળો
સવિશેષ રહ્યો છે.

આજે જ્યારે સમયના વહેણમાં સંસ્કારસિંચનની
પદ્ધતિઓ બદલાઈ ગઈ છે, ત્યારે આવા મહાનુભાવને સહજ
યાદ કરી લઈએ. કલાગુરુએ તેમના જીવનકાળ દરમિયાન
કલા અને સાહિત્યક્ષેત્રે મેળવેલ સિદ્ધિઓનું સવિસ્તર વર્ણન
તેમના જીવનગ્રંથ 'ગુજરાતમાં કલાનાં પગરણ'માં આપેલ છે.

આજે ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાની જે વાત કરીએ છીએ તે
રવિભાઈએ પોતાને મળેલ જ્ઞાન તેઓએ કલાકારોને પ્રત્યક્ષ
અને કુમાર સામયિક દ્વારા આપ્યું. કુમારમાં પ્રકાશિત ચિત્રો-
રેખાંકનો, લખાણોની જે તે સમયના બધા જ ઊગતા કલાકારો

પર જબરદસ્ત છાપ પડેલ છે. ચિત્રો જોઈને અનુકૃત કરવા, રેખાંકનો દોરવા, કટિંગો સાચવવા, કમિત કરી લટકાવા વગેરેથી ઘણા કલાકારો પ્રેરણા પામ્યા છે.

ઈ.સ. ૧૮૯૨માં ભાવનગરમાં જન્મેલ રવિભાઈ ૧૯૦૯માં મેટ્રિક પાસ કર્યા બાદ ચિત્રકલા અભ્યાસ માટે મુંબઈની જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટસમાં જોડાયા. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો કલામાટેનો રૌપ્ય-ચંદ્રક અને ઈ.સ. ૧૯૧૭માં વર્ષની શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિ માટેનો બોમ્બે આર્ટસ્ સોસાયટીનો એવોર્ડ મેળવ્યા બાદ ઈ. સ. ૧૯૧૯થી અમદાવાદ સ્થાયી થયા.

સર્જનકાળ તેમજ પરિભ્રમણ વેળાની તેમની નાની-મોટી નોંધો કરવાની અને રેખાંકનો કરવાની રુચિને લીધે તેમનાં સંસ્મરણો સચવાઈ શક્યાં છે. ઈ. સ. ૧૯૨૪માં સ્થાપિત 'કુમાર' માસિક આજ સુધી ગુજરાતીઓને સંસ્કારસિંચન કરતું રહ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૨૫માં કાલિદાસ પારિતોષિક, ઈ. સ. ૧૯૨૭માં અજન્તાનાં ભીંતચિત્રોના અભ્યાસનું કામ, ઈ. સ. ૧૯૩૦માં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ઈ. સ. ૧૯૩૫માં ગુજરાત કલા સંઘની સ્થાપના કે જેના દ્વારા ગુજરાતને કનુદેસાઈ, રસિકલાલ પરીખ, સોમાલાલ શાહ, પ્રજલાલ ત્રિવેદી, ભીખુભાઈ આચાર્ય, જગન મહેતા, છગનલાલ જાદવ, ચંદ્ર ત્રિવેદી, શાંતિ શાહ, પીરાજી સાગરા જેવા કલાકારો મળ્યા છે.

ઈ.સ. ૧૯૩૬માં જાપાનનો પ્રવાસ, ઈ.સ. ૧૯૩૮માં કરાંચી કલાવિભાગના અધ્યક્ષ, ઈ.સ. ૧૯૪૧માં શાંતિ-નિકેતનની મુલાકાત, ઈ.સ. ૧૯૪૮માં કુલુમાં નિકોલસ શેરિફના મહેમાન, ઈ.સ. ૧૯૫૨-૫૩માં વિશ્વશાંતિ પરિષદ સોવિયત લેન્ડની મુલાકાત લીધેલી. તેઓ સતત પ્રવાસ અને લેખનમાં વ્યસ્ત રહેતા હોવાથી અન્ય ચિત્રકારોની જેમ તેમનાં ચિત્રો દેશભરનાં સંગ્રહસ્થાનો કે ગેલેરીઓમાં સચવાયેલ નથી. ભલે તેઓ મહાન ચિત્રસર્જનો કરી શક્યા નથી, પણ સમાજસેવા અને કલાસેવામાં તેમનો ફાળો અનન્ય છે. જે મોટા નામધારી કલાકારો પણ કરી શક્યા નથી.

તેમનામાં પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક પાત્રોને જીવંત કરવાની અદ્ભૂત શક્તિ હતી. મુંજાલ, જાંસીની રાણી, માણભટ્ટ, પ્રેમાનંદ, બુદ્ધની દાસી, કવિ અખો, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, ચંદ્રકૌમુદિની, યમ-નચિકેતા, હેમચંદ્રસૂરિ, મૃ.પ્ર. ૫૨

ચાંદાપોળી, જીવનસંગીત, રાજકુમારી રૂપાંદે, ભરત અને મૃગ, પરશુરામ વગેરે અવર્ણનીય છે. ઈ.સ. ૧૯૬૫માં તેમના અંતિમ વર્ષોમાં ભારતસરકાર દ્વારા મળેલ પદ્મશ્રી એવોર્ડ તથા ઈ.સ. ૧૯૭૦માં રાષ્ટ્રીય લેલિટકળાનો ફેલોશીપ એવોર્ડ અને તામ્રપત્ર સદાય આદરણીય રહેશે.

ઈ.સ. ૧૯૭૭માં અમદાવાદમાં તેમના અવસાન બાદ ગુજરાતમાં કલાના પરગણના ધબકારા અતીતમાં સરી પડ્યાં છતાં તેમની યાદના ધબકારા સદાય ધબકતા રહેશે. કલાગુરુની યાદમાં કલારવિ સ્કૂલ, રવિશંકર રાવળ કલાભવન તેમજ આર્ટ ગેલેરી, તેમનાં જીવન અને સર્જનનો દળદાર ગ્રંથ રાજ્યસરકારે પ્રગટ કરેલ છે. રાજ્યસરકારના વાર્ષિક પ્રદર્શનમાં તેમના નામે એવોર્ડ આપવામાં આવે છે. આવા કલાગુરુને શત-શત વંદના.

શ્રીમતી

ચિત્રકાર : રવિશંકર રાવળ

નવધાન્ય

ચિત્રકાર : શ્રી રસિકલાલ પરીખ

ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાના સ્વામી, ચિત્રકારોના
સર્જક, કલાગુરુ, ચિત્રકાર, શિલ્પકાર
સ્વ. રસિકલાલ પરીખ

ગુજરાતમાં જે ચિત્રકલાનો વિકાસ પૂર્ણપણે જોઈ શકાય છે તેમાં રસિકલાલનો ફાળો કહી શકાય. જેમની નિશામાં આજના મોટાભાગના ચિત્રશિક્ષકગણ, ચિત્રકારો, શિલ્પકારો, ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાના ફળસ્વરૂપ તાલીમ પામ્યા છે.

ઈ.સ. ૧૯૫૦ના સમયમાં કલાગુરુ રવિભાઈનું કલાધામ લગભગ મંદ પડી ગયેલ. કલાના વિદ્યાર્થીઓને ચિત્ર કે શિલ્પ શીખવા માટે મુંબઈની જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સ પર આધાર રાખવો પડતો. બધાયને તે આર્થિક રીતે ખોસાય તેમ પણ નહોતું. આવા સમયે રવિભાઈ અને અન્ય શિક્ષણવિદોનો

પ્રયત્ન સી. એન. વિદ્યાલય જેવા સંકુલમાં શ્રી રસિકલાલ પરીખના આચાર્ય પટે ફૂલ્યો-ફૂલ્યો, અને ગુજરાતને ઘણા વર્ષો સુધી સારા ચિત્રશિક્ષકો તેમજ કલાકારો મળતા રહ્યા. જેમનાં કામ અને નામથી ગુજરાત અને દેશ-વિદેશ પરિચિત છે. આ બધાનો યશ શ્રી રસિકલાલ પરીખને અવશ્ય મળશે.

શ્રી રસિકલાલનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૧૦માં રાજ-પીપળામાં થયો હતો. શિક્ષણ કરતાં કલામાં વધુ રસ હોવાથી તેઓ રવિભાઈની કલાશાળામાં જોડાયા. કલાગુરુએ તેમનો શિલ્પકળામાં અધિક રસ જોતાં તેમને મદ્રાસની પ્રખ્યાત કલાશાળાના ચિત્ર અને શિલ્પકાર શ્રી દેવીપ્રસાદ રાય ચૌધરી પાસે વધુ અભ્યાસાર્થે મોકલ્યા. અહીં તેઓ ચિત્ર, શિલ્પ, વુડકટ, લીનોકટ, રેખાંકન, એશીંગ જેવા માધ્યમો શીખ્યા. જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સનો ડિપ્લોમા મેળવ્યો. પ્રથમ નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા અને ભૂતચિત્રકળા માટે શિલ્પવૃત્તિ મળી. ત્યારબાદ કલાસંઘમાં જોડાયા. તેમના 'નર્તકી'નામના ચિત્રને ૧૯૩૬માં બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીનો સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો. ઈ.સ. ૧૯૫૧માં સી. એન. વિદ્યાલયમાં ચિત્રશિક્ષક તાલીમવર્ગની શરૂઆત થઈ જેનું આચાર્યપદ તેમને મળ્યું. ઈ.સ. ૧૯૭૦માં રાજ્યલલિતકલા અકાદમીએ તામ્રપત્ર અને શાલ અર્પણ કરીને તેમનું બહુમાન કર્યું.

તેમનાં ચિત્રોમાં સાદાઈ, સરળતા સાથે વાસ્તવિક જીવનનાં ગ્રામીણ પાત્રો, નદી-નાળાં, ઝાડ-પાન, પશુ-પંખી જેવાં દૃશ્ય ચિત્રો જોવા મળતાં. માનવપાત્રોના રૂપ અને ચહેરા ઉપર હલકીસી આનંદલહરી પ્રકટ કરવામાં તેઓ માહેર રહ્યા છે. વોશપદ્ધતિના કામમાં તેઓ નિપુણ હતા જ પણ ટિન્ટેડ પેપર ઉપર થોડાક સફેદ રંગનો ઉપયોગ કરી પ્રકાશછાયાને અદ્ભુત રીતે પકડી શકતા. તેમણે અભ્યાસક્રમોના પુસ્તકો માટેના કથાનક-રેખાંકનો પણ વિપુલ પ્રમાણમાં કર્યા છે. તેમણે ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા જાળવી હતી. તેમનું લયબદ્ધ સાદું જીવન, સરળ પહેરવેશ, બંગાળી ઢબનો કોલરવાળો ઝભ્ભો, છૂટી પાટલીનું બંગાળી ઢબનું ધોતિયું, ઉપર બંડી, ગાંધી પગરખાં, વર્ગમાં જતાં-આવતાં વાંકે ધૂનવાળી સીટી-વ્હિસલ વગાડતા જાય.

તેમના જીવન અને કલાવિષયક પુસ્તકો, ચોપાનિયાં, કલાસંપુટ, છપાયાં છે. ઘણા સંગ્રાહકોના ઘેર તેમનાં ચિત્રો છે. અમદાવાદ નગરપાલિકાએ તેમના ઘર પાસેના માર્ગને તેમના નામથી અંકિત કર્યો છે. સહસ્ત્રાબ્દી વર્ષ ૨૦૦૦માં

‘કલાગુરુ રસિકલાલ પરીખ’નામે એક સચિત્ર જીવનગ્રંથ પણ પ્રગટ થયો છે.

તેમનું ૭૨ વર્ષની ઉંમરે અમદાવાદમાં અવસાન થયેલ. આ સાથે જ કદાચ જીવ રેડીને કલા શીખવવી તેવી પરંપરા પણ અસ્ત પામી એમ કહી શકાય.

પણ કન્યા

ચિત્રકાર : શ્રી સોમાલાલ શાહ

ગ્રામ સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવનાર રંગના સ્વામી

ચિત્રકાર સ્વ. શ્રી સોમાલાલ શાહ

ઈ. સ. ૧૯૬૦ના દાયકાના ચિત્રકાર શ્રી શાહના નામથી અને કામથી ગુજરાત પરિચિત છે. જળરંગી ચિત્રોમાં કાઠિયાવાડી ધરતીના ગ્રામીણ નર-નારીઓ દૂધાળા પશુ સાથેની ગોવાલણો, શરમાળ ચહેરો, મુગ્ધ સ્ત્રી પાત્રો, મહિયારીઓ, સાયંકાલે સર્જતું ગોધૂલીનું ચિત્ર વગેરે રચનાઓ તેમણે ગુજરાતી કલાજગતને પ્રદાન કરેલ છે.

તેમની પદ્ધતિમાં પ્રથમ વોશ પદ્ધતિનાં ચિત્રો અને

કલકત્તાની મુલાકાત બાદ અપારદર્શક સફેદરંગનો ઉપયોગ કરીને તબક્કાવાર સર્જિત ચિત્રો દર્શકને લાગણીઓથી લલચાવનારા બની શક્યા. તેમના સર્જિત રૂપાળા ચિત્ર પાત્રોને રમાડવાનું, ચુંબન કે સ્પર્શ કરવાનું મન થતું. તેઓ સફેદરંગના મિશ્રણથી ઘેરા રંગનું અદ્ભુત સર્જન કરતા. ઘૂંટી-ઘૂંટીને વાપરેલા રંગો, પારદર્શક અને અપારદર્શક કલા પદ્ધતિ, કિલિકાના જાડા પાતળા લસરકા તેમની ખાસ લાક્ષણિકતા હતા.

તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૫માં કપડવંજમાં થયો. કલાજીવનનો પ્રારંભ ઈ. સ. ૧૯૧૭ આસપાસ, ઈ. સ. ૧૯૨૪માં મેટ્રિકનો અભ્યાસ, ઈ.સ. ૧૯૨૫માં તેમનાં ચિત્ર ‘પનિહારી’ને ઈનામ અને અમદાવાદમાં આગમન, અભ્યાસમાં દિલ ન લાગતાં અને યોગાનુયોગ કલાગુરુનો પરિચય થતાં તેઓએ સોમાભાઈમાં એક પ્રખર ચિત્રકારના ગુણ જોયા. તેમનું મન કશામાં લાગતું નહોતું. આ અરસામાં બંગાળના ચિત્રકાર પ્રમોદકુમાર ચેટરજી વડોદરામાં કલાભવનમાં થોડા સમય માટે આવેલા. તેઓ વોશ અને ટેમ્પરા પદ્ધતિ શીખડાવતા. રવિભાઈએ સોમાભાઈને વડોદરા ઉક્ત અભ્યાસ માટે મોકલ્યા. ઈ.સ. ૧૯૨૭માં તેમનાં લગ્ન થયાં.

આ અરસામાં ચિત્રકાર કનુ દેસાઈ શાંતિનિકેતનમાં નંદલાલ બોઝ પાસે તાલીમ લઈને આવેલ. તેમની વાતો સાંભળીને સોમાભાઈને પણ મન થયું અને ઈ. સ. ૧૯૨૮માં તેઓ કલકત્તા ગયા. આર્થિક વ્યવસ્થાને અભાવે શાંતિનિકેતનને બદલે બંગાલ સ્કૂલની ચિત્ર પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન મેળવ્યું. નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે કપડવંજ પરત આવ્યા ને કામકાજની શોધમાં મુંબઈ પ્રયાણ કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૨૯માં કુમારમાં તેમનું ચિત્ર ‘ફૂલવાળા’ છપાયું અને ગુજરાતીઓને સોમાભાઈની ઓળખાણ થઈ.

રવિભાઈ પોતાની ટેવ મુજબ દરેક તેજસ્વી કલાકારોને નોકરી કે વ્યવસ્થામાં જે તે જગ્યાએ ગોઠવી દેતા. તે મુજબ સોમાભાઈને પણ તેઓએ ભાવનગરની દક્ષિણામૂર્તિશાળામાં ચિત્રશિક્ષક તરીકે ગોઠવ્યા. ઈ.સ. ૧૯૨૯થી તેઓ ઘણા વર્ષો ભાવનગરમાં રહ્યા. સંસારયાત્રા સાથે કલાયાત્રા ચાલુ રહી. અસંખ્ય પક્ષીચિત્રો દોર્યાં. ઈ.સ. ૧૯૩૪-૩૫માં ‘રંગ રેખા’ નામનો સંપુટ બહાર પડ્યો, જે ખૂબ જ પ્રશંસા પામ્યો. મેઘાણી ખુશ થયેલ. ઈ.સ. ૧૯૪૬માં ન્યુ દિલ્હીનું પારિતોષિક,

ઈ.સ. ૧૯૪૮માં રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ઈ.સ. ૧૯૫૦માં રાજકોટમાં ચિત્રપ્રદર્શન, ઈ.સ. ૧૯૬૪માં અમદાવાદમાં વસવાટ, ચિત્રસર્જન સાથે પાઠ્યપુસ્તકોમાં ચિત્રો-વાર્તાચિત્રો ઘણાં કર્યાં, ઈ.સ. ૧૯૬૮માં લલિતકળાનો ગૌરવપુરસ્કાર, ઈ.સ. ૧૯૬૯માં વડોદરા તેમજ મુંબઈમાં ચિત્ર-પ્રદર્શન, અમેરિકાનો પ્રવાસ, અમદાવાદ મ્યુનિ. તરફથી સન્માન તથા રવિશંકર રાવળ પુરસ્કાર. તેમનાં ચિત્રો ભાવનગરના કળાસંગ્રહાલય તથા ગાંધી સ્મૃતિમાં જોવા મળે છે. ૮૦ વર્ષના જીવનમાં સતત કાર્યરત રહી આખરે ઈ.સ. ૧૯૮૪માં આ રંગના કવિએ આપણી વચ્ચેથી વિદાય લીધી. શ્રામ્યપ્રજાના રૂપ અને રંગનાં રસિક રીતે દર્શન કરાવનાર એવા સ્વજન સમા કલાકારને વંદન.

ગુજરાતના લોકોનો ચિત્ર પ્રત્યે અભિગમ વધારનાર રેખાતા સ્વામી સ્વ. શ્રી કનુ દેસાઈ

ગુજરાતના ચિત્રકળાના વિકાસમાં કનુ દેસાઈનું આગવું પ્રદાન છે. ગુજરાતમાં બંગાળી કલાકારોની આવન-જાવન, કલાવિષયક વાર્તાલાપો, બંગાળી સાહિત્યનું ગુજરાતીમાં પ્રકાશન અને તેમાં મુખપૃષ્ઠો માટે ઉદ્ભવેલી ચિત્રોની જરૂરિયાત સાથે ગુજરાતી નવલકથાઓ માટે પણ ચિત્રોની જરૂરિયાત મહદ્ અંશે કનુ દેસાઈના રેખાંકને પૂરી પાડી. આ રીતે ગુજરાતના ઘરે-ઘરે તેમનું નામ મશહૂર થયું.

ઈ.સ. ૧૯૦૭માં ભરૂચમાં જન્મ, સાધારણ પરિવાર, યુવાનીમાં માતા-પિતાનું અવસાન એટલે અમદાવાદ મોસાળમાં રહી અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. આઝાદીના આગમન સમયે તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા. અહીં અભ્યાસ દરમિયાન વિદ્યાપીઠની મુલાકાતે આવતા દેશભક્તો અને મહેમાનોની તસ્વીરો તેણે બનાવી. કલાગુરુ રવિભાઈ સાથે પરિચય થતાં તેઓને અઢી વર્ષ માટે શાંતિનિકેતનમાં કલાના અભ્યાસાર્થે મોકલ્યા. ત્યાં નંદલાલ બોઝ, કલાગુરુ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને જોવાનો અવસર, કલાત્મક વાતાવરણમાં વાસ. હરિપુરા કોંગ્રેસ અધિવેશન ભરાણું ત્યારે નંદલાલબાબુ જેવા સાથે કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. લોકોએ મંડપો અને મોટાં ચિત્રો જોઈને વાહ-વાહ કરી અને કનુભાઈને નાનાં ચિત્રોની માયા કરતાં મોટા ફલકની વાહ સ્પર્શી ગઈ. તેમના રેખાંકનોમાં અબ્દુલ રહેમાન યુગતાઈ, અંગ્રેજી ચિત્રકાર

ટીપણી ચિત્રકાર : શ્રી કનુ દેસાઈ ('કુમાર'ના સૌજન્યથી)

બિઅર્ડલી અને ગગનેન્દ્રનાથ ટાગોરની અસર સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રકાશનોનાં ચિત્રો માટે કિંમતના બદલે રોયલ્ટી લેવાનું તેમણે શરૂ કર્યું. જે પ્રકાશકોને ગમ્યું. જેનાથી અન્ય કલાકારોને કામ મળતું બંધ થઈ ગયું. આ તેઓની રીતરસમ હતી. આ જ રસમ પ્રમાણે તેમના દિવાળીકાર્ડ, કેલેન્ડર, મુખપૃષ્ઠો, ચિત્રસંપુટોથી તેઓ સમગ્ર ગુજરાતમાં છવાઈ ગયા. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં તેમને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો.

મંડપ સુશોભિત કરવાનો શોખ તેમને મુંબઈ લઈ આવ્યો અને ફિલ્મલાઈનમાં પ્રકાશ પિક્ચર્સના વિજય ભટ્ટ સાથે પરિચય થતાં 'રામ રાજ્ય', 'ભરત મિલાપ' જેવી જાજરમાન ફિલ્મોના કલાનિર્દેશનનું કામ મળ્યું. બાદ વ્હી. શાંતારામની 'ઝનક ઝનક પાયલ બાઝે' અને 'નવરંગ'માં તેમની કલા ઉત્કૃષ્ટ રીતે રજૂઆત પામી, જે 'બૈજુ બાવરા' સુધી લોકગમ્ય રહી.

સમય બદલાયો ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થતાં માહિતીખાતા દ્વારા મંડપો અને પ્રચાર-પ્રસારનું કામ મળવા લાગ્યું. ઈ.સ. ૧૯૭૦માં ગાંધીજી જન્મ શતાબ્દીની ઉજવણી પ્રસંગે દિલ્હી ખાતે ગાંધીમંડપ અને રેલગાડીના ડિસ્પ્લે નું કામ પણ કર્યું. તેઓ પહેલેથી જ ધંધાદારી દષ્ટિકોણ ધરાવતા હોવાથી તેમનાં ચિત્રો કરતાં પ્રકાશન ચિત્રોની સંખ્યા અધિક છે. એટલે તેમને ચિત્રકાર નહિ પણ ડેકોરેટર કહેવું ઉચિત જણાશે. ઘણાવર્ષ મુંબઈ રહ્યા છતાં, તેઓ સમકાલીન કલાપ્રવાહમાં સામેલ ન થઈ શક્યા કે પોતાનાં ચિત્રપ્રદર્શનો પણ યોજી ન શક્યા. શિષ્યો ન હોવાથી નવી પેઢીથી અજાણ રહ્યા. મિત્રો પણ જૂજ પ્રમાણમાં હતા. પાછલાં વર્ષો પણ પરિવાર સાથે સુખથી ન વીતતાં, કલાશાળાના આ એક મહત્વના કલાકાર ૭૩ વર્ષની ઉંમરે મુંબઈ ખાતે અનજ્ઞાનપણે અવસાન પામ્યા.

લયબદ્ધ રેખાંકનતા મહારથી શ્યાવક્ષ ચાવડા

જ્યારે પણ સવાઘ નૃત્ય કરતાં પાત્રો કે કાર્યક્રમ જોવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આવાં પાત્રોને તેની લાક્ષણિક અદાઓ સાથે સફેદ કાગળ પર રેખાંકનો દ્વારા જન્માવનાર ચિત્રકાર શ્યાવક્ષ ચાવડાની યાદ તાજી થઈ આવે છે.

દક્ષિણ ગુજરાતના નવસારી ખાતે ઈ.સ. ૧૯૧૪માં તેમનો જન્મ. ઈ.સ. ૧૯૩૫માં જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સનો ડીપ્લોમા મેળવ્યો. ઈ.સ. ૧૯૩૭થી ૩૯ વધુ અભ્યાસ માટે ઈંગ્લેન્ડમાં રહ્યા, જ્યાં પુરાણાં ચિત્રોની સારસંભાળ વિષે અભ્યાસ કર્યો. પોતાનાં ચિત્રોમાં રંગોની વિવિધતા લાવનાર આ કલાકાર પહેરવેશોમાં સાદા અને મિતભાષી હતા. મુંબઈની મેટ્રો ટોકીઝ પાસેની ઝવેરી બ્રધર્સના શોરૂમવાળી બીલ્ડિંગના ત્રીજામાળે તેમનું રહેઠાણ હતું. ધાર્મિકવૃત્તિના આ કલાકારોનાં બે સંતાનો પૈકી દીકરો સ્થપતિ અને દીકરી નૃત્યકાર હતી.

અભ્યાસકાળ દરમિયાન જ ચિત્રકલા ઉપયોગી બધાજ કુશળ તત્વોની જાણકારી મેળવી હતી. રેખાંકન-સ્કેચ એ તેમની પસંદગીનું ક્ષેત્ર હતું, જે તેમણે આજીવન સાચવ્યું હતું. રેખાંકન ખૂબ જ સૂચક, લયબદ્ધ પાત્રોની ભાવમુદ્રાઓને વાચા આપતું હોય છે. ઓછી રેખાઓથી પણ તેઓ નૃત્યકારની સમગ્ર મુદ્રા દર્શાવી શકતા, મુંબઈના કલાસમુદાયમાં લગભગ

૪૦ વર્ષ સુધી એકધારી ચાહના અને નામના મેળવી. સ્કેચિંગ માટે તેઓ ખૂબ જ પરિભ્રમણ કરતા, ખજૂરાહો, ભોપાલનું લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર, જાવા, સુમાત્રા, આસામ વગેરે સ્થળોનાં રેખાંકનો ચિરંજીવ બની ગયાં છે. સંગીત કે નૃત્યના જલસાઓમાં તેઓ એક નાની ટોચ બેટરી સાથે સ્કેચ કરતા. વર્ષોની તેમની આ જહેમતે તેમના હાથ-પગના અંગૂઠા અને આંગળીઓમાં ભાઠા પડી ગયેલા હતા.

કેન્ડિયાન નૃત્યકારો

ચિત્રકાર : શ્રી શ્યાવક્ષ ચાવડા

ભારતીય કલાનો પરિચય કરાવનાર શ્રી જગન્નાથ અહિવાસી

શ્રી અહિવાસીનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૦૧માં. પ્રારંભિક જીવન યાત્રાની માહિતી અનુભવલબ્ધ છે. અલબત્ત મહત્તમ સમય મહારાષ્ટ્ર અને ખાસ કરીને મુંબઈમાં વ્યતીત થયો નાનપણથી કલા અને કલાવિષયક શિક્ષણમાં રસ હોવાથી મુંબઈની જે. જે. સ્કૂલમાં દાખલ થયા. ડીપ્લોમામાં પ્રથમકક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા. ચિત્રકલાના ત્રણ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત કર્યા. તત્કાલીન આચાર્ય ગ્લેડસનની પ્રેરણાથી તેમણે સ્કૂલમાં ભારતીય કલાના વિશિષ્ટ વર્ગોનું સંચાલન કર્યું. તેમના જીવનના પ્રેરણાસ્તંભોમાં, અજંટા-ઇલોરા, બાઘ અને બદામી ગુફાઓનાં ચિત્રો-શિલ્પો સદાયે મોખરે રહ્યાં છે. રાષ્ટ્રીય લલિતકલા અકાદમીએ તેમને આ ચિત્ર ગુફાઓનાં ચિત્રોની અનુકૃતિઓ કરવાનું કામ સોંપ્યું, જે તેમણે યશસ્વી રીતે પૂર્ણ કર્યું, જેમાંની ઘણી કૃતિઓ મુંબઈના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ સંગ્રહાલયમાં આજેય જોવા મળી શકે છે. ઉપરાંત તેમના આ પ્રકારનાં ચિત્રો રાષ્ટ્રપતિ ભવન, ઉત્તર પ્રદેશ વિધાનગૃહ, દિલ્હીનું સરકારી હાઉસ, જેવાં સ્થળોએ સ્થાન પામ્યાં છે.

શ્રી અહિવાસી ઈ.સ. ૧૯૫૭ થી ૬૬ દરમિયાન બનારસ હિન્દુ મહાવિદ્યાલયના વડા રહ્યા. ચિત્ર સાથે સંગીત અને સાહિત્યનો પણ રસ હોઈ, કવિતા પણ રચતા. વ્રજભાષાનાં તેમનાં કીર્તનથી તેમની પ્રભુભક્તિની પણ પ્રતીતિ થાય છે. તેમનાં ચિત્રોમાં માધુર્યપૂર્ણ રેખાઓ, દેશીરંગો, રૂપાળી આકૃતિઓથી સર્વથા ભારતીયપણાનો ખ્યાલ મજબૂત થાય છે. બંગાળી ચિત્રકારોની પોશ-રંગપ્રસારશૈલી તેમના સર્જનમાં જોવા મળે છે. તેમનાં પ્રસિદ્ધ ચિત્રોમાં ચિત્રલેખા, સંદેશ, મીરાંનો મેવાડ ત્યાગ વગેરે મુખ્ય છે. તેમના શિષ્ય રૂપે એ.એ. આલમેરકર, કે.કે. હેબ્બર, યજ્ઞેશ્વર શુક્લ, ભાનુ સ્માર્ત, વાસુદેવ સ્માર્ત, ગોકુલ કાપડિયા, શ્યાવક્ષ યાવડા મુખ્ય છે. ઈ.સ. ૧૯૭૪માં ૭૩ વર્ષની વયે તેઓ અવસાન પામેલ.

શિયાળો

ચિત્રકાર : શ્રી જગન્નાથ અહિવાસી

ચિત્રોમાં આધ્યાત્મિકતાનું તિરૂપાણ કરનાર શ્રી છગનલાલ જાદવ

હવામાં ઊડતા સફેદ વાળ, સફેદ પહેરણ અને ધોતિયું, આશ્રમી ચંપલ અને સાયકલ એટલે છગનલાલ જાદવ. ઈ.સ. ૧૯૬૦-૭૦ના દાયકામાં યુવાન ચિત્રકારોમાં તેમની યાહના. તેઓ દરેક ચિત્રકારોનાં પ્રદર્શનો હોંશેથી જોવા આવે. મહર્ષિ અરવિંદ અને માતાજીની ભક્તિને કારણે સત્સંગી પણ ખરા. તેમનાં ચિત્રોમાં ખાસ પ્રકારની ભાવાત્મકતા દેખાયા કરે છે.

અમદાવાદના વાડજ વિસ્તારમાં હરિજન પરિવારમાં ઈ. સ. ૧૯૦૩માં તેમનો જન્મ. આ અરસામાં ગાંધીજીની

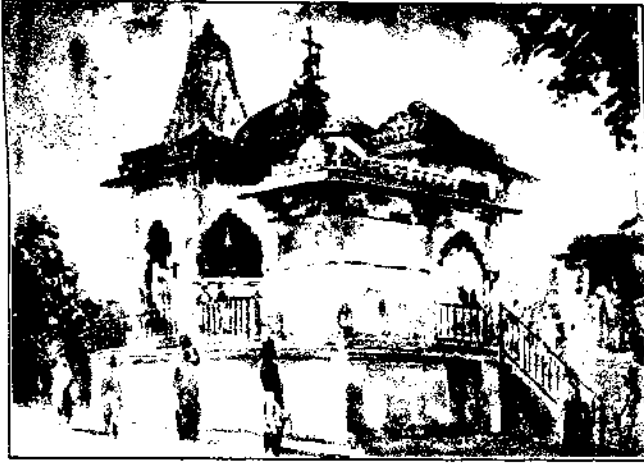
હરિજન આશ્રમની મુલાકાતોથી તેમને આશ્રમનું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત થયાં કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૨૮માં તેમણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં કલાભ્યાસ પ્રારંભ્યો. આ કાળ તેમના માટે ખૂબ જ કપરો હતો. સંઘર્ષમય જીવન, આર્થિક વિટંબણા, તેમાં કલાએ તેમને આધ્યાત્મિક શાંતિ પ્રતિ દોર્યા. વળી દાંડીકૂચમાં ભાગ લેતાં જેલવાસી બન્યા. છતાં ચિત્રકલાના શોખના કારણે જીવન ચાલતું રહ્યું.

ઈ.સ. ૧૯૩૫ થી ૪૫ શ્રમજીવી સમાજનાં ચિત્રસર્જન કર્યાં. ઈ.સ. ૧૯૪૪માં હિમાલય પ્રવાસ, નિકોલસ રોરિકના સંપર્ક અને દર્શન, બાદ હિમાલયના જળરંગી અને તેલરંગી ચિત્રોનું સર્જન કર્યું, જેમાં ઘણી સુંદર કૃતિઓ જોવા મળી. ત્યારબાદ ઈ.સ. ૧૯૪૫ થી ૬૫ ના સમયના સર્જનમાં યુરોપીય ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ ચિત્રકારોની અસર તેમના સર્જન પર દેખાય છે. જીવન સંઘ્યા સમયના ચિત્રોમાં રંગ, રેખા, સંયોજન, વિષયવસ્તુ બધામાં એક આધ્યાત્મિક કલાકારનાં દર્શન થાય છે. જેમાં માત્ર ભાવનાત્મક ઊર્મિઓનું જાણે કે રંગીન સંગીત સંભળાતું હોય તેવું લાગ્યા કરે છે. ગુજરાત રાજ્ય લલિતકલા અકાદમી દ્વારા તેમનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન, સન્માન અને પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયા છે. તેમની પાસે ચિત્રકલા શીખીને સ્વમહેનતે ભારતીય કલા જગતમાં નામના પ્રાપ્ત કરનાર કલાકારોમાં અમદાવાદના શ્રી અમિત અંબાલાલ માત્ર એક જ વિદ્યાર્થી ગણી શકાય. એક શ્રમજીવીમાંથી સુંદર કલાકારની કક્ષા પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી છગનલાલ જાદવ આજે આપણી વચ્ચે નથી.

વસંત

ચિત્રકાર : શ્રી છગનલાલ જાદવ

શ્રી જડેશ્વર મંદિર ચિત્રકાર : શ્રી મગનલાલ ત્રિવેદી

મહાનુભાવોની તસ્વીરો દ્વારા રુચિ ઊભી કરનાર શ્રી મગનલાલ ત્રિવેદી

શ્રી ત્રિવેદીનું જીવનવૃત્તાંત જોતાં-વાંચતાં રાજકોટમાં જીવન અને કલાસર્જનમાં એક જૂની પેઢીના કલાકાર નજરે ચઢે. વઢવાણ પાસેના કોઠારિયામાં ઈ.સ. ૧૯૦૭માં તેમનો જન્મ. મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરાંચીમાં થયો અને કલાભ્યાસ વડોદરાની કલાભવન સંસ્થા તેમજ જે. જે. સ્કૂલમાં પૂર્ણ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૪૮માં રાજકોટમાં સ્થિર થઈ સૌરાષ્ટ્ર ચિત્રશાલા શરૂ કરી, જે તત્કાળનું ખૂબ જ અગત્યનું કાર્ય કહી શકાય. માનદ્ સભ્ય તરીકે રાષ્ટ્રીય લલિતકલા અકાદમી, ફાઈન આર્ટસ એન્ડ ક્રાફ્ટ્સ સોસાયટી. ન્યુ દિલ્હી, મધ્યસ્થકલા સમિતિ મુંબઈ તેમજ ગુજરાત રાજ્ય લલિતકલા અકાદમીના સભ્ય તરીકે રહ્યા. અને તે સંસ્થા દ્વારા સન્માન તેમજ તામ્રપત્ર પ્રાપ્ત કર્યું. આ સાથે ઈ.સ. ૧૯૨૭ થી ૩૯ ના સમય સુધી ભારતભરમાં ભરાતાં ચિત્ર પ્રદર્શનોમાં ભાગ લીધો અને ઈનામો અને પ્રમાણપત્રો પ્રાપ્ત કર્યા. તેમનાં બે સર્જનો પ્રમુખ ગણાય છે. જીવન નિર્વાહ માટે પોર્ટેઈટ પેઇન્ટીંગ અને પ્રવાસ દરમિયાન નૃત્યચિત્રોનું સર્જન કરતા. તેમનાં દ્વારા સર્જિત મહાનુભાવોનાં તસ્વીરચિત્રોની યાદી ઘણી લાંબી છે. તત્કાળે મોટા માણસોનાં વ્યક્તિચિત્રોનું આલેખન ગૌરવપ્રદ ગણાતું. પણ સર્જનકાર્ય ન ગણાતું. તેમની નીચે તાલીમ પામેલા ચિત્રકારોમાં શ્રી વિનોદ શાહ, સનત ઠાકર, કિશોર વાળા, બળવંત જોષી, ભૂપત લાડવા મુખ્ય છે. સંગીત પ્રત્યે પણ લગાવ હોવાથી તેઓ પ્રભાતિયાં તેમજ પદો ગાતા, જે સાંભળવા લોકો એકઠા થતા, રાજકોટના ચિત્રકારો અને કલાપ્રેમીઓએ તેમની અર્ધશતાબ્દિ

ઊજવી હતી. તેમના વોટર કલરના લેન્ડસ્કેપમાં ગુજરાતી ગ્રામ્ય વાતાવરણની ઝાંખી થાય છે. આવા કલાકારોને ઈ.સ. ૧૯૪૮ના સમયના સંદર્ભમાં મૂલવવા જોઈએ. તેમના પ્રદાનમાં ચિત્રશાળાની સ્થાપના કરી, ગુજરાતના એક શહેરમાં ચિત્રકારોનું સર્જન કર્યું તે ગણી શકાય.

કલાવાસ્તાને રેખાંકનો દ્વારા આવિર્ભૂત કરાવનાર સ્વ. શ્રી વાસુદેવ સ્માર્ત

શ્રી વાસુદેવભાઈ સ્માર્તનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૨૫માં સુરતમાં થયેલ. શૈક્ષણિક અભ્યાસ બાદ કલાભ્યાસ માટે મુંબઈની જે. જે. સ્કૂલમાં ચિત્રકલાનો ડિપ્લોમા પસાર કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૪૯ થી ૫૧ સુધી જે. જે. સ્કૂલમાં ફેલો પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાયા. ૧૯૫૮ થી ૬૦ ભારતસરકારની શોધનાત્મક શિષ્યવૃત્તિ મળતાં બનારસ હિન્દુ મહાવિદ્યાલયમાં શ્રી જગન્નાથજી અહિવાસીની નિશ્રામાં કામ કર્યું. બાદ ઈ.સ. ૧૯૮૫ સુધી અહીં પોતાની સેવાઓ આપી. તેમણે ભારતીય ચિત્રકલા, ભીંત ચિત્રોની વિવિધ શૈલીઓનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. ગુફાચિત્રોને ભીંતચિત્રોની પણ નોંધો તૈયાર કરેલ છે. તેમણે ભારતમાં વિવિધ સ્થળોએ આઠ જેટલા વૈયક્તિક પ્રદર્શનો યોજેલાં છે. તેમજ ઘણાં સંયુક્ત પ્રદર્શનોમાં પણ ભાગ લીધેલો છે. રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ ઘણા પારિતોષિક મેળવેલાં છે. દેશ-વિદેશમાં તેમજ અંગત સંગ્રહાલયોમાં તેમની કૃતિઓ જોવા મળે છે. તેમણે S.S.C. કક્ષામાં કલાભ્યાસ માટે કલાદર્પણ નામે પાઠ્યપુસ્તક લખેલ છે. ઈ.સ. ૧૯૭૧માં વિવિધ કાળના વિધવિધ ભારતીય અલંકારોનું એક ઉત્તમ સંપાદન 'રૂપ સંહિતા' પ્રગટ કરેલ છે. તેમજ તાજેતરમાં તેમના અવસાન બાદ જૈનમિનીએટ શૈલી પરનો માંહિતીસભર ગ્રંથ તેમના પુત્ર દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે.

તેમનાં સર્જનો બહુધા વોટરકલર અને ઈન્કમાં થયેલાં છે. ખાસ કરીને ગ્રામ્યપ્રજા, પ્રાણી, ગોવાળિયા, લગ્ન-વરઘોડા, ગોવાલણો જેવાં અર્ધ વાસ્તવલક્ષી અને અર્ધ શૃંગારિક શૈલીનાં ચિત્ર સર્જનો કરેલાં છે. જેમાં તેના કલાગુરુ જગન્નાથ અહિવાસી અને શ્યાવલ્ક યાવડાનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે. ચિત્રકલાના તેમના પ્રદાન કરતાં ભારતનાં ભીંતચિત્રો એ સંશોધનમાં તેમનું પ્રદાન અધિક છે. તેમના જીવન અને પહેરવેશમાં ગાંધીવાદીની થોડી અસર જણાતી અલબત્ત તેઓ અલંકારિક અને શૃંગારરસ ભરી વાતોના રસિક, ખૂબજ વાતોડિયા પ્રકૃતિના હતા.

'Jashodano Kan', a painting by Mangubhaiji

જશોદાનો કહાન

ચિત્રકાર : શ્રી કુમારમંગલસિંહજી

કલાવારસાને સાચવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરનાર

સ્વ. શ્રી કુમાર મંગલસિંહજી

ઈ.સ. ૧૯૧૫માં લાઠી ખાતે તેમનો જન્મ. ઈ. સ. ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૭ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં અભ્યાસ. ત્યારબાદ ચિત્રકલા રસને તૃપ્ત કરવા કલાગુરુ રવિશંકર રાવળ, શ્રી બૂચ, અને શિલ્પકાર કરમારકર જેવાઓ પાસે તાલીમ પામ્યા. મ્યુરલ વિષયક અભ્યાસાર્થે મુંબઈની પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમની મુલાકાતો. રોયલ મીલીટરી કોલેજ દહેરાદુનમાં લશ્કરી તાલીમ, તેમજ ઈંગ્લેન્ડમાં શ્રી ફાયબર્ગ અને રોધેસ્ટાઈન જેવાના સંપર્કમાં આવ્યા. જૂનાં ચિત્રો અને ભીંતચિત્રોની મરમ્મત કેવી સુંદર રીતે થઈ શકે તેનો અભ્યાસ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૫૩માં ઓલ ઈન્ડિયા ફાઈન આર્ટ એન્ડ કાફ્ટસ સોસાયટી દિલ્હીનો તથા ઈ.સ. ૧૯૭૭માં ગુજરાત રાજ્ય એવોર્ડ તથા ઈ.સ. ૧૯૭૮માં વડોદરા અને ઈ.સ. ૧૯૮૫માં આઈફેક્સ દિલ્હીના એવોર્ડો મેળવ્યા.

પોતાની કારકિર્દી દરમ્યાન ભાવનગર, જામનગર અને જયપુર જેવા રજવાડાના રાજા મહારાજાઓનાં તસવીર ચિત્રો-દીવાલચિત્રોના મૂળસ્વરૂપનાં સર્જનો ખૂબ જ ચીવટથી જોયાં અને તેને સુધારવાનું કામ કરી નામના મેળવેલ. ગુજરાતમાં તત્કાળે કલાસર્જનો સુધારવાનું કામ કોઈ જાણતું ન હતું. જેથી કુમારશ્રીની અનિવાર્યતા જણાતી. તેમને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં રાધા-કૃષ્ણનાં સ્વરૂપચિત્રો ગમતાં, તેથી તેમના સર્જનોમાં

રાધા-કૃષ્ણનાં સુશોભન વિશેષ છે. તેમના પ્રમુખ સર્જન સમું એક ૯૬ ફૂટ લંબાઈ અને ૫ ફૂટ ઊંચાઈનું ભીંતચિત્ર આજે પણ જામનગરના આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયમાં મોજુદ છે. રાજકોટ-ભાવનગરની ઐતિહાસિક ઇમારતોમાં પણ તેમનાં મ્યુરલ જોવા મળે છે.

મંગલસિંહ વિષે એમ કહી શકાય કે 'પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી' અને 'મોરનાં ઈંડાં ચીતરવા ન પડે' કારણ કે તેઓ 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ફરે' અને "હા, પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું....સ્વર્ગમાંથી ઊતર્યું છે...." જેવી કાવ્ય રચનાઓના કર્તા કવિશ્રી લાઠી નરેશ 'કલાપી'ના તેઓ પુત્ર હતા, જૂના ચિત્રોનાં સુધારકામ તેમજ સમારકામની વિશેષતાએ સ્મરણીય રહેલા આ ચિત્રકાર શ્રી મંગલસિંહજી ઈ. સ. ૧૯૮૫માં દિવગંત થયેલ છે.

સતત પ્રયોગશીલ રહેલા

સ્વ. શ્રી સનત ઠાકર

સૌરાષ્ટ્રના જોડિયા ગામમાં ઈ. સ. ૧૯૧૭માં તેમનો જન્મ. ચિત્ર રસિકતાને કારણે તત્કાલીન કલાગુરુ શ્રી મગનભાઈ ત્રિવેદી પાસે ઈ.સ. ૧૯૩૬ થી ૧૯૩૮ દરમિયાન પોર્ટ્રેઈટ તેમ જ પુષ્પચિત્ર સર્જનનું શિક્ષણ મેળવ્યું. ઈ.સ. ૧૯૫૭માં મુંબઈની જે. જે. આર્ટ સ્કૂલનો ડિપ્લોમા મેળવ્યો. ઈ.સ. ૧૯૩૯-૪૦માં આરબ દેશોનો પ્રવાસ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૪૧ થી ૪૮ દરમિયાન ઠાકર સ્કૂલ ઓફ આર્ટની સ્થાપના સિંધ પ્રાંતના હૈદરાબાદ ખાતે કરી કામકાજ ચાલુ રાખ્યું. દેશના વિભાજન બાદ મુંબઈ ખાતે સિનેમાની જાહેરાતો, હોર્ડિંગબોર્ડ વગેરે કામ કર્યાં. ઈ.સ. ૧૯૫૦માં નિવૃત્ત થઈ રાજકોટ સ્થાયી થયા અને કલાવિષયક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે ચિત્રશિક્ષણ, પ્રદર્શન, કલાજાગૃતિ વગેરે મૃત્યુપર્યંત કરી કલાને જીવન સમર્પિત કર્યું.

શ્રી ઠાકરે પોતાનાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો, શ્રીનગર, ઊટાકામંડ, કલકત્તા અને મુંબઈ ખાતે યોજેલાં છે. તેમજ ૧૧ જેટલાં પોતાનાં નિજપ્રદર્શનો મુંબઈની તાજ ગેલેરીમાં યોજેલાં છે. અને સંયુક્ત પ્રદર્શનોમાં પણ ભાગ લીધેલો છે. રાષ્ટ્રીય તેમજ રાજ્યકક્ષાનાં પ્રદર્શનોમાં ભાગ લેતા આવેલ છે. તેમજ લલિતકલાના પ્રદર્શનમાં નિર્ણાયક તરીકે માનદ્ સેવાઓ આપેલી છે. તેમને ઘણા બધા એવોર્ડો મળ્યા છે, જેમાં બોમ્બે આર્ટ સોસાયટી, મૈસુર-બેંગ્લોર રાજ્ય કલા અકાદમી, મહા

કૌશલ કલા પરિષદ અને આઈફેક્સનો વેટરન આર્ટિસ્ટ એવોર્ડ પ્રમુખ ગણી શકાય. તેમનાં સર્જનો મુંબઈ, દિલ્હી, ચંદીગઢ, અ'વાદ અને રાજકોટની જાણીતી સંસ્થાઓમાં જોઈ શકાય છે. ઈ. સ. ૧૯૯૦માં રાજકોટ ખાતે તેમનું અવસાન થયેલું હતું.

તડકો ખાતી હોડીઓ

ચિત્રકાર : શ્રી સનત ઠાકર

લોકકલા, લોકસંસ્કૃતિના પ્રહરી શ્રી ખોડીદાસ પરમાર

ઈ.સ. ૧૯૩૦માં ભાવનગર ખાતે જન્મેલા શ્રી પરમારે શૈક્ષણિક અભ્યાસ બાદ ચિત્રકલાની તાલીમ ઈ.સ. ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૧ દરમિયાન શ્રી સોમાલાલ શાહ પાસે લીધેલી હતી. ગુજરાતી ભાષામાં એમ. એ. અને સંસ્કૃત ભાષામાં અનુસ્નાતક થયા બાદ ઈ.સ. ૧૯૬૯ થી ભાવનગર વી. એમ. સી. એ. કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપેલ. ઘણા વિદ્યાર્થીઓને લોકકલામાં ડેકોરેટ થવા માર્ગદર્શન પણ આપ્યું.

ચિત્રકલાની કોઈ માન્ય ડિગ્રી પ્રાપ્ત ન હોવા છતાં ચિત્રકલામાં તેઓએ ઘણી મહત્વની કામગીરી કરેલ છે. તેમના પરિચયપત્ર તરફ દૃષ્ટિ કરતાં લખાણ ક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન

૫૫. ૫૩

વિશેષ છે. લગભગ ૨૦ જેટલાં લોકકલા વિષયક લેખો તેમજ સામયિકો પ્રગટ થયેલાં છે. 'છૂંદણા' તેમજ 'નથ' વિષયક લખાણોને એવોર્ડ મળેલા છે. ૧૦ એવોર્ડોમાં વડોદરા, અમરેલી, લલિતકલા, ભાવનગર, અમદાવાદ, સીનિયર ફેલોશીપ, આઈફેક્સનો વેટરન તેમજ કલાશ્રી અને રાજ્યલલિતકલા અકાદમીનો ફેલોશીપ એવોર્ડ મુખ્ય છે. ભાવનગરના વિવિધ સ્થળે તેમજ ગાંધીસ્મૃતિના પ્રદર્શનમાં મોટીસાઈઝનાં ભીંતચિત્રો સર્જ્યાં છે. તેઓએ વૈયક્તિક પ્રદર્શનો અમદાવાદ, વલ્લભ વિદ્યાનગર રાજકોટ, ભાવનગર, વડોદરા વગેરે સ્થળોએ તેમજ દેશ-વિદેશમાં સંયુક્ત પ્રદર્શનો યોજેલાં છે. દેશના વિવિધ શહેરોના કલારસિકો પાસે તેમનાં ચિત્રો જોઈ શકાય છે. તહેવારો દરમિયાન તેમનાં ચિત્રો દિવાળી કાર્ડ વગેરે પણ જોવા મળે છે. તાજેતરમાં જ ગુજરાત લોકકલા ફાઉન્ડેશન દ્વારા 'ધરતીના ચિત્રકાર' નામે તેમના જીવન અને સર્જન વિષયક એક સમૃદ્ધ ગ્રંથ પ્રગટ થયેલ છે. જે તેમની પ્રતિભાનું દર્શન કરાવે છે.

તેમનાં ચિત્રસર્જનમાં નરી આંખે દેખાતાં ગ્રામીણ પાત્રો, પશુ-પંખી તેમજ પુષ્પોનું તેઓ ડેકોરેટિવ સુશોભનાત્મક લોકશૈલીમાં જોઈને કલાત્મક રીતે રજૂ કરે છે. તે ત્રિપરિમાણ ચિત્રો જોવા રહ્યાં. ગ્રામ્ય પ્રજાના ભીનારંગો, ચહેરાની ખૂબીઓ, અલંકારોને સુંદર રીતે રજૂ કરી શકે છે. આવાં તેમનાં ચિત્રો ક્યારેક નંદલાલ બોજ, યામિની રાય, કે આલમેલકરની યાદ તાજી કરાવે છે. ભાવનગર સાક્ષરભૂમિ કહેવાય છે. તેમાં સતત સાતત્યપૂર્વક ચિત્રકલાના સર્જન સાથે ખાસું એવું સર્જન કરવું તે દાદ માંગી લે તેવી વાત કહી શકાય.

પોખણું

ચિત્રકાર : શ્રી ખોડીદાસ પરમાર

ચિત્રકલાને સાજસજા અને તક્ષા ઉપર લાવનાર

શ્રી ભીખુભાઈ આચાર્ય

શ્રી ભીખુભાઈ કલાગુરુ રવિશંકર રાવળની ચિત્ર-શાળાના મધ્યભાગના વિદ્યાર્થી ગણાય. રસિકલાલ પરીખ કનુ દેસાઈ પણ અને શાંતિ શાહ વગેરેની આગળ. શ્રી આચાર્ય અમદાવાદમાં ઝાઝું ટકી શક્યા નહિ. એવું સંભળાતું કે તેઓ થોડા વિદ્રોહી સ્વભાવના હતા અને કલાગુરુની શૈલી તેમજ કલાવ્યવસ્થા સાથે માફક આવતું નહીં. હરિપુરા કોંગ્રેસમાં બંગાળથી જે કલાકારો નંદબાબુ સાથે આવ્યા અને જે પ્રકારના મંડપો, સુશોભનો તેમજ પેનલચિત્રો થયાં તે કનુભાઈ ઉપરાંત આચાર્યને પણ ગમી ગયાં. શ્રી આચાર્યે અમદાવાદના શ્રીમંત પરિવારોના લગ્નપ્રસંગોમાં મંડપોમાં હાથ અજમાવી આજીવિકા ઊભી કરવા અને પોતાનું નામ પ્રસ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. જે અન્ય કલાકારોને ગમ્યું નહિ. આ અસમંજસમાં તેઓ અમદાવાદ છોડી મુંબઈ આવ્યા. અહીં એમણે ગુજરાતી સમાજમાં વિવિધ પ્રકારના ગૃહસજાવટ, ફર્નિચર, રમકડાં, મંડપો જેવાં કામ કરી પોતાનું આગવું નામ કર્યું. આ બધામાં ચિત્રકલા સંપૂર્ણ વિસરાઈ ગઈ. ભાગ્યેજ ગુજરાતના કલાજગતમાં કોઈએ તેમનું એકાદ ચિત્રપણ જોયું હશે.

જીવનના પાછલા સમયમાં ફિલ્મોના સેટ વગેરેમાં, તેમજ તખ્તાના ડેકોરેશનમાં હાથ અજમાવેલ, પણ પ્રમુખ સફળતા મળી ન હતી. ઘણા વર્ષો પૂર્વે માહિમના તેમના નિવાસસ્થાને તેમનું અવસાન થયું.

ગુજરાતને ગ્રાફિકલો પરિચય કરાવનાર

સ્વ. શ્રી યજ્ઞેશ્વર શુક્લ

શ્રી શુક્લનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૦૭માં પોરબંદરમાં. ઈ.સ. ૧૯૩૪માં જે. જે. આર્ટસ સ્કૂલ ચિત્રકલાનો ડિપ્લોમા, મેયો એવોર્ડ સાથે પ્રાપ્ત કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૩૯માં ઈટાલી શિષ્યવૃત્તિ મેળવી અને ભીંતચિત્રો સાથે વિવિધ ગ્રાફિક્સમાં નિપુણતા મેળવી. ઈ.સ. ૧૯૪૮માં ચીનનો પ્રવાસ કરી ચાઈનીઝ ચિત્રકલાનો અભ્યાસ અને વિચેતનામના કલામેળામાં ભારતીય કલાના પ્રતિનિધિ તરીકેની વરણી, થોડાં વર્ષો બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં કલાવિભાગના પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી. ઘણા બધા પુરસ્કારો, એવોર્ડો અને માનદ્ સન્માનો પ્રાપ્ત કર્યાં. તેમની ઘણી બધી કૃતિઓ

ઘણી સંસ્થામાં સ્થાન પામી. તેમનાં ભીંતચિત્રો પણ ઘણી સંસ્થાઓમાં જોવા મળે છે.

ઈ.સ. ૧૯૪૦ના જમાનામાં કલાશિક્ષણ બ્રિટીશ શૈલી મુજબ ચાલતું હતું. અને બંગાળી કે યુરોપિયન શૈલીમાં જ કામ થતું. શ્રી શુક્લ એકમાત્ર એવા ચિત્રકાર હતા જેમણે ગ્રાફિક્સ કલામાં પોતાનો હાથ અજમાવ્યો અને ઘણાં સર્જનો કર્યાં. સતત ગુજરાત બહાર રહેવાની અને કંઈક નવું કરવાની ઈચ્છાને કારણે તેમનાં કામો અભ્યાસુકામો જેવાં જ બનીને રહ્યાં. ચિત્રકલાનું આગવું સર્જન ન કરી શકવાને કારણે તેમનાં ચિત્રો જનજીવનમાં પ્રકાશમાં આવેલાં નથી. શ્રી શુક્લના કલાવિષયક સર્જનમાં 'સ્ટોરી ઓફ આર્ટ', રાજસ્થાનનાં ભીંતચિત્રો, શુક્લની ચિત્રકલા વગેરે છે. યજ્ઞેશ્વર શુક્લનાં પુસ્તકો રાષ્ટ્રીય લલિતકલા અકાદમી દ્વારા પ્રગટ થયાં છે. તેઓએ ચિત્રકલા ઉપરાંત, ગ્રાફિક્સ કલાની શૈલીઓ, પેન એન્ડ ઈન્ક રેખાંકન, ટેમ્પરા, લીનાકટ, વુડકટ, ચાઈનીઝ ઈન્ક સાથે રાઈસ પેપરનું કામ, પેપર કોલાઝ, એચીગ્સ અને પોસ્ટરકલરમાં સુંદર સર્જનો કર્યાં છે.

વિવિધ કલાશૈલીઓના પ્રણેતા શ્રી શુક્લનું ઈ.સ. ૧૯૮૬માં અવસાન થયું, તેમના સ્થપતિ પુત્ર શ્રી કાર્તિક શુક્લ 'વાય.કે. ફાઉન્ડેશન'ના નામે તેમના પિતાની યાદમાં કલાવિષયક પ્રવૃત્તિઓ કરતા રહે છે.

ગુજરાતને રંગબેરંગી ભીંતચિત્રોનો પરિચય કરાવનાર

સ્વ. શ્રી શાંતિ શાહ

શ્રી શાહનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૨૨માં માધ્યમિક શાળાના એક શિક્ષકને ત્યાં થયો. ચિત્રકલાની પ્રાથમિક તાલીમ સી. એન. વિદ્યાલયમાં લઈ પાછળથી રવિભાઈના કલાસંઘમાં જોડાયા. તેમણે ૧૯૪૨ની 'ભારત છોડો' ચળવળમાં ભાગ લીધો. જેલવાસ દરમિયાન સહજેલવાસીઓનાં તસ્વીર ચિત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જી નામના મેળવી. મુક્તિ બાદ નાના-મોટા કલાત્મક કામો કરી સંસાર ચલાવ્યો. ચિત્રકલાના વધુ અભ્યાસાર્થે મદ્રાસની આર્ટસ સ્કૂલમાં જોડાયા. વિદ્યાભ્યાસ દરમિયાન શિષ્યવૃત્તિ મળતાં વેસ્ટ જર્મની અને નેધરલેન્ડ જવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું. જ્યાં તેમણે ગ્રાફિક્સનો વધુ અભ્યાસ કર્યો, સાથે યુરોપના અન્ય દેશોનો પ્રવાસ પણ કર્યો.

પોતાના બે વર્ષના પ્રવાસ બાદ અમદાવાદ સ્થાયી થઈ પ્રોગ્રેસીવ પેઈન્ટર્સ ગ્રુપમાં જોડાઈ સર્જનાત્મક કામ ચાલુ

રાખ્યું. આ જ સમયમાં ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થતાં નવરચના માટે ઘણી બધી વ્યક્તિઓને કલાત્મક કામો મળ્યાં. તત્કાલીન માહિતી નિયામક મણિભાઈ શાહ દ્વારા તેમને ગુજરાતના જોવા લાયક સ્થળોના પ્રેષ્યચિત્રો દોરવાનું કામ સોંપાયું, જે તેમણે સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું. પછી તો રાજ્યના ઘણા બધાં કામો વર્ષો સુધી તેમને મળતાં ગયાં. ઘણી જાહેર સંસ્થાઓ માટે સરદાર પટેલનાં તસ્વીરચિત્રો બનાવવા, ઉપરાંત રંગબેરંગી ટાઈલ્સના ટુકડાનો ઉપયોગ કરી મોઝેઈક મ્યુરલોનું સર્જન કર્યું. આજે પણ રાજ્ય પરિવહન નિગમની ઘણી બધી ઈમારતોમાં તેમનાં આ મ્યુરિયલ ચિત્રો જોઈ શકાય છે. જાતે વણિક અને કનુ દેસાઈ જેવાનો સંગ મળ્યો એટલે પરદેશથી આવ્યા બાદ તેઓ સંપૂર્ણ ધંધાદારી બની ગયા. આ ધનલાલસામાં ન તો તેઓ પ્રદર્શનો યોજી શક્યા, કે ન તો શિષ્યગણ બનાવી શક્યા, કે ન તો મૌલિક ચિત્ર સર્જન કરી શક્યા, પાછલી ઉંમરે કીડની બગડતાં સ્વાસ્થ્ય કથળ્યું. આજે આ કલાકાર આપણી વચ્ચે નથી, પણ તેમના દેશ-વિદેશનાં સુંદર જળરંગી દશ્યચિત્રો, સરદાર પટેલનાં તસ્વીર ચિત્રો અને ઘણા બધાં મ્યુરલ ચિત્રો સદાય યાદ રહેશે.

મહાનગર મુંબઈનું લોકદર્શી ચિત્રણ કરનાર

સ્વ. શ્રી વજુભાઈ ભગત

શ્રી ભગતનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૧૫માં સૌરાષ્ટ્રના લાઠી શહેરમાં થયો હતો. ચિત્રાભ્યાસ મુંબઈ જે. જે. આર્ટ્સ સ્કૂલમાં ઈ.સ. ૧૯૪૨માં કલાના ડિપ્લોમા સાથે પૂર્ણ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૪૭માં ભીંતચિત્રો-મ્યુરલ ડેકોરેશન માટેનો વિશિષ્ટ પોસ્ટ ડિપ્લોમા સાથે સંપન્ન કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૪૬-૪૭માં તેમણે અન્ય નાના મોટા કામ સાથે જે. જે. સ્કૂલમાં ચાલતાં કલાશિક્ષણના સાંઘ્યવર્ગોમાં શીખવવાનું કાર્ય સંભાળ્યું. તેઓએ ઈ.સ. ૧૯૪૫માં 'ઈન્ડિયન આર્ટ' નામના લંડનના બ્લીગટન હાઉસ આર્ટ ગેલેરીમાં યોજાયેલ પ્રદર્શનમાં ભાગ લીધો. ઈ.સ. ૧૯૮૧માં પોતાનાં ચિત્રોનું એક વૈયક્તિક પ્રદર્શન મુંબઈની જહાંગીર આર્ટ ગેલેરી ખાતે યોજ્યું. ઈ.સ. ૧૯૯૨માં ૭૭ વર્ષની ઉંમરે તેઓ દિવંગત થયા હતા.

શ્રી ભગતની શૈલીમાં લઘુચિત્રકલા, ડેકોરેટિવ સુશોભનાત્મક પદ્ધતિનાં દર્શન થાય છે. તેઓ પાણી કલર અને ટેમ્પરામાં ચિત્રસર્જન કરતા. લુહાર ચાલની ફૂલ વેચતી સ્ત્રીઓ, ગ્રાન્ટરોડની માછલી, તેમ જ શાકભાજી વેચનારી

સ્ત્રીઓ વગેરે મહારાષ્ટ્રિયન વેશભૂષાવાળી સ્ત્રીઓ તેમના ખાસ સર્જન વિષય હતા. તેમનાં જાણીતાં ચિત્રોમાં 'માછીમાર બાઈઓ' જે ટેમ્પરારંગમાં, ઘાટારંગોમાં, પાતળી સફાઈદાર રેખાઓનું સુંદર સંમિશ્રણ રજૂ કરે છે. જીવનનો મોટો ભાગ ગુજરાત બહાર રહેવાથી તેમના વિશે અધિક માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

આઝાદીની ચળવળને ચિત્રોમાં કંડારનાર

સ્વ. શ્રી જગુભાઈ શાહ

સ્વ. જગુભાઈનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૧૬માં સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગરમાં થયો. શૈશવમાં જ માતા-પિતાની છાયા ગુમાવી. પાંચ ધોરણથી અભ્યાસ છોડવો પડ્યો, પણ ચિત્રકલાને કારણે જે સાધન મળે તેનાથી ચિત્રો દોરવાનાં ચાલુ રાખ્યાં. તત્કાલીન જાણીતા ચિત્રકાર 'કલાબ્ધિ'ની સલાહ અનુસાર મુંબઈની જે. જે. આર્ટ્સ સ્કૂલમાં જોડાઈ ઈ.સ. ૧૯૩૩માં પ્રથમકક્ષાનો ડિપ્લોમા પ્રાપ્ત કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૩૪ થી ૪૦ વધુ અભ્યાસાર્થે મદ્રાસમાં શ્રી દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરી પાસે તાલીમ મેળવી.

ગુજરાત ગમન બાદ તેઓ વેડછી આશ્રમમાં ચિત્રશિક્ષક તરીકે જોડાયા બાદ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થામાં જોડાયા. અહીં તેમને કલાસર્જનમાં વિવિધ રચનાઓ તેમજ અખતરાઓ કરવાની ઘણી તકો પ્રાપ્ત થઈ. આ દરમિયાન તેમનાં સર્જનોમાં સૌરાષ્ટ્રના ભારતીય લોકકલાના અંશો દેખાવા લાગ્યા. આ ગાળામાં વનલીલા બહેન સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં, જે પોતે પણ ચિત્રકાર હતાં. ઈ.સ. ૧૯૫૦ના ગાળામાં દિલ્હીની જામિયા મીલિયા યુનિવર્સિટીમાં ચિત્રકલાના વડા તરીકે જોડાયા અને નિવૃત્ત સુધી ચિત્રસર્જન ચાલુ રાખ્યાં. શરૂઆતથી જ પાતળો દેહ અને નાદુરસ્તીને લીધે જોર મારીને કામ કરી શકેલ નહીં. ગુજરાતબહાર મોટાભાગનો સમય રહેતાં કલારસિક પ્રજાથી અજાણ રહ્યા હતા.

આ એક જ એવા ચિત્રકાર હતા જેમણે આઝાદીની ચળવળનાં ચિત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં દોર્યાં છે. તત્કાળે સર્વ ચિત્રકારો બંગાળ તથા યુરોપની અસરમાં સર્જન કરતા ત્યારે શ્રી જગુભાઈ લાઠીચાર્જ, બ્રિટીશરોના પ્રજા પર ઘોડા દોડાવવા, ગાંધીજીની દાંડીકૂચ જેવા સત્યાગ્રહની ચળવળનાં ખૂબ જ સર્જનો કર્યાં છે. ઈ.સ. ૧૯૯૬માં તેમના સત્યાગ્રહ વિષય ઉપરાંત અન્ય સર્જનોનું એક મોટું પ્રદર્શન

અમદાવાદની રવિશંકર આર્ટ ગેલેરીમાં યોજાયેલ, નિવૃત્તિ બાદ તેઓ થોડો સમય અમદાવાદમાં રહેલા. બે વર્ષ પૂર્વે અમદાવાદ ખાતે તેમનું નિધન થયેલું.

ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ પૃષ્ઠોના સર્વક શ્રી ચંદ્ર ત્રિવેદી

ચંદ્ર ત્રિવેદી મૂળ ભાવનગરના, પણ અભ્યાસ મોક્ષાળમાં અમદાવાદ ખાતે કર્યો. ચિત્રશોખને કારણે રવિભાઈની કલાશાળામાં જોડાયા. અહીં તેમનો પરિચય શ્રી કનુભાઈ દેસાઈ, રસિકલાલ પરીખ વગેરે સાથે થયો. તેને શરૂઆતથી જ રેખા અને કટાક્ષચિત્રો દોરવામાં જ રસ હતો. તેથી 'ગુજરાત સમાચાર' અખબારના શ્રી બંસીલાલ વર્મા પાસે જતા. ત્યારે બંસીલાલ તે અખબારમાં કટાક્ષચિત્રકાર તરીકે કામ કરતા, પણ કોઈ કારણસર 'ગુજરાત સમાચાર' છોડી 'મુંબઈ સમાચાર'માં જોડાયા અને તે ખાલી જગ્યા પર ત્રિવેદી જોડાઈ ગયા. અહીં તેમને બાળવાર્તા લેખક જીવરામ જોશીનો સાથ સાંપડ્યો, તત્કાળે વોલ્ટડિઝનીનાં પાત્રો 'મીકી માઉસ' અને 'ડોનાલ્ડ' જગમશહુર હતાં. ત્યારે જીવરામ જોશીએ 'ઇકો-મકો', 'મિયાં ફૂસ્કી', 'અડુકિયો-દડુકિયો' જેવી વાર્તાઓ લખી અને તે પાત્રોનું ચિત્રસર્જન કર્યું ચંદ્ર ત્રિવેદીએ; પછી તેઓ આજીવન કાર્ટુનિસ્ટ અને વાર્તાઓના મુખપૃષ્ઠ ચિત્રકાર તરીકે રહ્યા. એથી ચિત્રકાર નહીં પણ ધંધાદારી ઈલસ્ટ્રેટર તરીકે વધારે જાણીતા થયા, લાંબા-પાતળા દેહ પર સીલ્કનો લાંબો ઝલ્મો અને લેંઘાનો પહેરવેશ, દિવસ દરમિયાન ઓફિસનું કાર્ય છતાં સાંજે ઘેર આવ્યા બાદ મોડીરાત સુધી ઘેર પણ ધંધાદારી કામ કરતા, સીગારેટના અતિ શોખને કારણે કાર્ય દરમિયાન પણ એક હાથમાં હોલ્ડર અને બીજા હાથમાં સીગારેટ ચાલુ રહેતી. બે પુત્રો પૈકી એક અમેરિકા જઈ વસ્યો. પ્રથમ પત્નીનું અવસાન થતાં, બીજા વાર લગ્ન કર્યાં. પરંતુ પાછલું જીવન ખૂબ જ દુઃખદ રહ્યું. અંતકાલે ખાસ નોંધ લેવાયા સિવાય જીવન સમાપ્ત થયું.

ગુજરાતના લઘુપ્રતિષ્ઠિત કાર્ટુનિસ્ટ શ્રી બંસીલાલ વર્મા

શ્રી વર્માની કર્મભૂમિ ગુજરાત, પણ મૂળ તો તેઓ વર્ષો પહેલાં રાજસ્થાનથી આવેલા. આઝાદીની ચળવળ વખતે અમદાવાદમાં અખબારો માટે વ્યંગચિત્રો ને ઠંડાચિત્રોનું સર્જન

કર્યું. 'ભારત છોડો'ની તેમની ચિત્રાવલી તત્કાળે પ્રગટ થયેલી તેમાં 'ગાંધીજીનો અસહકાર', 'બ્રિટિશરોનાં કેરીકેચર', 'બ્રશના સ્ટોકસ', 'સયોટ વ્યંગ' વગેરે. ખૂબ જ સારુ કામ થયેલું. ત્યારબાદ ઘણા વર્ષો મુંબઈના 'મુંબઈના સમાચાર'માં કાર્ટુનિસ્ટ તરીકે કામ કર્યું.

નિવૃત્તિ બાદ પુનઃ અમદાવાદ વસી 'સંદેશ' અખબારોમાં કાર્ટુનિસ્ટ તરીકે સેવા આપે છે. તેમનાં કાર્ટુનો માત્ર ગુજરાત કક્ષાનું જ કામ છે. જેથી દેશભરના જે પ્રમુખ કાર્ટુનિસ્ટો છે તેમાં તેમના સ્થાનની ગણના નથી, કાર્ટુન કળામાં ઓછી લાઈનો કે રેખાંકન અને વિનાશબદ અથવા ઓછા શબ્દોમાં ભાવાર્થ સમજાવવો જરૂરી હોય છે. જ્યારે શ્રી વર્માના કાર્ટુનમાં ઈલસ્ટ્રેશન અને લાખાણ વધારે દેખાય છે. તેમનાં ખાસ કરીને બેઠા ઘાટની પટલાણીઓનાં રેખાંકન સુંદર થયેલ જોવા મળે છે. તેમનું બે હાથ જોડી નમસ્કાર કરતી સ્ત્રીનું ડ્રોઈંગ દરેક સ્તરે પ્રચારકાર્યમાં જોવા મળે છે. જેક ઉંમરે આજે પણ તેઓ આ કાર્યમાં વ્યસ્ત છે.

ગુજરાતના લોકજીવનનાં પાત્રોને દેશ-દુનિયામાં મ્યુરલ દ્વારા સ્પૂ કરનાર શ્રી શાંતિ દવે

ઈ. સ. ૧૯૩૧માં એક હાઈસ્કુલના પટ્ટાવાળાને ત્યાં જન્મેલા ને માત્ર મેટ્રિકના અભ્યાસની સાથે ફિલ્મો અને જાહેરાતનાં સાઈનબોર્ડ ચીતરી સ્વમહેનતે આગળ આવેલા આ ચિત્રકારનું નામ ભારતમાં ઊંચું ગણાય છે.

ઈ.સ. ૧૯૫૦માં વડોદરાની ફાઈન આર્ટ કેકલેટીમાં કલાભ્યાસ, ઈ.સ. ૧૯૫૫માં બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીનો એવોર્ડ અને ગવર્નરનું ઈનામ, સાથે નેશનલ આર્ટ અકાદમીનો એવોર્ડ, ઈ.સ. ૧૯૫૬ થી ૧૯૭૧ સુધી દેશ-પરદેશની શિષ્યવૃત્તિઓ પ્રાપ્ત કરી એવોર્ડ મેળવ્યા. પારિતોષિકો પ્રાપ્ત કર્યાં. તેમનાં ચિત્રો 'ટાઈમ', 'લાઈફ' અને 'ન્યુઝવીક' જેવા પ્રખ્યાત વિદેશી સામયિકોમાં છપાયાં, ઈ.સ. ૧૯૭૫માં ત્રીજા ટ્રીએનાલ પ્રદર્શનમાં ગોલ્ડ મેડલ પ્રાપ્ત કર્યો. દેશની ઘણીબધી કલાસંસ્થાઓમાં માનદ્સેવાઓ આપી અને એક ગુજરાતી ચિત્રકાર તરીકે નામ દીપાવ્યું.

દેશ પરદેશમાં લગભગ ૩૦ જેટલાં પોતાનાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો યોજ્યાં અને લગભગ તેટલાં જ સંયુક્ત પ્રદર્શનોમાં ભાગ લીધો છે. તેમની આગવી વિશિષ્ટતા એ રહી છે કે તેમણે

‘એર ઈન્ડિયા’ની દેશ-વિદેશની ઓફિસો માટે તેમજ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ માટે મ્યુરલચિત્રો-ભીંતચિત્રોનું અદ્ભુત સર્જન કરેલ છે. જેને આજે પણ લોકો યાદ કરે છે.

શ્રી દવે વડોદરા છોડ્યા બાદ ઘણા વર્ષોથી દિલ્હી સ્થાયી થયા છે. તેમનાં વિવિધ પ્રદર્શનો વખતે તેમના કેટલોગ-કલા અને સર્જનાત્મક ખાસિયતો વિશેનાં ઘણાં લખાણો દૈનિકપત્રમાં પ્રગટ થયેલાં છે. તેમણે બધી જ શૈલીઓ, માધ્યમો અને પદ્ધતિઓમાં સર્જન કર્યાં છે, જેને કહી શકાય કે કલા માટે જ તેઓ જીવ્યા છે.

આજે ૭૨ વર્ષની જૈફ ઉંમરે પણ કાર્યરત શ્રી દવેને પોતાની ચિરકાળની સેવા બદલ નવી દિલ્હીની કલા પરિષદે ઇ.સ. ૧૯૮૬માં એવોર્ડ પ્રદાન કરેલ છે. તથા ૧૯૮૫માં રાષ્ટ્રપતિએ પણ ‘પદ્મશ્રી’થી નવાજ્યા છે.

એક અલગારી કલાકાર શ્રી કનૈયાલાલ યાદવ

ઇ.સ. ૧૯૩૨માં મધ્યપ્રદેશના રતલામમાં જન્મી કાળેકરીને અમદાવાદ આવી શ્રી રસિકલાલ પરીખ પાસે પ્રેઈંગ ટીચરનો અભ્યાસ કરી, મુંબઈની જે. જે. આર્ટ્સ સ્કૂલના ડિપ્લોમા દ્વારા આર્ટ માસ્ટર બનનાર, અલગારી અને ખૂબ ધૂની પ્રકૃતિ અને પોતાને ‘વોનગોંગ’ સમજી તેવા ખ્યાલમાં રાયતા આ કલાકાર બ્રિટીશ જમાનામાં શાળાઓમાં શીખવાડાતું રેખાંકન, જળરંગી, પશુપંખીઓના અભ્યાસ, પ્રોટ્રેઈટ વગેરે કામ સુંદર રીતે કરતા.

સરસપુર જેવા વિસ્તારમાં ઝૂંપડપટ્ટી જેવી ચાલીમાં જીવન વ્યતીત કરનાર અને ભાંગી-તૂટી સાયકલ અને ત્રણે ઋતુમાં લાંબા કાળા કોટના પહેરવેશ અને સાથે હાથમાં સ્કેચબુક એવા સદૈવના દાર્શનિક શ્રી યાદવે સી. એન. ફાઈન આર્ટ કોલેજના કલા-શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. પરંતુ ગાંડપણનો હુમલો થતાં નોકરી છોડી શાકભાજીની લારી કરી પણ તેમાં પણ લોકોને પૈસા લીધા વગર શાકભાજી આપી દેતા, તેથી લાંબુ ન ચાલ્યું. અલબત્ત દિમાગ ઠેકાણે આવતાં પુનઃ કલાવિદ્યાલયમાં જોડાયા, ચિત્રો કર્યાં અને લગભગ ૧૮ વર્ષની સેવા બાદ નિવૃત્ત થયા. મિત્રોએ તેમના માનમાં પ્રદર્શનનું આયોજન કર્યું. એક નાની પુસ્તિકા, પોર્ટફોલીઓ અને કાર્ડ, તેમનાં સુંદર ચિત્રોનો ઉપયોગ કરીને કર્યાં.

કોમ્યુનિસ્ટ વિચારધારાની જબરજસ્ત અસર તેમના પર

આજીવન રહી. ધનિક કે સુખી ધંધાદારીઓ પત્રકાર વર્ગને વખોડવામાં કશું બાકી રાખતા નથી. પોતાના સામાન્ય વખાણમાં કે ચા-પાણી-ભોજનના બદલામાં પોતાનાં ચિત્રો આપી દેતા. પરિણામે ધનસંચય કરી શક્યા નહીં. તેથી ઘર, બાળકો, પત્ની અને બાલસોયાં ચિત્રો બધું રફેદફે થઈ ગયું. અને આખરે એક અલગારી કલાકારની અમીટ છાપ મૂકી ખૂબ જ દયનીય સ્થિતિમાં પાછલું જીવન વિતાવી દિવંગત થઈ ગયા.

લલિત કલાના સર્વ માધ્યમોતે દેશવિદેશમાં રજૂ કરતાર

શ્રી દશરથ પટેલ

ચરોતરના સુખી પટેલ પરિવારમાં જન્મેલા અને અમદાવાદના જૂના શારદામંદિર પાસે મણિભુવન નામે મોટા મકાનમાં ઉછરેલા શ્રી પટેલે સી. એન. વિદ્યાલયમાં માધ્યમિક સુધી શિક્ષણ લીધું. પરંતુ ચિત્રમાં વધુ રસને કારણે ચિત્રકાર રસિકલાલ પરીખની નિશ્રામાં કલાભ્યાસ કર્યો. શક્તિશાળી પ્રતિભાને કારણે ઘણાના સૂચનથી વધુ કલાભ્યાસ માટે મદ્રાસ દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરી પાસે ગયા. ત્યાં ચિત્ર ઉપરાંત શિલ્પ અને ગ્રાફિક્સમાં પણ સારું કામ કર્યું. પુનરાગમન બાદ સી. એન. વિદ્યાલયના પ્રાંગણ માટે ‘કેર ફુદરડી’ ફરતી બાળાઓનું મોટું શિલ્પ બનાવ્યું. જે આજે પણ મોજુદ છે.

આ દરમિયાન તેમનો પરિચય કેલિકો મિલના માલિક અને નેશનલ ડિઝાઈન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ અમદાવાદની સ્થાપનાના પ્રણેતા અને ડિરેક્ટર એવા ગીરાબહેન અને ગોત્તમ સારાભાઈ સાથે થયો. તેઓએ પ્રતિભા પારખીને કલાવિભાગના વડા તરીકે પટેલની નિમણૂંક કરી અને પરિશ્રમી કલાકારોને અનુકૂલ મેદાન અને ખર્ચની ચિંતા વિના સર્જન કરવા ફલક મળી ગયું. ૩૦ વર્ષના ગાળા દરમિયાન ચિત્રકલા, સીરામીક્સ, ફોટોગ્રાફી, ડિઝાઈન, વિશાળ સર્કકામ, દશ્ય શ્રાવ્ય ચિત્ર દર્શન, દેશ-વિદેશોના પ્રવાસમાં ભારતી કલા કૃતિઓ રજૂ કરવાનો અવસર, વિવિધ પ્રદર્શનો વગેરેને કારણે તેમની કલા પ્રતિભાનો બહોળો વિકાસ થયો. પોતાના પ્રિયપાત્ર ડાન્સર ચંદ્રલેખાના સંબંધોના ભાવાત્મક પ્રતિભાવરૂપ આ સંસ્થામાંથી નિવૃત્તિ લઈ ઘણો સમય મદ્રાસ રહ્યા. હાલ પણ થોડો સમય અમદાવાદ તો થોડો સમય મદ્રાસ રહે છે.

આ એક જ એવા કલાકાર છે કે જેમને ‘ડિઝાઈન’ વિષય માટે ‘પદ્મશ્રી’ જેવા એવોર્ડથી નવાજવામાં આવ્યા છે.

ઈ.સ. ૧૯૯૮માં નેશનલ ગેલેરી ઓફ મોડર્ન આર્ટ-ન્યુ દિલ્હીમાં તેમણે યોજેલ. તેમનો 'પાંચ દાયકાનો સર્જનકાળ' નામે પ્રદર્શન ખૂબ જ પ્રચાર અને પ્રસાર પામેલ. તેમના માનમાં 'એક્સપિરિયન્સિંગ એ મ્યુઝિયમ' નામે એક પુસ્તક પણ પ્રગટ થયેલ. તેમને 'હેનરી કાર્ટ એર બ્રેસો' 'લૂઈ કલાન' 'ચાર્લ્સ ઈન્સ' 'બકમિનિસ્ટર ફુલર' 'વિલિયમ લાપર' ફાઈ ઓટો રોબર્ટ-રોસેનવર્ગ, લિયોલિયોની, સાઉલબાસ, જેવા મહાન કલાધરોના સાનિધ્ય અને પરિચયમાં આવવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. ગુજરાતને ગૌરવ પ્રદાન કરનાર બહુમુખી પ્રતિભાશાળી આ સર્જક આજે પણ વ્યસ્ત છે.

ચિત્ર ઉપરાંત લખાણો, નાટકો દ્વારા

કલાને રજૂ કરનાર

શ્રી ભૂપેન ખખર

ઈ.સ. ૧૯૩૪માં ગુજરાતમાં જન્મેલા શ્રી ખખર ઈ.સ. ૧૯૫૬માં વાણિજ્ય સ્નાતક-અનુસ્નાતક થઈને ઈ.સ. ૧૯૬૦માં સી. એ. થયા પરંતુ ચિત્રકલારસિક હોવાથી વડોદરા મહાવિદ્યાલયમાંથી કલાવિવેચનનો અનુસ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસ કરી હંમેશ માટે ચિત્રસર્જન તરફ વળ્યા.

ચિત્ર ઉપરાંત, લખાણો નાટકો દ્વારા પોતાનું નામ દેશ-વિદેશમાં જાણીતું કર્યું. તેઓએ ઈંગ્લેન્ડની બાયઅકાદમી પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી. 'જહાંગીર આર્ટ ગેલેરી' મુંબઈ, તેમજ ન્યુ દિલ્હીની ગેલેરીઓ, ન્યુયોર્કના મ્યુઝિયમ ઓફ આર્ટ, લંડનના હાર્વર્ડ-હાર્ડકિન, સીડનીની નેશનલ ગેલેરી, લંડનના વિક્ટોરિયા એન્ડ આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમ તથા ટોકિયો-પેરીસ વગેરે સ્થળોએ પ્રદર્શનો તથા કૃતિઓથી સારી સિદ્ધિ મેળવેલી, દેશના ગણનાપાત્ર ચિત્રકારોમાં તેમનું સ્થાન છે, ઈ.સ. ૨૦૦૦માં ચિત્ર સર્જનમાં આગવા પ્રદાન બદલ નેધરલેન્ડનો 'પ્રિન્સ કલાઉસ એવોર્ડ' એનાયત થયેલો.

ઘણી વખતે ચિત્રકલાના નવીન પ્રકારનાં સર્જનોથી સર્જકો વિવાદાસ્પદ બને છે. કારણ તેની કૃતિઓથી લોકલાગણી દુભાય છે. તેથી ક્યારેક તેવી કૃતિઓ ચાલુ પ્રદર્શનમાંથી ઊતારી લેવી પડે છે. નહિતર પ્રદર્શનો પર હુમલો થાય. શ્રી ખખર માટે પણ આવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવેલી છે. તેઓ પરદેશમાં પ્રચલિત 'ગે-સમ-લિંગી-સંપ્રદાય'માં વિશ્વાસ ધરાવે છે. અને પોતે 'ગે' વ્યક્તિ છે. તેનું તેને ગૌરવ છે. અને તેથી જ તેનાં સર્જનોમાં કુદરત સાથે

સમાજ દ્વારા કરાતાં દૂષણોને ચિત્રાત્મક ભૂમિકા મળતી હોય છે. જેમાંની કેટલીક ક્રિડાઓની રજૂઆત ભારતીય સમાજને અજાગમતી પણ યુરોપના દેશોમાં પ્રશંસનીય બની રહે છે. ત્યાંના દૈનિકપત્રો, સામયિકો, ટેલિવિઝનો વગેરેમાં હકારાત્મક પ્રચાર પામે છે. આથી જ ભારતના અમુક શહેરોના ભદ્રસમાજના લોકો પણ તેમાં સૂર પૂરાવે છે. અને પોતાના સંગ્રહાલયોમાં રાખે છે. માટે જ દેશ કરતાં વિદેશમાં ભૂપેનભાઈની બોલબાલા છે. એક જાણીતી ઉક્તિ અહીં ટાંકવાની ઇચ્છા થાય છે કે "સમરથ કો નહીં દોષ ગુંસાઈ" અથવા "કૃષ્ણ કરે તે લીલા કે ધન કરે તે લીલા" અલબત્ત ૭૦ વર્ષની ઉંમરે પણ પોતે જેમાં માન્યતા ધરાવે છે, તેવા પ્રકારનાં સર્જનોમાં જ ભૂપેનભાઈ વ્યસ્ત રહે છે.

લાલ કિલ્લા પાસે ગુજરાતી

ચિત્રકાર : શ્રી ભૂપેન ખખર

બાળકોમાં કલાના સંસ્કાર રેડનાર

શ્રી માનસીંગ છારા

ગુજરાતમાં છારા પરિવારમાં ઈ.સ. ૧૯૩૧માં જન્મેલા શ્રી સીંગ જીવનનિર્વાહ માટે નાના બાંધકામ કરતાં, પરંતુ ચિત્રકલામાં તેમને શાંતિ મળતી દેખાઈ. ત્યાં તેમનો પરિચય કલાગુરુ રવિશંકર રાવળ સાથે થયો. કલાગુરુએ તેમને રહેવા તેમજ શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી આપી. રવિભાઈને તેમાં પ્રતિભા દેખાતાં વડોદરાની ફાઈનઆર્ટ

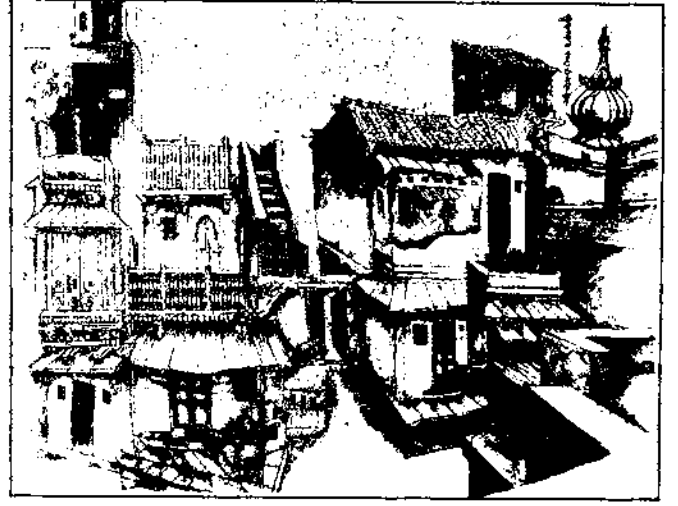
ફેકલ્ટીમાં અભ્યાસાર્થે મોકલ્યા, અહીં શ્રી બેન્દ્રે અને સુબલક્ષ્મણમ પાસે તેમણે કલાજ્ઞાન મેળવ્યું. અને ઈ.સ. ૧૯૫૪માં ડિપ્લોમા મેળવ્યા, બાદ કુબેરનગરની મહાત્મા ગાંધી પ્રાથમિક વિભાગમાં ચિત્રશિક્ષક તરીકે જોડાયા. અહીં તેમણે બાળકોને ખૂબ સારી રીતે કલાજ્ઞાન આપ્યું. અવનવા પ્રયોગો દ્વારા એક સફળ સર્જનાત્મક શિક્ષક તરીકેનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. બાદ ચિત્રકારોના મંડળમાં જોડાયા અને ચિત્ર સર્જનમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા.

શરૂઆતના તબક્કામાં તેઓ દૃશ્યચિત્રો, માનવ-આકૃતિઓ, સ્ટીલલાઈફ વગેરે સર્જતા; આમાં પણ વધુ ઝોક તો મોડર્ન કે અમૂર્તચિત્રો પ્રતિ રહેતો. આજીવન તેમને નિમ્ન કક્ષામાં જીવતાં લોકની વસ્તીમાં રહેવાનું થયું. સ્વભાવે સામ્યવાદી પ્રકૃતિને લીધે વૈભવી પ્રજાજનો પ્રત્યે અભાવની લાગણી રહ્યા કરતી. જાતે વધારે સર્જનો કેનવાસ કે પેપર જેવા માધ્યમોમાં ન કરી શકવાને કારણે સ્કેચબુકના રેખાંકનોની શૈલીમાં કામ કરવાની રીત અપનાવી, જેમાં બહુધા પોતાની આસપાસના પરિવારોમાંથી દુઃખી, વેદનાગ્રસ્ત, યાતના, ભય, જેવા લોકચહેરા ચિત્રિત કરતા રહ્યા. થોડાવર્ષો તેમણે સી. એન. ફાઈન આર્ટ કોલેજમાં કલા ઇતિહાસ શિક્ષણનું કાર્ય પણ કરેલું.

ચિત્ર, શિલ્પ, રેખાંકનની આગવી પ્રતિભા શ્રી પિરાજી સાગરા

કલાગુરુ રવિશંકર રાવળ તેમજ રસિકલાલ પરીખ બાદ અમદાવાદમાં ચિત્રકલાસર્જનને સતત જીવંત રાખનાર પિરાજી સાગરા છે. જમાલપુરની મજૂર વસ્તીના સામાન્ય પરિવારમાં જન્મેલા સાગરાએ શાળાકીય અભ્યાસ બાદ ચિત્રકલાના રસને કારણે સી. એન. વિદ્યાલયમાં ચિત્રશિક્ષકનો અભ્યાસ કર્યો. ને હાઈસ્કૂલમાં ચિત્રશિક્ષકની નોકરી મેળવી, સાથે જે. જે. સ્કૂલનો ડિપ્લોમા પૂર્ણ કર્યો. કલા સર્જનમાં અવનવા પ્રયોગો કરી તથા પ્રદર્શનો યોજી ઈનામો પ્રાપ્ત કરતા રહ્યા. તેમની સર્જક પ્રતિભાને લઈને અમદાવાદની સ્કૂલ ઓફ આર્કિટેક્ટમાં ચિત્રકલા વિભાગના પ્રાધ્યાપકનું કામ મળ્યું જે તેમણે નિવૃત્તિ સુધી નિભાવ્યું.

તેઓએ રેખાંકન, વોટર કલર, કેનવાસ ચિત્રો, મોટા પ્લાયવુડ પર લાકડાં ફીટ કરીને, હાથ પ્રાયમસ વડે બાળીને

ઉદેપુરની શેરી

ચિત્રકાર : શ્રી પિરાજી સાગરા

ખીલા વગરનો ઉપયોગ કરીને શિલ્પચિત્રો સર્જ્યા છે. સાથે મારબલ અને પથ્થરનો ઉપયોગ કરી શિલ્પો પણ બનાવ્યાં છે. પરિભ્રમણના શોખને લીધે માઉન્ટ આબુ તેઓ વારંવાર જતા તેથી તેમનાં રેખાંકનો, સ્કેચબુકો માઉન્ટ આબુ તેમજ રાજસ્થાન અને અમદાવાદનાં સ્થાપત્યોથી ભરપૂર છે. જમાલપુરથી સ્થળાંતર કરી સરખેજ રોડ પર મજદૂર વસ્તીમાં તેમણે નિવાસ તેમજ કાર્યસ્થળની ગ્રામીણ પ્રકારની રચના કરી. જ્યાં જૂનવાણી માલસામાન કારવીંગ સ્થંભો, કાષ્ટકામ, શિલ્પો વગેરે વેચતા અને ચિત્રસર્જન કરતા. આવું વાતાવરણ જોવા વિદેશી પ્રવાસીઓ તેમની મુલાકાત લેતા જેનો તેમને પ્રચાર પ્રસારમાં સારો લાભ મળેલો. રાજ્યસરકારે તેમનાં કાર્ય અને સર્જન વિશે ડોક્યુમેન્ટરી ફિલ્મ બનાવી છે. વિદેશમાં તેમ જ દેશમાં સંગ્રહાલયોમાં તેમનાં સર્જનો જોઈ શકાય છે. સહજ સરળ સ્વભાવ અને સાદું જીવન તેમની આગવી ઓળખ છે. સ્થાપત્યના ઘણા વિદ્યાર્થીઓને કલા-શિક્ષણ આપેલ હોવાથી તેમનો બહોળો શિષ્ય સમુદાય છે. વર્ષો પૂર્વે તેમનું રીસ્ટ્રોપેક્ટિવ પ્રદર્શન સંસ્કારકેન્દ્રમાં યોજાયું હતું. તે પ્રસંગે તેમનાં બુકલેટ, કાર્ડ તેમજ કેટલોગ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આજે જીવનસંઘ્યાએ પણ તેઓ કાર્યરત છે. પોતાની જાતમહેનતથી અમદાવાદ તેમ જ ગુજરાતમાં એક આગવું નામ પ્રાપ્ત કરેલ છે.

અમેરિકાના મહાત્ કલાકારો વચ્ચે પોતાની
ઓળખ પ્રાપ્ત કરનાર
શ્રી નટવર ભાવસાર

ઉત્તર ગુજરાતના નાનકડાં ગામમાંથી કલાભ્યાસાર્થે અમદાવાદ આવી સી. એન. વિદ્યાલયમાં રસિકલાલ પરીખ પાસે ડ્રોઈંગ ટીચરનો કોર્સ કરી ડિપ્લોમા તેમ જ આર્ટમાસ્ટરનું શિક્ષણ લઈ અમદાવાદની જ અન્ય શાળામાં ચિત્રશિક્ષકની નોકરીમાં જોડાયા. ખૂબ જ મહાત્વાકાંક્ષી અને સમર્થ સર્જક હોવાથી પાછળથી સ્વવિકાસ માટે અમેરિકા જઈ ચાલીસ વર્ષના વસવાટમાં બીજાં લગ્ન કર્યાં અને પ્રથમ પત્નીથી છૂટા પડ્યા. ત્યાં ખૂબ જ સંઘર્ષ અને મહેનતથી ત્યાંના અતિ આધુનિક સમાજમાં મોડર્ન ચિત્રકલાનું સર્જન કરી પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન કરી સફળ થયા.

આજે તેઓ ન્યૂયોર્કમાં રહે છે. ત્યાંના કલાસમાજમાં તેમનું નામ આદરથી લેવાય છે. તેમનાં સર્જનો 'જેકશન પોલોક' જેવી શૈલીના ખૂબ જ મોટા માપ-તાલથી કેનવાસ ચિત્રો હોય છે. જેને મોટી સંસ્થાઓ કે ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર જેવી જગ્યાએ પ્રદર્શિત કરી શકાય.

વિદેશમાં આ કલાકાર પોતાની કલાથી નામના અને નાણું કમાયા. ભારતમાં તેમનાં ચિત્રો જોવા મળતાં નથી. તેમનાં ચિત્રો ખુદ ચિત્રકારોને પણ યાદ રહે તેવા નથી.

તાતાવિદ્ય માધ્યમોમાં સર્જનો કરનારા

શ્રી હિંમત શાહ

ઈ.સ. ૧૯૩૩માં ગુજરાતના લોથલ ગામે જન્મેલા શ્રી શાહ થોડા વર્ષો અમદાવાદના સરખેજમાં રહ્યા. ઈ.સ. ૧૯૩૫માં ચિત્રશિક્ષકનો અભ્યાસ કરી ઈ.સ. ૧૯૫૫ થી ૬૧ વડોદરાની ફાઈન આર્ટ ફેકલ્ટીમાંથી ડિપ્લોમા મેળવ્યો. ઈ.સ. ૧૯૬૬ થી ૬૭ શિષ્યવૃત્તિ મળતાં પેરિસ જઈ શ્રી હાઈપર અને કૃષ્ણરેકી પાસે ગ્રાફિક્સની તાલીમ લીધી. મુંબઈ, ભોપાલ, દિલ્હી, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ પોતાનાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો યોજ્યાં. ઉપરાંત ઈ.સ. ૧૯૭૫માં એન્ટવર્પમાં 'બીએનાલ' કક્ષાના પ્રદર્શનમાં ભાગ લીધો, ઈ.સ. ૧૯૬૮માં અમદાવાદના પ્રોગ્રેસિવ પ્રદર્શનો, ઈ.સ. ૧૯૭૭માં પિક્ટોરિયલ સ્પેસ, ઈ.સ. ૧૯૮૩માં રેખાંકન જેવા પ્રદર્શનમાં ભાગ લીધો. તેઓએ ઈ.સ. ૧૯૬૯ અને

૬૨ ના વર્ષ માટેનો રાષ્ટ્રીય લલિતકલા અકાદમીનો એવોર્ડ મેળવ્યો અને ભારત સરકારની હુમન રિસોર્સિસ ફેલોશીપ પ્રાપ્ત કરી, તેમની કૃતિઓ લલિતકલા અકાદમી, નેશનલ ગેલેરી ઓફ આર્ટ, આર્ટ હેરિટેજ તેમજ અલકાઝીના સંગ્રહાલયોમાં સ્થાન પામી છે.

સતત પરિભ્રમણ અને સ્વઓળખાણની શોધમાં વ્યસ્ત રહેવાથી સર્જનકાર્ય જૂજ પ્રમાણમાં કરી શક્યા છે. તેઓને અલગારી પ્રકારના અને ધૂની કલાકાર કહી શકાય. હાલમાં તેઓ ન્યુ દિલ્હીના કલાકારો માટેના કાર્યસ્થળ 'ગરહી સ્ટુડિયો'માં રહીને સર્જનકાર્યમાં પ્રવૃત્ત છે.

ચિત્ર અને કલા સાહિત્યમાં ઊંચું નામ :
અર્વાચીન કલાકાર

શ્રી ગુલામ મહંમદ શેખ

ઈ.સ. ૧૯૩૭માં સુરેન્દ્રનગરમાં જન્મેલા શ્રી શેખ પ્રાથમિક અભ્યાસ ગામમાં જ કર્યો. પ્રસંગોપાત તેમનો પરિચય કલાગુરુ રવિભાઈ સાથે થયો. બરાબર એ જ અરસામાં વડોદરામાં ફાઈન આર્ટ ફેકલ્ટીની સ્થાપના થવાની હતી. રવિભાઈએ ઘણા બધા ઉત્સાહી ને કલાપ્રેમી જુવાનોને વડોદરાની રાહ બતાવી, જેમાં શેખ પણ હતા. ત્યાં તેમણે ઈ.સ. ૧૯૫૫ થી ૬૧ દરમિયાન સ્નાતક-અનુસ્નાતકનો અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૬૩ થી ૬૬ માટે રોયલ કોલેજ ઓફ આર્ટ લંડનની શિષ્યવૃત્તિ મળી અને ઈ.સ. ૧૯૭૪માં તેમણે સાંસ્કૃતિક આદાન-પ્રદાન પ્રસંગે રશિયાનો પ્રવાસ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૬૬ થી ૮૨ સુધી પોતાની જ ફાઈન આર્ટ ફેકલ્ટીમાં પ્રાધ્યાપક તરીકેની સેવા આપી. ઈ.સ. ૧૯૮૨ થી ૮૨ સુધી 'ડીન' તરીકેની જવાબદારી સંભાળી. તેમનાં મહત્વનાં પ્રદર્શનોમાં ઈ.સ. ૧૯૫૭ રાષ્ટ્રીય કલા અકાદમી, ઈ.સ. ૧૯૬૦માં જહાંગીર આર્ટ ગલેરી, ઈ.સ. ૧૯૬૨માં ન્યુ દિલ્હી, ઈ.સ. ૧૯૬૬માં મુંબઈ ખાતે યોજાયેલ હતાં. તેમનાં ચિત્રોના મહત્વના સંગ્રહમાં જાપાનના આર્ટ હેરિટેજ ગ્લેનયારા મ્યુઝિયમ, ચંદિગઢના સરકારી મ્યુઝિયમ, બોસ્ટન (અમેરિકા)ના લંડનના વિક્ટોરિયા એન્ડ આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમ ઉપરાંત ભોપાલ, દિલ્હી અને મુંબઈના નામી સંગ્રહકોને ત્યાં તેમની કૃતિઓ જળવાયેલ છે.

લખાણના નીજી શોખને કારણે કલાવિષયક લખાણો

દ્વારા તેમણે અમેરિકન ચિત્રકલાનાં પુસ્તકનો અનુવાદ કરેલ છે તથા સમકાલીન ચિત્રકલા વિશે મહત્વનું પુસ્તક તૈયાર કરેલ છે. અવારનવાર કલાસામયિકોમાં તેમજ અખબારોમાં તેમના સમકાલીન તેમજ પ્રારંભિક કલાના લેખો પ્રગટ થતા હોય છે. તેમની ચિત્રશૈલીમાં યુરોપના આધુનિક કલાકારોની અસર દર્શ્યમાન થાય છે. અલબત્ત તેમણે મૌલિક શૈલીમાં રજૂઆત કરીને પોતાની અલગ ઓળખ પ્રાપ્ત કરી છે. પોતાની આસપાસમાં રહેતા ગ્રામ્ય શહેરી જનોના ઘરોમાં, શેરીઓમાં કે અંગત રૂમમાં થતી જીવનક્રમની સારી-ખોટી થઈ રહેલી સર્વ પ્રવૃત્તિઓને ડાર્ક-ગુમ, મરૂન, યલો તેમજ સફેદ રંગોથી પુષ્કળ રેખાંકનો ને ચિત્રમય રીતે રજૂ કરવાની તેમની શૈલી અદ્ભુત હતી, જેને અભ્યાસની દૃષ્ટિએ જોવી અને મૂલવવી પડે. સમય જતાં તેઓ મહત્વના ગુજરાતી ચિત્રકારોમાં સ્થાન પામશે તેમ લાગે છે.

સોરઠલા નર્તકોને રેખાંકનો દ્વારા નયાવતાર શ્રી પદ્મન તન્ના

શ્રી તન્ના સૌરાષ્ટ્રના વતની, પણ કલાની તાલીમ મુંબઈની જે. જે. આર્ટ્સ સ્કૂલમાં લીધી. ચિત્ર કરતાં રેખાંકનો અને તેમાં પણ ખાસ સૌરાષ્ટ્રના રાસ-ગરબાના તથા ભેંસો અને ભરવાડનાં રેખાંકનો અને ત્વરિતગતિના તેમના સ્કેચ ખૂબ જ પ્રશંસા પામેલાં છે. તેમના પર તત્કાલીન વયસ્ક સિદ્ધહસ્ત કલાકાર શ્રી શ્યાવક્ષ યાવડાની ભારોભાર અસર હતી. છતાં તેમના રેખાંકનોમાં એક ખાસ પ્રકારનું લાવણ્ય પ્રગટ થતું હતું. છેલ્લા ઘણાં વર્ષોથી વિદેશમાં સ્થાયી થયા હોવાથી તેમની અધિક માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. કલાના અન્ય માધ્યમોમાં તેમણે કામ કર્યું હોવું જોઈએ. અલબત્ત થોડા વર્ષો પૂર્વે અમદાવાદનાં રવિશંકર કલાભવનમાં અમેરિકાના સ્થાપત્ય વિષયક તસ્વીરોનું એક પ્રદર્શન યોજાયેલું ત્યારે તેઓને જોવામાં આવેલા.

ચિત્રકાર, તસ્વીરકાર અને મુદ્રણકલાના સવ્યસારી શ્રી જ્યોતીન્દ્ર ભટ્ટ

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ભાવનગરમાં જન્મેલા શ્રી ભટ્ટે શાળાકીય અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા બાદ કલાભ્યાસ માટે કલાગુરુ રવિશંકર રાવળના માર્ગદર્શનથી વડોદરાની ફાઈન આર્ટ ફેકલ્ટીમાં જોડાયા. ઈ.સ. ૧૯૫૬માં સ્નાતક અને અનુસ્નાતક

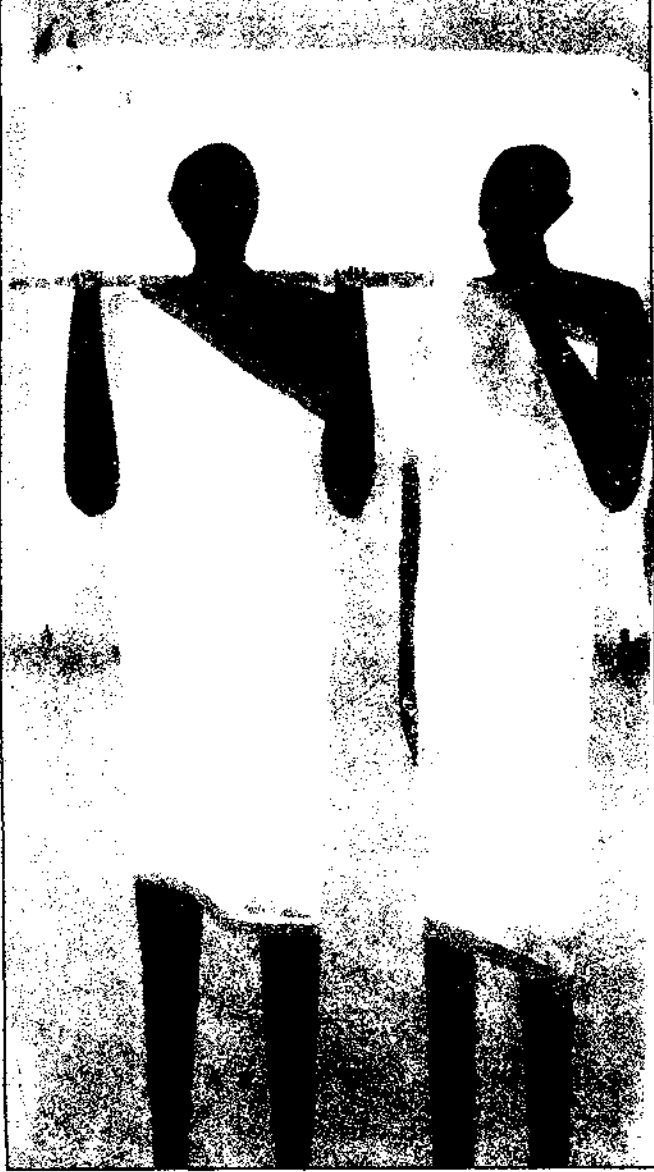
ગ્રામ્ય યુગલ

ચિત્રકાર : શ્રી જ્યોતિ ભટ્ટ

કોર્સ ચિત્રકલા તેમજ ગ્રાફિક્સમાં પૂર્ણ કર્યાં. ઈ.સ. ૧૯૫૭માં ભારત સરકારની સાંસ્કૃતિક અને ઈ.સ. ૧૯૬૧-૬૨માં ઈટાલી સરકારની શિષ્યવૃત્તિઓ પ્રાપ્ત કરી. જેમાં તેમણે ચિત્રકલા ઉપરાંત ઈથિયોપિયામાં પોતાનું જ્ઞાન વધાર્યું. ઈ.સ. ૧૯૬૪-૬૬માં ગ્રાફિક્સના વધુ અભ્યાસાર્થે અમેરિકામાં શિષ્યવૃત્તિ પ્રાપ્ત થઈ. ત્રણેક વર્ષ તેઓએ ફાઈન આર્ટ ફેકલ્ટીમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી. તેમના મહત્વનાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો લલિતકલા-દિલ્હી, અમેરિકા તેમ જ જર્મનીમાં યોજાયેલ છે. તેમનાં ચિત્રોનો સંગ્રહ દિલ્હીના આર્ટ હેરિટેજ, વડોદરાના મ્યુઝિયમમાં, તથા નેશનલ મ્યુઝિયમ ઓફ મોડર્ન આર્ટમાં સચવાયેલો છે.

પ્રારંભિક કાળમાં તેમને ચિત્રમાં અનહદ રસ હતો અને બેન્દ્રે સાહેબની રાહબરીમાં સારાં સર્જન કરેલાં. પણ ગ્રાફિક્સ અને ફોટોગ્રાફીના વિશેષ રસને કારણે તેઓ ચિત્ર સર્જનથી વિમુખ થતા ગયા, જે ક્યારેય પાછા ફરી શક્યા નહિ, અલબત્ત ગ્રાફિક્સ અને ફોટોગ્રાફીમાં તેમણે નામના ઘણી મેળવી, તેમની કૃતિઓ કલાના સામયિકો તેમજ કેટલોગમાં જોવા મળે છે. ચિત્ર સર્જનમાં સમર્થ હોવા છતાં પ્રવાહ બદલાવાને કારણે તેઓ જોઈએ તેટલી નામના મેળવી શક્યા નથી.

તેઓને તેમના લલિતકલાના પ્રદાન બદલ ઈ.સ. ૧૯૯૯-૨૦૦૦નો રાજ્ય સરકારના સાંસ્કૃતિક વિભાગ દ્વારા રૂ. ૧ લાખનો રોકડ પુરસ્કાર મળેલ છે.

ગોવાળિયા

ચિત્રકાર : શ્રી હકુ શાહ

ગુજરાતી લોકકલાને દેશવિદેશમાં માત્ર અપાવતાર

શ્રી હકુ શાહ

ચિત્રકાર હકુશાહ એક અહુમુખી પ્રતિભા કહી શકાય. તેમના વિષે તેમજ તેમનાં સર્જન વિષે ઘણું લખી શકાય તેટલી માહિતી ઉપલબ્ધ છે. અલબત્ત અહીં માત્ર તેમનાં સર્જન વિષયક મહત્વના મુદ્દાનો ઉલ્લેખ કરીશું.

ઈ.સ. ૧૯૩૪માં સુરત પાસેના વાલોડ ગામમાં જન્મ.

માધ્યમિક અભ્યાસ બાદ ઈ. સ. ૧૯૫૫માં વડોદરાની ફાઈન આર્ટ ફેકલ્ટીમાંથી ચિત્રકલામાં સ્નાતક અને ઈ.સ. ૧૯૫૯માં અનુસ્નાતકની પદવી પ્રાપ્ત કરી. ઈ.સ. ૧૯૬૮માં રોકફેલ ટ્રાન્સ મળી. ઈ.સ. ૧૯૭૧માં 'નહેરુ ફેલોશીપ એવોર્ડ' મેળવ્યા. ઈ.સ. ૧૯૮૮માં ભારત સરકાર દ્વારા 'પદ્મશ્રી'થી નવાજવામાં આવ્યા. ઈ. સ. ૧૯૯૭માં આઈફેક્સ તરફથી ક્લારન્સનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો. ઈ. સ. ૧૯૯૮માં રાજ્ય-લલિતકલા અકાદમીએ ગૌરવપુરસ્કાર પ્રદાન કર્યો. તેઓ ગાંધી વિચારધારાને વરેલા, તેમજ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે ઘણા વર્ષોથી સંકળાયેલા. ઘણી બધી સંસ્થાઓમાં ચિત્ર, કાર્ટૂન, કલાસંસ્કૃતિ જેવા વિષયો શીખવાડવાનું કામ કરેલું. ઘણી સંસ્થાઓમાં મુલાકાત પ્રાધ્યાપક તરીકે પણ સેવા આપેલ. કલાની ઘણી સંસ્થાઓમાં માનદ્ સભ્ય તરીકે જોડાયેલા છે. આદિવાસી લોકોનાં ભીંતચિત્રો પર તેમણે ડ્રોફ્યુમેન્ટરી ફિલ્મ પણ બનાવેલી છે. દેશ-વિદેશમાં કલાના વ્યાખ્યાતા તરીકે ઘણાં વર્ષોથી જાય છે. પોતાનાં લગભગ ૨૦ જેટલાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો દેશના તેમજ વિદેશના શહેરોમાં યોજેલાં છે. વિવિધ કલાઓ માટે સંખ્યાબંધ પ્રકાશનો કર્યાં છે, તેમજ દેશ-વિદેશના ઘણા કલાગૃહોમાં તેમનાં ચિત્રો સચવાયેલાં છે.

તેઓ આદિવાસી લોકો, સાદો પહેરવેશ, ગાય, બળદ, પક્ષીઓ, આકાશ, સૂરજ, ઝાડ-પાન જેવાં પ્રતીકોને ખૂબ જ સાદી-સરળ રીતે કથા પણ અલંકારિક કામ વગર રજૂ કરે છે. તેમનાં ચિત્રોમાં રંગોની આત્મા ખૂબ જ પ્રભાવકારી છે. આટલાં વર્ષો સર્જનાત્મક કામ કરી ચિત્રકલામાં તેઓ પોતાની ઓળખ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે.

બાળકોમાં ચિત્રકલાતી રુચિ જગાવતાર

સ્વ. શ્રી રશ્મિ ખત્રી

શ્રી ખત્રી પણ વર્ષો પહેલાં પરપ્રાંતમાંથી આવીને અમદાવાદ વસેલા. સી. એન. વિદ્યાલયમાં ચિત્રશિક્ષકની તાલીમ લઈ થોડો સમય જુદી જુદી શાળાઓમાં નોકરી કર્યા બાદ સી. એન. વિદ્યાલયના પ્રાથમિક વિભાગમાં ચિત્રશિક્ષક તરીકે વર્ષો સુધી ફરજ બજાવી. બાળકો પાસે સુંદર સર્જનાત્મક કામ કરાવનાર શિક્ષક તરીકે તેમનું નામ આદરથી લઈ શકાય. તત્કાળે ઈ. સ. ૧૯૫૦ થી દપના સમયમાં તેઓ બાળચિત્ર-શિક્ષક તરીકે જાણીતા થયેલા.

તેઓ નાની સ્કેચબુકોમાં સંખ્યાબંધ અરૂપકલામાં રેખાંકનો કરતા, ક્યારેક પોસ્ટર કલર કે વોટરકલરમાં મોટા

ચિત્રો પણ કરતા અને તે ચિત્રો પોતાના મિત્રો જાપાનના કલા-પ્રદર્શનમાં પણ મોકલતા. આવા પ્રદર્શનના આદાન-પ્રદાનમાં કહેવાય છે કે તેમને એક જાપાનીઝ મહિલા સાથે એક પક્ષીય પ્રેમ થયેલો, જે ઘણાં વર્ષો સુધી પત્રવ્યવહારના રૂપમાં ચાલેલો. જિંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષો એક ગેરેજમાં રહ્યા. બિલાડીઓ પાળતા અને અલગારી પૂની પ્રકારનું જીવન જીવતા. તેઓ આજીવન કુંવારા હોવાથી અને વાલી-વારસો કશું ન હોવાથી તેમની કલા કે લખાણો કશું જ સચવાયેલું નથી.

અર્વાચીન રેખાંકનોને માનદ્ સ્થાન અપાવનાર

શ્રી જેરામ પટેલ

ઈ.સ. ૧૯૩૦માં ગુજરાતના સોજીત્રામાં જન્મેલા શ્રી પટેલે શૈક્ષણિક અભ્યાસ બાદ મુંબઈની જે. જે. આર્ટ સ્કૂલમાં ચિત્રકલાના ડિપ્લોમા ઈ.સ. ૧૯૫૫માં મેળવ્યો. બાદ ગ્રાફિક્સ કલાના વધુ અભ્યાસાર્થે લંડન ગયા. ત્યાં ઈ.સ. ૧૯૫૯માં નેશનલ ડિપ્લોમા પ્રાપ્ત કરવાની સાથે જાપાન તેમ જ અન્યદેશોનો પ્રવાસ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૬૧માં યુરોપ અને અમેરિકાનો પ્રવાસ કર્યો, પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન ક્લાપરિષદો, વ્યાખ્યાનો, શિબિરોમાં વર્ષોથી હાજરી આપતા રહ્યા છે. ઘણી દેશી-વિદેશી કલાસંસ્થાઓમાં માનદ્ સભ્ય તરીકે સેવાઓ આપેલી છે. તેમ જ ઘણી સંસ્થાઓમાં સલાહકાર અને ચેરમેન તરીકે સેવાઓ આપેલ છે. પોતે ૩૦ જેટલાં વૈયક્તિક અને ૩૦ જેટલાં સંયુક્ત પ્રદર્શનો દેશ-વિદેશમાં યોજેલાં / ભાગ લીધેલો છે. તેમને ૪ રાષ્ટ્રીય લલિતકલા એવોર્ડો, બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીનો તથા રાજ્ય લલિતકલાનો તથા નેશનલ એવોર્ડો ઉપરાંત રાજ્ય સરકાર દ્વારા ૧ લાખ રૂ.નો ગૌરવ પુરસ્કાર મળેલ છે. દેશ-વિદેશની ફેલોશીપ પણ મળેલી છે. તેમની કૃતિઓ નેશનલ ગેલેરી ઓફ મોડર્ન આર્ટ, બગદાદ, ઈરાક, ચંદીગઢ, મુંબઈ, કલકત્તા, અમદાવાદની કલાસંસ્થાઓ તથા સંગ્રહાલયોમાં સચવાયેલી છે. તેમની ચિત્રકલામાં પ્રારંભે ભારતીય લઘુશૈલીની અસરવાળાં અર્વાચીન શૈલીનાં ચિત્રો જોવામાં આવેલ. ત્યાર બાદ તેઓએ શ્વેત-શ્યામ રેખાંકન તેમ જ ચિત્રો તરફ પોતાની સર્જનશક્તિ ખીલવેલ હતી, જે વધારે પ્રચારમાં આવેલી છે. જાપાનના પ્રવાસ બાદ તેમણે જાડાપ્લાયવુડ અને બ્લોટોર્ય પ્રાયમસ વડે બાળીને એવસ્ટ્રેક ચિત્રોનું સર્જન કરેલું તે અધિક પ્રકાશમાં આવેલું. શ્રી પટેલ સતત પ્રવાસ અને સંસ્થાઓના કાર્યભારમાં વ્યસ્ત રહેવાથી વધારે

સર્જન કરી શક્યા નથી. તેમના ચિત્રસર્જન પ્રદાનમાં શ્વેત-શ્યામ રેખાંકનો મહત્વનાં ગણી શકાય.

શિલ્પકાર શ્રી મહેન્દ્ર પંડ્યા

શ્રી પંડ્યાને પ્રારંભે નાટ્યકલા, સંગીત અને ડાન્સમાં વધારે રસ હતો, પરંતુ અભ્યાસકાળ દરમિયાન એક શિલ્પકની પ્રેરણાથી તેમણે શિલ્પકળા શીખવાની શરૂઆત કરીને ત્રિવ્ય કક્ષાનાં સર્જનો કરી બતાવ્યાં. તેઓ ફાઈન આર્ટ ફેકલ્ટી વડોદરાના ડીન તરીકે થોડો સમય કાર્યરત રહ્યા છે. તેઓ પથ્થર, પંચધાતુ, આરસપહાણ તેમ જ કાષ્ઠમાંથી કલાત્મક સર્જનોમાં સર્જનાત્મક અભિગમ સાથે નવતર પ્રયોગો કરવામાં સતત જાગૃત છે. આપણા તથા અન્ય દેશમાં ઈંગ્લેન્ડના મહાન શિલ્પકાર હેનરીપુરની વ્યાપક અસરો પડી હતી અને ઈ.સ. ૧૯૬૦ના સમયમાં શિલ્પો પર ઓસ્કાર એવોર્ડ અને ફીલ્મફેર એવોર્ડમાં અપાતાં શિલ્પો કરવાની જાણે હરિકાઈ ચાલતી હતી, ત્યારે શ્રી પંડ્યાએ પોતાની રીતે શિલ્પ સર્જનમાં પ્રવૃત્ત રહેવાનો પ્રયાસ કરેલો. સર્જનમાં નવીન અભ્યાસ માટે તેમણે ઈંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ કર્યો, ત્યારબાદ શિલ્પશિક્ષણ તેમજ શિલ્પકળામાં નવીન પ્રયોગો કરવાની શરૂઆત કરેલી, આજે પ્રૌઢ વયે પણ તેઓ શિલ્પસર્જનમાં વ્યસ્ત છે.

ગાય વાછરડાઓને શિલ્પમાં સાક્ષાત કરનાર

શ્રી રાઘવ કનોરિયા

શ્રી કનોરિયા પણ ગ્રામીણ પ્રદેશની પ્રતિભા છે. ઈ.સ. ૧૯૩૬માં રાજકોટ જિલ્લાના અણિડા ગામમાં જન્મેલા શ્રી કનોરિયા વડોદરાની ફાઈન આર્ટ ફેકલ્ટીના શરૂઆતના વિદ્યાર્થી છે. ચિત્રકલા કરતાં શિલ્પકળામાં અધિક રુચિ હોવાથી પ્રાધ્યાપક શંખોચૌધરીની છાયામાં તેમણે પૂર્ણકક્ષાનો અભ્યાસ પ્રાપ્ત કર્યો. બાદમાં તે ફેકલ્ટીમાં જ તેમણે પ્રાધ્યાપક તરીકે ૨૬ વર્ષ સુધી સેવઓ આપી, તેમનાં શિલ્પોમાં આરસ પહાણ, કાળો પથ્થર, કાંસુ, પીત્તળ, પંચધાતુનાં ઘણાં શિલ્પો જોવા મળે છે. તેમાં તેનું કળા કૌશલ્ય 'વાછરડાં'ના શિલ્પોમાં ખૂબ જ સુંદર રીતે પ્રગટ થયેલું છે. મુંબઈની મુકુંદ આર્યન એન્ડ સ્ટીલ કંપનીમાં ઘણા વર્ષો સુધી તેમણે શિલ્પ સર્જન કરેલ. જે ઘણા સ્થળોએ સંગ્રહાયેલ છે. આજે પણ ગામડામાં ગાય પાસે જન્મેલું વાછરડું અને તેની કૂદાકુદ જોઈએ ત્યારે કનોરિયામાંના શિલ્પી નજર સમક્ષ તરી આવે છે. રાજ્ય સરકારે તેમને ગૌરવ પુરસ્કારથી સન્માનિત કરેલા છે. ઉપરાંત દેશ-વિદેશના ઘણા

એવોર્ડો પણ મેળવેલા છે. શિષ્યવૃત્તિઓ પણ મેળવેલી છે. તેમની કૃતિઓ, શિલ્પો દેશ-વિદેશના સંગ્રહાલયોમાં સ્થાન પામ્યાં છે. આજે નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે તેઓ કાર્યરત નથી અને ઘણા વર્ષોથી તેઓ દિલ્હીમાં સ્થાયી થયેલા છે.

સાહિત્ય દ્વારા કલાનો પરિચય કરાવનાર

શ્રી કન્નુ નાયક

ઈ. સ. ૧૯૩૦માં ગુજરાતના પાનસર ખાતે જન્મેલા શ્રી નાયકે શૈક્ષણિક અભ્યાસ બાદ ઈ.સ. ૧૯૫૪ થી ૬૮ સુધીમાં મુંબઈની જે. જે. આર્ટ સ્કૂલમાં ચિત્રકલાનો ડિપ્લોમા, કિનિકલ પરીક્ષાઓ, કાફ્ટસ તેમજ બારીકકલા વગેરેના અભ્યાસક્રમો કર્યા. ઈ.સ. ૧૯૬૮માં મુંબઈમાં આકારભારતી સંસ્થા સ્થાપી ચિત્રકલા શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું. તે સિવાય અન્ય કલા સંસ્થાઓમાં પ્રાધ્યાપક તેમજ મુલાકાત શિક્ષક તરીકે સેવાઓ આપેલ. ઈ.સ. ૧૯૫૫ થી ૯૮ દરમિયાન ઘણા એવોર્ડો મેળવ્યા છે. જેમાં આઈફેક્સનો વેટરન એવોર્ડ, આફ્રિકાનો સેવાદલનો, જે. જે. આર્ટ સ્કૂલનો તથા કલાગુર્જરીનો એવોર્ડ મુખ્ય છે. મુંબઈમાં પોતાનાં ચાર વૈયક્તિક પ્રદર્શનો ઉપરાંત સંયુક્ત પ્રદર્શનોમાં ભાગ લીધેલો છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં નાટકો તેમ જ રાસલીલાઓમાં ભાગ લીધેલ છે. ચિત્ર કરતાં લેખનમાં અધિક રસને કારણે કલાના ઘણાં પ્રકાશનો ગુજરાતીમાં કરેલાં છે. શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના પ્રખર હિમાયતી છે. મુંબઈમાં કલાકાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું તે તેમનો ખાસ શોખ છે.

જીંદગીનો મોટોભાગ લેખન અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિમાં વ્યસ્ત હોવાથી તેમનાં જે કંઈ ચિત્ર સર્જનો જોવા મળે છે તેમાં ભીંતચિત્રોની પ્રતિકૃતિ, શૃંગારિક ચિત્રો, બાટિક ચિત્રો, કાગળના માવાના ચહેરા-મહોરાનું વિશેષ પ્રદાન જોવા મળે છે.

ચિત્ર, શિલ્પ તેમજ ગાંધી વિચારસરણીનો

ફાળો આપનાર

શ્રી દિનેશ શાહ

અમદાવાદ પાસેના સરખેજમાં જન્મેલા શ્રી શાહ ગામના કુંભારને તરેહ-તરેહના વાસણો ઘડતા જોઈ કળામાં રસઉત્પન્ન થયો હશે તેમ તેમનું માનવું છે. તેમના પિતા

ફકીરચંદ શેઠ ગામમાં શેઠ ગણાતા. શૈક્ષણિક અભ્યાસ દરમિયાન ચિત્રની પરીક્ષાઓ આપી. ઈ.સ. ૧૯૦૨માં જ્યારે વાડીલાલ હોસ્પિટલ અમદાવાદના મેદાનમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું ભાષણ ગોઠવાયેલું, ત્યાં તેમને જવાનું થયેલું. ભાષણ સાંભળી જુસ્સાનો સંચાર થયો ને ભણતર છોડી સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાયા અને તે વિષયક પોસ્ટર ચિત્રો, જાહેરાતોનાં પાટિયાં વગેરેનાં ચિત્રો કરવા લાગ્યા. ત્યાં તેમને અમદાવાદની કલોથ મારકેટમાં પ્રતિમાસ રૂ. ૫૧ ના પગારની નોકરી મળી. અલબત્ત તેમણે નાની સ્કેચ બુક રાખી સ્કેચિંગ કરવાનો શોખ યથાવત રાખ્યો. તેમને કલાશીખવાની ખેવના મુંબઈ ખેંચી લાવી. ત્યાં દિવસે નોકરીને સાંજે જે. જે. સ્કૂલમાં કલાભ્યાસ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૫૧માં ડિપ્લોમાં પૂર્ણ કર્યો. સાથે પોતાનું પ્રથમ વૈયક્તિક ચિત્ર પ્રદર્શન પણ યોજ્યું. ઈ.સ. ૧૯૬૪માં યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૫૪માં તેમણે મુંબઈની લુઈસ સ્કૂલમાં ચિત્ર-શિક્ષક તરીકેની જવાબદારી સ્વીકારી, જે તેમણે નિવૃત્તિ સુધી નિભાવી.

તેમના સર્જનમાં તત્કાલીન સમયની અસર અને ચિત્રકાર જગન્નાથજી અહિવાસીની તેમજ લઘુચિત્રો, સુશોભનાત્મક ચિત્રકાલની છાપ દેખાય છે. તેમના કામમાં સતત અભ્યાસ કરવાની વાત રજૂ થાય છે. જે ગાય, ભેંસે, પોર્ટ્રેઈટ, ખેડૂતો, માતા-પુત્ર, વાછરડાં, લક્ષ્મીજી, સરસ્વતી, રાજસ્થાની ઘરો, રેંટિયો કાંતતા ભાવે, મીરાંબાઈ, મુંબઈની રાત્રી વગેરેમાં દેખાય છે. આઈફેક્સના વેટરન સહિત ઘણા એવોર્ડ મેળવ્યા છે. તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા તેમના 'જીવન અને સર્જન ગ્રંથમાં પુષ્કળ ચિત્રો જોવા મળે છે. તેમના હાથ નીચે ગુજરાતમાં ઘણા શિક્ષકો તાલીમ પામ્યા છે. અલબત્ત ગુજરાતમાં તેમનું કામ ઓછું જોવા મળે છે. આજે જૈફ ઉંમરે પણ મુંબઈમાં તેઓ કલાસાધના કરી રહ્યા છે.

આપણા સામાજિક કુરિવાજોને ચિત્રોમાં રજૂ કરનાર

શ્રી શાંતિ પંચાલ

ગુજરાતના એક નાનકડાં ગામમાંથી ચિત્રકલાના પોતાના શોખને સંતોષવા શ્રી પંચાલ મુંબઈ આવીને જે. જે. સ્કૂલમાં જોડાયેલ છે. ત્યાં ડિપ્લોમા મેળવ્યા બાદ ઈ.સ. ૧૯૭૮માં બ્રિટીશ કાઉન્સિલની શિષ્યવૃત્તિ મળતાં વધુ કલાભ્યાસાર્થે લંડન જાય છે અને કાયમી ઈંગ્લેન્ડના વતની બની જાય છે. ત્યાં લંડનમાં તેઓ પ્રસિદ્ધ કલાનું ઉત્પાદન

કરતી કંપની 'વિન્સન્ટ એન્ડ ન્યૂટન'ના કલાવિભાગમાં અવારનવાર કામ કરે છે. અને નાનાવિધ અન્ય કાર્ય સાથે ચિત્રકલા સર્જનમાં ઘણાં વર્ષોથી પ્રવૃત્ત છે. છેલ્લા થોડાં વર્ષોથી તેઓ ભારતની મુલાકાતે આવે છે. અને અખબારો તેમજ અન્ય મિડિયાઓને મુલાકાત આપતા રહે છે. તેથી તેઓ વધારે પ્રકાશમાં આવી શક્યા છે. તેમનું કામ મુખ્યત્વે વોટર અને પોસ્ટર કલર જેને ઈંગ્લેન્ડમાં 'ગ્રાઉએ' કહેવાય છે. તેના માધ્યમમાં પેપર ઉપર હોય છે. વિષયવસ્તુમાં તેઓ ભારતીય રીત-રિવાજો, પત્નીની એકલતા, પરીણિત યુગલોનો વડીલોનો મલાજો, વિધવા સ્ત્રીની પરિસ્થિતિ, વિવિધ પ્રકારની પૂજા તેમજ માનતાઓ વગેરેને પોતાની આગવી શૈલીમાં રજૂ કરી શક્યા છે. જે ભારતીય શૈલી કહી શકાય, અલબત્ત વિષયવસ્તુ ભારતીય છતાં રજૂઆત સમકાલીન રીતે કરે છે. તેમનાં ચિત્રો ભારતના ઘણા કલારસિકોના સંગ્રહસ્થાનોમાં ઉપરાંત લંડનના મ્યુઝિયમમાં સ્થાન પામ્યાં છે.

ચિત્રકલામાં હાસ્ય તેમજ વ્યંગલો સમન્વય કરતા

શ્રી અમિત અંબાલાલ

ઈ.સ. ૧૯૪૩માં અમદાવાદનાં શ્રીમંત મિલ-માલિકને ઘેર જન્મેલા. ત્યાં અમદાવાદમાં મિલોની જાહોજલાલી હતી. અમિતભાઈ આર્ટસ સ્નાતક થયા બાદ થોડો સમય પારિવારિક વ્યવસાયમાં ધ્યાનસ્થ થયેલ, પણ શિક્ષણ દરમિયાન ચિત્રકાર છગનલાલ જાદવ આ શ્રીમંતપુત્રને ચિત્રકલા શિખવાડવા ઘેર આવતા ત્યારથી આ શોખ ઘર કરી ગયેલો. એટલે સર્વસ્વ છોડી ઈ.સ. ૧૯૭૮ થી પૂર્ણકાલીન ચિત્રવ્યવસાય સ્વીકારી સારી નામના અને માન અકરામ પ્રાપ્ત કર્યાં. લગભગ ૨૦ જેટલા વૈયક્તિક પ્રદર્શનો દેશ-વિદેશમાં યોજ્યાં છે. અને ૩૭ જેટલાં સંયુક્ત પ્રદર્શનોમાં ભાગ લીધેલ છે. રાજ્યલલિતકલા તથા અમદાવાદ મ્યુનિ. કોર્પોરેશનના એવોર્ડ પ્રાપ્ત કર્યા છે. તેમની કૃતિઓ દિલ્હી મ્યુઝિયમ ઓફ મોડર્ન આર્ટ, લલિતકલા અકાદમી. બ્રિટીશ મ્યુઝિયમ, તેમજ વિક્ટોરિયા અને આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમ ઉપરાંત ઘણા રસિકજનોના સંગ્રહસ્થાનોમાં જોવા મળે છે. 'કૃષ્ણ-શ્રીનાથ સ્વરૂપ' નામે રાજસ્થાની ચિત્રો ઉપર ખૂબ જ સુંદર પુસ્તક પ્રગટ કરેલ છે, જે દેશ-વિદેશના વૈષ્ણવ લોકો પાસે હોંશથી જોવાય તેમજ વંચાય છે. ઘણી બધી સંસ્થાઓમાં માનદ્ સભ્ય તરીકેની સેવાઓ આપી રહ્યા છે. તથા ચિત્રકારોના ઉત્કર્ષ માટે

અમદાવાદમાં કોન્ટેમ્પરી આર્ટ ગેલેરીની સ્થાપના કરીને ઘણા વર્ષોથી કલાકારોને પોતાનાં પ્રદર્શનો યોજવાની સવલત કરી આપેલ છે. તથા ઘણા ચિત્રકારોના કેમ્પમાં હાજરી આપતા રહે છે. અમદાવાદ દૂરદર્શન તેમજ સ્ટાર ચેનલ પર તેમના કલાવિષયક વાર્તાલાપો અવારનવાર રજૂ થાય છે.

તેમનાં સર્જન વિષયવસ્તુમાં ખાસ કરીને ધનીકવર્ગનો જનસમુદાય તથા પોતાની આસપાસ બનતા વિવિધ બનાવોમાં જીવનપ્રત્યેનો રમૂજી કટાક્ષ જોવા મળે છે. જેમ કે 'ગાય દોહીને કૂતરાને પાવું' જેવી તળપદી કહેવતો ને ગાય, કૂતરા, કાગડા, મોર, ઉંદરડા, પેટની અંદર દેખાતા મટ મૈલ, કાન પાસે મચ્છર ગુન ગુન કરતા હોય. બિલાડીઓ, બગલા, કમળ, એકબીજાને ખંજવાળતાં મનુષ્યો વગેરે જે ચિત્રોને શબ્દોથી સમજાવી શકાતા નથી અથવા તો ચિત્રો જોવાથી પણ તેમ નથી હોતું, સિવાય કે કલાકાર પોતે આપણને કટાક્ષચિત્રની સમજ આપે. આ શૈલી તેમની આગવી શૈલીમાં છે. રંગોનું માધુર્ય અને જળરંગમાં વિવિધ ટેક્યર નિરૂપણ કરવાની તેમની આગવી રીત છે અને તે દ્વારા તે પોતાની ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરી શક્યા છે. અને ગુજરાતમાંથી ભારતીય કલાકાર કક્ષામાં પોતાનું નામ ઊમેરી રહ્યા છે.

સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ્યલોકોને શ્રેષ્ઠ શ્યામ રેખાંકલો દ્વારા દેશવિદેશમાં રજૂ કરનાર

શ્રી વૃંદાવન સોલંકી

ઈ.સ. ૧૯૪૨માં જૂનાગઢ ખાતે જન્મેલા શ્રી સોલંકી શાળાકીય અભ્યાસ બાદ ઈ.સ. ૧૯૬૨માં વડોદરાની ફાઈન આર્ટ કોલેજમાં ચિત્રકલામાં અનુસ્નાતક થયા. ઈ.સ. ૧૯૬૨ થી ૮૭ અમદાવાદની નેશનલ ડિઝાઈન સંસ્થામાં મુલાકાતી પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવા આપી. બાદ ઈ.સ. ૧૯૮૭ થી ૯૦ સુધી 'ગુજરાતરાજ્ય લલિતકલા અકાદમી'ના સભ્યપદે રહ્યા. મુંબઈ, દિલ્હી, અમદાવાદ, ચેન્નઈ, વડોદરા, બેંગ્લોર, મોરિશિયસ, ન્યુયોર્ક વગેરે સ્થળોએ ૨૬ જેટલાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો અને ૨૫ જેટલાં સંયુક્ત પ્રદર્શનોમાં ભાગ લીધેલ છે, તેમજ રાજ્ય લલિતકલા અકાદમી કાલીદાસ પ્રદર્શન, આર્ટસોસાયટી ઈન્ડિયા, ઓલ ઈન્ડિયા ગ્રાફિક્સ, લખનૌ લલિતકલા અકાદમી, જયપુર લલિતકલા અકાદમી, સહિત લગભગ ૧૨ જેટલા એવોર્ડ પ્રાપ્ત કર્યા છે. તેમનાં મુખ્ય સર્જનમાં એર ઈન્ડિયાનું મ્યુરલ ચિત્ર, ન્યુયોર્ક-ટિસ્કોનું કેલેન્ડર

પ્રતીક્ષા

ચિત્રકાર : શ્રી વૃંદાવન સોલંકી

છે. ઘણા ચિત્રરસિકોના સંગ્રહાલયોમાં તેમની કૃતિઓ જોવા મળે છે.

તેમની ચિત્રકલામાં રેખાંકન પરનું તેમનું પ્રભુત્વ અધિક હોવાથી છેલ્લા કેટલાય વર્ષોથી તેમણે માત્ર શ્વેત-શ્યામ રેખાંકન પેપર અને કેનવાસ પર ખૂબ જ સુંદર રીતે રજૂ કર્યા છે, જેમાં ખાસ વિષયવસ્તુમાં સૌરાષ્ટ્રના ભરવાડ, ગોવાળો, વટેમાર્ગુઓ, બાળક વગેરે પોતાની શૈલીમાં રજૂ કરી શક્યા છે. આથી તેમની કૃતિઓ મુંબઈ, દિલ્હી, ચેન્નઈ, બેંગ્લોર જેવા શહેરોની આર્ટ ગેલેરીઓ તેમજ કલારસિકોનાં ઘર તથા વ્યવસાયી સ્થાનોએ પહોંચી શકે છે. માત્ર ચિત્ર જોઈને જ ઓળખી જવાય કે 'આ સોલંકીનું ચિત્ર છે.' ગ્રાફિક કલામાં કામ કરવું, તેમજ આ કલા યુવાકલાકારોને સરળ રીતે શીખડાવવામાં તેઓ અદ્ભુત કૌશલ્ય ધરાવે છે. જેનો ચિત્રકાર અવિનાશ ઠાકર જાણીતો દાખલો કહી શકાય. આજના ગુજરાતી સમકાલીન ચિત્રકારોમાં તેમનું નામ આદરથી લઈ શકાય.

ગુજરાતમાં જાણીતા સમકાલીન ચિત્રકાર શ્રી મનુ પારેખ

જન્મ ઈ.સ. ૧૯૩૮માં અમદાવાદમાં ચિત્રકલા માટે મુંબઈની જે. જે. આર્ટ સ્કૂલમાં દાખલ થઈ ઈ.સ. ૧૯૬૨માં ડિપ્લોમા મેળવ્યો. જીવન સફળતા માટે નાટકોમાં એક્ટિંગ

અને સેટ ડિઝાઈન કર્યાં. ઈ.સ. ૧૯૬૩માં રાષ્ટ્રીય વણાટ સંસ્થામાં જોડાયા અને મુંબઈથી કલકત્તા બદલી થઈ. ત્યાંના લગભગ ૧૦ વર્ષના કાર્યકાળમાં તેમના સમગ્ર જીવનમાં જબરજસ્ત પલટો આવ્યો. અને તેમનાં સારાં સર્જનો થયાં. ત્યારબાદ સ્થળાંતર થઈ ન્યુ દિલ્હી સ્થાયી થયા. તેઓ દેશની ઘણી સંસ્થાઓમાં માનદ સભ્યપદ ધરાવે છે. તેમજ ઘણા વર્કશોપમાં ભાગ લે છે. રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય કલા-પ્રદર્શનોમાં તેમની કૃતિઓ સ્થાન પામે છે. વિવિધ રાજ્યોની કલાશિબિરોમાં ભાગ લઈને કલાકારોને માર્ગદર્શન આપતા આવ્યા છે. તેમણે નાના-મોટા ૨૦ જેટલાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો યોજ્યાં છે અને ૪૦ જેટલાં સંયુક્ત પ્રદર્શનોમાં ભાગ લીધે છે. ચિત્રકલાના વિકાસાર્થે યુરોપ અને ઈસ્ટના ઘણા દેશોના પ્રવાસ કરેલ છે. દેશની અને રાજ્યની મોટાભાગની કલાસંસ્થાઓના એવોર્ડ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલ છે.

તેમની ચિત્રકલાના ત્રણ પ્રકાર છે. એક બનારસના કાર્યકાળ દરમ્યાનના બનારસ વિષયક દૃશ્ય ચિત્રો. બીજું ખાસ-પ્રકારના પ્રતીકોવાળા સ્ટીલલાઈફ, ત્રીજું ભોપાલની ગેસ દુર્ઘટનાના પ્રત્યાઘાત રૂપે તેમણે સર્જેલી માનવ મુખાકૃતિઓ, જે તે સમયે ખૂબ પ્રશંસા પામેલ. ગણનાપાત્ર ચિત્રકારોમાં તેમનું નામ લઈ શકાય.

બનારસ ઘાટ

ચિત્રકાર : શ્રી મનુ પારેખ

બાળ સહજ ચિત્રકલાથી જાણીતાં ચિત્રકાર શ્રીમતી માધવી પારેખ

ઈ.સ. ૧૯૪૨માં અમદાવાદ ખાતે જન્મેલ શ્રીમતી પારેખ મનુભાઈ પારેખનાં ધર્મપત્ની છે. કલાજીવન પ્રારંભ ઈ.સ. ૧૯૬૪માં કર્યો. કોઈપણ આર્ટ ક્લાસ કે કોલેજના

શિક્ષણ વગર તેમણે કલા જગતમાં પોતાનું નામ સ્થાપિત કરેલું છે. તેમણે આશરે ૧૬ જેટલાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો યોજેલાં છે. તથા ૪૦ જેટલાં સંયુક્ત પ્રદર્શનોમાં ભાગ લીધેલો છે. દેશ-વિદેશની ઘણી કલાસંસ્થાઓના વર્કશોપ તેમજ શિબિરોમાં તેઓ ભાગ લેતાં હોય છે.

તેમનાં સર્જનમાં બાળ સહજ રેખાંકન એ પ્રમુખ અંગ છે. ઘર, બાળકો, પક્ષીઓ, જળચર પ્રાણીઓ, ઝાડ-પાન, રસ્તા, મોટરગાડી, ઘરોની અંદર દેખાતી જન-સમાજની દૈનિક પ્રવૃત્તિઓને જેમ બાળકો દોરે તેમ તેઓ કેનવાસ કે પેપર ઉપર ઉતારતા હોય છે. જે દર્શકને સહજ લાગે છે. તેમની સર્જન કલા માટે કહી શકાય કે વ્યાવહારિક-વંધાકીય ચિત્રકારો પોતાની કાર્ય શક્તિને વારંવાર દોહરાવે છે, તેમાંથી નીકળી શકતા નથી. જ્યારે શ્રીમતી પારેખને એ બંધનો નડતાં નથી. આ પ્રકારની ચિત્રકલા મોટા શહેરોના ભદ્ર સમાજને જ આકર્ષી શકે છે.

લોકનૃત્ય અને માતૃવ યદેરાઓલા ચિત્રકાર શ્રી ભૂપત લાડવા

ઈ.સ. ૧૯૩૭માં રાજકોટ ખાતે જન્મેલા શ્રી લાડવાએ શૈક્ષણિક અભ્યાસ બાદ ચિત્રકલા રસને કારણે ઈ.સ. ૧૯૫૬માં મુંબઈની જે. જે. આર્ટ સ્કૂલનો ડિપ્લોમા પ્રાપ્ત કર્યો. સર્જનકાર્યમાં લેન્ડસ્કેપ, તસ્વીર ચિત્રો, લોકકલા ચિત્રો, સુશોભનાત્મક પ્રતીક ચિત્રોનું કામ ચાલુ રાખ્યું. ૧૯૫૫માં સૌરાષ્ટ્ર કલા મંડળનો 'મીલક મેઈડ' ચિત્ર માટેનો એવોર્ડ મેળવ્યો. ઈ.સ. ૧૯૫૬માં ન્યુ દિલ્હીમાં પોતાનું વૈયક્તિક પ્રદર્શન યોજ્યું. ઈ.સ. ૧૯૫૮માં મુંબઈ સ્ટેટ કલા-પ્રદર્શનમાં તેમનાં ચિત્રને ઈનામ મળ્યું. ઈ.સ. ૧૯૫૯માં નેરોબીમાં પ્રદર્શન યોજ્યું. ઉજ્જૈનની કલાસંસ્થા, બોમ્બે આર્ટ સોસાયટી, રાજ્ય લલિતકલા અકાદમી વગેરેમાં નાનાં-મોટાં ઈનામો પ્રાપ્ત કર્યાં. રાજકોટમાં યોજાતાં પ્રદર્શનો. વ્યાખ્યાન-માળાઓ, સેમિનારો, પ્રવચનો ઉદ્ઘાટન સમારંભમાં કલાક્ષેત્રે તેમણે પ્રમુખ ભૂમિકા અદા કરેલી છે.

પોતાના કાર્યકાળ દરમિયાન તેઓને જાણીતી બક્ષિઓ દ્વારા સન્માન અને ઈનામ તેમજ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયેલા છે, જેમાં ઓલ ઈન્ડિયા ફાઈન આર્ટસ એન્ડ ક્રાફ્ટસ, ન્યુ દિલ્હીનો વેટરન આર્ટિસ્ટ એવોર્ડ મુખ્ય છે. તેમનાં તસ્વીર

અને સ્કેચિસ ચિત્રો નાના-મોટા પ્રદર્શનોમાં અને કલારસિક જનોના ઘરમાં તેમજ જાહેર સંસ્થાઓમાં સ્થાન પામેલાં છે.

કલાના પ્રારંભિક કાળમાં જાણીતી વ્યક્તિઓના સ્કેચ જેમાં જામ સાહેબ, પૃથ્વીરાજ કપુર, રાજેન્દ્ર બાબુ, ક.મા. મુનશી, જેવાની તસ્વીરો સુંદર છે. ઉપરાંત ગાંધીજી તથા પોતાના સેલ્ફ પ્રોટ્રેઈટ વગેરેમાં અભ્યાસી કુશળતા દેખાય છે. ટીપ્પણી નૃત્ય, શરણાઈ વગાડનારા, પાણિયાની પૂજા કરનારા ગામજનો, ભગવાન બુદ્ધનું મ્યુરલ ચિત્ર, જીવન દર્શન, રાંદલમાતાની પૂજા, કીર્તિ મંદિરનો લેન્ડસ્કેપ, તેમજ સુદામાપુરી પોરબંદરનો લેન્ડસ્કેપ જેવાં સર્જનો કરેલાં છે. લાડવા જેવા કલાકારોએ અવનવાં ચિત્રો, સર્જન ભલે ઓછાં કર્યાં હોય પણ તે જમાનાના સંદર્ભમાં રાજકોટ જેવા નગરમાં કલા જાગૃતિનું મહામૂલું કામ જરૂર કરેલું છે.

ટીપ્પણી નૃત્ય

ચિત્રકાર : શ્રી ભૂપત લાડવા

રંગબેરંગી પતંગતી દુનિયાલો પરિચય

કરાવનાર કલાકાર

શ્રી ભાનુભાઈ શાહ

ઈ.સ. ૧૯૩૫માં અમદાવાદ ખાતે જન્મેલા શ્રી ભાનુ શાહે માધ્યમિક અભ્યાસ બાદ ચિત્ર રસને કારણે વડોદરાની ફાઈન આર્ટસ ફેકલ્ટીમાં જોડાઈને ઈ.સ. ૧૯૫૬માં સ્નાતક અને ઈ.સ. ૧૯૬૦માં મ્યુઝિયોલોજીનો અનુસ્નાતક કક્ષાનો ડિપ્લોમા પ્રાપ્ત કર્યો. બાદ વર્ષો સુધી અમદાવાદના સંસ્કાર કેન્દ્ર જેવી સંસ્થામાં કલા પ્રવૃત્તિઓમાં નોંધપાત્ર સેવાઓ આપેલ છે.

દેશ-વિદેશના પ્રમુખ શહેરોમાં યોજાયેલાં તેમનાં ૨૪

વૈયક્તિક પ્રદર્શનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રશંસાપાત્ર નીવડેલ છે. ઈ.સ. ૧૯૬૮માં રાષ્ટ્રીય કલા અકાદમી સહિત તેમનાં સર્જનને લગભગ ૧૩ જેટલા નાના મોટા એવોર્ડ મળેલા છે. ઉપરાંત તેની સર્જન અને કલા પ્રવૃત્તિના મહત્વનાં કાર્ય બદલ ૧૫ જેટલી દેશ-વિદેશની સંસ્થાઓ દ્વારા સન્માન અને સ્મૃતિચિહ્નો ભેટ રૂપે મળેલાં છે.

તેમણે એપ્લાઈડ આર્ટનો અભ્યાસ કર્યો હોવા છતાં ચિત્ર રસિકતાને કારણે પ્રથમ તેમણે દૃશ્યચિત્રોનું પ્રદર્શન કર્યું. બાદ વિવિધ પ્રકારના સમકાલીન કલા પ્રમાણે પ્રવોગો કરતા રહ્યા છે. જેથી ચિત્રકલામાં તેમની મૌલિક શૈલીનું નિરૂપણ કરી શક્યા નથી. તેમને ગમતા વિવિધ વિષયમાં ઓતપ્રોત રહીને તેમણે સાહિત્ય કલા વિષયક પ્રકાશનો કર્યાં. જેવાં કે કાળો કાળો વરસાદ, કાવ્ય સંગ્રહ બુધવારની રાત, તડતડિયા, ગુજરાતના ભરતકામના ટાંકા, ભારતના કલાત્મક પતંગો, કાષ્ટ શિલ્પો, ગુજરાતની વાવો, કોતરેલા-ચિતરેલા ધાતુ-પાત્રો, આદિવાસી સ્ત્રીઓ વગેરે.

તેમનું એક મહત્વનું કાર્ય પોતાના પતંગબાજીના શોખને કારણે તેમણે દેશ-વિદેશના પતંગ ઉડ્યનમાં ભાગ લીધો છે અને અમદાવાદ મ્યુનિ. દ્વારા સંસ્કાર કેન્દ્રમાં કાયમી ધોરણે એક વિવિધ કલાત્મક પતંગોનું સંગ્રહાલય નિર્માણ કર્યું છે. જે દેશ-વિદેશમાં પ્રશંસનીય બની રહ્યું છે. ઈ.સ. ૨૦૦૦માં રાજ્યસરકાર દ્વારા તેમને ગૌરવ પુરસ્કારથી સન્માનિત કરાયેલ છે.

વારસાગત સૂઝ ધરાવનાર શિલ્પકાર

શ્રી રજનીકાંત પંચાલ

શ્રી પંચાલનો જન્મ દાહોદમાં. શૈક્ષણિક અભ્યાસ સાથે શિલ્પકળામાં રસ વધતો ગયો. કુમાર, નવચેતન, ધર્મયુગ જેવા સામયિક પઠનને કારણે કલાકાર બનવાની ખેવના જાગી. ગુજરાતના ચિત્રકારોનાં ચિત્રો જોઈ રવિભાઈને પત્રો લખતા, જેથી પ્રતિભાવ પણ મળતો. કલાગુરની પ્રેરણાથી વડોદરાની ફાઈન આર્ટ ફેકલ્ટીમાં જોડાયા. આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવા છતાં, જેમ તેમ કરી શિલ્પકળાનો ડિપ્લોમા પૂર્ણ કર્યો. પોતે પંચાલ એટલે દરેક માધ્યમમાં વારસાગત સૂઝ હોય, લાકડું કે લોખંડ, તેનો ઉપયોગ કરી. જાણે તેમનાં ચિત્રોમાં વિશ્વપ્રસિદ્ધ ચિત્રકારો હેનરી મૂર, બાર્બરા હેપવર્થ, જેકોમીતીની અસર દેખાય છે, તેમને મુંબઈમાં રાજ્ય કલા

પ્રદર્શનમાં ઈનામ મળ્યા બાદ ઘણા બધા રાજ્યોનાં, તેમજ રાષ્ટ્રોનાં ઈનામો પ્રાપ્ત થયેલાં છે. તેમનાં શિલ્પ ‘ઘોડા-ગાડી’ ને રાષ્ટ્રીય લલિતકલાનો પુરસ્કાર મળ્યો છે. પેરીસના બીઓનેલ પ્રદર્શનમાં ઈનામ પ્રાપ્તિ તથા ઈ.સ. ૨૦૦૦માં ગુજરાત રાજ્ય લલિતકલા અકાદમી દ્વારા ગૌરવ પુરસ્કારથી સન્માનવામાં આવેલા છે.

દેશ-વિદેશમાં કીર્તિ ધરાવનાર

શ્રી મનહર મકવાણા

ઈ.સ. ૧૯૪૦માં રાજકોટમાં જન્મેલા શ્રી મકવાણાએ શાળાકીય અભ્યાસ બાદ ચિત્રકલા રસને કારણે મુંબઈની જે.જે. આર્ટ સ્કૂલમાં ઈ.સ. ૧૯૫૬માં ડિપ્લોમા પૂર્ણ કર્યો. તેમણે પોતાનાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો જહાંગીર આર્ટસ ગેલેરી, તાજ આર્ટ ગેલેરી-મુંબઈ અને સરલા આર્ટ ગેલેરી-ચેન્નઈમાં યોજાયેલાં છે. તેમજ ઘણાં સંયુક્ત પ્રદર્શનોમાં ભાગ લીધેલ છે. તેમને બોમ્બે આર્ટ સોસાયટી, રાષ્ટ્રીય લલિતકલા અકાદમી, રાજ્ય લલિતકલા અકાદમી, કલા પરિષદ ઉજ્જૈન, અકાદમી ઓફ ફાઈન આર્ટ્સ-કલકત્તા, દશેરા પ્રદર્શન-મહેસુર, આઈફેક્સ-ન્યુ દિલ્હી, મહાકોશલ, મધ્યપ્રદેશ તેમજ આંધ્રપ્રદેશની કલા સંસ્થાઓનાં પારિતોષિકી, તેમજ નાના-મોટા એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયેલા છે. તેઓ દેશ-વિદેશનાં પ્રદર્શનો તેમજ શિબિરોમાં ભાગ લે છે. તેમની કૃતિઓ મુંબઈ, દિલ્હી, વડોદરા, ભોપાળ, અમદાવાદ, રાજકોટ તેમજ જાપાન, અમેરિકા જેવાં સ્થળોએ કલારસિક લોકોને ત્યાં અને સંસ્થાઓમાં જોવા મળે છે.

નિર્સર્ગનાં દૃશ્યચિત્રોના સર્વક

શ્રી નટુ પરીખ

ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ખેડા જિલ્લાના બાંધણી ગામમાં જન્મેલા, પ્રથમ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી ભાષા-સ્નાતક થયા, બાદ મુંબઈની જે. જે. સ્કૂલમાં ઈ.સ. ૧૯૬૧માં આર્ટ્સ માસ્ટર થયા અને પછી ઈ.સ. ૧૯૬૨માં તેમણે વડોદરાની ફાઈન આર્ટ ફેકલ્ટીમાં આર્ટ્સ કિટીસીઝમ કર્યું તથા ઈ.સ. ૧૯૬૩માં ગુજરાત રાજ્યનો ડિપ્લોમા ઈન પેઈન્ટિંગનો અભ્યાસ કર્યો. તેમનો કલાભ્યાસ શ્રી રસિકલાલ પરીખ, શ્રી બેન્દ્રે અને શ્રી આંબેડકર પાસે થયો. તેમણે રાજ્ય કલા અકાદમી તેમજ મૈસુર દશેરા પ્રદર્શનના એવોર્ડ પ્રાપ્ત કર્યા.

ઈ.સ. ૧૯૯૬માં આઈફેક્સ ન્યુ દિલ્હીનો વેટરન આર્ટિસ્ટ એવોર્ડ મેળવ્યો. અમદાવાદ-મુંબઈમાં તેમનાં ૧૦ જેટલાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો યોજાયાં. તેઓએ કલાવિષયક વિચારકણિકાઓ તથા લેખો પ્રગટ કર્યા છે. ઘણા કાર્યક્રમોમાં કલાવિષયક પ્રવચનો તેમજ વાર્તાલાપો આપે છે. લલિતકલાના ઘણા કેમ્પોમાં વિદ્યાર્થીઓને દૃશ્ય ચિત્રો-પોર્ટ્રેઈટો શીખડાવવા તત્પર છે. સી. એન. વિદ્યાલયમાં ૩૦ વર્ષ સેવાઓ આપ્યા બાદ નેશનલ ડિઝાઈન સંસ્થામાં મુલાકાતી શિક્ષક તરીકે સેવાઓ આપતા. આજે જૈફવયે પણ કલા સર્જનમાં એટલા જ પ્રવૃત્ત છે. તેમને રાજ્યકલા અકાદમી તરફથી વેટરન આર્ટિસ્ટની ફેલોશીપ પ્રાપ્ત કરેલ છે.

તેમનાં સર્જનનાં બે પ્રમુખ વિષયોમાં પ્રથમ તસ્વીરકલા, પોર્ટ્રેઈટ જેમાં તેમણે કલાત્મક અને વ્યવસાયલક્ષી કામ કરેલું છે. જ્યારે તેમના નિજાનંદના વિષય સ્વરૂપે દૃશ્ય ચિત્રો, લેન્ડસ્કેપ, તેમાં પણ વર્ષાઋતુમાં આકાશમાં ઘેરાતાં વાદળો પકડવાનો તેમનો કસબ જાણવા જેવો છે. તેમણે શેરીઓ તેમજ નિસર્ગના લેન્ડસ્કેપ ચીતર્યા છે. નાના ફોરમેટમાં નિસર્ગના હવા અને વાતાવરણ પકડવાના માહેર છે. જાણીતા ચિત્રકારો વિષે સામયિકોમાં લખતા આ કલાકારનાં ચિત્રો દેશ-વિદેશમાં કલારસિકોમાં સંગ્રહાયેલાં છે.

ગુજરાતના કલાકારોને રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ

સન્માન અપાવનાર

શ્રી નરેન્દ્ર અમીન

ઈ.સ. ૧૯૩૪માં વડોદરામાં જન્મેલા શ્રી અમીને માધ્યમિક અભ્યાસ બાદ સ્થાનિક ફાઈન આર્ટ ફેકલ્ટીમાંથી ઈ.સ. ૧૯૬૦માં ચિત્રકલાના સ્નાતક-અનુસ્નાતક થઈને, ઈ.સ. ૧૯૬૧માં જાપાનની મુલાકાત લીધી. લગભગ ૧૬ વર્ષ સુધી રાજસ્થાનમાં આર્ટસ કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક, તેમજ ક્લાકેન્દ્રમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી, બાદ વલ્લભવિદ્યાનગરમાં આર્ટસ કોલેજમાં આચાર્ય તથા રાષ્ટ્રીયલલિતકલા ન્યુદિલ્હીમાં ૨ વર્ષ સેક્રેટરી તરીકે સેવાઓ આપેલી છે. તેમણે મુંબઈ, જયપુર, મદ્રાસ, અમદાવાદ, દિલ્હી, બેંગલોર, વડોદરા, ગોવા તથા ઓસ્ટ્રેલિયામાં પોતાનાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો યોજ્યાં છે. કાર્યકાળ દરમિયાન ઘણા ચિત્રકારોને ઈનામ અકરામ અપાવનાર આ કલાકારે લલિતકલા અકાદમીના મેમ્બરપદે કામ કરેલ છે. અને કલા

૫૫

પ્રદર્શનના નિર્ણાયક તરીકે ઘણા વર્ષથી કાર્યરત છે.

ઉપરોક્ત સર્વ કાર્ય હોવા છતાં, ચિત્ર સર્જનમાં પોતાની કોઈ આગવી ઓળખ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી, ચિત્ર જોતાં જ ચિત્રકારની સ્પષ્ટ ઓળખ થઈ જાય તેવું કોઈ સર્જન જોવા કે જાણવામાં આવ્યું નથી. પ્રવાસમાં વ્યસ્ત રહેવાથી એક સ્થળે ટકીને સર્જન કરવાનો આવા કલાકારને ઓછો અવકાશ સાંપડ્યો છે. અમદાવાદમાં ઈ.સ. ૨૦૦૦ના તેમનાં પ્રદર્શનમાં તેમણે એલ સ્ટ્રેક કેનવાસ ચિત્રો રજૂ કર્યા હતાં. તે તેમનાં પૂર્વચિત્રો કરતાં બિલકુલ ભિન્ન પ્રકારનાં જ લાગતાં હતાં.

ગુજરાતી લોકકલાને અર્વાચીન રીતે રજૂ કરનાર

શ્રી સી. ડી. મિસ્ત્રી

ઈ.સ. ૧૯૩૩માં દક્ષિણ ગુજરાતના ચીખલી ગામે જન્મેલા શ્રી મિસ્ત્રીએ કલાભ્યાસ અમદાવાદની સી. એન. ફાઈન આર્ટમાં કલાનો ડિપ્લોમા અને આર્ટમાસ્ટરનો અભ્યાસ કર્યો. અને ત્યાં જ પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ ઊભું કર્યું છે.

તેમનાં સર્જનમાં ભારતીય દેવ-દેવીઓનાં પ્રતીકોનો ઉપયોગ, ભાતીગળ રંગપૂરણી અને ખૂબ જ બારીક રીતની સર્જન શૈલીનો ઉપયોગ દેખાય છે. જોતાં સાથે જ દર્શકને આનંદ થાય તેવાં તેમનાં ચિત્રો હોય છે. તેમણે ઘણા વર્ષ સાતત્યપૂર્ણ સર્જન કર્યું છે. અને આજે પણ કાર્યરત છે.

તેમણે મૈસુર, હૈદરાબાદ, ઉજ્જૈન, ગ્વાલિયર, ન્યુ દિલ્હીની વિવિધ સંસ્થાઓના એવોર્ડ પ્રાપ્ત કરેલા છે. રાષ્ટ્રીય લલિતકલાનો એવોર્ડ, ઉપરાંત હ્યુમન રિસોર્સીસ તેમજ રાજ્ય લલિતકલાની ફેલોશીપ મેળવેલ છે. તેમણે દેશ-વિદેશમાં ૧૦ જેટલાં પોતાના વૈયક્તિક પ્રદર્શનો યોજેલાં છે. તેમજ સંયુક્ત પ્રદર્શનોમાં ભાગ લીધેલ છે. ઘણા જાહેર તેમ જ ખાનગી સંગ્રહાલયોમાં તેમની કૃતિઓ સચવાયેલ છે.

રાષ્ટ્રીય લલિતકલાના માનદસભ્યપદે ઘણા વર્ષ સેવાઓ આપેલ છગનભાઈને આઈફેક્સ સંસ્થા દિલ્હી દ્વારા 'કલાવિભુષણ' ખિતાબથી નવાજવામાં આવ્યા છે. એક સામાન્ય સ્તરેથી સ્વમહેનતે કલાકાર તરીકે ગુજરાતને ગૌરવ અપાવનાર આ કલાકાર પાછલાં વર્ષોમાં મોતિયાનાં ઓપરેશનમાં ખામી રહી જતાં એક આંખ ગુમાવવા છતાં પણ એક આંખની દૃષ્ટિથી સુંદર ચિત્ર સર્જનમાં પ્રવૃત્ત છે.

કલાકારોને જનતા સમક્ષ પરિચય કરાવતાર સમીક્ષક

શ્રી સુરેશ શેઠ

ઈ.સ. ૧૯૩૮માં ભાવનગરમાં જન્મેલા શ્રી શેઠ સ્થાનિક આર્ટ્સ સ્કૂલમાં માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવી કલાના અભ્યાસ માટે વડોદરાની ફાઈન આર્ટ ફેકલ્ટીમાં જોડાયા. બી. એ. અને એમ. એ. ફાઈન આર્ટનો અભ્યાસ ઊચ્ચ કક્ષાએ સંપન્ન કર્યા બાદ ભાવનગરની શિક્ષકોની ટ્રેઈનીંગ કોલેજમાં પાર્ટ ટાઈમ પ્રાધ્યાપક તરીકે નવ વર્ષ સુધી કામ સંભાળ્યું. બાદ શામળદાસ કોલેજમાં હોમસાયન્સ વિભાગમાં ક્રાફ્ટ શીખવાડ્યું. બાદ નિવૃત્તિ કાળ સુધી અમદાવાદની સી. એન. આર્ટ કોલેજમાં કલાનો ઇતિહાસ તેમજ ચિયરીના પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપેલ છે.

લોકકલામાં પી. એચ. ડી.ની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કર્યા બાદ બહુધા સંશોધનમાં વધારે પ્રવૃત્ત રહ્યા છે. જેથી વિવિધ પ્રદર્શનોમાં ક્રાફ્ટસ અને લોકકલામાં તેમણે નોંધપાત્ર કામ કર્યું છે. ન્યુ દિલ્હીની હ્યુમન રિસોર્સીસની ફેલોશીપ મેળવેલ છે. ભરતકામ-ભીંતચિત્રો જેવા વિધવિધ કાર્યની તેમની શોધનાત્મક નોંધો પ્રગટ થયેલ છે. ઘણા વર્ષોથી અમદાવાદના અંગ્રેજી અખબાર ‘ધી ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’માં કલાવિવેચક તરીકે લેખન કાર્ય સંભાળે છે. સંભવિત કાર્યક્રમોમાં નિર્ણાયક તરીકે સેવાઓ આપે છે. આજ સુધીમાં તેમના માત્ર ત્રણ જ વૈયક્તિક પ્રદર્શનો યોજાયાં છે. જેમાં તેમની અર્વાચીન પ્રકારની ચિત્ર રચનાઓ જોવા મળી છે. ચિત્ર કરતાં લોકકલાના સંશોધનમાં જ તેમનું વિશેષ પ્રદાન જોવા-જાણવામાં આવે છે.

અવતવાં પ્રતીકો દ્વારા સર્જન કરનાર

શ્રી રમણિક ભાવસાર

શ્રી ભાવસારનો જન્મ ગાંધીનગર પાસેના પેથાપુરમાં થયેલો, પ્રારંભિક ચિત્રકલાની તાલીમ કલાભવન અમદાવાદમાં લીધી. ઘણાં વર્ષો સુધી સ્થાનિક મિલોમાં ટેક્ટાઈલ ડિઝાઈનર તરીકે કામ કર્યું તથા પ્રોસેસિંગ પેઈન્ટર્સ યુપના આરંભથી મેમ્બર રહ્યા. વર્ષો સુધી ડિઝાઈનરનું કામ કર્યું હોવાથી રંગ-સમજ, અરૂપ આકારોને ભાતિગળ રીતે રજૂ કરવાની, તેમજ કેનવાસ કે બોર્ડ પર અવકાશ સાથે આકારની ગોઠવણી કરી ચિત્ર નિરૂપણ કરવાની તેમની આગવી શૈલી

છે. જે થોડા કલાકારોએ નદીની રેતીનો ઉપયોગ કરી ચિત્રો કર્યાં છે. તેમાં શ્રી ભાવસારે ઘણાં સમય સુધી સર્જન કરેલું છે. તેમનાં ચિત્રોમાં કોઈ ફીગરેટીવ કે વાસ્તવલક્ષી કામ જોવા મળતું નથી, તેમનાં સર્જન પર શાંતિ દવે તેમજ જે. સ્વામીનાથનના કામની અસર જણાય છે.

તેમણે ૧૫ જેટલાં વૈયક્તિક પ્રદર્શનો અને ઘણાં સંયુક્ત પ્રદર્શનો યોજાયાં છે. તેમને દેશના વિભિન્ન શહેરોની કલાસંસ્થાઓ દ્વારા પારિતોષિકો તથા એવોર્ડ મળેલાં છે. જેમાં અમૃતસર-પંજાબનો ગોલ્ડ મેડલ, એકેડમી ઓફ આર્ટ દિલ્હીનો નેશનલ એવોર્ડ, ઓલ ઈન્ડિયા ફાઈન આર્ટ્સ એન્ડ ક્રાફ્ટ્સ સોસાયટીનો એવોર્ડ, મધ્ય પ્રદેશ કલા પરિષદ અને ભારત કલા ભવન ઉજ્જૈનના એવોર્ડ મુખ્ય છે.

તેમનાં ચિત્રો સુશોભનાત્મક, ડેકોરેટિવ પ્રકારનાં કહી શકાય, તેમની કૃતિઓ દેશ-વિદેશમાં ખાસ કરીને નિજીસંગ્રહકારોને ત્યાં સ્થાન પામેલ છે. આજે ૭૦ વર્ષની જૈંક ઉંમરે તેઓ ચિત્રકલામાં વ્યસ્ત છે.

અલંકારિક શૈલીના ચિત્રકાર

શ્રી બળવંતરાય જોષી

શ્રી બળવંતરાય અંબાશંકર જોષીનો જન્મ ચોટીલામાં તા.૫-૧૧-૧૯૨૮માં થયો. પિતાજી શિક્ષક અને કાકા “ધૂમકેતુ”ના સહવાસમાં એમનું ઘડતર થયું અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી મઢેલા ચોટીલાના સૌંદર્યભર્યા વાતાવરણમાંથી તેમણે ચિત્રાંકનની પ્રેરણા મેળવી.

રાજકોટમાં ચિત્રકાર સ્વ. મગનલાલ ત્રિવેદી પાસેથી ચિત્રોમાં માર્ગદર્શન મેળવ્યું અને તે પછી “સર જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સ” મુંબઈ ખાતેથી ચિત્રકલાનો ડિપ્લોમા મેળવ્યો તેમજ “આર્ટ માસ્ટર”ની પરીક્ષા પણ પ્રથમ નંબરે પાસ કરી.

રાજકોટમાં આર્ટ્સ સ્કૂલમાં કલા શિક્ષક તરીકે નિમણુંક થઈ, એ પછી વત્સલ અને કાર્યશીલ સફળ શિક્ષક તરીકે અનેક વિદ્યાર્થીઓમાં ચિત્રકલાના સંસ્કાર સીંચ્યા.

એક સફળ કલાશિક્ષક ઉપરાંત તેઓ એક અચ્છ સર્જક પણ ખરા. અનવરત રીતે લોક પરંપરાની પરિમાણી શૈલીના ચિત્રકાર છે. પોતાની ચિત્રઅંક શૈલીનાં લક્ષણોમાં સ્થિર પાત્રો, સંકુલ તેમજ ખંડબદ્ધ રચના, વિશાળ આંખો, સુશોભિત પાત્રો, લાલ, પીળો, ભૂરો, કથ્થાઈ, સફેદ, શ્યામ રંગોનું

બાહુલ્ય, કાળી તેમજ કથ્યાઈ જાડી-પાતળી લીટીથી ફીનિશ કરાયેલ આજુબાજુ ટપકાં-ખસરાના પોતથી અલંકૃત એવાં એમનાં ચિત્રો કલાકારની નિજશૈલીનું સ્વરૂપ દર્શાવી જાય છે. એમની લોક પરંપરાની સર્જનાત્મકતામાં રંગની મીઠાશ તેમજ સરળ રજૂઆતને લીધે તે ચિત્રો દર્શનીય બની રહે છે.

શ્રી જોષીના વિષયોમાં વિશેષરૂપે લોકજીવન-તુલસીવિવાહ, રમકડાંવાળા, માલધારી, કૂવાકાઠો, શુંગાર, મુસાફરો વગેરે છે. કૃષ્ણલીલામાં દાણલીલા, રાધાકૃષ્ણ, નાગદમન, જસોદાનો કાન વગેરે છે. આ ઉપરાંત કવિ કાલિદાસની સંસ્કૃત કૃતિઓ ઉપરથી પણ આવિર્ભાવ પામેલાં એવાં તેમણે પુષ્કળ ચિત્રો કર્યાં છે.

તેમનાં ચિત્રોની રચનામાં પશુ, પંખી, પુષ્પ, ઝાડ, પર્વત, પાણી વગેરેનાં આલેખનમાં પણ દ્વિપરિમાણ સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે. દેશ તેમજ પરદેશના કલાશોખીનોના સંગ્રહમાં તેમનાં ચિત્રો સ્થાન પામ્યાં છે.

તેમણે મુંબઈ, અમદાવાદ, રાજકોટ વગેરે સ્થળે નિજ પ્રદર્શનો ભર્યાં છે, ઉપરાંત દિલ્લી, કલકત્તા, મુંબઈ, ચેન્નાઈ, અમદાવાદ, રાજકોટ વગેરે સ્થળે વાર્ષિક પ્રદર્શનોમાં પોતાની કૃતિઓ રજૂ કરી છે.

શ્રેષ્ઠ શિક્ષકના એવોર્ડથી સન્માનિત શ્રી જોષીને “અફેક્સ-ન્યુ દિલ્લી” કાલીદાસ સમારોહ ઉજ્જૈન, અમદાવાદ, તેમજ ધી બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીનાં પારિતોષિકો એનાયત થયાં છે. એમની સચિત્ર એવી બાળવાર્તા પણ ઈનામને પાત્ર બની છે.

આ વચસ્ક કલાકાર આજે પણ કાર્યરત છે.

પનથટ

ચિત્રકાર : શ્રી બળવંત જોષી

પાઠ ચિત્રોના માલમી શ્રી પ્રતાપસિંહ જાડેજા

શ્રી પ્રતાપસિંહ ભાવસિંહ જાડેજાનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૪૦માં રાજકોટ જિલ્લાના વેજા ગામે ક્ષત્રિયકુલમાં થયો, એથી ક્ષત્રિય કુલાચાર પ્રમાણે લાજ-મરજાદ, ખાનદાની અને આભિજાત્ય તો તેમને ગળથૂથીમાંથી જ સાંપડેલા.

નાનપણથી જ વેજા ગામની વિલસતી પ્રકૃતિ અને તળપદી લોક નાતજાતના પરિવારો સાથે ભાઈચારો હોવાથી લોકસંસ્કૃતિનો વારસો એમના માનસ સાથે વણાઈ ગયેલો.

વેજા ગામમાં પ્રાથમિક અભ્યાસ પૂરો કરી આગળ ભણતર માટે રાજકોટમાં સ્થિર થઈ તબક્કાવાર ચિત્ર અને વિનયનનો અભ્યાસ કર્યો.

નાનપણથી જ ચિત્ર પ્રત્યે વિશેષ લગાવ હોવાથી રાજકોટમાં સ્વ. ડૉ. રમેશભાઈ ભટ્ટની ચિત્રસંસ્થા “પંડિત નહેરુ ફાઈન આર્ટ” માં જોડાઈને માર્ગદર્શન મેળવ્યા પછી ઈ.સ. ૧૯૬૬માં “ડિપ્લોમા ઈન પેન્ટીંગ”, તે પછી સ્કલ્પચર તેમજ ઈ.સ. ૧૯૭૪માં “આર્ટ માસ્ટર” ડિગ્રી લીધી. ઈ.સ. ૧૯૮૩માં ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષય લઈને એમ.એ. કર્યું.

ઈ.સ. ૧૯૬૭માં ચિત્રશિક્ષક તરીકેની નોકરી સ્વીકારી, લાયબ્રેરી પણ સંભાળી અને પછી ‘ફૂલછાબ’ દૈનિકમાં “રંગ, રૂપ અને રચના” નામે કટારના લેખક તરીકેનું કાર્ય સંભાળ્યું.

શ્રી જાડેજા ભૂમિના ચાહક હોવાથી તેમણે તળપદ ધરતીનાં રૂહને પ્રમાણી તેમાંથી નિજ ચિત્રાંકનનું પોત-શૈલી સર્જી. મેઘાણી, ધૂમકેતુ, મુનશી, દર્શક વગેરેનાં પુસ્તકો વાંચ્યા, પછી ગ્રામજીવનનાં થીજી ગયેલાં અને જીવંત માનવો-પશુ, પ્રકૃતિનું તેમણે કાળીશાહીના માધ્યમથી નખશીખ વગોટે આલેખ્યાં, જેમાં પ્રકૃતિના વિવિધ સુંદર અને ભેંકાર રૂપ, રાવળિયા, ઢોલી, ભજનિકો, નટ, ભવાયા, કાંગસિયા, માલધારી, ખેડવાયા, ગાય, ભેંશ, કૂતરા વગેરેની સ્વાભાવિક લઢણ, પહેરવેશ, શરીરવળોટ, પોશાક વગેરેનું સાચું પ્રતિબિંબ આલેખ્યું.

પુરોગામી સ્વ. સોમાલાલ શાહ, સ્વ. રસિકલાલ પરીખનાં પાઠચિત્રો તેમના પ્રેરણા રુપ હોવાથી તેઓએ વારતાચિત્રોથી ચિત્રાંકનની ગતિવિધિ શરૂ કરી. ગુજરાતમાં પાઠ ચિત્રકારની પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન પામી ચૂક્યા.

નાનપણથી સ્મૃતિચિત્ર પ્રત્યે અનુરાગ હોવાથી પશુ, પંખી, પ્રકૃતિ અને વિવિધ લોકોનું સાંગોપાંગ નિરીક્ષણ અને સ્કેચીંગ કરતાં રહીને તેઓ રેખા વિન્યાસ અને અંગ-ઉપાંગના પૂરા અભ્યાસી બની ગયા, એથી એમના પાઠ-તેમજ વારતા ચિત્રોની રચનાઓમાં આકૃતિ, પ્રમાણ, વાસ્તવિકતા, સ્થળ, કાળ અને વાતાવરણનું ચોક્કસ દર્શન થાય છે.

પ્રાચીન કાળ હોય કે મધ્યયુગ, લોકજીવન તેમજ સાંપ્રતકાલીન તેમજ અન્યનો પૂરો અભ્યાસ કરીને જે તે કાળ અને માનવીય રૂપ વળોટને તેઓએ ચોક્કસ રીતે રજૂ કરી બતાવ્યાં છે.

ઈ.સ. ૧૯૬૪, ૧૯૬૫, અને ૧૯૭૮માં રાજકોટ ખાતે “શુપ શો”. આ ઉપરાંત ન્યુ દિલ્હી, મુંબઈ, મૈસુર, અમદાવાદ, ભાવનગર, રાજકોટ ખાતે યોજાતાં વાર્ષિક પ્રદર્શનોમાં તેઓએ પોતાની કૃતિઓ રજૂ કરી છે અને ઘણાં પારિતોષિક પણ મેળવ્યાં છે.

“ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ” માટે વીશેક જેટલાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં પાઠચિત્રો કર્યાં છે. “ફૂલછાબ” દૈનિકમાં કલા વિભાગની કોલમમાં તેઓ ચિત્ર પ્રદર્શનો, કલાકાર પરિચય, કલાકાર નિધન વગેરેનો પરિચય કરાવતા રહ્યા છે.

શાહીના માધ્યમ દ્વારા તેમણે સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિગત લોકસંસ્કૃતિની પ્રતિષ્ઠા કરીને તેનો મહિમા ગાયો છે.

વાતચીત

ચિત્રકાર : શ્રી પ્રતાપસિંહ જાડેજા

પ્રકાશ-છાયાતા આધુનિક ચિત્રકાર શ્રી અવિનાશ ઠાકર

ઈ.સ. ૧૯૫૫ માં રાજકોટમાં જન્મેલા શ્રી અવિનાશભાઈ સ્વ. ચિત્રકાર અનંત ઠાકરના પુત્ર છે. આથી વારસાગત ચિત્રકલામાં રસ જાગૃત થતાં સાહિત્યમાં સ્નાતક થયા બાદ ચિત્રકલાના અભ્યાસ માટે વડોદરામાં આર્ટ ફેકલ્ટીમાં ગયા. અલબત્ત કોઈ કારણવશાત્ કલાભ્યાસ કરી શક્યા નહીં. છતાં જાત-મહેનતથી કલા સર્જન અને પ્રયોગો ચાલુ રાખ્યા. જેમાં નાનાં મોટાં ઈનામો મળ્યા કર્યા પણ કોઈ મૌલિક શૈલી શોધી શક્યા નહીં. પરંતુ તે અરસામાં તેમને ચિત્રકાર વૃંદાવન સોલંકીનો સંસર્ગ થતાં ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા જેવા ચિત્રજ્ઞાનને લીધે સારી પ્રગતિ કરી શક્યા એટલે તેમની પ્રતિભામાં સોલંકીનો વિશેષ ફાળો ગણી શકાય.

શ્રી ઠાકરે મુંબઈ, બેંગલોર, ચૈન્નાઈ વગેરે સ્થળે પોતાનાં ચાર વૈયક્તિક તેમજ ૩૨ જેટલાં સંયુક્ત અને લગભગ ૧૨ જેટલાં સંસ્થાકીય પ્રદર્શનો યોજાયેલાં છે. તેમાં તેઓએ રાજ્ય લલિતકળા સહિત સાત એવોર્ડો મેળવેલા છે. ચિત્રકલા ઉપરાંત તસ્વીર કલામાં પણ સારા કૌશલ્યને કારણે તેમનાં ચિત્ર અને તસ્વીરો દિલ્હીની ગેલેરી ઓફ મોડર્ન આર્ટ, ચંદીગઢની આર્ટ ગેલેરી તેમજ જાણીતી હોટલો તેમજ સંગ્રાહકોને ત્યાં જોવા મળે છે.

તેમનાં સર્જનમાં દૃશ્યચિત્રો પ્રમુખ છે. વળી સારા ફોટોગ્રાફર હોવાથી પ્રકાશને તથા છાયાને, શેરીઓના કે જૂની ઈમારતોના લેન્ડસ્કેપમાં સારી રીતે રજૂ કરી શક્યા છે. ઉપરાંત જૂનાજમાનાનાં વોટરકલર પ્રકાશનાં સ્થાને કેનવાસ ઉપર કે પાટિયા પર કેનવાસ લગાડીને સમકાલીન કલાપદ્ધતિ અનુસાર મોટા માપ-તાલમાં લેન્ડસ્કેપ કરતા હોવાથી લોકોને પ્રભાવિત કરી શકે છે. તેમનાં સર્જનમાં વિવિધ દીવાલોના ખરબચડાં ટેક્સચરના નિરૂપણમાં તેઓએ સારી કુશળતા હાંસલ કરી છે. રાજકોટ જેવા દૂરના સ્થળે રહીને ચિત્રકલામાં રાજ્યમાં તથા બહાર નામના મેળવી તે ગૌરવપ્રદ વાત છે.

ચિત્રમાં અશ્વોત્તાં વિવિધરૂપ અને તાલ આલેખતાર શ્રી કિશોરવાળા

ઈ. સ. ૧૯૩૩માં બીલખામાં જન્મેલા શ્રી વાળા વડોદરાની ફાઈન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં કલામાં સ્નાતક થયા બાદ

રાજકોટમાં સ્થાયી થઈ કલાસર્જન કરે છે. રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ યોજાતાં પ્રદર્શનોમાં તેઓ ભાગ લે છે. તેઓએ ઈનામો, એવોર્ડો પ્રાપ્ત કરેલા છે. દિલ્હી, અમદાવાદ, કલકત્તા, લખનૌ, મુંબઈ, મધ્ય પ્રદેશ, મૈસુર વગેરે જગ્યાએ વૈયક્તિક પ્રદર્શનો યોજ્યાં છે.

તેમનાં સર્જનમાં એક જ પ્રકારના ઘોડાનાં પ્રતીકવાળાં ચિત્રો જે મિક્સ-મિડિયામાં સહેજ એબ્સ્ટ્રેક્ટ જેવાં દેખાય છે તેમ કરેલાં છે. જેમાં કોઈ અભ્યાસપૂર્ણ કુશળતા કે સર્જનાત્મક તત્ત્વ દેખાતું નથી તેમને મળેલા એવોર્ડ કે પારિતોષિકોમાં તેઓ શારીરિક રીતે સક્ષમ નહીં હોવાને લીધે ભાવાત્મક રીતે અપાતાં હોય તેમ લાગે છે. હા, એટલું જરૂર કહી શકાય કે તેમની શારીરિક હાલત અવસ્થાગત હોવા છતાં કાર્યશીલ રહે છે. અને ચિત્રસર્જન દ્વારા પ્રદર્શનોમાં ભાગ લેતા રહે છે. જેમ ઘણી સરિતાઓ સૂકાઈ જાય છે તેવું થયું નથી.

અશ્વીનકુમાર રમણીકલાલ ભટ્ટ

ભાવનગર કલા સંસ્કારની ભૂમિ છે. સંગીત ચિત્રકલાના અનેક ઉપાસકો અત્રે જોવા મળ્યા છે. અંગ્રેજી સાહિત્ય સાથે સ્નાતક થયેલા, ચિત્ર, સંગીત, કલાપ્રેમી અશ્વીનકુમાર ભટ્ટ હાલમાં ભાવનગરની સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સૌરાષ્ટ્રની એક શાખામાં અધિકારી તરીકેની સેવા આપી રહ્યા છે.

નીરવ શાંતિ

ચિત્રકાર : શ્રી અશ્વિનકુમાર આર. ભટ્ટ

ખૂબજ પ્રેમાળ, શાંત, લાગણીશીલ અને કલા માટેના સમર્પણની ભાવના બચપણથી જ તેમનામાં જોવા મળી. કલા પરત્વેની તેમની ઊંડી રુચિને કારણે ભાવનગરના જાણીતા કલાઉપાસક વીરેન્દ્ર પંડ્યા પાસેથી વોટરકલર્સનાં અને કલામર્મજ્ઞ ચંદુભાઈ પંડ્યા પાસેથી ઓઈલકલર્સનાં ચિત્રો બનાવવાની પ્રેરણા મેળવી. લગાતાર એમાં દિલ પરોવ્યું, અનેક કલાધરોના પરિચયમાં આવતા રહ્યા જેનાથી તેમના આંતરિક આનંદમાં વૃદ્ધિ થઈ. તેમનાં ચિત્રોમાં જનજીવનની ભાવના અને સંવેદનનાં ચિત્રો વિશેષ જોવા મળ્યાં. તેમની ચિત્રકલા સાધનામાં વોશ પેઈન્ટીંગ, સ્ટીલ લાઈફ સી સ્કેપ વગેરે કેન્દ્ર સ્થાને રહ્યાં. સંગીતમાં પણ 'વાયોલીન' વાદનમાં તેમનું મન સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે. સંખ્યાબંધ જાહેર કાર્યક્રમોમાં તેમનાં આગવાં વ્યક્તિત્વનાં દર્શન થાય છે.

કે. ટી. ગોહિલ

જન્મ : તા. ૧૮-૯-૧૯૬૩ સોનગઢ.

કોમર્સ ગ્રેજ્યુએટ એવા આ યુવાન કલાકાર ને વારસાગત કલા જીવનમાં ઊતરેલી છે. જેની નસેનસમાં કલારૂપી લોહીનું પરિભ્રમણ થતું હોય. અને એ કલા જ્યારે બહાર આવે છે ત્યારે કલા વારસાનો સાચો ખ્યાલ આવે છે. અને એ કલા બાળપણથી જ હસ્તગત થયેલ એવા આ કલાકારે શરૂઆત જલરંગોથી કરેલ. આવા હોંશીલા કલાકારને કલા મર્મજ્ઞ શ્રી ખોડિદાસ પરમાર, રમેશચંદ્ર રાઠોડ, બીપીનભાઈ ગોંસાઈ દ્વારા કલાનું દીવેલ પૂરાયેલ અને આજે તેમના કાકાશ્રી બી. કે. ગોહિલ કે જેમણે દીવડે પૂરાયેલ દીવેલને પ્રકાશિત કરવામાં ખૂબજ અગત્યનો ભાગ ભજવેલ.

આ કલાકારે ઓઈલ પેઈન્ટીંગ, વોટર કલરમાં મોટા મોટાં ચિત્રો, ઐતિહાસિક ચિત્રો, પ્રોટ્રેટ રેખા ચિત્રો, છાયા ચિત્રો બનાવી ભાવનગરમાં પોતાનું આગવું સ્થાન જાળવી રાખેલ છે.

આજે તેઓ ઉત્તમ કક્ષાના ચિત્રકારોમાં સ્થાન પામી તેમનાં કાર્યક્ષેત્રમાં અવિરત કલા સર્જન કરી રહેલ છે.

તેમના ઊજળા ભવિષ્યની આશા સાથે.

ગ્રંથ-સંપાદક

The Inner Landscape of Gujarat

ગુજરાતની અસ્મિતાને ઉજાગર કરવા તસ્વીરીના એક બેનમૂન અમૂલ્ય ગ્રંથનું વિહંગાવલોકન

ગઈકાલ અને સાંપ્રતકાલીન ગુજરાતના જનજીવનના સંસ્કાર, વિધિવિધાન, રૂઢિ પરંપરા, કલાકારી, અને લોકસંસ્કૃતિની રંગીન અને તેજ છાયામાં ઝાંખી કરાવતો એવો અનેકવિધ તસ્વીરોનો એક ગ્રંથ “The Inner Landscape of Gujarat” મુંબઈસ્થિત પાલનપુરની હીરા બજારની પ્રતિષ્ઠિત પેઢી મહેન્દ્ર બ્રધર્સ દ્વારા સને ૨૦૦૧ની સાલમાં પ્રકાશિત થયેલ છે.

આ ગ્રંથમાં ગુજરાતના વયસ્ક અને યુવાન એવા ૪૧ તસ્વીરકારોએ ગુજરાતી જનજીવનની લોકસંસ્કૃતિ, કલા અને નિસર્ગની વિવિધ પળો કેમેરાના કસબથી ઝડપી, ગુજરાતની અસ્મિતાનો ખ્યાલ આપ્યો છે. ગ્રંથમાં તસ્વીરોનું સંકલન શ્રી ભાનુ શાહે કર્યું છે. આખાએ ગ્રંથનું સંકલન ડૉ. વિક્રમ મહેતાએ કર્યું છે.

બે ખંડમાં વિભક્ત એવા આ ગ્રંથમાં પ્રથમ ખંડમાં “ગુજરાત રાજ્ય” ની અંદર સંમિલિત કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત વિભાગના તળજીવનનું સુંદર પ્રતિબિંબ રજૂ થયું છે.

ઘર, ઘોડિયાં અને હાલર હિંચકાથી માંડીને બાળકના સંસ્કાર વિધાન, રમત ગમત અને ઉત્સવ પ્રસંગની મોજ, લગ્નોત્સવમાં વાનેવધતાં લૂગડાં પહેરીને મહાલતા લોકો, ગાડામાં ઊઘલતી જાન, સાંઢીનો અસ્વાર, વરઘોડો અને માંડવા પરિસરની ઝલક અહીં નિખરી રહી છે. મેળા, ખેલોમાં ઢોલના ધબકારે રમાતો રાસ, ગરબી, હૂડો અને આદિવાસીઓનાં નર્તન સાથે લોકકસબીઓની અંગ કસરતની હેરતભરી રમતો પણ તસ્વીરોમાં ઝીલાણી છે.

કચ્છી ભોમના ભૂંગા, ફૂલા, સૌરાષ્ટ્રના લોકભરતથી સજાવેલ ગ્રામઘરો, ઉપરાંત ખેતર, પાદર, નદી, નહેરાં, સાગર, પાણીશેરડો, લીલાંસૂકાં બીડો, વાંઢે ફરતા માલધારીઓ વગેરેની સાથે તળભોમના નરનારી અને વૃદ્ધોની સાથોસાથ નિત્યજીવનની તસ્વીરો જોઈ શકાય છે.

બીજા ખંડમાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું દર્શન ઝીલાયું છે, જેમાં ઉજજવલ અને આકાશને આંબતાં મંદિરો, ટેરાસરો, મસ્જિદો, સુલતાની-સ્મારકો, ફૂપવાવો, ફૂવા વગેરે પાવન સ્થાનો માથે જાત્રા જુવારતા શ્રદ્ધાવાન લોકોના થર છે. હિંદુ, જૈન, ઈસ્લામી પરંપરાના કલામય સ્થાપત્યોમાં દેવ, દેવીઓ, ગતિભરી નૃત્ય કન્યાઓ, છંદગતિવાળી વેલો વગેરેની મનરંજિત તસ્વીરો છે. મંદિર, હવેલીઓની ભીંતો પર ચિત્રિત સલાટી, સ્વામિનારાયણી તેમજ લોકશૈલીના રંગીનચિત્રો સ્થાનને ઉનતતા અર્પે છે.

અપભ્રંશ શૈલીના તાડપત્રી પરનાં ચિત્રો, જૈનશૈલીના કલ્પસૂત્રો, વિજ્ઞાપિત્રો, કાગળ પર ચિત્રિત હસ્તપ્રતો, કાપડના ઓળિયાચિત્રો મધ્યકાલીન ગુજરાતના ગૌરવરૂપ છે. કાંસાની બહુમૂલ્ય પ્રતિમાઓ, વિવિધ ઘાટના ધાતુપાત્રો, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્રી લોકભરત, પીછવાઈ પટોળાં, બાંધણી અને પતંગનું નિર્માણ પણ તસ્વીરમાં ઝીલાયું છે.

ગુજરાતની અસ્મિતાને ઉજાગર કરતો તસ્વીરનો આ બેનમૂન અમૂલ્ય (ગ્રંથની કિંમત રખાઈ નથી) ગ્રંથ પરીખ પરિવારે તૈયાર કરાવી દેશ પરદેશમાં ગુજરાતની અસ્મિતાની ઝાંખી કરાવી છે. ધન્યવાદ.

—ખોડીદાસ પરમાર (લોકશૈલીનાં ચિત્રકાર)

મેઘાણંદ ગઢવી

પન્નશ્રી દુલાકાગ

કાનજી ભુટા બારોટ

મેરૂભા ગઢવી

પીંગળશીભાઈ ગઢવી

કનુભાઈ બારોટ

હેમુ ગઢવી

શ્રી અમરદાસગાજી બારાવાલા

સંતશ્રી નારાયણ સ્વામી

બ્રાણલાલ વ્યાસ

અભરામ ભગત

પન્નશ્રી દિવાળીબેન ભીલ

કેશુભાઈ બારોટ

પ્રફુલ દવે

હેમંત ચૌહાણ

ભીખુદાન ગઢવી

દરબાર પૂંજવાળા

જગમલ બારોટ

અરવિંદ બારોટ

કરશન પટિયાર

પૂનમ બારોટ

નિરંજન પંડ્યા

ભાસ્કર બારોટ

લોક સાહિત્યના કલાધરો

—કેશુભાઈ બારોટ

જે સમાજ પોતાનો ભર્યોભર્યો એવો સંસ્કાર વૈભવ, પોતાનાં રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો, પોતાની સંસ્કૃતિનાં વહેણો અને પોતાના કલાકૌશલ્ય ધરાવતા સુપુત્રોનું અભિવાદન કરી શકતો નથી કે ગૌરવ અનુભવી શકતો નથી એ સમાજ લાંબો સમય જીવંત રહી શકતો નથી. આપણે વિશ્વના મહાન કલાકારો વિષે પૂરી રીતે પરિચિત હોઈએ પણ આપણા ઘરઆંગણાના કવિ કલાપી કે કવિ કાન્ત વિષે બિલકુલ ન જાણતા હોઈએ તો આપણે ઘણા અધૂરા ગણાઈએ. લોકવાર્તાઓ, લોકગીતો અને લોકસંગીત પ્રત્યેક પ્રજાનો કિંમતી વારસો અને મૂલ્યવાન ખજાનો છે. દરેક પ્રદેશને પોતાની વિશિષ્ટતા હોય છે. તેને પોતાની લોકબોલી, પોતાની રજૂઆતની પદ્ધતિ પણ પ્રાદેશિક વાતાવરણને અનુરૂપ હોય છે. ગામડે ડાયરા વચ્ચે બેસીને ભલકારા દેતા દેવીપુત્ર ચારણનાં મોઢેથી આપણે લોકસર વાણી સાંભળીએ કે બારોટોના મુખે પડછંદ અવાજે દુહા સાંભળીએ એ પણ એક લ્હાવો છે.

માધવપુરના કે તરણેતરના લોકમેળાઓમાં રાસની રમઝટો, ડિંગળી છંદના હલકભર્યા રણકારો, મંજીરાના તાલે, ઊંચા સ્વરે ગવાતાં ભજનો, ભેટ બાંધીને બેઠેલા ડાયરાની વચ્ચે રંગભરી વાર્તાઓ લોકોને તરબતર કરે છે, એનાં અંતરને પખાળે છે. અને લોકસંસ્કૃતિના પ્રવાહને અવિચ્છિન્ન રાખે છે. આપણે ત્યાં સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ-ગુજરાતમાં હજારોની સંખ્યામાં નાનામોટા નામી-અનામી કલાકારોની સંખ્યા ઘણી મોટી થવા જાય છે. આકાશવાણીના રાજકોટ કેન્દ્ર ઉપર જ ૩૫૦ જેટલાં નામો હશે. આ સૌનો પરિચય લખવો મુશ્કેલ છે તેમ છતાં વિશ્વપ્રાંગણમાં જેમના સ્વરો લહેરાય છે તેવા નામી કલાકારોમાંથી થોડાનો આ લેખમાળામાં પરિચય કરાવે છે શ્રી કેશુભાઈ બારોટ. તેઓ જૂનાગઢના વતની છે. રેડિયો કલાકર છે. સાહિત્ય સંશોધનમાં ખૂબ જ સક્રિય રહ્યા છે. અમારી પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ સાથે વર્ષોથી સંકળાયેલા છે. ખૂબ જ નમ્ર અને પ્રેમાળ છે. તેમનો વિસ્તૃત પરિચય અન્યત્ર આપ્યો છે. તેઓએ વિદેશોમાં પણ પોતાની કલાશક્તિની પ્રતીતિ કરાવી છે. જે કલાકારો ઉમર ને કારણે કે તબિયતને કારણે વિદેશોમાં જઈ શક્યા નથી પણ તેમની ઓડિયો-વિડિયો કેસેટો મોટી સંખ્યામાં વિદેશોમાં પહોંચી ગઈ છે. લોકસંગીતને અને રાસ મંડળીઓને ભાવનગર રાજ્યના દીવાન અનંતરાય પટ્ટણીએ અને સાંગાણીના ઠાકોર સાહેબે ભારે મોટું પ્રોત્સાહન બળ આપેલું જે અત્રે નોંધવું જ જોઈએ.

—સંપાદક

મેઘાણંદ ગઢવી

મેઘાવી કંઠના સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર મેઘાણંદ ગઢવીનો જન્મ ઘેડ વિસ્તારના છત્રાવા ગામે ચારણ જ્ઞાતિની લીલા શાખના ખેંગાર ગઢવીને ત્યાં સંવત ૧૯૧૮માં થયો હતો.

લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં “લોકવાર્તા” આગવું સ્થાન ધરાવે છે. પહેલાનાં જમાનામાં આવી લોકવાર્તાઓ જામતી

૫૩. ૫૬

કોઈ રાજદરબારે, પણ આતો જનસમાજની વાતું જન-સમાજમાં સહુને સાંભળવી હોયને! પોતાની રત્ન સમી સંસ્કૃતિની ગાથાથી જનસમાજ કેમ વંચિત રહે? અને આમ મેઘાણંદ ગઢવી જેવા પ્રયંડકાય વીર વાર્તાકારના બુલંદ કંઠને આમજનતા સમક્ષ વહેતો મૂક્યો શ્રી ગોકળદાસ રાયચૂરાએ.

બાલ્યાવસ્થામાં જ મેઘાણંદ ગઢવીએ માતા-પિતાની

છત્રછાયા ગુમાવી. મોસાળમાં મોટા થયા. સંસ્કૃતિના વારસા સાથે જન્મેલા મેઘાણંદની બાલ્યાવસ્થા તો અતિ પરિશ્રમમાં વીતી. પહેલેથી શ્રદ્ધાવાન તો ખરા જ. રાણા રીઝવાડાના જીજ્ઞાભાઈ નરેલા પાસેથી વાર્તા, કવિતા અને કાવ્યો સાંભળે અને શીખે. આમ સાહિત્યનો પરંપરાગત અભ્યાસ તેમનામાં દંઢ થતો ગયો અને યુવાવસ્થા સુધીમાં તો તેઓ એક સમર્થ વાર્તાકાર તરીકે પંકાયો. તેઓ વાર્તા માંડે ત્યારે તેમાં નવે રસના પ્રવાહો વહેતા હોય ને શ્રોતાઓ સ્થિર ચિત્તે વાર્તાપ્રવાહમાં તણાતા હોય. તેમાં સમયનાં બંધન તો ક્યાંથી હોય! કહે છે કે, મુંબઈમાં મેઘાણંદ ગઢવીએ રા'નવધણની વાર્તા દરરોજના ત્રણ ત્રણ કલાક એમ કરીને નવ દિવસ સુધી કરેલી.

મેઘાણંદ ગઢવીને પ્રથમ વાર્તા કહેવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો માંગરોળમાં. ત્યાંના દરબાર હુસેન મિયાં શેખે તેમની વાર્તા સાંભળી અને સાતસો કોરી આપી હતી. પછી તો ગામડે-ગામડે જ્યાં-જ્યાં તેઓ જતા ત્યાં વાર્તાઓ મંડાતી અને એક ગામમાં પ્રસરેલી ખુશ્બુ બીજે ગામ પહોંચી જતી.

મેઘાણંદભાઈને મુંબઈનું આમંત્રણ મળ્યું. આ સમર્થ વાર્તાકારની ૭૫મી જન્મજયંતીની ત્યાં ઉજવણી થઈ. પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપદે 'સર કાવસજી જહાંગીર હોલ'માં એક કાર્યક્રમ યોજાયો. જેમાં મેઘાણંદજીને ૭૫ સુવર્ણમહોરની ભેટ આપવામાં આવી. વડોદરાના સાહિત્યપ્રેમી મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે પણ મેઘાણંદજીની વાર્તા સાંભળી. રાજવીને જ્યારે ખબર પડી કે આ વાર્તાકાર નિરક્ષર છે ત્યારે તેને ઘણો આનંદ થયો. સન્માન સાથે આ નિરક્ષર સાક્ષરને ધોષાક વગેરે આપી બહુમાન કર્યું. વડોદરામાં મેઘાણંદભાઈએ રાયચૂરાને મળીને "શારદા" માસિક દ્વારા સાહિત્ય રસિકો પાસે સમૃદ્ધ રસથાળ પીરસ્યો. જૂનાગઢનો પાંચસો વર્ષનો ઇતિહાસ પોતાના કંઠે સાચવીને બેઠેલા મેઘાણંદભાઈને જૂનાગઢના નવાબે આમંત્રણ આપ્યું અને પોતાના જ સમર્થ વાર્તાકારનું બહુમાન કર્યું. અને પછી તો સૌરાષ્ટ્રના અનેક રાજવીઓના રાજદરબારે આ વિદ્વાન વાર્તાકારની વાર્તાની રમઝટ બોલતી.

એમનું પ્રચંડ વ્યક્તિત્વ, એમનો ઊંચો પડછંડ દેહ, એમના કંઠે થી વહેતો રણકો સૌ કોઈને આકર્ષે તેવો હતો. એક પરદેશી ચિત્રકાર મિસ બ્રુનરે તો મેઘાણંદભાઈનું પૂરા કદનું ચિત્ર બનાવ્યું અને કહ્યું કે, "જગતના ઉત્તમ ચિત્રોમાં આ ચિત્ર સ્થાન પામશે." એમના બુલંદ કંઠે વહેતું સાહિત્ય ઓક્સફોર્ડ

વિદ્યાપીઠની રેકોર્ડ લાયબ્રેરીમાં સંગ્રહાયેલું પડ્યું છે.

સમર્થ વિદ્વાન વાર્તાકાર મેઘાણંદ ગઢવીના વારસદાર તેમના પુત્ર શ્રી મેરૂભાઈ અને શ્રી પિંગળશીભાઈ આજે પણ એ મહાન વિદ્વાન પિતાજીના વારસાને દીપાવી રહ્યા છે. આ પુત્રોની વિદ્વતા પરથી પિતા મેઘાણંદજીના જ્ઞાનવારિષિનો ખ્યાલ સહેજે આવે છે. ૮૨ વર્ષની ઉંમરે મેઘાણંદભાઈએ જીવનલીલા સંકેલી લીધી. બરડાના આઈ નાગભાઈના આશીર્વાદથી તેમનું જીવન પવિત્ર અને આદર્શ બન્યું હતું. તેણે મેઘાણંદભાઈ એ આપણી અમૂલ્ય મૂડી હતી. ઈ.સ. ૧૯૪૪ આસપાસ તેઓ અવસાન પામ્યા તે પછી ફક્ત ત્રણ વર્ષે મેઘાણીભાઈનું અવસાન થયું. પણ બન્નેની ઉંમરમાં ૩૫ વર્ષનું અંતર! મેઘાણી ૫૦ વર્ષે પાછા થયા ને મેઘાણંદભાઈ ૮૨ વરસે.

ગુજરાતમાં વ્યાપકપણે લોકવાર્તાઓ દ્વારા લોક-સાહિત્યના સંસ્કાર પ્રગટાવનાર એ પ્રથમ પુરુષ હતા. તેમને ગોકળદાસ રાયચૂરા જેવા ઝવેરી મળી ગયા, જેણે રાજદરબારોમાંથી મેઘાણંદજીને લોકો વચ્ચે લાવ્યા. ઓક્સફોર્ડ વિદ્યાપીઠના લોકસાહિત્યના સંશોધક પ્રો. આર. નોલ્ડેએ મેઘાણંદજીના કંઠ અને કહેણીની ટેપ ઉતારી પણ આજે એ રેકોર્ડિંગ આપણી પાસે નથી. ગોંડલના ઠાકોર સાહેબ સર ભગવતસિંહજીએ એમનું ચિત્રપટ ઉપલેટામાં ઉતારેલું એવું સાંભળ્યું છે. એ કદાચ બોલતું ન પણ હોય, પણ તે એક રાષ્ટ્રીય મૂડી તરીકે જળવાવું જોઈએ.

સાક્ષરો તેમને "નિરક્ષર સાક્ષર" તરીકે બિરદાવતા. સહી કરવા જેટલું પણ અક્ષરજ્ઞાન નહિ મેળવેલું પણ અંતરતલમાં જ્ઞાનના વિપુલ વારિષિ ખળકતા. મેઘાણંદ ગઢવીના છ પુત્રોનો પરિવાર સુવિકસિત શાખા - પ્રશાખાએ વિસ્તરી રહ્યો છે. કાવ્ય, સાહિત્યનો ઓછો-વધુ વારસો સૌને મળ્યો છે. એમાં સૌથી મોટા પુત્ર કલાનદાસભાઈ વ્યક્તિ રંગે રંગાયેલા જ્યારે શ્રી મેરૂભા ગઢવી લોકસાહિત્યના પૂરંધર. તેણે મેઘાણંદભાઈના જીવનકવનને ગૌરવ અપાવ્યું. જ્યારે શ્રી પિંગળશીભાઈ ગઢવીને કાવ્યનો પ્રસાદ મળ્યો છે. મેઘાણંદભાઈ ગઢવીએ એકધારા સાઈઠ-સાઈઠ વર્ષ સુધી એકધારી સરસ્વતીની ઉપાસના કરી અને વારસામાં પુત્ર પરિવાર રુપે જાજરમાન મૂડી મૂકી ગયા છે.

"સ્વાર્થી ઓ સંસાર, ભૂલી જશે ભાવને
પહાડ સમો પડકાર, સોરઠ નત સંભારશે."

પણ તે સમયમાં ટેપ, ટી.વી., રેડિયો જેવાં સાધન ન હોવાથી આપણે મેઘાણંદબાપાનો કંઠ કે સાહિત્ય સાચવી શક્યા નથી.

પદ્મશ્રી દુલા કાગ

ભગતબાપુના પ્યારા અને લાડીલા નામે ઓળખાતા પદ્મશ્રી દુલાકાગનો પરિચય ગુજરાતની પ્રજાને આપવાનો હોય શું? દેશ-પરદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓમાં પણ ભગતબાપુના નામથી કોઈપણ અપરિચિત હોય?

પોતાની મૌલિકવાણીમાં “કાગવાણી” ના આઠ - ભાગની ભેટ ગુજરાતની જનતાને આપનાર કવિશ્રી ગુજરાતની વિરલ વિભૂતિ છે. એમના વિશે શું લખવું? ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગે ઘણું લખ્યું છે.

ભગતબાપુનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના મહુવા પાસેના સોડવદરી ગામે તુંબેલ (પરજિયા ચારણ) કુળમાં વિ.સં. ૧૯૫૮ના કારતક વદ અગિયારસને શનિવારે ઈ.સ. ૧૯૦૨માં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રીનું નામ ભાયા કાગ અને માતાશ્રીનું નામ ધાનબાઈ હતું. તેની શાખા કાગ છે.

“કવિ જન્મે છે : થવાતું નથી.” — એ વાતને ભગતબાપુએ સાર્થક કરી બતાવ્યું છે. બાળપણથી જ તેમના પંચમાં ભક્તિના સંસ્કાર રોપાયા. અંતરમાં આધ્યાત્મિક ભાવના જાગી. પોર્ટ વિક્ટરની શાળામાં પાંચ ગુજરાતી ભણી, ઉઘાડે પગે ગાયો ચારવાનું અને સ્વહસ્તે કૂવામાંથી પાણી ખેંચી ગાયોને પાવાનું વ્રત લીધું. બાપુના બંધાણી અને દરબારી ડાયરા કરતાં સંતો- મહાત્માઓનો સંગ તેમને વધુ ગમતો. સાધુના સમાગમથી તેનું અંતર કોળી ઊઠ્યું. ખાનદાનીના રંગે રંગાઈ ગયેલા એવા નાનકડા દુલા માથે સ્વામી મુક્તાનંદજીનો પંજો પડ્યો અને કહ્યું, “બચ્ચા! કવિતા લિખના સિખલે.” મુક્તાનંદ મહારાજના આશીર્વાદથી દુલાના હૈયાનાં દ્વાર ખૂલી ગયાં અને કવચરચનાના અને પછી તે લોકજીવનના વાલ્મિકી બન્યા.

“દોડતે હૈ મૃગ દૂંઢત જંગલ,
બુંદ સુગંધ કહાં બન બાસે.
જાનત ના મમ નાભિમેં હૈ બુંદ,
ત્યુંહી બિચારી મન મૃગ નાસે.
ક્યું ત્યોં નર શક રહે હરિ ખોજત?
મૃગ થકી ચિત જ્ઞાન ન ભાસે.

“કાગ” કહે ગુરુ મુક્તાનંદ,
આપણી આતમ જ્ઞાન પ્રકાશે.”

મજાદરનાં મલક ફરતા વીસ - વીસ ગાઉ માથે હાક વગાડતા માથાના ફરેલ કરમી બાપને પોતાનો દીકરો ભગત થાય તે ક્યાંથી ગમે? ગજાનન ગણેશની પૂજા કરતા દીકરાને બાપ ઘણીવાર સમજાવતા — “દીકરા હવે આ સીંદરા ખેંચવા મૂકી દે, બાંધ્ય કેડ્યે તલવાર અને હાલ્ય મારા ભેળો. આમ કરતાં - કરતાં કોક દિ’ સાધુડો થઈ જઈશ તો મારું આ રજવાડું કેમ સચવાશે? હવે તારે છાંટો પાણી કરી આંખ લાલ કરવી જોઈએ.” બાપુ ઈચ્છતા હતા કે પોતાનો દીકરો સોમાં સોંસરવો થાય. પણ વિધાતાએ ભગતબાપુ માટે કાંઈક જુદું જ નિર્માણ કર્યું હતું. નહિ તો જ્યાં ગામના સીમાડામાં તકરારથી લોહી છંટાતાં હોય, જ્યાં ગામનાં વેરઝેર કંઈક અપેયા પળાવે, જ્યાં અફીણ વગર ઈજજત ન હોય, જ્યાં કસુંબાની અંજળિયો હાથી જેવા જુવાનની ભુજાઓ ભાંગીને ભુકકો કરી નાંખતી હોય, જ્યાં મોડી રાત સુધી ચૂલો ઝાલીને બેસી રહેતી પત્નીઓ પરોણા સાથે દાડની મહેફેલ ઉડાવતા ધણીની વાટ જોતી, ઝોલે ચડતી, પોતાના વાળની અસ્તવ્યસ્ત લટો ચૂલાની આંચમાં સળગાવતી હોય અને સ્ત્રીઓના આ જાતના ભોગે ચાલતી રહેલ પચ્ચીસ પચ્ચીસ મહેમાનોની પરોણા ચાકરી, પતિને ખમીર દિલનો દાનેશ્વરી અને રોટલે પહોળો લેખાવે, દાન આપનાર જમીનદાર પોતાને બિરદાવનાર ચારણ, બારોટને પોતાની પત્ની અને બાળકો સિવાય સર્વસ્વ આપવા તૈયાર થાય એવા સમયમાં ઉઘાડે પગે ગાયો ચારનાર છોકરો બાપને ભગતડો ભાસે એવા વ્રત-પરાયણ-પુત્રને જ્યાં પિતા તલવાર બંધાવી ત્રાસદાયક બનવા ભલામણ કરતા હોય; જ્યાં ગ્રામપ્રજાની નીતિ-રીતિ નાશ પામી ગઈ હોય, જાગીરદારોની કાયાનાં હાડકાં હરામનાં બની ગયાં હોય, જ્યાં જૂના જીવનના ખમીર ખૂટી ગયા હોય એવી દુનિયામાં દુલા ભગત સિવાય કોણ જીવી શકે? એટલે જ કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે,—

“પર ધન પર ધરા મહીં, ભાયલ લેતો ભાગ
પણ ભાયા તારાં ભાગ્ય, દુલા જેવા દીકરા.”

સંસ્કાર કોઈના આપ્યા અપાતા નથી તે તો કુદરતી દેન છે. સંસ્કાર તો માણસ લઈને જ જન્મે છે, જન્મ સાથે લોહીમાં ઊતરે છે; આ વાત બાપુનાં જીવન-કવન પરથી સમજાશે. આવા વાતાવરણથી અલિપ્ત રહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં ભગતબાપુ કોઈની શેહ-શરમ વગર જળકમળ વત્ અલિપ્ત રહી શક્યા તે

તેનાં જીવનનું ઉજ્જવળ પાસું છે. અને તેના જીવનને સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચાડવામાં કારણભૂત છે. “કવિ દુલા ભાયા કાગ” -આ આઠ અક્ષરોમાં સૌરાષ્ટ્રના એક ખમીરવંતા માનવીનું નામ સમાયેલું છે. કાળ જૂના સૌરાષ્ટ્રની સબળ અને સુકોમળ, મીઠી અને બુલંદ, ભવ્ય અને ભાતીગળ કવિતા તે હૈયાને હલાવતો એક ગજબ રણકાર છે.

રામાયણ અને મહાભારત ઉપર તો અનેક કવિઓએ કવિતા લખી છે. પણ તેના ભાવોમાંથી સુક્ષ્મભાવ ઝીલી ભગતબાપુએ કવિતારૂપી દોરામાં પરોવી છે અને તે જ લોકહૈયાને ઢંઢોળે છે. પણ એમની કવિતામાં ફક્ત રામાયણ અને મહાભારત જ નથી પણ માનવજીવનમાં ડગલે ને પગલે ઉપયોગી એવું વહેવારુ જ્ઞાન પણ ભરપૂર છે. એમણે આખી સમષ્ટિને આવરી લીધી છે. પહાડ, વૃક્ષ, વાડી, નદી, પશુ, પક્ષી, પૃથ્વી, આકાશ, મોર અને વરસાદ વગેરેમાં કુદરતનો ગજબ સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે. એમની કવિતાનો ઝોક હંમેશા સમાજસુધારા તરફ રહ્યો છે. એમાં લોકજીવનની સમસ્યાનો પડઠો છે. આ બધું એમણે લોકભોગ્ય અને લોકહૃદયને સીધી રીતે સ્પર્શે એવી લોકવાણીમાં વર્ણવેલ છે.

અત્યાર સુધી કવિઓમાં એક પ્રણાલિકા હતી કે વધારેમાં વધારે અઘરી ભાષામાં કવિતા લખવી. ડિંગળી ભાષાના વધારે શબ્દપ્રયોગ કરવા. આમ વધારે અઘરી કવિતા લખે તે શ્રેષ્ઠ કવિ અને ત્યાં સુધી કે માત્ર પોતે જ પોતાની કવિતાનો અર્થ કરી શકે. પણ ભગતબાપુએ આ પ્રણાલિકાને તોડી કવિતા વધારે સરળ કેમ બને, સામાન્ય જનસમાજ તેને કેમ ઝીલી શકે, સમજી શકે અને ગાઈ શકે તે મુદ્દાને ભગતબાપુએ લક્ષ્યાંક બનાવ્યો છે. એટલે જ તેની કવિતા લોકહૃદય સુધી પહોંચી શકી. કવિતા કેટલી અઘરી છે તે મહત્ત્વનું નથી પણ તે લોકોને કેટલી ઉપયોગી છે તે મહત્ત્વનું છે. કાવેની કવિતા અને ધનુષ્યનું બાણ સામાનાં હૃદયને ચોંટે નહિ તો તે કવિતા કે બાણ શા કામનાં? ભગતબાપુ ‘ભગત’ કહેવરાવે છે એવું નથી: તે સાચા અર્થમાં ભગત હતા. પણ તે પોતાને ભગત કહેરાવવા કરતાં ખેડૂત કહેરાવવાનું વધુ પસંદ કરતા. એમના જીવનમાં પ્રલોભનો પણ ઘણાં આવ્યાં. પ્રાંગણા રાજસાહેબનું તેડું આવ્યું પણ પોતે કહેવરાવ્યું, “અમે જીવનભર અજારી રહ્યા છીએ.”

ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમાર સાથે તેને સ્નેહ બંધાણો. આમ તો રાજદરબારે ચડેલા ચારણો રાજદરબારી

બની જાય. પણ ભગતબાપુ માટે એ ભ્રમ ખોટો ઠર્યો. પોતે માત્ર કવિ કે ભગત હતા એવું નથી તેમણે પોતાની જ્ઞાતિમાં અને સમાજમાં સુધારાનું કામ ઘણું કર્યું છે. અફીણ, દારૂ, કુરિવાજો, અજ્ઞાનતા અને જડતાને ઊખેડી નાખવા ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા છે. બાબરિયાવાડમાંથી દારૂને નષ્ટ કરવા પાઘડી નહિ પહેરવાનું વ્રત લીધું હતું. એમનો સૂર્ય જ્યારે મધ્યાહ્ને તપતો હતો ત્યારે આઝાદીની ઉખા પ્રગટી રહી હતી. તે વખતે પ. પૂ. ગાંધીજી, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ, પૂ. વિનોબા ભાવે, પૂ. રવિશંકરદાદા જેવા ધૂરંધરોના પરિચયમાં આવ્યા અને તેની કવિતા કરવટ બદલીને રાષ્ટ્ર ભાવનાના ભાવે રંગાણી. પોતે મહાત્માજીને તો મજાદર લાવવા ઈચ્છતા હતા ત્યાં અચાનક ગાંધીજીએ વિદાય લીધી. તેથી તે ઈચ્છા પૂરી થઈ શકી નહિ પણ પૂ. રવિશંકર દાદા ડુંગર પધાર્યા અને તેનો પરિચય થયો. પછી તે દાદાના ચાલક બની ગયા. ભૂદાન પ્રવૃત્તિના રંગે રંગાઈ ગયા. પોતાની જન્મભૂમિ સોડવદરી ગામે દાદા પધાર્યા ત્યારે પોતે ૫૦ વીઠા જમીન, ૧૦ હળ, ૧૦ બળદ, ૧૦૦ મણ અનાજ, ૪૦૦ મણ ઘાસ અને હરિજનને એક મકાન દાદાને ચરણે ધરી દીધાં. પછી તેની કલમ ભૂદાનનાં ગીતો લખવા તરફ વળી. પૂ. વિનોબા તરફ અહોભાવ થયો અને તેથી “ભૂદાનમાળા” પ્રગટ થઈ. પોતે સાવ ગાંધી રંગે રંગાઈ ગયા. તેથી કવિતાનું વહેણ એ બાજુ વહેવા લાગ્યું. આઝાદી વખતે જૂનાગઢના નવાબ સાહેબને સમજાવવા એક દૂત બનીને ગયા પણ તેમાં તે સફળ થયા નહિ.

ભગતબાપુ મેઘાણીજીના ખૂબ સંપર્કમાં હતા. સાથે પ્રવાસો પણ કરેલા. એકવાર મેઘાણીજીએ ભગતબાપુને કહ્યું, “પોરસાવાળાની વાત ખૂબ જામે છે. તેના થોડા દૂહા ગોતીને મોકલી આપો.” ભગતબાપુએ દુહા ગોતવાને બદલે પોતે જ સાતેક દુહા લખીને મોકલી દીધા. પણ મેઘાણીજી તો ઘણા મર્મજા હતા. તે સમજી ગયા આ દુહા પ્રાચીન નથી પણ તેના પોતાના જ રચેલા છે. એટલે તેણે જવાબ લખ્યો, —“આપે જો આ દુહા લખ્યા હોય તો થોડા વધારે મોકલજો.”

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને “ગીતાંજલી” માટે પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયેલ. તેનાથી દેશની વિવિધ ભાષાના ઉત્તમ કાવ્યોને ઈનામો આપવા માટે એક યોજના આકાર પામેલી ત્યારે ભાવનગરના દીવાન અનંતરાય પટ્ટણીએ કવિ કાગ રચિત પ્રકૃતિ વર્ણનનું આ ગીતનો અંગ્રેજી ભાષાનુવાદ કરી મોકલી આપેલ. આ ગીત સર્વોત્તમ ઠરતાં કાગબાપુને બાવીસ તોલાની

ચાંદીની ગાય પારિતોષિક રૂપે આપી. આ ગીત હતું....

“આવો આવો એકલધાર
સાગરના જાયા ક્યારે આવશે”

ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ અને લોકસાહિત્યને અખંડ વહેતાં રાખનાર કવિ કાગને ભારત સરકારે ઇ.સ. ૧૯૬૫માં પદ્મશ્રીનો ઈલકાબ એનાયત કરીને બહુમાન કર્યું.

રાજકોટમાં આકાશવાણીનું કેન્દ્ર શરૂ થતાં આકાશ-વાણીના અધિકારીઓએ સૌ પ્રથમ ભગતબાપુનો સહકાર માગ્યો. અને પછી તો તેની કવિતાના એમને જ કંઠે રેકોર્ડિંગ કર્યા જે આજ પર્યંત આપણે સાંભળીએ છીએ.

ભગતબાપુના મોઢે રામાયણના પ્રસંગ સાંભળવા તે પણ એક લ્હાવો છે. સાદી, સરળ, ગામઠી ભાષામાં જ્યારે ત્યારે વાતાવરણ બંધાઈ જાય તેવાં ગીતો એમને કંઠે રૂડા લાગ્યાં છે, તેવાં મેં કોઈ પાસેથી સાંભળ્યાં નથી.

તેઓએ આપણી વચ્ચેથી વિ.સં. ૨૦૩૩ તા. ૧૨-૨-૧૯૭૭ના રોજ વિદાય લીધી. ભગતબાપુ માત્ર કવિ ન હતા. ઉત્તમ વક્તા અને કલાકાર પણ હતા. આકાશવાણી રાજકોટે જૂનાગઢ લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયમાં તેમનું અનેક કલાકોનું રેકોર્ડિંગ કર્યું છે. જેથી તેમનો ઘેઘુરકંઠ આપણી વચ્ચે અવારનવાર ગૂંજતો રહે છે.

સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર

કાનજી ભુટા બારોટ

સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર શ્રી કાનજીભુટા બારોટ મૂળ બગસરા પાસેના ટીંબલા ગામના વતની. કાઠી તેમજ મેરના વહીવંચા બારોટ. (જન્મ આશરે વિ.સં. ૧૯૭૬ની આસપાસ)

નાનપણમાં તો ઘણા સંઘર્ષો વેઠવા પડ્યા. સાત વરસની વયે જ પિતાની છત્રછાયા છિનવાઈ ગઈ, બધી જવાબદારીઓ તેમના શીરે આવી ગઈ. “દુઃખમાં જ માણસના જીવનનું ઘડતર થાય છે.” આ વિધાન સાર્થક નીવડ્યું અને કાનજીભાઈને લોકવાર્તા કથનમાં શિખરે પહોંચાડી દીધા.

ગામઠી શાળામાં પાંચ ગુજરાતી સુધી માંડ ભણી શક્યા, પણ ચાર દીવાલો વચ્ચેનું ભણતર જ જીવનમાં ઉપયોગી થાય છે તેવું નથી, પણ ગણતર જ ઉપયોગી થાય છે. તુલસીદાસ, સૂરદાસ, મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા આ બધા ક્યાં કોલેજમાં ભણવા ગયાં હતાં. કાનજીભાઈને

સાધુસંતો પ્રત્યે પહેલેથી ભાવ. ભજન સાંભળે અને ગાય પણ ખરા. પોતે મંજીરા કે પખાજ વગાડે. તેમાં ખીચાગામવાળા લખી રામબાપુનો સત્સંગ થયો. પહેલાં થોડા વરસ તો ભાદરવી અમાસનો મેળો તુલશીશ્યામ કરતા. જૂનાગઢના શિવરાત્રીના મેળામાં પણ અચૂક હાજર હોય જ. થોડો વખત સૌને એમ લાગ્યું કે, આ નક્કી બાવો થઈ જશે. કુટુંબ અને પૈસા બાબતમાં સાંવ બેફિકર. થોડો વખત તો કોઈ પાસેથી પૈસા લેતા નહિ. એક ચોપડીમાં મૂકવાનું કહે. જરૂર પડે તો તેનો ઉપયોગ કરે. તેમને વાંચવાનો ઘણો શોખ. એટલે ખૂબ વાંચતા. તેમાં મેઘાણીના સાહિત્યે ખૂબ આકર્ષ્યા.

વંશપરંપરાગત યજમાનવૃત્તિનો ધંધો એટલે તેના મેર યજમાનોમાં મોટાબાપુ સુરા બારોટ નામના પુત્ર ભીખાભાઈ સાથે તેમને જવાનું થતું અને ન્યાં ડાયરામાં વાર્તાઓ મંડાતી. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સુરા બારોટ પાસેથી સંતદર્શન કરેલ. સુરા બારોટ એક સારા વાર્તાકાર હતા એટલે વાર્તા કહેવાની પ્રેરણા તેમની પાસેથી મળી. ભીખાભાઈ સારો સિતાર વગાડી જાણતા તે કળા કાનજીભાઈને તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ. એમ આ ત્રણેય કળાનો કાનજીભાઈમાં ત્રિવેણી સંગમ થયો. કાનજીભાઈનો કંઠ પણ મેઘાવી, હલક પણ મજાની અને સાથે ભળે સિતારનો ઝણકાર તેથી વાતાવરણ બંધાઈ જાય. પછી તો બધું છોડી કાનજીભાઈ વાર્તા તરફ વળી ગયા. નાના-નાના કાર્યક્રમો ગામડાંના ધોરણે થતા. એમ મધ્ય કાઠિયાવાડથી વડાલ સુધી તેમની ખૂબ અવરજવર રહેતી. વડાલમાં તે વખતે તેમના મામાના ટીકરા જીવાભાઈ દેવદાનભાઈ હતા. દિવસ સારો, મનના ઉદાર અને રોટલો મોટો વળી કાનજીભાઈ તરફ સારો આદર એટલે કાનજીભાઈ ઝાઝો વખત વડાલ રહેતા. વાર્તાકથન, ભજન-લોકગીત જેટલું સહેલું નથી. વાર્તાકથનમાં સારા અવાજ સાથે કહેની હલક, ખૂબ વાંચન. તીવ્ર યાદશક્તિ, ઘણું સાંભળવું અને કહેવાની હિમત. આ બધાનો સુમેળ હોય તો જ સફળ વાર્તાકાર થઈ શકાય. આ તમામ ગુણલક્ષણોનો કાનજીભાઈમાં વિકાસ થયો હતો. કાનજીભાઈ સરળ અને ગામઠીભાષામાં વાર્તા માંડે એટલે સૌને મીઠી લાગે. તેમની વાર્તામાં કમે-કમે ભક્તિરસ, વીરરસ, શૃંગારરસ આવે અને ડાયરાને હાસ્યરસના હિલાળા પણ કરાવે. વાર્તાનો હાસ્યરસ એટલે જ્ઞાન સાથે ગમ્મત. સમાજના કુરિવાજો પર આકરા પ્રહારો કરે. એમાંથી હાસ્ય ઉદ્ભવે. હાસ્યરસના પણ બે પ્રકાર છે : સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ.

આજકાલના ડાયરામાં કહેવાતા ઢંગઘડા વગરના કાલ્પનિક ટુચકાઓમાં કાંઈ જ તથ્ય ન હોય જ્યારે વાર્તાકાર-સાહિત્યકારના ટુચકા તો જીવનમાં ઘણું ઘણું કહી જાય તેવા પ્રકારના હોય છે. કાનજીભાઈ તેના માર્મિક પ્રહારોથી શ્રોતાઓનું દિલ જીતી લેતા. તેને ચલાળાના નાથાભાઈ ચંદારાણા અને હરમડિયાના અતુલભાઈનો સાથ મળતાં નાના વર્તુળમાંથી મોટું વર્તુળ થયું. તેમાં ટીબલાના જ શ્રી જેઠસુરભાઈ અને બાબુભાઈ ખેતાણીનો સાથ તો ખરો જ! કાનજીભાઈની નામના છેક ઓખાથી મુંબઈ સુધી ફેલાયી. ઘાટકોપરમાં બાપાલાલ ગાંધી અને હરિભાઈ દોશીનાં તેડાં મુંબઈથી આવવા લાગ્યાં.

આ અરસામાં રાજકોટ આકાશવાણી કેન્દ્ર ખૂલ્યું, તેમાં કાનજીભાઈ ગયા. પહેલાં તો મેળ જામ્યો નહિ. ન જામે તેનું કારણ હતું કે, આકાશવાણીમાં તો મર્યાદિત સમય હોય ત્યારે વાર્તાકારને બંધન પાલવે નહિ. પણ શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ ભટ્ટ અને ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીના કર્મચારીઓ પણ તેના ચાહક થઈ ગયા. શરૂઆતમાં તો કાનજીભાઈની વાર્તા આવવાની હોય ત્યારે લોકો રાહ જોતા. વાર્તાકથનને જીવંત રાખવા અને આકાશવાણી સુધી લઈ જવામાં કાનજીભાઈએ જ પહેલ કરી ને કેડી કંડારી છે. દસ-વીસ હજાર લોકોને ત્રણથી ચાર કલાક એક કલાકાર તેના વાણીપ્રવાહથી પકડી રાખે તેવા તો ગણ્યા ગાંઠ્યા કલાકારો છે. આવી કળા કાનજીભાઈમાં સાધ્ય હતી.

આમ વાર્તાકારનું જે પડ રેઢું હતું તેને કાનજીભાઈએ સર કરી લીધું. રાજકોટથી એક લોકસાહિત્યનું માસિક શરૂ થયું. તેમાં કાનજીભાઈએ વાર્તા લખવાનું શરૂ કર્યું. અને તેમાં સારી સફળતા મેળવી. વાર્તા કહેવી અને લખવી બંને અલગ-અલગ છટા હોવા છતાં કાનજીભાઈ બંનેને સાધ્ય કરી શક્યા. ગયા વર્ષે કાનજીભાઈના ચાહકમિત્રોએ એક “કાનજીભાઈ બારોટ સાહિત્ય સમિતિ” બનાવી. કાનજીભાઈએ લખેલી બાવન વાર્તાઓનો સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો. આ કાર્યમાં તેના ઘણા મિત્રોએ સાથ આપ્યો. તેમાં ખાસ કરીને મનસુખભાઈ ભટ્ટ, છેલભાઈ વ્યાસ વગેરે હતા. કાનજીભાઈ ગાંધીજી પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા અને એક દિવસ ગાંધીઆશ્રમે ગયા અને નરહરિ પરીખને રા’નવઘણની વાર્તા સંભળાવી.

તેમનું પેઢીનામું જોઈએ તો મેઘાણીભાઈને સંતદર્શન કરાવનાર સૂરા બારોટના ગેલા બારોટ, તેના ભૂટા બારોટ અને તેના દીકરા સમર્થ વાર્તાકાર કાનજી બારોટ.

લોકવાર્તા કથનમાં તેમણે સફળતાનું શિખર સર કરી લીધું. તેથી અખિલ સંગીત નાટક અકાદમી મુંબઈ તરફથી તા. ૧૦-૧-૧૯૮૮ના રોજ લખનો મુકામે ભારતના રાષ્ટ્રપતિ માનનીય શ્રી વેંકટરામનના હસ્તે એવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવ્યો. આ તેની સફળતાની સાબિતી છે.

તેમનું તા. ૨૮-૯-૧૯૯૦ના રોજ ચલાલા મુકામે અવસાન થયું. નામ અવિચળ રાખવા તેમના ચાહકો તરફથી “કાનજી ભુટા બારોટ કલાવૃદ્ધ સંસ્થા”ની સ્થાપના કરવામાં આવી અને તેની શ્રદ્ધાંજલિમાં લખાયું....

“કલાનો કસબી ગયો, જૂના ઢાળનો ઢાળુ ગયો, જનતા હૃદય જીતી ગયો, પરચંડ પડઈદો ગયો. ચાહના સર્વે લોકની, આ મલકમાં પામી ગયો, ફૂર વિધાતા કાનજીને, ઝડપથી ઝડપી ગયો.”

કંઠ કહેણીતા મશાલચી

મેરૂભા ગઢવી

મેઘાવી કંઠના ગાયક શ્રી મેરૂભા ગઢવીનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં લોકવાર્તાઓ દ્વારા લોકસાહિત્યના સંસ્કાર ચેતાવનારા છત્રાવા ગામના લોકસાહિત્યના આરાધક પિતા મેઘાણંદ ગઢવીને ખોરડે માતા શેણીબાઈની કૃપે સંવત ૧૯૬૨ના ફાગણ સુદી ૧૪ ના રોજ થયો. ગામડા ગામની અભણ માતાએ ગળથૂથીમાં જ ખાનદાની, સમાજસેવા અને ભક્તિના સંસ્કારો બાળકમાં રેડ્યા. ચાર ગુજરાતીનું અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી બાળક મેરૂભાએ શાળાને સલામ કરી અને પછી આછી-પાતળી ખેતીમાં જોડાયા. પિતાની વાર્તા કથની મુગ્ધભાવે અને અતૃપ્ત હૈયે માણતા મેરૂભા લોકસાહિત્યના સંસ્કારોના રંગે રંગાઈ ગયા.

ઈ.સ. ૧૯૩૭માં નડિયાદમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન યોજાયું હતું. એ અરસામાં ‘શારદા’ માસિકના ઉત્સાહી તંત્રી અને લોકસાહિત્યના ભેખધારી ગોકળદાસ રાયચૂરા સૌરાષ્ટ્રના નિરક્ષર સાક્ષર તરીકે જેમની ગણના થતી હતી તે સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર મેઘાણંદ ખેંગાર ગઢવીને લઈને આવેલા હતા. એ વખતે તેમની સાથે એકવીસ વર્ષની ઉંમર અલપ-ઝલપ કરતો એક લવર મૂછિયો જુવાનિયો આવેલ. કાર્યક્રમ પ્રસંગે કેડિયું, ચોરણો અને માથે પાઘડીનું મોટું ફિંડલું મુકીને બેઠેલા જુવાનિયાના ભરાવદાર મોં પર

તરવરતા ભાવોને નીરખીને શ્રી મોતીભાઈ અમીને રાયચૂરાને પૂછ્યું.

“માળો, આ જુવાનિયો કોણ?”

“મેઘાણંદ ગઢવીના દીકરા મેરૂભા.”

“મેરૂભા ડાયરામાં કાંઈ બોલે છે કે નહિ?”

દૂકડા બેસીને આ વાત સાંભળતા મેરૂભાના મોં પર ક્ષોભની છાયા ફરી વળી. રાયચૂરાને કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પિતા ભણી આંગણી ચીંધી ધરતી માથે નજર ઢાળી બોલ્યા,

“હું બાપુની હાજરીમાં ગાતો નથી.”

મેઘાણંદ ગઢવીને કાને વાત આવી એટલે દાઢીના શોભિયાં પર હાથ ફેરવતા આજ્ઞા આપી. ‘મેરૂભા! આજ થોડુંક થાવા દે, બધાનો ઘણો આગ્રહ છે.’ ‘પ.....ણ, બાપુ!’

“એમાં બાપુ શું? મોરનાં ઈંડાને ભલા આદમી ચીતરવાના હોય?” પિતાની આજ્ઞા થતાં મેરૂભાએ ક્ષોભના સઘળાં બંધનો ફગાવી દીધાં અને ભાવનગરના રાજકવિ પિંગળશી પાતાભાઈએ રચેલ રાધા-કૃષ્ણની બારમાસીનો ત્રિભંગી છંદ પહાડી અવાજે ઊપાડ્યો.

“કહું માસ કાતી, તીય મદમાતી,
દીપ લગાતી, રંગ રાતી:
મંદિર મહેલાતી, અબે સુહાતી,
મેં ડર ખાતી, ઝઝકાતી:
બિરહે જલ જાતી, નિંદ ન આતી,
લખન પાતી, મોરાતી:
કહે રાધે પ્યારી, મેં બલિહારી,
ગોકુળ આવો, ગિરધારી.

આમ કારતકથી માંડીને આસો માસ સુધી રાધાની મનઃસ્થિતિનું અને પ્રકૃતિનું વ્રજભાષામાં વર્ણન પૂરું કર્યું. ત્યારે જાણે કે ભૂતજ ઉપર ભૂલો સ્વર્ગલોકનો પડેલો ગાંધર્વ તેના સાથીદારને પહાડી સાદે ધરતી પર નોતરતો હોય તેવો ભાસ થયો. મેરૂભાના બુલંદ કંઠમાંથી નીકળતો ધીર ગંભીર અવાજ અને એ અવાજની મીઠાશને દસહજારની માનવમેદની સ્તબ્ધ બનીને ગળતી રાતે માણતી રહી. જાહેર કાર્યક્રમો આપવાની આ સૌ પ્રથમ શરૂઆત હતી. પછી તો એમની કીર્તિને જાણે પાંખો ફૂટી!

“મેરૂભા ઊંચો મેરથી, છયાવે બડ ચિત્ત
ભજન બહુવિધ ભાવથી, ગાવે આછાં ગીત.”

એ અરસામાં મેરૂભા અને રાયચૂરાની જોડી જામી. બંનેએ મળીને સમાજમાં લોકસાહિત્યના સંસ્કાર વહેતા રાખવા કવિતા, વાર્તા અને કહેણી દ્વારા અથાગ ઉદ્યમ આદર્યો. ઈ.સ. ૧૯૩૪માં કવિ કાગ, મેઘાણી અને મેરૂભાનું સૌપ્રથમ મિલન થયું. પ્રથમ મુલાકાતે જ એકબીજાના અંતરમાં હેત-પ્રીતની જાણે હીરલગાંઠ બંધાણી. પોતાના આદરણીય મિત્ર દુલાકાગનું સ્મરણ રાખવા એમણે પોતાના નાના ભાઈ પિંગળશીભાઈ ગઢવીના પુત્રનું નામ ‘દુલો’ રાખી દીધું. એ મોટો થઈ ડોક્ટર બન્યો. છતાં એને પ્રેમથી મેરૂભા ડો. દુલો કહી બોલાવતા. પછી કવિ કાગના કાર્યક્રમમાં મેરૂભા અચૂક હાજર જોવા મળે. પોતાની મીઠી હલકથી કાગવાણીનાં ગીતો અને ભજનો રજૂ કરીને શ્રોતાઓને ડોલાવી દે. આમ, કાગવાણીનાં ગીતોને લોકહૈયાં સુધી ગૂંજતા કરવાનો યશ જો કોઈને આપવો હોય તો મેરૂભા ગઢવીને આપવો જોઈએ. એટલે જ કવિ કાગ આભારવશ બનીને ઘણીવાર કહેતા, “મારાં ગીતોને મેરૂભાએ પાંખો આપી ઊડતા કર્યાં છે. અને લોક હૈયે રમતાં કર્યાં છે.” જયમલભાઈ પરમાર સાચું કહે છે, “મેઘાણી અને રાયચૂરાનાં અવસાન પછી લોકસાહિત્યના ઝંડાધારીમાં કવિ કાગ અને મેરૂભાનું મિલન સધાયું. એ બે ના મિલનમાં કંઠ અને કવિતા, ભાવ અને ભક્તિ, સૌજન્ય અને સેવાની જુગલબંધી સઘાઈ. લોકજીવનના વનઉપવનની કૂંજો એમણે મહેકાવી ગૂંજતી રાખી.”

કવિતા રચી શકે તેવું ઊર્મિશીલ હૃદય અને શબ્દ સામર્થ્ય ધરાવતા હોવા છતાં મેરૂભાએ એ દિશા ખેડવાને બદલે કાવ્યોને કંઠ આપીને સમાજમાં હરતાં-ફરતાં, રમતાં અને ગૂંજતાં કર્યાં છે. જ્યારે મેરૂભાની મુલાકાત જોરાવરસિંહ જાદવને થઈ ત્યારે તેણે કહેલ કે, “તૈયાર રસોઈનું ભાણું મળી જતું હોય તો રાંધવાની કડાકૂટ કોણ કરે? આવાં રૂડાંરૂપાળાં તૈયાર કાવ્યો, ગીતો અને ભજનો મળતાં હોય તો નવાં રચવાની માથાકૂટમાં કોણ પડે?”

પ્રા. દ્વિજે મેરૂભાની શક્તિ અને લોકસાહિત્યની રજૂઆતની કથાને અંજલી આપતાં ખરું જ કહ્યું છે કે, “પોતે કવિ ન હોવા છતાં કવિતાને કંઠ આપીને તેની તમામ છટાથી સાર્થક કરતાં.” તેમના કંઠમાં કંપન હતું, વેધકતા હતી, દર્દ હતું. એમના કંઠની ભવ્ય બુલંદી આસપાસ બેઠેલાઓને સ્વરલોકની યાત્રાએ ઉપાડી કોઈ નવીજ ભૂમિકા પર લઈ જતી. એમની સુરાવટ કોઈ સિદ્ધહસ્ત ગવૈયાઓને અતિ

સાધનાએ જવલ્લેર હે એવી હૃદય ડોલાવી નામે તેવી હતી. શ્રી રાયચૂરાના સાંત્રિયે મેરૂભાના હૃદયમાં રાષ્ટ્રિય ભાવનાનાં બીજ રોપ્યાં. માતા સરસ્વતીની ઉપાસના સાથે એમણે ગુજરાતમાં ભમતા રતી ગાંધીયુગના સાહિત્ય સંસ્કારની ચેતનાનો દિવો જલતો રાખ્યો. ઠેરઠેર યોજાતા કાર્યક્રમોમાં ગાંધીગીતો અને કબાઉતના દુહા ગૂંજવા લાગ્યા.

“વણ ભાલા વણ બરછી, વણ બંદૂક વણ તોપ,
તારું કટક કાળો કોપ, વણ હથિયારે વાણિયા.”

આ ગીતો ઉપરાંત ત્રિભોવન વ્યાસ કૃત “ધન્ય હો ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી” મેઘાણંદજીના રાષ્ટ્રભાવનાનાં ગીતો પણ તેમના કંઠે ગવાતાં હતાં. માદરે વતન છત્રાવાથી શરૂ થયેલી તેમની અર્ધી સદી ઉપરાંતની સાહિત્યયાત્રા અમદાવાદ, વડોદરા, દિલ્હી અને મુંબઈથી માંડીને આફ્રિકા સુધી પહોંચી. તેમનું વ્યક્તિત્વ પણ નિર્મળ નીર જેવું પવિત્ર અને બહુરંગી હતું. તેઓ માત્ર લોકસાહિત્યના ગાયક અને ગાયક જ ન હતા. પણ દીર્ઘદષ્ટા અને સમાજસુધારક પણ હતા. ચારણ કન્યાઓની કેળવણી અર્થે તેમણે રૂપિયા બે લાખની ટહેલ નાંખી. ચારણ, ક્ષત્રિયના નાતે જામનગરના રાજમાતા ગુલાબકુંવરબા પાસેથી એક લાખ એક હજાર એકસોને એક રૂપિયા પ્રાપ્ત કરીને પોરબંદરમાં ચારણકન્યા છત્રાલય ઊભું કર્યું. છત્રાવા ગામમાં હરિજનો માટે ૧૬ ઓરડાની વસાહત બંધાવી. ગામના ગરીબ ભંગીને પોતાના ખર્ચે ખોરડું કરાવી આપ્યું. કન્યાશાળા અને કુમારશાળાના ઓરડા બંધાવી દીધા. લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના મશાલચી તથા સમાજસુધારક મેરૂભાનું ગાયકવાડ સરકાર, નૌરાષ્ટ્ર નૃત્યનાટ્ય અકાદમી, આર્ય કન્યા ગુરુકુળ, આઈ. જન. ટી. મુંબઈ અને ચારણ સાંસ્કૃતિક સેવા મંડળ જેવી અનેક સંસ્થાઓએ વખતો વખત સન્માન કરીને તેમની સેવાને બિરદાવી છે. દ્વારકામઠના જગતગુરુ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યજીએ તેમને ‘કવિરત્ન’નો ઈલ્કાબ આપી તેમની કદર કરી છે.

ઉત્તરાવસ્થામાં ભક્તિના રંગે રંગાઈ ગયેલા મેરૂભાએ ભારતના મોટાભાગના તીર્થોની યાત્રા કરીને પ્રભુસ્મરણમાં મનને પરોવ્યું. તમામ પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. ત્યાં ધર્મપત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો. પત્નીના અવસાનના આઘાતની ઈળ વળી ન હતી ત્યાં કવિશ્રી કાગના નિધનના દુઃખદ મગ્ગચાર સાંભળી મેરૂભા સાવ ભાંગી પડ્યા. તા. ૧-૪-૭૭ના રોજ ફક્ત સવા મહિના પછી જ એમનો

જીવનદીપ બૂઝાઈ ગયો. જીવનની માયા સંકેલી તેઓ જાણે કે ભગતબાપુને મળવા લાંબા ગામતરે ઉપડી ગયા. વિશ્વર્ન મહાજયોતમાં લોકકવિતાની કલાના કસબી કવિ કાગ અને કંઠ કહેણીના મશાલચી એવા લાડીલા લોકગાયક મેરૂભા ગઢવીને જીવનજયોત વિલીન થઈ ગઈ. તેમણે કરેલી લોકસાહિત્ય, લોકસંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય-સેવાઓને ગુજરાત કદી વિસર્ન શકશે નહિ. આકાશવાણી રાજકોટે મેરૂભાના કંઠ અને ગીતોનું રેકોર્ડીંગ કરી સંગ્રહી રાખ્યું છે.

કંઠ, કહેણી અને કલમતો ત્રિવેણી સંગમ

પીંગળશીભાઈ ગઢવી

સુપ્રસિદ્ધ કવિ, લેખક અને કલાકાર — કંઠ, કહેણી અને કલમ જેનામાં ત્રિવેણી સંગમ થઈને વહે છે. જેણે પંદર-સોળ કવિતા-વાર્તાના ગ્રંથોની ગુજરાતને ભેટ આપી છે તેવા શ્રી પીંગળશીભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૭૦ અને ઈ. સ. ૧૯૧૪ના રોજ જુલાઈ માસમાં પોરબંદર પાસેના છત્રાવા ગામે ચારણકુળની લીલા શાખામાં થયો. પિતાનું નામ મેઘાણંદ અને માતાનું નામ શેણબાઈમાં. તેમનાં લગ્ન બાલુભાઈ ઉઠાસનાં સુપુત્રી જીબાબેન સાથે થયાં. મેઘાણંદ ગઢવીના પનોતા અને પ્રતિભાશાળી બે પુત્રો જેમણે પિતાનો લોકસાહિત્યનો વારસો જાળવ્યો. એટલું જ નહિ પણ દીપાવ્યો છે. આ બે પુત્રોમાં મોટા સ્વ. મેરૂભા ગઢવી અને નાના પીંગળશીભાઈ ગઢવી.

છેલ્લા પાંચ દાયકામાં લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે પીંગળશીભાઈની કામગીરી વિવિધ ક્ષેત્રે પહેલી છે. કંઠ અને કહેણીનો ઉજળો વારસો સાંગોપાંગ જાળવી રાખ્યો છે. તેમણે છત્રાવાની ગામઠીશાળામાં ફક્ત પાંચ ગુજરાતીનો અભ્યાસ કર્યો. આ સમય તેમને માટે ખેડ અને સરસ્વતી ઉપાસન કરવાનો હતો. ઢોર ચારતા જાય અને કવિતા મોઢે કરતા જાય યાદશક્તિ તીવ્ર અને ગાવાનો શોખ. ‘છંદરત્નાવલી’ અને ‘ચિત્તચેતાવની’ જેવા ગ્રંથ તેમણે કંઠસ્થ કર્યા.

સત્તરમા સૈકામાં સુંદરબાઈ થયાં અને તેમના કુળમ આજ સુધી સાહિત્યનો વારસો જળવાઈ રહ્યો છે. છત્રાવ સંસ્કારવેલનું મીઠું ફળ એટલે મેઘાણંદ ગઢવી. પોતે સાદ અભણ પણ લોકસાહિત્ય અને લોકવાર્તાના બહુશ્રુત. તેમને કંઠ કાવ્ય અને કહેણી અવિરત વહી. તે જમાનામાં ઉચ્ચ કોટિન વાર્તાકાર તરીકે સમાજ અને દરબારોમાં તેમની નામના સારી

તેમની ૩૫મી જન્મજયંતિ સાઈઠ વર્ષ પહેલાં મુંબઈમાં ઊજવાણી અને પાંત્રીશ સુવર્ણગીની કદર રૂપે અર્પણ કરી.

પીંગળશીભાઈની પાંગરતી પ્રતિભા જોઈ તેમના પિતાશ્રી જ્યાં જ્યાં પોતાના કાર્યક્રમ હોય ત્યાં તેને સાથે લઈ જતા. આમ, દસેક વર્ષ પિતા પાસે તાલીમ લીધી હોવાથી તેમનામાં બચપણથી જ લોકસાહિત્યનાં બીજ રોપાયાં અને આગળ જતાં વઢવૃક્ષ રૂપ ધારણ કર્યું અને વડિલ બંધુશ્રી મેરૂભાની પ્રેરણાથી રાષ્ટ્રિય રંગે રંગાયા. ૨૭ વર્ષની ઉંમરે પોરબંદર મહારાણા મીલમાં નોકરીમાં રહ્યા. એકાદ વર્ષ નોકરી કરી, પણ ફાવ્યું નહિ. લોકસાહિત્યના જીવને આવાં બંધન શે પાલવે? નોકરી છોડી બગસરા દુકાન કરી. આ અરસામાં મહાત્મા ગાંધીજીની હત્યા થઈ અને કવિનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો. પોતે એક શોકજલિનું ગીત લખી નાખ્યું. માથા ઉપર જે પાઘડી બાંધતા તે ઉતારી ટોપી ધારણ કરી. થોડો વખત બગસરા રહ્યા પણ ધંધામાં ચિત્ત ચોટ્યું નહિ એટલે જૂનાગઢ પાસેના પલાંસવા ગામે આવી ખેતી શરૂ કરી. ગામને ચોરે બેસી ખેડૂતભાવની લખી. સાવરકુંડલા પાસે આદસંગ ગામે જ્યારે ખેડૂત સંમેલન મળ્યું ત્યારે તેમનું સન્માન થયું.

આ દિવસો સૌરાષ્ટ્ર સરકારના હતા. લોકસાહિત્ય માટે કાંઈક કરવાનો વિચાર તે વખતના ગ્રામવિકાસ ખાતાના મંત્રીશ્રી રતુભાઈ અદાણી અને જયમલ્લભાઈ પરમારના મનમાં ઘોળાતા હતા, તેથી જૂનાગઢ મુકામે ઈ.સ. ૧૯૫૬માં લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી અને તેના આચાર્ય તરીકે શ્રી પિંગળશીભાઈની નિમણૂક કરી. ભુજની વ્રજભાષા પાઠશાળા પછી આ પ્રકારનું આ વિદ્યાલય બીજું હતું. જે ઈ.સ. ૧૯૬૬ સુધી ચાલુ રહ્યું. તેમાં અનેક કવિઓ, વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારોની અવર-જવર રહેતી. જેથી પિંગળશીભાઈને અનેકના સંપર્કમાં આવવાની તક મળી અને તેના પરિપાકરૂપે બે પુસ્તકો પ્રગટ થયાં. “સૌરાષ્ટ્ર દર્શન” અને “સોરઠની સરવાણી.”

નાના-મોટા કાર્યક્રમો તો પીંગળશીભાઈ પહેલેથી જ આપતા. પણ વિદ્યાલય શરૂ થયા પછી મોટા કાર્યક્રમ યોજાતા. આમ, ૨૦ થી ૨૨ વર્ષ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં મોટા શહેરોમાં લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમોમાં તેનો સ્વર લહેરાતો. વિદ્યાલયના દસ વર્ષના સમયમાં લગભગ ૬૦ વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થયા. જેમાંના ઘણા કલાકારો આજે પણ ડાયરો ગણાવે છે.

આ અરસામાં ગુજરાત નશાબંધી દ્વારા ચાલતા ‘કલ્યાણ

યાત્રા’ નામના માસિકમાં તંત્રી સ્થાને શ્રી જયમલ્લભાઈ પરમાર હતા. આ માસિકમાં શ્રી પીંગળશીભાઈની વાર્તાઓ પ્રગટ થઈ અને આ વાર્તાના સંગ્રહો “પ્રાગવડનાં પંખી” અને “જીવતરના જોખ” પ્રગટ થયા.

પીંગળશીભાઈ માત્ર વાર્તાઓ લખતા એવું નથી તેમણે ઘણાં કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. એમની કવિતા અર્વાચીનને આરાધે છે. અને ભજનો ભક્તિરસ સભર છે. મર્મ અને કટાક્ષ એ પીંગળશીભાઈની કવિતાનાં આગવાં લક્ષણો છે. તેઓ રાષ્ટ્રિય જાગૃતિના પ્રહરી છે. એટલે જ તેમણે રાષ્ટ્રના સારા માઠા પ્રસંગોએ અચૂક કવિતા લખી છે અને સાથે સાથે સમાજ સુધારાનું કામ પણ કરતા રહ્યા છે. તેમનાં કાવ્યો, વાર્તા ફૂલછાબ, જયહિન્દ, સ્ત્રી જીવન, લોક ગુર્જરી અને ઊર્મિનવ-રચનામાં અવાર-નવાર પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે.

ઈ. સ. ૧૯૬૯માં ગાંધીજીની શતાબ્દિ દેશભરમાં ઊજવાઈ રહી હતી. તેમાં ગાંધીકુળ અંગેની અજાણી હકીકતો પીંગળશીભાઈ સતત તેર વરસ સુધી લખતા રહ્યા. સાથે-સાથે ગાંધી ગીત પણ લખ્યાં જે ગાંધીકુળ નામે પ્રગટ થયાં. તેનું એક મહત્વનું પુસ્તક “ગીતા દોહાવલી” છે. ગીતાનો તેણે સાતસો દુહામાં અનુવાદ કર્યો છે જે ભગવત ગીતા અત્યાર સુધી લોકભાષામાં આવી ન હતી, તે પવિત્ર કાર્ય શ્રી પીંગળશીભાઈએ કર્યું. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખતાં કાકાસાહેબ કાલેલકર તેમને મહારાષ્ટ્રના સંત તુકારામ સાથે સરખાવે છે. તેમણે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની શિક્ષાપત્રીનું પણ દુહામાં રૂપાંતર કર્યું. તેની કવિતા રાષ્ટ્રિય જાગૃતિને ઉપાસે છે. દંભ ઉપર આકરા પ્રહારો કરી આડંબરના અંચળાને વ્યંગથી વીંખીને ઉઘાડો પાડે છે. વીરત્વને બિરદાવે છે. શ્રી મેઘાણીજી પછી સૌરાષ્ટ્રની રસધારા વહાવીને લોકવાર્તાકારોની આગલી હરોળમાં પોતાનું નામ રોશન કર્યું છે. આ રીતે તે સોરઠી સંસ્કૃતિના અઠંગ ઉપાસક છે. પોતે ગાવાના શોખીન છે. જૂના લોકગીતના ઢાળ તેમને કંઠે છે. આથી જ સ્થાયી યુગ-દેવતાની વંદના ચારણધર્મને ઊજળી ચરિતાર્થ કરે છે.

જૂનો જમાનો પદ્ય સંસ્કૃતિનો હતો. કેમકે, લોકસાહિત્ય, લોકવાણી કંઠસ્થ હતાં. હવે જ્યારે ગદ્યનો જમાનો આવ્યો છે ત્યારે પણ પીંગળશીભાઈએ બંનેને સંતોષ આપ્યો છે.

ભક્તકવિ દુલા કાગ તેમના બે બોલમાં લખે છે, “મેઘાણંદ ઋષિના પાટવીપુત્ર મારા ગીત પંખીની પાંખો સમા મેરૂભા ગઢવીના ભાઈ પીંગળશીભાઈ ગઢવીની વાણી

અક્ષરદેહે પ્રગટ થતી હોય એનાથી અદકો આનંદ ક્યો હોય? મોતી તો છીપમાં જ નીપજે, એની વાવણી ન થાય.”

શ્રી જયમલ્લભાઈ પરમાર લખે છે, “પરાક્રમશીલતા જ્યારે પીંગળશીભાઈની જબાને ચડે ત્યારે વીરત્વના જુસ્સાનો શ્રોતાઓમાં ઉશ્કેરાટ ઊભો થાય.”

આકાશવાણીના રાજકોટ કેન્દ્રે આરંભથી જ તેમના કાર્યક્રમો પ્રસારિત કર્યા છે. તેઓ લોકસાહિત્યની જૂની પેઢીના પ્રતિનિધિ હોવા છતાં રૂઢિચુસ્ત વિચારોના બંધનમાં ક્યારેય બંધાતા નથી. તેમના વિચારો આધુનિક છે. તેમની કવિતા અને કહેણીમાં તેનો પડઘો પડે છે. જાહેર કાર્યક્રમમાં તેમની કહેણી અલગ વ્યક્તિત્વ ખુંડું કરે છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ ઈ.સ. ૧૯૬૯માં પાંચ ચારણ વિદ્વાન કવિઓનું સન્માન કર્યું. તેમાં પીંગળશીભાઈ પણ હતા. આર્યકન્યા ગુરુકૂળ દ્વારા સરસ્વતીના વરદપુત્ર તરીકે ઈ.સ. ૧૯૮૦માં સન્માન સમિતિ મુંબઈ દ્વારા સૌરાષ્ટ્રના લોકપ્રિય તરીકે તેમનું સન્માન કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૭૮માં ગુજરાત રાજ્ય યુવક સેવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ ગાંધીનગર દ્વારા લોકસાહિત્યક્ષેત્રે કરેલ સેવા બદલ ‘ગુજરાત ગૌરવ’ પુરસ્કારથી પુરસ્કૃત કર્યા. એ જ વર્ષે ઈસ્ટ આફ્રિકામાં પણ લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમ આપી ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું.

ઈ.સ. ૧૯૯૦માં સંગીત, નાટક અને નૃત્યક્ષેત્રે વિશિષ્ટ યોગદાન આપવા બદલ ભારતભરમાંથી પસંદ કરેલા ઉચ્ચકોટિના કલાકારોને અર્પણ કરાતો રાષ્ટ્રિય સ્તરનો પ્રતિષ્ઠિત “સંગીતનાટ્ય અકાદમીનો એવોર્ડ” ગુજરાતના પીંગળશીભાઈ ગઢવીને ભારતના માનનીય રાષ્ટ્રપતિ શ્રી આર. વેંકટરામે અર્પણ કર્યો. સાહિત્ય ઉપરાંત પીંગળશીભાઈની સમાજસેવા પણ નોંધપાત્ર છે. સરકારી અને બિનસરકારી અનેક સંસ્થાઓમાં તેઓ સભ્ય પદે રહી ચૂક્યા છે. ચારણ સાંસ્કૃતિક સેવા મંડળના તેઓ પ્રમુખ હતા. શ્રી મેરૂભા ગઢવી કેળવણી ટ્રસ્ટના પણ તે પ્રમુખ હતા. આમ, લોક સાહિત્ય અને સામાજિક ક્ષેત્રે તેમની સેવા નોંધપાત્ર છે. તેઓ ફક્ત પાંચ જ ધોરણ ભણેલા હોવા છતાં તેણે વિશાળ સાહિત્યની ભેટ આપી છે. કાવ્યસંગ્રહો - સરહદનો સંગ્રામ (૧૯૬૨), નશામુક્તિનાં કાવ્યો (૧૯૬૩), ગીતા દોહાવલી (૧૯૬૫), આરાધ (૧૯૭૩), વેણુનાદ (૧૯૮૦), નિજાનંદ કાવ્યધારા (૧૯૮૬), શિક્ષાપત્રી દોહાવલી અને છંદદર્શન, લોકકથાઓ, જીવતરના જોખ (૧૯૬૪), પ્રાગવડના પંખી

(૧૯૬૫), ખમીરવંતાં માનવી (૧૯૭૨) નામ રહંતા કરા (૧૯૮૪): નવલકથાઓ જસમા ઓડણ (૧૯૬૮), ગાંધીકુળ (૧૯૬૯) જ્યારે ગીતનાટિકામાં—દેવાળદે, પૂંધળીમલ, જીવનમલક અને યુગાવતાર.

તેઓ છ ભાઈ અને એક બહેન. કરસનદાસભાઈ, મેરૂભા, નારણભાઈ, રામભાઈ, નાગભાઈ અને જાનભાઈ બહેન. પરિવારમાં ડૉ. નરહરદાસભાઈ, ડૉ. કલાભાઈ આ બંને ભાઈઓ તો એમ.એસ.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી ડોક્ટર થયા છે. જ્યારે લક્ષ્મણભાઈ એમ. એ.;એલ. એલ. બી.કરી વકીલ થયા છે અને ધનરાજભાઈનો સ્વર્ગવાસ થયો છે : પુત્રીઓ ચાર છે. આમ તેના પરિવારનો પરિચય કેળવણી ક્ષેત્રે પણ આગવું સ્થાન ધરાવે છે. શ્રી લક્ષ્મણભાઈ વકીલ હોવા છતાં તેણે સાહિત્યવારસો જાળવી રાખે છે. તેઓએ પણ ચારણની અસ્મિતા લખી છે. તા. ૩૧-૫-૯૮ શનિવારે જામનગર મુકામે શ્રી પીંગળશીભાઈનું અવસાન થયું.

કામણગારા કસુંબલ કંઠના કસબી

કનુભાઈ બારોટ

કામણગારા કસુંબલ કંઠના કસબી કનુભાઈ બારોટનો જન્મ મછોયા આહિરના વહીવંચા બારોટ જ્ઞાતિની લખધીર શાખાના શ્રી દેવદાનભાઈને ત્યાં મોરબી - માળિયા તાબાના નાની બરાર ગામે તા. ૧૩-૧૨-૧૯૨૩ના રોજ થયો. તેમનાં માતાનું નામ સભુબા હતું.

ત્રાંબાવરણી જાજરમાન કાયા, હાસ્ય ફરકાવતો ચહેરો, ભાવિના ઊંડાણમાં ઝાંખતી ઘેઘૂર આંખો, માથા ઉપર કાળા ભમ્મર વાળ, ડોકમાં કોઈ સંતોની પ્રસાદી રૂપ માણેક, મોતી અને પરવાળાની સોને મઢેલ માળા, ચાલમાં વિજેતાની અદાભરી ખુમારી, એકવાર મળે તો કાયમ માટે દિલમાં વસી જાય.

સૌરાષ્ટ્રની ભાતીગળ સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ લોકજીવનમાં ઢળેલું છે અને લોકજીવનની અભિવ્યક્તિ લોકકથા, લોકગીત અને ભજનો કોઈ કસુંબલ કંઠના કસબીના સુરીલા કંઠથી ઝરણાની જેમ ઝરી-ઝરીને ઝાડ, પહાડ, ગામના ગોંદરા અને ડેલીએ ભરાયેલ હકડેહક ડાયરામાં રંગે-રંગના હોંકારથી હેલે ચડી લોકજીવનના રૂપસાગરમાં સમાઈને મોજાં રૂપ સર્વત્ર ફેલાયેલ છે. ઈ.સ. ૧૯૪૩માં આંબલીઆળા (ભાણવડ તાલુકો) ના વતની દેવીદાનભાઈનાં સુપુત્રી કાંતાબહેન સાથે કનુભાઈનાં લગ્ન થયાં. તે અરસામાં કનુભાઈને

ધોરબંદર આવવાનું થયું. ત્યાં તેમને માલદે રાણા વગેરેનો સારો સત્કાર મળ્યો.

ભજન, લોકગીત ઉપર કનુભાઈનો જેટલો કાબુ હતો તેટલો જ ઉર્દુ જબાન પર પણ હતો. ધોરાજી મુકામે એક મેમણ ગૃહસ્થને ત્યાં પ્રસંગોપાત કાર્યક્રમ ગોઠવાયો. તેમાં અન્ય કવાલ સાથે કનુભાઈને મુકાબલો કરવો પડ્યો. અને તેમાં તે સફળ થયા.

કવિ સાયલાકરે તેને કવિ “હંસ”નું બિરુદ આપ્યું. જામનગરનાં રાજમાતા ગુલાબકુંવરબાના આગ્રહથી જામનગર ગયા. કનુભાઈનાં ભજન સાંભળી રાજમાતાએ પ્રસન્ન થઈ કિંમતી મોતીમાળા અને શેલું અર્પણ કર્યું. જીવરામભગતે પણ મોતીની માળા ભેટ આપી.

શરૂઆતમાં તેઓ આકાશવાણીના અમદાવાદ કેન્દ્ર ઉપર કલાકાર તરીકે પસંદગી પામ્યા. પછી હિઝામસ્ટર વોઈસ અને કોલંબિયા કંપનીએ એમના સ્વરમાં અનેક ભજન, લોકગીત અને દુહાની રેકર્ડ કરી. ઈ.સ. ૧૯૫૪માં આકાશવાણી રાજકોટના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે કલાકાર તરીકેનું સૌ પ્રથમ માન કનુભાઈને મળ્યું. ઈ.સ. ૧૯૫૫માં અખિલ ભારતીય નેશનલ પ્રોગ્રામ દિલ્હી ખાતે યોજાયો તેમાં સૌરાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિ તરીકે કનુભાઈ બારોટની પસંદગી થઈ અને પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના સાનિધ્યમાં પ્રોગ્રામ આપ્યો. ઈ.સ. ૧૯૫૬-૫૭માં મહેર અગ્રગણ્ય અરજણભાઈનાં આમંત્રણથી કનુભાઈ આફ્રિકા ગયા અને ત્યાંના ઘણાં શહેરોમાં કાર્યક્રમ કર્યા. ઈ.સ. ૧૯૭૩ થી ૧૯૭૫ સુધી મુંબઈ ટી.વી.ના કાર્યક્રમમાં ખાસ આમંત્રિત કલાકાર તરીકે હાજરી આપી. ઈ.સ. ૧૯૮૩માં અમદાવાદમાં નવરાત્રિ મહોત્સવ દરમ્યાન કનુભાઈનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત તેણે, મનુભાઈ ગઢવી આયોજીત ચલચિત્ર “કસુંબીનો રંગ”માં કવિ તરીકે પોતાના અભિનય આપ્યો.

આકાશવાણીના રાજકોટ કેન્દ્રના તેઓ “એ” ગ્રેડના કલાકાર હતા. તેમના કંઠે અનેક ગ્રામોફોન રેકોર્ડ તૈયાર થઈ છે. આમ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન અનેક કાર્યક્રમોમાં તેઓ ભાગ લેતા રહ્યા છે અને પોતાના કામણગારા કંઠથી લોકપ્રિયતા હાંસલ કરતા રહ્યા છે. તા. ૧૦-૧-૧૯૮૮ના રોજ આપણી વ્યથે તેમણે કાયમી વિદાય લીધી છે. પણ સમાજ તેને શિરકાળ સુધી ભૂલી શકશે નહિ.

મેઘાવી કંઠના સમર્થ લોકગાયક હેમુ ગઢવી

મેઘાવી કંઠના સમર્થ લોકગાયક શ્રી હેમુભાઈ ગઢવીનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના ઝાલાવાડ પંથકમાં. (હાલ જે પાંચાળ પ્રદેશ તરીકે ઓળખાય છે.) આવી ભૂમિના ચોટીલા નજીકના પંખીના માળા જેવા માંડ ૨૦૦ માણસની વસ્તીવાળા નાના એવા ઢાંકણિયા ગામમાં ખેડૂત ચારણ નાનાભાઈને ત્યાં ઈ.સ. ૧૯૨૯ના સપ્ટેમ્બર માસની ચોથી તારીખે એક પુત્ર ‘રત્ન’નો જન્મ થયો. આ બાળક એટલે કસુંબલ કંઠના ગાયક, નાદબ્રહ્મ આરાધક, સૌરાષ્ટ્રના લોકસંગીતના સૂરસાધક અને સૂર શબ્દના સોના જેવા હેમુભાઈ ગઢવી.

ઢાંકણિયા ગામમાં મૂળ વસ્તી ચારણોની. ધંધો ખેતી. હેમુભાઈના પિતા નાનાભાઈને રાજતરફથી મળેલી ખેતીલાયક જમીન હતી. બહુ ઓછી જમીન, વળી સુક્કો પ્રદેશ, ખેતી માટે વરસાદ ઉપર આધાર રાખવો પડે. આવકનું બીજું કાંઈ સાધન નહિ. તેથી ઘરની સ્થિતિ સામાન્ય. પિતા નાનાભા સાવ સીધા સાદા સ્વભાવના.

એ વખતે ઢાંકણિયા ગામમાં નિશાળ ન હતી. એટલે હેમુભાઈ સાણંદ ગામે એમના ફઈબાને ત્યાં ભણવા ગયા. ત્યાં તેમણે ગુજરાતી ધોરણ પાંચ સુધી અભ્યાસ કર્યો. પછી તેમને આગળ અભ્યાસ કરવાનું કુદરતને મંજૂર નહિ હોય, જેથી પિતાશ્રીને આવકના સાધન તરીકે ખેતી કામમાં મદદ કરવા હેમુભાઈએ અભ્યાસ છોડ્યો અને ઢાંકણિયા આવી ખેતી કામ શરૂ કર્યું. કંઠના કામણ તો હેમુભાઈને કુદરત તરફથી જ મળ્યાં હતાં. કિશોર હેમુનો કંઠ ઢાંકણિયાની સીમમાં પડ્યા પાડવા લાગ્યો. સાંજ પડ્યે ઢાંકણિયાને ચોરે ડાયરો જામે. યુવાન હેમુનો કંઠ ડાયરાને રસ તરબોળ બનાવી દે અને આમ લોકો હેમુના કંઠ ઉપર વારી જતા. બચપણથી જ હેમુભાઈની દુહાની ગાયકી આગવી હતી. નાની ઉંમરે પણ હેમુભાઈના કંઠમાં અપાઢના મેઘમલ્હારની ગંભીરતા વરતાતી. હેમુભાઈના મામા શ્રી પથુદાનભાઈ તથા કરણદાનભાઈની નજર હેમુભાઈ ઉપર પડી. ઘરની પરિસ્થિતિ સાવ સામાન્ય હોવાના કારણે હવે હેમુભાઈને વધારે કમાવાની જરૂર હતી. આ બંને વાતો એક સાથે મળી. પરિણામ એ આવ્યું કે, શ્રી પથુદાનભાઈ અને શ્રી કરણદાનભાઈએ હેમુભાઈને પોતાની નાટક કંપનીમાં એક્ટર તરીકે જોડી દીધા. એ વખતે આ બંને નાટક કંપની ચલાવતા

હતા. જ્યારે હેમુભાઈ નાટક કંપનીમાં જોડાયા ત્યારે તેમનો પગાર માત્ર રૂ. ૧૫ હતો.

સૌ પ્રથમ હેમુભાઈએ મુરલીધર નામના નાટકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ભૂમિકા કરી. એમની આ ભૂમિકા ઉપર પ્રેક્ષકો ઝૂમી ઊઠ્યા. આ કંપનીમાં હેમુભાઈએ એક વરસ કામ કર્યું. ત્યારબાદ શેઠશ્રી વજુભાઈ શાહ તથા બાપાલાલ દેસાઈના આગ્રહથી તેઓની કંપનીમાં જોડાયા. આ કંપનીમાં તેઓએ છ વર્ષ સુધી કામ કર્યું. એ વખતે એમનો પગાર ૫૧ રૂ. હતો.

જન્મજાત કલાકાર હેમુભાઈમાં ગજબની અભિનય શક્તિ અને ક્ષમતા હતાં. રંગભૂમિનો એ વખતે જમાનો હતો. તખ્તાના ચાહકોએ હેમુભાઈને “માસ્ટર હિંમત”નું હુલામણું નામ આપ્યું. એ વખતે નાટકમાં “મિસ્ટર” એટલે પુરુષપાત્ર ભજવનાર અને ‘માસ્ટર’ એટલે સ્ત્રીપાત્ર ભજવનાર એમ કહેવાતું. હેમુભાઈ ‘સ્ત્રી’ પાત્ર અદ્ભુત ભજવતા. હેમુભાઈ દેખાવમાં રૂપાળા તો હતા જ. સ્ત્રી પાત્ર ભજવે ત્યારે પ્રેક્ષકોમાંથી કોઈ પુરુષ તરીકે એમને ઓળખી બતાવે એવો કોઈ માઈનો લાલ જન્મ્યો ન હતો. એ વખતનો તખ્તાનો મહાન કલાકાર અલીરાજનો દીકરો માસ્ટર કુમાર અને હેમુભાઈને ખૂબ સારી મિત્રતા હતી. “રાજા ભરથરી” નાટકમાં કુમાર ભરથરીનું પાત્ર ભજવતા અને હેમુભાઈ પીંગલાનું પાત્ર કરતા. શ્રી બાપાલાલ દેસાઈ, અમૃત જાની અને અંબાલાલ વગેરે અન્ય સાથી કલાકારો હતા. “શેતલને કાંઠે” માં તો હેમુભાઈએ ત્રણ - ત્રણ પાઠ ભજવેલા. સ્ત્રી પાત્ર તો એટલી કુશળતાથી ભજવતા કે જોનાર તેમના ઉપર ફીદા થઈ જતા. જયશંકર સુંદરીની રક્ષા માટે જેમ માણસો રાખવા પડતા તેમ હેમુભાઈના રક્ષણ માટે માણસો રાખવા પડતા. એમના નજીકના માણસો પાસેથી સાંભળવા મળ્યું કે, તખ્તા માટે અને કામ માટે હેમુભાઈની નિષ્ઠા અજબ હતી. સખત પરિશ્રમ અને રંગભૂમિને વરી ચૂક્યા હોય તેમ હેમુભાઈ ગમે તેવા વિપરીત સમયમાં પણ “શો મસ્ટ ગો ઓન”ના સૂત્ર મુજબ વર્તતા.

હેમુભાઈના ખૂબ નિકટના મિત્રવર્તુળમાંથી સાંભળવા મળ્યું કે, “એકવાર નાટકમાં તે સમયની ખૂબ પ્રખ્યાત હીરોઈન કામ કરતી. આયોજકો અને કંપનીના માલિક સાથે વાંકું પડતાં કંપનીને પરેશાન કરવા ટિકીટો વેચાઈ ગયા પછી શો શરૂ થવાને થોડીવાર હતી તે વખતે હીરોઈને પાત્ર ભજવવાની ના પાડી. બધા માણસોએ ખૂબ સમજાવી પણ હીરોઈન એકની બે ન થઈ. કંપનીના માલિક મૂંઝવણમાં મૂકાઈ

ગયા. આ હીરોઈન વગર નાટકનો શો કેમ કરવો? આ હીરોઈનની લોકપ્રિયતા પણ એટલી હતી કે, વિકરેલા પ્રેક્ષકો શું કરે તે નક્કી નહિ.” હેમુભાઈ તુરત જ આગળ આવ્યા. કંપનીના માલિકને કહ્યું, “અમે કંપનીના પગાર ખાઈએ છીએ. કંપનીનું અહિત થવા નહિ દઈએ. રોજ સાથે કામ કરવાથી હીરોઈનના પાઠના તમામ સંવાદો મને કંઠસ્થ છે. તેનું પાત્ર હું કરીશ.” આમ કહી હેમુભાઈ મેકઅપમાં બેઠા. પડદો ખૂલ્યો ત્યારે કંપનીના માલિક અને આયોજકોના જીવ તાળવે ચોટેલા હતા. પ્રેક્ષકોની અજાયબી વચ્ચે હીરોઈન તરીકે હેમુભાઈએ રંગમંચ પર પ્રવેશ કર્યો. એ દિવસના હેમુભાઈના અભિનય માટે લોકો વારી ગયા. પ્રેક્ષકોની સીટીઓથી અને તાલીઓના ગડગડાટથી વાતાવરણ ગાજી ઊઠ્યું. આવી હતી હેમુભાઈની તખ્તા પ્રત્યેની નિષ્ઠા. હેમુભાઈના તખ્તા ચાહકો કહે છે કે હેમુભાઈની સરળતા અને લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય એ છે કે તખ્તો ખુદ હેમુભાઈને ચાહતો અને હેમુભાઈ તખ્તાને ચાહતા. હેમુભાઈને કેવું પાત્ર ભજવવા મળે છે, કે પોતે કેવું પાત્ર ભજવે છે. એનો સવાલ જ નહોતો. રંગભૂમિ પર હેમુભાઈનો પગ પડે કે જાણે રંગભૂમિ હેમુભાઈને ચૂમી લેતી હોય એમ લાગે.

હેમુભાઈએ એક બીજું મહત્વનું કામ એ કર્યું હતું કે રંગભૂમિ પર સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના ભાતીગળ લોકસંસ્કારો, લોકઢાળો અને લોકસંગીત પીરસ્યું. તેના બચપણથી જ ચાહક અને નજીકના સાથીદાર ગુજરાતી રંગભૂમિ અને ચલચિત્રના લેખક શ્રી રામજીભાઈ વાણિયા તો એમ કહે છે કે, ‘હેમુભાઈએ તો ખરા અર્થમાં ગીતની ગોવાળી કરી છે. એ તો સૂર અને સંગીતનો માલધારી હતો. હેમુભાઈની દુહાની નાખણી જ કાંઈ જુદા પ્રકારની હતી.

રામજીભાઈ વાણિયા મુંબઈનો એક પ્રસંગ યાદ કરતા ગદ્ગદ થઈ જાય છે. પ્રસંગ એવો હતો કે, રામજીભાઈના મુંબઈના રોકાણ દરમ્યાન અદાકાર શ્રી પૃથ્વીરાજકપુરને મળ્યા. સૌરાષ્ટ્રના લોકસંગીત અને લોકઢાળો વિશે વાતો થઈ. રામજીભાઈએ બધાથી પૃથ્વીરાજને સુપેરે માહિતગાર કરી દીધા હતા. પૃથ્વીરાજજી પ્રભાવિત થયા. હેમુભાઈનો સ્વર સાંભળવા માટે રામજીભાઈએ “શેતલને કાંઠે” નાટક જોવા પૃથ્વીરાજને આમંત્રણ આપ્યું. નાટક જોઈ હેમુભાઈના કંઠ ઉપર પૃથ્વીરાજ વારી ગયા. આ વાતને ખાસો સમય વીત્યા પછી પૃથ્વીરાજકપુર એક પાર્ટીમાં હાજરી આપવા ગયા હતા તેમને ખબર મળી કે મુંબઈના એક હોલમાં હેમુ ગઢવીનું નાટક છે.

હેમુભાઈને સાંભળવા તેઓ પાર્ટી છોડી હોલ પર આવ્યા. હેમુભાઈને એક તરફ બોલાવ્યા. વિનંતિ કરતા હોય તેવા શબ્દોમાં કહ્યું, “એક દુહા, પ્લીઝ, મેરી જન, એક દુહા સુનાદો. આપ આયે હૈ યે સુનકર હમ એક બડી પાર્ટી છોડકર આયે હૈ, આપ હી આપસે પ્યાસે હૈ.” રામજીભાઈ આ વાતના સાક્ષી છે. આવી હતી હેમુભાઈના ગળાની તાસીર!

આકાશવાણીના અધિકારી શ્રી ગિજુભાઈ વ્યાસ, ચંદ્રકાંતભાઈ ભટ્ટ, ચિત્તરંજન રાજા અને સાથીઓની નજરે આ રતન ચહ્યું. આકાશવાણીએ પોતાની હથેળીમાં હેમુભાઈના સ્વરને ઝીલી લીધો અને તપ્તાનો આ જન્મજાત કલાકાર ઈ. સ. ૧૯૫૬માં આકાશવાણીનાં આંગણે મહેમાન થયો. આકાશવાણીના રાજકોટ કેન્દ્રમાં હેમુભાઈ તાનપુરાના કલાકાર તરીકે જોડાયા. તેઓ આત્મસૂઝ ધરાવતા. પાંચ ગુજરાતી પાસ કરેલ આ કલાકાર છેક મદદનીશ અધિકારીની પદવી સુધી પહોંચ્યા. આકાશવાણીમાં જોડાવાથી હેમુભાઈને લોકસંપર્કનો ગજબનો સેતુ બંધાઈ ગયો. આકાશવાણી પર કાર્યક્રમ બનાવી સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ, લોકસંસ્કાર અને લોકઢાળ સમગ્ર ભારત અને વિશ્વના જનસમુદાય સમક્ષ રજૂ થયા. એ માટે હેમુભાઈએ ગામડાંઓ ખૂંદી-ખૂંદી ગીતો, રાસડાઓ અને કથાઓ શોધવા માંડ્યા. હેમુભાઈ રેકોર્ડીંગનાં સાધનો સાથે આકાશવાણીની ટીમ લઈને છેક ઊંડાણના વિસ્તારોમાં જતા. ત્યાં જઈને ત્યાંનાં લોકસમાજના લોકઢાળો જેમ હોય તેમ જ રેકોર્ડીંગ કરતા. પછી એ ઢાળને અનુરૂપ અને તેના ભાવને અનુરૂપ રંગો ભેળવી કાર્યક્રમ બનાવી રજૂ કરતા. આમ, લોકસાહિત્યનું સંપાદન કાર્ય પણ હેમુભાઈએ શાસ્ત્રીય ઢબે કર્યું છે. આ વિષયમાં પણ હેમુભાઈનો ફાળો મહત્વનો ગણાય. આ કામ કરતાં-કરતાં હેમુભાઈની પારખુ નજર શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સંપાદન કરેલાં લોકસાહિત્યનાં સ્વરૂપો પર પડી. મેઘાણીની કલમ અને હેમુભાઈની કળા, મેઘાણીજીના શબ્દો અને હેમુભાઈનો સ્વર સાથે મળ્યા. જાણે કે સોનામાં સુગંધ ભળી.

આકાશવાણી રાજકોટે અસંખ્ય ગીતો, કથાઓ, રૂપકો, સંગીત નાટિકાઓ, ભજનો અને લોકઢાળો ગુજરાત તેમજ વિશ્વના ચરણે ધર્યાં અને આ કૃતિઓ અમર બની ગઈ. એમની તપ્તાસૂઝ રેડિયો રૂપકમાં કામ આવી. મેઘાણીની કથાઓને સંગીતમય બનાવી પ્રાણ પૂરીને પીરસી. આ બધી કૃતિઓમાં હેમુભાઈના અદ્ભુત અવાજની અસર જોવા મળી. અવાજને

ક્યાં અને કેમ રમાડવો, સ્વરને ક્યાં અને કેવી રીતે ફેરવવો એની અદ્ભુત સમજદારી હેમુભાઈમાં હતી. નાટકોનો “ન” તાલીમ લઈને ન શીખેલ હોવા છતાં કંઠના એવાં તો કામણ કર્યા કે આજે પણ સંવાદો બોલવાની રીત, છટા, અવાજની તાસીર હેમુભાઈના રેડિયો રૂપકમાંથી શીખવા પડે એમ લાગે છે.

“રાંકનું રતન”માં પાગલ ચારણના સંવાદો હેમુભાઈ જે રીતે બોલ્યા છે એ સાંભળીને એમ લાગે છે કે, આનાથી વધારે સારું શું હોય શકે? આ બધા સંવાદો નાટ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસના વિદ્યાર્થીઓને ઉદાહરણ રૂપે સંભળાવવા જોઈએ.

હેમુભાઈના ગળાની તાસીર સમજતા ભારતના એક મોટા ગજના સંગીતકારે એમ કહ્યું હતું કે, “આપણા દેશમાં પાંચ ગળાના સ્વર એવા છે કે એમના અવાજની કદીએ નકલ ન થઈ શકે. એ પાંચ નામમાં હેમુભાઈનું નામ પણ છે. (૧) હેમંત કુમાર (૨) સચીન દેવ બર્મન (૩) કિશોરકુમાર (૪) આશા ભોંસલે (૫) હેમુ ગઢવી. કંઠના કામણગારા કિમિયાગર હેમુભાઈને ગુજરાત સરકારે ગુજરાતી કલાકારના પ્રતિનિધિ તરીકે દિલ્હી દૂરદર્શનના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે મોકલેલ. ત્યાં પંડિત રવિશંકરનું સિતારવાદન, વૈજયંતિમાલાનું નૃત્ય અને હેમુભાઈનું સંગીત એક સાથે રજૂ થયાં હતાં. આ પ્રસંગ ગુજરાતને ગૌરવ પ્રદાન કરે છે. ઈ.સ. ૧૯૬૨ દિલ્હી ખાતે તમામ આકાશવાણીના કલાકારોનો સંગીત જલસો રાખવામાં આવ્યો હતો. મુંબઈ આકાશવાણી પરથી પરષોત્તમ ઉપાધ્યાય, હંસાબેન: વડોદરાથી માર્કેડ ભટ્ટ તથા ઊર્મિલાબેન ભટ્ટ, અમદાવાદથી ક્ષેમુ દિવેટિયા. રાસબિહારી દેસાઈ વગેરે આવ્યા હતા. રાજકોટથી હેમુ ગઢવી, રંજન ત્રિવેદી, વિનુ વ્યાસ, ચંદ્રકાંત ધોળકિયા, રામજીભાઈ અને ટપુભાઈ દેગામાની ટીમ ગઈ હતી. ત્યાં હેમુભાઈને લોકઢાળનાં ગીતને બદલે જય-જય ગરવી ગુજરાત” જેવું ગીત ગાવા આપ્યું. ગુજરાતના તે વખતના મુખ્યમંત્રી શ્રી હિતેન્દ્ર દેસાઈ ત્યાં હાજર હતા. સદ્નસીબે ભારતના વડાપ્રધાન પણ તે વખતે ગુજરાતી હતા. મુખ્ય મંત્રી શ્રી હિતેન્દ્રભાઈએ આ વિષે જરા ટકોર કરી અને સમજાવ્યું કે, “ગુજરાતના સંસ્કાર સમજવા હેમુભાઈને લોકઢાળનાં ગીત આપો તો દિલ્હીવાસીઓને ગુજરાતના સંસ્કાર સમજાય. તેને લોકઢાળનાં ગીતની રજૂઆત કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. અને તેની ટીમે “મારું રે પીયરિયુ માધવપુર મારે...” રજૂ કર્યું અને કાર્યક્રમને ચાર ચાંદ લાગી ગયા. રાજકોટની ટીમ પ્રથમ નંબરે આવી.

હેમુભાઈએ આકાશવાણી રાજકોટ પરથી ગામનો ચોરો, હાથીકાકા, ભમતારામ, અબાજી-ગબાજી વગેરે કાર્યક્રમોને ઊજળા કરી બતાવ્યા. આ બધા કાર્યક્રમમાં ભજવેલ પાત્રો આજે પણ લોકહૈયામાં જીવંત છે. એકવાર એમના કૌટુંબિકભાઈ ખીમરાજભાઈએ સ્વર પરીક્ષાનું ફોર્મ ભર્યું અને સ્વર પરીક્ષામાં નાપાસ થયા. જ્યારે તેઓ મળ્યા ત્યારે યાદી આપી. “અરે, ભાઈ! હું તમારો ભાઈ અને નાપાસ થયો!” હેમુભાઈએ જવાબ આપ્યો, “તમે મારા ભાઈ છો એ સાચું. પણ ત્યારે હું જવાબદાર પરીક્ષક હતો. સરકારે મારા પર વિશ્વાસ મૂકી મને ત્યાં બેસાડ્યો હતો. હવે તમારે ગાયું હોય તો એકલા નહિ પણ સમૂહમાં ગાય કદાચ તેમાં પાસ થશો.” પછી ખીમરાજભાઈએ ભજનમંડળી સાથે ગાયું અને પાસ થયા. આવી હતી હેમુભાઈની નિષ્ઠા.

હેમુભાઈએ લોકગીત ગાયાં, ભજનો ગાયાં, સુગમ સંગીત ગાયું, નાટકો ભજવ્યાં. ઢાંકણિયાનો આ ગુલાબ છોડ રંગભૂમિના ક્યારામાં રોપાયો, મહોર્યો, ગામડામાં નાટકો લઈને ઘૂમ્યો, લોકઢાળનાં ગીતોનો પણ તેણે આમ જ અભ્યાસ કર્યો. અને તેને આકાશવાણીના આંગણે લઈ આવ્યો. સૌના આગ્રહને વશ થઈ મનુભાઈ ગઢવીના ગુજરાતી ચલચિત્ર “કસુંબીનો રંગ” માં પણ કંઠનાં કામણ કર્યાં અને આખી ફિલ્મમાં હેમુભાઈ છવાઈ ગયા. ઉપરાંત હિઝ માસ્ટર્સ વોઈસ કંપનીએ હેમુભાઈનાં ગીતોની અનેક રેકોર્ડ પ્રગટ કરી. સૌ પ્રથમ લોકગીતને આકાશવાણી પર લાવનાર હેમુભાઈ જ હતા. મૃત્યુના આગલા દિવસે અબાજી-ગબાજીમાં હેમુભાઈ દુહો બોલેલા,.....

“નામ રહંદા ઠકરા, નાણા નહિ રહંત
કીર્તિ હંદા કોટડા, પાડ્યા નહિ પડંત.”

આ દુહાથી આપણને ચેતવ્યા, “હું જાઉં છું પણ મારું નામ રહેશે.” મા ભારતીને ચરણે ગુર્જર ગિરાના આટ-આટલા શણગાર ધરનાર હેમુભાઈ ગઢવી ઈ.સ. ૧૯૬૫ના ઓગષ્ટ માસની ૨૦ તારીખે પડધરી મુકામે રજપૂત જ્ઞાતિના રાસ-ગીતો રેકોર્ડ કરતા હતા. ગીત પૂરું થવા આવ્યું એટલે હેમુભાઈએ લય વધારવા હાજીભાઈને ઈશારો કર્યો. લય વધ્યો, ચલતીના તાલે વાતાવરણ રમ્ય બન્યું. એ જ વખતે અચાનક હેમુભાઈને પક્ષઘાત-હૃદયરોગનો હુમલો આવ્યો. ટપુભાઈ દેગામાના ખોળામાં ઢળી પડ્યા. ગુર્જરીધરાના અણમોલ રત્નસમા હેમુભાઈ પડધરીના પાદરમાં છેલ્લા શ્વાસ

લઈ આપણી વચ્ચેથી કાયમ માટે વિદાય થયા. જોગાનુજોગ તે દિવસે જન્માષ્ટમી હતી.

હેમુભાઈના પરિવારમાં કેટલા સભ્યો છે. તેની ખબર નથી પણ તેના પુત્ર બિહારીભાઈ હેમુભાઈનો વારસો જાળવી રહ્યા છે. તેનું નામ હાલના નામાંકિત કલાકારોમાં છે. તે રેડિયો, ટી.વી. કલાકાર તો છે જ. ઉપરાંત ભારતના અનેક પ્રદેશો ઉપરાંત પરદેશના અનેક દેશમાં કાર્યક્રમો આપી આવ્યા છે. તેના ગળામાં પણ હેમુભાઈની હલક છે. તેમના બીજા પુત્ર રાજેન્દ્રભાઈ ડે. કલેક્ટર છે. આ રીતે હેમુભાઈની વાડી કાલી-ફૂલી છે. હેમુભાઈને શ્રદ્ધાંજલી આપતાં કવિ દાદે લખ્યું છે, “ચડશે ઘટા ઘનઘોર ગગને, મેઘ જળ વરસાવશે, નીલવરણી ઓઢણી લઈ, ધરા સર પર ધારશે: ગહેકાર થાતા ગિર મોરા, પિયુ ઘન પોકારશે તે વખતે આ ગુજરાતને, યાદ હેમુ આવશે.” (અપૂર્ણ)

અભરામ ભગત

આપણા સંતપુરુષોમાં તુલસીદાસ, કબીર, સૂરદાસ, નાનક, દાદુ દયાળ, મીરાં, નરસિંહ, મૂળદાસ, અખો, મોરાર, ભાણ આવા અનેક સંતોએ પોતાની જાતને ક્ષુદ્ર ગણી ઈશ્વરના વિરાટ સ્વરૂપનું, માનવભાવોના વૈચિત્ર્યનું અને ભોગ્યવસ્તુના વૈવિધ્ય પ્રત્યે નિર્મળભાવ દાખવવાનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનની કઠણ અને શુષ્ક પ્રણાલી, આત્મચિંતનની અખૂણ સરણીને ઈશ્વર સાન્નિધ્યના ગૂઢ રહસ્યનો ઊકેલ એમણે સરળ અને સાદા છતાં સજીવ ભાષાયિત્રો દ્વારા મૂર્તિમંત કરાવ્યો છે.

ભારતીય ચેતનાને પાપ, દુઃખ અને વ્યાધિમાંથી ઊગારી લેવા નિર્ભયતાનો સજીવન મંત્ર શીખવવા ભજન સાહિત્યે લોકજીવન ઉપર પ્રબળ અસર નીપજાવી છે. એ સંતપુરુષોએ અગમ-નિગમના નિગૂઢ રહસ્યનો ભંડાર ભજનો દ્વારા આપણી આગળ ખુલ્લો મૂકી દઈ એ સાહિત્યને વિકસાવી લોકભોગ્ય બનાવવા માટે એમણે ભગીરથ પ્રયત્ન સેવ્યા છે. અને આ રીતે એમણે ભારતીય જનતા ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો છે.

ભજન સાહિત્ય એટલે સંતપુરુષોના નિર્મળ આત્માનો ધબકતો હૃદયબોલ. એ બોલનો પડઘો ગામડાંના અબૂધ કે પછાત વર્ગનાં પ્રાણી લેખાતા માનવી સુધી સંભળાયો છે. લોકજીવનના ખૂણા-ખાંચરા સુધી સંભળાયો છે. અને લોકજીવન સુધી પહોંચવાનું માન આપણાં ભજન સાહિત્યને ફાળે જાય છે. દુઃખી અને અનાથ જનતાને વાત્સલ્ય ભરી ફૂંક

એણે જ આપી છે. સૂકાતી જીવનવેલડીમાં ચેતનાના બારેય મેઘ એણે જ વરસાવ્યા છે. રણવગડામાં ભૂલા પડેલા માનવીને સચવારાનો હાથ સાંપડી જાય એમ એણે ઉદ્ધારનો પંથ બતાવ્યો છે. આ સાહિત્યની સપાટી ઉપર ભારતીયજીવન એકરસ, એકરંગી અને આત્મીય બની રહ્યું છે. એની પંડિત પુરુષો પણ ના પાડી શકે તેમ નથી.

આવાં વિશુદ્ધ સાહિત્ય અને સત્પુરુષો દ્વારા ભારત આજ સુધી સમૃદ્ધ, ઊજળો અને યશસ્વી બની રહ્યો છે. આ છે આપણાં ભજન સાહિત્ય અને એના રચનાર કવિ સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ. પણ આ ભજનોને પોતાના મધુર કંઠનાં આસને બેસાડનાર કોઈ ભજનિક ન હોય, ગવૈયો ન હોય તો એને વખારમાં જ નાખવું પડે ને? પણ ભજનોના વિષયમાં આખું બન્યું નથી. નાટ્યલેખકની કૃતિ સુંદર હોય પણ એની ખૂબી તો તખ્તા ઉપર ભજવનાર ઉપર છે. આપણે ત્યાં સમયે સમયે ભજનિકો પાક્યા છે. એવા ભજનિકોની પરંપરામાં ઊતરી આવેલ એક ભજનિકનો અહીં પરિચય આપ્યો છે. એ મુસ્લિમ ભજનિકનું નામ છે અભરામ ભગત! તેમના પિતાનું નામ ક્રીમભાઈ મીરાજી અને માતાનું નામ લાડુબાઈ હતું. તે જૂનાગઢના તાબા હેઠળના નવાગઢના વતની. એમનો બાલ્યકાળ તો ખેતીજીવનમાં પસાર થયો. ખેતીના વ્યવસાય સાથે એમને ભજન તરફ ઘણો ભાવ હતો. ક્યાંક ભજન ગવાતાં હોય તો ભગત પહોંચી જતા. એમણે અક્ષરજ્ઞાન માંડ મેળવ્યું હતું. અને ભજનના શોખમાં એમણે ખેતી પણ છોડી, પોતાના ગુજરાન માટે એક તેલ મીલમાં જોડાયા અને યંત્રમાં પગ આવી જતાં પગ કાપવો પડ્યો અને પોતે અપંગ બન્યા. પોતે મુસ્લિમ હોવા છતાં આખું જીવન તેણે હિન્દુધર્મનાં જ ભજનો ગાયાં. તેમના મનમાં હિન્દુ, મુસ્લિમ જેવા ભેદ ન હતા. આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં ત્રણ ભજનિકોનાં નામ મોખરે હતાં. તેમાં કનુભાઈ બારોટ, અભરામ ભગત, અને દુલાભગત (લુહાર).

પણ એ જમાનામાં આજના જેવી ભજનમાં ધમાલ ન હતી. અભરામ ભગત સાથે તો માત્ર તબલાનો કાંઠો વાગે, મંજીરાને બદલે લોખંડની કડી વાગે અને પેટી એકદમ શાંત. વાણીપ્રવાહ વહેતો હોય અને તેના મધુરા ગળાના ગૂંજનમાં શ્રોતાઓ તરબોળ બની જતા.

ત્યારે રેડિયો, ટી.વી. અને ટેપ જેવા પ્રચારનાં માધ્યમો પણ ન હતાં. માત્ર હિઝ માસ્ટર્સ વોઈસ અને કોલંબિયા કંપની

આવાં ગીત, ભજનોની રેકોર્ડ પ્રગટ કરતી. તેમાં વધુમાં વધુ અભરામ ભગતનાં ભજનની રેકોર્ડ કોલંબિયા કંપનીએ પ્રગટ કરી હતી. જ્યારે આકાશવાણીનું રાજકોટ કેન્દ્ર ન હતું ત્યારે અભરામ ભગત અને કનુભાઈ બારોટ અમદાવાદ, વડોદરાના આકાશવાણી કેન્દ્ર પરથી ભજનો ગાતા.

નામ ઈબ્રાહિમ હોય પણ લોકો તેને અભરામ ભગત નામે ઓળખતા અને એથીય આગળ વધી અભયરામ નામે પણ ઓળખાતા. ભગત ખરેખર હિન્દુત્વના રંગે રંગાયેલા હતા. અભરામ ભગતના ગાયેલાં ભજનોનો એક સંગ્રહ “ભક્તિ સાગર” નામે પ્રગટ થયો છે.

રામાયણ રત્ન

શ્રી અમરદાસબાપુ ખારાવાલા

લોકકલા ક્ષેત્રે એક અજોડ કલાકાર એટલે “અમરદાસ ખારાવાલા” ભાગવદ્ધ ધર્મપ્રેમી અને ગળથૂથીમાં લોકસંસ્કૃતિના ઘૂંટડા ભરનાર લોકકલાકાર તથા રામાયણ રત્નની ખ્યાતિ મેળવનાર શ્રી અમરદાસજીનો જન્મ ભાવનગર જીલ્લાના પાલીતાણા તાલુકાના કુંભણ ગામે સંવત ૧૯૭૯ જેઠ સુદ ૧૨ ને સોમવારે એક સંસ્કારી ભાવિક કુટુંબમાં થયો. પ્રાથમિક શિક્ષણનો એકડો કુંભણમાં ઘૂંટી દામનગર પાસેના ખારા ગામે મોસાળમાં પરબની જગાની ગાદી મળતાં ત્યાં ગયા અને ખારાવાળા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. એમનો શાળાનો અભ્યાસ માત્ર સાત ચોપડીનો પરંતુ સંસ્કાર વારસામાં ઉચ્ચ અને સાંત્વિક જીવનનું શિક્ષણ મળ્યું. લોકજીવનની જીવંત શાળામાં એમના જીવન ઘડતર પર લોકસંસ્કૃતિની ભાત પડી, બાળપણથી જ એમને ધર્મિષ્ટ આચારવિચાર અને રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, ભગવદ્ ગીતા, આદિ ગ્રંથો પર પ્રીતિ હતી એટલે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો.

જાણીતા લોકકવિ અને લોકસાહિત્યકાર ચારણી સાહિત્યના સમર્થ ઉપાસક કવિશ્રી દુલાભાઈ કાગ તથા મેરૂભાઈ ગઢવીનો સંસ્કાર-સથવારો મળતાં એમને લોક-સાહિત્ય, લોકસંગીત અને લોકસંસ્કૃતિના પ્રચાર-પ્રસારનો પ્રારંભ કર્યો. એમણે અયોધ્યાની ‘રામાયણ રત્ન’ની ડીગ્રી પણ મેળવી. અને સંગીત સાધના દ્વારા ‘સંગીત વિશારદ’ની પદવી પણ પ્રાપ્ત કરી. ભજનોનો વારસો વંશપરંપરાગત. દાદા નારણદાસજી અને પિતા પરશોત્તમદાસજી સારા ભજનિકો હતા. મોસાળ પક્ષે નાના જાનકીદાસજી પણ દેશી સિતાર પર

સારાં ભજનો ગાતા. આમ, ભજનોના સંસ્કાર તો બાળપણથી જ પ્રાપ્ત થયેલા. તેમનો કંઠ પણ સુરીલો અને ગાયકી હલકવાળી હોવાથી આકાશવાણી રેડિયો માટે પણ ઉત્તમ ભજનિક બન્યા. સૂરજદેવળના મહંત શ્રી ત્રિકમદાસજીબાપુ તથા લાઠીના ભગવાનજી શર્માના આશીર્વાદ અને માર્ગદર્શનથી અમરદાસજીએ શાસ્ત્રોક્ત સંગીત દ્વારા દુનિયામાં ખૂણેખૂણે રામકથા પહોંચાડી છે.

ઈ.સ. ૧૯૪૨ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામે તેમના જીવનમાં નવો વળાંક આણ્યો. દેશાભિમાની વ્યક્તિ તો હતા જ. ઈ.સ. ૧૯૪૨માં તેઓ કોંગ્રેસના સભ્ય બન્યા. કેટલાક રૂઢીગત લોકોએ અમરદાસજીનો વિરોધ કર્યો. સ્વાતંત્ર્યની આ ચળવળે તેમને રાષ્ટ્રિયતાનો ઓપ આપ્યો. અમરદાસજીની કથામાં અત્યારે રાષ્ટ્રિયતા અને માનવતાનીજ સૌરભ પ્રસરે છે. તે આ ગુણોનો પરિપાક છે. સ્વાતંત્ર્યના આંદોલનમાં કોઈ યુવાન કથાકાર આવી હિંમત કરે તે મોટું પગલું લેખાયું. ટીકા થવા છતાં અમરદાસજી પોતાના નિર્ણયમાં સખત મક્કમ રહ્યા.

ઈ.સ. ૧૯૪૨થી એમણે કથા-આપ્યાન શરૂ કર્યાં. ઈ.સ. ૧૯૫૧થી તો એકધારા કાર્યક્રમો આપે છે. ઈ.સ. ૧૯૫૫થી સૌરાષ્ટ્ર પછાત વર્ગ બોર્ડ તરફથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટેના અનેક કાર્યક્રમો ગુજરાતમાં આપ્યા. ગુજરાત રાજ્ય નશાબંધી અમલીકરણ સમિતિના સભ્ય છે. ગુજરાતની રચનાત્મક સંસ્થાઓ સાથેનો તેમનો સંબંધ આજે પણ ઘનિષ્ઠ છે. ગાંધી શતાબ્દિના પ્રસંગે દિલ્હીમાં ભારતના વડાપ્રધાન ઈંદિરાગાંધી તેમજ રાષ્ટ્રપતિ વી. વી. ગીરીએ એમનો કાર્યક્રમ સાંભળ્યો હતો તથા વિનોબાજીએ રાષ્ટ્રિયતાના રંગે રંગાયેલી તેમની કથા સાંભળેલી. માનવતાના ઉપાસક એવી એમની મર્માળી કથાશૈલી લોકોને પકડી રાખે છે. સૂર અને શબ્દમાં અમરદાસજી એકસરખા પ્રભાવશાળી છે. વાણી એમની પ્રાચીન છે પરંતુ ભાવના નવયુગી છે. નવા અને જૂના યુગોનો તેમણે સુમેળ સાધ્યો છે. સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના નાના-મોટા ગામો, ધાર્મિક જગ્યાઓ, દ્વારકાથી હરિદ્વાર, કાશી, બીજી બાજુ ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન, બંગાળ, મદ્રાસ, દિલ્હી, મુંબઈ, કલકત્તા વગેરેમાં તેમની કથાઓ એકધારી યોજાતી રહી છે. ઈંગ્લેન્ડ, સીંગાપોર, મલેશિયા, અમેરિકા, આફ્રિકા, કેનેડા ગુજરાતી સમાજમાં અમરદાસજીની કથાઓએ ખૂબ લોકાદર મેળવ્યો છે. અને અવારનવાર કથાના કાર્યક્રમ યોજાતા રહે છે.

શ્રી હિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, શ્રી રાઘવજીભાઈ લેઉવા, શ્રી બાબુભાઈ શાહ વગેરેએ તેમના પરિવાર માટે અમરદાસજીની કથાઓ ગોઠવી હતી. પૂ. મોરારીબાપુ, પૂ. કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી (દાદાજી) તથા ભાઈ શ્રી રમેશભાઈ ઓઝા અને ઉત્તરભારતના સમર્થ સંતોમાં સત્યમિત્રાનંદજી, પૂ. મુનિજી, અયોધ્યાના રામચંદ્રદાસજી તથા પૂ. પ્રમુખસ્વામી પણ અવારનવાર એમનાં પ્રવચનોનો લાભ લે છે. નડિયાદના સંતરામ મંદિરના મહંતશ્રી નારાયણદાસજી અને હજારો શ્રોતાઓને ભક્તિરસમાં ભીંજવ્યા છે. આજ સુધીમાં તેમણે ૫૫૦ કથા કરી છે.

રાજકોટ રેડિયો સ્ટેશનની શરૂઆતથી તેઓએ કેન્દ્રના કલાકાર તરીકે વિવિધ કાર્યક્રમો આપે છે. આકાશવાણીનાં ઘણા કેન્દ્રો પરથી એમનાં લોકગીતો, ભજનો, રામાયણ અને ભાગવતના કાર્યક્રમો વહેતા રહે છે. અને તેઓ આકાશવાણીના “એ” ગ્રેડના કલાકાર છે તથા આકાશવાણી રાજકોટના નિર્ણાયક તરીકે પણ સેવા આપે છે. એમની લોકસાહિત્યની અનેક વાર્તાઓ “ઊર્મિ નવરચના”, “દાનેવ દર્શન” વગેરેમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે.

સુંદર અને સરળ કહેણી, લોક પ્રસંગના વિવિધ પ્રસંગોમાંથી તારવેલું માર્મિક અને નરમાળું હાસ્ય, લોકબોલીમાં વહેતી રસાળ અને પ્રસન્નશૈલી, રજૂઆતની ઢબમાં સંતશ્રી અમરદાસજી અજોડ કલાકાર છે. એમને સાંભળવા એ પણ જીવનનો એક લ્હાવો છે, જીવનનું એક સંભારણું છે.

અમરસિંહ ચૌધરીએ ગુજરાત સરકાર તરફથી ઈ.સ. ૧૯૭૮-૮૮માં ગૌરવ પુરસ્કાર પણ એમને અર્પિત કર્યો છે. કેશુભાઈ પટેલે ગુજરાત સરકાર રમત-ગમત યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ વિભાગ દ્વારા લોકકલા ક્ષેત્રે ઈ.સ. ૧૯૮૪-૮૫નો સર્વોચ્ચ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી રાજ્ય પુરસ્કાર અર્પિત કર્યો છે. શ્રી અમરદાસજીએ ઘણા ઊગતા કલાકારોને લોકકલા-લોકસાહિત્ય કથા ક્ષેત્રે રસ લેતા કર્યા છે અને પોતાના હાથ નીચે કેળવ્યા છે. તેમના પોતાના જ પુત્ર પ્રો. ડો. માધવદાસજી ઊગતા કલાકાર છે. અમરેલીની પ્રતાપરાય આર્ટસ કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક છે. સંસ્કૃત રામાયણ ઉપર પી. એચ. ડી. ની પદવી મેળવનાર જૂજ વ્યક્તિઓમાંના તેઓ એક છે. તેઓ પણ વારસાને જાળવવા દેશ-વિદેશમાં કથાઓ કરે છે.

ભજન સમ્રાટ નારાયણ સ્વામી

ભજન સમ્રાટ નારાયણ સ્વામીનો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે. અઢી દાયકા પહેલા અંકલેશ્વર આશ્રમની સ્થાપના કરી. આહલેક જગાડનાર પૂ. નારાયણ સ્વામી કબીર એવોર્ડથી સન્માનિત થયા હતા.

ચારણ-ગઢવી સમાજમાં જન્મ ધારણ કરી નાનપણથી જ ભજનો દ્વારા પ્રભુને સમર્પિત થઈ જવાની વૃત્તિ ધરાવનાર શક્તિદાન ગઢવીને સરધારના વિરક્ત મહંતશ્રી હરિહરાનંદજીનું સાન્નિધ્ય અને આશીર્વાદ મળ્યા. તેઓ શ્રી મોટે ભાગે શ્રી હરિહરાનંદ બાપુ પાસે રહેતા. તેઓ શરૂઆતમાં તો આકાશવાણીના રાજકોટ કેન્દ્ર પરથી શક્તિદાન ગઢવીના નામે ભજનો ગાતા.

પૂ. હરિહરાનંદ બાપુ બ્રહ્મલીન થયા પછી શક્તિદાન ગઢવીએ સંસારની માયા સંકેલી લીધી. પ્રભુકાજ જીવન સમર્પિત કરવા ‘નારાયણનંદ સરસ્વતી’ નામ ધારણ કરી ભજન દ્વારા અલખની આરાધના શરૂ કરી. કચ્છ અરબીસમુદ્રને કિનારે માંડવી શહેરમાં આવી આજથી અઢી દાયકા પહેલાં ચપલેશ્વર આશ્રમની સ્થાપના કરી અને તે દ્વારા માનવજીવનનાં કલ્યાણ ઉપરાંત અબોલ પશુની સેવા માટે ગૌશાળા અને અન્નક્ષેત્ર જેવાં માધ્યમથી સેવારૂપી સત્સંગની ધૂણી ધખાવી. સંતકબીર, મીરાંબાઈ, સૂરદાસ, અને દાસ સતાર ઉપરાંત પોતાનાં સ્વરચિત ભજનો ઘણા ભાવથી ગાતા અને તે દ્વારા માનવજીવનના ગૂઢ રહસ્ય સમજાવવાની પૂ. નારાયણ સ્વામીમાં અદ્ભુત શક્તિ હતી. તેમને મુખે અનેક કૃતિઓ લોકપ્રિય બનેલી છે.

“કળા તેં અજબ રચી કિરતાર, જેનો પામે નહિ કોઈ પાર.

માનવ જાણે મારા વિના, ચાલે નહિ સંસાર.

શમ-કૃષ્ણ જેવા ચાલ્યા ગયા, તોય ચાલે છે, સંસાર-કળા,
તું બડિયા સબ તીરથ કરખાઈ.”

“કેલાસ કે નિવાસી, નમું વારંવાર હું.
આયો શરણ તિહારો પ્રભુ તાર તાર તું.”

“શું પૂછો છો મુજને, હું શું કરું છું,
મને જ્યાં ગમે છે ત્યાં હરું છું ફરું છું.”

આવાં અસંખ્ય ભજનો રજૂ કરી નારાયણ સ્વામી ભાવિકોના ભજનસમ્રાટ બન્યા. ગુજરાતના મુખ્યમંત્રીશ્રીએ ૫.૫.૫૮

પણ આ વિરલ સંતને “કબીર” એવોર્ડથી સન્માનિત કરી ગૌરવ બક્ષ્યું છે. નારાયણ સ્વામી માત્ર ભજનો ગાતા ન હતા પણ તેમના જીવનમાં ભજન વણાયેલાં હતાં. અનેક ભજનિકો ભજન ગાય છે પણ ભજન કોઈના જીવનને ભાગ્યે જ સ્પર્શતાં હશે.

બાકી તો એવી હાલત છે: જે ભજન ગાય છે તે ભજન કરતાં નથી અને ભજન કરે છે તે ભજન ગાતાં નથી. ત્યારે જૂના વખતમાં મહાત્મા સૂરદાસ, તુલસીદાસ, કબીરસાહેબ, મહાત્મા મૂળદાસ, મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા અને દાસી જીવણ જેવા સંતો ભજન કરતા, ભજન રચતા અને ભજન ગાતા. તેમનાં જીવન ભક્તિથી અને ભજનથી રંગાયેલાં હતાં. અત્યારે ઘણા ભજનિકો માત્ર ભજન ગાય છે. (એક પ્રકારનો ધંધો) પણ એના જીવનમાં ભજન સ્પર્શતું નથી. જ્યારે પૂ. નારાયણ સ્વામી ભજન કરતા અને ભજન ગાતા. તેમના જીવનમાં ભજન ઓત-પ્રોત હતાં. ભજન, કથા અને યાત્રા એ મનોરંજનના સાધન નથી પણ મનને મારવાનાં સાધન છે. આ રહસ્યને નારાયણ સ્વામી બરાબર સમજી શક્યા હતા. તેમનાં ભજન શાસ્ત્રીય ઢાળથી રંગાયેલા હતા. જેની નકલ કરવી અન્ય કલાકારો માટે મુશ્કેલ હતી. તેમની તો અનેક કેસેટો પ્રગટ થઈ છે. સ્વામીજી વિદેશમાં ગયા હતા કે નહિ તેની મને ખબર નથી. પણ વિશ્વના દેશોમાં એવો ભાગ્યે જ દેશ હશે જ્યાં સ્વામીજીની કેસેટો નહિ વાગતી હોય.

જૂનાગઢના શિવરાત્રીના મેળામાં તેમનો ઉતારો રહેતો અને આખા મેળાનું આકર્ષણ સ્વામીજી બની રહેતા. તેમના કાર્યક્રમમાં હજારો માણસો ઊમટી પડતા. નારાયણ સ્વામીને સાંભળવા તે પણ જીવનનો એક લ્હાવો ગણાય. જૂનાગઢના શ્રી વજુભાઈ પટેલે તેમની અનેક કેસેટો બનાવી તેમનાં ભજનો જનસમૂદાય સુધી પહોંચાડ્યાં છે. પૂ. નારાયણ સ્વામી ગુજરાતનું ગૌરવ અને વિરલ વિભૂતિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. માંડવી મુકામે પોતાના આશ્રમમાં તા. ૧૭-૯-૨૦૦૦ના રોજ આપણી વચ્ચેથી કાયમી વિદાય લઈને બ્રહ્મલીન થયા.

પ્રાણલાલ વ્યાસ

ભજનિકોની પ્રથમ હરોળમાં જેનું નામ છે તેવા મોટા ગજના કલાકાર પ્રાણલાલ વ્યાસનો જન્મ જેતલસર ગામે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની વ્યાસ શાખામાં શ્રી પ્રેમશંકરભાઈને ત્યાં તા. ૧૯-૫-૧૯૪૧ના રોજ થયો હતો.

આજથી પાંત્રીશ વર્ષ પહેલાં પ્રાણલાલભાઈનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો હતો. કારણ કે કનુભાઈ બારોટ, અભરામ ભગત અને દુલાભગતનો યુગ પૂરો થયો હતો અને નારાયણ સ્વામી જોઈએ તેટલા જાહેરમાં ન હતા. એ વખતે પ્રાણલાલભાઈની બરોબરી કરે તેવા કોઈ કલાકાર ન હતા. તે સમય ડાયરાનો યુગ હતો. મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત વગેરે અનેક મોટા શહેરોમાં ડાયરાના ટિકિટ શો થતા. ડાયરાના ખ્યાતનામ કલાકારોમાં પ્રાણલાલભાઈ વ્યાસ, વેલજીભાઈ ગજજર, લાખાભાઈ ગઢવી, દીવાળીબેન ભીલ, નાનજીભાઈ મિસ્ત્રી, હાજી રમકડું, ટપુભાઈ દેગામા વગેરે હતાં પણ પ્રાણલાલભાઈ વગર ડાયરો સૂનો લાગતો. જ્યારે પ્રાણલાલભાઈની આંગળીઓ પેટી પર રમવા લાગે અને કંઠમાંથી કર્ણપ્રિય સૂરાવલીનું ઝરણું પ્રગટે, તેમાં નાનજીભાઈ મિસ્ત્રીનું વાયોલીન, હાજી રમકડાનું ઢોલક અને ટપુભાઈના હાથમાં મંજીરાં રમતાં હોય ત્યારે ડાયરામાં અદ્ભુત રસ-રંગ જામે.

આજથી ૪૭ વર્ષ પહેલાં પ્રાણલાલભાઈએ તબલાં વગાડવાની શરૂઆત કરી. તેમના માતૃશ્રી ખૂબ સરસ ગરબા ગાતા તેથી ગાવાનો શોખ તેમને વારસામાં ઊતરેલ. પણ ભજન ગાવાની પ્રેરણા તો કનુભાઈ બારોટ પાસેથી મળી અને લોકગીત ગાવાની પ્રેરણા હેમુભાઈ ગઢવી પાસેથી મળી. કનુભાઈ બારોટ પોતાના મુંબઈના ડાયરામાં પહેલીવાર તેને તેડી ગયા. સૌ પ્રથમવાર પ્રાણલાલભાઈએ ડાયરામાં ભજન ગાયું અને લોકો તેના મધુર કંઠ પાછળ ઘેલા થઈ ગયા ત્યારથી તેમની ઉત્તમ પ્રકારના ભજનિક તરીકેની કીર્તિ ચોમેર ફેલાવા લાગી. જોતજોતામાં પ્રાણલાલભાઈ રાજકોટ આકાશવાણીના કલાકાર પણ બન્યા. તેઓએ ભજન ઉપરાંત ગઝલ, કવ્વાલી, પણ ગાયાં છે. ભજન, ગઝલ તેમજ કવ્વાલીની તેમની અનેક કેસેટો પ્રગટ થઈ છે. અમદાવાદની “રસ ધારા” નામે સંસ્થા દર મહિને લોકસાહિત્યના ડાયરાનું આયોજન કરે. પ્રાણલાલભાઈ તેના કાયમી કલાકાર હતા. વર્ષો સુધી સીલોન રેડિયો પર ગાયેલાં તેમનાં ગીતો પ્રશંસકો માટે આજ પણ પ્રસારિત થતા રહ્યાં છે.

જૂનાગઢના શિવરાત્રીના મેળામાં સતત ૪૦ વર્ષ સુધી અનેક ઉતારાઓ, રાવટીઓમાં ભગવાન ભવનાથના સાન્નિધ્યમાં ભજનો કર્યાં છે. તેમણે પદ્મશ્રી દીવાળીબેન ભીલ, દમયંતીબેન બરડાઈ, ભારતીબેન કુંચલાલા, મીનાબેન

પટેલ વગેરે ખ્યાતનામ કલાકારો સાથે એક દસકાથી વધુ સમય સુધી ભજનો ગાયેલ. ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો દિલ્હી તથા અમદાવાદ તરફથી કે. કા. શાસ્ત્રીને હસ્તે શીલ્ડ પણ પ્રાપ્ત કરેલ છે. પ્રાણલાલભાઈ પાર્શ્વગાયક પણ છે. તેણે અનેક ગુજરાતી ફિલ્મોમાં કંઠ આપ્યો છે અને સરકાર શ્રી તરફથી શ્રેષ્ઠ ગાયકના સોળ એવોર્ડ પણ મળ્યા છે.

તેણે ફક્ત ભારતનાં ગામડાંઓ, શહેરો કે વિભિન્ન પ્રાંતોમાં જ ભજનો ગાયાં છે, એવું નથી. તેમણે અમેરિકા, દુબઈ, મસ્કત જેવા દેશોમાં પોતાનો સ્વર લહેરાવ્યો છે. અમેરિકામાં ન્યૂયોર્કથી શરૂ કરી વેસ્ટન સુધી તેમણે ચાર હજાર માઈલની ઈ. સ. ૧૯૮૨માં બાય રોડ યાત્રા કરી અને અનેક ગુજરાતી સમાજ સમક્ષ કાર્યક્રમો આપ્યા. અનેક સંસ્થાઓ ને મંડળોએ તેમનું સન્માન કરેલ છે. તેઓ અનેક સંસ્થાઓ, સમાજ અને વ્યક્તિના લાભાર્થે કાર્યક્રમો કરી નાણાભંડોળ એકત્ર કરવામાં સહયોગી બન્યા છે. તેઓ નવોદિત કલાકારોને સ્ટેજ આપી પ્રોત્સાહન આપતા રહ્યા છે. તેમને અન્ય કલાકારોને સાંભળવાનો પણ ભારે શોખ. એમાં ખાસ કરીને તળપદી બોલીના વાર્તાકારો કાનજી ભૂટા બારોટ, બચુભાઈ ગઢવી અને કેશુભાઈ બારોટને તેમણે ખૂબ માણેલા છે.

તેમણે ૪૭ વર્ષની ભજનયાત્રામાં અનેરી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે હવે ભજન ગાવાનું ઓછું કરીને ભજન કરવાનું શરૂ કર્યું છે. હાલ તેઓ જૂનાગઢના અંબિકા ચોકમાં પોતાના પરિવાર સાથે સુખેથી જીવન પસાર કરે છે.

લોકગીતોના ખ્યાતનામ કલાકાર

પદ્મશ્રી દીવાળીબેન ભીલ

ભારતના રાષ્ટ્રપતિએ જેને પદ્મશ્રીના એવોર્ડથી નવાજ્યાં છે. અભણ હોવા છતાં જેણે આખા ભારતમાં જૂનાગઢનું નામ રોશન કર્યું છે એવા લોકગીતના ખ્યાતનામ કલાકાર શ્રી દીવાળીબેનનો જન્મ ભીલ જ્ઞાતિમાં પૂંજાભાઈને ત્યાં અમરેલી જિલ્લાના દલખાણિયા ગામે થયો. ઈ.સ. ૧૯૮૦માં ભારતના રાષ્ટ્રપતિએ તેમને પદ્મશ્રીના એવોર્ડથી વિભૂષિત કર્યાં.

આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્રના તેઓ “ટોપ” ગ્રેડના કલાકાર છે. આકાશવાણી રાજકોટના બે જ કલાકારો “ટોપ” ગ્રેડના છે. જેમાં હેમંતભાઈ ચૌહાણ અને દીવાળીબેન ભીલ. “ટોપ” ગ્રેડ આપવાનો અધિકાર માત્ર આકાશવાણી દિલ્હીને

જ છે. દૂરદર્શનનાં મુંબઈ, અમદાવાદ અને રાજકોટ કેન્દ્રો પરથી તેનાં અનેક ગીતોના પ્રોગ્રામ પ્રસારિત થયા છે. નામાંકિત અનેક સ્ટુડિયોએ તેમની ઓડિયો કેસેટો પ્રગટ કરી છે. તેમણે કાયદેસર ગાવાની તાલીમ લીધી નથી. પણ તેમના માતૃશ્રી મોંઘીબા પહેલેથી જ ધર્મપરાયણ સ્વભાવનાં હોવાથી પહેલેથી જ ભક્તિરસ પ્રત્યે વિશેષ અભિરુચિ હોવી સ્વાભાવિક છે. મોંઘીમાંના ભક્તિરસ સભર ભજનો આગળ જતાં વટવૃક્ષ બન્યું.

જૂનાગઢના વણઝારી ચોકમાં દીવાળીબેન નવરાત્રીમાં ગરબા ગવરાવતાં. એકવાર આકાશવાણી રાજકોટના ત્રણ અધિકારીઓ શ્રી ચંદ્રકાંત ભટ્ટ, ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી, અને હેમુભાઈ ગઢવી ગરબાનું રેકોર્ડિંગ કરવા જૂનાગઢ આવ્યા. તેમણે દીવાળીબેનનો અવાજ સાંભળી પ્રભાવિત થઈ તેમને આકાશવાણી કેન્દ્ર માટે આમંત્રણ પાઠવ્યું. તેઓ સ્વર પરીક્ષા સફળતાપૂર્વક પસાર કરતાં રેડિયો કલાકાર બની ગયાં. આકાશવાણી પર પ્રથમ તેણે... “ફૂલ ઊતર્યા ફૂલવાડીએ રે...” ગીત ગાયું. અને તેનો સુરિલો કંઠ સમાજમાં છવાઈ ગયો, તેઓ “ટોપ” શ્રેડના કલાકાર બન્યાં. તેઓ પાર્શ્વગાયિકા પણ છે. તેઓએ હોથલ પદમણી, શેઠ સગાળશા જેવી અનેક ગુજરાતી ફિલ્મોમાં કંઠનાં કામણ કર્યાં છે અને શ્રેષ્ઠ પાર્શ્વગાયિકાના એવોર્ડ પણ મેળવેલ છે.

અમદાવાદની “રસધારા” નામે સંસ્થા દર મહિને લોકસાહિત્યના ડાયરાનું આયોજન કરે છે. દીવાળીબેન તેના કાયમી કલાકાર હતાં. આજથી ૩૦-૩૫ વર્ષ પહેલાં ડાયરાનો યુગ હતો. મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ જેવા અનેક મોટા શહેરોમાં ડાયરાઓ યોજાતા અને મોટેભાગે મહિલા કલાકાર તરીકે દીવાળીબેન જ રહેતાં. તેમણે પ્રાણલાલ વ્યાસ સાથે બાર વર્ષ ગાયું છે. તેણે ફક્ત ભારતના જ શહેરો - પ્રદેશોમાં કાર્યક્રમો કર્યાં છે એવું નથી. પણ અમેરિકા, ઈંગ્લાંડ જેવા દેશોમાં પણ કાર્યક્રમો આપ્યા છે. અનેક સંસ્થાઓએ તેમનું સન્માન કર્યું છે. આજે તેમની ૬૦ વર્ષ ઉપરની ઉંમર હોવા છતાં તેનું કંઠ માધુર્ય એવું ને એવું જળવાઈ રહ્યું છે. તેઓ સાલસ અને સ્વમાની સ્વભાવના છે. મર્યાદા તેનું ખાસ લક્ષણ છે. આટલો યશ, માન અને ધન મળવા છતાં તેનામાં ક્યારેય અભિમાન નથી આવ્યું.

તેમણે વર્ષોથી જૂનાગઢ નગરપાલિકાના હરિજનવાસમાં આવેલ બાલમંદિરમાં તેડાગરની નોકરી ચાલુ રાખી છે. તે

ધાર્મિકપ્રવૃત્તિનાં છે : માત્ર લોકગીત જ નહીં પણ ભજનો પણ ગાય છે. ગંગાસતીનાં ભજનો તેમને વધુ ગમે છે.

આજે તેઓ જૂનાગઢ ગાંધીગ્રામમાં તેના ભાઈ-ભાંડુના ૧૦૦ થી ૧૫૦ પરિવાર સાથે રહે છે.

આગવી શૈલીના સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર કેશુભાઈ બારોટ

આગવી શૈલીના સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર કેશુભાઈ બારોટનો જન્મ રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડલ તાલુકાના પાટખિલોરી ગામમાં ભુરાભાઈને ત્યાં તા. ૨૧-૮-૧૯૩૪ના રોજ થયો. તેના માતૃશ્રીનું નામ જીવુબાઈમાં હતું.

કલા અને કલાકારનો સંબંધ અતૂટ છે. જેના રોમે રોમમાં કલા વ્યાપી છે તેવા સ્વમાની કલાકારો સાહિત્યના સેવક અને શારદાના પૂજારી હોય છે લક્ષ્મીના નહિ. આવા જ એક સિતારવાદક, વાર્તાકાર, તેમજ ટી.વી. અને રેડિયો કલાકાર કેશુભાઈ બારોટ બારોટ કોમમાં જન્મ્યા છે. વળી, સમસ્ત બારોટ કોમ સમાજજીવનના શીલ્પકારો છે. રાજધિરાજ તરીકે સ્વમાનભેર જીવનારી આ કોમ સમાજના ધૂરંધરો પણ જો અવળે માર્ગે હોય તો વેધક અને માર્મિક વચનો સંભળાવીને સત્યમાર્ગે પાછા વાળવામાં જરા પણ પાછી પાની ન કરે. વેરનો બદલો લેવો કે વેરનાં વળામણાં કરવાં તે બારોટના હાથની વાત ગણાય. તેમનું જીવન રાજાશાહી ઠકારા જેવું. પહેરવેશ પણ રજવાડી. જેમાં ચપોચપ સુરવાલ, અંગરખું, પગમાં મોજડી અને માથે જોધપુરી સાફો. ભેટ પણ વાળી હોય, કમરે તલવાર લટકતી હોય, કાઠિયાવાડી ઘોડી રાંગમાં હોય, હાથમાં ચાંદીનો હોકો હોય, અમલના બંધાણી હોય એટલે આંખ લાલઘૂમ હોય, ભરાવદાર મૂછો હોય.

“વાયે ફરુકે મૂછડી, રિયણ ઝબૂકે દંતઃ
જુઓ પટોળાવાણિયું, લોબડિયાળીનો કંથ”

આવા બારગામના ગરાસિયા જેવો પહેરવેશ. વળી, અઢારેય આલમ જેની ઈજજત કરે, જેની જીભે સરસ્વતીનો સદાય વાસ એવી ધૂરંધર કોમના ભૂરાભાઈ બારોટના બે પુત્રો માનસંગભાઈ બારોટ અને નારણભાઈ બારોટ. માનસંગભાઈના પુત્ર કેશુભાઈ બારોટ. કેશુભાઈના પિતા તેમની સાત વરસની ઉંમરે જ સ્વર્ગવાસી થયા. વિધવા માતા સિવાય જીવનમાં કોઈનો આધાર ન રહ્યો. માતાએ ગરીબી અને અનેક વિષમપરિસ્થિતિનો સામનો કરીને તેનો

અભ્યાસ ચાલુ રખાવ્યો. ઈ.સ. ૧૯૫૪માં શાળાંતની પરીક્ષા પાસ કરી પ્રશ્નાવડા ગામે શિક્ષકની નોકરીમાં જોડાયા પણ કલાકાર જીવને ક્ષેત્ર નાનું પડતાં પંચાયત મંત્રી તરીકે ઈન્ટર્વ્યુ આપી શારદાગ્રામમાં તાલીમમાં જોડાયા. પણ ક્ષય રોગના વ્યાધિએ ઘેરી લીધા. તેથી નોકરી છોડી ટી.બી. હોસ્પિટલમાં દાખલ થયા. નાનપણથી લોકસાહિત્યનો શોખ, વારસાગત સાહિત્ય સંસ્કારો અને ઝવેરચંદ મેઘાણીનાં સાહિત્યે તેમના આત્માને ઢંઢોળીને બેઠો કર્યો અને તેઓ સાહિત્યસાધનામાં લાગી ગયા. તેમને વાર્તા કરવાની પ્રેરણા કાનજીભુટા બારોટ પાસેથી મળી. સાધના માટે સોરઠ ધરા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

“ધર ધીંગી ગરવો ધણી, ધીંગા માડુ ધજજ,
નકળંક કેશર નીપજે, ધીંગા ખોખડધજજ.”

ગરવા જોગંધરની પથરાયેલ પાવન ધરતીમાં જ્યાં કેસરીસિંહ પાકે છે ત્યાં કવિ બીજી કલ્પના પણ કરે છે.

“કાયા જેની કુમળી, પડછંદ જેના પ્રાણ:
સંત-શૂરા નિપજાવતી, સોરઠ રતનની ખાણ.”

સંત, શૂરા અને સતીઓના ત્રિવેણી સંગમ જેવી આ ધરા સાધકને અખંડાનંદથી સભર બનાવે છે. આવી ધરા પર કેશુભાઈ લોકસાહિત્યની સાધનામાં લાગી ગયા. આકાશવાણી રાજકોટ પરથી લગભગ પાંચીશ વર્ષથી તેમની લોકવાર્તાઓ રેડિયો પરથી નિયમિત આવે છે. આકાશવાણીથી સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી. સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ગુજરાત, મુંબઈ, હૈદરાબાદ વગેરે અનેક સ્થળોએ તેમના કાર્યક્રમો થતા રહ્યા છે. તેમની વાર્તાઓ દૂરદર્શન અમદાવાદ અને રાજકોટ કેન્દ્ર પરથી અવારનવાર પ્રસારિત થાય છે. જુદા-જુદા સ્ટુડિયોએ કેશુભાઈની વાર્તાની પંદરથી પણ વધુ કેસેટો પ્રગટ કરી છે. આ સમયમાં તેમણે સાહિત્યના સંશોધકની પણ કામગીરી શરૂ કરી છે. તેમણે જૂની વાર્તાઓને આધુનિક સ્વરુપ આપી તેમાં સમાજ સુધારાની, અસ્પૃશ્યતાની અને દારૂબંધીની વાત વણી લીધી છે. સામાજિક ક્ષેત્રે પણ અખિલ વહીવંચા બારોટ સમાજના મંત્રી તરીકે નવ વર્ષ સેવા આપી. જૂનાગઢ બારોટ સમાજના છાત્રાલયનાં મકાનમાં પણ ખૂબ જહેમત ઊઠાવી યથાશક્તિ યોગદાન આપ્યું. આ ઉપરાંત જૂનાગઢની નાગરિક સહકારી બેંકમાં ડાયરેક્ટર તરીકે છ વર્ષ સેવા આપી. વાર્તાકાર કેશુભાઈએ કલમ પકડીને ‘જયહિન્દ’માં ‘લોકસાગરનાં મોતી’ કોલમ શરૂ કરી. સાથોસાથ ફૂલછાબમાં પણ ‘સ્વાતિનાં બિંદુ’ કોલમ

ચાલતી. એનાથી આગળ વધી ભગીરથ પ્રયાસે ‘સમાજ શિલ્પી બારોટ અસ્મિતા’ ગ્રંથ લખ્યો.

કાવ્ય, વાર્તા કે નવલકથા લખવામાં કલ્પનાશક્તિ ભરપૂર જોઈએ. પણ આ સંશોધન કાર્યમાં ઈતિહાસના પ્રસંગો અને સમયસારણીમાં ક્યાંય પણ ગોથું ખવાઈ જાય તો કલમ વગોવાય જાય. પણ કેશુભાઈએ કલમને ઊજળી કરી બતાવી છે. આ ગ્રંથમાં સૂરદાસથી માંડીને આજ સુધીના બારોટ જ્ઞાતિના કવિઓ, વિવેચકો અને કલાકારોને વણી લીધા છે. આ ગ્રંથને કોઈ એક કોમનો ઈતિહાસ કહેવો અજગતું લાગશે. આ ગ્રંથ સંશોધન સાહિત્યની મહામૂલી સોગાદ છે.

કેશુભાઈ બારોટ સાહિત્યના ત્રિવેણી સંગમ છે. લખવાની, બોલવાની અને વાદનની ત્રણેય કળા તેમણે હસ્તગત કરી છે. સિતાર સાથે વાર્તા કરનાર કેશુભાઈ લેખક તરીકે પણ ઊજળી પ્રતિભા ઉપસાવી શક્યા છે. અંતમાં સાહિત્ય ક્ષેત્રે “બારોટ અસ્મિતાનું પ્રદાન” અમૂલ્ય નજરાણું બની રહેશે તેમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી.

પ્રફુલ દવે

શ્રી હેમુભાઈ ગઢવી પછી લોકગીતના ગાયકોમાં પ્રથમ વર્ગની પ્રથમ શ્રેણીમાં જેનું પ્રથમ નામ છે. તેવા ઘેવૂર અવાજના લોકગીત ગાયક પ્રફુલભાઈ દવેનો જન્મ અમરેલી જીલ્લાના ચિતલ ગામે બાજ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ શ્રી દેવશંકર ભાઈ દવેને ત્યાં તા. ૩૦-૩-૧૯૫૧ના રોજ થયો હતો. તેમના માતૃશ્રીનું નામ મણીબેન હતું. તેણે એસ. એસ. સી.ની પરીક્ષા સંગીતના વિષય સાથે પાસ કરી, પછી બી. એસ. એ. એમ. આયુર્વેદાચાર્યની ઉપાધિ પણ પ્રાપ્ત પણ કરી. તેણે લોકસંગીતનો સૌ પ્રથમ કાર્યક્રમ ઈ.સ. ૧૯૭૩માં શ્રી મધુસુદનભાઈ વ્યાસ સંચાલિત લોકસાંસ્કૃતિક વર્તુળ ડાયરામાં યૌવન વીંઝે પાંખમાં આપ્યો. ધીમે-ધીમે તેમના મધુર કંઠે અનેક ફિલ્મ દિગ્દર્શકો તથા સાહિત્ય રસિકોને પ્રભાવિત કર્યા. સાથો-સાથ પ્રફુલભાઈને ગુજરાતી ફિલ્મમાં ગાયક તરીકેના આમંત્રણ મળવા લાગ્યાં અને ગુજરાતી ફિલ્મમાં પ્રફુલભાઈએ કંઠનાં એવાં કામણ કર્યાં કે, અત્યાર સુધીમાં તેમણે ૧૮૬ ગુજરાતી ફિલ્મોમાં ગીતો ગાયાં છે. જેમાંથી આઠ ફિલ્મોમાં તો શ્રેષ્ઠ પાર્શ્વ ગાયક તરીકેના એવોર્ડ પણ મળ્યા છે. ગુજરાતી ફિલ્મના એક રેકોર્ડિંગમાં હિન્દી ફિલ્મનાં પાર્શ્વ ગાયિકા સાથે ગીતની કડીઓ વચ્ચે દુમેળિયા જેવા અઘરા છંદની કડીઓ પ્રફુલભાઈએ

તાલબદ્ધ ગાવાની હતી. આ છંદને તેમણે એવી સરસ રીતે આરોહ-અવરોહથી ગાયો કે ચાલુ રેકોર્ડિંગમાં હિન્દી ફિલ્મનાં ખ્યાતનામ પાર્શ્વગાયિકા આશા ભોંસલેના મુખમાંથી “વાહ-વાહ” સ્વરુપે અભિવાદનરૂપી શબ્દોસરી પડ્યા.

આવા મોટા ગજાના કલાકાર રેડિયો ટી.વી. કલાકાર હોય તે તો સ્વાભાવિક છે. પણ આકાશવાણીની “સ્વરપરીક્ષા સમિતી” ના સભ્ય તરીકે અને ગુજરાત રાજ્ય સંગીત નાટક અકાદમીના સભ્ય તરીકે પણ રહી ચૂક્યા છે. દૂરદર્શનનાં મુંબઈ, અમદાવાદ અને રાજકોટ કેન્દ્ર પરથી તેમના અનેક ગીતો અનેક વાર પ્રસારિત થયાં છે. તેમના કામણગારા કંઠનો આમ જનતા બહોળા પ્રમાણમાં લાભ લઈ શકે તે માટે જુદી-જુદી કેસેટ કંપનીઓએ લગભગ ૩૦૦ જેટલી ઓડિયો કેસેટ પ્રગટ કરી છે. લોકસંગીતના વિશેષ પ્રદાન બદલ સૌથી નાની ઉંમરે ગુજરાત રાજ્યનો ગૌરવ પુરસ્કાર પણ મળ્યો છે.

પ્રફુલભાઈએ માત્ર ભારતમાં જ કાર્યક્રમો કર્યા છે એવું નથી. વિદેશનાં પ્રાંતમાં પણ તેનો સ્વર લહેરાયો છે. અમેરિકા, યુ. કે., કેનેડા, સીંગાપોર, મલેશિયા જેવા અનેક દેશોમાં પોતાના ગરવા ગળાની ખુમારી પ્રગટ કરી છે. તેમની હલક અને મધુર કંઠથી શ્રોતાજનો મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે. જ્યાં-જ્યાં ગુજરાતી બોલતા અને સમજતા શ્રોતાઓ છે ત્યાં-ત્યાં અચૂકપણે પ્રફુલભાઈના કાર્યક્રમો થયા છે. ભારતના મહાનુભાવો, ભુતપૂર્વ વડાપ્રધાન, રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યોના મુખ્યમંત્રીઓ સમક્ષ પણ તેમણે અનેક કાર્યક્રમો આપ્યા છે. ભારતના કલકત્તા, દિલ્હી, મદ્રાસ, બેંગલોર જેવા અનેક શહેરાના ગુજરાતી સમાજ દ્વારા તેમનું જાહેર સન્માન થયું છે. ભારતના આંતરરાજ્ય સાંસ્કૃતિક વિનિમય યોજનાના ઉપક્રમે સરકાર શ્રી તરફથી યુ.પી., પંજાબ, સિક્કીમ વગેરે રાજ્યોમાં સરકારશ્રીએ સાંસ્કૃતિક પ્રવાસ માટે શ્રી પ્રફુલભાઈને પસંદ કરેલ. તેઓએ અનેક જાહેર સંસ્થાઓમાં માનવતાવાદી અને સમાજલક્ષી કાર્યક્રમોમાં ભાગ લઈ વિપુલ પ્રમાણમાં નાણાભંડોળ એકઠું કરી આપેલ છે. તેમણે સંઘર્ષ કરતા અનેક કલાકારોને આર્થિક, માનસિક અને સામાજિક રીતે પગભર થવામાં મદદ કરી છે. હાલ તેઓ કોચરબ આશ્રમ પાસે રહે છે.

ખ્યાતનામ ભજનિક

હેમંત ચૌહાણ

અત્યારના ખ્યાતનામ ભજનિકોમાં જેનું પ્રથમ નામ છે

તેવા સૂરીલા ભજનિક હેમંતભાઈનો જન્મ રાજકોટ જિલ્લાના જસદણ તાલુકાના કુંદણી ગામે વણકર બ્રાહ્મણ જાતિના શ્રી રાજભાઈને ત્યાં તા. ૭-૧૧-૧૯૫૫ના રોજ થયો.

હેમંતભાઈએ બી.એ. (ઈકો)ની પરીક્ષા ઈ. સ. ૧૯૭૪માં સંગીત સાથે પાસ કરી. પછી શાસ્ત્રીય સંગીતનો સંગીત અકાદમી રાજકોટ ખાતે બે વર્ષ અભ્યસ કર્યો. તેઓ આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્રના ટોપ ગ્રેડના કલાકાર છે. હેમંતભાઈએ અત્યાર સુધીમાં આકાશવાણી પરથી ૫૦૦ જેટલાં ભજનો ગાયાં છે. દૂરદર્શનના દિલ્હી, મુંબઈ, અમદાવાદ અને રાજકોટ કેન્દ્ર ઉપરથી તેમનાં ભજનો અનેકવાર પ્રસારિત થાય છે. ડી. ટી. વી. પરથી “સબરસ” કાર્યક્રમમાં ભજનો રજૂ કર્યાં છે. અત્યાર સુધીમાં અનેક નામાંકિત સ્ટુડિયોએ હેમંતભાઈની ૪૫૦ થી વધુ ઓડિયો કેસેટ પ્રગટ કરી છે. તેમની “ચાંદો ઊગ્યો ચોકમાં”, “મહા-સાગરનાં મોતી”, “ભજન સાગર” અને “ચંદરવો” વગેરે વિડિયો કેસેટો પણ પ્રગટ થઈ છે. તેઓ પાર્શ્વગાયક પણ છે. તેમણે ગુજરાતી ફિલ્મો ‘કેસર ચંદન’, ‘સંત સવૈયાનાથ’, ‘રામદેવપીરનો વિવાહ’, ‘ભાથીજનાં મંદિરે’ અને ‘પંખીડા ઓ પંખીડા’ વગેરે ફિલ્મોમાં કંઠના કામણ કર્યાં છે. હેમંતભાઈને ઈ.સ. ૧૯૮૭માં ગુજરાત સરકાર તરફથી ગુજરાતી ફિલ્મ ‘કેસરચંદન’માં શ્રેષ્ઠગાયકનો એવોર્ડ મળ્યો છે. ગુજરાત સરકાર દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૮૭-૮૮નો ગૌરવપુરસ્કાર પણ તેમને એનાયત થયો છે. ઉપરાંત નામાંકિત વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ અને ગુજરાત સરકાર તથા ભારત સરકાર તરફથી અનેક સન્માન પત્રો મળ્યાં છે.

તેમણે અનેક દેશોમાં જઈને લોકસંગીત, ભજનોના કાર્યક્રમો આપ્યા છે. ભારત સરકાર તરફથી ઈ.સ. ૧૯૮૮માં જાપાન, ઈ.સ. ૧૯૮૩માં ફ્રાન્સ, ઈ.સ. ૧૯૮૮ માં ગ્રીસ તથા ગુજરાતી સમાજ તરફથી ઈ.સ. ૧૯૮૦માં ઈંગ્લેન્ડ, ઈ.સ. ૧૯૮૪માં ઓક્ટોબર, ઈ.સ. ૧૯૮૬-૮૭માં કેનેડા તથા ઈ.સ. ૧૯૮૮માં ન્યુઝીલેન્ડમાં તેમણે ભજન અને લોકસંગીતના કાર્યક્રમો રજૂ કરીને પોતાના મધુર સ્વરને વિશ્વના પટાંગણમાં લહેરાવ્યો છે. આ ઉપરાંત ભારતભરના મોટાભાગના શહેરો અને પ્રદેશોમાં તેમના અનેક કાર્યક્રમો થતા રહ્યા છે. આપણા દેશમાં ભાગ્યે જ કોઈ ભજનપ્રેમી હેમંતભાઈના નામથી અજાણ હશે. આપણા ભારત દેશના સંત કબીર, ગુરુ નાનક, મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા, ગંગાસતી

વગેરે અનેક મહાન સંતો અને ભક્તોનાં ભક્તિપદોને હેમંતભાઈએ વિવિધ પુસ્તકોમાંથી એકત્રિત કરીને પ્રાચીન લોકવાદ્ય એકતારાના સૂર સાથે પોતાના મધુર કંઠ વડે ભજનો દ્વારા, ઓડિયો કેસેટો દ્વારા, અન્ય પ્રસારણ માધ્યમો દ્વારા આપણાં પ્રાચીન લોકસંગીતનો સમાજ વચ્ચે ફરીથી ગૂંજતું કર્યું છે. તેઓ છેલ્લા આઠ વર્ષથી સંગીત નાટક અકાદમી દિલ્હી સાથે ભક્તિસંગીત વિષયમાં સંકળાયેલા છે. ભજનોનું સંશોધન અને ભજનો ગાવાં એ તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. આ રીતે ભક્તિસંગીતના ક્ષેત્રમાં રહીને જ પરમાત્માના ગુણ ગાઈને જીવનને ભક્તિરસમય બનાવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ્ય છે.

હાલ તેઓ રાજકોટમાં પોતાના બા-બાપુજી સાથે સહ પરિવાર રહે છે.

મોખરાના લોકસાહિત્યકાર ભીખુદાન ગઢવી

આજના લોકસાહિત્યકારોમાં જેમનું મોખરાનું સ્થાન છે તેવા ભીખુદાન ગઢવીનો જન્મ જૂનાગઢ જીલ્લાના ખીજદડ ગામે ચારણજ્ઞાતિના શ્રી ગોવિંદભાઈ ગઢવીને ત્યાં તા. ૧૯-૯-૧૯૪૮ના રોજ થયો હતો.

તેઓએ ધોરણ ૧૦ સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. વારસામાં અને લોહીના સંસ્કારો દ્વારા ગાવા-બોલવાની કળા તેમનામાં આવેલી છે. લગભગ ૩૦ વર્ષ પહેલાં તેમણે લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ગાવા-બોલવાની શરૂઆત કરી.

તેમની શરૂઆત ડાયરાના સંચાલનથી થઈ. તે વખતે ડાયરામાં ખાસ કલાકારોમાં પ્રણલાલ વ્યાસ, વેલજીભાઈ ગજજર, હાજી રમકડું, દીવાળીબેન ભીલ, ટપુભાઈ દેગામા વગેરે મુખ્ય હતા. પણ આ સર્વેમાં ડાયરાનું સંચાલન ભીખુદાનભાઈને સોંપાતું. ભીખુદાનભાઈ ડાયરાનું એવું સરસ સંચાલન કરતા કે પ્રેક્ષકો અને કલાકારો પણ તેમને સાંભળવા ઉત્સુક રહેતા. આમ, તેમનામાં કલાનું બીજ રોપાયું જે આગળ જતાં વટવૃક્ષ બન્યું. ઘણા કલાકારો ગાઈ શકે પણ બોલી ન શકે, ઘણા કલાકારો બોલી શકે પણ ગાઈ શકે નહિ. પણ ભીખુદાનભાઈમાં આ બંને કળાઓ સંધ્ય છે. હાસ્યરસ તેમનો મુખ્ય વિષય રહ્યો છે. અને હાસ્યરસની અદ્ભુત જમાવટને કારણે જ આજે તેઓ શ્રેષ્ઠ લોકસાહિત્યકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. સમાજના કુરિવાજો ઉપર આકરા પ્રહારોથી તેમના કાર્યક્રમનો ઝોક હંમેશા સમાજ સુધારા તરફ રહ્યો છે. તીવ્ર યાદશક્તિ,

કલ્પનાશક્તિ, પુષ્કળવાંચન, મધુર કંઠ, કહેવાની હલક તેમને લોકપ્રિયતાના શિખર ઉપર પહોંચાડવામાં કારણભૂત છે. જ્યાં-જ્યાં ગુજરાતી બોલનારા અને સાંભનારા રહે છે તેવા ભારતના તથા વિદેશના અનેક શહેરો, રાજ્યો અને પ્રદેશોમાં અચૂકપણે ભીખુ-દાનભાઈના કાર્યક્રમો થયા છે. લોકસાહિત્યમાં રસ ધરાવનાર ભાગ્યે જ કોઈ ભીખુદાનભાઈના નામથી અજાણ હશે.

અમદાવાદની “રસધારા”નામની સંસ્થા દર મહિને લોકસાહિત્યના ડાયરાનું આયોજન કરતી. ભીખુદાનભાઈ તેના કાયમી કલાકાર હતા. આકાશવાણીના રાજકોટ કેન્દ્રના તે “એ” ગ્રેડના કલાકાર છે. દૂરદર્શનના રાજકોટ અને અમદાવાદ કેન્દ્ર ઉપરથી તેમના કાર્યક્રમો અવારનવાર પ્રસારિત થાય છે. અમદાવાદ દૂરદર્શન તેના “ગમ્મત ગુલાલ” કાર્યક્રમમાં ભીખુદાનભાઈના હાસ્યરસને પ્રસારિત કરે છે. તેમની ખાસ વિશેષતા એ છે કે તીવ્રયાદશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિથી કાર્યક્રમમાં કાંઈકને કામ નવીનતા લાવે છે. તેથી જ તેમનું સ્થાન તેઓ જાળવી શક્યા છે. તેના વનમેન શોની વિડિયો કેસેટ “કાઠિયાવાડના કાંગરેથી” અને અન્ય કલાકારો સાથે “ચાંદો ઊગ્યો ચોકામાં” તથા “મહાસાગરનાં મોતી” એમ ત્રણ વિડિયો કેસેટો પ્રગટ થઈ છે. તેમની ઓડિયો કેસેટો તો ૨૦૦ થી ૩૦૦ પ્રગટ થઈ છે. આ છે તેમની લોકપ્રિયતાનું પ્રતીક !

આમ લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ભીખુદાનભાઈનું અજોડ પ્રદાન છે. તેઓ એક સામાન્ય સ્થિતિના માણસમાંથી આટલા મોટા ગજાના કલાકાર બની ગયા તેમાં જોગમાયાની કૃપા, ભાગ્યની બલિહારી, તથા પૂ. મોરારી બાપુની પૂર્ણ કૃપા કારણભૂત છે. આથી તેમના કાર્યક્રમો સંપૂર્ણ ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક હોય છે.

સમર્થ વાર્તાકાર

દરબાર પૂંજવાળા

સમર્થ વાર્તાકાર દરબાર શ્રી પૂંજવાળાનો જન્મ નાની સાંઘળી મુકામે જેતપુરના વાળા વંશના રાજવી શ્રી એભલવાળાને ત્યાં સંવત ૧૯૮૫ના ભાદરવા સુદ ૧૦ ને દિવસે થયો હતો. માતૃશ્રી ગનુબાએ ગીતાજી અને યોગવાસિષ્ઠના સંસ્કારે સંસ્કાર્યા. જ્ઞાની અને ભક્ત પિતાશ્રી એભલબાપુને ત્યાં ઉચ્ચકક્ષાના કથાકારો, કસબીઓ, કવિઓ,

કલાકારો અને અજનબીઓ પણ આવતા. આવા વાતાવરણ વચ્ચે પૂજાવાળા સાહેબનો ઉછેર થયો.

કિશોર ઉંમરમાં પ્રવેશ કરતાં પ્રકૃતિપરાયણ બની ગયા. પંખીઓનો કલરવ થતો હોય, ખળ-ખળ નાદે વહી જતી સરિતા અને આકાશના મેઘધનુષના રંગ નિહાળતા પ્રકૃતિના પાગલ પ્રેમે આ અમીરી લોકસાહિત્યકાર રંગાવા લાગ્યા. સુગંધથી મહેકતી મૃતિકા, નર્તન મગ્ન મયુરો અને કલકલ નિનાદે વહી જતાં ઝરણામાંથી આ કલાસાધકે પ્રેમ પાણીડાં પીધાં છે. ગાંડી ગીર અને ઘૂઘવતા મહાસાગરના કાંઠે અંતઃકરણની ખરલમાં પ્રેમ રસાયણને ઘૂંટ્યા છે. અને પછી સિધ્ધો, સંતો અને ગિરનારી મહાપુરુષોના ભેટા થઈ ગયા. અગમ અગોચરના અંતઃચક્ષુ ખુલી ગયાં. રહસ્યવાદના પડદા ઊંચકાઈ ગયા. તેઓશ્રી સાધુ, સંતો અને સૂફીઓથી દીક્ષિત થયા. દિવ્યવાણીના મહાન ઉદ્દગાતા બન્યા.

રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજ તથા ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજમાં અભ્યાસ કરી તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય સાથે એમ. એ. સુધીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. ઊંડી અભ્યાસવૃત્તિ સાથે કાર્લ માર્ક્સના ભોતિકવાદમાં રમેલી એમની ચિત્તવૃત્તિ ફરી-ફરીને વેદાંત અને ભક્તિ પરાયણતામાં સ્થિર થઈ ગઈ. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, વાલ્મિકી રામાયણ અને શ્રીમદ્ ભાગવત્નો અભ્યાસ કરી અંતે તુલસીકૃત રામાયણ પર મન ઠર્યું. વળી, હરિરસ, પ્રવીણસાગર અને અવતારચરિત્ર જેવા ગ્રંથોનો પણ અભ્યાસ કર્યો. આમ લોકસાહિત્યમાં મેઘાણીભાઈ પછીના વિરલ કલાકારોમાં એમનું માનભર્યું સ્થાન છે.

પૂજાવાળા સાહેબે કાઠીકુળમાં જન્મી લોકસાહિત્યના મશાલથી બન્યા છે. કાઠી સંસ્કૃતિમાં વિકસેલી કળા તેમણે આત્મસાત કરી છે. લોકજીવનના વિવિધ પાસાંઓનો તલ-સ્પર્શી અભ્યાસ કરી અને ત્યારપછી જીવનકલા અને લોકકલા સાથે અનુબંધિત કરી અને કલાકારનો મેળ બેસાડ્યો છે. આકાશવાણી રાજકોટે આ કલાકારની ઘણી વાર્તાઓ સંગ્રહીને પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે. જે દૂરદર્શન પણ કરી રહ્યું છે. ૫૦-૫૦ વર્ષના દીર્ઘકાળથી પૂજાવાળા સાહેબ એમની ઓજસ-વંતી કલાનો અજવાસ પાથરી રહ્યા છે. જે ભારત વર્ષથી માંડીને પરદેશમાં વિશાળ જનસમૂહ આ ઉજાસ ઝીલ્યો છે. તેમના લેખોમાં પ્રગટ થયેલી પર્યાસથી વધુ લોકવાર્તાઓમાં તેમજ “આત્મારામની વેલડી”નામના પુસ્તકમાં એમના પ્રકૃતિ પ્રેમનું નિકટદર્શન દેખાય છે. આ કલાકારની વાર્તાઓમાં

પુનર્જન્મ વિશેના નવીન અભિગમ-યુક્ત સંશોધનાત્મક વિચારો જોવા મળે છે.

“કથા સંસ્થા વિશ્વ કક્ષાએ કથા” વાર્તાઓ સાથે જોડાયેલા છે. આ સંસ્થાએ શ્રેષ્ઠવાર્તાકાર તરીકે દરબાર શ્રી પૂજાવાળાને ડિસેમ્બર સંવત ૨૦૦૦નો એવોર્ડ અર્પણ કરેલ છે. આ એવોર્ડની વિશ્વકક્ષાના મહાવિદ્વાનોએ નોંધ લીધી છે. આ ઘટનાની બી.બી.સી. તથા દૂરદર્શન વગેરે અનેક ચેનલોએ દરબાર શ્રી પૂજાવાળા સાહેબની પ્રશસ્તિ સાથે નોંધ લીધી છે.

ગુજરાત રાજ્યની સંગીત નાટક અકાદમીએ પૂજાવાળા સાહેબને લોકકલા ક્ષેત્રે ગૌરવ પુરસ્કારથી તા. ૭-૭-૨૦૦૧ના રોજ સન્માનિત કરી એવોર્ડ એનાયત કર્યો છે.

તામાંકિત ભજનિક

જગમાલ બારોટ

સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના જે નામાંકિત ભજનિકો છે તેમાં જગમાલ બારોટનું નામ મહત્ત્વનું લેખાય છે. ભાગ્યે જ કોઈ એવા દિવસો હશે કે આકાશવાણી ઉપરથી ‘અર્ચના’ કે ‘સંતવાણી’માં જગમાલભાઈનો અવાજ નહિ સંભળાતો હોય. આણંદપર ગામે પિતા વાલજીભાઈ અને માતા રંભાબેનને ત્યાં તા. ૨૫-૫-૧૯૫૨ના રોજ તેમનો જન્મ થયો. તેઓ બોરીયા આહિરના વહીવંચા બારોટ એટલે જન્મથી જ સંસ્કારો હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેઓ ગુજરાતી ચાર ધોરણ જ ભણી શક્યા. પણ ભણતર અને કલાને શો સંબંધ? નાનપણથી જ તેમને ભજન ગાવા તરફ રુચિ. બુલંદ અવાજ અને તેમાં મુંબઈના પૂ. સંતશિરોમણી કહાનદાસ બાપુને કલાગુરુ માની આગળ વધતા રહ્યા. કહેવાય છે કે “ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ.” તેમ પૂ. કહાનદાસબાપુના સત્સંગથી તેમના જીવનમાં વળાંક આવ્યો અને તેઓ ભજનના રંગે સંપૂર્ણ રંગાઈ ગયા.

પછી તો કળાની સુવાસ ચોમેર ફેલાણી. આકાશવાણી અમદાવાદ, રાજકોટ અને ભુજ ઉપરથી તેઓના કાર્યક્રમો પ્રસારિત થતા રહ્યા છે. દૂરદર્શન અમદાવાદ અને રાજકોટ કેન્દ્ર પરથી પણ તેમના કાર્યક્રમો પ્રસારિત થાય છે. આ સમયમાં ડાયરાઓ છેક મુંબઈ સુધી યોજાતા જેમાં જગમાલભાઈ પણ ભાગ લેતા રહ્યા. કેસેટોનો વાયરો વાયો જેમાં જગમાલભાઈની કેસેટો આશરે ૨૦૦ જેટલી પ્રગટ થઈ. તેમણે પોતાનો કંઠ ગુજરાતી ચલચિત્રોમાં પણ આપ્યો છે.

હમણાં તેઓ લંડન જેવા વિદેશી શહેરોમાં પણ કાર્યક્રમ કરી આવ્યા છે. પૂ. કહાનદાસબાપુની કૃપા અને સંત સમાગમથી જગમલભાઈ ભજનિકોમાં અને સમાજમાં સારું માન ભર્યું સ્થાન ઊભું કરી શક્યા છે.

બુલંદ અને ગરવા ગળાના ગાયક અરવિંદ બારોટ

અષાઢનો મેઘગર્જતો હોય, વનરાયુંમાં મોર ગહેકતો હોય એવા બુલંદ અને ગરવા ગળાના ગાયક એટલે અરવિંદ બારોટ. સૂર અને શબ્દ તો એના લોહીમાં છે. સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ અને આધુનિક શિક્ષણથી કેળવાયેલી દૃષ્ટિએ તેઓ જે કાંઈ બોલે છે, ગાય છે એમાં એની મૌલિક સમજણના શણગાર રૂડા લાગે છે. ભાવનગરમાં જન્મેલ આ કલાકારના પિતાશ્રી બચુભાઈ બેચરભાઈ બારોટ પણ બુલંદ કંઠના માલિક હતા. એટલે અરવિંદભાઈને કંઠ વારસામાં મળેલ છે. વીસાણી શાખના આ બારોટ પરિવાર પર ‘મા શારદા’ ના ચારેય હાથ છે.

સાવરકુંડલામાં વાણિજ્યની સ્નાતક પદવી મેળવી તેઓ બેંક ઓફ બરોડામાં જોડાયા. સાથોસાથ કલાની ઉપાસનાના એક પછી એક પગથિયાં ચડતા રહ્યા. એમણે સારું એવું ગજું કર્યું. અત્યારે લોકગીતના કલાકારોમાં તેમનું સ્થાન મોખરે છે. તેઓ લોકગીત ઉપરાંત ભજનો પણ ખૂબ સરસ રીતે ગાય છે. આકાશવાણી અને દૂરદર્શનના અનેક કાર્યક્રમો ઉપરાંત દેશ-વિદેશમાં અનેક કાર્યક્રમ આપીને પોતાનો વિશાળ ચાહક વર્ગ ઊભો કર્યો છે.

તેઓ પાર્શ્વગાયક પણ છે. ગુજરાતી ચલચિત્ર સંત રોહિદાસ, માલી મેઘાણ, સિંદૂર થાપા, લાડી લાખની સાયબો સવા લાખનો, રામદુહાઈ, ભાદરને કાંઠે, સાબર તારાં વહેતાં પાણી, ‘દેશ રે જોયા દાદા પરદેશ રે’ જેવી અનેક ખ્યાતનામ ફિલ્મોમાં તેમણે કંઠ આપ્યો છે. તેઓ સારા પટકથા લેખક, સંગીતકાર, સંવાદ લેખક અને દિગ્દર્શક પણ છે. ઘણી ફિલ્મોમાં તેમણે સંગીત પણ આપ્યું છે. અત્યાર સુધીમાં જુદા-જુદા નામાંકિત સ્ટુડિયોએ તેમની ૫૦૦ જેટલી ઓડિયો કેસેટ પ્રગટ કરી છે. ઈંગ્લેન્ડ, દુબઈ, શારજહાની સાંસ્કૃતિક યાત્રા, ભજનો, લોકગીતોની અનેક કેસેટો અને સતત મંચ કાર્યક્રમોથી આ યુવાન કલાકારે લોકસંગીતનું એક નવું વાતાવરણ ઊભું કર્યું છે.

નિરંજન પંડ્યા

સમર્થ ભજનિક શ્રી નારાયણ સ્વામી પછી પ્રથમ પંક્તિના ભજનિકોમાં જેનું નામ છે તેવા શ્રી નિરંજનભાઈ પંડ્યાનો જન્મ રાજકોટ જિલ્લાના જેતપુર મુકામે ઔદિચ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના શ્રી નાનાલાલભાઈને ત્યાં તા. ૧૭-૬-૧૯૫૫ના રોજ થયો. તેમના માતૃશ્રીનું નામ અનસુયાબેન છે.

નિરંજનભાઈએ બી.એ., બી.એડ. સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. અને પંડ્યા સ્કુલમાં ચાર વર્ષ શિક્ષક તરીકે સેવા આપી છે.

ભજન ગાવાની પ્રેરણા તેમને પાડોશી શ્રવણ બાપા પાસેથી મળી. શરૂઆત નાના-નાના કાર્યક્રમોથી થઈ, પણ એમના ગળાની ગરવાઈએ તેમને પહેલા વર્ગના ભજનિકોની હરોળમાં મૂકી દીધા. તેઓ આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્રના ‘એ’ ગ્રેડના કલાકાર છે. દૂરદર્શનનાં કેન્દ્રો પરથી તેમનાં ભજનના કાર્યક્રમો અવારનવાર પ્રસારિત થાય છે. આકાશવાણીના રાજકોટ કેન્દ્રે ભક્તિરસની ‘રામસાગરના રણકારે’ શ્રેણી શરૂ કરી છે. તેમાં પણ નિયમિત રીતે નિરંજનભાઈનાં ભજનો પ્રસારિત થાય છે. તેમણે પોતાના મધુરકંઠના સચવારે ભારતનાં શહેરો અને અનેક પ્રદેશોમાં પોતાના કાર્યક્રમો આપ્યા છે. ૧૫૦ જેટલી તેમની ઓડિયો કેસેટો પણ પ્રગટ થઈ છે. નિરંજનભાઈ પાર્શ્વગાયક પણ છે. ગુજરાતી ફિલ્મો ‘સંત તુલસીદાસ’ અને ‘પાણિયાનો પડકાર’માં કંઠના કામણ કર્યાં છે. પ.પૂ. મોરારીબાપુ તેમના મધુર કંઠના ચાહક છે. દર વરસે બાપુ તલગાજરડામાં કાર્યક્રમો ગોઠવે છે. જેમાં નિરંજનભાઈ અચૂક પણે હોય જ. એટલું જ નહિ પૂ. બાપુ તેની કૈલાસ માનસરોવરની કથામાં તેમને સાથે તેડી ગયા હતા. તેમણે ભગવાનશંકરના સાન્નિધ્યમાં જે ભજનો ગાયાં તે તેમના જીવનની યાદગાર ઘટના છે.

કરશન પટિયાર

લોકગીત, દુહા, છંદ અને ભજનના કસુંબલ કંઠના કલાકાર કરશનભાઈનો જન્મ લીંબડી મુકામે રાવળ (જોગી) જ્ઞાતિના જેરામભાઈને ત્યાં તા. ૧૩-૧૨-૧૯૨૯ના રોજ થયો. તેઓ ફક્ત ગુજરાતી ચાર ધોરણ સુધી જ અભ્યાસ કરી શક્યા. પરંતુ ભણતર અને કલાને શો સંબંધ?

પ્રાચીન લોકગીતો, લગ્નગીતો અને ભજનો ગાવાનો વારસો કરસનભાઈને તેમના માતૃશ્રી પાસેથી મળ્યો છે. તેમના

બાપ-દાદાનો વ્યવસાય તો ડાક વગાડવાનો અને યજમાનવૃત્તિ કરવાનો હતો. જ્યારે દુહા, છંદ વગેરે લોકસાહિત્ય ગાવાં - સમજવાંનો પ્રથમ લાભ લીંબડીના રાજકવિ શ્રી શંકરદાન જેઠાભાઈ દેથા (ચારણ) પાસેથી મળ્યો. તે અંગે તેમણે એક કવિતા લખી છે.

“લીંબડી મેં મિલા, કવિ કાગ અને મેરૂભા લીલા,
રત્ન યશકર્ણજી, બાલિયા નારણદાન થા:
પિંગળશી લીલા, કથાકાર ભગવાનજી શર્મા,
મહંત કબીર આશ્રમકા, તપસ્વી મહાન થા.
જગદીશ આશ્રમકા, શિષ્ય દત્ત પ્રકાશજી,
સભી સાથે ભાવિ ગુરુ, દેથા શંકરદાન થા,
નવરાત્રિ ઉત્સવકા, નવદિન મનાયા જાતા,
“કિશન” કાકા સાહેબ કા, સભી મહેમાન થા.”

આ સર્વે મહાનુભાવોનો પરિચય કરાવનાર તેમના પિતાશ્રીના મિત્ર કુમાર ફત્તેસિહજી ઉર્ફે કાકાબાપુ હતા. આ પછી કવિરાજ શંકરદાનજી પાસેથી સાહિત્ય જ્ઞાન મેળવવાની કરશનભાઈએ શરૂઆત કરી.

“રિઝ્યો તું રાવળ પરે, પ્રસન્ન વદન શિર પાન,
પઢિયાર પ્રમોદિયો, દેથા શંકરદાન.
પિંગલ પાઠ પઢાયકે, ગૂઢ બતાયો જ્ઞાન:
કર ગ્રહીઓ કિશન તણો, દેથા શંકરદાન.
કિયો શિષ્ય કવિ શંકરે, જોગી રાવળ જાત:
પિતા જેરામ પુત્ર પઢા, માવલ મોરી માત.”

ઈ. સ. ૧૯૫૬માં શ્રી રતુભાઈ અદાણીની પ્રેરણાથી રાજકોટ તરફથી જૂનાગઢમાં લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયની સ્થાપના કરીને પ્રથમ કક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા. આમ કરશનભાઈના જીવન-કવનમાં અને લોકસાહિત્યના રંગે રંગવામાં શ્રી શંકરદાનજી દેથા, દુલાકાગ, શ્રીપીંગળશી ગઢવી વગેરે અનેક મહાનુભાવોનો મહત્વનો ફાળો છે. આકાશવાણી રાજકોટની સ્થાપનાથી જ કરશનભાઈ આકાશવાણીના દુહા-છંદના “એ” શ્રેડના કલાકાર છે. તેઓ આકાશવાણી સ્વરપરીક્ષા સમિતીના પણ સભ્ય છે. તેઓ આ ઉપરાંત “લોકસાહિત્ય પરિવાર મિલન” ના પણ સભ્ય હતા.

તેઓએ ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહારના શહેરો જેવા કે, દિલ્હી, મુંબઈ, હૈદરાબાદ, કલકત્તા વગેરેમાં પણ કાર્યક્રમો આપ્યા છે. લોકસાહિત્યના અનેક કાર્યક્રમમાં-ડાયરામાં ભાગ

લેતા રહ્યા છે. મુંબઈની આઈ. એન. ટી. સંસ્થાના તેમજ ગુજરાત રાજ્યના માહિતી ખાતાના પણ અનેક કાર્યક્રમો કર્યા છે. પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન ઈ. સ. ૧૯૫૮ થી ૧૯૯૦ સુધી જુદી-જુદી સરકારી નોકરી કરી. જેમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અધિકારી તરીકે, સોશયલ વેલફર ઈન્સપેક્ટર તરીકે, જિલ્લા નશાબંધી નિયોજક તરીકે અને કેશોદની ટી.બી. હોસ્પિટલમાં મેડિકલ સોશયલ વર્કર તરીકે તેમણે સામાજિક ફરજો બજાવી. વ્યવસાયની સાથે-સાથે તેમણે લોકસાહિત્યના પ્રવાહને સૌરાષ્ટ્ર - ગુજરાતના તમામ વર્ગના લોકોનાં હૃદય સુધી પહોંચાડ્યો છે.

ગુજરાત રાજ્ય સંગીત-નાટક અકાદમી ગાંધીનગર તરફથી ગુજરાતના રાજ્યપાલ શ્રી સુંદરસિંહ ભંડારીના હસ્તે કરશનભાઈને “લોકકલા” અંગેનો ગૌરવ પુરસ્કાર તથા શિલ્પ અને પ્રશસ્તિ પત્ર મળ્યાં છે.

પૂનમ બારોટ

લોકગીતના મહિલા કલાકારોની પ્રથમ હરોળમાં જેનું નામ છે. તેવા પૂનમબેન બારોટનો જન્મ મોરબી મુકામે શ્રી જયંતિભાઈ દેવરાજભાઈને ત્યાં તા. ૩૦-૧-૧૯૭૨ના રોજ થયો. શિક્ષણ, સંગીત અને કલા વારસો પૂનમબેનને વારસામાં મળેલો છે. તેમને સંગીત પ્રત્યે અભિરુચિ તથા સમજ નાનપણથી જ હતી. તેમણે સૌ પ્રથમ ગીત રોટરેકટ કલબમાં સંગીત સ્પર્ધામાં ગાયું. પ્રેક્ષકો તરફથી તેમને ખૂબ સારો આવકાર મળ્યો અને આમ તેની સંગીત ક્ષેત્રની કારકિર્દીનો શુભારંભ થયો. ત્યારપછી તો કાર્યક્રમોની વણઝાર ચાલી. અત્યાર સુધીમાં તેમણે ૪૦૦ થી ૫૦૦ કાર્યક્રમો આપ્યા છે. ઈ.સ. ૧૯૮૨માં ઈફ્કો કંપની દ્વારા ગાંધીધામના કાર્યક્રમમાં તેમને “છોટી લતા” તરીકે નવાજેલ. ગુજરાતના નામાંકિત સાહિત્યકારો, કવિઓ, ગુણીજનો અને મુખ્યમંત્રી શ્રી માધવસિંહ સોલંકીની ઉપસ્થિતિમાં ગાવાની તેમને ઘણી વખત તક મળી છે. અમદાવાદમાં જયશંકર સુંદરી હોલ ખાતે મહેસુલ મંત્રીશ્રી હરિસિંહ મહિડાને હસ્તે પૂનમબેનને ખાસ એવોર્ડ અપાયો. અમદાવાદ દૂરદર્શન પરના “મેરૂ રે ડગે જેનાં મનડાં ડગે” ભજને ખૂબ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી. આથી અમદાવાદ કેન્દ્રના નિયામકશ્રીએ પૂનમબેનનાં અન્ય પંદર ગીતોનું રેકોર્ડિંગ કર્યું. જયસાઉન્ડ-અમદાવાદ દ્વારા “પૂનમ બારોટ ભાગ-૧-૨” ઓડિયો કેસેટ પ્રગટ થઈ.

ઈ. સ. ૧૯૮૭માં સીમલા મુકામે અખિલ ભારતીય લોકસંગીત સંમેલનમાં ગુજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે પૂનમબેનની વરણી થઈ. ત્યાં તેમનાં ગીતો રેડિયોએ રેકર્ડ કર્યાં. અમદાવાદ દૂરદર્શનના 'મહેફિલ' કાર્યક્રમમાં તેમણે પ્રથમ દસમાં સ્થાન મેળવ્યું. ઈ.સ. ૧૯૮૮માં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની સંગીત સ્પર્ધામાં શ્રેષ્ઠ ગઝલ ગાયક તરીકેનું પ્રથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કર્યું. આ ઉપરાંત ગુજરાત યુવા સાંસ્કૃતિક બોર્ડ તરફથી નારાયણ સરોવર તથા ભુજ ખાતે યોજાયેલ સંમેલન માટે તેમની બોર્ડ તરફથી વરણી થઈ.

આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્રના તો તેઓ કલાકાર છે જ. પણ દૂરદર્શનના અમદાવાદ, રાજકોટ કેન્દ્ર પરથી પણ તેના કાર્યક્રમોનું પ્રસારણ થાય છે. ત્રણ-ચાર વર્ષથી તેઓ દર નવરાત્રિમાં મસ્કતમાં કાર્યક્રમો આપે છે. કચ્છ, અમદાવાદ, મુંબઈ, સુરત, નાગપુર જેવાં અનેક સ્થળોએ તેમના કાર્યક્રમો થયા છે. તેઓ ભજન, લોકગીત, ફિલ્મીગીત, ગઝલ, રાસ, ગરબા અને લગ્નગીતોના વિવિધ કાર્યક્રમો આપે છે. ઉપરાંત શાસ્ત્રીય સંગીત પણ સરસ ગાઈ શકે છે. તેઓ ભારતના ખ્યાતનામ કલાકારો અને સંગીતકારોના પરિચયમાં આવેલ છે.

કંઠ અને કહેણીનો કસબી ભાસ્કર બારોટ

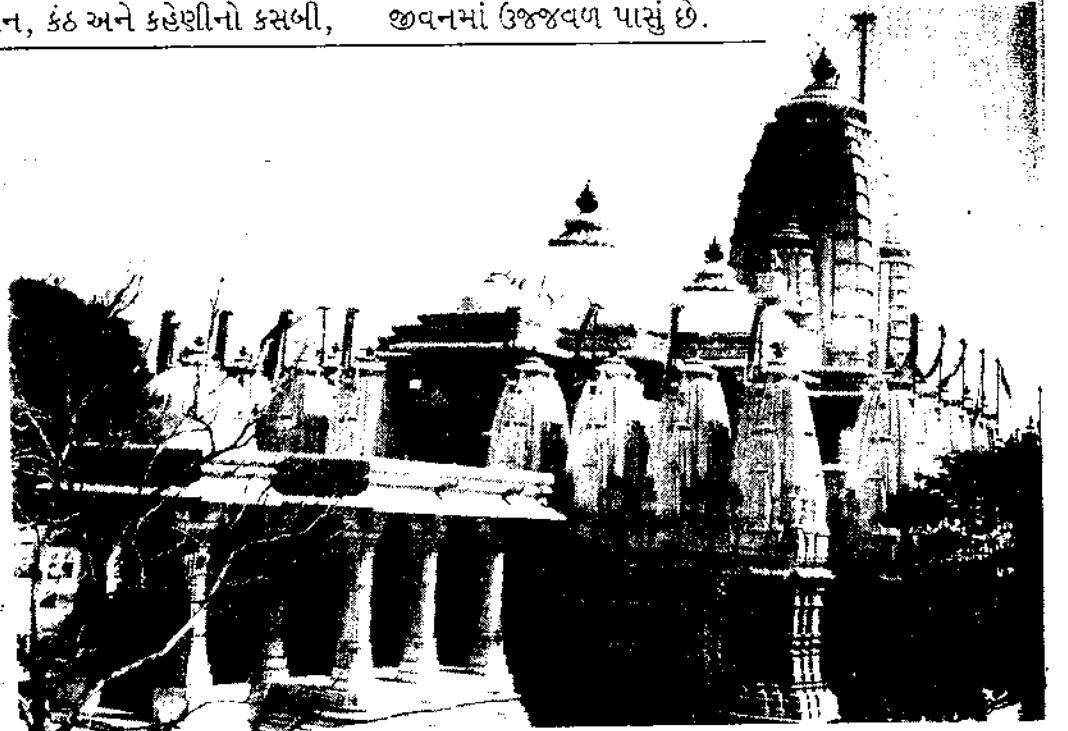
બારોટ સમાજનો આશાસ્પદ યુવાન એટલે ભાસ્કર બારોટ. યુવાન વય, ફૂટડો જુવાન, કંઠ અને કહેણીનો કસબી,

લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે સૌરાષ્ટ્રથી માંડી ભારતના અનેક મહાનુભાવો સુધી કલાનાં કામણ પાથરી આગવો ચાહક વર્ગ ઊભો કર્યો છે. એમાંય જ્યારે “ડાયરા” રજૂ કરે ત્યારે દુહા, છંદ, ગીત સવૈયા એવી છટાથી બોલે કે જાણે મોઢેથી ફૂલ ઝરે. ઝીણી જબાન અને હલક શ્રોતાઓ ઉપર જાદુઈ અસર ઊભી કરે. તે સાહિત્યના મર્મ એવા રજૂ કરે છે કે શ્રોતાઓ મુગ્ધ થઈ જાય. આમ ભાસ્કર બારોટ સમાજનું ગૌરવ છે.

આ વારસો પ્રાપ્ત થવામાં તેના દાદા રૂપસંગજી તથા કહણસંગ તો ભાવેણાના નાથની કચેરી પણ શોભાવતા. ઉપરાંત તેના પિતા પ્રાગજીભાઈની વક્તૃત્વશક્તિ, સરળતા અને નમ્રતાએ પણ તેના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. ભાસ્કર બારોટ મૂળ રંધોળાના વતની પણ હાલ તેઓ બોટાદમાં શિક્ષક તરીકે ફરજ બજાવે છે. લોકસાહિત્યની માર્મિક શૈલી રજૂ કરવા ઉપરાંત ડાયરામાં, સ્ટેજ પર તેમજ ટી.વી. રેડિયો દ્વારા પ્રસિદ્ધિ મેળવીને તેમણે પોતાનો ચાહક વર્ગ ઊભો કર્યો. તેમણે લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયમાં પણ અભ્યાસ કર્યો છે. મહાનગરી મુંબઈમાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પ્રસિદ્ધ જૈન ઉદ્યોગપતિઓ સાથેના સંબંધો તે તેમની સફળતાનું એક કારણ છે. ઉપરાંત પૂ. મોરારીબાપુ તથા હરિપ્રસાદ સ્વામીજી જેવા સંતોની પણ કૃપા દષ્ટિ મેળવી છે. થોડા વરસ પહેલાં જ મુંબઈમાં પાટકર હોલમાં જૈન સંગઠન દ્વારા તેમનું સન્માન થયું. યુવાન ઉત્સાહી અને વિદ્વાન ભાસ્કર બારોટનો લોકસાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ તેમના જીવનમાં ઉજ્જવળ પાસું છે.

સર્વશ્રેષ્ઠ ભારતીય
સંસ્કૃતિનું વિશ્વને એક
મૌલિક પ્રદાન છે મંદિરો :
આ મંદિરો જીવનની
શુષ્કતાને ખંખેરીને
જીવનને રસસભર કરે છે,
સૂકી-વૈરાન જિંદગીમાં
સજીવ સૌંદર્ય બક્ષતી એ
અમૂલ્ય જડીબુટ્ટી છે. તેથી
જ કોઈપણ યુગના માણસ
માટે મંદિરો અનિવાર્ય
રહેશે.

પૂ. મુ. દેવરત્નસાગરજી મ.

સંગીત રત્નો

—ધરમશીભાઈ શાહ

નાદબ્રહ્મના સ્વરસાધકો માટે એવું કહેવાય છે કે વિશ્વની ઉત્પત્તિ ઓમકારના નાદથી શરૂ થઈ. નાદ અથવા સ્વરને બ્રહ્મરૂપ કહેવાય છે. સરસ્વતી, નારદજી, ચિત્રસેન આ બધા દેવલોકના સ્વરસાધક-સિદ્ધો છે. સામવેદથી સંગીત પ્રગટ્યું. સંગીતમાં કંઠ્ય અને વાદ્ય આ બે પ્રકારો મુખ્ય. રાગ-રાગિણીઓ દેવ-દેવીઓ છે. ભારતીય સંગીતની વ્યાખ્યા ગાયન, વાદન અને નર્તનથી જ સંપૂર્ણ બને છે. આધુનિક જગત સુધી આ વ્યાખ્યાને સૌ કોઈ સ્વીકારે છે અને અનુસરે છે. સંગીત એ જીવનનો આનંદ છે, પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવાનું મૂલ્યવાન સાધન અને સાચો સાથી છે. સાચું ધન છે.

સ્વ. રમણલાલ વ. દેસાઈએ એક જગ્યાએ નોંધ્યું છે કે “સંગીત એ તપશ્ચર્યા, સંયમ, શિક્ષણ અને સમૃદ્ધિ છે. જેની તુલનામાં સોનું, ચાંદી, હીરા, માણેક કે મોતી મૂકી શકાય નહિ.” એક સમયે સમર્થ ગુજરાતની વિશાળકાય હવેલીઓમાં શિષ્ટ સંગીતજ્ઞો હતા. તેમ આજે પણ જુની પદ્ધતિથી ગાનારા ઘણા માલુમ પડે છે. સોમનાથ એ પશ્ચિમ ભારતનું સમર્થ મહાનતીર્થ હતું. — ત્યાં ઉત્તમ કોટિના સંગીતજ્ઞો હતા. પછી પંદરમી શતાબ્દિમાં નરસિંહ મહેતાએ કાવ્ય, સંગીત અને ભક્તિનો ત્રિવેણી સંગમ રચી કેદાર, મલ્હાર, સારંગ, દેશિકા, વેલાવલી, માલકોશ વગેરે રાગો દ્વારા ભજનો લખ્યાં અને ગાયાં. ગુજરાતમાં શૈવ, વૈષ્ણવ અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે આ સંગીતકળાને પોષણ આપ્યું તો જૈન મંદિરોમાં પણ ભોજક ભાઈઓ દ્વારા ભારે મોટું પ્રોત્સાહન મળ્યું. સંગીતની દિવ્યજ્યોતિ પ્રગટાવનારા બૈજુ, આદિત્યરામ, ઓમકારનાથજી જેવા મહાન સંગીત જ્યોતિર્ધરો તો જરૂર જોવામાં આવે છે. જેમની કલાનાં તેજસ્વી કિરણો સદીઓના અંધારાં વચ્ચે આજ સુધી ગુજરાતની ધરતીને પ્રકાશમાન અને દેદીપ્યમાન બનાવે છે. સંગીતશાસ્ત્રમાં સૌ કોઈ રસ લેતા થાય તે આશયથી ગુજરાતમાં અનેક મનનીય ગ્રંથો રચાયા છે. રસ કૌમુદી, સંગીતાદિત્ય, સંગીતકલાધર, આ ગ્રંથો ધ્યાન ખેંચે તેવા છે.

સંગીતકારોની આ પરિચયાત્મક લેખમાળામાં કેટલાંક પરિચયો માટે ઈ. સ. ૧૯૭૨માં પ્રકાશિત થયેલ નંદલાલ દેવલુક સંપાદિત ભારતીય અસ્મિતા ગ્રંથમાંથી ડૉ. મુળજીભાઈ પી. શાહની લેખમાળાનો આધાર લીધો છે. ગુજરાતના કેટલાક ગણમાન્ય સ્વરસાધકોનો સુપેરે પરિચય પ્રસ્તુત કરનાર નૃત્યાલંકાર શ્રી ધરમશીભાઈ શાહ ઈન્ટર સુધીનો અભ્યાસ કરી સંગીત તથા નૃત્યકલાની સાધના તરફ તેનું મન જાગૃત થયું. નૃત્યાભ્યાસનું પ્રારંભિક શિક્ષાદર્શન શાંતિનિકેતનથી શરૂ કરી, ત્યારપછી મલબારમાં રહી “કથકલી નૃત્ય” માટે નૃત્યાચાર્યથી કુંજુનાયર પાસે એક વર્ષની નૃત્ય શિક્ષા લીધી. ઈ.સ. ૧૯૪૩માં ભારતના ખ્યાતિપાત્ર નૃત્યાચાર્ય શ્રી ઉદયશંકર પાસે શિક્ષા લઈ નૃત્યશૈલીમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી. ભરતનાટ્યમની ઉચ્ચ શિક્ષા મદ્રાસમાં રહી શ્રીમતી રૂખમણી દેવીના શિષ્ય રાજગોપાલ પાસે ગ્રહણ કરી, ભરતનાટ્યમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. કથકનૃત્યની સાધના સુંદરલાલ ગાંગાની પાસે વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં લઈ કથકનૃત્યમાં પારંગત બન્યા. સંગીતમાં દિલરૂબાના વિશારદ છે. શ્રી શાહ ભારતીય નૃત્યના એક મહાન સાધક છે. —સંપાદક

સંગીત

રત્નો

૧. ઓમકારનાથજી ૨. આદિત્યરામ ૩. જૈબુ ખાવરો ૪. હીરજીભાઈ ડોકટર ૫. વિષ્ણુ દિગમ્બર પલુસ્કર
૬. નારાયણરાવ ખરે ૭. ગોસ્વામી દ્વારકેશવાલજી ૮. રવિશંકર ૯. વાડીલાલ નાયક ૧૦. બિસ્મિલ્લાખાં
[ડૉ. મુળજીભાઈ પી. શાહ લેખિત 'ભારતના સંગીતરત્નો'માંથી સાભાર ચિત્રકાર : ચેતક]

પ્રતિભાસંપન્ન ગાયક અને મૃદંગબાજ
શ્રી આદિત્યરામ

ઈ. સ. ૧૮૧૯માં જુનાગઢમાં પ્રશ્નોરા નાગર કુટુંબમાં સંસ્કૃતના જ્ઞાતા અને કવિ સંગીતકાર વૈકુંઠરાયના ઘેર ગુજરાતના સંગીતાદિત્ય આદિત્યરામનો જન્મ થયો હતો. પિતાને પુત્રમાં કુદરતી શક્તિઓ જણાતાં તેમને ઉત્તેજના આપી અને આઠ વર્ષની ઉંમરે સંગીતનું પ્રારંભિક શિક્ષણ આપ્યું. પણ ત્યાં તો જાણે કે તેમના ઉજ્જવળ ભાવિની આગાહી મળી ગઈ. ક્રમશઃ તેઓ પ્રતિભાસંપન્ન ગાયક અને મૃદંગબાજ બનતા ગયા. કહેવાય છે કે મૃદંગવાદન તેમને કોઈ ગીરના સિદ્ધયોગીએ શીખવ્યું હતું. તેમના પર શ્રી અને સરસ્વતી બંનેની કૃપા હોવાથી તેમની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરતી ગઈ.

પિતાજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં ખૂબ જ ગમગીન બન્યા. બાદ ઈ.સ. ૧૮૪૦માં જુનાગઢના નવાબ બહાદુરખાનજી પણ બેહસ્તનશીન થયા. એટલે વધુ ગમગીન થયા. મતલબ બહાદુરખાનજીનો પુત્ર ગાદીએ આવતાં તેમનો માન-મરતબો ને પદ યથાવત જાળવી રાખી તેમને ગુરુપદે સ્થાપી સંગીતનું શિક્ષણ લીધું. ઈ. સ. ૧૮૪૧માં જામનગરના ગૌસ્વામી શ્રી વ્રજનાથજીનો એમને સમાગમ થયો અને તેઓ જામનગરવાસી બન્યા. અહીં તેમણે એક સંગીતશાળા ખોલી. ત્યાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ શીખવા આવતા. બાદમાં તેમણે વ્રજનાથજી સાથે પૂરા ભારતનો પ્રવાસ કર્યો અને પોતાની સંગીતકલાનું સ્પર્શન કરાવી સંગીતશાસ્ત્રીનું બહુમાન મેળવ્યું. તેમણે 'સંગીતાદિત્ય'નામનો ગ્રંથ તૈયાર કરી પ્રકાશિત કરીને વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ગુજરાતી, સંસ્કૃત, હિંદી, ફારસી ભાષાઓના તે જાણકાર હતા.

તેમના વિશે સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયા જણાવે છે કે, "આદિત્યરામની પ્રભાવસ્થાપક મૂર્તિ અવિસ્મરણીય છે. તેમનું અભિમાનરહિત આત્મગૌરવ અપૂર્વ હતું. ગાયનકલામાં સાદગી પણ શાંતસમતોલ, એ તેમની પ્રધાનલાક્ષણિકતા હતી. તાલશાસ્ત્રમાં નિપૂણ એવા તેમની પાસેથી મને તાલસંબંધી એક નવતર અને સાચું જ્ઞાન મળ્યું હતું."

ઈ.સ. ૧૮૮૦માં ૬૧ વર્ષની વયે તેઓશ્રી દિવંગત થયા હતા.

સંગીતના આજીવન ઉપાસક તથા ચિત્રપ્રેમી
શ્રી ગંગાધર નારાયણરાવ મજુમદાર

વર્ષોથી આબાસાહેબ મજુમદારના નામે પ્રસિદ્ધ પરંતુ મૂળનામ શ્રીમંત ગંગાધર નારાયણરાવ મજુમદારનો જન્મ તા. ૧-૨-૧૮૮૬માં પ્રભુકુટુંબના ભાવનગર રાજ્યમાં મુલ્કી ખાતામાં નોકરી કરતા પિતા પાંડુરંગનારાયણ પ્રભુણે (મરાઠી) ના ઘેર થયો હતો. ભાવનગરમાં વસવાટને કારણે મરાઠી ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ પણ મેળવ્યું હતું.

છ વર્ષ બાદ મજુમદાર કુટુંબમાં એમનું 'દત્તક' વિધાન થયું હતું. ઈ.સ. ૧૯૦૫માં મેટ્રિકમાં પાસ થયા બાદ તેમનું લક્ષ્ય ઐતિહાસિક સંશોધન પ્રતિ ખેંચાતાં તેમાં ઊંડો રસ લઈ અનેક સંશોધનાત્મક લેખો દ્વારા અપૂર્વ ફાળો નોંધાવ્યો. તેમાં જૂના ઐતિહાસિક કાગળ પત્રો, શિલાલેખો, સિક્કા, તામ્રપત્રો, પોથીવાચન વગેરે બાબતો સમાવિષ્ટ છે.

પૂનાની નાની-મોટી ૧૮૭ સંસ્થાઓ જોડે એમનો સંબંધ જોડાયો હતો. સંગીત તેમનો અતિપ્રિય વિષય હોવાથી તેમાં તેમણે આજીવન ઉપાસના કરી છે. વિવિધ પ્રકારનાં વાજાંત્રોનો સંગ્રહ જેવા કે સિતાર, સરોદ, સુર-સાગર, દિલરૂબા, ગોટુવાદમ્, વીણા, બીન, રૂદ્રવીણા, તંબૂરો, હાર્મોનિયમ, પખવાજ, તબલાં, વાયોલિન, સ્વરમંડળ, તાઉસ, એસરાજ, વિચિત્રબીન, સારંગી, એકતારો વગેરે તેમના ઘેર જોવા મળે છે. રાગ અને સ્વરગાનની સંગીતકલા સાથે તેમને ચિત્રકલામાં પણ ખૂબ જ અભિરુચિ, અલબત્ત એમનાં આત્માનું વિશેષ લક્ષ્ય સંગીત છે. એમણે વાદન અને વાદ્ય કલાનો વિશેષ અભ્યાસ કર્યો છે. તેના શોખમાં મૂળભૂત નિમિત્ત એમના મામાશ્રી સ્વ. અણ્ણાસાહેબ ચંદ્રચૂડ હતા. જે સિતારવાદનમાં નિપુણ હતા. ઉપરાંત તેઓ ગ્રંથ વાંચીને પણ સિતારવાદન શીખ્યા હતા. સંગીતશાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથો અને હજારો ચિત્રનો સંગ્રહ તેમણે કર્યો છે અને નાના-મોટા એકાદ હજાર સંગીતકારોના ગાયન, વાદન, શ્રવણનો લાભ લીધો છે.

સંગીતના શાસ્ત્રીય અધ્યયન માટે તેમણે સંસ્કૃત ઉપરાંત મરાઠી, હિન્દી, ગુજરાતી, બંગાળી, કન્નડ તેમજ ફારસી અને ઉર્દૂ ગ્રંથોનું પઠન કર્યું છે. અને તેની પાછળ પોતાનું સમગ્ર જીવન ખર્ચ્યું છે. એ સંગીત મહર્ષિની સંગીત અને કલાની જ્ઞાનજ્યોત અખંડ છે. વર્તમાન પેઢીને એમનાં જીવન, કાર્ય અને સેવા પ્રેરણા સ્ત્રોત છે.

અનેક ઇલકાબો મેળવનાર સમર્થ સંગીતકાર શ્રી ઓમકારનાથ

ઓમકારનાથનો જન્મ તા. ૨૪-૬-૧૯૮૭ના રોજ ખંભાત પાસેના જહાજ ગામના પ્રણવ ઉપાસક ગૌરીશંકર ને ત્યાં થયો હતો. દશ વર્ષની ઉંમરે એક રામલીલાના સંચાલકે તેમના મધુર કંઠથી આકર્ષાઈ લક્ષ્મણની ભૂમિકા આપી અને તેમાં ચારેક માસનાં કામ દ્વારા સારી લોકચાહના મળી.

નાનપણથી જ તેમને સંગીતની લગન. ચૌદ વર્ષ સુધી પિતા પાસે ને બાદમાં ભરૂચના શેઠ શાપુરજી મંચેરજી ડુંગાજીની મદદથી તેઓ મુંબઈમાં સંગીતાચાર્ય પં. વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કરના ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયમાં જઈ શક્યા. ત્યાં તેમણે ત્રણ વર્ષની તાલીમ લીધી. પૂર્ણ તાલીમ બાદ ઈ.સ. ૧૯૧૭માં લાહોરના ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયના મુખ્યઆચાર્ય પદે નિયુક્તિ થયા પછી ઈ.સ. ૧૯૨૨માં શેઠ પ્રહ્લાદજી દલસુખરામ ભટ્ટની સુપુત્રી ઈંદીરાદેવી સાથે સંસાર માંડી ભરૂચમાં નિવાસ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૩૩માં યુરોપની યાત્રાએ ગયા, ત્યાંથી પરત ફરતાં માર્ગમાં પોતાની પત્નીના નવજાત શિશુ સાથેના પ્રસૂતીકાળના મૃત્યુના સમાચાર મળતાં વેદનાભર્યા હૈયે રશિયાનો આમંત્રિત પ્રવાસ રદ કરી ભારત આવ્યા. ઈ.સ. ૧૯૫૦માં બનારસ હિન્દુ વિદ્યાલયના તત્કાલીન કુલપતિ પં. ગોવિંદ માલવિયાએ શ્રીકલા સંગીતભારતી નામક મહા-વિદ્યાલય સ્થાપ્યું ત્યારે તેમણે પં. માલવિયા તથા સ્વગુરુ વિષ્ણુદિગંબર પલુસ્કર ઉભયની અભિલાષાઓ પાર પાડવા મહાવિદ્યાલયની સેવા સ્વીકારી. સ્વજીવનના નવા પ્રકરણનો પ્રારંભ થયો. ત્યાં તેમણે પોતાના જીવનભરનાં અભ્યાસ, અવલોકન, મનન અને ચિંતનનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને આપવા માંડ્યો. ઈ.સ. ૧૯૫૨માં ભારત સરકાર દ્વારા અફઘાનિસ્તાન ખાતે મોકલાયેલ સાંસ્કૃતિક પ્રતિનિધિ મંડળના મોવડી તેમજ ઈ.સ. ૧૯૫૩માં બુડાપેસ્ટ ખાતે મળેલી વિશ્વશાંતિ પરિષદમાં ભારતીય પ્રતિનિધિત્વ કર્યું.

ઈ.સ. ૧૯૫૧માં અનુજ રવિશંકરનો ગૃહત્યાગ અને લાપતા, ઈ.સ. ૧૯૫૫માં તબલાં, વાયોલિન, જલતરંગમાં નિષ્ણાત એવા સૌથી નાનાભાઈ રમેશચંદ્રજીનું પ્રૌઢવયે અવસાન તથા ફેબ્રુઆરી-૫૬માં માતા ઝવેરબાઈની વિદાય, આવા આઘાતજનક પ્રસંગોથી તેઓ ખૂબજ ગમગીન બન્યા ને તેમનું જીવન એકાકી બની ગયું. અલબત્ત સંગીતે તેમને પ્રેરણા

અને બળ આપ્યાં. તેમની ગાયકીમાં 'આલાપચાર'નું અંગ હતું તે ગાયકીના પ્રસિદ્ધ પ્રવર્તક રહમતખાં પાસેથી પ્રાપ્ત થયું હતું. અલબત્ત ગાયકીનું વિશેષ અંગ ગુરુવર્ય દિગંબર પાસેથી મળ્યું હતું. તેમની ખાસ ગાયકી ખ્યાલની ગણાય છતાંય ધ્રુપદ, ધમાર ને ટપ્પા પણ તેઓ સરસ રીતે ગાઈ શકતા. ભજન અને ભાવગીતાની તેમની રજૂઆત પણ અલૌકિક હતી. બોલવાના સ્વર, સંયોજન, લય જેવા ગાયકીના અંગ પર તેમણે અજબ પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું.

તેમના રચિત ગ્રંથો 'સંગીતાંજલી', 'રાગ અને રસ' તથા 'પ્રણવભારતી' (હિન્દી) ઉપરાંત ઠક્કર વસનજી માધવજી યુનિ. વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલાં વ્યાખ્યાનો અભ્યાસપૂર્ણ હતા. તેમની સંગીત સાધનાએ તેમને બહુમાન અપાવ્યું હતું તેમાં ઈ.સ. ૧૯૪૩માં અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાનો રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક, નેપાળ નરેશનો 'સંગીત મહોદય', કાશી સંસ્કૃત વિદ્યાલયનો 'સંગીત પ્રભાકર', તેમજ ભારતસરકારનો 'પદ્મશ્રી'ના ઇલકાબો મળેલા હતા. તે ઉપરાંત બનારસ હિન્દુ. યુનિ.એ 'ડોક્ટર ઓફ લેટર્સ'ની પદવીથી સન્માનિત કરેલા.

તેમની સંગીત જ્યોતને જલતી રાખતા વિશાળ શિષ્યમંડળ ધરાવતા આ સંગીતાચાર્ય તા. ૨૯-૧૨-૬૯ના રોજ લાંબી માંદગી બાદ દિવંગત થયેલ હતા.

ધર્મપરાયણ સંગીત તપસ્વી ગોસ્વામી દ્વારકેશલાલજી

એક નહિ પણ અનેક કલાઓનો સંગમ, પરંપરાગત સંગીતનો વારસો, હાર્મોનિયમવાદનના અનોખા કલાધર અને ભારતના ખ્યાતિપ્રાપ્ત સંગીતજ્ઞ એવા પોરબંદરના ધનશ્યામલાલજીને ઘેર ઈ. સ. ૧૯૦૦માં દ્વારકેશલાલનો જન્મ થયેલો.

માત્ર તેર વર્ષની ઉંમરે હાર્મોનિયમવાદનમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી કલકત્તાના નામી હાર્મોનિયમવાદક શ્યામબાબુને પોતાની કલાથી મંત્રમુગ્ધ કર્યા. તેમના અસાધારણ પ્રભુત્વે શ્રુતિરહિત હાર્મોનિયમ-સ્વરોમાં પણ તંતુવાદની જેમ શ્રુતિઓનું સૂક્ષ્મદર્શન કરાવવું એ એમની વાદનકલાની વિશિષ્ટતા હતી. આ ઉપરાંત બીન, તબલાં અને મૃદંગમાં પણ તેમણે કૌશલ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

યૌવનના ઉંબરે પિતા પાસેથી શાસ્ત્ર-ધર્મ અને પુરાણોનું

જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. ઘેર નિત્ય રામાયણ પઠન થતું હોવાથી તેમની શ્રદ્ધાનાં, ભક્તિનાં, કલાનાં રસદર્શન થતાં. વાર્તાલાપની તેમની કળા પણ અનોખી હતી. તેમની સંગીત કળાના અનેક સ્થળોએ બહુમાન થયાં. વ્રજભાષામાં તેમણે રચેલાં કીર્તનો પ્રાસાદિક છે. તેઓ તત્ત્વજ્ઞાની હતા. અને ઇતિહાસપ્રેમી પણ હતા. સાથે વિદ્યાવ્યાસંગી પણ હતા તેમણે ઘણા હસ્તલિખિત ગ્રંથો, પ્રાચીન ચિત્રો વગેરેનો સારો સંગ્રહ કર્યો હતો. આવા ધર્મપરાયણ સંગીતતપસ્વીઓ સાથે જ ગુર્જરધરાનું ગૌરવ છે.

સર્વપ્રકારની ગાયકીના સિદ્ધ ગાયક શ્રી દલસુખરામ ઠાકોર

ઈ. સ. ૧૮૬૪માં મહેસાણા પ્રાંતના વિજાપુર તાલુકાના સોખડા ગામના વસ્તારામને ત્યાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેઓ તથા તેમના મોટા પુત્ર ચેલારામ સંગીતના ઉપાસક અને જુનાગઢ દરબારમાં ગાયક હતા. દલસુખરામે પાંચ વર્ષની ઉંમરથી પિતા તથા મોટાભાઈ પાસે સંગીતની તાલીમ પ્રારંભી. ઈ. સ. ૧૮૮૬માં પ્રસિદ્ધ મુંબઈ-ગુજરાતી નાટ્યમંડળી જુનાગઢ આવી તેમાં સંસ્થાના આગ્રહે દિગ્દર્શન કર્યું. તેમાં બે-ત્રણ વર્ષના કામ બાદ મોરબી 'આર્ય સુબોધ નાટક મંડળી'ના નિમંત્રણે તેમાં જોડાયા. ઈ.સ. ૧૮૮૯ થી ૧૮૯૪ એ પાંચ વર્ષ નાટકોમાં કુશળ અભિનેતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. ઉપરાંત નાટકોનું સંગીત નિયોજન પણ સંભાળ્યું. એકવાર વડોદરામાં ચાલી રહેલા તેમના નાટક શો નિહાળવા ઉસ્તાદ મૌલાબક્ષ આવેલા, તેમણે દલસુખરામની કલા પર આફરિન થતાં ઉચ્ચાર્યું. "ક્યા કસબ હૈ? લા જવાબ!"

ભાવનગર નરેશ પણ તેમના સંગીતથી પ્રભાવિત હોઈ એમના આગ્રહથી ઈ.સ. ૧૮૯૮માં રંગમંચને રામ-રામ કરી ભાવનગર દરબારનું રાજગાયક પદ આજીવન સંભાળ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૨૨-૨૩માં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સૌરાષ્ટ્રની યાત્રાએ પધારેલ. લીંબડીમાં એમનું સંગીત સાંભળી પ્રસન્ન થઈ શાંતિનિકેતન પધારવા નિમંત્રણ અને ગુરુપદ સંભાળવા કહ્યું. અલબત્ત આભાર માની સૌરાષ્ટ્ર છોડવાની અનિચ્છા વ્યક્ત કરી.

તેઓ ધ્રુપદ, ધમાર, ખ્યાલ અને ટપ્પા, હોરી, હુમરી, ભજન, ગરબીઓ, એવી સર્વે પ્રકારની ગાયકીમાં સિદ્ધ હોવાથી ચૌમુખી ગાયક હતા. ઈ.સ. ૧૯૨૪માં અમદાવાદની

સંગીત પરિષદમાં સંગીતનવેશ અલ્લાબંદેખાંએ તેમના સંગીત-શ્રવણ બાદ કહ્યું હતું કે, 'દલસુખરામજી કે મુકાબલે કા યહાં કોઈ ગાયક હય નહિ.'

ઈ. સ. ૧૯૨૮માં યુરોપિયન વિખ્યાત ગાયિકા ડેઈમ ક્લેરા બટ્ટ સાયમન કમિશન સાથે ભારતીય પ્રવાસે આવી ત્યારે કમિશનના સભ્ય સૌરાષ્ટ્રના રાજકર્તાઓ, તથા કાઉન્સિલના પ્રમુખ, જામસાહેબ રણજીતસિંહને ત્યાં એકત્ર થયા. ત્યારે ડેઈમ ક્લેરા બોલી કે "ભારતમાં ગાયકોના કંઠની તાલીમ - વોઈસ કલ્ચર જેવું કંઈ હોતું નથી." ત્યારે તેના વિધાનનું ખંડન કરતાં પોરબંદરના રાણા નટવરસિંહજીએ કહ્યું કે, "આપ પોરબંદર પધારો ત્યાં આપની શંકા નિર્મૂળ થઈ જશે." અને નિશ્ચિત દિવસે વિદેશી સંત્રારી પોરબંદર આવી અને ત્યાં દલસુખરામનું સંગીત સાંભળી અતિપ્રસન્ન થઈ હતી. દલસુખરામે તેમને ભારતીય સંગીતની વિશિષ્ટતા સમજાવી. તેણે પોતાના ઉતાવળા નિર્ણય બાંધવા બદલ દિલગીરી વ્યક્ત કરી હતી.

એ સંગીત સ્વામીએ આઠ દાયકાનું આયખું ભોગવી ઈ.સ. ૧૯૪૫ના ઓક્ટોબરની પંદર તારીખે એકાશી વર્ષની વયે પરલોકગમન કર્યું હતું.

માર્દવભરી ગરબીઓના રચયિતા શ્રી દયારામ

ઈ.સ. ૧૭૭૬માં નર્મદા કિનારે ચાંદોદમાં પિતા પ્રભુરામ ને માતા રાજકોરની કૂખે તેમનો જન્મ. શૈશવ ચાંદોદમાં વીત્યું. પણ ૧૦ વર્ષની વયે પિતાનું ને બાર વર્ષે માતાનું અવસાન થયું. શૈશવથી કાવ્યરચનાની કુદરતી બક્ષિસ. નરસિંહ અને મીરાં માફક તેમણે પણ કૃષ્ણભક્તિનાં કાવ્યો જ રચ્યાં, જેમાં પ્રેમરસ થનગનતી કલ્પનાની માર્દવભરી ગરબીઓ, તથા ગોપીભાવથી કરેલું પ્રેમલક્ષણાભક્તિનું ગાન છે. તેમના ગુરુ ઈચ્છારામજી ભટ્ટે આશિષ આપતાં કહેલું કે "બેટા ! તું તો ગુજરાતનો સમર્થ કવિ બનવાનો છો."

તેમણે પરિવ્રાજક બની ઉત્તરમાં કાશી-વૃંદાવનથી દક્ષિણમાં બાલાજી-રામેશ્વર આદિસ્થળોએ લગભગ અખિલ હિંદમાં ત્રણ-ત્રણ વાર પગપાળા પ્રવાસ કર્યો. એ પ્રવાસે તેનામાં જ્ઞાનવૃદ્ધિ થઈ. એમની સંગીત સાધના અનોખી હતી. એ રસકવિએ શાસ્ત્રીય સંગીતનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તંબુરાના રણઝણતા તાર છેડી ગુજરાતને ઘેલું કરનાર એ કવિ વિવિધ વાદ્યો-મૃદંગ, નરધાં, જલતરંગ, બીન, અને સિતારવાદનમાં

કુશળ હતા. એ વાદનકળામાં પ્રભુપ્રેમની મસ્તી હતી.

ગરબીની ઊર્મિના ઉપાડભર્યા ઢાળ, ફુલગૂંથણી સમી શબ્દગૂંથણી, સ્ત્રીહૃદયની ઋજુતાં એ બધામાંથી અંતરના ઊંડાણમાં ઊતરી જતો ભક્તિભાવનો ધ્વનિ. એને લઈને દયારામ ગુજરાતણોના હૃદયમાં વરસોથી વસેલા છે.

તેમણે દોઢસોથી વધુ ગુજરાતી ગ્રંથો રચ્યા છે ને પંચોતેર જેટલા હિન્દી. બન્ને ભાષામાં નીતિ-ભક્તિના અસંખ્ય પદો, ગરબીઓ, હોરીઓ રચી છે. તદ્દુપરાંત મરાઠી, ફારસી, મારવાડી, પંજાબી અને સંસ્કૃત આદિ ભાષાઓમાં પણ તેમનો નોંધનીય ફાળો છે.

તેમનાં પ્રચલિત કાવ્યોમાં ‘રૂકમણી વિવાહ’, ‘સત્યભામા વિવાહ’, ‘અજ્ઞમિલાખ્યાન’, ‘રસિકવલ્લભ-પુષ્ટિપંથ રસ’, ‘ભક્તિ પોષણ’ અને ‘ભગવત ગીતા’ જેવા ભક્તિ પ્રધાન ગ્રંથો તથા ‘પ્રેમ પરીક્ષા’, ‘પ્રેમરસગીતા’, ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’, ‘પ્રબોધ બાવની’, ‘મનમતિસંવાદ’, ‘મીરાં ચરિત્ર’ અને ‘ચાતુરીનો ગરબો’ એ એમના લાંબા કાવ્યો છે. ‘સત્યશૈયા’, ‘રસિક રંજન’ ને ‘વસ્તુવૃંદ’ ‘દીપિકા’ એ એમની સ્વલિખિત હિન્દી રચનાઓ છે.

એ રીતે ઓગણીશમી સદીમાં જ્યારે સાહિત્યનો પ્રવાહમંદ હતો ત્યારે દયારામે રસની, સાહિત્યની, સંગીતની ઝડીઓ વરસાવી અનેકાત્માઓની રસવિપાસા છીપાવી હતી.

ઈ.સ. ૧૮૫૨માં તેઓ હરિશરણ થયા હતાં.

શાસ્ત્રીય સંગીતના ઉપાસક શ્રી નારાયણરાવ ખરે

તેમનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૮માં સતારા જિલ્લાના તાસગાં ગાવંમાં એક સામાન્ય સ્થિતિના વિપ્ર પરિવારમાં થયો હતો. ખ્યાતિપ્રાપ્ત ગાયક અને ગગનબાવડા સંસ્થાના રાજગવૈયા એવા તેમના નાનાજી પાસેથી તેમને સંગીતનો વારસો મળ્યો હતો. ઉપરાંત તેમની માતા પણ મીઠી હલકથી ગાઈ શકતાં જેની પણ તેમના પર અસર હતી. તેઓ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ પદો રચવા માંડ્યા હતા. વળી કંઠ સુંદર હોવાથી મિત્રમંડળી સાથે મંદિરમાં જઈ કથા-વાર્તાઓ કરતા. મિરજ દરબાર તરફથી તેમને શિષ્યવૃત્તિ પણ મળતી.

ઈ.સ. ૧૯૧૫માં અમદાવાદના કોચરબ સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના બાદ ગાંધીજીને સત્યની શોધમાં સંગીતની

અનિવાર્યતા જણાતાં તેમણે વિષ્ણુ દિગમ્બરને પત્ર લખ્યો ત્યારે તેમણે ગાંધીજીની સેવામાં જોડાવાનો નારાયણરાવને આદેશ આપ્યો, તેથી ઈ.સ. ૧૯૧૮માં તેઓ ગાંધીજીના આશ્રમમાં જોડાયા ને રાષ્ટ્રસેવાના મહાન કાર્યમાં તેમણે જીવન સમર્પિત કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં અમદાવાદમાં મહાસભાના અધિવેશન પ્રસંગે અખિલ ભારતીય સંગીત પરિષદ ભરવાનો વિચાર ખરેજીને આવતાં તેમણે દેશના નામી ગાયક-વાદકોને નિમંત્રણ મોકલ્યાં અને પરિષદનું પ્રમુખ સ્થાન ગુરુ વિષ્ણુદિગમ્બર પલુસ્કરે લીધું. તેમાં ભારતીય લોકનેતાઓ પણ ઉપસ્થિત હતા. ઈ.સ. ૧૯૩૦ના માર્ચમાં ઝેંશી સૈનિકો સાથેની ગાંધીજીની દાંડીકૂચના મહાભિનિષ્ક્રમણમાં ખરેજી મોખરે હતા. તેઓ શાસ્ત્રીયસંગીતના ઉપાસક - સાધક હતા. તેમનું ધ્યેય વિશાળ હતું. લોકસંગીતને વેગ આપવા તેમણે ભારે પ્રયાસ કર્યો હતો. દેશ-પરદેશમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવનાર ‘આશ્રમભજનાવલી’ એ શ્રી નારાયણરાવ ખરેનું પ્રદાન છે. તા. ૬-૨-૩૮ના રોજ સાત દિવસની બિમારી બાદ તેમણે પરલોક પંથે પ્રયાણ કર્યું હતું.

જન્મજાત સંગીતસ્વામી

બૈજુ બાવરા

ગુજરાતના ગૌરવ સમો એક મહાન સંગીતસ્વામી ચાંપાનેરનો વતની છે. મૂળ નામ વ્રજલાલ. પણ માતા પ્યારથી ‘બૈજુ’ના નામે સંબોધતી. ઉત્તરભારતના વસવાટે એણે બૈજનાથ નામ ધારણ કર્યું ને સંસાર તથા ઈતિહાસમાં ‘બૈજુ બાવરા’ના નામે પ્રસિદ્ધ થયો. કોઈ સાંસારિક વિટંબજાને કારણે માતાના મનમાં વિરક્ત ભાવ જાગવાથી બૈજુને લઈ વૃંદાવન આવી. અહીં સંગીત સ્વામી હરિદાસનો આશ્રમ હતો. જ્યાં રાત-દિવસ સંગીત ઉભરાતું હતું. એક દિવસ યમુનાસ્નાન કરી પરત આવતા સ્વામી હરિદાસની નજરે ભજન ગાતો બૈજુ ચઢ્યો અને તેનું ભજન સાંભળતાં તેની આંખમાં વસી જવાથી પોતે તેની પાસે ગયા. બૈજુ પણ તેમને જોતાં પગમાં પડી ગયો. સ્વામીજીએ માથે હાથ મૂકતાં કહ્યું, “બેટા! બાજુમાં મારો આશ્રમ છે ત્યાં આવતો રહેજે.” એના જીવનનું અનોખું પરોઢ ત્યારે ત્યાં ઊગ્યું હતું. ત્યાં ધર્મ, ભક્તિ, શ્રદ્ધા, સેવા અને સંગીત હતું અને ગુરુકૃપાનો મેહ વરસતો હતો.

એક દાયકા બાદ બૈજુ યુવાન થયો. સ્વામીજીના અનેક સંસ્કારો તેણે ઝીલ્યા. તેમનાં રચિત અનેક પદો તેના કંઠનો

શણગાર બની ગયાં. તેની શ્રદ્ધાશક્તિ અજબ હતી. તેણે અનેક રાગ-રાગિણીમાં પ્રભુત્વ મેળવ્યું. પોતાનાં જ પદો પોતાની જ ગાયકીએ ગવાતાં સાંભળી ગુરુદેવ પ્રસન્ન થતા. બાદ તેણે પણ પદો રચવાનું પ્રારંભ્યું. એ પદો રચી ગુરુજીને ગાઈ સંભળાવતો ને ગુરુ એ ભક્તિસભર રચનાઓથી આનંદિત થતા. આમ સ્વામીજીના સંગસમાગમથી એનું મન સંસાર પરથી ઊઠી ગયું. બસ પછી તો એ ભલો ને એનું સંગીત ભલું. બૈજુની રાહબરી નીચે ગ્વાલિયરના રાજા માનસિંહે સંગીતવિદ્યાપીઠ સ્થાપી જેનો મુખ્ય આચાર્ય બૈજુ હતો.

સંગીતસૃષ્ટિનો એ મૂલ્યવાન હીરો અને અપૂર્વ ગાયક-મહાગાયક હતો, જેણે અનેક પદરચનાઓ કરી હતી. એના ઘણા ખરાં પદો ધ્રુપદવાળાં છે. એની ઘણી રચનાઓ 'સંગીત રાગ કલ્પદ્રુમ'માં સંગ્રહાયેલી છે. એમ કહેવાય છે કે એણે 'ઓકદેશા' નામક એક સંગીતગ્રંથ રચ્યો હતો. અલબત્ત તે ઉપલબ્ધ નથી.

ભારતમાં બહોળો પ્રવાસ કરનાર સંગીતજ્ઞ ભાસ્કર બુવા બખલે

તા. ૧૭-૧૦-૧૮૬૯ ના રોજ તત્કાલીન વડોદરા રાજ્યના કઠોર ગામમાં રઘુનાથ પંતના ઘેર તેમનો જન્મ. પિતાની નબળી આર્થિક સ્થિતિએ શિક્ષણવંચિત રહ્યા. અલબત્ત વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન રાજારામશાસ્ત્રી ટોપલેની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં પ્રવેશ મેળવ્યો. અહીં તે સંસ્કૃતના અભ્યાસથી શ્લોકનું ગાન રાગ કાઢીને કરતા તેથી અધ્યાપકને લાગ્યું કે એનું ધ્યાન સંગીત ભણી વધુ છે. તેથી તત્કાલીન વડોદરાના પ્રસિદ્ધ હરિદાસ વિષ્ણુબાવા પિંગળે પાસે જઈને એ દિશામાં અભ્યાસ કરવાનું સૂચવ્યું. ત્યાં બીજા દિવસથી શિક્ષણ શરૂ કર્યું. બાદ વડોદરાની મૌલાબક્ષ ગાયનશાળામાં પ્રવેશ મેળવ્યો ને વાર્ષિક સંગેલનમાં નવોદિત સંગીતકાર તરીકે તારિક થઈ. આ સમાચાર અખબારમાં પ્રકાશિત થતાં સ્વ. અણ્ણાસાહેબ કિર્લોસ્કરનું ધ્યાન ગયું. તેમણે રાજારામપ્રસાદ દ્વારા ભાસ્કરબુવાને ઈ.સ. ૧૮૮૪માં પોતાની કિર્લોસ્કર સંગીત-મંડળીનાં સ્ત્રી ભૂમિકા માટે પ્રવેશ કરાવ્યો

બાદમાં પારવાડમાં ટ્રેનીંગ કોલેજમાં સંગીતગુરુ તરીકે નિમણૂક થઈ, પરંતુ થોડો સમય નોકરી કર્યા બાદ સંગીત અભ્યાસ આગળ વધાર્યો. તેઓ ઈ.સ. ૧૯૨૦માં બેહસ્તનસીન થયા. ત્યારબાદ કોલ્હાપુરના દરબારી ગાયક

અલ્લાદિયાખાનની ગાનકળા અપનાવી. ત્યારબાદ મુંબઈ જઈ ઉસ્તાદ મહમદખાં પાસે આશરે ત્રણસો જેટલી સંગીતની ચીજો પ્રાપ્ત કરી. પણ મુંબઈની હવા અનુકૂળ ન આવતાં ઈ.સ. ૧૯૧૧માં પૂના આવી 'ભારતગાયનસમાજ'ની સ્થાપના કરી.

ઈ. સ. ૧૯૧૭ પંજાબ-સિંધના પ્રવાસે જઈ પોતાની કલાનું રસદર્શન કરાવ્યું. કરાંચીના પ્રખ્યાત ઉસ્તાદ ગાયક એમની કલાથી મુગ્ધ થયા. તેમણે ગાંધર્વ નાટક મંડળીના 'સ્વયંવર', 'વિદ્યાહરણ' ની ને 'દ્રૌપદી', નાટકોમાં સંગીત દિગ્દર્શન સંભાળી મરાઠી રંગભૂમિ પર શાસ્ત્રીય સંગીતનો પ્રવેશ કરાવેલ હતો. તા. ૮-૪-૧૯૨૨ના રોજ તેમનું અવસાન થયેલ.

અનેક નાટકોમાં સંગીત સંયોજન કરનાર શાસ્ત્ર અને કલાપ્રેમી શ્રી વાડીલાલ નાયક

ઈ. સ. ૧૮૮૨માં સિદ્ધપુરમાં પિતા શિવરામ ને માતા કાશીબાઈની કૂખે વાડીલાલનો જન્મ. તેમને મધુરકંઠ વારસાગત મળેલો. તત્કાળે મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીની બોલબાલા. પિતાએ પુત્ર કંઈક અભિનય, સંગીત શીખે અને કમાય એવા ઉદ્દેશથી એ સંસ્થામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યારે તેમની ઉંમર ૧૦ વર્ષની હતી. ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં તેનો ગુજરાતી અનુવાદિત ગ્રંથ 'સંગીત પ્રભાકર' પ્રકાશિત થયો. પંડિત ભાતખંડેજીનાં અવસાન બાદ ઘણા વર્ષ વાંસદા રાજ્ય સંગીત વિદ્યાલયના મુખ્યાચાર્ય તરીકે સેવા બજાવી. ત્યાંના તત્કાલીન મહારાજા તથા રાજકુટુંબમાં તેમનું સારું માન હતું.

હિન્દુસ્તાની મોટા ઘરાનાના ગવૈયાઓ જેવા કે તાનસેનના વંશજ, રામપુરના ખાં સાહેબ, વઝીરખાં તથા મનરંગ ઘરાના જયપુરના ખાં સાહેબ મહમંદઅલી ખાં કાઠિવાલે પાસેથી પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ દોઢસો રાગોના ધ્રુપદ-ધમાર અને ખ્યાલની તેમને તાલીમ મળી હતી. ગાયકી અત્યસ્કૃતિનો વિષય છે. તેમાં વાડીલાલભાઈને સર્જન શક્તિનો થતો આવિર્ભાવ કાયમ ચમત્કાર અને ઉલ્લાસનું કારણ બનતો. એમણે મૂળશંકર મુલાણીની કોમલતા, અજબકુમારી, મોહિની, સૌભાગ્યસુંદરી, સંગીતના ફળ, દેવ-કન્યા, પ્રતાપ લક્ષ્મી, કૃષ્ણચરિત્ર તથા બેરીસ્ટર વિભાકરના સ્નેહસરિતા મધુબંસી, મેઘા માલિની વગેરે પચાસ નાટકોનું સંગીત સંયોજન કર્યું હતું.

ઈ.સ. ૧૯૪૭માં આ નામી સંગીતકારે ૬૫ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી પોતાના મધુર સંગીત સ્મરણોની સુવાસ મૂકી પરલોક પંથે પ્રયાણ કર્યું. શ્રીમતી ગીતાબેન સત્યદેવે પણ ઘણા સમય સુધી તેમની પાસે તાલીમ લીધી હતી. તેમણે તેમને અંજલી આપતાં કહ્યું હતું, “નિયમ અને સાહજિકતા, શાસ્ત્ર અને કલા એ વાડીભાઈની જીંદગીમાં અવિભાજ્ય હતાં.” સંગીતકાર માટે ગાયન જેટલું મહત્વનું છે. એટલું જ શાસ્ત્ર છે. એમ તેઓ માનતા.

સંગીત સાધક

શ્રી વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કર

ઈ. સ. ૧૯૭૨માં મહારાષ્ટ્રના એક નાના રજવાડા કુરુંદવાડના કીર્તનકાર પિતા દિગંબર પંતના ઘરે એમનો જન્મ. કુરુંદવાડના રાજવી એમનું ભારે સન્માન કરતા. નાના વિષ્ણુની તેજસ્વી મુખમુદ્રાએ પ્રભાવિત થઈ એનાં શિક્ષણ તથા લાલનપાલનની જવાબદારી પોતે સ્વીકારી.

એક વખત નરસાંબાની વાડીમાં ભરાયેલ મેળામાં વિષ્ણુ ગયો. ત્યાં દારૂખાનું ફૂટતાં અકસ્માતે વિષ્ણુની આંખ દાઝી ગઈ જે અનેક ઉપાય છતાં સુધરી નહીં પરિણામે દષ્ટિહીનતાએ અભ્યાસ પડતો મૂકવો પડ્યો. રાજવીને આ વાતની જાણ થતાં એમણે તેને સંગીત શિક્ષણ આપવાનો મનસૂબો ઘડી બાલકૃષ્ણ બુવા ઈચલકરંજીકર જેવા સંગીતજ્ઞ પાસે મીરજમાં મૂક્યા. ‘સાધના માટે શ્રદ્ધા ને શ્રમની જરૂર છે’ એવા ગુરુવિધાનને શિરોમાન્ય રાખી નિત્ય અઢાર કલાકનો પરિશ્રમ કરવા લાગ્યા ને ગુરુઆશિષથી સંગીત વિદ્યા પોતાનામાં ઊતારી. વડોદરામાં તેના એક વખતના કાર્યક્રમમાં તેણે શ્રીતાઓને મુગ્ધ કર્યા. ને સંગીતની એ સુવાસ તત્કાલીન વડોદરાનાં મહારાણી જમનાબાઈ સુધી પહોંચતાં તેમણે વિષ્ણુબાવાને પોતાના આંગણે નિમંત્રી સંગીત શ્રવણથી પ્રસન્નતા અનુભવી. પાછળથી સયાજીરાવ મહારાજે રાજમહેલમાં સંગીતસભા રાખી તેના બહુમાનરૂપે દરબારી ગવૈયા તરીકે રહેવા ઓફર કરી. પણ પોતાનાં સંગીત પ્રચારનાં વ્રતે એમણે અનિચ્છા વ્યક્ત કરી.

બાદ સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસમાં ગીરનારમાં સિદ્ધયોગીનો સમાગમ થયો. અને એ યોગી પંડિતજીના મનોભાવ પારખી જતાં આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું, “તું પંજાબમાં જઈ સંગીત પ્રચાર કર, ત્યાં તારી સર્વ અભિલાષા પૂર્ણ થશે.”

ત્યારબાદ ઉત્તર ભારતના પ્રવાસમાં અલીગઢ આવ્યા. અહીં પણ તેમણે વિશેષ વિદ્યા સંપાદનનો યોગ થતાં એક વ્યક્તિએ તેમને કેટલાંક ધ્રુપદ ગાઈ સંભળાવ્યાં અને તેની સરગમ પણ કરી દેખાડી. એ જ રીતે રાગોના વિવેચનાત્મક શ્લોકો સંભળાવી દંગ કર્યા. ત્યારે પંડિતજીને પોતાના અધૂરા જ્ઞાનનો અહેસાસ થયો. સંગીતના કાર્યક્રમો બંધ કરી માત્ર સંગીતશાસ્ત્રના સંશોધન અને અભ્યાસનું કાર્ય હાથ પર્યું. ચિંતન, મનન અને સ્વરલેખન પદ્ધતિનું સંશોધન કર્યું. તાલદર્શન માટે તેના આધારે ચિહ્નો તૈયાર કર્યા. એ દ્વારા ભારતીય સંગીતને લિપિબદ્ધ કરવાની ભૂમિકા તૈયાર કરી, પાછળથી એ પદ્ધતિના આધારે પોતાના ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય માટેનાં પાઠ્યપુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યા. ઉપરાંત કેટલીક સુંદર ચીજોને લિપિબદ્ધ કરી તેને પ્રકાશિત કરવા તે લાહોર આવ્યા. અને તે તેમનું કાર્યક્ષેત્ર બની ગયું. અહીં તેમણે તા. ૫-૪-૧૯૦૧ના રોજ ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. પ્રારંભે એક પણ વિદ્યાર્થી આવ્યો નહિ, છતાં તેઓ નિરાશ ન થયા. અલબત્ત તેમણે શ્રદ્ધાથી આરંભેલું કાર્ય નિષ્ફળ ન ગયું. છ માસમાં સંખ્યા ૧૦૫ પર પહોંચી ને સારો પ્રચાર થયો. પણ સંસ્થાના સંચાલનની દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ માટે બહારગામ જઈ કાર્યક્રમો આપવા પડતા. ઈ.સ. ૧૯૧૫ સુધી આ વિદ્યાલય સારી રીતે ચાલ્યું અને તેમની નામના વધીને કીર્તિ કદમબોશી કરવા લાગી. તે જ સમયે મુંબઈમાં પણ સંગીત વિદ્યાલય માટે જમીન ખરીદી એક મિત્રની આર્થિક મદદથી મકાન બાંધી સંગીતવિદ્યાનો લાભ ઘણા વિદ્યાર્થીઓને આપ્યો. પરંતુ મિત્રના ઉછીના પૈસા પરત કરવાની અસમર્થતાએ મિત્રે મકાનનો કબ્જો લઈ લેતાં વિદ્યાલય બંધ થયું. અલબત્ત એ સંઘર્ષકાળમાં સંગીતવિષયક ગ્રંથોનાં લેખનકાર્ય રૂપે પચાસથી વધુ ગ્રંથો લખ્યા. ભક્તિભાવ સાથે તેમના સંગીતમાં રાષ્ટ્રિયભાવના પણ વણાયેલી હતી. તેમણે શૃંગારસના પદોમાંથી અપ્લિલતા દૂર કરી શુદ્ધ રાગ-રાગિણીઓ દ્વારા ભક્તિરંગ આપી તે પદોને લોકપ્રિય કર્યા. સાત્વિક ભાવનાપ્રધાન સંગીતના પ્રચાર માટે તેમણે શિષ્યો તૈયાર કર્યા. જેમાં સંગીતમાર્તંડ પં. ઓમકારનાથજી, નારાયણ મોરેશ્વર, પ્રો. બી. આર. દેવધર, પં. વિનાયકરાવ પટવર્ધન, પં. વામનરાવ પદમા વગેરે નામો ઉલ્લેખનીય છે. ઈ.સ. ૧૯૩૧ની ૨૧ મી ઓગષ્ટે આ મહાન સંગીત-તપસ્વીએ સંસારમાંથી વિદાય લીધી.

સંગીત, સંયમ અને સેવાનો વિરલ ત્રિવેણી સંગમ એટલે

સ્વામી વલ્લભદાસ

ઈ. સ. ૧૯૦૪માં તેમનો જન્મ. તીવ્ર વૈરાગ્યને કારણે આઠ વર્ષની વયે તત્કાલીન અમદાવાદના સ્વામીનારાયણ મંદિરના આચાર્ય શ્રી વાસુદેવ પ્રસાદજી પાસે દીક્ષા લઈ ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં. તે સમયે તેમનું નામ વલ્લભદાસ રખાયું. ત્યારથી પોતે સંપ્રદાયના કઠિન વ્રત પરિપાલન કરી પોતાનું સમગ્ર જીવન ભગવદ્ ભજન તથા સેવાના દૃઢ સંકલ્પ સાથે સંગીત સાધનામાં ગાળ્યું.

બાદ સ્વામી પ્રભુજીવનદાસજીના સંપર્કમાં આવતાં તેની પાસેથી પણ સંગીત શિક્ષણ લીધું. અલબત્ત આટલાથી પણ તૃપ્ત ન થતાં. જયપુર જઈ શ્રી માંગીલાલને બાદમાં અમદાવાદના ઉસ્તાદ સુલતાનખાં પાસે તબલા અને મૃદંગવાદનનું લગાતાર આઠેક વર્ષ શિક્ષણ લઈ બંને કળામાં તેઓ નિપુણ થયા. અભ્યાસ વધવા સાથે ખ્યાસ પણ બળવત્તર થતી ગઈ અને સંગીતકલાના કોઈ સર્વોચ્ચ શિખરસમા ઉસ્તાદના સમાગમનું સ્વપ્ન સેવવા લાગ્યા. આવી તીવ્ર તાલાવેલી ને ઝંખના સમયે જ ખ્યાતિપ્રાપ્ત સંગીતસ્વામી આફતાબે મૌલિકી ઉસ્તાદ ફૈયાજ ખાંનાં અપૂર્વ સંગીત શ્રવણનો વડોદરામાં અવસર મળ્યો. દિલ ડોલી ઉઠ્યું. પ્રાણ પ્રકુલ્લિત થયા. રંગીલા ઘરાનાના પ્રતિભાશાળી ઉસ્તાદના વ્યક્તિત્વ અને સંગીતનો સ્વામીજી પર અજબ પ્રભાવ પડ્યો. તત્કાળે જ એ મહાઉસ્તાદનું શિષ્યત્વ સ્વીકારી શિક્ષણ લેવાનો નિર્ધાર કર્યો અને તે માટે તેમને વિનંતી કરી, ઉસ્તાદે પણ કોઈ જાતની આનાકાની વિના વિનંતીને માન આપી સમય મળે તેમ તેમ શિક્ષણ આપતા ગયા. અને તે સમય દરમિયાન ઉસ્તાદના આદેશાનુસાર તેમના સાળા ને પટશિષ્ય એવા આતાહુસેનખાંએ પણ સ્વામીજીને બાર વર્ષ સુધી નિયમિત તાલીમ આપી.

સ્વામીજીનાં સંગીતથી પ્રભાવિત થઈ મુંબઈના પુષ્ટિ-સંપ્રદાયના સંગીતમર્મજ્ઞ ધર્માચાર્ય ગોકુલનાથજી મહારાજે તેમને ‘સંગીત સુધાકર’ ની પદવી આપી ગૌરવ બક્ષ્યું. એ જ રીતે દ્વારકાની શારદાપીઠ સંસ્થાના શંકરાચાર્ય શ્રી અભિનવ સચ્ચિદાનંદજીએ પણ અમદાવાદ ખાતેના ભવ્ય સમારંભમાં સ્વામીજીનાં સંગીતથી પ્રસન્ન થઈ ‘સંગીત રત્નાકર’ અને ‘સંગીત પારિજાત’ એવી બે-બે ઉપાધિઓથી નવાજ્યા હતા.

ભારતના અનેક ભાગોના પ્રવાસ ઉપરાંત સ્વામીજીએ

ભારતીય સાંસ્કૃતિક દૂત કરીકે પાંચ-પાંચ વાર વિદેશયાત્રાઓ પણ કરી છે. આવી વિદેશયાત્રાઓ દરમિયાન સ્વામીજીએ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત અને સત્સંગનો પણ સારો એવો પ્રચાર કર્યો છે. કેટલેક સ્થળે ટેલિવિઝન અને રેડિયો જેવા માધ્યમો દ્વારા સંગીત કાર્યક્રમ રજૂ કરી ભારતીય સંગીત કલાને સંસ્કૃતિનો ધ્વજ ફરકાવી સાંસ્કૃતિક દૂત તરીકેની કામગીરી અજબ રીતે બજાવી છે. સંગીત, સંયમ અને સેવાના વિરલ ત્રિવેણી સંગમે તેઓ દેશવિદેશમાં ઉષ્માભર્યા સન્માનો ને સ્વાગત પામ્યા છે. આવા ગુજરાતી સિદ્ધ સંગીતકાર માટે ગુજરાત જરૂર ગૌરવ લઈ શકે.

હીરજીભાઈ ડોક્ટર

પિતા રૂસ્તમજી અને માતા ગુલાબબાઈની કૃપા વડોદરામાં પારસી પરિવારમાં ઈ.સ. ૧૮૮૪માં એમનો જન્મ. શૈશવથી જ સંગીત પ્રત્યેની અભિરુચિને કારણે મેટ્રિકના શિક્ષણ સાથે વાયોલિનવાદનનું શિક્ષણ લેવા માંડ્યું. બરજોરજી જીજીકાઉને ગુરુપદે સ્થાપી આઠ વર્ષ તાલીમ લીધી. વાયોલિન શિક્ષણના પૂર્ણતાના સમયે એક ગમખ્વાર બનાવ બન્યો. સયાજીરાવ મહારાજના પુત્ર રાજકુમાર શિવાજીરાવનું દુઃખદ અવસાન થયું. અને એ રાજકુમારની શ્રદ્ધાંજલી રૂપે કોલેજિયન યુવાનોએ એક ખાસ નાટક યોજ્યું. તેમાં વાયોલિનવાદનનો યશ હીરજીભાઈને પ્રાપ્ત થયો. તેમની વાદનકળાથી પ્રસન્ન થઈ મહારાજા સયાજીરાવે તેમને સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કર્યો.

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં બીનકાર જમાલુદિનખાં પાસે રોજના આઠ કલાકના રિયાઝથી દિલરૂબાવાદનનું શિક્ષણ તેમણે લેવા માંડ્યું. ઈ. સ. ૧૯૧૭માં બી. એ. અને બી.એસ.સી.ની પરીક્ષાઓ પસાર કરી, અલબત્ત સંગીત સાધના ચાલુ રાખીને. ઈ.સ. ૧૯૨૫માં તેઓ પં. વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડેના સંપર્કમાં આવ્યા ને એ સંપર્કે એમના હૃદયને આકર્ષ્યું. ઈ.સ. ૧૯૨૮ની પહેલી ઓગષ્ટે શ્રીમંત સયાજીરાવે તેમની સંગીતવિદ્યાલયના મુખ્યાધ્યાપક તેમજ સરકારના કળાવંત ખાતાના વડા તરીકે ‘ડાયરેક્ટર ઓફ એમ્યુઝ-મેન્ટસ’ના હોદ્દા પર નિમણૂક કરી.

બાદ ભારતીય સંગીત મહાવિદ્યાલયના મુખ્ય આચાર્ય તરીકે નિમાયા અને ઈ.સ. ૧૯૩૩માં સંસ્થાની પ્રગતિથી અત્યંત ખુશ થઈ મહારાજા સાહેબે એમને ખાસ પુરસ્કાર આપી તેમનાં સુંદર કાર્યની કદર કરી. આ વિદ્યાલયમાં દિન

પ્રતિદિન વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ ને અનેક સંગીત-વિશારદો બહાર પડવા લાગ્યા. કલાવંત ખાતામાં તેમની નીચે હિન્દુસ્તાનના અત્યંત નામી કલાકારો, સંગીતકારો હતા, જેમાં ઉસ્તાદ કૈયાઝખાં, તસદુક હુસેનખાં, ફિદાહુસેનખાં, નિસારહુસેનખાં, અબીદ હુસેનખાં, આતાહુસેનખાં વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કલાકારોની કલા માટે આદરભાવની વ્યક્તતા સાથે શિસ્તપાલનના પણ જબરા આગ્રહી હતા. તેમણે સયાજીરાવની આજ્ઞાથી 'ઉત્તર હિન્દુસ્તાની સંગીતનો ઇતિહાસ' નામની પુસ્તિકા લખી હતી, જે સંગીત વિદ્યાલયમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે દાખલ કરાઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૯૪૭માં દેશ આઝાદ થયો ને ત્રિરંગો લહેરાયો, સાથે રજવાડાનાં વિલીનીકરણ થતાં આ વિદ્યાલયને સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન કરવાનો નિર્ણય લેવાયો. અત્યાર સુધીમાં તેમણે આકાશવાણીના અમદાવાદ-વડોદરા કેન્દ્ર પરથી શાસ્ત્રીય સંગીતના વિવિધ વિષયો પર ઘણા અભ્યાસપૂર્ણ વાર્તાલાપો પ્રસારિત કર્યા છે. ખૂબ જ અભ્યાસ, અનુભવ અને પરિશ્રમથી, સિતાર, સરોદ, વીણા વગેરે તંતુવાદ્યોના સંબંધમાં તેમણે એક મોટો ગ્રંથ પણ તૈયાર કર્યો છે.

શ્રીમતી મૃણાલિની સારાભાઈ

દક્ષિણ ભારતમાં સામાજિક અને રાજકીય અગ્રસ્થાને રહેલ સ્વામીનાથન કુટુંબની એ સુપુત્રી. પરિવારના સંસ્કાર તેમને સંગીત અને નૃત્યક્ષેત્રે પણ અગ્રસ્થાને લઈ ગયા. બાળપણથી જ અપનાવેલી ભરતનાટ્યમ્ નૃત્યશૈલી કાળાંતરે સુંદર રીતે હસ્તગત કરી. નૃત્યક્ષેત્રે સહાયક બને એવા વૈજ્ઞાનિક અને સંસ્કારી ગુજરાતી પરિવાર કેલીકો મીલના માલિક શ્રી વિક્રમ સારાભાઈએ તેમને પ્રોત્સાહન કરી. પત્નીની સુંદર ભૂમિકા ભજવેલ. બન્નેએ મળીને અમદાવાદમાં, ગુજરાતના ગૌરવસમી 'દર્પણ' નામક સંસ્થા સ્થાપી. આ રીતે ભરતનાટ્યમ અને શાસ્ત્રીય નૃત્યક્ષેત્રે ગુજરાતને ગૌરવ અપાવ્યું. એમના ગુરુ શ્રી મીનાક્ષી સુંદરમ્ પિલ્લાઈ અને અન્ય ગુરુઓ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. પોતાની આગવી સર્જનાત્મક તથા રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કૃતિઓ દેશ અને દુનિયામાં પ્રદર્શિત કરી ભારતનું નામ રોશન કર્યું.

શ્રીમતી કુમુદિની બહેન લાખિયા

જન્મે મહારાષ્ટ્રિયન પણ કર્મભૂમિ ગુજરાતને બનાવી. કથક નૃત્યમાં પરંપરાગત તાલીમ લીધા બાદ અનેક ગુરુઓના

સહવાસમાં નૃત્યક્ષેત્રે ઘણું કામ કર્યું. જાણીતા નૃત્યકાર બીરજુ મહારાજના સહવાસમાં અનેક નૃત્યનાટિકાના સર્જનમાં તેમણે ભાગ ભજવ્યો. આગળ જતાં બેલે ટેકનિક દ્વારા કથકમાં કોરિયોગ્રાફીના અનેક પ્રયોગો કરી નૃત્યરચનાઓ દેશ-વિદેશમાં પ્રદર્શિત કરી, કલા અને પોતાનું નામ રોશન કર્યું. અને ગુજરાતમાં 'કદમ્બ' નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી.

સ્વ. શ્રીમતી અંજલીબેન મેટ

ભાવનગરમાં જન્મેલાં અને મુંબઈમાં ભણેલાં શ્રીમતી મેટે સૌપ્રથમ શ્રીમતી રૂક્મણીદેવીની કલાસંસ્થામાં ભરતનાટ્યમની વિદ્યાર્થીની રૂપે તાલીમ લઈ પોતાનાં જ્ઞાનનો લાભ મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીને આપ્યો. જેમાં જાણીતા વિદ્યાર્થીઓ શ્રીમતી ઈલાબેન ઠાકોર, સ્વ. મધુભાઈ પટેલ જેવા શિષ્યો તૈયાર કરી નૃત્યક્ષેત્રે ગુજરાતને ગૌરવ પ્રદાન કર્યું.

પંડિત સુંદરલાલ ગાંગાની

રાજસ્થાનમાં જન્મેલા શ્રી પંડિતે વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટીમાં નૃત્યની તાલીમ અને શિક્ષણ લઈ કથક નૃત્ય શૈલીમાં ઉત્તમ કામ કર્યું. જયપુર ઘરાનાના વિશિષ્ટ નર્તક અને પ્રખર તબલાવાદકે રેડિયો અને દૂરદર્શનના માધ્યમથી જનસમાજને પોતાની કલાનું દર્શન કરાવ્યું. તેઓનાં કાર્યને ગુજરાત ઉપરાંત અમેરિકા તથા લંડનમાં તેમના વિદ્યાર્થીઓ આગળ ધપાવી રહ્યા છે. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર ખાતે તેમના શિષ્ય ધરમશીભાઈ શાહ તેમનાં કાર્યને વધારે આગળ લઈ જઈને તેમને પ્રેરણાસ્ત્રોત બનાવી કથક ક્ષેત્રને નવતર સ્વરૂપ આપવા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. તેમાં ગુરુશ્રી સુંદરલાલજીનું પણ વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. શ્રીમતી ઈનાશાહ, અંજલી આંબેગાવડ, પ્રફુલ્લા પટેલ, નીલીમા તેમના શિષ્ય છે.

શ્રીમતી જયુશીંગ મેનન

ભુજ (કચ્છ)માં જન્મેલાં ડો. મહીપતભાઈ મહેતાના સુપુત્રી જયુશીંગે એમ. એસ. યુનિ.માં નૃત્યતાલીમ લઈ હાલ ત્યાં જ પોતાની સેવાઓનો લાભ આપે છે. તેમણે અનેક યુવા કલાકારોને તૈયાર કર્યા છે.

શ્રી બાબુભાઈ અને રસિકભાઈ અંધારિયા

સ્વ. શ્રી બાબુભાઈ અને સ્વ. શ્રી રસિકલાલ અંધારિયા

ભાવનગરના આ બન્ને ભાઈઓએ સંગીત ક્ષેત્રે આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. વારસાગત મળેલ સંગીત કલામાં ઉભયે સ્વપ્રયત્ને આગવી પ્રતિભા સંપન્ન કરી. બન્ને ભાઈઓની ખૂબીઓ અલગ-અલગ હતી. બાબુભાઈએ રેડિયો અને દૂરદર્શન તેમજ સંગીત સભાઓ દ્વારા પોતાનું જ્ઞાનપ્રદર્શિત કર્યું. જ્યારે રસિકલાલભાઈએ ગાયન ક્ષેત્રે અનેક અપ્રયલિત રાગોને આવશ્યકતાએ પ્રયલિત કર્યા. પદ્મશ્રી બળવંતભાઈ ભટ્ટ દ્વારા સ્વજ્ઞાનની ચકાસણી કરી, કરાવીને શ્રોતાઓને મુગ્ધ કર્યા. અને સૂરમણિનું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું. જીવનસંખ્યાએ લંડનમાં શ્રોતાઓ સમક્ષ કલાજ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરી ચાહના મેળવી અને ત્યાં જીવન સમાપ્તિ કરી.

સ્વ. શ્રી યશવંત પુરોહિત

ભાવનગરમાં જન્મેલા ને ત્યાંજ દક્ષિણામૂર્તિશાળામાં ભણેલા શ્રી પુરોહિતે સંગીત તાલીમનું શિક્ષણ પં. ઓમકારનાથજી પાસેથી શરૂ કરી, કિરાના ઘરાનાની વિશિષ્ટ તાલીમ લીધી. એમનો સુમધુર કંઠ અબ્દુલ કરીમખાંની યાદ આપતો. તેમના આ ક્ષેત્રના પ્રદાનના કારણે ભાવનગરે તેમની કાયમી સ્મૃતિરૂપે તેમના નામનું યશવંતરાય નાટ્યગૃહ સ્થાપ્યું.

પદ્મશ્રી પ્રજ્ઞાયક્ષુ બળવંતભાઈ ભટ્ટ

ભાવનગર પ્રશોરા નાગરજ્ઞાતિમાં જન્મેલા શ્રી ભટ્ટે નાનપણમાં જ આંખોનું તેજ ગુમાવતા શ્રી મૂળશંકર મો. ભટ્ટનાં સૂચનથી પં. શ્રી ઓમકારનાથ ઠાકુર પાસે ગાયનની તાલીમ લીધી. બહુ ઓછા કલાકાર એવા હોય છે, જે શાસ્ત્ર અને ગાયનક્ષેત્રે સમાન અધિકાર ભોગવતા હોય છે. શ્રી ભટ્ટ તેવી એક વિરલ વ્યક્તિ છે. ઉપરાંત તેમની વિશિષ્ટતા એ હતી કે ચીલાચાલુ શાસ્ત્રીય સંગીતની ચીજોમાં એક સાહિત્ય તત્વ અને વેદ જેવા અગમ્ય શાસ્ત્રમાંથી જ્ઞાન લઈ પોતાની વાત નવીનગત કૃતિઓ દ્વારા રજૂ કરી આ ક્ષેત્રે સુંદર પ્રદાન કર્યું. જેમ કે શારદા અને સરસ્વતી એ નામથી આપણે વિદ્યાની દેવીને પહેચાનીએ છીએ પરંતુ તેઓએ ગૂઢસંદર્ભમાં એમની જે નવીપહેચાન આપેલી તેનો નમૂનો આ મુજબ છે :

“વિહરતી બ્રહ્મનંદિની ગગનમાંહિ શ્વેત હંસઆરૂઢ”

આવી વિશિષ્ટ શબ્દરચનાઓ એમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે.

શ્રીમતી ઇલાક્ષી ઠાકોર

ગુજરાતને પોતીકું, આગવું શાસ્ત્રીય નૃત્ય નથી પરંતુ

વડોદરામાં સયાજીરાવ યુનિ. દ્વારા ભરત નાટ્યમ્ અને કથકને ખૂબ જ ઊંચું સ્થાન આપ્યું. ગુજરાત અને દેશને નૃત્યકારોનું પ્રદાન કર્યું. જેમાનાં એક ઈલાક્ષીબેન ઠાકોરે એમ. એસ. યુનિ.માંથી તાલીમ લઈ અમદાવાદને કાર્યક્ષેત્ર બનાવી નર્તક-નર્તકીઓને તાલીમ આપી. ગુજરાતમાં તેઓએ ભરત-નાટ્યમનું નામ જનસમાજમાં પ્રસારીને પ્રગતિને સ્થાને લાવી દીધું. પોતાના પુત્ર ચંદન ઠાકોર દ્વારા પ્રગતિ કરી રહેલી તેમની સંસ્થા ‘નૃત્યભારતી’ દ્વારા તૈયાર થયેલા શિષ્યોથી અમદાવાદ તથા ગુજરાત બહાર તેમનું બહોળુ શિષ્યમંડળ છે.

શ્રીમતી સ્મિતા શાસ્ત્રી

શ્રીમતી મૃણાલીની સારાભાઈની ‘દર્પણ’ સંસ્થાના શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થીઓ તરીકે ભરતનાટ્યમ્ તથા કુચિપૂડી નૃત્યની તાલીમ હસ્તગત કરી હાલ પોતાની સંસ્થા ‘નર્તન’ નું સંચાલન કરે છે. અને તેઓએ ગુજરાતમાં કુચિપૂડી નૃત્યમાં અનેક શિષ્યો તૈયાર કર્યા છે.

શ્રીમતી ઇના શાહ

એમ. એસ. યુનિ દ્વારા ગણમાન્ય વિદ્યાર્થીઓમાં ઈનાબેનનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે પંડિત સુંદરલાલ ગાંગાની પાસે કથક તથા શ્રીમતી કુમુદિનીબહેન લાખિયા સાથે સાંસ્કૃતિક પ્રવાસમાં ભાગ લીધેલ છે. હાલ સરદાર પટેલ યુનિ. (વલ્લભવિદ્યાનગર) માં પ્રાધ્યાપિકા તરીકે સેવા આપે છે.

ભાસ્કર મેનન

કેરાલામાં જન્મેલા ને ગુજરાતને કર્મભૂમિ બનાવનાર શ્રી મેનને પોતાની પત્ની શ્રીમતી રાધામેનન સાથે ગુજરાતને પરંપરાગત કથકલી, ભરતનાટ્યમ તથા મોહિની આટમ્ની તાલીમ ‘મુદ્રા’ સંસ્થા દ્વારા અનેક શિષ્ય-શિષ્યાઓને આપી. ગુજરાતની નૃત્યક્ષેત્રે સેવા કરી. તેમાં તેમનાં પત્ની સાથ આપી રહ્યાં છે.

શ્રીમતી રમાકાન્ત : મોહિની આટમ્

ગુજરાતને મોહિની આટમ્ નૃત્યશૈલીની એક સુંદર ભેટ શ્રીમતી રમાકાન્ત દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમણે માવતર તેમજ શ્વસુરપક્ષે પણ એક મહાન કલાકાર ‘કુધુનારાયણ’ના કુટુંબમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને બંને પક્ષના કુટુંબના વારસારૂપે નૃત્યક્ષેત્રે આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તે સ્વરૂપે આજે તેઓ વડોદરામાં શિષ્યો દ્વારા મોહિનીઆટમ્ને આગળ ધપાવી રહ્યાં છે.

સંગીતશાસ્ત્રી ડાહ્યાલાલ શિવરામ

સંગીતશાસ્ત્રી ડાહ્યાલાલના વડદાદા ગવૈયા બહેચરદાસ મહારાજ વખતસિંહજી, હિન્દી વગેરે કવિતા અને સંગીત ગીતોના રચયિતા મનસુખરામ, મહારાજા વિજયસિંહજી તથા ગેય ગીતો ગુજરાતી તેમ જ વ્રજભાષામાં કાવ્યો અને આખ્યાનોના સર્જક શિવરામ, મહારાજા જસવંતસિંહજી અને તખ્તસિંહજીના રાજ્યકાળ દરમિયાન રાજ્યગાયક તરીકે કાર્ય કરતા હતા.

આવા વંશપરંપરાના રાજ્યગાયક કુળમાં શિવરામને ત્યાં ઈ.સ. ૧૮૬૮માં માતા શિવકોરની કૃપે ડાહ્યાલાલનો જન્મ થયો. સંગીત અને સાહિત્યના પયપાનમાં ઉછરતા આ બાળકને આધુનિક કેળવણીની સાથોસાથ પિતાનો ઝોક, ગાયન, વાદન અને કવિતા તરફ વિશેષ હોવાથી એ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાનું શરૂ થયું. પ્રારંભમાં પ્રત્યક્ષ સંગીતની કઠિન સ્વરસાધનાની સાથોસાથ દિવસ-રાત્રિના વિવિધ સમયના વિવિધ રાગરાગિણીઓ એ જ સમય દરમિયાન શીખવાય એ પ્રકારે શિક્ષણ આપવું શરૂ કર્યું. વળી વિવિધ વાદ્યો ઉપર કાબુ અને કુશળતા મેળવવાનું શિક્ષણ અપાવું પણ શરૂ કર્યું.

તેમનામાં પિતાના આનુવાંશિક ગુણોની સહજ અને કુદરતી બક્ષીસ હતી. આથી બાળવયમાં જ સ્વરજ્ઞાન અને સ્વરસાધનાનું ઘણું જ સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પરિણામે રાગરૂપો ધ્યાનમાં રાખવામાં, ગળેથી કાઢવામાં અને કાનથી પરખવામાં વાર લાગતી નહિ. તેઓ અનેક વાદ્યો કુશળતાથી વગાડી શકતા. વય વધતી ગઈ તેમ તેમ શિક્ષણની સાથોસાથ વડિલોના સંબ્રહિત સંગીત અને કાવ્યના હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું પરિશીલન તેમ જ અન્ય પ્રાચીન અર્વાચીન સંગીતનાં પુસ્તકોનું મનન કરવામાં ગાળતા. કદાવર અને મજબૂત દેહ, ઘાટીલો અને મધુર કંઠ, ચિંતનશીલ સ્વભાવ, કુટુંબપ્રેમી, મીતભાષી, શાંત અને સંતોષી ડાહ્યાલાલને કોઈપણ જાતનો આઘાત જલદી અસર કરતો.

સાહિત્ય અને સંગીતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી જોવા યુવાનીમાં તેમણે રંગભૂમિનો અનુભવ પણ લીધો હતો. 'સંગીત લીલાવતી' ના પ્રયોગમાં તેમણે સુમતિવિલાસની ભૂમિકા પ્રશંસનીય રીતે ભજવી હતી. ગાયનના શોખે તેમનું ધ્યાન મુંબઈની તે સમયની પ્રખ્યાત દાદાભાઈ ઠૂંઠીની ઉર્દુ કંપની તરફ આકર્ષાયું. મુંબઈના સહવાસ દરમિયાન ગુણી

લોકોને સાંભળવા, સંભળાવવા તથા શાસ્ત્રીય રીતે વાદવિવાદ કરવાની વિવિધ તક ઝડપી સંગીતના અંગો પર થતા વાદવિવાદમાંથી જે સિદ્ધાંતો સ્થિર થતા તેમાં જ ભારિ 'સંગીત કલાધર' ગ્રંથનાં બીજ હતાં.

પણ નાટકનો સહવાસ ટૂંકમાં જ આટોપી લેવો પડ્યો. કારણ કે પિતાના સ્વર્ગવાસ પછી મહારાજા તખ્તસિંહજીના જીવનકાળમાં અને મહારાજા ભાવસિંહજીના શૈશવકાળમાં પિતાની વંશપરંપરાની રાજ્યગાયકની જગ્યા સંભાળી લીધી અને સંકલ્પ કર્યો કે ભજવવા કરતાં ગીતો બાંધવા, નાટકો લખવાં, કાવ્યો બનાવવાં અને પિતા કરતાં કંઈક અપૂર્વ કરી બતાવી રાજ્યસેવામાં જીવન સમર્પણ કરવું. આથી જ વડોદરાના ગાયકવાડી રાજ્યના રાજ્યગાયક પદનો અસ્વીકાર કરતાં તેમણે ખુમારીથી કલ્પ કે મારું જીવન ભાવનગર નરેશ મહારાજા ભાવસિંહજીને સમર્પિત છે. તેમનો સાથ જીવનભર નિભાવીશ અને પોતાનું એ વચન પાળ્યું.

તેમને એકાન્તમાં ફરવું ગમતું. એક વખત ઘીચ ઝાડીમાંથી એક કોયલનો ટહૂકો અને બીજી કોયલનો પ્રત્યુત્તર સાંભળીને તેમને પ્રશ્ન થયો કે આ ટહૂકારને સંગીતલિપિમાં ઉતારતાં તેનો ભાવાર્થ સમજાય કે નહિ? તેમણે કોયલના ટહૂકા અને તેના પ્રત્યુત્તરને કાગળ પર પેન્સીલના થોડાંક ટપકાંથી ઉતારી ગળેથી બેચાર ટહૂકાર કર્યા અને થોડી જ ક્ષણોમાં કોયલોએ ટહૂકાર કરી આકાશને ભરી દીધું. આ હતી તેમની સંગીતની સૂઝ અને સમજ. આ દિવસો દરમિયાન સંગીતના જટિલ પ્રશ્નો-જેવા કે હિન્દુસ્તાની સંગીતને નિયમિત કરવા સર્વસંમત નોટેશન પદ્ધતિની જરૂરિયાત, સ્વર સાથે પ્રકાશનો, ધ્વનિ સાથે હવાનો, સ્વરની ઉત્પત્તિ અને ગતિનો, સ્વર સાથે રસ નિષ્પત્તિનો, આધુનિક શાસ્ત્રો સાથે સંગીતનો - એ તેમના હૃદયમાં તુમુલ યુદ્ધ જગાડ્યું. એ જ અરસામાં શામળદાસ કોલેજના પ્રીન્સીપાલ જમશેદજી નવરોજી ઊનવાળાએ ઈંગ્લીશ નોટેશન, ઓલ્ડ નોટેશન, ટોનિક સેલ્ફ નોટેશન, વગેરેની સમજ આપતાં તેમની પાસેથી અંગ્રેજી ભાષાનો અને પછી એ જ કોલેજના પરિચયન વિષયના પ્રોફેસર શેખ મહમ્મદ ઈરફાન પાસેથી અગાઉ પિતા પાસેથી શીખેલી ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ વધારવા માંડ્યો. આ સર્વ અભ્યાસને વીરપુરી બાવાના મઠ નામે ઓળખાતા દરબારી મકાનના એક શાંત ઓરડામાં તંબૂર અને પુસ્તકો સહિત ટમટમ બળતા દીવા પાસે બેસી મોટો ગ્રંથ રચવા કલમ હાથમાં લીધી.

બીજીબાજુ મહારાજ ભાવસિંહજીને કોલેજજીવનથી સંગીત દ્વારા નીતિનો પ્રચાર કરવાની પૂર્ણ ધગશ હતી. તેમને જાણ થઈ કે ડાહ્યાલાલે નોટેશન પદ્ધતિ ઉપજાવી છે અને એક ગ્રંથ લખવા માંડ્યો છે. આથી તેઓ પ્રસન્ન થયા અને ગ્રંથના રચનાકાર્યમાં સહાય અને સગવડ આપવા બાવાના મઠના મકાનને બદલે પેડોક બંગલો અને પછી ઈન્ફન્ટ્રી કમાંડવાળો બંગલો રહેવા માટે આપ્યો અને ગ્રંથની રચના કેટલી આગળ વધી છે તેની જાતે દેખરેખ રાખતા. પંદર વર્ષ સુધી અનેક રાત્રીઓ ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર વાગ્યા સુધી લખ્યું. આ ગ્રંથ એટલે ‘સંગીત કલાધર.’

મહારાજ ભાવસિંહજીએ દરબારી છાપખાનામાં ઈ.સ. ૧૯૦૧માં તે છપાવી આપ્યો. ઈ.સ. ૧૯૩૮માં તેની બીજી આવૃત્તિ થઈ. આજે એ ગ્રંથ અપ્રાપ્ય છે. ગુજરાતી ભાષામાં સંગીત પર લખાયેલા ગ્રંથોમાં તે અનન્ય છે. પંદર પંદર વરસના સતત પરિશ્રમ, ઉજાગરા અને ચિંતનની તેમના મગજ પર અસર થઈ. તેઓ અસંબદ્ધ બોલવા લાગ્યા. મહારાજ ભાવસિંહજીએ જાત દેખરેખ નીચે વેદો વગેરેની મદદ પહોંચાડતાં તેમની તબિયત સુધરી અને મહારાજની આજ્ઞા થતા કુંવરીસાહેબને સંગીતજ્ઞાન અને સિતાર શીખવવાનું કાર્ય તત્પરતાથી અને ચીવટથી કર્યું.

યુવરાજ કૃષ્ણકુમારસિંહજીનાં લગ્ન અને રાજ્યારોહણ પ્રસંગે પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર ભાતખંડેને નિમંત્રણ આપવા ગયેલા દલસુખરામભાઈ અને વાસુદેવભાઈને ભાતખંડેએ કહેલું કે “તમારા રાજ્યમાં પંડિત ડાહ્યાલાલ જેવા વિદ્વાન છે તો પછી મને શ્વ માટે બોલવવા આવો છો ?” આમ ભાતખંડેએ ડાહ્યાલાલના સંગીતશાસ્ત્રના પ્રકાંડ જ્ઞાનનો કરેલો સમાદર તેમની સંગીત પરની પકડ અને વિદ્વતાની ઘોતક છે.

તેમણે ‘સંગીત કલાધર’ ઉપરાંત સંગીતનાં મૂળતત્ત્વો, મ્યુઝિક મેન્યુઅલ, સાહિત્યકાસાર (કાવ્યપુસ્તક), સંગીત બાળપોથી, સંગીત શિક્ષક, વર્તમાન મહાભારતની શ્રેણીમાં બેલ્લયમાખ્યાન, દુર્ગાખ્યાન અને હિન્દી વિક્રમાખ્યાન, પ્રભાશંકરની પ્રશસ્તિ દર્શાવતી પ્રભાકર પચ્ચીસી, કવિ કાન્ત સાથે સલીમશાહ, દુઃખી સંસાર અને જાલીમ ટુલિયા એ નાટકો અને બે અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ ધીરવિજય નાટક અને ગંગાવતરણ કૃતિઓ રચી છે.

મહારાજ ભાવસિંહજી પ્રત્યેની વફાદારી અને સ્નેહને કારણે તેમના સ્વર્ગવાસ પછી એમને જીવન પર મોહ ન રહ્યો.

તમામ પ્રવૃત્તિઓ શાંત પડી ગઈ. મહારાજશ્રીનાં વિયોગચિહ્ન તરીકે પંચકેશ ધારણ કર્યાં. વાઘો અને પુસ્તકો પર પાંચ પાંચ વર્ષોનો કાટ અને ધૂળ ચડ્યાં. હૃદયના તારો તૂટી ગયા અને તા. ૬-૧૧-૧૯૨૪ના રોજ ભાવનગરમાં સ્થૂળ દેહ ત્યજી મહારાજશ્રીના દિવ્ય આત્માની સેવા કરવા સ્વર્ગ સંચર્યા.

વાસુદેવભાઈ ભોજક

વાસુદેવભાઈનો જન્મ ભાવનગરના રાજ્યગાયક દલસુખરામ ઠાકોરને ત્યાં તા. ૧૮-૪-૧૯૦૪ અક્ષયતૃતિયાના રોજ વીજાપુર તાલુકાના સોખડા ગામે થયો હતો. ભાવનગરમાં મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. પિતાશ્રી દલસુખરામભાઈ તથા ગવૈયા હમીરખાં પાસેથી સંગીત શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. પિતાશ્રી સાથે ગાયક તરીકે ઈ.સ. ૧૯૨૭થી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યાં સુધી રહ્યા. પછી મહારાજ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ, ભાવનગરમાં જ નિવૃત્તી સુધી સંગીત શિક્ષક તરીકે સેવા આપી. તેમના કંઠમાં પિતાશ્રીના કંઠની બુલંદીની સાથે હમીરખાંની બારીકાઈભરી કુમાશ ઉમેરાઈ. આથી તેમનો અવાજ અબ્દુલખાનના ગળાની મીઠાશ અને અમીરખાનના ગળાના અવાજને ભેગો કરીએ એવો ખૂબ જ સૂરીલો મીઠો હતો.

સંગીતની સાધનામાં આલાપચારી નોમતોમમાં ઉત્તમ પ્રકારની તાલીમ મેળવી હતી. ધ્રુપદ ગાયકી તેમના ગળામાં એટલી તો સુંદર બેસી ગઈ હતી કે વડોદરામાં ‘રેડિયો ડાયમન્ડ જ્યુબિલી બ્રોડકાસ્ટિંગ’માં તેઓ પસંદગી પામેલા. શાસ્ત્રીય સંગીત ઉપરાંત ભજન અને સુગમ સંગીતમાં પણ તેઓ ખૂબ જ પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા.

રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના દિવસોમાં ટાગોર શાંતિનિકેતન માટે ફંડ એકઠું કરવા ભારતના વિવિધ રાજ્યોમાં જઈ સૌરાષ્ટ્રમાં લીમડી, મોરબી, લાઠી, પોરબંદર, ભાવનગર વગેરે રાજ્યોમાં ગયેલા. આ દરમિયાન સ્થાનિક રાજ્યના અને અન્ય સંગીતકારોને સાંભળવાનો તેમનો નિત્યક્રમ હતો. પોરબંદરમાં પિતા-પુત્રે કેદાર રાગ એવો સરસ ગાયો કે ટાગોર અને રાણાસાહેબ મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયા. ટાગોર યુવાન વાસુદેવના મુખે મેટ્રિકમાં અભ્યાસ કરું છું. એ સાંભળી બોલી ઊઠ્યા : ‘યુ આર ઓલરેડી એ ગ્રેજ્યુએટ ઓફ મ્યુઝિક, વ્હાય ડુ યુ બોધર યોર હેડ વિથ એલ્જબ્રા એન્ડ જ્યોમેટ્રી?’ એ જ રીતે ભાવનગરમાં પિતા-પુત્રે રાજ્યગાયિકા કેસરબાઈના ગાન પછી કેસરબાઈના જ સ્વરે તાર સપ્તકમાં વસંત રાગ ગાઈ વાતાવરણને પ્રભાવશાળી બનાવ્યું.

તેમની યુવાનીમાં બનારસ અને અલાહાબાદ સંગીત કોન્સર્ટમાં તેમના પિતા સાથે ભાગ લીધેલો. અલાહાબાદમાં પિતાને સુવર્ણચંદ્રક અને તેમને રૌપ્યચંદ્રક અને પ્રમાણપત્ર મળેલાં. તેમનો અવાજ સાડા ત્રણ સમકનો તદ્દન સાફ હતો, એટલું જ નહીં કુદરતી બક્ષીસવાળા જ ગાઈ શકે તે લરજના સ્વર (ખરજથી નીચે) તેઓ સરસ રીતે ગાઈ શકતા. તેમણે લાઠી, પાલીતાણા, ભાવનગર, ચૂડા-વઢવાણના રાજકુટુંબના સભ્યોને સંગીત શિક્ષણનું કાર્ય કરેલું.

તેમણે અનેક વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનોને શાસ્ત્રીય તેમ જ સુગમ સંગીતની તાલીમ આપી. તેમાં નોંધપાત્ર તેમના લઘુબંધુ ગજાનન ઠાકુર, મોટા પુત્ર જયદેવ ભોજક તેમ જ સૌથી નાના પુત્ર પ્રભાતદેવ ભોજક. તેમના પૌત્ર ગિરિરાજ જયદેવ ભોજકે પણ આ વારસો જાળવ્યો છે. તા. ૧૧-૯-૭૫ના રોજ તેઓ સ્વર્ગે સંચર્યા.

ગજાનન ઠાકોર

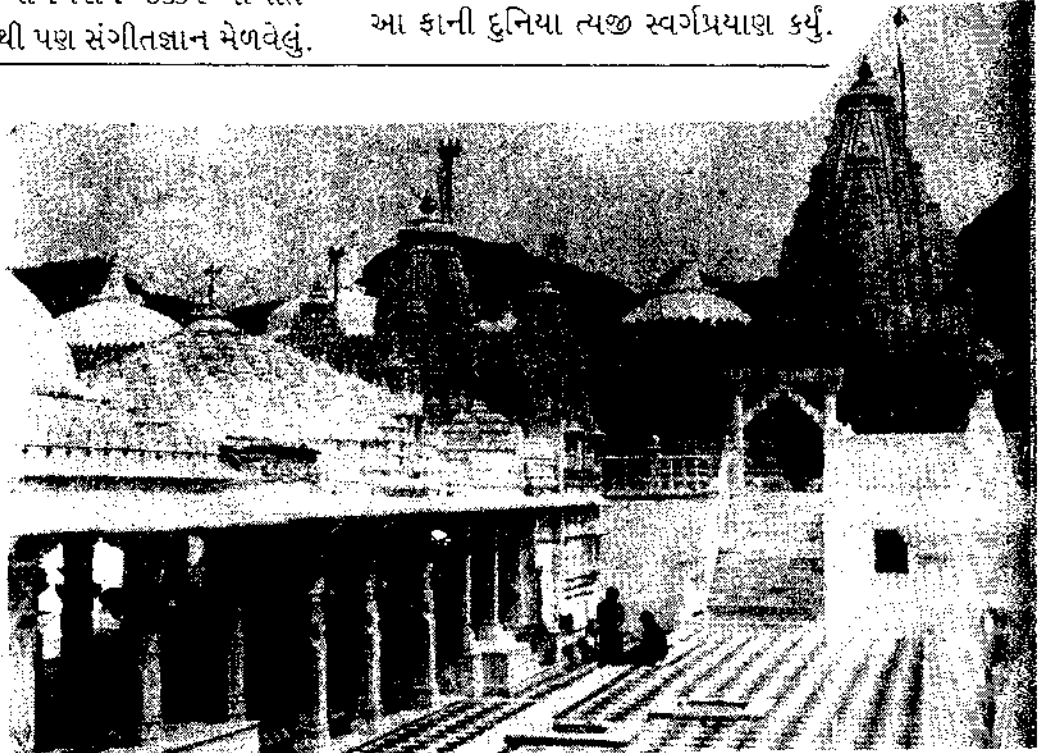
ભાવનગરના રાજ્યગાયક દલસુખરામ ઠાકોરના સૌથી નાના પુત્ર ગજાનન ઠાકોર સારા ગાયક, સારા દિલરૂબા વાદક, સારા હાર્મોનિયમવાદક, સુગમ અને શાસ્ત્રીય સંગીતના ઉત્તમ શિક્ષક અને કલાકાર હતા. તેમણે તેમના પિતા અને વડિલબંધુ પાસે ઘરમાં જ સંગીતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું, છતાં ભાવનગરમાં તે વખતે વામનરાય ઠક્કર સંગીત-શિક્ષણ આપતા હતા તેમની પાસેથી પણ સંગીતજ્ઞાન મેળવેલું.

ખ્યાલ, ધ્રુપદ-ધમાર, ઠુમરી, દાદરા અને સુગમ સંગીતમાં કૌશલ ધરાવનાર આ ગાયકે ફૈયાઝખાનની ધ્રુપદ ગાયકી એવી તો આત્મસાત કરેલી કે પ્રસિદ્ધ વાયોલિન વાદક ગજાનનરાવની પ્રશંસા મેળવેલી.

તેઓ ભાવનગરના મહિલા વિદ્યાલય, નંદકુંવરબા ક્ષત્રિય કન્યા વિદ્યાલય તથા મહારાજા વીરભદ્રસિંહજી અને શિવભદ્રસિંહજીની શાસ્ત્રીય સંગીતશાળા દ્વારા શિક્ષણ આપતાં. ત્યારપછી તેઓ વડોદરાની એમ. એસ. યુનિ.ની મ્યુઝિક કોલેજમાં ગાયન વિભાગમાં નિમણૂક પામ્યા. આ સમય દરમિયાન તેઓ આકાશવાણી પરથી ખ્યાલ, ધ્રુપદ-ધમાર અને દિલરૂબા વાદનના કાર્યક્રમો આપતા. તેમની પાસે વિદેશી વિદ્યાર્થીઓ પણ ધ્રુપદ-ધમાર શીખવા માટે આવતા તેઓ આકાશવાણના ધ્રુપદ-ધમારના 'એ' ગ્રેડના ગાયક હતા. આના અનુસંધાનમાં એક વાત ખાસ નોંધવી રહી કે જ્યારે વિશ્વધ્રુપદમેળામાં બધા જ કલાકારોને ૧૫ મીનીટમાં પૂરું કરવાનું કહેવામાં આવતું હતું. તેમાં ગજાનનભાઈને અપવાદરૂપે વધુ સમય ફાળવવામાં આવ્યો, એટલું જ નહિ, ધ્રુપદનો ગઢ ગણાતા મથુરામાં જાહેરમાં તેમનું બહુમાન પણ થયેલું. તેઓ સારા ગાયક ઉપરાંત બહુશ્રુત વિદ્વાન હતા.

તા. ૧-૧૧-૧૯૧૧ના રોજ માતા જોયતીબેનની કૂબે અવતરેલા આ મહાન ધ્રુપદ ગાયકે ૨૪-૧૨-૧૯૮૦ના રોજ આ ફાની દુનિયા ત્યજી સ્વર્ગપ્રયાણ કર્યું.

ભૌતિકતાના બદલાતા જતા વાયરા સાથે આજના યુગમાં મંદિરોની અનિવાર્યતા સંબંધે ભારતીય શાસ્ત્રો કહે છે :
મંદિરો સમાજની ધરી છે.
સમગ્ર સમાજ તેની આસપાસ ઘૂમે છે. મંદિરો માનવ ઉત્કર્ષના વિશિષ્ટ કેન્દ્રો છે.
કલાકૌશલ્યથી માંડીને અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં મંદિરોનું આગવું પ્રદાન છે. પરંતુ મંદિરોનું સૌથી મોટું પ્રદાન છે માણસને શ્રદ્ધા બક્ષવાનું.
પૂ. મુ. દેવરત્નસાગરજી મ.

બૃહદ્ ગુજરાલના વિવેચકો

—પ્રા. ડૉ. માલતીબહેન નાયક

સાહિત્યિક પત્રકારત્વના ભેખધારી વિજયરાય વેદ્યે ગુજરાતી વિવેચનને રસલક્ષ્મી અને કૌતુકરાગી વળાંક આપ્યો. બાલાવબોધી વિવેચનને સ્થાને કેમ અને કેવા કેવા ઉન્મેષો પ્રગટાવી શકાય તેના ઉત્તમ નમૂનાઓ આપનાર તેમનાં વિવેચનો અરૂઢ શૈલીનાં છે. વિશ્વનાથ ભટ્ટ એટલે તત્વાન્વેષી, વિદ્વાન અને નીડર વિવેચક, નિર્ભિક્તા અને સાહિત્યનિષ્ઠા, તીવ્ર નિરીક્ષણ અને તલાવગાહનને કારણે પ્રખર અભ્યાસીની મુદ્રા ઉપસાવનાર તેઓ કૃતિનિષ્ઠ વિવેચક હતા. એ જ રીતે કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનો આપનાર મનસુખલાલ ઝવેરી સ્પષ્ટ વક્તા અને પૂરેપૂરા નિર્ભિક વિવેચક હતા.

અંગત રાગદ્વેષ તથા ગમા-અણગમાથી પર જે તે કૃતિનું તટસ્થ વિવેચન કરનાર અનંતરાયે વિવેચકમાં હોવા જરૂરી સહૃદયતા, સૌંદર્યદૃષ્ટિ, વિદ્વતા અને સત્યનિષ્ઠા એ ચાર ગુણોમાંથી સહૃદયતાને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું. છતાં તેમની વિવેચના માત્ર ગુણદર્શી નથી બની. ઈશ્વરલાલ દવે એટલે વિદ્વતા અને રસિકતાનો સંવાદ. તેમની વિવેચનામાં બહુશ્રુતતા, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ, પૃથ્થકરણ શક્તિ, સંયોજન કૌશલ્ય અને સચોટ અભિવ્યક્તિના ગુણો છે. પ્રખર કેળવણીકાર યશવંતભાઈ જે તે વિવેચ્યકૃતિના બૃહદ પરિપ્રેક્ષ્યમાં વાત કરે છે. તેમના લેખોમાં તટસ્થપૂર્ણ સત્યશોધનનો અભિગમ છે. ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્યમાં આદરપૂર્વકનું સ્થાન ધરાવનાર ધીરુભાઈ ઠાકર પ્રાસાદિક ગદ્યમાં તટસ્થતા, વિશદતા, સમભાવ અને સમુદાર રુચિથી વિવેચન કરે છે. તો સમતોલ, ગંભીર અને વિવેકપૂર્ણ વિવેચના આપનાર જયંત પાઠકની વિવેચનામાં અધ્યાપકીય સજ્જનતા અને સર્જકીય સ્વસ્થતાનો સુંદર સુમેળ છે. નટવરલાલ પંડ્યા (ઉશનસ)ના વિવેચનની વિશેષતા છે તટસ્થ મૂલ્યાંકન, તેજસ્વી સહૃદયતા, સાંગોપાંગ અભ્યાસ અને પ્રાસાદિક ગદ્ય શૈલી. ગોવર્ધનરામ વિશે લખવું અને બોલવું ગમે એવા રમણલાલ જોશીના પાશ્ચાત્ય કાવ્યતત્ત્વ વિચારકો વિષયક સિદ્ધાંતલેખો અને કોઈ એક ચોક્કસ અભિગમથી થતી કૃતિની આલોચનામાં તુલનાત્મક દૃષ્ટિકોણ છે. કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, નાટક, નિબંધ, ચરિત્ર વગેરે વિષયના ગ્રંથોની તેમ જ એ જ વિષયની સ્વરૂપ વિષયક વિચારણા આપનાર જયંત કોઠારીના વિવેચનમાં તર્કનિષ્ઠા, તથ્યની માવજત, વિગતોની ઝીણવટ, અને પૃથ્થકરણાત્મક પદ્ધતિ છે. તેમને સંક્રમણની સમસ્યા કદી નડી નથી. ગુજરાતમાં સૈદ્ધાંતિક અને કૃતિલક્ષી વિવેચનમાં ઊંડો રસ લેનાર પ્રમોદકુમાર પટેલનું મુખ્ય ચર્ચાક્ષેત્ર રહ્યું છે. આજની પેઢીના જાગૃત વિવેચક ચંદ્રકાન્ત શેઠમાં તટસ્થ મૂલ્યાંકન કરવાની દૃષ્ટિ છે. તેમના વિવેચનમાં તેમના વ્યક્તિત્વની શીલગત સરચાઈ નવું પરિમાણ ઊમેરે છે. સુમન શાહને વિદ્યાર્થીકાળથી જ પશ્ચિમના સર્જનાત્મક તેમ જ વિવેચનાત્મક સાહિત્યપ્રવાહોમાં ઊંડી દિલચસ્પી અને નિસ્ખત રહી છે. આધુનિક તથા સાહિત્યને તીવ્ર સંવેદન સાથે ગ્રહીને એને અર્થવત્તાને પ્રગટાવવામાં પ્રત્યક્ષ વિવેચનના અનેક મૂલ્યવાન ગ્રંથોમાં વિવેચકની સજ્જનતાની પ્રતીતિ થાય છે. અન્ય વિવેચકોમાં અભ્યાસપરાયણતા અને વિદ્વતાની પ્રતીતિ કરાવનાર ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા, તુલનાત્મક સૌંદર્યમીમાંસાના મૂળભૂત વિભાવોની સઘન, સંક્ષિપ્ત અને વિવરણાત્મક શૈલીમાં વિચારણા આપનાર સિતાંશુ યશસ્ચન્દ્ર નોંધપાત્ર છે. સુભાષ દવે, લવકુમાર દેસાઈ, લાભશંકર પુરોહિત, નરેશ વેદ, નીતિન વડગામા, રાધેશ્યામ શર્મા, દક્ષા વ્યાસ, ધીરુ પરીખ વગેરે કાર્યરત વિવેચકો છે.

આ લેખમાળાના લેખક પ્રા. ડૉ. માલતીબહેન ચંદુલાલનો જન્મ પાંચમી માર્ચ, ૧૯૪૦ના રોજ વીસનગર ખાતે. વતન વડનગર, પરંતુ તેમના વડવાઓ છ પેઢીથી ભાવનગર આવી વસેલા. શ્રી માલતીબહેનના દાદા ડાહ્યાલાલ નાયક તથા વડદાદા શિવરામ નાયક અને એમના વડવાઓ પોતપોતાની કવિત્વશક્તિથી અને ઊંડા સંગીતજ્ઞાનથી ભાવનગરના રાજવીઓના દરબારને શોભાવતા. પિતાશ્રી ચંદુલાલભાઈ તથા માતૃશ્રી રૂકમણીબેન દ્વારા કુટુંબના વારસારૂપે સાહિત્ય

અને સંગીતકળાઓના સંસ્કારો પણ માલતીબહેનને સાંપડ્યા.

માલતીબહેને પ્રાથમિક શિક્ષણ ભાવનગરમાં, માધ્યમિક શિક્ષણ ભાવનગર ઉપરાંત વડોદરામાં અને કોલેજ શિક્ષણ રાજકોટ, ભૂજ તથા ભાવનગર ખાતે મેળવ્યું. ઈ.સ. ૧૯૬૨માં તેઓએ એમ. એ.ની ઉપાધિ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી મેળવી. આચાર્યશ્રી તન્નસિંહજી પરમારના માર્ગદર્શનમાં તેમણે મધ્યકાલીન કવિ ગિરધરકૃત રામાયણનો અન્ય રામકાવ્યોના સંદર્ભમાં તુલનાત્મક તથા રસલક્ષી અભ્યાસ કરી ઈ.સ. ૧૯૯૦માં પી. એચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. રામાયણ વિષયક અભ્યાસગ્રંથમાં ડૉ. માલતીબહેનનો આ સંશોધનગ્રંથ મહત્વના ઉમેરણરૂપ છે.

ડૉ. માલતીબહેન ભાવનગરની સુપ્રસિદ્ધ શામળદાસ કોલેજમાં ઈ.સ. ૧૯૬૩માં ગુજરાતી વિભાગમાં જોડાયાં અને જૂન ૨૦૦૨માં વયમર્યાદાને કારણે ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ પદેથી નિવૃત્ત થયાં.

ત્રિવિદ્યાપીપાસા ધરાવતાં ડૉ. માલતીબહેનને સ્વાભાવિક રીતે જ ‘આજીવન વિદ્યાર્થી’ તરીકે ઓળખાવી શકાય. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય, અને ભાષાશાસ્ત્ર - એ માલતીબહેનનાં મનપસંદગીનાં અભ્યાસક્ષેત્રો. લોકસાહિત્ય પ્રત્યેની રુચિને લીધે તેમણે ‘લાલપરી અને બીજી વાતો’ એ રસભર કિશોરકથાઓનું સંપાદન કર્યું છે. —સંપાદક

વિજયરાય વેદ

વિજયરાય કલ્યાણરાય વેદનો જન્મ ૭-૪-૧૯૯૭ના રોજ થયો હતો. પિતાની ઈચ્છા તો તેમને ધંધામાં પલોટવાની હતી, પણ તેઓ ભણ્યા અને અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત વિષય સાથે બી.એ. થયા. કારકિર્દીની શરૂઆત એક સહકારી બેંકમાં કેશિયરથી કરી. પછી વિવિધ સાપ્તાહિકના તંત્રી અને દૈનિકના સહતંત્રી બન્યા. તેમનું સ્વપ્ન હતું સાહિત્યિક સામયિકનું અને તેથી ‘કૌમુદી’નો પ્રારંભ કર્યો. ‘કૌમુદી’નું પ્રાગટ્ય ગુજરાતી સાહિત્યની વિરલ ઘટના ગણી શકાય. તેમાં તેમણે વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, વિશ્વનાથ ભટ્ટ વગેરે નવોદિતોને સાંકળી વિવેચનની નવી હવા ઊભી કરી. ૧૧ વર્ષ આ સામયિક ચલાવ્યું અને આર્થિક સંકડામણને કારણે તે અન્યને સોંપાયું, પણ એ જ વર્ષે તેમણે ‘માનસી’ શરૂ કર્યું જે અનેક મુશ્કેલીઓ છતાં ઈ. સ. ૧૯૬૦ સુધી ચલાવ્યું. પછી હાર કબૂલ્યા વગર એક ફરમાનું ‘રોહિણી’ શરૂ કર્યું. પછી ‘સાહિત્યપ્રિયનો સાથી’ જેવા અનિયતકાલીન પ્રકાશનો શરૂ કર્યાં. આ છે તેમનો સાહિત્યિક પત્રકારત્વનો ભેખ, જે તેમની સાહિત્યપ્રેમી તરીકે અનેરી મુદ્રા ઉપસાવે છે. વચ્ચે ઈ. સ. ૧૯૭૭ થી ૧૯૫૨ સુધી સુરતની એમ.ટી.બી. કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી. એ દરમિયાન આર્થિક સંકડામણ ન રહી પણ નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે એ નોકરી છોડી.

તેમની વિદ્વતાને કારણે તેમને ગલિયારા પારિતોષિક (૧૯૨૯), રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૩૦) અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ‘સાહિત્ય સંત સુવર્ણચંદ્રક’ (૧૯૫૨) અને ‘નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક’ (૧૯૬૨) પ્રાપ્ત થયા છે.

તેમના વિવેચન ગ્રંથો છે, ‘જૂઈ અને કેતકી’, ‘લીલા સૂકાં

પાન’, ‘નીલમ અને પોખરાજ’, ‘ગત શતકનું સાહિત્ય’, ‘પારસના સ્પર્શ’, ‘કૌમુદીમનન’, ‘મોતી અને પરવાળાં’, ‘હીરા અને પત્રા’ વગેરે. આ ગ્રંથોમાં તેમણે સૈદ્ધાંતિક, સમીક્ષાત્મક અને અવલોકનાત્મક લેખો દ્વારા વિવેચનક્ષેત્રે નવી ભાત પાડી છે. તેમના વિવેચન ગ્રંથોનાં શીર્ષકો રત્નમાલા જેવા છે. તેમનું વિવેચન કાર્ય બહુધા પત્રકારિત્વને અનુબંધે ખીલ્યું હતું. આ સામયિકો હતા ‘ચેતન’, ‘ગુજરાત’, ‘કૌમુદી’, ‘માનસી’ અને ‘રોહિણી’. એમ કહી શકાય કે રંગદર્શી વિવેચનોથી અને અર્પૂર્વ તેમજ અનુકરણીય રહેલા વિવેચનપત્રકારિત્વથી તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યનું એક યશોજ્જવળ પ્રકરણ લખી ગયા છે. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી યોગ્ય જ નોંધ લખે છે કે, “વિજયરાયની અઠાક મહેનત અને પ્રેરણાથી સાહિત્ય અને વિવેચનનો ‘કૌમુદી’ દ્વારા એક પ્રવાહ શરૂ થયો જેને મંહદ્ અંશે રોમેન્ટિક કહી શકાય.” વિશ્વનાથ ભટ્ટ તેમને સાક્ષરી પત્રકારિત્વ તરીકે મૂલવતાં, ‘આધુનિક વિવેચનકલાના આઘદષ્ટા’ તરીકે સ્થાપે છે અને નોંધે છે કે “ગુજરાતના વિવેચનમાં કેવળ શુષ્ક શાસ્ત્રીયતા, લૂખા ગ્રંથપરીક્ષણ, કે નીરસ મતદર્શનને સ્થાને સંગીન વિદ્વતા છતાં રસાળ ને મોહક શૈલીનું તત્ત્વ ઊમેરી એને વાક્યમયના જેવું મનોરમ બનાવ્યું તે સૌથી પહેલું વિજયરાયે જ. એમની શૈલીમાં પાંડિત્યોચિત શિષ્ટતા ને ગૌરવ છે, તે સાથે એ પાંડિત્યને શુષ્કતામાં સરી પડતું અટકાવે એવાં ચેતન ને દીપ્તિ પણ છે.”

તેમના વિવેચનમાંથી બાલાવળાંથી વિવેચનને સ્થાને કેમ અને કેવા કેવા ઉન્નતો પ્રગટાવી શકાય તેના ઉત્તમ નમૂનાઓ મળે છે. તેમના અભિપ્રાયો, વિશ્લેષણો, વિધાનો દ્વંદ્વયગમ અને ચિરંજીવ છે. વિવેચન શાસ્ત્ર તો ખરું પણ તે સદ્વ્યયતા, રસ અને ઊર્મિનો વિષય પણ છે તેની પ્રતીતિ તેમની આ નવીન શૈલી અને

દષ્ટિથી સમન્વિત વિવેચના દ્વારા થાય છે. વળી લેખકની વૈયક્તિક રુચિ અને ઉષ્મા વાચક સાથે અનૌપચારિક સંબંધે જોડાતાં તેમનાં વિવેચનો અરૂઢ શૈલીનાં બન્યાં છે. આથી કેટલાંક ગ્રંથાવલોકનો ટૂંકા અને મિતાક્ષરી તો કેટલાંક લાંબા પર્યાપણાત્મક છે.

વિવેચકમાં જરૂરી એવા બધા જ ગુણો-અભ્યાસ, બહુશ્રુતપણું, રસદષ્ટિ, ઊંચી રુચિ, વેધક દષ્ટિ, ઊંડી સાહિત્ય-ભક્તિ અને સ્પષ્ટવક્તૃત્વ-તેમનામાં પૂરતાં પ્રમાણમાં જ છે. તેમના પ્રથમ તબક્કાના વિવેચનમાં નિર્ભયતા, ધ્યેયનિષ્ઠા, ચંચળતા, આત્મલક્ષિતા છતાં તટસ્થતા અને પ્રયોગશીલતા આ લક્ષણો છે. પણ અંતિમ બે દાયકા દરમ્યાન તેમનાં વિવેચન કાર્યમાં મંદતા આવી હતી. તેમનામાં આરંભનો જુસ્સો કે ખુમારી ન રહેતાં તેમનાં લખાણો મોળાં, સમાધાનપ્રિય અને ક્યાંક અભ્યાસની ઊણપ દર્શાવનારાં બન્યાં. છતાં એક વસ્તુ નોંધવી રહી કે ગુજરાતી વિવેચનોને પાશ્ચાત્યશૈલીની પ્રયોગશીલતાનો પાસ આપવામાં અને ગ્રંથાવલોકનનાં નવાં ધોરણો સ્થાપવામાં તેમનું પ્રદાન અવિસ્મરણીય રહેશે. તેમનું વિવેચનકાર્ય ગાંધીયુગમાં થયું હોવા છતાં વિવેચક તરીકે તેમની પ્રતિભા પંડિતયુગની મુદ્રાવાળી વિશેષ છે. ૧૭-૪-૧૯૭૪ના રોજ તેમનું નિધન થયું.

વિશ્વનાથ ભટ્ટ

વિશ્વનાથ મગનલાલનો જન્મ ઉમરાળા ગામે ૨૦-૩-૧૯૯૮ના રોજ થયો હતો. ઈ. સ. ૧૯૨૦માં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી વિષય સાથે બી.એ. થયા. છ એક માસ એમ. એ.નો અભ્યાસ કર્યો પણ ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળની એમના વિચાર અને ભાવના પર ઊંડી અસર પડી અને તેમના જીવનમાં મોટું પરિવર્તન આવ્યું.

તેમણે ઈ. સ. ૧૯૨૬માં આપણાં સાહિત્યમાંથી ઉત્તમ ગદ્યના નમૂનાઓને આવરી લેતા 'ગદ્યનવનીત' નામના પુસ્તકના કરેલા સંપાદન દ્વારા એમના સાહિત્યના અભ્યાસનો, તેમના વ્યાપક અને ઝીણવટભર્યા અવલોકનનો પરિચય સાંપડે છે.

વિશ્વનાથ ભટ્ટ એટલે તત્વાન્વેષી વિદ્વાન અને નીડર વિવેચક. 'સાહિત્ય સમીક્ષા', 'નિકષરેખા', 'વિવેચન મુકુર', 'પૂજા અને પ્રતિષ્ઠા', 'વિવેચન કલા'એ વિવેચન ગ્રંથો ઉપરાંત ઝલ્યુ. એચ. હડસનના 'Introduction to the study of Literature'ના આધારે 'સાહિત્યનો સ્વાધ્યાય' આપેલ છે. ઉપરાંત નિબંધમાલા, પારિભાષિક કોશ અને ચરિત્ર સ્વાધ્યાયના ઉત્તમ નમૂનારૂપે રસપ્રદ શૈલીમાં લખાયેલ 'વીર નર્મદ' પણ તેમની સારસ્વતસેવાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

'કૌમુદી'-જૂથના આ વિવેચકની વિવેચનામાં નિર્ભિક્તા અને સત્યનિષ્ઠા, તીવ્ર નિરીક્ષણ અને તલાવગાહનને કારણે પ્રખર

અભ્યાસીની મુદ્રા ઉપસે છે. તેમના આરંભના વિવેચનમાં વિશદ વિશ્લેષણ ને છેવટે વક્તવ્યનું થતું સમગ્રદર્શી સંયોજન જણાય છે. આથી તેમાં પ્રસ્તાર આવે છે. તેઓ વાચકની કલ્પનાશક્તિ કે સમજ પર મદાર ન બાંધતા એક જ વાત જુદી જુદી દલીલો, વિવિધ દૃષ્ટાંતો અને વિવિધ વાક્યભંગિઓ દ્વારા રજૂ કરે છે. પરિણામે તેમાં દીર્ઘસૂત્રીપણું પ્રવેશે છે.

તેઓ કર્તાનિષ્ઠ નહીં પણ કૃતિનિષ્ઠ વિવેચક હતા. કોઈપણ કૃતિનું વિવેચન ઝીણી નજરે તે કૃતિનું તથા તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી અન્ય કૃતિઓનું વાચન કરી સંપૂર્ણ સજ્જ થઈ પોતાનાં મંતવ્યો આપતા. પરિણામે જે તે કૃતિનું તત્વાન્વેષી, તલાવગાહી, નીડર, વિદ્વતાપૂર્ણ અને સ્પષ્ટભાષી વિવેચન સાંપડતું. જો કે તેથી આગળ કહ્યું છે તેમ દીર્ઘસૂત્રીપણું પ્રવેશતું.

આધાર વગર કશું ન લખવું એ તેમનો આદર્શ હતો અને તેને તેઓ શક્ય તેટલી માનુષી હદે વળગી રહ્યા હતા. આથી ઉત્તરવયમાં કરેલાં વિવેચનમાં તેમના પૂર્વગ્રહી અને અંગત રાગદ્વેષયુક્ત માનસની છાયા વરતાય છે. જે તે સમયે તેમને પ્રામાણિકપણે જે લાગતું તે તેમણે લખ્યું. આથી તેમના વિવેચનમાં ક્યારેક તેમના પુણ્યપ્રકોપનું તેમજ કડવાશનું તત્ત્વ પણ પ્રવેશે છે. તેઓ આગ્રહપૂર્વક માનતા કે સર્જકે હંમેશા પ્રામાણિક રહેવું જોઈએ, ક્યાંયથી પણ કશું પણ લીધું હોય તો ઋણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને જો તેમ કરતાં ચૂકે તો તેઓ તેની ખબર લઈ નાખતા. વિવેચનનો ધ્વજ હંમેશા ઊંચો જ રહેવો જોઈએ એમ તેઓ માનતા.

વિવેચન પણ સર્જન છે, કળા છે, વિવેચક સર્જક જેટલો જ ઊંચો છે એ તેમનો અંગત મત હતો. વિવેચન શાસ્ત્ર કે કલા? સાહિત્યમાં અપહરણ, કૂપમંડૂકતા વગેરે લેખો, દલાપતરામ, મેઘાણી, વાર્તાકાર રમણલાલ વગેરે ગ્રંથકારોના સમગ્ર કાર્યનું અવલોકન, સરસ્વતીચંદ્ર વિશેનું વ્યાખ્યાન વિવેચક તરીકેના તેમના સામર્થ્યનું દર્શન કરાવે છે. આ વિવેચનો સરળ, સીધી, સચોટ, અર્થવાહી અને શિષ્ટ તેમ જ પ્રવાહી ભાષાનો ગુણ ધરાવે છે. ૨૭-૧૧-૧૯૬૮ના રોજ તેમનું નિધન થયું.

મનસુખલાલ ઝવેરી

મનસુખલાલ ઝવેરીનો જન્મ ૩-૧૦-૧૯૦૭ના રોજ જામનગરમાં થયો હતો. એમ.એ. થયા પછી અધ્યાપક, વાઈસ પ્રિન્સીપાલ અને પ્રિન્સીપાલ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૩૭થી ૧૯૭૨ સુધી કામ કર્યું. તેમનાં ચારિત્ર્ય લક્ષણવિશેષ હતાં બૌદ્ધિક પ્રામાણિકતા અને નિર્દોષ.

ગાંધીયુગના આ સંતાન પંડિતયુગની પ્રતિભાથી ખૂબ જ પ્રભાવિત હતા. આથી એ યુગનાં લક્ષણો આત્મસાત થઈ શકે એવો પુરુષાર્થ દાખવ્યો અને સંસ્કૃત, અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી સાહિત્યનું

સતત પરિશીલન કર્યું. તેમનું લક્ષ્ય હંમેશા ઊંચું રહ્યું હતું.

તેમની પ્રતિભા અનેક ક્ષેત્રોમાં વિહરી હતી. છ કાવ્યસંગ્રહો, નવ વિવેચન ગ્રંથો, એક વ્યક્તિચિત્રનો ગ્રંથ, પ્રવાસ વર્ણન, સાહિત્યનો ઇતિહાસ, સંપાદન અને અનુવાદ, તેમના વિવેચનગ્રંથો છે ‘યોગવિવેચન ગ્રંથો’, ‘પર્યેષણા’, ‘કાવ્યવિમર્શ’, ‘અભિગમ’, ‘દૃષ્ટિકોણ’, ‘ન્હાનાલાલ’, ‘ગોવર્ધનરામ’, ‘કનૈયાલાલ મુનશી’, અને ‘ઉમાશંકર જોષી’. વિવેચન કરતી વખતે તેમની દૃષ્ટિ ઠરી ન્હાનાલાલ, ગોવર્ધનરામ, આનંદશંકર અને મુનશી પર. જો કે તેઓ કર્તાને નહીં પણ કૃતિને જ નજર સમક્ષ રાખતા. આથી તેમનાં વિવેચનો અલુધા કૃતિનિષ્ઠ છે. વિવેચક તરીકે તેઓ સ્પષ્ટ વક્તા અને પૂરેપૂરા નિર્ભિક વિવેચક. મુનશી વિષેની સ્વાધ્યાય પુસ્તિકા કે ન્હાનાલાલના ‘કુરુક્ષેત્ર’ની તેમણે કરેલી વિવેચના, ગોવર્ધનરામની પ્રીતિમીમાંસા, યજ્ઞમીમાંસા વગેરે દ્વારા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની કરેલી મીમાંસા, ‘સર્જનમાં આનંદનું તત્ત્વ’ વિશે કરેલ વિચારણા વગેરે લેખો તેમની વિવેચન પદ્ધતિ અને વિવેચનદૃષ્ટિનો પરિચય કરાવે છે. તેમાં તેમના સુદૈર્ઘ અભ્યાસની પ્રતીતિ થાય છે.

ધીરુભાઈ ઠાકર નોંધે છે કે “તેમનાં વિવેચનમાં અરૂઢ અભિગમ, નિષ્કાલસ અભિપ્રાયદર્શન અને ઇતિહાસલક્ષી કરતાં તાત્વિક ભૂમિકા પર વિષય ચર્ચા કરવાનું વલણ વિશેષ દેખાય છે. તર્કશુદ્ધ ભૂમિકા પર વિચારની માંડણી કરીને સ્વમંતવ્યની પુષ્ટિ અર્થે શક્ય તેટલાં બધાં પ્રમાણો મૂકવાની તેમની સામાન્ય પદ્ધતિ છે. ન્હાનાલાલ અને મુનશી વિશેનાં તેમનાં વિવેચનો આનાં દૃષ્ટાંત છે. “કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનોના સારા નમૂનારૂપ ન્હાનાલાલના ‘કુરુક્ષેત્ર’ની વિવેચનામાં તેમણે ધ્યાનપાત્ર નિરીક્ષણો કર્યાં છે. તેઓ કહે છે કે “કુરુક્ષેત્ર” માટે એક નોંધપાત્ર હકીકત મને એ લાગે છે કે એ અંતઃપ્રેરણાનો પ્રસાદ નથી, યૌવનને ઉંબરે પગ મૂકતાં જાગેલી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા માટેની બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓ છે....માત્ર ઉઘાડી આંખે જોઈએ તો પણ ‘કુરુક્ષેત્ર’માં સ્થળે સ્થળે નરી શબ્દાણુતા, ભાવની અને અભિવ્યક્તિની રીતિની પુનરુક્તિ, પાર વિનાની ઝીણીઝીણી ઊડીને આંખે વળગે એવી અસંગતિઓ, વિચિત્ર અર્થાલંકારો, કાલવ્યુત્ક્રમ, ખોટાં અને અસ્થાને આવતાં અવતરણો, ચિત્ત્ય અર્થઘટન, અનવધાનને લીધે થઈ જતું કંઈક જુદું જ કથન વગેરે અનેક મર્યાદાઓ નજરે પડે છે. અહીં કવિનો શબ્દશોભ વધ્યો છે પણ શબ્દપ્રયોગના ઔચિત્યાનોચિત્ય પ્રત્યે કવિ ઉદાસીન થતા જાય છે. “આ કથન તેમની આત્મપ્રતીતિમાંથી આવતા સ્પષ્ટભવિષ્યનો નમૂનો છે. જે કહેવું તે સ્પષ્ટ કહેવું, હિંમતથી કહેવું અને ન્યાય ઠરાવી શકાય તો જ કહેવું એ તેમનો અભિગમ છે.

હા, એક વસ્તુ નોંધવી રહી કે તેમની એક મર્યાદા પણ છે. વોર્સફોલ એમનું ઓબ્સેશન-વળગણ હતું. વોર્સફોલ પછી થઈ

ગયેલા આઈ.એ. રિચાર્ડસ કે એલિયટ જેવા વિવેચકોની તેમના પર કોઈ અસર નથી. વળી તેમણે માત્ર કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનો જ આપ્યાં છે. તેમની પાસેથી વિવેચનના સિદ્ધાંતો વિશેની કોઈ વિચારણા એટલે કે સિદ્ધાંતનિષ્ઠ વિવેચના આપણને મળતી નથી. ૨૮-૮-૧૯૮૧ના રોજ તેમનું નિધન થયું.

અનંતરાય રાવળ

સત્યનિષ્ઠ, સહૃદય, વિવેચક અનંતરાય રાવળનો જન્મ ૧-૧-૧૯૧૨ના રોજ અમરેલીમાં થયો હતો. ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાંથી ઈ. સ. ૧૯૩૨માં સંસ્કૃત ઓનર્સ અને ગુજરાતી સાથે બી.એ. બીજા વર્ગમાં અને ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સાથે એમ. એ. પ્રથમવર્ગમાં થયા. તેમની સાહિત્યસેવાની કદર રુપે ઈ. સ. ૧૯૫૫માં તેમને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને તેમના વિવેચનસંગ્રહ ‘તારતમ્ય’ને સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા.

‘સાહિત્ય વિહાર’, ‘ગંધાક્ષત’, ‘સાહિત્ય નિકષ’, ‘સાહિત્યવિવેચક’, ‘સમીક્ષા’, ‘સમાલોચના’, ‘તારતમ્ય’, ‘ઉન્મિલન’, અને ‘અનુદર્શન’, આ છે તેમના વિવેચન ગ્રંથો. રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો એ સમયે તેમણે આપેલ પ્રત્યુત્તરમાં પોતાના પ્રથમ વિશેષ સાહિત્યના અધ્યાપકનો અને બીજો વિશેષ સહૃદય સમીક્ષકનો ગણાવ્યો હતો. અને તેઓ ખરેખર સાત્વિક પ્રકૃતિના, ઠાવકા, ઠરેલ, વિનમ્ર અને નખશિખ સૌજન્યશીલ એવા બ્રાહ્મણધર્મી વિવેચક હતા.

તટસ્થ અને સમભાવશીલ આ વિવેચકને મધુદર્શી સમન્વયકાર આનંદશંકર ધ્રુવની જેમ સત્યમપિ પ્રિયમ્ કહેવું છે. આથી તેમની લેખનીમાં નીડરતા કરતાં સમતુલા વિશેષ છે. તેમણે અંગત રાગદ્વેષ તથા ગમા-અણગમાથી પર જે તે કૃતિનો ગુણદોષ વગેરેનું તટસ્થ વિવેચન કર્યું છે. તેમનામાં વિવેચકમાં હોવા જરૂરી એવા ચાર ગુણો-સહૃદયતા, સૈદ્ધર્થદૃષ્ટિ, વિદ્વતા અને સત્યનિષ્ઠા-હતાં. તેમણે સહૃદયતાને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું. જો કે તે છતાં તેમની વિવેચનામાં માત્ર ગુણદર્શી નથી બની.

વિવેચક તરીકે લલિત અને લલિતેતર બન્ને પ્રકારનાં સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં એમની ગતિ એકસરખી છે. કવિતા, નાટક, ટૂંકીવાર્તા, નવલકથા, ચરિત્ર વગેરે વિવિધ સ્વરૂપનાં પુસ્તકોના પ્રવેશકો, અધ્યયન માટે લેખો, આકાશવાણી વાર્તાલાપો, યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનો, સામયિકોમાં અવલોકનો, અને ગુજરાત સાહિત્યસભા માટેની વાર્ષિક વાઙ્મય સમીક્ષાઓ, કવિ ન્હાનાલાલ પર સર્વગ્રાહી અભ્યાસ વગેરે દ્વારા તેમનાં વિવેચનનો પરિચય મળે છે. તેમના વિવેચનની લાક્ષણિકતા છે. ઊંડી નિષ્ઠા, સાંગોપાંગ નિરૂપણ, ઝીણું અને ઊંડું નિહાળતી વેધક દૃષ્ટિ અને સમભાવ. પરિણામે વિષયની

વ્યાપકતાને આવરી લેતી, વિદ્વતામંડિત તેમ જ સૌંદર્યદષ્ટિથી પરિપુષ્ટ અને સૌંદર્યના આદર્શને ચીંધતી, સંતપુરુષના હૃદય જેવી નિર્મળ તેમની વિવેચન શૈલી કૃતિનો કે સર્જકનો સર્વગ્રાહી અને તલસ્પર્શી પરિચય કરાવે છે. પ્રાસાદિક શૈલીનાં સચોટ અને ગ્રાહ્ય વિવેચનોનું ગદ્ય સમાસોક્ત અને કથનરીતિ તળપદી ગુજરાતી અને શિષ્ટ સંસ્કૃતમિશ્ર અનૌપચારિક છે.

વિવેચન ઉપરાંત સંપાદન અને એ નિમિત્તે એનાં પ્રવેશકો અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ તેમણે આપ્યાં છે. ૧૮-૧૧-૧૯૮૮ના રોજ તેમનું નિધન થયું.

ઈશ્વરલાલ દવે

ઈશ્વરલાલ દવે એટલે વિદ્વતા અને રસિકતાનો સંવાદ. અત્યંત તેજસ્વી વિદ્યાર્થી અને વિદ્વાન અધ્યાપક.

તેમની કારકિર્દી ઉત્તમ વિવેચનાને વરેલી છે. તેમના સ્વાધ્યાયલેખોમાં તેમની બહુશ્રુતતા, સૂક્ષ્મદષ્ટિ, પૃથક્કરણ શક્તિ, સંયોજન કૌશલ્ય અને સચોટ અભિવ્યક્તિ તરી આવે છે. આ સર્વ ગુણોમાં રસિકતા કેન્દ્રસ્થાને છે.

સંપાદક, સહ-સંપાદક અને વિવેચક તરીકે તેમણે અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમનાં વિવેચનોમાં પરિચયપુસ્તિકાઓ, સાહિત્યસમીક્ષાઓ, સર્જકનો અભ્યાસ, ગ્રંથાવલોકન, તુલનાત્મક અભ્યાસ, વગેરે અનેકનો સમાવેશ છે. ઋજુ હૃદયના, સ્વભાવે નમ્ર એવા આ વિવેચક પાસેથી અધ્યાપકને અપેક્ષિત અભ્યાસનિષ્ઠાનાં સુષુ ફળરૂપે ‘કવિ ન્હાનાલાલ’નાં ભાવપ્રધાન નાટકો’, ‘દક્ષિણભાતરનાં સૌરાષ્ટ્રીઓ’, એમની સૌરાષ્ટ્રી ભાષા, સાહિત્ય પરંપરા અને સંસ્કાર પ્રણાલી’, ‘સાહિત્ય ગોષ્ઠિ’, ‘ટૂંકીવાર્તા : શિલ્પ અને સર્જન’, ‘સરસ્વતીને તીરે તીરે’, ‘ભાવિત’, ‘અનુભાવિત’, ‘વિવિદિષા’, ‘અનુભાવના’, ‘ચારણી સાહિત્ય’, આપણો સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસો’, ‘તંત્રીલેખ: સ્વરૂપ અને સર્જન’, ‘કવિ બોટાદકર’, ‘કવિ કાન્ત’, ‘કવિ નાનાલાલ’, ‘ઝવેરચંદ મેઘાણીનું જીવનચરિત્ર’, ‘ડોલરરાય માંકડ: વ્યક્તિ અને વાક્ય વગેરે અનેક પુસ્તકો મળ્યાં છે જે તેમની સાહિત્યપ્રીતિ અને સૂઝ-સમજની પ્રતીતિ કરાવે છે. તો સંપાદનો એમનાં વિદ્વતાપૂર્ણ નિરીક્ષણોના પરિચયાત્મક છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્ય વિષે તેમને ઊંડું જ્ઞાન હતું. તેમનાં વિવેચનો પરથી તેમની બહુશ્રુતતા, ઉચ્ચ કોટિની વિદ્વતા, ઊંડું પરિશીલન, સુશ્લિષ્ટ નિરૂપણની શક્તિ અને પરિપક્વ જીવનદષ્ટિનો ખ્યાલ આવે છે.

યશવંત શુક્લ

પ્રકાંડ પંડિત અને પ્રખર કેળવણીકાર યશવંતભાઈનો જન્મ ૮-૪-૧૯૧૫ના રોજ ઉમરેઠમાં થયો હતો. મેટ્રિકમાં ગુજરાતી

વિષયમાં ડિસ્ટીંકશન સાથે પ્રથમ આવી કાન્ત પારિતોષિક મેળવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૩૬માં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર સાથે બી.એ. અને ઈ. સ. ૧૯૩૮માં ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સાથે એમ.એ. થયા. ગુજરાત કોલેજ અને એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ખંડ સમયના વ્યાખ્યાતા, પછી ભારતીય વિદ્યાભવનમાં રીડર અને પ્રોફેસર ભો.જે. વિદ્યાભવનમાં પ્રોફેસર અને આસિસ્ટન્ટ ડાયરેક્ટર, એચ.કે. આર્ટસ કોલેજમાં આચાર્ય, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિ, ગુજરાત વિદ્યાસભાના સંયોજક એમ વિવિધ સ્થળોએ કામ કર્યું. તેઓ વહીવટદાર અને જાહેર પુરુષ ઉપરાંત સારા વિવેચક, સારા નિબંધકાર અને એથી સારા વાર્તાલાપકાર, વ્યાખ્યાનકાર હતા. તેમનાં વ્યાખ્યાનો વગેરે ગુજરાતી ભાષાની સત્ત્વસમૃદ્ધિના પરિચયાત્મક છે. આગવી વિચારશક્તિ અને મૌલિક નિરૂપણરીતિ આ વ્યાખ્યાનોની વિશેષતા હતી. તેમાં તાર્કિકતા અને યુસ્તતા. ગદ્ય સુશ્લિષ્ટ અને ક્યારેક તળપદા આવિષ્કારને સમાવી લે તેવું જીવંત.

વિવેચક તરીકે તેમનામાં વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી (એમના વિદ્યાગુરુ) અને રામનારાયણ પાઠકની વિવેચનરીતિનો સમન્વય છે. તેઓ જે તે વિવેચ્ય કૃતિની બૃહત્ પરિપ્રેક્ષમાં વાત કરે છે. ‘કેન્દ્ર અને પરિઘ’, ‘ઉપલબ્ધિ’, ‘શબ્દાન્તરે’, ‘કાન્તિવીર ગાંધીજી’ તેમના ગ્રંથો છે. તેમણે સાહિત્ય તત્ત્વ વિશેની સમજને સ્પષ્ટ કરતા લખેલા લેખોમાં અવલોકનોમાં તાટસ્થપૂર્ણ સત્ય શોધનનો તેમનો ઉપક્રમ જણાય છે. કવિતા, નાટક, નવલિકાનાં સ્વરૂપ વિષયક લેખોમાં વિચારક-વિવેચકનો અભિગમ જણાય છે. નવલકથા વિષયક લેખોમાં કેળવણીકાર, ઇતિહાસકાર, સંસ્કૃતિ ચિંતક જેવા તેમના વિવિધ પાસાંઓએ તેમના વિવેચનને ઘડ્યા કર્યું છે. તેની પ્રતીતિ થાય છે. યશવંતભાઈ એટલે યુનિવર્સિટી લાઈબ્રેરી.

ધીરુભાઈ ઠાકર

સંશોધક, વિવેચક, સંપાદક અને ચરિત્રકાર ધીરુભાઈનો જન્મ ૨૭-૬-૧૯૧૮ના રોજ થયો હતો. મુંબઈ સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાંથી બી.એ. થઈ ત્યાં જ ખંડ સમયના અધ્યાપક, ઈ. સ. ૧૯૪૨માં એમ. એ. થયા પછી ગુજરાત કોલેજમાં અધ્યાપક. ઈ. સ. ૧૯૫૬માં પી.એચ.ડી.; ઈ. સ. ૧૯૬૦થી મોડાસા કોલેજમાં આચાર્ય અને ત્યાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ ગુજરાતી વિશ્વકોષના મુખ્ય સંપાદક તરીકેની કામગીરી.

ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્યમાં આદરપૂર્વકનું સ્થાન ધરાવનાર ધીરુભાઈએ ‘મણીલાલ નલુભાઈની સાહિત્યસાધના’, ‘રસ અને રુચિ’, ‘સાંપ્રત સાહિત્ય’, ‘પ્રતિભાવ’, ‘વિક્ષેપ’, ‘વિભાવિતમ’ એ એમના વિવેચનસંગ્રહો છે. વિવેચક તરીકે

તેમની લાક્ષણિકતા છે તટસ્થતા, વિશદતા, સમભાવ અને સમુદાર રુચિ. તેમણે નાટક, કવિતા, નવલકથા, ટૂંકીવાર્તા, ચરિત્ર નિબંધ વગેરેની સ્વરુપલક્ષી ચર્ચા તેમજ જૂની-નવી કૃતિઓની કૃતિલક્ષી સમીક્ષાઓ કરી છે. તેમનું ગદ્ય પ્રાસાદિક છે. શૈલી થોડીક દીર્ઘસૂત્રી પણ વાંચવા ગમે તેવા લેખક. આથી વિવેચનની પરિભાષાથી દૂર રહેતી તાજગીપૂર્ણ શૈલીમાં અભિવ્યક્તિ. નાટક અને રંગભૂમિ તેમના વિશેષ રસના વિષયો છે. 'નાટ્યકળા' એ પુસ્તક દ્વારા તેમની એ વિષયની ઊંડી જાણકારી જણાય છે.

ઉપરાંત તેમણે કરેલાં સંપાદનો 'મણિલાલની વિચારધારા', 'મણિલાલના ત્રણ લેખો', 'કાન્ત', 'નૃસિંહાવતાર', 'ધૂમકેતુ' વાર્તાસૌરભ ભાગ ૧ અને ૨', 'જયભિખ્ખુ વાર્તાસૌરભ', 'આત્મનિમજજન', 'ક્રુણ પ્રશસ્તિ કાવ્યો', 'મ.ન. દ્વિવેદીનું આત્મવૃતાંત', 'મારી હકીકત', 'સમાલોચક: સ્વાધ્યાય અને સૂચિ' વગેરેમાં તેમણે અભ્યાસપૂર્ણ આમુખો અને મર્મઘોતક ટિપ્પણો આપ્યાં છે. તેમણે સહ-સંપાદનો પણ આપ્યાં છે. 'અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા ભાગ-૧,૨' તેમની નીરક્ષીર દૃષ્ટિ અને સરળ, મધુર તથા પ્રવાહી ગદ્યશૈલીનો સુંદર પરિચય કરાવે છે.

જયંત પાઠક

કવિ, વિવેચક અને સ્મરણકથા લેખક જયંત પાઠકનો જન્મ ૨૦-૧૦-૧૯૨૦ના રોજ થયો હતો. ઈ. સ. ૧૯૪૩માં બી.એ., ઈ. સ. ૧૯૪૫માં એમ.એ. અને ઈ. સ. ૧૯૬૦માં પી.એચ.ડી. થયા. સુરતની એમ.ટી.બી. કોલેજમાંથી અધ્યાપક તરીકે નિવૃત્ત થયા. વતનપ્રીતિનો ઉદ્દેગ દાખવતા આ કવિએ 'આધુનિક કવિતા પ્રવાહ', 'આલોક', 'ભાવચિત્રી', 'વસંતધર્મીનું વિદ્યામધુ' એ વિવેચનગ્રંથો ઉપરાંત 'રા.વિ. પાઠક (સર્જક અને વિવેચક)' એ અભ્યાસગ્રંથ, કવિતાનો રસાસ્વાદ કરાવતું પુસ્તક 'કાવ્યલોક', સંપાદનો અને અનુવાદો પણ આપ્યા છે.

તેમની સમતોલ, ગંભીર અને વિવેકપૂર્ણ વિવેચનામાં અધ્યાપકીય સજ્જતા અને સર્જકીય સ્વસ્થતાનો સુમેળ છે. સુંદરમના 'અર્વાચીન કવિતા' પછીનો ગુજરાતી કવિતાના ગાંધીયુગ અને અનુગાંધીયુગમાં થઈને વહેતા રહેલા એટલે કે સાત દાયકા સુધીની ગુજરાતી કવિતાની છણાવટ કરતો ઈતિહાસગ્રંથ એટલે 'આધુનિક કવિતાપ્રવાહ'. અહીં તેમણે પ્રત્યેક તબક્કે કવિતાનાં પ્રેરકબળો અને વ્યાવર્તક લક્ષણો તપાસતાં જઈ પોતાનો અભિપ્રાય પણ આપ્યો છે. 'આલોક', 'કાવ્યલોક', અને 'ભાવચિત્રી'માં વિવિધ લેખકો અને કૃતિઓની તપાસ અને સાહિત્યતત્ત્વ વિશેનાં વિવેચનો ઉપરાંત કાવ્યરુચિ, ગઝલ કે કાવ્યાસ્વાદ જેવાં ચર્ચારુપ લખાણોનો સમાવેશ છે. તેમાં જીવનના

સંદર્ભમાં કવિતાને મૂલવવાની, તેમ છંદ અને અછંદસ જેવા પ્રશ્નો પરત્વે સમતોલ અને મર્મગામી સમજ છે. તો 'ગાંધીયુગનું ગુજરાતી સાહિત્ય' જેવા લેખમાં વિષયનું સર્વાંગીણ દર્શન કરાવવાનું વલણ છે. વળી તેમણે સમકાલીનોને સમજીને ન્યાય આપ્યો છે. એટલું જ નહિ તેમની ઊણપોને સમભાવપૂર્વક જોવાની ઉદાર દૃષ્ટિ પણ દાખવી છે. વસનજી ઠક્કર વ્યાખ્યાનમાળાનાં વ્યાખ્યાનો, 'વસંતધર્મીનું વિદ્યામધુ'માં 'કલા અને વાસ્તવ', 'કવિકર્મ', 'કવિતામાં છંદ-લય-અલંકાર', 'પ્રતિરુપ' જેવા મુદ્દાઓની વિશદ છણાવટ છે.

નટવરલાલ પંડ્યા (ઉશનસ)

કવિ અને વિવેચક નટવરલાલ પંડ્યાનો જન્મ ૨૮-૯-૧૯૨૦ના રોજ થયો હતો. વડોદરા કોલેજમાંથી ઈ. સ. ૧૯૪૨માં સંસ્કૃત અને ગુજરાતી વિષય સાથે બી.એ. ઈ. સ. ૧૯૪૫માં ગુજરાતી વિષય સાથે એમ.એ. થયા. વડોદરાની રોઝરી સ્કૂલમાં શિક્ષક, નવસારીની કોલેજમાં અધ્યાપક અને વલસાડની કોલેજમાં આચાર્ય તરીકે કામગીરી પછી ગુજરાતીના અધ્યાપક સંઘના પ્રમુખ થયા. ઈ. સ. ૧૯૫૯માં કુમાર ચંદ્રક, ઈ. સ. ૧૯૭૧માં નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક, ઈ. સ. ૧૯૭૨માં રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને ઈ. સ. ૧૯૭૬માં સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીનો પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયા.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતા ક્ષેત્રે પ્રથમ હરોળના આ કવિએ 'બે અધ્યયનો', 'રૂપ અને રસ', 'ઉપસર્ગ', 'મૂલ્યાંકનો' એ વિવેચનગ્રંથો તથા 'સદ્માતાનો ખાંચો' એ સ્મરણસંગ્રહ આપ્યા છે. તેમનું વિવેચન અંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને બંગાળી સાહિત્ય પર આધારિત છે. જીવન ખાતર કલામાં માનનાર આ વિવેચકની વાણી પ્રાસાદિક અને શૈલી પ્રસન્નકર છે.

સર્જન અને અધ્યાપન નિમિત્તે થયેલા સાહિત્યવિચારે એમના વિવેચનને આગવું બળ આપ્યું છે. તટસ્થ મૂલ્યાંકન, તેજસ્વી સહૃદયતા, સાંગોપાંગ અભ્યાસ અને પ્રાસાદિક ગદ્યશૈલી વિવેચક તરીકે તેમની વિશેષતા છે. તેમણે કવિતા અને તેમના વિવિધ અંગો વિશે, સરસ્વતીચંદ્ર, પૂર્વાલાપ, આતિથ્ય, મહાપ્રસ્થાન, પ્રાચીના વગેરે કૃતિઓ વિશે, તેમની પૂર્વના સર્જકો કાન્ત, કલાપી, ન્હાનાલાલ, બ.ક. ઠાકોર, આનંદશંકર ધ્રુવ તેમજ સમકાલીન સર્જકો જયંતપાઠક, રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભગત, પ્રિયકાંત મણિયાર વગેરે વિશે તટસ્થ અભ્યાસપૂર્ણ, મર્મલક્ષી, કંઈક અરૂઢ, નિખાલસ તથા પૂર્વગ્રહથી મુક્ત વિગતપૂર્ણ વિવેચનો આપ્યાં છે. ગુજરાતી છંદ રચનામાં નાવીન્ય, સરસ્વતીચંદ્ર: મહાકાવ્યનો રાત્રિસર્ગ, રાષ્ટ્રરોગ ચિકિત્સક રૂપક, પાંચાલી વગેરે લેખો તેમની સહૃદય સાહિત્યદૃષ્ટિના પરિચયાત્મક છે. તેઓ

તેમના વિવેચન ગ્રંથોમાં જે તે વિષયનું વિશદ, પ્રૌઢ અને ગંભીર નિરૂપણ કરતી સ્વપ્રતીતિના રણકારવાળી સ્વચ્છ ગદ્યશૈલી, કવિ અને અધ્યાપકના વ્યક્તિત્વની મુદ્રા ઉપસાવે છે. તેમણે તેમનાં પોતાના કાવ્ય 'વળાવી બા આવી' કાવ્યનું વસ્તુલક્ષી દૃષ્ટિએ સ્પર્શન કરાવ્યું છે. એ ખાસ ઉલ્લેખ માગી લે છે.

રમણલાલ જોષી

વિવેચક અને સંપાદક રમણલાલ જોષીનો જન્મ વિજાપુર તાલુકાના હીરાપુરા ગામે ૨૨-૫-૧૯૨૬ના રોજ થયો હતો. ઈ. સ. ૧૯૫૦માં બી.એ., ઈ. સ. ૧૯૫૪માં એમ.એ. અને ઈ. સ. ૧૯૬૨માં પી.એચ.ડી. થયા.

'ગોવર્ધનરામ. એક અધ્યયન', 'અભીપ્સા', 'પરિમાણ', 'શબ્દસેતુ', 'પ્રત્યય', 'ભારતીય નવલકથા-૧', 'સમાન્તર', 'વિનિયોગ', 'ગુજરાતી સાહિત્યસભાની કાર્યવાહી, ૧૯૬૩નું ગ્રંથસ્થ વાક્યમય', 'ગોવર્ધનરામ (અંગ્રેજીમાં)', 'વિવેચનની પ્રક્રિયા', 'પ્રજ્ઞામૂર્તિ ગોવર્ધનરામ', 'નિષ્પત્તિ', 'પરિવેશ', 'વિવેચનની આબોહવા' વગેરે એમના વિવેચન ગ્રંથો છે. ગોવર્ધનરામ એમના પ્રિય લેખક છે. તેમના વિશે બોલવું કે લખવું તેમને ખૂબ જ ગમે છે. ઉપરાંત મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે લખવું પણ ગમે. અંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, બંગાળી અને મરાઠી સાહિત્યમાંથી ખૂબ વાંચે છે. તેમની એક ખાસિયત કે તેઓ ઊગતા સર્જકને નિરાશ ન કરે. તેની પીઠ શાબડીને તેની ભૂલ બતાવે. તેમના પાશ્ચાત્ય કાવ્યતત્ત્વવિચારકો વિષયક સિદ્ધાંતલેખો અને એક ચોક્કસ અભિગમથી કૃતિની આલોચના કરતા વિવેચનલેખોમાં તુલનાત્મક દૃષ્ટિકોણ છે. પોતાને અભિપ્રેત વિચારને તેઓ પશ્ચિમના વિવેચકોનાં વિધાનોથી પ્રમાણિત કરે છે. તેમની શૈલી પ્રાસાદિક છે.

આ ઉપરાંત સ્વ. સાક્ષર નવલરામ લક્ષ્મીરામનું જીવનવૃત્તાંત અને કવિજીવન, શબ્દલોકના યાત્રીઓ-૧ અને ૨, એ ચરિત્રાત્મક ગ્રંથો પણ આપ્યા છે. વળી તેઓ ગુજરાતી સર્જકોનો લઘુપરિચય આપતી ગ્રંથકાર શ્રેણીનું સંપાદન કરે છે અને તેમાં જુદા જુદા અભ્યાસીઓ દ્વારા ૪૦ જેટલા ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા છે. મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યના સ્વાધ્યાયના પરિચયાત્મક 'અખેગીતા', 'અખાની કવિતા', 'કાવ્યસંચય', 'ઉત્તમલાલની ગદ્યસિદ્ધિ', 'ગોવર્ધનપ્રતિભા', વગેરે તેમના સંપાદિત અને સહસંપાદિત ગ્રંથો છે.

જયંત કોઠારી

વિવેચક, સંશોધક અને સંપાદક જયંત કોઠારીનો જન્મ ૨૮-૧-૧૯૩૦ના રોજ રાજકોટમાં થયો હતો. ઈ. સ. ૧૯૫૭માં

ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાથે બી.એ. અને ૧૯૫૮માં એમ. એ., ઈ. સ. ૧૯૭૭માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી લિંગ્વિસ્ટિક્સનો ડિપ્લોમા થયા. ભણતાં ભણતાં રાજકોટમાં કટલેરીની દુકાન અને રેલ્વે ક્લેઈમ્સ એજન્ટ પછી અમદાવાદમાં અધ્યાપક.

સાહિત્યવિવેચનાનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઊંડી ગતિ દાખવનાર જયંત કોઠારીએ અનુક્રમ, અનુષંગ, આસ્વાદ, અષ્ટાદશી, ઉપક્રમ, કવિલોકમાં, કાવ્યદૃશ, ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચન, નવલલોકમાં, પ્લેટો-એરિસ્ટોટલની કાવ્યવિચારણા, વાંકદેખાં વિવેચનો, વિવેચનનું વિવેચન, વ્યાપ્ત, વ્યાસંગ, સંશોધન અને પરીક્ષણ, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની આધુનિક કૃતિવિવેચનમાં પ્રસ્તુતા, સાહિત્યિક તથ્યોની માવજત વગેરે અનેક ગ્રંથો દ્વારા પોતાની વિદ્વતા, સંશોધન દૃષ્ટિ, સમતોલ દૃષ્ટિ, કડક પરીક્ષણવૃત્તિ વગેરેનો પરિચય કરાવ્યો છે.

તેમણે ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંત, પ્લેટો-એરિસ્ટોટલની કાવ્ય વિચારણા, લેખન સાહિત્યના વ્યાપક પ્રશ્નો તથા સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની આધુનિક કૃતિ વિવેચનમાં પ્રસ્તુત સંદર્ભ સૈદ્ધાંતિક વિચારણા આપી છે. ઉપરાંત ગાંધીયુગના અને અનુગાંધીયુગીન કેટલીક સાહિત્યિક સમસ્યાઓ (સૌજવરાગી અને કૌતુકરાગી વિવેચન પ્રવાહો, ગૂહીતોને પડકારતી નવ્ય વિવેચના, અધ્યતન વિવેચનના અભિગમો, વગેરે) નો વિચાર કર્યો છે.

તેમના વિવેચનમાં કવિતા સમીક્ષા, કવિતા આસ્વાદ, વાર્તા, નવલકથા, નાટક, નિબંધ, ચરિત્ર વગેરે વિષયના જે તે લેખકના ગ્રંથની સમીક્ષા, તેમજ એ જ વિષયની સ્વરૂપ વિષયક તેમજ જે તે કૃતિમાં જણાતી વિશેષ લાક્ષણિકતાના સંદર્ભમાં તપાસ: લોકસાહિત્ય, સંવાદ, પ્રવાસ, વિવેચન-સંશોધન, ભાષાવિજ્ઞાન, વગેરે વિષયક સમીક્ષા અને અભ્યાસો એમ અનેક પ્રકારનો વ્યાપ જોવા મળે છે. તેમના વિવેચનમાં તર્કનિષ્ઠા અને એ કારણે આપોઆપ જ તથ્યની માવજત, વિગતોની ઝીણવટ અને શાસ્ત્રીય ચોક્કસાઈ જણાય છે. તેમણે 'રસાળ વિવેચન'ને બદલે વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપે કે પૃથ્થકરણાત્મક પદ્ધતિએ વિવેચન કર્યું છે. કળા એટલે શું?, નાટકમાં રસ અને ક્રિયા, ગુજરાતી નવલકથા વિશે વિચારવિમર્શ, સરસ્વતીચંદ્રના એક પ્રકરણને આધારે કરેલ સમાજમીમાંસા, વગેરે લેખો તેમની પદ્ધતિનાં ઉદાહરણ ગણાવી શકાય. ગુજરાતી વિવેચન પ્રવાહની ઝલક દર્શાવતો લેખ 'વિવેચનનું વિવેચન' અગત્યનો છે. તેમાં તેઓ નર્મદથી વિવેચનનો પ્રારંભ થયો એમ યોગ્ય રીતે ગણાવી અધ્યતન વિવેચન અભિગમો સુધીની વિચારણાને તપાસે છે. નવી વિવેચનાએ દર્શાવેલ સૂક્ષ્મતા, ઊંડાણ અને કૃતિના સાક્ષાત્ સંપર્ક તરફની ગતિને અભિનંદી તે બૃહત્તા, સમૃદ્ધતા અને અખંડતા તરફ ગતિ કરે એવી આશા પણ વ્યક્ત કરે છે. આ અવલોકન અને નિરીક્ષણ

કરતાં તેઓ 'ગાંધીયુગનું વિવેચન' નામે પરિશિષ્ટ પણ આપે છે. અને એ યુગનો સાહિત્યવિચાર પંડિતયુગના સાહિત્ય વિચારથી કઈ રીતે પલટાયો, વિકસ્યો અને આગળ વધ્યો તેની વિચારણા આપે છે. અલબત્ત 'સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની આધુનિક કૃતિવિવેચનમાં પ્રસ્તુતા'ના વિવેચનોમાં આધુનિક પશ્ચિમી કૃતિવિવેચનમાં જોવા મળતી ભિન્નભિન્ન સંજ્ઞાઓના અધ્યાસો કે સંદર્ભોને લક્ષમાં લીધા નથી એ તેમની મર્યાદા ગણાવી શકાય.

તેમણે સંપાદન, સહસંપાદન રૂપે અનેક ગ્રંથો આપ્યા છે. ઉપરાંત જોડણી વિષયક નવી વિચારણાના સંદર્ભમાં બે પુસ્તિકાઓ 'જો મન ખુલ્લું હોય તો' અને 'શું ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન એક તૂટ છે?' આપી છે. તેમણે કરેલ 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોષ'નું સંપાદન સંસ્થાના બરનું કામ છે અને તે એકલે હાથે સરસ રીતે પાર પાડ્યું છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોષ એટલે હરિવલ્લભ ભાયાણીના શબ્દોમાં 'એક નૂતન શિખરનું સફળ આરોહણ.'

સાહિત્યિક તથ્યોની માવજતના આ માણસે મધ્યકાલીન કૃતિસંપાદનો અને કર્તા-અભ્યાસો પણ આપ્યા છે. અને તેમાં તેમનો સંશોધનાત્મક અભિગમ ધ્યાનપાત્ર છે. તેમાં નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ, અખો, દયારામ, જયવંતસૂરિ, ઉપાધ્યાય, યશોવિજયજી વગેરે વિશે વિચારણા છે. નરસિંહ-મીરાં-દયારામની ભક્તિભાવના અને કવિત્વની લાક્ષણિકતાઓ તારવવી, પ્રેમાનંદની કવિપ્રતિભાની એના યુગસંદર્ભ અને પરંપરાસંદર્ભમાં કરવી, તેની સુદામાચરિત, મામેરું, નળાખ્યાન, દશમસ્કંધ, ઓખાહરણ, રણપણ, અભિમન્યુ આખ્યાન અને ચંદ્રાહાસઆખ્યાનની ટૂંકી પણ મુખ્ય મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ પ્રગટ કરતી સમીક્ષાઓ આપવી: અખાને ચિંતક, ચિકિત્સક કે જ્ઞાની જ નહિ પણ સંસારને ઊંચે લઈ જવા માગતો સંત કહેવો વગેરે નોંધપાત્ર છે.

તેમના સમગ્ર વિવેચનને (સમીક્ષાઓ, અભ્યાસલેખો) સંક્રમણની સમસ્યા કદી નડી નથી. કંઈ પણ લખતી વખતે એમની અંદરનો સતત સજાગ રહેતો શિક્ષક પોતાની વાત સામા સુધી પહોંચાડે છે. તેમાં સામાને આંજી નાખવાની વૃત્તિ જરાય નથી. વૃથા વિસ્તાર વગરનાં એમનાં વિશદ લખાણો અધ્યાપકીય વિવેચનાના વિધાયક નમૂના છે. સીધી, સૌંસરવી ઊતરી જાય એવી ભાષા, બારીક નિરીક્ષણોમાં મૌલિક દષ્ટિ, પોતિકા પ્રતિભાવો એ તેમની લાક્ષણિકતા છે.

જો કે તે છતાં તેઓ દુરાધ્ય વિવેચક છે એ સ્વીકારવું રહ્યું. કારણ કે તેઓ અમુક પ્રવાહ, તમુક વાદ કે ટોળામાં કદી ભળ્યા નથી. તેમણે આકરા લાગે એવા આગ્રહોથી ગુજરાતી સાહિત્યની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને ઊંડણપૂર્વક, સમગ્રપણે તપાસી છે. તેમની સાહિત્યિક નિસબત ક્યાંક કશુંક ખોટું થતું જુએ ત્યારે આકોશ વ્યક્ત કરી બેસે છે.

પ્રમોદકુમાર પટેલ

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં મૂર્ધન્ય કહી શકાય તેવા વિવેચક પ્રમોદકુમાર પટેલનો જન્મ ૨૦-૯-૧૯૩૩ના રોજ વલસાડ જિલ્લાના ખારા-અબ્રાહા ગામે થયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૫૭ અને ૧૯૫૮માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી ગુજરાતી વિષય સાથે બી.એ. અને એમ.એ. થયા. ઇ. સ. ૧૯૬૮માં 'ગુજરાતીમાં કાવ્યતત્ત્વવિચાર, નર્મદ, નવલરામ, રમણભાઈ નીલકંઠ, નરસિંહરાવ અને મણિલાલ દ્વિવેદીનું કાવ્યવિચારનું સમીક્ષાત્મક અધ્યયન' પર પી.એચ.ડી. થયા. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપન કાર્ય કર્યું.

અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓના ઊંડા અભ્યાસી પ્રમોદકુમારને ગુજરાતીમાં સૈદ્ધાન્તિક વિવેચન અને કૃતિલક્ષી વિવેચનમાં ઊંડો રસ હતો. તેમણે 'રસસિદ્ધાંત: એક પરિચય, પત્રાલાલ પટેલ, અને ગુજરાતી વિવેચન તત્ત્વવિચાર' એ સર્ળગ પ્રકરણગ્રંથો રચ્યા છે. તેમાં ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રોના મહત્વના સિદ્ધાંતનું તેની પરિભાષા અને પરંપરા સાથેનું નિરુપણ, પત્રાલાલનું વ્યક્તિત્વ, તેમની સર્જકતાનો થયેલો વિકાસ, તેમની સર્જન પ્રક્રિયા, તેમના સમગ્ર સાહિત્યના ગુણ દોષ, તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન તથા ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્યના આરંભકાળથી માંડી આધુનિક કાળ સુધીમાં થયેલી તાત્ત્વિક વિચારણાનો આલેખ એ મુદ્દાઓ સમાવિષ્ટ છે.

તેમણે 'વિભાવના', 'શબ્દકોષ', 'સંકેત વિસ્તાર', 'કથા વિવેચન પ્રતિ', 'અનુભાવન' એ વિવેચન ગ્રંથો આપ્યા છે. તેમના 'વૃત્તિમય ભાવાભાસ' જેવા પંડિતયુગના પ્રશ્ન પરના વિસ્તૃત-લેખમાં મણિલાલ, રમણભાઈ અને આનંદશંકરનાં દષ્ટિબિંદુની તપાસની સાથે એ વિષયની પુનઃ વિચારણા કરી છે. પણ તેમનું મુખ્ય ચર્ચાક્ષેત્ર રહ્યું છે આધુનિક કવિતાની સંવેદના અને આકૃતિ તથા અંત:તત્ત્વ તેમ જ પ્રકાર અને આકારના અભિગમથી થતી વિવેચના. 'વિભાવના'માં સર્જનાત્મક સાહિત્ય અને વિવેચનની અદ્યતન વિભાવના અને વલણો તથા ગુજરાતી વિવેચનની સાંપ્રત સ્થિતિ વિશે વિમર્શ ઉપરાંત આપણે ત્યાં થયેલી કાવ્યતત્ત્વ-વિચારણાનો સ્વાધ્યાય છે. 'શબ્દલોક'માં સિદ્ધાંતચર્ચા, આધુનિક ગુજરાતીકવિતા અને નવલિકા વિશે અને એ નિમિત્તે એ સ્વરુપોની બદલાયેલી વિભાવનાને સ્પષ્ટ કરતા લેખો છે. 'કથા વિવેચન પ્રતિ'માં નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તાની સ્વરુપચર્ચા, ઉપરાંત મુનશી, ધૂમકેતુ, મડિયા અને જયંત ખત્રીના સાહિત્યનું તથા 'મળેલા જીવ' અને 'ઉપરવાસ-ત્રયી'નું તથા કેટલીક પ્રયોગશીલ વાર્તાઓનું કૃતિનિષ્ઠ વિવેચન છે. 'અનુભાવન'માં કલ્પન-પ્રતીકને લગતી તાત્ત્વિક વિચારણા ઉપરાંત આધુનિક ગુજરાતી કવિતાની ભાષા, આકૃતિ અને રચનાવિધાનની દષ્ટિએ તપાસ તેમ જ

કેટલાંક મહત્વના કવિઓની જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુથી થયેલી વિવેચના છે. તેઓ કૃતિના મર્મ સુધી પહોંચીને નવાધોરણે તેની રચનાને તપાસે છે. જો કે તેમના વિવેચનમાં થોડી અસ્પષ્ટતા અને દીર્ઘસૂત્રીપણું છે.

ચંદ્રકાંત શેઠ

આધુનિક કવિતાને ગાંભીર્ય, પકવતા અને શિષ્ટતાનો પાસ આપનાર, નિબંધ, નાટક, વિવેચન અને અનુવાદ-સંપાદનના ક્ષેત્રે કામ કરનાર ચંદ્રકાંત શેઠનો જન્મ ૩-૨-૧૯૩૮ના રોજ પંચમહાલ જિલ્લાના કાલોલ ગામે થયો હતો. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાથે ઈ. સ. ૧૯૫૮માં બી.એ., ઈ. સ. ૧૯૬૧માં એમ.એ. અને ઈ. સ. ૧૯૭૯માં વિદ્યા-વાચસ્પતિ થયા. વિવિધ સંસ્થાઓમાં અધ્યાપક, રીડર અને પ્રોફેસર તરીકે કામગીરી કરી. તેમને ઈ. સ. ૧૯૬૪માં કુમારચંદ્રક અને નર્મદચંદ્રક, ઈ. સ. ૧૯૮૪-૮૫માં ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક, ઈ. સ. ૧૯૮૫માં રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને ઈ. સ. ૧૯૬૮માં સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા.

આજની પેઢીમાં આ જાગૃત વિવેચકમાં તટસ્થ મૂલ્યાંકન કરવાની દષ્ટિ છે. ‘કાવ્યપ્રત્યક્ષ’, ‘અર્થાન્તર’, ‘રામનારાયણ વિ. પાઠક’, ‘આયરનીનું સ્વરુપ’, ‘સ્વામીનારાયણ સંતકવિતા’, એ તેમના વિવેચન ગ્રંથો છે. તેમાં સાંગોપાંગ અભ્યાસ, અશેષ નિરૂપણ, પૂર્વગ્રહમુક્ત અભિગમ અને તાટસ્થ્યપૂર્ણ પ્રતિભાવની પ્રતીતિ થાય છે. આ ગ્રંથોમાં તેમણે કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા, કવિતા અને છંદ, કાવ્યમાં ઔચિત્ય જેવા કાવ્યસિદ્ધાંતોની અને અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના કેટલાક અગ્રણી કવિઓની કવિતાની તપાસ, ગુજરાતી સાહિત્યની કેટલીક નોંધપાત્ર નવલકથાઓની ચર્ચા, સર્જકના વાઙ્મય પુરુષાર્થની તપાસ, પરિચય પુસ્તિકા અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કેટલાક કવિઓની નોંધપાત્ર કવિતાઓ પરના આસ્વાદલેખોનો સમાવેશ છે. તેમનો વિશિષ્ટ ચારિત્રગુણ છે સંનિષ્ઠા. તેઓ નખશિખ સહૃદય-સંનિષ્ઠ છે. તેમના વિવેચનમાં આ શીલગત સચ્ચાઈ નવું પરિમાણ ઉમેરે છે.

સુમન શાહ

વાર્તાકાર, વિવેચક અને સંપાદક સુમન શાહનો જન્મ ડબોઈ મુકામે ૧-૧૧-૧૯૩૯ના રોજ થયો હતો. એમ. એસ. યુનિવર્સિટીમાંથી ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વિષય સાથે યુનિ.માં પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ. ઈ. સ. ૧૯૬૪થી સ્નાતક-અનુસ્નાતક ક્ષાએ ગુજરાતી સાહિત્યનું અધ્યાપન કર્યું. વચ્ચે પાંચેક વર્ષ આચાર્ય પણ રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૭૮માં વિદ્યાવાચસ્પતિ થયા. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાસાહિત્યમાંથી જૂન ૨૦૦૨માં નિવૃત્ત થયા.

૫. પ્ર. ૬૨

૩૮ વર્ષની અધ્યાપકીય અને સાહિત્યિક કારકિર્દી દરમ્યાન તેમનું મુખ્ય પ્રદાન સાહિત્યના વિવેચન ક્ષેત્રે રહ્યું છે. અલબત્ત ‘અવર શું કેલુખ’ પ્રયોગશીલતાથી બોધકથાને વાર્તાસ્વરુપમાં ઊંચકતો વાર્તાસંગ્રહ ભાષાસંવેદનની વિશેષ મુદ્રા ઉપસાવે છે. તો ‘ખડકી’ પરંપરા અને પ્રયોગના સંયોજન પર ઊભેલી જાતીયતાને પડછે પ્રણયને લવતી નવલકથા છે. તો ‘બાજબાજી’ નવલકથામાં કરામત અને પ્રયોગશીલતા નથી. પણ પ્રેમમાં વહેમ, શક અને શંકાને નિરૂપતી કરુણ નવલકથા છે. ‘બાયલાઈન’માં ફી લાન્સ પત્રકાર તરીકે અને દેશ દુનિયા વિશે વિચારનોંધો છે.

‘સુરેશ જોશીથી સત્યજિત શર્મા’, ‘આઠમા દાયકાની કવિતા’, ‘સંધાન-૧, સંધાન-૨’, ‘સંધાન ૩-૪’, ‘આત્મનેપટ્ટી’ વગેરે તેમનાં સંપાદનો છે. ઉપરાંત ચેખોવની કૃતિ ‘શ્રી સિસ્ટર’ અને દોસ્તોએવસ્કિની ‘ધ મિકવન’ના અનુવાદ અનુક્રમે ‘ત્રણ બહેનો’ અને ‘વિનીતા - એક કપોલકલ્પિત’ એ નામે આપ્યો છે. સંપાદનોમાં નવી નવલિકાની વિભાવનાને સ્પષ્ટ કરતી વિવેચના, કૃતિલક્ષી ચર્ચા વગેરે જણાય છે.

તેમને પશ્ચિમના સર્જનાત્મક તેમ જ વિવેચનાત્મક સાહિત્યપ્રવાહોમાં વિદ્યાર્થીકાળથી ઊંડી દિલચ્છથી અને નિસ્ખત રહી છે. તેમાં પણ આધુનિકતા એમનો અતિપ્રિય વિષય છે. આથી જ ‘સાહિત્યમાં આધુનિકતા’ નામે એક વિવેચનગ્રંથ આપ્યો. ‘ચંદ્રકાંત બક્ષીથી ફેરો’, ‘નવ્ય વિવેચન પછી’, ‘સુરેશ જોશીથી સુરેશ જોશી’, ‘સાહિત્ય સંશોધન વિશે’, ‘સાર્ત્રનો સાહિત્યવિચાર’, ‘નિરંજન ભગત-સમગ્ર કવિતાના કવિ’, એક પ્રોફાઈલ’, ઉમાશંકર, ખેવના, સંરચના અને સંરચન, સાહિત્યમાં આધુનિકતા’ આધુનિક ગુજરાતી કવિતા અને સર્જક ચેતના, ‘કથાપદ’, ‘કવિ અને વિવેચક એલિયટ’, ‘સાહિત્યિક અર્થનો કોયડો’, ‘રૂપ રચના અને વિકાસ’ વગેરે તેમના વિવેચન ગ્રંથો છે. ગ્રંથોના શીર્ષકો તેના લેખકના રસ અને રુચિ પ્રગટ કરે છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે તેમણે આધુનિક કથાસાહિત્યને તીવ્ર સંવેદન સાથે ગ્રહીને એની અર્થવત્તાને પ્રગટાવવામાં પ્રત્યક્ષ વિવેચનના મૂલ્યવાન નમૂનાઓ આપ્યા છે. તેમણે આધુનિક નવલોનો અભ્યાસ, અમેરિકન સાહિત્યવાદ પછીની દિશાઓની ચર્ચા, સુરેશ જોશીનાં સર્જન અને વિવેચનની સહૃદય સમીક્ષા અને સમભાવપુક્ત નિરીક્ષણ, સાહિત્ય સંશોધન અને સાર્ત્ર વિશે કરેલ અભ્યાસનું તારણ, કવિ નિરંજન ભગત અને ઉમાશંકરની સર્જકતાની સર્વગ્રાહી ચર્ચા, સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ પર લેખો, સંરચનાવાદનો પરિચય આપી કિશોર જાદવની વાર્તા ‘લેબીરિથ’ને તેના માનદંડો લાગુ પાડવાનો પ્રયોગ, આધુનિકતા વિભાવની ચર્ચાથી માંડી તેનાં લક્ષણો, આધુનિક સાહિત્યકલાની દાર્શનિક પીઠિકા, આધુનિકતાનો ઈતિહાસ, આધુનિક ગુજરાતી

સાહિત્યની ગતિવિધિ વગેરે વિશે વિચારણા છે અને સર્વમાં વિવેચકની સજ્જનતાની પ્રતીતિ થાય છે.

શિરીષ પંચાલ

મુખ્યત્વે વિવેચક અને સંપાદક શિરીષ પંચાલનો જન્મ ૭-૩-૧૯૪૩ના રોજ વડોદરામાં થયો હતો. ઈ. સ. ૧૯૬૪માં બી. એ. અને ૧૯૬૬માં એમ. એ. તથા ઈ. સ. ૧૯૮૦માં પી.એચ.ડી. થયા. બીલીમોરા અને પાદરાની કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે કામગીરી પછી એમ. એસ. યુનિ.ના ગુજરાતી વિભાગમાં અધ્યાપક.

તેમણે 'વૈદેહી' એ નવલકથા અને 'જરા મોટેથી' એ નિબંધસંગ્રહ આપ્યા છે. સુરેશ જોષીની વાર્તાઓ તથા નિબંધોનું સંપાદન 'માનીતી-અણમાનીતી' અને 'ભાવયામિ'માં કર્યું છે. અને તેમાં આપેલા પ્રાસ્તાવિક અભ્યાસલેખો તલસ્પર્શી છે.

'કાવ્ય વિવેચનની સમસ્યાઓ' અને 'રૂપરચનાથી વિઘટન' એ તેમના વિવેચન ગ્રંથો છે. નર્મદ, નવલરામ, રમણભાઈ નીલકંઠ, રા. વિ. પાઠક, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ઉમાશંકર, હરિવલ્લભ ભાયાણી વગેરેના વિચારોની તપાસ કરતા પોતાના શોધપ્રબંધમાં તેમણે રૂપરચના, ભાષા, અલંકાર, પ્રતીકરચના, જીવનદર્શન વગેરે વિવિધ પાસાંઓની વાત કરી છે. અને બીજા ગ્રંથમાં સાંપ્રત વિવેચનના વિવિધ પ્રવાહોનું પ્રમાણિત દિગ્દર્શન છે. તેમાં વિષયના સાંગોપાંગ અભ્યાસની પ્રતીતિ થાય છે.

અન્ય વિવેચકો

આધુનિક અને અનુઆધુનિક સાહિત્યિક પ્રવાહમાં અન્ય કેટલાક વિવેચકોની નોંધ લેવી ઘટે. ૭-૮-૧૯૩૩ના રોજ વડોદરામાં જન્મેલ કવિ, વિવેચક અને અનુવાદક ચંદ્રકાંત ટોપીવાળાએ ભાષાભિમુખ અભિગમથી કરેલાં વિવેચન ઉલ્લેખ-પાત્ર છે.

'અપરિચિત અ અપરિચિત બ', 'પ્રતિભાષાનું કવચ', 'સંસર્જનાત્મક કાવ્યવિજ્ઞાન' એમના વિવેચન ગ્રંથો છે. 'આધુનિક કવિતા અર્થવિશેષને કારણે ભાવક-વિયોગની નહિ, પણ સાચા અર્થમાં ભાવક-સંયોગની કવિતા છે 'એમ કહેતા ચંદ્રકાન્તભાઈએ ભાવકના સર્જકશ્રમની પ્રતીતિ કરાવતાં વિવિધ સ્તરના કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનો આપ્યાં છે. તેમાં ભાષા અને છંદની ભાવોપકારકતા, હૃદયતા અને સમગ્ર રચનામાં સાર્થકતા કઈ રીતે રચાય છે તેનો પૃથ્થકરણાત્મક રીતે ચકાસવાનો પ્રયત્ન છે. 'પ્રતિભાષાનું કવચ'માં પશ્ચિમમાં પ્રગટેલી-વિકસેલી, ભાષાવિજ્ઞાનલક્ષી, સંરચનાલક્ષી અને શૈલીવિજ્ઞાનલક્ષી વિવેચનના સંસ્કારની પ્રતીતિ થાય છે. તો તેમના શોધપ્રબંધ 'સંસર્જનાત્મક કાવ્યવિજ્ઞાન'માં

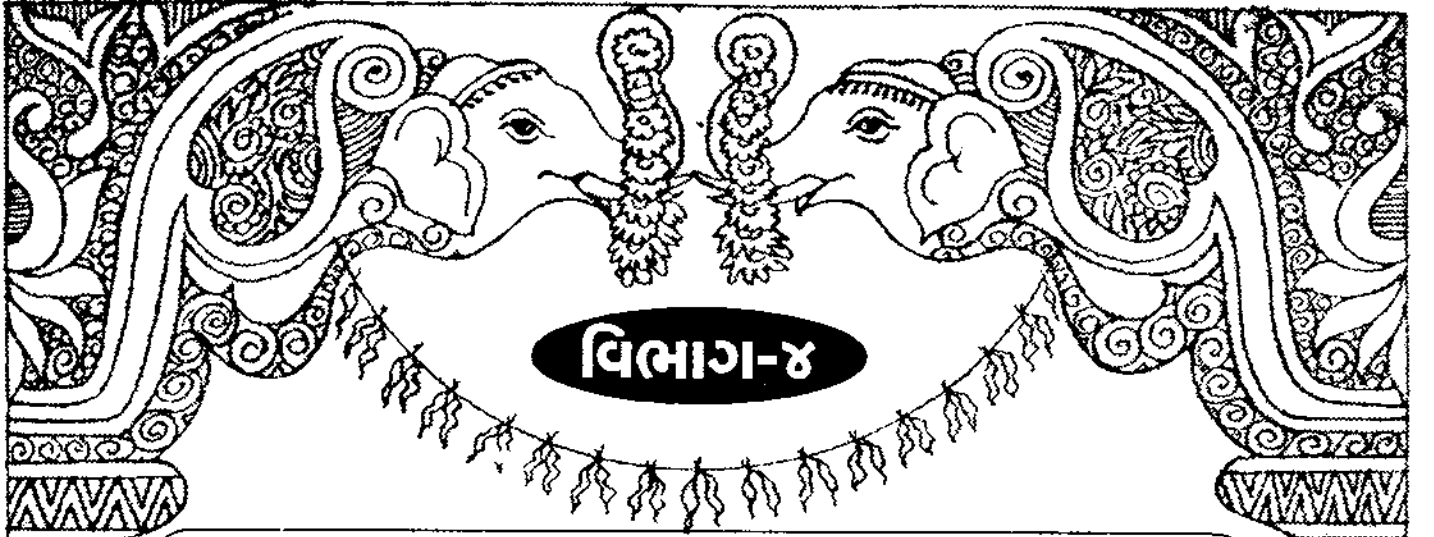
નોઅમયોમ્સ્કીના સંસર્જનાત્મક વ્યાકરણના આધારે કાવ્યના વિચલન સિદ્ધાંતની કવિતાના અનુવાદની સાથે પ્રતીકવાદ પરનો લઘુપ્રબંધ છે. આ સર્વ ગ્રંથો તેમની અભ્યાસ પરાયણતા અને વિદ્વત્તાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

૧૮-૮-૧૯૪૧ના રોજ ભુજમાં જન્મેલ મુખ્યત્વે કવિ, નાટ્યકાર અને વિવેચક સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રે પરંપરામાં ન બેસે તેવા અરૂઢ શૈલીનાં વિવેચનો આપ્યાં છે. ત્રણ વર્ષ અધ્યાપકની કામગીરી પછી ઈ. સ. ૧૯૬૮ ફૂલબ્રાઈટ સ્કોલરશીપ સાથે અમેરિકા ગયા. ઈ. સ. ૧૯૭૦માં સૌંદર્યશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક સાહિત્યમાં એમ. એ. થયા. ડો. ન્યૂટન પી. સ્ટોલનેસ્ટના માર્ગદર્શન નીચે 'નાટ્યચાર્ય ભરતની અને ફિલસૂફ કાન્ટની પરંપરામાં કલાસ્વરૂપનો વિભાવ' એ વિષય પર ઈ. સ. ૧૯૭૫માં પી. એચ.ડી. થયા. ભારત આવ્યા પછી રામપ્રસાદ બક્ષીના માર્ગદર્શન નીચે 'રમણીયતાનો વાગ્વિકલ્પ' વિષય પર પી.એચ.ડી. થયા.

'સમાંકન અને સીમોલ્લંઘન' અને 'રમણીયતાનો વાગ્વિકલ્પ' તેમના વિવેચન ગ્રંથ છે. પ્રથમ ગ્રંથના લેખોમાં સૌંદર્યમીમાંસાની શોધ છે. અહીં કલાની સંરચનામાં આકાર, પ્રતીક અને અનુભવથી માંડી ઉમાશંકર અને એલન ગિન્સબર્ગની કવિતાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ પણ છે. તો બીજા ગ્રંથમાં તુલનાત્મક સૌંદર્યમીમાંસાના મૂળભુત વિભાવોની તલસ્પર્શી ચર્ચા છે. હરિવલ્લભ ભાયાણીના શબ્દોમાં કહીએ તો 'અહીં કરેલું મૌલિક દષ્ટિનું વૈચારિક આયોજન—સૌંદર્યવિચારના વિષયમાં તો એકાદ 'આનંદમીમાંસા' ને બાદ કરતાં અનન્ય કહી શકાય તેમ છે. "અહીં સઘન, સંક્ષિપ્ત અને વિવરણાત્મક શૈલીમાં વિચારણા છે.

'દયારામ : એક અધ્યયન'ના કર્તા સુભાષ દવે, શ્રેયસસાધક અધિકારી વર્ગ' અને 'રંગભૂમિ કેનવાસ'ના કર્તા લવકુમાર દેસાઈ, ગીત કવિતાના અભ્યાસી, વિવિધ સામયિકોમાં લેખ આપનાર લાભશંકર પુરોહિત, અધ્યાપક, પી.વી.સી. અને વી.સી. તરીકે કાર્ય કરનાર 'લઘુનવલ શિલ્પ અને સર્જન' અને કથાવિમર્શ' ના કર્તા નરેશ વેદ, નીતિન વડગામા, રાધેશ્યામ શર્મા, દક્ષા વ્યાસ, ધીરુ પરીખ વગેરે કાર્યરત વિવેચકો છે.

શિક્ષણ-સંસ્કાર અને સમાજના ઘડવૈયાઓ

બહુમુખી પ્રતિભાઓ

ડૉ. ઉષાબેન પાઠક

ગૌરવ પુરસ્કારથી વિભૂષિત મહાનુભાવો

બિપિનચંદ્ર ત્રિવેદી તથા કિશોરચંદ્ર ત્રિવેદી

વંદનીય હૃદયસ્પર્શી પ્રતિભાઓ

ડૉ. રમણલાલ સી. શાહ

આદર્શ મૂલ્યોના પ્રવર્તનકારો

ડૉ. રસેશ જમીનદાર

ગુજરાતના કેટલાંક તેજસ્વી નક્ષત્રો

ડૉ. મહેશચંદ્ર પંડ્યા

ગુજરાતી પત્રકારો : કટાર લેખકો

નટવરલાલ એસ. શાહ

વિસ્મૃત પ્રતિભાઓનું પુણ્ય સ્મરણ

ડૉ. કે. સી. બારોટ

ગુજરાતના પ્રખર સમાજ સુધારકો

ડૉ. પ્રફુલ્લાબેન જે. રાવલ

શિક્ષણ સાહિત્ય અને સમાજના નિર્માતાઓ

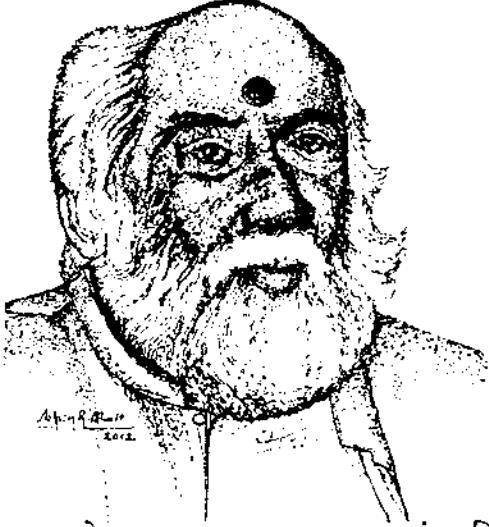
ડૉ. બાબુભાઈ એમ. શાહ

સાહિત્ય સર્જક પ્રતિભાઓ —કીર્તિદાબેન શાહ

પુરાતત્વ જગતના તારલાઓ —ડૉ. આર. ટી. સાવલિયા

લોક સાહિત્યમાં જ્ઞાનદર્શી બારોટ કવિઓ —કેશુભાઈ બારોટ

ઓલીયા સંત શ્રી બજરંગદાસ બાપા

મહુવા પાસેના બગદાણા ગુરુ આશ્રમમાં હરિભક્તોના ભાવભર્યા અનુદાનથી એક ભવ્ય મંદિરનું નિર્માણ થયું.

આ નવનિર્મિત મંદિરમાં કુશળ શિલ્પીઓ દ્વારા તૈયાર થયેલી પૂ. બજરંગદાસ બાપાની ૪૫ ટન શુદ્ધ ચાંદીની મૂર્તિનો ભવ્ય પ્રાણપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ હમણાં જ જાન્યુઆરી ૨૦૦૩માં સુસંપન્ન બન્યો.

સંત શિરોમણી ભક્ત જલારામ બાપા

આવા સંત રત્નોએ પોતાની ભક્તિ-શક્તિથી સ્વયં ૧૪ ભુવનના નાથને સૌરાષ્ટ્રની આ ઘરા પર ઉતરવાની ફરજ પાડી હતી. આજે પણ વીરપુરમાં બાપાના મંદિરે સ્વયં પ્રભુએ આપેલા ઝોળી અને ધોકાના લોકો દર્શન કરે છે.

પ્રેરણામૂર્તિ પૂ. પ્રમુખશ્વામી મહારાજ

આ વિરલ સંત વિભૂતિએ ૧૫૦૦૦ થી વધુ ગામોમાં વિચરણ કર્યું. ૨,૫૦,૦૦૦ વધુ ઘરોની વ્યક્તિગત મુલાકાત લીધી. જગતભરમાં ૪૦૦થી વધુ મંદિરોનું સર્જન કરીને તેમણે સંસ્કૃતિના ચિરંતન સ્મારકો સ્થાપ્યા છે. બૌદ્ધવડા દલાઈ લામાથી માંડી સામાન્ય માણસે પણ તેમને ચાહ્યા છે. અનેક ગુમુક્ષુઓએ તેમના સત્સંગથી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક શિખર પ્રાપ્ત કર્યું છે.

પરમ શ્રદ્ધેય પૂજ્ય મોરારિબાપુ

માનસની લોકપ્રિયતા વધારવા દેશ અને દુનિયામાં નાના મોટા અનેક નગરોમાં જેમની અમૃતવાણી દ્વારા આજ સુધીયાં સેંકડો રામકથાઓ ઉલ્લાસપૂર્વક સુસંપન્ન બની.

તેમાંએ પૂજ્ય બાપુના શુદ્ધ ચંદ્રવૃંદાથી અનેક સંતોની ઉપસ્થિતિમાં ઓગસ્ટ ૧૯૯૭માં માનસરોવર કૈલાસ રામકથાએ અનેકોને અખૂટ આનંદની અદ્ભુત અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરાવી. ધન્ય પ્રસંગ !

બહુમુખી પ્રતિભાઓ

—પ્રા. ડૉ. ઉષાબહેન રામનારાયણ પાઠક

'બહુમુખી પ્રતિભાઓ' એ શીર્ષક નીચે ૨૪ વ્યક્તિઓનાં જીવન વ્યક્તિત્વ, અને કાર્યની આછેરી ઝલક આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ વ્યક્તિઓનું પ્રદાન જીવનના બહુવિધ ક્ષેત્રે રહેલું છે. ભિન્નભિન્ન પ્રકૃતિના, સમાજના અને નિરાળી પ્રતિભા ધરાવનારા આ મહાન વ્યક્તિત્વોમાં બે બાબતો સમાનરૂપે જોવા મળે છે. એક - તેઓ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના સેનાનીઓ છે - રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો સમર્પણભાવ - બીજી વાત - તેઓ ગાંધીના રંગે રંગાયેલા છે. ગાંધી વિચારધારા - જીવનમૂલ્યોને જીવનના આદર્શ તરીકે સ્વીકારીને જીવી ગયેલા, કાર્ય કરી ગયેલા મૂઠી ઊંચેરા માનવીઓ છે. સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોને ખેડનારા તેજસ્વી, અધ્યયનશીલ સારસ્વતો છે. સંસ્થાઓ સ્થાપનારા અને સંસ્થારૂપ બની રહેનારા સામાજિક કાર્યકરો છે. સમાજ સેવા અને મહિલા ઉત્કર્ષ માટે સતત કાર્યરત બહેનો છે. સ્વામી આનંદ ગાંધીજીના એક માત્ર સાધુ અનુયાયી છે. તો, ચમનભાઈ વૈષ્ણવ, સ્વામી શિવાનંદજી, મામાસાહેબ ફડકે, જુગતરામભાઈ દવે પણ સાધુચરિત વ્યક્તિઓ છે. તો ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પણ 'સાધુજનોનું' યે હાડ બાંધનારા' જીવનના પ્રાપ્ત કર્તવ્યો નિષ્ઠાપૂર્વક કરનારાં, માત્ર સ્વ માટે નહિ પણ સમગ્રને માટે ઘસાઈ છૂટનારાં સજ્જનો - સત્તારીઓ છે. આ લેખમાળાના લેખિકા પ્રા. ડૉ. ઉષાબહેન રામનારાયણ પાઠક (એમ.એ.; પી.એચ.ડી.) ૧૯૬૩ થી ૧૯૯૮ સુધી ભાવનગરની શ્રીમતી ગાંધી મહિલા કોલેજમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનાં એક સફળ અને વિદ્યાર્થીપ્રિય પ્રાધ્યાપિકા હતાં. પરંતુ એક વ્યક્તિ તરીકે નિરંતર વિકાસ કરતાં રહ્યાં છે તે આનંદ અને વિસ્મય જગાવે તેવી સાધના છે.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અગ્રીમ સેનાની માતા-પિતાથી જે કેટલાંક - આદર્શો - જીવનમૂલ્યો પામ્યાં એ તેમનું સદ્ભાગ્ય. તેઓ જીવનભર સતત જાગૃતપણે એ મૂલ્યોનું સંવર્ધન કરતાં રહ્યાં છે. વિદ્યાવ્યાસંગી સાહિત્યકાર પિતા પાસેથી વિદ્યાનો અને સ્વાધ્યાયનો વારસો મળ્યો. કોલેજના અધ્યાપનકાર્યની સાથે તેમની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ પણ સતત ચાલતી રહી છે. ઈ. સ. ૧૯૫૫માં હેલસિંકી (ફિન્લેન્ડ)માં યોજાયેલ શાંતિપરિષદમાં વિદ્યાર્થી પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ લીધેલો, ત્યારે રશિયા અને ઝેકોસ્લોવેકિયાના પ્રવાસ કર્યા. 'રશિયાનું આછું દર્શન' એ શીર્ષક નીચે 'જનસત્તા' દૈનિકના મેગેઝિન વિભાગમાં પ્રવાસ સંસ્મરણોની તેમની લેખમાળા પ્રસિદ્ધ થયેલી.

ઈ. સ. ૧૯૯૯-૨૦૦૦માં કેલિફોર્નિયા (યુ.એસ.એ.)ની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાંની સ્થાનિક સંસ્થાઓ દ્વારા આયોજિત કાર્યક્રમોમાં પૂ. મહાત્મા ગાંધીજી, સરદાર પટેલ, લોકસાહિત્ય અને લોકવાર્તા, હિન્દુધર્મ, સાહિત્યમાં ભક્તિતત્ત્વ ઈત્યાદિ વિષયો પર વ્યાખ્યાનો આપેલાં. કેલિફોર્નિયામાં તેમનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો પણ ગોઠવાયા હતાં.

આકાશવાણી રાજકોટ પરથી તેમના પુસ્તક પરિચય-સમીક્ષાઓ, પ્રસંગકથા, હળવીશૈલીના વાર્તાલાપ, સાહિત્ય અને કલા વિષયક વાર્તાલાપ ઈત્યાદિ પ્રસારિત થતા રહ્યાં છે. તેમણે સાહિત્યિક અને ચરિત્રાત્મક ગ્રંથોના ઉત્તમ સંપાદનો આપ્યાં છે. તો મૌલિક સર્જનોમાં ટૂંકી વાર્તાઓ, ચરિત્રાત્મક લેખો, અને પ્રવાસવર્ણનો મુખ્ય છે. ગમી ગયેલી કૃતિઓનો અનુવાદ તેમની પ્રવૃત્તિ રહી છે. અંગ્રેજી અને હિન્દીમાંથી વાર્તાઓ અને શિક્ષણવિષયક અનુવાદો કર્યાં છે.

કોલેજમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી લેખન અને ચિત્ર તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રહ્યાં છે. હાલમાં રામનારાયણ ના. પાઠક (તેમના પિનાશ્રી)નાં અગ્રંથસ્થ સાહિત્યનું તેઓ સંપાદન કરી રહ્યાં છે. સાહિત્ય, ચિત્રકળા, સંગીત, કૃષિ વગેરે અનેક ક્ષેત્રે સતત કાર્યરત ઉષાબહેન ભિન્ન પરિવાર અને અન્ય સામાજિક સંબંધોમાં પણ પ્રવૃત્ત રહી બધાની ચાહના મેળવી શક્યાં છે. 'વિદ્યા વિનયથી શોભે છે' એ પ્રચલિત ઉક્તિનું સાર્થક્ય ઉષાબહેનના વ્યક્તિત્વમાં દીપે છે. 'આંબો ફળે ત્યારે નમે'. ઉષાબહેનની અનેક ઉપલબ્ધિ છતાં તેમની નમ્રતા, ઋજુતા અને લાગણીસભર વ્યવહાર સૌને પ્રભાવિત કરે છે.

—સંપાદક

કર્મવીર ફૂલચન્દભાઈ

“જ્યાં દીઠો ત્યાં એકરંગી જ દીઠો”
દોરંગાને એ સદા વંદનીય”

ઝવેરચંદ મેવાણી.

ધર્મનિષ્ઠ, ચુસ્ત જૈન શ્રીમંત કુટુંબમાં ઇ. સ. ૧૮૮૫ના માર્ચની બીજી તારીખે ફૂલચન્દભાઈનો જન્મ. વ્યવહારદક્ષ પિતા અને સેવાપરાયણ માતાએ લાડકોડમાં ઉછેર્યા, તો સાથે તેમનામાં ધાર્મિક સંસ્કારોનું સિંચન પણ કર્યું. વતન વઢવાણ. પિતા અનાજના વેપારી. ‘નથુ માણકા’ નામે ઓળખાતી પ્રતિષ્ઠિત પેઢી. સંયુક્ત કુટુંબનું વાતાવરણ મળ્યું.

અત્યંત બુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી ફૂલચંદભાઈએ બી.એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો. પૂનામાં અભ્યાસકાળ દરમ્યાન ત્યાંના રાષ્ટ્રીય વાતાવરણે તેમનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનાં બીજ રોપ્યાં.

તેઓ હજી ભણતા હતા ત્યારે જ વઢવાણના પ્રતિષ્ઠિત વેપારીનાં એકનાં એક લાડકવાયાં પુત્રી શારદાદેવી સાથે ઇ. સ. ૧૯૧૨માં લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. થોડા સમયમાં પિતા કરતૂરચંદશાહનું અવસાન થયું. વેપાર ધંધો ભાંગી પડ્યો. એ સંજોગોમાં મુશ્કેલી વચ્ચે અભ્યાસ પૂરો કર્યો. અને ઇ. સ. ૧૯૧૬માં વઢવાણ શહેરની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. એ અરસામાં ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જયંતિ ઉત્સવ’ પ્રસંગે પૂ. મહાત્મા ગાંધીજી અને આનંદશંકર ધ્રુવ વઢવાણ પધારેલા. મહાત્માજીનાં પ્રથમ દર્શને જ તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ પ્રગટ્યો. રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં કામ કરવાની ઈચ્છા હતી. એ તક ઊભી થઈ. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં ‘સત્યાગ્રહ આશ્રમ’ શરૂ કર્યો. ત્યાં રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષક તરીકે ફૂલચંદભાઈ જોડાયા. આશ્રમના મંત્રી અને વિદ્યાલયના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું.

વિદ્યાર્થી વત્સલ ફૂલચંદભાઈએ રાષ્ટ્રવિધાયક ગાંધીજી પાસેથી જીવનની તાલીમ મેળવી. તેમનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રી અને પત્ની શારદાબહેન સાથે તેઓ આશ્રમમાં રહેતા હતા. આશ્રમમાં ફૂલચંદભાઈની તબિયત લથડતાં વઢવાણ પાછા ફર્યા. ઇ. સ. ૧૯૨૦માં રીતસરની શાળા શરૂ કરી. તે જ વઢવાણ રાષ્ટ્રીય શાળા. પ્રાથમિકશાળાથી વિનિત (મેટ્રિક) સુધીના વર્ગો ચાલુ થયા. ભાવનાશીલ શિક્ષકોનું જૂથ મળ્યું.

ફૂલચંદભાઈ અડગ સત્યાગ્રહી અને સમાજ સુધારક તો હતા જ, સાથોસાથ પ્રેમાળ શિક્ષક હતા. વિદ્યાર્થીઓના મિત્ર બનીને રહેનારા ફૂલચંદભાઈ વ્યાખ્યાન કરવા ઊભા થતા ત્યારે તેમના ગૌરવર્ણ, અણિયાળું નાક, માંજરી આંખો અને સુકોમળ ચહેરામાંથી ઓજસનાં કિરણો ફૂટતાં હતાં. શ્રી કાકાસાહેબે તેમને “રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આદ્ય અધ્યાપક”નું બિરુદ આપેલું. શ્રીમતી

શારદાબહેન પણ ફૂલચંદભાઈના પારમાર્થિક જીવનનાં સહધર્મચારિણી બનીને રહ્યાં. ધૂમટાનો કુરિવાજ છોડ્યો, આભૂષણો ત્યજ્યાં, ખાદી અપનાવી, એટલું જ નહિ જીવનભર જાતે કાંતીને ખાદી પહેરી, સ્નેહીજનોને પણ હાથની કાંતેલી ખાદી સ્નેહના પ્રતીકરૂપે આપતાં.

ઇ. સ. ૧૯૨૧ની સાલમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ ‘એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય’ની હાકલ કરી. મહાસભાના સભ્યો નોંધવા માટે ફૂલચંદભાઈ ખભે ઘેલો લટકાવીને રાષ્ટ્રીય શાળાના યુવાન મિત્રો સાથે ગામડે ગામડે ધૂમવા લાગ્યા. ફૂલચંદભાઈ, શિવાનન્દજી, શારદાબહેન અને તેમની મંડળી ફૂલચંદભાઈ રચિત ગીતો ગાતાં ગામે ગામ ફરતાં, દારૂ, પરદેશી કાપડ, ચા વગેરેના બહિષ્કાર માટે લોભેને સમજાવતા. ફૂલચંદભાઈ અને તેમના સાથીઓએ પ્રજાજીવનમાં નવા પ્રાણ સીંચ્યા.

ઇ. સ. ૧૯૩૨માં નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવા કાઠિયાવાડમાંથી ફૂલચંદભાઈ શાહની સાથે બાર સત્યાગ્રહીઓ ગયેલા. જેલમાં જ કેસ ચાલ્યો, એક વર્ષની સજાકેદની સજા થઈ, જેલ જીવનનો પહેલો અનુભવ, તેમનું નાજુક શરીર જેલનો ખોરાક અને ભારે કામ સહન કરી શક્યું નહિ. બિમાર પડ્યા, ઈસ્પિતાલમાં રાખ્યા. એક મહિનામાં લડતનું સમાધાન થતાં છૂટીને વઢવાણ આવ્યા ત્યારે લોકોએ તેમનું અક્ષત-કંકુથી ભાવભર્યું સ્વાગત કર્યું.

શ્રી ફૂલચંદભાઈના જીવનમાં અને સૌરાષ્ટ્રના રાજકારણમાં ઇ.સ. ૧૯૨૫ થી ૧૯૨૮નો ગાળો મહત્વનો હતો. શ્રી ફૂલચંદભાઈ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના મંત્રી બન્યા અને આ પાંચ વર્ષમાં ત્રણ અધિવેશનો ભરાયાં. ફૂલચંદભાઈના અક્ષર મોતીના દાણા જેવા સુંદર હતા. પરિષદના ચોપડા જાતે જ લખતા. રાષ્ટ્રીય શાળા, અત્યંત સમિતિ અને યુવકસંઘ માટે, કલકત્તા, બર્મા, કરાંચી, મુંબઈ, વગેરે સ્થળોએ ફાળો ઉધરાવવા માટે ફૂલચંદભાઈ ગયા હતા.

ઇ. સ. ૧૯૨૬-૨૭માં ‘કાઠિયાવાડ સત્યાગ્રહ દળ’ની તેમણે સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવા માટે ફૂલચંદભાઈ, શારદાબહેન, શિવાનન્દજી અને રામનારાયણ ના. પાઠક ત્યાં પહોંચી ગયા. ફૂલચંદભાઈને ‘યુદ્ધકવિ’નું બિરુદ આપવામાં આવેલું. વિરાટ સભામાં તેમનાં ગીતો ગવાતાં અને રામભાઈ વીરરસની વાર્તાઓ કહીને લોકોમાં ઉત્સાહ પ્રેરતા. આ દરમિયાન રાજ્યના અધિકારીઓના જુલો સામે પ્રજાનો આત્મા જાગૃત થયો. વર્તમાનપત્રો પરના પ્રતિબંધ સામે પરિષદે ચળવળ શરૂ કરી. આ પ્રસંગે ફૂલચંદભાઈની ધરપકડ કરવામાં આવી. આગેવાનો પર લાઠી ચાર્જ થયો. છેવટે રાજ્યે દિલગીરી દર્શાવીને તેમને મુક્ત કરવા પડ્યા. ઇ. સ.

૧૯૨૮માં ખાખરેશીના ખેડૂતોને ન્યાય અપાવવા ફૂલચન્દભાઈ અને તેમના સ્વયંસેવકોએ લડત આપી. કાઠિયાવાડની ધરતી પરના આ પ્રથમ સત્યાગ્રહ જંગમાં પ્રજાનો વિજય થયો. ફૂલચન્દભાઈ સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાના પ્રાણરૂપ બની ગયા. ઈ. સ. ૧૯૩૦ના નમક સત્યાગ્રહ વખતે તેઓ પ્રચારકાર્ય કરતા હતા. ૭મી એપ્રિલે ધરપકડ થઈ અને સાડા છ માસની સજા કેદની સજા થઈ. શરૂઆતમાં સાબરમતી જેલમાં અને પછી થાણા જેલમાં લઈ ગયા. જેલના ખરાબ ખોરાકને કારણે તેમની તબિયત લથડી. દશ શેર વજન ઘટી ગયું. ૧લી ઓક્ટોબરે છૂટ્યા. પૂર્ણ સ્વરાજ્ય સંગ્રામ અંગેના પૂ. ગાંધીજીના આદેશ પ્રમાણે 'ચિકેટીંગ મંડળ'ની સ્થાપના કરી. વઢવાણ, મોરબી, ભાવનગરમાં વિદેશી કાપડની દુકાનો અને દારુનાં પીઠાઓ ઉપર ચિકેટીંગના કાર્યક્રમો હાથ ધર્યાં. આ બધા સમયે શ્રીમતી શારદાબહેને તેમની સાથે લડતમાં ભાગ લીધેલો. ભાવનગરમાં ધરપકડ થઈ, જેલમાં પૂર્યાં. વળી છૂટ્યા. રાજ્યે વચનભંગ કરવાથી ફરી લડત ચાલુ કરી. તેમની ટુકડીને ગિરફતાર કરીને ખૂબ ત્રાસ ગુજાર્યો. છેવટે સમાધાન થયું.

મોરબીમાં સત્યાગ્રહીઓ પર અમાનુષી ત્રાસ ગુજારવામાં આવ્યો. ફૂલચન્દભાઈ તથા શિવાનન્દજીને છ કલાક ઘોડાસરમાં પૂરી રાખેલા. પૂ. ગાંધીજીએ મહાદેવભાઈ દેસાઈને જાતતપાસ માટે મોરબી મોકલ્યા. અંતે રચનાત્મક કાર્ય કરવા દેવાની દીવાનની કબૂલાત પછી સમાધાન થયું. ધ્રોળમાં રાષ્ટ્રધ્વજની રક્ષા કાજે સત્યાગ્રહ જંગ શરૂ થયેલો. સભા સરઘસોની મનાઈ સામે સરઘસ નીકળતાં. સૈનિકો પર લાઠીચાર્જ અને પશુસત્તાનું પ્રદર્શન કર્યું. વાટાઘાટોને અંતે છેવટે સમાધાન થયું. અને ભવ્ય વિજય સરઘસ નીકળ્યું.

સ્વભાવે લડવૈયા ફૂલચન્દભાઈ કોઈપણ સ્થળે થતો અન્યાય કે જુલમ સાંખી શકતા નહિ. ઈ. સ. ૧૯૩૧માં ધ્રાંગધ્રાના ઠાકોર સાહેબે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ભરવા સામે મનાઈ હુકમ ફરમાવતાં લડત શરૂ થઈ, ફૂલચન્દભાઈ તેમનાં ૭૫ વર્ષનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રીની સાથે ધ્રાંગધ્રા પહોંચ્યા, અને પછી ચુનંદા સત્યાગ્રહીઓની ટુકડીઓ આવી. રચનાત્મક કાર્યક્રમ કરનારા નવયુવાનોનું મંડળ પણ હતું. રાજ્યે સત્યાગ્રહીઓ પર અનહદ જુલમ ગુજાર્યું. ધરપકડ કરી, ત્રાસદાયક જેલમાં પૂર્યાં. શ્રી ફૂલચન્દભાઈએ લખ્યું છે કે, “અનેક પવિત્ર બલિદાનોમાં મારાં માતૃશ્રીનો કારાવાસ એ સૌથી પવિત્ર બલિદાન ગણાય. જેલની ઓરડીને એમણે ઉપાશ્રય બનાવી મૂકી.” ધ્રાંગધ્રાની લડતનો પ્રત્યાઘાત પ્રજા પર અને ફૂલચન્દભાઈ ઉપર ભારે થયો. નિરુપાયે લડત મુલતવી રાખવી પડી. ફૂલચન્દભાઈનું શરીર લથડ્યું. છતાં તેમણે કારી ધા શાંતિપૂર્વક સહી લીધી.

ઉપરાઉપરી સત્યાગ્રહો અને કારાવાસને કારણે તેમની

તબિયત કથળતી જતી હતી. એ જ અરસામાં ફરી નમક સત્યાગ્રહ શરૂ થયો, (૧૯૩૨) આ સંગ્રામ વધુ ઉગ્ર હતો. અમદાવાદ જિલ્લાના પરિષદના પ્રમુખ તરીકે ફૂલચન્દભાઈ પકડાયા. તેમને સાડા સાત મહિનાની સજા કેદની સજા થઈ. સાબરમતી પછી વીસાપુર જેલમાં લઈ ગયા. ઈ. સ. ૧૯૩૩માં જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા ત્યારે ગંભીર માંદગી સાથે લેતા આવ્યા. દમ અને ક્ષયનું નિદાન થયું. હવાફેર માટે પોરબન્દર, પછી પંચગની ગયા. થોડો આરામ થયો એટલે વઢવાણ આવી શાળામાં કામ કરવા લાગ્યા. સેવાગ્રામ પૂ. બાપુને મળવા ગયેલા ત્યારે તેમણે રચનાત્મક કાર્ય કરવાની સલાહ આપી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૩૭માં રાજકોટમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના અધિવેશનમાં પરિષદના મંત્રી તરીકે હાજર રહ્યા. નબળી તબિયતે પણ ઈ. સ. ૧૯૩૮ના રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધેલો. ફૂલચન્દભાઈએ રાજ્યોના અન્યાયો સામે લડતો આપી એ જ રીતે વઢવાણના જાહેરજીવનને કલુષિત કરનાર આંતરિક કલેશને મિટાવવા તનતોડ પ્રયાસ કર્યો. પ્રજાસેવક કોઈ વ્યક્તિનો પક્ષકાર નથી હોતો, તે કેવળ સત્ય અને ન્યાયનો પક્ષ લે છે. આ સિદ્ધાંતને તેઓ જીવનભર વળગી રહ્યા. તેઓ જાગૃત કર્મવીર હતા.

જેલવાસ દરમ્યાન તેમનું ચિંતન અને સ્વાધ્યાય ચાલતા. સામાન્ય રીતે વહેલા ઊઠીને દોઢ બે કલાકનો સ્વાધ્યાય કરતા. સારી લાગતી વિગતો નોંધપાથીમાં ઉતારી લેતા. સત્યાગ્રહોમાં પ્રસંગોને અનુલક્ષીને લોકોને પ્રેરક અને તેવાં ગીતો રચનારા શીઘ્ર કવિ હતા. એમના જીવનનું સૂત્ર હતું “કિસ્મત ક્યાંથી ભારત હિત કાયા ઢળે રે”. નિખાલસ અને સત્યવક્તા હતા. જેમ રોષે ભરાતા એ રીતે જ હળવાફૂલ બની ખડખડાટ મુક્ત હાસ્ય વેરતા. સ્વજનોની માંદગીમાં વત્સલ માતાની જેમ સારવાર કરતા.

દમ અને ક્ષયને કારણે પથારીવશ બન્યા પછી શ્રીમતી શારદાબહેનની મૂડીમાંથી બંધાવેલ ‘સેવાસદન’ મકાનમાં જઈને રહ્યા. ૩૦ મી ઓગષ્ટ ૧૯૪૧ની રાતે ૪૬ વર્ષની વયે જીર્ણ દેહને ત્યજીને ઉન્નત આત્મા સ્વધામ સીધાવ્યો. સૌરાષ્ટ્રના જાહેરજીવનનો પ્રાણ, પ્રજાહૃદયનો અખંડ જલતો પ્રેરણાદીપ જીવનભર સત્યના શસ્ત્રે અન્યાયો સામે ઝૂઝતાં ઝૂઝતાં ચિરશાન્તિમાં પોઢ્યો. પૂ. બાપુએ સૌના હૃદયની વ્યથા વ્યક્ત કરી, “આપણે સૌથી બહાદુર અને સર્વોત્તમ સેવક ગુમાવ્યો છે.”

સાધુચરિત

ચમનભાઈ વૈષ્ણવ

“દરેકે પોતપોતાનો રસ્તો નવેસરથી પોતામાંથી જ કાઢવો જોઈએ, અને ઊંચે ચઢવું જોઈએ.” —ચમનભાઈ વૈષ્ણવ

તા. ૨૯-૫-૧૯૮૭ના રોજ વઢવાણમાં માધવરાય વૈષ્ણવને ઘેર જન્મ ભાવનાશીલ અને દીન-દુઃખિયાને સહાયરૂપ થનારાં માતાપિતાના સાદા અને શ્રમનિષ્ઠ જીવનનો પ્રભાવ ચમનભાઈ ઉપર પડ્યો. સ્વભાવે એકાંતપ્રિય ચમનભાઈ અભ્યાસમાં હોશિયાર હતા. સહાધ્યાયીઓને ભણવામાં મદદરૂપ થતા. હાઈસ્કૂલમાં હતા ત્યારથી મોતીભાઈ દરજ્જાના સંપર્કે રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયા. ‘ધર્મ પુસ્તકાલય’ સંભાળતા હતા. શાંત, ઉદ્યમી, સેવાપરાયણ જીવનમાં વાંચનને પરિણામે ચિંતન ભણ્યું. સ્વદેશીવ્રત ધારણ કર્યું. મેટ્રિક પાસ થયા પછી લોન લઈને ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં બી.એ.નો અભ્યાસ કર્યો. લોન ભરપાઈ કરવા માટે મુંબઈ-સાંતાક્રૂઝ ગુરુકુળમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. લોન ભરપાઈ થઈ ગયા પછી વઢવાણમાં શ્રી. ફૂલચન્દભાઈ શાહે સ્થાપેલી રાષ્ટ્રીય શાળામાં આચાર્ય તરીકે જોડાયા અને સંસ્થાના આજીવન સભ્ય બન્યા.

શાળાના આચાર્ય અને વિદ્યાર્થીમંડળના પ્રમુખ તરીકે ચમનભાઈ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શક બન્યા. રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઉત્તમ શિક્ષક હતા. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજ્યબંધારણ અને હિન્દી શીખવતા હતા. તેઓ હિન્દી કવિતા, સમાયણની ચોષાઈ મધુર કંઠે ગાતા. મોતીભાઈ દરજ્જાની પ્રેરણાથી આજીવન બહુચર્ચ પાળવાનો તેમણે નિર્ણય કરેલો, તેથી વૃદ્ધ માતાને ધરકામમાં તેઓ પોતે જ મદદરૂપ થતા હતા.

ત્રણસો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૮ શિક્ષકોથી ધમધમતી રાષ્ટ્રીયશાળા અસ્પષ્ટતા નિવારણના સિદ્ધાંતને કારણે અચાનક તૂટી પડી. સવણોએ તેમનાં બાળકોને શાળામાંથી ઉઠાડી લીધાં. અપાર સમતાથી ચમનભાઈ મોટી રાષ્ટ્રીયશાળાના આચાર્ય મટી બાળકોના શિક્ષક બની ગયા. શાળાનાં મોટાં મકાનોનો નકશો સંકેલી લઈને ઝાડપાન ઉછેરવા લાગ્યા. એ વખતે શ્રી. ફૂલચન્દભાઈએ પૂ. કાકા કાલેલકરને સંસ્થામાં નિમંત્રેલા. એમણે શ્રી. ચમનભાઈને તત્વનિષ્ઠ છતાં નમ્ર, નિરાગ્રહી છતાં તેજસ્વી, કર્તવ્યનિષ્ઠ અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીના આધારસ્તંભ તરીકે ઓળખાવેલા.

રાષ્ટ્રીયશાળાના આદર્શ શિક્ષકોમાં માળાના મેરસમા હતા ચમનભાઈ. સાધુચરિત ચમનભાઈની ચિંતનપ્રધાન, સાત્ત્વિક અને વત્સલ પ્રકૃતિએ વિદ્યાર્થીઓ અને વાલીઓનો પ્રેમ જીતી લીધેલો. તેમની પાસેથી મિત્રો, કાર્યકરો, યુવકો, વિદ્યાર્થીઓ રૂબરૂ અને પત્રો દ્વારા માર્ગદર્શન મેળવતા. પત્રોમાં તેમના મૌલિક વિચારો પ્રગટ થતા. ચમનભાઈએ તેમના નામ વગર આ પત્રો છાપવાની સંમતિ આપી. ‘તેત્રીસ પત્રો’ લેખક ‘અજ્ઞાત’ એ નામે પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવેલું, જેની પ્રસ્તાવના કિશોરલાલ મશરૂવાલાએ લખેલી. ચમનભાઈની નિર્મોહી વૃત્તિ વિશે તેમણે લખ્યું છે કે

“નામનાને ઠોકર મારનાર તરીકે ‘અજ્ઞાત’ એક સરસ ઉદાહરણ રજૂ કરી રહ્યા છે. કેળવણી, સહશિક્ષણ, લગ્ન, બહુચર્ચ, પ્રાર્થના વગેરે પ્રશ્નોને ચર્ચતા એ પત્રો ગુજરાતી સાહિત્યમાં મૂલ્યવાન ગણાયા.

૧૯૩૦ના નમક સત્યાગ્રહ વખતે ચમનભાઈએ શાળામાંથી મુક્ત થઈને વીરમગામ છાવણીમાં શિબરપતિ તરીકે સુકાન સંભાળ્યું. લડાયકવૃત્તિવાળા નવયુવાનો ચમનભાઈની અનોખી શિસ્તનું પાલન કરતા હતા. સાંજની પ્રાર્થના પછી છાવણીમાં પ્રશ્નોત્તરી થતી. ચમનભાઈએ યુવાનોને જીવનના અમૂલ્ય પાઠો શીખવ્યા, વિચારશીલ કાર્યકર્તાઓને નવી દૃષ્ટિ આપી હતી.

ચમનભાઈ વહેલી સવારથી મોડી સાંજ સુધી કામ કરતા હતા. ખોરાકમાં માત્ર ભાખરી અને છાશ લેતા હતા. રાત્રે એક કોચળા ઉપર પંચિયું ઓઢીને સૂઈ રહેતા. સત્યાગ્રહ દરમ્યાન સાધકનું જીવન જીવતા હતા. તેઓ ટૂંકું પંચિયું, પહેરણ અને માથે ખાદી ટોપી એ સાદો પોષાક પહેરતા હતા. ગાંધી-ઈરવીન કરાર થતાં લડત મોકુફ રહી ત્યારે ઠક્કરબાપાની સૂચનાથી, ચમનભાઈએ વીરમગામ તાલુકાના ૧૦૫ ગામડાંમાં પગપાળા ફરીને હરિજનોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યો અને તેનો અહેવાલ મોકલી આપેલો. ઈ. સ. ૧૯૩૨માં ફરી લડત શરૂ થતાં સરકારે પૂ. ગાંધીજી અને આગેવાનોની ધરપકડ શરૂ કરી. દમનનો કોરડો વીંચ્યો. ચમનભાઈને પકડ્યા અને ૧૫ મહિનાની સજા થઈ. પહેલાં સાબરમતી જેલમાં, પછી યરવડા જેલમાં રાખવામાં આવ્યા.

વીરમગામ છાવણીમાં બે વર્ષ સુધી રાતદિવસ જોયા વિના માત્ર ભાખરી - છાશ ખાઈને જ કામ કર્યું. તેનાથી શરીર સાવ ધસાઈ ગયેલું. જેલજીવનની કઠોરતાએ એમની શરીરશક્તિનો સદંતર ઘાસ કર્યો. યરવડા જેલમાં તેમની બિમારીનું ક્ષય તરીકે નિદાન થયું. ગાંધીજીની ભલામણથી જેલ સુપ્રિટેન્ડેન્ટે તેમને તપાસીને પૂછ્યું, “તમારે દૂધ અને રોટી જોઈએ છે?” ચમનભાઈએ કહ્યું, “હું કેદી છું. મારા શરીરને કેવા ખોરાકની જરૂર છે તે જોવાનું કામ તમારું છે, મારું નથી”. સિદ્ધાંતનિષ્ઠ એવા કે ક્યારેય કોઈ માગણી જ કરી નહિ. જેલ સત્તાવાળાઓએ પાછળથી દૂધ અને રોટલી આપવાનું શરૂ કર્યું પણ તેમનું શરીર લથડ્યું હતું. પંદર માસ પછી સાવ ભાંગી ગયેલા શરીરે વઢવાણ આવ્યા. ગાંધીજીએ તેમના માટે કહેલું કે, “ભાઈ વૈષ્ણવ આદર્શ સત્યાગ્રહી કેદી હતા.”

ચમનભાઈની તબિયતથી વ્યથિત ફૂલચન્દભાઈએ તેમને આગ્રહ કરીને ડૉ. મુકુન્દભાઈ જોશી સાથે પંચગની મોકલ્યા. ત્યાં ડૉ. મુકુન્દભાઈએ તેમની પાસે એડોલ્ફ જુસ્ટનું ‘રિટર્ન ટુ નેચર’ પુસ્તક વાંચ્યું. ત્યારે ચમનભાઈએ કહેલું કે, “મને તો લાગે છે કે માણસજાતના સર્વ દુઃખનો ઉપાય આ માણસે આ પુસ્તકમાં

બતાવ્યો છે.” એ પછી તેમણે કુદરતી ઉપચાર શરૂ કર્યા. રાંધેલા ખોરાક છોડીને બાફેલાં શાકભાજી, ફળો પર રહેવા લાગ્યા. પંચગનીથી શરીર સુધારીને વઢવાણ આવ્યા પછી તેમણે ‘રિટર્ન ટુ નેચર’ નો ‘કુદરતમય જીવન’ નામે અનુવાદ કર્યો. લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા દ્વારા એ પુસ્તક પ્રકાશિત થયું.

થોડો સમય હવાફેર માટે પોરબંદર - ગાંધીઆશ્રમમાં શ્રી. લક્ષ્મીશંકરભાઈ પાઠકને ત્યાં જઈને રહ્યા. તેમની પ્રેરણાથી મથુરાદાસભાઈ ભુમાએ લોકહિતકારક સાહિત્ય પડતરભાવે પ્રગટ કરવા લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા શરૂ કરેલી. જેમાં યજ્ઞાર્થ લેખનકાર્ય કરી આપનારા લેખક તરીકે એક હતા ચમનભાઈ વૈષ્ણવ અને બીજા શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક. ચમનભાઈએ આરોગ્ય વિષયક બે પુસ્તકો આપ્યાં. ‘ખોરાક’ અને ‘દવાને બદલે દેહશુદ્ધિ’. જો કે આ પુસ્તક અધૂરું રહ્યું.

વઢવાણ પાછા ગયા ત્યારે ફરી ક્યે ઉથલો માર્યો. ચમનભાઈ ઋષિકેશ ગયા. ત્યાંના સંન્યાસીની સેવા અને હવાફેરથી સારું થતાં વઢવાણ આવ્યા. ગળાની તકલીફને કારણે ભણાવવાનું શક્ય ન હતું. રેંટિયો કાંતીને આઠ કલાકની મજૂરી કરીને ખર્ચ કાઢતા હતા. ફરી ક્યે ઉથલો મારતાં પથારીવશ થયા. પણ ચહેરા પર હાસ્ય ફરકતું હતું. ૧લી જૂન ૧૯૪૦ના દિવસે નશ્વર દેહ છોડી દીધો. કિશોરલાલભાઈએ અંજલિ આપતાં લખેલું કે “એ તો સાધક હતા. અને મરણ સુધી પોતાની સાધના અડગપણે ચાલુ રાખી કૃતાર્થ થઈ ગયા. પણ સૌને ખોટમાં નાંખી ગયા. તેમના માતાપિતાને શું આશ્વાસન આપી શકાય?”

પૂ. ગાંધીજીએ એમના વિશે કહેલું કે “વૈષ્ણવ સાચા વૈષ્ણવ હતા.” ચમનભાઈ કાઠિયાવાડની એક વિરલ વિભૂતિ, તપસ્વી અને પરમ સાધક હતા.

સત્યાગ્રહી સૈનિક સ્વામી શ્રી શિવાનંદજી

ઈ.સ. ૧૮૯૬માં જન્મ. વતન વઢવાણ. જન્મનામ શિવલાલ. આશ્રમમાં પૂ. ગાંધીજીએ શિવાજી અને શ્રી ફૂલચન્દભાઈએ શિવાનંદજી કહીને સંબોધ્યા. પછી તો આમજનોના વહાલસોયા ‘સ્વામીજી’ બન્યા.

પિતા ચત્રભુજ પરીખના પારમાર્થિક જીવનનો અને મોટીબહેનના ધાર્મિક જીવનનો તેમના પર પ્રભાવ હતો. દસેક વર્ષની ઉંમરે સ્વદેશીની ભાવના જાગૃત થતાં મિત્રમંડળી સાથે રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક વાતો કરતા હતા. પિતાની વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણથી અભ્યાસ છોડ્યો. નોકરી કરી, પિતાના અવસાન પછી માતાના આગ્રહથી ત્રણ વરસ પછી ફરી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ અરસામાં મોતીભાઈ દરજીના ધર્મ પુસ્તકાલયમાંથી બુ. પ્ર. ૬૩

‘સ્વામી રામતીર્થ’નું પુસ્તક વાંચ્યું. સહાધ્યાયીઓ મળ્યા, ચમનભાઈ વૈષ્ણવ અને ડાહ્યાભાઈ જાની (સ્વામી રમણાનંદજી).

સેવા પ્રવૃત્તિ, સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય વગેરે વ્રતોનું પાલન કરવાનો નિર્ણય કર્યો. ઉંમર ૧૮ વર્ષ. યુવાનોનું ચારિત્ર્યગઠન થાય, શરીર ખડતલ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ બને તેવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી.

કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હોવાથી થોડો વખત પંજાબમાં નોકરી કરી. ત્યાં ફાવ્યું નહિ. પૂ. મહાત્માજીને પત્ર લખીને આશ્રમમાં જોડાવાની અનુમતિ મેળવી. સાબરમતીના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં જોડાયા. અહીં સેવાજીવનની દીક્ષા મળી. શ્રી ફૂલચન્દભાઈ અને શ્રીમતી શારદાબહેન પણ આશ્રમમાં હતાં. તેમનો સહવાસ મળ્યો. તંબુમાં રહેવાનું, ઝૂંપડામાં રાંધવાનું અને રાત્રે ચોકી પહરો ભરવાનો. અહિંસક હિંમત ધરાવતા ભાવનાશાળી સ્વામીજી શિવાનંદજીને મનગમતું કામ મળ્યું. તો આશ્રમમાં કિશોરલાલભાઈ, ઇમામસાહેબ, દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ, વિનોબાજી, કાકાસાહેબ વગેરેનો નિકટનો પરિચય થયો.

ઈ. સ. ૧૯૧૯માં રોલેટ એક્ટ - કાળા કાયદાના વિરોધમાં અમદાવાદમાં તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં. વિનોબાજી અને કાકાસાહેબ સાથે શિવાનંદજી મદની જેમ તોફાનો અને આગમાં ફૂટી પડ્યા. અને તોફાનો શાંત કર્યા. ઈ. સ. ૧૯૨૦માં આશ્રમમાં બિમાર પડતાં, પૂ. ગાંધીજીની રજા લઈને વઢવાણ આવ્યા. ડૉ. અમરશીભાઈ સાથે હવાફેર માટે તથા દાકતરી લાઈનનો અભ્યાસ કરવા મુંબઈ થઈને વોલ્ટર અને ત્યાંથી મદ્રાસ ગયા. સાદાઈ અને આત્મસિદ્ધિને લક્ષ માનનારા શિવાનંદજીનું મન વૈભવી વાતાવરણમાં ખૂંચ્યું નહિ. ત્યાંથી પાછા ફરતાં પૂનામાં લોકમાન્ય તિલકનાં દર્શન કર્યાં. પંડિત સુખલાલજી અને જૈનમુનિશ્રી જિનવિજય સાથે મેળાપ થયો. મુંબઈ થઈને વઢવાણ આવ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ થી ૧૯૪૧ સુધીના વીસ વર્ષોમાં શ્રી ફૂલચન્દભાઈ સાથે રાષ્ટ્રીયશાળાના કાર્યમાં અને સત્યાગ્રહ સંગ્રામોમાં તેમનો જમણો હાથ બનીને સાથે રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૨૩માં નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ વખતે જેલમાં તેમના પડછંદ શરીરને શોભે તેવું - આકરું કામ ઘાણીએ જોડાવાનું તેમના ભાગે આવ્યું. તેઓ મહેનતનાં કામ પણ મસ્તીથી પાર પાડતા હતા.

શિવાનંદજીએ તેઓ સમજણા થયા ત્યારથી જ સમાજ સુધારક તરીકે વહેમ અને રૂઢિનાં બંધનો તોડ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૯૨૪માં રાષ્ટ્રીયશાળામાં હરિજન બાળકોના પ્રશ્ને સવર્ણોએ પોતાનાં બાળકો ઉઠાડી લીધાં. ચમનભાઈ સિવાયના બીજા શિક્ષકોને છૂટા કરવામાં આવ્યા. એ વખતે શિવાનંદજીએ હરિજનવાસમાંથી બાળકોને લઈ આવવાનું અને ભણાવવાનું કામ ઉપાડી લીધું. વર્ષો સુધી તેઓ હરિજન આશ્રમના ગૃહપતિ રહેલા. સંત સુધારક તરીકે લોકહૃદયમાં ઘર કરી ગયેલ ભેદભાવનાને

ઉખાડી નાખવા તેમણે ભગીરથ પ્રયત્નો કરેલા.

ફૂલચન્દભાઈ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના મહામંત્રી બન્યા પછી તેમની સાથોસાથ શિવાનંદજી પણ શહેરો અને ગામડામાં ધૂમવા લાગ્યા. લોકો તેમને રામલક્ષ્મણની જોડી તરીકે ઓળખતા. ઈ. સ. ૧૯૨૭માં રેલસંકટ વખતે સંકટસ્ત્રોતને મદદ કરવા રાતદિવસ ગામડાંમાં ધૂમ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે તેઓ વાલોડ સ્વયંસેવક દળના સરદાર હતા. ત્યાંથી ધરપકડ કરીને નવ માસની સજા સાથે સાબરમતી જેલમાં પૂરેલા. ઈ. સ. ૧૯૨૯ના ખાખરેથી સત્યાગ્રહમાં રાજ્યની દમનનીતિના ભોગ બનતાં, કડકડતી ઠંડીમાં મધરાતે જંગલમાં તેમને મૂકી આવેલા, ત્યાં ઠંડી અને મારના કારણે બેભાન થઈ ગયેલા. ધ્રોળ, મોરબી અને ધ્રાંગધ્રા સત્યાગ્રહ વખતે ફૂલચન્દભાઈના મુખ્ય સાથીદાર તરીકે સ્વામીજી ઉપર રાજ્યની કરડી નજર રહેતી. જેલના અસહ્ય જુલમો તેમણે વેઠ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૩૦ના નમક સત્યાગ્રહ વખતે સ્વામીજી વઢવાણમાં સૈનિકોની છાવણીનું સંચાલન કરતા હતા. મીઠાની હેરફેર બદલ પકડીને રાજકોટની એજન્સી જેલમાં બે માસ રાખેલા. ગાંધી - ઈરવીન કરાર નિષ્ફળ જતાં ઈ. સ. ૧૯૩૨માં ફરી લડત શરૂ થઈ. સ્વામીજીની ધરપકડ થઈ. પહેલાં સાબરમતી જેલમાં પછી વીસાપુર જેલમાં રાખેલા. જેલમાં સેવામય જીવન ગાળતા અનોખા સૈનિક સ્વામીજીએ કેદી મિત્રો બનાવેલા. જેલના અનુભવોની તેમણે નોંધ રાખેલી. તેમને મન જેલ અને આશ્રમ સરખા હતા. વીસાપુરમાં તેમની તબિયત લથડતાં શ્રી ફૂલચન્દભાઈ અને ભોગીભાઈ પરીખ (તેમના ભત્રીજા) તેમને વઢવાણ લઈ આવ્યા.

રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં એક વર્ષની સજા દરમ્યાન જેલમાં પારાવાર કષ્ટો વેઠ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૪૨ના આખરી સંગ્રામમાં તેમને પહેલેથી જ પકડી લેવામાં આવેલા. જેલને તેમણે આશ્રમ બનાવી દીધેલો.

સ્વામીજીના આત્માને ભગવો રંગ નાનપણથી જ લાગેલો હતો. ક્યારેક સંન્યાસીનો ભગવો વેશ ધારણ કરી લેતા. હિમાલય દર્શનની ઝંખના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામોમાં જોડાવાને કારણે બહુ પાછળથી પાર પડી. તેમણે પહેલીવાર ગંગોત્રી, જમનોત્રી, કેદાર અને બદ્રીનાથ વગેરે સ્થળે તીર્થાટન કર્યું. પ્રવાસનોંધમાં આ વિરાટ દર્શનનું વર્ણન અને બ્રહ્માનંદ તથા પ્રકૃતિ સાથેની એકરૂપતાનો અનુભવ આલેખાયેલો છે. બીજીવાર કાશી, અયોધ્યા વગેરે ઉત્તરનાં સ્થળો અને દક્ષિણ ભારતનાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરી.

શ્રી ચમનભાઈ વૈષ્ણવ અને શ્રી ફૂલચન્દભાઈ શાહના અવસાનનો અસહ્ય ફટકો પડ્યો. પણ સ્વામીજીએ જીવન-સાથીઓના વિયોગ પર આંસુ સારીને બેસી ન રહેતાં તેમનાં અધૂરાં કાર્યો પૂરાં કરવા કર્મયોગીની અદાથી રચનાત્મક કાર્ય કરતા રહ્યા.

વઢવાણનો આશ્રમ 'હરિજન સેવક સંઘ' ને સોંપ્યો. પછી તેઓએ 'મુંજપર'માં આશ્રમ શરૂ કર્યો. અને ફૂલચન્દભાઈની સ્મૃતિરૂપે 'મુંજપર'ને 'ફૂલપર' નામ આપ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૪૮માં સૌરાષ્ટ્રના એકમ વખતે શિવાનંદજીએ લોકસેનાની સરદારી લીધી. નાનાં નાનાં રજવાડાંઓનો કબજો સંભાળ્યો. રાજા પ્રજા બન્નેની વચ્ચે સ્વામીજી સત્યાગ્રહી વિજેતા તરીકે ઊભા રહ્યા. ઝાલાવાડની પ્રજાએ વિજયનાદથી સત્કાર કર્યો. 'સ્વામી શિવાનંદજીની જય'. વઢવાણ રાજ્યના કાઉન્સિલર તરીકેની જવાબદારી વહન કરી. દુષ્કાળ રાહત કામોમાં ગામેગામ ધૂમતા.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરાસદારીનો પ્રશ્ન આવ્યો. 'ખેડે એની જમીન' એ સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો. બહારવટિયાઓ ઊભા થયા. સ્વામીજી ગિરાસદારો અને ખેડૂતો બન્નેને સમજાવવાનું કામ તો કરતા હતા. પરંતુ તેઓ શ્રમિક ખેડૂતોના પક્ષે હતા. નબળા વર્ગને પક્ષે હતા.

તેમને ખ્યાલ તો આવી ગયેલો કે તોફાની તત્ત્વો તેમનો જાન લેવા માગે છે પરંતુ રક્ષણ માટે કદીયે વિચાર્યું નહિ. ૨૮-૪-૧૯૫૧ સાયં પ્રાર્થના કરીને આશ્રમમાં દરવાજા પાસે સ્વામીજી સૂતા હતા. મધરાતે બંદૂકની ગોળીએ વાતાવરણની શાંતિ હરી લીધી. સ્વામીજીએ 'ઓમ સચ્ચિદાનંદ'નો ઉદ્દગાર કર્યો. દાક્તરી સારવાર કારગત ન નીવડી. સ્વામીજીનો અમર આત્મા ચૈતન્ય તત્ત્વમાં લય પામ્યો. તેમની અજોડ દેશભક્તિ અને વીરોચિત મૃત્યુ એ જ તેના જીવનનું ખરું તત્ત્વજ્ઞાન બતાવનાર નીવડ્યું. શ્રી ઢેબરભાઈએ અંજલિ આપતું કહેલું કે: "શિવાનંદજી સૈનિક હતા. સૈનિકની અદાથી ગોળી ઝીલીને હસતા હસતા ગયા છે."

સ્વામીજીનું જીવન એકરંગી હતું. સેવા અને સ્વાર્પણને સમર્પિત શિવાનંદજીએ 'સ્વામી' ઉપનામને સાર્થક કર્યું હતું. શ્રી ફૂલચન્દભાઈ અને ચમનભાઈની સમાધિ પાસે તેમની સમાધિ રચવામાં આવી. ત્યાં તેમની જીવનમંત્ર કોતરવામાં આવ્યો. 'કિસ્મત ક્યાંથી ભારતહિત કાયા ઢળે રે.'

એક તિષ્ઠ મૂક સેવક

લક્ષ્મીશંકર નાગરદાસ પાઠક

ઈ.સ. ૧૯૨૮માં પોરબંદર પાસે છાયામાં ગાંધી આશ્રમ શરૂ થયો ત્યારે છાયાના અંત્યજ ભાઈ-બહેનોને સંબોધીને શ્રી ફૂલચન્દભાઈ શાહે પત્ર લખેલો,

“વહાલાં ભાઈ-બહેનો,

તમારું સદ્ભાગ્ય તો વિશેષ છે કારણ તમારી સેવા કરનાર ભાઈ રામનારાયણ અને તેના મોટાભાઈ (લક્ષ્મીશંકરભાઈ)

ચારિત્ર્યવાન, સત્યાગ્રહી, સાચા અંત્યજસેવકો છે. ઉત્તમ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલા છે છતાં અંત્યજ સેવા એમના હૃદયમાં ઊતરી ગઈ છે.”

સંનિષ્ઠ સેવક અને મૂઠી ઊંચેરા માનવી લક્ષ્મીશંકરભાઈએ જીવનપર્યંત ગાંધી આશ્રમમાં રહીને હરિજન બાળકોની કેળવણી અને જીવનઘડતરનું કામ કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૦૦માં જન્મ. પિતા નાગરદાસ છગનલાલ પાઠક. તાલુકા શાળામાં શિક્ષક, સંસ્કૃતભાષા સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી. માતા સંતોકબહેન ધર્મનિષ્ઠ, વ્યવહાર કુશળ, સેવાપરાયણ ગૃહિણી. સાત સંતાનોમાં સૌથી મોટા લક્ષ્મીશંકરભાઈએ માધ્યમિક શિક્ષણ ભાવનગરમાં પૂરું કરી મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં બી.એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો. કુટુંબને મદદરૂપ થવાની ભાવનાથી લીંબડીની પોસ્ટઓફિસમાં નોકરી લઈ લીધી. એ સમય દરમ્યાન દેશમાં અસહકારના આંદોલનોની હવા પ્રસરવા માંડેલી. લક્ષ્મીશંકરભાઈ ‘નવજીવન’માં ગાંધીજીના લેખો રસપૂર્વક વાંચતા.

ઈ. સ. ૧૯૨૦ના ઓગષ્ટની પહેલી તારીખે મુંબઈમાં લોકમાન્ય તિલકનું અવસાન થતાં, લીંબડીમાં મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી અમૃતલાલ શેઠની આગેવાની નીચે, ભોગાવાના પટમાં વિશાળ શોકસભા ભરાઈ. તેમાં શ્રી. શેઠે લોકમાન્ય તિલકનાં ત્યાગ અને સમર્પણને અંજલિ આપી, અને મહાત્મા ગાંધીએ ઉપાડેલા અસહકાર આંદોલનમાં જોડાવાની હાકલ કરી. આ શોકસભામાં લક્ષ્મીશંકરભાઈ તેમના નાનાભાઈ રામનારાયણ પાઠકને લઈને ગયેલા. આ વ્યાખ્યાનના પ્રભાવે બંને ભાઈઓ દેશની સ્વતંત્રતા માટે કંઈક કરી છૂટવાનું વિચારતા થયા.

થોડા સમય પછી લક્ષ્મીશંકરભાઈની બદલી વઢવાણ પોસ્ટ ઓફિસમાં થઈ. વઢવાણમાં શ્રી ફૂલચન્દભાઈ શાહની રાષ્ટ્રીય-શાળાના કાયકમોમાં તેઓ અવારનવાર જવા લાગ્યા.

પિતાશ્રીનું દેવું ભરપાઈ થઈ ગયા પછી, ઈ. સ. ૧૯૨૨માં પોસ્ટમાસ્તર જેવી, એ સમયમાં ઊંચી ગણાતી નોકરીમાંથી તેમણે રાજીનામું આપ્યું. આશ્રમી તાલીમ માટે મહાત્મા ગાંધીજી પાસે સાબરમતી આશ્રમમાં ગયા. ત્યાં શ્રી. ચમનલાલ ગાંધી સાથે આશ્રમની ખેતી અને ગૌશાળા તેઓ સંભાળતા હતા. આશ્રમમાં બે વર્ષ રહ્યા. ત્યાં તેઓ મહાદેવભાઈ દેસાઈ, કાકાસાહેબ અને નરહરિભાઈ પરીખની બાજુમાં રહેતા હતા. ત્યારબાદ મહાત્મા ગાંધીજીની સલાહથી તેઓ વઢવાણ આવ્યા અને શ્રી ફૂલચન્દભાઈ તથા ચમનભાઈ સાથે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા.

ઈ.સ. ૧૯૨૮માં પૂ. ગાંધીજીની આજ્ઞાથી પોરબંદર પાસે છાયા ગામમાં ગાંધી આશ્રમની સ્થાપના કરવામાં આવી. આશ્રમમાં હરિજન બાળકો માટે શાળા અને છાત્રાલય શરૂ

કરવામાં આવ્યાં. આશ્રમની વ્યવસ્થા માટે લક્ષ્મીશંકરભાઈ વઢવાણથી પોરબંદર આવ્યા. તેમની મદદમાં હતા રામનારાયણ પાઠક અને હેમુભાઈ રાજગોર, લક્ષ્મીશંકરભાઈને પોરબંદરમાં અને પછી સત્યાગ્રહ આંદોલનોમાં સૌ ‘પાઠકજી’ કહેતા હતા.

પૂ. ગાંધીજીએ નક્કી કરેલ છ માપદંડ સ્વીકારનારને ‘સેવક’ કહેવામાં આવતા. (૧) અસ્પૃશ્યતા (૨) શિક્ષણ (૩) ગાયનાં દૂધ, ધી નો પ્રચાર-વપરાશ (૪) પરદેશી વસ્તુનો બહિષ્કાર (૫) સફાઈ-કામ (૬) દરરોજ રેંટિયો કાંતવો. પાઠકજી ‘આદર્શ સેવક’ હતા.

ઈ. સ. ૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહમાં ફૂલચન્દભાઈની ટુકડી સાથે તેઓએ ભાગ લીધેલો. પરંતુ એક સત્યાગ્રહી તરીકે તેમની તિતિક્ષાની કસોટી થઈ, ઈ. સ. ૧૯૩૦ના નમક સત્યાગ્રહ વખતે શ્રી. લક્ષ્મીશંકરભાઈ ભાવનગરથી આવેલા આત્મારામભાઈ ભટ્ટ અને શંભુભાઈ ત્રિવેદી વીરમગામ છાવણીમાં હતા. પોલિસોના અમાનુષી જુલમ વધતા જતા હતા. આ ત્રણેયે સંકલ્પ કરેલો કે “મીહું લઈને આવીશું, નહિ તો દેહ પાડી દેશું.” મીઠા સાથે કર્ટમ હાઉસ પાસે બેસી ગયા અને ઉપવાસ પર ઊતરી ગયેલા. તેમના પર વધારે જુલમો ગુજારવાની પોલિસની હિંમત ચાલી નહિ. છેવટે તેઓ મીહું લઈને છાવણીમાં જઈ પહોંચ્યા.

તેમની વિશેષ કસોટી થઈ ધરાસણામાં. પહેલે દિવસે સામી છાતીએ લાઈઓ ઝીલી. બીજે દિવસે લક્ષ્મીશંકરભાઈ અને આત્મારામભાઈ પર પોલીસ તૂટી પડી. ખુલ્લા વાંસાભેર ઢસડીને ખારાંપાણીના વોકળામાં ડૂબકીઓ ખવડાવી, મોઢામાં કાદવના ડૂચા માર્યા. બંને જણા બેભાન થઈ ગયા ત્યાં સુધી જુલમ ચાલુ રહ્યો. પછી તેમને હોસ્પિટલમાં લઈ ગયા. મીહું લાવવામાં નિષ્ફળ જવાથી બંનેનાં મનમાં દુઃખ હતું. ફરી મીહું લેવા ઊપડ્યા. થેલીમાં મીહું ભર્યું આ વખતે પોલીસે તેમની ધરપકડ કરી, કેસ ચાલ્યો અને એક વરસની સજા કેદની સજા સાથે લક્ષ્મીશંકરભાઈને યરવડા જેલમાં મોકલી આપ્યા. ધરાસણાના પોલિસજુલમોને ‘ધરાસણાનો કાળો કેર’ કહીને વર્ણવવામાં આવેલા.

ઈ. સ. ૧૯૪૨ના આખરી સંગ્રામ વખતે પોરબંદરમાં લડતની આગેવાની લીધી અને પકડાયા. પ્રથમ બગવદરની જેલમાં નજરકેદની અને પછી રાજકોટની જેલમાં પાંચ માસની સજા ભોગવી. લક્ષ્મીશંકરભાઈ અને રામભાઈએ ગાંધીઆશ્રમમાં હરિજન બાળકો માટે બાલમંદિર શરૂ કરવાનો વિચાર કર્યો. તેના ઉદ્ઘાટન માટે ગિજુભાઈ બધેકા અધ્યાપન મંદિરના ભાઈ બહેનોને લઈને આવ્યા. બાલમંદિરનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. પોરબંદરના અગ્રણીઓ અને પાઠકજી તથા તેમના સાથીઓએ ગિજુભાઈનું ભાવભર્યું સ્વાગત કર્યું.

ગાંધી આશ્રમનો વહીવટ ખૂબ કરકસરથી કરવામાં આવતો હતો. પાઠકજી પણ મર્યાદિત વેતન લેતા હતા. તેમનાં પત્ની

વિજયાબહેને ગિજુભાઈના બાલઅધ્યાપન મંદિરમાં તાલીમ લઈને બાલમંદિરમાં કામ શરૂ કર્યું. કુટુંબ નિર્વાહની જવાબદારીમાં સહભાગી બન્યાં. આદર્શ આર્યનારી તરીકે પતિના જીવનકાર્યને પોતાનું ગણીને હરિજન બાળકોને માતૃવત્સલ પ્રેમ આપ્યો. વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસોપયોગી ચીજવસ્તુઓ લઈ આપી સહાય કરી. તેઓ જીવનપર્યંત આશ્રમમાં રહ્યાં.

સખત પરિશ્રમ સત્યાગ્રહોમાં વેઠેલા જુલમો, અને કારાવાસમાં ભોગવેલી તકલીફોને કારણે તેમનું સ્વાસ્થ્ય કથળ્યું હતું. ઉપરાંત બે વખત શસ્ત્રક્રિયાઓ કરાવેલી. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિનું પ્રભાત ઊઘડે તે પહેલાં તા. ૪-૮-૧૯૪૭ના રોજ, કોલેરાની બે દિવસની ટૂંકી માંદગીમાં આ ફાની દુનિયા છોડી ગયા. આજે પણ તપસ્વી પાઠકજીના સ્મારક સમો ગાંધીઆશ્રમ ચાલે છે.

તેમના અવસાન પછી વિજયાબહેન પરના આશ્વાસનપત્રમાં શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટે લખેલું કે “આજે એ પાઠકજી વિના તમારો આખોય આશ્રમ રડતો હશે! પાઠકજીના પગરખામાં પગ મૂકનારો હજી બીજો કોઈ મેં જોયો નથી.”

મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રિય પ્રવૃત્તિ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને ખાદીને તેમણે જીવનકાર્ય તરીકે સ્વીકારેલાં. અત્યંત વિવેકી, મિતભાષી, કર્મઠ પાઠકજી એકનિષ્ઠ મૂક સેવક હતા. શ્રી જયંતિલાલ મહેતાએ તેમને અંજલિ આપતાં કહ્યું છે તેમ “ઓગણત્રીસ વર્ષની મૂંગી તપસ્યાથી પોરબન્દર પંથકના હરિજનો અને સવર્ણોનાં દિલમાં તેમણે સત્ય, પ્રીતિ, નિસ્વાર્થતા અને સેવાભાવનાં બીજ રોપ્યાં હતાં.”

સૌરાષ્ટ્રના સિંહ અમૃતલાલ શેઠ

લીંબડીના જૈન વણિક કુટુંબમાં ૨૫, ઓગષ્ટ ૧૮૯૧ના રોજ અમૃતલાલનો જન્મ થયો. પિતા દલપતભાઈ શેઠ પ્રાંગણા રાજ્યમાં શિક્ષક હતા. આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય. એ સમય પ્રજા જાગૃતિનો હતો. અમૃતલાલ શેઠ વઢવાણ અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે જ ‘મહીકાંઠા’ અને રેવાકાંઠા’ ગેઝેટના ખબરપત્રી બન્યા. ત્યારથી જ પત્રકારત્વના અંકુરો ફૂટ્યા.

મેટ્રિક થયા પછી વકીલાતનું ભણ્યાં. હાઈકોર્ટ પ્લીડર તરીકે ખૂબ નામના મેળવી. લીંબડીમાં મેજિસ્ટ્રેટ બન્યા. પરંતુ એક વખત ન્યાયના અમલમાં તેમનું મન દુભાયું. થોડા સમય પછી મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે રાજીનામું આપ્યું. લીંબડી છોડ્યું.

દેશી રજવાડાઓમાં લોકોને સહેવા પડતા અન્યાયો અને જુલમોએ એમના મનમાં ઊથલપાથલ મચાવી. તેમાં ગાંધીજીનો-તેમની પ્રવૃત્તિનો પ્રભાવ પડ્યો. અંગત જીવનની જાહોજલાલી

ત્યજીને પ્રજાના હિતાર્થે જીવન સમર્પિત કર્યું. પ્રાંગણામાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરનારા નવયુવાનો પરના ભયંકર ત્રાસના અહેવાલને મોટાભાગના વર્તમાનપત્રોએ ન્યાય ન આપ્યો. આ અંગે શ્રી. શેઠે મુંબઈમાં એક સભા યોજી અને દર્દભર્યું ભાષણ કર્યું. દેશીરજવાડાઓની આપખુદી સામે અવાજ ઉઠાવી શકે એવું વર્તમાનપત્ર પોતે જ શરૂ કરવાનો નિર્ધાર કરી મુંબઈ છોડી રાણપુર (સૌરાષ્ટ્ર) આવ્યા. લોકોનાં દુઃખદર્દોને વાચા આપવા માટે ઈ. સ. ૧૯૨૧ના ઓક્ટોબરની બીજી તારીખે, ગાંધી જન્મદિને, રાણપુરથી ‘સૌરાષ્ટ્ર’ સાપ્તાહિકના પ્રથમ અંકના પ્રકાશન સાથે તેમની જાહેર કારકિર્દીનો પ્રારંભ થયો.

શ્રી. શેઠે તંત્રી તરીકે પોતાનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરતાં કહેલું કે, “અમારું આ પત્ર જ્યાં જ્યાં જુલમ જોશે, જ્યાં જ્યાં અન્યાય દેખશે, ત્યાં પોતાનું સઘળું બળ તે સામે વાપરશે. દેશી રાજ્યો કે એજન્સીની સામે નીડરતાપૂર્વક અવાજ ઉઠાવશે.”

દેશી નણિયાવાળા માટીનાં મકાનોમાં નિવાસ અને લીમડાના વૃક્ષ નીચે ઓટલા પર બેસી લોકોની કથની સાંભળી તેને વાચા આપવાનું કામ શેઠે શરૂ કર્યું. તેમના સાથીદારો હતા રાષ્ટ્રિય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણી, ભીમજીભાઈ સુશીલ, કકલભાઈ કોઠારી, ગુણવંતરાય આચાર્ય વગેરે. થોડા સમયમાં જ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ લોકપ્રિય બની ગયું.

‘સૌરાષ્ટ્ર’ની કટારોમાં રાજાના જુલમો અને પ્રજાની શક્તિ બન્ને એકી સાથે પ્રગટ થતાં હતાં. જેમની સામે આંખ ઊંચી ન થઈ શકે, હરફ ઉચ્ચારી ન શકાય તેવા પ્રાંગણા, મોરબી, જામનગર, જૂનાગઢ, ગોંડલ જેવાં રજવાડાઓના અત્યાચારો સામે સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા એકદમ ઊભી થઈ. “કાં તો આ અન્યાય નહિ અને કાં તો અમે નહિ” એવા કૃતનિશ્ચયી ઝિંદાદિલ યુવાનોનું ખમીર જાગી ઊઠ્યું. તેમના પ્રેરણામૂર્તિ હતા અમતલાલ શેઠ. લોકોની જાગૃતિને કારણે રાજવીઓ ડરવા લાગ્યા. દેશીરાજ્યોએ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્ર પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. છતાં તેનો પ્રચાર થતો રહ્યો. શ્રી શેઠની નીડરતા અને ખમીરથી પ્રભાવિત લોકોએ તેમને ‘સૌરાષ્ટ્રના સિંહ’નું બિરુદ આપ્યું.

‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્રના સંપાદન, સંચાલનની સાથે તેઓ સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે પણ સક્રિય હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૩થી ધંધુકા તાલુકાના બોર્ડ તેમ જ અમદાવાદ જિલ્લાના બોર્ડના પ્રમુખપદે કામ કર્યું. મુંબઈ ધારાસભામાં ચૂંટાયા અને લોકોના પ્રશ્નોમાં મદદરૂપ થયા. ઈ. સ. ૧૯૨૭માં ‘અખિલ હિન્દ રાજસ્થાન પ્રજા પરિષદ’ની સ્થાપના કરી, વર્ષો સુધી એના પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી અદા કરી. ઈ. સ. ૧૯૨૭-૨૮માં બારગોલી સત્યાગ્રહ વખતે વાલોડ ગામે વિરાટ સભા સમક્ષ ભાષણ આપવા શેઠ ઊભા થયા ત્યારે સરદાર પટેલે તેમનો પરિચય આપેલો,

“આજે આપણા બારડોલીના આંગણે ‘સૌરાષ્ટ્રનો સિંહ’ આવેલો છે. એની હાકથી કાઠિયાવાડનાં બસો રજવાડાં ધ્રુજે છે.”

પૂજ્ય મહાત્માજી પ્રત્યે અપાર આદર ધરાવનાર શેઠ પોતાનો રાહ સ્વતંત્ર રીતે જ નિર્ધારિત કરનારા હતા. મોરબીમાં યુવક પરિષદ ભરવાનું તેમણે એલાન કરેલું. જો કે છેવટે પૂ. ગાંધીજીની સમજાવટ અને આજ્ઞાથી પરિષદ ભરવાનું મોકુફ રાખેલું. ઈ. સ. ૧૯૩૦ના નમક સત્યાગ્રહ વખતે ધોલેરામાં તેમની આગેવાની નીચે છાવણી શરૂ થઈ. દક્ષી એપ્રિલે સત્યાગ્રહ ટુકડીના પ્રથમ સરદાર તરીકે ૨૧ સત્યાગ્રહીઓ સાથે તેમણે મીઠું ઉપાડ્યું. તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી. અઢી વરસની સજા થઈ. ગાંધી-ઈસ્વીન કરાર થતાં જેલમાંથી છૂટ્યા.

અખિલ હિન્દ સજાસ્થાન પરિષદના પ્રતિનિધિ તરીકે ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવા લંડન ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં આફ્રિકાના ભારતીય કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં પ્રમુખ તરીકે હાજરી આપી. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં આફ્રિકાથી ભારત આવ્યા ત્યારે, મુંબઈ બંદરે ઊતર્યા. તેવી જ તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી. બે વર્ષની સજા થઈ. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં મુંબઈમાં ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘ઊંઠેલી સન’ પત્રો શરૂ કર્યાં. ‘લોકમાન્ય’ પણ ચલાવ્યું.

શ્રી. શેઠ લોકોનાં સુખદુઃખના સાચા સાથી હતા. તેમણે સૌરાષ્ટ્ર સેવા સમિતિની રચના કરેલી. ભાલ પ્રદેશમાં લોકોપયોગી કાર્યો કર્યાં. શ્રી. શેઠ ઝિંદાદિલ, નીડર અને વિચક્ષણ લોકનેતા અને સામાન્ય માનવીઓના દુઃખદર્દને સમજનારા સંવેદનશીલ વ્યક્તિ હતા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે સુભાષચન્દ્ર બોઝે ભારતની મુક્તિમાટે જાપાનમાં આરઝી હુકુમત ઊભી કરી ત્યારે શ્રી. શેઠ પત્રકાર તરીકે બ્રહ્મદેશના યુદ્ધ મોરચે જઈને નેતાજીની આઝાદ હિન્દ ફોજની પ્રવૃત્તિઓ અંગેની દસ્તાવેજી ઐતિહાસિક સામગ્રી જાનના જોખમે લઈ આવ્યા. જેના આધારે ‘જયહિન્દ’ પુસ્તક તૈયાર કર્યું. અને સુભાષબાબુના સાહસોની કથા દેશ સમક્ષ પ્રસિદ્ધ કરી.

ઈ. સ. ૧૯૪૫માં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના પ્રસંગે સાનફાન્સિસ્કો ગયા. ‘જન્મભૂમિ’ના વિકાસ માટે અનેક નવી યોજનાઓ લઈ આવ્યા.

‘જન્મભૂમિ’ કાર્યાલય આઝાદી જંગના બધા જ રાજ્યોના આગેવાનો માટે આશ્રયરૂપ બન્યું હતું. ઈ. સ. ૧૯૪૭માં જૂનાગઢના નવાબે પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ કર્યું ત્યારે લોકકાંતિ માટે ‘આરઝી હુકુમત’ ઊભી કરવામાં શ્રી. શેઠ અગ્રેસર રહેલા. આરઝી હુકુમતના સરસેનાધિપતિ શ્રી. શામળદાસ ગાંધી મુંબઈથી રાજકોટ જવા નીકળ્યા ત્યારે શ્રી. શેઠે તેમને તલવાર ભેટ આપેલી. આ લડત દરમિયાન તન, મન અને ધનથી મદદ કરતા રહેલા. સ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને લોકસેવાના અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં જેમનું મહત્વનું પ્રદાન છે તેવા અમૃતલાલ શેઠ બહુમુખી પ્રતિભા

ધરાવનાર વ્યક્તિ હતા. પરંતુ તેમનું સર્વોચ્ચ પ્રદાન તો છે નિર્મિતક પત્રકાર તરીકેનું. આજના ગુજરાતી પત્રકારિત્વના તેઓ આઘ ઘડવૈયા. અત્યારે ગુજરાતના અખબારોમાં જોવા મળતી વિવિધ વાંચનસામગ્રી અને વિભાગોની તેમણે પ્રથમવાર કલ્પના કરેલી. તો વિજ્ઞાનના મહત્વને પણ તેમણે પિછાન્યું હતું.

‘સૌરાષ્ટ્ર’ના નવા અવતાર સમા ‘ફૂલછાબ’ ગાને ‘જન્મભૂમિ’ જેવા લોકપ્રિય વર્તમાનપત્રોના તેઓ જનક હતા. પ્રખર વક્તા, કુશળ સંયોજક, અડગ લડવૈયા, દૂરંદેશી અને આત્મસૂઝ ધરાવનાર નીડર પત્રકાર અમૃતલાલ શેઠને સૌરાષ્ટ્ર યુગો સુધી સંભારણે. ૩૦-૭-૫૪ના રોજ હૃદયરોગના હુમલાથી મુંબઈમાં તેમનો જીવનદીપ બુઝાયો.

તપસ્વી યુગલ

જોરસિંહભાઈ કવિ - કસ્તૂરબહેન કવિ

દેશહિત કાજે જીવન સમર્પણ કરી દેનારાં તપસ્વી યુગલો માંહેનું એક યુગલ તે જોરસિંહભાઈ કવિ અને શ્રીમતી કસ્તૂરબહેન કવિ. ગાંધીજીની હાકલ સાંભળી સ્વરાજ્ય, સત્યાગ્રહ અને સેવાયજ્ઞ અર્થે ભેષ ધારણ કરી, લોકજાગૃતિ અને લોકસંગઠનના કાર્યમાં લાગી ગયેલાં જોરસિંહભાઈ અને કસ્તૂરબહેનની કાઠિયાવાડનાં યુનંદા સેવકોમાં ગણના થતી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૦૦ માં પાલીતાણા મુકામે જોરસિંહભાઈનો જન્મ. પિતા કસળસિંહ ઈન્દ્રાણી સ્વભાવે અલગારી, નીડર, સાહસિક અને સાધુવૃત્તિવાળા હતા. શત્રુંજય પરનાં મંદિરમાં ગોરપદાનું કામ પતાવી, તેઓ ‘ગોદડિયા બાપુ’ નામના સંતના ‘ધૂણે’ (આશ્રમમાં) જઈને બેસતા. તેમનામાં કવિત્વશક્તિ હતી. દુહાછંદ બુલંદ અવાજે ગાતા. માતા દેવકીબા અત્યંત ઋજુ સ્વભાવના કુટુંબવત્સલ ગૃહિણી હતાં. ત્રણ ભાઈઓમાં જોરસિંહભાઈ સૌથી નાના. તેમનામાં નાનપણથી જ સાહસિક વૃત્તિ, અન્યાયનો સામનો કરવાની ભાવના અને દુઃખીજનો પ્રત્યે કરુણા હતી. અભ્યાસમાં તેજસ્વી અને કલ્પનાશીલ જોરાવર-સિંહભાઈના અક્ષરો ખૂબ સુંદર હતા. તેમણે મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરેલો. નાનપણથી જ કવિતા રચવાનો શોખ. તેમણે તેમની અટક ‘ઈન્દ્રાણી’ને બદલે ‘કવિ’ રાખી લીધી હતી. ૧૯ વર્ષની વયે ૧૪ વર્ષની વયનાં કસ્તૂરબહેન અભ્યાસિહ રાણા સાથે લગ્ન થયાં.

કસ્તૂરબહેનનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૫માં, વાલુકડ લાઠી સ્ટેટનું ગામ. પિતા અભેસિંહ રાણાને ખેતીનો વ્યવસાય. સૌથી મોટાં દીકરી હોવાને કારણે નાનપણથી જ કામકાજમાં અને વ્યવહારમાં કુશળ. લાઠી રાજ્યમાં સ્ત્રી શિક્ષણ ફરજિયાત હોવાથી ચાર ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો. યુવાનવયે પિતાનું અકાળ અવસાન થતાં નાનાં ભાઈ-બહેનોની સંભાળ લીધેલી.

ગૌર વર્ણ, તેજસ્વી ચહેરો અને પારદર્શક આંખોવાળાં કસ્તૂરબહેનના વ્યક્તિત્વની આત્મા સૌને પ્રભાવિત કરનારી હતી. નીડર અને સાહસિક પ્રવૃત્તિનાં કસ્તૂરબહેનના વ્યક્તિત્વની વિશેષતા એ હતી કે સામાજિક દુરિવાજો અને અન્યાય સામે તેમનો પુણ્ય પ્રકોપ પ્રગટ થતો હતો. જ્યારે દુઃખી અને પીડિત લોકો પ્રત્યે તેમના હૃદયમાં અપાર કરુણા હતી.

ગૃહસ્થાશ્રમના પ્રારંભનાં વર્ષો સુખ સમૃદ્ધિમાં પસાર થયાં. પણ જીવનનું લક્ષ્ય નિર્ધારિત થયું નહોતું. પાલીતાણા જૈનોનું તીર્થધામ. જૈનમુનિઓના સંપર્કને કારણે જોરસિંહભાઈ જૈનધર્મથી પ્રભાવિત હતા. એક વખત મુનિશ્રી વિજયસૂરિ મહારાજ સાથે જૂનાગઢ ગયેલા. ત્યાં તેમની પાસે દીક્ષા લેવાની ઈચ્છા દર્શાવી. પરંતુ તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી હોવાને કારણે મહારાજશ્રીએ દીક્ષા ન આપી. પરંતુ આઝાદીની લડત માટે દેશને યુવાનોની બહુ જરૂર છે એમ કહીને શ્રી. ફૂલચન્દભાઈ શાહ પાસે વઢવાણ જવા સૂચવ્યું. ફૂલચન્દભાઈ પાસેથી તેમને જીવનની દીક્ષા મળી. જોરસિંહ ભાઈએ ફૂલચન્દભાઈને ગુરુસમાન માન્યા. એક નવા લક્ષ્ય સાથે તેઓ પાલીતાણા પાછા ફર્યા.

શ્રી ફૂલચન્દભાઈએ 'સત્યાગ્રહ દળ'ની સ્થાપના કરેલી. જોરસિંહભાઈ અને કસ્તૂરબહેન તેમાં જોડાયાં. જોરસિંહભાઈ સાબરમતી આશ્રમમાં જઈને પૂ. ગાંધીજીને મળ્યા. તેમની પ્રેરણાથી પાલીતાણામાં સેવાકાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પૂ. ગાંધીજીએ 'એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય'ની હાકલ સાથે ચાર શરતો મૂકેલી (૧) દારૂ નિષેધ (૨) ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ (૩) કોમી એકતા અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ (૪) રાષ્ટ્રિય શિક્ષણ.

જોરસિંહભાઈએ દારૂનાં પીઠા ઉપરનાં પિકેટિંગના અને વિદેશી કાપડના બહિષ્કારના કાર્યક્રમો હાથ ધર્યાં. જોરસિંહભાઈ અને કસ્તૂરબહેને ખાદી અપનાવી. કસ્તૂરબહેને સાસરિયામાં લાજ કાઢવાનો રિવાજ છોડ્યો. એ જમાનામાં રૂઢિચુસ્ત સમાજમાં આ કાંતિકારક પગલું હતું.

જોરસિંહભાઈ અને કસ્તૂરબહેને સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાં સામેની લડતો અને રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલનોમાં સક્રિયપણે ભાગ લીધેલો. ઈ. સ. ૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહમાં જોરસિંહભાઈ કાઠિયાવાડના સત્યાગ્રહીઓની ટુકડી સાથે ગયેલા. ઈ. સ. ૧૯૩૦ના નમક સત્યાગ્રહ વખતે જોરસિંહભાઈ અને કસ્તૂરબહેન નાનાં બે બાળકોને, વાલુકડ-મોસાળમાં મૂકીને વીરમગામ છાવણીમાં જોડાયેલા. જોરસિંહભાઈએ મીઠાની લડતમાં ખૂબ માર સહન કર્યો, તેમની ધરપકડ થઈ અને સખતકેદની સજા થતાં સાબરમતી જેલમાં પૂરેલા. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી પોલિસોના દમન સામે ફરી ફરીને સત્યાગ્રહ કરતાં તેમની બીજી વાર ધરપકડ થઈ અને જેલમાં પૂરાયા. ગાંધી-ઈરવિન કરાર પછી વિરામકાળમાં

જોરસિંહભાઈએ ડાંગરવામાં પોતાનું મુખ્ય મથક રાખીને આસપાસના ગામડાંઓમાં લોકજાગૃતિનું કાર્ય કર્યું.

ઈ. સ. ૧૯૩૦ના નમક સત્યાગ્રહ વખતે કસ્તૂરબહેનની ધરપકડ થઈ અને છ માસની સજા થયેલી. ઈ. સ. ૧૯૩૨માં મહેમદાવાદમાં દારૂના પીઠા ઉપર પિકેટિંગ કરતાં પકડાયાં ત્યારે ચાર માસની સજા થયેલી. ઈ. સ. ૧૯૩૩માં વીરમગામમાં સત્યાગ્રહ કરતાં પકડાયાં અને ત્રણ માસની સજા થઈ.

ઈ. સ. ૧૯૩૧-૩૪ના સમયગાળામાં ફૂલચન્દભાઈએ રજવાડાઓના અન્યાય અને જોહુકમી ભર્યા વલણ સામે શ્રોળ, મોરબી, વણોદ અને ધ્રાંગધ્રામાં લડત આપી. જોરસિંહભાઈ અને કસ્તૂરબહેન પણ તેમાં જોડાયેલાં. શ્રોળના ઝંડા સત્યાગ્રહ વખતે બહેનો પણ સખત લાકીચાર્જનો ભોગ બનેલાં. ધ્રાંગધ્રાની લડત વખતે જોરસિંહભાઈ સત્યાગ્રહ સમિતિના આગેવાન સભ્ય હતા. ધ્રાંગધ્રાની લડતને 'સંપૂર્ણ બલિદાનની ગાથા' તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલી.

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં મુંબઈમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું ત્યારે નાનાં બહેન નર્મદાબહેનને લઈને કાઠિયાવાડનાં ભાઈ-બહેનો સાથે કસ્તૂરબહેન અધિવેશનમાં ગયેલાં. ત્યાં તેઓએ સ્વયંસેવકો તરીકે કામ કરેલું. ઈ. સ. ૧૯૩૫-૩૬માં કસ્તૂરબહેન બાગકોને લઈને ગાંધી આશ્રમ, પોરબન્દર જઈને રહેલાં. ત્યાં આશ્રમના છાત્રાલયની વ્યવસ્થા સંભાળેલી. ઈ. સ. ૧૯૩૭-૩૮ના વર્ષોમાં પાંચતલાવડા, વલ્લભીપુર અને મોટા ચારોડિયામાં ખેડૂતોના હક્કો માટે સત્યાગ્રહો થયા. ચારોડિયાના આંદોલનમાં બળ પૂરવા માટે ફૂલચન્દભાઈ અને શારદાબહેન, જોરસિંહભાઈ-કસ્તૂરબહેન વગેરેની પાસે આવીને રહેલાં. સત્યાગ્રહમાં કસ્તૂરબહેન અને બહેનો પણ લાકીમારના ભોગ બનેલાં. આ સત્યાગ્રહમાં આશરે સોએક જણાએ સક્રિય ભાગ લીધેલો. કોઈને માર પડ્યો, કોઈનાં જમીન-ખોરડાં જપ્ત થયાં, દંડ થયો તો વળી કોઈ હદપાર થયા. સત્યાગ્રહીઓ બમણા ઉત્સાહથી અન્યાય સામે લડતા રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૩૮માં હરિપુરામાં કોંગ્રેસ અધિવેશન વખતે કસ્તૂરબહેન નાની એક માસની દીકરીને લઈને ગયેલાં. ત્યાં સ્વચ્છતા વિભાગમાં સેવા આપેલી. ત્યાંથી આવ્યા પછી કસ્તૂરબહેન વરતેજના હરિજન આશ્રમની વ્યવસ્થા સંભાળવા માટે થોડાં વર્ષો રહેલાં. જોરસિંહભાઈ ગામડાંઓમાં રચનાત્મક કાર્ય કરતા હતા.

ઈ. સ. ૧૯૩૯-૪૦માં રાજકોટ સત્યાગ્રહ વખતે જોરસિંહભાઈએ એક કસાયેલા સૈનિક તરીકે કણકોટમાં થાણું નાખેલું. નબળા ગ્રામજનોને જાગૃત કરી સબળા બનાવવા માટેની કામગીરી શરૂ કરેલી. રાજકોટ રાજ્યની દમનનીતિના તેઓ પણ ભોગ બનેલા. થોડો વખત અટકાયતમાં પણ રાખેલા. ઈ. સ. ૧૯૪૧ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં જોરસિંહભાઈ અને કસ્તૂરબહેન

બન્ને જોડાયેલાં. જોરસિંહભાઈએ સાબરમતીમાં અને પછી વીસાપુરમાં જેલવાસ ભોગવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૪૨ની 'હિન્દ છોડો લડત વખતે જોરસિંહભાઈને પકડીને સાબરમતી જેલમાં પૂરેલા. કસ્તૂરબહેનની પણ ધરપકડ થયેલી અને થોડા સમય સાબરમતી જેલમાં રાખેલાં. ઈ. સ. ૧૯૪૨ના આખરી સંગ્રામમાં શ્રી. રતુભાઈ અદાણી વગેરે મિત્રોએ ભૂગર્ભમાં રહીને ભાંગફોડનો કાર્યક્રમ હાથ ધરેલો. એ વખતે સૌરાષ્ટ્રના જાહેર જીવનમાં સક્રિય એવાં મહિલા આગેવાનો દ્વારા "કાઠિયાવાડ ભગિની સમાજ" નામના સંગઠનની સ્થાપના થઈ જેમાં કસ્તૂરબહેન પણ જોડાયેલાં. લોકસંપર્ક અને લોકજાગૃતિની દૃષ્ટિએ પદયાત્રા દ્વારા ગામડે ગામડે આઝાદીનો સંદેશો પહોંચાડવાનું કાર્ય બહેનોએ કર્યું. જે '૪૨ની લડતના ઇતિહાસનું એક મહત્વનું પ્રકરણ બની રહ્યું છે.

જોરસિંહભાઈ પૂજ્ય ગાંધીજી અને સરદાર પટેલના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવેલા. તેમનું માર્ગદર્શન મેળવેલું. સાબરમતી જેલમાં પૂ. રવિશંકર મહારાજ અને પૂ. ઠક્કરબાપાના સહવાસનો લાભ મળેલો. એ સમયના કાઠિયાવાડના સત્યાગ્રહીઓ સાથે નિકટનો સંબંધ બંધાયેલો. જેલવાસ દરમ્યાન જોરસિંહભાઈએ 'રેંટિયો'ના દુહા અને અર્થો, ગાંધીજી વિશેના દુહા અને અર્થો તથા 'દાંડીકૂચ' વિશેના દીર્ઘકાવ્યની રચના કરેલી. જે તેમણે પાછળથી પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં.

પાલીતાણામાં યુવાન ભાઈબહેનો માટે સેવાદળ શરૂ કર્યું, બહેનો માટે 'મહિલા વિકાસ મંડળ'ની સ્થાપના કરી. સાથોસાથ 'ગાંધી મંદિર'માં ખાદી-ગ્રામોદ્યોગની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રારંભ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૪૭માં સ્વરાજ્ય આવ્યું. પાલીતાણામાં પ્રજાસત્તાક તંત્રની વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ નહોતી ત્યાં સુધીના ગાળામાં જોરસિંહભાઈએ કાઉન્સિલર તરીકે જવાબદારી સંભાળેલી. જોરસિંહભાઈ ઈ. સ. ૧૯૫૨માં પાલીતાણાથી, ઈ. સ. ૧૯૫૭માં તબાજાથી વિધાનસભાના સભ્ય તરીકે જંગી બહુમતીથી ચૂંટાયેલા. કસ્તૂરબહેન ઈ. સ. ૧૯૫૭ અને ૧૯૬૨માં પાલીતાણાથી વિધાનસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયેલા. દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્ય વખતે અને ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થયા બાદ વિધાનસભાના સભ્ય તરીકે અને પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓએ પ્રસંશનીય કામગીરી બજાવેલી. જોરસિંહભાઈને આદર અને પ્રેમથી સૌ 'કવિરાજ' કહીને સંબોધતા. ધારાસભામાં તેઓ 'યુગલ ચારાસભ્ય' તરીકે જ ઓળખાતાં.

જોરસિંહભાઈએ 'રચનાત્મક મંડળ' પાલીતાણાના ઉપક્રમે ભુતડિયામાં (પાલીતાણાથી ૧૫ કી.મી. દૂરનું ગામડું.) સર્વોદય લોકશાળા, સર્વોદય ખેતીકેન્દ્ર, સર્વોદય પુસ્તકાલય, વાચનાલય અને ગૌશાળા શરૂ કર્યાં. કસ્તૂરબહેને પાલીતાણામાં 'મહિલા વિદ્યાલય, મહિલા પુસ્તકાલય' અને બહેનો માટે શીવણ-

ભરતગૃથણના તાલીમ વર્ગો શરૂ કરેલા. ઈ. સ. ૧૯૪૯ના ભીષણ દુષ્કાળ વખતે જોરસિંહભાઈએ 'માનવ રાહત મંડળ' દ્વારા ગરીબ લોકોને અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડ્યાં. જોરસિંહભાઈ ઝિંદાદિલ માનવ હતા. ગાંધીયુગના સત્યાગ્રહી લડવૈયા અને લોકસેવક તરીકે તેમણે જીવનભર અવિરત સંઘર્ષો વેઠ્યા અને માનવજાતની મૂંગી સેવા કરી. તેમની નસેનસમાં સેવા ભરેલી હતી.

ભુતડીઆથી બસમાં પાલીતાણા આવતા હતા ત્યારે ૨૯-૧૨-૬૬ના રોજ બસનો અકસ્માત તેમને જીવલેણ નીવડ્યો. જોરસિંહભાઈની સ્મૃતિમાં ભુતડીઆને 'જોરસિંહગઢ' નામ આપવામાં આવ્યું. જોરસિંહભાઈનાં અવસાન પછી કસ્તૂરબહેન 'રચનાત્મક મંડળ'ની પ્રવૃત્તિઓ અને મહિલાઓના ઉત્કર્ષ માટે કામ કરતાં રહ્યાં.

ઈ. સ. ૧૯૮૧માં રતુભાઈ અદાણીએ અક્ષયગઢ (કેશોદ)માં અક્ષયનાથ મહાદેવની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી તે પ્રસંગે, દેશની આઝાદી કાજે અને લોકસેવા અર્થે જીવન સમર્પિત કરનારાં પૂજ્ય ભક્તિબા, દેવી બહેન પટ્ટણી, કસ્તૂરબહેન કવિ અને અન્ય ભગવતી બહેનોના (કુલ ૯) શુભહસ્તે મંદિર ઉપર નવ કળશ ચઢાવવામાં આવ્યા હતા. જોરસિંહભાઈની ચિર વિદાય પછી કસ્તૂરબહેન મોટે ભાગે જોરસિંહગઢ (ભુતડીયા) રહેતાં હતાં. ઈ. સ. ૧૯૮૧માં હૃદયરોગના હુમલાથી તેઓનું નિધન થયું.

શ્રી રતુભાઈ અદાણીએ તેમને માટે કહેલું કે, "કસ્તૂરબહેનને જોઈએ એટલે સેવા અને તપની શુદ્ધ બનેલી કંચનવરણી કાયાથી શોભતી કોઈ તપસ્વિનીનાં દર્શન કરતાં હોઈએ એવું લાગે."

સોરઠી સિંહણ

દેવીબહેન પટ્ટણી

ઈ. સ. ૧૯૩૦-૩૨ના ધોલેરા સત્યાગ્રહ સંગ્રામના ૧૩મા સરદાર દેવીબહેન પટ્ટણી આગવી પ્રતિભા ધરાવનારાં, તેજસ્વી અને બહાદુર સત્યાગ્રહી બહેન તરીકે ખ્યાતિ પામ્યાં.

ઈ. સ. ૧૯૦૨માં વતન સાવરકુંડલામાં ધર્મનિષ્ઠ અને વિદ્યાવ્યાસંગી કુટુંબમાં જન્મ. દીકરીઓ તો 'દેવી' ગણાય તેમ કહીને દાદાએ 'દેવી' નામ રખાવ્યું, સત્યનિષ્ઠ અને ભક્તહૃદયી પિતા પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર ભટ્ટ સંસ્કૃતના વિદ્વાન હોવાને કારણે શાસ્ત્રી કહેવાતા હતા. તેઓ લાઠીના રાજવી સૂરસિંહજી ગોહિલ 'કલાધી'ના મિત્ર, ગુરુ અને રાજવૈદ્ય હતા. રાજરમતથી કલાધિનું જેર આપવાને કારણે અપમૃત્યુ થતાં આઘાતથી અત્યંત વ્યથિત હૃદયે શાસ્ત્રીજીએ લાઠી છોડ્યું. મુંબઈમાં વૈદ્ય તરીકે કામ કર્યું. દેવી બહેનનાં માતા જમનાબહેન ધર્મિષ્ઠ અને ઘરરખુ ગૃહિણી હતાં.

દેવીબહેનનું બાળપણ મુંબઈમાં પસાર થયું. સાત વર્ષની ઉંમરે શાળામાં દાખલ કર્યાં. પણ શાળાના શિક્ષિકા બહેને એક વિદ્યાર્થીનીને માર માર્યો તે જોઈને તેમણે શાળાએ જવાનો ઈન્કાર કર્યો. પિતાએ અનુભવી શિક્ષિકા દ્વારા તેમને ઘેર અભ્યાસ કરાવ્યો. તીવ્ર યાદશક્તિ, અભ્યાસની અને ભાષાઓ શીખવાની ધગશ ધરાવતાં દેવીબહેન ગણિતના દાખલા - હિસાબ મોઢે જ કરતાં. ગુજરાતી, મરાઠી અને હિન્દી ભાષા જાતે શીખ્યાં. પૂનામાં માસીની દીકરી બહેનને ત્યાં શિક્ષકની મદદથી સંસ્કૃત અને બનેલી પદ્મનાભ શાસ્ત્રી પાસેથી બંગાળી ભાષા શીખ્યાં. રવીન્દ્રનાથનાં ગીતો શીખ્યાં. સુંદરજી ગો. બેટાઈ પાસેથી અંગ્રેજી શીખ્યાં. કાશ્મિર ગયેલાં ત્યાંથી ગુરુમુખી (પંજાબી) શીખી આવ્યાં. શાસ્ત્રીય સંગીત અને દિલરૂબાવાદન શીખેલાં. ભરત-ગૂંથણ ગમે, રસોઈ સરસ બનાવી જાણે. પરંતુ સૌથી મોટો શોખ વાંચનનો અને માનવસેવાનો.

નાનપણમાં જ ગાંધીજીના કાર્ય અંગેની પિતાની વાતો દ્વારા પૂ. ગાંધીજી પ્રત્યે ભક્તિભાવનાં બીજ રોપાયાં. ઈ. સ. ૧૯૧૭માં સાવરકુંડલા આવીને પ્રભુલાલ શાસ્ત્રીએ લાડકોડમાં ઊછરેલી દીકરી દેવીબહેનનાં, ૧૫ મે વર્ષે જામનગરના પ્રખ્યાત રાજવૈદ્ય ઝંડુ ભટ્ટજીના સંબંધી ગણપતરાય પ્રાણશંકર પટ્ટણી સાથે પામપૂમથી લગ્ન કર્યાં. ઈ. સ. ૧૯૧૭માં પિતાશ્રીનું અવસાન થયું. ઈ. સ. ૧૯૧૯માં ૧૮માં વર્ષે આણું વાળીને દેવીબહેન મોસાળ સાસરે જામનગર ગયાં. ઈ. સ. ૧૯૧૯માં 'નવજીવન' સામાહિકના પ્રથમ અંકથી તેના ગ્રાહક બન્યાં. ગાંધીપ્રવૃત્તિના કડક પ્રતિબંધક રાજ્ય જામનગરના રાજવૈદ્ય મોટા સસરાએ ઉદારતા અને હિંમતથી પુત્રવધુ દેવીબહેનને ખાદી પહેરવાની અને રૈંટિયો કાંતવાની સગવડતા કરી આપી. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં તેમણે ખાદી અંગીકાર કરી. નાકની ચૂંક અને કાનની બૂટી સિવાયનાં આભૂષણનો ત્યાગ કર્યો. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીનું પ્રથમ પ્રત્યક્ષ દર્શન સાબરમતી આશ્રમમાં ૨૦ વર્ષની વયે કર્યું.

લગ્ન પછી દેવી બહેન જુદા જુદા સ્થળોએ રહ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૨૮માં ગણપતરાય પટ્ટણીને ઝંડુ ફાર્મસીમાં નોકરી થતાં મુંબઈ જઈને રહ્યાં. આ બધા વર્ષોમાં ગાંધીજીની વિચારધારા અને પ્રવૃત્તિથી પ્રભાવિત થતાં જતાં હતાં. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ સંગ્રામની ઘોષણા સાથે દાંડીકૂચ આરંભી. દેવીબહેને સત્યાગ્રહમાં જોડાવાનો સંકલ્પ કર્યો. પતિ અને શ્વસૂર પક્ષના વડિલો તથા વૃદ્ધ માતૃશ્રીની સંમતિ મેળવી ધોલેરા નમક સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવા ધંધુકા જઈ પહોંચ્યા. ત્યારે તેમની ઉંમર હતી ૨૮ વર્ષ. મધ્યમ કદ, બેઠી દડીનો ભરાવદાર બાંધો, ગૌરવર્ણ, સૌમ્યચહેરો, પારદર્શક સ્નેહાળ આંખો અને સંસ્કારી મધુરવાણી: શ્વેત ખાદીનાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં દેવીબહેનના

વ્યક્તિત્વની ગરિમાએ સૌને પ્રભાવિત કર્યાં.

દેવીબહેનના શિરે ધંધુકાની છાવણીના 'સરદાર' તરીકેની જવાબદારી આવી. સભા-સરઘસ કાઢવાનાં, રૈંટિયાનો પ્રચાર કરવાનો અને મીઠું ઉપાડી લાવવાનું. આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલા સૈનિકો - ભાઈ બહેનો ૧૬ થી ૨૪ વર્ષની વયના. આ સૈનિકોનાં 'મોટી બહેન' બનીને વાત્સલ્યપૂર્ણ વ્યવહાર દ્વારા છાવણીઓમાં કુટુંબભાવનાનું વાતાવરણ સર્જ્યું. છાવણીમાં સત્યાગ્રહીનાં તોફાન કે લાડકોડ માટે ટકોર કરવામાં આવતી, 'આ છાવણી છે માસીનું ઘર નથી' ત્યારે કનુભાઈ લહેરી જેવા તો કહેતા કે, 'હા, આ દેવીમાસીનું ઘર છે.'

બરવાળામાં સભા ભરાયેલી, ભાષણ કરનારા એક પછી એક સૈનિકો પકડાતા ગયા. અચાનક પ્રેરણા થતાં દેવીબહેને મંચ ઉપર ચડી જઈને 'ઈન્કિલાબ ઝિંદાબાદ'ના જયઘોષ સાથે આગઝરતી વાણીમાં ભાષણ કરી સત્યાગ્રહનો રંગ જમાવી દીધો. બીજે દિવસે સત્યાગ્રહી બહેનોની ટુકડીનું નેતૃત્વ લઈને મીઠાની થેલીઓ સાથે ખુમારીપૂર્વક બરવાળાના ગઢમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમનું દૃઢ મનોબળ અને અડગ વ્યક્તિત્વ જોઈને સંગ્રામ સમિતિના મોવડીએ તેમને સંગ્રામના સરદાર તરીકેની જવાબદારી સ્વીકારવાની વિનંતી કરી. એક પડકાર તરીકે એ જવાબદારી સ્વીકારીને દેવીબહેન ધોલેરા સત્યાગ્રહના 'તેરમા સરદાર' બન્યાં. સત્યાગ્રહ સંગ્રામનું નેતૃત્વ કરનાર તેઓ પ્રથમ મહિલા સરદાર હતાં. એ સમય દરમિયાન મુંબઈથી શામળદાસભાઈ ગાંધી લડત જોવા આવેલા. છાવણીઓમાં ફર્યા. ગામડાંઓમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિ, પોલિસોના દમન સામે સત્યાગ્રહીઓની દૃઢતા અને બહાદુરી તથા 'સરદાર'નું કુશળ નેતૃત્વ જોઈને ખૂબ પ્રભાવિત થયા. 'વંદે માતરમ્' પત્રમાં 'ધંધુકા-ધોલેરા છાવણીના સરદાર: સોરઠી સિંહજી દેવી બહેન પટ્ટણી' એ શીર્ષક નીચે વિસ્તૃત લેખ લખ્યો. પૂનાથી પ્રગટ થતાં લોકમાન્ય તિલકના સમાચાર પત્ર 'કેસરી'માં પણ તેની નોંધ લેવામાં આવી. ત્યારથી તેઓને 'સોરઠી સિંહજી'નું બિરુદ મળ્યું.

ચોમાસા દરમિયાન છાવણીમાં રહીને અકળાયેલા સૈનિકોને દેવીબહેન હિંમત, હુંફ અને પ્રેરણા આપતા રહ્યાં. ધોળકા તાલુકામાં નાકરની લડત વખતે યુવાનોને આનંદ આપે માટે ગામડામાં બબ્બે જણા સાથે જાય તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી. સૈનિકોની જરૂરિયાતો જાણી લઈને પૂરી પાડતા.

ધંધુકા છાવણીમાં ગણપતભાઈ પણ તેમને મળવા બે-ત્રણ વાર આવી ગયેલા. નિયમિત પત્રો લખતા રહેતા. પ્રથમવારની ધરપકડ પછી સાત મહિનાની સાદી કેદની સજા સાથે સાબરમતી જેલમાં રહેલા. ગાંધી-ઈરવીન કરાર પછી તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૩૨માં બોટાદમાં રહીને સત્યાગ્રહનું સંચાલન

કરતાં હતાં. સવિનય કાનૂનભંગના કાર્યક્રમમાં ૧૭ સત્યાગ્રહીઓ સાથે તેમના સરદાર દેવીબહેનની પોલિસે ધરપકડ કરી. છ માસની સખત કેદની સજા સાથે સાબરમતી જેલમાં તેમને મોકલી આપ્યાં. જેલમાં પૂ. કસ્તૂરબા, પૂ. ભક્તિબા વગેરેનો સહવાસ મળ્યો. જેલના ખોરાકને કારણે તબિયત લથડી. છૂટ્યાં ત્યારે તેમનું વજન ૧૦૫ રતલમાંથી ૭૯ રતલ થઈ ગયું. પૂ. ગાંધીજીએ સામુહિક સવિનયભંગની લડત સમેટી લીધી પછી દેવીબહેન મુંબઈ જઈને રહ્યાં. તેઓ પાર્લામાં રહેતાં હતાં. ગણપતભાઈ અને દેવીબહેનનું ઘર કાઠિયાવાડથી મુંબઈ આવતા સત્યાગ્રહમાં આવેલા યુવાનોના આગળ અભ્યાસમાં તેઓ મદદરૂપ થતાં હતાં. ઘરની આસપાસનાં બહેનો સાથે ગાંધીજીની વાતો, ગાંધી સાહિત્યનું વાંચન કરતાં નવરાશના સમયે વાંચન અને ભરત-ગૂંથણ કરતાં. કુટુંબ વત્સલ અને કરુણામયી દેવીબહેનના પિતરાઈ ભાઈ હરિલાલ ભટ્ટ ઈ. સ. ૧૯૩૫માં ગંભીર રીતે બિમાર પડ્યા. તેમને ભાવનગરથી સાવરકુંડલા લઈ ગયા ત્યારે દેવીબહેન સાથે હતાં. શ્રીજી મહારાજના ભક્ત હરિલાલભાઈને મૃત્યુનો ભય નહોતો પણ પત્ની સવિતાબહેન અને ચાર નાનાં બાળકોની ચિંતા હતી. દેવીબહેને ભાઈને સધિયારો આપ્યો. “સવિતાબહેની તમે ચિંતા ન કરશો. તમારાં બાળકોને હું બાપની ઉણપ આવવા નહિ દઉં. એટલું તમને વચન આપું છું.

પાંચમે દિવસે હરિભાઈએ દેહ છોડ્યો. દેવીબહેને બાળકોને મુંબઈ-ભાવનગર અનુકૂળતા પ્રમાણે ભણાવ્યાં. ત્રણેય દીકરાઓ અને દીકરીનાં લગ્ન કરાવ્યાં. તેમને કામધંધે વળગાડ્યાં. આમ, સંપૂર્ણપણે જવાબદારી અદા કરી. આ બાળકોનાં ‘ફઈબા’ પછી સૌનાં ‘દેવી ફઈબા’ બની ગયાં.

ઈ. સ. ૧૯૪૨ના આખરી સંગ્રામમાં રતુભાઈ અદાણી, ગુણવંતભાઈ પુરોહિત વગેરે મિત્રોએ ભૂગર્ભમાં રહીને ‘ભાંગફોડ’ નો કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો. તેઓના આગ્રહથી દેવીબહેન તેમની સાથે જોડાયાં અને યુવાન સત્યાગ્રહીઓની ઢાલરૂપ બની સંભાળ રાખવાનું કામ કર્યું. એ અંગે જોરાવરનગર, બોટાદ, સાવરકુંડલા એમ જુદે જુદે સ્થળે રહ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૪૩-૪૪માં એનીમિયાની બિમારીની સારવાર માટે રતુભાઈ તેમને તરવડા લઈ ગયા. સંસ્થાની નજીક દેવીબહેને સવા વિધો જમીન ખરીદીને ત્યાં ઓરડી બનાવી. અવારનવાર ત્યાં જઈને રહેતાં હતાં. ગાંધીજીના નિર્વાણ પછી તેમનું ઘર અને જમીન સર્વોદયની પ્રવૃત્તિ માટે સંસ્થાને આપી દીધાં. ઈ. સ. ૧૯૪૭માં સ્વરાજ્ય આવ્યું ત્યારે કુંડલા હતાં. એ પછી મુંબઈ રહેવા ગયાં. ઈ. સ. ૧૯૪૮માં પૂ. ગાંધીજીની હત્યાના સમાચાર માંદગીના બિંદાને સાંભળ્યા, ઊંડો આઘાત અનુભવ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૫૦માં દેવી બહેન અને ગણપતભાઈ કુંડલા

હતાં. અચાનક હાર્ટફેઈલથી ગણપતભાઈ અવસાન પામ્યા. એ પછી મુંબઈ ગયા નહિ, ઊંડી વેદના મનમાં સમાવી દીધી. શ્રી ગણપતભાઈના અવસાન પછી તેમનાં માતૃશ્રી અને અન્ય કુટુંબીજનો સાથે થોડો વખત શાહપુર જઈને રહ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૫૪માં માતૃશ્રીનું અવસાન થયા પછી કુંડલા આવીને સ્થાયી થયાં.

અત્યંત આર્દ્ર અને દયાળુ હૃદયનાં દેવીબહેન જે કોઈ મુશ્કેલીમાં હોય તેને મદદ કરવા દોડી જતાં. મા આનંદમયીનાં પરમભક્ત દેવી બહેન પ્રકૃતિએ એકાંતિક અને આધ્યાત્મિક વૃત્તિ ધરાવનારાં છે. એમને મન સેવાધર્મ જ સર્વોપરી છે. છેલ્લાં ૩૫ વર્ષથી ભોજનમાં માત્ર દૂધ, ફળો અને શાકભાજી લે છે. બે વર્ષથી પથારીવશ - એકસોમાં વર્ષમાં પ્રવેશેલાં દેવીબહેને ખાટલા પાસે ટેલિફોન રાખ્યો છે, સૌના સંપર્કમાં રહે છે.

પોતાનાથી નાની વયના સ્નેહીજનોના મૃત્યુના આઘાતે વ્યથિત બની, છેવટે ‘પ્રભુની જેવી મરજી’ કહીને વિશ્વનિયંતાની યોજનાનો સ્વીકાર કરી લે છે.

અખત શત્રુ વજુભાઈ શાહ

“ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધા, નિરહંકારિતા, નિત્ય જાગૃત્તિ અને નિયમપાલન તથા સમયનો ક્ષણે ક્ષણનો હિસાબ સત્યાગ્રહી કાર્યકર્તાના જીવનમાં આટલું જો સિદ્ધ થાય તો કેવડી મોટી શક્તિ પેદા થાય?”

વજુભાઈનો આ જીવન આદર્શ હતો. જન્મ ૬-૨-૧૯૧૦ વાવડી મુકામે. વતન ઉમરાળા. પિતાશ્રી મણિલાલ ફૂલચન્દ શાહ શિક્ષક હતા. માતા પિતાનો સરળ સ્વભાવ, ધાર્મિક ભાવના અને સાદાઈ વારસામાં મળ્યાં. તો જૈન સાધુઓના સહવાસને કારણે, જૈન ધર્મના પ્રવાહને કારણે કિશોરાવસ્થામાં જૈન દીક્ષા લેવાનો ભાવ જાગેલો પરંતુ વિદ્યાર્થીકાળથી જ જાહેરકાર્યોમાં અને ગાંધી વિચાર પ્રવાહમાં જોડાયા, તેમાંથી જીવનની દિશા મળી ગઈ.

બાળપણનાં દસવર્ષ ગિરાસદારી ગામોમાં પસાર કર્યાં. તરવાનો અને ઘોડેસ્વારીનો આનંદ લીધો. લાઠીમાં રાજવી પરિવાર સાથે ક્રિકેટ પણ રમ્યા. ત્યાં જ પાંચ અંગ્રેજી સુધીનો અભ્યાસ કરીને અમરેલી હાઈસ્કૂલમાં બે વર્ષ અભ્યાસ કર્યો અને મેટ્રિક થયા. અમરેલીમાં જૈન છાત્રાલયમાં રહેતા હતા. તેમના મિલનસાર સ્વભાવ, પ્રેમાળ વર્તન અને રાષ્ટ્રીય સંસ્કારનો વિદ્યાર્થીઓ પર ઊંડો પ્રભાવ પડેલો (૧૯૨૮).

જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન કોલેજમાં એક વર્ષ ભણ્યા. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, અસાધારણ સ્મરણશક્તિ અને તેજસ્વી વ્યક્તિત્વને કારણે શિક્ષકોમાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય હતા. એ વખતે ‘સાઈમન

કમીશન'ના વિરોધમાં કોલેજમાં હડતાલ પડાવવાની આગેવાની લીધેલી, ઉપરાંત અન્ય સેવાકાર્ય પણ કરતા હતા તેથી 'સેવક'નું બિરુદ મળેલું.

પૂ. મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર પટેલ જેવા નેતાઓનાં દર્શન કરવા માટે ઈ. સ. ૧૯૨૮માં મોરબી મુકામે યોજાયેલા કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદમાં આટકોટથી પગપાળા (આશરે ૫૫ કીલોમિટર) ચાલીને ગયેલા. જૂનાગઢ એક વર્ષ અભ્યાસ કરીને કરાંચીની ઍજિનિયરિંગ કોલેજમાં ભણવા ગયા ત્યાં ગાંધીજીના પ્રભાવ નીચે સેવા પ્રવૃત્તિ કરતા મિત્રો મળ્યા. મોહનભાઈ મહેતા (સોપાન), તલકશીભાઈ, જીવરાજભાઈ, રસિકભાઈ, વજુભાઈ પણ એમની સાથે સેવા પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા.

ઈ. સ. ૧૯૨૮માં લાહોરના કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં 'પૂર્ણ સ્વરાજ્ય'નો મંત્ર ફૂંકાયો ત્યારે ત્યાં ઉપસ્થિત રહેલા વજુભાઈએ કોલેજનો અભ્યાસ છોડવાનો નિર્ણય કર્યો. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ભાગ લેવા વતન પાછા ફર્યા. અહીંથી તેમના જીવનનું વહેણ બદલાયું. ઈ. સ. ૧૯૩૦ના નમક સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવા આવેલા વજુભાઈ અને મોહનભાઈ શ્રી અમૃતલાલ શેઠની પ્રેરણાથી ધોલરાની મીઠાની લડતમાં જોડાયા. સત્યાગ્રહીઓની ભરતી માટે ગામે ગામ ફર્યા. સત્યાગ્રહમાં પકડાયા, યુવાનોના આદર્શ પ્રેરણામૂર્તિ બન્યા. એ સત્યાગ્રહમાં વજુભાઈ, રતુભાઈ અદાણી, મનુભાઈ પંચોળી, (દર્શક)ની મિત્ર ત્રિપુટી રચાઈ. સત્યાગ્રહ કરતાં ઈ. સ. ૧૯૩૦, ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૪ એમ ત્રણ વાર પકડાયા. કેદની સજા થતાં જેલવાસ ભોગવ્યો. જેલમાં પણ કેદીઓના હક-હિતો માટે લડત ચલાવેલી.

ગાંધી-ઈરવિન કરાર થતાં લડત મોકૂફ રહેલી ત્યારે "આપણે સૌએ ગામડાંઓમાં દટાઈ જવાનું છે." એમ કહીને વજુભાઈ અને સાથીઓએ ભાલનાં ગામડાંઓમાં લોકજાગૃતિનું કામ કર્યું. ધોલરાની લડત પૂરી થયા પછી વજુભાઈએ સૌરાષ્ટ્રમાં વણોદ સત્યાગ્રહની આગેવાની દ્વારા દેશીરાજ્યોમાં લોકજાગૃતિની હવા ઊભી કરી. ઈ. સ. ૧૯૩૧ થી ૧૯૪૨ના સમયગાળા દરમિયાન રાજકીય પ્રવૃત્તિની સાથે હરિજન સેવા, ખાદી પ્રચાર, યુવક સંગઠનો વગેરે કાર્યો કરતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૩૯-૪૦માં રાજકોટ સત્યાગ્રહ વખતે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનો કાર્યભાર સંભાળેલો. તો આ જ અરસામાં ભાવનગરમાં રોગચાળો ફાટી નીકળેલો ત્યારે 'કમળ દળ'ની રચના કરીને યુવકો દ્વારા શેરીઓની સફાઈ, દર્દીઓની સારવાર કરી. યુવક શિબિરો, ગ્રીષ્મશિબિરોના આયોજન દ્વારા યુવાનોના ચારિત્ર્ય ઘડતરમાં ફાળો આપ્યો. વજુભાઈની વેધક વાણી અને તેજસ્વી વક્તૃત્વશક્તિ શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી દેતી હતી.

રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીના પ્રચાર અર્થે તેમણે "સૌરાષ્ટ્ર હિન્દી

પ્રચાર સમિતિ'ની સ્થાપના કરી. 'રાષ્ટ્રભાષા' માસિક ચલાવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૪૦માં, કર્વે વિદ્યાપીઠ, પૂનાના અનુસંધાનમાં ભાવનગરમાં બહેનો માટે કોલેજના વર્ગો શરૂ કર્યા. અને પછી મહિલા કોલેજની સ્થાપના થઈ. ઈ. સ. ૧૯૩૯ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં જોડાયેલા. એ વખતે છ માસની સજા થયેલી. ઈ. સ. ૧૯૪૨ની 'હિન્દ છોડો' લડત વખતે ભાવનગરનું તેમનું ઘર 'ઈન્કિલાબ' સત્યાગ્રહ છાવણીમાં ફેરવાઈ ગયેલું. તેમની અને તેમનાં કુટુંબીજનોની ત્યાંથી ધરપકડ થઈ, ધર જામ થયું. ઈ. સ. ૧૯૪૫માં જયાબહેન સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. જયાબહેન તેમના તમામ કામોમાં ખભેખભો મિલાવીને કામ કરતાં રહ્યાં. એટલું જ નહિ વજુભાઈની ચિરવિદાયનો આઘાત મનમાં સમાવીને તેમના અધૂરાં કાર્યોને પરિપૂર્ણ કરવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યાં છે. ઈ. સ. ૧૯૪૭માં સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી 'સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ'ના સ્થાપક સભ્ય અને વર્ષો સુધી મંત્રી તરીકેની જવાબદારી અદા કરી. ઈ. સ. ૧૯૪૯ અને ૧૯૫૨માં બે વખત વિધાનસભામાં ચૂંટાયા. ઈ. સ. ૧૯૬૨માં ફરી વિધાનસભામાં ચૂંટાયા. ઈ. સ. ૧૯૬૩ થી '૬૭ ગુજરાત રાજ્યમાં મંત્રી તરીકે પ્રશંસનીય કામગીરી બજાવી. ઈ. સ. ૧૯૫૨થી પૂ. વિનોબાજી અને ભૂદાન પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયા. સૌરાષ્ટ્રભરમાં ભૂદાનપ્રવૃત્તિની આગેવાની લીધી. ઈ. સ. ૧૯૬૭ પછી ગુજરાત ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડના અધ્યક્ષ રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૬૭ થી '૭૧ સુધી ગુજરાત સંસ્થા કોંગ્રેસના પ્રમુખ રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૬૯માં કોંગ્રેસના ભાગલા પછી વજુભાઈએ રાજકોટમાં રાષ્ટ્રિયશાળામાં મુકામ રાખીને રચનાત્મક કાર્યને વિસ્તારવા તરફ જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું.

મોરબી જળપ્રલય વખતે આફતગ્રસ્ત લોકોની સેવામાં જોડાયેલા. કુદરતી ઉપચાર તેમજ હોમિયોપથીનાં કેન્દ્રો સ્થાપ્યાં. વજુભાઈ સાહિત્ય, સંગીત અને શિક્ષણનો જીવ. રાજકારણમાં પ્રવેશ તો આપદ્ધર્મ તરીકેનો જ ગણાય. યુવાનોનું સામાજિક, રાજકીય ઘડતર થાય એ ઉદ્દેશથી ત્રણેક વર્ષ 'નવરચના' સામયિક ચલાવેલું જે પછી "ઊર્મિ" સાથે જોડાઈને 'ઊર્મિ-નવરચના'નામે પ્રસિદ્ધ થતું હતું.

તેમણે 'મહાદેવભાઈનું જીવનચરિત્ર' લખ્યું. સિયારામ શરણની 'નારી' નવલકથાનો 'ચિરંતન નારી'ના નામે અને પર્લબકની નવલકથા 'ઈસ્ટ વીન્ડ વેસ્ટ વીન્ડ'નો 'અઘડતા વાયરા'ના નામે અનુવાદ કર્યો. જેલવાસ દરમિયાન શાસ્ત્રીય સંગીતનો પણ અભ્યાસ કરેલો. દાર્શનિક વજુભાઈ અસાધારણ પ્રભાવશાળી વક્તા હતા. વિચારોની અપ્રતીમ ચોક્સાઈ અને વેધક રજૂઆત દ્વારા શ્રોતાઓને પ્રભાવિત કરતા હતા. ઋજુ અને વત્સલ હૃદયના વજુભાઈનું વ્યક્તિત્વ અત્યંત સૌજન્યશીલ હતું. જાહેર જીવનમાં સંઘર્ષો કે મતભેદોના સમયે પણ તેમણે અપાર

મુલાયમતાથી એ સહન કરીને સહદયતા જ પ્રગટ કરી.

ઈ. સ. ૧૯૭૨ થી જીવલેણ માંદગીમાં સપડાયા પરંતુ સારવાર માટે મુંબઈ કે પરદેશ જવાનો ઈન્કાર કર્યો. ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ હોય તે જ સારવાર લેવાનો નિર્ણય કરેલો. ત્યારપછી રાજકારણની બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. પરંતુ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા. ગાંધી વિચારધારામાં અડગ શ્રદ્ધા ધરાવનાર વજુભાઈ આજીવન ગાંધીચીંધ્યા માર્ગે પ્રવૃત્ત રહ્યા, પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ રીતે જંગમ વિદ્યાપીઠ બનીને કાર્યકર્તાઓને માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા. સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીનું પેન્શન કે તામ્રપત્ર વિચારપૂર્વક માગેલાં નહિ. ‘એક સત્યાગ્રહીની ઝંખના’ પ્રાર્થનામાં તેમણે આગવી શૈલીમાં પોતાની ભાવપ્રાર્થના શબ્દબદ્ધ કરી છે.

“સત્ય અને કર્તવ્યને રસ્તે દઢતાપૂર્વક ચાલી શકું, પ્રલોભન કે રાગદ્વેષથી આડો-અવળો ખેંચાઈ ન જાઉં. એટલી જાગૃતિ અને આત્મબળ આપી રહેજો.”

શ્રી મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટે તેમને અંજલિ આપતાં કહેલું કે, “તેમના જીવનમાં આધ્યાત્મિક નિષ્ઠા ઉત્તરોત્તર ગાઢ બનતી જતી દેખાતી હતી.” અંતિમ દિવસોમાં આંતરિક જીવનસાધનાથી તેમનું જીવન પ્રાર્થનામય બનતું જતું હતું. અંતિમ વડીના તેમના ઉદ્ગારો હતા : “પરમ આનંદ મંગલ ઘડી છે. બધું મને મંગલમય દેખાય છે. મંગલનો અનુભવ કરી રહ્યો છું. પરમ શાંતિ, નીરવ શાંતિ. બધું મંગલમય દેખાય છે.” તા. ૯-૧-૮૩ના રોજ, આજીવન ખુમારી સાથે મંગલના સાધક વજુભાઈએ ચિરવિદાય લીધી.

રાષ્ટ્રકાજે સમર્પિત જીવન :

રતુભાઈ અદાણી

“ઈશ્વરે જ્યાં સુધી આયુષ્ય આપ્યું છે ત્યાં સુધી પળેપળનો નિસ્વાર્થભાવે, અનાસક્ત રહીને લોકસંસ્રહાર્થે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.” જીવન પ્રત્યેના આ અભિગમ સાથે શ્રી રતુભાઈ જીવનભર બહુવિધક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત રહ્યા.

પિતા મૂળશંકરભાઈ ડાહ્યાભાઈ અદાણી અને માતા જડાવબહેનને ઘેર ૧૩મી એપ્રિલ ૧૯૧૪માં ભાણવડ મુકામે રતુભાઈનો જન્મ. ઘરમાં જૈન ધર્મનું વાતાવરણ, તેથી જૈન સંસ્કારો પ્રાપ્ત થયા. ભાણવડમાં તલાટી મૂળશંકરભાઈએ સ્વમાનના પ્રશ્ને રાજ્યની નોકરી છોડી. મહારાષ્ટ્રમાં પિતરાઈ ભાઈને ત્યાં મુનિમ તરીકે રહ્યા. રતુભાઈનું પ્રાથમિક શિક્ષણ મહારાષ્ટ્રના જુદા જુદા સ્થળે થયું. ત્યાંના વસવાટના કારણે મરાઠી ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું.

મુંબઈમાં મામાને ત્યાં અભ્યાસ કરતા હતા એ વખતે અસહકારનું આંદોલન આરંભાઈ ચૂકેલું હતું. ગાંધીજીના પ્રભાવ

નીચે ‘ચા પીવાની છોડી’ અને ‘ફટાકડા ન ફોડવાનો’ સંકલ્પ કર્યો. ચોથા ધોરણમાં હતા ત્યારથી જ ખાદી ધારણ કરી. કિશોરવયે લીલિયામાં જૈનમુનિ પ્રાણલાલ મહારાજના પ્રભાવ નીચે દીક્ષા લેવાની ઈચ્છા થયેલી. માતૃપિતાની અનુમતિ ન મળતાં જૈનદીક્ષાની વાત ત્યાં અટકી. પણ તેમને માટે ગાંધીજીની સેવાધર્મની દીક્ષા નિર્માણ થયેલી હતી.

લીલિયામાં સાત ધોરણનો અભ્યાસ પૂરો કરીને આઠમા ધોરણમાં અમરેલી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. ત્યાં ‘સમર્થ વ્યાયામ મંદિર’ના સંચાલક ભગવાનજીભાઈ પાસેથી વ્યાયામની તાલીમ સાથે રાષ્ટ્રિયભાવનાના પાઠ મળ્યા. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ સાપ્તાહિકનાં લખાણો વાંચી રાષ્ટ્રભાવના દઢ થઈ.

ઢઢી એપ્રિલ ૧૯૩૦ના ઐતિહાસિક નમક સત્યાગ્રહ વખતે ૧૬ વર્ષ પૂરા થવામાં ૮ દિવસ બાકી હોવાથી પ્રથમ ટુકડીમાં સત્યાગ્રહ માટે જઈ શક્યા નહિ, પરંતુ સૈનિક તરીકે ધોલેરા છાવણીમાં જોડાઈ ગયા. ૧૩મી એપ્રિલે ૧૬ વર્ષ પૂરા થતાં બળવંતભાઈ મહેતાની આગેવાની નીચે સામૂહિક સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો, મીઠું ઉપાડ્યું, મીંગળપુર, બરવાળા, રાણપુર વગેરે સ્થળોએ ક્યાંક અવાવરુ મઢીમાં, ક્યાંક સ્મશાન છાપરીમાં મુકામ રાખીને સત્યાગ્રહના વિવિધ કાર્યક્રમો આપતા અને ‘આઝાદરોટી’ ના નામે ભિક્ષા માગી ભોજન કરતા. તેમને સૌ ‘ગાંધીના માણસ’ તરીકે ઓળખતા. બરવાળાના સામૂહિક સત્યાગ્રહ વખતે રતુભાઈ, મનુભાઈ પંચોળી, જયમલ્લભાઈ પરમાર વગેરેને ગિરફતાર કરી એક સપ્તાહ ધંધુકાની કાચી જેલમાં રાખેલ. ત્યાં તેમની અભ્યાસ-ગોષ્ઠીઓ ચાલતી હતી.

ગાંધી-ઈરવિન કરાર જાહેર થતાં લડત મોકુફ રહી તે સમય દરમિયાન “સૈનિક સંઘ”ની સ્થાપના દ્વારા ભાલનાં ગામડાંઓમાં લોકજાગૃતિ અને શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ તથા વિદેશી કાયડના બહિષ્કારની ઝુંબેશ શરૂ કરી. અંગ્રેજ સરકારે ગાંધી-ઈરવિન કરાર ભંગ કરીને લડાઈ કચડી નાંખવા કાળો કેર વર્તાવ્યો. સત્યાગ્રહ છાવણીઓ જન્મ કરી. ધોલેરા છાવણી પર કૂચ લઈ જતા રતુભાઈને સખત મારને કારણે માથામાંથી લોહીની ધાર થઈ. તેમને લોહીલુહાણ હાલતમાં ગિરફતાર કરીને પોલિસ ધોલેરાની હોસ્પિટલમાં લઈ ગઈ. માથામાં ૧૪ ટાંકા આવેલા. ધંધુકા કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો. રતુભાઈ સહિત આઠ સત્યાગ્રહીઓને જેલમાં અને ત્યારબાદ ચાર-ચારમાસની સખત કેદની સજા સાથે પહેલાં સાબરમતી જેલમાં અને ત્યારબાદ નાસિક જેલમાં રાખવામાં આવ્યા. કેદીઓને પગ પર હાથ રાખી નીચી મૂંડીએ બેસવાના સ્વમાનભંગ જેવા જેલના નિયમનો સત્યાગ્રહીઓએ વિરોધ કર્યો. જેલમાં સત્યાગ્રહ આરંભ્યો. રતુભાઈને રીંગ-લીડર ગણીને જેલરે ગુણપાટ, આડબેડી, ડંડબેડી આમ એક પછી એક ત્રાસદાથી સજા

ફટકારવા માંડી. રતુભાઈ હંમેશાં અન્યાયનો વિરોધ કરી દઢતાથી સજા સહન કરી લેતા. છેવટે જેલરની બદલી થતાં નવા જેલર આવ્યા. સત્યાગ્રહનો અંત આવ્યો. પણ રતુભાઈના ગુણપાટ અને ડંડાબેડી જેલમાંથી છૂટવા ત્યારે જ દૂર થયાં. નાસિક જેલમાં પરિવ્રાજક સ્વામી આનંદ, વ્યાયામ વિશારદ છોટુભાઈ પુરાણી અને સંરક્ષણ પ્રશ્રોના જાણકાર લોકરેજના સાંનિધ્યે 'યાતનાધામ' 'જંગમ વિદ્યાપીઠ'માં ફેરવાઈ ગયું.

નાસિક જેલમાંથી છૂટ્યા એ જ વખતે રતુભાઈના હાથમાં હૃદયારીનો હુકમ મૂકવામાં આવ્યો. રાણપુર પહોંચતા જ હુકમભંગ બદલ ફરી છ માસની સજા થઈ, બીજીવાર સાબરમતી જેલમાં મોકલી આપ્યા. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી આશ્રમ પાસેથી કૃય કરવાનો આરંભ કરતા સત્યાગ્રહીઓની પોલિસે ધરપકડ કરી સખત કેદની એક એક વરસની સજા ફટકારી. રતુભાઈ ત્રીજી વખત સાબરમતી જેલમાં પૂરાયા. ત્યાં તેઓ 'બાબાવોર્ડ'માં હતા. જેલમાં બંને વખત રવિશંકર મહારાજના સહવાસ અને માર્ગદર્શનનો લાભ મળ્યો. તેમની પાસેથી 'ગીતા' શીખ્યા. 'દાદા'ની પ્રેરક વાતોનો રતુભાઈના જીવનપર ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો હતો. સત્યાગ્રહ સમેટાઈ જતાં સત્યાગ્રહીઓને જેલમાંથી મુક્ત કર્યા. (૧લી જુલાઈ ૧૯૩૪) આઝાદીની લડત માટે દેશને તૈયાર કરવાના કામમાં "યુવાનોએ રચનાત્મક કાર્યક્રમ લઈને ગામડાંઓમાં દટાઈ જવું જોઈએ." ગાંધીજીના આ વચનોને અનુસરીને રતુભાઈ ૨૧ વર્ષની ઉંમરે અમરેલી જિલ્લાના તરવડા ગામે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનું થાણું નાંખી 'સર્વોદય મંદિર' સંસ્થા શરૂ કરી. સમાજમાં વ્યક્તિગતરૂપે કસોટીરૂપ એવા ચર્મોદ્યોગનો કાર્યક્રમ અપનાવ્યો. ગામડાંઓમાં લોકશિક્ષણનું કાર્ય કર્યું. સંસ્થાઓમાં મુરબ્બીઓ, મિત્રો અને નાનીવયના કાર્યકરો હતા. પણ મુખ્યસૂત્રધાર રતુભાઈ. તેમણે તરવડામાં કૌટુંબિક વાતાવરણ રચેલું. સંસ્થાની મુલાકાતે કિશોરલાલ મશરૂવાલા, રવિશંકર મહારાજ, સરલાદેવી સારાભાઈ વગેરે મહાનુભવો આવી ગયેલા. રતુભાઈના પિતાશ્રીનાં અવસાન પછી તેમનાં માતૃશ્રી તરવડા આવીને રહ્યાં. યુસ્ત જૈન જડાવબાએ પુત્રસ્નેહ અને સંસ્થાના વાતાવરણથી દ્રવી જઈને હરિજનોને અપનાવ્યા. આમ રતુભાઈનાં 'બા' સૌનાં 'બા' બનીને રહ્યાં. ધોલેરાના મોરચે અને નાસિક જેલમાં અસાધારણ બહાદુરી બતાવનાર રતુભાઈનાં 'બા'ને મળવા માટે સ્વામી આનંદ ખાસ તરવડા આવેલા. ઈ. સ. ૧૯૪૨માં 'કરંગે યા મરંગે'ના મંત્ર સાથે આઝાદીનો આખરી જંગ શરૂ થયો ત્યારે રતુભાઈ, ગુણવન્તભાઈ પુરોહિત, જયમલ્લભાઈ પરમાર વગેરે મિત્રોએ ક્રાંતિદળની રચના કરી. ભૂગર્ભમાં રહીને ત્રણ વર્ષ સુધી 'ભાંગફોડ'નો કાર્યક્રમ ચલાવ્યો. જેમાં સંદેશાવ્યવહાર ખોરવી નાખવા માટે તાર અને થાંભલા કાપવાનો કાર્યક્રમ મુખ્ય હતો. બોમ્બ બનાવવાના પ્રયોગ પણ કરેલા. આઝાદીની

વાટાઘાટો શરૂ થતાં કાર્યક્રમ સમેટીને રતુભાઈ તરવડા પહોંચી ગયા.

ઈ. સ. ૧૯૪૭માં સ્વરાજ્ય મળ્યું. દિલ્હીમાં ગૌરવભેર રાષ્ટ્રધ્વજ લહેરાવ્યો. એ વખતે જૂનાગઢ રાજ્યને પાકિસ્તાન સાથે જોડાતું અટકાવવા માટે રચાયેલી 'આરજી હકુમત'ની લોકસેનાના સરસેનાપતિ તરીકે આયુધો ધારણ કરી રતુભાઈએ જૂનાગઢના મોરચા પર પ્રશસ્ય કામગીરી બજાવી. સૈનિકો માટે સશસ્ત્ર તાલીમ શિબિરનું આયોજન, ગુપ્ત રીતે શસ્ત્રો મેળવવાનું કામ અને વ્યૂહરચના દ્વારા લોકસેનાએ જૂનાગઢના એક પછી એક ગામડાંઓ સર કરી લીધાં. તેમાં રતુભાઈની રાષ્ટ્ર માટેની ફનાગીરી અને દૂરંદેશીતા જોવા મળે છે. ૧૭ દિવસ સુધી સશસ્ત્ર ફોજ સામે સાહસભર્યો સશસ્ત્ર સંઘર્ષ કર્યો. અંતે સરદાર સાહેબની કુનેહભરી રાજનીતિને પરિણામે જૂનાગઢના નવાબી રાજ્યે શરણે આવી ભારત સાથે જોડાણ કર્યું. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઈતિહાસમાં 'આરજી હકુમત'દ્વારા એક સોનેરી પ્રકરણ ઉમેરાયું. આ બધાં વર્ષોમાં રતુભાઈનો એક પગ રચનાત્મક ક્ષેત્રે અને બીજો પગ રાજકીય ક્ષેત્રે હતો. પ્રજાકીય વિકાસ માટે કાર્યક્ષેત્ર અંગે મિત્રો સાથે મળીને પુનઃ વિચારણા કરી. તેમણે તરવડામાં ઈ. સ. ૧૯૩૪ થી ૧૯૪૭ તેર વર્ષનું તપ પૂરું કરીને તપોભુમિ છોડવાનો નિર્ણય કર્યો. જૂનાગઢ પાસે શાહપુરમાં 'સર્વોદય આશ્રમ'ની સ્થાપના કરી. જુદી જુદી સંસ્થાઓના સંગઠન રૂપે 'સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ'ની રચના કરી. તેના કાર્યાલયનો વહીવટ રાજકોટમાં રહીને રતુભાઈએ સંભાળ્યો.

આ સમયગાળામાં સૌરાષ્ટ્રમાં ભૂપત અને વીસા માંજરિયાએ ડાકૂગીરી અને લૂંટફાટ શરૂ કરી. રતુભાઈ માટે શ્રામપ્રજાને નિર્ભય બનાવી, સ્વરક્ષણ માટે સશસ્ત્ર રીતે તૈયાર કરવાનો આપદ્ધર્મ ઊભો થયો. ઢેબરભાઈ અને રસિકભાઈ સાથે ચર્ચા કરી તેમને વ્યૂહ સમજાવ્યો. ગૃહભાતા તરફથી રતુભાઈની માનદ્ પોલિસ ઈન્સપેક્ટર તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી. રતુભાઈએ ફરી રાયફલ ઉપાડી. પોલિસ ટુકડી સાથે સાવરકુંડલા પહોંચી ગયા. ભૂપતની શોધ આદરી. તેની સાથે સંદેશવાહકો દ્વારા વાટાઘાટો ચલાવી. ભૂપતના કહેણથી તેણે જણાવેલ સમયે ગીરના ભયાનક જંગલમાં વેજલકોઠા પર તેને મળવા ગયા પરંતુ રાત અને દિવસનો અર્થ ઘટાવવામાં થયેલી ભૂલને કારણે ભૂપતને રૂબરૂ મળી શક્યા નહિ. છેવટે રાજ્યની ભીંસ વધતાં ભૂપત કરાંચી નાસી ગયો. અને વીસો માંજરિયો પોલિસ દ્વારા મરાયો. લોકોએ નિરાંતનો શ્વાસ લીધો.

ઈ. સ. ૧૯૪૮ પછી રતુભાઈએ સક્રિય રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો. સૌરાષ્ટ્રની બંધારણ સભામાં કોંગ્રેસ પક્ષના દંડક તરીકે તેમની પસંદગી થયેલી. ઈ. સ. ૧૯૫૧માં ગાંધીજીના પરિવારનાં

પુત્રી, સાબરમતી આશ્રમમાં ઉછરેલાં, કાર્યકુશળ અને સેવાત્માવી કુસુમબહેન ગાંધી સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. ઈ. સ. ૧૯૫૨ની ચૂંટણીમાં કેશોદમાંથી જંગી બહુમતીથી વિધાનસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા. મંત્રી તરીકે અગિયાર ખાતાંઓની જવાબદારી કુશળતા-પૂર્વક નિભાવી. પંડિત નહેરુ પ્રેરિત 'સામૂહિક વિકાસ યોજના'ની કામગીરી સફળતાપૂર્વક કરી. ઈ. સ. ૧૯૫૬માં દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યની રચના થતાં તેના મંત્રીમંડળમાં પણ પસંદગી પામેલા. ઈ. સ. ૧૯૫૭માં ઊના મત વિસ્તારમાંથી ચૂંટાઈને મંત્રીમંડળમાં સ્થાન પામ્યા. ઈ. સ. ૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના પછી ડો. જીવરાજ મહેતાના મંત્રીમંડળમાં અગત્યનું સ્થાન મેળવ્યું.

કાર્યદક્ષ વહીવટકર્તા તરીકે રતુભાઈનો અભિગમ તદ્દન નિરાળો હતો. આયોજન, ખેતી વિકાસ અને પંચાયતી રાજ્યક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન ઉલ્લેખનીય રહ્યું હતું. મહેનતુ અને ધાર્યું કામ પાર પાડનારા કર્મઠ મંત્રી તરીકે તેમને લોકોની ચાહના અને આદર પ્રાપ્ત થયાં હતાં. કામનો ત્વરિત ઉકેલ અને સમયની ચોક્સાઈનો તેમનો આગ્રહ રહેતો. ઈ. સ. ૧૯૬૨ પછી ગુજરાતમાં સત્તાનું રાજકારણ શરૂ થતાં ડો. જીવરાજભાઈનું મંત્રીમંડળ વીખરાયું. રતુભાઈ જૂનાગઢ આવીને કોંગ્રેસ અને રચનાત્મક કાર્યમાં લાગી ગયા. ઈ. સ. ૧૯૬૬માં ક્ષય નિવારણ સમિતિની સ્થાપના કરી. કેશોદથી ચાર કિલોમીટર દૂર જમીન લઈને ઈ. સ. ૧૯૭૧માં અક્ષયગઢમાં ભગવાનજી સુંદરજી ટી.બી. હોસ્પિટલનો પ્રારંભ કર્યો. રતુભાઈએ તેમનો નિવાસ જૂનાગઢથી અક્ષયગઢમાં ફેરવ્યો. હોસ્પિટલ ઉપરાંત આદર્શ વસાહત તરીકે અક્ષયગઢ સંકુલનો વિકાસ કર્યો. દર્દીઓની ભાવનાને આધારરૂપ કલા અને પૂજા બંનેના સમન્વિત નમૂનારૂપ અક્ષયનાથ મંદિરમાં, ઈ. સ. ૧૯૮૦માં ધામધૂમથી પૂ. પ્રમુખસ્વામીના વરદ્ હસ્તે પૂજનીય સંતો મહંતોની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ.

શ્રીમતી ઈન્દિરાબહેન દ્વારા દેશને નવું નેતૃત્વ મળતું જોઈને તેમના પક્ષમાં જોડાયા. ઈ. સ. ૧૯૭૧માં ઊના મતવિસ્તારમાંથી ચૂંટાઈને વિધાનસભામાં અને ઘનશ્યામભાઈ ઓઝાના મંત્રીમંડળમાં સ્થાન પામ્યા. મંત્રીમંડળના સહકારથી, અને અજોડ કાર્યક્ષમતાથી દુષ્કાળમાં રાહતકાર્યોની જવાબદારી નિભાવી. પક્ષાપક્ષીનું રાજકારણ શરૂ થતાં મંત્રીમંડળ વીખરાયું અને રતુભાઈ રચનાત્મક કાર્યોમાં જોડાઈ ગયા. રાજકીય કાર્યકર અને પદાધિકારી તરીકે તેમણે રાજકારણના વિવિધ રંગ જોયા, અનુભવ્યા. જેમ સક્રિય રાજકારણમાં જોડાયેલા એવી જ સહજ રીતે તેનાથી અલિપ્ત થઈ અક્ષયગઢમાં કાયમી વસવાટ કર્યો.

જે ઉંમરે સામાન્ય રીતે માણસ નિરાશ થઈને કાર્યક્ષેત્ર સીમિત કરી દે, તેના બદલે ઈ. સ. ૧૯૭૧ પછી રતુભાઈએ 'સોરઠ શિક્ષણ સંઘ', 'સોરઠ મહિલા કેળવણી મંડળ', 'રૂપાયતન',

'લોકસાહિત્ય પરિવાર' વગેરે સંસ્થાઓ દ્વારા શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરી. ઈ. સ. ૧૯૬૯માં જૂનાગઢને આંગણે ગુજરાતી સાહિત્યનું અધિવેશન ભરાયું ત્યારે સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે અધિવેશનની સમગ્ર વ્યવસ્થા સુધેરે પાર પાડી. અક્ષયગઢની હોસ્પિટલ ઉપરાંત ઈ. સ. ૧૯૮૧માં ચાવંડ પાસે 'શ્યામ ગોકુલ ટી.બી. હોસ્પિટલ કલ્યાણધામ, અને ઈ. સ. ૧૯૮૩માં અમદાવાદમાં ડો. જીવરાજ મહેતા સ્મારક હેલ્થ ફાઉન્ડેશન'ની સ્થાપના કરી. આ સમયગાળામાં શ્રીમતી કુસુમબહેન 'રૂપાયતન', 'સોરઠ મહિલા કેળવણી મંડળ', અક્ષયગઢ સંકુલની સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા માટે સાથે જોડાયેલાં રહ્યાં.

રતુભાઈ પાસે કુશળ સ્થપતિની કલાદષ્ટિ અને અનોખી આયોજન શક્તિ હતી. અક્ષયગઢ સંકુલનાં મકાનો, માર્ગોનું આયોજન, સ્થાપત્યકલાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ અક્ષયનાથ મહાદેવનું મંદિર અને અન્ય સંસ્થાઓ તેમની ચીવટ અને સૌન્દર્યદષ્ટિનો પરિચય કરાવે છે. હોસ્પિટલોને 'માત્ર રુગ્ણાલય નહિ પણ રળિયામણાં આરોગ્યધામ તેમણે બનાવ્યાં. રતુભાઈએ ગ્રામજીવનના પોતાના અનુભવો લખવા માટે કલમ ઉઠાવી. પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'દીઠું મેં ગામડું જ્યાં' ૧૯૪૩માં પ્રગટ થયો. 'સત્યાગ્રહના સમરાંગણમાં' ભાગ-૧,૨., 'સોરઠની લોકકાંતિનાં વહેણ અને વમળ ૧-૨', 'આઝાદીના આખરી સંગ્રામમાં', 'વિરલ વિભૂતિ રવિશંકર મહારાજ' જેવા દસ્તાવેજી ગ્રંથો, તથા 'કાઠિયાવાડના જાહેરજીવનના તવારીખની આરસી' અને 'ગ્રામજીવનના તાજાવાણા' એ લેખમાળાઓ વિશિષ્ટ રચનાશૈલીને કારણે માત્ર ઈતિહાસકથન કે પ્રસંગકથનમાં સીમિત ન રહેતાં રસવાહી સર્જનાત્મક લખાણો બન્યાં છે.

ઔપચારિક શિક્ષણ હાઈસ્કૂલ સુધીનું. પછી જ્યાં તક મળી ત્યાં અભ્યાસ કર્યો. ગુજરાતી, મરાઠી અને હિન્દીભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત શીખ્યા. અંગ્રેજીભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવી લીધું. સુંદર મરોડદાર અક્ષરોને કારણે સત્યાગ્રહોમાં તેમને ભાગે કાર્યાલયમાં કામ કરવાનું આવતું. સ્વજનો-મિત્રોને જાતે જ પત્રો લખતા. પ્રવૃત્તિની સાથે આનંદ મેળવી લેવાનો સ્વભાવ. પુસ્તકો મળ્યાં ત્યારે ખૂબ વાંચન કર્યું. જયમલ્લભાઈ જેવા મિત્રોને સહવાસે લોકસાહિત્યનો પરિચય થયો. ગામડાંના વસવાટ દરમ્યાન ભજનો, લોકગીતો, ડાંડિયારાસની રમઝટ બોલાવતા રતુભાઈ કલામર્મજ હતા.

'વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ મૂઢુનિ કુસુમાદિપિ'. નિર્ધારિત કામ કરવા-કરાવવામાં રતુભાઈ ક્યારેક આગ્રહી અને કઠોર બન્યા હોય પરંતુ સ્વજનો કે અન્ય કોઈની પણ માંદગી વખતે અત્યંત ઋજુ સંવેદનશીલ બનીને સંભાળ લેતા. રતુભાઈ બહુ મોટા યજમાન. આગતા-સ્વાગતામાં તેમના દિલની દિલાવરી જોવા મળતી.

રતુભાઈ સાહુ પરિશ્રમી જીવન જીવ્યા. વ્યક્તિ તરીકે નહિ પણ સમષ્ટિના થઈને રહ્યા. કુટુંબીજનો અને છેલ્લે જીવનસાથી કુસુમબહેનની ચિરવિદાયની અંતર્ગૃહ ધનવ્યથા મનમાં સમાવીને પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કરતા રહ્યા. શારીરિક પીડાને પણ આંતરિક ધીરજથી સહન કરી લીધી. ૫મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૭ના દિવસે તેમણે અંતિમ શ્વાસ લીધા. તેમની ચિરવિદાયથી ગુજરાતે ગાંધીયુગનો મૂઠી ઊંચેરો માનવી ગુમાવ્યો.

રતુભાઈનું પોત લોકસેવકનું. આપદ્ધર્મ ગણીને રાજકીય ક્ષેત્રે પ્રવેશેલા. મનુભાઈ પંચોળીએ તેમને ‘મહાભારતના અર્જુનની જેમ અનેકવિધ ક્ષેત્રે કામ કરનાર સવ્યસાચો’ કહ્યા છે. ગાંધીમૂલ્યોના સાચા વારસદાર રતુભાઈ રચનાત્મક કાર્યકર તરીકે એક વિરાટ સંસ્થા સમાન હતા.

અડગ સત્યાગ્રહી અને સંનિષ્ઠ લોકસેવક :

ગુણવન્તરાય પુરોહિત

અડગ સ્વાતંત્ર્ય સેનાની, સાહસવીર અને સંનિષ્ઠ લોક-સેવક ગુણવન્તભાઈનો જીવનમંત્ર રહ્યો છે : ‘‘જીવન હે સંગ્રામ.’’

ભાવનગરના રાજપુરોહિત, વૈદિક ધર્મ અને માનવધર્મમાં અધાર શ્રદ્ધા ધરાવનારા કુટુંબમાં તા. ૧૭-૧૧-૧૯૧૮ના રોજ ભીકડા (જિ. ભાવનગર) ગામે ગુણવન્તભાઈનો જન્મ. મૂળ અટક ‘રાજગોર’ પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ વખતે ધૂપા રહેવા માટે ‘પુરોહિત’ અટક રાખી.

પ્રામાણિક અને સિદ્ધાંતનિષ્ઠ પિતા સાકરલાલ પુરોહિત રેલ્વેમાં સ્ટેશનમાસ્તર હતા. પોતાની ફરજ પ્રત્યે સદા જાગૃત અને આજહકનું કંઈજ ન લેવાય તેવી ભાવનાવાળા હતા. તો પરમાર્થી અને નીતિમત્તાના આગ્રહી સાકરલાલભાઈ સ્વતંત્ર રીતે રહેનારા હતા. માતા ઉમિયાબા ધર્મનિષ્ઠ, ઈશ્વરપરાયણ, કુટુંબવત્સલ અને સ્વાશ્રયી ગૃહિણી હતાં. કુટુંબનો સંસ્કાર વારસો ગુણવન્તભાઈને મળ્યો. માતાપિતા અને વડીલોના આધ્યાત્મિકતા, સ્વાવલંબન, પ્રામાણિકતા, નિર્ભયતા, પરોપકાર જેવા ગુણો તેમનામાં ઉત્તમરીતે વીકસ્યા.

રેલ્વેના સ્ટેશન માસ્તર તરીકે પિતાની બદલી સૌરાષ્ટ્રનાં જુદાં જુદાં ગામે થતી રહેલી તેથી પ્રાથમિક શિક્ષણ જુદાજુદા ગામની શાળાઓમાં થયું. પછી પિતાની બદલી ભાવનગર થતાં માધ્યમિક શિક્ષણ ભાવનગરની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં લીધું. ભાવનગરના ગણેશ ક્રીડા મંડળમાં વ્યાયામની તાલીમ લીધી. આ સમયગાળામાં ભાવનગરમાં ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ અને રાષ્ટ્રિયભાવનાની આબોહવા પ્રસરી ચૂકી હતી. ગુણવન્તભાઈનાં મનમાં દેશના સ્વાતંત્ર્ય માટે કંઈક કરવાની અભિલાષા જાગૃત થઈ. ગાંધી વિચારથી પ્રેરાઈને અંગ્રેજી છઠા ધોરણની પરીક્ષા

પસાર કર્યા પછી રાષ્ટ્રિય શિક્ષણની શાળા, ‘ગ્રામ સેવક વિદ્યાલય’-વર્ધા ભણવા માટે ગયા. ત્યાંથી ‘વિનીત’ થયા.

એ સમયે પૂ. ગાંધીજી સેવાગ્રામમાં રહેતા હતા. દર રવિવારે બધા વિદ્યાર્થીઓ વર્ધાથી ૧૦ માઈલ દૂર સેવાગ્રામ પગે ચાલીને પૂ. બાપુને મળવા જતા અને વિવિધ વિષયો પર પૂ. બાપુ સાથે ચર્ચા કરતા. ત્યાં ગુણવન્તભાઈને પૂ. બાપુનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો. પૂ. ગાંધીજીના વિરાટ વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી અને સ્વરાજ્ય, ગ્રામસેવા વગેરે અંગેની તેમની પ્રેરક વાતોથી રાષ્ટ્રને સમર્પિત થવાનો સંકલ્પ કર્યો. ‘ગ્રામ સેવક વિદ્યાલય’ના મનહરલાલ પ્રભાશંકર ઠાકર પાસેથી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં જોડાવાની પ્રેરણા મળી. ઈ. સ. ૧૯૩૬ની સાલથી ગુજરાતી ‘હરિજન બંધુ’માં આવતા પૂ. ગાંધીજી અને દેશનેતાઓના લેખો વાંચતા હતા. આમ, ઉત્તરોત્તર દેશ ભાવના જાગૃત થતી ગઈ.

એ વખતે ઉંમર હશે ૨૨-૨૩ વર્ષની. આછી મૂછો, પાણીદાર આંખો, મક્કમ, ગંભીર છતાં હસતો ચહેરો એવા નવયુવાન ગુણવન્તભાઈ મન અને શરીરથી કાળમીઠ પત્થર જેવા મજબૂત. ઈ. સ. ૧૯૩૯માં ઐતિહાસિક રાજકોટ સત્યાગ્રહ વખતે તેમણે આંદોલનમાં ઝૂકાવ્યું. તેમના સાથી મિત્રોમાં ચીમનલાલ ધ્રુવ, ડો. મનહરલાલ ઠાકર, રવિશંકર મહારાજના પુત્ર વિષ્ણુભાઈ વ્યાસ વગેરે હતા.

રાજકોટના સાંગણવા ચોકમાં તરઘડિયા, ખેરડી, મધરવાડા, રફાળા અને હલેન્ડાની વીડીઓમાં સત્યાગ્રહીઓને લઈ જઈને પોલિસ માર મારતી. અને પછી ક્યારેક અંતરિયાળ જંગલમાં છોડી મૂકતી તો ક્યારેક જેલમાં પૂરતી. આ હાલમાં ગુણવન્તભાઈ અસાધારણ બહાદુરીથી સત્યાગ્રહ કરતા રહ્યા. જાણે કે ‘મારુફુ’ બની ગયેલા! જેલ મેન્યુઅલ પ્રમાણે જેલમાં ખોરાક, ઓઢવા-પાથરવાનું તો આપેલું નહિ, ઉલટાનું ખોરાકના લોટમાં ભેગા કાંકરા દળતા. એ અમાનવીય વ્યવહારના વિરોધમાં તેમણે જેલમાં ૧૨ ઉપવાસ કરેલા. જેલ સત્તાધારીઓ સામેના વિરોધમાં અન્ય સત્યાગ્રહીઓ પણ જોડાયેલા. ૧૨માં ઉપવાસે તેમને સખત માર મારીને ચીભડા ગામના પાદરમાં છોડી મૂકવામાં આવ્યા. એ છાવણીના સૂત્રધાર રામભાઈ પાઠકે તેમની સમગ્ર વીતક કથા જાણી લઈને, પૂ. ગાંધીજીને લખી મોકલી. રાજકોટ સત્યાગ્રહ વખતે પરિષદની પત્રિકાના ગુપ્ત રીતે લેખન-પ્રકાશનની કામગીરી પણ રામભાઈ પાઠક જ સંભાળતા હતા. સત્યાગ્રહીઓ પરના જુલ્મોની રજેરજ વિગતો તેમાં પ્રસિદ્ધ થતી હતી. પૂ. ગાંધીજી રાજકોટ આવ્યા એ વખતે તેમણે વિગતોની ખરાઈ માટે, જાહેરમાં સત્યાગ્રહીઓને પ્રશ્ન કર્યો, સૌ પ્રથમ ગુણવન્તભાઈએ ઊભા થઈને મક્કમતાથી રાજ્યના જુલ્મો અને મારકૂટ અંગેની સંપૂર્ણ માહિતી આપી. પૂ. ગાંધીજીએ ૨૫ મિનિટ સુધી તેમની ઊલટતપાસ કરેલી.

રાજકોટ સત્યાગ્રહ પૂરો થયા પછી ઈ. સ. ૧૯૪૦-૪૧માં ચલાવાના ખાદી કાર્યાલયમાં છ મહિના ખાદીકામની પ્રત્યક્ષ તાલીમ લઈને ભાવનગરમાં ગ્રામોદ્યોગની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી.

ઈ. સ. ૧૯૪૨નાં 'ભારત છોડો' આંદોલન વખતે ૧૯૪૨ થી '૪૫ સુધી શ્રી. રતુભાઈ અદાણી અને અન્ય સાથીદારો સાથે અગ્રેસર બનીને ભૂગર્ભમાં રહી ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિ કરી. સંદેશાવ્યવહાર ખોરવી નાખવા માટે જુદાં જુદાં સાત સ્થળોએ તાર તથા ફોનનાં દોરડાં અને માઈલો સુધી થાંભલાઓ કાપી નાંખેલા. ટપાલના હલકારાને લૂંટતા પકડાઈ ગયેલા. ઉમરાળા જેલમાંથી ડંડાબેડી સાથે નાસી છૂટેલા. આ ઉપરાંત બે વખત 'રેલવે મેઈલવાન' લૂંટવાના ગુન્હા બદલ પાંચ રાજ્યોના વોરંટ નીકળેલા. તેમને પકડવા માટેનું ઈનામ જાહેર કરવામાં આવેલું. જો કે સંરકાર તેમને ક્યારેય પકડી શકેલી નહિ. છેલ્લું વોરંટ તો ઈ. સ. ૧૯૪૮માં બળવંતરાય મહેતા ભાવનગર જવાબદાર રાજ્યતંત્રના મુખ્યમંત્રી બન્યા ત્યારે પાછું ખેંચાયેલું.

ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિ સમેટાઈ જતાં રાષ્ટ્રિય કેળવણીની સુખ્યાત સંસ્થા 'કાશી વિદ્યાપીઠ'માં અભ્યાસ કરીને 'શાસ્ત્રી' (સ્નાતક)ની પદવી મેળવી. ઈ. સ. ૧૯૪૭માં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ વખતે જુનાગઢના નવાબે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે પૂ. બાપુએ કહ્યું કે, "જુનાગઢમાંથી પાકિસ્તાન જવું જોઈએ." એ શબ્દોને ભવિષ્યવાણી ગણીને 'આરજી હકુમત'ની રચના થઈ. ઈ. સ. ૧૯૪૨ના સંગ્રામમાં અજબ કુનેહ, હિંમત અને મર્દાનગી દાખવનાર બહાદુર સૈનિક ગુણવન્તભાઈ લડત પૂરી થયે પોતાનો અધૂરો અભ્યાસ પૂરો કરવા કાશી વિદ્યાપીઠમાં અધ્યયન કરતા હતા. તેમને સંદેશો મળતાં લોકક્રાંતિની લડતમાં સામેલ થવા તેઓ આવી પહોંચ્યા. 'આરજી હકુમત'ની લોકસેનાના સરસેનાપતિ હતા રતુભાઈ અદાણી, અને તેની એક પાંખ 'સુભાષ દળ'ના સેનાપતિ હતા ગુણવન્તભાઈ પુરોહિત. તેઓનું સૂત્ર હતું "આરજી હકુમતકે સિપાહી બનેંગે, ઉન્હી કે લિયે હમ જિયેંગે મરેંગે." આ સશસ્ત્ર લડાઈમાં, જુનાગઢની ફોજ સામે, સેનાની મોખરે ગુણવન્તભાઈ પુરોહિત રહેતા હતા. ૧૭ દિવસ સુધી જુદાં જુદાં સ્થળે આક્રમણ દ્વારા કબજો મેળવી લેવામાં, વ્યૂહ રચના, સાહસ અને અપ્રતિમ શૌર્યનો ગુણવન્તભાઈએ લોકોને પરિચય કરાવ્યો. છેવટે લોકસેનાની સામેના સંઘર્ષમાં નવાબના સૈનિકો પરાજિત થતા ગયા. અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની કુનેહભરી નીતિને પરિણામે જુનાગઢના નવાબે શરણાગતિ સ્વીકારી લીધી.

ગુણવન્તભાઈએ સ્વરજ્યપ્રાપ્તિ બાદ શરૂઆતમાં 'સૌરષ્ટ્ર રેલ્વેમેન્સ યુનિયન' અને પછી 'વેસ્ટર્ન રેલવે મજદૂર સંઘ'માં પ્રધાન મંત્રી તથા ખજાનચી તરીકે આઠ વર્ષ કામ કર્યું. ત્યાર પછી, ગુણવન્તભાઈનું મુખ્ય જીવનકાર્ય બની રહે છે કેળવણી અને

રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા ગ્રામોત્થાન. પહેલી જુલાઈ ૧૯૫૭થી 'અમરેલી જિલ્લા સર્વોદય યોજના'ના નિયામક તરીકેની જવાબદારી સંભાળી. ઈ. સ. ૧૯૫૮થી બાબાપુર જઈને વસ્યા. ત્યાં 'સર્વોદય સરસ્વતી મંદિર' બાબાપુરના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી બન્યા.

સંસ્થામાં માધ્યમિક, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા અને મહિલા અધ્યાપનમંદિર ચાલે છે. પછાતવર્ગી માટેના કન્યા અને કુમારો માટેનાં છાત્રાલયો છે. તદુપરાંત ખેતીવિકાસ અને ગૌસંવર્ધનનું કામ પણ ચાલે છે. ગ્રામ વિસ્તારમાં માધ્યમિક શિક્ષણના પ્રસાર માટે ૧૫ માધ્યમિક શાળાઓ સંસ્થાઓ તરફથી ચાલે છે. ગુણવન્તભાઈ ઈ. સ. ૧૯૬૩થી અમરેલી વિભાગ કેળવણી સંઘના પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી સંભાળી રહ્યા છે. તો અમરેલી જિલ્લા માધ્યમિક શાળા સંચાલક મંડળના મંત્રી પણ રહી ચૂક્યા છે.

ગુણવન્તભાઈનાં પત્ની શ્રીમતી હસુમતિ બહેને 'મહિલા અધ્યાપન મંદિરનાં આચાર્ય તરીકે ૩૦ વર્ષ સેવા આપી, નિવૃત્ત થયા પછી મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે સંસ્થાની દેખભાળ કરે છે. તેમનો પુત્ર એન્જિનિયર થઈને અમેરિકામાં વસવાટ કરે છે. પુત્રી મંદાકિની બહેન એમ. એ.બી.એડ્. થયા પછી માતાપિતાને પગલે શિક્ષણ અને સમાજસેવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત છે. સંસ્થાની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં આચાર્યની અને બાલધર (ઓર્ફનેજ)નાં સંચાલિકા તરીકેની જવાબદારી વહન કરે છે. ગુણવન્તભાઈ, પ્રામ કર્તવ્ય તરીકે ઈ. સ. ૧૯૬૩માં ગુજરાત પંચાયતી રાજ્યનો પ્રારંભ થતાં પ્રથમ તાલુકા પંચાયતમાં અને પછી જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયેલા. તે સમયે તેમણે પ્રશસ્ય કામગીરી કરેલી. અમરેલી જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિના સભ્ય તરીકે વર્ષો સુધી માર્ગદર્શન આપ્યું. તદુપરાંત, જિલ્લા સહકારી બેંક, જિલ્લા સહકારી સંઘ વગેરે દ્વારા ૧૦ થી વધુ વર્ષો સુધી ડાયરેક્ટર તરીકે રહીને સહકારી પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપેલું. ઈ. સ. ૧૯૬૧ થી ૧૯૮૭ સુધી અમરેલી જિલ્લા સહકારી સંઘના પ્રમુખ તરીકે જિલ્લામાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વધાર્યો. ગુજરાત રાજ્ય સરકારી સંઘની ગવર્નીંગ કાઉન્સિલમાં ૨૫ વર્ષ સુધી ડાયરેક્ટર તરીકે ફરજ બજાવી.

શૈક્ષણિક અને સામાજિક ઉત્થાનના ઉદ્દેશથી ગુણવન્તભાઈ સંસ્થામાં યુવાનો, મહિલાઓ અને કાર્યકર્તાઓ માટે વિવિધ પ્રકારની શિબિરોનું આયોજન કરતા રહ્યા છે. શિબિરોમાં દેશભરમાંથી, માર્ગદર્શન અને વ્યાખ્યાન આપવા માટે જે તે વિષયોના તજજ્ઞો અને મહાનુભાવો સંસ્થામાં આવી ચૂક્યા છે. જેમાં ભારતના માનનીય રાષ્ટ્રપતિ એ.પી.જી. અબ્દુલ કલામનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ગુણવન્તભાઈ જબરા પ્રવાસી છે. ભારતમાં પેશાવરથી કન્યાકુમારી અને દિબ્રુગઢથી દ્વારકા સુધી અનેકવાર ધૂમી વળ્યા છે.

વિદેશોમાં દુબઈ - શારજાહ - અબુધાબી - સંયુક્ત આરબ અમીરાત, સીંગાપુર-મલાયા તથા અમેરિકાનાં રાજ્યો, મેક્સિકોથી કેનેડા સુધીનો પ્રવાસ કર્યો છે. આ પ્રવાસનો હેતુ સંસ્થા માટે સહાય પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. નિર્ભિક અને પ્રભાવશાળી ગુણવન્તભાઈ સત્યવક્તા અને સ્પષ્ટવક્તા છે. તેમની પાસે સ્વરાજ્ય પૂર્વેના અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ બાદના વૈવિધ્યસભર જીવન અનુભવોનો ખજાનો છે. શિષ્ટ અને તળપટી બન્ને પ્રકારની ભાષા ઉપર તેમનું સમાન પ્રભુત્વ છે. તેમાં યે બોલચાલની ભાષાની પોતીકી લઢણ છે. તેઓ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં - સમારંભોમાં રાષ્ટ્રભાવનાના જોમ સાથે, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના પોતાના અનુભવો તાદૃશ શૈલીમાં કહેતા રહ્યા છે. તો તેમના ગ્રામજીવનના કડવા - મીઠા પ્રસંગો અને માનવસ્વભાવના અવલોકન પરીક્ષણને આગવી ભાષામાં વર્ણવતા સાંભળવા તે એક લ્હાવો છે. સ્વાવલંબી અને પારમાર્થિક વૃત્તિ ધરાવતા ગુણવન્તભાઈ અને હસુમતિ બહેનનો કુટુંબીજનો અને સ્નેહીજનો સાથે હંમેશા નિકટનો અને લાગણીસભર સંબંધ રહ્યો છે.

જીવનભર સતત પ્રવૃત્તિશીલ અને કાર્યતત્પર ગુણવન્તભાઈ શૈક્ષણિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરતા રહ્યા છે. હવે તેમની આ પ્રવૃત્તિનું સક્ષમ સંચાલન અને વિકાસ કરે તેવી વ્યક્તિઓને તૈયાર કરી રહ્યા છે. સ્વકર્મણા તમભ્યર્થ્ય સિદ્ધિ વિન્દન્તિ માનવઃ। પોતાના કર્મ દ્વારા જ ઈશ્વરની ઉપાસનાનો ગીતાબોધો આદર્શ ગુણવન્તભાઈએ સંપૂર્ણપણે જીવનમાં ઊતાર્યો છે.

‘અવદૂત’ મામાસાહેબ વિહુલ લક્ષ્મણ ફડકે

લોકમાન્ય તિલક અને વીર સાવરકર જેવા લોકનેતાઓની જન્મભૂમિ રત્નાગીરી જિલ્લાના જાંબુલઆડ ગામમાં તા. ૨-૧૨-૧૮૮૭ના રોજ મામાસાહેબનો જન્મ. નામ રાખેલું વિહુલ.

નાનકડા ગામમાં પ્રત્યક્ષ જીવનમાંથી શિક્ષણ મેળવેલા પિતા લક્ષ્મણ ફડકેએ અંગ્રેજી શિક્ષણ ભણવા માટે શહેરમાં મોકલ્યા. અભ્યાસકાળ દરમ્યાન મામાસાહેબ તિલક મહારાજ અને અંગ્રેજ સરકાર સામેના આંદોલનોના પ્રભાવ નીચે આવ્યા. શિક્ષકોમાં ‘ઠાવકા’વિદ્યાર્થી ગણાતા મામાસાહેબ વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વયંસ્ફૂર્તિથી સ્વદેશી, બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને સ્વરાજ્ય એ ચતુર્વિધ કાર્યક્રમનો ઈ.સ. ૧૯૦૫ આસપાસ પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

ઈ.સ. ૧૯૦૮ આસપાસ વડોદરાની ‘ગંગનાથ ભારતીય સર્વ વિદ્યાલય’ની માહિતી મળતાં ત્યાં જઈને શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થી તરીકે પછી શિક્ષક તરીકે રહ્યા. આમ, મહારાષ્ટ્રમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યા અને પછી સ્થાયી થયા.

‘ગંગનાથ વિદ્યાલય’માં શ્રી કેશવરાવ દેશપાંડે (સાહેબ) પ્રાણસમાન હતા. અહીં કૌટુંબિક ભાવનાના હેતુથી અધ્યાપકોને સંબંધદર્શક નામો આપેલાં. એ રીતે દત્તાત્રેય કાલેલકર ‘કાકા’ સાહેબ અને વી.એલ. ફડકે ‘મામા’ સાહેબ કહેવાયા. મામાસાહેબના વીર સાવરકર સાથેના પત્રવ્યવહારને કારણે પોલીસ તેમને સંદેહની નજરે જોતી હતી. સંસ્થાના હિત ખાતર તેઓ છૂટા થયા.

વડોદરાના મહારાજાસાહેબે શરૂ કરેલી અંત્યજ્ઞાણામાં ઈ.સ. ૧૯૧૧માં હિન્દુશિક્ષકની જરૂર હોવાથી મામાસાહેબે ત્યાં થોડો વખત કામ કર્યું. ત્યાંથી છૂટા થયા પછી ઈ.સ. ૧૯૧૨ના જાન્યુઆરીમાં ગુરુની શોધમાં ગિરનાર જૂનાગઢ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં અજ્ઞાતવાસના સાડાત્રણ વર્ષ અંગત સાધનામાં પસાર કર્યા. ઈ.સ. ૧૯૧૪ના ઓક્ટોબરમાં ગિરનાર છોડીને નીકળ્યા પછી જીવનકાર્યની શોધમાં મુંબઈ, પૂના વગેરે સ્થળોએ કેટલીક સંસ્થાઓ જોઈ. ઈ.સ. ૧૯૧૫ની ૨૬, ફેબ્રુઆરીએ પૂનાના ‘હિન્દ સેવક સમાજ’ના મકાનમાં પૂ. ગાંધીજી સાથેની પ્રથમ મુલાકાત વખતે કહ્યું : ‘કેવળ ઈશ્વરભજનમાં દિવસના ચોવીસ કલાક ગાળી શકાતા નથી, ...ભજન સાથે દુનિયાનું કંઈક વ્યાવહારિક કામ કરવું જોઈએ. થોડા દિવસ આપની સાથે રહી, અનુભવે આપણા બન્નેનો મેળ બેસશે તો પછી જીન્દગીભરનું કામ મળી ગયું માનીશ.’

૨૮ જૂન ૧૯૧૫ના દિવસે કોચરબ આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા. ગાંધીજી સાથે રસોડાનું, દળવાનું, કાપડ વણવાનું - આમ વિવિધ કામોનો આગવો અનુભવ લીધો. આશ્રમમાં રાષ્ટ્રીયશાળાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં તેમાં પણ કામ કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૧૭માં ગોધરાની રાજકીય પરિષદમાં ગાંધીજીના આગ્રહથી ગયા. ‘અસ્પૃશ્યતા નિવારણ’ પ્રશ્ને ગોધરામાં નવી અંત્યજ્ઞાણા ચલાવવાનું નક્કી થતાં તેની જવાબદારી મામાસાહેબને સોંપાઈ. જૂન ૧૯૧૮માં ગાંધીયુગની સૌ પ્રથમ અંત્યજ્ઞાણા જે ભારત માટે ઐતિહાસિક રીતે પણ મહત્ત્વની હતી તેના સંચાલન માટે મામાસાહેબ ગોધરા જઈ પહોંચ્યા. ‘વર્ષોથી કચડાયેલી - દબાયેલી, દીન-દલિત ગણાતી કોમોને ઊભી કરવી હોય તો તે માત્ર ‘કેળવણી’ જ કરી શકશે.’ અંત્યજ્ઞ બાળકોને માત્ર અક્ષરજ્ઞાન નહિ પણ જીવનસુધારણા માટે શિક્ષણ આપવાનું તેમનું લક્ષ્ય હતું. હરિજન સેવા દ્વારા અસ્પૃશ્યતા નિવારણના કાર્યને જ પોતાનું સમગ્ર જીવન સમર્પિત કરી દેનાર આદર્શ બ્રાહ્મણ મામાસાહેબ ગાંધીજીના યુગના સર્વપ્રથમ ‘અંત્યજ્ઞ સેવક’ હતા.

ગાંધીજીની અનુમતિ મેળવીને, બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે ગોધરામાં આશ્રમ શરૂ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૨૨માં જેની સાથે ‘ગાંધી’નામ જોડતા એવો ભારતનો સૌ પહેલો ‘ગાંધી આશ્રમ’

થયો. આશ્રમની થોડી જમીન હતી. તેમાં ખેતી કરતા. ફળઝાડ શાકભાજી ઊગાડતા. ઈ.સ. ૧૯૨૨-૨૩માં હરિજન શાળાઓ અને આશ્રમોના નિરીક્ષણનું કાર્ય તેઓ કરતા હતા. આશ્રમ અને શાળાની શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે તેમણે કહેલું કે, “શિક્ષણ એ વિશ્વકોષનું આખું જ્ઞાન ભરી રાખવાની કોઠી નથી. જીવન કેમ જીવવું તે શીખવનારું શિક્ષણ જ ખરું શિક્ષણ છે.” ગાંધીજીની ઈચ્છા હતી કે “મામા સાહેબના હાથ નીચે તાલીમ લેનારાને ‘અંત્યજ સેવક’ તરીકે મોકલવા. તેવા એક માત્ર તાલીમાર્થી તે એકનિષ્ઠ હરિજન સેવક સેવામૂર્તિ પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર.

ગોધરા આશ્રમમાં તૈયાર થયેલા કેટલાક નીવડેલા વિદ્યાર્થીઓએ જીવનના ક્ષેત્રે ખૂબ પ્રગતિ કરી અને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૯૨૪માં બોરસદમાં ભરાયેલી અંત્યજ પરિષદના પ્રમુખ તરીકે મામા સાહેબે અંત્યજ સેવા અંગે આકરી ભાષામાં ભાષણ કર્યું. તેમના અંગે મહાદેવભાઈએ ‘નવજીવન’માં નોંધ લખેલી “મામાને મેં અવધૂત કહ્યા છે.” એમના ભાષણમાં પૂરેપૂરી અવધૂતતા છે.” મામાસાહેબ સ્પષ્ટવક્ત્ર અને તીખાં ભાષણો કરનારા તરીકે જાણીતા હતા. તેઓ કહેતા કે ‘સંસ્થાઓથી કે પ્રચારકોથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ થઈ શકે નહિ. સરકારની આર્થિક મદદ કોઈ કાંતિ કરી શકે નહિ. હરિજન સેવકે હરિજનોને ત્યાં કુટુંબીજનની પેઠે રહેવું જોઈએ.” ઈ.સ. ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ વખતે મામાસાહેબ ગોધરામાં રહીને તેમનું કામ સંભાળતા હતા. પણ સરકારે તો ગુન્હેગારોની સાથે પોલીસચોકીએ જઈને હાજરી પુરાવવાનો તેમને માટે હુકમ કાઢ્યો. મામલતદારની કચેરીમાં તેમનો કેસ ચાલ્યો, નવ મહિનાની સજા થઈ. એ અરસામાં ગાંધી-ઈરવીન કરાર થતાં સાત દિવસમાં જ તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા.

ઈ.સ. ૧૯૩૨માં સત્યાગ્રહ કરતા પકડાયા. સાબરમતીમાં સખત કેદની સજા થઈ. સાબરમતીથી વીસાપુર જેલમાં ખસેડેલા. ત્રીજીવાર ઈ.સ. ૧૯૪૨માં પકડાયા ત્યારે દોઢ વરસ અમદાવાદમાં નજરકેદ રાખવામાં આવેલા. ઈ.સ. ૧૯૨૨માં અમદાવાદમાં કોંગ્રેસ અધિવેશન વખતે બ્રાહ્મણ, વાણિયા, મુસ્લિમ સ્વયંસેવકોએ પાપખાના સફાઈનું કામ કર્યું. તેના મુખી હતા મામા સાહેબ - વિઠ્ઠલ લક્ષ્મણ ફડકે. ટોપલો અને ઝાડુની છાપવાળો રજતચંદ્રક તેમને મળેલો. જે અત્યારે અમદાવાદના ગાંધી સંગ્રહાલયમાં છે. ફેજપુર (૧૯૩૪) અને હરિપુરા (૧૯૩૮)ના કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં સફાઈ સ્વયંસેવકો સાથે કામ કર્યું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તેમના વિશે કહેલું કે “તેમણે તો પોતાનું શુદ્ધ ચિત્તાવન બ્રાહ્મણપણું અંત્યજોદ્ધારમાં જ રહેલું છે એમ નિશ્ચય કરીને જ અંત્યજસેવાની દીક્ષા લીધી. તે જ દિવસે ડરનો બહિષ્કાર કર્યો હતો.” પૂ. ગાંધીજીના અપાર સ્નેહનો અનુભવ તેમને

૫. પ્ર. ૬૫

આંખની સારવાર વખતે થયો. ઈ.સ. ૧૯૪૪માં જેલમાંથી છૂટવા પછી એક દિવસ ઘંટીએ દળતા હતા અને ખીલડો છટક્યો. આંખને ઘણું નુકશાન થયું. મુંબઈમાં ઓપરેશન કરાવ્યું. પૂ. ગાંધીજી નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે જાતે હોસ્પિટલ જઈ ન શકવાને કારણે કોઈને કોઈ મારફત ખબર મેળવી લેતા. એક વખત ઠક્કરભાષાએ મામાસાહેબને ચિટ્ટીમાં જણાવ્યું કે, “બાપુ એક ડોક્ટર પાસે તમારી આંખની વાત કરતા બોલ્યા કે એમની આંખ જાય તો મારી જાય.” એ સાંભળતાં જ મામાસાહેબની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલી. ગાંધીજીનો આવો ઉત્કટ કરુણાર્દ્ર પ્રેમ તેમને પ્રાપ્ત થયેલો. મામાસાહેબે સ્નેહીજનોના આગ્રહથી ‘મારી જીવનકથા’એ શીર્ષક નીચે સાદી, સરળ, ભાષામાં આત્મચરિત્ર લખ્યું છે.

પ્રકૃતિએ એકાંતપ્રિય, મર્યાદિત વાંચન, પરંતુ જે વાંચે તે સંગીન વાંચે. આદ્યા રંગો ગમે. સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી પણ અંત્યજોની કેળવણી અને હકો માટે કામ કરતા રહ્યા. ઉત્તરાવસ્થામાં સાબરમતી આશ્રમમાં પણ નિવાસ રાખેલો. દર વરસે ઉનાળામાં ‘શબરીવાડી’ (ભાવનગર) જઈને રહેતા. તેમની આત્મકથાની પ્રસ્તાવનામાં કાકાસાહેબે લખ્યું છે કે, “હિન્દુધર્મની અને સ્વરાજ્યની ઉત્કટ સેવા કરી ગુજરાતમાં જ નહિ, પણ આખા ભારતમાં જેમણે પૂજ્ય સ્થાન મેળવ્યું છે એવા લોકોમાં મામાસાહેબનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે.”

વાત્સલ્યમૂર્તિ

નિર્મળાબહેન રામદાસ ગાંધી

સેવાશ્રમ, વર્ધાને પોતાની કર્મભુમિ બનાવીને જીવનપર્યંત તેના વિકાસ માટે કાર્યરત નિર્મળાબહેન વિશે રામનારાયણ ના. પાઠકે કહેલું કે, “નિર્મળાબહેન ગાંધીજીના આદર્શો-ભાવનાઓને સંપૂર્ણપણે જીવનમાં ઊતારી ચરિતાર્થ કરનારાં તેમના સાચા સંસ્કારવારસ છે.”

નિર્મળા બહેનનો જન્મ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૦માં સૌરાષ્ટ્રના સંપત્ર વોરા પરિવારમાં થયેલો. તેમની નવવર્ષની ઉંમરે પિતાનું અવસાન થતાં. પરિશ્રમી અને હિંમતવાન માતૃશ્રીએ પોતાનાં ત્રણેય સંતાનોનો કાળજીપૂર્વક ઉછેર કર્યો. નિર્મળાબહેન નાનપણથી જ તેમનાં ફઈબા કાશી બહેન (ગાંધીજીના ભત્રીજાનાં પત્ની) પાસે સાબરમતી આશ્રમમાં રહેતાં હતાં, તેથી આશ્રમી કેળવણીનો અને દેશપ્રેમી મહાનુભાવોના સાન્નિધ્યનો લાભ મળ્યો.

શ્રીમતી નિર્મળાબહેનનાં લગ્ન ગાંધીજીના ત્રીજા પુત્ર કર્મઠ અને શાંત યોગીસમા રામદાસ ગાંધી સાથે ૨૭ જાન્યુઆરી ૧૯૨૮ના રોજ થયાં. તેમનો વિવાહવિધિ ફક્ત ૯૦ મિનિટમાં, ગુરુજનો અને અગ્નિની સાક્ષીએ, પરસ્પર પ્રતિ સચ્ચાઈ અને નિષ્ઠા તથા સેવામય જીવનની પ્રતિજ્ઞા સાથે સંપન્ન થયેલો. વર-

વધુએ એકબીજાને 'મંગલમાલા'ઓ પહેરાવી. પૂ. બાપુએ આશીર્વાચન સાથે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, આશ્રમભજનાવલી અને બે તકલીઓ ભેટ આપી. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજી અને કસ્તૂરબાનાં પુત્રવધુરૂપે અને શ્રી રામદાસભાઈના જીવનસંગીની રૂપે, આશ્રમી-જીવનનાં સંસ્કાર, અબોલ ત્યાગ અને નિસ્પૃહ સેવાભાવના તેમનામાં સંપૂર્ણપણે વિકસ્યા.

શ્રીમતિ નિર્મળા બહેન અને રામદાસભાઈએ લગ્ન પછી બારડોલી આશ્રમમાં પોતાનું સ્વતંત્ર ઘર વસાવ્યું. મર્યાદિત આવકમાં પણ સ્વાદિષ્ટ ભોજન તૈયાર કરવાની અને સ્નેહપૂર્વક જમાડવાની અતિથિસત્કારની ભાવના તેમનામાં હતી. બારડોલીમાં અનેક દેશનેતાઓ સત્યાગ્રહીઓ નિર્મળાબહેનના હાથની રસોઈ જમવા અચૂક આવી પહોંચતા.

ઈ.સ. ૧૯૨૮ થી ૧૯૩૨ના સમયગાળામાં રામદાસભાઈ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવાને કારણે ત્રણવાર જેલમાં ગયા અને ત્રણેય વાર તેમનું ઘર જપ્ત થયું. આમ નિર્મળાબહેનને સહજ રીતે જ અપરિગ્રહની તાલીમ મળી. ઈ.સ. ૧૯૩૪ સુધીમાં નિર્મળાબહેન અને રામદાસભાઈના પરિવારમાં ત્રણ સંતાનોનો પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો હતો. સુમિત્રાબહેન, કનુભાઈ અને ઉષાબહેન, બાળકો નાનાં હોવાને કારણે તેઓ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લઈ શકેલાં નહિ. પરંતુ બહાર રહીને બહેનોની સભાનું આયોજન કરતાં, રૈંટિયા વર્ગ ચલાવતાં, જરૂર પડે ત્યારે રાજદ્વારી કેદીઓને ટીફિન મોકલતાં.

નિર્મળાબહેનની એક આકાંક્ષા હતી. ખૂબ ભણવાની. ઈ.સ. ૧૯૩૭માં કેલન બેક રામદાસભાઈને આફ્રિકા લઈ ગયેલા. ત્યારે પૂ. કસ્તૂરબાએ તેમનાં બાળકોને સંભાળ્યાં અને નિર્મળાબહેનને દહેરાદૂનના કન્યા ગુરુકૂળમાં ભણવા માટે મોકલ્યાં. તેઓએ હિન્દી 'કોવિદ' અને 'વિશારદ'ની પરીક્ષા પાસ કરી. પાછળથી જરૂર પૂરતું અંગ્રેજી પણ શીખી લીધેલું. ઈ.સ. ૧૯૩૬માં ગાંધીજી વર્ધાથી દસ કિલોમીટર દૂર ગામડે 'સેગાંવ' રહેવા ગયા. અહીં તેમણે નઈતાલીમના વિચારને ગ્રામકેળવણીના સંદર્ભમાં વિશિષ્ટ ઘાટ આપ્યો. સંતાનોના યોગ્ય અભ્યાસ અને ઉછેર માટે રામદાસભાઈએ નાગપુરમાં નોકરી લીધી. સ્વાશ્રયી જીવન શરૂ કર્યું. નાગપુરથી વર્ધા નજીક હોવાને કારણે પૂ. બાપુ અને બા પાસે તેઓ જઈ શકતાં હતાં. રામદાસભાઈને આશ્રમ છોડતી વખતે પૂ. બાપુએ બે વાત કહેલી. (૧) ગાંધીજીના નામનો ઉપયોગ કર્યા વિના નોકરી શોધવી. (૨) સંતાનોનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી પાછા સેવાગ્રામ આશ્રમમાં જઈને રહેવું. રામદાસભાઈ અને નિર્મળાબહેને આ બંને વચનોનું અક્ષરશઃ પાલન કરેલું.

નાગપુર નિવાસનો એ સમય દંપતી માટે કઠોર પરિશ્રમ અને આર્થિક ભીડનો હતો. તેઓએ ધીરજ અને સમતાથી સંતાનોને યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું. સંસ્કારસિંચન કર્યું. નિર્મળાબહેનનું

ગૃહસ્થજીવન અપાર સ્નેહથી હર્ષ્યુ ભર્ષ્યુ હતું. તેમનાં પુત્રી ઉષાબહેન ગોકાણીએ લખ્યું છે કે, "ઘરમાં સાદાઈ હતી પરંતુ બધાં સંતુષ્ટ હતાં. ત્યાગ, સેવા અને શ્રમની પ્રતિષ્ઠા હતી. 'બા'માં વિનોદ પણ ખૂબ હતો. તેના મુક્ત હાસ્યથી ઘરનું વાતાવરણ આનંદમય રહેતું."

ગૃહસ્થાશ્રમની અને સંતાનોની જવાબદારીઓ પૂર્ણ કરીને નિર્મળાબહેન સેવાગ્રામ આશ્રમમાં જઈને વસ્યાં. રામદાસભાઈ તો આશ્રમના સેવાકાર્ય સાથે જોડાયેલ હતા જ. ગાંધીજીએ આ દંપતિને લગ્ન સમયે આશીર્વાદ આપતા કહેલું કે, "તમારું જીવન માતૃભૂમિની સેવામાં વીતે, જ્યાં સુધી શરીરમાં પ્રાણ રહે ત્યાં સુધી તમારે સેવાકાર્યમાં લાગ્યા રહેવું જોઈએ. ઈ.સ. ૧૯૬૯માં રામદાસભાઈની ચિરવિદાય પછી નિર્મળાબહેન ગાંધીજીના સવાયા પુત્રરૂપે તેમના આદર્શોને પૂરી શ્રદ્ધા સાથે સંપૂર્ણપણે સમર્પિત બનીને સેવાગ્રામ આશ્રમની જવાબદારી વહન કરી. સેવાગ્રામમાં તેમને સૌ 'માતાજી' કહીને સંબોધતા હતા. સેવાગ્રામ આશ્રમ પૂ. મહાત્માજીનું ત્રીજું વિરાટ પગલું હતું. ગાંધીજી પછી વિનોબાજી અને ત્યારબાદ નિર્મળાબહેન 'ગાંધીકુટિર'માં સાદાઈથી રહ્યાં. આશ્રમમાં આવતા દેશવિદેશના અગણિત મુલાકાતીઓ માટે માતાજી પ્રેરણાસ્રોત હતાં. મૂલ્યો પ્રત્યે અત્યંત સજાગ માતાજી કાર્યકર્તાઓને પણ એ રીતે જ કાર્ય કરવા પ્રેરતા હતાં.

મધ્યમ કદનાં, ગૌર વર્ણા, જાતે કાંતેલા સૂતરની સફેદ ખાદીની સાડીમાં શોભતાં, માતાજીનું સાદું સરળ વ્યક્તિત્વ, ઉજ્જવળ હાસ્ય, વાતસલ્ય નીતરતી આંખો અને સ્નેહસભર વાણીથી સૌને પોતાનાં કરી લેનારું હતું. સૌના સુખદુઃખ સમજવાની સ્ત્રીસહજ સંવેદના અને હસતાં હસતાં પોતાના વિચારો રજૂ કરવાની આગવી સૂઝ તેમનામાં હતી. નિર્મળાબહેનનું વ્યક્તિત્વ 'યથા નામ તથા ગુણ' જેવું નિર્મળ અને ગૌરવાન્વિત હતું.

સાધનાવંતા સાધુ

સ્વામી આનંદ

"નદીનું મૂળ ને ઋષિનું કૂળ ન જોવાય, તેમ સાધુને એનું કુળમૂળ પૂછાય નહિ ને એનાથી તે કહેવાય નહિ, સાધનાવંતા તે સાધુ : આ મરજાદ જળચાય તેટલી જાળવવી છે." સ્વામી આનંદે આત્મકથનની મર્યાદા બાંધીને પ્રસંગોપાત્ પોતાના જીવનની કેટલીક વિગતો આપી છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૭માં જન્મ. મૂળ વતન શિયાણી - જિ. સુરેન્દ્રનગર. પૂર્વાશ્રમનું નામ હિમતલાલ. પિતા રામચન્દ્ર દ્વે ગામડાની શાળામાં શિક્ષક. ટૂંકી આવકમાં કુટુંબ સાથે પારકાં બાળકોને પણ ઉછેરતા હતા. માતા પ્રેમાળ, બુદ્ધિશાળી અને સ્વમાની. એક વાર રામચન્દ્રભાઈએ ઊંચે સાદે ટકોર કરતાં એમણે

અન્યાયના પ્રતિકારરૂપે પતિનું ઘર છોડી વતનના ગામે જઈને ઘરખેતર સંભાળ્યાં. સ્વામી આનંદને અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ માતા પાસેથી વારસામાં મળી. “પિતાના પરિચયનું પાનું કોરું છે.” એ વાક્યમાં જીવનના એક અંશના અભાવનું માર્મિક કથન છે. તો, પિતા પગે ચાલીને દીકરીની ચૂડીઓ મઢાવી લાવેલા તે આચરણ કથન દ્વારા પુત્રી પ્રત્યેના વાત્સલ્યનો નિર્દેશ મળે છે.

હિમતલાલને દોઢ વરસની ઉંમરે તેમની માતાએ મુંબઈ રહેતાં વિધવા મહેનપણીને દત્તક આપેલા. એ માસીએ પુત્રવત્ પ્રેમ આપ્યો. બાલ્યાવસ્થામાં માસીને ત્યાં રહી મરાઠી શાળામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું. મામા ઉદ્યોગપતિ મોરારજી ગોકુલદાસને ત્યાં નોકરી કરતા હતા. તેના કારણે ચીનાબાગ અને ત્યાંના પરિવારનો પરિચય થયો. ‘જાજરમાન ધનીમા’ અને રૂપાળા ‘મોરુ’ ઘોડાનું તેમને આકર્ષણ હતું. મુંબઈના મેળાઓ ખૂબ ગમતા. તેમના બાળપણનાં સંસ્મરણો ગિરગામ લતા સાથે જોડાયેલાં છે. ઈશ્વરદર્શનની પ્રતિભા જંમનાને કારણે દસ વર્ષની ઉંમરે ઘર છોડીને એક સાધુ સાથે ભાગ્યા. જાતજાતના સાધુઓની જમાતમાં ભટક્યા. એક વૃદ્ધ માણસે ‘નાગાબાવા’ જેવા સાધુઓની સંગતમાંથી છોડાવી આ નિર્દોષ અને તેજસ્વી ‘નાના સાધુ’ને સાથે રસ્તે ચડાવ્યો. ત્રણ વર્ષના રજળપાટ પછી ઉત્તરકાશીમાં રામકૃષ્ણમિશનમાં જોડાયા. ‘સ્વામી આનંદ’ કહેવાયા. તેમનો અભ્યાસ અને ઘડતર ત્યાં થયાં. તેઓ પોતાને રામકૃષ્ણમતાનુયાયી સાધુ તરીકે ઓળખાવતા. તેમણે જીવનભર કર્મને જ આત્મસાધનાની શ્રેષ્ઠ નિસરણી માનીને દીનદુખિયાની સેવા કરી.

સ્વામી આનંદે સાધુસમાજના બે સંસ્કારો પૂરેપૂરા ઝીલ્યા. એક ‘વિદ્યા વેચાય નહિ’ અને બીજો તે ‘સાધુ દો રોટી, એક લંગોટીનો જ હકદાર.’ પોતે સાધુ તરીકે એ રીતે જ જીવ્યા.

‘મારા પિતરાઈઓ’માં “સાધુ આલમ મારી પિત્રજ દુનિયા” એમ કહીને પોતાની આગવી શૈલીમાં જાતઘડતરનો નિર્દેશ કરતાં કહ્યું છે : “મારી જિન્દગીના અઘળપઘળ ઘડતરમાં ભણતર અભ્યાસ તો સમજ આવ્યા પછી મેં આછા પાતળા કર્યા, પણ તેનો એંશી ટકા ફાળો તો રૂડા કે હીણા મારા પિતરાઈ ભાઈઓનો જ પડ્યો છે, જેનું સ્મરણ માત્ર મને કૃતજ્ઞભાવે ગદ્ગદ્ કરી મૂકે છે.”

પ્રત્યક્ષ જીવનઘડતર એ જ તેમનું ભણતર. હિમાલયના તીર્થસ્થાનોમાં ફરતાં કેટલીક ઊંચી ભૂમિકાના બ્રહ્મનિષ્ઠ સાધુઓના પરિચયમાં આવ્યા. તેમનો પ્રભાવ ઝીલ્યો. સ્વામી તપોવનજીને “બ્રહ્મનિષ્ઠામાં મેરુમણિ” કહેતા. હિમાલયમાં કેલાસયાત્રાએ ગયા તે સમયે બરફ ચડાઈમાં સહાયરુપ બનનાર ‘કોક’નો હાજરાહજુર અનુભવ થયેલો તેમ નોંધ્યું છે. જેને ઈશ્વરકૃપાની આધ્યાત્મિક જાંખીનો અનુભવ જ ગણી શકાય.

સ્વામી આનંદ માતાજીને મળવા વતનમાં ગયેલા. માતાની ઉંમર ૮૦ થી પણ વધુ. તદ્દન પથારી વશ. સ્વામીજી ઘરમાં પ્રવેશ્યા કે તરત બોલી ઊઠ્યા “મારો નાનો આવ્યો?” સ્વામીજીએ પૂછ્યું કે, “તને કેમ ખબર પડી?” ત્યારે માએ કહ્યું “ચૌદ ચૌદ વર્ષથી આ માળા ફેરવું છું તે કોના રામની?” રામનું તો નામ. મારા દીકરા તે મારા રામ.” આખરે તારી ધરતીનો છેડો માની પાની હેઠે જ છે.”

માતાના અંતિમ દિવસોમાં સ્વામીજી આઠ દિવસ તેમની સાથે રહ્યા. તેમણે લખ્યું છે કે, “એ આઠે ય દિવસ મારી જિન્દગીના કીમતી વારસારૂપ છે. માના તરફથી મને જે વારસો જીવનમાં મળ્યો છે. તેનું ખરું દર્શન એ આઠ દિવસોમાં થયું અને હું ધન્ય થયો.”

સ્વામી આનંદને મન વ્યક્તિનાં જીવનમાં માતાનો મહિમા બહુ મોટો રહ્યો. બહાદુર સત્યાગ્રહી અને નાસિક જેલમાં નીડરતાથી આકરી સજાઓ સહેનાર રતુભાઈ અદાણીના બાને મળવા ખાસ તરવડા - જિ. અમરેલી ગયેલા. તો ઓલિયા કવિ મકરંદભાઈ દવે - જેને તેમણે ‘સાંઈ’ કહીને સંબોધ્યા, તેમનાં બાનાં દર્શન માટે ખાસ ગોંડલ ગયેલા.

જીવનના વ્યવહારો અને માનવધર્મ અદા કરનારા ગૃહસ્થાશ્રમીઓને તેમણે ‘સંતોના અનુજો’ કહ્યા છે. લોકમાન્ય તિલક, ગાંધીજી, વામનદાદા, કિશોરલાલ મશરૂવાલા, નાનાભાઈ ભટ્ટ જેવા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તેમના ગુરુસ્થાને રહ્યા હતા. તેમણે કહેલું કે, “મારી સાધુ બ્રાન્ડનું મને જિન્દગીભર અભિમાન પણ રહ્યું. પણ મારું ખરું હાડ તો ગૃહસ્થાશ્રમી ગુરુજનોએ જ બાંધ્યું.” ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ૨૭ વર્ષની યુવાન વયે ગાંધીજીની પ્રથમ મુલાકાત થઈ. ગાંધીજીના સૂચનથી ભગવાં વસ્ત્રો ઉતારી સફેદ વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં. ગાંધીજીના અંતેવાસી બન્યા. લોકહિતાર્થ-સેવાર્થે જીવન સમર્પણ કર્યું. મુંબઈ, પૂના અને થોડું વડોદરામાં રહ્યા. અમદાવાદમાં કોચરબ આશ્રમ સ્થાપ્યો ત્યારથી જ ત્યાં જઈને રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૧૯માં ગાંધીજીએ મુંબઈના ‘યંગ ઈન્ડિયા’ અને ‘નવજીવન’ પત્રોનું તંત્રી પદ સ્વીકાર્યું ત્યારથી એના સંપાદન-પ્રકાશન તેમજ વ્યવહારનું કામ પૂરેપૂરી ચીવટથી દસે’ક વર્ષ સુધી સ્વામી આનંદે સંભાળ્યું. ‘નવજીવન’ પત્રોનો પ્રચાર ૫૦,૦૦૦ નકલો સુધી પહોંચાડ્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૯માં રોલેટ એક્ટ સત્યાગ્રહ વખતે ‘હિન્દ સ્વરાજ્ય’ની ગેરકાયદેસર નકલો છાપવા તથા ફેલાવવાના કામમાં આગેવાની લીધી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે તેમને બે વર્ષની સજા થયેલી. યાજ્ઞા જેલમાં રાખેલા, ત્યાં સાને ગુરુજનો પરિચય થયો. સાને ગુરુજીના સૌજન્યથી પ્રભાવિત થઈ ‘ભાવના મૂર્તિ’ લેખ લખેલો.

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ગાંધીજી સેવાશ્રમ-વર્ધા ગયા ત્યારે સ્વામીજી અર્ધો વખત થાણા આશ્રમમાં આદિવાસી અને હરિજનોની સેવા કરતા હતા. સ્વામી આનંદ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય હતા. ગાંધી આશ્રમ, થાણાના સંચાલક તરીકે આઠ વર્ષ જવાબદારી નિભાવેલી. આશ્રમમાં 'આમધોરણે નવરચના'ના વર્ગો ચલાવેલા. આ જ વર્ષે બિહારમાં ધરતીકંપ થયો ત્યારે રાજેન્દ્રબાબુની સાથે રહીને રાહતકાર્યની સંપૂર્ણ જવાબદારી ઉઠાવી. ત્યાંથી આવી ઘોલવડ નજીક બોરડીમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો. ગ્રામોદ્યોગ સંઘ દ્વારા સૂચિત કાર્યો કર્યાં.

ઈ. સ. ૧૯૩૮માં હરિપુરા કોંગ્રેસ વખતે આગેવાનોની સરભરાની વ્યવસ્થા સંભાળેલી. ઈ. સ. ૧૯૪૨ના 'ભારત છોડો' આંદોલન વખતે ગાંધીજીનું ૮મી ઓગષ્ટનું ભાષણ વર્તમાનપત્રો તો છાપે નહિ, તે મૂળ હિન્દીમાં તૈયાર કરીને પત્રિકારૂપે દસહજાર નકલો છપાવી, પાંચહજાર આખા દેશમાં અને પાંચ હજાર મુંબઈનાં પરાંઓમાં વહેંચી. ત્યારબાદ મુંબઈમાં જ આંદોલનને વેગ આપતા રહેલા.

પરવડા જેલમાં પ્રિય સાથી મહાદેવભાઈ દેસાઈ અને પૂ. કસ્તૂરબાનાં અવસાનનો કારી ઘા લાગ્યો. મહાદેવભાઈના અણધાર્યા મૃત્યુનો કારમો આઘાત સહન કરવો વસમો હતો. દુર્ગા-બહેનને આશ્વાસન આપવા વર્ધા ગયેલા. ત્યાં કિશોરલાલભાઈને હરિજનપત્રો ચલાવવામાં મદદ કરી.

કસ્તૂરબા સ્મારક ફંડની વ્યવસ્થા કરવામાં પૂ. ઠક્કરબાપા તથા વૈકુંઠભાઈ સાથે મંત્રી તરીકે કામ કર્યું. પૂ. બાપુએ આગાખાન મહેલમાં એકવીસ દિવસના ઉપવાસ શરૂ કર્યાં. ત્યારે અંતેવાસી તરીકે તેમની પરિચર્યા કરવા માટે સરકારે તેમને પરવાનગી આપી હતી. મહાદેવભાઈનાં મૃત્યુ પછી ઘણાં વર્ષો ગમગીનીમાં પસાર કર્યાં. સંત તપોવનજીનું શરણું શોધ્યું, કૌસાનીમાં આદિવાસીઓમાં કામ કર્યું. પણ મનને કળ વળી નહિ. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ બાદ દેશભરમાં કોમી હુલ્લડો ફાટી નીકળ્યાં ત્યારે શરણાર્થી રાહતનું ભગીરથ કામ કર્યું. ત્યાં ઈ. સ. ૧૯૪૮માં પૂ. ગાંધીજીની હત્યાનો એવો આઘાત લાગ્યો કે કૌસાનીમાં જઈને રહ્યા. એકાંતવાસના આ વર્ષોમાં ચિંતન-મનન અને સંતસમાગમથી કંઈક સાંત્વના મળી. પંદરેક વર્ષ પછી થાણા જિલ્લામાં કોસબાડ ટેકરી પર આદિ-વાસીઓની સેવા માટે આશ્રમ સ્થાપ્યો. મૃત્યુ પર્યંત ત્યાં જ રહ્યા.

સૌજન્યથી ભરપુર સ્વામીજી સિદ્ધાંતનિષ્ઠ કર્મયોગી હતા. ક્યારેય હોદ્દો ધારણ કર્યો નહિ. 'અખિલ હિન્દ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ કમિટી'ના જોઈન્ટ સેક્રેટરી અને કસ્તૂરબા ટ્રસ્ટના સ્થાપક તથા નવજીવન પ્રકાશન મંદિરની સ્થાપના કરનાર સ્વામીજી. 'આશ્રમ ભજનાવલી' ગુજરાતીમાં એક આનાની કિંમતે તૈયાર કરી જનતા સમક્ષ મૂકનાર સ્વામીજી. બારડોલીમાં સુરુચિ છાપશાળા

શરૂ કરવાની પ્રેરણા તેમની જ. મુદ્રણકળાના પૂરા જાણકાર. છાપભૂલો, જોડણીભૂલો સહન કરી જ ન શકે. સુરુચિ છાપશાળા એમનું મોંઘુ સ્મારક છે. શરૂઆતમાં સ્વામીદાદા પોતાનાં લખાણોનો પ્રચાર કરવા કે ગ્રંથસ્થ કરવાની ના કહેતા હતા. 'થોડા ખર્ચે જાઓ, મારા મરણ બાદ કરવું હોય તે કરજો.' પણ પછી તેમની ઈચ્છા અનુસાર પ્રકાશનની બાહેધરી મળતાં અનુમતિ આપી. 'બચપણનાં બાર વર્ષ' તેમના જીવનસંસ્મરણોનું પુસ્તક છે. સ્વામીદાદાનાં વીસેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. 'હિમાલયનાં તીર્થસ્થાનો' તથા 'ઉત્તરાપથની યાત્રા' વિશિષ્ટ શૈલીએ અને દૃષ્ટિકોણથી લખાયેલાં હિમાલય પ્રત્યેના અખૂટ પ્રેમથી ભરેલાં યાત્રાનાં પુસ્તકો છે.

સ્વામીજીએ સર્જન વિશેનું વલણ સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે, "અર્ધી સદી કે વધુ કાળના જાત અનુભવ પછી થયેલાં દર્શન કે અવલોકનને વ્યક્ત કરવા સ્વસંતોષ અર્થે અગર તો મારા પોતાના નૈતિક કે આધ્યાત્મિક વિકાસની ગણતરીએ લખું છું." એકલપંથી, અલગારી, મનથી મુક્ત અને નિર્ગ્રંથ સ્વામીદાદાની કલમ અનોખી છે. દીર્ઘ જીવનયાત્રા દરમ્યાન ભિન્નભિન્ન પ્રકૃતિની માનવ વ્યક્તિઓનો જે પરિચય થયો તેનાં ચરિત્રો આલેખ્યાં. પોતે સર્જક કે જ્ઞાની નથી એમ કહેનારા સ્વામીદાદાનાં અભ્યાસ, અનુભવ અને સર્જનની ખરી મથામણ તેમના લખાણોમાં જોવા મળે છે. જુદા જુદા પ્રાન્તમાં પરિભ્રમણને કારણે અનુભવસમૃદ્ધ બન્યા. ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, અંગ્રેજી ઉત્તમ કક્ષાનાં જાણે, બંગાળી અને પંજાબી ભાષા પણ જાણે.

'ધરતીનું લૂણ'માં જાજરમાન વ્યક્તિઓ-સમાજના અન્યાય સામે નિર્ભયતાથી જૂઝનારા, સ્વાશ્રયી, પરાક્રમી અને ખૂમારીવંત માનવીઓનું હૃદયંગમ નિરૂપણ છે. 'સંતોના અનુજ'માં 'સમતાનો મેરુ', વામનદાદા, શુકતારક સમા - મહાદેવભાઈ, તથાગતસમા કિશોરલાલભાઈ મશરૂવાળા ઈત્યાદિના 'સ્વાનુભવપૂત જીવંત વ્યક્તિચિત્રો' છે. 'માનવતાના વેરી'માં તામસી વૃત્તિવાળી વ્યક્તિઓનાં આલેખનો છે. 'મોતને હંકાવનારા' અનુવાદ છે. શરીરબળ અને આંતરિક શક્તિથી મોતની સામે જૂઝવાનો પુરુષાર્થ કરનારા માનવીઓની કથા છે. 'ધરતીની આરતી'માં સ્વામીદાદાના ગ્રંથોમાંથી અને અન્ય લખાણોમાંથી પસંદ કરેલાં લખાણો છે. જે તેમની પ્રતિનિધિરૂપ કૃતિ બની રહે છે. તેમાં 'નઘરોળ' પણ છે, 'મારા પિતરાઈઓ' - સંતોનો પરિચય, મોરુ- ચીનાબાગનો ઘોડો, અને અનેક ચરિત્રો લખ્યાં છે.

'કુળકથાઓ' ગુજરાતી સાહિત્યનું વિશિષ્ટ પુસ્તક છે. જેમાં 'ધનીમા' જેવાં પાત્રોના બધા પાસાંઓનો પરિચય છે. તો કેટલાંક સંક્ષિપ્ત રેખાચિત્રો છે. 'કુળકથાઓ' ને 'કેન્દ્રિય સાહિત્ય અકાદમી (૧૯૬૯) અને 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે' પુરસ્કાર આપવાનું

નક્કી કર્યુ ત્યારે પોતે સાધુ હોવાથી પુરસ્કારનો સ્વીકાર કરી શકશે નહિ તેમ જણાવેલું.

‘અનંતકળા’, ‘ધર્મચિંતન’, ‘નવલાંદર્શન’ અને બીજા લેખો ઉપરાંત પ્રસંગોપાત્ત્ સ્વામીદાદાએ વિવિધ વિષયોને સ્પર્શતી વિચારણા માર્મિક શૈલીમાં રજૂ કરી છે.

‘ઇશુભાગવત’માં ઇશુના લીલામૃત અને કથામૃતનું સૌરાષ્ટ્રની તળપદી લોકબોલીમાં નિરૂપણ કર્યુ છે. એવું જ બીજું પુસ્તક છે ‘ઇશુનું બલિદાન’ સ્વામીજીની દષ્ટિએ ‘ઇશુ’ વિશેનાં આ પુસ્તકો છે.

કોઈ રૂઢ ચોકઠામાં બંધાયેલા વિના લેખનકાર્ય શરૂ કરનારા સ્વામીદાદાની શૈલી આગવી ભાત પાડનારી છે. સર્જન એમને સ્ફૂર્યુ છે. શબ્દના કીમિયાગર સ્વામીદાદા રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો અર્થપૂર્ણ શૈલીમાં પ્રયોજી જાણે છે. તાદ્દશ વર્ણનચિત્રો અને જીવંત વ્યક્તિચિત્રો તેમની વિશેષતા છે. ગુજરાતી ગદ્યના વિકાસમાં દક્ષિણ ગુજરાતની લોકબોલી અને બોલચાલની ભાષાના નવા પરિમાણને ઉપસાવવામાં તેમનો અમૂલ્ય ફાળો છે.

શ્રી. મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટે તેમના વિશે લખ્યું છે. “સ્વામીએ લખવા ખાતર કે ગદ્યકળાને રમાડવા ખાતર તો કંઈ જ લખ્યું નથી. આસેતુ હિમાલય પરિવ્રાજક ને દેવતાત્મા હિમાલયના ઘાયલ ને સંતોના ચરણોના પ્યાસીને ધરતીનાં અનેક રત્નો જડી આવ્યાં છે. આ રત્નોની વાણીના પાત્રમાં તેમણે ભરપૂર શ્રદ્ધા ને ભક્તિભાવથી આરતી ઊતારી છે. તેમના ગદ્યમાં આ આરતીનું અત્યંત તેજસ્વી વર્તુળ આપણને દેખાય છે. તેમાં ગતિ છે, આકાર છે, ચેતના છે, કળા છે.”

અનાસક્ત અને વૈરાગી સ્વામીદાદા પોતાને “સ્વભાવે ગૃહસ્થ અને અકસ્માતે સાધુ છું” એમ કહેતા. તો વળી “કુટુંબો વચ્ચે વીંટળાયેલા રહીને જીવવાનું” તેમને ગમતું હોવાથી કુટુંબોમાં કુટુંબીને નાતે રહેતા. પ્રકૃતિએ અત્યંત સંવેદનશીલ સ્વામીદાદાને સ્વજનોની ચિરવિદાય પછી ‘જિન્દગી વસમી’ લાગતી હતી. તેની વેદના વ્યક્ત કરતાં કહે છે, “બિસ્તરા બાંધી, ટીકીટ કપાવી વરસોથી પ્લાટફોરમ પર બેસી રહ્યો છું પણ મારી ગાડી જ કમબખત આવતી નથી.” ૨૫ જાન્યુઆરી ૧૯૭૬ના રોજ તેમણે આ ફાની દુનિયામાંથી ચિરવિદાય લીધી.

નૂતન શિક્ષણતા ભેખધારી નાનાભાઈ ભટ્ટ

ગુજરાતના શિક્ષણ અને સંસ્કાર ઘડતરમાં મૂલ્યવાનપ્રદાન કરનાર રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થાઓ : દક્ષિણામૂર્તિ-ભાવનગર, પ્રામદક્ષિણામૂર્તિ - આંબલા અને લોકભારતી - સણોસરાના

સ્થાપક, નિયામક અને પ્રાણપોષક નાનાભાઈ ભટ્ટ કાંતદષ્ટિ ધરાવનાર અનોખા કેળવણીકાર હતા.

પિતા કાલિદાસ છોટાલાલ ભટ્ટે આવસત્ય લીધેલું. માતા આદિબા. વતન ભાવનગર. બરવાળા મુકામે ૧૧ નવેમ્બર ૧૯૮૨ના રોજ જન્મ. ફઈએ નામ પાડેલું નથુ ભટ્ટ, પછી નૃસિંહપ્રસાદ અને નાનાભાઈ. તેમની સવા વર્ષની ઉંમરે માતાનું મૃત્યુ થતાં દાદી ચંદુબાએ કાળજીભર્યા સ્નેહથી ઉછેરીને મોટા કર્યા. ધર્મપરાયણ, સ્વમાની અને અર્કિયન વૃત્તિવાળા તેજસ્વી પૂર્વજો અને પચ્છેગામની પેડલીના બ્રાહ્મણોનો તેમના જીવન પર ઊંડો પ્રભાવ રહેલો. વારસામાં મળેલી અર્કિયનવૃત્તિ કાળક્રમે દૃઢ થતી ગઈ.

પ્રાથમિક, માધ્યમિક શિક્ષણ ભાવનગરમાં. કુટુંબની નબળી આર્થિક સ્થિતિને કારણે સખત મહેનત કરી મેટ્રિકમાં ઉચ્ચ નંબરે પાસ થઈ જશવંતસિંહજી સ્કોલરશીપ મેળવી. મુંબઈ એલ્ફિન્સ્ટન્ટ કોલેજમાંથી અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત વિષયો સાથે બી.એ. થયા. ભાવનગર કોલેજમાં ફેલો નિમાયા. ઈ. સ. ૧૯૦૩માં મહુવાની હાઈસ્કુલમાં આચાર્ય નિમાયા. ઈ. સ. ૧૯૦૪માં પટ્ટણી સાહેબ પાસેથી રૂ. ૫૦૦/ ઊછીના લઈને ઈતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના વિષયો સાથે એમ. એ. થયા. શામળદાસ કોલેજ, ભાવનગરમાં આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર નિમાયા.

નાનપણમાં તોફાની, રમકડાં - ચિત્રોનો શોખ, વળી મંદિરમાં જઈને સાધુ સંતોની સેવા કરતા હતા. નાનપણમાં લગ્ન થયેલાં. પ્રથમ પત્ની શિવબાઈએ ચારિત્ર્યહીન મિત્રોનો સંગ છોડાવ્યો. પ્લેગની ટૂંકી બિમારીમાં શિવબાઈનું અકાળ અવસાન થતાં ઊંડો આઘાત અનુભવેલો. પાંચવર્ષના અલ્પ પરંતુ લાગણીસભર લગ્નજીવનની તેમના સમગ્ર જીવનપર અસર રહેલી. બીજી વારનાં પત્નીનું પણ અવસાન થતાં અજવાળીબેન સાથે લગ્ન થયાં. જેઓ નાનાભાઈનાં જીવનનાં બધાં જ પરિવર્તનો - પ્રયોગો વખતે તેમનાં સહધર્મચારિણી થઈને રહ્યાં. સાદાઈભર્યું જીવન જીવ્યાં.

સંસ્કૃત-અંગ્રેજી સાહિત્ય વાંચનનો, નાટકો જોવાનો શોખ. મુંબઈના અભ્યાસકાળ દરમિયાન કરકસરથી રહેતા હતા. એ વખતે શેક્સપિયરનાં ત્રણ નાટકો જોવા માટે ૩૦ રૂપિયા ખર્ચ્યા અને બે મહિના સુધી એક જ ટંક ભોજન લીધું.

ઈ. સ. ૧૯૦૪માં તેમનાં જીવનને નવી દિશા મળેલી. બીલખાના આનંદાશ્રમમાં આચાર્ય શ્રીમન્નથુરામ શર્માનો પરિચય થયો. તેમની નિયમિતતા, ચીવટ, ચોકસાઈ, સ્વચ્છતા, પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોનું જ્ઞાન અને સાદી-સરળ ભાષામાં ઉપદેશ આ બધાથી નાનાભાઈ પ્રભાવિત થયા. તેમને ગુરુ તરીકે સ્વીકારી દીક્ષા લઈને ઈ. સ. ૧૯૦૪ થી ૧૯૨૦ સોળ વર્ષ સુધી તેમના શિષ્ય રહ્યા. મહારાજશ્રીના સત્સંગ સાથે કેટલીક વંદનીય વ્યક્તિઓનો પરિચય થયો, તેમાંના એક ભાવનગરના સ્ટેશન માસ્તર હરગોવિંદ પંડ્યા.

જે સંબંધ જીવનભર ટકી રહ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૧૩માં નાનાભાઈ પ્રાધ્યાપકની મોટા પગારવાળી નોકરી છોડીને, 'દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન'માં પૂરા સમયના સંચાલક તરીકે રૂ. ૫૦/-ના પગારથી જોડાયા. ત્યારપછી દક્ષિણામૂર્તિ માત્ર છાત્રાલય ન રહેતાં જીવનલક્ષી શિક્ષણસંસ્થા તરીકે કુમારમંદિર, વિનયમંદિર, બાલમંદિર અને પછી બાલ અધ્યાપન મંદિર એમ ક્રમશઃ વિકસતી ગઈ.

ઈ. સ. ૧૯૧૪થી માંડીને લગભગ ૨૫ વર્ષ સુધી નાનાભાઈએ સંસ્થા માટે ફંડ એકત્ર કર્યું. તે માટે દેશમાં અને પરદેશમાં રંગૂન- (બર્મા), આફ્રિકા અને જાપાનનો પ્રવાસ કર્યો. સંસ્થાને ભૂમિદાન મળતાં તેનાં પોતાનાં મકાનો થયાં. ઈ. સ. ૧૯૧૬માં નાનાભાઈને પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીનો પરિચય થયો. પટ્ટણી સાહેબ પૂ. ગાંધીજીને દક્ષિણામૂર્તિની મુલાકાતે લઈ આવેલા. ગાંધીજીએ સૂચન આપવાને બદલે સંસ્થા ઉપર મુક્ત હાસ્ય વેરી વિદાય લીધી. ગાંધીજીનાં દર્શન પછી, નાનાભાઈના અંતરમાં નવીન તત્ત્વનો સંચાર થતાં જીવનમૂલ્યોમાં પરિવર્તન આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૨૦માં દક્ષિણામૂર્તિને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની માન્યતા મળી. રાષ્ટ્રીયશાળામાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ મળવો જોઈએ ગાંધીજીનો આગ્રહ અને બીજા બાજુ મહારાજ શ્રી ની સન્નાતન ધર્મની માન્યતા. નાનાભાઈએ આંતરમંથન અનુભવતાં લખ્યું છે, "મારે માટે આ પ્રશ્ન જીવન-મરણનો થઈ પડ્યો." મહારાજશ્રી સાથે ચર્ચા કરી, શાળામાં હરિજન પ્રવેશનો નિર્ણય લેવાયો. ગિજુભાઈ અને હરભાઈ પણ સંસ્થાને બીલખા આશ્રમના વર્ચસ્વથી મુક્ત કરવાની મથામણમાં હતા જ. છેવટે બીલખા આશ્રમ સાથેનો સંબંધ છૂટ્યો. ગાંધી વિચારધારાના પ્રભાવે ક્રિયાકાંડી પરંપરાઓનો ત્યાગ કર્યો. નાનાભાઈ ઈ. સ. ૧૯૦૪ થી ૧૯૨૦ સુધી મહારાજશ્રીના રીતસરના શિષ્ય રહેલા એ 'ગુરુપદ થોડું ખળભળ્યું.' જો કે મહારાજશ્રી પ્રત્યેનો એમનો આદરભાવ જીવનભર જળવાઈ રહેલો. ત્યારબાદ સંસ્થાનું સામાજિક પાસું બદલાયું. વિવેકપૂર્ણ નવી જીવનમર્મની પરંપરાઓ શરુ થઈ. દક્ષિણામૂર્તિ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થા બની. તેણે ખાદી અપનાવી. વિદ્યાર્થીઓના પ્રવેશમાં જ્ઞાતિભેદ રહ્યો નહિ. વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વને કેન્દ્રમાં રાખીને સંસ્થાના કેળવણી વિષયક સિદ્ધાંતો નક્કી થયા. દક્ષિણામૂર્તિને ભાવનગરના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓનો અને તેથી યે વિશેષ બહારના વિદ્યાર્થી પ્રેમીઓનો સદ્ભાવ પ્રાપ્ત થયો. વળી સંસ્થાના ભાવનગર રાજ્ય સાથેના સંબંધો મીઠા હતા. નાનાભાઈ નવાયુગનાં એંધાણ ઓળખીને જૂના અને નવા વિચારોના કડી રૂપ બન્યા. ગાંધી વિચારસરણીના પુરસ્કર્તા બન્યા.

ઈ. સ. ૧૯૨૫માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક પદે

તેમની વરણી થઈ. દક્ષિણામૂર્તિએ વિના વેતને નાનાભાઈની સેવા વિદ્યાપીઠને ઊછીની આપી! (તેમને માસિક રૂ. ૮૦/ વેતન મળતું હતું) નાનાભાઈએ કુલનાયક તરીકેનાં બે વર્ષ દરમ્યાન વિદ્યાપીઠમાં આંતરિક સુમેળ સ્થાપી તેને સ્થિરતા આપી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થયા પછી પુનઃ દક્ષિણામૂર્તિના કામમાં ગુંથાઈ ગયા.

એ દિવસોમાં નાનાભાઈના જીવનમાં બે વસમા બનાવો બન્યા. સંસ્થાનો એક વિદ્યાર્થી હોજમાં ન્હાવા ગયેલો ત્યાં ડૂબીને મૃત્યુ પામ્યો, પોતાના બે પુત્રો - પાંચવર્ષનો બાબુ અને અઢી વર્ષનો જગદીશ ટૂંકી માંદગીમાં અવસાન પામ્યા. ઉપરા ઉપરી મૃત્યુના આ બનાવના આઘાતના કારણે ઘા જીરવી ન શકતાં નાનાભાઈ ગંભીર રીતે બિમાર પડ્યા. હવાફેર માટે સોનગઢ અને પછી પંચગની જઈને રહ્યા. પૂ. બાપુએ પણ પોતાની લાક્ષણિક ઢબે તેમની સંભાળ લીધેલી.

ઈ. સ. ૧૯૩૦માં નમક સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. મહાદેવભાઈએ નાનાભાઈને વીરમગામ પહોંચી જવાનો તાર કર્યો. નાનાભાઈએ સંસ્થામાંથી રાજીનામું આપ્યું. સ્ટેશને તેમને વળાવવા મોટું મિત્રમંડળ આવ્યું હતું. ટ્રેઈનને ઊપડતી રોકીને નાનાભાઈને વિદાય આપવા માટે ભાવનગરના દીવાન પરમવંદનીય પ્રભાશંકરભાઈ પટ્ટણી પોતે આવ્યા અને તેમનો વાંસો થાબડીને આશીર્વાદ આપ્યા.

વીરમગામ છાવણીમાં ગુજરાત - સૌરાષ્ટ્રના લગભગ દોઢસો - બસો સત્યાગ્રહીઓ હતા. એમાં દક્ષિણામૂર્તિના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની આગવી ભાત પાડી હતી. શિબિરાધિપતિ તરીકેની જવાબદારી નાનાભાઈના શિરે હતી. ઉપશિબિરાધિપતિ હતા ચમનભાઈ વૈષ્ણવ. નાનાભાઈએ સત્યાગ્રહના કાર્યક્રમોનું આયોજન અને સૈનિકોના યોગક્ષેમની વ્યવસ્થા, આદર્શ કેળવણીકાર અને સ્નેહાળ વડીલ તરીકે સુપેરે કર્યા. તેમણે લડતની છાવણીને જીવનઘડતરની શાળા બનાવી દીધી. આખરે નાનાભાઈની ધરપકડ થઈ. કેસ ચાલ્યો અને સાબરમતી જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા. પાંચ માસ પછી જેલમાંથી છૂટ્યા. ઈ. સ. ૧૯૩૩માં મનુભાઈ પંચોળી ગૃહપતિ તરીકે દક્ષિણામૂર્તિમાં જોડાયા. ઈ. સ. ૧૯૩૫માં નાનાભાઈ ફંડ માટે જાપાનનો પ્રવાસ કરી આવ્યા. ઈ. સ. ૧૯૩૭માં હરિપુરા કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં દક્ષિણામૂર્તિની ટુકડીએ સફાઈ વિભાગમાં સુંદર કામગીરી કરી હતી. આ સમયગાળામાં દક્ષિણામૂર્તિની કલુષિતતાથી અસ્વસ્થ નાનાભાઈનું મન દક્ષિણામૂર્તિ પરથી ઊઠી ગયું હતું. ગામડાંના પ્રશ્નો અંગે તેમના મનમાં વિચારો ઘોળાતા હતા. એ વખતે પૂ. ગાંધીજીએ નઈ તાલીમની યોજના દ્વારા કેળવણીને ગામડાંમાં લઈ જવાની વાત કરી.

નાનાભાઈએ એ વિચાર ઝીલી લઈને સર્પ કાંચળી ઊતારે

તેમ ભાવનગર છોડીને ૨૨ માઈલ દૂર આંબલામાં ગ્રામ-દક્ષિણામૂર્તિની ઈ. સ. ૧૯૩૮માં સ્થાપના કરી. દક્ષિણામૂર્તિની મિલકત અંગેની શંકા-કુશંકાઓનું નિરસન કરતાં જાહેર કર્યું : “દક્ષિણામૂર્તિની મિલકતની એક પાઈ પણ મારે શિવનિર્માલ્ય છે.” દક્ષિણામૂર્તિમાંથી એક માત્ર ‘દક્ષિણામૂર્તિ દેવ’નું જુનું તૈલ ચિત્ર તેઓ આંબલા લઈ ગયા. નાનાભાઈની નીતિમત્તાનો પાયો પોતે સ્વીકારેલાં જીવનમૂલ્યોને પ્રામાણિકતાથી દઢ પણે વળગી રહેવામાં અને જરૂર જણાય છે ત્યારે પ્રિય હોય તેનો પણ સહજ રીતે ત્યાગ કરવાની શક્તિને કહી શકાય. કોલેજના પ્રોફેસરમાંથી ગામડાની પ્રાથમિકશાળાના મહેતાજી પોતે બની શક્યા અને નાનાભાઈએ પોતાનું સદ્ભાગ્ય ગણ્યું. એ જ નઈ તાલીમનો વિજય ગણી શકાય. નાનાભાઈનું એ વિરાટ પગલું સૌરાષ્ટ્રના સીમાડાઓ ઓળંગીને દેશભરમાં વ્યાપ્યું. આંબલા પછી મણારમાં લોકશાળા અને આંબલામાં અધ્યાપન મંદિર શરૂ કર્યાં.

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી શિક્ષણકાર્યની સાથે શિક્ષકો અને કાર્યકરો માટે શિબિરો યોજ્યા. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ બાદ ઈ. સ. ૧૯૪૮માં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના આગ્રહથી સૌરાષ્ટ્રમાં ઢેબરભાઈના મંત્રીમંડળમાં શિક્ષણપ્રધાન બન્યા. એટલો સમય રાજકોટ રહ્યા. એક વર્ષબાદ સ્વેચ્છાએ છૂટા થઈને આંબલા પહોંચી ગયા. ઉચ્ચ શિક્ષણના અભ્યાસ માટે આંબલાથી છ’એક માઈલ દૂર સણોસરામાં કાકાસાહેબ કાલેલકરના હસ્તે ‘લોકભારતી’નું મંગલાચરણ થયું. (૧૯૫૩) ત્યાં તેમને મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક), મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટ, ન.પ્ર. બુચ જેવા વિદ્વાન અને ભાવનાશીલ શિક્ષણવિદોનો સાથ મળ્યો. લોકભારતીની સંસ્થા નાનાભાઈના જીવનમાં કળશરૂપ બની. ઈ.સ. ૧૯૫૪માં ભારત સરકારે ડેન્માર્કમાં કેળવણી અને પશુપાલન અંગે અભ્યાસ કરવા નાનાભાઈની આગેવાની નીચે પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલેલું. મનુભાઈને પણ તેઓ સાથે લઈ ગયેલા. ડેન્માર્કથી આવ્યા પછી ત્યાંની લોકકેળવણીનું ઊંડું અવલોકન તેમની આગવી શૈલીમાં રજૂ કરેલું. ઈ. સ. ૧૯૫૪ થી ૧૯૫૭ રાજ્યસભાના નિયુક્ત સભ્ય રહ્યા.

ધાર્મિક સંસ્કારમાં ઊછરેલા નાનાભાઈ ઉપનિષદ, ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, શ્રીમદ્ ભાગવત વગેરે ગ્રંથોના ઊંડા અભ્યાસી હતા. પ્રાચીન ગ્રંથોનો નવાયુગ સાથે અનુબંધ જોડીને વિદ્યાર્થીઓ અને બહુજન સમાજને રસ પડે એવી સરળ ભાષામાં ગુજરાતીમાં ઉતારનાર નાનાભાઈને સ્વામી આનંદે ‘વ્યાસ વાલ્મિકીના વારસ’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. સાહિત્ય ક્ષેત્રે અને લોકકેળવણીના ક્ષેત્રે તેમનું મૂલ્યવાન પ્રદાન છે. મહાભારતનાં પાત્રો, રામાયણનાં પાત્રો, લોકભારત (૧૨ પુસ્તકો), લોક રામાયણ (૬ પુસ્તકો) શ્રીમદ્ ભાગવત, હિન્દુ ધર્મની

આખ્યાયિકાઓ, ઉપનિષદો જેવાં પુસ્તકો આબાલ વૃદ્ધ સૌને સરખા આકર્ષે છે. ‘ઘડતર અને ચણતર’ ૧-૨ નાનાભાઈની આત્મકથા નિમિત્તે દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના કેળવણીના નવા રાહની ઘડતરકથા છે. જે ‘અનોખા કેળવણીકારની અનોખી આત્મકથા’ ગણાઈ છે. નાનાભાઈએ વિભિન્ન વિષયોનાં પચાસેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. ‘કેળવણીની પગદંડી’માં તેમના કેળવણી વિષયક વ્યાખ્યાનો ગ્રંથસ્થ થયાં છે. શિક્ષણક્ષેત્રે તેમના મૂલ્યવાન પ્રદાન બદલ ઈ. સ. ૧૯૬૦માં ભારત સરકાર દ્વારા ‘પદ્મશ્રી’ નો એવોર્ડ મળ્યો.

નાનાભાઈની દીર્ઘકાલીન સેવા બદલ, શ્રી રવિશંકર મહારાજના હસ્તે તેમને સન્માન થેલી (બે લાખ ત્રીસ હજાર રૂપિયા) અર્પણ કરવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૯૬૦ ડિસેમ્બર. આ થેલીની રકમ તેમણે લોકભારતી સંસ્થાને સોંપી દીધી. એ જ વર્ષે પુત્ર નરેન્દ્રનું ૩૪ વર્ષની યુવાન વયે અકાળ અવસાન થતાં તેનો કારી ઘા જીરવવો નાનાભાઈ માટે વસમો થઈ પડ્યો. પડી જવાથી પગના થાપાનું હાડકું ભાંગી જવાથી પચારી વશ થયા. પરંતુ અંતકાળ સુધી મનની સમતા અને જ્ઞાનની ઉપાસના જળવાઈ રહી. વિજ્ઞાન અને અન્ય ક્ષેત્રે થતી પ્રગતિ વિશે જાણી લેવાની ઉત્સુકતા ધરાવતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૬૧ના ડિસેમ્બરની ૩૧મીએ નાનાભાઈનો જીવનદીપ બૂઝાયો.

આદર્શ કેળવણીકાર, ગુરુવર્ય નાનાભાઈના વિશિષ્ટ પ્રદાન વિશે પંડિત સુખલાલજીએ જણાવ્યું કે : “કોઈ પણ સંસ્થાએ પ્રાણવાન રહેવું હોય તો સંસ્થાના સ્થાપક અને મુખ્ય જવાબદારે તે સંસ્થાને તેજ અર્પતા રહે, વિકસાવતા રહે એવા શિષ્યો નિપજાવવા જોઈએ. હું સમજું છું કે નાનાભાઈએ એવી નાની પણ દીપમાળાઓ પ્રગટાવી છે. સૌરાષ્ટ્રના ઘડવૈયાઓમાં શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટ શિક્ષણના સાધક તપસ્વી તરીકે ચિરંજીવ બન્યા છે.

બાલ શિક્ષક પ્રણેતા

ગિજુભાઈ બધેકા

“પળે પળે નાનાં બાળકોમાં વસતા મોટા આત્માનું હું દર્શન કરું છું. એ દર્શન મારામાં એ પ્રેરણા ઉપજાવી રહ્યું છે કે બાળકોના અધિકારોની સ્થાપના કરવાને જ હું જીવતો રહું અને એ કરતાં જ હું મરી ખૂટું.” ગિજુભાઈએ બાળકેળવણીને જીવનકાર્ય ગણીને ‘પચાસ વરસની આવરદામાં સો વરસનું કામ કરી છૂટવાનું પોતાનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કર્યું.’

વલભીપુરના ત્રવાડી બધેકા બ્રાહ્મણો બળૂકા અને થોડીઘણી યે જમીનજાગીર હોવાને કારણે ગરાસદાર ગણાતા. ભગવાનજી શંકર બધેકા એ જમાનામાં વકીલાત કરતા હતા. સ્વભાવે મીઠા અને બુદ્ધિશાળી. ધાર્મિક પ્રકૃતિનાં કાશીભાઈ સ્વભાવે સાલસ અને કુટુંબવત્સલ હતાં.

તેમના પુત્ર ગિરજાશંકર - ગિજુભાઈ ૧૫મી નવેમ્બર ૧૯૮૫માં જન્મ. વતન વલ્લભીપુર (વળા). બાલ્યકાલ-કિશોરકાળ વીતાવ્યો વળામાં. ગામડાંની ધૂડી નિશાળ કરતાં વધારે ભણતર થયું સાહસિક મિત્રો સાથે શેરીઓમાં અને સીમમાં રમતાં, રખડતાં, પરાક્રમ કરવામાં, નાનપણથીજ વિદ્યાવ્યાસંગી અને પુસ્તકપ્રિય ગિજુભાઈ સ્વભાવે સાહસિક હતા. તેમના મિત્રો પણ એવા જ પાણીદાર હતા.

એકવડો મધ્યમસરનો બાંધો, ઘઉંવણો વાન, અને બદામી રંગની પાણીદાર આંખોવાળા ગિજુભાઈ સામી વ્યક્તિને નજર પડે જ પારખી લેતા.

ભાવનગર મામાને ઘેર ભણવા દાખલ થયા. મામા હરગોવિંદભાઈ પંડ્યા ભાવનગરમાં સ્ટેશન માસ્ટર હતા. પ્રામાણિક અને પાર્શ્વિક વૃત્તિના હરગોવિંદભાઈ બીલખા શ્રીમત્રથુરામ શર્માના શિષ્ય હતા. મામાના ઉજ્જવળ ચારિત્ર્યની ગિજુભાઈના જીવન પર ઊંડી અસર પડી હતી. તેઓ જ દક્ષિણામૂર્તિના આદ્ય સ્થાપકો માહેના એક સન્માનનીય 'મોટાભાઈ'.

મેટ્રિક થયા પછી કમાણી માટે આફ્રિકા ઊપડ્યા. જુદી જુદી નોકરીના જાતજાતના અનુભવોએ તેમનાં જીવનનું ઘડતર કર્યું. ગોરા વકીલ મિ. જી. પી. સ્ટીવન્સનને ત્યાં નોકરી કરતા હતા ત્યારે તેની પાસે માર્ગદર્શન લેવા જાય ત્યારે એક જ ઉત્તર મળે "તારુ ભેજું વાપર." બેન્જામીન ફાંકલીનનું એક વાક્ય વાંચેલું "વપરાતી ફૂંચી હંમેશા ઊજળી રહે છે." આ બંને વાક્યો તેમનાં જીવનસૂત્રો બની ગયેલાં. જીવનની પળેપળનો તેમણે પૂર્ણપણે ઉપયોગ કર્યો. જિન્દગીભર સૌની વાત સાંભળી, વાંચી પણ ભેજું પોતાનું જ વાપર્યું. આફ્રિકાથી વતન પાછા ફર્યા બાદ વકીલાતના અભ્યાસ માટે મુંબઈ જઈ પહોંચ્યા. આજિવિકા માટે શાળામાં નોકરી લીધી. ત્યાંના વસવાટ દરમ્યાન રા.વિ. પાઠક, રવિશંકર રાવળ અને મહાદેવભાઈ દેસાઈનો મહામૂલો સાથ મળ્યો. વકીલાતની સનદ મેળવી મુંબઈ છોડ્યું. (૧૯૧૧)

ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં જામનગર સંસ્થાનમાં શિક્ષક થયા. શ્રીમત્રથુરામ શર્માના શિષ્ય ભાઈશંકર દવેનાં પુત્રી જડીબહેન સાથે ગિજુભાઈનાં લગ્ન થયાં હતાં. લગ્ન પછી તરત તેઓ એકલા આફ્રિકા ગયેલા. એ પછી મુંબઈ નિવાસ દરમ્યાન જડીબહેનને સાથે લઈ ગયેલા પણ હજી તો એ વિદ્યાર્થીજીવન હતું. મુંબઈથી આવીને વઢવાણમાં વકીલાત શરૂ કરી. તેમના ગૃહસ્થાશ્રમનો પ્રારંભ થયો. પૈસો અને પ્રતિષ્ઠા મળ્યાં પણ કામમાં મન ખૂંચતું નહોતું. ઈ. સ. ૧૯૧૩માં પુત્ર નરેન્દ્રનો જન્મ થયો. તેને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાના વિચારે નવું વાંચન શરૂ કર્યું. દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ દેસાઈની સૂચનાથી મોતીભાઈ અમીનની શાળા - વસોની મુલાકાત લીધી. તેમણે મેડમ મોન્ટેસોરીનું પુસ્તક આપ્યું.

તેના વાંચને ગિજુભાઈના મનમાં બાળકેળવણીનું બીજ રોપાયું.

એ અરસામાં દક્ષિણામૂર્તિનું બંધારણ ઘડવા મામાએ તેમને ભાવનગર બોલાવેલા પછી મામાનાં સૂચનથી વકીલાત છોડી. છાત્રાલયના ગૃહપતિના મદદનીશ તરીકે ૧૩-૧૧-૧૯૧૬ના રોજ દક્ષિણામૂર્તિમાં આજીવન સભ્ય તરીકે જોડાયા. નાનાભાઈ અને ગિજુભાઈએ કુમારશાળા અને પછી વિનયમંદિર શરૂ કર્યું તેના આચાર્ય બન્યા ગિજુભાઈ. ગિજુભાઈ પાસે પ્રયોગકારની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને નવું કંઈક કરવાની તમન્ના હતી.

વિનયમંદિરના અધ્યાપક અને આચાર્ય ગિજુભાઈનું રામનારાયણ ના. પાઠકે શબ્દચિત્ર આપ્યું છે : "પેની સુધી પહોંચતું લાંબુ ધોતિયું, ઘૂંટણ નીચે ઢળકતો લાંબો કોટ, માથે કાઠિયાવાડી ફેંટો, મોટી મૂછો અને ચશ્મા..." શિસ્તના તેઓ ભારે આગ્રહી હતા. શાંતિ ને વ્યવસ્થાના ચાહક હતા. સ્વચ્છતા અને સુધડતાના પાઠ તેઓ પોતાના જીવનથી ભણાવતા હતા."

ગિજુભાઈ છાત્રાલયમાં તથા શાળામાં વિદ્યાર્થીને જીવનલક્ષી કેળવણી આપવા મથતા હતા. વિચાર કરતાં તેમને લાગ્યું કે બાળપણથી જ સંસ્કારસિંચન થવું જોઈએ. મોટાભાઈ - નાનાભાઈ સમક્ષ પ્રસ્તાવ મૂક્યો. બાલમંદિરની જાહેરાત થઈ. ઈ. સ. ૧૯૨૦ની પહેલી ઓગષ્ટના શુભદિને શ્રીમતી રમાબહેન પટ્ટણીના શુભ હસ્તે નાનકડાં એવા ભાડાનાં મકાનમાં બાલમંદિર ખૂલ્યું મૂકાયું. અહિં જ સ્વતંત્ર બાલશિક્ષણયુગના ભાવિ બાલમંદિરનું બીજારોપણ થયું.

બાલમંદિરમાં વાર્તાઓ અને રમતો દ્વારા બાળકોનો વિશ્વાસ-પ્રેમ સંપાદિત કરીને બાળકોનાં 'મૂંઝળી મા', વકીલ અને ન્યાયાધીશ બન્યા. ગિજુભાઈએ નોંધ્યું છે કે, 'વ્યવસ્થાને માટે મને વાર્તાની ચાવી જડી.' તો 'પ્રાર્થનાથી સ્વસ્થ બેસવાનો આચાર આવ્યો.' ગિજુભાઈ અને બાલશિક્ષણ તદ્દપ બન્યાં.

તા. ૪-૫-૧૯૨૨ના શુભદિને તન્નેશ્વર ટેકરી પર પોતાનાં મકાનમાં, પ્રાતઃસ્મરણીય પૂ. કસ્તુરબા ગાંધીના વરદ્ હસ્તે બાલમંદિરના ઉદ્ઘાટનની મંગલવિધિ થઈ. તેમને સમર્થ સાથી તરીકે મળ્યાં તારાબહેન મોડક. તેઓ રાજકોટની કોલેજનું પ્રિન્સીપાલપદ છોડીને ગિજુભાઈનાં શિષ્યા, સહકાર્યકર અને બાળકેળવણીકાર બન્યાં. હવે ગિજુભાઈનું કાર્ય બમણા વેગથી આગળ વધ્યું. બાલમંદિર, અધ્યાપનમંદિર, નૂતનબાલશિક્ષણ સંઘ, શિક્ષણ પત્રિકા અને બાલ સાહિત્ય પ્રકાશન - દરેકમાં શ્રી તારાબહેન ગિજુભાઈની બીજી પાંખ સમાં બની રહ્યાં.

બાળકોના અંતરમાં પ્રવેશવાની ગિજુભાઈની રીત જીવન-વિજ્ઞાનના જાણકારની સાચી રીત હતી. મનોવૈજ્ઞાનિકની શાસ્ત્રશુદ્ધ દૃષ્ટિ ગિજુભાઈને ઊંડા આત્મમંથન અને આત્મવિચારમાંથી પ્રાપ્ત

થઈ હતી. બાલમંદિરમાં ગિજુભાઈનું સ્વરૂપ સાવ જૂદું જ રહેતું. “બાળકોના વ્યક્તિત્વ પાછળ લુપ્ત થવાની ગિજુભાઈની કળા અદ્ભુત હતી.”

બાલનાટકોની રંગભૂમિ રચીને બાલશિક્ષણની દુનિયામાં એક નવી ભાત પાડી. શ્રી રામનારાયણ ના. પાઠકે લખ્યું છે કે “ગિજુભાઈએ પોતાની આપસૂઝથી વૈજ્ઞાનિક ઢબે બાલનાટકો રચ્યાં, તેના શણગાર સજયા અને રંગભૂમિ પર ઊતરીને આકાશનાં ફૂલ પૃથ્વી પર લાવી બતાવ્યાં.” નાટ્યપ્રયોગોની બાળકો પર થતી સૂક્ષ્મ અસરોને અવલોકી, એક સામાજિક સંસ્કાર રૂપે બાળકોને નાસ્તો આપતી વખતે પણ તાલીમની દૃષ્ટિ રહી. તો નાની પાવડીઓ, કોદાળીઓ આપીને બાગકામની પ્રવૃત્તિ કરાવી. નૂતન બાલશિક્ષણનો પ્રયોગ ગિજુભાઈને મન જીવનની સાધના હતી. ગિજુભાઈની નામના સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસરવા લાગી. તેમની બાલશિક્ષણની તાલીમ લેવા પહેલાં બે શિક્ષકો આવ્યા : રાષ્ટ્રીય શાળા વઢવાણના વજુભાઈ દવે અને ભોગીભાઈ પરીખ. શિયાળાની ઠંડીમાં વહેલી સવારે ઊઠીને ગોદડું ઓઢીને ગિજુભાઈ વ્યાખ્યાન આપતા. તેથી આ પ્રાથમિક વર્ગને ‘ગોદડા અધ્યાપન મંદિર’ એવું બહુમાન મળેલું.

ઈ. સ. ૧૯૨૫માં બાલશિક્ષણનો લાભ હજારો બાળકોને મળે એ માટે અધ્યાપન મંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું. એ જ વર્ષે દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરનાં આંગણે, શ્રીમતી સરલાદેવી સારાભાઈના અધ્યક્ષપદે, પ્રથમ મોન્ટેસોરી સંમેલન ભરાયું. બાલશિક્ષણના કાર્યને વેગ આપવા ‘નૂતન બાલ શિક્ષણ સંઘ’ની સ્થાપના થઈ, અને તેના મુખ્યત્ર તરીકે ‘શિક્ષણ પત્રિકા’ માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું. તેના તંત્રીઓ હતાં શ્રી ગિજુભાઈ અને શ્રીમતી તારાબહેન. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ એ કેવળ શિક્ષણ પદ્ધતિ નથી, જીવનની ફિલસૂફી છે.” એ વિચારને અનુસરીને બાલશિક્ષણના સાહિત્યના પ્રકાશન અર્થે સંસ્થાએ પ્રકાશન મંદિર ખોલવાનું નક્કી કર્યું. તેની જવાબદારી ગોપાલરાવ વિદ્યાસે ઉપાડી લીધી. ગિજુભાઈ એટલે ‘બાળ કેળવણીની જંગમ વિદ્યાપીઠ’. તેમના શિષ્યોએ ગુજરાતભરમાં બાળકેળવણીનો ડંકો વગાડ્યો. બાળકો માટેનું વિપુલ સાહિત્યસર્જન એ બાલશિક્ષણક્ષેત્રે ગિજુભાઈનું નવપ્રસ્થાન.

જુગતરામભાઈ દવે ઈ. સ. ૧૯૨૧-૨૨માં ભાવનગર આવેલા. તેમણે દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર પર કાવ્યની ધજા યડાવી.

બાલમંદિરિયું, બાલમંદિરિયું,
અમારું સુંદર સોહાય,
વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.

જુગતરામભાઈ અને ગિજુભાઈએ ‘ચાલણ ગાડી’નાં

સર્જનથી બાલસાહિત્યસર્જનનાં શ્રીગણેશ માંડ્યા. એ પછી આવ્યાં ‘મોટીબેન’, ‘સુંદરપાઠી’, ‘ભેરુ’ અને ‘આંબાવાડિયું’. આમ બાલસાહિત્યનું અનેકવિધ સર્જન થવા લાગ્યું.

બાલસાહિત્યમાળા, બાલસાહિત્ય ગુચ્છ અને વાર્તાઓ, બાળવાર્તાઓ અને બાળલોકગીત સંગ્રહ, કિશોરકથાઓ, ટૂંકા ટૂંકા વાક્યોની ફૂલજેવી કોમળ અને હળવી શૈલી. દક્ષિણામૂર્તિ ‘બાળસાહિત્યમાળા’ની ૮૦ પુસ્તિકાઓ અને ‘બાળસાહિત્ય ગુચ્છ’નાં ૨૫ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં.

બાલસાહિત્યમાં વિષયવૈવિધ્ય અને સ્વરૂપવૈવિધ્ય છે. બાળકને રસ પડે, મંત્રમુગ્ધ કરી દે તેવી ભાષાશૈલી છે. પદ્યમાં નાદમાધુર્ય, લયાત્મકતા અને ગેયતા છે. અભિવ્યક્તિની આગવી છટા છે. વાર્તામાં ગીતો અને જોડકણાં પણ આવે છે. વાર્તામાં માનવસૃષ્ટિ, માનવેતરસૃષ્ટિ, વાસ્તવિક અને કાલ્પનિક દુનિયા અને જીવંત ગ્રામ પરિવેશ નિરુપાયો છે. શ્રી સુન્દરમે નોંધ્યું છે કે “બાળ જોડકણાંનાં ૧૬૦ જેટલાં કાવ્યો સાચી કલ્પનાસભર કાવ્યસૃષ્ટિ છે.” એમનાં બાળનાટકોમાં વિષયવૈવિધ્ય અને દૃશ્યબાહુલ્ય છે. આનંદ આપે તેવા કલ્પનોત્તેજક, ભજવી શકાય તેવાં નાટકો આપ્યાં. ‘દલા તરવાડી’, ‘સસાભાઈ સાકળિયા’ વગેરે. ગિજુભાઈમાં ભરપુર વિનોદવૃત્તિ છે. વાર્તાઓમાં હાસ્યરસની ઈજો ઊડે છે, તેમનું બાલસાહિત્ય વાંચીને કાકાસાહેબે તેમને ‘બાલસાહિત્યના બ્રહ્મા’ કહ્યા છે.

ગિજુભાઈએ મા બાપો અને શિક્ષકો માટે શિક્ષણ સાહિત્ય રચ્યું છે. “આ તે શી માથાફોડ?”, “મા બાપ થવું આકરું છે” અને “મા બાપોના પ્રશ્નો” એ વાલીશિક્ષણ માટે સર્જેલું સાહિત્ય છે.

“વાર્તાનું શાસ્ત્ર” અને ‘કલાકારીગરીનું શિક્ષણ’ સંશોધનગ્રંથો તરીકે શિક્ષણક્ષેત્રમાં નવી ભાત પાડનારાં પુસ્તકો છે. ‘પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ પદ્ધતિઓ’ અને ‘ભાષા શિક્ષણ’ એ ગિજુભાઈના અનુભવનો નિયોડ આપતા વ્યવહારુ ગ્રંથો છે. ‘મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ’, ‘બાલ શિક્ષણ મને સમજાયું તેમ’ વગેરે શિક્ષણશાસ્ત્ર વિશેનાં પુસ્તકો છે. ‘પ્રાસંગિક મનન’ અને ‘શાંત પળોમાં’ વિચાર-ચિંતનનો પરિચય કરાવે છે. ‘દિવાસ્વપ્ન’ એ ગિજુભાઈનું શ્રેષ્ઠ સાહિત્યિક પ્રદાન ગણાયું છે. ગિજુભાઈના સાહિત્યને ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી ‘રણજીત રામ સુવર્ણચંદ્રક’ એનાયત થયો.’ ગિજુભાઈના અધ્યક્ષપદે અમદાવાદમાં શારદામંદિરમાં બીજું મોન્ટેસોરી સંમેલન યોજાયું. આ સંમેલન વધુ ગંભીર, વધુ સમૃદ્ધ, ઊંડાણભર્યું અને કાર્યક્ષમ નીવડ્યું. ગિજુભાઈએ પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાતો કહી. તેઓ આદર્શવાદીની સાથે વ્યવહારકુશળ પણ હતા. સૌથી વિશેષ તો તેઓ બાળકેળવણીના આર્ષદષ્ટા હતા.

ગિજુભાઈને સાંસારિક બાબતોમાં રસ નહોતો. કે પછી વિચાર કરવાનો સમય નહોતો. કુટુંબના યોગક્ષેમનું વહન જાણે કે ઈશ્વરે જ કર્યું. અંગત જરૂરિયાતો બહુ ઓછી. ઈ. સ. ૧૯૨૧-૨૨ થી ખાદી અપનાવેલી. તદ્દન સાદાઈથી રહે. 'ગિજુભાઈ આ ધોતિયું રજા માંગે છે' એમ કોઈક કહે ત્યારે બીજું મંગાવે. 'સાંભળ્યું! આ બચુની ડોકમાં આપણે હવે સૂતરનો તાગડો તો નાખીએ?' જડીબહેને બચુભાઈને જનોઈ આપવાની વાત કહી ત્યારે પહેલાં તો લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. પરંતુ પછી વિચાર કરીને કલામંદિરનાં પટાંગણમાં કુટુંબીજનો અને સ્નેહીમિત્રોની ઉપસ્થિતિમાં પૂ. કાકાસાહેબના હસ્તે શુદ્ધ મંત્રોચ્ચારથી બચુભાઈને યજ્ઞોપવિત ધારણ કરાવ્યું. જડીબહેનની ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ.

બાળકોના જીવનઘડતરમાં પૂરતું ધ્યાન આપ્યું. પુત્ર નરેન્દ્રભાઈ (બચુભાઈ) શાંતિનિકેતનમાં અભ્યાસ કરી સ્નાતક થયા. અને પૂ. ગાંધીજીના અંતેવાસી છગનભાઈ જોશીનાં પુત્રી વિમુબહેન સાથે રાજકોટ રાષ્ટ્રીયશાળામાં નાનાભાઈ ભટ્ટના શુભહસ્તે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. ગિજુભાઈની કર્મભૂમિમાં તેમના પછી નરેન્દ્રભાઈએ બાલમંદિર - અધ્યાપનમંદિર સંભાળ્યાં. એ પછી વિમુબહેને એ જવાબદારી નિભાવી. આજે દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા ઘણી વિકાસ પામી છે. વિમુબહેન બધેકા તેના નિયામક તરીકે સેવાઓ આપે છે.

ગિજુભાઈએ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં પણ પોતાની રીતે ભાગ લીધો. બોરસદમાં બહેનો પર પોલીસે લાઠી ચાર્જ કર્યો તેનાથી વ્યથિત થઈ 'બોરસદની વીરાંગના' પુસ્તિકા લખી. બારડોલીની લડત વખતે બાળકોની 'વાનરસેના' ઊભી કરી. આસપાસના ગામડાંઓમાં ફરી લોકસંપર્ક કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ સંગ્રામમાં હિજરતી માંડવામાં નિવાસ કર્યો. સુરત મુકામે શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતાના પ્રમુખપદે વાનરસેનાની પરિષદ બોલાવવામાં આવેલી.

ગિજુભાઈ પ્રવાસો અને લોકસંપર્ક દ્વારા બાળકેળવણીની ચેતના જગાડતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૩૬માં ગિજુભાઈના પ્રમુખસ્થાને કરાંચીમાં બાળમેળો ભરાયો. પોરબંદર નજીક 'ગાંધી આશ્રમ'માં હરિજન બાળકો માટેના બાલમંદિરના ઉદ્ઘાટન માટે વિદ્યાર્થીઓને લઈને ગયા. કચ્છની શાળાઓના નિરીક્ષણ માટે ૧૭ દિવસમાં એક હજાર માઈલનો પ્રવાસ કર્યો. દક્ષિણામૂર્તિમાં આજીવન સત્યપદની ૨૦ વર્ષની મુદત પૂરી થતાં (૧૯૧૬ થી ૧૯૩૬) સંસ્થામાંથી છૂટા થયા.

ગિજુભાઈનું નામ અને કામ બૃહદ્ ગુજરાતમાં પ્રસર્યું. તેમના વિદ્યાર્થીઓ, મિત્રો અને પ્રશંસકોએ અમદાવાદમાં તેમનું જાહેર સન્માન કર્યું. (૧૯૩૭) (ડૉ. બાર હજાર) સન્માન થેલી અર્પણ કરી. ગિજુભાઈએ આભાર દર્શનમાં કહ્યું :

“ગુજરાતનાં બાળકોનું આ સન્માન છે. હું તો માત્ર નિમિત્ત છું, એમ સમજું છું : તમે પણ સમજજો.” આખી થેલીની રકમ બાળકોના કલ્યાણાર્થે વાપરવા સંયોજકોના હાથમાં સુપરત કરી.

દક્ષિણામૂર્તિમાંથી છૂટા થયા ત્યારે અનેક સંસ્થાઓ તરફથી નિમંત્રણ મળ્યાં પણ તેમણે તેમનો સાભાર અસ્વીકાર કર્યો. છેવટે જૂના મિત્ર પોપટલાલ યુડગરનાં નિમંત્રણને સ્વીકારી રાજકોટમાં એક વર્ષ અધ્યાપનમંદિર ચલાવ્યું. રાજકોટ હતા ત્યારે જ તેમની તબિયત લથડી હતી. છતાં દીક્ષાન્ત સમારોહના પ્રમાણપત્રોમાં જાતે સહી કરી.

ગિજુભાઈનાં બે સ્વપ્નાં હતાં, 'બાલ વિદ્યાપીઠ' સ્થાપવી અને 'બાલ જ્ઞાનકોષ' તૈયાર કરવો.

સૌથી મોટી ઝંખના તો હતી આત્મદર્શનની. તેમણે મોંઘીબહેનને કહેલું કે, “પાછલી જિન્દગી હિમાલયમાં ગાળવી ને ત્યાં આશ્રમ સ્થાપવો એવી મારી ઈચ્છા છે. તું આવીશ?” ગિજુભાઈમાં ઊંડી આધ્યાત્મિકતા હતી. અને ગંભીર ધાર્મિકવૃત્તિની ગુમગંગા જેવી જે ધારા વહ્યે જતી હતી તે કોઈ કોઈ વાર પ્રસ્ફુટ સ્વરૂપે બહાર દેખાઈ જતી.

અત્યંત પરિશ્રમ પછી શરીર હાર્યું. હવાફેર માટે દેવલાલી - પંચગની લઈ ગયા. સારવાર અર્થે તેમના વિદ્યાર્થી મિત્ર પી.ડી. મિસ્ત્રી અને તેમનાં પત્ની શાન્તાબહેન સાથે હતાં. જીવનના અંતિમ દિવસોમાં ઉત્કટ ભક્તિરસનાં ભજનો સાંભળતા હતા. કુટુંબીજનો પણ ત્યાં આવ્યા.

તબિયતે ઉથલો મારતાં મુંબઈ હરકીશનદાસ હોસ્પિટલમાં રહ્યા. પક્ષાઘાતનો હુમલો હતો. છતાં મનની સ્થિરતા અને શાંતિ જળવાઈ રહેલાં. આત્મદર્શનની ઝંખના અધૂરી રહી તેની મૂંઝવણ અનુભવતા હતા. પુત્ર નરેન્દ્રભાઈને લખી આપ્યું. “Life is not eternal. I am closing my accounts.”

૨૩મી જૂન ઈ. સ. ૧૯૩૬ના રોજ ચિરવિદાય લીધી. ગિજુભાઈના અવસાન પછી પૂજ્ય ગાંધીજીએ સૂત્રાત્મક ભાષામાં તેમને ભવ્ય અંજલિ આપી છે.

ભાઈ ચંદુલાલ,

ગિજુભાઈ વિશે હું લખનાર કોણ? એમના ઉત્સાહ અને એમની શ્રદ્ધાએ મને હંમેશા મુગ્ધ કર્યો હતો. એનું કામ ઊગી નીકળશે.

બાપુના આશીર્વાદ.

બાળકોની 'મૂછાળી મા' ગિજુભાઈ, 'બાળક એ પ્રભુનો પયગંબર છે.' એ અમર સંદેશરૂપે ભાવિ પેઢીના ઘડવૈયાઓના સદાના ધ્રુવતારક બની રહ્યાં!

યજ્ઞમય જીવત જુગતરામ દવે

કામ કરો બહુ, ખૂબ ધસાઓ,
સુખે શતાયુ થાઓ.
માનવ તુજ, પથ આ જ અવર નહિ.
કર્મ કાં ગભરાઓ?

ઈશોપનિષદનાં તત્ત્વજ્ઞાનને જુગતરામભાઈએ સાદી લોકવાણીમાં ઊતાર્યું છે. જીવનમાં વણાયેલા આ ઉદ્ગારો ‘હોઠના નહિ પણ હૈયાનાં છે.’

જુગતરામભાઈ દવે, વતન સૌરાષ્ટ્રનું રજવાડી લખતર ગામ. (જિ. સુરેન્દ્રનગર) ગાંધીના સંગનો એવો ધક્કો વાગ્યો કે જઈને વસ્યા દક્ષિણ ગુજરાતના દીન, દરિદ્ર-દલિત, આદિવાસી સમાજ વચ્ચે સરભોણ-વેડછીમાં.

તા. ૧-૯-૧૯૮૨, પિતા ચીમનલાલ ગણપતરામ દવે, માતા નાનુબેનને ઘેર સંસ્કારી બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મ. ચીમનલાલ ધંધાર્થે મુંબઈ ગયેલા. મુંબઈમાં પ્લેગની બિમારી ફાટી નીકળી. બિમાર લોકોની ચાકરી કરતાં ચીમનલાલ પ્લેગના ભોગ બન્યા. પિતાનાં અવસાન વખતે જુગતરામભાઈની ઉંમર ૯ વર્ષની. માતા નાનુબા બન્ને બાળકોને લઈને પહેલાં સાસરે લખતર અને પછી પિયર વઢવાણમાં આવીને રહ્યાં.

જુગતરામભાઈના ઘડતરમાં મુખ્યફાળો પ્રભાવશાળી પિતામહ ગણપતરામભાઈનો અને સહનશીલ, ભક્તહૃદયી નાનુબાનો. દાદાએ નદીમાં તરતા શીખવ્યું. જે શોભ જીવનભર રહ્યો. “જુગતરામભાઈ, સોમાભાઈ” એવા માનભર્યાં સંબોધનથી સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ બક્ષ્યું. દાદાની સાથે ફરવા જતાં કુદરત અને ગામડાંનો પ્રેમ સાંપડ્યો. નાનુબાનાં પ્રેમ અને ભક્તિએ જીવનને સભર રાખ્યું. હરદાર ગયેલાં ત્યાં માતાનું મૃત્યુ થયું તેની વેદના જુગતરામભાઈના ચિત્તમાં ઊંડી ઊતરીને ભક્તિરૂપે અંકિત થઈ ગઈ. નાનપણમાં વઢવાણ-પ્રાંગણમાં દશેરા-હોળી વગેરે ઉત્સવમાં ઉત્સાહભરે ભાગ લેતા.

મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા જુગતરામભાઈ મોટાભાઈ માધવલાલ સાથે પિંપળવાડી-મુંબઈમાં રહ્યા. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બે વાર નાપાસ થવાથી છેવટે મોટાભાઈએ તેમને એક કંપનીમાં નોકરી શોધી આપી. આ ગાળામાં વિદ્વાન નરહરશાસ્ત્રીનાં ગીતા-ઉપનિષદો પરનાં પ્રવચનોના શ્રવણે ગીતાની સમજ ખીલી. મરાઠી અને સંસ્કૃતભાષાનાં મૂળિયાં થોડાં ઊંડા ગયાં. અહીં તેઓ સ્વામી આનંદના પરિચયમાં આવ્યા. તેમની ગીતારહસ્ય અને હિમાલય યાત્રાની વાતોથી પ્રભાવિત થયા. સ્વામી આનંદે તેમની સાહિત્યિક રુચિ જોઈને પરદેશી કંપનીમાંથી નોકરી છોડાવી ‘વીસમી સદી’

માસિકમાં કામ અપાવ્યું. અને પછી કાકાકાલેલકર પાસે વડોદરા મોકલી આપ્યા. સ્વામી અને કાકા સાથેનો જુગતરામનો સંબંધ જીવનભર ટક્યો.

વડોદરામાં બંગાળીભાષાનું શિક્ષણ, બંકિમચંદ્રની નવલકથાઓનું વાંચન અને કલાગુરુ રવિશંકર રાવળની સત્સંગતિ મળ્યાં. દેશપાંડે સાહેબે સયાજીપુરામાં ગ્રામદેવતા તરીકે સ્થાપેલા મારુતિનાં મંદિરના પુજારી બન્યા. અહીં રબારીઓના નેસમાં જઈને તેમના જીવનમાં રસ લીધો.

જુગતરામભાઈ માટે નવજીવનનું દ્વાર ખૂલે છે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં પ્રવેશથી. ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૩ આશ્રમમાં રહ્યા. ગાંધીજીના પરમ ભક્ત બન્યા. આશ્રમની સમૂહ પ્રાર્થના, સામૂહિક રસોડું, ઉદ્યોગપરાયણતા અને બાલકોએ તેમને આકર્ષ્યા. રાષ્ટ્રીય શાળામાં બાલશિક્ષક બન્યા. અહીં બાલશિક્ષણનો પારસમણિ મળ્યો. રવીન્દ્રનાથની ‘શીશુ’ ચોપડીના વાંચને નવી દૃષ્ટિ મળી. ગાંધી અને ગુરુદેવનો તેમના જીવનમાં સમન્વિત પ્રભાવ પડ્યો. ‘ચણીબોર’ અને ‘રાયણ’ બાલગીતોના સંગ્રહો તૈયાર થયા. સ્વામી આનંદ સાથે ‘નવજીવનના’ સંપાદન-પ્રકાશન કાર્યમાં જોડાયા. અસહકારના આંદોલનની પૂર્વ તૈયારીરૂપે બારડોલી તાલુકામાં ‘નવજીવન’ના પ્રતિનિધિ તરીકે જુગતરામભાઈને મોકલવામાં આવ્યા. ‘સંજય’ ઉપનામ દ્વારા લખાયેલા તેમના લેખોએ વાચકોમાં બારડોલી પ્રત્યે રસ જગાડ્યો. એમનું મન પણ ગામડે જવા ઉત્સુક બન્યું.

સ્વામી આનંદ જેલમાંથી છૂટ્યા એટલે ‘નવજીવન’ની જવાબદારી તેમને સોંપી. પૂ. ગાંધીજીને પ્રણામ કરીને જુગતરામભાઈ બારડોલી તાલુકાના સરભોણ ગામે પહોંચ્યા. ભુવાસણમાં નરહરિભાઈ સાથે મળી દૂબળાઓ માટે રાત્રિશાળા ચલાવવા લાગ્યા. પાટીદાર ધણિયામાની જોહુકમીથી રાત્રિશાળા ચાલી નહીં. વર્ગભેદનો અનુભવ થયો. સમાજની કાયાપલટ માટે ધીરજ રાખવી રહી! તેમણે સરભોણમાં આશ્રમ વિદ્યાલય ખોલ્યું. છગનભાઈ જોશી સાથે રાત્રીપરજ ગામડાંઓમાં “દરિદ્ર નારાયણનાં દર્શને” ફર્યા. સાથી મિત્રોની સલાહથી વિદ્યાલયને સરભોણથી બારડોલી આશ્રમમાં ફેરવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૪થી યૂનીભાઈ મહેતા પરિવાર સાથે વેડછીમાં રહીને સેવાકાર્ય કરતા હતા. જુગતરામભાઈએ પણ ત્યાં જવા વિચાર્યું.

વચ્ચે અણધાર્યાં બે કામો આવી પડ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૨૭માં બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે લોકજાગૃતિ માટે ‘બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા’ના સંપાદનની મુખ્ય જવાબદારી સંભાળી. આ સમયે આદિવાસીઓની સરલતા, ટેક અને વીરતાથી આકર્ષાયા. આ પ્રદેશમાં સેવા કરવાનો સંકલ્પ દઢ થયો. સત્યાગ્રહ પૂરો થતાં તેઓ વેડછી જઈ પહોંચ્યા.

બારડોલીના 'રાનીપરજ વિદ્યાલય'ને વેડછીમાં 'આશ્રમ ઉદ્યોગશાળા' નામ આપવામાં આવ્યું. આમ, જુગતરામભાઈએ વેડછીમાં આશ્રમી કેળવણીનો પાયો નાખ્યો. જેની પાછળ તેમની કવિસુલભ સૌન્દર્યદૃષ્ટિ અને શ્રેયાર્થીની આધ્યાત્મિકવૃત્તિ પણ કામ કરતી હતી.

આશ્રમમાં ગૌશાળા સ્થપાઈ. સફાઈ એ આશ્રમની વિશેષતા હતી. નાના-મોટા પ્રવાસો યોજાતા, રાનીપરજ પરિષદો ભરાતી. ખાદીકાર્યની પ્રવૃત્તિ ચાલતી. તેની સાથે જુગતરામભાઈએ શિક્ષણનું પરિમાણ જોડ્યું. રાષ્ટ્રીયશિક્ષણને વેડછીની ભૂમિ પર ચરિતાર્થ કરવાનો પુરુષાર્થ આદર્યો. પરિણામે વેડછીના સ્વરાજ્ય આશ્રમનું આદર્શ વ્યક્તિત્વ વિકસ્યું, અને ઉપસ્યું. વેડછીનો વડલો ફૂલ્યો, ફાલ્યો. જુગતરામભાઈએ આદિવાસી ગ્રામપ્રદેશમાં રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા પછાત પ્રજાનું જીવનસ્તર ઊંચે લાવવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૯૩૦ના નમક સત્યાગ્રહમાં વેડછી ગામ ગળાડૂબ પડી ચૂક્યું. જુગતરામભાઈ અને વેડછી મંડળ અહિંસક લડતમાં આગલે મોરચે સક્રિય રહ્યા. જુગતરામભાઈ પૂ. ગાંધીજીના ગામડાંના કાર્યક્રમો ગોઠવવાનું અને તેમનાં ભાષણોની નોંધ કરી લોકોને પહોંચાડવાનું કાર્ય કરતા હતા. સરકારે તેમને પકડીને જેલમાં પૂર્યાં. ઈ. સ. ૧૯૩૦-૩૨ થી '૩૬ સુધી. સત્યાગ્રહ દરમ્યાન અનેક વાર જેલમાં ગયા. વેડછી આશ્રમ બે વાર જામ થયો. જુગતરામભાઈએ તેમના ઉત્તમ વર્ષો કારાવાસમાં ગાળ્યાં. નાસિક, સાબરમતી, ભાવપલા, યરવડા અને વીસાપુરની જેલો જોઈ. છેલ્લે ઈ. સ. ૧૯૪૨માં સાબરમતી અને યરવડામાં અટકાયતી કેદી તરીકે રહ્યા.

જુગતરામભાઈને મન જેલવાસ એટલે આશ્રમજીવનની સાતત્યવાળી કડી. જેલમાં કાકાસાહેબ, વિનોબાજી અને ગુરુજી વગેરેના સત્સંગ અને સ્વાધ્યાયનો લાભ મળ્યો. જેલમાંથી પત્રો દ્વારા અન્નપૂર્ણાબહેન અને અન્યને માર્ગદર્શન આપ્યું. સૌથી મહત્વની સાધના તે તેમનું સાહિત્યસર્જન જેને તેમણે 'જેલજીવનનું જમાપાસું' કહ્યું છે. તેમનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય 'અંતર પટ' નાસિક જેલમાં રચાયું. 'આત્મરચના અથવા આશ્રમી કેળવણીના પ્રશ્નો' તથા 'ગીતા ગીતમંજરી' સાબરમતી જેલમાં લખાયાં. તો જેલવાસને કારણે તેમનું કેટલુંક તૈયાર સાહિત્ય નષ્ટ થયું. તે 'ઉધાર પાસું'. ઈ. સ. ૧૯૪૨-૪૩માં પૂ. બાપુએ જેલમાં ઉપવાસ કર્યા ત્યારે યરવડા જેલમાં જુગતરામભાઈએ પણ ૧૪ દિવસના ઉપવાસ કરેલા. ટૂંકમાં, જેલવાસ દરમ્યાન પણ તેઓ આશ્રમજીવન જીવતાં સતત સાપક બનીને રહ્યા. વેડછીનો આશ્રમ જમીમાંથી સૌની છેલ્લે મુક્ત થયો.

ઈ. સ. ૧૯૩૮ના હરિપુરા કોંગ્રેસમાં સ્વચ્છતા વિભાગના

વડા જુગતરામભાઈ હતા. આ વખતે હળપતિઓની જાગૃતિનું કામ થયું. તેમના હિતના કાયદાઓ થયા.

બાલશિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ જુગતરામભાઈનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. ગિજુભાઈની સાથે મળીને બાળકો માટે 'ચાલણગાડી', 'મોટીબહેન', 'ભેરુ' વગેરે પુસ્તકો તૈયાર કર્યાં. 'ગ્રામ બાલકેળવણીકાર', જુગતરામભાઈએ 'બાલવાડી'ની કલ્પના આપી. 'બાલવાડી શિક્ષણશિબિરો' દ્વારા બાલશિક્ષણના પ્રયાસો કર્યાં. 'બાલવાડી' ઉપર પ્રમાણભૂત ગ્રંથો લખ્યા. તારાબહેન મોકડે કહ્યું છે કે : "બાલશિક્ષણને ગ્રામપ્રદેશોમાં લઈ જવાનું ગિજુભાઈનું સ્વપ્ન જુગતરામભાઈએ સિદ્ધ કર્યું છે." મોન્ટેસોરીના 'રમકડાં'ને સ્થાને એમણે શોધેલાં 'કામકડાં' એ નઈતાલીમના 'ઉદ્યોગદ્વારા કેળવણી'ના વિચારનું પ્રગટરૂપ છે.

વેડછીમાં બુનિયાદી અને ઉત્તર બુનિયાદી શાળાઓ હતી. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ બાદ ઉચ્ચશિક્ષણ માટે 'ગાંધી વિદ્યાપીઠ' સ્થાપવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૯૬૭થી કાકાસાહેબ તેના કુલપતિ હતા. ઈ. સ. ૧૯૭૧થી જુગતરામભાઈ કુલપતિ બન્યા. બુનિયાદી તાલીમ શિક્ષણ વર્ગો ચલાવ્યા. અધ્યાપન મંદિરો શરૂ કર્યાં. જેણે અનેક આશ્રમશાળા અને બુનિયાદીશાળાઓને શિક્ષકો પૂરા પાડ્યાં. આમ, શિક્ષણક્ષેત્રે પૂર્વ બુનિયાદીથી માંડીને ગ્રામ વિદ્યાપીઠ સુધીના શુદ્ધ નઈ તાલીમના એક પછી એક સોપાનો તેમની પ્રેરણા અને પુરુષાર્થથી ખીલતાં ગયાં.

ઈ. સ. ૧૯૪૭માં આઝાદીના આગમનને વેડછીએ વધાવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૪૮માં પૂ. ગાંધીજીની હત્યા થઈ. રાષ્ટ્ર-પિતાના નિર્વાણનો શોક કવિહૃદયમાંથી શ્લોકરૂપે પ્રગટ્યો.

"એનું જીવનકાર્ય અખંડ તપો,
અમ વચ્ચે બાપુ અમર રહો."

આ સ્તોત્રે વેડછીની પ્રાર્થનામાં સ્થાન લીધું.

નવા યુગના નવાં રચનાત્મક કાર્યો માટે જુગતરામભાઈએ કેટલીક નવી સંસ્થાઓ ડિબી કરી. સર્વોદય યોજના, ગણોત્સવો, જંગલમંડળીઓ, ભૂદાન અને ગૌસેવા, આમ કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તરતું ગયું. છેલ્લે ડાંગવનનો વિસ્તાર ગુજરાતને અપાવ્યો. પ્રદેશ કે રાષ્ટ્ર ઉપર કોઈ કુદરતી કે માનવસર્જિત આફત આવી પડે એટલે જુગતરામભાઈ દોડી જતા. તાપીની રેલ, મોરબીમાં રેલસંકટ, દુષ્કાળમાં રાહતકાર્યો કર્યાં. બાંગ્લાદેશમાં શરણાર્થીની છાવણીઓમાં સેવાકાર્ય કર્યું. ચંબલના બહારવટિયાઓના આત્મસમર્પણ વખતે તથા સરહદી વિસ્તારના શાંતિકાર્યોમાં જુગતરામભાઈની 'શાંતિસેના'એ કામ કરેલું. વેડછીના વિકાસમાં સહકાર્યકરોના સહકારને તેઓ વિશેષરૂપે બિરદાવે છે.

બેઠી દડીનું મજબૂત ઘાટીલું શરીર, મોટી મૂંઝોથી ભરેલો

ચહેરો, બાલસદેશ નિર્દોષ હાસ્ય, પ્રેમાળ આંખો જોતાંવેત હૈયામાં વસી જાય એવી વ્યક્તિ તે જુગતરામભાઈ. 'જુ. કાકા' અને પછી 'જુ. દાદા'નાં વહાલસોપાં સંબોધનો પામ્યા.

નૈજિક બ્રહ્મચારી, આજીવન સેવા-શિક્ષણના ભેષધારી, જુગતરામભાઈ સાદું પરિશ્રમી જીવન જીવ્યા. આકાશ નીચે ખુલ્લામાં સૂતા અને ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરતા. ૮૫ વર્ષની વય થઈ ત્યાં સુધી 'પ્રાયી'નામની ઝૂંપડીમાં રહ્યા. તેમના હૃદયમાં અધ્યાત્મની ધારા નિરંતર વહેતી રહી હતી. સુરતની ગુજરાતની સાહિત્ય પરિષદના શિક્ષણ વિભાગના અધ્યક્ષની જવાબદારી નિભાવેલી. ઈ. સ. ૧૯૭૮માં 'જમનાલાલ બજાજ એવોર્ડ' દ્વારા સન્માનવામાં આવ્યા. એવોર્ડના એક લાખ રૂપિયા ગરીબોના ઉત્થાનના કાર્ય માટે અર્પણ કર્યાં. લોકોએ તેમનો 'અમૃત મહોત્સવ' યોજી તેમનું બહુમાન કર્યું.

સાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ તેમનું મૂલ્યવાન પ્રદાન છે. 'આત્મરચના અથવા આશ્રમી કેળવણી' સત્યાગ્રહી સેવકનું વસિયતનામું છે જેને કાકાસાહેબે આશ્રમમીમાંસા ગ્રંથ તરીકે ઓળખાવેલ છે. 'અંતરપટ આ અદીઠ' સમગ્રના સાધક ભક્તની રચના છે. તેમણે બાલગીતો, પ્રવૃત્તિગીતો અને રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાત પ્રમાણે કાવ્યો રચ્યાં. (ગીત નિર્જર) અનુવાદો આપ્યા. "કૌશિકાપ્યાન" કથાકાવ્ય રચ્યું. આ યોકનાટકકાર કવિએ 'આંધળાનું ગાડું' રચ્યું. બાલવાર્તાઓ લખી. ગીતોને પોતાની આગવી રીતે 'ગીતા ગીતમંજરી'માં ઊતારી. ઈશ ઉપનિષદની લોકશૈલીમાં રચના કરી. તો 'મારી જીવનકથા' એ જુગતરામભાઈની આત્મકથા કરતાં યે વિશેષ તો 'સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનો' એ ગ્રામોદ્ધારનાં અનેક રચનાત્મક કાર્યોની ગાથા છે. તળપદા કૌવતવાળી, વિષયોચિત ભાષા તેઓ પ્રયોજી જાણતા હતા. ગંભીરમાં ગંભીર વિષયને - વિચારીને સરળ ભાષામાં રજૂ કરવાની તેમનામાં સહજ શક્તિ હતી. તેઓ જીવન અને શબ્દના ઉપાસક હતા.

તા. ૧૪-૩-૧૯૮૫ના રોજ તેમનું દેહાવસાન થયું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આચાર્ય જુગતરામભાઈ, જન્મજાત શિક્ષક અને કવિ, લેખક, પત્રકાર અને કથાકાર, સેવાયજ્ઞના ઉપાસક આત્મરચનાના અનંતયાત્રી હતા.

શૈલભદ્ર સાહિત્યકાર

મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'

"એવં બુદ્ધે : પરં બુદ્ધવા" પરમને બુદ્ધિપૂર્વક ઉપાસવાનો જીવનભર પુરુષાર્થ કરનાર 'દર્શક' બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનારા સ્વાતંત્ર્ય સેનાની, સાહિત્યકાર, પીઠ ચિંતક, આદર્શ કેળવણીકાર, સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ શિક્ષક અને સંનિષ્ઠ લોકસેવક હતા.

૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૧૪, પંચાશિયા (તા. વાંકાનેર) મુકામે

જન્મ. નામ મનહર પછી મનુભાઈ અને ઉપનામ 'દર્શક' તરીકે જાણીતા થયા. પિતા રાજારામ પંચોળી શિક્ષક હતા. પ્રાથમિક શિક્ષણ તીથવા. લુણસર (જિ. સુરેન્દ્રનગર) અને માધ્યમિક શિક્ષણ વાંકાનેરમાં લીધું. લુણસરની લાઈબ્રેરીનાં બધાં પુસ્તકો વાંચી લીધેલાં.

ઈ. સ. ૧૯૩૦માં અંગ્રેજી છઠા ધોરણમાંથી, નમક સત્યાગ્રહમાં જોડાવા માટે અભ્યાસ અને ઘર છોડ્યાં. સીમિત વાતાવરણ છોડ્યું. મનુભાઈએ નોંધ્યું છે કે, "હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પડતો મૂકી હું નમક સત્યાગ્રહમાં ગયો ત્યારે મેં પિતાજીને કહેલું, "જરૂર પડ્યે પાછો આવી કુટુંબને ઉપયોગી થઈશ.. પિતાજીની રગોમાંની ઉદાત્ત દેશભાવનાએ મને લડતમાં જવાની રજા આપવા સાહસ કરાવ્યું હશે !"

નમક સત્યાગ્રહ વખતે અમૃતલાલ શેઠની આગેવાની નીચે ધોલેરા છાવણીમાં તેઓ જોડાયા. ત્યાં તેમને રાષ્ટ્રકાજે ફના થઈ જવા નીકળેલા સ્તુભાઈ અદાણી, વજુભાઈ શાહ, જયમલ્લભાઈ પરમાર જેવા મિત્રો મળ્યા. બરવાળા સામૂહિક સત્યાગ્રહ વખતે આઠેય સત્યાગ્રહી મિત્રોને એક સમાહ ધંપુકાની કાચી જેલમાં રાખેલા. મિત્રો વચ્ચેની ગોષ્ઠીમાં મનુભાઈ ઈતિહાસની વાતો કરતા, ઈ. સ. ૧૯૩૦ અને ૧૯૩૨ની લડતમાં તેમની બે વાર ધરપકડ થઈ. પહેલી વખત સાબરમતી અને ત્યાંથી નાસિક જેલમાં રાખેલા. નાસિક જેલમાં સ્વમાનના પ્રશ્ને સત્યાગ્રહીઓએ સત્યાગ્રહ શરૂ કરતાં આકરામાં આકરી સજાઓ ભોગવી. નાસિક જેલમાં સ્વામી આનંદના સહવાસનો લાભ મળ્યો. બીજી વખત વીજાપુર જેલમાં રાખેલા. ત્યાં શરદ સાહિત્ય વાંચ્યું. સાહિત્ય સર્જનનો પ્રારંભ થયો. 'કબ્રસ્તાન' અને 'બંદીઘર' રચાયાં. આ સમયગાળામાં ધ્રોળ, મોરબી, ધ્રાંગધ્રાની લડતોમાં પણ ભાગ લીધો. દેશી રજવાડાઓની જેલોમાં અનેક કષ્ટો સહ્યાં.

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં લડત સમેટાઈ જતાં, ભાલનાં ગામડાંઓમાં રહીને ધોલેરાના સત્યાગ્રહીઓ-નવયુવાનો લોકજાગૃતિનું કામ કરતા હતા. આ યુવાનો જીવનના સર્વાંગી વિકાસને તાલીમ માટે નાનાભાઈ ભટ્ટ અને ગિજુભાઈ પાસે દક્ષિણામૂર્તિ-ભાવનગર આવેલા. એક મહિનાની તાલીમ પછી તેમાંથી મનુભાઈ પંચોળી અને કાંતિભાઈ શાહ સંસ્થાના છાત્રાલયના ગૃહપતિ તરીકે જોડાયા. મનુભાઈ ઠક્કરબાપા દરિજન આશ્રમમાં સાંજના બે કલાક મદદ માટે જતા હતા. તેઓ નાનાભાઈ પાસેથી ઉપનિષદો સમજ્યા. રોમ અને ગ્રીસના ઈતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો. સ્વાધ્યાયથી સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, બંગાળી, હિન્દી ભાષા શીખ્યા. 'જલિયાંવાલા' અને 'અઢારસો સત્તાવન' નાટકો લખ્યાં. શ્રી અમૃતલાલ શેઠે તેમની ઈતિહાસ પ્રીતિ જાણીને 'સૌરાષ્ટ્ર' પત્ર તરફથી ભારતનું પરિભ્રમણ કરવા સૂચવ્યું.

મનુભાઈ પંચોળીએ જયમલ્લભાઈ અને બાબુભાઈ શાહને સાથે લઈને ભારતયાત્રા (આઠ મહિના) કરી. બ્રહ્મદેશનો પણ પ્રવાસ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૩૬-૩૭માં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું કામ સંભાળ્યું. ઈ. સ. ૧૯૩૮માં રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો.

ઈ. સ. ૧૯૩૮માં નાનાભાઈ ભટ્ટે શરૂ કરેલ ગ્રામ-દક્ષિણામૂર્તિ આંબલામાં સૌ પ્રથમ જોડાનાર સાથી હતા મનુભાઈ. લોકશાળામાં 'વસુવિદ્યા' કરતાં 'કૃષિવિદ્યા'નો ઉદ્યોગ તેમને ચડિયાતો લાગવાથી એમનું શિક્ષણ શરૂ કરવાનું વિચાર્યું. મનુભાઈ કૃષિનિષ્ણાત શ્રી ઈસ્માઈલભાઈ નાગોરી પાસે તરવડા (જિ. અમરેલી) તેમની વાડીએ છ મહિના રહીને કૃષિ-ગોપાલનની તાલીમ લઈ આવ્યા. અને લોકશાળામાં પ્રયોગ કરી સાબિત કર્યું કે, "કૃષિ-ગોપાલન વિદ્યા અનુબંધની કસોટીએ કસતાં ચડિયાતો ઉદ્યોગ છે." આજે મોટા ભાગનાં ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલયોમાં કૃષિને ઉદ્યોગના વિષય તરીકે સ્વીકારેલ છે. એસ. એસ. સી. બોર્ડની માન્યતા પણ મળી છે. નઈ તાલીમક્ષેત્રે મનુભાઈનું આ વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. યજ્ઞકાર્ય ગણીને તેમણે જાતે પરિશ્રમ કર્યો. આંબલા-લોકભારતીની વેરાન જમીનમાં ફળઝાડો ઉછેર્યાં. ઊંચી જાતની ગાયોની ગૌશાળા વીકસાવી. તેમાં ભરપૂર સાથ મળ્યો સાથી કાર્યકરોનો અને વિદ્યાર્થીઓનો. ઈ. સ. ૧૯૩૮માં પૂ. મહાત્માજીની ઉપસ્થિતિમાં વિજયાબહેન પટેલ સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. આંબલા આવીને વિજયાબહેને મનુભાઈની સાથે જ સંસ્થાનું કામ ઉપાડી લીધું.

ઈ. સ. ૧૯૪૨માં 'ભારત છોડો' આંદોલન વખતે મનુભાઈની ધરપકડ થતાં ભાવનગરમાં ૧૧ મહિના જેલવાસ ભોગવ્યો.

નાનાભાઈને બહારગામ જવાનું વધારે થતું એટલે સંસ્થાની બધી જવાબદારી મનુભાઈ પર રહેતી. સંસ્થાના સંચાલનની સાથે તેમનાં સ્વાધ્યાય અને લેખન પ્રવૃત્તિ અવિરતપણે ચાલુ હતાં. 'બંધન અને મુક્તિ', 'દીપ નિર્વાણ' અને 'પ્રેમ અને પૂજા' નવલકથાઓ તેમજ 'બે વિચારધારા' તથા ઈતિહાસકથા ગ્રીસ ૧-૨ પ્રકાશિત થયાં. ઈ. સ. ૧૯૪૭માં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ બાદ ઈ. સ. ૧૯૪૮માં ભાવનગર રાજ્યના જવાબદાર પ્રજાતંત્રમાં થોડા સમય માટે શિક્ષણ પ્રધાન તરીકે જવાબદારી ઉઠાવી.

રચનાત્મક કાર્યના વ્યવસ્થિત સંચાલન માટેની 'સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ'ના મંત્રી તરીકે રતુભાઈ અદાણીની સાથે કામ કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૮૩માં તેઓ રચનાત્મક સમિતિના પ્રમુખ નિમાયા. પાછળથી ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ લોકશાળા, મજાર (જિ. ભાવનગર) સ્થાપના કરી.

ઈ. સ. ૧૯૫૨માં તેમની જાણીતી નવલકથા 'ઝેરતો પીધાં છે જાણી જાણી ભાગ-૧' પ્રકાશિત થઈ.

ઈ. સ. ૧૯૫૩માં નાનાભાઈ ભટ્ટના નેતૃત્વ નીચે ગ્રામ ઉચ્ચશિક્ષણના પ્રયોગ સ્વરૂપ લોકભારતી 'ગ્રામવિદ્યાપીઠ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી. એ જ વખતે રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુના પ્રમુખપદે 'ભારત નઈતાલીમ પરિષદ'ભરવામાં આવેલી. લોકભારતી સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી સાથે જોડાતાં, પરંપરાગત શિક્ષણ સંસ્થાઓ સાથેનો સંબંધ સ્થપાયો. લોકભારતીને ઉત્તમ રીતે વિકસાવવામાં મનુભાઈનો સિંહફાળો છે. સંસ્થાનો આદર્શ રજૂ કરતાં મનુભાઈએ લખેલું કે, "જે વિદ્યાઓના સેવનથી ગામડાંઓ ટકે, સમૃદ્ધ બને અને શક્તિમાન - સંગઠિત થાય તે વિદ્યાઓની ગ્રામવિદ્યાપીઠ પોતાને ત્યાં ઉપાસના કરશે." ગ્રામભિમુખ નવી નેતાગીરી તૈયાર કરવાનો પણ ઉદ્દેશ હતો.

લોકભારતીમાં અધ્યાપન કાર્ય ઉપરાંત તેમણે નિયામક તરીકેની જવાબદારીઓનું વહન કર્યું. અન્ય સાથીઓ હતા શ્રી મુળશંકરભાઈ ભટ્ટ, શ્રી નટવરલાલ પ્ર. બુચ, શ્રી રતિભાઈ અંધારિયા. લોકભારતીની ખેતી અને ગૌશાળામાં પણ મનુભાઈ ઊંડો રસ લેતા. ઈ. સ. ૧૯૫૪માં ભારત સરકારના પ્રતિનિધિ મંડળના સભ્ય તરીકે, લોકશાળાના અભ્યાસાર્થે, નાનાભાઈની સાથે ડેન્માર્કનો પ્રવાસ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૬૦માં પૂર્વ આફ્રિકા, ઈ. સ. ૧૯૬૮માં ઈઝરાયેલ, ઈ. સ. ૧૯૭૬માં યુરોપ અને ૧૯૮૩ થી ૧૯૮૩માં ચારવાર અમેરિકાનો પ્રવાસ કર્યો.

લોકતંત્રને વરેલા પ્રજાસેવક મનુભાઈ ઈ. સ. ૧૯૬૭-૭૧ વિધાનસભામાં ધારાસભ્ય રહ્યા. તો ઈ. સ. ૧૯૭૦માં ગુજરાત સરકારના મંત્રીમંડળમાં શિક્ષણમંત્રી તરીકે સેવા આપી.

ગુજરાત રાજ્ય શિક્ષણ સમિતિના સભ્ય ઈ. સ. ૧૯૮૦ સુધી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ૧૯૮૧-૮૩, અને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના અધ્યક્ષ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૮૨: તેમણે સેવાઓ આપેલી. ઈ. સ. ૧૯૮૭માં માતૃધારા (પાલિતાણા)માં અવિધિસરના શિક્ષણ માટે લોકવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી.

મનુભાઈ જીવનના બહુવિધક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત રહ્યા પરંતુ તેમનું બહુમૂલ્ય પ્રદાન તો સાહિત્ય સર્જન. બહુશ્રુત સર્જક દર્શકનો માનસપિંડ વિશાળ વાંચન દ્વારા ઘડાયો હતો. ઈતિહાસ તેમનો પ્રિય વિષય. તેમણે કહ્યું છે કે, "ઈતિહાસે મને સમજુ બનાવવામાં મદદ કરી છે." ગાંધી વિચારનાં સાધનશુદ્ધિ, અહિંસા અને સત્યાગ્રહ મનમાં બેસી ગયેલાં તો બ્લીયફર્ડના 'મેરી ઈંગ્લેન્ડ'ના વાચન દ્વારા ટ્રસ્ટીશીપની વાત અને લોકશાહી સમાજવાદની શ્રદ્ધા મનમાં ઢઢ થઈ. સોક્રેટીસને પૂરેપૂરો આત્મસાત કર્યો. ટોલ્સ્ટોય, શરદ્બાબુ, રવીન્દ્રનાથના સાહિત્યવાંચને ચૈત્તસિક પિંડનું ઘડતર થયું. દરેક મહાન કલા એના પૂર્ણ સ્વરૂપને ત્યારે જ પામે છે જ્યારે એ વ્યક્તિની કથાને સમજિનાં સુખદુઃખોનું વાહન બનાવે છે." અહીં તેમની

સર્જનતાનો આદર્શ વ્યક્ત થાય છે.

સર્જનક્ષેત્રે તેમનો સર્વોપરી ઉન્મેષ જોવા મળે છે નવલકથાઓમાં. તેમાં 'દીપનિર્વાણ', 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી' ૧-૩, અને સોક્રેટીસ તો ઉત્તમ કૃતિઓ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિચારપ્રધાન નવલકથાઓનું પ્રથમ સીમાચિહ્ન જો ગોવર્ધનરામ - સરસ્વતીચંદ્ર છે તો એ મહામના સર્જકના આદર્શને - વિચારપ્રધાન નવલકથાના તંતુને એક ડગલું આગળ લઈ જનાર 'દર્શક' ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ નહિ, ભારતીય સાહિત્યમાં સીમાચિહ્નરૂપ બન્યા છે.

'પરિત્રાણ', અંતિમ અધ્યાય' અને 'ગૃહારણ્ય' નાટકો છે. 'આપણો વારસો અને વૈભવ'ની ઇતિહાસ દૃષ્ટિમાં, 'વાગીશ્વરીનાં કર્ણકૂલો' અને 'મંદારમાલા' જેવા રસલક્ષી વિવેચનોમાં, 'સદ્ભિ: સંગ: જેવી વ્યક્તિ ને સંસ્થાની ઘડતર કથામાં દર્શકનું સંવેદન અને ચિંતન ભરપટ્ટે ઝીલાયાં છે.

નવલકથાઓમાં ઉદાત્ત જીવનદર્શનને અનુરૂપ વિષયવસ્તુ અને આદર્શ સાથે માનવીય સંવેદનોથી ધબકતી વૈવિધ્યસભર પાત્રસૃષ્ટિ અને ભિન્નભિન્ન છટાઓ ધારણ કરતી વર્ણનકલા તેમની સર્જકતાનો વિશિષ્ટ પરિચય કરાવે છે. તદુપરાંત, સાહિત્યક્ષેત્રે દર્શક પાસેથી પત્રસાહિત્ય, પ્રવાસવર્ણન, વિવેચનો, ઇતિહાસ, રાજ્યચિંતન, શિક્ષણ વિચાર, ધર્મ ઇત્યાદિ વિષયક બહુમૂલ્ય કૃતિઓ મળી છે.

શિક્ષક પિતાના પુત્ર 'દર્શક'નો મૂળે જીવ શિક્ષકનો. ઇતિહાસ અને સાહિત્ય વિષયો તો ઓતપ્રોત થઈને વર્ગોમાં ભણાવ્યા, પરંતુ તેથીએ વિશેષ કામ કર્યું વિદ્યાર્થીઓની સર્વાંગી કેળવણીનું. જેઓ પછી મનુભાઈમાંથી પ્રેમાળ 'મનુદાદા' બની ગયા. રાજનીતિનું તત્ત્વજ્ઞાન ભણાવે ત્યારે બુદ્ધિનિષ્ઠ તાર્કિક વિચારક બની રહે, તો ઇતિહાસમાં ભૂતકાલીન સંસ્કૃતિને ભરપૂર માહિતી સાથે પ્રત્યક્ષ કરાવે, તો કવિતા ભણાવતી વખતે ભાવવિભોર બની જાય. ટાગોર અને મેઘાણીની કેટલીયે કવિતાઓ તેમને કંઠસ્થ. મનુભાઈ પાસે કવિતા ભણવી એ લ્હાવો ગણાતો. તેઓ પ્રભાવશાળી વક્તા અને વાર્તાકાર હતા. શ્રોતાઓ - વિદ્યાર્થીઓ તેમની વાણીથી મંત્રમુગ્ધ બનતા. દાદા ધર્માધિકારીએ મનુભાઈના વ્યક્તિત્વની વિશેષતા દર્શાવતા કહ્યું હતું કે "મનુભાઈનું હૃદય સાહિત્યકારનું છે, હાથપગ રચનાત્મક કાર્યકરના છે અને માથું ચિંતકવિચારકનું તથા રાજકારણીનું છે."

તેમની જીવનભરની પ્રવૃત્તિમાં આ ત્રણેય પાસાં ઉત્તમરીતે વિકસ્યાં છે. શ્રીમતિ જયાબહેન શાહે તેમની સાહિત્યોપાસનાની વાત કરતાં તેમને 'શીલભદ્ર સાહિત્યકાર' કહ્યા છે. તો તેમનું 'દર્શક' ઉપનામ ઘણું જ અર્થસૂચક છે. સત્ય અને સૌન્દર્યની ખોજ દ્વારા ઊર્ધ્વગામી ઉપાસના કરનારા હતા 'દર્શક'. જીવન, કેળવણી

અને સાહિત્યક્ષેત્રે બહુમૂલ્ય પ્રદાન બદલ તેમને પારિતોષિકોથી સન્માનવામાં આવ્યાં.

- સાહિત્યપ્રદાન માટે 'રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક' અને નિબંધસંગ્રહ 'શાંતિના પાયા' માટે ગુજરાત રાજ્ય પ્રથમ પારિતોષિક - ૧૯૬૪. - 'પરિત્રાણ' નાટક માટે ગુજરાત રાજ્ય દ્વિતીય પારિતોષિક - ૧૯૬૮. - 'સોક્રેટીસ'ને ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર - ૧૯૭૫ - શૈક્ષણિક પ્રદાન બદલ જી.ડી. મેમોરિયલ પુરસ્કાર - ૧૯૭૯. - 'અંતિમ અધ્યાય' નાટક માટે ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર - ૧૯૮૩. - વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક પ્રદાન માટે : ચંદ્રકાન્ત અંજારિયા મેમોરિયલ પુરસ્કાર - ૧૯૮૬. - 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી' નવલકથા માટે ભારતીય જ્ઞાનપીઠનો મૂર્તિદેવી પુરસ્કાર - ૧૯૮૭. - સાહિત્ય પ્રદાન માટે : કનૈયાલાલ મુનશી શતાબ્દિ એવોર્ડ - ૧૯૮૯. - સાહિત્યિક ઉત્તમતા માટે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી દ્વારા "ડોક્ટર ઓફ લેટર્સ"ની પદવી - ૧૯૯૧. - ભારત સરકાર દ્વારા "પદ્મભૂષણ" એવોર્ડ - ૧૯૯૧. - સાહિત્યિક ગુણવત્તા માટે : ગુજરાત રાજ્યનો 'નરસિંહ મહેતા' પુરસ્કાર - ૧૯૯૨. - શૈક્ષણિક યોગદાન માટે હરિ ઓમ આશ્રમ તરફથી સુવર્ણચંદ્રક - ૧૯૯૨. - શૈક્ષણિક પ્રદાન બદલ વાર્ષિક "રાષ્ટ્રીય કાકાસાહેબ ગાડગીલ સન્માન" - ૧૯૯૫. - જમનાલાલ બજાજ એવોર્ડ - ૧૯૯૬ - 'ગુજરાત ગૌરવ' સ્મૃતિચિહ્ન - ૧૯૯૬. - 'કુરુક્ષેત્ર'ને ગોવર્ધનચંદ્રક - ૧૯૯૮. - બીરલા ફાઉન્ડેશન દ્વારા સરસ્વતી સન્માન - ૧૯૯૮. - વિશ્વ ગુર્જરી એવોર્ડ - ૧૯૯૯. - દિવાળી બહેન મહેતા એવોર્ડ - ૨૦૦૦.

રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતોમાં તેમના વિચારો તત્ત્વનિષ્ઠ અને સ્પષ્ટ હતા. સિદ્ધાંતોની બાબતમાં ક્યારેય બાંધણોડ કરતા નહિ. ઇ. સ. ૧૯૭૫માં કટોકટી જાહેર કરવામાં આવી તે વખતે કહેલું કે "હું વૈચારિક ક્ષેત્રનો માણસ છું. નાનો હતો ત્યારથી અન્યાય સામે લડવા ઘરબાર છોડીને નીકળ્યો છું ને લડતાં લડતાં જે કાંઈ કષ્ટો ને આપત્તિઓ આવે તે સહન કરવા આજે પણ ખુશી છું." કથળેલા સમાજમાં લોકશાહીના પ્રણેતા 'સોક્રેટીસ'ને નવલકથા દ્વારા હરતો ફરતો કર્યો. કટોકટીના વિરોધમાં ગુજરાત સરકારે આપેલું 'તામ્રપત્ર' પરત કરેલું. થોડે સમય જેલમાં પણ રહેલા.

કુટુંબીજનો, મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓની સ્નેહભરી સંભાળ રામનારા ઋજુ હૃદયના વત્સલ વ્યક્તિ હતા. જ્યાં ક્યાંય જૂઠું કે અનિષ્ટ જણાય ત્યાં તેઓ વ્યથિત બની પ્રજવળી ઊઠતા.

વિજયાબહેનની ચિરવિદાય પછી તેમનું સ્વાસ્થ્ય લઘુજ્યું હતું. કાને ઓછું સંભળાતું પરંતુ તેમનું ચિત્તતંત્ર તો એવું જ સજાગ અને સતર્ક હતું. બીજાનો ટેકો લઈને સભામાં સ્ટેજ ઉપર માંડ ચડી શકનારા મનુભાઈ વ્યાખ્યાન આપતા ત્યારે તેમના વિચારોની સ્પષ્ટતા અને અવાજનો રણકાર એવો જ નરવાઈ ભરેલો રહેતો.

૨૯ ઓગષ્ટ ૨૦૦૧ના રોજ તેમનું દેહાવસાન થયું.

મૂઠી ઊંચેરા માનવી મનુભાઈને અંજલિ આપતાં શ્રી. નારાયણભાઈ દેસાઈએ લખ્યું છે કે “નઈ તાલીમે એનો એક જન્મજાત આચાર્ય ગુમાવ્યો છે, ગુજરાતે મૂર્ધન્ય સારસ્વત ગુમાવ્યો છે અને દેશે એક સ્વસ્થ નાગરિક ગુમાવ્યો છે.”

વૈવિધ્ય સભર વ્યક્તિત્વ

રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક

“માણસ તરીકે, લેખક તરીકે, વાર્તાકથક તરીકે, રચનાત્મક કાર્યકર તરીકે, બાળકોના મિત્ર તરીકે, આસ્થાશીલ ભક્ત તરીકે, ગાંધીજન તરીકે અને કુટુંબવત્સલ પિતા અને પતિ તરીકે રામભાઈ એવું સમૃદ્ધ જીવન જીવી ગયા છે કે એમનો શબ્દ પેઢીઓ સુધી વાચકોને સ્પર્શતો રહેશે અને એમનાં સ્મરણો એક વિશિષ્ટ હસ્તીનો પરિચય કરાવ્યા કરશે, એટલું જ નહિ વાચકોના હૃદયમાં માનવરસ સીંચશે.” યશવન્ત શુક્લ.

એમનું નામ રામનારાયણ પરંતુ કુટુંબીજનો અને પરિચિત વર્તુળમાં સૌ ‘રામભાઈ’ કહીને બોલાવતા. ૨૩મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૫, ભોળાદ (ભાલ પ્રદેશ) ગામે રામભાઈનો જન્મ. પિતા નાગરદાસ છગનલાલ પાઠક પ્રાથમિક શાળામાં મુખ્ય શિક્ષક. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઊંડો રસ ધરાવનારા વિદ્વાન પંડિત. માતા સંતોક બહેન ભક્તિપરાયણ. કોઠાસૂઝ ધરાવતાં ઘરરખ્યુ ગૃહિણી. પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા માતામહ પ્રભાશંકર ભટ્ટ જાણીતા વૈદ્ય અને કથાકાર હતા. નાનપણમાં રામભાઈને માતામહ જેવા કુશળ વૈદ્ય અને કથાકાર બનવાની ઈચ્છા હતી. પિતાની સાહિત્યપ્રીતિ અને માતાની ભક્તિપરાયણતાના સંસ્કારો તેમનામાં ઊતર્યા હતા. ગુજરાતી સાત ધોરણનો અભ્યાસ શિક્ષક પિતાની પાસે કર્યો. ગ્રામપ્રદેશમાં વસવાટને કારણે નદી-તળાવોમાં તરવાનો, ડુંગરાઓમાં રખડવાનો, ગેડીદડા જેવી રમતો રમવાનો આનંદ ભરપૂર માણ્યો.

ત્રિવ્ર સ્મરણશક્તિ અને કુશાગ્ર બુદ્ધિને કારણે તેર વર્ષની ઉંમરે સાત ધોરણનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. ઘેર પધારેલા સંન્યાસીઓનાં સૂચનથી રામભાઈને લાઠીપાઠશાળામાં ભણવા મોકલ્યા. ત્યાં બે વર્ષમાં (૧૯૧૮-૧૯૧૯) ‘લઘુસિદ્ધાન્ત કૌમુદી’, ‘અમરકોષ’ કંઠસ્થ કર્યાં. ‘પંચકાવ્ય’, ‘સંધ્યા’, ‘મહિમ્ન’, ‘રૂદ્રી’ ઇત્યાદિનો અભ્યાસ કર્યો.

લાઠીથી રામભાઈ મોટાભાઈ લક્ષ્મીશંકરભાઈ પાસે લીંબડી ગયા. ત્યાં એક પ્રખ્યાત વૈદ્યરાજની પાસે આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. સંસ્કૃતમાં ‘શારદ્ધર સંહિતા’ અને ‘ચરક સંહિતા’નો અભ્યાસ કર્યો. સાથોસાથ એક વિદ્વાન શાસ્ત્રીજી પાસે શ્રીમદ્ ભાગવત શીખવા જતા હતા.

ઈ. સ. ૧૯૨૦ના ઓગષ્ટની પહેલી તારીખે લોકમાન્ય તિલકનું મુંબઈમાં અવસાન થતાં, તેમના માનમાં લીંબડીના ન્યાયાધીશ અમૃતલાલ શેઠની આગેવાની નીચે શોક સરઘસ નીકળ્યું અને ભોગવાના વિશાળ પટમાં શોકસભા થઈ. મોટાભાઈની સાથે યુવાવસ્થાના ઉંમરે ઊભેલા રામભાઈ પણ આ સરઘસમાં જોડાયેલા. દેશની આઝાદી કાજે કુરબાન થઈ જવાનાં પ્રેરક પ્રવચનોની તેમના મન પર ઊંડી અસર થઈ. ભારતમાતાની મુક્તિના સંગ્રામમાં જોડાવાનો તેમણે મનોમન નિશ્ચય કર્યો.

ગાંધીજીના પ્રભાવથી લીંબડીની ઉદ્યોગશાળામાં, રામભાઈ વણાટ શીખવા જવા લાગ્યા, એ જાણીને ગુરુજીએ તેમને કહ્યું: “અંત્યજ પાસે તમે વણાટ શીખવા જાઓ છો એટલે હવે ન આવશો.” ભાગવતનો અભ્યાસ ત્યાં અટક્યો. પરંતુ આગળ જતાં સ્વાધ્યાયથી ભાગવત, રામાયણ, મહાભારતને નવાં સ્વરૂપે આત્મસાત કર્યાં.

મોટાભાઈની પ્રેરણાથી, ઈ. સ. ૧૯૨૧માં ૧૫વર્ષની ઉંમરે, રામભાઈ ફૂલચન્દભાઈ શાહે શરૂ કરેલી વઢવાણની રાષ્ટ્રીયશાળામાં ભણવા માટે દાખલ થયા. આશ્રમપ્રવેશના અનુભવ વિશે તેમણે લખ્યું છે કે: “જાણે પોતાના ઘેર આવ્યો હોઈ એવી નિરાંત વળેલી.” શાળાના આચાર્ય અને વિદ્યાર્થી મંડળના પ્રમુખ હતા ચમનભાઈ વૈષ્ણવ. રામભાઈના જીવનપર ફૂલચન્દભાઈ અને ચમનભાઈનો ઊંડો પ્રભાવ હતો. રાષ્ટ્રીયશાળા તેમના શિક્ષણ અને સંસ્કાર ઘડતરની શાળા બની ગઈ. અન્ય અધ્યાપકોમાં વજુભાઈ દવે, શિવાનંદજી, પ્રાણભાઈ આચાર્ય વગેરે હતા. પાછળથી તેઓ સહકાર્યકરો અને મિત્રો બનીને રહ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૨૩ના નાગપુર જંડા સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવા ફૂલચન્દભાઈ શાહ, શિવાનંદજી, બળવંતભાઈ મહેતા જેવા યુનંદા સત્યાગ્રહીઓની ટુકડી સાથે જવા વિદ્યાર્થી રામભાઈ પણ તૈયાર થઈ ગયા. ફૂલચન્દભાઈએ ડર બતાવતા કહ્યું: “ત્યાં મામાનું ઘર નથી, ત્યાં તો કાકા ડંડા મારે છે.” રામભાઈ કહે: “ભલે ને મારે, હું આવવાનો એ નક્કી છે.” છેવટે તેમની દૃઢતા જોઈને ફૂલચન્દભાઈએ કહ્યું: “તો થઈ જા તૈયાર, હિમતે મરદા તો મદદે ખુદા.”

માતાપિતાની સંમતિ મેળવીને, ૧૭ વર્ષની ઉંમરે, સૌથી નાની ઉંમરના સત્યાગ્રહી તરીકે નાગપુર જંડા સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો. સખતકેદની સજા થયેલી પરંતુ નાની ઉંમરને કારણે “બાબા વોર્ડ” માં રાખેલા.

નાગપુર જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા પછી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની ‘વિનીત’ની પરીક્ષા આપી. ઉત્તીર્ણ થયા પછી રાષ્ટ્રીયશાળામાં શિક્ષક બન્યા. રાષ્ટ્રીયશાળામાં હરિજન બાળકોના પ્રવેશના કારણે ઉહાપોહ થયો, સવર્ણોએ તેમનાં બાળકોને ઉઠાડી

લીધાં. શાળામાં ૪૦૦ માંથી માત્ર ૨૩ વિદ્યાર્થીઓ રહ્યા. શિક્ષકો પણ છૂટા થયા. રામભાઈ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદમાં જોડાયા. ફૂલચન્દભાઈએ લખ્યું છે કે, “દેશના યુવકોના સાચા સંગઠન વિના આમવર્ગની ધર્મધતા દૂર થશે નહિ, અને દેશની લડત સંગઠન વિના લડી શકાશે નહિ. આવા વિચારો ભાઈ રામનારાયણના દિલમાં, વધારે ઘોળાતા હતા.

ઈ. સ. ૧૯૨૫માં રામભાઈએ સાબરમતી આશ્રમના ‘હૃદયકુંજ’માં મોટાભાઈની સાથે પૂ. બાપુનું પ્રથમ દર્શન કર્યું. જીવનની કૃતાર્થતા અનુભવી. એ અરસામાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના કાર્યાલય મંત્રી બન્યા. ઈ. સ. ૧૯૨૫માં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું ભાવનગરમાં અધિવેશન ભરાયું ત્યારે, નાગપુર સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેનારાઓને પૂ. બાપુના વરદ હસ્તે સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો. રામભાઈને ચંદ્રક પહેરાવતા પૂ. બાપુએ કહ્યું : “શોભાવજો.” રામભાઈએ પોતે નોંધ્યું છે કે “એ ચંદ્રક શોભાવવાનું કપરું કામ હતું. જીવનભર માટે એ શબ્દો મારા હૃદયમાં કોતરાઈ ગયા.”

ગિજુભાઈએ શરૂ કરેલ દક્ષિણામૂર્તિ બાલઅધ્યાપનમંદિરના સૌ પ્રથમ વર્ગમાં જોડાયેલાં ગુજરાતના ૪૦ ભાઈ બહેનોમાં રામભાઈ અને તેમના મિત્ર હેમુભાઈ રાજગોર હતા. (૧૯૨૫) રામભાઈ ગિજુભાઈના માનીતા શિષ્ય. ગિજુભાઈ હતા ‘બેમિયાં’ અને તેઓ હતા ‘છોટે મિયાં’. બાલરંગભૂમિ પર રામભાઈ, હેમુભાઈ, ભોગીભાઈની સાથે ગિજુભાઈ પણ નાટકમાં ઊતરતા હતા.

વાર્તાનું શાસ્ત્ર રચ્યું ગિજુભાઈએ, વાર્તાઓ કહેરાવી રામભાઈ પાસે. રામભાઈની વાર્તાકથન કલાનાં બીજ પૂ. મોટીબા અને પૂ. પિતાશ્રી પાસેથી સાંભળેલી પૌરાણિક કથાઓમાં છે. તો વાર્તા કહેવાની કલામાં ગિજુભાઈ અને ઝવેરચન્દ મેઘાણીની પ્રેરણા પણ રહેલી છે. દક્ષિણામૂર્તિ અધ્યાપનમંદિરમાં આવેલા ત્યારે મેઘાણીભાઈએ રામભાઈને વાર્તા કહેતા સાંભળીને તેમની પીઠ ધાબડતાં કહેલું : “મારો ડાબિયાળ થવાનો.” રામભાઈએ જીવનપર્યંત શાળા, મહાશાળાઓ, સત્યાગ્રહ છાવણીઓ, જેલો, ક્ષેત્ર, સમારંભોમાં વાર્તાઓ કહી, ઉત્તમ વાર્તાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ કહેલું કે, “રામભાઈ અને ‘વાર્તા’ ગુજરાતમાં પર્યાય શબ્દો છે.”

નૂતન બાલશિક્ષણ સંઘના પ્રચારમાં તેમનો મૂલ્યવાન ફાળો છે. દક્ષિણામૂર્તિના નિયામક શ્રીમતી વિમુબહેન બધેકાએ કહ્યું છે કે: “રામભાઈ ગાંધીજી અને ગિજુભાઈ બન્નેના શિષ્ય. ગાંધીજી અને ગિજુભાઈની વાતની અમને સાચી સમજણ આપનાર રામભાઈ. બાળકોને જુએ ત્યાં તેમનામાં રહેલો શિક્ષકનો જીવ જાગી ઊઠતો. તેઓ ‘બોર્ન-ટીચર’ જન્મજાત શિક્ષક હતા.

૫.૫. ૬૭

ઈ. સ. ૧૯૨૭માં, સ્થાનિક આગેવાનોની વિનંતિથી પૂ. બાપુની આજ્ઞાનુસાર પોરબંદર પાસે છાયા ગામે ‘ગાંધી આશ્રમ’ સ્થાપ્યો. મોટાભાઈ લક્ષ્મીશંકરભાઈ અને હેમુભાઈ રાજયગોરની સાથે હરિજન બાળકોને શિક્ષણ અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું કામ કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૮માં, ફૂલચન્દભાઈ શાહ, શારદાબહેન અને શિવાનન્દજીની સાથે બારડોલી સત્યાગ્રહમાં જોડાયા. સરદાર પટેલના અગ્રીમ દૂત તરીકે કામ કર્યું. જમીંદાર આવે ત્યારે ગામલોકોને ચેતવવા માટે ઘોડી પર બેસીને ધૂમી વળતા. સરદારશ્રીએ જાહેરમાં ભાષણો કરવાની મનાઈ કરી હતી. ત્યારે રામભાઈને વાર્તા કહેવાની છૂટ હતી. ફૂલચન્દભાઈનાં યુદ્ધ ગીતો અને રામભાઈની શૂરાતન ભરી લોકવાર્તાઓએ સ્વાતંત્ર્ય પ્રચારનું કામ કરેલું.

ઈ. સ. ૧૯૨૯માં યુવાનોના સંગઠન માટે સત્યાગ્રહ દળની સ્થાપના થઈ. ‘મોરબી યુવક પરિષદ’ના પ્રથમ પરિષદના મંત્રી તરીકે પૂ. મહાત્માજી પાસે યુવાનોનું દંષ્ટિબિન્દુ રજૂ કરેલું અને વાટાઘાટોમાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવેલી. યુવાનોએ મહાત્માજીની આજ્ઞાનુસાર પરિષદ ભરવાની બંધ રાખેલી.

ત્યારબાદ પૂ. બાપુનો ભલામણ પત્ર લઈને કાઠિયાવાડ હરિજન સેવક સંઘના ફાળા માટે પૂર્વ આફ્રિકા ગયેલા. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં નમક સત્યાગ્રહ શરૂ થતાં પ્રવાસ ટૂંકાવીને સીધા વીરમગામ છાવણીમાં પહોંચી ગયા. છાવણીના સેનાપતિ હતા નાનાભાઈ ભટ્ટ અને ઉપસેનાપતિ હતા ચમનભાઈ વૈષ્ણવ. કાઠિયાવાડના લક્ષ્મીશંકર પાઠક, જોરસિંહ કવિ, આત્મારામ ભટ્ટ જેવા કસાયેલા સૈનિકો અને અમદાવાદથી આવેલા ઉમાશંકર જોશી, અર્જુન લાલા વગેરે સત્યાગ્રહીઓ હતા. ખારાઘોડામાં મીઠું ઉપાડવાના સામુહિક સત્યાગ્રહ વખતે પોલીસોએ રાક્ષસી દમન ચલાવેલું. રામભાઈને સખત માર પડ્યો. ધરપકડ કરી સખત કેદની સજા સાથે સાબરમતી જેલમાં પૂર્યા. ઈ. સ. ૧૯૩૦-૩૨ દરમ્યાન સત્યાગ્રહ કરતાં બે વખત પકડાયા, આઠ માસનો કારાવાસ વેઠ્યો.

સત્યાગ્રહ દરમ્યાન જન-જાગૃતિ અર્થે સાંપ્રત સ્થિતિને સાંકળી લઈને પ્રેરક વાર્તાઓ કહેતા. સરકાર તેમને પકડી શકતી નહિ. વીરમગામ છાવણીમાં ‘નવજીવન’ અને ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’ને આધારે ‘યુગાવતાર ગાંધી-૧-૨’ભાગમાં લખ્યું. ઈ. સ. ૧૯૩૧માં ગાંધી ઈરવીન કરાર થતાં, સત્યાગ્રહ મોકુફ રહેતાં, રામભાઈએ છ માસ ઘેલડા ગામે રચનાત્મક કામ કર્યું. તેમની જાણીતી નવલકથા ‘પચાસવર્ષ પછી’નું સર્જન ત્યાં થયું. જેની પ્રસ્તાવના રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે લખી છે.

નમક સત્યાગ્રહ વખતે અને સત્યાગ્રહ મોકુફ પછી ‘પત્રિકા’ બહાર પાડવામાં આવતી હતી તેની જવાબદારી

રામભાઈએ સંભાળેલી. શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈએ ‘નવજીવન’માં ‘વિરામકાળની છાવણી’ના શીર્ષક નીચે તેમની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ વિશે નોંધ લખી હતી. ઈ. સ. ૧૯૩૩માં ચમનભાઈ વૈષ્ણવને ક્ષય થતાં તેમની સારવાર માટે પંચગની સાથે ગયેલા. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ચમનભાઈ હવાફેર માટે પોરબન્દર આશ્રમમાં રહ્યા ત્યારે ચમનભાઈની પ્રેરણાથી શ્રી મથુરાદાસભાઈ ભુમા સાથે ‘લોકોપયોગી ગ્રંથમાળા’ શરૂ કરી. ઈ. સ. ૧૯૩૫માં હરિજન સેવક સંઘ’ના ફાળા માટે બ્રહ્મદેશ અને કરાંચીનો પ્રવાસ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૩૬માં નર્મદાબહેન રાણા સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાયા. ઈ. સ. ૧૯૩૭-૩૮ બે વર્ષ નઈ તાલીમની શાળા ‘નૂતન ગ્રામ વિદ્યાલય’ ગંભીરામાં આચાર્ય તરીકે કામ કર્યું. નર્મદાબહેને ત્યાં બાલમંદિર ચલાવ્યું. તેઓએ ગંભીરામાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને આશ્રમી જીવનનું વાતાવરણ રચ્યું. વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને ગ્રામજનોનો આદર અને અનહદ પ્રેમ સંપાદન કર્યો. હરિપુરા કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં શાળાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની ૪૦ જણાની ટુકડી સાથે સ્વચ્છતા વિભાગમાં કામ કર્યું. રાત્રે છાવણીઓમાં વાર્તાઓની રસલહાણ પીરસી.

દલિત-પીડિતોના ભેરુ રામભાઈ ગંભીરામાં બારૈયા કોમની જિન્દગી નજીકથી જોવા માટે ‘ભૂંડિયા પરા’માં કરાંઠિયોના ઝૂંપડામાં જઈને રહ્યા. તે લોકોના પ્રત્યક્ષ પરિચયના અનુભવોને આધારે ‘જગતનો તાત’ નવલકથાનું સર્જન કર્યું.

ઈ. સ. ૧૯૩૯માં રાજકોટમાં જવાબદાર રાજતંત્રની લડત શરૂ થતાં ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. સંગ્રામ સમિતિ દ્વારા ગુપ્ત રીતે પ્રસિદ્ધ થતી પત્રિકાના સંપાદન-પ્રકાશનની જવાબદારી સંભાળી. વાગુદડ છાવણીના કેન્દ્ર સંચાલક તરીકે કામ કર્યું. તો સૌથી મહત્વની કામગીરી તો એ કરી કે સત્યાગ્રહીઓ પરના રાજ્યના જુલ્મો, અમાનુષી મારની વિગતો જાતે એકઠી કરીને પૂ. ગાંધીજીને જણાવેલી. ખાસ તો ગુણવન્તભાઈ પુરોહિત પર પોલીસે ગુજારેલા ત્રાસની સમગ્ર વીતક કથા બાપુને જણાવેલી. જેની પૂ. બાપુએ રાજકોટ આવ્યા ત્યારે ખરાઈ કરેલી. તે સંદર્ભમાં ગુણવન્તભાઈએ લખ્યું : “પૂ. બાપુના વિશ્વાસુ સૈનિક તરીકેની રામભાઈના વ્યક્તિત્વની ઊંડી છાપ મારા મન પર અંકિત થઈ ગઈ.” ત્યારબાદ તેમણે “રાજકોટ સત્યાગ્રહ” નામે દસ્તાવેજી ઈતિહાસનું પુસ્તક લખ્યું. થોડો સમય નાનાભાઈ ભટ્ટ પાસે આંબલા જઈને રહ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૪૦-૪૧માં ગાંધીજ્ઞાન મંદિર, માધવપુરમાં રહીને અસ્પૃશ્યતા નિવારણની પ્રવૃત્તિ અને હરિજનશાળા ચલાવી. ઈ. સ. ૧૯૩૭માં શ્રી સ્તુભાઈ અદાણી વગેરે મિત્રોએ શેત્રુંજીને કાંઠે તરવડામાં (જિ. અમરેલી) ‘શ્રમજીવી સર્વોદય આશ્રમ’ની સ્થાપના કરી હતી. ઈ. સ. ૧૯૪૧માં રામભાઈ કુટુંબ સાથે તરવડા જઈને વસ્યા. ‘ગ્રામસેવક વિદ્યાલય’માં જોડાયા. નર્મદાબહેને

જમીન લઈને સ્વતંત્ર રીતે ખેતી કરીને જાતમહેનતથી સુંદર રામવાડી વિકસાવી. રામભાઈ સમાજોત્કર્ષની વિવિધ પ્રવૃત્તિ અને લેખન કાર્ય કરતા રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૪૨ના આખરી સંગ્રામ વખતે રામભાઈએ ભાવનગરમાં સત્યાગ્રહ છાવણીનું સંચાલન, ‘જંગે આઝાદી’ પત્રિકાનું લેખન અને જાહેરસભામાં પ્રેરક ઉદ્બોધનનાં કાર્યની સંપૂર્ણ જવાબદારી વહન કરી. ભાવનગર બંદર ઉપર દારૂગોળાની સ્ટીમર રોકવાના સત્યાગ્રહમાં પકડાયા. સત્યાગ્રહીઓને આંબલા અને બુધેલ જેલમાં ચાર માસ નજરકેદ રાખ્યા ત્યારે તેમના નેતા હતા રામભાઈ. એમણે જેલનિવાસને રાષ્ટ્રીયશાળામાં ફેરવી નાખેલો.

બાલશિક્ષણ પ્રણેતા ગિજુભાઈનાં સહકાર્યકર શ્રીમતી તારાબહેનને મોડકે પૂજ્ય મહાત્માજીની પ્રેરણાથી મહારાષ્ટ્રમાં થાણા જલ્લાના બોરડી ગામે આદિવાસી બાળકો માટે ‘ગ્રામ બાલ શિક્ષા કેન્દ્ર’ની સ્થાપના કરી. તારાબહેને રામભાઈનો સહકાર માગ્યો. રામભાઈ કુટુંબ સાથે બોરડી ગયા. ઈ. સ. ૧૯૪૫-૪૬ બે વર્ષ ઉપાચાર્ય તરીકે બાલશિક્ષણનું કાર્ય કર્યું. કાર્યકરોને તેઓ મોટાભાઈ તરીકે પ્રેમથી માર્ગદર્શન આપતા. ગિજુભાઈનાં શિષ્યા નર્મદાબહેન બાલવાડીના કામમાં મદદરૂપ થયાં. શ્રી અનુતાઈ વાષે લખ્યું છે કે, “ગ્રામ બાલશિક્ષા કેન્દ્ર” સંસ્થાની કાર્યપ્રણાલી પર આશ્રમજીવનની જે છાપ પડેલી તે આજ સુધી તાજ છે. એ રામભાઈની ચિરંજીવી સ્મૃતિ છે.”

ઈ. સ. ૧૯૪૮માં મોટાભાઈ લક્ષ્મીશંકરનું અકાળ નિધન થતાં, ગાંધી આશ્રમ, છાયાની વ્યવસ્થા કરવા માટે રામભાઈ બોરડી છોડીને પોરબન્દર આવ્યા. આશ્રમ ઉપરાંત કીર્તિમંદિરની વ્યવસ્થા સંભાળી. અને ગ્રામોત્થતિ અર્થે બરડા પંચકના મહેરપ્રદેશમાં પોરબન્દરથી ૧૨ માઈલ દૂર ખાંભોદરમાં સર્વોદય આશ્રમ સ્થાપ્યો.

સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ બાદ સોરઠમાં જિલ્લા પંચાયત અધિકારી તરીકે તેમની નિમણૂક કરવામાં આવી. જૂનાગઢમાં રહીને ઈ. સ. ૧૯૫૧-૫૩ બે વર્ષ સુધી તેઓએ આ પદ પર રહીને કામ કર્યું. વહીવટી કામમાં કુનેહથી ઉકેલ લાવવાની અને ગામડાંના લોકોના નાનામોટા કઠિયાઓને ઘરમેળે પતાવી આપવાની તેમનામાં આગવી કોઠાસૂઝ હતી. ખાંભોદરમાં અને સમગ્ર સોરઠમાં પંચાયત અધિકારી તરીકેની કામગીરીમાં મહેર અને આયર જેવી જાતિઓને સંપથી રહેતી કરેલી. ‘કોઠાડાઘા માણસ’ તરીકે રામભાઈ અનોખા વિષ્ટિકાર હતા. શ્રી જયેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદીએ નોંધ્યું છે કે : “કેટલાંયે ઘરના અને સંસ્થાઓના ઝગડા કે ગેરસમજાણો તેમની હૈયા ઉકલતથી દૂર થયાં હશે.”

ઈ. સ. ૧૯૫૩-૫૪માં ફરી ગાંધી આશ્રમ અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણની પ્રવૃત્તિ સંભાળી લીધી. પૂ. સંતબાલજી

સાથે સોરઠ જિલ્લામાં ભૂદાનયાત્રામાં જોડાયા. ઈ. સ. ૧૯૫૪માં હિમાલય યાત્રા કરી. તેમણે સમગ્ર ભારતની યાત્રા બે વાર કરેલી. તેના પરિપાકરૂપ ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું રસમય શૈલીમાં પરિચય કરાવતા 'ભારત યાત્રા'ના ચાર ભાગ અને 'ચાર પ્રવાસો'નું સર્જન થયું.

ઈ. સ. ૧૯૫૫માં હેલસિન્કી (ફિન્લેન્ડ)માં યોજાયેલી વિશ્વશાંતિ પરિષદમાં ગુજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ લીધો. તેમનાં પુત્રી ઉષા બહેન વિદ્યાર્થી પ્રતિનિધિ તરીકે સાથે ગયેલાં. ફિન્લેન્ડ ઉપરાંત રશિયા અને ઝેકોસ્લોવેકિયાનો વિસ્તૃત પ્રવાસ કર્યો. ૮૦ સભ્યોના પ્રતિનિધિ મંડળમાં ડૉ. કૌસાબી, બંગાળના આચાર્ય શ્રી ડૉ. નરેન્દ્ર દેવ, શ્રીમતી રાધારાની દેવી, હિન્દી સાહિત્યના સુપ્રસિદ્ધ સર્જક, મુલ્કરાજ આનંદ, આસામના યુવાન કવિ પ્રો. ભૂપેન હઝારિકા વગેરે હતા. સફેદ ખાદીના કફની સુરવાલ અને ટોપીમાં સૌથી અલગ તરી આવતા રામભાઈ પાસેથી ભારતની અને ગાંધીજીની વાતો સાંભળીને વિદેશના લોકો પ્રભાવિત થયેલા. મોસ્કોમાં વિદ્યાયસમારંભ વખતે સમગ્ર પ્રતિનિધિ મંડળ વતી રામભાઈએ હિન્દીમાં, ભાવવાહી શૈલીમાં આભાર પ્રવચન આપેલું. જેનો રશિયન અનુવાદ વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક શેલીશોવે કરેલો. આ પ્રવાસના અનુભવો 'પલટાતી દુનિયાનાં દર્શને' (ભાનુભાઈ શુક્લ સાથે)માં નિરૂપાયા.

ઈ. સ. ૧૯૫૫ થી ૧૯૫૯ મુખ્ય મથક તરવડા રાખીને 'અભિલ હિન્દ હરિજન સેવક સંઘ'ના કાર્યવાહક સભ્ય અને સૌરાષ્ટ્ર પછાત વર્ગ બોર્ડના ઉપપ્રમુખ તરીકેની જવાબદારીઓ નિભાવી.

રાષ્ટ્રપ્રેમ અને કર્મનિષ્ઠાને જ સર્વોપરી ધર્મ માનેલો. ઈ. સ. ૧૯૫૫માં રામભાઈ અને આતાભાઈ ગોલણ (મહેર) ચાર હરિજન વિદ્યાર્થીઓને સતાધાર મંદિરમાં દર્શનાર્થે લઈને ગયેલા. ત્યારે કેટલાક સનાતનીઓના હુમલાને કારણે રામભાઈને સૌથી વધારે માર પડ્યો. માથામાંથી લોહીની ધાર થઈ. એ પ્રસંગે રામભાઈએ મહંતશ્રીને નિર્ભય કરીને સૌને ક્ષમા આપી. તેમાં તેમનો અહિંસાપૂર્ણ પ્રેમ જોવા મળે છે. શ્રી મનુભાઈ પંચોળીએ તેમને 'ઝિંદાદિલ હરિજન સેવક' કહીને અંજલિ આપી છે.

નર્મદાબહેન તરવડામાં બિમાર રહેતાં હતાં. વતન વાલુકડાની હવા માફક આવતી હોવાથી ઈ. સ. ૧૯૬૦માં વાલુકડા ગામથી બે કિલોમીટર દૂર વેરાન જમીન 'ખારો' ખરીદી. તરવડા છોડ્યું. વાલુકડામાં જાત મહેનતથી શબરીવાડીનું નિર્માણ કર્યું. તરવડાની 'રામવાડી' અને પછી વાલુકડાની 'શબરીવાડી' એટલે કુંભીજનો, સાક્ષરો, કવિઓ, સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો, સામાજિક કાર્યકરો, શ્રીમંતો-ગરીબો - સૌનું જાણે કે વિસામનું સ્થાન. રામભાઈ અને નર્મદાબહેન સૌનું ભાવપૂર્વક સ્વાગત કરે અને સૌ

તેમના સદ્ભાવ, રખાવટ અને પ્રેમનું અવિસ્મરણીય ભાથું સાથે લેતાં જાય.

રામભાઈનું સૌથી અગત્યનું પ્રદાન તે સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથમાળાનું સંપાદન. ઈ. સ. ૧૯૬૨ થી ૧૯૬૪ અઢી વર્ષ સુધી, હૃદયના ભક્તિભાવ અને નિષ્ઠાથી ૧૨ ગ્રંથોનું સંપાદન તથા રામકૃષ્ણ કથામૃતના બે ભાગનું સંશોધિત પુનઃ સંપાદન કર્યું. શ્રી રાજુલભાઈએ લખ્યું છે કે "આ કામ રામભાઈની એકોપાસનાથી તપી ઊઠ્યું છે."

ગૌસ્વામી તુલસીદાસજીની રામભક્તિ આત્મસાત્ કરીને 'રામચરિત માનસ'નો ભાવવાહી હૃદયંગમ ગુજરાતી અનુવાદ આપ્યો છે. ત્રણ આવૃત્તિની ૧૯ હજાર નકલો ભાવિકોના હાથમાં પહોંચી છે.

એમનું લેખન ધ્યેયલક્ષી હતું. 'પચાસ વર્ષ પછી' ઉપરાંત 'જગતનો તાત', 'માનવતાનાં મૂલ', 'સુવર્ણ મૃગ', 'સોહાગ', 'સાથી', 'ખાંડાની ધાર', 'આવતી કાલ' અને 'યશોધરા' નવલકથાઓ, જીવનચરિત્રો, પ્રવાસવર્ણનો, ધર્મકથાઓ, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામોના દસ્તાવેજ પુરાવારૂપ પુસ્તકો, પૌરાણિક-ઐતિહાસિક વાર્તાઓ, બાલવાર્તાઓ, અનુવાદો, સંપાદનો આમ સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોનાં ૮૦ જેટલાં પુસ્તકો તેમણે આપ્યાં છે.

સમયાંતરે ગાંધીચરિત લખતા રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૩૧માં યુગાવતાર ગાંધી - ૧-૩: ઈ. સ. ૧૯૫૧માં ગાંધીબાપુ ૧-૨: ગાંધી જન્મ શતાબ્દિ વર્ષે 'ગાંધી ગંગા' અને 'મોહનમાંથી મહાત્મા' છેલ્લે ઈ. સ. ૧૯૮૮માં 'ક્રાંતિકાર ગાંધી. કિશોર માટે' ગાંધીકથા ૧-૩ ભાગ. શ્રી રામલાલ પરિષે નોંધ્યું છે કે, "ગાંધીજી વિશે સુરેખ ચરિત્રો લખનાર જે જુજ લેખકો છે તેમાંના તેઓ એક હતા."

"સ્વતંત્ર ભારતના શિલ્પી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ" ચરિત્રગ્રંથ વિશે પ્રો. માવળંકરે લખ્યું છે કે, "એકધારી પ્રવાહી અને રસળતી શૈલીમાં 'ગુજરાતના એક મહાન સપૂતની વિરલ પ્રતિભા' આ ગ્રંથમાં સરસ ઊપસી આવે છે."

એવી જ મહત્વની કૃતિ છે બાલશિક્ષણના આર્ષદેષ્ટા ગિજુભાઈનું જીવનચરિત્ર : "બાલશિક્ષણ પ્રણેતા ગિજુભાઈ."

ગુજરાત રાજ્ય સમાજ શિક્ષણ સમિતિના તેઓ દસ વર્ષ સુધી સક્રિય સભ્ય હતા. પ્રૌઢ શિક્ષણ ક્ષેત્રે, પ્રૌઢોને રુચે તેવું સાહિત્ય રચ્યું. દિલ્હી અને લખનૌમાં યોજાયેલા પ્રૌઢ શિક્ષણ પરિસંવાદમાં ભાગ લીધો. શિબિરોમાં લેખકોને માર્ગદર્શન આપ્યું. ગ્રામશિક્ષણ, બાલશિક્ષણ અને પ્રૌઢશિક્ષણની ઊંડી સૂઝ ધરાવતા રામભાઈ આજીવન શિક્ષકનો જીવ હતા. શિક્ષણ અને સાહિત્ય ક્ષેત્રે પરિવારોની રુચિને સંતોષનારું 'પરિવાર' સામયિક ચલાવ્યું. 'ફૂલછાબ'ની સૌરભપૂર્તિમાં ઈ. સ. ૧૯૮૦ થી ૧૯૮૫ દરમિયાન

વિવિધ વિષયો પરની તેમની લેખમાળાઓ નિયમિત રીતે પ્રગટ થઈ હતી. ઈ. સ. ૧૯૮૩માં નર્મદાબહેનને હૃદયરોગનો હુમલો આવ્યા પછી તેઓ 'શબરીવાડી' છોડીને 'પારિજાત' ભાવનગરમાં તેમનાં પુત્રી ઉષાબહેનને ત્યાં આવીને રહ્યા. તેમનું લેખનકાર્ય ચાલુ જ હતું. ઈ. સ. ૧૯૮૪માં નર્મદાબહેનની ચિરવિદાય પછી તેમણે 'સ્વ. નર્મદાબહેન સ્મારક ગ્રંથમાળાના ઉપક્રમે ૬૭ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં.

મધ્યમકદનો બાંધો, ઊંજળો વાન, જાડી ફેઈમનાં ચશ્મા, ખાદીનો ઝબ્બો - ધોતિયું અને ગાંધી ટોપી પહેરેલા રામભાઈ બેઠા હોય ત્યારે ભાગ્યે જ કોઈનું ધ્યાન ખેંચે, પરંતુ વાત કરવાની શરુ કરે ત્યારે તેમના ફરતો ડાયરો રચાઈ જાય. શ્રોતાઓની નાડ પારખીને વાર્તા કહેવાની, વ્યાખ્યાન કરવાની તેમની પાસે આગવી કલા હતી. ગુરુદયાળ મલ્લીકજીએ તેમને 'કહાંનિયોંકા બાદશાહ'નું બિરુદ આપેલું. લેખક, વક્તા અને વાર્તાકાર ત્રણેય આવડતોનો તેમનામાં ત્રિવેણી સંગમ હતો. વાર્તાકથન દ્વારા એમનું અસીમ માનવ્ય પ્રગટ થતું. શ્રી જયેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદીએ લખ્યું છે કે, "લખાતા શબ્દ અને બોલાતા શબ્દ વચ્ચે તેમની જેવો સેતુ બહુ ઓછી વ્યક્તિ બાંધી શકી હશે. બોલાતી કાઠિયાવાડી ભાષાના તમામ લહેકા તેમની વાણીમાં સાંભળવા મળ્યા છે."

જીવનભર તેમનાં સ્વાધ્યાય અને લેખન, ચાલતાં રહ્યાં. વિશાળ વાંચન, ચિંતન અને સૂક્ષ્મ અર્થઘટનની દૃષ્ટિ ધરાવતા રામભાઈ વાર્તાલાપમાં - વ્યાખ્યાનોમાં વિષયોચિત સંદર્ભો, સંસ્કૃત સુભાષિતો અને ટૂંકાઓ સહજ રસવાહી શૈલીમાં સાથે સાંકળી લેતા. સહજ વિનોદવૃત્તિ ધરાવનારા રામભાઈ કુશળ તરવૈયા હતા. ધોડેસ્વારી જાણતા હતા, શતરંજ રમવાનો તેમને શોખ હતો. ચૂનીભાઈ ભટ્ટે તેમને 'હરતા ફરતા વિશ્વકોષ' તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

સ્પષ્ટ વક્તા અને અન્યાય સામે પુણ્ય પ્રકોપધારી રામભાઈમાં સૌહાર્દભરી સહિષ્ણુતા અપાર હતી. શ્રી જયમલ્લભાઈ પરમારે કહેલું કે, "રામભાઈની વિનમ્રતા તથા વાત્સલ્યતાના આભિજાત્ય સંસ્કાર સન્નિજ લોકસેવકની જવલંત પ્રતિમા સર્જી ગયા છે."

ક્રાંતિકારક આર્ષદૃષ્ટિ ધરાવતા સાચા રાષ્ટ્રીય સેવક રામભાઈને ભારત સરકાર તરફથી સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીનું 'તામ્રપત્ર' એનાયત થયું હતું. તેનો તેમણે સ્વીકાર કરેલો. પરંતુ સન્માન પેન્શન કે અન્ય સુવિધા સ્વીકારી નહોતી. તેઓ જીવનપર્યંત શૈક્ષણિક અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરતી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા રહ્યા. પ્રમુખ વાલુકડ કેળવણી મંડળ, પ્રમુખ, દક્ષિણામૂર્તિ ટ્રસ્ટીમંડળ ભાવનગર: પ્રમુખ, સર્વોદય સરસ્વતીમંદિર, બાબાપુર (જિ. અમરેલી): પ્રમુખ, રચનાત્મક મંડળ પાલીતાણા તથા સર્વોદય ગૌશાળા, જોરસિંહગઢ. મિત્રો અને સ્નેહીજનોના

આગ્રહથી તેમણે આત્મકથા લખવાની શરુ કરી પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે અધૂરી રહી. છેલ્લી ગંભીર માંદગી વખતે પથારીવશ હતા ત્યારે પણ તેમનું લેખનકાર્ય અને જ્ઞાનગોષ્ઠી ચાલતાં જ રહ્યાં. યશવન્તભાઈ શુક્લે કહ્યું. છે તેમ "તેમના સારાચે અસ્તિત્વનું હાર્દ તેમની ધર્મભાવના હતી." તેમનો ધ્યાનવિષય જ ધર્મ, રાષ્ટ્રભક્તિ અને મનુષ્યપ્રેમ."

અંતિમ દિવસોમાં જીવનનાં બંધનો છૂટતાં જતાં હતાં. મજનોના મર્મનું રટણ-કથન ચિત્તની નિર્ભ્રમ્ય અવસ્થાનો જ અનુભવ હતો. 'આશ્રમભજનાવલી'નાં ભજનો તેમને કંઠસ્થ હતાં. શ્રીમતી શાંતાબહેન મિસ્ત્રી પાસે, પુત્રવધુ ઊર્મિલાબહેન પાસે પસંદ કરીને ભજનો ગવરાવતા. એક વહેલી સવારે એકસલ ઈન્ડસ્ટ્રીના પ્રમુખ સંચાલક શ્રી કાંતિસેનભાઈ શ્રોફ ગાંધીજીની પ્રાર્થનાઓનું પુસ્તક લઈને મળવા આવ્યા. એ પ્રસંગ વિશે શ્રી કાંતિસેનભાઈએ લખ્યું છે : "હતા તો પથારીવશ, શારીરિક દુઃખમાં પણ, અને ક્ષણમાં જાણે બધું જ ભુલાઈ ગયું. એક એક શ્લોક લઈને સમજાવતા ગયા. અને તેમાં પણ શંકરાચાર્યનું 'ચિદાનંદરૂપમ્ શિવોહમ્ શિવોહમ્' જ્યારે સમજાવવા બેઠા ત્યારે તેઓ પોતે પણ ચિદાનંદસ્વરૂપ બની ગયા હતા.

જંગમ વિદ્યાપીઠ સમા રામભાઈએ ૪થી જુલાઈ ૧૯૮૮ના રોજ ચિરવિદાય લીધી. જીવનની અંતિમક્ષણો સુધી કાર્યરત રામભાઈ 'ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક નવઘડતરના પુરોહિત' હતા.

સ્વામી શ્રી અક્ષરાનંદ સરસ્વતીએ અંજલિ આપી છે :

“અવતારી પુરુષની સાથે
અંશાવતારો પણ આવે છે
આવા અંશાવતારોમાંના એક

પૂજ્ય ભાઈનું જીવન એક અખંડ સાધના હતું.”

ગાંધીયુગની સત્ત્વશીલ નારીશક્તિ : નર્મદાબહેન રામનારાયણ પાઠક

પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના સાબરમતી આશ્રમમાં રહીને ભણ્યાં, ત્યાંથી જ જેલમાં ગયાં. તેમના આરાધ્ય દેવ ગાંધીજી. એ જ એમનું બળ, એમના અવતારી પુરુષ. તેઓ કાયમ કહેતા કે "અમારે માથે ગાંધીજીનો હાથ છે."

મહાત્મા ગાંધીનો અવતાર થયો પછી તેમનાં ધર્મકાર્યને પોતાનું કાર્ય ગણીને કરનારાં એક 'વિભૂતિ અવતાર' તરીકે શ્રી યશવન્તભાઈ શુક્લે, નર્મદાબહેનને ઓળખાવ્યાં છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૫માં વાલુકડ (જિ. ભાવનગર) ગામે જન્મ. પિતા અભેસિંહ રાણાને ખેતીનો વ્યવસાય. માતા મણુબા. પિતાનું

ભરયુવાન વયે અવસાન થયેલું. ભાઈઓએ ખેતી સંભાળી.

એ વખતે સત્યાગ્રહની લડતનાં મંડાણ થઈ ચૂકેલાં. કન્યાશાળામાં ભણતાં નર્મદાબહેન, ગાંધીજી ઉપર રચાયેલો ગરબો વર્ગમાં ગવરાવતાં. તેમનાં બહેન-બહેની કસ્તૂરબહેન અને જોરસિંહભાઈ કવિ સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાયાં હતાં. કસ્તૂરબહેનનાં બાળકોને સાચવવા નર્મદાબહેન પાલીતાણા ગયેલાં.

ઈ. સ. ૧૯૩૧માં ફૂલચન્દભાઈ શાહનો જોરસિંહભાઈ ઉપર સત્યાગ્રહમાં જોડાવા માટેનો સંદેશો આવ્યો. નર્મદાબહેને હઠ કરીને તેમની સાથે વઢવાણ ગયાં. વઢવાણમાં જાહેરસભામાં ટેબલ ઉપર ઊભા થઈને રાષ્ટ્રગીત ગાયું. ત્યારે તેમની ઉંમર હશે પંદરેક વર્ષની. મોટા દેખાવા માટે પૂ. શારદા બહેન શાહની સાડી પહેરી. બંદૂકધારી પોલીસની પણ બીક નહિ અનુભવનારા નર્મદાબહેનને ફૂલચન્દભાઈએ ધ્રાંગધ્રા સત્યાગ્રહમાં જોડાવાની સંમતિ આપી. ધ્રાંગધ્રામાં શિવાનંદજીની આગેવાની નીચે સત્યાગ્રહ કરનારાં ૧૫ ભાઈબહેનોમાં સૌથી નાની ઉંમરનાં હતાં નર્મદાબહેન અભેસિંહ રાણા. એ સત્યાગ્રહમાં તેમને બે મહિનાની કાચી કેદની સજા થયેલી અને બધાંને યરવડા જેલમાં રાખવામાં આવેલાં.

ધ્રાંગધ્રાની લડતમાંથી પાછાં આવ્યાં પછી, અભ્યાસ માટે, શ્રી કસ્તૂરબહેન અને જોરસિંહભાઈએ તેમને વડોદરા ‘આર્ય કન્યાગુરુકુળ’માં દાખલ કર્યાં. ત્યાંનો ગણવેશ હતો ચડી-ખમ્મીશ. બહેનોને અભ્યાસ ઉપરાંત લાઠી-લેજિમ, તલવાર-પટ્ટા, બંદૂક ચલાવવી, તેમજ ઘોડેસ્વારીની તાલીમ પણ આપવામાં આવતી. ખુમારીથી નર્મદાબહેન એ તાલીમ લેતાં હતાં. એ અરસામાં શ્રી શંભુભાઈ ત્રિવેદી સાથે તેઓ ગાંધીજીનો સાબરમતી આશ્રમ જોવા ગયેલાં. ત્યાં ભણવા માટે ઈચ્છા થઈ. પૂ. ગાંધીજીની સંમતિ મેળવી આશ્રમમાં દાખલ થયાં. તેમના જીવનમાં નવી દિશા ઊઘડી. પૂ. બાપુના સ્નેહ અને પ્રભાવે તેમનું વિશેષરૂપ જીવનઘડતર થયું.

આશ્રમના વ્યવસ્થાપક હતા શ્રી નારણદાસભાઈ ગાંધી (કાકા). એક વખત આશ્રમમાં ચોરી થઈ. પૂ. બાપુએ જણાવ્યું કે આશ્રમવાસીઓએ જ આશ્રમનું રક્ષણ કરવું. નારણદાસકાકા અને ચાર વિદ્યાર્થીનીઓ (એક નર્મદાબહેન) રાત્રે આશ્રમનો પહેરો ભરતાં. ગામડાંમાં ઉછરેલાં, અંધારાથી ટેવાયેલાં નર્મદાબહેન હાથમાં લાઠી લઈને એકલાં આશ્રમ ફરતો આંટો મારી આવતાં. નીડરતા એ એમના વ્યક્તિત્વનો પ્રધાન ગુણ. તેમણે પોતાની આપકથામાં કહ્યું છે કે “બધા જ મોટેરા આશ્રમવાસીઓનાં કામ દોડી દોડીને હું કરતી એટલે મારી ઉપર બધાં જ પ્રેમ રાખતાં.” મોટેરાં બહેનોમાં હતાં શ્રીમતી દુર્ગાબહેન મહાદેવ દેસાઈ, શ્રીમતી મણિબહેન નરહરિ પરીખ, પ્રેમાબહેન કંટક વગેરે. આશ્રમમાં સમવયસ્કો સાથે ઝડપથી કામ કરવાની હરિકાઈ થતી, તોફાનો પણ થતાં. શ્રી મોહનભાઈ પરીખે તેમનાં સંસ્મરણોમાં નોંધ્યું છે કે :

“હું શરીરે મજબૂત છું પણ નર્મદા રાણા શરીરે કમ નથી. અમારા ઝગડા સારી પેટે ચાલે છે પણ ઝાડુ કાઢવામાં અમને બે ને કોઈ ટપી શકતું નથી.”

જલદી અભ્યાસ પૂરો કરી પગભર થવાની, કુટુંબને મદદ કરવાની તેમને ઈચ્છા હતી. રાજકોટમાં શ્રી ગિજુભાઈ બધેકાની મુલાકાત પછી તેઓ ભાવનગરના ‘દક્ષિણામૂર્તિ બાલ અધ્યાપન મંદિર’માં ભણવા દાખલ થયાં. ખંતથી અભ્યાસ કરતાં, ઉપરાંત નાટકો, રાસ-ગરબા, પ્રવાસોમાં તેઓ ઉલટભેર ભાગ લેતાં. મોન્ટેસોરી શિક્ષિકાનાં પ્રમાણપત્ર સાથે તેમને કામ પણ મળ્યું.

કાઠી-દરબારોના ગામ બગસરામાં યુસ્ત ગાંધીવાદી શ્રી લાલચંદભાઈ વોરાને બાલમંદિર માટે ‘બહાદુર બહેન’ની જરૂર હતી. ગિજુભાઈએ નર્મદાબહેનને ત્યાં મોકલ્યાં. (જાન્યુ. ૧૯૩૬) ગિજુભાઈએ વર્ગમાં ઉતરાવેલાં ગીતો અને વ્યાખ્યાનોની નોંધપોથી સાથે બગસરા જઈ પહોંચેલાં ફક્કડરામ નર્મદાબહેને તેમના સહજ લાગણીભર્યા વ્યવહારથી બાળકો અને વાલીઓનો પ્રેમ સંપાદન કરી લીધો હતો. આઝાદીના કેફવાળાં નર્મદાબહેનને કોઈ ‘આઝાદીબહેન’ તો કોઈ ‘નાનીબહેન’ કહીને બોલાવતા. ગાંધીઆશ્રમના નિમંત્રણથી તેઓ બગસરા છોડીને પોરબંદર ગયાં. કસ્તૂરબહેન ત્યારે ત્યાં જ હતાં. ત્યાંના બાલમંદિરમાં થોડો સમય કામ કર્યું. કરાંચીમાં ‘શારદામંદિર’નાં બાલમંદિરમાં કામ કરવાનું નિમંત્રણ મળતાં તેઓ કરાંચી ગયાં.

આજીવન સેવા કરવાની ભાવનાથી “લગ્ન કરે મારી બલા” કહેનારાં નર્મદાબહેન, સ્વાતંત્ર્ય સેનાની, સેવાપ્રત્યક્ષી અને સાહિત્યકાર રામભાઈ સાથે ઈ.સ. ૧૯૩૬માં લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં ત્યારે કહેલું કે, “સેવાની દીક્ષા માફક લગ્નની પણ દીક્ષા જ છે ને!” શ્રી યશવન્તભાઈ શુક્લે કહ્યું છે કે, “એમનું સહજીવન પ્રસન્ન દામ્પત્યનો જ નહીં પણ જીવનનાં અનેક અભિષેનો પદાર્થપાઠ બની રહ્યું હતું. તો શ્રી બાલુભાઈ વૈદ્યે કહ્યું છે તેમ, “નર્મદાબહેનના નિર્ભય વ્યક્તિત્વને રામનારાયણભાઈનું મોન્ટેસોરિયન મુક્ત વાતાવરણ મળ્યું અને પરિવ્રાજક રામભાઈને ઘરરખુ ગૃહિણી મળી.” પણ બંનેએ મળીને તો નિર્મુક્ત ગાંધીકુટુંબ વિસ્તાર્યું.”

થોડો વખત મુંબઈ, વાઘોટણ (મહારાષ્ટ્ર)માં રહ્યાં. નર્મદાબહેન ‘નૂતન ગ્રામવિદ્યાલય’ ગંભીરા (જિ. વડોદરા)ના બાલમંદિરમાં શિક્ષિકા તરીકે અને રામભાઈ શાળાના આચાર્ય તરીકે જોડાયા. ગંભીરામાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આશ્રમી વાતાવરણ સર્જ્યું. ઈ.સ. ૧૯૩૮માં સ્વયંસેવકોની ટુકડી સાથે હરિપુરા કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં ભાગ લીધો.

ઈ.સ. ૧૯૩૯માં રાજકોટ સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થતાં રામભાઈ રાજકોટ ગયાં, નર્મદાબહેન પુત્રી ઉષાને લઈને કેશુભાઈનાં નિમંત્રણથી બાલમંદિરમાં કામ કરવા ફરી કરાંચી ગયાં.

ઈ. સ. ૧૯૪૦-૪૧માં શ્રી રતુભાઈ અદાણીએ તરવડા (જિ. અમરેલી)માં સ્થાપેલી 'સર્વોદય મંદિર' સંસ્થામાં રામભાઈ જોડાયા. નર્મદાબહેને થોડી જમીન લઈને સ્વતંત્ર રીતે ખેતી શરૂ કરી. જાતમહેનતથી 'રામવાડી' બનાવી. રામભાઈ-નર્મદાબહેને વાડીમાં ફળજાડ ઉછેર્યા. રામભાઈ તો સદાના પ્રવાસી. કાઠી પટેલોની વસ્તી વચ્ચે નર્મદાબહેન શેત્રુંજીના કાંઠે, વાડી ઉપર, નાનાં બાળકો સાથે એકલાં રહેતાં તેનું સૌને આશ્ચર્ય થતું. તેઓ હંમેશાં કહેતાં "અમારે માથે ગાંધીજીનો હાથ છે અમને બીક કોની?"

ઈ. સ. ૧૯૪૨ની 'કરેંગે યા મરેંગે'ની લડત વખતે રામભાઈ ભાવનગર ગયા, નર્મદાબહેન પણ વાડી, ઘર ખેડૂતને ભળાવી બે પુત્રીઓ (ઉષા- ૪ વર્ષ, સુધા- ૧ વર્ષની) સાથે ભાવનગર જઈ પહોંચ્યાં. અને બહેનોની ટુકડી સાથે સત્યાગ્રહીઓ પાસે, પુત્રીઓ સાથે નવાબંદર ગયાં. સત્યાગ્રહીઓની ધરપકડ કરી જેલમાં લઈ ગયા. બહેનોને જેલપોલીસ વડા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છેલભાઈ મોટરમાં બેસાડી છાવણીમાં મૂકી આવ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૪૫માં તારાબહેન મોડકના નિમંત્રણથી બોરડી (જિ. થાણા), મુખ્ય વ્યવસ્થાપક અને 'ગ્રામ શિક્ષાકેન્દ્ર'ના ઉપાચાર્ય તરીકે રામભાઈ કુટુંબ સાથે ગયા. નર્મદાબહેન બાલવાડીના કામમાં મદદરૂપ થતાં હતાં. તેમના મધુર કંઠે બાલગીતો ગાતાં, દાંડિયારાસ અને ગરબા ગવરાવતાં.

ઈ.સ. ૧૯૪૭માં લક્ષ્મીશંકરભાઈ પાઠકનું અકાલ અવસાન થતાં, ગાંધી આશ્રમ, પોરબંદરની વ્યવસ્થા માટે, બોરડીથી રામભાઈ પોરબંદર આવ્યા. પોરબંદર, ખાંભોદર, જુનાગઢ વગેરે સ્થળોએ રહેવાનું બન્યું. નર્મદાબહેને ખાંભોદરમાં બાલવાડી ચલાવી, પોરબંદરના બાલમંદિરમાં સેવાઓ આપી. તરવડામાં નર્મદાબહેનની તબિયત સારી નહોતી રહેતી. ડોકટરોની સલાહો મળી કે જન્મભૂમિનું પાણી પીશે એટલે સારાં થઈ જશે. તરવડાની જમાવેલી 'રામવાડી' છોડીને વાલુકડ ગામથી બે કિલોમીટર દૂર 'ખારો'નામની વેરાન જમીનમાં નર્મદાબહેને અથાક પરિશ્રમથી વાડી બનાવી. શ્રી વજુભાઈ દવેએ નર્મદાબહેનનું નામ 'શબરીબહેન' રાખેલું. આ વાડીનું 'શબરીવાડી' નામ આપ્યું. પૂ. નારણદાસભાઈ ગાંધી અન્ય મહેમાનો સાથે 'શબરીવાડી' આવેલા. નર્મદાબહેને કહ્યું : "કાકા, હું તમારી અને બાપુ પાસે આશ્રમમાં રહી, તમારી તથા બાપુની ઈચ્છા હતી કે હું ગામડાંમાં જઈને બેસું અને સેવા કરું. તેવું તો મેં ન કર્યું પણ આ વાડી બનાવી છે, ગાયો રાખીને અહીં રહી છું." નર્મદાબહેનના વાંસા ઉપર હેતથી હાથ મૂકી કાકા બોલ્યા : "તારો એક એક આંબો મારે મન એક એક આશ્રમ છે." પૂ. કાકાના શબ્દો સાંભળી નર્મદાબહેનની મહેનત ધન્ય બની.

ખેતી તો આસમાની - સુલતાની. તરવડા - વાલુકડમાં

નર્મદાબહેને દુષ્કાળોનો સામનો કર્યો, માત્ર પોતાને માટે જ નહિ પણ આસપાસના ખેડૂતોને ટકાવવા સતત મહેનત કરતાં રહ્યાં.

'રામવાડી' અને 'શબરીવાડી'ને આંગણે રામકૃષ્ણમિશનના અધ્યક્ષ ભૂતેશાનંદજી જેવા સંન્યાસીઓ, જૈન મુનિશ્રી સંતબાલજી જેવા સંતો, મામા સાહેબ ફડકે જેવા આશ્રમવાસીઓ, નિર્મળાબહેન રામદાસ ગાંધી, પ્રેમાબહેન કંટક જેવા ગાંધીજનો, કવિ શ્રી સુન્દરમ્, ઉમાશંકર જોષી જેવા સર્જકો, વજુભાઈ દવે, યશવન્તભાઈ શુક્લ જેવા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, શ્રીગોવિન્દભાઈ શ્રોફ, કાંતિસેનભાઈ શ્રોફ જેવા ઉદ્યોગપતિઓ, ધીરુભાઈ ઝવેરી જેવા સ્નેહીજનો, શ્રી બબલભાઈ મહેતા જેવા સામાજિક કાર્યકરો, રતુભાઈ અદાણી જેવા નેતાઓ, કુટુંબીજનો, વિદ્યાર્થીઓ અને ગામડાંના સરળ ભાવિકજનો પધાર્યા.

અચાનક આવીને ઊભા રહેતા, મહેમાનોને નર્મદાબહેન ઉમળકાભેર સત્કારતાં અને તેમની જરૂરિયાત અનુસાર ભાવભરી સરભરા કરતાં.

તેમની ઉદારતા અને વાત્સલ્ય માટે શ્રીમતી ઉષાબહેન દેસાઈએ લખ્યું છે કે, "પૂજ્ય નર્મદાબહેન તો અસ્સલ ગાંધીવાદી જીવન જીવ્યાં હતાં. તેમણે કરણી અને કથની એક જ રાખી હતી. માટે જ તેઓ તેમની વાડીમાં દાડમ, કેરી, શીંગની નાનાંમોટાં બપાને સમાન રીતે લ્હાણી કરી શકતાં હતાં." શ્રી કાંતિસેનભાઈ શ્રોફે તેમને અંજલિ આપતા કહેલું : "ગાંધી વિચાર-આચારનું એક પાસું તે નર્મદાબહેન."

નર્મદાબહેનનું તળપદી ભાષા પરનું વર્ચસ્વ ઘણું. સ્વાભાવિક ચોટદાર વાણી અને બોલચાલનો લહેકો જ અનોખો. સત્યના પક્ષમાં ભાષાનું એક નરવું પોત તેમની વાણીમાંથી પ્રગટતું. નર્મદાબહેન ક્ષાત્રતેજની મૂર્તિ સમા વીરાંગના. ગમે તેવા ચરમબંધીને પણ તડ અને ફડ સંભળાવી દેનારાં. પણ તેમની કડકાઈ પાછળ પારકાનાં કલ્યાણનો રણકો હતો.

'રામવાડી', 'શબરીવાડી' અને 'કુટુંબવાડી' (ત્રણ પુત્રીઓ એક પુત્ર) તેમણે સ્નેહથી ઊછેરી અને રામભાઈને સમાજસેવાનું અને લેખનનું કાર્ય કરવા મુક્ત રાખ્યા.

ભારત સરકાર તરફથી સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીના સન્માન પ્રતીકરૂપ 'તામ્રપત્ર' તેમને એનાયત થયું હતું. ઈ.સ. ૧૯૮૩માં હૃદયરોગના હુમલા પછી પુત્રી ઉષાબહેનને ઘેર 'પારિજાત'માં ભાવનગર, આવીને નર્મદાબહેન અને રામભાઈ રહ્યાં. ગંભીર માંદગીમાંથી સાજા થયા પછી તેઓનું મન વાડીએ જવા ઝંખતું. પણ ત્યાં રહેવાનું શક્ય નહોતું. ભાવનગર અને બહારગામના સ્નેહીજનો આવીને પ્રેમથી તેમના જીવનદીપની વાટ સંકોરતા રહ્યા. તેમણે તેમના જીવન સંસ્મરણો (આપકથા) લખાવ્યાં. જે

‘વિદ્યાપનું મિલન’ નામે પછીથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં. ત્રીજી ઓક્ટોબર ૧૯૮૪ના રોજ તેમણે ચિરવિદ્યાય લીધી.

પ્રાણ વિદ્યાપુરુષ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સાક્ષરયુગ અને ગાંધીયુગના સેતુસમા, ઊંડી બુદ્ધિપ્રતિભા ધરાવતા રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે, શેષ, દ્વિરેફ, સ્વૈર વિહારી, રા.વિ. પાઠક આમ વિવિધ તખલ્લુસોથી સાહિત્યનાં વિવિધ ક્ષેત્રોની સાધના કરી.

રામનારાયણ પાઠકનું વતન ભોળાદ. ૮મી એપ્રિલ ૧૮૮૭ના રોજ ગાણોલ (તાલુકો ધોળકા) મુકામે, વિદ્યાવ્યાસંગી અને ધર્મપરાયણ પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં તેમનો જન્મ થયો. પિતા વિશ્વનાથ સદારામ પાઠક વ્યવસાયે શિક્ષક અને સંસ્કૃતના વિદ્વાન. તેમણે કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અનુવાદ પણ કર્યો હતો. માતા અદિતિબાઈ વ્યવહાર દક્ષ અને પરંપરાગત ધર્મસંસ્કારોવાળાં હતાં. રામનારાયણને વિદ્યાવ્યાસંગ, શિક્ષણપ્રેમ અને સર્જનશક્તિ પિતા તરફથી તો દેવાચાર અને શુદ્ધાચારના સંસ્કાર માતા તરફથી વારસામાં મળ્યા હતા.

તેમનું પ્રાથમિક, માધ્યમિક શિક્ષણ જુદાં જુદાં સ્થળે થયું. ભાવનગરથી મેટ્રિક પાસ થયા પછી શામળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા. પ્રિવિયસમાં સર્વપ્રથમ આવતાં ‘પર્સિવલ સ્કોલરશીપ’ મેળવી. તો મુંબઈની ગોકલદાસ તેજપાલ બોર્ડિંગની ‘બોર્ડરશીપ’ મળતાં, ત્યાંની વિલ્સન કોલેજમાં ભણવા દાખલ થયા. વિલ્સન કોલેજમાં એક વર્ષ ‘દક્ષિણા ફેલો’ તરીકે સંસ્કૃતનું અધ્યાપન કાર્ય કર્યું. મુંબઈમાં મહાદેવભાઈ દેસાઈ, ગિજુભાઈ બધેકા વગેરેની સાથે મૈત્રી થઈ.

સ્વતંત્ર જીવનની ઇચ્છાથી એલ.એલ.બી. થઈને શરૂઆતમાં અમદાવાદમાં, અને પછી સાદરામાં વકીલાત કરવા લાગ્યા. તેઓ ભણતા હતા ત્યારે જ ઈ.સ. ૧૯૦૩માં મણિગૌરી સાથે લગ્ન થયેલાં. ઈ.સ. ૧૯૧૮માં, પ્રિય પત્ની મણિગૌરીનું સાદરામાં અણધાર્યાં અવસાનનો તેમને ઊંડો આઘાત લાગ્યો. બીજે વર્ષે એકની એક પુત્રી સરલાનું તથા બહેનનું અવસાન થતાં, તેમને વાનપ્રસ્થ જેવું જીવન જીવવાની ઇચ્છા થઈ. વકીલાતનું કામ અને સાદરા ગામ - બન્ને છોડ્યાં.

પુનઃ શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રવેશ્યા. અમદાવાદમાં જે.એલ. ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં છ માસ આચાર્ય તરીકે કામ કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૨૦માં ગાંધી વિચારથી આકર્ષાઈને, તેમના પરમમિત્ર રસિકલાલ છો. પરીખની સાથે અધ્યાપક તરીકે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા. આ ઘટનાને તેમને માટે ખરા અર્થમાં ‘દ્વિજત્વ’ અર્પનારી કહેવામાં આવી છે.

અહીંથી રાષ્ટ્રીય કેળવણીના વિચારક - પ્રચારક તરીકે તેમનું નવું જીવન શરૂ થાય છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા પછી તેમણે અધ્યાપન - અધ્યાપન સાથે રાષ્ટ્રીય સેવાનાં કાર્યો પણ કર્યાં. બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે ‘તપાસ કમિશન’ આગળ લોકોના કેસની રજૂઆત કરનારાઓમાં મહાદેવભાઈ અને નરહરીભાઈ સાથે તેમને પણ સરદાર પટેલે પસંદ કર્યા હતા. ઈ.સ. ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહમાં એક ટુકડીની આગેવાની લઈને છ માસની જેલની સજા ભોગવેલી.

વિદ્યાપીઠના વાતાવરણમાં તેઓ સંપાદન, અનુવાદ અને સર્જનપ્રવૃત્તિ પ્રત્યે વિશેષ અભિમુખ બન્યા. ‘સાબરમતી’, પુરાતત્ત્વ, યુગધર્મ જેવા સામયિકોમાં તેઓ લખતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૧ થી ૧૯૨૮ તેઓ વિદ્યાપીઠમાં રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૨૮માં તેમના સાહિત્યિક વિકાસના નિમિત્તરૂપ ‘પ્રસ્થાન’ માસિકનો પ્રારંભ થયો. ‘પ્રસ્થાન’ દ્વારા તેમણે સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રે વિહાર કર્યો.

ઈ. સ. ૧૯૨૮માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થઈ, તેમણે ‘પ્રસ્થાન’ને પૂરો સમય આપ્યો. ઈ. સ. ૧૯૨૮ થી ૧૯૩૫ સુધી ખાનગી ટ્યુશન વગેરેની મર્યાદિત આવકમાં ચલાવ્યું. પુનઃ અધ્યાપન કાર્ય શરૂ કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૩૫ થી ૧૯૩૭ મુંબઈની એસ.એન.ડી.ટી. કોલેજમાં, ઈ. સ. ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૬ અમદાવાદની એલ.ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં, ઈ. સ. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૦ મુંબઈની ભારતીય વિદ્યાભવન સંસ્થામાં, ઈ. સ. ૧૯૫૦ થી ૧૯૫૨ ગુજરાત વિદ્યાસભાના અનુસ્નાતક વિભાગમાં અને ઈ. સ. ૧૯૫૨ થી ૧૯૫૫ ફરી મુંબઈની ભારતીય વિદ્યાભવન સંસ્થામાં અધ્યાપનકાર્ય કર્યું.

અધ્યાપન સાથે અધ્યાપન-સંશોધન, લેખનની પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી. છેલ્લા વર્ષોમાં મુંબઈ, આકાશવાણીના ગુજરાતી વિભાગના સલાહકાર તરીકે સેવાઓ આપેલી. પહેલાં અમદાવાદ અને પછી મુંબઈ તેમની કર્મભૂમિ બની. સાદું અને વ્યવસ્થિત જીવન જીવનારા પાઠક સાહેબ વિશે ચન્દ્રકાન્ત શેઠે લખ્યું છે કે, “સંયમ અને રસિકતાનો, ચિંતનશીલતા અને લાગણીશીલતાનો, યથાર્થલક્ષિતા અને આદર્શ લક્ષિતાનો, તપોનિષ્ઠા અને સ્વૈરવિહારીપણાનો, તાટસ્થ અને મૈત્રીનો અનોખો સમન્વય તેનામાં સિદ્ધ થયેલો હતો.”

પ્રથમ પત્ની મણિગૌરીનાં નિધન પછી, ૨૫ વર્ષે એકાકી જીવન ગાળ્યા બાદ, તેમનાં વિદ્યાર્થીની હીરાબહેન ક. મહેતા સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા તેના સામાજિક ઉહાપોહને તેમના મધુર દાંપત્યે નિરર્થક ઠેરવેલો.

જીવન અને કવનમાં ઔચિત્યવિવેક પર ભાર મૂકનાર

પાઠક સાહેબ 'રુચિ-૨ પુરુષ - મેન ઓફ ટેસ્ટ' હતા. તેમનું રસ રુચિનું ક્ષેત્ર વિશાળ - વૈવિધ્યભર્યું હતું. પ્રાજ્ઞ વિદ્યાપુરુષ પાઠક સાહેબની પ્રતિભા અધ્યાપન, સાહિત્ય અને પત્રકારત્વક્ષેત્રે ઉત્તમ રીતે પ્રગટ થઈ છે. તેઓ જીવનભર સાહિત્યશિક્ષણની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા રહ્યા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત વિદ્યાસભામાં પ્રમુખ તરીકે, નવમી અને તેરમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ તરીકે, સોળમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સમગ્ર અધિવેશનના માનાર્હ પ્રમુખ તરીકે જવાબદારીઓ વહન કરી. તો જુદી જુદી સંસ્થાઓ દ્વારા સાહિત્યક વિષયક અભ્યાસનિષ્ઠ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

રા.બ. કમળાશંકર વ્યાખ્યાનમાળામાં 'નર્મદાશંકર કવિ' વિશે, ફાર્બસ ગુજરાતીમાં સભામાં 'કવિ નર્મદનું ગદ્ય' વિશે, ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં 'અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો-વિશે, મ. સયાજીરાવ ત્રીજા સુવર્ણ મહોત્સવ વ્યાખ્યાન-માળામાં 'ગુજરાતી પીંગળ - નવી દૃષ્ટિએ' ઇત્યાદિ વ્યાખ્યાનો આપેલો.

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે પાઠક સાહેબનું પ્રદાન વિપુલતા અને ગુણવત્તા બન્ને દૃષ્ટિએ ગણનાપાત્ર છે. કવિ, વાર્તાકાર, નાટ્યકાર, અનુવાદક, વિવેચક અને સંપાદક આમ બહુવિધક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન રહેલું છે.

કાવ્ય સર્જન

'શેષ' ઉપનામથી તેમણે કાવ્યો લખ્યાં. 'શેષનાં કાવ્યો' અને 'વિશેષ કાવ્યો'. કાન્તના 'પૂર્વાલાપ' પછી 'શેષનાં કાવ્યો'ને સુન્દરમે, સંયમભરી પ્રૌઢિ'ને કારણે સીમાચિહ્નરૂપ કૃતિ ગણાવેલી. એ રીતે ગુજરાતી કવિતાના વિકાસમાં તેનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ છે.

આ બન્ને કાવ્યસંગ્રહોમાં વિષય અને સ્વરુપનું વૈવિધ્ય છે. પ્રકૃતિ, પ્રણય, ચિંતન, ભક્તિ ઇત્યાદિ વિષયોને કવિએ મુક્તકથી માંડીને કથાકાવ્ય સુધીનાં કાવ્યરૂપોમાં નિરૂપ્યાં છે. ઉત્કટ પ્રયોગશીલતા સાથે શિષ્ટમાન્ય કવિ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા તેમણે મેળવેલી છે. શ્રીમતી હીરાબહેન પાઠકે તેમને માટે કહ્યું છે કે, "પ્રચંડ અને કુશાગ્ર બુદ્ધિસંપત્તિ અને મૃદુભાવની કવિત્વશક્તિ ધરાવનારા વાક્યમય પુરુષ તે શેષ." ઉત્કટ ભાવનાયોગ અને સર્જનયોગ તેમની વિશેષતા છે.

'શેષ'ની કાવ્યકલાની ત્રણ લાક્ષણિકતાઓ છે. લાઘવ, અભિનવ રચના પદ્ધતિ અને રસનું ઊંડાણ. તો રસપ્રધાન-ઊર્મિપ્રધાન અને ચિંતનપ્રધાન-વિચારપ્રધાન એમ ત્રિધારામાં એમની કવિતા વહી છે. 'વેણીમાં ગૂંથવા'તાં' દોઢ પંક્તિનું મુક્તક, 'છેલ્લું દર્શન' - 'સોનેટ' 'ઓચિતિ ઊર્મિ' જેવી રચનાઓમાં

અંતર્ગૂઢ ઘનવ્યથા અને ગાઢ પ્રેમની શુચિતાનું અર્થવ્યંજકતાથી કાવ્યસૌન્દર્ય સાધ્યું છે. રસપ્રધાન રચનાઓમાં 'મંગલ ત્રિકોણ', 'ઊંમા મહેશ્વર' અને 'એક સંન્યા'ને શેષ કાવ્યાનાં ત્રણ શિખર સમાં સુન્દરમે ગણાવ્યાં છે.

'હજીવે ન જાગે મારો આતમરામ', 'પરથમ પરજામ મારા', 'જ્યારે આ આયખું ખૂટે' જેવી ચિંતનાત્મક રચનાઓ, માનવમન, નારીમનનાં રહસ્યમય ઊંડાણને તાકતું 'તુકારામનું સ્વર્ગારોહણ - ખંડકાવ્ય', 'રાણકદેવી' ઐતિહાસિક કાવ્યકથા, 'વૈશાખનો બપોર' સામાજિક વિષમતાની કૃતિ, 'સિંધુનું આમંત્રણ' - પ્રકૃતિ અને ચિંતન નિરૂપણ, ઊંમા મહેશ્વર, બીજરેખા, નટવરલાલજીનો ગરબો જેવામાં જીવનની પ્રસન્નતાનું માર્મિક વિનોદયુક્ત નિરૂપણ - શેષની વિશેષતાઓની નિદર્શક બની રહે છે. શેષનાં કાવ્યોમાં ગાઢ કરુણનું સશક્ત આલેખન છે, ઊંડું જીવનલક્ષી ચિંતન છે તો માર્મિક વિનોદનું પણ સાહજિક નિરૂપણ થયેલું છે.

વાર્તાકાર

'દિરેક' ઉપનામથી તેમણે ટૂંકીવાર્તાઓ લખી. 'દિરેકની વાતો' ભાગ ૧ થી ૩. તર્કશુદ્ધ, મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી વાસ્તવસૃષ્ટિનું તાટસ્થ્યપૂર્ણ આલેખન કરનારા દિરેક સૌષ્ઠ્યપ્રેમી સર્જક હતા. ગુજરાતી વાર્તાક્ષેત્રે તેમની વાર્તાઓ મહત્ત્વના સીમાચિહ્નરૂપ બની નવો વળાંક લાવે છે.

દિરેક માને છે કે વાર્તામાં માનવજીવનનું રહસ્ય વ્યક્ત થવું જોઈએ, તો જીવનમાં કોઈક એવી જગ્યાએ અનિષ્ટ રહેલું છે તેની પાસે માનવી લાચાર બની જાય છે, એ એમની સહાનુભૂતિનું મુખ્ય બિન્દુ છે. જીવનનો બહોળો અનુભવ, ઊંડું ચિંતન, ઝીણવટભર્યું નિરીક્ષણ અને માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કરેલું નિરૂપણ વાર્તાને સમૃદ્ધ કરનારા અંશો છે.

'મુકુન્દરાય', 'કોદર', 'ખેમી', માં કરુણ, 'જક્ષણી'માં પ્રસન્નતાભર્યું હાસ્ય, 'જમનાનું પૂર'માં કાવ્યત્વ, 'બુદ્ધિવિજય' અને 'નવો જન્મ'માં મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ, 'ઉત્તરમાર્ગનો લોપ' અને 'સૌભાગ્યવતી'માં જાતીય મનોવિજ્ઞાનના પ્રશ્નોનું નિરૂપણ આમ તેમણે ટૂંકીવાર્તાઓની જે વ્યાખ્યા બાંધી છે એ રીતે "જીવનના કોઈ રહસ્યને ઓછાં પાત્રોથી, ઓછામાં ઓછા બનાવોથી, ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં" દિરેક વાસ્તવનિષ્ઠ રહીને નિરૂપિત કરે છે. કલાતત્ત્વની ઊંડી સમજ ધરાવતા દિરેક સ્વસ્થ પ્રકૃતિના હસતા કિલસૂફ છે.

જીવનની વેદના, પ્રસન્નતા અને અનિવાર્ય યથાર્થતાનું મનોવૈજ્ઞાનિક ઢબે આલેખન કરે છે.

નાટ્ય સર્જન

‘કુલાંગર અને બીજી કૃતિઓ’માં તેમની ત્રણ મૌલિક નાટ્યકૃતિઓ અને બીજી સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજીમાંથી અનૂદિત કૃતિઓ છે.

નિબંધ સર્જન

‘સ્વૈરવિહાર’ ભાગ ૧-૨માં હળવી શૈલીના અને ‘મનોવિહાર’માં ગંભીર શૈલીના નિબંધો સંગ્રહાયા છે. પાઠક સાહેબે પ્રસ્થાનમાં સ્વૈરવિહારી ઉપનામથી ‘સ્વૈરવિહાર’નામનો હાસ્યલેખનનો વિભાગ ચલાવેલો. ‘નિરંકુશ વિહાર’ને પોતાના સ્વાધિકાર તરીકે અને ‘વિષયોના ચંદરવારૂપે ઓળખાવે છે. આ નિબંધમાં બહુશ્રુત વિચારક સ્વૈરવિહારનું માનવસ્વભાવનું અને સમાજનું બારિક નિરીક્ષણ અને નર્મ મર્મભર્યું આલેખન જોવા મળે છે. ડૉ. પ્રવીણ દરજીએ કહ્યું છે કે, “સ્વૈરવિહારીના સરળ અને સર્વગમ્ય શૈલીમાં લખાયેલા, પ્રજાજીવનની મર્યાદાઓનું કટાક્ષના સફળ હથિયારથી ‘ઓપરેશન’ પ્રકારનું સ્થાન ભોગવતા રહેશે.”

‘મનોવિહાર’ના ૨૮ ગંભીર નિબંધોમાં ‘પ્રેમ’, ‘મૃત્યુ’ જેવા ચિંતનાત્મક, ‘ગિજુભાઈનાં સંસ્મરણો’ જેવા ચરિત્રાત્મક, ‘ભેડાઘાટ’ જેવા સ્થળવર્ણન, તદુપરાંત સમાજ નિરીક્ષણ, કલાચિંતન ઇત્યાદિ વિષયો આલેખાયા છે. આ નિબંધોમાં “પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિના સાચા મર્મજ” તરીકે તેઓ પ્રગટે છે.

વિવેચન

રા.વિ. પાઠકના નામે તેમણે વિવેચનો લખ્યાં. ૧૩ વિવેચનગ્રંથો, પિંગળ વિષયક ૪ ગ્રંથો, કવિતાના સંપાદનોના ૪ ગ્રંથો, આનંદશંકર ધ્રુવના સાહિત્યનું સંપાદન ૪ ગ્રંથો, ઉપરાંત અનૂદિત અને પ્રકીર્ણ વિષયોના ગ્રંથો આપ્યા છે. તેમની વિવેચનામાં પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસા અને પાશ્ચાત્ય કલામીમાંસાનો સમુચિત સમન્વય જોવા મળે છે. વિવેચન તેમની જીવનભરની પ્રિય અને સાતત્યવાળી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ રહી છે તો તેમની બહુમુખી સારસ્વતવાળી પ્રતિભાનો ઉત્તમાંશ વિવેચનમાં જ પ્રગટે છે. કવિસહજ સૌન્દર્યપ્રીતિ, સર્જકની સ્ફૂર્તિ અને તાજગીભરી ચેતના, તેમનાં વિવેચનોને નવું પરિમાણ બક્ષે છે. ધીરૂભાઈ ઠાકરે કહ્યું છે તેમ, “તેમનામાં વિવેચકની ત્રેવડી સજ્જતા હતી. સાહિત્યતત્વના જ્ઞાતા, પ્રમાણશાસ્ત્રી તત્વચિંતક અને સંપ્રજ્ઞાત સર્જકની પ્રતિભા તેમનામાં ખીલેલી હતી.”

સૈદ્ધાંતિક, કૃતિનિષ્ઠ, તુલનાત્મક અને ઇતિહાસનિષ્ઠ-આમ વિવેચનના મહત્વના પ્રકારો તેમણે ખેડ્યા છે. ‘નામૂલં લિખ્યતે ક્ષિત્ત’નો આદર્શ વિવેચના વખતે તેમણે જાળવ્યો છે.

વિવેચનક્ષેત્રે મહત્વનું પ્રદાન તે કાવ્યભાવના - કાવ્યવિચાર

વિશેનું તેમનું વિશદ ચિંતન અને શાસ્ત્રીય દષ્ટિ છે. ‘કાવ્યની શક્તિ’, ‘કાવ્ય અને સત્ય’, ‘કાવ્યમાં વર્ણનું મહત્વ’, ‘ટૂંકી વાર્તાનું સ્વરૂપ’ વિવેચનના વિવિધ પ્રશ્નો ઇત્યાદિ લેખો સૈદ્ધાંતિક વિવેચનના ઉત્તમ દષ્ટાંતો છે. તેમણે કાવ્યમાં પ્રતિભા, કલ્પના, સત્ય, જ્ઞાન, ભવ્યતા, વાસ્તવવાદ, ભાવનાવાદ વગેરે વિશે પાયાની વિચારણા કરી છે. તેઓ કહે છે કે, “કલા એ જીવનનું પ્રગટીકરણ છે.”

આચાર્ય ક્ષેમેન્દ્રને અનુસરીને ઔચિત્યને એક દષ્ટિ તરીકે ઓળખાવી, કાવ્યવ્યાપારમાં તેને અનિવાર્ય ગણે છે. કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનમાં કાવ્યાસ્વાદ, રસદર્શન, અવલોકનથી તે આકલન - સમીક્ષા સુધીના વિવિધ પ્રકારો ખેડ્યા છે. ‘કાવ્યપરિશીલન’માંના કાવ્યાસ્વાદો, ‘શરદસમીક્ષા’ના લેખો, આનંદશંકરનાં સંપાદનોના ઉપોદ્ઘાતો, ‘રાઈનો પર્વત’, ‘પૂર્વાલાપ’ વગેરેની અભ્યાસપૂર્ણ સમીક્ષા એમની ‘તત્વશીલ કૃતિનિષ્ઠ વિવેચના’નાં દષ્ટાંતો છે. તેમણે ૧૯૨૯ના ગુજરાતી ગ્રંથસ્થ વાઙ્મયની પણ સમીક્ષા કરી હતી.

તુલનાત્મક વિવેચનામાં મહાભારતના ‘નલોપાખ્યાન’ અને પ્રેમાનંદના ‘નળાખ્યાનની’ વસ્તુદષ્ટિએ ચર્ચા કરી છે તો ‘સુદામા ચરિત્ર’, ‘મામેરું’ અને ‘નળાખ્યાન’ના નિમિત્તે પ્રેમાનંદની હાસ્ય નિરૂપણ શક્તિનો તુલનાત્મક પરિચય આપ્યો છે.

‘અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો’નાં પાંચ વ્યાખ્યાનો તેમની ઇતિહાસનિષ્ઠ વિવેચનાનાં સર્વોત્તમ ઉદાહરણો છે. ગુજરાતી કવિતાના સર્વાંગીણ વિકાસના મહત્વના એવા સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ પરિબળોનું સમતોલ અને રસદષ્ટિએ સંગીન એવું નિરીક્ષણ સર્વ પ્રથમવાર આપનાર રા.વિ. પાઠક છે.

નવલરામની જેમ વિવેચનને સામાજિક જવાબદારીવાળું કાર્ય માન્યું છે. તો ચંદ્રકાંત શેઠે દર્શાવ્યું તેમ, “વિવેચનને તત્ત્વચિંતનના એક વ્યાપાર તરીકે, જમાનાની ફિલસૂફી ધડનાર પરિબળ તરીકે, સાહિત્યને શુદ્ધ રાખનાર બળ તરીકે તેઓ સ્વીકારે છે.” તેમનું ગદ્ય સ્વચ્છ, પારદર્શક, સરળ છતાં પ્રૌઢ છે. તેમની વિચારણામાં તલસ્પર્શીતા અને ઊંડાણ જોવા મળે છે.

રા.વિ. પાઠકે પિંગળનું કાર્ય સંશોધકની ચીવટ, ઝીણવટ અને નિષ્ઠાથી કર્યું છે. તેમાં યે ‘બૃહત્ પિંગળ’ એ એમના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પિંગળ અધ્યયનનો મહત્વનો ગ્રંથ બની રહ્યો છે. ડૉ. જયંત પાઠકે નોંધ્યું છે કે, “એમાં એમની શાસ્ત્રીય ચોકસાઈ, છંદોનું જ્ઞાન અને બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા પ્રતીત થાય છે. સંપાદનક્ષેત્રે આનંદશંકર ધ્રુવનાં લખાણોનું સંપાદન અને ઉપોદ્ઘાતના લેખો તેમનું નોંધપાત્ર કાર્ય છે. તો અધ્યાપક તરીકે વિદ્યાર્થીઓને અનુલક્ષીને કાવ્યસંપાદનો આપ્યાં છે. તેમની અધ્યયન નિષ્ઠાના પરિણામ સ્વરૂપ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદો આપ્યા છે.

સાહિત્ય ક્ષેત્રે મૂલ્યવાન પ્રદાન બદલ તેમને સન્માન પારિતોષિકો પ્રાપ્ત થયાં છે. 'ઉત્તરમાર્ગનો લોપ' વાર્તા માટે મોતીસિંહજી મહિડા સુવર્ણચંદ્રક-૧૯૪૭. 'પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો' માટે હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા પારિતોષિક - ૧૯૪૯. એ જ ગ્રંથ માટે ઈ. સ. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૦ સુધીના ગાળાના ઐતિહાસિક નિરૂપણના ઉત્તમ ગ્રંથ તરીકેની સુરતની નર્મદ સાહિત્યસભાનો 'નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક'. 'બૃહત પિંગલ' માટે સાહિત્ય અકાદમી-દિલ્હીનું પારિતોષિક-૧૯૫૬.

- શ્રીમતી હીરાબહેને પાઠક સાહેબની કાળજીથી પરિચર્યા કરી, તો તેમની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં પણ પૂરેપૂરા સહભાગી બન્યાં. તા. ૨૧-૯-૧૯૫૫ના રોજ હૃદયરોગના હુમલાથી પાઠક સાહેબનું નિધન થયું.

સાક્ષરયુગ અને ગાંધીયુગના ઉંબરે ઊભેલા પાઠક સાહેબ 'ગાંધીયુગ'ના સાહિત્યગુરુ તરીકે બહોળા શિષ્યવર્ગનો અપારગ્રેમ અને આદર પામ્યા હતા. ચંદ્રકાન્ત શેઠે લખ્યું છે કે, "તેમણે ગાંધી અને ટાગોરની - સત્ય અને સૌન્દર્યની ધારામાં જે એકત્વ હતું તેની મર્મગ્રાહી સ્વકીય કલાસાધનાને સાત્વિક અને ઉદાત્ત બનાવવા પુરુષાર્થ કર્યો. તેમનો શબ્દ દેખાય છે સાદો પણ એમાં સાચી ગર્ભશ્રીમંતાઈ જોઈ શકાય છે....."

સાત્વિક સારસ્વત પ્રતિભા

સુન્દરમ્

"હું ચાહું છું સુંદર ચીજ સૃષ્ટિની
ને જે અસુંદર રહી તેહ સર્વને
મૂકું કરી સુંદર ચાહી ચાહી.

—સુન્દરમ્

૨૨મી માર્ચ ૧૯૦૮ના રોજ ગુજરાતના નાનકડા એવા મિયાંમાતર (જિ. ભરૂચ) ગામે સુન્દરમ્નો જન્મ. નામ રાખેલું ત્રિભુવનદાસ. શ્રમજીવી કુટુંબનું સંતાન. સર્વરંગી વસ્તી ધરાવતા ગામમાં, કારીગર દાદા અને પિતા લુહારી કામ ઉપરાંત ધીરધારનું કામ કરતા. પિતા પુરુષોત્તમદાસ મુલાયમ વ્યક્તિત્વવાળા, માતા ઊજમબેન. સુન્દરમ ઘરમાં ચાર ભાઈઓમાં સૌથી મોટા હોવાને કારણે 'પાટવી' મોટાભાઈ કહેવાતા.

ઈ. સ. ૧૯૧૭માં નવ વર્ષની ઉંમરે કુ. મંગળબહેન સાથે લગ્ન થયું.

પિતાનું ભરયુવાનીમાં પ્લેગની બિમારીમાં અવસાન થતાં વૃદ્ધ દાદાએ ધીરતા અને વીરતાથી કુટુંબની જવાબદારી નિભાવેલી. મિયામાતરની શાળામાં ગુજરાતી સાત ધોરણ, આમોદની તાલુકાશાળામાં અંગ્રેજી પાંચ ધોરણ અને ભરૂચમાં છોટુભાઈ

પુરાણીની રાષ્ટ્રીય ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કુલમાં એક વરસ અભ્યાસ કર્યો. 'વિનીત' થયા. એ પછી અમદાવાદ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા. ઈ. સ. ૧૯૨૯માં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાથે 'ભાષા વિશારદ'ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. સ્નાતક થયા.

અભ્યાસકાળ દરમ્યાન ભરૂચમાં, અને પછી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં સાહિત્યરુચિ વિકસતી ગઈ. વિદ્યાપીઠમાં નિરાળા વ્યક્તિત્વ ધરાવતા આચાર્યો, ગિદવાણી, કૃપલાણી અને પછી કાકાસાહેબ અને સંસ્કૃતમાં આથવેલે, ગુજરાતીમાં રા.વિ. પાઠક, અંગ્રેજીમાં વાલજીભાઈ દેસાઈ જેવા તેજસ્વી અધ્યાપકો મળ્યા. વિશેષ પ્રભાવ કાકા કાલેલકરનો. "હું અંતેવાસી તો કાકાસાહેબનો બન્યો." ચિત્ર અને સંગીતનો પણ અભ્યાસ કર્યો. પરંતુ તેમને માટે મુખ્ય ઉપાસના શબ્દની જ નિર્માયેલી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૨૫ થી ૧૯૨૯ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસકાળ દરમ્યાન રાષ્ટ્રીયતાની મૂર્તિમંત હવા અને વૈશ્વિક વાતાવરણનો અનુભવ કર્યો. 'સાબરમતી' દ્વૈમાસિકમાં 'મરીચિ'ના કવિનામથી 'એકાંશ દે' પ્રથમ કાવ્ય અને પછી 'સુન્દરમ્'ના નામથી 'બારડોલીને' કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું. શરૂઆતમાં 'વિશ્વકર્મા', 'મરીચિ', 'ત્રિશૂલ' જેવાં ઉપનામો અજમાવ્યા પછી 'સુન્દરમ્' ગમ્યું જે પછીથી કવિનામ જ બની ગયું. 'સાબરમતી'ના તંત્રી તરીકે થોડો વખત રહ્યા. સ્નાતક થયા પછી સોનગઢ ગુરુકૂળમાં અધ્યાપન કાર્ય કર્યું. વિદ્યાપીઠના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન ગાંધીજીના પરિચયમાં આવેલા. સ્નાતક થયાના પદવીદાન પ્રસંગે 'તારાગૌરી રૌપ્ય ચંદ્રક' ગાંધીજીએ પહેરાવેલો.

આમોદની શાળાને રાષ્ટ્રીયશાળા બનાવી દેવામાં આવેલી. પાટિયા પર તે નામ સુન્દરમે લખેલું. ખાદી વેચવી, સરઘસો કાઢવાં વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરતા થયા. ભરૂચમાં અને પછી વિદ્યાપીઠમાં રાષ્ટ્રવાદી વાતાવરણ મળ્યું. બારડોલી સત્યાગ્રહમાં અને રેલસંકટ વખતે રાહતકાર્યમાં જોડાયેલા. ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની પ્રવૃત્તિ 'જીવનના ઉત્તમ પુરુષાર્થરૂપે અને કર્તવ્યરૂપે' લાગી. 'રે આ સાફલ્યટાણું યુગ યુગ પલટે તોય પાછું ન આવે.' ઉદ્દગાર સાથે ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સક્રિય સૈનિકરૂપે જોડાયા. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં જંબુસરમાં સત્યાગ્રહ કરતાં બે વાર પકડાયા. ઈ. સ. ૧૯૩૨માં વીસાપુર જેલમાં અને ઈ. સ. ૧૯૩૩માં સાબરમતી જેલમાં છ છ માસની સજા ભોગવી. વીસાપુર જેલમાં સુન્દરમ્ અને ઉમાશંકર સાથે હતા. જેલની સજા સાથે દંડ પણ થયેલો. ઈ. સ. ૧૯૩૨માં સરકારે મિયાંમાતરની તેમની મિલકતમાંથી એક બળદ અને વાસણોની હરાજી કરીને દંડના રૂા. ૧૦૦/ વસૂલ કરેલા.

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં 'જ્યોતિસંઘ' અમદાવાદમાં શિક્ષક તરીકે કાર્યનો આરંભ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૩૫માં ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની લડત સ્થગિત કરી દીધી ત્યારપછી સુન્દરમ્

“પુરુષાર્થનું ક્ષેત્ર જાણે સંકેલાઈ ગયું.” એવું અનુભવતા હતા. વળી, તેમણે કહ્યું છે તેમ : “જીવનની પરમ કૃતાર્થતા શેમાં? જીવનમાં જે સૌન્દર્ય, રસ, આનંદ, પ્રેમની અનુભૂતિ માટેની ઉત્કટ ઝંખનાઓ હતી તેનું શું? તેમ જ જીવનમાત્રની આગળ અને પાછળ જે નિગૂઢતા, અગમ્યતા રહેલી છે તેનું સત્ય શું?” આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ મેળવવો હતો. ‘ધ્રુવપદ’ની શોધ હતી.

ઈ. સ. ૧૯૩૫માં દક્ષિણ ભારતના પ્રવાસ વખતે પોરિચેરીની મુલાકાતે “પ્રથમ સ્પર્શની અદ્ભૂત અનુભૂતિ” થઈ. ઈ. સ. ૧૯૪૦માં શ્રી અરવિંદ અને શ્રી. માતાજીના દર્શન અકલ્પ્ય સૃષ્ટિનાં દ્વાર ખુલતાં અનુભવ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૪૨-૪૩માં આશ્રમમાં નિરાંતે જઈને રહ્યા. ‘ધ્રુવપદ અહીં છે’નો અનુભવ થયો. અને ઈ. સ. ઈ. સ. ૧૯૪૫માં સહકુટુંબ અરવિન્દાશ્રમમાં જઈને વસ્યા.

અભ્યાસકાળથી જ સુન્દરમ્ની શબ્દની ઉપાસના આરંભાઈ ચૂકી હતી. ગાંધીયુગની કવિતાનો પ્રથમ નૂતન આવિષ્કાર સુન્દરમ્-ઉમાશંકરની કવિતામાં જોવા મળે છે. સાહિત્ય ક્ષેત્રે તેઓ બન્ને ‘જોડિયા ભાઈ’ તરીકે ઓળખાયા. સુન્દરમ્ની કવિતાનાં પ્રેરક બળો છે ગ્રામ જીવનનો નિકટનો પરિચય, ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ અને વિચારધારા, સમાજવાદી વિચારધારા, ટાગોરનો માનવતાવાદ, - સૌન્દર્ય પ્રેમ અને બ.ક. ઠાકોરની કાવ્યભાવના. આ યુગની કવિતામાં ‘સહાનુભૂતિના ફલકનો અપૂર્વ વિસ્તાર’ જોવા મળે છે.

‘હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું’ કહેનારા કવિના જીવનનો કાવ્યસર્જનમાં વિષયનો વ્યાપ વિસ્તૃત છે. જે પાછળથી અધ્યાત્મમાં કેન્દ્રિત થાય છે. જેમની કવિતામાં ‘સચ્ચાઈ’ અને ‘ભારઝલ્લી તાકાત’ છે તેવા કાવ્યકલાની સૂક્ષ્મ સમજ ધરાવનારા સિદ્ધ હસ્ત ઊર્મિકવિ સુન્દરમ્ની કવિતામાં કાવ્યસ્વરૂપોનું પણ અપાર વૈવિધ્ય છે.

તેમના કાવ્યસંગ્રહો ‘કોયા ભગતની કડવી વાણી’ અને ‘કાવ્ય મંગલા’ (૧૯૩૩), વસુધા (૧૯૩૯) અને યાત્રા (૧૯૫૧) પ્રગટ થયાં. કાવ્ય સર્જન અવિરત ચાલુ જ હતું પણ ‘વરદા’, ‘મુદિતા’, ‘ઉત્કંઠા’ અને ‘અનાગતા’ ઈ. સ. ૧૯૯૧ પછી પ્રગટ થયાં.

સુન્દરમ્ની પ્રારંભકાલીન રચનાઓમાં વાસ્તવલક્ષિતા અને સામાજિક વિષમતાનું ક્યારેક તીક્ષ્ણતાથી, ક્યારેક નર્મનર્મ ભરી શૈલીમાં કરુણગર્ભ આલેખન છે. ‘ભંગડી’, ‘ત્રણ પાડોશી’, ‘ઈંટાળા’, ‘૧૩-૭ની લોકલ’ જેવી કૃતિઓમાં ગાંધીયુગની ભાવના અને મહામનિષી ગાંધીજીની કરુણાને આલેખતી ‘ત્રિમૂર્તિ’ ‘બુદ્ધનાં ચક્ષુ’ જેવી રચનાઓમાં.

ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાં આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કોટિએ આલેખાયેલા સુન્દરમ્નાં પ્રણય કાવ્યો વિશિષ્ટ ગણાયાં છે.

ભાવોદ્રેકભર્યા પ્રણયકાવ્યોમાં ‘ભાવની મસ્તી છે ને ચિંતનની ફોરમ છે.’ સુન્દરમ્ માટે કહેવાયું છે કે, “તેઓ રોમેન્ટિક વિષયની કલાસિકલ રજૂઆત અને કલાસિકલ વિષયની રોમેન્ટિક રજૂઆત કરી જાણે છે.” ભાવોત્કટતા, કલ્પનાશીલતા અને વાણીની રમણીયતા સુન્દરમ્ની કવિતાને સ્પર્શક્ષમ બનાવે છે. શ્રી. રમેશ જાનીએ નોંધ્યું છે તેમ “પ્રેમની ઊર્મિને, એના ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય સૌન્દર્યને આટલી ઉત્કટ વેધકતાથી રમણીયાર્થ પ્રતિપાદક શબ્દો દ્વારા ગાંધીયુગની કવિતામાં બીજા કોઈએ ગાયાં નથી.” ‘તને મેં ઝંખી છે’ જેવું મુક્તક, ‘તે રમ્ય રાત્રે’, ‘લઈ લે’, ‘સૂઈ તારાં સ્વપ્ને’ જેવી રચનાઓ અને ‘પ્રેમોત્કટતામાંથી જન્મતો વિષાદ’ નિરૂપતું ‘સળંગ સળિયા પરે’ જેવું દીર્ઘ કાવ્ય - આ બધી રચનાઓમાં ભાવની તીવ્રતા અને વિરાટતાનો આવિર્ભાવ જોવા મળે છે.

સુન્દરમ્ની આગવી મુદ્રા ધરાવતાં ચિંતનકાવ્યોમાં વેદાંત અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો અર્વાચીન આવિષ્કાર છે, તો અરવિંદ તત્ત્વદર્શન - ‘પૂર્ણધોગ’ તરફની ગતિ છે. ઉશનસે તેમના માટે કહ્યું છે કે “તેઓ જ્ઞાનમાં અર્વાચીન અખ્યા જેવા છે તો વ્યાકુળ ભક્તિમાં તે અર્વાચીન મીરાં - નરસિંહ - દયારામ જેવાં છે.” ‘એકાંશ દે’થી આરંભાયેલી યાત્રા ‘દીપજ્યોતિ લઘુક મટીને પૂર્ણ થૈએ મયંક’નું લક્ષ્ય રાખે છે અને મનની પરિપૂર્ણતા પછી ‘હું ગાન ગાઉં પિયુ પિયુ ટહુકંતા પથૈયાની જેમ’ નો ઉદ્દગાર કરી ઊઠે છે. સુન્દરમ્ની ભક્તિ કવિતામાં પારદર્શકતા અને તેજસ્વિતાનું વાતાવરણ છે, પ્રાર્થના, સ્તુતિ અને સર્વસમર્પણનો ભાવ છે. પ્રજ્ઞભાષાનાં ભક્તિગીતોનું રૂપ જ નિરાણું છે. સુન્દરમ્ની કવિતામાં પરમરસની ઝંખના અને આરાધના નિત્યનૂતન વસ્તુ સંદર્ભોના આશ્રયે આગવી ભાવસૃષ્ટિ રચે છે.

સુન્દરમે અધ્યાત્મતત્ત્વ ઉપરાંત જીવન, જગત, કાળની ગતિ, કવિતા વિષયક ચિંતન પણ આપ્યું છે. ‘રંગરંગ વાદળિયાં’માં સુમધુર બાલકાવ્યો આપ્યાં છે તો માનવભાવોના આલેખનમાં પ્રકૃતિતત્ત્વનો વિનિયોગ અસાધારણ કુશળતાથી કરી જાણ્યો છે. ‘જગતની સર્વ કડીઓમાં સ્નેહની સર્વથી વડી’ જેવા પાણીદાર અર્થધન મુક્તકોથી માંડીને ભાવ-ચિંતન સભર સોનેટો, દીર્ઘ છંદોબદ્ધ કાવ્યો, લયાન્વિત મધુર ગીતરચનાઓ - આમ વિવિધ કાવ્યપ્રકારોમાં, પ્રત્યેક કૃતિમાં અભિવ્યક્તિની ગુંજાયશો ખીલવવા મથતા સર્જક કવિ છે. ‘એક સવારે’, ‘એક કણ રે આપો’, ‘ભવ્ય સતાર’, ‘મારી બંસીમાં બોલ’, ‘મેરે પિયા’, ‘ચલ’ જેવાં ભક્તિગીતો ગુજરાતી કવિતા સુન્દરમ્ની આગવી દેશ છે.

કાવ્યસર્જન એ સુન્દરમ્ની સર્જકતાનો સર્વોપરી ઉન્મેષ છે તો ગદ્યક્ષેત્રે પણ તેમનું પ્રદાન માતબર છે. ટૂંકીવાર્તા, પ્રવાસવર્ણન, વિવેચનો, નિબંધો, નાટકો અને અનુવાદો તેમણે આપ્યાં છે.

ત્રીસીના ગાળામાં ગુજરાતી નવલિકાને સુન્દરમ્-ઉમાશંકર દ્વારા નવું પરિમાણ લાધે છે. 'ત્રિશૂલ' ઉપનામથી સુન્દરમે વાર્તાક્ષિત્રે પ્રવેશ કર્યો. 'હીરાકણી અને બીજી વાર્તા' (૧૯૩૮), 'ખોલકી અને નાગરિકા' (૧૯૩૯), સંવર્ધિત-ઉત્તમ (૧૯૪૫), પિયાસી (૧૯૪૦), તારિણી. શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકરે સુન્દરમ્ની વાર્તાઓને તેમના કાળની 'ભાવબોધ'ની વાર્તાઓ તરીકે ઓળખાવી છે. તેમાં ગાંધી વિચારધારા, માર્ક્સ - ફોઈડ્ઝને પ્રભાવ, માનવતાવાદ અને આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ ક્યાંક સ્થૂળરૂપે, ક્યાંક સૂક્ષ્મરૂપે ઝિલાયાં છે. સુન્દરમ્ અંતરથી ભાવનાશીલ છે તો બૌદ્ધિક રીતે, સભાનપણે વાસ્તવનું નિરૂપણ કરે છે. ઝીણવટભર્યું વસ્તુદર્શન, કલાત્મક સંયોજન, હૃદયસ્પર્શિતા, વાસ્તવિક વાતાવરણ, પાત્રોના મનોવ્યાપારને વિચારતણાથી પ્રજ્વલિત કરવાનું અદ્ભુત સામર્થ્ય સુન્દરમ્ ધરાવે છે. 'ખોલકી' વાર્તામાં વસ્તુ પસંદગી એ સંયમિત નિરુપણ દ્વારા ગુજરાતી નવલિકામાં નૂતન પ્રવાહના પ્રણેતા બન્યા. 'માજા વેલાનું મૃત્યુ', 'માને ખોળે', 'ગોપી', 'પ્રસાદજીની બેચેની', 'મીન પિયાસી', 'એઈ દીકે', 'તારકહારિણી' જેવી કૃતિઓ ઉત્તમકોટિની બની છે.

વિવેચક તરીકે સુન્દરમે અર્વાચીન કવિતા, અવલોકના અને 'ચિદંબરા' ગ્રંથો આપ્યા છે.

ઈ. સ. ૧૮૪૫ થી ૧૯૪૫ સુધીની શતાબ્દિની અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનો સંદર્ભગ્રંથ એટલે 'અર્વાચીન કવિતા'. કેટલાકે તેને આકર ગ્રંથ તરીકે પણ ઓળખાવેલ છે. સુન્દરમે પોતે લખ્યું છે કે "હવે છેલ્લા સો એક વર્ષની આપણી કાવ્યકૃતિને આપણે ઐતિહાસિક સાતત્ય ભરેલી ઘટના તરીકે અવલોકી શકીએ તેવી સ્થિતિ છે અને આવશ્યકતા પણ છે. અને એ લક્ષ્યમાં રાખી અર્વાચીન કવિતા જે રીતે કાલના ક્રમમાં વિકસતી ગઈ છે તેનો આલેખ, તેની રેખા દોરવા મેં અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે." સાહિત્યિક ઇતિહાસ નિરૂપણની કૃતિ તરીકે 'અર્વાચીન કવિતામાં કવિ, કૃતિ અને તેની વિશેષતાને સહૃદયી ભાવક અને સમભાવી વિવેચક તરીકે સુન્દરમે અવલોક્યાં છે, વર્ણવ્યાં છે. 'ઈતિહાસ લક્ષી વિવેચન' તરીકે તે શકવર્તી કૃતિ ગણાઈ હતી. 'અવલોકના'માં ગ્રંથાવલોકનો, પ્રસ્તાવનાઓ, સમીક્ષાઓ વ્યાખ્યાનો આદિ રૂપે ગ્રંથ સમીક્ષક તરીકે કવિતા, નાટક, નવલકથા, વાર્તાની કૃતિઓનું માર્મિક સૂઝબૂઝ પૂર્વક અવલોકન કર્યું છે. તો સૈદ્ધાંતિક વિવેચન તરીકે 'કાવ્ય', 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિબંધ', 'ગીતનું સ્વરૂપ' ઇત્યાદિ લેખોમાં તેમની સૂક્ષ્મ વિવેચન દષ્ટિ અને અભ્યાસશીલતાનો પરિચય મળે છે. 'ચિદંબરા' જેમાં (૧) વિદ્યાપીઠનો સ્વાધ્યાય (૨) જ્યોતિસંઘની 'જ્યોતિ' પૂર્તિ અને (૩) છૂટા લેખો આમ ત્રણ વિભાગમાં સંકલિત લેખોનો સંગ્રહ છે. અહીં સાહિત્ય, ચિંતન અને બીજા લેખો છે. તેને સુન્દરમ્ની 'સાહિત્યિક

આત્મકથા' તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલ છે. 'સમર્થના'. એ સાહિત્યજગતની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ વિશેના ચારિત્ર્યાત્મક નિબંધોમાં સર્જક અને તેના સર્જનનું સમભાવયુક્ત મૂલ્યાંકન છે. સુન્દરમે પોતે લખ્યું છે કે 'સમર્થના' એ કેવળ સાહિત્યના ચિંતનથી આગળ સાહિત્યપ્રીતિ એક બૃહદ્ સંદર્ભમાં યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરવાની તેમની શક્તિનો પરિચય કરાવે છે. 'સા વિદ્યા'માં વિદ્યાવિષયક તત્ત્વચિંતન રજૂ થયું છે તો 'શ્રી અરવિન્દ મહાયોગી' શ્રી અરવિન્દનું ટૂંકું જીવનચરિત્ર છે.

'દક્ષિણાયન' (૧૯૪૨) એ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવાસસાહિત્યનું ત્રીજું સોપાન - સીમાચિહ્નરૂપ કૃતિ છે. સુન્દરમે અહીં દક્ષિણભારતની પ્રકૃતિ, સંસ્કારિતા અને શિલ્પસ્થાપત્યનું આકંઠ પાન કર્યું અને સામર્થ્યયુક્ત ગદ્યમાં તેનું આલેખન કર્યું છે. 'વાંસતી પૂર્ણિમા'માં તેમની મોલિક નાટ્યકૃતિઓ અને અનુવાદો સંગ્રહાયાં છે. 'કાદવિયાં' અને 'આપ - તમે - તું - તમે - આપ' અર્વાચીન નમૂનેદાર એકાંકી કહી શકાય તેવાં છે. સંસ્કૃતમાંથી શુદ્ધ કૃત 'મુચ્છ કટિક' અને બોધાયનકૃત 'ભવદજજુકીય' ને અર્વાચીન રંગભૂમિને અનુરૂપ નાટ્યસંયોજનરૂપે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં છે. તો ટોલરના 'માસિઝ એન્ડ મેન' નાટકનો અનુવાદ 'જનતા અને જન' નામે કર્યો છે. નાટ્યક્ષેત્રે અલ્પ છતાં ઉલ્લેખનીય પ્રદાન રહ્યું છે.

શ્રી અરવિન્દના જીવનનું અનુશીલન કરતું ત્રૈમાસિક 'દક્ષિણા' એ પણ સુન્દરમ્ની અધ્યાત્મ ઉપાસના જ. જેના મનનીય તંત્રીલેખો 'દક્ષિણાપથ' શીર્ષક નીચે સુન્દરમે લખ્યા. જ્યોતિબહેન થાનકિએ કહ્યું છે તેમ "દક્ષિણા એ સુન્દરમે ગુજરાતની પ્રજાને આપેલી દિવ્ય ચેતનાના કૃપાપ્રસાદની ભેટ છે." 'શ્રી અરવિન્દ વિચારધારા' અને માતાજીના સંદેશને લોકો સુધી પહોંચાડવાની સમજાવવાની સાધના શિબિરનો પ્રારંભ ઈ. સ. ૧૯૫૫-૫૬માં અંબુભાઈ પુરાણીએ કર્યો. એ પછી શિબિરોના શિલ્પી સુન્દરમના માર્ગદર્શન નીચે ગુજરાતમાં જુદે જુદે સ્થળે આશરે ૨૧ શિબિરો યોજાઈ.

પૃથ્વી પર પૂર્વયોગના વિસ્તાર માટે એક 'પૂર્ણ જગત'ની રચના માટે શ્રી. માતાજીએ 'ઓરોવિલ' નગરની સ્થાપના કરી છે. એ જ દિશામાં, શ્રી માતાજીની પ્રેરણાથી ગુજરાતમાં સુન્દરમના વતન મિયાંમાતર ગામની સીમમાં "ઓમ પુર" નગરીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

સીધાં સાદાં ગૃહિણી સૌ. મંગળાબહેને પોંડીચેરી નિવાસના આશ્રમજીવનને સહજ સમજણથી સ્વીકારી લીધું. બીજી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૯માં તેમનું નિધન થયું. પુત્રી સાધનાબહેને સાધના સમર્પિત બની પિતાની સંભાળ લીધી. લેખનકાર્યમાં સહાય કરતાં રહ્યાં. તો સૌથી ભગીરથ કાર્ય ઉપાડ્યું સુન્દરમના અગ્રંથસ્થ સાહિત્યને પ્રકાશિત કરવાનું. જે કાર્ય અઘાપિ પર્યન્ત ચાલુ છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૫ પછી પણ સુન્દરમ લેખક પરિષદોમાં અને વિદ્યાસંસ્થાઓમાં વ્યાખ્યાનો વગેરે માટે હાજરી આપતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૬૯, ડિસેમ્બરમાં જૂનાગઢમાં ભરાયેલી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના ૨૫મા અધિવેશનના અધ્યક્ષપદે તેઓ વરાયેલા. એ જ વર્ષે તેમના સન્માનરૂપે 'તપોવન' ગ્રંથનો અર્પણ સમારંભ મુંબઈમાં થયેલો. ઈ. સ. ૧૯૮૪માં ઝાંખિયા (આફ્રિકા)માં અને ઈ. સ. ૧૯૮૭માં પેરિસ (ફ્રાન્સ)માં અરવિન્દ શિબિર યોજી. લંડનમાં અરવિન્દ હાઉસનું નિર્માણ અને માતાજી તથા શ્રી અરવિન્દની છબીઓની સ્થાપના કરી.

ઈ. સ. ૧૯૮૩માં માતર પાસે, વાત્રક તીરે 'ઓમ પુરી' નગરરચનાનું ખાત મૂહૂર્ત થયું. ઈ. સ. ૧૯૮૪માં અંબાજી અને મિયાં માતરમાં સુન્દરમનો અમૃત મહોત્સવ ઉજવાયો. પરબ્રહ્મ અને શબ્દબ્રહ્મના ઉપાસક સુન્દરમને વિવિધ પારિતોષિકો દ્વારા સન્માનવામાં આવેલા.

ઈ. સ. ૧૯૨૫-૨૭ 'સાબરમતી' દ્વિમાસિકમાં ઉત્તમ લેખ માટે 'તારાગૌરી ચંદ્રક', ગુજરાતી ભાષામાં શ્રેષ્ઠ નિબંધ માટે 'અખિલ ભારત વિદ્યાર્થી પરિષદનો પુરસ્કાર', ઈ. સ. ૧૯૩૪ - 'કાવ્યમંગલા' માટે 'રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક', ઈ. સ. ૧૯૪૬ - 'અર્વાચીન કવિતા' માટે 'મહીડા પારિતોષિક', ઈ. સ. ૧૯૫૫ - 'ધાત્રા' માટે 'નર્મદ સુવર્ણ ચંદ્રક', ઈ. સ. ૧૯૬૯ - 'અવલોકના' માટે સાહિત્ય અકાદમી તરફથી રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. ઝાકિરહુસેનના હસ્તે પારિતોષિક પ્રદાન, ઈ. સ. ૧૯૮૫ - રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. જૈલસિંહના હસ્તે 'પદ્મભૂષણ' એવોર્ડ એનાયત થયો. ઈ. સ. ૧૯૯૦ - ગુજરાત સરકાર તરફથી 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય ક્ષેત્ર'નો ડૉ. એકલાખનો 'શ્રી નરસિંહ મહેતા પુરસ્કાર' અર્પણ કરવામાં આવ્યો.

જીવનભર સાહિત્યરત અને સાધનારત, દિવ્યજીવનના જ્યોતિર્ધર સુન્દરમનું ૧૩ જાન્યુઆરી ૧૯૯૧ના રોજ ઊર્ધ્વમાર્ગે ચિરપ્રયાણ થયું.

સંવાદિતાના સાઘક કવિ

ઉમાશંકર જોષી

“સૌન્દર્યો પી, ઉરજણ ગાશે પછી આપમેળે.”

ઉમાશંકરને પ્રકૃતિ પાસેથી સૌન્દર્ય દીક્ષા મળી પણ તેમણે મનભરીને ચાહું જગતને, માનવ ઉરને.

“મને વહાલી વહાલી કુદરત ઘણી, કિન્તુ અમૃતે મનુષ્યે છાયેલી પ્રિયતર મને કુંજ ઉરની.”

૨૧ જુલાઈ ૧૯૧૧ બામણા (જિ. સાબરકાંઠા) ગામે જન્મ. પિતા જેઠાલાલ જોશી બે જાગીરોમાં કારભારી હોવાને કારણે તેમની માથે શામળાજી, લુસડિયા બાજુનાં ગામોમાં રજાઓમાં

જવાનું થતું. જેઠાલાલ જોશી મિશનની શાળામાં ઉત્તમ શિક્ષણ પામેલા. અનેક વ્યક્તિઓ સાથેના સંબંધો, અતિ આત્મીયજનો શામળાજીના સાધુઓ - આ બધા પાસેથી બાલ્યકાળમાં ઉમાશંકર ઘણું પામ્યા. માતાનું નામ નર્મદા. સાસરે સૌ નવલ કહેતા. ગામડાંનું પરિશ્રમી જીવન. ખેતી ઢોરઢાંખર ખરાં. ઉમાશંકર નવ ભાઈ બહેનોમાં ત્રીજો નંબર. નાનપણમાં માતાને ઘરનાં નાનામોટાં કામમાં મદદ કરતા.

નાનપણની અમીટ છાપ વહાલસોયાં કુટુંબની, માતા-પિતાની, ગિરિપ્રદેશનું કુદરતી સૌન્દર્ય, ખેતીપ્રધાન ગ્રામજીવન અને શામળાજીના આધ્યાત્મિક વાતાવરણના સંસ્કારો બાલચિત્ત પર પૂરેપૂરા જિલાયા.

ઈ. સ. ૧૯૧૬-૨૦ પ્રાથમિક શિક્ષણ બામણાંમાં લીધું.

ઈ. સ. ૧૯૨૧-૨૭ પાંચમાથી દસમા ધોરણ સુધી માધ્યમિક શિક્ષણ ઈડર (કસ્બાનું ગામ)માં છાત્રાલયમાં રહીને લીધું. ઈડરીયો ગઢ પહાડી પ્રદેશ, શિક્ષકો કુદરતનો શોખ પોષનારા અને ચીવટથી ભાષા, વ્યાકરણ, ગણિત ભણાવનારા. ત્યાં પન્નાલાલ પટેલનો પરિચય થયો. શાળાજીવનનાં વર્ષો આનંદ અને અનુભવથી સભર. શાળા છોડતી વખતનું સંવેદન તેમણે નોંધ્યું છે : “શાળા, તારું નામ હું ઉજજવળ રાખીશ.” આ સંકલ્પ તેમણે સર્વોત્તમ રીતે સિદ્ધ કર્યો. તેમની જ પંક્તિઓ છે :

“મનોરથો સ્વપ્ન મહી હશે તો
સિદ્ધિ રૂપે કાર્ય વિશે જ જન્મશે.”

ઈ. સ. ૧૯૨૭-૨૮ અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટી હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિકના વર્ગમાં દાખલ થયા. છ માસિક પરીક્ષામાં, વર્ગમાં દરેક વિષયમાં સૌથી આગળ હતા. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં મુંબઈ ઈલાકામાં ત્રીજા નંબરે પાસ થતાં શિષ્યવૃત્તિઓ મળી.

ગુજરાત કોલેજ અમદાવાદમાં અભ્યાસ માટે દાખલ થયા. પ્રથમ વર્ષમાં શરદ પૂર્ણિમા ઉપર આબુ ગયેલા ત્યાંથી પાછા ફરતા 'નખી સરોવર ઉપર શરદ પૂર્ણિમા' પ્રથમ કાવ્યકૃતિ સોનેટ રચાઈ.

પુસ્તક પ્રેમ પહેલેથી જ. ઈડરમાં હેડમાસ્તરના ટેબલ પર પડી રહેતું એન.એમ. ત્રિપાઠીનું સૂચિપત્ર એમને માટે જાદુઈ ખજાનારૂપ હતું. શિષ્યવૃત્તિની રકમ હાથમાં આવતાં 'ગીતા રહસ્ય', 'કાલેલકરના લેખો' અને 'ઈશુનું બલિદાન' પુસ્તકો ખરીદેલાં. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં નમક સત્યાગ્રહ શરૂ થતાં અભ્યાસ છોડી વીરમગામ છાવણીમાં સૈનિક તરીકે જોડાયા. ત્યાં તેઓ હસ્તલિખિત પત્રિકાઓ કાઢવાના કામમાં જોડાયેલા. ખારાઘોડાના સામૂહિક સત્યાગ્રહ વખતે સખત માર પડેલો. ઘરપકડ થઈ, ૧૪ અઠવાડિયાની સજા થઈ. પહેલાં સાબરમતી અને પછી યરવડા જેલમાં પૂરાયા. ત્યાં 'વાંચન યોગ' શરૂ થયો. 'સાબરમતી' જેલમાં

મરાઠી શીખ્યા, તુકારામને વાંચ્યા. યરવડામાં બંગાળી શીખીને રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યો વાંચતા થયા. ટોલ્સ્ટોયનાં નાટકો વાંચ્યાં. તારાઓ જોવાનો શોખ જાગેલો. ઉર્દૂ શીખવાનો પ્રારંભ કર્યો. સૌ પ્રથમ અનુવાદ ટોમસ હૂડના કાવ્ય 'ધ સોંગ ઓફ શર્ટ'નો 'પહેરણનું ગીત' નામથી કર્યો.

ઇ. સ. ૧૯૩૧માં ગાંધી-ઈરવીન સમજૂતિ થયા પછી કોલેજમાં પાછા જવાને બદલે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કાકાસાહેબ કાલેલકરના અંતેવાસી બનીને રહ્યા. પૂ. ગાંધીજી અને કાકાસાહેબનાં પ્રાર્થના પ્રવચનો અને સાનિધ્યનો લાભ મળ્યો. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય, ખુલ્લા ઘોડા ઉપર પુસ્તકોનો ખજાનો તેમને મળ્યો. પુસ્તકની તૃષ્ણા સંતોષાઈ. થોડો વખત લાઈબ્રેરીમાં પુસ્તકો ગોઠવવાનું કામ કર્યું. યુરોપિયન કવિતા, મેટરલીકનાં નાટકો, રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યો અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ગાઠ પરિચય થયો. કાકાસાહેબના સાનિધ્યે તારાઓને ઓળખ્યા. વિદ્યાપીઠમાં સુન્દરમ્નો પરિચય અને મૈત્રી થયાં. પછી બન્ને 'સારસ્વત સહોદર' બન્યા. તેમને મન વિદ્યાપીઠ 'સાહિત્ય તીર્થ' અને કાકાસાહેબ 'જંગમ વિદ્યાપીઠ' બની રહે છે. આ વાતાવરણમાં 'વિશ્વશાંતિ'ની રચના થઈ. પ્રકાશન થયું. પ્રારંભકાળથી તેમના વિચાર તર્કશુદ્ધ અને બુદ્ધિનિષ્ઠ હતા. કાકાસાહેબે તેમના વિશે કહેલું : "તું કવિ છે પણ તારો અભિગમ બૌદ્ધિક છે." ઇ. સ. ૧૯૩૨માં ફરી સત્યાગ્રહ શરૂ થતાં તેમાં જોડાયા. પ્રથમ સાબરમતી પછી વીસાપુર જેલમાં આઠ માસનો કારાવાસ ભોગવ્યો. સાહિત્ય પ્રેમીઓ-લેખકોનો સહવાસ મળ્યો. સુન્દરમ્ સાથેની મૈત્રી વિકસી. ઘણું વાંચવાની તક મળી. 'વીસાપુર જેલમાં વતનની અનુભવખાણ ખોલી'ને 'સાપના ભારા'ના પાંચ વાસ્તવદર્શી એકાંકીઓનું સર્જન કર્યું. 'ગંગોત્રી'નાં ઘણાં કાવ્યો ત્યાં રચાયાં. જેલમાં ઉગ્ર નેત્રરોગ થયો. ઇ. સ. ૧૯૩૩માં જેલમાંથી છૂટ્યા પછી પિતાજીની સારવાર માટે ગામડે રહેલા. તે દરમ્યાન બીજા ચાર એકાંકીઓ રચ્યાં. ઇ. સ. ૧૯૩૪માં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ, મુંબઈમાં બી.એ.ના વર્ગમાં દાખલ થયા. અર્થશાસ્ત્ર તથા ઇતિહાસ સાથે બીજા વર્ગમાં બી.એ.ની પરીક્ષા (૧૯૩૬) અને ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત સાથે એમ.એ.ની પરીક્ષા પ્રથમ વર્ગમાં (૧૯૩૮) પાસ કરી.

ઇ. સ. ૧૯૩૭માં જ્યોત્સ્ના ન. જોશી સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. થોડોસમય ગોકળીબાઈ હાઈસ્કૂલ - વિલે પાર્લેમાં શિક્ષક તરીકે પછી સિડનહામ કોલેજમાં, મુંબઈમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે કામ કર્યું. (૧૯૩૯) પછી અમદાવાદ આવીને વસ્યા. ગુજરાત વિદ્યાસભામાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. ઇ. સ. ૧૯૪૬ સુધી સેવાઓ આપી. ઇ. સ. ૧૯૪૪ - ૪૬ બુદ્ધિપ્રકાશ ત્રિમાસિકનું સંપાદન કર્યું. ઇ. સ. ૧૯૪૬માં સ્વેચ્છાએ અધ્યાપન વ્યવસાયમાંથી મુક્ત થયા.

ઇ. સ. ૧૯૪૭ જાન્યુઆરીમાં "સમયની સાથે ગાઠ અનુસંધાનપૂર્વક જીવવાની તક મળે" એ પ્રેરણા સાથે 'સંસ્કૃતિ' સામયિક શરૂ કર્યું. ઉદ્દેશ હતો : "સર્વ વિષયલક્ષી સમાજ, રાજનીતિ, ધર્મ, વિજ્ઞાન, કલા બધાને સ્પર્શતું, તે તે ક્ષેત્રનાં તાજાં તારણો - મનનો રજૂ કરતું અને અનેક પ્રકારના બનાવો ઉપર ટૂંકી ધારદાર ઘોતક ટીપ્પણીઓ આપતું સામયિક." એકલે હાથે (૧૯૬૪ સુધી સૌ. જ્યોત્સ્નાબહેનની સહાયથી) 'સંસ્કૃતિ' ચલાવ્યું. પત્રકારત્વ માટેના ગદ્યની આગવી લઢણ તેમનાં લખાણોમાં જોવા મળે છે. તંત્રીલેખો, સમસામયિક ઘટનાઓ અંગેનું ચિંતન, સાહિત્ય ચર્ચા - આમ 'સંસ્કૃતિ' દ્વારા સાહિત્યિક પત્રકારત્વનો ઉત્તમ નમૂનો પૂરો પાડ્યો. નવી કલમોને આકર્ષી. વિશિષ્ટ અંકો દ્વારા સમૃદ્ધ વાંચન પીરસ્યું. શ્રી. યશવન્ત શુક્લે લખ્યું છે : "ચીવટ, નિષ્ઠા, નિર્ભયતા, સત્ય અને જીવનની તથા સાહિત્યની શ્રીની માવજત, સમકાલીન જીવનપ્રવાહો વિશે સુચિન્તિત પ્રતિભાવ, ઉત્તમની કદર અને ચૈતન્યનું સંગોપન - આ સર્વ ગુણો વડે ઓપતું 'સંસ્કૃતિ' ગુજરાતને તેમનું સર્વોચ્ચ પ્રદાન હતું. "૧૯૮૪માં છેલ્લા અંકમાં સૌના આભાર સાથે તંત્રીનોધમાં 'સંસ્કૃતિ વિદાય માંગે છે' એમ કહીને સામયિક બંધ કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરતાં કહ્યું : "સર્ળગ આનંદપૂર્વક સામયિક ચલાવ્યું....પ્રજાના ચૈતન્યને સંકોરવાનું થોડુંક પણ આ સામયિક નિમિત્ત બન્યું હોય તો ધન્ય ધન્ય. બ્રહ્માર્પણમ્....."

ગૌરવર્ણ, એકવડી કાયા, મધ્યમસરની ઉંચાઈ, ચશ્મામાંથી નિહાળતી પારદર્શક આંખો અને મધુરવાણી, અભિજાત, સૌમ્ય ઉમાશંકર જે કોઈને મળે તેને આગવી રીતે મળનારા અને ચાહનારા કવિ. કમશ : ઉમાશંકરનું કાર્યક્ષેત્ર વિકસતું ગયું, વિસ્તરતું ગયું. તેઓ વ્યક્તિ રહીને વિશ્વમાનવી બન્યા. ઇ. સ. ૧૯૫૪-૭૨ સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીની કારોબારીના સભ્ય રહ્યા.

ઇ. સ. ૧૯૫૪ - ૭૦ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષા-સાહિત્ય ભવનના અધ્યક્ષની જવાબદારી અદા કરી. ૧૯૫૫માં ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ સ્થાપ્યું. ગુજરાતી પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ બન્યા. ૧૯૬૬-૭૨ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિનો કાર્યભાર સંભાળ્યો. ૧૯૬૭ ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ ખાતેના દિલ્હી ખાતેના ૨૪ માં અધિવેશનના પ્રમુખ બન્યા, ૧૯૭૦-૭૬ રાષ્ટ્રપતિ તરફથી રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે નિયુક્ત થયા. ૧૯૭૩ થી ૮૫ સુધી. પી.ઈ.એન.ના ઉપપ્રમુખ અને ૧૯૮૫ થી પ્રમુખ બન્યા. ૧૯૭૬થી અખિલ હિન્દ શરદચન્દ્ર જન્મ શતાબ્દિ મહોત્સવ સમિતિ, કલકત્તાના પ્રમુખ નિમાયા. ૧૯૭૯ - ૧૯૮૨, વિશ્વભારતી શાંતિનિકેતનના કુલપતિ બન્યા. ૧૯૮૩થી પ્રેસ કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાના સભ્ય.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં 'કવિતા વિવેક' વિશે: કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં 'ટાગોરની ટૂંકીવાર્તા અને કવિતા' વિશે, પૂના યુનિવર્સિટીમાં 'રવીન્દ્રનાથની સમગ્ર કવિતા' વિશે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. એશિયાઈ દેશોની શાંતિ પરિષદમાં હાજરી આપવા નિમિત્તે રવિશંકર મહારાજ વગેરે સાથે ચીનનો ૫૪ દિવસનો પ્રવાસ, વળતાં સિંગાપોર, ઈન્ડોનેશિયા, મલાયા તથા શ્રીલંકાની મુલાકાત (૧૯૫૦), ભારત સરકાર તરફથી અમેરિકા અને બ્રિટનની શિક્ષણ વ્યવસ્થાના નિરીક્ષણ માટે મોકલાયેલા પ્રતિનિધિ મંડળના સભ્ય, વળતાં યુરોપના દેશો અને ઈજીપ્તનો પ્રવાસ કર્યો, (૧૯૫૬) પી.ઈ.એન.ની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ, જાપાનમાં (૧૯૫૭) અને સેઉલ (દ. કોરિયા)માં (૧૯૭૬) હાજરી આપી: ભારત સરકાર દ્વારા મોકલાયેલ લેખક પ્રતિનિધિ મંડળમાં સભ્ય તરીકે રશિયાની મુલાકાત લીધી. (૧૯૬૧) કુલપતિઓના મંડળના અધ્યક્ષ તરીકે જર્મનીની યુનિવર્સિટીઓની મુલાકાત (૧૯૭૬), જાપાનમાં ભરાયેલી વિશ્વધર્મ પરિષદમાં હાજરી આપી. (૧૯૭૩) ટોલ્સ્ટોયની ૧૫૦મી જન્મજયંતિના સમારંભમાં રશિયા, લેખક સંઘના નિમંત્રણથી ઉપસ્થિત રહ્યા. (૧૯૭૮) નંદિતાબહેન અને સ્વાતિબહેન - બન્ને પુત્રીઓ સાથે યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો. (૧૯૮૦) ચીની લેખક લુ શુનની જન્મ શતાબ્દિ નિમિત્તે ચીની લેખક સંઘના નિમંત્રણથી બીજીવાર ચીનનો પ્રવાસ કર્યો. (૧૯૮૧)

શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ ઉમાશંકરને કાલીદાસ અને રવીન્દ્રનાથના ગોત્રકવિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેમણે કહ્યું છે: "ગાંધીજી, નાનાલાલ અને મુનશી પછીનો યુગપ્રકાશક સાક્ષર ઉમાશંકર". આ ગુજરાતી કવિ, મહાન ભારતીય કવિ અને વિશ્વકવિ હતો. "તેઓ સદેહે આંતરભારતી" હતા. એક અખિલ ભારતીય સાહિત્યિક મિલનમાં તેમણે પોતાનો પરિચય આપેલો; "હું એક ભારતીય લેખક છું. હું ગુજરાતી ભાષામાં લખું છું."

ઉમાશંકરે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, અને ગુજરાતી સાહિત્યનું અધ્યયન - પરિશીલન કરેલું. તો હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી ભાષા અને સાહિત્યનો તેમને ગાઢ પરિચય હતો. ઉપનિષદો, વ્યાસ, વાલ્મિકી, કાલીદાસ, રવીન્દ્રનાથ, શેક્સપિયર અને પુરોગામી ગુજરાતી કવિઓ - આ બધાનો સમૃદ્ધ સંસ્કાર વારસો ઝીલ્યો. આત્મસાત્ કર્યો અને પછી મૌલિકતાના આગવા અભિનિવેશથી કવિનો સૂર પ્રગટ્યો. ગાંધીયુગના 'વિકાસોન્મુખ' કવિ પોતાના યુગની જીવનભાવના, કાવ્યભાવના અને વૈયક્તિક મુદ્રા પૂર્ણપણે સાચવી રાખીને વર્તમાન સાથે કદમ મિલાવતા રહેલા. 'વિશ્વશાંતિ'થી 'સમ્રપદી' સુધીની કાવ્યયાત્રા તેની પ્રતીતિ ક્ષણે છે.

કાવ્ય સર્જન

"ખેલાયું દિનરાત જે હૃદયનાં આ રંગભૂમિ પરે,
રેલાયું રુધિરે નસેનસ મહી જે મત ગીતસ્વરે:
નેત્રે જે ચમકી કદીક સ્ફૂરતું કો દિવ્ય આનંદમાં,
તે સૌન્દર્ય - રહસ્ય જીવનતણું સાક્ષાત્કરં શબ્દમાં."

સૃષ્ટિના સમગ્રને મનભરીને ચાહનારા કવિએ 'માનવીપણાથી માનવોમાં ઓતપ્રોત થવામાં' માનવજીવનની ચરિતાર્થતા જોઈ છે. શ્રી યશવન્ત શુક્લે કહ્યું છે તેમ : "મહાત્મા ગાંધીના પ્રભાવક નેતૃત્વથી સંસ્કારાયેલી કવિચેતનાએ પ્રેમ, સૌન્દર્ય અને સત્યનો સમન્વય પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કર્યો હતો. કવિ ચેતનાનો રાષ્ટ્રચેતના અને વિશ્વચેતના સાથેનો તાર પણ અદ્ભુત રીતે સંધાયો હતો."

(૧) વિશ્વશાંતિ, (૨) ગંગોત્રી, (૩) નિશીથ, (૪) આતિથ્ય, (૫) વસંતવર્ષા (૬) અભિજ્ઞા (૭) ધારાવસ્ર (૮) સમ્રપદી - ૮ કાવ્યસંગ્રહો અને 'પ્રાચીના' તથા 'મહાપ્રસ્થાન' બે પદ્યનાટકો.

કુશાગ્ર, તેજસ્વી અને બુદ્ધિવંત કવિની આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી બન્ને પ્રકારની રચનાઓમાં સંવેદનાના ફલકનો વિસ્તાર જોવા મળે છે. એમને મન કવિતાનું લક્ષ્ય છે : "મનુષ્યની સમગ્ર સંવિદ્ને ભરી દેવી."

'સૌન્દર્ય દીક્ષા'થી કવિની સર્જનયાત્રાનો પ્રારંભ થયો, વ્યક્તિ મટીને વિશ્વમાનવી બનવાની અભિલાષા સાથે 'અવનિનું અમૃત' એકત્ર કરતા રહ્યા. 'અહો, આયુર્યાત્રા! બસ સમજવું એ ફલશ્રુતિ" તેમની વિચારધારાનું કેન્દ્ર બની રહે છે.

ઉમાશંકરે અખા વિશે અધ્યયન કરેલું. અખાના ચિંતનમાં 'સૂઝ'ની વાત છે. "સૂઝે દુઃખ તે સુખ નીવડે." એ સૂઝ એટલે જાણી લેવું, સમજતા રહેવું. જે તેમનો જીવનમંત્ર બની જાય છે.

તેમની કવિતામાં વાસ્તવદર્શન, પ્રકૃતિ, પ્રણય, જીવનમર્મ, સૂક્ષ્મ ભાવસંવેદનો, ચિંતનાનુભૂતિ - આમ વિષયોનું અપાર વૈવિધ્ય છે. 'વિશ્વશાંતિ' ગાંધીયુગનું વિરાટ વ્યક્તિત્વ તેમ જ ગાંધીવિચારણાની સંગીનતાને નિરૂપતું, રાષ્ટ્રભાવનાનું છ ખંડમાં વહેંચાયેલું કાવ્ય છે. 'સમરગાન', 'યુગતરસ્યા જગકંઠ', 'યુગલક્ષ્ય કૃય', 'વિશ્વમાનવી' ઇત્યાદિમાં યુગચેતના, સ્વાતંત્ર્ય માટેની અભિલાષા વ્યક્ત થઈ છે. "મુખે સમરગાન હો, પ્રિય સ્વતંત્રતા પ્રાણ હો." સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ બાદ દેશની અરાજકતાની વેદના પણ નીરૂપી છે 'જર્ણ જગત', 'આવ હે મુક્તિદિન', તો ગાંધીજીની હત્યાને માનવજાતનું કલંક કહે છે.

"અમે ન રડીએ પિતા, મરણ આપનું પાવન,
કલંકમય દૈન્યનું રડી રહ્યા જીવન."

વાસ્તવલક્ષી રચનાઓમાં ‘જઠારાગ્નિ’, ‘વાંસળી વેચનારો’, ‘સાબરનો ગોઠિયો’ વગેરેમાં સામાજિક વિષમતાને ક્યારેક આકોશથી, ક્યારેક વેદનાથી કવિ આલેખે છે.

પ્રકૃતિના ભવ્ય અને સુંદર, રુદ્ર અને રમ્ય બન્ને રૂપો અને મધ્યમાં રચાતું વિશ્વ અખિલાઈમાં કવિને આકર્ષે છે. પ્રકૃતિ સૌન્દર્ય એ કવિનો હૃદય સંવેદન અંશ છે. ‘નિશીથ’ રાગિસ્તોત્રમાં ‘ઘોનટ વિરાટ’ કહીને બ્રહ્માંડના સંચલનોને મૂર્તતા આપી છે, તો ‘બીડમાં સાંજવેળા’ તૃણોનો મહિમા ચિત્રાત્મક વાણીમાં વ્યક્ત કર્યો છે. વૃક્ષો, વેલીઓ, નદી, ઝરણાં, ચાંદની, તડકો, ષડ્ઋતુઓ, ડુંગરાઓ આમ પ્રકૃતિનાં વિવિધરૂપોને કવિએ નિરૂપ્યાં છે. રમણીય ચિત્રો, અર્થસભર પ્રતીકાત્મક રચનાઓ આપી છે. “પાંખો થંભાવી ઊભું સ્થિર આભ પંખી”, ‘મૂદુહાસ’ તડકાને મનભરીને ગાયો છે. પ્રકૃતિનાં સૌન્દર્યનું આકંઠ પાન કરીને તેનું આકંઠ ગાન કવિએ કર્યું છે.

પ્રણય નિરૂપણમાં સંસ્કારી સંયમ અને હૃદયશ્રીનું અદ્ભુત સંયોજન જોવા મળે છે. કવિએ જીવનપ્રવૃત્તિના જુદા જુદા સંદર્ભમાં પ્રેમની સાર્થક્યતાની કવિતા આપી છે. શ્રી ચંદ્રશંકર ભટ્ટે કહ્યું છે તેમ “ઉમાશંકરની પ્રણય કવિતા સ્વસ્થ, શાંત અને પૂર્ણિમાની જ્યોત્સ્નાભીની શીતળ છે. હિલ્લોળાતા રમ્ય અને મીઠા જળથી સભર સરવર જેવી પ્રસન્ન દામ્પત્યની મધુરપભરી તેમની કવિતા છે. જે પ્રેરક અને આહ્વાદક છે.” જેવી કે “મળી નહોતી ત્યારે”, “બે પૂર્ણિમાઓ”, ‘સખી મે કલ્પી’તી’ ઈત્યાદિ. અપૂર્ણ માનવી પ્રેમથી પૂર્ણ બને છે. એવી સભર પ્રેમની પ્રતીતિ તેમનાં કાવ્યોમાં વ્યક્ત થઈ છે. ‘અપત્યગ્રંથી’, ‘શિશુબોલ’ જેવી વાત્સલ્યની રચનાઓમાં ‘થઈશ તુજ જેવડી’ વિશિષ્ટ કૃતિ છે.

જીવનમર્મ ચિંતન ઉમાશંકરના સંવિત્ની આગવી ગતિ છે. હૈયું જે માનવમાત્રને ચાહવા માટેની સમર્થતા ધરાવે છે એ જ જીવતરના પથને સ્નેહથી રસી દે છે. તેમનું ચિંતનનું ફલક ઘણું વ્યાપક છે.

વિરાટપ્રણય શકવર્તી ચિંતનાત્મક કાવ્યમાં માનવજાતની સંસ્કૃતિકથા કહી છે. જ્ઞાનસિદ્ધામાં ચિરંજીવ તત્ત્વને પામવાની વાત છે. ‘આત્માનાં ખરેર’ ૧૭ સોનેટમાં જીવનની મુગ્ધતા, વિસ્મય અને સમજ વચ્ચે પથરાયેલા ભાવજગતનો માર્મિક આલેખ છે. “યથાર્થ જ સુપથ્ય એક સમજયા જવું શક્ય જે.” એ પ્રતીતિ પાસે અટકે છે. ‘ગયાં વર્ષો’ અને ‘રહ્યાં વર્ષો’માં જન્મદીને, જીવન અને સમય વિશે અનુભવેલું સંવેદન - ચિંતનની સશક્ત અભિવ્યક્તિ છે. કવિનું ચિંતન અંતર્મુખી બનતું જાય છે. ‘છિન્ન ભિન્ન છું’, ‘શોધ’, ‘સ્વપ્રોને સળગવું’ હોય તો, જેવી કૃતિઓમાં સાંપ્રત યુગમાં વ્યક્તિજીવનની છિન્નભિન્નતા વ્યક્ત છે. કવિને થાય છે “પુખ્તો સાથે વાત કરવાનો સમય રહ્યો નહિ”. ‘પીછો’માં

આત્મલક્ષી ચિંતન છે. ‘પંખીલોક’માં પ્રતીક દ્વારા સમયચક્ર દ્વારા નિરૂપણ છે. પ્રાણ સર્જકની કલાત્મક કૃતિમાં સકલ વિશ્વ સાથેના પોતાના આંતરસંવાદનું, શબ્દ સાથે સધાતા પૂર્ણ સંવાદનું નિરૂપણ છે. “નામ મારું ભાષામાં ઓગળી ગયું છે.” એમ કહ્યું પછી તરત જાતને રોકીને કવિપંખી બોલી ઊઠે છે :

‘વેઈટ એ બિટ્’

છેલ્લો શબ્દ મૌનને જ કહેવાનો હોય છે.”

‘યતો વાયો નિવર્તતે અપ્રાપ્ય મનસા સહ’ ઉપનિષદ-કાલીન વાણીની જાણે કે અર્વાચીન અભિવ્યક્તિ.

ઉમાશંકરે ભાવ - વિષયને અનુરૂપ કાવ્યનાં વિવિધ સ્વરૂપો કુશળતાથી પ્રયોજ્યાં છે. મુક્તકો, લઘુકાવ્યો, કલાત્મક સોનેટ, દીર્ઘ છંદોબદ્ધ કાવ્યો, અને ઘૂંટાયેલા સઘન લયવાળાં ગીતો તેમની પાસેથી મળે છે. “ભોમિયા વિનાના...”, “ગીત અમે ગોત્યું...”, “હોડીને દૂર શું” જેવી ગીત રચના. તેમની કવિતામાં વિશિષ્ટ ઉક્તિ લઢણો, અને શબ્દ, છંદ, લયનું આગવું સંયોજન જોવા મળે છે.

‘પ્રાચીના’ અને ‘મહાપ્રસ્થાન’ની ૧૪ કૃતિઓમાં કવિની પદ્યનાટક સર્જવાની મથામણ છે. મહાભારત, રામાયણ અને જાતકકથાઓમાંથી વસ્તુ ઉપાડીને પદ્યરૂપકો આલેખ્યાં છે. બન્ને કૃતિઓમાં કેન્દ્રમાં ધર્મભાવ છે. વસ્તુ પરંપરાપ્રાપ્ત છે પણ સંસ્કારાયેલાં છે કવિની કલમે, કવિનું સંવેદન એનું પ્રેરક બળ છે. ‘પ્રાચીના’માં ‘કર્ણ-કૃષ્ણ’, ‘૧૮માં દિવસનું પ્રભાત’, ‘ગાંધારી’, યુદ્ધ વિરોધી કાવ્ય છે. ‘મહાપ્રસ્થાન’ અને ‘યુધિષ્ઠિર’માં ધર્મવીર યુધિષ્ઠિરનું વિભાવન છે. તો નાટ્યાત્મક કાવ્ય તરીકે ઉત્તમ ‘મંથરા’માં વ્યક્તિનાં બે સ્વરૂપો-ઋજુલા અને કાલરાત્રિનો સંઘર્ષ આલેખાયો છે. કવિકર્મની અહીં સિદ્ધિ છે. પાત્ર અને પરિસ્થિતિની નાટ્યાત્મક ઉપરાંત આધ્યાત્મિક શક્યતાઓ તાગવાનો પ્રયાસ કવિએ કર્યો છે.

નાટ્ય સર્જન

(૧) સાપના ભારા, (૨) હવેલી (૩) શહીદ

ગાંધીયુગના અગ્રણી એકાંકીકાર ઉમાશંકરે ગ્રામપ્રદેશનો સમાજ, તેમનાં જીવનની કઠિનતા, લાચારીનું તાટસ્થ અને સમભાવપૂર્ણ આલેખન કર્યું છે. સંઘર્ષપૂર્ણ કથાનક, સુગ્રંથિત વસ્તુસંકલના, માનસશાસ્ત્રીય નિરૂપણ, સજીવ પાત્રાલેખન અને લોકબોલીનો સમુચિત વિનિયોગ કરતા સૂચક સંવાદ, અણધાર્યો પ્રતીતિકર ધ્વનિયુક્ત અંત તેમનાં એકાંકીની વિશેષતા છે. ‘ઊણ ચરકલડી’, ‘સાપનાભારા’, ‘બારણે ટકોરા’ વગેરે ગ્રામજીવનની વાસ્તવિકતા આલેખતાં કરુણપર્યવસાથી એકાંકીઓ છે. ‘પડ્યા’, ‘દુર્ગા’, ‘ત્રણને ત્રીસે’ વગેરેમાં નગરજીવનનું વાતાવરણ અને

મનોવૈજ્ઞાનિક નિરૂપણ છે. ઉમાશંકરનાં એકાંકીઓમાં રંગભૂમિ-ક્ષમતા ઓછી છે. પરંતુ કલાની સૂક્ષ્મ સમજને કારણે સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ઊંચી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

વાર્તા સર્જન

(૧) શ્રાવણી મેળો (૨) વિસામો

ઉમાશંકરની વાર્તાઓમાં ગ્રામજીવનનું મર્મગ્રાહી નિરીક્ષણ અને વેધક નિરૂપણ જોવા મળે છે. તાટસ્થપૂર્ણ શૈલીએ લોકહૃદયના ઊંડા મર્મોનું માનસશાસ્ત્રીય નિરૂપણ છે. ‘છેલ્લું છાણું’માં ધન્યાત્મક પ્રતીક છે. ‘લોહી તરસ્યો’, ‘શ્રાવણી મેળો’, ‘પગલીનો પાડનાર’, ‘ઝાકળિયું’, ‘મારી ચંપાનો વર’ વગેરેમાં ગ્રામજીવનની વિટંબણાઓ, આકાંક્ષાઓ. દૂષણો ઈત્યાદિનું મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સમભાવપૂર્ણ આલેખન છે. પાત્રમાનસના સંકુલ વ્યાપારો નિરૂપવાનું લક્ષ્ય છે. ‘મારી ચંપાનો વર’ સૂક્ષ્મ ધનિયુક્ત નવલિકા છે.

‘ત્રણ અર્ધું બે’, ‘કલ્પના પત્ની’, ‘પ્રતિમા દેવી’ વગેરેમાં નગરજીવનનાં પાત્રો અને વાતાવરણ લઈને માનવચિત્રનાં સંચલનો ક્યારેક રમતિયાળ તો ક્યારેક કટાક્ષયુક્ત શૈલીમાં નિરૂપાયાં છે.

ઉમાશંકરની વાર્તાઓમાં ગદ્યની વિવિધ લઢણો જોવા મળે છે.

નવલકથા

પારકાં જાણ્યાં

૨૫૦ પાનાંની કૃતિમાં ત્રણ પેઢીને આલેખવા જતાં વસ્તુ સંકલનમાં કયાશ રહી ગઈ છે. જીવંત પાત્રો, ઘટનાઓનું મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ, ગ્રામજીવનનું વાતાવરણ અને ભાષા-સંવાદો ઉલ્લેખનીય રહ્યાં છે. સર્જક પ્રતિભાનો સંસ્પર્શ ધરતાય છે. ‘નિષ્ફળ નવલકથાકાર’ કહીને વિવેચકોએ કૃતિને વધાવી અને લેખકે પણ ખુલ્લા મને તેનો આનંદ માણ્યો.

નિબંધ સર્જન

(૧) ગોષ્ઠિ (૨) ઉઘાડી બારી (૩) શિવસંકલ્પ

સર્જક નિબંધોને ઉમાશંકરે ‘વિશ્રંભકથા’, ‘અદીઠ વાયક સાથેનો વાર્તાલાપ’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેમના નિબંધોમાં વાતડાહ્યા સંસ્કૃતિ ચિંતક સર્જકની વૈયક્તિક મુદ્રા જોવા મળે છે.

જીવન - જગતનું ઊંડું નિરીક્ષણ, સમજયા જવું શક્ય જે નો જીવનાદર્શ અને મર્મગ્રાહી જીવનદૃષ્ટિના ફલસ્વરૂપ આ નિબંધો છે. તેમાં વિષય-વસ્તુનો અને કથનરીતિની આગવી વિશેષતા-વૈવિધ્ય છે. ‘ગોષ્ઠિ’માં મેઘાણીભાઈ, ચેમ્બોવનાં વ્યક્તિચિત્ર છે, તો ‘મને સાંભરે રે’ છાત્રાલય જીવનનું સ્મૃતિચિત્ર છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર મુજ

૫. પ્ર. ૬૯

સ્વામી સાચા’ આકર્ષક સંવાદાત્મક અભિવ્યક્તિ અને ‘પડોશીઓ’, ‘મિત્રતાની કલા’ વગેરે હળવી શૈલીના નિબંધો છે.

‘ઉઘાડી બારી’ અને ‘શિવસંકલ્પ’માં સંસ્કૃતિના તંત્રીલેખો સંગ્રહાયા છે. પ્રાસંગિક ઘટનાઓને આધારે જીવનનાં સનાતન મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. કર્મયોગ, ચરિત્રો, પ્રકૃતિપ્રેમ, વિદ્યા, કલા, કેળવણી, લોકશાહી, જગતરંગ આમ વિષયોનો વ્યાપ ઘણો છે. નિબંધોમાં ચલણી સિક્કાની જેમ સૂત્રાત્મક વાક્યોમાં ચિંતન રજૂ થયું છે. “ખરેખર તો તેજ જીવે છે જેનું મન નિરંતર મનન દ્વારા જીવતું જાગતું રહે છે.” કટાક્ષ પણ છે. “વ્યક્તિપૂજાનો આપણને વળગાડ લાગેલો છે.”

સ્વતંત્ર લોકશાહી, ‘સ્વ-રાષ્ટ્ર’, ‘ટોળી શાહી કે ગોળી શાહી’, ‘વિચાર શૂન્યતા’, ‘જાત છેતરપિંડી જીવવવી મુશ્કેલ’ જેવા નિબંધોમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. આ નિબંધોમાં લાઘવની સાથે સઘનતા અને સચોટતા છે. ચિંતનશીલ વ્યક્તિત્વની સભરતાની વિશિષ્ટ ઝલક અનુભવાય છે.

‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ ભાગ ૧-૨ અને ‘ઈસા મસિહા અને અન્ય’ ચરિત્રાત્મક નિબંધોની કૃતિઓ છે. ‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ વિશે ઉમાશંકરે લખ્યું છે કે “દિવંગતો કે જીવતાઓ અંગે જે કાંઈ લખાયું તેમાં કેવળ માહિતી આપવાનો આશય નથી, વ્યક્તિત્વ અને તેની આસપાસની આત્મા ઝીલવવાનો, હૃદયમાં પડેલી છબી રજૂ કરવાનો આશય મુખ્યત્વે રહ્યો છે.” જેમાં લેખકનું અધઝાઝેઠું હૃદય સર્વસ્વ ઊતર્યું છે. “એવી મૂલ્યવાન રચનાઓ છે. શબ્દોથી વ્યક્તિચિત્રની રેખાઓ અંકિત કરવી તેને “વસમું અને આહ્લાદજનક કાર્ય” કહ્યું છે. અહીં સંશોધક મહાનર ડૉ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી, કિન્લોક ફાર્બસ, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી જેવા વિગતલક્ષી નિબંધો છે. તો ‘રા.વિ. પાઠક - ગાંધીયુગના સાહિત્ય ગુરુ’, ‘મેઘાણી-કૃષ્ણાની બંસરીની સેવા’ જેવા નિબંધોમાં વ્યક્તિપરિચયની ઉષ્મા અને કાર્યનું નિરૂપણ મળે ચે. ‘ઈસા મસિહા અને અન્ય’ વિદેશી સર્જકો વિશેના ચરિત્રાત્મક નિબંધો છે. ‘ગાંધીકથા’ કિશોરો માટેનું ગાંધીચરિત છે.

નિબંધકાર તરીકે ઉમાશંકરની લાક્ષણિકતા ગદ્યછટાનું મોટું આકર્ષણ બની રહે છે.

વિવેચન

(૧) સમસંવેદન (૨) અભિરુચિ (૩) શૈલી અને સ્વરૂપ (૪) નિરીક્ષા (૫) કવિની સાધના (૬) શ્રી અને સૌરભ (૭) પ્રતિશબ્દ અને (૮) કવિની શ્રદ્ધા - આઠ વિવેચન ગ્રંથોમાં તત્ત્વનિષ્ઠ વિચારણા, પ્રસ્તાવના, અવલોકનો, રેડિયો વાર્તાલાપ, સર્જક પરિચય અને કૃતિનિષ્ઠ વિવેચન મળે છે. કાવ્યસર્જનની જેમ વિવેચન પણ કવિની અવિરત ચાલતી રહેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ છે.

કવિ-વિવેચનની પરંપરામાં તેમનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

વિશાળ વાંચન, સાહિત્ય તત્ત્વની ઊંડી સમજ અને એવા ચાતુર્યપૂર્ણ નિરૂપણને કારણે વિવેચન રસિક અને વિદ્વતાભર્યું બને છે. અનાયાસ સિદ્ધ સૌન્દર્ય દૃષ્ટિ, શૈલીની મનોરમ છટા, સૂત્રાત્મક વિધાનો, માર્મિક હાસ્ય, બુદ્ધિની તરલતા, નિર્દોષ રમૂજ ઇત્યાદિ તત્ત્વોને કારણે તેમની વિવેચનાની આગવી ભાત ઊપસે છે.

શ્રી રાધેશ્યામ શર્મા કહે છે કે : “તેમના વિવેચનની પરિભાષા પણ ધર્મ અને અધિક તો અધ્યાત્મથી સંમિશ્રિત છે... ‘શબ્દના બંદા હોવાથી સાહિત્ય-અધ્યાત્મને સવ્યસાચી રીતિએ પ્રયોજી, ઉભયને નિકટ આણી ઉમાશંકર આનંદશંકરના ઉત્તમ વારસ જાહેર થાય છે.”

ઉમાશંકર માનવતાપ્રેમી કવિજન, બહુશ્રુત પંડિત, સહૃદયી શિક્ષક અને વ્યવહાર કુશળ સજ્જન આમ વિવિધરૂપે વિવેચનગ્રંથોમાં જોવા મળે છે.

તત્ત્વનિષ્ઠ વિવેચનમાં ‘વિવેચનના પ્રશ્નો’ અંગે લખતાં માર્મિક વિધાનો કર્યાં છે. ‘કવિની સાધના’માં કાવ્યપ્રક્રિયાની સૂક્ષ્મ ચર્ચા, ‘કવિની શ્રદ્ધા’માં કાવ્યતત્ત્વ વિશે, ‘કવિતા અને પ્રાગતિકતા’, ‘સમસંવેદન’, ‘આજની ગુજરાતી કવિતા’ ઇત્યાદિમાં કવિ અને કવિતાકલાના ધર્મોની સૂક્ષ્મ અને તાત્ત્વિક મીમાંસા આપી છે. સ્વરૂપલક્ષી વિવેચનમાં, ‘સોનેટ’ નિબંધ, એકાંકી, ખંડકાવ્ય વિશે સવિગત નિરૂપણ છે. તો ‘ટૂંકીવાર્તા’, ‘વિવેચનકલા કે શાસ્ત્ર’ જેવી કૃતિઓમાં વિચાર સંક્રમણ છે.

તેમણે જે સંપાદનો કર્યાં તેના પ્રવેશકો અભ્યાસ લેખો છે. ‘ગરવો જ્ઞાનનો વડલો’, ‘અખા વિશેનું અધ્યયન’, ‘સ્વપ્ર પ્રયાણ’, ‘મ્હારાં સોનેટ’ની પ્રસ્તાવના, ‘કોડિયાં’નું રસદર્શન વગેરે. ‘શાકુન્તલ’ અને ‘ઉત્તરરામચરિત’નો તેમણે અનુવાદ કર્યો અને સમીક્ષા આપી જે તલસ્પર્શી અભ્યાસનું પરિણામ છે. ‘નરસિંહરાવ કવિ’, ‘કાકાસાહેબની કવિતા’ વગેરે સર્જક પરિચયમાં ઉદાર, નિખાલસ અને તટસ્થ છતાં સમભાવભરી શૈલી રહી છે. ‘બારી બહાર’, ‘ધ્વનિ’ જેવી કૃતિઓનાં વિવેચનોમાં ગુણદર્શન અને રસવાહિતા છે.

‘અભિરુચિ’ અને ‘નિરીક્ષા’માં સંક્ષિપ્ત અવલોકનોમાં નવકવિઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે. ‘પ્રિયકાન્ત મણિયાર’, ‘નિરંજન ભગત’ વગેરેની કૃતિઓની વાત કરતાં કાવ્યમય શીર્ષકો આપ્યાં છે.

મડિયાએ ઉમાશંકરની બધી જ પ્રવૃત્તિઓના ચાલકબળ તરીકે ધર્મભાવનાનો નિર્દેશ કર્યો છે અને એ ધર્મ વિચારનું પગેરું ગાંધી વિચારમાં જોયું છે. એટલે જ તેઓ વ્યવહાર જગત સાથે સંકળાયેલા રહ્યા. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના સૈનિક બન્યા તો કટોકટી વખતે રાજ્યસભામાં નિર્ભિક પ્રવચનમાં તેમનો અવાજ પ્રકટ થયો. યશવન્ત શુક્લે લખ્યું છે તેમ, “ઉમાશંકર જીવનવીર હતા. જ્યાં ઊભા હોય ત્યાં પ્રાપ્ત કર્તવ્યો હસતે મુખે તેમણે બજાવ્યાં હતાં.”

કવિને સાહિત્ય-શિક્ષણ ક્ષેત્રે સન્માન પારિતોષિકો અને માનદ્ ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

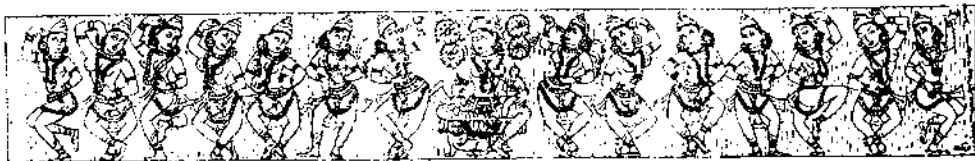
૧૯૩૬ - ગંગોત્રી માટે રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ૧૯૪૪ અને ૧૯૪૭ - ‘પ્રાચીના’ માટે મહીડા પારિતોષિક, નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક’, ૧૯૬૮ - નિશીથ’ માટે ભારતીય જ્ઞાનપીઠનો પુરસ્કાર કર્ણાટકના કવિ કે.વી. પુટપ્પા સાથે, ૧૯૭૩ - ‘કવિની શ્રદ્ધા’ માટે રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ, ૧૯૭૯ - સોવિયેટ લેન્ડ નેહરુ એવોર્ડ, ૧૯૮૧ - વિશ્વગુર્જરી પારિતોષિક, ૧૯૮૫ - સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનું સર્વોત્તમ સન્માન. અકાદમી ફેલોશીપ, ૧૯૮૮ - પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા, વડોદરાનો સુવર્ણચંદ્રક, માનાઈ ડૉક્ટરેટની પદવી, ૧૯૬૯ - બેંગ્લોર યુનિવર્સિટી, ૧૯૭૦ - જોધપુર યુનિવર્સિટી. ૧૯૭૩ - સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, ૧૯૭૮ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી: ૧૯૮૧ - જાદવપુર યુનિવર્સિટી. ૧૯૮૩ - વિશ્વભારતી - શાન્તિનિકેતનની ‘દેશીકોત્તમ’ (ડી.લીટ)ની પદવી.

માનવી હોવાની ગરિમાનું એને બહુ મા’તમ અને માનવમાત્ર પ્રત્યે અપાર પ્રેમ. “સારું ય વિશ્વ એક નીડ” માનનારા “પ્રેમભૂખ્યા કવિ સર્વત્ર પ્રેમ વેરતા, પ્રેમ ઝીલતા.” એટલે જ તેમનો શિષ્યવર્ગ, મિત્રવર્ગ, ચાહકવર્ગ, વાચકવર્ગ બહુ મોટો રહ્યો.

‘રહ્યાં વર્ષો તેમાં -’ કવિએ કહ્યું છે :

“બધો પી આકંઠ પ્રણય ભુવનોને કહીશ હું
રહ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું હું.”

‘અવનિનું અમૃત’ લઈને ૧૯ ડિસેમ્બર ૧૯૮૮ની રાતે (ફેફસાંનાં કેન્સરની બિમારી) કવિએ આ પૃથ્વી પરથી ચિરવિદાય લીધી. કવિ મનીષી ઉમાશંકરે માત્ર ગુજરાતના જ નહિ ભારતના મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારોમાં મૂકી ઊગેરું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

વિશ્વગુર્જરી દ્વારા

ગૌરવ પુરસ્કારથી વિભૂષિત મહાનુભાવો

બિપિનચંદ્ર ત્રિવેદી, કિશોરચંદ્ર ત્રિવેદી

નવખંડ પૃથ્વીના કોઈપણ ભાગમાં જઈને જોઈએ તો ગુજરાતી પ્રજાનાં સત્ત્વ અને સંસ્કારિતાએ જ વિશ્વમાનવ બનવાની ગુજરાતીએ પહેલ કરી છે. દુનિયાનો એવો કોઈ ખંડ બાકી નહિ હોય જ્યાં ગુજરાતની અસ્મિતાનાં અજવાળાં ન પથરાયાં હોય! પોતાની વૈયક્તિક અને પ્રાદેશિક મુદ્રાને કારણે ગુજરાતની આગવી અસ્મિતાનું વાતાવરણ સર્જી, પોતાનાં સાંસ્કૃતિક ગૌરવને જાળવી રાખવા જે જે કર્મવીર ગુજરાતીઓ-દેશમાં અને વિદેશમાં સમાજે જેને સન્માન્યા છે તેવા પ્રતિભાસંપન્ન મહાનુભાવો વિશ્વગુર્જરી-અમદાવાદ દ્વારા ગૌરવપુરસ્કારથી ભારે ઠાઠમાઠથી વિભૂષિત થયા છે. તે સૌના ટૂંકા પરિચયો અત્રે રજૂ કરે છે શ્રી બિપિનચંદ્ર ત્રિવેદી અને શ્રી કિશોરચંદ્ર ત્રિવેદી.

પ્રા. બિપિનચંદ્ર ર. ત્રિવેદીનું વતન (ગલસાણા, તા. ધંધુકા, જિ. અમદાવાદ) છે. જન્મ તા. ૭-૯-૧૯૪૭ના રોજ મોસાળના શિયાણી, તા. લીંબડીમાં. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.માંથી સમગ્ર અર્થશાસ્ત્ર સાથે ઇ. સ. ૧૯૭૩માં એમ. એ. થયાબાદ કવિશ્રી બોટાદકર કોલેજ-બોટાદ, સી.એન. કોમર્સ કોલેજ - વીસનગરમાં અને ત્યાર પછી જે.એમ. શાહ આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ - જંબુસરમાં અર્થશાસ્ત્ર ઉપરાંત લોકસાહિત્ય, સિક્કાશાસ્ત્ર, પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ વગેરેના લેખો માટે કલમ ચલાવી. યોજના, અર્થસંકલન, પથિક, ઊર્મિનવરચના, રંગતરંગ, બુદ્ધિપ્રકાશ સહિત સંખ્યાબંધ સામયિકોમાં લખ્યું. હિન્દીમાં 'વેદવાણી' તથા 'પરોપકારી' જેવા ઉચ્ચ સામયિકોમાં લેખ પ્રકાશિત થયેલ જેના ફળસ્વરૂપે ડૉ. ભવાનીલાલ ભારતીય જેવા વિદ્વાનના 'આર્યલેખક કોશ'માં સ્થાન મળ્યું. પર્યાવરણ, અંધશ્રદ્ધા નિર્મૂલન, ભારતીય સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ વિશે વિવિધ સંસ્થાઓમાં વ્યાખ્યાનો તથા છ જેટલાં રેડિયો પ્રવચનો આપેલાં છે. દક્ષિણ ગુજરાત માટે કેન્દ્ર સરકારે આયુક્ત કરેલ આકાશવાણીના લોકસંગીતના ગાયક કલાકારની પસંદગી સમિતિના વડોદરા રેડિયો સ્ટેશન પરના (૧૯૯૦ - ૯૨) સભ્ય હતા. હાલ ભરૂચ જિલ્લા પર્યાવરણ સમિતિ તથા આદિજાતિના વિકાસને લગતા મંડળમાં બિનસરકારી સભ્ય તરીકે તેમને લેવામાં આવેલા છે. શિક્ષણ સાથે સમાજસેવા અને લેખન પ્રવૃત્તિમાં ઓતપ્રોત પ્રા. ત્રિવેદીના નાનામોટા સોળેક પુસ્તકો બહાર પડેલ છે. તેમની પાસે વિવિધ વિષયોનું માતબર અંગત પુસ્તકાલય છે. શ્રી દેવલુકના મોટાભાગનાં સંપાદનોમાં પ્રા. ત્રિવેદીના લેખો છે. તેમનું સરનામું : પ્રા. બિપિનચંદ્ર ર. ત્રિવેદી, રપ-જયમહાદેવ-નગર, જંબુસર, જિ. ભરૂચ - ૩૯૨૧૫૦

શ્રી કિશોરચંદ્ર ર. ત્રિવેદી - આ સંકલિત લેખના અન્ય લેખક શ્રી કિશોરચંદ્ર ર. ત્રિવેદીનું વતન ગલસાણા, તા. ધંધુકા છે. જન્મ તા. ૬-૫-૧૯૫૪ના રોજ મોસાળના શિયાણી (જિ. સુરેન્દ્રનગર)માં થયેલો. એમ. એ. (ગુજરાતી) બી.એડ., ગ્રંથાલય સેવા પ્રમાણપત્ર ઉત્તીર્ણ. કિશોરભાઈ ત્રિવેદી પાસે સુંદર કંઠ છે જે લોકગીતો અને ભજનોની રજૂઆતમાં ક્યારેક જ ઉપયોગમાં લે છે. લોકકથાઓ, નવલિકાઓ, કાવ્યો અને ગઝલો જુદાજુદા સામયિકોમાં અવારનવાર આપતા ભાઈ શ્રી ત્રિવેદીએ 'કુંકાવાવના ભગત પરિવારનો ૩૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ' લખેલ છે. હાલ તેઓ શ્રી એન.એમ. શેઠ કુમાર વિદ્યાલય, કુંકાવાવ, જિ. અમરેલીમાં ગ્રંથપાલ તરીકે સેવાઓ આપે છે.

વિશ્વગુર્જરી દ્વારા ગૌરવ પુરસ્કાર (એવોર્ડ) મેળવનાર અન્ય કેટલાક મહાનુભાવોના પરિચયો આ ગ્રંથમાં જ અન્ય વિભાગમાં પ્રગટ થયા હોવાથી અત્રે સમાવેશ કરાયા નથી જેની વાંચકો ખાસ નોંધ લ્યે. —સંપાદક

કવિશ્રી ખબરદારની પ્રખ્યાત કાવ્યપંક્તિ— ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’ની ભાવના અને ગુજરાતના સપૂત કનૈયાલાલ મુનશીએ આપેલા ‘ગુજરાતની અસ્મિતા’ના ખ્યાલને ચરિતાર્થ કરતી, દેશ-વિદેશના ગુજરાતીઓ માટેની પોતાની સંસ્થા એટલે ‘વિશ્વગુર્જરી’. આમ જુઓ તો વિશ્વગુર્જરીની કલ્પના કોઈ નવી વાત નથી. છેલ્લી ત્રણ સદીમાંથી ગુજરાતમાંથી દેશ-વિદેશમાં હજારોની અને હવે લાખોની સંખ્યામાં ગુજરાતીઓ જઈને વસ્યા છે તેમને ધ્યાનમાં રાખીને મુ. શ્રી વિનોદચંદ્ર ભાઈ સી. શાહે ઉપરોક્ત ખ્યાલોને સંસ્થાકીય રીતે મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું નક્કી કર્યું અને તે માટે ઈ. સ. ૧૯૩૦ થી ૧૯૭૧ સુધી ગુજરાતના રાજકારણમાં સક્રિય રહ્યા પછી એ તા. ૧-૫-૧૯૭૨. વિશ્વગુર્જરીની સ્થાપના કરી, સંસ્થાની પૂર્વભૂમિકા જોઈએ તો ખ્યાલ આવશે કે ઈ. સ. ૧૯૬૭ થી ૧૯૭૧ ના ગાળામાં વિનોદચંદ્રભાઈ ગુજરાત રાજ્યના મંત્રીમંડળ સંસદીય સચિવ અને નાયબ પ્રધાન તરીકે રહ્યા તે દરમિયાન બર્માથી જેમને ગુજરાત પાછા ફરવું પડ્યું તેવા ગુજરાતીઓના પ્રશ્નો અંગે તેમના સંપર્કમાં આવવાનું થતાં વિનોદચંદ્રભાઈના મનમાં ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓને વતનભૂમિ ગુજરાત સાથે સાંકળતી સંસ્થા ઘરઆંગણે રચવાનો સંકલ્પ સ્ફૂર્યો. જેથી પહેલી મે, ૧૯૭૨ના રોજ અમદાવાદમાં ‘વિશ્વગુર્જરી’ સંસ્થા સ્થપાઈ. તેમની જ નિશ્ચામાં પ્રાદેશિક, ભારતીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પ્રતિભાસંપન્ન ગુજરાતીઓને વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ અર્પણ કરવાથી ગુજરાતનું ગુણિયલપણું શોભી ઊઠ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૮૮ની ૧૨મી જુલાઈએ તેઓએ વિશ્વગુર્જરીના પ્રમુખ તરીકે સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ સ્વીકારી. આ જ સંસ્થાનો ‘મિલેનીયમ એવોર્ડ’ તેમને આપીને તેમણે કરેલા કાર્યની કદર થઈ, ત્યારબાદ ૮૯ વર્ષની જૈફ વયે તા. ૧૬-૩-૨૦૦૧ના રોજ તેમનું અવસાન થયું.

‘વિશ્વગુર્જરી’ની સ્થાપનાને માંડ ત્રણ મહિના થયા હશે તે ગાળામાં ઓગષ્ટ ૧૯૭૨માં, યુગાન્ડાના સરમુખત્યાર ઈદી અમીને કરેલી હકાલપટ્ટીનો ભોગ બનીને લગભગ ૪૦૦૦ ગુજરાતીઓ વતનભૂમિમાં પાછા ફર્યા તે પૈકીની પ્રથમ સ્ટીમર મુંબઈમાં લાંગરી તે પ્રસંગે વિશ્વગુર્જરીના પ્રમુખ તરીકે વિનોદચંદ્રભાઈ શાહ તથા સંસ્થાના મંત્રી તેમને આવકારવા અને હૂંફ આપવા મુંબઈ પહોંચી ગયા. પુનર્વસવાટના કાર્યમાં તથા નોકરી-ધંધામાં સ્થિર થવામાં, લોન આપવામાં, યુગાન્ડાની બેંકમાં સલવાઈ ગયેલાં નાણાં પરત મેળવવામાં, અમદાવાદમાં યુગાન્ડાપાર્ક નામની વસાહત ઊભી કરવામાં મદદ કરી. સંજોગો બદલાતાં ગુજરાતી-ભારતીઓને પુનઃ યુગાન્ડા પાછા ફરવામાં પણ મદદ કરી. બર્મા, યુગાન્ડાની માફક ઝહીર (કોંગો)માંથી, ગલ્ફયુદ્ધને કારણે કુવૈતથી પાછા ફરેલા ગુજરાતીઓને પુનર્વસવાટ અને માર્ગદર્શનમાં સંસ્થા દ્વારા યોગ્ય મદદ કરવામાં આવી.

ભારતમાં અને વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓ અને તેમનાં સંતાનોને ગુજરાત દર્શન કરાવવાની યોજનાના પ્રયોગરૂપે ‘ધૂમીએ ગુજરાતે’નો પર્યટન પ્રોજેક્ટ રજૂ કર્યો. પિરાજી સાગરા, ગુલામ શેખ, અમીત અંબાલાલ, ખોડીદાસ પરમાર વગેરે ગુજરાતના ૭૧ જેટલા અગ્રીમ ચિત્રકારોની ચિત્રકલાની ચિત્રકૃતિઓનું ભવ્યપ્રદર્શન ઈ. સ. ૧૯૮૦માં મુંબઈ ખાતે યોજ્યું. ગુજરાતની ઉત્તમ સાહિત્ય કૃતિઓનાં પ્રકાશન અને નવોદિત લેખકોને ઉત્તેજન આપવાનો અભિગમ પણ સંસ્થાએ અપનાવ્યો હતો. ગુજરાતની જીવાદોરી સમી નર્મદા યોજના અંગે, સરદાર સરોવર નર્મદા નિગમ લિ. ની ડિપોઝીટ યોજનામાં નાણાં એકત્ર કરવામાં વિશ્વગુર્જરીએ સહયોગ આપ્યો છે. અંબિકા કોમ્પ્યુટર સેન્ટર અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની લોન સ્કોલરશીપ યોજનાનો પ્રારંભ કેનેડાનિવાસી દાનવીર શેઠ શ્રી કાલીદાસ ઝીણાભાઈ કોટેચાની મદદથી થયો.

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોષીની પ્રેરણાથી ગુજરાતી ભાષામાં સમૂહમાં ગાઈ શકાય તેવી કૃતિઓ - નર્મદ, નાનાલાલ, ખબરદાર, ઉમાશંકર જોષી, સુંદરમ્, અવિનાશ વ્યાસ વગેરેની પ્રથમ ઓડિયો કેસેટ ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી’, ત્યાર પછી રાષ્ટ્રીય પર્વોને લગતાં ગીતોની દ્વિતીય શ્રેણી, ગુજરાતના સામાજિક પર્વોને લગતી કેસેટની ત્રીજી શ્રેણી, ‘ચલી ચલી રે પતંગ’ આ સંસ્થાએ બહાર પાડી છે.

દેશ-વિદેશના ગુજરાતી સમાજો અને અગ્રણી વ્યક્તિઓનો સંપર્ક-સમન્વય કરવાના હેતુથી વિનોદચંદ્રભાઈ તથા સંસ્થાના ટ્રસ્ટીઓએ અવાર-નવાર દેશ-વિદેશના પ્રવાસ ખેડ્યા છે. ઈ. સ. ૧૯૭૫ થી ‘૭૮ સુધી ‘ગુજરાત ઈન્ટરનેશનલ’ (ત્રૈમાસિક), દર વર્ષે એવોર્ડ વિતરણ સમારંભ પ્રસંગે કલાત્મક સ્મરણિકાઓ ઉપરાંત ખાસ સ્મરણિકાઓ પણ સંસ્થાએ બહાર પાડેલ છે.

ઈ. સ. ૧૯૮૦ થી સંસ્થાના ત્રણ પ્રકારના એવોર્ડ પ્રતિભાશાળી ગુજરાતીઓને એનાયત કરતી રહી છે, સામાન્ય રીતે પ્રતિવર્ષે અમદાવાદમાં નામાંકિત વ્યક્તિઓની ઉપસ્થિતિવાળા જાહેર સમારંભમાં ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના વરદ્ હસ્તે ‘ગૌરવ પુરસ્કાર’ (એવોર્ડ) અર્પણ થાય છે. જેની પાછળ સંકુચિત ભાવના કે પ્રદેશવાદ નથી પરંતુ ગુર્જર અસ્મિતાના આવિષ્કારને બિરદાવવાની, તેમ જ તેવા આવિષ્કારની ઘોતક પ્રતિભાઓને શોધીને સત્કારવાની નેમ રહેલી છે.

ગુજરાતની અને ગુજરાતીઓ માટેની આ વિરલ સંસ્થા રાજકારણથી પર રહી છે. તેમણે ગુજરાત બહાર વસતા લાખો ગુજરાતીભાષી ભારતીઓ માટે વતનભૂમિ ગુજરાતની સાથેની, ઘરઆંગણાની, કડી અને સેતુરૂપ સંસ્થાની, ગુજરાતના ગૌરવની લોકસંસ્થાની ભૂમિકા ભજવી છે. વિશ્વગુર્જરીના ધોરણે

રાજસ્થાનમાં ત્યાંની સરકાર તરફથી એવોર્ડ આપવાની વિચારણા કરવામાં આવી છે ને તે માટે ત્યાંની સરકારે તથા ગુજરાતની સરકારે એન.આર.આઈ. ફાઉન્ડેશનની રચના વખતે વિશ્વગુર્જરીનું માર્ગદર્શન મેળવ્યું હતું.

‘વિશ્વગુર્જરી’ના પ્રસ્થાપક, પીઠ સ્વાતંત્ર્ય સૈનિક અને લોકસેવક

સ્વ. શ્રી વિનોદચંદ્ર સી. શાહ

‘વિશ્વગુર્જરી’નો અને તેના સંસ્થાપકનો પરિચય જળ અને તરંગની માફક અભિન્ન રહ્યો છે.

વિશ્વભરમાં પથરાયેલા ગુજરાતીઓને નિકટ લાવવા, તેમના પ્રશ્નો તથા પુનર્વસવાટની સમસ્યાઓને ઉકેલ લાવવા, આંતરરાષ્ટ્રીયકક્ષાની ‘વિશ્વગુર્જરી’નામક સંસ્થા ઈ. સ. ૧૯૭૨માં સ્થાપીને વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કારોનું વિશિષ્ટ આયોજન કરનાર, સ્વ. શ્રી વિનોદચંદ્ર યુનીલાલ શાહ પીઠ સ્વાતંત્ર્ય સૈનિક અને પ્રખર લોકસેવક હતા. તેમની આવી ભગીરથ સેવા બદલ મિલેનિયમ વર્ષનો ‘વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર’ તેમને પ્રાપ્ત થાય તેમાં સાચી કદરદાની રહેલી છે.

દક્ષિણ ગુજરાતના ભરૂચ જિલ્લાના અતિપ્રાચીન નગર જંબુસરમાં દેશપ્રેમી મુ. વિનોદચંદ્રભાઈનો જન્મ વશિક કુટુંબમાં તા. ૧૨-૭-૧૯૧૨ના રોજ માતા રૂક્મણીબહેન અને પિતા યુનીલાલના એક માત્ર પુત્ર તરીકે થયો અને ઉમદા સંસ્કાર વારસામાં મેળવ્યા. પ્રાથમિક અને માધ્ય. શિક્ષણ જંબુસરમાં મેળવ્યું, વધુ અભ્યાસ માટે મુંબઈ પહોંચ્યા. ત્યાંની સેંટ જેવિયર્સ કોલેજના પટાંગણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની વીરવાણી સાંભળી-‘દેશ જ્યારે સળગી રહ્યો છે ત્યારે બાપનું બોડાવા ભણવા આવ્યા છો?’ આ કટાક્ષનું તીખું તીર યુવાન વિનોદના હૃદયમાં સોંસરવું નીકળી ગયું અને કોલેજ છોડી કેટલાક મિત્રો સાથે જંબુસર પાછા આવ્યા. માત્ર ૧૮ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૯૩૦ના મીઠા સત્યાગ્રહમાં જૂકાવ્યું. જાણીતા ક્રાંતિકારી છોટુભાઈ પુરાણી પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવ્યું, તેજાબી ભાષાવાળી ‘ઈન્કિલાબ’ પત્રિકા બહાર પાડવા માંડી, છૂપી રીતે તેનો પ્રચાર-પ્રસાર આદર્યો. તેના તંત્રી ત્રિવિક્રમ બટેરીવાલાની સાબરમતી જેલમાં શહાદત પછી ‘રાજદ્રોહ’ નામે આ પત્રિકા ગાંધી-ઈર્વીન કરાર સુધી ચાલુ રાખી. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં નમક સત્યાગ્રહને કારણે ૧૯ વર્ષની ઉંમરમાં તેમને કારાવાસની કઠોર સજા થઈ. સરદાર પટેલના પ્રમુખસ્થાને કરાચીમાં ભરાયેલા કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા. વચ્ચેના ગાળામાં સ્વાતંત્ર્યની લડત નબળી પડી એ અરસામાં - મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી ઈ. સ. ૧૯૩૫માં સ્નાતક તરીકેની અને પછી સેન્ટ જેવિયર્સ કોલેજ મુંબઈમાંથી

ઈ. સ. ૧૯૩૭માં એમ.એ. તથા એલ.એલ.બી.ની પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી. ઈ. સ. ૧૯૩૯માં જંબુસરની અદાલતમાં વકીલાતના વ્યવસાયનો પ્રારંભ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૪૧ની વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાવાને કારણે ફરી ૯ માસની જેલની સજા થઈ. મહાત્મા ગાંધીજીની લડતને માન આપી ઈ. સ. ૧૯૪૨માં ‘હિંદ છોડો’ - ‘કરોંગે યા મરોંગે’ ચળવળમાં જોડાયા, જેથી સોળ માસની સજા થઈ. આમ ત્રણ વખત મળી ૨૩ માસ અને ૨૩ દિવસ રાષ્ટ્ર કાજે કારાવાસમાં રહ્યા.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના લડવૈયાઓની શહાદત, ત્યાગ અને બલિદાનનાં ફળ રૂપે હિંદુસ્તાનને આઝાદી મળી. આ અનેરા અવસરની ઐતિહાસિક યાદમાં તેમણે જંબુસરના (કિલ્લા) - કોટબારણાં પાસે આઝાદીની લડતનું સ્મારક તૈયાર કરાવ્યું છે. સ્વરાજ્ય પછી સુરાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે તેમણે પોતાની શક્તિનો વિનિયોગ વિકાસકાર્યમાં કર્યો અને વિવિધ સંસ્થાઓને કટોકટીમાંથી બહાર લાવી કાયાપલટ કરીને પોતાની અભ્યાસુ દષ્ટિ, વહીવટી કુશળતા અને સેવા નિષ્ઠાનાં દર્શન કરાવ્યાં. જેમકે-

ઈ. સ. ૧૯૫૦ થી ૧૯૫૨ સુધી ભરૂચ જિલ્લાના સ્કૂલબોર્ડના અધ્યક્ષપદે રહી બુનિયાદી શિક્ષણના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. ઈ. સ. ૧૯૫૨ થી ૧૯૬૨ સુધી ભરૂચ જિલ્લા વિકાસ બોર્ડના ઉપાધ્યક્ષ રહ્યા, ઈ. સ. ૧૯૫૭ થી ‘પલ સુધી ભરૂચ જિલ્લા કોંગ્રેસના પ્રમુખ રહ્યા. રાજકારણ, સમાજસેવાનાં ક્ષેત્રોની જેમ શિક્ષણક્ષેત્રે પણ મહત્વનું પ્રદાન ઠાકોરભાઈ દેસાઈ સાથે ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી તરીકે ઈ. સ. ૧૯૬૩ સુધી રહ્યા.

ગુજ. યુનિ.ના સેનેટર તરીકે ૭ વર્ષ, સિન્ડિકેટના સભ્ય તરીકે અને દ.ગુ.યુનિ.ની સલાહકાર સમિતિના સભ્ય તરીકે પણ સેવાઓ આપી. જંબુસર વિસ્તારના ઉચ્ચ શિક્ષણના આધારસ્તંભ સમાન ‘જનતા કેળવણી મંડળ - જંબુસર’ની સ્થાપનામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી અને સુદીર્ઘ સમય સુધી આ સંસ્થામાં ટોચના ચાવીરૂપ હોદ્દાઓ પર રહ્યા; જે કારણે આ સંસ્થાએ તા. ૧૨-૯-૧૯૯૮ના રોજ તેમની સેવાની કદરરૂપે સમારંભ યોજી શાહ અને સન્માનપત્રથી નવાજ્યા. ઈ. સ. ૧૯૬૭માં જંબુસર વિસ્તારના ધારાસભ્ય તરીકે ચૂંટાઈને મુખ્યમંત્રીશ્રીના પાર્લામેન્ટરી સેક્રેટરી તરીકે આયોજનખાતાનો હવાલો સફળતાપૂર્વક સંભાળ્યો. ઈ. સ. ૧૯૭૧માં પંચાયત, આયોજન, ઉદ્યોગ, માહિતી ખાતાના નાયબમંત્રી તરીકે નિમણૂક થઈ. ઈ. સ. ૧૯૫૭ થી ‘પલના ગાળામાં ગુજરાત રાજ્ય માર્ગ વાહન વ્યવહાર (એસ.ટી.) કોર્પો. જ્યારે કપરી દશામાં હતું ત્યારે તેના અધ્યક્ષ તરીકે તેનો હવાલો સંભાળી ત્રણ વર્ષમાં તો તેમણે પોતાની કુશળતાથી અને વ્યવહારુ વહીવટકર્તાના અભિગમથી એસ. ટી.

કોર્પો.નો કાયાકલ્પ કરીને નમૂનેદાર બનાવ્યું.

જીવનના પાછલા દાયકાઓમાં અમદાવાદમાં વસવા છતાં પણ વતન જંબુસર માટેનાં પ્રેમ અને લાગણી તેમણે જાળવી રાખ્યાં. ધર્મપત્ની તારાબેન શાહ (અવસાન ઈ. સ. ૧૯૮૯) પણ આઝાદી જંગમાં સ્ત્રી જાગૃતિ માટે પોતાનો ફાળો આપ્યો હતો.

સરકાર શ્રીએ સ્વાતંત્ર્ય સૈનિક તરીકે વિનોદચંદ્રભાઈને તામ્રપત્ર અર્પણ કરેલું છે. એટલું જ નહીં, (૧૯૩૦)ની પુનરાવર્તિત દાંડીકૂચના પ્રસંગે ૨૨મી માર્ચ, ૧૯૮૮ના રોજ તેમણે લખેલી આત્મકથા 'સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકની કહાણી'નું વિમોચન તે વખતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ શ્રી. ડૉ. શંકરદયાલ શર્માના વરદ હસ્તે થયેલ. ક્રાંતિકારી સ્વ. ચંદ્રશંકર ભટ્ટ લિખિત જંબુસર-ભરૂચ વિસ્તારની આઝાદીની લડતનો દળદાર ગ્રંથ 'સ્વરાજ્ય ક્રાંતિની સુવર્ણગાથા'નું સંપાદન તેમણે કર્યું. જે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઇતિહાસમાં અમૂલ્ય વારસો બની રહેશે.

આઝાદીના સુવર્ણ જયંતિ વર્ષની પૂર્ણાહૂતિ પ્રસંગે ૧૨ મી ઓગષ્ટ ૧૯૮૮ના રોજ સ્વરાજ ચિત્ર ગેલેરીના નિર્માણમાં તથા તેમનું બચપણ જ્યાં પસાર થયું તે ફૂઈવાળી શેરીને 'સ્વરાજ શેરી'નું નામાભિદાન અપાવવાના યોગદાનને અત્રે યાદ કરવું જોઈએ. દાંડીકૂચ ૧૯૩૦ વખતે ગાંધીજી જ્યાં ઊતર્યા હતા તે સ્થળને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના સ્મૃતિસ્થળ અને અભ્યાસકેન્દ્રરૂપે 'સ્વરાજ્ય ભવન'રૂપે વિકસાવવા તેમણે ખૂબ પ્રયત્નો કરેલા જો કે તેમની હૈયાતિમાં આ સ્વપ્ન પાર પડી શક્યું નથી.

આવા લોકસેવકનું અવસાન ૮૯ વર્ષની જૈક વયે તા. ૧૬-૩-૨૦૦૧ના રોજ થયું પણ તેઓ જનહૈયે જીવંત છે.

વિશ્વગુર્જરીના વર્તમાન પ્રમુખ શ્રી દિનેશભાઈ શાહ

વિશ્વગુર્જરીની ૨૬ વર્ષની સુદીર્ઘ સેવાઓ બાદ આઘસ્થાપક શ્રી વિનોદચંદ્ર સી. શાહ નિવૃત્ત થતાં ૬-૧૦-૧૯૯૮થી સંસ્થાનું પ્રમુખપદ પિતાને પગલે ચાલનાર, ગુજરાત રાજ્યના ભૂતપૂર્વ નાણામંત્રી અને આયોજનખાતાના પ્રધાન શ્રી દિનેશભાઈ શાહ સંભાળી રહ્યા છે. રચનાત્મક સામાજિક પ્રવૃત્તિ, સાહિત્ય અને સંસ્કાર વિકાસની પ્રવૃત્તિમાં ઊંડો રસ ધરાવતા દિનેશભાઈ અનેક સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. નીતિલક્ષી અને ભાવિલક્ષી અધ્યયનની સંસ્થા 'વિકાસ ભારતી'ના તેઓ પ્રસ્થાપક, યુવક વિકાસ ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી, સોમનાથ મંદિર ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી, તેમજ ગ્રામવિકાસ સમાજ - જંબુસરના પણ તેઓ ટ્રસ્ટી છે.

વિશ્વગુર્જરીના કોમ્પ્યુટરને ઇન્ટરનેટથી સજ્જ કરવામાં આવ્યું છે, તેને પોતાની વેબસાઈટ છે, વિશ્વગુર્જરી ડિરેક્ટરી,

વિશ્વગુર્જરી ભવન નિર્માણ, બિનભારતીયોને ગુજરાતમાં મૂડી રોકાણ અંગે માર્ગદર્શન, ગુજરાતી ભાષા અંગેના શિક્ષણ માટે ખાસ વિભાગ વગેરે તેનાં ભાવિ અરમાનો છે.

વિશ્વગુર્જરીનું સરનામું

B/2, Ajanta commercial centre,
Opp. Gujarat Vidyapith, Ashram Road,
Ahmedabad-380 014 (Guj.) INDIA
Tele/Fax : 7541505
E-mail : vgurjari@ad1.vsnl.net.in and
v-gurjari@yahoo.com
web-site : www.vishwagurjari.org

પાશ્ચાત્ય ઓરકેસ્ટ્રા સંગીતના ધુરંધર શ્રી ઝુબીન મહેતા

ઈ. સ. ૧૯૮૦ના વર્ષનો 'વિશ્વગુર્જરી પુરસ્કાર' પાશ્ચાત્ય ઓરકેસ્ટ્રા સંગીતના ક્ષેત્રે ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરવા બદલ અર્પણ કરતી વખતે કહેવામાં આવ્યું કે - "માનવ સંસ્કૃતિને કોઈ સીમાડા હોતા નથી, અને એની પ્રશંસાપૂર્વક નોંધ લે છે કે, સંગીત પ્રત્યેના પ્રેમ અને આદર, એ માનવજાતની એકતા માટેનાં અગ્રણી પ્રેરકબળો છે, તેનું શ્રી ઝુબીન મહેતા દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે." પોતાનું વિરલ યોગદાન પશ્ચિમી ઓરકેસ્ટ્રા સંગીતના ક્ષેત્રમાં આપીને, પાશ્ચાત્ય જગતના પ્રથમ કક્ષાના સંગીતકાર બનવાનું બહુમાન પૂર્વ જગતના આ ભારતીયે મેળવ્યું છે. ઝુબીન મહેતાએ વિશ્વભરના પશ્ચિમી સંગીતના રસિયાઓને ઘેલું લગાડ્યું છે. આનંદની વાત એ છે કે ઝુબીન મહેતાનું કુટુંબ મૂળ ગુજરાતી પારસી છે કે જે જરથોસ્તી ધર્મ પાળે છે. પોતાની સંગીત સાધનામાં આગળ વધવા માટે તેઓએ વિવેચના જઈને ઓરકેસ્ટ્રા કંડક્ટરનો ડિપ્લોમા મેળવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૫૮માં લિવરપુલ સ્પર્ધામાં પ્રથમ ઈનામ પ્રાપ્ત કર્યું. અને પછી તો તેમણે એક પછી એક એમ અનેક સિદ્ધિઓનાં સોપાન સર કરીને તેઓ વિશ્વના સુપ્રસિદ્ધ ઓરકેસ્ટ્રા સંગીતકાર બન્યા છે..... 'ઈઝરાયલ ફિલહોર્મોનિક ઓરકેસ્ટ્રા'ના નિર્દેશક તરીકે તથા અમેરિકાની ફિલહોર્મોનિક ઓરકેસ્ટ્રાના ૧૩૦ સંગીતકાર જૂથનું નેતૃત્વ કરેલું છે.

પ્રબુદ્ધ ઉદ્યોગપતિ

શ્રી ડી. સી. કોઠારી

(દયાનંદ ચંદુલાલ કોઠારી)

ઈ. સ. ૧૯૮૦ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર એક પ્રબુદ્ધ ઉદ્યોગપતિ તરીકે શ્રી ડી. સી. કોઠારીને રાષ્ટ્રની ગણનાપાત્ર

અને યશસ્વી સેવાઓ બજાવવા બદલ મળ્યો. ગુજરાતની ઉચ્ચ ઔદ્યોગિક પરંપરાને રોશન કરવા માટે એનાયત કરતી વખતે 'વિશ્વગુર્જરી'ના ટ્રસ્ટી મંડળે કહેલું કે-“ઔદ્યોગિક સાહસની પ્રતિભા જ્યારે ટ્રસ્ટીશીપની ભાવનાથી મંડિત હોય ત્યારે ભારતની ઉત્તમ સેવા થઈ શકે છે અને એની પ્રશંસાપૂર્વક નોંધ લે છે કે ઉદ્યોગપતિ એ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય કલ્યાણની ભાવનાથી પ્રેરિત એક નિષ્ઠાવાન મહાજન છે એવી ગુજરાતના લોકોની સાચી ઔદ્યોગિક પ્રજ્ઞાલીનું શ્રી ડી.સી. કોઠારી દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.”

મૂળ ગુજરાતમાંથી મદ્રાસમાં જઈને વસેલા ખાનદાનના આ તેજસ્વી સપૂતે ગુજરાતની સુપ્રસિદ્ધ ઉદ્યોગવાણિજયની કુનેહને દેશમાં અને દુનિયામાં રોશન કરીને એવું મંતવ્ય આપેલું કે - “ઉદ્યોગોએ માત્ર નફાની દૃષ્ટિ જ ન રાખતાં સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય કલ્યાણ ઉપરાંત રોજબરોજના ઉદ્યોગ સંચાલનમાં ઊંચા સિદ્ધાંતો જાળવવા જોઈએ.” આવી શ્રેષ્ઠ સમાજનિષ્ઠ ફિલસૂફીને વરેલા ઉદ્યોગવીર ડી. સી. કોઠારીએ સ્વાતંત્ર્યબાદ ભારતના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં સીમાચિહ્નરૂપ ફાળો આપ્યો. તેઓ મદ્રાસ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ફાઈનાન્સિયલ મેનેજમેન્ટ અને રિસર્ચ સંસ્થાના આઘસ્થાપક અને સી.એમ. કોઠારી ટેકનોલોજીકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટના ચેરમેન હતા.

ડેરી ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે ડો. વર્ગીસ કુરિયન

ઈ. સ. ૧૯૮૦ના વર્ષનો 'વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર' રાષ્ટ્રીય ડેરી ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે શ્વેત ક્રાંતિના સર્જક તરીકે અનન્ય પ્રદાન કરવા બદલ ડો. વર્ગીસ કુરિયનને અપાયો. (ડેરી ઉદ્યોગ દ્વારા તેમના નામે દર બે વર્ષે એવોર્ડ અપાય છે.) ડેરી ઉદ્યોગના નિષ્ણાત તરીકે ભારતને ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી સેવાઓ અર્પણ કરી ડેરી ઉદ્યોગ વિકાસક્ષેત્રે વિશ્વના નકશામાં ગુજરાતને ગૌરવભર્યું સ્થાન અપાવનાર ડો. વર્ગીસ કુરિયને સહકાર અને વિજ્ઞાન દ્વારા શ્રામપ્રદેશમાં પરિવર્તન લાવવાના ઉમદા ધ્યેય અને સમર્પણનું દષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે. રાષ્ટ્રીય ડેરી વિકાસ બોર્ડના વર્ષો સુધી અધ્યક્ષ રહ્યા. કેરાલાના મૂળ વતની એવા ડો. વર્ગીસે પોતાની કારકિર્દીનો પ્રારંભ ઈ. સ. ૧૯૪૮માં આણંદમાં નેશનલ ડેરી રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં ડેરી એન્જિનિયર તરીકે કર્યો હતો. ત્યાર બાદ 'અમૂલ'ના જનરલ મેનેજર બન્યા અને એ યહી તો ભારતના ડેરી ઉદ્યોગના ચમકતા સિતારા બની ગયા. લાખો કુટુંબોમાં દૂધ ઉદ્યોગ દ્વારા પૂરક રોજી ઊભી કરીને, પશુપાલન તથા ડેરી ઉદ્યોગને વૈજ્ઞાનિક સહકારી ઉદ્યોગ તરીકે વિકસાવીને દેશના ગરીબી નિવારણમાં અને ડેરી ઉદ્યોગના વિકાસમાં એક અગ્રેસરની ભૂમિકા ભજવીને 'અમૂલ' દ્વારા આણંદ, ગુજરાત અને ભારતનું ગૌરવ

વિશ્વભરમાં વધાર્યું છે. વિશ્વભેંક અને બીજી અનેક આંતર રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં ડો. કુરિયનને માનની નજરે જોવામાં આવેલ છે. ફિલિપાઈન્સનો 'રેમન મેગસેસ એવોર્ડ' અને ભારત સરકારનો 'પદ્મશ્રી', 'પદ્મવિભૂષણ' ખિતાબ મેળવનાર ડો. કુરિયન તો 'સવાયા ગુજરાતી' કહેવાય! ભારતના ડેરી ઉદ્યોગમાં તેઓ 'શ્વેત ક્રાંતિના જનક' કહેવાયા. તેમણે ૬૦ હજાર સહકારી ડેરી સ્થાપેલી. ઈ. સ. ૧૯૮૮માં વર્લ્ડ ફૂડ પ્રાઈઝ મળેલું.

ડો. ઉપેન્દ્ર દેસાઈ

ઈ. સ. ૧૯૮૧ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર અવકાશ અને કોસ્મિક કિરણોના સંશોધન ક્ષેત્રે ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન દ્વારા પ્રખર વિદ્વાન તરીકેની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા બદલ ડો. ઉપેન્દ્ર દેસાઈને અર્પણ થયો. અવકાશ સંશોધન દ્વારા માનવજાત માટે નવી ક્ષિતિજો ખોલવાના સહિયારા અને સંયુક્ત પુરુષાર્થનું દષ્ટાંત એટલે ડો. ઉપેન્દ્ર દેસાઈ, કે જેઓ અમેરિકાની અવકાશ સંશોધનની વિશ્વવિખ્યાત 'નાસા' સંસ્થાના ગોડાર્ડ અવકાશ ઉડ્ડયન કેન્દ્ર સાથે વર્ષો સુધી ઉપગ્રહ અને ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ટેકનોલોજી અંગે સંકળાયેલા રહ્યા. અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૯૪૪માં ડો. વિક્રમ સારાભાઈએ 'ફિઝિકલ રિસર્ચ લેબોરેટરી'ની સ્થાપના કરી ત્યારે પ્રારંભમાં સંશોધન કાર્ય માટે ડો. ઉપેન્દ્ર દેસાઈની પસંદગી થઈ હતી. અમદાવાદની પી. આર. એલ. સંસ્થાની સ્થાપના અને વિકાસમાં ઉપેન્દ્રભાઈનું અમૂલ્ય પ્રદાન રહ્યું છે.

તેઓ શુષ્ક વૈજ્ઞાનિક નથી. શાસ્ત્રીય સંગીત, ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં પણ તેમને ઊંડો રસ છે. શિક્ષણના માધ્યમને માતૃભાષાના તથા નવા વિચારોને પૂરી તક આપી યુવાનોને જવાબદારી સોંપવાના આગ્રહી રહેનાર દેસાઈ સાહેબે ગુજરાતને વિશ્વફલક પર ગાજતું રાખ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૮૧ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર ઈતિહાસ અને પુરાતત્વના સંશોધક ડો. હસમુખ સાંકળિયાને એનાયત થયો હતો.

૧૯૮૧ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ વિશ્વ સંવાદિતા સાધક મૂર્ધન્ય કવિ ઉમાશંકર જોષીને એનાયત થયો હતો.

ઉપરોક્ત બંને વિભૂતિઓ વિષેની માહિતી અન્યત્ર આપવામાં આવી છે.

વિશ્વફલક પર વિસ્તરેલા ઉદ્યોગપતિ શ્રી મનુભાઈ ચંદેરિયા

ઈ. સ. ૧૯૮૨ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી પુરસ્કાર મેળવનાર

ઉદ્યોગપતિ શ્રી મનુભાઈ ચંદેરિયાને ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી સિદ્ધિ મેળવી ગુજરાતની પંકાયેલી વેપાર-ઉદ્યોગની સાહસિકતા અને કુનેહને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે રોશન કરવા માટે અપાયો.

મનુભાઈ ચંદેરિયાએ સમાજની આર્થિક સમૃદ્ધિ વધારવાનો ઉદ્યોગપતિનો પુરુષાર્થ, મહાજન તરીકે જનકલ્યાણાર્થ છે તેવી ગુજરાતની ગૌરવશીલ ઔદ્યોગિક પરંપરાનું દષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું.

૨૧ વર્ષની ઉંમરે તો કેનિયામાં આવીને કુટુંબના ધંધામાં ઝંપલાવ્યું. ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજી અને સ્વાહિલી છટાદાર બોલનાર અને કવિતાલેખન કરનાર મનુભાઈએ સંયુક્ત પરિવારની શક્તિનાં પણ સૌને દર્શન કરાવ્યાં છે. તેઓશ્રીને જ્યારે વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર મળ્યો તે અરસામાં તેમના પરિવારના ૪૭ સભ્યો દુનિયાના વિવિધ દેશો પૈકી ૨૩ દેશોમાં લગભગ ૧૦૦ કંપનીઓનું વહીવટી સંચાલન સંભાળી રહ્યા હતા. કેનિયા, યુગાન્ડા, ટાન્ઝાનિયામાં નાણાકીય રોકાણની દૃષ્ટિએ આફ્રિકાના સૌથી મોટા ઉદ્યોગપતિ તરીકે લબ્ધપ્રતિષ્ઠ મનુભાઈએ યુરોપખંડમાં વ્યવસાય વિકસાવ્યો. સામાજિક સેવામાં તેમનું કુટુંબ ઊંડો રસ લઈને ઓતપ્રોત રહ્યું છે. 'ચંદેરિયા ફાઉન્ડેશન'ની સ્થાપના દ્વારા સામાજિક સેવાના પગલે ચાલીને પિતાશ્રી પ્રેમચંદ પોપટ ચંદેરિયાના તેઓ સાચા વારસદાર બની શક્યા છે.

પ્રખર કલાસંસ્કારવિદ્ શ્રી બાબુભાઈ દોશી

ઈ. સ. ૧૯૮૨ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર પ્રખર કલાસંસ્કારવિદ્ ઓરિસ્સી નૃત્યકલા અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન દ્વારા રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરવા બદલ એનાયત થયો.

વિદ્યાવ્યાસંગી તથા કલાપ્રેમી શ્રી બાબુભાઈ દોશીએ ઈ. સ. ૧૯૫૨માં કટક-ઓરિસ્સા ખાતે 'કલા વિકાસ કેન્દ્ર'નામની નોંધપાત્ર કલાસંસ્થા અને સાંસ્કૃતિક ધામ સ્થાપવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. શ્રી બાબુભાઈ દોશીના પ્રયાસોથી જ ઓરિસ્સાનું શાસ્ત્રીય 'ઓરિસ્સી નૃત્ય' આજે ભારતની પ્રમુખ શાસ્ત્રીય નૃત્યશૈલીઓની હરોળમાં સ્થાન પામ્યું છે.

ગુજરાતી હોવા છતાં ઉડિયા ભાષાને આત્મસાત્ કરીને ઉડિયા ભાષામાં તેમનાં છ ચલચિત્રોને રાષ્ટ્રીય કક્ષાના પુરસ્કારો (૧૯૮૨ના વર્ષ સુધીમાં) મળેલ હતા. તેમણે 'ગુજરાત પરિચય'નામક માહિતીપ્રદ પ્રકાશન બહાર પાડ્યું છે. કટકમાં ગુજરાતી સમાજ દ્વારા પ્રેરિત 'ગુર્જર ભારતી' સંસ્થાના વર્ષો સુધી મંત્રીપદે રહીને તેમણે સેવા - શિક્ષણનાં વિવિધ કાર્યો, વાવાઝોડા જેવી કુદરતી આફતોમાં અસરગ્રસ્તોને સહાયતા, શ્રીમદ્ ભાગવત

તથા રામપારાયણ જેવા મહત્વના ઉત્સવો તથા અન્ય સાંસ્કૃતિક આયોજનો પાર પાડ્યાં છે. ઈ. સ. ૧૯૪૨ના ઓગષ્ટ - આંદોલનમાં દેશપ્રેમી સાથીદારો સાથે અમદાવાદમાં ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિ ચલાવેલી, ત્યારબાદ ઓરિસ્સા ગયા અને ત્યાંની પ્રજા સાથે એકરસ થઈ રહ્યા અને ત્યાંની ધાર્મિક અને કલાત્મક પ્રવૃત્તિઓને વિકસાવીને ગુજરાતની અસ્મિતાને ઊજાળી છે.

ઈ. સ. ૧૯૮૨નો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ નેત્ર ચિકિત્સા નિષ્ણાત ડૉ. શિવાનંદ અધ્વર્યુને એનાયત થયો હતો.

વિશ્વવિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. જગદીશ ભગવતી

ઈ. સ. ૧૯૮૩ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર એનાયત થયો તે પ્રખર અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. જગદીશ ભગવતી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર અને વિકાસના સિદ્ધાંતો અને નીતિઓના ક્ષેત્રમાં તથા નૂતન આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થાના અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન આપીને વૈશ્વિક સ્તરે કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરનાર નામાંકિત ભગવતી કુટુંબમાં જન્મ્યા અને ત્યારપછી અમેરિકામાં સ્થાયી થયા. અમેરિકાની પ્રખ્યાત એમ.આઈ.ટી.ના અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે તેમની જવલંત કારકિર્દી ઉપરાંત બર્કલી ખાતે ઈ. સ. ૧૯૭૩-૭૪ દરમિયાન અર્થશાસ્ત્રના મુલાકાતી પ્રાધ્યાપક, અન્કટાડ, ઈફાઈ, ઓ.ઈ.સી.ડી. અને યુનિડો જેવી ઘણી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના સલાહકાર તેમ જ નિષ્ણાત જુથોના સભ્ય તરીકે સક્રીય રહ્યા.

આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા જર્નલ ઓફ ઇન્ટરનેશનલ ઇકોનમિક્સના પ્રારંભ - ઈ. સ. ૧૯૭૧થી તેઓએ લાંબા સમય સુધી તંત્રીપદ જાળવી રાખ્યું.

તેમને નોબલ પારિતોષિક ભલે પ્રાપ્ત નથી થયું પરંતુ વિશ્વના નોબલ પારિતોષિક વિજેતા અર્થશાસ્ત્રીઓની કક્ષામાં તેમની ગણના થાય છે. એ પણ કેટલું મોટું ગૌરવ છે? તેઓ પોતાના પ્રેરણાદાતા તરીકે વિશ્વવિખ્યાત પરંતુ ગુજરાતી અર્થશાસ્ત્રીઓ - ડૉ. સી. એન. વકીલ, પ્રા. ડૉ. લાકડાવાલા, પ્રો. ડૉ. દાંતવાલા તથા ડૉ. આઈ. જી. પટેલને ગણાવે છે.

ડૉ. ભગવતી કોલંબિયા (અમેરિકા) યુનિ.માં વેપાર તથા અર્થશાસ્ત્ર વિભાગમાં પ્રાધ્યાપક હતા. 'ગેટ' - આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર કરારના મહાનિયામકના સલાહકાર પણ હતા.

ઈ. સ. ૧૯૮૩નો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ જાણીતા ક્રિકેટ ખેલાડી વિજય મરચન્ટને એનાયત થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૯૮૩નો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ સ્વ. ચં.ચી. મહેતાને એનાયત થયો હતો. ❖

સ્વ. રાવજીભાઈ પટેલ

ઈ. સ. ૧૯૮૪ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર બેરિસ્ટર શ્રી રાવજીભાઈ પટેલને અર્પણ થયો. મૂળ ગુજરાત (ભારત)ના શ્રી રાવજીભાઈ પટેલે માતૃભૂમિ ભારતની આઝાદી માટે ઝુકાવ્યું અને પછીથી ફીજીમાં વસવાટ કર્યો, ત્યાંની આઝાદીની લડતમાં ભાગ લીધો. ઈ. સ. ૧૯૫૪માં ફીજી ગયા અને ત્યાંના અર્થતંત્રમાં આધારસ્તંભો ગણાતા શેરડી ઉગાડનારા ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા તેઓએ ભારે જહેમત ઉઠાવી, તેમનું સંગઠન કરી, કેસ લડી તેમના લાભમાં ઐતિહાસિક ચૂકાદો મેળવ્યો. ફીજીના ગુજરાતીઓની અનેક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સંકળાયેલા રહ્યા એટલું જ નહિ ઈ. સ. ૧૯૪૨ થી ૧૯૭૫ દરમિયાન તેઓએ ફીજીની સંસદના માનવંતા 'સ્પીકર' તરીકેનું પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૭૩માં તેમણે 'બા ગુજરાત એજ્યુકેશન સોસાયટી'ના સ્થાપક - પ્રમુખ બન્યા. એ યાદ રહે કે 'ફીજી'ની કુલ વસ્તીમાં ગુજરાતીઓ પૂરા ૧ ટકા જેટલા પણ નથી છતાં છેલ્લા ૮૦ વર્ષમાં ફીજીના વિકાસમાં તેમનું અનન્ય પ્રદાન મહત્વનું રહ્યું છે અને તેમાં રાવજીભાઈ પટેલનું પ્રદાન નોંધપાત્ર ગણાયું છે.

સ્વ. ગિરધારીલાલ મહેતા

ઈ. સ. ૧૯૮૪ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર શ્રી ગિરધારીલાલ મહેતાને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિદ્યાના પ્રબુદ્ધ, દાનશીલ, આશ્રયદાતા તેમજ પ્રવર્તક તરીકે અને ભારતના ભવ્ય સાંસ્કૃતિક વારસાના જતન અને સંવર્ધનના ક્ષેત્રે ગણનાપાત્ર, યશસ્વી યોગદાન આપીને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિખ્યાતિ હાંસલ કરવા બદલ અપાયો.

વર્ષોથી કલકત્તામાં સ્થાઈ થઈને મુ. ગિરધારીલાલ મહેતા ભારતના લબ્યપ્રતિષ્ઠ ઉદ્યોગપતિ હોવા ઉપરાંત સ્વ. કનૈયાલાલ મુન્શી સ્થાપિત ભારતીય વિદ્યાભવનના પ્રમુખ તરીકે રહીને ભારતીય અસ્મિતાનો વડલો આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ફાલેફૂલે તે રીતે નોંધપાત્ર પ્રદાન આપ્યું. ઉપરાંત ભારતીય સંગીત પરિષદના આઘસ્થાપક - પ્રમુખ, સોમનાથ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી, કલકત્તા અને પૂર્વ ભારતના ગુજરાતી સમાજોના સદાતત્પર શુભેચ્છક અને રાહબર તરીકે કિંમતી સેવા આપી છે. શણની મીલો, ચાની નિકાસ અને વહાણવટા ઉદ્યોગમાં અગ્રણી દાનવીર, વેદ અધ્યયન સંસ્થા, હોસ્પિટલો અને જાહેર સભાખંડોને તેમની મદદની હૂંફ રહી. તેમનું જીવન ગાંધીજીએ ચીંધેલા ટ્રસ્ટીપણાની ઉન્નત ભાવનાનું દર્શાવતું પૂરું પાડે છે.

ઈ. સ. ૧૯૮૪નો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ શ્રીમતી મૃણાલીની સારાભાઈને એનાયત થયો હતો.

વિશ્વવિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી ડો. આઈ. જી. પટેલ

વિશ્વના અગ્રિમ પંક્તિના વિકાસલક્ષી અર્થશાસ્ત્રી અને ત્રીજા વિશ્વના વિકસતા દેશોના આર્થિક ઉત્થાનમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન આપીને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ગુજરાત અને ભારતનું નામ ડો. આઈ. જી. પટેલે રોશન કર્યું છે. તેમની શૈક્ષણિક કારકિર્દી પહેલેથી જ તેજસ્વી રહી છે. વિશ્વવિખ્યાત લંડન સ્કૂલ ઓફ ઈકોનોમિક્સના ડિરેક્ટર, રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના ગવર્નર, વર્લ્ડ બેન્કના ડિરેક્ટર, ભારત સરકારના નાણાં સચિવ અને આર્થિક સલાહકાર, ભારતના આયોજન પંચના આર્થિક સલાહકાર, ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેનેજમેન્ટ - અમદાવાદના નિયામક, જેવા અનેક હોદ્દાઓ પર રહીને તેમણે ઉત્તમ કામગીરી બજાવીને આર્થિક પરિસ્થિતિઓ અને સમસ્યાઓ સંબંધી ઊંડી સૂઝબૂઝનો પરિચય આપ્યો છે.

ડો. હોમી એન. શેઠના

ઈ. સ. ૧૯૮૫ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી ડો. હોમી એન. શેઠના ભારતના પ્રથમ પંક્તિના તેજસ્વી અણુવિજ્ઞાની તરીકે ભારતના અણુશક્તિ વિકાસના ક્ષેત્રમાં ગણનાપાત્ર ને યશસ્વી યોગદાન આપીને ભારતને તથા ગુજરાતને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ અપાવ્યાં છે. ભારતના અણુશક્તિ પંચના ચેરમેન તરીકેનું વરિષ્ઠ સ્થાન ઘણાં વર્ષો સુધી શોભાવ્યું છે. અણુમથકો ઊભા કરવામાં અને ભારતમાં અણુસંશોધન અને વિકાસની પ્રવૃત્તિ ખીલવવામાં તેમનું પ્રદાન અનોખું તથા ચિરસ્મરણીય છે.

'પદ્મશ્રી' અને 'પદ્મવિભુષણ'ના ખિતાબો પ્રાપ્ત કરનાર ડો. હોમી શેઠના સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા 'યુનોની' જિનીવા આંતરરાષ્ટ્રીય અણુશક્તિ એજન્સીના વૈજ્ઞાનિક સલાહકાર સમિતિના સભ્ય તરીકેની કામગીરી તેમની શક્તિનો અણુવિજ્ઞાનક્ષેત્રે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વીકાર દર્શાવે છે.

સ્વ. ડો. નાનુભાઈ અમીન

ઈ. સ. ૧૯૮૫ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિસંપન્ન પ્રબુદ્ધ ઉદ્યોગપતિ તરીકે ભારત અને 'બીજાવિશ્વ'ના વિકસતા દેશોના આર્થિક વિકાસ માટે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો વિનિયોગ કરનારા અને વૈકલ્પિક ઊર્જા સ્ત્રોતોના વિકાસ કરવાના ક્ષેત્રમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન આપીને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ભારતની અને ગુજરાતની યશપતાકા ફરકાવી છે તેવા ડો. નાનુભાઈ અમીને સૂર્ય-ઊર્જાને અને વૈકલ્પિક

ઊર્જાના ક્ષેત્રે આંતરરાષ્ટ્રીય નામના પ્રાપ્ત કરી છે. તેમણે અમેરિકાની મેસેચ્યુસેટ્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ટેકનોલોજી (એમ. આઈ. ટી.)માં ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી હતી, જ્યોતિ લીમીટેડ સંસ્થા દ્વારા ડૉ. નાનુભાઈ અમીને પુનર્પ્રાપ્ય ઊર્જાના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર અજોડ પ્રદાન કર્યું છે. શારીરિક અપંગોના પુનર્વસવાટના કાર્યમાં તેઓનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો. જે માટે ભારતના રાષ્ટ્રપતિશ્રીનો એવોર્ડ જ્યોતિ લિમિટેડને પ્રાપ્ત થયો. સૂર્ય ઊર્જાના ક્ષેત્રમાં તેઓ પથપ્રવર્તક અને અગ્રેસર બની રહ્યા.

દાનવીર ઉદ્યોગપતિ મફતલાલ મહેતા

ઈ. સ. ૧૯૮૬ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર દીર્ઘદષ્ટિ સંપન્ન દાનવીર ઉદ્યોગપતિ તરીકે રાષ્ટ્રના ઔદ્યોગિક વિકાસ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર વિકાસનાં તથા સાર્વજનિક સખાવતી પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન આપવા બદલ અર્પણ થયો.

માન. મફતલાલ મહેતાએ પોતાની સૂઝ, ખંત અને જહેમતથી ભારતના અને ગુજરાતના હીરા ઉદ્યોગ અને હીરાના નિકાસની ખીલવણીમાં અજોડ યોગદાન આપ્યું છે. ભારતના અર્થતંત્રમાં મહત્વના ગણાતા હીરાઉદ્યોગના પ્રમુખ આંતરરાષ્ટ્રીય અગ્રણીરૂપે તેમને ખ્યાતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. જીવનના છેલ્લાં વર્ષોમાં તેમણે વ્યાપાર ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્તિ લઈને મધર ટેરેસાની સેવાકીય પ્રવૃત્તિમાં ઓતપ્રોત રહેવાનું રાખ્યું. પોતાનાં માતૃશ્રીના નામથી તેઓશ્રીએ 'દીવાળીબહેન ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ'ના સંચાલનમાં ઉત્કટ રસ લીધો અને તે દ્વારા અનેક સંસ્થાઓને દાન આપી સહાયરૂપ થયા. એન્ટવર્ષમાં તેમની 'જયમ્' નામની હીરાની પેઢી તેમના પુત્રો ચલાવી રહ્યા છે.

ઈ. સ. ૧૯૮૬નો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ વિશ્વવિખ્યાત નૃત્યવિદ્ કુ. સવિતાબેન નાનજીભાઈ મહેતાને એનાયત થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૯૮૬ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ પ્રકાંડ સારસ્વત અને બહુશ્રુત વિદ્યારત્ન અને વિશ્વહિન્દુ પરિષદના અગ્રણી કેશવરામ શાસ્ત્રીને એનાયત થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૯૮૭નો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ ચિત્રકાર નટવર ભાવસારને એનાયત થયો હતો.

પ્રજ્ઞાચક્ષુ સમાજ સેવક ડૉ. રાજેન્દ્ર વ્યાસ

ઈ. સ. ૧૯૮૭ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર અંધત્વ નિવારણના અને અંધજન કલ્યાણના ક્ષેત્રોમાં માનવ

કલ્યાણને લગતી પ્રવૃત્તિઓમાં યોગદાન આપવા બદલ પ્રજ્ઞાચક્ષુ ડૉ. રાજેન્દ્ર વ્યાસને પ્રાપ્ત થયો હતો.

તેમનું કાર્ય આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા અર્પનારું રહ્યું. લંડનની રોયલ કોમનવેલ્થ સોસાયટી ફોર ધી બ્લાઈન્ડના એશિયાના ડિરેક્ટર છે અને ભારતના બ્લાઈન્ડ મેન્સ એસોસિએશનના પ્રમુખ તરીકે રહી ચૂક્યા છે. તાલુકાકક્ષાની નેત્ર સારવારની હોસ્પિટલો સ્થાપીને તેમ જ અંધજન શિક્ષણ માટે બ્રેઈલ લિપિના વિકાસ અને અંધજન રોજગાર માટે ઉમદા કાર્ય કરીને ભારતના અનેક રાજ્યોમાં અને પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ તથા શ્રીલંકા વગેરેમાં લાખો લોકોને નેત્ર સારવાર પૂરી પાડે છે.

વન્યજીવનવિદ્ અને પ્રકૃતિપ્રેમી તજજ્ઞ સ્વ. રૂબિન ડેવીડ

વન્યજીવન અને પર્યાવરણની જાળવણીનાં ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન આપવા બદલ ઈ. સ. ૧૯૮૭ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ-પુરસ્કાર રૂબિન ડેવીડને એનાયત થયો. (તેમનો સમયગાળો ઈ. સ. ૧૯૧૨ થી ૧૯૮૯નો હતો.) અમદાવાદના વિશ્વવિખ્યાત પ્રાણીસંગ્રહાલયના અને બાલવાટિકાના સંચાલક તરીકે અનુપમ સેવાઓ આપનાર રૂબિન ડેવીડ તેના સૃષ્ટિ અને નિયોજક હતા. ભારતના પ્રાણીસંગ્રહાલયોના નિયામકને 'પદ્મશ્રી'નો એવોર્ડ મળ્યો હોય તેવો પ્રથમ પ્રસંગ રૂબિન ડેવીડની બાબતમાં બન્યો. તેમણે વૃક્ષોની ડાળીઓ, મૂળ અને શિંગડાઓમાંથી શિલ્પોનું સર્જન કરી સંગ્રહિત કરેલ.

તેમનું નિયોજન પ્રાણીસંગ્રહાલય સંકુલ અમદાવાદ, ગુજરાત અને ભારતના સીમાડા ઓળંગી વિશ્વભરમાં ખ્યાતિ પામ્યું હતું. વિશ્વભરના આ વિષયના નિષ્ણાતો અને વિદ્યાર્થી વારંવાર અભ્યાસ પ્રવાસે આવીને પોતાની જ્ઞાનપિપાસા ભૂજાવતા.

અસ્થિચિકીત્સક, શસ્ત્રક્રીયા-તજજ્ઞ

ડૉ. દિનેશ પટેલ

ઈ. સ. ૧૯૮૮ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર માનવ સ્વાસ્થ્યના ક્ષેત્રે ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન આપવા બદલ ડૉ. દિનેશ પટેલને એનાયત થયો.

ડૉ. દિનેશ પટેલ અમેરિકામાં બોસ્ટન ખાતે મેસેચ્યુસેટ્સ જનરલ હોસ્પિટલમાં ઓર્થોપેડિક સર્જન તરીકે સેવાઓ આપી ઓર્થોસ્કોપિકની નવી નિદાનપદ્ધતિને પ્રસ્થાપિત કરીને તેમણે વિરલ પ્રદાન કર્યું. જેથી ઘૂંટણની પીડાકારી વ્યાધિમાં દર્દીને ઇલાજ અને સારવારમાં સરળતા, સહત પ્રાપ્ત થઈ. તેમની આ શોધને કારણે યુરોપ અને વિશ્વના દેશોમાં હોસ્પિટલોમાં ઓર્થોસ્કોપી વિભાગોના પ્રારંભને પ્રોત્સાહન મળ્યું. તેમની આ નવીન શોધના

પરિણામે ડૉ. દિનેશ પટેલને વિશ્વમાં ઓર્થોસ્કોપીના નિષ્ણાત સર્જન તરીકે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મળી.

દૂરસંચાર ટેકનોલોજીના ચિંતનશીલ તજજ્ઞ સામ પિત્રોડા

ઈ. સ. ૧૯૮૮ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી પુરસ્કાર જેમને અર્પણ થયો તે સામ પિત્રોડા વડોદરાની સયાજીરાવ યુનિ.ના અનુસ્નાતક થઈને અમેરિકા પહોંચ્યા અને સફળ ઉદ્યોગવીર તરીકે વિશ્વવ્યાપી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી.

તેમના જ્ઞાનાનુભવનો લાભ લેવા તેમની નિમણૂક ભારત સરકારના ટેકનોલોજી મિશનના વડા તરીકે થઈ હતી અને તેમાં તેમણે સફળ કામગીરી બજાવી. ભારતના સંદેશાવ્યવહાર તંત્રને આધુનિક બનાવવાનું અને દૂર-સુદૂરના ગ્રામીણ વિસ્તારો સુધી સામ પિત્રોડાએ કાર્ય કરી બતાવ્યું અને વિકાસશીલ દેશોના ગતિશીલ તજજ્ઞ તરીકે યંકાયા. પછીથી તેઓ પુનઃ અમેરિકા ગયા.

વિખ્યાત સ્થપતિ શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશી

ઈ. સ. ૧૯૮૮ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશીને સ્થાપત્ય નિર્માણ અને સ્થાપત્ય વિદ્યાનાં ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન માટે અર્પણ થયો.

જગવિખ્યાત આર્કિટેક શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશીએ ફાન્સના મુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિ લા કાર્બુસિયે સાથે કામ કરીને સમૃદ્ધ અનુભવનું ભાથું અને નૈપુણ્ય મેળવ્યાં. અમદાવાદમાં ટાગોર હોલ, પાલડી મ્યુઝિયમ, લેબર ઈન્સ્ટિટ્યુટ વગેરે ઓછી કિંમતનાં મકાનો અને નગર આયોજન ક્ષેત્રે તેમનું આગવું પ્રદાન રહ્યું અને તે માટે એક મોટા પ્રોજેક્ટ અંગે તેમને ઈ. સ. ૧૯૯૫માં ભારત સરકારે 'પદ્મ શ્રી'નો ઈલકાબ આપ્યો છે. 'વાસ્તુ શિલ્પ' નામની તેમની નમૂનેદાર ઓફિસમાંથી તેઓ અનેક રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થાપત્યોનું સર્જન કરતા રહ્યા છે. 'હુસેન દોશી ગુફા'ને તે અંગેનું સુંદર ઉદાહરણ ગણી શકાય.

ગાંધીભક્ત કવિ બેરિસ્ટર શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ

ઈ. સ. ૧૯૮૮ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ-પુરસ્કાર જેમને અર્પણ થયો તે ડાહ્યાભાઈ પટેલ મહાત્મા ગાંધીજીના જીવન પર 'મોહન ગાંધી મહાકાવ્ય' ૩૬૦૦ પૃષ્ઠોમાં, ૨૦ સર્ગોમાં અને ૬ ખંડોમાં દીર્ઘકાવ્યરચનારૂપે ગુજરાતી સાહિત્યના ચરણે ધરેલ છે.

નવલકથા-નાટકો-નવલિકા સહીત તેમનાં અનેક પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

લંડનમાં તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય એકેડેમીની સ્થાપના કરીને સ્થાપક પ્રમુખ બન્યા. લંડનમાં મહાત્મા ગાંધી ફાઉન્ડેશનની સ્થાપના કરી. ત્યાં સ્થાયી થતા પહેલાં તેઓ આફ્રિકાના યુગાન્ડામાં બેરિસ્ટર તરીકે વકીલાત કરતા હતા. ત્યાંની સંસદમાં બે વાર સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા પરંતુ ત્યાંના સરમુખત્યાર ઈદી અમીનની જોહુકમી - હકાલપટ્ટીને કારણે તેમને લંડનમાં સ્થાયી થવું પડ્યું. યુગાન્ડા નિર્વાસિતોના પુનર્વસવાટ અંગે તેઓએ કરેલું પ્રદાન તેમની સમાજસેવાનું ઘોતક પ્રમાણ છે. દરિયાપાર વસીને પણ ગુજરાતી ભાષા - સાહિત્યની વિપુલ સેવા થઈ શકે છે તેનું સુંદર ઉદાહરણ એટલે કવિ બેરિસ્ટર શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ.

ગ્રામોદ્ધારના ભેખધારી સમાજ સેવક શ્રી મણિલાલ દેસાઈ

ઈ. સ. ૧૯૮૮ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરતા મણિલાલ દેસાઈ મહાત્મા ગાંધીજી પુરસ્કૃત નિસર્ગોપચાર, પશુ સંવર્ધન, કૃષિવિકાસ અને ગ્રામીણ વિકાસના ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ભારતની અને ગુજરાતની કીર્તિ ઉજ્જવળ કરી છે.

ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્રના સ્નાતક મણિલાલ દેસાઈએ ગાંધીજીના આદેશથી પુનામાં ઈ. સ. ૧૯૪૫ના ઉરુલીકાંચન નામની નિસર્ગોપચાર સંસ્થાની સ્થાપના કરી. આ ઉપરાંત તેમનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રદાન વૈજ્ઞાનિક પશુ સંવર્ધનના ક્ષેત્રમાં રહ્યું છે. કૃત્રિમ વીર્યદાન દ્વારા સંકર ગાયો ઊછેરી ભારતના કેટલાંક રાજ્યોમાં - હજારો ગામડાંઓમાં જરૂરિયાતવાળા કુટુંબોની આવકમાં વધારો કરવાનું યોગદાન તેમણે આપ્યું. ગ્રામોદ્ધારના ભેખધારી તજજ્ઞ તરીકે વિશ્વવિખ્યાતિ મેળવી અને આવાં કાર્યોની કદરૂપે તેમને પ્રખ્યાત 'મેગસેસ એવોર્ડ' પણ એનાયત થયો હતો.

મજૂર આંદોલનના વિરલ અગ્રણી સ્વ. શ્રી અરવિંદભાઈ બુચ

ઈ. સ. ૧૯૮૮ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર શ્રી અરવિંદભાઈ બુચને અર્પણ થયો હતો. (તેમનો સમયગાળો ઈ. સ. ૧૯૨૦ થી '૯૮નો હતો.) મહાત્મા ગાંધીજીએ સ્થાપેલા મજૂર મહાજન અગ્રણી શ્રી અરવિંદભાઈ બુચે ગાંધીજીના આદર્શોને સાકાર કરી વિશ્વના મજૂર આંદોલનના ક્ષેત્રે નૂતન પરિમાણ ઉમેરવામાં અગ્રેસર રહી અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો.

તેમણે મજૂર-માલિક સંબંધો અને ઔદ્યોગિક શાંતિના

ક્ષેત્રોમાં અસાધારણ સફળતા અને પ્રતિભાનાં દર્શન કરાવવા ઉપરાંત મજૂર કુટુંબોનાં કલ્યાણ અને સુખાકારીની અનેક યોજનાઓના શિલ્પી બન્યા. ભારતના મજૂર આંદોલનને જીનિવા ખાતેના મજૂર સંગઠન - આઈ.એલ.ઓ.માં તથા આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંગઠનોમાં વિશ્વમંચ પર સુપ્રતિષ્ઠિત કરવામાં તેઓ અગ્રેસર રહ્યા. બેંક અધિકારીઓ તથા કર્મચારીઓ સહિત અનેક યુનિયનોના માર્ગદર્શક તરીકે સેવા આપનાર અરવિંદભાઈ બુચની સિદ્ધાંતનિષ્ઠા, સમન્વય અને સહિષ્ણુતા, સેવાપરાયણ જીવનની પ્રભાવક દૃષ્ટાંતરૂપ બની ગઈ. તેમણે અનેક યુનિયનોમાં માર્ગદર્શક તરીકે સેવાઓ આપી હતી.

અનેરા આંતરરાષ્ટ્રીય દૂત શ્રી ચિન્મય ધારેખાન

ઈ. સ. ૧૯૯૦ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર શ્રી ચિન્મય ધારેખાનને અર્પણ થયો.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા ખાતેના ભારતના કાયમી પ્રતિનિધિ તરીકે, ભારતના આંતરરાષ્ટ્રીય રાજદૂત તરીકે તથા ભારતની વિદેશનીતિના મુક્તસદી પુરસ્કર્તા અને ઉચ્ચાધિકારી પ્રવક્તા તરીકે, ભારતીય વિદેશ સેવા તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ, પ્રગતિ અને નવવ્યવસ્થાના ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન દ્વારા વિશ્વસ્તરે ભારતનું અને ગુજરાતનું નામ રોશન કર્યું છે. શ્રી ધારેખાને વિદેશ વિભાગમાં ઉચ્ચતમ સેવાઓ આપી ન્યૂયોર્ક ખાતેના યુનોના વડામથકે ભારતના એલચી અને કાયમી પ્રતિનિધિ તરીકે રાષ્ટ્ર માટે અત્યંત મહત્વની કામગીરી બજાવી છે. તેમણે ઈરાક, કુવૈત પ્રશ્ને સર્જાયેલી ગંભીર આંતરરાષ્ટ્રીય કટોકટીમાં ભારતીય મુક્તસદીગીરીનો મોરચો કુશળતાપૂર્વક સંભાળેલો. યુનોની કામગીરી સાથે સતત સંકળાયેલા રહેનારા ચિન્મય ધારેખાન તે પૂર્વે વિયેટનામ અને જીનિવા ખાતે ભારતના એલચી હતા અને વડાપ્રધાનનાં સચિવાલયમાં તેમણે જોઈન્ટ સેક્રેટરી તથા એડિ. સેક્રેટરી તરીકે સેવાઓ આપી તે ઉપરાંત અનેક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદો અને યુનોની સંલગ્ન સંસ્થાઓમાં મહત્વનું પ્રદાન કર્યું.

સમાજ સેવી ચિત્રપટ તારિકા

કુ. આશા પારેખ

ઈ. સ. ૧૯૯૦ ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર ભારતના અગ્રિમ પંક્તિનાં ચિત્રપટતારિકા, રંગમંચ નૃત્ય કલાવિદ અને સમાજસેવિકા કુ. આશાપારેખને અર્પણ થયો ત્યારે તેઓ ૧૦૦ થી વધુ હિન્દી અને ગુજરાતી ફિલ્મોમાં પ્રશંસનીય અભિનય આપી ચૂક્યાં હતાં. 'અખંડ સૌભાગ્યવતી' ગુજરાતી ફિલ્મમાં તેમણે શ્રેષ્ઠ અભિનેત્રીનો એવોર્ડ મેળવ્યો છે, 'ચૌલાદેવી' અને

'અનારકલી' જેવી વિખ્યાત નૃત્ય નાટિકાઓ દ્વારા નૃત્ય કલાક્ષેત્રે યોગદાન આપનાર આ સમાજસેવી ચિત્રપટની તારિકાને અલાહાબાદની સંગીત નાટ્ય એકેડમીએ 'નૃત્ય શિરોમણી'નું બહુમાન આપ્યું છે.

કુ. આશાપારેખ માત્ર ચિત્રપટનાં તારિકા કે રંગમંચના નૃત્યકલાવિદ્ જ નથી, સાથે સાથે સમાજસેવાનાં ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે તેમણે ગુજરાત અને ભારતને ઉજાળ્યાં છે. સમાજ સેવાના ક્ષેત્રે મુંબઈની શાંતાકુઝની હોસ્પિટલના ટ્રસ્ટી, લોકકલા ફાઉન્ડેશનના ઉપપ્રમુખ, રંગભૂમિના વૃદ્ધ અને ગરીબ કલાકારોને સહાય આપતી સંસ્થા - 'કલા સંજીવની'ના ઉપપ્રમુખ, ગુજરાત રાજ્યની નાની બચત કમિટીના સભ્ય, ગુજરાતની ફિલ્મ કમિટીના સભ્ય તરીકે સેવાઓ નોંધપાત્ર છે.

વરિષ્ઠ એડવોકેટ જનરલ

સ્વ. જે. એમ. ઠાકોર

ઈ. સ. ૧૯૯૦ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર એડવોકેટ જનરલ જે.એમ. ઠાકોરને એનાયત થયો હતો. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૯૬૦માં થઈ ત્યારથી વર્ષો સુધી ગુજરાતના એડવોકેટ જનરલના બંધારણીય પદને તેમણે શોભાવ્યું. એક સમયે તેઓ દેશના સૌથી વરિષ્ઠ એડવોકેટ જનરલ રહ્યા હતા. કાયદાક્ષેત્રના નામાંકિત નિષ્ણાત તરીકે તેઓએ ગુજરાતને અને દેશને સ્પર્શતા અનેક મહત્વના અવિસ્મરણીય કેસોમાં યોગદાન આપ્યું.

ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચે કચ્છ સરહદના વિવાદની બાબતમાં, ઈ. સ. ૧૯૬૬માં જિનીવા ખાતે આંતરરાષ્ટ્રીય ટ્રિબ્યુનલમાં તેમણે ભારતના એટર્ની જનરલ શ્રી દક્ષતરી સાથે રહીને કુશળતાપૂર્વક ભારતનો કેસ રજૂ કરીને ભારતની તરફેણમાં ચૂકાદો જીતી લાવ્યા હતા. ગુજરાતની જીવાદોરીસમી નર્મદા યોજના અંગે નર્મદા જળવિવાદ ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષ સતત રજૂઆત કરી ઈ. સ. ૧૯૭૮માં ગુજરાતની તરફેણમાં નર્મદા યોજનાના મુખ્ય ઈજનેર સાથે રહીને તેમણે અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું.

લંડનના પ્રથમ એશિયાઈ મહિલા મેયર

શ્રીમતી લતા પટેલ

ઈ. સ. ૧૯૯૧ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર શ્રીમતી લતાબહેન પટેલને અર્પણ થયો.

શ્રીમતી લતાબહેન પટેલ ઈ. સ. ૧૯૮૬માં બ્રિટનમાં લેબર પાર્ટીની ટિકીટ પર સ્થાનિક ચૂંટણીઓ લડનારા પ્રથમ

ભારતીય અને પ્રથમ ગુજરાતી મહિલા છે. સમગ્ર બ્રિટનમાં સૌથી વધુ મતોના તફાવતે તેઓ વિજયી બન્યાં. ઈ. સ. ૧૯૮૮માં લંડનના બ્રેન્ટબરોના ડેપ્યુટી મેયરપદે ચૂંટાનાર પ્રથમ એશિયન મહિલા બનવાનું બહુમાન શ્રીમતી લતા પટેલને મળ્યું.

ગુજરાતમાંથી ચારેક વર્ષની બાળવયે લતા બહેન ગુજરાતમાંથી યુગાન્ડા જઈને વસ્યા પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૭૨માં સરમુખત્યાર ઈદી અમીને એશિયન - ભારતીઓની હકાલપટ્ટી કરી ત્યારે પોતાના કુટુંબ સહિત બ્રિટનમાં જઈ વસ્યાં અને ત્યાં જ તેમણે શિક્ષણ લીધું. તેમના પતિ લંડનના જાણીતા શાહ સોદાગર અને પેટ્રોલ પંપના માલિક શ્રી કે.ડી. પટેલ છે. પતિ-પત્ની સામાજિક કાર્યોમાં ખૂબ રસ લે છે. દર વર્ષે દશ હજાર કરતાં વધુ લોકો લતાબહેનાં નિવાસસ્થાને જઈ તેમની સમક્ષ પોતાના પ્રશ્નોની રજૂઆત કરતા હોવાનું નોંધાયું છે! અપંગો માટેના કાર્યોમાં તથા શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના વિકાસમાં તેઓ ખાસ રસ લે છે. તેમને 'વિશ્વગુર્જરી' એવોર્ડ ઉપરાંત 'હિન્દુસ્તાન એવોર્ડ' અને 'રાજીવ ગાંધી' એવોર્ડ વગેરે પ્રાપ્ત થયેલ છે.

સુવિખ્યાત મણિપુરી નૃત્યવિદ્

દર્શના ઝવેરી

ઈ. સ. ૧૯૮૧ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર ભારતની મણિપુરી શાસ્ત્રીય નૃત્યશૈલીના નિપુણ નૃત્યવિદ્, પ્રખર પુરસ્કર્તા અને સમર્પિત સંશોધક તરીકે, તેમ જ ભારતના ભવ્ય સાંસ્કૃતિક વારસાના અગ્રેસર રખેવાળ તરીકે અને દેશની સાંસ્કૃતિક એકતાના તેમજ મણિપુરી નૃત્ય પ્રણાલિના સંવર્ધન અને સંશોધનના ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર, યશસ્વી યોગદાન દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ભારતની અને ગુજરાતની કીર્તિ પ્રસરાવવા બદલ અર્પણ થયો હતો.

મણિપુર નૃત્યશૈલીની સાધના અને વિકાસમાં ચાર ઝવેરી બહેનો - શ્રીમતી નયના ઝવેરી, શ્રીમતી રંજના ઝવેરી, શ્રીમતી સુવર્ણા ઝવેરી અને કુ. દર્શના ઝવેરીનો સમાવેશ થાય છે.

કુ. દર્શના ઝવેરીના ગુરુ બિપિનસિંઘ છે. કુ. દર્શના ઝવેરીએ ભારતના અનેક શહેરોમાં અને વિશ્વના અનેક દેશોમાં મણિપુરી નૃત્યો રજૂ કરેલ છે. તેમણે મુંબઈ, મણિપુર અને કલકત્તામાં મણિપુરી શાસ્ત્રીય નૃત્યશૈલીનું શિક્ષણકાર્ય કરવા ઉપરાંત 'મણિપુરી નૃત્યો-શાસ્ત્રીય પરંપરા' અને ઉચ્ચ કક્ષાના સંશોધનકાર્યમાં ઊંડી રુચિ દાખવેલ છે.

ગાંધી પ્રણાલીતા શિક્ષણશાસ્ત્રી

સ્વ. ડો. રામલાલ પરીખ

ઈ. સ. ૧૯૮૧ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર

મેળવવામાં ડો. રામલાલ પરીખનું ગાંધીનિષ્ઠ શિક્ષણવિદ્, નૂતન ભારતના જગતપ્રવાસી શાંતિદૂત અને શૈક્ષણિક એલચી તરીકેનું અને સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેની અને સ્વાતંત્ર્ય પછીની ભારતીય યુવક પ્રવૃત્તિના અગ્રણી તરીકેનું સંસદ સભ્ય તરીકેનું તેમજ શિક્ષણ નવરચના, સાક્ષરતા પ્રસાર, યુવક વિકાસ, જનસેવાના ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન ધ્યાનપાત્ર બની રહ્યું. તેઓ મહાત્મા ગાંધીએ સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયકપદે પણ હતા.

શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન સાતત્યભર્યું અને ગતિશીલ રહ્યું. રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે ગુજરાતના વિકાસના પ્રશ્નો સંસદમાં રજૂ કરનાર સક્રિય સંસદ સભ્ય તરીકેની સુરેખ છાપ ઉપસાવનાર રામલાલભાઈ પરીખે દેશના વિવિધ વડાપ્રધાનોનો જીવંત સંપર્ક રાખી દેશના નીતિ ઘડતરમાં ઉપયોગી સૂચનો કર્યા હતાં. વિશ્વની યુનિ.ઓ સાથે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો સંપર્ક અને સંબંધ જોડીને તેમણે અનેરી સિદ્ધિ હાંસલ કરી હતી. વિવિધ આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનસત્રો, ચર્ચાસભાઓ, પરિષદો અને સંમેલનોમાં તેમની સતત ઉપસ્થિતિ તેમને 'વિશ્વપ્રવાસી'નું બિરુદ અપાવે તેવી હતી.

અમેરિકામાં સંશોધક વૈજ્ઞાનિક

પ્રો. ડો. દિનેશ ઓ. શાહ

જેમને ઈ. સ. ૧૯૮૨ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર એનાયત થયો હતો તે ડો. દિનેશ ઓ. શાહ અમેરિકા સ્થિત ફ્લોરિડા યુનિ.માં કેમિકલ એન્જિનિયરીંગ વિભાગના ડિરેક્ટર પદે તથા કેમિકલ એન્જિનિરીંગ ઉપરાંત એનેસ્થેસિયોલોજી અને બાયો ફિઝીક્સના પ્રોફેસર રહી ચૂક્યા છે.

એક તેજસ્વી વૈજ્ઞાનિક અને પ્રતિભાસંપન્ન શિક્ષણવિદ્, ભૂપૃષ્ઠ વૈજ્ઞાનિક તથા રાસાયણિક ઈજનેરી વિદ્યાના શિક્ષણ અને સંશોધનનાં, તેમ જ નષ્ટપ્રાય કૂવાઓમાંથી વધુ પ્રમાણમાં તેલ સંપ્રાપ્તિની નવીન પદ્ધતિ અંગેના ખનિજ તેલના સંશોધનનાં ક્ષેત્રોમાં તથા ભારતીય સંસ્કૃતિના જતન અને સંવર્ધનનાં ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન રહ્યું છે.

ડો. દિનેશ શાહને ઈ. સ. ૧૯૮૮ના વર્ષનો 'ફ્લોરિડા વિજ્ઞાની' તરીકેનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો કેમકે ભારતના વિકાસ માટે અતિમહત્વની ગણી શકાય તેવી ખનીજ તેલની બાબતે જો 'હીટ એન્ડ મીસ' પ્રકારની ચીલાચાલુ ડ્રિલિંગ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે તો તેમાંથી માત્ર ૩૦ ટકા ખનીજતેલ પ્રાપ્ત થાય છે અને બાકીનું તેલ કૂવાઓની અંદર રહી જાય છે તેથી ડો. દિનેશ શાહે 'સરફેસ ફ્લોરિંગ' પદ્ધતિની ટેકનિક શોધી છે જેથી બાકીનું ૩૦ થી ૬૦ ટકા તેલ નકામા થઈ ગયેલા કૂવામાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ

સંશોધન માટે અમેરિકાની સરકાર અને ૨૦ જેટલી ખાનગી તેલ કંપનીઓ તરફથી રૂબરૂ લાખ ડોલરનું ફંડ તેમને સંશોધનરૂપે આપવામાં આવ્યું છે.

મેઘાવી બંધારણવિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી નાની પાલખીવાલા

ઈ. સ. ૧૯૮૨ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરનાર નાની પાલખીવાલા ભારતના પ્રખર બંધારણવિદ્ધ, નિપુણ ન્યાયવિદ્ધ, સમર્થ ધારાશાસ્ત્રી, ભારતીય અસ્મિતાના વિદ્વાન પ્રવક્તા, ભારતીય બંધારણ-કાયદો-ન્યાય-લોકશાહી-માનવ-અધિકારો-આર્થિક પ્રગતિ-સમાજ પરિવર્તન- સાંસ્કૃતિક પુનરુત્થાન અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન દ્વારા ભારતનું અને ગુજરાતનું નામ વિશ્વસ્તરે રોશન કર્યું છે.

ધૂરંધર કાયદાશાસ્ત્રી, પ્રખર બંધારણવિદ્ધ શ્રી નાની પાલખીવાલા ભારતના સુપ્રિમ કોર્ટના સિનિયર એડવોકેટ તરીકે અનેક ઐતિહાસિક કેસો લડીને જાણીતા થયા છે. સપ્ટે. ૧૯૭૭ થી જુલાઈ - ૧૯૭૯ સુધી તેઓ અમેરિકામાં ભારતના એલચી તરીકે રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૫૫ અને ૧૯૫૮માં અનુક્રમે પ્રથમ અને દ્વિતીય લો કમિશનના તેઓ સભ્ય હતા. એસો. સિમેન્ટ, તાતા એક્સ્પોર્ટ્સ વગેરે કંપનીઓના ચેરમેન, ટાટા ચેરિ. ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી, ઘણી વિદેશી કંપનીઓના ડિરેક્ટર એવા નાની પાલખીવાલા કરવેરા નિષ્ણાત અને વિદ્વાન ગ્રંથકર્તા પણ છે.

ઈ. સ. ૧૯૮૨નો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ આધુનિક ચિત્રકાર પિરાજી સાગરાને એનાયત થયો હતો.

વિશ્વપ્રવાસી લેખિકા પ્રીતિ સેનગુપ્તા

ઈ. સ. ૧૯૮૩ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર સાહસિક વિશ્વપ્રવાસીની, સર્જનશીલ કવયિત્રી, પ્રતિભાસંપન્ન લેખિકા અને વિસ્તૃત આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રજા પરિચયના પ્રખર પુરસ્કર્તા એવા પ્રીતિ સેનગુપ્તાને અર્પણ થયો. તેમની મૂળ અટક તો શાહ પણ આંતરજાતીય લગ્નને કારણે પ્રીતિ સેનગુપ્તા તરીકે ઓળખાયાં.

તેમણે વિશ્વના તમામ ખંડો અને દેશોને આવરી લેતો વિશ્વપ્રવાસ ખેડેલો છે, દક્ષિણપૂવ અને ઉત્તરપૂવની પણ સફર ખેડેલી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમણે પ્રવાસ વર્ણનો, નિબંધ સંગ્રહો અને કવિતા સંગ્રહો રચેલ છે જેમાંથી ઈ. સ. ૧૯૮૩ સુધીમાં પાંચને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાતી સાહિત્ય એકેડમીનાં પુરસ્કારો મળેલ છે.

પ્રીતિ સેનગુપ્તા કહે છે કે - ‘હું એવી વ્યક્તિ છું, જેનાં મૂળિયાં ભારતીય છે, જેનું ઘડ ગુજરાતી છે, જેની ડાળીઓ બંગાળી છે, જેમાં પાંદડાં અમેરિકી છે અને ફૂલો અને ડાળીઓમાં સ્થળો અને પળોના અનુભવના રંગો છે. ઘર અમદાવાદ છે, અધિવાસ ન્યૂયોર્ક શહેર છે અને સંબંધ જગત આખા સાથે છે, રીતભાત પૌર્વાત્ય છે, વિચારો પાશ્ચાત્ય છે. વર્તન પ્રવાસીને છાજે તેવું છે. ટૂંકમાં હું વ્યવસાયે લેખિકા છું અને ધર્મે પ્રવાસિની છું.’ ગુજરાતી, હિંદી, અંગ્રજી ઉપરાંત સ્પેનીશ, જાપાનીઝ અને ફ્રેંચ ભાષાઓ પણ તેમણે શીખી લીધેલી છે.

ગુજરાતી રંગભૂમિના અભિનેત્રી દિના પાઠક

ઈ. સ. ૧૯૮૩ના વર્ષનો ‘વિશ્વ ગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર’ ગુજરાતી રંગભૂમિનાં વરિષ્ઠ જ્યોતિર્ધારી, ભારતીય ચલચિત્ર-સૃષ્ટિના સુપ્રસિદ્ધ અભિનેત્રી અને ભારતીય ટેલિવિઝનના પ્રતિભાશાળી કલાકાર અને ગુજરાતી નાટ્યનિર્માણના અને રંગભૂમિના પુનરુત્થાપનના ક્ષેત્રમાં તેમ જ ગુજરાત-ભારતની સાંસ્કૃતિક અસ્મિતાના અને કલાવારસાના જતન-પ્રવર્તન-સંવર્ધનના ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર યોગદાન બદલ દિના પાઠકને અર્પણ થયો.

સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી ગામમાં જન્મીને શિક્ષણકાળ દરમિયાન અને ત્યારપછી ૧૯૪૫ થી ૧૯૫૫ના દસકામાં અમદાવાદને નાટ્ય સંસ્કારનું કર્મક્ષેત્ર બનાવનાર દિનાબેન પાઠકે રસિકભાઈ પારેખના ‘મેના ગુર્જરી’ પાત્ર સાથે ઓતપ્રોત થયાં અને ત્યારપછીની સંસ્કારયાત્રામાં દેશ-પરદેશના અનેક ગુજરાતીઓનો સાથ સાંપડ્યો અને નાટ્યકલાક્ષેત્રે ગુજરાતનું અને ભારતનું નામ રોશન કર્યું.

૨૦૦ ઉપરાંત ફિલ્મોમાં અભિનય આપનાર દિના પાઠકે શાળા-કોલેજના અભ્યાસકાળથી જ નાટકોમાં ભાગ લીધો હતો. તેમણે ‘ખૂબસૂરત’, ‘ભવની ભવાઈ’, ‘મળેલા જીવ’ માટે એવોર્ડ્સ મેળવેલા છે. થિયેટર રચના અને ભવાઈ જેવા વિષયોપર અનેક પરિસંવાદોમાં તેમણે ભાગ લીધો. ઈ. સ. ૧૯૪૮માં ‘લોક ભવાઈ’ નાટક લખી, નિર્દેશન કરી તેમાં પાત્રની ભૂમિકા કરી - ગુજરાત, મહારાષ્ટ્રમાં તેનાં ૨૦૦ જેટલા ‘શો’ થયેલ. દિના બહેન પાઠકે ઈ. સ. ૧૯૬૫ થી ૧૯૭૫ વચ્ચે તેંદુલકરના ‘સખારામ બાઈન્ડર’ અને તરલા મહેતાના ‘જશવંતી’ નાટકોમાં ભૂમિકા ભજવી. ‘મેના ગુર્જરી’માં તેમનો અભિનય ચિરંજીવ બની રહ્યો.

સમાજસેવી અગ્રણી ઉદ્યોગપતિ શ્રી રોહિત મહેતા

ઈ. સ. ૧૯૮૩ વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર શ્રી રોહિતભાઈ મહેતાને પ્રાપ્ત થયો.

ગુજરાતના દષ્ટિસંપન્ન, સમાજસેવી અગ્રણી ઉદ્યોગપતિ રોહિત મહેતા ઈ. સ. ૧૯૮૨ના જૂનની ૨૬મી તારીખે હોંગકોંગ કન્વેન્શનમાં લબ્ધપ્રતિષ્ઠ લાયન્સ ઈન્ટરનેશનલના વિશ્વપ્રમુખ તરીકે વરાયેલ પ્રથમ ગુજરાતી જ નહીં પણ પ્રથમ ભારતીય બન્યા.

૧૮ વર્ષની યુવાનવયે ઉદ્યોગ-ધંધાના ક્ષેત્રમાં જોડાયેલા રોહિત મિલ્સના ચેરમેન અને રાજેશ લિમિ.ના ચેરમેન રહેનાર રોહિત મહેતા ભારતીય વેપાર ઉદ્યોગ મહામંડળ 'ફિક્કી'ના પ્રમુખ અને કાપડ મીલોના રાષ્ટ્રીય મહામંડળના પ્રમુખ તરીકે તથા ભારતીય વિદ્યાભવનના અમદાવાદ કેન્દ્રના અધ્યક્ષ તરીકે સેવાઓ આપી ચૂક્યા છે. ગુજરાત નર્મદાવેલી ફર્ટીલાઈઝર લિમિ. જેવી પ્રતિષ્ઠિત કં.ના ચેરમેન પદ શોભાવનાર રોહિતભાઈ મહેતાએ ગુજરાત રાજ્ય નિકાસ નિગમનું ૧૨ વર્ષ સુધી ચેરમેનપદ સંભાળ્યું હતું. ગુજરાત કેન્સર સોસાયટી, અપંગ માનવ મંડળ, ગુજરાત સ્પોર્ટ્સ ક્લબ જેવી વિવિધ સંસ્થાઓમાં ટોચના હોદ્દાઓ ભોગવનાર રોહિતભાઈ મહેતાએ ગુજરાતની પરંપરાગત મહાજન ભાવનાને અને સમકાલીન ગતિશીલતાને મૂર્તિમંત કરીને કર્મપરાયણ, ઉમદા જીવનનું દષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે.

રંગભેદની મુક્તિના લડવૈયા ડો. ફાતિમા મીર

દક્ષિણ ગુજરાત-સુરતના છતાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસીને ત્યાંની ગોરી સરકાર સામે રંગભેદ વિરોધી લડતમાં ઝૂકાવનાર અને કારાવાસ ભોગવનાર ઈ. સ. ૧૯૮૪નો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ શ્રીમતી ડો. ફાતિમા મીરને મળ્યો હતો. ગરીબ-કાળી સ્ત્રીઓ માટે સમાનતા અને વિકાસની નૂતન કેડી કંડારી સમાજસેવા અગ્રણી બન્યાં અને ત્યાંની સર્વપ્રથમ લોકશાહી સરકારના પહેલા પ્રમુખ નેલ્સન મંડેલાના વિશ્વાસપાત્ર સહયોગી બની શક્યાં. તેમણે નેલ્સન મંડેલાની સત્તાવાર જીવનકથાનું આલેખન પણ કર્યું. શ્રીમતી ફાતિમા મીર કાળી સ્ત્રીઓના મહાસંઘના સ્થાપક પ્રમુખ તથા નાતાલ યુનિ. ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ બ્લેક રિસર્ચના નિયામકપદે પણ રહી ચૂક્યાં છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રજાની રંગભેદ મુક્ત માનવ-સમાનતાયુક્ત સમાજનિર્માણ માટેની લડતમાં વીરાંગના, ગરીબ કાળી સ્ત્રીઓ માટે સમાનતા અને વિકાસની નૂતન કેડી કંડારનાર પ્રતિભાસંપન્ન સમાજશાસ્ત્રી અને સંશોધક ડો. ફાતિમા મીરનું યોગદાન દક્ષિણ આફ્રિકામાં યશસ્વી રહ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૮૪નો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ કર્મયોગી સમાજ સેવક સ્વ. ટોકરશી કાપડિયાને એનાયત થયો હતો.

ટ્રસ્ટી ભાવનાતા ઉદાહરણરૂપ ઉદ્યોગપતિ શ્રી શ્રેણિક કસ્તૂરભાઈ

ઈ. સ. ૧૯૮૪ના વર્ષનો 'વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર' ગુજરાતની ગૌરવવંતી ઉજ્જવળ મહાજન પરંપરાના ઘોતક સમાજસેવી ઉદ્યોગપતિ અને મહાનપિતા સ્વ. કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈની ઉમદા પરંપરાને આગળ ધપાવી અનેકવિધક્ષેત્રે મહાજન અને ટ્રસ્ટી ભાવનાથી ગુજરાતના જનજીવનમાં વર્ષોથી યોગદાન અર્પનાર શ્રેણિકભાઈને અપાયો.

કાપડ ઉદ્યોગ, રસાયણ ઉદ્યોગ, દવા ઉદ્યોગ, પર્યાવરણ આયોજન, ટેકનોલોજી અને પુનઃ સ્થાપિત ઊર્જના ક્ષેત્રોમાં અનેક કંપનીઓ અને સંસ્થાઓના ચેરમેન પદ કે ડિરેક્ટરપદે રહી તેમણે કિંમતી સેવાઓ આપી છે. ચારદાયકા કરતાં વધુ સમયથી તેઓ લાલભાઈ શુપના ઉદ્યોગો સાથે સંકળાયેલા રહ્યા. અમદાવાદની પ્રખ્યાત સંસ્થાઓ ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેનેજમેન્ટ, નેશનલ ડિઝાઈન ઈન્સ્ટિટ્યુટ, ફિઝીકલ રિસર્ચ લેબોરેટરી, અટીરા, પ્લાઝમા ઈન્સ્ટિટ્યુટ, લો સોસાયટી, ગાંધી આશ્રમ વગેરેના વિકાસમાં તેમની મહત્વની ભૂમિકા રહી છે. આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી દ્વારા ઉદાર સખાવતો કરનાર શ્રેણિકભાઈએ ગુજરાતી એન્સાઈક્લોપીડિયા 'વિશ્વકોષ'ના ચેરમેન તરીકે પણ ઉત્તમ યોગદાન આપ્યું. તેમના પરિવારે ગુજરાત અને અમદાવાદના સર્વાંગી વિકાસમાં સદીઓથી રસપૂર્વક ભાગ ભજવ્યો. વેપાર-ઉદ્યોગના વિકાસમાં અમદાવાદમાં આગવી કહી શકાય તેવી મહાજનની પરંપરામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.

વિશ્વવિખ્યાત ઉદ્યોગપતિ મનુભાઈ માધવાણી

ઈ. સ. ૧૯૮૫ના વર્ષનો 'વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર' પ્રાપ્ત કરનાર મનુભાઈ માધવજી માધવાણી આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત સમાજસેવી ઉદ્યોગપતિ છે. કાકીરા - યુગાન્ડામાં ખાંડ ઉદ્યોગનો પાયો નાખી 'માધવાણી નગર' ખડું કરનાર સ્વ. શ્રી મૂળજીભાઈ માધવાણીના સુપુત્ર મનુભાઈએ પિતાજીના અવસાન પછી પોતાના બંધુ સ્વ. જયંતિભાઈ સાથે મળી આફ્રિકામાં ઔદ્યોગિક વિસ્તરણને વેગ આપ્યો. ઈ. સ. ૧૯૭૨માં યુગાન્ડાના લશ્કરી હાકેમ ઈદી અમીને મનુભાઈની ધરપકડ કરીને જેલમાં પૂરેલા અને તેમના તમામ ઉદ્યોગો જપ્ત કરેલા. આથી ઈ. સ. ૧૯૭૫માં લંડનમાં સ્થિર થઈને તે જ વર્ષે ત્યાં ઈન્ડસ્ટ્રિયલ ડેવલપમેન્ટ કંપની 'ઈન્ડિકો' સ્થાપી.

ઈ. સ. ૧૯૮૫માં યુગાન્ડાના નવા શાસકે તેમને માનભેર યુગાન્ડામાં નિમંત્ર્યા એટલે ત્યાં જઈ તેમણે કાકીરા ખાંડ ઉદ્યોગનું

નવી ટેકનોલોજી સાથે નવનિર્માણ કર્યું. અને યુગાન્ડાની ભાંગી પડેલી અર્થવ્યવસ્થાનો જીણોદ્ધાર કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૮૪માં લંડનમાં નવ દિવસના સર્વ ધર્મ સમભાવ મહોત્સવનું આયોજન કરનારા અને સર્વ ધર્મોના સંતોનો સહયોગ પ્રાપ્ત કરી આધ્યાત્મિક ઐક્યદીપ પ્રગટાવનાર પૈકીના તેઓ મહત્વના અગ્રણી બની ગયા. આ મહોત્સવમાં ૧૫,૦૦૦ વ્યક્તિઓએ હાજરી આપી હતી.

વૈશ્વિક આર્થિક વિકાસના અને ટેકનોલોજી વિકાસના તેમજ માનવ-માનવ વચ્ચેના સદ્ભાવ પર આધારિત નૂતન વિશ્વસમાજરચનાનાં ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે આપીને શ્રી મનુભાઈ માધવાણીએ ભારત અને ગુજરાતની ગરિમાને ઉજ્જવળ બનાવી છે.

સુગમ સંગીતના ગુલમહોરી ગાયક શ્રી પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય

ઈ. સ. ૧૯૮૫ના વર્ષનો 'વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર' ગુજરાતી સુગમ સંગીત ક્ષેત્રે સમર્થ સર્જક અને ઉત્તમ સંગીત નિયોજક અને મૂર્ધન્ય ગુજરાતી ગાયક પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાયને સુર અને શબ્દના સુરુચિપૂર્ણ સમન્વયધારી સિદ્ધ કલાકાર તરીકે અપાયો.

સ્વ. અવિનાશ વ્યાસના સમર્થ શિષ્ય શ્રી પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાયે 'ભીત ફાડીને પીપળો ઊગ્યો', 'માંડવાની જૂઈ', 'તારી આંખનો અકીણી' જેવી અનેક અનોખી લહેરી બંદિશો દ્વારા ગુજરાતનાં નામને ગાજતું કર્યું છે. ભારતમાં અનેક શહેરો ઉપરાંત આફ્રિકા, લંડન, પેરિસ, અમેરિકામાં ગુજરાતી સુગમ સંગીતની વાહવાહ બોલાવનાર શ્રી ઉપાધ્યાયના કંઠે 'તારી વાંકી રે પાઘલડીનું ફૂમતું', 'હવે મંદિરના બારણાં ઉઘાડો મોરી માં' જેવા ગરબા જાણીતા છે. તેમની કેફિયત ખુદના જ શબ્દમાં જોઈએ - "મુ. શ્રી અવિનાશભાઈએ મને સંગીતની મશાલ પકડાવી છે અને એ મશાલ લઈ હું દેશ-પરદેશમાં ઘૂમું છું. આપણી ભાષાની ઉત્તમ અને સર્વોત્તમ રચનાઓના અતલ ઊંડાણમાં હું અવગાહન કરું છું. સંગીત મારું જીવન છે, મારી યાત્રા છે, મારો સંસાર છે, મારું સખ્ય છે-કહું કે મારું સર્વસ્વ. મને મારી યાત્રામાં કેફ, મસ્તી, ઐશ્વર્ય, કામણ, ઓજસ, સુવાસ, રૂપ અને રસ બંધુત્વ મળ્યું છે." કવિ શ્રી સુરેશ દલાલના શબ્દો યાદ કરીએ તો- "શ્રી પુરુષોત્તમના કંઠમાં ધીના દીવાનું અજવાળું છે, મશાલની આંચ પણ છે, જૂઈની નજાકત છે અને આગ ઝરતા ગુલમહોરીની ખુમારી અને વૈભવ છે..."

ગાંધીયુગના ગૌરવવંતા છબીકાર જગન મહેતા

ઈ. સ. ૧૯૮૫નો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી જગન મહેતા ગાંધીયુગના ફોટોગ્રાફર છે. ફોટોગ્રાફીનું બીજ તેમને તેમના પિતાશ્રીના જીવનમાંથી લાખ્યું અને એવું સ્પષ્ટપણે સમજાવા લાગ્યું કે - "ગાંધીજી ને તેમની આસપાસની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિની ફોટોગ્રાફી દ્વારા રેકર્ડ થવી જોઈએ, ને શક્ય હોય તો 'ફિલ્મિંગ' પણ થવું જોઈએ (કેમ કે તે વાસ્તવિક વાતાવરણ સાથે 'મૂવિંગ' હોય છે.)" આ વિચાર - ઝંખના ઈ. સ. ૧૯૪૦-૪૨માં 'હિંદહોડો' ચળવળ દરમ્યાન બળવત્તર બની પરંતુ ખરો અવસર તો ઈ. સ. ૧૯૪૭માં બંગાળ - નોઆખલીનાં રમખાણોનો પડઘો બિહારમાં પડ્યો ને બાપુ બંગાળથી બિહાર દોડી આવ્યા તે સમયે તેમની સાથે યાત્રામાં જોડાવાની મંજૂરીથી મળ્યો. જગન મહેતાના ગાંધી છબીચિત્રો અને ખાસ કરીને ગાંધીજીની બિહાર શાંતિયાત્રા દરમ્યાનની તેમની તસવીરો દેશભરમાં અને વિશ્વના અનેક દેશોમાં પ્રદર્શિત થઈ છે. ઈ. સ. ૧૯૪૮માં જયપુર કોંગ્રેસ અધિવેશન વખતે બાપુ કુટિરમાં તેમની ગાંધી-તસવીરો પ્રગટ થઈ ત્યારબાદ જયપુર રાજ્યે તસવીરો ખરીદીને જયપુર મ્યુઝિયમમાં રાખી છે.

ગુજરાતના સંસ્કાર ઘડવૈયા સમા સારસ્વતોની તસ્વીરો લેવાનું રાખ્યું અને તે રીતે એસ. એન.ડી.ટી. યુનિ.ના ગુજરાતી સંશોધન વિભાગ, ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત રાજ્યની સાહિત્ય અકાદમીએ તે વસાવી છે. ભારતવર્ષનાં ભવ્ય મંદિરો, તીર્થસ્થાનો-ગુફાઓમાં જળવાઈ રહેલાં શિલ્પ સ્થાપત્યની ફોટોગ્રાફી લઈને વારસાના જતનમાં પણ જગત મહેતાએ અનેરું યોગદાન આપ્યું. ઈ. સ. ૧૯૫૭ થી ૧૯૬૮ના માર્ચ સુધી ૧૦ વર્ષ મુંબઈ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના સેવાકાળ દરમ્યાન મ્યુઝિયોલોજીના અભ્યાસીને ઉપયોગી બની રહે એ હેતુથી દેશભરના મ્યુઝિયમોમાં સંઘરાયેલા મૂલ્યવાન શિલ્પ સ્થાપત્ય, ધાતુ પ્રતિમાઓ, મિનિએચર પેઈન્ટિંગ વગેરેની પ્રશસ્ય 'રેકર્ડ ફોટોગ્રાફી' કરી જેથી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ મુંબઈ, દિલ્લી નેશનલ મ્યુઝિયમ, કલાભવન-બનારસ, મથુરા મ્યુઝિયમ, બિકાનેર, લખનૌ, અલાહાબાદ, પટના, સારનાથ, હૈદરાબાદ, સાલારજંગ મ્યુઝિયમ, કલકત્તા, ગયા વગેરેમાં રેકર્ડ ફોટોગ્રાફી કરી જેનાથી ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાની સાચવણીને નક્કર દિશા સાંપડી.

શ્રી નટવર ગાંધી

ઈ. સ. ૧૯૮૬ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર શ્રી

નટવર ગાંધીને અમેરિકી સમવાયી વહીવટીતંત્રના કરવેરાનીતિ અને વહીવટનાં ઉત્કૃષ્ટ ખ્યાતિપ્રાપ્ત નિષ્ણાત તરીકેની સેવાઓને ધ્યાનમાં રાખીને અપાયો. ત્યારે તેઓ અમેરિકાની સરકારના કરવેરાનીતિ વિભાગના 'જનરલ ડિવિઝન'માં હિસાબી કચેરીમાં સલાહકાર (એસોસિયેટ) ડિરેક્ટરનું મહત્વનું સ્થાન ધરાવતા હતા. આપબંધે આગળ વધીને અમેરિકાની સરકારના વહીવટીતંત્રના ઊંચા શિખરે સર કરી ત્યાંની સરકારમાં ભારતીય અધિકારીઓમાં સૌથી સિનિયર અધિકારીનું માનવંતું સ્થાન મેળવનાર નટવર ગાંધીએ ઘણાં વર્ષો મુઢી સેનેટ, નાણાં, વ્યાપાર અને અન્ય મહત્વની ઘણી કમિટિઓ સમક્ષ અભ્યાસપૂર્ણ તારણો રજૂ કરવાને કારણે કરવેરાનીતિ સલાહની ભાબતમાં નટવર ગાંધી વ્યક્તિ નહિ પણ સંસ્થા સમાન બની રહ્યા! તેમણે ઈમિગ્રેશન અને નેચરાઈઝેશન ક્ષેત્રમાં પણ ગણનાપાત્ર યોગદાન આપ્યું. તે ઉપરાંત ઉત્તર અમેરિકાની ગુજરાતી સાહિત્ય એકેડમીના સ્થાપક સભ્ય અને સેક્રેટરી-ટ્રેઝરરપદે પણ રહી ચૂક્યા છે.

નાગાલેન્ડના ગાંધી પ્રેર્યા લોકસેવક શ્રી નટવર ઠક્કર

ઈ. સ. ૧૯૯૬ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર જીવનભર દરિદ્રનારાયણની સેવામાં ખૂબી જનાર પાયાના લોકસેવક શ્રી નટવર ઠક્કરને આપવામાં આવ્યો. મહાત્મા ગાંધીજીની હત્યાના બનાવથી આદર્શવાદી નવયુવક શ્રી નટવર ઠક્કરને આઘાત લાગ્યો અને પોતાનું સમગ્ર જીવન હિંસાની નાબુદી માટે અને દેશના વિવિધ પ્રદેશો તથા લોકો માટે રાષ્ટ્રીય એકતાના નિર્માણના સેવાકાર્યમાં સમર્પિત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. કાકાસાહેબ કાલેલકર જેવા ગાંધીવાદીએ નટવરભાઈ ઠક્કરને ભારતના પૂર્વ છેડે આવેલા નાગાલેન્ડમાં જઈ ત્યાંની આદિવાસી વસ્તીમાં ગાંધીજીની અહિંસાનો સંદેશ પહોંચાડવાની સલાહ આપી, તેને અનુસરીને તેઓ તરત જ ત્યાં પહોંચ્યા, નાગાલેન્ડના રહેવાસી બન્યા, 'નાગા' જાતિની સ્ત્રી સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા અને મોરોકુચુંગ જિલ્લાના ચુ યુ પીમલેન્ડામાં નાગાલેન્ડ ગાંધી આશ્રમની સ્થાપના દ્વારા સામાજિક સેવાની ધૂણી ધખાવી. જેના ફળસ્વરૂપે ઈ. સ. ૧૯૯૪માં તેમની કદર થઈ અને રાષ્ટ્રીય એકતા માટેનો 'ઈન્દિરા ગાંધી એવોર્ડ' એનાયત થયો.

'સેવા' યજ્ઞના વિશ્વપ્રવર્તક અને મહિલા સ્વાશ્રયના પુરસ્કર્તા ઇલાબહેન ભટ્ટ

ગુજરાતની વિશ્વવિખ્યાત 'સેવા' સંસ્થાના દૃષ્ટિવંત આઘસ્થાપક, મહિલાઓના સ્વાશ્રયી વિકાસ અને શોખણમુક્તિના

પ્રબળ પુરસ્કર્તા, ગાંધી ચીંધ્યા માર્ગે પ્રજાવિકાસમાં કાર્યરત, પ્રતિભાશાળી લોકઅગ્રણી એવાં ઈલાબહેન ભટ્ટને ઈ. સ. ૧૯૯૬ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર એનાયત થયો. 'સેવા' સંસ્થાની મુલાકાતે અમેરિકાના પ્રેસીડેન્ટ પત્ની શ્રીમતી હિલેરી ક્લિન્ટન, નેપાળના મુખ્યપ્રધાન શ્રી મનમોહન અધિકારી, આયર્લેન્ડના પ્રમુખ મેરી રોબિન્સન, દક્ષિણઆફ્રિકાના પ્રમુખ શ્રી નેલ્સન મંડેલા આવ્યા હતા.

ગુજરાતની દોઠ લાખ સહિત ૨૧૮૭૯૭ જેટલી અસંગઠિત ટોપલાવાલી, ઘરેલુ અને શ્રમજીવી બહેનોને સ્વાશ્રયી રોજગાર, બેંકોનું ધીરાણ મેળવી આપવાની કામગીરી 'સેવા' સંસ્થાએ કરી છે - આવા ઉમદા કાર્ય માટે ઈલાબહેન ભટ્ટને ભારત સરકારે 'પદ્મ શ્રી', 'પદ્મભૂષણ' ઈલકાબોથી નવાજ્યાં. તેમને 'મેગસેસે', 'કેર' જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠિત એવોર્ડ પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. ઈસ્તંબુલ ખાતે ઈલાબહેન ભટ્ટને યુનો જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાનો એવોર્ડ પણ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે.

ભૂતપૂર્વ મુખ્યન્યાયમૂર્તિ અને સમાજના શુભચિંતક-માર્ગદર્શક

શ્રી બી. જે. દીવાન સાહેબ

ઈ. સ. ૧૯૯૭ના વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર ગુજરાતના હાઈકોર્ટના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને પ્રખર બંધારણવિદ્, જીવનરક્ષક રક્તદાન પ્રવૃત્તિના અને રેડકોસ સોસાયટીના કાર્યકર, સમાજના શુભચિંતક માર્ગદર્શક એવા મુ.શ્રી બિપીનચંદ્ર જે. દિવાન સાહેબને અર્પણ કરવામાં આવ્યો.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના લડવૈયા જીવણલાલ દીવાન અને માતા ચતુરલક્ષ્મીનાં આ સંતાન - બિપીનચંદ્ર દિવાને જન્મ તા. ૨૦-૮-૧૯૧૯, અભ્યાસ એમ.એ., એલ.એલ.બી. (મુંબઈ યુનિ.) ઈ. સ. ૧૯૪૩ થી ૧૯૫૪ સુધી વકીલાત કરી, ૧૯૫૪ થી '૬૧ સુધી મુંબઈમાં સિટી સિવિલ અને સેશન્સ કોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ રહ્યા, ૧૯૬૧-૬૨માં ત્યાં પ્રિન્સીપાલ ન્યાયાધીશ બન્યા. ઈ. સ. ૧૯૬૨માં તેમની નિમણૂંક ગુજરાત હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ તરીકે થઈ, ઈ. સ. ૧૯૭૩ સુધી આ પદ પર રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૭૩થી ૧૯૭૬ સુધી ગુજરાત હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ રહ્યા. 'કટોકટી'ના દિવસોમાં તેમની બદલી આંધ્રપ્રદેશના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે થઈ. ૧-૮-૧૯૭૭ થી ૨૦-૮-૧૯૮૧ સુધી તેઓ પુન : ગુજરાત હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે રહ્યા અને એ જ પદ પરથી નિવૃત્ત થયા.

નિષ્પક્ષ અને નિર્ભય ન્યાયતંત્ર માટેની ખૂબ જ ઊંચા પ્રકારની સેવાઓ ઉપરાંત લોકકલ્યાણ અને નાગરિક સેવાનાં

ક્ષેત્રોમાં પણ પોતાના યશસ્વી યોગદાન દ્વારા તેમણે દેશવિદેશમાં પોતાનું અને ગુજરાતનું નામ રોશન કર્યું છે.

પ્રોપ્રાઈટરી હાઈસ્કૂલ ટ્રસ્ટના ચેરમેન, ભારતીય વિદ્યાભવન કેન્દ્ર-ડાકોરના ચેરમેન, ડાકોરની મંદિર કમિટિના ચેરમેન, ભારતીય રેડક્રોસની ગુજરાત શાખાના સેક્રેટરી તરીકે તેમની સેવાઓ જાણીતી છે. ૧૦૦ (સો) વખત કરતાં પણ વધારે વખત જાતે જ રક્તદાન આપીને ગુજરાતમાં સ્વૈચ્છિક રક્તદાન પ્રવૃત્તિને વેગ આપવામાં તેમનું કિંમતી યોગદાન રહ્યું છે. નીડર, અંતરશ્રદ્ધા, સુરેખ કર્તવ્યનિષ્ઠ અને નિર્મળ ચારિત્ર્ય સાથે ભાવનાશીલ સંવેદનશીલતાવાળા બી.જે. દીવાન સાહેબ ગુજરાતના સન્માનનીય અગ્રણી બની રહ્યાં છે. ઈ. સ. ૧૯૮૦માં સૌ પ્રથમ વખત વિશ્વગુર્જરી પુરસ્કારોની પસંદગી સમિતિ રચાઈ ત્યારે તેના અધ્યક્ષ તરીકે જે ઉચ્ચ ધોરણો - માપદંડો - પદ્ધતિઓ આપ્યાં તે ભાવિમાં પણ માર્ગદર્શક બની રહ્યાં છે.

જગવિખ્યાત જાદુકલા - સમ્રાટ

શ્રી કે.લાલ (કાંતિલાલ ગિરધરલાલ વોરા)

જેમને ઈ. સ. ૧૯૯૭ના વર્ષનો (ભારત ક્ષેત્રનો) વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર અર્પણ કરવામાં આવ્યો તે શ્રી કે.લાલનો જન્મ ૨૪-૮-૧૯૨૪ના રોજ બગસરા - સૌરાષ્ટ્રમાં વણિક કુટુંબમાં થયો હતો. કલકત્તામાં નાની ઉંમરે કાકાની કાપડની પેઢીમાં તાકાવાળા કાંતિલાલનું મન અહીં બેસવા માટે માન્યું નહીં કારણ કે તેઓ તો ભારતના જગવિખ્યાત જાદુકલા સમ્રાટ, નિરંતર વિશ્વપ્રવાસી, લોકરંજન કલાના સંશોધક, વિક્રમસર્જક પ્રયોગવીર, સાધક તરીકે બહાર પડવા સર્જાયા હતા! કે. લાલ નાનપણથી જ ગામમાં આવતાં ગારુડી-મદારીઓ પાસેથી 'ટ્રીક્સ'-યુક્તિઓ શીખી લેતા, છઠ્ઠા વર્ષે તો જાદુના પ્રયોગો કલકત્તામાં કરી બતાવ્યા ત્યારે સામાન્ય પ્રેક્ષકો તો ઠીક પણ બંગાળના મોટા જાદુગર શ્રી ગણપતિ ચક્રવર્તી પણ આ બાળકની જાદુકળાથી પ્રભાવિત થયા. તેમની પાસેથી કે.લાલે વધુ તાલીમ મેળવી અને પોતાનાં સૂઝ કૌશલ્યથી જાદુ કલાને નવું સ્વરૂપ બક્ષ્યું.

૧૬ વર્ષની ઉંમરે - ઈ. સ. ૧૯૪૦ થી કે. લાલે મંચ પર દોઢ કલાક જાદુના 'શો' આપવાનો પ્રારંભ કર્યો, જેનો આંકડો ૧૭,૨૮૫એ પહોંચ્યો છે જે એક વિશ્વવિક્રમ છે. જાપાનની તેમણે ૧૮ વખત મુલાકાત લીધી છે અને દરેક વખતે તેમનો શો ૬-૬ માસ ચાલ્યો, જે પણ એક વિક્રમ ગણાય! એકલા જાપાનમાં જ તેમણે એકંદરે ૩૨૦૦ શો યોજેલ છે. આ ઉપરાંત મધ્યપૂર્વના દેશો, આફ્રિકા, મોરેશિયસ, ફિજી, સિંગાપુર, મલેશિયા, ન્યુઝિલેન્ડ, અમેરિકા અને વિશ્વના અન્ય ઘણા દેશોમાં તેમણે પ્રવાસ કરી લોકોને આશ્ચર્યચકિત કરેલ છે. પોતાના શો દ્વારા તેમણે ઘણી વખત

માતબર રકમ દાન માટે એકત્ર કરી આપેલી. કુટુંબનિયોજન અને નશાબંધી માટે પાંચહજાર પ્રયોગો કરી એક પણ પૈસો લીધા વગર ગુજરાતની મોટી સેવા કરનાર કે. લાલ 'ઓલ ઇન્ડિયા મેજિક સોસાયટી'ના સતત ઉપથી વધુ વર્ષ સુધી પ્રમુખ પદે રહ્યા છે.

એકંદરે તેમને ત્રણસોથી વધુ એવોર્ડ અને સન્માનપત્રો મળેલ છે, જેમકે - અમેરિકાના ઇન્ટરનેશનલ બ્રધર હૂડ ઓફ મેજિશિયન્સ દ્વારા ૧૯૬૮માં 'દુનિયાના સૌથી મહાન અને ઝડપી જાદુગર'નો એવોર્ડ તેમને અપાયેલો છે, તે ઉપરાંત-

- (૧) માર્શલ મધૂસુદન એવોર્ડ અને ઇન્ડિયન પીકોક (પશ્ચિમ બંગાળ સરકાર)
  - (૨) ગુજરાત રત્ન - રૂ. ૫૦૦૦૦ના પારિતોષિક સાથે (ગુજરાત સરકાર દ્વારા)
  - (૩) ભારતના ક્રાંતિવીર (આંધ્રપ્રદેશ સરકાર)
  - (૪) પ્રાઉડ જ્વેલ ઓફ ઇન્ડિયા (મહારાષ્ટ્ર સરકાર)
  - (૫) એમ્પરર ઓફ મેજિશિયન્સ (તામિલનાડુ સરકાર)
- આજે તો કે. લાલ એટલે જાદુકળા અને જાદુકળા એટલે કે. લાલ!

ભારતીય વિદેશનીતિના નિપુણ તજજ્ઞ શ્રી પ્રકાશ શાહ

ઈ. સ. ૧૯૯૭ના વર્ષનો (આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રનો) વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર શ્રી પ્રકાશ શાહને એનાયત થયો. યુનો ખાતે ભારતના ભૂતપૂર્વ કાયમી પ્રતિનિધિ, વિદેશોમાંના ભારતીય રાજદૂત, ભારતીય વિદેશનીતિના નિપુણ તજજ્ઞ, આં.રા. સંગઠનોના મુક્તદ્વી પરામર્શક અને વિશિષ્ટ મિશનના માર્ગદર્શક, વિદેશનીતિ ને વિદેશ સેવાના ક્ષેત્રમાં કરેલી મહત્વની કામગીરી જોતાં આ ગૌરવ પુરસ્કાર એનાયત થયો તે યોગ્ય જ થયું છે.

૪-૭-૧૯૩૯ના રોજ જન્મેલા પ્રકાશભાઈ શાહ એમ.કોમ.; એલ.એલ.બી. (મુંબઈ યુનિ.) થયા છે. તેમની મહત્વની કામગીરીની કેટલીક ઝલક જોઈએ-

- (૧) યુનોના સેક્રેટરી જનરલ ઈરાક માટેના ખાસ પ્રતિનિધિ (૧૯૯૮-૨૦૦૦)
- (૨) ભારતના એલચી/કાયમી પ્રતિનિધિ - આં.રા. સંઘ ન્યુયોર્ક (૧૯૯૫-૯૭)
- (૩) જાપાન ખાતેના ભારતીય એલચી (૧૯૯૨ - '૯૫)
- (૪) ભારતના એલચી/કાયમી પ્રતિનિધિ - સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ જીનીવા (૧૯૯૧ - ૧૯૯૨)

(૫) એડી. સેક્રેટરી, વિદેશ મંત્રાલય, ભારત (૧૯૮૯-૧૯૯૦)

(૬) સંયુક્ત સચિવ, વિદેશ મંત્રાલય, ભારત (૧૯૮૫ - ૧૯૮૮)

(૭) વેનેઝુએલા ખાતેના ભારતીય એલચી અને નેધરલેન્ડ ખાતેના કાઉન્સિલ જનરલ (૧૯૮૩-૮૫)

(૮) મલેશિયા અને બ્રુનેઈ ખાતેના ભારતીય હાઈકમિશ્નર (૧૯૮૦-૮૩)

(૯) ભારતના વિવિધ વડાપ્રધાનશ્રીઓ, શ્રી મોરારજી દેસાઈ, શ્રીમતી ઈન્દિરાગાંધી, શ્રી ચરણસિંહ ચૌધરી, શ્રી રાજીવ ગાંધી, શ્રી વી.પી. સિંહના સલાહકાર/જોઈન્ટ સેક્રેટરી તરીકે (૧૯૭૭ થી ૧૯૮૦) રહ્યા.

(૧૦) કોમનવેલ્થ સમિતિ, બિન જોડાણવાળા દેશોની સમિતિ, યુનોની જનરલ એસેમ્બલીના ભારતીય પ્રતિનિધિ મંડળના સભ્ય તથા યુનોની ૫૦ વર્ષીય ઉજવણી માટેની ખાસ બેઠક અંગેના તેમ જ 'નામ' મંત્રીઓની બેઠકો માટેના ઓલ્ટરનેટ લીડર,

(૧૧) કોમનવેલ્થ વિદેશ મંત્રીઓની દ. આફ્રિકા માટેની બધી જ (૬) બેઠકો માટેના પ્રતિનિધિ.

(૧૨) એન્ટાર્કટિક ટ્રીટી કન્સલ્ટેટીવ પાર્ટીસની ટોકિયો (જાપાન), ઉરુગ્વે, ન્યુઝીલેન્ડમાં મળેલી બેઠકો માટે ભારતીય પ્રતિનિધિ મંડળના નેતા/સભ્ય,

(૧૩) વર્લ્ડ સ્પે. સમિતિ (કોપનહેગન - ૧૯૯૫) માટેના સત્તાવાર પ્રતિનિધિ મંડળના નેતા,

(૧૪) યુનોના સલામતી સમિતિ સુધારા અને યુનો નિઃશસ્ત્રીકરણ પરિષદ માટેના ભારત તરફથી ચીફ નેગોશિયેટર,

આ સિવાય - ઈંગ્લેન્ડ પેટ્રોકેમિકલ્સના ડિરેક્ટર, પેટ્રોકેમિકલ્સ કો. ઓ.ના ડિરેક્ટર અંકડાટ કોમનર્ફડ, હેગ ખાતેના ગવર્નર (૧૯૯૧-૯૨), વેનેઝુએલામાં મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા-૧૯૮૪, રિકોહ-ડોડસાલ-એલાયન્સ, કેપિટલ જેવી સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ સાથે ચેરમેન, સલાહકાર, ડિરેક્ટર વગેરે હોદ્દાઓની રીતે જોડાયેલા છે.

પોતાના અનુભવ-જ્ઞાનના નિયોડરૂપે તેમણે વિદેશ બાબતો, ભારત અને યુનો તેમ જ અણુપ્રતિબંધ અને સલામતી અંગે લેખો તથા પ્રકાશનો માટે કલમ ચલાવેલી છે. તેઓ અંગ્રેજી, સ્પેનીશ, ફ્રેન્ચ ભાષા જાણે છે.

અગ્રણી મહાજન અને સમાજ સેવક

શ્રી હીરાલાલ ભગવતી

ઈ. સ. ૧૯૯૮ના વર્ષનો (ગુજરાત ક્ષેત્રનો) વિશ્વગુર્જરી

ગૌરવ પુરસ્કાર ગુજરાતની મહાજન પરંપરાના પ્રતિનિધિ અને ગુજરાતના ૯૦ વર્ષના પ્રખર લોકસેવક શ્રી હીરાલાલ ભગવતીને એનાયત થયો. તેમના પરિવારમાં જસ્ટીસ ભગવતી, ન્યોરો સર્જન સન્તભાઈ ભગવતી, પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી જગદીશ ભગવતી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તા. ૧૪-૫-૧૯૧૦ના રોજ જન્મી બી.એ. (અર્થશાસ્ત્ર) સુધીનું શિક્ષણપ્રાપ્ત કરનાર હીરાલાલભાઈ વીસ વર્ષની નાની ઉંમરે જહાંગીર મીલમાં ઈ. સ. ૧૯૩૦માં એપ્રેન્ટીસ તરીકે જોડાયા. ઈ. સ. ૧૯૩૧માં કાપડની દલાલી અને જથ્થાબંધ કાપડના વેચાણની પેઢીમાં જોડાયા. પછી 'હીરાલાલ ચંદુલાલ ચોકસી'ની પેઢીના નામે પોતાની આગવી મોટી પેઢી ઈ. સ. ૧૯૩૩માં શરૂ કરી.

નાનાપાયે જથ્થાબંધ કાપડનો વ્યાપાર શરૂ કરનાર હીરાલાલભાઈ ભગવતી ભારતના કાપડ મહાજનના વરિષ્ઠ અગ્રણી બન્યા. મસ્કતી કાપડ માર્કેટ મહાજન એસો.ના પ્રમુખ તરીકે ૯ વર્ષ સુધી તેમણે સેવાઓ આપી અને કાપડના વેપારીઓના અનેક પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણ્યો, ઈ. સ. ૧૯૬૭માં ગુજરાત ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા.

કાપડના વ્યવસાયની સાથે સાથે તેમનું લોકસેવાનું કાર્ય પણ અવિરત ચાલતું રહ્યું છે અને એ રીતે તેઓ શૈક્ષણિક, ધર્મદા, મેડિકલ રાહત અને દાનપ્રવૃત્તિ સાથે ધનિષ્ઠપણે સંકળાયેલા રહ્યા. જેમકે—

ગુજરાત કેન્સર સોસા.ના જનરલ સેક્રેટરી, ગુજ. લો. સોસાયટીના સેક્રેટરી, પાંજરાપોળ સંસ્થાના પ્રમુખ, સંકટ નિવારણ સોસાયટીના મહામંત્રી, ટેક્સટાઈલ ટ્રેડર્સ કો.ઓ. બેંકના પ્રમુખ, અમદાવાદ જિ.કો.ઓ. બેંકના પ્રમુખ, સરદાર પટેલ સ્મારક સોસાયટી શાહીબાગના સભ્ય, કલાગુરુ રવિશંકર રાવળ અને બચુભાઈ રાવત દ્વારા ગુજરાતનું સંસ્કાર ઘડતર કરનાર 'કુમાર' સામયિકના પુનઃ પ્રકાશનમાં યોગદાન, કુમાર કાર્યાલયના ચેરમેન, અંધજન મંડળના ઉપપ્રમુખ, ભગવતી ચેરીટી રીલીફ ફંડ અને ભગવતી લોકકલ્યાણ ટ્રસ્ટના ચેરમેન, વિશ્વકોષના ટ્રસ્ટી. નિરમા એજ્યુ. ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી. જેવા હોદ્દાઓ પર રહેનાર હીરાલાલભાઈ ભગવતીએ ઈ. સ. ૧૯૯૯માં ૬૫ વર્ષથી ચાલતો આવતો તેમનો કાપડ વ્યવસાય બંધ કર્યો છે પરંતુ જીવન માનવ કરુણા, જીવદયા, પ્રામાણિક નિષ્ઠા અને સેવાદૃષ્ટિયુક્ત જીવનનું નિરાળું દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

સમાજ સેવિકા

શ્રીમતિ વિદ્યાબહેન શાહ

ઈ. સ. ૧૯૯૮ના વર્ષનો (ભારતક્ષેત્રનો) વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર શ્રીમતિ વિદ્યાબહેન શાહને મહિલા વિકાસ,

જનસેવા અને શૈક્ષણિક ઉત્કર્ષના ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર અને યશસ્વી યોગદાન માટે અપાયો.

૭મી નવેમ્બર ૧૯૨૯ના રોજ રાજકોટમાં જન્મેલાં વિદ્યાબહેને કોલેજમાં ભણતાં ભણતાં જ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઝુકાવ્યું-બસ પછી તો દેશના જનજીવન સાથે તેમનો દાયકાઓનો અતૂટ સંબંધ રહ્યો. બાલકલ્યાણ, શિક્ષણ, નારી અને કુટુંબકલ્યાણ, નાગરિક વહીવટ, લલિતકળા અને સંસ્કૃતિ, અપંગ કલ્યાણ રાહતકાર્ય અને અન્ય અનેક સામાજિક સેવાઓ સાથે તેમનો વર્ષો સુધી સંપર્ક રહ્યો.

રાજકોટમાં તેમણે બાલભવનની સ્થાપના કરી જેમાંથી ભારતમાં બાલભવનની ઝુંબેશના મંડાણ થયાં. રાજકોટની બાબગુનેગાર અદાલતોના પ્રથમ માનદ મેજિ. તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ હતી. સૌરાષ્ટ્રની ચાઈલ્ડ વેલ્ફેર કાઉન્સિલ સ્થાપવામાં તેઓ અગ્રણી રહ્યાં જેનો ઉપક્રમે સૌરાષ્ટ્રમાં ૧૦૦ બાલમંદિરો અને ૨૫૦ કિડ્સગણો સ્થપાયાં.

સ્ત્રી શિક્ષણને મજબૂત કરવા મહિલા મંડળનો પાયલટ પ્રોજેક્ટ તેમણે રચ્યો હતો. શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધી સંસ્થાપિત બાળ સહયોગ સંસ્થા - દિલ્હી સાથે તેઓ ૪૦ થી વધુ વર્ષો સુધી સંકળાયેલા રહ્યા.

હેલનકેલર ટ્રસ્ટ જે મુંગા, આંધળા અને બહેરા નાગરિકોની સેવા કરે છે તેની સાથે પણ વિદ્યાબહેન સંકળાયેલાં રહ્યાં છે. ઈ. સ. ૧૯૮૬માં નેશનલ ફોરમ ઓફ વોલન્ટરી ઓર્ગનાઈઝેશનના પ્રમુખ, દિલ્હી સ્ટેટ બ્રાન્ચ ઓફ ભારત સ્કાઉટ એન્ડ ગાઈડ સંસ્થાના પ્રમુખ, ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ ચાઈલ્ડ વેલ્ફેરના ટ્રમ સુધી પ્રેસિડેન્ટ રહેનાર વિદ્યાબહેને દિલ્હીમાં રહેતા અને જતા ગુજરાતીઓ માટે અજોડ સેવા કરી છે, દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના ૪૦ વર્ષ સુધી પ્રમુખ રહ્યાં. આ સંસ્થા દિલ્હીમાં અતિથિગૃહ ચલાવે છે. ઈ. સ. ૧૯૬૮માં દેશભરના ૧૦૦ ગુજરાતી સમાજોને એક સાંકળે બાંધીને તેમણે અખીલ ભારતીય ગુજરાતી સમાજની સ્થાપના કરીને તેનાં વર્ષો સુધી પ્રમુખ રહ્યાં. ત્રિવેણી કલા સંગમ સંસ્થા સ્થાપી. ભારતના નૃત્ય, સંગીત, ચિત્રકલાની તાલીમની સગવડ આપી. દિલ્હી મ્યુ. કમિટિના ઉપપ્રમુખ તરીકે પણ રહ્યા. અનેક દેશોમાં પ્રવાસ કરનાર, સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટેની આં.રા. પરિષદોમાં ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે જનાર, અખીલ ભારતીય ગુજરાતી સમાજના આઘ સ્થાપિકા, ભારત સરકારના ભૂતપૂર્વ પ્રધાન શ્રી મનુભાઈ શાહનાં ધર્મપત્ની વિદ્યાબહેનની બાળકલ્યાણ પ્રણેતા સમાજસેવિકારૂપે અને સેવા-શિક્ષણ, આતિથ્ય, સંસ્કૃતિ ઘડતરના ક્ષેત્રોમાં તેમના માતબર પ્રદાનને ધ્યાનમાં રાખીને ઈ. સ. ૧૯૮૬માં બાલકલ્યાણક્ષેત્ર માટેનો નેશનલ એવોર્ડ અર્પણ થયો, ઈ. સ. ૧૯૯૨માં પદ્મશ્રીનો એવોર્ડ, ઈ. સ. ૧૯૯૮માં ફેમિલી

પ્લાનિંગ એસો. નો 'સમાજ સેવા શિરોમણી'નો, ઈ. સ. ૧૯૯૮માં રાધારમણ ફાઉન્ડેશનનો એવોર્ડ અપાયો.

આંતરરાષ્ટ્રીય કન્સલ્ટન્ટ અગ્રણી શ્રી નિરંજન શાહ

ઈ. સ. ૧૯૯૮ના વર્ષનો આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રનો વિશ્વ-ગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત કન્સલ્ટન્ટ, ઈજનેરી વિદ્યા(સ્થાપત્ય) અને વ્યવસ્થાપન કૌશલ્ય ક્ષેત્રના અગ્રણી અને અમેરિકાના વિખ્યાત 'શિકાગો એરપોર્ટ'ના આધુનીકરણ અને વિસ્તરણની ડિઝાઈન તૈયાર કરવામાં જેમનું મોટું યોગદાન રહેલું છે તેવા શ્રી નિરંજન શાહને એનાયત થયો.

વલ્લભવિદ્યાનગરમાંથી બી.ઈ. (સિવિલ) અને મિસિસીપી યુનિ. માંથી એમ.એસ. (સિવિલ એન્જિનિયરીંગ) થઈને શ્રી નિરંજન શાહે ઓ.પી.એમ. (એક્ઝિક્યુટિવ એજ્યુકેશન પ્રોગ્રામ) હાર્વર્ડ બિઝનેસ સ્કૂલમાંથી ઈ. સ. ૧૯૯૧માં કર્યો. ગ્લોબટ્રોટર્સ એન્જિ. કોર્પો. - શિકાગોના ચીફ એક્ઝિક્યુટીવ ઓફિસર શ્રી શાહે પોતાની કારકિર્દી ભાવનગર પોલિટેકનિકલ સંસ્થામાંથી આરંભી. ઈ. સ. ૧૯૭૦માં અમેરિકા આવ્યા અને એમ. એસ.ની પરીક્ષા પસાર કરી, ઈ. સ. ૧૯૭૬માં પૂર્વોક્ત પેઢી પોતાની રીતે શરૂ કરી.

વિચારસરણીએ ડેમોક્રેટ શ્રી શાહ અમેરિકાના ભારતીય સમુદાયમાં અગ્રણી છે એટલું જ નહિ પણ ત્યાંના પ્રમુખ બિલ ક્લિન્ટનના વહીવટીક્ષેત્રમાં ભારત-અમેરિકાના સંબંધો સુધારવામાં જે અમેરિકાવાસી ભારતીઓએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો તેમાં શ્રી નિરંજન શાહનું નામ તરલ પ્રારંભમાં મુકી શકાય. શિકાગો ખાતેના ભારતીય સંગઠનોના ડેવેલપમેન્ટ ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ, શિકાગોના મેયર નીમેલા, ઈકોનોમિક ડેવલપમેન્ટ કમિશનના સભ્ય, એમ. વહીવટીતંત્ર અને સેનેટરોની અનેક સલાહકાર સમિતિઓમાં સક્રિય સભ્ય શ્રી શાહ ઈજનેરી ડિઝાઈન અને મેનેજમેન્ટના ક્ષેત્રે રચ કરતાં વધુ વર્ષોના અનુભવ ધરાવે છે. તેઓ સંયુક્ત અમેરિકા, ઈન્ડોનેશિયા, કિલિખાઈન્સ જેવા અનેક દેશોના આર્થિક વિકાસની યોજનાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

ઈ. સ. ૧૯૯૧માં અમેરિકન સોસાયટી ઓફ સિવિલ એન્જિનિયર્સની ઈલિનોઈસ શાખા તરફથી 'સીટિઝન એન્જિનિયર ઓફ ધી ઈયર'નો એવોર્ડ મળ્યો હતો. મહાનગર શિકાગોના પ્રદુષણનાં નિયંત્રણ માટે એક અબજ ડોલરના બજેટવાળા ડિપટનલ પ્રોજેક્ટના તેઓ અગ્રણી કન્સલ્ટન્ટ હતા. આ પ્રોજેક્ટને અમેરિકન સોસાયટી ઓફ સિવિલ એન્જિ. દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૮૬નો 'આઉટ સ્ટેન્ડિંગ સિવિલ એન્જિનિયરીંગ એચિવમેન્ટ' માટેનો પ્રતિષ્ઠિત એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો. શિકાગોની યુનિ. અને હોસ્પિટલ

જેવી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા શ્રી નિરંજન શાહ નોન-રેસિડેન્ટ ગુજરાત ફાઉન્ડેશન શિકાગો ચેપ્ટરમાં અગ્રણી છે. અને હજારો માઈલ દૂર વસવા છતાં ગુજરાતના વિકાસમાં રસ ધરાવનાર એન. આર.આઈ. છે. વિદેશમાં વસીને પણ તેઓ વતનની માટીની મહેક વિસર્યા નથી.

ઈ. સ. ૧૯૯૯નો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ સમર્થ સાહિત્ય સર્જક શ્રી મનુભાઈ પંચોળી(દર્શક)ને એનાયત થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૯૯૯નો વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ કુશળ ઉદ્યોગપતિ શ્રી મોહનભાઈ આઈ. પટેલને એનાયત થયો હતો.

બ્રિટનમાં ગુજરાતને ઉજાળનાર લોર્ડ નવનીત ધોળકિયા

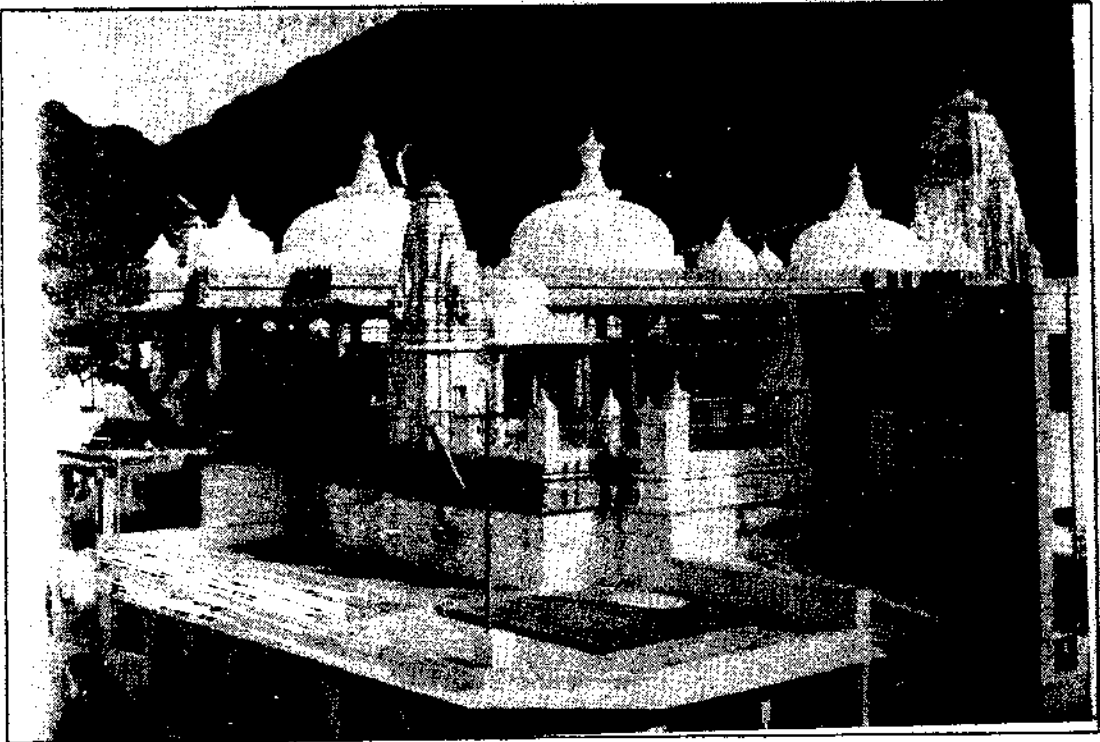
ઈ. સ. ૧૯૯૯નો વિશ્વગુર્જરીનો આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત કરનાર અને બ્રિટનના હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સના 'લોર્ડ' મેમ્બર (તા. ૨૯-૧૦-૧૯૯૭) બનનાર લોર્ડ નવનીત પરમાણંદદાસ ધોળકિયાનો જન્મ ૪-૩-૧૯૩૭માં તાન્જાનિયામાં થયેલો જો કે વતનની રીતે તો તેઓ ગોહિલવાડ - ભાવનગરના છે. યાદ રહે કે મહાન ગુજરાતી, 'હિંદના દાદા' દાદાભાઈ નવરોજી પણ આ રીતે બ્રિટનમાં 'લિબરલ પાર્ટી'ના સભ્ય તરીકે

ચૂંટાયેલા એ જ પરંપરામાં લોર્ડ ધોળકિયા પણ બ્રિટીશ પાર્લિમેન્ટના લિબરલ પાર્ટીના સભ્ય બન્યા છે.

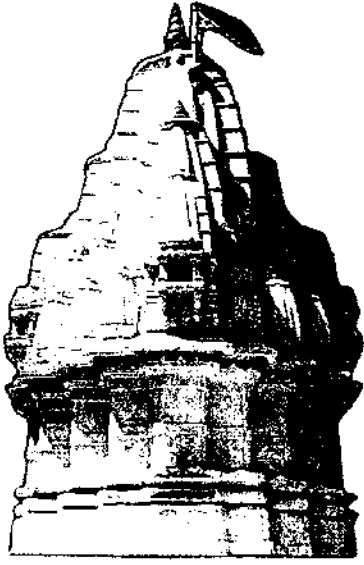
લોર્ડ ધોળકિયા લિબરલ ડેમોક્રેટિક પાર્ટીના પ્રમુખ બન્યા. તેમની માન્યતા પ્રમાણે વર્ણવૈવિધ્ય અને સાંસ્કૃતિક વિભિન્નતાએ બ્રિટન માટે કોઈ સમસ્યારૂપ નહિ પણ શક્તિના સ્ત્રોત રૂપ બની શકે છે અને એટલે જ બ્રિટનમાં વસતા ભારતીય સમુદાયોના પ્રશ્નોમાં તીવ્ર રસ લઈને તેમને ન્યાય અપાવવા તેમની પડખે ઊભા રહ્યા છે. અને એટલે જ બ્રિટનમાં વસતા ભારતીય સમુદાયોના પ્રશ્નોમાં તીવ્ર રસ લઈને તેમને ન્યાય અપાવવા વેસ્ટ સસેક્સની કાઉન્ટી માટે ઈ. સ. ૧૯૯૯માં તેમની ડેપ્યુટી લેફ્ટેનેન્ટ તરીકે નિયુક્તિ થઈ હતી.

લોર્ડ ધોળકિયા બ્રિટનની અનેકવિધ સંસ્થાઓ સાથે પેટ્રન તરીકે સંકળાયેલા રહ્યા છે, જેમકે - બર્મિંગહામની એન. આર. આઈ. ક્લબ, ગાંધીટ્રસ્ટ, ડૉ. જે. એમ. સિંઘવી ફાઉન્ડેશન, સેન્ટર ફોર રિફોર્મ, રેસિયલ ઈકવોલીટી કમિશન, કોમનવેલ્થ ઈન્સ્ટિટ્યુટ, હાર્વડ જનરલ, ઓક્સફર્ડ ફોર હિન્દુ સ્ટડીઝ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

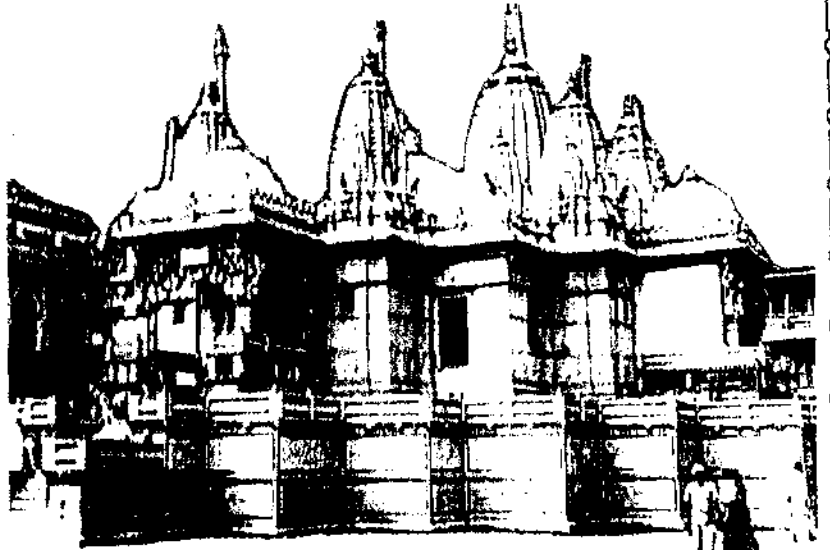
મિલેનિયમ વર્ષનો વિશ્વગુર્જરી ગૌરવ પુરસ્કાર આ જ સંસ્થાના સ્થાપક, ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ મુ. શ્રી. વિનોદચંદ્ર સી. શાહને અપાયો.....જેમના વિશે લેખ પ્રારંભે પરિચય આપેલ છે.

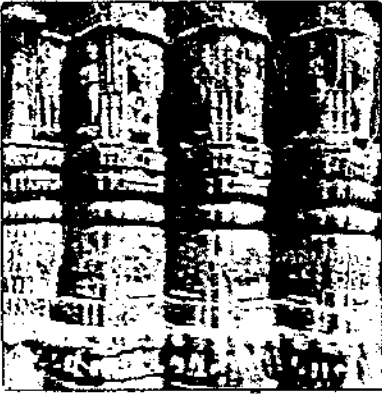
મંદિર સ્વયં એક મહાશાળા છે, જ્યાં અધ્યાત્મતા અને પ્રેમતા પાઠ શિખવાય છે, સહાનુભૂતિ અને સંવાદિતાનું શિક્ષણ અપાય છે. મંદિર સ્વયં એક હોસ્પિટલ છે, જ્યાં મનતા-આત્માતા સેગોનું દિવારણ થાય છે. —મુનિ દેવરત્નસાગરજી મ.

અંબાજીનું મંદિર

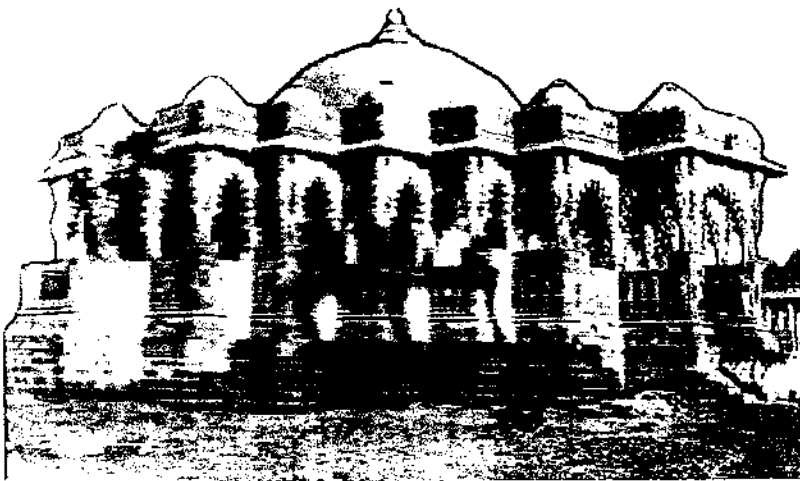

સ્વામી નારાયણનું મંદિર (ઉડતાલ)

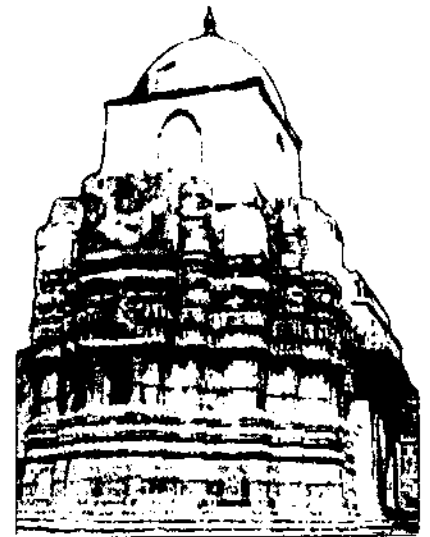

રામ મંદિર (બરડીયા)

ગુજરાતમાં
કલાના શૈલીગત વિકાસક્રમ માં
ધર્મ સંસ્કૃતિની વિલક્ષણતા ઓનું
યશસ્વી પ્રદાન નોંધાયુ છે.

રા. લજપત છતરકી (ભૂજ)

મહાકાલીનું મંદિર (પાવાગઢ)

વંદનીય હૃદયસ્પર્શી પ્રતિભાઓ

—ડૉ. રમણલાલ સી. શાહ

માનવીને પોતાના પરિવાર, સમાજ કે રાષ્ટ્ર એ પ્રત્યેક પરત્વે કેટલુંક ઋણ અદા કરવાનું હોય છે. એ ઋણમાંથી મુક્ત થવા કેટલાક પોતાને કુદરતે આપેલી વિશિષ્ટ શક્તિઓ, જ્ઞાન, કળા કે બેશુમાર ધન સંપત્તિનો ઉપયોગ જનહિતાર્થે કરીને પાયાના પથ્થર બની જગત સામે એક ઉમદા આદર્શ રજૂ કરી દેતા હોય છે. પોતાની વૈયક્તિક સંપદાને સમાજને ચરણે ધરી દેતી આવી વ્યક્તિઓ એક સમયે અસાધારણ બની જતી હોય છે. અને અનેકના હૈયામાં ચિરંજીવ યશ પ્રાપ્ત કરી લે છે. સેવાભાવના એ ચરિત્રજીવનનું એક પવિત્ર સોપાન છે. સેવાજીવનની એ પગદંડી ઉપર એક સ્વસ્થ સમાજની નવરચના માટે નિરંતર સેવાયજ્ઞ ચલાવનાર અનેક વંદનીય વિભૂતિઓએ જગતની કોઈ કીર્તિ-કામના વગર દિલથી જે કામ કર્યું છે તે ખરેખર તો અનુપમ અને અદ્ભૂત છે.

સરસ્વતીના અખંડ આરાધકો અને પાંડિત્યમાં પારસમણિ જેવા હૃદયસ્પર્શી પાત્રોનાં ટૂંકાં જીવનકવન પ્રેરક અને પવિત્ર છે. આ લેખમાળાનાં શીલ, સંસ્કાર અને સદાચારના પોષક પ્રસંગો ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક ગરિમા અને ખમીરનો પરિચય કરાવે છે.

સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં ભલે જુદા ઉપક્રમો, જુદા ધ્યેય સંકલ્પો, કે જુદી રીતરસમો હોય છતાં મહામાનવધર્મના વિચારછત્ર હેઠળ આ વંદનીય પ્રતિભાઓ એક સમાન આદરપાત્ર બની છે. આ ફૂલગુલાબી પરિચયો હૃદયને જો સ્પર્શી જાય તો ખરેખર કામ થઈ જાય તેમ છે. અસ્મિતાના વિધાયકોના રૂપમાં આ પ્રકાંડ પ્રેરણામૂર્તિઓને બહુ નજીકથી જેમણે જોઈ છે અને સંપર્કમાં આવ્યા છે તે પ્રબુદ્ધ જીવનના તંત્રી શ્રી રમણલાલભાઈના હાથે આલેખાયેલા હૃદયસ્પર્શી પરિચયો એકવીસમી સદીને દીવાદાંડીરૂપ બની રહેશે.

ડૉ. રમણભાઈ ચીમનલાલ શાહનો જન્મ વડોદરા જીલ્લાના પાદરા ગામે થયો. ત્યાં જ પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું અને પછી ઈ. સ. ૧૯૪૪માં મેટ્રિકની પરીક્ષા બાદ મુંબઈમાં જ ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા સદ્ભાગી બન્યા. કોલેજમાં પોતાના વિષયમાં પ્રથમ આવતાં બે વર્ષ માટે તેઓ ફેલો નિમાયા. ઈ. સ. ૧૯૫૦માં એમ.એ.ની પરીક્ષામાં પ્રથમ નંબરે આવી બ. ક. ઠાકોર સુવર્ણચંદ્રક, કેશવલાલ ધ્રુવ પારિતોષિક અને સેન્ટ્રેલવિયર્સ રૌપ્ય ચંદ્રક મેળવ્યાં. ઈ.સ. ૧૯૬૧માં 'નળ દમયંતિની કથાનો વિકાસ' એ વિષય પર પી.એચ.ડી. કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૦ દરમ્યાન સાંજ વર્તમાન તથા જનશક્તિ દૈનિકમાં તંત્રી વિભાગમાં કામ કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૫૧માં તેઓ મુંબઈની સેન્ટ્રેલવિયર્સ કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે અને તે દરમ્યાન એન.સી.સી.માં વીસ વર્ષ કામ કર્યું. ૧૯૭૦થી મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે જોડાયા. ૧૯૬૩થી પી.એચ.ડી.ના ગાઈડ બન્યા. ઉપરાંત કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી, ઈસ્ટ આર્કિકન કાઉન્સિલ જેવી અનેક સમિતિઓમાં સેવા આપતા રહ્યા. મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ તથા અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળના પ્રમુખ તરીકે, મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મંત્રી તરીકે અને પ્રબુદ્ધ જીવનના તંત્રી તરીકે તેમની સેવા અજોડ છે. જૈનધર્મ ઉપરનાં વ્યાખ્યાનો આપવા માટે દુનિયાના સંખ્યાબંધ દેશોનો પ્રવાસ કર્યો. અનેક આંતરરાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં યશસ્વી ફાળો આપ્યો. લગભગ એકસો જેટલાં પુસ્તકોનું આલેખન કે સંશોધન-સંપાદન કર્યું જે તેમની પ્રખર બુદ્ધિપ્રતિભાનો પરિચય કરાવે છે. દરવર્ષે જે તે સ્થળે યોજાતા જૈન સાહિત્ય સમારોહના અગ્રણી આયોજક તરીકે ખ્યાતિપ્રાપ્ત છે. આવા બહુશ્રુત સાક્ષર દંપતિ ડૉ. રમણભાઈ અને પ્રા. તારાબેન ગુજરાતી સમાજનું ગૌરવ છે.

—સંપાદક

વોકિંગ એન્સાઇક્લોપીડિયા શ્રી બચુભાઈ રાવત

‘કુમાર’ના તંત્રી શ્રી બચુભાઈ રાવત આપણા એક સંનિષ્ઠ સંસ્કાર પુરુષ હતા. ‘કુમાર’ માસિક દ્વારા અરબી સદી કરતાં વધુ સમય સુધી ગુજરાતના સંસ્કાર ઘડતરમાં એમણે વિશિષ્ટ યોગદાન આપ્યું. બચુભાઈ આજીવન ‘કુમાર’ને સમર્પિત રહેલા, ‘કુમાર’નો પર્યાય બની ગયેલા. ‘કુમાર’ને ભોગે એમણે બીજી કોઈ પ્રસિદ્ધિ કે પ્રાપ્તિની પ્રવૃત્તિ નહોતી કરી. આથી જ ‘કુમાર’ માત્ર સામયિક ન રહ્યું, પણ ગુજરાતની એક સંસ્કાર સંસ્થા બની રહ્યું. ગુજરાતની પ્રજાના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં ‘કુમાર’નો અને ‘કુમાર’ના ઘડતર - સંચાલનમાં બચુભાઈનો સિંહફાળો રહેલો છે.

‘કુમાર’ કાર્યાલયમાં જવું અને કામ કરવું એમની જીવનચેતના હતી. એના આત્મીય પુરુષાર્થને કારણે જ ‘કુમાર’ લાંબી મજલ કાપી શક્યું. ‘કુમાર’નું ધોરણ જાળવી રાખવા માટે બચુભાઈ હંમેશા ચીવટ રાખતા. સિદ્ધહસ્ત કવિ કે લેખકની પણ નબળી કૃતિ પરત કરવાની હિમ્મત એમના તંત્રીપણાની ગરિમા હતી. વર્તમાન સમયના મોટામોટા કવિઓ આજે પણ પોતાની પ્રથમ કૃતિ બચુભાઈના ‘કુમાર’માં પ્રગટ થયાનો ગર્વ અનુભવે છે. એ દષ્ટિએ સાહિત્યકારો ઘડવાનું કામ પણ બચુભાઈએ કરેલું ગણાય.

બચુભાઈનો અભ્યાસ તો મેટ્રિક સુધીનો જ હતો, પણ વાંચનનો તીવ્ર શોખ. સાહિત્ય, કલા, જ્યોતિષ વગેરેનું એમનું વાંચન એટલું વિશાળ હતું કે, કેટલાક એમને વોકિંગ એન્સાઇક્લોપીડિયા કહેતા! છતાં એમનું વ્યક્તિત્વ નિરાભિમાની હતું. ‘કુમાર’ અને ‘બુધસભા’ ચલાવવા ઉપરાંત તેઓ મુંબઈની ‘લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સિલ’ના સભ્ય તરીકે પણ નિયુક્ત થયેલા. આમ, તેઓ પ્રવૃત્તિધર્મી હતા.

શાળાના અભ્યાસ દરમ્યાન એમનાં વાંચવામાં એક અંગ્રેજી વાક્ય આવેલું : “બધા માણસ મહાન નથી થઈ શકતા, પણ બધા માણસ સજ્જન જરૂર થઈ શકે છે.” બચુભાઈએ આ વાક્યને પોતાના જીવનના એક આદર્શ તરીકે સ્વીકારી લઈ સજ્જન બનવાનો પુરુષાર્થ ખેડ્યો હતો. તેઓ સજ્જન થયા અને જીવનભર રહ્યા. સાથે સાથે મહાન પણ થયા. પરિણામે ગુજરાતને એક ‘મહાન સજ્જન’ પ્રાપ્ત થયા. ૮૨ વર્ષની વયે અમદાવાદમાં તેમનું દેહાવસાન થયેલું.

ચિંતનશીલ લેખક શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા

શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના

સૂત્રધાર હતા. લગાતાર પચ્ચીશ વર્ષ સુધી એમણે એ પદની કાર્યવાહી કરેલી. ચિંતનશીલ લેખક અને આદર્શ સમાજ સુધારક પરમાનંદભાઈ એક ઉત્તમ વ્યક્તિ હતા. પરમાનંદભાઈનો પ્રકૃતિ પ્રેમ અનન્ય હતો. સૌન્દર્ય પ્રકૃતિમાં હોય કે જીવનમાં તેની પ્રશંસા કરવી એમનો ગુણ હતો. એમના યુવાનીના દિવસો ગાંધીજીની અસરમાં વિતેલા. પરમાનંદભાઈની ધર્મ વિશેની સમજ ગહન ચિંતનમાંથી ઉદ્ભવેલી. મનને શાંતિ મળે એવા કથાસંવાદો અને જૈનમુનિનાં વચનો શ્રવણ કરવા એમને વિશેષ પ્રિય હતા.

“મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ’ના માળખામાં એમણે કેટલાંક મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તનો કરેલાં. ખાસ કરીને ‘સંઘ’નું સભ્યપદ જૈનેતર માટે પણ તેમણે ખૂલવું મુક્યું હતું. ‘સંઘ’ના મુખ્યત્ર ‘પ્રબુદ્ધ જૈન’નું નામ પણ ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ રૂપે એમના દ્વારા જ બદલાયું.

મુંબઈના જાહેર જીવનમાં તેમનું નામ પ્રખ્યાત હતું. કોઈપણ કાર્યક્રમનું સુંદર આયોજન કરવાની કુદરતી સૂઝ તેમની ખાસિયત હતી. એમના આયોજનમાં થયેલા કાર્યક્રમોની એક જુદી જ ચમક રહેતી!

સત્ય, સૌન્દર્ય, પ્રસન્નતા, વિચારશીલતા, ગુણગ્રાહકતા, સ્વસ્થતા, કલારસિકતા, સંનિષ્ઠા, ઉદારતા, મતાંતરક્ષમતા, નિર્દેભતા, નિર્ભિકતા, વત્સલતા જેવા સદ્ગુણોનો સરવાળો એટલે પરમાનંદભાઈનું સમાજજીવન. ૭૮ વર્ષની વયે મુંબઈમાં એમનું અવસાન થયેલું.

અનેક સંસ્થાઓના સૂત્ર સંચાલક શ્રી ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ

ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ એટલે આપણા રાષ્ટ્રની એક મહત્વપૂર્ણ વ્યક્તિ. સ્વાતંત્ર્ય સેનાની, ભારતીય બંધારણના એક ઘડવૈયા, લોકસભાના સભ્ય, જૈન સમાજના અગ્રણી નેતા, નામાંકિત સોલીસિટર, સામાજિક-ધાર્મિક-શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના સૂત્ર સંચાલક, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી, પીઠ ચિત્રકાર, વિચારશીલ લેખક, તત્ત્વચિંતક જેવી બહુવિધ ભૂમિકા એમણે ભજવેલી.

ચીમનભાઈનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં લીંબડી પાસે પાણશીજા ગામે થયો હતો. પિતાની આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી હોવા છતાં ભણવામાં હોંશિયાર ચીમનભાઈ સ્કોલરશીપ મેળવી બી.એ.; એમ.એ. અને એલ.એલ.બી. થયા હતા. ચીમનભાઈ એક સેફ મેઈડ મેન હતા.

પોતાનાં વ્યક્તિત્વની મર્યાદાઓને જ પોતાની શક્તિ બનાવવાની કુદરતી શક્તિ એમણે કેળવી હતી. બોલતી વખતે એમની જીભ તોતડાતી હોવા છતાં એમણે અથાગ મહેનત કરી,

પુરુષાર્થ કરી ઉત્તમ વક્તૃત્વશક્તિ મેળવી હતી. શરીર નાદુરસ્ત હોવા છતાં ચીમનભાઈએ અસંખ્ય સંસ્થાઓ ચલાવેલી! તેઓ અસંખ્ય સંસ્થાઓના પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ, મંત્રી કે ટ્રસ્ટીનો હોદ્દો ધરાવતા હતા. એક લેખક તરીકે પણ એમણે ઘણું નોંધપાત્ર લખાણ કર્યું છે.

શ્રી ચીમનભાઈ દષ્ટિસંપન્ન મહાપુરુષ હતા. એમની વિચારણા હંમેશા વિશદ અને તર્કપૂત રહેતી. સંયમી અને મિતભાષી હતા. ચીમનભાઈના જીવનકાર્યનો અને સદ્ગુણોનો વિચાર કરીએ તો આપણને કોઈ નવીજ પ્રેરણા સાંપડી રહે. તેમનું સમગ્ર જીવન પ્રેરણા સ્તોત્ર સમું હતું.

સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા

ચંદ્રવદન ચીમનભાઈ મહેતા ગુજરાતી સાહિત્યના સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર હતા. વડોદરામાં એમનો જન્મ. એક નાટ્યકાર તરીકે એમને અપૂર્વ સફળતા મળેલી. તેઓ ભારતમાં અને વિદેશમાં કેટલીય પરિષદોમાં પ્રમુખસ્થાન ધરાવતા હતા. એ ઉપરાંત ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયોના ડાયરેક્ટર હતા. સાહિત્યનો પ્રસિદ્ધ રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક ઉપરાંત પદ્મશ્રીનો ઇલકાબ પણ એમને મળેલો.

‘ઈલાકાવ્યો’, ‘આગગાડી’, ‘નાગાબાવા’, ‘મુંગી સ્ત્રી’, ‘બાંધ ગઠરિયા’, ‘છોડ ગઠરિયા’ વગેરે એમની યશોદા કૃતિઓ છે. એમનું મુખ્ય પ્રદાન નાટકો છે. ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં એમનું નામ ચિરંજીવ રહેશે. એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં પણ સંવાદોની શૈલી હતી. જુની રંગભૂમિનાં ગીતો એમને કંઠસ્થ હતાં. સભાસંચાલનની કુદરતીશક્તિ એમનામાં હતી. એક સિદ્ધહસ્ત લેખક તરીકે એમને ભરપૂર આત્મગૌરવ હતું. આથી ઔપચારિકતાના અને શિસ્તના પણ તેઓ આગ્રહી હતા. રેડિયોની નોકરી કરતા, એટલે પણ શિસ્ત-સમયપાલનને અનુસરતા.

એક વ્યક્તિ તરીકે ચંદ્રવદન મહેતા પ્રેમાળ હતા. સાથોસાથ સ્વયં વક્તા પણ ખરા! વર્ષો સુધી એકાકી જીવન વિતાવતા ચં.ચી. મહેતાને મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીએ રહેવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરી આપેલી. નિયમિત જીવન, વિશાળ વાંચન અને આજુબાજુની ઘટનાઓની નાટ્યાત્મકતા શોધી કાઢવાની એમની ટેવે એમને એક અલગારી લેખક બનાવી દીધા. એમની નાટ્ય સેવા ગુજરાત કદી ભૂલી શકશે નહિ. ઇ.સ. ૧૯૯૧માં વડોદરા ખાતે નેવું વર્ષની વયે એમનું અવસાન થયેલું.

તટસ્થ સાહિત્ય મીમાંસક વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

ગુજરાતમાં ત્રણ ‘વી’ પ્રસિદ્ધ હતા. વિજયરાય વૈદ્ય,

૫. પ્ર. ૭૨

વિશ્વનાથ ભટ્ટ અને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી. એ પૈકી શ્રી વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદીનો જન્મ ચોથી જુલાઈ ૧૮૯૯ના રોજ ઉમરેઠમાં થયો હતો. પિતા સરકારી ખાતામાં હોવાથી વારંવાર બદલી થતી. પરિણામે વિષ્ણુભાઈનું શિક્ષણ જુદી જુદી શાળાઓમાં થયેલું. એમ. એ. સુધીનો ઉચ્ચ અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ સુરતની એમ.ટી.બી. કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે જોડાયેલા.

વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદી આપણાં વયોવૃદ્ધ સાક્ષર હતા. એમનું પ્રદાન સાહિત્યના વિવેચનક્ષેત્રે છે. સાહિત્યવિવેચનના સિદ્ધાંતો અને ભારતીય-પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય મીમાંસાનો એમણે ગહન અભ્યાસ કરેલો. તાટસ્થ એમના વિવેચનનો ગુણ છે. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી પાસેથી ગુજરાતી સાહિત્યને ‘અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય’, ‘પરિશીલન’, ‘ઉપાયન’, ‘ગોવર્ધનરામ : ચિંતક અને સર્જક’, ‘સાહિત્ય સંસ્પર્શ’ જેવાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો મળ્યાં છે.

એમને વિવેચન દ્વારા સાહિત્યની સેવા બદલ રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક, નર્મદચંદ્રક, પ્રેમાનંદ સુવર્ણચંદ્રક, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખપદ, કેન્દ્રની સાહિત્ય અકાદમીની ફેલોશીપ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર, રાજાજી લીટરરી એવોર્ડ વગેરે ચંદ્રકો, પારિતોષિકો, પુરસ્કારો મેળવ્યા. સાહિત્યના વિવેચક તરીકે વિષ્ણુભાઈનું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં હંમેશા આદરપૂર્વક લેવાય છે. તેમણે જે કાંઈ લખ્યું છે તે સંનિષ્ઠ, સઘન, સત્ત્વશીલ અને મનનીય છે એટલે જ કેટલીકવાર તેમના વિવેચનલેખોમાં કવિતા જેવો આનંદ અનુભવાય છે. તમામ ધર્મો પ્રત્યે સમાદર ધરાવતા આ સાક્ષરનું ઇ. સ. ૧૯૯૧માં ૯૨ વર્ષની વયે સુરત મુકામે અવસાન થયું.

સાધુચરિત અધ્યાપક શ્રી ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા

પ્રોફેસર ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા એટલે એક સાધુચરિત અધ્યાપક. મુંબઈની સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં સંસ્કૃત-ગુજરાતી વિષયના પ્રાધ્યાપક તરીકે પોતાની કારકિર્દીનો આરંભ કરનાર ઝાલા સાહેબને જીવનના અંત સુધી એ જ કોલેજમાં નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કરેલું. અલબત્ત એમને ઉચ્ચતર સ્થાન કે પદ પ્રાપ્ત થવાની વારંવાર તક મળતી હોવા છતાં તેઓ સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજના વર્ગને સ્વર્ગ સમજી ત્યાં જ રહેલા.

ગૌરીપ્રસાદ યુનીલાલ ઝાલાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૯૦૭માં જામનગર મુકામે થયો હતો. એમના પિતા જામનગરના જાણીતા વૈદ્ય હતા. ઝાલા સાહેબ મુંબઈમાં સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા અને અભ્યાસ પૂરો થતાં એ જ કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક થયેલા. વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય ઝાલા સાહેબ સમયપાલનના યુસ્ત આગ્રહી હતા. કોલેજમાં એમની હાજરી નિયમિત હોય! અધ્યાપક તરીકે

તેઓ આદર્શ ગણી શકાય. અભ્યાસનાં અને સંદર્ભનાં પુસ્તકો વાંચી તૈયારી કરી પોતાની નર્મ મર્મ શૈલીમાં વ્યાખ્યાન આપવું એમની ખાસચિત હતી. તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં એમની વિદ્વતા દેખાઈ આવતી. તેઓ કોલેજમાં અનેકવિધ સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતા.

જાલા સાહેબની સૌથી સુંદર લાક્ષણિકતા હતી-સંતોષ. સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજ નહિ જ છોડવાનો એમનો નિશ્ચય હતો. આથી ઘણી સારી તકો પણ એમણે જતી કરેલી. જાલા સાહેબ સ્પષ્ટ વક્તા હતા. સાહિત્યના વિવેચક તરીકે પણ તેમણે તટસ્થ ભૂમિકા બજાવેલી. તેમનું જીવન કર્મવીર જેવું હતું. ઈ. સ. ૧૯૭૨ના જાન્યુઆરીમાં એમનું અવસાન થયેલું.

અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ ધરાવતા શતાવધાની પંડિત ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ

પંડિત ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ એટલે એક અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ. જૈન સમાજમાં એમને ‘શતાવધાની પંડિત’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પંડિતજીની અવધાન શક્તિ આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એવી હતી. સૌ અવધાનના પ્રયોગો એમણે ઘણીવાર કર્યા હતા. એમની ગણિતશક્તિ પણ અદ્ભૂત હતી.

પંડિતજીએ વ્યવસાયે લેખનપ્રવૃત્તિ સ્વીકારી હતી. સરળ શૈલી તથા લોકપ્રિયતાને કારણે એમનાં પુસ્તકો જલદીથી ખપી જતાં અને પુનરાવૃત્તિઓ પણ થતી. પં. ધીરજલાલ ટોકરશી શાહનાં નાનાં મોટાં મળીને સાડા ત્રણસોથી વધુ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે! યુવાન વયે શરૂ કરેલી લેખન પ્રવૃત્તિ જીવનના અંત સુધી ચલાવેલી. ‘પ્રતિક્રમણ પ્રબોધ ટીકા’ એમણે લખેલું અદ્ભુત પુસ્તક છે. નમસ્કાર, મહામંત્ર, ભક્તામરસ્તોત્ર, ઋષિમંડલ સ્તોત્ર, ઉવસગ્સહરં, લોગસ સૂત્ર વગેરે પણ એમણે લખેલાં મહત્વનાં પુસ્તકો છે. ‘મહાવીર વાણી’, ‘જિનોપાસના’, ‘સામયિકવિજ્ઞાન’, ‘સિદ્ધચક્ર’, ‘જૈનધર્મનું પ્રાણી વિજ્ઞાન’, ‘નવતત્ત્વદિપીકા’ વગેરે એમના જાણીતાં પુસ્તકો છે.

પંડિતજી મંત્રવિદ્યાના પ્રખર જાણકાર હતા. એમણે મંત્રવિદ્યા વિશે ‘મંત્રવિજ્ઞાન’, ‘મંત્રચિંતામણિ’ અને ‘મંત્ર દિવાકર’ નામના ત્રણ મૂલ્યવાન ગ્રંથોમાં મંત્ર, યંત્ર અને તંત્રની ઉપાસના વિશે વિદ્વતાપૂર્ણ અને આધારભૂત માહિતી આપી છે. સરસ્વતીનો પ્રસાદ પામેલા પં. ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ એંશી વર્ષની વયે મુંબઈમાં અવસાન પામેલા.

પત્રકારત્વના ઝળહળતા સિતારા

શ્રી યજ્ઞેશભાઈ હરિહર શુક્લ

યજ્ઞેશભાઈ હરિહર શુક્લ એટલે મુંબઈના ગુજરાતી

પત્રકારત્વના ઝળહળતા સિતારા. આ પીઠ પત્રકારનો જન્મ વલસાડમાં ઈ. સ. ૧૯૧૦માં માર્ચ મહીનાની ૧૩મી તારીખે એક મધ્યમવર્ગીય કુટુંબમાં થયો હતો. આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી હોવાને કારણે કોલેજનો અભ્યાસ નહીં કરી શકેલા, પણ મુંબઈ આવ્યા બાદ સ્વ. ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈના ‘ગુજરાત’ સાપ્તાહિકમાં તેઓ જોડાયા અને સ્વ. અંબાલાલ જની પાસેથી તેમણે પત્રકારત્વની તાલીમ મેળવી. ત્યારપછી તેમણે સમગ્ર જીવન પત્રકાર તરીકે વિતાવ્યું.

પત્રકારત્વના ક્ષેત્રનો યજ્ઞેશભાઈએ અનુભવ એટલે અર્ધી સદી કરતાં વધારે સમયનો. ‘હિન્દુસ્તાન પ્રજામિત્ર’, ‘જન્મભૂમિ’, ‘વંદેમાતરમ્ અને ‘મુંબઈ સમાચાર’ એમ જુદાં જુદાં દૈનિકોમાં તેમણે વિવિધ પ્રકારની કામગીરી બજાવી. યજ્ઞેશભાઈ એક પત્રકાર રૂપે સત્યના ઉપાસક હોઈ નીડર પણ હતા. તેઓ અગાઉ પ્રગટ થયેલા ગમે તે લેખન તરત જ જુદા શબ્દોમાં, નવી શૈલીથી રજૂ કરી શકતા.

લેખક તરીકે યજ્ઞેશભાઈએ નિબંધ, વાર્તા, નવલકથા જેવા સાહિત્ય સ્વરૂપો પર કલમ ચલાવી છે. ‘તૂટેલા બંધન’, ‘ગરીબની ગૃહસ્ત્રી’, ‘જીવના સોદા’, ‘ઈર્ષ્યાની આ’, ‘ખીલતી કળી’ વગેરે એમનાં જાણીતાં પુસ્તકો છે. પત્રકારત્વ પર એમણે ‘એક પત્રકારની ઘડતર કથા’ અને ‘અર્ધી શતાબ્દિની અખબારી યાત્રા’ જેવાં મહત્વપૂર્ણ પુસ્તકો લખ્યાં છે. યજ્ઞેશભાઈ હરિહર શુક્લનું મુંબઈમાં ૭૩ વર્ષની વયે અવસાન થયું હતું.

પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી ગાયક

શ્રી ઉમેદભાઈ મણિયાર

શ્રી ઉમેદભાઈ મણિયાર મુંબઈની કર્વે કોલેજ અને એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજી વિષયના અધ્યાપક હતા. પ્રોફેસર ઉમેદભાઈ મણિયારની મુંબઈના પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી ગાયકોમાં ગણના થતી હતી. એમનાં પ્રેમગીતો સાંભળવા માટે મુંબઈનો યુવાન વર્ગ ઉમેદભાઈ પાછળ ઘેલો બન્યો હતો!

ઉમેદભાઈ એટલે કલાનો જીવ. સાહિત્ય, સંગીત કલાની ચર્ચામાં એમને ખૂબ રસ પડતો. જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં ‘ગુજરાતી કવિતા ઉપર અંગ્રેજીભાષાની અસર’ વિષય પર એક વિદ્વતાપૂર્ણ શોધ નિબંધ એમણે તૈયાર કરેલો. ગુજરાતી ભણાવતા અધ્યાપકોએ અવશ્ય વાંચવો જોઈએ.

ઉમેદભાઈને આધ્યાત્મિક જીવનમાં પણ રસ હતો. વજ્રેશ્વરી પાસે ગણેશપુરીમાં મુક્તાનંદ સ્વામી પાસેથી યોગ અને ધ્યાન શીખતા. ધ્યાનના અનુભવો વિશે તેઓ સરસ વાત કરી શકતા. એમનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અદ્ભુત હતું.

ઉમેદભાઈને વાંચનનો બેહદ શોખ હતો. આમ છતાં જીવનનાં અંતિમ ચરણમાં પોતાનાં બધાં પુસ્તકો એમણે મિત્રોને, શોખીનોને, સંસ્થાઓને ભેટ આપવાનું ચાલુ કર્યું. આ કાર્ય દ્વારા એમણે વાંચનનું મહત્વ સિદ્ધ કર્યું. વિદ્વાન, કવિતા રસિક, તત્ત્વચિંતક, એક આદર્શ અધ્યાપક, ઉત્તમ ગાયક એવા ઉમેદભાઈનું મુંબઈ ખાતે ૭૫ વર્ષની વયે અવસાન થયેલું.

અધ્યાત્મપ્રચારક મંડળના સૂત્રધાર

શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા એક ધાર્મિક વ્યક્તિ હતા. સાચી ધાર્મિકતા, નિઃસ્વાર્થ લોકસેવાની ભાવના, સ્વભાવની સરળતા, ત્યાગવૃત્તિ, સાદાઈ, નવીપેઢીનું સાંસ્કારિક ઘડતર કરવાની ધગશ, કોઈને પણ એમના પ્રત્યે માન ઉપજાવે એવી હતી!

નાની વયે વિધુર થયા બાદ તેમણે બીજાં લગ્નનો વિચાર કર્યો નહીં. નૈજિક બ્રહ્મચર્ય અને સાદા ત્યાગમય જીવન તરફ તેઓ વળી ગયા હતા. ધાર્મિક બાબતોમાં આચાર અને વિચાર બન્નેનો સમન્વય તેમણે સાધ્યો હતો. એમનું નિવૃત્તજીવન ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી સભર રહેતું. તેઓ જૈનધર્મ અને સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી હતા. ભિન્નભિન્ન સામયિકોમાં નિયમિત રીતે જૈન ધર્મકથાઓ લખતા. આ જૈન કથાઓ સરળતા અને રસિકતાને કારણે સાધારણ વાચકોને પસંદ આવતી.

‘અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રચારક મંડળી’ના તેઓ સૂત્રધાર હતા. તેમના સૌજન્યની સુવાસ એટલી બધી હતી કે ગુજરાતના કોઈપણ શહેરમાં એમની સુંદર આગતાસ્વાગતા થતી. અધ્યાત્મજીવનમાં એમણે ‘બ્રહ્મચર્ય’ અને ‘અપરિગ્રહ’ જેવાં મહાવ્રતો પર અનુભવજન્ય લેખો લખ્યા છે. મનસુખલાલ મહેતા એક એવી વ્યક્તિ હતી કે જે જીવન અને મૃત્યુની બાબતમાં સ્વસ્થ અને સમદર્શી હતી. એમણે જીવનમાં ‘કેટલું જીવ્યા?’ એના કરતાં ‘કેવું જીવ્યા?’ એ ઉક્તિ સાર્થક કરી હતી.

સાહિત્યક્ષેત્રનું સમ્માનનીય નામ

શ્રી ભૃગુરાય અંજારિયા

ભૃગુરાય અંજારિયા એટલે સાહિત્ય ક્ષેત્રનું એક સમ્માનનીય નામ. સાહિત્યનો એમણે ગહન અભ્યાસ કર્યો. એમનું ઉચ્ચારણ પણ સંમોહિત કરે એવું! ખાસ કરીને કવિ કાન્ત અને એમની કવિતા વિશે ભૃગુરાય અંજારિયાએ જે સંશોધનાત્મક લખાણ કર્યું છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અદ્વિતીય છે. પંડિતયુગના સાહિત્યનો એમનો અભ્યાસ સાહિત્યના ઈતિહાસકાર કરતાં પણ ચડિયાતો હતો.

ભૃગુરાય અંજારિયાનું વાંચન પણ વિશાળ હતું. છેલ્લામાં

છેલ્લું પુસ્તક વાંચી જવાની એમને ટેવ હતી. વ્યાકરણ અને લિપિનું પણ એમને અદ્ભૂત જ્ઞાન હતું. તેઓ છંદના અઠંગ અભ્યાસી હતા. સ્વભાવે નિખાલસ ભૃગુરાય સાદું અને સંયમી જીવન જીવતા. અંગ્રેજીના અધ્યાપક હોવા છતાં બી.એ. ગુજરાતીના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સજ્જ કરતા! સાહિત્યની ચર્ચા વખતે સમયનું પણ ભાન ભૂલી જતા. સાહિત્ય જગતની સંનિષ્ઠ, સજાગ, નીડર અને નિખાલસ પ્રતિભા એવા શ્રી ભૃગુરાય અંજારિયાનું ૬૬ વર્ષની વયે હૃદયરોગના હુમલાને કારણે મુંબઈમાં અવસાન થયેલું.

સમર્થ કેળવણીકાર અને ગૃહપતિ

મૂળશંકર મો. ભટ્ટ

મૂળશંકર મો. ભટ્ટ એટલે ભાવનગરની પ્રખ્યાત સંસ્કારસંસ્થા ‘દક્ષિણામૂર્તિ’માં નાનાભાઈ ભટ્ટ પાસે તૈયાર થયેલા એક સમર્થ કેળવણીકાર. એમનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૦૭માં થયેલો. પ્રાથમિક શિક્ષણ દક્ષિણામૂર્તિમાંથી અને પછીનું શિક્ષણ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી મેળવેલ. સંગીત વિષય સાથે સ્નાતક થયેલા મૂળશંકરભાઈએ મુંબઈની વિલેપાર્લેની રાષ્ટ્રીય શાળા, ભાવનગરમાં ‘દક્ષિણામૂર્તિ’ અને ‘ઘરશાળા’, આંબલાની ‘ગ્રામ-દક્ષિણામૂર્તિ’, સણોસરાની ‘લોકભારતી’ અને ‘લોકસેવા-મહાવિદ્યાલય’ જેવી સંસ્થાઓમાં શિક્ષક, ગૃહપતિ, અધ્યાપક કે આચાર્ય તરીકે નિષ્ઠાપૂર્વક જવાબદારી સંભાળીને અનેક વિદ્યાર્થીઓના સંસ્કાર ઘડતરમાં, જીવનચણતરમાં ઘણું મહત્ત્વનું યોગદાન આપ્યું હતું.

મૂળશંકરભાઈની વિલક્ષણતા હતી બાળમાનસ સમજવાની એમની કુદરતી શક્તિ! અજાણ્યા અપરિચિત બાળકો પ્રત્યે પણ એક માતાથી વિશેષ વાત્સલ્ય મૂળશંકરભાઈના હૃદયમાં રહેતું. એમનું બાળસાહિત્ય ખૂબ સરસ છે. ખાસ કરીને ‘સાહસિકોની સૃષ્ટિ’, ‘સાગર સમ્રાટ’, ‘પાતાળ પ્રવેશ’, ‘મહાન મુસાફરો’, ‘એશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા’, ‘ખજાનાની શોધમાં’, ‘નાનસેન’ વગેરે પુસ્તકો આજે પણ બાળકો હોંશે હોંશે વાંચતા જાય છે.

ગુજરાતને કેટલાક કેળવણીકારો મળ્યા છે એમાં મૂળશંકરભાઈનું નામ અગ્રેસર છે. ભાર વિનાનું નિરાડંબર વ્યક્તિત્વ ધરાવતા મૂળશંકરભાઈનું ઈ. સ. ૧૯૮૪માં ૭૭ વર્ષની વયે અવાસન થયું હતું.

નીડર પત્રકાર અને સંવેદનશીલ ચિંતક

શ્રી મોહનલાલ મહેતા ‘સોપાન’

મોહનલાલ મહેતા ‘સોપાન’ આપણાં એક સ્વાતંત્ર્ય સેનાની, નીડર પત્રકાર, સંસ્કારલક્ષી સારસ્વત, રાજદ્વારી સમીક્ષક અને સંવેદનશીલ ચિંતક હતા. સાહિત્યકાર તરીકે એમણે

ગાંધીયુગનો પ્રભાવ ઝીલ્યો હતો. એમની નવલકથાઓમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની ઝાંખી જોવા મળે છે. એક સાહિત્યકાર ઉપરાંત એક આદર્શ પત્રકાર તરીકે એમનામાં ગજબની સ્ફૂર્તિ હતી. એક સાથે બે દૈનિકમાં તંત્રી હોવા છતાં તેઓ ઘણાં ક્ષેત્રોમાં ધૂમી વળતા. 'જન્મભૂમિ' જેવા દૈનિકનું તંત્રીપદ સંભાળતા 'સોપાન' વિવિધ વિષયોનું વિશદ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. કોઈપણ સાંપ્રત ઘટના પર સુંદર લખાણ કરી શકવાની એમની ક્ષમતા અદ્ભુત હતી. ૭૪ વર્ષની વયે વડોદરામાં એમનું અવસાન થયું હતું.

રંભાબહેન ગાંધી

ગુજરાતી લેખિકાઓમાં રંભાબહેન ગાંધી એક વિશિષ્ટ નામ ગણી શકાય. રંભાબહેનનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના એક ગામડાંમાં થયો હતો. નાની ઉંમરે લગ્ન થયાં હોવા છતાં એમના પતિ શ્રી મનમોહનભાઈ ગાંધીના સહયોગથી રંભાબહેને ઘણો વિકાસ કર્યો હતો.

રંભાબહેન સારાં લેખિકા ઉપરાંત સારા વક્તા પણ હતાં. ખાસ કરીને રેડિયો નાટિકાના લેખન અને અભિનય બન્ને ક્ષેત્રમાં એમણે સંગીન કાર્ય કર્યું હતું. એમનો કાઠિયાવાડી લહેકો ખૂબ જાણીતો બનેલો. એમની રેડિયો નાટિકાઓમાં ઘરગથ્થુ વિષયો, રોજ-બરોજના ઘરેલુ સંવાદો, સરેરાશ મહિલા શ્રોતાઓનાં હૃદયને સ્પર્શી ગયેલાં. રંભાબહેનનું વાંચન પણ વિશાળ હતું. રંભાબહેનનાં વાંચનમાં એમના પતિએ સિહફાળો આપેલો. જીવનના અંતિમ વર્ષમાં પણ રંભાબહેને દસ પુસ્તકો પ્રગટ કરેલાં! પોતાને કેન્સર છે એમ વાતની ખબર હોવા છતાં હિમ્મતપૂર્વક, બુલંદીથી પોતાનું જીવન જીવ્યાં! મૃત્યુનો આવો આગોતરો સ્વીકાર રંભાબહેનનાં જીવનને મહાકાવ્ય જેવું બનાવી ગયો. ૭૪ વર્ષની વયે એમની જીવનલીલા સમાપ્ત થઈ ગઈ.

શ્રી અમૃતલાલ યાજ્ઞિક

આપણા શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સંસ્કાર ક્ષેત્રની મિલનસાર, મધુરભાષી વ્યક્તિ એટલે આચાર્ય શ્રી અમૃતલાલ યાજ્ઞિક. તેમનું જીવન એટલે શૂન્યમાંથી સર્જન. ગામડાંની સાધારણ સ્થિતિમાંથી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતાં જઈ એમણે પોતાનાં જીવનને આનંદ-મંગલરૂપ બનાવ્યું હતું!

યાજ્ઞિક સાહેબનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૩માં પ્રાંગણામાં થયો હતો. મેટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ વતનમાં મેળવ્યું અને શામળદાસ કોલેજમાં બી.એ.નો અભ્યાસ કર્યો હતો. પ્રખ્યાત અધ્યાપક શ્રી રવિશંકર જોશીના તેઓ પ્રિય વિદ્યાર્થી હતા. એમ.એ. કર્યા બાદ યાજ્ઞિક સાહેબ રૂઈયા કોલેજમાં અધ્યાપક થયા અને પછી મુંબઈની મીઠીબાઈ કોલેજના આચાર્ય થયા.

અધ્યાપન ક્ષેત્રે સક્રિય હોવા છતાં યાજ્ઞિક સાહેબે મહત્વપૂર્ણ લેખનકાર્ય પણ કર્યું હતું. તેમણે 'આત્મગંગોત્રીનાં પુનિત જળ', 'જળ ગંગાનાં વહેતાં નીર', 'જાગીને જોઈ તો', 'મુખડા ક્યા દેખ દર્પણ મેં', 'કુટુંબ જીવનનાં રેખાચિત્રો', 'વિદ્યાસૃષ્ટિનાં પ્રાંગણમાં' વગેરે ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકો લખેલાં છે.

સાદાઈ અને સરળતા યાજ્ઞિક સાહેબના બે આગવા ગુણ હતા. એક માણસ તરીકે તેઓ સજ્જન હતા. નિવૃત્તિ વખતે મળેલી થેલીની રકમ એમણે 'લોકભારતી, સણોસરા'ને અર્પણ કરેલી. આજીવન અધ્યાપક, લેખક, સદ્ગૃહસ્થ રહેલા અમૃતલાલ યાજ્ઞિકનું ૭૮ વર્ષની વયે મુંબઈમાં અવસાન થયેલું.

'માતૃસમાજ' સંસ્થાનાં સ્થાપક ચંચળબહેન ટી. જી. શાહ

મુંબઈની 'માતૃસમાજ' સંસ્થાના સ્થાપક, સંનિષ્ઠ કાર્યકર, સેવામૂર્તિ ચંચળબહેન ટી. જી. શાહનું નામ સમાજસેવા સંદર્ભે મોખરે આવે છે. ચંચળબહેન અને એમના પતિ શ્રી ટી.જી. શાહ. આ દંપતીએ સમાજસેવાનો જાણે કે ભેખ લીધો હતો! આ દંપતી વ્યસનમુક્તિ અને સંયમના પ્રચાર માટે ખૂબ પ્રશંસા પામેલું.

જીવનમાં ગાંધીજી અને પૂ. સંતબાલજીની અસરમાં આવેલાં ચંચળબહેને આઝાદીની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં સક્રિયભાગ લીધો હતો. ઘરે ઘરે જઈ ખાદી વેચી 'સ્વદેશી'નું મહત્ત્વ સમજાવવાનું એમણે હિમ્મતપૂર્વક કરેલું! એમનામાં ગજબનો આત્મવિશ્વાસ હતો. સ્મશાનમાં જઈ પશુઓની બલી ચડાવવાનો વિરોધ પણ ચંચળબહેને જ કરેલો! 'માતૃસમાજ' સંસ્થામાં એમણે બહેનોને ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી સમાજમાં એક નવી સુવાસ ફેલાવેલી. એમનું જીવન પણ સાદગીસભર હતું. ખાદીનાં શ્વેતવસ્ત્રો, પગમાં ચપ્પલ જ પહેરવાં, ચા કોફી ન પીવી, દૂધ ન પીવું! ઉપવાસ, આયંબિલ કરવા વગેરે કઠિન વ્રતોનું પાલન કરવા છતાં ચંચળબહેને સમાજસેવા માટે પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું હતું. ચંચળબહેન ટી. જી. શાહનું ૯૨ વર્ષની વયે મુંબઈ ખાતે અવસાન થયેલું.

ભારતીય ટેસ્ટ ક્રિકેટમાં આગવું નામ ધરાવનાર

શ્રી વિજય મરચન્ટ

ભારતીય ટેસ્ટ ક્રિકેટના ઇતિહાસમાં એક આગવું નામ છે વિજય મરચન્ટ. ક્રિકેટના ક્ષેત્રે નિવૃત્ત થયા પછી વિજયભાઈએ મુંબઈમાં માનવતાનું સેવાનું કાર્ય વેગથી ઉપાડેલું. ગર્ભશ્રીમંત, સુખી, તેજસ્વી વિજયભાઈએ ગરીબલોકોનાં દુઃખમાં સાચા દિલથી રસ લઈ કંઈક કરી છૂટવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

ક્રિકેટના ખેલાડી તરીકે વિજય મરચન્ટની પ્રતિભા અને

પ્રતિષ્ઠા અને ખી હતી. ખેલદિલ અને સિદ્ધાંતવાદી હતા. ‘લેગકટ’ નામનો સ્ટ્રોક આજે પણ એમની ઓળખ છે. ક્રિકેટમાંથી નિવૃત્તિ લીધા બાદ એમણે સમાજસેવા શરૂ કરેલી. ‘વિજયભાઈ નેશનલ એસોસિયેશન ફોર બ્લાઈન્ડ’ નામની સંસ્થાના પ્રમુખ હતા. અંધ અને અપંગ લોકોને આર્થિક રીતે પગભર બનાવવા માટે સ્ટોલ, ટેલિફોન બુથ, સીવવાના સંચા, વગેરે આપવાની યોજનાઓ વારંવાર કરતા રહેતા. એક મિશનરીની ઢબે તેઓ આ કાર્ય કરતા. ગરીબો માટેની વિવિધ યોજનાઓ વિશે વિજયભાઈ હંમેશા સક્રિય રહેતા. ક્રિકેટની રમતનો આ મહાન માણસ પોતાના જીવનની ફિલસૂફીને આ રીતે વ્યક્ત કરતો :

“ક્રિકેટ એ જો મારા જીવનની પહેલી ઈનિંગ છે, તો સમાજ સેવા એ બીજી ઈનિંગ છે. ઉપરવાળો છેલ્લો બોલ નાખશે એટલે આપણે આઉટ થઈ જઈશું.”

ઈ. સ. ૧૯૮૭ની ૨૭મી ઓક્ટોબરે આ મહાન વ્યક્તિનું દુઃખદ અવસાન થયેલું.

શિવાનંદ મિશન હોસ્પિટલના સૂત્રધાર

ડો. શિવાનંદ અધ્વર્યુ

સમગ્ર રાષ્ટ્ર જેમને માટે ગૌરવ અનુભવી શકે એવી એક મહાન વિભૂતિ એટલે ડો. શિવાનંદ અધ્વર્યુ (પૂ. સ્વામી યાજ્ઞવલ્ક્યાનંદજી). સૌરાષ્ટ્રમાં વીરનગરની શિવાનંદ મિશન હોસ્પિટલના સૂત્રધાર, નેત્રયજ્ઞો દ્વારા આંખનાં ત્રણ લાખથી વધુ ઓપરેશન મફત કરનાર, વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓના સંયોજક, કુશળ વહીવટકર્તા, મહાન યોગસાધક, સંત સમાન ડો. શિવાનંદ અધ્વર્યુ આપણા સમાજ માટે અકલ્પનીય સેવા કરી ગયા છે !

ડો. શિવાનંદ અધ્વર્યુનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૦૬ના ડિસેમ્બરની ૧૮મી તારીખે પોતાના મોસાળમાં સૌરાષ્ટ્રના ગોંડલ પાસેના અનીડા ગામમાં થયો હતો. એમનું જન્મનામ ભાનુશંકર ગૌરીશંકર અધ્વર્યુ હતું. માતાનું નામ પાર્વતીબહેન હતું. મેટ્રિક પસાર થયા પછી તેમણે વિજ્ઞાન શાખામાં કેળવણી લઈ એલ.સી.પી.એસ. પરીક્ષા પ્રથમ નંબરે પાસ કરી સરકારી ખાતામાં દાકતર તરીકે જોડાયા હતા. ઈ. સ. ૧૯૪૦માં એમ.બી.બી.એસ. થઈ આંખના ડોક્ટરનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

મહાત્મા ગાંધીની દાંડીયાત્રા જોઈ પ્રભાવિત થયેલા ભાનુશંકરમાં દેશની આઝાદી અને ગરીબો માટે કશુંક કરી છૂટવાની દૃઢ ભાવના જાગૃત થઈ હતી. પૂ. સંતબાલજીના સંપર્કમાં આવ્યા પછી એમણે નેત્રયજ્ઞનું આયોજન કર્યું. આ આયોજનથી કેટલાયે દર્દીઓને લાભ થયો. સમાજના આગેવાનોની, ધનિક વેપારીઓની

તથા બીજા કેટલાયની કરુણાભરી નજર ગરીબો પ્રત્યે વળી અને નેત્રયજ્ઞોનો પ્રચાર થયો. એ જમાનામાં આંખના મુખ્ય સર્જન તરીકે એમને સ્થાન મળેલું. અંગ્રેજોના સમયમાં આવું બહુમાન એક ભારતીય નાગરિકને પહેલીવાર મળેલું!

આઝાદી પછી ગાંધીજીના ગ્રામસેવાના કાર્યમાંથી પ્રેરણા લઈ સમાજસેવા કરવા ઉત્સુક વીરચંદ પાનાચંદ શાહનો સંપર્ક શ્રી અધ્વર્યુ સાહેબ સાથે થયો. એમની જુગલબંધીથી સમાજસેવાની આ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ નેત્રયજ્ઞરૂપે આકાર લેવા માંડી. ડો. શિવાનંદ અધ્વર્યુએ પૂ. સ્વામી શિવાનંદ સરસ્વતી પાસેથી દીક્ષા લઈ લોકસેવાને બલવત્તર બનાવી. ‘દિવ્ય જીવન સંઘની’ પ્રવૃત્તિ પણ શરૂ કરી. વીરનગરની શિવાનંદ મિશન હોસ્પિટલ દ્વારા ડો. અધ્વર્યુએ ચાર દાયકામાં પોતાની સેવાનો દેશવિદેશમાં ડંકો વગાડી દીધો! વીરનગરની હોસ્પિટલમાં એમણે મોતિયાનાં ત્રણ લાખથી વધુ ઓપરેશન કર્યાં હતાં! ‘બાપુજી’ નામથી સૌ જેમને બોલાવતા એવા ડો. શિવાનંદ અધ્વર્યુએ સમાજસેવાની એટલી બધી પ્રવૃત્તિઓ કરી છે કે એની યાદી કરવી પણ કદાચ અશક્ય બને. તેઓ સાચા અર્થમાં એક કર્મયોગી હતા. દીક્ષા લીધા બાદ યોગક્ષેત્રે પણ એમણે ગહન અભ્યાસ કરેલો. પોતાના ગુરુ સ્વામી શિવાનંદ સરસ્વતીના નામથી જ પ્રખ્યાત એવી આ વિશ્વવિભૂતિ ‘નેત્રયજ્ઞ’ અને ‘દિવ્ય જીવન સંઘ’ નામથી હંમેશા અમર રહેશે.

હીરાબહેન પાઠક

શ્રીમતી હીરાબહેન પાઠક ગુજરાતી સાહિત્યનું એક બહુ જાણીતું નામ છે. હીરાબહેનનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૭માં મુંબઈમાં થયો હતો. એમના પિતા શ્રી કલ્યાણરાય મહેતા યુસ્ત ગાંધીવાદી હતા. હીરાબહેને મેટ્રિક થયા પછી મુંબઈની એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરેલો. પોતાના શોધ નિબંધના ગાઈડ અને પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક સાથે હીરાબહેને સ્નેહલગ્ન કરેલાં. પાઠક સાહેબનાં અવસાન પછી હીરાબહેને ‘પરલોકે પત્ર’ શીર્ષકથી પાઠક સાહેબને સંબોધીને વનવેલી છંદમાં કવિતા રૂપે પત્રો લખવા શરૂ કર્યાં હતા. એમની આ રચના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધ્યાનાકર્ષક બની રહેલ. કવિતા, વિવેચન લેખો, સંશોધન જેવી લેખન પ્રવૃત્તિ દ્વારા એમણે રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક, નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક, ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક વગેરે પ્રામ કર્યાં હતાં.

એક અધ્યાપક તરીકે પણ હીરાબહેને મોલા ભર્યુ સ્થાન મેળવ્યું હતું, પણ એમનું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય એ ગણી શકાય કે, એમણે પાઠક સાહેબના નામની રકમમાંથી પુસ્તક પ્રકાશન, સાહિત્ય, સાહિત્યકારોને સહાય જેવી પ્રવૃત્તિ ચલાવી! ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને પણ એમણે માતબર રકમનું દાન આપ્યું હતું.

સાહિત્યક્ષેત્રે એમનું ઉચ્ચસ્થાન હતું. કારણ કે, ‘ગૌરવ પુરસ્કાર’ આપવા માટે મનુભાઈ પંચોળી, યશવંત શુક્લ જેવા મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારો મુંબઈની હોસ્પિટલ સુધી પહોંચ્યા હતા, જ્યાં હીરાબહેન પથારીવશ હતા! એક સ્ત્રીની સંવેદનાને શબ્દસ્થ કરતી આ લેખિકાનું ઇ. સ. ૧૯૯૫માં ૯૮ વર્ષની વયે મુંબઈમાં અવસાન થયું હતું.

ગુજરાત અને ભારતનું વિરલ વ્યક્તિત્વ હંસાબહેન મહેતા

હંસાબહેન જીવરાજ મહેતા એટલે ગુજરાત અને ભારતનું એક વિરલ વ્યક્તિત્વ. હંસાબહેન એટલે એક જાજવલ્યમાન નારી. વડોદરાના દીવાન સર મનુભાઈ મહેતાનાં પુત્રી હંસાબહેન મહેતા. એમ. એ. થનાર પ્રથમ મહિલા હતાં. હંસાબહેનનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૯૭માં સુરતમાં વડનાગરા જ્ઞાતિમાં ત્રીજી જુલાઈએ થયો હતો. નાનપણથી જ તેજસ્વી હંસાબહેને અસંખ્ય ઇનામો જીત્યાં હતાં. કોલેજમાં સંસ્કૃત અને ઈંગ્લીશ ભાષાના વિષયમાં રસ ધરાવતાં હંસાબહેને ફિલોસોફી સાથે બી.એ. થયાં હતાં. યુવાવયે જ ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા જઈ ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી ચૂકેલા હંસાબહેને જીનીવા અને સાનફ્રાન્સીસ્કો ખાતે ઈન્ટરનેશનલ વીમેન્સ કોન્ફરન્સ તથા આંતરરાષ્ટ્રીય કેળવણી પરિષદમાં પણ ભાગ લીધો હતો! હંસાબહેને એ વખતના રૂઢીચુસ્ત સમાજમાં બળભળાટ મચાવે એવો ક્રાંતિકારી નિર્ણય લઈ ડો. જીવરાજ મહેતા સાથે આંતરજ્ઞાતિથી લગ્ન કરેલા!

હંસાબહેને પોતાના જાહેર જીવનમાં ખૂબ જ માનભર્યું સ્થાન મેળવ્યું હતું. મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર હતાં. એ ઉપરાંત લેડી તાતાએ ‘ધ નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ વિમેન્સ ઈન ઈન્ડિયા’ના તંત્રી તરીકે હંસાબહેનની નિયુક્તિ કરેલી. હંસાબહેન ઇ. સ. ૧૯૩૪માં મુંબઈ કોંગ્રેસ સમિતિના અધ્યક્ષ બન્યાં હતાં. મુંબઈની ધારાસભાની ચૂંટણીમાં ચૂંટાઈને ખેર સાહેબના પ્રધાનમંડળમાં તેઓ શિક્ષણખાતાના નાયબ પ્રધાન થયાં હતાં. ભારતને આઝાદી મળી ત્યારે ૧૯૪૭ની પંદરમી ઓગષ્ટે સ્વાતંત્ર્ય પર્વની ઊજવણી વખતે ભારતની મહિલાઓ વતી રાષ્ટ્રને રાષ્ટ્રધ્વજ અર્પણ કરવાનું સદ્ભાગ્ય પણ એમને જ મળેલું. બંધારણ સભાના પણ તેઓ સભ્ય હતા. આમ હંસાબહેને દેશ અને દુનિયામાં પોતાની બુદ્ધિપ્રતિભાથી પોતાનું આગવું સ્થાન બનાવ્યું હતું.

હંસાબહેન એક લેખિકા રૂપે ‘બાળવાર્તાવલિ’, ‘અરૂણનું અદ્ભૂત સ્વપ્ન’, ‘ત્રણ નાટકો’, ‘હિમાલય સ્વરૂપ અને બીજાં નાટકો’ જેવી મૌલિક કૃતિઓ રચી હતી. તદુપરાંત શેક્સપીયરનાં નાટકો ‘હેમ્લેટ’ અને ‘મરચન્ટ ઓફ વેનીસ’ તથા ‘રામાયણ’નો

અનુવાદ પણ કરેલો. શિક્ષણ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રે જે મહત્વની કામગીરી બજાવી તેની કદરરૂપે અલાહાબાદ યુનિવર્સિટીએ અને મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીએ તેમને ડી. લીટની માનદ્ પદવી આપી હતી. ભારત સરકારે તેમને ઇ. સ. ૧૯૫૯માં ‘પદ્મભૂષણ’નો ઈલકાબ આપ્યો હતો. પોતાના જીવનમાં અસંખ્ય સિદ્ધિઓ મેળવી ચૂકેલા હંસાબહેનનું ઇ. સ. ૧૯૯૫માં ૯૮ વર્ષની વયે અવસાન થયું હતું.

પ્રજાતા આદર્શ સેવક શ્રી કે. પી. શાહ

શ્રી કે. પી. શાહ જામનગરના પીઠ રાજકીય નેતા અને સમાજસેવક હતા. એમનું પૂરું નામ શ્રી કાંતિલાલ પી. શાહ હતું. તેમનો જન્મ લીંબડીમાં થયો હતો. ત્યારે તેમની કૌટુંબિક આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હતી છતાં તેઓ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ લીંબડીમાં લઈ ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ગ્રેજ્યુએટ થયા હતા. વ્યવસાય માટે જામનગર આવીને રહેલા કે. પી. શાહે પછી કાયમ માટે જામનગરને જ પોતાનું વતન બનાવેલું. જામનગરમાં જઈને વસવાટ કર્યા પછી આર્થિક દૃષ્ટિએ નિશ્ચિત બનતાં કે.પી. શાહે જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય ભાગ લેવાનું નક્કી કર્યું હતું. વહીવટી સૂત્રને કારણે જામનગર પાલિકાના તેઓ પ્રમુખ પણ બનેલા. ગુજરાત સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ નિગમના અધ્યક્ષ પણ બનેલા. ગુજરાતની બસ સેવાને દૂર દૂરના ગામડાંઓ સુધી પહોંચતી કરવામાં કે.પી. શાહનો સિલકાળો છે. રાજ્યમાં ફાઈનાન્સ કોર્પોરેશન તથા ટેક્સટાઈલ કોર્પોરેશનના અધ્યક્ષ તરીકે પણ તેમણે સંગીન સેવાઓ આપી હતી.

ઇ. સ. ૧૯૭૨માં સૌરાષ્ટ્રના પ્રોળ-જોડિયા વિભાગમાંથી કોંગ્રેસના સભ્ય તરીકે વિધાનસભાની ચૂંટણી જીતીને ધારાસભ્ય બનેલા કે.પી. શાહ રાજકારણના એક પીઠ અગ્રણી કાર્યકર્તા તરીકે સ્થાન મેળવી લોકપ્રિય નેતા બનેલા. છતાં સિત્તેર વર્ષની વયે અચાનક રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ લઈ લીધી હતી! જીવનનાં શેષ વર્ષો લોકસેવાનાં સંગીન અને સક્રિય કાર્યો કરવામાં એમણે ગાળ્યાં હતાં. પોતાની સેવા દ્વારા પ્રજાના આદર્શ બની ચૂકેલા કે.પી. શાહે પોતાનાં ‘કે.પી. શાહ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ’ તરફથી નેત્ર યજ્ઞો, સર્વરોગ નિદાન યજ્ઞો, વૃદ્ધાશ્રમો, આયુર્વેદ સંશોધન કેન્દ્રો, કોમર્સ કોલેજ, દેરાસર, ઉપાશ્રય દ્વારા વિવિધ સેવા કરેલી. ‘આત્મદર્શન’ નામની એક પુસ્તિકામાં એમનું મૌલિક ચિંતન જોવા મળે છે. માનવતાનો ગુણ ધરાવતા કે.પી. શાહ ગરીબો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખતા. જામનગર જીલ્લાની આ લોકપ્રિય વ્યક્તિનું ૮૬ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૯૯૨ના ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદ ખાતે દુઃખદ અવસાન થયેલું.

જૈન સાહિત્ય સંશોધનના ક્ષેત્રની વિરલ વિભૂતી પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

સ્વ. પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એટલે જૈન સાહિત્ય-સંશોધનના ક્ષેત્રે વીસમી સદીમાં થઈ ગયેલી એક વિરલ વિભૂતિ. જેમણે કોલેજ કે યુનિવર્સિટીની કક્ષાએ પ્રાકૃત અર્ધમાગધી વિષય નહોતો લીધો છતાં કોલેજ અને યુનિવર્સિટીની કક્ષાએ એ વિષયોનું અધ્યાપન કાર્ય કર્યું હતું. તેઓ પી.એચ.ડી. થયા નહોતા છતાં પી.એચ.ડી. વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શક બન્યા હતા. અને ડી. લીટની ડિગ્રી માટે નિર્ણાયક બન્યા હતા. તેમણે સીત્તેરથી વધુ ગ્રંથો અને એક હજારથી વધુ લેખો લખ્યા હતા. તેમણે પ્રાકૃત-અર્ધમાગધીમાં ગહન અભ્યાસ કર્યો હતો. આવા પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાનો જન્મ ૨૮મી જુલાઈ ૧૮૯૪ના રોજ સુરતમાં થયો હતો. હીરાલાલભાઈ અભ્યાસમાં પાવરધા હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૮માં ગણિતના વિષય સાથે હીરાલાલભાઈ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એ. થયા હતા. એ સમયમાં ગણિતનો વિષય અધરો અને અરસિક ગણાતો આથી અધ્યાપક બન્યા પછી પણ હીરાલાલભાઈએ ગણિત વિષયમાંથી પ્રાકૃત વિષય તરફ ગતિ કરી. એમણે **Jain Mathematics** વિષય પર સંશોધન કર્યું હતું. ભાંડારકર પ્રાચ્ય વિદ્યા સંશોધન મંદિરમાં એમણે જૈનધર્મની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતીમાં લખાયેલી આશરે સાડાત્રણ હજાર હસ્તપ્રતોનું સૂચિપત્ર તૈયાર કર્યું હતું. પ્રાકૃતમાં લખવું કે બોલવું એમને માટે સરળ વાત હતી. એમણે ‘ખઈય (પ્રાકૃત) ભાષા અને સાહિત્ય’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. એમણે સુરતની એમ.ટી.બી. કોલેજમાં પ્રાકૃત-અર્ધમાગધી વિષયના અધ્યાપક તરીકે પણ કાર્ય કર્યું હતું. પ્રો. હીરાલાલ કાપડિયા એક સમર્થ સંશોધક હતા. ‘યશોદોહન’, ‘વિનય સૌરભ’, ‘જ્ઞાતપુત્ર શ્રમણ ભગવાન મહાવીર’ જેવા ગ્રંથોમાં જૈનધર્મ સાહિત્યની સંશોધના કરી છે. તેમણે ‘જૈનસંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ પણ લખેલો છે. અભ્યાસુ સંશોધક, મર્મજ કવિ પ્રો. હીરાલાલ કાપડિયાનું ઈ. સ. ૧૯૭૯માં મૃત્યુ થયેલું.

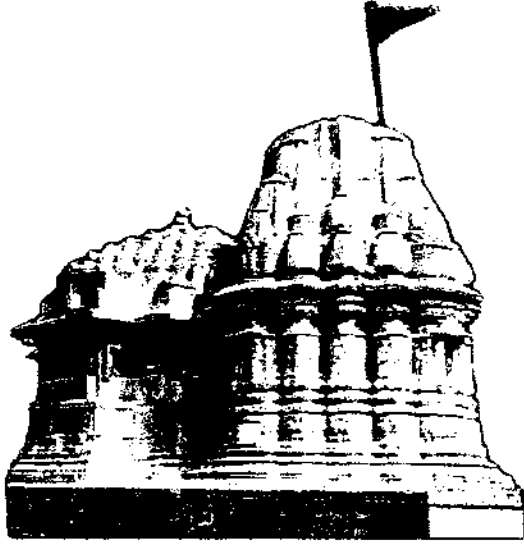
માન ઉપજે એવા મૂકસેવક

માનભાઈ ભટ્ટ

સમગ્ર રાષ્ટ્રને જેના પર માન ઉપજે એવા મૂકસેવક માનભાઈ ભટ્ટ ભાવનગરની સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થા ‘શિશુવિહાર’ના સ્વપ્રદેષ્ટા, સર્જક અને સંવર્ધક હતા. ફાજલ માનવશક્તિનો ઉપયોગ કરી કશુંક સામૂહિક રચનાત્મક કાર્ય કેવી રીતે કરી શકાય એની આગવી સૂઝ, વિચારશક્તિ, ધગશ અને તમન્ના સાથે પરિણામલક્ષી વ્યવસ્થિત કાર્ય ઓછામાં ઓછા ખર્ચે કરવાની

અનોખી આવડતને લીધે માનભાઈએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન ભાવનગરમાં લોકસેવાની સરિતા વહેતી કરી હતી. માનભાઈ છ દાયકાથી અધિક સમય પોતાના અને સાથીદારોના સક્રિય સેવાકાર્યોથી ભાવનગરના જનજીવન ઉપર છવાઈ ગયા હતા. એમણે આરંભેલી ‘શિશુવિહાર’ની પ્રવૃત્તિમાં તે સમયે બાળક તરીકે જોડાનારનાં સંતાનોનાં સંતાનો અત્યારે શિશુવિહારમાં ખેલી રહ્યાં છે. ત્રણ પેઢીના સંસ્કાર ઘડતરનું અનોખું કાર્ય કરવાનો યશ માનભાઈના ફાળે જાય છે. પદ, પ્રતિષ્ઠા કે માન સન્માનથી દૂર રહેનારા, એક સામાન્ય નાગરિકની જેમ સાદું, નિર્મળ અને નિર્ભય જીવન જીવવામાં માનનારા માનભાઈ વિવિધલક્ષી પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતા હતા. મહાત્મા ગાંધીના જીવનનો પ્રભાવ એમના પર હતો. હંમેશા ખાદીની ચક્રી અને બાંડિયું પહેરી સાયકલ દ્વારા લોકસેવા માટે જવાનો એમનો કાયમી ઉપક્રમ રહેતો.

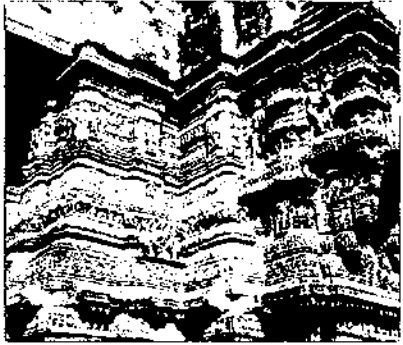
માનભાઈનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૮ના ઓગષ્ટની ૨૮મી તારીખે તળાજામાં થયો હતો. એમના પિતા નરભેશંકર ભટ્ટ રાજ્યની નોકરીમાં ફોજદારની નોકરી કરતા. એમની માતાનું નામ માણેકબા. કિશોરાવસ્થા સુધીમાં માતાપિતાની છત્રછાયા ગુમાવેલી. ખૂબ જ સંઘર્ષ કરી પોતાની કારકિર્દી ઘડી હતી. બંદરની નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ મેળવ્યા પછી ઈ. સ. ૧૯૩૯માં એમણે બાળકોનાં વ્યાયામ-રમતો માટે ‘શિશુવિહાર’ની સ્થાપના કરી. બાળકોને રમતા જોવા એમની પ્રિય પ્રવૃત્તિ હતી. બાળકોની સ્વચ્છતાનો એમણે ખૂબ જ ખ્યાલ રાખેલો. બાળવિકાસ માટેની તેમની પ્રવૃત્તિ અદ્વિતીય હતી. લોકમતને જાગૃત કરવા માટે માનભાઈ પાસે પોતાની વૈયક્તિક લાક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ હતી. ‘યુવાનીમાં રક્તદાન, મૃત્યુબાદ ચક્ષુદાન, દેહદાન, જેવાં સુવાક્યો એમણે વહેતા મૂકેલાં. શિશુવિહારમાં માનભાઈએ વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્ય-ઘડતર માટે રાત્રિ શિબિરોનું આયોજન કર્યું. ત્યારપછી શ્રમમંદિર, ટેકનિકલ વર્ગો, વ્યાયામ શાળા, સ્કાઉટ અને ગાઈડ, પુસ્તકાલય, વાચનાલય, બાળમંદિર, વિનયમંદિર, મહિલામંડળ, ચિત્રકળા અને સંગીતના વર્ગો, અભિનયકળાના વર્ગો, ‘દિવ્યજીવન સંઘ’ની પ્રવૃત્તિઓ, પ્રાથમિક સારવારના વર્ગો વગેરે વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ આરંભ કરી એનું સંચાલન કર્યું. બ્લડ બેંક, દાઝેલા લોકો માટેનો અલાયદો ‘બર્ન્સ વોર્ડ’, ‘ચક્ષુદાન’, દેહદાન, શબવાહિની વગેરે બીજી પણ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ કરાવી અને અન્ય સંસ્થાઓને તે સોંપી દીધી. માનભાઈએ પોતાના જીવનને એક મિશન બનાવ્યું. એક સંસ્થા કરે એટલું એમણે એકલે હાથે કર્યું. અનેકનાં જીવન એમણે ઉજ્જવળ બનાવ્યાં. એમણે ગુજરાતને, સમગ્ર રાષ્ટ્રને વધુ ઓજસ્વી બનાવ્યું. રાષ્ટ્રના પનોતા પુત્ર એવા માનભાઈ ભટ્ટનું તા. ૨-૧-૨૦૦૧ના રોજ ૯૪ વર્ષની વયે અવસાન થયેલું.

હરિસિદ્ધ માતાનું જૂનું મંદિર (બિયાણી)

હઠીભાઈની વાડીનાં દેરાસરનો આગલોભાગ
(અમદાવાદ)

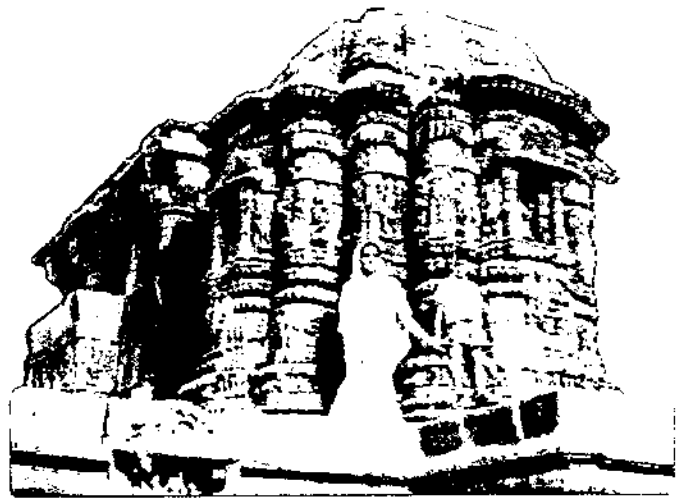

મહાડાળી મંદિરવાળો ભાગ (ડભોઈ)

ગુજરાતમાં સોમપુરા શિલ્પીઓએ
કંડારેલી અદ્ભુત કલાકારીગરી
ભારતીય શિલ્પ રચાપતંચના ક્ષેત્રે
અમર બની રહેશે.

હવામહેલ જરૂનો (વઢ્વાણ)

શ્રી સામ્બ લક્ષ્મણાનું મંદિર - બીજપુર-બરડીયા

આદર્શ મૂલ્યોના પ્રવર્તનકારો

—ડૉ. રસેશભાઈ જમીનદાર

જેમ પ્રત્યેક સદીના સમયકાળમાં ધરતીની ધૂળમાંથી સુવર્ણકણો શોધતા ધૂળધોયાઓ મળ્યા છે તેમ ગુજરાતની આ ભૂમિમાં ભવ્ય અને ઉદાત્ત પ્રેરણાનાં પિયુષ ધરબાધેલાં છે. જ્યાં શૌર્ય, ભક્તિ, પ્રેમ ભરપૂર રીતે પાંગર્યાં છે. એ સંસ્કાર કેડીનું તથા ભાવનાના એ ધુધવતા સાગરનું આ લેખમાળામાં દર્શન થાય છે.

જેનામાં 'સ્વ'ના સ્થાને 'સર્વ'ના સુખની કામના કિલ્લોલતી હતી, જેમનાં અંતરમાં સ્વાર્થના સ્થાને પરમાર્થની પ્રતિષ્ઠાએ ધર કર્યું હતું તેવા નરપુંગવોનાં તપ, ત્યાગ અને પ્રભાવક પ્રતિભાથી જ આપણો આજનો સંસ્કારવૈભવ હર્યોભર્યો લાગે છે. તેમના ગુણવૈભવનો આસ્વાદ જ આપણને શીતળતા અને સંતોષ આપી શકે તેમ છે.

મહાન દેશભક્ત-ક્રાંતિકારી પંડ્યાજી, વિદ્યાના પરમઉપાસક ર.ના. મહેતા કે અન્વેષણના આચાર્ય હરિ-વલ્લભ ભાયાણી ભલે કાળની ગોદમાં વિલીન થઈ ગયા પણ તેમણે કરેલાં કાર્યો નિરંતર ચાંદનીની માફક ચમકી રહ્યાં છે. અને એ કાર્યો જ તેઓની સ્વપ્રસિદ્ધિઓની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેમની ચિંતનયાત્રા આપણને નવો રાહ ચીંધે છે.

આ લેખમાળાના અન્ય પાત્રોમાં વિમલભાઈ શાહ અને વજુભાઈ દવે જેવા પુરુષોએ ગુજરાતની ગરિમાને ખરેખર ચાર ચાંદ લગાડ્યા હતા. તેમના જીવનમાં આપણને વિલક્ષણ બુદ્ધિ પ્રજ્ઞાનો, અપ્રતિમ પુરુષાર્થનો અને જાજરમાન પ્રતિભાનો ત્રિવેણી સંગમ જોવા મળે છે. આ લેખમાળાનાં પાત્રો ખરેખર તો આદર્શો અને નૈતિક મૂલ્યોના પ્રવર્તનકારો હતા. આવા પ્રતાપી વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવનાર ડૉ. રસેશભાઈ જમીનદાર શિક્ષણજગતમાં આદરણીય માનપાન પામ્યા છે. ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિના જ્ઞાતા છે. લાંબા સમય સુધી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ઈતિહાસ અને સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ હતા. ભારતની અનેક યુનિવર્સિટીઓમાં તેમની સેવા નોંધપાત્ર બની છે. ઈતિહાસની વિભાવના અને ઈતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન એ ડૉ. જમીનદારનાં મુખ્ય કાર્યક્ષેત્રો છે. આ પરત્વેનું એમનું ચિંતન અને તેમનું લેખન પ્રદાન ધ્યાનાર્હ ગણાય છે. ભારતમાં દક્ષિણ વિદ્યાના ક્ષેત્રે થયેલાં ચિંતનના વિકાસ સબબ એમનો અભ્યાસ પ્રશંસાર્હ છે અને તેથીસ્તો તેમના પ્રયાસોને કારણે ભારતીય યુનિવર્સિટી જગતમાં સહુ પ્રથમ વખત ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગના અંતર્ગત દક્ષિણ વિદ્યાના પૂર્ણકક્ષાના વિવિધ સ્તરના અભ્યાસક્રમો એસીના દાયકાથી અમલી બનાવ્યા. અને ગુજરાત રાજ્ય અભિલેખાગાર ખાતાના લગભગ ચાલીસેક કાર્યકર્તાઓને એમના માર્ગદર્શન હેઠળ સુગ્રથિત તાલીમ સંપ્રાપ્ત થઈ શકી છે. સ્થળનામોના અભ્યાસ પરત્વે એમનું અન્વેષણ ગણનાપાત્ર હોઈ માયસોર સ્થિત 'પ્લેસનેન્સ સોસાયટી ઓફ ઈન્ડિયા'ની કાર્યવાહક સભાના સભ્ય તરીકે ઈ. સ. ૧૯૮૦ના દાયકા પર્યન્ત સેવાઓ આપી છે. આઝાદીની લડત અંગેના એમનાં લખાણો પ્રશંસનીય ગણાયાં છે. 'યક્ષપ્રશ્ન આર્યોનો-ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ'નામનો આશરે ૬૦ પૃષ્ઠનો મોનોગ્રાફ પ્રકારનો લેખ 'સંબોધિ'માં અને 'બાબુરી સામ્રાજ્ય અને સાંસ્કૃતિક ગતિવિધિ' વિશેનો લેખ 'ફાર્બસ ત્રિમાસિક'માં તથા 'ભારતીય વિદ્યા : વિશ્લેષણ અને વિભાવના' વિશેનો લેખ 'સ્વાધ્યાય'માં પ્રગટ થયેલ છે તેને શિક્ષણ જગતે સુંદર આવકાર આપ્યો છે.

—સંપાદક

ગાંધીવાદી 'ક્રાંતિવીર પંડ્યાજી'

સ્વ. મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા

ભારતની આઝાદીના યજ્ઞમાં અનેક નામી તથા અનામી

૫. પ્ર. ૭૩

દેશભક્તોએ પોતાના કાર્યરત જીવનની આહુતિ અર્પી હતી. આઝાદીની લડતનો ઈતિહાસ અવલોકતાં આવાં અનેક ઉદાહરણો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા એક અનામી ક્રાંતિવીર (અહિંસક વિપ્લવી) 'પંડ્યાજી'ના હુલામણા નામથી જાણીતા મોહનલાલ

કામેશ્વર પંડ્યાના જીવનકાર્યની ઝાંખી મેળવીએ.

ખેડા જિલ્લાના કપડવંજ તાલુકાના કઠલાલ ગામે વાળદરા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં ઈ. સ. ૧૮૭૨ના જૂનની ૨૧મીએ એમનો જન્મ થયો હતો. પ્રારંભિક શિક્ષણ એમણે કઠલાલમાં જ મેળવ્યું હતું અને મેટ્રિકની પરીક્ષા નડિયાદની સરકારી માધ્યમિક શાળામાંથી પાસ કરી હતી. ઉચ્ચ શિક્ષણ તેમણે વડોદરામાં લીધું હતું અને ખેતીવાડીનો ડિપ્લોમા મેળવ્યો.

જીવનકાર્યનો આરંભ પંડ્યાજીએ ગુજરાતીભાષાના વિકાસ અને પ્રચારથી કર્યો:- એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બસે સ્થાપેલી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મદદનીશ મંત્રી તરીકે છ માસ સુધી સેવા આપીને આ જવાબદારી દરમ્યાન તેમણે 'ઢોરનું ખાતર' નામનું પુસ્તક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને લખી આપ્યું. આમ તેમણે એક કાંકરે બે પક્ષી માર્યાં.

પરંતુ પંડ્યાજીનો રસનો વિષય તો ખેતીવાડીનો હતો. આથી તેઓ ઈ. સ. ૧૯૦૨માં ગોંડલ રાજ્યના ખેતીવાડી ખાતામાં જોડાયા અને સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે જવાબદારી ત્રણ વર્ષ સુધી એવી સફળતાથી સંભાળી કે એમનાં જ્ઞાન અને કાર્યની સુવાસ વડોદરા રાજ્યના નરેશ સયાજીરાવ સુધી પહોંચી. સયાજીરાવ ગાયકવાડ પંડ્યાજીને ગોંડલથી વડોદરા ખેંચી ગયા, જ્યાં તેમણે રાજ્યના ખેતીવાડી ખાતાના નિયામક તરીકે ઈ. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૧ સુધી કામગીરી બજાવી.

ઈ. સ. ૧૯૧૧ થી ૧૯૧૫ તેઓ ભૂગર્ભમાં રહી અંગ્રેજો સામે લડ્યા. અને પ્રજાને સંગઠિત કરી, અંગ્રેજો સામે લડવા પ્રેરી. ભૂગર્ભ વાસ દરમ્યાન એમણે 'કર્મવીર ગાંધી' અને 'ગોખલે' ભાગ ૧-૨ એમ ત્રણ પુસ્તકો લખ્યાં, જે બ્રિટીશ સરકારે જપ્ત કરી લીધેલાં, પરંતુ આ પુસ્તકોના આલેખને એમનાંમાં અહિંસાની ભાવના રેડી.

પંડ્યાજી ક્રાંતિકારી રહેવા સર્જાયા ન હતા. તેમનું ધ્યેય તો દેશભક્તિનું હતું. આ માટે જે સમયે જે સાધન ઉપયોગી જણાયું તેનો તેમણે સફળ રીતે વિનિયોગ કર્યો. અને એટલે જ ક્રાંતિકારી પંડ્યાજી ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ગાંધીજીનાં સંપર્કમાં આવતાં અહિંસક સૈનિક બની ગયા. અને ઈ. સ. ૧૯૩૫ના મે ની ૧૪મી એ અવસાન પામ્યા ત્યાં સુધી તેમણે અહિંસક દેશસેવક તરીકે દેશસેવા કરી.

ગાંધીજી આફ્રિકાથી પાછા ફર્યા બાદ દેશની આઝાદીની લડત વધુ ચેતનવંતી બની. 'ચંપારણ્યના સત્યાગ્રહ' પછી લોકોમાં હિંમતનો સંચાર થયો. અહિંસાની ભાવના પ્રબળ બની. પંડ્યાજી ગાંધીજીની અસર નીચે આવ્યા અને પોતાનું શેષજીવન ગાંધીજીને સમર્પિત કર્યું. ૧૯૧૫ પછીનાં એમનાં કાર્યો ગાંધીપ્રેરિત અને અહિંસક બની રહ્યાં.

વીસમી સદીના ત્રીજા દશકાના આરંભના વર્ષોમાં (૧૯૨૩માં) નાગપુરમાં અમુક વિસ્તારોમાં રાષ્ટ્રીયધ્વજ ફરકાવવાની કે લઈ જવાની મનાઈ હતી. આ કાયદાના વિરુદ્ધમાં જમનાલાલ બજાજે લડત ઉપાડી. સરકારે એમની ધરપકડ કરી. આથી નાગપુરની લડત અખિલ હિન્દ લડતમાં પલટાઈ ગઈ. ગાંધીજીએ સરદારને એની દોરવણી સોંપી. આ માટે ગુજરાતમાંથી જે ટુકડીઓ નાગપુર ગઈ તેમાંની ખેડા જિલ્લાની ટુકડીની આગેવાની પંડ્યાજીએ સંભાળી અને જેલ પણ ભોગવી.

ઈ. સ. ૧૯૩૦માં મહાસત્યાએ ગાંધીજીની દોરવણી નીચે સ્વરાજ માટેની લડત ઉપાડી. આ લડતનું મુખ્ય કાર્ય હતું ગેરકાયદે મીઠું પકવવું. આમ ગેરકાયદે મીઠું પકવવાના આરોપમાં પહેલે જ દિવસે પંડ્યાજીની ધરપકડ થઈ અને જેલ મળી, જેલ-મુક્તિ મેળવી ઘેર જતાં પુનઃધરપકડ થઈ, પણ ગાંધી ઈરવિન કરારની રુએ તેમનો છૂટકારો થયો. આથી પંડ્યાજી ઈ. સ. ૧૯૩૨ની સવિનય કાનૂનભંગની લડત વખતે ભૂગર્ભમાં ચાલ્યા ગયા અને લડતને દોરવણી આપી. આ સમયે એમની તબિયત લથડી. છતાં બોરસદ તાલુકાના પ્લેગના કાર્યમાં જોડાવાની ઈચ્છા તેમણે સરદાર સમક્ષ મૂકી. પણ સરદારે તેમને આરામ કરવાનું કહ્યું. સેવાભાવી પંડ્યાજીને સલાહ ના રુચિ પણ અવગણી નહીં. બોરસદથી નડિયાદ જતાં માર્ગમાં બીમાર પડ્યા અને ટૂંકી માંદગી ભોગવી ૧૪-૫-૩૫ના રોજ અવસાન પામ્યા.

આવા પંડ્યાજીએ લોકસેવા કરતાં કરતાં અણમોલ લોકસેવકની ભેટ પણ ગુજરાતને આપી પોતાના કાર્યનું પૂર્ણવિરામ મૂક્યું એમ કહેવું જોઈએ. આ લોકસેવક તે બીજા કોઈ નહીં પણ આપણા લાડીલા દાદા-રવિશંકર મહારાજ. પ્રસંગ આવો હતો. રવિશંકર વ્યાસ સરસવણીના વતની અને ત્યાંના ઠાકરડાના ગોર. ગોરપદા સાથે રવિશંકર વ્યાસ ઘી અને અનાજનો વેપાર પણ કરતા હતા. એક સમયે (૧૯૧૧)માં દુકાળના વર્ષમાં રવિશંકર માલ ખરીદવા કઠલાલ ગયા. ત્યાં તેઓ પંડ્યાજીના સંપર્કમાં આવ્યા. પંડ્યાજીએ રવિશંકરને કહ્યું કે તમે સ્વાર્થનો વેપાર ઘણો કર્યો, પણ હવે લોકો માટે કંઈક કરો. પંડ્યાજીના શબ્દોએ રવિશંકરનું જીવનવહેણ પલટી નાંખ્યું અને વેપાર કરવા ખરીદેલું અનાજ રવિશંકરે સસ્તા અનાજની દુકાનદ્વારા લોકોને વહેંચી સેવાનો આરંભ કર્યો. ત્યારથી વેપારી રવિશંકર વ્યાસ મટીને દેશસેવક રવિશંકર મહારાજ બન્યા.

કેવળ વિદ્યાતા ઉપાસક રમણભાઈ નાગરજી મહેતા

અંતરંગ વર્તુળમાં અને સ્વજનોમાં ભીખુભાઈના નામથી વિશેષ પરિચિત તથા પુરાતત્ત્વવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં ડૉ. આર.એન.

મહેતાથી જાણીતા પ્રાધ્યાપક રમણલાલ નાગરજી મહેતાનું ૨૨-૧-૧૯૯૭ને બુધવારના રોજ વડોદરામાં એમના નિવાસે ટૂંકી માંદગી પછી અવસાન થયું. તેમણે હજી ૧૫-૧૫-૧૯૯૬ના રોજ આયુષ્યના પંચોતેરમાં વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. મરોલીના વતની રમણભાઈના જન્મ સમયે તેમના માતાએ તેમને ઉકરડા પાસે મૂકીને એમના જીવનદાનની ભીખ માંગી હતી. કેમકે એમનાં માતાપિતાને બાળકો જન્મતાંજ મૃત્યુ પામતાં હતાં. આ કારણે જન્મથી જ તેઓ ભીખુભાઈના નામથી કુટુંબમાં, જ્ઞાતિમાં અને અંતરંગ મિત્રોમાં ઓળખાતા થયા.

જન્મે અનાવિલ બ્રાહ્મણ, કર્મે આજીવન વિદ્યાર્થી-શિક્ષક હતા. અનાવિલ સંસ્કાર અનુસાર 'નમતા ના જવું'નો ગુણ પચાવ્યો હતો, તો ગુરુ-શિષ્યના સંસ્કારે કરીને 'નમ્રતા નહીં છોડવી'નો ગુણ રક્તમાં વહાવી દીધો હતો. પરિણામે આજીવન વિદ્યોપાસના દરમિયાન વિદ્યાપ્રાપ્તિ અર્થે વ્યવિદ્વત્તાના ભેદભાવ વિના જ્યાંથી માહિતી મળે તેને ગુરુ ગણવાની નમ્રતા રાખી, તો સત્યના હકીકતોના - પુરાવાના પડખે ઊભા રહીને નમતા નહીં જવાની ગરિમા પણ કેળવી જાણી. આ બંને ગુણોને લીધે એમનાં અધ્યયન - અધ્યાપન - અન્વેષણ 'તેજસ્વીનાવધિતમસ્તુ' બની રહ્યાં. આધાર વિના, અર્થઘટન વિના અને સ્થાનિક બુનિયાદના અભિગમની દૃષ્ટિ વિના કશું તેઓ લખતા નહોતા. સ્વભાવે સ્વતંત્ર મિજાજી હોઈ એમનાં લખાણો પણ સ્વતંત્ર મૌલિકદૃષ્ટિનાં ઘોતક રહ્યાં હતાં. જે ઉકરડા પાસે એમનાં માતાએ રમણભાઈની ભીખ માંગી તે ઉકરડા જ એમના જીવનભરના સાથી બની રહ્યા. ઉકરડા એટલે અવશેષોના ઢગલા ફેંદવા, તપાસવા અને અન્વેષિત કરવાની કામગીરી એમણે લગભગ અડધી સદી સુધી કરી. મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિદ્યા વિભાગમાં શિક્ષક તરીકેનું એમનું સેવાકાર્ય લગભગ ત્રણ દાયકા જેટલું રહ્યું.

ગુજરાતના ત્રણ નગરોનું અધ્યયન મહત્ત્વ ધારણ કરે છે. નિસ્તાર પુરાવસ્તુની દૃષ્ટિએ : અમદાવાદ, વડોદરા અને સુરત. ત્રણ દેશોમાં એમના વિદ્યાર્થીઓ પુરાવસ્તુવિદ્યા વિભાગોના વડા છે : ભારત, બાંગ્લાદેશ અને થાઈ પ્રદેશ. ભારતની ત્રણ ભાષાઓના તેઓ અભ્યાસી હતા : ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને અરબી-ફારસી. ત્રણ ગુજરાતીઓએ ગુજરાતનું નામ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે અંકિત કરી આપ્યું : ડૉ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી, ડૉ. હસમુખ ધીરજલાલ સાંકળીયા અને ડૉ. રમણલાલ નાગરજી મહેતા. મુંબઈ, પુણે અને વડોદરા અનુક્રમે ત્રણેયનાં મુખ્ય સેવાક્ષેત્રો - ક્રિયાક્ષેત્રો હતાં. ત્રણના અંક સાથે ડૉ. મહેતાને વિશેષ સંબંધ હોય એવું એમના જીવનઈતિહાસથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૨.ના.નો ક્ષરદેહ ભલે આજે આપણી વચ્ચે નથી, પણ

એમનો અક્ષરદેહ આપણી સાથે ચિરંજીવ રહેશે. આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવનાર એમનાં બે ઉત્ખનનો ચિરંજીવી બની ગયાં છે. સાબરકાંઠા જલ્લામાં તીર્થધામ શામળાજીનાં પટાંગણમાં મેશ્વો નદીના કીનારે સ્થિત ભોજરાજના ટેકરાથી ખ્યાત સ્થળ પર કરેલું 'દેવની મોરી'નું ઊભી સપાટીનું ઉત્ખનન. પ્રસ્તુત ઉત્ખનન દ્વારા એકતરફ તેમણે બૌદ્ધસ્તૂપના પેટાળમાંથી ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવતો પાષાણ સમુદ્રગક શોધી કાઢીને બ્રાહ્મી લિપિના વિકાસમાં અને બૌદ્ધ ધર્મના વિસ્તારમાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. તો બીજી તરફ પાકી માટીમાંથી તૈયાર કરેલી ભગવાન બુદ્ધની બેઠા ઘાટની મૂર્તિઓને પ્રજ્ઞપ્રત્યક્ષ કરી તો ત્રીજા પક્ષે મહાસ્તૂપની સાથે મહાવિહારનું ઉત્ખનન અને અન્વેષણ ભારતમાં બૌદ્ધ તીર્થોનાં થયેલાં ઉત્ખનનોમાં અભિનવ ભાત પાડે છે. આવી જ રીતે અભિનવભાત પાડતું એમનું આડી સપાટીએ થયેલું ઉત્ખનન કાર્ય છે. ચાંપાનેરનું ખોટી રીતે મીડિયેવલ આર્કિયોલોજી તરીકે ખ્યાત થયેલું ચાંપાનેરનું ઉત્ખનન આડી સપાટીએ થયેલું પહેલ પ્રથમ ઉત્ખનન છે. ચાંપાનેરના ઉત્ખનનથી એમણે પુરાવસ્તુવિદ્યાના ક્ષેત્રની કેટલીક બાબતોનું નિરસન કરી આપ્યું છે.

વડનગર, વીસનગર, નગરા, વળા (વલ્લભી) જેવાં સ્થળોએ એમણે કરેલું ઉત્ખનન પણ એમની આગવી દૃષ્ટિનાં કાર્યો છે. મોગલવંશના ઐતિહાસિક નામાભિધાનમાં એમનું પ્રદાન આગવું રહ્યું છે. અને તે વંશને એમણે બાબુરી વંશ તરીકે સોદાહરણ સચોટ રીતે પ્રસ્થાપિત કરી આપ્યો છે. અમદાવાદ દરિયાકિનારે હતું એ એમની આગવી સૂઝનું પરિણામ છે. સુદર્શન તળાવનું સ્થાન નિર્ણિત કરવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય એમણે કર્યું હતું. ગુજરાતમાં ડૉ. સાંકળિયા પછી ગુજરાતી ભાષામાં સ્થળનામોનાં અધ્યયન-અધ્યાપન-અન્વેષણને વ્યાપક કરવાનું કાર્ય પણ ૨.ના.નું પ્રદાન ગણી શકાય. અમદાવાદનો કિલ્લો સલ્તનતકાલીન નથી પણ અકબરકાલીન હોવાનું પુરવાર કરનાર પણ ડૉ. મહેતા છે. અમદાવાદના જૈન દેરાસરોનું સ્થાપત્યકીય અને શિલ્પશાસ્ત્રીય સંપૂર્ણ અધ્યયન જૈન પરિપાટી સહિત પહેલ પ્રથમ એમણે જ કર્યું. ન્યાય જુઓ તો મલાવ તળાવનો' એ લોકોકિતને સાચા ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષમાં મૂકી આપીને એની વિભાવના એમણે બદલી આપી. 'લંકાની લાડી અને ઘોઘાનો વર'ની લોકાકિતમાં રાજા વિજયનું ઐતિહાસિક સ્થાન એમણે પ્રસ્થાપ્યું. ગુજરાતમાં, ભારતમાં, બાંગ્લાદેશમાં અને થાઈપ્રદેશમાં પુરાવસ્તુ વિભાગના વડાઓ એમના વિદ્યાર્થી છે. એમને પ્રાપ્ત થયેલ સુરતનો 'નર્મદનો સુવર્ણચંદ્રક' અને અમદાવાદનો 'રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક' એમના વિદ્યાતપનું પરિણામ છે. ૨.ના. મહેતા સત્યપ્રિય હતા, ઉદાર હતા, કર્મઠ હતા, ઉદ્યમી હતા, લેખન પ્રિય હતા, ઉત્તમ વક્તા હતા, પુરુષાર્થી અન્વેષક હતા અને સૌથી વિશેષ પ્રથમ પંક્તિના ક્ષેત્રકાર્યજ્ઞ હતા.

અન્વેષણતા આચાર્ય

ડો. હરિવલ્લભ. ચૂ. ભાયાણી

હરિવલ્લભ ચુનીલાલ ભાયાણી એટલે ગુજરાતી સાહિત્યમાં, ભાષામાં, વ્યાકરણમાં અત્યંત મોટા ગજાનું એક નામ. પ્રકાંડ પંડિત છતાં વિનમ્ર એટલા જ. કહો કે નખશિખ વિદ્યા પુરુષ. છતાંય શૈક્ષણિક શિસ્ત - અન્વેષણ શિસ્તના એટલા જ આગ્રહી અને નૈતિક મૂલ્યોના ડો. ભાયાણી જબરદસ્ત જાગરૂક શિક્ષક હતા. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જુની ગુજરાતી, અર્ધમાગધી, અંગ્રેજી આ બધી ભાષાઓમાં પ્રભાવી લેખક અને તે બધી ઉપર અનેરું પ્રભુત્વ, સ્વભાવે સાલસ એવા હરિવલ્લભભાઈ જ્ઞાનોપાસનના અગણિત જ્ઞાનપિયાસુ પંખીઓના આશ્રયરૂપ ઘેઘૂર વડલા સમા હતા. તેઓ સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપી, સર્વજ્ઞ, સક્ષમ, સર્વદેશિક, સમર્થ, સર્વકાલીન વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. કહો કે વિરલ વિદ્યાપુરુષ હતા. ડો. ભાયાણી ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના ઈન્ડોલોજિસ્ટ હતા. માત્ર ગુજરાતમાં જ નહિ પણ દેશ-પરદેશમાં તેઓ મૂઠી ઊંચિરા વિદ્યાવ્યાસંગી તરીકે પ્રખ્યાત હતા. વિદ્વાન કેવો સત્ત્વશીલ હોય, ખુલ્લા મનનો હોય, પ્રસન્ન મુખારવિદ્ હોય, સદાચાર અને શિષ્ટતાથી સંપન્ન હોય, અવિદ્યા પરત્વે પ્રયંડ પુણ્યપ્રકોપ ધરાવનાર હોય, અધ્યાપક કેવો. વિદ્યાપ્રેમી અને આજીવન વિદ્યાર્થી હોય આવા ગુણોથી સભર હોઈ વિદ્યાપુરુષ જોવો હોય તો તે છે હરિવલ્લભ ભાયાણી. જેવા એમનાં સફેદ વસ્ત્રો ડાઘ વિનાના તેવા તેમના ચારિત્ર્ય ડાઘ વિનાનાં. ડો. ભાયાણી મોહક વ્યક્તિત્વ. એમને હસતા જોવા એ પણ એક લ્હાવો ગણાય. અધ્યયન-અધ્યાપન-અન્વેષણમાં અડચણોનાં તેઓ વિઘ્નહર્તા. સત્ત્વશીલ, વિવેચક, પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના પરમજ્ઞાતા, વિદ્યાર્થીપ્રેમી અધ્યાપક અને અન્વેષણપ્રિય વિદ્યાર્થી એવા ડો. ભાયાણી આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત અધ્યેતા હતા.

ડો. હરિવલ્લભ ભાયાણી સ્વયં સૂર્ય સમાન હતા. પોતાનાં તેજથી પોતે પ્રકાશમાન રહેતા. આથી એમની ઉપસ્થિતિ જ્યાં હોય ત્યાં વિચાર, વિદ્યા, વ્યક્તિ, વ્યવસ્થા, વાણી શોભી ઊઠતાં હતાં. વિશેષ તો એમના ખડખડાટ હાસ્યથી સભાગૃહ જાણે નવપલ્લવિત થઈ જતું જોવા પ્રાપ્ત થતું. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિને કે પ્રત્યેક પ્રસંગને કે પ્રત્યેક પુસ્તકને કે પ્રત્યેક પરિસંવાદને ડો. ભાયાણી અખિલાઈમાં અવલોકતા અને વૈશ્વિકતાથી મૂલવતા. સ્વબળે અને પોતાના પુરુષાર્થથી તેઓ જીવનને જીવી ગયા છે અને ગૌરવાન્વિત બનાવ્યું છે. અને તેથી જ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સન્માનો એમના આંગણે આવીને ઊભા રહ્યાં છે.

ભાયાણી અભ્યાસમાં પ્રારંભથી હોંશિયાર હતા. બી.એ.માં પ્રથમવર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયેલા. કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવાથી

ટ્યુશન કરીને તથા શિષ્યવૃત્તિ મેળવીને ભણવાનું આગળ વધતું રહ્યું. મહુવાના આ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીને કનેયાલાલ મુનશીનું શરણું હાથવગું થયું અને નોકરી તથા શિષ્યવૃત્તિ બંને અંકે કરી શક્યા અને અભ્યાસને આગળ વધારી શક્યા. ભારતીય વિદ્યાભવનમાં અધ્યાપક તરીકેની કારકિર્દી શરૂ કરી. સાથે એમ.એ.ની તૈયારી અને પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવ્યા અને પછી પ્રાકૃતમાં પી.એચ.ડી. કરવાનો પ્રારંભ કર્યો અને સહુ પ્રથમ જર્મન ભાષા શીખી લીધી. ઈ. સ. ૧૯૫૧માં તેઓ પી.એચ.ડી. થયા. ઈ. સ. ૧૯૫૪માં પહેલું પુસ્તક 'વાગ્વ્યાપાર' પ્રસિદ્ધ થયું. ત્યારથી આરંભી આયુકાળ દરમ્યાન એમના ૭૦ ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે.

ડો. હરિવલ્લભ ભાયાણી એટલે પુરુષાર્થી ઉપાસક, અન્વેષક, વિદ્યાર્થીપ્રિય અધ્યાપક અને અધ્યાપક પ્રિય વિદ્યાર્થી, હાડોહાડ વિદ્યાપુરુષ, મૌતિક સરીખા દેદીપ્યમાન, સદાય પુસ્તકો અને અન્વેષકોથી ઘેરાયેલા નિર્ગ્રંથ પુરુષ, જન્મે વૈષ્ણવ, કર્મે બ્રાહ્મણ, સ્વભાવે મિતભાષી, વ્યવહારે ઔદાર્ય અને લેખનમાં સતત વ્યસ્ત એવા ડો. ભાયાણી અક્ષરદેહે આપણી વચ્ચે સદાય ચિરંજીવ રહેશે. અસ્તુ. (જન્મ ૨૬-૫-૧૯૧૭, અવસાન ૧૧-૧૧-૨૦૦૦)

વિચાર-વ્યક્તિ

વિમલભાઈ હીરાલાલ શાહ

ખાદીના સફેદ લેંઘા-ઝભ્ભામાં સજ્જ, ગોળ મુખારવિદ્ ઉપર જાડી ફેમનાં ચશ્મા, માથા ઉપર શ્વેતશ્યામ, હવાથી ઊડતા વાળવાળી કોઈ વ્યક્તિ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ભૂમિ ઉપર ૧૯૬૩ થી ૧૯૭૦ દરમિયાન કોઈને મળી ગઈ હોય તો તે બીજું કોઈ નહીં પણ હંમેશા હસમુખા વિમલ શાહ (એટલે વિમલભાઈ હીરાભાઈ શાહ) જ હોય. હા, ક્યારેક ખાદીના પેન્ટ-બુશકોટમાં પણ હોય. આવા વિમલભાઈ ૧૬-૧૦-૧૯૮૮ થી આપણી વચ્ચે સદેહે ઉપસ્થિત નથી, પણ એમના પોતાના અને એમના વિશે અન્યના અક્ષરદેહે તો તેઓ અવશ્ય ઉપલબ્ધ છે જ.

વિમલભાઈ એટલે પારદર્શક વ્યક્તિત્વ, વિકાસકર્મી માણસ, વિચાર વિભૂતિ, ક્રિયાશીલ અન્વેષક, ગ્રામ આયોજનના પુરોહિત, માનવીય સ્પર્શનો આયનો, આયોજનબદ્ધ વિકાસના પ્રણેતા, ભાતીગણ પ્રતિભા અને મૂલ્યનિષ્ઠાના આગ્રહી. સહકાર એમનો જીવનમંત્ર, ગ્રામ સુધારણા એમના હૈયે વસેલી. ખાદીકાર્યના અંતેવાસી. વિકાસની સમસ્યાઓ અને વિચારની સ્વતંત્રતા પરત્વે બૌદ્ધિકરસ કરતાં જીવંતરસના અનુયાયી. આયોજનમાં વિલંબનીતિના આકોશી ટીકાકાર. આડંબરથી વિપરીત સાદગીના આચાર્ય. કર્મનિષ્ઠ તો ખરા જ પણ કર્મઠેય એવા જ. સમયના પાબંધ. ગાંધીવિચારથી પ્રભાવિત, કાર્યશૈલીમાં

બુલ્લાપણું અને સાદાઈ તો સ્વભાવમાં પરોવાઈ ગયેલી. ચહેરા ઉપર રમતું સદાય નિર્મળ નિદ્રંશ હાસ્ય. સહુથી વિશેષ તેઓ માણસભૂખ્યા - આવું બહુચારી, બહુગામી, બહુલક્ષી વ્યક્તિત્વ એટલે વિમલભાઈ. આઝાદીની લડતના સુવર્ણકાળના પ્રારંભે (૧૫-૩-૧૯૨૧) જન્મેલા વિમલભાઈના ઘડતરમાં સ્વાતંત્ર્યની ખુમારીના માહોલની છાયા પૂરી ઊઠેલી જોઈ શકાય છે જે મૃત્યુપર્યંત છાયારૂપે જ એમની સાથે અને વિદ્યમાન સરલાબહેન સાથે રહી. ગાંધીબોધિત વિકાસશીલ દિશાઓ તેમનો જીવનમંત્ર રહ્યો અને આ કારણે લગ્નના પાંચમે દિવસે જ ભુવેલ ગામ (ખંભાત તાલુકો)ની સર્વાંગીણ તપાસાર્થે આ યુગલ ગામમાં જઈને મધુરજની ઊજવે છે ગામના સર્વેક્ષણરૂપે.

વિમલભાઈના વૈચારિક અને વિકાસલક્ષી કાર્યને અવલોકવા આપણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમકેન્દ્ર (૧૯૬૩ થી ૧૯૭૦) અને ગોતા ગામ પાસેની ગૂજરાત ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એરિયા પ્લાનિંગ (૧૯૭૦ થી ૧૯૮૬)નાં કાર્યોને અવલોકવા રહ્યાં. આ ગ્રંથમાં ભાઈ સુદર્શન આયંગરે 'વિમલભાઈની વિચારયાત્રા'નામે અર્પણ કરેલો લેખ તો વાંચવો જ રહ્યો. આ બે સંસ્થા ઉપરાંત ૧૯૬૫-૬૬માં અને ૧૯૭૪-૭૫માં અલગ અલગ રીતે આ બે સંસ્થાઓના ઉપક્રમે એમણે કરેલી માતરની પુનઃતપાસ અને કાર્યારંભે કરેલી ભુવેલની તપાસ વિમલભાઈનું ચિરંજીવ સ્મારક છે એમ ખસૂસ કહી શકાય.

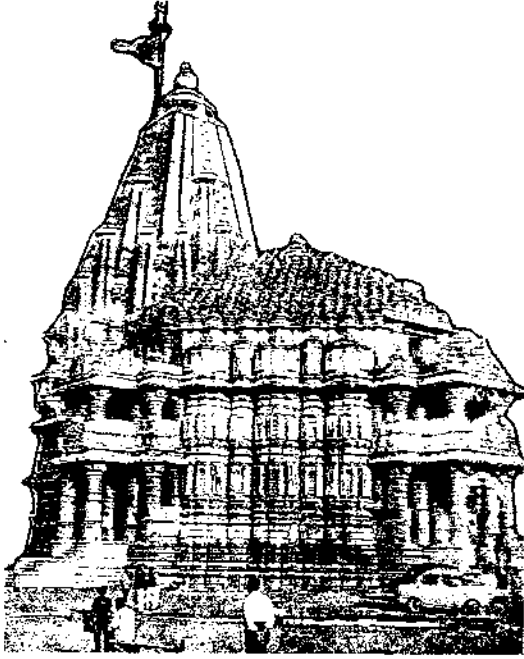
ઉપરાંત ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું આદિવાસી સંસ્કૃતિને પ્રજાપ્રત્યક્ષ કરતું સંગ્રહાલય પણ એમની દેણ, જેને કલાકીય સહયોગ પ્રદત્ત કર્યો હતું શાહે. ઈ. સ. ૧૯૭૮માં એમણે ગૂજરાત રાજ્ય ગ્રામવિકાસ સંઘની સ્થાપના કરેલી. ૧૯૭૯માં ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ કલ્ચર એન્ડ અર્બન એન્થ્રોપોલોજી સંસ્થાના એ સ્થાપક સભ્ય હતા. ગુ.ઈ.એ.પ્લા.માંથી ઈ. સ. ૧૯૮૬માં નિવૃત્ત થયા પછી તેઓ આ સંસ્થાના ગવર્નિંગ બોડીના સભ્ય તરીકે ક્રિયાશીલ હતા.

કેળવણી યજ્ઞતા ઋત્વિજ વજુભાઈ જટાશંકર દવે

બહુ થોડા ગુરુજનો પ્રેરણાદાયી જોવા પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંય વિદ્યાર્થી પ્રેમી અને વાત્સલ્યભાવી ગુરુજનો તો થોડાક જ. શિક્ષકની ભાવના અને ભૂમિકા બંને ખૂબ અગત્યનાં છે. શિક્ષક એટલે સચ્ચાઈ અને સંનિષ્ઠાની જીવંત આકૃતિ. સારા ગુરુની એક આંખમાં અમી છે તો બીજી આંખમાં શિસ્તપ્રીતિ છે. વૃત્તિએ શિક્ષક વિચારશીલ અને વિનયી છે. તો પ્રવૃત્તિએ તે વિદ્યાવ્યાસંગી છે. તેમાંય એ શિક્ષકમાં વિદ્યતા તથા ચારિત્ર્ય ઉપરાંત સહૃદયતા અને અથાક પરિશ્રમ કરવાની વૃત્તિ હોય, પ્રખર ધ્યેયવાદ સાથે સહજ ઉભરતો વાત્સલ્યભાવ હોય, વિવિધ સામાજિક પરિબળો તથા

સાંપ્રત ભાતીગળ પ્રવાહો વિશે ઊંડી સમજ હોય તો તેવો શિક્ષક-ગુરુ-આચાર્ય કેવળ પરંપરિત અર્થમાં પોતાના વર્ગના જ વિદ્યાર્થીઓનો કે વિદ્યાલયનો શિક્ષક કે આચાર્ય ન રહેતાં વિશાળ અર્થમાં અને વિસ્તૃત પટ ઉપર સમગ્ર સમાજનો, આખી પ્રજાનો શિક્ષક કે આચાર્ય બની રહે છે. બલકે લોકશિક્ષક બની રહે છે, તેમ લોકનેતા પણ બની રહે છે. જે શિક્ષક કે આચાર્ય વિદ્યાર્થીની સ્વતંત્રતાને સ્વીકારે છે, વિદ્યાર્થીની અંતઃસ્ફૂરણને જગાવે છે, વિદ્યાર્થી સ્વયમ્ વિચારતો થાય તેવો માહોલ સંપડાવી આપે છે, તેની વિશેષતાને ઉત્તેજિત કરે છે અને તે માટે અવિરત પ્રયત્નશીલ હોય તેવા શિક્ષક કે આચાર્યનું નામ ચિરંજીવ રહે છે. સમાજમાં 'સંભવામિ યુગે યુગે'ની જેમ સમયે સમયે એકાદ ગુરુ કે આચાર્ય આપણને, સમાજને - વિદ્યાજગતને પ્રસન્નતા અર્પે, પ્રેરણા બક્ષે, પ્રકાશિત કરે ત્યારે સમાજ સમૃદ્ધ અને સંપન્ન બને છે. મોટા ભાગે આ બધી લાક્ષણિકતાઓ કેવળ એક જ ગુરુમાં - આચાર્યમાં હોય તો સમાજ રળિયામણો દેખાય. વજુભાઈ જટાશંકર દવે આવા એક ગુરુ હતા. એક આચાર્ય હતા. વજુભાઈની જે છબી આપણી પ્રત્યક્ષ ખડી થાય છે તે છે : પ્રાણવાન વ્યક્તિત્વની, આદર્શવાદી સેનાનાયકની, સ્વાભિમાની, નૂતન તત્વોના પ્રણેતાની, શિક્ષણના કર્તવ્યનિષ્ઠ દષ્ટાની, એક અવધૂતની, સ્વાભિમાની, નિસ્પૃહિ વ્યક્તિની, સ્થિત પ્રજ્ઞ પુરુષના પાવનકારી દર્શનની, આત્મતૃપ્ત શિક્ષણ પ્રેમની, અકિંચન ઋષિ તરીકેના શિક્ષકધર્મની, સંસારી સાધુની, બાળઘડતરના ઘડવૈયાની નિખાલસ કુટુંબપ્રેમની, કલાસંસ્કારના દાતાની, કલારસિક સંસ્કારમૂર્તિની, શીસ્તબદ્ધ યોદ્ધાની, 'ત્વમેવ્ સર્વમ્' અને 'તસ્મૈ શ્રી ગુરુવે નમઃ'ની.

આઝાદીની લડતનાં પિયુષ જેમના ઘડતરમાં તાજાવાણાની જેમ વણાઈ ગયાં છે તેવા વજુભાઈના સમગ્ર વ્યક્તિત્વમાં ગાંધીબોધિત કર્મઠતા અને સાદાઈ એક અભિન્ન પડછાયાની જેમ વળગી રહેલાં જોઈ શકાય છે, સમગ્રતયા જોઈએ તો વજુભાઈનાં વ્યક્તિત્વમાં ગાંધીજી પ્રેરિત રાષ્ટ્રભક્તિની દીક્ષા, મોન્ટેસોરીનો શિક્ષણ સિદ્ધાંત અને જન્મજાત શિક્ષકની સર્જકતાનાં ત્રિવેણી જળ સતત સદાય વરેણ્યની જેમ વહી રહેલાં જોવાં પ્રાપ્ત થાય છે. કેળવણીના યજ્ઞકાર્યમાં સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય અને સ્વંયસ્ફૂરણાનો સુધેરે વિનિયોગ અને પ્રયોગ કરનારા વજુભાઈની દૃષ્ટિ વર્ગખંડની ચાર દિવાલોને ઓળંગીને પ્રકૃતિની ચારદિશાઓ સુધી વિસ્તરી ચુકી હતી. આચાર્ય એલ. પી. જેક્સનના 'એડ્યુકેશન ઓવ ધ હોલ મેન' ગ્રંથમાં માણસનાં હૃદય, બુદ્ધિ, મન અને તનની કેળવણીનો જે ખ્યાલ વર્ણિત છે તેની છાયા આપણે વજુભાઈના શિક્ષક-આચાર્ય તરીકેના કાર્યકાળમાં અનુભવી શકીએ છીએ. પ્રવાસ, શ્રમકાર્ય, નાટ્ય-પ્રયોગ, સમુહજીવન, ઉત્સવ જેવી અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓને અભ્યાસ સાથે જોતરનાર વજુભાઈ એક પ્રયોગશીલ આચાર્ય હોવાની સાહેદી આપે છે.

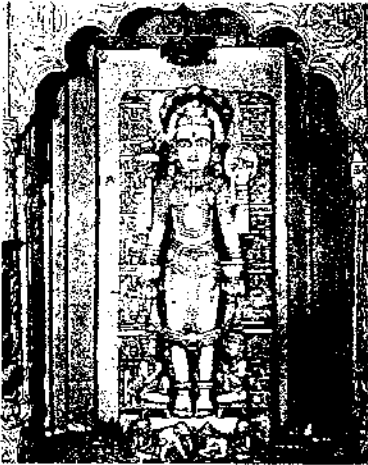

સોમનાથ મંદિર (વેરાવળ)

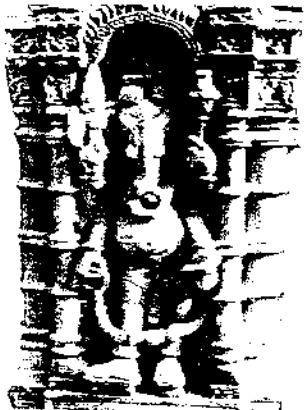
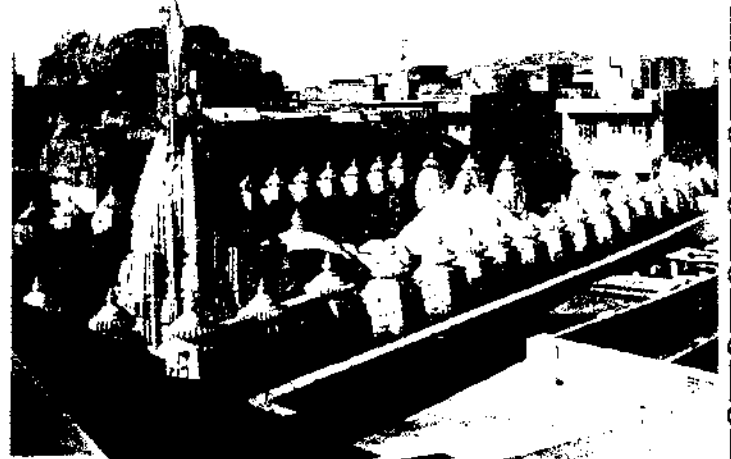

ચક્રેશ્વરી દેવી જૈનદેરાસર (વડનગર)

આ મંદિરોએ જ ભારતીય કલા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સંસ્કૃતિ અને અસ્મિતાનું અનેરું સંવર્ધન કર્યું છે.

મહાલક્ષ્મીનું મંદિર (ખંભાત)

નાગ મુકુટ ગોપેશ (મહેસાણા)

સૂર્યમંદિર (થાન)

ભકિત
અને
કલાનું
સંગમ
સ્થાન
ગુજરાત

ગુજરાતનાં કેટલાંક તેજસ્વી નક્ષત્રો

—ડૉ. મહેશચંદ્ર પંડ્યા

વિશ્વની વિદ્યમાન આધ્યાત્મિક વિચારધારાને આધારે એમ જણાય છે કે સત્તરમી સદીમાં જામનગર મુકામે પૂ. દેવચન્દ્રજી મહારાજે પ્રણામીધર્મની સ્થાપના કરી અને તે પરંપરા ભારતભરમાં તથા ઈરાન, ઈરાક, અરબસ્તાન, નેપાળ, ભૂતાન અને સિક્કીમમાં પ્રસાર પામી.

વિશ્વઐક્ય, વિશ્વકુટુંબકમ્ અને માનવતાલક્ષી બુનિયાદ ઉપર સ્થાન પામેલા આ પ્રણામી ધર્મના આઘસ્થાપક અને તેના સંવર્ધનકર્તાઓ ગુજરાતના જ હતા. પણ ઈતિહાસે તેની ખાસ નોંધ લીધી નથી જણાતી. હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવાના એકમાત્ર ખ્યાલથી પ્રસ્થાપિત થયેલા આ ધર્મસંગઠને મુગલ શાસકોને સત્યધર્મ સમજાવવા સતત મથામણ કરી હોવાનું ભાસે છે. તેમનું ધર્મ અભિયાન નોંધપાત્ર ઘટના છે.

પ્રણામી ધર્મમાં રાજશ્યા (શ્રી કૃષ્ણ અને રાધા)મા સ્વરૂપ તરીકે પૂજાય છે. તેમના પદ્મશિષ્યો લાલદાસ સ્વામી, નવરંગસ્વામી, મહામતિજીએ વેદગ્રંથોના અધ્યયન દ્વારા હેમેટિક સેમેટિક કલ્ચરનો સમન્વય સાધી પ્રણામી ધર્મને વિશ્વફલક ઉપર મૂકીને તેના પ્રચાર-પ્રસાર માટેનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું છે. ઉપરાંત સમાજમાં સમરસતા સ્થાપિત કરવા સંતરત્નો - બાલકસાહેબ, પાલનદેવ વગેરેએ પ્રયત્નો કર્યા છે. આજે પણ પ્રણામી મંદિરોમાં તેમની અંશાવતાર તરીકે પૂજા થાય છે.

સ્વાતંત્ર્યની લડતને પણ કેટલાકે સક્ષમ નેતૃત્વ પૂરું પાડીને તથા કારગીલમાં શહીદી વહોરીને આ ભૂમિનું નામ જેણે જેણે રોશન કર્યું છે તેવાં કેટલાંક તેજસ્વી નક્ષત્રોનો પરિચય કરાવે છે પ્રણામીધર્મના મર્મજ્ઞ અને ઈતિહાસવેત્તા ડૉ. મહેશચંદ્ર પંડ્યા. ડૉ. પંડ્યા પ્રાધ્યાપક, સંશોધક અને કવિ તરીકે ગણાયા છે. પંચમહાલ જિલ્લાના બાકોર ગામે તેમનો જન્મ થયો. મોડાસાની વિનયન કોલેજમાં તથા સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટના અનુસ્નાતક ઈતિહાસભવનમાં લેક્ચરર, રીડર, પ્રોફેસર, અધ્યક્ષ તરીકે ૩૪ વર્ષ સુધી ઈતિહાસ વિષયનું અધ્યાપન, સંશોધન કર્યું છે અને પી.એચ.ડી.ના સંશોધકોના માર્ગદર્શક રહ્યા છે.

ડૉ. પંડ્યાએ ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદ અમદાવાદના ઉપપ્રમુખ અને મંત્રીપદે લાંબો સમય સેવા આપી. ઓલ ઇન્ડિયા હિસ્ટ્રી કલ્ચર સોસાયટી ન્યુ દિલ્હી, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ ઈતિહાસ પરિષદ જૂનાગઢ દ્વારા તથા ભારતની વિવિધ યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા યોજાયેલા સેમિનારોમાં દૃષ્ટી વધુ સંશોધન પેપર્સ રજૂ કર્યાં. તેમના કેટલાંક મહત્વનાં સંશોધન લેખો કેટલાંક સામયિકોમાં પણ પ્રગટ થયા છે. ઈતિહાસ, સમાજદર્શન અને ધર્મ સંબંધે તેમનાં દસેક પુસ્તકો અને બે કાવ્યસંગ્રહોમાં ગૌરવ પ્રગટ થાય છે.

સંશોધનક્ષેત્રે મેડલો, પારિતોષિકો, વિશિષ્ટ સન્માનપત્રો મેળવીને તેઓ ઈતિહાસવિદ તરીકે સારું એવું માનપાન પામ્યા છે. વિશેષ નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે તાજેતરમાં જ મધ્યપ્રદેશના પત્રા મુકામે તેમનાં માર્ગદર્શન હેઠળ ભારતભરમાં સૌ પ્રથમ પ્રણામીધર્મનું એક મ્યુઝિયમ આકાર પામ્યું છે. આજે પણ ડૉ. પંડ્યા સાહેબ જયહિંદ દૈનિકમાં ‘સમયનાં વહેતાં નીર’ કોલમ દ્વારા - ચિંતનપ્રધાન લેખો દ્વારા સમયસાથે કદમ મીલાવવા સમાજને માર્ગદર્શન પૂરું પાડી રહ્યા છે.

—સંપાદક

પ્રણામી (નિજાનંદ સંપ્રદાય) ધર્મતા સ્થાપક આચાર્ય શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજ

પ્રણામી (નિજાનંદ સંપ્રદાય) ધર્મના આઘસ્થાપક આચાર્ય શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજનો જન્મ વિ.સં. ૧૯૩૮ના રોજ સિંધના ઉમરકોટ ગામે કાયસ્થ પિતા મનુ મહેતા અને માતા કુંવરબાઈને ત્યાં થયો હતો. નાનપણથી જ એમને કૃષ્ણભક્તિનો માહોલ મળેલો. અધ્યાત્મ બાળપણથી જ એમને પ્રિય હતું. માત્ર અગિયાર વર્ષની ઉંમરે જ એને અસ્તિત્વ વિષયક પ્રશ્નો થવા લાગેલાં! અને પંદર વર્ષની વયે તો ગૃહત્યાગી ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સમજવા નીકળી પડ્યાં! અસંખ્ય સાધુ સંતોના પરિચય બાદ અંતે ભૂજના રાધા માધવી સંત હરિદાસ પાસે એમને આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોના ઉત્તરો મળી ગયા. સંત હરિદાસે એમને દીક્ષા આપવાની તિથિ નક્કી કરાવી એ જ દિવસે દેવસંયોગે એમના લૌકિક લગ્ન પણ થયેલાં. એમનાં ધર્મપત્ની લીલબાઈ પણ સાધનામાં સહાયક બન્યાં. દસેક વર્ષ ભૂજમાં રહ્યા પછી છોટાકાશી તરીકે પ્રસિદ્ધ જામનગર ખાતે શ્યામજી મંદિરમાં કૃષ્ણભક્તિમાં રત કાનજી ભટ્ટની કથા સાંભળી એ દરમિયાન જ એમને જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થયું. અને એમનામાં નિજાનંદ ફેલાયો. ત્યાંથી તારતમ મંત્ર પ્રાપ્ત કરેલા તેમણે પ્રણામી ધર્મ - નિજાનંદ સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી. એ પછી આચાર્ય શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે શ્રી ગાંગજીભાઈ નગરશેઠની સહાયથી ધર્મપ્રચાર શરૂ કર્યો. સતત ૩૪ વર્ષ સુધી ધર્મપ્રચાર કરી તેમણે જામનગરમાં પ્રણામી ધર્મનું વટવૃક્ષ ઊભું કર્યું. વિ.સં. ૧૯૧૨ના ભાદરવા વદ ૧૪ના રોજ દેવચંદ્રજી મહારાજનો દેહ છૂટ્યો અને તેમનો આત્મા પરમધામ પહોંચ્યો.

પ્રણામી ધર્મતા પ્રવર્તક

મહામતિ શ્રી પ્રાણનાથજી

પ્રણામી ધર્મના મહાન પ્રવર્તક મહામતિ શ્રી પ્રાણનાથજીનો જન્મ વિ.સં. ૧૯૭૫ના ભાદરવા વદ ૧૪ને રવિવારે જામનગરના શાસક જામ જસાજીના દીવાન કેશવરાય ઠાકુરના ઘરે થયો હતો. એમની માતાનું નામ ધનબાઈ હતું. પ્રાણનાથજી મહારાજનું નામ મિહિરાજ હતું. માતા પિતાના વૈષ્ણવી સંસ્કારો વચ્ચે એમનો ઉછેર હોવાથી બાળપણથી જ તેઓ ધર્મચિંતન કરવા લાગેલા. પ્રણામી ધર્મના આઘસ્થાપક આચાર્ય શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજનો એક વખત બાળક મિહિરાજ સાથે સંપર્ક થયો. આચાર્યજી બાળકની તેજસ્વીતા પારખી ગયા. આથી એમણે મિહિરાજને તારતમ મંત્ર અને તારતમ જ્ઞાન પ્રદાન કરી પ્રણામી ધર્મની દીક્ષા આપી. દેવચંદ્રજી મહારાજથી મળેલા આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી મિહિરાજનો અંતરઆત્મા જાગૃત થયો અને એમણે જ્ઞાનસાધના આરંભી. ગુરુના વારસાને અનુરૂપ તેમણે ધર્મના

પ્રચાર-પ્રસારનું કાર્ય શરૂ કર્યું. જીવનમાં અનેક વિટંબણાઓ, મુશ્કેલીઓ, આપત્તિઓ વેઠીને પ્રાણનાથજીએ દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરેલી. પ્રણામી ધર્મના પરમ પાવન ગ્રંથ “તારતમ સાગર”ની દિવ્યવાણીનું અવતરણ પ્રાણનાથજીના માધ્યમથી જ થયેલું છે. પ્રાણનાથજી મહારાજે પોતાનું જીવન ધર્મને સમર્પિત કરી દીધું હતું. ધર્મના પ્રસારણ માટે એ સમયના મોગલ બાદશાહો સાથે લડાઈ છેડવાનું સામર્થ્ય પણ એ જ કારણે એમને મળેલું. ઔરંગઝેબ જેવા ધર્મઝનૂની બાદશાહને પણ એમણે વિચારતા કરી મૂકેલા! હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની રક્ષા કાજે એમણે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરેલો. તેમણે અસ્પૃશ્યો, મુસ્લિમો અને તમામ વર્ણોને ધર્મમાં પ્રવેશ અપાવી સામાજિક એકીકરણ કર્યું. વિશ્વની સેમેટીક અને હેમેટીક પરંપરા તથા વેદ અને કતબાનું સામ્ય સાધી વિશ્વધર્મની બુનિયાદ સ્થાપી. ભારતનાં રાજ્યો એકહથ્થુ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવામાં પણ તેમણે ઝૂંબેશ ચલાવેલી. એમના જ માર્ગે પછી ગાંધીજીની વિચારણા અસ્તિત્વમાં આવી. વિ.સં. ૧૯૫૧માં તેઓ સ્વર્ગવાસી થયેલા.

પ્રણામી ધર્મતાં સ્ત્રીરત્ન

તેજકુંવર (બાઈજુરાજ)

પ્રણામી ધર્મનાં ‘શ્રી શ્યામજી મહારાણી’ સ્વરૂપે પૂજાતા તેજ કુંવરનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના ધોરાજી ગામે લોહાણા વીરજી ભાણજીને ત્યાં આશરે વિ.સં. ૧૯૮૪માં થયો હતો. શ્રી પ્રાણજીવન મહારાજ જૂનાગઢ નજીક જોશીપુરા ગામ વસાવવા જતા હતા ત્યારે તેમનો પરિચય વીરજી ભાણજી અને તેમની પુત્ર પુત્રી તેજ કુંવર સાથે થયો હતો. પ્રથમ દષ્ટિએ જ તેજ કુંવર અને પ્રાણનાથજીને પોતાના પૂર્વજન્મના સંબંધનું જ્ઞાન થયું! બન્ને પૂર્વ જન્મનાં પતિપત્ની હોવાના અનેક પુરાવા અને સ્મૃતિઓ રજૂ થતાં પ્રાણજીવને તેજકુંવર સાથે વિવાહ કર્યા! એ પછી તેજકુંવર પણ ધર્મપ્રચારના કાર્યમાં લાગી ગયાં. મુસીબતના સમયમાં સુરતના શિષ્યોને એમણે મદદ કરેલી, આથી તેઓ પ્રાણનાથજીને રાજજી અને તેજકુંવરને શ્યામ એટલે કે, ‘રાજ શ્યામ’ સ્વરૂપે જોવા લાગ્યા. (પ્રણામી ધર્મમાં શ્રીકૃષ્ણને રાજજી અને રાધાને શ્યામ તરીકે ભજવામાં આવે છે) એ પછીથી જ સુરતમાં ચૈત્ર સુદ પુનમે તેજકુંવર- બાઈજુરાજની જન્મજયંતી ઊજવાય છે. પ્રાણનાથજીના ધર્મ મહાત્મિયાનમાં તેજકુંવરનો ફાળો અનન્ય છે. સત્સંગ, ચર્ચા, શિષ્યોને ભોજન, સેવા, પૂજા દ્વારા એમણે સમ્માનીય સ્થાન મેળવ્યું. પ્રણામી ધર્મમાં તેજકુંવરને પ્રાણનાથજી સાથે પધરાવી, તેમનું પરમધામનાં શ્યામાજીનું સ્વરૂપ માનીને પૂજન કરવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રનાં એક સ્ત્રીરત્ને પ્રણામી ધર્મમાં પૂજનીય સ્થાને બિરાજીને ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનું ગૌરવ અખંડ કર્યું છે.

અલેક બાધાઓના મર્મજ્ઞ શ્રી લાલદાસ સ્વામી

શ્રી લાલદાસ સ્વામીનાં જન્મ કે મૃત્યુ અંગે કોઈ પ્રમાણભૂત આધાર મળતો નથી, પરંતુ તેઓ મહામતિ શ્રી પ્રાણનાથજીના સમકાલીન અને પ્રમુખ શિષ્ય હોવાથી તેમનો સમય સત્તરમી સદી ગણી શકાય. તેમનો જન્મ પોરબંદર મુકામે થયેલો. તેમનું મૂળ નામ લક્ષ્મણ શેઠ હતું. તેઓ ઠઠાનગરમાં લુહાણા શેઠ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. સમગ્ર દરિયાઈ વેપાર પર તેમનો વાવટો ફરકતો! વેપાર કરતાં તેઓ ધાર્મિક રંગે રંગાયા હતા. વેદ, પુરાણ અને ભાગવતનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યા બાદ તેઓ સત્સંગી બન્યા હતા. પ્રાણનાથજી પ્રજ્ઞામી ધર્મનો પ્રચાર કરતા એ દરમ્યાન શ્રી લાલદાસ સ્વામીના સંપર્કમાં આવ્યા હતા અને એમણે લાલદાસ સ્વામીને પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા.

લાલદાસ સ્વામી સિંધી, કચ્છી, ગુજરાતી, મારવાડી, હિન્દી (બડીબોલી - વ્રજભાષા), સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી વગેરે ભાષાઓ જાણતા! આથી તેઓ મહામતિના કુશળ, કર્તવ્યનિષ્ઠ, પ્રતિભાશાળી શિષ્ય બની ગયા. તેઓ ઈસ્લામ ધર્મના પવિત્ર ગ્રંથ 'કુરાન-એ-શરીફ'ના અભ્યાસી હતા. તેની આયાતોનું અર્થઘટન અને સંદર્ભો રજૂ કરવામાં લાલદાસ સ્વામી માહીર હતા. મુસ્લિમ શિષ્યોને કુરાન અને પુરાણ તથા વેદ અને કતબાનું સામ્ય સમજાવવામાં તેમનો સિંહફાળો હતો.

પ્રજ્ઞામી સાહિત્યમાં મહામતિ શ્રી પ્રાણનાથજી પછી લાલદાસ સ્વામીનું નામ મોખરે રહ્યું છે. 'બડીવૃત્ત', 'છોટીવૃત્ત', 'માજજ', 'બડા મસૌદા', 'શ્રી ભાગવત ટીકા', 'લાલદાસ કૃત બીતક' વગેરે એમની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ છે. પ્રજ્ઞામી મંદિરોમાં તેમના ગ્રંથો 'તારતમ સાગર'ની સાથે જ પૂજાય છે. હિન્દીને બીતક સાહિત્યની ભેટ આપનાર લાલદાસ સ્વામી એ દષ્ટિએ ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવે છે. તેમનું ધામગમન (સ્વર્ગવાસ) પત્રામાં થયેલું. પત્રામાં એમની સમાધિ પણ છે.

ધર્મતા માર્તંડ

શ્રી નવરંગ સ્વામી (સ્વામી મુકુંદદાસજી)

નવરંગ સ્વામીનો જન્મ વિ.સં. ૧૭૦૫ને જેઠ સુદ કે વદ? નોમ - બુધવારે સુરતના ગોપીપુરામાં રાઘવજીભાઈ અને કુંવરબાઈના ઘરે થયો હતો. તેમનું મૂળનામ મુકુંદદાસ અને પત્નીનું નામ સુશીલા હતું. તેમને વિદ્યા, ધન અને ધાર્મિક સંસ્કારનો વારસો ગળથૂઘીમાં જ મળેલો. સુખી મા-બાપની છત્રછાયામાં ઉછેર થવાથી સારું શિક્ષણ મેળવીને તેઓ ગુજરાતી અને સંસ્કૃતભાષાના જ્ઞાતા બન્યા હતા. વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણ અને દર્શનશાસ્ત્રનો

બૃ. પ્ર. ૭૪

અભ્યાસ એમણે કર્યો હતો. તેઓ પ્રાણનાથજીના પ્રભાવમાં હતા. તેમની ઈચ્છા પ્રાણનાથજીના ધર્મપ્રચારમાં જોડાઈને દિલ્હી જવાની હતી., પરંતુ પરિવારે તેમને રોકી રાખ્યા. છેવટે ૨૫ વર્ષની ઉંમરે પત્નીથી છૂટા છેડા લઈને દિલ્હી પહોંચ્યા અને પ્રાણનાથજીના શિષ્ય બન્યા. પછીનો સમય ગુરુસેવા, પ્રજ્ઞામીધર્મના સાહિત્યની રચના અને ધર્મપ્રચારમાં વ્યતીત કર્યો. રાજસ્થાનમાં તેમના દ્વારા જ પ્રજ્ઞામી મંદિરની સ્થાપના કરી હતી. તેમની વાણીના પ્રભાવથી અસંખ્ય લોક પ્રજ્ઞામી ધર્મમાં જોડાયેલા!

નવરંગ સ્વામી પ્રજ્ઞામી ધર્મના માર્તંડ ગણાય છે. અષ્ટપ્રહર સેવા પૂજાનો ૩/૪ ભાગ તેમની રચના છે. તેમણે મહામતિને કેન્દ્રમાં રાખી હિન્દુ ધર્મ ગ્રંથોનું અર્થઘટન કર્યું. તેમણે લગભગ ૧૬૭ ગ્રંથોની રચના કરી છે. 'નવરંગ સાગર' નામના બૃહદ ગ્રંથોમાં તે ૩૬૦૦૦ ચોપાઈમાં સંગ્રહિત છે. 'નવરંગ બીતક', 'સુંદર સાગર', 'ગુરુ શિષ્ય સંવાદ', 'છાંદોગ્ય ઉપનિષદ', 'ગીતા રહસ્ય', તેમના મહત્વના ગ્રંથો છે. તેમણે વિ.સં. ૧૭૫૫માં માગશર વદ ૧૦ના રોજ પત્રા (મ.પ્ર)માં યોગસમાધિ લીધી. પ્રજ્ઞામી ધર્મમાં પ્રાણનાથજી પછી લાલદાસ સ્વામીની જેમ નવરંગ સ્વામીનું પણ મહત્વનું યોગદાન રહ્યું છે.

ગુજરાતમાં જ્ઞાતપ્રચાર કરનાર

સંત બાલક સાહેબ

સંત શ્રી બાલક સાહેબનો જન્મ વિ.સં. ૧૮૫૮માં પાટણવાડા વિસ્તારના છઠિયારડા ગામે ગુરુ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના પિતા કાલીદાસ અને માતા ગંગાબાઈને ત્યાં થયેલો. તેમનું મૂળ નામ બળદેવ હતું. તેઓ પાંચ વર્ષના હતા ત્યારથી ભક્તિરસમાં તરબોળ રહેતા. યુવાન વયે એમણે અનેક તીર્થધામની યાત્રા કરીને છઠિયારડા ગામે 'સવરા મંડપ' (નિજ્જર પંથનો યજ્ઞ) કરેલો! તેમણે પોતાના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા ગુજરાતને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવેલી. ગિરનારમાં નાથપંથી બાવાઓનો ભેટો અને દતાત્રેયનાં દર્શન થયેલાં. પછી ગિરનારમાં જ વેલવડના તળાવ પાસે સાધના શરૂ કરેલી, પણ લોકહિત માટે બાલક સાહેબે પોતાનું સાધના સ્થળ બદલીને ગિરનારના મૃગીકુંડ પાસે પોતાની "જગા" બનાવી. આજે પણ એ સ્થાન "બાલક સાહેબની જગ્યા" તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

બાલક સાહેબે રચેલાં અનેક પદ લોકકંઠે સચવાયાં છે. તેમાં નિરાકાર બ્રહ્મની ઉપાસના અભિવ્યક્ત થઈ છે. તેમનાં પદોમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ વ્યક્ત થાય છે. તેમની વાણી યોગ રહસ્ય સાથે ઉપદેશાત્મક પણ છે. તેમણે વિ. સં. ૧૮૬૨ના પોષ વદ અગિયારસે ઈચ્છા મૃત્યુ અગાઉથી જાહેર કરી, સંતો, મઠાધીશ, શિષ્યોની ભીડ વચ્ચે ભજનોની રમઝટ સાથે જીવતાં સમાધિ

લીધેલી. આજે પણ અનેક જગ્યાએ સંત બાલક સાહેબના સ્મૃતિચિહ્નો મૌજૂદ છે.

શ્રી મથુરાદાસ લાલજીદાસ ગાંધી

મથુરાદાસ ગાંધીનો જન્મ વિ.સં. ૧૯૩૧ અષાઢ વદ આઠમ (ઈ.સ. ૧૮૭૬)ના રોજ પિતા લાલજીદાસ ગાંધીને ત્યાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના મોડાસા ગામે થયેલો. તેઓ થર્ડગ્રેડની પરીક્ષા પાસ કરીને દહેગામની પ્રાથમિકશાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. તે પછી ઈ.સ. ૧૮૯૨માં રૂપાલ અને ૧૮૯૪માં સીજાવાડ જાગીરના કામદાર તરીકે અને મોટી મોટી જાગીરના કારભારી તરીકે કામગીરી બજાવેલી. સ્વમાની દેશપ્રેમી સ્વભાવને કારણે ઈ. સ. ૧૯૦૫માં બંગલોંગની લડત વખતે કારભારીપણું છોડીને આઝાદીની લડતમાં જોડાયા અને મોડાસામાં જ શંકર રામજી ધર્મશાળામાં મળેલી સાબરકાંઠાની પ્રથમ રાજકીય સભામાં પ્રથમ રાજકીય ભાષણ આપીને સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ચાલેલી આઝાદીની લડતનું સુકાન સંભાળેલું. તેમણે કલકત્તામાં બે માસ રોકાઈને સ્વદેશી ચળવળનો અભ્યાસ કરી વિદેશી કાપડ અને વિદેશી ખાંડનો ત્યાગ કર્યો અને ગાંધીજીએ ચીંધેલા બહિષ્કારાત્મક કાર્યક્રમો, વિદેશી કાપડ, સરકારી નોકરીઓ, અંગ્રેજી શિક્ષણ, અદાલતો, ધારાસભાની ચૂંટણીઓનો બહિષ્કાર તથા પંચાંગી રચનાત્મક કાર્યક્રમો, દારૂબંધી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, કોમી એકતા, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને ખાદી પ્રવૃત્તિની મોડાસા પ્રદેશમાં જોરદાર ચળવળ ચલાવી. ઈ. સ. ૧૯૩૦ના એપ્રિલમાં લસુંદ્રાથી કાચું મીઠું લાવીને જાહેર સભામાં વહેંચ્યું તેથી ૧૨-૭-૧૯૩૦ના રોજ તેમની ધરપકડ થઈ. સાબરકાંઠાની એ પહેલી ધરપકડ હતી. એમને નવેકમાસ જેલવાસ ભોગવવો પડેલો.

ઈ. સ. ૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડો' લડતમાં તેમણે ભોગીલાલ ગાંધી, રમણલાલ સોની, પૂનમચંદ પંડ્યા વગેરેનો સાથ લઈ હડતાલો પડાવવી, ભૂગર્ભ પત્રિકાઓ વહેંચવી, ટપાલપેટીઓ બાળવી, તારનાં દોરડા તોડવાં, થાંભલા ઉખાડવા, સરકારી મકાનો પર સળગતા કાકડા ફેંકવા વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી હતી. મથુરાદાસ ગાંધીએ ઈડર અને માલપૂર રાજ્યમાં પ્રજાકીય મંડળોની આગેવાની લઈને રાજાઓ સામે જોરદાર પ્રજાકીય આંદોલનો ચલાવ્યાં હતાં. તેના પરિણામ સ્વરૂપ સાબરકાંઠાના તમામ દેશી રજવાડાઓએ ૧૦મી જૂન ૧૯૪૮ના રોજ મુંબઈ પ્રાંત સાથે જોડાવું પડ્યું હતું. મથુરાદાસ ગાંધીએ સાબરકાંઠામાં ચાલેલી આઝાદીની લડતમાં સિંહફાળો આપ્યો હતો. એટલું જ નહિ લડતના આદિ, મધ્ય અને અંત સુધી તેઓ ટકી રહેલા. આઝાદી બાદ વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા લોકસેવાનું કાર્ય કરેલું. ૨-૮-૧૯૫૭ના રોજ ૮૨ વર્ષની વયે તેમનું અવસાન થયેલું.

રમણલાલ સોની

શ્રી રમણલાલ સોનીનો જન્મ સાબરકાંઠાના મોડાસા ગામે ઈ.સ. ૧૯૦૮માં થયો હતો. શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી તેઓ મોડાસા મ્યુનિસિપાલિટીમાં નોકરીએ જોડાયા હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૮ સુધી ત્યાં કાર્યરત રહી ઈ. સ. ૧૯૨૮માં તેમણે 'ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ' અમદાવાદમાં 'ગ્રામસેવા'ની તાલીમ લીધી અને ઈ. સ. ૧૯૨૯માં મોડાસા હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. એ અરસામાં સાબરકાંઠામાં મથુરાદાસ ગાંધીના નેતૃત્વ હેઠળ ચાલતી આઝાદીની લડતમાં તેઓ જોડાયા. શ્રી રમણલાલ સોનીએ આઝાદીની લડતમાં ભૂગર્ભપત્રિકાઓના પ્રચારનું કાર્ય સંભાળેલું. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં મીઠાના સત્યાગ્રહ વખતે તેઓ ધંધુકા, ધોલેરા અને રાણપુરના સત્યાગ્રહમાં જોડાયા હતા. તેમણે ધોલેરાથી લાવેલું મીઠું જાહેરસભામાં વહેંચ્યું હતું. ૪-૨-૧૯૩૧ના રોજ તેમણે સાબરકાંઠાની લડતમાં પાંચમા સરમુખત્યાર તરીકે જાહેર સભા ભરી હતી. એ સભામાં તેમણે રચેલી અને અંગ્રેજ સરકારે જપ્ત કરેલી યુદ્ધગીતોની પુસ્તિકા 'રણનાદ'ની પ્રતો અને બિનજડાતી મીઠું વહેંચ્યાં હતાં. ઉચ્કેરાયેલી અંગ્રેજ પોલીસે આથી પૂર્વચેતવણી વગર લાઠી ચાર્જ કર્યો હતો. જેમાં અસંખ્ય લોકો ઘાયલ થયા હતા. રમણલાલ સોનીની ધરપકડ થયેલી અને એમને આઠમાસની જેલની સજા કરવામાં આવી હતી. રમણલાલ સોનીએ દારૂબંધી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, કોમીએકતા, ખાદીપ્રવૃત્તિ, રાષ્ટ્રીયશિક્ષણ, વસ્તીગણતરી બહિષ્કાર ઝૂબેશ, સવિનય કાનૂન ભંગ, દેશી રજવાડાઓ સામે પ્રજાકીય લડતો, હિંદછોડો ચળવળ વગેરેમાં ભાગ લઈ અંગ્રેજોના નાકે દમ લાવી દીધો હતો.

શ્રી રમણલાલ સોની સારા કવિ અને સાહિત્યકાર પણ હતા. તેમણે રચેલાં સંગ્રામ ગીતો અને યુદ્ધગીતોએ સમગ્ર ગુજરાતમાં આઝાદીની લડતનું વાતાવરણ જમાવવામાં અને ટકાવી રાખવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો હતો. તેમના 'રણનાદ'નામના સંગ્રહમાં ૩૭ યુદ્ધગીતો અને ૨૧ સંગ્રામ ગીતો હતાં. 'પડમ' અને 'ધર્મયુદ્ધ' સામયિકોએ તેજાબી લખાણ દ્વારા જુવાળ ઊભો કર્યો હતો. આઝાદી પછી દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણમાં, જિલ્લા કોંગ્રેસના અગ્રણી તરીકે નોંધપાત્ર ભાગ ભજવેલો. ઈ. સ. ૧૯૫૨માં ધારાસભાની ચૂંટણી પણ જીતેલા. તેઓ ઉત્તમ સાહિત્યકાર તરીકે પુરસ્કૃત થયેલા.

પૂનમચંદ જેશંકર પંડ્યા

શ્રી પૂનમચંદ પંડ્યાનો જન્મ સાબરકાંઠા જિલ્લાના મેઘરજ ગામે જેશંકરભાઈને ત્યાં થયેલો. તેમણે મેઘરજમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરી પ્રાથમિકશાળામાં શિક્ષક તરીકે જીવનની શરૂઆત કરેલી. એ અરસામાં ડો. ગિરીશકુમાર શર્માએ મોડાસામાં શરૂ કરેલી

અખાડા પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ જોડાયા. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં પ્રસિદ્ધ સ્વાતંત્ર્ય સેનાની પૃથ્વીસિંહ આઝાદે ચોરવાડ ખાતે શરૂ કરેલી ભૂગર્ભતાલીમ પ્રવૃત્તિમાં વ્યાયામ વર્ગમાં જોડાયા અને “મોડાસા પ્રદેશ બજરંગ વ્યાયામ પ્રચારક મંડળી” મારફતે સાબરકાંઠા જિલ્લાના અનેક ગામડાંમાં ફરી યુવાનોને શુરાતનના પાઠ શીખવ્યા.

એ સમયે મોડાસા આઝાદની લડતની પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમી રહ્યું હતું. મયુરાદાસ ગાંધીની આગેવાની હેઠળ ત્યાં પણ ગાંધીજીનો આદેશ જીલીને સરકારી અદાલતોનો બહિષ્કાર કરી તેના વિકલ્પ તરીકે ‘લવાદ કોર્ટ’ શરૂ કરેલી. શ્રી પૂનમચંદ પંડ્યાએ લવાદકોર્ટના ન્યાયાધીશ તરીકે સેવા આપેલી હતી. વિદેશી કાપડના બહિષ્કાર દ્વારા પિડેટિંગ દરમ્યાન એમની ધરપકડ થયેલી, બે માસના કારાવાસની સજા પણ એમને આ કારણે જ મળેલી. ૧૯૪૨ની હિંદદળોડે ચળવળમાં બધા જ મુખ્ય નેતાઓની ધરપકડ થતાં પૂનમચંદ પંડ્યાએ આગેવાની સંભાળેલી. મોડાસાનો સંદેશાવ્યવહાર ખોરવવા તેમણે તારનાં દોરડાં તોડી નાંખેલાં. એ ગુના બદલ એમને જેલની સજા, રોકડ રકમનો દંડ કરવામાં આવેલો, પણ સ્વમાની પૂનમચંદ પંડ્યાએ રકમ ન ભરી. એ બદલ એમના ઘરના સામાનના નિલામ દ્વારા રકમ વસૂલ કરવામાં આવેલી. આઝાદી માટે પોતાનું સર્વસ્વ દાવ પર લગાડનાર શ્રી પૂનમચંદ પંડ્યા પણ અનોખા વ્યક્તિ હતા.

શહીદ દિનેશ મોહનભાઈ વાઘેલા (કારગીલનો શહીદ)

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે યુદ્ધ મોરચે ખાંડાના ખેલ ખેલવાના હોય! તેમાં ખીચડીખાઉં ગુજરાતીઓનું કામ નહીં. તેમાં પણ ગુજરાતમાં ગરીબમાં ગરીબ ગણાતી અદનામાં અદની ભંગી જ્ઞાતિનું તો ગજું જ નહીં! પરંતુ એ માન્યતા ખોટી પાડી, ગુજરાતની મદાનગીનો અહેસાસ કરાવ્યો ભંગી સમાજના માત્ર ૨૨ વર્ષના નરબંકા મદ દિનેશે!

દિનેશનો જન્મ ખેડા જિલ્લાના કપડવંજ તાલુકાના નિરમાલી ગામે મજૂરી કરી પેટિયું રળી લેતા પિતા મોહનભાઈ અને માતા સમુબહેનને ત્યાં ઈ.સ. ૧૯૭૭માં થયેલો. અપરિણિત યુવાન દિનેશ પોતાના બે નાનાભાઈઓને માતા-પિતાની જવાબદારી સોંપી ઈ. સ. ૧૯૯૫માં લશ્કરી મહાર રેજિમેન્ટમાં જોડાયો. મા ને બદલે મા ભારતીના રક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારી. મહાર રેજિમેન્ટમાં તેનો નંબર ૪૫૬૭૭૦૯ એન. હતો. તે ગનસૂટરની મહત્વની જવાબદારી સંભાળતો. ઈ. સ. ૧૯૯૯માં મે માસમાં દિનેશ કુટુંબ સાથે રજાઓ ગાળવા નિરમાલી આવેલો. પરંતુ તે અરસામાં કારગીલ ક્ષેત્રે પાકીસ્તાની લશ્કરે ઘૂસણખોરી કરતાં, રજા ઉપર ઉતરેલા તમામ જવાનોને

ફરજ પર હાજર થવાનું ફરમાન થતાં દિનેશ પણ કારગીલ પહોંચી ગયો. તેણે ભારે હૈયે સ્વજનોની વિદાય લીધી ને મા ભોમની રક્ષા કાજે જીવની બાજી લગાવવા પણ કૃતનિશ્ચયી થયો. તેણે ઘુસણખોરોનો ખુરદો બોલાવી દીધેલો. આમ છતાં ૨૮-૬-૧૯૯૯ના રોજ દ્રાસ સેક્ટરની મલ્કુમ ખીણમાં દુશ્મનો સામે બહાદુરીપૂર્વક લડતાં શહીદ થયો. ધરતીમાતાનું ઋણ અદા કરવા પોતાના પ્રાણની આહૂતિ આપનાર શહીદ દિનેશ મોહનભાઈ વાઘેલા ભારતનો ખરો સપૂત હતો.

સંદર્ભ સૂચિ :

નવલભાઈ શાહ : “સેવાના ભેખધારી નાગરદાસભાઈ” વીરમગામ. ❖ ડૉ. મહેશચંદ્ર પંડ્યા “કનારસી” અંક ૧૯-૨૦ એપ્રિલ ૧૯૯૫. ❖ “નિજાનંદ સંપ્રદાયના આઘસ્થાપક દેવચંદ્રજી મહારાજ “ભારતમાં પ્રજામી ધર્મ” ગ્રંથ નિર્માણબોર્ડ અમદાવાદ. મહામતિ પ્રેરિત સંતસાહિત્યનું અવલોકન, ધી પ્રાણનાથ પ્રજા. ❖ ‘આઝાદીની લડત અને સાબરકાંઠા.’ ❖ નાગરદાસ દેવાભાઈ શ્રીમાળી ષષ્ટિપૂર્તિ સ્મૃતિગ્રંથ - વીરમગામ ❖ વ્રજભૂષણજી કૃત વૃત્તાંત મુક્તાવલિ, જામનગર, ૧૯૭૮ ❖ લાલદાસ મહારાજ કૃત ‘બીતક’, સંપાદક વિમલા મહેતા—નવી દિલ્હી. ❖ પં. કૃષ્ણદત્ત શાસ્ત્રી ‘શ્રી નિજાનંદ ચરિત્રામૃત’, જામનગર ❖ લલ્લુજી ભટ્ટ કૃત ‘વર્તમાન દીપક’, જામનગર. ❖ મિશ્રીલાલ શર્મા, ‘મહાપ્રભુશ્રી પ્રાણનાથજી : જીવનસાહિત્ય એવં સાંસ્કૃતિક અધ્યયન,’ પત્રા (મ.પ્ર.) ❖ આઘ પીઠાધિશ્વર આચાર્ય શ્રી સૂર્યનારાયણજી મહારાજ ‘પરમધામ’ સુરત. ❖ ડૉ. કમલા શર્મા “ધર્મ સમન્વય” ઉદ્ગાતા મહામતિશ્રી પ્રાણનાથજી નવી દિલ્હી. ❖ ડૉ. પ્રતાપસિંહ મુખારયા, ‘મહામતિ પ્રાણનાથ ઔર સર્વધર્મ સમન્વય’ નવી દિલ્હી. ❖ ગોરેલાલ તિવારી, ‘બુંદેલખંડકા સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ ❖ વિમલા મહેતા ‘શ્રી મુકુન્દદાસ નવરંગસ્વામી વાણી’ સંક્ષિપ્ત પરિચય નવી દિલ્હી. ❖ પુરુષોત્તમ દયાલ, ‘સંત સુવાસ’ અમદાવાદ. ❖ ભોગીલાલ ગાંધી, ‘પુરુષાર્થની પ્રતિમા’ વડોદરા. ❖ ધર્મયુદ્ધ” પ્રકાશક : ગોપાલદાસ સુરા - મોડાસા.

પૂ. મુનિરાજ શ્રી વિદ્યા વિજયજી મ. કા

મેવાડ કે સંબંધ મેં અનુભવ પૂર્ણ નિવેદન

સમય કે અભાવ તથા અન્ય પ્રવૃત્તિયોં કે કારણ કેવલ થોડે સમય તક હી હમેં મેવાડ મેં વિચરને કા સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત હો સકા હૈ । ઉસ અનુભવ કે આધાર પર મેં યહ બાત કહ સકતા હું કિ મેવાડ ધર્મ પ્રધાન ઓર ઇતિહાસ પ્રધાન દેશ હૈ । પહાડો તથા પત્થરોં વાલા દેશ હોને પર ભી કાંટોં તથા કકરોં વાલા દેશ હોતે હુએ ભી સરલ તથા ભક્તિ વાલા દેશ હૈ । યહ દેશ જિસ તરહ ધર્મ પ્રચાર કી ભાવના રખને વાલે ઉપદેશકોં કે લિએ ઉપયોગી હૈ । ઉસી તરહ ઐતિહાસિક ઓજ કરને વાલોં કે લિએ ભી સચમુચ હી ઉપયોગી હૈ । યહાં ન સંઘ સોસાયટી કે ડગડે હેં ઓર ન પદવિયોં કી પ્રતિસ્પર્ધા હૈ । કોઈ ભી સાધુ અપને ચારિત્ર ધર્મ મેં સ્થિર રહકર શાન્ત વૃત્તિ સે ઉપયોગ પૂર્વક ઉપદેશ દે, તો વહ બહુત કુછ ઉપકાર કર સકતા હૈ । ઉપકાર કરને કે લિએ મેવાડ અદ્વિતીય ક્ષેત્ર હૈ । અપને નિમિત્ત ગ્રામ-ગ્રામ મેં ક્લેશ હોને પર ભી, ઘર ઘર મેં આગ કી ચિનગારિયાં ઉડને પર ભી, ગૃહસ્થોં દ્વારા અપમાન તથા તિરસ્કાર સહન કરને પર ભી, ગૃહસ્થોં કી સાધુઓં પર અશ્રદ્ધા હોને પર ભી, 'અતિ પરિચયાદવજ્ઞા' કા અનુભવ રાત દિન કરતે રહને પર ભી દુઃખ તથા આશ્ચર્ય કા વિષય હૈ, કિ હમારે પૂજ્ય મુનિરાજ વ સાધ્વીજી મહારાજ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ કો ક્યોં નહીં ઓડતે હોંગે ? ઓર ઈસે ક્ષેત્રોં મેં ક્યોં નહીં નિકલ પડતે હોંગે કિ જહાં ઈકાન્ત ઉપકાર ઓર શાસન સેવા કે અતિરિક્ત દૂસરી કિસી ઓજ કા નામ નહીં હૈ ।

પૂજ્ય મુનિવરો ! ગુજરાત કાઠિયાવાડ કો ઓડકર જરા બાહર નિકલો ઓર અનુભવ પ્રપ્ત કરો ઓર ફિર દેઓગે કિ તુમહારી આત્મા કિતની પ્રસન્ન હોતી હૈ !

ચારિત્ર કી શુદ્ધિ, ધર્મ સે વિમુખ હુએ લોગોં કો ધર્મ મેં લાના, અજૈન વર્ગ પર સચ્ચે ત્યાગ કી ઓયા ડાલની, આદિ બાતોં કા જબ આપકો અનુભવ હોગા, તબ આપકો ઈસ બાત કા વિશ્વાસ હો જાયગા કિ વાસ્તવિક ઉપકાર કા કાર્ય તો યહીં હોતા હૈ ।

અન્ત મેં 'મેરી મેવાડ યાત્રા' મેં આલેખિત ઈસ સંક્ષિપ્ત અનુભવ પર હમારે કોઈ ભી સાધુ-સાધ્વીજી મ. મેવાડ મેં પધારને હેતુ જાગ્રત હો ઓર ઈસે દેશોં મેં વિચરને કે ઉદેશ્ય સે બહાર નિકલ પડે, યહી અન્તઃકરણ સે ચાહતા હુઆ, અપને ઈસ અનુભવ-વૃત્ત કો યહાં ઓતમ અપની લેખની કો યહીં વિરામ દેતા હું ।

બરલુટ (સિરોહી. રાજ.)

અષાઢ સુદી ૧ વીર સં. ૨૪૬૨

—વિદ્યા વિજય

('મેરી મેવાડ યાત્રા' પુસ્તક સે સાભાર ઉદ્ધૃત)

સોજન્ય : મેવાડ દેશોદ્ધારક પ. પૂ. આ.શ્રી જિતેન્દ્રસૂરિજી મ.સા.ની સદ્પ્રેરણાથી.
પ્રેરકલિશ્રા : પ. પૂ. આ.શ્રી ગુણરત્નસૂરિજી મ.સા. તથા પૂ. પં.શ્રી રશ્મિરત્નવિજયજી મ.સા.
ભાવનગરનિવાસી ધર્મપ્રેમી, સુખી અને લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત પરિવારના શ્રી જયેશભાઈ શાહ (ઉ.વ. ૪૦),
દર્શનાબેન શાહ (ઉ. વ. ૩૮), રીતુકુમારી (ઉ.વ. ૧૪) અને હર્ષકુમાર (ઉ.વ. ૧૦)
આ પરિવારની ઓકી સાથે ચાર દીક્ષા પ્રસંગની સ્મૃતિ નિમિત્તે તા. ૭-૨-૨૦૦૩ મહા શુદી ૬

ગુજરાતી પત્રકારો : ઠંડાર લેખકો

—નટવરલાલ એસ. શાહ

સમાજસેવાના વિવિધ ક્ષેત્રમાં પત્રકારિત્વ પણ એક નવા અભિગમનું કે નવી ઉપલબ્ધિનો સંકેત આપતું એવું ક્ષેત્ર છે જેના દ્વારા સાર્વજનિક હિતોના ચોકીદાર તરીકે સમાજની જાગૃત્તિ, ઉત્તરિ અને પ્રગતિમાં અગ્રભાગ ભજવવાનો હોય છે. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ગુજરાતી અખબારોએ નવાયુગની ભાવનાના પ્રતીક રૂપે આપેલો વિશિષ્ટ ફાળો સીમાચિહ્નરૂપ બન્યો છે. ધર્મ, અર્થકારણ કે રાજકારણની ચર્ચાથી માંડીને તત્કાલીન સમાજના સળગતા પ્રશ્નોને વાચા આપવાનું કામ ગુજરાતી અખબારોએ નીડરપણે કરીને હંમેશાં સત્યનું પુરસ્કરણ કર્યું છે.

આ લેખમાળા રજૂ કરનાર શ્રી નટવરલાલ સાકરચંદ શાહનો જન્મ તા. ૧-૬-૧૯૨૦ના રોજ ખંભાતના એક સામાન્ય કુટુંબનાં મણિબહેનની કૂખે થયો. જનેતા દશ વર્ષના મૂકી અવસાન પામ્યાં પણ સંસ્કારવારસાની મૂકી બાળકને સોંપતાં ગયાં. મેટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ ખંભાતમાં લીધું. પછી મુંબઈ આવી એકાઉન્ટમાં ડિપ્લોમા મેળવ્યો. મુંબઈમાં ટેક્સકન્સલ્ટન્ટ તરીકે દાયકાઓ સુધી કામ કર્યું. ધર્મ, સંસ્કાર અને સાહિત્યના શોખને કારણે ખંભાતમાં “સાહિત્ય સંગમ” સંસ્થા સ્થાપી જેના તેઓ હાલ પ્રમુખપદે છે. મુંબઈમાં “ખંભાત લોકસમાજ”માં વર્ષો સુધી માનદમંત્રી રૂપે રહ્યા. કાળક્રમે આ સંસ્થા બંધ થઈ. તેમ છતાં ખંભાતના પ્રાણપ્રશ્નો માટે હંમેશા સકીય રહ્યા અને એ જ એકમાત્ર સેવાના ઉદ્દેશથી તા. ૧૯-૪-૮૧ના રોજ ખંભાત સોશયલગ્રુપ સ્થાપી વર્ષો સુધી માનદમંત્રી તરીકે કાર્યવાહી બજાવી હાલ તેના ઉપપ્રમુખ તરીકે સેવા બજાવે છે.

ટેક્સ કન્સલ્ટન્ટ તરીકેના વ્યવસાય દરમ્યાન શ્રી શાહે સેલ્સટેક્સ પ્રેક્ટિશનર્સ એસો.ના આજીવન સભ્ય અને પ્રમોટર ઉપરાંત વર્ષો સુધી માનદમંત્રી અને ત્યારબાદ ખજાનચી અને ઉપપ્રમુખ તરીકે સેવા આપી, આ ઉપરાંત ઓલ ઇન્ડિયા ફેડરેશન ઓફ ટેક્સ પ્રેક્ટિશનર્સના સ્થાપક અને આજીવન સભ્ય તરીકે, પ્રારંભમાં માનદસંયુક્ત મંત્રી તરીકે સેવા આપી. ચેમ્બર ઓફ ઇન્કમેટેક્સ કન્સલ્ટન્ટ નામક સંસ્થામાં વર્ષો સુધી કાર્યવાહક કમિટીમાં હતા. માનદમંત્રી તરીકેની કામગીરી દરમ્યાન મુંબઈના આયકર ભવનમાં જે. આર. શાહ લાઈબ્રેરીની સ્થાપનામાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવી. મુંબઈ સમાચારમાં સાડાત્રણ દાયકા સુધી વેપાર અને વેરો કોલમનું સંપાદન કર્યું. સંદેશ દૈનિકમાં ‘કર અને કાનૂન’ વિભાગ સંભાળેલ. ખંભાતના ‘નવ સંસ્કાર’ નામના સાપ્તાહિકમાં પંચાવન વર્ષથી લેખો લખતા રહ્યા. “જૈન સેવક”નું તંત્રીપદ ત્રણ વર્ષ સુધી સંભાળ્યું. મુંબઈની ૧૦૮ વર્ષ જૂની સંસ્થા ધી જૈન એસોસિયેશન ઓફ ઇન્ડિયાની પત્રિકાના સંપાદક તરીકે સવાબસો જૈન ટ્રસ્ટોને માર્ગદર્શન આપે છે. ખંભાતની કોલેજોના વર્ષોથી ઉપપ્રમુખ છે. આ લગાવને કારણે ‘શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય’ સાથે વર્ષોથી સંકળાયેલા છે. સંસ્થા હસ્તક યોજાતા સાહિત્ય સમારોહમાં અપૂર્વ ઉત્સાહથી ભાગ લ્યે છે. ખંભાતમાં યોજાયેલો છટ્ટો સાહિત્ય સમારોહમાં તેમનું યોગદાન નોંધપાત્ર ગણાય છે. મુંબઈ જૈન પત્રકારસંઘના સ્થાપક પ્રમુખ તરીકે વર્ષો સુધી કામગીરી બજાવી. થોડા સમય પહેલાં જ આ પદેથી નિવૃત્ત થયા. તેમનાં પ્રકાશિત પુસ્તકોમાં (૧) શાસન સમ્રાટ નેમિસૂરિજીની જીવનગાથા (૨) પરિચય પુસ્તિકા-આવકવેરો (૩) ચાર્ટ ઓફ સેલ્સટેક્સ ફોર્મ્સ (અંગ્રેજી) (૪) મંગલ યાત્રા પ્રવાસ (૫) મેરૂ અભિષેક મહોત્સવનું કાવ્યમાં વર્ણન (૬) આવકવેરાની સાદી સમજણ (૭) ખંભાતી ડોક્ટર્સ ડિરેક્ટરી. ખંભાતની અનેક સંસ્થા તરફથી તા. ૪-૮-૧૯૯૪ના રોજ તેમનો અમૃત મહોત્સવ ખંભાતમાં ઊજવાયો હતો. શ્રી શાહ મુંબઈની સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

—સંપાદક

ગુજરાતી પત્રકારો

સાંપ્રત સમયમાં ઇલેક્ટ્રોનિક્સ ટેકનોલોજીના વિકાસને લીધે સારું વિશ્વ નજદીક આવી ગયું છે. દુનિયાભરમાં બનતા બનાવો ત્વરાથી દેશવિદેશમાં પ્રસરી જાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં પણ વિવિધ પ્રકારના અખબારોનું આકર્ષણ અનેરું છે. અખબારની દુનિયા અનોખી છે. પત્રકારત્વનો અર્થ સામાન્ય રીતે તો સમાચાર આપવાનો ગણાય છે. પરંતુ પ્રજાના જીવનના એકએક પાસાને ઉપસાવી ઉજળું, સુરેખ તથા આકર્ષક કરવાની દષ્ટિ પત્રકાર પાસે હોવી જોઈએ. પ્રજાના રાષ્ટ્રિય, ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક પાસાને ઘડવા અને વિકસાવવાનો પ્રયત્ન પત્રકારિત્વમાં આમેજ થવો જોઈએ. વિશેષમાં આચાર, વિચાર, સાહિત્ય કલા વગેરે અનેક બાબતોનો પ્રજાકલ્યાણ ભાવનાથી વિચાર કરવો જોઈએ. પત્રકાર કે લેખક નીડર હોવો જોઈએ. પ્રજાની નાડ પારખનાર પત્રકાર-સર્જક-લેખક સહુમાં પ્રિય થઈને આગવું સ્થાન પામે છે. પત્રકારિત્વનું કાર્ય સહેલું નથી. સંપાદકો-તંત્રીઓની જવાબદારી ઓછી નથી. તંત્રીને સમય અને સંજોગોની સાથે તાલ મેળવવો પડે છે. વર્ષો અગાઉ ‘ચિત્રપટ’ સાપ્તાહિકના સ્થાપક તંત્રી શ્રી નગીનદાસ શાહ એમના આ પત્રનાં પાને સૂચક લખાણ છાપતા હતા જે અખબાર અને પત્રકારિત્વ માટેનું સચોટ નિરૂપણ હતું.

“ખીંચો ન કમાનો કો, ન તલવાર નિકાલો,
જબ તોપ હૈ મુક્કબિલ, અખબાર નિકાલો.”

વર્તમાને સાપ્તાહિક તરીકે ‘ચિત્રલેખા’ અને ‘અભિયાન’ વાંચક વર્ગમાં જાણીતા છે. ‘ચિત્રલેખા’ની સ્થાપના સ્વ. વજુભાઈ કોટક અને ‘અભિયાન’નો પ્રારંભ પ્રખર અને વર્તમાન પણ મોખરાનું સ્થાન શોભાવનાર શ્રી કાન્તિ ભટ્ટના તંત્રપદે થયા હતા. આજે પણ કેટલાક અખબારના પ્રથમ પાને અર્થસભર લખાણ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. જેના પરથી અખબારોની ભાવના, કાર્યપ્રથા તેમજ ફરજ પરસ્તીની ઝાંખી થાય છે. દાખલારૂપે સ્વ. શ્રી અમૃતલાલ શેઠ તરફથી ભારતની સ્વતંત્રતા પૂર્વે આજથી વર્ષો અગાઉ શરૂ કરવામાં આવેલ ‘જન્મભૂમિ’ પત્રના મથાળે ‘જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરિયસી’ સંસ્કૃતમાં અંકિત કરવામાં આવે છે.

અમૃતલાલ દ. શેઠની પ્રતિભા અનેરી હતી. તેમની કાર્ય કુશળતા અને ફરજ પ્રત્યેની અભિરુચિ પ્રશંસનીય હતી. વર્તમાને પણ જન્મભૂમિ પત્ર શ્રી કુંદનભાઈ વ્યાસના તંત્રીપદે રાષ્ટ્રની અનોખી સેવા બજાવે છે. પંચાવન વર્ષોથી ખંભાતમાંથી પ્રગટ થતાં ‘નવસંસ્કાર’ સાપ્તાહિક પત્રના સ્થાપક તંત્રી શ્રી અંબાલાલ હ. પંડિત પૂરેપૂરા રાષ્ટ્રના રંગે રંગાયેલા હતા. જયોતિષના પ્રખર જાણકાર હતા. હરહંમેશ ખાદીનાં વસ્ત્રો પહેરતા હતા. તેમના આ

પત્રનો મુદ્રાલેખ હતો. “તમસો મા જયોતિર્ગમય.” ગુજરાતી વર્તમાન પત્રનો પ્રારંભ કરવાનો મહત્ત્વનો ફાળો ગુજરાતીને જ મળે છે. સુરતના ફરદૂનજી મર્ઝબાન નામના પારસી ગૃહસ્થે ઇ.સ. ૧૮૨૨માં ‘મુંબઈ સમાચાર’ મુંબઈમાંથી શરૂ કર્યું. વર્તમાને પણ ગુજરાતી વાંચકોમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

ખેડા જિલ્લા (ગુજરાત) માંથી પ્રથમ સાપ્તાહિક ‘ખેડા વર્તમાન’ ઇ.સ. ૧૮૬૧માં નીકળ્યું તે પછી ઇ.સ. ૧૮૮૫માં ‘વિશ્વ દર્શન’ પણ ખેડામાંથી શરૂ થયું હતું. ઇ.સ. ૧૮૮૫ના અરસામાં મહુધાથી ‘સ્વદેશ બંધુ’ અને ‘ખંભાત ગેઝેટ’ નામે સાપ્તાહિક શરૂ થયાં. ઇ.સ. ૧૯૦૪માં ખેડાથી ‘ખેડા ટાઈમ્સ’ નામનું અઠવાડિક પ્રગટ થવા લાગ્યું. ત્યારે ‘સ્વદેશ બંધુ’ અને ‘ખંભાત ગેઝેટ’ તેની સાથે જોડાઈ ગયાં. ખંભાતમાંથી તા. ૨૩-૪-૧૯૪૮ના રોજ ‘નવ સંસ્કાર’ સાપ્તાહિક શરૂ થયું. અને તા. ૧૫-૮-૧૯૫૬ના રોજ ખંભાતથી જ ‘જાગૃતિ’ સાપ્તાહિકનો પ્રારંભ થયો. (ખંભાત સર્વ સંગ્રહ પુસ્તકના આધારે) આ ઉભય સાપ્તાહિક પત્રો વર્તમાને પણ પોતાની કૃપ જારી રાખી રહેલાં છે. એક બાબતે નિર્દેશ કરવો મુનાસીબ લાગે છે કે વર્ષો અગાઉ ન્યાય-નીતિ અને સમાજના દૂષણોને દૂર કરવા માટે અખબાર ઉપરાંત જેને ચોપાનિયાં પણ કહી શકાય તેવા પત્રો પ્રગટ થતાં હતાં. પછી તે સાપ્તાહિક, માસિક કે અનિયતકાલીન સ્વરૂપનાં હોય. એ જમાનો હતો કે જ્યારે અંગ્રેજી સલ્તનત સામે લખવું એ લોખંડના ચણા ચાવવા જેવું મનાતું. એવી જ રીતે સમાજ સુધારણાની વાત કરવી કે તે બાબતે લખવું એટલે વિરોધના વંટોળનો સામનો કરવો. ઈતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે ‘દાંડિયો’ પ્રગટ કરનાર કવિ નર્મદની સ્થિતિ કેવી કંગાળ થઈ હતી. એ યુગમાં નાણાંનું મહત્ત્વ ન હતું પરંતુ ‘યા હોમ કહીને કરો ફત્તેહ છે આગે’ એ તરવરાટ અને તમન્ના હતાં. ‘ડગલું ભર્યું કે ના હઠવું’ એવી ખુમારી હતી. દેશી રાજયોના જમાનામાં અને રુદિયૂસ્ત સમાજમાં પરિવર્તનનો શંખ ફૂંકનારને વળતરમાં બેહાલી સિવાય બીજું મળતું ન હતું. રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણી જેમની જન્મજયંતિ શતાબ્દિ ઉજવાઈ ગઈ તેમને ક્યો ગુજરાતી ભૂલવાનો હતો ? સૌરાષ્ટ્રની રસધાર, સોરઠી બહારવટિયાઓ, કસુંબીનો રંગ આદિ લોકસાહિત્યની કૃતિઓ, કોઈનો લાડકવાયો, છેલ્લો કટોરો ઝેરનો પી જજો બાપુ અને યુગવંદના જેવાં કાવ્યો, નવલિકાઓ અને લોકગીતો રચનાર અને બુલંદ અવાજે ગાનાર તથા પાળિયાની કથાઓ, ચારણગીતો માટે ગામડે ગામડું ખૂંદનાર અને પત્રકાર તરીકે ‘મુખડા ક્યા દેખો દર્પણ મેં’નું કટાક્ષ ચિત્ર પ્રગટ કરનાર સામે અદાલતી કાર્યવાહી થઈ હતી.

આઝાદીનો બૂંગિયો ફૂંકનાર અને છૂપી રીતે રેડિયો દ્વારા આઝાદીનો રંગ જમાવનાર ગાંધીવાદી સ્વ. ઉષાબહેન મહેતાની

ગૌરવવંતી સ્મૃતિ સહુને છે. 'નવચેતના'ના તંત્રીસ્વ. ચાંપશીભાઈ ઉદેશી, 'શારદા'ના તંત્રી સ્વ. ગોકુલદાસ રાયચૂરાનાં પ્રકાશનો વર્તમાનના વયસ્કો પણ તે વેળાના જોમથી ઝળકતા યુવાનો પુસ્તકાલયમાં જઈને હોંસે હોંસે વાંચતા હતા. દેશવાસી રાષ્ટ્રપ્રેમીઓમાં 'નવજીવન' અને 'હરિજન'નું આકર્ષણ ઓછું ન હતું. વર્તમાને 'ભૂમિ પુત્ર' પણ અંતરની ઊર્મિથી વંચાય છે. વિજ્ઞાનની શોધખોળ પછી અખબારી ક્ષેત્રે ક્રાંતિકારી ફેરફાર થતા રહેલા છે. સમાચાર ઉપરાંત વાંચકવર્ગની ચાહના વધે તેવી, જુદા જુદા વિષયોને લગતી માહિતી પ્રગટ કરવા માટે ધ્યાન અપાતું ગયું. એમાં ત્રાહકો ઉપરાંત જાહેરાતની આવક વધારવાનો હેતુ પણ સમાયેલો છે. આ કારણથી અલગ અલગ વિષયો જેવા કે આરોગ્ય, સૌંદર્ય, જયોતિષ, રમતગમત અને આધ્યાત્મિક ઇત્યાદિ પ્રકારના નિષ્ણાતોના લેખો પ્રગટ કરવામાં આવે છે. અને નવા વિભાગો ઊભેરાતા જાય છે. આજે સીનેમા તથા રમતગમતને લગતા અખબારોએ પણ સ્થાન જમાવ્યું છે.

એક જમાનો હતો જ્યારે અખબારી ઓફિસોમાં સ્થાયી કર્મચારીઓ દ્વારા બધી કાર્યવાહી થતી હતી પરંતુ વર્તમાને તે ઉપરાંત જુદા જુદા વિષયોના નિષ્ણાતો તેમજ 'ફ્રી લાન્સ જર્નાલિસ્ટ'ના વિભાગીય લેખો નિયમિત પણે પ્રગટ થાય છે. વર્ષો અગાઉ લેખોના પુરસ્કારનું ધોરણ નહિ જેવું હતું પરંતુ હવે એમાં સમયોચિત વધારો થતો ગયો છે. મિડ-ડે (ગુજરાતી)ના તંત્રી શ્રી સૌરભ શાહના પત્રકાર અંગેના મંતવ્યમાં સત્યનું નિરુપણ છે. તેઓ શ્રી જણાવે છે કે, "રોજ સવારે એક છાપું તાજામાં તાજા સમાચારો લઈને ચૂપચાપ તમારે આંગણે આવીને ઊભું રહે છે. અને થોડિક શણોમાં જ એ વર્તમાનપત્ર એક મિત્ર બની તમારી સાથે વાત કરવા માંડે છે. સાંજ થતાં જ છાપાનું નામ બદલાઈને થઈ જાય છે પસ્તી. બીજે દિવસે રૂપિયાની કડકડતી નોટ જેવો નવો સૂરજ અને એની સાથે ફરી એક વાર નવુંનકકોર છાપું. દુનિયાના ખૂણેખૂણેથી બનતી રહેતી અસંખ્ય ઘટનાઓનો પત્રકાર પીછો કરતો રહે છે. પત્રકારોની દુનિયામાં માત્ર એરકંડિશન્ડ ઓફિસો અને ઊભરતી પાર્ટીઓ જ નથી હોતી. સતત ચાલ્યા કરતી ન્યુઝ એજન્સીની કોમ્પ્યુટર લિંકમાં સ્ક્રીન પર ઉપસી જતા શબ્દોમાંથી મળતી શિલ હોય છે. ટાહતડકો કે ઘરમાં લગ્ન મરણ જોયા વિના ઘટના સ્થળે દોડી જવાનો રોમાંચ હોય છે. પ્રિન્ટીંગ મશીનોનું ફુલસ્પીડ સંગીત હોય છે અને મોડી રાતે છાપકામની કાળી શાહીમાં ભળી ગયેલા પરસેવાની સુગંધની છાલક હોય છે."

દૈનિક-સાપ્તાહિક ઇત્યાદિ પત્રોની સંખ્યામાં દિન-પ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે. એ ઉપરાંત ધાર્મિક તથા સામાજિક સંસ્થાઓ અને જ્ઞાતિઓના પત્રની સંખ્યા વધતી રહેલી છે. એના કારણે કાગળનો વપરાશ સારા પ્રમાણમાં થઈ રહેલો છે. વળી કાગળમાં

પણ અનેકવિધ જાતો ઉપલબ્ધ બની રહે છે. બીજી બાજુએ પત્રકારિત્વને લગતી કોલેજો પણ કાર્યરત છે. એના લીધે પત્રકારોની સંખ્યા વધતી જાય છે. અખબારોની પૂર્તિ પણ વિવિધ રંગ અને ચિત્રોથી આકર્ષિત રીતે પ્રગટ થાય છે. અખબારી દુનિયામાં પણ હરિફાઈ વધતી ગઈ છે. એ કહેવું મુનાસીબ લાગે છે કે અખબાર યા સમયાંતરે પ્રગટ થતા અનેકવિધ છાપાઓમાંથી કેટલાંક અલ્પજીવી હોય છે. માનદ્ સેવા આપીને તંત્રી કે સંપાદક તરીકેની કામગીરી સંભાળતા હોય છે. તે પણ કાળક્રમે થાકી જાય છે. બાકી બચુભાઈ રાવતના 'કુમાર' અને શામળદાસ ગાંધીના 'વંદે માતરમ્'ને આજે પણ ઘણા યાદ કરે છે. તંત્રીની કલમના પ્રતાપે લોકપ્રિય બનતા અખબારો તંત્રી જતાં અસ્ત પામે છે.

વર્તમાને ભૌતિકવાદનો પ્રવાહ પૂરજોશથી વહી રહેલો છે. લોભ, લાલચ અને લાલસાને કારણે માણસાઈનું વંસ થઈ રહ્યો છે. જેની અસર હેઠળ કેટલાક ફૂટકલિયા પત્રકારો વિકૃત હકીકતો પ્રસ્તુત કરી રજનું ગજ કરી કાગનો વાઘ બનાવે છે. જો કે અંતે હાથનાં કર્યા હૈયે વાગે તેવી તેમની ગત થાય છે. બાકી થયેલ મુદ્રણદોષ કે ક્ષતિ માટે સંનિષ્ઠ અખબારનો તંત્રી કે કટાર લેખક પોતાની ભૂલ કબૂલ કરીને દિલગીરી વ્યક્ત કરી પોતાની શુદ્ધ નિષ્ઠા દાખવે છે.

કેટલાક પત્રકારો તેમજ કટાર લેખકો

જવાંમર્દ પત્રકાર

શ્રી અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

ઈ. સ. ૧૯૩૪થી મુંબઈમાંથી પ્રગટ થતાં 'જન્મ-ભૂમિ' દૈનિક પત્રના સ્થાપક અને જનક શ્રી અમૃતલાલ શેઠ જાનના જોખમે, મોતને મૂઠીમાં લઈને ફરનારા, રિયાસતી પ્રજાનાં દુઃખ દર્દને વાચા આપવામાં અને દેશી રજવાડાઓની જુલમ જહાંગીરીને ખુલ્લુંખુલ્લા પડકારનારા એક જવાંમર્દ પત્રકાર હતા.

રિયાસતી પ્રજાની આઝાદી અને આબાદી માટે જીવનભર ઝઝૂમનાર આ નર-વીરને આગામી પેઢીઓ યાદ કરશે. એમનું પત્રકારિત્વ પહેલેથી છેલ્લે સુધી સો એ સો ટકા મિશનરૂપ હતું. તેમના જીવનના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટેનું કેવળ એક સાધન જ હતું. ઈ.સ. ૧૯૨૧થી 'સૌરાષ્ટ્ર' પછી 'રોશની' અને ત્યારપછી 'નવી રોશની' અને 'ફૂલછાબ' એ બધાં એમનાં જ સર્જન હતાં.

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદમાં ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે પણ તેમણે સક્રિય ભાગ ભજવ્યો હતો. એક પત્રકાર, લડવૈયા અને આઝાદીના આશક, રાજકારણનો તેમના વ્યક્તિત્વમાં સુભગ સમન્વય સંધાયો હતો.

શ્રી અમૃતલાલ શેઠની કીર્તિનું મોટું છોગું એમણે બર્માના

યુદ્ધ મોરચે જઈને નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝની આઝાદ હિંદ ફોજની પ્રવૃત્તિ અંગેની દસ્તાવેજી ઐતિહાસિક સામગ્રી એકઠી કરી જાનના જોખમે ભારતમાં લાવી દીધી તે છે.

શ્રી અમૃતલાલ શેઠ એમની સાડાત્રણ દાયકાની કામગીરી પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રે વીતાવી હતી. તેમના તીખા તમ-તમતા લેખોનો સંગ્રહ “અંતરનાદ” નામે પુસ્તકમાં પ્રકાશિત થયેલો છે.

(તમારે શું સિદ્ધિના શિખરે પહોંચવું છે? પુસ્તકની નોંધમાંથી)

શ્રી મીનુ બરજોરજી દેસાઈ

તા. ૧-૭-૧૯૧૯ ના રોજ નવસારી મુકામે જન્મેલા આ મહામનાએ કિશોરવયથી દેશના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ભાગ લીધો હતો. ઈ. સ. ૧૯૪૨ની ‘ક્વીટ ઇન્ડિયા’ ચળવળમાં પણ તેમણે સક્રિય ભાગ લીધો હતો.

‘મુંબઈ સમાચાર’માં જોડાયા તે અગાઉ તેઓ ‘મુંબઈ વર્તમાન’માં સહતંત્રી હતા. ત્યાર પછી તેમણે ‘સાંજ વર્તમાન’ માસિક અને વાર્ષિકના તંત્રી તરીકેની કામગીરી બજાવી હતી.

તા. ૧-૭-૧૯૬૧ના ‘મુંબઈ સમાચાર’ના જન્મદિનના રોજથી તેઓ સમાચારના તંત્રી તરીકે નિમાયા. સરકારી આમંત્રણથી તેઓશ્રી યુરોપ, પશ્ચિમ જર્મની, સિંગાપુર, મોરેશિયસ ગયા હતા. સંખ્યાબંધ સામાજિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સંકળાયેલા હતા. સાહિત્ય ક્ષેત્રે તેમનો ફાળો ગણનાપાત્ર છે. તેમણે ચોવીસ જેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે જેમાંથી ‘ગાંધી બાપુ’ પુસ્તક માટે ભારત સરકાર તરફથી અને ‘વિદ્યાર્થી નાટિકાઓ’ માટે ગુજરાત સરકાર તરફથી પારિતોષિકો એનાયત થયાં હતાં.

શ્રી મીનુ દેસાઈ નિર્મોહી, સિદ્ધાંતવાદી, કામઠા કિંતુ શરમાળ વિરલ વ્યક્તિ હતા.

(મુંબઈ સમાચાર સ્મૃતિ ગ્રંથના આધારે)

કામગીરીમાં કડક પણ હૃદયે મૃદુ

શ્રી સોરાબજી કાપડિયા

ગુજરાતી ભાષાના જુનામાં જુના અખબાર ‘મુંબઈ સમાચાર’ના એક વેળાના તંત્રી સોરાબજી પાલનજી કાપડિયાનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૦ના મે માસની ૩૦મી તારીખે થયો હતો. સતર-અઠાર વર્ષની વયે તેઓ વ્યવસાયમાં જોડાઈ ગયા. પ્રારંભે નવ-દસ વરસ ‘અખબારે સોદાગર’નામક અખબારમાં વિવિધ કામગીરી બજાવીને ઈ.સ. ૧૯૦૭માં ‘સાંજ વર્તમાન’ પત્રમાં ઉપ-તંત્રી તરીકે જોડાયા. પંદર વર્ષ ત્યાં કામ કર્યા પછી ઈ.સ. ૧૯૨૧માં તેઓશ્રી ‘મુંબઈ સમાચાર’માં જોડાયા અને જીંદગીના અંત સુધી રહીને

અખબારી આલમની અવિસ્મરણીય સેવા બજાવી. તા. ૭મી એપ્રિલ ૧૯૬૧ સુધી જીવનના અંત પર્યંત ‘મુંબઈ સમાચાર’ પત્ર સાથે સંકળાયેલા હતા. તેઓ શ્રીએ અખબારી વ્યવસાયમાં રિપોર્ટરથી માંડીને તંત્રી તરીકેની સઘળી જવાબદારી સંભાળી હતી. કામગીરીમાં કડક પણ હૃદયથી મૃદુ તેવા શ્રી સોરાબજી કાપડિયા પ્રેરણાનાં પુષ્પોનો પમરાટ પ્રસરાવી ગયા છે.

(મુંબઈ સમાચાર સ્મૃતિ ગ્રંથના આધારે)

સરળ સ્વભાવી

શ્રી શાંતિકુમાર જયશંકર ભટ્ટ

સંસ્કૃત ભાષા પરત્વેનું પ્રભુત્વ, યોગ પરત્વેની અર્પૂર ચાહના અને સતત સાધના તથા જીવદયા પ્રેમી શ્રી શાંતિકુમાર જયશંકર ભટ્ટનો જન્મ અમદાવાદ મુકામે તા. ૧૯-૩-૧૯૨૧ના રોજ થયો હતો. ઈ.સ. ૧૯૬૧માં તેઓએ ‘મુંબઈ સમાચાર’ સાપ્તાહિકનું તંત્રીપદ સંભાળ્યું તે અગાઉ તેમણે સમાચાર પત્રમાં સહાયક તંત્રી તરીકેની કામગીરી બજાવી હતી. તેમણે સાહિત્યરત્નની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ શ્રી બ્રિટીશ સરકારના આમંત્રણથી એક પત્રકાર તરીકે ઈ.સ. ૧૯૭૦માં યુરોપના પ્રવાસે ગયા હતા.

સરળ સ્વભાવી અને સેવાભાવી શ્રી શાંતિકુમાર ભટ્ટ ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈની સૂચનાથી પ્રભાસ પાટણના સોમનાથ મંદિરની વહીવટી કામગીરી માટે કેટલોક સમય ત્યાં જઈને રહ્યા હતા. અને અપ્રતિમ કાર્યવાહી બજાવી હતી. તેઓશ્રીએ દસથી વધુ પુસ્તકો લખ્યાં છે. જેમાં પ્રાણાયામ તથા વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ વૃદ્ધાવસ્થા ખાસ નોંધનીય છે. તેઓ એમ. એ., એલ. એલ. બી. સાહિત્યરત્ન ઉપરાંત ઈન્ટરનેશનલ બોર્ડ ઓફ યોગના યોગાચાર્ય તથા સાયન્ટિફિક યોગ સેન્ટર વડોદરાના અધ્યક્ષ છે. વૃદ્ધોની સમસ્યાઓના નિરાકરણમાં તેઓ સક્રિય સહાય કરતા આવ્યા છે. વૃદ્ધો માટે યોગના ખાસના વર્ગો પણ ચલાવ્યા છે. કવિ-લેખક અને વિશિષ્ટ યોગાચાર્ય તથા જીવદયા પ્રેમી તરીકેનું તેમનું નિર્મળ અને સાદું જીવન પ્રશંસનીય છે.

શ્રી અમૃત ગંગર

શ્રી અમૃત ભવાનજી ગંગરનો જન્મ કચ્છના છરારા ગામે ઈ. સ. ૧૯૪૯ના એપ્રિલની ૨૯ મી તારીખે થયો હતો. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ પછી તેઓ મુંબઈ યુનિ. માંથી સ્નાતક થયા. ઈ.સ. ૧૯૭૪-૧૯૮૧ દરમિયાન તેમણે લાર્સન એન્ટ ટુઓમાં કામ કર્યું. એ અરસામાં જ ફિલ્મ સોસાયટીની ચળવળમાં સક્રિય રસ લેવા લાગ્યા. સ્કિન યુનિટ ફિલ્મ સોસાયટી અને ફેડરેશન ઓફ ફિલ્મ સોસાયટીના પશ્ચિમ વિભાગના મંત્રી પદે તેઓ રહી ચૂક્યા છે.

ઈ.સ. ૧૯૮૦ થી આઠ વર્ષ સુધી આંતરરાષ્ટ્રિય ટૂંકી દસ્તાવેજી, એનિમેશન ફિલ્મ મહોત્સવમાં કેટલાક વિભાગના તે નિર્દેશક હતા. રાષ્ટ્રિય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રિય ફિલ્મ મહોત્સવ પસંદગી સમિતિના સભ્ય તથા નિર્ણાયક તરીકે પણ તેઓ સેવા આપી રહ્યા છે.

શ્રી અમૃત ગંગર સિનેમાના તમામ પાસાના ઊંડા અભ્યાસી છે. તેમના સિનેમા વિષયક લેખો ભારતના અંગ્રેજી-ગુજરાતી સામયિકો-દૈનિકોમાં નિયમિત પ્રગટ થાય છે. આ ઉપરાંત, આ જ વિષય ઉપરના એમના લેખો કેટલાક ગ્રંથોમાં ગ્રંથસ્થ થયા છે. ફિલ્મ ડિવિઝને બનાવેલી આજ સુધીની દસ્તાવેજી ફિલ્મો અને ન્યૂઝ રીલોના નવા, ઈ.સ. ૧૯૩૧ થી ૧૯૯૭ દરમિયાન બનેલી ૮૦૦૦ જેટલી ફિલ્મોનો એમણે સુભાષ છેડા સાથે કમ્પ્યુટરાઈઝ ડેટાબેઝ તૈયાર કર્યા છે.

ફિલ્મ-સ્કિનના નિષ્ફળ-સલાહકાર તરીકે શ્રી ગંગરે દેશ વિદેશના અનેક ફિલ્મ સર્જકો સાથે કામ કર્યું છે.

(પરિચય પુસ્તિકા 'ભારત સિનેમામાં નવો જુવાળ' ના આધારે)

ડો. કલાબેન શાહ

જન્મ તારીખ ૧૯-૧૧-૧૯૩૭. શાળાનું શિક્ષણ મુંબઈની બ્રાજરગેટ હાઈસ્કૂલમાં લીધું. એસ.એસ.સી. પછી સિદ્ધાર્થ કોલેજમાંથી બી.એ. અને ત્યારબાદ એમ.એ. થયા. મુખ્ય વિષય ગુજરાતી સાથે અનુસ્નાતક થયા હતા.

મહર્ષિ દયાનંદ કોલેજમાં ૩૩ વર્ષ કાર્ય કર્યું. એમ. એ.ના વિદ્યાર્થીઓને મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ભાષા વિજ્ઞાન અને અપભ્રંશ વ્યાકરણ શીખવ્યું. આ સમય દરમિયાન ડૉ. રમણલાલ સી. શાહના માર્ગદર્શન હેઠળ કવિ વિદ્યારુચિ કૃત 'ચંદ રાજાનો રાસ' વિષય પર સંશોધન, સંપાદન કરી ઈ.સ. ૧૯૮૪માં ડોક્ટરની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી.

ઈ.સ. ૧૯૮૮ થી ૧૯૯૩ સુધી ગુજરાત સમાચાર દૈનિકમાં દર ગુરુવારે 'જૈનમ જયતિ' કોલમનું સંપાદન કર્યું. વિશેષમાં સમકાલીન, મુંબઈ સમાચાર, મિડ-ડે (ગુજરાતી), મધ્યાંતર (હાલમાં બંધ), રાધનપુર જૈન દર્શન ઇત્યાદિ વર્તમાન પત્રો અને માસિકોમાં જૈન ધર્મ વિષયક લેખો લખ્યા છે. વર્તમાને 'મુંબઈ સમાચાર'માં દર મંગળવારે પ્રગટ થતાં 'આચમન' વિભાગના જૈન ધર્મ, સાહિત્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક તેમના મનનીય લેખો પ્રગટ થાય છે. તેમના પ્રકાશિત ગ્રંથો (૧) પ્રથમ પૂનિત પદાર્પણ (૨) જૈન ધર્મની પ્રમુખ સાધ્વીઓ અને મહિલાઓ (૩) સદ્ભાવના અને (૪) પરમ ધ્યેયને ધ્યાવો.

મુંબઈમાં યોજાતી પર્યુષણ પર્વની વ્યાખ્યાનમાળાઓમાં જૈન ધર્મના વિષયો પર તેમનાં વ્યાખ્યાનો યોજાયેલાં છે. તેઓએ

રેડિયો તથા ટી. વી.ના કાર્યક્રમોમાં ભાગ લીધો છે. ઈ.સ. ૧૯૮૫માં એમણે યુરોપના દેશોનો પ્રવાસ કર્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૯૮૭માં એમ.ડી. કોલેજમાં 'કાંતિલાલ લાલચંદ શાહ જૈન લીટરરી એન્ડ ફિલોસોફિકલ રિસર્ચ સેન્ટર'ની સ્થાપના કરી. તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ દશેક વિદ્યાર્થીઓ પી. એચ. ડી. થયા હતા. ઈ.સ. ૧૯૭૭ થી ૨૦૦૦ સુધી મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય દ્વારા તેઓ એસ.ઈ.એમ. અને પછી એસ.ઈ.ઓ. તરીકે નિયુક્ત થયાં હતાં. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાતી અકાદમીના તેઓશ્રી સભ્ય છે. ઉપરાંત મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં રિસર્ચ એન્ડ રેકગ્નિશન કમિટીના સભ્યપદે છે.

ડૉ. કલાબેન અનેકવિધ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. જૈન સાહિત્ય સમારોહમાં તેઓશ્રી સક્રિય ભાગ લે છે. તેમજ કેટલીક સંસ્થાઓમાં નિર્ણાયક તરીકેની સેવા આપે છે.

શ્રી ગુણવંતભાઈ બરવાળિયા

અમરેલી જીલ્લાના ખાંભા ગામના વતની શ્રી ગુણવંતભાઈ માધવલાલ બરવાળિયાએ મુંબઈમાં ચાર્ટડ એકાઉન્ટની પરીક્ષા પસાર કરીને થોડા વર્ષો પ્રેક્ટીસ કરી. વર્તમાને તેઓશ્રી ટેક્ષ્ટાઈલ પ્રોસેસ ઇન્ડસ્ટ્રીઝમાં પ્રવૃત્ત છે.

શ્રી ગુણવંતભાઈએ લેખક તરીકે બહોળું ગજું કાઢ્યું છે. ધર્મ, અધ્યાત્મ, કવિતા વગેરે વિષયના ૨૫ જેટલાં પુસ્તકોનું સર્જન-સંપાદન કર્યું છે. જૈનસમાજ ઘાટકોપરના મુખપત્ર 'જાગૃતિ સંદેશ', ફોરમ ઓફ જૈન ઇન્ટેલેક્યુઅલ મુંબઈના મુખપત્ર 'એનલાઈટનમેન્ટ' ભારત જૈન મહામંડળના 'જૈન જાગૃત' (ગુજરાતી વિભાગ) ઉપરાંત મુનિ સંતબાલજી પ્રેરિત 'વિશ્વવાત્સલ્ય'માં માનદ મંત્રી - સંપાદક તરીકેની સેવા આપે છે. મુંબઈમાં કેટલીક વ્યાખ્યાનમાળા અને પરિસંવાદ શ્રી ગુણવંતભાઈના પ્રમુખપદે યોજાય છે. ફાર ઇસ્ટમાં સિંગાપોર વગેરે સ્થળે જૈન ધર્મ પરના ટેપના સફળ પ્રવચન યોજાતાં હતાં. ધર્મ અને અધ્યાત્મના વિષયો પર મુંબઈ દૂરદર્શન પર એમના વાર્તાલાપ અવારનવાર યોજાય છે.

પંડિત રત્નચંદ્રજી જૈન કન્યાશાળા ટ્રસ્ટ, ઘાટકોપર પ્રેરિત શ્રી પી. એન. દોશી આર્ટ્સ કોલેજ સંચાલિત, સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પ્રાણગુરુ જૈન ફિલોસોફિકલ લીટરરી રિસર્ચ સેન્ટરના તેઓશ્રી ઓનરરી કો.ઓડિટર છે. જેમાં જૈન ધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથો પરનું સંશોધન કાર્ય થાય છે. તેઓ અખિલ ભારત સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સના મંત્રી છે. આ સંસ્થાના મુખપત્ર 'જૈન પ્રકાશ'માં તેમના લેખો પ્રગટ થતા રહે છે. આ ઉપરાંત ધર્મ અને અધ્યાત્મ પરત્વેનાં એમનાં લખાણો મુંબઈ સમાચાર-જન્મભૂમિ-દશા શ્રીમાળી પત્ર, ધર્મધારા વગેરેમાં પ્રગટ થતાં રહે છે. મુંબઈ

સમાચારમાં પ્રગટ થયેલા તેમના લેખને ઈ.સ. ૧૯૯૭ના મુંબઈ જૈન પત્રકાર સંઘ શ્રેષ્ઠ પત્રકાર એવોર્ડ પ્રથમ પારિતોષિક એનાયત થયું હતું. એમ. બી. બરવાળિયા ફાઉન્ડેશન પારિતોષિક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ દ્વારા તેઓ હોમીસ્ટિક હેલ્થકેરને લગતાં પ્રકલ્પો ચલાવે છે. તેઓ અનેકવિધ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. તેમનાં ધર્મપત્ની ડૉ. મધુબહેને હિન્દી સાહિત્યમાં સંશોધન કાર્ય કરી ડોક્ટરની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે.

હરીન્દ્ર દવે

હરીન્દ્ર દવે સાહિત્ય સર્જક હતા. એ ઉપરાંત નોખા તરી આવે એવા પત્રકાર હતા. તેઓશ્રીએ નવલકથા, નાટક, વિવેચન, નિબંધો, કવિતાઓ ઇત્યાદિ પણ ઘણું બધું લખ્યું છે. પરંતુ એ કવિ તરીકે પ્રજાને સવિશેષ યાદ રહેવાના.

એમની તવારીખનું સંકલન શ્રી તરુબેન કજારિયાએ નીચે મુજબ કરેલું છે.

- ૧૯૩૦ - ૧૯મી સપ્ટેમ્બર - જન્મ ખંભડા (અંજાર-કચ્છ)
- ૧૯૪૬ - પ્રથમ કાવ્ય પ્રકાશિત: 'માનસી', સં. વિજયરાય વૈદ્ય
- ૧૯૫૦ - મુંબઈ આગમન, ફી લાન્સ પત્રકારત્વ-'ચિત્રપટ' સામાહિકમાં, ઉપતંત્રી 'ચિત્રભારતી'.
- ૧૯૫૧ - ઉપતંત્રી 'જનશક્તિ' દૈનિક, (ફી પ્રેસ જૂથનું ગુજરાતી અખબાર) જૂન બી. એ. ઓનર્સ (ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી સાહિત્ય) ખાલસા કોલેજ, મુંબઈ યુનિવર્સિટી.
- ૧૯૬૧ - એમ. એ. ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી સાહિત્ય સાથે,
- ૧૯૬૨ - સંપાદક : 'સમર્પણ' મુખપત્ર-ભારતીય વિદ્યા ભવન.
- ૧૯૬૮ - તંત્રી - ગુજરાતી વિભાગ-અમેરિકન માહિતી કચેરી.
- ૧૯૭૩ - તંત્રી 'જનશક્તિ'.
- ૧૯૭૮ - રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમી પારિતોષિક
- ૧૯૭૯ - મુખ્યતંત્રી - 'જન્મભૂમિ' (સાંધ્ય દૈનિક), 'પ્રવાસી' (સવારનું દૈનિક) 'જન્મભૂમિ પ્રવાસી' સામાહિક.
- ૧૯૮૧ - ઈંગ્લેન્ડ પ્રવાસ, વિભાગીય પ્રમુખ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - ૩૧મું અધિવેશન.
- ૧૯૮૨ - રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક (ગુજરાત વિદ્યાસભા)
- ૧૯૮૪ - ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા પ્રવાસ.
- ૧૯૮૭ - મોસ્કો (રશિયા) મુલાકાત.
- ૧૯૮૮ - દમાસ્કસ (સિરિયા), સ્ટટગાર્ડ, મ્યુનિક તથા બોન (જર્મની), યુ. એન. ઓ. (ન્યુયોર્ક), બુડાપેસ્ટ, બાલ્કટન, ફ્યુરેડ, (હંગેરી) મુલાકાતો, સન્માન ચંદ્રક

: અખિલ ભારતીય મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન હીરક અધિવેશન.

- ૧૯૮૯ - પારિસ, મોસ્કો, ઈસ્લામાબાદ (પાક.) મુલાકાત.
- ૧૯૯૦ - મહારાષ્ટ્ર ગૌરવ પુરસ્કાર : હાર્મની એવોર્ડ, ઓર્ગેનાઈઝેશન ઓફ અન્ડર સ્ટેન્ડિંગ એન્ડ ફેટરનિટી
- ૧૯૯૧ - બી. ડી. ગોયેન્કા એવોર્ડ ફોર એક્સેલન્સ ઇન જર્નાલિઝમ (૧૯૯૦)
- ૧૯૯૨ - 'કબીર એવોર્ડ' કવિતા માટેનો સર્વોચ્ચ ભારતીય પુરસ્કાર (મધ્યપ્રદેશ શાસન)

(અનુસ્પંદન પુસ્તકમાંથી)

ચંદુલાલ સેલારકા

શ્રી ચંદુલાલ સેલારકાનો જન્મ તા. ૨૮મી ઓગસ્ટ ઈ. સ. ૧૯૩૧ના દિવસે વેકરી (સૌરાષ્ટ્ર) માં થયો હતો. પરંતુ ઉછેર અને શિક્ષણ મુંબઈના ઉપનગર ઘાટકોપરમાં થયો હતો. ઘાટકોપરની ગુરુકુળ હાઈસ્કૂલમાંથી એસ.એસ.સી. પાસ કરી ઈ. સ. ૧૯૪૯માં સિડનહામ કોલેજ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇકોનોમિક્સમાં જોડાયા અને ત્યાંથી ઈ. સ. ૧૯૫૩માં બી.કોમ.ની ડીગ્રી મેળવી. ખંતપૂર્વકના અભ્યાસથી તેઓશ્રીએ બી.એ. અને એલ.એલ.બી.ની ડીગ્રીઓ પણ મેળવી. ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ થઈને ઈ.સ. ૧૯૫૬માં સ્વતંત્ર પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી.

શાળાના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જ તેમની લેખન પ્રેક્ટીસ શરૂ થઈ ગઈ હતી. આજ દિન સુધી ચાલુ જ છે. સાહિત્ય સાધનાનાં ફળ રૂપે તેમના સો ઉપર પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. જેમાં અદાર નવલકથાઓ, વીસેક વાર્તા સંગ્રહો, બે કવિતા સંગ્રહો, સંપાદનો-લેખ સંગ્રહો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેમની લેખન પ્રવૃત્તિએ તેમને સમાજમાં યશ અને આદર અપાવ્યા છે. તેમની લગભગ સમાંતર ચાલતી સામાજિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની સમાજે કદરપૂર્વક નોંધ લીધી છે. દર શનિવારે સૌથી વધારે વંચાતા જૂનામાં જૂના ગુજરાતી ભાષાના અખબાર 'મુંબઈ સમાચાર'ની તેમની કટાર 'કલરવ અને કોલાહલ' વાંચવા લાખો વાંચકો આતુર હોય છે. આ કટારનાં લખાણોનાં ડઝનથી વધુ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. આ ઉપરાંત અન્ય દૈનિક પત્રો તથા સામાહિકોમાં તેમની વાર્તાઓ પ્રગટ થતી જ રહે છે. ઘાટકોપરની અનેક શૈક્ષણિક અને સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે તેઓશ્રી સક્રીયપણે સંકળાયેલા છે. ગુજરાત સરકારે તેમના બે વાર્તાસંગ્રહો 'અમૃત પાત્ર' અને 'આકાર વગરનો સંબંધ'ને પારિતોષિક આપેલાં છે.

ઘાટકોપર લાયન્સ ક્લબના તેઓશ્રી ચાર્ટર્ડ (સ્થાપક) સભ્ય છે. લાયન્સ ફલબ ડિસ્ટ્રીક્ટ ૩૦૨-એ ના તેઓ ઈ.સ. ૧૯૮૨-

૮૩માં ડિસ્ટ્રીક ટ્રેઝરર હતા. ગુરુકૂળ શૈક્ષણિક સંસ્થા તેમજ અન્ય કેટલાંક ટ્રસ્ટોના તેઓ ટ્રસ્ટી છે. મુંબઈ મહાનગરપાલિકાએ તેમના પિતાજીની સામાજિક સેવાઓના ઉપલક્ષ્યમાં ઘાટકોપરના એક ચોકને 'શ્રી ભગવાનજીભાઈ સેલારકા ચોક' નામ આપેલું છે.

મહારાષ્ટ્ર સરકાર તેમને પ્રથમ મહા. રાજ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના અધ્યક્ષ તરીકે નિયુક્ત કર્યા હતા. હાલમાં તેઓ સ્પેશ્યલ એક્ઝ્યુક્યુટીવ ઓફિસર (એસ.ઈ.ઓ.) છે. તેમની લેખનશૈલી, પ્રસંગની રજૂઆત, પાત્ર નિરૂપણ, કળા ઇત્યાદિ વાંચકને પ્રારંભથી અંત સુધી જકડી રાખે છે. નિરીક્ષણ, ચિંતન-મનન અને પ્રસંગની રજૂઆત એ તેમની લેખન મૂડીનાં મૂળ છે. સરળ સ્વભાવ અને મિલનસાર વૃત્તિને કારણે શ્રી સેલારકા બહોળું મિત્ર વર્તુલ ધરાવે છે.

પ્રોફેસર ડો. યશવંત ત્રિવેદી

જુદા જુદા વિષયો પર ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં એમનાં ૬૬ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. તેઓશ્રી ૩૧ વર્ષથી શિક્ષણ ક્ષેત્રે સંકળાયેલા છે.

તેઓને સુર સિંગાર સંસદ નેશનલ એવોર્ડ, સોવિયેટ લેન્ડ નહેરુ એવોર્ડ, સાહિત્ય અકાદમીના પાંચ પુરસ્કારો, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ એવોર્ડ, કવિલોકમાં પ્રથમ પુરસ્કાર ઇત્યાદિ મળીને ૨૨ એવોર્ડ તથા ઈનામો મળ્યાં છે. એમની 'પરિશેષ' ક્રિતાબને સૌરાષ્ટ્ર તેમજ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ કક્ષાએ ટેક્સબુક તરીકે આદેશ આપેલો છે. એમનાં કાવ્યોને વિવિધ રાજ્યોમાં એસ. એસ. સી.ની ટેક્સબુકમાં સ્થાન મળ્યું છે. એવા એ મોટા ગજાના કવિ છે. એમની કૃતિઓના ગ્રીક, હિન્દી, અંગ્રેજી, મરાઠી, તામિલ અને તેલગુમાં ભાષાંતર થયાં છે. આંતર રાષ્ટ્રીય સ્તરે વીણેલાં કાવ્યો અને પ્રકાશનોમાં તેને સ્થાન મળ્યું છે. તેઓશ્રીના સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન ઇત્યાદિ વિષયો પર અનેક યુનિવર્સિટીઓ અને ભારતની સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓમાં જાહેર પ્રવચનો થયાં છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ તેમનાં પ્રવચનો યોજાયાં છે. બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા પ્રોફેસર ડો. યશવંત ત્રિવેદી સાહિત્ય અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં બહોળું સ્થાન ધરાવે છે.

(જાણવા મળેલી માહિતીના આધારે)

શ્રી યાસીન દલાલ

શ્રી યાસીન દલાલનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં ઉપલેટા ખાતે તા. ૯-૧-૧૯૪૪ના રોજ થયો હતો. તેમણે બી.એ. સુધીનું શિક્ષણ ઉપલેટામાં મેળવ્યું. તે પછી રાજકોટની ધર્મન્દ્રસિંહજી કોલેજમાંથી તેમણે અંગ્રેજી સાથે એમ. એ.ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી. ઇ.સ.

૧૯૮૧માં 'સૌરાષ્ટ્રના અખબારોનો ઇતિહાસ' મહાનિબંધ લખીને તેઓશ્રી પી.એચ.ડી. થયા.

શ્રી યાસીન દલાલને નાનપણથી જ પત્રકારિત્વનો શોખ છે. આઠમા ધોરણમાં હતા ત્યારે તેમણે હસ્તલિખિત માસિક ચલાવ્યું હતું. તેમણે એમ.એ.નો અભ્યાસ કરતી વખતે 'ફૂલછાબ'માં 'માધુકરી' વિભાગ સંભાળ્યો હતો. 'સુકાની'માં પણ થોડો સમય સહાયક તંત્રી તરીકે કામગીરી બજાવી હતી. ઇ.સ. ૧૯૬૮માં 'પાન'નામનું એક માસિક પણ શરૂ કરેલું. 'સૌજન્ય માધુરી' નામના માસિકનું સંપાદન કાર્ય પણ કરેલું છે. ઇ.સ. ૧૯૭૩થી તેઓ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના સ્વ. અમૃતલાલ શેઠ પત્રકારત્વ ભવનમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાયા અને ઇ.સ. ૧૯૮૧થી તેઓશ્રી આ ભવનના અધ્યક્ષ બન્યા. એમણે પત્રકારત્વ અને માધ્યમને લગતાં વીસથી વધુ પુસ્તકો લખ્યાં છે. અને વિશદ સંશોધનો કર્યાં છે. "સૌરાષ્ટ્રમાં રજવાડી શાસન દરમિયાન અખબારોની ભૂમિકા' વિશે સંશોધન પૂરું કર્યું છે.

શ્રી યાસીન દલાલે દસેકવાર વિદેશ પ્રવાસ કર્યો છે. અને જુદી જુદી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં તથા ફિલ્મ મહોત્સવમાં ભાગ લીધો છે. એમનાં પુસ્તકોને સાહિત્ય પરિષદ તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનાં પારિતોષિકો મળ્યાં છે. ગુજરાત સરકારનું શ્રેષ્ઠ શ્રામિક પત્રકારત્વનું તથા ગુજરાત દૈનિક અખબાર સંઘનું કટાર લેખનનું પારિતોષિક તેમને મળ્યું છે. 'સંશયાત્મા' નામે એમની નવલકથા પ્રગટ થઈ છે.

'પત્રકારત્વનું શિક્ષણ' નામની એમની પરિચય પુસ્તિકા પ્રગટ થઈ છે. (પરિચય ટ્રસ્ટની પુસ્તિકાના આધારે)

શ્રી રમાકાન્ત જાની (શ્રી ગપ્પી)

ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમાં હાસ્ય લેખકો ઘણા છે. જેમની વૈવિધ્યસભર કૃતિઓએ ગુજરાતી સાહિત્યને વધુ રસિક બનાવ્યું છે. વર્ષો અગાઉ જન્મભૂમિ પત્રમાં સ્વ. વેણીભાઈ પુરોહિત 'આખા ભગતના છપ્પા' એ કોલમ હેઠળ રાજકીય, સામાજિક, સાંપ્રત ઘટનાઓ પર વેધક ટકોર કરે તેવું સંવેદનામાંથી ઉપજતા મર્મ કાવ્યમય શૈલીમાં લખતા હતા. શ્રી વેણીભાઈ પુરોહિતના પગલે ચાલનાર શ્રી રમાકાન્તભાઈ જાની (શ્રી ગપ્પી)એ વ્યંગબાણો છોડવાની વધારુ આ પરંપરા જન્મભૂમિમાં ચાલુ રાખી છે. અગાઉ એ ગુજરાત સમાચારમાં દર રવિવારે રજૂ થતી હતી. તેમની કટાક્ષ કંડિકાઓમાં 'કંટકની વેદના' પણ છે અને 'ફૂલોની નજાકત' પણ છે. આ ઉપરાંત તેઓશ્રીએ હાસ્યસભર અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે.

નોંધનીય છે કે હાસ્યકટાક્ષ કવિ-કલાકાર શ્રી રમાકાન્ત જાનીએ અમેરિકામાં એકલ પાત્રે આઠ કાર્યક્રમો આપ્યા હતા. તેઓશ્રી 'શ્રી દંઢાવ્ય જયોત' નામક સામાજિક પત્રના તંત્રી

તરીકેની કાર્યવાહી બજાવે છે. તેઓશ્રીની ગોકૃષ્ણ ગીતાની ૨૦૦૦ કંડિકાઓ સમાવતું 'ગોકૃષ્ણ ગીતા ભાગ-૧' પુસ્તક તાજેતરમાં જ બહાર પડ્યું છે. ૭૮ વર્ષની વયે પણ તેઓશ્રી અઢી-ત્રણ કલાક જાહેર કાર્યક્રમ આપી શકે છે.

એમની જ જીવનગાથા એમના શબ્દોમાં :

“અમે વીતાવ્યું જીવન આખું ઘર ઘર રમતાં રમતાં,
વિટંબણાઓ સંસાર કેરી, સહેતાં હસતાં હસતાં.
પરિવારનો સાથો ઉત્કર્ષ, સંસ્કૃતિસુમન ધરતાં,
સૌભાગ્યવંતુ ઘડપણ જીવે એક બીજાને ગમતાં.”

(ગોકૃષ્ણ ગીતા-ભાગ-૧ પુસ્તકના આધારે)

શ્રી સ્પર્શ દેસાઈ

તા. ૬-૭-૧૯૬૭ના રોજ જન્મેલા બગસરા (જિ. અમરેલી)ના વતનીનો અભ્યાસ બી. કોમ. સુધીનો. લેખક, કવિ તરીકે આગેકૃત્ય કરતા શ્રી દેસાઈ દિલ્હીની પત્રકારિત્વ અકાદમી કોર્સ કરી રહ્યા છે. આજ દિન સુધીમાં તેમનાં પાંચ પુસ્તકો (૧) અસ્તિત્વનો શખ્સ ફોડાય છે. (ગઝલ સંગ્રહ), (૨) રોમની રોમાંચક રાત્રી (નવલકથા), (૩) તારી તલાશમાં (નવલકથા), (૪) સર્જન યાત્રા (સાહિત્ય સંકલન) અને (૫) દરિયો જ દરિયો છે બધે (ગીત ગઝલ સંગ્રહ) બહાર પડી ગયાં છે.

શ્રી સ્પર્શ દેસાઈએ ગુજરાત - સૌરાષ્ટ્ર - કચ્છ અને મુંબઈના દૈનિક-સામાહિકોમાં ધારાવાહિક સ્વરૂપે નવલકથાઓ લખી છે. વિશેષમાં જૈન ધર્મને લગતી સાત જેટલી એકાંકીઓ લખી છે. ઉપરાંત 'ગુડ બાય ઈન્સપેક્ટર' અને 'દેરવે પાળ્યો ટહૂકો સ્પર્શનો' એ નાટકો લખ્યાં છે. તેઓ શ્રી પોતે એક ન્યુઝ સંસ્થા શબ્દ ફીચર્સના 'બ્યુરો ઈન ચીફ' છે તથા રીપોર્ટર છે. એમની મારફત સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના ૫૦૦ નાના મોટા અખબારોને નિયમિત સમાચારો પાઠવવામાં આવે છે. તેમની ગઝલો અગણિત પ્રકાશનોમાં સમાવિષ્ટ થયેલી છે. તેઓ કવિ અને ગઝલકાર હોઈ મુશાયરા/કવિ સંમેલનના જીવ છે. અનેકવિધ સંસ્થાઓમાં તેમની કૃતિઓનો આસ્વાદ તેમણે કરાવેલો છે. તેમનું સન્માન અનેક સંસ્થાઓ તરફથી કરવામાં આવેલું છે. તેમની ૧૫ વર્ષોની સાહિત્યિક કારકિર્દીને લક્ષમાં લઈને 'ધી અમેરિકન બાયોગ્રાફિક્સ ઈન્સ્ટીટ્યુટ'ના ધી બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ, ધી ગવર્નિંગ બોર્ડ ઓફ એડિટર્સ અને પબ્લીકેશન બોર્ડના ચેરમેન તરફથી સન્માનપત્ર આપીને તેમને એડવાઈઝરી બોર્ડમાં સામેલ કરી પોતાનું નામ હુઝલુ ટાઈપની ડિરેક્ટરી 'હોલ ઓફ ફેઈમ'માં મૂકવામાં આવ્યું છે.

શ્રી સુકુમાર એમ. ત્રિવેદી

શ્રી સુકુમાર એમ. ત્રિવેદીનો જન્મ ઇ.સ. ૧૯૫૮ના

માર્ચની ૮મી એ અમદાવાદમાં થયો હતો. તેમણે શાળાનો અભ્યાસ ડાકોર અને અમદાવાદ કર્યો. અમદાવાદની એચ.કે. આર્ટસ કોલેજ અને સેન્ટ જેવિયર્સ કોલેજ તથા યુનિવર્સિટી સ્કૂલ ઓફ સોશ્યલ સાયન્સીસમાં અભ્યાસ કરીને ઇ.સ. ૧૯૮૪માં તેમણે અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં એમ. એ.ની ડિગ્રી મેળવી. ઇ.સ. ૧૯૮૩માં ડિપ્લોમા ઈન માસ કોમ્યુનિકેશન ઈન થર્ડ વર્લ્ડ કન્ટ્રીઝ, બોન (જર્મની)માં વિકાસશીલ દેશોના પત્રકારો માટેની તાલીમ લીધી.

શ્રી ત્રિવેદી કેટલાંક વર્ષોથી સક્રિય પત્રકાર તરીકે કામ કરી રહેલા છે. તેઓશ્રી જન્મભૂમિ, ગુજરાત મિત્ર, સમકાલીન, વ્યાપાર, ગુજરાત સમાચાર અને મુંબઈ સમાચાર વગેરે વર્તમાન પત્રોમાં આર્થિક, રાજકીય, અને સાંસ્કૃતિક બાબતો વિશે નિયમિત લેખો લખે છે. 'આર્થિક ચિંતક અમર્ત્ય સેન', 'અર્થશાસ્ત્રના ઘડવૈયાઓ' અને 'અર્વાચીન અર્થ-શાસ્ત્રીઓ' નામની તેમની પરિચય પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ છે.

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતનો અભ્યાસ એ એમની વિશેષ પ્રવૃત્તિ છે. સાહિત્ય, નાટક અને સિનેમા તેમના શોખન વિષયો છે. (પરિચય ટ્રસ્ટની પુસ્તિકાના આધારે)

શ્રી હેમરાજ શાહ

શ્રી હેમરાજ વીરમ શાહનો જન્મ તા. ૨૨-૩-૧૯૪૧ના રોજ થયો હતો. તેમણે સર જે. જે. સ્કૂલ ઓફ એપ્લાઈડમાં એફ. વાય. કોમર્શિયલ આર્ટસનું શિક્ષણ લીધું. અને આપમેળે આગળ વધતા ધંધામાં જંપલાવ્યું. તેઓ શ્રી રેખા બુક મેન્યુફેક્ચરિંગ કંપની અને યુનાઈટેડ સ્ટેશનરી માર્ટના ભાગીદાર છે. તેઓ મહારાષ્ટ્રના નેશનાલીસ્ટ કોંગ્રેસ પાર્ટીના જનરલ સેક્રેટરી છે. ઇ.સ. ૧૯૯૨ થી ૧૯૯૪ દરમિયાન કેન્દ્ર સરકાર તરફથી તેઓ ફિલ્મ સેન્સર બોર્ડમાં નિયુક્ત કરાયા હતા. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીમાં તેઓશ્રી આગવું સ્થાન ધરાવે છે. મુંબઈમાં ગુજરાતી ભવન શરૂ કરાવવામાં તેમની જહેમત ઉલ્લેખનીય છે.

શ્રી સાંઈબાબા સંસ્થાન, શીરડીના ટ્રસ્ટી (૧૯૪૧ થી ૧૯૯૪), બોમ્બે રીપેર એન્ડ રીકન્સ્ટ્રક્શન બોર્ડ (મહાડા)ના વાઈસ ચેરમેન (૧૯૯૩ થી ૧૯૯૫), સેલ્સટેક્ એડવાઈઝરી કમિટીના સભ્ય (૧૯૯૨ થી ૧૯૯૫) તથા રેશર્નીંગ ઓફિસ નં-૩ એ ના વીજીલન્સ કમિટીના સભ્ય (૧૯૯૬ થી ૧૯૯૫) તરીકે તેમની નિયુક્તિ થઈ હતી.

સામાજિક ક્ષેત્રે તેઓશ્રી બૃહદ્ મુંબઈ ગુજરાતી સમાજના પ્રમુખ અને ટ્રસ્ટી, કચ્છ ભારતીના પ્રમુખ અને મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી, શ્રી વાગડ વીસા ઓસવાલ વિકાસ સમાજના ટ્રસ્ટી અને જનરલ સેક્રેટરી છે. મુંબઈથી પ્રગટ થતાં જાણીતાં અખબાર 'મુંબઈ સમાચાર' દૈનિક તથા 'ગુજરાત સમાચાર', લંડન, (યુ.કે.)ના કોલમનિસ્ટ ઉપરાંત

‘કચ્છ શક્તિ’ના તંત્રી છે. તેઓશ્રી મહારાષ્ટ્ર સરકારના એકિડેટેડ ફી લાન્સ કોર્સપોન્ડન્ટ (૧૮૭૮ થી ૨૦૦૦) હતા.

મરાઠીમાં એમણે (૧) દોન ગાંધી (૨) શાંતિદૂત જવાહરલાલ નહેરુ (૩) ત્રિયદર્શિની ઇન્દિરા ગાંધી (૪) પોલાદી પુરુષ વલ્લભભાઈ પટેલ (૫) મહામાનવ - ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર (૬) ક્રાંતિવીર વસંતદાદા પાટીલ અને (૭) રાષ્ટ્રવાદી શરદપવાર નામક પુસ્તકો લખ્યાં છે. અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં પણ ઈંદીરા ગાંધી, જવાહરલાલ નહેરુ અને શરદ પવાર સંબંધી પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓશ્રીએ અમેરિકા, યુનાઈટેડ કીંગડમ, યુરોપ, જાપાન, કોરિયા, ઈરાન, મિડલ ઈસ્ટ તેમજ ઈસ્ટ આફ્રિકાનો પ્રવાસ કર્યો છે.

એમ. ડી. દેવાણી

ઉપરોક્ત નામથી જાણીતા શ્રી દામજીભાઈ દામજીભાઈ દેવાણીનું મૂળ વતન માધવપુર (વેડ) સૌરાષ્ટ્ર છે. તેઓ શ્રી સંસ્કૃતના ખાસ વિષય સાથે એમ. એ. તથા એલ.એલ.બી. (મુંબઈ યુનિવર્સિટી)ની ડીગ્રીઓ ધરાવે છે.

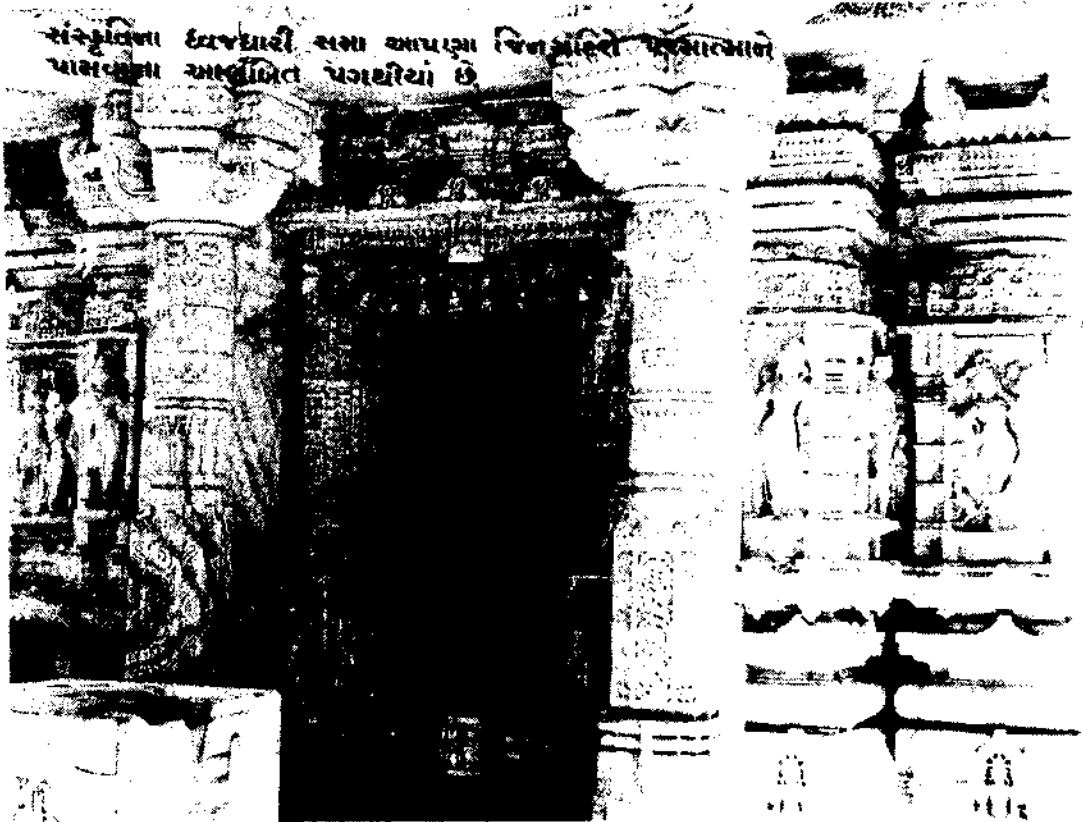
તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના અનુસ્નાતક વર્ગમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે એક વર્ષ તથા બહાઉદીન

કોલેજમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક તરીકે એક વર્ષ માટે કાર્યવાહી બજાવી છે.

પત્રકારિત્વ ક્ષેત્રે શ્રી દેવાણીને બહોળો અનુભવ છે.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ થી ‘જન્મભૂમિ’ પત્રમાં સહતંત્રી તરીકે બે વર્ષ કામગીરી બજાવી તે પછી ‘વ્યાપાર’ના સહાયક તંત્રી તરીકે દસ વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું. ત્યાર બાદ અર્થ વિષયક અંગ્રેજીપત્ર ‘ફાઈનાન્સિયલ એક્સપ્રેસ’માં ચોવીસ વર્ષ સુધી ચીફ રિપોર્ટર-સીટી એડિટર તરીકે કામ કર્યું. ‘ધી ડેઈલી’ના સ્પેશિયલ કોર્સપોન્ડન્ટ તરીકે સાડા આઠ વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યા પછી આજ દિન સુધી શ્રી દેવાણી ‘ફી લાન્સીંગ’ કરે છે. અર્થતંત્રને લગતા તેમના મનનીય લેખો જન્મભૂમિ - મુંબઈ સમાચાર તથા વ્યાપાર ઇત્યાદિ વર્તમાન પત્રોમાં પ્રગટ થાય છે.

તેઓશ્રીએ પોતાના કાકાશ્રી જયદેવ હીરજી દેવાણીના નામે બી.એ.માં સંસ્કૃતના વિષય સાથે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ નંબરે આવનાર તથા એમ. એ.માં સંસ્કૃતના વિષય સાથે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ નંબરે આવનાર માટે પોતાના પિતાશ્રી શ્રી દામજી હીરજી દેવાણીના નામે પારિતોષિકો દર વર્ષે આપવા માટે અનુદાન આપેલું છે. તેઓ મળતાવડા સ્વભાવના છે એટલું જ નહિ પરંતુ પત્રકારના વ્યવસાયમાં દાખલ થનાર જરૂર જણાતાં તેમનો સંપર્ક સાથે તો યોગ્ય સલાહ સૂચન સસ્નેહ આપે છે.

મેવાડમાં

અષ્ટ મંગલ - આઠ તીર્થો

- આચડ** ઉદયપુરમાં હાથીપોલ જૈન ધર્મશાળાથી ૨ k.m દૂર છે. પાંચ ભવ્ય દેરાસર છે. શ્રી આદિનાથજીની વિશાળ સુંદર મૂર્તિ પ્રતિમા સંપ્રતિ રાજાએ ભરાવેલ છે. બાવન જિનાલયમાં આશા પૂરણ અમી ઝરા શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ મહાયમત્કારી છે. આચાર્ય જગચન્દ્રસૂરિજીએ એક હજાર વર્ષ પહેલાં કઠોર તપ સાધના કરી હતી. સાડા બાર વર્ષ સુધી લાગલાગટ આયંબિલનું તપ કરવાથી ચિત્તોડના મહારાણા જયસિંહ અહીં આચડમાં એમને 'તપા' નું બિરુદ આપેલ ત્યારથી ભગવાન મહાવીરના સાધુઓનો તપાગચ્છ કહેવાયો. આપણે બધા તપાગચ્છના છીએ. ઉપાશ્રય છે. ભોજનશાળા, ધર્મશાળા બનશે.
- કેશરિયાજી** પ્રાચીન પ્રતિમાજી ૧૧ લાખ વર્ષથી વધારે પુરાણી છે. હજારો યાત્રી આવે છે. મુખ્ય મોટા દેરાસરથી ૧ ફલાંગ દૂર પગલ્યાજી રોડ ઉપર નવીન જૈન શ્વે. કેશરિયાજી નાથનું શિખરબંધ દેરાસર છે. આ દેરાસરમાં સંપૂર્ણ શ્વેતાંબર વિધિથી પ્રભાલ પૂજા આરતી થાય છે. આજુમાં કીકાભાઈ પ્રેમચંદ જૈન શ્વેતામ્બર ધર્મશાળા છે. એમાં ભોજનશાળા છે. દેરાસર પણ છે. યાત્રી ઘણા આવે છે.
- દેલવાડા** ઉદયપુરથી નાથદ્વારા તરફ ૨૫ k.m દૂર છે. ૪ પ્રાચીન દેરાસરો, ભોંયરામાં ૧૩ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ અત્યંત આહ્લાદક અને ચમત્કારી છે. મુંબઈની શ્રીપાલનગર (સોસાયટી)ના દેરાસરમાં બન્ને મૂલનાયક પ્રભુ અહીંથી ગયેલ છે.
- ઈસવાલ** ઉદયપુર થી ૨૦ k.m રાણકપુર જતાં વચ્ચે આવે છે. ચિંતામણિ આદિનાથ પ્રભુ મૂલનાયક સમ્પ્રતિકાલીન વિશ્વની અજાયબી છે. પ્રાકૃતિક અને આધ્યાત્મિક વાતાવરણથી ભરપુર અવર્ણનીય તીર્થ છે. નૂતન ધર્મશાલા, ભોજનશાળા, યાત્રિકોનું આકર્ષણ છે. તીર્થ અધિષ્ઠાયક ભૈરવદેવ હાજરાહજુર છે. ફાગણ વદી આઠમ (આદિનાથ જન્મકલ્યાણક) દર વર્ષે મેળો ભરાય છે. એકવાર આવેલ યાત્રિક ફરી ફરી આવવા ઇચ્છે છે.
- દયાલશાહિલી** રાજનગર-કાંકરોલીના વચ્ચે સુંદર પહાડી ઉપર ચૌમુખા આદિશ્વર ભગવાનનું વિશાળ પ્રાચીન દેરાસર ૨૨૦૦ વર્ષ પ્રાચીન પુંડરીક સ્વામી જાણે અમી વર્ષાવી રહ્યા છે.
- માંડલગઢ** કોટ ચિત્તોડ બ્રોડગેજ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. (જિલ્લો ભીલવાડા) ડુંગર ઉપર સુંદર, પ્રાચીન, અદ્ભુત, બે દેરાસર. જાંમલી રંગની આદિનાથ પ્રભુની સુંદર પ્રતિમા પ્રાયઃ બીજે ક્યાંય નહીં હોય. પ્રાર્શ્વપ્રભુની દૂધથી પણ વધારે સફેદ પ્રતિમા મનમોહની છે. સાગર સાગરી પ્રાકૃતિક સરોવર ભયંકર દુષ્કાળમાં પણ સદા પાણીથી ભરપૂર રહે છે.
- ચિત્તોડગઢ** પહાડી ઉપર રાણાકુંભાનો કીર્તિસ્તંભ અને સાતવીશ દેવરીનું વિશાળ દેરાસર જૈનોનું ગૌરવ છે. શહેરમાં ધીંગોના દેરાસરમાં આદિનાથ પ્રભુ બિરાજે છે. સ્ટેશન ઉપર સુંદર જૈન યાત્રી ભોજનશાળા તથા ધર્મશાળા છે.
- કરેડા પાર્શ્વનાથ** બાવન જિનાલય ભવ્ય દેરાસર મૂલનાયક સમ્પ્રતિકાલીન પરિકરયુક્ત પાર્શ્વનાથજીની વિશાળ શ્યામ પ્રતિમા, દેરીઓમાં જુદા જુદા તીર્થોના બાવન પાર્શ્વનાથ. વિશાળ ધર્મશાળા અને ભોજનશાળા. ઉપધાન તપ, નવપદ ઓલી સામુહિક કરાવવાની પૂર્ણ સગવડ. દેરાસર પેથડશાહે બંધાવેલ છે. દર વર્ષે પોષ દશમીના મોટો મેળો ભરાય છે.

સૌજન્ય :

શ્રી ડાલચંદ ખીમરાજી મહેતા

પો. મજેરા જિલ્લો રાજસમંદ (રાજસ્થાન)

વિસ્મૃત પ્રતિભાઓનું પુણ્યસ્મરણ

—પ્રા. ડૉ. કે. સી. બારોટ

કોઈપણ પ્રજા તેના ગૌરવની સભાનતા વગર પ્રગતિ કરી શકતી નથી. કાળ બળે પછી એવું પણ બને કે અસ્મિતાની વિસ્મૃતિ થઈ જાય પણ એની પુનર્જાગૃતિ ભાવિ પ્રજાને વધુ સમૃદ્ધ બનાવવા અચૂક સમર્થ નીવડે છે. રત્નોની ખાણ સમી આ ભૂમિનાં કેટલાંક માનવરત્નો પૈકી વિસ્મૃત થતી જતી વિવિધ ક્ષેત્રની કેટલીક પ્રતિભાઓના પરિચયોથી ભાવિપેઢીને પરિચિત કરાવવાનો આ લેખમાળાનો આશય છે. ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ કે સમાજસુધારણાના આ ક્ષેત્રની વિભૂતિઓએ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં સારું એવું પ્રદાન નોંધાવ્યું છે.

વિદ્યાવ્યાસંગી અધ્યાપક ડૉ. કે.સી. બારોટ આ લેખમાળાના લેખક છે. તેમનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતમાં ખેરાળુ તાલુકાના તારંગાના પ્રાકૃતિક પ્રાંગણ ભાટવાસમાં તા. ૧૮-૫-૧૯૫૨માં થયો. પિતાશ્રી ચતુરભાઈની કર્મભૂમિ કલોલમાં રહીને એમ. ફિલ. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. તે પછી અમદાવાદમાં સ્થાયી થઈને ડૉ. મકરંદ મહેતાનાં માર્ગદર્શન નીચે પી.એચ.ડી. થયા. ઇ.સ. ૧૯૭૯થી અધ્યાપનકાર્ય શરૂ કર્યું. એલ.ડી. આર્ટસ કોલેજ અમદાવાદ ખાતે સ્નાતક, અનુસ્નાતક અધ્યાપક તથા પી.એચ.ડી.ના ગાઈડ હોવા ઉપરાંત આઈ.જી.એન.ઓ.યુ. અને આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી ખાતે આસિ. કો-ઓર્ડિનેટર તરીકે સેવારત ડૉ. બારોટના ઇતિહાસ સંશોધનનાં પુસ્તકોમાં “બ્રહ્મભટ્ટ સંહિતા” તથા ‘કલોલ ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં’ નોંધપાત્ર છે. ઇતિહાસ વિષયક સંદર્ભ પુસ્તકોમાં સામ્રાજ્યવાદ, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને રશિયન ક્રાંતિ, દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ અને જગત, પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ, સમકાલીન ભારતનો ઇતિહાસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કુલ પાંત્રીશ પુસ્તકોનું પરામર્શન કાર્ય તથા કુલ પંદર પુસ્તકોનું અનુવાદકાર્ય આવકારદાયી બન્યું છે.

તેમણે ‘જગતનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથપ્રકાશન દ્વારા સંશોધન-સાધનાની પ્રતીતિ કરાવી છે. અને સાહિત્ય જગતમાં એક જ્ઞાનોપાસક તરીકે પણ આગવું સ્થાન ઊભું કર્યું છે. પથિક, સામીપ્ય, દૃષ્ટિ અને કુમાર વગેરે સામયિકોમાં તથા જ્ઞાતિપત્રો ભટ્ટભાસ્કર તથા શુભદામાં તેમના શોધ લેખો પ્રકાશિત થતા રહ્યા છે. સંશોધક તરીકે તેમની જિજ્ઞાસા અને સાધના આજસુધી હેમખેમ જળવાઈ રહ્યાં છે. એ જ એમનું મોટું જમાપાસું છે. ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

—સંપાદક

પ્રા. એમ. એસ. કોમીસેરિયટ

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સંશોધન, અન્વેષણ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન કરનાર પ્રા. શ્રી માણેકશાહ સોહરાબશાહ કોમીસેરિયલવાલાનો જન્મ અગિયાર ડિસેમ્બર ૧૮૮૧ના રોજ મુંબઈ ખાતે થયો હતો. તેમના પૂર્વજો મુંબઈ અને સુરતમાં સ્થાયી હતા. આ પારસી ઇતિહાસકારની અટક મહેતા હતી, પરંતુ તેમના પિતામહ સૈન્યમાં ખાદ અને જરૂરી સાધન સામગ્રી પૂરી પાડવાનું કામ કરતા (અંગ્રેજીમાં આ કામને કોમીસેરિયટ કહેવાતું.) આથી

તેમણે કોમીસેરિયટવાલા અટક ધારણ કરી. આ અટક લાંબી જણાતા ‘વાળા’ પ્રત્યય બાદ કરી માત્ર ‘કોમીસેરિયટ’ બની ગયા.

ઇ. સ. ૧૯૦૩માંથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી લેટિન અને અંગ્રેજી સાથે બી.એ. અને ઇ.સ. ૧૯૦૫માં રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર સાથે એમ. એ. (ફિલોસોફી સહિત) પૂર્ણ કરી ઇ.સ. ૧૯૦૬માં ગુજરાત કોલેજ અમદાવાદ ખાતે ઇતિહાસ અને રાજકીય અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. ત્રણવર્ષ આચાર્યપદે પણ ઉમદા સેવા કરેલી. પ્રા. કોમીસેરિયટનું ધ્યેય મોગલકાલીન

ગુજરાતનું ઊંડું અધ્યયન કરવાનું હોવાથી તેમણે ફારસી, અરબી, ઉર્દૂ, સંસ્કૃત, પોર્ટુગલ તથા અંગ્રેજી ભાષાના મૂળભૂત દસ્તાવેજો, અનુશ્રુતિઓ, અભિલેખો, ફરમાનો, સ્થાપત્યો તથા સ્મારકોની જાતતપાસ કરી. પોતે પારસી હોવાથી સહજ રીતે પારસીઓના ઇતિહાસમાં રસ ધરાવતા હતા. માટે જ એમણે “ ધી ફર્સ્ટ પારસી ઈન ઈંગ્લેન્ડ-નવરોજી રુસ્તમ માણેક ઓફ સુરત એન્ડ હીઝ રીલેશન વિથ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની” નામે લેખ લખીને સુરતના પારસી કુટુંબની વિગતવાર માહિતી સંકલિત કરી, જેમાં શિવાજીની સુરતની લૂંટ, ઓરંગઝેબે નાખેલ જજિયાવેરો, ફિરંગીઓનું ગુજરાતમાં આગમન જેવી બાબતોમાં શોધપૂર્ણ માહિતી રજૂ કરી.

પ્રા. કોમીસેરિયટે ઇતિહાસકાર અને સંશોધક રૂપે કેટલાંક મહત્વપૂર્ણ પુસ્તકો ગુજરાતને ભેટ કર્યા છે. પ્રકાશિત શોધ લેખો જેવા કે, “૧૭માં સૈકા દરમ્યાન ગુજરાતની રાજકીય, આર્થિકસ્થિતિ”, “નવરોજી રુસ્તમ માણેકના શોધલેખ”, “અમદાવાદમાં પુરાતત્વીય સ્મારકોનાં જતનનું મેમોરેન્ડમ” અને વિવિધ પરિષદોમાં અધ્યક્ષીય સ્થાને એમણે કેટલીક મહત્વપૂર્ણ હકીકતો પર પ્રકાશ ફેંકેલો.

આજીવન સંશોધન કાર્ય કરી શકાય તે માટે અવિવાહિત રહેલા પ્રા. કોમીસેરિયટ સ્વભાવે મિતભાષી, એકાંતપ્રિય, અભ્યાસુ, શિસ્તપ્રિય અને શોધમૂલક હતા. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મહત્વપૂર્ણ પ્રદાન બદલ એમને ‘ખાન બહાદુર’નો ઈલ્કાબ સરકાર તરફથી મળેલો. એકાવન વર્ષની વયે એમનું અવસાન થયેલું.

શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઊંડાણ અને વિસ્તારપૂર્વકનાં સંશોધનો દ્વારા ઇતિહાસલેખન કરનાર શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનો જન્મ જામનગર નિવાસી પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણ શિક્ષક શ્રી. કેવળરામના પરિવારમાં થયો હતો. ઈ.સ. ૧૮૦૦ સુધીમાં સંસ્કૃત તેમજ અંગ્રેજીભાષાના અભ્યાસ દ્વારા તબીબી અને વૈદક શાસ્ત્રોના ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યા પછી મુંબઈ ખાતે ઝંડુ ફાર્મસીમાં પોતાના રસ મુજબના કામમાં નોકરી મેળવી મૃત્યુપર્યંત એ કાર્યને વળગી રહ્યા. આ સમગ્ર ગાળા દરમિયાન શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ વૈદક, આયુર્વેદશાસ્ત્રનું ગહન અધ્યયન અને લેખન કરવા ઉપરાંત પોતાના રસના વિષય ઇતિહાસમાં પણ કલમ ચલાવી છે જેના પરિપાક સ્વરૂપે આપણને કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો મળી શક્યા.

‘બાળકોના વૈદ્ય’, ‘માધવ નિદાન’, ‘ઝંડુ ભટ્ટનું જીવનચરિત્ર’, ‘વૈષ્ણવધર્મનો ઇતિહાસ’, ‘પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિનું દિગ્દર્શન’, ‘શૈવધર્મનો ઇતિહાસ’, ‘ગુજરાતનાં ધાર્મિક સ્થળો’, ‘પુરાણ વિવેચન’, ‘ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ’,

‘ઐતિહાસિક સંશોધન’, ‘આપણી સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક વહેણો’ એમના ઉલ્લેખનીય ગ્રંથો છે.

ગુજરાતના સોલંકી-વાઘેલાકાલીન ઇતિહાસ લેખન માટે વિશાળ ‘પ્રબંધ સાહિત્ય’નું ગહન અને વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન કરનાર શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી સર્વપ્રથમ ગુજરાતી ઇતિહાસકાર છે. તેમણે રાષ્ટ્રિયતા, સાંપ્રદાયિકતા, પ્રાદેશિકતા જેવા ભેદભાવોને બાજુ પર મૂકી તર્કશુદ્ધ અને શોધમૂલક અધ્યયન દ્વારા ઇતિહાસના અભ્યાસને સાચા અર્થમાં ચરિતાર્થ કર્યો છે. પ્રાદેશિક ઇતિહાસને એમણે રાષ્ટ્રિય ઇતિહાસના એક ભાગ તરીકે મૂલવી એ ક્ષેત્રે જરૂરી સંશોધનો પર ભાર મૂક્યો છે. તેમણે પ્રાદેશિક ઇતિહાસને ક્ષેત્રે જ પૂર્વભૂમિકા બાંધી તેના પર આગળ જતાં વિશાળ ખેડાણ થયું છે. આ દિશા સૂચવવાનું શ્રેય શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીને ફાળે જાય છે. અને ગુજરાત આ માટે તેમનું સદૈવ ઋણી રહેશે.

શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે

ગુજરાતના સિદ્ધહસ્ત લેખક અને ઇતિહાસવિદ્ શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવનો જન્મ ૧૭ ઓક્ટોબર ૧૮૮૫માં તેમના મોસાળ ભૂજ મુકામે થયો હતો. અમદાવાદ નિવાસી પિતા ભીમરાવ માધવરાવ જોટે પોલિસ અધિકારી હોવાથી કડક શિસ્તપાલનના આગ્રહી હતા. જ્યારે માતા શાંતાગૌરી કચ્છ-ભૂજના દીવાન મોતીભાઈ લાલભાઈનાં એકમાત્ર પુત્રી હોવા છતાં સંસ્કારી અને ધાર્મિકવૃત્તિનાં હતાં. આમ, સંસ્કાર અને શિસ્ત શ્રી રત્નમણિરાવને વારસામાં મળ્યાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૧૪માં એમણે મેટ્રિક્યુલેટ અને ઈ.સ. ૧૯૧૮માં સંસ્કૃત-અંગ્રેજી સાથે સ્નાતક કક્ષાની પદવી મેળવી. ત્યારબાદ ઈ.સ. ૧૯૧૯થી ૧૯૩૪ દરમ્યાન મદ્રાસ અને પછી કલકત્તા ખાતે વ્યાપાર ધંધામાં પ્રવૃત્ત રહ્યા. આ સમય દરમ્યાન એમણે વાંચન લેખનનો શોખ જાળવી રાખ્યો અને પરિપક્વ કર્યો. જેનાં પરિણામ સ્વરૂપ ગુજરાત-ભારતના ઇતિહાસપ્રેમીઓને કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો મળી શક્યા છે. ‘ગુજરાતનું સાંસ્કૃતિક વિહંગાવ-લોકન’, ‘ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ’, ‘ખંભાતનો ઇતિહાસ’, ‘અમદાવાદનો પરિચય’, ‘અમદાવાદનું સ્થાપત્ય’, ‘ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઈસ્લામયુગ’ જેવાં પુસ્તકો ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે આદર્શ ગણી શકાય.

શ્રી રત્નમણિરાવે પ્રસિદ્ધ સામયિક ‘કુમાર’માં ગુજરાત સંદર્ભે અનેક માહિતીપ્રદ શોધ નિબંધો તથા ‘સુભાષિતો’ લખવાનું કામ વર્ષો સુધી કરેલું. આ ઉપરાંત તેમણે અવારનવાર ‘ગુજરાત સાહિત્ય સભા’ અને ‘અખિલ ભારતીય પ્રાચ્ય પરિષદ’માં ભાગ લીધો હતો. વળી, ગુજરાતની અસ્મિતાની અલગ ઓળખ અને જાળવણી અર્થે સોમનાથના પુનરુદ્ધાર સમયે આધારભૂત શોધકાર્ય કરી શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના અભિયાનને નૈતિક બળ પૂરું પાડવાનું નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું. તેમના કેટલાક શોધ નિબંધો જેવા કે,

‘ગુજરાતનું વહાણવટું’, ‘શાહીબાગ’, ‘જેતલપુર’ વગેરે પણ તેમનામાં રહેલ શોધમુલક અભ્યાસુ ઇતિહાસવિદનાં દર્શન કરાવે છે. શ્રી જોટેની કૃતિઓના ઊંડાણપૂર્વકના અભ્યાસ પછી એમ જરૂર કહી શકાય કે ગુજરાતના સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનાં સંવર્ધન અર્થે ઊભા થયેલા ગણ્યા ગાંઠ્યા સીમાસ્તંભોમાં તેઓ સદા અગ્રેસર અને યાદગાર રહેશે. શ્રી રત્નમણિરાવ જોટેનું ૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૫ના રોજ અવસાન થયેલું.

પ્રા. ડો. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી

વડોદરા રાજ્યના પેટલાદ તાલુકાના ગામ માલતેજ ખાતે ધર્મનિષ્ઠ માતા રુક્મણીદેવી અને જયોતિષી તેમજ વૈદક શાસ્ત્રના નિષ્ણાત શ્રી ગંગાશંકર શાસ્ત્રીના પરિવારમાં જન્મેલા હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી બાલ્યાવસ્થાથી જ મેધાવી પ્રતિભા ધરાવતા હતા. પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શિક્ષણ માલતેજ ખાતે મેળવ્યું. ત્યારબાદ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે જૂનાગઢ ગયા. ત્યાં મેટ્રિક (રાજ્ય પારિતોષિક સાથે), બી.એ. પ્રથમ વર્ગ સાથે થયા. અનુસ્નાતક શિક્ષણ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી મેળવી અમદાવાદમાં સ્થિર થયા. તેમણે શ્રી આર. સી. પરીખના માર્ગદર્શન હેઠળ પી.એચ.ડી.ની પદવી મેળવેલી.

અવિરત અધ્યયનશીલ શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ અધ્યાપનકાર્યનો પ્રારંભ ભો.જે. સંશોધન મંદિર, અમદાવાદથી ભારતીય સંસ્કૃતિના અધ્યાપક તરીકે કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૫૩માં ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ તરફથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પી.એચ.ડી.ના ગાઈડ તરીકે માન્યતા મળ્યા પછી ઈ.સ. ૧૯૬૨માં સંસ્કૃત વિષયમાં પણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી દ્વારા પી.એચ.ડી. ગાઈડ તરીકે નિયુક્ત થયા. માર્ગદર્શક તરીકે લગભગ ૭૨ વિદ્યાર્થીઓને એમણે સફળતાપૂર્વક માર્ગદર્શન આપ્યું.

શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીની કલમપ્રસાદી તરીકે માત્ર ગુજરાતને જ નહિ, પણ ભારતભરને ઇતિહાસ, ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યને પણ લાભ આપ્યો છે. તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે : ‘હરપ્પા અને મોહો-જો-દરો’, ‘મૈત્રકકાલીન ગુજરાત’, ‘ઈન્ડોનેશિયામાં ફેલાયેલ ભારતીય સંસ્કૃતિ’, ‘ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’, ‘સિલોન’, ‘પ્રાચીન ભારત’, ‘અશોક અને તેના શૈલ્ય લેખો’, ‘ભારતીય અભિલેખ વિદ્યા’, ‘ચીનમાં ફેલાયેલ ભારતીય સંસ્કૃતિ’, ‘પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસના આધારો’, ‘ભારતીય મુદ્રાશાસ્ત્ર’, ‘પ્રાચીન રાષ્ટ્રોમાં પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર’, ‘ભારતનાં બૌદ્ધ સ્થાપત્યો’ ‘ઇતિહાસના સાધન તરીકે ગુજરાતના શૈલ લેખો’ જેવા ઇતિહાસ ગ્રંથો, સંપાદનો, સાહિત્ય રચનાઓ અને અસંખ્ય ચંદ્રકો, પુસ્કારોથી પુસ્કૃત શ્રી શાસ્ત્રીજીએ વણખેડાયેલ ઇતિહાસને પ્રકાશિત કરી ગુજરાતને ગૌરવ અપાવનાર ઇતિહાસકાર તરીકે હંમેશા અગ્રેસર સ્થાન ધરાવશે.

શ્રી ધીરા ભગત

બ્રહ્મનિષ્ઠ કવિશ્રી ધીરા ભગતનો જન્મ ગાયકવાડી વડોદરા સ્ટેટના સાવલી પાસેના ગોઠડા ગામે પિતાશ્રી પ્રતાપજી બ્રહ્મભટ્ટ અને માતા દેવુબાના ઘરે થયો હતો. વૈષ્ણવધર્મી કુટુંબમાં જન્મેલા ભગત જાતે રામાનંદી હતા. માત્ર ૧૪ વર્ષની કુમારવસ્થામાં જ તેઓ સંતશ્રી કૃષ્ણજીના સંપર્કમાં આવ્યા. અહીંથી તેમને કાવ્યસર્જનની લત લાગી. સમય જતાં તે પરમતત્ત્વના સાધક, સંતકવિ તરીકે પ્રખ્યાત થયા. તેઓ ગોઠડા, સાવલીથી સંઘ કાઢી ડાકોરના ઠાકોરજીને રીઝવવા જતા ત્યારે ભજન માટે કાફીની રમઝટ માણવા તથા સત્સંગનો લાભ લેવા અનેક ભક્તો તેમાં જોડાતા. ધીરા ભગતે મધ્યકાલીન સાહિત્યસ્વરૂપ કાફીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપેલ. ધીરાભગતની રચનાઓ પૈકીની કેટલીક ગુજરાતના જાણીતા સાક્ષર, સુધારક અને કેળવણીકાર શ્રી હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ ‘‘કાવ્યમાલા’’નામે પ્રકાશિત કરી છે. સ્વરૂપની કાફીઓ, મતવાદી, આત્મબોધ, જ્ઞાનકક્કો, યોગમાર્ગ, છૂટકપદ, ગરબીઓ, ધોળ, પ્રશ્નમાલિકા, અવળવાણી વગેરે અતિ પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંત ધીરા ભગતે નાના-મોટાં હિન્દી પુસ્તકો અને અસંખ્ય કાવ્યો લખ્યાં છે. તેઓ પોતાની કાવ્યરચના ગાતા હોય ત્યારે ભક્તો તેને લખીને કંઠસ્થ કરતા. તેઓ ગીતામાં દર્શાવ્યા અનુસાર સ્થિતપ્રજ અને પૂર્ણવૈરાગી પ્રકૃતિ ધરાવતા હતા. પોતાની કૃતિનો મોહ પણ એમણે રાખ્યો નહતો. વાંસની ભૂંગળીમાં પોતાની રચના મૂકી નદીમાં વહાવી દેનાર ધીરાભગત મધ્યકાલીન જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાના મહત્વપૂર્ણ કવિ હતા. ધીરા ભગતે જે જ્ઞાનબોધ આપ્યો છે તે શુદ્ધ ભક્તિ અને ગહનતત્ત્વની સીધીસાદી ભાષાના માધ્યમથી વધુ નીખરી ઊઠ્યો છે. તેમની કાવ્યકૃતિઓ ઠાવકી, સુગમ્ય, સુવાચ્ય અને ચિત્તાકર્ષક છે. તેઓ યોગ કરતાં જ્ઞાન પર વિશેષ ભાર મૂકે છે. તેમની કવિતા જ્ઞાનના ધોષ સમાન છે. નરસિંહ, મીરાં, અખો જેવા જ્ઞાની કવિઓની પરંપરામાં ધીરા ભગત પણ એક ઝળહળતું નામ છે.

શ્રી રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ

‘રસકવિ’ના હુલામણા નામે ગુજરાતના સાહિત્ય જગતમાં જાણીતા શ્રી રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ સંસ્કાર અને સાક્ષરભૂમિ નડિયાદના નિવાસી હતા. બાલ્યાવસ્થામાં જ પિતાની છત્રછાયા ગુમાવતાં કવિનો ઉછેર ગુણીયલ માતા મોટીબાએ સંસ્કાર અને સ્નેહથી કર્યો હતો. નડિયાદની પ્રાથમિક શાળામાં કેળવણી મેળવ્યા પછી નડિયાદમાં જ વિવિધ ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. નાટકમાં રુચિ ધરાવનાર કવિએ બુદ્ધના જીવનપર નાટક લખવાનો પ્રયાસ કરેલો ! માત્ર સત્તર વર્ષની વયે સંસારની મિથ્યા મોહજાળ ત્યજવાના કથાનક પર ‘બુદ્ધ દેવ’નામનું નાટક લખ્યું. એ પછી

એમણે ‘શૃંગારશિ’, ‘સૂર્યકુમારી’, ‘છત્રવિજય’, ‘ઉષાકુમારી’, ‘શ્રીમંત બાજીરાવ’, ‘સ્નેહમુદ્રા’, ‘પ્રેમવિજય’, ‘અજાતશત્રુ’, ‘નવીનયુગ’, ‘અમરકીર્તિ’, ‘અનારકલી’, ‘લક્ષ્મીનારાયણ’, ‘ચાણક્ય’ જેવાં અસંખ્ય સફળ નાટકો લખેલાં.

સફળ નાટ્યશ્રેણી બાદ અર્ધસભર, મોહક, ભાવવાહી, લલિત, રસિક અને લોકજીભે ચઢી જાય એવાં ગીતો રચીને કવિએ પોતાનું ‘રસકવિ’નામ સાર્થક કર્યું. અસંખ્ય હિન્દી ગુજરાતી ફિલ્મોમાં એમણે ગીતો રચ્યાં હતાં. હિન્દી ગાયકોને ગુજરાતી ગીત ગાતા કરવાનું શ્રેય આ કવિને જાય છે. નાટ્યપર આધારિત એમનો પ્રખ્યાત ગ્રંથ ‘સ્મરણમંજરી’ નોંધપાત્ર સંદર્ભગ્રંથ ગણવો પડે. ગુજરાતના જાણીતા સાક્ષરો એમને ‘જૂની રંગભૂમિના મહર્ષિ રસકવિ’ તરીકે ઓળખતા.

સારંગ બારોટ

ગુજરાતના સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકારો પૈકીના એક એવા શ્રી સારંગ બારોટનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતના વિજાપુર ખાતે થયો હતો. પ્રાથમિક શિક્ષણ વતનમાં અને સ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસ અમદાવાદમાં મેળવ્યા બાદ તેઓ ટેકનિકલ શિક્ષણ મેળવવાની ધગશ સાથે કલાભવન વડોદરામાં જોડાયા. ફોટોગ્રાફીનો ત્રણ વર્ષનો કોર્સ કર્યા બાદ ફિલ્મજગતના જાણીતા ફોટોગ્રાફર કરેદુન ઈરાની અને ત્યારબાદ ‘રોટી’ ફિલ્મથી સ્વતંત્ર ફોટોગ્રાફર તરીકે પ્રારંભિક કારકિર્દી શરૂ કરી. ‘જન્મભૂમિ’ અખબારમાં પણ કેમેરો અને કલમ દ્વારા લોકચાહના મેળવી. ‘ભંવર’ ફિલ્મના નિર્માણ દરમ્યાન કોમી હુલ્લડો થતાં કેમેરાનું બંધન છૂટી ગયું અને માત્ર કલમ રહી જવા પામી. ‘કુમાર’, ‘અખંડાનંદ’, ‘પ્રવાસી’ જેવા સામયિકોમાં લખતા થયેલા. સારંગ બારોટે ‘વિલાસવહુ’, ‘નંદનવન’, ‘કુર્યાત સદા મંગલમ્’, ‘આનંદ ભૈરવી’, ‘સૂર્યમુખી’, ‘ઘટાઘનઘોર’, અને ‘દહેશત’ જેવી નવલકથાઓ લખી. ‘રાગ ભૈરાગ’, ‘કોઈ ગોરી કોઈ સાંવરી’ એમના નવલિકા સંગ્રહો અને ‘પ્રેમ સગાઈ’, ‘એક ડાળનાં પંખી’ નાટકો લખ્યાં છે. ‘નંદનવન’ નવલકથા પરથી બનેલ ગુજરાતી ફિલ્મ ‘‘મઝિયારાં હૈયાં’’ને અનેક પુરસ્કાર મળેલા. કલમ અને કેમેરાના કસબી સારંગ બારોટનું પાંચમી ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૮ના રોજ અવસાન થયેલું.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લાના કડી તાલુકામાં દેત્રોજ ગામે શ્રી ભાલજીભાઈ નારાયણભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ નામના વિદ્વાન અને સંસ્કારી શિક્ષકના ઘરે અગિયારમી નવેમ્બર ૧૯૩૬ના રોજ અનિરુદ્ધભાઈનો જન્મ થયો હતો. ઈ.સ. ૧૯૪૨ની ‘હિન્દ છોડો’ લડત વેળાએ માત્ર છ વર્ષની બાલ્યાવસ્થામાં પિતાએ તેમને

રાષ્ટ્રિયતા અને સ્વતંત્રતાના પાઠ શિખવવા શરૂ કર્યા હતા. ગીત, કવિતા અને નખથી ચિત્રકામ કરવાનો શોખ પણ એમણે શાળાકીય શિક્ષણ દરમિયાન જ કેળવી લીધો હતો. પિતાની નિવૃત્તિ બાદ શ્રી દાજીભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ છાત્રાલય, વડોદરા ખાતે ગૃહપતિ અને પછી પ્રતાપ સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે નોકરી સ્વીકારતાં સંસ્કાર નગરી વડોદરાનો સંસ્કાર લાભ અનિરુદ્ધભાઈને મળ્યો. એમ.એ. સુધીનાં શિક્ષણમાં પ્રથમ નંબર મેળવી અનિરુદ્ધભાઈએ પોતાની તેજસ્વિતાનો પરિચય આપ્યો હતો. અનુસ્નાતક થયા પછી ડભોઈ, બિલિમોરા અને ભાષાભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક તરીકે અનિરુદ્ધભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ સંપૂર્ણપણે ખીલી ઊઠ્યા. બુલંદ અવાજના સ્વામી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ‘એરિસ્ટોટલનું કાવ્યશાસ્ત્ર’, ‘ભારતીય સાહિત્ય શાસ્ત્રમાં ગુણ અને રીતિની વિચારણા’ જેવા વિદ્વાતાસભર અભ્યાસલેખો ઉપરાંત વિવેચન શ્રેણી, સ્વાધ્યાયશ્રેણી પણ આપી છે. ‘સંનિકર્ષ’, ‘સંકલ્પના’, ‘અન્વીક્ષા’, ‘પૂર્વાપર’ એમના પ્રખ્યાત વિવેચન સંગ્રહો છે. એ ઉપરાંત એમણે રમણભાઈ નીલકંઠ, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, ‘કાન્ત’ જેવાં જીવન ચરિત્રો અને ‘કીમ અપી’ અને ‘અજાણ્યું સ્ટેશન’ જેવાં કાવ્ય અને વાર્તાસંગ્રહ પણ આપ્યા છે. એમની પાસે સાહિત્યની ઊંડી સમજ અને પ્રસ્તુતિની કુદરતી શક્તિ હતી. બ્લડકેન્સર જેવી ભયાનક બિમારી હોવા છતાં અંતિમપણ સુધી સાહિત્ય તત્ત્વની ખેવના કરનાર આ અદ્ભૂત અધ્યાપકની ગુજરાતને હંમેશા ખોટ સાલશે.

શ્રી વાઘજીભાઈ બારોટ

શ્રી વાઘજીભાઈ છત્રસિંહ બારોટ મહેસાણા જિલ્લાના ઊંઝા પાસેના ઉનાવા ગામના વતની હતા. પોતાની કારકિર્દીનો આરંભ એમણે ભાવનગર ખાતે મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીના દીકરાના અંગત શિક્ષક તરીકે ફરજ બજાવતાં કર્યા. નાટકના આકર્ષણે તેમને ભાવનગર છોડાવી મુંબઈની વાટ પકડાવી. તીવ્ર સ્મરણ શક્તિ, અદ્ભૂત વાક્યછટા, રૂપાળો નાકનકશો, ઊંજળો વાન, પડછંદ કદાવર દેહ સૌસ્કવ જેવી કુદરતી ભેટને કારણે રાજા-મહારાજા, ઋષિ મુનિ, શેઠ શાહુકાર, વીર પાત્રોમાં તેમનો અભિનય સોળે કળાએ ખીલી ઉઠતો.

‘મુંબઈ નાટક મંડળી’ના જન્મ પૂર્વે શ્રી વાઘજીભાઈ પારસી સદ્ગૃહસ્થ બેરિસ્ટર રુસ્તમજી આદરજીની નાટક કંપની ‘ખટાઉ ફોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન’માં કલાકાર તરીકે જોડાયા. અહીં તેમને વિવિધ પાત્રોના અભિનયની તક મળી અને તાલીમ મળી. મહાન નાટ્યકાર શેક્સપિયરના પાત્રમાં વાઘજીભાઈ પ્રાણ પૂરી શક્તા ! નેપોલિયનનાં પાત્રમાં પણ એમણે દર્શકોને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધેલા.

દેશવિદેશમાં નાટકો ભજવતી રુસ્તમજીની કંપનીમાં કામ કરતાં વાઘજીભાઈનો પરિચય બાપુલાલ નાયક સાથે થયો.

‘મુંબઈ ગુજરાતી નાટ્ય મંડળી’માં સહકલાકાર તરીકે વાઘજીભાઈ જોડાયા. પોતાની આવડત અને મિલનસાર સ્વભાવને કારણે કંપનીના મેનેજરની જવાબદારી પણ એમને મળેલી. ત્યાં જયશંકર સુંદરી, પ્રાણસુખનાયક, છગન રોમિયો, ચીમન મારવાડી જેવા સહકલાકારોનો સંગ મળતાં એમની પ્રતિભાને નિખાર મળ્યો. એમણે ભજવેલાં પાત્રો કેટલાંક યાદગાર બની ગયાં છે. ‘નવરત્ન’ નાટકમાં રાજાનું પાત્ર ભજવી ચૂકેલા વાઘજીભાઈને રાજા ઉપનામ પણ મળેલું. ‘કોલેજ કન્યા’, ‘નંદબત્રીશી’, ‘જુગલ જુગારી’, ‘શકુંતલા’, ‘દેવકન્યા’ જેવા ૬૭ જેટલાં નાટકોમાં વાઘજીભાઈએ મુખ્ય નાયકની ભૂમિકા ભજવેલી! ગુજરાતની રંગભૂમિનું બહુ જાણીતું નામ વાઘજીભાઈ બારોટ અભિનયની સર્વોત્તમ વ્યક્તિ હતી.

શ્રી ચૂ. પુ. બારોટ

કદ અને વિરાટ વ્યક્તિત્વના સ્વામી ચૂ.પુ.ના હુલામણા નામથી જાણીતા શ્રી ચૂ.પુ. બારોટ નડિયાદ નિવાસી શ્રી પુરુષોત્તમદાસ દોલતરાય અને માતા શ્રીમતી અચરતબાનુનાં જયેષ્ઠ સંતાન હતા. પિતા રેલ્વેમાં સ્ટેશન માસ્તર તરીકે અને પિતામહ ગાયકવાડમાં શિરસ્તેદારની સેવાઓ બજાવી ચૂક્યા હોવાથી સંસ્કાર, શિક્ષણ અને શિસ્ત એમને વારસામાં મળ્યા હતા. સાક્ષર ભૂમિ નડિયાદમાંના ઉછેરથી સ્વદેશપ્રેમ, સાહિત્યપ્રેમ, સ્વભાષા તથા સ્વજ્ઞાતિ પ્રેમથી પ્રેરાઈ એમણે આજીવન સ્વાતંત્ર્ય સેનાની, સાહિત્ય સર્જક અને સમાજ સુધારક-સેવકની ત્રિવિધ પ્રકારની કામગીરી મૃત્યુપર્યંત બજાવેલી.

ઈ.સ. ૧૯૨૦-૨૧માં એકવીસ વર્ષની વયે યુવાવસ્થામાં ઉછળતા યુવાન લોહી સાથે રાષ્ટ્ર માટે કાંઈક કરી છૂટવાની ભાવનાથી તેઓ મહાત્મા ગાંધીના સ્વદેશીના આદેશ સાથે ગુજરાત કોલેજનું ઈન્ટર આર્ટસનું સરકારી શિક્ષણ ત્યજી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાઈ ગયા. ઈ.સ. ૧૯૩૨માં પૂ. બાપુના હાથે ‘ભાષા વિશારદ’ની પદવી મેળવ્યા પછી ત્યાં જ પુરાતત્ત્વવિદ્યા વિભાગમાં ‘ક્યુરેટર’ તરીકે જોડાઈ ગયા. મહાત્મા ગાંધીજી પ્રેરિત લગભગ તમામ રાષ્ટ્રિય ચળવળો બારોટલી સત્યાગ્રહ, સવિનય કાનૂન ભંગ, હિંદ છોડો ચળવળમાં એમણે સક્રીય ભાગ લીધો હતો. ત્રણ વખત તો એમણે જેલવાસ પણ ભોગવેલો. તેમણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ફી માસિક ‘સાબરમતી’ના તંત્રીપદેથી શરૂ કરેલી સાહિત્ય સેવા પણ નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતી ભાષાના ‘સાર્થ જોડણી કોષ’ના મુખ્ય સંપાદક રહી ચૂકેલા. ચૂ.પુ. બારોટે ‘રંગનાથી સૂચિકરણ’ અને ‘રંગનાથી વર્ગીકરણ’ દ્વારા પુસ્તકાલય વિજ્ઞાનક્ષેત્રે યાદગાર પ્રદાન કર્યું છે. ‘ઈસ્લામનો સુવર્ણયુગ’, ‘બેતાજ બાદશાહ સર ફિરોઝશાહ મહેતા’, ‘બંગ કેસરી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી’ વગેરે

એમના અત્યંત જાણીતાં પુસ્તકો છે. રાષ્ટ્રસેવા બદલ એમને રાષ્ટ્રપતિ વિ.વિ. ગીરી અને વડાપ્રધાન ઈન્દીરા-ગાંધીના હસ્તે સન્માન પણ મળેલ. જીવન પર્યંત ગાંધીના આદર્શોને યુસ્ત રીતે વળગી રહેલા શ્રી ચૂ.પુ. બારોટ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના એક મૂક સેનાની રૂપે રાષ્ટ્રસેવા કરતા રહેલા.

વૈદક, કાવ્ય, રાષ્ટ્રસેવાના ત્રિવિધ ક્ષેત્રે મહત્ત્વનું પ્રદાન આપનાર

શ્રી મંગળદાસ ચતુર્ભુજ કવિ

ઉત્તર ગુજરાતના વિજાપુર મુકામે પિતા ચતુર્ભુજ કવિ અને માતા ફૂલબાના પરિવારમાં જયેષ્ઠપુત્ર તરીકે અવતરેલા મંગળદાસ કવિને કવિતાકલા વારસામાં મળી હતી. અઢાર વર્ષની વયે પિતાની છત્રછાયા ગુમાવતાં મંગળદાસે મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરેલો. રેલ્વે ગાર્ડની નોકરી ત્યજીને કાવ્યસર્જન પ્રવૃત્તિ સ્વીકારી એમણે ૨૫ વર્ષની વયે પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘અંતરના સૂર’ પ્રકાશિત કર્યો. એ પછી એમની કાવ્યકલાનાં ઓજસ પથરાવા લાગ્યાં. ‘મંગલ કીર્તન’, ‘કીર્તન સંગ્રહ’ ‘કીર્તન જયોતિ’, ‘શ્રીનાથજી અવધૂત લીલા’, ‘સુકવિ કાવ્યપ્રકાશ’, ‘શક્તિ સ્તવન’, ‘શામળિયા શતક’ એમના કાવ્ય સંગ્રહો છે. એમનાં કાવ્યોમાં ધર્મ, અધ્યાત્મ અને ઈશ્વર સ્તવન જોવા મળે છે. વૈદકશાસ્ત્ર ક્ષેત્રે પણ ‘વૈદ્ય પ્રભુ’ નામનો ગ્રંથ એમણે આપ્યો છે. તેમણે તૈયાર કરેલ ‘વૈદક કક્કો’ વૈદક અને કવિતાના સમન્વય દ્વારા લોકપ્રિય બનેલો. એમનો આ પ્રયોગ સફળ થયેલો. આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય-લાહોર ખાતે મળેલા મહાસમ્મેલનમાં તેમને બહુમાન મળેલું.

વૈદક, કાવ્ય ઉપરાંત રાષ્ટ્રસેવાના ક્ષેત્રે પણ એમણે મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાન કરેલું છે. પોતાની રચનાઓ દ્વારા તેમણે સત્યાગ્રહ, સ્વદેશી અને ખાદીના પ્રચાર માટે લોકજીભે સરળતાથી ચઢે એવાં ગીતો, કવિતાઓ દ્વારા રાષ્ટ્રસેવા કરેલી. ‘ગરીબીનાં ગીતો’ નામના કાવ્યસંગ્રહમાં એમણે ગરીબીમાં સબડતા સમાજનું વેધક વર્ણન કર્યું છે. સાંપ્રત સમાજની કડવી વાસ્તવિકતા અને જલદ જરૂરિયાતોના પ્રશ્નો પ્રજા સુધી પહોંચાડવા પોતાની કલમ દ્વારા યથાશક્તિ પ્રયાસ કર્યો હતો. એ એક ઐતિહાસિક હકીકત છે.

સ્વાતંત્ર્ય સેનાની

શ્રી પ્રવીણચંદ્ર યુનીલાલ બારોટ

રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતા માટે જાનની બાજી લગાડનાર છતાં લોકસ્મૃતિમાં અલિપ્ત રહી જવા પામેલ કેટલાક સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો પૈકીના એક અને બ્રિટીશ આર્મીએ જેમને ‘બંડખોર બારોટ’ ગણી

મરવાને વાંકે જીવતા છોડ્યા હતા. તેવા શ્રી પ્રવીણચંદ્ર બારોટનો જન્મ નડિયાદ મુકામે થયો હતો. શૈશવકાળમાં જ પિતાની છત્રછાયા ગુમાવતાં તેમણે સ્વબળે શિક્ષણ મેળવ્યું. સત્યાગ્રહના કાર્યક્રમો અને વિચારોને લગતા સમાચારો અને સાહિત્ય વાંચતા તેનાથી અત્યંત પ્રભાવિત થઈને શ્રી બારોટે દાંડી અને ધરસણા નમક સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો. બ્રિટીશ પોલિસને હાથે માર ખાધા પછી એમની અંદર રહેલો સત્યાગ્રહી આત્મા વધુ બુલંદ બની ગયો.

સ્વબળે સ્નાતક થયેલા પી.સી. બારોટ સુરત જીલ્લાના કડોદ ગામે શિક્ષક તરીકે જોડાયા. પરંતુ દેશમાં ફેલાયેલ સ્વાતંત્ર્યના જુવાળને કારણે એમનું ચિત્ત બીજે ન લાગ્યું ! બ્રિટીશ સરકારને નિઃશસ્ત્ર પહોંચી વળવું અશક્ય જણાતાં તેમણે બ્રિટીશ આર્મીમાં અંપલાવ્યું. એક વર્ષની તાલીમ બાદ આસામને મોરચે એમને પોસ્ટીંગ મળ્યું. સૈન્યમાં રહીને રાષ્ટ્રવાદી ચળવળ કરવા બદલ બ્રિટીશ આર્મીએ એમનાં પર ગેરશિસ્તનો ગુનો લગાડી 'બંડખોર બારોટ' ગણી માનસિક અને શારીરિક ત્રાસ દ્વારા અર્ધપાગલ કર્યાં. છેવટે લશ્કર માટે આઉટ ઓફ સર્વિસ ગણી એમને ભયાનક માનસિક યાતનાઓ આપીને આસામના જંગલમાં છોડી મૂક્યા. નસીબ જોગે એમને કોઈ ઘેર લઈ આવ્યું. દેશને આઝાદી મળી એ પછી એમનું માનસિક સંતુલન સુધર્યું. અને એલ.એલ.બી.નો અભ્યાસ પણ કર્યો. એમણે 'My Sweet Rose' નામે અંગ્રેજીમાં એક કાવ્યસંગ્રહ પણ પ્રકાશિત કરેલો. પોતાના રાષ્ટ્ર માટે અસંખ્ય બલિદાન દેનાર અસંખ્ય અનામી દેશભક્તોની જેમ પી.સી. બારોટની કુરબાની પણ હજી સુધી લોકનજરે ચડી નથી એ દુર્ભાગ્ય જ ગણાય.

સ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને સાહિત્યકાર

શ્રી બળદેવભાઈ મોલિયા

મૂળ ખંભાતનિવાસી પ્રહ્લાદજી બ્રહ્મભટ્ટના સુપુત્ર બળદેવભાઈનો જન્મ સુરત મુકામે ૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫ના રોજ થયો હતો. વિદ્યાર્થીકાળથી જ રાષ્ટ્રિયતાના રંગે રંગાઈ ચૂકેલા શ્રી મોલિયા 'સવિનય કાનૂન ભંગ' ચળવળમાં જોડાયા હતા. નમક સત્યાગ્રહો નિહાળ્યા બાદ પોતાનું સર્વસ્વ રાષ્ટ્રને ચરણે ધરી દેવા કૃતનિશ્ચયી બન્યા. સુરતની 'વાનર સેના' (બાળ ક્રાંતિકારી ટુકડી)ના અદના સિપાઈ બની ગયા. ગુજરાતના ગામેગામનો પ્રવાસ કરી પોતાનાં પ્રવચનો દ્વારા કિશોરો-યુવકોમાં જાગૃતિ ફેલાવવા બદલ સરકાર દ્વારા અનેકવાર એમને ધમકાવવામાં આવેલા. અભ્યાસ છોડી ચૂકેલા શ્રી મોલિયાએ અંગ્રેજી-ગુજરાતી સાહિત્ય ખૂબ વાંચેલું. ઈ.સ. ૧૯૧૮માં શ્રી મોલિયા સુરત શહેર કોંગ્રેસ સમિતિના યુવા કાર્યકર તરીકે પ્રખ્યાત બન્યા હતા.

મહાત્મા ગાંધી, સરદાર, કસ્તૂરબા, ડૉ. સુમંત મહેતા, દરબાર ગોપાળદાસ જેવાં મહાનુભાવો સાથે એમના માર્ગદર્શન હેઠળ કામ કરવાની તક મળતાં તેમનું સ્વાતંત્ર્ય સેનાની રૂપે વિશિષ્ટ ઘડતર થયેલું. સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ માટે પત્રકારત્વનું ક્ષેત્ર સર્વોત્તમ જણાતાં એમણે ભાંગફોડિયા પ્રવૃત્તિઓ તથા ગેરકાયદેસર પત્રિકાઓ પ્રકાશિત કરી. સરકારના ચોપડે 'મોસ્ટ વોન્ટેડ' બનેલા બળદેવભાઈ મોલિયા ભૂગર્ભમાં જતા રહેલા. 'આઝાદ પ્રેસ' દ્વારા એમણે અંગ્રેજ સરકારની ઊંધ હરામ કરી નાખેલી. આઝાદી મળી ત્યાં સુધી એમણે પકડાયા વગર આ પ્રવૃત્તિ ચલાવેલી ! સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાળમાં ફરી એમણે પત્રકારત્વ અને સાહિત્યક્ષેત્રે રસ લીધો અને 'અક્ષયપાત્ર', 'કાંટાના ફૂલ', 'આટાપાટા', 'પગલાં', 'મિલાપ' જેવાં પુસ્તકો દ્વારા નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું. એમની હાસ્યકથા 'વાતોનાં વડાં' ખૂબ સફળ થયેલી. એમની 'અક્ષયપાત્ર' નામની નાટ્યરચનાને રાજ્ય સરકારે પુરસ્કૃત કરેલી. સ્વતંત્રતા સંગ્રામ અને સાહિત્ય સર્જન દ્વારા એમનું સ્થાન ગુજરાતના ગૌરવમાં અગ્રેસર બની ગયું છે :

સંદર્ભ સાહિત્ય

(૧) પ્રા. શ્રી એમ. એસ. કોમીસેરિયટ : (ગુજરાત વિશ્વકોષ ખંડ-૫) ૧૯૯૩ (૨) શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી : આપણી સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક વહેણો, 'ઈતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન.' (૩) શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે : (ગુજરાત વિશ્વકોષ ખંડ-૭) ૧૯૯૬ (૪) પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી : ડૉ. એચ. જી. શાસ્ત્રી Felicitation Volume 'બ્રહ્મભટ્ટ સંહિતા' (પી. એચ. ડી. શોધ નિબંધનું ગ્રંથ સ્વરૂપ) (૫) રસકવિશ્રી રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ : જૂની રંગભૂમિના મહર્ષિ રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ પી. એચ. ડી. શોધ નિબંધ બ્રહ્મસંહિતા. (૬) સાહિત્યકાર શ્રી સારંગ બારોટ : બ્રહ્મભટ્ટસંહિતા. (૭) પ્રા. શ્રી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ : આપણા પ્રતિનિધિ સારસ્વતો.' (૮) નાટ્યકલાધર શ્રી વાઘજીભાઈ બારોટ : 'બ્રહ્મસંહિતા.' (૯) સ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને સાહિત્ય સર્જક શ્રી ચૂ.પુ. બારોટ : 'બેતાલીસમાં અમદાવાદ' પી. એચ. ડી. નિબંધનું ગ્રંથ સ્વરૂપ), 'બ્રહ્મસંહિતા.' (૧૦) શ્રી મંગળદાસ ચત્રર્ભુજ કવિ : 'બ્રહ્મભટ્ટસંહિતા.' (૧૧) સ્વાતંત્ર્ય સેનાની શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ચુ. બારોટ : ('બંડખોર બારોટ'), 'બ્રહ્મસંહિતા.', પ્રસંગપટ-ગુજરાત સમાચાર તા. ૧૨-૧૦-૧૯૭૪ (૧૨) સ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને સાહિત્યકાર શ્રી બળદેવભાઈ મોલિયા : 'બ્રહ્મસંહિતા.'

ગુજરાતના પ્રખર સમાજ સુધારકો

— ડૉ. પ્રફુલ્લા બહેન જે. રાવલ

છેલ્લી દોઢ બે સદીઓમાં થયેલા ગુજરાતના સમાજસુધારકોની આ પરિચયાત્મક લેખમાળા પ્રથમનજરે ગુજરાતનું એક માનચિત્ર પ્રગટ કરે છે. જેઓએ પોતાનાં ક્ષેત્રમાં આગવાં મૂલ્યાંકનોનું જીવનભર જતન કરી સમાજને એક નવસંસ્કરણ, એક નવી જ દિશા આપવા સતત મથામણ કરી છે.

જીવનસંઘર્ષની વિષમ પળોમાં આનંદ, પરમાનંદ અને દિવ્યાનંદનું દર્શન કરાવ્યું છે. જેમના જીવનવ્યવહારમાં નખશીખ સૌજન્યભર્યાં વર્તાવ જોવા મળે છે. કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સમર્પણની ઉદાત્તમય ભાવના જાણે લોહીમાં વણાયેલી હોય. સત્યાન્વેષણની સરાણે ચડેલા કેટલાય કર્મલક્ષીઓની જીવન સાધનાનું આ લેખમાળામાં સુપેરે દર્શન કરાવ્યું છે.

ગુજરાતના સમાજ સુધારકોનો પરિચય કરાવે છે ડૉ. પ્રફુલ્લાબેન જે. રાવલ. જેઓ હાલમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી-રાજકોટના ઇતિહાસભવનમાં રીડર તરીકેની સેવા આપી રહ્યાં છે. એમ.એ.; બી.એડ.; પી.એચ.ડી. સુધીનો અભ્યાસ. ઇ. સ. ૧૯૮૫થી અમરેલી જિલ્લાના કોડીનારની જે.એસ. પરમાર આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે ઠીક સમય સુધી સેવા આપી.

ઇ. સ. ૧૯૯૮થી સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાયાં અને હાલ ૨૦૦૧ થી ઇતિહાસભવનમાં રીડર તરીકે સેવા આપે છે. રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ તેમના અનેક લેખો પ્રકાશિત થયેલા છે. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદો, અધિવેશનોમાં પેપર્સ રજૂ કરીને ચર્ચાસભાઓમાં હંમેશા સક્રીયતા દાખવી છે. પી.એચ.ડી.ના ગાઈડ તરીકેની માન્યતા મળી છે. સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના સતત સંપર્કમાં અને સાહિત્યિક પ્રવાહોથી હંમેશા વાકેફ રહ્યાં છે.

—સંપાદક

કુરિવાજોતો મક્કમતાથી વિરોધ કરનાર

શ્રી દુર્ગારામ મહેતાજી (ઇ. સ. ૧૮૦૯ - ૧૮૭૬)

૧૯મી સદીના ગુજરાતના સમાજ સુધારકોમાં દુર્ગારામ મહેતાજીનું નામ મોખરે રહ્યું હતું. તેમનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૦૯માં વડનગરા બ્રાહ્મણ પરિવારમાં થયો હતો. શરૂઆતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ સુરતમાં લઈ આગળ અભ્યાસાર્થે મુંબઈ ગયા હતા. અને ત્યાંથી અભ્યાસ પૂર્ણ કરી પાછા સુરત આવી ઇ.સ. ૧૮૨૬માં શિક્ષક તરીકે કામગીરી શરૂ કરી હતી. શિક્ષક તરીકેની તેમની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી હતી કે તેના માટે ઉક્તિ પ્રચલિત બની કે “દુર્ગારામનો કોઈ નિશાળિયો મૂર્ખ નહીં.” ઇ.સ. ૧૮૩૮માં તેમનાં પ્રથમ પત્નીનું અવસાન થયા બાદ સમાજસુધારાની દિશામાં તેઓ સક્રિય બન્યા. ઇ.સ. ૧૮૪૪માં તેમણે માનવધર્મ સભાની સ્થાપના કરી હતી. જેનો ઉદ્દેશ્ય નાતજાતના ભેદભાવ દૂર કરવા, વિધવાવિવાહને ઉત્તેજન આપવું, જંતરમંતર, જાદુ, વહેમ વગેરેનો વિરોધ કરવાનો હતો. થોડો સમય કાઠિયાવાડમાં સમાજસુધારાને લગતી કામગીરી

કરી હતી. દુર્ગારામે પોતાના મિત્રો સાથે મળીને સમાજની પ્રચલિત કુરૂઢિઓ તોડવા માટે ‘પુસ્તક પ્રચારક મંડળી’ની સ્થાપના કરીને નવા વિચારોને સમાજમાં વહેતા કર્યા હતા.

આદર્શ શિક્ષકની સાથે શ્રેષ્ઠ સમાજ સુધારક તરીકે કામગીરી કરનાર દુર્ગારામે પોતાનાં બીજા લગ્ન વિધવા મહિલા સાથે કર્યા ત્યારે તેને સખત વિરોધ સહન કરવો પડ્યો હતો. છતાં તેઓ પોતાના કાર્યમાં મક્કમ રહ્યા હતા. તેમની “પરહેજગાર મંડળી” સમાજ સુધારવાનો પ્રયાસ કરતી હતી. ઇ.સ. ૧૮૭૬માં તેમનું અવસાન થયું હતું.

સમાજને વહેમ, અંધશ્રદ્ધા-કુરિવાજોમાંથી

બહાર આવવા પ્રેરનાર

શ્રી બેચરદાસ લશ્કરી (ઇ.સ. ૧૮૧૮-૧૮૮૯)

બેચરદાસ લશ્કરીનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૧૮માં કડવા પાટીદાર કુટુંબમાં થયો હતો. ઇ.સ. ૧૮૪૫માં તેઓએ ઈસ્ટ

ઈન્ડિયા કંપનીમાં નોકરી સ્વીકારી હતી. પરંતુ પછીથી તેમના પિતાનું અવસાન થતાં નોકરી છોડી પિતાનો વ્યવસાય સંભાળ્યો હતો. વ્યવસાયની સાથેસાથે સમાજ સુધારા તરફ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. શરૂઆતમાં સમાજસુધારા માટેની કામગીરી પોતાની જ્ઞાતિ પૂરતી જ સીમિત રાખી હતી. પરંતુ પછીથી સમગ્ર સમાજમાં પ્રચલિત કુરિવાજો જેવાકે બાળલગ્ન, દહેજપ્રથા, મૃત્યુ પાછળ થતી ક્રિયાઓ માટેનો ખર્ચ, રોવા-કૂટવાનો રિવાજ, દીકરીને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ, ઊંચ-નીચના ભેદભાવ, વિધવા વિવાહની મનાઈ, અંધશ્રદ્ધા, વહેમ વગેરેને તિલાંજલી આપવામાં તથા લોકોને તેમાંથી બહાર લાવવા: તેમણે સફળ પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેમણે આ પ્રવૃત્તિઓ જીવનના અંત સુધી કરી હતી. અને તેની સમાજ ઉપર યોગ્ય અસર પણ થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૮૮૮માં તેમનું અવસાન થયું હતું.

વિવિધ વિષયમાં ત્રિપુણ સમાજ સુધારક શ્રી મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી

(ઇ. સ. ૧૮૨૨ - ૧૮૮૪)

સૌરાષ્ટ્રમાં સુધારક ચળવળના પ્રણેતા મણિશંકર કીકાણીનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૨૨માં થયો હતો. તેમણે ઈ.સ. ૧૮૩૪ થી ઈ.સ. ૧૮૭૪ સુધી એજન્સીમાં નોકરી કરી હતી. તેમણે જૂનાગઢમાં “સુપંચ પ્રવર્તક મંડળી”ની સ્થાપના કરી હતી, જે પછીથી સૌરાષ્ટ્રમાં “નાગર મંડળી” તરીકે પ્રખ્યાત બની હતી. આ મંડળીનું કાર્ય પ્રચલિત રીતરિવાજોમાં પરિવર્તન લાવી સમાજ સુધારણા માટે પ્રયત્ન કરવાનું હતું.

સુધારક પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાના હેતુથી તેમણે વિદ્યાભ્યાસ મંડળીની પણ સ્થાપના કરી હતી જે સામાજિક દુષણો અને અંધશ્રદ્ધા નિવારણનું કાર્ય કરતી હતી. ઈ.સ. ૧૮૬૫માં ‘વિદ્યા ગુણ પ્રકાશ સભા’ની સ્થાપના કરી હતી. ઈ.સ. ૧૮૬૮માં રાજકોટમાંથી ‘વિજ્ઞાન વિલાસ’ માસિક પણ શરૂ કરાવ્યું, જેમાં તેઓ સુધારા વિષયક લેખો લખતા હતા. આમ મણિશંકર કીકાણીએ તે સમયમાં પ્રવર્તતા સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય વિચારોથી આગળ જઈ મૂર્તિપૂજા, સામાજિક કુરિવાજો, અંધશ્રદ્ધા વગેરેમાંથી પ્રજાને બહાર લાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. ઈ.સ. ૧૮૪૪માં આ વિદ્વાન અને વિવિધ વિષયોમાં નિપૂણ સમાજસુધારકનું અવસાન થયું.

સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપનાર મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

(ઇ. સ. ૧૮૨૯ - ૧૮૯૧)

શ્રી મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૨૯માં થયો હતો. મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં શિક્ષણ

લીધા બાદ તેઓ ત્યાં જ શિક્ષક બન્યા હતા. ત્યારપછી ઈ.સ. ૧૮૫૭ થી અમદાવાદ મુકામે શિક્ષણખાતામાં કામગીરી કરી હતી. મહીપતરામે રાસ્તગોફ્તાર, બુદ્ધિવર્ધકસભા, સત્યપ્રકાશ જેવા સામયિકોમાં લેખો લખી સમાજનાં પ્રચલિત દૂષણોને ખુલ્લા પાડવા નોંધપાત્ર પ્રયત્નો કર્યા હતા. પરહેજગાર મંડળીના સભ્યપદે રહીને તેઓએ, કેફીપીણાં, બાળલગ્ન, ફટાણાં, વિધવાના કેશ ઉતારવાની પ્રથા વગેરે વિરુદ્ધ ઝૂંબેશ આદરી હતી. ગુજરાતની વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા તેમણે સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવાનું કાર્ય કર્યું હતું. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં તેઓનું અવસાન થયું હતું. સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિને વેગ આપનાર મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠના સ્મરણાર્થે અમદાવાદ મુકામે “મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ અનાથાશ્રમ”ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

સમાજસુધારક પતિને સાથ આપનાર શ્રીમતી પાર્વતીકુંવર મહીપતરામ

(ઇ. સ. ૧૮૩૧ થી ૧૮૮૦)

ઈ.સ. ૧૮૩૧માં સુરતમાં વડનગરા જ્ઞાતિમાં પાર્વતીકુંવરનો જન્મ થયો હતો. પિતાનું નામ મહેતા સાહેબરાયજી વસંત અને માતાનું નામ મંછાગૌરી હતું. પાર્વતીકુંવરે પરંપરાગત ધાર્મિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમનાં લગ્ન મહીપતરામ રૂપરામ સાથે થયાં હતાં. મહીપતરામ સમાજ સુધારક પ્રવૃત્તિઓ કરતા તેની સાથે પાર્વતીકુંવર પણ કામગીરી કરતાં હતાં. વિધવા વિવાહ, બાળવિવાહ, ઊંચ-નીચના ભેદભાવો વગેરેનો તેમણે વિરોધ કર્યો હતો. વિધવા વિવાહને પ્રોત્સાહન આપ્યું. અમદાવાદમાં સ્થપાયેલી ‘બાળવિવાહનિષેધક મંડળી’ની સ્થાપનામાં પણ પાર્વતીકુંવરે સક્રિય સહકાર આપ્યો હતો. આમ તેમણે પ્રચલિત રીતરિવાજોને તિલાંજલિ આપી સમાજ પરિવર્તનની દિશામાં નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું હતું. ઈ.સ. ૧૮૮૦માં તેમનું અવસાન થયું.

અલેક ખાતાઓમાં સુધારા દાખલ કરાવનાર

શ્રી કરસનદાસ મૂળજી

(ઇ. સ. ૧૮૩૨ થી ૧૮૭૧)

જે જમાનામાં રૂઢિ, વહેમ, પાખંડ જેવાં દૂષણો સામે સુધારક નમદે જેહાદ જગાવી હતી અને લોકોમાં જાગૃતિ લાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા તે જમાનામાં સમાજસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓમાં સહયોગ આપવામાં કરસનદાસ મૂળજીનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો હતો. બાળપણમાં માતાની છત્રછાયા ગુમાવનાર કરસનદાસને માતાનાં કાકીએ મોટા કર્યા. પરંતુ નાની ઉંમરે “વિધવા વિવાહ” નામનો લેખ લખી કાકીનો આશ્રય ગુમાવનાર કરસનદાસે શિષ્યવૃત્તિ મેળવી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. પરંતુ

આર્થિક મુશ્કેલીને કારણે તેમને અભ્યાસ છોડવો પડ્યો હતો.

મુંબઈમાં રહી કરસનદાસે 'બુદ્ધિવર્ધક સભા'ના સભ્ય તરીકે સામાજિકક્ષેત્રે તથા કેળવણી ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર સેવાઓ આપી હતી. સત્યપ્રકાશના તંત્રી તરીકે તેમણે સમાજના પ્રચલિત કુરિવાજો અને પાખંડો સામે બળવો પોકાર્યો હતો. સ્ત્રીબોધ, ડાંડિયો, વિજ્ઞાન વિલાસ, રાસ્તગોફતાર જેવાં સામયિકોમાં સમાજસુધારાને લગતા લેખો લખીને સમાજમાં જાગૃતિ લાવવાના પ્રયાસો કર્યા. એક પત્રકાર તરીકેની કારકિર્દીમાં તેમને ભારે યશ અને પ્રતિષ્ઠા મળેલાં.

કરસનદાસ ઈ.સ. ૧૮૭૧માં અવસાન પામ્યા. ગુજરાતના આ સમાજ સુધારકની યાદમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી "સંસાર સુધારા"ના વિષયને લગતા નિબંધને અપાતું "કરસનદાસ મૂળજી" પારિતોષિક તેમની સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિની યાદ અપાવે છે.

દોઢસો વર્ષ પહેલાં તેમણે જેલખાતામાં, ન્યાયખાતામાં, પોલીસખાતામાં, શિક્ષણખાતામાં, વાહનવ્યવહારખાતામાં અનેક સુધારાઓ દાખલ કરાવ્યા હતા. ગુજરાતીઓના તેઓ સંસાર તારણહાર હતા.

લખાણ અને ભાષણો દ્વારા સમાજસુધારો લાગુ પાડનાર

શ્રી કેપુશરો કાબરાજી

તા. ૨૧ ઓગષ્ટ ૧૮૪૨ના રોજ મુંબઈ મુકામે કેપુશરો કાબરાજીનો જન્મ થયો હતો. કેપુશરો કાબરાજીએ પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત પત્રકાર તરીકે કરી હતી અને પછીથી "જામજમશેદ"માં રિપોર્ટર તરીકે જોડાયા હતા અને તેમાંજ તંત્રી બન્યા હતા. તેઓ સમાજસુધારા વિષયક લેખો પણ લખતા હતા. તેમના સમાજસુધારા વિષયક લેખોએ ગુજરાતના સમાજ-સુધારકોને આકર્ષ્યા હતા. તેઓ "રાસ્ત ગોફતાર" સામયિકમાં આસિસ્ટન્ટ એડીટર તરીકે જોડાયા હતા.

તે જમાનામાં પ્રચલિત કુરિવાજો જેવા કે બાળલગ્ન, મૃત્યુબાદ રોવા કૂટવાનો રિવાજ, પડદાપ્રથા, વિધવા વિવાહની મનાઈ, કન્યાકેળવણી ક્ષેત્રે પ્રવર્તતી સૂગ વગેરેને દૂર કરવા સક્રિય પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેમણે જુદી જુદી અનેક જગ્યાએ ભાષણો પણ આપ્યાં હતાં અને તેની અસર પણ થઈ હતી. તા. ૨૫-૦૪-૧૯૦૪ના રોજ કેપુશરો કાબરાજીનો દેહ વિલય થયો હતો. તેઓ માત્ર પારસીકોમના જ નહીં પરંતુ તમામ કોમના પ્રતિનિધિ તરીકે કામગીરી કરતા હતા.

મહિલાઓમાં જાગૃતિ આણનાર

જમનાબાઈ સક્કઈ (ઇ. સ. ૧૮૬૨ થી ૧૯૧૬)

શ્રી જમનાબેન સક્કઈનો જન્મ સુરત મુકામે ઈ.સ.

૧૮૬૨માં મોઢવણિક પરિવારમાં થયો હતો. તેમનાં માતાનું નામ મણિબાઈ અને પિતાનું નામ તુલસીદાસ હતું. જમનાબાઈનાં લગ્ન ૧૩ વર્ષની વયે મુંબઈના નગીનદાસ ભક્તિદાસ સક્કઈ સાથે થયાં હતાં. જમનાબાઈએ મુંબઈમાં રહીને મહિલા ઉત્થાનની પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત કરી હતી. ઈ.સ. ૧૯૦૩માં "ગુજરાત હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ" નામની સંસ્થામાં પ્રમુખપદે રહી સામાજિક કુરિવાજોને તિલાંજલી આપવા માટે મહિલાઓને તૈયાર કરી. સેવાસદન, વનિતા-વિશ્રામ, જૈન મહિલા સમાજ, જેવી અનેક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ સંકળાયેલા હતાં. તેમણે કરેલાં કાર્યોને કારણે મહિલાઓમાં જાગૃતિ આવી અને સમાજના પ્રચલિત કુરિવાજો સામે મહિલાઓએ જાગૃતિ બતાવી હતી. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં ઈ.સ. ૧૯૧૧-૧૨માં દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે જરૂરિયાતવાળા લોકોને તેમણે મદદ કરી હતી. ઈ.સ. ૧૯૧૬માં તેમનું અવસાન થયું. તેમણે કરેલાં કાર્યોની સુવાસ સમગ્ર ગુજરાત અને મુંબઈમાં પ્રસરી હતી.

પ્રગતિશીલ કાર્યદાત્રી સાથે લોકશિક્ષણનો

પ્રચાર કરનાર

કૃષ્ણાગૌરી હીરાલાલ રાવલ

(ઇ. સ. ૧૮૭૧-૧૯૫૦)

કૃષ્ણાગૌરીબેનનો જન્મ તા. ૨૩-૨-૧૮૭૧ના રોજ પંચમહાલ જિલ્લાના લુણાવાડા ગામમાં ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણકુટુંબમાં થયો હતો. તેમનાં લગ્ન હીરાલાલ વિદ્યારામ રાવલ સાથે થયાં હતાં. પોતાના પતિ સમાજ સુધારક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય હોવાથી તેની સીધી અસર કૃષ્ણાગૌરીબેન ઉપર પડી હતી. ઈ.સ. ૧૮૮૭થી કૃષ્ણાગૌરીબેન પ્રાથમિક શાળાનાં શિક્ષિકા બન્યાં હતાં. તેમણે કન્યાકેળવણીને વેગ અપાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. બાળલગ્ન, ફરજિયાત વૈધવ્ય, સંમતિવયનો ધારો વગેરે જેવા વિષયો ઉપર તલસ્પર્શીલેખો લખી સમાજના પ્રચલિત કુરિવાજોને દૂર કરવામાં કાર્યરત થયાં હતાં. તેમની માન્યતા હતી કે જ્યાં સુધી પ્રગતિશીલ, સાથે સાથે અનુરૂપ લોકશિક્ષણનો પ્રચાર નહિ થાય ત્યાં સુધી સમાજમાં પ્રચલિત કુરિવાજો અને અનિષ્ટો દૂર નહિ થાય. કન્યા કેળવણીને ઉત્તેજન આપવાના આશયથી તેમણે અભ્યાસક્રમમાં બાળઉછેર અને પાકશાસ્ત્ર જેવા વિષયો દાખલ કરાવ્યા હતા.

ઈ.સ. ૧૮૯૯માં કૃષ્ણાગૌરીબેને "હેમંતકુમારી" નામની નવલકથા લખી હતી. ઈ.સ. ૧૯૫૦માં ૭૯ વર્ષની વયે કૃષ્ણાગૌરીબેનનું અવસાન થયું હતું.

સુશિક્ષિત સમાજ સુધારક

વિદ્યાગૌરીબેન રમણલાલ નીલકંઠ

(ઇ. સ. ૧૮૭૬ - ૧૯૫૮)

વિદ્યાગૌરીબેનનો જન્મ તા. ૧-૬-૧૮૭૬ના રોજ અમદાવાદ મુકામે થયો હતો. તેમનાં માતાનું નામ બાળાબેન અને પિતાનું નામ ગોપીલાલ ધ્રુવ હતું. તેમનાં લગ્ન ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર રમણલાલ નીલકંઠ સાથે ઈ.સ. ૧૮૮૮માં થયાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૦૧માં ગુજરાતમાં પ્રથમ મહિલા ગ્રેજ્યુએટ થનાર બે બહેનોમાં એક વિદ્યાગૌરીબેન હતા. કન્યાકેળવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે વિદ્યાગૌરીબેને સક્રિય પ્રયત્નો કર્યા હતા અને તેમાં સફળતા પણ મળી હતી. સમાજસુધારાને લગતા પોતાના વિચારો લેખો દ્વારા આમપ્રજા સુધી પહોંચાડવામાં તેમને સફળતા મળી હતી. અને તેની સીધી અસર સમાજ ઉપર પડી હતી. તેમણે 'Lake of the Palms' નો ગુજરાતી અનુવાદ 'સુધાહાસિની' તથા વડોદરાના મહારાણી ચીમનાબાઈ ગાયકવાડે લખેલાં પુસ્તક 'Position of Women in India', નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૧૮માં વિદ્યાગૌરીબેનને એમ.બી.ઈ.નો તથા ઈ.સ. ૧૯૨૬માં 'કેસરે હિંદ'નો મેડલ અપાયો હતો. ઈ. સ. ૧૯૫૮માં આ મહિલા સમાજ સુધારકનું અવસાન થયું હતું.

કન્યાકેળવણી ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કામગીરી કરનાર

શારદાબેન સુમંતરાય મહેતા

ગુજરાતમાં પ્રથમ ગ્રેજ્યુએટ થનાર બે બહેનોમાંના એક શારદાબેન હતાં. તેમનો જન્મ. તા. ૨૧-૬-૧૮૮૨માં અમદાવાદ મુકામે થયો હતો. તેમનાં માતાનું નામ બાળાબહેન અને પિતાનું નામ ગોપીલાલ હતું. જે જમાનામાં કન્યાકેળવણી પ્રત્યે સૂચ પ્રવર્તતી હતી તે જમાનામાં શારદાબેને મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો અને ૧૫ વર્ષની વયે ઈ.સ. ૧૮૯૮માં તેમણે બી.એ.ની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. ગુજરાતના પ્રથમ ગ્રેજ્યુએટ બહેનોની યાદીમાં તેમનું નામ મૂકાયું હતું.

શારદાબેને મહિલાઓમાં જાગૃતિ લાવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા હતા. અને વડોદરામાં 'ચીમનાબાઈ સ્ત્રી સમાજ'ની સ્થાપના પણ કરી હતી. જે આજે વડોદરાની અગ્રગણ્ય સ્ત્રી સંસ્થા છે. ઈ.સ. ૧૯૧૬માં તેમણે અમદાવાદ મુકામે મહિલા વિદ્યાલયના અધિકારી તરીકે કામગીરી શરૂ કરી હતી. અને કન્યા કેળવણીક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું. સામાજિક કુરિવાજોને તિલાંજલી અપાવવામાં શારદાબેનનું કાર્ય મહત્વનું સાબિત થયેલ છે. શારદાબેન મહેતાએ સમાજ સુધારા માટે અનેક બહેનોને તૈયાર પણ કરી હતી.

સ્ત્રીઓને હુન્નરઉદ્યોગ તરફ વાળી જાગૃત કરનાર દીવાળીબેન ખંડેરિયા

(ઇ.સ. ૧૮૮૪ - ૧૯૩૯)

ઈ.સ. ૧૮૮૪માં દીવાળીબેનનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબી મુકામે થયો હતો. તેઓએ પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ જૈનધર્મનો અભ્યાસ પણ કરેલો હતો. દીવાળીબેનનાં લગ્ન ૧૬ વર્ષની વયે વાંકાનેરના શ્રી મોહનલાલ ખંડેરિયા સાથે થયાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૦૪માં પોતાના પતિ સાથે ટ્રાન્સવાલ ગયાં અને ત્યાં જઈ સમાજસેવા અને સમાજસુધારાનાં કાર્યોની શરૂઆત કરી હતી. ખુલ્લામોઢે લગ્ન, મૃત્યુ પાછળ થતી ક્રિયા અને અર્ચ બંધ કરવા, કન્યા કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું વગેરે કાર્યો પ્રત્યે તેઓ સક્રિય રહ્યાં અને તેની શરૂઆત પોતાના ઘરથી કરી હતી.

સ્ત્રીઓ નવરાશના સમયમાં હુન્નરઉદ્યોગો અને પાયાની કેળવણી પ્રાપ્ત કરી શકે એ હેતુથી તેઓએ ઈ.સ. ૧૯૨૮માં વાંકાનેરમાં સ્ત્રી ઉદ્યોગશાળા શરૂ કરાવી. આમ રૂઢિચુસ્ત લોકોની વચ્ચે રહીને પણ સામાજિક ક્ષેત્રે સુધારાઓ કરવામાં તેઓનું યોગદાન નોંધપાત્ર રહ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૩૯માં તેમનું અવસાન થયું હતું. દીવાળીબેને કરેલા સમાજસુધારાનાં કાર્યોની સુવાસ આફ્રિકાથી મોડીને કાઠિયાવાડ સુધી પ્રસરેલી હતી.

મહિલાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રતિ પ્રેરનાર

ચીમનાબાઈ ગાયકવાડ(બીજા)

શ્રીમતી ચીમનાબાઈ ગાયકવાડ (બીજા)નું મૂળનામ ગજરાબાઈ હતું. ઈ.સ. ૧૮૮૫માં તેમનાં લગ્ન વડોદરાના રાજવી સયાજીરાવ ગાયકવાડ સાથે કરવામાં આવ્યાં હતાં. ચીમનાબાઈ (બીજા)એ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ સાથે દેશ-વિદેશનો પ્રવાસ કર્યો હતો. પરિણામે સમાજસુધારાની ભાવના તેમનામાં તીવ્ર બની હતી. ખાસ કરીને ભારતીય સ્ત્રીઓને સમાજમાં યોગ્ય સ્થાન મળે, સામાજિક દૂષણોમાંથી સ્ત્રી મુક્ત થાય, એ માટે તેમણે પ્રયત્નો કર્યા હતા. કન્યા કેળવણીને ઉત્તેજન આપવાના આશયથી વિદ્વાન મહિલાઓ ઉચ્ચઅભ્યાસાર્થે પરદેશ જાય તે માટેની શિષ્યવૃત્તિ રાજ્ય તરફથી મળી રહે તેનો પ્રયત્ન કર્યો, પરિણામે વડોદરા રાજ્યે વાર્ષિક બે મહિલાઓને (એક હિન્દુ અને એક મુસ્લિમ) વિદેશોમાં વધુ અભ્યાસાર્થે જવા માટેની શિષ્યવૃત્તિ આપી હતી. આમ મહિલાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ તરફ જાગૃત કરવાનું કાર્ય તેઓએ કર્યું હતું.

આ ઉપરાંત પડદાપ્રથા, ઘૂંઘટ પ્રથા વગેરેનો વિરોધ કરી સમાજમાં મહિલાઓનું સ્થાન પુરુષ સમકક્ષ બનાવવા તેઓએ પ્રયત્ન કર્યા હતા. તેમના વિચારો અંગેનું પુસ્તક 'The Position

of Women in India' શ્રી એસ. એમ. મિત્રે લખેલું છે વિવિધ સ્ત્રી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાં ચીમનાબાઈ ગાયકવાડ-(બીજા)એ મહિલા ઉન્નતિ દ્વારા સમાજ સુધારણા ક્ષેત્રે ખૂબ કાર્ય કર્યું હતું.

મહિલા ઉન્નતિક્ષેત્રે દીર્ઘદષ્ટિપૂર્વક પ્રયત્નો કરનાર શ્રીમતી રંભાબેન ગણાત્રા (ઇ. સ. ૧૮૯૩ થી ૧૯૮૯)

રંભાબેન ગણાત્રાનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૯૩માં જોડિયા મુકામે થયો હતો. જે સમયે સમાજમાં કન્યા કેળવણી પ્રત્યે સૂગ પ્રવર્તતી હતી તેવા સમયમાં રંભાબેનને અક્ષરજ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૦૮માં રંભાબેનનાં લગ્ન માધવજીભાઈ સખપરિયા સાથે થયાં હતાં. પરંતુ માત્ર ૧૯ વર્ષની વયે રંભાબેન વિધવા થયાં. પછીથી તેમના ભાઈઓ સાથે કરાંચી સ્થાયી થયાં હતાં. કરાંચીમાં રહી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ સાથે સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત પણ તેમણે કરી હતી. ખાસ કરીને મહિલા ઉન્નતિ માટે તેમણે કરેલા પ્રયત્નો નોંધપાત્ર હતા. ઈ.સ. ૧૯૪૭માં ભારત સ્વતંત્ર થતાં તેઓ પોતાનાં મૂળ વતન જોડિયામાં સ્થાયી થયાં હતાં. અને અહીં સમાજ સુધારાનાં કાર્યો માટે સક્રિય બન્યાં. હરિજન ઉદ્ધાર પ્રવૃત્તિ, સામાજિક અનીતિઓની નાબૂદી, ઊંચનીચના ભેદભાવને તિલાંજલી, સ્વચ્છતાને પ્રાધાન્ય, કન્યા કેળવણીને ઉત્તેજન, મહિલાઓને આર્થિક રીતે પગભર કરવી વગેરે, તેમને તેમાં સફળતા પણ મળી હતી. તેમનાં કાર્યોને કારણે ભાઈચારાની ભાવના ઊંચનીચના ભેદભાવની નાબૂદી, કન્યાકેળવણીને વેગ, અંધશ્રદ્ધા અને વહેમમાંથી મુક્તિ વગેરે જેવા વિચારો જન માનસમાં પ્રવેશ્યા હતા. તેમણે મહિલા ઉન્નતિ માટે 'સ્ત્રી હુન્નર ઉદ્યોગશાળા'ની સ્થાપના જોડિયા ગામમાં કરી હતી. આજે તો આ સંસ્થા વિશાળ વટવૃક્ષ બની ચૂકી છે અને તેનો લાભ અનેક બહેનો લે છે. ઈ.સ. ૧૯૮૯માં રંભાબેનનું અવસાન થયું હતું.

ગુજરાતનું ગૌરવ

ભક્તિલક્ષ્મીબેન ગોપાલદાસ દેસાઈ

ભક્તિબાના હુલામણા નામથી પ્રચલિત બનેલાં ભક્તિલક્ષ્મીબેનનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૯૯માં લીંબડી મુકામે દીવાન ઝવેરભાઈ અમીનને ત્યાં થયો હતો. ભક્તિલક્ષ્મીબેને પ્રાથમિક શિક્ષણ લીંબડી રાજ્યની રાજકુંવરીઓ સાથે લીધું હતું. તેમનાં લગ્ન ઢસા રાયસાંકળીના દરબાર ગોપાલદાસ સાથે ઈ.સ. ૧૯૧૩માં થયાં હતાં. ભક્તિલક્ષ્મીબેને પોતાના પતિની સાથે રહી રાષ્ટ્રીય લડત અને સમાજસુધારણા ક્ષેત્રે સક્રિય યોગદાન આપ્યું હતું. સમાજની પ્રચલિત કુપ્રથાઓ જેમકે ઘૂંઘટ પ્રથા, મહિલાઓથી જાહેરમાં ચપ્પલ પહેરીને ચલાય નહીં, ઉચ્ચવર્ગની મહિલાઓ

પાલખી વિના બહાર જઈ શકે નહિ વગેરેને તિલાંજલી આપી. જેની સીધી અસર સમાજના અન્યવર્ગના લોકો ઉપર પડી હતી. અને સમાજસુધારણા માટેનાં કાર્યમાં સફળતા મળી.

આ ઉપરાંત કન્યાકેળવણીને ઉત્તેજન, હરિજન ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ, મહિલાઓને આર્થિક રીતે પગભર કરવી જેવી અનેક-વિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સમાજમાં પરિવર્તન લાવવામાં તેમને સફળતા મળી હતી. અનેકવિધ સાંમાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાં ભક્તલક્ષ્મીબેન માત્ર સૌરાષ્ટ્રનું જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતનું ગૌરવ હતાં. તેમણે કરેલાં કાર્યોને કારણે આજે પણ લોકો તેમને યાદ કરે છે.

ગુજરાતની બહેનો માટે મશાલચી સમાન પુષ્પાબેન મહેતા

પુષ્પાબેન મહેતાનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૦૫ના રોજ પ્રભાસ પાટણ મુકામે થયો હતો. તેમનાં માતાનું નામ હેતબા અને પિતાનું નામ હરપ્રસાદ હતું. પ્રાથમિક શિક્ષણ વતનમાં લઈ અમદાવાદમાં મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજમાં વધુ અભ્યાસાર્થે દાખલ થયાં હતાં. પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૧૭-૧૮માં અમદાવાદમાં રોગચાળો ફાટી નીકળતાં વતન પરત આવ્યાં. ઈ.સ. ૧૯૨૦માં તેમનાં લગ્ન ભાવનગરના શિક્ષિત યુવાન જનાર્દનરામ મહેતા સાથે થયાં હતાં. અને ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ૨૬ વર્ષની વયે પુષ્પાબેન વિધવા થયાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૩૬માં એમ.એ. સુધીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. શરૂઆતમાં અમદાવાદમાં સ્કૂલશિક્ષિકા તરીકે કામગીરી કરી હતી. પછી અમદાવાદની "જ્યોતિસંઘ" સંસ્થામાં જોડાયા હતાં. અને અહીંથી તેમણે સમાજ સુધારણાની કામગીરી શરૂ કરી હતી. મહિલા અને બાળકોના ઉત્કર્ષ માટેનાં માલધારી કોમના ઉત્કર્ષ માટેનાં, કાર્યો વગેરેમાં તેમને સફળતા મળી હતી.

સૌરાષ્ટ્રના જુદાં જુદાં સ્થળોએ મહિલા કલ્યાણ સંસ્થાઓ શરૂ કરાવવામાં પુષ્પાબેનનું પ્રદાન નોંધપાત્ર રહ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૫૫માં તેમને 'પદ્મભૂષણ' એવોર્ડ અને ઈ.સ. ૧૯૮૩માં જાનકી બજાજ એવોર્ડથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતાં. આરતી હુકૂમત વખતે સક્રિય કામગીરી કરનાર પુષ્પાબેન રાજકારણમાં પણ સક્રિય હતાં. ઈ.સ. ૧૯૮૮માં તેમનું અવસાન થયું હતું. તેમનું જીવન સમગ્ર ગુજરાતની બહેનો માટે પ્રેરણા પૂરવાર થયું છે અને સાચા અર્થમાં મહિલા ગૌરવના મશાલચી પૂરવાર થયેલ.

રાષ્ટ્રીય લડતમાં સક્રિય, સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિને વેગ આપનાર

શ્રી હીરાબેન શેઠ (ઇ. સ. ૧૯૧૫)

હીરાબેન શેઠનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૧૫માં પાટણવાવ

ગામમાં ગર્ભશ્રીમંત વણિક પરિવારમાં થયો હતો. તેમનાં માતાનું નામ કસુંબાબેન અને પિતાનું નામ કેશવલાલ શેઠ હતું. હીરાબેને પ્રાથમિક શિક્ષણ પાટણવાવમાં લીધું હતું. કર્વે યુનિવર્સિટીમાંથી ગ્રેજ્યુએટની ઉપાધિ મેળવી હતી. હીરાબેને પોતાનું સમગ્ર જીવન ગાંધી વિચારધારા પ્રમાણે રાષ્ટ્રસેવા અને સમાજસેવાના કાર્યમાં ન્યોછાવર કર્યું છે.

ગાંધીચીંધ્યા માર્ગે રાષ્ટ્રીય લડતમાં ઝંપલાવનાર હીરાબેન સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનું મહત્વનું કાર્ય પણ કર્યું હતું. બાળલગ્ન, વિધવાવિવાહની મનાઈ, સ્ત્રી શિક્ષણ પ્રત્યે સુગ, અસ્પૃશ્યતા વગેરે જેવા કુરિવાજો અને પ્રજ્ઞાલિકાઓને નાબુદ કરવામાં નોંધપાત્ર પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના જીવના જોખમે લોહીનો વેપાર કરતી ટોળીઓના સંક્રમમાંથી અનેક બહેનોને છોડાવી. આવી બહેનોને સમાજમાં માનભરે પુનઃ સ્થાપિત કરવાનું કાર્ય પણ તેમણે કર્યું હતું. દુઃખી, જરૂરિયાતવાળી, નિઃસહાય બહેનો માટે રાજકોટ મુકામે કાંતા સ્ત્રી વિકાસગૃહની સ્થાપના કરી સ્ત્રી ઉદ્ધાર પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનું કાર્ય કર્યું. આ સંસ્થાનો લાભ ઈ.સ. ૧૯૪૫થી આજ સુધીમાં અનેક બહેનોએ લીધો છે. બહેનોને શિક્ષિત અને આર્થિક રીતે પગભર કરવામાં તેમને સહાય આપી છે. અનેક સામાજિક, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે કામ કરનાર હીરાબેનને તેમની બાળકલ્યાણ પ્રવૃત્તિને કારણે ઈ.સ. ૧૯૮૪માં ગુજરાત રાજ્ય તરફથી એવોર્ડ મળેલ છે. તો ઈ.સ. ૧૯૮૯માં તેમની સંસ્થા 'કાંતા સ્ત્રી વિકાસ ગૃહ'ને રાષ્ટ્રીય એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયેલ છે. આજે વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે સક્રિય રીતે કાર્યરત નથી, છતાં સમાજને

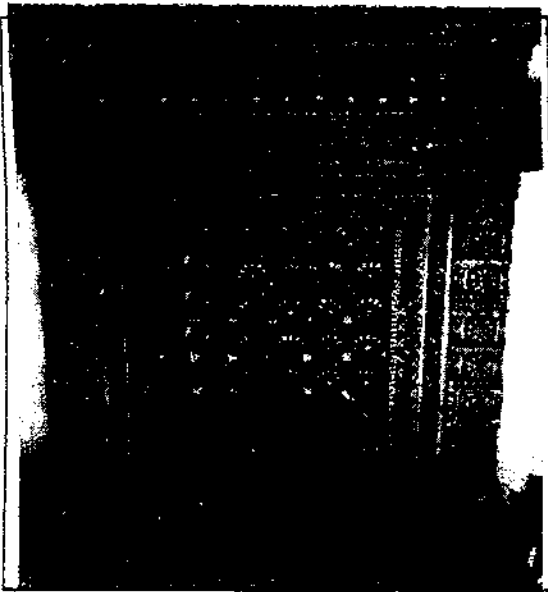
લાગેલા કુરિવાજ રૂપી લૂણાને દૂર કરવાની હામ તેમના હૃદયમાં છે.

વઢવાણ 'વિકાસ વિદ્યાલય' સંસ્થા દ્વારા
બહેનોને હામ આપનાર

શ્રી અરુણાબેન દેસાઈ

શ્રી અરુણાબેન દેસાઈનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૨૫માં જૂનાગઢ મુકામે પ્રતિષ્ઠિત નાગર પરિવારમાં થયો હતો. ગ્રેજ્યુએટ સુધીનું શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ પોતાના કૈબા પુષ્પાબહેન મહેતાના સમાજસુધારણા અને સેવાના કાર્યોમાંથી પ્રેરણા મેળવી તેમણે પણ આ ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું હતું. પોતાની ૨૧ વર્ષની વયે 'વિકાસ વિદ્યાલય' વઢવાણની જવાબદારી સ્વીકારી હતી. ઘણી દુઃખી, ત્રસ્ત, અત્યાચારી તત્ત્વોની ભોગ બનેલી, ગુંડાતત્ત્વોના હાથે રહેંસાઈ ગયેલી, મહિલાઓને સંસ્થામાં આશ્રય આપી વ્યવસ્થિત જીવન જીવવા માટે તૈયાર કરવામાં અરુણાબેનનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો છે.

મહિલાઓને પાયાની કેળવણી આપી આર્થિક રીતે પગભર કરવા માટેની તાલીમ આપી સમાજમાં પુનઃ ગૌરવભરે જીવન જીવવા માટે તેમણે સક્રિય કામગીરી કરેલી છે. સમાજના પ્રચલિત કુરિવાજોને તિલાંજલી અપાવવામાં તેમણે મહત્વની કામગીરી કરી છે. આજે ૭૭ વર્ષની વયે પણ તેઓ સમાજસેવા અને સમાજસુધારાના કાર્યોમાં સક્રિય છે. મહિલાઓ અને બાળકો માટેની કામગીરી અનન્ય સાબિત થયેલ છે.

ગુજરાતમાં
સ્થાપવ્યક્તા
અને
અધ્યાત્મનો
અદ્ભુત
સંગમ

શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સમાજના નિર્માતાઓ

—ડૉ. બાબુભાઈ એમ. શાહ

ગુજરાતનું નામ તેનાં ધર્મકાર્યો, સમાજ સેવાનાં કાર્યો અને સાહિત્ય સંવર્ધન જેવાં અનેક કાર્યોથી ઊજળું રહ્યું છે. પ્રજાની સદ્વૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન મળે, નવી ઊગતી પ્રજા સજ્જનોના માર્ગે ચાલવા હંમેશા સજ્જ રહે તેવો એક માત્ર આશય આવા પરિચયો સંબંધે રહ્યો છે.

ઘર આંગણાના આ ઘરદીવડાઓ આપણી પ્રવર્તમાન જે તે સંસ્થાઓના સૂત્રધાર કે મોભી બનીને સમાજને દોરવણી આપી રહ્યા છે, તેમનામાં પ્રગટ થતી માનવસંસ્કારોની અસ્મિતા અને તેના ઊજળા ઈતિહાસનું રસદર્શન આ લેખમાળામાં જોવા મળશે.

ગુજરાતે જેમ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે અનેક પરિવર્તનો ક્રમેક્રમે જોયાં તેમ સાહિત્યકળા અને શૈક્ષણિક જગતમાં પણ અભિનવ સીમાચિહ્નો રોપાતાં જોયાં. ઉપરોક્ત ક્ષેત્રોનાં પરિબળોની તવારીખ આપણા સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસમાં એક વિશિષ્ટ અધ્યાય બની રહે તેવી પ્રબળ ક્ષમતા ધરાવે છે.

કલાવૈભવથી મંડિત જિનમંદિરો જેમ આત્મકલ્યાણના જીવંત સ્મારકો બની શક્યાં તેમ શિક્ષણ સંસ્કારના ઘડવૈયાઓની ઉઘાડી કિતાબ જેવા પરિચયો આપણા માટે દીવાદાંડીરૂપ બની પ્રેરક સંદેશો આપી રહ્યા છે.

અનેક પ્રતિભાઓ મોતીના દાણાની માફક ચારે તરફ જોવા મળશે પણ એ નિરખવા આપણામાં આંતરદૃષ્ટિ જરૂરી છે. આ બધા પરિચયોમાં કોઈકમાં અગાધ શક્તિનાં દર્શન થાય છે. તો કોઈના જીવનબાગમાં સરળતા, ઉદારતા અને નમ્રતા-નીતિમત્તા જેવા સદ્ગુણો ઘરેણાની માફક શોભી રહ્યા છે. ક્ષેત્ર પછી ભલે સમાજસેવાનું હોય, સરસ્વતી સાધનાનું હોય કે શિક્ષણસંસ્કૃતિના સંવર્ધકનું હોય.

આ ઉચ્ચતમ પરંપરાને આ લેખમાળા દ્વારા આપણા સુધી લઈ આવનાર શ્રી બાબુભાઈ માણેકલાલ શાહનો જન્મ તા. ૨૦-૧૧-૧૯૩૧ના રોજ થયો હતો. સ્વપુરુષાર્થબળે ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા સદ્ભાગી બન્યા, ગુજરાત સરકારમાં નાયબ ભાષાનિયામક તથા કેટલોક સમય ભાષાનિયામક તરીકે સેવા આપી. ભાષાંતર, સંશોધન, સંપાદન, પ્રકાશન વગેરે તેમના શોખના વિષયો રહ્યા. અનેક સંશોધિત પુસ્તિકાનું પ્રકાશન કર્યું. વહીવટી ગુજરાતી-અંગ્રેજી કોશ તૈયાર કરવાની સમિતિમાં સભ્ય અને પરામર્શક તરીકે પણ કામ કર્યું. જિલ્લાઓમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના વર્ગો ચલાવ્યા.

વહેમો, માન્યતા, અંધશ્રદ્ધા અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોના હંમેશા વિરોધી રહ્યા. યોગાસન, પ્રાણાયામ, ધ્યાન અને આધ્યાત્મિક મનન ચિંતનમાં હંમેશા ઓતપ્રોત રહ્યા છે. સમાજના રૂઢિગત ઢાંચાઓમાં ક્રાંતિકારી ફેરફારના હિમાયતી રહ્યા છે. જીવનવ્યવહારની દરેક બાબતમાં વૈજ્ઞાનિક અને તર્કબદ્ધ રીતે સમજવાના મતના રહ્યા છે. સ્વભાવે માયાળુ અને પરગજુ સ્વભાવના શ્રી બાબુભાઈ એમ. શાહ શિક્ષણ જગતમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત છે.

—સંપાદક

પ્રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

તેમનો જન્મ માંગરોળમાં તા. ૨૮-૭-૧૯૦૫ના રોજ થયો હતો. તેઓ શિક્ષણ જગતમાં 'કે.કા.', 'શાસ્ત્રીજી' તરીકે જાણીતા છે. તેમણે માંગરોળમાં પિતાશ્રી કાશીરામની પાઠશાળામાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો. હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. જે શાળામાં ધોરણ ૭ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો તે જ શાળામાં તેઓ ઉપલા ધોરણમાં સંસ્કૃત, ગુજરાતી ભાષા શીખવતા. તે શાળાનું નામ હાલ 'માનનીય કે.કા. શાસ્ત્રી વિદ્યાલય' રાખવામાં આવ્યું છે.

તે પોતે મેટ્રિક પાસ હોવા છતાં, તેમણે એમ.એ.માં અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યના અધ્યાપન અને પી.એચ.ડી.ના માન્ય માર્ગદર્શક અને પરીક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યું છે. તેમણે ગુજરાત વિદ્યાસભામાં સંશોધક તરીકે કામગીરી કરી હતી. તે પછી તેમણે ત્યાં ક્યુરેટર અને અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી. આજે છેલ્લાં ૪૦ વર્ષથી તે ત્યાં માનદ્ અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે.

તેમણે જયસંહિતા, ભારત સંહિતા અને ભાગવત જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવે તેવા ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું છે. તેમને ગુજરાતી ભાષા -સાહિત્ય માટે રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ઐતિહાસિક સંશોધન માટે ગોકાણી સુવર્ણ ચંદ્રક, સંસ્કૃતભાષાની સેવા માટે 'વિદ્યાવાચસ્પતિ', ભાષાશાસ્ત્ર માટે ભારત સરકારના 'પદ્મશ્રી', ભારતીય વિદ્યાપીઠે, 'મહામહિમોપાધ્યાય', 'બ્રહ્મર્ષિ', 'ભારત-ભારતી રત્ન', 'પ્રવાસ રત્ન' જેવા ખિતાબોથી તેઓનું બહુમાન કર્યું. તેમનો ગુજરાતીમાં પ્રાધ્યાપકનો દરજ્જો, ભાષાશાસ્ત્ર વગેરેને લગતાં પ્રકાશનો અને કામગીરી ધ્યાનમાં લઈને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ તેમને ડી.લિટ.ની પદવીથી નવાજ્યા છે.

તેમણે બૃહદ્ ગુજરાતી કોષ ભાગ ૧-૨ અને દસ વર્ષથી કોશ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેમણે સાહિત્યક્ષેત્રે સંશોધન મૂલક ગ્રંથો, પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યનાં પુસ્તકો સહિત ૨૧૦ જેટલાં પુસ્તકો અને પાંચસો જેટલા લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેમણે તખલ્લુસના નામે પાંચ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેમાં 'ગર્ગજોશી' તખલ્લુસથી 'લઘુહસ્તરેખા દર્શન' નામે ગ્રંથ પણ છે. તેમણે ગુજરાતી ભાષાની જોડણી બાબતમાં સરકારે નીમેલી સમિતિના પ્રમુખ તરીકે ઘણા સુધારા સૂચવ્યા છે. તેમણે ટાઈપયંત્રોની સુધારણા માટેની ગુજરાત સરકારની સમિતિમાં પણ ઘણા સુધારા સૂચવ્યા હતા. અને તે મુજબ નવા ગુજરાતી ટાઈપયંત્રો તૈયાર થયાં છે.

તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ કુલ ૧૯ પી.એચ.ડી. બહાર પડ્યા છે. તેઓ વિશ્વહિંદુ પરિષદના ગુજરાત પ્રદેશના અધ્યક્ષ તરીકે સક્રિય સેવા આપી રહ્યા છે. પોતે પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ છે અને

મર્યાદાધર્મ પાળતા હોવા છતાં, તેમના વિચાર ક્રાંતિકારી છે. તેઓ અનેક રાજયોના મહાનુભાવોના સંપર્કમાં રહેતા હોવા છતાં, તેમનો પહેરવેશ તદ્દન સાદો છે. તેઓ બહાર જતી વખતે ધોતી, બંડી અને ટોપી પહેરે છે. પરંતુ ઘરમાં ફક્ત કેડિયું-ધોતી પહેરે છે. ઉનાળામાં તો કેડિયું પણ પહેરતા નથી.

તેઓ સાહિત્યની સાથોસાથ રાજકારણમાં હોવા છતાં, સ્વભાવે સરળ છે. તેમણે 'વિશ્વ હિંદુ સમાચાર' માસિકના અને વલ્લભસંપ્રદાયના 'અનુગ્રહ' માસિકના તંત્રી તરીકે પણ કામગીરી કરી છે.

આજે ૯૭ વર્ષની વયે તેમનાં કર્તવ્યનિષ્ઠ, તરવરાટ, કાર્યશક્તિ, ઉત્સાહ અને ધગશ જોઈને જુવાનો પણ મોંઝા આંગળી નાખી જાય છે. તેઓ પ્રકાંડ વિદ્વાન છતાં, તેમનામાં વિદ્યાંબર નથી, બહુમુખી પ્રતિભા છતાં તેમનામાં ભારોભાર વિનમ્રતા છે અને આટલો મોટો કાર્યબોજ વહેવા છતાં તે સદાય પ્રસન્ન રહે છે. આટલી મોટી સિદ્ધિઓ છતાં તેઓ અજાતશત્રુ છે.

મોહનભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

તેમનો જન્મ વડદલા (ખેડા)માં ૮-૬-૧૯૨૦ના રોજ થયો. તેઓ ઇ. સ. ૧૯૪૮માં એમ.એ. થયા. તેમણે વલ્લભવિદ્યાનગર, અલિયાવાડા અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે કામગીરી કરી. તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મ.દે.સ. મહાવિદ્યાલયના આચાર્યપદે ૧૯૬૦ થી ૧૯૬૨ સુધી રહ્યા. તેમણે ગુજરાત સરકારના ગુજરાત રાજભાષા (કાયદા) કમિશનના અધ્યક્ષ તરીકે કામગીરી બજાવી અને ગુજરાત સરકારના કેટલાય અધિનિયમોનું અધિકૃત ભાષાંતર આપ્યું.

તેમણે 'ચાર ફાગુ' અને 'ગાંધીજીની જીવનદૃષ્ટિ' જેવા પુસ્તકોનું સંપાદન કર્યું. તેમણે મુખ્યત્વે વેદાંતના અનુવાદ કર્યા છે. તેમણે વિરામચિહ્નો અને અનુવાદ વિજ્ઞાન અંગેના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. તેમનું બાળસાહિત્યમાં ઊંચું પ્રદાન છે. તેમાં મુખ્યત્વે 'શિશુલોક' ગણી શકાય. તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી પ્રસિદ્ધ થતી જોડણી પત્રિકાનું સંપાદન કરતા હતા. તેમણે કોશવિજ્ઞાનને લગતા શ્રેણિબદ્ધ લેખ લખ્યા છે. તેમણે સ્વામી શ્રી વિહિત આત્માનંદનાં પુસ્તકોનું સંપાદન-પ્રકાશન કાર્ય સારી રીતે સંભાળ્યું હતું.

તેઓ વલ્લભવિદ્યાનગર બાવીસ ગામ વિદ્યાલય સંસ્થાના આદરસ્થાપક હતા. તેમણે અનુવાદ અભ્યાસક્રમ ઘડ્યો હતો. તેમનાં માર્ગદર્શન નીચે દસેક પી.એચ.ડી. બહાર પડ્યા છે. આમ તેઓ સારા લેખક, સંપાદક અને અનુવાદક હતા. તેઓ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કોશવિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે હતા. તેમની કથળેલી તબિયત છતાં સાર્થ જોડણીકોશમાં સારાં પ્રવિષ્ટિ અને સુધારા વધારા થાય તે માટે સહાય, અંત પર્યંત

કામગીરી કરતા રહ્યા હતા. અને તા. ૨-૧-૨૦૦૨ના રોજ તેઓ સ્વર્ગસ્થ થયા.

તેઓ સ્વભાવે શાંત, ઉદાર અને સ્વસ્થ પ્રકૃતિના હતા. તેમને ઊંચા સાદે બોલતા કે ગુસ્સે થતા કદી જોયા નથી. તેઓ સૌજન્યશીલ અને નમ્ર હોવાથી, અજાતશત્રુ રહી શક્યા. તેમને બ.ક. ઠાકોર સુવર્ણ ચંદ્રક અને રમણભાઈ નીલકંઠ પારિતોષિક મળ્યાં હતાં. સામાજિક રીતરિવાજોમાં યોગ્ય સુધારા થાય તે માટે તેઓ બધાને સમજાવતા હતા.

મુનિશ્રી જિનવિજયજી

તેમનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૮માં થયો હતો. તેમનું મૂળ નામ કિશનસિંહ હતું. તેમણે આઠમા વર્ષે સ્થાનકવાસી જૈન દીક્ષા લીધી અને સોળમા વર્ષ પછી શ્વેતાંબર જૈન મૂર્તિપૂજક સાધુ તરીકે દીક્ષા લીધી. તેમણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષા સાહિત્ય અને વ્યાકરણમાં સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. પુણેની ભાઈશંકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ સ્થાપવામાં તેમનો ફાળો અનન્ય હતો. તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં આચાર્ય તરીકે પણ રહ્યા હતા. બંગાળના શાંતિનિકેતન જૈન સાહિત્યના અધ્યક્ષપદે, મુંબઈના ભારતીયવિદ્યાભવનના પુરાતત્ત્વ વિભાગના અધ્યક્ષપદે અને રાજસ્થાન પુરાતત્ત્વવિભાગના માનદ્ નિયામક પદે પણ રહ્યા હતા.

તેમણે સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા', 'જૈન તત્ત્વસાર', 'પ્રાચીન જૈનલેખ સંગ્રહ', 'પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ' 'પ્રબંધ ચિંતામણિ' જેવા મહત્ત્વના સંસ્કૃત - પ્રાકૃત પ્રકાશનોનું સંપાદન કર્યું હતું.

તેઓ ચંદેરિયા (ચિત્તોડ નજીક)ના સર્વોદય આશ્રમના સ્થાપક હતા. અને નિવૃત્ત જીવન એમણે ત્યાં વ્યતીત કર્યું હતું. આટલા મોટા વિદ્વાન છતાં, તેમને જરાય મોટાઈ ન હતી અને સ્વભાવે શાંત, સ્નેહાળ અને માયાળુ હતા. જૈન સાધુ હોવા છતાં, બિનસાંપ્રદાયિક રહી શક્યા હતા.

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી

તેમનો જન્મ કપડવંજમાં તા. ૨૭-૧૦-૧૮૮૫ના રોજ થયો હતો. તેમનું મૂળ નામ મણિલાલ હતું. શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજે દીક્ષા આપી તેમનું નામ પુણ્યવિજયજી રાખ્યું. તેમણે પંડિત સુખલાલજી સંઘવી પાસે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્ય અને વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે સંશોધન ક્ષેત્રે તાલીમ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોનું ઉચ્ચ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંપાદન કર્યું હતું. તેમણે જૈન આગમોનાં શાસ્ત્રીય સંપાદનની યોજના હાથ ધરી હતી. તેમણે લીબડી, પાટણ, છાણી, જેસલમેર વગેરેના ગ્રંથભંડારો સુવ્યવસ્થિત કર્યાં હતા. પાટણના હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનભંડારનું તમામ શ્રેય તેમના ફાળે જાય છે.

ભારતીય હસ્તલિખિત ગ્રંથો રફેદફે ન થઈ જાય અને સારી રીતે જળવાઈ રહે તે માટે તેમનાં પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન હેઠળ ઈ. સ. ૧૯૫૭માં અમદાવાદમાં 'લા.હ. ભારતીય પ્રાચ્ય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર' સ્થપાયું. તેમનાં માર્ગદર્શન નીચે ત્યાં તમામ પ્રકારના હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સાંપ્રદાયિક ભેદભાવ વગર સંગ્રહ થયો હતો. આમ પોતે જૈન સાધુ હોવા છતાં તેઓ સાચા અર્થમાં બિનસાંપ્રદાયિક હતા.

તેઓ ભારતીય લિપિશાસ્ત્રમાં નાગરી લિપિના ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન અને નિષ્ણાત હતા. તેમનું વ્યાખ્યાન વિદ્યાસભર રહેતું. તેઓ પી.એચ.ડી. વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શક પરીક્ષક હતા. અને વિદ્યાર્થીઓને સહાયરૂપ થવા સદા તત્પર રહેતા. તેઓ સ્વભાવે શાંત, માયાળુ અને પવિત્ર હતા. તેમણે 'ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકલા', 'જેસલમેરની ચિત્રસમૃદ્ધિ' વગેરે ગ્રંથો લખ્યા છે.

જિતેન્દ્ર ઠાકોરભાઈ દેસાઈ

તેમનો જન્મ ૨૬-૧૧-૧૯૩૮ના રોજ નવસારીમાં થયો હતો. તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક છે. અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના એલ.એલ.બી. છે. તેમણે લંડન કોલેજ ઓફ પ્રિન્ટીંગમાંથી વિશેષ યોગ્યતા સાથે ડીટીપી (પુસ્તક પ્રકાશન અને વ્યવસ્થાપનનો અભ્યાસ) મેળવ્યો.

તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મ. દ. સમાજસેવા મહાવિદ્યાલયના પત્રકારત્વ વિભાગમાં અનુસ્નાતક કક્ષાએ પ્રાધ્યાપક, પત્રકારત્વમાં એમ.ફિલ.ના વિદ્યાર્થીઓના માન્ય માર્ગદર્શક તરીકે કામગીરી કરી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત ભારતીય વિદ્યાભવન, નવગુજરાત મલ્ટીકોર્સ, ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ કેન્દ્ર, સરદાર પટેલ વહીવટ તાલીમ ભવન વગેરેમાં મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવા આપે છે. પ્રુફવાંચન, કોપી એડિટીંગ અને બુક ડિઝાઇનના તાલીમ વર્ગમાં વ્યાખ્યાતા તેમજ સંયોજક તરીકે કામગીરી કરે છે.

તેમણે યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, બુક ડેવલપમેન્ટ કાઉન્સિલ, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળમાં સભ્ય તરીકે કામગીરી કરી છે. યુનિવર્સિટી ગ્રાંટ કમિશનની પત્રકારત્વ અને સમૂહ માધ્યમો અંગેની નિષ્ણાંત સમિતિના સભ્ય તરીકે પણ રહેલા છે.

તેઓએ સર્વોદય ટ્રસ્ટ, અગાસી: નૂતન ભારતી મડાણાગઢ, સુરુચિ શિક્ષણ વસાહત ટ્રસ્ટ, બારડોલી જેવી ખ્યાતનામ સંસ્થાઓના ટ્રસ્ટી તરીકે કામગીરી કરી છે. તેઓ ઈ. સ. ૧૯૭૫થી નવજીવન ટ્રસ્ટના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી છે. ત્યાં તેમણે વહીવટી, નાણાકીય,કાનૂની આયોજન વગેરે કામગીરી સારી રીતે કરી છે.

તેઓ ઓક્ટોબર ૨૦૦૦થી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક તરીકે ફરજ બજાવી રહ્યા છે.

તેમણે સાત લઘુનિબંધ, આઠ મૌલિક પુસ્તકો અને સાત પુસ્તકોના અનુવાદ કર્યા છે. તેમને બાળસાહિત્યના શ્રેષ્ઠ પુસ્તક, પ્રકાશન ક્ષેત્રે ઉત્તમ કામગીરી અને શ્રેષ્ઠ અનુવાદ માટે જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી એવોર્ડ મળેલા છે. તેમણે પ્રકાશનને લગતાં ચાર વ્યવસાયી મંડળોમાં સભ્ય તરીકે કામગીરી કરી છે. તેમણે વધુ અભ્યાસ માટે, પ્રવચન આપવા, અભ્યાસ-ટુકડીના સભ્ય અને સલાહકાર તરીકે લંડન, બેલ્જિયમ, જર્મની, મોરેશિયસ, ઝામ્બિયા, કેન્યા, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ વગેરે દેશોમાં મુલાકાત લીધી છે.

ડો. શાંતિભાઈ મણિલાલ દેસાઈ

તેમનો જન્મ અનાવિલ દેસાઈ કુટુંબમાં ૨૬-૧-૧૯૧૭ના રોજ થયો. તેમણે એમ.એ.; પી.એચ.ડી. સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. તેમણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે, મજૂર મહાજનના અગ્રણી કાર્યકર તરીકે અને ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતામાં ગાંધી શતાબ્દિ ઉજવણી કાર્યક્રમના ઇનચાર્જ અધિકારી તરીકે સેવા આપી છે. ગાંધીજીની નજીકમાં દિવસો સુધી બેસી પી.એચ.ડી. માટે તેમણે તૈયાર કરેલ 'ગાંધીજી : એક અધ્યયન' પુસ્તકને બી.એ.ના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે માન્યતા મળી છે.

તેમણે 'ગાંધી તત્ત્વમીમાંસા', 'સર્વોપયોગી જપસાધના', 'સમન્વયદર્શન' જેવાં આધ્યાત્મિકક્ષેત્રનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

તેમને જયોતિષશાસ્ત્રમાં ઊંડો અભ્યાસ છે અને તેમાં અનેક-વિધ સંશોધન કરી રહ્યા છે. તેમને આયુર્વેદ અને નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિમાં રસ અને વિશ્વાસ હોવાથી, તેમાં પણ અનેક પ્રયોગો કરી રહ્યા છે. તેમનો પી.એચ.ડી.નો વિષય હતો તેમાં તેમણે બુદ્ધિઆંકની સાથોસાથ ઊર્મિઆંકની વિશદ છણાવટ કરી છે.

તેઓ ગાંધીવાદી વિચારસરણીને વરેલા હોવા છતાં, ગાંધીજીની પણ રચનાત્મક ટીકા કરી શકે છે.

ક્રિયાયોગ વિશે તેમનું આગવું પ્રદાન છે. તેઓ મિતભાષી, મધુરભાષી અને ગુણલક્ષી હોવાથી, તેમનું ધ્યાન વ્યક્તિના ગુણો પ્રત્યે હોય છે. તેનાં મર્યાદા કે દોષને નજરઅંદાજ કરે છે.

ત્રિકમભાઈ ના. પટેલ

તેમનો જન્મ જાકાસણા (જિ. મહેસાણા)માં તા. ૨-૮-૧૯૩૫ના રોજ થયો. તેમણે ગુજરાતી, સંસ્કૃત વિષયો સાથે ઈ. સ. ૧૯૫૮માં એમ.એ. પાસ કરી ૧૯૬૦ થી ૩૫ વર્ષ સુધી જુદી જુદી કોલેજોમાં ગુજરાતી વિષયનું અધ્યાપન કામ કર્યું. તેઓ તેમના ખંતીલા સ્વભાવને કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં અને અધ્યાપકોમાં લોકપ્રિય હતા.

તેમણે સ્નાતકો માટે ગુજરાતી ભાષા ખંડ-૧ લખ્યો હતો. અને સામયિકોમાં ભાષાસજ્જતા માટે ઘણા લેખ લખ્યા છે. તેમણે જોડણી સાવ સહેલી' નામની પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તેમણે ગુજરાત સરકારના 'રાજભાષા' ત્રૈમાસિકમાં ઘણા લેખ આપ્યા છે. તેમણે ગુજરાત સરકારમાં ભાષા વિષયક પુસ્તક તૈયાર કરીને તાજેતરમાં આપ્યું છે.

ગુજરાત સરકારે નીમેલી જોડણી સુધારણા સમિતિમાં તેમણે સભ્ય તરીકે ખૂબ ઉપયોગી સૂચનો આપ્યાં છે. ગુજરાત સરકારે વહીવટમાં ગુજરાતી ભાષા અંગે નીમેલી સમિતિમાં તેઓ સભ્ય છે. ગુજરાત સરકારે વહીવટી ગુજરાતી-અંગ્રેજી કોશ તૈયાર કરવા માટે નીમેલી સમિતિમાં તેઓ સભ્ય અને પરામર્શ છે. તેઓ સ્વભાવે હસમુખા અને મિલનસાર છતાં સ્પષ્ટ વક્તા છે.

ચીનુભાઈ ગિરધરલાલ શાહ

તેમનો જન્મ ૧૧-૧૦-૧૯૧૬ના રોજ થયો. તેમણે બી.એ.; એલ.એલ.બી. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે. પાંચેક વર્ષ વકીલાત પણ કરી. ગાંધીજીના એલાન અનુસાર તેમણે ઈ. સ. ૧૯૪૦માં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં ભાગ લઈ પાંચ મહિનાનો જેલવાસ સ્વીકાર્યો. વેડછી આશ્રમમાં ખાદી કામ શીખી તેમણે પાટણમાં ખાદીકેન્દ્ર શરૂ કર્યું. ૧૯૪૨ની લડતમાં તેઓ ૨૫ દિવસ જેલમાં રહ્યા. તેઓ ૧૯૫૪માં ખાદીકમિશનમાં જોડાયા. સૌરાષ્ટ્ર ખાદી બોર્ડની માંગણીથી તેઓ રાજકોટમાં ખાદીબોર્ડના નિયામક બન્યા અને ૧૯૬૧માં ગુજરાત ખાદીબોર્ડના નિયામક બન્યા. તેમણે સેવાને એટલું બધું પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું કે તે ખાદી કેન્દ્રમાં માસિક રૂા. ૫૦ અને ખાદી બોર્ડના નિયામક તરીકે રૂા. ૮૦૦ માનદ વેતન લેતા હતા. ગુજરાતમાં અંબર ચરખો શરૂ કરીને તેનો પ્રચાર કરતા હતા.

તેઓ ૧૯૬૮-૭૨ દરમિયાન 'નિકેતન' માસિકના તંત્રીપદે રહ્યા. તેમાં તેમના લેખમાં વિચારણીય મુદ્દા આવતા. સાથોસાથ રમૂજ ચોકકા પણ ગોઠવતા. ૧૯૭૬માં તેમણે શરૂ કરેલું 'સ્વસ્થ માનવ' માસિક આજે સારી રીતે ચાલે છે. તેમના લેખમાં ટીબળ સાથે માર્મિક ટકોર મળે છે. તેમણે કુલ પચ્ચીસ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. જૈનોના 'અતિચાર'ને પગલે તેમણે લખેલી આધુનિક અતિચાર પુસ્તિકા રમૂજ પ્રેરક છે. તેમના પુસ્તકોમાં મુખ્યત્વે ૧૦૦૦૦ ગઝલોનો સમાવેશ કરી લખેલ 'કોહીનૂર' ગ્રંથ, હૈયા વલોણું, 'વહેણ હૈયાનાં', 'અંધારાને કહો ઉચાળો ભરે', 'ચમત્કારોની ચકાસણી', 'ધાર્મિક મંત્રોના દુરુપયોગની કુચેષ્ટ', 'મેં નીંદ ઉડાને આયા હું'ને ગણી શકાય. લખાણમાં તેઓ વેધક પ્રશ્નો ઊભા કરી આપણને તેમની માન્યતા તર્કબદ્ધ રીતે સમજાવવાનો, ઠસાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમના લખાણમાં તર્ક,

બુદ્ધિ, વ્યંગ, રમૂજ અને સરળતા સાથોસાથ વહેતાં જોવા મળે છે.

તેઓ માયાળુ, પરગજુ અને સ્વપ્રદેષ્ટા છે. તેઓ વહેમો, જડ માન્યતાઓ, શુકન અપશુકનો, અંધશ્રદ્ધા, ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ કે ચમત્કારોના પ્રચારોના પ્રખર વિરોધી છે. તેમણે ૨૫-૧૦-૨૦૦૧ના સ્વસ્થ માનવ માસિકમાં પરાપૂર્વથી મળેલ ધાર્મિક બાબતોનો ત્યાગ કરવાનો ઘોષણાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેઓ આજે ૮૫ વર્ષની વયે યુવાનને શરમાવે તેવું કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેમનું જીવન તદ્દન સાદું છે. તેને વધુ સાદું બનાવવાના પ્રયોગ કરી રહ્યા છે. તેમના બુદ્ધિવાદ, બિન-સાંપ્રદાયિકતા અને ગાંધીવિચારો પરનાં વેધક લખાણ વાંચીએ તો સાચા ચીનુભાઈ દષ્ટિએ પડી જાય.

જયંતિભાઈ પી. ગજ્જર

તેમણે એમ.એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. થોડોક સમય ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને ભાષા નિયામક કચેરીમાં અનુવાદક તરીકે કામગીરી કરી. ત્યારબાદ અમદાવાદની નવગુજરાત કોલેજમાં ગુજરાતી ભાષાના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું. ત્યાંથી રાજીનામું આપી તેઓ ૧૯૭૦થી કેનેડામાં સ્થિર થયા છે.

તેમણે ૨૦૦ જેટલી નવલિકાઓ લખી છે. તે 'કુમાર', 'નવચેતન', 'પ્રસ્થાન', 'આરસી', 'નવનીત' જેવા સામયિકો અને 'ગુજરાત સમાચાર' જેવા દૈનિકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેમણે પાંચ નવલકથાઓ લખી છે. 'ફૂલડે ફૂલડે ફોરમ', 'અંતસ્તલ', 'સ્નેહશૂન્ય સરવાળા', 'પત્થર થર થર ધ્રૂજે'. તેમની 'કુર્યાત સદા મંગલમ્' નવલકથા ટૂંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે. તેમનો વાર્તાસંગ્રહ 'તુલસીનો છોડ' તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેઓ 'પત્થર થર થર ધ્રૂજે' નવલકથાના આધારે ટી.વી. સીરિયલ તૈયાર કરી રહ્યા છે.

કેનેડામાં સ્થિર થયા બાદ તેમણે પ્રિન્ટીંગ અને ગ્રાફિક્સ આર્ટનો વ્યવસાય કર્યો. હાલ તેઓ ત્યાંની અનેક સમિતિઓમાં ચેરમેન કે સભ્ય તરીકે કામગીરી કરી રહ્યા છે. કેનેડા સરકારે તેમનું શિક્ષિત, સાહિત્યિક સંસ્કારી પ્રતિભારૂપે અહુમાન કરવા ઉપરાંત તેમને ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતિભાશાળી પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકાર્યા છે.

કેનેડા સરકારે તેમની કામગીરીની કદર કરી તેમને એવોર્ડથી નવાજ્યા છે. તેઓ સ્વભાવે મિતભાષી, મધુરભાષી, હસમુખા, મળતાવડા અને મિલનસાર છે. તેઓ પરગજુ હોવાથી, કેનેડામાં જનારને તેઓ મદદરૂપ થયા છે.

શંભુપ્રસાદ ગોવર્ધનરામ જોશી

તેમનો જન્મ ૧૧-૨-૧૯૨૯ના રોજ મહુવામાં થયો હતો. તેમણે એમ. એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો. તેઓ ભાષા નિયામકની કચેરીમાં સંશોધન મદદનીશ તરીકે જોડાયા અને નાયબ ભાષા

નિયામકના પદેથી નિવૃત્ત થયા. ત્યાં તેમણે ભાષાંતર, સંશોધન અને પ્રકાશન ક્ષેત્રે પ્રશંસનીય કામગીરી કરી.

તેમણે એસી જેટલાં કાવ્યો લખ્યાં છે. 'કુમાર', 'સંસ્કૃતિ', 'પરબ', 'શબ્દસૃષ્ટિ' જેવા સામયિકોમાં તે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમને સંપુર્ણ ભગવદ્ ગીતા કંઠસ્થ છે અને તેના પર તેણે કલાકો સુધી પ્રવચનો આપ્યાં છે. તેઓ સારા કવિ ઉપરાંત સારા વક્તા અને વ્યાખ્યાતા છે. તેમણે આઈ.એ.એસ. / આઈ.પી.એસ. અને બિન-ગુજરાતી અધિકારીઓને ગુજરાતી ભાષાની તાલીમ આપી છે. તેઓ વ્યાખ્યાતા તરીકે ખૂબ લોકપ્રિય નીવડ્યા છે.

તેઓ કુટુંબપ્રેમી છે. તેમના ભાઈનું નાનીવયે અવસાન થતાં, તેમનાં બાળકો રળતા-કમાતા થાય ત્યાં સુધી તેમને પોતાના ઘરે રાખી તેમનું નિષ્ઠાપૂર્વક અને આનંદથી પાલનપોષણ કર્યું.

તેમણે પાંદુરંગ શાસ્ત્રીના સ્વાધ્યાયનું કામ નિષ્ઠાપૂર્વક ઉપાડ્યું હતું. તેમણે પ્રભાતકેરી, ગ્રામજયોતિ મુલાકાત, સ્વાધ્યાય, સ્વાધ્યાયીઓને પ્રશિક્ષણ જેવું કાર્ય સારી રીતે કર્યું છે. અમદાવાદ જિલ્લાના 'મોટા ભાઈ' તરીકે તેમણે ઉત્તમ કામગીરી બજાવી છે.

તેઓ મિતભાષી, પરોપકારી અને સરળહૃદયી છે. નિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા અને નિષ્કામ સેવા એ શંભુપ્રસાદના પર્યાય બની ગયા છે. હાલ તેઓ આધ્યાત્મિક પ્રકારના લેખ લખે છે. અને જે લખતા હોય તેમાં તનમનથી પોતાનું યોગદાન આપે છે. તેમનો મર્મ ઊંચા પ્રકારનો છે.

ડો. ભોગીલાલ જયચંદભાઈ સાંડેસરા

તેમનો જન્મ સંડેર (પારકાં)માં તા. ૫-૪-૧૯૧૫ના રોજ થયો હતો. તેમણે મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી અને મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ પાસે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ગુજરાત વિદ્યાસભામાંથી અનુસ્નાતક થયા બાદ તેઓ ૧૯૪૫માં પી.એચ.ડી. થયા. ૧૯૫૧માં વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષા વિભાગના મુખ્ય અધ્યાપક પદે નિમાયા હતા. તેમણે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં પ્રવચન આપ્યાં હતાં. તેઓ ૧૯૬૨-૬૪માં ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના પ્રમુખ તરીકે રહ્યા હતા. તેમને ૧૯૫૩માં રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો હતો.

તેમણે વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય આપ્યું છે. 'વાઘેલાઓનું ગુજરાત', 'ઈતિહાસની કેડી', 'સંશોધનની કેડી', 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના', 'જગન્નાથપુરી અને ઓરિસ્સાના પુરાતન અવશેષ', 'મહાઅમાત્ય વસ્તુપાળનું વિદ્યામંડળ' જેવા સંશોધનાત્મક વિવેચન ગ્રંથો, માધવકૃત રૂપસુંદરકથા, સત્તરમાં શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો, સિંહાસન બત્રીશી જેવા પુસ્તકોનું

સંપાદન, પંચતંત્ર, ભારતીય આર્ય અને હિંદી ગ્રંથના અનુવાદ તથા 'વર્ણ સમુચ્ચય' જેવા માહિતી ગ્રંથનું નિર્માણ કર્યું છે. તેમણે 'સ્વાધ્યાય' માસિકના તંત્રી તરીકે પણ કામગીરી કરી છે. આમ તેમણે સમગ્ર જીવન ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યાપન અને સંશોધનકાર્ય માટે આપ્યું છે. તેઓ જુની ગુજરાતી ભાષા અને પુરાતત્ત્વના વિદ્વાન હતા.

ગુજરાત સરકારે વહીવટી અંગ્રેજી શબ્દોમાં ગુજરાતી અને હિંદી પર્યાય માટે રચેલી 'ત્રિભાષી વહીવટી શબ્દકોશ' સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે તેમને નીમ્યા હતા. આ શબ્દકોશ તૈયાર કરવામાં તેમણે અમૂલ્ય માર્ગદર્શન અને ફાળો આપ્યાં હતાં.

તેમનામાં આટલી બધી વિદ્વતા હોવા છતાં, તેઓ સ્વભાવે સરળ, માયાળુ, નિરાડંબરી અને સાચા અર્થમાં આસ્તિક હતા. તેઓ પી.એચ.ડી. માટે વિદ્યાર્થીઓને સદા મદદરૂપ થતા.

રાજેન્દ્ર કેશવલાલ શાહ

તેમનો જન્મ કપડવંજમાં તા. ૨૮-૧-૧૯૧૩ના રોજ થયો હતો. તેમણે બી.એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. તેઓ મુંબઈમાં મુદ્રણાલય ચલાવતા હતા.

તેમણે ધ્વનિ, આંદોલન, શ્રુતિ, શાંત કોલાહલ, ચિત્રણા, પત્રલેખા, વિભાવના જેવા કાવ્યસંગ્રહો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેમણે જીવનાનંદદાસ, બુદ્ધદેવ બસુ, તૃણપર્ણ, દિવ્યાનંદ જેવા પુસ્તકોના અનુવાદ પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેમણે 'રામવંદાવની' ઉપનામથી કેટલીક ગઝલો પણ લખી છે. તેમણે સાહિત્ય ને સૌંદર્યસભર ગીત રચનાઓ અને સુશ્લિષ્ટ છંદોબદ્ધ રચનાઓ આપી છે. તેમનામાં ગીત અને છંદ પર પ્રભુત્વ હોવાથી, ઉત્તમકૃતિઓ આપી શક્યા છે. છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં તેમનામાંનો કસબી કલાકાર નીખરી રહે છે.

તેમને ધ્વનિ કાવ્યસંગ્રહ, મોરપીંછ અને બાળકાવ્યો માટે પારિતોષિક મળ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ તેમને મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર તરીકે સન્માન્યા હતા અને ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પણ તેમની વરણી થઈ હતી. તેમને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને નર્મદ ચંદ્રક પણ મળેલા છે.

હેમંતકુમાર દશરથલાલ શાહ

તેમનો જન્મ ૮-૧૦-૧૯૫૮ના રોજ મુંબઈમાં થયો હતો. તેમણે અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્ર બંને વિષયમાં અનુસ્નાતક ડીગ્રી મેળવી. તેમણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની અનુપારંગત (એમ.ફિલ)ની ડીગ્રી પણ મેળવી.

તેમણે વસાવડા લેબર ઇન્ડસ્ટ્રીઝમાં સંશોધક તરીકે, ઇડર અને આણંદની કોમર્સ કોલેજમાં અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે

કામગીરી કર્યા બાદ એચ.કે. આર્ટ્સ કોલેજ અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૯૮૦થી અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરી રહ્યા છે. 'સ્થિવા'માં પણ સરકારી અધિકારીઓને તાલીમ આપવા જાય છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં પત્રકારત્વમાં અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે. ગુજરાત વિશ્વકોષમાં પણ સંપાદક તરીકે કામગીરી કરે છે. જનસત્તા, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા અને ફાઈનાન્સિયલ એક્સપ્રેસમાં પત્રકાર તરીકે કામગીરી કરી ચૂક્યા છે.

તેમણે રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, પર્યાવરણ, પંચાયતો, શિક્ષણ, ઇતિહાસ, સામાજિકરણ વગેરે અંગે હજારેક લેખ લખ્યા છે. તેમણે વીસ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. તેમાં 'ખાલી યણો વાગે ઘણો', 'ભૂકંપ', 'પુનઃવસનનું પારાયણ', 'પંચાયતોની આર્થિક સદ્વરતા અને 'હોંગકોંગ', 'બે કોરિયા', 'બે જર્મની', 'યુરોપનું એકીકરણ' પર પરિચય પુસ્તિકાઓ મુખ્ય છે. તદુપરાંત તેમણે પ્રો. મહમદ યુનુસની આત્મકથા 'Banker to the Poor' નો અનુવાદ 'વચિતોના વાણોતર' પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેઓ વિચાર ત્રૈમાસિક અને 'પંચાયત જગત' (ત્રિમાસિક)નું સંપાદન કરી રહ્યા છે. વળી, સંદેશમાં 'અર્થ અને તંત્ર' કટાર લેખન, ગુજરાત મિત્ર, જનસત્તા, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા વગેરેમાં અભ્યાસ લેખ આપી રહ્યા છે.

નિરંજનભાઈ નરહરિભાઈ ભગત

તેમનો જન્મ અમદાવાદમાં ૧૮-૫-૧૯૨૬ના રોજ થયો હતો. તેઓ એલ.ડી. આર્ટ્સ કોલેજ અને સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક હતા. તેમણે એમ.એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો.

તેમણે છંદોલય, કિત્રી, અલ્પવિરામ જેવા કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. કવિતાનું સંગીત, યંત્ર વિજ્ઞાન અને મંત્ર કવિતા, કવિતા કાનથી વાંચો, ન્હાનાલાલ જેવા વિવેચન ગ્રંથો પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. બ.ક. ઠાકોર અધ્યયન ગ્રંથનું સંપાદન કર્યું છે. 'સાહિત્ય' અને ગ્રંથના તંત્રી તરીકે પણ કામગીરી કરી છે. આ માનવતાપ્રેમી કવિએ ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી સાહિત્ય અંગે વિવેચન પણ લખ્યાં છે. 'ચિત્રાંગદા' અને 'ઓડનનાં કાવ્યો'ના અનુવાદ પણ આપ્યા છે. તેમના ગોપ જીવનના મુગ્ધ કાવ્યોમાં તેમણે રાધાકૃષ્ણનો ભાવભર્યો ઉદ્ગાર કાઢ્યો છે. ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પણ કામગીરી કરી છે. તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર તરીકે સન્માન્યા હતા. ગુજરાત સરકારે તેમને યંત્રવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા વિવેચન માટે પારિતોષિક આપ્યું હતું. તેમને નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક, કુમાર ચંદ્રક અને રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક મળ્યા છે. તે પ્રાધ્યાપક તરીકે વિદ્યાર્થીઓમાં લોકપ્રિય હતા અને કોલેજમાં તેમનું વ્યાખ્યાન માહિતીસભર અને રોચક રહેતું. તેમને સાંભળવા વિદ્યાર્થી હંમેશા તત્પર રહેતા.

સાહિત્ય સર્જક પ્રતિભાઓ

—કીર્તિદાબેન શાહ

અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ પરત્વે વૈવિધ્ય દાખવનાર સાહિત્યસર્જક પ્રતિભાઓએ કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, નાટક, વિવેચન, ચરિત્રસાહિત્ય, બાળસાહિત્ય, અનુવાદ, નિબંધ વગેરે વિવિધ સ્વરૂપોમાં ખેડાણ કર્યું છે. તેમાં આધુનિકતાની મુદ્રા ઉપસાવનાર કવિ, વિવેચક, ચરિત્રકાર અને સંપાદક અનિરૂદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, વિવેચક, ચિત્રકાર, વાર્તાકાર, બાળસાહિત્યકાર, સંપાદક અને અનુવાદક કુમારપાળ દેસાઈ, કવિ, નાટ્યકાર, નવલકથાકાર અને વિવેચક ચીનુ મોદી, સર્જક વ્યક્તિત્વની વિવિષ્ટ છાપ અંકિત કરનાર કવિ, વિવેચક, અનુવાદક અને સંપાદક નિરંજન ભગત, અધ્યાત્મતંતુનું સાતત્ય દાખવનાર કવિ પ્રજારામ રાવળ, હાસ્ય નિબંધકાર બકુલ ત્રિપાઠી, વિવેચક, સંપાદક અને પ્રવાસનિબંધકાર ભોળાભાઈ પટેલ, વાર્તાકાર મોહનલાલ દેસાઈ, કવિ, નવલકથાકાર અને વિવેચક રઘુવીર ચૌધરી: નિબંધકાર, ચરિત્રકાર અને ગઝલકાર રતિલાલ 'અનિલ', હાસ્ય નવલકાર અને વિનોદપ્રધાન નિબંધકાર રતિલાલ બોરીસાગર: નાટ્યકાર અને અનુવાદક લલકુમાર દેસાઈ: વિનોદપ્રધાન નિબંધકાર વિનોદભટ્ટ, બાલસાહિત્યકાર શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, વાણિજ્ય વિદ્યાશાખાના ગ્રંથો આપનાર, જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતને ચરિતાર્થ કરનાર શ્રેણિક શાહ, નાટ્યકાર, વિવેચક અને કવિ સતીશ વ્યાસ, કવિ, નિબંધકાર, વિવેચક અને સંપાદક સુરેશ દલાલ આપણી સાહિત્ય સર્જક પ્રતિભાઓ છે.

આ સાહિત્યસર્જક પ્રતિભાઓનો પરિચય કરાવનાર શ્રીમતી કીર્તિદાબેન શાહ અમદાવાદમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષા સાહિત્યભવનમાં અધ્યાપક તરીકે હાલમાં સેવા આપી રહ્યાં છે. તેમણે ઈ. સ. ૧૯૭૮માં બી.એ., ૧૯૮૦માં એમ.એ. અને ૧૯૯૦માં પી.એચ.ડી. કર્યું.

તેમના પ્રગટ પ્રકાશનોમાં “ચિત્ત વિચાર સંવાદ”, “જ્ઞાનવિમલભક્તિ પ્રકાશ”, “જ્ઞાન વિમલ સગાય સંગ્રહ”, “આરામ શોભા રાસ” વગેરે છે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓમાં હંમેશા તેમનું યોગદાન રહ્યું છે. —સંપાદક

શેઠ ચંદ્રકાંત ત્રિકમલાલ

કવિતા, નિબંધ, વિવેચન, વાર્તા, સંપાદન એમ વિવિધ સ્વરૂપોમાં એમનું પ્રદાન છે. ‘આર્યપુત્ર’, ‘નંદ સામવેદી’, ‘બાલચંદ્ર’ જેવાં ઉપનામોથી એમણે કેટલુંક સર્જન કર્યું છે. એમનો જન્મ કાલોલ (જિ. પંચમહાલ)માં. વતન ઠાસરા (જિ. ખેડા). ઈ. સ. ૧૯૫૪માં મેટ્રિક. ૧૯૫૮માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી ગુજરાતી-સંસ્કૃત વિષયો સાથે બી.એ., ૧૯૬૧માં એમ.એ., ૧૯૭૯માં ‘ઉમાશંકર જોષી : સર્જક અને વિવેચક’ વિષય પર ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી વિદ્યાવાચસ્પતિની ઉપાધિ. ૧૯૬૧-૬૨માં સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ-અમદાવાદથી એમની અધ્યાપક તરીકેની કારકિર્દીની શરૂઆત થઈ પછી કપડવંજ કોલેજ અને અમદાવાદની ભક્ત વલ્લભ ધોળા-કોલેજમાં પણ તેમણે સેવા આપી. ઈ. સ. ૧૯૭૨થી તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક થયા. ૧૯૭૯થી ૧૯૮૪ સુધી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક.લા. સ્વાધ્યાય

મંદિરમાં નિયામકપદે રહ્યા. પછી ૧૯૮૫થી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં રહ્યા ને ત્યાંથી નિવૃત્ત થયા. ૧૯૬૪માં તેમને કુમાર ચંદ્રક અને નર્મદચંદ્રક મળ્યા. ૧૯૮૪-૮૫નું ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક મળ્યું. ૧૯૮૫માં રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક અને ૧૯૮૬માં સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીની એવોર્ડ મળ્યો. એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘પવન રૂપેરી’ (૧૯૭૨) છે. આ સંગ્રહના કાવ્યોમાં સંવેદન અને અભિવ્યક્તિ પરત્વે કવિ આધુનિક મિજાજ દાખવે છે. ‘ઊઘડતી દીવાલો’ (૧૯૭૪)ની રચનાઓમાં આધુનિક વલણ બલવત્તર બન્યું છે. ‘ચાંદલિયાની ગાડી’ (૧૯૮૦) બાળકો માટે, તો ‘પ્રૌઢશિક્ષણ ગીતમાળા’ (૧૯૮૬), પ્રૌઢો માટે રચાયેલાં ગીતોનો સંગ્રહ છે. ‘પડવાની પેલે પાર’ (૧૯૮૭)ની રચનાઓમાં કવિની આત્મશોધક ભાવના પ્રગટ થઈ છે.

‘નંદ સામવેદી’ (૧૯૮૦) લલિતનિબંધોનો સંગ્રહ છે. નંદના કલ્પિત પાત્ર દ્વારા લેખકે ‘સ્વ’ સાથે વાતો કરી છે. ‘પૂળમાંની

પગલીઓ' (૧૯૮૪)માંના પ્રસંગો આત્મચરિત્ર અને લલિત નિબંધ બંને સ્વરૂપના સંધિસ્થાને ઊભા છે. 'ચહેરા ભીતર ચહેરા' (૧૯૮૬) ચરિત્રનિબંધોનો સંગ્રહ છે. 'હેત અને હળવાશ' (૧૯૯૦)માં વિનોદરસિક લેખો છે. 'કાવ્યપ્રત્યક્ષ' (૧૯૭૬) કાવ્યસિદ્ધાંતોની અને અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના કેટલાક અગ્રણી કવિઓની કવિતાની તપાસ કરતો વિવેચનસંગ્રહ છે. 'અર્થાતર' (૧૯૭૮)માં ગુજરાતી સાહિત્યની કેટલીક નોંધપાત્ર નવલકથાઓની ચર્ચા છે. 'રામનારાયણ વિ. પાઠક' (૧૯૭૯)માં સર્જકના વાંકગમયપુરુષાર્થની તપાસ છે. 'સ્વપ્રવિજર' (૧૯૭૩) એમનો એકાંકી સંગ્રહ છે. 'ગુજરાતીમાં વિરામચિહ્નો' (૧૯૭૩)માં ગુજરાતીના વિરામચિહ્નો વિશે શાસ્ત્રીયચર્ચા છે. 'દાંપત્ય મંગલ' (૧૯૭૯), 'માતૃદર્શન' માતૃભક્તિનાં ગુજરાતી કાવ્યોનું સંપાદન છે. આ ઉપરાંત તેમણે 'ગામનામસૂચિ' જેવા સૂચિ ગ્રંથ અને કેટલાક અનુવાદ પણ આપ્યા છે.

મણિયાર પ્રિયકાન્ત પ્રેમચન્દ

ગુજરાતી સાહિત્યના આ પ્રતીકરાગી કવિ છે. તેમનો જન્મ વીરમગામમાં. વતન અમરેલી. અભ્યાસ નવ ધોરણ સુધીનો. મુખ્યત્વે જાતિગત વ્યવસાય તે ચૂડા-ચૂડીઓ બનાવવાનો. વ્યવસાયની સાથે કાવ્યલેખન. તેમને કુમાર ચંદ્રક ઉપરાંત ૧૯૭૨-૭૩નું ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક મળેલું. અવસાન અમદાવાદમાં.

'કુમાર'ની બુધસભામાં મકરંદ દવે, નિરંજન ભગત જેવા કવિ મિત્રોનો એમને સંપર્ક થયો ને એમની કાવ્યભાવના કેળવાઈ. એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'પ્રતીક' (૧૯૫૩) છે. એમાં કવિનું વિવિધ છંદો પરનું પ્રભુત્વ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. પોતાનાં કથનને અનુરૂપ છંદ કવિ પ્રયોજે છે એમાં એમની ફાવટ અસાધારણ છે. એમણે કરેલી ગીતરચનાઓમાં મત્તયૌવનોર્મિનો છાક અનુભવાય છે. બીજો સંગ્રહ 'અશબ્દ રાત્રિ' (૧૯૫૯) છે. આ સંગ્રહ એની કાવ્યતાની અને કાવ્ય વિષયને કારણે નવીન છે. ત્રીજો સંગ્રહ 'સ્પર્શ' (૧૯૬૬) છે. આ સંગ્રહમાં અડધા ઉપરાંત ગીતકાવ્યો છે. આ સંગ્રહની છંદોબદ્ધ રચનાઓ પણ ઉત્તમ છે. 'સમીપ' (૧૯૭૨)માં વૃત્તબદ્ધ રચનાઓ ઓછી છે ને તેમાં ગદ્યકાવ્યો પ્રથમવાર આવે છે. 'પ્રબલગતિ' (૧૯૭૪) મુખ્યત્વે ગદ્યકાવ્યોનો સંગ્રહ છે. 'વ્યોમલિપિ', 'લીલેરોઢાળ' એમના મરણોત્તર પ્રકાશનો છે જેમાં 'લીલેરો ઢાળ' સંગ્રહમાં લયમધુર ગીતરચના છે.

ચૌધરી રઘુવીર દલસિંહ

(જન્મ : ૫-૨-૧૯૩૮) આ એવી પ્રતિભા છે જેમણે સાહિત્ય ક્ષેત્રે કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, નાટક, ચરિત્ર, વિવેચન અને સંપાદન એમ વિવિધસ્વરૂપોમાં પ્રદાન કર્યું છે. 'લોકાયતન-સૂરિ' અને 'વૈશાખનંદન' જેવા ઉપનામથી પણ તેમણે કેટલુંક સર્જન

કર્યું છે. એમનો જન્મ બાપુપુરામાં. પ્રાથમિક માધ્યમિક શિક્ષણ માણસામાં. તેમણે પી.એચ.ડી.ની ઉપાધિ મેળવી છે. લાંબા સમય સુધી તેઓ હિન્દી સાહિત્યના અધ્યાપક તરીકે સેવા આપતા રહ્યા છે. તેમને રણજીતરામ ચંદ્રક, કુમારચંદ્રક, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને દિલ્હીનો પુરસ્કાર તેમજ ઉમાસ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક જેવા અનેક પારિતોષિકો મળેલ છે.

આ લેખક નવલકથાકાર તરીકે વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. એમની પાસેથી મોટી સંખ્યામાં અને વસ્તુ તથા રચનારીતિનું વૈવિધ્ય ધરાવતી કૃતિઓ મળી છે. 'પૂર્વરાગ' (૧૯૬૪) એમની પહેલી નવલકથા છે. એમની બીજી નવલકથા 'અમૃતા' (૧૯૬૫) સીમાચિહ્નરૂપ રચના છે. ઉપરવાસ, અંતરવાસ, સહવાસ (૧૯૭૫) બૃહદ્કથા છે. 'રૂદ્રમહાલય' (૧૯૭૮) જેવી ઐતિહાસિક નવલકથા અને 'કંડકટર' (૧૯૮૦) જેવી સામાજિક નવલકથા અને 'આવરણ' (૧૯૬૬), 'શ્રાવણરાતે' (૧૯૭૭), 'તેડાગર' (૧૯૬૮) જેવી લઘુનવલો પણ આપી છે. 'આકસ્મિક સ્પર્શ' (૧૯૬૬), 'ગેરસમજ' (૧૯૬૮), 'નંદીઘર' (૧૯૭૭) વગેરે એમના વાર્તાસંગ્રહો છે. છાંદસ-અછાંદસ, ગીત-ગઝલ સ્વરૂપની રચનાઓ આપતા 'તમાસા' (૧૯૬૭-૧૯૭૨) અને 'વહેતાં વૃક્ષ પવનમાં' આ એમના કાવ્યસંગ્રહો છે.

'અશોકવન' 'ઝૂલતામિનાર' (૧૯૭૦), 'સિકંદરસાની' (૧૯૭૦) જેવાં નાટકો અને 'ડિમલાઈટ' (૧૯૭૩), 'ત્રીજોપુરુષ' (૧૯૮૨) જેવાં એકાંકી સંગ્રહો તેમની પાસેથી મળ્યાં છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેઓ ૨૦૦૧માં વરાયેલા પ્રમુખ છે. ઉપરાંત અનેક સાહિત્યિક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ માનદપદે વરાયેલા છે.

પ્રજારામ નરોત્તમ રાવળ

પ્રજારામ રાવળનો જન્મ ત્રીજી મે ૧૯૧૭ના રોજ, વતન સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના વઢવાણમાં થયો હતો. ત્યાં જ તેમણે પ્રાથમિક માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવેલું. ઈ. સ. ૧૯૪૧માં મેટ્રિક થયા પછી પાટણની આયુર્વેદ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી સ્નાતક થયા પછી ૧૯૫૪ થી ૧૯૭૨ સુધી ભાવનગરની આયુર્વેદ કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે રહ્યા. ૧૯૭૨ થી ૧૯૭૫ સુધી આજ કોલેજમાં આચાર્યપદે રહ્યા. તેઓ વ્યવસાયે વૈદ હતા.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમણે કવિતા અને અનુવાદ બંને ક્ષેત્રમાં કામ કર્યું છે. એમનું કાવ્યસર્જન ગાંધીયુગના કવિઓની સાથે શરૂ થયું. પ્રજારામ શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીના પરમભક્ત હતા. આધ્યાત્મિકતાથી રંગાયેલા આ કવિને સુંદરમ્ 'નોળવેલના કવિ' તરીકે ઓળખાવે છે કેમકે સંસારસર્પ સાથેની લડાઈમાં કવિ અધ્યાત્મની નોળવેલમાંથી સાંત્વન પામે છે.

'મહાયુદ્ધ' (૧૯૪૦), 'પદ્મા' (૧૯૫૬), 'નાન્દી'

(૧૯૬૩), 'નૈવેદ્ય' (૧૯૮૦) આ ચાર કાવ્યસંગ્રહો એમની પાસેથી મળ્યા છે. 'પરબ્રહ્મ' (૧૯૬૬)માં શ્રી અરવિંદનાં કાવ્યો અનુદિત છે. 'રઘુવંશ' (૧૯૮૫) એમનો કાલીદાસના મહાકાવ્યનો સમશ્લોકી અનુવાદ છે. કવિની સંસ્કૃતવૃત્તોની સમજે કાવ્યના અનુવાદને રસાળ બનાવ્યો છે. 'રઘુવંશ'ને ગુજરાતીમાં ઊતારવાના જે પ્રયત્નો થયા છે એમાં પ્રજારામનો આ પુરૂષાર્થ માતબર ગણી શકાય. 'પ્રતિપદા' (૧૯૪૮) એ એમનું ગોવિંદસ્વામીનાં કાવ્યોનું ઉમાશંકર જોશી અને સુદરમ્ સાથેનું સંપાદન છે. 'બુદ્ધિનો બાદશાહ' (૧૯૬૮)એ બાલકિશોરની વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. 'આયુર્વેદનું અમૃત'એ એમનો વૈદિક વિષયક ગ્રંથ છે. 'મહાયુદ્ધ'નામની પુસ્તિકામાં પણ ત્રણ કાવ્યો છે. એમાંનું 'આગામી મહાયુદ્ધ' નામનું કાવ્ય ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. આ કાવ્યમાં કવિનું છંદોવિધાન, ભાષા પરનો કાબૂ તથા વિશ્વપ્રેમના આદર્શોની કાવ્યમય અભિવ્યક્તિ સફળ બની છે. પદ્યા પછી 'નાન્દી' તેમનો બીજો સંગ્રહ અને ત્રીજો સંગ્રહ 'નૈવેદ્ય' આ સંગ્રહોમાંની પ્રત્યેક રચનાઓમાં શબ્દમાર્દવ - ભાષાગૌરવ દેખાય છે. કવિના સઘળા કાવ્યસંગ્રહનો અભ્યાસ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે પ્રભુનો જીવંત સ્પર્શ પામી તેને મનોહર કંઠે ગાનારા કવિઓ ત્રીસીમાં ઓછા હતા, પ્રજારામ તેમાંના એક છે.

પટેલ ભોળાભાઈ શંકરભાઈ

સાહિત્યમાં નિબંધ, વિવેચન અને અનુવાદક્ષેત્રમાં એમનું મુખ્ય પ્રદાન છે. એમનો જન્મ મહેસાણા જિલ્લાના સોજા ગામે થયો હતો. ઈ. સ. ૧૯૫૨માં એસ. એસ. સી. ૧૯૫૭માં બનારસ યુનિવર્સિટીમાંથી બી.એ. ૧૯૬૦માં હિન્દી-સંસ્કૃત વિષયોમાં એમ.એ. ૧૯૭૦માં અંગ્રેજી-ભાષાવિજ્ઞાન વિષયોમાં પુનઃ એમ.એ. ૧૯૭૮માં હિન્દીમાં 'અજ્ઞેયઃ એક અધ્યયન' વિષય પર પી.એચ.ડી. ૧૯૬૦થી એમની અધ્યાપક તરીકેની કારકિર્દી શરૂ થઈ. ૧૯૬૯ સુધી એમણે અમદાવાદની એસ.વી. આર્ટ્સ કોલેજમાં સેવાઓ આપી. ૧૯૬૯થી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં હિન્દી વિષયના અધ્યાપક રહ્યા અને ૧૯૯૫માં નિવૃત્ત થયા. વિશ્વભારતી શાંતિનિકેતનમાં તેઓ ભારતીય સાહિત્યના વિઝિટીંગ ફેલો ૧૯૮૩-૮૪ના વર્ષ દરમ્યાન રહ્યા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેઓ મંત્રી અને આ સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત 'પરબ' માસિકના તંત્રી ઘણા લાંબા સમય સુધી રહ્યા છે. ગાંધીનગરની ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીમાં પણ તેમને માનદપદવી મળી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે લલિત નિબંધમાં એમની આગવી મુદ્રા ઉપસી છે. એમની પાસેથી 'વિદેશા', 'પૂર્વોત્તર' ૧૯૮૧, 'રાધે તારા ડુંગરિયા પર' ૧૯૮૭ અને 'દેવોની ઘાટી' ૧૯૮૯ આ એમના પ્રવાસનિબંધના સંગ્રહો છે. આ નિબંધોમાં એમની ગદ્યશૈલી રોજનીશીના ગદ્યને અનુરૂપ અને એકંદરે પ્રવાહી-પ્રાસાદિક છે.

લેખકે અંગ્રેજી, જર્મન, હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી, ઉડિયા, અસમિયા જેવી ભાષાના સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો છે. આ અભ્યાસથી એમનું વિવેચન તુલનાત્મક બન્યું છે. સાથે તેમની સહૃદયતા અને બહુશ્રુતતાથી એમનું લેખન પ્રાસાદિક બન્યું છે. 'સુરદાસની કવિતા' ૧૯૭૨, 'અધુના' ૧૯૭૩, 'ભારતીય ટૂંકી વાર્તા' ૧૯૭૩, 'પૂર્વાપર' ૧૯૭૬, 'કાલપુરુષ' ૧૯૭૯, 'આધુનિકતા' અને ગુજરાતી કવિતા' ૧૯૮૭ એમના વિવેચનસંગ્રહો છે. લેખકના સંપાદનોમાંથી સ્નેહપાત્ર મુખ્યત્વે 'અસમિયા ગુજરાતી કવિતા' ૧૯૮૧, 'ગુજરાતી સાહિત્યનો આઠમો દાયકો' ૧૯૮૨ ઉલ્લેખનીય છે.

એમણે વિનાયક આઠવલે કૃત 'વિષ્ણુ દિગમ્બર' ૧૯૬૭, ગોપાલસિંગકૃત 'ગુરૂનાનક' ૧૯૬૯, મહેશ્વર નેઓગકૃત 'શંકરદેવ' ૧૯૭૦, જીવનાનંદકૃત કાવ્યસંગ્રહ 'વનલતાસેન' ૧૯૭૬, સુનિલ ગંગોપાધ્યાયકૃત નવલકથા 'સ્વર્ગ નીચે મનુષ્ય' ૧૯૭૭, બુદ્ધદેવ બસુકૃત નાટક 'તપસ્વી અને તરંગીણી' ૧૯૮૨, સુકુમાર સેન લિખિત 'બંગાળી સાહિત્યના ઈતિહાસની રૂપરેખા' ૧૯૮૨ વગેરે અનુવાદો આપ્યા છે. આ ઉપરાંત ઉમાશંકર જોષીના કાવ્યસંગ્રહો 'પ્રાચીના' ૧૯૬૮, અને 'નીશીથ' ૧૯૬૮ના અનુવાદ રઘુવીર ચૌધરીના સહયોગમાં કર્યા છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'ગીત પંચશતી' ૧૯૭૮ને નગીનદાસ પારેખના સહયોગમાં ગુજરાતીમાં આપી છે. એમના અનુવાદો પ્રવાહી અને સુરેખ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના કુમાર, રણજીત રામ વગેરે ચંદ્રકો તેમને મળેલ છે.

ભગત નિરંજન નરહરિલાલ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમનું મુખ્ય પ્રદાન કવિ અને વિવેચકનું છે. જન્મ અમદાવાદમાં. પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રોપરાઈટરી તથા નવચેતન હાઈસ્કૂલમાં. ઈ. સ. ૧૯૪૨ની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં એમણે અભ્યાસ છોડ્યો. ૧૯૪૪માં મેટ્રિક, બી.એ. ૧૯૪૮માં મુંબઈની એલ્ડિન્સન્ટન કોલેજમાંથી મુખ્ય વિષય અંગ્રેજી સાથે. ૧૯૫૦માં એમ.એ. અંગ્રેજી અને ગુજરાતી વિષય સાથે. ૧૯૫૦ થી ૮૬ સુધી અમદાવાદની વિવિધ આર્ટ્સ કોલેજોમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક તથા વિભાગીય અધ્યક્ષ. પછીથી નિવૃત્તિ. ૧૯૫૭-૫૮માં 'સંદેશ' દૈનિકના સાહિત્યવિભાગમાં સંપાદક. ૧૯૭૭માં ગ્રંથ માસિકનું સંપાદન. ૧૯૭૮-૭૯માં ત્રૈમાસિક 'સાહિત્ય'ના તંત્રી. ૧૯૪૯માં કુમારચંદ્રક. ૧૯૫૭માં નર્મદચંદ્રક. ૧૯૬૯માં રણજીતરામ ચંદ્રક.

યુરોપિયન ચેતનાનો અને બોદલેરની નગરસૃષ્ટિના વિષયોનો ઉઘાડ સૌપ્રથમ એમની કવિતામાં થયો છે. 'છંદોલય' ૧૯૪૭, 'કિન્નરી' ૧૯૫૦, 'અલ્પવિરામ' ૧૯૫૪, '૩૩ કાવ્યો' ૧૯૫૮ આ એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. 'કવિતાનું સંગીત' ૧૯૫૩,

‘આધુનિક કવિતા : કેટલાક પ્રશ્નો’ ૧૯૭૨, ‘યંત્રવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા’ ૧૯૭૫ આ એમના વિવેચનનાં પુસ્તકો છે. ‘ન્હાનાલાલની ઊર્મિ કવિતા’ ૧૯૭૫, ‘કવિતા કાનથી વાંચો’ ૧૯૭૨, ‘મીરાંબાઈ’ ૧૯૭૬, ‘કવિ ન્હાનાલાલ’ ૧૯૭૭, ‘ડબલ્યુ બી. યિટ્સ’ ૧૯૭૯ અને ‘એલિયટ’ ૧૯૮૧ આ વિષયોની પરિચયપુસ્તિકાઓ એમણે આપી છે. ‘પ્રો. બ.ક. ઠાકોર અધ્યયનગ્રંથ’ અન્ય સાથે, ૧૯૬૯. ‘સુંદરમ્ : કેટલાંક કાવ્યો’ ૧૯૭૦, ‘મૃદુલા સારાભાઈ - પ્રથમ પ્રત્યાઘાત’, ‘બાપુની બિહાર-યાત્રા’ ૧૯૮૧ એમનાં સંપાદનો છે. ‘ચિત્રાંગદા’ ૧૯૬૫ અને ‘ઓડેનનાં કાવ્યો’ અન્ય સાથે ૧૯૭૭, અનુવાદ પણ આપ્યા છે. સ્વાધ્યાય લોક ભાગ-૧, ૨ ૧૯૯૭માં, લેખકના વિવેચન અને અંગ્રેજી સાહિત્ય વિશેના સમગ્રલેખો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું માનદસ્થાન એમને મળેલ છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યના કુમાર, રણજીતરામ વગેરે ચંદ્રકો એમને મળેલ છે.

ભદ્ર વિનોદ જશવંતલાલા

જન્મ : ૧૪-૧-૧૯૩૮ : ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્ય-નિબંધકાર અને સંપાદક. જન્મ દહેગામ તાલુકાના નાંદોલમાં. ૧૯૫૫માં મેટ્રિક. ૧૯૬૧માં બી.એ., ૧૯૬૪માં એલ.એલ.બી. પહેલાં સેલ્સટેક્સ કન્સલ્ટન્ટ, છેલ્લા ઘણાં વર્ષોથી ઈન્કમટેક્સ કન્સલ્ટન્ટ. ગુજરાતના પ્રમુખ દૈનિકોમાં વ્યંગકટારનું લેખન. કુમારચંદ્રક વિજેતા.

‘પહેલું સુખ તે મૂંગી નાર’ ૧૯૬૨, ‘આજની લાત’ ૧૯૬૭, ‘વિનોદ ભટ્ટના પ્રેમપત્રો’ ૧૯૭૨, ‘ઈદમ્ તૂતિયમ’ ૧૯૬૩, ‘ઈદમ્ ચતુર્થમ’ ૧૯૭૪, ‘વિનોદની નજરે’ ૧૯૭૯, ‘અને હવે ઈતિહાસ’ ૧૯૮૧, ‘આંખ આડા કાન’ ૧૯૮૨, ‘ગ્રંથની ગરબડ’ ૧૯૮૩, ‘નરો વા કુંજરો વા’ ૧૯૮૪, ‘અમદાવાદ એટલે અમદાવાદ’ ૧૯૮૫, ‘શેખાદમ પ્રેટાદમ’ ૧૯૮૫, આ એમનાં હાસ્યનિરૂપણનાં પુસ્તકો છે.

‘કોમેડી કીંગ ચાર્લી ચેપ્લીન’ ૧૯૮૯, ‘નર્મદ: એક કેરેક્ટર’ ૧૯૮૯, ‘સ્વપ્રદેષા મુનશી’ ૧૯૮૯, અને હાસ્યમૂર્તિ જ્યોતીન્દ્ર દવે’ ૧૯૮૯ એમણે આપેલાં વિનોદલક્ષી વ્યક્તિચિત્રો છે. ‘વિનોદવિમર્શ’ ૧૯૮૭ હાસ્યને એનાં વિવિધ પાસાઓ સાથે વર્ણવતો એમનો વિવેચન ગ્રંથ છે. ‘શ્લીલ - અશ્લીલ’ ૧૯૬૭, ‘હાસ્યાયન’ ૧૯૭૮, ‘હાસ્યેન્દ્ર જ્યોતીન્દ્ર’ ૨૦૦૧ એમનાં સંપાદનો છે. આ ઉપરાંત ૧૯૮૧-૯૩ દરમિયાન ધનસુખલાલ મહેતા, તારક મહેતા, મધુસુદન પારેખ, ચીનુભાઈ પટવા, વિનોદ ભટ્ટની શ્રેષ્ઠ હાસ્યરચનાઓને અલગ અલગ ગ્રંથમાં સંપાદિત કરી છે. ‘હાસ્ય માધુરી’ નામે બંગાળી, ઊર્દૂ, મરાઠી, ગુજરાતી અને હિંદી હાસ્યરચનાઓને પણ જુદા જુદા ગ્રંથમાં સંપાદિત કરી છે.

દેસાઈ મોહનલાલ દલીચંદ

જન્મ : ૬-૪-૧૯૮૫, અવસાન : ૨-૧૨-૧૯૪૫. ‘એક ગ્રેજ્યુએટ’, ‘વીરભક્તિ’ એમનાં ઉપનામ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંશોધક તરીકે એમની પ્રતિષ્ઠા છે. રાજકોટ જિલ્લાના લુણસરમાં એમનો જન્મ. બી.એ.એલ.એલ.બી. થઈ મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં વકીલાત. અનેક જૈન સંસ્થાઓ સાથે સંલગ્ન. ‘જૈન યુગ’ ૧૯૨૫-૩૧ અને ‘જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ’ ૧૯-૧૨-૧૯૧૭ સામયિકોના તંત્રી. રાજકોટમાં અવસાન. પ્રાચીન-મધ્યકાલીન જૈન સાહિત્યનું સંશોધન-અધ્યયન એમનું મુખ્ય ક્ષેત્ર છે. એમના ગ્રંથોમાં રહેલી સાહિત્ય ઈતિહાસની પ્રચુર સામગ્રીમાં શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા, ચોકસાઈ અને વૈજ્ઞાનિકદૃષ્ટિ છે. ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ ભાગ - ૧, ૨, ૩ ખંડ ૧-૨ (૧૯૨૬-૧૯૩૧-૧૯૪૪) અને ‘જૈન સાહિત્યનો ઈતિહાસ’ (૧૯૩૩) આ બંને એમના અત્યંત નોંધપાત્ર ગ્રંથો છે. પ્રથમ ગ્રંથ સંકલિત વર્ણનાત્મકસૂચિગ્રંથ છે અને બીજો જૈન સાહિત્યનો ઈતિહાસ છે. જે મહાવીર સ્વામીના સમયથી સં. ૧૯૧૦ સુધીના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી સાહિત્યનું કાલક્રમબદ્ધ દિગ્દર્શન કરાવે છે. ‘જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા’ ભા: ૧ ૧૯૬૯, ‘કવિવર નયસુંદરકૃત ગિરનાર તીર્થોદ્ધાર-રાસ અને તીર્થમાલા ૧૯૨૦, ‘જૈનાચાર્ય આત્માનંદ જન્મશતાબ્દિ સ્મારક ગ્રંથ ૧૯૩૬ અને ‘જૈન કાવ્યપ્રવેશ’ ૧૯૧૨ એમનાં સંપાદનો છે.

જોશી સુરેશ હરિપ્રસાદ

જન્મ : ૩૦-૫-૧૯૨૧, અવસાન : ૬-૯-૧૯૮૬, ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ, વાર્તાકાર, નિબંધકાર, વિવેચક, સંપાદક, અનુવાદક તરીકે તેઓ પ્રસ્થાપિત થયા છે. તેમનો જન્મ બારડોલી તાલુકાના વાલોડ ગામમાં. ઈ. સ. ૧૯૪૩માં મુંબઈની એલ્ફિન્સન્ટન કોલેજમાંથી બી.એ., ૧૯૪૫માં એમ.એ. અધ્યાપક તરીકેની એમની કારકિર્દીનો આરંભ ૧૯૪૭થી થયો. ૧૯૫૧થી વડોદરાની એમ.એ. યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી વિષયના વ્યાખ્યાતા અને અધ્યક્ષ રહ્યા. ૧૯૮૧માં નિવૃત્ત. નર્મદ અને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક એમને મળેલા. દિલ્હીની સાહિત્ય અકાદમીએ આપેલો પુરસ્કાર એમણે સ્વીકાર્યો ન હતો. ‘ફાલ્ગુની’, ‘મનીષા’, ‘ક્ષિતિજ’ જેવા સામયિકોના તેઓ તંત્રી હતા. ૧૯૮૬માં અવસાન નડિયાદ હોસ્પિટલમાં.

‘જનાન્તિકે’ ૧૯૬૫, ‘ઈદમ સર્વમ્’ ૧૯૭૧, ‘અહો બત કિમ આશ્ચર્યમ્’ ૧૯૭૫, ‘ઈતિ મે મતિ’ ૧૯૮૭ એમના નિબંધ સંગ્રહો છે. જેમાં એમના ચિંતનશીલ વ્યક્તિત્વનો પરિચય થાય છે. ‘ગૃહપ્રવેશ’ ૧૯૫૭, ‘બીજી થોડીક’ ૧૯૫૮, ‘અપિ ચ’ ૧૯૬૫, ‘ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ’ ૧૯૬૭, ‘એકદા નૈમિષારણ્યે’, ૧૯૮૦ આ એમના વર્તીસંગ્રહો છે. ‘કથાયતુષ્ટય’ ૧૯૮૪માં. ‘છિન્નપત્ર’,

‘વિદુલા’, ‘કથાયક’ અને ‘મરણોત્તર’ એમની ચાર લઘુનવલો છે. ‘ઉપજાતિ’ ૧૯૫૬, ‘પ્રત્યંચા’ ૧૯૬૧, ‘ઈતરા’ ૧૯૭૩, ‘તથાપિ’ ૧૯૮૦ એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘કિંચિત’ ૧૯૬૦, ‘ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ’ ૧૯૬૨, ‘કાવ્યચર્યા’ ૧૯૭૧, ‘કથોપકથન’ ૧૯૬૯, ‘શ્રુણ્વન્તુ’, ૧૯૭૨, ‘અરણ્યરૂદન’ ૧૯૭૬, ‘ચિન્તયામિ મનસા’ ૧૯૮૨, ‘અષ્ટમો અધ્યાય’ ૧૯૮૩ એમના વિવેચનગ્રંથો છે. ‘મધ્યકાલીન જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાની ભૂમિકા’ ૧૯૭૮ આ એમનો સંશોધન ગ્રંથ છે. ‘જ્ઞનન્તિ યે કિમપિ’ ૧૯૮૪, ‘નવોન્મેષ’ ૧૯૭૧, ‘નરહરિની જ્ઞાનગીતા’ ૧૯૭૮, ‘ગુજરાતી સર્જનાત્મક ગદ્ય : એક સંકલન’ ૧૯૮૧, ‘વસ્તાનાં પદો’ ૧૯૮૩ એમનાં સંપાદનો છે. ‘પરકિયા’ ૧૯૭૫, ‘ધીરે વહે છે દોન’ ૧૯૬૦, ‘ભોંયતળિયાનો આદમી’ ૧૯૬૭, ‘શિકારી, બંદૂક અને એક હજાર સારસો’, ૧૯૭૫, ‘નવી શૈલીની નવલિકા’ ૧૯૬૦, ‘અમેરિકી ટૂંકીવાર્તા’, ૧૯૬૭, ‘અમેરિકાના સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ૧૯૬૫, ‘પંચામૃત’ ૧૯૪૯, ‘સંચય’ ૧૯૬૩ એમના અનુવાદગ્રંથો છે. ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જન વિવેચનમાં આધુનિક ચેતનાનું સાચા અર્થમાં અવતરણ સુરેશ જોશીના સર્જન-વિવેચનથી થયું છે.

દેસાઈ લવકુમાર મહેન્દ્રકુમાર

જન્મ : ૧૫-૨-૧૯૪૦ : નાટ્યકાર, અનુવાદક. જન્મ વડોદરામાં. ઈ. સ. ૧૯૫૫માં એસ.એસ.સી. ૧૯૫૯માં ગુજરાતી-સંસ્કૃત વિષય સાથે બી.એ. ૧૯૬૧માં એજ વિષયમાં એમ.એ. ૧૯૬૯માં પી.એચ.ડી. ૧૯૬૦-૭૦ દરમિયાન ખંભાત અને પાદરામાં વ્યાખ્યાતા. ૧૯૭૭થી મ.સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરામાં ગુજરાતીના અધ્યાપક અને પછી એજ વિભાગના અધ્યક્ષ બની નિવૃત્ત થયા. ‘પીંછી, કેનવાસ અને માણસ’ ૧૯૮૨ એમનું નાટક છે. આ ઉપરાંત બીજાં નાટકો પણ તેમણે આપ્યાં છે. ‘સાધુસંતો’ ૧૯૭૧, તથા ધર્મ કથાઓ’ ૧૯૭૩ આ એમના અનુવાદો છે.

શ્રદ્ધા અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી

જન્મ : ૨-૮-૧૯૪૮ : બાળસાહિત્યકાર. જન્મ પેટલાદમાં. ૧૯૬૪માં એસ.એસ.સી. ૧૯૬૮માં બી.એ. ૧૯૭૦માં એમ.એ. ૧૯૭૧-૭૩ દરમિયાન બારડોલી અને મહુધાની કોલેજમાં વ્યાખ્યાતા. ૧૯૭૪-૭૮ દરમિયાન ગાંધીનગર, હિંમતનગરમાં ખંડ સમયના વ્યાખ્યાતા. ૧૯૮૦ થી ૧૯૮૯ સુધી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કોશ વિભાગમાં. ૧૯૮૦થી એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજમાં ગુજરાતી વિષયના વ્યાખ્યાતા.

‘ઠેરના ઠેર’ ૧૯૮૨, ‘ચાંદલિયાની ગાડી’ ૧૯૮૪, ‘છમ્મક છલ્લો’ ૧૯૮૯, ‘પહેલું ઈનામ’ ૧૯૯૧, ‘સોનેરી પંખી’

૧૯૮૪, ‘તનીભાઈ અને બીજી વાતો’ ૧૯૮૯, ‘કરામતી પટ્ટો’ ૨૦૦૦ આ એમના બાલકથાના સંગ્રહો છે. ‘લક્કડપગી માસી’ ૧૯૮૮, ‘શ્રદ્ધાવંત વળો’ ૧૯૮૩, ‘મનગમતી વાર્તાઓ’ ૧૯૮૯, ‘અમર બાલકથાઓ’ ૨૦૦૦ આ એમના બાલકથાના સંપાદનો છે. ‘વિરલનો એક દિવસ’ ૧૯૮૮, ‘ચાલો રમીએ’ ૧૯૮૪, ‘ચાર ચતુર નાટ્યમાળા’ ૨૦૦૦ આ એમના બાળ નાટ્યસંગ્રહો છે. ‘ભેંશ ભાગોળે ને છાસ છાગોળે’ ‘કથરોટમાં ગંગા’ ૧૯૮૪, આ એમની કહેવત કથાઓના સંગ્રહો છે. ‘બંધ ઓરડાની ભીતરમાં’ ૧૯૮૮ નવલિકા સંગ્રહ છે. ‘બાલકથા સ્વરૂપ અને તેના પ્રકારો’ ૧૯૮૧, ગુજરાતી બાલસાહિત્ય’ ૧૯૮૩ આ બાલકથાના વિવેચન અને ઇતિહાસના ગ્રંથો છે. ‘રામપુરમાં સર્વોદય’, ‘મહેનતનાં ફળ મીઠાં’, ‘સહુની મહેનત સહુને સુખ’, ‘એક સંતાન સિંહસમું’, ‘સંત છોડાવે તંત’, ‘હાલોમેળે’, ‘નારી તું નારાયણી’, ‘દીકરીએ દીવો રાખ્યો’ ૧૯૮૯ થી ૨૦૦૦ સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલા આ સંગ્રહો પ્રૌઢ-શિક્ષણકથાઓ છે.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ અને એન.સી.ઈ.આર.ટી. જેવી સાહિત્યિક સંસ્થાઓના વિવિધ પારિતોષિકોના વિવિધ વાર્તાસંગ્રહોને મળ્યા છે.

અનિરુદ્ધ લાલજી વ્રહ્મભટ્ટ

જન્મ : ૧૧-૧૧-૧૯૩૫, અવસાન ૩૧-૭-૧૯૮૧: વિવેચક, કવિ, વાર્તાકાર, ચરિત્રકાર, સંપાદક. જન્મ પાટણમાં. શાળા શિક્ષણ વડોદરામાં. ૧૯૫૮માં બી.એ., ૧૯૬૦માં એમ.એ. ૧૯૫૯થી ડભોઈ આર્ટ્સ કોલેજમાં અધ્યાપન. ત્યારબાદ બીલીમોરાની કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક. ૧૯૬૮થી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાસાહિત્યભવનમાં ગુજરાતીના રીડર. ‘ભૂમિકા’ અને ‘કિમપિ’ના તંત્રી.

‘અન્વીક્ષા’ ૧૯૭૦, ‘ભારતીય સાહિત્ય શાસ્ત્રમાં ગુણ અને રીતિની વિચારણા’ ૧૯૭૪, ‘પૂર્વાપર’ ૧૯૭૬, ‘ચેખોવ’ ૧૯૭૮, ‘સંનિકર્ષ’ ૧૯૮૨ એમના વિવેચન ગ્રંથો છે. ‘એરિસ્ટોટલ કાવ્યશાસ્ત્ર’ ૧૯૬૯ આ અનુવાદગ્રંથ છે. ‘કિમપિ’ આ એમનો મૌલિક અને અનુદિત કાવ્યનો સંગ્રહ છે. ‘અજ્ઞાણ્યું સ્ટેશન’ ૧૯૮૨ એમનો વાર્તાસંગ્રહ છે. ‘નામરૂપ’ ૧૯૮૧ ચરિત્રલેખોનો સંગ્રહ છે. ‘ચલ મન વાટે ઘાટે’ના ૧ થી ૫ ભાગ એમની દૈનિક કોલમનાં લખાણોનો સંચય છે. ‘ઋષિવાણી’ ૧૯૮૨, તત્ત્વચિંતનાત્મક લેખોનો સંગ્રહ છે. આ ઉપરાંત ‘ઝવેરચંદ મેઘાણી’ ૧૯૬૯ ‘મણિશંકર ભટ્ટ-કાંત’ ૧૯૭૧, ‘રમણભાઈ નીલકંઠ’ ૧૯૭૩ જે તે સર્જક વિશેની તેમજ ‘કાન્તા’ ૧૯૭૩, ‘સુદામા ચરિત્ર’ ૧૯૭૫, ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ ૧૯૮૨, આ જે તે કૃતિ પરની એમની સંપાદિત સ્વાધ્યાયશ્રેણી છે. ‘જયંતિ દલાલની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ’ ૧૯૭૧, ‘નાટક વિશે જયંતિ’ ૧૯૭૪, ‘પતીલના ચૂંટેલા કાવ્યો’

૧૯૭૪, 'સંવાદ' ૧૯૭૪, 'ગુજરાતી વાર્તાઓ' ૧૯૭૭, એબર્સ ૧૯૭૭ આ એમના પોતાના અને અન્ય સાથેના સંપાદનો છે.

શાહ શ્રેણિક સુમન્તલાલ

જન્મ : ૨૭-૨-૧૯૫૭. વાણિજ્ય વિદ્યાશાખામાં વિદ્યાર્થી, અધ્યાપક. બી.કોમ. ૧૯૭૮., એમ. કોમ. ૧૯૮૧. એલ. એલ.બી. ૧૯૮૩, એ.આઈ.સી.ડબલ્યુ.એ. ૧૯૮૨. એમ.ફીલ. ૧૯૮૮. 'હિસાબી પદ્ધતિ' ૧,૨,૩,૪,૫ ૧૯૮૬-૧૯૮૮, 'હિસાબી પદ્ધતિ' બી.બી.એ., બી.સી.એ. ૨૦૦૦ આ એમના વાણિજ્ય વિદ્યાશાખાના ગ્રંથો છે.

આ શ્રેણીના સાહિત્યકારોથી આ પ્રતિભા થોડી નોખી છે. લાગણીશીલ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા આ અધ્યાપક તાજેતરમાં આવેલ કુદરતી કોપ ધરતીકંપમાં તેમનાં પત્ની અને બાળકો ગુમાવે છે. ઘર અને સંપત્તિ પણ નામશેષ થઈ જાય છે. તેમ છતાં વિદ્યા સરસ્વતીને ચાહનાર આ અધ્યાપક બહુ ટૂંકા સમયમાં સ્વબળે આત્મવિશ્વાસથી ઊભા થઈ જાય છે. 'વિદ્યાર્થીઓ મારા આત્માસમાન છે એમના માટે હું સ્વસ્થ થઈને જીવનનો સ્વીકાર કરીશ' એવી ભાવના સાથે નવજીવન આરંભે છે. કુદરતી આફત એ પોતાના કૂડાકર્મનું ફળ માની જૈન કુટુંબમાં જન્મેલા આ અધ્યાપક આ ધર્મના સિદ્ધાંતને ચરિતાર્થ કરી બતાવે છે.

કુમારપાળ બાલાભાઈ દેસાઈ

જન્મ : ૩૦-૮-૧૯૪૨ રાણપુરમાં. વતન સાયલા. વિવેચક ૧૯૬૩માં બી.એ., ૧૯૬૫માં એમ.એ., ૧૯૭૭માં પી.એચ.ડી., નવગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદમાંથી અધ્યાપનનો આરંભ. ૧૯૩૮થી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષા સાહિત્ય-ભવનમાં વ્યાખ્યાતા અને વિવેચક.

'લાલ ગુલાબ' ૧૯૬૫, 'મહામાનવ શાસ્ત્રી' ૧૯૬૬, 'વીર રામમૂર્તિ' ૧૯૭૬ વગેરે એમના ચરિત્ર ગ્રંથો છે. 'એકાંતે કોલાહલ' ૧૯૭૬ વાર્તાસંગ્રહ છે. 'ઝબક દીવડો' ૧૯૭૫, વગેરે એમના બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકો છે. 'આનંદધન- એક અધ્યયન' ૧૯૮૦ સંશોધન ગ્રંથ છે. 'શબ્દ સંનિધિ' ૧૯૮૦ એમનો વિવેચન ગ્રંથ છે. 'અખબારી લેખન' ૧૯૭૮, કટારલેખનનું પુસ્તક છે. 'જયભિષ્મુ સ્મૃતિગ્રંથ' ૧૯૭૦ એમનું સંપાદન છે. આ ઉપરાંત એમના બાળસાહિત્યના, અનુવાદના અને ચરિત્રનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયેલ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ગૌરવપ્રદ ચંદ્રકો એમને મળેલ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીમાં તેઓ માનદ સ્થાન ધરાવે છે.

વ્યાસ સતીશ ઘનશ્યામ

જન્મ : ૧૦-૧૦-૧૯૪૩ : નાટ્યકાર, વિવેચક, કવિ. જન્મ

ધંધુકા તાલુકાના રોજકા ગામમાં. વતન સુરત. ૧૯૬૫માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી બી.એ. ૧૯૬૭માં એમ.એ. ૧૯૮૧માં પી.એચ.ડી. ૧૯૬૭ થી કીકાણી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક. પછીથી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષા સાહિત્યભવનમાં અધ્યાપક.

'નો પાર્કીંગ' ૧૯૮૪ વગેરે એમના એકાંકી નાટ્યસંગ્રહ છે. 'આત્મકથા' ૧૯૮૩, 'આધુનિક કવિતામાં ભાષાકર્મ' ૧૯૮૩, 'આધુનિક એકાંકી' ૧૯૮૪ વગેરે એમના વિવેચનસંગ્રહ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનાં ઈનામો એમના નાટક અને વિવેચનના ગ્રંથોને મળ્યા છે.

મોદી ચીનુ ચંદુલાલ

જન્મ : ૩૦-૮-૧૯૩૮ : 'ઈશદિ' એમનું ઉપનામ છે. કવિ, નાટ્યકાર, નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, વિવેચક. જન્મ ઉત્તર ગુજરાતના વિજાપુરમાં. ૧૯૫૪માં મેટ્રિક. ૧૯૫૮માં બી.એ., ૧૯૬૧માં એમ.એ., ૧૯૬૮માં વિદ્યાપીઠમાંથી વિદ્યાવાયસ્પતિની ઉપાધિ. ૧૯૬૧ થી ૧૯૬૪ સુધી કપડવંજ અને તલોદની કોલેજમાં અધ્યાપન. ૧૯૬૫ થી ૧૯૭૫ સ્વામીનારાયણ આર્ટ્સ કોલેજમાં અને ૧૯૮૪ થી ૨૦૦૦ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાસાહિત્ય ભવનમાં અધ્યાપક અને પછી નિવૃત્ત. 'રે', 'ઈત', 'ઉન્મૂલ' અને હોટેલ પોએટ્સ ગ્રુપ એસોસિએશનના તંત્રી.

'વાતાયન' ૧૯૬૩, 'ઊર્ણનાભ' ૧૯૭૪, 'શાપિત વનમાં' ૧૯૭૬, 'દેશવટો' ૧૯૭૮, 'ક્ષણોના મહેલમાં' ૧૯૭૨, 'દર્પણની ગલીમાં' ૧૯૭૫, 'ઈશદિગઢ' ૧૯૭૮, 'બાહુક' ૧૯૮૨ વગેરે એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. 'ડાયલના પંખી' ૧૯૬૭, 'કોલબેલ' ૧૯૭૩, 'હુકમમાલિક' ૧૯૮૪, 'જાલકા', ૧૯૮૫, 'અશ્વમેધ' ૧૯૮૬, આ એમના એકાંકી સંગ્રહો છે. 'શૈલા મજુમદાર' ૧૯૬૬, 'ભાવચક્ર' ૧૯૭૫, 'લીલા નાગ' ૧૯૭૧, 'હુંગ ઓવર' ૧૯૮૫, 'ભાવ-અભાવ' ૧૯૬૮, 'પહેલા વરસાદનો છાંટો' ૧૯૮૭, નવલકથાઓ છે. 'ડાબી મૂઠી જમણી મૂઠી' ૧૯૮૬, વાર્તાસંગ્રહો છે. 'મારા સમકાલીન કવિઓ' ૧૯૭૩, 'બે દાયકા ચાર કવિઓ' ૧૯૭૪, 'ખંડકાવ્ય સ્વરૂપ અને વિકાસ' ૧૯૭૪, 'કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી' આ વિવેચન ગ્રંથો છે. 'ચઢો રે શિખર રાજા રામના' ૧૯૭૫, 'ગમી તે ગઝલ', 'ગુજરાતી પ્રતિનિધિ ગઝલો' ૧૯૮૬ આ એમના કવિતાઓના સંપાદન છે.

દલાલ સુરેશ પુરુષોત્તમદાસ

'અરવિંદ મુનશી', 'કિરાત વકીલ', 'તુષાર પટેલ', 'રથિત શાહ' આ એમનાં ઉપનામો છે. જન્મ તા. ૧૧-૧૦-૧૯૩૨. કવિતા, નિબંધ, બાલસાહિત્ય અને સંપાદનક્ષેત્રે એમનો ફાળો છે. જન્મ થાણામાં. ૧૯૪૮માં મેટ્રિક. ૧૯૫૩માં ગુજરાતી વિષય સાથે

બી.એ., ૧૯૫૫માં એમ.એ., ૧૯૬૬માં પી.એચ.ડી., ૧૯૫૬થી તેમની અધ્યાપક તરીકેની કારકિર્દીનો આરંભ થયો. ૧૯૭૩થી એસ.એન.ડી.ટી. વિમેન્સ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીના અધ્યક્ષ રહ્યા ને ત્યાંથી જ નિવૃત્ત થયા. 'કવિતા' માસિકના સંપાદક. ૧૯૮૩માં એમને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળેલો.

'એકાન્ત' ૧૯૬૬, 'તારીખનું ઘર' ૧૯૭૧, 'અસ્તિત્વ' ૧૯૭૩, 'નામ લખી દઉં', ૧૯૭૫, 'હસ્તાક્ષર' ૧૯૭૭, 'સીમ્ફનિ' ૧૯૭૭, 'રોમાંચ' ૧૯૭૮, 'સાતત્ય' ૧૯૭૮, 'પિરામીડ' ૧૯૭૯, 'રિયાઝ' ૧૯૭૯, 'વિસંગતિ' ૧૯૮૦, 'સ્કાઈસ્કેપર', ૧૯૮૦, 'ઘરજુરાપો' ૧૯૮૧, 'એક અનામી નદી' ૧૯૮૨, 'ઘટના' ૧૯૮૪, 'રાધા શોધે મોરપીચ્છ' ૧૯૮૪, 'કોઈ રસ્તાની ધારે ધારે' ૧૯૮૫, અને 'પવનના અશ્વ' ૧૯૮૭ આ ઉપરાંત આજ સુધી એમના અનેક કાવ્યસંગ્રહો પ્રકાશિત થતા રહ્યા છે.

'ઈકા કીકા' ૧૯૬૧, 'ધીંગામસ્તી' ૧૯૬૩, 'ટીંગાટોળી' ૧૯૭૧, 'ચલકચલાણું' ૧૯૬૪, 'છાકમ છલ્લો' ૧૯૭૭, 'બિન્દાસ' ૧૯૮૦, એમના બાલકાવ્યસંગ્રહો છે. 'પિનકુશન' ૧૯૭૮, વાર્તાસંગ્રહ છે. 'મારી બારીએથી' ૧-૨ ૧૯૭૫, 'સમી સાંજના શમિયાણામાં' ૧૯૮૧, 'ભૂરા આકાશની આશા' ૧૯૮૨, 'અમને તડકી આપો' ૧૯૮૭, એમના ધ્યાનપાત્ર નિબંધ સંગ્રહો છે.

'અપેક્ષા' ૧૯૫૮, 'પ્રક્રિયા' ૧૯૮૧, 'સમાગમ' ૧૯૮૨, 'ઈમ્પ્રેશન્સ' ૧૯૮૪, 'કવિ પરિચય' ૧૯૮૬, 'કવિતાની બારીએથી' આ એમના વિવેચનસંગ્રહો છે. 'ઉપહાર' ૧૯૫૭, 'કવિતાનો શબ્દ' ૧૯૫૮, 'તપોવન' ૧૯૫૯, 'સહવાસ' ૧૯૭૫, 'વગડાનો શ્વાસ' ૧૯૭૮, 'અમલધિયાલી' ૧૯૮૦ એમના સંપાદનના ગ્રંથો છે. આ ઉપરાંત એમના વિવિધ પુસ્તકો પ્રકાશિત થતાં રહ્યાં છે.

બોરીસાગર રતિલાલ મોહનલાલ

જન્મ : ૩૧-૮-૧૯૩૮. ગુજરાતી સાહિત્યના હાસ્ય લેખક, નિબંધકાર, તેમનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના સાવરકુંડલામાં. પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ સાવરકુંડલામાં. ૧૯૫૬માં એસ.એસ.સી., ૧૯૬૩માં બી.એ., ૧૯૬૭માં એમ.એ., ૧૯૮૯માં 'સાહિત્યિક સંપાદન: વિવેચનાત્મક અધ્યયન' વિષય પર પી.એચ.ડી., ૧૯૭૧માં સાવરકુંડલા કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક. ૧૯૭૪થી ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગરમાં એકેડેમિક સેક્રેટરી.

લેખનનો આરંભ ટૂંકીવાર્તાથી કર્યો પરંતુ સાથે હાસ્યલેખો પણ લખવા માંડ્યા. જેમાં એમને વધુ સફળતા મળી. 'મરક મરક' ૧૯૭૭, અને 'આનંદલોક' ૧૯૮૩ આ બે એમના હાસ્યસંગ્રહો છે. માનવીય નિર્બળતાઓ એમના હાસ્યનો વિષય બને છે. છતાં એમનું

હાસ્ય દંશદેષથી સદંતરમુક્ત છે. એમણે કેટલાક ગંભીરનિબંધ તેમજ કેટલીક લઘુકથાઓ પણ લખી છે.

રૂપવાલા રતિલાલ મૂળચંદ

જન્મ : ઇ.સ. ૧૯૧૯ : 'અનિલ', 'સાંદિપની', 'ટયાક', 'કલ્કી' એમનાં ઉપનામો છે. સાહિત્યક્ષેત્રે નિબંધ, ચરિત્ર, અને ગઝલક્ષેત્રે એમનું પ્રદાન રહ્યું છે. જન્મ સૂરતમાં. પ્રાથમિક બે ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ. ૮ થી ૧૪ વર્ષની વય સુધી જરી વણકર. ૧૯૪૪ સુધી પાવરલૂમ્સ વણકર. ૧૯૫૫થી ૧૯૬૦ સુધી 'પ્યારા બાપુ' માસિકનું સંપાદન. ૧૯૬૧માં સુરતના હરિહર પુસ્તકાલયમાં પુસ્તક પ્રકાશન અધિકારી. ૧૯૬૨-૬૩માં 'લોકવાણી' દૈનિક, સૂરતમાં ઉપતંત્રી. ૧૯૬૪ થી ૧૯૭૭ સુધી 'ગુજરાત મિત્ર' દૈનિક સૂરતમાં સહતંત્રી. ૧૯૬૫ થી ૧૯૮૨ સુધી 'ગુજરાત સમાચાર' સૂરતમાં ઉપતંત્રી. ૧૯૮૩માં 'ગુજરાત કેસરી', 'સુરતમાં સહતંત્રી, 'કંકાવટી' માસિકનું સંપાદન.

'૩મરો અને તુલસી' ૧૯૫૫ એમનો ગઝલ સંગ્રહ છે. 'મસ્તીની પળોમાં' ૧૯૫૬ મુખ્યત્વે રૂબાઈ સંગ્રહ છે. 'આવા હતા બાપુ' ભાગ ૧ થી ૩ ૧૯૫૭ અને 'ઈન્દિરા ગાંધી ૧૯૬૮ એમનાં જીવનચરિત્રો છે. 'મ મનહરનો મ' ૨૦૦૦ આ એક અનોખો નિબંધસંગ્રહ છે. 'ચાંદરણા' ૧૯૯૭ ચિંતનકણિકાઓનો સંગ્રહ છે.

શિરીષ જગજીવનદાસ પંચાલ

જન્મ ૭-૩-૧૯૪૩ : વિવેચક, સંપાદક. જન્મ વડોદરામાં. ૧૯૫૮માં એસ.એસ.સી., ૧૯૬૪માં મ.સ. યુનિવર્સિટીમાંથી ગુજરાતી વિષય સાથે બી.એ., ૧૯૬૬માં એજ યુનિવર્સિટીમાંથી એજ વિષયમાં એમ.એ., ૧૯૮૦માં પી.એચ.ડી., ૧૯૬૫ થી ૧૯૬૭ સુધી પાદરાની કોલેજમાં અધ્યાપક. ૧૯૮૦થી મ.સ. યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગમાં વ્યાખ્યાતા. ૧૯૯૮થી આ વિભાગમાં અધ્યક્ષ.

સુમન શાહ સંપાદિત સાહિત્ય સ્વરૂપ પરિચય શ્રેણી અંતર્ગત 'નવલકથા' ૧૯૮૪, 'કાવ્યવિવેચનની સમસ્યાઓ' ૧૯૮૫ 'પશ્ચિમનું સાહિત્યવિવેચન' પ્રાર્થીનકાળ ૧૯૯૨, 'રૂપરચનાથી વિઘટન' ૧૯૮૬ એમના વિવેચનસંગ્રહ છે. 'વૈદેહી' ૧૯૮૮ એમની નવલકથા છે. 'જરા મોટેથી' ૧૯૮૮ એમનો નિબંધસંગ્રહ છે. આ ઉપરાંત એમણે સુરેશ જોશીની વાર્તાઓનું સંપાદન 'માનીતી - અણમાનીતી' ૧૯૮૨માં અને સુરેશ જોશીના નિબંધોનું સંપાદન 'ભાવયામી' ૧૯૮૪માં કર્યું છે. 'એતદ્' સામયિકના તેઓ સંપાદક છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ : ૧. ગુજરાતી સાહિત્યકોશ. ૧-૨ ૨. સાહિત્યકાર પરિચયકોશ.

પુરાતત્વ જાગૃત્તા વાર્તાઓ

—ડૉ. આર. ટી. સાવલિયા

ઈતિહાસ સર્વ વિદ્યાઓની ગંગોત્રી મનાય છે. તેમાંયે માનવ ઈતિહાસને પારદર્શક રીતે જાણવા સમજવા માટે શિલ્પસ્થાપત્યો, પુરાવશેષો, ઐતિહાસિક કળામય ઈમારતો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, ગુફાઓ, વિહારો, સ્તૂપો, ગુફાઓમાંનાં ચૈત્યમંદિરો, વિહાર, સભામંડપો વગેરે મહત્ત્વના આધાર-સાધન બની રહે છે. એટલું જ નહિ પણ તેને આપણો ગૌરવભર્યો વારસો ગણી શકાય છે.

છેલ્લાં દોઢસો વર્ષમાં વિકસેલા વિજ્ઞાન પ્રવાહોમાં પુરાતત્વ એક મહત્ત્વનું અંગ ગણાયું છે. અંગ્રેજોએ ઉત્ખનન દ્વારા એનો શુભારંભ કરાવતાં મોહન-જો-દરો અને હડપ્પાના પ્રાચીનકાળના અવશેષો પ્રાપ્ત થયા પછી ઘણી વિગતો ઉપલબ્ધ બની છે.

પ્રાચીન સમયકાળનાં અનેક સંસ્મરણો અને ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની જૂની નગરરચનાનું દર્શન લોથલ સંસ્કૃતિમાં આપણને જોવા મળ્યું. ધોળકા પાસેનું લોથલ અને ગોંડલ પાસેનું રોજડી પ્રાચીન સ્થાપત્યો માટે જાણીતાં બન્યાં છે.

પ્રાચીન સ્થાપત્ય કળા તે તે સમયની ભવ્યતાની સાક્ષી પૂરે છે. સાબરકાંઠામાં શામળાજી પાસે દેવની મોરીનો સ્તૂપ, ઉના પાસેની શાણાની ગુફાઓ, જૂનાગઢના ઉપરકોટની ગુફાઓ, ત્યાંનો સમ્રાટ અશોકનો શિલાલેખ, તળાજાના પહાડમાં આવેલ એભલ મંડપ અને નરસિંહ મહેતાની નિશાળ, ઢાંક અને બરડાની ગુફાઓ આપણને ઘણું ઘણું કહી જાય છે. ઢાંકની જૈન ગુફાઓ માટે તો ખાસ સંશોધન જરૂરી છે.

ખોદકામ દરમ્યાન ક્યાંક ચિનાઈ માટીનાં વાસણો, ક્યાંક દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ અને અલંકાર, ક્યાંક સિક્કાઓ, ક્યાંક રંગીન વાસણનાં ઠીંકરાઓ એવું ઘણું બધું જોવા મળે છે. શિહોરનો બ્રહ્મકુંડ, વઢવાણની માધાવાવ, મોરબીની કુબેરવાવ, અમદાવાદ પાસે અડાલજની વાવ, અમદાવાદની સંખ્યાબંધ મસ્જીદો, રાજવીઓના મહેલો આ બધું પ્રાચીન સમયનું ઝવેરાત છે.

સોલંકી યુગનું સોળે કલાએ ખીલેલું અદ્ભુત શિલ્પસ્થાપત્ય તે સમયકાળની સમૃદ્ધિનો પરિચય કરાવે છે. આકાશ સાથે વાતો કરતા શત્રુંજય અને ગિરનારનાં જૈન મંદિરોની રચના કે મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ગુજરાતની જાહોજલાલીનો ખ્યાલ આપે છે.

ભાવનગર પાસે સમુદ્રમાં ગરકાવ થયેલી એક અવિકસિત નગરી વિશેના અહેવાલો પણ સામયિકોમાં પ્રગટ થતા હતા. આ બધું બહાર લાવવામાં પુરાતત્વ નિષ્ણાતોની નિષ્ઠા, સૂઝ, સમજ અને કાર્યદક્ષતા ઉપર આધાર છે.

ઉત્ખનન-વિદ્યાક્ષેત્રમાં આપણે ત્યાં જે જવલંત વિજ્ઞાનીઓ થયા તેમાં હસમુખ સાંકળિયા, કચ્છના ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી, અમદાવાદના ગિરજાશંકર આચાર્ય, અમૃત પંડ્યા, પી.પી. પંડ્યા, છોટુભાઈ ખત્રી, જયેન્દ્ર નાણાવટી, મુકુન્દ રાવલ, વડોદરાના હીરાચંદ શાસ્ત્રી, પી. એ. ઈનામદાર, ધવલીકર, રાજકોટના વાય.એમ. ચિત્તલવાલા વગેરે ગણી શકાય. સમુદ્રમાં ડૂબેલી દ્વારકા ક્યાં છે? કઈ જગ્યાએ મૂળ દ્વારકા હશે? તે અંગે અનુમાનો, સંશોધનો થતાં જ રહ્યાં છે. છેલ્લે ભાવનગર પાસે ભંડારિયા નજીક ૨૦૦૧-૨૦૦૨માં ઉત્ખનન થતાં સિંધુખીણની સંસ્કૃતિ એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ હોવાની પણ શક્યતા ઊભી થઈ છે.

આ લેખમાળામાં પુરાતત્વવિજ્ઞાનીઓનો પરિચય કરાવે છે. ડૉ. આર.ટી. સાવલિયા જેમનો પરિચય તેમની જ એક અન્ય લેખમાળામાં અગ્રભાગે પ્રગટ થયેલ છે.

—સંપાદક

રા. બ. કાશીનાથ દીક્ષિત

સ્વ. શ્રી દીક્ષિતે પોતાની કારકિર્દી પૂનામાં આવેલ પુરાતત્વ સમીક્ષક ખાતાના પશ્ચિમ મંડળના અધ્યક્ષ તરીકે ગાળી હતી. પોતાનાં ખંત, જ્ઞાન અને સંશોધન કાર્યથી તેઓ ક્રમશઃ સમગ્ર પુરાતત્વખાતાના વડા સંચાલકના વરિષ્ઠ પદ સુધી પહોંચ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૨માં સિંધમાં મોહેન-જો-દડોની પુરાતન સંસ્કૃતિની શોધ થઈ, ત્યારે સ્વ. દીક્ષિત પણ તે અમૂલ્ય સંશોધન કાર્યમાં જોડાયા. ઈ. સ. ૧૯૨૪-૨૫ની મોસમનું ઉત્ખનન કાર્ય તેમના સંચાલન મુજબ થયું હતું. સર જોન માર્શલ અને મેકેના નેતૃત્વકાળ દરમ્યાન પણ સ્વ. દીક્ષિતે પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું હતું. દરમ્યાન તેમને બિહાર અને બંગાળમાં ઉત્ખનન માટે જવાનું થયું હતું. ત્યાંથી તેઓ આસામમાં પણ સંશોધનાર્થે ગયેલા. આખરે તેમની પ્રતિભાની કદર કરીને લગભગ ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ભારત સરકારે તેમને પુરાતત્વખાતાના વડા સંચાલક નીમ્યા. આ જવાબદારીભર્યા પદથી નિવૃત્ત થયા પછી પણ તેઓ ભારતના સંશોધનક્ષેત્રમાં સતત રસ લેતા.

પોતાના સંચાલનકાળ દરમ્યાન તેમજ તે પછી નિવૃત્તિ-કાળમાં પણ તેમણે કરેલા ગુજરાત સંશોધન પરના માર્ગદર્શન માટે ગુજરાત તેમનું ઋણી રહેશે. ઈ. સ. ૧૯૪૧માં તેમણે પુના, મુંબઈ, અમદાવાદ અને વડોદરાની સંસ્થાઓની મદદથી ડૉ. હસમુખ સાંકળિયાના નેતૃત્વ હેઠળ ગુજરાત પ્રાગૈતિહાસિક પુરાતત્વ સંશોધનની પ્રવૃત્તિ આરંભી. આ સંશોધન મંડળે તેમના સતત માર્ગદર્શન અનુસાર ત્રણવર્ષ સુધી સાબરમતીની ખીણમાં પ્રાગૈતિહાસિક યુગના માનવના અને ઓજારોનાં અવશેષોને ઉત્ખનન દ્વારા ભુગર્ભમાંથી બહાર આણ્યા. ઈ. સ. ૧૯૪૫માં કોલ્હાપુરમાંના બ્રહ્મપુરી ઉત્ખનનના કાર્યમાં પણ તેમનું માર્ગદર્શન મળતું રહેતું. વળી તેઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં ઇતિહાસ અને સંશોધન વિભાગ ખોલવા અને તેને વિકસાવવા માટે ઘણું પ્રેરણાત્મક દિશાસૂચન કરતા. તદ્દુપરાંત ગુજરાત માટે અમદાવાદમાં સંગ્રહસ્થાન સ્થાપવા માટે તેઓએ પ્રયત્ન કરેલો.

ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રી

ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રી ભારત સરકારના પ્રાચીન લેખાધિકારી Epigraphist હતા. તે જગા પરથી નિવૃત્ત થયા પછી ઈ. સ. ૧૯૩૪માં તેઓ વડોદરા રાજ્યના પુરાતત્વ ખાતાના સંચાલક તરીકે ગુજરાતમાં સંશોધન કરવા લાગ્યા હતા. ડૉ. હીરાનંદ ગુજરાતમાં ખાસ કરીને વડોદરા રાજ્યમાં પ્રાચીન સ્થળોનો પ્રવાસ કરતા, તેમજ મૂર્તિ, સ્થાપત્ય, ઉત્કીર્ણ લેખો અને સિક્કાઓનું નિરીક્ષણ-સંરક્ષણ પણ કરતા, પરંતુ તેમની સંશોધન વૃત્તિ ખાસ ખોદકામમાં કેન્દ્રિત હતી. વડોદરા રાજ્યમાં તેમણે ચાર સ્થાને ખોદકામ કરાવીને ત્યાંના ભૂગર્ભમાં રહેલા પુરાતન અવશેષોને પ્રકાશમાં લાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો. ઉત્ખનનના આ પ્રયોગનો

આરંભ તેમણે ઈ. સ. ૧૯૪૫માં અમરેલીના ગોહિલવાડ ટીંબામાં કર્યો, જ્યાંથી પહેલા વલભીના રાજા ખરગ્રહ ૧લાનું વલભી સંવત ૨૯૭ (ઈ.સ. ૧૭૬)નું તામ્રપત્ર મળી આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત અહીંથી વાસણો, પૂતળીઓ, બંગડીઓ, ઈંટો તથા કાત્રપો અને ગુમોના ઘણા સિક્કાઓ મળ્યા હતા. તેમણે ઉત્ખનનનું બીજું સ્થળ કોડીનાર નજીકનું મૂળ દ્વારકા પસંદ કર્યું હતું. ભાગવતમાં આવતી હકીકતને આધારે મંદિર વિના બાકીની જે દ્વારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલી તે આ મૂળ દ્વારકાની જગા હોય એમ તેઓ માનતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૩૫-૩૬માં તેમને થોડી ઈમારતો અને મારુતિની એક પ્રાચીન મૂર્તિ મળી હતી. આ જ વર્ષે તેમણે નવસારી પ્રાંતના કામરેજમાં પણ ઉત્ખનન કરાવ્યું, ત્યાં તેમણે ઘણી સંખ્યાઓમાં પ્રાચીન કાર્ષાપણ મળ્યા. બીજે વર્ષે તેમણે પાટણમાં સિદ્ધરાજ (ઈ.સ. ૧૯૦૪)ના સમયના સહસ્રલિંગ તળાવનું ખોદકામ શરૂ કરાવ્યું. ત્યાં તેમને ૨૫ ફૂટ જેટલી ઊંડાઈએ તે પ્રાચીન તળાવના ઘાટના પગથિયાં અને તેના દેવાલયોના સ્તંભ મળી આવ્યા. સહસ્રલિંગનું ઉત્ખનન એ તેમના સંશોધનની કલગીરૂપ છે.

ડૉ. હીરાનંદને ક્ષેત્રસ્થ સંશોધન ઉપરાંત ગ્રંથસ્થ સંશોધનમાં પણ તેટલો જ રસ હતો. ગાયકવાડ પુરાતત્વ ગ્રંથમાળાના 'સચિત્ર પુસ્તકો'માં 'વિકસીત ભારતીય ચિત્રકલા', 'ગિરનાર પરનો અશોકનો ખડક', 'પ્રાચીન વિજ્ઞાપિ પત્રો' એ તેમની કૃતિઓ છે, જે તેમના જ્ઞાનરસના વિવિધ ક્ષેત્રો સૂચવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૦-૪૧માં વર્નાક્યુલર સોસાયટીના અનુસ્નાતક-સંશોધન વિભાગના આશ્રયે તેમણે અમદાવાદમાં જે વ્યાખ્યાનમાળા આપી હતી, તેમાં તેને સામાન્યતઃ હિંદના અને વિશેષતઃ ગુજરાત-કાઠિયાવાડના પુરાતત્વ તેમજ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું સરસ નિરૂપણ કર્યું હતું. તેમની આ વ્યાખ્યાનમાળા 'પુરાતત્વનો પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ'ના નામે પ્રગટ થઈ છે. તેમની વિદ્વતાની કદરમાં અર્પેલી ઉપાધિ પ્રમાણે, તેઓ ખરેખર 'જ્ઞાનરત્ન' હતા.

શ્રી વલ્લભજી હરિદત આચાર્ય

ગુજરાતના પુરાતત્વજ્ઞ તરીકે જૂની પેઢીના વિદ્વાન શ્રી વલ્લભજીનું નામ ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. તા. ૨૬-૬-૧૯૪૦ના રોજ જૂનાગઢમાં વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મેલા. સંસ્કૃતના ઊંડા અભ્યાસી. શરૂઆતમાં શિક્ષક તરીકે સેવા આપી. ઈ. સ. ૧૯૮૪થી રાજકોટમાં વિક્ટોરિયા જયુબિલી મ્યુઝિયમ (હાલ વોટ્સન મ્યુઝિયમ)ના ક્યુરેટર તરીકે કાર્ય સંભાળ્યું. આ સમય દરમિયાન પ્રચીન સ્થાનોના વિદ્યાપ્રવાસ સાથે અનેક ઉત્કીર્ણ લેખોની નોંધો કરી. પં. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીને અશોકના લેખો વાંચવામાં સહાયક તરીકે કાર્ય કર્યું. ઈ.સ. ૧૧-૧-૧૯૧૧માં એમનું અવસાન થયું.

શ્રી ગિરિજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય

એમનો જન્મ તા. ૧૦-૧૧-૧૮૮૦માં જૂનાગઢમાં વડનગરા બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. જૂનાગઢ, રાજકોટ, અમદાવાદ અને મુંબઈમાં અનુક્રમે માધ્યમિકથી એમ.એ. સુધીનો અભ્યાસ કરેલો. પિતા વલ્લભજીની પુરાતત્વ પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલ રહેવાથી પિતાના મૃત્યુ પછી ઈ. સ. ૧૯૧૦ થી રાજકોટમાં વોટ્સન મ્યુઝિયમમાં કામગીરી આરંભી. આજુબાજુના વિસ્તારનો પ્રવાસ કરી અપ્રગટ શિલાલેખો અને પ્રાચીન સિક્કાઓની શોધખોળ કરી, જેની વિગતો મ્યુઝિયમના વાર્ષિક અહેવાલમાં પ્રગટ થતી રહેતી.

ઈ. સ. ૧૯૧૮માં શ્રી રાખાલદાસ બેનરજીના નિમંત્રણથી મુંબઈના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના પુરાતત્વ વિભાગમાં આસિ. ક્યુરેટર તરીકે જોડાયા. એમની કાર્યકુશળતા અને ખંતને લઈને ઈ. સ. ૧૯૨૪માં આ વિભાગમાં ક્યુરેટર તરીકે બઢતી મળવા સાથે બોર્ડ ઓફ ટ્રસ્ટીના સભ્ય પણ બનાવવામાં આવ્યા. આ મ્યુઝિયમમાં મોહં-જો-દડોના અવશેષોનો ખાસ વિભાગ ઊભો કરવામાં આવ્યો. જેમાં ગિરિજાશંકરના પ્રયત્નથી ઉત્ખનનમાંથી મળેલ નમૂનાઓને પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા. સાથે શિલાલેખ વિભાગને નવેસરથી ગોઠવવાની કામગીરી કુશળતાપૂર્વક પાર પાડી.

શ્રી ગિરિજાશંકરે બોમ્બે પ્રેસીડેન્સીમાં ટ્રેઝર ટ્રોવના પરીક્ષક તરીકે અને રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના ઉપપ્રમુખ તરીકે પાંચ વર્ષ માટે કામગીરી બજાવેલી. પૂના, મદ્રાસ, મૈસૂર, ત્રિવેન્દ્રમ, વડોદરા જેવાં સ્થળોએ ભરાયેલી પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદોમાં શિલાલેખ અને સિક્કાશાસ્ત્રને લગતા નિબંધો રજૂ કરી આ ક્ષેત્રના વિદ્વાનોનું ધ્યાન પોતાના તરફ આકર્ષિત કર્યું હતું. એમનું મહત્વનું કાર્ય ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહના સંપાદનનું છે. ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલા લેખ-સંગ્રહમાં વાઘેલા સમય સુધીના ઉત્કીર્ણ લેખોની વિગતો મળી રહે છે. પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના પુરાતત્વ વિભાગના ક્યુરેટર તરીકે લાંબી સેવા આપ્યા બાદ ઈ. સ. ૧૯૩૮માં નિવૃત્ત થયા.

મુંબઈથી જૂનાગઢ આવી વિવિધ સામાજિક પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કરેલો. સૌરાષ્ટ્ર સરકારે ઈ. સ. ૧૯૪૯-૫૦માં પુરાતત્વ ખાતાના માનાર્હ સલાહકાર તરીકે એમની નિમણૂક કરી. આ સમયમાં જૂનાગઢમાં ઈટવા-ગિરનાર પાસે ખોદકામ હાથ ધરી ક્ષત્રપ સમયનો બૌદ્ધ વિહાર શોધી કાઢ્યો. અહીંથી મળેલા નમૂનાઓને જૂનાગઢના મ્યુઝિયમમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા. વલભી (મૈત્રકસમય)નાં તામ્રપત્ર, જુદા જુદા રાજ્યોના સિક્કા અને શિલાલેખો ઉપર એમણે સંશોધનાત્મક લેખો લખ્યા છે, જે વિવિધ માસિકો-ત્રૈમાસિકોમાં પ્રગટ થયેલા છે. પુરાતત્વવિદ્ તરીકે લાંબી સેવા બાદ તા. ૮-૫-૧૯૬૪માં અવસાન થયું.

પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી

ગુજરાતના મહાન આદ્ય પુરાતત્વ વિશારદ તરીકે ખ્યાતિ પામેલા પં. ભગવાનલાલનો જન્મ તા. ૭-૧૧-૧૮૩૯માં જૂનાગઢના પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. એમણે પિતા અને ભાઈ પાસેથી સંસ્કૃત ભાષા અને શાસ્ત્રો અંગેનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. જૂનાગઢમાં ખડક ઉપર કોતરેલા અશોકના ધર્મશાસનની વાચના ઈ. સ. ૧૮૬૧માં કરીને મુંબઈમાં રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં મોકલી, જ્યાં તે વાચના સર્વમાન્ય થઈ. ઈ. સ. ૧૮૬૨માં ડૉ. ભાઉદાજીએ એમને મુંબઈ બોલાવ્યા. અને અજિંઠાના લેખોની સાચી વાચના તૈયાર કરાવી. ઈ. સ. ૧૮૬૩માં નાસિક, કાર્લા, ભાજા, જુન્નર, નાનાઘાટ વગેરે ગુફાઓના લેખો વાંચી તેની સૂચિ તૈયાર કરી. આ દરમિયાન જેસલમેરના જૈન ગ્રંથ ભંડારોની ખોજનું કામ આરંભ્યું. એ પછી ભારતમાં અન્ય સ્થળોની તપાસમાં ઈ. સ. ૧૮૬૮માં પ્રાચીન સિક્કાઓ તથા લેખ સામગ્રી એકઠી કરી. ઈ. સ. ૧૮૭૧ થી ૧૮૭૪ દરમિયાન છેક નેપાળ સુધી સ્થળ તપાસની કામગીરી કરી. ઈતિહાસના સાધન એવા સિક્કાઓ પરથી બોમ્બે ગેઝિટિયર માટે ક્ષત્રપોની રાજવંશાવળી તૈયાર કરી. તે સાથે ખારવેલના લેખોનો ઉકેલનાં કાર્યથી પરદેશમાં પણ એમની કીર્તિ પ્રસરી. ડૉ. બ્યુલર એમના ગુજરાતી લેખોનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરી પ્રસિદ્ધ કરતા. ઈ.સ. ૧૮૮૪માં લંડન યુનિવર્સિટીએ 'ડી.લીટ્'ની પદવી આપી પં. ભગવાનલાલને સંમાનિત કર્યા.

શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર

તેઓ મહારાષ્ટ્રના સતારામાં (૧૮૯૨!) દેવસ્થ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મેલા. એમ. એ. સુધીના અભ્યાસ પછી ઈ. સ. ૧૯૧૯ થી ૨૯ સુધી રાજકોટના વોટ્સન મ્યુઝિયમમાં, ઈ. સ. ૧૯૨૯ થી ૩૦ મથુરા મ્યુઝિયમમાં અને ઈ. સ. ૧૯૩૦ થી સતારા મ્યુઝિયમમાં ક્યુરેટર તરીકેની સેવા બજાવી. સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચ્યવિસ્તારોમાં સ્થળ તપાસને આધારે સંખ્યાબંધ અપ્રસિદ્ધ ઉત્કીર્ણ લેખોની ભાળ મેળવી. આ લેખોને સંગ્રહરૂપે selections from Inscriptions part 1. 2 (1932) Incriptions of Kathiawar પ્રગટ કર્યા.

શ્રી હરિનારાયણ ગિરધરલાલ આચાર્ય

એમનો જન્મ તા. ૨૫-૮-૧૮૯૭ના રોજ વીરમગામના ઔદિચ્ય સહજ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. ગાંધી વિચારના અનુયાયી. પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહ, સંરક્ષણનું કાર્ય તે સાથે પુરાતત્વ અને સિક્કાશાસ્ત્રના પણ જ્ઞાતા.

હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી

ગુજરાતના ઈતિહાસના પુરાતત્વ અને સંશોધનના

અગ્રપંક્તિના વિદ્વાન. એમનો જન્મ તા.૨૩-૩-૧૯૦૭ના રોજ પ્રભાસપાટણમાં સોમપુરા બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયેલો. જામનગરમાં સંસ્કૃત અને કર્મકાંડનો અભ્યાસ કરેલો. દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસને લગતા સપ્રમાણ લેખોથી એમને સારી પ્રતિષ્ઠા મળી હતી. ઇ. સ. ૧૯૫૧માં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના પુરાતત્વ ખાતામાં પ્રભાસ પાટણ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર તરીકે જોડાયા. પ્રાચીન સોમનાથ મંદિરના ભગ્નાવશેષોને મ્યુઝિયમમાં કાલાનુક્રમે ગોઠવી તેની નોંધ તૈયાર કરી. તેઓ મૂર્તિ વિધાનના પણ ઊંડા અભ્યાસી અને વિદ્વાન હતા. એમના ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠિત અને મહત્વના ૧૯ લેખોમાં 'વડનગરનું સાચું સ્થળ ક્યું?' પ્રભાસપાટણના વાજા રાજાઓનો સાચો ઇતિહાસ, 'ગુજરાતના પાશુપતાચાર્યો' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પુરુષોત્તમ પ્રેમશંકર પંડ્યા (પી.પી. પંડ્યા)

એમનો જન્મ તા. ૮-૧૧-૧૯૨૦ના રોજ કોટડા-સાંગાણી (જિ. રાજકોટ)માં ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૩૬ થી ૧૯૪૫ સુધી સૌરાષ્ટ્રની વિવિધ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પ્રાથમિકથી સ્નાતક સુધીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. ઇ. સ. ૧૯૪૫ થી ૧૯૫૦ સુધી ગુજરાતમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લીધો. આ સમય દરમિયાન ભો.જે. વિદ્યાભવન-અમદાવાદ ખાતે ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષય સાથે એમ. એ.ની પદવી મેળવી.

ઇ. સ. ૧૯૫૦માં જામનગર મ્યુઝિયમમાં ક્યુરેટર તરીકે જોડાયા. આ સમયમાં પ્રાગ ઐતિહાસિક, આદ્યઐતિહાસિક એક્સપ્લોરેશનની પ્રયોગાત્મક તાલીમ લીધી. તે પછી સોમનાથ મંદિરનું ઉત્ખનન, વસઈ અને બેડ (જામનગર) (૧૯૫૧), અકોટા, (વડોદરા), નાવડા ટોડી અને મહેશ્વર, સૌરાષ્ટ્રમાં મોટા માચીઆળા, રંગપુર, વડનગર, પંજાબમાં સતલજ નદી કાંઠે રૂપડ (હડપ્પા સંસ્કૃતિ) જેવા વિવિધ સ્થળોએ પુરાતત્વના વિદ્વાનોએ કરેલાં ઉત્ખનનમાં ભાગ લીધો હતો.

પુરાતત્વક્ષેત્રે ઊંડો અભ્યાસ કર્યા પછી એમણે હાલાર, મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર અને સોરઠ જિલ્લાઓમાં પ્રાચીન ટીંબાઓ, મંદિરો અને ગુફાઓની મુલાકાત લઈ વણશોધાયેલી ઐતિહાસિક કડીઓ શોધી. ઇ. સ. ૧૯૫૫માં સૌરાષ્ટ્ર સરકારે એમને સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ ઓફ આર્કિયોલોજી તરીકે નિમણૂક આપી. એમના અથાગ પ્રયત્નો અને નક્કર સંશોધિત પુરાવાઓને પરિણામે સૌરાષ્ટ્રમાં હડપ્પા સંસ્કૃતિ સંબંધી સારો પ્રકાશ પડ્યો. ઇ. સ. ૧૯૫૮માં ભારત સરકારના પુરાતત્વ વિભાગમાં આસી. પ્રિ. ઓફ આર્કિયોલોજી તરીકે એમની નિમણૂક કરવામાં આવી.

શ્રી પંડ્યાએ ૫૦ થી વધુ હડપ્પા સાઈટ્સ (પ્રોટો હિસ્ટોરિક), ૧૫ માઈક્રોલિથિક, બે પેલિઓલિથિક, ૧૦૦થી વધુ આદ્ય ઐતિહાસિક અને ચાલુક્ય સમય પહેલાનાં મંદિરોનું જૂથ

શોધી કાઢ્યું હતું. જ્યારે વસઈ, બેડ, સોમનાથ, પીઠડિયા (જેતપુર), આટકોટ, મોટી ધરાઈ અને રોઝડીમાં સ્વતંત્ર રીતે ઉત્ખનન હાથ ધર્યું હતું. એમનાં કાર્ય અને સંશોધન તથા ક્ષેત્રીય સ્થળ તપાસ, અન્વેશણને લીધે ઇ.પૂ. ૧૨૦૦ થી ઇ.સ. ૬૦૦ સુધીના સૌરાષ્ટ્રના સળંગ ઇતિહાસની સાંકળ પ્રથમ વખત પ્રકાશમાં આવી. એમણે કરેલા સંશોધનાત્મક કાર્યોના અહેવાલો ભારત સરકારના પુરાતત્વ ખાતા દ્વારા સંપાદિત Indian Archiology - A Review માં પ્રકાશિત થતા રહ્યા. તા. ૧૨ ફેબ્રુઆરીના રોજ ૩૯ વર્ષની વયે એમનું અવસાન થયું. આમ ગુજરાતે એક આશાસ્પદ પુરાતત્વ-સંશોધકને ગુમાવ્યા. સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન સ્થાનોના ઇતિહાસના પોપડા ઉકેલવા અધૂરા રહ્યા.

શ્રી જયેન્દ્ર એમ. નાણાવટી

ઇ. સ. ૧૯૨૦ના ઓગષ્ટ માસની ૨૬ મી એ જૂનાગઢમાં જન્મ. અમદાવાદ સીટી હાઈસ્કૂલ, ગુજરાત કોલેજ, એલ.ડી. આર્ટ્સ કોલેજ તેમજ બી.જે. રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં અભ્યાસ કરી પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ કળા અને પુરાતત્વના ખાસ વિષય સાથે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવી, રાજ્ય સરકારના મ્યુઝિયમ પુરાતત્વ ખાતામાં તેમજ આર્કાઈવ્ઝ ખાતામાં ૩૦ વર્ષથી વધુ પોતાની સેવા આપી. શરુઆતમાં રાજકોટ, જામનગર અને કચ્છના મ્યુઝિયમોમાં ક્યુરેટર, તેમજ મુંબઈ સરકારમાં પુરાતત્વવિદ્નો હોદ્દો સંભાળ્યો. ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્વ વિભાગના નિયામક પણ બન્યા. રાજ્યે તેઓશ્રીને "ટ્રેઝરી ટ્રોવ" અધિકારી તરીકે પણ નિયુક્તિ કરી હતી. તેઓશ્રીના કામની કદર કરીને પછી પણ છેલ્લે તેઓશ્રીને આર્કાઈવ્ઝ ખાતામાં નિયામક તરીકે ગુજરાત સરકારે પુનઃ નિયુક્તિ આપી હતી. આમ ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્વ ખાતું, મ્યુઝિયમ અને આર્કાઈવ્ઝ ખાતાના સર્જનમાં તેઓશ્રીનો મહત્વનો ફાળો છે.

ભારતસરકારના પુરાતત્વના "સેન્ટ્રલ એડવાઈઝરી બોર્ડ" ઇન્ડિયન હીસ્ટોરીકલ રેકોર્ડ્ઝ કમિશ્નર"ના સભ્ય તેમજ રાજ્ય પુરાતત્વ વિષયક બોર્ડના જે તે સમયના સભ્ય હતા. મ્યુઝિયમ નિષ્ણાત કમિટિમાં સભ્ય તરીકે કામ પણ બજાવ્યું છે. પુરાતત્વ અને ઇતિહાસ વિષયક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં તેઓશ્રીએ અવાનવાર ગુજરાત રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ લીધો છે. તેમજ સભ્ય પદે રહ્યા છે. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના તેઓશ્રી એક વખત ઉપપ્રમુખ હતા. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયની અભ્યાસ સમિતિના સભ્ય તરીકે પણ નિયુક્ત થયા હતા. અખિલ ભારતીય પ્લાનિંગ કમીશનના પુરાતત્વ વિષયક વર્કિંગ ગ્રુપના સભ્ય તરીકે તેમની વરણી ભારત સરકાર તરફથી થઈ હતી. હાલ ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્વવિદ્ સલાહકાર મંડળ તેમજ આર્કાઈવ્ઝ સમિતિના સભ્ય છે.

ભ્રૂહ્સાહિત્યમાં જ્ઞાનદર્શી બારોટ કવિઓ

—કેશુભાઈ બારોટ

સરસ્વતીના પુત્રો ગણાતા બ્રહ્મભટ્ટ બારોટોની બુદ્ધિચાતુર્યતા અને સાંસ્કૃતિક ચેતનાના પ્રભાવને કારણે બૃહદ્ ગુજરાતમાં વિદ્યાનાં પ્રત્યેક કેન્દ્રો જેવાં કે આયુર્વેદ વિદ્યા, ગાંધર્વવિદ્યા, વ્યાકરણ વિદ્યા, કોશ, કાવ્ય કે અલંકાર વિદ્યા આવાં અનેક ક્ષેત્રે અદ્ભુત કલમ ચલાવીને સાહિત્ય સર્જન દ્વારા બહોળા જનસમૂહને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધા. કલાસાહિત્ય સિવાય પણ વિવિધક્ષેત્રનાં સફળ શિખરો સર કર્યાની થોકબંધ વિગતો છે.

વેદકાળમાં આ જ્ઞાતિ સૂત, માગધ, બંદીજન, કે સ્તુતિ પાઠક તરીકે ઓળખાતી. સૂતો ખાસ કરીને સારથીનું કામ કરતા. અંગ દેશના સૂતો સારથીપણામાં ઘણાજ કુશળ હતા. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનને ગીતા દ્વારા જે ઉપદેશ આપ્યો તેને વ્યવસ્થિત શ્લોકબદ્ધ કરીને યુદ્ધનો ઉત્તમ અહેવાલ આપનાર દિવ્યદેષ્ટા સંજય સૂત હતા. વૈદિક વિચારધારાને બળવત્તર બનાવનાર કુમારિલ ભટ્ટ, મનુસ્મૃતિ ઉપર ભાષ્ય રચનાર કલ્પક ભટ્ટ આવા અનેક કવિઓ બ્રહ્મભટ્ટ જ્ઞાતિમાંથી જ આવતા હોવાના પુરાણોમાં અસંખ્ય આધારો જોવા મળે છે.

આ જ્ઞાતિના પ્રતાપી પૂર્વજોમાં પણ ચંદબરદાઈ, કેદાર ભટ્ટ, કવિ નરહર, ગંગ, ગિરધર, સૂરદાસ આદિ સાહિત્ય સ્વામીઓ દેશની ભાતીગળ સંસ્કૃતિને ખીલવવામાં સૈકાઓશાં વિશિષ્ટ પ્રદાન અર્પણ કરતા રહ્યા છે. બ્રહ્મભટ્ટ જ્ઞાતિ માત્ર સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં જ નહિ પણ રાષ્ટ્રના સમગ્ર પ્રદેશોમાં વિસ્તરેલી છે. આ જ્ઞાતિમાં ક્યાંક ભાટ, બારોટ, કવિ, બ્રહ્મભટ્ટ, રણા, ઈનામદાર, જાગીરદાર, રાવ, રાય, રોય, ભટ્ટરાય, તેમ જ દસાઈ જેવા વિવિધ નામે ઓળખાય છે. બંગાળમાં આ જ્ઞાતિ માટે 'ઠાકુર' શબ્દ પણ પ્રયોજાય છે. ભગવદ્ ગોમંડલમાં ભાટ, સૂત, માગધ વગેરે શબ્દોની જે વ્યુત્પત્તિ સમજાવવામાં આવી છે. તેના પરથી આ જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણો પૈકીની એક પેટા જ્ઞાતિ હોવાનું પણ અનુમાન થાય છે. શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને ધ્યાન એ આ સમાજના જીવનમંત્રો હતા. અકબરના દરબારમાં પ્રખ્યાત નવરત્નોમાં બીરબલ સહિત ચાર બ્રહ્મભટ્ટો હતા. આ બ્રહ્મભટ્ટો પાસેના હસ્તલિખિત સાહિત્ય ભંડારનો કર્નલ ટોડ સાહેબે અને ફાર્બસ સાહેબે વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરીને આ બારોટ કવિઓને ભારોભાર બિરદાવ્યા છે. રાષ્ટ્રશાયર મેઘાણીજીએ પણ ઘણું સાહિત્ય આ બારોટો પાસેથી જ મેળવ્યું હતું. આ બારોટ કવિઓએ જેમ ઈશ્વરભક્તિમાં મગ્ન બની ભક્તિરૂપી સમુદ્રમાં લહરીઓની પરંપરાઓ ચલાવી તેમ આયુર્વેદ વિદ્યામાં પણ વિજયના વાવટા ફરકાવ્યા-તો ઈતિહાસવિદ્યામાં પણ દક્ષતા અને કુશળતા બતાવીને તેના અન્વેષણકર્તા કહેવાયા.

પ્રાચીન સમયમાં રાજા મહારાજાઓ વચ્ચેના કરારનામામાં કે દસ્તાવેજોમાં જામીનગીરી કરવામાં અને યુદ્ધ સમયે યોદ્ધાઓનું ખમીર ટકાવવામાં આ બારોટોએ બજાવેલી અનન્ય સેવાની ઈતિહાસે પણ પ્રસંગોપાત નોંધ લીધી છે. મારા પરમસ્નેહી શ્રી કે.સી. બારોટ પાસેથી પણ આ સમાજની વિપુલ સાહિત્ય સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેમ છે. જ્યારે ઈતિહાસ નહોતા લખાતા ત્યારે પણ આ બારોટોએ જ કાવ્યો અને સાહિત્ય દ્વારા ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું જીવનભર જતન કર્યું છે. ચંદબારોટના રાસાઓની અંગ્રેજ ઈતિહાસકારોએ મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. આજે જ્યારે સમયકાળ બદલાયો છે. પ્રગતિશીલ મૂલ્યો નજર સામે દેખાઈ રહ્યાં છે ત્યારે ગોળ, તડા વગેરેના ભેદ ત્યજીને સૌએ એક થવાની જરૂર ઉપર ભાર મૂકતાં આ લેખમાળાના લેખક શ્રી કેશુભાઈ બારોટનો જ્ઞાતિની ગરિમાને વધારવામાં ભારે મોટો પુરુષાર્થ રહ્યો છે. તેમણે મોકલેલી વિસ્તૃત લેખમાળામાંથી માત્ર થોડા કવિઓનો પરિચય અને તે પણ બિલકુલ ટૂંકાવ ને જગ્યાના અભાવે અત્રે રજૂ કર્યા છે. શ્રી કેશુભાઈને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

— સંપાદક

અલંકાર શાસ્ત્રના કર્તા પુષ્પ અથવા પુંડ

ખુમાન રાસો (પહેલો) અને અલંકાર શાસ્ત્રના કર્તા કવિ પુષ્પ અથવા પુંડનો પરિચય શિવસિંહ સરોજમાં છે. બીજા ભોજરાજાના પૂર્વ પુરુષ રાજા માન સં. ૭૦૭માં અવંતિ (ઉજ્જૈન)માં સંસ્કૃત કાવ્યવેત્તા હતા. તેમણે દુહામાં 'અલંકાર શાસ્ત્ર'નામે ગ્રંથ લખ્યો છે. હિન્દી સાહિત્યકારોએ કવિ ચંદને હિન્દીના આદિ કવિ કહ્યા છે. પણ ચંદ કવિ પહેલાં ભુપાલ અને પુષ્પ કવિ થયા છે. તેમ ગોરખનાથજીનું નામ પણ આવે છે. પણ આ કવિઓની કૃતિઓ મળતી નથી એટલે ચંદને આદિ કવિ માનવામાં આવે છે.

કવિ પુષ્પ (સં. ૭૦૭) અને ભુપાલ (સં. ૧૦૦૦) જેમણે ભગવદ્ ગીતાનો અનુવાદ લખ્યો છે.

“મિશ્રબંધુ વિનોદ” ભાગ-૧માં પાના નં. ૧૮૮ ઉપર લખ્યું છે કે “ખુમાનરાસા એક નહિ પણ બે લખાયા છે. બીજા ખુમાન રાસાના કર્તા દલપત વિજય છે. પુષ્પ કવિનો લખાયેલ પહેલો ખુમાનરાસો નવમી સદીમાં લખાયો અને બીજો ખુમાનરાસો અકબરના સમયમાં લખાયો જે લખનાર દલપતવિજય જૈનપતિ હતા.”

કલમ અને કટારના કસબી મહાકવિ ચંદ બારોટ

વિક્રમ સં. ૧૧૧૫માં શત્રુની કીર્તિ હરનાર ભારતવર્ષના હિન્દુ સમ્રાટ મહારાજ પૃથ્વીસિંહનો જન્મ અજમેરમાં સોમેશ્વર ચૌહાણને ત્યાં થયો અને તે જ દિવસે લાહોરમાં ચૌહાણકુળના જગાત ગોત્રના વેશુ ભાટને ત્યાં જગદંબાના વરદાય અને ૬૯ અધ્યાય અને ૨૪૦૦ પાનાનો મહાગ્રંથ 'પૃથ્વીરાજ રાસો'ના કર્તા ચંદબારોટનો જન્મ થયો. પૃથ્વીરાજ રાસામાં દરેક રાજપૂતકુળની માહિતી છે. રાજસ્થાનમાં આ ગ્રંથનો ઘણો જ મહિમા છે. અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર જેમ્સ ટોડ સાહેબે આ રાસાનો અને ભક્ત ગ્રંથોનો તેના ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં “રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ભાગ -૧, ૨” માં છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે.

કવિ ચંદ માત્ર કવિ ન હતા, શૂરા સામંત પણ હતા. તે કલમ અને તલવાર બન્નેના કસબી હતા. રણસંગ્રામમાં તે કાયમ પૃથ્વીરાજ સાથે આગલી હરોળમાં રહેતા. એકવાર પૃથ્વીરાજના ફરમાનથી ચંદે નાગોર ઉપર હલ્લો કર્યો પણ વચ્ચે રુજરાતના ભીમદેવ સાથે ભેટો થઈ ગયો અને આ વીરકવિએ એકલા હાથે વિજય મેળવ્યો.

પૃથ્વીરાજે ગજનીના શાહબુદ્દિનને સાત સાત વાર પરાસ્ત

કરી જવા દીધો અને આઠમીવાર આવ્યો ત્યારે ચંદે પૃથ્વીરાજને આકરાં વેણ કહ્યાં જે હિન્દુસ્તાનના સમ્રાટને ચંદે સિવાય બીજું કોઈ ન કહી શકે. પૃથ્વીરાજની હાર થઈ અને હિન્દુસ્તાન પરાધીન બન્યું. પૃથ્વીરાજની આંખો નીલમ આંજી ફોડી નાખવામાં આવે છે. પછી ચંદે શાહબુદ્દિનને સમજાવે છે, 'કે મારા રાજા શબ્દવેધી બાણ મારી શકે છે.' શાહબુદ્દિનને એ જોવાની ઈચ્છા થઈ. સાત તવા ગોઠવાણા, પોતે અટારીએ બેઠા. પૃથ્વીરાજને મેદાનમાં લાવ્યા. તેના હાથમાં તીર કમાન આપ્યાં, ત્યારે ચંદે કહ્યું.

ચાર બાંસ, ચોવીશ ગજ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ,
ઈતે પર સુલતાન હૈ, મત ચૂકે ચૌહાણ.

બન્નેની કલ્પનાશક્તિ પણ અદ્ભુત હતી. તે પ્રમાણે બાણ ઊંચું થયું, કમાનમાંથી છૂટ્યું. જે શાહબુદ્દિનની ખોપરીમાં પरोવાઈ ગયું. અને શાહબુદ્દિન પડ્યો. ચંદે અને પૃથ્વીરાજે અગાઉના સંકેત પ્રમાણે સામસામી કટાર ઝીંકી, વીરગતિ પામ્યા. કેવો અદ્ભુત જોગ! બન્ને જન્મ્યા એક જ દિવસે અને મૃત્યુ પણ એક જ દિવસે. અસલ પૃથ્વીરાજ રાસો તો અપ્રાપ્ય છે. તેમાં એકલાખ કવિતાઓનો સંગ્રહ છે. કવિ ચંદબારોટના ત્રીસ હજાર છંદોનું કર્નલ જેમ્સ ટોડે અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે.

સંત શિરોમણિ

સુરદાસ

ઈતિહાસકાર બદાયુની લખે છે કે સુરદાસજીના પિતા બાબા રામદાસ લખનૌથી આવીને ગોઘાટ વસ્યા જે આગ્રાથી આઠ માઈલ દૂર સડક ઉપર છે. હિન્દી, સંસ્કૃત, ફારસી અને સંગીતશાસ્ત્રની વિદ્યા સુરદાસે પોતાના પિતા બાબા રામદાસ પાસેથી મેળવી હતી.

ભક્તમાળના મત પ્રમાણે સુરદાસના સાહિત્યલહરી (દષ્ટકુટ) નામના પુસ્તકમાં પાના નં. ૧૦૭, છંદાવલિ ૧૧૦માં નિજ જાતિનું વર્ણન કરેલ છે. પોતે બ્રહ્મરાવ અથવા બલ્લભક જાતીના હતા. પોતે મહાકવિ ચંદના વંશમાં જન્મ્યા હતા તેવું પુરવાર કરેલ છે.

બાલ્યકાળથી પોતે નેત્રહીન હતા. અકબરના દરબારમાં નવરત્નોમાં પણ તેઓ હતા. તાનસેન સાથે તેને મૈત્રી હતી. અમુક સમય પછી અકબરનો દરબાર છોડી સુરદાસ વ્રજમાં ચાલ્યા ગયા અને મહાપ્રભુ વલ્લભનાચાર્યના શિષ્ય બન્યા. પછી વિષ્ણુપદ બનાવી અનેક સ્થળે પરિભ્રમણ કર્યું. સવા લાખ પદો લખાયાં. સુરદાસની ગણના વ્રજભાષાના મહાકવિઓમાં થતી. સુરદાસનું જન્મસ્થળ દિલ્હી પાસે સીંહી ગામ છે અને તે પછી તેઓ આગ્રા અને મથુરા વચ્ચે ગોઘાટમાં બિરાજતા હતા પણ તેનો ગોલોકવાસ ગોકુળમાં થયો. સ્વર્ગારોહણ સં. ૧૬૪૬ માં થયાનું જણાય છે.

સુરદાસજીની કવિતાના કુલ પચીસ ગ્રંથો છે. તેમાં સુર સાગર, સુર સુરાવલી, સાહિત્ય લહરી અને સુર રામાયણનો સમાવેશ થાય છે. એમની છપ્પય સાંભળી અકબરે ગૌવધ બંધ કરાવેલ.

કવિ નરહરિ

‘રૂક્મણી મંગલ’ અને ‘છપ્પયનીતિ’ના કર્તા કવિ નરહરિ કે નરહરિનો જન્મ ભાટ (બારોટ) જ્ઞાતિમાં ફતેપુર અસનીમાં સં. ૧૫૬૨માં થયો હતો. અકબરના દરબારમાં આ કવિનું ઘણું જ માનપાન હતું. અકબરે તેમને મહાપાત્રની પદવી આપી હતી. તેના કરેલા એક જ છપ્પયથી અકબરે ભારતવર્ષમાંથી ગૌવધ બંધ કરાવ્યો હતો. આ કવિના પુત્ર હરનાથ પણ ભાટી કવિ હતા. તેઓ હાથી ઉપર સવારી કરતા. આ કવિએ ૧૦૫ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું. અવસાન સં. ૧૬૬૭માં થયાનું અનુમાન છે.

અસની નિવાસી નરહરિ મહાપાત્ર ભાટ-બારોટના પુત્ર હરનાથ કવિ આલમમાં પણ જાણીતા હતા. આ હરનાથ મોટા ભાગ્યશાળી અને દાનેશ્વરી હતા. રાજદરબારમાંથી હાથી, ઘોડા, ગામ કે રૂપિયા જે કાંઈ ભેટ સોગાદ મળતાં તે પોતાની પાસે રાખતા નહિ પણ બધું હુંટાવી દેતા.

જેમતા સવૈયા વખણાતા હતા તે

કવિ ગંગ

કવિ ગંગનો જન્મ ઈટાવા જિલ્લાના ઈકનોર ગામમાં ભાટ (બારોટ) જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેમનું મૂળનામ ગંગાધર હતું. પણ કવિતામાં ટૂંકું નામ ગંગ રાખતા. તે અકબરના દરબારમાં રાજકવિ હતા. તેઓ અકબરના નવરત્નોમાંના એક હતા. જેમ ચંદ કવિના છંદ વખણાતા તેમ ગંગના સવૈયા વખણાતા. ગંગનો જન્મ સં. ૧૬૧૦ની આસપાસ થયાનું મનાય છે. કવિ રહીમના એ સમકાલીન હતા. દાસ મહાકવિએ ગંગને કવિઓના સરદાર માન્યા છે. ગંગનાં ત્રણ પુસ્તકોનાં નામ મળે છે - ગંગ વિનોદ, ચંદ છંદ બરનન મહિમા, ખાનખાના કવિત. ‘ચરિત્ર ચંદ્રિકા’માં ગંગના પુત્રનું નામ સુમન ભાટ છે. ગંગ પોતાની કવિતામાં વ્રજભાષાને હંમેશા પ્રાધાન્ય આપતા. તેમણે ફારસી ભાષામાં પણ છંદ લખ્યા છે. ગંગનું અવસાન સં. ૧૬૮૨માં થયાનું અનુમાન છે.

કવિ, વાર્તાકાર અને વક્તા

બીરબલ

સર ભગવતસિંહજીએ “ભગવદ્ ગો મંડળના ગ્રંથનું નવ ભાગમાં નિર્માણ કર્યું છે. તેમાં ભાગ - ૭, પાના ૬૩૮૭ ઉપર બીરબલના પરિચયમાં ભાટ (બારોટ) હોવાનું લખ્યું છે. તે શૂરા

સામંત ઉપરાંત સારા કવિ હતા. કવિતામાં તેઓ હંમેશા બ્રહ્મ નામ રાખતા. મહાજન મંડળ નામના ગ્રંથમાં પાના ૭૬૯ ઉપર પણ તેઓ ભાટ (બ્રહ્મભટ્ટ)હતા એમ લખેલ છે. ઉપરાંત હિન્દી સાહિત્યના ગ્રંથોમાં પણ તેઓ ભાટ જાતીના હતા તેવા ઉલ્લેખો મળે છે. ઉપરાંત ઈતિહાસ સુમન નામના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :

“બીરબલ રાજનૈતિક અને ધાર્મિક ગુણો ધરાવતા ઉચ્ચ કોટિના કવિ, લેખક અને વક્તા હતા. તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૨૮માં જાલૌન જિલ્લામાં કાલપિ ગામે બ્રહ્મભટ્ટ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેનું મૂળનામ મહેશદાસ હતું. બીરબલના પ્રભાવને કારણે જ કદાચ અકબર સૂર્ય અને અગ્નિના ઉપાસક બન્યા હોય. અકબરે બીરબલને ‘કવિરાય’ અને પછીથી ‘રાજા’ની ઉપાધિ આપી હતી. બીરબલમાં પણ હાજરજવાબીપણું અને અકબરને પ્રસન્ન રાખવાની કળા હતી. બીરબલે ઘણી કવિતાઓ, દુહા, ટૂંકા અને કહેવતો રચી છે. બીરબલનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૫૮૬માં થયું. બીરબલના મૃત્યુથી અકબર ભારે શોકમગ્ન બની ગયેલા. બે દિવસ અને બે રાત અત્રજળ ન લીધાં. કોઈ અમીરના મોતથી જેટલું દુઃખ નહોતું થયું એટલું દુઃખ બીરબલના મૃત્યુથી થયું.

જગદંબાલા પરમ ભક્ત

કવિ ગ્વાલ

કવિ ગ્વાલ મથુરા નિવાસી હતા. જન્મ બારોટ (બ્રહ્મભટ્ટ) જ્ઞાતિમાં સં. ૧૮૪૮માં થયો. તેમના પિતાનું નામ સેવારામ હતું. તેઓ જગદંબાના પરમ ઉપાસક હતા. ઉપરાંત શિવની પણ આરાધના કરતા. સં. ૧૮૭૯માં તેમણે એક શિવમંદિર બંધાવેલ જે મથુરામાં મોજુદ છે. તેણે બચપણમાં કોઈ તપસ્વીની ખૂબ જ સેવા કરી. એ તપસ્વીમહારાજની કૃપાથી ગ્વાલની બુદ્ધિશક્તિનો ઘણો વિકાસ થયો. કવિતા શક્તિ જાગૃત થઈ અને તેની પ્રતિભા એટલે સુધી વધી કે એકી સાથે તેઓ આઠ કામ કરી લેતા. કવિ ગ્વાલ પહેલાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અનન્ય ઉપાસક હતા. પાછળથી મા જગદંબાની ભક્તિમાં પણ આસ્થા વધી. દૈવીશક્તિના તેમને ઘણા પરચાઓ થયા હોવાનું જણાય છે. કહેવાય છે કે કવિ ગ્વાલને દ્વારકાધીશનાં દર્શન થયાં હતાં અને કેટલીક નિશાનીઓની સ્મૃતિ આજે પણ જળવાઈ રહી છે. જેમ માંડણને ભગવાને પાઘડી બંધાવેલ, કંડોરજાના લાધા બારોટને કું પહેરાવેલ, ભક્ત બોડાણા માટે તુલસીના પત્રે તોળાયા તેમ આ કવિ માટે પણ ભગવાન શ્રીનાથજીની પણ એક નિશાની હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. આ કવિની પંજાબ અને અન્ય પ્રાંતોમાં અવરજવર રહેતી. તેમનો કવિતાકાળ સં. ૧૮૭૯ થી ૧૯૧૯ સુધીનો હતો. તેમણે રચેલા ગ્રંથોની સંખ્યા ૬૦ થી ૭૦ હોવાનું કહેવાય છે. કવિને બે પુત્રો હતા.

સાતસોથી વધુ પદોની રચના કરનાર કવિ બિહારીલાલ

કાશી નિવાસી બાબુ રાધાકૃષ્ણના મત પ્રમાણે કવિ બિહારીલાલ બ્રાહ્મણ હતા. પણ ગૌસ્વામી રાધાચરણજીએ છેલ્લું સંશોધન કરી બિહારીલાલની જ્ઞાતિ બ્રહ્મભટ્ટ હોવાનું સાબિત કરેલ છે. (જુઓ કાનજી ધરમશી સંપાદિત 'સાહિત્ય રત્નાકર' પાના નં. ૫૩૯) બિહારીલાલનો જન્મ સં. ૧૬૬૦માં ગ્વાલિયર પાસેના બસુવા ગોવિંદપુરમાં થયાનું મનાય છે. તેમનું બાળપણ બુદેલખંડમાં વીત્યું. તરુણાવસ્થામાં મથુરામાં સસુરાલમાં વસ્યા. આ કવિએ કુલ ૭૧૯ દુહાનો "બિહારી સતસર્ઈ" નામનો ગ્રંથ સં. ૧૭૦૭માં તૈયાર કર્યો. આ ગ્રંથને શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ માનવામાં આવે છે. તેમણે ઉર્દૂ અને ફારસી કવિઓને પણ મહાત કર્યા હતા. તેમની બધી કવિતાઓ હિન્દીનો શણગાર છે. બિહારીલાલનું અવસાન સં. ૧૭૨૦માં થયાનું અનુમાન છે.

જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યનો ત્રિવેણીસંગમ કવિ કિશન

"કિશન બાવની"ના કર્તા કવિ કિશનનો જન્મ મધ્ય ગુજરાતમાં બોરસદના છોટાલાલ બ્રહ્મભટ્ટ (બારોટ)ને ત્યાં સં. ૧૭૨૦-૩૦ના અરસામાં થયો. તેણે સંઘરાજી પાસેથી હિન્દી કાવ્ય સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો અને કાળાંતરે તેણે "કિશન બાવની" લખી વિ.સં. ૧૭૬૦માં. આ રચનામાં ૬૨ કવિતાઓનો ગ્રંથ છે. ભૂજના મહારાવ શ્રી લખપતજીએ શરૂ કરેલ પ્રજભાષા પાઠશાળાના પ્રાધ્યાપક પ્રાણજીવનદાસજીએ સં. ૧૯૫૧માં ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કરી. કાવ્યમાં સ્થળે સ્થળે અનુપ્રાસિત શબ્દ લાલિત્યમ, અર્થગૌરવયુક્ત કાવ્ય ચમત્કૃતિ, શાંતરસપ્રધાન અસરકારક સાલંકાર વર્ણન કરેલ છે. કર્તાએ ગ્રંથના આરંભમાં જૈનધર્મ પરત્વેની વફાદારી પ્રદર્શિત કરેલી છે.

'ગિરધર રામાયણ'ના રચયિતા કવિ ગિરધર

ગિરધર કવિનો જન્મ બારોટ જ્ઞાતિમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં વિજાપુર મુકામે સં. ૧૮૨૯માં થયાનું માનવામાં આવે છે. કવિ ગિરધર જયપુર નરેશની સભામાં પ્રતિષ્ઠાવાન કવિ હતા. તેમના પત્ની સાંઈયા દેવી પણ કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિપૂણ અને કવયિત્રી હતાં. કવિના રચેલા કુંડલિયા છંદો જગવિખ્યાત છે. કવિ પોતાની કવિતામાં "કહે ગિરધર કવિરાય" એમ લખતા. કવિના જે જે પદોમાં 'સાંઈ' નામની પાદપૂર્તિ વાંચવામાં આવે છે તે કવિરાજનાં પત્ની સાંઈયાદેવીના રચેલા કુંડલિયા છે. કવિનો "ગિરધર

રામાયણ" ગ્રંથ પ્રખ્યાત છે. તેમનો કવિતાકાળ ૧૮૦૦ માનવામાં આવે છે. તેની લોકપ્રિયતાનું કારણ તેમની સીધી સાદી ભાષા છે. તેમના આશરે ૧૭૫ કુંડલિયા ઉપલબ્ધ થયા છે.

"રૂઘનાથ રૂપક" ગ્રંથના કર્તા કવિ વાઘસિંહ

રાજકવિ અને 'રૂઘનાથરૂપક ગ્રંથ'ના કર્તા મહાકવિ વાઘસિંહનો જન્મ ઈ.સ. અઢારમાં સૈકામાં ગુજરાતના વિજાપુર મુકામે બ્રહ્મભટ્ટ (બારોટ) જ્ઞાતિમાં ગેમરસિંહને ત્યાં થયો. જે કવિની કવિતાઓએ ભારે મોટી ખ્યાતિ અપાવી છે. એનો સંગ્રહ કરી ઉદેપુરના વતની કવિરાજ ગિરિવરસિંહે "રાજકવિ વાઘસિંહ સુયશ પ્રકાશ" નામે ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે. કવિનું જન્મસ્થળ વિજાપુર તે વખતે વિદ્યાધામ ગણાતું. જ્યાં ઘણા ભાટ બારોટો સાક્ષરો થયા છે. વિજાપુર એ વખતે વડોદરા રાજ્યનું મહેસાણા પ્રાંતનું પરગણું હતું. ત્યાં ભાટબારોટોનાં ચારસો ઘર હતાં. તેમાં ઘણા જ્ઞાનદર્શી બારોટો હતા. જેમાં કવિ મંગળજી, જમનાદાસ, લાલુજી, ચતુર્ભુજ, ગિરધર, જયેષ્ઠાલાલ, ઈશ્વરજી, ગોરધનજી, માધવજી, રણછોડજી, પરસોત્તમ, લક્ષ્મણજી, ભાણજી, આત્મજી, કહાનજી, બેચરજી, જસાજી વગેરે. આ કવિઓના સેંકડો દુહા, છંદો, સવૈયા લોકમુખે બોલાતા રહ્યા છે. આ વિદ્યાની બાણસમા વિજાપુરમાં દામોદર મહોબતસિંહ સંસ્કૃતના મોટા કવિ હતા. અને ઈડર રાજ્યના દીવાન હતા તેમજ મહારાજ ગંભીરસિંહના કૃપાપાત્ર હતા. આ કવિ દામોદર મહોબતસિંહના વંશમાં જ મહાકવિ વાઘસિંહનો જન્મ થયો. વાઘસિંહ જોધપુરના મહારાજા માનસિંહના પાટવી કુંવર તખ્તસિંહના ખાસ મિત્ર હતા. કવિરાજ વાઘજીએ "રૂઘનાથ રૂપક" ગ્રંથ લખ્યો તેનું પ્રકાશન થયું છે. પણ ઘણી કવિતાઓ અપ્રગટ રહી છે.

ફારસી અને વજભાષાના સાક્ષર કવિ જયેષ્ઠાલાલ

કવિવર જયેષ્ઠાલાલનો જન્મ બ્રહ્મભટ્ટ (બારોટ) જ્ઞાતિમાં વિજાપુર મુકામે થયો. તેમના કાવ્ય, કવિતા, છંદ, છપ્પય સુંદર છે. તેઓ પ્રજભાષા અને ફારસીના સારા વિદ્વાન હતા. આ કવિને વીસનગર, વિજાપુર, આંબલીઆસન વગેરે રજવાડાંમાં સારો એવો આદર હતો. તેઓએ સુંઘ તાલુકાના રાણા પ્રતાપસિંહજીના નામ પર "પ્રતાપ સાગર" અને જબાવા નરેન્દ્ર ગોપાલસિંહજીના નામ પર 'ગોપાલસાગર' ગ્રંથ લખ્યો છે. વિજાપુરના કવિ ગિરધર અને જયેષ્ઠાલાલ વિષે જૈનાચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ લખ્યું છે કે આ કવિઓ મુરાદના સમકાલીન હતા. આ કવિઓને રજવાડા તરફથી ગામો, હાથી અને સુવર્ણની નવાજેશ કરાયેલ.

વૈદિક ધર્મના પ્રખર હિમાચલી કવિ કુમારિલ ભટ્ટ

કુમારિલ ભટ્ટનો સમય વિ.સં. ૬૪૭ થી ૭૦૭નો માનવામાં આવે છે. તેઓ બિહારના રહીશ અને જાતે ભાટ હતા. બૌદ્ધવાદીઓને શાસ્ત્રાર્થમાં તેમણે અનેક વખત પરાજિત કર્યા હતા અને વૈદિક મતના ફરીથી સંસ્કાર કર્યા. આ મહત્વપૂર્ણ કામના બદલામાં લોકોએ તેમને ભટ્ટપાદની ઉપાધિ આપી. તેમણે મીમાંસા દર્શન ઉપરથી પણ વાર્તિક ભાષ્ય લખ્યું. પ્રભાકર અને મોરારી મિશ્ર તેમના શિષ્યો હતા.

કુમારિલ ભટ્ટે અગ્નિપ્રવેશ કરી પ્રાણ છોડ્યા હતા.

કવિ ખુમાન

કવિ ખુમાન બુંદેલવાસી અને જાતે ભાટ હતા. તેઓ જન્માંધ હોવાથી ભણી શક્યા નહીં. તેમની ઉંમર તેર વર્ષની હતી ત્યારે દૈવયોગે તેમને ઘેર એક મહાત્માનું આગમન થયું. તેમના માતાપિતાના આગ્રહથી મહાત્મા યાતુર્માસના ચાર મહિના રોકાયા તે દરમિયાન આ ખુમાને તેમની ઘણી સેવા ચાકરી કરી હતી. મહાત્માના આશીર્વાદથી ખુમાનને સરસ્વતીની કૃપા ઊતરી. ખુમાન એકી સાથે પચીસ કવિતા બોલ્યા. અને સંતની ચરણરજ માથે ચડાવી. સંસ્કૃતભાષામાં કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરી દીધી. ગ્વાલિયર દરબાર ખુમાનની કવિતાઓ પર ખુશ હતા. આ ખુમાન કવિએ એક જ રાતમાં સાતસો શ્લોકનો એક કાવ્ય ગ્રંથ લખ્યો તેમાં “લક્ષ્મણ શતક” અને “હનુમાન નખશીખ” લખ્યા. તેઓએ ચૌત્રીસ જેટલા ગ્રંથો લખ્યા છે જેમાં ખાસ કરીને નીતિનિધાન, સમયસાર, નૃસિંહ ચરિત્ર, અમરપચ્ચીસી, અમરપ્રકાશ, અમરકોશ, ભાષાછંદ વગેરે મુખ્ય છે. તેમનો કવિતોકાળ સં. ૧૮૩૦ થી ૧૮૮૦નો મનાય છે.

હમીર રસબાવનીના રચયિતા

કવિ ગોપ

કાવ્ય પ્રભાકર, રૂક્મણી હરણ અને હમીર રસબાવનીના કર્તા કવિ ગોપ. કચ્છની કીર્તિપતાકા સમાન, વ્રજભાષા પાઠશાળાના ગૌરવમાં અભિવૃદ્ધિ કરનાર, પ્રતિભાસંપન્ન કવિઓમાં ગોપનું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ છે. તેમનું પૂરુંનામ ગોપલ જગદેવ ભાટ હતું. કવિ ગોપના પિતા રાજસ્થાનના બંદીજન - બ્રહ્મભટ્ટ હતા. સં. ૧૯૧૩માં તેમના માતાપિતા દ્વારકાની યાત્રાએ નીકળેલા તે વખતે સંતોષપ્રદ આજીવિકા માટે પોરબંદરના ગોઠણા ગામમાં સ્થિર થયા. ત્યાં સં. ૧૯૭૧માં કવિ ગોપનો જન્મ થયો. કવિ ગોપની બુદ્ધિપ્રતિભાથી તેમના ગુરુ પ્રાણજીવન અને કચ્છ

નરેશ મહારાવ ખેંગારજીના તેઓ વિશેષ કૃપાપાત્ર બન્યા. હમીરરસ બાવનીની રચના કરી પ્રથમ પંક્તિના કવિ તરીકે પોતાનો પરિચય આપ્યો. તેમની વિશિષ્ટ કાર્યશક્તિને કારણે પાઠશાળામાં તેમની સેવા લેવામાં આવી. પાછલા સમયમાં ઈડર રાજ્યના વિજાપુરમાં ત્યાંના નરેશ પૃથ્વીસિંહના સંપર્કમાં આવ્યા અને મોટાભાગનું સાહિત્ય સર્જન તેમણે વિજાપુરમાં જ રહીને કર્યું.

રામગુણોદયતા કર્તા

કવિ ધનીરામ

રામગુણોદય (સં. ૧૮૮૭)ના કર્તા, રામચંદ્રિકા અથવા રામાયણનું તિલક અને રામ અશ્વમેધ યજ્ઞકાવ્યનો અનુવાદ કરનાર કવિ ધનીરામ બ્રહ્મભટ્ટ બારોટ જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતા સમર્થ કવિ હતા. પિતા ઠાકુર અને ઠાકુરના પિતા ઋષિનાથ પણ સારા કવિ હતા. તેમણે “અલંકાર મણિ મંજરી” નામે ગ્રંથ લખ્યો જેમાં ૪૮૩ છંદો છે. આમ આ પરિવારમાં પેઢીઓ સુધી કવિત્વશક્તિ જળવાઈ રહી હતી.

કવિ ચંદન

ચંદન બંદીજન શાહજહાંપુરના વતની હતા. ગૌરરાજ કેસરીસિંહ પાસે રહેતા હતા. તેમનો જન્મ સં. ૧૮૩૦માં થયો. તેમણે “કેશરી પ્રકાશ”, “શૃંગારરસ”, “કલ્લોલ તરંગિણી” “કાવ્યાભરણ”, “ચંદન સતસર્ઈ”, “પથિક બોધ”, “નખશિખ નામાવલિ”, “કાવ્યકુંજ”, “તત્ત્વસંજ્ઞા”, પ્રાણ વિલાસ, વીર વિલાસ, રસ કલ્લોલ, અને શીતવસંત આમ તેર જેટલા ગ્રંથોની રચના કરી છે.

કવિ નરસંગદાસ

આ બ્રહ્મભટ્ટ કવિનો જન્મ કુતિયાણા ગામમાં થયો. તેમણે ગિરિરાજ ભુષણ, પતિપ્રતા પ્રભાવ, સૂરદાસ ચરિત્ર, દાણલીલા, વ્રજમંડલ, બ્રહ્મભટ્ટ દર્પણ, વૃંદાવન બિરદાવલી વગેરે દસ જેટલા ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું છે. હર્ષદમાતાની કૃપાથી કવિતા વહેતી થઈ.

શૃંગાર શિરોમણિના કર્તા

કવિ પ્રતાપ

વ્યંગાર્થ કૌમુદિ, કાવ્ય વિલાસ, જયસિંહ પ્રકાશ, શૃંગાર મંજરી, શૃંગાર શિરોમણિ, અલંકાર ચિંતામણિ, કાવ્ય વિનોદ, રસરાજ ટીકા, રત્ન ચંદ્રિકા જેવા ગ્રંથોના કર્તા કવિવર પ્રતાપ શાહી બંદીજન, બારોટ રતનેશના પુત્ર હતા. સં. ૧૮૮૨માં વ્યંગાર્થ કૌમુદી અને સં. ૧૮૮૬માં કાવ્ય વિલાસ બનાવ્યા. એ ગ્રંથોથી કવિ પ્રતાપનો પરિચય જાણી શકાય છે.

‘કાવ્ય ચંદ્રમણિ’ કાવ્ય સંગ્રહના કર્તા કવિ કાનજીજી

“કાવ્ય ચંદ્રમણિ” કાવ્ય સંગ્રહ ભાગ - ૩ના કર્તા કવિ કાનજીજીનો જન્મ બનાસકાંઠા અને પારકરની સરહદે થરાદરીમાં વાવ નામના ગામમાં બારોટ જ્ઞાતિમાં ઈ.સ. ૧૯૦૫માં થયો. તેઓ બહુ ભણી ન શક્યા પણ તેમના ઉપર મા શરદાની કૃપા હતી. તેમની કવિતાઓ અદ્ભુત, ચમત્કારી અને ભક્તિ-ભાવસભર છે. તેમના લખેલા છંદો, લોકગીતો અને કાવ્યો ઘણોજ લોકાદર પામ્યા છે. આ કવિની કાવ્યશક્તિ જાણવા માટે તેમનો ગ્રંથ કાવ્યચંદ્રમણિ જ જોવો જોઈએ.

રામજયોતિના કર્તા કવિ ગમુરાવ

નરહરના “અવતાર ચરિત્ર” અને તુલસીદાસ વિરચિત રામાયણ ‘રામચરિત’ લખવામાં બરોબરી કરી શકે તેવા ૮૫૦ પાનાંનો દળદાર ગ્રંથ “રામજયોતિ”ના કર્તા કવિ શ્રી ગમુરાવનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના ગારિયાધાર પાસેના રૂપાવટી ગામે સં. ૧૯૬૫માં બારોટ ભગવાનભાઈ અમરશંગભાઈને ત્યાં થયો. તેમના માતૃશ્રીનું નામ ગગુબાઈ હતું.

સં. ૨૦૧૭માં “રામજયોતિ” પ્રગટ કરી. તેમની સૌ પ્રથમ કથા બાંટવા પાસે ફરેરા ગામે કરી. આ રામજયોતિ રામાયણ પ્રગટ કરવામાં તેમના યજમાનોનો ફાળો ઘણો હતો. રામજયોતિના સાતકાડમાં કવિએ દુહા, છંદ, છબ્બય, પડધરી વગેરેનો ટીકા સાથે ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો છે. સં. ૨૦૨૨માં રૂપાવટી મુકામે કવિનો સ્વર્ગવાસ થયો.

‘સતાધારના સંતો’ના રચયિતા કવિ કાન

“સતાધારના સંતો” અને “કાનકાવ્યમાળા” ઉપરાંત બાર પુસ્તકોની સમાજને ભેટ આપનાર કવિ કાનનો જન્મ સં. ૧૯૭૫-૭૬ના અરસામાં તેમના મોસાળનાં ગામ મોટા કોટડામાં થયો. તેમના પિતાશ્રી નારણભાઈ ભુરાભાઈ સોઢા લેઉવા પટેલના વહીવંચા બારોટ. કવિના જન્મ પહેલાંજ તેમના પિતાશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો. તેમનાં માતાનું નામ રાજબાઈ હતું. તેમના મોટાબાપુ માનસંગભાઈ ભુરાભાઈ (આ લેખ શ્રેણીના લેખક શ્રી

કેશુભાઈ બારોટના પિતાશ્રી) ગોંડલ તાલુકાના પાટખિલોરી ગામે રહેતા હતા. પણ તેમનો અને તેમના મોટા પુત્રનો સ્વર્ગવાસ થતાં નાનાભાઈ કેશુભાઈ અને માતૃશ્રી જીવુબાઈમા પાટખિલોરી છોડી જૂનાગઢ પાસેના વડાલ ગામે આવ્યાં જ્યાં કવિ કાન રહેતા હતા.

કવિએ બાપુકો ધંધો એટલે યજમાનોના ચોપડા સંભાળ્યા. એક દાયકા સુધી કાનજીભાઈ અને કેશુભાઈ સાથે જ રહ્યા. કાનજીભાઈએ કલમ પકડી કવિતાઓ લખવા માંડી. તો કેશુભાઈ વાર્તાકાર અને રેડિયો-ટી.વી. કલાકાર બન્યા. બંને ભાઈઓ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં ઘણી સારી પ્રગતિ કરી અને લોકાદર પામ્યા. કવિ કાને ઘણી કવિતાઓ લખી તેમાં ઘણી પ્રસિદ્ધ થઈ. તેઓ ૭૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી સંવત ૨૦૪૭ના ૧૧-૧૨-૧૯૯૧ના રોજ જૂનાગઢ મુકામે સ્વર્ગવાસ થયા.

કવિ સીતારામ શર્મા

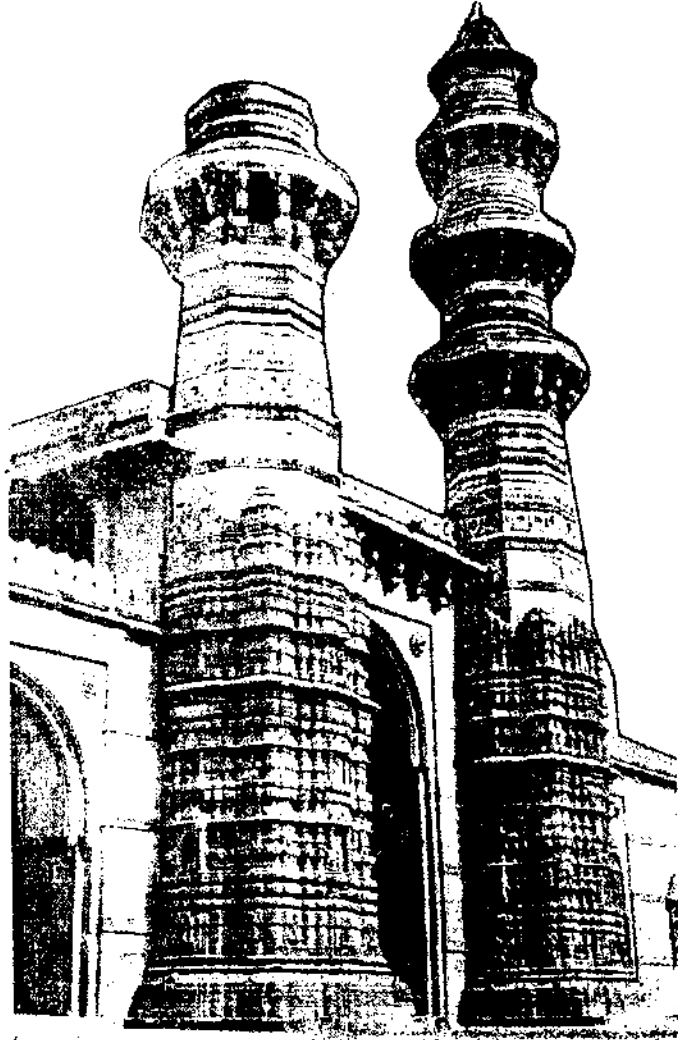
કડીના વતની સીતારામ જેસિંગભાઈ શર્મા જેમણે ફક્ત અંગ્રેજી ચાર ધોરણનો જ અભ્યાસ કર્યો છતાં તેમણે જીવનની કારકિર્દીના શ્રી ગણેશ પત્રકાર તરીકે કરેલ.

હિન્દુસ્તાન, હિન્દપ્રજા દૈનિક, પ્રજામિત્ર, કેશરી સાપ્તાહિક અને નવયુગ માસિકમાં એકંદરે ત્રીસ વર્ષ સેવા આપી. તેમનું લેખનકાર્ય પણ વિશાળ હતું. દસ નવલકથાઓ, ત્રણેક ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ, બે કાવ્ય સંગ્રહો તથા નિબંધ અને જીવનચરિત્રોના બે ગ્રંથો ઉપરાંત નાટકો વગેરે આમ સમાજને ઉપયોગી થાય તેવું ઘણું સર્જન તેણે કર્યું હતું.

સાહિત્ય અને પત્રકારત્વનો સંગમ પ્રહ્લાદ બ્રહ્મભટ્ટ

તારાપુર (તા. ખંભાત)ના વતની પ્રહ્લાદભાઈનો પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે બહુમૂલ્ય ફાળો છે. સંદેશ દૈનિકમાં સામાન્ય રિપોર્ટર તરીકે જોડાઈને ખંત અને નિષ્ઠાપૂર્વક રસ લઈ સહતંત્રીના સ્થાને પહોંચ્યા. તે ‘સેવક’ના પણ સહતંત્રી બન્યા. તેઓ સંદેશમાં લાંબો સમય રહ્યા પછી ઈ. સ. ૧૯૫૦માં સંદેશ છોડ્યું. અને વડોદરામાં લોકસત્તાના સહતંત્રી બન્યા.

પ્રહ્લાદભાઈનું લેખનકાર્ય પણ વિશાળ. તેમણે અઢાર જેટલી નવલકથાઓ, છ જીવનચરિત્રો, સાત જેટલા નવલિકાસંગ્રહ આપ્યા છે. આ રીતે પ્રહ્લાદભાઈએ પત્રકારત્વ અને સાહિત્ય એમ બંને ક્ષેત્રે મહત્વની સેવા બજાવી છે.

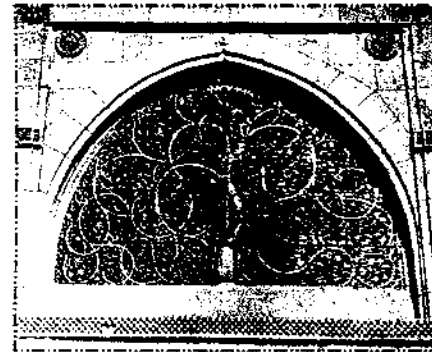

મુલતા મિનારા, (અમદાવાદ)

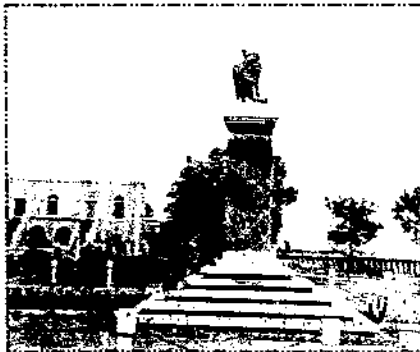

મોઢેરાનું સુર્યમંદિર

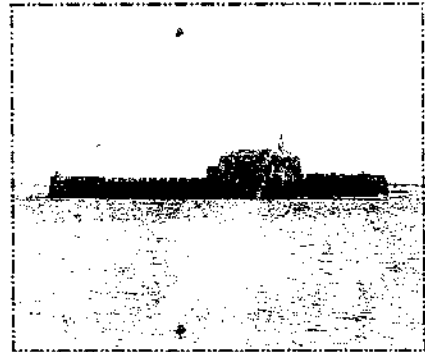
ગુજરાતમાં આવી અસંખ્ય સાંસ્કૃતિક ઇમારતો
શિલ્પ સ્તાપત્યનું સૌંદર્ય સાચવીને અડીખમ ઉભી છે.

સીદી સૈયદની જાલી (અમદાવાદ)

ગણ્ડ સ્થંભ (દિવ)

દાવનો કીજો (દાવ)

જય જય ગરવી
ગુજરાત

વિભાગ-૫

ગુણગર્વિણ મહાજન

મહાગુજરાતની યશગાથા

—પ્રદીપ માધવાણી

આફ્રિકાની ભૂમિ પરના ગુજરાતીઓ

—કૃષ્ણકાંત વખારિયા, મીનાક્ષીબેન ઠાકર

ગુર્જરધરાના દિવડાઓ

—પ્રા. બિપિનચંદ્ર ર. ત્રિવેદી

સ્વબળે ઉભરેલા ગરવા ગુજરાતી મહાનુભાવો

—નરેન્દ્ર પટેલ

ભલિષ્ઠ મહાજન પરંપરા અને સાંપ્રત પ્રતિભાઓ

—શ્રીમતી માલતીબેન કે. શાહ

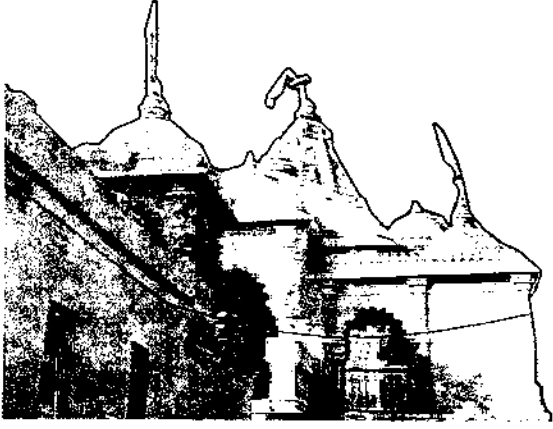
❖ સાહસિક ઉદ્યોગપતિઓ, ઉદારચરિત દાનવીરો,

સમાજદર્શી સમાજ સેવકો

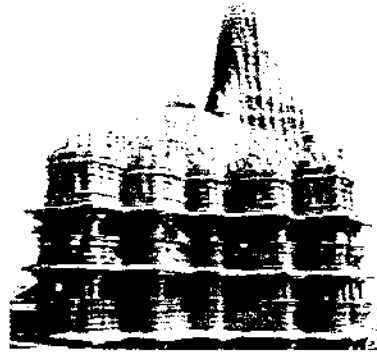
❖ ધર્મનિષ્ઠ પુણ્ય પ્રતિભાઓ

❖ ગુજરાતમાં લાયન્સ, રોટરી અને

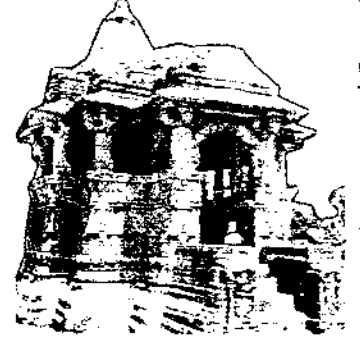
સદ્વિચારના પ્રણેતાઓ

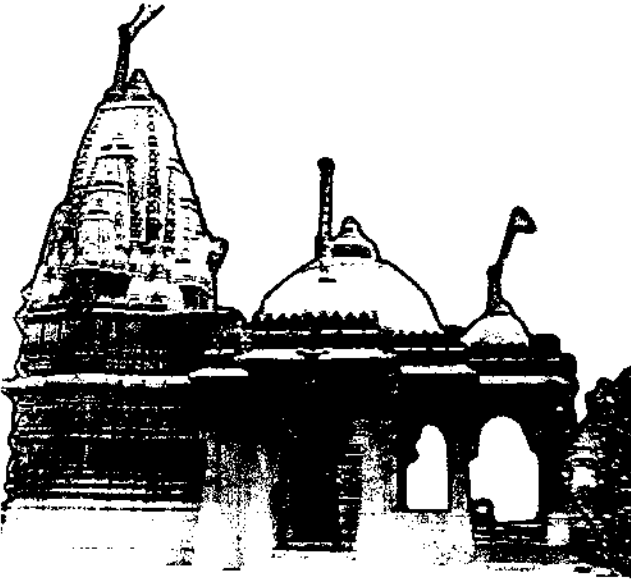
જકેશ્વર મહાદેવ - જકેશ્વર (વાંડાનેર)

દ્વારકાધીશનું મંદિર (દ્વારકા)

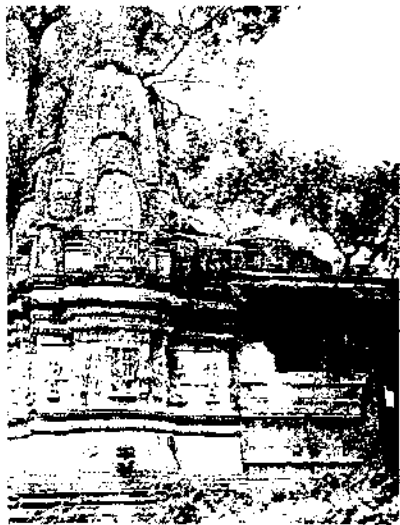
આસોડા દેવડાનું મુખ્ય મંદિર (વિજાપુર)

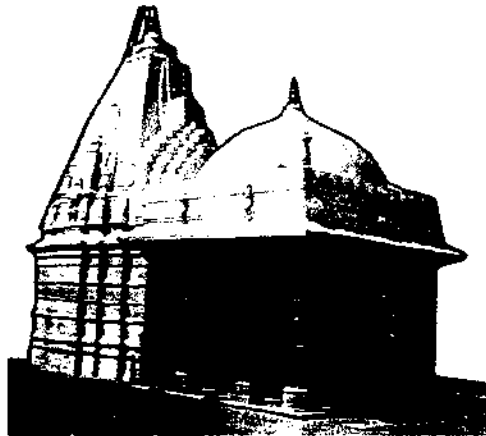
નવું સૂર્યમંદિર (સુરજદેવલા) - યાગ

દશાવતાર મંદિર (કદવાડ) સોરઠ

યામુડા મંદિર (કિશનગઢ)

ધરણીધરનું મંદિર (ડીમા)

શિવમંદિર (માંચી)

ગુજરાતની ભવ્ય ભાવનાનો
ચેતનાવંતો ધખડાર છે
આ મંદિરો

સ્રોત :- ડૉ.હરિભાઈ ગોદાની

મહાગુજરાતની યશગાથા

(વિવિધ પ્રાંતોમાં ગુજરાતી સમાજ)

—પ્રદીપ માધવાણી

ભારતવર્ષની ભાતીગળ ભૂમિ પર ગરવી ગુજરાતની સાહસિક પ્રજાના કેટલાક સમૂહોએ વર્ષો પહેલાં વિવિધ પ્રાંતોના નગરો-ગામોમાં પહોંચી જઈને નૂતન સમાજની જે અદ્ભુત રચના કરી છે તેની ગૌરવવંતી વિગતોથી સભર એવો એક સમૃદ્ધ ગ્રંથ “મહાગુજરાતની યશગાથા” નામે વર્ષો પહેલાં જામનગરથી પ્રગટ થયો.

આ દળદાર ગ્રંથમાં ગુજરાત બહાર વસતી ગુજરાતી પ્રજાની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિની ઝાંખી કરાવતો ઈતિહાસ સ્વ. રતિલાલ માધવાણી દ્વારા આલેખાયો છે. ભારતના સાગરકાંઠા ઉપરના એક ટેનિક્ષત્રના તંત્રી સ્વ. રતિલાલ માધવાણીએ બૃહદ્ ગુજરાતની ગુજરાતી પ્રજાઓનાં રોમાંચક અને ભાતીગળ અસ્તિત્વનું આ ગ્રંથમાં સુપેરે દર્શન કરાવ્યું છે. એ ગ્રંથનો ટૂંકો સારભાગ પ્રદીપ માધવાણીએ આ લેખમાળામાં રજૂ કર્યો છે.

વિવિધ પ્રાંતોમાં વિવિધક્ષેત્રે ગુજરાતીઓએ પોતાના પુરુષાર્થ અને સાહસ વડે સર્જેલી ભવ્ય સિદ્ધિઓને આ લેખમાળામાં કંડારવામાં આવી છે. જામનગરના આ માધવાણી પરિવારે ગુજરાતની મહાન પરંપરાનો અદ્ભુત ચિતાર રજૂ કરીને ઘણો મોટો ઉપકાર કર્યો છે. શ્રી રતિલાલભાઈ તથા શ્રી પ્રદિપભાઈ યશના અધિકારી બન્યા છે. ઠેરઠેર ગુજરાતી મહાનુભાવોનાં નામના જાહેર રસ્તાઓ, ગુજરાતી ગવર્નરો, મ્યુનિસિપાલીટીઓમાં ઉત્તરોત્તર ગુજરાતી મેયરો, ગુજરાતી નગરશેઠો, ગુજરાતી શ્રેષ્ઠીના નામનાં નગરો, અતિથિગૃહો, હોસ્પિટલો, શાળા કોલેજો ગુજરાતીઓને મળેલા ઈલકાબો, સેવા જીવનનાં સ્મૃતિસ્મારકો તરીકે ઠેરઠેર ઊભેલા ગુજરાતીઓનાં બાવલાંઓ, તેજસ્વી તંત્રીઓ, કચ્છી કર્મવીરોની ઉજ્જવળ ગાથાઓ, કોઈ ક્ષેત્રો બાકી નહિં હોય જ્યાં ગુજરાતીઓ સંકળાયેલા નહિં હોય. મુંબઈનો રાજાભાઈ ટાવર એક ગુજરાતીમાતાનું જીવંત સ્મારક છે. મદુરાઈમાં લાખોની સંખ્યામાં સૌરાષ્ટ્ર વાસીઓ વસવાટ કરે છે. અનેક પ્રાંતોના જાહેરજીવનમાં ગુજરાતીઓ આગળ છે. સાંગલીમાં, કોલ્હાપુરમાં, મેંગલોરમાં અને મદ્રાસમાં, જે તે વ્યવસાયમાં ગુજરાતીઓની બોલબાલા છે. આ બધી વિગતોનું સંકલન કરી ગ્રંથ પ્રકાશન રૂપે પ્રસિદ્ધ કરનાર સ્વ. રતિલાલ માધવાણીનાં હિંમત અને પુરુષાર્થ ખરેખર દાદ માંગી લ્યે તેવા છે.

શ્રી પ્રદીપ માધવાણી પણ જામનગર જિલ્લામાં અખબારી ક્ષેત્રે આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે.

—સંપાદક

ભારતની ધરતી પર ગરવી ગુજરાતના ગાજતા ધબકારા ગુજરાતની અસ્મિતાને અમર, અખંડ, ઉત્તત અને અણનમ અસ્તિત્વ અર્પણ કરી રહ્યા છે. સમગ્ર ભારતમાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિ, સેવા, ઉદારતા, સખાવતી ભાવના મોખરે રહ્યાં છે.

યાત્રાધામો :

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આ કર્મભૂમિ છે અને વિશ્વવિભૂતિ પૂ. ગાંધીજીની જન્મભૂમિ હોવાનું પણ ગૌરવ ધરાવે છે. ચાર યાત્રાધામોમાં એક ધામ દ્વારકા, સોમનાથ, શત્રુંજય, ગિરનાર

ગૌરવ ગાથા સમાન અનાદિકાળથી ઊભા છે. પારસી પ્રજાનું યાત્રામથક ઉદવાડા તથા સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠા ઉપરનું સુદામા પુરી - પોરબંદરનું કીર્તિમંદિર સત્ય અહિંસાનો અમર સંદેશ સુજાવી રહ્યું છે. ડાકોર, અંબાજી, મોઢેરા, રૂદ્રમાળ વગેરે ગૌરવશાળી પ્રતીકો ખરેખર યશકલગી જેવાં છે.

ધર્મયુદ્ધો :

ગુજરાતની ધરતી પર સમયે સમયે ધર્મયુદ્ધનો રોમાંચક ઈતિહાસ સંપન્ન થયો છે. સિદ્ધાંત, વચન, વટ, વિશ્વાસ અને વેર

ખાતર ખેલાયેલાં યુદ્ધોની ખાંભીઓ, ખંડેરોમાં નગર નગરના પાદર, સદીઓથી વીરતા અને ધર્મના સંદેશા સુણાવતા ખડાં છે. જનસમાજની આ શુરવીરતા જ ભૂમિની સાચી સમૃદ્ધિ છે. એ સમૃદ્ધિના શાસે જ આજ ગુજરાતી સમાજ ઉન્નત મસ્તકે આગે ધપે છે.

ગુજરાતી ગૌરવથી ગાજતું મહારાષ્ટ્ર :

ઈતિહાસનાં અનેકવિધ અંધારાઅજવાળાએ મહારાષ્ટ્રનું ઘડતર થયું. મહારાષ્ટ્રની ધરતી પરથી સ્વાધીનતાનો પ્રથમ મંત્ર 'સ્વરાજ મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે.' ને ગૂંજતો કર્યો અને પછી અંગ્રેજ સલ્તનતને ભારત છોડવાનો અંતિમ પ્રયંડ પડકાર પણ પૂ. ગાંધીજીએ આ ભૂમિ ઉપરથી જ વહેતો કર્યો. સમગ્રભારતમાં પ્રથમ મહિલા યુનિવર્સિટીની સ્થાપના મહર્ષિ કર્વેએ કરી, જેમાં સમગ્ર ધનની સહાયતા ગુજરાતીઓએ કરી. તેમાં ભાટિયા પરિવાર દામોદર ઠાકરશીના પરિવારનું ઉદાર એવું લાખોનું દાન ગાજતું રહ્યું છે. આજથી બે સદી પહેલાનું મુંબઈનું પ્રવેશદ્વાર માહીમ-વર્લીનો પુલ મહાન ઉદ્યોગપતિ જમશેદજી જીજીભાઈએ દોઢ લાખના અર્ચે બંધાવી ઐતિહાસિક પગલું ભર્યું હતું. મુંબઈના હૃદયસમાન કાલબાદેવી વિસ્તારમાં મુમ્માદેવી માતાના મંદિર પાસે એક તળાવ ગુજરાતી કપોળ મહિલા શ્રીમતી પુતળીભાઈએ બંધાવી આપેલું.

મુંબઈમાં પ્રથમ ગુજરાતી :

મુંબઈના સાગરકાંઠા ઉપર ઈ.સ. ૧૬૭૭માં સૌથી પ્રથમ ગુજરાતી વ્યાપારી દીવ-ઘોઘલાના કપોળ નેમા ધારેખે વ્યાપારમાં કદમ માંડ્યા અને એ જ વર્ષમાં દીવથી બીજા કપોળ વણિક વેપારી રૂપશી ધનજીએ પ્રવેશ કર્યાનું નોંધાયું છે.

કચ્છના કિનારા પરથી હોડી પર સવાર થઈ ઈ.સ. ૧૭૫૮માં ભાટિયા જ્ઞાતિના પ્રથમ વ્યાપારી જીવરાજ બાલુએ જ્યારે નિરાધાર હાલતમાં મુંબઈના કિનારા પર પગ મૂક્યો ત્યારે તેમની પાસે પહેરેલ બે કપડાં સિવાય કશું જ નહોતું. પછી તો પુરુષાર્થનો યજ્ઞ માંડી આ જીવરાજ બાલુ મહાન વ્યાપારી બન્યા. તેમના સ્વર્ગવાસ વખતે તેમની મિલકત અર્ધા કરોડની હતી. પછી કપોળ, લોહાણા વગેરે આવ્યા. વ્યાપારમાં ઝંપલાવી પ્રયંડ આર્થિક ઉન્નતિ સાધી. તે પછી ખંભાતથી જૈનવણિક જવાંમદ અમીચંદ સાકરચંદ ઈ.સ. ૧૮૧૯માં વ્યાપારક્ષેત્રમાં નવો વિક્રમ સ્થાપી ચીન સાથે પણ વ્યાપાર આરંભ્યો. પિતાની સ્મૃતિ નિમિત્તે ઈ.સ. ૧૮૩૭માં મુંબઈથી પાલીતાણાનો વિરાટ યાત્રાસંઘ કાઢ્યો હતો.

નવલખી પરિવાર :

સત્તરમી સદીમાં મુંબઈનાં વિકાસ કાર્યો માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને બેઠક રીતે રૂપિયા નવ લાખનું ધીરાણ કરનાર એક

ગુજરાતી કપોળ પેઢી હતી. રણછોડદાસ ત્રિભોવનદાસ પાલીતાણાવાળાની આ પેઢીનું સમગ્ર સંચાલન પતિના દેહાંત પછી મુમ્માદેવી તળાવ બાંધનાર પુતળીભાઈ કરતાં હતાં. આ ગુજરાતી વીર નારીએ સમયકાળના પ્રવાહને ધ્યાનમાં રાખી એક પરદેશી પેઢીને લાખોની રકમ હિંમતપૂર્વક ધીરી ભારે મોટું જોખમ લીધું હતું. આ સાહસથી આ પરિવારની પ્રતિષ્ઠાનો પારો ઊંચો ચડતો રહ્યો અને નવલખી પરિવાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ સાંપડી હતી.

નવ કરોડ :

સુરતથી મુંબઈમાં આવીને પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થથી સંપત્તિના સ્વામી બનેલા સ્વ. સર પ્રેમચંદ રામચંદ શાહ દશા ઓશવાળ જૈન હતા. જીવનની સર્વોત્કૃષ્ટ ચડતીના શિખરે એમની એકંદર મિલકત નવકરોડની અંકાતી હતી. અને તેમની સખાવતનો આંકડો સાઈઠ લાખનો હતો. યુનિવર્સિટી, શાળા, કોલેજ, મંદિરો, મસ્જિદો, પુસ્તકાલયો, ટાવર વગેરેમાં આ નરવીર ગુજરાતીએ દાનગંગાનો મોટો ધોધ વહાવ્યો હતો.

માતાનું ગૌરવ : રાજાબાઈ ટાવર

સુવિખ્યાત સોહામણો સજાવટભર્યો “રાજાબાઈ ટાવર” મુંબઈની અન્ય ઈમારતોમાં વર્ષો સુધી ઉન્નત અને અનોખો રહ્યો છે. ઈ.સ. ૧૮૬૮માં ગુજરાતી શાહસોદાગર અને “મરચન્ટ પ્રિન્સ ઓફ બોમ્બે”નું બડભાગી બિરુદ પામેલા સ્વ. પ્રેમચંદ રામચંદ પોતાના માતૃશ્રીની યાદમાં એ જમાનામાં રૂપિયા બે લાખનું દાન આપ્યું હતું. એ બડભાગી ટાવરની ઈ. સ. ૧૯૭૮માં ભવ્યરીતે શતાબ્દી ઉજવાઈ હતી.

પ્રથમ નગરશેઠ :

મુંબઈમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરનારા બે ગુજરાતીઓમાં એક રૂપશી ધનજીના પુત્ર મનોરદાસ આ નગરીના પ્રથમ નગરશેઠ નિમાયા. પછી શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે તેમણે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉઠાવી ગુજરાતીઓનું ગૌરવ વધાર્યું. નગરશેઠ મનોરદાસના પુત્ર દેવીદાસ અને દેવીદાસના પુત્ર માધવદાસ હતા. આ માધવદાસના સ્મરણાર્થે તેમના પુત્ર વરજીવનદાસ અને નરોત્તમદાસે ઈ.સ. ૧૯૭૪માં રૂપિયા અઢીલાખના ખર્ચે ભૂલેશ્વર અને સી.પી. ટેન્ક વચ્ચે લાલબાગની જગ્યામાં માધવબાગનું સુંદર સર્જન કર્યું. આ ભવ્ય, વિશાળ અને સોહામણા સ્વરૂપનો માધવબાગ માત્ર મંદિર નહિ પણ વિવિધ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનું ધમધમતું કેન્દ્ર બની રહ્યું.

પ્રથમ કોમર્સ કોલેજની સ્થાપના

આ માધવબાગના સર્જક વરજીવનદાસના પુત્ર જગમોહનદાસે મુંબઈ યુનિવર્સિટીને ઈ.સ. ૧૮૮૦માં રૂપિયા બે

લાખનું દાન આપતાં મુંબઈની પ્રથમ કોમર્સ કોલેજ સીડહામ કોલેજના દ્વાર ઊઘડ્યાં હતાં.

ગુજરાતી દાનથી હોસ્પિટલો :

ઈ.સ. ૧૯૨૫માં દાતા કપોળ પરિવારે 'હરકિશન નરોત્તમ હોસ્પિટાલ' બંગલો તેમજ લાખોની રકમનું દાન આપતાં પ્રાર્થના સમાજના ચોકમાં ખડી થઈ હતી. ગુજરાતીઓના દાનથી સ્થપાયેલી અન્ય હોસ્પિટાલોમાં સૌથી જૂની હોસ્પિટાલ 'જે. જે. હોસ્પિટાલ' સ્વ. જમશેદજી જીજીભાઈના રૂ. અઢીલાખના દાનથી ઈ. સ. ૧૮૪૩માં બંધાઈ હતી. બીજી 'પારસી જનરલ હોસ્પિટાલ' સ્વ. બમનજી દિનશા પીટીટના સાતલાખના દાનથી સર્જાઈ હતી. જી. ટી. ભાટિયા હોસ્પિટાલ ઈ.સ. ૧૮૭૦માં રૂ. દોઢલાખના દાનથી સ્વ. વલ્લભદાસ કરશનદાસે બંધાવેલી.

યુનિવર્સિટીની સ્થાપના :

કચ્છ કોઠારાથી આવીને મુંબઈમાં સ્વશક્તિથી શ્રીમંતાઈ પામેલા ભાટિયા સ્વ. ગોકુળદાસ તેજપાલના દાનથી જી.ટી. હોસ્પિટલ અને જી.ટી. હાઈસ્કૂલ, જી.ટી. બોર્ડીંગ સ્થપાયાં હતાં. ઉદાર સખાવતી સ્વ. ગોકુળદાસ તેજપાલની એકંદર સખાવત રૂ. સત્તરલાખની અંકાય છે. એ જ રીતે ભાટિયા ગોરધનદાસ સુંદરજીની સખાવતથી સ્થપાયેલી જી.એસ. મેડીકલ કોલેજ પણ ગુજરાતીઓનું ગૌરવ છે.

એસ.એન.ડી.ટી. નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરશી મહિલા યુનિવર્સિટી ભારતભરમાં પ્રથમ મહિલા યુનિવર્સિટી છે. બરવાળાના મૂળ વતની ભાટિયા ઠાકરશી મૂળજીનો પરિવાર અનેકવિધ સેવાઓ અને સખાવતોથી ઉજ્જવળ સ્થાન પામ્યો છે. આ પરિવારનાં દાનથી સ્વ. હંસરાજ પ્રાગજીનાં ધર્મપત્ની સુંદરાબાઈનાં સ્મારણ સુંદરાબાઈ હોલનું સર્જન થયું છે. કપોળ દાનથી અંધેરીમાં મીઠીબાઈ આર્ટ્સ કોલેજની અને ગોકળીબાઈ હાઈસ્કૂલની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

સાગરસમ્રાટ સ્વ. રણમલ લાખા :

ઈતિહાસનાં પાના ઉપર અમર બનેલા, ભારતીય વહાણવટાના ક્ષેત્રના સાહસિક પુરુષાર્થી સાગરસમ્રાટ સ્વ. રણમલ લાખાના કર્મવીર પુત્ર સ્વ. કરમશી રણમલ લાખા કચ્છથી સાગર પર સવારી કરીને મુંબઈ મહાભૂમિ ઉપર ઉતરનારા પ્રથમ લોહાણા વેપારીએ મુંબઈના વિકાસમાં ભારે મોટું પ્રદાન આપેલું છે. રણમલ લાખાની જાહોજલાલી રજવાડાને ઝાંખી પાડે તેવી હતી.

કોલેજોની સ્થાપના :

વર્તમાન સદીમાં ગુજરાતીઓની ઉદાર સખાવતથી સર્જાયેલી અનેક સંસ્થાઓનો સરવાળો પણ સમૃદ્ધ સ્વરૂપ ધારણ

કરતો જાય છે. સી.પી. ટેન્કની સરહદે સર્જાયેલા સુભવ્ય ભવનમાં ચાલતી ચંદા રામજી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ મહાન કચ્છી સખાવતી સ્વ. ચંદા રામજીના રૂ. સાડા ત્રણ લાખની સખાવતથી ઊભી થઈ છે. મુંબઈની આ પ્રથમ કન્યા હાઈસ્કૂલ છે. મુંબઈના જાણીતા લોહાણા અગ્રેસર લાલજી ડુંગરશી કું. વાળા ગોરધનદાસ જાદવજી રૂપારેલ અને તેના બંધુ નારણદાસ જાદવજી રૂપારેલની સખાવતથી માટુંગામાં ઈ.સ. ૧૯૫૨થી રૂપારેલ કોલેજનો કીર્તિધ્વજ ફરકી રહ્યો છે. ઉપનગર ઘાટકોપર વિસ્તારમાં જાણીતા ખાંડ ઉદ્યોગપતિ શ્રી કરમશી જેઠાભાઈ સોમૈયાની સખાવતથી વિદ્યાવિહારનું વિરાટ વિદ્યાનગર ખડું થયું છે. ઈ.સ. ૧૯૬૦માં સ્થપાયેલી જે.કે. સોમૈયા કોલેજનું વટવૃક્ષ આજે તો પોલીટેકનિકલ, એન્જનીયરિંગ કોલેજ એમ અનેકવિધ ક્ષેત્રમાં વિકાસ પામતું જાય છે.

કાપડનગર :

મુંબઈમાં કાપડવ્યાપારનું મુખ્ય મથક મૂળજી જેઠા માર્કેટ, વિશાળ વિસ્તારમાં પ્રસરેલી એશિયાભરમાં શ્રેષ્ઠ કાપડ વ્યાપાર ધરાવતી, વિરાટ કાપડનગરી જણાય છે. આ માર્કેટની સ્થાપના દ્વારકા વિસ્તાર નજીકના વરવાળાના ભાટિયા ઠાકરશી મૂળજી અને જામનગરના ભાટિયા મૂળજી જેઠાએ ભારે સાહસ અને પુરુષાર્થ ઉઠાવીને ઈ.સ. ૧૮૬૮માં કરી હતી. આ કાપડ માર્કેટ ઉપરાંત અન્ય નાની મોટી કાપડ માર્કેટમાં ગુજરાતી સાહસિકોનું વિશેષ યોગદાન રહ્યું છે. મંગલદાસ માર્કેટ પણ ધીખતી અને ધમધમાટ ભરી છે.

ઝવેરી બજારની જાહોજલાલી :

ઝવેરી બજારમાં પણ વિશેષ ગુજરાતીઓ છે. મુમ્માદેવીથી જુમ્મા મસ્જિદ સુધીના ઝવેરી બજારના સોહામણા - સજાવટભર્યા શોરૂમમાં આ વૈભવી બજારમાં લાખો રૂપિયાનો વ્યાપાર થાય છે. હજારો કર્મચારીઓ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે.

મુંબઈમાં રસ્તાઓ અને ગુજરાતીઓનાં નામો :

મુંબઈમાં વિશિષ્ટ પ્રતિભાઓના બહુમૂલ્ય પ્રદાનને કારણે મહાનગરપાલિકા તરફથી જાહેર રસ્તાઓને ગુજરાતી મહાનુભાવોનાં નામો નીચે મુજબ અર્પણ થયાં.

મહાત્મા ગાંધી રોડ, સર ફિરોજશાહ મહેતા રોડ, જમશેદજી જીજીભાઈ રોડ, વીરનરીમાન રોડ, દાદાભાઈ નવરોજી રોડ, સરદાર વલ્લભભાઈપટેલ રોડ, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ, ભૂલાભાઈ દેસાઈ રોડ, વાલચંદ હીરાચંદ રોડ, યુસુફ મહેરઅલી રોડ, ડૉ. કાવસજી રોડ, ઈબ્રાહીમ રહીમતુલા રોડ, સુરજી વલ્લભજી રોડ, નરશીનાથા સ્ટ્રીટ, કેશવજી નાયક રોડ, નાથીબાઈ ઠાકરશી રોડ, જમનાદાસ મહેતા રોડ, મેડમ કામા રોડ,

નગીનદાસ માસ્ટર રોડ, નાથાલાલ પારેખ રોડ, લક્ષ્મીબાઈ જગમોહન રોડ, ભગવાનદાસ નરોત્તમદાસ રોડ, સર મથુરાદાસ વસનજી રોડ, શેરીફ દેવજી સ્ટ્રીટ, શામળદાસ ગાંધી રોડ, મંગલદાસ રોડ, વિઠ્ઠલદાસ રોડ, ધનજી સ્ટ્રીટ વગેરે.

મુંબઈના ગુજરાતી નગરપતિઓ :

મહાનગર મુંબઈનું મેયરપદ દીવાવનાર કેટલાક ગુજરાતી મેયરોના નામો જોઈએ. મુંબઈના સૌથી પ્રથમ મેયર સ્વ. સર જે.બી. બોમન બહેરામ હતા. એ પછી બીજા ગુજરાતી મેયર સ્વ. એચ.એમ. રહીમતુલા, સ્વ. કે.એફ. નરીમાન, સ્વ. જે.એમ. મહેતા, સ્વ. એસ.એમ. ચીનોઈ, બી.એન. કરંજિયા, સ્વ. મથુરાદાસ ત્રિકમજી, સ્વ. યુસુફ મેહરઅલી, ડૉ. એમ.ડી. ગિલ્ડર, એમ.આર. મસાણી, સ્વ. લીલાવતી મુનશી, સ્વ. નગીનદાસ માસ્ટર, એમ.આઈ.એમ. રવજી, એ.પી. સબાવાળા, ગણપતીશંકર દેસાઈ, સ્વ. ડાહ્યાભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ, એસ.એમ. મોદી, સાહેલભાઈ કાદર, વી.એન. દેસાઈ, ડૉ.એન.એન. શાહ, રવજી ખીમજી ગણાત્રા, બી.કે. બમન, સ્વ. એન.ડી. મહેતા, ડૉ. એ.યુ. મેમણ વગેરે સમાવેશ થાય છે.

લોહાણા પ્રતિભાઓને ઇલ્કાબો :

મુંબઈમાં સામાજિક સેવાઓની સ્મૃતિ સ્વરૂપમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી લોહાણા જ્ઞાતિમાં સૌ પ્રથમ જે.પી.ની પ્રતિભા અને માનભરી પદવી મેળવનાર રણમલ લાખાના લાડકવાયા પૌત્ર સ્વ. હંસરાજ કરમશી હતા. એ પછી સ્વ. કરમશી દામજી અને સ્વ. કેશવજી નથુભાઈ વગેરે રાયબહાદુરનો ઇલ્કાબ મેળવનારા લોહાણા અગ્રેસરો હતા. શ્રી સ્વ. ગીરધર જેઠાભાઈ વગેરે અનેકને અંગ્રેજ શાસન દરમ્યાન જે.પી.નાં પદ પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

ભાટિયા સમાજનો ભવ્ય ભૂતકાળ :

ભૂતકાળમાં ભાટિયા સમાજનો પણ એક સુવર્ણયુગ હતો. મુંબઈની સામાજિક, આર્થિક, સાહસિક સંખ્યાવતોમાં ભાટિયા સમાજ ધોરીનસ સમાન ગૌરવવંતું સ્થાન ધરાવતો હતો. ભાટિયા માલિકીની કાપડમિલોના ઊંચા ભૂંગળાં ગાજતાં હતાં. મૂળજી જેઠા મારકેટ, મંગલદાસ માર્કેટ, લક્ષ્મીદાસ માર્કેટ વગેરેની માલિકી ભાટિયા શ્રીમંતોની જ હતી. વિવિધ સમાજસેવામાં ગોકલદાસ તેજપાલની સંખ્યાવત એ જમાનામાં લાખની હતી. ખટાઉ પરિવારનાં શ્રીમતી સુમતી મોરારજી (સીંધિયા સ્ટીમ નેવી.) એમને રાષ્ટ્રપતિના હાથે વુમન ઓફ ઇંધરનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો. આજે પણ ભારતમાં ઠેર ઠેર ધર્મશાળાઓ અને સેનેટોરિયમો આ ભાટિયા સમાજની સંખ્યાવતોથી ઊભાં થયેલાં નજરે પડે છે.

પેઢીઓથી પૂનામાં ગુજરાતીઓ :

ગુજરાતથી અત્રે પૂનામાં આવીને ઘણા પરિવારો પેઢીઓથી વસવાટ કરે છે. હરિભાઈ દત્તારામની પેઢી ચૌદપેઢીથી અત્રે વસવાટ કરે છે. એવા ઘણા પરિવારો છે, જેઓ દૂધ-સાકરની માફક અત્રે ભળી ગયેલા છે. પૂના મ્યુ. કોર્પો.માં જાણીતા સ્વાતંત્ર્ય સૈનિક અને આજીવન લોકસેવક શ્રી પોપટલાલ રામચંદ શાહ પૂનાનું નગરપતિપદ પણ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે, તેમજ વિધાનસભાના સભ્ય તરીકે પણ ચુંટાતા રહ્યા હતા. પૂનાની પ્રત્યેક સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં ગુજરાતી કાર્યકરોની સેવા સાંપડતી રહી છે. નગરમાં ઊજવાતા ગણેશોત્સવમાં કે અન્ય ધાર્મિકસંસ્થાઓમાં ગુજરાતીઓ તન-મન-ધનથી સેવા આપતા રહ્યા છે. પૂનાથી લોકમાન્ય તિલક ઇ.સ. ૧૯૧૮માં ઇંગ્લેન્ડને પ્રવાસે ગયા ત્યારે યોજાયેલા ભવ્ય નાગરિક વિદાયમાનનું પ્રમુખ સ્થાન ગુજરાતી અગ્રેસર શ્રી કીકાભાઈ મોતીવાળાને અપાયું હતું.

પૂનામાં જે.પી. ત્રિવેદી અતિથિગૃહ :

પૂનાની ગુજરાતી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાણ પૂરનાર સંત્રિષ્ઠ ગાંધીવાદી સેવામૂર્તિ સ્વ. પ્રો. જયશંકર પિતાંબરદાસ ત્રિવેદીએ ઇ.સ. ૧૯૪૧માં ચિરવિદાય લેતાં તેમની અમર સ્મૃતિ અર્થે પ્રો. જે.પી. ત્રિવેદી સ્મારક ટ્રસ્ટ દ્વારા અતિથિગૃહનો આરંભ થયો. આ સ્મારક ટ્રસ્ટ તરફથી સમાજસેવાની ઘણી પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રના પ્રથમ પ્રેરક રા.બ. લલ્લુભાઈ દામોદરની સેવા પણ નોંધપાત્ર ગણાય છે.

ચમત્કાર :

પૂનાના શ્રી જલારામ સત્સંગ મંડળના સૂત્રધારોને મહારાષ્ટ્રના મહાન સંતજ્ઞાનેશ્વરનાં સમાધિસ્થાન એવા પૂનિત તીર્થધામમાં જલારામ મંદિર સ્થાપવાની વર્ષો પહેલાં ભાવના પ્રગટ કરી હતી. સ્વ. મગનલાલ લાલજીભાઈ રાજાએ આ ભાવના પરિપૂર્ણ કરવા ભેખ ધારણ કર્યો હતો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૬૯માં તેમનું અવસાન થયું. આ અધૂરું કાર્ય તેમના સાથીદારો તથા તેમના લઘુ બંધુ શ્રી લીલાધર લાલજી રાજાએ પૂરું કર્યું. કોઈ ચમત્કારી અદાએ આણંદીની દોઢ એકરની ધરતી ઉપર મહાન સંત જલારામ ધામ ખડું થઈ ગયું.

ગુજરાતી ગવર્નર : વીર નરરત્નોને ઇલ્કાબો :

આઝાદી પછી પ્રથમ રચાયેલા મધ્યપ્રદેશના પાટનગરનું ગૌરવ નાગપુરને પ્રાપ્ત થયું હતું. આઝાદીના આરંભકાળે જ આ રાજ્યના ગવર્નર પદે સ્વ. મંગળદાસ પકવાસા જેવા પ્રખર નેતા નિયુક્ત થયા. આ પ્રદેશના વિશાળ ગુજરાતી સમાજને તેમની અનેકવિધ સેવાઓ સાંપડી હતી.

નાગપુર ગુજરાતી શાળા મંડળના ઈ.સ. ૧૯૦૫થી ૧૯૭૨ સુધીના પ્રથમ પ્રમુખ સ્વ. રાજારામ સીતારામ દીક્ષિતને રાવબહાદૂરનો ઈલ્કાબ એનાયત થયો હતો. માધવદાસ તુલસીદાસ પરીખને પણ રાવબહાદૂરનો ઈલ્કાબ પ્રાપ્ત થયેલો. તેમના વડીલો મૂળ ઉત્તર ગુજરાતના વડનગરના વતની હતા. કચ્છી ઉદ્યોગપતિ સ્વ. શ્યામજી નારણજી અને ભવાનજી નારણજીને અનુક્રમે દરબારી અને ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટની પદવી પ્રાપ્ત થઈ હતી. નાગપુર મહાનગરપાલિકામાં પણ સ્વ. છોટાલાલ માધવજી સૂચકે ડેપ્યુટી મેયર પદે સેવા આપેલી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી બ્રહ્મદેશથી હિજરત કરીને આવેલા ગુજરાતીઓનું વિશાળ સંખ્યામાં આગમન થયું. આઝાદી પછી ગુજરાતીઓની અત્રે ભારે જમાવટ થઈ હતી. નાગપુરમાં બાલમંદિરથી માંડી કોલેજો સુધીની મોટી સિદ્ધિઓ ગુજરાતીઓએ હાંસલ કરી.

નામ રહે છે - નાણાં નહિ :

નાગપુરના ગિરિપેઠમાં એક માર્ગને કચ્છી લોહાણા ઉદ્યોગપતિ સ્વ. જેઠાલાલ ભગવાનજીનાં નામ પરથી જે.બી. રોડ નામ અપાયું છે. પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી અને ગુજરાતી અગ્રેસર જયદેવભાઈ ઠક્કરના નામથી જે.એમ. ઠક્કર રોડ ઇતવારી લાડપુરામાં છે. ગાંધીબાગને અડીને લોહાણા મહાજન વાડી રોડનું નામ અર્પણ કરાયું. એક શહીદ ગુજરાતી લોહાણા યુવાનના નામ ઉપરથી જશવંત ચોક નામ આપવામાં આવ્યું.

આકોલામાં ગુજરાતી સમાજ :

અરથી સદી પહેલા જ્યાં આઠ-દશ ગુજરાતી પરિવારો હતા ત્યાં આજે ગુજરાતી સમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ધમધમે છે. ડૉક્ટરો, ધારાશાસ્ત્રીઓ, કરવેરાના સલાહકારો ગુજરાતીઓ છે જે ઘણી મોટી સંખ્યામાં છે. ડૉ. જે.બી. શાહ જાહેરજીવનમાં ખૂબ જ અગત્યનો ભાગ ભજવી રહ્યા છે.

યવતમાલમાં આયુર્વેદ કોલેજ :

આંધ્રપ્રદેશની સરહદમાં આવેલા યવતમાલ જિલ્લાના ગામડે ગામડે ગુજરાતીઓની હાટડીઓ ગાજી રહી છે. યવતમાલમાં આજે કીર્તિધ્વજ ફરકાવતી “શેઠ ડાહ્યાભાઈ માવજી આયુર્વેદિક કોલેજ અને હોસ્પિટાલ” નામથી ચાલી રહી છે. સ્વર્ગસ્થની સ્મૃતિ નિમિત્તે તેમના સુપુત્ર શેઠ અમૃતલાલ ડાહ્યાભાઈએ આ કોલેજની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૬૨માં કરી, ગુજરાત સમાજના પ્રમુખ ડૉ. જયંતિલાલ એસ. રાજાનું મોટું યોગદાન રહ્યું છે.

વિદર્ભનું વર્ધા : ગાંધીજીની તપોભૂમિ

વર્ધાની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્રસ્થાન ત્યાંનું ગુજરાતી ભવન બન્યું છે. ગુજરાતી અગ્રણી ડાહ્યાભાઈની અનેકવિધ

સેવાઓને લઈ ચોકમાં તેમની પ્રતિમા મૂકેલ છે. તેમજ એક રસ્તાનું નામ ડાહ્યાભાઈ રોડ અપાયું છે. બધાં જ સામાજિક કાર્યોમાં મેસર્સ રમણભાઈ ડાહ્યાભાઈ એન્ડ કું. નો સારો એવો સહયોગ મળતો રહ્યો છે.

ભક્તિધામ અમરાવતી :

સૌભાગ્યવતી નારીઓના ચાંદલા માટેનાં ‘કંકુ’નું ઉત્પાદન અત્રે વિશાળ પાયા ઉપર થાય છે. ગુજરાતીઓએ અત્રે વ્યાપારમાં જેમ જમાવટ કરી છે તેમ શિક્ષણક્ષેત્રે પણ આગળ રહ્યા છે. વિશાળ શિક્ષણભવન ઊભું કર્યું છે જેમાં ૩૦૦૦થી વધુ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત અત્રે જલારામ પ્રાર્થના મંદિર ખડું થયું છે. અન્નદાનની ખાસ પ્રવૃત્તિ છે. આવા જ માનવતાનાં મંદિરો ભંડારા અને લાતુરમાં પણ છે.

ગોંદિયામાં સદ્ગુજરાતી સંસ્થાઓ :

આ નગરના ગુજરાતીઓ સુખી સમૃદ્ધ હોવાથી શિક્ષણ તેમજ તબીબી ક્ષેત્રે સંસ્થાઓએ સારી પ્રગતિ કરેલી છે. જેઠાલાલ માણેકલાલ હાઈસ્કૂલ, ડાહીબેન મધુકાન્તાબહેન ટી.બી. હોસ્પિટાલ, પૂજાભાઈ શંકરભાઈ રિસર્ચ ટ્રેઈનીંગ કોલેજ, મનોહરભાઈ એન્જિ. કોલેજ વગેરે ચાલી રહી છે. અત્રે સોહામણું ગુજરાતી ભવન છે. ગોંદિયામાં નાગપુર રોડ ઉપરના એક ચોકને સ્વ. મનોહરભાઈ પટેલ ચોક નામ અપાયું છે.

ભંડારામાં ગુજરાતી દાનથી ચાલતી કોલેજ :

મહારાષ્ટ્ર અને મધ્યપ્રદેશને સાંકળતા ભંડારા જિલ્લાના મુખ્યનગર ભંડારામાં પણ ગુજરાતીઓનું સ્થાન ઊંચું હોવાનું જણાય છે. આ નગરને આંગણે જશભાઈ મૂળજીભાઈ પટેલ સાયન્સ કોલેજ પણ ચાલે છે. તે જ રીતે મહારાષ્ટ્ર અને આંધ્રપ્રદેશની સરહદે આવેલા ચંદ્રપુરમાં પણ ગુજરાતીઓનાં આગળ પડતાં સ્થાન છે. નગરપાલિકામાં ગુજરાતી અગ્રેસરો અવારનવાર ચૂંટાતા રહ્યા છે. ગુજરાતી ઉદ્યોગપતિ શ્રી ચુનીલાલ ભવાનભાઈ ચૌહાણે પ્રમુખપદે સેવા આપેલી છે. લોકપ્રિય આગેવાન શ્રી વસનજી લાલજી સૂચક પણ અનેક વિવિધસેવામાં મોખરે રહ્યા છે. ચંદ્રપુરમાં ગુજરાતી ઉદ્યોગપતિઓના ઉદ્યોગો પણ વિકાસ પામી રહ્યા છે.

મધ્યપ્રદેશ : ગુજરાતીઓની પ્રગતિ :

સાત રાજ્યોની સરહદો સાથે સંકળાયેલું વિવિધરંગી છે મધ્યપ્રદેશ. ભારતભૂમિની આ બડભાગી માળવાની ધરા ઉપર પ્રાચીનકાળથી સંસ્કૃતિના યજ્ઞો મંડાતા રહ્યા છે. રાજવી વિક્રમાદિત્ય, અશોક અને માલવપતિ મૂંજ જેવાના સત્તા વાવટા જ્યાં ફરકતા હતા. કુદરતે પણ આ પ્રદેશને છૂટે હાથે સમૃદ્ધિની

હાજી કરી છે. મહાનગર ઈંદોરના જનજીવનમાં ગુજરાતી સમુદાયનું જવલંત સ્થાન રહ્યું છે. ગુજરાતીઓનું અત્રે એક સૈકા પહેલાં આગમન થયું. આજે પોણા લાખ જેટલા ગુજરાતીઓ અત્રે હોવાનો અંદાજ છે. મદ્રાસ અને ઈંદોરમાં ગુજરાતી સમાજની એક સરખી સંખ્યા જણાય છે. કલકત્તામાં અનેકગણી હોવાનો અંદાજ છે. અત્રે ભૂતકાળમાં સ્વ. ભાનુદાસ શાહ, બાબુભાઈ દેસાઈ, નટવરલાલ શાહ વગેરે નગરપતિપદ સુધી પહોંચી શક્યા હતા. ગુજરાતી એન્જિનિયરોએ પણ નગરના વિકાસમાં ગજબનો ફાળો આપ્યો છે. ઈંદોરમાં પ્રાથમિકથી શરૂ કરીને ઉચ્ચતર શિક્ષણની બધી જ સુવિધાઓ ગુજરાતી સમાજે ઊભી કરી છે.

અખિલ ભારતને પ્રેરણા :

ગુજરાતી સમાજના પ્રખર અને પ્રતિભાશાળી ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ, જેઓએ અખિલ ભારત ગુજરાતી સમાજના પ્રમુખપદેથી સમગ્ર ભારતના ગુજરાતી સમાજની પ્રવૃત્તિને પ્રેરણા આપી છે. ઈંદોરના ગુજરાતી નગર સમી વલ્લભવિદ્યાનગર હાઉસિંગ સોસાયટી ગુજરાતીઓની યશકલગી સમું બની રહ્યું છે.

ગુજરાતી સેવકોને ઇલ્કાબો :

ઈંદોરમાં ગુજરાતી સમાજની રચના માટે તન-મન અને ધનનો ભોગ આપનાર સમાજના પ્રથમ કર્ણધાર સ્વ. મણિલાલ બળદેવદાસ પરીખ હતા. તેઓને ઈ.સ. ૧૯૪૩માં ગુજરાતી સેવકનું બિરુદ અર્પણ થયું હતું. નગરપાલિકાએ સ્વર્ગસ્થની સેવામાં કદરૂપે ઈ.સ. ૧૯૬૫-૬૬માં સદર-બજાર ઉદ્યાનને “મણિલાલ બળદેવદાસ ઉદ્યાન” નામ અર્પણ કર્યું હતું. ઈંદોરના હોલ્કર રજવાડાએ તેમને રાયરત્નનો ઈલ્કાબ આપ્યો. ન્યાયમૂર્તિ વિનોદરાય મહેતાને મુમતીજી બહાદૂરનો ઈલ્કાબ આપ્યો, નારી સમાજની પ્રવૃત્તિનાં પ્રણેતા શ્રીમતિ જયોત્સનાબેન મહેતાને ઈ.સ. ૧૯૪૧માં રાયરત્નના ઈલ્કાબથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યાં. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અમર યોદ્ધા તરીકે સ્વ. ભાનુદાસ શાહનું નામ પણ ઈતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થયું છે. ઈંદોરની એક ગુજરાતી કોલેજના વિશાળ ભવન ઉપર ઈચ્છાબાઈ ટાવર નામ તાજમહાલની જેમ અમર કરી દીધું છે.

વીર વિક્રમની ઇતિહાસ નગરી ઉજ્જૈનમાં પણ ગુજરાતીઓ :

યાત્રાધામ ઉજ્જૈન પણ ગુજરાતના ઈતિહાસ સાથે અનેક રીતે સંકળાયેલ છે. ગુજરાતીઓનો વસવાટ પણ અત્રે વર્ષો જૂનો છે. શ્રીમતી હંસાબેન પટેલ ભૂતકાળમાં ઉજ્જૈન વિસ્તારમાંથી ગૌરવભેર ચૂંટાયેલાં. ઉજ્જૈનના જાહેર જીવનમાં ઘણાબધા ગુજરાતીઓ અગ્રસ્થાને રહ્યા છે.

મન હોય તો માળવે જવાય :

ગુજરાતની આ સુપ્રસિદ્ધ કહેવત સૂચવે છે કે ભૂતકાળમાં ગુજરાતથી માળવે જવાનું કેટલું દુષ્કર હશે, પણ આજે તો માળવાના નગરોમાં ગુજરાતીઓએ વ્યાપારધંધાનાં વિરાટ થાણા નાંખ્યા છે.

ખંડવામાં ગુજરાતી નગરપતિ :

મહાકૌશલ ખંડવામાં ગુજરાતીઓનો વસવાટ સદીઓ જૂનો છે. ગુજરાતી સમાજના સ્થાપક સ્વ. રાયચંદ નાગડા યૂસ્ત ગાંધીવાદી હતા. મ્યુનિસીપાલિટીના અધ્યક્ષપદે રહીને સમાજની સારી સેવા બજાવી હતી. ગુજરાતી સમાજના યુવાન મંત્રી તરુણકુમાર રાયચંદ નાગડાએ પણ પિતાના પગલે પગલે જાહેરજીવનમાં સારો એવો રસ લીધાનું જણાય છે.

બુરહાનપુરમાં ગુજરાતીઓ મોખરે :

બુરહાનપુરની એકંદર જનસંખ્યામાં ગુજરાતી પ્રજાની સંખ્યા પચીશેક હજારની હશે. નગરના જાહેર જીવન અને સંસ્થાઓમાં ગુજરાતીઓ હંમેશા મોખરે રહ્યા છે. મહાનગરપાલિકાની ૪૧ બેઠકોમાં ૧૨ જેટલા ગુજરાતી કોર્પોરેટરો છે. કાપડબજારમાં એસોશિએશનના પ્રમુખપદે વર્ષોથી રતિલાલ પરશોત્તમદાસ કાપડિયા ચૂંટાઈ આવતા જે સિદ્ધપુરના વતની છે. નગરપતિ પદે, સંસદસભ્ય પદે કે રોટરી અને લાયન્સ પ્રવૃત્તિના સૂત્રધાર તરીકે ગુજરાતી સમાજે ભારે મોટો પ્રભાવ ઊભો કર્યો છે. તારવાલા પરિવારના શ્રી રસિકલાલ તારવાળાએ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ ઉપરાંત બૃહદ્ ગુજરાતી સમાજના પ્રમુખ તરીકે સારી સેવા આપી છે.

ગુજરાતીઓથી રોનક ધરાવતું રાયપુર :

મહાનગરી રાયપુરમાં દોઢસો વર્ષ પહેલાં ગુજરાતીઓનું અત્રે આગમન થયું. પચીશહજાર ગુજરાતીઓની સંખ્યાનું અનુમાન છે. ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં ખૂબ જ આગળ છે. રાયપુરમાં અદ્યતન સગવડવાળી પચીશ જેટલી આધુનિક હોટલો તેમજ કેટલાંક છબીઘરો ગુજરાતીઓની માલિકીનાં છે. રાયપુરની દોઢસોથી વધારે લાકડાની સો મીલો મોટાભાગની કચ્છી કડવા પટેલોની છે. ગુજરાતીઓનાં મોટર ગેરેજો છે, મહાનગર-પાલિકામાં પણ કેટલાક ગુજરાતી કોર્પોરેટરો છે. જામવંધલીના મૂળ વતની સ્વ. નરભેરામ પોપટલાલ ચતવાણી ગુજરાતી સંગઠનમાં અને શિક્ષણ સંસ્થાઓના પાયા રોપનારા કર્મવીરોમાંના એક છે. મધ્યપ્રદેશ સરકારમાં પ્રધાનમંડળમાં જબલપુરના એક ઉદ્યોગપતિ પ્રભુદાસ પટેલે સારી સેવા આપી હતી. તેમના સંચાલન તળે ‘નવીન દુનિયા’ નામનું હિન્દી દૈનિક વર્ષોથી પ્રગટ

થાય છે. કવિ શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ પણ પ્રદાનપદે રહ્યા હતા. રમતગમતના મોરચે પણ ઈંદોરમાં ગુજરાતીઓ હંમેશા અગ્રસ્થાને રહ્યા છે.

ગુજરાતી ભવનોથી શોભાયમાન રતલામ :

ભૂતપૂર્વ રજવાડી પાટનગર રતલામને દ્વારે ગુજરાતી સમાજની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૩૮માં થઈ. કાર્યકરોની સક્રિય ધગશ અને કર્તવ્યનિષ્ઠાને કારણે સમાજની પ્રવૃત્તિઓ ક્રમેક્રમે પાંગરતી રહી. સ્નેહસંપર્ક ઉપરાંત નવરાત્રી જેવા તહેવારોની સમૂહ ઉજવણી, સાંસ્કૃતિક સમારંભો દ્વારા અનેકવિધ કાર્યક્રમો થતા રહ્યા. શિક્ષણને પ્રાધાન્ય આપ્યું, પરિણામે આજે રતલામમાં ગુજરાતી ભવનો ઝળાહળાં થતાં રહ્યાં છે.

સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનાં કેન્દ્રો :

મધ્યપ્રદેશમાં બશીર જિલ્લામાં ધમતરી નગરમાં પણ ગુજરાતીઓ વિશાળ પ્રમાણમાં છે. ભૂતકાળમાં આ વિસ્તારની બેઠક ઉપર ચુંટાઈને એક ગુજરાતી સન્નારી જયાબહેન તુલસીદાસ દોશીએ શ્રેષ્ઠ સેવા કરી છે. રાજનાંદગાંવમાં પણ ગુજરાતી સંસ્થાઓમાં શ્રી લોહાણા મહાજન, પાટીદાર સમાજ, ગુર્જર ક્ષત્રિય સમાજ વગેરે છે. એ જ રીતે ભોપાલમાં પણ ગુજરાતીઓની પ્રગતિ ધ્યાન ખેંચનારી છે. વિકાસની સાધના કરવામાં જબલપુરમાં ગુજરાતીઓ વિશેષ ઝળક્યા છે. એ જ રીતે બીલાસપુરમાં પણ એવો જ માહોલ રચાયો છે. શૈક્ષણિક, સામાજિક અને ઔદ્યોગિક મોટી પેઢીઓના સફળ સંચાલનમાં ગુજરાતીઓ જ મોખરે રહ્યા છે. ઉદ્યોગનગર ભીલાઈના વિકાસના કદમે કદમે આગેકૃત્ય કરતા દૂર્ગમાં પણ વિશાળ ગુજરાતી સમાજ વસવાટ કરી રહ્યો છે. વિવિધ વ્યવસાયમાં ગુજરાતીઓનો પુરુષાર્થ ગજબનો રહ્યો છે. જગદલપુરના જાહેર જીવનમાં પણ ગુજરાતીઓ અગ્રપણે રસ લેતા રહ્યા છે. મધ્યપ્રદેશના છીંદવાડા જિલ્લાના પાંદુરનાની પ્રગતિમાં ગુજરાતીઓની માલિકીની કેટલીક ઓઈલમીલો અને દાળની મીલો છે. છીંદવાડા મત વિસ્તારમાંથી ઈ. સ. ૧૯૫૨માં લોકસભામાં ચૂંટાયેલા પ્રથમ ગુજરાતી શ્રી રાયચંદ નરશી ગુઢકાનું ગૌરવવંતું સ્થાન રહ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૫૭માં ધારાસભામાં અને વિવિધ સંસ્થાઓના સુકાની રહ્યા. ઉદ્યોગનગરી ભીલાઈના ગુજરાતીઓનું સંગઠન પણ પ્રશંસાપાત્ર રહ્યું છે.

ગુજરાતી આલમની આગેકૃત્ય - આંધ્રપ્રદેશ :

ભૂતકાળમાં જ્યારે આંધ્રપ્રદેશના મોટાભાગના વિસ્તારો ઉપર નિઝામનો સત્તાવાવટો ફરકતો હતો ત્યારે પણ સાડાત્રણ સૈકાની તવારીખમાં ગુજરાતીઓનો વસવાટ ત્રણસોવર્ષ પુરાણો ડોવાના પુરાવા મળે છે. આઝાદી પહેલાં અને પછીના સર્જાયેલા ઐતિહાસિક સંગ્રામમાં ગુજરાતના કર્મવીર-પુરંધરોનાં ખમીર-અને

ખુમારીનાં દર્શન થયાં છે. આંધ્રના બે ગુજરાતી ગવર્નરોની સેવા સાંપડી છે તેમાં સ્વ. શ્રી ચંદુલાલ ત્રિવેદી અને ખંડુભાઈ કે. દેસાઈની સેવાઓ કદાપી ભૂલાશે નહિ.

ભાગ્યવિધાતા ત્રિપુટી : ગુજરાતની યશકલગી

નિઝામની રજવાડી પરાધીનતામાંથી મુક્તિ સંગ્રામનો વિજયનાદ કરવામાં ગુજરાતી પુરંધરો ખરેખર અમરનામના મેળવી ગયા. ભારતના લોખંડી ગૃહપ્રધાન સ્વ. વલ્લભભાઈ પટેલ, ગુજરાતની અસ્મિતાના ઝંડાધારી કનૈયાલાલ મુનશી અને ભારતીય સેનાના સરસેનાપતિ સ્વ. રાજેન્દ્રસિંહજી જાડેજા એ સમર્થ, સફળ અને સિદ્ધિસર્જક ભાગ્યવિધાતા ત્રિપુટી ગુજરાતની હતી.

ગુજરાતી નગરપતિઓ :

હૈદરાબાદ - સિકંદરાબાદ મહાનગરપાલિકાના નગરપતિપદ પર ગુજરાતી અગ્રેસર ઉદ્યોગપતિ શ્રી પ્રેમજી લાલજી શાહ અને બીજાં શ્રીમતી કુમુદબેન નાયકે શ્રેષ્ઠ સેવા બજાવી છે. આ પ્રદેશના વિકાસમાં બડભાગી ગુજરાતી અગ્રેસર શ્રી ટોકરશી લાલજી કાપડિયાનું પ્રદાન ઘણું મોટું છે.

ભારતીય તવારીખનું એક સુવર્ણપૃષ્ઠ :

પાકીસ્તાન સાથે સામેલ થવાનું પાગલપણું આચરનાર સોરઠના જૂનાગઢના, માણાવદર, બાંટવા, તેમજ સ્વતંત્ર શહેનશાહનાં સ્વપ્નો સેવતા નિઝામનું પતન સરદાર પટેલના પ્રયંડ પ્રહારથી સર્જતા ભારતના ઈતિહાસમાં એક સુવર્ણ પ્રકરણ આલેખાયું છે.

આંધ્રપ્રદેશમાં દોઢેક લાખ ગુજરાતીઓ હોવાનો એક અંદાજ મુકાય છે. આ પ્રદેશમાં ઠેર ઠેર શાળાઓ, કોલેજો, મંદિરો, હોસ્પિટાલો, સામાજિક સંસ્થાઓમાં ગુજરાતીઓ તન, મન, ધનથી સેવા કરતા. હૈદરાબાદમાં તિલક રોડ ઉપર આખું એક ગુજરાતી નગર ખડું થયું છે. શ્રી નવીનભાઈ દામોડિયાની સેવા નોંધપાત્ર બની છે.

કચ્છી સમાજનું સંગીન સંગઠન :

હૈદરાબાદ - સિકંદરાબાદમાં સવાસો વર્ષથી વસવાટ કરતા કચ્છી સમાજના હજારેક પરિવારો પ્રયંડ પ્રગતિ સાધી રહ્યા છે. કચ્છ બહાર વસતા કચ્છીઓની વસતી મુંબઈ પછી હૈદરાબાદમાં છે. ભવ્ય કચ્છીભવનનું પણ નિર્માણ થયું છે. શ્રી ટોકરશી લાલજી શાહ, શ્રી લખમશી ઘેલાભાઈ પરિવાર તથા ધનજીભાઈ સાવલાની પ્રયંડ મહેનતને કારણે કચ્છીઓ આગળ વધી શક્યા છે.

ભારતીય સેનાનું વિજયદ્વાર - વિજયવાડા

આંધ્રપ્રદેશની સીમા પર ધમધમતું વિજયવાડા નગર અવિરત વિકાસક્રમ કરી રહ્યું છે. અત્રેનો ગુજરાતી સમાજ વ્યાપાર

ઉદ્યોગ સાથે સંકલાયેલી છે. શિક્ષણની તમામ સુવિધાઓ સમાજે પોતાના પુરુષાર્થના બળે ઊભી કરી છે. ઈ. સ. ૧૯૮૨માં રજત જયંતિ મહોત્સવ ભવ્ય રીતે ઉજવવામાં આવેલ.

નવજાગૃતિનો નાદ જગાવતું નિગમાભાદ :

હૈદરાબાદથી દોઢસો કી.મી. દૂર આવેલા આ નગરમાં પણ પાંચસો ગુજરાતી પરિવારો વસવાટ કરે છે. દાલમીલ, રાઈસમીલ, મીલજન સ્ટોર્સ, દવા અને સાબુના ઉદ્યોગમાં ગુજરાતીઓ મોખરે છે. ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રિય ઉજવણીમાં નવાં નવાં આયોજનો હોય છે.

ગુજરાતી ધરતીપુત્રો :

આલિદાબાદ જિલ્લાના સંખ્યાબંધ ગામોમાં સૌરાષ્ટ્રમાંથી સવાસો વર્ષ પહેલાં આવીને આ પ્રદેશમાં જ ખેતીવાડીમાં જ સ્થિર થયેલા સંખ્યાબંધ ગુજરાતી પરિવારોનો પણ કાયમી વસવાટ થયો છે. આ વિસ્તારની ગુજરાતી પ્રજામાં મોટાભાગની વસ્તી પટેલ સમાજની છે.

શ્રી જયરાજ વેલજીએ સૌરાષ્ટ્રની પદ્ધતિએ મગફળીનું વાવેતર શરૂ કરાવી તેનો વ્યવસ્થિત ઉછેર કરવાનો પ્રયોગ ઠીક સમય સુધી કર્યો. પરિણામે આ પ્રદેશમાં મગફળીનો પાક શ્રેષ્ઠ કક્ષાએ પહોંચ્યો છે. આંધ્રની સરહદ જ્યાં કર્ણાટક સાથે કદમ મીલાવે છે. તે પ્રદેશમાં આદોની પણ ઐતિહાસિક નગર છે. આદોની અને ગંદુરમાં પણ ગુજરાતી પ્રવૃત્તિઓ વિશેષ જોવા મળે છે.

કર્મવીર કુંવરજી વિશ્રામની ઉજવણ ગાથા :

આંધ્રમાં હૈદરાબાદની પાસે ઘટકેશ્વર એક ગુજરાતી કર્મવીર કુંવરજી વિશ્રામનાં તપ, ત્યાગ, ધર્મ, માનવતા અને કર્મવીરનાં સ્મારક સમાન છે.

કચ્છના અંજાર નગરમાં જન્મેલા આ કર્મવીરે વિવિધ પ્રદેશમાં પુરુષાર્થથી લાખોની લક્ષ્મી સંપાદન કરી ધર્મ અને જનકલ્યાણ અર્થે સમાજને ચરણે ધરી દીધી. ભારતનાં વિવિધ યાત્રાધામોમાં લાખોની લક્ષ્મીની છૂટે હાથે લહાણી કરી. શાળાઓ, પાઠશાળાઓ, કૂવા, તળાવો, ધર્મશાળાઓ, મંદિરો, મસ્જિદો વગેરેમાં પોતાની સર્વ સંપત્તિ અર્પણ કરી અમર નામના મેળવી લીધી. આ અલગારી આદમીની અમરસ્મૃતિ કાયમ રહેશે.

દ્રાક્ષની દુનિયામાં ગુજરાતીઓ :

આંધ્રમાં હૈદરાબાદ-સિકન્દ્રાબાદનો વિસ્તાર દ્રાક્ષના વિશાળ બગીચાઓથી સમૃદ્ધ છે. આ બગીચાઓની નેવું ટકા માલિકી ગુજરાતીઓની છે. તેમાંએ પાટીદારો મોખરે છે. ગુજરાતીઓની આ ક્ષેત્રમાં ઘણી મોટી પ્રગતિ થઈ છે. અશોકકુમાર દેસાઈ નામના અગ્રણી ગુજરાતીનું સારું એવું પ્રદાન છે.

સંસ્કૃતિ, સંપત્તિ, સમૃદ્ધિનો સુવર્ણ સંગમ : તામિલનાડુ

ઈતિહાસ એમ બોલે છે કે આ સમૃદ્ધ ધરતી પર સામ્રાજ્યોનો એક સમર્થ સુવર્ણયુગ હતો. નગરોની દોમદોમ સાલ્હબીની સ્મૃતિઓ આજે પણ અડીખમ ઊભી છે. પાંચસો વર્ષ પહેલાં આ ધરતી ઉપર ગુજરાતીઓનું આગમન થયું. જેમાં ખેડાવાળા બ્રાહ્મણો વિશેષ જણાય છે. જેઓ ચરોતર તરફના વતની છે. સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત ઉપર વિધર્મીઓનું આક્રમણ થયું ત્યારે આ પરિવારોએ હિજરત કરીને ધર્મભૂમિ દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કર્યું. તાંજોરની મરાઠી સત્તાએ બ્રાહ્મણોને સંપૂર્ણ ભાવના અને આદરથી આશ્રય આપ્યો. આ મહાનગરમાં જૈનોની પણ જાહોજલાલી છે. ઝવેરીબજારમાં મોટાભાગે જૈનવણિકો છે. ગુજરાતીઓએ ગજબની પ્રગતિ કરી છે.

આઝાદી પછીના રાજપાલો :

આઝાદી પછી મદ્રાસના પ્રથમ ગવર્નર ભાવનગરના સ્વ. મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ગોહિલ આ ગરવા પદ પર પ્રથમ સ્થાપિત થયા. એ પછી ઈ.સ. ૧૯૭૦માં શ્રી કે.કે. શાહે રાજપાલ પદે શ્રેષ્ઠ કામગીરી દાખવી. એ પછી જનતાપક્ષની સરકાર વખતે ગુજરાતના સર્વોદયવાદી પ્રભુદાસ પટવારી રાજ્યપાલ પદે નિયુક્ત થયા અને ભારે લોકચાહના મેળવી. આ ત્રણે ગુજરાતી ગવર્નરોએ ગુજરાતી પ્રવૃત્તિઓને પ્રચંડ પ્રોત્સાહન બળ આપ્યું હતું.

પ્રતિષ્ઠિત પેઢીઓનો સુવર્ણકળશ :

દક્ષિણની દુનિયામાં નવી દુનિયા વસાવનાર આ ગુજરાતીઓએ ઝવેરાત ઉપરાંત કાપડના વ્યાપારમાં પણ પ્રચંડ વિકાસ સાધ્યો. આ ગુજરાતી પેઢીઓએ રાજ્યોને પણ ધીરધાર કરી સુવર્ણકળશ ચડાવ્યો. મદુરા અને તિરૂમંગલમના મહારાજાને મોટી રકમની ધીરધાર કરી હતી. એ પછીના કાળમાં દેશી રિયાસતો ઉપરાંત ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને તથા ફેન્ચોને પણ આ ગુજરાતી પેઢીઓએ મોટી રકમની ધીરધાર કરેલી. કર્ણાટકના નવાબ ચંદાના સત્તાકાળમાં ત્રિચિનાપલ્લીના સુંદરજી ગગજી દવેની પેઢીએ ભારે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. આ પેઢીની શાખાઓ બેંગલોર, ઔરંગાબાદ જેવા ઘણા શહેરોમાં પ્રસરેલી હતી. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કું.ના કાળમાં પણ ગુર્જરીપેઢી દેવયાજી દક્ષિણમાં છપ્પન નગરોમાં શાખા ધરાવતી હતી.

ગુજરાતી શરીફ રતનલાલ દવે :

મદ્રાસ જેવા પચરંગી પ્રજાના મહાનગરમાં જાણીતા ગુજરાતી અગ્રેસર ઉદ્યોગપતિ શ્રી રતનલાલ દવેએ ઈ.સ. ૧૯૬૧-૬૨માં શરીફ તરીકે ગૌરવભર્યા પદ પર શ્રેષ્ઠ સેવા બજાવી હતી. ભારત સરકારે નાઈજીરિયાના ભારતના રાજદૂત તરીકે પણ તેમની નિયુક્તિ કરી હતી.

અમર ગાયક કવિ ખબરદારની અમરસ્મૃતિ :

વિશ્વભરની ગુજરાતી જનતામાં “જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત” એ અમર ગાનના ગાનારા કવિ સ્વ. અરદેશર ખબરદાર વર્ષો સુધી મદ્રાસમાં જ રહ્યા. અને વિશ્વપ્રસિદ્ધ કાવ્યનું સર્જન પણ આ ધરતી ઉપરથી જ કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૭૨માં ગુજરાત પરિષદનું મદ્રાસમાં છવ્વીસમું સાહિત્ય અધિવેશન મળ્યું ત્યારે પરિષદના મંડપને ખબરદાર નગર નામ અપાયું હતું.

મદ્રાસના વિવિધક્ષેત્રમાં ગુજરાતી ખમીર ઝળક્યું :

મદ્રાસમાં ગુજરાતી પ્રજાનો વસવાટ સદીઓ પુરાણો હોવા છતાં સખાવત, શિક્ષણ, ધર્મ અને સમુદાયપ્રવૃત્તિઓ સદીની હોવાનો સંભવ છે. વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં ગુજરાતી પ્રજાએ સાહસિકતા અને શક્તિનાં કારણે પોતાની અનોખી દુનિયા ઊભી કરી. કોઠારી પરિવાર તો ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં સિદ્ધિના શિખરે પહોંચ્યો છે. સાંઘ ઈન્ડિયામાં મીલવાળા કચ્છના કર્મવીરોએ ગજબની હરણકાળ ભરી છે. સૌરાષ્ટ્રનું સાયાણી પરિવાર પ્લાસ્ટિક ઉદ્યોગમાં ભારે નામના મેળવી ગયું. બ્રોડવેનો સાયકલનો વ્યાપાર ગુજરાતના હાથમાં છે. ઝવેરાતમાં પણ ગુજરાતીઓ ટોપ ઉપર છે. મીન્ટ સ્ટ્રીટમાં સ્ટેનલેસસ્ટીલનાં વાસણોમાં પણ ગુજરાતીઓ આગળ છે. લાખો કમાયા અને એ જ રીતે જનકલ્યાણનાં કાર્યોમાં લક્ષ્મીનો સદવ્યય કરતા રહ્યા. મદ્રાસના કોઠારી પરિવારમાં સ્વ. શ્રી ચંદુલાલ મોતીલાલ કોઠારી અને તેમના બે પુત્રોને કમે કમે શરીક પદ પ્રાપ્ત કરવાનું ગૌરવ સાંપડ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૯૬૩માં એક ગુજરાતી મેયર શ્રી મહેતાનું પણ સારું એવું પ્રદાન નોંધાયું છે.

મદ્રાસના ગુજરાતી સમાજે શિક્ષણક્ષેત્રે ગજબની સિદ્ધિઓ હાંસલ કરેલી છે. બ્રોડવે જેવા રાજમાર્ગ ઉપર ગુજરાતીઓના ગૌરવની ગાથા ગાતા ગુજરાત ભવનમાં રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં આવે છે. હોસ્પિટાલો, અતિથિગૃહો, ભોજનાલયો, પુસ્તકાલયો જેવી પ્રવૃત્તિમાં ગુજરાતીઓ હંમેશા સક્રિય રહ્યા છે. જૈન અગ્રસરોએ દેરાસરો, ઉપાશ્રયો અને ધર્મસ્થાનકોના પાયા વર્ષો પહેલાં નાખ્યા હતા.

દક્ષિણનું માંચેસ્ટર : દોટ સદીનો ગુજરાતી વસવાટ

દક્ષિણ ભારતમાં તામિલનાડુનું ત્રીજું મહાનગર કોઈમ્બતુર વ્યાપાર ઉદ્યોગનું અવિરત વિકાસ પામતું મથક છે.

અઢારમી સદીમાં ગુજરાતીઓનું પ્રથમ આગમન સૌરાષ્ટ્ર કચ્છમાંથી થયું, ઈ. સ. ૧૯૪૨માં ગુજરાતી સમાજની સ્થાપના થઈ, લોહાણા દાતાઓની ઉદાર સખાવતથી અનેક હિન્દુમંદિરો

આકાર પામ્યાં, સૂત્રધારોના સંપ અને સહયોગને કારણે ઈ. સ. ૧૯૭૦માં ગુજરાતીભવન બન્યું. ગુજરાતી વેપારીઓ મોટા ભારે વસ્ત્રઉદ્યોગમાં, રૂના વ્યાપારમાં, કોટન વેસ્ટના વ્યાપારમાં સંકળાયેલા છે. તબીબી રાહત, માનવતા અને સેવાનાં કેન્દ્રો ગુજરાતી સમાજની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. ગોપાલદાસ કીકાણી આરોગ્ય કેન્દ્ર ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

કન્યાકુમારીના ત્રિવેણી સાગરકાંઠા ઉપર ગાંધી

સ્મારક મંદિર :

દક્ષિણ પ્રદેશમાં ગુજરાતી પ્રજાએ સદીઓથી ગુજરાતી સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક ભાવનાને જાળવી રાખી છે. તેની પ્રતીતિ અનેક હિન્દુ-જૈનમંદિરો છે.

ગુજરાતીઓની કર્મભૂમિ : કેરળ

દ્રવિડ સંસ્કૃતિને ખોળે ખીલેલું કેરળ ભારતનું પ્રવેશદ્વાર છે. આ પ્રદેશમાં સીતેર ટકા પાક નાળિયેરીનો છે. કેળવણીનું પ્રમાણ ૬૫ ટકા જેટલું છે. ૨૦૦ ઈંચ જેટલો વરસાદ પડે છે. આ પ્રદેશમાં ગુજરાતીઓનું ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં આગમન થયું. કાલીકટમાં જ્યાં સાંજ સવાર કરોડોની ઉદ્યલપાથલ થાય છે. એવા વ્યાપારી વિસ્તારને ગુજરાતી સ્ટ્રીટ નામ અપાયું છે. કાલીકટ મ્યુનિ.ની સ્થાપના એકસો વર્ષ પહેલાં થઈ તેના પ્રથમ પ્રમુખ એક ગુજરાતી પારસી હતા. ઈ. સ. ૧૭૮૨થી આ પ્રદેશનાં નગરોમાં ગુજરાતી મહાજનોની સ્થાપના થતી રહી. કાચા સોના જેવા આ પ્રદેશના વિવિધ પાકોને કારણે ગુજરાતીઓ વ્યાપારમાં ખૂબ જ સમૃદ્ધ બન્યા. કાલીકટની પ્રસિદ્ધ નાગજી પુરુષોત્તમની પેઢીના સંસ્થાપકો સ્વ. નાગજી અમરશી, સ્વ. પુરુષોત્તમ અમરશી, સ્વ. માણેકલાલ પુરુષોત્તમ કાલીકટ ગુજરાતી કેળવણીના પ્રખર કર્ણધારો બન્યા અને શિક્ષણની અનેકવિધ સુવિધાઓ ઊભી કરી છે.

ધર્મ અને માનવતાનો સાદ :

દક્ષિણના આ પ્રદેશમાં આગમન પામેલા ગુજરાતીઓએ ધર્મ અને માનવતાની જ્યોત જગાવી છે. મંદિરો, પાંજરાપોળો, અગ્રક્ષેત્રોના શ્રી ગણેશ ગુજરાતીઓના હાથે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા જ રહ્યા છે. ઉપરાંત અદ્યતન યુગના પ્રવાહો પ્રમાણે શિક્ષણધામો, ગુજરાતી ભવનો, હોસ્પિટાલો વગેરે લાખોની સંપત્તિના ભોગે નવાં નવાં સર્જનો થતાં રહ્યાં છે.

કોચીનમાં નગરશેઠનું ગૌરવ :

કેરળની સાગરનગરી કોચીનમાં ગુજરાતીઓના ઉદયકાળમાં કચ્છ માંડવીના શેઠ મીઠું મુરલીધરની લબ્ધ પ્રતિષ્ઠા પ્રસરી હતી. તેઓ આ નગરના નગરશેઠ હતા. પુત્ર રતનશીએ પણ પ્રતિષ્ઠાનો પારો ઊંચો ચડાવ્યો હતો. કોચીનમાં દેવજી દામજીની પણ

લાખોની સખાવત છે. કોચીનના વિકાસમાં પુરુષોત્તમ ઘેલાભાઈએ -શાળા, ધર્મશાળા, પાંજરાપોળ વગેરેમાં ખૂબ જ સહાય કરી હતી. ઘણી સંસ્થાઓમાં તેઓ પ્રમુખ સ્થાને હતા. આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતી સમાજમાં નવચેતના પ્રગટાવનાર પોપટલાલ ગોરધનલાલ ધારાસભ્ય, મ્યુ.ના ચેરમેન અને બેન્કના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર તરીકે મૂલ્યવાન સેવા આપી. એ જ રીતે કાનાનોર નગરમાં પણ વિશાળ ગુજરાતી ભવન અને વિદ્યામંદિરનું સુંદર રીતે સંચાલન થાય છે. આમ કાશ્મિરથી કન્યાકુમારી સુધી પથરાઈ ને આ મહાન ગુજરાતી પ્રજાએ પોતાની નવી દુનિયા વસાવીને તેજસ્વી તવારીખનું સર્જન કર્યું છે. આમાં ગુજરાતીઓની સ્વાભાવિક લાક્ષણિકતાઓ પણ અછતી નથી રહી. પુરુષાર્થ અને પરિશ્રમનો તેમના જીવનમાં અદ્ભૂત સમન્વય થયો હતો.

કુબેરભંડારી પ્રદેશ : કર્ણાટક

ગુજરાતી પ્રજાની પુરુષાર્થભૂમિ તરીકે પંકાયેલી કર્ણાટકની પ્રગતિશીલતા સૌ કોઈનું ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. ભારતના વિમાન, ટપાલ વ્યવહારનો આરંભ ઈ.સ. ૧૯૧૧માં બેંગલોરથી આરંભાયો. ગુજરાતીઓનો વસવાટ છેલ્લી એક સદીનો છે. બેંગલોરના ગુજરાતીઓની જાહેરજીવનની પ્રગતિમાં પ્રધાનપદ સુધી પહોંચેલા શ્રી અજીત શેઠ તથા બેંગલોર મહાનગરપાલિકાના મેયરપદે સ્વ. ઝીણાભાઈ દેસાઈએ સારી સેવા બજાવી. ભારતીય ક્રિકેટ ટીમના ખેલાડી બ્રીજેશ પટેલ પણ ગુજરાતી છે. સંગઠન સેવાઓ અને સખાવતોમાં ગુજરાતીઓએ સિદ્ધિનાં શિખરો સર કર્યાં છે.

બેંગલોરના બડભાગી ગુજરાતીઓ

ભાષાવાર રાજ્યરચના પહેલાં બેંગલોર મૈસુર રાજ્યનો એક ભાગ હતો. મૈસુર રાજ્યના રાજ્યપાલ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ રાજકારણી મંગળદાસ પકવાસાની સેવા મળી હતી જેઓ ગુજરાતી હતા. એ જ રીતે ઔદ્યોગિક આલમમાં સિદ્ધિના શિખરે પહોંચનાર મહેતા ગ્રુપ ઓફ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના મહારથી સૂત્રધાર એ.પી. મહેતા (અમરેલીવાળા)ને ભારત સરકારે ઉદ્યોગરત્ન તરીકે બિરદાવ્યા હતા.

ઉદ્યોગધામ :

ભારતના સૌથી વિશાળ વિમાની કારખાનાની સ્થાપના મુંબઈના મહાન ગુજરાતી ઉદ્યોગપતિ સ્વ. વાલચંદ હીરાચંદે કરી હતી. બેંગલોરની સાહસભૂમિ ઉપર સુપ્રસિદ્ધ કામાણી ઉદ્યોગ સંસ્થા સાથે વર્ષો સુધી સંકળાયેલા શ્રી જે.એચ. દોશીએ પણ એલ્યુમિનિયમક્ષેત્રના કારખાનાનાં વિશાળયંત્રો ગતિમાન કર્યાં હતાં.

અથ દાયકાની પ્રગતિશીલ તવારીખ :

અગરબત્તી ઉદ્યોગમાં ગુજરાતીઓએ આજથી ત્રીસ વર્ષ પહેલાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો જેમાં અવિરત કૂચ જારી રાખી. રંજન અગરબત્તીના સંચાલક શાંતિલાલ જે. શાહને સૌ પ્રથમ નિકાસ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો. બેંગલોરમાં વિવિધ સાહસોમાં પણ ગુજરાતીઓ મોખરે રહ્યા. ગુર્જર સત્રારીઓની ધર્મભાવનાએ સર્જેલી સ્વપ્ર-સિદ્ધિમાં ઈન્દિરા બેટીજીના હસ્તે મહિલા મંડળનો આરંભ થયો. કાંતાબેન સૂચકનું ભારે યોગદાન રહ્યું. સમાજને પલટાવી વિવિધ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનાં મંડાણ પણ વિવિધ જ્ઞાતિ-સમાજોની રાહબરી નીચે થયાં. રાજાજીનગરમાં પણ ગુજરાતીઓનું સંગઠન ઈ. સ. ૧૯૭૨માં થયું. જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘનું સારું એવું પ્રદાન છે.

સોપારીનું પિયર : મેંગલોર

મહાનગર મેંગલોર સોપારીના નગર તરીકે સુવિખ્યાત છે. અત્રે પણ દોઢસો વર્ષ પહેલાં ગુજરાતીઓનો વસવાટ રામરાવ કમ્પાઉન્ડમાં હતો. આજે તો ગુજરાતી વેપારીઓએ મેંગલોરના ગમ્બીર વિસ્તારોમાં પોતાના બાદશાહી બંગલા બંધાવ્યા છે. સોપારી, નળિયાં, ટાઈલ્સ વગેરે વ્યવસાયમાં ગુજરાતીઓ જોડાયા છે. મેંગલોરના ઉદ્યોગપતિ ધીરજલાલ વી. બેંકર પદપ્રતિષ્ઠાથી હંમેશા આગળ રહીને, પડદા પાછળ રહીને દરેક સામાજિક કાર્યમાં સહયોગી બન્યા છે.

હુલામણું હુબલી :

દોઢસો વર્ષ પહેલાં આ નગર ગુજરાતીઓનું આકર્ષણ કેન્દ્ર બન્યું. જાહેરજીવનમાં ગુજરાતીઓ પોતાની સેવા આપતા રહ્યા. મહાનગરપાલિકામાં પણ ગુજરાતીઓ મોખરે રહ્યા. રોટરી અને લાયન્સ પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ગુજરાતીઓ મોખરે, ઉદ્યોગ ક્ષેત્રમાં પણ ઘણી આગેકૂચ કરી છે. અત્રે પણ ગુજરાતી ભવન સોહામણું અને ખૂબજ સગવડવાળું છે.

દેસાઈ ખંડ :

કર્ણાટક વેપારી ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સના પ્રમુખસ્થાને શ્રેષ્ઠ સેવા બજાવી તેની કદરૂપે ચેમ્બરની ઈમારતના સભાખંડને ચંદ્રવદન દેસાઈ નામ આપવામાં આવ્યું છે. ધારવાડના ઉદ્યોગપતિ ચંદ્રવદન દેસાઈએ રોટરી કલબના પ્રમુખપદે ત્રણ વાર સેવા આપી. બેંગલોરમાં પણ માનવતાવાદી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતી સમાજ દ્વારા ચાલી રહેલ છે. બેંગલોરમાં જૈનોની વસ્તી વિશેષ જોવા મળે છે.

ગુજરાતના પ્રથમ પત્રો :

ગુજરાતમાં પ્રથમ પત્ર અમદાવાદથી “વર્તમાન” ઈ. સ.

૧૮૪૯માં આરંભાયું. “યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે” વાળા કવિ નર્મદે “ડાંડિયો” પત્ર ઈ. સ. ૧૮૭૦માં સુરતથી શરૂ કર્યું. આજનું ખેડા વર્તમાન ઈ.સ. ૧૮૬૧માં, અમદાવાદનું ‘સંદેશ’ ઈ.સ. ૧૮૨૩માં, ‘ગુજરાત સમાચાર’ના ઈ. સ. ૧૮૩૨માં ૧૬ જાન્યુ.થી શ્રી ગણેશ થયા.

પોંડીચેરીમાં ગુજરાતી સાહસ : વિશાળ ખાંડના

કારખાનાં :

મહર્ષિ અરવિંદ અને પૂ. માતાજીએ જે ધરતી ઉપર ભગીરથ સાધના કરી એ ભૂમિમાં વિશાળ પાયા પર ખાંડના કારખાનાં સ્થાપિત કરનાર લાલજીભાઈ હિંડોચાની જન્મભૂમિ જામનગર જિલ્લો. નાનીવયે વતન છોડી ઈસ્ટ આફ્રિકામાં ધંધાકીય સાહસના શ્રી ગણેશ કર્યા. આફ્રિકામાં તેમણે અનેક ઔદ્યોગિક એકમો સ્થાપ્યા, લોકકલ્યાણનાં કાર્યો પણ ખૂબ કર્યાં. અરવિંદ આશ્રમના પૂ. માતાજીની પ્રેરણાથી લાલજીભાઈએ પોંડીચેરીમાંથી સાહસિક ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો. આવકની ચોક્કસ રકમ આશ્રમને અર્પણ કરે છે. સ્વભાવે સરળ અને આધ્યાત્મિક વિચારના છે. લાલજીભાઈ માત્ર પોંડીચેરીમાં જ નહિ પણ દક્ષિણ ભારતમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

સાહસના વિદાતા : સ્વ. મૂળજીભાઈ માધવાણી :

આફ્રિકાના શાહ સોદાગર અને જગડુ શાહ બિરુદ પામેલા મૂળ બરડા પ્રદેશના નાનકડા આસિયાપાટના વતની સ્વ. શેઠ મૂળજીભાઈ પ્રભુદાસ માધવાણીએ ૪૫ વર્ષ પહેલા મુંબઈમાં કાપડમીલ ખરીદી, દક્ષિણ ભારતમાં ચા, કોફીના બગીચાઓ ખરીદ્યા, તુંગભદ્રા સ્યુગર વર્ક્સ (પ્રા.)ના પાયા નાંખ્યા. જેમાં પંદર કરોડનું રોકાણ હોવાનો અંદાજ છે. માધવાણી પરિવાર ગુજરાતી સમાજનું ગૌરવ છે.

મહારાષ્ટ્રના સાંગલીમાં રતનશી નગર :

સાંગલીમાં આજથી લગભગ સવાસો વર્ષ પહેલા પાંચ-સાત ગુજરાતી પેઢીઓ હતી. સૌથી પુરાણી પેઢી કચ્છના લોહાણા શિવજી પૂજા કોઠારીની હતી. ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાતના જૈન વણિક પરિવારો અને મહેસાણા જિલ્લાના નાગર પરિવારોની પેઢીઓ હતી. આજે સંખ્યાબંધ ગુજરાતી પેઢીઓ ત્યાંની સમૃદ્ધિની ઝાંખી કરાવે છે. ત્યાંના ગુજરાતી સમાજ તરફથી બાર એકર જમીન ઉપર સર્જાયેલા ગુજરાતી નગરને સમાજના પુણ્ય પુરુષ રતનશી જેઠાભાઈ ખેનાની અમર સ્મૃતિમાં રતનશી નગર નામ આપીને તેમની સેવાની કદર કરી છે. આ ગુજરાતી નગરમાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ગૂંજતી રહી છે. સાંગલીના વિવિધ ક્ષેત્રમાં રતિલાલ ગોસળિયા દંપતિએ લાખો રૂપિયાના દાનનો પ્રવાહ વહાવ્યો. ભારતના આઝાદી સંગ્રામ વેળાએ બેલગામ કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં

સાંગલીના ગુજરાતી ભડવીર સ્વ. શિવજી પૂજા કોઠારીએ મંચ ઉપર જઈને ગાંધીજીના ચરણે રૂા. પચ્ચીસ હજારનો ઢગલો કરતાં મંડપમાં સનસનાટી મચી ગઈ હતી.

ગુજરાતી ઉદારતાનું ગૌરવ : મીરજ

મીરજમાં વિખ્યાત હોસ્પિટાલ, ત્રણ એકર જમીન ઉપર ખડી થયેલી ધર્મશાળા, સાંગલીના પ્રસિદ્ધ લુહાણા સ્વ. શિવજી પૂજા કોઠારીએ પોતાના વડીલ બંધુ દેવજી પૂજા કોઠારીના સ્મરણાર્થે ઘણી મોટી સખાવતો કરી છે. ઈ. સ. ૧૯૬૨માં સ્વ. શિવજી પૂજા કોઠારીની અર્ધપ્રતિમાની રાષ્ટ્રપતિ રાધાકૃષ્ણનના હાથે અનાવરણવિધિ થયેલી. આ ધર્મશાળા રાજમહેલની ઝાંખી કરાવે છે.

કોલ્હાપુરના કર્મયોગી ગુજરાતીઓ :

રજવાડી યુગમાં આજથી સ્ત્રીતેર વર્ષ પહેલા કોલ્હાપુરમાં વ્યાપાર ઉદ્યોગના વિકાસની ભાવનાથી મહારાજા શ્રી શાહુએ ગુજરાતી વ્યાપારીઓને નિમંત્ર્યા. શાહુપુરીનું સર્જન થયું. સાહસિક ગુજરાતીઓ દ્વારા વ્યાપારનો વિકાસ થયો, ગોળના વ્યાપારમાં ગુજરાતીઓ મોખરે છે. ઈ. સ. ૧૯૬૨માં ભારત પર ચીન આક્રમણ વેળાએ સંરક્ષણ ભંડોળમાં ગુજરાતીઓ મોખરે હતા. શિક્ષણની તમામ સુવિધાઓ ગુજરાતી મિત્ર મંડળ દ્વારા ચાલે છે. સહકારી પ્રવૃત્તિ અને રોટરી ક્લબમાં પણ ગુજરાતીઓ મોખરે છે.

સોલાપુરમાં મીલઉદ્યોગમાં ગુજરાતીઓ :

આજથી સવાસો વર્ષ પહેલાં મહાન ગુજરાતી ઉદ્યોગપતિ સ્વ. મોરારજી ગોકળદાસે સ્પીનીંગ મીલના શ્રી ગણેશ કર્યા. હજારોને રોજી રોટી આપીને આ મીલે વર્ષો સુધી પોતાની સુકીર્તિ જાળવી રાખી છે. વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં ગુજરાતીઓ મોખરે છે. સીધિયા સ્ટીમ નેવીગેશન કું.વાળા સ્વ. વાલચંદ હીરાચંદ સોલાપુરમાં સ્થિર થયેલા. કાલીદાસ ડાયાભાઈ દેસાઈ નગરપાલિકામાં નગરપતિ બન્યા.

ઔરંગાબાદમાં ત્રણસો વર્ષ જુની પેઢીઓ :

અનેક સત્તા પલટાઓની ઝાંખી વચ્ચે મરાઠાવાડમાં ઔરંગાબાદ પણ ગુજરાતીઓથી ધમધમે છે. ત્રણસો વર્ષ જુની ગુજરાતી પેઢીઓ મોજુદ છે. ગુજરાતીઓ અત્રે શ્રોફના નામે ઓળખાય છે. મોટાભાગના ગુજરાતીઓ ઉત્તર ગુજરાત તરફના હોવાનું જણાય છે. નગરની મધ્યમાં ગુજરાતી નગરપતિ દારકાદાસ પટેલની પ્રતિમા મૂકવામાં આવી છે. નૂતન ગુજરાતી સમાજ પણ સારું એવું કાર્ય કરે છે.

ધૂળિયામાં ગુજરાતી તબીબો અને ધારાશાસ્ત્રીઓ :

ખાનદેશના પાટનગર સમા ધૂળિયાના વ્યાપારી ક્ષેત્રમાં

ગુજરાતીઓનું અસ્તિત્વ ઘણું છે. ડોક્ટરો અને વકીલો ઘણા છે, જેઓ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા છે. પાંચોરા, જલગાંવ, નંદરબાર વગેરે શહેરોમાં પણ ગુજરાતીઓનો જીવનવ્યવહાર ધબકતો રહ્યો છે.

ગુજરાતમાંથી કેટલાયે સમૂહો સુરત ધઈને તાપી કિનારે આગળ વધતાં બરહાનપુર, ખંડવા અને ઔરંગાબાદના આશ્રયે જઈ ચડ્યા હતા, કેટલાક પરિવારો વિશાળ ખેતી ધરાવે છે. અને પોતે ગુજરાતી તરીકે ઓળખાવે છે. ધારાશાસ્ત્રીઓ અને તબીબો ઉચ્ચ દરજ્જે પહોંચ્યા છતાં ગુજરાતી ગણાય છે.

યાત્રાધામ નાસિકમાં મંદિરો અને અન્નક્ષેત્રો :

યાત્રાધામ નાસિકમાં પંચવટી અને તપોવનમાં સંખ્યાબંધ ગુજરાતી સખાવતી ટ્રસ્ટોએ સર્જેલી સાર્વજનિક ધર્મશાળાઓ, આરોગ્ય ભવનો, સદાપ્રતો વિશાળ સંખ્યામાં ખડા છે. ગોદાવરીના બંને કાંઠે ગુજરાતીઓએ બંધાવેલ મંદિરોની ધજાઓ વર્ષોથી ફરકી રહી છે. વર્તમાન જૈન વણિકોના નાસિકના સવાસો વર્ષના ઇતિહાસ સાથે પાટીદાર જ્ઞાતિ પણ એક સદીને આંબી ચૂકી છે. બ્રાહ્મણો, કચ્છીઓ, હાલાઈ ઘોઘારી લોહાણા, ભાટિયા વગેરે જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ પણ ૬૦ વર્ષ ઉપરનો છે. ઈ.સ. ૧૯૫૨માં નગરપાલિકાના અધ્યક્ષ ડૉ. મણિલાલ જેઠાલાલ શાહ ગુજરાતી સમાજના પણ પ્રમુખ હતા. શિક્ષણક્ષેત્રમાં બાલમંદિરથી માંડીને કોલેજ સુધીની સુવિધામાં સ્વ. જેરામભાઈ ડાયાભાઈ ચૌહાણની લાખોની સખાવત કીર્તિસ્તંભ સમાન બની ગઈ છે. અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ સમૃદ્ધ સોહામણા મુક્તિધામના સર્જનમાં પચાસ લાખથી વધારે રકમ ખર્ચાયાનો અંદાજ છે. જેમાં ગુજરાતીઓનું વિશેષ પ્રદાન છે.

મહાજનો અને મહારથીઓ :

આજના વિષમ કાળમાં પણ સેવાભાવના, માનવતા અને કર્તવ્યની જ્યોતિ જલતી રાખવામાં મહાજનો અને મહારથીઓ વિશેષ બિરુદો પામતા રહ્યા છે. તેમાં મુંબઈના માતબર ઉદ્યોગપતિ અને દાનવીર શેઠશ્રી લખમશી ગોવિંદજી હરિયા હાલારી ઓસવાલોનો ઇતિહાસ સારું એવું માનપાન પામ્યો છે. એ જ રીતે મહાન દાનેશ્વરી મુંબઈ જૈન સમાજના અગ્રણી દીપચંદભાઈ ગાઈનું સેવામય જીવન અનેકોને પ્રેરણા લેવા જેવું છે. એ જ રીતે ભારતની ઉદ્યોગસૃષ્ટિમાં ડી.સી.ના નામથી પ્રસિદ્ધ દયાનંદ ચંદુલાલ કોઠારી જાહેર જીવનની જવલંત પ્રતિભા ગણાય છે. મદ્રાસને આ કોઠારી પરિવારે ત્રણ શેરીફની ભેટ આપી હતી. શ્રી કોઠારીના પિતા શેરીફ હતા તેઓ પણ આ સ્થાન પામ્યા અને તેના લઘુ બંધુ હર્ષદ કોઠારી પણ શેરીફ પદે સ્થાન પામ્યા છે. એ જ રીતે હૈદરાબાદના ગુજરાતી સમાજના ગૌરવસમા ટોકરશીભાઈ કાપડિયા

વ્યક્તિ નહિ પણ સંસ્થા હતા. જીવતી જાગતી માનવજયોત હતી. એ જ રીતે અમેરેલી પંથકમાં 'ધનજી ધોળા' ની ધૂરંધર પેઢીના સૌજન્યશીલ શ્રી પ્રતાપશાહ મહેતા અડીખમ કર્મવીર અને અનેક સંસ્થાઓના જન્મદાતા હતા. ગાયકવાડ સરકારે તેમને રાજરત્ન અને ભારત સરકારે તેમને પદ્મશ્રીના ઈલકાબોથી નવાજ્યા હતા. બેંગલોરના ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં પણ અનંતરાય પ્રતાપરાય મહેતા અને કૃષ્ણકાંત પ્રતાપરાય મહેતા આ બંધુ બેલડી પણ સારું માન પામી છે. નાગપુરના ગુજરાતી જીવનના ઉત્કર્ષ માટે જીવનભર ઝઝૂમનાર સ્વ. જયદેવ મણિશંકર ઠાકરે ઈ.સ. ૧૯૩૯થી ૧૯૫૯ સુધી ગુજરાતી કેળવણી મંડળના પ્રમુખ સ્થાને અનેકવિધ સેવા આપી હતી. એ કર્મવીરના નામ ઉપરથી નાગપુરમાં જે.એમ. ઠાકર રોડ નામ અપાયું છે. જે સ્વર્ગસ્થની સેવા સ્મૃતિને તાજી કરે છે. મેંગલોરના ગુજરાતી સમાજમાં વર્ષોથી માર્ગદર્શક બની રહેલા ધીરજલાલ વિઠ્ઠલજી બેંકર ઘણા જ સમર્થ અને શક્તિસંપન્ન હોવા છતાં હોદ્દાઓથી હંમેશા દૂર રહ્યા છે. એ જ રીતે કોલ્હાપુરના સમાજ જીવનમાં મોતીલાલ સ્વરૂપચંદ દોશીનું ભારે મોટું પ્રદાન નોંધાયું છે. મહારાષ્ટ્રના વિદર્ભ વિસ્તારમાં યવતમાલના ગુજરાતી સમાજની સેવા પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રી અમૃતલાલ ડાયાભાઈ મજીઠિયાનો સર્વપ્રકારે સહયોગ મળતો રહ્યો છે. હૈદરાબાદની અનેક સામાજિક સંસ્થાઓને કચ્છી આગેવાન ધનજીભાઈ સાવલોની સખાવતનો આંકડો ઘણો ઊંચો જાય છે. એ જ રીતે ઈ. સ. ૧૯૭૦માં રાજ્યપાલ ખંડુભાઈ દેસાઈના હાથે સન્માન પત્ર મેળવનાર જેઠાલાલ ઓઘડભાઈ મહેતા આંધ્રના ભીષ્મ પિતામહ કહેવાતા. એ જ રીતે સાંગલીનાં શ્રીમતી હેમલતાબહેન મંગલદાસ કોઠારી મહારાષ્ટ્રના સમગ્ર વિસ્તારના ગુજરાતી સમાજમાં અજોડ વીરાંગના છે. મદ્રાસના ગુજરાતી સમાજના અગ્રસ્થાને રહી કરુણાશંકર જ. જોષીએ પણ ભારે મોટી લોકચાહના મેળવી છે. વાડીલાલ કાલીદાસ દોશી પણ મદ્રાસની અનેક ગુજરાતી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાઈને સેવાનું ઉત્તમ દષ્ટાંત પૂરું પાડતાં. પુરુષાર્થ, પરિશ્રમ અને પ્રારબ્ધના ત્રિવેણી સંગમથી ખટારા ડ્રાઈવર તરીકે કામ કરતા શ્રી છોટાલાલ મોરઝરિયા અનેક ઝંઝાવાતો સામે ઝઝૂમીને ઉદ્યોગપતિ તરીકે પહોંચ્યા છે. આ કોઈ પરીકથા નથી, પણ સત્યકથાઓ છે. એ રીતે મહારાષ્ટ્રના, કર્ણાટકના, તામીલનાડુના અનેક શહેરો, નગરોમાં ગુજરાતીઓએ બહોળા પ્રમાણમાં વર્ષોથી જઈને વસવાટ કરી ભારે મોટી પ્રગતિ પામી શક્યા છે. શૂન્યમાંથી નવસર્જન કરનારા એવા ઘણા છે.

પ્રથમ ગુજરાતી પત્ર અને પત્રકાર

ગુજરાતની બહાર અન્ય રાજ્યોમાં ગુજરાતી અખબારી ક્ષેત્રનો ઝંડો ઊંચો રાખવામાં મુંબઈ એકમાત્ર મોખરે રહ્યું છે. છતાં વિવિધ રાજ્યોમાં ગુજરાતી પત્રકારત્વના દીવડાઓ જલતા રહ્યા

છે. મુંબઈમાં સૌથી પ્રથમ ગુજરાતી દૈનિક પત્ર 'મુંબઈ સમાચાર' ઈ.સ. ૧૮૨૨ના જુલાઈની ૧લી તારીખે સોમવારથી આરંભાયું, તેના તંત્રીપદે પ્રથમ ગુજરાતી પત્રકાર સ્વ. ફરદુનજી મર્ઝબાનજી હતા. તે પછી ઘણા પત્રો ક્રમે ક્રમે શરૂ થયાં.

તેજસ્વી તંત્રીઓ :

મુંબઈના દૈનિક પત્રોના તેજસ્વી તંત્રીઓ તરીકે 'મુંબઈ સમાચાર'ના સ્વ. સોરાબજી પાલનજી, 'હિન્દુસ્તાનના શ્રી રાયશંકર મહેતા, સ્વ. છેલશંકર વ્યાસ, 'જન્મભૂમિ'ના સ્વ. અમૃતલાલ શેઠ, શ્રી રવિશંકર મહેતા, શ્રી મોહનલાલ મહેતા- 'સોપાન', 'વંદે માતરંમ'ના શામળદાસ ગાંધી. સ્વ. શામળદાસ 'હિન્દુસ્તાન' અને 'જન્મભૂમિ'ના તંત્રીપદે પણ ચમકી ઊઠ્યા હતા.

દક્ષિણ ભારતમાં ગુજરાતીઓએ સર કરેલો અગરબત્તી ઉદ્યોગ :

દક્ષિણ ભારતમાં ભૂતકાળનો આ ગૃહઉદ્યોગ ગુજરાતી સાહસિકોની નૂતન દૃષ્ટિનો સ્પર્શ પામતાં મહાઉદ્યોગમાં પલટાતો રહ્યો. બેંગલોર, મૈસુર અને કર્ણાટકમાં સાડા ત્રણ લાખ માણસોને રોજીરોટી આપતો આ ઉદ્યોગ ઝડપથી વિકસી રહ્યો છે. જેમાં ગુજરાતીઓની હૈયાઊંઠવલતે સારો ભાગ ભજવ્યો છે. એ જ રીતે મદ્રાસને દ્વારે પ્રથમ દાળ-આટા મીલ શરૂ કરવામાં પણ ગુજરાતીઓનું સાહસ હતું.

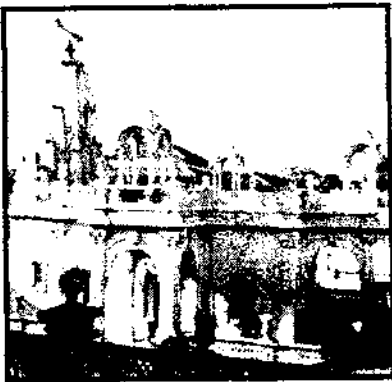
પોંડિચેરીમાં ગુજરાતી સાહસ :

દક્ષિણ ભારતના સાગરકાંઠા ઉપર પોંડિચેરી જ્યાં પૂ. અરવિંદ અને પૂ. માતાજીએ સાધના કરી હતી એ ભાગ્યશાળી ધરતી પર આફ્રિકાના શાહસોદાગર ગુજરાતી હિન્દોયા પરિવારે વિશાળ ખાંડ કારખાનાના શ્રી ગણેશ કર્યા. શાહ સોદાગર લાલજીભાઈ હિન્દોયાનું ધ્યેય ધંધા કે ધન નથી પણ ધર્મને પ્રાધાન્યતા આપી આવકનો ચોક્કસ હિસ્સો આશ્રમ પાછળ ખર્ચ

છે. એ જ રીતે હુબલીમાં પીપરમેન્ટ અને બિસ્કીટના વિશાળ ઔદ્યોગિક વિકાસમાં પણ કચ્છ લખતરના લક્ષ્મીકાંત ઠક્કર, લોહાણા પરિવારનું ભારેમોટું સાહસ હતું. તેમ જ ભારતભરના કપાસ ક્ષેત્રની સુપ્રસિદ્ધ પેઢી અરજણ ખીમજી અને પ્રેસીંગ કું. એ ઈ.સ. ૧૯૬૧માં કેમીકલ પ્રોસેસ માટે આવશ્યક ઉત્તમ કક્ષાના પમ્પ અને વાલ્વના ઉત્પાદન અર્થે એ. કે. ઈન્ડસ્ટ્રીઝનો આરંભ કર્યો જેની સુવર્ણ સિદ્ધિઓની તેજસ્વી તવારીખે હુબલીને સારી પ્રસિદ્ધિ અપાવી.

કર્ણાટકમાં ગુજરાતી સાહસ

ઉત્તર ગુજરાતમાં સિદ્ધપુર વિસ્તારમાંથી વર્ષો પહેલાં એક શ્રમજીવી લુહાર કારીગર સ્વ. જયચંદ નરભેરામ પંચાલે કર્ણાટકની ધરતી ઉપર પગ મૂક્યો ખાલી ગજવે, પણ શ્રમ અને મનોબળની મૂડીથી ધનલક્ષ્મી તિજોરી કું. નાં દ્વાર ઉઘાડી આજ સુધીમાં ભારે મોટી સિદ્ધિ હાંસલ કરી. મદુરાઈમાં પણ ગુજરાતીઓ દ્વારા હેન્ડલુમ ટુવાલનો ઉદ્યોગ સારો એવો વિકસ્યો છે જેમાં કચ્છી ગુજરાતી પેઢીઓનું જ આગળ પડતું સ્થાન છે. એ જ રીતે કર્ણાટકની ગ્રામ સૃષ્ટિમાં સમૃદ્ધિ સર્જતું ખાંડ ઉદ્યોગક્ષેત્રનું પ્રયંત્ર અને અનોખું ગુજરાતી સાહસ ભારે સફળતાને વર્યું છે. આ સાહસના વિધાતા સ્વ. શ્રી મૂળજીભાઈ માધવાણી આફ્રિકાના શાહસોદાગર અને જગડુશાહનું બિરુદ પામેલા મૂળ બરડા પ્રદેશના નાનકડા આસિયાપાટના વતની, અર્ધી સદી પહેલા મુંબઈમાં સુપ્રસિદ્ધ કાપડમીલ કોલાબામીલ ખરીદી હતી, દક્ષિણ ભારતમાં ચા કોફી, રબ્બરના બગીચાઓ ખરીદતા હતા. એ જ રીતે તુંગભદ્રા નદીના તટપ્રદેશમાં આજની વિરાટ તુંગભદ્રા સ્યુગર વર્ક્સ (પ્રા.) લી.ના પાયા નાખ્યા હતા. આ બધા ઔદ્યોગિક સાહસમાં આગેવાન ગુજરાતીઓ સંકળાયેલા છે. - ગુજરાતી સમાજનું પણ સારું એવું સંગઠન છે. જેમના દ્વારા માનવહિતનાં અનેક મંગલ કાર્યો થતા રહ્યાં છે.

સ્થાપત્યકલા

અને

અધ્યાત્મનો

સંગમ

આફ્રિકાની ભૂમિ ઉપરના ગુજરાતીઓ

—કૃષ્ણકાંત વખારિયા, મીનાક્ષીબેન ઠાકર

પશ્ચિમના સાગરથી નીકળેલા સાહસિક ગુજરાતીઓએ એક બાજુ અખાતના પ્રદેશો, આફ્રિકા, પશ્ચિમ એશિયાના પ્રદેશો તો બીજી બાજુ શ્રીલંકા, બ્રહ્મદેશ, જાવા, સુમાત્રા, બાલી, મલાયા, જંગબાર જેવા ટાપુઓ પર સંસ્કૃતિ અને વ્યાપારના ધ્વજ ફરકાવ્યાની વિગતો મળે છે. જાવાના એક વિખ્યાત બોરોબુદુર મંદિરની દિવાલ પર ગુજરાતનું વહાણ કોતરેલું છે. બાલી ટાપુ હજુ વેદિક ધર્મ પાળે છે. ચીન-જાપાનની વહાણવટા પરંપરામાં પણ ગુજરાતી પરંપરાની છાપ જોવા મળે છે. લંકાથી મોતી, બ્રહ્મદેશથી માણેક, જાવા સુમાત્રાથી રત્નો ભરીભરીને વહાણો ગુજરાતનાં બંદરોએ ઠલવાતાં, આફ્રિકાથી વહાણો ભરીને હાથીદાંત આવતા, જંગબાર કે મસ્કત જેવાં નગરોની બાંધણી આપણાં માંડવી કે સલાયા જેવી લાગે. ગુજરાતના સંખ્યાબંધ બંદરો દરિયાપારના દેશો સાથેના સંબંધોના સાક્ષી છે. દક્ષિણઆફ્રિકાની રંગભેદની નીતિ માટે લડત આપવામાં ગુજરાતીઓ મોખરે હતા. દરિયાપારના દેશોમાં વગર તલવારે સંસ્કૃતિ અને વ્યાપારનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં ગુજરાતીઓ જ મુખ્ય છે. ભાષા, પોશાક, રીતરિવાજ, શિક્ષણ, ધર્મ, કલા વગેરેમાં ગુજરાત હોય, એવા દૃષ્ટાંતો શ્રીલંકા, જાવા, સુમાત્રા, આફ્રિકા, મોરિશિયસ કે જાપાન સુધી શોધવા જનારને સહજરૂપે મળી આવશે. બહાદુર અને ખડતલ મરજીવાઓએ ગુજરાતી દરિયાવાટને આફ્રિકાની ભૂમિ ઉપર જીવતી રાખી છે. તે આ લેખમાળામાં જોઈ શકાય છે.

ગુજરાતી સમાજના પ્રમુખ શ્રી કૃષ્ણકાંત વખારિયા બહુમુખી વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે, જાણીતા ધારાશાસ્ત્રી, સામાજિક કાર્યકર, ટ્રેડ યુનિયનિસ્ટ, વિદ્યાર્થી નેતા અને અન્ય ઘણી પ્રવૃત્તિઓથી ભરપુર તેમનું વ્યક્તિત્વ છે. તેઓ ઘણીબધી સામાજિક, શૈક્ષણિક-આરોગ્ય-હોસ્પિટલ જેવી પ્રવૃત્તિઓ કરતી સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા છે. તેની પ્રતિભા અનેક ક્ષેત્રે પ્રખર બુદ્ધિશાળી છે. ગુજરાતમાં દુષ્કાળ કે ભૂકંપ જેવી આપત્તિઓમાં હંમેશા અસરગ્રસ્ત પરિવારો સાથે ઊભા રહ્યા છે. ઈ. સ. ૧૯૯૪થી વિશ્વગુજરાતી સમાજના પ્રમુખ તરીકે કાર્યભાર સંભાળ્યો તે પછી ભારે કાઠું કાઢીને સમાજ માટે સંતોષપ્રદ કામ કર્યું છે. ત્રણ આંતરરાષ્ટ્રિય ગુજરાતી પરિષદો, ઘણા પરિસંવાદો અને બીજા કાર્યક્રમો થયા છે. સૌને સંગઠિત કરવામાં શ્રી વખારિયાનો અમૂલ્ય ફાળો છે.

સમાજના મંત્રી ડૉ. મીનાક્ષીબેન ઠાકરનું પણ એવું જ યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું છે. અંગ્રેજી અને હિંદીમાં ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવીને સાહિત્ય, પત્રકારત્વ અને રાષ્ટ્રઘડતરના વિવિધક્ષેત્રે તેઓ ઊંડો રસ ધરાવે છે. આકાશવાણીથી પોતાની કારકિર્દી શરૂ કરનાર મીનાક્ષીબેને રાષ્ટ્રીયકક્ષાના નોંધપાત્ર કાર્યકર્તામાં ઉદ્ઘોષણા અને સંયોજકીય સેવાઓ આપી છે. સાહિત્યક્ષેત્રે તેના સંખ્યાબંધ પ્રકાશનો છે અને કેટલાંક પ્રકાશનો મુદ્રણાધીન છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સહિત પત્રકારત્વની ખ્યાતનામ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં વિઝિટીંગ ફેકલ્ટી તરીકે તેઓ સેવા આપવા ઉપરાંત અનેકવિધ સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો અને પરિસંવાદોમાં સક્રિય રહ્યાં છે. પત્રકારત્વ તેમજ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે તેમના પ્રદાન બદલ નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન દ્વારા એવોર્ડથી તેમને સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં હતાં. ભારત સરકારના પ્રકાશન “યોજના” (ગુજરાતી) પત્રિકાના તેઓ સહાયક તંત્રી છે, તેમજ વિશ્વગુજરાતી સમાજના માનદમંત્રી તરીકેની જવાબદારી સંભાળે છે. ‘રાષ્ટ્ર વિધાયક : સરદાર’ તેમનું યશસ્વી અને ઉપયોગી સંપાદન છે.

તેમનાં કેટલાંક પ્રકાશનોમાં —“સુરભિ”, ‘ચરણ રૂકે ત્યાં કાશી’, મેઘધનુષ્ય, આપણા કેળવણીકારો, “ઉદ્ઘોષણા- એક કળા”, બાળખજાનો, ભારતની ગરિમા, વિજ્ઞાનની આંખે તથા ગ્રેટ ઈન્સ્ટિટ્યુટ વગેરે ગણાવી શકાય.

—સંપાદક

શ્રી કૃષ્ણકાંત વખારિયા વિશ્વગુજરાતી સમાજના પ્રમુખ છે. અને ડૉ. મીનાક્ષી ઠાકોર એ સમાજના માનદ્ મંત્રી છે.

પ્રાચીન કાળથી ગુજરાતીઓ સાગર ખેડીને દૂરદૂરના દેશોમાં વ્યાપાર અર્થે પ્રવાસ કરતા તે જાણીતી બાબત છે. ગુજરાતનો સાગરકાંઠો અત્યારે ૧૬૦૦ કી.મી. લાંબો છે. ગુજરાતના કેટલાક પ્રદેશો અને ભૂમિ હજારો વર્ષ પુરાણી છે. ગુજરાતના કચ્છ પ્રદેશોનો ઉલ્લેખ હજારો વર્ષ જૂના પુરાણો અને શાસ્ત્રોમાં છે. હજારો વર્ષ પૂર્વે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મથુરાની ભૂમિ છોડીને સૌરાષ્ટ્રના દ્વારકા બંદરમાં સ્થાયી થયાનો ઇતિહાસ જાણીતો છે. ગુજરાતની ભૂમિમાં હજારો વર્ષમાં જે ભૌગોલિક ફેરફારો થયા તેમાં મોહેજો દડો સંસ્કૃતિ સાથે સંગ ધરાવતા લોથલ બંદરના અસ્તિત્વના પણ પુરાવાઓ પ્રાપ્ત થયા છે. સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભીપુર, સોમનાથ, દ્વારકા, ઓખા પ્રખ્યાત બંદરો હતાં. જ્યાંથી વિદેશ સાથે હજારો વર્ષ પહેલાં મોટા પાયા પર વેપાર થતો. ગુજરાતની મહામૂલી મૂડી ગુજરાતનો સાગરકાંઠો છે. કે જેના પ્રતાપે ગુજરાતમાં અનેક જાતિઓ આવીને વસેલી છે. ગુજરાતીઓની સાગર ખેડવાની આ પરાક્રમગાથા પ્રાચીન હોવાને કારણે આપણે ત્યાં બે કહેવતો ખૂબ જાણીતી બની,

“જે જાય જાવે તે કદી પાછો ન આવે
અને જો આવે તો પરિયાના પરિયા ખાવે (તેટલી મિલકત લાવે).”

અને બીજી કહેવત છે કે,

“લંકાની લાડી ને ઘોઘાનો વર”

આ લેખમાં બહુ પ્રાચીનકાળની હકીકતો મૂકવાને બદલે છેલ્લા ત્રણસો - ચારસો વર્ષના સાગર ખેડનાર બનાવોનું આલેખન કરવાનો એક નમ્ર પ્રયાસ છે. આજે વિસરાઈ ગયેલા પરંતુ સો - દોઢસો વર્ષ પહેલાં ગુજરાતના જીવતાં જાગતાં અને વિશ્વભરમાં જાણીતાં બંદરોમાં કચ્છના લખપત અને માંડવી તેમજ ગુજરાતના ખંભાત અને સુરત હતાં. આ બંદરોની જબરજસ્ત જાહોજલાલી હતી અને આ બંદરોએથી ગુજરાતીઓ વિદેશમાં વ્યાપાર અર્થે પ્રયાણ કરતા.

ગુજરાતીઓ વેપારઅર્થે દરિયાપારના દેશોમાં સાહસવીરો તરીકે ગયા અને વેપાર સારી રીતે વિકસાવ્યો. તેને કારણે ગુજરાતી પ્રજા વેપારી પ્રજા તરીકે જાણીતી થઈ છે. પરંતુ આ વેપારી પ્રજાનો એક બીજો ભવ્ય ઇતિહાસ પણ છે અને તે ઇતિહાસ જે વિદેશોમાં ગુજરાતીઓ વસ્યા, ત્યાંની સ્થાનિક પ્રજાનાં હિતો, ન્યાય અને માનવતા માટે ઝઝૂમવાનો અને લડવાનો પણ ઇતિહાસ છે. ૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૯મી સદીની શરૂઆતમાં કચ્છના માંડવી બંદરેથી કે સૌરાષ્ટ્રના બંદરો પરથી કે દક્ષિણ ગુજરાતનાં બંદરો પરથી આફ્રિકાના દેશોમાં વેપાર કે વસવાટ માટે

ગયેલા ગુજરાતીઓ આફ્રિકન પ્રજાના હક્કો માટે લડવાના દાખલાઓ આપણા લક્ષમાં આવે છે. ત્યારે ગુજરાતી મહાજાતિના ગૌરવવંતા ઇતિહાસ માટે અભિમાન થાય છે. કચ્છ - કાઠિયાવાડની વિપરીત પરિસ્થિતિ અને રાજકીય અસ્થિરતાને કારણે સાહસિક વેપારીઓ આફ્રિકાના દેશોમાં દેશી વહાણોમાં મુસાફરી કરી મોટું જોખમ ખેડી પ્રયાણ કરતા થયા હતા. વેપાર અર્થે ગયેલા આવા ગુજરાતીઓ પૈકી જામખંભાણિયાથી આફ્રિકાના જંગલભારમાં જઈ વસેલા વૈશ્ણવ પરિવારના રામજીભા પરાગજી ભાટિયાએ ઇ. સ. ૧૮૧૦ના કોઈ શુભ દિવસે જંગલભારમાંથી ગુલામીનો વેપાર નાબૂદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ગુલામીનો વેપાર એટલે અચાનક સશસ્ત્ર હુમલો કરી જંગલમાં રહેતા નિઃસહાય અને નિઃસશસ્ત્ર આફ્રિકાના અસલ વતની કાળા લોકોને સ્ત્રી-પુરુષ, બાળકો સાથે મોટી સંખ્યામાં નિર્દયતાથી પકડવાં, સાંકળોથી બાંધવાં, બંધાયેલા પરિવારના આમજનોને ફૂરતાથી વિખુટા પાડવાં, ગુલામવાડામાં લઈ જવાં અને ગુલામ બજારમાં લઈ જઈ વેચવાં. આવાં વેચાયેલાં સ્ત્રી-પુરુષ, બાળકો વેચાણ લેનારના જીવનભર ગુલામ બનતા. આવા ગુલામ આફ્રિકન લોકોને વેચાણ અંગે અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ અને પશ્ચિમના દેશોમાં વેચનાર લઈ જતો અને ઢોરની જેમ કામ કરાવતો. જામખંભાણિયાના રામજીભા જંગલભારની કચ્છી-ભાટિયા જેરામ શિવજીની પેઢીના એક મહત્વના મુનિમ હતા અને જેરામ શિવજીની પેઢી વતી આફ્રિકાના જંગલોમાં જઈ આફ્રિકનોને ગુલામ તરીકે પકડી લાવી ગુલામવાડામાં પૂરી ગુલામ બજારમાં વેચવાની કામગીરી બજાવતા. આફ્રિકાના કાળા લોકોમાં રામજીભાની ખ્યાતિ એક ફૂર માનવી તરીકેની હતી અને તેમના નામ માત્રથી આફ્રિકન હબસીઓ ડરતા. આફ્રિકન હબસીઓની વસાહતો ઉપર છાપો મારવાની અને નાસતા ભાગતા આફ્રિકનોને કુશળતાપૂર્વક કેદ કરવાની રામજીભામાં ઘણી મોટી આવડત હતી. આ રામજીભાનો હૃદયપલટો થયો અને ઇ. સ. ૧૮૧૦ની સાલમાં કોઈ દિવસે જંગલભારમાંથી ગુલામી નાબૂદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા જેવા દેશોમાં અને પશ્ચિમના અન્ય દેશોમાં ગુલામો ખરીદવાની અને રાખવાની પ્રથા મોટા પાયા પર હતી. ઈંગ્લેન્ડમાં પણ એ દિવસોમાં ગુલામીની પ્રથા સામેનો સળવળાટ હજુ ઊભો થયો નહોતો. આ દિવસોમાં એક ગુજરાતી આફ્રિકન વિદેશની ભૂમિ પર ગુલામીની પ્રથા નાબૂદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે તે માનવજાતના ઇતિહાસમાં એક સોનેરી પાનું છે. જે ગુજરાતીઓના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલું છે. રામજીભાએ ગુલામીની પ્રથા સામે લડવાની શરૂઆત કરી તે સફળ થઈ અને જેરામ શિવજીની પેઢીએ ગુલામીનો ધંધો બંધ કર્યો. આફ્રિકાના જંગલો ખૂંદીને રામજીભાએ આફ્રિકાના કાળા હબસીઓને લવિંગની ખેતી કરતાં શીખવ્યું અને ગુલામ તરીકે પકડવા આવતા

લોકો સામે કઈ રીતે પ્રતિકાર કરવો તેનું શિક્ષણ આપ્યું. ઈંગ્લેન્ડમાં વર્ષો પછી ઈ. સ. ૧૮૩૩ની સાલમાં કાયદેસર રીતે ગુલામી પ્રથા નાબૂદ થઈ અને અમેરિકામાં વર્ષો પછી ઈ. સ. ૧૮૭૦ની આજુબાજુ ગુલામી પ્રથા કાયદેસર નાબૂદ થઈ. તેના કારણે અમેરિકામાં આંતરવિગ્રહ થયો. ગુલામીની પ્રથા સામે લડનાર એવો મહાન બીજો ગુજરાતી દક્ષિણ ગુજરાતનો અનાવિલ બ્રાહ્મણ અમૂલખ દેસાઈ હતા. જેણે દરિયાપારના દેશોમાં સક્કરબાજના નામથી નામના મેળવેલી. રામજીભા અને અમૂલખ દેસાઈ (સક્કરબાજ) વિદેશનીભૂમિ ઉપર માનવતાના મહાન કાર્ય માટે ઝઝૂમનાર બે મહાન ગુજરાતીઓ હતા.

માનવતા, સત્ય અને ન્યાય માટે લડનાર એક મહાન ગુજરાતી આજે વિશ્વવિખ્યાત છે, કાઠિયાવાડની ભૂમિ ઉપરથી ૨૦મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં વકીલાત અર્થે ગયા. દક્ષિણ આફ્રિકાના ૨૧ વર્ષના વસવાટ પછી 'મહાત્મા ગાંધી' બનીને આવ્યા. કારણ કે દક્ષિણ આફ્રિકાની ભૂમિ ઉપર તેઓએ રંગભેદ અને જાતિભેદ સામેની જબરજસ્ત લડત સત્યાગ્રહના નામે ચલાવી. દક્ષિણ આફ્રિકાની ભૂમિ ઉપર વકીલાતના વ્યવસાય મારફત ધન કમાવા ગયેલા એક મહાન ગુજરાતીએ સત્યાગ્રહની જે લડતો ચલાવી તે જગવિખ્યાત છે અને તેમની આ લડતોની વિશ્વના ઇતિહાસમાં સારી રીતે નોંધ લેવાયેલ છે.

વિદેશની ભૂમિ ઉપર ગુલામી પ્રથા સામે, રંગભેદ અને જાતિભેદ સામે લડનાર ગરવા ગુજરાતીઓને અંજલિ આપ્યા પછી વેપારમાં નામના કાઢેલા આપણા ગુજરાતી વેપારીઓની વાત કરીએ તો ૧૮મી સદી - ૧૯મી સદી અને ૨૦મી સદીમાં જે મહત્વની વેપારી પેઢીઓ હતી. તેમાં જેરામ શિવજી, નાનજી કાલીદાસ મહેતા, માધવાણી પરિવાર, ચંદેરિયા પરિવાર અને અનેક નાનામોટા ગુજરાતીઓનાં નામો મૂકી શકાય. જેરામ શિવજીની પેઢી જંગબારમાં ૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સૌથી આગળ પડતી વેપારી પેઢી હતી. આ પેઢીમાં હજારો ગુજરાતીઓ નોકરી કરતા અને આશરો મેળવતા. આ પેઢી વેપાર કરવાની સાથોસાથ સ્થાનિક પ્રશ્નોમાં પણ રસ લેતી અને જંગબારનાં સુલતાન પાસે જબરજસ્ત વગ ધરાવતી. ૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં લુવાણા, ખોજા, ભાટિયા, મેમણ વગેરે કોમો મોટી સંખ્યામાં આફ્રિકાના દેશોમાં અને ટાપુઓમાં વસેલા અને જબરજસ્ત વેપાર જમાવેલો. કેટલીક જગ્યાએ તો ગુજરાતી વસાહતો પણ ઊભી થયેલી. જેની પાસે લગભગ તમામ પ્રકારના શાસન અધિકારો હતા. દરિયાપારની મુસાફરી ૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૯મી સદીની શરૂઆતમાં મુખ્યત્વે દેશી વહાણોમાં થતી અને ખૂબજ જોખમી હતી.

૧૯મી સદીના અંતમાં અને ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં પોરબંદરથી નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતા ઈ. સ. ૧૯૦૦ના ડિસેમ્બરમાં આફ્રિકા જવા નીકળેલા. મુંબઈથી ૧૬ દિવસે મોંબાસા બંદરે પહોંચ્યા અને છેવટે યુગાન્ડામાં ઠરીકામ થયા. નાનજી કાલીદાસ તેમના પોતાના જીવન ચરિત્રમાં લખે છે કે, મોંબાસા પૂર્વ આફ્રિકાનું પ્રવેશદ્વાર છે જ્યાં દર અઠવાડિયે હજારો હિંદીઓ મોંબાસા બંદરે ઉતરે છે અને આફ્રિકામાં સમાઈ જાય છે. મોંબાસાથી જંગબાર ૧૦૪૦ માઈલ થાય. નાનજી કાલીદાસના શબ્દોમાં જંગબાર ટાપુ ૭૨૦ ચો. માઈલ પથરાયેલો છે. જોડાજોડ આવેલા જંગબાર અને પેખાના બે ટાપુઓ મળીને આખી દુનિયાને મોટાભાગના લવિંગ પૂરા પાડે છે. લવિંગનું પ્રથમ વખત વાવેતર જંગબારમાં ઈ. સ. ૧૭૯૨માં થયું. જંગબાર પંચરત્નની ખાણ છે. લવિંગ, મચુંગા (મોસંબી), કેળાં, નાળિયેર અને કેરી આ પાંચ મુખ્ય ચીજ સિવાય કાજુ, તજ અને સોપારી પણ થાય છે. આફ્રિકાનો હાથીદાંત અને બીજો માલ બહારથી માંડવી બંદરે ઊતરતો. એ વખતે જંગબાર ઉપર ૮૪ બંદરનો વાવટો ફરકતો હતો. જંગબારની બજાર કચ્છી-ભાટિયાઓના હાથમાં હતી. હિંદી વ્યાપારીઓની પ્રામાણિકતા, સચ્ચાઈ અને સાહસિકતા ઉપર સુલતાનને ભારે એતબાર હતો. અત્યારે જંગબાર બંદર ભાંગી પડ્યું છે, અને વેપાર આફ્રિકાના અન્ય દેશોમાં ગયો છે. નાનજી કાલીદાસે યુગાન્ડાના એક નાના સરખા ગામડા કમલીમાં એક બલોચ બહેરામખાનની દુકાનમાં નોકરીની શરૂઆત કરી અને પાછળથી પોતે કમલીમાં એક નાની સરખી દુકાનથી વેપારની શરૂઆત કરી. તેમાંથી વેપાર વધારતા ગયા અને ઈજનેરી ચીજવસ્તુઓના મોટા વેપારમાં પડ્યા અને છેવટે શાહસોદાગર તરીકે જાણીતા થયા. નાનજી કાલીદાસની પેઢી આજે પણ કેન્યાના નાઈરોબી શહેરમાં એક આગળ પડતી વેપારી પેઢી છે અને તેમના સંતાનોએ ઈંગ્લેન્ડમાં વસવાટ કરેલો છે. નાનજી કાલીદાસ શાહસોદાગર, ઉદ્યોગપતિ અને મોટા વેપારી હતા. પરંતુ સાથોસાથ સમાજસેવાના કામમાં પણ જોડાયેલા હતા. મહાત્માગાંધીજીનાં જન્મસ્થાન કીર્તિમંદિરની સ્થાપના અને વિશ્વવિખ્યાત ગુરુકુળની (આર્ય કન્યા મહાવિદ્યાલય)ની સ્થાપના તેમનું મહત્વનું પ્રદાન છે. નાનજી કાલીદાસનાં પુત્રી સવિતાદીદી કેળવણી અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ માટે જગવિખ્યાત છે અને આજે મોટી ઉંમરે પણ ગુરુકુળ જેવી કન્યા કેળવણીની જે સંસ્થાઓ તેઓએ સ્થાપેલી છે તે સંસ્થાઓ ગુજરાતના સ્ત્રી શિક્ષણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પોરબંદરથી નાનજી કાલીદાસ મહેતા આ પ્રકારની જોખમી મુસાફરી કરીને આફ્રિકા પહોંચેલા, લોટો અને દોરી લઈ નીકળેલા. શેઠ શ્રી નાનજી કાલીદાસ કેન્યા અને યુગાન્ડામાં નાના વેપારથી શરૂઆત કર્યા પછી કોટન જીનિંગ અને ખાંડના કારખાનાઓમાં આધિપત્ય મેળવેલ. આફ્રિકા ઉપરાંત

લંડન અને ભારતમાં પણ નાનજી કાલીદાસના વંશજોનાં વેપારી સામ્રાજ્યો છે.

માધવાણી પરિવાર પણ અસલ સૌરાષ્ટ્રનો અને યુગાન્ડામાં તેમજ આફ્રિકાના અન્ય દેશોમાં વેપાર માટે ૧૯મી સદીમાં નામના મેળવેલી. ઈ. સ. ૧૯૭૧-૭૨માં યુગાન્ડામાં ઈદી-અમીન સરમુખત્યાર બનેલા અને ભારતિયો ઉપર દમનનો દોર ગુજાર્યો જેને પરિણામે યુગાન્ડામાં વસતા ભારતિયો જેમાં મોટી સંખ્યા ગુજરાતીઓની હતી. તેઓએ યુગાન્ડા છોડવું પડ્યું. ઈ. સ. ૧૯૭૧-૭૨માં યુગાન્ડામાં જે રાજકીય બનાવો ઈદી-અમીનને કારણે બન્યા, તેના પ્રત્યાઘાતો આફ્રિકાના આજુબાજુના દેશોમાં (દક્ષિણ આફ્રિકા સિવાય) પડેલા જેને કારણે મોટેપાયે ગુજરાતીઓની આફ્રિકાના જુદા-જુદા દેશોમાંથી હિજરત શરૂ થઈ. કેન્યા અને યુગાન્ડામાં અનેક ગુજરાતીઓ વેપાર-ઉદ્યોગમાં આગળ પડવું સ્થાન ધરાવતા હતા. આ ગુજરાતીઓમાં માધવાણી પરિવાર ઉપરાંત ચંદેરિયા પરિવારનો પણ ઉલ્લેખ કરી શકાય. ચંદેરિયા પરિવાર પણ અસલ સૌરાષ્ટ્રના જામનગર જિલ્લાના ઓસવાલ વાણિયા અને આફ્રિકામાં વેપારમાં ખૂબ આગળ વધેલા. ઈ. સ. ૧૯૭૧-૭૨માં રાજકીય પરિસ્થિતિમાં જ્યારે ફેરફારો થયા ત્યારે વેપાર ધંધા સિવાય વ્યવસાય ક્ષેત્રે જેમકે ઈજનેર, વકીલાત, આર્કિટેક, ચાર્ટડ એકાઉન્ટન્ટ, ડોક્ટર વગેરે વ્યવસાયમાં પણ ગુજરાતીઓ ખૂબ આગળ હતા. નાના - મોટા વેપારો પણ ગુજરાતીઓના હસ્તક હતા. કેટલાક દેશોમાં મોટા અમલદારો અને ન્યાયાધીશો તરીકે પણ ગુજરાતીઓ હતા.

ઈ. સ. ૧૯૭૧-૭૨માં જે રાજકીય પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ તેને કારણે અનેક ગુજરાતીઓને આફ્રિકાના અનેક દેશોમાંથી હિજરત કરવાની ફરજ પડી. અનેક ગુજરાતી પરિવારોએ ભારતમાં પાછા આવીને ભારતમાં સ્થાયી થવાનો વિચાર પણ કર્યો અને ઘણા પરિવારો ભારતમાં આવી વસ્યા. કમનસીબે ભારતમાં આવીને વસેલા આ પરિવારોની ભારત સરકાર, ગુજરાત સરકાર કે ગુજરાતના લોકોએ જે પ્રકારની દરકાર કરવી જોઈએ તેવી દરકાર કરી નહીં અને ભારત આવીને વસેલા આફ્રિકાના અનેક ગુજરાતીઓ બ્રિટીશ વસાહતી તરીકે, પોર્ટુગલ વસાહતી તરીકે યુરોપમાં જઈને, યુરોપમાં એટલે કે ખાસ કરીને ઈંગ્લેન્ડ અને પોર્ટુગલમાં જઈને સ્થાયી થયા. ભારતમાં નિરાશ થયેલા આ ગુજરાતીઓને ઈંગ્લેન્ડમાં ઈંગ્લેન્ડની સરકારે વસાહતી પ્રજા તરીકે, પોતાના નાગરિક તરીકે સ્વીકાર્યા અને આશરો આપ્યો. આફ્રિકાથી હિજરત કરી આવેલા ગુજરાતીઓ માટે ખાસ હિજરતી કેમ્પો કર્યા અને તેમને જીવન નિર્વાહ અને રોજી આપવાની સંપૂર્ણ જવાબદારી ઈંગ્લેન્ડ સરકારે ઉઠાવી. ઈંગ્લેન્ડમાં આજે લગભગ આઠથી દસલાખ ગુજરાતીઓ વસે છે. તેમાંથી મોટા ભાગના ગુજરાતીઓ આ રીતે આફ્રિકાથી હિજરત કરી આવેલા

ગુજરાતીઓ છે. ઈ. સ. ૧૯૭૧-૭૨ની સાલ વીત્યે આજે ૩૦ વર્ષના વ્હાણાં વીત્યાં અને આ વર્ષો દરમ્યાન તેમની પ્રથમ અને બીજી પેઢી અસ્તિત્વમાં આવી છે, જે ઈંગ્લેન્ડમાં જુદા-જુદા ક્ષેત્રોમાં ખૂબ આગળ પડતી છે. આફ્રિકાથી હિજરત કરી ગયેલ માધવાણી પરિવાર કે ચંદેરિયા પરિવાર લંડનમાં વેપાર ધંધામાં ખૂબ આગળ પડતા છે અને ચંદેરિયા પરિવારે લંડનથી તેમનું વેપારી સામ્રાજ્ય દુનિયાના લગભગ ૧૨૦ દેશોમાં પ્રસરાવેલું છે. ચંદેરિયા પરિવારના શ્રી રતિભાઈ ચંદેરિયા વેપાર ધંધા ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ અને ગુજરાતીભાષાને વિદેશની ભૂમિ ઉપર જીવંત રાખવાના પ્રયાસોમાં પણ પ્રવૃત્તિશીલ છે. ઈંગ્લેન્ડમાં આજે આફ્રિકાની ભૂમિ પરથી હિજરત કરી સ્થાયી થયેલ આગેવાન અનેક ગુજરાતીઓનો ઉલ્લેખ કરીએ તો ગુજરાત સમાચાર સામયિક ચલાવતા શ્રી સી.બી. પટેલ, ગુજરાત સમાચારની સ્થાપના કરનાર સ્વ. શ્રી કુસુમબેન શાહ, ઈંગ્લેન્ડના જાણીતા સોલીસિટર અને અનેક સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા શ્રી પ્રાણલાલ શેઠ, શ્રી નાનજી કાલીદાસ પરિવારના વંશજો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

આફ્રિકામાં મોઝામ્બિક એક પોર્ટુગલ વસાહત હતી. ઈ. સ. ૧૯૭૧-૭૨માં ભારતે ભારતમાં આવેલ પોર્ટુગલ થાણાં દીવ-દમણ અને ગોવા લશ્કરી પગલાંથી મુક્ત કરેલાં અને ભારત-પોર્ટુગલ વચ્ચેના સંબંધો કડવા થયેલા. આ દિવસોમાં આપણા ગુજરાતીઓએ વસાહતી તરીકે લાભ લઈ પોર્ટુગલના લિસ્બન શહેરમાં હિજરત શરૂ કરી. ભારત અને પોર્ટુગલના કડવા સંબંધ હોવા છતાં પણ પોર્ટુગલ સરકારે વસાહતી ગુજરાતી પ્રજા પ્રત્યેની પોતાની ફરજ નીભાવી. ઈંગ્લેન્ડે જેમ વસાહતી ગુજરાતી પ્રજાને એક-બે વર્ષ આતિથ્ય આપી આશરો આપ્યો અને રોજી અપાવી તે રીતે પોર્ટુગલે લિસ્બન શહેરમાં હિજરતી ગુજરાતીઓને આશરો આપ્યો અને રોજી પૂરી પાડી. છેલ્લા ૩૦-૪૦ વર્ષથી પોર્ટુગલમાં વસેલા આપણા ગુજરાતીઓ વેપાર-ધંધે ખૂબ સુખી છે. પોર્ટુગલમાં જે ગુજરાતીઓની મુખ્યત્વે વસ્તી છે તેમાં ગુજરાતીઓ હિન્દુઓ અને મુસ્લિમો છે અને બંને કોમો વેપાર ધંધામાં આગળ પડતી કોમો છે. પોર્ટુગલના આગેવાન ગુજરાતીઓમાં જેમનાં નામનો ઉલ્લેખ કરી શકાય તેમાં ઉદ્યોગપતિ શ્રી કાંતિભાઈ સેઠાણી, તાજેતરમાં અવસાન પામેલા સ્વ. શ્રી રમણીકભાઈ મજેઠિયા, શ્રી નટવરલાલ દાવડા વગેરે નામોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. પોર્ટુગલના ગુજરાતીઓએ પોર્ટુગલના મધ્ય વિસ્તારમાં પોર્ટુગલ સરકાર પાસેથી જમીન મેળવી કરોડોના ખર્ચે ગુજરાતી સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રની સ્થાપના કરેલ છે. જેમાં જીવતા જાગતા ગુજરાતનો પ્રાણ લિસ્બનની ભૂમિ પર આપણને જોવા મળે છે. લિસ્બનની ભૂમિ પર સ્થાપવામાં આવેલ ગુજરાતી સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રમાં બે ઓડિટોરિયમ, રહેઠાણના રૂમો, લગ્નની વાડી, મંદિર, ગુજરાતી લાઈબ્રેરી અને

ગુજરાતી શિક્ષણ આપતી નાની સરખી શાળાનો સમાવેશ થાય છે. જે રસ્તા ઉપર આ સાંસ્કૃતિક ધામની સ્થાપના કરવામાં આવેલ છે, તે રસ્તાને પણ આપણા ગુજરાતીઓએ પોર્ટુગલ સરકાર દ્વારા મહાત્મા ગાંધી નામ અપાવેલ છે.

આફ્રિકાના દેશોની જ્યારે વાત કરીએ છીએ ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાને જુદો તારવવો રહ્યો એ જાણીતી વાત છે. તે દક્ષિણ આફ્રિકાના શાસનકર્તાઓ ઈ. સ. ૧૯૯૩ સુધી રંગભેદની નીતિને અનુસરતા હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મુખ્યત્વે શ્વેત, કાળા, રંગીન અને ભારતીય લોકોનો વસવાટ. શ્વેત લોકો શાસન કરતા અને તેમના પર કોઈપણ પ્રકારના પ્રતિબંધો નહોતા. દક્ષિણ આફ્રિકા સમૃદ્ધિથી ભરપૂર છે. દક્ષિણ આફ્રિકા કોલસો, સોનું, હીરા અને પ્લેટિનમની ખનીજ ખાણો માટે વિશ્વભરમાં જાણીતું છે. આ તમામ ખાણોની માલિકી અને વેપાર શ્વેત લોકોના હાથમાં છે. આ વેપારમાં ભારતીય લોકોને પ્રવેશ પણ મળે નહીં. રંગીન લોકો એટલે એ પ્રકારના લોકો કે જેમાં માતા અને પિતા બેમાંથી એક શ્વેત હોય અને એક કાળા હોય. રંગીન લોકો માટે પણ ઘણી છૂટછાટો હતી. અને વેપાર ઉદ્યોગમાં માલિક થઈ શકતા. ભારતીય અને કાળા લોકો માટે ઉદ્યોગ સ્થાપવાની અને મોટા વેપાર કરવાની સંપૂર્ણ મનાઈ હતી. નાના નાના ક્ષેત્રોમાં જે ધોળા(શ્વેત) માટે જરૂરિયાતના ન હતા તે કાળા અને ભારતીયો માટે રાખવામાં આવેલા. ગુજરાતીઓ સિવાયના ભારતીયો જેઓ મોટે ભાગે દક્ષિણ ભારતમાંથી આવતા હતા. તેઓ ગિરમીટિયા તરીકે શેરડીના ખેતરોમાં મજૂરી માટે ગયેલા. જ્યારે ગુજરાતીઓ નોકરી, વ્યવસાય કે નાના નાના વેપાર માટે જતા. આનાં પરિણામે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગુજરાતીઓની ગણનાપાત્ર વેપારી પેઢીઓ કે ઉદ્યોગના માલિકો બહુ ઓછા હતા. આમ છતાં પણ પ્રિન્ટિંગ અને પેકેજના વ્યવસાયમાં ગોલ્ડન એરા શુપના નામથી વ્યવસાય કરતા નવસારીના શ્રી ભુલા છીતાનું નામ મોખરે છે. શ્રી ભુલા છીતા જોખમ ખેડીને ગરીબી ખેડવા નવસારી છોડી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલા. શરૂઆતમાં માથા ઉપર ટોપલા મૂકી શાકભાજીના ફેરિયા તરીકે દક્ષિણ આફ્રિકામાં છંદગીની શરૂઆત કરી અને આજે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોલ્ડન એરા શુપમાંથી એક જાણીતા ઉદ્યોગપતિ તરીકે બહાર આવ્યા છે. શ્રી ભુલા છીતા અને તેમના પુત્રો અને પરિવારજનોએ ધંધાના વિકાસ માટે જે પરિશ્રમ કરેલ છે તે તો દાદ માંગી લે છે અને તેની કલાણી લખવા બેસીએ તો જુદું પ્રકરણ આ અંગે લખવું પડે. શ્રી ભુલા છીતા અને તેમના પરિવારજનો ઉદ્યોગ અને વેપારની સાથોસાથ અનેક સમાજ સેવાઓની સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. જોહાનિસબર્ગમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ સ્થાપેલ ટોલ્સટોય ફાર્મની કમિટિના શ્રી ભુલા છીતા ખજાનચી છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની ગુજરાતી શાળાઓ તેમજ ગુજરાતી ભાષા અને સંસ્કૃતિના જતન માટે તેમનું મહત્વનું પ્રદાન છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં મોટાભાગના ગુજરાતી પરિવારોનો વસવાટ એકસો વર્ષથી ઉપરનો છે અને ઘણા ગુજરાતી પરિવારો દક્ષિણ આફ્રિકાને પોતાની માતૃભૂમિ અને વતન માનતા થયા છે. આમ છતાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના ભારતીયો અને ગુજરાતીઓ ભારત અને ગુજરાત માટે ભારે લગાવ ધરાવે છે. ઈ. સ. ૨૦૦૧ના જાન્યુઆરીના ભૂકંપમાં વિશ્વ ગુજરાતી સમાજને દક્ષિણ આફ્રિકાના ગુજરાતીઓએ ભૂકંપગ્રસ્ત લોકોના પુનઃવસન માટે લગભગ એક કરોડ રૂપિયાની મદદ મોકલેલ છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના ગુજરાતીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વિવિધક્ષેત્રે આગળ નીકળ્યા છે. દક્ષિણ ગુજરાતના એક અનાવિલ બ્રાહ્મણ જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં શ્રી નરદેવ વિદ્યાલંકાર તરીકે જાણીતા થયા છે. તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વેદ ધર્મના પ્રચારનું ઘણું મોટું કામ કર્યું છે. શ્રી નરદેવ વિદ્યાલંકાર ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં દક્ષિણ ગુજરાતથી હિજરત કરીને ઊર્બનની ગુજરાતી શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. દક્ષિણ આફ્રિકાના વસવાટ દરમિયાન આ વિદ્વાન પંડિતે વેદ ધર્મનો ભારે પ્રચાર કર્યો.

શ્રી નરદેવ વિદ્યાલંકારે વેદ અને ઉપનિષદ ભણાવીને, વેદ ધર્મની દીક્ષા અપાવીને લગભગ ૩૦૦-૪૦૦ જેટલા દીક્ષાર્થીઓને પોતાના શિષ્યો બનાવ્યા. આ શિષ્યોમાં ભારતીયો ઉપરાંત મોટી સંખ્યામાં અસલ આફ્રિકાના વતની કાળા હબસી લોકો તેમજ આફ્રિકામાં વસતા ગોરા લોકોએ પણ વેદ ધર્મની દીક્ષા લીધી છે. આ લેખના લેખક ઈ. સ. ૧૯૯૩માં જે દિવસે ઊર્બનમાં શ્રી નરદેવ વિદ્યાલંકારને મળવાના હતા, તે જ દિવસે સવારે આ વિદ્વાન પંડિતનું અવસાન થયું અને તેની સ્મશાન યાત્રામાં ભાગ લેવા માટે સમસ્ત આફ્રિકા ખંડમાંથી કાળા-ધોળા દીક્ષાર્થીઓ હજારોની સંખ્યામાં ઊમટી પડ્યા હતા. તે દશ્ય શ્રી નરદેવ વિદ્યાલંકારની પ્રતિભાનો ખ્યાલ આપે છે. શ્રી નરદેવ વિદ્યાલંકારની વિદૂષી પુત્રી ડો. ઉષાબેન દેસાઈ ઊર્બન યુનિવર્સિટીના ભાષા વિભાગનાં વડાં છે અને ઊર્બનના જાહેરજીવનમાં ખૂબ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

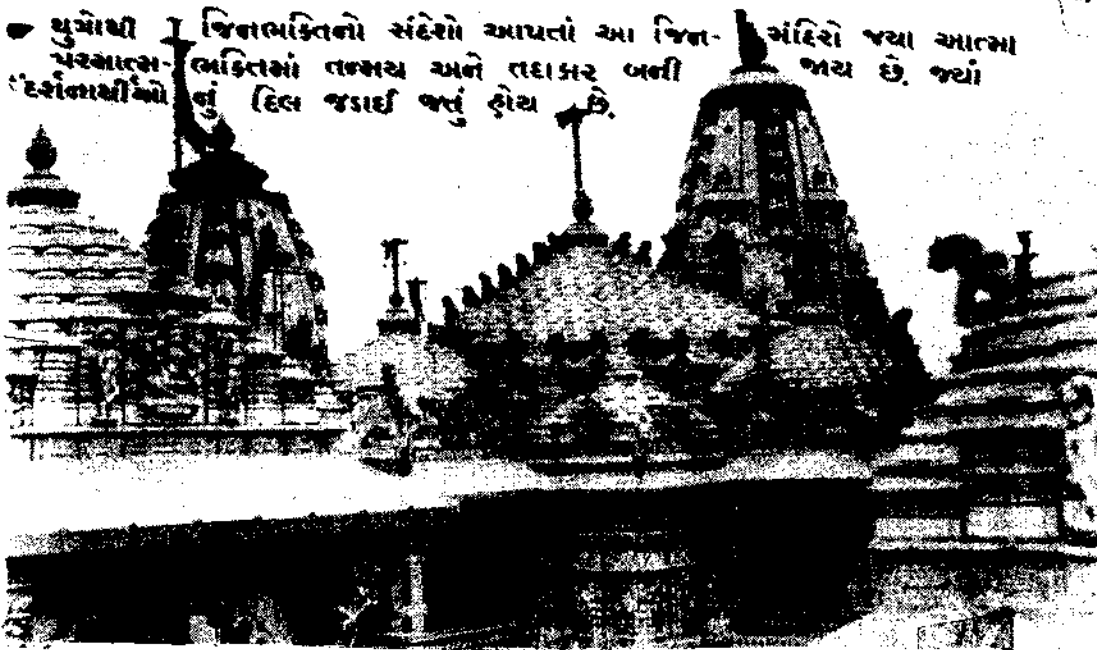
દક્ષિણ આફ્રિકાના ગુજરાતીઓ પૈકી બે ગુજરાતીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નાતાલપ્રાંતની હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમાયા. જસ્ટીસ શ્રી ચીમનભાઈ પટેલ અને જસ્ટીસ શ્રી અશ્વિન ત્રિકમજી શુદ્ધ ગુજરાતી બોલનારા. પરંતુ આફ્રિકાની સ્વાહીલી ભાષા અને સુંદર અંગ્રેજી જાણનારા દક્ષિણ આફ્રિકાના અગ્રણી ન્યાયમૂર્તિઓ છે. જસ્ટીસ શ્રી અશ્વિન ત્રિકમજી દક્ષિણ આફ્રિકાના રાષ્ટ્રપિતા નેલ્સન મંડેલાના વિશ્વાસુ સાથીદાર છે અને એમ કહેવાય છે કે અનેક મુશ્કેલીના પ્રસંગે જસ્ટીસ શ્રી અશ્વિન ત્રિકમજીની સલાહ લેવામાં આવે છે. જસ્ટીસ શ્રી અશ્વિન ત્રિકમજી અસલ તો ગુજરાતી બ્રાહ્મણ પરિવારના અને જરૂર પડ્યે આજે પણ ગુજરાતી પરિવારોમાં લગ્નની વિધિ કે અન્ય વિધિ કરાવી આપે

છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના ડર્બન શહેરના એવાં જ એક મહત્વનાં વ્યક્તિ જાણીતા સામાજિક કાર્યકર સુ. શ્રી ફાતિમાબેન છે. ગાંધીજીની વિચારસરણી હેઠળ રંગાયેલા ગુજરાતી ફાતિમાબેન દક્ષિણ આફ્રિકાના ગરીબ લોકોની સેવા માટે આફ્રિકામાં ખૂબ જાણીતાં છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રિટોરિયા શહેરના શ્રી જીવણ કલ્યાણ એક આગેવાન સામાજિક કાર્યકર છે. શ્રી જીવણ કલ્યાણ પોતાના વ્યવસાય ઉપરાંત સામાજિક કાર્યોમાં ઘણો સમય આપે છે અને વર્ષોથી ટ્રાન્સવાલ ગુજરાતી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે કાર્ય બોજ ઉપાડી રહ્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગુજરાતીઓમાં હિંદુ અને મુસલમાન બંને કોમોના ગુજરાતીઓ મોટી સંખ્યામાં છે. બંને કોમોમાંથી અનેક વકીલો, ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ, ડોક્ટરો અને સરકારમાં મોટો હોદ્દો ધરાવતી અનેક વ્યક્તિઓ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની પાર્લામેન્ટના સ્પીકર ગુજરાતી પારસીબેન ફેની જીનવાલા છે. ગુજરાતી સાડી પહેરીને દક્ષિણ આફ્રિકાની પાર્લામેન્ટના સ્પીકરની ખુરશીમાં આ જાજવલ્યમાન મહિલાને દક્ષિણ આફ્રિકાની પાર્લામેન્ટનું સંચાલન કરતી જોવી એ જીવનનો એક લ્હાવો છે. મહાત્મા ગાંધી પરિવારના જમાઈ શ્રી રણછોડ ભાદા દક્ષિણ આફ્રિકાની સંસદના સભ્ય અને એક આગેવાન છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારમાં ગુજરાતી પ્રધાનો છે.

છેલ્લાં ૨૦-૩૦ વર્ષમાં ઝામ્બિયામાં અસલ ખંભાતના શ્રી

ભગવતીલાલ રાવ અનેક કિંમતી પત્થરોની ખાણોના માલિક છે. શ્રી ભગવતીલાલ રાવના એક વખતના ભાગીદાર હાલ દક્ષિણ આફ્રિકા પાસેના ટાપુમાં એક આગેવાન ઉદ્યોગપતિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાથી નજીકનો ટાપુ મોરેશિયસ પ્રવાસધામ તરીકે વિશ્વમાં જાણીતું છે. મોરેશિયસમાં ભારતિયોની અને ઠીક-ઠીક સંખ્યામાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા છે. મણિલાલ ડોક્ટર મોરેશિયસમાં મહાત્મા ગાંધીજીની સલાહ મુજબ સ્થાયી થયા અને મોરેશિયસના ભારતિયો માટે કાર્યરત બન્યા. તેઓ મોરેશિયસમાં ભારે લોકપ્રિય બનેલા અને મોરેશિયસથી ભારત આવી ભારતીય કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં પણ ભાગ લેતા હતા. મણિલાલ ડોક્ટરે કોંગ્રેસના રૂપમાં અધિવેશનમાં મોરેશિયસમાં ભારતિયોની સ્થિતિનું વર્ણન કરી ગિરમીટિયા પદ્ધતિ નાબુદ કરવાની માંગણીનો ઠરાવ મૂકેલો. મોરેશિયસના શાસકોની ખટપટથી મણિલાલ ડોક્ટરને મોરેશિયસ છોડવું પડ્યું. પરંતુ તેમના વસવાટ દરમ્યાન તેઓએ ભારતીયોને તેમના અધિકારો માટે જાગૃત કરેલા. મણિલાલ ડોક્ટર મોરેશિયસ છોડી મહાત્મા ગાંધીજીની સલાહ મુજબ કિંજીમાં ભારતિયોની સેવા કરવા વર્યા અને કિંજી પહોંચી ત્યાંના ભારતીય ગિરમીટિયા મજૂરોને થતા અન્યાય માટે લડેલા.

ગુર્જરશાસ્ત્ર દીવકાઓ

સંકલિત લેખન — પ્રા. બિપિનચંદ્ર ર. ત્રિવેદી

સ્વ. ગુણવંતરાય મં. ભટ્ટ

તા. ૯-૫-૧૯૯૧ના રોજ સિકંદરાબાદ (આં.પ્ર.) ખાતે અવસાન પામનાર સ્વ. ગુણવંતરાય મંગળદાસ ભટ્ટ 'બાલવીર' પ્રવૃત્તિ સ્કાઉટીંગના ધરૂવાડિયાને ગુજરાતમાં ઉછેરી 'સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિના કબીરવડ'નું ઉપનામ મેળવી યાદગાર બન્યા છે.

સ્વ. ગુણવંતરાય ભટ્ટ 'દાદા'નો જન્મ ભરૂચ જિલ્લાના નાંદોદ, તાલુકાના અવિધા ગામે ૧૬-૩-૧૯૮૩ના રોજ થયો હતો. માતાનું નામ રૂકમણીબહેન. ભારતમાં ઈ. સ. ૧૯૧૧માં બાલવીર પ્રવૃત્તિનું આગમન થયું. ડૉ. એનીબેસેન્ટ સ્કાઉટના માનદ્ થીફ કમિશ્નર બન્યા. તેમની પાસેથી ગુણવંતરાય ભટ્ટે બાલવીરની દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ મદ્રાસ, પૂના, સીમલા વગેરે સ્થળોએ તાલીમના ભાગરૂપે જઈને પારંગત થયા અને ગુજરાતના પ્રથમ આજીવન અને સર્વશ્રેષ્ઠ સ્કાઉટ બની રહ્યા.

બાલવીર પ્રવૃત્તિનો પ્રસાર-પ્રચાર થાય તે માટે તેમણે ઈ. સ. ૧૯૨૭માં 'બાલવીર' નામનું માસિક શરૂ કર્યું જે આજ વર્ષોથી ચાલે છે ને તેના મથાળે આદ્યસ્થાપક તંત્રી તરીકે સ્વ. ગુણવંતરાય ભટ્ટનું નામ લખાય છે. પત્રિકાઓ અને પુસ્તિકાઓરૂપે ગુજરાતમાં વણખેડાયેલાં બાલવીર સાહિત્યને માતબર કરવાનો તેમનો પ્રયત્ન યાદગાર રહેશે. 'કોમળપાદ', 'સ્કાઉટનો સાથી' ભાગ : ૧, ૨, તે ત્રણેયનું સચિત્ર નવસંસ્કરણ 'સ્કાઉટનો સાથી' તેમણે લખ્યાં છે.

ભારતમાં પ્રાચીનકાળથી રામાયણના સમયથી પુરાણી 'કરપલ્લવી' નામની બિનતારી વાતચીતની-હાથના હાવભાવ પરથી અક્ષરોની સંજ્ઞા નક્કી કરી ભાષાનો સાંકેતિક સંદેશ આપવાની રીત હતી તે પરથી ગુણવંત દાદાએ ધ્વજ વડે એ જ પ્રકારની એક સરળ પણ ધીમી જ્યારે બીજી ઝડપી પણ અઘરી એમ બે પદ્ધતિ શોધી કાઢી. આ સંદર્ભમાં શ્રી મગનભાઈ વ્યાસે 'સ્કાઉટનો સાથી'ના આમુખમાં લખ્યું છે કે — "શ્રી ભટ્ટે અત્યાર સુધીમાં સ્કાઉટીંગના ક્ષેત્રમાં જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં ત્યાં પોતાનો મૌલિક ફાળો આપ્યો છે. સંજ્ઞાઓથી ગુજરાતી ભાષા દ્વારા પૂરા સંદેશાની આપ-લે થઈ શકે એવી 'ધ્વજ સંજ્ઞા' તથા 'કરપલ્લવી'ની પદ્ધતિ જે બહુ સરળ અને સુગમ છે. તે એમનું જ મૌલિક સર્જન છે."

ગુણવંતદાદાનું તૈલચિત્ર અમદાવાદની સ્કાઉટની મુખ્ય

કચેરીમાં મૂકાયેલું છે. પૂના ખાતે યોજાયેલ નેશનલ જાંબુરીના પ્રસંગે તે સમયના વડાપ્રધાન સ્વ. શ્રી. રાજીવગાંધીના હસ્તે તેમનું બહુમાન કરવાનું નક્કી થયું; પરંતુ જૈફ વયને કારણે છેવટે ભરૂચ ખાતે એક સમારંભ યોજીને આ બહુમાન કરાયું. સ્કાઉટીંગ પદ્ધતિના આ ભેખધારી સાતસાત દાયકા સુધી, જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી બાલવીર પ્રવૃત્તિના વિકાસના ધ્યેયને વરીને પ્રેરણામૂર્તિ બની ગયા. છેલ્લે તેઓ પ્રિતમનગર સોસાયટી, ભરૂચમાં રહીને નિઃસ્વાર્થ કર્મયોગીની ભૂમિકા અદા કરી ગયા.

સ્વ. શ્રી ખુશાલભાઈ કા. પટેલ (સાધીવાળા)

વડોદરા પાસે મહી અને ઢાઢરનદીનો લગભગ ૧૯૭ ગામનો પ્રદેશ 'વાકળ' કહેવાય છે. વાકળ પ્રદેશની અસ્મિતાનું બીજ રોપનાર સાધી (તા. પાદરા) ગામના આચાર્ય સ્વ. શ્રી બળદેવપ્રસાદ પરીખ હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૭માં માત્ર ૨૪ વર્ષની ઉંમરે અકાળ અવસાન પામ્યા પણ તેમનાં આ વિચારબીજને ધ્યાનમાં રાખીને વાકળ પ્રદેશની કાયાપલટ કરવાના પ્રથમ પ્રયત્નરૂપે સાધીના વલ્લભભાઈ મુ. પટેલ, રામભાઈ જે. પટેલ સાથે સાધીના જ યુવાન ખુશાલભાઈ કાળીદાસ પટેલ થોડીક ઘરવખરી સાથે ગાડું જોડીને બાજુના 'મોભા રોડ' ગામે આવ્યા. અહીં માસિક રૂ. પના ભાડાની ઓરડી લઈ તેમાં તા. ૨-૪-૧૯૩૪ના રોજ વાકળ એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ શરૂ કરી (પછીથી ૧૧-૨-૧૯૪૦ના રોજ 'વાકળ કેળવણી મંડળ - મોભા રોડ'માં રૂપાંતર થયું.) ત્યારે પ્રારંભ થયો માત્ર છ વિદ્યાર્થીઓથી ! તે વખતે તેમની પાસે બ્લેક બોર્ડ, ખુરશી-ટેબલ કશું જ નહોતું ! સામાનમાં માત્ર ચાની પેટીનું ચાર આનાનું ખોખું હતું ! આ શાળાના ખુશાલભાઈ પ્રથમ આચાર્ય બન્યા. શિક્ષક અને મંત્રીનું કામ પણ પોતે જ સંભાળતા. પછી પતરા-ખપાટ-કામકામથી શાળા, છાત્રાલય અને શિક્ષક નિવાસના મકાનો તૈયાર કર્યાં.

૨૧ વર્ષની યુવાન વયે વાકળ કેળવણી મંડળના આદ્યસ્થાપકો પૈકીના એક અને ૬૧ વર્ષ સુધી સતત આ સંસ્થાના મંત્રી તરીકે સેવા આપનાર ખુશાલભાઈ કાળીદાસ પટેલ અનેક લીલી-સૂકી જોઈને આ સંસ્થાને પગભર અને પ્રસિદ્ધ બનાવી. આજે તપોવન જેવું વિશાળ અને સુંદર પ્રાંગણ, સંસ્થાનાં ભવ્ય મકાનો તેમના પુરુષાર્થ-પસીનાની જીવંત કહાણી સમા છે. તેમણે

ઈંગ્લેન્ડ અને યુરોપની ૩ વાર વિદેશયાત્રા કરી હતી. વડોદરા જિલ્લા માધ્ય. શાળા સંચાલક મંડળની સ્થાપના કરી, ગુજરાત રાજ્યના માધ્યમિક શાળા સંચાલક મંડળના પ્રમુખપદે બિનહરીફ રહ્યા. વતન સાધી (તા. પાદરા)ના 'બંધુ સમાજ'ના અધ્યક્ષપદે પણ હતા. તા. ૫-૬-૧૯૮૪ના રોજ ખુશાલભાઈના ૮૧ વર્ષના પ્રવેશ ટાણે એમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું, રૂ. ૨,૫૧,૦૦૦ની થેલી તેમને અર્પણ થઈ તેમાં એટલી જ રકમ ઉમેરી રૂ. ૫,૦૦,૦૦૦ (પાંચલાખ) તેમણે ગામના ટ્રસ્ટને અર્પણ કર્યા. દેશ-પરદેશમાં રહેતા તેમના પરિવારના ત્રણેય પેઢીના સભ્યો વતનપ્રેમી છે.

ટીમવર્ક, નિષ્ઠા, સાદગી, કરકસર, સામાજિક સુધારકપણા અને નિયમિતતાથી ખુશાલભાઈએ વાકળ કેળવણી મંડળને સુંદર અને સદ્ગતિમાં મૂકી દીધું. ૧૭૦૦ સભ્યો અને ૨૩ લાખનું ટ્રસ્ટફંડ છે. ૮૩ વર્ષની જૈફ વયે તા. ૧૩-૧૧-૧૯૮૫ના રોજ તેમનું અવસાન થતાં બસો જેટલાં ગામોમાંથી સેંકડો લોકો તેમના અંતિમ દર્શને આવ્યા હતા. સ્વ. ખુશાલભાઈની અર્ધપ્રતિમા વાકળ કેળવણી મંડળ - મોભા રોડના પ્રાંગણમાં છે.

સ્વ. શ્રી ખુશાલભાઈના ચારેય પુત્રોએ ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલ છે. જેમનો પરિચય અંશ 'આપણાં શ્રેષ્ઠીવર્યો'માં અપાયેલો છે તે શ્રી બાલુભાઈ અને પીયુષભાઈ પટેલ બ્રિટનમાં છે અને ત્યાંની 'લાયન્સ ક્લબ ઓફ એનફિલ્ડ - લંડન' સાથે જોડાઈને સેવારત છે. જેનો લાભ ગુજરાત-ભારતને પણ મળતો રહે છે. સત્યેન્દ્રભાઈ અમદાવાદમાં પોતાનો વ્યવસાય સંભાળે છે અને સૌથી નાના નરેન્દ્રભાઈ કે. પટેલ 'લાયન્સ ક્લબ ઓફ સ્ટેડિયમ-બરોડા સાથે સંકળાયેલા છે, 'રોયલ સિક્યુરિટી સર્વિસ'નું સંચાલન વડોદરામાં સંભાળે છે. અને પિતાના અવસાન બાદ 'વાકળ કેળવણી મંડળ'ના મંત્રીપદે છે.

શ્રી હર્ષવદનભાઈ જે. શાહ

પોતાની પ્રવીણતા બદલ જેમને ભારતીય બાંધકામ ઉદ્યોગના મહારથી - 'A doyan of Idnian construction Industry' નું બિરુદ-સન્માન મળેલું છે તેવા માનનીય શ્રી હર્ષવદનભાઈ જે. શાહ એટલા સાદા-સીધા, નિરાભિમાની છે કે તેમની પહેલી પ્રત્યક્ષ મુલાકાતે અજાણ્યાને તેમના વિરાટ કર્તૃત્વનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવે !

માન. શ્રી હર્ષવદનભાઈનાં સીમાચિહ્ન કાર્યોને ૩ વિભાગોમાં વહેંચી શકાય (૧) વિવિધ ઈમારતો, પૂલો, બંધો, નહેરો, પાકા રસ્તાઓ, જાહેર તંદુરસ્તી (૨) ભારતીય બાંધકામ ઉદ્યોગ માટે અગત્યની સંસ્થાઓના સ્થાપક, પ્રેરક અને માર્ગદર્શક (૩) સામાજિક - શૈક્ષણિક કાર્યકર.

૩.

એકંદરે પછાત કહી શકાય એવા ભરૂચ જિલ્લાના એક છેડે આવેલા વતન જંબુસરમાં સામાજિક કાર્યકર અને સેવાભાવી પિતાશ્રી જીવણલાલ મથુરાદાસ શાહને ત્યાં ઈ. સ. ૧૯૧૮માં હર્ષવદનભાઈનો જન્મ. માધ્યમિક સુધીનું શિક્ષણ અહીંજ મેળવી પિતાશ્રીના પગલે ઈ. સ. ૧૯૩૮માં મુંબઈ પહોંચ્યા. બોમ્બે યુનિ.માંથી એલ.એલ.બી.ની પદવી મેળવી. કોલેજકાળ દરમિયાન યુસુફ મહેરઅલી અને અશોક મહેતા જેવા નેતાઓની રાહબરીમાં ચળવળમાં ભાગ લીધો. અભ્યાસના ગાળામાં જે.જે. હોસ્પિટલનું બાંધકામ, નાયર હોસ્પિટલનું સમારકામ મેળવ્યું. એ ગાળામાં બીજા વિશ્વયુદ્ધની બીકથી મુંબઈમાં ભયજનક વાતાવરણ છવાયું. કેટલાકે તો હિજરત કરવા માંડી પણ શ્રી હર્ષવદનભાઈ ત્યાં ચીટકી રહ્યા. ૧૯૪૨માં ભાગીદારો સાથે બાંધકામ માટે શાહ ટ્રેડર્સની સ્થાપના કરી, પછી તેમાંથી ઈ. સ. ૧૯૪૪માં પોતાની આગવી 'શાહ કન્સ્ટ્રક્શન કંપની' સ્થાપી, ૧૯૫૦માં તેને પ્રા.લિ.કં. અને ૧૯૬૦માં પબ્લીક લિ. કંપની બનાવી. 'ઓસ્ટ્રેલિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ બિલ્ડિંગ' અને 'બ્રિટીશ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેનેજમેન્ટ'ના 'ફેલો' હર્ષવદનભાઈ એકનિષ્ઠા, વચનપાલન, પ્રામાણિકતા, પરિશ્રમથી માન-પ્રતિષ્ઠા, શાખ અને નફો મેળવી શક્યા, જેમકે—

(૧) મહારાષ્ટ્ર સરકારનું સચિવાલય (૨) નરીમાન પોઈન્ટ પર એર ઈન્ડિયા બિલ્ડિંગ (૩) એલ.આઈ.સી.નું મુંબઈ ખાતે મુખ્ય મથક 'યોગક્ષેમ'. આ બાંધકામની અજોડ સેવા માટે ૨૬-૧૨-૧૯૬૩ના રોજ વડાપ્રધાન સ્વ. શ્રી જવાહરલાલ નહેરુએ ચાંદીની તલવાર સ્મૃતિ-સન્માનરૂપે ભેટ આપેલી (૪) એક્સપ્રેસ ટાવર્સ (૫) વરલી ખાતે શિવસાગર એસ્ટેટ (૬) પીટિટ હોલ એપાર્ટમેન્ટ કોમ્પ્લેક્સ (૭) એ.જી.સી. આર. ઓફિસ બિલ્ડિંગ દિલ્હી (૮) મ્યુઝિયમ એકેડમી બિલ્ડિંગ - ચેન્નાઈ ઉપરાંત અન્ય બાંધકામ, પૂલો-નર્મદા, તાપી, મહી, કૃષ્ણા, (સુભાષ બ્રીજ માટે) સાબરમતી નદીઓ પર બંધો અને નહેરો પૈકી : માલણ અને ગોંડલી નદી પર માટીના બંધ, યમુના, કોયના પર સિમેન્ટના બંધ, મહીની મુખ્ય નહેર પર 'લાયનિંગ કામ'....

રસ્તાઓ - ગુજરાતમાં ૪૫ માઈલ, નેશનલ હાઈવે નં. ૮ (આંશિક)ના સિમેન્ટના પાકા રસ્તા ઉપરાંત મુંબઈમાં આસ્ફાલ્ટ રસ્તાઓ યાંત્રિક પ્લાન્ટ સાથે પ્રથમવાર તૈયાર થયા. ચંદીગઢ, રાંચી, મુંબઈ, અમદાવાદમાં પાણી અને સુએઝ ટ્રીટમેન્ટ પ્લાન્ટ તેમની કંપનીએ તૈયાર કરી જાહેર તંદુરસ્તીના ક્ષેત્રને લગતાં બાંધકામ તથા વેરાવળ ખાતે 'રિયોન' પ્લાન્ટ - ઉધના, રૂરકેલા ખાતે સ્ટીલ પ્લાન્ટ, બોકારો સ્ટીલ પ્લાન્ટ, ધુંવારણ પાવર પ્લાન્ટ ઉપરાંત ભારતના પ્રથમ અણુશક્તિ શોધ કેન્દ્ર - 'અપ્સરા'નું બાંધકામ પણ તેમના દ્વારા થયેલ છે, આ તો છે થોડાં દષ્ટાંતો.

શ્રી હર્ષવદનભાઈ જે. શાહનો બીજો અગત્યનો ફાળો બાંધકામ વ્યવસાયને ગુણવત્તા અને નક્કરતા બક્ષનારી સંસ્થાઓના સ્થાપન, લાલનપાલન અને સંચાલનમાં રહ્યો છે, જેમ કે—

(૧) બિલ્ડર્સ એસો. ઓફ ઇન્ડિયા - બી.એ.આઈ. - સંસ્થામાં તેમની ૫૦ કરતાં વધુ વર્ષની સેવા રહી.

(૨) ઓવરસીઝ કન્સ્ટ્રક્શન કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયા - ઓ.સી.સી.આઈ.ના પોતે સ્થાપક, ૧૪ વર્ષ સુધી ચેરમેન રહ્યા.

(૩) જેનું મુખ્ય મથક ફિલિપાઈન્સના મનિલા ખાતે છે તે -ઈન્ટરનેશનલ ફેડરેશન ઓફ એશિયન એન્ડ વેસ્ટર્ન પેસિફિક કોન્ટ્રાક્ટર્સ એસોસિયેશનના તેઓ ૧૯૬૯-૭૦માં પ્રમુખ હતા. ૧૯૭૦માં તેના ૧૧માં અધિવેશનનું ઉદ્ઘાટન રાષ્ટ્રપતિ શ્રી વી.વી. ગીરીના હસ્તે થયેલું. ત્યારે તેના અધ્યક્ષસ્થાને શ્રી એચ. જે. શાહ હતા.

(૪) તલસ્પર્શી અભ્યાસ દ્વારા બાંધકામ ઉદ્યોગને વ્યાવસાયિક બનાવા માટે હર્ષવદનભાઈને કોઈ પ્રબંધક સંસ્થાની જરૂર જણાવાથી 'નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ કન્સ્ટ્રક્શન મેનેજમેન્ટ એન્ડ રિસર્ચ' - એન.આઈ.સી.એમ.એ.આર. - સંસ્થા સ્થાપી, ઓક્ટો-૨૦૦૦માં સ્થાપક પ્રમુખ તરીકેની સેવાને એક દાયકો થયો.

શ્રી હર્ષવદનભાઈનું ત્રીજું અગત્યનું પાસું શૈક્ષણિક, સમાજસેવાના ક્ષેત્રનું છે. મુંબઈમાં તેઓ જસ્ટીસ ઓફ પીસ અને ઓનરરી પ્રેસી. મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે રહી ચૂક્યા છે વતન જંબુસરમાં તેમના કુટુંબના પ્રત્યેક સભ્યના નામે કોઈને કોઈ સંસ્થા કાર્યરત છે. જંબુસર વિસ્તારમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની મુશ્કેલીઓને ધ્યાનમાં લઈને તેમણે પોતાના બંધુઓ (મહેન્દ્રભાઈ જે. શાહ અને ડાહ્યાભાઈ જે. શાહ) સાથે વિકાસ વાંચ્છુ અન્ય સહયોગીઓની સહાયથી 'જનતા કેળવણી મંડળ - જંબુસર'ની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૯૬૪માં કરી ત્યારથી આજ સુધી તેમણે પ્રમુખ તરીકે સતત દોરવણી આપી છે. આ સંસ્થાના નેજા હેઠળ પોતાના પિતાશ્રીના નામે જે. એમ. શાહ આર્ટ્સ - કોમર્સ કોલેજ સ્થાપી. આજે કે. જી. (બાલમંદિર)થી માંડી પી. જી. (અનુસ્નાતક) સુધીના શિક્ષણની, બાંધકામ, ટેકનિકલ અને કોમ્પ્યુટર સહિત એકંદરે ૭ સંસ્થાઓનું આ મંડળ સંચાલન કરે છે. ગ્રામવિકાસ સમાજ જંબુસરના તેઓ સ્થાપક પ્રમુખ છે.

ડો. રણજીતસિંહ સોલંકી

ઈ. સ. ૧૯૭૩માં 'આયુર્વેદાચાર્ય'ની પદવી મેળવનાર ડો. સોલંકી ૨૬ વર્ષથી વૈદરાજ ઉપરાંત સામાજિક કાર્યકર પણ છે. પિતામહ સ્વ. ગંભીરસિંહ ગુમાનસિંહ સોલંકી પણ આયુર્વેદના નામાંકિત વૈદ અને ઈ.સ. ૧૯૨૧-૨૨માં સુરતની સૂર્યપુર

વૈદસભાના સ્થાપક સભ્ય હતા. આમ આયુર્વેદ તેમના લોહીમાં છે, હાલ તેઓ ડ. ગુજરાત ક્ષત્રિય સંઘ-સુરતના પ્રમુખ છે.

પ્રવૃત્તિશીલ સ્વભાવ ધરાવતા ડો. સોલંકી દેશના વિવિધ સ્થળોએ આવેલ દુર્ગમ ગિરિ-કદંરાઓને ખૂંટી વળવા 'ટ્રેકીંગ' પ્રવૃત્તિ દ્વારા - હિમાલય, દ.ભારત, મ. પ્રદેશ, સહ્યાદ્રીમાં અનેક વાર જઈ આવ્યા છે અને ત્યાંની સંસ્કૃતિ, લોકજીવન તથા વન્યજીવનને નજીકથી નિહાળ્યું છે. તે દરમિયાન જે તે વિસ્તારના સ્થાનિક લોકોનો સંપર્ક કેળવી વિવિધ વનસ્પતિઓની પરખ મેળવી તે ક્યા રોગોમાં ઉપયોગી બને તેનું સંશોધન કરતા રહ્યા. પ્રાચીન સ્થળો-ઈમારતોની મુલાકાત, ઘોડેસ્વારી અને પર્યાવરણ જાળવણી તેમના આકર્ષણ અને શોખના વિષયો. વતન સણિયા કણદે (તા.ચોર્યાસી)થી તેઓ દરરોજ સુરત આવીને 'સૂર્ય આયુર્વેદિક કેર'નામનું હર્બલ સારવાર કેન્દ્ર ૧૧ ખંભાતીવાડી, રૂસ્તમપુરા-સુરતમાં ચલાવે છે. આયુર્વેદ તથા દેશ-વિદેશના કેન્સરરોગના વૈજ્ઞાનિક - નિષ્ણાતો, સંશોધકોના સંપર્કમાં રહેતા ડો. સોલંકીએ કેન્સરના વિવિધ પ્રકારો પર જુદી જુદી આયુર્વેદિક ઔષધિઓ અજમાવીને આશાસ્પદ પરિણામો મેળવ્યાં છે જે ઉચ્ચતમ હોસ્પિટલોની પ્રયોગશાળામાં ચકાસાયાં છે. સોરાઈસીસ, એઈડ, યકૃત અને વંધ્યત્વની સારવારના ક્ષેત્રે પણ તેમને સફળતા મળેલી છે. આથી તો ભૂવનેશ્વરી શક્તિપીઠના આચાર્ય વંદનીય શ્રી ધનશ્યામદાસજી મહારાજે (ગોંડલથી) તેમને ધન્યવાદ પાઠવીને તેમની સેવા અમુક દિવસે મુંબઈમાં મળે તેમ વ્યવસ્થા કરેલી.

અમેરિકાની 'ઓલ્ટરનેટિવ મેડિકલ એસોસિએશન' - ગ્લીમર, ૭૦૮, મેડલ ઇન ડ્રાઈવ - ટેક્સાસ સંસ્થાએ ડો. રણજીતસિંહ સોલંકીનાં સંશોધનોને પારખીને આ સંસ્થાના 'માનદ સભ્ય' તરીકે લીધા છે. તાજેતરમાં ડો. સોલંકી ઈંગ્લેન્ડની વિદેશયાત્રાએ જઈ આવ્યા છે. ટોચની વ્યક્તિઓએ તેમનાં સંશોધન અંગે પૃચ્છા કરી છે પણ તે વિગતો અત્યારે અહીં રજૂ ન કરતાં એટલું આનંદ સહિત કહેવાનું કે 'ગુજરાત કેન્સર રિસર્ચ સોસાયટી' સાથે તેઓ સંલગ્ન થયેલા છે.

પૂ. સ્વામી શ્રી યોગેશ્વરદેવજી

ગાયત્રી, ગણેશ, યોગ, વેદાંત અને મૌનની સાધના કરતા ભગવાં કપડાંધારી સ્વામી યોગેશ્વરદેવજીને જોઈને ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવે કે આ સ્વામીજીએ દુનિયાના વિવિધ દેશોનો સમય એક સાથે બતાવે તેવી આંતરરાષ્ટ્રીય ઘડિયાળની શોધ કોઈ પણ જાતની ટેકનિકલ તાલીમ સિવાય પરંતુ યોગ અને એકાગ્રતાની મદદથી મેળવી છે ! ખરેખર અજબ કહાણી છે. ને તે માટે ભૂતકાળનાં સમયપડ ઉખાડવા પડશે !

જસદણના નારણજી ભવાનજી જોષી, જન્મ ઈ. સ.

૧૯૩૩માં માતા રેવાબહેનની કૃપે. પાંચ વર્ષની ઉંમરે માતૃસુખ ગુમાવ્યું તેથી ભાઈ-ભાંડુઓ તથા નોકરિયાત પિતાને છોડીને માતામહી ઉમૈયામાં પાસે મોસાળ જસદણમાં ભીષણ ગરીબીમાં પણ સંસ્કારપૂર્વક ઊછર્યા. પ્રાથમિક ૭ ધોરણ, ‘પ્રાથમિક શાળા’ની પરીક્ષા ઈ. સ. ૧૯૫૦ની આસપાસ આપી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યમાં તા. ૧૨-૭-૧૯૫૧ના રોજ પ્રાથમિક શિક્ષક બન્યા. ૧૯૫૫-‘૫૭માં શિક્ષકની તાલીમ લઈ ૧૯૫૭માં ટ્રેઈન્ડ શિક્ષક બન્યા પરંતુ નોકરીમાં ખટપટ થવાથી ૨૧-૧૨-૧૯૬૯ના રોજ રાજીનામું આપી છૂટા થયા, તે પહેલાં અમુક સીમાચિહ્નરૂપ બનાવો બન્યા.

એક ઘડિયાળીએ જસદણમાં મહેનતાણું લઈને પણ તેમની ઘડિયાળ સંતાપકારક રીતે રીપેર ન કરી. આથી કોઈપણ સાધનોની મદદ વગર પોતે માત્ર યાદશક્તિ, એકાગ્રતાથી થાળીમાં અમુક ભાગો ઉખેડીને પાથરતા જાય અને સાફ કરીને ગોઠવતા જાય. અઠવાડિયે, દસ દિવસે કાંડા ઘડિયાળને ચાલતી કરી. અન્ય શિક્ષકોને પણ ઘડિયાળ મફત રીપેર કરી આપવાની જાહેરાત કરી. ભૂરાભાઈ હીરપરા નામના અગ્રણીના પ્રોત્સાહનથી ઘડિયાળના રિપેરીંગની દુકાન નાંખી, તેમાં સફળતા મળી, જસદણના રાજવીશ્રીના દરબારગઢના વિવિધ અને કિંમતી ઘડિયાળોના રિપેરીંગનો અનુભવ મેળવ્યો.

આ જ ગાળામાં નારણભાઈ એવી ઘડિયાળનું સર્જન કરવા માગતા હતા કે જેનાથી માત્ર ભારતના જ નહીં પણ સાથે સાથે દુનિયાના અન્ય મુખ્ય દેશોમાં એ જ સમયે કેટલા વાગ્યા હશે ?

ધ્યાનયોગની મદદથી શોધાયેલી, વિશ્વના વિવિધ દેશોનો સમય બતાવતી આંતરરાષ્ટ્રીય ઘડિયાળના સંશોધનની ખૂબી એ હતી કે-ડાયલ (ચંદા) પર વિવિધ દેશોનાં સ્થળો આપ્યા હતાં. એ ચંદા પર એક ફરતું ગોળ ચક્ર એવું મૂક્યું હતું કે જે ૨૪ કલાકે એક આંટો પૂરો કરી લે. ચંદા પર વિવિધ દેશોને વર્તુળાકાર (ગોળાકાર) વહેંચી નાખ્યા. દાખલા તરીકે શિકાગો (અમેરિકા), ટોકિયો (જાપાન) વગેરે. ચંદા (ડાયલ) પર ગોળાકાર રીતે ૧ થી ૨૪ આંકડા લખેલ હોઈ જે રાત્રી દિવસના ૨૪ કલાકના પ્રતીકરૂપે હતા. ૨૪ કલાકના દૈનિક ચક્રનો ઉપરનો અર્ધો ભાગ કાળો રાખેલો, અર્ધો સફેદ રાખેલો. આ ચક્ર ફરતું ફરતું ૨૪ પૈકીના જે આંકડા પર આવેલ હોય ત્યાં કાળો ભાગ આવે તો રાત્રીના અમુક વાગ્યા હશે એમ ધારી લેવાનું. તે આંકડા પાસે સ્થળ / દેશનું નામ લખેલ હોય તો આ દેશમાં અત્યારે આટલા વાગ્યા હશે એમ નક્કી થઈ જતું !

આવી નોંધપાત્ર શોધને ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો : ફૂલછાબ, જયહિંદ, સંદેશ વગેરે ઉપરાંત ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ સહિતના દૈનિક અનેક સામયિકોએ બિરદાવી, રાજકોટના રેડિયો સ્ટેશને તેમનો ઈન્ટરવ્યુ ‘યુવાવાણી’માં ઈ. સ. ૧૯૭૨માં પ્રસારિત કર્યો,

તો બ્રિટનમાંથી ‘બી.બી.સી.’ એ પણ આ સમાચારને વધાવીને અનેક શ્રોતાઓ સુધી આ યુવાન શિક્ષકની શોધનો પરિચય આપ્યો. નંબર ૧૩૮૨૪૬, તા. ૪-૮-૧૯૭૩ના રોજ ભારતના સંદર્ભમાં તેનો પેટન્ટ મળ્યો (આર્થિક મુશ્કેલીના કારણે વિશ્વનો પેટન્ટ કઢાવી ન શક્યા) - ભારત સરકારના ગેઝેટમાં તે પ્રસિદ્ધ થયેલ તે પહેલાં ખાતાકીય ખટપટથી કંટાળીને તા. ૨૧-૧૨-૧૯૬૯ના રોજ શિક્ષકની અઢાર વર્ષની નોકરીને તિલાંજલી આપી.

આ પેટન્ટ સુધીની પ્રક્રિયામાં પહોંચવામાં જસદણ દરબાર શ્રી શિવરાજ કુમાર ખાયર, ઉદ્યોગ ખાતાના અધિકારી શ્રી પાટણકર, પેટન્ટ કાયદાના નિષ્ણાત એડવોકેટ શ્રી જી.ટી. ત્રિવેદી વગેરેનો ઈ. સ. ૧૯૭૦માં સહિયારો સાંપડ્યો. ૧૯૭૨માં પોતે જસદણ મુકામે ઘડિયાલના ઉત્પાદન માટે ‘સોહમ ઈન્ડસ્ટ્રિઝ’ની સ્થાપના કરી પણ સફળ ન થયા એટલે એ સ્વપ્ન રેલાયું ! એ પછી વઢવાણમાં ‘ટાઈમમીટ પ્રાઈવેટ લિમીટેડ કંપની’ના નામે ઘડિયાળની ફેક્ટરી શરૂ કરી ત્યાર ત્યાં પણ સફળ ન થયા.

આવા જોરદાર આર્થિક ફટકા પછી નારણજીભાઈ પોતાના ભત્રીજા પાસે અંકલેશ્વર નજીક અંદાડા ગામે આવ્યા, ઘડિયાળ રિપેર કરવાની નાનકડી કેબીન નાખી, પૈસો અને ભૌતિક સુખો તરફ આકર્ષણ રહ્યું નહોતું તેથી શાશ્વત સુખની શોધમાં ઈ. સ. ૧૯૮૨માં પત્ની, પુત્રો, કુટુંબજનોની સંમતિ લઈને હંસદેવ આશ્રમ - ભરૂચમાં શ્રી આત્મદેવજી મહારાજ પાસે સન્યસ્ત સ્વીકારી યોગેશ્વરદેવજી એવું નવું નામ ધારણ કરીને રહ્યા. પછી વાગરા તાલુકાના શુંગી ઋષિના આશ્રમમાં રહ્યા અને હાલ માંડવી, જિ. સુરતમાં બિલ્કેશ્વર આશ્રમ ખાતે એકાંતવાસ, મૌન, ધ્યાન અને વેદાંતની અધ્યયનપ્રવૃત્તિમાં રત રહે છે.

એક શિક્ષક, ઉદ્યોગપતિ, સાધક, પૂ. સ્વામી શ્રી યોગેશ્વરદેવજીના પ્રેરણાદાયી, આશ્ચર્યકારક, સત્યજીવન અંશોનું ‘ઘટિકાયકથી આજ્ઞાયક’ સુધીની આ અજબની કહાણી છે.

પ્રથમ પગલું પાડનાર ગુજરાતીઓ

જોરાવરસિંહ ગોહિલ

ભૂતપૂર્વ ભાવનગર રાજ્યના ભાયાત તથા લશ્કરી અધિકારી કર્નલ જોરાવરસિંહ ગોહિલ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૧૪ થી ૧૯૧૭) વખતે મેસોપોટેમિયા અને ઈજિપ્તની લડાઈમાં અંગ્રેજો વતી લડ્યા અને વિજય મેળવીને આવ્યા અને તેમાં મિલીટરી કોસ મેળવનાર પ્રથમ હિંદી તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા. તેઓ ઈ. સ. ૧૯૧૧માં પાંચમા જયોર્જના રાજ્યારોહણ વખતે લંડન ગયેલા. હિંદી લશ્કરી કમિશનના સભ્ય બનવાનું બહુમાન પણ તેમને મળેલું.

શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલ

ગુજરાતમાં કાપડની પહેલી મિલ અમદાવાદમાં શરૂ થઈ હતી. રણછોડલાલ શેઠે સૌ પ્રથમ ભરૂચમાં મિલ કાઢવાનો વિચાર કર્યો પણ પછી અમદાવાદમાં શરૂ કરી. દેશભક્ત દાદાભાઈ નવરોજી તે વખતે ઈંગ્લેન્ડ હતા. તેમના મારફતે તે સંચાઓ ખરીદવામાં તથા મુંબઈ ખાતે મોકલવામાં આવ્યા પણ તે વખતે રેલવે નહોતી એટલે મોટાં વહાણો દ્વારા આ યંત્રોને ખંભાત બંદરે મોકલવામાં આવ્યા અને પછી ગાડાં મારફતે અમદાવાદ લાવવામાં આવ્યા. આવી મુસીબતોને વટાવ્યા. પછી ઈ. સ. ૧૮૬૧ની ૩૦મી મે એ સાંજે પોણા પાંચે મિલની પહેલી સીટી વાગી ! આ મીલમાં તે અરસામાં કુલ ૬૩ કામદારો અને ૨૫૦૦ સ્પિન્ડલો હતી.

વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ

ઈ.સ. ૧૮૨૫માં હિંદની વડી ધારાસભાના પ્રથમ પ્રમુખ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ બન્યા ત્યારે તેમના આગમનની ચોપદારે છઠી લલકારી. સૌને હતું કે તેઓ શૂટ-બૂટમાં સજ્જ થઈ આવશે પરંતુ તેઓ તો કફની અને ધોતિયું પહેરીને પધાર્યા !

દુર્ગારામ મંછારામ દવે

સુરતમાં પ્રથમ ગુજરાતી છાપખાનું કાઢનાર હતા દુર્ગારામ મંછારામ દવે. તેમણે મુંબઈથી શિલાછાપ યંત્ર મંગાવીને આ દિશામાં નૂતન પગરણ માંડ્યા હતા.

મહાકવિ પ્રેમાનંદ (વડોદરા)

ગુજરાતના મહાકવિ પ્રેમાનંદજી 'ગાગરભટ્ટ' તરીકે પણ ખ્યાતનામ હતા. તેમનો સમયગાળો ઈ.સ. ૧૬૩૬ થી ૧૭૩૪ની આસપાસનો ગણાય છે. ગાગરભટ્ટ અને કથાકાર તરીકે નવી શૈલીનો પ્રારંભ તેમણે કર્યો હતો. આંગળીઓ પર વીંટીઓ પહેરી તે દ્વારા સાંકડા મોઢાંની માણ લઈને તેઓ રાગ-રાગિણી દ્વારા કથા કરતા. હાલમાં તેમના વંશજ અને પ્રસિદ્ધ માણભટ્ટ શ્રી ધાર્મિકલાલ પંડ્યાએ આ કળાને દેશ-વિદેશમાં પ્રદર્શિત કરી છે.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ

ગુજરાતમાં મૌલિક નાટકના પ્રથમ સર્જક રણછોડભાઈ ઉદયરામ હતા. તેમણે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સામયિકમાં હમાવાર 'જયકુમારી વિજય નાટક' ઈ.સ. ૧૮૬૧માં શરૂ કરેલું.

બાઈ ધનકોર

ગુજરાતીમાં પુનર્લગ્નની પહેલી જાહેરાત 'રાસ્ત - ગોફતાર' તથા સત્ય પ્રકાશમાં તા. ૨-૪-૧૮૭૧ના રોજ જાહેર થઈ અને એ

આધારે બાઈ ધનકોરે પ્રથમ પુનર્લગ્ન કર્યું જે ગુજરાતીઓના સમાજજીવનમાં સીમાચિહ્નરૂપ પ્રસંગ બન્યો. સુધારક ગણાતા માધવદાસે મુંબઈ - ગીરગામ ખાતે 'પુનર્વિવાહ' નામનો હોલ બંધાવ્યો હતો.

નરહર ઠાકોર

ગુજરાતી જાદુગર તરીકે ઈંગ્લેન્ડ, આફ્રિકા અને યુરોપના ઘણા ભાગોમાં પ્રથમ પ્રવાસ કરનાર નરહર પરમાનંદ ઠાકોર હતા. તેઓનું તખલ્લુસ 'આલ્વારો' હતું.

ગુજરાતના પનોતા પુત્રો-પારસીઓ

(નોંધ : ઉદાહરણરૂપે અહીં કેટલીક જ વિગતો આપી છે, બાકી ગુજરાતના આ પનોતા પુત્રોનાં પ્રદાન વિશે એક અલગ ગ્રંથ થઈ શકે.)

કૈયાજી મીરાકાં

હિંદી કારીગરોના હાથે સૌ પ્રથમ ઘડિયાળ ભાવનગરમાં બન્યું હતું. આ પારસી કારીગરનું નામ કૈયાજી કાઉસજી મીરાકાં હતું અને તેઓ સુરતના વતની હતા. ભાવનગરમાં દરબારગઢના ટાવરની મોટી ઘડિયાળના તમામ ભાગો તેમણે બનાવ્યા હતા. તેમનો સમયગાળો ઈ. સ. ૧૮૧૮ પછીનો ગણાય છે.

અબ્રાહમ લિંકનની મુલાકાત લેતા બે ગુજરાતી પારસીઓ

ગુજરાતના પારસી શાહ પેસ્તનજી મહેર હોમજી અને તેમના મિત્ર ડોસાભાઈ ફરામજી કામાએ ભારતીય પોષાકમાં જ, લોકશાહીના પુરસ્કર્તા અને અમેરિકાના પ્રખ્યાત પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકનની મુલાકાત લીધી હતી.

કાબુલનો વેપાર જેમણે વિસ્તાર્યો

કાબુલના અમીર અબ્દુલ રહેમાને પોતાના મુલકમાં વ્યાપારી પેઢી ખોલવા માટે આમંત્રણ આપવાથી શેઠ રતનજી કાતક અને શેઠ બહેરામજી કાબુલ પહોંચ્યા. બંનેએ ઈ.સ. ૧૮૮૫માં રૂ. એક લાખની (તે જમાનાના એક લાખ !) મદદ આ અમીરને કરીને ત્યાંના વેપારની ખીલવણીને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

મુંબઈથી ખાપોલી સુધીની રેલવે તેયાર

કરનાર

મુંબઈથી ખાપોલી સુધીની જી.આઈ.પી. ની રેલવે સૌ પ્રથમ નાખનાર ગુજરાતી પારસી - ખરશેદજી રૂસ્તમજી ઈજનેર હતા.

દારૂનિષેધનું પહેલું સામયિક કાટનાર

ઈ.સ. ૧૮૫૦માં બેજનજી કોટવાલે 'પરહેજગાર'નામનું 'દારૂનિષેધ'નું પહેલું સામયિક સુરતથી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

સાયકલ પર પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરનાર ગુજરાતી સાહસવીરો

૧૫મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૦ના રોજ સાયકલ પર સવારી કરીને મુંબઈથી પ્રારંભાયેલી પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા માટે છ ગુજરાતી પારસી યુવાન નીકળ્યા. તેમાંથી ત્રણ જણાએ આ પરક્રમ્મા સફળતાપૂર્વક પાર પાડી તેમનાં નામ છે -

- (૧) જાલ બાપાસોલા (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૫)
- (૨) અદિ હકીમ (અવસાન - ઈ. સ. ૧૯૮૨, વડોદરામાં)
- (૩) રૂસ્તમ ભમગરા (મુંબઈ)

(આ સિવાયના ત્રણ સાથીદારો પૈકી ગુસ્તાદ હાથીરામ, કેકી પોચખાનવાલા તથા નરીમાન કાપડિયા હતા.)

જાલ બાપાસોલા, ટાટા કંપનીમાં ૧૯૨૯માં સેલ્સમેન તરીકે જોડાયેલા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે અંગ્રેજોએ જાલની સેવા ટાટા કંપની પાસેથી ઉછીની લીધેલી. યુદ્ધ પૂરું થતાં ટાટાની વિમાની કંપનીમાં મહત્વના હોદ્દા પર રહ્યા. ત્યારબાદ ટાટા સ્ટીલ કંપનીના ડેપ્યુટી સેલ્સ મેનેજર તરીકે સેવા આપીને નિવૃત્ત થયા.

આદિ બી. હકીમ ગુલાબી સ્વભાવવાળા છતાં ખુમારીભર્યા અને પરગજુ હતા. તેમણે આવું વિરલ સાહસ કર્યું હોવા છતાં જાહેરમાં કે ઘરમાં એક હરફ પણ આ અંગે ભાગ્યે જ ઉચ્ચારતા, પોતાના પ્રવાસની કથાની છપામણીના ખર્ચમાં તેમણે તે જમાનાની મહામૂલી મૂડીનો ભોગ આપેલો.

રૂસ્તમ જમશેદજી ભમગરાએ ૧૯૨૮માં રૂ. ૫૦૦/-ની નોકરી ટી.આર. કંપનીની અંદર ડિસ્ટ્રિક્ટ એન્જિનિયર તરીકે મેળવી હતી તે ફગાવી સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં ઝૂકાવ્યું. ઈ.સ. ૧૯૬૯માં મોટાભાઈ અરદેશરજીના કારખાનામાં થોડો વખત કામ કરી મેટ્રો મોટર્સના ડેપ્યુટી વર્કસ મેનેજર તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરી અને ઈ.સ. ૧૯૭૩માં નિવૃત્ત થયા. હોમિયોપથીના નિષ્ણાત બન્યા.

તે સમયના રિપ્લેના વિશ્વવિખ્યાત ગ્રંથ 'બિલીવ ઇટ ઓર નોટ'માં આ ત્રણેય સાયકલ - સવારોએ ૪૪,૦૦૦ માઈલની જે પૃથ્વી પરિક્રમ્મા ૪ વર્ષ, ૫ મહિના અને ૩ દિવસમાં કરેલી તેની નોંધ લેવાયેલી.

આ ત્રણેય પ્રવાસીઓએ કરેલી સિદ્ધિની (મૂલવણી તે સમય

અને સંજોગોના સંદર્ભમાં કરતાં) વિશેષતાના થોડાક મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે આપી શકાય -

- (૧) સર્વ પ્રથમ ભારતીય વિશ્વ સાયકલ પ્રવાસી,
- (૨) અલિપ્ત કોરિયા વીંધીને સૌ પ્રથમવાર નીકળનાર,
- (૩) પહેલી જ વાર પર્શિયા, મેસ્પોટ, સિરિયા અને સિરિયાનું રણ વટાવનાર,

(૪) ૧૬ કલાકમાં ૧૭૧ માઈલ સાયકલ ચલાવવાનો સૌ પ્રથમ વિક્રમ અને અન્ય કેટલાય વિક્રમો તેમણે નોંધાવ્યા છે. તેમની ૪૪,૦૦૦ માઈલની પ્રવાસ કથા એક આશ્ચર્ય સમી છે જે તેમણે ૨૯ (આજના ૩૯) દેશોમાંથી પસાર થઈને પાર પાડેલી.

(તેમના પાછા ફર્યા બાદ દોઢ વર્ષ પછી ફલી દાવર નામના એક ગુજરાતી-પારસી કે જેઓ ડ્રીલ ટીચર હતા તેઓ એકલાએ આફ્રિકાની સફર કરી હતી.)

અરદેશર વાડિયા

મુંબઈમાં સૌ પ્રથમવાર ગેસના દીવા પેટાવનાર, અંગ્રેજોની ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપની માટે આગબોટ બાંધી આપનાર, હિંદમાં પહેલી જ વાર આગબોટમાં વરાળચંત્રની ગોઠવણી કરનાર, તેમ જ ફૂવા પર પંપ મૂકીને કૃષિ કરનાર સુરતના વતની અને પારસી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અરદેશર કરસેતજી વાડિયા હતા. 'રોયલ લંડન સોસાયટી ઓફ સાયન્સ'ના પ્રથમ ગુજરાતી જ નહિ પણ પ્રથમ ભારતીય સભ્ય થવાનું બહુમાન તેમને ઈ. સ. ૧૮૯૧માં સાંપડ્યું હતું.

મહેરજી માદન

પત્રકાર તરીકે સૌ પ્રથમ આગળ આવનારા ગુજરાતીઓમાં પણ એક પારસી નામ - મહેરજી પાલનજી માદન ને યાદ કરવું જોઈએ. તેઓએ અંગ્રેજોના વખતમાં લોર્ડ કર્ઝન સાથે પત્રવ્યવહાર કરીને દેશી સ્ટીમરોનો કાફલો વધારવાની હિમાયત કરેલી. અખબારોની ગૂંચળામણ સામે કલમ ચલાવેલી.

શેઠ રતનજી વાચ્છાનું વિશિષ્ટ પંચાગ

શેઠ રતનજી ફરામજી વાચ્છા ૪૦ વર્ષ સુધી ચીનમાં રહ્યા. તેમણે ૧૨૫ વર્ષનું ગુજરાતી પંચાગ ઈ. સ. ૧૮૭૪માં પ્રગટ કરેલું, જેમાં ચીનાઈ તારીખો પણ સમાવવામાં આવી હતી.

ડો. હોમી જહાંગીર ભાભા

ભારતની અણુશક્તિના નિર્માણમાં મુખ્ય ફાળો આપનાર પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક ડો. જહાંગીર ભાભાનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૯ની

૩૦ મી ઓક્ટોબરે મુંબઈમાં થયો હતો. પંદરમાં વર્ષે તો તેઓ મેટ્રિક થયા અને મુંબઈની જ 'એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ'માં જોડાયા કે જ્યાં તેમના વિજ્ઞાન અને ગણિતના વિષયને મોકળું મેદાન મળવું શરૂ થયું. ૧૭ વર્ષે ત્યાંનું શિક્ષણ પૂરું કરીને 'કેમ્બ્રિજ'ની ગોનવીલ અને કેઈસ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. અહીં ઈજનેરીનો અભ્યાસ કરી 'એન્જિનિયરિંગ ટ્રાયપોસ' પ્રાપ્ત કરીને પોતાની બૌદ્ધિક પ્રતિભાનો પરિચય આપીને ગણિત જેવા અઘરા વિષયમાં પ્રથમ આવીને 'રાઉસબોલ ટ્રાવેલિંગ સ્કોલરશીપ', 'ન્યુટન સ્કોલરશીપ સહીત 'એડમ્સ પ્રાઈઝ' અને 'હોપકીન્સ પ્રાઈઝ' મેળવ્યાં. પ્રો. રૂથરફોર્ડ અને નિલ્સબોર જેવા વૈજ્ઞાનિકોના માર્ગદર્શન હેઠળ ભાભાએ આગળ ધપવા માંડ્યું. ઈ. સ. ૧૯૩૩માં રોમમાં સંશોધન કરી તે સંશોધનો પર પ્રકાશ પાઘરતાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તેમનાં સંશોધનનો સાર એ હતો કે 'ક્વ' કિરણો કરતાંય કોસ્મિક કિરણો વધુ શક્તિશાળી છે અને જેમ જેમ વાતાવરણમાં વંધુ ઊંચાઈ આવે તેમ તેમ કોસ્મિક કિરણોની શક્તિ વિસ્તરતી જાય છે. કાસકેડલા વિશ્વકિરણોના વાદ અંગેની તેમની રજૂઆતે વિશ્વનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૪૦માં ડૉ. ભાભા રોયલ સોસાયટીના 'ફેલો' બન્યા. બીજા વિશ્વયુદ્ધના ગાળામાં તેઓ સ્વદેશ - હિંદમાં આવ્યા અને બેંગલોરના સંશોધન કેન્દ્રમાં એક નવા સ્વતંત્ર વિભાગની સ્થાપના કરી તેના અધ્યક્ષ બન્યા. સંશોધનની આગેકૂચ ચાલુ રાખી. તે જ રીતે મુંબઈમાં તેમણે 'ટાટા ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ફન્ડામેન્ટલ રિસર્ચ'ની સ્થાપના કરી. ઈ. સ. ૧૯૫૧માં 'ઈન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસ'ના અધિવેશનમાં અધ્યક્ષપદે બિરાજ્યા. અણુવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ શાંતિમય જીવન જીવવા થવો જોઈએ એવું માનનાર ડૉ. ભાભા ઈ. સ. ૧૯૫૫માં જિનીવામાં મળેલી શાંતિ પરિષદના પણ અધ્યક્ષ સ્થાને રહ્યા.

અણુવિજ્ઞાનની ટેકનોલોજી કોઈ દેશ સામાન્ય રીતે બીજા દેશને આપતો નથી (તેના રહસ્યોની ચોરી કરે / કરાવે તે વાત જુદી!) એટલે તેની ટેકનોલોજી તો સંશોધન કરીને આપમેળે જ વિકસાવવી પડે.

અણુવિજ્ઞાન આધારિત પરમાણુબૉમ્બથી માનવજીવન હયમચી ઊંચું છે પરંતુ પરમાણુ ઉર્જાથી વિદ્યુત ઉત્પાદન અને વિકાસ પ્રત્યે નવી દીશાઓ ખૂલી છે. ભારતમાં પરમાણુ ઉર્જાનો કાર્યક્રમ ૧૯૪૪માં શરૂ થયો. ૧૯૪૫માં ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ફન્ડામેન્ટલ રિસર્ચનાં પગરણ થયાં, ડૉ. ભાભા નિર્દેશક થયા. એપ્રિલ - ૧૯૪૮માં પરમાણુ ઉર્જા કાનૂન પસાર થયો, તે વર્ષના ઓગષ્ટમાં પ્રાકૃતિક સંશોધન અને વૈજ્ઞાનિક શોધ મંત્રાલય હેઠળ 'પરમાણુ ઉર્જા પંચ' રચાયું. ૧૯૫૪માં ટ્રોમ્બે પરમાણુ ઉર્જા કેન્દ્રની સ્થાપના થઈ, ઓગસ્ટ-૫૪માં પરમાણુ ઉર્જા વિભાગના સચિવ તરીકે ડૉ. ભાભા હતા. ટ્રોમ્બેના મુખ્ય કેન્દ્ર - ભાભા ઓટોમિક

રિસર્ચ સેન્ટર ખાતે દેશના વિવિધ ભાગોમાંથી અણુશક્તિ માટે યુરેનિયમ, થોરિયમ જેવી ધાતુઓ લવાય છે. ત્યાં જ આપણી પહેલી અણુભટ્ટી 'અપ્સરા' ૧૯૬૫માં શરૂ થઈ, તેના બાંધકામમાં ડૉ. ભાભાનો સિંહફાળો હતો.

'ટિટેનિયમ' નામનું મૂળતત્ત્વ શોધી કાઢનાર ડૉ. ભાભા તારાપુરની અણુભટ્ટીના વિદ્યુત મથકને તથા રેડિયો ટેલિસ્કોપને વિકસાવવાના પ્રયાસોમાં હતા ત્યાં જ તા. ૨૪-૧-૧૯૬૬ના રોજ એક વિમાન અકસ્માતમાં શંકાસ્પદ રીતે તેઓ અવસાન પામ્યા. છતાં 'પદ્મવિભૂષણ', ભારતના અણુવિજ્ઞાનમાં પ્રાણ પૂરનાર ભારતીય અણુશક્તિ પંચના પ્રથમ અધ્યક્ષ તરીકે લોકહૈયે જીવંત છે.

પદ્મભૂષણ ડૉ. દારાશા નીશેર વાડિયા

ભૂગર્ભ વિજ્ઞાનનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન ૧૬મી સદીમાં ગણીએ તોપણ હિંદમાં તેની શરૂઆત તો ઈ. સ. ૧૮૫૧માં બ્રિટીશ સરકાર દ્વારા થઈ પરંતુ એક ભારતીય તરીકે તેનો વિકાસ કરવાનું શ્રેય ડૉ. દારાશા વાડિયાને ફાળે જાય છે.

ડૉ. વાડિયાનો જન્મ ૨૨ ઓક્ટોબર, ૧૮૮૩માં સુરતમાં. પછીથી તેમના પરિવારે વડોદરા સ્થળાંતર કર્યું. દારાશાએ બી.એસ.સી. અને એમ.એ.ની પદવી મુંબઈ યુનિ. માંથી મેળવી એ સમયમાં ભૂગર્ભશાસ્ત્રનું શિક્ષણ અત્યાર જેટલું સુપ્રાપ્ય નહોતું તેથી કલકત્તા અને મદ્રાસ યુનિ. પ્રત્યે જ મીટ માંડવી પડતી તો પણ તેમણે આપમેળે આ વિષયમાં અધ્યયન કરીને ૧૯૦૭માં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ કોલેજ - જમ્મુમાં ભૂગર્ભશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક બન્યા. અહીંથી તેમણે 'વિદ્યાર્થીઓ માટે ભૂગર્ભવિજ્ઞાન' લખ્યું જેણે તેમને પ્રસિદ્ધિ અપાવી. જમ્મુ નગરને ઘેરતી પર્વતમાળા અંગે સંશોધન કર્યા પછી ૧૯૨૧માં જિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા - ભારતીય ભૂતાત્વિક સર્વેક્ષણ વિભાગના જુદા જુદા પદો પર કાર્ય કર્યું. હિમાલય અંગે સંશોધન કરવાની તક સાંપડી. ૧૯૩૮માં આ સંસ્થામાંથી છૂટા થઈ શ્રીલંકા ગયા. બ્રિટીશ સરકારે ત્યાં મોકલેલા પરંતુ ત્યાંથી છૂટા થઈને ભારતમાં 'જિયો. સર્વે' અને 'બ્યુરો ઓફ માઈન્સ'ના ડાયરેક્ટર તરીકે રહ્યા. ૧૯૪૮માં સ્વતંત્ર ભારતમાં ભારતીય અણુશક્તિ પંચના અણુકણો અને ખનિજોને લગતા વિભાગમાં તેઓ ડાયરેક્ટર રહ્યા. અને એમ ખરા અર્થમાં ભારતીય ભૂગર્ભ વિજ્ઞાનના પિતામહ ગણાયા.

ડૉ. વાડિયા માટે હિંદની ઘરતી એક ગ્રંથ સમાન હતી. પોતે સદાય એક અભ્યાસુ વિદ્યાર્થીની જેમ જિજ્ઞાસુ કર્મયોગીના રૂપમાં જીવ્યા. ભારતના જુદા જુદા વિભાગો અને તેમાંય પંજાબ અને હિમાલયના ઉદ્ભવ-બનાવટ અંગે અભ્યાસી સાહસિક તરીકે ખૂંદીવળીને, પુરાજીવ અવશેષોનો અભ્યાસ કરીને અનેક નવાં તથ્યો તેમણે ભૂવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તરીકે આપ્યાં. બિહારમાંથી

યુરેનિયમના ભંડારો મળી આવ્યા તેનો યશ તેમના ફાળે જાય છે. 'પીર પંજાબ' નામના પંજાબના પર્વત ઉપરાંત તેમણે મધ્ય એશિયાના રણ પ્રદેશ અંગે પણ અગત્યનું સંશોધન કર્યું છે. તેમના મતે જે હિમનદ અને હિમયુગ ઉત્તરધ્રુવમાં આજે છે તે તો દસ લાખ વર્ષ પહેલાના પૃથ્વી પરના હિમયુગના અવશેષરૂપ છે !

હિમાલયની ગિરિમાળાઓ આસામથી કાશ્મિર સુધી વિસ્તરેલી છે તથા અનેક પર્વત શ્રેણીઓમાં વહેંચાયેલી છે, કાશ્મિરમાં તેને હજારો વળાંક પ્રાપ્ત થયેલ છે. અત્યાર સુધી ભૂગર્ભ વૈજ્ઞાનિકો માનતા કે આ વળાંક એક જ શ્રેણીનો નહીં પણ બે પૃથક્ શ્રેણીનો છે તેમ જ હિંદુકુશની પહાડીઓને હિમાલય સાથે કોઈ સંબંધ નથી ! પરંતુ ડૉ. વાડિયાએ પોતાની મૌલિક શોધ રજૂ કરી કે આ વળાંકો હિમાલયની શ્રેણીના વળાંકથી જ બનેલ છે. અને બલુચિસ્તાન શ્રેણી પણ હિમાલયનો જ એક ભાગ છે ! તેમણે વિવિધ સ્થળોની ઘાટી, ખીણો, શીખરો કઠિન સાધના, ધીરજ અને સહનશક્તિથી ખૂંદીને પથ્થર-શિલાના નમૂનાઓ દ્વારા આ મહત્વની શોધ કરી જેને કારણે લંડનની રોયલ સોસાયટી અને રોયલ જિયો. સોસાયટીએ તેમને ('લેલ' પદક અને 'બેક' પુરસ્કાર દ્વારા) સન્માનેલા. ડૉ. વાડિયા ભારતીય વિજ્ઞાન પરિષદના બે વખત અધ્યક્ષ હતા, લંડનની રોયલ સોસાયટીએ તેમને પોતાના ફેલો તરીકે ચૂંટી કાઢી ઈ. સ. ૧૯૫૭માં ભારે સન્માન આપ્યું. કેમકે ભારતીય ભૂગર્ભ વિજ્ઞાનીને આવું સન્માન પહેલી વખત પ્રાપ્ત થયું હતું તેથી તેમની પ્રસિદ્ધિ વૈશ્વિક સ્તરે થઈ. ઈ. સ. ૧૯૬૪માં આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂગર્ભ કોંગ્રેસના બાવીસમાં સંમેલન, દિલ્હીખાતે તેમને અધ્યક્ષ બનાવાયા. આનંદ સાથે એ વાતની યાદ આપવાની કે ડૉ. વાડિયા ભૂવિજ્ઞાન સંબંધી ગ્રંથરચનાની બાબતમાં પહેલા ગુજરાતી જ નહીં પણ પ્રથમ ભારતીય લેખક ગણાયા છે, જે સંશોધન અને નિરીક્ષણના નિયોડરૂપે છે, દા.ત. 'જિયોલોજી ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ બર્મા', 'જિયોલોજી ઓફ નાગાપર્વત એન્ડ ગિલગીટ ડિસ્ટ્રીક્ટ', 'સ્ટ્રક્ચર ઓફ હિમાલયાસ' (૧૯૩૮)ને અહીં યાદ કરી શકાય.

તેમના આવા ઉમદા સંશોધન બદલ તેમને રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાન સંસ્થાએ, 'મેધનાદ સાહા પદક', 'એશિયાટિક સોસાયટી' - કલકત્તાએ 'પી.એન. બોઝ પદક'થી અને ભારત સરકારે તેમને 'પદ્મભૂષણ'થી સન્માનેલા. આવા ગૌરવવંતા ભૂવૈજ્ઞાનિક ડૉ. વાડિયાનું અવસાન તા. ૧૫-૬-૧૯૬૦ના રોજ થયું હતું. -

(૧૨) ગુજરાતી રંગભૂમિનો પ્રારંભ કરનારા પારસીઓ

ગુજરાતના અનેક ક્ષેત્રોમાં પારસીઓએ પ્રદાન કર્યું છે તેમ ગુજરાતની રંગભૂમિમાં પણ તેમણે પારસી નાટક મંડળી દ્વારા ઈ. સ. ૧૮૫૩ના ઓક્ટોબરમાં 'રૂસ્તમ અને સોહરાબ'નાટકની

ભજવણીથી પ્રારંભિક પ્રદાન કર્યું છે. પહેલી ગુજરાતી નાટક મંડળી - પારસી નાટક મંડળી-ને પીઠબળ પૂરું પાડનારાઓમાં જાહેર જીવનના અનેક અગ્રણીઓ મોખરે હતા અને તેમાં પછીથી ભારે નામના મેળવી 'હિંદના દાદા' તરીકે પંકાનાર એવા દાદાભાઈ નવરોજીનો પણ સમાવેશ થાય છે.

સાહિત્યકાર, પત્રકાર, નાટ્યકાર, સમાજસુધારક એવા કેમ્બુશરુ નવરોજી કાબરાજીએ કસરતશાળા સ્થાપક મંડળી અને નાટક ઉત્તેજક મંડળી સ્થાપેલી. કસરતશાળા માટે નાણાં એકત્ર કરવા કાબરાજીએ કલા રસિયાઓને ભેગા કરી 'કોમેડી ઓફ એરર્સ' ભજવ્યું, બે પ્રયોગોમાં કસરતશાળા સ્થાપક મંડળી માટે નાણાં મળ્યા. પરંતુ હવે કલારસિક જીવોને છૂટા પડવાનું મન થતું નહોતું તેથી મહારાણીના નામ પરથી 'વિક્ટોરિયા નાટક મંડળી' ગજવાનું ગોપીચંદન ખર્ચાને ચાલુ રાખી. ઈરાની ઇતિહાસમાંથી બેજનમની-જેહનો પ્રાણવાન-રસમય કિસ્સો લઈને કેમ્બુશરુ કાબરાજીએ એક નાટકમાં ગૂંથ્યો. તેમણે સુવર્ણ જયંતિ ઊજવી અને તેનાં પાત્રો. લોકજીભે રમવા લાગ્યાં, જેમકે - 'જમશેદ' (જમશુ) અભિનેતાનું પાત્ર. મનીજેહ એટલે જમસુ મનીજેહ. એ પ્રમાણે : ધનજુ બેજન, ખુશરુ કોબાદ, ડોસુ ગોદરેજ, કાવસજી ગુર્ગિન, દારશા અફાસિયાબ વગેરે નામે કલાકારો ઓળખાતા. આ સિવાય કાબરાજીએ નાટક ઉત્તેજક મંડળી પણ સ્થાપી હતી. (જેમાં તેની સલાહકાર સમિતિમાં રણછોડદાસ ઉદયરામ, મનસુખરામ સૂર્યરામ વગેરે પણ હતા) રણછોડભાઈએ હરિશ્ચંદ્ર નાટક લખ્યું, કાબરાજીએ મઠાર્યુ, ફરામજી કાવસજી હોલ એક વર્ષ માટે ભાડે રખાયો. નાટકે શતાબ્દિ ઊજવી ! હોલ ખાલી કર્યો પછી કાર્ફર્ડ માર્કેટ સામેની પડતર જમીન પર કામચલાઉ નાટકશાલા ઊભી થયેલી અને ત્યાં રણછોડભાઈની કલમે લખાયેલ 'નળદમયંતી' નાટક સારી રીતે ભજવેલું. નાટક ઉત્તેજક મંડળીએ 'સીતા હરણ'ને પણ સુંદર ન્યાય આપેલો. કાબરાજી પારસીઓ, હિંદુઓ બંને કોમને રસ પડે તેવાં નાટકો અંગ્રેજી ઉપરથી લખતા.

કુંવરજી સોરાબજી નાઝરે ગુજરાતનો છેલ્લો રાજા કરણવેલો વિશે નાટક લખાવ્યું અને ભજવ્યું. "કેટલાંકે એને આપણી રંગભૂમિના પ્રથમ ગુજરાતી (હિન્દુ) નાટક તરીકે ઓળખાવ્યું છે." એવી નોંધ લઈને સંશોધન - પત્રકાર લેખક રતન રુસ્તમજી માર્શલના શબ્દોમાં જોઈએ તો, "ગુજરાતી પત્રકારત્વની જેમ ગુજરાતી રંગભૂમિને ક્ષેત્રે પ્રારંભિક યાને પાયાનું કામ પારસીઓએ કર્યું. એની સ્વાભાવિક અસર ગુજરાતી ભાષા ઉપર થઈ."

રંગભૂમિના પ્રારંભ વિશેની આ નોંધ 'નવનીત સમર્પણ'ના એપ્રિલ - ૧૯૯૯ના અંકમાં આવેલ રતન રુસ્તમજી માર્શલના લેખનો અમે ઉપયોગ કર્યો છે તે બદલ તેમનો તથા માસિકનો આભાર માનીએ છીએ.

સ્વભાષે ઊભરેલા ગરવા ગુજરાતી મહાત્માઓ

—નરેન્દ્ર પટેલ

ગુજરાતના વિવિધક્ષેત્રોમાં સૌની એક વિશિષ્ટ પ્રણાલિકા છે, સૌને પોતપોતાનાં અવનવાં સ્વરૂપો છે. જ્ઞાતિએ જ્ઞાતિએ નવાં જ રૂપરંગ છે. સંસ્કાર કે સંસ્કૃતિનું માપ તેની વિશિષ્ટતા ઉપરથી નીકળતું નથી પણ માનવજીવનના વિકાસમાં, સમાજઘડતરની દિશામાં એમણે આપેલા પુરુષાર્થના ફાળા ઉપરથી જ નક્કી થાય છે.

ગરવા ગુજરાતીઓ દેશમાં અને વિદેશમાં ઠેર ઠેર પથરાયેલા છે. સૌ કોઈએ પોતાના ક્ષેત્રે પોતાની મર્યાદામાં રહીને કોઈએ દાનધર્મથી, તો કોઈએ સેવાકાર્યોથી તો કોઈએ ધર્મકાર્યોથી ગુજરાતનાં નામને ઉજાળ્યું છે.

આજના ઝડપથી વિકસી રહેલા સમયે વિજ્ઞાન, મંત્રવિજ્ઞાન, અર્થકારણ, રાજકારણ, ઉદ્યોગ, શિક્ષણ, સાહિત્ય કે પ્રસાર માધ્યમો આદિ ક્ષેત્રોમાં પોતાનાં કુનેહ કૌશલ્ય અને બુદ્ધિ પ્રતિભાથી આગળ આવી ગુજરાતનું નામ રોશન કરનારની સંખ્યા નાનીસૂની તો નથી જ.

આ ભૂમિએ જેમ ઉત્તમ રાજવીઓ કે પ્રખર સમાજસુધારકો આપ્યા તેમ સાહિત્ય અને પત્રકારત્વક્ષેત્રે આગવી ભાત પાડનાર પ્રતિભાઓ પણ આપણે પામ્યા. સાહસિક ઉદ્યોગપતિઓ અને પુરુષાર્થી સાહિત્ય સર્જકો પણ સમયે સમયે મળતા રહ્યા છે.

આવા વિવિધક્ષેત્રના કેટલાક ગરવા ગુજરાતીઓનો પરિચય કરાવે છે શ્રી નરેન્દ્રભાઈ પટેલ. જન્મ ૧૯૪૨ની ૮મી ડિસેમ્બરે મોસાળ બહાદુરપુર (સંખેડા)માં થયો હતો. શાળાનું શિક્ષણ બીલીમોરામાં અને કોલેજશિક્ષણ નડિયાદમાં લીધા બાદ બી.એડ. અને ડિપ્લોમા ઈન વોકેશનલ ગાર્દન્સની તાલીમ મુંબઈમાંથી લીધી હતી. ગોરેગામ, મુંબઈની કે.ડી.નાગરા જુનિયર કોલેજ ઓફ કોમર્સ એન્ડ સંસ્કારધામ વિદ્યાલય તથા જુનિયર કોલેજ ઓફ સાયન્સમાં ૩૩ વર્ષ સુધી શિક્ષણની કામગીરી બજાવીને વર્ષ ૨૦૦૧માં પ્રિન્સીપાલ તરીકે નિવૃત્ત થયા છે.

તેમણે ‘ગુજરાત સમાચાર’માં ‘અક્ષરા’, ‘સંદેશ’માં ‘પ્રકાશન અને સમીક્ષા’, ‘યુવદર્શન’માં ‘અગિયારમી દશા’ (વિજ્ઞાન), ‘મિડ ડે’માં ‘ટાઈમ પાસ’ કોલમ સંભાળી હતી. અત્યારે ‘સમકાલીન’માં ‘વિજ્ઞાનવાર્તા’ અને ‘પ્રકાશન સમીક્ષા’ની કોલમ લખે છે. તેમણે બોમ્બે નોર્થ-વેસ્ટ રોટરી ક્લબને ઉપક્રમે વર્ષો સુધી ‘વોકેશનલ ગાર્દન્સ’ના કેમ્પ અને સેમિનાર યોજ્યા છે. સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓનું સંચાલન કરે છે. સ્કોલરશીપ શિક્ષણ માટે શિક્ષકોને તાલીમ આપવાના વર્ગોનું આયોજન કરે છે. તેમણે વાર્તા, કવિતા, આધ્યાત્મિક લેખો લખ્યા છે. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક નિર્મિત બોર્ડના ધોરણ ૮, ૯, ૧૦ માટે ભૂમિતિનાં પાઠ્યપુસ્તક અનુવાદિત કર્યાં છે. રેડિયો અને ટી.વી. પર યુવવાણી અને કારકિર્દી અંગેના કાર્યક્રમોનું સંચાલન કર્યું છે. એમણે ‘ગાર્દન્સ ઈન યોર હેન્ડ’, ‘આદાન પ્રદાન’, ‘અમૃતનું આચમન’, ‘વિજ્ઞાનસંગ’, ‘બિઝનેસ ગઠરિયાં’, ‘કાન્તિભટ્ટની વાર્તાઓ’, વગેરે સંપાદનો કર્યાં છે.

તેમણે ઈન્દુ સોમાભાઈ પટેલ સાથે લગ્ન કર્યાં છે. તેમને એક પુત્ર સ્નેહલ અને પુત્રી અનુજા છે.

—સંપાદક

પીઠ પત્રકાર અને તરવરિયા તંત્રી

જનક શાહ

જનક ચંદુલાલ શાહનું મૂળ વતન ઘોડાસર, જન્મ તારીખ ૨ જૂન ૧૯૫૩, નાનપણથી જ વાચનનો શોખ. ખડાયતા જાતિના લોકોને નાગરોની માફક લેખન-સંચાલન-સાહિત્યનો શોખ ગળથૂથીમાંથી મલ્યો હોય એમ લાગે છે. જનકભાઈએ અભ્યાસ અમદાવાદમાં કર્યો અને ૧૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫ના રોજ ૨૩ વર્ષની નાની ઉંમરે સૌરાષ્ટ્ર ટ્રસ્ટના આર્થિક સામાહિક 'વ્યાપાર'માં ઉપતંત્રી તરીકે જોડાયા. ૧૦ ડિસેમ્બર ૧૯૮૪ના રોજ 'પ્રોફિટ' આર્થિક અને વાણિજ્ય સામાહિકમાં સિનિયર એડિટર તરીકે જોડાયા. વધુ વિસ્તૃત ફલક પર કામ કરવાની ઇચ્છાને કારણે 'ગુજરાત સમાચાર'ની મુંબઈ આવૃત્તિના નિવાસી તંત્રી (રિસિડેન્ટ એડિટર) તરીકે ૧ મે ૧૯૮૦ના રોજ જોડાયા. 'ગુજરાત સમાચાર'ને મુંબઈમાં પગભર કરીને નોંધપાત્ર ફેલાવો કરવામાં જનકભાઈની કુનેહ અને નવા નવા અખતરા કામે લાગ્યા. ગુજરાતના બે મુખ્ય છાપાં એટલે 'ગુજરાત સમાચાર' અને 'સંદેશ'. જનકભાઈ ૧૬ માર્ચ ૧૯૮૪ના રોજ નિવાસી તંત્રી તરીકે 'સંદેશ'ની મુંબઈ આવૃત્તિમાં જોડાયા. 'ગુજરાત સમાચાર'ના ફેલાવા માટે વાપરેલી યુક્તિ 'સંદેશ'ને કામ લાગે એવા હેતુથી સંદેશના કર્તા હર્તા સ્વ. ચીમનભાઈપટેલે આ જવાબદારી જનકભાઈને સોંપી. જનકભાઈને કંઈક નવું કરવાની આંતરિક પ્રેરણા કાયમ સતાવતી હતી, અને 'સંદેશ'ની મુંબઈ આવૃત્તિ લોચ ન થઈ શકી. કામ કર્યા વગર પગાર લેવાનું જનકભાઈના લોહીમાં નહોતું. ૧લી જાન્યુઆરી ૧૯૭૫ના રોજ મુંબઈમાંથી પ્રગટ થનારા ગુજરાતી 'મીડ ડે'ના ફાઉન્ડેશન તંત્રી તરીકે જોડાયા અને સાંધ્ય દૈનિક 'મિડ ડે'ની આગવી ઓળખ ઊભી કરી. નવા નવા વિષયો અને કોલમો દ્વારા સાંધ્ય દૈનિક 'મિડ ડે' માટે બહોળો વાચક વર્ગ ઊભો કર્યો. સામાન્ય રીતે સવારનું અખબાર વાંચનાર અને ટી.વી. રેડિયો પર સમાચાર મેળવનાર વાચકને સાંધ્ય દૈનિક લેવું પડે અને વાંચવું પડે એવી માગણી ઊભી કરવામાં જનકભાઈનો સિંહફાળો છે. વાચક મિલન, ચર્ચાપત્રોના લેખકોનું મિલન એવા નવતર પ્રયોગો કર્યા. કોલમિસ્ટ (લેખકો) અને વાચકો એકબેકને મળી શકે, ચર્ચા વિચારણા કરી શકે એવી ગોઠવણી કરી અને મિડ-ડે ને લાઈમ લાઈટમાં લાવી દીધું. ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૮થી ૨૨ મે ૧૯૯૯ સુધી તંત્રી અને પ્રકાશક તરીકે 'મિડ ડે'માં કામ કર્યું. ત્યારબાદ એટલે કે અત્યારે એક્સપ્રેસ જૂથના ગુજરાતી દૈનિક 'સમકાલીન'માં તંત્રી તરીકે ફરજ બજાવે છે. પત્રકારોના કલ્યાણ માટે સતત પ્રયત્નશીલ અને સૌને પોતાના જ લાગે એવા જનકભાઈએ 'સમકાલીન'માં પણ વાચકોના પત્રોને 'લિખિતંગ' અને 'રિસ્પોન્સ' વિભાગમાં સ્થાન આપીને મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે ય.

નિત નવું કરવા માટે પંકાયેલા જનકભાઈ પત્રકાર જગતમાં અને વાચકવર્ગમાં પણ લોકપ્રિય બન્યા છે.

સંપાદક, અનુવાદક, પત્રકાર, વિચારક

યશવંત દોશી

યશવંત ફુલચંદ દોશીનો જન્મ ૧૬ માર્ચ ૧૯૨૦ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો અને દેહ છોડ્યો ૧૪ જાન્યુઆરી ૧૯૯૯ - મકરસંક્રાંતિએ. અભ્યાસ અમદાવાદ અને ભાવનગરમાં થયો. ૧૯૪૯માં ભો.મ. કોમર્સ હાઈસ્કૂલ, ભાવનગરમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા અને ૧૯૫૪ સુધી ત્યાં જ કામ કર્યું. ત્યારબાદ ૧૯૫૪માં અમેરિકન માહિતી કચેરી (યુસિસ)માં જોડાયા. ૧૯૬૩માં પરિચય ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ એડિટર અને 'ગ્રંથ' માસિકના તંત્રી બન્યા.

ઈ. સ. ૧૯૪૭માં ઝવેરચંદ મેઘાણીનો પુસ્તકગ્રંથ 'સહુનો લાડકવાયો'નું સહસંપાદન કર્યું, 'ડૉ. કોટનિસ'નો અનુવાદ, 'સૂનાં સુકાન' નવલકથા (૧૯૫૪), 'સત્ય શિવં સુંદરમ્નું સંપાદન (૧૯૫૩), મેરી સ્ટોપ્સના પુસ્તકોના અનુવાદ, સરદાર પટેલનો 'પસંદ કરેલો પત્રવ્યવહાર' અનુવાદ (૧૯૭૭), 'એન્જિન ડ્રાઈવર હુસેન' (ગુજરાતી બાળવાર્તાઓનું સંકલન) અને 'મોરારજી દેસાઈ' (૧૯૭૭). નેશનલ બુક ટ્રસ્ટે યશવંતભાઈનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરેલાં. તેમણે આઠ પરિચય પુસ્તિકાઓ લખી છે. તેમાંની 'સાચી જોડણી અઘરી નથી' (૧૯૫૮) પુસ્તિકાનાં પાંચ પુનર્મુદ્રણો છે.

યશવંતભાઈ સ્વભાવે મૌન, નિર્લેપ, સ્થિતપ્રજ્ઞ અને આત્મસંગોપન પ્રવૃત્તિથી ઢંકાયેલા પરંતુ સતર્ક, પૂરતી સજ્જતાવાળા અને યોગ્ય બુદ્ધિમત્તાવાળા હતા. યશવંતભાઈને વિશેષ રસ ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને રાજકારણમાં. પરિચય ટ્રસ્ટમાં યશવંતભાઈએ ૩૩ વર્ષ સુધી (૧૯૬૩-૯૯) કામ કર્યું. અનેક સાથીઓને ઘડ્યા, સંપાદનની કળા સમજાવી, સાચી જોડણી માટે જાગૃત કર્યા, વાક્યરચના ઉપરાંત તથ્યોની ચકાસણી કરવાની રીતની તાલીમ પણ 'પરિચય ટ્રસ્ટ'માં કામ કરનારને શીખવી. પત્રકારો, સાહિત્યકારો માટે યશવંતભાઈ હુંફાળા માર્ગદર્શક હતા.

યશવંતભાઈએ લેખક તરીકે 'સંસ્કૃતિ' અને 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સામયિકોથી શરૂઆત કરી. વર્તમાનપત્રોમાં પણ કોલમ લખતા હતા. ખાસ કરીને રાજકારણ - ઇતિહાસ અને સાહિત્ય તથા મૂલ્યો વિશે લખતા. અને ઘટનાનું વિશ્લેષણ કરતા. સચોટ અને સ્પષ્ટ રજૂઆત, વિષયની પૂરી જાણકારી અને વિચારોની મૌલિકતાને કારણે એમનાં લખાણો લોકપ્રિય નીવડ્યા હતાં. લેખકોને પુરસ્કાર, બંધારણ, લોકશાહી, કોપીરાઈટર, પ્રકાશન વ્યવસાય, સાહિત્ય જેવા અનેક વિષયો પર તેમણે વિપુલ માત્રામાં અને નિયમિત રૂપે લખ્યું છે.

તંત્રી તરીકે 'ગ્રંથ'માં પુસ્તકોની સમીક્ષા, 'કિતાબી

દુનિયા', 'ટાંચણપોથી' નામની એમની બે કટારોમાં સાહિત્યિક પ્રવાહો, ઘટનાઓ અને પ્રશ્નો વિશે ટિપ્પણો કરતા. વાચકોના પત્રો એ 'ગ્રંથ'નું આગવું ક્ષેત્ર હતું. પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ અજોડ, વિશિષ્ટ અને વિવિધલક્ષી બની છે, કારણ કે સરળ અને શિષ્ટ ભાષામાં તે સામાન્યજ્ઞાન આપે છે. આ પુસ્તિકાઓ ઘરગથ્થુ લઘુ જ્ઞાનકોષ છે, દર વર્ષે ૨૪ પુસ્તિકાઓ, દરેક ૩૨ પાનાંની પ્રગટ કરવી એ નાની સૂની બાબત નથી. લખાણ માટે લેખકની પસંદગી કરવી, લેખકના અક્ષર સારા ન હોય, અધૂરી માહિતી હોય તો સંપાદન તરીકે યશવંતભાઈ અત્યંત સાવધ અને ચોક્કસ, હકીકતોની પાકી ચકાસણી કરે, સંદર્ભગ્રંથો જૂએ, જરૂરી સુધારા વધારા કરે, કેટલીકવાર તો એવું બને કે લેખક કરતાં સંપાદકની મહેનત ઘણી વધુ હોય તેવું બને.

વિવેચક અને સંપાદક

ચંદ્રકાંત શાહ

ચંદ્રકાંત જયંતિલાલ શાહનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૩૮માં ભાવનગરમાં થયો હતો. ભાવનગરમાં તેમણે બી.કોમ. સુધીનું ભણતર પૂરું કર્યું હતું. નાનપણથી તેમને લખવા-વાંચવાનો શોખ હતો. અભ્યાસકાળ દરમ્યાન અને ત્યારપછી તેમણે 'સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર', 'મિલાપ', 'પી.ટી.આઈ.' અને 'ગુજરાત સમાચાર'માં પત્રકાર તરીકે કામગીરી બજાવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૬૬માં તેઓ અમેરિકન માહિતી કચેરી, મુંબઈમાં જોડાયા. અને ઈ.સ. ૧૯૮૮માં ત્યાંથી નિવૃત્ત થયા. અત્યારે તેઓ પરિચય ટ્રસ્ટમાં કામગીરી બજાવે છે અને પરિચય પુસ્તિકાઓનું સંપાદન કાર્ય કરે છે. તેમણે અત્યાર સુધીમાં વિવિધ વિષયો ઉપર અઢાર પરિચય પુસ્તિકાઓ લખી છે! 'કોમ્પ્યુટર શું છે?', 'ભારતની રેલ્વે', '૧૯૯૧ના વાંચવા જેવાં પુસ્તકો', 'આર્ધર મિલરનાં નાટકો' અને 'યશવંત દોશી' મુખ્ય છે.

ચંદ્રકાંત શાહે ચાર બાળવાર્તાઓ અને કિશોરકથાઓના અનુવાદ કર્યા છે. એમણે કરેલા '૩૫ ઓફ એ સેલ્સમેન' અને 'એ ડેન્જરસ ગેઈમ' નાટકનાં રૂપાંતર મુંબઈના તત્કાલે ઉપર ભજવાયાં છે. 'જન્મભૂમિ - પ્રવાસી'ની સામાહિક પૂર્તિમાં 'શબ્દકોષ' કટારમાં એમણે દસેક વર્ષ સુધી પુસ્તકોની પરિચય નોંધો લખી હતી.

અર્થશાસ્ત્રી, પત્રકાર, વિચારક

વાડીલાલ ડગલી

વાડીલાલ ડગલીનો જન્મ ધંધુકા તાલુકાના રોજિદ ગામે ૧૯ નવેમ્બર ૧૯૨૬ના રોજ થયો હતો. શિક્ષણ વેરાવળ અને અમદાવાદ લીધું. ઈ. સ. ૧૯૪૨ની ચળવળમાં ભાગ લીધો, બોમ્બ મૂકવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. ત્યારબાદ મુંબઈની વિલ્સન

કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો. તેમનાં નાટકો 'શબ્દોના સાથિયા' અને 'અંતરવેલ' રેડિયો પર પણ ભજવાયેલાં. ઈ. સ. ૧૯૪૮માં સ્નાતક થયા. યશવંત દોશી સાથે ત્રણ પુસ્તકો લખેલાં. પ્રજ્ઞાચકુ પંડિત સુખલાલજીની પ્રેરણાથી ઈ. સ. ૧૯૪૮માં અમેરિકા ગયા. 'ધ રેડિકલ ટ્રાયએન્ગલ ઇન મલાયા' પર થિસીસ લખી. એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવી. ઈ. સ. ૧૯૫૧માં ભારત પાછા ફર્યા અને પી.ટી.આઈ.ની મુંબઈ ઓફિસમાં જોડાયા. ૧૯૫૨માં પી.ટી.આઈ.ના મેનેજર તરીકે અમદાવાદ ગયા. 'સંસ્કૃતિ'માં પહેલી પંચવર્ષીય યોજના વિશે લાંબા લેખ લખેલા. ફરી પાછા મુંબઈ આવ્યા. ૧૯૫૮માં પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ૧૯૬૪માં પરિચય ટ્રસ્ટ તરફથી 'ગ્રંથ' માસિક શરૂ કર્યું. તેમાં વાડીલાલભાઈ 'વાંચતાં વાંચતાં' કોલમ લખતા. ૧૯૮૬માં 'ગ્રંથ' બંધ થયું. તેનો છેલ્લો અંક 'વાડીલાલ ડગલી સ્મૃતિ વિશેષાંક' તરીકે પ્રગટ થયો. વાડીભાઈએ ઘણી પરિચય પુસ્તિકાઓ લખી હતી. કટોકટી દરમ્યાન આ પુસ્તિકા પર પ્રતિબંધ લદાયો હતો. ૧૯૬૦માં 'ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ'માં ફાયનેન્સિયલ એડિટરનો હોદ્દો સંભાળ્યો, તેઓ 'ઇકોનોમિક ક્લાઈમેટ' નામની કટાર લખતા હતા. ૧૯૬૩માં સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાની હેડ ઓફિસમાં ચીફ ડેવલપમેન્ટ ઓફિસર બન્યા. ૧૯૬૬માં સ્ટેટ બેન્કની નોકરી છોડીને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાંથી ચૂંટણી લડ્યા અને હારી ગયા. ૧૯૬૭માં 'કોમર્સ'ના તંત્રી બન્યા. અને 'એડિટર્સ નોટબુક'નામની કોલમ શરૂ કરી. ૧૯૭૮માં કેન્દ્રની જનતા સરકારે 'કમિટી ઓન કન્ટ્રોલ્સ એન્ડ સબસીડીઝ'ના ચેરમેન તરીકે વાડીલાલની નિમણૂક કરી. 'શિયાળાની સવારનો તડકો', 'થોડા નોખા જીવ', 'રંકનું આયોજન' તેમનાં પુસ્તકો છે. કવિતા પણ લખતા. રાજકારણમાં પણ એટલો જ રસ. જયપ્રકાશ નારાયણ બિમાર પડ્યા હતા ત્યારે ડાયાલિસીસ માટે મશીનની વ્યવસ્થા સરસ રીતે કરેલી. મોરારજી દેસાઈ અને પંડિત સુખલાલજીના તો તે પુત્રવત હતા. બહુમુખી પ્રતિભા, નીડર પત્રકાર, ગરીબોના બેલી, અને માંચલાને ઝંખતા કવિ વાડીલાલ ડગલીએ પત્રકાર અને અર્થશાસ્ત્રી તરીકેની કામગીરી અંગે વિશ્વબંક અને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાંતંત્રીઓની વાર્ષિક મીટીંગોમાં હાજરી આપવા અમેરિકા અને યુરોપના દેશોની અનેકવાર મુલાકાત લીધી હતી.

અટલક વાંચત, લેખન અને ચિંતનના માણસ

કાન્તિ ભટ્ટ

તા. ૧૫-૭-૧૯૩૧ના રોજ જન્મેલા કાન્તિ ભટ્ટને નાનપણથી જ વાંચવાનો શોખ. ઝાંઝમેર ગામના પુસ્તકાલયમાં એક પણ પુસ્તક એવું ન હોય જે એમણે ન વાંચ્યું હોય. એક વખત પુસ્તકાલયમાં તેઓ વાંચતા હતા, રાત પડી ગઈ, પટ્ટાવાળો બહારથી બંધ કરી ગયો. કાન્તિભટ્ટે રાત પુસ્તકાલયમાં ગાળવી

પડી. શિક્ષક પિતાના સંસ્કારો, કાકાનો વ્યવસાય અને વેપારનો અનુભવ લીધો. મુંબઈ આવ્યા પછી 'અભિષેક'નો આખો અંક તૈયાર કરતા. લેખો ખૂટી પડે તો તખલ્લુસના નામે લખતા. વિવિધતા જાળવવા માટે જુદા જુદા નામે વિવિધ વિષયો પર લખતા. આર્થિક પત્ર 'વ્યાપાર'માં પણ થોડો વખત કામ કર્યું. બિઝનેસના લેખો લખવાની ફાવટ એમને પહેલેથી જ છે. આઠ કલાકની નોકરીનું બંધન એમને ફાવતું નહિ. લંચ અવસરમાં એશિયાટિક લાયબ્રેરીમાં જઈને વાંચવા બેસી જાય.

'અભિયાન' સાપ્તાહિક શરૂ કરવામાં તેઓ નિમિત્ત બન્યા હતા. તેમાં 'ચેતનાની ક્ષણે' લખતા એ આધ્યાત્મિકતા તરફનો ઝોક હતો. વચ્ચે થોડો વખત વાર્તાઓ પણ લખેલી. 'ચેતનાની ક્ષણે' પુસ્તકો થયાં છે. 'ગુજરાત સમાચાર'માં આર્થિક પત્રકારત્વનું ખેડાણ કરતા રહ્યા છે. 'બિઝનેસ ગઠરિયાં'ના બે ભાગ થયા છે. તેમણે અન્યભાષામાંથી ગુજરાતીમાં વાર્તાઓના અનુવાદ પણ કર્યા છે. 'વિદેશી વાર્તા'ઓ નામનો તેમનો વાર્તાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો. તેમના આરોગ્યને લગતા લેખોનો સંગ્રહ 'આરોગ્યનું અમૃત' પ્રગટ થયો છે. તેમની મૌલિક વાર્તાઓનો સંગ્રહ પણ પ્રગટ થયો છે. જી.આર. ખેરનાર અંગેનું તેમનું પુસ્તક 'ખરો નર ખૈરનાર' પ્રગટ થયું છે. 'પ્રબુદ્ધ પંચામૃત'માં તેમના પ્રબુદ્ધ જીવનમાં લખાયેલા લેખોનો સંગ્રહ છે, 'વિજ્ઞાન સંગ' તેમના વિજ્ઞાન વિષયક લેખોનો સંગ્રહ છે. 'સેક્સ લાઈફની મૂંઝવણ' તેમનું આગવું પુસ્તક છે. અત્યાર સુધીમાં તેમનાં ૨૭ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેઓ ગુજરાતી સમાચાર, ચિત્રલેખા, સમકાલીન, મિડ ડે, જી, અભિષેક વગેરેમાં નિયમિત રીતે લખે છે. દર મહિને ૪૫ લેખો લખે છે. તે ઉપરાંત દીવાળી અંકો અને વિશેષાંકોમાં દર વર્ષે ૨૦ જેટલા લેખો લખે છે. આરોહી પ્રકાશનના ત્રૈમાસિક લગ્ન વિશેષાંક અને વર્ષા વિશેષાંકમાં પણ તેમના લેખ છે. હીરા બજાર અંગેના ઘણા લેખો નિયમિત રીતે લખે છે. લેખનકાર્યમાં નિયમિતતા અચૂક જાળવે છે. સવારે વહેલા ઊઠીને લખવા બેસી જાય છે. લેખ માટે ખૂટતી માહિતી મેળવવા માટે સવારમાં જે તે વ્યક્તિને ફોનથી પૂછી લે છે, નોંધે છે. તેમના લેખોમાં દેશ-પરદેશનાં ઉદાહરણો આવે છે. સંદર્ભગ્રંથો, એનસાયકલોપિડિયાના સેટ, રેફરન્સ પુસ્તકાલય તેમની મહામૂલી મૂડી છે. કઈ માહિતી, કયા ગ્રંથમાં કયા પાનાં પર હશે તે પોતે ખુરશીમાં બેઠા બેઠા જ કહી શકે છે. 'આસમાની સુલતાની' પુસ્તકને સારો આવકાર મળ્યો છે. દેશના તથા પરદેશના અસંખ્ય છાપાં મંગાવે છે. એક દિવસ તેઓ બજારમાંથી પોતાને જોઈતાં છાપાં લઈને ઘરે આવતા હતા, ત્યારે એક અજાણ્યા ભાઈએ પૂછ્યું 'તમે છાપા વહેંચવા નીકળ્યા છો ?' આવી રમૂજ પણ થાય છે. કાન્તિભટ્ટને ખાવા-ભોજન કરતાં લેખન કાર્યમાં વધુ રસ છે. મોસંબીનો રસ મળે તો જમવાનું પણ ભૂલી જાય, વચ્ચે થોડો વખત ઉરુલીકાંચનમાં પણ રહ્યા હતા, અને ત્યાં સેવા આપી હતી.

પ્રાધ્યાપક, નાટ્યકાર, વિવેચક દિનેશ ભટ્ટ

ડૉ. દિનેશ હરિલાલ ભટ્ટનો જન્મ ૬ મે ૧૯૨૯ના રોજ થયો હતો. એમ.એ., પી.એચ.ડી. થયેલા ડૉ. ભટ્ટે લીલાવતી હાઈસ્કૂલ, મુંબઈ - ૪ માં શિક્ષક તરીકે સેવા આપી હતી. ત્યારબાદ આર.એ. પોદાર કોલેજ ઓફ કોમર્સ, જી.એન. ખાલસા કોલેજ ઓફ આર્ટસ એન્ડ સાયન્સ તથા રામનારાયણ રુઈયા કોલેજ મુંબઈ - ૪૦૦૦૧૮માં મળીને કુલ ૩૬ વર્ષ સુધી શિક્ષણકાર્ય કર્યું હતું. તેમનાં માર્ગદર્શન હેઠળ પી.એચ.ડી. અને એમ. ફિલ. માટે વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ લે છે. તેઓ ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો, મુંબઈ સાથે 'એ' ગ્રેડના કલાકાર તરીકે સંકળાયેલા છે અને ૩૦૦ થી વધુ નાટકો સાથે તેઓ જોડાયેલા હતા.

રાષ્ટ્રીય સ્તરે ટેલિવિઝન પર 'સંબંધ' સિરિયલ રજૂ થઈ હતી, તેમાં ૧૩ ગુજરાતી વાર્તાકારને હિંદીમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાં સંશોધન કાર્ય અને લેખન કાર્ય સાથે દિનેશભાઈ સંકળાયેલા હતા. ઈ. સ. ૧૯૯૪માં અમદાવાદ દૂરદર્શન પરથી પ્રસારિત થયેલી ટી.વી. સિરિયલ 'હાસ્ય તરંગ'માં જ્યોતીન્દ્ર દવેના હાસ્ય નિબંધો રજૂ થયા તેમનું કેટલુંક લેખન કાર્ય ડૉ. ભટ્ટે કર્યું હતું. તેઓ 'ગ્રંથ' અને 'મધ્યાંતર'માં નિયમિત લખતા હતા. તે ઉપરાંત દૈનિકો અને સામયિકોમાં પુસ્તકનાં અવલોકનો વર્ષોથી લખે છે.

મધ્યકાલીન કવિ શ્રી ગિરધરે લખેલા રામાયણનું હિંદીમાં ભાષાંતર અને વિવેચનાત્મક નોંધ સાથે પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તેમાં પણ દિનેશભાઈ સહલેખક હતા. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોનું હિંદીમાં ભાષાંતર પણ તેમણે કર્યું હતું. અને ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, અલ્હાબાદ તરફથી પ્રગટ થયું હતું. ભારતના માજી રાષ્ટ્રપતિ ગ્યાની ઝૈલસિંહનું જીવન ચરિત્ર હિંદી સાહિત્ય સંમેલન, પ્રયાગ તરફથી પ્રગટ થયું હતું. તેમાં ગુજરાતી વિભાગનો અનુવાદ ભટ્ટ દંપતિએ કર્યો હતો.

દિનેશભાઈએ 'સરસ્વતી ચંદ્ર', 'ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી', 'છીએ તે જ ઠીક', 'વેવિશાળ', 'બેરિસ્ટર', 'વાંસને આવ્યાં ફૂલ', 'દેવદાસ', 'પાયાનો પત્થર', 'જેલયાત્રા', 'આભ અને ધરતી' વગેરે પૂર્ણ લંબાઈનાં નાટકોમાં કામ કર્યું હતું. તે ઉપરાંત એકાંકી નાટકો : 'હતાં ત્યાંને ત્યાં', 'જીવન નાટક', 'કહ્વાગરો કંથ', 'હું કઈક કરી બેસીશ', 'ભવોભવ શિક્ષક બનું', 'સહઅસ્તિત્વ', 'મશાલનું અંધારું' વગેરેમાં ભાગ લીધો હતો.

ડૉ. દિનેશ ભટ્ટને ગુજરાતી તખ્તામાં ગૌરવવંતું કાર્ય કરવા માટે ગુજરાત સરકાર તરફથી, રોટરી-ક્લબ મુંબઈ, અહિચંત્ર

મંડળ ભાવનગર, સ્વામી વિવેકાનંદ વિદ્યાભવન ટ્રસ્ટ અમરેલી, તરફથી સન્માન પત્રો આપ્યાં છે, તથા તેમનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું છે.

આખ્યાલકાર, કવિ, પ્રાધ્યાપક

બકુલ રાવલ

ઈડર તાલુકાના બડોલી ગામે ૬ માર્ચ ૧૯૩૦ના રોજ જન્મેલા બકુલભાઈએ ઈ. સ. ૧૯૫૭માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાથે એમ.એ. કર્યા બાદ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ વર્ધાની 'રાષ્ટ્રભાષા રત્ન' પરીક્ષામાં આખા ભારતમાં પહેલે ક્રમાંકે આવીને સુવર્ણચંદ્રક મેળવ્યો હતો. હિંદી સાહિત્ય સંમેલન પ્રયાગની 'સાહિત્ય રત્ન' પરીક્ષામાં રજતચંદ્રક મેળવ્યો હતો. તેમના પિતાશ્રી મહારાષ્ટ્રના સતારા ગામે શાસ્ત્રી જયશંકર મોતીરામ રાવલ પાઠશાળાના આચાર્ય પદે હતા. નાનપણથી જ તેમને સંસ્કૃત જ્ઞાન મળ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૫૭ થી ૧૯૭૧ સુદી બકુલભાઈએ જયહિંદ કોલેજ મુંબઈ ખાતે ગુજરાતી અને સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી હતી. ઈ.સ. ૧૯૭૧ થી ૧૯૮૪ સુધી એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન શ્રી એમ.ડી. શાહ મહિલા કોલેજ મલાડમાં ઉપાચાર્ય અને પછી આચાર્યપદે રહ્યા હતા. મુંબઈ યુનિવર્સિટી અને એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટીની વિવિધ વિદ્યાશાખાઓ પર પણ તેમની નિમણૂક કરાઈ હતી. ઈ. સ. ૧૯૮૪માં સ્વેચ્છાએ કોલેજનું આચાર્યપદ છોડીને સોવિયેત કોન્સ્યુલેટ (મુંબઈ)ના માહિતી વિભાગમાં જોડાયા અને સોવિયેત લેન્ડ નહેરુ એવોર્ડ (વેસ્ટબેન)ના મંત્રી તરીકે ઈ. સ. ૧૯૯૨ સુધી સેવાઓ આપી. ઈ.સ. ૧૯૯૨માં તેઓ સોવિયેત કોન્સ્યુલેટમાંથી નિવૃત્ત થયા, તેઓ લાયન્સ કલબ ઓફ મલાડ-બોરીવલી (ડિ. ૩૨૩-એ)ના પ્રમુખપદે પણ રહી ચૂક્યા છે.

તેમનાં ૩૦ થી વધુ પ્રકાશનો પ્રગટ થયાં છે. તેમાં શૈક્ષણિક પુસ્તકો ૫, સાહિત્યિક, ધાર્મિક, ચિંતનાત્મક પુસ્તકો ૧૫, અનુવાદ-૧, અન્ય સંપાદનો - ૫, ઓડિયો કેસેટ-૩ વિગેરે છે. 'ખેલ અને ખેલાડી' પુસ્તિકાને ૧૯૬૫માં ગુજરાત સરકાર દ્વારા પુરસ્કાર મળ્યો હતો. 'મૌનના પડઘા' ગીત-ગઝલ સંગ્રહને ૧૯૯૫માં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તરફથી પુરસ્કાર મળ્યો હતો. 'આપણાં ઉપનિષદો : એક ઝાંખી' પુસ્તકને ઘનશ્યામદાસ શરાફ સાહિત્ય સન્માન પુરસ્કાર ૧૯૯૮માં મળ્યો હતો.

ગીતા, ઉપનિષદ, ભાગવત, જૈનધર્મ, પુષ્ટિ સંપ્રદાય, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય વગેરે વિષયો પરનાં બકુલભાઈનાં પ્રવચનોએ લોકસમુદાયને આકર્ષિત કર્યાં છે. આકાશવાણી અને દૂરદર્શન પરથી પણ તેઓ વાર્તાલાપો આપે છે.

સમાજ સેવક, સાહિત્યિક વૈજ્ઞાનિક
ડૉ. મોહનભાઈ પટેલ

મોહનભાઈ પટેલનો જન્મ ૧ ઓગસ્ટ ૧૯૨૯ના રોજ ઉત્તરસંડા, જિ. ખેડામાં થયો હતો. વધુ અભ્યાસાર્થે લંડન ગયા. ત્યાં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ત્રીજા નંબરે પાસ થયા. ત્યાંની ફેરાર્ડ હાઉસ એન્જિ. કોલેજમાંથી મિકેનિકલ અને ઇલક્ટ્રિક એન્જિનિયર થયા. ઈ. સ. ૧૯૫૩માં લંડનની ટાટાની ઓફિસમાં જોડાયા. ૧૯૫૫માં ટાટાની કંપનીએ તેમને ભારત મોકલ્યા. ૧૯૫૮માં તેમણે એલ્યુમિનિયમની કોલેપ્સીબલ ટ્યુબ બનાવવાની કંપની એક્સટ્રુઝન પ્રોસેસ શરૂ કરી. યુ.એસ.એસ.આર. ઝાંખિયા, ઇજમ, ઝેર, કેન્યા વગેરે દેશોમાં પણ ફેક્ટરી વિકસાવી. વિજ્ઞાન અને ઇન્ડસ્ટ્રીમાં સંશોધન કરનાર માટે 'વિવિધલક્ષી ઔદ્યોગિક સંશોધન વિકાસ કેન્દ્ર'ની સ્થાપના કરી. સંશોધકોને પુરસ્કારવા, ઔદ્યોગિક સંશોધન-સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજી, શિક્ષણ અને તાંત્રિક શિક્ષણ, સમાજ અને સામાજિક કાર્ય, ખેતી અને ગ્રામ સુધારણા એ તેમના રસના વિષય રહ્યા છે.

ડૉ. મોહનભાઈ પટેલને ઘણા બધા એવોર્ડ મળ્યા છે. તેમની ઉપલબ્ધિઓ ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે :

૧૯૮૪-૮૫માં બોમ્બેના શરીફ તરીકે નિમાયા. ૧૯૯૦માં પ્રિયદર્શની એવોર્ડ શિક્ષણ માટે, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી વિદ્યાનગર, ગુજરાત તરફથી ૧૯૯૨માં તેમને ડોક્ટરેટ ઓફ સાયન્સની ઉપાધિ આપવામાં આવી. તે જ વર્ષે ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એન્જિનિયર્સ તરફથી ફેલોશીપ મળી. અગાઉ વિક્રમ સારાભાઈ અને ડૉ. હોમી શેઠાને મળ્યો હતો તેવો પ્લેટીનમ જ્યુબિલિ એવોર્ડ મળ્યો. ૧૯૭૮માં તેમને નવીદિલ્હીની ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ટ્રેડ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રિયલ ડેવલપમેન્ટ તરફથી સેલ્ફ મેઈડ ઇન્ડસ્ટ્રિયાલિસ્ટનો એવોર્ડ, પંદરમી ઇકોનોમિક કોન્ફરન્સ તરફથી ૨૦૦૦માં લાઈફ ટાઈમ એચિવમેન્ટ એવોર્ડ, ૧૯૯૩માં ઉદ્યોગ પાત્ર એવોર્ડ, ઉદ્યોગરત્ન એવોર્ડ અને ૧૯૯૯માં ઉદ્યોગવિભૂષણ એવોર્ડ, ૨૦૦૦માં વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ, ૧૯૯૯માં રોટરી લાઈફ ટાઈમ અચિવમેન્ટ એવોર્ડ, સાંદિપની વિદ્યાનિકેતન તરફથી 'રાજર્ષિ' એવોર્ડ, ૧૯૯૨ એન.આર.આઈ. એવોર્ડ તેમને એનાયત થયા છે.

મહિલા વૈજ્ઞાનિક માટે વાસ્વિક એવોર્ડ, અમદાવાદ અને વડોદરામાં સેમિનાર માટે એરકંડિશન ઓડિટોરિયલ બનાવ્યા. કેન્દ્ર સરકાર તરફથી બેંગલોરની ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ તરફથી નોમિની ઓફ ધ કોર્ટ તરીકે નિમણૂક, મુંબઈના નહેરુ સાયન્સ સેન્ટર અને સાયન્સ મ્યુઝિયમના ગવર્નિંગ બોર્ડમાં વર્ષો સુધી હતા. તે ઉપરાંત તેમણે એન્વાયર્નમેન્ટલ કન્ટ્રોલ લેબોરેટરી, સેન્ટર ફોર મેનેજમેન્ટ ઇન્ફર્મેશન સીસ્ટમ, ઉત્તર ગુજરાત વડનગરમાં

ઈન્ડસ્ટ્રિયલ ઓફ ઇલેક્ટ્રોનિક્સની સ્થાપના કરી.

ચેરમેન તરીકે બોમ્બે કોલેજ ઓફ ફાર્મસી, વિલેપાર્લે મહિલા સંઘ, હોમિયોપેથિક એજ્યુ. સોસાયટી, જનસેવા સમિતિ, વિલેપાર્લે પાટીદાર મંડળ વગેરે સંસ્થાઓ તેમની સેવાનો લાભ મળ્યો છે. ડૉ. મોહનભાઈના અને તેમના વિશે અનેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. વાચનના શોખીન, સંસ્કૃતના અભ્યાસી, કૃષિવિજ્ઞાનના પરખંદા અને શૈક્ષણિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થા સાથે સક્રીય રીતે સંકળાયેલા રહ્યા છે.

સફળ ઉદ્યોગપતિ અને સાહિત્યકાર જયંતિ એમ. દલાલ

જયંતિ એમ. દલાલનો જન્મ ૨૮ ડિસેમ્બર ૧૯૩૫ના રોજ કપડવંજમાં થયો હતો. જ્યુબિલી સ્કૂલ ઉમરેઠમાંથી મેટ્રિક થઈને ૧૯૫૩માં મુંબઈની રુઈયા કોલેજમાં જોડાયા. ત્યાંથી ૧૯૫૮માં બી.એસ.સી. થયા. નાનપણથી જ વાચનના શોખીન. જયંતિ એમ. દલાલે ૧૭ વર્ષની ઉંમરે 'ફૂલ અને કાંટા' લઘુ નવલ લખી. ૧૯૬૬માં 'તરસી આંખ, સૂકા હોઠ' નવલકથા પ્રગટ થઈ. અત્યાર સુધીમાં તેમનાં ૨૨ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે, તેમાં ૧૩ નવલકથાઓ છે, ત્રણ વાર્તા સંગ્રહો અને અન્ય સંપાદનો છે.

જયંતિ એમ. દલાલે ૧૯૭૫માં 'સુપર ઇન્ડસ્ટ્રિઝ'ની સ્થાપના કરી. એકેલિક ફર્નિચર બનાવવામાં તેઓ પ્રથમ છે. તેમણે ગલ્ફના દેશો, જર્મની, યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો છે. તેમના એકેલિક ફર્નિચરના શો-રૂમનું ઉદ્ઘાટન તે વખતના મુંબઈના શેરીફ અને અભિનેતા દિલીપકુમારે કર્યું હતું. ૧૯૮૪માં ત્યારના ઉપરાષ્ટ્રપતિના હસ્તે 'એ.આર. ભક્ષ એન્ટરપ્રીન્યુરશિપ એવોર્ડ' એકેલિક ફર્નિચરમાં અગ્રેસર તરીકે આપવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૮૫માં ભારત સરકારે તેમને 'વન મેન સ્ટડી ટીમ' તરીકે યુ.એસ.એ. અને યુરોપના પ્રવાસે ત્યાંના એકેલિક બજારનો અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા હતા.

૧૯૯૧માં તેમની રાહબરી હેઠળ ભારતમાં પ્રથમ 'એકિપ્લાસ્ટ,'૯૧ પ્રદર્શન અને સેમિનારનું આયોજન થયું હતું. તેઓ 'ધ સ્મોલ સ્કેલ એકેલિક પ્લાસ્ટિક પ્રોડક્ટ્સ મેન્યુફેક્ચર્સ એસોસિયેશન'ના સ્થાપક પ્રમુખ છે. તેમણે ૧૯૯૪, ૧૯૯૭ અને ૨૦૦૦માં 'નેશનલ એકેલિક ડિરેક્ટરી' બનાવી હતી. 'એકેલિક-૯૭'માં આખા જગતમાંથી પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. ૧૯૯૮માં કેન્દ્ર સરકાર નવી દિલ્હી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ પુસ્તક 'ઇન્ટ્રોડક્શન ઓફ પ્લાસ્ટિક ફર્નિચર ઇન ધ કન્ટ્રી' તૈયાર કરવાની સમિતિમાં જયંતિ એમ. દલાલનો સિંહફાળો હતો.

તેમની જીવનકથા રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય 'હૂજહૂ'માં

પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૧૯૯૭માં તેમની ષષ્ટિપૂર્તિ યોજાઈ હતી ત્યારે તેમનાં કાર્યો વિશેની વિડિયો ફિલ્મ દર્શાવાઈ હતી. ૧૯૯૬માં 'યુનાઈટેડ રાઈટર્સ' એસોસિયેશન ફેલોશીપ' મદ્રાસ તરફથી અપાઈ હતી. ૧૯૯૭માં અમેરિકન બાયોગ્રાફિક્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ તરફથી તેમને 'વર્લ્ડ લાઈફ ટાઈમ અચિવમેન્ટ એવોર્ડ' એનાયત થયો હતો. ૧૯૯૮માં કલા ગુર્જરી મુંબઈ તરફથી તેમને 'ગુર્જર ગૌરવ'નો એવોર્ડ આપવામાં આવ્યો હતો. ૨૦૦૧માં એસ્ટ્રોલોજિકલ રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ અને વિશ્વ જ્યોતિષ વિદ્યાપીઠ કલકત્તા તરફથી તેમને 'ભારત માતા' એવોર્ડ એનાયત થયો હતો. તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદના ૧૯૭૦થી મેનેજિંગ કમિટી મેમ્બર છે. ધ કપડવંજ દશા પોરવાડ મિત્ર મંડળ, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇન્ટીરિયર ડિઝાઈનર્સ, વિગેરે સંસ્થાઓ સાથે સક્રિય પાલે સંકળાયેલા છે.

બધી રીતે અસાધારણ ઘરતીપુત્ર લલ્લુભાઈ પટેલ

શ્રી લલ્લુભાઈ મ. પટેલનો જન્મ ૨૩માર્ચ ૧૯૦૬ના રોજ રુવા (તા. બારડોલી, જિ. સુરત)માં થયો હતો. રુવા, કડોદ, કઠોરમાં શિક્ષણ લીધું. ઇ. સ. ૧૯૨૫માં મોમ્બાસા (આફ્રિકા)માં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. ૧૯૨૮માં બારડોલીની લડતમાં ભાગ લીધો, જેલમાં ગયા. ગાંધીઈર્વિન કરાર થતાં પાછા આફ્રિકા ગયા. ૧૯૪૧માં આફ્રિકા કાયમ માટે છોડ્યું. ભારત આવીને સશસ્ત્ર ચળવળમાં અને ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય થયા. ત્યારપછી ૧૯૪૫ સુધી નાની મોટી નોકરી કરી. ૧૯૪૬માં સાન્તાક્રુઝની અમેરિકન સિંગ્ર ક્રેકટરીમાં ભાગીદારી કરી પછી તે ખરીદી લીધી. ૧૯૪૭માં 'ઓરિયેન્ટ' નામનો પ્રથમ સ્વદેશી પંપ બનાવ્યો. સૌ પ્રથમ છ પંપનો ઓર્ડર મળ્યો અને પૂણેની એગ્રીકલ્ચર કોલેજનાં સાધનો મરામત માટે મળ્યાં. ૧૯૫૧માં મલાડમાં પોતાનું ઘર 'શકિલ' બાંધ્યું અને ફેક્ટરી મલાડ ખાતે ફેરવી. ૧૯૫૪માં મલેરિયા નાબૂદી માટેનાં સાધનો માટે મોટો સરકારી ઓર્ડર મળ્યો.

૧૯૬૧માં અમેરિકન સિંગ્રને પ્રાઈવેટ લિમી. કંપની બનાવી. ૧૯૬૯માં 'અસ્પી' ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી. ૧૯૭૧માં મલાડની એમ.ડી. શાહ મહિલા કોલેજની સ્થાપના કરી. ૧૯૭૫થી ૧૯૯૫માં લોકભારતી સણોસરા વિસ્તારમાં અસ્પી ગ્રામ દત્તક યોજનાની ૩૦ ગામમાં કામગીરી કરી. તે અરસામાં વ્યારા વિસ્તારમાં ૩૦ ગામોમાં ગ્રામ વિકાસ યોજનાઓ શરૂ કરી. ૧૯૭૮માં બીલીમોરામાં અસ્પી પ્લાન્ટ પ્રોડક્શન એપ્લાયન્સીઝ પ્રા.લિ. શરૂ કર્યું. ૧૯૭૮માં સાહિત્યિક, સંવર્ધન અને આરોગ્ય સેવા પ્રવૃત્તિ માટેનું 'શકિલમ્' ટ્રસ્ટ સ્થાપ્યું. ૧૯૮૦માં ગુજરાત કૃષિ યુનિ.ના દાંતીવાડા કેન્દ્રમાં અસ્પી પોષણ

વિજ્ઞાન, ગૃહવિજ્ઞાન અને ખાદ્યપદાર્થ ટેકનોલોજીની કોલેજની સ્થાપના કરી. ૧૯૮૨માં તાનસા (જિ. ધાણે)માં નવયુગ કૃષિ સાધન પ્રા.લિ.ની શાખા શરૂ કરી. ૧૯૮૬માં અસ્પી રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટનું ભિવાલી ખાતે કામકાજ શરૂ થયું. ૧૯૯૦માં ગુજરાત કૃષિ યુનિ.ના નવસારી કેન્દ્રમાં બાગાયત અને વનવિદ્યા કોલેજની સ્થાપના કરી. ૧૯૯૧માં વાત્સલ્યધામ મઢીના કન્યા છાત્રાલયના બાંધકામમાં મદદ કરી. ૧૯૯૨માં દક્ષિણ ગુજરાત યુનિ.માં સુરત ખાતે અસ્પી ધનવંતરી ઉદ્યાન અને બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય વનોષધિ સંશોધન કેન્દ્રની સ્થાપના કરી. ૧૨ માર્ચ ૧૯૯૬ના રોજ દેહોત્સર્ગ થયો.

જ્યાં એમણે પૈસો સાર્થક થાય એવી ભોંય ભાળી ત્યાં માંગનારની મૂંઝવણ પામી અપેક્ષાઓ કરતાં અનેકગણું આપ્યું છે. કૃષિ જગતે પાક સંરક્ષણ ક્ષેત્રે જે હરણકાળ ભરી એમાં પાકસંરક્ષણનાં સાધનો માટે લલ્લુભાઈએ જે જહેમત ઉઠાવી અને કાર્યસિદ્ધિ મેળવી તે એમની આગવી સૂઝ અને અદમ્ય પુરુષાર્થને આભારી છે. લલ્લુભાઈ કોઈની શેહમાં તણાય નહિ. પૂરેપૂરા ગાંધીવાદી, સિદ્ધાંતમાં નમતું ન જોખે. ખાદી અને ખેતી એમની ખૂબ પ્રિય, વાણી અને વર્તનમાં એક્સસૂત્રતા, વૈભવ અને દેખાડા સામે ઉઘાડી ચીડ.

સાહિત્ય જગતના એકલવ્ય જશવંત મહેતા

શબ્દ સાથેનો ઘનિષ્ઠ પરિચય જ નહિ પણ શબ્દ જેનો ઈશ્વર છે, અલ્લાહ છે, ઈશુ છે, એ બુદ્ધ અને મહાવીર પણ છે, વ્યાસ અને વાલ્મિકી પણ છે, સંસ્કૃતિનું ઊર્ધ્વમૂળ છે, અને શાખાઓ પણ છે, જીવવા માટેનું આશ્વાસન પણ છે. એવા શ્રી જશવંત મહેતાનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ભાવનગર મુકામે થયો હતો. શરૂઆતનાં વર્ષોનો અભ્યાસ ભાવનગરમાં સનાતન ધર્મ હાઈસ્કૂલ અને પછી મુંબઈના સાંસ્કૃતિક ઉપનગર વિલે-પાર્લેની શ્રી ગોકળીબાઈ હાઈસ્કૂલમાં ઈ.સ. ૧૯૫૪માં વિજ્ઞાનના સ્નાતક થઈને “સેલ્સમેન” તરીકેની વ્યવસાયી કારકિર્દીનો પ્રારંભ કરનાર જશવંત મહેતાની સાહિત્યિક સંવેદનાનો ઉદય અને સંવર્ધન કોલેજ કાળ દરમિયાન વિદ્વાન સાક્ષર સ્વ. રામપ્રસાદ બક્ષી, સ્વ. અમૃતલાલ યાજ્ઞિક, સ્વ. ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી તેમજ શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકર જેવી સમર્થ સાહિત્ય પ્રતિભાઓની પ્રેમાળ હૂંફ અને રાહબરી નીચે થયું.

“ચરાતિ ચરતો ભગ:” - સંસ્કૃતભાષાનું કથન અન્યત્ર સાચું હોય કે ન હોય, પણ લાર્સન એન્ડ ટૂબો, જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય કંપનીમાં જીંદગીના અઢી દાયકાઓ સુધી એની ‘માર્કેટિંગ એક્ઝિક્યુટિવ’ તરીકેની કામગીરીના કારણે સતત પ્રવાસમાં રહેતા

જશવંત મહેતાને માનવીના જીવનની જિવાતી જિંદગીના નિકટના થયેલા પરિચયે એની સર્જનયાત્રાના કથા બિંદુઓનું કામ કરી એને લગભગ ૧૪૦ ગ્રંથોના સંવેદનશીલ સહદયી લેખક બનાવ્યા. એમની વાસ્તવદર્શી કલમના અજવાળાંથી ગુજરાતી સાહિત્ય ઝળઝળાં છે.

જશવંત મહેતાએ સાહિત્યના લગભગ બધાજ પ્રકારો નવલકથા, નવલિકા, નાટક, પ્રવાસ, નિબંધ, વિવેચન અને કવિતા પર કલમ ચલાવી વિવિધ સાહિત્ય પ્રકારોમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી આજે વર્તમાન સાહિત્ય જગતમાં આગલી હરોળમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ઈ.સ. ૧૯૭૫માં ‘એશિયન પોએટ મીટ’માં ગુજરાતી ભારતીય કવિ તરીકે અને ઈ.સ. ૧૯૭૬માં ‘વર્લ્ડ પોએટ મીટ’માં ભારતીય કવિ તરીકે એમણે એમની ગુજરાતી કવિતાઓ અંગ્રેજીભાષાના માધ્યમ દ્વારા રજૂ કરી વિશ્વભરના ચારસો કવિઓની કૃતિઓમાંથી પંદર શ્રેષ્ઠ કવિતાઓના કવિરૂપે એને બાલ્ટિમોર અમેરિકા ખાતે ચંદ્રક મળ્યો હતો, જેને જોતાં અંતરમાં અભિમાન સર્જતું લાગતાં એ ચંદ્રકને મથુરાની યાત્રા દરમિયાન જમુનાનદીમાં સૌ કોઈના આશ્ચર્ય વચ્ચે મૂકી દીધો હતો. ડૉ. રમણલાલ જોશીના શબ્દોમાં ‘જશવંત મહેતા સાહિત્ય જગતના એકલવ્ય છે.’

જશવંત મહેતાની કાવ્યરચનાઓ કોરિયા, બ્રિટન, અમેરિકા તેમજ ભારતમાં પ્રગટ થયેલા “એન્થોલોજી”ના વર્ષ ૧૯૯૫ અને ૧૯૯૬ના ગ્રંથોમાં પ્રગટ થતી રહી છે. નાટ્યક્ષેત્રે લગભગ દસ નાટ્યસંગ્રહો પ્રગટ કરી ચૂકેલા જશવંત મહેતાનાં ‘સતનું ચાંદરશું’, ‘નરસૈયો નામ હરિનું લેતો’, પરમકૃપાળુ શ્રી વલ્લભનંદન, દ્વિ અંકી અને ત્રિ અંકી નાટકો રંગમંચ પર અવારનવાર ભજવાતાં રહ્યાં. ઉપરાંત આકાશવાણી, ટી.વી., ઈત્યાદિ માધ્યમો દ્વારા પણ એમનાં અનેક નાટકો / વાર્તાઓ આદિ પ્રસ્તુત થતા રહ્યાં છે. પુષ્ટિ સંપ્રદાયના પુષ્ટિ સાહિત્યમાં એમનું યોગદાન એટલું જ પ્રશંસનીય છે. જશવંત મહેતાએ પુષ્ટિસંપ્રદાયના આચાર્યો શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી, શ્રી ગુંસાઈજી તેમજ અષ્ટછાપ કવિઓ તેમજ રસખાન જેવા કવિઓનાં જીવનકવન પર આધારિત નવલકથાઓ તેમજ સુરદાસનાં ૨૦૧ પદોનું સંપાદન કર્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા હરિઓમ આશ્રમ પ્રેરિત શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક તેમજ ચાર આચાર્યોની ધર્મસભામાં એમને “પુષ્ટિ સાહિત્ય રત્ન”ના એવોર્ડથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા છે. “વાર્તાવર્તુળ” સંસ્થાના સ્થાપક સભ્ય જશવંત મહેતા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની કારોબારી તેમજ મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્ય તરીકે, વિલેપાર્લે સાહિત્ય સભા, સાન્તાક્રૂઝ, સાહિત્યસંસદ તેમજ કલાગુર્જરી - સ્થાપક સંસ્થાના સભ્ય તરીકે સેવા આપતા રહ્યા છે, આજે પણ એનો સર્જન પ્રવાહ નવા નવા વળાંકો સાથે સાહિત્ય જગતમાં વહેતો રહ્યો છે.

બલિષ્ઠ મહાજન પરંપરા અને સાંપ્રત પ્રતિભાઓ

—શ્રીમતી માલતીબેન કે. શાહ

તત્ત્વજ્ઞાન વિષયના અભ્યાસી શ્રીમતી માલતીબેન કિશોરભાઈ શાહ તેમના પિતા શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ તથા તેમના પરિવાર તરફથી નાનપણથી જ મળેલ સાહિત્યવારસાને જાળવવાનો પ્રયત્ન, કૌટુંબિક જવાબદારીઓ સાથે કરી રહ્યાં છે. તેઓએ તત્ત્વજ્ઞાન વિષયમાં એમ.એ.; પી.એચ.ડી.ની ઉપાધિ મેળવીને પ્રસંગોપાત કોલેજોમાં, અંધશાળામાં તત્ત્વજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન વગેરે વિષયોનું અધ્યાપન કાર્ય કરેલ છે. ‘શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી’નો ઇતિહાસ લખવાના કામમાં તથા બીજાં નાનાં-મોટાં લેખનકાર્યોમાં પિતાશ્રીને મદદ કરવાની સાથે તેમણે અકબર બાદશાહના સમયમાં થઈ ગયેલ અમદાવાદના નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરીનું જીવનચરિત્ર ઐતિહાસિક વિગતો સાથે પુસ્તકરૂપે લખવાનું કામ પણ કરેલ છે. લગ્નબાદ જીવનસાથી દ્વારા સહકાર અને પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત કરીને મહાનિબંધ તૈયાર કર્યો તે (ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીકૃત) ‘જ્ઞાનસાગરનું તત્ત્વદર્શન’ના નામે પ્રકાશિત થયેલ છે.

પુસ્તુત લેખમાળામાં અમદાવાદની બલિષ્ઠ નગરશેઠ પરંપરામાં થઈ ગયેલ મહાનુભાવોનો ટૂંક પરિચય આપવામાં આવેલ છે. તદુપરાંત જૈન ધર્મ અને દર્શનના સીમાસ્તંભ જેવું વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વિવિધ પ્રતિભાઓનાં જીવનનું દર્શન પણ કરાવવામાં આવેલ છે.

—સંપાદક

અનુપમ એવા અનુપમા દેવી

વિક્રમની તેરમી સદીમાં થયેલ બાંધવબેલડી વસ્તુપાળ - તેજપાળની કીર્તિગાથા આજે પણ સહુને આકર્ષે છે. તેમાં તેજપાળનાં પત્ની અનુપમા બુદ્ધિમાં જાણે સરસ્વતીનો અવતાર હતાં. કુટુંબ ઉપરાંત રાજકારણની ગૂંચો ઉકેલવાની આવડત પણ અનુપમાદેવીમાં હતી.

એકવાર શત્રુંજય - ગિરનારની યાત્રાએ જનાર આ કુટુંબને સલામતી માટે હડાળા ગામે પોતાની સંપત્તિ ભંડારી દેવા ખાડો ખોદતાં જમીનમાંથી સોનામહોરો ભરેલો ચરુ મળ્યો. અનુપમાદેવીએ આ ધનને ઊંચે શિખર ઉપર મૂકવાની વાત કરી. શત્રુંજય અને ગિરનાર તીર્થના ઉદ્ધાર ઉપરાંત આબુ ગિરિરાજ ઉપર નેમિનાથ ભગવાનનો દેવવિમાન જેવો લૂણિગવસહિ નામે ભવ્ય કલાત્મક પ્રાસાદ તૈયાર કરાવ્યો. અનુપમા દેવી જાતે હાજર રહીને શિલ્પીઓની માતૃવત્ વાત્સલ્યથી સંભાળ લેતાં. તો તેથી કવિઓ તેમના માટે લખે છે કે, “લક્ષ્મી ચંચળ છે, પાર્વતી ચંડી છે, ઈદ્રાણી શોક્યવાળી છે, ગંગા નીચે વહેનારી છે, સરસ્વતી તો કેવળ વાડીના સારવાળી છે, પણ અનુપમા તો અનુપમ છે.”

એક અલોખો દાનવીર

ખેમો દેદરાણી

વિ.સં. ૧૫૪૦ના કારમા દુકાળમાં ગુજરાતમાં મહમ્મદ બેગડાના શાસનકાળ દરમ્યાન ચાંપાનેરના મહાજનના આગેવાન જેનો પાટણ, અમદાવાદ, ખંભાત, ધોળકા, વગેરે શહેરમાં ફરી અનાજ, વસ્ત્રો માટે દાન એકઠું કરતા હતા ત્યારે ધંધુકા પાસેના હડાળા ગામમાં સામાન્ય વેશધારી ખેમાએ મહાજનને પ્રણામ કરી ઘરે આગતા સ્વાગતા કરી અને આખા વર્ષની મદદ કરવાનું વચન આપ્યું. જે સાંભળી મહાજન દંગ રહી ગયું! તેમની માનવતાની મહેકે અનેક માનવજીવનને બચાવી લીધાં.

મહાજન પરંપરાના આદ્યસ્તંભ નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરી

મોગલ સમય દરમ્યાન થઈ ગયેલ શ્રી શાંતિદાસ ઝવેરી (જન્મ આશરે ઇ.સ. ૧૫૮૫-૯૦, અવસાન ઇ.સ. ૧૬૬૦) મહાજન પરંપરાના આદ્યપુરુષ હતા. પંદરેક વર્ષની યુવાન વયે બાદશાહ અકબરના દરબારમાં ઝવેરી તરીકે કુશળતા દેખાડનાર

શેઠ શાંતિદાસ અકબરની બેગમ જોધાબાઈ દિલ્હીથી રીસાઈને અમદાવાદ આવ્યાં ત્યારે બહેન તરીકે તેમને ખૂબ સાચવ્યાં. મોગલ રાજદરબારમાં તેઓ 'ઝવેરી મામા' તરીકેનું વિશ્વાસપાત્ર સ્થાન પામ્યાં. જહાંગીર, શાહજહાં, મુરાદબક્ષ અને ઔરંગઝેબ સાથે તેઓને ધનિષ્ઠ સંબંધ હતો, જેનાં પરિણામ સ્વરૂપે તેઓને બાવીસેક જેટલાં ફરમાનો પ્રાપ્ત થયાં. શ્રી શાંતિદાસ ઝવેરી મૂળ ક્ષત્રિય હતા તેથી તેમનામાં ક્ષાત્રતેજ હતું. જ્ઞાતિએ તેઓ ઓસવાલ હતા અને 'ઓસવાલ ભૂપાલ' તે ઉક્તિ પ્રમાણે તેઓમાં રાજતેજ હતું. અને કુશળ વણિક હોવાથી તેમનામાં આગવી વ્યાપારસૂઝ હતી. આ રીતે તેમના જીવનમાં રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક એ ત્રણે પ્રકારની સૂઝબૂઝનો સમન્વય થયેલો જોવા મળે છે. મોગલ બાદશાહો સાથેના નિકટના સંબંધના કારણે તેઓને સમયે સમયે જહાંગીર, શારજહાં, મુરાદબક્ષ, ઔરંગઝેબ પાસેથી પાલીતાણા, ગિરનાર, આબુ, તારંગા, કેશરીનાથ અને અમદાવાદમાં તેઓએ બંધાવેલ દેરાસર શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ જેવાં જૈન ધાર્મિક સ્થાનો-તીર્થોના રક્ષણ અંગેનાં આઠ ફરમાનો પ્રાપ્ત થયેલ. આ ઉપરાંત બીજાં ચૌદેક ફરમાનો ઝવેરી તરીકે ઝવેરાત અંગે, સ્થાવર મિલકતની સુરક્ષા અંગે, પ્રજાજોગ શાંતિ સંદેશો પહોંચાડવા અંગેના પ્રાપ્ત થયાં. અમદાવાદનું નગરશેઠ પદ સૌ પ્રથમ તેમને પ્રાપ્ત થયું અને પછી આ નગરશેઠ પરંપરા ચાલુ રહી. જેમાં તેમના વારસદારોએ પેઢી દર પેઢી આ પદ નિભાવ્યું. મહાજન તરીકે પણ તેઓએ વ્યાપારના વિકાસ પર ખૂબ ધ્યાન આપ્યું. પાલીતાણા રાજ્યના ગોહિલ રાજવી કાંધાજી સાથે સંવત ૧૭૦૭માં કરેલ રખોપાનો પહેલો કરાર પણ તીર્થ પ્રત્યેની તેમની જાગરુક્તા સૂચવે છે.

સામાજિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેઓને રાજા તથા પ્રજા બંને સાથે ખૂબ ઘરોબો હતો. મહાજનના અગ્રેસર તરીકે તેમની હવેલીનાં દ્વાર બધા માટે ખુલ્લાં રહેતાં. સમાજના પ્રશ્નોનો નીવેડો લાવવા માટે તેઓ ખૂબ સજાગ હતા. ઈ.સ. ૧૬૧૮માં તેઓએ પાલીતાણાનો સંઘ કાઢ્યો હતો, જેમાં ખૂબ મોટી સંખ્યામાં લોકો જોડાયા હતા અને તે સમયમાં ખૂબ સારી વ્યવસ્થા જાળવી શક્યા હતા. શ્રી શાંતિદાસ શેઠના વ્યક્તિત્વની ધાર્મિક બાજુ પણ એટલી જ નોંધપાત્ર છે. તેઓના દૈનિક જીવનમાં ધાર્મિક વિધિને સ્થાન હતું. પોતાના ગુરુ મુક્તિસાગરજી માટે અનન્ય પ્રીતિ તથા તેમને આચાર્યપદ અપાવવામાં તેમણે ભજવેલી ભૂમિકા પણ તેઓની ધર્મ પ્રત્યેની નિષ્ઠા સૂચવે છે. ગુપ્તદાન, યાત્રા, પ્રવાસ, તીર્થરક્ષા વગેરે અંગે તેઓ ખૂબ સમય અને શક્તિ ખર્ચતા. અમદાવાદમાં બીલીપુરા (સરસપુર)માં તેઓએ ઈ.સ. ૧૬૨૫માં શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથના દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા કરી, પરંતુ કમનસીબે ઈ.સ. ૧૬૪૫માં ઔરંગઝેબે તેને મસ્જિદમાં ફેરવ્યું અને ઈ.સ. ૧૬૪૮માં તે ઈમારત પાછી મેળવવા અંગે શાહજહાં પાસેથી ફરમાન પણ મેળવ્યું, પણ પછી ત્યાં ફરીથી દેરાસર ન થઈ શક્યું. લોકોના

હૃદયમાં નગરશેઠ તરીકે અનેક સ્થાન પામનાર શાંતિદાસ શેઠના વ્યક્તિત્વ અંગે શ્રી ડુંગરશીભાઈ સંપટ જણાવે છે કે, “એની પ્રસન્ન મુખમુદ્રા, શાંત સ્વભાવ, મીઠી આકર્ષક વાત કરવાની ઢબ અને સજજન વ્યવહાર સહુને મુગ્ધ કરતા હતા.”

બલિષ્ઠ મહાજન પરંપરાના અનુગામીઓ :

શ્રી શાંતિદાસ ઝવેરી પછી તેમના કુટુંબના વારસદારો અમદાવાદના નગરશેઠ તરીકેનું પદ કુશળતાપૂર્વક સંભાળે છે. તેમાં અનુક્રમે નગરશેઠ શ્રી લક્ષ્મીચંદ, શ્રી ખુશાલચંદ, શ્રી નથુભાઈ અને વખતચંદની બંધુબેલડી, શ્રી હેમાભાઈ, શ્રી પ્રેમાભાઈ, શ્રી મણિભાઈ, શ્રી ચીમનલાલ, લાલભાઈ તથા કસ્તૂરભાઈ મણિભાઈ આ પદ સંભાળે છે. શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ દલપતભાઈનું નામ અને કામ પણ તેમના વારસદારોમાં નોંધપાત્ર છે.

કુશળ નગરશેઠ લક્ષ્મીચંદ

શ્રી શાંતિદાસ ઝવેરીના પાંચમા પુત્ર શ્રી લક્ષ્મીચંદ પાસે વેપાર ખેડવાની આવડત તથા રાજદરબાર સાથે સંબંધો જાળવવાની કુશળતા વારસામાં મળી હતી. ઔરંગઝેબના પુત્ર બહાદુરશાહે તેઓને પ્રથમ પંક્તિના અમીર બનાવી પાલખી, છત્ર, મશાલનું માન આપેલ છે. શ્રી લક્ષ્મીચંદે પણ જરૂર પડે ત્યારે બહાદુરશાહને લશ્કરનાં સાધનો, રેશન, પૈસા વગેરેની મદદ કરી હતી. વિ.સં. ૧૭૧૭ના દુકાળમાં શેઠ લક્ષ્મીચંદ તથા તેમના ત્રણ ભાઈઓએ જગડુશાહની જેમ પ્રજાને સહાય કરી હતી.

ખમીરવંત શ્રી ખુશાલચંદ શેઠ

શેઠ લક્ષ્મીચંદના પુત્ર ખુશાલચંદને પણ તત્કાલીન ગાયકવાડ સરકાર તથા પેશ્વા સરકાર તરફથી પાલખી, છત્ર, વર્ષાસિન મળેલાં. પોતાની કુનેહ અને મુત્સદીગીરીથી તેઓએ ઈ.સ. ૧૭૨૫માં અમદાવાદ શહેરનો બચાવ કરેલો. હમીદખાન અને તેના મરાઠા સાથીઓ કંથાજી તથા પીલાજીએ અમદાવાદ લૂંટવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે ખુશાલચંદે પોતાના પૈસા અને જાનના જોખમે અમદાવાદને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ પ્રસંગ પછી તે સમયના મહાજને તેમને શહેરમાં માલસામાનની જકાતની આવકમાં ૧૦૦ રૂાં. એ ચાર આના આપવાનું નક્કી કર્યું. તે તેમના વારસદારોને લગભગ ઈ.સ. ૧૮૭૭ સુધી મળતું રહ્યું. રાજકીય કાવાદાવા સભર જીવનમાં તેઓએ હિંમતભેર બધી પરિસ્થિતિનો સામનો કર્યો અને ઈ.સ. ૧૭૪૮માં મૃત્યુ પામ્યા.

શ્રી નથુશા અને શ્રી વખતચંદ

શેઠ ખુશાલચંદ પછી તેમના પુત્રો શ્રી નથુશા અને વખતચંદ પણ પ્રજાના રક્ષણ માટે જાણીતા છે. ઈ.સ. ૧૭૮૦માં

જનરલ ગોડાર્ડના શરણે જઈને શ્રી નથુશા તથા મહાજને પ્રજા માટે શાંતિનું ફરમાન મેળવ્યું. અમદાવાદના માધુપુરાની સ્થાપના શેઠ નથુશાની ભલામણથી થઈ. તેઓના અનુગામી શ્રી વખતચંદ પણ પ્રજા અને કુટુંબના મોભ સમાન હતા. મરાઠા સરકાર તરફથી વારસાહક અંગેનો અગત્યનો હુકમ તેમના પ્રયત્નનાં પરિણામે બહાર પાડવામાં આવેલ. રાજકર્તાઓ તરફથી તેમને સદાય માન મળેલ. તેઓએ દેશ-પરદેશમાં વેપાર ખૂબ વિકસાવ્યો, સાથે સાથે પોતાને મળેલ ધનનો ઉપયોગ છૂટથી સુકૃતોમાં કર્યો.

તેઓએ અમદાવાદમાં ઝવેરીવાડમાં અજિતનાથનું, વીરપ્રભુનું, સંભવનાથનું દેરાસર બંધાવ્યું. વિ.સં. ૧૮૬૪માં તેઓએ શત્રુંજય - ગિરનારનો મોટો સંઘ કાઢ્યો. તેઓ વિ.સં. ૧૮૬૮માં કુટુંબ સાથે નવ્વાણું યાત્રા કરવા શત્રુંજય ગયા, ત્યારે તેમનાં પુત્રી ઉજમબાઈ પણ સાથે હતાં. ૨૦ યાત્રા પછી ઉજમબાઈના પતિ મૃત્યુ પામ્યા, પણ ઉજમબાઈએ યાત્રા પૂરી કરવાનું કહ્યું. આ ઉજમબાઈ ઉજમફઈના નામે જાણીતાં છે અને શત્રુંજય ઉપર ઉજમફઈની ટૂંક, અમદાવાદ, પાલીતાણા વગેરેમાં ઉજમબાઈના નામની ધર્મશાળાઓ પણ છે.

બાહોશ નગરશેઠ હેમાભાઈ

શેઠ વખતચંદના પાંચમા પુત્ર હેમાભાઈ બુદ્ધિમાન, વિદ્યાપ્રેમી, પ્રજાવત્સલ, ધર્મભાવનાશીલ, પરગજુ હતા. પૂર્વજોના ઝવેરાતના ધંધાની સાથે સાથે તેઓએ શરાફીનો ધંધો ખૂબ વિકસાવ્યો. તેમણે મોટા શાહુકારોને, રાજાઓને નાણાં ધીરી સહાય આપી હતી. કાઠિયાવાડના અનેક ગામો તથા સુરત, મુંબઈ, પૂના, રતલામ, જયપુર, દિલ્હી, આગ્રા, મેડતા, ચિત્તોડ, બુંદીકોટા, વડોદરા એમ અનેક જગ્યાએ તેમની પેઢીઓ અને આડતો હતી. એક રસોડે તેમને ત્યાં સો-દોઢસો માણસો જમતા.

તેઓએ રાજાનો, પ્રજાનો, ધર્મનો વિકાસ થાય તેવાં અનેક કાર્યો કર્યાં. જેમ કે તેઓએ ઘણાં સ્થળે દેરાસરો, ધર્મશાળા, ઉપાશ્રય, પાંજરાપોળો સ્થાપ્યાં. તેઓની સજાગતાને કારણે પાલીતાણા તીર્થના રક્ષણ માટે ઈ.સ. ૧૮૨૧નો પાલીતાણાનો રખોપાનો બીજો કરાર પાલીતાણા રાજ્ય પાસેથી જૈન સંઘને મળેલ. અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને મદદ, કોલેજને મોટી રકમ, મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપનામાં સક્રિયતા, પાંજરાપોળના વહીવટમાં સજાગતા તેમના વ્યક્તિત્વની વિવિધ બાજુઓ સૂચવે છે.

દાનવીર નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ

હેમાભાઈના પુત્ર પ્રેમાભાઈ પિતાથી સવાયા હતા. વ્યવહારકુશળ પ્રેમાભાઈ સત્તિષ્ઠ વિદ્યાપ્રેમી પણ હતા. તેઓએ

ધિ.

પાલીતાણામાં પાંચલાખના ખર્ચે પ્રેમાભાઈની ટૂંક બંધાવી, અનેક જગ્યાએ દેરાસર, ધર્મશાળા, પાંજરાપોળો બંધાવ્યાં. વિ.સ. ૧૮૭૭ના દુષ્કાળ વખતે માનવતા લક્ષી સખાવંતી કરી, સાથે સાથે તેઓએ સામાજિક તથા વિદ્યાકીય દાન પણ ખૂબ કરેલ. ઈ.સ. ૧૮૫૬માં જૂની સિવિલ હોસ્પિટલ માટે, ઈ.સ. ૧૮૫૭માં હીમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટ નામના પુસ્તકાલય માટે, ઈ.સ. ૧૮૫૭માં ગુજરાત કોલેજ માટેનાં ફંડમાં, મુંબઈમાં ગ્રાંટ મેડિકલ કોલેજમાં પ્રથમ આવનાર વિદ્યાર્થીને સુવર્ણચંદ્રક માટે, ઈ.સ. ૧૮૬૩માં મુંબઈના વિક્ટોરિયા ગાર્ડન અને આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમ માટે ખૂબ ઉદારતાપૂર્વક આર્થિક સહાય કરેલ. ગામ-પરગામથી ટપાલો લાવવા લઈ જવા માટે તેમણે ખાનગી ટપાલ વ્યવસ્થા ઊભી કરેલ. સરકારે કટોકટીના સમયમાં આ ખાનગી ટપાલવ્યવસ્થાનો ઉપયોગ કરેલ અને ૧-૧-૧૮૭૭ના રોજ તેનાથી સંતુષ્ટ થઈને ગવર્નર લોર્ડ લીટને તેમને 'રાવ બહાદુર'નો ખિતાબ આપેલ. ઈ.સ. ૧૮૮૦માં તેમના પ્રમુખપદ નીચે 'શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી'નું બંધારણ સૌ પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. પોતાનાં કાર્યોની સુવાસ મૂકીને તેઓ ઈ.સ. ૧૮૮૭માં મૃત્યુ પામ્યા.

સેવાભાવી મણિભાઈ

પ્રેમાભાઈના ત્રીજા પુત્ર મણિભાઈએ નાની ઉંમરે ઘણી જવાબદારી અદા કરી. તેઓ ખૂબ સેવાભાવી હતા. છપ્પનિયા દુકાળમાં 'પુઅર હાઉસ', 'કેટલ કેમ્પ' માટે તેઓએ ખૂબ ખર્ચ કર્યો. પોતે જાતે ગાયોની સેવા કરી. રોગચાળામાં નાત-જાતના ભેદભાવ વગર નિરાધાર માણસોની દવા તથા સેવા કરી અને તેમ કરતાં શીતળા નીકળતાં ઈ.સ. ૧૯૦૦માં ૪૭ વર્ષે મૃત્યુ પામ્યા.

શ્રી ચીમનભાઈ લાલભાઈ અને

કસ્તૂરભાઈ મણિભાઈ

પ્રેમાભાઈના બીજા દીકરા લાલભાઈના દીકરા ચીમનભાઈએ ૧૬ વર્ષની ઉંમરથી જ મિલકતના વહીવટની જવાબદારી સારી રીતે અદા કરી. તેઓ જાહેર પ્રજાના હિતના સવાલોમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા. જૈનોના સાંસારિક, ધાર્મિક કેળવણીને લગતા પ્રશ્નો પરત્વે તેઓ ખૂબ સજાગ હતા. તેઓ ૨૮ વર્ષની નાની ઉંમરે જ મૃત્યુ પામ્યા. તેઓએ 'જૈન તત્ત્વવિવેચક સભા'ની સ્થાપના કરી. તે પછી શ્રી મણિભાઈના દીકરા કસ્તૂરભાઈ મણિભાઈ નગરશેઠ પદ સંભાળે છે. ઈ.સ. ૧૯૧૮માં સમેતશિખર પહાડના દસ્તાવેજ અંગે તેઓએ ખૂબ મહેનત કરી હતી. ઈ.સ. ૧૯૩૪માં ૪૫૦ સાધુઓ, ૭૦૦ સાધ્વીજીઓનું સંમેલન અમદાવાદમાં બોલાવેલ જે સફળ રીતે ૩૪ દિવસ ચાલ્યું હતું.

નગરશેઠ વખતચંદના વંશજો

શ્રી વખતચંદના ત્રીજા પુત્ર મોતીભાઈ, તેમના મોટા પુત્ર ફતેહભાઈ, તેમના પુત્ર ભગુભાઈ, તેમના પુત્ર દલપતભાઈ, તેમના પુત્ર લાલભાઈ, તેમના પુત્ર કસ્તુરભાઈ.

ગંગામા - દલપતભાઈના સમયમાં કુટુંબની સમૃદ્ધિ પહેલા જેવી ન હતી, છતાં તેમનાં પત્ની ગંગામાએ કરકસર કરી કુશળતાપૂર્વક ઘરવ્યવહાર ચલાવ્યો. ઇ.સ. ૧૯૧૪માં પાલીતાણા તળેટીમાં ભાતાઘરનું મકાન તેમણે બંધાવ્યું. તેઓ તીર્થરક્ષા માટે ખૂબ જાગૃત હતાં.

લાલભાઈ - તેઓના પુત્ર લાલભાઈ ખૂબ વિદ્યાનુરાગી, ધર્મપ્રેમી, તેજસ્વી, ધીરજવાન, નિષ્ઠાવાન હતા. તેઓ વિવેક, વ્યવસ્થા, શિસ્તપાલનના આગ્રહી હતા. તેમનાં પત્ની મોહિનાબા પણ સંતોષી, ઠરેલ સંતારી હતા. તેઓના સંયુક્ત પ્રયાસથી કુટુંબમાં પાછી સંપત્તિ વધતી ગઈ અને ધર્મકાર્યો તેમજ સુકૃતોમાં છૂટથી વપરાતી ગઈ. અમદાવાદ અને ગુજરાતના પ્રશ્નો હલ કરવાની દૃષ્ટિએ પણ શ્રી લાલભાઈનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. તેઓના પુત્ર કસ્તુરભાઈનો જન્મ ઇ.સ. ૧૯-૧૨-૧૯૯૪ના રોજ થયો.

શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ - તેઓ નાનપણથી જ ખૂબ તેજસ્વી હતા. કરકસરના આગ્રહી અને ધર્મવૃત્તિના સંસ્કાર ધરાવનાર કસ્તુરભાઈને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ તથા મહાત્મા ગાંધી સાથે ખૂબ નીકટતા હતી. અમદાવાદ અને ગુજરાતના વિકાસમાં તેઓનો ખૂબ ફાળો છે. તેઓએ લાલભાઈ ગ્રુપની મીલોનું સંચાલન ખૂબ કુશળતાપૂર્વક કર્યું. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીમાં પણ તેઓએ પોતાની કુશળતાથી અનેક નાના-મોટા પ્રશ્નો હલ કર્યા, તીર્થોના રક્ષણ, જીર્ણોદ્ધાર વગેરે અંગે ખૂબ દૂરંદેશીભરી દૃષ્ટિથી મહેનત કરી. તેમના વ્યક્તિત્વ અંગે જેટલું લખીએ તેટલું ઓછું છે.

પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર શ્રી એમ.એસ. કોમિસેરિયેટ આ કુટુંબ અંગે નોંધ કરતાં જણાવે છે કે, “આ કુટુંબે ગુજરાતના પાટનગર (અમદાવાદ)ના ઇતિહાસમાં છેલ્લાં અઢીસો કરતાં પણ વધુ વર્ષથી જે ભાગ ભજવ્યો છે, તેના કારણે આ નોંધપાત્ર કુટુંબની કીર્તિ અમર રહેશે.”

શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી

ઇ.સ. ૧૯૯૩માં અમેરિકામાં શિકાગોમાં મળેલ ‘વિશ્વધર્મપરિષદ’ માં શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી, સ્વામી વિવેકાનંદ, પી.સી. મજુમદાર જેવા વિદ્વાનોએ ભારતમાંથી ભાગ લીધો હતો. વિશ્વશાંતિના ધ્યેય સાથે સર્વધર્મના અનુયાયીઓ પરસ્પર ભાતૃભાવ જન્માવવા અને જગતને ધર્મનું જ્ઞાન આપવા

‘વિશ્વધર્મ પરિષદ’ માં સફળ પ્રયત્નો થયા. મહુવાના વતની એવા ૨૯ વર્ષના શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીની વિદ્વતા અને વાગ્ધારા ત્યાં ખૂબ પ્રભાવક રહ્યા. ત્યાં તેઓએ જૈન દર્શન ઉપરાંત સાંખ્યદર્શન, યોગદર્શન, ન્યાય દર્શન, વેદાંત દર્શન, બૌદ્ધદર્શન ઉપર પણ પ્રવચનો આપ્યાં. તેઓ ૩૭ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને ઇ.સ. ૧૯૧૦માં મુંબઈમાં અવસાન પામ્યા. પણ અલ્પ આયુષ્યમાં તેઓએ અપૂર્વ સિદ્ધિઓ મેળવી. ઇ. સ. ૧૯૯૪માં જૈન સમાજમાં તેઓ ઓનર્સ સાથે પ્રથમ રનાતક થયા. પિતાના અવસાન પછી રોવા-કૂટવાની કુરુદિઓને તિલાંજલિ આપી. ‘શ્રી જૈન એસોસિયેશન ઓફ ઇન્ડિયા’ના મંત્રી પદે હતા ત્યારે પાલીતાણા યાત્રીઓ ઉપરનો મૂંડકાવેર નાબૂદ કરવાનું કામ કર્યું. વિરોધોની વચ્ચે પણ પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિથી તેમણે સતત સામાજિક, શૈક્ષણિક, ધાર્મિક ઉત્કર્ષનાં કાર્યો કર્યાં.

શ્રી કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા

આજીવન વિદ્યા, વિદ્યાર્થી, વિદ્યાલય પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ ધરાવાર મૂક સેવક શ્રી કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા મૂળ ખેડાના વતની. તા. ૧-૧૦-૧૯૧૨ના રોજ ગોંડલમાં તેમનો જન્મ. તેમના દાદા કચ્છના દીવાન હતા. અને પિતા શ્રી ડાહ્યાભાઈ જામનગર સ્ટેટના ચીફ એન્જીનિયર હતા. શ્રી ડાહ્યાભાઈના સાથ અને સહકારમાં જામ રણજીતસિંહજીએ જામનગરને સ્થાપત્યકલાનું ઇ. સ. ઉત્કૃષ્ટ પ્રતીક બનાવી પેરિસની કક્ષામાં મૂકી દીધું. માતા રૂક્મણીબહેને નાનપણથી જ તેમનામાં ધર્મ, કેળવણી અને સંસ્કારોનું મમતાભર્યું સીંચન કર્યું.

પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતથી જ તેઓએ હરહંમેશ આર્થિક પ્રાપ્તિને સાવ ગૌણ કરીને વિદ્યાસેવાને જ સવિશેષ મહત્વ આપ્યું. તેઓનું બાળપણ ગોંડલમાં પસાર થયું. એસ.એસ.સી. ખેડામાંથી કર્યું. મુંબઈમાં રહીને ઇતિહાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એમ.એ. કર્યું. ઉજ્જવળ શૈક્ષણિક કારકિર્દી સાથે તેમનામાં પિતાની વહીવટી કાબેલિયત અને સરસ્વતીની ભક્તિનો સુભગ સમન્વય એવો થયો કે કોઈપણ જાતના માન-અકરામ, પૈસો, કીર્તિ, ઉચ્ચ હોદ્દાઓના આકર્ષણમાં તેઓ ક્યારેય ન આવ્યા. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષા ઉપર ખૂબ સારું પ્રભુત્વ, પત્રકારત્વમાં જીવંત રસ, શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને કળાઓ પ્રત્યેની આગવી સૂઝ, ક્રિકેટ, હોકી જેવી રમતો અને ટપાલ ટિકિટો એકઠી કરવાનો શોખ - આવા વિધવિધ ગુણો હોવાને કારણે તેઓને અન્ય ક્ષેત્રોમાંથી ખૂબ સારી ઓફરો મળતી હતી. પણ તે સઘળી ઓફરો હુકરાવીને ઇ.સ. ૧૯૩૬માં મુંબઈમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટનું પદ સંભાળ્યું. ઇ.સ. ૧૯૧૫માં પંજાબકેસરી પૂ. આ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિના પ્રયત્નોથી

સ્થપાયેલ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનું ધ્યેય શ્રીમંતોના ધનપ્રવાહને કારણે શિક્ષણક્ષેત્રે વાળીને તેનો લાભ જૈન આમ જનતાના વિદ્યાર્થીઓને આપવાનું હતું. કેળવણીના ક્ષેત્રે સમાજસેવાની ઝંખના રાખનાર શ્રી કોરાસાહેબની હૃદયની ભાવનાને વિદ્યાલયમાં જોડાવાથી વેગ મળી ગયો અને વિદ્યાલયને એક કુશળ, સંનિષ્ઠ, પરિશ્રમી આયોજક મળી ગયો.

વિદ્યાલય સાથે કોરાસાહેબનો નાતો અતૂટ હતો. વિદ્યાલયનો વિસ્તાર સાત શાખાઓમાં થતાં તેઓ તેના રજીસ્ટ્રાર (મહામાત્ર) બન્યા, પછી ડિરેક્ટર બન્યા. વિદ્યાલયની પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ સાથે તેઓ દીર્ઘકાળ સુધી સંકળાયેલા હતા. તા. ૨૧-૫-૧૯૮૧ના રોજ મૃત્યુ પામનાર કોરાસાહેબને વિદ્યાલયના વિકાસની સતત ચિંતા રહેતી. એકધારા ૫૩ વર્ષ વિદ્યાલયના માધ્યમથી એક જ આસનને દબણે વળગી રહેનાર તેમણે હજારો તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓનું સંસ્કારભર્યું ઘડતર કર્યું. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તે દુનિયાના કોઈપણ ખૂણે રહેલ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં રહેલો કોરાસાહેબ પ્રત્યેનો આદરભાવ.

પૂ. આ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી, આગમપ્રભાકર પૂ. પૂણ્યવિજયજી, આગમ-સંશોધનકાર પૂ. જંબૂવિજયજી, પૂ. મહત્તરા સાધ્વી શ્રી મૃગાવતીશ્રીજી જેવા અનેક જૈનાચાર્યો સાથે તેઓને ખૂબ આત્મીય સંબંધ. આ ઉપરાંત વિદ્યાલયની આગમ પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ, શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ગ્રંથમાળા, શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ સ્મારકનિધિ વગેરેના પ્રકાશનોમાં તેમની સૂઝ, કરકસર, ચીવટનાં દર્શન થાય છે. આ ઉપરાંત વિદ્યાલયના રજત જયંતિ ગ્રંથ, સુવર્ણજયંતિ ગ્રંથ, વલ્લભસૂરિ સ્મારકગ્રંથ, તેમ જ નાના-મોટાં અનેક પ્રકાશનોમાં પણ તેઓની કલાદૃષ્ટિ, સાહિત્ય સૂઝ દર્શિગોચર થાય છે. “જૈન યુગ” પત્રનું સંપાદન, અંગ્રેજી દૈનિકોમાં અવારનવાર અભ્યાસલેખો, આત્માનંદસભામાં સક્રિય રસ દાખવવો - એ તેમના વ્યક્તિત્વના કાર્યનિષ્ઠાનાં વિવિધ ક્ષેત્રો છે. જીવનમાં સાદાઈ, સ્વભાવમાં અનાસક્તિ, કઠોર પરિશ્રમ, સંચાલનમાં કરકસર આ તેઓના ઊંડીને આંખે વળગે તેવા ગુણો. ઊજળો વાન, સોહામણી કાયા, કોમળ ગાત્રો, મજબૂત મનોબળ, સાદો પોષાક, ગંભીર છતાં પ્રસન્ન મુખમુદ્રા, મુલાયમ સંવેદનશીલ પણ ગહન સ્વભાવ - આ તેમના વ્યક્તિત્વના અભિન્ન અંગો. મોનાલીસા જેવું મર્માણું હાસ્ય ધરાવતા કોરાસાહેબના મૂઠું આશિષમાં માતૃત્વની ઝાંચ જોવા મળે. ટૂંકમાં કોરાસાહેબને યાદ કરવા એટલે અમૃતનું સ્મરણ કરવું.

શ્રી ગુલાબચંદ દેવચંદ શેઠ

ભાવનગરથી પ્રકાશિત થતાં ‘જૈન’ પત્રના તંત્રી શ્રી ગુલાબચંદભાઈનો જન્મ ગઢડામાં, પિતાશ્રી દેવચંદભાઈ, માતા

શ્રી મણિબહેન. બાળપણથી જ મળેલા ધર્મ, સુસંસ્કાર, સેવા અને શિક્ષણના વાતાવરણની અસર તેમના સમગ્ર જીવનમાં છવાયેલી જણાય છે. તેમના જન્મ બાદ ગઢડામાં ઘરદેરાસરના નિર્માણમાં તેઓ નિમિત્ત બન્યા હતા. તેમનો બાળઉછેર અને અભ્યાસ જન્મભૂમિ ગઢડામાં, વતન સાવરકુંડલા અને કર્મભૂમિ ભાવનગર રહી હતી. ૧૩ વર્ષની નાની વયે પિતા સાથે વ્યવસાયમાં જોડાઈને પોતાની સૂઝ અને કાર્યદક્ષતાને વિકસાવી હતી.

‘જૈન’ પત્રના સ્થાપક શ્રી ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારભારી તથા પિતા શ્રી દેવચંદ દામજીભાઈની નીડર, પ્રગતિશીલ, સ્વાશ્રયી પરંપરાને શ્રી ગુલાબચંદભાઈએ જાળવી રાખી અને ચાર દાયકા સુધી ‘જૈન’ પત્રના તંત્રી સ્થાને રહીને ‘જૈન’ સામાયિક દ્વારા જૈનધર્મ, સમાજ, શ્રી સંઘની કીમતી સેવા બજાવી. વિ.સં. ૧૯૮૬ની સાલમાં ભાવનગરથી શ્રી વડવા જૈન મિત્રમંડળ દ્વારા ભારતભરમાં પહેલી જ વખત નીકળેલ સમેત શિખરજીની જૈન તીર્થયાત્રા સ્પેશિયલ ટ્રેનના વ્યવસ્થાપન કાર્યમાં તેમની સૂઝ અને સેવાવૃત્તિનાં અદ્ભુત દર્શન થયાં છે. વિ. સં. ૧૯૮૩માં પિતાશ્રીના પરિશ્રમથી સ્થપાયેલી ભાવનગરની જૈનભોજન-શાળાના મંત્રીપદે તેઓ ૩૦ વર્ષ સુધી રહ્યા અને સંસ્થાનું સફળ સંચાલન કર્યું. આ ઉપરાંત ભાવનગર સંઘ દ્વારા સૌ ધાર્મિકોને અનાજ વિતરણ તથા અન્ય સેવાકાર્યોમાં તેઓનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો હતો. તેઓની ધર્મની આરાધના, સેવાભાવના ધર્મપરાયણ પત્ની સમરથબહેનના સાથમાં વધતી ગઈ. વ્યવસાયને કારણે અનેક શ્રવણ-ભગવંતોનો સહવાસ રહ્યો, ધાર્મિક સાહિત્ય તથા પ્રસંગોનું આલેખન - નિરીક્ષણ સતત કરતા રહ્યા. પાછલા વર્ષોમાં પ્રભુમય આરાધના, સાધના, સતત નવકાર મંત્રનું સ્મરણ મુખ્ય રહ્યા. પોતાના સ્વભાવની સરળતા, નમ્રતા, નિખાલસતા, સહૃદયતા, સૌમ્યતા, વિશાળતાના કારણે સૌના પ્રીતિપાત્ર રહ્યા. સમગ્ર જીવન નિઃસ્પૃહી, નિષ્કલંક હોવાથી પોતાના જન્મ, જીવન, મૃત્યુને યશનામી બનાવી ગયા.

શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

વિદ્યાવ્યાસંગી નિઃસ્પૃહી કર્મયોગી શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ તરીકે જીવન જીવી જનાર શ્રી રતિભાઈની વાત જ અનોખી છે. નાનપણમાં ચૌદેક વર્ષની ઉંમરે માતા ગુમાવનાર અને બાવીસેક વર્ષની ઉંમરે દીક્ષાર્થી પિતાનો વિયોગ પામનાર દેસાઈનું બાળપણ ધૂળિયા, યેવલા, વઢવાણ, સાયલા, એમ સ્થળાંતરમાં જ પસાર થયું હોવા છતાં ભણતરનો પાયો ખૂબ મજબૂત નખાયો. બનારસ, આગ્રા, શિવપુરીમાં યુવાનીમાં ખૂબ સઘન અભ્યાસ સાથે બીજા પણ અનેક કૌશલ્યો વિકસાવવાની તક પત્ની શ્રી મૃગાવતીબહેનના સાથમાં પ્રાપ્ત થઈ.

પોતે જ્યાં જ્યાં કામ કર્યું તે દરેક જગ્યાએ તેમણે સતત ન્યાય સંપન્ન વૈભવની ભાવના રાખીને પોતાના કામનો ઓછા વેતનમાં પૂરેપૂરો ન્યાય આપવાની નિષ્ઠા દર્શાવી. 'અમદાવાદ સીડ્ડ ટ્રેડર્સ એસોસિયેશન', 'જ્ઞાનોદય ટ્રસ્ટ', 'શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય', 'શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી' વગેરે સંસ્થાઓમાં કામ કરતી વખતે તેમનું આ દૃઢ મનોવલણ ટકી જ રહ્યું. કેટલાયનાં નાનાં-મોટાં કામો તેઓએ પ્રેમભાવથી નિઃસ્પૃહ ભાવે કરી આપેલ. પ્રામાણિકતાથી આવેલ આવકનો કરકસરભર્યો ઉપયોગ કરવાની ટેવ તેમના પરિવારમાં પણ પ્રસરેલ છે. પહેરવેશમાં સાદાઈ, આચરણમાં સત્યનો દૃઢ આગ્રહ અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે અગાધ પ્રેમ એ તેમના વ્યક્તિત્વના અભિન્ન અંગ હતાં.

તેઓએ લખેલ 'ગુરુ ગૌતમસ્વામી ચરિત્ર' આબાલવૃદ્ધ સૌને ગમે તેવી રસાળ શૈલીમાં રજૂ થયું છે. 'રાગ અને વિરાગ', 'મંગલ મૂર્તિ', 'અભિષેક' જેવા વાર્તાસંગ્રહોમાં સામાન્ય માનવીના રોજિંદા જીવનની સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓ અને ઐતિહાસિક કથાનકો ખૂબીપૂર્વક રજૂ થયેલ છે. 'શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીનો ઇતિહાસ' બે ભાગમાં તેમના લેખન કાર્યના દીર્ઘ અનુભવ અને અથાગ મહેનતના કારણે પેઢીની ઐતિહાસિક વિગતો તારવી તારવીને તેઓ રજૂ કરી શક્યા છે. નાના-મોટા સંપાદનો, ચરિત્રો, અનુવાદો, 'ભદ્રેશ્વરતીર્થનો ઇતિહાસ', રાણકપુર તથા મહેસાણાના સીમંધરતીર્થ વગેરેની પરિચયાત્મક લેખન સામગ્રી, ભાવનગરથી પ્રગટ થતાં 'જૈન' સાપ્તાહિકમાં સતત એકત્રીસ વર્ષ સુધી રજૂ થયેલ અગ્રલેખો તથા સામયિક સ્ફુરણની નોંધો વગેરે તેમની સાહિત્યસાધનાના પરિપાકસ્વરૂપ છે.

આ સાહિત્ય સર્જનની સાથે સાથે વિદ્વાનો, સંતો, સાહિત્યપ્રેમીઓ, સ્નેહીઓ, કુટુંબીજનોનો સતત સંપર્ક અને સ્વાધ્યાય આજીવન તેમની સાથે વણાયેલ હતા. કુશળ વક્તા, નીડર પત્રકાર, સંવેદનશીલ સાહિત્યકાર, ચીવટભર્યા સંશોધનકાર, માનવતાવાદી વાર્તાકાર શ્રી રતિભાઈના જીવનમાં 'સાદું જીવન, ઉચ્ચવિચાર'ની ફિલસૂફી વ્યક્ત થતી જોવા મળે અને તેમના વ્યક્તિત્વમાં પ્રેમાળ આતિથ્યભાવના, ઉચ્ચ ધર્મનિષ્ઠા, કઠોર કર્તવ્યનિષ્ઠા જોવા મળે. સત્યના આગ્રહી રતિભાઈ અસત્ય પ્રત્યે ખૂબ આક્રોશ વ્યક્ત કરતા અને ગમે તેને કડવું સત્ય કહેતા પણ અચકાતા નહીં. ગીતાના શબ્દોમાં તેઓ 'કર્તવ્યનિષ્ઠ કર્મયોગી' હતા.

હસ્તપ્રત વિદ્યાના મર્મજા વિદ્વાન

શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજક

છેલ્લા સિત્તેર કરતાં પણ વધારે વર્ષોથી હસ્તપ્રત અને જ્ઞાનભંડારોના સંમાર્જન સાથે સંકળાયેલા શ્રી લક્ષ્મણભાઈ આજે

પણ આશરે ૮૫ વર્ષની ઉંમરે સ્વસ્થતાપૂર્વક કલાકો સુધી કાર્યરત રહે છે. પ્રસન્નતા, સ્વચ્છતા, ધીરજ, નિષ્ઠા, શાંતિ, ચીવટ, સૂક્ષ્મતા, આગવી સૂઝ આ બધા તેમના સહજ ગુણો છે. ભારતભરના અનેક જ્ઞાનભંડારોની સુરક્ષા, સૂચીકરણ, સંમાર્જન જેવા કષ્ટસાધ્ય કાર્યો તેઓએ કરેલ છે. અમદાવાદ, પાટણ, ખંભાત, દિલ્હી, જેસલમેર, ભાવનગર વગેરે સ્થળોએ આવેલ મૂલ્યવાન જ્ઞાનભંડારો તેમની મહેનતથી ખૂબ વ્યવસ્થિત બન્યા છે. આગમ પ્રભાકર પૂ. મુનિ પુણ્યવિજયજી પાસેથી તેઓએ આ કળા હસ્તગત કરી અને પોતાની સૂઝબૂઝથી તેમાં કૌશલ્યો વિકસાવતા રહ્યા. લગભગ ચાર દાયકાથી તેઓ અમદાવાદની સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થા 'શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર'માં રહીને પોતાનું કાર્ય અવિરતપણે કર્યું જાય છે. અનેક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો, સાધુ ભગવંતોએ તેમની પાસે લિપિશાસ્ત્ર અંગેનું જ્ઞાન મેળવીને અનેક અપ્રગટ, દુર્લભ, અપ્રાપ્ય ગ્રંથોનું તથા હસ્તપ્રતોનું સંપાદન કાર્ય કરેલ છે. અત્યારે પણ જૂના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, હસ્તલિખિત પ્રતોની બાબતમાં ગૂંચ પડે ત્યારે વિદ્વાનો તેમની મદદ લે છે.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના કર્મઠ વિદ્વાન

ડો. નગીનભાઈ જી. શાહ

ઇ. સ. ૧૯૩૧ની ૧૩મી જાન્યુઆરીએ જન્મેલ શ્રી નગીનભાઈનું બાળપણ ખૂબ સંઘર્ષમાં પસાર થયું અને તેનાથી તેમનામાં અનેક ગુણો વિકસ્યા. સંસ્કૃત વિષયમાં પી.એચ.ડી. સુધીનો અભ્યાસ કરવાની સાથે તેમનામાં સંશોધન કાર્ય પ્રત્યે અપાર પ્રેમ રહેલ છે. જે તેઓને નિવૃત્તિ પછી પણ દુષ્કર કહી શકાય એવા ગ્રંથોની રચના કરવા પ્રેરે છે. તેઓનો મહાનિબંધ 'Akalankā's criticism of Dharmakīrti's philosophy' દેશ વિદેશના વિદ્વાનોમાં પ્રશંસાપૂર્વકનો આવકાર પામેલ છે. અમદાવાદની "લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર"માંથી નિવૃત્ત થયા પછી તેઓએ પોતાની બચતમાંથી 'સંસ્કૃત - સંસ્કૃતિ ગ્રંથમાળા' શરૂ કરીને સંશોધનના નવા ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા છે. આ ગ્રંથોમાં 'ન્યાય મંજરી' (અંગ્રેજી), 'ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન નિબંધો', 'સામંતભદ્રની આમ મીમાંસા' (અંગ્રેજી), 'શાંકર વેદાંતમાં અવિદ્યાવિચાર', 'જૈનદર્શનમાં શ્રદ્ધા', 'મતિજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાનની વિભાવના' (હિન્દી) જેવા વિદ્વતાપૂર્ણ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત વલ્લભવિદ્યાનગરની 'સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી' દ્વારા 'બૌદ્ધદર્શન', 'યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ' દ્વારા 'સાંખ્ય યોગ' અને 'ન્યાય-વૈશેષિક' ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા, જે બધા તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. પ્રાચીન હસ્તપ્રતોને આધારે છ એક જેટલી કૃતિઓનું સંપાદન તથા ખૂબ પારિત્યપૂર્ણ ગ્રંથ 'ન્યાયમંજરી'નો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે.

‘નંદિ-અનુયોગદ્વાર’ આગમની ૧૨૭ પાનાંની પ્રસ્તાવના, ‘પણ્ણવણ્ણ સુત’ની ભાગ બીજાની ૨૮૭ પાનાની ગુજરાતી પ્રસ્તાવનાનો અંગ્રેજી અનુવાદ, શ્રી મોતીચંદ કાપડિયાનાં બે પુસ્તકો ‘પ્રશમરતિ’ અને ‘જૈન દષ્ટિએ કર્મ’નું સંપાદન એ તેમના વિદ્વદ્ભોગ્ય કાર્યનો પરિચય કરાવે છે. હજી પણ તેમની સંશોધનયાત્રા અવિરત ચાલુ જ છે. તેઓના માર્ગદર્શન નીચે ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ પી.એચ.ડી. કરેલ છે. જાહેરમાં પ્રવચનોના બદલે શાંત ચિત્તે, મુક્ત મને વાંચવા - વિચારવાનું, લેખનકાર્ય કરવાનું તેમને ગમે છે.

આત્મબળનું પ્રેરણાદાયી ઉદાહરણ એટલે શ્રી ચીમનલાલ અમૃતલાલ શાહ

તા. ૨૧મી સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૦ના રોજ ૧૦૩ વર્ષની ઉંમરે ઉંઘમાં જ દેહ છોડનાર શ્રી ચીમનલાલ અમૃતલાલ શાહ કોઈપણ બિમારી વગરનું અને આત્મબળસભર જીવન જીવી ગયા. પોતાના જીવનમાં પહેલાં ચડતી, પછી પડતી અને ફરી પાછી ચડતીનું ચક્ર સાક્ષીભાવે જોનાર શ્રી ચીમનભાઈ સ્વભાવથી ગુણગ્રાહી હતા. એમનાં જીવનમાં કેટલાંક સોનેરી નિયમો હતા. જેમકે ‘ઉપકારીનો ઉપકાર કદી ન ભૂલવો’, ‘કોઈની નિંદા ન કરવી’, ‘વાદવિવાદ થાય એવી વાતમાં પડવું નહીં’ વગેરે સાત્ત્વિક જીવન અને ઉચ્ચ વિચારોના કારણે તેઓ આટલું લાંબુ આયુષ્ય નિરામય રીતે અને સ્વસ્થતા પૂર્વક પૂર્ણ કરી શક્યા. છેક સુધી તેઓ લાકડીના ટેકા વગર ચાલતા, છાપાં-પુસ્તકો નિયમિત વાંચતા, સ્વજનો સાથે નિયમિત ટેલિફોનથી સંપર્ક રાખતા. મોતિયાના ઓપરેશન અને એકાદ આંગળી કપાવાથી તેની સારવાર માટે બે-ત્રણ વખત થોડાક કલાકો માટે દવાખાને રહેલા, તે સિવાય ક્યારેય દવાખાનામાં રાત રોકાયા નથી.

સમય પસાર કરવાનો પ્રશ્ન તેમને ક્યારેય આવ્યો જ નથી. પ્રભુભક્તિમાં રોજનો કમ પૂરો કરવામાં ક્યારેક સમય ઓછો પડતો. પોતે રોજ આત્મરક્ષામંત્ર, ગૌતમસ્વામીનો છંદ, પુણ્ય-પ્રકાશનું સ્તવન, સંસ્કૃતમાં રત્નાકર પચ્ચીસી, જિનપંજર સ્તોત્ર વગેરે બોલતા અને ચોવીસ તીર્થકરના દરેકના પાંચ પાંચ સ્તવનો બોલતા. જીવનમાં જરૂર પડી ત્યારે કપરા દિવસોમાં ખૂબ મહેનત કરી અને દીકરાઓ ભણીને કમાતા થયા ત્યારે નિવૃત્તિ પણ આનંદપૂર્વક વિતાવી. સ્વસ્થ માનવજીવન કેવું હોય તેનો આ એક અદ્ભુત આદર્શ !

શ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદ

ભારતના વ્યાપાર, વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગક્ષેત્રના ગૌરવપ્રદ ઇતિહાસમાં અનેક મહાનુભવોની જેમ શ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદે પણ પ્રશંસનીય પુરુષાર્થ સાધીને પોતાનાં જીવનને ધન્ય બનાવ્યું છે. અને સમાજને એક આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે.

સદ્ગત શ્રી ભોગીલાલભાઈએ મહાનગર મુંબઈમાં ઝવેરાતના વ્યાપારથી કારકિર્દીનો આરંભ કરવાની સાથે કલ્ચર મોતીના સંશોધક શ્રી મીકી મોટો સાથે સહકાર સાધી ભારતભરમાં કલ્ચર મોતીનો વ્યાપાર વધાર્યો. ત્યારબાદ ઈજનેરી સામગ્રીથી માંડીને અદ્યતન ટુલ્સ અને કાપડના ઉત્પાદનમાં તથા પ્લાસ્ટિકના ઉત્પાદન સહિત અનેક કાર્યોમાં રસ લીધો. રામમીલ્સ લી, બાટલીબોય એન્ડ કું.ના ચેરમેન પદે તેમ જ બીજા ઘણા ઉદ્યોગોમાં ડાયરક્ટર તરીકે રહ્યા. તેમની દીર્ઘદષ્ટિ, ચપળતા, તત્પરતા વગેરેને કારણે ખૂબ માનપાન મળ્યું. એક દાનવીર અને ધર્મગ્રેમી મહાનુભાવ તરીકે તેઓ જૈન સમાજના સાચા અર્થમાં મહાજન બનીને રહ્યા. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સહાય આપવા ‘લહેરચંદ ઉત્તમચંદ ટ્રસ્ટ ફંડ’ તથા ‘ચંપા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ’, ‘રામ મિલ્સ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ’ની સ્થાપના કરી. ઉજ્જવળ કાર્યોની સુવાસ પ્રસારાવી ૯૬ વર્ષની વયે તા. ૭-૧૨-૧૯૭૯ના રોજ તેઓએ જગતની ચિરવિદાય લીધી.

ધાર્મિક, સામાજિક, કેળવણી ક્ષેત્રે ઉદારતાપૂર્વક

દાન આપનાર

શ્રી પ્રતાપભાઈ ભોગીલાલ શાહ

સદ્ગત શેઠશ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદ શાહની જેમ પોતાનું જીવન સતત સુકૃત્યોમાં પસાર કરનાર શ્રી પ્રતાપભાઈ ભોગીલાલ શાહનો જન્મ તા. ૨૫-૧૦-૧૯૬૬ના રોજ થયો. પોતાના પિતા પાસેથી જ્ઞાન, સંસ્કાર, સંપત્તિ વારસામાં મેળવનાર શ્રી પ્રતાપભાઈ મુંબઈ યુનિ.માં અર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં એમ.એ. થયા પછી તરત ‘બાટલીબોય એન્ડ કું.’માં જોડાયા. પોતાની આવડત, આંતરસૂઝ અને કર્તવ્યપરાયણતાને લીધે ટૂંક સમયમાં જ કંપનીનો નોંધપાત્ર વિકાસ કરાવી શક્યા.

વ્યવસાયી જીવનમાં સિદ્ધિ મેળવવાની સાથે તેમને જૈનશાસન અને સમાજના કાર્યોમાં પણ એટલો જ રસ અને સૂઝ હતાં. તેઓએ વિવેકપૂર્વક ધાર્મિકક્ષેત્રમાં, સામાજિક ક્ષેત્રમાં તેમજ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર દાન આપ્યાં છે. અને તે બધી સંસ્થાઓ તેમ જ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર તેમની એક અનુભવી નજર પણ ફર્ક કરે છે.

સાહસિક ઉદ્યોગવીર, દાનવીર, જીવનવીર

શ્રી ઉત્તમભાઈ એન. મહેતા

છંદગીમાં કપરા સંજોગોનો સામનો કરીને આગળ વધનાર અને પ્રત્યેક મુશ્કેલીને એક તક સમજી ઝડપી લેનાર શ્રી ઉત્તમભાઈનો જન્મ તા. ૧૪-૧-૧૯૨૪ના રોજ બનાસકાંઠા જિલ્લાના મેમદપુર ગામે થયો હતો. માતા કંકુબહેન અને પિતા

નાથાભાઈ પાસેથી ધર્મના સંસ્કાર બાળપણથી જ મળ્યા. સામાન્ય ક્લાઈથી શરૂ થયેલ તેમની કારકિર્દીમાં તેઓ સંઘર્ષ, સાહસ અને સૂઝથી રસ્તો કાઢીને ભારતના સફળ ઉદ્યોગપતિ અને જૈન અગ્રણી તરીકેના શિખર સુધી પહોંચ્યા. ઉત્તમ વસ્તુ, ઉત્તમ વિચાર અને ઉત્તમ આયોજનના તેઓ હંમેશા સમર્થક રહ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૯૭૬માં તેમણે ટોરેન્ટ લેબોરેટરીની સ્થાપના કરી. માનસિક રોગોની દુનિયામાં 'ટોરેન્ટ'નું સ્થાન સર્વત્ર છવાઈ ગયું. તેઓએ અનેકવિધ ઉદ્યોગમાં અપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. જે સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ તે સંપત્તિનો પ્રવાહ લોકકલ્યાણના માર્ગે વહેડાવ્યો. 'ભારત જૈન મહામંડળ'માં અધ્યક્ષ તરીકે તેઓએ એકતા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા. અમદાવાદમાં 'મહાવીર જૈન વિદ્યાલય'નું સર્વ પ્રથમ કન્યા છાત્રાલય તેમના પ્રયત્નોનું પરિણામ છે. નવસારીમાં સાધર્મિકો માટે ૪૦ મકાનો રાહત દરે બનાવડાવ્યા. તેઓશ્રીની દાન ગંગામાં તેમનાં પત્ની શારદાબેનનો સાથ સદા મળ્યા કર્યો છે.

શ્રી જયભિખ્ખુ

તા. ૨૬ જૂન ૧૯૦૮ના રોજ જન્મેલ શ્રી જયભિખ્ખુનું મૂળ નામ શ્રી બાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈ, હુલામણું નામ 'ભીખાભાઈ' પત્ની જયાબહેનના નામ સાથે 'ભીખુભાઈ' નામ જોડીને 'જય ભિખ્ખુ' તખલ્લુસથી તેઓએ સમાજને સાહિત્ય આપ્યું. શરૂઆતમાં 'જૈન જયોતિ', 'વિદ્યાર્થી' જેવા સામયિકોમાં પછી 'ગુજરાત સમાચાર'માં 'ઈંટ અને ઈમારત' કોલમમાં. 'ઝગમગ', 'અખંડ આનંદ', 'જનકલ્યાણ' વગેરે સામયિકોમાં પણ તેઓ અવાર નવાર લેખો લખતા.

મા સરસ્વતીના ખોળે માથું મૂકીને, નોકરી કર્યા વગર કલમની કમાણી ઉપર જીવન વીતાવનાર શ્રી જયભિખ્ખુના લગભગ ૩૦૦ જેટલા ગ્રંથો લોકભોગ્ય અને રસાળ શૈલીમાં લખાયેલા છે. નાના કે મોટા ચોટદાર પ્રસંગને તેઓ પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીથી રજૂ કરતા, જેનો બહોળો વાચકવર્ગ હતો. કથા સાહિત્યના માધ્યમથી તેઓએ જૈન ધર્મની કેટલીયે કથાઓમાં સામાન્ય વાચકવર્ગને રસ લેતો કરી મૂક્યો.

શ્રી મેઘજીભાઈ પેથરાજ

શ્રી મેઘજીભાઈ પેથરાજનો જન્મ તા. ૧૫-૮-૧૯૦૪ના રોજ જામનગર પાસે આવેલ ડબાસંગ ગામમાં થયો હતો. તેઓ ધર્મે જૈન હતા પણ તેઓનું વલણ સાંપ્રદાયિક ન હતું. ધનનો માત્ર સંચય વ્યક્તિને નિર્માલ્ય બનાવે છે, વ્યક્તિએ દાનની સાથે સાથે સેવાકાર્યમાં સક્રિય રસ પણ લેવો જોઈએ એવી ઉમદા ભાવના રાખનાર શ્રી મેઘજીભાઈએ સમાજસેવાનાં અનેક કાર્યો કર્યા. સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેરઠેર પ્રાથમિકશાળાનાં મકાનો, ટેકનિકલ સ્કૂલ અને

પછાતવર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલય, પ્રસુતિગૃહ, હોસ્પિટલ, ટાઉનહોલ, સ્ત્રી વિકાસગૃહ, બાલગૃહ, રક્તપિત્તિયા હોસ્પિટલ, વાંચનાલય, નર્સિંગ ટ્રેનિંગ કોલેજ, અનાથાશ્રમ, સેનેટોરિયમ, અંધ વિદ્યાલય, વાનપ્રથાશ્રમ, દેરાસરો, ઉપાશ્રયો, ભોજનાલયો, કોલેજો વગેરે વિવિધ સંસ્થાઓમાં છૂટે હાથે દાન આપ્યું. ઓસવાલ જ્ઞાતિ માટે જામનગરમાં બોર્ડિંગ, નૈરોબીમાં કન્યાશાળા, થીકામાં સભાખંડ બનાવવામાં સારો ફાળો આપ્યો. આફ્રિકામાં પણ પ્રાથમિક શાળાઓ, પુસ્તકાલયો ખોલાવ્યાં. આવા દાનવીર, સેવાભાવી, પુરુષાર્થી, ઉદ્યમી તા. ૩૦-૭-૧૯૬૪ના રોજ સ્વર્ગવાસ પામ્યા, પણ પોતાનાં સત્કાર્યોની સુવાસ મૂક્તા ગયા.

શ્રી પ્રેમચંદ રાયચંદ

મૂળ સૂરતના દશા ઓસવાળ જૈન શ્રી પ્રેમચંદ રાયચંદને વેપાર તો ગણથૂથીમાં જ મળ્યો હતો. તેમનું વ્યક્તિત્વ તરવરાટવાળું હતું. પોતાના ધંધાના એકભાગ રૂપે બેંકો સાથે સંપર્કમાં રહેતા, તે દરમ્યાન પ્રેમચંદ શેઠે બેંકર્સ, શેર બજાર, રૂ બજાર, અફીણ બજારમાં ઝંપલાવ્યું. રૂના ધંધામાં તેમને અઢળક ધન મળ્યું. સાહસ, સત્તા અને વેપારના ત્રિવેણી સંગમથી નાણાંની ટંકશાળ પડી.

પોતાને જે ધનસંપત્તિ મળી તેનો સમાજના કલ્યાણ અર્થે તેઓએ ખૂબ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત કેળવણી પાછળ લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો. મુંબઈ યુનિ. કેમ્પસમાં 'રાજાભાઈ ટાવર' પોતાનાં માતાની યાદમાં બંધાવ્યો. મુંબઈ યુનિવર્સિટી, કલકત્તા યુનિવર્સિટીને બબ્બે લાખ રૂપિયા દાન આપ્યા. કલકત્તા યુનિ.માં ઈતિહાસ સંશોધન માટે 'પ્રેમચંદ રાયચંદ સ્કોલરશીપ' શરૂ કરી. અમદાવાદમાં રાયખંડ વિસ્તારમાં 'પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ', સુરતમાં 'રાયચંદ દીપચંદ કન્યાશાળા', ભરૂચમાં 'રાયચંદ દીપચંદ પુસ્તકાલય' અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને માટે મોટાં દાન આપ્યાં. અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચમાં તેઓએ નિશાળો, ધર્મશાળાઓ બંધાવી. ધોલેરામાં હોસ્પિટલ બંધાવી. વિશાળ દષ્ટિથી સમાજના માટે ઉપયોગી કર્યો કરનાર આવા દાનવીરો સદાય અમર જ છે.

કચ્છ કાઠિયાવાડમાં ધર્મની તવજગૃતિમાં

જેમલો ફાળો મહત્વનો હતો :

ધર્મરાજ શ્રી હેમરાજભાઈ ભીમશી

ધીંગી ધરા કચ્છના પ્રાચીન બંદર માંડવી પાસે આવેલા કોડાય ગામને 'કચ્છના કાશી'નું બિરુદ જેમના પુરુષાર્થ થકી મળેલું છે. તે જ હેમરાજભાઈ ધર્મ અને સમાજના ક્ષેત્રે એક લઘુ ક્રાંતિના સૂત્રધાર તરીકે હંમેશા યાદ રહેશે. આજથી દોઢસો વર્ષ પહેલાનું

કચ્છ વધુ હરિયાણું હશે, પણ જ્ઞાન અને ધર્મની દૃષ્ટિએ તે દરિદ્ર હતું. કચ્છમાં શુદ્ધ સાધુધર્મને પુનઃ જીવંત કર્યો મુનિમંડલાચાર્ય શ્રી કુશલચંદ્રજી ગણિવરે. પણ એમના હૃદયમાં પ્રેરણાનો પ્રકાશ પાથર્યો હતો હેમરાજભાઈએ. એમણે કુંડેલા જાગૃતિના શંખનાદે કચ્છના ભદ્રિક લોકોને જગાડ્યા અને વિચારતા કર્યા.

હેમરાજભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૮૨ના ગુરુપૂર્ણિમાના દિવસે થયો હતો. તેઓ તીવ્ર મેધાવી, સ્વતંત્ર વિચારક અને સત્યના સમર્પિત શોધક હતા. તે સમયે કચ્છમાં વિચરતા ગોરજીઓ-યતિઓ પાસેથી તેમણે ઠીક ઠીક જ્ઞાન સંપાદન કરેલું. પુવાનીના પ્રારંભે જ ધર્મ અને તત્ત્વ વિષયક ઊંડી જિજ્ઞાસા તેમના મનમાં જાગી ચૂકેલી. તેમનામાં નેતૃત્વનો ગુણ પણ હતો. વિચારોનો અમલ કરવાની તૈયારી હતી. તેમની જ્ઞાનસભર વાતો અને વૈરાગી જીવનની અસર તેમના મિત્રવર્તુળ ઉપર પડી. દશ-બાર યુવકોની એક આખી ટોળી ઊભી થઈ, જેમનાં મનમાં ધર્મક્ષેત્રે કશુંક ઉત્તમ કરી બતાવવાના કોડ જાગ્યા.

હેમરાજભાઈએ પોતાની અન્વેષણ શક્તિથી જોઈ લીધું કે ભગવાન મહાવીરનો ધર્મમાર્ગ યતિઓના હાથમાં જઈ પડ્યો હતો. યતિઓ આચારધર્મના પાલનમાં નબળા પડી ગયા હતા અને આ જ કારણે ધર્મમાર્ગનું સાચું નિરૂપણ પણ તેઓ કરી શકતા નહોતા. પરંપરાઓને વધુ મહત્ત્વ અપાતું હતું. મૂળ આગમો અને શાસ્ત્રોને બાજુએ મૂકી દેવાયાં હતાં. આ બધું જોઈને હેમરાજભાઈનો આત્મા અકળાતો હતો. શ્રી પૂજ્ય શ્રી હર્ષસૂરિજીએ તેમની બુદ્ધિપ્રતિભાને પિછાણીને અભ્યાસની સુંદર વ્યવસ્થા કરી આપી. બંગાળમાં મુર્શિદાબાદ વગેરે સ્થળોમાં જગતશેઠ પરિવારના આશ્રયે હેમરાજભાઈનો અભ્યાસ થતો રહ્યો. ભવિષ્યમાં તેમને જ્ઞાનપ્રસાર અને સમાજ સુધારણાનું જે કાર્ય કરવાનું હતું તેનો પાયો આ રીતે પડ્યો. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમજ અનેક શાસ્ત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી હેમરાજભાઈ કચ્છ પાછા ફર્યા અને પોતાની જન્મભૂમિ 'કોડાય' ગામમાં જ્ઞાનની સરવાણી વહેતી કરી. એમની પ્રેરણાથી જ જાગેલા કોરશીભાઈએ શ્રી કુશલચંદ્રજી બનીને કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં સાધુસંસ્થાનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, જ્યારે હેમરાજભાઈએ દીક્ષા લેવાના પ્રયત્નો કારગત ન બનતાં સંસારમાં રહીને સમાજોદ્ધાર માટે કામ કર્યું. શાસ્ત્રોનાં પરિશીલનથી હેમરાજભાઈના વિચારો વધુ સ્પષ્ટ અને દૃઢ બન્યા. આજની ભાષામાં કહીએ તો તેઓ 'ક્રાંતિકારી' વિચારો ધરાવતા થઈ ગયા. અલબત્ત, આ 'ક્રાંતિ' ધર્મસાપેક્ષ હતી. શાસ્ત્રોમાંથી જ તેમને નવી દિશા મળી હતી. તે વખતે ભારતમાં અને જૈન સમાજમાં સ્થગિતતા, શિથિલતા અને સુપુમિનું વાતાવરણ હતું. હેમરાજભાઈએ આવરણને ભેદીને તત્ત્વ, તથ્ય અને મૂળ સુધી જવાના પ્રયાસમાં હતા. જેટલું સમજાયું તેટલું અમલમાં મૂકવામાં માનતા હતા. પરંપરાના અંધ અનુકરણના

તેઓ પ્રખર વિરોધી બન્યા. તેમણે શ્રી પાર્શ્વસૂરિજીના ગ્રંથોનું ખૂબ પરિશીલન કરેલું અને તેના પ્રભાવે ધર્મક્ષેત્રમાં પ્રવર્તતી શિથિલતા તેમને ખટકવા લાગી. દોઢસો વર્ષ પૂર્વે ધર્મક્ષેત્રે આવેલી નવજાગૃતિના સંદેશાવાહક તરીકે શ્રી હેમરાજભાઈનું જીવન પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થની અનોખી ગાથા સંભળાવી જાય છે.

કચ્છ આવ્યા બાદ તેમણે સર્વપ્રથમ જ્ઞાનપ્રસારનું કામ હાથમાં લીધું. કોડાયમાં તેમણે એક વિદ્યાપીઠ સ્થાપી. હેમરાજભાઈનાં મનમાં ધર્મ વિશે જે આદર રચાયો હતો તેને સાકાર કરવામાં આ સંસ્થાએ નક્કર ફાળો આપ્યો. કચ્છભરમાંથી અનેક ભાઈ-બહેનો આ સંસ્થામાં જોડાયાં. અનેક ધર્મનિષ્ઠ અને વિદ્વાન શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ અહીં તૈયાર થયાં. એ જમાનામાં મહિલાઓનું શિક્ષણ નહિવત્ હતું. ઘણી બધી બહેનો અહીં જ બારાખડી શીખીને આગળ જતાં વિદુષી બની. સમાજ સુધારણાની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓને સમાન સ્થાન આપવાનું હેમરાજભાઈનું આ પગલું તે સમયે ઘણી બધી હિંમત માગી લેનારું હતું. તે સમયે દેરાસરો પણ ગોરજીઓની માલિકીનાં રહેતાં. આ વસ્તુ ધર્મવિરુદ્ધ હતી. હેમરાજભાઈએ કોડાયમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીનું એક જિનાલય પણ બંધાવ્યું, જેમાં કચ્છની જ ખાણમાંથી કાઢેલા પીળા આરસનાં વિશાળ પ્રતિમા બિરાજમાન કરવામાં આવ્યાં. જિનાલયની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી જોઈએ તે અંગે સ્પષ્ટ સૂચનાઓના શિલાલેખ પણ દેરાસરમાં લગાડ્યા.

સં. ૧૮૩૦માં હેમરાજભાઈએ 'સદાગમ પ્રવૃત્તિ' સંસ્થા શરૂ કરી. આ સદાગમ સંસ્થા વર્ષો સુધી કામ કરતી રહી. પાઠશાળાની સુવાસ ચારેબાજુ પ્રસરી. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-જૈન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અહીં ધમધોકાર ચાલ્યો. જર્મન પ્રોફેસર હર્મન જેકોબીએ કરેલા આગમોના ખોટા અર્થ સામે સંસ્કૃત ભાષામાં ચર્ચાગ્રન્થ તૈયાર કરનાર પ્રો. રવજી દેવરાજ કોડાયના હતા. અને આ જ સંસ્થામાં ભણીને વધુ અભ્યાસ અર્થે કાશી ગયા હતા. કોડાયને લોકો 'કચ્છનું કાશી' કહેતા, એના પરથી આ સંસ્થાની કામગીરીનો ખ્યાલ આવશે. આ સંસ્થામાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો. મહત્ત્વના ગ્રંથોની નવી હસ્તલિખિત નકલો પણ પુષ્કળ તૈયાર થઈ. આ ભંડાર આજે પણ સચવાયેલો પડ્યો છે અને હેમરાજભાઈના અથાક પરિશ્રમ, આત્મભોગ, દૂરંદેશી તથા જ્ઞાનસાધનાની મૂક ગાથા ગાય છે.

હેમરાજભાઈનાં કાર્યોને તત્કાલીન સામાજિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં તપાસીએ તો જ તેની ખરી મહત્તા સમજાશે. તેમના વિચારો ત્યારના સમાજ માટે નવા હતા. અનેક પ્રકારના અવરોધો વચ્ચે તેમણે કામ કરવાનું હતું. સમાજની અંદર દૃઢમૂળ થઈ ગયેલી રૂઢિઓ અને અજ્ઞાનતાની સામે તેમને લડવું પડ્યું. તેમની વાતોને ધર્મ વિરુદ્ધ ગણી લઈને લોકો તેમનો વિરોધ કરતા. પરંતુ ઊંડી

વિચારણા અને આંતરિક સૂઝના બળે હેમરાજભાઈ સમાજને નવો વળાંક આપવામાં સફળ થયા.

તેમની સફળતામાં તેઓની સત્યશોધક દષ્ટિ અને વિનમ્ર વિદ્વાતાનાં સુંદર દર્શન થાય છે. કચ્છના ધર્મક્ષેત્રે આજથી સો-સવાસો વર્ષ પૂર્વે ઐતિહાસિક યોગદાન કરનાર આ ધર્મવીર પુરુષ બહુ નાની વયે અવસાન પામી ગયા. સં. ૧૯૪૪માં સંસ્થાના કામે વડોદરા ગયેલા, ત્યાં જ તેમનું અવસાન થયું. દોઢસો વર્ષ પૂર્વે ધર્મક્ષેત્રે આવેલી નવજાગૃતિના સંદેશાવાહક તરીકે શ્રી હેમરાજભાઈનું જીવન પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થની અનોખી ગાથા સંભળાવી જાય છે. આવા ધર્મપ્રાણ પુરુષો ધર્મની સાચી સેવા કોને કહેવાય તેનો દાખલો પૂરો પાડે છે.

—મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રમહારાજની પ્રેરણાથી દેશલપુર કંઠી
પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ તાલુકો મુંદ્રા (કચ્છ)ના સૌજન્યથી

એક જીવતો જાગતો ફોર્સ એટલે શ્રી ધીરુભાઈ અંબાણી

“તમારા લક્ષ્યનો પીછો કરો. મુશ્કેલીઓની વચ્ચે પણ તમારો નૈતિક જુસ્સો ઊંચો રાખો, પછી ભલે પીછેહઠ આવે. અંતે તમારી ફત્તેહ નિશ્ચિત છે.” આવા ધીરુભાઈ આંબાણીનું જીવન પણ આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

ઈ.સ. ૧૯૩૨માં જૂનાગઢ પાસેના ચોરવાડની નજીક આવેલ કુકસાવાડા ગામ એ તેમનું વતન. સાહસિકપણું તો તેમનામાં જન્મજાત હતું. મેટ્રિક ભણીને તેઓ એડન ગયા અને ત્યાં પેટ્રોલ પંપ પર પેટ્રોલ પૂરનાર કર્મચારી તરીકે નોકરી કરી. પેટ્રોલિયમ કંપનીના માલિક બનવાનાં સ્વપ્ન સાથે ઈ. સ.

૧૯૫૮માં સ્વદેશ પાછા ફર્યા. પોતાની જબ્બર છાતી, હિંમત અને સાહસિકતાને કારણે અને ‘Think Big’ એ જીવનમંત્રને કારણે ખૂબ ઊંચાં નિશાન તાકવામાં જ તેમને રસ હતો.

મુંબઈમાં તેઓને બેસવાની પણ જગ્યા નહોતી ત્યારે શ્રી મથુરાદાસ મહેતાની તાંબા કાટાની દુકાને બેસીને તમામ સંયોગો સામે સંગ્રામ માંડ્યો. અર્થોપાર્જન માટે છેક નીચલી પાયરીથી પોતાની કારકિર્દીનો આરંભ કરનાર ધીરુભાઈએ અથાગ પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધના બળે ભારતના કોર્પોરેટ જગતના સમ્રાટ બનીને ઉદ્યોગ જગતને એક જવલંત દેશાંત પૂરું પાડ્યું. ૬૫૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી ધરાવતા રિલાયન્સ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના ૪૦ લાખ જેટલા શેરહોલ્ડરો અને થાપણદારોના હૃદયસિંહાસને તેઓ બિરાજેલા. દેશની અંદર તેમણે શેરહોલ્ડરોનો વિશ્વાસ અને આદર સંપાદન કરેલો. દેશમાં ‘ઇકવીટી કલ્ચર’ ઊભું કરવા બદલ ભારતીય મૂડીબજાર તેમનું ઋણી રહેશે.

સરકારના સાથ વગર કોઈ ઉદ્યોગપતિ સફળ ન થઈ શકે એ માન્યતાથી પ્રેરાઈ તેઓ વ્યવહારુ પગલાં પણ લેતા. તેઓએ બદલાતા સમય સાથે વિવિધક્ષેત્રોમાં ઝંપલાવ્યું. ટેક્સટાઈલ, ટેલિકોમ્યુનિકેશન, પેટ્રોકેમિકલ્સ, પાવર જેવા ક્ષેત્રોમાં તેમણે કર્મઠ ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે પદાર્પણ કરીને સિદ્ધિ અને સફળતાનાં શિખરો સિદ્ધ કર્યા. એક વ્યક્તિ તરીકે પોતાના સાથી એવા નાના-મોટા તમામ માણસો પ્રત્યે તેઓ ઉખાત્તરી લાગણી અને સંવેદનશીલતા ધરાવતા. પોતાના નાના ગામના માણસોને પણ તેઓ ક્યારેય ભૂલ્યા નથી. ગ્રામજનોની સુવિધા માટે તેઓ સદાય તત્પર રહ્યા છે. તા. ૮-૭-૨૦૦૨ના રોજ પાર્થિવ દેહે અવસાન પામેલ ધીરુભાઈ અનેકના હૃદયોમાં તો જીવંત જ છે.

સિદ્ધાયલ સમરું સદા સોરઠ દેશ મોજાર,
મનુષ્ય જન્મ પામી કરી વંદું વાર હજાર...

આહશિક્ષિત ઉદ્યોગપતિઓ, ઉદારચરિત દાનવીરો, સમદર્શી સમાજ સેવકો

સમયકાળ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યો છે. ઈતિહાસકારો અને સમાજશાસ્ત્રીઓનો એ પરમધર્મ બની રહે છે કે ઉદ્યોગપતિઓ અને દાનવીરોની સિદ્ધિઓના પાયાનાં મૂલ્યો શાં છે. વ્યાપાર કૌશલ્યમાં નિપુણ એવા ગુજરાતીઓની સૂઝ, ચપળતા અને વ્યવસ્થાશક્તિની સમાલોચના પ્રસંગે પ્રસંગે થતી રહે તો વર્તમાન અને ભાવિ પેઢી તેનાથી સુપરિચિત બની રહે. સફળ ઉદ્યોગપતિઓની સુદીર્ઘ હારમાળા જીવનના ગાઢ અંધકારમાં તેજસ્વી તોરણ સમાન પ્રકાશપૂંજ પાથરી નવી પેઢીને આગળ વધવાની ચોક્કસ દિશા બતાવે છે. આપણી અસ્મિતા અને ગરિમાને સાચવી રાખવા શ્રી અને સરસ્વતીનો સુભગ સમન્વય થવો જરૂરી છે. જીવનમાં સિદ્ધિ, સાર્થકતા કે સફળતા અપાવનાર જો કોઈ હોય તો તે ધર્મ છે. ધર્મશ્રદ્ધા જ માનવીને અનેક કસોટીમાંથી પાર ઊતારે છે. દાનધર્મ ઉત્તમ ગણાય છે. સંકલ્પ અને પુરુષાર્થ કરીને મેળવેલી ધનસંપત્તિ ધર્મમાર્ગમાં વાપરી સુકૃતની કમાણી કરી લેનારા આપણે ત્યાં ઘણા છે.

વીસમી સદીમાં ભારતે વર્ષોની ગુલામી ત્યજી એક નવા જ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થયું તેમાં વિવિધ ક્ષેત્રના ખાસ કરીને ઉદ્યોગપતિઓએ પોતાનાં આગવી સૂઝ, કાર્યદક્ષતા, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને આયોજન શક્તિ વડે એક ઈતિહાસ રચ્યો છે. એવા સ્વબળે આગળ આવેલા ગૌરવવંતા ઘણા છે જેઓ કળવકળના જાણકાર છે, પરિવારની પ્રભાવકતા, તેનો ઉછેર, ઘડતર, તેમના દેહ સંકલ્પ, આશ્ચર્યકારક કોઠાસૂઝ, સરળતા અને ખેલદિલીથી ભલભલાને પ્રભાવિત કરવાની કળા, કરુણાભાવથી છલકાતું હૈયું, ઉદારતા, દયાભાવના અને પરગજૂવૃત્તિ માટે જાણીતા બન્યા હોય તેવા ઘણા પરિચયો પ્રેરણાસ્ત્રોત બની રહે તેવા છે. આવા પુરુષાર્થી પ્રતિભાઓના સદ્ગુણો અને સંકલ્પો જ આપણને આગળ વધવાનું આલંબન બની રહે છે. અત્રે એવા ઘણા પરિચયો છે કે જેમના આચાર વિચારમાં સમન્વય જોવા મળ્યો, સ્વભાવની સરળતા અને નિસ્વાર્થ ભાવના નજરે પડી. જેમની વિનમ્ર સજ્જનતાનો પ્રસંગે પ્રસંગે જાત અનુભવ થયો.

જીવન વ્યવહારોમાં સ્વસ્થ, સમદર્શી અને સૌજન્યમૂર્તિ ગણાયા છે, કુરિવાજો સામે અને સમાજના ઢાંચાને બદલાવવા સતત મથામણ કરનારા પણ છે. સ્વયં ભલા, ભોળા, સરળ અને નિખાલસ આ યુગના જાણે માનવી જ નહિ એવા દરિયાવ દિલના પણ ઘણા છે. જેમણે દુષ્કાળ કે ભૂકંપ સમયે માનવસેવાનો યજ્ઞ આરંભ્યો હોય, મેડિકલ કેમ્પો, રાહત રસોડાં, શિક્ષણમાં સહાય અને હૃદયમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યના જ ભાવો રમતા હોય તેવા ઘણા છે. વિવિધ પ્રકારની શાસ્ત્રીય માહિતીઓ, અનેક વિદ્યાઓમાં પારંગતતા અને ગહનતત્ત્વ ચિંતન, કલાદૃષ્ટિ, લેખન શક્તિ, ધર્મપરાયણતા, ખુમારી અને ધગશવાળા પણ ઘણા જોયા.

અનેક સ્વપ્રસિદ્ધિઓ પછી પણ જેના મુખ ઉપર સંતોષના સમંદર લહેરાતા જોયા એવા ઘણા પરિચયો - પ્રતિભાઓના જીવન નિષ્કર્ષની સુંદર માહિતી આ લેખમાળામાં રજૂ થઈ છે. —સંપાદક

અનેક સન્માનોથી વિભૂષિત શ્રી કાંતિલાલ સોમચંદ ગાંધી

સંઘ અને શાસનને છેલ્લી સદીમાં જે ગૌરવશાળી કર્મઠકાર્યકરો મળ્યા તેમાં પ્રાંગપ્રાન્ત ધર્મપરાયણ શેઠશ્રી કાંતિલાલ સોમચંદભાઈ ગાંધીનું યોગદાન પણ અવિસ્મરણીય હતું.

પ્રાંગપ્રા રાજ્યમાં માનભર્યું સ્થાન ધરાવતા દશાશ્રીમાલી જૈન જ્ઞાતિના સોમચંદ ગાંધીનાં ધર્મપત્ની ગંગાબહેનની કૃપે સંવત ૧૯૭૮માં કાંતિલાલનો જન્મ થયેલ. ગંગાબહેન સરળ, સાદાં અને ધર્મભાવનાથી રંગાયેલાં અને બિલોરી કાચ જેવું નિર્મળ જીવન જીવતાં. કાંતિભાઈનો ઉછેર ધાર્મિક વાતાવરણમાં થયો. શિક્ષણમાં બહુ મન ન લાગવાથી નોન મેટ્રિકે અભ્યાસ છોડી ૧૯ વર્ષની વયે ધંધાર્થે મુંબઈ-કલકત્તા થોડા વર્ષ ગાળ્યાં પણ ત્યાં પણ ધંધાને બદલે વધુ ને વધુ ધર્માભિમુખ રહેવા લાગ્યા.

પ્રાંગપ્રા તપાગચ્છ સંઘનો ઉપાશ્રય જીર્ણ હોવાથી નવેસરનો બાંધવાનું નક્કી થતાં શ્રી કાંતિભાઈએ જાતદેખરેખથી ઉપાશ્રયનું કાર્ય પૂર્ણ કરાવ્યું. જેમાં તેમને સહયોગ આપનાર તેમનાં ધર્મપત્ની કાંતાબહેન આજે ૮૨ વર્ષની ઉંમરે ગર્ભશ્રીમંતની દીકરી હોવા છતાં સાદું-સેવાભાવી અને પરોપકારી જીવન જીવે છે. પરિવારમાં એક જ દીકરી સરોજબહેન તે પણ માતા-પિતાની સેવા ખાતર આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત ઉચ્ચરેલ છે. તેઓ હાલ શિક્ષણસંસ્થામાં સેવા આપી રહ્યાં છે. ને માતા-પિતાના સંસ્કારવારસાને ઉજાળી રહ્યાં છે. શ્રી કાંતિભાઈ ૮૬ વર્ષની ઉંમરે પણ સારી તંદુરસ્તી ધરાવે છે. સંઘ અને શાસનમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવતા કાંતિભાઈને આખું ગામ 'દાદા' કહીને સંબોધે છે. પ્રાંગપ્રા શ્રીસંઘનો અભ્યુદયસમય શરૂ થયો ત્યારે સાધુ-સાધ્વીના, મહારાજોના આવાગમન અને ચોમાસાં થવા લાગ્યાં. સંઘમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ દીક્ષાઓ થવા લાગી જેમાં દોઢ દાયકાથી તેઓએ સક્રિય સેવા આપી છે.

મહેસાણા જૈન પાઠશાળાના સંચાલન દ્વારા સૌનો પ્રેમ સંપાદિત કર્યો. હાલાર આદિ વિવિધ સ્થળોએ રહીને નૂતન ઉપાશ્રયો, દેરાસરોમાં ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો. પુનઃ વતનમાં પધારતાં શ્રીસંઘે તેમના હસ્તે ઉપાશ્રયનું વિસ્તૃતીકરણ કરાવ્યું. આફ્રિકા વગેરે દેશોમાં પણ પૂ. આચાર્ય કુંદકુંદસૂરિજીનાં ધર્મસાહિત્યનો પ્રચાર કરી ધર્મપ્રભાવનામાં લોકોનો વિશ્વાસ અને આદર પામ્યા. સુરેન્દ્રનગરની જૈન બોર્ડિંગનાં સંચાલનમાં સેવા ઉપરાંત પાલીતાણાની મુક્તિનિલય ધર્મશાળા, હસ્તગિરિ તીર્થોદ્ધાર વગેરે કાર્ય સુંદર રીતે પાર પાડ્યું. જૈન સંસ્થાઓએ સોંપેલા લાખો રૂપિયાનો વહીવટ તેઓએ યશસ્વી રીતે નિભાવ્યો.

સં. ૨૦૪૦માં શ્રી તપાગચ્છ સંઘની વિનંતીથી વાડીનું કામ

ઉપરાંત સંઘના ભાઈબહેનોના બંને ઉપાશ્રયોનું વિસ્તૃતીકરણ તેમજ કુમાર પાઠશાળાના નૂતન મકાન તેમના હસ્તે અને યોગદાનથી થયાં.

હાલ પ્રાંગપ્રા પેઢી સંચાલિત શ્રી અજીતનાથ જૈન દેરાસરના વિશાળ રંગમંડપનું કામ નવેસરથી તૈયાર થઈ રહ્યું છે. ધન અને માનપાનથી નિર્લેપ અને પ્રામાણિકતા, નિસ્વાર્થતાને કારણે સૌની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા પામ્યા. અને અનેક સન્માનોથી વિભૂષિત થયા. અમદાવાદ - જામનગરની તેમની સેવા પણ ચિરંજીવી બની રહેશે. સુકલકડી કાયા પણ હૃદયમાં શ્રદ્ધાનો ઝળહળતો દીવડો અને પ્રતાપી પિતાના પગલે ચાલનારા, સાધુ સાધ્વીઓની વૈયાવચ્ચ કે પાંજરાપોળનો વહિવટ, સમાજના દરેક કાર્યમાં પિતા-પુત્રનું યોગદાન અનુમોદનીય અને વંદનીય હતું.

સમ્યગ્જ્ઞાનના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે તેમની પ્રેરણાથી શ્રી પ્રાંગપ્રાથી તપાગચ્છ જૈન સંઘ દ્વારા અલભ્ય - અમૂલ્ય પુસ્તકો સ્વ. પંડિત શ્રી પત્રાલાલ જગજીવનદાસ ગાંધી દ્વારા ચિંતન કરેલ પુસ્તકો ૧. સ્વરૂપમંત્ર ૨. ત્રૈકાલિક આત્મવિજ્ઞાન ૩. સ્વરૂપ ઐશ્વર્ય વગેરે પ્રકાશિત થયાં. તેમ જ પાલીતાણામાં હિંમત વિહાર ધર્મશાળામાં પૂ. સાધુ, સાધ્વીજી અને ભગવંતોને ભણાવવા માટે ચાલતી પાઠશાળામાં પ્રતિ વર્ષ ૬૦,૦૦૦ રૂપિયા શ્રી પ્રાંગપ્રા તપાગચ્છ સંઘ તેમના માર્ગદર્શનથી આપે છે. જે તેમની સમ્યગ્જ્ઞાનની ભક્તિ - રુચિ દર્શાવે છે.

તેમની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન નીચે શાહ મગનલાલ ચકુભાઈ પરિવારે પ્રાંગપ્રામાં અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ કરાવેલ. પ્રાંગપ્રા દેરાસરજીના રંગમંડપનું કાર્ય પૂર્ણ થયું અને શ્રી ગાંધીને યશ મળ્યો. પ્રાંગપ્રા નજીકમાં ચૂલી ગામ વિહારમાં આવે છે ત્યાં ઉપાશ્રયના વિસ્તૃતીકરણ કાર્યમાં પણ વિદેશની એક પાર્ટીના સહયોગથી સારી રકમનો ખર્ચ કર્યો. શ્રી કાંતિભાઈની ઈચ્છાથી તપાગચ્છના સંઘના ઉપાશ્રયમાં નવકારમંત્રની પીઠિકાનું કાર્ય પણ ચાલુ થયું. આવી પીઠિકા હાલારમાં આરાધના ધામ પછી પ્રાંગપ્રામાં એ જાતની આ બીજી પીઠિકા હશે. આ કાર્યમાં નવકાર મંત્રના મહિમાને વધારતી ઘણી યોજનાઓનું સર્જન થશે. આ બધા કાર્યોમાં શ્રી કાંતિભાઈને સંઘ, સમાજ અને પૂજ્યોનો ઘણો સહયોગ મળ્યો છે. પોતાની શક્તિ મુજબ ધર્મકાર્યોમાં ઘણું બધું કાર્ય કરી રહ્યા છે. ધન્યવાદ!

ઊંઝાલા શ્રેષ્ઠીવર્ય : વિરલ વ્યક્તિત્વ શ્રી કાંતિલાલ લહેરચંદ શાહ

વતન : ઊંઝા. જન્મ તારીખ : ૧૩-૨-૧૯૧૬ મહાસુદ-૧૦. ઉંમર : ૮૪ વર્ષ. અભ્યાસ : ૧૧ ધોરણ. સમાજ જીવનના ક્ષેત્રે જૈન યુવક મંડળ તથા વેપારી મંડળના ક્ષેત્રે હળીમળીને કામ

કરતાં સ્વભળે અને સૂઝબૂઝથી આગળ આવેલ. એટલે તેમનામાં કેટલાક આગવા ગુણો હતા. આત્મીયતા, પ્રેમ, લાગણીની સાથે સાથે સ્પષ્ટવક્તા તરીકે પોતાની પ્રતિભા વિકસાવી શક્યા હતા. જાહેર જીવનમાં નિઃસ્વાર્થ સેવાનો અભિગમ દાખવ્યો હતો. કલ્યાણ મંડળ દ્વારા વિરલ વ્યક્તિએ “નૂતન હોસ્પિટલ” ફક્ત દસ પૈસાના દરે શરૂ કરી, સમગ્ર નગરમાં અત્યોદય માટે છેક છેવાડાની વ્યક્તિ સુધી પહોંચીને સેવાનો પમરાટ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. નેત્રપશોની સુવાસ સાઈઠ વર્ષ પહેલાં નગરમાં સેવાના પ્રદાનમાં મોખરે રહી હતી. દાનની સરવાણી તેમનું ધ્યેય હતું.

જૈન સમાજમાં પ્રારંભથી જ જૈન શાસનના અનેકવિધ કાર્યોમાં મોખરે રહી સતત પરિશ્રમ કરી માન અપમાન અવગણી કાર્યક્ષેત્ર વ્યવસ્થિત કરવા માટે તનતોડ મહેનત કરી. પોષાક સાદો, જીવન સાદું, પરંતુ નામ અને કામ મોટું કર્યું. એશિયા ખંડમાં સુપ્રસિદ્ધ માર્કેટીંગયાર્ડના કાર્યમાં કલ્યાણ મંડળ દ્વારા કામકાજનો વહીવટ કૂશળતાપૂર્વક, નિયમિત, શિસ્તબદ્ધ રીતે, કરકસરપૂર્વક પોતાની કુનેહથી કરીને પોતાની નેતાગીરીની ઝાંખી સમગ્ર નગરમાં કરાવી હતી. નગરની ચારે બાજુના ખૂણે શાળાઓના સર્જનમાં નોંધનીય ફાળો રહ્યો હતો. પોતાનામાં સાધાર્મિક ભક્તિ, ચૈત્ર-આસો માસની શાશ્વતિ ઓળી તથા યાત્રાઓ કરવી અને કરાવવી. સંધો કાઢવા, દુઃખી પ્રત્યે કરૂણા, સ્વાશ્રયી જીવન જીવવાની શિસ્ત વણાયેલી હતી. સંઘના અનેકવિધ કાર્યો પોતાના દાનના પ્રવાહથી પોતે કરેલાં મુખ્યત્વે :

પોતાના પિતાશ્રીનું નામ ઉપાશ્રયમાં જોડાવ્યું. આયંબિલ શાળામાં પોતાના પિતાશ્રીનું બાવલું મુકાવ્યું. પાઠશાળામાં પત્ની કાન્તાબેનનું નામ જોડાવ્યું. શ્રાવિકા ઉપાશ્રયમાં મુખ્યદાતા બની પત્ની કાન્તાબેન કાન્તિલાલ લહેરચંદનું નામ જોડાવ્યું. સંઘના અતિથિ ગૃહમાં પોતાનું નામ જોડાવ્યું તથા હોલમાં પોતાના ભાઈ માણેકલાલનું નામ જોડાવ્યું. પાલીતાણાની મુખ્ય દેરીમાં પ્રતિમા ભરાવવાનો લાભ લીધો. કલીકુંડમાં પ્રતિમા ભરાવવાનો લાભ લીધો. ઊંઝા નગરના નૂતન દેરાસરમાં શાન્તિનાથ ભગવાન, શીતલનાથ ભગવાનનો પ્રવેશ, અંજન શલાકા, પ્રતિષ્ઠા, ધજાનો લાભ લીધો. શાંતિનગર જૈનસંઘને પોતાના બંગલે સાત વરસ સુધી શાશ્વત ઓળીઓ કરાવી અને દાન આપી કાયમ ધોરણે દાન આપેલ. આયંબિલ શાળામાં ચૈત્ર માસની ઓળીમાં કાયમી ધોરણે દાન આપેલ છે.

શાન્તિનગર જૈનસંઘમાં આરાધના હોલમાં તેમના દીક્ષિત ભત્રીજા તથા ભત્રીજાઓના નામે વિભાગ તથા ભત્રીજા રવીન્દ્રભાઈ માણેકલાલના નામે રૂમ તથા આરાધના હોલનું ઉદ્ઘાટન કરવાનો લાભ લીધેલ.

સો વરસ જૂનું ભવ્ય ઉપાશ્રય આગમાં બળી જતાં ફરીથી

સર્જનમાં પોતાનું અનુદાન આપેલ ઉપરાંત એમના પરિવાર તરફથી ખાતમુહૂર્ત કરી લાભ લીધેલ. શંખેશ્વર તીર્થમાં યાત્રિકભવનના બ્લોકમાં તથા ભોજનશાળામાં તથા નવકારશી ભવનમાં અનુદાન. સમગ્ર પરિવારના મોભી, દાનવીર, સ્પષ્ટવક્તા, સાહસિક, વીરલ વ્યક્તિનું જૈન શાસનમાં તથા સમગ્ર નગરમાં નામ રહ્યું છે.

જીવનની કારકીર્દીના શ્રી ગણેશ કઠોર પરિશ્રમ અને પારિવારિક સંજોગોના સંઘર્ષ વચ્ચે કર્યા. જાહેર સેવાનાં કાર્યની શુભ શરૂઆત ૨૧ વર્ષની વયે કરી.

જીવનમાં પાકીસ્તાન છૂટું પડ્યા પહેલાં તેમની હૈસીયતથી વધારે સાહસિક ધંધો સરસવની સ્ટીમર ભરાવી માત્ર સાત હજાર કમાવવા ચાર્ટર પ્લેઈન કરી કલકત્તા રસીદો વેચી ત્યારે આવડું મોટું સાહસ ઉત્તર ગુજરાત અમદાવાદથી આબુ સુધી પડકાર કરનાર સાહસી વેપારી હતા.

માંગલિક જીવનના ભાગીદારીના છૂટા - માસીઆઈ - ભાગ દુકાનમાં છૂટા પડ્યા પછી ધાર્મિક જીવનમાં, પ્રેરણાદાયી પ. પૂજ્ય શ્રી ચંદ્રોદય વિજય મ.સા. દ્વારા કર્મના સિદ્ધાંતોની સમજ મળી. વિવિધક્ષેત્રમાં કલ્યાણ મંડળ, વેપારી મંડળ, આંખની હોસ્પિટાલ, નૂતન હોસ્પિટાલ, કેળવણી સંસ્થાઓ, વિગેરેમાં આગળ, હોદ્દો સ્વીકાર કર્યા વિના એમની સેવા નોંધપાત્ર રહી છે.

પત્ની : કાન્તાબેન, પુત્ર : ગિરીશભાઈ, સુરેશભાઈ, પુત્રી : અરવિંદાબેન. પરિવારમાં ભાઈઓ વગેરેમાં પાંચ દીક્ષા અંગીકાર.

પોતાની વિકાસ ગાથામાં આધ્યાત્મિક ચેતનાથી ગમે તેવા વિઘ્નોમાં આગેકદમ ચાલુ રહી. એશિયા ખંડના નામચીન ગંજબજારની સુપ્રસિદ્ધ પેઢી “શાહ કાન્તિલાલ લહેરચંદ એન્ડ સન્સ”થી જાણીતી છે. દેશાટન ૩૦ વર્ષ પહેલાં સમગ્ર ભારતનું ગામેગામ, શહેરે શહેર વેપાર અર્થે અને યાત્રાની ભાવનાથી તીર્થદર્શન કરવા ફરેલ.

સાધર્મિકોની સેવાભક્તિ કરનાર

શ્રી કિશોરભાઈ પરમાણંદદાસ કોરડિયા

તા. ૨-૧૨-૧૯૪૭ના રોજ જેતપુર (કાઠી) માં જન્મેલા શ્રી કિશોરભાઈને નાનપણથી જ ધાર્મિક સામાજિક-શૈક્ષણિક તેમજ આર્થિક ક્ષેત્રે સેવામય જીવન જીવવાની મહેચ્છા હોઈ કોલેજકાળથી જ નાનકડો વ્યવસાય શરૂ કરી ૧૯૬૬માં રાજકોટની તમામ ‘જ્ઞાતિ’ઓનાં છાત્રાલયનું સંગઠન કરી ‘શ્રી રાજકોટ છાત્ર સેવા સંઘ’ની સ્થાપના કરી, પ્રમુખ તરીકે વર્ષો સુધી સેવા કરી. કોલેજમાં મેનેજીંગ સેક્રેટરી તરીકે જંગી બહુમતીથી ચૂંટાઈને બન્નેમાં શ્રી ગણેશ કર્યા.

સવારે ધંધો, રાત્રે દવાખાનામાં ખડે પગે ડ્યુટી. આવકનાં સાધનો ટાંચા એટલે રાત્રે હોસ્પિટલનાં પ્રાંગણમાં એકલા બેઠા હોય ત્યારે તરંગો ઉદ્ભવે અને ધર્મ-કરુણા-પ્રારબ્ધ શું છે? તે જાણવા વિચાર્યા કરે છે. અને આથી પોતાના જેવા સેંકડો લોકોના દુઃખમાં આંસું લૂછવા, તેને પગભર કરાવવાનો જીવનનો એક માત્ર મંત્ર બનાવી લીધો છે. એક વખત એક બાળક તાવ-આંચકીમાં અને નસ ખેંચાવાથી મંદબુદ્ધિનું થઈ જતાં તેને અભૂતપૂર્વ જ્ઞાન આપી ધર્મમાર્ગે ચડાવ્યો. શાસન અને જ્ઞાનની અનુમોદના કરવા જીવન સમર્પિત કરવાની ગાંઠ બાંધી તેને કાયમી વાગોળતા રહ્યા. લાખોની મિલકત પણ રોકડ એક રૂપિયો પણ પાસે ન હોય એવી સંસ્થાને સંભાળી વટવૃક્ષ જેવી બનાવવા કમર કસી અને તેવી સફળતાના સો ટકા ભાગીદારો એવા રાજકોટના પત્રકાર જગત અને તંત્રીઓએ તેમનાં વખાણ પોતાના અખબારોના માધ્યમથી કરતાં પાયાની ઈંટથી શિખર સુધીનાં બાંધકામોના પૈસા લોકો દ્વારા સામેથી મળતા રહ્યા.

તેઓએ રાજકોટની કો-ઓપરેટીવ બેંક, કો-ઓપરેટીવ હાઉસિંગ સોસાયટી, વેપારી એસોસિયેશનો, વેપારી મહામંડળ, જૈન દેરાસર, બોર્ડિંગો, જ્ઞાતિસમાજ તેમજ લાયન્સ ક્લબ ઈન્ટરનેશનલ ડિસ્ટ્રીક્ટ ૩૨૩ જે. દ્વારા અનેકવિધ સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓ અને અનેકવિધ સંસ્થાનું સફળ નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું છે. ને હાલમાં પણ શ્રી પાર્શ્વ પદમાવતી ફાઉ. શ્રી સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ શ્રોફ એસો. શ્રી રાજકોટ વિશ્વાશ્રીમાળી જ્ઞાતિ જૈન સમાજ વગેરેમાં નેતૃત્વ પૂરું પાડી રહ્યા છે.

તેઓએ જીનાલય-પાંજરાપોળ-ઉપાશ્રયો તેમજ અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ જેવી આફતોમાં તન-મન-ધનથી અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવી દરેકક્ષેત્રના ફાળામાં ઊંચી રકમનું દાન આપી પ્રથમ નામ લખાવ્યું છે. આમ અનેક સુકૃત્યમાં લાભ લીધેલો છે. તેમના આ ધર્મમાર્ગના પ્રયાણનો કોઈ યશભાગી હોય તો તે વાત્સલ્યમૂર્તિ કરુણાનિધાન વ્યાખ્યાતા પૂ. આચાર્યદેવ પ્રભાકર સૂરિશ્વરજી મહારાજ સાહેબ છે. અલબત્ત માત્ર મહારાજ સાહેબ જ નહીં પણ તેમનાં માતા-પિતાના વાત્સલ્યના સંસ્કાર અને દેવગુરુ ધર્મની કૃપા પણ તેમના ખરા ઉપકારી છે.

હવે પોતાની જરૂરિયાતો સંતોષાય તેટલી આવક લંબાઈ જતાં મહત્તમ સમય શાસનસેવાને ગરીબોના આંસુ લૂછવા ને સાધર્મિકોની સેવાભક્તિમાં ગાળવાનો મક્કમ નિર્ધાર કર્યો છે. સાથે સાથે પરિવારમાં ધર્મપત્ની પુષ્પાબેન, સંતાનો જયેશ, નિલેશ અને રશ્મિને વડિલ તરીકે વાત્સલ્ય વરસાવી રહ્યા છે.

તેઓની જૈન અને જૈનેતરોની સેવાની સુવાસ છેક મહારાષ્ટ્ર સુધી પહોંચતાં જુન/જુલાઈ ૨૦૦૧માં સંતરાનગરી નાગપુર ખાતે આયોજિત એક સમારોહમાં ત્યાંના યુવરાજશ્રી

રાજાભોંસલેના હસ્તે સન્માનપત્ર મળેલ હતું. અને તેમની આ સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓની નોંધ નાગપુરના - ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી અખબારોએ પ્રસિદ્ધ કરાવી.

તેઓ પી.ડી.એમ. કોલેજના મંડળના સેક્રેટરી પદે ૯ વર્ષ, છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી મોરબીમાં સેવાકાર્ય તથા લાયન્સક્લબના નેજા હેઠળ રાજકોટમાં શ્રી જૈનમંદિરના ઉત્થાનની આગેવાની લીધેલી.

હજારો વ્યક્તિઓ અને પશુઓનાં આંસુ લૂછનાર એવી વિવિધ સંસ્થાઓને કારણે બહોળો મિત્રવર્ગ ધરાવનાર શ્રી કિશોરભાઈ રાજકોટનું બહુમૂલ્ય રત્ન છે. ને આદર્શ જીવન જીવી રહ્યા છે.

કચ્છના મેઘાવી પુરુષ

સ્વ. શ્રી ખીમજીભાઈ હેમરાજભાઈ છેડા

જૈન સમાજના અડીખમ સ્થંભ, સામાજિક આગેવાન, નેતા, યુગવીર આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીના અનન્ય ભક્ત, પ્રખર માનવતાવાદી, કચ્છ પ્રદેશની ગરીબ જનતાનાં આંસુ લૂછનાર, મૂંગા પશુઓના સંરક્ષક શ્રી ખીમજીભાઈ છેડાનું ૫૮ વર્ષની વયે તા. ૧૨-૧૨-૧૯૭૭ના સમાધિમરણ થયું.

શ્રી ખીમજીભાઈ છેડા છેવટની ઘડી સુધી કર્મયોગી રહ્યા. તેમની ખોટ જૈન સમાજને વર્ષો સુધી સાલશે. તેમની કર્તવ્યપરાયણતા તથા શ્રાવકોત્કર્ષ માટે બજાવેલી તેમની સેવા ભક્તિ ઉપરાંત તેઓ કચ્છમાં સેંકડો પશુઓને પાળતા અને તેના દૂધની છાશ બનાવરાવી ગામડાંઓના ગરીબ પરિવારોને નિયમિત પહોંચાડતાં. આ માટે તેમણે કોઈની પાસેથી નથી ફંડ એકઠું કર્યું તેમ ઊપજ પણ કરી નથી. સંવત ૨૦૦૮માં વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ મુંબઈ પધાર્યા ત્યારે શ્રાવકોત્કર્ષ માટે રૂપિયા પાંચ લાખની પૂ. આચાર્યશ્રીની ટહેલ શ્રી ખીમજીભાઈએ ભારે જહેમત લઈને પૂરી કરાવી આપી.

મુંબઈ - શ્રી આત્માનંદ જૈન સભાને માટે ધનજી સ્ટ્રીટમાંથી તેમની કાર્યકુશળતાનાં દર્શન થાય છે. તેમ જ થાણાંમાં પૂ. આચાર્યશ્રીએ ઉપધાન કરાવેલાં ત્યારે પોતાની જગ્યા કાઢી આપી. સંસ્થા પ્રત્યેની તેમની ઔદાર્યતા અને આત્મીયતાનાં આ પ્રસંગથી દર્શન થાય છે. કોન્ફરન્સના અધિવેશનમાં તેમણે જે કાર્ય કર્યું તેમાં મતમતાંતરોનું સમાધાન કરાવી ઉપધાનની ઊપજની રકમની ફાળવણીમાં નવી ક્રાંતિ લાવ્યા હતા.

શ્રી ખીમજીભાઈને અંત સમયે કોઈ મમતા કે આસક્તિ રહી ન હતી. તેઓ સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે પોતાની સેવા આપી જીવન સમર્પણ કરી ધન્ય બની ગયા છે. તેમના સમગ્ર પરિવારને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના અલભ્ય સંસ્કારો મળ્યા છે.

ઉપાડેલાં કોઈપણ મંગળ કાર્યો માટે તેની જાગૃતિ, ઝડપ, કાર્યનિષ્ઠા વગેરે અનુભવો વિષેનું તેમનું જ્ઞાન વ્યાપક હતું. તેના પ્રભાવે અસંખ્ય કાર્યકરોનું વર્તુળ તેમની આસપાસ ઊભું કરી શક્યા તે તેમની અગાધ શક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે. જે સમતાપૂર્વક તેમનો દેહાંત થયો એ જ સમભાવ વડે એમણે મૃત્યુને પણ પડકાર્યું. છેલ્લી ઘડી સુધી દરેક પ્રવૃત્તિ માટે સતત ચિંતા સેવી હતી. ધર્મ પરત્વે તો ખીમજીભાઈને અનન્ય ભક્તિભાવ અને શ્રદ્ધા હતાં. વિવિધ સામાજિક સંસ્થાઓના વિકાસ માટે પણ એટલો જ પ્રેમ અને લાગણી હતાં.

કચ્છમાં જ્યારે જ્યારે દુષ્કાળ અને આપત્તિના ઓળા ઊતરી આવેલા ત્યારે ગામડે ગામડે ફરીને શ્રી ખીમજીભાઈએ દીનહીન કિસાનોની જે સેવા કરી છે, તન-મન-ધન ન્યોછાવર કરીને પણ ગરીબોનાં એમણે જે આંસુ લૂછ્યાં છે તે ઘટના ચિરસ્મરણીય બની રહેશે. જૈન અને જૈનેતર પ્રજા કાયમ માટે આ ધર્મવીર મેઘાવી પુરુષને યાદ કરશે. સેવાધર્મની અને શુભ માંગલિક પ્રવૃત્તિઓ પરત્વે તેમના પુત્ર-પરિવારે પણ એવું જ મમત્વ બતાવ્યા કર્યું છે.

ગુમ દાનના હિમાયતી

શ્રી ખીમચંદ છગનલાલ શાહ

શ્રી ખીમચંદભાઈ વૃક્ષ જેવું પરોપકારી જીવન જીવી ગયા. ભલે સદેહે વિદ્યમાન નથી પરંતુ દુઃખીની સેવા, વ્યાપારની પ્રામાણિકતા, સત્ય-સદાચાર અને શ્રદ્ધાના ત્રિવેણી સંગમ, સુપાત્રદાન, અનુકંપાદાન અને શિક્ષણક્ષેત્રે સખાવત જેવા તેમના ગુણો આજે પણ વિદ્યમાન છે. તેમનો જન્મ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં ખેરવા (જતના) ગામે થયેલો. પ્રાથમિક અભ્યાસ ગામમાં કરી સુરેન્દ્રનગરની પાનાચંદ ઠાકરશી બોર્ડિંગમાં રહીને માધ્યમિક શિક્ષણ લીધું. રાષ્ટ્રપ્રેમને કારણે ૪૨ની કોંગ્રેસની ચળવળમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો. ૧૯૪૮માં ૨૩ વર્ષની ઉંમરે મુંબઈ આવી કે.સી. શાહ નામની કું. સ્થાપી. ૧૯૬૫માં 'એ' વર્ગના મીલિટરી કોન્ટ્રેક્ટર બન્યા. પોતાના અનુજ બંને ભાઈઓ ચીનુભાઈ તથા શાંતિભાઈના સહકારથી ગવર્નમેન્ટના કરોડોના કોન્ટ્રાક્ટથી કામો કરી દેશ-વિદેશમાં પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. તેમણે 'જતવાડ' કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરી અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે સખાવતો આપી. અને ખેરવા ગામે હાઈસ્કૂલ સ્થાપી. તેઓ સુરેન્દ્રનગરની પાનાચંદ ઠાકરશી બોર્ડિંગના ટ્રસ્ટી બન્યા. તેઓ દેવદર્શન અને ગુમદાનના હિમાયતી હતા. તેઓએ પૂ.આ.શ્રી. વિજયપ્રતાપસૂરિશ્વરજી, પૂ.આ.શ્રી. યશોદેવસૂરિજી વગેરે સાધુપુરુષોના આશીર્વાદ મેળવ્યા હતા. તેઓ ૪૫-૪૬ વર્ષની વયે અરિહંત પ્રભુનું સ્મરણ કરતાં વૈ.વ.૭ ૨૦૨૫માં સ્વર્ગ સીધાવ્યા હતા. અલબત્ત કન્સ્ટ્રક્શન ક્ષેત્રે આગવું

સ્થાન ધરાવતા તેમના પુત્રો દિલીપભાઈ - મહેન્દ્રભાઈ પિતાની પરંપરા રૂપે ઝાલાવાડ ફાઉન્ડેશનને સારું એવું ફંડ ઊભું કરવામાં તથા ધરતીકંપમાં ઝાલાવાડના ગામડાંમાં રહેતા જૈનકુટુંબોને આર્થિક મદદ આપેલી, તેમ જ ભાયંદર ખાતે ખીમચંદ છગનલાલ માનવ સેવા ટ્રસ્ટ સ્થાપી જરૂરતમંદ કુટુંબોને શૈક્ષણિક તથા જીવન-જરૂરિયાતની વસ્તુઓ વિતરિત કરેલ છે. દિલીપભાઈના પુત્રો રૂપેશ તથા પરાગ નાસિક પાસે સીનરમાં એમ.જી. કાફ્ટ પેપરની ફેક્ટરી ધરાવે છે. અને કોરુગેટેડ બોક્સ બનાવવા માટે ઉચ્ચ ક્વોલિટીનું પેપર ઉત્પાદન અને વેચાણ કરે છે.

ઉદારચરિત પુણ્યાત્મા

સ્વ. શ્રી ખુમચંદ રતનચંદ શાહ

વર્તમાન જૈન શાસનના ઇતિહાસમાં મંડાર-રાજસ્થાનનું નામ સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થયેલું છે. જેમણે ઉચ્ચ વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યથી વિશેષ મહત્વની કોઈ બાબત ગણતરીમાં લીધી નથી એવા પરમ આદરણીય જૈન શ્રેષ્ઠી શ્રી ખુમચંદભાઈ જૈન સમાજનું ગૌરવશાળી રત્ન છે. મંડાર એમનું વતન પણ નાની કુમળી વયે મુંબઈમાં એમનું આગમન થયું. પિતાશ્રીએ શરૂ કરેલી ત્રાંબા-પિત્તળની દુકાન પોતાની હૈયાસૂઝ અને દીર્ઘદષ્ટિથી વિકસાવી, ઉત્તરોત્તર ઘણો વિકાસ થતો રહ્યો. પરિણામે આજે ધંધાકીય ક્ષેત્રે નામના મેળવી છે. જે એમના પ્રચંડ પુરુષાર્થની સાક્ષી પૂરી પાડે છે. તેણે વ્યાપારમાં જે રસ લીધો તે કરતાં વિશેષ રસ એમણે નાની વયે ધર્મ અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે લેવા માંડ્યો અને કહેવાય છે કે જૈનધર્મ આચાર-વિચારને નાની ઉંમરથી જીવનમાં પચાવ્યો. જિંદગીમાં ક્યારેય અભક્ષ્ય પદાર્થોનો ઉપયોગ કર્યો નથી તેમ ક્યારેય તેમનું મોઢું છૂટું નથી. સં. ૨૦૧૩ની સાલથી બારે મહિના ઉકાળેલું પાણી વાપરે છે. દેવગુરુધર્મ પરત્વે એમની અનન્ય શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ રહ્યાં છે. આ પુણ્યશાળી આત્મા હંમેશા આરાધનામાં આગળ વધતા રહ્યા. સંપત્તિને પોતાની પાછળ ચલાવનારા આ ગુણસંપન્ન શ્રેષ્ઠીએ આજની તેમની વિશાળ પરિવારની જે કાંઈ અસ્કયામતો છે તેમાંથી વિશેષ રકમ તેમણે ધર્મને ક્ષેત્રે અર્પણ કરી. દાનસરિતાનો આ આંકડો ઘણો મોટો થવા જાય છે. આવા ઉદારચરિત પુણ્યાત્માના જીવનનું મૂલ્ય આંકવું ઘણું જ કઠિન છે. શ્રીમંતાઈનો દોમદોમ વૈભવ છતાં તેમની સાદગી, વિનમ્રતા, સૌજન્ય અને નિરાભિમાનપણું સૌની પ્રશંસા અને દાદ માંગી લે છે.

જિનભક્તિના રસિક આ પુણ્યાત્માએ પોતાના ગર્ભ શ્રીમંતાઈભર્યા જીવનમાં પણ સંસાર અને સંસારના અનેકવિધ આકર્ષણોને તિલાંજલી આપી, 'સર્વ વિરતિ ધર્મ'ની ઉપાસના કરવાની તીવ્ર ઝંખના સાથે દેશવિરતિ જીવનથી આત્મકલ્યાણ માર્ગે આગળ વધવાપૂર્વક સ્તવન, હંદ, સજ્જાત્ય આદિ કંઠસ્થ કરી, યથા સમયે મધુર કંઠે તેનો ઉપયોગ કરી અત્મમસ્તી માણતા. શેઠશ્રીને

દ્રવ્યાનુયોગાદિ ગ્રંથના અભ્યાસની પણ તીવ્ર ઉત્કંઠા જેથી સામાયિકમાં સ્વાધ્યાય, વાચન, તેમજ ઓફિસમાં બેઠા હોય ત્યારે પણ ધર્મવાચન ચાલુ જ હોય. આ રીતે પ્રકરણ, ભાષ્ય, કર્મગ્રંથ પંચ સંગ્રહ, કમ્મયપડી, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, બૃહત્સંગ્રહણી આદિનો અભ્યાસ કરી તે તે સૂત્રોની અનુપ્રેક્ષા કરી તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ સાથે ચર્ચા કરતા.

શ્રી ખુમચંદભાઈનાં ધર્મપત્ની સ્વ. ચુનીબહેનનું જીવન પણ એક શ્રાવિકાને શોભતું હતું. તેમના પરિવારમાં છ પુત્રો છે. અને તે દરેકને ધર્મસંસ્કારો આપવાનું તેઓ ચૂક્યાં નથી. જેનાં પરિણામે આજે વિવિધ ધંધામાં જોડાવા છતાં તેમની ધર્મશ્રદ્ધા સારી છે. ધનના ઢગલા ઉપર બિરાજવા છતાં જરૂરતવાળા સાધર્મિક ભાઈ બહેનો તરફ હંમેશા માયાળુ અને નમ્ર રહ્યાં છે. જૈનેતરો પણ એમના આંગણેથી ક્યારેય પાછા ગયા નથી. અર્થાત્ આંગણે આવેલાનો પ્રેમભાવથી આદર-સત્કાર કર્યો છે. સાદું જીવન જીવતાં આ દાનેશ્વરી લાખોની સખાવતોનો પ્રવાહ વહેવડાવવા ઉપરાંત અનેક સંસ્થાઓ અને ટ્રસ્ટોના સ્થંભ બનીને રહ્યાં છે. દાન, શીલ, તપ અને ત્યાગ ભાવનાથી એમનું વ્યક્તિગત જીવન અનેકોને ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી બની રહ્યું છે. ધર્મ અને શાસનસેવાની અનન્ય લાગણી ધરાવનાર શ્રી ખુમચંદભાઈએ આચાર્યભગવંતોની નિશ્રામાં સંઘયાત્રા પણ કાઢેલ છે. ભારતભરના નાનાં મોટાં અનેક તીર્થોની યાત્રા ઉપરાંત ઉપાશ્રયો અને મંદિરોનાં શિલાસ્થાપન કરેલ છે. સંખ્યાબંધ જૈન પાઠશાળાઓમાં તેમની દેશગી અને જાતદેખરેખ હતી અને આજે પણ પરિવાર તરફથી થતી રહી છે. નવ્યાણું યાત્રાઓ કરી. ઉપાધાન કરાવ્યાં, ત્રણ વખત ૫૦૦ યાત્રિકોની સ્પેશ્યલ ટ્રેઈન લઈ ગયા. જૈન દેરાસરો, ભોજન-શાળાઓ, જ્ઞાનમંદિરો, વૃદ્ધાશ્રમો, પાઠશાળાઓ અને નાની મોટી અનેક સંસ્થાઓને તેમણે નવપલ્લવિત કરી હતી.

દક્ષિણ ભારતમાં યશકીર્તિ સંપાદન કરનાર

શ્રી ગગુભાઈ પુનશી સંઘોઈ (મદુરાઈ)

આ જગતના ૫૮ પર માત્ર પુરુષાર્થ, પરિશ્રમ, આત્મશ્રદ્ધાના અદ્ભુત જાદુથી જીવનની ઘોર આંધી વચ્ચે ચમત્કારો સર્જનારા કર્મવીરોની સિદ્ધિઓ સુવર્ણાક્ષરે આલેખાય છે. આજથી અર્ધી સદીના અંધકારભર્યા કાળમાં દક્ષિણની દુનિયામાં મદુરાઈ પહોંચીને આત્મશ્રદ્ધાની મૂડીથી માત્ર એક સંચાથી આરંભી ભારતભરમાં પ્રથમ રેડીમેઈડ વસ્ત્ર-ઉદ્યોગ સ્થાપનાર શ્રી ગગુભાઈ પુનશી સંઘોઈનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૦૭ના ડિસેમ્બર માસની ૫ચ્ચીસમી તારીખે થયો હતો. કિશોરવયમાં કચ્છમાં અને મુંબઈમાં પ્રાથમિક અભ્યાસ કરી ચૌદ વર્ષની વયમાં કિશોર ગગુભાઈ મુંબઈમાં પિતાના અનાજના વેપારમાં સામેલ થયા હતા.

અનાજની આ દુકાનની દીવાલો સ્વપ્રવિહારી શ્રી

ગગુભાઈના વિશાળ અને ઉન્નત સ્વપ્નો માટે અતિ સાંકડી પડી. આ સાહસિક હૈયામાં સમુંદરની સીમાઓ વીધી જાપાન પહોંચી, લલાટનો લેખ આલેખવાનાં સ્વપ્નો ઘોળાવા માંડ્યાં, પરંતુ પરદેશ પ્રવાસની સગવડ થઈ શકે એવા પરિવારના સંજોગો નહોતા.

મુંબઈની ભરી દુનિયામાંથી મા-બાપના દ્વારેથી મોડી રાત્રે ગૃહત્યાગ કરીને શ્રી ગગુભાઈ મદુરાઈ પહોંચ્યા. અને સિલોન થઈ જાપાન પહોંચવાની સોગઠાબાજી આરંભી. પરંતુ મહિનાઓ સુધી અજાણી અને અજ્ઞાત નગરી મદુરાઈની હવા ખાવી પડી. આ સમયમાં અંગત ખર્ચ માટે યુવાન ગગુભાઈએ મદુરાઈની બજારો અને ગલીઓમાં ધૂમી ટુવાલ અને બનિયનની ફેરી આરંભી દીધી અને નગરના કોઈપણ ઓટલાનો આશ્રય લીધો હતો.

ના યાત્રાધામમાં જીવનની અનોખી યાત્રા ખેડતા સાહસિક યુવાન શ્રી ગગુભાઈએ સાત મહિના આમ અસ્થિરતા, અનિશ્ચિતતાનો અને ભાવિ આંધી વચ્ચે વિતાવ્યા પછી 'ટાઉનહોલ' રોડ ઉપર માસિક રૂ. વીસના ભાડાથી એક નાનકડી દુકાન રાખી અને 'ટુથ ફુલ સ્ટોર'નો આરંભ કર્યો. આ સ્ટોરમાં એક સીવણ મશીન વસાવી સિલાઈની દુનિયામાં પ્રવેશ કર્યો. અને 'ટુથફુલ' ના નામે રેડીમેઈડ વસ્ત્ર ઉદ્યોગના આજ વિખ્યાત બનેલા કારખાનાના પાયા નંખાયા હતા. દક્ષિણની સરહદો ઓળંગી 'ટુથફુલ' નાં વસ્ત્રો ભારતભરમાં પ્રસરી ગયા. મુંબઈમાં પણ કારખાનાનાં ચક્રો વહેતા કર્યાં. આ સ્વપ્રસિદ્ધિ પછી શ્રી ગગુભાઈએ સામાજિક સેવાનો યજ્ઞ પણ આરંભ્યો. 'ગુજરાતી-સમાજ', ગુજરાતી શિક્ષણ સંસ્થા, ગુજરાતી દવાખાનાની સંસ્થા વગેરે ટ્રસ્ટોના સ્થાપક પ્રમુખ હતા. સરકારે તેમની સેવાની કદરમાં 'ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટ' તરીકે પણ નિયુક્ત કર્યા હતા. મદુરાઈની ઘણી બધી જાહેર સંસ્થાઓમાં તેઓ જોડાયેલા હતા. અને સક્રિય ભાગ લેતા હતા. રોટરી ક્લબ, તામીલનાડુ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, ફેમીલી પ્લાનિંગ એસોસિયેશન ઓફ ઈન્ડિયા જેવી ઘણી સંસ્થાઓનું પ્રમુખપદ શોભાવેલું હતું.

સમાજસ્તનું બિરુદ મેળવનાર

શ્રી ચીનુભાઈ છગનલાલ શાહ

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ખેરવા (જત) ગામે જન્મેલા શ્રી શાહના પિતા ગામના જાગીરદારના વહીવટદાર હતા. માતૃશ્રી જડાવબહેન ધર્મિષ્ઠ અને લાગણીશીલ હતાં. ત્રણ ધોરણ સુધી ગામમાં અભ્યાસ કર્યા બાદ માધ્યમિક સુધી તેઓ સુરેન્દ્રનગર જૈન બોર્ડિંગમાં રહીને ભણ્યા. તત્કાલીન મધુર સ્મૃતિઓ તેમના માનસપટ પર જીવંત છે. ગોલડસ્મિથના 'ડેઝર્ટ્સ વિલેજ' ના પેલા અમર શિક્ષક જેવા તેમના ગુરુને ગૃહપતિ કિરચંદભાઈ કોઠારી સહજ સરળ પ્રકૃતિના અને નિષ્ઠાવાન હતા. સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં

તેઓ કારાવાસમાં ગયેલા. આવા દેશભક્ત અને જીવનમર્મીના હાથ નીચે તેમનું જીવન ઘડતર થયું હતું.

મોટાભાઈ શ્રી ખીમચંદભાઈ મુંબઈ હોવાથી તેમને પણ મુંબઈ બોલાવી લીધા અને ત્યાં તેઓ કે.સી.શાહ એન્ડ કુ. માં જોડાઈ ગયા. પરંતુ ૧૯૬૮માં મોટાભાઈ દિવંગત થતાં સમગ્ર કારોબારની જવાબદારી પોતાના શિરે આવી, તેથી તેઓ ગવર્નમેન્ટ કોન્ટ્રાક્ટર તરીકે પૂર જોશમાં કામ કરતા રહ્યા અને સાથે ભગવાનની દયા પણ થતી રહી. ત્યાર બાદ બિલ્ડર્સ એસોસિયેશનના મંત્રી તેમજ પ્રમુખ તરીકે સેવા કરવાની તેમને તક મળી. વળી સમગ્ર ભારતના સ્તરે કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકે પણ અનુરુપ સેવા કરવાનો લહાવો મળ્યો. પ્રભુકૃપાએ કારોબારમાં કુનેહ અને શ્રદ્ધા વધતાં ગયાં એટલે ક્રમશઃ ‘સવિતા ઓર્ગેનિક કેમિકલ્સ’, ‘વિક્રમ પ્લાસ્ટિસાઈઝર્સ’, ‘જેલ્યુસીલ મેડિકેમ્પસ પ્રા. લિ. વગેરે સાહસો સ્થાપતા ગયા અને સફળતા મેળવતા રહ્યા. આટલા ઔદ્યોગિક સાહસો સ્થાપતા ગયા, તેમ સંપત્તિ સન્માર્ગે દાન રૂપે વહાવતા ગયા, તેમાં ઈશ્વરઈચ્છા ને માવતરના ધર્મમય જીવનનાં મૂળ હતાં. ‘ભક્તામર સ્તોત્ર’માં આચાર્ય ભગવંતે યથાયોગ્ય કહ્યું છે કે ‘યત કોકિલ કિલ મયૌ મધુરમ વિરતિ’ અર્થાત કોયલના કંઠમાં મધુરતા જેમ આત્રવૃક્ષ થકી આવે છે તેમ તેમના કુટુંબમાં જે કાંઈ અમૃતમય બનતું રહ્યું છે તે માવતરે જીવનના આત્રવૃક્ષ પર ધર્મરૂપી મંગલ ફળો ઊગાડ્યાં છે તેની ફળશ્રુતિ રૂપ છે. તેમનો પરિવાર ધર્મીષ્ઠ અને માનવસેવાનો ઉપાસક છે. તેમણે માવતરની આજ્ઞાનું કદી ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. તેના પુરાવા રૂપે વર્ષો પહેલાં એક ઓફિસરે તેમને ફોન કર્યો કે તમારો કોન્ટ્રાક્ટ પાસ કરી દઉં છું. મારા ઘેર આવીને લઈ જાઓ. ત્યારે તેમને મનમાં દ્વિધા ઉદ્ભવી કે ‘ઓફિસર શું કહેશે?’ અને મળ્યા ત્યારે કહે કે ‘‘મારી સાથે શરાબનો પેગ લ્યો, લ્યો આ ગ્લાસ ચિઅર્સ કરો, તેઓ ખૂબ મૂંઝાઈ ગયા પણ ધૈર્ય અને સ્વસ્થતાથી તેમણે કહી દીધું કે ‘‘સાહેબ, કોન્ટ્રાક્ટ આપવો હોય તો આપો પણ ધર્મપાલન છોડી હું શરાબપાન નહિ કરું.’’ પ્રભુ કૃપાએ અધું સારું પાર પડ્યું પણ તેઓ આજે પણ વિચારે છે કે તત્કાળે સિત્તેર લાખનો કોન્ટ્રાક્ટ જતો કરવા તેઓ કેવી રીતે તૈયાર થઈ ગયા હતા?’’ બસ! પરિવારમાં જે ધર્માચરણ અને ધર્મશ્રદ્ધા હતાં તેને જ તેઓ પોતાના બચાવનું કારણ કહે છે. આવા ધર્મીષ્ઠ અને માંગલિક પરિવારના આંગણેથી સદૈવ જ્ઞાનગંગા અવિરત વહેતી રહી છે. જેના આ પુરાવા છે

(૧) જતવાડ કેળવણી મંડળના પ્રણેતા બન્યા બાદ પિતાશ્રીના નામે હાઈસ્કૂલ નિર્માણ. (૨) સુરેન્દ્રનગરમાં વિકાસવિદ્યાલય, લોકવિદ્યાલય, માનવમંદિર. (૩) વઢવાણ સીટી - જોરાવર, તથા સુરેન્દ્રનગરની તમામ સંસ્થાઓમાં માતબાર દાન

(૪) પાટડીની જનરલ હોસ્પિટાલમાં દાન (૫) સુરતની મહાવીર હોસ્પિટાલમાં દાન (૬) રામપુરા ભંકોડાની જનરલ હોસ્પિટાલમાં દાન (૭) ખેરવામાં જંથરી હોસ્પિટાલના સહયોગે ટી.બી.નો કેમ્પ. (૮) જાલાવાડ જૈન સોશ્યલગૃપ, જૈન જાગૃત્તિ સેન્ટરમાં દાન. (૯) ચૂના ભટ્ટી સાયનમાં જૈન જાગૃત્તિ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટમાં માતબર દાન તથા તેને વિકસાવવા ચેરમેન તરીકે કામ કર્યું. (૧૦) જાલાવાડ જૈન મૂર્તિપૂજક સંઘ બૃહદ મુંબઈમાં પ્રમુખપદે તથા મૂર્તિપૂજક ફાઉન્ડેશનમાં ઝિનિયર વાઈસ ચેરમેનપદે રહ્યા. (૧૧) જાલાવાડ જૈન સંઘના નેજા હેઠળ ૫૦ સમુહલગ્નનું આયોજન તેમજ લગ્નેશ્ચુ યુવક-યુવતિનો પરિચય મેળાવડો યોજ્યો. (૧૨) જીવદયાના પ્રખર હિમાયતી એટલે સમગ્ર ગુજરાતની પાંજરાપોળમાં દાન. (૧૩) સિત્તેર વર્ષે નિવૃત્તિ બાદ તબીબી અને શિક્ષણક્ષેત્રની સેવાઓ રૂપે માટુંગાની એસ.એન.ડી.ટી. તથા સી.યુ.શાહ મેડિકલ કોલેજમાં દાન.

તેઓ રાજકારણ અને ઔદ્યોગિક વિષયક વાંચન રસ ધરાવે છે. સાથે ધાર્મિક ને સાહિત્ય વાંચનનો પણ શોખ છે. તેઓએ ખેરવા ઉપરાંત સુરેન્દ્રનગર, શંખેશ્વર વચ્ચે દેરાસર તથા બે ઉપાશ્રયો બનાવ્યા. ખેરવામાં ટ્યુબવેલ બંધાવી ઘેર-ઘેર નળની સુવિધા પૂરી પાડી. દુષ્કાળના સમયમાં નાતજાતના ભેદભાવ રહિત રસોડા ખોલ્યાં.

તેઓને અનુભવે જણાયું છે કે જો માનવ સત્કર્મો કરે તો ઈશ્વર તેને આશિષથી ન્યાલ કરી જ દે છે. તાજેતરમાં બાર હજાર માણસોની હાજરીમાં તેમને ‘સમાજરત્ન’ જેવી ઉપાધિથી સન્માનવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ અત્યંત ભાવુક બની ગયા હતા. તેઓ માને છે કે ‘મારું જીવન ધન્ય થઈ ગયું.’

સવિતાબેન સાથે ૧૯૪૭માં સંસારે જોડાયા બાદ તેમનો સંસાર ખૂબ જ પ્રસન્નતાભર્યો છે. અને લોકો કહે છે કે ‘નજર લાગે એવો છે.’ માવતરની આજ્ઞા ક્યારેય ઉઘાપી નથી બલકે તેમનાં અવસાન બાદ આજે પણ અક્ષરશઃ પાલન કરે છે. ત્રણ પુત્રી ને એક પુત્રનો પરિવાર કિલ્લોલતો રહ્યો છે. તેઓ પણ પિતાના સન્માર્ગના અનુયાયી રહ્યા છે. બાળપણના મિત્રો સાથે આજે પણ સંબંધો નિભાવે છે. અને આવશ્યકતાએ આર્થિક મદદ કરી મિત્રધર્મ દીપાવે છે.

આગલોડવાળા પૂ. આ. ભગવંત ભક્તિસૂરિશ્વરજી મ. સા. તથા આ. ભગવંત ધર્મસૂરિ મ. સા. તથા આનંદધનસૂરિ મ. સા. નો પ્રભાવ તેમના જીવન ઘડતરમાં રહ્યો છે. અને તેઓના સદૈવ આજ્ઞાપાલક રહ્યા છે. આવા ધાર્મિક વાતાવરણને લીધે ખેરવામાં ધર્મપત્નીનાં નામે દેરાસર નિર્માણ કર્યું છે. તેમજ કાંદિવલીમાં બે તથા થાણામાં એક દેરાસરમાં મૂર્તિ સ્થાપના કરેલી છે. પૂ. ધર્મસૂરિ મહારાજે સુરેન્દ્રનગરમાં ઉપધાન કરાવ્યું. સમેતશિખર સહિત

ગુજરાતના સર્વ તીર્થોની ધર્મયાત્રા સપરિવાર બે વાર કરી છે. એમના આશિષ અને સાનિધ્યમાં જીવન ઘડ્યું છે. તેમને અર્પિત થયેલ સન્માન પત્રમાં લખ્યું છે કે “ચીનુભાઈનું જીવન નવપલ્લવિત અને પુષ્પિત થતું રહ્યું.” તેઓ પણ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે કે “Leave us in dooryard, Blooming with spring.”

વ્યવહાર કુશળ અને ઉદારચરિત દાનવીર

શ્રી યુનીભાઈ લક્ષ્મીચંદ

જામનગરમાં લગભગ પોણાલાખના ખર્ચથી તૈયાર થયેલ “શ્રી લક્ષ્મી આશ્રમ” તેમ જ તેના ઉપરના ભાગમાં વર્તતું ‘જૈનાનંદ પુસ્તકાલય’ આ બન્ને ધાર્મિક સંસ્થાઓ શ્રી ચીનુભાઈની ઉદારતાના ખરેખર યશઃપુંજ છે. શ્રી વર્ધમાનતપ આયંબિલખાતામાં અર્પણ થયેલી ૩૦,૦૦૦ની રકમમાં પણ પોતાને અર્ધલાભ આપવાની વડીલ પાસે કરેલી માંગણી એ તેમના ઔદાર્યનો જબ્બર પુરાવો છે. પોતાનાં સુશીલ ધર્મપત્ની શ્રીમતી ચંચળબહેને કરેલ શ્રી નવપદજી, વીંશતિસ્થાનક વગેરે તપશ્ચર્યા નિમિત્તે લગભગ એક લાખના ખર્ચે કરાવેલ ભવ્ય ઉદ્યાપન (ઉજવણું) મહોત્સવ અને તે સમયે ઠેઠ ગુજરાતમાં બિરાજમાન પૂ. શાસનસમ્રાટ શ્રી વિજયનેમિસૂરિશ્વરજી મહારાજાદિ વિશાળ સાધુસમુદાયને વિજ્ઞપ્તિ કરવાપૂર્વક વિહાર કરાવી જામનગરમાં કરાવેલા દબદબાભર્યા પ્રવેશોત્સવ પ્રસંગે શ્રી યુનીભાઈએ કરેલું બાદશાહી સામૈયું જામનગરની જૈન-જૈનેતરપ્રજા આજે પણ સંભારે છે. તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજની તળેટીમાં તૈયાર થતાં શ્રી વર્ધમાન જૈન આગમમંદિરમાં સર્વપ્રથમ પયાસથી સાઠ હજારની ઉદાર સખાવત કરનાર તે બીજું કોઈ નહિ પણ આ દાનવીર સંઘપતિ શ્રી યુનીભાઈ જ. શ્રી પોપટલાલ ધારશીભાઈના જામનગરથી શત્રુંજયતીર્થના નીકળેલી ઐતિહાસિક સંઘયાત્રાના કુલ ખર્ચમાં અર્ધા ભાગીદાર થઈ તીર્થંકર નામકર્મના હેતુભુત શાસનોન્નતિ કરાવનાર પણ આ નાના સંઘપતિ જ છે. આવી હજારો અને લાખોની ઉદાર સખાવતો સિવાય નાની સખાવતો તેઓશ્રી તરફથી આજસુધીમાં કેટલી થઈ હશે તેની સંખ્યા આંકડામાં તો તેઓ પોતે જ જાણતા હશે. આવી અસાધારણ ઉદારતાને અંગે જૈન સમાજ દાનવીર પુરુષોની પ્રથમ પંક્તિમાં તેઓને ગણે તો તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી.

આવું ભારે મોટું ઔદાર્ય છતાં આ પુન્યશાળી વ્યક્તિમાં અભિમાનનો એક અંશ પણ જોવા મળતો નથી. તેમની રહેણી કહેણી તદ્દન સાદી હતી. વડીલમર્યાદા તેમણે કોઈપણ વખત લોપી નથી. વડીલ શ્રી પોપટભાઈ જે કોઈ કાર્ય કરે તે હરકોઈ પ્રસંગે આપણા આ નાના સંઘપતિ યુનીભાઈ સદાય તૈયાર જ હોય. સંઘયાત્રા પ્રવાસ દરમ્યાન ઘણી વખત અનુભવાયું છે કે, કોઈ કોઈ

તેવા શુભ પ્રસંગોમાં કોઈ કાર્ય વિશેષ પરવે તેમને જ્યારે પૂછવામાં આવે ત્યારે તેઓ એક જ વસ્તુ જણાવે કે ‘વડીલને પૂછો, તેમની સલાહ લ્યો અને તેઓ જે પ્રમાણે કહે તે પ્રમાણે કરો. મને આ બાબતમાં જરા પણ પૂછવાની જરૂર નથી. જે વાત તેમને મંજૂર છે તે મને મંજૂર હોય જ.’ સંપૂર્ણ લક્ષ્મીનો યોગ છતાં વડીલોનો આવો આભાવ (મર્યાદા) કોઈ ભાગ્યવાનમાં જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્રી યુનીભાઈનું ગાંભીર્ય પણ જન્મતાને હેરત પમાડે તેવું હતું. કોઈ પણ કાર્ય પ્રસંગે તેઓ કદી ઉતાવળા થતા નહિ. જે કાર્ય કરવાનું ધાર્યું હોય તેનો પ્રથમ સ્વયં સંપૂર્ણ વિચાર કરે, ત્યારબાદ વડીલોની સલાહ લે અને અનુમતિ મળ્યા બાદ કાર્ય પ્રારંભે. કાર્યનો પ્રારંભ થયા બાદ જો વિઘ્નપરંપરા આવે તો ધીરજ રાખે: જરાપણ પાછા ન હો અને આરંભેલું કાર્ય ગમે તે ભોગે પાર ઉતારે, શ્રી યુનીભાઈની આ સહજ પ્રકૃતિ હતી. એ ધીરતા અને ગાંભીરતા તેમને કોઈ અજબ રીતે વરેલી હતી. શ્રી યુનીભાઈમાં દૃઢ્યની નિખાલસ વૃત્તિ પણ અન્ય વર્ગને અનુકરણીય હતી. સાચું કહેવામાં તેઓ પ્રાયઃ કોઈની શરમ રાખતા નહિ, આમ છતાં તેમના મુખમાં એવી મીઠાશ રહેતી હતી કે તેઓની વાણી કોઈને પણ અપ્રિય થતી નહિ. હૈયામાં કોઈ હોય અને મુખમાં કોઈ હોય એ વૃત્તિ તેમને જરાપણ ઇષ્ટ નહોતી. મનમાં જે ઠીક લાગે તે પ્રમાણે જ તેઓ બોલનારા અને મિતભાષી હતા. તેનામાં વ્યવહારદક્ષતા - કાર્ય કરવાની કુશળતા પણ કોઈ ઓછી નહોતી. એ વ્યવહારકુશળતાને અંગે જ તેઓ છેવટ સુધી વ્યવહારમાં એકસરખા શુદ્ધ રહ્યા હતા. ન્યાય - નીતિ ઉપર તેમને અથાગ પ્રેમ હતો. અને જેમ બને તેમ અનીતિ તથા પ્રપંચના પાસાઓથી દૂર રહેવાય તે માટે સદા જાગૃત રહેતા.

સૌજન્ય : શેઠશ્રી પોપટલાલ ધારશીભાઈ જૈન વિદ્યાર્થીભવન જામનગર

સંઘવણ ચંચળબહેન યુનીલાલ લક્ષ્મીચંદ

આપણા આ સંઘપતિ યુનીભાઈ જેવા ગુણિયલ છે. તેવાં તેમનાં સહધર્મચારિણી સંઘવણ શ્રીમતી ચંચળબાઈ પણ તેવાં જ સદ્ગુણસંપન્ન છે. દાનગુણમાં તો શ્રી યુનીભાઈથી પણ તેઓ ચઢી જાય તેમ છે. સંઘમાં જામનગરથી નીકળ્યા બાદ પાલીતાણા સુધી પ્રાયઃ તેઓ પાદચારી (પગે ચાલવાવાળા) જ રહ્યાં હતાં. આ દરમ્યાન રસ્તે ચાલતા સંઘના દર્શનાર્થે ઊભેલા હજારો દર્શનાર્થીઓને જે હાથમાં આવ્યું તે છૂટે હાથે દાન આપી જૈનશાસનની લોકોત્તર પ્રભાવના કરનાર આ સંઘવણ શ્રીમતી ચંચળબાઈ જ છે. શિયળના સર્વશિરોમણિ ગુણ સાથે સામાયિક-પૌષ્ઠ-પ્રતિક્રમણ-તપ-જપ-વ્રત-પચ્ચક્રખાણમાં તેઓ ખૂબ જ આગળ વધ્યાં છે. આવાં ગુણિયલ છતાં પોતાના વડીલોની મર્યાદા સંપૂર્ણ સાચવવામાં તેઓ જરા પણ ઓછાં ઊતરે તેમ નથી. પંચમી, એકાદશી, ચતુર્દશી, વીંશતીસ્થાનક, શ્રી સિદ્ધચક

મહારાજ વિગેરે ઉત્તમ સ્થાનકોની તેઓએ અનુપમ આરાધના કરેલી છે. એટલું જ નહિ પણ એ આરાધના ઉપર શાસનોત્ક્રાંતિ-કારક ઉદ્ઘાપન મહોત્સવ કરી જિનમંદિરના શિખર ઉપર સુવર્ણ કળશ ચડાવ્યો છે. સાધુસાધ્વીની ભક્તિ-વૈયાવચ્ચમાં સદા તેઓ તત્પર હોય છે. સંપત્તિનો વિપુલ પ્રમાણમાં યોગ છતાં ધર્મર્થે શરીરને કસવામાં ચંચળબાઈ જરાપણ હટે તેમ નથી અને તેથી જ લગભગ ચારસો માઈલ જેટલી લાંબી પદયાત્રામાં તેમણે છ'રી પાળી છે. ૫-૬ માઈલ કે તેથી પણ વધુ ચાલીને આવેલાં હોય તોપણ સાંજ પડે એટલે સંઘમાં સાથે આવેલાં પૂ. આચાર્ય મહારાજાદિ મુનિવરો અને પૂ. સાધ્વીજી મહારાજાઓને વંદન, સુખશાતા તથા કામકાજ માટે લગભગ હંમેશા પૂછવા નીકળે અને દેખાતી ખામી તૂર્ત જ પૂર્ણ થાય, એ 'તેમની અંતરની કેટલી ધર્મભક્તિ છે' તે જણાવવા માટે બસ છે.

ધર્મ સાહિત્યમાં આગવું પ્રદાન શ્રી જગજીવન માવજી કપાસી

જેમનું જન્મશતાબ્દિ વર્ષ તાજેતરમાં હતું. એવા સુરેન્દ્રનગર અને લીંબડી શહેરની નજીકમાં આવેલા 'ચૂડા ગામનું ઐતિહાસિક અને સામાજિક પ્રદાન'ના લેખક શ્રી જગજીવનભાઈનો જન્મ વિ.સં. ૧૯૫૨માં કારતક સુદી ૮ તા. ૧૨-૧૧-૧૮૯૬ના રોજ સાયલામાં દશાશ્રીમાળી જૈન પરિવારમાં કેસરબેનની કૂખે થયેલ. ઐતિહાસિક-ધાર્મિક કથાના સફળ લેખક એવા એમણે માધ્યમિક શિક્ષણ વતન ચૂડામાં લઈ બાદ વ્યાવહારિક જીવનની શરૂઆત ૧૯ વર્ષની વયે ચૂડા રાજ્યની નોકરીથી કરી અને તેમાં ઉત્તરોત્તર હોદ્દો પ્રાપ્ત કરી પ્રજામાં આગવું સ્થાન મેળવ્યું.

ઈતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનને ખાસ વિષયમાં રાખી નોકરી સાથે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખવાનો ૨૧ વર્ષની વયે પ્રારંભ કર્યો. સં-૧૯૭૫માં સુંદર ઐતિહાસિક નવલકથા નામે 'વિમળમંત્રીનો વિજય' પ્રગટ થઈ, બાદ 'મેવાડનો પુનરુદ્ધાર ભાગ્યવિધાયક ભામાશા', 'વીર શિરોમણિ વસ્તુપાળ' (ત્રણ-ભાગ)ની તત્કાલીન વિદ્યમાન વંશજોએ તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરેલી. એ સિવાય મુંબઈના ઝાલાવાડ જૈન દર્શનમાં પ્રગટ થયેલ લેખો 'જોગીની વાણી' તથા નવલિકામાં 'નારીરત્ન અનુપમા દેવી'નું પુત્ર નગીનદાસ ભાઈએ ઈ. સ. ૧૯૯૨માં વડોદરાથી પુસ્તિકારૂપે પ્રકાશન કર્યું ત્યારે તેની લંડનથી માંગ આવતાં ઈ. સ. ૧૯૯૩માં પુનઃ પ્રકાશિત કરેલ.

તેમનું પ્રથમ લગ્ન વિ.સં. ૧૯૭૪માં થયેલું. પરિવારમાં પુત્ર રમણિકભાઈ તથા પુત્રી સ્વ. ગજરાબહેન. બીજું લગ્ન વિ.સં. ૧૯૮૫માં થયેલ. પરિવારમાં સુપુત્રો નગીનદાસ, જસુભાઈ, વિનુભાઈ. પુત્રી વિમળાબહેન વગેરે છે. સૌ ભક્તિમાં એકાકાર

હતાં, વર્તમાનયુગ જેવાં વાજિંત્રો ન હતાં. પણ નગારાં પર તેમની ભાવથી પડતી દાંડીએ સૌ ભક્તિમાં તરબોળ થઈ જતાં. તેઓએ ચૂડામાં દેરાસરમાં શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુનો ચાંદીનો મોટો ચોવીસ વટો પધરાવેલ છે. તેઓ શાસન રક્ષકદેવ શ્રી મણિભદ્રના ઉપાસક હતા. તેમના પિતાજીએ શ્રી મણિભદ્રની મૂર્તિ જે જૂના દેરાસરમાં હતી તે સંઘ મારફતે ચૂડા દેરાસરજી પાસેની ભવ્ય દેરીમાં પધરાવેલ તથા તેઓએ પણ મણિભદ્રની બીજી એક મૂર્તિ બનાવરાવી દેરીમાં પધરાવેલ. ચોવીસ વટો અને આ બંને મૂર્તિ ચમત્કારિક મનાય છે.

આવું ધાર્મિક-સાહિત્ય અને સામજિક ક્ષેત્રે આગવું પ્રદાન કરી તેઓ વિ.સં. ૨૦૪૦માં સ્વર્ગસ્થ થયા. વિ.સં. ૨૦૫૨ના તેમનાં જન્મ શતાબ્દિ વર્ષ નિમિત્તે તેમના સાહિત્યનો અધિકતમ પ્રચાર અને પ્રસાર તેમના પુત્રો દ્વારા થઈ રહ્યો છે. તેમના પુત્રો પૈકી નગીનભાઈ હાલ વડોદરા તથા વિનુભાઈ હાલ લંડનમાં વસે છે. 'ગરવી ગુજરાત' સામયિકમાં તેમના લેખો અને સમીક્ષાઓ પ્રગટ થાય છે. તેમનાં જૈન ધર્મો અંગેનાં પુસ્તકોને બ્રિટનની ધાર્મિક શિક્ષણ સમિતિએ અભ્યાસગ્રંથ રૂપે માન્યતા આપેલ છે. કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની નવમી શતાબ્દિના ઉપલક્ષમાં તેમણે લખેલા 'સિદ્ધહેમ' પુસ્તકનો ઈંગ્લેન્ડમાં વિમોચન વિધિ થયો હતો. આમ કપાસી પરિવાર આજ પણ વિવિધ ક્ષેત્રે સુંદર સેવા આપી રહ્યો છે.

નિઃસ્વાર્થ સમાજ સેવક

શ્રી જાદવજી સોમચંદ મહેતા

તા. ૨૧-૧૨-૧૯૧૪ના ભાવનગર જિલ્લાના સાવરકુંડલા ગામે જન્મેલા શ્રી જાદવજીભાઈ ત્રણ વર્ષની વયે પિતાની છત્રછાયા ગુમાવતાં માતાની ગોદમાં સંસ્કાર પામ્યા. વંડામાં છ ધોરણ સુધી ભણી પાલીતાણાના જૈન બાલાશ્રમમાં ૧૯૩૪માં મેટ્રિક પાસ કર્યું. સાથે અહીં તેમને જાહેર સેવાની તાલીમ મળી તથા સ્વાવલંબન, નીડરતા, શારીરિક તંદુરસ્તી અને શિસ્તપાલન જેવા ગુણો વિકસ્યા. બાદ તેઓ બર્મા ગયા અને ભારતની સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં ભાગ નહિ લઈ શકવાના સંજોગો ઉદ્ભવતાં ગ્લાની થઈ, બર્મામાં સાત વર્ષ રહ્યા અને સામાજિક સેવાનાં નાનાં - મોટાં કામો પ્રારંભ્યાં. પંડિત નહેરુ જ્યારે બર્માની મુલાકાતે ગયા ત્યારે તેમની સાથે પ્રોમથી માંડલે સુધી હિન્દીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે જવાની વરણી થયેલ.

ઈ. સ. ૧૯૪૨ સુધી તેમની કંપનીનો વહીવટ સંભાળ્યો. જ્યારે જાપાનીઓએ બર્મામાં પ્રોમ કબ્જો લીધું ત્યારે પગપાળા આરાકાન પર્વત ઓળંગીને માર્ય મહિનામાં ભારત આવ્યા. પ્રોમમાં વોરકાઉન્સિલની રચના થયેલ તેમાં પ્રોમ ડિસ્ટ્રિક્ટના મોટા વેપારી તરીકે તેમની વરણી કરવામાં આવેલી. બર્માથી પરત ફરતાં

સમયે પરિવાર તથા સ્ટાફના મળી ૪૧ જણા સાથે હતા જે કોઈ અગમ્ય સહાયે જ સ્વદેશ પહોંચ્યા હતા. તેમાં તેમની નિઃસ્વાર્થ સેવાનો જ ઉપહાર હતો.

ઈ. સ. ૧૯૪૨માં જન્મભૂમિમાં એક વર્ષ ગાળ્યું. તેઓ જાતે ખેતી કરતા. નાના - મોટા કામોમાં ક્યારેય નાનપ અનુભવી ન હતી. ગ્રામીણ જીવન અને સેવાકાર્યની તેમની ભાવના પ્રબળ હતી. અલભત સંજોગો વિપરિત હતા. '૪૩-૪૪માં ધંધાર્થે મુંબઈ ગયા', પરંતુ મૂડી હતી નહીં. નોકરી કરવાનો વિચાર ન હતો. ત્યાં મિત્રો સ્નેહીમિત્રોનો મેળાપ થઈ ગયો. તેમાંથી ધંધાની શરૂઆત થઈ. પ્રારંભે સફળતા મળી પણ બાદ અતિવિશ્વાસે પીછે હઠ થઈ. અલભત પુનઃ ધીમે ધીમે બહાર નીકળ્યા. દરમ્યાન સમાજસેવા કાર્ય ચાલુ જ હતું. અહીં ૫૦ વર્ષના ગાળામાં સદ્ગત પરમાનંદભાઈ કાપડિયાના સંપર્કમાં આવેલા અને એટલે જ તેમના 'નામ' સાથેના કામમાં સહભાગી થવાતી ઉત્સાહપૂર્વક હા પાડી. ૧૯૪૪-૪૫માં શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈનબાલાશ્રમ-પાલીતાણામાં જોડાયા. આજ પૂર્વે ૫૫ વર્ષ પહેલાં સાવરકુંડલા જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના પ્રારંભથીજ મંત્રી તરીકે કામગીરી કરેલી. આજે સિદ્ધક્ષેત્ર એજ્યુ. સોસા.ના નેજા નીચે ચ.મો. વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી; જેમાં ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ લાભ લઈ રહ્યા છે. તેના ટ્રસ્ટી તરીકે કામગીરી નિભાવી.

વઢવાણ સ્થિત વિકાસ વિદ્યાલય તથા સુરેન્દ્રનગર સ્થિત અનાથ આશ્રમ આદિ સંસ્થાઓ સાથે તન, મન, ધનથી સંલગ્ન રહ્યા. આજથી ૩૫ વર્ષ પૂર્વે સુરેન્દ્રનગરમાં શ્રી મહાસુખભાઈ દોશી લોકવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. શ્રી ધનશ્યામભાઈ તથા રતુભાઈ અદાણીની પ્રેરણાથી વંડામાં પોતાનાં માતૃશ્રીની યાદમાં પ્રાથમિક શાળા બંધાવી. જેમાં ૮૦૦ બાળકો વિદ્યા પામી રહ્યા છે. વંડા હાઈસ્કૂલના પ્રેરક લલ્લુભાઈ હતા. શ્રી જ્ઞદવજીભાઈએ સાવર-કુંડલામાં બે હરિજન છાત્રાવાસો, બંગલાવાડીમાં બે આશ્રમશાળા વગેરે નિર્માણમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો. હવે જીવનની સંખ્યાએ ૫ વર્ષ પૂર્વે સદ્વિચાર સ્ફૂર્યો કે મુંબઈમાં જ્યાં નિવાસ હતો એ મરીનડ્રાઈવ પરની ખૂબ મોકાની જગ્યા જે સમાજની છે. તે વેચી આવેલી રકમમાંથી સમાજલક્ષી કાર્યો કરવાં અને નિવૃત્ત જીવન મુંબઈ છોડી વડોદરા કે વંડામાં ગાળવું. આવા સત્કાર્યોની સફળતા પાછળ માતાનાં પ્રેમ, પ્રેરણા ને ત્યાગ-સ્વાર્થજ તેમજ પ્રસન્નતાથી કપરા સંજોગોમાં સાથ આપનાર સહધર્મ-ચારિણીનો સહકાર સમાયેલો છે. આજે તેઓ વડોદરા-વંડા તથા સાવરકુંડલામાં યથાશક્તિ યોગદાન આપે છે. તેઓએ સ્વામીશ્રી સચ્ચિદાનંદના ત્રણ દળદાર પુસ્તકોનો એક સંપુટ એવા ૫૦૦ સંપુટોનું સસ્તાભાવે તેઓના વિચાર પ્રચારાર્થે વિતરણ કર્યું છે. પાદરા તાલુકાના પછાત એવા વણછરા ગામે લોકોને સ્વનિર્ભર બનાવવા સીવણકામ, બચત યોજના આદિ કામો કરે છે. ઉપરાંત

માતૃશ્રી ઉજમબેનના નામે ટ્રસ્ટ બનાવી આરોગ્યવર્ધક દેશી વનસ્પતિઓના ઉકાળા બનાવીને સમાજમાં તેનું વિતરણ કરે છે. જેનું નામ 'આરોગ્યવર્ધક અમૃતપાન વિતરણ અભિયાન' રાખવામાં આવેલ છે. આમ આજે ૮૬ વર્ષની ઉંમરે પણ સમાજકાર્યનો જીવંત સંપર્ક રાખ્યો છે. સ્વ. શ્રી પરમાનંદભાઈ કાપડિયાની સ્મૃતિમાં સફાઈ પુરસ્કારની વાતને તેમણે પોતાની કરીને તેટલી જ રકમ ઉમેરીને "કાપડિયા એન્ડ મહેતા રાષ્ટ્રિય સફાઈ પુરસ્કાર" પ્રવૃત્તિને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપેલું છે.

દક્ષિણભારત ગુજરાતી સમાજતા પ્રમુખ શ્રી ટોકરશી લાલજી કાપડિયા

પત્રી, ગુજરાતના કચ્છ વિભાગનું એક નાનું ગામ. તા. ૧૯ જાન્યુઆરી ઈ. સ. ૧૯૧૬ના આ ગામે શ્રી ટોકરશીભાઈને જન્મ થયો. જેવા ધર્મપ્રેમી અને સેવાભાવી પિતાશ્રી લાલજીભાઈ એવાં જ આદર્શ ગૃહિણી માતા વજ્રેબાઈ. લાલજીભાઈનાં મૃત્યુ સમયે ટોકરશીભાઈની ઉંમર કેવળ ૧૦-૧૧ વર્ષની હતી. ઉંમર ભલે નાની હોય પરંતુ પિતાના ગાંધીવાદી વિચારો, સેવા-સંસ્કારો એમનામાં પાકો રંગ જમાવી ગયા હતા. બાળપણથી જ સેવાભાવ એમના અંતરમાં પથરાયો હતો. પોતાના ગામમાં પુસ્તકાલય, રાત્રિપાઠશાળા વગેરે કાર્યોમાં તન-મનથી જોડાઈ જતા. પૂ. શ્રી ગુલાબચંદ મુનિને તેઓ આજે પણ નથી ભૂલી શક્યા. બર્મા રહીને શાખાનું ફંડ એકઠું કરેલું. ગાંધીજીના સાત્ત્વિક જીવનની અસરથી એટલા બધા પ્રભાવિત થયા કે ખાદીના વપરાશને જીવનમાં કાયમી સ્થાન મળ્યું. મુંબઈ એકાદ વર્ષ રહી ખંતથી કામ કર્યું અને શેઠિયાઓના પ્રેમ, સદ્ભાવ-સંપાદને એમને બ્રહ્મદેશ જવાની તક આપી. સમયના પ્રચલિત રિવાજોથી ૧૬ વર્ષે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. ધર્મપત્ની અમૃતબાઈ પણ એટલાંજ સંસ્કારી હતાં. ટોકરશીભાઈની અંતર-ભાવનાઓમાં સર્વરીતે સહાય બની તેણે ભારતની આદર્શ નારી તરીકે જીવન ધન્ય બનાવવામાં પોતાની ભાવનાઓ કેન્દ્રિત કરેલ. બીજા વિશ્વયુદ્ધના કારણે ઈ. સ. ૧૯૪૨ના જાન્યુઆરીમાં શ્રી ટોકરશીભાઈને બ્રહ્મદેશ છોડવું પડ્યું. કલકત્તા થોડો સમય રહી ભારતના અન્ય શહેરોની મુલાકાત લઈ, મુંબઈ આવતાં જૂના સંબંધો તાજ થયા. ત્યાંથી હૈદરાબાદ આવ્યા. હૈદરાબાદ જેનું જુનું નામ ભાગ્યનગર હતું. એક પછી એક તકો સાંપડતી જ ગઈ. કારોબારમાં ભાગીદારીથી વ્યવસાય શરૂ કરી, પોતાની આંતર પ્રેરણાથી ધીમેધીમે વ્યાપાર તેમ જ ઉદ્યોગમાં પણ પ્રવેશી વિકાસ સાધતા ગયા. સેવાના અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં પણ રસ લઈ તન-મન-ધનને સાર્થક અને જીવનને ધન્ય બનાવવા લાગ્યા.

તેમની બહુમુખી સેવાઓની ટૂંકી યાદીમાં સર્વોદય, ચક્ષુદાન પ્રવૃત્તિ, પ્રાકૃતિક ચિકીત્સાલય, મહાવીર હોસ્પિટલ, જૈન

ધર્મ વિકાસ-શિક્ષા, નારી સુધારસેવા, અનાથાલય, ખાદી ગ્રામોદ્યોગ, કૃષિ સુધાર, રોટરી ક્લબ, ગાંધી જ્ઞાનમંદિર વગેરે. રાજદ્વારી ક્ષેત્રે પણ જરૂર પડ્યે સેલ્સ-ટેક્સ બાબત હોય કે કોંગ્રેસના અધિવેશન હોય, ગુજરાતી, હિન્દી, તેલુગુ ભાષાઓનું સેવાકાર્ય હોય, જળપ્રકોપ કે દુષ્કાળ સહતનાં કાર્યો હોય, કેવળ હૈદરાબાદમાં જ નહિ, દેશના કોઈપણ ભાગમાં. ગુજરાત રાજ્ય હોય કે બિહાર રાજ્ય હોય, સ્થળ-સમયનો એમને કોઈ બાધ આવતો નહિ. હૈદરાબાદના શ્રી ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજમાં વર્ષોથી એમણે મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી, માનદ્ મંત્રી, પ્રમુખ આદિ પદ પર સેવા બજાવી છે. આ સંસ્થાને એમણે પોતાના કાપડિયા શુપના ટ્રસ્ટમાંથી રૂા. એક લાખ પંચોતેર હજારની સમાવત આપી. કાપડિયા ટ્રસ્ટ પ્રગતિ મહાવિદ્યાલયને તથા કાપડિયા ટ્રસ્ટ અતિથિગૃહને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ ઉપરાંત નવજીવન મહિલા વિદ્યાલયને કોલેજની સ્થાપના માટે ટ્રસ્ટ તરફથી રૂપિયા એક લાખ એકાવન હજારનું દાન આપી “અમૃત કાપડિયા નવજીવન વીમેન પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ સાયન્સ કોલેજ” સાકાર બનાવી છે. આ સિવાય હૈદરાબાદ ચિલ્ડ્રન એઈડ સોસાયટી અને મુશ્કેલીમાં આવી પડેલી સ્ત્રીઓ માટેના રાધાકિશન હોમની પ્રવૃત્તિઓ વગેરેમાં મહત્વનો ભોગ આપ્યો છે. તેઓશ્રી ધી હૈદરાબાદ સ્ટેટ ગ્રેઈન એન્ડ સીડ્ઝ મરચન્ટ્સ એસોસિયેશનના સ્થાપક હોવા ઉપરાંત વર્ષો સુધી મંત્રી અને પ્રમુખ પદે રહી તેની કામગીરી બજાવી છે. આંધ્રપ્રદેશ ઓઈલ મીલ એસોસિયેશનના એક સ્થાપક હોવા સાથે વર્ષો સુધી પ્રમુખપદ સંભાળ્યું છે. સેન્ટ્રલ ઓઈલ સીડ્ઝ કમિટીના ચેરમેન અને ઓલ ઈન્ડિયા ફૂડ ફેડરેશન અને અન્ય અનેક સમિતિઓમાં તથા મંડળોમાં રહી તેઓશ્રીએ સક્રિય સેવા આપી છે. અગાઉ ફેડરેશન ઓફ આંધ્ર પ્રદેશ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રિઝ, મહાવીર હોસ્પિટલ (૧૬૦ બેડની સુવિધા)ની ગુજરાતી - મારવાડી રિલીફ એન્ડ વેલ્ફેર કમિટીના પ્રમુખ તથા આફ્ટર કેર હોમ, દક્ષિણ ભારત ગુજરાતીસમાજના પ્રમુખ અને અખિલ ભારતીય ગુજરાતી સમાજના ઉપપ્રમુખની ફરજ બજાવી હતી. તેમ જ અખિલ ભારતીય ગુજરાતી સમાજના પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના સભ્ય પણ હતા. તા. ૧૬-૩-૧૯૯૬ના એમનું નિધન થયેલ છે.

ઓખામંડળની અલેકવિદ્ય પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા શ્રી તુલસીદાસ રામજીભાઈ દાવડા

ગુજરાતમાં ઓખામંડળમાં ધર્મપ્રિય શેઠ શ્રી રામજી ઠાકરશીના પરિવારની દાનપ્રિયતા, ધર્મવત્સલતા, અને સેવાભાવનાના સંસ્કારના ફલસ્વરૂપે આ કુટુંબના આદરણીય શ્રી હરિદાસ રામજીભાઈ, કર્તવ્યનિષ્ઠ શ્રી દામોદરભાઈ રામજીભાઈ, સાહસવીર શ્રી લક્ષ્મીદાસ રામજીભાઈ, શ્રી જગન્નાથદાસ રામજીભાઈ અને ઉદાર ચરિત શ્રી તુલસીદાસ રામજીભાઈ દાવડા

કુટુંબ સમાજ અને રાષ્ટ્રનું ગૌરવ ગણાયા છે. જેમના પ્રતાપી પૂર્વજોનું કર્મ અને ધર્મક્ષેત્રે ભારેમોટું યોગદાન નોંધાયેલું છે એવા દાવડા પરિવારમાં શ્રી તુલસીદાસભાઈનો તા. ૧૮-૮-૧૯૧૨ ના રોજ શીતળા સાતમે જન્મ થયો. બચપણથી જ તેમની તેજસ્વી પ્રતિભાનાં દર્શન થતાં રહ્યાં. ચાર અંગ્રેજી સુધીનો જ અભ્યાસ પણ ખંત, ચીવટ અને કોઠાસૂઝને કારણે પિતાશ્રીના વારસાગત વહાણવટાના વ્યવસાયમાં જોડાઈને ટ્રાન્સપોર્ટના ધંધામાં મન પરોવ્યું.

ગુજરાતના એકમાત્ર કુદરતી એવા ઓખા બંદરે આયાત-નિકાસ થતા એંશીટકા માલનું કલીયરીંગ-ફોરવર્ડિંગ અને સ્ટીવીડોર્સનું કામકાજ તેમની પેઢી હસ્તક રહ્યું છે. નાના પાયે ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી આજના વિશાળ વ્યાપાર વડલાનું બીજ વાવ્યું. જે આજે તેની વડવાઈઓ રૂપી અનેક શાખાઓ - વિવિધ કાર્યક્ષેત્ર ધી એસોસીએટેડ સીમેન્ટ કું., ધી સ્ટેન્ડર્ડ વેક્યુમ ઓઈલ કું. વગેરે અનેક નામાંકિત કંપનીઓ સાથેનો કાર્યપ્રદેશ - સ્વીટીડોર્સ વગેરે આ બધા સાહસોમાં યશસ્વી સફળતા હાંસલ કરવામાં તેમની કાર્યકુશળતા, કુનેહ, ધીરજ અને સહનશીલતાને આભારી છે. આજે લગભગ પીસ્તાલીશ વર્ષથી સૌરાષ્ટ્રની વ્યાપારી આલમમાં તેમનું નામ કીર્તિવંત છે. સાહસિકતા અને પ્રામાણિકતાએ મેળવેલ સંપત્તિનો સમાજોત્થાન માટે સદ્વ્યય કરીને સ્વજીવનને ભવ્યોજવલ બનાવ્યું. ઉદ્યોગ આલમમાં જ માત્ર નહિ પણ જાહેરજીવનના અનેક ક્ષેત્રોમાં પોતાના અજબ વ્યક્તિત્વની અનેરી પ્રતિભા પ્રસરાવી. ખરેખર તો તેઓએ સર્વોપરિતા સંપાદિત કરી. આથી જ તેમની જવલંત અને લોકોપયોગી ઉત્કર્ષ કામગીરીની કદરરુપે ગુજરાત રાજ્ય સરકાર દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૬૪માં તેઓને જે.પી.ની માનદ્ પદવીથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. તેમના દ્વારા સમાજ ઉત્કર્ષનાં અગણિત કાર્યો થયાં, તેમાં તેઓનાં માતૃશ્રીના સ્મરણાર્થે ઓખાને સુંદર બાલમંદિર મળ્યું. લોહાણા કન્યા છાત્રાલયને પુસ્તકાલય મળ્યું. શારદાપીઠ આર્ટ્સ કોલેજને ઘણું મોટું જીવતદાન મળ્યું. વરવા ટી.બી. સેનેટોરિયમથી શરૂ કરીને વારાણસી આનંદમયી હોસ્પિટલ સુધીના અનેક સ્થાનોમાં તેમનો દાનપ્રવાહ અવિરત પણે ચાલુ રહ્યો. શ્રી મણિબહેન સભાગૃહની એમની ભેટ એક મૂલ્યવાન પ્રેરણાસ્મરણ બની રહ્યું. પીડિતોના વિસામા માટે તેમનાં દ્વાર હંમેશા ખુલ્લાં રહેતાં. ઓખા મંડળની પુણ્યભૂમિના આ દાવડા કુટુંબની સાદાઈ, સરળતા અને સૌજન્યતા ભવિષ્યની પેઢીને ખૂબ જ અનુકરણીય બની રહેશે.

શ્રી તુલસીદાસભાઈએ તેમના પિતાશ્રીની પુણ્યસ્મૃતિમાં ઓખામાં રામજી ઠાકરશી દાવડા હોલ બંધાવી આપી ભારે મોટી યશકલગી પ્રાપ્ત કરી. વ્યવસાયી ક્ષેત્રે ઓખા વેપારી મંડળના

પ્રમુખ, શિપીંગ ક્લીયરીંગ એજન્ટ એસોસિયેશન, સ્ટીવીડોર્સ એસોસિયેશન તેમ જ સ્પોર્ટ્સ ક્લબના માનાર્હ સંચાલક તરીકે તેમની સેવા તથા જ્ઞાતિ અને શૈક્ષણિકક્ષેત્રે દ્વારકામાં લોહાણા કન્યા છાત્રાલયના પ્રમુખ, શારદાપીઠ આર્ટ્સ કોલેજના ઉપપ્રમુખ પદે તેમની સેવા અનન્ય છે. પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે છાત્રાલય સ્થાપી તેમાં ભોજનાલય સાથે નૂતન અઘતન ઈમારત સાકાર કરાવરાવીને જ્ઞાતિ પ્રત્યેની ભાવના વ્યક્ત કરી, ટી.બી. સંસ્થાના ચેરમેન તરીકેની સેવા પણ નોંધપાત્ર બની.

ઓખામંડળ વિસ્તારમાં વારંવાર આવતા દુષ્કાળના પ્રસંગોએ તાલુકા દુષ્કાળ રાહત સમિતિ સ્થાપી તેના પ્રમુખ સ્થાને રહીને તથા પાંજરાપોળના પશુઓની તેમની મૂંગી સેવા અવિસ્મરણીય બની રહેશે. એક વિશેષ નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે ભારત અને પાકીસ્તાનના ભાગલા પડ્યા, દેશ આખો સંક્રાંતિ-કાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે લગાતાર નિર્વાસીતોની લાંબી વણઝારોને આન્યાસન અને રાહત આપવા ઓખામાં તેમણે રાહતકેમ્પનું સફળ સંચાલન કર્યું. આવી સમાજસેવાની ઘણી વિગતોથી તેઓ સૌના સન્માનિત બની રહ્યા. વ્યવસાયનું સુકાન જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી વિજયકુમારને સોંપતા ગયા. શ્રી તુલસીદાસભાઈની કાર્યકુશળતા, કુનેહ અને કરકસરને આજે પણ તેમના વારસદાર શ્રી વિજયકુમાર તથા શ્રી દીપકુમારે જાળવી રાખી છે.

વ્યવસાયમાં સ્ટીવીડોરીંગ, ક્લીયરીંગ, શિપીંગ વગેરે કાર્યો પોતાના હસ્તક લઈ શ્રી વિજયભાઈ તથા દીપકભાઈ આ બધું સફળતાપૂર્વક આગળ ધપાવી રહ્યા છે. અને પિતાશ્રીએ ઊભી કરેલી સાંસ્કૃતિક પગદંડીમાં પણ વૃદ્ધિ કરતા રહ્યા છે.

શ્રી વિજયભાઈએ ઓખામાં અંગ્રેજી મીડિયમ પ્રાથમિક શાળા તન મન ધનથી રસ લઈને ઊભી કરી, લાયન્સ ક્લબમાં વિવિધ હોદ્દાઓ સંભાળી, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો રજૂ કરી નગરની પ્રગતિમાં તથા પિતાશ્રીના ધ્યેયને ઉત્સાહપૂર્વક આગળ ધપાવી રહ્યા છે. નાની ઉંમરમાંજ કૌટુંબિક અને વ્યાવસાયિક જવાબદારીઓ સંભાળવા છતાં પણ વિજયકુમારભાઈ કારકિર્દીની શરૂઆતમાં જ પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવે પિતાશ્રીના ગૌરવપદ વારસાને શોભાવી રહ્યાં છે.

સ્વપ્રજ્ઞા : આંધળા આગેવાન ઉદ્યોગપતિ

શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી કાપડિયા

કચ્છી સમાજના વિખ્યાત ઉદ્યોગપતિ તથા ધની એવા શ્રી ટોકરશીભાઈ લાલજી કાપડિયા અને માતા શ્રીમતી અમૃતબેનનાં પ્રથમ સંતાન ‘‘શ્રી ધીરજભાઈ’’નો જન્મ બર્માના નાનકડા શહેર મોલમીનમાં ૭મી ઓગષ્ટ ૧૯૩૮ના થયેલ. આજે ૬૨ વર્ષની આયુમાં પણ જો તેમ ધીરજભાઈને મળો તો ૨૫ વર્ષના યુવાનના

ધનગનાટ અને ૭૫ વર્ષના વૃદ્ધના ધૈર્યનો જાણે ભેગો જ પરિચય થઈ જાય. ઉત્સાહ, ઉમંગથી ભરેલા એવા ધીરજભાઈની પહેલીજ મુલાકાતમાં તાજગીભરી મિત્રતાનો અનુભવ થયા વગર ન રહે. દરેક નાના-મોટા કામમાં સંપૂર્ણ ચોકસી જાણે જર્મન પરફેક્શન આપને જોવા મળે. આવા યુવાન ધીરજભાઈને પ્રત્યક્ષ મળવું એ એક લ્હાવો છે.

મુંબઈની પ્રખ્યાત માનનીય શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની સ્થાપિત શ્રી હંસરાજ મોરારજી પબ્લીક સ્કુલમાં ૧૯૫૬માં પ્રથમ વર્ગમાં મેટ્રિક પાસ થયા બાદ ઉચ્ચ અભ્યાસ બી.કોમ.નો હૈદરાબાદની ‘‘નિઝામ કોલેજ’’માં પૂર્ણ કરી, એલ.એલ.બી.નો અભ્યાસ અધવચ્ચે છોડીને આંધ્ર રાજ્યની લોખંડના સળિયા બનાવતી પ્રમુખ ફેક્ટરી ‘આંધ્ર રી-રોલિંગ વર્ક્સ’ના મેનેજીંગ પાર્ટનરની જવાબદારી ૨૪ વર્ષની યુવાન વયે સંભાળી. માલની ઉચ્ચ ગુણવત્તાના કારણે આખા દક્ષિણ ભારતમાં ડંકો વગાડનાર આ ફેક્ટરીના માલની ઘણાં વર્ષો સુધી મોટી માંગ જળવાઈ રહેલ. ‘આંધ્ર રી-રોલિંગ વર્ક્સ’ને ઉચ્ચ ક્ષમતાને કારણે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા પ્રમાણિત ‘ટ્રાન્સ વર્લ્ડ ટ્રેડ ફેયર સીલેક્શન એવોર્ડ-૧૯૮૨’ અને ગોલ્ડ મેડલ એનાયત કરવામાં આવ્યો. રી-રોલિંગ ઉદ્યોગ ઉપરાંત કાપડિયા ગ્રુપની તેલ-દાળની મીલો તથા વેપાર, કૃષિ વગેરે સર્વના સંચાલનમાં પણ શ્રી ધીરજભાઈનો મોટો ફાળો રહેલ છે. વિશેષ ‘બિલ્ડર’ તરીકે તેમનું નામ ઉચ્ચ ક્વોલીટીનાં બાંધકામના કારણે જાણીતું થયેલ છે. નાના-મોટા સૌને ઉપયોગી એવા આધુનિક મકાનોનું બાંધકામ એ તેમની વૃત્તિ તથા શોખ બને છે.

આવી બહુમુખી વેપારી પ્રતિભાની સાથે સાથે ધીરજભાઈ અનેક સેવા કાર્યોમાં પણ પોતાના સમયનો સદુપયોગ કરી રહ્યા છે. પિતાશ્રી ટોકરશીભાઈનાં પદચિન્હો ઉપર ચાલતા આવતા તેઓશ્રીએ નિમ્ન હોદ્દાઓ / પદો સરલતાપૂર્વક સંભાળ્યા છે. શ્રી ધીરજલાલભાઈએ ગુજરાતીઓની મુખ્ય સંસ્થા શ્રી ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજના છેલ્લા પાંચ વરસથી પ્રમુખ તરીકેની સેવા બજાવી સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓને ઘણો જ વેગ આપ્યો છે. બીજા બે પ્લોટો - જમીનની ખરીદી કરી નવી યોજનાઓ બનાવી છે. શ્રી કચ્છી મિત્ર મંડળના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી, સર્વોદય પ્રચાર ટ્રસ્ટ, ગાંધી જ્ઞાન મંદિરના ચેરમેન, સર્વોદય ટ્રસ્ટ કસ્તુરબા નેચર ક્યોર હોસ્પિટલના પ્રમુખ, સાઉથ ઈન્ડિયા કચ્છી વિશા ઓશવાલ એકમના પ્રમુખ, ભારતની પહેલી ટી.એલ. કાપડિયા આઈ બેન્કના પ્રમુખ, અનાથાશ્રમ, મહાવીર હોસ્પિટલ, મંદિરો અને બીજી સંસ્થાઓમાં ટ્રસ્ટી તરીકે ફરજ નિભાવી રહ્યા છે. અમદાવાદની બાજુમાં સરદારનગર ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશનના ડાયરેક્ટર તથા ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી છે.

આમ દરેક પ્રકારના સેવા સમાજની ૩૦ સંસ્થાઓ સાથે જોડાઈ તેને પ્રગતિશીલ બનાવી છે. હાલમાં જ સ્પેશિયલ સ્કૂલ-

મેન્ટલી રીટાર્ડેડ, બાળકોની સંસ્થા ઊભી કરવામાં દરેક જાતનું પ્રોત્સાહન આપી સંસ્કૃતિ શિખર નામે ટ્રસ્ટ ચાલુ કરેલ છે. લાયન્સ ક્લબમાં પ્રમુખ, ડેપ્યુ. ડિસ્ટ્રિક્ટ ગવર્નર બની રૂરલ કમીટીના ૨૧ વરસથી ચેરમેન રહી તુમકુન્ટા ગામડાને એડોપ્ટ કરી વિધવિધ પ્રવૃત્તિ કરી ગામડાને ખૂબ ઉપર લઈ આવી એક મીશાલ બનાવી છે કે શહેરમાં રહી ગામડાને પણ નજરમાં રાખવું જોઈએ. આમ અનેક શૈક્ષણિક, વૈદકીય, સામાજિક, ધાર્મિક સંસ્થાઓને, પત્રી, કચ્છ - હૈદરાબાદ તથા અન્ય સ્થળોએ પોતાની અમૂલ્ય ઉદાર સહાયતા આપે છે. આવા બહુમુખી પ્રતિભાયુક્ત એવા શ્રી ધીરજભાઈ સાચે જ આપણા ગામ / સમાજ માટે એક ઉપલબ્ધિ છે.

વૈદિક સંસ્કૃતિના શ્રેષ્ઠ સંરક્ષક :

સાહગીના ઋષિજન : રાજરત્ન

શેઠ શ્રી નાનજી કાલીદાસ મહેતા

આજે આપણા દેશને ૨૧મી સદીને માટે કામચાબ બનાવવા કમ્બર કસી રહ્યા છીએ ત્યારે એક સદી પાછળની દુનિયામાં ડોકિયું કરી શ્રી નાનજીભાઈ જેવા એક જાજરમાન વ્યક્તિત્વનાં વિવિધતાસભર જીવનના સ્મૃતિ દીપને સંકોરીએ ત્યારે મૂર્તિમંત સાહસનું એક અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ, દાનશીલતાનો દરિયો, વૈદિક સંસ્કૃતિના શ્રેષ્ઠ સંરક્ષક મન:ચક્ષુ સામે ઉપસી આવે છે.

વિરાટ અને ઝંઝાવતી જીંદગીના સ્વામીની ઓળખાણ માટે દેશના સીમાડાની બહાર આફ્રિકા અને એશિયાના ખંડોમાં ડોકિયું કરવું પડશે. છતાં શરૂઆત દેશના એક ખૂણામાંથી કરીએ. આ ખૂણો એટલે સોહામણું સૌરાષ્ટ્ર. ભારતવર્ષના પશ્ચિમ સીમાડે અરબી સમુદ્રમાં આવેલો દ્વીપકલ્પ, સોમનાથ, દ્વારિકાનાથ, ગિરનાર તથા આદિનાથ શત્રુંજય જેવાં તીર્થસ્થાનોનાં તોરણ છે. જેને દાનબાપુ અને જલારામબાપુની માનવતાની જ્યોત જલાવતા સતાધાર અને વીરપુર જેવામાં ચાલતાં અન્નક્ષેત્ર છે, જ્યાં, વૈદિક સંસ્કૃતિ અને ભવ્ય ભારતીય આર્ય પરમ્પરાને અંતરથી અર્ધ આપતા સ્વામી દયાનંદ શા ઋષિપુત્રો છે જેને , એવી આ પુણ્યભૂમિ સૌરાષ્ટ્રને પ્રાચીન મહાકવિઓએ હૃદયપૂર્વક બિરદાવી છે. સુદામાપુરી-પોરબંદરે આ યુગની વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ મહાત્મા ગાંધીને જન્મ આપીને સૌરાષ્ટ્રની યશકલગીમાં વધારો કર્યો છે. શૂરા ને સંતોની ભૂમિ-સૌરાષ્ટ્રને શ્રી નાનજીભાઈ જેવા મહાનુભાવોએ સાહસિક અને દાનવીરોની ભૂમિનું ગૌરવ અપાવ્યું.

સૌરાષ્ટ્રની રસધારનાં આ અમોલ રત્નો તથા સર્વસત્ત્વોને પોતાના જીવનરસમાં આત્મસાત કરનાર તથા પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાળના શ્રેષ્ઠ કર્મસૂત્રોનો સમન્વય સાધી ભારતીય પરંપરાના સર્વાંગી પ્રતીકસમા આર્યકન્યા ગુરુકુલને સૌરાષ્ટ્રને ખોળે સર્વપ્રથમ સમર્પિત કરનાર નવરત્ન શ્રેષ્ઠી શ્રી નાનજી કાલીદાસ

મહેતાનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૪૪ના માર્ગશીર્ષ સુદ બીજના દિવસે (તા. ૧૭.૧૧-૧૯૮૭) જૂના જામનગર રાજ્યના પંખીના માળા જેવા નાનકડાં ગોરાણા ગામમાં રઘુવંશી લોહક્ષત્રિય બદિયાણી શાખમાં થયો હતો. પિતાનું નામ કાલીદાસ અને માતાનું નામ જમનાબાઈ. પિતા ગામડાંના પરચૂરણ ચીજોના વેપારી. બાર મહિને એ સુખી, સંતોષી કુટુંબ સરળતાથી રોટલો રળી કાઢે. પણ આ ઊગતા, ફૂટતી વયના કુમારને તેથી સંતોષ નહિ, ગોરાણા બહાદુર અને લોકપ્રિય મહેર લોકોનું ગામ. ત્યાંથી થોડેક દૂર વાઘેરોનું ઓખામંડળ. બારાડી અને ઓખા શૂરવીરોની ભૂમિ. દ્વારકા અને પોરબંદર વચ્ચે આવેલા વીસાવાડા ગામે તેનું મોસાળ. સાધુ સંતોની યાત્રાનું એ વિરામસ્થાન. એવી ભૂમિમાં પાણી પીનાર કુમારના જીવનને સાંકડી મર્યાદામાં પૂરાઈ રહેવાનું કેમ ગમે? કશુંક અસાધારણ કરી નાખવાના કોડ જાગે. પરિવ્રાજક સાધુસંતોને જોઈ દેશાટન કરવાનું મન થાય અને વીસાવાડાના સાગરકિનારે કાગળની હોડી તરાવતાં તરાવતાં પરદેશની સફર ખેડી સાહસિક શાહસોદાગર બનવાની ઈચ્છા થાય. પિતાનો કોમળ ધાર્મિક સ્વભાવ વૈષ્ણવ સંસ્કારનાં બીજ રોપે. માતાની કડક વાત્સલ્યપૂર્ણ પ્રકૃતિ જીવનમાં શિસ્ત અને સહાનુભૂતિનો ભાવ પેદા કરે. આવા પરસ્પર ઉપકારક તત્ત્વોથી ઘડાયેલું એમનું વ્યક્તિત્વ દેશના અર્ધા રોટલાથી સંતોષ કેમ માની લે! ઈ.સ. ૧૯૦૧નું નિર્ણાયક વર્ષ. પરમ પ્રેમાળ પિતા અને વત્સલ માતાની મીઠી ગોદને છોડી, વતનને સલામ કરી, માત્ર ૧૩ વર્ષની કુમળી વયે કિશોરે, પંખીના માળા જેવા ગોરાણામાંથી છલાંગ લગાવી અનંત અને અફાટ સાગર તરફ દોટ મૂકી. પૂર્વ આફ્રિકા પહોંચતા પહેલાં તુફાનો અને દરિયાઈ વમળો વચ્ચે સખળડખળ થયેલાં, સઠ અને ફૂવાસ્તંભ વિનાનાં, અથડાતા ફૂટાતા તણાતા સુકાનહીન વહાણમાં ભૂખ, તરસ અને એકલતા અનુભવવા છતાં દરિયાદિલે આપેલી વિટંબણાઓની મીજબાની સ્વસ્થતાથી માણી. મૃત્યુ અને પ્રવાસીઓની વચ્ચે ત્યારે વેંત એકનું જ અંતર! એ સર્વવચ્ચે અડોલ અને સ્વસ્થ મૃત્યુંજય સમો ગોરાણાનો આ કિશોર, પ્રકૃતિનું તાંડવ નિહાળે, સૌની સુશ્રુષા કરે અને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માંગીને નિત્ય-કર્મ કર્યે જાય.

યુવાવસ્થાએ પહોંચતાં પહોંચતાં એ 'નાનકા'એ યુગાન્ડા અને કેન્યાની અફાટ, અનાવૃત્ત અને અસ્પર્શ ધરતીમાંથી વસુઓ ઉત્પન્ન કર્યા: બર્બર, અર્ધ સંસ્કૃત, અસંસ્કૃત જાતિઓ વચ્ચે વસીને, ભોળી આમ જનતાનો પ્રેમ મેળવીને, તેમણે ત્યાંની વસુન્ધરાને સાચા અર્થમાં વસુધારા બનાવી. આ ધરતી પર કપાસ અને ચાના વાવેતર થઈ શકે તેની પ્રથમ કલ્પના બિનખેડૂત નાનજીભાઈને આવી હતી અને ત્યારપછી તો ચાહ તથા કોફી ઉછેરનાં ખેતરો, કેતકીના વિશાળ સંકુલો, રબ્બર પ્લાન્ટેશનો, દુકાનો, જીનેરીઓની હારમાળા સર્જી. યુગાન્ડાના રૂને વિખ્યાત બનાવ્યું અને યુગાન્ડામાં

કૃષિમહાઉદ્યોગનાં મંડાણ થયાં. ત્યાંના આર્થિક જીવનને એક નવી સંસ્કૃતિનો સંપર્ક કરાવી ગતિશીલ અને ઉત્પાદનશીલ બનાવ્યું. જેને લઈને તેઓ યુગાન્ડાના આર્થિક જીવનના 'બેતાજ બાદશાહ' તરીકે પંકાયા! ઓક્ટોબર ૧૯૨૪માં, વિજયાદશમીના શુભદિને જ્યારે લુગાઝી સુગર ફેક્ટરીનો પ્રારંભ થયો ત્યારે તેમની વ્યાપારી સાહસિકતા અને એ ધરતી પ્રત્યેના અસીમ પ્રેમનો મહિમા નવી દુનિયાએ જાણ્યો! જાપાનની ટેકનોલોજી અપનાવવાની આજે આપણે વાતો કરીએ છીએ પણ નાનજીભાઈએ અડધી સદી પહેલાં જાપાનની ટેકનોલોજી પૂર્વ આફ્રિકા અને આપણા દેશમાં અપનાવીને ૨૧મી સદીના દરવાજા ખોલી દીધા હતા.

તેઓશ્રીએ સમયને એક ઘડી પણ તેમના પ્રયંડ પુરુષાર્થ પાસેથી છટકવા દીધો નથી. તેમણે આફ્રિકાખંડની ભયંકર દારૂણ બિમારીઓ, જેરી માખીઓ, બ્લેક વોટર અને મેલેરિયા જેવા હાડગાળી નાખનાર રોગનો સામનો કર્યો. ત્યાંના વનરાજાએ પણ એકલવાયા ભીષણ જંગલોમાં એમને પડકાર્યા અને માણસખાઉ જંગલી માનવોની દાઢ પણ એમને જોઈને સળવળી હતી. ઈશ્વરકૃપાથી અને અડગ આત્મવિશ્વાસથી એ બધા કટોકટીના પ્રસંગોને પાર ઊતાર્યા. કુદરતી વિટંબણા અને વ્યાપારની ચઢતી પડતી પણ માનવના અદમ્ય પૌરુષની તેમણે પોતાના જીવન દ્વારા પ્રતીતિ કરાવી. જ્યાં સભ્યતાનું નામ નિશાન ન હતું ત્યાં શ્રી આપાસાહેબ પંત કહે છે તેમ 'એક નૂતન પ્ર-ઔદ્યોગિક સભ્યતાનો યુગ પ્રગટાવ્યો.'

શ્રી નાનજીભાઈએ પૂર્વ આફ્રિકાની ધરતીને અનન્યભાવથી આરાધી અને એ જ ધરતીએ એમને એટલાજ અનન્યભાવથી અનંત હાથોએ આપ્યું. મળ્યું તેનો સંગ્રહ ન કર્યો પણ માતૃભૂમિ અને કર્મદાત્રીભૂમિના વિકાસ અર્થે મેળવ્યું તે વાપર્યું. યજ્ઞભાવનાનો આવો આરાધ ભાગ્યેજ અન્યત્ર પ્રગટ થયેલો હશે. પૂર્વ આફ્રિકામાં, નર્સરી સ્કૂલ, આર્યકન્યા ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ, લાયબ્રેરી, ટાઉનહોલ, નગર ઉદ્યાનો, આર્યસમાજ મંદિરો, મહિલામંડળ ભવનોની સ્થાપના સાથે ત્યાંની નાગરિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓને એમણે હૃદયપૂર્વક આપ્યું અને સતત ઉપાર્જનશીલ છતાં અખંડ અર્પણશીલ જીવન કેવું હોઈ શકે તેનો મૂક પણ પ્રત્યક્ષ સંદેશ આજે પણ સૌના હૃદયમાં અંકિત છે.

નૈરોબીમાં, કેન્યાની ભૂમિ ઉપર, જ્યાં રાગદ્વેષનો દાવાનલ પ્રજ્જવલતો હતો. ત્યાં જ નૈરોબીમાં સર્વજાતિઓની એકતાના પ્રતીક રૂપ નૂતન આફ્રિકાના ઘડવૈયા તૈયાર કરવા મહાત્માગાંધી મેમોરિયલ એકેડમી રચવાનો શ્રી નાનજીભાઈએ સંકલ્પ કર્યો. તે માટેની સમીતિ નીમી. ભારતિયોને ઢંઢોળ્યા. ભારત સરકારનો સંપર્ક સાધ્યો. કેન્યા કોલોનિઅલ ઓફિસે પણ આમાં સક્રીય પાઠ ભજવ્યો. એક વિશાળ ટેકનિકલ કોલેજમાં મહાત્મા ગાંધી

મેમોરિયલ એકેડમીની વીંગ રચાઈ. તેમાં અહિંસા અને સત્યના પયગંબર મહાત્મા ગાંધીજીની સંપૂર્ણ માનવકદની કાંસ્ય પ્રતિમા મૂકાઈ અને આ એકેડમી તથા પ્રતિમાનું ઉદ્ઘાટન અને અનાવરણ ડો. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન જેવા જગવિખ્યાત ફિલ્સુફ અને રાજપુરુષને હસ્તે થયું. આ પ્રસંગ ઉજવાયા પછી થોડાક જ વર્ષો બાદ, એશિયાના દેશોની માફક પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રદેશો પણ એક પછી એક સ્વાધીન થયા અને એશિયા અને આફ્રિકાએ મુક્તિનો પ્રથમ શ્વાસ લીધો. શ્રી નાનજીભાઈ પોતાની જન્મભૂમિ માટે પણ સમર્પિત હતા. તેમણે પોરબંદર અને નીકટવર્તી ક્ષેત્રોમાં સ્થાપેલ ઔદ્યોગિક તારક મંડળોએ સૌરાષ્ટ્રના ઔદ્યોગીકરણમાં મોટું યોગદાન આપેલ છે.

યુરોપની મુસાફરી, ભારતની સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની ચળવળ, સ્વામી દયાનંદજીની વિચારધારા તથા મહાત્મા ગાંધીજીના સંપર્કે નાનજી શેઠના માત્ર ચાર ચોપડીના ભણતરને જીવનના પૂર્ણ ઘડતર તરફ વાળવા માંડ્યું. પરિણામે તેમનામાં એક સંસ્કૃતિ પ્રેમી કેળવણીકાર સાકાર થયો. પુત્ર-પુત્રીના સમાન સંસ્કાર, સ્ત્રીને પણ વેદ ભણવાનો અધિકાર, જાતિ-પાંતિના ભેદભાવ વિનાનો સમાજ, છૂતાછૂત અને ધર્મના આડંબરોથી મુક્ત એવી ઋષિ પ્રણાલીના સાક્ષાત્કાર સમી સ્વામી દયાનંદ પ્રેરિત માનવતાના સનાતન મૂલ્યોને સાચવતી ગુરુકુલીય શિક્ષા પદ્ધતિ તરફ શ્રી નાનજીભાઈ તેમજ તેમના સાચાં સંગાથીની સંસ્કારમૂર્તિ શ્રીમતી સંતોકબાને આકર્ષણ જાગ્યું અને પુત્રી સવિતાને પોતાના જ કુટુંબની બીજી ચાર કન્યાઓ સાથે વડોદરાના આર્ય કન્યા મહાવિદ્યાલયમાં ભણવા મોકલાવી આપી.

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં પંડિત આનંદપ્રિયજીના નેતૃત્વ હેઠળ બાવીશ કન્યાઓનું મંડળ - જેમાં શ્રી નાનજીભાઈનાં પુત્રી પણ સમ્મિલિત હતાં. - પૂર્વ આફ્રિકા પહોંચ્યું. ત્યાંની યુરોપિયન, આફ્રિકન અને ભારતીય પ્રજા પર આ મંડળે ખૂબ પ્રભાવ પાડ્યો. જ્યારે આ મંડળની નીલગંગા (નાઈલ) ના ઉદ્દગમ સ્થળ-વિક્ટોરિયા સરોવરના કિનારે આવેલ જીજા ગામે પહોંચ્યું ત્યારે શ્રી નાનજીભાઈના પ્રમુખત્વ હેઠળ ભરાયેલી સભામાં કન્યાઓનો સર્વાંગી વિકાસ જોઈને દર્શકો આનંદવિભોર થઈ ગયા. અડધી સદી પહેલાં આભડછેટનું ભૂત માનવીના લોહીમાં હતું ત્યારે શ્રી નાનજીભાઈએ ૧૯૩૬માં પોરબંદરમાં આર્યકન્યા ગુરુકુલનો પાયો એક હરિજન બાળાના હસ્તે નખાવી અસ્પૃશ્યતા નિવારણની દિશામાં સાહસિક પગલું ભરીને એક સમાજસુધારક તરીકેના તેમના જીવનનું અનોખું દર્શન કરાવ્યું. આર્ય પ્રણાલીના જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો વર્તમાન શિક્ષા પદ્ધતિ સાથેનો સમન્વય એ આ ગુરુકુલની વિશેષતા છે. છેલ્લા ૬૫ વર્ષોમાં પચ્ચીસેક હજાર કન્યાઓ આ ગુરુકુલમાંથી ધર્મમય શિક્ષણ અને વિશુદ્ધ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પાન કરીને દેશ

વિદેશમાં સંસ્કાર દીવડીઓ થઈને વસે છે.

શ્રી નાનજીભાઈનો રાષ્ટ્રપ્રેમ પણ અનન્ય હતો. ૧૯૨૭માં ગાંધીજી છેલ્લી વખત પોરબંદર, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની બેઠકમાં આવ્યા ત્યારે બ્રિટીશ સરકારના રોષની પરવા કર્યા વિના મહારાણા મીલના મકાનમાં જ આ પરિષદ ભરાઈ હતી. તે વાત નાનજીભાઈની રાષ્ટ્રિય ભાવનાના રંગની ઝલક દર્શાવે છે. ૧૯૪૪માં મહાત્મા ગાંધીજીએ પંચગીનીમાં શ્રી નાનજીભાઈના નિવાસસ્થાને બે મહિના રહી, નાનજીભાઈની રાષ્ટ્રિયતાને તથા મહેમાનગતિને અતિ નિકટથી અનુભવીને પૂ. બાપુએ કહ્યું કે 'સુયજમાન એટલે નાનજી શેઠ.' ભારતને સ્વતંત્રતા મળી. સૌરાષ્ટ્રનું એકમ થયું. આ નવા જ રાજ્યના મંત્રીમંડળ સમક્ષ એક સમસ્યા ખડી થઈ! સૌરાષ્ટ્રમાં પૂરતું અનાજ તો પાકતું ન હતું. પરપ્રાંતમાંથી મંગાવું પડે તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ! રાજ્યની તિજોરી સાવ ખાલી! આવા ઊગતા રાજ્યને પૈસા ધીરી કોણ અનાજ આપે? અને આપે તોય એમાં સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ અને સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા શી? સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના પ્રથમ મુખ્યમંત્રી શ્રી ઉછરંગરાય ઢેબરની વિનંતીથી પળવારમાં જ શ્રી નાનજીભાઈએ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા રૂપીયા ત્રીસ લાખ ગણી આપ્યા. સૌરાષ્ટ્રમાં ધાન્ય ભેગું થયું અને સૌરાષ્ટ્રવાસીઓએ નિરાંતનો શ્વાસ લીધો. આવી હતી શ્રી નાનજીભાઈની કર્તવ્યનિષ્ઠા.

શ્રી નાનજીભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને હિન્દુધર્મના સંરક્ષક અને સુધારક હતા. મહર્ષિ દયાનંદ અને પૂજ્ય ગાંધીજીના જીવનમાંથી પ્રેરણા લઈ હિન્દુ સમાજ અને હિન્દુ ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવામાં એમણે હૃદયપૂર્વક ભાગ ભજવ્યો હતો. આપણી સાદી, અબૂધ પણ પવિત્ર જીવન ગાળતી નારીઓના ઉત્થાન અર્થે પોતાની શક્તિનો ઉત્તમાંશ અર્પ્યો અને માતૃશક્તિનાં શિક્ષણ, ઉત્થાન અને સંરક્ષણનાં કાર્યમાં અનન્ય ભાવે તેઓ લાગી ગયા હતા. ઉદ્યોગો વધતા ગયા, અર્થની છોળો ઊછળવા લાગી, પરંતુ તેમણે સ્વીકારેલાં જીવનમૂલ્યો કે સેવાકાર્યોમાંથી ક્યારેય ન વિચલિત થયા. ઊલટી એમની કર્મવૃત્તિ અને દાનશીલતા ઉત્તરોત્તર પ્રબળ થતાં ગયાં. એમણે આર્યકન્યા ગુરુકુલને મહિલા કોલેજ જેવી સંસ્થા આપીને આત્માના અમૃતથી ઊછેરી. 'ભારતમંદિર'ની સ્થાપના દ્વારા ભારતમાતા અને તેના વરેણ્ય સંતાનોએ - ઋષિકલ્પ પુરુષોએ અને સત્તારીઓએ જે સંસ્કૃતિનું સર્જન કર્યું તેને વિનમ્રપણે પ્રેરક અર્થ આપ્યો. 'તારામંદિર'ની રચના કરી વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગયુગના પુરસ્કર્તા મહામાત્ય પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂની સ્મૃતિને મૂર્ત કરી. 'મહર્ષિ વિજ્ઞાન મહાવિદ્યાલય'નું ભવ્ય સર્જન કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિએ ભાળેલું ઋષિઋણ અનન્ય ભાવે ચૂકવ્યું.

પોરબંદરમાં પૂજ્ય ગાંધીજીના જન્મસ્થળને સ્મારકરૂપે આકાર આપી કીર્તિમંદિરના સર્જન દ્વારા શ્રી નાનજીભાઈએ

પોરબંદરને જગવિખ્યાત બનાવેલ છે. ગાંધીજીના ૭૯ વર્ષના જીવનને લક્ષમાં રાખી ૭૯ ફૂટની ઊંચાઈ ધરાવતું આ કલાત્મક કીર્તિમંદિર દેશ-વિદેશના પર્યટકો માટે અનેરા આકર્ષણનું કેન્દ્ર બનેલ છે. મુંબઈ જેવા પચરંગી નગરમાં બૃહદ ભારતીય સમાજે એમના આ કાર્ય પ્રત્યે સદ્ભાવ પ્રદર્શિત કરીને તેનું નામ 'શ્રી નાનજી કાલીદાસ મહેતા ઈન્ટરનેશનલ હાઉસ' રાખ્યું. આ તો મોટી ઘટનાઓની વાત થઈ : પણ એવા બીજા પણ અગત્યના બનાવોની તો એક મોટી તપસીલ કરવી પડે! ગામડામાં કુમારશાળા શરૂ કરવી છે : મળો નાનજીભાઈને. કન્યાશાળાનું મકાન બાંધવું છે : પહોંચો નાનજીભાઈ પાસે. તિલક સ્વરાજભંડોળની સૌરાષ્ટ્રની ઝોળી અધૂરી રહે છે : કશી ફિકર નહિ, નાનજીભાઈ તો પડખે ઊભા છે ને ! નારી છાત્રાલય સ્થાપવું છે! એમની સ્ત્રી શિક્ષણની ભાવના મદદે ચડે છે. ધર્મની, સંસ્કૃતિની, સમાજની ધોરી નસ સમી કોઈ સંસ્થાને ઉગારવી હોય, જીવાડવી હોય કે નવી સ્થાપવી હોય તો નાનજીભાઈની લક્ષ્મી એનું ઉદાર અર્પણ કરવાને હંમેશા તત્પર હોય છે. તે પોતે આપે ને અપાવે. કેટલીક વાર અપાવ્યા પછી આપે. દાન એમની પ્રકૃતિની બીજી બાજુ. એક બાજુ મબલખ ઉપાર્જનની મનીષા તથા શક્તિ અને બીજી બાજુ સ્વભાવ સહજ અર્પણશીલતા. પોતે સમજે, પોતાને રુચે તેમાં અવશ્ય આપે. ભારતમાં જ્યાં જ્યાં તેમનો હાથ પહોંચ્યો છે, ત્યાં ત્યાં તેમણે આપ્યું છે. મંદિરો બંધાવ્યાં છે ને મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર પણ કરેલો છે. દેવવિહીન દેવસ્થાનોમાં દેવભૂમિઓની સ્થાપના કરેલી છે. ગંગામૈયાને કાઠે અને અન્ય પવિત્ર યાત્રા સ્થળોમાં ઘાટો અને સુરક્ષિત સ્નાનઘરો બંધાવ્યા. ભદ્રસમાજને આપ્યું. ગ્રામસમાજને આપ્યું. કાળેદુકાળે, ઉત્સવો અને રાષ્ટ્રકાર્યમાં, નગરજન અને ગ્રામજનોની પડખે હંમેશા ઊભા રહ્યા.

ભૂતપૂર્વ બ્રિટીશ સરકારે યુગાન્ડામાં કરેલાં વિશિષ્ટ કાર્યો માટે શ્રી નાનજીભાઈને 'એમ.બી.ઈ.'ના ખિતાબથી નવાજ્યા. પોરબંદરના રાજવી શ્રી નટવરસિંહજીએ તેમને 'રાજરત્ન' ઇલકાબથી વિભૂષિત કરેલ અને નવાનગર સંસ્થાએ 'ઓર્ડર ઓફ મેરિટ'થી સન્માન કરેલ. પૂ. કાકાસાહેબ કાલેલકરે શ્રી નાનજીભાઈને 'ધર્મરત્ન' તરીકે ઉદ્બોધીને એમની ધર્મનિષ્ઠા તથા ભારતીય સંસ્કૃતિ અને નારીશિક્ષણના કાર્યને ઊર્મિસભર અંજલિ આપેલી.

શ્રી નાનજીભાઈ સાદગીના તો ઋષિજન હતા. સાદી ભાષા, સાદો પહેરવેશ, સાદું લખાણ, સાદું ભોજન અને ઉચ્ચ આચાર વિચાર એમના જીવનનાં 'પંચશીલ' હતાં. ટાઢ અને તડકે, અંધારે ને અજવાળે પુણ્યમયી છાયા સમા પૂજનીયા સંતોકબાને સથવારે, સંતપુરુષોને આવકાર્યા, રાષ્ટ્રપુરુષોનો સત્કાર કર્યો, રાજા-મહારાજા સાથે ફર્યા, છતાં પોતે જે ગ્રામસમાજમાં ઊછર્યા હતા, જેમની સાથે કિશોર-અવસ્થાનો નિર્મળ આનંદ માણ્યો હતો, તે ગ્રામજનોને, ખેડૂતોને, સામાન્યજનને તેઓ કદી ન ભૂલ્યા.

આમ સૌરાષ્ટ્રના એક નાનકડા ગામમાં કેવળ ચાર ચોપડીનો ગુજરાતી અભ્યાસ કર્યા છતાં પ્રખર પરિશ્રમ અને આત્મશ્રદ્ધાથી એ યુગમાં અનન્ય એવી સાહસિકતાથી જીવન ખેડીને જનતા જનાર્દન તેમજ ભદ્રપુરુષોનું સન્માન પામેલા શ્રી નાનજીભાઈએ તૈત્તિરીય ઉપનિષદનું શ્રુતિવચન સાર્થક કરી બતાવ્યું. અઢળક લક્ષ્મીના સ્વામી હોવા છતાં કરોડો રૂપિયા લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિઓ માટે ન્યોચ્ચાવર કરી મહાત્મા ગાંધીની “ટ્રસ્ટીશીપ”ની ભાવનાને સાકાર કરી.

અને આમ ૮૨ વર્ષની સભર, સ્મરણીય અને અર્પણશીલ જીવનયાત્રાનો અન્ત આવ્યો. મહેતા પરિવારનું એક વટવૃક્ષ વિક્સાવી, પુરુષાર્થ અને પરમાર્થનો આ વિરાટ વડલો તા. ૨૫-૮-૧૯૬૮ના દિને સવારે ૯-૪૫ કલાકે અનંતની સફરે ઉપડી ગયો. પુણ્યભૂમિમાં દિવસો સુધી આંસુના તોરણ બંધાયાં હતાં. અનેક મહાનુભાવોએ આ વિભૂતિને ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી. જેમણે કેવળ એમનું નામ જ સાંભળ્યું હતું એવી શ્રામનારીઓએ ‘ધરમનો ધાંભલો ખરી પડ્યો-ગરીબોનો બેલી ગયો’ એમ કહેતાં વેત ધૂસકે ધૂસકે રડી પડીને હૃદયવેધક ભાષામાં અંજલિ અર્પી.

આમ શ્રેષ્ઠી શ્રી નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતાનું જીવન ક્વચિત જોવા મળતાં સાહસ, સહાનુભૂતિ, સહૃદયતા અને તેથી યે મૂઠી ઊંચેરી ઈશ્વર અને શુભ કાર્યો પ્રત્યેની ભક્તિભાવનાના મૂલ્યવાન ગુણોની અવિરત ગાથા છે. શ્રી નાનજીભાઈનું જીવન એશિયા અને આફ્રિકા ખંડના નિવાસીઓના ચાહક તરીકે બંને ખંડોની યશોગાથામાં વર્ષો સુધી ઓજસપૂર્ણ રીતે ચમકતું અને દમકતું રહેશે.

—સુરેશ કોઠારી

જૈનસમાજની એકતાતા સ્વપ્રદષ્ટા

શ્રી નારણજી શામજી મોમાયા

“ધર્મ એ માનવજીવનની દીવાદાંડી છે.” એ વિચાર-સરણીને વરેલા ધર્માનુરાગી શ્રી નારણજી શામજી મોમાયાનો જન્મ તા. ૨૦-૫-૧૯૧૩ના માયસોર રાજ્ય (હાલ કર્ણાટક)ના હુબલી ગામે થયો હતો. ફક્ત નવમાસના હતા ત્યારે પિતાની છત્રછાયા ગુમાવી પણ માતાની મમતા મળી. એમનું વતન કચ્છ-વરાડિયા અને કર્મભૂમિ મુંબઈ. સોળમાં વર્ષે મુંબઈમાં બાબુ પન્નાલાલ હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા. આઈ.સી.એસ. થવાની ખૂબ તીવ્ર ઈચ્છા હોવા છતાં આર્થિક સંજોગો અને માતાના આગ્રહથી આટલી નાની કુમારવયે રૂના ધંધામાં ઝંપલાવ્યું. તત્વ-ચિંતક પિતાશ્રી શામજીભાઈ માણેકજી, ધર્માનુરાગી માતુશ્રી માનબાઈ તથા મોટાં બેન શ્રી લક્ષ્મીબાઈના આદર્શો શ્રી નારણજીભાઈએ જીવનમાં સચોટ રીતે ઉતાર્યા હતા. ઘરનો બોજો ઉપાડવાની સાથે તેમણે કાયદો, બેન્કીંગ, ટેક્ષેશન ઈત્યાદિનો ઊંડો

અભ્યાસ કર્યો : ઘોડેસ્વારી તથા બંધૂકબાજીમાં પણ નિપુણતા મેળવી.

ઈ. સ. ૧૯૪૨માં રૂનો વેપાર કરતી સુવિખ્યાત પેટી મેસર્સ ખીમજી વિશ્રામજીની કું.માં ભાગીદાર તરીકે જોડાયા અને પોતાની કુનેહ અને દીર્ઘદષ્ટિથી હિંદભરમાં રૂના ધંધાનો સારો એવો વિકાસ કર્યો. એમની પાસેથી રૂ ખરીદનાર મીલમાલિકોને રૂની જાત અંગે નિશ્ચિતતા પ્રાપ્ત થઈ. ભારતભરમાં ઉત્પન્ન થતા વિવિધ પ્રકારના રૂની પરખમાં, ઉત્પાદના આંકડાઓ મૂકવામાં તેમની નિષ્ણાત તરીકેની થયેલ ગણના આગામી વર્ષોમાં પૂરાય એવી નથી.

રૂની જેમ જ તેઓશ્રી હીરા પારખવામાં પણ એટલા જ નિષ્ણાત હતા. ન્યાયપ્રિયતાના સિદ્ધાંતને વરેલા શ્રી નારણજીભાઈને જ્યારે લાગ્યું કે મીલોને નુકસાન ન થવું જોઈએ, વ્યાપારીઓને પણ પૂરતું મળવું જોઈએ અને તે સાથે મહેનત કરી કપાસ ઊગાડનાર ખેડૂતોનું પણ શોષણ ન થવું જોઈએ. ત્યારે ઈ. સ. ૧૯૬૨માં હિંદભરમાંથી બે લાખથી વધુ સહીવાળું મેમોરેન્ડમ ભારતના વડાપ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુને મોકલાવ્યું. આની અસરરૂપે સરકારશ્રીને તાત્કાલિક રૂના ભાવ વધારવાની ફરજ પડી અને ત્યારબાદ ભાવનિયંત્રણ પણ દૂર કરવાની ફરજ પડી. ઈ. સ. ૧૯૭૭-૭૮માં જનતારાજ દરમ્યાન તેઓએ ભારત સરકારના પ્લાનિંગ કમિશનને, ભારતમાં રૂનું ઉત્પાદન એક કરોડ ગાંસડી સુધી હાલમાં જે એકરેજ છે, એનાથી પણ ઓછા એકરમાં ફક્ત શુદ્ધ બિયારણ જ આપી કેમ વધારવું અને એ રીતે વધુ ઉત્પાદન મેળવી ભારતની મીલોને ઓછા ભાવે રૂ મળે, ખેડૂતોને સારા ભાવ મળે અને સરકારને નિકાસમાંથી કિંમતી વિદેશી હૂંડિયામણ પ્રાપ્ત થાય એવી રજૂઆત કરી હતી.

ખેતીકેત્રે આપણા ભાઈઓ ખેતી પ્રત્યે પોતાની માતૃભૂમિમાં આકર્ષાય એ હેતુથી ઈ. સ. ૧૯૬૨માં કચ્છમાં “મોમાયા ખેતી કેન્દ્ર” ની સ્થાપના કરી અને હાઈબ્રીડ બાજરી, ઘઉં વગેરેનાં શુદ્ધ બિયારણો ખેડૂતોને અપાવ્યાં.

શ્રી કચ્છી દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિનું પ્રથમ સંમેલન લગભગ ૪૦ વર્ષ પહેલાં ભરાયેલ. તેમાં જ્ઞાતિના શિક્ષણના પાયારૂપ શિક્ષણ પ્રસારક સમિતીની રચના થઈ ત્યારે એ ટ્રસ્ટનું પાયાનું બંધારણ અને ઉદ્દેશો શ્રી નારણજીભાઈએ બે દિવસમાં તૈયાર કરી જ્ઞાતિને આપ્યા. આજે એ બંધારણ અને ઉદ્દેશો સમાજના ઉત્થાન માટે એટલા જ ઉપયોગી રહ્યા છે અને સેંકડો ભાઈ-બહેનોને એનો લાભ મળ્યો છે. ઈ. સ. ૧૯૬૮માં શ્રી અચલગચ્છનું પ્રથમ અધિવેશન કચ્છ-ભદ્રેશ્વર મુકામે ભરાયું, જેના તેઓશ્રી પ્રમુખ નિમાયા અને શ્રી અખિલભારત અચલગચ્છ (વિધિપક્ષ) શ્વેતાંબર જૈન સંઘની સ્થાપના કરાઈ. એના પાયાનો મુસદ્દો બે દિવસમાં તૈયાર કરી સમસ્ત ચતુર્વિધ સંઘ સમસ્ત રાખ્યો. અન્ય કોઈ

સંઘોમાં પ્રાયઃ અત્યાર લગી નથી થયું એવું સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવિકા-શ્રાવકના ચતુર્વિધ સંઘનું સંગઠન ઊભું થયું. ૧૧ વર્ષ પ્રમુખ તરીકે રહી તેઓએ નોંધપાત્ર સેવાઓ આપી.

માટુંગા મધ્યે “નારણજી શામજી મહાજનવાડી” એ એમની બુદ્ધિમત્તા, વ્યવહાર કૌશલ્ય અને દીર્ઘદષ્ટિનો જવલંત નમૂનો છે. ૨૫ વર્ષ પહેલાં સમાજના સામાન્ય માનવીને પણ ફક્ત રૂ. ૨૫૦માં લગ્ન માટે વાડી અપાય એવી મહાન હેતુલક્ષી યોજના આની પાછળ હતી. વાડીની આવકમાંથી થતો ચોખ્ખો નફો ૫૦ ટકા દેરાસરજી અને ધાર્મિક કાર્યોમાં વપરાય અને ૫૦ ટકા સામાજિક કાર્યો માટે વપરાય એ યોજના મુકાવી. એમના વતન વરાડિયામાં દેરાસરજી ટ્રસ્ટને પચાસ વર્ષ સુધી એમની એકધારી સેવાનો લાભ મળેલ. શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ તથા શ્રી ભારત જૈન મહામંડળના ઉપપ્રમુખપદે રહી જૈન ફીરકાઓની એકતા સારુ હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહેતા. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના પ્રાદેશિક પ્રતિનિધિ ઉપરાંત તેઓશ્રી એના માનદ સલાહકાર પણ નિમાયા હતા.

શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાનના ૨૫૦૦માં નિર્વાણ મહોત્સવ પ્રસંગે પણ વિવિધ યોજનામાં પણ સક્રિય ભૂમિકા ભજવી છે. એમના સદ્ગુણો, સત્કર્મો અને સુવિચારો થકી તેમની સ્મૃતિ સૌના દિલમાં કાયમ રહેશે.

મુંબઈમાં ધોધારી સમાજના અગ્રેસર સ્વ. પ્રભુદાસ મોહનદાસ ગાંધી (ભદ્રાવળવાળા)

જેમનું જીવન સાહસ અને સેવાની અનન્ય કીતાબ જેવું છે. સામાન્ય સંજોગોમાંથી આપબંધે શૂન્યમાંથી સર્જન કરનારા ધોધારી જૈન સમાજના કેટલાક ભાઈઓ આગળ વધ્યા છે. તેમાંના એક શ્રી પ્રભુદાસભાઈ છે. બાલ્યવયે જ ધર્મના સંસ્કારો અને દેવગુરુ પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા અને કર્તવ્યનિષ્ઠાની પાછળ તેમના પિતાશ્રી મોહનલાલ ગાંડાલાલ ગાંધી અને માતૃશ્રી સાંકળીબેન તરફથી મળેલ ઉચ્ચ સંસ્કારોનો વારસો છે. જે ઉંમર રમત માટેની હોય એ ૧૩ વરસની નાની વયે વતન ભદ્રાવળથી મુંબઈ આવ્યા, ફોર્ટની ‘ધી મુલતાની ડેરી’માં નોકરી કરી અને નિષ્ઠાપૂર્વક કામગીરીથી ચાર વરસ બાદ આ ‘ધી મુલતાની ડેરી’ ની માલીકી મેળવી. સાથે ધંધાનો વિકાસ કર્યો. એ પછી ‘જૈન દુગ્ધાલય’ નામથી દૂધનો વ્યવસાય કર્યો. અને આજે તો જૈન દુગ્ધાલયની અનેક શાખાઓમાં એમનું યોગદાન છે. અને ‘જૈન’ શાસ્ત્રોક્તિ માન્ય ‘મનોજ આઈસ્ક્રીમ’ની ફેક્ટરી સુધીના વિશાળ વ્યવસાય સુધી પહોંચ્યો છે.

ભદ્રાવળના જિનમંદિરમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા. તળાજામાં શ્રી પદ્મપ્રભુ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા. તથા

તાલધ્વજ તીર્થ ગિરિરાજ ઉપર એક દેરીની પ્રતિષ્ઠા તથા પ્રભુ બિરાજમાન, પાલીતાણામાં આયંબિલ ભુવન, તથા કેસરિયાજી ધર્મશાળામાં લાભ લીધો છે. તેમનાં ધર્મપત્ની ચંપાબેન ૨૫ વરસનો ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવી સ્વર્ગવાસ પામ્યાં. શ્રી પ્રભુદાસભાઈ ઉપર સાત સંતાનો અને આગલા ધરનાં (ધર્મપત્ની) લીલાવતી બેનનાં સંતાનની જવાબદારી આવી પડી જે ઉત્તમ રીતે અદા કરી. પત્નીનાં અવસાન પછી ધર્મયંત્રે પોતાનું ચિત્ત દોરાવ્યું. સ્વર્ગસ્થ પત્નીનું ચિરસ્મરણ જળવાઈ રહે તેમ જ લોકોને ધર્મકરણીનો લાભ મળ્યા કરે એવી દીર્ઘદષ્ટિપૂર્વક પોતાના વતન ભદ્રાવળમાં સ્વ. ચંપાલક્ષ્મી જૈન ઉપાશ્રય કરાવ્યો. વડોદરામાં કારેલીબાગ ખાતે આ.ભ. શ્રી મહાનંદસૂરિશ્વરજી મહારાજ સાહેબની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા તથા તેમની દેરીનો સંપૂર્ણ આદેશ લીધેલ હતો. વડોદરા પ્રતાપનગર ઉપાશ્રયમાં આ.ભ. શ્રી મેરૂપ્રભસૂરિશ્વરજી મહારાજ સાહેબની પ્રેરણાથી સાધુ-સાધ્વીના રૂમનો આદેશ લીધો હતો. પોતાના શ્વસુર ગામ જેસર ખાતે જૈન મહાજનવાડાનો હોલનો આદેશ લીધો. શિક્ષણક્ષેત્રે મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, તલાજા-પાલીતાણા શ્રાવિકાશ્રમ. ઝઘડિયા શ્રી આત્માનંદ જૈન ગુરુકૂળ વિગેરેનો સ્કોલર તરીકે લાભ લીધો છે. પોતાના વતન ભદ્રાવળમાં તેમના યુવાન પુત્ર સ્વ. પ્રતાપભાઈની સ્મૃતિમાં બાલમંદિરનું નિર્માણ કરાવેલ. તથા સ્વ પ્રતાપભાઈના આત્મશ્રેયાર્થે પૂજ્ય આ.ભ. શ્રીમેરૂપ્રભસૂરિશ્વરજી મહારાજ સાહેબની નિશ્રામાં ‘કાવી તીર્થમાં સામુહિક ઓળીનો લાભ લીધો હતો. (૭૫૦ આરાધકોએ લાભ લીધો હતો.) જીવનની યશકલગી સમાન મલાડ શ્રી જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસરની સાલગીરી નિમિત્તે યમિતા વૈશાખ વદ. દના સ્વામીવાત્સલ્યનો કાયમી આદેશનો લાભ લીધો છે. આપણા પૂર્વના જૈન તીર્થો તેમજ અન્ય અનેક તીર્થયાત્રા અનેકવાર કરી છે. લેસ્ટર (લંડન) માં આપણાં જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા થયેલ તેમાં હાજરી આપેલ હતી. કોટના શ્રી કાંતિનાથ જૈન દેરાસરમાં ટ્રસ્ટી તરીકે અનેક વરસો સુધી સેવા આપી છે.

વ્યાપારીક્ષેત્રે માનવીનાં ઉન્નતિ અને પ્રગતિનું મુખ્ય સોપાન જો કોઈપણ હોય તો તે ધંધાની પ્રામાણિકતા છે. તે સાથે વિશેષ જનસંપર્ક છે. સરળતા, સૌજન્ય અને સેવાભાવના પણ સફળતા માટેનાં સોપાન છે. જે પ્રભુદાસ ભાઈના જીવનમાં જોવા મળે છે. તેઓ વ્યવહારકુશળ, વિનમ્ર, સાદાઈ આદિ સદ્ગુણો તથા બહોળું સ્નેહીમંડળ તથા શુભેચ્છકોનો મોટો સમુદાય ધરાવે છે. તેઓએ આત્મકલ્યાણ - ધર્મભક્તિ અને સમાજના ઉત્કર્ષનાં કાર્યો કરતાં સંવત ૨૦૫૫ દિવાળીના મંગલમય દિવસે સવારના ૯-૩૦ કલાકે આ ફાની દુનિયામાંથી વિદાય લીધી.

જૈન દુગ્ધાલય અને મનોજ આઈસ્ક્રીમનો વિશાળ વ્યવસાય મલાડ (વેસ્ટ), બજરગેટ (કોટ) અને તેમનું અવસાન પણ

તાજેતરમાં (મંગલકુંજ) બોરીવલી વેસ્ટમાં. તેમના સુપુત્રો હસમુખભાઈ, અરવિંદભાઈ, મનોજભાઈ તથા સ્વ. પ્રતાપભાઈનો પુત્ર ધર્મેશ તથા પ્રપૌત્ર ખૂબ જ ખંતથી સંભાળે છે. અને પિતાશ્રીની દીર્ઘદષ્ટિ અને તેઓની સેવાની પ્રેરણાથી ધર્મના અને સમાજના દરેક કાર્યોમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભગીરથ કાર્ય કરે છે. તેમનાં અવસાનની આંદરાજલી રૂપે કુટુંબમાં ૫ સભ્યોએ (મૃત્યુંજય તપ ૩૦ ઉપવાસ) તથા અન્ય સભ્યોએ ૧૬ ઉપવાસ, ૧૫ ઉપવાસ અને અઢાઈઓની ઉગ્ર તપસ્યા કરેલી હતી, (સંવત, ૨૦૫૬) ૫.પૂ. આ. શ્રી. ચંદ્રોદય સૂરિશ્વર, ૫.પૂ.આ. અશોકસૂરિશ્વરજી તથા ૫.પૂ. આ.શ્રી. સોમચંદ્રસૂરિશ્વરજીની નિશ્રામાં કરેલ.

સમાજસેવામાં યશસ્વી પ્રદાન

શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ફૂલચંદ શાહ

સૌરાષ્ટ્રના કાશ્મિર ગણાતા મધુમતિ મહુવા નગરીના મૂળ વતની પ્રવીણચંદ્રનો જન્મ સં. ૧૯૦૭ના અષાઢ સુદ ૮ને મંગળવાર તા. ૧૨-૭-૧૯૨૧ના રોજ મોસાળ તળાજામાં થયેલો. પિતા ફૂલચંદ ખુશાલદાસ મહુવાના અગ્રગણ્ય પ્રતિષ્ઠિત પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હતા. જેઓ પંદર વર્ષની વયે આજથી લગભગ એક સદી પૂર્વે મુંબઈ આવનારા ઘોઘારી વિશાશ્રીમાળી જૈન જ્ઞાતિની ગણીગાંઠી વ્યક્તિઓ પૈકી એક હતા. તેઓ અત્યંત સેવાભાવી અને પરગજુ હતા એટલે તત્કાળે મુંબઈ આવતા જ્ઞાતિના યુવાનોને નોકરી યા વ્યવસાય શોધી આપી લાઈને ચડાવ્યા. આમ તેઓ માત્ર મહુવા પુરતા જ આગેવાન ન રહેતા મુંબઈની સમસ્ત ઘોઘારી જૈન જ્ઞાતિના સન્માનનીય રાહબર-આગેવાન બન્યા હતા. તેઓ અત્યંત નીડર, સ્પષ્ટવક્તા અને દીર્ઘદષ્ટા હતા. પ્રવીણચંદ્રભાઈનાં માતૃશ્રી સ્વ. વિજયાબેને પણ પતિનો સેવાપરાયણ વારસો અખંડ જાળવી રાખ્યો હતો. અંતકાળ સુધી તેઓ માટુંગા જૈન મહિલા મંડળના પ્રમુખ હતાં. તેમના ભાઈઓ પૈકીના ધીરજલાલ અહીં ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠિત એવા જૈન સોશ્યલ શુપ ફેડરેશન સંચાલન વ્યવસાયલક્ષી યોજનાનું સ્વતંત્રપણે સંચાલન કરે છે.

તેમજ આત્મજ્ઞાની પરમકૃત અપૂર્વસાધક - વેધક, વૈરાગ્ય વાણીના સ્વામી એવા પૂ. સદ્ગુરુ શ્રી રાકેશભાઈ ઝવેરી સ્થાપિત 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અધ્યાત્મ સતસંગ સાધના કેન્દ્ર' મુંબઈના ટ્રસ્ટી તરીકે તેની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય યોગદાન આપી રહ્યા છે. પ્રવીણભાઈની કારકિર્દી બહુ નાની વયે આરંભાઈ છે. ૨૭ વર્ષની વયે ૧૯૪૮માં પોતાનો વ્યવસાય મેસર્સ શાહ એન્ડ પટેલ કંપની નામે શરૂ કરી ઉત્તરોત્તર પ્રગતી સાધિ, અને વ્યવસાયમાં એક અગ્રગણ્ય વેધારી તરીકેની નામના - આદર મેળવ્યાં.

કોઈના માટે કંઈ પણ કરી છૂટવાની ભાવના ધરાવતા

પ્રવીણભાઈનાં પત્ની શ્રીમતી લક્ષ્મીબેન પણ લાગણી-પ્રેમ-વાત્સલ્યને સમર્પણ ભાવથી કુટુંબ - સમાજમાં સુવાસ ફેલાવી આગવું સ્થાન મેળવ્યું છે. દામ્પત્યજીવનની ફળશ્રુતિ રૂપે તેમને ત્રણ સુપુત્રો ને એક પુત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ છે. કેળવણીના પ્રખર હિમાયતી એવા પ્રવીણભાઈએ ઉચ્ચઅભ્યાસ માટે ત્રણેય પુત્રોને અમેરિકા મોકલી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે. પ્રવીણભાઈનું ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનું પદાર્પણ સાત વર્ષ પહેલાં 'Allince infrastructure and Logistics LTD.' નામની પબ્લીક લિ. કંપનીની સ્થાપના દ્વારા થયેલ તેઓ તેના ફાઉન્ડર ચેરમેન રહ્યા હતા. અને ગયા વર્ષે નિવૃત્ત થયેલ. આ કંપની નવીમુંબઈમાં સ્પેશ્યલ ઈન્ડસ્ટ્રિયલ પાર્ક કિર્ટીગઝના ઉત્પાદન માટે અદ્યતન પ્લાન્ટ ધરાવે છે. હાલમાં તેમના બીજા પુત્ર ચિ. નરેશભાઈ ચેરમેન પદે અને ચિ. ગૌતમભાઈ એમ.ડી. પદે કાર્ય કરી રહ્યા છે. મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેમની સેવાની કદરરૂપે આજથી આશરે ૨૫ વર્ષ પહેલાં 'જે.પી.'ની પદવી એનાયત કરી હતી.

ધંધા સાથે તેમનો ધર્મ-અધ્યાત્મ-સમાજને શિક્ષણક્ષેત્રનો ફાળો પણ મહત્તમ છે. મહુવામાં ૭૫ વર્ષ પહેલાં સ્થપાયેલ મહુવા યશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમના પ્રમુખ અને ટ્રસ્ટી છે તથા વર્ષોથી જે સંસ્થા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો તથા સ્કોલરશીપનો લાભ આપે છે. એવા મહુવા જૈન મંડળ મુંબઈના ૪૦ વર્ષથી માનદ્ મંત્રી તરીકે સેવા આપી સંચાલન કરી રહ્યા છે. તથા સૌરાષ્ટ્રભરમાં જેની આગવી પ્રતિષ્ઠા છે એવા મહુવા યુવકસમાજ-મુંબઈના કે જેણે મહુવામાં બાલમંદિરથી કોલેજ સુધીની સંસ્થાઓના નિર્માણમાં દાનનો પ્રવાહ વહેવડાવી અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે. તેના તેઓ ટ્રસ્ટી તથા પ્રમુખપદે રહી ચૂક્યા છે તેમજ તેની સુવર્ણજયંતિ સમારોહના પ્રમુખ રહી ચૂક્યા છે. તથા શ્રી માટુંગા તપાગચ્છ શ્રે. મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘના ટ્રસ્ટી તરીકે ઘણાવર્ષ સેવા આપ્યા બાદ ગત વર્ષે નિવૃત્ત થયા. શ્રી સંયુક્ત જૈન વિદ્યાર્થી ગૃહ સાયન-મુંબઈમાં વર્ષો સુધી ટ્રેજરર પદે. હાલમાં કારોબારી સમિતિના સભ્ય, તથા મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિના પણ સભ્ય છે.

કૌટુંબિક ગહન ધર્મસંસ્કારે અને શ્રદ્ધાના પરિણામે તેઓ મહુવામાં ૫.પૂ.આ.ભ. શ્રી વિજયનેમીસૂરિશ્વરજી મ.સા. નિર્મિતે ગુરુમંદિરમાં તેમજ પાલીતાણામાં ૫.પૂ. આ.શ્રી વિજયધૂરંધર-સૂરિશ્વરજી મ.સા. નિર્મિત કેસરિયાનગરમાં ભગવાન પધરાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવવા ભાગ્યશાળી થયા છે. તેઓએ સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ-ગુજરાત - રાજસ્થાન તેમજ સમેતશિખરજી સુધી લગભગ તમામ તીર્થધામોની યાત્રા કરી ધન્યતા પામી છે.

આ રીતે આપણા સમાજના એક બહુમુખી પ્રતિભાસંપન્ન, ગૌરવ અને શોભારૂપ નિરાભિમાની, ધર્માઈ, સંનિષ્ઠ, સેવાર્થી

એવા શ્રી પ્રવીણચંદ્રભાઈના જીવનમાં તેમના હસ્તે ઉત્તરોત્તર અનેક ચિરંજીવ શુભકાર્યો થતાં રહે તેવી હાર્દિક શુભકામનાઓ વ્યક્ત કરીએ.

મૂઠી ઊંચેરા માલવી : નાગપુરના અગ્રેસર શ્રી પ્રેમજીભાઈ નાગસી શાહ

પ્રેમજીભાઈ પ્રેમથી સર્વેને જીતનાર એક બહુ વિધ પ્રતિભા ધરાવતી વ્યક્તિ, ભારતના મધ્યમાં આવેલા નાગપુર શહેરમાં એક જીવતી જાગતી સંસ્થા હતી. તા. ૩-૧૧-૧૯૨૩ ધનતેરસના દિવસે માતા હીરબાઈની કૂખે જન્મ લીધો. પિતા નાગસીભાઈ અને માતાના ધાર્મિક સંસ્કારનાં બીજ નાનપણથી જ એમનામાં રોપાયાં. મૂળ કચ્છના મુંદ્રા તાલુકાના લાખાપુર ગામના રહેવાસી. એ જમાનામાં કચ્છી વીસા ઓસવાલ જૈન સમાજમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ બહુજ ઓછું હતું. એમના મોટાભાઈ નાનજીભાઈ કચ્છી સમાજના સૌ પ્રથમ સિવિલ ઈજનેર બન્યા. અને મધ્યપ્રદેશ શાસનમાં પી.ડબલ્યુ.ડી.માં ચીફ ઈજનેર તરીકે પદ પર નીમાયા. પ્રેમજીભાઈ એલ.એલ.બી થયા. અભ્યાસની સાથે પિતાના અનાજના વ્યાપારમાં જોડાયા. એમના નાનાભાઈ વસનજીભાઈની સંગાથે નેકી અને કુનેહપૂર્વક વ્યાપારને આગળ ધપાવતાં એમની ફર્મ શાહ નાનજી નાગસી મધ્ય ભારતમાં અગ્રસ્થાન પામી અને અનાજના ધંધામાં ભારતભરમાં જાણીતી થઈ.

વ્યવસાયમાં કાર્યરત હોવા છતાં ઘણી સંસ્થાઓમાં પદાધિકારી રહ્યા. એમની કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ નિરાલી જ હતી. નાનાથી મોટું કામ ચીવટપૂર્વક જાતદેખરેખ નીચે પાર પાડતા. કોઈપણ સંસ્થાનું કામ હોય રાત જાગીને પણ કામ પૂરું થાય પછી જ આરામ કરે. એમનું કોઈ કામ પેન્ડિંગમાં હોય જ નહિ. જૈનધર્મનાં તત્ત્વોનું અને શાસ્ત્રોનું ખૂબ જ ઊંડું જ્ઞાન હતું. અને ધર્મને સાચી રીતે એમના જીવનમાં વણી લીધું હતું. એમની ભાષા એમની રહેણી સર્વેમાં જૈનધર્મની સાચી ઝલક દેખાઈ આવતી. બાહ્ય રહેણી કરતાં પણ એમનાં અંતરનું મનોમંથન ગજબનું હતું.

એમની કાર્યપદ્ધતિ જ નિરાળી હતી. નાનામાં નાનું કામ ચીવટપૂર્વક અને જાતે જ કરતા. છેલ્લી ઘડી સુધી સ્વાવલંબી રહ્યા. કોઈ દિવસ પોતાનું કામ બીજાને ચીંધતા નહીં અને કોઈપણ કામ કરવામાં નાનપ રાખતા નહીં. નાગપુરમાં ગરીબથી લઈ તવંગર એમનાં સલાહસૂચનો અને મદદ માટે ગમે ત્યારે આવતાં અને સંતોષ સાથે પાછા ફરતાં. લોકોની ભલાઈ માટે પોતાની જાત ધસી નાંખતા. જૈન સમાજની બહેનો એમને પુત્ર, પિતા, કે ભાઈ સમજી પોતાની સમસ્યાઓ રજૂ કરતી અને હંમેશા એનું નિરાકરણ મેળવતી. સ્ત્રીનું સન્માન અને આદર થવો જ જોઈએ અને સ્ત્રીનું સ્થાન પણ સમાજમાં હોવું જોઈએ એમ તેઓ માનતા. એમની

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં એમનાં ધર્મપત્ની વિમળાબેનનો સદા સાથ રહેતો. તેઓ પણ જૈન ધર્મનાં તત્ત્વો વિષે સારું જ્ઞાન ધરાવે છે. એમનાં ત્રણ પુત્રીઓમાં પણ સુસંસ્કારનાં બીજ વાવ્યાં છે.

ઓગષ્ટ ૮૮માં તેમનું નિદાન થયું કે એમને ફેફસાનું કેન્સર છે છતાં પૂર્વના કોઈ કર્મોનો ઉદય થયો છે એમ સમજીને છેલ્લી ઘડી સુધી હસતાં હસતાં દર્દ સહન કર્યું. અંતિમ દિવસ સુધી સંપૂર્ણ સ્વાવલંબી રહ્યા. પાણીનો પ્યાલો પણ જાતે જ ઊઠીને પીએ. સદા એમ જ કહે કે મને આત્માનાં કલ્યાણ અર્થે સમય મળ્યો છે એટલે પહેલા કરતાં પણ આત્મકલ્યાણમય સાધના વધારે કરવા લાગ્યા. બાહ્ય રીતે નહીં પણ આંતરિક જાગૃતિ સાથે ધર્મની ભાવના ભાવતા. ૧૯૬૨માં શ્રી વર્ધમાન સ્થાનકવાસી જૈન શ્રાવક સંઘ નાગપુરનું મંત્રી પદ સંભાળ્યું અને પછી ૧૯૮૧માં પ્રમુખ પદ સંભાળ્યું. જે એમના જીવનના અંતિમ કલાકો સુધી સંઘની પ્રવૃત્તિમાં ઓતપ્રોત રહ્યા. એમના સમય દરમ્યાન સ્થાનકવાસી સંઘમાં દવાખાનું, છાત્રાલય, નવસ્થાનક નિર્માણ વગેરે અનેક કાર્યો થયાં. એમની રાહબરી નીચે નાગપુરનો સંઘ ખૂબ ફૂલ્યો ફાલ્યો અને આપસી સંપ માટે સંઘની નામના ચારે બાજુ પ્રસરી. અખિલ ભારતીય સ્થાનકવાસી શ્રમણ આચાર્ય શ્રી આનંદ ઋષિ મ.સા.એ પુનામાં જાહેર વ્યાખ્યાનમાં કહેલું કે જે કોઈને સંઘના પ્રમુખ કે સંઘપતિ બનવું હોય તે નાગપુરના પ્રેમજીભાઈ પાસેથી બે મહિના ટ્રેનીંગ લઈ આવે. તેઓ એક નીડર અને સાચા શ્રાવક હતા અને તીર્થની સેવાની ભાવના સદા રાખતા. નાગપુર મધ્યભારતનું મોટું શહેર હોવાથી તથા હોસ્પિટાલ અને ડોક્ટરની સગવડ હોવાથી ઘણા સાધુ-સાધ્વી બિમારી દરમ્યાન અહીં પધારતાં. તેમની બિમારીના ઈલાજ માટે જાતે તેમની સાથે પગે ચાલીને ડોક્ટરો પાસે જતા. અને પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખતા. તેઓ સદા નિષ્પક્ષ હતા. કોઈ પણ ગચ્છ કે પક્ષના સાધુ સાધ્વી હોય તો એમની સુસેવા કરતા અને એમને સુખશાતા રહે, કોઈ પણ પ્રકારે અગવડ ન પડે તેનું પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખતા. સાધુ સાધ્વી પોતાના સંયમમાં દઢ થાય ને આગળ વધે એવી સદાય એમની ભાવના રહેતી. આ પંચમકાળમાં ક્યારેક જો કોઈ સાધુ સાધ્વીના આચરણમાં વધુ પડતી ઢીલાશ જોતા તો વડીલની જેમ વિનયથી તેમનું ધ્યાન દોરતા.

નાગપુર ગુજરાતી કેળવણી મંડળમાં એમનું યોગદાન વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. એમના પિતા નાગસીભાઈ પણ આ સંસ્થાના પ્રમુખ કાર્યકર્તા હતા. આ સંસ્થાને વિશાળ દાન અને જીવનના અંતિમ સમય સુધી માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા. ધ હોલસેલ ગ્રેન મર્ચન્ટ એસોસિયેશનના નિર્માણ અને સંચાલનમાં તેઓ સક્રિય હતા. નાગ વિદર્ભ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ અને ઓલ ઈન્ડિયા ફેડરેશન ઓફ ગ્રેન ડિલર્સ એસોસિયેશન જેવી સંસ્થાઓમાં પણ સક્રિય હતા. નાગપુર નાગરિક બેંકની સ્થાપના કરીને એનું સફળ સંચાલન કર્યું. અને

એનો પાયો એટલો મજબૂત કર્યો કે આજે આ ભેંકની લગભગ ૧૯ શાખાઓ છે. નાગપુર કૃષિ બજાર ઉત્પન્ન સમિતિના સંગઠનમાં એમનું યોગદાન મુખ્ય રહેતું. એવી જ રીતે બજારના મજદૂરોનાં હિત માટે પણ એમણે કામ કર્યું. આ ઉપરાંત વિદર્ભ કચ્છી વિસા ઓસવાલ સમાજ, નાગપુર ગુજરાતી સમાજ, સેન્ટ્રલ રેલ્વે ZRUCC, જ્ઞાન વિકાસ મંદિર શિક્ષણ સંસ્થા વગેરે અનેક સંસ્થાઓને એમની સેવાનો લાભ મળ્યો. નાગપુર કચ્છી વિસા ઓસવાલ સમાજને સંગઠિત કરી તન, મન, ધન લગાવી વિશાળ ભવન પૂર્ણ કર્યું. જૈન ધર્મના અને રાષ્ટ્રિય સ્વયંસેવક સંઘના સાચા સિદ્ધાંતો એમણે જીવનમાં ઉતારેલા. સદા અહિંસક અને સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરતા. અપરિગ્રહ માટે એટલુંજ કહેવાનું કે પોતાના જરૂર પૂરતાં જ ખાદીનાં કપડાં રાખતા. એમની પેન, ચશ્મા, ઘડિયાળ અને ઝભ્ભાનાં બટનો વર્ષોથી એક જ રહ્યાં. છતાં લાખોનાં દાન કરતા. એમની પાસેથી કોઈ ખાલી હાથે પાછો ન જાય. જૈન ધર્મનો બીજો સિદ્ધાંત અચોર્ય. નાગપુર આખામાં સંભવતઃ એમની ફર્મ શાહ નાનજી નાગશી એક એવી ફર્મ છે કે લાખોનો ટર્ન ઓવર હોવા છતાં એક પૈસાની પણ કરચોરી નહીં કરવી અને એ માટે નાગપુર અને વિદર્ભમાં આ ફર્મ પ્રખ્યાત છે. એમના સ્વમુખે પ્રતિક્રમણ કે પ્રાર્થના કે સ્તવનો સાંભળવા એ એક લ્હાવો હતો. ઉચ્ચાર હંમેશા શુદ્ધ તેમજ અવાજ કર્ણપ્રિય અને મોટો હતો.

નાગપુરની લગભગ બધી જ સંસ્થાઓમાં પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ એમનો ફાળો રહેતો જ. છતાં હોદ્દાથી તેઓ હંમેશા દૂર રહેતા. માણસો સામેથી તેમને હોદ્દો આપવા તૈયાર રહેતા પણ એ હોદ્દા ને પદથી દૂર રહેતા. છતાં શક્ય હોય એ રીતે તન, મન અને ધનથી સેવા કરતા. તેઓ ગરીબોના બેલી અને નિરાધારોના આધાર હતા. એમણે દાન પાછળ નામની લાલસા ક્યારેય પણ રાખી ન હતી. નાગપુરની અનેક સંસ્થાઓમાં તેઓ સક્રિય હતા. તે સંસ્થાને મળતા દાનની રકમનો પૂરેપૂરો સદ્ઉપયોગ થાય અને ક્યાંય ખોટી રીતે પૈસા વેડફાઈ ન જાય તેની પૂરેપૂરી તકેદારી રાખતા.

એલોપથીને હાથ ન લગાડતા. ઘઉંના જવારા અને કુદરતી ઉપચારો કર્યાં. એનાથી એમને ઘણી જ શાતા રહી. જેમ જેમ બિમારી વધતી ગઈ તેમ તેમ વધુને વધુ ધર્મમાં ઊંડા ઊતરતા ગયા. વ્રત પચ્ચખાણ સર્વ લીધાં. તા ૧૦ માર્ચ ૧૯૮૮ને દિવસે રાત્રે ૯-૪૫ કલાકે દેહત્યાગ કર્યો. એમની અંતિમ યાત્રામાં ઉભરાયેલ માનવ મહેરામણ જ એમની લોકપ્રિયતા દર્શાવતો હતો. ફૂલ ગયું ને ફોરમ રહી ગઈ. એમના ગુણો અને એમની મહાનતાને આજે પણ લોકો યાદ કરે છે.

સ્વાવલંબી, સહનશીલતા, સ્વાભિમાન, સંયમ, સાદગી, શ્રાવકપણું, સિદ્ધાંતવાદી, શીલ, સદાચાર, સદા હસમુખા, શાંત, સંતોષી, નિરાભિમાની, મૃદુભાષી નીડર વગેરે એમના

અનુમોદનીય ગુણો હતા. નાગપુરના જૈન સમાજ, કચ્છી સમાજ અને ગુજરાતી સમાજ માટે નહીં પણ નાગપુરની કોઈપણ વ્યક્તિ માટે તેઓ એક વટવૃક્ષ સમાન હતા. જે કોઈ એમની પાસે આવતા તેમને તેઓની શીતળ છાયા મળતી. તેઓ સાચા અર્થમાં એક મૂઠી ઊંચેરા માનવી હતા.

અલેક સંસ્થાઓના કીર્તિસ્તંભ સંઘપતિ શ્રી પોપટલાલ ધારશીભાઈ

સોરઠ - ગોહિલવાડ - ઝાલાવાડ - હાલાર - કંઠાળ વગેરે વિભાગોમાં વહેંચાયેલ એ કાઠિયાવાડના લીલાછમ એવા હાલાર પ્રાંતથી અને તેમાં આવેલ દેવનગર સરખા જામનગર-નવાનગરના વિખ્યાત નામથી ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ હશે. અમુક સૈકાઓ થયાં જ વસવાટ છતાં એક પછી એક થતા રાજ્યકર્તા રાજવીઓની બાહોશીથી આ શહેર દરેક બાબતમાં ઘણું જ આગળ વધ્યું છે.

જિનમંદિરાદિ ધર્માલયોથી સુશોભિત આ જામનગરમાં વસતા અનેક જૈનો પૈકી ઓસવાલ વંશ વિભૂષણ ધર્મપરાયણ શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રીમાન્ ધારશીભાઈ દેવરાજભાઈના ધર્મમૂર્તિ સમાં સહધર્મચારિણી રણિયાતભાઈની રત્નકુક્ષિ દ્વારા સં. ૧૯૩૪માં પોપટભાઈનો જન્મ થયો. બાલ્યાવસ્થામાં પરિમિત વિદ્યાભ્યાસ છતાં પુત્રમાં બરાબર ઉતરેલા ધર્મસંસ્કારીતા રૂપી માતૃપિતાના અમૂલ્ય વારસાએ અલ્પવિદ્યાભ્યાસમાં પણ ખૂબ વિકાસ કર્યો અને તેથી જ યોગ્ય વયે મુંબઈ જવાનું થતાં વ્યાપારાદિની ધમધોકાર ચાલુ પરિસ્થિતિમાં પણ દેવદર્શન-પ્રભુપૂજન-ગુરુવંદન-વ્યાખ્યાન-શ્રવણ-વ્રત-પચ્ચખાણના નિયમોથી વંચિત ન રહેતાં આપબળથી કરેલી લાખોની કમાણીમાં માતાપિતાએ અર્પણ કરેલા અને સદ્ગુરુવરોના સંસર્ગથી પુષ્ટ થયેલા ધર્મવારસાને શ્રીમાન પોપટભાઈએ બરાબર સાચવી રાખ્યો. મોક્ષમાર્ગ સમારાધક સુવિહિત સાધુ મુનિવરોના સંસર્ગમાં આવતા જતા, જૈન સમાજમાં જેઓનું દાર્શનિક વિજ્ઞાન અજોડ ગણાય છે, આગમના જેઓ અખંડ અભ્યાસી છે, જેઓની તલસ્પર્શીની તેમજ તત્ત્વોનો નિષ્કર્ષ પ્રદર્શિત કરનારી મનમોહક વ્યાખ્યાનપદ્ધતિએ જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનોને મુગ્ધ કર્યા છે, શાસન અને તીર્થોના સંરક્ષણાર્થે આજ સુધીમાં જેઓએ પ્રાણાંત કષ્ટો પણ સહન કર્યા છે તે પરમતારક આગમોદ્ધારક પૂ. શ્રી સાગરાન્દસૂરિશ્વરજી મહારાજનું શિષ્યાદિ પરિવાર સહિત સં. ૧૯૭૪માં મુંબઈમાં થયેલ ચાતુર્માસ દરમ્યાન શ્રીમાન પોપટભાઈએ સદ્ગુરુવર્યના વિશેષ સમાગમમાં આવ્યા. વારંવાર થતાં ધર્મશ્રવણથી શ્રદ્ધા-જ્ઞાનપૂર્વક વિરતિમાં પણ આગળ વધ્યા છે. સંપૂર્ણ શ્રીમંતાઈ છતાં સાદાઈ, પ્રભુના શાસન ઉપર રોમરોમ રાગ, જ્ઞાનાભ્યાસમાં આગળ વધવાની ઉત્કંઠા અને યથાશક્તિ વિરતિનું આરાધન, તેમજ લક્ષ્મી ઉપરથી મૂર્ચ્છા ઓછી કરવા સાથે યોગ્ય ક્ષેત્રમાં ખુલ્લો મુકેલો દાનપ્રવાહ એ ચતુરંગી

યોગ ભાગ્યે જ કોઈ પુણ્યશાળી વ્યક્તિમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. સંઘપતિશ્રી પોપટલાલ આ ચતુરંગી યોગનું સ્થાન હતું તેમ તેમના પરિચયમાં આવનારને આજે પણ અવશ્ય જણાય છે.

પાલીતાણા, રતલામ, જામનગરાદિ સ્થળોએ પૂ. શ્રી સાગરાન્દસૂરિશ્વરજી આદિની અધ્યક્ષતામાં હજારોના સદ્વ્યયે કરાવેલા મહામંગલકારી શ્રી ઉપધાનતપની આરાધના તેઓને સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયીની સેવનામાં કેટલો અવિહ્વલ રાગ છે તે બતાવી આપે છે. એ જ રીતે જામનગરમાં શ્રી વર્ધમાનતપ આયંબિલખાતું-દેવબાગ-લક્ષ્મી આશ્રમ-જૈનાનંદ પુસ્તકાલય-જૈન વિદ્યાર્થીભુવન વગેરે ધાર્મિક સંસ્થાઓરૂપી કીર્તિસ્તંભો આજે પણ એ દાનવીરનાં યશોગાન ગાઈ કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરે છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૮માં આખાય હિંદમાં વિસ્તાર પામેલા ઈન્ફલુએન્સાના ઝેરી તાવે જામનગરમાં જ્યારે વિરાટ સ્વરૂપ લીધું તે અવસરે સ્થાનિક જૈન કોમની રાહત માટે દેશી વૈદ્યો તથા ડોક્ટરો મારફત દવા વગેરેનું સાધન વિશાળ ખર્ચે પૂરું પાડનાર અને સ્વયંસેવકો દ્વારા દર્દીઓની સારવાર શુશ્રૂષા કરી અંતરના આશીર્વાદ મેળવનાર જો કોઈ હોય તો તે આ પુણ્યશાળી વ્યક્તિ જ હતી. તેમની સેવાથી સંતુષ્ટ થયેલા શ્રી જૈનસંઘે તેમને એ અવસરે હજારો માનવોની વિશાળ સંખ્યા વચ્ચે અભિનંદન પત્ર પણ અર્પણ કરી. 'સેવા ધર્મ : પરમગહનો યોગિનામધ્યગમ્ય:' એ મહર્ષિની સૂક્તિનો અમલ કરનારની ભૂરિભૂરિ પ્રશંસા કરી હતી. આ સિવાય ક્ષયની ભયંકર બિમારીથી પિડાતા દર્દીઓને રાહત મળે તે માટે જામનગર તથા પાલીતાણામાં તૈયાર થતાં સાર્વજનિક સેનેટોરિયમમાં રૂ. ૫૦,૦૦૦ તેમજ રૂ. ૨૫,૦૦૦ની ગંજાવર રકમ અર્પણ કરી જૈન સમાજને શોભાવનાર પણ આ નરવીર હતા. શાસનસમ્રાટશ્રી વિજયનેમિસૂરિશ્વરજી મહારાજના સદુપદેશથી શ્રી કદંબગિરિ તીર્થમાં ગિરિરાજ ઉપર તથા નીચેનાં જિનમંદિરોમાં સ્વતંત્ર દેવકુલિકાઓ તૈયાર કરાવી તેમાં અનંત ઉપકારી શ્રી જિનેશ્વર મહારાજનાં બિંબોની અંજન-શલાકા-પ્રતિષ્ઠાઓ શેઠ પોપટભાઈએ કરાવી છે. તે ઉપરાંત રૂ. ૨૩,૦૦૦ના ખર્ચે આ તીર્થમાં જ વિશાળ ઉપાશ્રય બંધાવી શેઠ જિનદાસ ધર્મદાસની પેઢીને તેઓએ અર્પણ કરેલ છે. સૈલાણા (માળવા)માં ઉપાશ્રયની જરૂર જણાતાં તેનો અર્ધ ખર્ચ આપનાર પણ તેઓ જ હતા.

પાટણ નિવાસી સંઘપતિ શેઠ નગીનદાસ કરમચંદ તરફથી કાઢવામાં આવેલ મહાન સંઘને પ્રાંગઘ્રા મુકામે તેમ જ અમદાવાદ નિવાસી સંઘપતિ શેઠ માણેકલાલ મનસુખલાલ તરફથી કાઢવામાં આવેલ સમૃદ્ધિશાળી વિશાળ સંઘને જૂનાગઢ મુકામે સ્વામીવચ્છલના આમંત્રણ આપી સંઘભક્તિનો પણ પુણ્યશાળી પોપટભાઈએ લાભ લીધો છે. જામનગરમાં તો નવકારશી ને સ્વામીવચ્છલના પ્રસંગો કેટલીયવાર તેઓશ્રીએ ઉદાર દિલથી

ઉજવ્યા હતા. પોતાનાં સહધર્મચારિણી શ્રીમતી ઉજમબહેનના વરસીતપનાં પારણા પ્રસંગે સેંકડો સાધર્મિક બન્ધુઓ સાથે શ્રી સિદ્ધક્ષેત્રની છાયામાં જઈ પારણાનો પ્રસંગ ઘણી ઉદારવૃત્તિથી ઉજવ્યો અને નવકારશીનું જમણ આપી જૈનશાસનનો ડંકો વગાડ્યો. સં. ૧૯૭૬માં આ ગિરિરાજની છાયામાં મહામંગલમય શ્રી ઉપધાનતપની આરાધના કરાવી અને તે પ્રસંગે માળારોપણ મહોત્સવાદિ શુભ કાર્યોમાં આ ભાગ્યશાળીએ હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો. ઉપરાંત સંવત ૧૯૮૨માં પૂ. શ્રી સાગરાન્દસૂરિશ્વરજી મહારાજના શુભ હસ્તે તેઓના શિષ્યો વગેરેને અપાયેલ આચાર્યપદવીના સુપ્રસંગે પણ અષ્ટાપદ-સમવસરણાદિ પંચતીર્થની રચનાપૂર્વક અઢાઈ મહોત્સવ, અષ્ટોત્તરી સ્નાત્ર, નવકારશી વગેરે ધર્મકાર્યમાં અઢળક દ્રવ્ય શ્રેષ્ઠી શ્રી પોપટભાઈએ વાપરેલ. શાસનરસિક ધર્મત્માઓ ધર્મક્રિયા શાંતિપૂર્વક કરી શકે, સાધુમહારાજોના વ્યાખ્યાનાદિનો સુખપૂર્વક લાભ લઈ શકે તે નિમિત્તે જામનગરમાં જૈન લક્ષ્મીઆશ્રમની જોડે લગભગ પચાસથી સાઠ હજારના ખર્ચે દેવબાગ નામની ધાર્મિકસંસ્થા ઊભી કરનાર આ ભાગ્યશાળી શેઠ જ હતા. મહાનિર્જરાનું કારણ શ્રી વર્ધમાન તપ-આયંબિલખાતામાં રૂ. ૩૦,૦૦૦ જેવી ઉદાર સખાવત કરનાર અને સાધર્મિકોની ભક્તિ નિમિત્તે હજારોની રકમ અર્પણ કરવા સાથે જૈન ભોજનશાળાનાં મંડાણ કરનાર આ ધર્મવીર સંઘપતિનું યુગલ જ ગણી શકાય. દાન-શીલ-તપ અને ભાવ એ ધર્મના ચાર પ્રકારમાં દાનધર્મનું આરાધન કરવામાં પોપટભાઈની જેવી તત્પરતા દેખાઈ તે પ્રમાણે શીલ ધર્મની સેવનામાં તેઓ જરા પણ ઉતરતા નહોતા. પોતાને સંતાન નહિ હોવા છતાં પિસ્તાલીસ વર્ષની પ્રૌઢ ઉંમરમાં, સંપત્તિનું સર્વાંગ સુંદર સાધન છતાં, આજીવન સજોડે બ્રહ્મચર્યવ્રત ઉચ્ચરવું એ તેમનો મનોનિઝહ કેટલો મજબૂત હશે તે બતાવી આપે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વયંબ્રહ્મણ કરેલ સર્વશિરોમણિ બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં માનસિક, વાચિક અને કાચિક સ્મલન થવા ન પામે તેને માટે તેઓ સદા સાવધાન રહેતા. પોતાને અનુકૂળ સુશીલ ધર્મપત્નીનો સુયોગ થવો એ પણ તેમનો પરમ ભાગ્યોદય સૂચવે છે.

દાન અને શીલના ઉત્તમ સદ્ગુણો સાથે તપોગુણ પણ શ્રીમાન પોપટભાઈનો જાણવા યોગ્ય છે. ખાનપાનની સંપૂર્ણ સામગ્રી છતાં અષ્ટમી, ચતુર્દશી, ઉજવલ પંચમી વગેરે પર્વતિથિઓના દિવસે ઉપવાસ, આયંબિલ, એકાસણું વગેરે કાંઈપણ તપસ્યા તેમને અવશ્ય હોય જ, શરીરની માંદગીમાં પણ તેઓ તપસ્યાની ભાવનાને ભૂલતા નહિ. અરિહત-સિદ્ધાદિ નવપદમય શ્રી સિદ્ધચક્ર ભગવંતની આરાધનામાં તેઓ એટલા ઉજમાળ કે એ આયંબિલની ઓળીના દિવસોમાં એક ધાન્યનાં આયંબિલની આકરી તપશ્ચર્યા અને તે પણ સંપૂર્ણ વિધિ-વિધાન સાથે કરી સર્વશિરોમણી નવપદજી મહારાજના તેઓ આરાધક

બન્યા. એ નવપદજીની ઓળી થયા છતાં હજુ તે પ્રત્યેના પૂર્ણ સદ્ભાવ તેવોને તેવો જ જોવા મળ્યો. શ્રી સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા કરવા માટે જ્યારે જ્યારે જે દિવસે તેઓ પાલીતાણામાં આવે અને ગિરિરાજની યાત્રા કરે તે પ્રથમ દિવસે તેમને ઉપવાસ જ હોય અને જ્યારે ત્યાંથી ઘર તરફ જાય ત્યારે પ્રાયઃ આયંબિલ જ હોય, એ તપોધર્મના મંગલપણામાં તેમનો સદ્ભાવાતિરેક જાણવા માટે બસ છે.

દાન-શીલ અને તપ એ ત્રણેય ધર્મના પ્રકારો ભાવથી સંગત હોય તો જ સંપૂર્ણ ફળ આપનારાં શાસ્ત્રકારોએ કહ્યાં છે. આ સંઘપતિજી કાંઈ દાનાદિ ધર્મનું આરાધન કરવા કટિબદ્ધ છે તેમાં તેમની સંપૂર્ણ ભાવનાનો સુયોગ જ હોય. કોઈની પ્રેરણાથી પરાણે ભાવના વિના કરવું એ તેમને ઓછું રુચિકર છે, તે ઉપરાંત ભાવધર્મના બે ભેદ પૈકી ચારિત્રધર્મના પ્રથમ ભેદનું સ્વયં યદ્યપિ આરાધન કરવામાં તેઓ હંમેશા તૈયાર રહ્યા છે. સદ્ગુરુની અધ્યક્ષતામાં નાણ મંડાવીને તેઓએ બાર વ્રત ઘણાં વર્ષો ત્રયાં ઉચ્ચરેલ; એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતે તેમ જ પોતાનાં ધર્મપત્નીએ કરેલાં પંચમી-નવપદજીની ઓળી વગેરે તપસ્યાની પૂર્ણાહૂતિ પ્રસંગે ઘણાં જ ઠાઠથી હજારોના ખર્ચે ઉજવેલ ઉઘાપન મહોત્સવ પ્રસંગે દેશવિરતી ધર્મરાધક સમાજને પોતાને આંગણે નોતરી જનતાએ આપેલા સ્વાગતાધ્યક્ષપદને યથાર્થ સફળ કરેલ છે. રાજનગર નિવાસી ધર્મરસિક શ્રીમાન શેઠ પત્રાલાલ ઉમાભાઈના પ્રમુખપણાંમાં તેમ જ આપણા સંઘપતિની સ્વાગતાધ્યક્ષતામાં ઉજવાયેલ એ ઉજવણી ધર્મપ્રસંગને જામનગરની જૈન-જૈનેતર પ્રજા હજુ અનેક વાર યાદ કરે છે. એમની યોગ્યતાને અનુરૂપ પાનસર અને મહેસાણામાં ઉજવાયેલ દેશવિરતિ ધર્મરાધક સમાજના અધ્યક્ષ તરીકે જૈન સમાજે તેમની વરણી કરી, અને તેઓએ પણ પોતાની કાર્યદક્ષતાથી સમાજે આપેલા સુકાનીના પદને ઘણું જ શોભાવ્યું.

આ સંઘપતિજી અંગે જણાવ્યા મુજબ એકલા ધર્મકુશલ જ નહોતા. પરંતુ તેમની વ્યવહારકુશળતા પણ ઘણી અજબ હતી. ગમે તેટલાં કાર્યો હોય તો પણ તેમની કાર્ય વ્યવસ્થાની શક્તિ સહુ કોઈને હેરત પમાડે છે. સ્વયં ચકોર-કાર્યદક્ષ અને દૂરંદેશી એટલું જ નહિ પરંતુ કોઈ પણ કાર્યનું સારું-માહું શું ફળ આવશે તેનું સાચું અનુમાન કરવાની તેમની સૂઝ અવર્ણનીય હતી. એમનું કહેવું હંમેશા દલીલપૂર્વક જ હોય છે. તેઓ બહુ પરિમિત બોલવાવાળા, પરંતુ જે બોલે છે તે ઘણો વિચાર કરીને બોલે. તેમની ભાષામાં એટલી મીઠાશ હોય છે કે તે બોલતા હોય ત્યારે 'હજુ શેઠ બોલ્યા જ કરે' એમ સાંભળનાર સહુ કોઈની ચાહના રહે છે. પૂ. આચાર્ય મહારાજઓ, ઉપાધ્યાય, મહર્ષિઓ વગેરે અનેક સાધુઓના પરિચયમાં આવવા ઉપરાંત રાજા-મહારાજા, મહામાત્ય, શેઠ,

શાહુકાર અને વિદ્વાન વર્ગના સંસર્ગમાં ઘણી વખત તેઓ આવેલા હોવાથી એમની કાર્ય કરવાની સૂઝ-સમજ અને શક્તિ ઘણાં જ ખીલેલાં છે. પ્રસંગોપાત તેઓ સારું ભાષણ પણ આપી શકતા. જામનગરના શાસનરસિક સંઘમાં શ્રી પોપટભાઈની આગેવાની પ્રત્યેક ધર્મપ્રેમી ભાઈઓ-બેનોને ઘણી જ ઈચ્છનીય થઈ પડેલ. સરલ આત્માઓને ધર્મમાં જોડવાને માટે સદા તેઓ તૈયાર જ હોય છે. તેમના સમાગમમાં આવ્યા બાદ અનેક આત્માઓને ધર્મનો અવિહંગ રંગ લાગેલો છે, અનેક વ્યક્તિઓ વ્રત-નિયમ-પગ્યક્રમણ ધારવાવાળા થયાં છે, કંઈક જીવો દુર્વ્યસનથી મુક્તિ મેળવી જીવનપલટો પામ્યા છે. જામનગરની યંગમેન્સ જૈન સોસાયટીના તેઓ પ્રાણ હતા. શ્રીમાન સંઘપતિનો સૌભાગ્યસૂર્ય એટલો ઉદયવંતો હતો કે જામનગરના સ્થાનિક સમાજ ઉપરાંત અમદાવાદ, પાટણ વગેરે શહેરોનો જૈન સમાજ તેની ખૂબખૂબ ચાહના રાખે. અને હૂત્તર ઉદ્યોગશાળાનું ઉદ્દઘાટન અથવા તેવા કોઈ પણ મેળાવડા શુભ પ્રસંગે આ પુણ્યશાળીને પ્રધાનપદ આપી પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરે. સંઘવી પોપટભાઈ પાલીતાણા-આગમમંદિરમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા, આગમમંદિરના નિર્માણમાં તેઓ મુખ્ય સહયોગી હતા. તેની બાજુનું ગણપરમંદિર પણ તેઓએ પોતાના સ્વદ્રવ્યથી બનાવ્યું હતું.

અ.સૌ. સંઘવણ ઉજમબેન

સંસાર અટવી ઉલ્લંઘવા માટે ધર્મરથ કહ્યો છે, પુરુષ અને સ્ત્રી એ બે પૈડાં છે. બન્ને સમાન ગુણધર્મી હોય તો સંસાર અટવી જલદી પાર પામી શકાય. સંઘપતિ પોપટભાઈની જેવી સદ્ભાવના આપણે જોઈ ગયા છીએ તે જ પ્રમાણે તેમનાં ધર્મપત્ની સંઘવણ ઉજમબેન ધર્મભાવનામાં ઓછા ઊતરે તેવાં નથી. શેઠાણીમાં ગુરુભક્તિ, તપશ્ચર્યા અને વ્રતનિયમની આરાધના સદ્ગુણો વિશેષ ઝળકી ઊઠતા હોય એમ અનુભવાય છે. શ્રાવકોની કઠિન ગણાતી વ્રતનિયમની આરાધનાની મંગલમય ક્રિયા સિદ્ધક્ષેત્ર, રતલામ અને જામનગરમાં અનુક્રમે કરવામાં તેઓ ભાગ્યશાળી થયાં. વરસીતપ જેવી ઉચ્ચતપસ્યા પણ ઉજમબેને કરેલી. હજારોને ખર્ચે કરેલું શ્રી નવપદજીનું તથા જ્ઞાનપંચના તપનું ઉજમણું જામનગરની જૈન-જૈનેતર પ્રજા આજે પણ યાદ કરે છે. આ ઉપરાંત છઠ્ઠ, અષ્ટમ, આયંબિલ વગેરે તપસ્યા સાથે સામાયિક પ્રતિક્રમણ તેમજ પર્વતિથિએ પૌષઠાદિ ધર્મકૃત્યો કરવામાં ઉજમબેન પૂરેપૂરાં રંગાયેલાં. સંતાન નહીં છતાં નાની વયમાં પતિદેવની ઈચ્છાનુસાર આજીવન વ્રતશિરોમણી બ્રહ્મચર્યનો સ્વીકાર અને તેના પાલનમાં નિરંતર જાગૃતિ એ ઉજમબેનની ઉચ્ચ ધર્મભાવના દર્શાવે છે.

સૌજન્ય : શેઠશ્રી પોપટલાલ ધરમશીભાઈ જૈન
વિદ્યાર્થીભવન જામનગર

હીરા ઉદ્યોગના ભીષ્મપિતા શ્રી બાગમલભાઈ લક્ષ્મીચંદ પરીખ

બાબુશા ઉર્ફે બાગમલ લક્ષ્મીચંદ પરીખ એ નવાસારીના હીરાઉદ્યોગના ભીષ્મપિતામહ ગણાયા છે. ઉત્તર ગુજરાતના પાલનપુરમાં બાબુશા અને તેમના વડીલ બંધુ સ્વ. ચીમનલાલ પરીખનો હીરાનો ઉદ્યોગ હતો તેમાં બારડોલી તાલુકાના બે ભાઈઓ નોકરી કરતા હતા. બંને હીરા તરાશના સારા કારીગરો, પણ પાલનપુરમાં વિજળીની તકલીફ દિવસે ત્યાં વિજળી આવે નહીં તે કારણે હીરા ઘસવાનું કામ રાત્રે કરવું પડતું. ચીમનલાલ પરીખનું અવસાન થયું પછી દક્ષિણ ગુજરાતના આ બે ભાઈઓએ હીરા ઉદ્યોગ નવસારીમાં સ્થાપવા સૂચન કર્યું. એ સૂચન બાબુશાએ સ્વીકારી લીધું અને તેઓનું નવસારીમાં આગમન થયું. નવસારી નાનું પણ શાંત શહેર અને લોકો તેમને પસંદ પડ્યા એટલે નવસારીમાં જ હીરા ઘસવાનું શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં દીકરા અને ભત્રીજાઓ નાના હતા ત્યારે એમના ભાઈ રત્નાભાઈ તથા બીજા સંબંધીઓ સાથે ભાગીદારીમાં ધંધો શરૂ કર્યો, ધીરે ધીરે હીરા ઘસવાના આ ઉદ્યોગમાં આ પ્રદેશના અનેક યુવાનો જોડાયા અને તેઓ જોતજોતામાં બે પાંદડે થયા.

બાબુશાને નવસારીએ પ્રેમ અને પ્રતિષ્ઠા આપ્યાં. નવસારીમાં આવ્યા ત્યારે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય પણ ધંધાકીય સૂઝ, માયાળુ, પરોપકારી, ઉદાર સ્વભાવને કારણે તેમના આ ઉદ્યોગનો ઘણો વિકાસ થયો. આર્થિક સદ્વરતા હાંસલ કરી. એથી આકર્ષાઈને અનેક પાલનપુરવાસીઓ (જૈન પરિવારો) નવસારી આવ્યા અને આ હીરા ઉદ્યોગમાં ઝંપલાવ્યું પછી આ વિભાગના અનેક પટેલ પરિવારો પણ હીરા ઉદ્યોગમાં બાબુશાના મિત્રો અને માર્ગદર્શક બન્યા.

મહેન્દ્ર બ્રધર્સ : ઊજળું નામ : હીરાનો વ્યાપાર વધતા

અને હીરાના વ્યાપારનું મુખ્ય મથક એન્ટવર્પ, યુરોપ-ઈઝરાયલ હોવાથી એ માટે મુંબઈ વધુ અનુકુળ હતું. એટલે બાબુશા મુંબઈ આવ્યા અને નવસારીના હીરા ઉદ્યોગની જવાબદારી તેમના ભત્રીજા શ્રી મહેન્દ્રભાઈને સોંપી. મુંબઈમાં પોતાની કોઠાસૂઝને કારણે ધીરેધીરે એમનો વ્યાપાર ખૂબ જ વિકસતો ગયો. મુંબઈમાં પંચરત્ન બિલ્ડીંગમાં છટ્ટા માળે મહેન્દ્ર બ્રધર્સની મુખ્ય પેઢી આજે ધમધમે છે. ભારતભરના આશરે ૨૭,૦૦૦ કરોડથી વધુ કિંમતના હીરા નિકાસમાં મહેન્દ્રબ્રધર્સ કોહીનૂર જેવું સ્થાન ધરાવે છે. આ પેઢીની હીરાબજારમાં ભારે મોટી શાખ-પ્રતિષ્ઠા છે. પણ ધંધાના વધુ વિકાસ માટે બાબુશાના ભત્રીજા મહેન્દ્રભાઈએ એન્ટવર્પમાં પેઢી સ્થાપી જેનો પણ ખૂબ જ વિકાસ થયો. બાબુશાએ અનેક સંઘર્ષોના તાણાવાણામાંથી પસાર થઈને સમાજમાં એક અનન્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. તેમનામાં રહેલી સાત્ત્વિક ભાવનાથી અનેકનાં જીવન પ્રકાશિત થયાં. પરિખ પરિવારના મોભી એવા બાબુશા મૂઠી ઊંચેરા માનવી તરીકેનું નામ કમાઈ ગયા.

ધંધાકીય નિવૃત્તિ : બાબુશા હીરાના ધંધામાં અઢળક કમાયા પણ એમનો ભૂતકાળ તેઓ ક્યારેય નથી ભૂલ્યા. મોટાભાઈ ચીમનભાઈ એમને મન પિતાતુલ્ય હતા. નાનપણમાં પિતાશ્રી ગુજરી ગયા પછીની જવાબદારી ચીમનભાઈએ સંભાળી. બાબુશાને હીરાના ધંધામાં પ્રવીણ કર્યા એ મોટાભાઈને યાદ કરતા કરતા અનેક વખત શ્રી બાબુશાની આંખો ભીની બની જતી. પોતે ધાર્મિકવૃત્તિના હોવાથી ઉંમર અને તબિયતના કારણે ધંધાની બધી જવાબદારી એમના ત્રણ ભત્રીજા અને શ્રી ચીમનભાઈના સુપુત્રો સર્વશ્રી કવિનભાઈ, મહેન્દ્રભાઈ અને જીતુભાઈ પોતાના બે દીકરા શ્રી કેતનભાઈ તથા શ્રી હિતુભાઈને સોંપી. આ પાંચે ભાઈઓ આજે સગા ભાઈ કરતાં પણ વધારે અધિક સુમેળથી સંયુક્ત ભાગીદારીમાં ધંધો સંભાળે છે. ભત્રીજાઓએ પણ કાકાને પિતાતુલ્ય સમજી એમનો એટલો જ આદર કર્યો છે.

બાબુશા પોતાની પાછલી અવસ્થામાં દિવસનો મોટો ભાગ આધ્યાત્મિક વાંચનમાં પસાર કરતા. મહેન્દ્રબ્રધર્સની પેઢીમાં જરૂર હોય ત્યારે દીકરાઓને માર્ગદર્શન પણ આપે.

નવસારીમાં ઉદાર સખાવતો : બાબુશા અને તેમનો પરિવાર મુંબઈમાં સ્થાયી થયો પરંતુ નવસારીને કોઈ ભૂલ્યું નથી. નવસારીની ધરતીએ એમને ઘણું ઘણું આપ્યું તેનું ઋણ તેઓ કાયમ સ્વીકારે છે. કોઈ જાહેર સંસ્થા માટે આર્થિક મદદની જરૂર હોય અને મહેન્દ્રબ્રધર્સની પેઢીમાં કોઈ નવસારીનો માણસ જાય તો ખાલી હાથે ભાગ્યે જ આવે.

આજ સુધીમાં આ પરિવાર તરફથી લાખો રૂપિયાનાં દાનો નવસારીને અપાયાં છે. રોટરી, આઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટ, ગોહેલ કોલેજમાં મહેન્દ્રબ્રધર્સનાં માતબર દાનો બોલે છે. નવસારીમાં

માનવકલ્યાણ ટ્રસ્ટ સંચાલિત મમતા મંદિર સંકુલ માટે, પ્ર.સ.કોઠારી બહેરા મૂંગાશાળામાં પણ સારું એવું દાન અપાયું છે.

સ્વ. ચીમનલાલ પરીખ મમતા મંદિરમાં બહેરા મૂંગા બાળકો માટે છાત્રાલય, એમને વ્યાવસાયિક તાલીમ માટે કાર્યશાળા, અપંગ પુનર્નિવસન કેન્દ્ર ઉપરાંત કુદરતી આપત્તિ - રેલ - દુષ્કાળ જેવા પ્રસંગોએ આર્થિક મદદ કરવામાં મહેન્દ્રબ્રધર્સ તરફથી કાયમ ઉદાર હાથે પૈસા અપાયા છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ મોટી રકમ અપાયેલ છે.

બાબુશાને હરેક ધને દરેક કાર્યમાં સાથ આપનાર પોતાનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી મંજુલાબેનની સ્મૃતિમાં તેઓએ મંજુલાબેન બાગમલભાઈ પરીખ મેમોરિયલ ફાઉન્ડેશનની સ્થાપના કરી જેના દ્વારા મુંબઈની મેડિકલ અને એન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં મોટી રકમની શિષ્યવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓને અપાય છે. આ ઉપરાંત પત્નીની કાયમી યાદગીરી રહે તે માટે “ભગવાન મહાવીર વિશ્વકલ્યાણ ટ્રસ્ટ” નવસારી સંચાલિત બેનમૂન અને અઘતન પાંજરાપોળમાં તેમનાં કુટુંબીજનો તરફથી પશુપંખી ચિકિત્સાલય માટે પણ માતબર અનુદાન અપાયેલ છે.

આ રીતે બાબુભાઈને ધન કમાતાં પણ આવજ્યું અને વાપરતાં પણ આવજ્યું. “ત્યાગ કરીને ભોગવો”નો જીવનમંત્ર તેમણે ચરિતાર્થ કર્યો. એમની સાદાઈ, ખાદીધારી પહેરવેશ અને અપરિવાજક જેવું જીવન બીજાઓ માટે દષ્ટાંતરૂપ બની ગયાં. પોતે કમાયેલી લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરી મહાલક્ષ્મીના સર્જક બની ગયા. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથામાં તેઓ દઢ પણે માનતા. કુટુંબના તમામ સભ્યો માટે તેમને અનહદ લાગણી હતી. સૌને એમણે જીવનને ખૂબ જ ઊંડાણથી જોતાં શીખવ્યું. બધી બાબતો કરતાં માનવસંબંધ, પ્રેમ, સેવા, કરુણા, ને મહત્વની બાબત ગણાવી છે. તેમની છત્રછાયામાં સૌને હંમેશા શાંતિ મળી છે. નિખાલસ, દ્વેષરહિત અને અત્યંત ભોળા સ્વભાવના કારણે તેઓ સૌના પ્રીતિપાત્ર બની શક્યા. વિનય અને વિવેક, પ્રામાણિકતા અને સત્યનિષ્ઠા તેમનાં વ્યક્તિત્વમાં પૂરી રીતે વજાઈ ગયેલ. તેમની ખાનદાની, નમ્રતા અને ધર્મપરાયણતા જેવા ગુણોને લીધે સન્માનના પૂરા અધિકારી બની શક્યા. ગાંધીજી, વિવેકાનંદ, જેવા મહાનુભાવોના આદર્શોની તેમના જીવન પર ઘણી જ અસર હતી. તેઓ હંમેશા કહેતા કે “પુસ્તકોએ જ મારું જીવન બનાવ્યું છે.” ઉપરાંત એમનો ચાર શબ્દનો એક જીવનમંત્ર હતો. “ગાંઠો બાંધવા કરતાં ગાંઠો છોડો.”

બાબુશાની માનવતા એમને જીવનની ધન્યતાનાં શિખર સુધી લઈ ગઈ.

શ્રી બાગમલભાઈએ ધંધાકીય હેતુસર યુરોપ-અમેરિકાનો વિશાળ પ્રવાસ પણ ખેડ્યો. ડાયમન્ડ ઉદ્યોગમાં બે પૈસા કમાયા તે સદ્ઉપયોગી કાર્યોમાં તેમણે વાપર્યા. મિતભાષી અને મૃદુસ્વભાવ

ધરાવતા શ્રી બાગમલભાઈ મૂળમાં માનવતાવાદી દૃષ્ટિ ધરાવતા. તેમણે ગુજરાતની ઘણી સંસ્થાઓમાં ગુપ્તદાન આપીને કુળ અને કુટુંબનું ખરેખર તો ગૌરવ વધાર્યું છે. પાલનપુરની ઘણી સંસ્થાઓમાં પણ તેમણે મદદ કરી છે. સમર્પણ અને સેવાભાવના તેમના જીવનની આગવી વિશિષ્ટતા રહી હતી.

બિહારમાં નેત્રયજ્ઞો કરાવ્યા જેમાં છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી લગભગ ૧૨ હજાર ઉપરાંત ઓપરેશન થયાં છે. ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં એમ્બ્યુલન્સ સર્વિસ સ્થાપવામાં મદદ કરી, પૂર અને દુષ્કાળના સમયમાં ઢોરના કેમ્પોમાં પણ મદદ કરી. પાલનપુર અને નવસારીમાં પોલિયો રિફરેકશન કેમ્પો કર્યાં. ગુજરાતમાં અલગ અલગ જગ્યાએ સ્કૂલો કોલેજો બનાવવામાં મદદ કરી, પાલનપુરમાં લક્ષ્મીચંદ લલ્લુભાઈ અને ચીમનભાઈ લક્ષ્મીચંદ પરીખ હોસ્પિટલ શરૂ કરવામાં તેમનો ફાળો છે. મુંબઈમાં કોન્વેસ્ટ ગૃપ ઓફ જૈન ક્લિનિક અને મદ્રાસમાં શંકર નેત્રાલયમાં પણ મહેન્દ્રબ્રધર્સ મદદરૂપ થયા છે.

મહેન્દ્રબ્રધર્સના મોભી બાગમલભાઈનું ઈ. સ. ૧૯૮૯માં નિધન થયું. અનેક સંસ્થાઓએ શ્રદ્ધાસુમન અર્પણ કર્યાં. સહુની સંવેદનાને ઝીલનારા અને સૌ સાથે પક્ષાપક્ષીથી પર રહીને અજાતશત્રુ જેવા વ્યવહાર કરાવનાર પૂણ્યાત્મા બાબુશા ખરેખર તો આ યુગના માનવી જ નહોતા. ખૂબ જ ભોળા અને નિખાલસ મનોવૃત્તિને કારણે સૌના સન્માનનીય બની શક્યા. તેમના વારસદારો આજે તેમના જ પગલે ચાલી રહ્યા છે. વતન છોડીને બહાર ગયેલા ગુજરાતી શ્રેષ્ઠીઓની ઉચ્ચજીવનની આવી મહેકતી સુવાસને કારણે પણ આ ધરતી વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. આવા નરબંકાઓ પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને આગવી સૂઝને કારણે જે સિદ્ધિઓ હાંસલ કરે છે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. દાનધર્મક્ષેત્રે બાબુશાહ અને તેમનો પરિવાર હંમેશા યાદ રહેશે.

દાનવીર શાસનરત્ન

શ્રી મહેન્દ્રભાઈ પી. મહેતા

ગુજરાતની તીર્થભૂમિ અને ઈતિહાસની ગૌરવશીલ ભૂમિ ઈડર નગરીમાં પુણ્યશાલી શ્રાવક શ્રી મહેન્દ્રભાઈ પી. મહેતાનો જન્મ વિ.સં. ૧૯૪૮ના ધર્મશીલા, સંસ્કારી માતા, કંચનબેનની કુક્ષીમાં અને ધર્મનિષ્ઠ પિતાશ્રી પોપટલાલ વેણીચંદ મહેતાના ગર્ભશ્રીમંત પરિવારમાં થયો. સાધુ-સંતોની વૈયાવચ્ચ - સુપાત્રદાનના સંસ્કારનાં કારણે સાધુ-સંતોને પરમકૃપાપાત્ર સુશ્રાવક મહેન્દ્રભાઈ અને તેમનો પરિવાર બન્યો. ઉદારદાની શ્રી મહેન્દ્રભાઈ પી. મહેતા પોતાના જીવનમાં મુંબઈ અને અમદાવાદના વ્યાપારી ક્ષેત્રે ખૂબ જ આગળ વધી પોતાના ધનનો સંચય સંસારી માર્ગે જ નહિ ધર્મક્ષેત્રે ઉદાર દિલે કરતા રહ્યા. દાદાગુરુદેવ શ્રી લલ્લિ-

સૂરિશ્વરજી મ.સા. અને ગુરુદેવશ્રી વિક્રમસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની જેમના પર પરમ કૃપા હતી અને મહાન શાસનપ્રભાવક, દક્ષિણકેસરી, પૂ.પા.આ.દે.શ્રી.વિ. સ્થૂલભદ્રસૂરિશ્વરજી મ.ની પ્રેરણાથી પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં ઘણાં શાસનનાં કાર્યો કર્યાં છે.

વિ.સં. ૨૦૪૫ના વૈ.શુ. ૧૪ના મહાસુખનગર અમદાવાદ માં પૂજ્ય ગુરુદેવના જન્મદિવસે જન્મમંદિર સ્વદ્રવ્યથી બનાવી શ્રી વાસુદેવ જૈન સંઘને અર્પણ કર્યું. અમદાવાદ ઓપેરા સોસાયટીમાં તૃપ્તિ ફ્લેટ્સમાં શ્રી શાંતિનાથભગવાનના મંદિરનું પુનઃનિર્માણ કરાવ્યું તેની પ્રતિષ્ઠા પૂ.પા.દે.શ્રી.વિ. ચંદ્રોદયસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની નિશ્રામાં કરાવી. મહિમા એપાર્ટમેન્ટમાં સ્વદ્રવ્યથી ભવ્ય મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું. પૂ.પા.આ.દે.શ્રી.વિ. વિક્રમસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના કરકમલોથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. દાનધર્મની સાથે જીવનમાં આરાધના પણ અનુમોદનીય કરી રહ્યા છે. પ્રતિદિન શ્રી સિદ્ધચક્ર મહાપૂજન, જિનભક્તિ, પ્રતિક્રમણ, સામાયિક સહ કલાકો સુધી જાય. આરાધના દ્વારા જીવનને પવિત્ર બનાવ્યું છે. એમના પિતાશ્રી પોપટલાલ વેણીચંદ મહેતાના નામે ઈડરમાં આઈ હોસ્પિટલ, ઈડર આર્ટ્સ કોલેજમાં ૧૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તક વિતરણ એમના પ્રમુખ દાનથી થાય છે. ઈડર જૈન સંઘમાં જ્ઞાનમંદિરના હોલનો લાભ લીધેલ છે. વિ.સં. ૨૦૪૨માં પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી વિક્રમસૂરિશ્વરજી મ.સા.નું અંતિમ ચાતુર્માસ અમદાવાદ ગૌરવમાં થતાં સંપૂર્ણ રસોડાનો લાભ લઈ ૧૦૦ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતની સુપાત્ર ભક્તિ, સાધર્મિક ભક્તિ, ઓપેરામાં બિરાજમાન પૂ.આ.દે.શ્રી.વિ. ભદ્રશંકરસૂરિશ્વરજી મ.સા. ચાતુર્માસનો સંપૂર્ણ લાભ લીધેલ. પ.પૂ. પંચાસ શ્રી ચંદ્રશેખર વિજય મ.સા.ના ચાતુર્માસમાં પણ સંપૂર્ણ રસોડાનો લાભ લઈ ચતુર્વિધ સંઘની ભક્તિનો અર્પણ લાભ લીધો. પૂ.આ.શ્રી.વિ. આનંદધનસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી વક્ત:પુરતીર્થમાં ભોજનશાળાના મુખ્ય હોલનો લાભ લીધો. તો પોશીના તીર્થમાં પણ ભોજનશાળાના હોલનો લાભ લીધેલ છે.

પ્રતિદિન પૂ. સાધુ - સાધ્વીજી ભગવંતની વૈયાવચ્ચ સાથે સુપાત્રદાનનો લાભ પૂરો પરિવાર ભક્તિભાવથી સમર્પિત ભાવથી કરે છે. કોઈ મહાત્મા એમને શાલીભદ્રના પુણ્યથી બિરદાવે છે તો કોઈ મહાત્મા એમને ઉદાર ભામાશાના આશીર્વાદ આપે છે. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી સ્થૂલભદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણા અને પૂજ્ય મુ.શ્રી. ચંદ્રવશ વિ.મ.સા.ના માર્ગદર્શનથી ઈડર તીર્થના વિકાસમાં સંપૂર્ણ સમયનું યોગદાન આપી ભવ્ય વિકાસ કર્યો છે. મહાસુખનગરમાં ધર્મારાધનામાં અર્પણ ભોગ આપી. ત્યાંનાં ધર્મધામોનો વિકાસ કર્યો છે. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણા અને પૂજ્ય મુનિરાજમાં માર્ગદર્શનથી જ શ્રી નાકોડા-અવંતિ ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ જૈન તીર્થધામ વિક્રમ-સ્થૂલભદ્ર વિહારમાં જે મહાનદાની

કપૂરચંદજીની પ્રમુખ ઉદારતા અને શ્રી સંઘોની ઉદારતાએ ભવ્ય મહાન તીર્થના નિર્માણાધીન તીર્થમાં પૂજ્ય ગુરુદેવ સાથે રહીને જે તે તીર્થ નિર્માણમાં બૌદ્ધિક શક્તિ દ્વારા તીર્થમાં ભવ્યતા સાથે પૂ. ગુરુદેવની ભક્તિ હેતુ ચાતુર્માસ દેવનહલ્લીમાં કરી ઉત્કૃષ્ટ વૈયાવચ્ચનો લાભ લીધો અને મહાન તીર્થમાં એક દેવકુલિકાના નિર્માણનો પણ લાભ લીધો તે અનુમોદનીય જ નહિ પણ પરમ સરાહનીય છે. શ્રી સિદ્ધાયલ - સ્થૂલભદ્રધામમાં તન-મનના સહયોગ સાથે ધનનો સદ્વ્યય કરી એક દેવકુલિકા નિર્માણનો સુંદર લાભ લીધો છે. તીર્થ નિર્માણમાં અર્પણ યોગદાન આપી અને તીર્થભક્તિ સાથે ગુરુભક્તિ દ્વારા જીવન ધન્ય બનાવી રહ્યા છે. પૂજ્ય ગુરુદેવની પ્રેરણાથી ગુજરાતમાં એક મહાન તીર્થ બનાવવાની ભવ્ય ભાવનાને સાકારરૂપ આપી એક મહાન પ્રમુખદાન આપી “શ્રી ચંદ્રભુલ-લબ્ધિધામ મહાન તીર્થનું નિર્માણ કરી રહ્યા છે. આ તીર્થ ભારતવર્ષનું અજોડ તીર્થ બનશે. એ તીર્થને તેઓ પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન તીર્થમાં સમર્પણ કરી કાર્ય કરી રહ્યા છે.

અમદાવાદમાં આદિનાથ મંદિરનો સંપૂર્ણ જિજ્ઞોદ્ધારનો લાભ લઈ જિનપ્રતિમા ભરાવી દાનની ગંગા વહાવી છે. શ્રી આણંદજી મંગળજીની પેઢી સાબરકાંઠા ઈડર મુખ્યપેઢીના અધ્યક્ષ, શ્રી સિદ્ધાયલ - સ્થૂલભદ્રધામ, પ્રેરણાતીર્થ અમદાવાદ, મહાસુખ-નગર, નાના પોશીના, શ્રી ચંદ્રભુલલબ્ધિધામતીર્થ આદિ અનેક સંસ્થાઓના ટ્રસ્ટી છે. અને સુંદર ફરજો અદા કરી રહ્યા છે.

એમનાં ધર્મપત્ની જશીબેન, ભાઈ જીજ્ઞેશભાઈ અને પુત્ર કલ્પેશ પણ બધા જ ધર્મક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ સહયોગ આપી ધર્મારાધનામાં સહભાગી બની રહ્યા છે. સામાજિક ક્ષેત્રે પણ ઘણું દાન દઈ સંપત્તિનો સદ્વ્યય કરી ગુજરાતની ગૌરવશીલ ભૂમિના ઈડર નગરના દાનવીર અને શાસનભક્ત સદા જયવંત રહો.

સદીઓ સુધી ઈડરના નીડર અને દાનવીર અમદાવાદમાં સાધુ સાધ્વી ભગવંતોની સુપાત્ર ભક્તિમાં ભામાશા જેવા ઉદાર પુણ્યવાન આત્માની જીવન ઝલક જગતના જીવો માટે એક પ્રેરણાદાયક બનશે.

ધર્મપ્રેમી અને માતવતાવાદી

શ્રી મણિલાલ બેચરદાસ શાહ

દાનવીરો અને ધર્મવીરોની સમાજને છેલ્લા સૈકામાં જે ભેટ મળી છે. તેમાં શ્રી મણિલાલભાઈ પણ પરગજુ અને ધર્મપ્રેમી તરીકે ઊજળી છાપ ધરાવનાર, સજ્જનશ્રેષ્ઠી હતા. તળાજા પાસે દાઠાના વતની, જૈન-જૈનેતર સંસ્થાઓના પ્રાણ સમા શ્રી મણિલાલભાઈ ઘણાં વર્ષોથી ધંધાર્થે મુંબઈને કર્મભૂમિ બનાવી કાપડ બજારમાં અગ્રણી વ્યાપારી તરીકે એમનું સારું એવું માન હતું. એ ઉદાર આત્માનું જીવન આજની યુવાન પેઢી માટે એક આદર્શ

ઉદાહરણરૂપ હતું. પીડિતો અને નિરાધારો માટે આધારરૂપ હતા. મિત્રો સંબંધીઓ માટે અવલંબનરૂપ હતા અને ઊગતા - આગળ વધતા વ્યવસાયીઓ માટે સાથે જ માર્ગદર્શક હતા. જૈન સમાજ માટે સૌજન્ય અને સુલભ્યની દૃષ્ટિએ દૃષ્ટાંતરૂપ હતા. તેમણે તેમની કારકિર્દીમાં હંમેશા કુટુંબીજનોને વાત્સલ્ય અને એકતાની દિશામાં દોર્યા છે. પોતાની વિવેકશક્તિ દ્વારા સૌને એકતાના અતૂટ બંધનમાં બાંધવાનો આદેશ આપી ગયા છે. એમના એ સ્નિગ્ધ મધુર સ્વભાવનો ઉચ્ચતમ વારસો તેમના સુપુત્રોમાં કિતર્યો છે. તળાજા-દાઠા અને અન્ય જૈન દેરાસરોમાં, ચોતરફ કેળવણીની સંસ્થાઓમાં ખાસ કરીને દાઠા-હાઈસ્કૂલ ઊભી કરવામાં તેમનો હિસ્સો રહ્યો છે. મોટી રકમનું દાન આપી નામ રોશન કર્યું છે. આ કુટુંબના અગ્રણી શ્રી ઓધવજી રાઘવજી પણ એવા ધર્મનિષ્ઠ અને ઉદાર સ્વભાવના છે. પોતે તેલના મોટા વેપારી હતા. અને આજે કાપડ લાઈનમાં સૌને માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે. દાઠામાં ચાલત હાઈસ્કૂલમાં આ પરિવારની જ મોટી દેજગી છે.

શ્રી મણિલાલભાઈના સુપુત્ર શ્રી રજનીકાન્તભાઈ પણ દાનધર્મની પ્રવૃત્તિઓમાં હંમેશા મોખરે રહ્યા છે. જૈન સોશ્યલગ્રુપની પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ જ રસ લ્યે છે. ભારતમાં બધે જ જૈન તીર્થોની યાત્રાએ જઈ આવ્યા છે. ૪૭ વર્ષના યુવાન કાર્યકર શ્રી રજનીભાઈએ આ પ્રકાશન સંસ્થાને પણ ઉખ્માભર્યો સહયોગ આપ્યો છે. સાદું અને સાત્ત્વિક જીવન જીવે છે. વતનના દરેક કાર્યોમાં મોખરે રહ્યા છે. સાધુ સંતો પરત્વેની પણ એટલી જ ભાવભક્તિ - તત્ત્વજ્ઞાનના કોઈ ગ્રંથો નથી વાંચ્યા પણ જીવનમાં સાર લીધો છે. “ધનના આપણે માલિક નથી પણ ટ્રસ્ટી છીએ.” આખુંયે કુટુંબ ધર્મપ્રેમી છે. શ્રી રજનીભાઈ તેમના પિતાશ્રીએ ઊભી કરેલી મંગલધર્મની કેડી ઉપર ચાલવા સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે.

અલેક એવોર્ડ પ્રાપ્ત કરનાર

સ્વ. શ્રી માણેકલાલ સવાણી

તા. ૨૨-૬-૧૯૨૮માં મુંબઈમાં જન્મ, વતન ધાનેરા (જિલ્લો બનાસકાંઠા.)

અનિવાર્ય સંજોગને કારણે ભણતર અધૂરું છોડી ટ્રાન્સપોર્ટના ધંધામાં પિતાજી શ્રી વાડીલાલભાઈ સાથે “વાડીલાલ નથુભાઈ એન્ડ કું.” માં જોડાયા. ટ્રાન્સપોર્ટના ધંધામાં ઝંપલાવ્યું ત્યારપછી તેમણે ક્યારેય પાછા ફરીને જોયા વગર અદમ્ય ઉત્સાહ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી સખત પરિશ્રમથી દેશના વિવિધ પ્રદેશોમાં અલગ અલગ માલની હેરફેર કરવા લાગ્યા અને પોતાની જાતને આંતરરાજ્ય રોડ ટ્રાન્સપોર્ટ ઉદ્યોગમાં મજબૂત રીતે સ્થાપિત કરી.

ઈ. સ. ૧૯૫૩માં “વાડીલાલ નથુભાઈ એન્ડ કું.”નું નામ બદલીને “સવાણી ટ્રાન્સપોર્ટ કું.” કર્યું. ધંધાના વિસ્તરણને

કારણે ઈ. સ. ૧૯૫૮માં કંપની પ્રા.લિ. કંપની તરીકે સ્થાપિત થઈ. ઈ. સ. ૧૯૮૮માં કંપની “સવાણી ટ્રાન્સપોર્ટ લીમિટેડ” બની, અને તેઓ તેના ચેરમેન અને મેનેજીંગ ડાયરેક્ટર બન્યા. ધંધાની સિદ્ધિરૂપે ૧૦૦ બ્રાન્ચો અને રૂ. ૧ કરોડના ટર્નઓવર સાથે કંપનીની રજતજયંતિની ઊજવણી કરી. પછીના ૧૦ વર્ષમાં જ ખંત અને ઉત્સાહથી કંપનીને દોરવણી આપીને ૨૦૦થી વધારે બ્રાન્ચો અને રૂ. ૩૦૫૦ કરોડના ટર્ન ઓવર સાથે ઝડપથી વિસ્તરણ કર્યું. ત્યારબાદ કંપનીએ રૂ. ૩૫ કરોડના ટર્નઓવર સાથે સુવર્ણ જયંતિની ઊજવણી કરી. ધંધાનું વિસ્તરણ બહુ ઝડપથી કરવાની સાથે આજે ૪૦૦થી વધારે બ્રાંચો દેશભરમાં પ્રસરેલી છે. પોતાના ધંધાની સાથે સાથે તેમણે ધંધાના બીજા માર્ગો જેવાકે પેટ્રોલ પંપ, એક્સપોર્ટ, નાણાંકીય ધીરાણ, ગોદામો, બાંધકામ અને જાહેરાતના ધંધાના કામમાં પણ વિસ્તરણ કર્યું. એમની દોરવણીથી “સવાણી ગ્રુપ”નો મજબૂત પાયો નંખાયો. ગ્રુપનું ટર્નઓવર રૂ. ૫૦ કરોડથી વધારે છે. અને તેના નેજા હેઠળ નીચેના ઔદ્યોગિક સાહસો પ્રગતિ કરી રહ્યા છે.

(૧) સવાણી ફાયનાન્સિયલ લિમિટેડ (૨) સવાણી હોલિંગ્સ પ્રા.લિ. (૩) સવાણી ઇમ્પેક્સ પ્રા.લિ. (૪) સવાણી કેરિંગ પ્રા.લિ. (૫) સવાણી એન્ટરપ્રાઈઝ (૬) અમૃત ટ્રાન્સપોર્ટ કંપની (૭) સ્વદેશી વેરહાઉસિંગ કોર્પોરેશન (૮) સવાણી સર્વિસ સ્ટેશન (૯) સવાણી બ્રધર્સ (૧૦) સવાણી ફાઈનાન્સ કોર્પોરેશન (૧૧) પ્રેસ્ટિજ ડેવલોપર્સ. શ્રી એમ.વી. સવાણી “બોમ્બે ગુડ્સ ટ્રાન્સપોર્ટ એસોસિયેશન” સાથે ૧૯૫૦ની સાલથી જોડાયેલા હતા. ૧૯૫૮માં મેનેજીંગ કમિટીના મેમ્બર થયા અને ૧૯૭૩-૭૪માં પ્રમુખ બન્યા.

ઈ. સ. ૧૯૫૮માં “સમગ્ર ટ્રાન્સપોર્ટ ઉદ્યોગ મહામંડળ” (ઓલ ઇન્ડિયા મોટર ટ્રાન્સપોર્ટ કોંગ્રેસ)માં જોડાયા. ૧૯૬૦માં મેનેજીંગ કમિટીના મેમ્બર થયા અને ૧૯૭૪-૭૬માં પ્રમુખ બન્યા. આ સંસ્થાએ તેમને તેમની ભવ્ય સેવાઓની કદરરૂપે મેનેજિંગ કમીટીના કાયમી સભ્ય બનાવવામાં આવ્યા. તેઓ “ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ એમ્બર્સ”ના સભ્ય હતા. તેમજ તેની વિવિધ કમીટીમાં પણ સક્રિય હતા.

તેમના પિતાશ્રી સ્વર્ગસ્થ શ્રી વાડીલાલ સવાણી સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા હતા. તેમના પિતાની ‘દોરવણી હેઠળ યુવાન વયમાં શ્રી માણેકભાઈ સવાણીએ સામાજિક કાર્યોમાં રસ લેવાનો શરૂ કર્યો અને તેઓ ઘણી સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયા. તેઓ ઈ. સ. ૧૯૬૭ થી ૧૯૮૦ સુધી “ધાનેરા આરોગ્ય સમિતિ”ના પ્રમુખ હતા. તેમના કાર્યકાળ દરમ્યાન તેમના વતન ધાનેરામાં જરૂરિયાતમંદ અને ગરીબલોકોને સેવા આપવા માટે વિશાળ હોસ્પિટલ પ્રોજેક્ટ શરૂ કરીને પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો.

તેઓએ તેમના વતન ધાનેરામાં તેમના બંગલાઓ બાંધવાનો નવીન વિચાર આજથી ૩૦ વર્ષ પહેલાં વહેતો મૂક્યો હતો. અને આ રીતે પારસ કો. ઓ. હાઉસિંગ સોસાયટી અસ્તિત્વમાં આવેલ, જેના તેઓ પ્રમુખ હતા. તેઓ ફક્ત ધાનેરાની જ સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા ન હતા પણ બનાસકાંઠા જિલ્લાનાં નગરો જેવાકે ખીમત, ડીસા, પાલનપુર વગેરે નગરોની સંસ્થાઓ સાથે પણ જોડાયેલા હતા. તેઓએ બનાસકાંઠા જિલ્લામાં બહોળા પ્રમાણમાં સામાજિક સેવાઓ કરેલ છે.

તેઓ પાલનપુર સમાજકેન્દ્ર, આત્માનંદ જૈનસભા, માટુંગા ગુજરાતી ક્લબ, ઓમ જ્યાલક્ષ્મી કો. સો. અને લોનાવાલા કો.ઓ.હા.સો.લિ.ના પ્રમુખ હતા. તેઓ માનવસેવા સંઘ અને એમ. પી. કોલેજ ઓફ ગર્લ્સ (એસ.એન.ડી.ટી.)ના ઉપપ્રમુખ હતા ઉપરાંત બીજી ઘણી સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા હતા. તેઓ ઈ. સ. ૧૯૬૮માં 'રોટરી ક્લબ'માં જોડાયા અને ૧૯૮૮-૮૯ની સાલમાં પ્રમુખ તરીકે નીમાયા હતા. તેઓ 'જયન્ટ યુપ ઓફ સાયન' અને ઉત્તર ગુજરાત સોશ્યલ યુપ'ના પ્રમુખ હતા. તેઓ સક્રિય રીતે ધી ઈન્ડિયન વેજીટેરિયન કોંગ્રેસ, ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ સોશ્યલ વેલ્ફેર, ધી આર્ટ સોસાયટી ઓફ ઈન્ડિયા અને શ્રી માટુંગા ગુજરાતી સેવા મંડળ સાથે જોડાયેલા હતા. શૈક્ષણિક કાર્યોમાં તેમણે સ્કૂલ અને કોલેજો બંધાવવામાં મદદ કરીને ફાળો આપેલ છે. તેઓ સક્રિય રીતે શ્રી વલ્લભ શિક્ષણ સંગીત આશ્રમ, એસ.એ. જૈન કોલેજ ઓફ ટ્રસ્ટ એન્ડ મેનેજમેન્ટ સોસાયટી અને શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ-પાલીતાણા સાથે સંકળાયેલા હતા. સવાણી સભાગૃહ (માનવસેવા સંઘ દ્વારા બનાવેલ ઓડિટોરિયમ) તેમની કાર્યશીલતાના તેમજ સામાજિક કાર્યોના જીવંત સ્મારક તરીકે યાદગાર બન્યું છે.

તેમણે જુદી જુદી ધાર્મિક અને સખાવતી સંસ્થાઓમાં પણ પોતાનું યોગદાન આપેલ છે. તેમનું યોગદાન, ભોજનશાળા, ધર્મશાળાદિ માટે, મકાન બાંધવા અંગે, શંખેશ્વર, મહેસાણા, નાગેશ્વર, અંબાલા વગેરે સ્થાનોમાં અંકિત થયેલ છે. તેઓ પ્રતિષ્ઠિત જૈન સંસ્થાઓ જેવી કે ભારત જૈન સ્મારક શિક્ષણ નિધિ, શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા અને મહારાષ્ટ્ર જૈન વિદ્યાભવન સાથે સંકળાયેલા હતા. ઈ. સ. ૧૯૭૭માં તેઓએ ૫૦૦ યાત્રિકો સહિત સ્પેશ્યલ ટ્રેઈન દ્વારા ઉત્તર, પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં આવેલા જૈન ધાર્મિક તીર્થોના ૪૦ દિવસ લાંબા યાત્રાપ્રવાસનું આયોજન કરેલું હતું. તેમની અનેકવિધ સેવાની કદરરૂપે ઈ. સ. ૧૯૭૦માં મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેમને 'જસ્ટીસ ઓફ પીસ' અને પછી 'સ્પેશ્યલ એક્ઝિક્યુટિવ મેજિસ્ટ્રેટ (એસ.ઈ.એમ.) તરીકે નિમણૂક કરી હતી.

તેમને ટ્રાન્સપોર્ટ ઉદ્યોગમાં તેમની સેવાની કદરરૂપે ઈ. સ. ૧૯૮૫માં 'ઉદ્યોગ રત્ન' તેમજ ઈ. સ. ૧૯૮૬માં 'શિરોમણિ

એવોર્ડ' ભારતના માનનીય રાષ્ટ્રપતિ શ્રી ગ્યાની ઝૈલસિંહના હસ્તે અર્પણ કરવામાં આવેલ હતો. ઈ. સ. ૧૯૮૮માં નહેરુ સેનેટરી એકસલન્સ એવોર્ડ અને ઈ. સ. ૧૯૯૧માં ગ્લોરી ઓફ ઈન્ડિયા ઈન્ટરનેશનલ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો.

વિશાળ હૃદય તથા ઉત્તમ ગુણોના કારણે જ્ઞાતિ તથા સમાજમાં તેઓ એક અજોડ વ્યક્તિ તરીકે ઉપસી આવ્યા છે. જરૂરિયાતમંદ તેમજ યોગ્ય વ્યક્તિને મદદ કરવાના કારણે તેઓ સમાજના બધા વર્ગોમાં સન્માનીય બન્યા હતા. અંતે લાંબી બિમારી બાદ તા. ૧૨ જૂન ૧૯૯૩ના રોજ આ જળહણતો તારો ખરી પડતાં જૈન સમાજને ઘણી મોટી ખોટ પડી. તેમને વ્યાપારિક, સામાજિક તથા સખાવતી ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર યોગદાન બદલ મરણોત્તર "માનવ સેવા પુરસ્કાર" પણ આપવામાં આવ્યો હતો.

જૈન સમાજનું ગૌરવ

શેઠ શ્રી રતિલાલ મણિલાલ નાણાવટી

ગરવી ગુજરાતની પુણ્યભૂમિમાં અનેક નવરત્નોએ જન્મ લઈ જીવન ધન્ય બનાવ્યું છે. તેમાંના એક શ્રી રતિલાલ મણિલાલ નાણાવટીએ અમદાવાદના એક સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી કુટુંબમાં જન્મ લઈ તેનો સુંદર વારસો જાળવી રાખ્યો છે. તેમના પિતામહ કો. બાલાભાઈ નાણાવટી લાંબી સર્વિસ પછી વડોદરા રાજ્યના થીફ મેડીકલ ઓફિસર નિમાયા હતા અને છેલ્લે છેલ્લે એમણે વડોદરા નરેશ સ્વ. શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડના અંગત ફિઝીશિયન તરીકે સેવા બજાવી હતી. શ્રીમંત સરકારે તેમને 'રાજ્યરત્ન'નો સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કરી તેમનું બહુમાન કર્યું હતું. તેમના જીવનમાં તેઓએ તવંગર કે ગરીબના કોઈપણ ભેદભાવ વગર ૮૯ વર્ષની ઉંમર સુધી પીડિત અને દુઃખી જનતાની અનન્ય કર્તવ્યબુદ્ધિથી સેવા આપી હતી.

શ્રી રતિભાઈના પિતાશ્રી સર મણિલાલ નાણાવટી જેઓ માત્ર ગુજરાતના જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ભારતના ગૌરવસમા ગુજરાતી હતા. તેઓશ્રી વડોદરા રાજ્યના નાયબ દીવાન બનેલા. સ્વ. શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડે તેઓશ્રીને "અરુણાદિત્ય"નો ઈલકાબ અર્પણ કર્યો હતો. ત્યારબાદ તેઓ રિઝર્વ બેંકના ડેપ્યુટી ગવર્નર થયા. આણંદની સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિદ્યાપીઠે તેમને ડૉક્ટર ઓફ લોજની માનદ્ પદવી એનાયત કરી હતી. તેઓ ૮૦ વર્ષની ઉંમર સુધી યોગસાધના અને સંયમી જીવનથી માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ગાળીને તા. ૨૯-૭-૬૯ના દિને દેવલોક પામ્યા.

શ્રી રતિભાઈનો જન્મ વડોદરા પાસે વસો ગામે થયો હતો. તેઓશ્રીએ પોતાનું શિક્ષણ વડોદરામાં જ લીધું હતું. વ્યાપારીક્ષેત્રે મુંબઈમાં, ઈ. સ. ૧૯૨૧માં રંગ, કેમિકલ્સ અને સ્ટોર્સના વેપાર

માટે મે. નાણાવટી એન્ડ કંપનીની સ્થાપના કરેલી. આ કંપનીએ તેમની કાર્યદક્ષતા, દીર્ઘદષ્ટિ, સાહસિક વૃત્તિ અને ઊંડી સમજને પરિણામે દેશપરદેશ સાથેના વેપારમાં સફળતા અને પ્રગતિમય વિકાસ સાધ્યો અને સારી એવી નામના મેળવી. શ્રી રતિભાઈ સાથે તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રી સરલાબહેન પણ સેવાભાવી અને વિદ્યાપ્રેમી છે. તેમણે ૧૫મી ઓગષ્ટ ૧૯૪૯ના રોજ વિલેપારલેમાં 'સરલા સર્જન' નામે એક સર્વદેશીય શિક્ષણકેન્દ્રની સ્થાપના કરી. જે તેમના અંગત પ્રયાસ અને જાતિ દેખરેખથી આજે એક આદર્શ શિક્ષણ સંસ્થા તરીકે કાર્ય કરી રહી છે. આ સંસ્થા બાલમંદિરથી S.S.C. સુધીનું સળંગ અને સર્વાંગી વિવિધ પ્રકારના અભ્યાસક્રમ રાખીને અનોખું શિક્ષણ આપે છે. તેમણે આ કેળવણી કેન્દ્ર પાછળ એક સાધન સંપન્ન સુંદર મકાન માટે લાખો રૂપિયાનું દાન દીધું છે.

તેમના અંગત પુરુષાર્થ અને લાખો રૂપિયાના દાનથી વિલેપારલેમાં ઈ. સ. ૧૯૫૧થી ચાલતી ડો. બાલાભાઈ નાણાવટી હોસ્પિટલ જેમાં હજારો દરદીઓ સારવાર લે છે. તે તેમનું એક અદ્વિતીય સર્જન છે. ૩૦૦ બિછાનાવાળી જનરલ હોસ્પિટલ ઉત્તરોત્તર નોંધપાત્ર વિકાસ સાધતી રહી છે. મુંબઈ પરાંવાસીઓને આ હોસ્પિટલ આશીર્વાદ સમાન થઈ પડી છે. વર્ષો પહેલાં શ્રી રતિભાઈ નાણાવટીએ પોતાના અગિયાર બંગલાવાળી વિલેપારલેમાં સ્વામી વિવેકાનંદ રોડ ઉપર આવેલી 'સુરેશ કોલોની' આખી યે પોતાના ટ્રસ્ટને ભેટ આપી દીધી છે. જેમાંથી આશરે સાઠ હજાર રૂપિયા જેટલી નેટ રકમની ઉપજ દર વર્ષે ધર્માદામાં વપરાય છે. વધારામાં પૂના યુનિવર્સિટી પાસેની પોતાની આખી યે જમીન અને મહાબળેશ્વરમાં પોતાના વિશાળ સુંદર મકાન સાથેની મિલકત તાજેતરમાં પોતાના ટ્રસ્ટને ભેટ આપી દીધાં છે.

આ ઉપરાંત શ્રી રતિભાઈ આત્મોત્તરિ માટે પણ જાગૃત છે. તેઓશ્રી કેટલાંક વર્ષો સુધી વિલેપારલેમાં શ્રી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘના પ્રમુખ હતા. ત્યારે પૂર્વ વિલેપારલેમાં આવેલા જૂના જૈન દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી વિશાળ અને સુશોભિત કર્યું હતું. તેમજ ખાલી જમીન ઉપર મકાનો અને બ્લોક્સ બંધાવી આપી શ્રી સંઘને કાયમી આવક અને સગવડો કરી આપેલ છે. આ ઉપરાંત પશ્ચિમ પારલેમાં તેમના બંગલાની બાજુમાં પોતાનો એક કિંમતી પ્લોટ તથા મોટી રકમનું દાન કરી, અંગત જહેમત ઉઠાવી તેઓશ્રીએ એક ભવ્યકલાત્મક નૂતન જીનાલય બંધાવ્યું છે. જેનું નામ 'મોતી મણિ મંદિર'—શ્રીમતી મોતીબહેન મણિલાલ નાણાવટી દેરાસર રાખ્યું છે. તેમજ તેમણે 'મોતી મંદિર'ની બાજુમાં એક માળવાળો ઉપાશ્રય બાંધી તેમાં મુનિમહારાજો ચાતુર્ભસિ બિરાજે અને સાધર્મિક ભાઈ-બહેનો તેઓશ્રીનાં પ્રવચનોનું શ્રવણ કરે, રોજ પ્રતિક્રમણ ઇત્યાદિ ક્રિયા કરે અને આર્પણલની ઓળી વગેરે અનુષ્ઠાનો કરે તથા બાળકોની ધાર્મિક પાઠશાળા ચાલે એવી

સગવડો કરેલી છે. આ મકાનનું નામ 'આરાધના ભવન' રાખવામાં આવ્યું છે.

ઉપર પ્રમાણે વ્યાવહારિક કેળવણી માટે 'સરલા સર્જન', શારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટે 'નાણાવટી હોસ્પિટલ' અને આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ માટે 'મોતી મંદિર' તથા જનતાની આર્થિક ઉન્નતિ માટે એક સહકારી બેન્ક એમ ચાર પાયાની સંસ્થાઓ સ્થાપીને માનવજીવનનાં મુખ્ય પાસાંઓ પૂરાં પાડ્યાં છે.

પોતે ઉદ્યોગપતિ હોવા છતાં તેઓએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઓતપ્રોત થઈ તેને પોતાના જીવનમાં વણી લીધું છે. એમણે 'સરલા સર્જન'ના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી એવાં 'સબરસ' અને 'ગુજારવ' જેવાં અણમોલ પ્રકાશનો બહાર પાડ્યાં છે, હોસ્પિટલના દરદીઓના લાભાર્થે 'આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય' નામનું તંદુરસ્તી સાચવવા માટે માર્ગદર્શન આપતું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે અને પોતાની જીવનયાત્રાનાં સ્મરણોનો પ્રેરણાત્મક ઇતિહાસ, પોતાની કલમથી, પોતાની શૈલીથી લખી બહાર પાડ્યો છે. સાચે જ તેમનું જીવન અને કવન શ્રીમંતો માટે એક આદર્શ અને અનુસરવા યોગ્ય દષ્ટાંતરૂપ છે. દાતા, શ્રીમંતોમાં તેમની આગળ પડતી ગણના થાય છે.

તન મન અને ધનથી વિવિધ ક્ષેત્રે સેવા આપનાર કર્મયોગી સદ્દક્ષતા શ્રી રતિભાઈ મણિલાલ જૈન સમાજનું ગૌરવ ગણાય છે.

શ્રી શત્રુંજયતીર્થ ઉપર મહા અભિષેકનો ભવ્ય

અવસર ઊજવી જીવન ઘન્ય બતાવનાર

શ્રી રજનીકાંતભાઈ દેવડી

સદીઓથી વેપાર અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી મહેકતા સુરતમાં ખમીરવંતી અને ધર્મનિષ્ઠ પ્રજાઓનો અમૂલ્ય ધાર્મિક વારસો જાળવી રાખ્યો છે, તેવા શહેરમાં સુરત વીસા પોરવાડ જાતિમાં જાજરમાન વ્યક્તિત્વ ધરાવતી માતા પદ્માવતીબેન (ભીખીબેન)ની કૂક્ષીએ વિક્રમ સંવત ૧૯૮૯ વૈશાખ સુદ ૮ (તા. ૩-૫-૧૯૮૩)ના રોજ શ્રી રજનીકાંતભાઈનો જન્મ થયો હતો.

પિતાશ્રી મોહનલાલ કસ્તુરચંદ ઝવેરીની શીતળ છત્રછાયામાં લાડકોડથી બાલ્યવય સુરતમાં વિતાવી, કર્મભૂમિ મુંબઈ નગરીને બનાવી પિતાના મોતીના ધંધામાં ઝુકાવ્યું. નીતિમત્તા અને પ્રામાણિકતાનું ઉચ્ચ ધોરણ જાળવી ધંધામાં પ્રગતિની વણથંભી કૃચ શરૂ રાખી સાત સમંદર પાર ધંધાની વિકાસયાત્રાની વૃદ્ધિ કરી.

ખાનદાન પરિવારના શેઠશ્રી ચંપકલાલ ખૂબચંદ તથા ચંદ્રાવતીબેનની સુપુત્રી હંસાબેન સાથે નાની વયમાં લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. એમના ઘરે હરેશ અને નીલેશ એમ બે પારણાં બંધાયાં.

માતૃશ્રી ભીખીબેનના અંતરાશિષ અને ધર્મપત્નીની સદૈવ સહયોગવૃત્તિના કારણે પુણ્યોદય વધતો ચાલ્યો. જેનાં પરિણામે પોતાના ધર્મદાતા પ.પૂ. સંઘસ્થવિર આ.મ.સા. શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરિશ્વરજી (બાપજી મહારાજ) તથા પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરિશ્વરજી મ. તથા તેઓશ્રીના ગુરુબંધુ પ.પૂ.આ.શ્રી વિજયઅશોકચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી પરિશ્રદ્ધ પરિમાણનું વ્રત લઈ અધિક સંપત્તિનો ધર્મના ક્ષેત્રે ખર્ચ કરવો એવો જીવનનો ધ્યેય બનાવી લીધો.

મોટા પુત્ર હરેશનું યુવાનીના આંગણમાં પ્રેવશતાં ફક્ત ૧૬ વર્ષની જુવાન વયે ઈ. સ. ૧૯૭૪માં આકસ્મિક દુઃખદ અવસાન થવાથી તેમના જીવનને જબરજસ્ત આંચકો લાગતાં પોતે ધર્મના ઊંડાણમાં ઊતરતા ગયા અને નાના પુત્ર નીલેશમાં ધર્મના સંસ્કારો સીંચવામાં કશીજ ઉણપ ન રહે તેનું કાળજીપૂર્વક ધ્યાન રાખી જતન કર્યું. અતિ શ્રીમંત ન હોવા છતાં દિલ શ્રીમંતાઈનાં લક્ષણો ધરાવતું હતું તેથી ધર્મકાર્યમાં સારી એવી લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય શરૂ કર્યો. તળિયું દેખાય છતાં લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરવામાં કદી પાછી પાની ન કરી.

ચોપાટી (મુંબઈ)ના બાબુલનાથ વિસ્તારમાં એક પણ જિનમંદિર ન હોવાથી ઘણાં સમયની મહેચ્છાને પાર પાડવા બાબુલનાથ મંદિર પાસે જગ્યા સંપાદન કરી ભવ્ય જિનાલય બંધાવવા કમર કસી. તેમના બે મિત્રોનો સહકાર મેળવી દેદીપ્યમાન દહેરાસર પૂર્ણ થતાં મૂળનાયક માટે ભરૂચથી અલૌકિક સહસ્રકૃપા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા મેળવી પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયચંદ્રસૂરિશ્વરજી તથા પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયઅશોકચંદ્ર-સૂરિશ્વરજી મ. સાહેબની નિશ્રામાં ધામધૂમથી અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ ઊજવ્યો. કલ્યાણમિત્ર શાંતિચંદ્ર બાબુભાઈ ઝવેરી તથા શ્રીમતી નલિનીબેનને ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવા ભગવાનના માતા-પિતા બનવાનો લાભ આપી ધર્મમાં જોડ્યા.

આવા મહાન કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાથી શ્રી શાંતિભાઈ પણ ધર્મના રંગે રંગાયા અને ધંધા અલગ હોવા છતાં ધર્મના સુકાર્યોમાં ધર્મ ભાગીદારી શરૂ કરી ધાર્મિક ક્ષેત્રે ડંકો વગાડ્યો. ધર્મકાર્યોમાં, પ્રતિષ્ઠાઓ, ઉપાશ્રયો, ધર્મશાળાઓમાં અનુદાનોની યાદી ખૂબ લાંબી થાય છતાં કોઈ યાદગીરી રાખી નથી.

જ્ઞાતિજનો તથા સાધર્મિકોને આમ્રજન સમજી દરેકને સહાયરૂપ બની આગળ લાવવા સહયોગી બનતા હતા. ‘આપીને ભૂલી જવું’ એ સિદ્ધાંત જાળવી રાખી ગુમદાનોમાં પણ મોખરે રહ્યા હતા. પૂ. સાધ્વીજીઓની વૈયાવચ્ચને હરહંમેશાં ખૂબ જ મહત્વ આપતા હતા.

તળેટી પાસે વિશ્વમાં અજોડ એવા ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ તીર્થ-

સમવસરણમાં અંજનશલાકામાં ભગવાનના માતા-પિતા બનવાનો અમૂલ્ય લાભ લીધો અને ઉપર સમવસરણમાં એક મૂળનાયકની સ્વપરિવાર સાથે પ્રતિષ્ઠા કરી. આ પ્રસંગ બાદ તેમની ચારિત્ર્ય લેવાની ભાવનાએ અતિવેગ આપ્યો. ભવ્યાતિભવ્ય હસ્તગિરિ તીર્થમાં સંગેમરમરના કલાત્મક જૈન દહેરાસરમાં મૂળનાયક (ચૌમુખીજીમાં), ભરૂચમાં નવનિર્મિત શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી જિનાલયમાં તથા ગોડીજી પાર્શ્વ જિનમંદિર-મુંબઈમાં, ૧૦૮ પાર્શ્વ જિનાલય-શંખેશ્વરમાં, તેમ જ કોબે (જાપાન) અને લેસ્ટર (લંડન) આદિ અનેક જિનપ્રસાદોની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે યથાશક્તિ લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કર્યો. એમના પોતાના જ્ઞાતિજનોને સિદ્ધક્ષેત્રની પવિત્ર ભૂમિમાં મોટી સંખ્યામાં ચાતુર્માસ તેમ જ નવ્યાણું યાત્રા કરાવી હતી.

રજનીભાઈને પાલીતાણાની પવિત્રભૂમિ અને યુગાદિદેવ આદિનાથ પરમાત્મા પ્રત્યે ગજબનું આકર્ષણ હતું. તેમની આદિશ્વરદાદા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા-ભક્તિ-પ્રીત તો તેના મુખ ઉપર જેણે જોઈ હોય તેને જ ખબર પડે કે આ જીવને એવું તો શું થતું હશે! તેમને કોઈ પૂછે કે બીજા તીર્થો અને તીર્થંકરો કરતાં અહીં વધુ કેમ ઉલ્લાસ અનુભવો છો? ત્યારે કહેતા કે, ‘મારે મન બધાં જ પૂજ્ય છે. દાદા આદિનાથ ભગવાનનો વંશજ હોઉં તેવી અનુભુતિ મને થયા કરે છે.’

એમનું મનોબળ અત્યંત મજબૂત હતું. તેઓએ જે કાર્ય હાથમાં લીધું તે પૂર્ણ કર્યું હતું. તેઓ એમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી હંસાબેનને વર્ષાંતપના પચ્ચક્રખાણ અપાવવા સાથે ગયા હતા અને પોતે પણ પચ્ચક્રખાણ લીધું હતું કે જે થશે એ દાદાની કૃપાથી જોયું જાશે. આ પ્રસંગે તેમણે જ્ઞાતિજનો તથા સ્નેહી સ્વજનોને પાલીતાણામાં ગિરિરાજ અભિષેક કરવા લઈ જવા એવો વિચાર કરી આ પ્રસંગ હાથ લીધેલો; પણ પાછળથી જબરજસ્ત જાહેરાતને લઈને આ પ્રસંગે મોટું સ્વરૂપ લીધું હતું અને તે પૂર્ણ કરવા તેમના કલ્યાણ મિત્ર શાંતિચંદ્ર બાબુભાઈ પણ સાથે જોડાયા હતા.

એમના માતૃશ્રી પદ્માવતીબેનની સ્વર્ગતિથિને દીપાવવા પોષ સુ. ૬ તા. ૨૩-૧૨-૧૯૯૦ના દિવસે જીવનના શણગારરૂપ ભવ્યાતિભવ્ય શત્રુંજય તીર્થનો છ ગાઉ પ્રદક્ષિણા સાથે પવિત્ર ધરતી પર મહાભિષેક કરાવવાનો અણમોલ, અદ્વિતીય, અજોડ અવસર ઊજવી જીવનને ધન્ય બનાવ્યું. આ પ્રસંગે ૩૬ જૈનાચાર્યો, પ્રાય: ૪૦૦૦થી અધિક સાધુ સાધ્વીજીઓ તેમજ ભારત અને વિદેશના એક લાખથી વધુ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની વિશાળ હાજરી હતી. પાલીતાણાના ઈતિહાસમાં છેલ્લા સેંકડો વર્ષમાં આવો આ પ્રથમવાર જ ભવ્ય પ્રસંગ ઊજવાયો હતો.

ચાલુ વર્ષાંતપના અક્રમના બીજા ઉપવાસે ભવ્યરીતે અભિષેક યાત્રા કરી પોષ સુદી-૬ના એ જ દિવસે સાંજે એક

સત્કાર સભામાં તેઓ ઉપસ્થિત રહ્યા. નમસ્કાર મહામંત્રના અંતિમ પદ “મંગલમ્” પૂર્ણ થતાં પરમ સંતોષ સાથે એક જ સેકન્ડમાં સદાય માટે આંખો મીચી દીધી. બાજુમાં રહેલા પુત્ર નીલેશના ખોળામાં ઢળી પડ્યા. તેમનો જીવન દીપ બુઝાઈ ગયો.

તા. ૨૪-૧૨-૧૯૮૦ના રજનીભાઈ દેવડીની અંતિમ-યાત્રામાં આચાર્યભગવંતોએ વાસકેપથી આશીર્વાદો આપ્યા. લાખો લોકો એમાં જોડાયા. પાલીતાણાના ઇતિહાસમાં આવી વિશેષ અંતિમયાત્રા પ્રથમ હતી. તેમનાં ધર્મનિષ્ઠ પત્ની હંસાબેન, પુત્ર નીલેશ, પુત્રવધુ બીના, પૌત્રી કિષ્કા, પૌત્ર અભિષેક પણ આ પવિત્ર આત્માના, ધર્મસંસ્કારોનો વારસો દીપાવે છે.

(સંકલન - મનુભાઈ શેઠ)

ધર્માનુરાગી, સમાજ સેવક, આત્મિકદૃષ્ટિસાંપ્ર, સમર્પિત વ્યક્તિત્વશાળી, સદ્ગુણાલંકૃત રવિલાલ લવજીભાઈ પારેખ

‘ભલો કચ્છડો બારેમાસ’ ના અંજાર ગામેથી લગભગ સદી પૂર્વે રવિભાઈના દાદા-પરદાદા ધંધાર્થે બેંગલોર આવ્યા, વસ્યા. તે પરિવારમાં પિતા લવજીભાઈ અને માતા જડાવબેનની કૃષ્ણિએ તેમનો જન્મ થયો, નામ પાડવામાં આવ્યું ‘રવિ’ અને ખરેખર નામની સાર્થકતા પૂરવાર કરતાં તેઓ ઘર-કુટુંબ અને સમાજમાં ધર્મનો પ્રકાશ ફેલાવા લાગ્યા.

વિજયલક્ષ્મણસૂરિશ્વરજી મ.સા. જેવા પૂરંધર આચાર્યની નિશ્ચામાં આજ પાવનસ્થળના સામેના શ્રી પાર્શ્વલ્લભ પ્રાસાદમાં બિરાજતા મૂળનાયક અને અન્ય બિંબોનો પાંચ કલ્યાણકો અને પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ તેમના પિતાજીના પ્રમુખપણા નીચે શ્રીસંઘે શાનદાર રીતે ઊજવ્યો અને તેમના પિતાની ગેરહાજરી બાદ એ કાંટાળો તાજ સંઘે તેમના શિરે ધર્યો. ત્યારે તેઓએ વહીવટી કુનેહ અને ચાણક્યનીતિ દ્વારા બતાવી આપ્યું કે કંટક સાથે ગુલાબ પણ હોય છે. માત્ર હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ લઈ શાળામાંથી ઊઠી જનાર વિદ્યાર્થી છતાં તેમની જવાબદારી, કુશળતા, અમીદષ્ટિ, સાદાઈ, પરમાર્થભાવના, સાચાસલાહકાર વગેરે સદ્ગુણોએ સૌનાં હૈયાને નાયતા કરી દીધેલા.

જાણકે તેમના લલાટે જીવનસિદ્ધિનાં સુકાર્યો લખાવીને જ આવ્યા હોય તેમ શરૂઆતથી જ સિકન્દરાબાદના મંદિર અને સમાજની કમિટીમાં ઉચ્ચસ્થાને રહી સંચાલન કરી બાદ બેંગલોર આવી આજે ૨૧ વર્ષથી શ્રી પાર્શ્વલ્લભજૈન પ્રાસાદ, યુગપ્રધાનશ્રી જીનદત્તસૂરિશ્વરજી જૈન દાદાવાડી, શ્રી જૈનમૂર્તિપૂજક સમાજ, ભેદા ખીઅંશી ઠાકરશી જૈન પાઠશાળાનું એકધારા સંચાલન ઉપરાંત ઈતર સામાજિક અને વ્યાપારિક નાનીમોટી સંસ્થાઓ અને એસોસિયેશનની કમિટિનું સભ્યપદ શોભાવા

ઉપરાંત અત્રેના ગુજરાતી સમાજની ‘શ્રી વેલચંદ-વશરામ દેસાઈ ગુજરાતી સ્કૂલ’નું પ્રમુખપદ તેઓ ઘણા વર્ષથી દીપાવી રહ્યા છે. સેવાના સંસ્કારો વારસાગત આવે તેમ તેમના લઘુ બંધુ સ્વ. મોહનભાઈએ પણ સિકન્દરાબાદના મંદિર અને સમાજના પ્રમુખપદે રહી સફળતાપૂર્વક સંચાલન કરી બતાવ્યું છે.

‘લઘુતામાં પ્રભુતાનો વાસ’ એ સદ્ગુણને તેઓએ જીવનમાં વણી લીધો છે. દેવગુરુની પથાવત તન, મન અને ધનથી સેવા સુશ્રુષામાં તેઓને અચળ અને અફર કરવામાં રાણપુરના શ્રી શાંતિભાઈ મોદી (મુ.મ.શ્રી ગુણચંદ્રવિજયજી મહારાજ) તથા તેમના લઘુબંધુ શ્રી નરોત્તમદાસ મોદી (સહદ્રસ્ટી)ની પ્રેરણા અને સહકારે અપૂર્વ સાથ પુર્યો છે.

ર્તન - વાણી ધાર્મિક આચાર વિચાર અને ઊંચા ખમીરથી તેઓએ સૌને પ્રભાવિત કર્યા છે. માદરેવતન અંજારમાં મંદિર-ધર્મશાળા દાદાવાડીના તેમના હસ્તે શિલારોપણ કર્યા પછી બેંગલોરમાં બેઠા-બેઠા તેઓ ત્યાંનું સંચાલન કરી રહ્યા છે. શેઠ શ્રી આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી તરફથી શ્રીમાન શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઈએ, અખિલ હિન્દુસ્તાન તીર્થરક્ષાકમિટીના કર્ણાટક દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની નિમણૂક કરી છે. જે ખૂબ જ પ્રશંસાપાત્ર બની હતી. જીતેન્દ્રવિજયજી મુનિ મહારાજ આદિ ઘણા તથા સાધ્વીશ્રીજી મહારાજ શ્રી સૂર્યમાળા આદિ ઠાણા એમ શ્રી યતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ તેઓની સેવાને સૌએ ગૌરવભેર બિરદાવી છે.

ભારતભરમાં વિશાળ મિત્ર મંડળ અને ‘સોનામાં સુગંધ ભળે’ એવાં તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી સુશીલાબેન ખડે પગે તેમની ગુરૂભક્તિ અને સાધર્મિક ભક્તિ લ્હાવમાં સહકાર આપી ‘શતાયુ જીવો જુગલ જોડી’ એવો લોકઆશીર્વાદ પામી રહ્યા છે.

ઇતિહાસને પણ ઈર્ષ્યા થાય એવી તેમના હૃદયની શુદ્ધતાએ તેમના કુટુંબની એકતા, પ્રગતિ ને ઉન્નતિ સચવાઈ રહ્યાં છે. કારણ કે કુટુંબીજનોની સેવા પ્રત્યે પણ તેઓએ કદી દુર્લક્ષ્ય સેવ્યું નથી. તેઓનો એક મહાન સદ્ગુણ કે ‘રેતીમાં મહેલ’ યજ્ઞવાનો તેમનો પુરુષાર્થ ગજબનો છે. હાથ લીધેલ કાર્ય કોઈ પણ સંજોગોમાં પૂર્ણ કરવાની ધગશ અને હિંમતનો “શ્રી હીરાચંદજી નાહર જૈનભુવન”ની ભવ્ય ઈમારત તેમનો તાદેશ પુરાવો છે.

સ્વપ્રદેષ્ટા એવા તેઓએ ધૂપસળી માફક જૈન-જૈનેતર સમાજમાં સુવાસ ફેલાવી છે. તેઓએ સંઘના અગ્રપદે રહીને ધર્મ પરાયણતા-સચ્ચાઈ, ચરિત્રશીલતા, ઉદારતા, આદિ ગુણોથી સંઘનું ગૌરવ વધાર્યું છે. તેથી તેમના પ્રત્યેની બહુમાનની લાગણીરૂપે શ્રી યતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ મદ્રાસના ધર્મશ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી માણેકચંદજી બેતાલાના વરદહસ્તે તેઓને કાસકેટ સન્માનપત્ર અર્પણ કરાવ્યું હતું. જે ૧૯૭૬માં બેંગલોરના જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘે સન્માનપત્ર આપી બહુમાન કર્યું હતું. આજે તેઓ

નીચેની સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

૧. પ્રમુખ : શ્રી જૈન શ્વે.પૂ.પૂ. મંદિર ગાંધીનગર-બેંગલોર ૪૦ વર્ષથી. ૨. પ્રમુખ : શ્રી જૈન શ્વે.પૂ.પૂ. સમાજ બેંગલોર (પ્રારંભથી ૩૦ વર્ષથી પ્રમુખ અને ટ્રસ્ટી) ૩. પ્રમુખ : વિમલાબેન દલપતલાલ જૈનભોજનશાળા ગાંધીનગર. શ્રી હીરાચંદ્રજીનાહર જૈનભવન, શ્રી સીતાદેવી રતનચંદ્રજી નાહર ડાયગ્નોસ્ટિક' સેન્ટર, ગાંધીનગર - બેંગલોર. ૪. પ્રમુખ : યુગપ્રધાન શ્રી જીવદત્ત-સૂરિશ્વરજી જૈનદાદાવાડીમાં ગાંધીનગર (૩૦ વર્ષથી પ્રમુખ તથા ટ્રસ્ટી) ૫. પ્રમુખ : ભેદા ખીઅંશી ઠાકરશી જૈન પાઠશાલા ગાંધીનગર બેંગલોર (૨૫ વર્ષથી) ૬. પ્રમુખ : શ્રી ગુજરાત જૈન શ્વે.પૂ.પૂ. સંઘ બેંગલોર (પ્રારંભથી આજ સુધી) ૭. પ્રમુખ : શ્રી વિસાઓસવાલ કચ્છી ગુજરાતી જૈન સંઘ (પ્રારંભથી આજસુધી) ૮. ટ્રસ્ટી : શ્રીજિનકુશળસૂરિ દાદાવાડી ટ્રસ્ટ બસવનગુડી - બેંગલોર ૯. ટ્રસ્ટી : શ્રીચંદ્રપ્રભલબ્ધિ જૈન શ્વે.પૂ.પૂ. સંઘ ઓકલીપુર - બેંગલોર ૧૦. ટ્રસ્ટી : શ્રી સિદ્ધાયલ સ્થૂલભદ્રધામ શાસન પ્રભાવક ટ્રસ્ટી-દેવનહલ્લી ૧૧. કમિટી મેમ્બર : શ્રી કર્ણાટક ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજ ૧૨. ટ્રસ્ટી : શ્રી પાર્શ્વનાથ જીર્ણોદ્ધાર ટ્રસ્ટ-(બનારસ ઉ.પ્ર.) ૧૩. ટ્રસ્ટી : શ્રી અંજાર ખરતર ગચ્છ જૈનસંઘ-અંજાર (કચ્છ-ગુજરાત) ૧૪. કમિટીમેમ્બર : શ્રી મહાવીર આરાધના કેન્દ્ર-કોબા (ગુજરાત) ૧૫. ઉપપ્રમુખ : શ્રી દક્ષિણભારતીય કચ્છી ગુર્જર જૈન સમાજ ૧૬. ઉપપ્રમુખ તથા ટ્રસ્ટી : શ્રી ઓમ શાંતિ ટ્રસ્ટ - પાલીતાણા અને ઈરોડ ૧૭. ટ્રસ્ટી : શ્રી વર્ધમાન જૈન ભોજનાલય-અંજાર ૧૮. ટ્રસ્ટી : શ્રી નાગેશ્વરી જૈન દાદાવાડી (ઉન્હેલ) ૧૯. પ્રતિનિધિ : શ્રી શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢી-અમદાવાદના ૨૫ વર્ષથી કર્ણાટક પ્રાન્તીય પ્રતિનિધિ. ૨૦. મેમ્બર : ગવર્નિંગ બોર્ડ, અખિલ ભારત તીર્થરક્ષા સમિતિ-અમદાવાદ-મુંબઈ

સિકન્દરાબાદની અનેક સંસ્થાઓના ઝગેસર

શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ દલાલ

તનમાં તરવરાટ, નયનમાં ઉત્સાહ, ચહેરાપર હાસ્ય, શ્રી રાજેન્દ્રભાઈનો પ્રથમ પરિચય પામનારના મનમાં તેઓના માટે આવી છાપ સહજ જ ઊઠે એવું તેમનું વ્યક્તિત્વ.

દરેક વ્યક્તિમાં શક્તિઓ તો પડેલી જ હોય છે પણ તે શક્તિને કેળવવા, ખીલવવા કે બહાર લાવવા આવશ્યકતા છે દેવકૃપાની અથવા ગુરુકૃપાની અને એટલે જ પુણ્યશાળી આત્મા દેવ-ગુરુકૃપાએ જીવનને નંદનવન સમું બનાવી જાય છે. રાજેન્દ્રભાઈ આવા જ એક આત્મા છે. જેઓએ દેવકૃપા ઝીલવા પૂરતી પાત્રતા કેળવી છે. દેવગુરુના ચરણોમાં જીવન સમર્પિત કરી જિનશાસનની સુવાસ મહેકાવવા અદ્ભુત યોગદાન આપી

ઐતિહાસિક કારકિર્દી રચી છે. માતા જાસૂદબેન, પિતા અમૃતલાલના આ સુપુત્રનું શૈશવ અને શિક્ષણ અમદાવાદની અવની પર મહોરેલું પરંતુ યૌવનનાં આંગણે પગ મૂકતાંજ આ સાહસવીરે ધંધાર્થે બેંગલોર તથા સિકન્દરાબાદની ધરતીને પસંદ કરીને સ્થિર થયા. ધર્મસંસ્કાર તો વારસાગત હતા જ. પણ સાચો સપૂત તે કહેવાય કે જે માવતરના આવા વારસામાં વૃદ્ધિ કરે. એવા આ રાજેન્દ્રભાઈને ભાગ્યધોગ બળવાન હશે કે તેમને આ માટે દેવગુરુનો સહયોગ મળ્યો ને પોતાના પુરુષાર્થને તેઓએ આ દિશામાં વાળ્યો.

સિકન્દરાબાદમાં મોટે ભાગે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રથી ધંધાર્થે આવેલા અનેક ગુજરાતીઓ જૈનોનો વસવાટ હતો, તેથી સહુએ સામુહિક સહકારથી ત્યાં શ્રી કુંથુનાથભગવાનનું સુંદર શિખરબંધ મંદિર નિર્માણ કર્યું. અને આ મંદિરની અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા માટે સંઘની વિનંતીથી અધ્યાત્મરત્ન પૂ.આ.ભ. જયંતસૂરિશ્વરજી મ.સા., મહાન વિદ્વાન વાત્સલ્યવારિધિ શાસન પ્રભાવક પૂ. આ.ભ. વિક્રમસૂરિશ્વરજી મ.સા. તથા શાંતિમૂર્તિ પૂ.આ.ભ., નવિનસૂરિશ્વરજી મ.સા. પધાર્યા. સાથે માતૃહૃદયા સા. વર્ધા શ્રી સર્વોદયાશ્રીજી મ.સા. પણ પધારેલ. પૂજ્યોના સતસંગે રાજેન્દ્રભાઈના જીવનમાં શાસનપ્રેમ-જિનભક્તિ, ગુરુભક્તિનો અનેરો રંગ ભર્યો. સિકન્દરાબાદની અનેરી પ્રતિષ્ઠા કાળે તેઓ ૩૦ વર્ષની ઉંમરે શ્રી સંઘના સેકેટરી પદે હતા. તેમનામાં અદમ્ય ઉત્સાહ, ગુરૂઆજ્ઞા શિરોમાન્ત્ર, તમન્ના ને સંઘનું નેતૃત્વ કરવાની પ્રતિભા ઝળકતી હતી.

આ સમયે તેઓએ પૂજ્યોમાં શાસનનિષ્ઠા, જિનભક્તિ અને અપૂર્વ ઉત્સાહ અને જ્ઞાન પ્રતિભા જોતાં જેમ લોહું ચુંબક તરફ ખેંચાય તેમ તેઓનું દિલ પણ અનાયાસે પૂ. ગુરુદેવ વિક્રમસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના ચરણો પ્રતિ ખેંચાવા લાગ્યું. તેઓશ્રીના પ્રખર પ્રવચનકાર વિદ્વાનમુનિશ્રી રાજયયશવિજય મ.સા. (વર્તમાનમાં પૂ.આ.ભ. રાજયસૂરિશ્વરજી મ.સા.)ના પ્રભાવક પ્રવચનોએ તેમના જીવન પર જબરજસ્ત પ્રભાવ પાડ્યો. અને જીવનમાં એક નવો વળાંક આવ્યો. ધર્મનો એવો ઘંટનાદ રણક્ર્યો કે સારા ભારતમાં એનો રણકાર ગૂંજી ઊઠ્યો. પૂ.ગુ.ભ. વિક્રમ સૂરિશ્વરજી મહારાજે પણ તેમનામાં તરવરાટ, ઉત્સાહ, કાર્ય-કુશળતા, બુદ્ધિમત્તા અને શાસનકાર્યયોગ્યતા જોઈ. તેથી તેઓએ કરેલ સિકન્દરાબાદથી સમેતશિખરજીની છારી પાલક મહાસંઘ યાત્રામાં સંઘના સંચાલક માટે રાજેન્દ્રભાઈની વરણી કરેલી.

આ યાત્રા એક સાહસ યાત્રા હતી ને ૫૦૦ વર્ષ બાદ પ્રાયઃ આવી સુદીર્ઘ યાત્રાનું આયોજન હતું જેમાં ૫૦૦ યાત્રિકો, ૧૦૦ સાધુ-સાધ્વીઓ, ૫ આચાર્ય ભગવંતો હતા. આ યાત્રા ૧૯૧૧ દિવસની હતી. જેનું તેઓએ સુપેરે સંચાલન કર્યું હતું. કુદરતી,

માનવીય અનેક વિટંબણાઓ, દુર્ગમ પહાડી રસ્તા છતાં તેઓએ આ યાત્રાને આનંદમંગલ સાથે પાર ઊતારી અને એમના આ સાહસના વધામણાં રૂપે પુનઃ પૂ.આ.ભ. વિક્રમસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના નેતૃત્વમાં ૨૦૨ દિવસની કલકત્તાથી શત્રુંજય-ગિરિરાજની છ'રી પાલકસંઘ યાત્રાનું સંચાલન પણ તેમને સોંપાયું. અને આ યાત્રા જ્યારે રાજનગર આવી ત્યારે આ યુવાનના ઉત્સાહ અને સાહસ જોઈ અમદાવાદની હઠિશીંગ વાડીના શ્રેષ્ઠી રત્ન શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈએ સમસ્ત રાજનગર વતી તેમનું સાકો પહેરાવી સન્માન કરેલ. સંઘયાત્રાનો આ અનુભવ તેમના માટે ભાવિશાસનની કાર્યમાળાનું એકપુનઃ પાથેય બની ગયું. અને ત્યાર પછી તો ગુરુઆશિષે એમના જીવનનાં શાસનકાર્ય સાથે જ્ઞાન-દર્શન ને તપ-આરાધનાની વૃદ્ધિ થવા લાગી. પૂ.શ્રીના સાનિધ્યમાં શ્રાવકજીવનને યોગ્ય આવશ્યક સૂત્ર અને અર્થનો અભ્યાસ કર્યો. પૂ. મુનિરાજ રાજયશ વિ.મ. પાસે તત્ત્વાર્થ સૂત્રના અર્થ કરી જૈનશાસનની શ્રદ્ધા અને વિતરાગની વાતોનો તાગ પામવા સુંદર પ્રયત્નો કર્યા.

મદ્રાસમાં પૂ. ગુ.દેવ વિક્રમ સૂરિશ્વરજી મ.સા.ની તૃતીય પીઠિકાની મૌન આરાધના પાશ્ચાત્ય પૂજ્યશ્રીનું મૌન તેઓએ આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રતના પચ્ચખાણ દ્વારા ખોલાવ્યું. આમ ભરધૌવનમાં આ વ્રતથી પોતાની ચારિત્ર્યની દૃઢતાનો પરિચય આપ્યો. આ વ્રતનું વિરુદ્ધ ભાવે પાલન કરવા જીવનમાં તપને પણ અપનાવ્યું. તેઓ વર્ષો સુધી પ્રારંભે બિયાસણ અને બાદમાં ૧૭૦ એકાસણા ને બાદમાં બે વર્ષોતપની આરાધના કરી. સિકન્દરાબાદના કુંજનાથ જૈન શ્વે.મૂ.પૂ. સંઘમાં છેલ્લા ૩૦ વર્ષથી તેઓ પ્રમુખ પદે રહીને ઉપાશ્રય નિર્માણ- આયંબિલ ખાતાનો પ્રારંભ ઉપાધાન, ઉઘાપન મહોત્સવ, ભગવતી પદ્માવતીદેવીની દેરી નિર્માણ, પૂજ્યશ્રીઓનો ચાતુર્માસ આદિ અનેક કાર્ય કર્યા.

ગુરુચરણોમાં સદૈવ સમર્પિત રાજેન્દ્રભાઈનો મણ કે કણ જેટલો હિસ્સો જ્યાં પણ ગુરુદેવનો ચાતુર્માસ હોય ત્યાં અચૂક હોય છે. પિતાતુલ્ય વાત્સલ્યવારિષિ પૂ.ગુ. વિક્રમસૂરિશ્વરજી મ.સા. તથા ગુરુબંધુ તુલ્ય પૂ.આ. દેવ રાજ્યસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના પ્રેરણાતીર્થ, બનારસતીર્થના જીર્ણોદ્ધારમાં પોતાનો અપૂર્વ સહયોગ આપી રહ્યા છે. આ કાર્યમાં આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીના શ્રી શ્રેણિકભાઈ તથા શંખેશ્વરપેઢીના શેઠ શ્રી અરવિંદભાઈ દ્વારા લાખો-કરોડોનાં દાન સહયોગ સંપાદન કરી જીર્ણોદ્ધાર કાર્યને આસાન બનાવવાનું પૂણ્યોપાર્જન કરેલ છે. બનારસતીર્થના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટીની તેમની સ્મરણીય ને અનુમોદનીય સેવા બાદ હાલ તેઓ કુલ્યાકજીતીર્થના ટ્રસ્ટી તરીકે સુંદર સેવા આપી રહ્યા છે.

બનારસતીર્થ, સુપાર્શ્વનાથ - ચંદ્રબ્રહ્મ, શ્રેયાંસનાથ અને

પાર્શ્વનાથના ચાર-ચાર મળી કુલ ૧૬ કલ્યાણકની ભૂમિ છે. જ્યારે ભેલપુર પાર્શ્વનાથભગવાનની, ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને કલ્યાણકની ભૂમિ છે. આ ભૂમિ પર દિવ્ય - ભવ્ય અને રમ્ય જિનપ્રસાદનિર્માણનું પૂ. ગુરુદેવનું મનોરમ્ય સ્વપ્ન સાકાર કરવા રાજેન્દ્રભાઈએ પૂર્ણ શક્તિ કામે લગાડી બનારસથી સીકન્દરબાદ સુધી અનેકવાર પ્રવાસ બેડી સંપત્તિ એકઠી કરી જિનપ્રસાદ ઉપરાંત મૂર્તિ નિર્માણ, અંજનશલાકા, પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવનું ભવ્ય આયોજન કરી તીર્થની સૂરત બદલી નાખી.

આ પ્રસંગે ગુરુબંધુના સાનિધ્યમાં શેઠ શ્રી શ્રેણિકભાઈ તથા શેઠ શ્રી અરવિંદભાઈના હસ્તે શ્રી બનારસ પાર્શ્વનાથ જીર્ણોદ્ધાર ટ્રસ્ટ અને સંઘ તરફથી વિશાળ પાયા પર બહુમાન પણ કરવામાં આવેલ અને તેમના જીવન ચરિત્રનો પરિચય આપની પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ.

સાથે તેઓ ધર્મ અને કર્મવીર પણ ખરા. આજે તો તેઓ પ્રૌઢાવસ્થાએ પહોંચેલા છે, પણ ઊગતી ઉંમરે તેઓએ આંધ્રપ્રદેશમાં કાપડનો ધંધો ફેલાવેલ. પ્રિમયર મીલ કોઈખતૂર તથા અરવિંદ જિન્સ ગારમેન્ટ જેવી મોટી કંપનીઓ સાથે જોડાયેલ. હાલ તેમનો ધંધો તેમના સુપુત્રો સુનીલ ને સંવેશ સંભાળી રહ્યા છે. તેઓ અનેક દુકાનો-શોરૂમોની માલિકી ધરાવે છે. વ્યાપારી ક્ષેત્રે નિપુણ એટલા જ ધાર્મિક અને સંસ્કારી પણ છે. સંસ્કારી પુત્રી સોનાલીએ પણ સાસરિયામાં માવતરના સંસ્કારની સુવાસ ફેલાવી છે. સહધર્મચારિણી ધર્મિષ્ઠ શ્રીમતી મનોરમાબેન સદૈવ પતિના ધર્મકાર્યમાં પડછાયો બની રહ્યાં છે.

તેઓએ લઘ્વિ સમુદાયના આ. પ્રવર. પૂ. ભુવનતિલક-સૂરિશ્વરજી મ.સા., પૂ. ભદ્રશંકરસૂરિશ્વરજી મ.સા., પૂ.આ.ભ. રામચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા., પૂ. પદ્મસાગર મ.સા. પૂ. કલાપૂર્ણ-સૂરિશ્વરજી મ.સા., પૂ.આ.ભ. હિમાંશુસૂરિશ્વરજી મ.સા. આદિ અનેકોના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે. હસ્તિગિરિના જીર્ણોદ્ધારમાં પણ તેમનો સુંદર સહયોગ છે.

પૂજ્યોના આશિષ પામી તેઓ આજે એક સુંદર વિધિકાર પણ બન્યા છે. વિદેશમાં વિધિકાર તરીકેનું નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. યુ.એસ.એ.માં અનેક સ્થાનોમાં તેઓએ ભક્તામર પૂજન, ૨૪ તીર્થકરપૂજન, પાર્શ્વપદ્માવતીપૂજન આદિ ભજાવેલ છે. સામાજિક-શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે તેઓનો સારો એવો ફાળો છે. પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ અને રાષ્ટ્રપતિ અને પ્રધાનમંત્રી સુધી રાજકીય સ્તરે એમના સંબંધો છે.

શાસનપ્રેમી, ગુરુસમર્પિત, શાસનભક્ત આવા આત્માને શાસનદેવ ખૂબ-ખૂબ સુંદર આરોગ્ય ને શતાયુ પ્રદાન કરે તેમજ શાસનસેવા માટે શક્તિ અર્પે એ જ શુભકામના.

ઔદ્યોગિક આલમમાં અગ્રેસર શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ કુંદનલાલ ઝવેરી

ભાદરવા સુદ ૧૪ તા. ૯-૯-૧૯૩૭ જૈનસંવત્સરીના રોજ તેમનો જન્મ યોગાનુયોગ તે જ દિવસે તેનું ઘર ઇલેક્ટ્રિક લાઈટના પ્રારંભથી ઝળહળ્યું. પ્રાથમિકશિક્ષણ સુરતની રત્નસાગરજી જૈન સ્કૂલમાં, માધ્યમિક જીવનભારતી સંસ્થામાં અને સાયન્સ એજ્યુકેશન પણ સુરતમાં જ કર્યું. જૈન અને જીવનભારતીમાં શિક્ષણ સાથે સંસ્કાર પામ્યા તે આગળ જતાં ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડ્યા. વ્યાવસાયિક સંસ્થા 'ઓટોકિલિન'માં કારીગરી સાથે ભાઈચારાથી કામ લેવાનું તેનાથી ને માવતરના સંસ્કારોથી ખૂબ જ સરળ બન્યું.

આજથી ૩૦ વર્ષ પૂર્વે તેઓએ બંને લઘુબંધુઓ દિલીપભાઈ તથા શિરીપભાઈને સાથે રાખી 'ઓટોકિલિન ફિલ્ટર્સ ઓફ ઇન્ડિયા' નામે ઔદ્યોગિક એકમ સ્થાપી વ્યવસાય શરૂ કર્યો. માત્ર ટેકનિકલ કાર્યદક્ષતા અને સાહસની મૂડી સિવાય નાણાકીય કે મશિનરી સુવિધા વગરની આ 'ફેક્ટરી' માં તેઓ જુદા-જુદા ભાગોનો સમ કોન્ટ્રાક્ટ કરી એમના ઘરાં એસેમ્બલ કરી આપતાં. પ્રથમ વર્ષે ટર્ન ઓવર સારું થતાં ૨૫૦ ચોરસ ફૂટ જગ્યા લઈ થોડીક મશીનરી વસાવી. બાદ ૧૯૭૨માં બીજી ૨૫૦ ચોરસ ફૂટ જગ્યા સંપાદન કરી ૧૯૭૩ સુધીમાં કમશ: ૫૦૦૦ ફૂટની જગ્યાપર સાચાઅર્થમાં 'ઓટોકિલિન' એકમનો આરંભ થયો અને રાજેન્દ્રભાઈની આગેવાની નીચે ચાલતા એકમે ધારી સફળતા મેળવતાં ૧૯૭૮ માં પનવેલ પાસે, તળાજામાં ૮૦૦૦ ચો.મિટરના પ્લોટ પર મેન્યુફેક્ચરીંગ યુનિટ શરૂ કર્યું.

આજે સંપૂર્ણ સાધન સંપત્તિ યુક્ત 'ઓટોકિલિન' એકમ આવશ્યકતાને પહોંચી વળે છે. તેમણે વિદેશથી આયાત થતા સાધનોના સમરૂપ સાધનોનું ઉત્પાદન કરી કિંમતી વિદેશી હુંડિયામણ બચાવી રાષ્ટ્રભાવના દર્શાવી છે. સાથે તેઓએ ૧૯૯૩માં કચ્છના કંડલામાં ૧૦૦ એકર જગ્યામાં પાઈપકટીંગનો પ્લાન્ટ નાખ્યો છે.

આ એકમ દ્વારા માત્ર ૩૦ વર્ષમાં ૧૦૦ વર્ષ જેટલું કાર્ય સિદ્ધ કરી બતાવી ઝવેરીબંધુઓએ વિક્રમ સજર્યો છે. એટલું જ નહિ ઘણા ક્ષેત્રોમાં 'પ્રથમતા'નું ગૌરવ પણ સજર્યું છે. અને ઔદ્યોગિક આલમમાં કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કર્યાં છે. આ એકમ ઉપરાંત વિદેશમાં દશબાર વ્યવસાય ગૃહોની વિતરણ વ્યવસ્થા સંભાળતી મે. ઝવેરી એન્ટરપ્રાઈઝના ભાગીદાર એવા રાજેન્દ્રભાઈએ વ્યવસાયવૃદ્ધિ સાથે સમાજસેવાની પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરી છે. શૈક્ષણિકક્ષેત્રે તેઓ સુરતના શ્રી જયકુંવર જૈન જ્ઞાતિ ઉદ્યોગશાલા તથા શેઠ છોટાલાલ ચીમનલાલ મુન્સફ એજ્યુકેશન ફંડ તથા

વડોદરાની શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય-કન્યા છાત્રાલય વગેરેના ટ્રસ્ટી તથા સુરત જૈન ધાર્મિક શિક્ષણસંઘના પેટ્રન તરીકે તેમજ બોમ્બે એસ્ટ્રોલોજિકલ સોસાયટીના આજીવન સભ્ય છે. લાયન્સક્લબ ઓફ જુહુના વાઈસપ્રેસિડેન્ટ તરીકે કાર્યરત રહ્યા હતા. તથા જૈન શ્રે. કોન્ફરન્સ સ્ટેન્ડિંગ કમિટિના સભ્ય અને ઇન્ટરનેશનલ સોસાયટી ઓફ કિંબા કોન્ફરન્સના લાઈફ પેટ્રન તરીકે સંકળાયેલા છે. આ બહુવિધ સંસ્થાઓમાં પોતાના વિશાળ અનુભવ અને કાર્યનિષ્ઠાથી રાજેન્દ્રભાઈ આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે.

હાલારી વીસા ઓસવાલ સમાજના મોભી

શ્રી લાલજીભાઈ રાયશીભાઈ જાખરિયા

હાલારવાસીઓ જ્યાં જ્યાં ધંધાર્થે વસ્યા છે ત્યાં - ત્યાં તેમણે એક નૂતનસૃષ્ટિ રચી છે. ગુજરાતી જૈનોએ પ્રચંડ પુરુષાર્થ, સાધના અને વિવેકીપણાથી યોગરદમ પોતાની સુવાસ પ્રસરાવી છે. વ્યક્તિઓ જ સમાજઘડતર અને સમાજના માર્ગદર્શક બની રહે છે. એ કહેવત સાર્થક કરતા શ્રી લાલજીભાઈ સૌરાષ્ટ્રના જામનગર પાસેના ખંભાળિયા તાલુકાના દાંતા ગામના વતની હતા. અભ્યાસ ચાર અંગ્રેજીનો જ પરંતુ ધર્મ અને સેવાભાવના શૈશવથી જ સિંચિત થયેલાં અને અત્યંત મહાત્વાકાંક્ષી હોવાથી આજથી પાંત્રીશ-ચાલીશવર્ષ પૂર્વે ખાલી હાથે-પગે મુંબઈ આવ્યા અને નોકરીથી પરપ્રાંતીય જીવનના શ્રી ગણેશ કર્યાં.

મૃદુભાષા-નિખાલસતા-ખંત-હોંશિયારી અને કુનેહને કારણે સૌનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ સંપાદિત કર્યો. બાદ કટલેરીના ધંધામાં ઝંપલાવતાં તેમાં પણ નીતિ ને પ્રામાણિકતાએ ચાલતાં કુદરતે ધારી આપતાં આગળ વધી મહારાષ્ટ્રમાં આવતા સૌરાષ્ટ્રવાસીઓમાં સૌપ્રથમ તેઓએ ભીવંડીમાં કાપડ લાઈનમાં ઝંપલાવ્યું. વ્યાપારમાં ઉત્તરોત્તર ધન-યશ ને કીર્તિ સાંપડતાં ગયાં તેમ સાથે તેઓ માનવસેવાનાં કાર્યો તરફ વળી શૈક્ષણિક અને સામાજિક સંસ્થાઓના રાહબર બની સૌને ઉપયોગી થતા રહ્યા. તેઓએ હાલારી વીસા ઓસવાળ સમાજના મોભી બની રાહતકાર્યોમાં ઉમદા સેવા બજાવી. શ્રીમદ્ વિજયકુંજસૂરિ ટ્રસ્ટના આગેવાન કાર્યકર તથા મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે તેમની કામગીરી પ્રશંસનીય બની રહી. દાતા મિત્ર મંડળ મુંબઈના પ્રમુખપદે વર્ષોની તેમની કામગીરી ખરેખર દાદદાયક છે. ભીવંડીમાં જ્ઞાતિની અને ઈતરપ્રવૃત્તિઓમાં મોકળા મને રસ લીધો. યથાશક્તિ નાના મોટા ફંડફાળામાં તેમનું યોગદાન હંમેશ રહ્યું છે.

સેવાના સંસ્કારથી સભર શ્રી લાલજીભાઈ સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ સાથે સંલગ્ન છે. તેઓની ધંધા અને સેવા બંને ક્ષેત્રોમાંની 'જહેમત અવિસ્મરણીય બની રહે છે. વલ્લભસૂરિ સમુદાયના આચાર્યો પ્રતિ ખૂબ જ સપરિવાર ભક્તિભાવ ધરાવે છે. એક

પૂજ્યશાળી શ્રાવક, આગેવાન ઉદ્યોગપતિ અને શ્રેષ્ઠ, માનવ તરીકેનું નામ બહોળા સમૂહમાં ગાજતું રહ્યું છે. તેઓની સંલગ્ન સેવા-સંસ્થાઓ :-

- મુંબઈ સમાજની કારોબારીમાં સક્રિય સભ્ય ૧૯૬૩થી,
- ભીવંડી :- પાંચવર્ષમાં સ્કૂલ બનાવી તેના ચેરમેન,
- ભીવંડી :- વીસા ઓસવાળ સમાજના પ્રમુખ,
- જામખંભાળિયા :- વડાળિયા - હા.વિ.ઓ. પાંજરાપોળના મુખ્ય કાર્યકર તથા ટ્રસ્ટી.

હરહંમેશ જેમના મુખમાં અને સામા માણસ સાથે વાતચિત પ્રસંગે 'મહાવીર' શબ્દ પ્રથમ ઉચ્ચાનાર, વતનપ્રેમી અને દુષ્કાળ સમયે પોતાની સર્વશક્તિઓને રાહતકાર્યમાં ગૂંથી પોતાનાં કાર્યોથી વતનના એકએક રજકણોને પરિચિત કરાવનાર શ્રી લાલજીભાઈ, જયેશભંધુ શ્રી ઝવેરચંદભાઈ તથા અનુજશ્રી ભગવાનજીભાઈ તથા સુપુત્રો વિનોદકુમાર, બિપિનકુમાર, દિલિપકુમાર અને પુત્રી સોનલબહેન જેવા ધાર્મિક-સંસ્કારી પરિવાર સાથે ધર્મમય જીવન જીવી રહ્યા છે.

લોહાણા સમાજના સેવાભાવી અગ્રણી સજ્જન સ્વ. શ્રી વેલજી દામોદર સોમૈયા

સૌરાષ્ટ્રની ધરતી પર દીવાન પરંપરાને પણ આંટી દે એવા જે ગણ્યા ગાંઠ્યા મુત્સદ્દી કારભારીઓ જ્ઞાતિમાં થઈ ગયા છે. એમાંના એક સ્વ. શ્રી વેલજી દામોદર હતા. તેમનો જન્મ જામનગરમાં ઈ.સ. ૧૮૭૫માં થયો હતો ને એ જમાના પ્રમાણે સામાન્ય શિક્ષણ બાદ નોકરીથી શરૂઆત કરીને તેઓ દીવાન નરભેરામ ભગવાનજીના કારભારી પદે પહોંચ્યા હતા.

તેઓ જેટલા ધર્મ પ્રેમી ને સાલસ સ્વભાવના હતા, એટલા જ નીડર ને સ્પષ્ટવક્તા હોઈ ભલભલાને પણ પોતાનાં વક્તવ્યથી આંજી દેતા ને સત્ય કહેતાં જરાપણ અચકાતા નહોતા. એટલે જ પ્રામાણિક દીવાન નરભેરામભાઈના ખાસ માનીતા બન્યા હતા. ને વર્ષો સુધી તેમના ટ્રસ્ટના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી પદે રહ્યા હતા. જામનગર જ્ઞાતિ મહાજનના પ્રમુખ પદે રહીને તેમણે જ્ઞાતિની વર્ષો સુધી સેવા બજાવી હતી. એટલું જ નહિં ભાવનગર ખાતે ૧૯૧૨માં મળેલી સમસ્ત લોહાણા પરિષદમાં કાર્યવાહક સભ્ય તરીકે તેમણે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો હતો ને ઘણાં લોકોપયોગી કાર્યો કર્યાં હતાં. પાછળથી મુંબઈ આવીને રહ્યા હતા અને મૂળજી જેઠા મારકેટમાં વેલજી દામોદર એન્ડ કંપનીને નામે દુકાન કરી કાપડના વેપારમાં પડ્યા હતા અને મુંબઈની જ્ઞાતિની પ્રવૃત્તિમાં પણ સક્રિય રસ લઈ પોતાની સેવાભાવના અને કાર્યશક્તિનો પરિચય આપ્યો હતો.

જ્ઞાતિના આજના કેટલાક અગ્રણીઓને મુંબઈ લાવવામાં

તેમનો ફાળો છે. એ સમયમાં તેમનું ઘર ઘણી વખત વતનથી આવનારાઓ માટે ધર્મશાળા જેવું બની રહ્યું હતું. તેઓ સૌનું પ્રેમથી સ્વાગત કરતા, યોગ્ય સલાહ આપતા. જ્ઞાતિના આ વીર મુત્સદ્દી અને સેવાભાવી ધર્મ પ્રેમી સજ્જનનું ઈ. સ. ૧૯૪૬માં ૭૧ વર્ષની વયે અવસાન થયું.

ધર્મભાવનાનો કીર્તિકાન્ધ શ્રી શાંતિચંદ બાલુચંદ ઝવેરી

ઈ. સ. ૧૯૨૮માં સુરતના વીશા પોરવાડ જ્ઞાતિના જાજરમાન પરિવારના ચંદ્રાવતીબેનની કુક્ષીએ શ્રી શાંતિચંદનો જન્મ. માતાની બિમારીએ સાતવર્ષની વયે મોસાળમાં મામા મોહનલાલ સાકરચંદ તથા મામી પ્રભાવતીબહેન અને નાનીમા રૂક્મણીબેનના ધર્મ-સંસ્કારો ઝીલવા ઉછરવા ગયા. બાદ મામાના વડપણે ધંધાર્થે મુંબઈ ગયા. પ્રારબ્ધ-પુરુષાર્થ પિતૃઆશિષ ને મામાના વાત્સલ્યે શેર બજારમાં વણથંભી પ્રગતિ કરી. દરમિયાન ભયંકર માંદગીના બિછાને પ.પૂ.આ. ગુરુદેવશ્રી અશોકચંદ્ર-સૂરિશ્વરજી મ.સા.નો સંયોગ ને સતસંગ થતાં ધર્મજ્ઞાનની પિપાસા જાગી ને ગુરુઆશિષે નવજીવન પ્રાપ્ત થયું. બાદ ખાનદાન પરિવારના શ્રી કેસરીચંદ સ્વરૂપચંદ ઝવેરીની પુત્રી નલિનીબેન સાથે પ્રભુતામાં પગલાં પાડ્યાં.

સજ્જોડે સાધુ-સાધ્વીજીઓની ભક્તિ-વૈધાવચ્ચના વિશેષ રાગથી ને સાધુ-સાધ્વીઓનાં પગલે પરિવાર ધર્માનુરાગી બન્યો, અને તેમાં વૃદ્ધિ કરતાં કલ્યાણ મિત્ર શ્રી રજનીકાંત મોહનલાલ ટેવડીના આગ્રહે બાબુલનાથના પાર્શ્વ જિનાલયના અંજનશલાકા પ્રસંગે ભગવાનના માવતર બન્યાં. અશક્તને ડોળી, યાત્રીકો માટે અષ્ટપ્રકારી પૂજાસામગ્રી તથા આવશ્યકતાએ વાહનસુવિધા યુક્ત જ્ઞાતિજનોને નવ્યાણુયાત્રા કરાવી.

ઈ. સ. ૧૯૮૮નાં દુષ્કાળમાં મહાતીર્થ શત્રુંજયમાં આદિશ્વરદાદાનો અભિષેક કરાવ્યો ને એ સાથે જ મેઘરાજાએ મહેર કરી ૨૩-૧૨-૧૯૮૦નો છ ગાઉની પ્રદક્ષિણા સાથેનો આ પ્રસંગ સેંકડો વર્ષો બાદ ઈતિહાસના પાને સુવર્ણકિરે અંકિત છે. જો ૩૬ આચાર્યો, ૪૦૦૦ સાધુ - સાધ્વીઓ તથા એક લાખ યાત્રિકો ઊમટ્યા હતા જે આ સિદ્ધક્ષેત્રનો પ્રથમ બનાવ હતો. વર્ધમાન સંસ્કૃતિધામના ૧૦૦૦ સ્વયંસેવકો, ૮૦૦ જ્ઞાતિજનો અને ૫૦૦ મહેમાનો નિમંત્રિત હતા, પૂ. સાધુ-સાધ્વીજીના વિહારની વ્યવસ્થા પણ ઊભી કરાયેલ.

આવા અભિષેક અને તેના કર્તાઓના સ્મરણમાં પાલીતાણા નગરપાલિકા તથા શેઠ કલ્યાણજી આણંદજી પેઢીના સહયોગે તળેટી રોડનું 'રજની-શાંતિ માર્ગ'થી નામાભિમાન થયેલું. ગિરિરાજની તળેટી પર ૧૦૮ સમવસરણના ભવ્ય

જિનાલયનો અંજનશલાકા મહોત્સવ દેદિધ્યમાન રીતે પ.પૂ. આ.શ્રી અશોકચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા. આદિ આચાર્યો, પૂ. મુનિમહારાજોની વિશાળ હાજરીમાં ઉજવાયો ત્યારે ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રાણી બનવાનો અનેરો લ્હાવો લીધો અને મુ.ના. ની બાજુમાં અજીતનાથભગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો સપરિવાર લાભ લીધો.

પૂ. માતા-પિતા અને નાનીની પ્રબળ ઈચ્છાએ મુંબઈ-પાર્લામાં ઘર આંગણાનાં દેરાસરને બદલી બંગલાની બાજુમાં જ સ્વદ્રવ્યે સંગેનરમરનું ભવ્ય દેરાસર શિખરબદ્ધ બનાવી ધામધૂમથી અંજનશલાકા મહોત્સવ ઉપરોક્ત પ.પૂ. બાંધવબેલડી આચાર્યોની નિશ્રામાં સં. ૨૦૪૯ ના મહા સુ.દના ઊજવ્યો. આ દેરાસર હાઈ વે પર હોવાથી કોલેજિયન યુવક-યુવતી તથા ભક્તોની પૂજા-દર્શનની ભીડ અને સાધુ-સાધ્વીઓ પણ આવતાં હોઈ તેમની વૈયાવચ્ચ ભક્તિ તથા દર્શન-પૂજનનો લાભ સપરિવાર લઈ ધન્યતા અનુભવે છે.

પૂ. પિતા તથા મામાશ્રીની, અનુકૂળતાએ સિદ્ધકેત્ર પાલીતાણામાં ચાતુર્માસ ગાળવાના સ્વપ્ને સં. ૨૦૫૧માં સંપૂર્ણ સુવિધા સાથે ૪૫૦ ઉપરાંત ભાવિકો સાથે પૂ.આ. બાંધવબેલડીની નિશ્રામાં તથા પ.પૂ.આ. ચંદ્રોદયસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના આશીર્વાદિ શત્રુંજયની છાયામાં પન્નારૂપ તથા તખતગઢની ધર્મશાળામાં ભવ્યાભિભવ્ય રૂપે સાકાર કરાવેલ. જેમાં ૭૫ જોગવાળા સહિત ૧૫૦ સાધુ સાધ્વીજી મ.ની ભક્તિનો લાભ લીધો અને સાથે માનવતાના કાર્યરૂપે પાલીતાણા જયપુર ફૂટ અને નિદાન, ભાવનગરમાં પોલિયો-ઓપરેશન તથા હૃદયરોગના કેમ્પો, મુંબઈના નિષ્ણાત ડોક્ટરોને બોલાવી યોજેલ અને જરૂરિયાતમંદોને આર્થિક સહાય વડે મુંબઈ પણ મોકલવાની વ્યવસ્થા કરેલ.

ઉપરાંત પાલીતાણા-જૂનાગઢના ટૂંકામાર્ગ પર વિહાર-ધામની સુવિધા સહિત સ્થળોએ પોતાના સગાં-મિત્રોની 'સૌરાષ્ટ્ર વિહાર ધામ સમિતિ' બનાવી પંદર જેટલાં ઉપાશ્રયો નિર્મેલ.

શત્રુંજય, ગિરનાર, કદમ્બગિરિ, પર્વતો પર કલ્યાણમિત્ર રજનીભાઈ દેવડીના ભાગમાં અધિકતમ નવા ધજાદંડો ચડાવ્યા, તથા શેશાવન - ગિરનાર - કુલ્પાકજી - કદમ્બગિરિ તીર્થસ્થળે પ્રતિષ્ઠાનો લાભ લીધેલ. પૂ. આચાર્ય મેરૂપ્રભસૂરિશ્વરજી મ.સા. ના આશિષ ને પ.પૂ.આ. દેવસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણાએ તથા જીવજાદાસ ધરમદાસ પેઢીના સહકારે, મેરૂધામ સ્મારક સાબરમતી અમિયાપુરમાં નિર્માણાધીન ભવ્ય દેરાસરમાં ૮૧ ઈંચના આદિનાથ ભગવાનને બિરાજમાન કરાવવાનો લાભ પણ મેળવશે. સૂરતમાં પૂ. પં. શ્રી સોમચંદ્રસૂરિશ્વરજી ગણિનીની આચાર્યપદવી પ્રસંગે ગુરુભક્તિને સ્વામીવાત્સલ્યનો તથા ગાઢ મિત્ર વજુભાઈ બાબરિયા સાથે તબીબી સારવાર કેમ્પ દ્વારા માનવસેવાનો સ્તૂત્ય લાભ લીધેલ. આવી જ રીતે ધનસદ્વ્યય કરતાં શત્રુંજય તળેટી પર

સમવસરણ જિન-પ્રસાદે, શંખેશ્વરમાં ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ જિનાલયે, હસ્તગિરિતીર્થે, ભરૂચ શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામીતીર્થે, વડોદરા પ્રતાપનગર જિનાલયે, ઉવસગ્ગહરં તીર્થે, બિહારના કુંડલપુરતીર્થે તથા પુના-કાત્રિજ આદિ અનેક સ્થાને પ્રતિષ્ઠાનો અને હસ્તિનાપુર તીર્થે જંગી ખર્ચ આકરિત અષ્ટપદજીના મંદિરના સજ્જોડે શિલારોપણ સાથે તેમાં ભગવાન શાંતિનાથજીપ્રતિમા વિરાજિત કરવાના આદેશનો વગેરે લાભ લીધેલ.

પૂ. નાનીમાના પાલનનું ઋણ અદા કરવા પ.પૂ.આ મેરૂપ્રભસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના ઉપદેશે પાલીતાણા તળેટી રોડ પર આકારિત શ્રમણવિહારમં સારું યોગદાન આપેલ.

સંસ્કારીપુત્ર હરેશભાઈ કે જેઓ શેરબજારના ધંધામાં આંતરરાષ્ટ્રિય વિકાસ સાધી વ્યાપારીઓમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. અને શ્વસુરગૃહોનાં આંગણાંને ટીપાવતી બંને પુત્રીઓ શીલા અને પ્રીતિ, તથા ધર્મપત્ની નલિનીબેન તથા પુત્રવધુ દર્શના, પૌત્રો કૃષ્ણાલ તથા કરનના બનેલા ખુશુના ખજાના સમા આ પરિવારજનોએ ધર્મ-સંસ્કારના વારસાને ઊજાવ્યો છે. શ્રી શાંતિભાઈ તથા તેમનાં પત્નીની સાદાઈ, વિનમ્રતા, વિવેકે પરિચયમાં આવનારાઓને પ્રભાવિત કર્યા છે. શત્રુંજય પર અભિષેકનાં સ્થળોની જૂની પરબને નવતર કલાત્મક બનાવી 'રજની-શાંતિ' પરબ નામ આપ્યું જેમાં અભિષેક વિગત સાથેનો ઐતિહાસિક શિલાલેખ લગાડાયેલ છે. શત્રુંજય આરોહ પ્રારંભિક પગથિયે ત્રિ-દ્વાર યુક્ત વિશાળ પ્રવેશદ્વારનો પેઢી દ્વારા મળેલ આદેશ અત્યંત લાભદાયી મનાય છે. અહીં પણ ઐતિહાસિક શિલાલેખ મુકાવેલ છે. સાથે તળેટી પાસેના કીર્તિસ્તંભમાં સર્વસાધારણમાં રૂ. પાંચલાખ લખાવી અનેરો લ્હાવો લીધેલ. પ.પૂ.આ. ચંદ્રોદયસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની નિશ્રામાં વિક્રમસર્જક ૮૦૦ સિદ્ધિતપની મહાન તપસ્યા શ્રી ભાવનગર જૈન શ્વે.પૂ. તપાસંઘના ઉપક્રમે થઈ તેની ઐતિહાસિક યાદગીરી રૂપે ભાવનગરના દાદાસાહેબ દેરાસરમાં સિદ્ધિતપયોક બનાવવાનો અનેરો લાભ લીધો.

શિહોર-જૈન સોસાયટીના ભવ્ય દેરાસરમાં મૂ.ના ચૌમુખજીમાં આદિશ્વરભગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો તથા ઉના અજારા પાસે નદી તટે પૂ.આ. હિરસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના સમાધિમંદિરમાં એક દેરી બનાવવાનો તથા પાર્લા-ઘોઘા તીર્થ રાંદેરમાં પાર્શ્વનાથ જન્મકલ્યાણક પ્રસંગે અઠમ તપની તપશ્ચર્યા સમયે કાયમી પારણાનો વગેરે લાભ લીધો. પાર્લામાં શિક્ષણ, આરોગ્યક્ષેત્રે પણ મોટી રકમનાં દાનો આપ્યાં. મલાડમાં પણ દેવકરણ મૂળજી જૈન દેરાસરમાં મહાવીરસ્વામી કલ્યાણક પ્રસંગે તથા ઈસ્ટ મલાડના કાયમી ચૌવિહાર ઘરમાં કાયમી લાડુની પ્રભાવનાનો લાભ લીધો. શેરસા, મણીનગર, કાંકરિયા, ઉજજૈનના શ્રી પાળકાયણા દેરાસર

પાસે પોતાના સહયોગથી ભવ્ય ઉપાશ્રયો બનાવ્યાં.

ઉપરાંત નાગેશ્વરતીર્થમાં મૂ.ના. પર ચાંદીનું સુંદર કલાત્મક છત્ર તથા ભોજનશાળા ઉપર ભવ્ય આરાધના હોલ તથા (મ.પ્ર.)માં ભક્તામર જિનાલયમાં એક દેરી, શંખેશ્વર કલ્યાણ પ્રસંગે ૩૫૦૦ અક્રમતપના આરાધકોનો ભક્તિલાભ અને આગમમંદિરમાં એક રૂમ તેમ જ ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ જિનાલયમાં એક દેરીનો પ્રતિષ્ઠાલાભ, તથા નિર્માણાધીનજી અયોધ્યાપુરમાં મૂર્તિબિરાજન સ્થળે શિલારોપણનો લાભ-ગોડીજી પાયધૂનીની દેરાસરમાં પદ્મનાથભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ. દેરાસરમાં વાસુપૂજ્ય સ્વામી પ્રતિષ્ઠા સમિતિ અને ઉપાશ્રયના મુખ્ય દાતા બનાવાનો તથા ઓરપાડ ભરૂચ પાસે સાયન ગામમાં કુંદુનાથ ભગવાન મૂ.ના. તરીકે વિરાજીત કરવાનો તથા સુરતમાં દેસાઈ પોળના દેરાસરે ધર્માદા દવાખાનામાં ને મહેસાણા-મેન્શન દવાખાનામાં મામા બાલુભાઈ ખીમચંદના નામે ફી દવા વિતરણ તથા માંડવગઢ (મ.પ્ર.)માં ખેતરમાંથી મળેલી અતિ પ્રાચીન મૂર્તિના ભારે લેપ કરાવી મુખ્ય દેરાસરના ભોયરામાં પ્રતિષ્ઠા કરાવવાનો, તથા ભોપાવરમાં પ્રાચીનમૂર્તિ શાંતિનાથ ભગવાનને નવેસરથી લેપ તથા પાવાપુરમાં મહાવીરસ્વામી ભગવાન તથા કુંડલપુરમાં પ્રાચીન મૂર્તિઓના લેપ, અને ગૌતમસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવવાનો તથા સમેતશિખર ઉપર મૂ.ના. તથા આજુબાજુના ભગવાનના લેપ તથા શત્રુંજય પરની મોદીની ટૂંકમાં પંચભગવાનની પ્રતિષ્ઠા તથા હસ્તગિરિમાં એક દેરી શાંતિનાથ ભગવાનની તથા ચાંદખેડામાં ગૌતમસ્વામીની વિશાળમૂર્તિ તેમજ મુનિસુવ્રતસ્વામિની પ્રતિષ્ઠા વગેરે અનેક ધર્મકાર્ય ને માનસેવાના લાભો લીધેલ છે. તેથી દરેક સંઘેડા (સંપ્રદાયો)ના પૂ. આચાર્યશ્રીઓ તથા મહારાજાની અપાર કૃપા શાંતિભાઈ પર નિરંતર વરસતી રહી છે.

તેમના નામનું ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ સ્થાપી માનવતાના, સમાજસેવાના, શિક્ષણ, આરોગ્ય અને ગરીબ દર્દીઓ તથા કષ્ટસાધ્ય ભયંકર બિમારીવાળાઓને આર્થિક મદદ કરવાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે ને ભવિષ્યમાં પણ તે યથાવત રાખવા સંકલ્પબદ્ધ છે.

સંકલન-મનુભાઈ શેઠ

૫૦ વર્ષ સુધી રબ્બર ઇન્ડસ્ટ્રીઝને સતત અને

અયાગ સેવા આપનાર

શ્રી શિવુભાઈ લાઠિયા

આંતરરાષ્ટ્રિય ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મટિરિયલ દ્વારા જાણીતા જૈન ઉદ્યોગપતિ શ્રી શિવુભાઈ વસનજી લાઠિયાને હેક્ટોક મેડલ એનાયત કરવામાં આવેલ છે. કારણ કે તેઓએ સતત ૫૦ વર્ષ સુધી રબ્બર ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ને અયાગ સેવા આપનાર પ્રથમ જૈન

ઉદ્યોગપતિ હતા. પૂર્વે આયાત અવેજના ઉત્પાદન ક્ષેત્રની સિદ્ધિ બદલ પણ તેમનું ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા સન્માન થયેલું. તેઓએ, બોમ્બે ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસો. ના પ્રમુખપદે તથા ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ પ્લાસ્ટિક એન્ડ રબ્બર, (યુ.કે.) ના ઉપપ્રમુખપદે રહીને આધુનિક રબ્બર ટેકનોલોજીને સંલગ્ન ઉત્કૃષ્ટ સેવાઓ આપી છે.

ઉપરાંત તેઓ બૃહદ્ મુંબઈ સ્થા. જૈન મહાસંઘ, અખિલ ભારતીય શ્વે.સ્થા. જૈન સંઘ, વગેરેમાં ટ્રસ્ટી તરીકે ઉત્કૃષ્ટ સેવાઓ આપી રહ્યા છે. તથા ભગવાન મહાવીર ૨૬૦૦ જન્મ કલ્યાણક સમિતિના કાર્યકરી સભ્ય છે. અનેક ધાર્મિક, વૈદ્યકીય અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના તરફથી દાન તથા માર્ગદર્શનનો પ્રવાહ સતત મળતો રહ્યો છે. તેમના સુપુત્રો યોગેનભાઈ-સંજયભાઈ અને આસિતભાઈએ વિદેશમાં ઉચ્ચ તાંત્રિક શિક્ષણ મેળવ્યું છે. લાઠિયા રબ્બર ઇન્ડસ્ટ્રીઝ દ્વારા ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત છે.

૧૯૬૫માં તેઓ 'જસ્ટીસ ઓફ પીસ' તથા 'મુંબઈ એસોસિયેશન' 'ભારત નારી કલ્યાણ સમાજ'ના માનદ ખજાનચી. તથા પૂર્વમુંબઈની રોટરીક્લબના ડાયરેક્ટર તથા લાઠિયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ અને રબ્બરઇન્ડસ્ટ્રીઝના કામદારોની પ્રોવિડન્ડ ફંડ સમિતિના ચેરમેન તથા 'ઇન્ડિયન કેન્સર સોસા.' અને 'પ્રોગ્રેસિવ ગ્રુપ'માં કારોબારી સભ્યપદ વગેરે અનેક જગ્યાએ નિમણૂક પામેલ. તેમજ 'મિશન ક્રિપલ્ડ ચિલ્ડ્રન સોસાયટી', 'હેરલ્ડ લાસ્કી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ પોલિટિક્સ' જેવી અનેક સંસ્થાઓના આશ્રયદાતા સમાન છે. 'ઇન્ડિયન રેડક્રોસ સોસાયટી'માં પણ ગણનાપાત્ર સહાય આપી છે. બોમ્બે એસોસિયેશનના સ્થાપકોમાંના તેઓ એક સભ્ય છે. ઉપરાંત બીજી વિવિધ પ્રકારની સમિતિઓના સભ્ય છે જેવી કે :

બોમ્બે ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસોસિયેશન. ઇન્ડિયન રબ્બર ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસોસિયેશન, ઇન્ડિયન સ્ટાન્ડર્ડ ઇન્સ્ટિટ્યુશન, બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ ઓફ મેનેજમેન્ટ એક્ટિવિટીઝ, સમાજ શિક્ષણ મંદિર નિધિ સમિતિ. વગેરે

તેઓએ ઉચ્ચ શિક્ષણ વાંદુઓને આર્થિક સહાય પૂરી પાડવા લાઠિયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી છે. ભારતસરકારે પ્રથમવાર જ વિદેશી આયાતને પહોંચી વાળવા માટે રબ્બરનું બ્લોકેટ ઉત્પાદન વધારવા રોકડ રકમનું મોટું ઇનામ આપવાની જાહેરાત કરી. આ પ્રકારના ઉત્પાદનનો વિકાસ તેઓએ ભારતમાં પ્રથમ વિદેશી મદદરહિત સ્વપ્રયત્ને કર્યો. ભારતમાં રબ્બરના ઉત્પાદકો માત્ર ગણ્યા ગાંઠ્યા જ છે. આથી તેઓએ સહાય પ્રગતિથી દેશને થયેલ ફાયદાની કદરરૂપે તા. ૧૭-૧૨-૧૯૬૯ના રોજ દિલ્હીથી રાષ્ટ્રભવન ખાતે રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તેમને એવોર્ડ મળેલ. તેમજ ટેક્સટાઈલ્સ ઇન્ડ.ના માટે રબ્બર સ્પેડિંગ જેકેટ, પી.વી.સી. લેથર ક્લોથ ઇન્ડ. માટે તથા મરક્યુરી સેલ કોસ્ટિક સોડા પ્લાન્ટ માટે દેશમાં પ્રથમવાર ઉત્પાદન પ્રારંભી રાષ્ટ્રપતિશ્રી

વી.વી. ગિરિના વરદ્દ હસ્તે રજતશિલ્પ મેળવી ગૌરવ પ્રાપ્ત કરેલ, ઈ. સ. ૧૯૭૮ના વર્ષમાં કંપનીના ૨૫ વર્ષ પૂરા થતાં રજતજયંતિ વર્ષની ઉજવણી પ્રસંગે તેઓએ, સતત નવી શોધો કરી. અને રૂ. ૬૦૦૦૦નું ધાન જાહેર કરી દરેક સંસ્થાને ઉપયોગી થવાની ભાવના દર્શાવી તથા પેપર મિલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝની જરૂરિયાત સ્ટોનાઈટ, માઈક્રોરોટ, બ્લેકડાયમંડ, માઈક્રોમેઈટ તથા સીલરોલ આ પાંચ આઈટમોનો રોલ દેશમાં સર્વ પ્રથમ બનાવવાનો યશ પ્રાપ્ત કર્યો. તેઓની ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે સતત વ્યસ્ત છતાં વતન મેંદરડા ગામને સતત નજરસમક્ષ રાખી ત્યાં ઘણાં લોકકલ્યાણનાં કાર્યો જેવા કે લાઠિયા વસનજી-પરશોત્તમ હોસ્પિટલ તથા કન્યાશાળા નિર્માણ કરેલ.

તેઓ માનવસેવા સંઘ, ડિવાઈન ચાઈલ્ડ સ્કૂલ ફંડ, કાઉન્સિલ ઓન વર્લ્ડ ડેન્શન, એશિયા-પેસિફિક ડિવિઝન, કોચના અર્થકલ્પક, વગેરેના સભ્ય છે. ઉપરાંત અખિલ ભારતીય ઉત્પાદક સંઘના મધ્યસ્થ સમિતિ સહિત સોળેક જેટલી સમિતિઓના તેઓ આજીવન સભ્ય અને કારફોલ્ગ કમિટિમાં ૬૭-૬૮ના સેક્રેટરી, તેમજ બોમ્બે ઇન્ડ. એસો.ના ૭૨-૭૩ના પ્રમુખ, તેમજ અખિલભારતીય રબ્બર મેન્યુ. ઇન્ડ.ના ૭૭-૭૮નાં, તેમજ રોટરી ક્લબ ઓફ મુંબઈ (ઈસ્ટ)ના ૭૮-૮૧ના પ્રમુખ હતા. આ ક્ષેત્રની આધુનિક પ્રગતિના અભ્યાસાર્થે તેઓ ઇંગ્લેન્ડ-જાપાન-બર્મા તેમજ રબ્બર નિકાસ માટે સિંગાપોર-હોંગકોંગ અને ઓસ્ટ્રેલિયા જઈ આવેલા છે. સિંગાપોરના સેમિનારમાં તેઓએ ભારતીય પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપેલ. તથા આંતરરાષ્ટ્રિય સ્ટાન્ડર્ડ ઓર્ગનાઈ-ઝેશનમાં ભારતીય પ્રતિનિધિ રૂપે રબ્બર રોલની કમિટિમાં નિયુક્ત થયા. ૨૩-૧૦-૧૯૬૬ના રોજ કારખાનાનાં પ્રથમ ઉદ્ઘાટન નિમિત્તે કેશોદની ટી.બી. હોસ્પિટલને મોટી રકમનું ધાન આપવા સાથે અન્ય સંસ્થાઓને મદદ કરી. ઉપરાંત '૭૮માં મેંદરડામાં નેત્રયજ્ઞ યોજી આજુબાજુઓના દર્દીઓનું નેત્રનિદાન કરાવી જરૂરતમંદોને ઓપરેશન કરાવી ચશ્મા-દવા વગેરેનું વિતરણ સફળતા પૂર્વક કરેલ.

કલાપરંપરાનું કીર્તિમંદિર : અનેક

ઘડાબોથી વિભૂષિત

ડો. સવિતાદીદી મહેતા

જેના અંગેઅંગમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં નૃત્યોનો ઝંકાર છે, જેમની આંખોમાં, પગના પદરવમાં નર્તનનો નાદ છે, જેમના હસ્તમાં નૃત્યની મુદ્રાઓ હરપળે હસતી-રમતી રહે છે, જેમના બોલમાં, ચાલમાં, હાસ્યમાં સતત નર્તનનો નિનાદ રણકતો રહે છે, એવાં સવિતાબેન નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતાને જોતાંની સાથે જ આ વ્યક્તિ કોઈ શ્રેષ્ઠ નર્તનકલાકાર છે એ પ્રથમ દૃષ્ટિએ

જ જણાયા વગર રહે નહિ. મુખ ઉપર રમતું મધુર સ્મિત, શબ્દોના અવાજમાં રણકતો સંગીતનો મીઠો સૂર અને પગલે પગલે વર્તાતી એમની અભિનયકલામાં પુરાતો પેલો માનવ મીઠો સંબંધ જાણે સવિતાબહેનને દીદીના હુલામણાં નામે સૌ કોઈ ઓળખે જ. મનુષ્ય ધારે તો તપ, સાધના, લગન, નિષ્ઠા અને પુરુષાર્થથી કેટલી ઊંચાઈ સર કરી શકે છે તેની પ્રતીતિ કુ. સવિતાદીદીનાં જીવનકાર્યો પરથી મળે છે. આ યુગમાં કોઈ એક પ્રકારમાં, કોઈ એક વિદ્યામાં પારંગત ઘણાં કલારત્નો જોવા મળે છે, છતાં એક નહીં અનેક વિષયોમાં સાહજિક રીતે પ્રાવીણ્ય ધરાવતા કલારત્નો દુર્લભ ગણાય છે.

કુ. સવિતાદીદીની જીવન સાધના બહુ આયામી પાસા પાડેલ હીરા જેવી તપસ્વી છે. મુખ્યત્વે તેમનું પ્રદાન મણિપુરી નૃત્ય વિશારદ તરીકે, નારી સ્વાતંત્ર્યના મશાલચી તરીકે, સ્ત્રી શિક્ષણના પ્રસારક તરીકે તથા પ્રયોગકર્તા તરીકે, સાહિત્ય, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, લોકસંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ તથા જીવનધર્મ સંસ્કૃતિના પરિવ્રાજક તરીકે શિષ્ટ માન્ય બન્યું છે.

સંઘર્ષ વચ્ચે સાધના :

આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાંનો ગુજરાતી સમાજ અતિ રૂઢિચુસ્ત અને પરંપરાવાદી હતો. આમાંય ખૂણામાં પડેલા પોરબંદર જેવા શહેરમાં સામાજિક સુધારણાનાં અજવાળાં પહોંચ્યાં ન હતાં. એ સમયે શાસ્ત્રીય નૃત્યની તાલીમ લેવી એને સમાજ માનની નજરે જોતો નહોતો અને એમાંય તે ઉચ્ચ, સંસ્કારી અને શ્રીમંત પરિવારની સુકન્યાઓને માટે નૃત્યની તાલીમ લેવાની વાત તો એક બાજુએ રહી. આવાં નૃત્યોના કાર્યક્રમો જોવા જવા દેવા માટે પરિવારના સભ્યો જલ્દીથી હા પાડતા નહોતા. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં દીદીએ જ્યારે મણિપુર નૃત્ય કલાનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ લેવા જવાનો એમનો નિર્ણય જાહેર કર્યો ત્યારે પરિવારમાં સત્રાટો છવાઈ ગયો.

પિતાજી રાજી નહોતા, કોઈ સંજોગોમાં હા પાડે એમ નહોતા, તેમની દૃષ્ટિએ પુત્રીનું આ પગલું સમયોચિત નહોતું. દીદીનો કલાકારનો માંહલો જીવ હાથમાં રહે તેમ નહોતો. એમને મણિપુરનાં મંદિરો, મણિપુરનાં વાઘો, મણિપુરની સંસ્કૃતિ, મણિપુરનો ધર્મ, મણિપુરના નૃત્યગુરુઓના આત્મા પોકારી પોકારીને પોતાની પાસે આવવા સાદ પાડી રહ્યા હતા. અંતે કલાની જીત થઈ, કલાકારનું ભાવવિશ્વ ઊઘડવા માંડ્યું. પિતાનો વિરોધ તો શાંત ન પડ્યો. પણ વત્સલ માતાની ઉખ્ખા કામ લાગી. પિતાના કોપ સામે માની મમતા છાંયડી બનીને ઊભી રહી અને 'હરવું, ફરવું, લખવું, ખાવું, પીવું અને મોજ કરવી'ની ગુજરાતણની ઘરેડમાંથી એક કલાસાધક સન્નારીએ મણિપુરની અણદીઠેલી ભોમકા પર પગલાં માંડ્યાં. પછી તો કઠિન માર્ગે

ચાલીને દીદીએ મણિપુરી નૃત્યકલાના દુર્ગમ શિખરો સર કરવા માંડ્યાં. મણિપુરની ગિરિકંદરા ઓગળીને દીદીમાં સમાઈ ગઈ. મણિપુરી નૃત્ય કલાએ તેનાં સઘળાં રહસ્યો આ સાધિકા પાસે જાણે કે ખુલ્લા મૂકી દીધાં હોય એમ આ કલામાં તેઓ અપ્રતિમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યાં.

લાઈ હરા ઓબા, મહારાસ, કુંજરાસ, વસંત રાસ, નિત્ય રાસ, ઢિવા રાસ, સંકીર્તન સહિતની મણિપુરી નૃત્યશૈલીની પ્રત્યેક બારિકીઓ, ખૂબીઓ, મર્મો, સૌંદર્ય પ્રતીકો, ભાવ પ્રતીકો, વાદ્ય નિપૂણતા વિગેરે દીદીએ હસ્તગત કરીને મણિપુરી કલાકારો અને આચાર્યોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખ્યા.

પ્રથમ પ્રયોગી દીદી :

મણિપુરી નર્તનમાં સોલો (એકાંકી) નૃત્યના પ્રયોગો તેમણે સૌપ્રથમ વાર કરીને મણિપુરી નર્તનાચાર્યોની પ્રશંસા મેળવીને તેમણે આ પ્રાચીન કલામાં નૂતન તત્ત્વોને આવિષ્કાર કરનાર દેશના સૌપ્રથમ મહિલા બનવાનું સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું.

સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિ :

આજે દીદીના અથાક પ્રયાસોથી ભારતમાં અને વિદેશોમાં મણિપુરી નૃત્યકલાનાં પ્રભાવક તત્ત્વોનો પ્રસાર થયો છે. યોગ સાધના અને નિગુઠ રહસ્ય વિદ્યાને નૃત્યના માધ્યમ દ્વારા અભિવ્યક્ત કરતી આ નૃત્ય શૈલી પર દીદીએ પ્રસ્થાપિત કરેલ પરિમલ એકેડમીની સંશોધનાત્મક પાંખ અધ્યયન અને સંશોધન ચલાવી રહી છે. દીદી પોતે મણિપુરની મૈતેયીભાષાના પ્રખર વિદ્વાન છે. તેમનાં માર્ગદર્શન નીચે મુંબઈની પરિમલ એકેડમીમાં મણિપુરના નૃત્ય આચાર્યો અને અભ્યાસીઓની રાહબરી નીચે આ કલા ઉપર સંશોધનાત્મક ગ્રંથ તૈયાર થઈ રહ્યો છે.

દીદીએ મણિપુરી નૃત્યશૈલીની સાધના અને સિદ્ધિને બિરદાવવા માટે મહારાણી ધનમંજરી દેવીએ તેમને 'દ્વિતીય ઉષા'ના બિરુદથી સન્માન્યાં છે. (ભગવાન કૃષ્ણના પૌત્રવધુ બાણાસુરનાં પુત્રી ઉષાએ દ્વારિકાની ગોપીઓને પ્રથમ લાસ્ય નર્તન શિખવ્યું હતું.) આવી જ રીતે મણિપુરના મહારાજા સ્વ. બોધચંદ્રસિંહજીએ છેલ્લાં બસો વર્ષમાં કોઈને એનાયત ન કરાઈ હોય એવી 'મૈતેયી જગોઈ હંજબી' (મણિપુરી નર્તન-ગુરુ)ની પદવી અર્પણ કરી મણિપુરી નૃત્યના ઉત્તમોત્તમ પુરસ્કર્તા તરીકેની સ્વીકૃતિ આપી હતી. આ ઉપરાંત મણિપુરની શ્રી ગોવિંદજી મંદિરની બ્રહ્મસભા પાસેથી 'નર્તનાચાર્ય'ની માસ્ટર્સ ડિગ્રી મેળવનાર તેઓ સૌ પ્રથમ છે. 'નૃત્યરત્ન', 'જય પત્ર એવાર્ડ' ઉપરાંત મણિપુરનું એક વધુ પ્રતિષ્ઠિત બિરુદ 'ચન્દ્રપ્રભા' પણ તેઓને અર્પણ કરાયું છે. ગુજરાત નૃત્ય નાટક અકાદમીએ તેઓને મણિપુરી નૃત્યકલા માટે તામ્રપત્ર અર્પણ કર્યું હતું. મણિપુર

રાજ્યની કલા અકાદમીએ તેઓને ફેલોશીપ અર્પણ કરી હતી. નવીદિલ્હીના બૃહદ મહારાષ્ટ્ર મંડળે મણિપુરીનૃત્ય અને સંસ્કારના ક્ષેત્રે ઉચ્ચ પ્રદાન બદલ તેમનું બહુમાન કર્યું હતું. આવું બહુમાન મેળવનાર તેઓ એક માત્ર બિનમહારાષ્ટ્રિય છે. જ્યારે ગુજરાતે સવિતાદીદીને 'વિશ્વગુર્જરી'ના પ્રતિષ્ઠિત એવોર્ડથી વિભૂષિત કરેલ છે. અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ પોરબંદર આર્ય કન્યા ગુરુકૂળની તપોભૂમિ પર આવીને શ્રી 'ડી.લિટ્'ની પદવી એનાયત કરી તેમની શિક્ષણ, કલા અને સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની પ્રીતિને નવાજી છે જ્યારે ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ જ્ઞાની ઝૈલસીંધે 'યોગ શીરોમણિ'ના ઈલાકાબથી દીદીને નવાજ્યાં છે.

કલાસ્વામીનું વિશ્વભ્રમણ :

આ નૃત્યકલાનું નિદર્શન કરાવવા સવિતાદીદીએ વિશ્વ-પરિભ્રમણ કરીને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, જીનીવા, પેરિસ, ઈંગ્લેન્ડ, યુગાંડા, કેન્યા, અને ટાંઝાનિયા સહિતના દેશો તથા મુંબઈ, દિલ્હી, મદ્રાસ, કલકત્તા, ગૌહાત્તી, અમદાવાદ, પોરબંદર, રાજકોટ સહિતના ભારતના પ્રમુખ નગરોના સંસ્કારી નાગરિકોને રસ અને ભાવની સૃષ્ટિમાં રમમાણ કરાવ્યા છે, તેમજ નૃત્યશૈલીની કમનીય કલાનાં નિદર્શનો આપીને કલા વિવેચકોની ચાહના પ્રાપ્ત કરી છે.

પ્રાચીન-અર્વાચીન શિક્ષણ પ્રણાલીનો અદ્ભૂત સમન્વય :

આપણા સમાજમાં જ્યારે શિક્ષણ નિસ્તેજ થતું જાય છે. અને અધ્યાપકોની નિષ્ઠા ઘસાવા માંડી છે તેવી પરિસ્થિતિમાં સમગ્ર ભારતમાં આર્ય કન્યા ગુરુકૂળ નામની મહિલા સંસ્થાએ જીવનલક્ષી શિક્ષણના સંસ્કારોનું સિંચન કરીને અગ્રસ્થાન મેળવ્યું છે. પોરબંદરમાં આ સંસ્થાને પ્રસ્થાપિત થયે ચોસઠ વર્ષ થયાં. આર્ય કન્યા ગુરુકૂળની પરિકલ્પના હતી, તેના સંસ્થાપક રાજરત્ન શ્રી નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતાની પણ તેમનામાં આત્મા રેડી અનન્ય અને અપૂર્વ આકૃતિ અર્પી કુ. સવિતાદીદીએ. પિતાએ મંગલ પ્રયાણ કર્યું. આ પ્રવૃત્તિમાં પુત્રીએ પ્રાણ રેડ્યા અને જગતને ઉત્તમ દષ્ટિવંત નારીઓની ભેટ આપી.

અનોખો પ્રયોગ આદર્શ પ્રતીક બન્યો :

સવિતાદીદીએ શિક્ષણ ક્ષેત્રનો આ અનોખો પ્રયોગ આજે વિદ્યાક્ષેત્રને એક આદર્શ પ્રતીક પૂરું પાડી રહેલ છે. પોરબંદરનું આર્ય કન્યા ગુરુકૂળ એટલે મહિલાઓનું તપોવન અને સૌરાષ્ટ્રનું શાંતિનિકેતન. ૧૯૪૯-૫૦માં લંડન યુનિવર્સિટીમાંથી 'ડિપ્લોમા ઈન એજ્યુકેશન' પ્રાપ્ત કર્યા બાદ આર્ય કન્યા ગુરુકૂળના માનદ્ આચાર્યપદે રહીને છેલ્લા પાંચ દસકાથી સવિતાદીદીએ અંદાજે પચ્ચીસ હજાર વિદ્યાર્થીનીઓનાં વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કર્યું છે. આશ્રમપદ્ધતિની આ આશ્રમિક શાળા-મહાશાળામાં અભ્યાસ કરવા પ્રવૃત્ત થનાર વિદ્યાર્થીનીને વેદ, ઉપનિષદ, યજ્ઞ, યજ્ઞાદિ,

વ્યાયામ, ભરતગૂંથણ, ચિત્રકલા, સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય આદિ લલિતકલા, પાઠ્યક્રમ તેમજ કોમ્પ્યુટરનું પદ્ધતિસરનું શિક્ષણ અને તેની સામે ભારતીય સંસ્કૃતિનું અધ્યયન કરવાની તક મળે છે.

સ્ત્રીઓ માટે સાહજિક ગણાય તેવી હસ્તકલા, ભરત ગૂંથણ સહિતની કલાઓનાં પ્રતિવર્ષે પોરબંદરમાં, ગુરુકૂળમાં તેમ જ મુંબઈમાં પ્રદર્શનો ગોઠવવામાં અને માર્ગદર્શન આપવામાં દીદીએ અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતમાં અન્ય કોઈ સ્થળે ભાગ્યે જ થયું હોય તેવું કામ એકલે હાથે કરી બતાવીને ઈતિહાસ રચ્યો છે.

તેઓ ઉત્તમ વિચારક અને પ્રતિભાશાળી વક્તા છે. તેમણે અત્યાર સુધીમાં હજારો શ્રોતાઓ સમક્ષ જે પ્રવચનો આપ્યાં છે તે મુદ્રિત સ્વરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવે તો અનેક વિષયો પરનો મહાગ્રંથ નિર્માણ થઈ શકે એવી સામગ્રી એમાં પડી છે.

દીદી અભ્યાસનિષ્ઠ સન્નારી છે. તેમના રસના વિષયો ધર્મ, અધ્યાત્મ, જ્યોતિષ, ગૃહવિજ્ઞાન, સંસ્કૃત, સાહિત્ય, ઈતિહાસ, ભૂગોળ, ખગોળ, પ્રાણી અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પુરાતત્ત્વ અને સંશોધન, મણિપુરી સહિતની અન્ય નૃત્યકલાઓ છે આ અને આવા અન્ય વિષયો ઉપર દીદીનું પ્રભુત્વ એક અભ્યાસીને છાજે એવું ગૌરવવંતુ છે.

વિવિધ ભાષાઓની એમની જબરી જાણકારી છે. અંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, મણિપુરી મૈતેથી, સહિતની ભાષાઓ પર દીદીએ પ્રભુત્વ મેળવેલ છે. જેઠવાઓની રાજધાની 'ધૂમલી' ઉપર વિસ્તૃત સંશોધન ચલાવીને દીદીએ લખેલો 'ધૂમલી' પરનો શોધનિબંધ ઈતિહાસ અને પુરાતત્ત્વમાં રસ ધરાવતા અભ્યાસીઓ દ્વારા પ્રશંસા પામ્યો છે. આમ સવિતાદીદી આપણી કલા પરંપરાનું કીર્તિમંદિર છે.

આંતરિક સૌંદર્યનાં સ્વામિની : નારીરત્ન

સંતોકબા નાનજી કાલીદાસ મહેતા

સૌરાષ્ટ્રના જામનગર સ્ટેટમાં વરતુ, વેરાડી અને ફલકુ નદીના ત્રિવેણી સંગમ સમીપે ભાણવડમાં આજથી આશરે સત્તાણું વર્ષ પહેલાં ઈ.સ. ૧૯૦૪માં ચૈત્ર વદ બીજને દિવસે સંતોકબાનો જન્મ. નાનકડી 'સંતી' બચપણથી જ સ્વભાવે લાગણશીલ અને સ્વમાની. પ્રભુભક્તિ પણ નાનપણથી. ઘરની બાજુમાં ત્રિકમરાયજીનું મંદિર, ત્રિકમરાયજી પર અડગશ્રદ્ધા. આ ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનાં બીજ ધીરે ધીરે અંકુરિત બનીને તેમના જીવનપથને સતત નવપલ્લવિત કરતાં રહ્યાં.

એકવડિયો બાંધો, પ્રશસ્ત ભાલ, કમલનયન, નમણું નાક, પગની પાનીએ અડતા કેશ, આવી ચંપકવર્ણી સંતી ૧૬ વર્ષની ઉંમર થતાં થતાં તો કર્મયોગી એવા નાનજી કાલીદાસ

મહેતા સાથે પ્રભુતામાં પગલાં માંડી સાસરવાસે આવી. સંતીના શુકનવંતાં પગલાંથી પતિ નાનજીભાઈનાં લક્ષ્મી-ઐશ્વર્યમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થઈ.

હવે સંતી, 'સંતી' મટીને સંતોક થઈ. આદર્શ ગૃહસ્થ જીવનના શ્રી ગણેશ થયા. પોતાના અસ્તિત્વને પતિમય કરનાર ભારતીય નારીના પ્રતીક સમી સંતોકે આફ્રિકાના જંગલોમાં પણ પોતાના વાણીવર્તનના વૈભવ થકી મંગલમય વાતાવરણ ખડું કર્યું. જેમ જેમ નાનજીભાઈના વ્યાપારિક સંબંધોના સંપર્કમાં આવવાનું થયું તેમ તેમ સંતોકબહેને પોતાના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર અને વિકાસ જાતે જ કર્યાં. સ્ત્રી ધારે તો શું ન કરી શકે? તેનું ઉમદા ઉદાહરણ એટલે સંતોકબેન. વાંચી સમજી શકાય તેટલો અંગ્રેજીનો અભ્યાસ, સંગીતની સાધના, પાકશાસ્ત્રમાં નિપૂર્ણતા એટલું જ નહીં સંતોકબહેને બેડર્મીટન જેવી રમતમાં પણ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું હતું.

આજથી ૭૦-૭૫ વર્ષ પહેલાંના રીતિ-રિવાજોમાં ફેરફાર કરવો એટલે ઘણી હિંમતનું કામ. પોરબંદરની લોહાણા જ્ઞાતિમાં સંતોક બહેન પહેલાં નારી કે જેમણે ધૂમટો તાણવાના રિવાજમાંથી કુટુંબની સ્ત્રીઓને મુક્તિ અપાવી, સમાજમાં પણ તેનો હકારાત્મક પડઘો પડ્યો. આમ સમાજ સુધારણામાં પણ તેઓ અગ્રેસર હતાં. તેમના આવા સુધારણાના કાર્યોમાં પતિ નાનજીભાઈનો કૃતિશીલ ફાળો રહ્યો.

ઉચ્ચ સંસ્કાર અને શિસ્ત-સંયમનાં આગ્રહી એવાં સંતોકબહેન પોતાનાં બાળકોને પણ મક્કમતાપૂર્વક શિસ્તપાલન કરાવતાં. વેદ, ઉપનિષદ કે રામાયણ-મહાભારતની વાર્તાઓ કહી તેમનામાં સતત સંસ્કારોનું સિંચન કરતાં. કોઈપણ વાતની કમી ન હોવાં છતાંય બાળકોની ખોટી જીદને ક્યારેય પણ વશ ન થતાં. માટે જ આજે તેમનાં સંતાનો નિર્વ્યસની અને સદ્માર્ગ ચાલનારાં છે. અતિ શ્રીમંત હોવા છતાંય તેમનાં કપડાંની તેમજ જણસની પસંદગી હંમેશ સૌમ્ય, સાદી, કલાત્મક રહેતી. તેમની ઊઠવા બેસવાની શૈલીમાં ખાનદાની ઠસ્સો ઉભરાતો. સંતોકબહેનું આંતરિક સૌંદર્ય જ એટલું હતું કે તેમને બાહ્ય રૂપસજ્જાની જરૂર રહેતી નહીં. તેમના પાવિત્ર્ય, સતીત્વ તેમજ તેમની ઈશ્વર પ્રત્યેની અનન્ય શ્રદ્ધાએ જ તેમના મુખારવિદ પર તેજસ્વિતા પાથરી હતી.

આવા આંતરિક સૌંદર્યનાં સ્વામિની એવાં સંતોકબેન કાળક્રમે કુટુંબનાં-પરિવારનાં, આર્ય કન્યા ગુરુકૂળની બાળાઓનાં સ્નેહ-વત્સલ 'સંતોકબા' બની રહ્યાં. આજીવન તેમની સ્નેહ વર્ષામાં સૌ કોઈને ભીંજવતાં રહ્યાં. અલ્પ અભ્યાસ હોવા છતાં લેખન પ્રત્યેની પોતાની મૌલિક દૃષ્ટિ વિકસાવીને સંતોકબાએ ધર્મ, સંસ્કૃતિ, સામાજિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ આપણાં પ્રતો, તહેવારો અને ભજનોને સાંકળીને લખેલા સંગ્રહ 'ભગવતી મહેર' એ વિદ્વાનો અને સામાન્યજનની જબરી પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી છે.

સંતોકબાએ તેમના જીવનમાં આપણાં શાસ્ત્રોએ બતાવેલ ગૃહસ્થો માટેના નિત્ય પંચયજ્ઞ કરતાં રહીને જીવનભરની સાધના અને આરાધના કરી છે.

ગૃહસ્થના પંચયજ્ઞો એટલે બ્રહ્મયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ અને મનુષ્યયજ્ઞ. નિત્ય સંધ્યાવંદન, ભજન, કીર્તન, વેદાધ્યયન કરતાં રહીને સંતોકબાએ બ્રહ્મયજ્ઞની ઉપાસના કરી છે. વડીલો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખીને પિતૃઓની સ્મૃતિમાં દાન વગેરે આપીને પિતૃયજ્ઞની ભાવનાને પૂર્ણ કરી છે. દેવતાઓનાં પૂજન અર્ચન કરીને દેવયજ્ઞને ચરિતાર્થ કર્યો છે. કૂતરા જેવા પશુઓ માટે રોટલો આપવો, કીડી જેવા નાના જીવો માટે કિડિયારું પૂરવું, મૂંગા પક્ષીઓ માટે ચણ અને પાણીની વ્યવસ્થા કરી ભૂતયજ્ઞની ભાવના સંપન્ન કરી છે. ઘેર આવેલા અતિથિનું સ્વાગત કરી એનો ભોજન આદિથી સત્કાર કરી મનુષ્યયજ્ઞની ભાવનાને સાકાર કરી છે. સંતોકબા મમતાની મૂર્તિ બનીને સંપર્કમાં આવતાં સૌ કોઈ પ્રત્યે સમભાવશીલ બનીને જ રહ્યાં છે.

પશુઓ અને પંખીઓ તરફનો પણ એમનો પ્રેમ એવો જ. માની સેવા, પૂજા, ભક્તિ થઈ જાય એટલે સવારે મોટર લઈને નીકળી પડે. સાથે હોય ખૂબ બધું ઘાસ અને ગાયને ખવડાવવાના લાડવા. રસ્તામાં ઊભેલી રખડતી, સુકાઈ ગયેલી ગાયોને ચારો નીરે, લાડવા ખવડાવે ત્યારે એમને સંતોષ થાય. ક્યાંક કબુતરને ચણ આપ્યું હોય તો ક્યાંક પાણીની પરબ બંધાવી આપી હોય. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં મધરાતે ટ્રેટિયું વાળીને ફૂટપાય અને ઝૂંપડીઓમાં સૂતેલા ગરીબોને જ્યાં સુધી ધાબળા ન પહોંચાડાય ત્યાં સુધી સંતોકબાને નીંદર આવે નહીં.

આથી જ આવાં વાત્સલ્ય, હૂંફ અને પ્રેમના પર્યાય સમાં સંતોકબાનું તા. ૮ જાન્યુ. ૨૦૦૧ના દિને મુંબઈમાં દુઃખદ નિધન થયા બાદ ૯ જાન્યુઆરીની સાંજે તેમના પોરબંદરના નિવાસ-સ્થાનેથી શરૂ થયેલ એકાદ કિલોમીટર લાંબી અંતિમયાત્રામાં વિવિધ જ્ઞાતિના મોવડીઓ, ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, શૈક્ષણિક, સામાજિક તેમજ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના અગ્રણીઓ અને કામદારોની સાથોસાથ આર્ય કન્યા ગુરુકૂળ અને ગુરુકૂળ મહિલા કોલેજની છાત્રાઓ શોકમગ્ન બનીને માતાને અંતિમ વિદાય આપવા ભાવવિભોર થઈ સ્મશાન-યાત્રામાં હજારોની સંખ્યામાં જોડાયાં હતાં. આ શોક અવસરે પોરબંદરના સર્વે વેપારીઓએ પોતાના વ્યાપાર-રોજગાર બંધ રાખી સંતોકબાને આત્મીયતાભરી ભવ્ય વિદાય-અર્ધ અર્પેલ. પોરબંદર સોનાપુરીમાં સમુદ્રકિનારે આથમતા સુર્યની સાક્ષીએ પૂજ્ય સંતોકબાનો પાર્થિવ દેહ પંચમહાભૂતમાં વિલીન થયો ત્યારે સ્વજનો અને ગુરુકૂળની છાત્રાઓની આંખમાંથી જે શ્રાવણ-ભાદરવો વહ્યો એજ સંતોકબાનાં દિવ્યજીવનની સાચૂકલી સાર્થકતા છે.

—સૌજન્ય અમર પંડિત

અનોક સંસ્થાઓના સૂત્રધાર શ્રી હરજીવન વેલજીભાઈ સોમૈયા

તા. ૨૭ મે ૧૯૨૬ના જામનગરમાં જન્મ. શ્રી હરજીવનભાઈનું જીવન નાનપણથી જ સંઘર્ષમય રહ્યું હતું. વિદ્યાભ્યાસ દરમ્યાન જ પૂજ્ય પિતાશ્રીનું દુઃખદ અવસાન થતાં કુટુંબની સમગ્ર જવાબદારી તેમના શીરે આવી પડી. ઈન્ટર આર્ટ્સ સુધીનો અભ્યાસ પડતો મૂકી તેમણે બહારની દુનિયામાં પગરણ આરંભ્યા. વ્હાઈટ વે લેડલો કું.માં વિન્ડો ડેકોરેટર, મૂલજી જેઠા મારકેટમાં નોકરી ઈ. સ. ૧૯૪૬માં. માત્ર વીસજ વર્ષની વયે કોટન વેસ્ટનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. પણ તેમાં સફળતા ન રહેતાં જુની મોટર વેચવાનો વ્યવસાય શરૂ કર્યો. ૧૯૫૦માં અલ્લાબાદ અને લખનૌમાં નસીબ અજમાવવા કાપડની દુકાન કરી, પણ નસીબ બે ડગલાં આગળ અને આગળ. કૌટુંબિક કારણોસર મુંબઈ પાછા ફરવું પડ્યું. આમ જીવન સંઘર્ષ ચાલુ રહેતાં નિરાશ ન થતાં તેમણે એસ.કે. શેઠિયા કંપનીમાં સેલ્સમેનશીપ સ્વીકારી અને કાર્યશક્તિથી ઝડપી પ્રગતિ સાધતા તેઓ કંપનીના ડાયરેક્ટર પદે પહોંચ્યા. ૧૯૫૨ થી ૧૯૬૦ દરમ્યાન એ કંપનીવતી મીઠાની નિકાસ પ્રક્રિયા દરમ્યાન ભારત સરકારના પ્રતિનિધિ મંડળના એક સભ્ય તરીકે ચાર વખત જાપાનની મુલાકાત લીધી અને તે પછી આ જ વ્યવસાયના ઉત્કર્ષ માટે ૧૯૬૫માં દક્ષિણ અમેરિકા - બ્રાઝિલ વગેરે પરદેશમાં ઘૂમ્યા. ૧૯૬૯માં સંઘર્ષનો બીજો તબક્કો શરૂ થયો. કોક અને કોલ વ્યવસાયમાં કોલયારિ દ્વારા વિવિધ ઉદ્યોગમાં કોક-કોલ સપ્લાય કરવા ઈસ્ટર્ન એસોસિયેટેડ કોલ કોર્પોરેશનની સ્થાપના કરી અને ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધતા રહ્યા. સાથે સાથે એસોસિયેટેડ કેમિકલ્સ સિંડિકેટ વ્યવસાય પણ શરૂ કર્યો.

જાહેર સેવા ક્ષેત્રે પણ તેમનું અનુદાન વિશિષ્ટ રહ્યું હતું. મુંબઈ મધ્યેનાં વિવિધ રાષ્ટ્રિય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રિય મંડળો, સંસ્થાઓ-કલબોના સૂત્રધાર કક્ષાના સભ્યપદ દ્વારા તેઓ વિશિષ્ટ સેવાયજ્ઞ પ્રદાન કરતા રહ્યા છે. મહિલા ઉત્કર્ષ કાર્યમાં પણ અગ્રપદે રહ્યા છે. આ સર્વ સેવાયજ્ઞમાં ધર્મપત્ની અ.સૌ. હંસાબેનનો મહત્વનો સાથ રહ્યો છે. આ અન્વયે તેમને મહારાષ્ટ્ર સરકાર તરફથી જે.પી.ની પદવી છ વર્ષ સુધી શોભતી હતી. વ્યાપાર ક્ષેત્રે નિપુણતા પ્રાપ્ત થતાં ૧૯૯૩માં તેમને ઉદ્યોગ રત્ન એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો. તથા ૧૯૯૫માં જવાહરલાલ નહેરુ એક્સલન્સ એવોર્ડ પણ પ્રાપ્ત થયો હતો.

ધાર્મિકક્ષેત્રે પણ તેઓ અગ્રપદે રહ્યા છે. વિવિધક્ષેત્રોમાં તેનો દાનપ્રવાહ ચાલુ રહ્યો છે. તેમના પિતાશ્રીના નામે એક બહેરા-મૂંગા બાળકોની શાળા પણ પ્રગતિમાન રહી છે. તેમના માતૃશ્રી તથા પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે બે અલગ અલગ ટ્રસ્ટ દ્વારા તેમની સેવા પ્રવૃત્તિ અવિરત ચાલુ રહી છે.

સેવાતા વિવિધક્ષેત્રે અગ્રેસર શ્રી શાહ સુરેશભાઈ કાન્તિલાલ

વતન : ઊંજા, જન્મ તારીખ : ૧૨-૧-૧૯૫૧ પોષ સુદ-૫, ઉંમર : ૪૯ વર્ષ

સમાજજીવનના હરેક જ્ઞાતિ-જાતિના નગરના કાર્યોમાં રસ ધરાવે છે. મુખ્યત્વે સેવાકાર્ય લાયન્સ ક્લબ, ઊંજાના બેનર નીચે અવર્ણનીય રહ્યું છે. સેવાનાં ક્ષેત્રે સેવાનાં કાર્યોની વણથંભી વણઝાર ૧૯૭૩ થી શરૂ કરી ૨૦૦૧ સુધી અવિરતપણે ચાલુ છે.

જીવનની કારકિર્દીના શ્રી ગણેશ કોલેજકાળ દરમ્યાન “અસાઈત સાહિત્ય સભા” ના મંડાણ અનિરૂદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની સાથે કર્યા. કોલેજકાળે સેવા મુખ્ય હેતુ હતો, આર.એસ.એસ., એન.સી.સી. અને રમત ગમત શોખના વિષયો હતા. શુટીંગ, બેડમીન્ટન, લોન ટેનીસ, કેરમ, ટેબલ ટેનીસમાં અનેકવિધ એવોર્ડ હાંસલ કરેલ. ત્યારથી ‘યુનિવર્સિટી’માં ઉ. ગુજરાતના ચેરમેન પદે ૧૯૭૨માં ચુંટાયા ત્યારથી, “એશિયા ૭૨” થી શ્રી ગણેશ થયા.

ચડતી-પડતીના કાર્યોમાં આર્થિક ભીંસ અથવા બીજાં વિઘ્નો ગર્ભશ્રીમંતના કારણે આવ્યા નથી પરંતુ ઊંચા સેવાકીય કાર્યો કરતાં વિઘ્નસંતોષીના કારણે વિઘ્નો આવે પણ વાદળ આવીને જતાં રહે તેમ ઓસરાઈ જાય.

માંગલિક જીવનના શરૂઆતમાં જ ધાર્મિક સંસ્કારોનું સિંચન, નાની ઉંમરે ઉપધાન તપની આરાધના, તેમના જીવનનું ઉચ્ચતમ પાસું રહ્યું છે અને પિતાશ્રી માઉન્ટ આબુ ખાતે પારિવારિક ગિબિર ટૂરનું આયોજન કરતા ત્યારે બે-ચાર કલાક ઉપરાંતના અષ્ટ પ્રકારી પૂજાની એકધારા આધ્યાત્મિકતાની લીંગ મારા જીવનનો યાદગાર પ્રસંગ છે.

પોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ થવામાં તેમના પિતાશ્રી શ્રેષ્ઠીશ્રી કાન્તિલાલનો જબરજસ્ત ફાળો રહ્યો છે. શિસ્ત, વિનય, નમ્રતા, પ્રેમ, લાગણી, હૂંફ અને કર્મના સિદ્ધાંતોના દાખલાના નિરૂપણ દ્વારા એક એક પગલું ચઢતાં તેની ગંભીરતા અને ફરજોથી સભાન બનાવ્યો તેના કારણે જ મારી પ્રગતિ થઈ શકી છે. કઠોર પરિશ્રમ, કાર્ય પૂર્ણ થયા વગર નીરાંતનો દમ નહીં ખેંચવાની શક્તિ, કેળવવાના પ્રેરણામૂર્તિ પૂજ્ય પિતાશ્રી રહ્યા.

વિવિધ ક્ષેત્રોમાં “શ્રી જૈન નીતિ કલ્યાણ મંડળ”ના પ્રમુખપદે જૈન સંઘના પ્રતિષ્ઠા, અંજન શલાકા, ઉપાધાનના મુખ્ય કાર્યોમાં આગળ પ્રતિભા પાડતો ભાગ લીધેલ. ગ્રંથ બનાવ્યો તે શતાબ્દિ ગ્રંથની કમીટીના મુખ્યપદે રહી સંપાદન કરવાનો લાભ મળેલ છે.

-લાયન્સ ક્લબ ઊંજાના સભ્ય, સેક્રેટરી, પ્રમુખ અનેકવિધ હોદ્દા ભોગવેલ છે.

-લાયન્સ ડી-૩૨૩-બી ના કેબીનેટના ડી-ચેરમેન, સાઈટ ફર્સ્ટ કમીટી ચેરમેન તથા નેચરલ કેલેમીટીના ચેરમેન તથા અનેકવિધ હોદ્દાઓ ભોગવ્યા.

-શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ‘શિશુમંદિર’, ‘ઊંજા કેળવણી બોર્ડ’, ‘જી.એલ. પટેલ હાઈસ્કૂલ’, ‘કે. એલ. પટેલ મહિલા સ્કૂલ’, ‘નવજીવન કેળવણી મંડળ’ની કારોબારીમાં અવિરત સેવાનું પ્રદાન.

-ઊંજામાં નગરના જીમખાના, ગ્રાહક સુરક્ષા સમિતિમાં પ્રદાન.

-ગુજરાત અસાઈત સભાના પ્રમુખપદે રહીને અનેકવિધ ‘નાટ્ય સ્પર્ધાઓ’, ‘વક્તૃત્વ શક્તિ ક્ષેત્રે’, સ્પર્ધાઓનું આયોજન, ‘સંગીત શાળા’, ‘નાટ્યજાલકા વગેરેના ઉદ્ઘાટનમાં પ્રધાન ભૂમિકા’

- રમત ગમત ક્ષેત્રે આગવી સિદ્ધિઓ મેળવેલ છે તથા જીમખાનામાં આગવું પ્રદાન.

- ૧૯૭૩ થી ૨૦૦૧ સુધી અવિરત સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓ “લાયન્સ ક્લબ, ઊંજાના નેજા હેઠળ મુખ્ય ભૂમિકા, ઝોન ચેરમેન, રિજિયન ચેરમેન પદે રહી સમગ્ર ઉત્તર ગુજરાતનાં ગામો ધાનેરા, ભાભર સુધી સાબરકાંઠામાં ભીલોડા, પ્રાંતિજ સાથે પ્રેમ અને લાગણીના તંતુથી સૌ મિત્રો સાથે બંધાયેલા છે.

- અમદાવાદ સીટીમાં અનેકવિધ સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રદાન.

૧૯૭૭માં સમગ્ર ગુજરાતની ડિસ્ટ્રિક્ટ કોન્ફરન્સનું આયોજન કરી ચેરમેન પદે રહી.. મુખ્ય પ્રધાન શ્રી દિલીપભાઈ પરીખની ડિ. ગવર્નરની નિયુક્તિ વખતે આગવું પ્રદાન.

- ૧૯૭૮માં સમગ્ર ગુજરાતની અંદર સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓ માટે ઈન્ટરનેશનલ ઇલીનોઈસ ખાતેથી એપ્રીસિયેશન સર્ટીફિકેટથી ઊર્જા મીનીસ્ટર નલીનભાઈ પટેલ દ્વારા નવાજવામાં આવ્યા હતા.

- સાઈટ ફર્સ્ટની આગવી કામગીરી ચેરમેન પદે રહી કરી.

- ઈન્ટરનેશનલનું “એમ.જે.એફ.” મેલ્વીન જોન્સ ફેલો તરીકે બિરુદ મેળવ્યું અને સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા.

- અનેકવિધ એવોર્ડો મેળવેલ છે.

- જીવદયાના કાર્યમાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ તથા બે વર્ષ પહેલાં જ અઠવાડિયામાં બે વખત નિરાધાર કામ કરતા આશ્રિતોને ગામડે ગામડે ફરી સુખડી વિતરણના ભગીરથ કાર્યના પ્રણેતા અને મુખ્ય ચેરમેન પદે રહી વિનિયોગ પરિવાર. ડીસા મંડળીના સહયોગમાં રહી ઘાસ વિતરણ. તથા ઢોર કેમ્પોનું આયોજન.

- પ્રેમચંદ ઈશ્વરલાલ ટ્રસ્ટ દ્વારા અનુદાનથી ઉત્તર

ગુજરાતના ગામડાનાં જૂનાં દેરાસરો, ઉપાશ્રયોના જીર્ણોદ્ધારના કાર્યોમાં મુખ્ય રહી “લણવા ગામનું કાર્ય પૂર્ણ થયેલ છે.”

- પિતાશ્રીના પગલે પગલે અનેકવિધ જૈન શાસનનાં કાર્યો, ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો અને સંઘો કાઢવા યાત્રાઓના આયોજન કરવાં વગેરેમાં મુખ્ય ભૂમિકા નોંધપાત્ર રહી છે.

- યશોવિજય જૈન પાઠશાળા મહેસાણાના કારોબારી સભ્ય રહી સેવાઓનો અપૂર્વ લાભ મેળવેલ છે.

- તત્ત્વજ્ઞાનની પરમ સેવા કરવાનો પીડિતોના સંપર્કમાં લાભ. શતાબ્દિ મહોત્સવમાં પણ સેવાનું પ્રદાન.

- પરિવારની તેમજ પિતાશ્રીના સંસ્કારોના સીંચન મુજબ દાનની સરવાણીનો પ્રવાહ મુખ્ય રહ્યો છે.

- નેતૃત્વ શક્તિ માટે સેમિનાર, ધરસનાલિટી ડેવલપમેન્ટ, પ્રતિભા વિકાસ અભિયાનના કો.ઓર્ડિનેટર તરીકે કાર્ય કરેલ છે.

પત્ની : જયશ્રીબેન અનેકવિધ તપશ્રય્યાઓ, ધાર્મિક લાગણીથી ગૂંથાયેલ, કુટુંબ પરિવારની સાચી ગૃહીણી બની દરેક કાર્યમાં સતત પ્રયત્નશીલ, પ્રેરણારૂપ બનેલ છે.

પુત્રો : ભાવેશભાઈ અને વિશાલભાઈ ધંધામાં વ્યવસાયમાં પ્રવૃત્ત છે.

પુત્રી : સેજલ બેન અને ભાઈ : ગિરીશભાઈ મોટાભાઈ તરીકેનો અપૂર્વ પ્રેમ, પ્રેરણાદાયી લાગણીઓથી ભીંજવી દઈ પ્રેમનો ધોધ વહાવ્યો છે.

- પોતાની વિકાસ ગાથામાં સતત આધ્યાત્મિકતા વણાયેલી રહી છે. શિખરજીની ધર્મશાળામાં વિભાગ ઉપર નામકરણ. જૈન શાસનની અનેક સંસ્થાઓમાં દાનની સરવાણી ચાલુ છે.

- ઊંઝા નગરના ૧૦૦ વર્ષ જૂના ઉપાશ્રય-વાડી આગથી ભસ્મીભૂત થતાં તેના નવસર્જનમાં આગવું પ્રદાન અને “ખાતમુહૂર્ત” કરવાનો અનેરો લાભ.

- શાંતિનગરમાં જૈન સંઘમાં બનેલ આરાધના ભવનના ઉદ્ઘાટનનો લાભ.

- ચૈત્ર આસો માસની ઓળીને કાયમી ધોરણે અનુદાન આપેલ છે.

- કાર્તિક પૂર્ણિમાનું કાયમી ધોરણે ઊંઝા નગરમાં સ્વામી વાત્સલ્ય.

- શીતલનાથ ભગવાનની દેરીનું અંજનશલાકા, પ્રતિષ્ઠા તથા ધર્જા દંડનો લાભ.

- પુસ્તકાલયમાં અનુદાન, કે.એલ. પટેલ મહિલા વિદ્યાલયમાં ઓરડાનું અનુદાન.

- શિશુમંદિરમાં અનુદાન, કુંથુનાથજીના જીનાલયે “રાણ પગલાં”ની અંજનશલાકા, પ્રતિષ્ઠા, ધર્જા દંડનો લાભ.

- પુસ્તકાલયમાં અનુદાન, સેવાકીય કાર્યોમાં અનુદાન, જૈન શાસનનાં અનેકવિધ કાર્યોમાં દાનની સરવાણી.

- મારા ક્ષેત્રમાં યશભાગી બનવા પૂજ્ય પિતાશ્રી કાન્તિલાલ શેઠ તથા તેઓશ્રીના મિત્ર બીલીમોરાના મોતીચંદ કાકાની પ્રેરણા દ્વારા આગેકૂચ.

- આજના સંઘર્ષમય જીવનમાં “સાદાઈ, સરળતા, નિખાલસતાને અપનાવી આધ્યાત્મિકતાપૂર્વક કઠોર પરિશ્રમ દ્વારા કાર્યોને પરિપૂર્ણ કરતાં કરતાં જીવન જીવવામાં પોતે માને છે.

- ભારત દેશના ઘણાખરા શહેરોમાં ફરેલો, યાત્રાઓ જૈનતીર્થોની યાત્રા સંપૂર્ણ જેવી કરેલ છે. વીસા નહિ મળતાં પરદેશની રૂકાવટ આવી છે. કર્મના સંજોગો હટતાં પરિપૂર્ણ થઈ જ જશે તેવી સંભાવના.

- જીવન સ્વપ્રતી ફલશ્રુતિ દશ વર્ષ સેવાકીય કાર્યોમાં ધ્યાન આપ્યા પછી મુક્ત થઈ આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવામાં જ ઊંડો રસ છે. યોગમાં રસ છે. ઊંઝા નગરની સંસ્થાઓમાં તથા મહેસાણા પાઠશાળામાં રસ દાખવી જૈન તીર્થોની સ્પર્શના સાથે આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવાની અને ગ્રંથોના વાંચન દ્વારા તાત્ત્વિક વાતોને ઊતારી ચિંતન કરી જીવન પૂર્ણ કરવાની ભાવના છે. (કર્મના સંજોગો સાથ આપે તો)

ગાદર્શ સંયક્ત કુટુંબતા મોભી

સ્વ. શ્રી હરજીવનદાસ વિકુલદાસ બારદાનવાલા

લોહાણા જ્ઞાતિના પરમ હિતચિંતક તેમજ જન સેવા અર્થે જેમણે પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું છે. તેવા પૂર્વજન્મના યોગબ્રહ્મ પુરુષ અને જામનગરના આ શાહ સોદાગરને ગુજરાતની જનતા ઓળખે છે. નિરભિમાની અને નિખાલસ સ્વભાવના શ્રી હરજીવનદાસ બારદાનવાલાને મળવું એ એક જીવનનો લ્હાવો હતો. તેમનાં દાનો અનેક જગ્યાએ અને ખાસ કરીને જામનગરમાં પથરાયેલાં છે. જામનગરમાં પોતાની જ કન્યા હાઈસ્કૂલ કે જેમાં ૮૫૦ થી ૮૨૫ કન્યાઓ શિક્ષણ મેળવે છે. જેનો બધો જ ખર્ચ તેમનું પોતાનું ટ્રસ્ટ ભોગવે છે. આ દીકરીઓને ભણાવતી આ હાઈસ્કૂલનું અઘતન ભવન રાજાના પેલેસ જેવી ઈમારત પણ પોતે ખરીદી છે. ઈમારતની અંદરની સુવિધા ખરેખર બેનમૂન છે. જે આજે જામનગરમાં શ્રી રતનભાઈ કન્યા વિદ્યાલયનાં નામથી જ ઓળખાય છે.

શ્રી જામનગર પાંજરાપોળ ટ્રસ્ટના તેઓ પ્રમુખ હતા. તેમ જ શ્રી વિદ્યોત્તેજક મંડળ જામનગરમાં પ્રમુખશ્રી હતા અને જામનગરના શ્રી લોહાણા વિદ્યાર્થી ભવન અને શ્રી મહિલા

વિકાસગૃહ, શ્રી વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ બારદાનવાલા બાલમંદિર તેમજ બીજી અનેક શૈક્ષણિક લોકોપયોગી સંસ્થાઓના દાતા ઉપરાંત સક્રિય સેવક હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં કહેવાય છે કે શ્રી બારદાનવાલા શેઠનો રોટલો મોટો છે. પોતે માત્ર બાજરાનો રોટલો અને છાશ-દહીં લેવા છતાં મહેમાનો કે અતિથિઓ પોતાને આંગણે આવે ત્યારે તેમનું આખું ઘર ખડેપગે પીરસતાં હોય છે. મહેમાનોના ઉતારા માટે ભવ્ય આરામગૃહો તેમણે બંધાવેલ છે. પોતાનાં જીવનમાં ધર્મનાં અનેક કાર્યો લાખો રૂપિયાનાં ખર્ચે કરતા રહ્યા હતા.

તેમનાં ધર્મપત્ની સ્વ. લીલાવતીબહેન સાક્ષાત જગદંબા અને અન્નપૂર્ણાનો અવતાર હતાં. પોતે ઘણાં જ જ્ઞાની અને ઘણાં જ નિરાભિમાની, દોમદોમ સાહ્યલી છતાં પણ સાદાઈ અને નમ્રત્વ સૌનું ધ્યાન ખેંચે તેવી તેમની રહેણી કરણી હતી.

શ્રી હરજીવનદાસ વિઠ્ઠલદાસ બારદાનવાલા વેપાર અને ઉદ્યોગના ક્ષેત્રે તેઓ ગુજરાતની મોટામાં મોટી ટિન ફેક્ટરી અને નવા અને જુના ડબ્બા, નવા અને જુના બારદાન, મીઠાનાં અગરો વગેરેનું સફળ સંચાલન કરતા હતા. તેઓશ્રી ફેડરેશન ઓફ ગુજરાત, ટિન મેન્યુફેક્ચરર્સ ગુજરાત બારદાનવાલા ફેડરેશન અને જામનગર જનરલ મરચન્ટ એન્ડ કમિશન એજન્ટ એસોસિયેશનના પ્રમુખ હતા. પોતાની ૭૧ વર્ષની ઉંમરે દરેક પ્રવૃત્તિઓનું જાતે જ સફળ સંચાલન કરેલ હતું. તેમના પરિવારમાં ચાર દીકરા, ચાર વહુઓ, અને તેમનાં સંતાનોની લીલી વાડી સાથે એક આદર્શ સંયુક્ત કુટુંબમાં સાથે જ રહેતા હતા. જે આપણાં સૌ માટે ઉમદા ઉદાહરણરૂપ છે.

તા. ૨૪-૪-૧૯૮૮ના રોજ તેઓશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો અને તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રી લીલાવતીબહેન હરજીવનદાસ બારદાનવાલાનો તા. ૩-૭-૨૦૦૧નાં રોજ સ્વર્ગવાસ થયો છે.

શેઠશ્રી ઉઠીભાઈની વાડીના દેરાસરનું મનોહર ચિત્ર

સહવિચારના પ્રણેતાઓ

યુગિલાલ એલ. સંઘવી

દીરજલાલ ડી. કાપડીયા

પ્રેમજી રાગશી શાહ

શાંતિચંદભાઈ ડી. જવેરી

રજનીભાઈ દેવડી

કાંતિલાલ ગાંધી

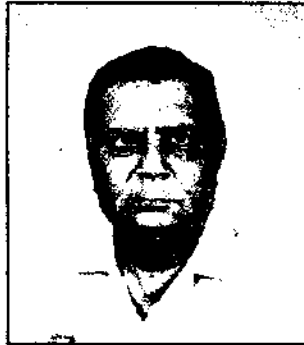
કામિતલાલ ડી. પારેખ

રાજેન્દ્રભાઈ જવેરી

હરજીવનદાસ ડોશ્યા

યિતુભાઈ સી. શાહ

વિનયકુમાર ઝોઝા

કિશોરચંદ્ર કોસ્કીયા

સવિતાબેન મહેતા

કમળાબા

મંજુલાબેન એમ. શાહ

સંતોષબેન મહેતા

ધર્મગિજ પુણ્ય પ્રતિભાઓ

જીવનની પ્રત્યેક પળને સમાજ અને ધર્મશાસનના વિવિધક્ષેત્રોમાં સતત સક્રિય રાખી અહર્નિષ સેવારત રહેનારા અનેકોને અનેક પ્રસંગે પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન અને પથદર્શક બની રહેનારી સન્નિષ્ઠ પ્રતિભાઓ જેમનાં ધર્મપરાયણ સદ્ગુણો અને ઊજળા વ્યક્તિત્વને કારણે બહોળા જનસમુદાયમાં જેઓ સૌના પ્રીતિપાત્ર બની શક્યા છે. જેઓની ધર્મભક્તિ, તીર્થભક્તિ, ગુરુભક્તિ અને જ્ઞાનભક્તિને કારણે ધર્મશાસનનાં અનેકવિધ કાર્યો સુસંપન્ન બન્યાં છે એવા સ્વાધ્યાયપ્રેમીઓ, પંડિતવર્યોનાં પરિચયો આ લેખશ્રેણીમાં આપ્યા છે.

આ પુણ્ય પ્રતિભાઓના જીવનબાગમાં સરળતા, વૈરાગ્યતા જેવા સદ્ગુણો જોવા મળે છે તો ધર્મસંપત્ર પરિવારોની પણ અત્રે ઝાંખી કરાવવામાં આવી છે. આ સૌ આપણી વંદનાના અધિકારી બને છે.

— સંપાદક

અમૃતલાલ ભુદરભાઈ કોઠારી

ગુજરાતના સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં મૂળી ગામ, ત્યાં કોઠારી અમૃતલાલ ભુદરભાઈ રહે. તેમનું ટૂંકું જીવન કવન. મૂળી જૈન સંઘનું સુંદર સંચાલન કરતા હતા. પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી મ.સા.ની વૈયાવચ્ચ તથા ભક્તિ કરતા હતા. જિનાલય, પાઠશાળા, ઉપાશ્રયનું સુંદર સંચાલન કરતા હતા. તેમના પિતાશ્રી કોઠારી ભુદરભાઈ પરસોત્તમભાઈએ એક જ રાતમાં બે માળાનો બર્માસાગનો લાકડાનો ઉપાશ્રય કરાવ્યો હતો. ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે કાંસાની તાંસળી ભરી ચાંદીના રૂપિયાની પ્રભાવના કરી હતી. કોઈ વખતે પૂ. સાધુ મ.સા. ન હોય ત્યારે અમૃતભાઈ એકાસણા પૌષ્પસાથે કલ્પસૂત્રની ઢાળો વાંચતા હતા. છેલ્લા ૩૫ વર્ષથી ઊકાળેલું પાણી, ચૌદનિયમ, નવકારસી-ચંઉવિહાર હંમેશા કરતા હતા. વિ.સં. ૨૦૦૩માં બીજા જિનાલય શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીના મંદિરનું સર્વાંગીણ કાર્ય સંભાળ્યું હતું.

અમૃતભાઈને ત્રણ પુત્રો, પાંચ પુત્રીઓ હતાં. પુત્રીઓ ધર્મિષ્ઠધરે સુખપૂર્વક ધર્મ આરાધના કરી શકે છે. ત્રણ પુત્રો- (૧) જયંતિભાઈ (૨) મુગટભાઈ (૩) મનહરભાઈ. પુત્રી - (૧) ગજરાબેન (૨) શારદાબેન (૩) મંજુબેન (૪) જસવંતીબેન (૫) અનસૂયાબેન. પોતાના પરિવારને બચપણથી પૂજા-વ્રત-પચ્ચક્રબાણ-પ્રતિક્રમણ તથા વ્યાખ્યાનાદિના સંસ્કારોનું સિંચન કરેલ.

ધર્મના સંસ્કારના બળે મનહરભાઈએ મેટ્રિક પાસ કર્યા પછી સમેતશિખરજીની તીર્થયાત્રાર્થે મુંબઈથી નીકળ્યા અને પૂર્વ પૂન્યોદયે કુમારડી (બિહાર) ગામે સં. ૨૦૧૯ મહાવદ-૫ દીક્ષા

થઈ અને મુનિશ્રી મહાયશસાગરજી બન્યા. વડી દીક્ષા કલકત્તા વે.વદ-૬, ગણિપદવી સં. ૨૦૩૬ માગ.સુદ-૬, પંન્યાસપદવી સં. ૨૦૪૪ના કા. સુદ-૧૫ અને આચાર્યપદવી સહજભાવે પૂ. ગચ્છાધિપતિએ આજ્ઞા ફરમાવતાં સં. ૨૦૫૩ કા. વ.-૬ના અમદાવાદ-ગોદાવરી શ્રી ભીડભંજન પાર્શ્વનાથ સંઘમાં સોલ્લાસ થઈ.

પૂજ્યશ્રીનાં તપ-ત્યાગ અને અમૃતમય વાણીથી સ્વ-પર સમુદાયમાં ૭૨ દીક્ષાઓ આપી, ૧૫ વડી દીક્ષા, છ'રિ પાળતા સંઘ-૧૧, ઉપધાનતપ-૧૧, સુખપર (કચ્છ)માં પ્રતિષ્ઠા પૂર્વક, અંજનશલાકા શંખેશ્વર પાર્શ્વ પ્રભુનું શિખરબંધી જિનાલય. સં. ૨૦૪૭ કલકત્તા ચાતુર્માસ, બાદ રાયપુરથી ઉવસગ્ગહરં તીર્થનો છ'રિ પાળતો સંઘ અને શ્રી ઉવસગ્ગહરં પાર્શ્વપ્રભુની કેશીગણધર બાદ લગભગ ૨૬૦૦ વર્ષ પછી ચલપ્રતિષ્ઠાનો શાનદાર પ્રસંગ. પોતાના ભાઈ મુગટભાઈની સં. ૨૦૩૧ કા.વ.૧૦ દીક્ષા, ભાણીની દીક્ષા, બેન-બનેવીની દીક્ષા, ભત્રીજાની દીક્ષા ઇત્યાદિ પૂ. ગચ્છાધિપતિ આ.ભ. દર્શનસાગરસૂરિજી મ.સા.ના સંસારી પક્ષમાં ૨૯ જેટલી દીક્ષાઓ થઈ જેમાં પુરુષો અધિક છે. હવે પૂ.આ. મહાયશસાગરસૂરિજી મ.સા. પાલીતાણાતીર્થમાં પૂ. સાધુભગવંતો માટે ઉપાશ્રય-ધર્મશાળાનું કાર્ય શરૂ કરવા વિચારેલ છે. નાના-મોટા અનેક શાસનનાં કાર્યો થયાં. પોતાના ૩૯ વર્ષ દીક્ષા પર્યાયમાં પ્રાય: સવાલાખ કી.મી. જેટલો વિહાર તથા સિદ્ધિગિરિની ૧૨ નવ્યાણું યાત્રા સાથે ૧૯૦૭ કુલ યાત્રા કરી છે. આ બધો ઉપકાર બચપનથી માતાપિતાના સંસ્કાર, પૂર્વભવની આરાધના અને દેવગુરુ કૃપાથી થાય છે. પો. વદ ઉના દરમું વર્ષ શરૂ થશે. મહાવદ-૫ના દીક્ષાનું ૪૦મું વર્ષ પ્રારંભ થશે.

‘બા’ થી “બા મહારાજ”

પૂ. સા.શ્રી ઉપશાંતશ્રીજી મહારાજ

ગરવી ગુજરાતનાં ઘરેણાં જેવી ઘરતીને ધર્મની સંસ્કારનગરી સુરતના આઠ-આઠ દીક્ષિતોના પુણ્યશાળી પરિવારના શ્રી ચીમનભાઈ સંઘવી તથા માતા કમળાના સુપુત્ર શ્રી શાંતિલાલે શ્રી કલ્યાણચંદ દેવચંદ જરીવાળા કુટુંબના શ્રી યુનીલાલ તથા દયાબેનની લાડલી ઢબલી (પૂ.સા.શ્રી ઉપશાંતશ્રીજી) સાથે પ્રભુતામાં પગલાં પાડ્યાં. મધમીઠા સંસારમાં ત્રણ દીકરા ને એક દીકરી રૂપી ફૂલડાં ખીલ્યાં. મહિયર - સાસર બંને પક્ષના ધર્મસંસ્કારે રંગાયેલી માતા પોતાનાં સંતાનો પ્રવજયાના પાવન પંથના પ્રવાસી બને તેમાં સદૈવ ચીવટ રાખતાં. જેને પરિણામે દીકરો હેમંત (ઉ. વ. ૧૨) હાલ પૂ.આ.શ્રી સોમચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ. સા. તથા દીકરી નયના (ઉ. વ. ૧૪) હાલ પૂ. સા. શ્રી યશસ્વીનીશ્રીજી મ. બંને સંતાનોને જોઈ માતા હરખાતી અને વિચારતી કે મારે મારું પણ જીવનસાફલ્ય કરવું હોય તો સંયમના શ્રેષ્ઠ માર્ગે જવું જ રહ્યું! અને એવી સોનેરી કાશની રાહ જોતી. ત્યાં યોગાનુયોગ દિવ્યશ્રી જયંતિભાઈ (ઉ.વ. ૬૮)ની દીક્ષા નક્કી થતાં વરસોની ભાવનામાં ધોડાપૂર આવ્યાં. અને પતિદેવશ્રી શાંતિભાઈ (ઉ.વ. ૮૪) સાથે સજોડે દીક્ષાનું નક્કી થયું. આવો દીક્ષાનો માહોલ જોતાં ઘેર મહેમાન બની આવેલા કલકતાનાં કંચનબેન (હાલ પૂ.સા.શ્રી કેરવગુણાશ્રીજી)ને પણ વીતરાગભાવ જાગતાં તેઓએ પણ દીક્ષિત થવા તૈયારી દર્શાવી. આમ એકના બદલે પાંચ-પાંચ દીક્ષાનો પંચામૃત મહોત્સવ ઉજવાયો, સુરતનગરી દીક્ષાઘેલી બની.

જીવનસંઘ્યાએ મહામૂલું સંયમ મળ્યું. સેવેલાં સ્વપ્રો સાકાર થયાં. તો મેળવેલ સંયમ અધિકતમ કેમ સફળ બને? તે માટે અથાગ સંયમ સાધવા લાગ્યાં. વિનય - વૈયાવચ્ચ તથા સ્વાનુભવની જ્ઞાન લ્હાણી અને નાના મોટા સાથેના સાલસ વ્યવહારે તેમની સુવાસ યોમેર પ્રસરી ગઈ, પાસે આવેલાને ‘બા’ જેવી મમતા મળતી તેથી તેઓ ‘બા મહારાજ’ના લાડીલા નામે લોકજીભે ને હૈયે વસી ગયાં.

જીવન માપવાનું બાકી છે અને માપ વગરના અમાપ પાપો પખાળવાના બાકી છે તે જાણી કર્મસત્તા સામે જંગે ચડ્યાં. હાર્ટની વધતી જતી તકલીફ છતાં દવા હાથમાં રાખી અપ્રમત્તભાવે લોચ કરાવ્યો. બાયપાસ સર્જરી કરાવવાની અનિચ્છા છતાં મનોમંથનને અંતે બોમ્બે હોસ્પિટલમાં દાખલ થયાં. પૂ.આ.શ્રી અશોકચંદ્ર-સૂરીશ્વરજી, મ. સા. શ્રી સોમચંદ્ર સૂરિ. મ.સા. - શ્રી સર્વેચંદ્ર વિ. મ.સા. - શ્રી નિર્વેદચંદ્ર વિ. મ.સા. વગેરે મળવા ગયા ત્યારે પથારીમાં પણ લાગનારા દોષોના પ્રાયશ્ચિત લેવાની વાત કરતા હતા. કેવી જાગૃત્તિ! કેવી પાપભીરુતા! શાસનના કોહીનૂર હીરા જેવા પુત્ર મહારાજ સોમચંદ્રસૂરિજી પણ સાથે જ હતા ત્યારે કોને

બબર કે મા-દીકરાનું આ મિલન આખરી હશે? પુત્રમહારાજે માતાની અંતિમ ઈચ્છા વિશે પૂછ્યું ત્યારે જવાબ મળ્યો “તમને દીક્ષિત કર્યા બાદ આચાર્ય પદે જોયા પછી હવે મારી કોઈ ઈચ્છા બાકી નથી. તમે ખૂબખૂબ આગળ વધજો ને કૂળ-કુટુંબ અને શાસનનું ગૌરવ વધારજો. મારા તમને અંતરના આશિષ છે. તેઓને મન તો સોમચંદ્રસૂરિજી આચાર્ય નાના હેમંત રૂપે રમતો હતો. અને સાચું જ છે. સ્ત્રીની અવસ્થામાં ભલે પરિવર્તન આવે પણ તેને મન ગમે તેવડો તેનો બાળ પુરુષ બાળક રહે છે. દિવ્ય મહારાજ શ્રી નવિનચંદ્ર વગેરે પાસે વાસકેપ નખાવ્યા બાદ તેમના દીક્ષાના નિમિત્તે પોતાને દીક્ષિત થવા અને ચંદનબાળા વેશ મળ્યાની ભવોભવના અવિસ્મરણીય આભાર વ્યક્ત કર્યો. અને તે જ રાત્રે હાર્ટના દુખાવાએ સીમાઓ ઓળંગી એટલે સહવાસી નાનકડા મહારાજ ચૈતન્યકલાશ્રી તથા સંસારી દીકરી વર્ષા શરદભાઈએ અમંગળનું આગમ એંધાણ પારખી તુરંતજ નવકારમંત્ર સતત રટણ શરૂ કરી દીધું અને બીજી સહવાસી કુ. જીજ્ઞા ડોકટરને બોલાવવા દોડી ગઈ. ટેબલેટ લેવાની અતિ કડક સૂચના અને કાકલૂદી અન્યથા જીવનું જોખમ છતાં મૃત્યુશૈયા પર મોતથી એક માત્ર વેંત છેટા તેઓએ રાત્રે દવા લેવાનો ઈન્કાર કરતાં બોલ્યા કે થવા કાળ થશે પણ રાત્રે દવા લઈ મારા પ્રત-સંયમી જીવનને કલંકિત નથી બનાવવું, અને છેવટે બનવાનું હતું તે બનીને જ રહ્યું. સકલ જીવોને ખમાવતા નમસ્કાર મહામંત્રનું સતત સ્મરણ કરતાં સં. ૨૦૫૬ના ચૈત્ર સુ-૧૨ની મધ્યરાત્રીએ ૨૨-૧૦ મિનિટે જીવનલીલા સંકેલી લીધી, ચાર વર્ષના ટૂંકા વિતરાગી જીવનમાં ચારે દિશામાં સુવાસ ફેલાવી ગયાં. જીવન તો મહાન હતું જ અલબત્ત મૃત્યુ વિશેષ મહાન બન્યું.

કાળધર્મની વાત વાયુવેગે ફેલાઈ જતાં સુરતથી તેમનો આખો સંસારી પરિવાર, સગા સંબંધીઓ તથા ગુરૂભક્તોની ભીડ જામી. એક આચાર્યને છાજે તેવી જાજરમાન જરિયાન શિબિકાવાળી અંતિમ યાત્રા નીકળી. મરીન ડ્રાઈવ પાટણવાળા મંડળ તથા શ્રી સંઘના ઉત્સાહી ભાઈ બહેનોએ જાણે પોતાની જ ‘બા’ ની અંત્યેષ્ટી કરતા હોય એવા ગમગીન હૃદયે બધી વિધિ કરી. ધ્રુજતા હાથે ને રડતી આંખે સંઘવી પરિવાર તથા સંસારી પુત્ર અશ્વિનભાઈએ અંત્યેષ્ટી કરી વિદાય આપી. પાર્થિવ દેહ પંચમહાભૂતમાં ભળી ગયો. માવતર-શ્વસૂર બંને પક્ષને ઉજાળી ચિરંજીવ યાદ મૂકી ગયાં.

એમની ભાવના અનુસાર બે પ્રતિમાઓ ભરાવી, એક મુંબઈ ગોરેગાંવ સંતોષનગરના મૂ.ના શ્રી આદિશ્વરજીના નામે પ્રતિષ્ઠિત થઈ જે મંદિર ચારે ફિરકાઓના સહિયારા પુરુષાર્થે તૈયાર થયું. ધ્વજાદંડનો આદેશ તેરાપંથી ભાઈએ લીધો. બીજા પ્રતિમાજી સાચા દેવશ્રી સુમતિનાથ, સુરત મકનજી પાર્કમાં અંજનશલાકા

સહિત પ્રતિષ્ઠિત થયા, આ પ્રતિષ્ઠા પછી લગભગ ત્રણ મહિના સુધી અમીઝરણાં ને કેસરનાં છાંટણાં થયાં જાણે બા - મહારાજ ખુદ દર્શને આવ્યાં હોય એવી ખુશાલીમાં અમીઠાંટણાં કર્યાં. આ પ્રભુજીના અંજન પ્રતિષ્ઠાના અધિકતમ આદેશો અમેરિકા સ્થિત દીકરી-જમાઈ જયાબેન તથા વસંતલાલ મહેતાએ લઈ માતાના ઉપકારનું ઋણ ચૂકવી ધન્ય થયાં.

પ.પૂ. ઉપશાંતશ્રીજી તે પૂ. આગમોદ્ધારના પૂ. આ.દે.શ્રી સૂર્યોદયસૂરીશ્વરજી મ.ના આજ્ઞાવર્તીના પૂ.આ.શ્રી શિવ-તિલક મૃગેન્દ્રશ્રીના સંવેગ-પ્રથમ નિર્વેદશ્રીજી મ.ના શિષ્યા, સા.શ્રી પ્રશાંતશ્રીજી મ.ના શિષ્યા, તથા શ્રી નેમિવિજ્ઞાન કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના પ. પૂ. આ.દેવ શ્રી ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા. પૂ. અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા., પૂ. નિર્વેદચંદ્ર વિ.મ.સા. ના સંસારી પક્ષે ભાભી થાય તથા પૂ. સંવેગચંદ્ર વગેરેનાં સંસારી પક્ષે શ્રાવિકા, તથા પ.પૂ.આ.શ્રી સોમચંદ્રસૂરીશ્વરજી તથા પૂ. સા.શ્રી યશસ્વીનીશ્રીજીના સંસારી પક્ષે માતૃશ્રી અને પૂ. પ્રસન્નચંદ્ર વિજયજીના સંસારીપક્ષે પુત્રવધૂ થતાં હતાં.

ઘન્ય જીવન ! ઘન્ય મૃત્યુ !

કાન્તિલાલ નગીનદાસ શાહ

જન્મ : એપ્રિલ - ૧૯૨૮, મૂળ વતન : વડા (જિ. બનાસકાંઠા) હાલ : મદ્રાસ, ધાર્મિક : પંડિત.

૧. ત્રણ ઉપધાન ૨. ચાર વર્ષીતપ ૩. વીશ સ્થાનક તપ ૪. કંઠાભરણ તપ, ૫. નિગોદ નિવારણ તપ, ૬. ધર્મચક્ર તપ ૭. શત્રુંજય તપ ૮. પાંચ ચારમાસી તપ તથા અન્ય તપ મળી લગભગ ૧૭૮૦ ઉપવાસ.

૨. પાલીતાણામાં ચાર નવ્વાણું યાત્રા તથા બીજી જાત્રા મળી કુલ ૭૭૭ જાત્રા પગપાળા કરી.

૩. નવપદની ઓળી, વર્ષમાન તપની ઓળી અઢાવીસ તથા એકાંતરે ૧૦૦૮ આયંબિલ કરેલ.

૪. પાલીતાણામાં પાંચ ચોમાસા કરેલ તથા બારવ્રત અંગીકાર કરેલ.

- ચોમાસામાં તથા નવ્વાણું પાત્રમાં સહયોગી બનેલ. - લગભગ સવા કરોડ નવકાર મંત્રનો જાપ થયેલ. - નવઉપવાસ તથા ચાર અઢાઈ પોષહ સહિત કરતાં લગભગ ૫૫૦ પોષહ થયેલ. છ'રિ પાણિત સંઘમાં ૪૭ દિવસ, તથા ૨૨ દિવસ શત્રુંજયની જાત્રા કરેલ, ૪૫ દિવસ તથા ૨૦ દિવસ ટ્રેન-બસ દ્વારા કલ્યાણભૂમિની સ્પર્શના કરી, સમ્મેતશિખરજીની છ જાત્રા પગપાળા કરી.

- પાંચ જિનપ્રતિમા, પાંચ ઉપાશ્રય, પાંચ પાઠશાળા તથા

પાંચ આયંબિલશાળામાં સહયોગી બનેલ. શ્રી સની તીર્થમાં મૂળનાયક ભરાવ્યા, પ્રતિષ્ઠા કરાવી, કળશ ચઢાવ્યો, તેમજ પ્રતિષ્ઠાના દિવસે સાધર્મિક ભક્તિની નવકારશીનો લાભ મળેલ.

પાલીતાણા તથા શંખેશ્વરજીમાં ધર્મશાળામાં લાભ મળેલ. મહેસાણા પાઠશાળાના સમાદિ પ્રસંગે ઋણ મુક્ત થવાનો લાભ મળેલ. મહેસાણા પાઠશાળામાં ધાર્મિક અભ્યાસ કરી, દશ વર્ષ પાઠશાળા ચલાવી.

વ્યાખ્યાન દ્વારા પર્યુષણમાં આરાધના કરી - કરાવી પાંચ ભાઈ - બહેનોને દીક્ષા અપાવી. પાવાપુરી સોસાયટી, થરામાં ગજઅંબાડીએ બેસીને તોરણ બાંધવાનો તથા દ્વારોદ્ઘાટનનો લાભ મળેલ. શ્રી સાવત્થી તીર્થમાં શ્રી ગૌતમસ્વામી, મદ્રાસમાં "શ્રી ચંદ્રપ્રભ નવા મંદિર"માં શ્રી મલ્લીનાથ ભગવાન ભરાવવાનો તથા હરિદ્વારમાં શ્રી પાર્શ્વયજ્ઞ પ્રતિમા ભરાવવાનો લાભ મળેલ, મદ્રાસમાં શિલાન્યાસનો પણ લાભ મળેલ. સૂરજકુંડ "પાલડી" અમદાવાદમાં મૂળનાયક બિરાજમાનનો લાભ મળેલ. અંકેવાળિયામાં શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામીની દેરીનો લાભ મળેલ. થરા અને રાણીપ (અમદાવાદ) માં આયંબિલ ભવન બનાવવાનો લાભ મળેલ. રૈયારોડ (રાજકોટ) તથા રાણિપ (અમદાવાદ)માં પાઠશાળા ચાલુ કરાવી. સમ્રાટનગર અમદાવાદ તથા વણી (નાસિક - મહારાષ્ટ્ર)માં આરાધના ભવન બનાવવાનો લાભ મળેલ. વિવેકાનંદનગર અમદાવાદમાં દેરાસર અને ઉપાશ્રય માટે જગ્યા અર્પણ કરેલ છે.

કાન્તિભાઈનું ખરું કાર્ય તો આયંબિલ શાળાઓની સ્થાપના છે. તેમને આંચબિલ તપ અત્યંત પ્રિય છે. તેમણે આવી ૧૧ આયંબિલ શાળાઓની સ્થાપના અલગ અલગ સ્થળોએ કરેલ છે. આ આયંબિલ શાળાઓ માટે જાતે ફરીને ફંડ એકઠું કરી દરેક આયંબિલ શાળાને સદ્વરતા અર્પેલ છે.

મહેસાણા શ્રી યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળાના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી હોઈ પાઠશાળાને સદ્વરે બનાવવા અથાક મહેનત કરેલ છે. પોતાની પાસેથી સારી રકમ તો આપી પરંતુ ભારે મહેનત કરીને બહુ મોટી રકમ પાઠશાળા માટે એકત્રિત કરી આપેલ.

અત્યંત સાદગી ભર્યું જીવન, કોઈની સાથે ઝગડો નહિ, સત્તાની મારામારીમાં ક્યાંય ઊભા ન રહેવું તે તેમની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

શ્રી કેશવલાલ મોહનલાલ શાહ

શિક્ષણ પ્રેમી, ધર્મપ્રેમી અને માનવતાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના ચાહક શ્રી કેશવલાલભાઈ એમ. શાહ મૂળ અમદાવાદના વતની છે. લગભગ સત્યોત્તરની ઉંમરે પહોંચેલા આ શ્રેષ્ઠીશ્રીએ એલ.એલ.બી. સુધીનું શિક્ષણ લીધું. શિક્ષણના આ

જીવને શિક્ષણ, સંસ્કારની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ અને રુચિ હોવાને કારણે પાટણ, કડી, અમદાવાદ-સી.એન. વિદ્યાલયના ગૃહપતિ તરીકેની યશસ્વી કામગીરી કરીને વિશાળ જનસમુદાયનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો.

સાડાત્રણ દાયકા પહેલાં મુંબઈમાં શેઠ શ્રી જીવતલાલ પ્રતાપશીભાઈની લાગણીથી મુંબઈમાં આગમન થયું અને ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘમાં જોડાયા છતાં મુંબઈ - અમદાવાદ બન્ને જગ્યાએ વસવાટ ચાલુ રાખ્યો. મોતી ધરમના કાંટાની પેઢીમાં પણ કેટલોક સમય કામગીરી બજાવી. બિલોરી કાય જેવું તેમનું સ્વચ્છ હૃદય હંમેશાં સાત્વિક પ્રવૃત્તિઓને ઝંખ્યા કર્યું. નિબંધ હરિફાઈ, કાવ્ય સ્પર્ધાઓ, શિક્ષણસંઘની પત્રિકાનું એડિટીંગ, નવકાર અને અન્ય સ્તવનોની કલાકેન્દ્ર દ્વારા રેકોર્ડ ઉતરાવી આધુનિક યુગમાં અતિ ઉપયોગી કેસેટો ઉતરાવવા પ્રેરણાત્મક બન્યા. શિબિરોનું આબાદ રીતે ઓર્ગેનાઈઝીંગ કર્યું, જેમાંથી કુમારપાળ વિ. શાહ જેવા તેજસ્વી-ચારિત્ર્યશીલ કાર્યકરો તૈયાર થયા. તથા પૂ. સાધ્વીજી નિર્મળાશ્રીજીની નિશ્રામાં કન્યા શિબિર શરૂ કરાવી, જેમાંથી અનેક કન્યારત્નો આદર્શ શ્રાવિકા બની શકી છે. તેથી કેશુભાઈ શિબિરવાળા કહેવાયા. તેમનું આધ્યાત્મિક ઉત્થાન તેમનાં ધર્મપત્ની તપસ્વી સુશીલાબહેનને આભારી છે. પરિવાર સાથે ભારતના લગભગ બધાં જ તીર્થોની યાત્રાએ જઈ આવ્યા છે. તેમના પુત્ર રાજેન્દ્રભાઈના ઉત્સાહથી પાલીતાણા સમવસરણ મંદિરમાં અને શંખેશ્વર ૧૦૮ તીર્થમાં, અમદાવાદ, પાલડી-ઓપેરો સોસાયટીમાં ઉપાશ્રય તથા આયંબિલ ખાતામાં સંપત્તિનો સદ્ઉપયોગ પોતાના પરિવાર દ્વારા ઉદારતાથી કરી સારો એવો લાભ લીધો છે.

તેમની નવકાર મંત્ર તથા ચત્તારી મંગલની સમૂહ પ્રાર્થના મુંબઈમાં બહુ ખ્યાતિ પામવાથી તેઓ કેશુભાઈ નવકારવાળા પણ કહેવાયા. વાંચન, સંગીતકલા વગેરે શોખથી તેઓનું મન હંમેશાં સોળે કલાએ ખીલેલું જ જોવા મળે છે. શ્રેયાંસ ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા વિવિધ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં તેમણે હમણાં જ જૈનધર્મ ઉપર મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં પી.એચ.ડી. કર્યું અને અમદાવાદમાં જાહેર સન્માન પામ્યા અને હવે ડિ.લીટ્ કરે છે.

પૂ.આ.શ્રી વિજયરામચંદ્રસૂરિશ્વરજી તથા પૂ. આ.શ્રી. ભુવનભાનુસૂરિજી મ.સા.ની તેમના દરેક કામમાં પ્રેરણા અને આશીર્વાદ મળતા રહ્યા. શ્રી કેશુભાઈ શિબિરવાલા-નવકારવાળા નામથી જૈન શાસનમાં તેઓ ખૂબ જ ખ્યાતિ પામ્યા છે. તેમના પરિવારના સભ્યોએ ઉપાધાન પણ કરેલા. તેમનાં પુત્રવધુ પ્રભાવતીબેન ધાર્મિક શિબિરોનું સંચાલન કરે છે. વ્રત નિયમમાં આખું કુટુંબ ખૂબ જ ચોકસાઈપૂર્વક અમલ કરે છે.

કુટુંબમાં પુત્ર પ્રપૌત્ર વગેરે ચોથી પેઢી એક સાથે રહે છે.

એમના વકીલાતના અભ્યાસ અને અનુભવનો લાભ અનેક સંસ્થાઓને માર્ગદર્શનરૂપે મળેલો છે. ખાસ કરીને પબ્લિક ટ્રસ્ટ એક્ટ અંગેની અપીલનું કામ એમણે દિલ્હી સુપ્રિમ કોર્ટ સુધી ૧૯૫૪ થી ૧૯૫૮ સુધી કર્યું. તથા 'અંતરિક્ષની તીર્થ'ના સંદર્ભમાં નાગપુર અને દિલ્હીની હાઈકોર્ટ, સુપ્રિમ કોર્ટ સુધી લડત આપેલી છે.

કેશુભાઈના જીવનની સફળતામાં તેમના પરિવારનો ખૂબ ખૂબ સહકાર રહેલો છે. તેમનાં ધર્મપત્ની સુશીલાબેન એક સહનશીલ ધર્મ આરાધનાને વરેલ અને સરળ સ્વભાવી પતિપરાયણ વંદનીય વ્યક્તિ છે. તેમના પરિવારમાં પુત્ર રાજેન્દ્રકુમાર અને પુત્રી છાયાબેન પછી પૌત્ર પૌત્રીઓનો વિશાળ સંસ્કારી સભ્યોનો સમાવેશ ગણાવી શકાય. વાલકેશ્વરમાં તેમના ફ્લેટમાં ઘર દેરાસરની હાજરીને લીધે આજની પેઢી સુધીનો સમસ્ત પરિવાર આરાધનામય સંસ્કારમાં ઉછરેલો છે.

શ્રી કેશુભાઈએ ઉપરનું કોઈપણ કામ ન કર્યું હોત કે કોઈપણ સિદ્ધિ જીવનમાં પ્રાપ્ત ન કરી હોત તો પણ એમને તીર્થકર નામ કર્મ બંધાવે એવું જબરજસ્ત સાહસભર્યું કામ જે કર્યું છે તે માટે અમદાવાદનો જૈન સંઘ તેમને હંમેશા યાદ રાખશે. અમદાવાદના કોમી તોફાનો અને કરફ્યુના દિવસોમાં મુસ્લિમ વિસ્તારોમાં આવેલા જમાલપુરના જૈન દેરાસરોની પ્રતિમાઓને ત્યાંથી મિત્રોની સહાય લઈને ખસેડીને નદીપારના સુરક્ષિત વિસ્તારમાં લાવી જિનમંદિર - જિન પ્રતિમાઓની સુરક્ષા એકલે હાથે મીલીટરીની મદદથી જે કરી છે તે માટે એમની ધર્મરક્ષા માટેની હિંમત પ્રશંસનીય છે. અનુમોદનીય છે. આજ સેટેલાઈટ વિસ્તારમાં 'પ્રેરણાતીર્થ'માં બધા ભગવાન પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક બિરાજમાન છે. અને આજે પૂ.આ. શ્રી રાજયસૂરિશ્વરજી મ.સાહેબની નિશ્રામાં નૂતન ૨૪ જિનેશ્વરોના જિનાલયનું નિર્માણ થયું.

શ્રી કુબડિયા પરિવારનો ધર્મવેભવ

વિ.સં. સાતના સૈકામાં રાજા ધનદેવ થયા. આજે તેમની વંશપરંપરા મુજબ ૫૩મી પેઢી ચાલે છે. તેમની વંશાવલી અનુસાર ૨૮મી પેઢીએ ચીબો થયેલ. તેમને ત્રણ પુત્રો હતા. તેમાં એક સોદો તેમનો પરિવાર લાકડિયા (કચ્છ)માં વસે છે. બીજો દુદો, તેમનો પરિવાર અગાઉ નગરપારકરમાં હતા. તેઓ હાલમાં વાવમાં વસે છે. કુબડિયા અટકથી પ્રસિદ્ધ છે. ત્રીજો મૂળો, તેમનો પરિવાર મહેસાણા જિલ્લામાં ઘોળાસણ સોલંકી નંદાસણ વગેરે ગામોમાં વસે છે. તેઓ શેઠ અટકથી પ્રસિદ્ધ છે. રાજા ધનદેવને પૂ.આ.શ્રી ધર્મઘોષસૂરિ મ.સા.એ પ્રતિબોધ કરી જૈન બનાવ્યા. વિશા શ્રીમાળી ચૌહાણ વંશની કૂબડેવી શ્રી ચામુંડા માતા છે. ભંડારી ગોત્ર બગથળી શાખા. વિ.સં. ૭૧૨માં ગંભીર ઉર્ફે ખંભીરે

ત્રંબાવટી નગરીમાં આચાર્ય દેવીસૂરિની નિશ્રામાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું દેરાસર બંધાવ્યું. શત્રુંજય સંઘ કાઢ્યો. સં. ૧૧૮૧માં ઝાંઝણ શેઠે સ્વામી વાત્સલ્ય વિ.સં. ૧૪૮૪માં તેરવાસીના પુત્રે કુબડી ગામ વસાવ્યું. તે હાલ નગરપારકર (પાકીસ્તાનમાં છે.) કુબડિયા બધા નગરપારકરથી વાવ આવેલ. સરૂપચંદ ગુલાબચંદ તેમ જ દેવસીભાઈ ગણેશભાઈ તથા બીજા પરિવારો વાવ તથા આજુબાજુના ગામોમાં વસેલ છે. તેમાંથી હાલમાં આ પરિવારો અમદાવાદ, સુરત તથા મુંબઈમાં વસે છે. વાવના કુબડિયા ભુદરભાઈના સુપુત્ર સેવંતીભાઈએ સં. ૨૦૧૨માં દીક્ષા અંગીકાર કરી મુનિ શ્રી નરદેવસાગર મ.સા. બન્યા. ગણિ તથા પન્યાસ પદવી અમદાવાદ તથા શંખેશ્વરમાં થયેલ. સં. ૨૦૪૯માં પાલીતાણા મુકામે તેમની આચાર્ય પદવીનો દિન ૧૧ નો મહોત્સવનો લાભ ખૂબ ઉલ્લાસપૂર્વક વાવવાળા કુબડિયા પરિવારોએ સંપૂર્ણ લાભ લીધો.

કુબડિયા લીલાધર દેવશીભાઈના સુપુત્ર સુરેશભાઈએ દીક્ષા અંગીકાર કરી મુનિશ્રી સોમસુંદરવિજય મ.સા.ના નામે વિચરે છે. દુદાચંદ દેવશીભાઈ તથા લીલાધર દેવશીભાઈના સુપુત્રોએ કાપડિયા પરિવારને જીરાવાલા, સુંઢાજી, રાણકપુર તેમજ ભદ્રેશ્વરની પંચતીર્થોની યાત્રા કરાવેલ. સં. ૨૦૫૨માં વાવમાં શ્રી અજીતનાથ દાદાની પ્રતિષ્ઠામાં સમગ્ર કુબડિયા પરિવારે સારો લાભ લીધેલ હતો.

કુબડિયા સરૂપચંદ ગુલાબચંદના સુપુત્રો અનોપચંદ્ર તથા સોમચંદ્ર, તેમાં અનોપચંદ્રભાઈની સુપુત્રી શિલ્પાબેને દીક્ષા અંગીકાર કરી આ.શ્રી અક્ષયચંદ્રજી તથા તેમના સુપુત્ર હસમુખભાઈની સુપુત્રી ભાવનાબેને દીક્ષા અંગીકાર કરી આ.શ્રી દિવ્યનિધિશ્રીજીના નામે વિચરે છે.

ઓત્તમચંદ્ર સરૂપચંદ્ર પરિવાર તરફથી સં. ૨૦૫૭માં જેઠ સુદિ ૩ ના રોજ સુરતથી બસ દ્વારા ધોધા, તળાજા, હસ્તગિરિ તથા શત્રુંજય ડેમ વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરાવી. જેઠ સુદી ૪ના રોજ શત્રુંજય ડેમમાં ઉલ્લાસપૂર્વક આરાધના કરીને જેઠ સુદિ ૫ના રોજ ડેમથી પાલીતાણાનો છ'રીપાલિત પદયાત્રા સંઘ આ.શ્રી કનક-રત્નસૂરિ મ.સા.ની નિશ્રામાં કરેલ. જેઠ સુદિ ૬ના રોજ ગિરિરાજ ઉપર દાદાના દરબારમાં ખૂબ જ ઉલ્લાસપૂર્વક માળા પહેરેલ હતી. આ યાત્રાસંઘ પૂ.આ.શ્રી નરદેવસાગરસૂરિ મ.સા.ના મૂહુર્ત મુજબ તેમના આશીર્વાદથી પરિપૂર્ણ થયેલ હતી. સોમચંદ્રભાઈના જયેષ્ઠ પુત્ર જયંતિભાઈ તથા પૂત્રવધૂ પ્રભાબેનની ઘણા વર્ષોથી ભાવના હતી તે દેવગુરુકૃપાએ પરિપૂર્ણ થયેલ. તેમાં સોમચંદ્રભાઈના સુપુત્રો વસંતભાઈ, નવીનભાઈ તથા રમેશભાઈ અને સમગ્ર કુબડિયા પરિવાર, સગાસંબંધી તથા આમંત્રિતોએ ખૂબ જ ઉલ્લાસપૂર્વક લાભ લીધો હતો. સંઘમાં આશરે ૩૦૦ની સંખ્યા થઈ હતી.

૨

નગરપારકર હાલ પાકીસ્તાનમાં છે, તેની બાજુમાં ગોડીજી તીર્થ વસેલ છે. ત્યાં જૈનોની વસ્તી ન હોવાથી ત્યાં બિરાજમાન શ્રી ધર્મનાથ આદિ જિનબિંબો તેમ જ પંચધાતુની પ્રતિમાઓ, દાગીના, આંગી વાવ લાવેલ હતી. ધર્મનાથ ભગવાન હાલ અજીતનાથ ભગવાનના દહેરાસરમાં બિરાજમાન છે. ગોડીજી પાર્શ્વનાથ પણ હાલ વાવમાં બિરાજમાન છે.

વિશેષમાં : અનોપભાઈએ વાવથી ભોરલ તથા સાયોરનો છ'રીપાલિત સંઘ કાઢેલ. લીલાધરભાઈના સુપુત્ર મફતભાઈએ અમદાવાદથી વાવ પંચક સમાજને ૩૫ બસ દ્વારા તારંગા તીર્થની યાત્રા કરાવેલ તેમ જ રાણકપુર કેશરિયાજી, રાણકપુર નાગેશ્વર આદિ તીર્થોની બસ દ્વારા યાત્રા કરાવી.

પૂ. શ્રી ચરણતીર્થ મહારાજશ્રી

પૂ. આચાર્યશ્રી (પૂર્વાશ્રમ - રાજવૈદ્ય જીવરામ કાલીદાસ શાસ્ત્રી) એ ઈ.સ. ૧૯૧૦માં ફાર્મસીની સ્થાપના કરી. ત્યારબાદ આયુર્વેદની પ્રવૃત્તિને વિકસાવી. ઈ.સ. ૧૯૪૨માં ઓલઈન્ડિયા આયુર્વેદિક કોંગ્રેસનું ૩૧મું સમ્મેલન લાહોરમાં ભરાયું હતું. તેના પ્રમુખપદે આચાર્યશ્રીની વરણી થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૧૫ની ૨૭મી જાન્યુઆરીએ પૂ. ગાંધીજીએ ગોંડલમાં પૂ. આચાર્યશ્રીની મુલાકાત લીધી હતી. આ પ્રસંગે પૂ. ગાંધીજીને પૂ. આચાર્યશ્રીએ 'મહાત્મા'ના બિરુદથી નવાજ્યા.

આયુર્વેદ, તત્ત્વજ્ઞાન, જ્યોતિષ, કર્મકાંડ, વ્યાકરણ, ન્યાય, ધર્મ, કાવ્ય, નાટક, અલંકાર, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરે વિવિધ વિષયો પર સંશોધન સાથે પૂ. આચાર્યશ્રીએ લગભગ ૨૦૦ ગ્રંથો લખ્યા છે. ૭૪૫ શ્લોકવાળી સંશોધિત 'ભગવદ્ ગીતા' તથા 'યજ્ઞફલમ્' નામનું તેમણે શોધી કાઢેલું ભાસનું નાટક સંસ્કૃત સાહિત્યને તેમનું અપૂર્વ પ્રદાન છે.

પૂ. આચાર્યશ્રીની અનન્ય વિદ્વત્તા અને સેવાને લક્ષ્યમાં લઈને વિશ્વની અનેક સંસ્થાઓએ તેમને માનાઈ પદવીઓ અર્પણ કરી છે. તેમને નાનપણથી જ સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્યભાવ હતો. ગિરનારમાં તેમને હિમાલયના યોગસિદ્ધ પુરુષ શ્રી અચ્યુત સ્વામીનો મેળાપ થયો હતો. જેમની પાસેથી તેઓએ શાસ્ત્રોનું ઊંડું અધ્યયન કર્યું હતું. પૂ. અચ્યુત સ્વામીએ યોગવિદ્યાના બળથી જોયું કે આ પુરુષના હાથે શ્રી ભુવનેશ્વરીની પ્રતિષ્ઠાનું મહાન કાર્ય થવાનું છે. આથી તેમણે પૂ. આચાર્યશ્રીને મા ભુવનેશ્વરીની દીક્ષા આપી. પૂ. અચ્યુત સ્વામીના આદેશથી તેઓ સંસારમાં આવ્યા અને મા ભુવનેશ્વરીના મંદિરની ગોંડલમાં સ્થાપના કરી. ઈ.સ. ૧૯૪૬માં આ મહાન કાર્ય સિદ્ધ થઈ જતાં તેઓશ્રીએ વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કર્યો અને ત્યારથી તેઓ 'અખં. ભૂમંડલાચાર્ય અનંતશ્રી વિભૂષિત' શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠાધીશ

જગદ્ગુરુ આચાર્યશ્રી ચરણતીર્થ મહારાજ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

ઈ.સ. ૧૯૭૦માં વયોવૃદ્ધત્વને કારણે તેઓશ્રીએ શ્રી ભૂવનેશ્વરી પીઠનું સંચાલન પોતાના કાર્યદક્ષ, ઉત્સાહી અને ધર્માનુરાગી પુત્ર શ્રી વૈદ્ય ધનશ્યામભાઈ જી. વ્યાસને સોંપ્યું. તા. ૨-૯-૧૯૭૮ના રોજ ચરણતીર્થ મહારાજ સ્વધામ જતાં સમાજને ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે. તેમનું આદર્શ જીવન સૌને સદાય પ્રેરણાદાયી બની રહેશે.

ફૂલ ગયું ફોરમ રહી જયંતિલાલ વી. શાહ

કોઈ માનવચિરાગ જ એવો હોય છે. સંસારના વૈભવ - વિલાસ કે વૈર-વિરોધ-ધિક્કારની અંધિયારી વચ્ચે એ જન્મ લે છે અને અંધારામાં અજવાળાં વેરતા વેરતા નિર્વાણ સાધે છે. એમને મારા-તારાની, આગળ-પાછળની, માનપાનની કોઈ દુન્વયી દુવિધા ઝાંખી પાડી શકતી નથી. એમનાં જીવનનું એક જ લક્ષ્ય હોય છે. એમના મૃત્યુનું પણ એક જ લક્ષ્ય હોય છે.

“સત્યની વેદી પર આત્મસમર્પણ.” પ્રતિકૂળતાઓના અંધારામાંથી સ્વપુરુષાર્થબળે એ આગળ આવે છે ને પોતાના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા ઝઝૂમે છે.

આવો જ એક માનવ ચિરાગ એટલે કે ઉચ્ચ આદર્શનો અવતાર, સજ્જનતાનો સાગર શ્રી જયંતિલાલ વી. શાહ જેમણે જીવનપંથને જ્યોતિર્મય બનાવવા માટે ખમીર, ખુમારી, અને ખાનદાનીનો અખંડ દીપ પ્રજ્વલિત કર્યો.

ગૌરવવંતી ગુજરાતના ભૈમિસાલ બનાસકાંઠાનું વીરક્ષેત્ર વડાની વિરલ વસુંધરાએ તા. ૨૫-૧૨-૧૯૨૮થી શરૂ થતી જીવનયાત્રા જ્યારે જે.વી. શાહના લોકપ્રસિદ્ધ હુલામણા નામના મુકામ પર આવી પહોંચી ત્યારે તેઓશ્રીની સામાજિક, વ્યાવહારિક, સહકારી, રાજકીય, શૈક્ષણિક, તેમ જ આધ્યાત્મિક વિરાટતાનું દર્શન વિશ્વને કરાવ્યું. તે વિરાટતા આપણી બુદ્ધિની ફૂટપટ્ટીથી માપવી કે આગિયાને સૂરજની ઓળખ આપવી તેની જેમ અશક્ય છે. ધર્મરસિક, પ્રતાપી, નવરત્ન, શ્રાદ્ધવર્ય શ્રી વીરચંદભાઈ પુજમલભાઈની વંશવેલી ઉપર ઊગેલા પાંચફૂલ તેમાંનું એક સુગંધી પુષ્પ એટલે જે.વી.શાહ. ધર્મવત્સલા મમતાળુ માતા મોંઘીબેનનું એ મોંઘેરું મહામૂલું રત્ન તેઓશ્રીએ જીવનનો રજતયુગ એટલે યુવાવસ્થામાં જ નિર્મળતાના નગરમાં વસી નિર્મળતાને અંબેરીને જાહેર જીવનમાં પદાર્પણ કર્યું. ચારચાર દાયકાઓ સુધી સહકારી તેમજ રાજકીય અનેક ક્ષેત્રે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિની લાંબી મંઝિલ ખેડતા ખેડતા તેઓશ્રી અનેક સીમાચિહ્ન મૂકતા ગયા છે.

પોતાની વિચક્ષણ બુદ્ધિના પ્રભાવે ભલભલા માથાભારે તત્વોને રમતાં રમતાં અંકુશમાં લઈ શકતા હતા. પોતાની આગવી પ્રતિભાને પ્રભાવે ગમે તેવી આંટીઘૂંટીમાં પણ સ્વસ્થતા જાળવી રાખતા હતા. વિકટ અને વિષમ પ્રસંગમાં જરાપણ વિચલિત થયા વિના કુશળતાથી રસ્તો કાઢી શકતા હતા. એવા મૂઠી ઊંચેરા માનવી તરીકે જીવન જીવીને યશોજ્જવલ જીવનની ગરિમાને ચાર ચાંદ લગાડ્યા હતા. તેમના જીવનમાં વિલક્ષણ પ્રજ્ઞા, અપ્રતિમ પુરુષાર્થ અને જાજરમાન પ્રતિભાનો ત્રિવેણી સંગમ અવશ્ય જોવા મળતો હતો. ગ્રામકક્ષાએ વડા સેવા સહકારી મંડળીના, જિલ્લા કક્ષાએ બનાસકાંઠા જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકના, ગુજરાત રાજ્ય કક્ષાએ ગુજ. કોમા સોલના અને દેશકક્ષાએ નાર્કેડના ચેરમેન તરીકે એક સાથે રહીને સેવા કરી પોતાનું નામ સુવર્ણાકિત કર્યું છે. તેઓશ્રીએ સહકારી ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે વિદેશપ્રવાસ પણ ખેડ્યો હતો. ખોટમાં જતાં કે નબળી ગણાતી સહકારી સંસ્થાઓને અસરકારક નફો કરતી અને ધમધમતી બનાવી છે. સહકારી ક્ષેત્રના વિવિધ પાસાઓનો તલસ્પર્શી અનુભવ અને અભ્યાસ કરી અનેરી કોઠાસૂઝને કારણે અનેકના સલાહકાર બન્યા.

રાજકીયક્ષેત્રે પણ શ્રી જયંતિભાઈની સિદ્ધિ નાનીસૂની નથી. કાંકરેજ તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાઈને રાજકીય કારકિર્દીની શરૂઆત કરનાર શ્રી જયંતિભાઈ જિલ્લા પંચાયતના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા. અને ઈ. સ. ૧૯૮૯માં અઢીલાખ મતની જંગી બહુમતીએ લોકસભામાં ચૂંટાયા. ૧૯૯૦માં કેન્દ્રના મંત્રીમંડળમાં રાજ્યકક્ષાના ખેતી અને સહકાર ખાતાના મંત્રી બન્યા. અને છેલ્લે પ્રદેશ કોંગ્રેસના ઉપપ્રમુખ તરીકે કર્મઠ અને સક્રિય કાર્યકરની અદાથી કામ કર્યું. બનાસકાંઠાના હજારો લોકોને રોજગારી આપવામાં અગ્રેસર રહ્યા. જિલ્લા ખેડૂત મંડળના પ્રમુખ તરીકે, ગુજરાત રાજ્ય ખેતીવાડી પેનલના ચેરમેન તરીકે, તેમ જ બનાસબેંકના ચેરમેન તરીકે રહીને ખેડૂતોના વીજળી અને અન્ય પ્રશ્નો પોતાની આગવી કોઠાસૂઝથી ઊકેલી ખેડૂતોના લોકલાડિલા બન્યા હતા. વાત્સલ્યના વડલા શ્રી જયંતિભાઈના હૈયામાં માતૃભૂમિ પ્રત્યેનું ઋણ અદા કરવાની ભાવના છલોછલ ભરેલી હતી. અત્યંત કુશળતા અને જાગૃતિથી જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિના ચેરમેન તરીકે એક જ વર્ષના ગાળામાં ચાલીશ હજાર વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં દાખલ કરીને અને ત્રણ વર્ષના ગાળામાં છ હજાર નવા શિક્ષકોની ભરતી કરીને શિક્ષણ શ્રેત્રે વિક્રમ સર્જ્યો હતો. રાજકીય રંગે રંગાયેલા હોવા છતાં પણ ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ પોતાના આગવા સ્વરૂપને ટકાવી રાખી જિનશાસનની સેવાના યજ્ઞમાં પોતાનું ઉત્તમ કક્ષાનું ઉત્તરદાયિત્વ નોંધાવ્યું.

વિશ્વનું એક માત્ર અજોડ, અદ્વિતીય, અલૌકિક, અદ્ભૂત,

દિવ્ય, ભવ્ય, શિલ્પ કલાયુક્ત, પદ્મ સરોવરાકારે શ્રી ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ ભક્તિવિહાર મહાપ્રસાદ તીર્થ (શંખેશ્વર)ના નિર્માણમાં તેમની સેવા કીર્તિકળશ સમાન હતી. રૂની ગામે શ્રી ગોડીજી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના જિનાલયના નિર્માણમાં પણ તેમની સેવા આજે પણ યશોગાથા ગાઈ રહેલ છે. સુવિશુદ્ધ ચારિત્ર્યમૂર્તિ પ.પૂ. આ. દેવેશ શ્રીમદ્વિજયભક્તિસૂરિશ્વરજી મહારાજના પદ્મ પ્રભાવક ગુરુવર્યોના અસીમ કૃપાપાત્રે શ્રી જયંતિભાઈ ઉચ્ચ વૈચારિક આસને બેઠેલી એક મહાન વિભૂતિ હતી. કેન્દ્રના મંત્રીમંડળમાં આદરણીય અને સન્માનનીય સ્થાન પામ્યા છતાં પણ દરરોજ સવારે નિયમિત બે કલાક મૌન, રાત્રીભોજન તેમ જ કંદમૂળનો ત્યાગ એ નિયમનું અડગપણે પાલન કર્યું. તેઓશ્રીએ સાબિત કર્યું કે વિચારોની પવિત્રતા અને નિયમની દૃઢતાથી એક જ જીવનકાળમાં ઈતિહાસ બનાવી શકાય છે. આજે પણ તેઓશ્રી એક જીવતા જાગતા ઈતિહાસ સ્વરૂપે વિદ્યમાન છે.

તેઓશ્રીની અદ્ભૂત જીવનશૈલી આકર્ષક અને સરાહનીય હતી. તેઓશ્રીએ બનાસબેંકના ચેરમેન તરીકે દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં પાંજરોપોળ ચલાવી. પ્રદેશ ઉપપ્રમુખ તરીકે મહારાષ્ટ્રના ભૂકંપ પીડિતો માટે જિલ્લામાં ફરી ફાળો ઉઘરાવી તેમજ કોમી તંગદિલી સમયે પાલનપુર શહેરમાં હિંદુ-મુસ્લીમ વિસ્તારોમાં પગપાળા ફરી કોમી એકતા અને ભાઈચારાની ભાવના સ્થાપવામાં ઉમદા અને અભિનંદનીય સેવા આપી હતી. સંસારસાગરના પટ પર સાડા છ દાયકા સુધી નિરંતર, અસ્ખલિત, અખંડિતપણે ચાલતી તેઓશ્રીની જીવનનૈયા અચાનક તા.૧૮ ઓક્ટો. ૧૯૯૪ના ગોઝારાદિને કાળમૂખા તુફાની વાવાઝોડામાં એકાએક તૂટી પડી, ભાંગી પડી અને મૃત્યુના મહાસાગરમાં વિલીન થઈ ગઈ. તેઓશ્રીનું પ્રાણપંખેરું દેહપિંજરને છોડી પરલોકની યાત્રાએ ઉડ્ડયન કરી ગયું.

જૈન સમાજે નિઃસ્વાર્થ સેવાક્ષેત્રની ઉત્તમ માર્ગદર્શક, પ્રેરણામૂર્તિ, ધર્મોત્થાનમાં યોગદાન આપનાર સંસ્કારમૂર્તિ ગુમાવી. ચમકતો એક તેજસ્વી સિતારો ખરી પડ્યો. માત્ર બનાસકાંઠા જિલ્લાએ જ નહિ, સમસ્ત ગુજરાત રાજ્ય એટલું જ નહિ દેશના સ્તરે વિવિધ ક્ષેત્રના એક શુભલિતચિંતક મહામાનવ ગુમાવ્યો. તેઓશ્રીનું જીવન ધૂપસળી જેવું હતું, સુગંધી પુષ્પ જેવું હતું. તેથી જ ધૂપસળી નથી પણ સુવાસ છે. ફૂલ ગયું ને ફોરમ રહી. તેઓશ્રીના જીવનનાં સત્કાર્યો. ગુણરૂપી સુવાસ આજે પણ ચોમેર મહેંકી રહી છે. પરમ પ્રભાવક શ્રદ્ધાવર્યોની પરંપરાના પ્રતાપી વીરપુરુષ શ્રી જયંતિભાઈએ સુસંસ્કારિતાના આગવા તેજ દ્વારા સદાયે સુસ્મિત ચહેરે જીવનને ઊજાળ્યું. મૃત્યુને મહોત્સવ બનાવ્યો અને વિશ્વમાંથી વિજયવંતી વિદાય લઈને પોતાનું નામ અને કામ સદાને માટે રાજતું, ગાજતું અને ગૂંજતું કરી દીધું.

શાહ દલપતલાલ પ્રેમચંદ ઈશ્વરલાલ પરિવાર

શાહ દલપતલાલ પ્રેમચંદ, વતન : વડગામ (પાલનપુર-જિ. બનાસકાંઠા), જન્મ દિન : વિ. સં. ૧૯૮૮ આસે સુદ ૧૪ ગુરુવાર તા. ૧૩-૧૦-૧૯૩૨. છેલ્લે કેટલાંક વર્ષોથી ધંધાકીય પ્રવૃત્તિથી સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ લઈ ધાર્મિક તથા સામાજિક ક્ષેત્રે યથાશક્તિ પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે. વિ.સં. ૨૦૦૩માં નિશાળમાંથી છઠ્ઠી ગુજરાતી ચોપડીનો અભ્યાસ અધૂરો છોડી ગોળ-ખાંડ અને કરિયાણાની દુકાન શરૂ કરી. વિ.સં. ૧૯૯૯ થી પૂ.આ.શ્રી કસ્તૂરસૂરિજી મ.સા.ના વ્યાખ્યાન શ્રવણથી તિવિહારનું પચ્ચક્રખાણ શરૂ કરવાની ભાવના થઈ. વિ.સં. ૨૦૧૦થી કંદમૂળનો સદંતર ત્યાગ તથા ચોવિહાર પ્રત્યાખ્યાનની શરૂઆત. વિ.સં. ૨૦૧૩ (ઈ.સ. ૧૯૫૧)થી સમાજના વિવિધ કાર્યોમાં આગેવાનીપૂર્વક કામગીરી શરૂ કરી. તે સમયની સમાજની આર્થિક સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ આર્થિક કારણોસર અભ્યાસ ન કરી શકતાં બાળકોની કેળવણી માટે સમાજના ભાઈઓએ સાથે મળી રૂા. ૪૦,૦૦૦ (ચાલીસ હજાર પૂરા) રકમ એકત્ર કરી. વહીવટ કરવા સમાજના ભાઈઓએ એક કમિટી બનાવીને પ્રમુખપદ સંભાળવાની જવાબદારી પોતાના શિરે આવી. આશરે ૧૬ વર્ષ સુધી પ્રમુખ તરીકે ફરજ બજાવી જરૂરિયાતમંદ વિદ્યાર્થીઓને જૈન બોર્ડિંગની ફી પણ આપવામાં આવતી. આ રીતે અભ્યાસ કરી ચૂકેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઘણા કોટયાધિપતિ છે.

વિ.સં. ૨૦૧૭ કુટુંબના અન્ય સભ્યસહિત અઢાઈતપની આરાધના (વડગામ મુકામે), વિ.સં. ૨૦૨૦ કારતક વદ ૧૦ના ઉસ્માનપુરા-અમદાવાદ મુકામે ઉપધાનતપ, ડીસા રાજપુર મુકામે ઉપધાન બીજું પાંત્રીશું, પાલનપુર મુકામે ઉપધાન ત્રીજું-અઢાલીસું, પાલીતાણા મુકામે સજોડે વરસીતપનું પારણું. નવપદજીની ઓળી, ક્રિયા સહિત પંચમી તપ, મૌન એકાદશી તપ, ચૈત્રી પૂર્ણિમા તપ, કાર્તિક પૂર્ણિમા તપાદિની આરાધના. ઉપધાન કર્યા પછી ૨૧ વરસ બીયાસણાનો તપ, ૨૦૪૦માં પાલીતાણામાં પૂ.આ.ભ.શ્રી રામચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની નિશ્રામાં ચાતુર્માસ કર્યા પછી કાયમી એકાસણાનો તપ ચાલુ છે. લગભગ સતત ૨૦ ચાતુર્માસ વર્ષથી પર્યુષણા પર્વમાં ચોસઠ-પ્રહરી પૌષધની આરાધના, આશરે ૨૦ વર્ષથી પૂર્ણિમાના દિવસે કોઈપણ તીર્થની સ્પર્શના-યાત્રા. ખંભાતથી-પાલીતાણાના સજોડે છ'રી પાલિત તીર્થયાત્રા.

સ્વર્ગસ્થ પિતાજીની ભાવનાનુસાર શ્રી પ્રેમચંદ ઈશ્વરલાલ પરિવારના ઉપક્રમે આચાર્ય દેવશ્રી રામચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની પુણ્ય નિશ્રામાં સુરતથી સિદ્ધગિરિ (પાલીતાણા)ના ૪૭ દિવસીય છ'રી પાલિત શ્રી સંઘનું વિ.સં. ૨૦૩૪ના કારતક વદ પના શુભદિને પ્રયાણ-પોષ સુદ દના દિને પાલીતાણામાં પ્રવેશ. પોષ સુદ ૮ના પાવનદિને શ્રીઆદિશ્વર દાદાના દરબારમાં

આચાર્યદેવશ્રી ના શુભ હસ્તે સંઘમાળાનો મંગળ પ્રસંગ. કુળને ચાર ચાંદ નહિં. પરંતુ ચૌદ ચાંદ લગાવી દે તેવો કુલદીપક પુત્રરત્ન અતુલકુમારનો પરમ ઉપકારી આચાર્યદેવશ્રી રામચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના વરદ્ હસ્તે અમદાવાદમાં સરદાર પટેલ સ્ટેડિયમમાં વિ.સં. ૨૦૪૭ના વૈશાખ વદ પને રવિવાર તા. ૨-૬-૧૯૮૧ના મંગળ દિને વડલા જેવા ઘેઘૂર શ્રી પ્રેમચંદ ઈશ્વરલાલ પરિવાર તરફથી આયોજિત ભવ્ય દીક્ષા સમારંભ.

વિવિધ ક્ષેત્રની નીચે મુજબની સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. પ્રમુખ-શ્રી આબુ તળેટી તીર્થ-માનપુર-આબુરોડ (રાજસ્થાન), શ્રી અલૌકિક પાર્શ્વનાથ તીર્થ-ઉજજૈન (એમ.પી.), શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઠી-અમદાવાદ, શ્રી અખિલભારતીય જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ-મુંબઈ, શ્રી વડગામ તાલુકા વેપારી એસોસિયેશન-વડગામ (ઉ. ગુજરાત), શ્રી વડગામ માધ્યમિક કેળવણી મંડળ વી.જે.પટેલ હાઈસ્કૂલ-વડગામ. ટ્રસ્ટી : શ્રી વાલમ જૈન તીર્થ, શ્રી રાંતેજ જૈન તીર્થ, શ્રી મેત્રાણા જૈન તીર્થ, શ્રી પાલનપુર જૈન મિત્રમંડળ, શ્રી વડગામ જૈન સંઘ, શ્રી જૈન મિત્ર મંડળ-પાલનપુર-પ્રમુખ ૬ વર્ષ, ટ્રસ્ટી ૭ વર્ષ. શ્રી વડગામ ગ્રામ પંચાયત - વડગામ - સરપંચ ૫ વર્ષ. શ્રી પાલનપુર - વડગામ - દાંતા માર્કેટ કમિટી - પાલનપુર - ૧૫ વર્ષ. શ્રી બનાસકાંઠા જિલ્લા વેપારી મહામંડળ - પાલનપુર - ૫ વર્ષ, શ્રી પાલનપુર ગંજબજાર એસોસિયેશન - પાલનપુર - ૫ વર્ષ. શ્રી ધાણધાર કેળવણી મંડળ - પ્રમુખ - ૧૭ વર્ષ.

શત્રુંજય ગિરનાર, સમેત શિખરજી, પાવાપુરી આદિ લગભગ ૯૦ તીર્થોની યાત્રા.

પિતાશ્રી ૫૧ વર્ષની ઉંમરે વિ.સં. ૨૦૧૩ના કારતક સુદ ૭ના દિવસે સમાધિમય રીતે પરલોક સિધાવ્યા. માતુશ્રી હાલ ૮૦ વર્ષની ઉંમરે પણ પૂજા કરી શકે છે. છોટાલાલ, રમણીકલાલ, સેવંતિલાલ - ભાઈઓ સુરત - મુંબઈમાં વેપાર - કારોબાર સંભાળે છે. ચિ. અતુલ (અમદાવાદ મુકામે વિ.સં. ૨૦૪૭ ના વૈશાખ વદ ૫ ના રવિવારના મંગલ દિવસે પ્રવજ્યા પ્રહણ કરી, મુનિશ્રી હિતરુચિવિજયજી તરીકે સુંદર આરાધના આરાધી રહ્યા છે. ચિ. અનિલ - મુંબઈ ભાઈઓ સાથે વ્યવસાયમાં સંકળાયેલા છે. સુધીર, રાજેશ, નિલેશ, હિતેષ, રૂપેશ પાંચેય ભત્રીજા મુંબઈ-સુરતમાં ભાઈઓ સાથે વ્યવસાયમાં સંકળાયેલા છે. દીકરી-ત્રણ, ભત્રીજી પાંચ છે. દેવગુરુની ભક્તિ અને કૃપાથી જિનવાણી શ્રવણથી સદ્વિચારોનું મનન-સિંચન થયું. સારા સંસ્કારોથી જીવનમાં તન-મન અને ધનનો સદુપયોગ શક્ય હોય તેટલો કરી શકાયો. આ કુટુંબે સંયુક્તપણે શ્રી પ્રેમચંદ ઈશ્વરલાલ પરિવાર અને માતુશ્રી ચંપાબહેનના નામે સંપત્તિનો નીચે દર્શાવ્યા મુજબ સદ્ વ્યય કરેલ છે. વાલમ જૈન તીર્થમાં-શાહ પ્રેમચંદ ઈશ્વરલાલ

જૈન ભોજનશાળા. રાંતેજ તીર્થમાં શાહ ચંપાબેન જૈન ભોજનશાળા, આબુ તીર્થમાં - આબુ - દેલવાડા તીર્થમાં મુખ્ય મંદિર મહાવીર સ્વામી ભગવાનના દેરાસરમાં મૂળનાયકજીની પ્રતિષ્ઠા તથા નેમિનાથ ભગવાનના દેરાસરજીમાં એક દેરીની પ્રતિષ્ઠા. સિદ્ધગિરિ પાલીતાણામાં ગિરિરાજ ઉપર નૂતન બનેલ આદિશ્વર ભગવાનના દેરાસરજીમાં શ્રી સંભવનાથ, શ્રી અજીતનાથ તથા શ્રી અભિનંદન સ્વામીજીની પ્રતિષ્ઠા. વીસનગરમાં - કાજીવાડના નૂતન દેરાસરજીનું ખાતમુહૂર્ત - મહાવીર સ્વામીની પ્રતિષ્ઠા. રાંતેજમાં રાંતેજ - તીર્થમાં એક દેરીમાં શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા, વીસનગરમાં શ્રાવક - પૌષ્પશાળા (ઉપાશ્રય) નું ખાતમુહૂર્ત તથા ઉદ્ઘાટન. વીસનગરમાં શ્રાવિકા ઉપાશ્રયનું ઉદ્ઘાટન. પૂણી તીર્થમાં - ઉપાશ્રયનું ઉદ્ઘાટન. ઈડર તીર્થમાં - જ્ઞાનમંદિર ખાતમુહૂર્ત. આબુ તળેટી તીર્થમાં - માનપુરમાં ૨૪ દેરીમાં ૧ દેરી. વડગામમાં - શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથની દેરાસરજીના ધ્વજદંડનો લાભ. પાલનપુરમાં - આસો માસની નવવદજીની કાયમી ઓળી તથા પારણાં કરાવવાનું ચાલુ છે. તારંગામાં - (નવીન ધર્મશાળા) શાહ ચંપાબેન પ્રેમચંદ ઈશ્વરલાલ પામી ભવન. વડગામમાં - સેવંતિભાઈનાં લગ્ન પ્રસંગે જાંપા ચૂંદડી (ગામ જમણ), શેઠ પ્રેમચંદ ઈશ્વરલાલ હાઈસ્કૂલ ભવન, દુષ્કાળમાં વડગામ મુકામે કેટલ કેમ્પ અને દર વર્ષે અનેક પાંજરાપોળમાં દાન.

આ સિવાય દેરાસર, ઉપાશ્રય, જ્ઞાનમંદિર, ભોજનશાળા, આયંબિલશાળા, ધર્મશાળા, સાધર્મિક ભક્તિ, પાંજરાપોળ, અનુકંપા આદિ વિવિધ કાર્યોમાં સમયેસમયે યથા-યોગ્ય અનુદાનનો લાભ મેળવાય છે. દેવગુરુની ભક્તિ, સાધર્મિક ભક્તિ, જ્ઞાન, જીવદયા, અનુકંપામાં અનુદાન અને ધાર્મિક ક્ષેત્રોનો વહીવટ. એ તેમની ખાસ રુચિ છે. શુભ વિચારો પ્રહણ કરવાનું, અશુભ વિચારો દૂર કરવાનું અને સમાધિમરણ મેળવવાનું મન છે.

જીવલકાળ સુધી આત્મસ્વરૂપમાં મસ્ત રહેતાર

સ્વ. પંડિત પન્નાલાલ જ. ગાંધી

નામ એમનું પનાલાલ ગાંધી. સૌરાષ્ટ્રના વાંકાનેરમાં વિ.સં. ૧૯૭૬ના મહાવદી ૪ ના પિતા જગજીવન સોમચંદ તથા માતા પાર્વતીબહેનના ઘેર એમનો જન્મ, તેઓની યોગસાધના ખૂબ જ ઊંચી હતી. પન્નાસનમાં તેઓ કલાકો સુધી બેસી શકતા. તેઓએ ઉપધાન તપ, દશવર્ષનાં એકાસણા, પર્યુષણમાં ચોસઠ પહોરી પૌષ્પ કરેલ હતા. તેમણે અર્હમ પદનો સળંગજાપ દીર્ઘકાળ સુધી કરેલ તેથી એમની ચેતના શક્તિ કુંડલિની જાગૃત થઈ હતી. એમના અસાધારણ ક્ષયોપશમને કારણે અંદરનો ઉઘાડ ઘણો મોટો હતો. તેઓ સ્વરૂપજ્ઞાન વિશે, આત્મજ્ઞાન વિશે, ગુણસ્થાનક વિશે,

પંચાસ્તિકાય વિશે કે ષડ્દ્રવ્યવિષે બોલવાનું ચાલુ કરે ત્યારે અસ્ખલિત પ્રવાહ વહેતો જ રહે. તેમનું સમ્યગ્દર્શન વિશુદ્ધ હતું. અને ઊંડું સ્વરૂપચિંતન હતું. પદાર્થના જ્ઞાતા હતા.

કિશોરાવસ્થા પ્રાંગણમાં વિતાવ્યા પછી જીવનકાળ સુધી તેમની કર્મભૂમિ મુંબઈ રહી, પોતાનો સંબંધ અધ્યયન અને અધ્યાપન સાથે જોડી દીધો, મૌલિક વિચારધારા સાથે ધર્મને વૈજ્ઞાનિકદૃષ્ટિએ પારખવાની તેમની શક્તિ અને કોઠાસૂઝ ગજબનાં હતાં. તેમના પ્રવચનોનું લગભગ ૮૦૦૦ પાનાનું લખાણ તથા ધ્વનિમુદ્રિત કરેલી કેસેટો આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. તેમની વિદ્વત્તા અને મૌલિક વિચારધારાનો લાભ અનેક શ્રમણભગવંતો અને સાધ્વીભગવંતોએ પણ લીધેલ છે. સાથે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના મહાસતીજીઓ અને ખરતરગચ્છના સાધુ-સાધ્વીઓ પણ તેમની જ્ઞાનગંગાનું આચ્છન્ન કરનારાં હતાં. તેઓ મૂર્તિપૂજાના વિરોધીઓ સમક્ષ મૂર્તિપૂજાની તાર્કિકતા અને વૈજ્ઞાનિકતા દર્શાવી બુદ્ધિગમ્ય દલીલોથી પોતાનો મત વ્યક્ત કરતા, અલબત્ત આવું કરવામાં તેમણે ક્યારેય ડંખ કે દ્વેષ રાખ્યાં ન હતાં.

પ્રબુદ્ધ જીવનસામયિકમાં પ્રકાશિત લેખો માટે તેમને મુંબઈ જૈન યુવક મંડળ દ્વારા પુરસ્કારો મળેલ. બુદ્ધિજીવીઓને ધર્માભિમુખ કરવાની શક્તિ દાદ માંગી લે તેવી હતી. તેમની બે બહેનો દીક્ષિત હતી. તેઓ પણ દીક્ષાર્થી જેવા જ હતા. તેમની જાગરુકતાનાં દર્શન તેમના નિકટતમ પરિચિતોએ કર્યાં છે. તેમની પાસે એવી શૈલી અને દૃષ્ટિ હતાં જેના દ્વારા શ્રી આનંદ ધનજીમહારાજની ચોવીશી, ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજની સમકિતના અડસઠ બોલની સજ્જાય તેમજ શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજીની આત્મસિદ્ધિ સમજાવવામાં તેમને ખરેખર સફળતા મળી હતી. જેણે-જેણે આ બધો લાભ લીધેલ છે. તેઓ પ્રસન્ન અને પ્રભાવિત થયા છે. તેમની દૃષ્ટિ અને જ્ઞાનગંગા કોઈ છીછરા ડુંડાળમાં બંધાઈ ન હતી. જે-જે ધર્મમાંથી ઉત્તમ તત્ત્વો મળ્યાં તે અપનાવી લીધાં હતાં. વેદાંત હોય કે ભગવદ્ગીતા - અન્ય ધર્મના આવા મહાન ચિંતનોને તેમણે જૈન દર્શનના સંદર્ભમાં મૂલવ્યા છે. આવી અદ્ભુત સિદ્ધિએ તેઓ સૌના આદરણીય બની રહ્યા હતા.

જૈનધર્મનાં સૂક્ષ્મગહન તત્ત્વોના અભ્યાસીનું 'સ્વરૂપમંત્ર' પુસ્તક પ્રાંગણા શ્રે.પૂ.પૂ. તપગચ્છસંઘે પ્રકાશિત કરી ગૌરવ લીધું છે. તેઓએ નવકારમંત્ર વિશે લખેલા લેખમાં મંત્રને યોગ્ય રીતે 'સ્વરૂપમંત્ર' તરીકે ઓળખાવ્યા છે. જેમાં તેમની વિશિષ્ટ મૌલિક છતાં શાસ્ત્રસંમત એવી દૃષ્ટિનો પરિચય થાય છે. મંત્ર આરાધકોએ આ પ્રકાશનમાં એક નજર ફેરવવી જરૂરી છે.

છેલ્લે કેન્સરગ્રસ્ત બન્યા. મુંબઈમાં તેમના ભક્તગણમાંના ડોક્ટરે સારવાર કરી પણ દર્દ વધી ગયું. છ માસ પીડા સહન કરી. મોલતાં અને વાર્તા કરતાં નવકારમંત્રનાં સ્મરણમાં હમણાં જ

વિક્રમ સંવત - ૨૦૫૪ના મહાવદ.૭ને બુધવાર તા. ૧૮-૨-૧૯૯૮ના રોજ વતન પ્રાંગણમાં જ ૭૭ વર્ષની વયે દેહ છોડ્યો.

જીવનકાળ સુધી આત્મસ્વરૂપમાં મસ્ત રહેનાર અને રોજ અચૂક નિશ્ચિત મંત્રજાપ કરનાર પાર્શ્વનાથ અને પદ્માવતીજીનો જાપ કરનાર આ આત્મજ્ઞાની સાધુપુરુષ દીક્ષિત ન હોવા છતાં તેમની આત્મદશાને અનુલક્ષીને શ્રી પ્રાંગણા તપગચ્છસંઘે એમની પાલખી કાઢી ભવ્ય ઉત્સાહપૂર્વક તેમના મૃતદેહના અંતિમસંસ્કાર કરી જે માન આપ્યું તે શિરમોર હતું.

માલગાંવ (રાજ.)ના દાનવીર સંઘપતિ

શ્રી ભેરમલજી હુકમચંદજી બાઈના

પ્રારંભિક જીવન : ઘણાં વર્ષો પૂર્વ આ પરિવારમાં સંઘ નીકળ્યો હતો. માટે આ પરિવાર સંઘવી પરિવાર તરીકે ઓળખાય છે. જીવનમાં પરિસ્થિતિ કદી એક સરખી નથી. સંઘવી ભેરવમલજીની પરિસ્થિતિ સામાન્ય હતી છતાં ઉદારતા અને હૃદયની સરળતા આકાશને આંબી જાય તેવી હતી. ગામમાં એવી પ્રસિદ્ધિ કે કોઈને પણ બે-પાંચ પૈસાની આવશ્યકતા હોય તોય ભેરવમલભાઈ પાસે પહોંચી જાય. ઉછીના લાવીને પણ બીજાને પૈસા આપી દેતા. એક જ વાત "કોઈનું દુઃખ મારાથી જોવાય નહિં."

એક દિવસ સમાચાર સાંભળ્યા કે છ'રી પાલક સંઘ બાજુના ગામમાંથી પસાર થશે. ભેરવમલજી પહોંચી ગયા. ગમે તે સંજોગે સંઘના પદાર્પણ અમારા નાનકડા ગામમાં થવાં જોઈએ. કાર્યકર્તાઓ એકના બે ન થયા. સંઘપતિના પગ પકડ્યા. છેવટે પૂ. ગુરુદેવને રડીને કરગર્યા. છેવટે સંઘ આવ્યો. ભેરવમલજી તો હર્ષવિભોર થઈ ગયા. યથાશક્તિ સંઘની ભક્તિ કરી અને એ દિવસે પોતાના મોટા દીકરા તારાચંદભાઈને કહ્યું "દીકરા! જીવનમાં પુણ્યોદયે શક્તિ મળે તો વધુ ને વધુ સાધર્મિક ભક્તિ કરજે." પુણ્યે સાથ આપ્યો. લક્ષ્મીએ જાણે આ પુણ્યશાળીને ત્યાં વાસ કર્યો. પૂ.આ.શ્રી. જિનપ્રભસૂરિશ્વરજી મ.સા. (તે વખતે મુનિશ્રી)ની શુભ નિશ્રામાં પોતાના ગામમાં જ ઉપધાન તપ કરાવ્યાં. મહોત્સવ દરમ્યાન પ્રભાવના આપવા પોતે જ ઊભા રહે. બદામ, અખરોટ ભરી ભરીને આપે, લેનારને રૂમાલ પાથરવો પડે એ રીતે આપતા.

એમનાં જીવનમાં થયેલ અનેક સુકૃતો અને સામાજિક કાર્યો :

ગ્રિનેસ બુક ઓફ જૈનીઝમમાં અંકિત થયેલ ૩૨૦૦ આરાધકોની જીરાવલા તીર્થમાં વિશિષ્ટ આયોજન ૮૧૮૦૦ અક્રમ થયેલાં. પ.પૂ.આ.શ્રી ગુણરત્નસૂરિજી મ.સા.ની શુભ નિશ્રામાં આ અદ્ભુત ઐતિહાસિક આયોજન થયેલ. શ્રી માલગામથી

શત્રુંજય મહાતીર્થનો ૨૭૦૦ યાત્રિકોનો છ'રી પાલિત સંઘ, સમસ્ત જૈન સમાજ દ્વારા શ્રી શંખેશ્વર તીર્થમાં દાનવીરપદ પ્રદાન (શ્રી શત્રુંજયનો ઐતિહાસિક છ'રી પાલિત સંઘ શંખેશ્વરમાં ચાર દિવસ રોકાયો. ૨૨૦૦ અઠમ થયાં. હજારો યાત્રિકોએ આ સંઘના દર્શનનો લાભ લીધો તે દરમ્યાનઆ પદ પ્રદાન થયેલ. શ્રી જીરાવાલા તીર્થમાં “પરેશ ભોજનશાળા ભવન” નું ભવ્ય નિર્માણ. તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજય તીર્થમાં “સંઘવીભેરુ વિહાર”નું ભવ્ય નિર્માણ. “સંઘવી ભેરુ વિહાર” ની બાજુમાં જ સંઘવી સુંદરબેન. - દેલવાડા તીર્થમાં “સંઘવી ભેરુમલજી હુકમચંદજી ભોજનશાળા ભવન” - શ્રી અચલગઢ તીર્થમાં “શ્રીમતી સુંદરબેન ભેરુમલજી ભોજનશાળા ભવનનું નિર્માણ. શ્રી શંખેશ્વર તીર્થમાં શંખેશ્વર ધર્મશાળામાં એક વિંગનું નિર્માણ. જીવદયા અને સમાજ-સેવા હેતુ માલગાંવમાં “સંઘવી પરેશ સેવા કેન્દ્ર” ભવનનું નિર્માણ. હસ્તગિરિ તીર્થમાં પાણી તૃપ્તિગૃહનું નિર્માણ. શ્રીમતી સુંદરબેનનાં વર્ષાતપનાં પારણાં નિમિત્તે સામુદ્રિક બિયાસણા તેમ જ સામુદ્રિક પારણાનું આયોજન. શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થમાં શ્રી આદિશ્વરદાદાનાં જિનબિંબોનું ભવ્યાતિભવ્ય ૧૮ અભિષેક તેમ જ સ્વામીવાત્સલ્યનું આયોજન. શ્રી માલગાંવમાં અતિભવ્ય ઉપધાનતપ, ઉજમણું તેમ જ અઢાઈ મહોત્સવનું આયોજન. શ્રી શંખેશ્વર મહાતીર્થમાં અઢાઈ મહોત્સવનું આયોજન, શ્રી રાણકપુર આદિ પંચતીર્થ યાત્રાનું આયોજન. શ્રી જીરાવલાજી, અનાદરા, વરમાણ, માલગાંવ આદિ સ્થાનોમાં ૧૦ નેત્ર શિબિરોમાં ૧૫૦૦ લગભગ ભાઈ-બહેનોનાં આંખના ઓપરેશન. ગુલાબગંજમાં જૈન મંદિર બનાવવામાં મહત્વપૂર્ણ સહયોગ, શ્રી પાલીતાણા તીર્થે નવાણું યાત્રાનું આયોજન. દુકાળના સમયમાં ૭ ગામોમાં ગાયો માટે ઘાસચારાની વ્યવસ્થા. ‘સંઘવી ભેરુ વિહાર’ પાલીતાણામાં પ્રતિદિન તપસ્યાનું આયોજન. શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થ પાલીતાણામાં સાર્વજનિક ભોજનશાળાનો પ્રારંભ. સંઘવી ભેરુમલજીના સ્વર્ગારોહણ સ્થાન અનાદરામાં હોસ્પિટલ નિર્માણ પ્રારંભ. શિરોહી (રાજ.) જનરલ હોસ્પિટલમાં નેત્ર ચિકિત્સાનું આયોજન. તા. ૫-૧૧-૮૬ના સિદ્ધિગિરિ પાલીતાણાથી સમેતશિખરજી મહાતીર્થ રેલ્વે દ્વારા મહાસંઘ યાત્રાનો પ્રારંભ. અર્બુદાયલ પર્વતની તલેટીમાં ‘અનાદરા તળેટી તીર્થ’ યાને શ્રી ભેરુતારક પાર્શ્વપ્રભુ જૈન શ્વે. મહાતીર્થ, જેમાં-અતિનયનરમ્ય શિલ્પકલાયુક્ત વિશાળ જિનાલય, રમણીય યાત્રિક નિવાસ, ઉપાશ્રય, જ્ઞાનમંદિર, ભોજનશાળા, ચબૂતરો આદિનું નિર્માણ કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. ૨૧ આચાર્ય ભગવંતો તથા ૬૦૦ સાધુ સાધ્વીજી ભગવંતોની નિશ્રામાં ઐતિહાસિક ભવ્ય અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા જે વસ્તુપાલ તેજપાલની યાદ આપનાર હતા. તારાયંદ મોહનભાઈ દ્વારા, માતુશ્રી સુંદરબેનની પ્રેરણાથી ઘણાં ધર્મકાર્યો સુસંપન્ન બન્યાં. દાનવીર શેઠ શ્રી તારાયંદજી ભેરુમલજી સંઘવીને

શ્રી શાંતિનાથ જૈન યુવા મંડળ આયોજિત જૈન એકતા સંમેલન મુંબઈમાં ઓલ ઈન્ડિયા જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સના ચેરમેન દાનવીર શેઠ શ્રી દીપચંદભાઈ ગાર્ડી અને ભારત જૈન મહામંડળના પ્રમુખશ્રી કિશોરચંદજી વર્ધન અને મહારાષ્ટ્ર સરકારના ગૃહનિર્માણના તેમ જ આવાસ મંત્રી રાજ કે. પુરોહિત સાહેબ દ્વારા ‘સમાજરત્ન’ની પદવીથી સન્માનીત કરવા બદલ ગાયત્રી પંચાગ પરિવાર તરફથી હાર્દિક અભિનંદન.

સૌજન્ય : શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થથી શ્રી ગિરનારજી તીર્થનો છ'રી પાલક સંઘ : બખિતાબેન તારાયંદજીના ૫૦૦ આયંબિલ નિમિત્તે.

સ્વ. મધુરીબેન ચીમનલાલ શેઠ

પૂ. ગુણિવર્ધશ્રી પૂણ્યંદ્રવિજયજી મહારાજશ્રીએ એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે માણસની સાચી ઓળખાણ તે કેટલું કમાય છે તેના પરથી નહિ, પણ કમાયલું કેટલું બચાવીને સદ્ઉપયોગ કરી શકે તેના પરથી જ સંપત્તિમાન કહેવાય છે. સદાચાર અને સંસ્કૃતિથી જ માનવી ચારિત્ર્યવાન ઓળખાય છે. ધર્મક્રિયાઓ કેટલી કરે છે તેના પરથી નહિ પણ અંતર પરીણતિ કેટલી વિકસી તેના પરથી જ ગણી શકાય છે. મુંબઈ શાંતાકુઝ વેસ્ટમાં રહેતા શ્રી ચીમનભાઈ કે. શેઠનું કુટુંબ આધ્યાત્મિક વિચારોથી રંગાયેલું છે. પરિવારના સભ્યો રૂઢિગત વિચારોમાંના વમળમાંથી બહાર નીકળીને શાંત, પ્રસન્ન અને પરમાનંદ સ્વભાવની સ્થિરતાને અરેખર પામ્યા છે. આ પરિવારના સૌજન્યમૂર્તિ સ્વ. મધુરીબેન એક આદર્શ સત્તારી તરીકેનું પારમાર્થિક જીવન જીવી ગયાં.

જનાર તો એક દિ ચાલ્યા ગયા, સદ્ગુણ સદા જેના સાંભરે, સંસ્કારનો વારસો આપી ગયા, તે ઉપકાર કદીયે ન વિસરે.

સૌરાષ્ટ્રની રણિયામણી ભૂમિ માંગરોળની પુણ્યભૂમિમાં મધુરીબેનનો જન્મ થયો. માતાપિતાએ સંસ્કારસિંચન કર્યું. નાનપણમાં સુંદર ધાર્મિક સંસ્કારો મળવાને કારણે જીવનમાં દેવગુરુધર્મની પ્રાપ્તિ થયા પછી આંતરિક ગુણસંપત્તિની પણ વૃદ્ધિ થઈ. જીવનમાં સદ્ગુણો વિકસાવ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૯૪૪માં મુંબઈમાં વસવાટ કરતા ધર્મપ્રેમી ચીમનલાલ કાનજીભાઈ શેઠ માંગરોળવાળા સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં. જીવનમાં સરળતા, વ્યાવહારિકતા, કુશળતા અને નિસ્વાર્થ સેવાગુણથી પરિવારમાં સૌનાં પ્રીતિપાત્ર બન્યાં. દર્શન, પૂજા, ભક્તિ, સામાયિક, નવકાર જાપ, વ્રત, નિયમાદિ આરાધનાપૂર્વક પરિવારમાં સૌની ઝીણાંમાં ઝીણી કાળજી લીધી. ભારોભાર નીતરતા વાત્સલ્યભાવને કારણે દાંપત્યજીવનનાં પિસ્તાલીશ વર્ષ પરમાર્થભાવથી સુવાસિત કરતા ગયાં.

ઈ.સ. ૧૯૮૭માં આખું કુટુંબ તથા સંબંધીઓના પરિવારો

સાથે પાલીતાણા તીર્થભૂમિની ઉલ્લાસપૂર્વક ભાવથી યાત્રા કરી અને સૌને યાત્રા કરાવી. દિલમાં રહેલી ધર્મની લાગણીનાં દર્શન થયાં. આ પ્રસંગ દ્વારા ખરેખર જીવનમાં યાદગાર સુકૃતની કમાઈ કરી. ઈ.સ. ૧૯૮૮ના જાન્યુઆરીની ૧લી તારીખે સમાધિપૂર્વક નવકારનું સ્મરણ કરતાં કરતાં નશ્વર દેહને તજી ગયાં. પરિવારને કઠી ન ભૂલાય તેવા ધર્મસંસ્કારનો મૂલ્યવાન વારસો આપી ગયાં.

ઘણા જ ઉમદા સ્વભાવના શ્રી મધુરીબહેને જૈન ધર્મના આચાર વિચારને જીવનમાં ખરેખર આત્મસાત કરેલ. તેઓ પરગજૂ, સેવાભાવી અને તપસ્વી હતાં. સાધના અને પ્રભાવનાનાં હંમેશા સાધક રહ્યાં હતાં. સંસારની અસારતાનો તેમને ઘણો વહેલો ખ્યાલ આવી ગયો હતો અને તેથી જ તેમનું સમગ્ર જીવન ધર્મપ્રવૃત્તિઓથી જ ધબકતું હતું. આવા ધર્મપ્રેમી સત્તારીઓથી જ જૈનશાસન ગૌરવવંતુ બન્યું છે.

શાહ મંજુલાબેન મનુભાઈ

રાંધેજાવાળા ચીમનલાલ નાથાલાલ પરિવાર ધર્મપ્રેમી ગણાય છે તેથી પરિવારનો ધર્મવારસો પરંપરાગત જળવાતો રહે છે. આજ પણ આ પરિવારના શ્રી મનુભાઈ તથા તેમનાં ધર્મપત્ની મંજુલાબેન એવું જ ધાર્મિક જીવન જીવી રહ્યાં છે. સુખી ઘરમાં અને સુખની છોળોમાં પણ કાયાને કષ્ટ આપી કર્મોમાં ખપાવતા રહેવું એ ખરેખર કપરું છે. પણ જેણે કાયાથી પર એવા એક માત્ર આત્માના અસ્તિત્વને જ સ્વીકાર્યું છે. અને જેને શાશ્વતધામ મોક્ષમાં વહેલા પહોંચવાની તમન્ના છે. તેઓ આ દેહને ભોગનું નહીં પણ ધર્મ-તપનું સાધન માની તેની પાસેથી કામ લીધું છે. એવાં મંજુલાબેન જૈનશાસનના જ્યોતિર્ધર તપાગચ્છાધિપતિ સ્વ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના શુભાશિષ્યથી તેઓના પટ્ટાલંકાર સિંહગર્જનાના સ્વામી સ્વ.પ.પૂ. આ. દેવ શ્રીમદ્વિજયમુક્તિચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ને ધર્મદાતા ગુરુદેવપદે સ્વીકારી જે કાંઈ ધર્મઆરાધના કરી છે. તે ખરેખર અનુમોદનીય છે. તેઓએ મોટાભાગનાં સત્કાર્યો સ્વ.પૂ.આ.ભ. શ્રી મુક્તિચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની નિશ્ચામાં તથા તેમના પરિવારના પ.પૂ.આ.શ્રી. વિચક્ષણસૂરિજી પ.પૂ.આ. દેવ પ્રભાકરસૂરિજી. પૂ.આ.શ્રી જયકુંજરસૂરિશ્વરજી, પૂ.આ.ભ. પૂર્ણચંદ્રસૂરિજી તથા પૂ.આ.ભ.શ્રી મુક્તિપ્રભાસૂરિજીનાં માર્ગદર્શન નીચે કરતાં રહ્યાં છે. તેઓનાં તપ અને સત્કાર્યો અનુમોદવા યોગ્ય છે. જે આ મુજબ છે.

૧. સં. ૨૦૩૨માં અમદાવાદથી તારંગાજી છ'રી પાલક સંઘ, ૨. સં. ૨૦૩૦ અમદાવાદના કૃષ્ણનગરમાં અંજનશલાકા-પ્રભુપ્રતિષ્ઠા-ધ્વજપ્રતિષ્ઠા (કાયમી), ૩. અમદાવાદ - રંગસાગરમાં પ્રભુ તથા ધ્વજ પ્રતિષ્ઠા (કાયમી), ૪. રાંધેજા : બે મંદિરમાં પ્રભુપ્રતિષ્ઠા ૫. હસ્તાગિરી : પ્રભુપ્રતિષ્ઠા ૬. પાલીતાણા :

ગણધર પ્રતિષ્ઠા, ૭. અમદાવાદ તથા રાંધેજામાં ઉદ્યાપન મહોત્સવ, ૮. અનેક વખત શાંતિસ્નાત્ર - સિદ્ધચક્ર પૂજન વગેરે અનેક પ્રકારનાં પૂજન, ૯. પાલીતાણા તથા શંખેશ્વરના છ'રી પાલક સંઘ, તેમજ પાલીતાણામાં ચોમાસું, ૧૦. રાંધેજામાં ઉપધાન તપ કર્યા તથા ૧૯૧ તપસ્વીઓને કરાવ્યા, ૧૧. શેરસા વગેરે છ'રી પાલક યાત્રા ૧૦ વાર, ૧૨. શાંતિનગરમાં મંગલમૂર્તિ તથા ઉત્કૃષ્ટા સિત્તેરમાં ૧૦ પ્રતિમા.

તેઓએ દંડક લઘુસંગ્રહણી, ચારપ્રકરણ, ત્રણભાષ્ય, છ કર્મગ્રંથ - (સઅર્થ), તત્ત્વાર્થસૂત્ર, વૈરાગ્યશતક, પંચ પ્રતિકમણ, (સઅર્થ), વિતરાગસ્તોત્ર, જેટલો ધાર્મિક અભ્યાસ તથા

૧ માસક્રમણ, ૧ સોળ, ૧ પંદર, ૪૨ અઠ્ઠાઈ, ૧૦૮ અક્રમ સંગમ, ૨૨૯ છઠ્ઠ સળંગ, ૫૦૦ આયંબિલ, ૩ વર્ષાતપ, છમાસી, પાંચમાસી, ત્રણમાસી, બે માસી (બે વખત), સત્તારી, અક્ર, દશ, દોપ, શ્રેણીતપ, સિદ્ધતપ, ભદ્રતપ, ૫૪ ઓળી, ૮૦ નવપદ ઓળી, ૨ કર્મસુદન તપ, નરક નિગોદ નિવારણ તપ, ૫૨ જિનાલય તપ, ૫૦ દિપાવલી છઠ્ઠ, ૨૪ ભગવાનક, ૨૦ વિહરમાન ઉપવાસથી સહસ્ર કૂટ તપ, યુગપ્રધાન તપ, અષ્ટમહાસિદ્ધિતપ, ઈન્દ્રિય વિજયતપ, ૪૫ આગમતપ, ૧૭૦ જીનતપ, સમવસરણ તપ, ગૌતમનિધિ તપ, કાઠિયાના અક્રમ તપ, પાંચમાસ પચ્ચીસ દિવસ એકાંતરે ઉપવાસ તપ, અષ્ટપ્રતિહાર તપ, ચૌદ પૂર્વ તપ, શેત્રુંજય રોહિણીતપ, દાનતપ, મેરૂમંદિર તપ, ગણધર તપ, ચતુર્વિધ તપ, પાંચમ, અગિયારસ, પોષ દશમી, તીર્થંકર જ્ઞાન તપ, ત્રણેય ઉપધાન તપ, ગૌતમ કમળતપ, મોક્ષદંડ તપ, પ્રદેશી રાજ્યતપ, કંકાભરણ તપ, ચૌદપૂર્વનો તપ, પંચપરમેષ્ઠી તપ, લોકનાવિકા તપ, જીનગુણ સંપત્તિ તપ, નવનિધાન તપ, મોટાદશ પચ્ચકખાણ તપ, દારિદ્રહરણ તપ, બે વખત એકાંતરે કલ્યાણ તપ, ધર્મચક્ર તપ, વીશસ્થાનકતપ, જેવા ઘણાં તપ-તપશ્ચર્યા કર્યાં છે. અને હજુ ચાલુ છે. ઉપરાંત છ કરોડ પિસ્તાલીશ લાખ ઉપરાંત (અને હજુ પણ ચાલુ) નવકાર મંત્રનો જાપ કર્યો છે. ચીમનલાલ નાથાલાલની સઘળી મિલકત તેમના આદેશ અનુસાર તેમના દીકરાએ બંગલાની કિંમત સહિત ધર્મકાર્યમાં વાપરી છે.

શ્રી મોતીભાઈ સરેમલજી

કર્ણાટક પ્રદેશમાં બેલગામમાં શા. સરેમલજી પ્રતાપ-ચંદ્રજીનો સુખી-સંપન્ન પરિવાર ધર્મ-ધ્યાનમાં પણ એટલોજ ઓતપ્રોત થયેલ. મૂળ રાજસ્થાન જિ. ઝાલોર મુ: હરજી. આ પરિવારમાં જૈન ધર્મના સંસ્કારોનું સિંચન તેમની પેઢી દર પેઢીની પરંપરા હોય તેમ જણાય છે. સરેમલજીના પરિવારમાં ત્રણેક વર્ષ પહેલાં બે દીકાઓ સંપન્ન થઈ તે પછી જ વૈરાગ્યનો અને ધર્મનો

રંગ વધુ ઘેરો બનતો રહ્યો. સરેમલજીના એક પુત્ર મોતીલાલનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૬૦માં થયો. એકતાલીસ વર્ષની ઉંમર એટલે ભર ધૌવન, વ્યાવરિક એન્જિનિયર સુધીનું અધ્યયન, વિલાસ, વૈભવ અને દોમદોમ સમૃદ્ધિ હોય પછી માણસ ભાગ્યેજ ધર્મને યાદ કરે છે. પણ કોઈ શુભ સંકેતને કારણે મોતીલાલજીનાં જીવનમાં ગજબનો ટર્નિંગ પોઈન્ટ આવ્યો. અને તેમનું આંતરવિશ્વ ઝડપથી ખૂલી ગયું. વ્યસનોને ફગાવી દીધા, સંસારની અસારતા અને નશ્વરતાને સમજી લેવામાં વાર ન લાગી. બહુ જ વિવેકભરી સમજૂતીથી કામ લઈને પોતાના પરિવારમાં ધર્મપત્ની, બન્ને બાળકુમાર પુત્રો અને પુત્રીને વિશ્વાસમાં લઈ સાથે જ રહીને સામુહિક રીતે સંયમમાર્ગનો સ્વીકાર કર્યો.

મોતીલાલજી ઘર સંસારમાં અને દુનિયાદારીના વ્યવહારોમાં રહ્યા છતાં અણધારી તેમના જીવનની બદલાયેલી કાર્યદિશા પછીથી તારણ નીકળે છે કે એ પુણ્યપ્રભાવી જીવાત્મા મોહમાયા કે મમતાના પડખોમાં રાચનારો કે વિલાસ-વૈભવ જેવી સુખોપયોગી સમૃદ્ધિમાં આળોટનારો નહીં હોય. એમનું અંતર સાધના ઉપાસના માટે જ હંમેશા ઝંખના કરતું હતું. તેઓ સંસારમાં હતા છતાં અલિપ્ત રીતે જીવતા હતા. એમનાં બાળકો પણ આજે એ પગદંડીને અનુસર્યાં. ઈતિહાસની આ એક વિરલ ઘટના ગણી શકાય. સાંસારિક વ્યવસાય કરતા કરતા કોઈ એવા વ્યવસાયની શોધમાં હતા જે ક્યારેય નષ્ટ ન થાય, જે ક્યારેય પરિવર્તન ન પામે, મોતીલાલજીની આ વિચારધારા ઘરસંસારનાં બંધનમાંથી વહેલામાં વહેલી તકે મુક્ત થવાનો થનગનાટ હતો. પૂજ્ય ગુરુ ભગવંતોની ભક્તિ-પ્રીતિ સંપાદન કરી વૈરાગ્ય ભાવનાએ તેમના કોમળ હૃદયને જલદીથી વશ કર્યું. પરિવારમાં પુત્ર મોતીલાલજીએ સંયમ સ્વીકારી ગૌતમવિજયજી નામ ધારણ કર્યું. ધર્મપત્ની અરુણાકુમારીએ સંયમ સ્વીકારી અરિહંતરેખાશ્રીજી નામ ધારણ કર્યું. પુત્ર ગિરીશકુમારે સંયમ સ્વીકારી મુનિ સુધર્મરત્નવિજયજી નામ ધારણ કર્યું અને ઋષિતકુમારે સંયમ સ્વીકારી મુનિ ત્રિભુવનરત્નવિજયજી નામ ધારણ કર્યું. પુત્રી રશ્મિકુમારી એ ઋજુરેખાશ્રીજી નામ ધારણ કર્યું. મોટાભાઈ પોપટભાઈની પુત્રી તરુણાકુમારીએ સા. તીર્થરેખાશ્રીજી નામ ધારણ કર્યું. મુનિશ્રી એ પૂર્વે મોટાભાઈ શ્રી જયંતીલાલજીના પુત્ર અને પુત્રી અર્હમરત્નવિજયજી, સાધ્વીશ્રી રાજુલરેખાશ્રીજી મ. એ સંયમ લીધો અને સુન્દર આરાધનાઓ કરી રહ્યાં છે.

શ્રી સિદ્ધગિરિરાજ પાલીતાણામાં સામુહિક ૩૮ પુવક યુવતીઓની દીક્ષા નિમિત્તે પ.પૂ. ૧૭૫ દીક્ષા દાનેશ્વરી આચાર્યદેવશ્રી ગુણરત્નસૂરિજી મ.સા.ની શુભનિશ્રામાં મહાસુદી-૪ તા. ૧૬-૨-૨૦૦૨ શનિવારના મંગલદિને આ ભવ્યાતિભવ્ય દીક્ષા સમારોહ યોજાયો હતો.

સરમેલજીના પરિવારે નાનાં મોટાં અનેક દાનો આપ્યાં છે.

તપસ્યાઓ, ઉપધાન, તપ, અઘાઈ વગેરે તપસ્યાઓ પ્રસંગોપાત ઘણી બધી થતી રહી છે. ભારતના બધા જ તીર્થસ્થાનોની યાત્રાઓ કરી આવ્યા છે. મોતીલાલજી અને તેના પરિવારને શત શત વંદના.

શ્રી વિમલભાઈ જીવરાજી

ગુરુભક્ત, સુશ્રાવક, શ્રી વિમલભાઈ તથા તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી રતનબેન : મુંબઈના ભૌતિક વાતાવરણના કારણે ધર્મથી થોડા દૂર રહી ગયેલા, પરંતુ ફરી જિનવાણી શ્રવણ અને ગુરુભગવંતોના સાંનિધ્યથી રંગ લાગ્યો. પ.પૂ. ગુરુદેવશ્રી ગુણરત્નસૂરિજી મ.સા.ને વિનંતી કરી, “ગુરુદેવ! અમારા સંપૂર્ણ પરિવારને તારો!” યુવાનવયમાં પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં તખતગઢમાં ઉપધાન કર્યાં. ધર્મનો રંગ લાગ્યો.

વિમલભાઈને સોનું પહેરવાનો શોખ. એક દિવસ પૂજા કરતાં આત્મસ્ફૂરણ થઈ. પ્રભો ! મારા અંગ ઉપર દાગીના ને તારા ઉપર નહિ ? એ જ વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી. હવેથી સોનાનો શોખ પ્રભુજી ઉપર કરવો. તરત જ હાથની વીંટી ગળાવી વાટકી બનાવરાવી. મોજશોખને તિલાંજલી આપી. ભક્તિ અને વિરતીનો પ્રેમ રગ-રગમાં વસવા લાગ્યો. પછી તો થોડા જ દિવસોમાં સોનાની થાલી, કળશ, દર્પણ આદિ તમામ ઉપકરણો સોનાનાં બનાવરાવ્યાં. “ઉત્તમ પાત્રમાં ઉત્તમ પરિણામ” હીરા પણ જડાવ્યા. પ્રભુ ભક્તિમાં દ્રવ્ય વપરાય એજ સાર્થક! ધર્મપત્ની રતનબેન પણ સંસારમાંથી સાથી એવાં મળેલ કે એક દિવસ સોનાની વાટકી ખોવાઈ ગઈ ત્યારે કહ્યું, પતિદેવ! એકના બદલે બે બનાવરાવી નાખો ખોવાય તો કામ લાગે! શુદ્ધ અંબર -કસ્તુરી આદિથી પૂજન કરે છે. દર વરસે સોનાના જવલાનો સાથિયો કરે છે. દેવ-ગુરુનો મહિમા વધે. અને લોકો ધર્મને પામે, બસ એ જ એમના અંતરના ઉદ્દગારો. છેલ્લા ઘણા વર્ષથી પૂજ્ય ગુરુદેવના ચાતુર્માસ પ્રવેશ પ્રસંગે ચાંદીના સિક્કાથી પ્રભાવના કરેલ છે.

ડીસામાં સ્વદ્રવ્યે અતિભવ્ય સામુહિક અષ્ટપ્રકારી પૂજાનું આયોજન કર્યું. જેમાં યુવા દંપતિઓ અને સંઘ પ્રમુખ જોડે બ્રહ્મચર્ય વ્રત સ્વીકાર્યું. અમદાવાદમાં સર્વપ્રથમ વખત સાડા પાંચ હજાર શ્રાવકોની હઠીસીંગવાડીમાં સમુહ સામાયિકનું આયોજન કર્યું. જેમાં એમના ચિરંજીવી ૧૨ વર્ષના મુમુક્ષુ પૃથ્વીકુમારે જાહેરમાં કહ્યું કે, બાપુજી! તમે આ બધાને સામાયિક કરાવીને રાજી થાઓ છો. પરંતુ ખરેખર આનંદિત તો ત્યારે થજો જ્યારે તમારો આ દીકરો જાવજજીવ માટે સામાયિક સ્વીકારે. ગયા વરસે ૨૦૫૪ના જેઠ મહિને શંખેશ્વર તીર્થમાં તેઓએ ૧૩ સામુહિક દીક્ષાઓનું આયોજન કર્યું. જેમાં પોતાના સુપુત્ર પૃથ્વીકુમારને ૧૩ વર્ષની નાની વયમાં ધામધૂમથી દીક્ષા અપાવી. (જેઓ આજે પંચ્યાસશ્રી રશ્મિરત્ન-વિજયજી મ.સા.ના શિષ્ય મુનિ મોક્ષાંગરત્નવિજયજી તરીકે તેમજ

મોટાભાઈની પુત્રીઓ સાધ્વીશ્રી કિર્તનરેખાશ્રીજી અને સાધ્વી વિરાંગરેખાશ્રીજી આરાધના કરી રહ્યાં છે. આ દીક્ષા પ્રસંગે ભારતમાં સૌ પ્રથમવાર હેલિકોપ્ટરથી વર્ષાદાનનું આયોજન કરવામાં આવેલ. પોતાના બીજા પુત્રને પણ પૂજ્યશ્રીની પાસે રાખી સ્વયં પણ સજોડે સંયમની ભાવના ભાવી રહ્યા હતા.

એમને પૂછતાં તેઓ હંમેશા કહેતા હોય છે. “કે આ બધું થાય છે તે ગુરુકૃપાથી જ થાય છે.” હાલમાં શ્રી વિમલભાઈએ પાલીતાણામાં ૩૮ દીક્ષા મહોત્સવ પ્રસંગે પોતાના પરિવાર સાથે પોતે પણ સંયમગ્રહણ કરી મુનિકલ્યાણરત્નવિજયજી તથા તેમના પુત્ર રૂચિતકુમારે દીક્ષા ગ્રહણ કરી રમ્યાંગરત્નવિજયજી બન્યા. તથા તેમનાં સંસારી ધર્મપત્ની રતનબેને સા.શ્રી તારકરેખાશ્રીજી નામ ધારણ કર્યું. મોટાભાઈ વસ્તીમલજી જીવરાજજીએ સંયમ સ્વીકારી વિનિતરત્નવિજયજી નામ અને ધર્મપત્ની સોનીબહેને સંયમ સ્વીકારી સા. ગુણરેખાશ્રીજી નામ ધારણ કર્યું. પુત્ર દીપકકુમારે દીક્ષા ગ્રહણ કરી દીક્ષિતરત્નવિજયજી નામ ધારણ કર્યું. સંપત્તિ સમૃદ્ધિ અને મોહમાયાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી આયોજનના મુખ્ય સૂત્રધાર હતા શ્રી વિમલભાઈ જીવરાજજી તેમને શત શત વંદનાં.

શ્રેષ્ઠ શ્રાવિકારત્ન શારદાબેન ઉત્તમલાલ મહેતા

સત્યનિષ્ઠ, કર્તવ્યનિષ્ઠ અને નિયમીતતાનું યુક્તપણે પાલન કરનાર અને જેનું જીવન સાદાઈ, સહનશીલતા, સ્વાભિમાન, સ્વદેશપ્રેમ જેવા સદ્ગુણોથી મહેકતું છે. ગમે તેવા કપરા સંજોગોમાં કોઠાસૂઝથી માર્ગ કાઢી કાર્યને વેગ આપનાર અને પૂર્ણતા સુધી પહોંચવાની હિંમત રાખનાર શ્રીમતી શારદાબેન ઉત્તમલાલ મહેતાની આ ઓળખ છે.

ગુજરાતના બનાસકાંઠા જિલ્લામાં આવેલ મેમદપુર જેવાં નાનકડાં ગામમાં જન્મ થયો. પિતાનું નામ મણિલાલ પ્રેમચંદ દેસાઈ અને માતાનું નામ બબુબેન. માતા-પિતા ધર્મનિષ્ઠ અને વ્યવહારકુશળ હતાં. સંસ્કારી માતા-પિતાને હાથે શારદાબેનનું ઘડતર થયું. ભણતર થોડું પણ ગણતરમાં ભલભલાને આંબી જાય તેવાં શારદાબેનનાં લગ્ન મેમદપુર ગામના વતની શ્રી ઉત્તમલાલ નાથાલાલ મહેતા સાથે થયાં હતાં. તેઓ બી.એસ.સી. થયાં હતાં. અને વિખ્યાત દવાની કંપની સેન્ડોઝમાં નોકરી મળી હતી. પરંતુ થોડો સમય બાદ તેમની તબિયત અનુકૂળ રહેવા ન લાગી ત્યારે પતિની કથળેલી શારીરિક, માનસિક તબિયત અને આર્થિક મૂંઝવણ વચ્ચે પણ ધીરજ અને સહનશીલતા રાખી સંયમ અને સ્થિરતાથી જીવનને સુમધુર બનાવ્યું. તેઓએ હંમેશા કાર્યો મંત્રીની ફરજ બજાવી હતી. વ્યક્તિનાં જીવનમાં દરેક વર્ષો

એકસરખાં જતાં નથી. ચડતી-પડતી દિવસ-રાતની માફક જીવન સાથે સંકળાયેલ છે. તડકો-છાંયો શ્રીમતી શારદાબેનનાં જીવનમાં પણ આવ્યો હતો. તે વખતે તેમણે સહેજપણ હતાશ થયા વિના પોતાની આંતરસૂઝથી માર્ગદર્શન મેળવી હિંમત દાખવી જીવનને સમતોલ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. જ્યારે લક્ષ્મીજીની અપારકૃપા વરસી ત્યારે પણ ન અભિમાન, ન દંભ, ન તિરસ્કાર કે ન ઈર્ષ્યા. વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ ખડકની જેમ ઊભા રહેવાની સૌને પ્રેરણા આપ્યા કરી છે. પછી તો સમય જતાં તેમણે સામાજિક આરોગ્ય વિષયક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે ઘણાં ઉમદા અને અવિસ્મરણીય કાર્યો કરવા માંડ્યાં. હાલ તેઓ સ્ત્રીઓની, બાળકોની, વૃદ્ધોની, અપંગોની સમસ્યાઓમાં ઊંડો રસ લઈ કાર્ય કરે છે. તેઓ ફક્ત આર્થિક જ નહિ પરંતુ માનસિક અને શારીરિક રીતે તેમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે શ્રીમતી શારદાબેન યુ. મહેતા કન્યા છાત્રાલય (મહાવીર જૈન વિદ્યાલય) અમદાવાદ, વડગામ, મહાલ કેળવણી મંડળ, છાપી શાળા તથા હોસ્ટેલ જેમાં ૨૩૦૦ જેટલાં બાળકો અભ્યાસ કરે છે. મેમદપુર ગામમાં પણ માધ્યમિક, ઉચ્ચતર વિભાગ તથા કોમ્પ્યુટર વિભાગ, તપોવન સંસ્કાર પીઠ, ગાંધીનગર (કોબા) - કન્યા છાત્રાલય કડી, અમદાવાદ મેનેજમેન્ટ એસો, સાબરમતી હાઈસ્કૂલ - અમદાવાદ, શ્રી સંયુક્તા જૈન વિદ્યાર્થીગૃહ-સાયન-મુંબઈ જેવી સંસ્થાઓને દાન આપી બહેનો અને બાળકોના શૈક્ષણિક વિકાસનો પાયો નાંખ્યો અને આગળ વધવામાં મદદ કરી.

આરોગ્ય ક્ષેત્રે શ્રી યુ.એન. મહેતા ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ કાર્ડિયોલોજી એન્ડ રિસર્ચ સેન્ટર (સિવિલ હોસ્પિટાલ) અમદાવાદ, સામુહિક આરોગ્ય કેન્દ્ર મેમદપુર - જિ. બનાસકાંઠા. આઈ.સી. સી. યુનિટ - પાલનપુર, જીવરાજ હોસ્પિટાલ અમદાવાદ, શ્રી યુ. એન. મહેતા આઈ હોસ્પિટાલ (સિવિલ હોસ્પિટાલ) અમદાવાદ, ઠાકરશી હોસ્પિટાલ અમદાવાદ વિગેરે હોસ્પિટાલોને સારું એવું દાન આપેલ છે. ધાર્મિકક્ષેત્રે શ્રી ગોડીજીપાર્શ્વનાથ જીર્ણોદ્ધાર ટ્રસ્ટ - અમદાવાદ, શ્રી ૧૦૮ ભક્તિ વિહાર જૈન ટ્રસ્ટ શંખેશ્વર, શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગર સૂરિશ્વરજી સમાધિ મંદિર - વિજાપુર, તારંગા તીર્થમાં ધર્મશાળા માટે, લાંબા જૈન દેરાસર અમદાવાદ, સેરીશા, છાપી, પાટડી, આંબલિયાસણ, કનોડા, રાણીપ જેવા ગામોમાં તથા પુષ્પદંત જૈનસંઘ સેટેલાઈટ સાબરમતી (જૈન નગર), મણિનગર પાંજરાપોળ જેવાં અમદાવાદના વિસ્તારોમાં થઈને આશરે ૧૫ કરતાં વધારે ઉપાશ્રય માટે આર્થિક મદદ કરી છે. સાથે સાથે કોઠ, છાપરિયાળા, નવસારી તેમ જ અન્ય નાની-મોટી પાંજરાપોળમાં અબોલ જીવો માટે દાનની ગંગા વહેવડાવી છે. જ્યારે ગુજરાત, બિહાર, દિલ્હીમાં પણ આત્મ વલ્લભ સ્મારક સંસ્થામાં પણ તેમનું નામ જોડાયેલ છે.

સામાજિક ક્ષેત્રે માનવતાનાં કાર્યોમાં પણ તેમણે પાછું વળીને જોયું નથી. અમદાવાદના પરિમલ ગાર્ડન, પાલીતાણા પર્વત ઉપર પાણીના પ્રોજેક્ટ માટે આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીને, વૃદ્ધજનો માટે, 'વિકાસગૃહ સંસ્થા' હરિ પબ્લિક ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટને વૃદ્ધાશ્રમ માટે, કસ્તૂરબા આશ્રમનાં પ્રાર્થના હોલ નવસારીમાં સાધાર્મિક ભાઈઓ માટે ૪૦ ફ્લેટની આવાસ યોજના માટે, તથા શ્રી દશાશ્રીમાળી સમાજ યુ.એન. મહેતા વિકાસ ટ્રસ્ટ દ્વારા ચાલતી સાધાર્મિક શિક્ષણ, તબીબી પરસ્પર સહાય જેવી યોજનાઓ માટે સારું એવું દાન આપી સમાજ ઉપયોગી કાર્યોમાં તેઓ ગળાડૂબ રહ્યાં છે. તેમના આ કાર્યોને બીરદાવતાં શ્રી રાજનગરના જૈન યુવક સંઘે (અમદાવાદ) શ્રેષ્ઠ શ્રાવિકાનો એવોર્ડ આપી તેમનું બહુમાન કર્યું. છતાં તેમનામાં અહંકાર - અભિમાન જેવું જોવા મળતું નથી તે જ તેમની મહાનતા છે. આમ શારદાબહેન ખરેખર સમાજનું ગૌરવશાળી રત્ન છે.

માનવકલ્યાણની જ્વલંત જ્યોતિ સ્વરૂપ શ્રી ૧૦૮ આદિ અલેકાલેક ટ્રસ્ટોના ટ્રસ્ટી શ્રી સોમાભાઈ મણિલાલ

જેમનાં નામ અને કામની સુવાસ માત્ર જૈન સંસ્થાઓ પૂરતી કે માદરે વતન કે કાંકરેજ ક્ષેત્ર પૂરતી જ મર્યાદિત ન રહેતાં ચોમેર પ્રસરી છે. તેવા વિરલ વ્યક્તિત્વધારી, દેવગુરુ શ્રદ્ધા-સંપન્ન, ગુરુકૃપાપાત્ર, શ્રી સોમાભાઈનો આંતરવૈભવ દર્શનીય અને માણવાલાયક છે. આજે ૭૨ વર્ષની જૈફ વયે પણ શ્રી સોમાભાઈના મુખારવિંદ પર યુવાનીને શરમાવે તેવી ગજબની સ્ફૂર્તિ અને ધનગનાટના કારણે તેજ ઝળકતું જોવા મળે છે. જન્મ તા. ૩-૩-'૩૦. શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રી આમલચંદ મગનચંદ પાંચાણી પરિવારના આ પુણ્યવંતા તેજ સિતારામાં ગુણરત્નોનો ઝગમગાટ સામાન્ય જનને પ્રભાવિત કરી દે તેવો ભવ્ય છે.

કુશળ વહીવટકર્તા એવા સોમાભાઈએ ગાંધીજીના ટ્રસ્ટીશીપ સિદ્ધાંતને જીવનમાં મૂર્ત કરી આપેલ છે. તેમનું બહુમુખી વ્યક્તિત્વ “વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ મૃદુનિ કુસુમાદિપિ” ઉક્તિને સાર્થ કરનારું નીવડ્યું છે. તેઓ તન, મન, ધનથી શ્રી જિનશાસન અને જનસેવા કરી રહ્યા છે. એક કુશળ કેળવણીકાર, સોમાભાઈ શાહે સ્કૂલ, હાઈસ્કૂલ, હોસ્પિટાલ-આયંબિલખાતું-દહેરાસર નિર્માણનું કાર્ય હોય કે જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય હોય, દેવગુરુકૃપા બળે અને પોતાની આગવી અને અનોખી સખાવત મેળવવાની કુનેહથી ઘણી મોટી રકમની સખાવતો જે તે ટ્રસ્ટ કે સંસ્થા માટે મેળવી સમર્પણની સૂરિલી સરગમ બજાવી રહ્યા છે. તેમની કોઠાસૂઝ અતિ અજબની છે. ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ. દેવશ્રી વિ. પ્રેમસૂરિશ્વરજી મ.સા. તથા તેમના વડીલબંધુ પ. પૂ. આ.દેવશ્રી વિ. સુબોધસૂરિશ્વર

મ.સા.ની પ્રેરણાથી શંખેશ્વરમાં નિર્માણ પામેલ “શ્રી ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ ભક્તિ વિહાર”માં અગ્રણી અને પાયાના ટ્રસ્ટી છે. તેમ જ થરાથી ત્રણ કી.મી. દૂર આવેલ રુની તીર્થનું નિર્માણ પ.પૂ.આચાર્ય દેવશ્રી, વિનયચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા. તથા તેમના શિષ્ય રત્ન પ.પૂ. આચાર્ય દેવશ્રી, કલ્પજયસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી થયેલ છે. તેના પાયાના ટ્રસ્ટી તરીકે બીજા ટ્રસ્ટીઓની સાથે જમીન સંપાદનથી માંડી બાંધકામ, જીર્ણોદ્ધાર આદિ તમામ કામગીરી ખૂબ પ્રશંસનીય રીતે કરી રહ્યા છે.

સદાય પરમાર્થે ઓલિયા જેવું જીવન જીવતા આ શાસનશૂરા શ્રાવકના જીવનમાં તેમનાં ધર્મપત્ની પરમૂલ તપસ્વીની, મિતભાષી, કુટુંબ ભાવનાશીલ સુભદ્રાબેનનો અમૂલ્ય ફાળો છે. સુભદ્રાબેનના ઉત્તમ આત્માએ ૫૦૦ આયંબિલના તપની પૂર્ણાહૂતિ તરફ પહોંચતાં જ પૂર્ણ સમાધિપૂર્વક ૪૦૫ આયંબિલે આ જગતને અલવિદા કરી લીધી. જેથી તેમના આત્મશ્રેયાર્થે કાયમી સ્મૃતિ સ્વરૂપે શ્રી ૧૦૮ મહાપ્રસાદ તીર્થમાં પ.પૂ. ગચ્છાધિપતિ પ્રેમ-સૂરિશ્વરજી સં. સા તથા પ.પૂ. લબ્ધિસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની અમિદંદિથી તથા તે ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓની ઉદારતાથી સોમાભાઈને કાયમી આયંબિલખાતું કરવાનો આદેશ આપેલ છે. તે આયંબિલખાતાનું નિર્માણ કાર્ય ચાલુ છે.

તપસ્વી સોમાભાઈએ માસક્રમણ, સોળભથ્થું, પંદર-દસ-નવ-પાંચ વગેરે ઉપવાસ, વર્ષાતપ, ઉપધાનતપ, આયંબિલની ઓળીઓ આદિ વિવિધ તપસ્યાથી જીવનને અલંકૃત કરેલ છે. પાલીતાણામાં બે વખત ચોમાસું, ૨૪ વર્ષ પૂનમ કરી, સમેતશંખર સાત વખત જાત્રા કરેલ તથા ભારતના ૯૦ ટકા તીર્થોની યાત્રા કરી છે. હોંગકોંગ, બેંગકોક, સીંગાપોર, પાકિસ્તાન, શારજહાં, દુબઈ વગેરેનો વિદેશ પ્રવાસ પણ કરેલ છે. તેમણે પરમ મિત્ર અને મુરબ્બી શ્રી જયંતિલાલ વી. શાહ તથા હરગોવિંદ વી. શાહ તથા દલપતભાઈ એમ. શાહ સાથે ખભે ખભા મિલાવીને જે ઐતિહાસિક કાર્યો કર્યા છે તે જોઈને પ.પૂ. આચાર્યદેવશ્રી વિજયલબ્ધિસૂરિશ્વરજી મ.સા.એ કહેલું કે “ખરેખર બેતાલીસી સમાજના આ ચાર શ્રાવક બંધુઓએ એક ઇતિહાસ સર્જ્યો છે, જેને આવનારી પેઢી સદાય યાદ રાખશે.” જેઓએ શ્રી ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ ભક્તિ વિહાર મહાપ્રસાદ જૈન તીર્થ અને શ્રી ગોડીજીનું તીર્થ પ્રભાવક ટ્રસ્ટ, રુની સિવાય પણ સમ્મેતશિખરજીનાં ધર્મમંગલ વિદ્યામીઠ, પાલીતાણા, શ્રી ભક્તિ વિહાર જૈન ધર્મશાળા અને સુરાણી ભુવન જૈન ધર્મશાળાના ટ્રસ્ટીઓ તરીકે સેવા બજાવી રહેલ છે. તેમના સંસારી પક્ષે સગાં બેન પૂ.સા. શ્રી સૂર્યકલાશ્રીજી મ.સા. આજે સ્વ. પર કલ્યાણકારી એવી સંયમજીવનની સાધના કરી રહ્યાં છે. ધન્ય છે આવા કુટુંબને :

સોમાભાઈનું રાજકીય ક્ષેત્રે યોગદાન પણ અતિ નોંધનીય

છે. ધી પ્રગતિ કો.ઓ. બેંક લિ. થરા, ધી નેશનલ સીડ સર્ટીફિકેશન એજન્સી - ન્યુ દિલ્હી, ધી બનાસકાંઠા જિલ્લા મધ્યસ્થ બેંક લિ. પાલનપુર, ધી ખેતીવાડી ઉત્પન્ન બજાર નિયંત્રણ સંઘ, અમદાવાદ ધી અર્બન કો. ઓપ. બેંક ફેડરેશન અમદાવાદ, જિલ્લા પંચાયત બાંધકામ સમિતિ, પાલનપુર આદિમાં ચેરમેન કે ડાયરેક્ટરની ભૂમિકામાં સુંદર યોગદાન આપી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત કાંકરેજ તાલુકા પંચાયત, થરા ગ્રામ પંચાયત અને બનાસકાંઠા જિલ્લા પંચાયતમાં તેઓ સભ્ય છે તથા કાંકરેજ તાલુકા ખરીદ વેચાણ સંઘ, બનાસકાંઠા જિલ્લા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ તથા બનાસકાંઠા જિલ્લા સહકારી સંઘમાં ડાયરેક્ટર હતા.

તેઓ નીચેની સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. (૧) અભિનવ ભારતી વડા (ચાર સ્કૂલો સંભાળે છે.) (૨) જે.વી. શાહ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, થરાના ટ્રસ્ટી (હોસ્પિટાલ નિર્માણ ચાલુ છે) (૩) શ્રી વર્ધમાન ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ (જૈન બંધુઓને મદદગાર ટ્રસ્ટ) (૪) શ્રી રતનશી મૂળચંદ જૈન બોર્ડિંગ ટ્રસ્ટમાં ટ્રસ્ટી - થરા (૫) શ્રી દશશ્રી માળી બેતાલીશ જૈન સમાજ સંસ્થા સંચાલિત કાલીદાસ મંછાચંદ જૈન બોર્ડિંગના ટ્રસ્ટીવર્ય - પાટણ (૬) શ્રી દશશ્રીમાળી બેતાલીશ જૈન મંડળ પાટણમાં ટ્રસ્ટી મહોદય છે. આ ઉપરાંત તેઓએ થરામાં દાદાશ્રીના નામે સાર્વજનિક વાંચનાલય બંધાવેલ છે. આવા સર્વતોમુખી પ્રતિભાસંપન્ન શ્રી સોમાભાઈ નિરામય દીર્ઘાયુ પામે અને એમની નિસ્વાર્થ શાસનસેવા અને લોકકલ્યાણનાં કાર્યો તરફ ઉદ્યોતિત બને એ જ અભ્યર્થના.

અર્પૂ શ્રદ્ધાળુ

સોહનલાલ મલુકચંદ પરિવાર

રાજસ્થાન-ગુજરાતની સરહદ ઉપર આવેલા વાંકરિયા વડગામ નગરમાં શા. મલુકચંદ મગાજી મુજાણી નામક સંસ્કારી કુટુંબ વસતું હતું. તેમનાં ધર્મપત્ની ભુલુબેનમાં રહેલા ધર્મસંસ્કારોને કારણે ત્રણેય પુત્રોમાં ધર્મભાવના સહજ હતી. મોટા બન્ને પુત્રો નવલમલજી અને જવાનમલજી બારવ્રતધારી શ્રાવક બન્યા. સૌથી નાના પુત્ર સોહનલાલ માતાની પ્રેરણાથી વિ.સં. ૧૯૯૭ની સાલે ૧૦-૧૧ વર્ષની ઉંમરમાં જ દીક્ષા લેવા ભાગી ગયા હતા. પણ તે કાળે દીક્ષા લેવી કપરી હતી. સ્વજનોએ તેમને પાછા પકડી લાવી મરુધરભૂમિમાં આવેલા નાનકડા રાયપૂર ગામમાં જન્મેલ રંગીલાબેન સાથે લગ્નબંધનથી બાંધ્યા.

માતાના સંસ્કારના કારણે સોહનલાલભાઈમાં ગુણોનો વિકાસ પણ સારો થયેલો. પૂ.આ.ભ. શ્રી રામચંદ્રસૂરિ મ.સા.ના પુણ્ય પરિચયે શ્રદ્ધા પણ દઢ બનેલી. ધંધામાં ખોટું ક્યારેય ન કરતા. કોક પાર્ટીએ માલ પચાવી પાડ્યો હોય અને દેવું આવ્યું. બધાએ સલાહ આપી કે એને ત્યાં ભૂખ્યા બેસીને પૈસા પાછા મેળવો

છતાં એમણે તો પાર્ટી પ્રત્યે પણ ક્ષમાભાવ રાખી “મારાં કર્મના ઉદયે આ બન્યું છે, તે મારે ભોગવવું જોઈએ, કર્મ વિના મારો વાળ પણ વાંકો કોઈ ન કરી શકે. કર્મના સિદ્ધાંત પ્રત્યે અવિહસ શ્રદ્ધાના પ્રભાવે એવી વ્યક્તિને પણ ક્ષમા આપી. પ્રેમસંબંધ ટકાવી રાખ્યો તો એ પાર્ટીએ લીધું હતું તેનાથી પણ વધારે બદલામાં આપ્યું. નમ્રતા પણ એવી કે ધર્મનું કાર્ય કોઈ પણ બતાવે પછી નાનો હોય કે મોટો હોય, સંપત્તિવાળો હોય કે ગરીબ હોય, તો પણ પોતાના મોટાપણાનો એહસાસ રાખ્યા વગર દરેક કાર્ય સહજભાવે કરી આપતા. કરુણા પણ અજબ-ગજબની. ગમે તે વ્યક્તિને પૈસાની કે કંઈપણ જરૂર હોય અને પોતાની સ્થિતિ સામાન્ય હોવા છતાં કોઈને કાંઈ આપ્યા વગર નહોતા રહેતા. પોતે જ્યાં આરાધના કરતા હતા ત્યાં તે મોતીશા લાલબાગ જૈન દેરાસર (મુંબઈ)ના સ્ટાફના માણસોને પણ જરૂર પડ્યે વગર વ્યાજે પૈસા આપતા. પાછા આવી જાય તો ઠીક પણ માંગવાના નહિં, એ તો દીક્ષા લીધી ત્યારે ઘરનાને ખબર પડી કે રપ હજાર રૂપિયા દેરાસરના સ્ટાફને આપેલા છે. સંતોષ પણ એવો કે નાની ઉંમરમાં જ ૨૫૦૦૦-૦૦ રૂ.ની મર્યાદાનું પરિગ્રહ પરિમાણ લીધું હતું અને પૈસા વધવા લાગ્યા તો ઘરખર્ચ જેટલી આવક ઊભી કરી કમાવાનું બંધ કર્યું. વધારાના પૈસા બધા જ ધર્મમાર્ગે ખર્ચી દીધા. નિયમને અકબંધ સાચવ્યો. ધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ એવો કે દરરોજ સ્નાત્ર ભણાવે, પછી નોકરીએ જાય. આમ ટેકપૂર્વક જાળવેલા સ્નાત્રમાં આવતી પંક્તિ “જો હોવે મુજ શક્તિ ઇસી, સવિ જીવ કરું શાસનરસી” અને “દીક્ષા-કેવળને અભિલાષે” એ બે પંક્તિઓને ઉચ્ચારતી વખતનો ભાવોલ્લાસ એમને અધ્યાત્મના ધંધે ક્યાંયનો ક્યાંય ખેંચી ગયો.

રંગીલાબેન સ્વભાવે કડક, હૈયે કરુણાળુ. કંદમૂળ કે રાત્રિભોજનનો પણ ત્યાગ નહિ, પૂજા કરતાં પણ શરમ આવે. ૧૪ વર્ષની ઉંમરે લગ્ન થયાં. નાનપણથી જ હાર્ટના વાલ્વની બિમારીથી પીડિત, આર્થિક પરિસ્થિતિ પણ સામાન્ય.

આર્થિક લાભ પ્રાપ્ત કરવા સોહનલાલભાઈ મુંબઈ ગયા. વિશિષ્ટ પુણ્યોદયે ધર્મરૂપી વૃક્ષ માટે ફળદ્રુપ એવી લાલબાગ (મુંબઈ)ની ભૂમિ પ્રાપ્ત થઈ અને યોગાનુયોગ વિશિષ્ટધર્મપ્રભાવક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયરાજચન્દ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.નો સંગમ થયો. તેઓશ્રીના પ્રવચનથી ધર્મમાં શ્રદ્ધા દઢ બની. પણ શાંત અને સરળ પ્રકૃતિના હોવાથી કુટુંબમાં ધર્મના સંસ્કાર સિંચવાનું એમના માટે કપરું કામ હતું. તેથી વિચાર્યું કે “જો મારાં ધર્મપત્ની ધર્મને સમજે તો મારું કુટુંબ ધર્મ પામી શકે.” એ જ અરસામાં વિ.સં. ૨૦૨૧માં પૂજ્યશ્રીનું લાલબાગ ચાતુર્માસ થયું. સોહનલાલભાઈ પોતાના કુટુંબને મુંબઈ લઈ આવ્યા. રંગીલાબેનને વિશેષ વાંચતા કે લખતા પણ ન આવડે. પણ જાણે ચમત્કાર સર્જાયો. પૂજ્યશ્રીના એક ચોમાસાના સરળ અને સચોટ ભાષામાં આપેલા પ્રવચનથી

એમના હૈયાનું પરિવર્તન થઈ ગયું. હૈયામાં સંસારની જગ્યાએ ધર્મનો વાસ થઈ ગયો. જિનપૂજા-આવશ્યકક્રિયાદિનો તો નિત્યક્રમ થઈ ગયો. કંદમૂળ ઘરમાંથી નીકળી ગયું. અને પરણેલા હોવા છતાં પણ નવકારશી ભણવાનું ચાલુ કરી પંચપ્રતિક્રમણ, જીવવિચાર, નવતત્ત્વ વગેરનો પાઠશાળામાં જઈ અભ્યાસ કર્યો. સ્વંય તો રાત્રિભોજન ન કરે પણ સ્વજન કે સંબંધીઓને પણ રાત્રે ચા-પાણી ન પીવડાવે એવી મક્કમતા હતી. શારીરિક બિમારી અસહ્ય હોવા છતાં પણ રંગીલાબેને જે ધર્મ આરાધ્યો તે અપૂર્વ કોટીનો હતો. ૨૪ વર્ષની ઉંમરે ડોકટરે કહ્યું હતું કે, “વાલની ખરાબીને કારણે ૧૦-૧૨ વર્ષ પછી પથારીમાંથી ઊઠી નહિ શકે.” ટૂંકી જીંદગી છે એવું જાણતાં તપ-જપાદિ વિશેષ ચાલુ કર્યાં. સંસારના વ્યવહારમાં શરીરને તકલીફ ન આપે પણ ધર્મ માટે શરીરને તકલીફ આપવામાં કાંઈ બાકી ન રાખ્યું. બે વર્ષીતપ, ઉપધાન તપ, ચત્તારિ-અઠ્ઠ-દસ-દોષ, નવપદની ઓળી, વર્ધમાન તપની ઓળી, છેલ્લે વીશ સ્થાનક તપની ઓળી ચાલુ હતી. બે માળના દાદરા ચડતા પણ જેણે વાલ્વના દર્દને કારણે શ્વાસ ચડે તેવા રંગીલાબેને એકાસણાથી વિધિપૂર્વક શ્રી શત્રુંજયગિરિરાજની ૯૯ યાત્રા કરીને તથા શ્રી સમેતશિખરજીની યાત્રા સાથે રાખેલી ડોળીમાં બેસ્યા વિના બે વખત કરીને તો ડોકટરને પણ દંગ કરી દીધા. શ્રદ્ધા હોય ત્યાં ચમત્કાર થાય તે આનું નામ.

એમણે તો વિશિષ્ટ ધર્મ આરાધ્યો. પણ સાથે-સાથે પોતાનાં સંતાનો માટે પણ ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા. જ્યારે રંગીલાબેને પોતાના પુત્રો પ્રત્યેની ભાવદયાથી ધર્મ કરાવ્યો. ભાવપૂર્વક સમ્યકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવ્યું. કોઈ દિવસ એમણે મોટા કામમાં અનુજ્ઞા આપી નથી. છેવટે ના પાડી શકાય તેમ ન હોય તો મૌન સેવ્યું છે. પોતાનો સૌથી મોટો પુત્ર ધર્મ ન કરે. ઉંમર મોટી એટલે દબાણથી કરાવી શકાય નહિ. તેથી તે દીકરો ધર્મ કરતો થાય તે માટે પોતે જ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરતા. “પૂજા નહિ કરે ત્યાં સુધી હું જમીશ નહિ”. માતા પ્રત્યેના પ્રેમની ખાતર પણ દીકરો ધર્મ કરતો. પરિણામે મોટા દીકરા-પ્રવીણભાઈના જીવનમાં ધર્મ પ્રવેશી ગયો.

સંયમ લેવાની તીવ્ર ભાવના હોવા છતાં શારીરિક પરિસ્થિતિને કારણે ન લઈ શક્યા, પણ પોતાનાં સંતાનો ચારિત્ર્ય પામે, તે માટે દરેકને સાધુ-સાધ્વીઓ પાસે ભણવા મૂક્યા. પરિણામે દીકરીને સંયમ લેવાની ભાવના જાગી. બીજા સંતાનોને છેવટે સંયમના આસ્વાદ સ્વરૂપ સામાયિક કરવાની ફરજ પાડતા.

પોતાનાં સંતાનો રોજ સામાયિક કરતાં થાય એ માટે બિમારીમાં અનિવાર્ય હોવા છતાં સર્વ કુટનો ત્યાગ કરેલો હતો. એ ત્યાગમાં જ બીજા દિવસની સવાર પડતાં પહેલાં જ સ્વર્ગે સીધાવ્યા. એમના જીવનનો (નશ્વર દેહનો) ત્યાગ માત્ર સામાયિક નહિ પણ સંતાનોને સંયમ માર્ગ સુધી લઈ ગયો. રંગીલાબેનના કાળ પછી

તેમની સૌથી નાની દીકરી મમતાબેને સંયમમાર્ગે જવાનો નિર્ણય કર્યો અને સોહનલાલભાઈની નાનપણથી જ હૈયામાં ધરબાયેલી સંયમ લેવાની ભાવના પ્રબળ બની. મમતાબેનનું મુહૂર્ત લેવાનું હતું. એ દિવસે પ.પૂ. પરોપકારી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્રસૂરિશ્વરજી મહારાજને ઘેર પધરાવવા માટે સોહનલાલભાઈના બીજા દીકરા દિનેશભાઈ વિનંતી કરવા ગયા. પૂજયશ્રીની નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં તુરત જ વિનંતીનો સ્વીકાર કરી ઘેર પધાર્યા. વિનંતિ વખતના પૂજયશ્રીજીના ઉદ્દગારો હતા. “આ બધાં રત્નો છે. એક પણ સંસારમાં રહેવાના નથી. માટે એમને ત્યાં જવાનું છે.” આ વચનો ટૂંકા ગાળામાં જ સાચા પડતાં દેખાયાં. પૂજયશ્રી ઘેર પધાર્યા ત્યારે સોહનલાલભાઈએ પોતાના હૈયાની વાત કરી. “પૂજય શ્રી! મારા મોટા બન્ને પુત્રો સંસારમાં પડી ગયા છે. આ સૌથી નાનો નીતિન બાકી છે. મારી ઉંમર મોટી થઈ છે. તેથી આપશ્રીજી એવા આશીર્વાદ આપો કે જેથી એને સંયમ લેવાની ભાવના થાય. તો હું પણ છેલ્લે-છેલ્લે સંયમ પામી શકું.” પૂજયશ્રીએ વાસકેષ નાંખ્યો અને જાણે ચમત્કાર સર્જ્યો. “સાચા હૈયાથી (નિઃસ્વાર્થભાવે) દેવ ગુરુ પાસે કરેલી માગણી તત્કાળે ફળે છે.”

માત્ર મહિનામાં જ-વર્ષ પહેલાં જ બી.કોમ. તથા સી.એ.ની ઉચ્ચ ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરીને જેણે એરકન્ડિશન ઓફિસ શરૂ કરી હતી. તેવા નિતીનભાઈએ એક દિવસ પૂજયશ્રીનું વ્યાખ્યાન સાંભળીને ઘેર આવી ૧૦-૩૦ કલાકે પ્રથમ વાર જ દીક્ષા લેવાની ભાવના પ્રગટ કરી. આ વાત મોટાભાઈએ પિતાજીને કરી અને ૧૧-૩૦ કલાકે તો ગુરુ ભગવંત પાસે મુહૂર્ત કઢાવવા ગયા. ભાઈઓની પણ ધર્મપ્રત્યેની કેવી લાગણી કે પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પણ તુરત દીક્ષા લેવાની રજા આપી દીધી. અને મમતાબેને લીધેલા મુહૂર્તે જ વિ.સ. ૨૦૪૪માં સોહનલાલભાઈ (ઉ.વ. ૫૮), દીકરો નીતિનકુમાર (ઉ.વ. ૨૩) અને દીકરી મમતાબેન (ઉ.વ. ૧૯)ની દીક્ષા થઈ ને પ. પૂ. શાન્તતપોમૂર્તિ આચાર્યદેવ વિજયશાન્તિ-ચંદ્રસૂરિશ્વરજી મહારાજના પરમશિષ્ય પ.પૂ. આશ્રિતગણ-હિતચિંતક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય જિનચંદ્રસૂરિશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય મુ.શ્રી સંયમરતિવિજયજી મ.સા.ના નામે પ્રસિદ્ધ બન્યા અને તેમના શિષ્ય તરીકે નીતિનભાઈ મુ.શ્રી યોગતિલકવિજયજી મ.સા. તરીકે જાહેર કરાયા. અને મમતા કુમારી પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્ર-સૂરિશ્વરજી મહારાજના સમુદાયના સા.શ્રી રત્નરેખાશ્રીજી મ.ના શિષ્યા સા.શ્રી હિતરક્ષાશ્રીજી મ.ના નામે પ્રસિદ્ધ બન્યાં. તેમના પગલે પગલે પ્રવીણભાઈએ પણ પોતાનો એકનો એક દીકરો અમિષકુમાર અને દીકરી પ્રિયમબેનને ગુરુભગવંત પાસે અભ્યાસાર્થે મોકલ્યા. નાનપણથી જ જેઓને દીક્ષા લેવાનો સંસ્કાર આપ્યા. એક સમયે પાંચેક વર્ષની ઉંમર હશે અને નાના

અમિષબાળને રાત્રે ચાર ઊંચી તાવ આવ્યો ત્યારે મક્કમતાપૂર્વક આ બાળક કહે કે “આપણાથી રાત્રે દવા ન લેવાય.” અને ન જ લીધી. તાવ સ્વયં જતો રહ્યો. બન્ને નાનાં ભાઈ-બહેન અભ્યાસ કરી વિ.સં. ૨૦૪૯ના મહાવદ્દ ઝના દિવસે અમિષ (ઉ.વ. ૧૧) અને ત્રિયમે (ઉ.વ. ૧૦) દીક્ષા લીધી. પછી પણ પરિવારની એ જ ભાવના હતી કે સૌ સંયમમાર્ગે વળે. એના ફળ સ્વરુપે આ વર્ષે જ એટલે કે વિ.સં. ૨૦૫૭ના વૈશાખ સુદ દના દિવસે સુશ્રાવક પ્રવીણભાઈ (ઉ.વ. ૪૫), ધર્મપત્ની તારાબેન (ઉ.વ. ૩૭) અને સંતાનમાં એક માત્ર શેષ રહેલ કોમલકુમારી (ઉ.વ. ૧૫)ની દીક્ષા થઈ ગઈ.

ધન્ય છે આવા પરિવારને! જેના હૈયામાં ધર્મ પ્રત્યેની આવી અવિહ્વલ શ્રદ્ધા છે. ધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ છે. આજે આ પરિવારના આઠ આત્મા સંયમ આરાધના સુંદર રીતે કરી રહ્યા છે.

ધર્મવીર, કર્મવીર

શ્રી હરગોવિંદભાઈ વી. શાહ

“સૂરજની કિંમત એના પ્રકાશથી. દીપકની કિંમત એના ઉજાસથી. પુષ્પની કિંમત એની સુવાસથી છે તે જ રીતે માણસની કિંમત એની માણસાઈથી છે. -આવું ચુસ્તપણે માનતા જ નહિ બલ્કે જીવનમાં ચરિતાર્થ કરી બતાવનાર હરગોવિંદભાઈનો જન્મ વડામાં ૧૯૩૧માં પિતા વીરચંદભાઈ પુંજમલભાઈના વીર સુપુત્ર અને માતા મોંધીબેનના રાજદુલારા તરીકે થયો. બાલ્યાવસ્થાથી જ જ્ઞાનરસિક, દેવગુરુભક્તિવંત, ધર્મશ્રદ્ધાસંપન્ન, તીવ્ર મેધાવી, વિનયી, વિવેકી અને ધારેલું કામ કરી છૂટવાની તમન્નાવાળા હોવાથી સ્કૂલ અભ્યાસ પૂર્ણ કરી હરણફાળ પ્રગતિ કરતા વાત્સલ્યના સુધાસિંધુસમ હાઈસ્કૂલના ટ્રિન્સીપાલપદે બિરાજમાન થયા અને સં. ૨૦૨૧માં ધરા વસવાટ બાદ તો અનેક ક્ષેત્રોમાં સિદ્ધિનાં સોપાનો સર કરતાં વિવિધ ટ્રસ્ટોમાં ટ્રસ્ટી બન્યા. (સિમ્પલ લીવિંગ એન્ડ હાઈ થીંકીંગ)માં માનતા જીવદયાપ્રેમી અનેક સુકૃતોના સદ્ભાગી, નિઃસ્વાર્થ શાસનસેવા અને માનવકલ્યાણનાં કાર્યો કરનાર શાસનાનુરાગી. એમનું યોગદાન ક્યાં ક્ષેત્રે, નથી એ જ પ્રશ્ન છે? ચાહે ધર્મક્ષેત્રે હોય, સામાજિક ક્ષેત્રે હોય, કે રાજકીય ક્ષેત્રે સંદા અગ્રેસર રહી સંપૂર્ણકાર્ય ફૂનેહ અને નિષ્ઠાપૂર્વક સુચારુરૂપે પાર પાડે જ. એની આગવી પૂણ્યનિધિ અને ગુણવૈભવ એવાં કે નિરહંકાર અને લઘુતા, ઉદારતા અને કરુણા, ગંભીરતા અને ધીરતા, મૈત્રી અને પ્રેમ, નિઃસ્વાર્થતા અને સમર્પણતાથી ઘણી મોટી રકમની સખાવતો જે તે ટ્રસ્ટ માટે મેળવી આપવામાં નિમિત્તરૂપ બને જ.

ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી પ્રેમસૂરિશ્વરજી મ.સા. અને વડીલબંધુ પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી સુબોધસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની

પ્રેરણાથી સાકાર પામેલ. શ્રી ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ ભક્તિવિહારમાં હામભર્યા હૈયાવાળા તેઓએ પાયાના ટ્રસ્ટી તરીકે તન, મન, ધન સંપૂર્ણ ન્યોચ્છાવર કરી દીધેલ છે. અને રુની તીર્થ પ્રભાવક ટ્રસ્ટમાં ટ્રસ્ટી તરીકે સતત પ્રવૃત્તિશીલ રહી નિર્માણ અને જિજ્ઞાસુદારમાં સેવાધર્મની પુણ્યસરિતા વહાવી રહ્યા છે. સમ્યગ્જ્ઞાનની અનન્ય રુચિવાળા તેઓ વૈરાગ્યની વનરાજીમાં વિહરવા ઉત્સુક હતા પરંતુ ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયે ભલે સંસારી બન્યા પણ તમન્ના અને જીવન તો સંયમી જેવું જ. ધાર્મિક અભ્યાસ અતિ અનુમોદનીય ત્રણ ભાષ્ય, છ કર્મગ્રંથ, બૃહત્ સંપ્રહણી, તત્ત્વાર્થાભિગમસૂત્ર, વિતરાગસ્તોત્ર સાર્થ, જેવા અનેક ગ્રંથોનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન ધરાવે છે. તો સાથેસાથે, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતભાષા ઉપર પણ સારું એવું પ્રભુત્વ ધરાવે છે.

સોનામાં સુગંધરૂપ એટલે કે જ્ઞાન સાથે ક્રિયાનો સમન્વય તેમનામાં ખૂબ સુંદર રીતે જોવા મળે છે. તેઓ છેલ્લા ૧૫ વર્ષથી બે સમય પ્રતિક્રમણ, સામાયિક, નવસ્મરણ, ઋષિમંડળ વગેરે સ્તોત્રપાઠ, બાંધીમાળા, સ્વાધ્યાય, નવી ગાથા, ચૌદ નિપમ ધારવા, અષ્ટપ્રકારી પૂજા, સંચારે શયન, રોજે ઉકાળેલું પાણી વાપરવું આદિ નિત્યક્રમે અને પાંચતિથિ એકાસણા, ચોમાસામાં બેસણાં, સચિત્તનો ત્યાગ, વર્ષમાં પાંચ પૌષ્ઠ, અતિથિ સંવિભાગ વ્રત, દેસાવગાસિક આદિ ધર્મપ્રવૃત્તિ તેમનામાં પ્રભાવશાલી વ્યક્તિત્વમાં શિખર ઉપર કળશ સમાન શોભે છે. તેમનું જ્ઞાન અને ક્રિયાક્રમ જીવન તપનાં ધરેણા અને આભૂષણોથી પણ વિભૂષિત છે. મહિનામાં પચીસ દિવસ તો અનેકાનેક ટ્રસ્ટોની કામગીરી અંગે ધરની બહાર રહેવા છતાં વર્ષોતપ, અઢાઈ આદિ દ્વારા કરેલ છે. ગચ્છાધિપતિ પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી પ્રેમસૂરિશ્વરજી મ. સા. અને શાસનપ્રભાવક પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી લલ્લિસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની પાવનનિશ્રામાં સંયમી રત્નાકર ધરાની વિરલ વસુંધરા પાવાપુરી સોસાયટી મધ્યે શ્રી વર્ધમાન સ્વામી જિનાલયની ઐતિહાસિક અને યાદગાર, ચિરસ્મરણીય પ્રતિષ્ઠામાં આકર્ષક ચડાવો લઈને પ્રભુજીની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ છે. ધન્ય છે આવા ઉદાર દરિયાદિલ શેઠ શ્રી અને સંઘવત્સલ સાધર્મિક વત્સલ, કુટુંબવત્સલ, સમાજ વત્સલ દાનેશ્વરી રત્નને!

આ બંને પૂજ્ય આ.ભ.શ્રીની પાવન નિશ્રામાં જ ભારે દબદબાપૂર્વક વડાથી શંખેશ્વરજીનો છ'રી પાલિત યાદગાર સંઘ કાઢેલ. જેની સુવાસ આજે પણ મણાય છે. તેમના આ સમષ્ટિનાયક જીવનમાં ધર્મસંસ્કારોથી સિંચાયેલ તેમનાં ધર્મપત્ની કંચનબેનનો ફાળો અપૂર્વ છે. ‘પતિના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી’ થનાર આ ભવ્ય આત્માને જે હરગોવિંદભાઈએ ચતુર્થવ્રત સ્વીકારવાની વાત કરી તો. તુરત જ તૈયાર ધન્ય છે આવી શ્રાવિકાઓને ! પરિવારમાં ત્રણ દીકરા અને એક દીકરી. દીકરાને

ધરે પણ દીકરા-દીકરી. બધાં જ દેવગુરુધર્મશ્રદ્ધા સંપન્ન. પનોતી પુણ્યાઈના ધારકને આવું સદાયે કિલ્લીલ કરતું કુટુંબ મળે ! દોમ દોમ સાઘ્બી હોવા છતાં સાદગીપૂર્ણ. વિનમ્રવાન, સૌજન્યતા, શાલીનતા, અને નિરાભિમાનતાના માલિક હરગોવિંદભાઈ નીચેની સંસ્થાઓમાં સમર્પણ ટ્રસ્ટી તરીકે સેવાની બંસરી બજાવી રહેલ છે.

(૧) શ્રી ૧૦૮ પાર્શ્વનાથ ભક્તિવિહાર-શંખેશ્વર અને રુની તીર્થપ્રભાવક ટ્રસ્ટમાં પાયાના ટ્રસ્ટી. (૨) શ્રી ધર્મમંગલ વિદ્યાપીઠ મધુવન - શિખરજીમાં ટ્રસ્ટી. (૩) થરા પાવાપુરી વર્ધમાન શ્રે.મૂ.પૂ. જૈન ટ્રસ્ટમાં ટ્રસ્ટી (૫) સિદ્ધગિરિ ભક્તિ વિહાર ધર્મશાળા - પાલીતાણામાં ટ્રસ્ટી. (૬) થરા જૈન શિક્ષણ સંઘના ટ્રસ્ટી. (૭) શ્રી વર્ધમાન સોશ્યલ ટ્રસ્ટ. થરામાં ટ્રસ્ટી (જેમાં સાધર્મિકોને સહાય કરાય છે.) (૮) શ્રી જે.વી. શાહ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી (હોસ્પિટાલના મકાનની કાર્યવાહી ચાલુ છે.) (૯) થરા રતનશી મૂળચંદ બોર્ડિંગમાં ટ્રસ્ટી. (૧૦) શ્રી દશા શ્રી માળી બેંતાલીશ જૈન બોર્ડિંગમાં કારોબારી સભ્ય. (૧૧) શ્રી અભિનવ ભારતી ટ્રસ્ટના સંચાલક તરીકે વડા, તેરવાડા, ખીમાણા, રાનેર એમ ચાર ગ્રામ્ય બુનિયાદી હાઈસ્કૂલનું સંચાલન તેમ જ ખીમાણા બક્ષીપંચ છાત્રાલયનું સંચાલન. કાંકરેજ તાલુકા કેળવણી મંડળ થરાના મંત્રી તરીકે દસવરસ સુધી સેવાની સુરીલી સરગમ, પ્રગતિ કો.ઓ. બેન્ક થરાની સ્થાપના કરી ૧૮ વર્ષ ચેરમેન પદે રહ્યા. શ્રી દશા શ્રીનાળી બેંતાલીસ જૈન બોર્ડિંગમાં સાત વર્ષ ચેરમેન પદે રહ્યા. ટૂંકમાં બહોળો અનુભવ અને પોતાની આગવી સહજ સૂઝથી સંસ્થાઓને ખૂબ ઉપયોગી થયા છે.

જિનાજ્ઞાને અનુસરતું, ગુર્વાજ્ઞાના કવચવાળું અને સ્વાધ્યાયની તત્પરતાવાળું ટ્રસ્ટીવર્યોનું જીવન જવલ્લે જ જોવા મળે. હરગોવિંદભાઈના જીવનમાં રહેલ આ ત્રિવેણી સંગમ સંપર્કમાં આવનાર સહુ કોઈને શાતા અને શાંતિ આપનાર બને છે. સમતાવંત, સાત્વિક, શુભસંકલ્પ અને શુભઅધ્યયને સહચરી બનાવનાર રત્નત્રયીને મૂડી માનનાર, કુટુંબમાં પણ સંસ્કારોનું વાવેતર કરનાર, ધનવાનની સાથે ગુણવાનનું બિરુદ મેળવનાર, વિરલવ્યક્તિત્વ-શાલી હરગોવિંદભાઈના સુકૃતોની ભૂરી ભૂરી અનુમોદના. તેઓ નિરામય દીર્ઘાયુ પામી શાસનસેવા અને માનવસેવા દ્વારા ચારે દિશામાં યશોકીર્તિનાં તોરણો બાંધે અને તેમના ગુણનંદનવનની સુવાસ, કીર્તિ મધમધાયમાન બને એ જ અભ્યર્થના.

હાલારથી હાલારતીર્થ સુધીની વિકાસ યાત્રા પ્રતાપી પુરુષોનું પ્રદાન

સંસાર એક ચક્ર છે. જેમ ચક્ર ચાલ્યા કરે છે તેમ સંસાર પણ ચાલ્યા જ કરે છે. ક્ષણે ક્ષણે ચાલતા આ સંસારમાં કાળનું પરિવર્તન

થયા જ કરે છે. સ્થળનું પરિવર્તન પણ ચાલુ જ છે. સ્થળ હોય છે ત્યાં જળ થઈ જાય છે. અને જળ હોય ત્યાં સ્થળ થઈ જાય છે. વસ્તી હોય ત્યાં વેરાન વગડો બની જાય છે. વેરાન વગડો હોય ત્યાં મોટાં શહેરો વસી જાય છે.

બસ કુદરતનો આ ક્રમ કાયમ માટે ચાલતો જ રહ્યો છે. અનેક દેશો પ્રદેશોમાં રહેતા માનવો કો'ક દુષ્કાળ આદિનાં કારણે, તો કો'ક રાજાઓ તરફથી થતી કનડગતનાં કારણે, કો'ક વ્યક્તિ વિશેષની મુશીબતોનાં કારણે, તો કો'ક ક્યારેક આવી પડતી, અગ્નિ-પાણી દુષ્કાળની આફતોનાં કારણે, પોતાનાં ગામ, વતન, દેશ અને વ્યાપાર છોડીને બીજાં સ્થળે જ્યાં અન્ન, જળ, વ્યાપારની અનુકૂળતા હોય ત્યાં વસવાટ કરીને જીવન પસાર કરવા આ રીતે સ્થળાંતર થતાં. હાલારી વિશા ઓશવાળ જૈન પ્રજા માટે પણ આવું જ કાંઈક બન્યું છે.

હજારો વર્ષ પહેલાં મારવાડ (રાજસ્થાન)ના ઓશિયા નગરમાં રહેતા હોવાથી ઓશવાળ તરીકે ઓળખાયા. તે ઓશવાળો કોઈ કારણે ત્યાંથી નીકળ્યા અને પંજાબ વિગેરેમાં રહ્યા. ત્યાંથી નીકળીને સિંધમાં રહ્યા.

કિંવદન્તી છે કે સિંધના રાજા હમીરે ઓશવાળની વણિક જ્ઞાતિને ફરમાન કર્યું કે તમારે ધંધામાં અનાજ-કરિયાણાની સાથે અભક્ષ્ય અને હિંસક એવા દારૂ, માંસ પણ વેચવા પડશે. ત્યારે પાપથી દૂર રહેનારી, આર્ય દેશમાં જન્મેલી, બીજાના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થનારી આ ઓશવાળ પ્રજાએ પાપીષ્ટ અને એકાંત ભયંકર કર્મ બંધાવનાર ધંધો ન કરવાની નિર્ણય કરીને, એ ભૂમિનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાંથી બધા જ ઉપજ્યા કચ્છ તરફ.....

કચ્છ અને હાલાર પ્રદેશના રાજાઓ એક જ સંબંધવાળા હતા. તેમાં જામનગરનું રાજ્ય જામ રાવળને મળ્યું. રાવ રાવલ પોતાના મોટા રસાલા અને કેટલાક કચ્છી ઓશવાળો સાથે નીકળી પડ્યા. ચાલતા ચાલતા સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. અને તેમાં હાલારની પવિત્ર ધરા ઉપર ડગ માંડ્યા. સૌરાષ્ટ્ર એ તીર્થભૂમિ છે. એ સંતોની અને ભક્તોની ભૂમિ છે. આર્યદેશના એકભાગરૂપ એ પ્રદેશમાં તીર્થોની છત્રછાયા છે. સંતોની નિર્મળ કાયા છે. એવા સૌરાષ્ટ્ર દેશના પશ્ચિમ ખૂણામાં સાગરના કાંઠે હાલારની અદ્ભુત હેસિયત ધરાવતી ધરા ઉપર પગ મૂકતાં જ સર્વની ભાવના અહીં જ સ્થિર થવાની થઈ. તેથી રાવળ જામે આજુબાજુ વસવાટ શરૂ કરાવ્યો. તેમાં જેને જે ગામોમાં સ્થિરતા કરવી હતી, ત્યાં છૂટ આપવા સાથે જમીનો પણ આપી; કારણ કે મુખ્ય કાર્ય તો ખેતીનું જ હતું. અહીં આવેલા હાલારી, વિશા ઓશવાળ તરીકે પ્રખ્યાત થયા.

જામનગરથી લાલપુર અને જામનગરથી ગોઈંજ સુદીના બાવન ગામોમાં આ હાલારી પ્રજા પથરાઈ ગઈ અને ખેતીના

ધંધામાં લાગી ગઈ. પોતાની કાળી મજૂરી દ્વારા જે કાંઈ મળે તેનાથી સંતોષ રાખીને ભગવાનનું નામ લઈને દિવસો પસાર કરવા લાગી. હાલારી વિશા ઓશવાળ જ્ઞાતિના બીદ, બામાનિયા, ચંદરિયા, છેડા, ધનાણી, દોઢિયા, ગડા, ગાલા, ગલૈયા, ગોસરાણી, ગુઢકા, હરણિયા, હરિયા, હરખાણી, કામાણી, કરણિયા, ખીમસિયા, માલદે, માડૂ, નગરિયા, નાગડા, પતાણી, પેથડ, સવાલા, શેઠિયા, નગરિયા, સુમરિયા, વીસરિયા, વીરપરિયા, વોરા, ઝાંખરિયા વગેરે નુખો (અટકો) દ્વારા એક સંબંધે બંધાયેલી પ્રજાનો અરસપરસ લગ્ન વ્યવહાર ચાલતો રહ્યો.

આર્યદેશ અને આર્યસંસ્કૃતિનું પવિત્ર પાન કરીને સ્વ-પરના ઉપકારમાં મગ્ન સરળ અને ભદ્રિક એવી આ પ્રજાના જીવનમાં કુદરતી સંસ્કારો હતા. સવારના ઊઠે એટલે ભગવાનનું નામ લઈને, ધરતીમાતાને પગે લાગે અને મા પોતાના છોકરાઓને વાટકામાં ચણ-લોટ આપીને કહે કે—'જા બેટા, ચણિયારે... ચણ નાખી આવ.' 'કીડિયારે લોટ ભભરાવી આવ.' આ પહેલી ચાનકી કૂતરાને આપી આવ. દરવાજે આવેલા અભ્યાગતને ખાલી હાથે જવા જ ન દે. વરસે પાકેલા પાકમાંથી બ્રાહ્મણ, હજામ, સુતાર, હરિજન, ગોવાળ, બાવા વગેરેને અનાજ આપે. અને નીરણના પૂજા સોબસો મહારાજને આપે. આપ્યા પછી જે વધે તેમાંથી પોતા પૂરતું રાખીને બાકી વધે તે વેચી દેતા અને સંતોષપૂર્વક જીવન પસાર કરતા હતા. તેમાં વારંવાર પડતા દુષ્કાળને કારણે ખેતીનાં કામકાજથી મુશ્કેલીમાં મુકાતી પ્રજાએ પરદેશ જવાનું શરૂ કર્યું. અને મુંબઈ ગયા. ત્યાં ખૂબ કઠણ મજૂરી કરીને કમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આફ્રિકા દેશમાં કામકાજ મળશે અને કમાણી થશે એવા સમાચારથી એક સાહસવીર ટૂંકડી ઉપડી ટાન્ઝાનિયા અને પછી ઘણા વર્ષે ૧૮૯૯ માં એક ટૂંકડી મોમ્બાસા. ત્યાં વીશી, મકાન બનાવવાના કડિયાકામ તથા મિઠાઈની દુકાનો જેવાં કામોથી આગળ વધવા લાગ્યા.

મોમ્બાસાથી હવે નાયરોબી તરફ દોટ શરૂ થઈ અને એ રીતે નાઈરોબી પણ વિકસવા લાગ્યું. અને ત્યાં ઓશવાળો (ધન કમાવવામાં) ખૂબ જ આગળ વધવા લાગ્યા. સાથે ધર્મ પણ સમજતા થયા અને સૌ પ્રથમ મોમ્બાસામાં શિખરબંધી દેરાસર બંધાવ્યું. ત્યારપછી નાયરોબીમાં શિખરબંધી દેરાસર તથા ઘરદેરાસરો પણ બન્યાં અને પછી તો વિવિધ સ્થળોએ મહાજન-વાડીની રૂમોમાં, નાનાં ઘર દેરાસરો કરીને તથા સત્સંગ મંડળો રચીને અવસરે અવસરે ભારતથી વક્તાઓને બોલાવીને ધર્મ આરાધનામાં આગળ વધતા રહ્યા.

ત્યાં પાછો યુગાન્ડામાં આંતરવિગ્રહ ફાટ્યો અને તેના છાંટા પૂર્વ આફ્રિકામાં પણ ઊંચા એટલે થોડા થોડા ઓશવાળોને યુ.કે. ;

અમેરિકા, કેનેડા તરફ પણ જવાનું થયું અને ત્યાં ફેલાવો થયો. લંડનમાં પણ હુફ હાઉસ વગેરે સ્થળે ઘર દેરાસર બનાવી પર્યુષણ, ઓળી વગેરેની આરાધના સાથે કરીને અવસરે અવસરે ભારતમાંથી પર્યુષણ માટે તથા વિવિધ પૂજનો માટે ક્રિયાકારકો, આરાધકોને બોલાવીને ધર્મ સમજીને આગળ વધતા રહ્યા.

આ બાજુ હાલારી વસ્તી ધીરે ધીરે દેશ-પરદેશનાં શહેરોમાં જવા લાગી. તેમાં મુંબઈમાં અનાજ, કાપડ, ભીંવડીમાં પાવરલુમના કાપડ બનાવવાના લુમ્સ ચલાવવાના વ્યવસાય સાથે, બેંગલોરમાં અગરબત્તી, થાનમાં ચીનાઈ માટીનાં વાસણો, રાજકોટમાં સાડી રંગવાના, વાપીમાં રેડીમેડ કાપડ તથા કાગળના ધંધામાં એવી રીતે પાહુંરના હૈદ્રાબાદ-ઈન્દોર આદિ વિવિધ સ્થળોમાં વિવિધ વ્યવસાયમાં પડ્યા.

પહેલેથી ખેતીના ધંધામાં રહેનારી આ પ્રજા અન્ય જનો સાથે રહેતી હોવાથી વૈષ્ણવ ધર્મનાં ભજનો-કીર્તનો કરતી, મંદિરોમાં જતી. કો'ક ગામમાં થોડી સમજવાળા નવકાર ગણતા. કેટલાક સત્સંગી ભાવિકો ચૈત્રી પૂનમના દિવસે ગાડાઓ જોડી જોડીને જામનગરના અર્ધશઝુંજય સમાન દેરાસરો અને ત્યાં બંધાતા પટને જુહારવા જતા અને એ રીતે જાત્રા કરવાનો આનંદ માણતા. તેમાં બહારથી પૂજ્ય મુનિશ્રી રામવિજયજી આવ્યા અને તેઓ ગાડાઓ નીચે બેસીને દિવસ પસાર કરતા અને લોકોને ધર્મોપદેશ આપતા, જેથી અહીંની પ્રજા ધીરે ધીરે નવકારને સમજતી થઈ. આપણે જેન છીએ તેની સમજણ આવી.

પછી તો મહાત્માઓ પણ ક્યારેક આવતા જતા જેથી થોડો ઘણો ધર્મ પરિચય થતો ગયો. મુનિશ્રી જયંતવિજયજી ચોવીશીમાં વીચરીને ધર્મનો બોધ આપતા હતા. અહીંથી મુંબઈ જતા મુંબઈમાં વિચરતા મહાત્માઓનો પરિચય થવા લાગ્યો. સમજુ અને સરલ આત્માઓ ધર્મ જાણવા લાગ્યા. પરમ પૂજ્ય પરમારાધ્યપાદ પરમકૃપાળુ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય દાનસૂરિશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરિશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરિશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પરમ પૂજ્ય પં યાસશ્રી ભદ્રંકરવિજય ગણિવર્યશ્રીનો પરિચય હાલારના મોટામાંઢાના-પૂજાભાઈ ખીમશિયાના સુપુત્ર માણેકભાઈ અને કેશુભાઈને થયો. અને ત્યાંથી સંયમના બી વવાયાં. તેનાં પરિણામે હાલારના ઈતિહાસમાં તપગચ્છમાં પ્રાયઃ પ્રથમ દીક્ષા થઈ. શાસનને રત્ન મળ્યું. નામ પડ્યું મુનિશ્રી કુંદકુંદવિજયજી મહારાજ. હાલારમાં પણ પરમ પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય કર્પૂરસૂરિશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય અમૃતસૂરિશ્વરજી મહારાજ જુદા જુદા ગામોમાં વિચરતા અને ધર્મોપદેશ દ્વારા

જીવોને ધર્મમાર્ગમાં જોડતા હતા.

માણેકભાઈ પૂજાભાઈ ખીમશિયાની ધર્મભાવના વધતાં આચાર્યદિ ભગવંતો - સાધ્વીજી ભગવંતોને હાલારમાં લાવીને પોતે પણ સાથે ફરતા, પ્રભાવનાદિ કરતા અને ધર્મનો પ્રભાવ વધારતા રહ્યા. છેવટે તેમણે પણ દીક્ષા લીધી અને બન્યા મુનિરાજ શ્રી મહાસેનવિજયજી મહારાજ. પૂજ્ય પંચાસપ્રવરશ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર્યશ્રીની અસીમ કૃપાથી તેઓશ્રી આ પ્રદેશની અંદર વિચરીને હાલારને પાવન કરતાં ધર્મ આરાધનાને વેગ આપ્યો.

હાલારમાં પૂજ્ય મુનિશ્રી મહાસેનવિજયજી મહારાજ તથા પૂજ્ય પંચાસશ્રી જિનેન્દ્રવિજયજી મહારાજ (હાલ પૂજ્ય આચાર્ય)ના પ્રયત્નોથી ઘણા ગામોમાં દેરાસર - ઉપાશ્રયો બન્યાં કે જેથી હાલારી પ્રજા ધર્મમાર્ગમાં જોડાતી ગઈ. તેમાં પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી કુંદકુંદવિજયજી મહારાજ તથા પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી મહાસેનવિજયજી મહારાજની બંધુ બેલડીની કુનેહથી વિવિધ સામુદાયિક અનુષ્ઠાનો એટલે આયંબિલ, ઓળીઓ, એકાસણાં, અઢમતપ, જ્ઞાનસામાયિકસૂત્રો, ચાતુર્માસિક આરાધનાઓ જેવાં અનુષ્ઠાનો ગજબની જાગૃતિ લાવ્યાં ને એ રીતે ધર્મને જાણતી અને સમજતી પ્રજાએ ભીવંડી, મુંબઈ તથા કેન્યા, લંડન જતા ત્યાં પણ ધર્મ સાચવી રાખ્યો.

ભીવંડી - મુંબઈ પહોંચતા અનેક મહાત્માઓના પરિચય સાથે હાલારના જ પરમ પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી લલિત શેખર વિજયજી મહારાજ (હાલ આચાર્યશ્રી) તથા પરમ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી રાજશેખરવિજયજી મહારાજ (હાલ આચાર્યશ્રી) તથા પરમ પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી રાજશેખર વિજયજી મહારાજ (હાલ આચાર્યશ્રી) તથા પરમ પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી વીરશેખર વિજયજી મહારાજ (હાલ આચાર્યશ્રી)ના ઉપદેશથી ધર્મસાધના વેગવંતી બનતી ગઈ. સાથે સાથે મુનિરાજશ્રી અક્ષયબોધિ વિજયજી મહારાજ તથા મુનિરાજ શ્રી મહાબોધવિજયજી મહારાજના પ્રયત્નોથી ધર્મ આરાધનામાં વેગ આવતો ગયો. આ દરેક પૂજ્યોનાં શુભ ઉપદેશથી વિધવિધ સ્થળે જેવાં કે ભીવંડીમાં દેરાસર ઉપાશ્રય, આયંબિલખાતું, રાજકોટમાં દેરાસર, વાપી G.I.D.C.માં દેરાસર, પાંડુરનામાં દેરાસર, થાનમાં દેરાસર, ઉપાશ્રય, ડોળિયામાં દેરાસર, ઉપાશ્રય કરાવ્યાં અને વ્યવહારુ ધર્મક્રિયાની આરાધનામાં હાલારની પ્રજા આગળ વધતી રહી.

આરાધના ધામનું શુભ મંડાણ

હાલારની પ્રજા ઉપર હેતની હેલી વરસાવનાર પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય કુંદકુંદસૂરિશ્વરજી મહારાજ આચાર્યપદ પામ્યા પછી સૌ પ્રથમ હાલારમાં પ્રવેશતાં ભવ્ય શાસન પ્રભાવના

પૂર્વક ચેલા, પડાણા, નવાગામ, વસઈ, સિક્કા, મુંગણી, ગાગવા વિગેરે સ્થળોએ ઘઈને આગળને આગળ વધી રહ્યા હતા. તેમાં વડાલિયા સિંહણ પધારતાં હાલારની હિરલમાં ભવ્ય સ્વાગત પૂર્વક પ્રવેશ કરાવવાની ભાવનાથી વાઘજીભાઈ નાંગપારે ચોવીશીના આમંત્રણ પૂર્વક ભવ્યાતિભવ્ય પ્રવેશ કરાવ્યો જેમાં ૮૦૦૦ માનવ મહેરામણ ઊમટ્યો હતો. તે વખતે વાઘજીભાઈએ પૂજ્યશ્રીને વિનંતી કરેલી કે અમારા વડીલબંધુની ભાવના હતી કે આરાધના માટે તથા આપણા જ્ઞાતિજન માટે આશ્રયધામ બનાવવું. એ વડીલની ભાવના પૂર્ણ થાય તે પહેલાં તો તે કાળનો ભોગ બની ગયા. તેથી એમની ભાવનાને હું જલ્દી પૂર્ણ કરું એવા આપ આશીર્વાદ આપો. ત્યારે પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય કુંદકુંદસૂરિશ્વરજી મહારાજ તથા પરમ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મહાસેનવિજયજી મહારાજે શુભ આશીર્વાદ આપેલા.

પૂર્વજોના સંસ્કારનો વારસો

અહીં વડાલિયા સિંહણ ગામના ભાઈઓ પાસેથી સાંભળેલી વાત યાદ આવી જાય છે, કે જ્યારે છનવાનો (વિ.સં. ૧૯૯૬) ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે ઘર ઘર ખાવાંના સાંસા પડવા લાગ્યા. માણસ શું ખાય ? એ પ્રશ્ન આવતાં પશુ માટે તો કોઈ આધાર જ ન રહ્યો. તેવા સમયે વાઘજીભાઈના દાદા રાયમલભાઈ તથા મેઘજીભાઈના (સિંહણવાળા) પિતા રાજાભાઈ-સવારના વહેલા ઊઠીને ગામની શેરીમાં ચક્કર લગાવતા અને ઘરઘર કાન દઈને સાંભળતા. જેના ઘરમાં ઘંટી એટલે લોટ દળવાનો અવાજ ન આવે તે ઘરની નિશાની ધ્યાનમાં રાખીને, દિવસે એ ઘરના માલિકને બોલાવતા અને પૂછતા કે આજે કેમ ઘંટી બંધ હતી ? જો ખબર પડે કે અનાજ ન હતું એટલે તરત જ કહેતા કે લઈ જા, પણ સામેની વ્યક્તિ એ રીતે મફતમાં લેવા તૈયાર ન થાય, તો કહેતા જ્યારે તમારી પાસે થાય ત્યારે આપજો... પણ લઈ જાઓ. છોકરાઓ ! તમે ભૂખ્યા સુતા નહિ. આ હતા વડવાઓના સંસ્કારો!

કહેવાય છે કે જ્યારે લાલજીભાઈ આફ્રિકા જતા હતા ત્યારે કહેલું કે જે કોઈ સહાયયોગ્ય ત્યાં આવે તેને તું સહાય કરજે. આવા સંસ્કારોને કારણે અને બીજાઓને સહાય કરવાની ભાવનાથી પોતાનાં તન-મન-ધનને શુભકાર્યમાં વાપરવાની ભાવના થઈ. એટલે હવે વડીલોની ભાવનાને પૂર્ણ કરવી જ છે એ વિચારમાં આગળ વધતા હતા, તે દરમ્યાન અચાનક પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી કુંદકુંદસૂરિશ્વરજી મહારાજની તબિયત બગડતાં જામખંભાણિયામાં અંતિમ સમયે પૂજ્યશ્રીએ વાઘજીભાઈ નાંગપારને ખાસ ભલામણ કરી. “વાઘજીભાઈ ! વિચારેલાં શુભકાર્યો કરવામાં ઢીલ ન કરશો” અને પૂજ્યશ્રીએ ચિરવિદાય લીધી.

પૂજ્ય ઉપકારી ગુરુભગવંત અને વડીલ બ્રાતાના જવાથી

વાઘજીભાઈ સજાગ થઈ ગયા. પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી મહાસેન વિજયજી મહારાજના સદુપદેશને નજરમાં રાખી આરાધના ધામની જગ્યા શ્રી ખીમજીભાઈ વીરપાર શાહના પ્રયત્નોથી લઈ લીધી અને પરમપૂજ્ય, આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય કુંદકુંદસૂરિશ્વરજી મહારાજના અંતરના આશિષ પામીને, ઉપકારી પિતા નાગપાર રાયમલ શાહની સ્મૃતિ પૂર્વક વડીલ બંધુ લાલજીભાઈની ભાવનાને સાકાર કરવા માટે વડીલ બંધુ પ્રેમચંદભાઈ તથા લઘુબંધુ સોમચંદભાઈના સ્નેહભર્યા સહકારથી તથા પોતાના સુપુત્રો શાંતિલાલ અમૃતલાલ તથા ગિરીશના પૂજ્યભાવોને પામીને વાઘજીભાઈએ આરાધનાધામના પાયા નાખ્યા.

ફક્ત ૧૫ મહિનાના ટૂંકા સમયમાં તો ભવ્ય વિશાળ સંકુલ ઊભું થઈ ગયું એટલું જ નહિ એનું ઉદ્ઘાટન પણ થઈ ગયું અને તેમાં એક દિવસ વચનસિદ્ધ મહાત્મા, મુનિરાજ શ્રી મહાસેન-વિજયજી મહારાજ પધાર્યા અને એમનાં વચનો સરી પડ્યાં કે, “વાઘજીભાઈ! અહીં એક દિવસ એવો હશે કે, જેમાં હજારો આત્માઓની આરાધનાથી આ આરાધનાધામ ધમધમતું હશે!”

અને ખરેખર એવું જ બન્યું, મહામાંગલિક સામુદાયિક અદ્ભુતપની આરાધનાથી શરૂ થયેલ આ આરાધનાના અનુષ્ઠાનો આજ સુધી વધુને વધુ પ્રગતિમય બનતાં ગયાં છે.

હાલારી વિશા ઓશવાળ પાંજરાપોળની સ્થાપના

આરાધના સંકુલથી આરાધનાનો વેગ વધે તે હકીકત છે, પણ સાથોસાથ પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી મહાસેનવિજયજી મહારાજની ભાવના હતી કે હાલારમાં દ્રવ્યદયાનો પણ ડંકો વાગે તેવું પશુઓનું આશ્રયસ્થાન બને તો સારું અને તેમાં વડાલિયા સિંહણમાં ખેતશી વિદ્યા ગુઢકાના સુપુત્ર સુભાષની દીક્ષાનો પ્રસંગ આવતાં વરઘોડાના દિવસે એટલે વૈશાખ સુદ ૧૧ શાસન સ્થાપનાના દિવસે પાંજરાપોળનો ફાળો થયો અને તેમાં માતબર રકમ થતાં વાઘજીભાઈની કાર્યકુશળતાથી હાલારી વિશા ઓશવાળ સાર્વજનિક પાંજરાપોળ સંકુલ પણ તૈયાર થઈ ગયું. જેમાં હજારો પશુઓએ આશ્રય મેળવીને શાંતિ અનુભવી.

હાલારતીર્થનું નિર્માણ

શાંતિના બે સ્થાન થયાં, પણ એ શાંતિને કાયમી શાંતિ બનાવવા અને આત્માને પરમાત્મપદ અપાવવામાં ઉપકારક કોઈ હોય તો તે પરમાત્માનાં શાસનનાં સાતક્ષેત્રો, તેમાં મુખ્ય જિનમંદિર અને જિનબિંબ છે. તેથી આ સંકુલ બને તો જ આ આરાધના ધામની સફળતા ગણાય.

સાથોસાથ વિચાર આવતો કે હાલારમાંથી દુષ્કાળના કારણે હાલારી વિશા ઓશવાળ પ્રજા તો દિવસે દિવસે શહેરો તરફ જઈ

રહી છે તેથી ૨૫-૫૦ વર્ષો પછી શું થશે? તે કંઈ કહેવાય નહિ. તો પછી આપણી નવી પ્રજાને ખબર હશે કે કેમ કે આપણે હાલારી છીએ? હાલારમાં આપણું કાયમી સ્થાપત્ય શું? હાલારના ઉપકારની સ્મૃતિ શું? આ બધા વિચારોના ફળ રૂપે નક્કી થયું કે કોઈક તીર્થ જેવું ભવ્ય જિનાલય બને તો સારું અને એક દિવસ વાઘજીભાઈએ પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી મહાસેનવિજયજી મહારાજ પાસે આવીને વિનંતિ કરી કે ભવ્ય જિનમંદિર બનાવવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન આપો. અને ત્યાં પૂજ્યશ્રીએ તીર્થ અંગેનું માર્ગદર્શન આપ્યું. વાઘજીભાઈ, શામજીભાઈ, પ્રેમચંદભાઈ, તથા પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય કુંદકુંદસૂરિજી મહારાજના શિષ્યરત્ન, મુનિરાજશ્રી હેમપ્રભવિજયજી મહારાજની હાજરીમાં આ તીર્થનું નિર્માણ કરવાનું નક્કી થયું અને નામ હાલાર તીર્થ નક્કી થયું.

હાલારતીર્થનું ખાત મુહૂર્ત :-

જગ્યાની પસંદગી કરતાં એક અદ્ભુત પ્રસંગ બન્યો. જે સ્થળે તરબૂચ વાવ્યાં હતાં ત્યાં કદમાં મોટા તથા લાલરંગના તરબૂચ એકદમ મીઠાં. અરે...એ મીઠાશની વાત કરી શકાય તેમ નથી. જેણે ખાધાં તે જ અનુભવ કરી શકે છે. ખટારાના ખટારા ભરાય તેવા ઢગલાબંધ તરબૂચો થઈ પડ્યાં. એવી ફળદ્રુપ અને રસાળ જમીનને હાલાર તીર્થની ભૂમિ તરીકે પસંદ કરવામાં આવી. અને સં. ૨૦૪૩ મહા સુદ ૭ તા. ૫-૨-૮૭ના દિવસે પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી મહાસેન વિજયજી મહારાજની નિશ્રામાં ખનન વિધિ સંપન્ન થઈ. ત્યાર પછી પાયા ખોદાવા લાગ્યા. ૨૫ ફૂટ સુધી ૩૦ ફૂટ X ૩૦ ફૂટ લાંબો - પહોળો પાયો ખોદાયો પણ પાણી નીકળતું નથી. હંમેશા જ્યાં તીર્થ કે ભવ્ય શિખરબંધી જિનાલયનું નિર્માણ કરવાનું હોય ત્યાં પાયો ખોદતાં-ખોદતાં ત્યાં સુધી જવાનું કે જ્યાં પાણી નીકળે. કદાચ પાણી ન નીકળે તો એકદમ પત્થરીલી - કઠણ જમીન આવે ત્યાં સુધી ખોદવું જ પડે. અહીં ૨૫ ફૂટ ખોદતાં પાણી ન નીકળ્યું ત્યારે બરોબર બપોરના ૧૨ વાગ્યે વાઘજીભાઈ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મહાસેન વિજયજી મહારાજ પાસે આવ્યા અને કહ્યું કે, “સાહેબ, પાણી નથી નીકળ્યું પણ જમીન એકદમ કઠણ આવી ગઈ છે તો હવે પૂરું કરીએ...!”

પૂજ્યશ્રીએ આંખ બંધ કરી ને એટલું જ બોલ્યા કે વાઘજીભાઈ! તમારા જેવા હિંમતબાજ માણસ જો ઢીલું બોલશે તો પછી કામ કેમ થાશે...! બસ ત્યાં જ વાઘજીભાઈને શૂરાતન ચડ્યું. “સાહેબ, જ્યાં સુધી પાણી નહિ નીકળે ત્યાં સુધી ખોદવાનું ચાલુ રહેશે.” વચન સિદ્ધ મહાત્માનું સામાન્ય સૂચન પણ લબ્ધિ જેવું કાર્ય કરે છે અને વાઘજીભાઈ હજુ ઓફિસે પહોંચ્યા ત્યાં તો પાયો ખોદનાર માણસ દોડતો આવ્યો કે...શેઠ...શેઠ...પાણી આવી ગયું. સાત ખોટનો દીકરો જન્મે અને માતા પિતાને

આનંદનો પાર ન થાય તેવા જ આનંદ સાથે વાઘજીભાઈ આવ્યા અને કહ્યું કે, “સાહેબ, પાણી નીકળ્યું છે.” ઘડિયાળનો કાંટો બરોબર ૧૨-૩૯ મીનીટે પહોંચ્યો હતો તે સાક્ષી પૂરતો હતો કે વિજય મુહૂર્તે કાર્યની સિદ્ધિ થઈ છે.

બસ પછી તો પાયો બરોબર કરાવીને જ્યારે એનું પાણી ચાખ્યું ત્યારે ટોપરાથી પણ મીઠો સ્વાદ હતો. પછી શીલા-સ્થાપનની તૈયારીઓ થવા લાગી પણ કહેવાય છે કે, “ધાર્યું ઘણીનું થાય છે” અને તેમ જ બન્યું કે, એક દિવસ બપોરના રૂમમાં બેઠેલા પૂજ્ય મુનિરાજશ્રીએ વાઘજીભાઈને કહ્યું કે વાઘજીભાઈ આપણું આયુષ્ય એટલું હોય કે જેથી આ ભવ્ય તીર્થની પ્રતિષ્ઠા જોઈ શકીએ...!

બન્ને માટે આ શબ્દો પ્રશ્નવાચક જ રહ્યા અને ખરેખર બન્ને મહાપુરૂષો આપણી વચ્ચેથી વિદાય લઈ ગયા. અમારી ભાવના હતી કે આ તીર્થની ભવ્ય અંજનશાલાકા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં જ કરશું. પણ એ અમારી ભાવના ફળીભૂત થાય તે પહેલાં તો જેઠ વદ ૭ સંવત ૨૦૪૩ના દિવસે આ તીર્થના ઉપદેશક અને માર્ગદર્શક પૂજ્યશ્રી આરાધના ધામમાં જ અચાનક સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગવાસી બન્યા, તેથી અમારી ઉપર એક અણધાર્યો ફટકો પડી ગયો. તેમ છતાં અમે આજે પણ અનુભવીએ છીએ કે એ પૂજ્યશ્રી દેહને છોડી પરલોકમાં ગયા પણ અમને છોડીને ગયા નથી. તેથી જ શિલા-સ્થાપનથી તીર્થની પૂર્ણતા સુધીનું આ ભવ્ય કાર્ય ટૂંક સમયમાં થઈ શક્યું છે.

સં. ૨૦૪૩ મહા સુદ-૭ તા. ૫-૨-૮૭નાં દિવસે જ તીર્થનું ખનન થયું. બરોબર છ વર્ષે સં. ૨૦૪૮ મહા સુદ-૧૩ તા. ૫-૨-૮૩ના પ્રતિષ્ઠા થઈ જેમાં આટલા ટૂંકા સમયમાં - ૧૯૦ ફૂટ લંબાઈ, ૮૦ ફૂટ પહોળાઈ, ૯૮ ફૂટ ઉંચાઈ, ૭૧ ” ઈંચના મૂળનાયક શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાન થયા. સંપૂર્ણ ૧૦૦ ટકા દેરાસરજીનું કાર્ય પરિપૂર્ણ થઈ ચૂક્યું. જે વર્તમાનના ભવ્ય જિનાલયો માટે એક આશ્ચર્ય અને આલંબનભૂત બન્યું છે.

અપેક્ષાએ કહી શકાય કે, સેંકડો જિનાલયો અને અનેક તીર્થોનાં નિર્માણમાં આ પ્રથમ જિનાલય કે તીર્થ છે કે જેનું સર્વ કાર્ય સંપન્ન થઈ ચૂક્યું છે તે માટે આપણા સંમસ્ત જૈન સંઘના અગ્રેસર અનેક તીર્થોના તથા આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીના પ્રમુખ શ્રી માનનીયશ્રી શ્રેણિકભાઈ કસ્તુરભાઈ શેઠ તથા શ્રી શંભેશ્વર, ભોયાણી, કલોલ આદિ તીર્થોના પ્રમુખશ્રી આદરણીય શ્રી અરવિંદભાઈ પન્નાલાલ શાહે પણ આનંદ અને અનુભવેના વ્યક્ત કરી હતી.

ભવ્ય અંજનશાલાકા-પ્રતિષ્ઠા અનુક્રમ :-

તે યુગ હતો. કંઈક અનેરો કે જેમાં ચાર ભવ્યકાર્યો થયાં.

૧. શ્રેણીવર્ચ શ્રી રજનીભાઈ દેવડી દ્વારા કરાવેલ શ્રી સિદ્ધગિરિના અલૌકિક અનુપમ ભવ્ય અભિષેક.

૨. શ્રેણીવર્ચ શ્રી અતુલભાઈની વિશ્વવિખ્યાત દીક્ષા પ્રસંગ.

૩. જૈન શાસનના સિતારા પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંત શ્રી રામચંદ્રસૂરિશ્વરજી મહારાજના અગ્નિસંસ્કારમાં જોડાયેલાં લાખો ભાવિકો અને કરોડોના ચડાવા.

૪. ત્યારે વર્તમાન કાળમાં થયેલી ભવ્ય અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવની સર્વોત્તમતાનું સ્થાન મળ્યું. શ્રી હાલારતીર્થની ભવ્ય અંજનશલાકા ૧૧ દિવસનો મહોત્સવ મહા સુદ બીજી ૪ તા. ૨૭-૫-૧૯૮૩ બુધવારથી મહાસુદ ૧૪ તા. ૬-૨-૧૯૮૩ શનિવાર વિ.સં. ૨૦૪૮.

૯ લાખ ફૂટ લાંબા-પહોળા સમીયાણા, સેંકડો તંબુઓમાં ઉતારાની વ્યવસ્થા, દેશ-પરદેશથી આવેલા હજારો ભાવિકોની હાજરી, લાખો ભાવિકો દ્વારા પ્રભુભક્તિમાં મગ્નતા.

વરઘોડાની અજોડ ભવ્યતાઓ અને જમણના વિશાળ મંડપમાં રસોઈ રાખવાના સ્ટોરરૂમો ઝાંઝળ અને વસ્તુપાળ - તેજપાળના અખૂટ ભંડારોની ઝાંખી કરાવતા હતા. લાખો ભાવિકોની ભવ્ય પકવાનો દ્વારા ભક્તિ. પ્રસંગ દરમ્યાન સતત ચા તથા શરબત દ્વારા ભક્તિ, ડોક્ટરીસેવા, સ્વયંસેવકોની જબ્બર સેવા આ બધી વ્યવસ્થા માટે બનેલી કમીટીઓનું યશસ્વીકાર્ય હાલાર માટે યશકલગી રૂપ બન્યું, એટલે અતિ-અતિ ભવ્યતાપૂર્વક આ પ્રસંગ પૂજ્યપાદ, સરલસ્વભાવી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય પ્રદ્યોતન સૂરિશ્વરજી આદિ ૩-૩ આચાર્ય ભગવંતો, પંચાસજી ભગવંતો તથા ૧૨૫ જેટલાં સાધુ - સાધ્વીજીની પાવનીય નિશ્રામાં પરમપૂજ્ય પંચાસ પ્રવરશ્રી વજ્રસેન વિજયજી મહારાજના સદુપદેશથી ઉજવાયો. અને આ પ્રતિમાજીમાં પ્રાણ પૂરાયા. અહીં કેવા અલૌકિક ભગવાનના પ્રાણ પૂરાયા કે જેના માટે, અમે વધુ કંઈ લખી શકતા નથી. આવા ભવ્યતીર્થમાં આપ દર્શનાર્થે જરૂર પધારો એવી વિનંતી.

મહામાનવ વાઘજીભાઈનું સ્મૃતિ વર્ણન :-

જન્મ તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. દરેક જન્મની નોંધ લેવાય છે. મૃત્યુની નોંધ લેવાય છે. પણ જીવનની નોંધ તો બે જાતની વ્યક્તિઓની જ લેવાય છે, તે બેમાં એક સોનેરી અક્ષરે અને એક કાળા અક્ષરે.

સોનેરી અક્ષરે પરોપકારી આત્માઓના નામોલેખ થાય છે.

બસ એવા જ એક પરોપકારી પરાયણનું સ્મરણ અમારા આ ત્રણ સંકુલના ઉદ્ભવદાતા ત્રણ સંકુલના પ્રાણપુરંક દાતા છે :-

મહામાનવ શ્રેષ્ઠી શ્રી વાઘજીભાઈ નાંગપરા શાહ

તેમનો જન્મ હાલારના વડાલિયા સિંહણ ગામમાં થયો હતો. નાનપણથી પોતે જાતે જ ખેતી કરતા અને બળદો ચરાવવાનાં કાર્યો પણ કરતા. એમના વડીલ બંધુઓ કેન્યા ગયા, ત્યાં આગળ વધ્યા અને અનેકોને આગળ લાવ્યા. ત્યારે આ નાનાભાઈને પણ કેન્યા બોલાવ્યા અને ત્યાં તેઓ પણ ધંધામાં સ્થિર થયા. ધંધાની સાથોસાથ દયા-દાન-પરોપકારને ભૂલ્યા નહિ. અને દેશમાં પણ અવસરે અવસરે આવીને કાર્ય કરતા રહ્યા. તેમાં સંવત ૨૦૩૯ પોષ મહિનામાં હાલારના પ્રથમ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયકુંજ કુંદકુંદ સૂરિશ્વરજી મહારાજ પોતાના શિષ્ટ પરિવાર સાથે આચાર્ય પદ પ્રાપ્ત કરીને પધારી રહ્યા હતા. તેથી આખા હાલારમાં “કુંદકુંદ આયો હૈયે હર્ષ ઉભરાયો.” નો નાદ જાગી ગયો.

ત્યારે દેશ - પરદેશથી સેંકડો ભાવિકો પણ પધારેલા અને ગામોગામમાં પોતાના લાડિલા ગુરુવરના પગલાં કરાવવા થનગની રહ્યા હતા. ગામોગામ સાધર્મિક ભક્તિરૂપ ભવ્ય જમણ થતાં. તેમાં વડાલિયા સિંહણના નરબંકા વાઘજીભાઈ આવેલા, તેઓ હાલારરત્ન, એવા પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મહાસેન વિજયજી મહારાજને વંદન કરવા ગયા અને પછી કહ્યું કે મારા ગુરુદેવનો પ્રવેશ મારે ખૂબ જ ભવ્યતાપૂર્વક કરાવવો છે. આપ મને આજ્ઞા આપો. પૂજ્યશ્રીએ એમને ગુરુભક્તિમાં બાકી ન રાખશો કહીને વાસક્ષેપ નાખ્યું.

આજે પણ યાદ છે. એ ગુરુ પ્રવેશ દિવસ કે પૂજ્યશ્રીનું સામૈયું સિંહણના પાટિયેથી આઠ હજારની માનવમેદની હીલોળા લઈ રહી હતી. અને થનગનાટપૂર્વક ગામમાં સામૈયું થયું. ત્યાં પ્રવચન આદિ થયું. પછી સાધર્મિક ભક્તિ હતી. રસ્તાઓમાં ઠેકઠેકાણે પાણીના બદલે શેરડીના રસના ચરખાઓ મૂકેલા હતા. તરસ લાગે તો રસ પીઓ અને જમીને જાઓ. ના...ખાલી જમીને જાવ એટલું જ નહિ આશ્ચર્ય - આનંદ ગુરુભક્તિનો કે જમ્યા પછી જે એક લાડુ જમે તેને પાંચ રૂપિયા, બે લાડુ જમે તેને દસ રૂપિયા. એ રીતે જમાડવાની ભક્તિ પણ ખૂબ જ અંતરભાવથી થતી હતી. ગુરુ ભગવંતોનો પ્રવેશ થયો. જામખંભાણિયામાં ઉપધાન ચાલુ થયાં. ત્યાં ગુરુજીની તબિયત નરમ બની. પણ પોતાના વડિલ બંધુઓની ભાવનાને પૂર્ણ કરવાની ભાવના વ્યક્ત કરી. ત્યારે પૂજ્યશ્રીએ કહ્યું કે, “ભાવનાને પૂર્ણ કરવામાં મોડું ન કરશો.” અને આ શબ્દો જ છેલ્લા પ્રેરણા પીયુષ બની રહ્યા અને ચાનક લાગી.

તરત જ જમીન ખરીદાઈ, આરાધના ધામના પાટા પડ્યા. અને સં. ૨૦૪૨ ફાગણ સુદ બીજ, શુક્રવાર તા. ૧૩-૧૨-૮૫ પોતાના માતૃશ્રી જેઠીબેનના હસ્તે ઉદ્ઘાટન થયું. અંતરથી હજુ કાર્ય અધૂરું છે તે રહ્યા કરતું. તેમાં પૂજ્યોની કૃપાએ હાલારતીર્થના

પાંચા નંખાયા. કામ ખૂબ ઝડપી શરૂ થયું. પણ પૂર્વના અશાતાનેદનીય કર્મનાં કારણે કેન્સરનો રોગ હાથમાં હતો. પણ કેન્સર એટલે માણસ કેન્સલ જ ગણાય. પણ આ હિંમતવાન વાઘજીભાઈએ કેન્સરને પણ ધ્રુજાવતા હોય તેમ પોતાના કાર્યમાં અડગ રહ્યા. એટલું જ નહિ પણ દર્દ સ્વીકાર્યું નહિ અને એ રીતે ૧૧ વર્ષ કાઢી નાખ્યા. પાંજરાપોળની સ્થાપના વખતે પૂજ્યશ્રી મહાસેન વિજયજી મહારાજને કહ્યું કે “સાહેબ, આપ ચિંતા ન કરશો. મારે છાણ વાસીદું કરવું પડશે. તો કરીશ પણ આ ઢોરોને હું સંભાળીશ.” સાહેબને તે દિવસે ખૂબ જ આનંદ થયેલો, દિવસો પણ જતા ગયા. પોતે અવસરે અવસરે કેનિયા જતા ત્યારે પૂજ્યશ્રીને પત્ર લખતા તે પત્રનો રણકાર :- પૂજ્ય ગુરુદેવ મહાસેનવિજયજી મહારાજ સાહેબ,

એલોરેટથી લિ. આપના સેવક વાઘજીભાઈના મત્થએણ વંદામી સ્વીકારશો.

જત તમારા તરફથી અવારનવાર સમાચાર તથા સૂચનાઓ મળતી રહેશે. બીજું મહારાજ સાહેબને માલમ થાય કે આ વખતે જે કામ આદરેલ છે તે કામ જલ્દીથી જેમ બને તેમ કરી લેવાની ભાવના દિલમાં ઊભી થઈ ચૂકી છે. તેને આ વખતે કોઈ અટકાવી શકે તેમ નથી. એક જ કર્મ આપણી વિરુદ્ધમાં જાય તો કદાચ જુદી વાત છે. બાકી આ વખતે ‘મારા ગુરુદેવ !’ કોઈ ચિંતા કરતા નહિ. રાત દિવસ તેના જ વિચારોમાં છું. બાકી તો ધારેલું ધણીના હાથમાં છે.

બીજું સાહેબ તમારી તબિયત સાચવજો અને લગભગ આ મહિનાની આખર સુધીમાં આવવા વિચારું છું અને મારી અને તમારી ઉમેદ પૂરી થાય ત્યાં સુધી આપણને બંનેને મહાવીરપ્રભુ જીવતા રાખે તેવી ભાવના સાથે પ્રભુ પાસે મજબૂત અરજી કરતો રહું છું. બસ,

વાઘજીભાઈનાં મત્થએણ વંદામી સ્વીકારજો.

પૂજ્યશ્રી આરાધનામાં કાળધર્મ પામ્યા. ત્યાર પછી વાઘજીભાઈને થયું કે હવે કાર્ય ઝડપથી કરી લેવા જેવું છે. અને પાંચ વર્ષનાં ટૂંકા સમયમાં ભવ્યતીર્થ - વિશાળતા, ભવ્યતાપૂર્વક પૂર્ણ કરાવ્યું.

અંજનશલાકા માટે પૂજ્યપાદ, પ્રદ્યોતનસૂરિશ્વરજી મહારાજ તથા પરમપૂજ્ય, પંચાસ પ્રવરશ્રી વજ્રસેનવિજયજી ગણિવર્ધશ્રીને વિનંતિ કરી અને પૂજ્યશ્રી હાલારમાં પધાર્યા. કલ્પનાતીત કહી શકાય તેવી રીતે દેવ-ગુરુની કૃપાથી પોતાની હિંમતથી ભવ્ય રીતે અંજનશલાકા મહોત્સવની તૈયારીઓ કરી અને દિવસો આવ્યા. તબિયતે સાથ આપવો બંધ કર્યો. તેમાં મહા સુદ ૬ તા. ૨૯-૧-૮૩ના દિવસે પ્રભુજીનો ગભારામાં પ્રવેશ થયો

અને વાઘજીભાઈએ હાશકારો અનુભવ્યો કે હાશ !! મારી ભાવના હતી કે ‘પ્રભુજીને ગભારામાં પ્રવેશ કરાવી દઉ’ એ પૂરી થઈ. કાળની કળીને કોણ કળી શકે. ત્યાંથી મુખ્ય મંડપમાં આવ્યા ત્યાં માતા-પિતાના ચડાવા બોલતા હતા તેમાં એક ઘડાકે મોટી બોલી બોલીને પોતાના સુપુત્ર અમૃતલાલને પિતા બનાવવા સદ્ભાગી બન્યા. પણ હવે એમના માટે આ મંડપમાં આવવાનું છેલ્લું હતું. બંગલે ગયા, દિવસો દિવસ તબિયત બગડતી ગઈ અને મહાસુદ - ૧૧ તા. ૪-૨-૯૪ના સવારે ચતુર્વિધસંઘની હાજરીમાં નવકારનું સ્મરણ કરતાં કરતાં આપણી સૌની વચ્ચેથી વિદાય લઈ ગયા.

ત્રિવેણીના...સર્જકનું.... વિસર્જન.....!

વાઘજીભાઈ આ દુનિયામાંથી હંમેશને માટે વિદાય થઈ ચૂક્યા હતા. સમાચાર હકીકત રૂપે હતા તો પણ શંકા થતી હતી કે શું બે દિવસ માટે પણ આમ છોડીને ચાલ્યા જશે? જેના ભગીરથ પુરુષાર્થથી આ મહાન સંકુલ - વિશ્વની અજાયબીરૂપ સંકુલ ઊભું થયું એ વ્યક્તિ આ જગ્યાની જાહોજલાલી જોવા ન રહી? પણ કલ્પના જ જ્યાં વાસ્તવિક રૂપે હતી ત્યાં વિકલ્પ કરવો વ્યર્થ હતો. વાઘજીભાઈ ખરેખર સૌને છોડીને અરે ! પોતાના દેહને પણ છોડીને આત્મશાંતિ નિમગ્ન બની ચૂક્યા હતા. એમના પાર્થિવ દેહ ઉપર પણ પરમ શાંતિ સંતોષનો ભાવ છલકાતો હતો.

સતત પીડા વચ્ચે પણ કરેલા પરોપકારે એમને મૃત્યુની છેક છેલ્લી ઘડીએ પણ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરાવી છે. એવી સૌ કોઈને પ્રતીતિ થઈ રહી હતી. જામનગર દેશ - વિદેશ બધે જ ખબર પહોંચી ગઈ હતી. માનવ મેદની વાઘજીભાઈના દેહનાં અંતિમ દર્શને આવી રહી હતી. સૌના ચહેરાપર એક જ પ્રશ્ન હતો. “શું ખરેખર વાઘજીભાઈ નથી?” કોઈને નવકારશી પણ યાદ આવી નહિ. સૌ કોઈ ગડમથલમાં પડ્યા કે આપણે પણ આમ છોડીને ચાલ્યા જઈશું.

સિદ્ધાંતની મંડળી તેમના બંગલા નજીક પહોંચી ને વાતાવરણને હલકું કરવા પરમાત્માની ધૂન મચાવવા લાગી. કાર્યકર ભાઈઓ વ્યવસ્થામાં જોડાઈ ગયા. વાઘજીભાઈના દેહને જરિયાળા જામ પહેરાવી, માથે ફેંટો બાંધી અને બંગલાની વચ્ચેની જગ્યામાં લગભગ ૧૦ વાગે પાટ ઉપર પધરાવવામાં આવ્યા. ત્યાં પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતાદિ મહાત્માઓ તથા પૂજ્ય સાધ્વીજી ભગવંતોએ આવીને વાસકેપ નાંખ્યો. મહાપુરુષોનાં અંતિમ સમયે પણ મહાત્માઓનો સંયોગ. છેલ્લે મહાત્માઓ તરફથી વિદાય....

દર્શનાર્થે આવેલ માનવ મેદનીને વ્યવસ્થિત દર્શન મળે તેવી વ્યવસ્થા પણ થઈ ચૂકી હતી. જેવી રીતે પ્રભાવક સાધુ ભગવંતો - આચાર્ય ભગવંતોનાં દર્શન માટે ભાવિકો તલસે અને નજીકમાં આવી વાસકેપ કરીને કંઈક દાન કરીને જાય, તેમ વાઘજીભાઈની સામે ભાવિકો આવતા. દર્શન કરતા, કૂડીમાં નાણા નાખતા અને

જાણે વાઘજીભાઈ આપણી સન્મુખ બેઠા છે, હમણાં જ વાતો કરશે, એવી અનુભૂતિ કરીને આગળ વધતા. એમ કરતાં સવા અગિયાર વાગે તેમને પાલખીમાં બેસાડવામાં આવ્યા. ૭૦ હજાર માનવ મેદની વચ્ચે સમુદ્રમાં તરતી નાવડીની જેમ ખભા ઉપર ઉંચકાયેલી પાલખી તરવા લાગી. આરાધના ધામમાંથી અબિલ ગુલાલ તેમજ જય જય નાદના ગુંજારવથી ગુંજતી માનવમેદની પ્રવેશદ્વારની બહાર રોડ પર આવી. પાલખીને વરઘોડાના રસ્તે ફેરવી પાંજરાપોળ થઈને હાલારતીર્થનાં છેલ્લાં દર્શનનો લાભ વાઘજીભાઈને આપી રહ્યા હોય તેમ તે જગ્યાએ થઈ અને ફરી પાછા આરાધના ધામના પ્રવેશદ્વારમાં પ્રવેશી. પૂ. મહાસેન વિ. મહારાજની દેરીની બરોબર સામી બાજુએ જ એમના પાર્થિવ દેહના અગ્નિસંસ્કારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. જાણે ગુરુની સામે શિષ્યે પણ કાયમ માટે સ્થાન લઈ લીધું.

સૌથી મહત્વની વાત તો એ બની કે એમની ચિતા માટે ચંદનનાં ૨૫૦ કીલો લાકડાં લાવવામાં આવ્યા હતા. તે તથા બીજા ખડકાયેલા લાકડાં અને છાણાં એકે એક પૂજણીથી પૂંજીને જ મૂકાયા હતા. વાઘજીભાઈએ જીવનની અંતિમ ક્ષણ સુધી જીવોની રક્ષા માટેનો જ વિચાર કર્યો હતો. એટલે જ જાણે એમના દેહને બાળવા માટે પણ જીવદયાથી યુક્ત એવા દ્રવ્યોનો સંયોગ પ્રાપ્ત થયો. જીવનભર કરેલી જહેમતનું ફળ આથી વિશેષ શું હોઈ શકે ?

વાઘજીભાઈની પાલખીને એમના સુપુત્રોએ ચિતા આસપાસ ચાર ફેરા દઈને ચિતા પર ગોઠવવામાં આવી. છેલ્લે એમના પાર્થિવ દેહને વળી પાછા પંચભૂતમાં મેળવવાની પ્રક્રિયારૂપ દાહ દેવામાં આવ્યો. થોડીવારમાં તો માટીમાં માટી મળી ગઈ ! સૌની આંખો ભીની હતી. હૃદય ભરાયું હતું. પણ સંતોષ હતો વાઘજીભાઈના જીવનના આનંદનો અને એથી પણ વધારે મૃત્યુના મહોત્સવનો. વાઘજીભાઈએ હજારોની મેદની વચ્ચે કેવો અદ્ભુત મહોત્સવ માંડ્યો ! વળી, વાઘજીભાઈએ જાણે પહેલેથી જ નક્કી કરી લીધું હશે કે - “મારે તો આજના દિવસે જવાનું છે, તો તે દિવસે મારા વિરહના કારણે કોઈ ભૂખ્યું ન રહી જાય” માટે તે આખા દિવસનું જમણ - તેનો સંપૂર્ણ લાભ એમણે પહેલેથી જ નક્કી કરી લીધો હતો. એટલે આજના દિવસના જમણનો નકરો એમનો તરફથી જ હતો. ખરેખર ! આ પણ કેવી અજબની તૈયારી.....!.....!

વાઘજીભાઈના જીવનપ્રસંગોને તથા એમના જીવનમાં વણાઈ ગયેલા ગુણોને યાદ કરતાં કરતાં છેક મૃત્યુને પણ તેઓ કેવા જીતી ગયા એનો આબેહુબ ચિતાર ખડો થયો. “આત્મા અમર છે.” એ ન્યાયે વાઘજીભાઈ અહીં હાજર જ છે એવી ઝાંખી કરવાનો પ્રયત્ન સફળ નીવડ્યો. કારણ કે વાઘજીભાઈ છેલ્લે તબીયત બગડી ત્યારે એક જ વાત કરતા કે મારા આ શરીરનો કંઈ

બરોસો નથી. કદાચ હું વિદાય લઉં તો મારા પછી પણ આ પ્રસંગમાં કંઈ ઓછું કરતા નહીં. એવા જ ઉલ્લાસપૂર્વક કાર્યક્રમ ચાલુ રાખજો. એમની આ અંતરની ભાવનાને એમના વડીલો - શ્રાવિકા મુક્તાબેન, નાનાભાઈ સોમચંદભાઈ તથા સુપુત્રો અને સકળ કુટુંબીઓએ વધાવી લીધી હતી. તેથી જ એમનો પરિવાર પણ આ ચાલુ મહોત્સવમાં સામેલ થઈ ગયો હતો. અને બરોબર એક વર્ષ બાદ જે સ્થળે અગ્નિસંસ્કાર થયેલા તે જ સ્થળે તેમના ભવ્ય પૂતળાની સ્થાપના કરવામાં આવી.

આ ત્રિવેણીના સર્જકનું વિસર્જન થયું પણ ભાવ દેહે તો અહીં જ છે. યશસ્વીકામથી પોતાનું નામ યશસ્વી કરતા ગયા....!

વૈયાવચ્ચ, સહનશીલતા અને વાત્સલ્યનો ત્રિવેણી સંગમ રત્નપ્રસૂતા પૂ. મૂળીબા

સંવત ૧૯૫૬ની જ્ઞાનપંચમીએ અંભાતમાં વીશા ઓશવાળ જ્ઞાતીય દલપતભાઈ ખુશાલચંદ જવેરીનાં ધર્મપત્ની રતનબેનની કુક્ષીએ જન્મ પામી, મૂળીબેને નાની ઉંમરમાં જ પૂર્વના ધર્મસંસ્કારોને દંઢ કર્યાં. નાનપણથી જ આવશ્યક ધર્મપ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. યુવાવસ્થામાં પોતાની જ્ઞાતિના જ અંબાલાલભાઈ સાથે લગ્ન થયાં. અંબાલાલભાઈનાં પૂર્વ પત્નીનાં પુત્રી ચંપાબેનને સ્વપુત્રી જેમ ઉછેર્યાં. અંધ સાસુની દિલ લગાવીને માતા સમાન માની ભક્તિ કરી. પતિની દીર્ઘ માંદગીમાં બીલકુલ કંટાળ્યા વગર સતત દિવસ રાતના ઉજાગરા કરીને સેવા કરી. પતિ તથા પોતે બંને બાળપણથી જ સુપાત્રદાનના અત્યંત પ્રેમી હતા. નબળી આર્થિક દશામાં પણ બાળકોને શેરીના નાકે ઊભા રાખી ગોચરી નીકળેલા સાધુ સાધ્વીજીઓને ઘેર બોલાવી ખૂબ ખૂબ ભક્તિથી વહોરાવતા અને આનંદ પામતા.

પતિના મૃત્યુ પછી પુત્રોને વાત્સલ્યપૂર્વક ઊછેર્યાં, સાથે ધર્મસંસ્કારી બનાવ્યાં. એક પુત્ર હીરાલાલને મોહથી દીક્ષા આપવાની ઈચ્છા નહીં થતાં તેને દીક્ષાની તીવ્ર ઈચ્છાના કારણે સંસારમાં વ્યથિત થતા જોઈ હૃદય કઠણ કરીને મહોત્સવપૂર્વક દીક્ષા આપી. ચારિત્રની ભાવનાવાળી પુત્રીને પણ મોહથી પરણાવી દીધી. પણ લગ્ન પછી પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતી તથા ચારિત્રમાં મક્કમ રહેતી દીકરીને પણ મહોત્સવ પૂર્વક દીક્ષા અપાવી.

પુત્ર હીરાલાલે દીક્ષાના ત્રણ વર્ષ પૂર્વે સ્વેચ્છાથી જેની સાથે સગપણ કરેલ, તે સરસ્વતીબેને પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. પુત્ર હીરાલાલ મુનિ હેમચંદ્રવિજયજી બન્યા. પુત્રી વિજયા સાધ્વીશ્રી વસંતપ્રભાજી બન્યાં. પુત્રવધુ સરસ્વતીબેન સાધ્વીજીશ્રી સ્વયંપ્રભાશ્રીજી બન્યાં.

આ ત્રણેની દીક્ષા પછી મૂળીબેનનું જીવન જોરદાર પલટાઈ

ગયું. પુત્રીને દીક્ષા માટે અંતરાય કરવા બદલ પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત પાસે પ્રાયશ્ચિત કરી, હવે કોઈને પણ દીક્ષામાં અંતરાય નહીં કરવાનો દંઢ અભિગ્રહ કર્યો. થોડા વર્ષ પછી પૌત્રી દિવ્યાની દીક્ષા ઉજમણા સાથે મહોત્સવપૂર્વક ઉલ્લાસથી આપી, સાધ્વી દિવ્યચાશ્રીજી બન્યા.

પુત્રોને જવેરી બજારમાં દુકાન કરવાની ભાવના થઈ, પણ પૈસાની મુશ્કેલી હતી. તે વખતે પોતાના પિયરથી મળેલા બધા જ દાગીના સુપ્રત કરી દીધેલા હતા. આમાંથી જ મુંબઈની પ્રસિદ્ધ જવેરાતની દુકાન “બી. એ. શાહ એન્ડ બ્રધર્સ”ની સ્થાપના થઈ.

વૈયાવચ્ચ :- તેમના જીવનનો મહત્વનો ગુણ. વર્ષો સુધી ખંભાતના દરેક ઉપાશ્રયોમાં બિરાજમાન સાધુ-સાધ્વીને ઔષધદાનનો લાભ મૂળીબેન તરફથી લેવાયો. આ સિવાય પણ જ્યારે જ્યારે ખંભાત જાય ત્યારે બધા જ ઉપાશ્રયે ફરી સાધુ સાધ્વીની દરરોજ દેખરેખ રાખીને જરૂરી અનુપાન વગેરેનો લાભ લે. સાધર્મિકોની ભક્તિ પણ દિલ દઈને કરે. ખાનગી સહાય પણ કરે. વૈયાવચ્ચનું ફળ તેમને આ લોકમાં જ મળ્યું કે ૮૧ વર્ષની ઉંમર સુધી તો ખડે પગે વૈયાવચ્ચ કરી. વૈયાવચ્ચના ગુણના કારણે સાધુ-સાધ્વીઓ પણ તેમના પ્રત્યે એટલી લાગણીવાળા થઈ ગયેલાં કે પાલીતાણા પુત્રવધુને વરસીતપનાં પારણા તથા હસ્તગિરિમાં પોતે નિર્માણ કરાવેલ આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે ગયેલ, ત્યાં તબિયત અસ્વસ્થ થતાં, આખો દિવસ સેંકડો સાધુ-સાધ્વીઓ તેમને સમાધિ આપવા શાતા પૂછવા આવતા, અને આરાધના કરાવવા લાગ્યા. જીવનની છેલ્લી ક્ષણે પણ તેમને સાધુનો યોગ મળી ગયો.

સહનશીલતા :- આર્ય સંસ્કૃતિમાં નારીનો મુખ્યગુણ સહનશીલતા છે. કંઈક સ્ત્રીઓને આ સ્વાભાવિક ગુણ પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે. મૂળીબેનને પણ બાળપણથી આ ગુણ સિદ્ધ થયેલો. સંગ્રહણીની ભયંકર બિમારીમાં પતિની રાત દિવસ સેવા કરતાં. પણ પતિનો થોડો ઉગ્ર સ્વભાવ તથા લાંબી બિમારીથી થોડી ઉગ્રતા આવી જતી. મૂળીબેન સહર્ષ સહન કરતાં. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી ભાનુવિજયજી મ.સા. (હાલ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ મ.સા.)નાં પ્રવચનો સંવત ૨૦૦૬ (શેષકાળમાં), ૨૦૦૭ તથા ૨૦૦૮માં મુંબઈમાં સાંભળીને એવા ભાવિત બન્યાં કે ત્યાર પછી ૩૮ વર્ષમાં એમના જીવનમાં કદી પણ ઉગ્રતાનો પ્રસંગ બન્યો નથી. કોઈએ પણ એમને ક્યારેય સામાન્ય કોષમાં પણ જોયાં નથી. સાથે સાથે એમનાં માન-માયા-લોભ પણ અત્યંત પાતળા પડી ગયેલાં.

વર્ષોથી સચિત્ત ત્યાગ, ઉભય ટંક પ્રતિકમણ, સામાયિક, જિનવાણી શ્રવણ, સ્વાધ્યાય, નવકાર જાપ, રાત્રિભોજનત્યાગ વગેરે આરાધનાઓથી જીવન ઓતપ્રોત હતું. છેલ્લી માંદગીમાં પણ ક્યારેય રાત્રે દવા પણ લીધી નથી. ઉલટું ક્યારેક સૂર્યાસ્ત પૂર્વે

રાત્રિનો ભ્રમ થતાં ભોજનનો કે દવાનો નિષેધ કરતા, સૂર્યાસ્ત થયો નથી, એ બરાબર સમજાવીએ, ને સમજણમાં આવે તો જ ભોજન કરે. આ ઉપરાંત નવપદની ઓળીઓ, ત્રણે ઉપધાન તપ, ૭૮ વર્ષની ઉંમરે અઠાઈ તપ, અનેકવાર શ્રી સીમંધર સ્વામીના અહમ તપો, પર્વતિથિઓએ એકાસણું, આયંબિલ, વર્ષમાન તપની ઓળીઓ વગેરે અનેક આરાધનાઓથી જીવન મધમધાયમાન હતું. ભારતભરના લગભગ સર્વે તીર્થોની યાત્રા પણ તેમણે કરેલી તથા સિદ્ધિગિરિતીર્થમાં ચાતુર્માસ પણ કર્યું. પુણ્યાનુબંધીપુણ્યનાં એવા સ્વામી હતાં કે પુત્રોને આર્થિક ક્ષેત્રે અનુકુળતા મળતાં તેમને હાથે અનેક સુકૃતોનાં કાર્યો થયાં.

પોતાના પતિની સ્મૃતિ નિમિત્તે તેમણે “સંઘવી અંબાલાલ રતનચંદ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ”ની સ્થાપના કરાવી. એના અન્વયે નડિયાદ, વીરમગામ, હસ્તગિરિ, વિમલ સોસાયટી (મુંબઈ) વગેરે સ્થળે જિનમંદિરો કરાવ્યાં. વીરમગામમાં સાધર્મિકોની અનુકૂળતા માટે ધર્મશાળા કરાવી. બે ત્રણ ઠેકાણે ઉપાશ્રયો કરાવ્યાં. જિજ્ઞાસુદ્વારનો પણ લાભ લીધો. ખંભાતમાં લગભગ ૨૦૦ જિનપ્રતિમાઓનો અંજનશલાકા મહોત્સવ પુત્ર મુનિ તથા કુટુંબના સાધ્વીઓની પ્રેરણા પ્રસંગેથી પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંતશ્રી ભુવનભાનુસૂરિશ્વરજી મહારાજાદિ ૮૦ મુનિભગવંતોની નિશ્રામાં કરાવ્યો. પૂજ્ય આચાર્યભગવંતની ૧૦૮મી ઓળીનાં પારણાં પ્રસંગે મુંબઈમાં માસકમણ, સિદ્ધિતપ વગેરે અનેક તપસ્યાઓ મુનિઓમાં થઈ તથા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓમાં છસો નવા પાયા તથા એક હજાર ઓળીઓ થઈ. ભવ્ય મહોત્સવ થયો. આ બધાનો લાભ ધાંચ વ્યક્તિઓએ ભેગા થઈ લીધો, તેમાં મૂળીબેને પોતાના પતિનું પ્રથમ નામ લખાવ્યું. અનેક પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યાં, લખાવ્યાં. બીજા નાના નાના સંઘપૂજન, પૂજા, આંગીઓ, પ્રભાવનાઓ વગેરે અનેક સુકૃતો તો અગણિત કર્યાં. આટલા બધા સુકૃતો છતાં મનમાં જરાય માન નહિ. તેમનાં નિર્માણ કરાવેલ મંદિરોમાં કે ઉપાશ્રયોમાં હજી તેમના નામની ખાસ કોઈ તકતી વગેરે પણ લગાવી નથી. તેમજ તેવી કોઈ ઉત્કંઠા પણ તેમને જાગતી નહીં.

છેલ્લાં વર્ષોથી કુટુંબ પરના મમત્વભાવને પણ ઉતારી દીધું. માત્ર આરાધનામાં જ લાગી ગયા. રોજ ચોવીશે કલાક આરાધનાની લગની. દિવસે પૂજાદિ આવશ્યક ક્રિયાઓ સાથે સામાયિકમાં જ કાળ પસાર કરે. રાત્રે પ્રતિક્રમણ પછી જાપ વગેરે કરે. છેલ્લાં પાંચેક વર્ષ પૂર્વે તેમને માથામાં રોગ (હરપીસ) લાગુ પડ્યો. ઉપચાર છતાં સુધારો નહીં થતાં સમભાવે ભોગવતા.

૨૦૪૩ના શ્રાવણ શુદ્ધ પૂનમે પૂજા કરીને આવતાંની સાથે હુમલો આવ્યો. મોઢું તરડાઈ ગયું. પટકાઈને પલંગમાં પડ્યાં. જમણું અંગ ખોટું થઈ ગયું, સ્મરણશક્તિ પણ ચાલી ગઈ. પણ તરત ઉપચાર લેવા માંડ્યાં. થોડા દિવસે સ્મરણશક્તિ પુનઃ પ્રાપ્ત

થતાં, સૌથી પહેલા નવકાર મંત્ર યાદ આવ્યો. ધીમે ધીમે થોડું સારું થવા માંડ્યું. પણ હવે પથારીવશ બની ગયાં.

પુત્ર મુનિ પૂજ્ય હેમચંદ્ર વિજયજી મહારાજના ગણિપદ, પંન્યાસ પદ વખતે તેમણે સારો લાભ લીધેલો, પણ તેમની એક મહેચ્છા પુત્ર મુનિનો આચાર્યપદના મહોત્સવની લાભ લેવાની હતી, અને પુત્ર મુનિને આચાર્ય જોઈને જવાની હતી. પૂજ્ય ગુરુદેવને વિનંતી કરી. પૂજ્યશ્રીએ પણ તેમની ઈચ્છા તથા સંયોગોને પીછાનીને પૂજ્ય પં. હેમચંદ્ર વિજય ગણિવર્ષને આચાર્ય પદ પર આરૂઠ કરવા આજ્ઞા ફરમાવી, અને ભાયખલા મુકામે ૨૦૪૪ના ફાગણ વદ ૩ના મહોત્સવ યોજાયો. મૂળીબેને આમાં પણ ખૂબ સારો લાભ લીધો, અને આચાર્યપદ પ્રસંગે પણ તેઓ પુત્ર ધરણેન્દ્રને ત્યાં ભાયખલા હોવાથી, ત્યાં જ નક્કી કરાવ્યો. આ પ્રસંગે લકવાગ્રસ્ત મૂળીબેનને ઠેલણ ગાડીમાં બેસાડીને લાવવામાં આવ્યાં, ખૂબ ઉલ્લાસપૂર્વક આચાર્યપદ પ્રસંગ નિહાળ્યો. સૂરિમંત્રની પ્રત વહોરાવવાનો તથા સૂરિમંત્ર પ્રદાનની વિનંતી કરવાનો લાભ પણ ઉછામણી પૂર્વક લીધો, અને ઉલ્લાસપૂર્વક પુત્રના માથે સૂરિપદ પ્રસંગે વાસક્ષેપ નાખ્યો. પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના સ્વામી એવા તેમની બધી જ પ્રશસ્ત ઈચ્છાઓ પાર પડી.

ત્યારપછી અનેક વાર બિમારી વધતાં સમભાવે સહન કરતાં. પુત્ર મુનિ, પુત્રી સાધ્વીજી વગેરે દૂર દૂરથી તેમને સમાધિ આપવા ઉગ્ર વિહાર કરી આવતા. પૂજ્ય હેમચંદ્રવિજયજી મહારાજ એકવાર ગિરનારથી ઉગ્રવિહાર કરીને, તથા બીજી વાર નવાડીસાથી ઉગ્ર વિહાર કરી સંસારી માતાને સમાધિ આપવા આવ્યા હતા. મુંબઈમાં અનેક ચોમાસાઓમાં પણ તેઓની સમાધિ આરાધનાની વારંવાર ચિંતા કરતા, તથા તેમના ઘેર જઈ આરાધના કરાવતા.

આસો સુદ જના રાત્રે ભયંકર શ્વાસ ઊપડ્યો. કુટુંબીજનો સૌ ચેતી ગયા. ભેગા થઈ નવકારમંત્રની ધૂન સતત મચાવી. લગભગ સોળ કલાક સતત ધૂન ચાલી અને આસો શુદ્ધ ૫ બપોરે ૧-૩૫ મીનીટે ૮૯ વર્ષની મનુષ્ય જીવનની યાત્રાને માર્ગાનુસારીનાં કર્તવ્યો, સમ્યગ્દર્શનની અને દેશવિરતીની આરાધના દ્વારા સફળ કરી, આત્મા પરલોકની સફરે મુક્તિને નિકટ કરવા ઊપડી ગયો.

આલેખન : પૂ. વૈરાગ્યદેશના દક્ષ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજયહેમચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.

સૌજન્ય : પ. પૂ. વૈરાગ્ય દેશના દક્ષ આ. ભ. શ્રીમદ્ વિજયહેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજના ૫૦ વર્ષના નિર્ભળ સંયમ જીવનની અનુમોદનાર્યે તેમના અગણિત ઉપકારની સ્મૃતિ નિમિત્તે મૂળીબેન અંબાલાલ શાહ પરિવાર, રમાબેન પુંડરિકભાઈ શાહ, ખ્યાતિ, શર્મેશ શાહ, મલય (ખંભાત નિવાસી)

એક અજોડ પ્રેરણાદાયી વ્યક્તિ કુમારપાળભાઈ વિ. શાહ

એ શાસન પ્રભાવક, દયા-કરુણા અને પવિત્રતાના અવતાર, દીર્ઘદેષા આયોજક, આપત્તિમાં આંસુ લૂછનાર, યુવાનોના રાહબર અને પ્રેરણાના સ્ત્રોત એવી વ્યક્તિનું નામ છે... કુમારપાળ વિમળભાઈ શાહ.

આજે એમની ઉંમર ૪૯ વર્ષની છે. તેઓ મૂળ વીજાપુર (જિ. મહેસાણા-ઉ. ગુજરાત)ના પણ વરસોથી મુંબઈમાં સ્થિર થયા હતા. વરસો સુધી તેઓ હીરાના વ્યાપારમાં જોડાઈ રહ્યા, પણ હાલ કલિકુંડ-ધોળકા (જિ. અમદાવાદ) એમની ધર્મકાર્યભૂમિ છે.

હીરાનો ધીકતો વ્યાપાર છોડી, દેશના, સમાજના ને ધર્મના પુણ્યકાર્યમાં તન-મન-ધન, મન-વચન-કાયા અને સમય-શક્તિનું સમર્પણ કરી રહ્યા છે.

ખાનદાન માતાપિતાના આ સંતાનને બાળપણથી ધર્મના સુસંસ્કારો હતા જ પણ ઈ.સ. ૧૯૬૪ના ઉનાળામાં ૧૭ વર્ષના કુમારપાળ મિત્રો સાથે આબુ પર્વતના અચલગઢ શિખર પર જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ શિબિર દ્વારા જૈન આચાર અને આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ લાવનાર આચાર્ય શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરિશ્વરજી મહારજ સાહેબ દ્વારા ધાર્મિક શિક્ષણના જ્ઞાન દ્વારા પોતાના આત્માને અતિ ભાવિત કરી રહેલા કુમારપાળના જીવનમાં એક વાવાઝોડું આવ્યું અને ટર્નીંગ પોઈન્ટ લાવ્યું.

બન્યું એવું કે માઉન્ટ આબુના એ ઊંચા શિખર અચલગયદમાં વરસાદ સાથે ભયંકર પવન ફૂંકાયો. એ વિનાશક વાવાઝોડામાં શિબિરના ટેન્ટ ઊડી ગયા. તો સાધુની પાણી ઠારવાની પરાતો પણ ઊડી, મકાનનાં નળિયાં ઊડ્યાં, તો વિશાળકાય વૃક્ષો પણ ઊખડ્યાં. આવા વખતે ૧૭ વર્ષના નવયુવાને એક પવિત્ર સંકલ્પ કર્યો : 'જો આ વાવાઝોડું શાંત થાય તો મારે આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત લેવું.'

અને આશ્ચર્ય થયું. ડરામણું ને બિહામણું ભયંકર વાવાઝોડું ક્ષણવારમાં જ શાંત થઈ ગયું. અને કુમારપાળે શિબિર જ્ઞાનદાતા, ગુરુદેવ પૂ. આ. શ્રી વિજયભુવનભાનુસૂરિશ્વરજી મ.સા.ને પોતાના શુભ સંકલ્પની વાત કહી. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી અપાર ખુશ થઈ ગયા અને આશીર્વાદના ધોષ વહાવવાપૂર્વક પોતાના આ લાડલા શિબિર-શિષ્યને આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત ઉચ્ચરાવ્યું. સર્વત્ર આનંદની લહેરો ઊછળી. પછી તો 'મારે ચારિત્ર ન લેવાય ત્યાં સુધી મૂળથી ઘી ત્યાગ'ની કુમારપાળે પ્રતિજ્ઞા કરી.

કુમારપાળની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા અને ભવ્ય સંકલ્પે જૈનશાસનમાં એક ઈતિહાસ સર્જ્યો. તેમાં ગુરુકૃપા બળે ચાર ચાંદ

લગાવ્યા. અનેક શાસનપ્રભાવક કાર્યો થયાં. સાધર્મિક ભક્તિ, સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોની વૈયાવચ્ચ, દેરાસરોનાં નિર્માણ, જીર્ણોદ્ધાર, પાઠશાળા, ઉપાશ્રયોનાં નિર્માણ, જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ શિબિરો, સંઘોને શાસ્ત્રાનુસારી માર્ગદર્શન, સત્ સાહિત્યનું પ્રકાશન, જૈન સંસ્કારોનો પ્રચાર-પ્રસાર, કુદરતી હોનારતોમાં સહાય, પાંજરાપોળ-જીવદયાનાં કાર્યો ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કુમારપાળભાઈ મૂકપણે નિત્ય કરતા જ રહે છે. ગુરુદેવ પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયભુવનભાનુસૂરિશ્વરજી મ.સા.નું મનનીય ચિંતન 'દિવ્યદર્શન' હિન્દી અને ગુજરાતી પાક્ષિક અને સામાહિક પત્રોનું વર્ષો સુધી સંપાદન કરી કુમારપાળભાઈએ સત્ સાહિત્ય લોકો સુધી પહોંચાડ્યું છે.

વળી જિનપૂજા, સામાયિક, શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય-મનન-ચિંતન આ બધાં નિત્યનાં આત્મજાગૃતિ કરનારાં કર્તવ્યો તો કુમારપાળભાઈનાં જીવનમાં ખરાં જ ખરાં: તેઓ ખૂબ જ ઉદાર, પ્રેમાળ, સહાનુભૂતિપૂર્ણ દિલવાળા, ઉત્તમ વિચારક અને આચારસંપન્ન છે. કુમારપાળભાઈના અનેકવિધ સદ્ગુણોમાંથી આપણે સૌ ઉત્તમ પ્રેરણા લઈએ એવી શુભાભિલાષા.

સ્વ. સીતાબેન કાંતિલાલ શાહ

જન્મ તારીખ : ઈ.સ. ૧૦-૬-૧૯૨૮ (વિ.સં. ૧૯૮૪)

સ્વર્ગવાસ : ઈ.સ. ૧-૩-૨૦૦૧ (વિ.સં. ૨૦૫૭)

સીતાબેન વનવાસ વેઠી સહન કર્યું તેવું જ કંઈક સ્વ. સીતાબેને ગૃહવાસમાં જ વેદના, વ્યાધિ અને બીમારી સહી વૈરાગ્ય વધાર્યો. ઈ.સ. ૧૯૯૧માં સિદ્ધગિરિનાં શિખરે નવાણું જાત્રા કરતાં વચ્ચે જ મરણતોલ રક્તસ્ત્રાવની બીમારી આવી અને નિદાન થતાં મુંબઈની તાતા હોસ્પિટલમાં નિષ્ણાંત ડોક્ટરોએ કેન્સર સાથે મૃત્યુની આગાહી પણ કરી દીધી હતી. તે સ્વ. સીતાબેને મરણને દસ દિવસના બદલે ધર્મનું શરણું ગ્રહી દસ વરસ દૂર ઠેલી દીધું. લોહી વહી ગયું. કાયા કાળી પડી ગઈ. છતાંય તેમણે કાયાની માયા મૂકી નવાણું જાત્રા ચાલુ કેન્સરમાં ઝટપટ પૂરી કરી દીધી અને પછી પણ તપધર્મનાં શરણે જઈ બીજો-ત્રીજો ઉપધાન પૂર્ણ કર્યો. છેલ્લાં વીસ વરસથી છૂટે મોઢે જેમણે આહાર-પાણી લીધાં નથી. કેન્સરના ભય ઉપર પગ મૂકી દઈ ૫૦૦ એકાંતર આયંબિલનો તપ ચાલુ કર્યો અને તેમાંય મૃત્યુના પાંચ માસ પૂર્વે બીલીમોરાથી શ્રી સમ્મેત શિખરજીની જાત્રામાં વર્ષમાન તપની ૨૭મી ઓળી પૂર્ણ કરી જાત્રામાં અડધે જ તબિયત લથડી ગઈ ને ચાલુ જાત્રાને મૂકી પરિવારના સૌને બનારસ રોકાઈ જવું પડ્યું. છતાંય ધર્મનિષ્ઠા શ્રમણોપાસિકાએ એકાંતર આયંબિલ ન છોડ્યા.

પણ.....પણ કાળ જે દસ વર્ષથી પીછો કરી યમરાજના કહેણ મોકલી રહ્યું હતું તેણે ધર્મશરણની પણ શરમ ન રાખી.

૫૦૦માં દસબાર આયંબિલ બાકી હતા ત્યાં તો તા. ૧-૩-૨૦૦૧ની સાંજે આઠ વાગે બીલીમોરા મુકામે ધસમસતી આવી રહેલ રાજધાની એક્સપ્રેસ ટ્રેનની અડકેટે આવી જતાં ચાલુ આયંબિલ તપની ભાવના સાથે ધાણાહારની પ્રતિજ્ઞા વચ્ચેજ મરણને શરણ થયાં.

તા. ૧૨-૩-૨૦૦૧ના શુભ દિને અનાવલ મુકામે સ્વ. સીતાબેનને શ્રદ્ધાંજલી અર્પણ કરવા ઉપસ્થિત સભા મધ્યે ગચ્છાધિપતિ પૂ. જયઘોષસૂરિશ્વરજી મ. સા.ના પ્રશિષ્ય મુનિરાજ જયદર્શન વિ. મ. સાહેબે તેમના ઉગ્ર ધર્મપુરુષાર્થની અનુમોદના કરતાં જણાવ્યું કે સ્વ. સીતાબેનની ધર્મખુમારી એક સાધુપુરુષને શોભે તેવી હતી. નિરોગી કાયા વખતે ઉપધાન, બે વરસી તપ, વર્ધમાનતપની ઓળીઓ, દસ ઉપવાસ, ક્ષીરસમુદ્ર તપ, ચૌમાસી તપ, ચંદનબાળા તપ, છમાસી તપ, નવપદજીની આરાધના વગેરે તપસ્યાથી દેહદમન કર્યું છે. સાધર્મિક ભક્તિના અપાર પ્રેમી, પ્રેમાળ સ્વભાવ તથા ધર્મના દઢ અનુરાગી સ્વ. સીતાબેનની ધર્મારાધનાની અનુમોદનાર્થે અમારા પરિવારે પૂ. મુનિરાજ જયદર્શન વિ. મ. સા.ની નિશ્રામાં બીલીમોરા મુકામે બેઉ સંઘમાં વિ.સં. ૨૦૫૭ની ચૈત્રમાસની શાશ્વતી આયંબિલ ઓળીનું આયોજન કર્યું છે. જે સાથે પ્રભુ પરમાત્મા મહાવીર ભગવાનનો ૨૬૦૦મો જન્મ કલ્યાણ ઉત્સવ પણ ગોઠવાયો, જે સઘળાય કાર્યક્રમોમાં નગરનાં તમામ જૈન ભાવિકોએ લાભ લીધો છે તથા ખૂબ સારી શાસનપ્રભાવનાઓ પણ થવા પામી. સ્વ. માતૃશ્રીનાં ગુણો-ધર્મભાવના અમારા જીવનમાં પ્રવેશ પામે એવી મંગલ પ્રાર્થના શાસન દેવને કરીએ છીએ, તથા તેમની છ'રી પાલક સંઘની અધૂરી ભાવનાને ટૂંક સમયમાં પૂર્ણ કરવા શુભ સંકલ્પ કરીએ છીએ.

લી. રમેશચંદ્ર, રસિકલાલ, મહેન્દ્રભાઈ તથા જીતેશભાઈ
પરિવાર. મુ : અનાવલ (જિ. સુરત)

સ્વ. કાંતિલાલ ભીખાલાલ શાહ

જન્મ તારીખ : ઈ.સ. ૨૬-૩-૧૯૨૮

સ્વર્ગવાસ : ઈ.સ. ૧૯-૫-૧૯૯૭

અમારા ઉપકારી પિતાશ્રી વિ.સં. ૨૦૪૦ની સાલમાં પૂ. ગુરુદેવ ચંદ્રશેખર વિજયજી મ.સા. થકી ધર્મમાં આગળ વધ્યા પછી તો આગળ વધતાં વિ.સં. ૨૦૪૩ની સાલમાં ત્રિલોકનાથ પૂ. શાંતિનાથ પ્રભુની ચલપ્રતિષ્ઠા પોતાની અનાવલ મુકામની દુકાનમાં ગૃહમંદિર સ્થાપી કરાવી. ભાવના વધતી ચાલી અને વિ.સં. ૨૦૫૨ ની સાલમાં અનાવલ મુકામે જ ભવ્ય શિખરબંધી જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા તથા ભગવાનને ગભારામાં પ્રવેશ કરાવવાનો ચઢાવો પણ લીધો. આજે અનાવલ મુકામે અમારી દુકાનની નીકટ જ મૂળનાયક વાસૂપૂજ્ય સ્વામીનું જિનાલય છે જેમાં મૂળનાયક

ભરાવવા ઉપરાંત મણિભદ્ર વીર, પદ્માવતી દેવી, યક્ષ-યક્ષિણી, પ્રસાદદેવીને ભરાવવાનો લાભ, તથા પ્રતિષ્ઠા સમયે કાયમી ધજાનો ચઢાવો પણ સ્વ. પિતાશ્રીએ લીધેલ. શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિષ્ઠાનો લાભ પણ મેળવેલ હતો.

નાની ઉંમરથી જ પરગજૂ સ્વભાવ તથા લાગણીશીલ મન હોવાથી પરોપકારના કાર્યમાં તેમને ખૂબ આનંદ થતો. ઈ.સ. ૧૯૬૮માં સુરતમાં આવેલ પૂર દરમ્યાન અનાવલથી ટૂકો ભરીને સહાય મોકલાવી તેઓએ માનવતાનાં કાર્યોથી યશકીર્તિ મેળવ્યાં. એજ પ્રમાણે બીલીમોરાના નેમનગર સંઘમાં પણ વિ.સં. ૨૦૫૩ની સાલમાં અઢીસો વાસણોનો સેટ ભેટમાં આપ્યા.

સ્વર્ગવાસ પૂર્વે ત્રણ વરસ સુધી ચાલુ માસમાં એકાસણાં-બિયાસણાં, નવપદજી આરાધના વગેરે કરતા. અનાવલ મુકામે અનુકંપા દાનનો પ્રવાહ વહાવી અનેકોના પ્રેમને જીત્યા હતા, જેને લોકો આજે પણ યાદ કરે છે. ઘરમાં પણ પોતાનાં ધર્મપત્ની સ્વ. સીતાબેનને ધર્મઆરાધનાઓમાં જોડાવા પ્રોત્સાહન પ્રદાન કરતા હતા. પરિવારમાં આજે પણ યત્કિંચિત ધર્મનો જે રાગ દેખાય છે. તેમાં અમારા પૂ. માતા-પિતાશ્રીનો ઉપકાર છે. પિતૃદેવો ભવ. માતૃદેવો ભવની પૌરાણિક ઉક્તિનું સ્મરણ કરતાં અમે આ પ્રસંગે અમારા વડીલોને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પિત કરીએ છીએ. તેમની આરાધનાઓની અનુમોદના કરતાં અનાવલ મુકામે તા. ૧૨-૩-૨૦૦૧ના ગચ્છાધિપતિ પૂ. જયઘોષસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના પ્રશિષ્ય મુનિરાજ જયદર્શન વિ. મ.સા.ની નિશ્રામાં ગુણાનુવાદ તથા પરમાત્માભક્તિનો વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ આયોજિત થયેલ, જેમાં મુંબઈ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, ગાંધીનગર, નવસારી, બીલીમોરા, માંડવી, બારડોલી, કરચેલીયા તથા આજુબાજુના નગર-ગામથી ભક્તો સારી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત થયા હતા. કનુભાઈ એફ. દોશી સંગીત મંડળી સાથે પધારેલ તથા પિતાશ્રીના જીવનનો પરિચય સૌને આપેલ.

માતા-પિતાશ્રીના પ્રસંગને અનુલક્ષી જીવદયાની માતબર રકમ ઉપાર્જિત થયેલ. તે દિવસે જૈન-જૈનેતર સૌને સ્ટીલના વાસણની પ્રભાવના કરવામાં આવેલ તથા પૂ. મહારાજ સાહેબની પ્રેરણાથી સૌ કોઈએ નાનો મોટો ત્યાગ કરવા પ્રતિજ્ઞાઓ ગ્રહણ કરેલ.

લી. પુત્ર તથા પુત્રવધૂઓ તથા પૌત્ર-પૌત્રીઓનો પરિવાર.
(મુ. અનાવલ જિ. સુરત)

શ્રી લહેરચંદ છોટાલાલ મહેતા

ભાવનગરમાં સાહસિક વૃત્તિથી વેપાર-વાણિજ્યનો ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર દ્વારા ભવ્ય ઉત્કર્ષ સાધવામાં ગણનાપાત્ર ફાળો આપનાર તથા ધાર્મિક આયોજનોમાં સેવા-સખાવતો દ્વારા જૈન સમાજમાં જાણીતા બનેલા શ્રી લહેરુભાઈ મહેતા મૂળ અમરેલીના

વતની પણ ઘણાં વર્ષોથી ભાવનગરમાં સ્થિર થયા.

અમરેલીના હંસરાજ માવજી મહેતાના વારસદારોમાં તેઓશ્રી એક ગણાય છે. જૂના ગાયકવાડ રાજ્યના અમલમાં શ્રી હંસરાજ મહેતાએ પોતાની સર્વતોમુખી પાત્રતાને દીપાવી યોગરદમ પ્યાતિ મેળવેલી. અમરેલીના જેઠા કુરાવાળાની ધીકતી વેપારી પેઢી. તેમની મુખ્ય પેઢી ચિત્તળમાં હતી. તેઓ દર વર્ષે ગાયકવાડી ગામોના ઈજારા રાખતા. તેમને ત્યાં ભારે રજવાડી દમામ અને ઠાઠમાઠ હતો.

જેઠા કુરાવાળાને ત્યાં તેમનો એક ભાણેજ માવજી મહેતા જેઓ મૂળ જૂનાગઢ પાસે મજેવડીના વતની હતા. માવજી મહેતા રાજકાજમાં ભારે પાવરધા અને કુશાગ્ર બુદ્ધિ ધરાવતા હતા. એ જમાનામાં વાલા વાઘેર અને રૂડા રબારી જેવા જાલીમ બહારવટિયાઓને એમણે ઝેર કર્યા હતા. માવજી મહેતાનો વહીવટી અમલ એટલે જૂની અને નવી પદ્ધતિનો સંધિકાળ. જૂના જમાનામાં રાજાઓ ગામો ઈજારે આપતા. એમણે એ પદ્ધતિ બંધ કરાવી. ખેડૂતોને સુખી અને આબાદ બનાવ્યા. ઈજારાશાહી વહીવટનો અંત લાવનાર પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિ હતા. એ પરિવારના સંસ્કારો ઉત્તરોત્તર શિસ્તબદ્ધ રીતે જીવન-ઘડતરમાં ખીલી રહે તે સ્વાભાવિક છે. બી. એસ. સી. એન્જિનિયર થયેલા શ્રીલ્હેરુભાઈ આધુનિક યુગ પ્રવાહ પ્રમાણે નૂતન અભિગમો વડે ૧૯૬૨-૬૩માં ફેંચ ફેલોશીપથી આઠ માસ માટે ફાંસના પ્રવાસે ગયેલા. ૧૯૭૩માં જાપાન-અમેરિકા, ૧૯૭૪-૭૬માં પણ અમેરિકાના પ્રવાસે વખતોવખત જઈને જ્ઞાન-અનુભવનું પુષ્કળ ભાથું મેળવ્યું. ભાવનગરમાં ઔદ્યોગિક એકમની શુભ શરૂઆત ૧૯૭૦થી કરી જેમાં ક્રમે ક્રમે પ્રગતિ સાધી.

નિયમિત સેવા-પૂજા-દેવ-ગુરુવંદન અને ધર્મક્રિયાઓમાં તેમનું આખું કુટુંબ યુસ્ત રીતે બંધાયેલું છે. શ્રી લહેરુભાઈના નાનાભાઈ ડૉ. ભૂપતભાઈ મહેતાએ ઈંગ્લેન્ડમાં અભ્યાસ કર્યો. હાલ મુંબઈમાં પોતાની પ્રાઈવેટ હોસ્પિટાલ ચલાવે છે. કેનેડા, શિકાગો, જાપાન, વોશિંગ્ટન વગેરે દેશોમાં તેમ જ ઓલ ઈન્ડિયા મેડિકલ એસોસિયેશનના ટ્રેઝરર છે. સ્કોલર હોલર અને ઉચ્ચ પ્રતિભા ધરાવે છે. તાજેતરમાં અંધેરી વિસ્તારમાં થયેલ બ્રહ્મકુમારી સંસ્થાની હોસ્પિટાલની સ્થાપના કરવામાં તેમણે પ્રશંસનીય ફાળો આપ્યો છે. ૪૦ વર્ષના નાનાભાઈ શ્રી શશીકાંતભાઈ મુંબઈમાં હાઈવેર લાઈનમાં છે. સૌથી નાનાભાઈ શ્રી રવીન્દ્રભાઈ ભાવનગરમાં તેમની સાથે ધંધામાં. અને છેલ્લે મુંબઈ રહી માટુંગા જૈનસંઘમાં સેવા આપી રહેલ છે. મુંબઈમાં પોતાનો ધંધો હાઈવેર લાઈનનો છે. ખાનદાની, ખુમારી અને ખેલદિલીનાં ખમીરને સાચા અર્થમાં દીપાવનાર મહેતા કુટુંબ આપણા સૌની વંદનાને પાત્ર બન્યું છે.

અનસુયાબેન મનુભાઈ શેઠ

ભાવનગરનિવાસી ધર્મનુરાગી અનસુયાબેન (અનોપબેન) મનુભાઈ શેઠ તા. ૩૦-૨-૨૦૦૨ના રોજ નમસ્કાર મહામંત્રનું સ્મરણ કરતાં કરતાં અવસાન પામ્યાં. જીવનમાં જૈન શાસનને પામી અનેક તપસ્યાઓ તેમણે કરેલી. ભારતનાં જૈન યાત્રાધામોની અવારનવાર યાત્રાઓ, નવ્યાણું યાત્રા, ત્રણ ત્રણ ચાતુર્માસ, ઉપધાન તપ, અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ - મહોત્સવોમાં ખાસ હાજરી, લેસ્ટર (લંડન) પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે નિમંત્રણથી ખાસ પરદેશ ગમન, સાથે અમેરિકા-કેનેડાનો પ્રવાસ, વર્ષોથી રાત્રી ભોજનનો સર્વથા ત્યાગ વગેરે ધાર્મિક સંસ્કારોથી જીવનને ધન્ય બનાવેલ અને પરિવારમાં ધર્મસંસ્કારોનું સિંચન કરી જીવનના અંત સુધી સંપૂર્ણ સંતોષી જીવન જીવ્યાં.

અનોપબેનનાં મૃત્યુ નિમિત્તે તેમના પરિવાર તરફથી કશો જ લૌકિક વ્યવહાર નહીં પણ ફક્ત દશમીનિટ માટે નવકારની સમુહપ્રાર્થના તથા સ્વર્ગસ્થનાં માનમાં ભાવનગરની અનેક સામાજિક સંસ્થાઓમાં પ્રાર્થનાસભાઓ અને શોક ઠરાવો થયેલા. વિશેષમાં ચક્ષુદાન પણ કરવામાં આવેલ.

શ્રી મનુભાઈ શેઠના અનેક સમાજસેવાનાં કાર્યોમાં અનોપબેનનો સહયોગ મળતો રહ્યો હતો. આખું કુટુંબ ધર્મભાવનાથી રંગાયેલું છે.

શ્રી વૃજલાલ તારાચંદ મહેતા

ધર્મપ્રેમી અને પુરુષાર્થવાદી શ્રી વૃજલાલભાઈનો હમણાં જ થોડા વર્ષો પહેલાં તેમના પુત્ર શ્રી રજનીકાંત વૃજલાલ મહેતાને ત્યાં મુલુન્ડમાં દેહાંત થયો. એકાસણાં-બેસણાં જેવાં વ્રતો તો જીવનમાં છેલ્લા શ્વાસ સુધી કર્યાં.

શ્રી વૃજલાલભાઈ વર્ષો પહેલાં ધંધાર્થે રંગૂન ગયેલા અને અમૃતલાલ વૃજલાલ એન્ડ કુ.માં ભાગીદાર હતા. રંગૂનમાં તોફાન થવાથી અમરેલી પાછા આવ્યા. તેમનું જીવન શાંત, સૌમ્ય, અને ધીરજવાળું હતું. એમના જેવું ઉચ્ચ કોટિનું જીવન આજની ભૌતિક દુનિયામાં મળવું મુશ્કેલ છે. પુત્રો સાથે રહેવા છતાં કોઈ સાથે ક્યારેય રાગદ્વેષ ઉદ્ભવ્યો નથી. નવકારનું સતત રટણ કરતા હતા. અમરેલીમાં જે જે સાધુ ભગવંતો ચાતુર્માસ દરમ્યાન સ્થિરતા કરતા ત્યારે તેઓની વધ્યાવચ્ચ શ્રી વૃજલાલભાઈએ સારી રીતે કરેલી. તેમનાં ધર્મપત્ની પણ ઘણાં ધર્મધરાયણ હતાં. આ ધર્મશ્રદ્ધાળુ દંપતિના પુત્ર શ્રી રજનીકાંતભાઈ પણ ખૂબ જ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા છે, તેમનાં પત્નીશ્રી વસુમતીબેન પણ આદરણીય નારી છે. શિક્ષણ સંસ્કારની પ્રવૃત્તિમાં આ યુવાન દંપતિને વિશેષ રસ અને રુચિ છે.

શ્રી ચંપકલાલ ગીરધરલાલ મહેતા

“ધનજી ધોળા”ના નામે અમરેલીના સૌ કોઈના પરિચિત એવા મોટા સંસ્કારી કુટુંબમાં સંવત ૧૯૭૫માં ભાઈ ચંપકભાઈનો જન્મ થયો. સંવત ૧૯૯૦ સુધીમાં માધ્યમિક કેળવણી પ્રાપ્ત કરી. અઢાર વર્ષની કિશોર વયે પોતાના વડીલોએ આરંભેલા ધંધામાં જોડાઈ ગયા. પિતાશ્રી ગીરધરલાલભાઈનો સેવા અને સંસ્કારનો વારસો ત્રણે બંધુઓમાં સરખે હિસ્સે વહેંચાયો.

વડીલબંધુ પદ્મશ્રી પ્રતાપભાઈ તથા શ્રી ગંગાદાસભાઈની વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓને કારણે તેઓ બંનેને મોટાભાગે અમરેલી બહાર વસવાનું બનતું. પરિણામે વડીલોપાર્જિત વેપારી પેઢી અને સ્થાનિક સામાજિક સંસ્થાઓની જવાબદારીઓમાં ભાઈ ચંપકલાલને જોડાઈ જવું પડેલું અને તે દિશામાં સતત કર્તવ્યપરાયણતા અને સંપૂર્ણ જાગ્રતપણું રાખી અમરેલીની સમગ્ર જનતાનો પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યા. સાથે સાથે અમરેલી કપોળ મહાજનના વહીવટી ક્ષેત્રે, અમરેલી વ્યાપારી મંડળ તથા માર્કેટીંગ યાર્ડ, શ્રી ગીરધરભાઈ મ્યુઝિયમ, પારેખ-દોશી કપોળ બોર્ડિંગ તથા શેઠ પરમાણંદદાસ કપોળ બાબાશ્રમ, અમરેલી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય વગેરેના વિકાસમાં તથા સંચાલનમાં પોતાની શક્તિ અનુસાર યશસ્વી ફાળો વર્ષો સુધી પૂરાવતા રહ્યા. છેલ્લે થોડાં વર્ષો પહેલાં જ સીકન્દ્રાબાદમાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

સુરતનું સુપ્રસિદ્ધ સંઘવી કુટુંબ

(પતિદેવ, ચાર સુપુત્રો, પુત્રવધૂ, પૌત્ર-પૌત્રી સંયમધર બન્યાં એવાં કમળાબાની જાજરમાન જીવનગાથા)

દુનિયામાં દાનથી કે તપથી તો કુટુંબ પ્રસિદ્ધિ પામી શકે છે, પણ સંયમથી પ્રસિદ્ધિ પામતું કુટુંબ તો ક્વચિત જ જોવા મળે છે. ગાથા તો ઘણાની ગવાય છે, વર્ણન થાય છે, પણ ગૌરવગાથા તો કો'ક કુટુંબની જ. ધન્ય ભૂમિ સુરતના અનેક કુટુંબમાંથી શ્રી સેનસૂરિશ્વરજી મહારાજથી લઈ આજદિન સુધી અનેક પુણ્યવંત જીવો સંયમના માર્ગે ચાલી નીકળ્યા છે. તેમાં ધર્મભૂમિ ગોપીપુરામાં સુપ્રસિદ્ધ સંઘવી કુટુંબ સંયમ, સાધના, સાહિત્ય, સંગીત, શિક્ષણ અને સામાજિક કામોમાં મોખરે રહેલ છે.

મા કમળાબાની જાજરમાન જીવનગાથા : અલબેલી આ નગરી સુરતમાં લગભગ સો વરસ પહેલાં ભૂરિયાભાઈના કુળમાં એક બાળકીનો જન્મ થયો. અઢી-ત્રણ વર્ષની ઉંમરે માતાનો વિયાગ થયો. દીકરી એકલી પડી. સહુને ગમી જાય એવી આ બાળકીને માની માસીઓ પોતાના ઘેર લઈ ગયાં.

માને બદલે બે-બે માસીઓ (૧) મણિબેન અને (૨) પાલીબેનના બોળામાં ઉછરતી આ બાળકીમાં ગત જન્મના અને

માસીઓના સુસંસ્કારના પ્રભાવે નાની ઉંમરથી જ ધર્મરુચિ વધવા લાગી.

સુરતના જ સંઘવી કુટુંબના સંસ્કારીઓનાં મિલન થયા પછી શું બાકી રહે ! પોતાનાં છ સંતાનો (૧) શાંતિભાઈ (૨) બાબુભાઈ (૩) કુસુમભાઈ (૪) અમરચંદભાઈ (૫) સુરવિદ્યંદ (૬) જયંતમાં સુસંસ્કારોનાં સિંચન કર્યાં.

સેંકડો વરસોથી ચાલી આવેલા ગૃહચૈત્યમાં રોજ જિનપૂજા, પાઠશાળામાં ધાર્મિક અભ્યાસ, સામાયિક, સાધુ-સાધ્વીજીની વૈયાવચ્ચ સુસંસ્કારો સંતાનોમાં ગળથૂથીથી જ પાયાં.

ઘરની સામે શ્રાવિકાનો ઉપાશ્રય હતો. કમળાબેનને સામાયિક કર્યા વગર ચેન પડે નહિ. ઉપાશ્રયમાં જ ઘોડિયું રાખેલું કમળાબાનું સામાયિક ચાલતું હોય અને ઘોડિયામાં છોકરું રહે તે વખતે ઉપાશ્રયમાં જતી આવતી બેનો બાળકને હીંચકો નાંખે. અને આમ કમળાબાનું સામાયિક થતું. ઉપાશ્રયના શુદ્ધ પરમાણુથી પોષાયેલા આ દીકરાઓ ભવિષ્યકાળના શાસનધોરી બન્યા.

સમય વીતતો જાય છે. અમદાવાદમાં પ.પૂ. બાપજી મહારાજની નિશ્રામાં ઉપધાન તપમાં જોડાયાં. ઉપધાનમાં તબિયત ઘણી લથડી ગઈ. ડબલ ન્યુમોનિયામાં સપડાયાં. બે-ચાર નીવિ તો ફક્ત મગનું પાણી વાપરીને કરી. શરીર વધારે અશક્ત થતું ગયું. ડોકટરોઓ અને પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ પૌષ્ઠ પરાવવાંની વાત કરી. પણ મક્કમ મનનાં કમળાબા એકના બે થયાં નહીં. છઠ્ઠી સાતમ કોઈ કરનાર નથી, પૌષ્ઠ પારીને ઘેર જઈશ પણ જો આયુષ્ય પૂરું થયું હશે તો ત્યાં પણ મરવું તો પડશે જ. એના કરતાં વિરતિમાં રહીને મૃત્યુને આવકારવું શું ખોટું? વિરતિમાં જઈશ તો મારા નામે “જય જય નંદા જય જય ભદ્રા”નો નાદ ગંવાશે, મૃત્યુ મહોત્સવ બનશે. એની મક્કમતાને સહુ વંદી રહ્યાં; અને ઉપધાન તપ ચડતા પરિણામે પૂર્ણ કર્યાં.

સંસારી જીવનમાં પણ વયોવૃદ્ધ સાસુ-સસરાની સેવા-ચાકરી સંપૂર્ણ આદરભાવથી કરતાં અને રોજ નિર્ધામણ કરાવી સમાધિ આપતાં. સાસુ-સસરાની સેવા કરી અંતરના આશીર્વાદ મેળવ્યા.

એના ભલાભોળા સ્વભાવ અને સદાચારની સુવાસ એવી ફેલાઈ હતી કે આજુબાજુમાં રહેતી બેનો પોતાની બચતની રકમ કમળાબાને સાચવવા આપી જતી. ઘરના અને બહારના વ્યવહારમાં કમળાબાની વાતનું વજન પડતું, એના બોલનો તોલ થતો.

હોસ્પિટાલના બિછાનેથી પણ કમળાબા પોતાના દીકરાઓને સ્તવન અને સજ્જાય શીખવતાં. અત્યારે સંઘવી કુળમાં જે સ્તવનો અને સજ્જાયોનો વારસો ઊતરી આવ્યો છે તે કમળાબાની દેશ છે.

બધી જ વાતનું સુખ છે. પણ એક વાતે ચેન નથી. એનું મન

બેચેન છે. પોતે સંયમ લઈ શકી નહીં એનું એના હૈયે ભારે દુઃખ છે. હું તો હવે સંયમ લઈ શકવાની નથી, પરંતુ મારા છ સંતાનોમાંથી એકાદને પણ હું સાધુવેશમાં જોઉં તો જીવતર ધન્ય બની જશે; મારું જીવ્યું લેખે લાગશે.

જોગાનુજોગ, પોતાના પાંચમા દીકરા શ્રી સુરવિદ્યચંદ (હાલના પૂ. આ. શ્રી ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી)ને સ્નેહ વરસની ભર યુવાનવયે સંયમ પંથે જવાના કોડ જાગ્યા. મા તો રાજી રાજી થઈ ગયાં. પણ રાજકુંવર જેવા દીકરાને ઘરનાં સૌ દીક્ષાની રજા કેમ આપે? પરંતુ પૂર્વભવમાં જબરદસ્ત આરાધના કરીને આવેલો એ દીકરો એકનો બે થતો નથી.

જ્યોતિષીઓનું માર્ગદર્શન લેવાનું નક્કી થયું. મોટા જ્યોતિષીઓને તેડાવ્યા. કુટુંબ આખું ભેગું થયું છે. એક બાજુ મા અને એનો દીક્ષાર્થી દીકરો છે, બીજી બાજુ આખું કુટુંબ છે. જ્યોતિષીઓનું એકએક વચન લાખેણું ગણવાનું હતું. જ્યોતિષીઓનાં કથનથી દીક્ષાની ગતિવિધિ નક્કી થવાની હતી.

જ્યોતિષીઓએ ભવિષ્ય ભાખ્યું કે આ છોકરાના નસીબમાં દીક્ષા નથી, તેમ છતાં પણ જો એ દીક્ષા લેશે તો દસ વરસમાં સંસારમાં પાછા આવી જશે. વળી, આ વર્ષ તો વિ. સં. ૨૦૦૦ની સાલનું છે એટલે કે ત્રણ મીડાનું વરસ છે. દીક્ષા લેશે તો મીડું વાળી દેશે.

ઘરવાળાને તો આવો જ જવાબ જોતો હતો. હવે તો કમળાબા સમજી જશે અને દીક્ષાની વાત પર પૂર્ણ વિરામ મૂકાઈ જશે. પણ શાસન અને ધર્મ જેની રગેરગમાં વ્યાપેલાં હતાં તેવાં કમળાબા આટલી વાતથી ઢીલાં શું કામ પડે? એણે તો જવાબ આપ્યો, “મારો દીકરો દસ વરસે પાછો આવશે ત્યાં સુધી તો દીક્ષા પાળશે ને? એક દિવસનું પણ ચારિત્ર અને સાધુવેશ ક્યાં છે? મારા સંસ્કાર પામેલો દીકરો પાછો આવશે જ નહીં અને છતાં કર્મવશ કદાચ આવશે તો મારો ખોળો મોટો છે. મારા પાછા ફરેલા દીકરાને મારા ખોળામાં સમાવી લઈશ.”

કમળાબાની મક્કમતા પર સહુ ઓવારી ગયાં, અને મનોમન એની ભાવનાને વંદી રહ્યાં. અને સોળ વરસના સુરવિદ્યચંદને કુટુંબીજનોએ ભારે હૈયે દીક્ષાની રજા આપી.

વરસીદાનનો ભવ્ય વરઘોડો નીકળ્યો. કમળાબાને ૧૦૨ ડીગ્રી તાવ હતો. શરીરમાં તાવ ધખે છે, મનમાં હોંશની ધૂણી ધખે છે. આવા તાવવાળા શરીરે પણ દીકરાના સંયમવેશની છાબ હોંશે હોંશે લઈ વરઘોડામાં ફરી બધાને કહેતી ફરે છે કે લગ્નટાણે દીકરાના રામણદીવા તો ઘણા લીધા, પરંતુ છાબ લેવાનું સદ્ભાગ્ય ક્યારે મળવાનું હતું? હું તો છાબ લઈ ધન્ય બની ગઈ! મારું જીવન પાવન થઈ ગયું !!

સુરતના રાજમાર્ગ પરથી દીક્ષાનો વરઘોડો પસાર થઈ રહ્યો હતો. રૂપ રૂપના અંબાર જેવો દેવાંશી દીકરો દીક્ષા લેવા જઈ રહ્યો છે. માતા અને દીકરાને હરખનો પાર નથી. જોનારા જોઈ શકતા નથી. અરે રે! આવા દીકરાને કેમ છોડાતો હશે? હજારો આંખો અશ્રુભીની છે. ભોળા-ભદ્રિક પૂ. શ્રી વિજ્ઞાનસૂરિજી મ. અને ધર્મરાજ શ્રી કસ્તુરવિજયજી મ.ના ચરણે દીકરાને સોંપી માતા-પિતા ધન્ય બને છે.

દીકરાના રૂપને અનુરૂપ એવું શ્રી ચંદ્રોદયવિજયજી નામ પાડ્યું. એ ધન્ય દિવસ હતો સં. ૨૦૦૦ માગસર વંદ એકમનો. કમળાબાને ટી.બીનો રોગ ત્રીજા તબક્કામાં પ્રવેશી ચૂક્યો હતો. મોત ઉંબરે આવીને બેઠું હતું. દીકરાની વડીદીક્ષા થઈ ગઈ હતી. માતાએ ગુરુદેવને વિનંતી કરી, “ગુરુદેવ! મારા આ દીક્ષિત દીકરાએ કોઈ દી મોત જોયું નથી. શેરીનો ફૂતરો મરી જાય તો દિવસો સુધી સૂનમૂન રહેતો. આ પોચા દિલના દીકરાથી માનું મોત કેમ જીરવાશે? માટે ગુરુદેવશ્રી, એને લઈને આપશ્રી દૂર નીકળી જશો.”

વિહાર નક્કી થયો. મા-દીકરાનું છેલ્લું મિલન થયું. વિહાર કરીને જતા દીકરાને મા અપલક આંખથી જોતી જ રહી-જોતી જ રહી. અંતરના અનરાધાર આશીર્વાદ દીકરા ઉપર વરસાવતી રહી: “જા-દીકરા-જા. મારું, સંઘવી કુળનું, શ્રીમાળી જ્ઞાતિનું, સુરત શહેરનું અને જિનશાસનનું નામ ઉજાળજે. દીકરા! દુનિયાનો સામાન્ય નિયમ છે કે મરણ વેળાએ માતા પોતાના બધા દીકરાઓને પાસે બોલાવે. પરંતુ હું મારી જાતે જ તને મારાથી દૂર મોકલું છું. મારા મરણનું દુઃખ દીકરા, તું ન જીરવી શકે એટલે જ તને દૂર કરું છું. કોઈ જનમમાં કદાચ પાછો ભેગો થાય ત્યારે તારી આ માને સંયમ આપી તારી લેજે.”

“હે મા ચક્રેશ્વરી, મારા આ લાડલાનાં રખોપાં કરજે.” આમ મા અને દીકરો છૂટા પડ્યા.

માંદગીની ગંભીરતા વધતી ચાલી. મોત પણ સરકતું સરકતું ખૂબ નજીક આવતું ગયું. દીકરાઓની ચાકરી પણ બેનમૂન હતી. તે જમાનામાં ન હતી વ્હીલચેર, ન હતું સ્ટ્રેચર. દીકરાઓ પોતાના ખભાને વ્હીલચેર બનાવી કે ચાદરની સ્ટ્રેચર બનાવી એક રૂમમાંથી બીજી રૂમમાં લઈ જઈ શાતા પમાડતા.

ઘોર અશાતા વચ્ચે પણ મા મરણ ઈચ્છતી નથી. “દુઃખ આવે મરણ વાંચ્છ્યું” એ વાત માને સ્વીકાર્ય નથી. અપાર અશાતાં વચ્ચે પણ મા કહેતી હતી કે આ ભવમાં છું તો ચોવિહાર, નવકારશી, નવકારમહામંત્રનો લાભ મળશે. અહીંથી ગયા પછી કોણ જાણે ક્યાં જન્મ મળશે?

મૃત્યુના બે દિવસ અગાઉ બેભાન અવસ્થામાં મહાવિદેહ

ક્ષેત્રમાં વિચરી રહેલા દાદાશ્રી સીમંધરસ્વામી અને સમવસરણનું આબેહૂબ વર્ણન કર્યું. આ સમવસરણ દેખાય છે. ત્રણ ગઢ, પગથિયાં બધું જ દેખાય છે.

સંવત ૨૦૦૦ના વૈશાખ સુદ બારસની સવારે પચ્ચક્રખાણ પાર્યા વગર વિરતિમાં જ જીવ છોડ્યો. ગુરુ વિહારમાં હતા. મા અને દીકરાને પાંચ મહિનાનું છેટું પડ્યું !

ધરનો દીવો બુઝાયો. ધરમાં રો'કકળ ચાલુ છે. કોણ કોના આંસું લૂછે ? બધા જ સમદુઃખિયા હતા, કોણ કોને આશ્વાસન આપે ? સામે જ બેનોના ઉપાશ્રયમાં રહેતાં અમારા કુટુંબનાં પરમ ઉપકારી સાધ્વીજી શ્રી તારાશ્રીજી મ. જાતે આશ્વાસન આપવા આવ્યાં. અલ્યા ગાંડાઓ ! આવી માની પાછળ રડવાનું હોય ? એના મૃત્યુનો મહોત્સવ માનવાનો હોય ! તો આવાં હતાં કમળાબા અને આવી હતી એની જાજરનામ જીવનગાથા.

આ વાતને સાત વરસનો સમય વીતી ગયો. શાસન-પ્રભાવના કરી રહેલા પોતાના ભાઈ મહારાજ ચંદ્રોદયવિજયજીને જોઈ કમળાબાના ચોથા નંબરના દીકરા શ્રી અમરચંદભાઈ (હાલશ્રી અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી)નું મન સંસારમાંથી ઊઠી ગયું. પૂ. શાસનસમ્રાટશ્રીના સમુદાયની ૧૬ પંચાસપદવી પ્રસંગના બહાને છાનામાના અમદાવાદ ભાગી જઈ પૂજ્ય કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મ.ના ચરણે જીવન સોંપી શ્રી અશોકચંદ્રવિજયજી બન્યા. ગામ હતું બારેજા. ધન્ય દિવસ હતો સં. ૨૦૦૭ના વૈશાખ સુદ પાંચમનો. જ્ઞાન-ધ્યાનમાં રંગાયેલા તે મુનિરાજ મુંબઈ-મુલુંડમાં સંવત ૨૦૩૪માં સૂરિપદવી પામ્યા. તે જ વરસથી સૂરિમંત્રની આરાધના શરૂ કરી. સળંગ વીસ વરસોથી તે આરાધના કરી રહ્યા છે. એમનાં આપેલાં મુહૂર્તો અજોડ અને સર્વમાન્ય ગણાય છે. દેશ-વિદેશમાં હવે એમનાં મુહૂર્તો જાય છે. એમનાં આપેલ મુહૂર્તો થયેલાં શાસન કાર્યો અજોડ અને અદ્વિતીય બન્યાં છે. ભોળા-ભદ્રિક, સમતાના સાગર આ મહાત્માને ચોથા આરાના સાધુનું બીરુદ મળ્યું છે. બધા એમને દાદાના હુલામણા નામે બોલાવે છે. સદાયે હસતા આ મહાત્મા બધાના પ્રીતિપાત્ર બન્યા છે. બધા જ એના પૂજક છે.

સંયમી બનેલા બે પુત્રોની સંયમ સાધના દેખી પિતાશ્રી ચીમનભાઈનું હૈયું આનંદ પામે છે. અને એમનું મન સંસારથી વિરક્ત બને છે. દીકરાઓએ સંયમ લીધું તેમાં મારા આત્માનું શું ? મારે મારા આત્માનો ઉત્કર્ષ કરવો હોય તો મારે જાતે જ સંયમી બનવું જોઈએ. વિરાગી બનેલા ચીમનભાઈ ચોસઠ વરસની જૈફ વયે મુંબઈ મુકામે પૂજ્ય વિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મ.ના શિષ્ય પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી પ્રસન્નચંદ્રવિજયજી બન્યા. ધન્ય દિવસ હતો સંવત ૨૦૧૪ અષાઠ સુદ ત્રીજનો.

નામ જેવા જ ગુણો ધરાવતા સદાયે પ્રસન્નચિત્ત રહેતા તે મુનિરાજ સમગ્ર સમુદાયના પ્રીતિપાત્ર બન્યા. જીવનની ઢળતી

સંધ્યાએ મળેલા મહામૂલા સંયમને ખૂબ વફાદાર રહ્યા. સંયમ સાધના તો સાત જ વરસ ચાલી પરંતુ જાણે સીતેર વરસના સંયમધર હોય એ રીતે જીવ્યા. મૃત્યુની છેલ્લી મિનિટ સુધી પૂરેપૂરી સમતા અને સાધનામાં લીન રહ્યા. અપાર અશાતાની વચ્ચે ભરપૂર સમતામાં રમતા રહ્યા. જોનારા અહો ! થઈ જતા. મૃત્યુશય્યા પર પોઢેલા મહાત્માની સહુ અનુમોદના કરતા. અને બોલતા, “ધન્ય મુનિ ! ધન્ય તમારું જીવન !! હે પ્રભુ ! અમને પણ આ મહાત્મા જેવું સમાધિમૃત્યુ આપજે.” અપાર સમતા અને સમાધિ વચ્ચે પિતામુનિએ જીવનલીલા સંકેલી લીધી. આ મુનિરાજ જગતને જીવવાની અને મરવાની રીત શીખવી ગયા. દિવસ હતો સંવત ૨૦૨૧ મહાવદ ૧૧નો. ગામ હતું ખંભાત.

ત્યારબાદ સંવત ૨૦૨૫માં પ. પૂ. આચાર્યદેવશ્રી કસ્તૂરસૂરીશ્વર મ. સા. તથા સંયમી બંધુબેલડી શ્રી ચંદ્રોદયવિજયજી તથા શ્રી અશોકચંદ્રવિજયજી સુરત પધાર્યા. કુટુંબના વડીલ શ્રી શાંતિભાઈના દીકરા હેમંતકુમાર ઉ.વ. ૧૨ તથા દીકરી નયના ઉ.વ. ૧૪ ને કાકામહારાજના પગલે પગલે ચાલવાના કોડ જાગ્યા. હજી તો માનું દૂધ હોઠ પરથી સૂકાયું નથી એવા નાના નાના બાલુડાંઓને દીક્ષાની રજા કેમ અપાય ? પરંતુ જન્માંતરના આરાધક બંને ભાઈ-બહેનની મક્કમતા જોઈ કુટુંબીજનોએ પ્રેમથી રજા આપી. ખૂબ જ ધામધૂમપૂર્વક દીક્ષા થઈ. ભાઈ બન્યા મુનિરાજ શ્રી અશોકચંદ્રવિજયજીના શિષ્ય મુનિરાજશ્રી સોમચંદ્રવિજયજી અને બેન પ. પૂ. સાગરનંદસૂરીશ્વરજી મ.ના આજ્ઞાવર્તિની સાધ્વીજી શ્રી તિલકશ્રીજી મ.સા.ના શિષ્ય, સાધ્વીશ્રી મૃગેન્દ્રશ્રીજીના પ્રથમ શિષ્યા, પૂ. સંવેગશ્રીજીના શિષ્યા, પૂ. પ્રશમશ્રીજીના શિષ્યા, પૂ. નિર્વેદશ્રીજીના શિષ્યા, પૂ. પ્રશાંતશ્રીજીના ગુરુબેન પૂ. યશસ્વિનીશ્રીજી બન્યા.

સંવત ૨૦૨૫ના માગશર વદ ત્રીજનો એ દિવસ ધન્ય બન્યો. મુનિરાજશ્રી સોમચંદ્રવિજયજી અગિયાર વરસથી સંયમ સાધનાના અંતે વ્યાકરણાચાર્ય બન્યા. સંવત ૨૦૫૨માં પોતાની જન્મભૂમિ સુરતમાં આચાર્ય પદવી પામ્યા. હાલુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા તે સૂરિરાજે જિનશાસનમાં આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આ બે દીક્ષા થયા પછી એમ લાગતું હતું કે સંઘવી પરિવારમાં હવે સંયમના દ્વાર બંધ થઈ ગયાં છે. અઠ્ઠાવીસ વરસોનાં વહાણાં વાયાં. પણ સંઘવી કુટુંબમાંથી કોઈ દીક્ષાર્થી નીકળ્યો નહિ. ત્યાં જ અચાનક કમળાબાના સહુથી નાના દીકરા જયંતીભાઈને (ઉ.વ. ૬૮) સંયમના કોડ જાગ્યા. કુટુંબીઓને વાત જણાવી ધર્મપત્ની શ્રીમતિ મંજુલાબહેન રડતી આંખે પણ મક્કમ મનથી રજા આપતાં બોલ્યાં કે પતિના પગલે ચાલવું એ આર્યનારીનો ધર્મ છે. —પરંતુ તમને સંયમ માર્ગે જતાં મારાથી અંતરાય કેમ થાય ? “ભલે પધારો ! સ્વામીનાથ.”

“ભલે પધારો સ્વામીનાથ ! કોઈ જનમમાં ભેગા થાવ તો મને તારી લેજો.” એકનો એક લાડકો દીકરો નીકેશ - પ્રેમાળ પુત્રવધૂ રાગિણી અને ખૂબ જ સમજૂ અને શાંત દીકરી મીનાએ પિતાના માર્ગમાં અંતરાય ન કરતાં રહતી આંખે પણ મક્કમ મને રજા આપી. જયંતીભાઈની દીક્ષાની વાતને વા લઈ ગયો. આખા સુરતનું વાતાવરણ દીક્ષામય બની ગયું. એમના સાસરાપક્ષના પરિવાર તરફથી વરસીદાનનો વરઘોડો નીકળ્યો. ફરતો ફરતો મોટાભાઈ શાંતિભાઈના આંગણે આવ્યો. મોટાભાઈ નાનાભાઈને ભેટી પડ્યા અને ખૂબ રડ્યા : ‘વીરા, તું ફાવી ગયો અને હું રહી ગયો.’ પરંતુ દીક્ષાને હજી પંદર દિવસની વાર હતી. તેમનાં દીક્ષિત સંતાનો શ્રી સોમચંદ્રસૂરીશ્વરજી તથા સાધ્વીજી શ્રી યશસ્વિનીશ્રીજી સુરતમાં બિરાજમાન હતાં. તેઓ બંનેને વર્ષોથી ‘બા’ મહારાજ અને ‘પિતા’ મહારાજ કહેવાની હોંશ હતી તેથી એમણે જોર લગાવ્યું. શાંતિભાઈ અને તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતિ વીરતિબેન સંયમમાર્ગે જવા તો તૈયાર જ હતાં. પરંતુ ઉંમરને હિસાબે થોડી અકળામણ થતી હતી. એવામાં આ નિમિત્ત મળી ગયું અને તૈયાર થઈ ગયા. પુત્ર અશ્વિનભાઈ, પુત્રવધૂ અ.સૌ. ગીતા, દીકરીઓ જયણા-વર્ષા તથા કુટુંબીજનોએ રજા આપતાં એક જ કુટુંબની ત્રણ દીક્ષા એકી સાથે નક્કી થઈ. ચોર્યાસી વરસના શ્રી શાંતિભાઈની દીક્ષા જિનશાસનના સેંકડો વરસના ઇતિહાસમાં વિક્રમ સ્વરૂપ ગણાઈ. બીજા પણ બે બેનોની દીક્ષા નક્કી થઈ. આમ એકજ દિવસે એક જ મંડપમાં પાંચ-પાંચ દીક્ષાનો મહોત્સવ ઉજવાયો. માનવ મહેરામણ ઉમટ્યો અને બાકી હતું તેમ ટી.વી.ની સુરત ચેનલ પરથી દીક્ષાવિધિનું જીવંત પ્રસારણ પણ થયું. જૈન-જૈનેતરોએ કલાકો સુધી દીક્ષાવિધિ જોઈ. જિનશાસનની ખૂબ ખૂબ પ્રભાવના થઈ. ટી.વી પર દીક્ષાવિધિ જોતા મુસ્લીમ બિરાદરોની પણ આંખો ભીની થઈ અને બોલ્યા, “વાહ રે ! વાણિયા વાહ ! તમને સંસાર ભોગવતા અને છોડતાં પણ આવડે.” જૈન-અજૈન ભાઈઓએ દીક્ષાવિધિ જોઈ, નાના-મોટા નિયમો લીધા. દીક્ષાનો આખો પ્રસંગ ચિરંજીવ બની ગયો.

શ્રી શાંતિભાઈ બન્યા મુનિરાજશ્રી સંવેગચંદ્રવિજયજી (પૂ.આ.શ્રી દેવસૂરિજીના શિષ્ય). શ્રીમતી વીરમતીબેન બન્યા સાધ્વીશ્રી ઉપશાંતશ્રીજી (પૂ.પ્રશાંતશ્રીજીનાં શિષ્યા). શ્રી જયંતીભાઈ બન્યા મુનિરાજ શ્રી નિર્વેદચંદ્રવિજયજી (પૂ.આ.શ્રી અશોકચંદ્રસૂરિના શિષ્ય). આમ કમળાબાએ પ્રકટાવેલી સંયમધરની એક જયોતિમાંથી બીજી સાત સાત દીપશિખા પ્રકટ થઈ.

તેમાં પણ પરમ પૂજ્ય આ.શ્રી ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી અને આ.શ્રી અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની બંધુ-બેલડીએ તો કમાલ જ કરી છે ! ગુરુ આશીર્વાદ અને વિશુદ્ધ સંયમના બળે એમની શુભ નિશ્ચામાં સેંકડો અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા-દીક્ષા-છ'રીપાલિત સંઘ

વગેરે શાસનપ્રભાવનાનાં અનેકવિધ કામો થયાં અને થઈ રહ્યાં છે. કેટલાયે સંઘોની એકતાના શિલ્પી તેઓ બન્યા છે. જ્યાં જ્યાં પૂજ્યોના હસ્તે પ્રતિષ્ઠા થઈ તે તે બધા સંઘોમાં લીલાલહેર વરતાઈ રહ્યા છે. આ ઉપરાંત પાલીતાણામાં સમગ્ર વિશ્વનું એક અને અજોડ ૧૦૮ શ્રી સમવસરણ મહામંદિર, સુરત અને ભાવનગરમાં વિક્રમ સ્વરૂપ ચારસો અને આઠસો સિદ્ધિતપ, ગિરિરાજના મહાઅભિષેક વગેરે તેઓશ્રીની નિશ્ચામાં થયાં છે. અને એવી જ નોખી-અનોખી વાત પૂ.આ.શ્રી સોમચંદ્રસૂરિજી મ.સા.ની અખંડ સેવા કરી ગુરુજીના પડછાયા જેવા બની ગયા છે. ગુરુજીના અંતરના આશિષ મેળવી રહ્યા છે. સંયમના અગિયારમાં વરસે મુંબઈ ભારતીય વિદ્યાપીઠની સંસ્કૃત અને બીજા વિષયોની પરીક્ષામાં બધા જ વિષયોમાં સહુથી વધારે માર્ક્સ લાવી વિદ્યાપીઠનો વિક્રમ તોડ્યો. જૈન અને અજૈન પંડિતોની સભામાં તેઓશ્રીને ‘વ્યાકરણાચાર્ય’ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા. સદાયે હસતા ગુરુદેવને કીધથી બાર ગાઉનું છેટું છે.

તા.ક. :—કમળાબાના ત્રીજા નંબરના દીકરા શ્રી કુસુમભાઈ પણ નાની ઉંમરમાં દીક્ષા લેવા માટે છાનામાના પૂ. આ. શ્રી દર્શનસૂરિજી મ.સા. પાસે ભાગીને ગયા હતા. પરંતુ મોહવશ કુટુંબીજનો સમજાવી તેમને પાછા લાવ્યા હતા. અને બીજા નંબરના દીકરા શ્રી બાબુભાઈ પણ સંયમના ખૂબ જ પ્રેમી હતા. પરંતુ નસીબ અને આયુષ્ય ઓછા પડ્યાં અને સંયમ માર્ગે જઈ ન શક્યા.

જો બધા જ સંયમી બન્યા હોત તો એક નવો વિક્રમ સર્જત ! આમ પણ, એક જ માતાના ચાર-ચાર દીકરા સંયમી બન્યા હોય અને એમાંના બે શાસનપ્રભાવક આચાર્ય બન્યા હોય એવા દાખલા શાસનમાં બહુ ઓછા જોવા મળે છે. કમળાબાનું જીવન નંદનવન હતું.

—શ્રી ખીમચંદ સ્વરૂપચંદ સંઘવી પરિવારના સૌજન્યથી.

સ્વ. શાંતિલાલ જે. શાહ-(બેંગલોર)

સ્વ. શાંતિલાલ જે. શાહ જેઓ પૂ. મુનિરાજ જયદર્શન વિ. મ.સા.ના સાંસારિક પિતાશ્રી તથા સાધ્વી શ્રી ભવ્યગુણશ્રીજી મ.સા.ના સાંસારિક સાસરા થાય તેઓના જીવનની આછી માહિતી અત્રે પ્રસ્તુત છે.

તેઓશ્રીનો જન્મ ગુજરાતના કચ્છપ્રદેશના મુંદ્રા નામના નગરમાં ૨૪-૭-૧૯૨૯ના રોજ થયેલ, તથા બચપણની માસુમ ઉંમર પણ ત્યાંજ વીતાવેલી હતી, પ્રારંભિક વિદ્યાભ્યાસ પણ મુંદ્રાની સ્કૂલમાં થયો. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તેઓ તેજસ્વી અભ્યાસુ સાથે ચારિત્રિક ગુણોથી ગૌરવવંતા રહ્યા હતા. લગભગ મેટ્રિકથી વધુ અભ્યાસ કરી તેમને પારિવારિક પરિસ્થિતિ મુજબ અર્થોપાર્જન માટે પુરુષાર્થ કરવો પડેલ.

નાની ઉંમરમાં ધર્મનો અનુરાગ ખૂબ સારો હતો.

સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પૌષ્ઠ ઉપરાંત પાઠશાળાનો અભ્યાસ, ઉપરાંત સંઘસેવાનાં કાર્યોમાં વિશેષ રસ કેળવ્યો હતો. પણ કિશોરાવસ્થા પૂર્વે જ માતા-પિતાની વાત્સલ્ય હૂંફ ગુમાવી દેવાથી તેઓ વડીલ પૂજ્યોના લાગણી-પ્રેમ-પ્રોત્સાહનથી વંચિત રહ્યા, જેની માઠી અસર જીવનના અંત સુધી અનુભવી માતા-પિતાના ત્રણ પુત્રોમાં તેઓ વચલા સુપુત્ર તરીકે હતા, છતાંય ત્રણેય ભાઈઓ કરતાં વ્યાવહારિક અને આર્થિક જીમ્મેદારીઓ તેમને અનુભવવાનું બનેલ.

સંસ્કારની ખાનદાનીનાં કારણે તેઓનાં લગ્ન યુવાવસ્થામાં સ્વ. કંચનબેન સાથે થયાં, તે પછી ધર્મપત્નીના મધુર સ્વભાવથી તેમનો જીવનોલ્લાસ દિનાનુદિન વધતો ચાલ્યો. શ્રી સમ્મેતશિખર તીર્થની નિકટના ઝરિયા શહેરમાં વસવાટ થયો, જ્યાં તેમને બધી રીતે સંતોષ હતો. વૈવાહિક જીવનની ફલશ્રુતિ રૂપે બે સુપુત્રો તથા એક સુપુત્રીની સંપ્રાપ્તિ થઈ.

તેમને જીવનમાં સાદાઈ, સત્ય, સદાચાર ખાસ પ્રિય હતાં, જે માટે ખાસ આગ્રહી પણ રહ્યા. તેમની સ્વયંની અંતરસૂઝ તથા અન્યને પારખવાની શક્તિ સવિશેષ હતી. કર્મક્રતા અને સહનશીલતા સ્વાભાવિક વરેલી હતી.

મોટા સુપુત્રે બેંગ્લોર મધ્યે નવો વ્યવસાય 'સફારી' સ્યુટકેસનો પ્રારંભ કર્યો. તેમાં સહાયક બનવા સપરિવાર ઝરિયા છોડી બેંગ્લોર વસવાટ કર્યો. ત્યાંજ સુખના દિવસો વચ્ચે કર્મસંયોગે ધર્મપત્ની કંચનબેનનો સ્વર્ગવાસ થયો, તે પછી સુપુત્ર તથા પુત્રવધૂની સેવા-સંસ્કારીતાના બળે પારિવારિક બળે મનને મજબૂત બનાવી રહ્યા. નાની જીંદગાનીમાં આવેલ નાના મોટા ઉતાર-ચઢાવ વચ્ચે તબીયતની પ્રતિકૂળતાઓ લગભગ પંચાવન વરસની ઉમરથી જણાવા લાગી, છતાંય જીવનની સાદગીનાં કારણે રોગો આક્રમક ન બન્યા. તે પછી સૌથી નાના પુત્રનાં લગ્ન થતાં મોટા પુત્ર તથા પુત્રવધૂને સંયમ માર્ગે સંચરવા સંવેદનાની વેદના સહર્ષ સહમતિ સાથે આપી.

પરિવારના બે સદસ્યોની દીક્ષા પછી તેમના જીવનમાં સારું પરિવર્તન આવી ગયું. જીવનમાં અંતર્મુખતા વિકસવા લાગી તથા સ્વભાવની ગંભીરતાના કારણે પોતાના જીવનનું એકલવાયાપણું ધૂપાવીને પણ નાના પુત્રને, વ્યાવહારિક તથા વ્યાવસાયિક બંને ક્ષેત્રમાં મદદરૂપ બની રહ્યા. પરગજૂ સ્વભાવ તથા મનની સંકલ્પશક્તિના પ્રભાવે-પ્રતાપે ઉમર પ્રમાણે શારીરિક શક્તિઓની હાનિ છતાંય જીંદગીના છેલ્લા શ્વાસોશ્વાસ સુધી તેઓ કાર્યરત રહ્યા અને છેલ્લે છેલ્લે અવસાનના ત્રણ માસ પૂર્વે કેન્સરની વ્યાધિ આવી ઊભી છતાંય લગીરે ભય અનુભવ્યા વગર તે મહારોગની સામે પણ હિમ્મત રાખી ઝઝૂમતા રહ્યા. મૃત્યુને સપ્રેમ વધાવવાની તૈયારી રાખી, એક સુધી ખુમારી અને સ્વમાન સાથે જીવન જીવી ગયા. અંતે મરણને શરણ થતાં પૂર્વે માનસિક બધીય તૈયારી કરી લઈ દેહાધ્યાસથી પર રહી આહાર-પાણીનો પણ ત્યાગ કર્યો. નાદુરસ્ત તબીયત સાથે ગુરુવારે હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાયા, જ્યાં અઢી દિવસ જેટલું રોકાણ થયું અને ફરી શનિવારે ઘેર લાવવામાં આવ્યા. તે દિવસે જાણે જીવનની પૂર્ણાહૂતિનો આભાસ થઈ ગયો હોય તેમ પરિવારના સૌને અંતઃકરણથી ખમાવ્યા. વ્રત-પચ્ચખ્ખાણ ઉચ્ચરી અનેક પ્રકારના ત્યાગ મનથી કલ્પી ધર્મમય બની ગયા. પોતાની સુપુત્રીને પણ હૈદ્રાબાદથી બોલાવી લેવા ઈચ્છા અભિવ્યક્ત કરી.

અંતે રવિવાર તા.૪-૮-૨૦૦૨ વિ.સ. ૨૦૫૮ અષાઢ વદ દસમના રાત્રે રાત્રે આઠ વાગીને વીસ મિનિટે નશ્વર દેહનો ત્યાગ કર્યો.

૭૩ વર્ષની જૈફ વયે સ્વર્ગવાસી થનાર શ્રી શાંતિલાલ જે. શાહના જીવન ગુણોની અનુમોદના કરતાં તેમનો આત્મા ભવાંતરની વાટે શાંતિ-સમાધિ-સંયમ-સદ્ગતિ અને સિદ્ધિ પણ પામે તેવી શાસનદેવને અભ્યર્થના કરીએ છીએ.

લી. સ્વ. શાંતિલાલ જેવત શાહ પરિવારના સદસ્યો.

સ્વ. શાંતિલાલ જે. શાહ

સ્વર્ગતિથિ :

વિ.સં. ૨૦૫૮ અષાઢ વદ દસમ
તા. ૪-૮-૨૦૦૨ રવિવાર,
બેંગ્લોર ઉમ્મ વર્ષ-૭૩

સ્વ. કુંચનબેન શાંતિલાલ શાહ

સ્વર્ગતિથિ :

વિ.સં. ૨૦૩૯ બેંગ્લોર
તારીખ ૨૭-૧૨-૧૯૮૩ બુધવાર
ઉમ્મ વર્ષ ૫૧

ભાવાંજલિભરી શ્રદ્ધાંજલિ

માતાપિતાના ઉપકારોને પરમાત્મા પણ ભૂલતા નથી.
ગુરુજનોના વિનય વિના જીવન પુષ્પો ખીલતા નથી.

દુઃખ સહેવું પણ સુખ વહેવું, એજ જેનું કામ છે.
નામકરણની વિધિ વિના પણ, “માતા” તેનું નામ છે.

સુસંસ્કારોની ભરતી લાવે, તે તારક તત્ત્વ પિતા છે.
માતાપિતાના ઋણાનુંબંધ, જીવનની એક કવિતા છે.

દેવલોકના ઓ દેવતાઓ ! અમને પણ સુખ આપજો.
ધર્મમાર્ગના વિદનો હટાવી, દુષ્ટ તત્ત્વોને નાથજો.

જીવન ધારામાં જાણ્યે-અજાણ્યે, દુભાવ્યા દિલ જો આપના.
મિચ્છામિ દુક્કડમ્ને ભાવાંજલિથી, તોડવા છે કર્મો પાપના.

હે માતા, હે પિતા ! આપશ્રીતા ગુણોરૂપી વિકસીત પુષ્પોલી સુગંધી અમને મળજો. આપના સંસ્કારસિંચનથી વધારેલા ગુણોને અમને ફળજો. આપશ્રીનો આદરણીય આત્મા જ્યાં હોય ત્યાં શાંતિ-સમાધિ-સુખ અને સર્વમુખી પ્રગતિ પામજો તેવી શુભ અભ્યર્થના શાસનદેવને કરતાં...

લી. અમિતભાઈ તથા અંજૂબેન શાહ-બેંગ્લોર
લી. દીનાબેન પંકજભાઈ ભણસાલી-હેદરાબાદ.

ઈતિહાસ દર્શનમાં અમર સ્મારકો

— શ્રી દોલત ભટ્ટ

“ગુર્જરી ઈતિહાસની તેજરેખા” પ્રથમ વિભાગમાં શ્રી દોલતભાઈ ભટ્ટની ઈતિહાસ દર્શનમાં અમર સ્મારકો નામની લેખમાળામાં શરતચૂકથી જે પ્રસંગ પરિચયો બાકી રહ્યા હતા તે અત્રે રજૂ થાય છે. લોકસંસ્કૃતિને ઉજાગર કરવામાં શ્રી ભટ્ટનું ઘણું મોટું પ્રદાન નોંધાયું છે.

—સંપાદક

મણારની મદાનગી

ગોહિલવાડની ગરવી ભોમકા માથે માંજેલા ઠામની અભરાર્થ જેવું મણાર ગામ અરધી રહ્યું છે. આસમાની રંગનો અરબી સમુદ્ર એને વિઝણો ઢોળી રહ્યો છે. એવું મણાર આજે હરખને હિલોળે ચડ્યું છે. આંગણા વળાઈ ગયાં છે. ઓટલા માથે ઓળીપા થઈ ગયા છે. ટોડલે તોરણ ટીંગાઈ ગયાં છે. ગામને ચોરે કીનખાબે શોભતા ગાદી તકીઆ પથરાઈ ગયા છે. ને મણારનું માણસ પાદરમાં ભેળું થઈ ગયું છે. માણસ આંખ્યું માથે હાથની છાજલી કરી કરીને વારે વારે ત્રાપજના મારગ ભણી મીટ માંડી રહ્યું છે. આજ મણારની મુલાકાતે ગોહિલવાડના પોલીસ હાકેમ છેલભાઈ આવવાના છે.

ત્યાં તો ધૂળના ગોટા ઉડાડતી મોટર મણારના પાદરમાં પૂગી, ઢોલ ત્રાંસા વાગ્યાં, શરણાયું છૂટી. કપાળ માથે અક્ષત તિલક કર્યું. ગામ આખું ગેલમાં આવી ગયું વાજતે ગાજતે છેલભાઈ ગામને ચોરે પૂગ્યા. મણારના કુબેર મા'રાજ સંસ્કૃતનો શ્લોક વઘા અને આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યા. મહાદેવના મંદિરેથી લાવેલ બિલીપત્રનું નમન દીધું, ત્યાં તો શેડ કઢાં દૂધના બોધરાં પૂગ્યાં. તાંસળિયું ભરાણી.

છેલભાઈએ મા'જનને પૂછ્યું. “ગામમાં શાંતિ છે ને ? કોઈ ભો નથીને ?”

“તમારી જેવા માથે છતર બેઠા છે પછી અમને બીક શેની ?” મા'જનની વાતને આધાર દેતા દુદોભાઈ બોલ્યા, “તમ પરતાપે ગામ નીરાંતની નીંદરુ લ્યે છે. હૈયાતખાં જેવાને હણનારો ને જીવુભાને જીવતો ઝાલનારો જીવતો બેઠો છે પછી અમને ભો શેનો ? દુદાભાઈની વાત સાંભળી હસીને છેલભાઈ બોલ્યા :

“હે ! દુદાભાઈ, છેલભાઈ જીવતો નો હોય તો તમે બધા સું કરો ?”

“હાં હાં રે બાપ ! એવું વેણ કાઢોમાં.”

‘હું ખરું કઈ છું. મને એવી વસ્તી ગમે કે જે મારા ઉપર આધાર ન રાખે. ભીડ પડ્યે ભડ થઈને ઊભા રહે એનું નામ ગામડાં.’

“સાબ્ય પણ...” રાઘવજીભાઈ વચ્ચે બોલ્યા એટલે છેલભાઈએ તેને અટકાવતા કહ્યું,

“રાઘવજીભાઈ ! આમ જુઓ તો બહારવટિયા આપણી જેવા માણસ અને ગામ ભાંગવા નીકળે ત્યારે બે-પાંચ ગામમાં માણસ કેટલું હોય ?”

‘હજાર, હજાર’. દુદાભાઈએ છેલભાઈને હોંકારો ભણ્યો.

હજારમાંથી બુઢા, બાળકો ને બાપુને એક કોર તારવી નાખો તો જુવાનડા બસો ત્રણસો નીકળે. જે ગામમાં બસ્સો ત્રણસો જુવાનડા હોય અને બે પાંચ માણસો ગામ લૂંટી જાય ? જુવાનડા જોતા રહે ?” છેલભાઈ આગળ બોલ્યા, “બહારવટિઓને ગામડાં પડકારે તો આ ભોમકા માથે બહારવટિયા પાકે નઈ.”

પલકવાર મણાર ગામના ચોરામાં સોપો પડી ગયો. ત્યાંતો ભર્યા ડાયરામાંથી ધરતી ફાડીને માણસ નીકળતો હોય એમ એક જુવાન ઊઠ્યો. હાથમાં આઠે કડીએ વળ લઈ ગયેલી લાકડી છે. જુવાની જાણે પંડ્ય માથે ‘ભગડતૂતી’ રમી રહી છે. આવા જુવાને વેણ કાઢ્યાં.

“સાબ્ય ખરું કે છે બહારવટિયાના ટાંટિયા ભાંગી નાખવા જોવે.”

“રંગ છે જુવાન.” છેલભાઈએ જુવાનને બિરદાવ્યો. પછી આગળ બોલ્યા,

“ઓરો આવ્ય દોસ્ત !”

જુવાને ડગ દીધા જાણે ડુંગરની નાની એવી ટૂંક ચાલી. જુવાન પાસે આવ્યો એટલે છેલભાઈ જુવાનનો વાંસો થાબડી બોલ્યા. “આની જેવા પાંચ પચીસ ભડ ગામેગામ હોય તો મગદૂર નથી કોઈની કે ગામમાં ગરી શકે. “શું તારું નામ.”

“સાબ્ય ! ભીમો.”

“જીવતાં સુધી ભડ થઈને રે’જે.”

છેલભાઈએ ફરી વાંસો થાબડ્યો મણારની મીઠી મે’માનગતી માણી છેલભાઈએ વિદાય લીધી.

કળાયેલ મોરલા જેવા મણાર માથે અંધકાર તોળાઈ રહ્યો

છે. અરબીના ઘૂઘવાટા હાંકોટા પાડી રહ્યા છે. મજારના ઓરડાના દીવડા ઝાંખા થઈ ગયા છે. સૌ નીદરમાં પોઢી રહ્યા છે. રાતનો બીજો પહર ઝમઝમ કરતો વહી રહ્યો છે.

બરાબર આવા ટાણે મજારના ચોકમાં ધ્રૂબાંગ ધ્રૂબાંગ હવામાં બંદુકોની ધાણી ફૂટવા માંડી, ઘોડાઓ ડાબા પછાડવા માંડ્યા. ભડોભડ રેણાંક ઓરડાનાં કમાડ ભીડાઈ ગયાં. સુવાંગ મજારનો ચોકિયાત ગોવિંદ ખુણામાં ભરાઈ ગયો. હથિયારધારી બંદુકો સાથે તાશીરો બોલાવતા બહારવટિયા સામે કાટેલી તલવાર તાણવાનું ગોવિંદનું ગજુ નો'તું.

બુકાનીધારી બહારવટિયાએ ગોવિંદને બંદુકનો કૂદો મારી હુકમ કર્યો. “કળવાળા ઘર કેટલાં ?”

“મને ખબર્ય નથી.”

“એલા, પસાયતો થઈને ખબર્ય નથી? હાલ્ય, થા મોઢાગળ ઝવેર શેઠનું ઘર દેખાડ્ય.”

ગોવિંદ ચસક્યો નહિ એટલે બહારવટિયાએ બેનાળી લાંબી કરતાં રહ્યું, “વગદા કર્યમાં, મોર્ય થા, નકર આ કાકી સગી નહિ થાય.”

ગોવિંદનાં મનમાં મથામણ ચાલી. બહારવટિયાને ઘર દેખાડું. ચોકિયાત થઈને ચોરનો સાગ્રીત થાઉં. તો તો જીવતરમાં ધૂડ પડી કેવાય ને? એક પલકમાં ગોવિંદો જાણે પલટાયો. સામે નોંધાયેલી બંદુકની નાળને ઝાપટ મારી ભાગ્યો. મજારની અંધારી શેરીયુંમાં સાદ પાડવા માંડ્યો. “એ કુબેર મા'રાજ, એ ભીમા, એ દુદાભાઈ, ઘોડજો... ઘોડજો...”

ગોવિંદના સાદે ભીતરમાં ભરાયેલ મજારના ઘરેઘરના બારણાં ઊઘડી ગયાં, જેને હાથમાં જે હથિયાર આવ્યું લઈને બહાર નીકળ્યા. કુબેર મારાજે બાપદાદા વાડૂકીની તેગ તાણી. હાંકલ દેતા ચોકમાં આવ્યા. ત્રિપુંડધારી બહાદુર બ્રાહ્મણે મજારની જુવાનીને જાણે જગાડી દીધી. દુદાભાઈએ અને રાઘવજીભાઈ એ ધારિયાં ધારણ કરીને દોટ દીધી. ભીમાએ કડીઆળી તોળી.

અણધાર્યો જુવાળ જાગી જાતાં બહારવટિયા મૂંઝાણા. ભાગવું કે ધીંગાણું કરવું? વિચાર કરે છે ત્યાં તો મજારના મદર્દો સૌ પૂગ્યા ને ઘેરી લીધા. મામલો પળમાં પલટોયેલો પારખીને. ભડાકો કર્યો. મજારનાં ખોરડાંએ સામા પડવા પાડ્યા. બીજો ભડાકો થાય ઈ પે'લા તો કુબેર મારાજે રૌદ્રરૂપ ધારણ કર્યું. ‘જય મહાદેવ’ બોલતાં તરવારનો ઝાટકો દીધો. પછી તો ભડ ભીમો કૂદ્યો, દુદાભાઈ, રાઘવજીભાઈ અને ગામના માણસોના બે સુમાર ઘા પડ્યા. ભાંગતી રાતે બહારવટિયાઓનાં ઢીમઢાળીને મજાર ગામ દિ' ઊગવાની વાટ જોતું બેઠું.

મોં સુજણું થાતાંજ કુબેર મારાજ બોલ્યા, “ભાવનગર એક

જણો જઈને વાવડ ઘો. મોતની અદબ જાળવવા બહારવટિયાના શબ માથે પછેડી ઓઢાડી ગામલોક બેઠા રહ્યા. ખબર મળતાંજ છેલભાઈની છાતી ગજ ગજ ફૂલતી હતી. મજારને તેણે શાહબાશી આપી. મજારનાં પરાક્રમની વાત એને મહારાજ કૃષ્ણકુમારને કાને નાખવી હતી. મારતી મોટરે પૂગ્યા ગોપનાથ.

અરબી અને ખંભાતનો અખાત જુગજુગ જુના કોઈ ભાઈબંધ ભેટતા હોય એમ જ્યાં ભેટી રહ્યા છે. જેનાં પાણી ભગવાન ગોપનાથના અહોનિશ પાદપ્રક્ષાલન કરી રહ્યાં છે. જેની અમી નજર નીચે તળાજા પરગણું સુખના સાગરમાં સ્નાન કરી રહ્યું છે.

આવા ગોપનાથના મંદિરે મહારાજનો મુકામ હતો. પ્રથમ ભગવાન ગોપનાથ પાસે માથું નમાવી છેલભાઈ કૃષ્ણકુમારસિંહના ઉતારા તરફ વળ્યા. અણધાર્યાં છેલભાઈને આવેલા જોઈ કૃષ્ણકુમારને આશ્ચર્ય થયું. ‘કેમ છેલશંકર?’, ‘એક અરજ છે’, ‘શું?’

“મજારમાં પ્રજાએ પરાક્રમ કર્યું છે. બહારવટિયાઓને ઠાર માર્યા છે.”

“બઉ રૂડી વાત. મજારે તો મદર્દનગી બતાવી કહેવાય.”

“હા નામદાર! પણ એક અરજ છે.” “બોલ શું છે.”

“આપ એની બહાદુરીને બિરદાવો.”

“અરે! છેલશંકર, એક રાજા તરીકે મારી ફરજ છે. આવી બહાદુર પ્રજાની પીઠ થાબડવામાં રાજની શોભા છે. તાબડતોડ ગામના મોવડીઓને તેડાવો.”

છેલભાઈ પાછા મજાર આવ્યા કુબેરભાઈની ડેલીએ જઈને સાદ પાડ્યો, “કુબેરભાઈ?”

છેલભાઈને પાછા આવેલા જોઈને કુબેરભાઈને નવાઈ લાગી. કુબેરભાઈ ડેલીએ આવ્યા કે છેલભાઈએ કહ્યું, “સૌ સાબદા થઈ જાવ.” ‘ક્યાં જવું છે?’ ‘ગોપનાથ, ભાવેણાનો ભૂપ તમારી વાટ જોતો બેઠો છે.’ ‘અમે આવીને શું કરશું? છેલભાઈ, તમે છો ઈ અમેજ કેવાઈ.’ કુબેર ભાઈએ પોતાની મોટાઈ દેખાડી.

“અરે! કુબેરભાઈ, તમારી વાટ જોવાય છે. મહારાજે મને ઊભા પગે તમને તેડવા મોકલ્યો છે. બોલાવો. ઝટ કરો, ક્યાં છે સૌ! ભીમો, ગોવિંદ, રાઘવભાઈ, દુદોભાઈ પણ ભેળા આવે. હું પાદરમાં ઊભો છું.”

કહીને છેલભાઈ મોટરમાં વાટ જોતા બેઠા. સૌ ડાયરાને કુબેરભાઈએ ખબર દીધા. સાબદા થઈ પાદરમાં પૂગ્યા. છેલભાઈએ સૌને ઓળખાવ્યા. મહારાજે મજારની મદર્દનગી બદલ ગામને એક હજાર એકનું રોકડું ઈનામ દીધું. કુબેર મારાજને, ભીમાને અને ગોવિંદને પચાસ પચાસ રૂપિયા રોકડા આપી પીઠ થાબડી. આમ મજારે સિંધુડો રાગ સોહામણો કરી જાણ્યો.

પોલીસવડા પુરોહિત

અવળચંડી નણંદના મેંશાથી ભાભીનાં ઝંખાઈ ગયેલા રૂપાળા મોં જેવો આઠમનો ચંદ્ર આભની અટારીએ તોળાઈ રહ્યો છે. ફરતો તારા મંડળની બિછાતવાળો ચંદરવો પથરાઈ ગયો છે. તેમાંથી નિર્મળ નારીનાં નેત્ર જેવાં તેજ નીતરી રહ્યાં છે. હિલોળા લેતી મોલાતમાં પવન દોટું દઈ રહ્યો છે.

એવે વખતે 'મેવાસી ચુંવાળ' નામે ઓળખાતામુલક માથે રાજ્યના બે ખાસ સિપાહીઓ ટહેલી રહ્યા છે. બેઈના ખભે ત્રણ સો ત્રણ (શ્રી નોટ શ્રી)નામે ઓળખાતી બંદૂક ઝૂલી રહી છે. કમર માથે કારતૂસના હારડા વિંટળાયેલા છે. સીમચોરી અટકાવી ખેડૂતોને રક્ષણ આપવાના ઈરાદે મૂકવામાં આવેલા આસનસોલ ચોકી પરના આ ખાસ સિપાહી વગડે ખૂંટી રહ્યા છે. જેમ જેમ રાત ઘૂંટાતી ગઈ એમ શિયાળની લાળી અને ચીબરીના ચિત્કારે રાત વધુ બિહામણું રૂપ ધારણ કરતી ગઈ.

પોતાના કસબ આડે આવીને ઊભા રહેલા રાજના સિપાહીઓને ઝબ્બે કરવા ડીડલીઆ થોરની ઓથ લઈ બેઠેલા, ધાડ પાડવાના ધંધે ચડેલા ત્રણ ખુંખાર બુકાનીબંધા બહારવટિયાના સરવા કાને સિપાહીઓનો પગરવ પારખ્યો. અંધારા ભેદીને નજરનું સંધાન સાધ્યું. સિપાહીઓ પડખેથી નીકળ્યા કે તરત જ બે ઈ ના ગળામાં ગાળિયા નાંખ્યા. આંખના પલકારમાં દેહ ફરતો દોરડાનો જામોકામી ભરડો લઈ લીધો. સિપાહીઓને ખેતરના શેઢે ઊભેલા ઝડના થડ સાથે બાંધ્યા. બંનેના ખભેથી બંદૂકો સેરવી લીધી. કમર પટ્ટેથી કારતૂસના હારડા કાઢી લીધા. ધાખી ગણવેશ પણ ઉતારી લઈ રામ રામ કરીને બહારવટિયા ખોંખારે વગડાને વહરું રૂપ આપતા ઊંડા કોતરમાં ઊતરી ગયા. રાજ સત્તાને પડકાર રૂપ બનેલી ઘટનાને નિહાળતી ઝગમગ કરતી રાત ગળવા માંડી.

તે 'દિ મેવાસી પરગણામાં એકબીજાની સત્તાના છેડા છબે. એક તરફ અંત્રજી હકૂમતની હદ. બીજી બાજુ વણોદના દેશી રાજવીની સત્તાનો સીમાડો. ત્રીજી તરફ રાધનપુર નવાબના ખૂંટા, ચોથા છેડે જોરા ઠાકોર સાહેબની સત્તાનો સૂરજ તપે. આમ ચારેય સરહદોથી ઘેરાઈને બેઠેલ સેના ખાસ ખેલ સમશેર બહાદુર શ્રીમંત સરકારનું બેચરજી ગામ. ગામને ટીંબે મા બહુચરવાળીના બેસણાં. એટલે દર પૂનમે તો મેળો ભરાય. મલકનું મનેખ હિલોળે ચઢે. આ તકનો ગેરલાભ લઈ ઠોંઠ ઠાંપલી કરીને વટેમાર્ગને લૂંટનારા વધી પડેલા. તેથી શ્રીમંત સરકારે બેચરાજી ગામના પોલીસ થાણે ઉમિયાશંકર પુરોહિતને ફોજદાર તરીકે બેસાડી રૈયતનું રખવાળું સોપેલું.

કદાવર કાયા, કાંડામાં કૌવત, કરડો ચહેરો, મોં માથે મૂછના વળેલા આંકડા. બહાદુરીને બાથ ભીડી ગયેલા

ઉમિયાશંકરની કે ફાટવા માંડી. નામ સાંભળતાં હરામ હલાલીઓ થરથરવા માંડેલા. આવો કડપ પાથરીને બેઠેલા બેચરાજી પોલીસ થાણાના ફોજદાર પાસે ફરિયાદ પૂગી કે રાજના સૈનિકોની બંદૂકો આંચકીને બહારવટિયા ઊપડી ગયા છે.

આવાં વેણ સાંભળતાં જ પટ્ટધર પુરોહિતના નવાણું લાખ ડુંવાડે અગન જવાળાઓ ઊપડી ગઈ. ખડા થઈને ડણક દીધી.

“કોણ છે હાજર ?”

સાંભળતાં જ હોલબૂટની એડી ભટકાવી, સલામ ભરી, થાણાના સિપાહીઓ ઊભા રહી ગયા. એટલે ઉમિયાશંકર ફોજદારે ફરમાન કર્યું. “ઘોડે પાખર માંડો.”

સિપાહીઓ મામલો પારખી ગયા. હથિયારો હાથવગા કરીને સાબદા થયા. પચ્ચીસેક વર્ષની જુવાની જેના શરીર પર આળોટી રહી છે એવા ફોજદારે વંશના વેલા કરતાં પણ અદકરો વ્હાલા મનહર નામના અશ્વમાથે રાંગવાળી, અસવારને આવકારતો હોય એમ ઘોડાએ ધરતી માથે ડાબલા પછાડ્યા-હાવળ્ય નાંખી, મોટીઆરનો મલાજો જાળવવા દેરાણી-જેઠાણી સામસામા ઘૂંમટા તાણીને ઊભી હોય એમ કાનસોરીની દોંઢવાળી પવન વેગે ઉપડ્યો. દોકડ માથે જેમ ઉસ્તાદની આંગળિયુંનાં ટેરવાં પડે એમ મેવાસી ચુંવાણની ભોમકા માથે મનહરના ડાબા પડવા માંડ્યા. ઝાડી ઝાંખરા વળોટતો વગડો વીંધીને ભડભૂદેવ પૂગ્યો રૂપેણના વખંભર કોતરની ધાર માથે. ઝીણી નજરે જોયું તો ત્રણ બુકાની બંધા બેઠા ઝંઝોળ્યુને રમાડી રહ્યા છે. જોતાં જ ઉમિયાશંકર ફોજદારે પડકાર કર્યો, ‘શરણે આવો.’

પુરોહિતનો પડકાર પારખી જઈને બીજા રાજ્યની હદમાં જઈને ઊગરી જવાના ઈરાદે ત્રણેય બહારવટિયા સડેડાટ ઊઠીને ભેખડની ઓથ લેતા નીકળી ગયા. ગુનેગારો હાથથી જતાં જોઈ પુરોહિતે ઘોડાને એડી મારી. ઘણીના ઈશારે મનહરને જાણે પાંખો ફૂટી, આડબીડ ઊપડ્યો, પગલે પગલું દાબ્યું, ગુનેગારો નાળામાં ઊતરી પરહદમાં જઈ પૂગ્યા. રાજની આબરુને આંટી ગયેલાને ઝબ્બે કરવા તેણે હદ-પરહદની પરવા કરી નહિ. ફોજદારે ચોકડું ડોંચ્યું. જાતવાન જાનવર ચારેય પગ સંકેલી. નાળાના કાંઠા પરથી છલાંગ મારી, જાણે આભમાંથી તારોડિયો ખર્યો. ઘડીના છટ્ટા ભાગમાં સાવજ શિકાર માથે ત્રાટકે એમ પુરોહિત ખાબક્યો. બંધૂકનું નાળયું નોંધીને ડણક દીધી. હલ્યા છો તો ત્રણેયને વીંધી નાંખીશ. ત્યાં તો સાથી સિપાહીઓએ કુંડાળું કરી ત્રણેયને ઘેરી લીધા. દોરડે બાંધીને બેચરાજીના થાણે લઈ આવ્યા !

વધુ માહિતી :-સર ફોજદારનો ખિતાબ પામેલા ઉમિયાશંકર પુરોહિત મહેસાણા જિલ્લાના મોઢેરા ગામના વતની છે હાલ જૈફ ઉમરે વતનમાં વસે છે.

તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૭માં થયેલો. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં તેઓ પોલીસખાતામાં જોડાયા હતા. ઉપરની બહાદુરીભરી કામગીરી બદલ તેમને ખાતા તરફથી ઈનામ આપી નવાજવામાં આવેલા.

તેમણે ઈ. સ. ૧૯૫૬માં રાષ્ટ્રપતિ ચંદ્રક પદ પ્રાપ્ત કરેલો.

તેમણે નોકરી દરમ્યાન પોતાનો ઘોડો રાખેલો. જેનું નામ મનહર પાડેલું.

વીર ત્રિભોવનભાઈ

અલખને આરાધતા જોગંદરના આઠેય પહોર ધખતા ધૂણામાંથી ઊઠતી ધૂમ્રસેર જેવા આભમાં અંધારાં ઊતરી રહ્યાં છે, સંધ્યા આરતીની જ્યોત જેવા તારલાઓ ઝબૂકવા માંડ્યા છે. સીમ આખીમાં સૂનકાર છવાઈ રહ્યો છે. જળ જંપી ગયાં છે. પશુ પંખી નિદ્રમાં પોઢી ગયાં છે. માણસ બધું નિરાંતની નિદ્ર તાણવાની તૈયારીમાં છે. એવે ટાણે લણવા ગામનો ગોંદરો વળોટીને પાંચ - પચ્ચીસ ખેડૂતોએ ત્રિભોવનકાકાની ડેલીએ ડગ દીધી. ગામ સંપીલું અને સોહામશું. ગામમાં ખમતીધર ખેડૂતોનો જથ્થો ઝાઝો, હૈયે હિંમતવાળા ને બાવડે બળિયા. તે દિ' લણવા ગામને ટીંબે ત્રિભોવનકાકાની વારિયું હતી. હાંમ, દામ અને ઠામ જીવતરમાં ત્રગડ રચાઈ ગયેલો. ધીંગી ધરાનાં પેટાળ ફોડીને ખેડ, ખાતર અને પાણીનો ત્રિવેણી સંગમ સર્જી જાણનાર ત્રિભોવનકાકા પાંચમાં પૂછાતા હતા. ઉત્તર ગુજરાતના અડાભિડ આદમી તરીકે પંથકમાં પંકાયેલા ત્રિભોવનકાકાના કીર્તિકાંગરા ઝંગારા દેતા હતા. આંટીધુંટીનો ઉકેલનારો, હરેરી ગયેલાને હરમત્ય દેનારો, મૂંઝાયેલાઓનો મારગ મોકળો કરનારો, પારકી પીડાને પારખનારો, પારકા દુઃખને દળનારી ડેલીએ ડગ દેનારા ઉપર હિંડોળા ખાટ્યે ઝૂલતાં ઝૂલતાં નજરું ઠેરવી આવકારો દેતાં વેણ વહ્યાં, “આવો આવો ! એ આદરના આંખમાં અમી ઉભરાયાં.”

ટાણે કટાણે આવનારાઓ અંગે તેમને અચરજ નો'તું. ત્રિભોવનકાકાએ પગના ફણે હિંડોળા ખાટ્યને થંભાવીને કહ્યું, “આજ તો કંઈ સંપીને આવ્યા છો ?”

“હા કાકા, કે'દુંના આવું આવું કરતા'તા તે આજ મૂરત આવ્યું. બોલતાં સૌએ ઊંચી પડધારની ઉપર ઢાળેલા તકીયે બેઠક લીધી. બોલો શું કે'વું છે.”

“ કે'વાનું તો એટલું જ છે કે હવે ખમ્યું ખમાતું નથી. સારો બળદ, ભેંસ કે ગાય રેઢી મૂકાતી નથી, ઢોરચોરોએ ભરડો લીધો છે. ભીંસ ખમી ખમાતી નથી. એનો કાંક મારગ કાઢો. ઢોર બચારાં

હાલે નહિ એટલે એને ખીલાની આર ઘોંચતા ઘોંચતા હાંકી જાય છે. પશુના પંડ્ય માથે લોહીના ટશિયા ફૂટે, એમાંથી લોહીના રગેડા હાલે એ જોયું જાતું નથી. હવે તો સૌ હાથજીભ કાઢી ગયા છે. તમારી સિવાય કોઈ અમને ઉગારનારું નથી. ઘટનાઓ એવી ઘટવા માંડી હતી કે ઢોરચોરીના કસબ કરનારાઓએ હારીજ. સમી, ચાણસ્મા, મહેસાણા, સિદ્ધપુર, અને ઠેઠ રાધનપુર સુધીની સીમને સાંધી હતી. વાગડિયા બળદ, વઢિયારી ગાય, ગીર ઔલાદની ભેંસને ભાળી મૂકતા નથી. પાછી લેવા વચેટિયા નાણાની કોથળિયું કઢાવતા. આખી પીડાથી ઢોરઢાંખરું વાળા હાથજીભ કાઢી ગયેલા. સૌની વાત સાંભળી ત્રિભોવનકાકા એટલાં જ વેણ વદ્યા.

“હવે હું છું ને ઢોર ચોરો છે. તમે છૂટ્યા.”

કાકાને પશુઓની પીડા પરખાઈ ગઈ. ખેડૂતોનું દુઃખ દેખાઈ ગયું. આ તે દિ'થી આભનો થંભ ઘઈને ઊભો રહે એવા આગેવાને નગારે ઘા નાંખ્યો. ઠેઠ જાતા મુંબઈ પૂગ્યા. મુંબઈની સરકારમાં પ્રજાની પીડાનો પોકાર પડ્યો.

કેળવણીની તરફદારી અને કુરિવાજોને કાઢવા કમ્મર કસીને ત્રિભોવનકાકાએ મેદાને જંગ માંડ્યો, યડ્યો ઝૂઝવા, આ અદેકરા આદમીએ ઉત્તર ગુજરાતને આંટો લઈ લીધો. ખેડૂત સંગઠન કર્યું. એકતાની અડીખમ દિવાલ ખડી કરી ઢોર ચોરીને થંભાવી દેવા દોટું દેવા લાગ્યો. મુંબઈ સરકારની સહાખી જીંગી નિંભર તંત્રના નસકોરાં બોલતાં બંધ થયાં. તેમણે કાકાની વાતને કાને ધરી. કાકાએ માંગણી મૂકી કે “મારે એન્ટીકેટલ લીફરીંગ બ્રાંચ મારા તાલુકામાં જોઈએ.” મુંબઈની સરકારે કાકાની માંગણી મંજૂર રાખી, કાકાની વાત કબૂલી લીધી. તાકીદનાં ફરમાન છૂટ્યાં. હુકમ લઈને ઉપરી અમલદારો ઉત્તર ગુજરાતની ધરતી માથે ઊતર્યા. પછી મંડી ઝપટ બોલવા. ગામે ગામની સીમનાં વાડી, ખેતર વાટે પોલીસની ચોંપ નજર પડવા માંડી. ખડે પગે પહેરેગીરો ફરવા માંડ્યા. ગિરફતારી અને હદયારીની હાંક ડાક બોલવા માંડી. ઢોરચોરોના કસબ માથે જાણ્યે વીજળી ત્રાટકી, હાંકાપાહા બોલી ગ્યા. સોપો પડી ગયો, અદાવતિયાઓએ એક ગોઝારી પળે લણવાનાં મારગ વચ્ચે ત્રિભોવનકાકાને આંતર્યા. કાકા કંઈ સમજે જાણે એ પહેલાં મંડ્યા ઘા પડવા. કાકાએ રૈયતના રખોપાં ખાતર શહીદી વહોરી.

વધુ માહિતી : આદરણીય શ્રી ત્રિભોવનકાકાની પ્રજા સેવાને પારખી તેમની યાદને અમર રાખવા ગામે ગામ લોકોએ સ્મારક રચ્યાં.

ગુજરાતમાં લાયન્સ, રોટરી અને સદ્વિચારણા પ્રણેતાઓ

ગુજરાતીઓ પોતે પોતાના ક્ષેત્રમાં આગવાં મૂલ્યાંકનોનું જાગૃત જતન કરી પોતાના ક્ષેત્રમાં જે પ્રગતિ અને વિકાસયાત્રામાં જે ફલશ્રુતિ નજર સામે આવી હોય તેની સમીક્ષા સમયે સમયે થતી રહેશે તો ભાવિ પેઢી માટે એક નવસંસ્કરણ બની રહેશે.

ગુજરાતના વિકાસક્ષેત્રમાં સફળતાનાં શિખરો સર કરનારાઓનાં જીવનની લાક્ષણિકતાઓ કે જીવનની એકાદ ઝાંખી નવી પેઢીમાં આમૂલ પરિવર્તન લાવી શકવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

આપણા આ કાળના જ અને આપણા જેવા જ સંયોગોમાંથી, સંઘર્ષોમાંથી પસાર થઈને સત્ત્વ, ધૈર્ય અને આત્મપરાક્રમથી પ્રગટેલા ધીરુભાઈ અંબાણી જેવા અનેક પુરુષાર્થીનાં જીવન-કવન જાણવા-માણવા જેવાં છે.

રોટરી અને લાયન્સ પ્રવૃત્તિના લબ્ધિવંતોએ સામાજિક સેવા ક્ષેત્રે જે ચેતના પ્રગટાવી છે, પરમાર્થની પ્રતિષ્ઠા દ્વારા વિવિધ સેવાયજ્ઞો યોજીને તન, મન, ધનથી અનેકોના પ્રાણમાં પરિતોષ પ્રગટાવનારા વિરલ મહાનુભાવોના જીવન પરિચયો પ્રેરક-પોષક બની રહેશે. ક્યારેક આવા પરિચયોનો મહિમા જીવનમાં સૌભાગ્ય પ્રદાન કરનારા પણ બની રહે છે. આમાંનાં કેટલાંક આદર્શ ચરિત્રો આત્મોત્તરિ સાથે આપણાં જીવનમાં સેવાભાવનાની ભવ્ય ભરતી લેરાવી જાય છે.

આપણી સમાજરચનાની ઈમારત ત્યાગ અને સમર્પણના પાયા ઉપર રચાયેલી છે. ક્યાંક કોઈએ શરીર ઘસી નાંખ્યું, ક્યાંક કોઈકે ઈચ્છા આકાંક્ષાઓને દફનાવી સૌને સમાન ન્યાય મળે તેવી જીવનપ્રણાલી અપનાવી, ક્યાંક કોઈએ સંપત્તિની મૂર્ચ્છાને મૃતપાય: બનાવી અથવા તો સંપત્તિના માલિક નહિ પણ ટ્રસ્ટીશિપની ભાવનાને ઉજાગર કરી, ક્યાંક કોઈકે સ્વજનોના રાગને ઠુકરાવ્યો. આવી ભક્તિભાવના ને સાધના-આરાધનાનાં પાણી સીંચીને જીવનબાગને મધમધતો રાખ્યો છે.

વર્તમાન સમયમાં એવા ઘણા ઓજસ્વી દીવડાઓ યશકીર્તિ પામ્યા છે. લોકોનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે, જેમનાં ત્યાગ, સંયમ, ધૈર્ય અને નીડરતાની સંતોએ પણ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે. તેવા સેવારત શ્રેષ્ઠીઓના સદ્ગુણો આજ પણ ઘરઘરમાં ગૂંજન કરી રહ્યા છે.

જીવનની અવસ્થા પારખીને પોતાના કર્તવ્યધર્મો અદા કરનારા પણ ઘણા છે. પેઢી દરપેઢીથી ચાલ્યા આવતા ભાતીગળ વારસાને સાચવી નવાયુગના પ્રવાહમાં ચિરંતન પ્રભાવના કરી સ્વજીવનને પણ ધન્ય અને ભવ્ય બનાવ્યું હોય તેવાં આ ચરિત્રો ગુજરાતનું એક માનચિત્ર જ સમજવું.

સંસ્કારોનું સિંચન, સંવર્ધન કરીને ભક્તિભાવથી જીવનને ઉજમાળ કરનારા એવા ઘણા મહાનુભાવોના હૃદયસ્પર્શી પરિચયો આપણને સૌને પ્રેરક બની રહેશે. સંયમ, ત્યાગ અને સમર્પણની સુવાસ મહેકતી હોય તેવા પણ ઘણા, ઘરેણાં ન પહેરવાં, દૂધનો ત્યાગ, મેવા-મીઠાઈનો ત્યાગ, જોડા-ચંપલ ન પહેરવા, એકપણ વ્યસન નહિ, વિજળીથી ચાલતાં વાહનોનો ક્યારેય ઉપયોગ નહિ, આવા સદ્વિચાર પ્રણેતાઓ જ આપણું ગૌરવ અને ગરિમા છે.

—સંપાદક

સ્વ. શ્રી અનંતરાય હીરાચંદ

દાઠાના વતની અને મુંબઈમાં રહેતા સૌજન્યમૂર્તિ શ્રી અનંતરાય હીરાચંદનું ૫૬ વર્ષની નાની વયમાં તા. ૨૪-૧-૮૬ના રોજ અવસાન થયું. શ્રી અનુભાઈએ જીવનના અનેક ઝંઝાવાતોમાંથી પસાર થઈ જીવનને નવા વળાંક આપી, ઉદાર ભાવે સત્કાર્યોમાં લક્ષ્મી વાપરવા લાગ્યા હતા. તેઓ માતૃભૂમિ દાઠાના વિકાસમાં ખૂબ જ રસ લઈ રહ્યા હતા, એટલું જ નહિ, દાઠાની ભોજનશાળા અદ્યતન બને અને યાત્રિકોને દરેક પ્રકારની સગવડ મળે તે માટે સતત પ્રયત્નશીલ હતા. દાઠા દેરાસરને મીનાકારી બનાવવામાં તથા ગામમાં હાઈસ્કૂલ ઊભી કરવામાં શ્રી અનુભાઈનું આગવું પ્રદાન હતું. ભોજનશાળા માટે નિધિ એકઠો કરી આપવામાં તેમનો ઉમદા ફાળો હતો. મુંબઈમાં શ્રી ધોધારી વીસાશ્રીમાળી જૈન સમાજમાં આગવી પ્રતિભા ઊભી કરી હતી. વિધવા બહેનોને ઉપયોગી થવા, તેમને આત્મનિર્ભર બનાવવા તેમજ તેમના પૈસાની કાયમી સલામતી માટે સ્વ. પિતાશ્રી હીરાચંદ શાહની સ્મૃતિમાં દોઢલાખની રકમ પોતાની આપી ઇ.સ. ૧૯૮૦માં “ટ્રસ્ટ” નો પ્રારંભ કરેલ. જે માનવતાનું ઉમદા કાર્ય આજે ચિરસ્મરણીય બની ગયું. આજે આટલાં વર્ષો પછી પણ આ ટ્રસ્ટ અવિરત સેવા આપી રહ્યું છે. તળાજાની શ્રી એન.આર.શાહ હોસ્પિટાલના ટ્રસ્ટી હતા અને જૈન સમાજની નાની મોટી અનેક સંસ્થાઓમાં રસ લઈ કાર્યરત રહેતા હતા. ભારતમાં બધે ફર્યા, પરદેશ પણ બે-ત્રણ વખત જઈ આવ્યા. મહેસાણામાં માતૃશ્રી કમળાબેન હીરાચંદના નામે ધર્મશાળા બંધાવી. તેઓ ખૂબ જ પરગજુવૃત્તિ ધરાવતા હતા. સમાજને આજે પણ એમની એટલી જ ખોટ જણાય છે.

શ્રી અશોકભાઈ મધુસુદનભાઈ શાહ

રોહીડા જૈન સમાજના પ્રતિભાશાળી દાનવીર, સેવાભાવી અને કાર્યદક્ષ સજ્જન પુરુષ તરીકે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી અશોકભાઈનું જન્મસ્થળ અને કર્મભૂમિ એ બીલીમોરા નગરી છે.

બી.કોમ.ની પદવી પ્રાપ્ત કરીને સ્વતંત્ર રીતે પુરુષાર્થ કરી કેમીકલના વ્યવસાયમાં જોડાયા. કેમીકલના વ્યવસાયમાં દિન-પ્રતિદિન પોતાની બુદ્ધિ અને હોશિયારીના સમન્વયથી સતત પ્રગતિના પંથે પ્રયાણ કરીને સંજરાજ કેમીકલ કું. ના નામથી વિશેષ સમૃદ્ધ થયા છે.

શ્રી અશોકભાઈએ ધાર્મિક અને સામાજિક સંસ્થાઓમાં ટ્રસ્ટી, મંત્રી અને પ્રમુખપદ જેવા માનવંતા હોદાઓ પર રહી તન-મન અને ધનથી સાચા દિલથી સેવા કરીને કુળદીપક તરીકે યશકીર્તિ પ્રાપ્ત કર્યા છે. શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ટ્રસ્ટ-આગમ (મુંબઈ), શ્રી

લાવણ્યસૂરિ જ્ઞાનમંદિર-બોટાદ, શ્રી સિમંધરસ્વામી જિન મંદિર-ઓશિયાજીનગર-ભીલાડ, શ્રી શાંતિનાથ જૈન દેરાસરની પેઢી-બીલીમોરા જેવી ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને બીલીમોરા વિભાગ કેળવણી મંડળ, માનવ સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તાર પામેલી છે.

પૂ. આ. શ્રી વિજયસેનસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની ગુરુમૂર્તિની ગુરુભક્તિ ભાવનાના પ્રતીક-રૂપે પ્રતિષ્ઠા, સાકરચંદ શેઠની ટૂંકમાં (પાલિતાણા), પ્રાચીન આદીશ્વર જિનબિબની પ્રતિષ્ઠા, અગાસી તીર્થમાં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમાં ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા, અંજનશલાકા, યશ-યક્ષિણીની સ્થાપના, સાધાર્મિક વાત્સલ્યમાં લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય, ઓશિયાજીનગરના જિનપ્રાસાદની મુખ્ય શિલાસ્થાપના કરવાનો ગૌરવવંતો લ્હાવો લેનાર, નંદિગ્રામમાં ભીડભંજન પાર્શ્વનાથ જિનાલયમાં મહાવીરસ્વામી ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા, જિનમંદિરના શિખરના મુખ્યશિલાસ્થાપક, આલીપોર તીર્થમાં આદિશ્વર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા જેવી ધર્મપ્રવૃત્તિઓ કરીને સુકૃતની કમાણી કરી છે. આ બધા જ પ્રસંગોએ જૈન સમાજના લોકોને માનસહિત ભાગ લેવા માટે પણ જરૂરી સુવિધાઓ પૂરી પાડીને સફળતાના સુકાની બન્યા છે. એમની ધર્મપ્રવૃત્તિના ચાર ચાંદ લગાવે તેવી યાદગાર પ્રવૃત્તિ તે સમેતશિખરજીની યાત્રા માટેની સ્પેશ્યલ ટ્રેઈનની વ્યવસ્થા અને સંઘપતિ બનીને આવી મહાન પવિત્ર તીર્થભૂમિ અને અન્ય કલ્યાણકોવાળી ભૂમિની સ્પર્શના, યાત્રા-પૂજાદિનો અમૂલ્ય લાભ લીધો છે.

શિક્ષણ અને સંસ્કારની પ્રવૃત્તિઓમાં યોગદાન, માનવસેવા ટ્રસ્ટની માનવતાની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય, અગાસી તીર્થમાં ઉપાશ્રયનું ઉદ્ઘાટન, કાંદીવલી (મુંબઈ) ઉપાશ્રયનો હોલ, અગાસી તીર્થમાં કાયમી અખંડ દીવાનો લાભ લેવો, બીલીમોરાના ઉપાશ્રયનો જિર્ણોદ્ધાર અને ઉદ્ઘાટન, બીલીમોરામાં મણિભદ્ર વીરના અખંડ દીપકની સ્થાપના, બીલીમોરામાં સકળ સંઘને અતિ નાની-મોટી તપસ્યા કરનાર તપસ્વીઓનું બહુમાન કરવું, રોહીડા જૈન સમાજના ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટી ને તેને સમૃદ્ધ અને વિકાસમાં દાન કરનારા, ઉવસગ્ગહર તીર્થમાં ૨૮ કીલો ચાંદીની આંગીનો લાભ લેનાર, સુવર્ણાક્ષરે (સોનાની સહીથી) કલ્પસૂત્ર લખાવીને શ્રુતજ્ઞાનની અપૂર્વ ભક્તિ કરનાર, અગાસી તીર્થમાં પૂણીમાની યાત્રા નિમિત્તે શત્રુંજયનો પટ અર્પણ કરનાર, કસ્તૂરબા હોસ્પિટાલ વલસાડ, સાધુ, સાધ્વી વૈયાવચ્ચમાં સદા તત્પર અને અન્ય સેવાકીય સંસ્થાઓમાં કોઈપણ પ્રવૃત્તિ માટે ઉદાર સખાવત કરનાર, વિરલ વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર શ્રી અશોકભાઈ સૌ કોઈના લોક લાડીલા બન્યા છે. ઉપરોક્ત સર્વ કાર્યોમાં ઉદાર સખાવત કરીને લક્ષ્મીને બાંધી ન રાખતા છુટા હાથે દાન કરીને આ કલિકાળમાં નાનકડા ઉદ્યોગનગર બીલીમોરામાં ધર્મકાર્ય, સેવાપ્રવૃત્તિ અને દાનની સરિતા વહેવડાવીને પોતાનાં વ્યક્તિત્વનો

વિશિષ્ટ રીતે પરિચય કરાવ્યો છે.

બીલીમોરા તેમ જ આજુબાજુના વિસ્તારમાં રોટરી ક્લબ, લેડીઝ ક્લબ, અખિલ હિન્દુ મહિલા પરિષદ, યુવક મંડળ, શાંતિજિન-શીતળ જિનમંડળ, સોમનાથ સંકુલ, ગાયત્રી મંદિર ટ્રસ્ટ જેવી સંસ્થાઓને પણ પોતાનાં દાન ને સેવાથી અલંકૃત કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. બીલીમોરા મુકામે પ.પૂ.આ.શ્રી યશોવર્મસૂરિજી મ.સા.ની નિશ્રામાં સંઘ સમસ્તને અષ્ટપ્રકારી મહાપૂજાનો લાભ આપી તેનું મહત્ત્વ આયોજન શ્રીસંઘને સમજાવ્યું હતું. શ્રી સીમંધર સ્વામી નંદિગ્રામ મુકામે શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામીની પ્રતિષ્ઠાનો લાભ પૂ.આ.શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજી મ.સા.ની નિશ્રામાં લીધો હતો. બીલીમોરામાં શાંતિસેવાસદન નામની વાડી પોતાના ખર્ચે બાંધી શ્રી સંઘને સુપ્રત કરેલ. કુલ પાંચ ભાગીદારો મળીને સ્વદ્રવ્યથી વાડી બાંધી અર્પણ કરેલ છે.

શ્રી ઓધવજીભાઈ એલ. પોપટ

ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબમાં જન્મેલ છતાં સ્વાવલંબનની ભાવનાથી સીધા ચડાણસમાં આકરાં તપ તપીને સ્વપુરુષાર્થે આગળ આવી શ્રેયાર્થીજીવન જીવવાનું જવલ્લેજ જોવા મળતું આવું સદ્ભાગ્ય કોઈને જ સાંપડે છે. તેમાંના એક શ્રી ઓધવજીભાઈ જેઓ પૂરી ધર્મભાવનાથી પોતાના ધીક્તા ધંધાની સાથે સાથે પરમાર્થી જીવન જીવ્યા.

રાજકોટમાં ઓ.એલ.ના ટૂંકા નામે જાણીતા શ્રી ઓધવજીભાઈનો જન્મ ભાયાવદર ખાતે સં. ૧૯૨૦ના શ્રાવણ વદી ૪ ના રોજ ભાયાવદરના જાણીતા કરિયાણાના વેપારી શ્રી લક્ષ્મીદાસ ગોકળદાસ પોપટને ત્યાં થયો હતો. પરંતુ શ્રી ઓધવજીભાઈ માત્ર ચાર જ વર્ષના થયા ત્યાં માતા મણિબેનનું મૃત્યુ થયું. આમ માતૃવાત્સલ્ય ગુમાવી બેઠેલા શ્રી ઓધવજીભાઈને દાદા ગોકળદાસ અને દાદી પાર્વતીબહેનની હૂંફ મળતાં તેમનામાં દાદાદાદીના તીવ્ર ધાર્મિક સંસ્કારો નાનપણથી જ રેડાયા. આ સંસ્કાર સાથે ભાયાવદરમાં ત્રણ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો. પછી સ્વબળે આગળ વધવાની ઉમેદ સાથે તેઓ જામનગર ગુરુકૂળમાં જોડાયા ને ત્યાં મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા બાદ અમદાવાદ આવી આગળ અભ્યાસ માટે એચ.એલ. કોમર્સ કોલેજમાં જોડાયા ને લોહાણા વિદ્યાર્થીભવનમાં રહીને ૧૯૫૪માં બી.કોમ.ની પરીક્ષામાં ઉચ્ચકક્ષાએ સફળતા મેળવી મુંબઈની જાણીતી ચૂનીલાલ કરશનદાસ જોબનપુત્રાની પેઢીમાં નોકરીથી જીવનની કારકિર્દીની શુભ શરૂઆત કરી.

એ સાથે સાથે ગવર્નમેન્ટ લો કોલેજમાં જોડાઈને તેમણે એલ.એલ.બી.નો પોતાનો અભ્યાસ આગળ ધપાવ્યો. એ વખતે

તેમનું નિવાસસ્થાન મલાડ (મુંબઈ)માં હતું. ત્યાંથી સવારના છ વાગ્યે ઘેરથી નીકળીને સાત વાગે કોલેજમાં જતા ને ત્યાંથી દશ વાગ્યે છૂટીને સીધા નોકરી ઉપર જતા. રાત્રે સાત આઠ વાગે ઘેર પહોંચતા. રાત્રે મોડે સુધી બીજા દીવસનો અભ્યાસ કરતા. આમ સીધાં ચઢાણ સમી અભ્યાસની સાથે સાથે નોકરી કરી તેઓ ૧૯૬૦માં એલ.એલ.બી. થયા.

આ દરમ્યાન ૧૯૫૬માં તેમનાં લગ્ન રાજકોટમાં વિઠલદાસ બુદ્ધદેવનાં પુત્રી શ્રી મંજૂલાબહેન સાથે થતાં તેઓ પણ પતિની સાથે મલાડ જઈને રહ્યાં હતાં. અને શ્રી ઓધવજીભાઈને અભ્યાસમાં અને જીવનમાં આગળ વધવાની પ્રેરણા આપતા પ્રેરણામૂર્તિ સમા બની રહ્યાં હતાં. છ વર્ષની આકરી તપસ્યાને અંતે એલ.એલ.બી. થયા પછી ૧૯૬૧માં એમણે રાજકોટ આવીને પોતાનો ઈન્કમટેક્સ વકીલ તરીકેનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યા પછી આજે પણ શ્રી ઓધવજીભાઈના પરમાર્થી સ્વભાવની સુવાસ સર્વત્ર સતતપણે મહેકતી જ રહી છે.

શ્રી ઓધવજીભાઈ રાજકોટ લોહાણા સેવામંડળના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી હોવા ઉપરાંત રમણીકુંવરબા સ્કૂલના વાલીમંડળના પ્રમુખ અને રાજકોટ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના અને મહિલાગૃહ ઉદ્યોગ વિજ્જત પાપડ સંસ્થાના એડવાઈઝરી બોર્ડના સભ્ય તરીકે, રાજકોટ લાયન્સ ક્લબના ચાર્ટર સભ્ય હોવા ઉપરાંત રાજકોટ ઈન્કમટેક્સ કન્સલ્ટન્ટ એસોસિયેશનમાં ટ્રેઝર અને સેલ્સટેક્સ પ્રેક્ટિશર એસોસિયેશનમાં ત્રણેક વર્ષ સેવા આપી હતી.

ધાર્મિક અને સામાજિક સંસ્થાઓમાં મૂકભાવે ફાળો આપી રહેલા શ્રી ઓધવજીભાઈએ ૧૯૭૮માં પોતાના બે પુત્રોને યજ્ઞોપવિત આપવાના પ્રસંગે લોહાણાબોર્ડિંગમાં કોઈપણ ભેદભાવ વગર ૫૧ બટુકોને યજ્ઞોપવિત આપી પોતાની ઉચ્ચ વૈદિક ધર્મભાવનાનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં.

એમના દાદા ગોકળદાસ અત્યંત ધાર્મિકવૃત્તિના હતા. તેમણે ૨૫ વર્ષ સુધી તો કથા કરી હતી. દરે કારતક માસમાં આવતી ગિરનારની આકરી પરિક્રમા લગભગ ૨૮ વખત કરી હતી. એમની સાથે એમનાં દાદી પાર્વતીબહેને ચાર પરિક્રમા પૂરી કર્યા પછી બાકીની પૂરી કરવાનું એમનું વ્રત શ્રી ઓધવજીભાઈએ શ્રવણની અદાથી પૂર્ણ કરવા દાદી સાથે ગિરનારની આકરી પરિક્રમા પૂર્ણ કરી હતી. એટલું જ નહિ પણ દાદાદાદીના ધાર્મિક સંસ્કાર પામેલા શ્રી ઓધવજીભાઈએ પોતાના કુટુંબ સાથે ભારતભરનાં યાત્રાસ્થળોની યાત્રા કરી હતી. જેમાં બદ્રી-કેદારની કઠીન યાત્રાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

પૂર્વના પૂણ્યપ્રતાપે શ્રી ઓધવજીભાઈને મંજૂલા બહેન જેવાં સુશીલ અને સંસ્કારી જીવનસંગીની મળ્યાં. શ્રી ઓધવજીભાઈના

પ્રત્યેક કાર્યમાં તેઓ પ્રેરણામૂર્તિ બની રહ્યાં. આ સુખી દાંપત્યના પરિણામરૂપ તેમને બે પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ છે.

પરમાર્થી જીવનજીવીને તા. ૨૧-૧૦૮૯ના રોજ તેઓ પરલોકવાસી બન્યા.

પાલીતાણા જૈન ગુરુકૂળનું ગૌરવ શ્રી કાંતિલાલ બાલચંદ પારેખ

પાલીતાણા યશોવિજય જૈન ગુરુકૂળના ગૌરવશાળી રત્ન ગણાતા શ્રી કાંતિભાઈ મૂળ ઝાલાવાડના વતની છે. રંગૂનમાં એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટનું સારું કામકાજ હતું. બર્માની રાજકીય પરિસ્થિતિ પલટાતાં રંગૂન ખાતેનો વ્યવસાય સમેટી લીધો. જૈન ગુરુકૂળ પાલીતાણામાં તેમણે મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી તેઓ વધુ અભ્યાસાર્થે મુંબઈની મશહૂર સીડનહામ કોલેજમાં જોડાયા. કોલેજમાં તેમનાં આ વર્ષોની કારકીર્દિ ઘણી જ તેજસ્વી હતી. પ્રતિવર્ષે ઊંચા નંબરે પાસ થઈ બી. કોમનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી સી.એ. થવાની તીવ્ર ઉત્કંઠાને લઈને મુંબઈની જાણીતી પેઢી મેસર્સ છોગલમલ એન્ડ કુ. માં જોડાયા. જ્યાં તેમણે પેઢીનો પૂર્ણ વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો અને ઈચ્છિત ક્ષેત્રે ઘણું જ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. ૧૯૫૮માં તેમના સહાધ્યાયી શ્રી મોહનલાલ જૈનના સહકાર સાથે ભાગીદારીમાં મેસર્સ જૈન પારેખ એન્ડ કુ. ચાર્ટડ એકાઉન્ટન્ટ્સ પેઢીની શરૂઆત કરી. પિસ્તાલીશ વર્ષની વયે તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિ ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. હાલમાં ઘણી વ્યાપારી પેઢીઓના ઈન્કમેટેક્સ અને સેલ્સટેક્સના સલાહકાર તરીકે સારી સેવા આપી રહ્યા છે. ઘણી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. ધર્માનુરાગ અને સેવાભાવનાથી એમનું જીવન સુરભિત છે. જૈન સમાજ તેઓ માટે ગૌરવ લઈ શકે છે. તેમની વિનમ્રતા એમના પ્રત્યે ભારે મોટું બહુમાન ઉપજાવે તેવી છે.

પોતાના વ્યવસાયમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી કાંતિભાઈએ જ્ઞાતિ અને સમાજ સેવાની કોઈ તક જવા દીધી નથી. નિરાભિમાની અને પરગજૂ સ્વભાવના શ્રી કાંતિભાઈ કહેવા કરતાં કરવામાં વિશેષ માને છે.

એમની શ્રદ્ધા, શક્તિ, સાધના અને સિદ્ધિનું પ્રતીક તો માતૃસંસ્થા ગુરુકૂળને તેઓ હંમેશા યાદ કરતા રહ્યા છે. આપબંધે આગળ આવી ગુરુકૂળનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

દક્ષિણ ભારતમાં વિવિધ સામાજિક સેવામાં અગ્રેસર શ્રી કાંતિલાલ એ. કામદાર (મદ્રાસ)

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની અનેકવિધ જટિલ જવાબદારીઓ વચ્ચે પણ સેવાભાવનાની જ્યોત જલતી રાખતા મદ્રાસના મહારથી

ગુજરાતી અગ્રેસર શ્રી કાંતિલાલભાઈ અમીચંદ કામદારનું સમગ્ર જીવન આગે કદમીના ઉજ્જવળ ઈતિહાસનું દર્શન કરાવે છે.

સૌરાષ્ટ્રના સ્વામીનારાયણના ગઢડાના સુવિખ્યાત સુખી સમૃદ્ધ જૈન વણિક પરિવારમાં શ્રી કાંતિલાલભાઈનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૨૫ના માર્ચની ૨૭ તારીખે થયો હતો. વતનમાં અભ્યાસ પછી પિતાના પગલે પગલે યુવાન શ્રી કાંતિભાઈ કિસ્મતના ખેલ ખેલવા મદ્રાસને આંગણે ઈ.સ. ૧૯૫૬માં આવી આયાત નિકાસના વ્યાપારમાં સામેલ થયા હતા. આગેકદમીનાં ઉન્નત સ્વપ્નો સદાય હૈયામાં ઘોળાતાં આ યુવાને સ્ટેનલેસસ્ટીલના વ્યવસાયમાં ઝંપલાવી 'એનિથ ઈન્ટરનેશનલ'ના નામે સ્ટેનલેસ સ્ટીલના કારખાનાના પાયા નાંખ્યા હતા. આજે આ ઉદ્યોગક્ષેત્રની તેમની ઉન્નતિ ઉજ્જવળ સ્વરૂપ પામી છે. ભવ્ય 'એનિથ હાઉસ'ના દ્વારેથી તેનું સંચાલન થઈ રહ્યું છે. ભારત સરકારે સ્ટેનલેસસ્ટીલના શ્રેષ્ઠ નિકાસ માટે એવોર્ડ પણ આપ્યો છે. તેઓ 'રાજયોગ કન્સ્ટ્રક્શન પ્રાઈવેટ લિમિટેડ'ના ચેરમેન પદે છે. સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ શ્રી કાંતિલાલભાઈ મોખરે છે. શ્રી ગોહિલવાડ મિત્રમંડળનું ઉપપ્રમુખ સ્થાન સં. ૧૯૮૧માં દીપાવ્યું હતું.

શ્રી સૌરાષ્ટ્ર જૈન સંઘના ઉપપ્રમુખ તરીકે, શ્રી સૌરાષ્ટ્ર જૈન વેલફેર ટ્રસ્ટના પ્રમુખ તરીકે, શ્રી જૈન સોશયલ ગ્રુપ મદ્રાસ સેન્ટ્રલના પ્રમુખપદે સારી સેવા આપી જે યાદગાર બની રહેલ છે. તેઓશ્રી ગુજરાતી મંડળના ભૂતપૂર્વ સેક્રેટરી રહેલ છે.

તેઓશ્રી લાયન્સ ક્લબ ઈન્ટરનેશનલના ડેપ્યુટી ડિસ્ટ્રિક્ટ ગવર્નર પદે નિમાયા. ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં તામિલનાડુ મેટલવેર એસોસિયેશનના ૧૯૮૨ થી ૧૯૮૭ સુધી પ્રમુખપદે સારી સેવા આપી છે. તેમ જ ફેડરેશન ઓફ ઓલ ઈન્ડિયા ટ્રેડર્સ એસોસિયેશનના ઉપપ્રમુખ છે. તેઓશ્રીએ મદ્રાસની વેંકટેશ્વરા એન્જિનિયરિંગ કોલેજ તથા શ્રી ગુજરાતી એ.બી. પારેખ વિદ્યામંદિર તથા શ્રી ગુજરાતી કન્યા કેળવણી મંડળ તથા બાળ વિહાર ગિલ્ડ ઓફ સર્વિસ, શ્રી ગુજરાતી સહાયકારી હોસ્પિટાલમાં ખૂબ સારી સહાય કરેલ છે. માતૃભૂમિ ગઢડામાં ત્યાંની પાંજરાપોળ તથા ત્યાંની અન્ય સંસ્થાઓને સારી રકમ ઉદારતાથી આપી છે. તથા તેમના પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે બસસ્ટેન્ડ પાસે પાણીનું પરબ બંધાવી આપેલ છે. માનવતાનાં દરેક કાર્યોમાં શ્રી કાંતિભાઈએ તન, મન ધનથી અનેક સંસ્થાઓને મદદ કરી છે.

દક્ષિણ ભારત સૌરાષ્ટ્ર મહાસંઘના ફાઉન્ડર પ્રેસીડેન્ટ તરીકે, દિગમ્બર જૈન સ્વાધ્યાયમંડળ ટ્રસ્ટના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે તેમની સેવા નોંધપાત્ર છે. આ ઉપરાંત હિન્દુસ્તાન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, અખિલ ભારત ગુજરાતી સમાજ, ઈન્ડિયન વેજીટેરિયન કોંગ્રેસ, આંધ્ર ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, ભારતીય વિદ્યાભવન, ઈન્ડિયન રેડ

કોસ સોસાયટી, મદ્રાસની યુનિવર્સિટીમાં જૈનોલોજી ડિપાર્ટમેન્ટ વગેરેમાં તેમનું કાર્ય સક્રિય રહ્યું છે.

શાંતિનાથ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટના સ્થાપક શ્રી શાહ કિશોરભાઈ અમુલખભાઈ (ધાનેરાવાળા)

બનાસકાંઠાના ધાનેરા ગામના વતની ને હાલ સુરત સ્થિત હીરાના વ્યવસાયમાં સંકળાયેલા શ્રી કિશોરભાઈ છેલ્લા બાવીસ વર્ષથી જીવદયા માનવસેવાની પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલા છે. માતા-પિતાના ધાર્મિક સંસ્કાર સિંચને શાસનદેવની કૃપાથી સમજણ થયા ત્યારથી નસે-નસેમાં જીવદયા પ્રવૃત્તિને વહેતી કરી હોવાથી મિત્રો તેમને 'કિશોરભાઈ જીવદયા'ના નામથી ઓળખે છે. કુદરતી આફત સમયે તન-મન-ધન-સમય અને ધંધાની પરવા કર્યા વગર નાત-જાત, ભેદ-ભાવ રહિત માનવતાની સેવા, કાર્ય, દયા, દાન પ્રવૃત્તિ કરે છે. પંદરથી વધુ સંસ્થાના ટ્રસ્ટી, મે. ટ્રસ્ટી, અધ્યક્ષ તથા મંત્રી કે સ્થાપક છે.

ગુજરાતમાં ૧૯૮૫ના કારમાં દુષ્કાળમાં સૌરાષ્ટ્રના જસદણ તાલુકામાંથી ૪૦૦૦ જેટલાં ઢોરોને ખસેડી સુરત-વિંછીયા અને છાપરીયાળી સુધી આવી પશુધન બચાવવાની કામગીરી મિત્રોના સહયોગથી કરી હતી. વૃંદાવન ગૌશાળા રૂપે જસદણ વિભાગનું સંપૂર્ણ આયોજન કરી અંદાજિત ૫૦૦ વિદ્યા જમીન તથા ૫૦૦ પશુઓ માટેની વ્યવસ્થા આધુનિક પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવેલ છે. અમદાવાદ, ઓઢવ તથા લીંચ પાંજરાપોળોને આર્થિક સહાય ચાલુ છે. પોતાના શુભ હસ્તક કાર્યકરો, મિત્રો દ્વારા સેંકડો જીવોને અભય આપવાનું કાર્ય ચાલુ છે. નાની પાંજરાપોળોને સદ્દર અને પગભર કરવાની સક્રિય ભાવના ધરાવે છે. ૨૫ થી ૩૦ પાંજરાપોળો સાથે સંકળાયેલા છે. છેલ્લા ૨૪ વર્ષથી 'ગણેશચતુર્થી', જૈન સંવત્સરી'ના રોજ સુરત કાંઠાના વિસ્તારોના ગામ ડુમસ-ભીમાપોરમાં માછલાં પકડવાની પ્રવૃત્તિ બંધ રખાવે છે. સાથે-સાથે સુરતની માનવતાવાદી સામાજિક સંસ્થાઓને યથાશક્તિ સહકાર, ગરીબોને શૈક્ષણિક, આર્થિક તથા મેડિકલ સહાય પણ કરે છે. પૂ. ગુરૂદેવ શ્રી સુબોધસાગરસૂરિજી મહારાજની નિશ્રામાં અઝાઈ તપની આરાધના સુરત પાસે રાંદેર ગામે શ્રી નેમિનાથપ્રભુ જિનાલયના જીર્ણોદ્ધાર પછી ધજાદંડ તથા પાર્શ્વપ્રભુની પ્રતિષ્ઠાનો લાભ લીધેલ છે. દિલ્હી દ્વારા ચાલતા આંખના ઓપરેશનોમાં દવા, ચશ્મા વગેરે દર્દીઓને મફત આપવામાં આર્થિક મદદ, ધાનેરા ખાતે અંધત્વ નિવારણ યોજના હેઠળ ૧૯૯૪ થી આંખના ઓપરેશન ચાલુ કરવામાં આવ્યા છે. મણિબેન વ્રજલાલ મહેતા હોસ્પિટાલના ટ્રસ્ટી છે. જ્યાં '૯૬-૯૭માં ૮૫૦ તથા ૯૭-૯૮માં ૧૨૫૦ ઓપરેશનો થયેલ અને

૯૮-૯૯ માં ૨૦૦૦ ઓપરેશનનો લક્ષ્યાંક સિદ્ધ કરેલ છે. દર શનિ-રવિમાં આ હોસ્પિટાલમાં નેત્રચક્ષુ ચાલુ રહે છે. જેનું સંચાલન તેઓએ પાલનપુરવાળા શ્રી ભાનુચંદ કેશવલાલ ભણશાણીના સહકારથી કરેલ છે. '૯૮-૯૯માં સુરત જિલ્લામાં ૨૦૦ ઓપરેશનો રોટરીક્લબ સાથે મળી કરવામાં આવેલ છે.

તેઓ યુથક્લબ ઓફ ધાનેરા દ્વારા છેલ્લા બાવીસ વર્ષથી ધાનેરામાં સમાજોપયોગી કામ કરવા પ્રયત્નશીલ રહી સતત દાનપ્રવાહ વહેતો રાખે છે. જેમાં શિક્ષણક્ષેત્રે બાળકોને ફી નોટબુક તેમજ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓનું બહુમાન તથા ધર્મક્ષેત્રે દીક્ષાર્થીઓનું બહુમાન સ્વામીવાત્સલ્ય પૂ. ગુરુભગવંતોની વૈયાવચ્ચ તથા સામાજિક ક્ષેત્રે ૪૦૦ જેટલા ગામના ગરીબકુટુંબને માસિક આર્થિક સહાય તેમજ બેકારોને પગભર કરવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

તેઓની ધંધાની પ્રગતિમાં મુખ્યત્વે તેમના બનેવીશ્રી રસિકભાઈ મહેતાનો ફાળો અનન્ય છે. ૧૯૯૦થી એન્ટવર્ષ મુકામે શ્રી કમલેશભાઈ દોશી, અશોકભાઈ કાંકરિયાના સાથ સહકારથી સેટ થયેલા છે. બાદ ડીસાના વસંતભાઈ સંઘવીની ઓફરથી કંપની ચાલુ કરી ત્રણ વર્ષ સાથે કામ કર્યું. હાલમાં શ્રી વસંતભાઈ ગજેરા અને શ્રી ગિરધરભાઈ ગજેરાના સાથ સહકારથી તેમની કંપની કોમલ જેમ્સમાં યોગ્ય સ્થાને કામ કરી રહ્યા છે. તેઓ નવકારમંત્ર અને ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્રમાં અપારશ્રદ્ધા ધરાવે છે. પુત્રો મનિષ-મયુર પિતાના શુભકાર્યના સહયાત્રી છે.

તેમને લેખન કાર્યમાં પણ ખૂબ રસ હોવાથી 'દોસ્ત' ઉપનામથી જાણીતા છે. માત્ર એસ.એસ.સી.ના અભ્યાસુ હોવા છતાં વધુ વાંચન-ચિંતન ધરાવે છે અને મનનના કારણે તેમનામાં આવડત, અનુભવ અને આયોજન ઉચ્ચ કોટીનાં છે. તેમને મળતાં તેમના ગુણોનો પરિચય તત્કાળ થાય છે. તેમનામાં પૈસા કે કાર્યનું અભિમાન ટપકતું ન હોઈ સૌનો તેમના પ્રત્યે મૈત્રીભાવ ને સદ્ભાવ જોવા મળે છે. તેઓએ વહીવટી અનુકૂળતા માટે શ્રી 'શાંતિનાથ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ'ની ૧૯૯૬માં સ્થાપના કરેલી છે. તે દ્વારા જીવદયા ને માનવસેવાનાં કાર્યોનું સંચાલન થાય છે. આવા મૂઠી ઊંચેરા માનવી માટે તેમનું વતન બનાસકાંઠા ગૌરવ અનુભવે છે.

ચંદ્રકાંત મુળચંદ શાહ

શિહોર પાસેના અગિયાળી ગામના વતની શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ હાલ મુંબઈમાં વસવાટ કરે છે. નાનપણથી પિતાની છત્રછાયા ગુમાવતાં સાધારણસ્થિતિમાં માતાએ ત્રણેય બાળકોને ઊછેર્યા. મેટ્રિક સુધી વતનમાં ભણી ૧૮ ની ઉંમરે મુંબઈ આવી સર્વિસમાં જોડાયા. આઠ વર્ષ બાદ ઈલેક્ટ્રિક ઉપકરણોનું ઉત્પાદન કરવાનો ધંધો પ્રારંભ્યો. તકદીરે યારી આપતાં '૭૨ માં કંસ્ટ્રક્શન લાઈનમાં આવ્યા અને નામાકિત બિલ્ડર બન્યા.

ધંધા સાથે ધર્મકાર્યમાં પ્રગતિરૂપે તેઓ ઘોઘારી વિશાશ્રીમાળીજ્ઞાતિની દરેક સંસ્થાઓમાં તન-મન-ધનથી સહકાર આપે છે. વતન શિહોરમાં માતૃશ્રીના નામે માત્ર ૨૦ પૈસામાં દરેકને દવા મળે છે એવા સાર્વજનિક દવાખાનાની સ્થાપના કરી ઉપરાંત આયંબિલ શાળા નિયમિત ચાલે છે. તે માટે મોટી રકમ આપી ભંડોળ એકત્ર કર્યું. તેમજ પિતાશ્રીના નામે મહાવીર જૈનવિદ્યાલય અંધેરીશાખામાં ભોજનગૃહમાં રકમ આપી છે. સાયનમાં ચાલતી આયંબિલ શાળામાં આસોમાસની ઓળીને કાયમી રૂ. ૮૭૭૭૭/- રૂપિયાનો આદેશ માતૃશ્રીના નામે લીધો. પાલીતાણામાં કેસરિયાજી ભોજનગૃહમાં માતૃશ્રી તથા પરિવારના નામે આદેશ લીધો. પાલીતાણા ૩મ પર સેનિટોરિયમમાં તથા યશોવિજયજી જૈન ગુરુકૂળ, સિદ્ધક્ષેત્ર બાલાશ્રમ, તાલધ્વજ જૈન વિદ્યાર્થીગૃહ, કન્યાછાત્રાલય, વડોદરાની મહાવીર વિદ્યાલય, સાવરકુંડલાની બાલાશ્રમ જેવી અનેક ધાર્મિક તથા શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં વિવિધરીતે મોટી રકમનાં દાન આપેલ છે. વતન શિહોરમાં પ.પૂ.આ. કેલાસસાગરસૂરિજી મહારાજ સા. ની નિશ્રામાં થયેલા ઉપધાનતપમાં સારો હિસ્સો આપી લાભ લીધેલ. આવો બીજો લાભ સં ૨૦૩૭માં કદમગિરિ ખાતે પ.પૂ.આ.શ્રી મેરૂપ્રભુસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની નિશ્રામાં અગિયાળીમાં પણ પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ, ઓછા અભ્યાસ છતાં કોઠાસૂઝ ને નિષ્ઠાને કારણે સર્વકાર્ય ધગશથી કરે છે. દરેક જગ્યાએ દાન ભાવનાને કારણે સમાજમાં અને ઘોઘારી વિ.મા. સહા. ટ્રસ્ટીબોર્ડમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

શિહોર તથા અન્યત્ર શુભકાર્યો :-

૧. શિહોરમાં પિતાશ્રીના નામે નહિ નફો નહિ નુકશાનના ધોરણે એકસરે વિભાગ,
૨. શિહોરમાં ઊકાળેલા પાણીનો કાયમી આદેશ,
૩. વડોદરામાં માતૃશ્રીના નામે ઉપાશ્રય અને ચૈત્ર-આસોમાસની કાયમી આયંબિલ ઓળી,
૪. પાલડી-અમદાવાદ :- પિતાશ્રીના નામે આયંબિલ હોલ અને અષાઢ સુદ ૪ થી કારતક સુધી કાયમી આયંબિલ,
૫. સાવરકુંડલા વિદ્યાર્થીગૃહમાં એક રૂમ,
૬. તપોવનમાં એક સ્કૂલ,
૭. તાલધ્વજ જૈન વિદ્યાર્થીગૃહમાં ઉપપ્રમુખનો ઉચ્ચ હોદ્દો,
૮. પ. પૂ. આ. મેરૂપ્રભુસૂરિશ્વરજી મ.સા. અમિયાપુરમાં સ્મારકમાં સેનેટરી હોલમાં એક બ્લોક,
૯. શિહોરમાં નંદલાલ ભુતા ચેરિટેબલ હોસ્પિટલમાં ભાઈ સેવંતીલાલના નામે નર્સિંગ ક્વાર્ટર્સ,
૧૦. કરમબેલી (વાપી) હાઈવે પર મહિમાપ્રભુસૂરિના 'મહિમા

પ્રભુ ઉપાશ્રય'માં સાધુ સાધ્વી ભગવંતોની વૈયાવચ્ચ માટે કાયમી માગશર માસનો ખર્ચ,

૧૧. અમદાવાદ શ્રી ઠાકરશી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ હોસ્પિ.માં ભાઈ સેવંતીલાલના નામે સર્જકલ ઓ.પી.ડી.,
૧૨. શિહોરમાં શ્રી એન.એમ.ભુતા કોમર્સ કોલેજમાં સંચાલન માટે શૈક્ષણિક હેતુ માટે રૂ. પાંચલાખ.

સ્વ. ચંપકલાલ ગિરધરલાલ મહેતા

“ધનજી ધોળા”ના નામે અમરેલીના સૌ કોઈના પરિચિત એવા મોટા સંસ્કારી કુટુંબમાં સં. ૧૯૭૫માં ચંપકભાઈનો જન્મ થયો. સં. ૧૯૯૦ સુધીમાં માધ્યમિક કેળવણી પ્રાપ્ત કરી અઢાર વર્ષની કિશોર વયે પોતાના વડીલોએ આરંભેલા ધંધામાં જોડાઈ ગયા. પિતાશ્રી ગિરધરલાલભાઈનો સેવા સંસ્કારનો વારસો ત્રણે બંધુમાં સરખે હિસ્સે વહેંચાયો છે.

વડીલ બંધુ પાસેથી પદ્મશ્રી પ્રતાપભાઈ તથા ગંગાદાસભાઈની વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓને કારણે તેઓ બન્નેને મોટાભાગે અમરેલી બહાર વસવાનું બનતું. પરિણામે વડીલોપાર્જિત વેપારી પેઢી અને સ્થાનિક સામાજિક સંસ્થાઓની જવાબદારીમાં શ્રી ચંપકભાઈને જોડાઈ જવું પડેલું અને તે દિશામાં સતત કર્તવ્ય પરાયણતા અને સંપૂર્ણ જાગૃતપણું રાખી અમરેલીની સમગ્ર જનતાનો પ્રેમ સંપાદિત કરી શક્યા. સાથે સાથે અમરેલી કપોળ મહાજનના વહીવટી ક્ષેત્રે, અમરેલી વ્યાપારી મંડળ, માર્કેટીંગ યાર્ડ, ગિરધરભાઈ મ્યુઝિયમ, પારેખ દોશી કપોળ બોર્ડિંગ તથા શેઠ પરમાણંદદાસ કપોળ બાલાશ્રમ, અમરેલી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, વગેરેના વિકાસમાં તથા તેના સંચાલનમાં પોતાની શક્તિ અનુસાર યશસ્વી ફાળો આપતા રહ્યા. શ્રી જગજીવનભાઈના નેતૃત્વ નીચે સંસ્થાના સંચાલન કાર્યમાં વર્ષો સુધી અનુભવ મેળવી આ સંસ્થાની સ્થાનિક સમિતિના મંત્રી તરીકે રહ્યા. પછી છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી સિકન્દ્રાબાદ જઈને વસવાટ કર્યો. ત્યાં પણ નાની મોટી અનેક સંસ્થામાં કાર્યરત રહ્યા. થોડા સમય પહેલાંજ સ્વર્ગવાસી થયા. જીવનભર અનેકને ખૂબ જ ઉપયોગી થયા. તેમના પુત્ર પરિવારે પણ સેવાભાવનાનો આ વારસો જાળવી રાખ્યો છે.

શ્રી સી. એન. સંઘવી

શ્રી સી.એન. સંઘવીનું જીવન બહુમૂલ્ય, પરિણામલક્ષી અને નિઃસ્વાર્થ સેવાઓથી ભર્યું છે. મુંબઈ શહેર અને ભારતભરની ત્રીસ કરતાં વધુ પ્રતિષ્ઠિત વ્યાવસાયિક, વ્યાપારી, સામાજિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક અને વૈદકીય સંસ્થાઓમાં વિવિધ અધિકારીપદે રહીને તેમણે કર્તવ્યનિષ્ઠ અને નોંધપાત્ર સેવાઓ કરી

છે અને કરતા રહ્યા છે. જૈન શોશ્યલ ગ્રુપ જે જૈન સંસ્કારગ્રુપ બની મહેંકી રહ્યું છે, તેના ફેડરેશનની સ્થાપનામાં તેમની દૂરંદેશીતા, કાર્યદક્ષતા અને સ્નેહથી સૌને પોતાના કરી લેવાની આત્મસૂઝનો ફાળો ઘણો મોટો છે.

વિદેશોમાં જૈન સોશ્યલ ગ્રુપની સ્થાપનામાં પણ તેઓ અગ્રેસર રહ્યા છે. ફેડરેશને તેમની ઈન્ટરનેશનલ એક્ષેન્શન કમિટિના ચેરમેન તરીકે નિમણૂંક કરી અને આ પદને તેમણે અમેરિકામાં બે ગ્રુપો સ્થાપી શોભાવ્યું અને અમેરિકા, આફ્રિકામાં વધુ ગ્રુપો સ્થાપવામાં પ્રયત્નશીલ છે. શિકાગો અને લોસ એન્જલ્સના ગ્રુપોના ઉદ્ઘાટન વખતે સૌ સભ્યોને તેમની રાહબરી હેઠળ અમેરિકાની યાત્રા કરાવી અને ‘સંઘવી’ અટક સાર્થક કરી. ગચ્છ-સંપ્રદાય કે અન્ય ભેદભાવો ભૂલીને સૌ જૈનો એક પ્રેમમય વાતાવરણમાં હળેમળે અને ઉત્કર્ષ સાથે એ જોવા તેમણે સમય, શક્તિ અને સંપત્તિનો ભોગ આપ્યો. તેમની અધ્યક્ષતાના દેદીપ્યમાન સમયમાં ભારતભરમાં સત્તર ગ્રુપોની સ્થાપના થઈ.

સંઘવી સાહેબ બહુધા સફારી સુટમાં નજરે પડે છે. જેમાં વધુ ખિસ્સા હોય છે. અને એ ખિસ્સાઓમાં સામાજિક સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓને આર્થિક સહયોગ આપવાની ઉદાર તત્પરતા હોય છે. પણ માત્ર દાન આપી અટકી જવું કે એનાથી કોઈને પંગુ બનાવી દેવામાં તેઓ માનતા નથી. સહયોગ આપી અન્યને સ્વાવલંબી બનાવો, માનવનું ગૌરવ જળવાય એ રીતે વર્તવાની ખાનદાનીભરી રીતભાત તેમના દરેક કાર્યમાં જોવા મળે છે.

૧૯૫૨માં ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ તરીકે પ્રેક્ટીસ શરુ કરી અને ટૂંક સમયમાં જ પ્રેક્ટીસ જમાવી પણ એ ટેબલ-ખુરશી અને ઓફિસની દુનિયાએના માંહલાને નાની પડવા લાગી. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં જંપલાવ્યું. જ્યાં ‘માંહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે’ જેવું નથી હોતું. છતાં પળેપળની અપ્રમાદ કર્તવ્યનિષ્ઠાથી તેમના જેવા કર્મવીર એક સફળ ઉદ્યોગપતિ તરીકે બહાર આવ્યા. હજી ચેતનાના ઘોડા ઘટમાં થનગને છે. તેઓ સ્વપ્નો સેવે છે. અને સાચાં પણ પાડે છે.

તેમની સૌજન્યશીલ વ્યાવહારિકતા સ્પષ્ટ છતાં ડંખરહિત છે. વિચારધારા અને કાર્યને સર્વાંગ સુંદર રીતે પાર પાડવાની અનોખી આત્મસૂઝ અને સામેની વ્યક્તિના વિચારો સમજવાની નમ્રતાને કારણે તેઓ પુરોગામીઓના પ્રીતિયાત્ર, સહગામીઓના વિશ્વાસપાત્ર અને અનુગામીઓના શ્રદ્ધાપાત્ર બન્યા છે. તેઓ જિંદગીમાં વરસો નથી ઉમેરતા પણ વરસોમાં જિંદગી ઉમેરે છે. તેઓ ઘણી વાર સેમ્યુઅલ જોન્સનનું વાક્ય ટાંકે છે : “એવા દરેક દિવસને હું વેડફાયેલી ગણું છું કે જ્યારે મેં એકાદ પણ નવો પરિચય ન બાંધ્યો હોય.” અને જેની સામે માનવમાત્રના કલ્યાણનું

ધ્યેય હોય, સમાજ ઉત્કર્ષ માટે તાલાવેલી હોય, તે એક પણ દિવસ ક્યાંથી વેડફે ? તેમના મિત્ર બનવું એ પણ એક લ્હાવો છે. અને એમ કહેનારાઓની સંખ્યા નાની સૂની નથી. “સંઘવીના સંગમાં સૌ રાજી રાજી.”

શ્રી ચંપકલાલ ટી. ખોખર

મહેસાણા જિલ્લાના ઉઝાના વતની છે. છેલ્લા ઘણા વર્ષોથી ‘જંબૂદ્વિપ’ ધર્મસંકુલના સર્જનમાં પાયાના આરંભથી કાર્યરત છે.

પૂ.પં.શ્રી અભયસાગરજી મહારાજના સાનિધ્યમાં આવ્યા પછી છેલ્લા બત્રીશવર્ષથી નવકારમંત્ર હૈયામાં વસ્યો અને ધર્મરંગે રંગાયા. ઉઝા મહાજનમાં સેવા ઉપરાંત ઈડર-પાવાપુરીમાં પણ સેવા આપતા રહ્યા છે. ડાયમન્ડના વ્યવસાયમાં સારી પ્રગતિ કરી રહ્યા છે. આજે પણ પોતાના જીવનનો વિશેષ સમય ધર્મ કાર્યોમાં જ પસાર કરી રહ્યા છે.

શ્રી ચંદુલાલભાઈ ચંદભાઈ શાહ

સૌરાષ્ટ્રમાં સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના જોરાવરનગરના વતની શ્રી ચંદુલાલભાઈનો જન્મ તા. ૧-૧-૧૯૨૮ના રોજ થયો. મેટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ અમદાવાદમાં શેઠશ્રી ચીમનલાલ નગીનદાસ વિદ્યાવિહારમાં ૧૯૪૦-૪૬માં લીધું પણ પછી ૧૯૪૮થી મુંબઈને કર્મભૂમિ બનાવી.

૧૯૫૩થી મુંબઈમાં દીપક મેડિકલ સ્ટોર્સની નાની દવાની દુકાનથી ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી, જેમાં કમેકમે સારો વિકાસ થયો. દેવ-ગુરુ-ધર્મમાં અનન્ય શ્રદ્ધા-ભક્તિને કારણે તેમના સેવાજીવનની સુમધુરતા સદા મહેંકતી રહે છે. વ્યવસાયમાં દીપક મેડિકલ સ્ટોર ઉપરાંત મહાવીર સ્ટોરનું પણ પોતે સંચાલન કરે છે. વીમા એજન્ટ તેમજ યુનિટ ટ્રસ્ટના એજન્ટ તરીકેની જવલંત ઉજ્જવળ કારકિર્દી ધરાવે છે. યાત્રાર્થે હિંદના ઘણા સ્થળોનું પરિભ્રમણ કર્યું છે.

શ્રી ચંદુભાઈ અનેક સામાજિક સંસ્થા સાથે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલા છે, જેવી કે--જૈન સહકારી બેંકમાં ૧૯૭૪થી બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટરના મેમ્બર તરીકે તથા મુંબઈ ચમન છાત્ર મંડળમાં મંત્રી તરીકે ચાલુ છે. તેમજ શ્રી પ્રગતિ મંડળ સેન્ટ્રલ કન્ઝ્યુમર્સ કો. ઓ. સોસાયટીમાં કમિટી મેમ્બર તરીકે બાર વર્ષ સેવા આપેલી. સી. એન્ડ ડી. કેમિસ્ટ ઝોનના ૧૯૭૫થી હાલમાં પ્રેસિડેન્ટ તરીકે ચાલુ છે. મુંબઈમાં ઝાલાવાડ જૈન સંઘના મંત્રી તરીકે સેવા આપેલ. તેમજ સ્પેશ્યલ એક્ઝિક્યુટીવ મેજિસ્ટ્રેટ કલબમાં તેમજ મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં કમિટી મેમ્બર તરીકે તેમજ જિનાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તેમજ મુંબઈ જીવદયા મંડળમાં ખજાનચી તરીકે સેવા ચાલુ જ

છે. ઝાલાવાડ સોશ્યલ ગ્રુપ તથા શ્રી ગોવાલિયા ટેન્ક જૈન સંઘમાં કમિટી મેમ્બર તરીકેની સેવાઓ, જૈન અધ્યાત્મ સ્ટડી સર્કલમાં શરૂઆતથી જ ખજાનચી મંત્રી તરીકેની સેવા ચાલુ જ છે. ઓગષ્ટ ક્રાંતિ કો.ઓ. સોસાયટીમાં ચેરમેન તરીકે તથા અન્ય નાની - મોટી સંસ્થાઓની સેવાઓ લક્ષ્યમાં લઈ મહારાષ્ટ્ર સરકારે ૧૯૭૨ના ઓગષ્ટથી જસ્ટિસ ઓફ પીસ (જે.પી.)ની પદવી એનાયત કરેલી, ઉપરાંત સરકારે ૧૯૭૪ના જૂનથી સ્પેશ્યલ એક્ઝિક્યુટીવ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે તેમને પસંદ કર્યા છે. હાલમાં તેઓ એસ.ઈ.એમ. તરીકે ચાલુ છે. તેમની પ્રગતિમાં તેમનાં ધર્મપત્નીનો ફાળો જરાપણ નાનો-સૂનો નથી. કંચનબહેને માસક્રમણ, શ્રિદ્ધિતપ તેમ જ ઉપધાનતપ, વરસીતપ વગેરે અનેક તપશ્ચર્યાઓ કરેલ છે. આખુંયે કુટુંબ ખૂબ જ ધાર્મિક રંગે રંગાયેલું છે.

આપણા એક રૂપિયાના નુકશાન સામે બીજાને પાંચ રૂપિયાનો ફાયદો થતો હોય તો આપણે નુકશાન ભોગવી લેવું, આ રીત તેમણે જીવનમાં અપનાવી છે. (આ રીતથી ગમે તેટલું ભોગવવું પડે) ગરીબ, બિમાર તેમજ સંજોગોના ભોગ બનેલાઓ પ્રત્યે ખૂબ જ દયા રાખી યથાશક્તિ તન-મન-ધનનો ભોગ આપવો એ રીત પણ જીવનમાં અપનાવી છે. હમણાં જ થોડા સમય પહેલાં શ્રી ચંદુભાઈ અને તેમના લઘુબંધુ નવીનચંદ્રભાઈના પરિવારના સૌજન્યથી મુંબઈથી જેસલમેર-રાણકપૂર વગેરે અનેક તીર્થસ્થાનોના યાત્રા પ્રવાસનું આયોજન કરેલું. મુંબઈથી ૫૪ યાત્રિકો તથા જોરાવનગર વગેરેના ૫૪ યાત્રિકો મળીને ૧૦૮ યાત્રિકોનો યશસ્વી યાત્રાપ્રવાસ યોજયો હતો. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી આપને સેવા કરવાની તક આપે તેવી પ્રાર્થના.

શ્રી ચાચંદ્ર ભોગીલાલ શાહ

શ્રી ચાચંદ્રભાઈ અમદાવાદના અગ્રણી કાર્યકરોમાંના એક છે. તેમની ૧૯૪૭થી ફતાસાધોળ મહાવીરસ્વામી દહેરાસર ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે તેમ જ આચાર્યશ્રી વિજયરત્નસૂરિશ્વરજી જૈન પુસ્તકાલયના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે વરણી થઈ. ૧૯૪૮માં વિશ્વાશ્રીમાળી જૈન જ્ઞાતિની કમિટીના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા. ૧૯૫૦માં સદરહુ જ્ઞાતિમાં જિંદગીપર્યંત પ્રમુખ તરીકે નિમણૂક થઈ. ૧૯૬૦માં અમદાવાદ શહેરના રૂપવિજયજી મહારાજના ડહેલાના ઉપાશ્રયમાં ટ્રસ્ટી તરીકે ચૂંટાયા. ૧૯૭૦માં પાનસર મહાવીર સ્વામી દહેરાસર ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે નિમાયા, હાલ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. ૧૯૮૫માં શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીમાં ટ્રસ્ટી તરીકે નિમાયા, તે પહેલાં દસ વર્ષ સુધી સદરહુ પેઢીમાં અમદાવાદ શહેરના પ્રતિનિધિ તરીકે હતા. હાલ આ બધી સંસ્થાઓમાં તેઓ ચાલુ છે.

તેમની ધંધાકીય કારકિર્દીમાં ગુજરાત સેલ્સટેક્ષ બાર એસોસિયેશનના ત્રણ વાર પ્રમુખ તરીકે અને તેના મુખ્યપત્ર સેલ્સટેક્સ જર્નલના ત્રણવાર એડિટર તરીકે સેવા આપેલ છે.

૧૯૪૭માં તેમના પિતાશ્રીનું તથા ૧૯૮૫માં માતૃશ્રીનું અવસાન થયું. આ શોકદાયક પ્રસંગો તેમના જીવનમાં સદ્કાર્ય-ધર્મકાર્યના નિમિત્તરૂપ બન્યા હતા. પોતાની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન પોતે વેચાણવેરા કાયદા ઉપર ત્રણવાર પુસ્તકો તૈયાર કરી એસોસિયેશનને આપ્યાં : રોયલ્ટી કે નફો લીધો નહિ અને તેનો નફો એસોસિયેશનના ફંડમાં એકત્ર થયો.

શ્રી છોટાલાલ મણિલાલ શેઠ

શ્રી છોટાલાલભાઈ અને તેમનું કુટુંબ જિનશાસને પ્રબોધેલા રંગે રંગાયેલું છે. સાવરકુંડલાના વતની શ્રી છોટાલાલ મણિલાલ બેચરદાસ મુંબઈમાં કાપડ લાઈનમાં ખૂબ જ યશકીર્તિ પામેલા આગેવાન વેપારી છે. ધંધાના પ્રભાવજનક વિકાસની સાથે ધર્મક્ષેત્રે એમનું અને એમના પરિવારનું ઘણું મોટું પ્રદાન છે. સાવરકુંડલા દેરાસરના વહીવટમાં પણ એમનું માર્ગદર્શન રહ્યું. દોઢસો વર્ષ પહેલાં મોતીશા ટૂંકમાંથી ધર્મનાથસ્વામીની પ્રતિમા લઈ આવ્યા ત્યારે એ વખતની પ્રતિષ્ઠા વખતે શરૂથી અંત સુધી આ શેઠ કુટુંબ મોખરે હતું, જે ધર્મપ્રભાવનાની પરંપરા આ પરિવારે આજ સુધી જાળવી રાખી છે. સં. ૨૦૦૨માં શ્રી મણિલાલભાઈના સ્વર્ગવાસ પછી વહીવટ શ્રી માનચંદભાઈએ કર્યો અને તે પછી શ્રી છોટાલાલભાઈ ધર્મ-આરાધનાનાં કાર્યોમાં રાહબર બની રહ્યા. ભારતના દક્ષિણ સિવાયના મોટાભાગના જૈન તીર્થોની યાત્રાર્થે સહકુટુંબ જઈ આવ્યા છે. શાન્તિસ્નાત્ર, ચાતુર્માસ, ઉપધાનતપ, અને કુટુંબમાં વર્ષમાન તપની ઓળી જેવાં વ્રતો થયેલાં છે. તેમની સાધર્મિક ભક્તિ હંમેશા આજ સુધી ચાલુ રહી છે, જે એમની ધર્મનિષ્ઠાની પ્રતીતિ કરાવે છે. શ્રી છોટુકાકાના નામે સૌરાષ્ટ્રમાં તેમજ મુંબઈમાં તેઓ જાણીતા છે. પાંચ પુત્રોનો પરિવાર છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં આનંદકિલ્લોલથી સૌ સાથે રહે છે. સૌરાષ્ટ્રના જૈન સમાજના જે અગ્રગણ્ય જૈન શ્રેણીઓ ગણાવાયા છે તેમાં શ્રી છોટાલાલભાઈની પ્રથમ હરોળમાં ગણના થાય છે. સાધુ - સાધ્વીઓની સુશ્રુષા--વૈયાવચ્ચ સુંદર રીતે કરવામાં આ પરિવાર મોખરે રહ્યો છે.

શ્રી છોટાલાલભાઈની ઉચ્ચતમ ભાવના અને મિલનસાર સ્વભાવને કારણે બહોળા જનસમૂહમાં સૌના પ્રીતિપાત્ર બની રહ્યા છે. દિલની અમીરાતવાળા શ્રી છોટાલાલભાઈએ ઉત્તરોત્તર વિકાસ અને પ્રગતિ સાધી તેમાં તેમના સદ્ગુણોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. સમ્પત્તિના પોતે ટ્રસ્ટી છે, એમ માનીને જયાં-જયાં સારાં કાર્યો થતાં રહ્યાં ત્યાં ત્યાં તેમણે અંતરના ઉમળકાથી લાભ

લઈ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં યથાયોગ્ય નાનાં-મોટાં ઘણાં દાન આપેલાં છે. તેમનું આ પ્રદાન ખરેખર દાદ માંગી લે તેવું છે. સાવરકુંડલાની જૈન બોર્ડિંગ અને શાળામાં એમની દેણગીએ પરિવારને ગૌરવ અપાવ્યું છે. ઉનાની ધર્મશાળામાં પણ એવી જ બાદશાહી સખાવત એમણે કરી છે. તેમનાં ધર્મપત્ની શાન્તાબહેન પણ એવાં જ ધર્મપરાયણ અને ઉદારચરિત છે. ૨૦૪૦માં પાલીતાણામાં ચાતુર્માસ વખતે ઉપધાનમાં પહેલી માળનો આ પરિવારે લાભ લીધો. ઉપધાન-અઠ્ઠ વગેરે આ દંપતિએ ખૂબ જ ભાવથી કર્યાં. વર્ષો પહેલાં હસ્તગિરિમાં એક પ્રતિમાજીની પ્રતિષ્ઠાનો પણ આ પરિવારે લાભ લીધો. શેઠશ્રી છોટાલાલભાઈ એમની પાછલી અવસ્થામાં વ્રત, જપ, તપ અને જિનશાસનની ધર્મમય જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ થાય તેમાં વ્યસ્ત બની આનંદમંગલથી વિશાળ પરિવારને માર્ગદર્શન આપતા રહ્યાં. આવા શ્રેષ્ઠીઓ આપણી વંદનાના અધિકારી બને છે.

અ. સૌ. મયણાસુંદરી (છાયાબેન)

જગદીશચંદ્ર મહેતા

જન્મ વડગામ (સંગમનેર)

નાનપણથી જ જીનવાણીનું શ્રવણ, નિયમિત સેવાપૂજા, પહેલું ઉપધાન થયેલ છે. વર્ષાતપ તથા મોક્ષદેવક તપ કરેલ છે. વર્ધમાન તપનો પાયો નાંખેલ છે. જીવનમાં કંદમૂળનો ત્યાગ અને રાત્રીભોજનનો ત્યાગ કરેલ છે. એક ઉપવાસથી છઠ્ઠ, અઠ્ઠ, આયંબિલ, એકાસણા, બીયાસણા આદિ તપ નિયમિત કરે છે. ચત્તારી, અઠ્ઠ, દશ-દોય તપ કરેલ છે, વર્ધમાનતપની નવઓળી થયેલ છે.

અમલનેરમાં ૨૬ દીક્ષા વખતે, ચાંદવડ પ્રતિષ્ઠા વખતે, હસ્તગિરિ ૭૨ જિનાલયના અંજનશલાકાં અને પ્રતિષ્ઠા વખતે અને પાલીતાણામાં ચાતુર્માસ પ્રસંગે, માતૃશ્રી સાથે સાધુ-સાધ્વી અને આવનારા મહેમાનોની ભક્તિમાં તેમનો મોટો ફાળો છે. ઘણાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરી છે, દરેક ધાર્મિક કામમાં ઉત્સાહ અને હસતા મોઢે કામ કરવાનો સ્વભાવ છે.

સહન કરવું, સહાય કરવી, સમતા રાખવી આ બધા તેમના પાયાના ગુણો છે, દેવાનું હોય ત્યારે ઉદારતાથી જ આપે છે.

શ્રી જશવંતભાઈ ચીમનલાલ શાહ

શ્રી જશવંતભાઈ ચીમનલાલ શાહનું જન્મસ્થળ માલવણ, તા. દસાડા-જિલ્લો સુરેન્દ્રનગર. તેમના પિતાશ્રી મુંબઈમાં સોનાચાંદી તથા રૂ બજારમાં જાણીતા દલાલ હતા. તેઓનું ૧૯૬૨ના ડિસેમ્બરમાં કાર અકસ્માતમાં અવસાન થયું. માતાજી

હયાત છે. એક બહેન પરણેલાં છે. તેમનાં પત્નીનું નામ જયોત્સ્નાબહેન છે. ત્રણ પુત્રી અને એક પુત્ર પરેશ જે ૨૮ વર્ષના સોલીસિટર છે. ત્રણ પુત્રીઓ દીપીકાબહેન, કલ્પનાબહેન અને કવિતાબહેન છે. તેમણે શિક્ષણમાં બી.એસ.સી (કેમિસ્ટ્રી અને બોટની) ૧૯૫૫માં અને એલ.એલ.બી. ૧૯૫૭માં પસાર કર્યું. ૧૯૫૮માં વકીલાતની અને સોલીસિટરની પરીક્ષા ૧૯૬૧માં પસાર કરી. એપ્રિલ ૧૯૬૪માં મેસર્સ રુસ્તમજી એન્ડ જીરાવાલા, સોલીસિટરની ભાગીદારીમાં દાખલ થયા અને ૧૯૬૬થી ભાગીદારી છોડી અને શાહ એન્ડ સંઘવીની ફર્મ ચાલુ કરી તે આજ સુધી તેઓ હસ્તક ઓફિસ ચાલે છે. હમણાં જ તેમનો પુત્ર પરેશ તેમની સાથે ભાગીદાર તરીકે દાખલ થયેલ છે.

તેમની વિશિષ્ટતાઓમાં તેઓ મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં વકીલાત કરે છે. અન્ય શોખમાં વાંચન, ફોટોગ્રાફી, સંગીત, નાટક અને રમતગમત વિગેરેનો શોખ ધરાવે છે. તેઓ મુંબઈમાં વેજીટેરિયન સોસાયટીના સેક્રેટરી છે. ઘણા જ ઉમદા સ્વભાવના શ્રી જશવંતભાઈને જૈનધર્મનાં ઊંડા રહસ્યો જાણવા સમજવાની હંમેશા લગની રહી છે. પોતાની ધીકતી વકીલાત હોવા છતાં સમાજની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા રહ્યા છે. તેમનામાં વિચાર વર્તનનું સાતત્ય એકધારું રહ્યું છે.

શ્રી જશવંતભાઈના જીવનબાગમાં સદા સર્વદા ખાનદાની, ખેલદીલી અને ખુમારીની ખુશ્બુ હંમેશા પ્રસરતી રહી છે. તેમનામાં શ્રીમંતાઈ સાથે સદાચાર, દાન સાથે દયાનો સમન્વય જોવા મળ્યો છે. એમના પરિવારના આચારવિચારમાં સાદગી અને સ્વાશ્રયના સમન્વયની અનોખી ભાત પાડતું તેમનું વ્યક્તિત્વ વિરલ છે.

ખંત ઉત્સાહ અને પુરુષાર્થના બળે સોના જેવી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી નવી પેઢીને એક ઉમદા ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે.

આદર્શ તાગરિક પુરસ્કારથી સન્માનિત

શ્રી જે. કે. સંઘવી

ધર્મદેહ, આચારવંત, કર્મઠ તેમ જ સમાજોન્મુખી વિચારોવાળા શ્રી જે.કે. સંઘવીનું પૂરું નામ શ્રી જુગરાજ કુંદનમલજી સંઘવી છે. રાજસ્થાનમાં આહોરનગરમાં ૧૫ ઓગષ્ટ ૧૯૫૧ના રોજ એમનો જન્મ થયો. વર્તમાનમાં તેઓશ્રી થાણાનગરે વ્યવસાયમાં રત છે. તેમના પૂર્વજો છેલ્લા એકસો વર્ષથી રાજસ્થાનથી થાણામાં વ્યવસાયહેતુ આવ્યા હતા. વ્યવસાયી પરિવારમાં જન્મ લઈને પણ તેઓશ્રીની અભિરુચિ શરૂઆતથી જ લેખન તથા વાંચન પ્રતિ રહી છે. એકવીસ વર્ષની ઉંમરમાં રાષ્ટ્રસંત વર્તમાન આચાર્યશ્રી જયંતસેનસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના સંપર્કમાં આવ્યા બાદ તેમણે જીવનને સામાજિક કાર્યોમાં લગાવી દીધું છે.

અ.ભા. રાજેન્દ્ર જૈન નવયુવક પરિષદના કેન્દ્રીય મહામંત્રી તેમ જ ઉપાધ્યક્ષપદ પર છે. પરિષદની રજત જયંતિ સમારોહના અવસરે તેમની સામાજિક અને ધાર્મિક સેવા ભાવનાઓને જોતા અનુમોદના સ્વરૂપ તેમને ‘પરિષદ રત્ન’ની ઉપાધિથી અલંકૃત કરી ગૌરવવંત કરવામાં આવેલ છે. સ. ૧૯૭૭માં તેમને ‘શાશ્વત ધર્મ’ માસિકના સંપાદક ઘોષિત કરવામાં આવ્યા અને ત્યારથી આજ સુધી તેઓ શાશ્વત ધર્મને અત્યંત વાચનીય, મનનીય તેમજ ઉન્નત કરવાના કાર્યમાં જોડાયેલા છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં હંમેશા તેમની ઊંડી રુચિ રહી છે. શ્રી ગુરુ રાજેન્દ્ર જનકલ્યાણ ટ્રસ્ટ, શ્રીગુરુ રાજેન્દ્ર ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ તથા શ્રી રાજ રાજેન્દ્ર પ્રકાશન ટ્રસ્ટના તેઓશ્રી ટ્રસ્ટી પણ છે. શ્રી કોંકણ શત્રુંજય તીર્થના શ્રી ઋષભદેવ સ્વામી જૈન ધર્મ ટેમ્પલ અને જ્ઞાતિ ટ્રસ્ટના મંત્રી સ્વરૂપે (૮૧ થી ૮૩) તેમજ ટ્રસ્ટી રૂપે સેવાઓ આપી છે. તેઓશ્રી અત્યંત સુધારાવાદી વિચારો ધરાવતા આદર્શવાદી વ્યક્તિ છે. શ્રી આહોર જૈન સેવા સંઘ મુંબઈના મંત્રીપદે છેલ્લા એક વર્ષથી તેઓશ્રી કાર્યરત છે. ઘણામાં ધાર્મિક પાઠશાળા સંચાલન અર્થે તેઓશ્રી ઘણાં વર્ષથી વિશેષ રસ લઈ સહયોગ પ્રદાન કરે છે.

તેઓશ્રી તથા તેમનાં ધર્મપત્ની વિમલાદેવી ૩૦ વર્ષની ઉંમરમાં જ સમેતશિખરજી તીર્થે ચોથા બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરી રાખેલ છે. પોતાના જીવનને જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો મુજબ અનુસરવા માટે તેમણે હોટલની વસ્તુઓનો ત્યાગ, સિનેમા ત્યાગ, સુવર્ણના આભૂષણોનો યોગ નહીં, દરરોજ પૂજા-દર્શન આદિ અનેકાનેક નિયમોનું પાલન કરી રહ્યાં છે. તેઓશ્રી કુશળ લેખક હોવા ઉપરાંત પ્રખર વક્તા પણ છે. તેમની વ્યસ્ત દિનચર્યામાં વધુ સમય સ્વાધ્યાય તેમ જ લેખનમાં જ વિતાવે છે. કંઈક પત્ર-પત્રિકાઓમાં તેમના લેખો પ્રકાશિત થતા રહે છે. ગુરૂદેવ રાજેશ્વરસૂરિશ્વરજી મ.સા. તેમજ રાષ્ટ્રસંત જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય જયંતસેનસૂરિશ્વરજી મ. સા. પ્રત્યે વિશેષ આસ્થા અને સમર્પણભાવ હોવાથી તેમના મંગળ આશીર્વાદ અને માર્ગદર્શનને જ તેઓશ્રી પોતાના જીવનમાં સફળતાનું કારણ માને છે.

છ’રીપાલિત સંઘ આયોજન, ચૈત્ય પરિપાટીઓ, જિનમંદિર પ્રતિષ્ઠા આદિ જિનશાસન પ્રભાવનાનાં કાર્યો, પાઠશાળા સંચાલન આદિ દ્વારા ભવિષ્યની પેઢીઓમાં સંસ્કારોનું બીજરોપણ તેમજ જીવદયા અને અનુકંપાદાનનાં કાર્યોમાં તેમના પરિવાર દ્વારા સમયે - સમયે લક્ષ્મીનો સદુપયોગ થતો રહે છે, જે અભિનંદનીય અને અનુમોદનીય છે. શ્રી સિદ્ધચક્ર મંડળ-થાણા દ્વારા આયોજિત શ્રી સમેતશિખરજી-પાવાપુરી સહ કુલુમનાલીના યાત્રાસંઘમાં સંઘપતિ બનવાનો લાભ પણ પોતાના પરિવારને મળેલ છે.

શાકાહાર પ્રચાર તેમજ વ્યસનમુક્તિ અભિયાનમાં તેમણે પોતાનું જીવન સુવાસિત બનાવ્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૭૮ થી તેઓશ્રી ખાદીનાં વસ્ત્રો પહેરે છે. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારોના તેઓશ્રી માલિક, સરળ સ્વભાવી શ્રી જે.કે. સંઘવી ઉચ્ચ આદર્શોના રાજ્યમાર્ગ પર આગળ વધતા વધતા આત્મોન્નતિ કરે એવી શુભભાવના.

શ્રી જગદીશભાઈ શાંતિલાલ

જેમનાં નામ કામથી સહુ કોઈ પ્રભાવિત અને પરિચિત છે એવા ‘સંઘભૂષણ’ ભાઈ શ્રી જગદીશભાઈ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં તેઓની પ્રગતિમાં અમારું મન અને મસ્તક ઝૂકી જાય તેવી છે. અનેક મહાત્માઓના સુપરિચયમાં આવીને તેમણે આજ સુધી પોતાના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વથી પૂજ્યશ્રીના દિલમાં સ્થાન મેળવેલ છે. આ સંસારમાં તમામ વ્યક્તિની વિકાસયાત્રા દાન ગુણથી થાય છે. વ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે કે ‘લક્ષ્મી કહે છે કે હું નથી તારી, હું છુટ્ટી મૂકે તો તારી, નહીં તો ચાલી જનારી.’

જ્યારે જ્યારે કોઈ સંસ્થામાં દાન દેવાનો અવસર આવે ત્યારે સહર્ષ તેમણે દાનની દિવ્યગંગા વહાવી છે. ક્યારેય પણ પીછે હઠ નહીં કરતાં પોતાની સંપત્તિને સુકૃત ક્ષેત્રમાં વ્યય કરવાની વિરલ કોટીની ઉદારતા દાખવી છે. ભભકદાર જિનભક્તિ, સુપાત્ર-ભક્તિ, સાધાર્મિક અનેક તીર્થોની યાત્રા, વર્ષોથી રાત્રિભોજનનો ત્યાગ, જિનવાણી, શ્રવણ ને ભાવ પ્રાણી માટે ઓકિસજન માની અતિ ઉલ્લાસસહ સમયસર હાજરી આપી, અનેક મહાપુરુષોના ઉપકારોને નજર સમક્ષ રાખી, પૂજ્યોના નામનો જયનાદ બોલાવી, સહવર્તી શ્રોતાગણના ઉત્સાહમાં અહર્નિશ અભિવૃદ્ધિ કરવાની તેમની અદ્ભુત શક્તિ ખૂબ આદરણીય છે.

બહુ સંખ્ય ઉપધાનતપના, તેમ જ સિદ્ધિતપના તપસ્વીઓ અને છ’રી પાલિત તીર્થયાત્રાના યાત્રિકોનું સુવર્ણના અલંકારોથી તથા વિવિધ વાનગીઓની પીરસણીથી સાધાર્મિક ભક્તિના કર્તવ્યને ચાર ચાંદ લગાવ્યા છે. સૌથી આનંદની વાત તો એ છે કે શાશ્વત ગિરિરાજ શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થમાં સાકાર લઈ રહેલા મુખ્ય ગેઈટમાં લાખોની લક્ષ્મીનું સમર્પણ કરીને પોતાનાં ભાવિને ઉજ્જવળ બનાવ્યું છે તથા શ્રીસંઘમાં જીવદયા, સાધારણ, દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય, વૈયાવચ્ચ ખાતું વગેરે તમામ ક્ષેત્રમાં ખૂબ ખૂબ ખંતથી પુષ્ટિ આપી છે. મનોરથની માળારૂપ ૬૮ તીર્થના નિર્માણમાં પણ તેઓએ યાદગાર પીઠબળ આપ્યું છે.

અતિ આનંદની વાત એ છે કે તેમનાં ધર્મપત્ની તેમના ઉત્તર સાધકની જેમ તમામ સુકૃતોમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપી પડછાયાની જેમ પોતાનાં છાયાબેન નામને સાર્થક કરે છે. લાખોના સુકૃતોમાં

તેમનો મલકાટ ખૂબ જ દર્શનીય બને છે. 'યથા રાજા તથા પ્રજા' એ ન્યાયે તેમના સુપત્ર રાજુભાઈ, દીપેશભાઈ તથા પૂત્રવધૂ વૈશાલીબેન, રિદ્ધિકાબેન, સુપુત્રી વૃષાલી, વૈશાલી વિગેરે પણ તેમના પુણ્યોદય પ્રેરક અને પૂરક છે. તેમના બંધુ અનિતભાઈ, પ્રદીપભાઈ અને શૈલેષભાઈનો સર્વ કાર્યોમાં સિંહફાળો છે. સં. ૨૦૨૦ અમલનેરના દીક્ષા પ્રસંગે અને સં. ૨૦૪૦માં સિદ્ધિક્ષેત્રમાં આ.શ્રી રામચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના વારંવાર પોતાના તમામ સુકૃતોમાં આધારસ્તંભ પોતાની લઘુબંધુ ત્રિપુટીનો સર્વ કામમાં સિંહ ફાળો છે ને તેમની યશોગાથા મુરબ્બીશ્રી જગદીશભાઈ કરતા હોય છે. દાનાદિ ચાર પ્રકારના ધર્મમાં પ્રગતિશીલ બની ચારગતિ રૂપ સંસારનું પૂર્ણવિરામ પામો એ જ મંગળ મનીષા...

અત્યંત આનંદની વાત એ છે કે તેમના પરમ ઉપકારી સન્માર્ગ દાતા આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની ભવનિસ્તારણી નિશ્રામાં સં. ૨૦૪૦ની સાલમાં ચાતુર્માસ કરવાનો તેમને અમૂલ્ય લાભ મળ્યો હતો. અને એ વખતે દરેક સુકૃતિમાં શતશતગણું ફળ આપનાર સિદ્ધિ ગિરિરાજમાં તેમને સુંદર જિનભક્તિ સુપાત્ર ભક્તિ તથા સાધર્મિક ભક્તિના અમૂલ્ય લાભ મળ્યા હતા. આવા જ યાદગાર સુકૃત લાભની કમાણી કરવા સં. ૨૦૩૩માં અમલનેર ૨૬ દીક્ષા પ્રસંગે પણ તેમને લાભ મળ્યા હતા. ધન્ય છે એ પરિવારને.

તલકચંદ કાનજીભાઈ વોરા (કોલકતા)

અમરેલી જિલ્લાના માચિયાળી ગામે જન્મેલા શ્રી તલકચંદભાઈ કુટુંબ અને નાતમાં 'ઉદારમના તલુભાઈ'નામથી પ્રખ્યાત અને ખૂબ જ કુશાગ્ર બુદ્ધિના હતા. ધર્મિષ્ઠ પત્ની માનકુંવરબેન ત્રણ પુત્રો ને ત્રણ પુત્રીઓના પરિવાર સહિત કોલકતામાં સ્થિર થયેલા. માતાના સંસ્કાર સિંચને ત્રણેય પુત્રો ખૂબ જ સંસ્કારી અને ધર્મધ્યાની હોવાથી જયેષ્ઠપુત્ર નલિનકુમારે અમદાવાદ સુરત હાઈવે પરના આંગણે જ ગામમાં સ્વદ્રવ્યે જિનાલય નિર્માણકાર્ય આદર્યું છે. જ્યારે વચેટ પુત્ર ચંદ્રકાંત પણ અનેક તીર્થસ્થાનો ઉપરાંત સામાજિક અને શૈક્ષણિકક્ષેત્રે સંપત્તિનો સદ્વ્યય વહાવી રહ્યા છે. વતનમાં પ્રાથમિકશાળા બંધાવાયા ઉપરાંત અમરેલીમાં પાંજરાપોળ, નાગનાથ મંદિર તેમજ દ્વારિકાધીશ હવેલીમાં પક્ષીયણઘર બંધાવ્યાં છે. નાના પુત્ર પ્રકાશ પણ મોટાબંધુઓના પગલે પગલે ચાલીને સાતેય ક્ષેત્રોમાં વિપુલ ધનરાશીનો સદ્વ્યય કરી રહ્યા છે.

ત્રણે ભાઈઓ, નવકારાદિ કરોડો મંત્રના આરાધક અને સરળ સ્વભાવી એવા સાધનરત્ન પૂ. પદ્મયશાશ્રીજી મ.સા. ની પ્રેરણાએ સત્કાર્યો કરી રહ્યા છે. ને શ્રાવકધર્મનું પૂર્ણ પાલન કરતાં જીવન વ્યતિત કરી રહ્યા છે. શાસનદેવ રક્ષા કરે.

શ્રી દિગ્વિજય બી. બદિયાણી (નાશિક)

જામનગરની ધરતી પરથી પેઢીઓ પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં કિસ્મત અજમાવવા આવેલા લોહાણા પરિવારમાં શ્રી દિગ્વિજયભાઈનો જન્મ ઇ.સ. ૧૯૪૫ના જુલાઈ મહિનાની ત્રીજી તારીખે થયો હતો. નાશિકની મુખ્ય બજારમાં તેમના પિતાશ્રી બાબુભાઈનો કાપડનો ધર્મધોકાર વ્યાપાર ગાજતો હતો. સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સ્વ. બાબુભાઈ મોખરે રહેતા હતા. આ સ્વ. પિતાનો સેવાવારસો યુવાન દિગ્વિજયભાઈએ દીપાવ્યો છે. શિક્ષણની સૃષ્ટિમાં અવિરત આગેકૂચ કરતા શ્રી દિગ્વિજયભાઈ કોલેજોનાં પગથિયાં સર કરીને બી.કોમ., એમ. કોમ તથા એમ.બી.એ. સુધી પહોંચ્યા ઉપરાંત શિક્ષણની અનેકવિધ સિદ્ધિઓ સાધી શક્યા છે. પી.એચ.ડી. પણ થઈ રહ્યા છે. અભ્યાસની અવિરત આગેકૂચ વચ્ચે ઇ.સ. ૧૯૭૪માં પિતાશ્રી બાબુભાઈનું દુઃખદ અવસાન થતાં ચાલુ અભ્યાસે પરિવારના કાપડના વ્યવસાય "બાબુભાઈ ક્લોથ સ્ટોર્સ"નાં સૂત્રો સંભાળવા પડ્યાં હતાં અને છેલ્લા બે દાયકામાં આ વ્યાપારને ઉત્તર કક્ષાએ મૂકી દીધો હતો. તેમના કાપડ-વ્યવસાયનો દોર માત્ર નાશિક પૂરતો જ સીમિત રહ્યો નથી. મુંબઈ અને દિલ્હીના દરવાજા સુધી પહોંચ્યો છે. રેડીમેઈડ વસ્ત્રોની ફેક્ટરી અને કાપડ માર્કેટ સુધી પ્રગતિનાં પગરણ ગોઠવાઈ રહ્યાં છે, જે નાનાભાઈ સુરેશ સાથે સંભાળે છે. વ્યાપારની અનેકવિધ જવાબદારીઓ ઉપરાંત શ્રી દિગ્વિજયભાઈ સામાજિક સેવાના ક્ષેત્રે મોખરે આવ્યા છે. શિક્ષણપ્રવૃત્તિ ચલાવતી શ્રી પંચવટી ગુજરાતી એજ્યુકેશન સોસાયટીના ઘણા વર્ષથી માનદ મંત્રીપદની જવાબદારી સંભાળી રહ્યા છે. નાસિક જેસીઝમાં ઇ.સ. ૧૯૭૭થી અધ્યક્ષ છે. ભારતીય જેસીઝના ૧૯૮૧માં ઉપાધ્યક્ષ હતા. ઇ.સ. ૧૯૮૩-૮૪માં મહારાષ્ટ્ર જે.સી.ના કાઉન્સિલર હતા. નાસિકમાં સો અનાથ બાળકોનું જીવનઘડતર કરતી શ્રી મહિલા અનાથાશ્રમના સેક્રેટરી છે. ગુજરાતી એજ્યુકેશન સોસાયટી સંચાલિત ગુજરાતી હાઈસ્કૂલના સેક્રેટરી છે.

નાસિકના શ્રી હાલાઈ ઘોઘારી લોહાણા મહાજનના ઇ.સ. ૧૯૮૦ થી ૮૩ સુધી મંત્રીપદે સેવા બજાવી ચૂક્યા છે તથા હાલ પ્રમુખ છે અને જ્ઞાતિની વાડી બનાવવા પ્રયત્નશીલ છે. દુનિયામાં "બાબુભાઈ ક્લેકશન" શો-રૂમ ભારતમાં સર્વથી વિશાળ જગ્યા તથા સ્ટોક ધરાવે છે. તે ૧૯૮૫માં શરૂ કરેલ છે.

વ્યાપાર-ઉત્કર્ષના ક્ષેત્રમાં પણ તેઓ વ્યાપારીઓનો વિશ્વાસ સંપાદન કરીને વ્યાપારી સંસ્થાઓમાં મોખરે રહ્યા છે. ભારતનાં ચૌદ રાજ્યોમાં સાર્થક હજાર સભ્યો ધરાવતી ઓલ ઇન્ડિયા ફેરરેશન ઓફ ક્લોથ રિટેલર્સ-દિલ્હીના તેઓ ચાર વર્ષથી સેક્રેટરી-જનરલ છે. નાસિક રિટેઈલ ક્લોથ મરચન્ટસ એસો.ના

ઈ.સ. ૧૯૭૭ થી પ્રમુખ છે. વ્યાવસાયિક મહાસંઘના કન્વીનર છે. મહારાષ્ટ્ર ચેમ્બર ઓફ કોમર્સની મેનેજિંગ કમિટીના સભ્ય છે.

શેઠ નંદલાલભાઈ દેવચંદભાઈ (કોલકતા)

જન્મ જેતપુરમાં અને વસવાટ કોલકતામાં એવા નંદલાલભાઈને પરિવારમાં ચારપુત્રો, ત્રણ પુત્રીઓ ને ધર્મપત્ની પ્રભાકુંવરબેન, પૂર્વની પૂણ્યાએ અઢળક સંપત્તિ સાથે ધાર્મિક સંસ્કારોને કારણે સંપત્તિના સદ્વ્યયથી સાતેયક્ષેત્રમાં સત્કર્મની વાવણી કરી મબલખ સમ્યકફળ પ્રાપ્ત કરે છે.

જન્મભૂમિ કાઠિયાવાડ ઉપરાંત ગુજરાત-મહારાષ્ટ્ર-બંગાળમાં શુભ-શુભતર-શુભતમ સંપત્તિનો છૂટે હાથે સદ્વ્યય કરી રહ્યા છે. સૌથી નાના પુત્ર શેઠ પરેશકુમાર દર્શનપ્રાપ્તિ માટે પાદલિખપુરની પાવન ધરતી પર તળેટીરોડ પર મહારાષ્ટ્ર ભુવનની બાજુમાં અનુપમ, અદ્વિતીય, ભવ્યાતિત જિનાલય (વર્ષમાન મંદીર) સ્વદ્રવ્યે બંધાવી રહ્યા છે. ને માવડીના ગળથુથીના ધર્મસંસ્કારનાં સિંચને શ્રાવક ધર્મનું પૂર્ણતઃ પાલન કરી જીવન ગુજારી શેઠકુટુંબનું અમૂલ્ય રત્ન બની રહ્યા છે. મુંબઈને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી નાની ઉંમરે સૂઝબૂઝથી વ્યવસાય કરી રહ્યા છે. લાગણી-કરુણા-પ્રેમને મમતાથી પરિવારજનોનાં જીવન જીતી લીધાં છે. તેમના દીક્ષિત ફેબાની પ્રેરણાથી સંયમી ને સદાચારી જીવનમાં સત્કાર્યો કરી રહ્યા છે.

નવકારાદિ કરોડો મંત્રજાપના આરાધક, સરળ સ્વભાવી, સાધ્વીરત્ના, પૂ. પદ્મયશશ્રીજી મ.સા. શાસનદેવ તેઓના સત્કાર્યોમાં સહાય કરે ને બાહ્યાંતર શુદ્ધીકરણ કરે તથા હિંમત-સાહસને શ્રદ્ધાના પ્રાણ પૂરે.

શ્રી પ્રવીણચંદ્ર બાબુભાઈ શાહ

ભાવનગર જિલ્લાના તળાજા પાસેના ભદ્રાવળ ગામના વતની બી.એસ.સી. થયેલા શ્રી પ્રવીણભાઈ આજે ૬૩ વર્ષની વયે સમાજજીવનના ઈન્ડસ્ટ્રિયલ તથા ધાર્મિકક્ષેત્રે કામગીરી કરી રહ્યા છે. વ્યાવસાયિક જીવનની શરૂઆત ખૂબ નાના પાયે, નાની મૂડીથી મુંબઈમાં કરેલી. પ્રારંભે બે વર્ષ નોકરી પણ કરેલી. અલબત્ત ઈશ્વરકૃપાએ કેમિકલટ્રેડિંગના ધંધામાં સફળતા મળી. ધોધારી સમાજના મુરબ્બી શાહ દલીચંદ પુરુષોત્તમદાસ સાથે ભાગીદારીમાં કંપની સ્થાપીને સફળતા મળતાં ૧૯૬૮ પછી ફેક્ટરી ક્ષેત્રે ઉત્પાદન લાઈન શરૂ કરી.

જાહેરસેવા કાર્યનો પ્રારંભ ૧૯૬૦થી કર્યો. ધોધારી જૈન સમાજના પ્રમુખ તરીકે તેમની સેવાઓ નોંધપાત્ર છે. ધાર્મિકક્ષેત્રે તેઓ ૮૭માં મહુવાથી પાલીતાણા છ'રી પાળતો સંઘ પૂ.આ. અશોકચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની નિશ્રામાં કાઢેલ તથા તેમની નિશ્રામાં અન્ય ધર્મકાર્યો પણ કરાવેલ.

ડિસેમ્બર '૮૭માં તાંબેનગર મુલુન્ડમાં શ્રી આદિશ્વર-દાદાની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ તેમાં તેમનો ફાળો મુખ્ય હતો. તેમ જ મુલુંડથી પાલીતાણા બાવન દિવસનો છ'રી પાળતો સંઘ નીકળેલ જેમાંના તેર સંઘપતિઓમાં તેઓશ્રી પણ એક સંઘપતિ હતા. તેઓ અંધેરી ધોધારી જૈનસેવાસંઘ સાથે સંકળાયેલા છે. તથા ત્યાં દેરાસર અને ઉપાશ્રય બનાવવાની નેમ રાખે છે.

પૂ.આ. ભગવંતશ્રી અશોકચંદ્રસૂરિશ્વરજી મ.સા.ની કૃપાથી આરાધના ખૂબજ સારી ચાલે છે. અને એ માર્ગે આગળ વધવાની ભાવના છે. ભાવનગર પાંજરાપોળને રૂ. પાંચલાખનું દાન આપેલ છે. તેમના પુત્ર વિપુલ કેમિકલ એન્જિનિયર થયા છે ને ફેક્ટરી સંભાળે છે. પોતાની પ્રગતિનો સઘળો યશ શ્રેષ્ઠીશ્રી દલીચંદ પરશોત્તમ શાહને આપે છે. તેઓ માને છે કે માનવજીવન માત્ર આરાધના માટે મળ્યું છે તો મહત્તમ આરાધના કરી લેવી.

શ્રી માણેકલાલ કે. શાહ

જૈન જાગૃતિ સેન્ટર જેવી અનોખી અને માતબર સંસ્થાના સુકાની શ્રી માણેકલાલ કે. શાહ આજે આપણા જૈનસમાજના ગૌરવશાળી રત્ન છે.

શ્રી માણેકલાલનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતમાં બેચરાજી પાસે ૫૦૦ માણસોની વસ્તી ધરાવતા સીણજના પરામાં તા. ૧૧-૩-૩૩ના દિવસે થયેલ. વતનમાં ૪ ધોરણ સુધી અભ્યાસ કરી જૈન વિદ્યાર્થીભવન-કડીમાં ૧૯૪૪ થી ૧૯૫૧ સુધી રહી એસ. એસ. સી. પસાર કરી. ત્યારબાદ મુંબઈમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં રહી સીડનહામ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી ૧૯૫૫માં બી.કોમ.ની ડીગ્રી મેળવી. ૧૯૫૮માં ચાર્ટડ એકાઉન્ટન્ટની પરીક્ષામાં પ્રથમ પ્રયાસે સફળતા મેળવી. તે વખતના ત્રણ ટકાના રિઝલ્ટમાં આવી સફળતા શ્રી માણેકભાઈએ પ્રાપ્ત કરી તે સિદ્ધિ અલ્પ ન ગણાય.

વ્યવસાયે ચાર્ટડ એકાઉન્ટન્ટ તરીકે હરિદાસ એન્ડ કું.ના સીનિયર પાર્ટનર છે. સનસેમ સરકેસ કોર્ટીંગ્સ પ્રા.લિ.ના ચેરમેન અને ડાયરેક્ટર છે. એપોલો સ્ટ્રેપ્સ પ્રા.લિ.ના પણ ચેરમેન અને ડાયરેક્ટર છે. અગાઉ કીલિક નિક્સન લી. અને સ્નોસેમ ઈન્ડિયા લી.ના ડાયરેક્ટર તરીકે રહી ચૂકેલ છે.

સમાજસેવા, જીવદયા, કેળવણી સહાય અને ધર્મ આરાધના તેમના જીવનમાં જોવા મળે છે. આવા અનુરાગના કારણે જ તેઓ અનેક સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. તેઓ નીચેની સંસ્થાઓમાં સક્રિય સેવાઓ આપી રહેલા છે.

ભૂતપૂર્વ ચેરમેન : જૈન જાગૃતિ સેન્ટ્રલ બોર્ડ તથા જૈન જાગૃતિ સેન્ટર સેન્ટ્રલ બોર્ડ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ.

ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ : શ્રી જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. વિદ્યાર્થીભવન અને

કન્યા છાત્રાલય-કડી, જૈન જાગૃતિ સેન્ટર-અંધેરી તથા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એલમ્ની ફેડરેશન.

ઉપપ્રમુખ : જૈન અધ્યાત્મ સ્ટડી સર્કલ-વિલેપાર્લા.

મંત્રી : શ્રી વિલેપાર્લા ગુજરાતી મંડળ, ઋવિનચંદ્ર પોપટલાલ કાપડિયા (ઠક્કર) વિદ્યામંદિર-વિલેપાર્લા, વાડીલાલ સારાભાઈ વિદ્યાર્થીગૃહ-ગોવાલિયા ટેન્ક-મુંબઈ.

ટ્રસ્ટી : જીવદયા મંડળી-પાયધૂની-મુંબઈ, જૈન જાગૃતિ સેન્ટ્રલ બોર્ડ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એલમ્ની ફાઉન્ડેશન.

પોતાના વતન બેચરાજીમાં તેમનાં માતૃશ્રી છબલબેન કેશવલાલ શાહના નામની ધર્મશાળા બનાવેલ છે. બેચરાજીના દેરાસરનું દારોદ્ધાટન તેમના હસ્તક થયેલ. કડીમાં કન્યા છાત્રાલયનું ભૂમિપૂજન તથા ખાતમુહૂર્ત તેમના હસ્તક થયેલ, જ્યાં અત્યારે ૧૬૦ બાળાઓ ધોરણ પાંચથી કોલેજ સુધીનો અભ્યાસ કરે છે. પાલીતાણામાં આગમમંદિરમાં શ્રી શાંતિનાથભગવાનની પ્રતિમા ભરાવેલ છે. કચ્છ ભદ્રેશ્વરની કુટુંબયાત્રા તથા ભોયણી તીર્થમાં મહોત્સવ કરાવેલ છે. કુટુંબમાં ધર્મસંસ્કારો હોવાથી તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી ચંદ્રિકાબેને પણ અઢાઈતપ, ક્ષીરસમુદ્ર તપ, શત્રુંજય તપ, ત્રણે ઉપધાન તપ, વરસીતપ અને સિદ્ધક્ષેત્રમાં ચાતુર્માસની આરાધના કરેલ છે.

સૌજન્ય અને શીલતાના ગુણો જીવનમાં પચાવી જાણ્યા છે. શ્રી અને સરસ્વતીનો સમન્વય જેમનામાં જોવા મળે છે. પરમદયાળુ પરમાત્મા તેમને દીર્ઘાયુષ બક્ષે અને તેઓ સેવા આપતા રહે, તેવી અભ્યર્થના.

શ્રી મોહનલાલ બેચરદાસ મહેતા

પરિશ્રમને પ્રાધાન્ય આપીને મહત્વાકાંક્ષી માનવ કેવી અદ્ભુત સિદ્ધિ હાંસલ કરી શકે છે, તેનું આબેહુબ દર્શન શ્રેષ્ઠી શ્રી મોહનલાલભાઈના પ્રેરણાત્મક જીવનમાંથી મળી શકે છે. જીવનમાં પુરુષાર્થને બલે આગળ ઝાવનાર તેઓ મૂળ ભાવનગર જિલ્લાના દુદાણાના વતની અને જૈનધર્મી અને શાસનપ્રેમી હતા. ૧૯૨૨માં જીવનમાં કાંઈક કરી છૂટવાના મનસૂબા સાથે મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કર્યું અને જીવનની કારકિર્દી એક સામાન્ય નોકરીથી શરૂ કરી. તેમાં કુદરતે પારી આપી અને સ્વતંત્ર ધંધાના શ્રી ગણેશ કર્યા. કમે કમે દૂધના ધંધામાં ખૂબ વિકાસ સાધ્યો.

જે સંપત્તિ કમાયા તે સારાં સમાજની છે એમ માનીને તળાજાની જૈન બોર્ડિંગ, પાલીતાણા જૈન બાલાશ્રમ, પાલીતાણા જૈન શ્રાવિકાશ્રમ, શંખેશ્વર જૈનતીર્થ, સાવરકુંડલા-બેંગ્લોરના જૈન ઉપાશ્રયો, મુંબઈ-કોટના દેરાસરમાં અને અન્યત્ર નાનામોટા

ફંડફાળામાં સંપત્તિનો છૂટે હાથે ઉદાર દિલથી ઉપયોગ કર્યો. પોતે અનેક જૈન તીર્થોની યાત્રાઓ પણ કરીને ઉજ્જવળ જીવનની જ્યોત રેલાવી. તા. ૧૦-૫-૧૯૭૨ના રોજ તેઓ સ્વર્ગવાસી બન્યા.

દાનધર્મના એ ઉજળા વારસાને તેમના પરિવારે જાળવી રાખ્યો. શ્રી શેશીકાન્તભાઈ પણ એવા જ ધર્મપ્રેમી અને ઉદાર દિલના છે, જેઓ આજે પિતાશ્રીના વિકસાવેલા ધંધાનું સફળ સંચાલન ભાઈઓને સાથે રાખી કરી રહ્યા છે. નિર્મળભાઈ પણ ધંધામાં સાથે જ છે. સૌ સાથે રહીને નાનાં મોટાં સાર્વજનિક અને ધાર્મિક તથા શૈક્ષણિક કામોમાં યથાયોગ્ય ફૂલપાંદડી સહયોગ આપતા રહ્યા છે. તળાજામાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી ત્યારે ચૌમુખજીમાં પૂર્વાભિમુખ ભગવાન બેસાડ્યા હતા. લાયન્સ ક્લબ, ઘાટકોપરમાં, હિન્દુ મહાસભામાં, લાયન્સ ક્લિનિકમાં એક બેડ તેમના કુટુંબ તરફથી આપેલ છે. ભાવનગરમાં વી.સી. લોઢાવાળા હોસ્પિટલમાં દંત વિભાગ શરૂ કરાવવામાં તેમનાં કુટુંબે વર્ષો પહેલાં ૨૧૦૦૦નું માતબર દાન અર્પણ કર્યું હતું. ૧૫૦ સ્નેહીઓને લઈને એક અઠવાડિયા સુધી આબુ, ઉત્તર ગુજરાતનાં શ્રી શંખેશ્વર, તારંગા, મહેસાણા વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરાવી લાભ લીધો હતો.

શ્રી શશીકાન્તભાઈ મોહનલાલ મહેતા

ડોંબીવલીમાં શ્રી શશીકાન્તભાઈએ નવલાખ મંત્રના જાપ કર્યા. પૂ.આ.શ્રી મહાનંદસૂરિજી મ.સા.ની નિશ્રામાં બરોડા-કારેલીબાગમાં નાકોડાજીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી, દેરી પણ બનાવરાવી. કાંદિવલીમાં ગૌતમસ્વામી પધરાવ્યા, વિવિધ પ્રકારનાં સાતેક પૂજન કરાવ્યાં, પાલીતાણા-ગુરુકૂળ-તથા બાલાશ્રમમાં અને યશોવિજયજી ગુરુકૂળ-મહુવામાં સારી એવી રકમ આપી. લોનાવાલામાં કેટલીક જમીન છે જેના ઉપર દેરાસર બંધાવવાની ભાવના છે. ઉપરાંત સાધર્મિકભક્તિ અંગે પણ અવારનવાર દાનગંગા વહેતી રાખે છે. તેમનાં માતૃશ્રી રંભાબેનનો ચાર વર્ષ પહેલાં સ્વર્ગવાસ થયો, તેમની પણ ગજબની તપસ્યા હતી. આ પરિવાર તરફથી દરવર્ષે સરેરાશ બેથી અઢીલાખનું દાન અપાતું રહ્યું છે. ૨૦૫૭ના વૈશાખ માસમાં ગાર્ડન લેન-સાંઘાણી એસ્ટેટ, ઘાટકોપર (મુંબઈ) મુકામે શ્રી ઘંટાકર્ણ મહાવીરદેવ; શ્રી ચક્રેશ્વરી માતાજી, શ્રી મહાલક્ષ્મી માતાજી એમ ત્રણ પ્રતિષ્ઠાઓ ધામધૂમથી કરાવી.

શ્રી રમણિકલાલ સેજપાલ

જન્મવું, ભણવું ને કમાવું, સંસાર માંડવો ને મૃત્યુમાં હતા નહોતા થઈ જવું એ કદાચ જીવન હશે, પણ સાચું જીવન નથી. પરં ધાર્મિકજીવન તો છે બીજા માટે કંઈક કરી છૂટવામાં.

ધન હોય તે વહેંચીને ખાવાની વૃત્તિ હોય પણ આવું કરવું

બધા માટે અશક્ય છે, એ તો કોઈ શ્રી રમણિલાલ સેજપાલ જ કરી શકે. આપીને રાજી થાય એવો સદ્ભાવ જ જાણે રમણિકલાલ સેજપાલનો સ્વભાવ છે. શુભ કર્મથી એમણે પોતાનું જ નહિ, પણ પોતાના પૂ. દાદા સ્વ. શ્રી હરજીભાઈ નથુભાઈ સેજપાલનું નામ પણ કુળમાં ઊજાળ્યું છે. કરાંચીમાં જન્મી, દેશના ભાગલા પડતાં બચપણથી જ ૧૯૪૭થી રમણિકલાલભાઈ રાજકોટમાં આવીને વસ્યા. તેમનું હુલામણું નામ “લાલભાઈ.”

કોલેજ સુધીનો અભ્યાસ ધગશ ને ખંતથી કર્યો. સાથે મશીન ટુલ્સની ફેક્ટરી નાખનાર સહુથી પ્રથમ ગુજરાતી તરીકેનું શરદ એન્જી. વર્કસ, વસંત એન્જી. સ્ટોર જેવી સારી કંપનીઓના ભાગીદાર હોવાનું ગૌરવ ધરાવે છે. એ ઉપરાંત પણ એ અનેક વ્યવસાયો સાથે સઘન રીતે સંકળાયેલા છે. જેથી કરી વેપારી આલમમાં એમને સહુ કોઈ ઓળખે. અનેક સુપ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓ સાથે એમણે ઘરોબો બાંધ્યો છે. રાજકોટ મશીનરી ડિલર્સ એસોસિયેશનમાં મંત્રીપદ શોભાવ્યું. રાજકોટ લોહાણા સેવા મંડળના તેઓ મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી તથા લોહાણા કન્યાછાત્રાલય ટ્રસ્ટના પણ ટ્રસ્ટી છે. માનવસેવાની જીવંતમૂર્તિ સમા હતા. ટી.બી. હોસ્પિટલની કાર્યવાહક સમિતિમાં તેઓ માનભર્યું સ્થાન ધરાવતા, કાઠિયાવાડ નિરાશ્રિતની કાર્યવાહક સમિતિમાં પણ તેઓની સેવા લેવામાં આવી. સિંધ ગુજરાતી એજ્યુકેશન એસોસિયેશનમાં તેઓ સેક્રેટરી અને ટ્રસ્ટી એમ બંબે હોદ્દા ઉપર હતા. મશીન ટુલ્સ મેન્યુ. એસોસિયેશનના ૮ વર્ષથી ફાઉન્ડર પ્રેસીડેન્ટ છે. ધર્મમાં ઊંડી શ્રદ્ધા હોય ને કોઈ મંદિરની સાથે એમનું નામ ન જોડાયેલું હોય એ કેમ બને ? તેઓ રાજકોટના કનકેશ્વર મહાદેવના ટ્રસ્ટી પણ ખરા. એમની આતિથ્યભાવના અદ્વિતીય. રોટલો બહુ મોટો, સ્વભાવ હસમુખો, હૃદયમાં દયા, પ્રેમ, લાગણી. લાલભાઈને મળવા જવ એટલે પહેલાં ‘પ્રસાદ’ નો આગ્રહ થાય ને પછી બીજી બધી વાત. આ હિસાબે પૂરા ખાનદાન. ખાનદાન એટલે ખાનારને દાન દઈ ખવડાવનાર.

શ્રી રમણીકભાઈના શુભ હસ્તે બાલંભા મુકામે તા. ૧૯-૮-૭૯ના દિવસે ભગવાન દરિયાલાલના મંદિરની કળશવિધિનો તેમ જ ધ્વજારોહણનો ઉત્સવ થયો. શિક્ષણમાં પણ રમણિકભાઈને રસ. ૧૯૬૩-‘૬૪માં એમણે વીરભાઈમા મહિલા કોલેજને દોઢ લાખ જેટલી બેહદ રકમ એકત્રિત કરી આપેલ છે. ધાબળા વિતરણ હોય કે મેડિકલ કેમ્પ હોય કે પછી નેત્રયજ્ઞ હોય અથવા લાયન્સ કલબનું કોઈ સેવા કાર્ય શ્રી રમણિકભાઈ સેજપાલ ત્યાં હોય જ.

વેપારક્ષેત્રે એમનો સહેજ વધુ પરિચય મેળવીએ. સહુ પ્રથમ મશીન ટુલ્સ ને લેખ બનાવવાનો યશ એમને ફાળે જાય છે. તેઓના શરદ બ્રાન્ડ લેખે બહુ સારી નામના કાઢી છે. ઈ. સ. ૧૯૬૮માં પોરબંદરમાં સૌરાષ્ટ્રનો સહુ પ્રથમ બેંકિંગ ઈન્ડસ્ટ્રિયલ ફેર થયેલો

ત્યારે બેંક ઓફ ઈન્ડિયા યોજિત આ ફેરમાં એમની ગુણવત્તાની ખૂબ કંદર, પ્રશંસા થયેલ. અને તેમના લેખ ખરીદનારને બેંક ૧૦૦ ટકા લોન મંજૂર રાખતી, તેમના વિશિષ્ટ પ્રસંગમાં - ૧૧ મી ઓગષ્ટ શનિવારના એ ઢળતા બપોરે સૌરાષ્ટ્ર જ્યારે અભુતપૂર્વ મેઘતાંડવ અને જળહોનારત વચ્ચે તમ્મર ખાઈ રહ્યું હતું, તે વખતે રાજકોટથી ૬૫ કી.મી. દૂર જળનું કફન ઓઢી સેંકડો પોઢી ગયાં. મોરબીના રાહત કાર્યમાં શ્રી રમણિકભાઈએ જાતે રસ લઈને બહુ જ માતબર રકમની દાનગંગા વહેતી કરેલી. ઘણાજ ધર્મપ્રેમી શ્રી રમણિકભાઈએ અન્ય જ્ઞાતિઓના સમૂહલગ્નોમાં પણ ઘણીજ મદદ કરી છે.

શ્રી રસિકલાલ નારેયણિયા

જન્મ ઈ.સ. ૧૯૧૯માં રાણપુર (સૌરાષ્ટ્ર) નામના નાના ગામમાં થયો. વઢવાણ અને સુરેન્દ્રનગરમાં શિક્ષણ લઈને તેઓ પ્રગતિને પંથે આગળ વધ્યા. વતન છોડીને ૧૯૩૭માં મુંબઈ આવ્યા. અને ન્યુ ધોલેરા સ્ટીમશીપ દિલ્હી લિ. નામથી એક આગેવાન વહાણવટી કું.માં નોકરીમાં જોડાયા અને સમય જતાં તેઓ ન્યુ ધોલેરા શિપીંગ એન્ડ ટ્રેડિંગ કું. લિ.ના ડિરેક્ટરપદે તથા મલબાર શીપીંગ કું.ના જનરલ મેનેજર તરીકે સેવા આપી.

તેમની જીવનચર્યા કદાચ કોઈ ન માને પરંતુ હકીકત એ છે કે અસહ્ય અને અનિવાર્ય પરિસ્થિતિમાં તીવ્ર મનોવેદનાને શાંત પાડે તેવા બે મુખ્ય સંજોગો હતા. એક તો ઈશ્વરે તેમને અદ્ભુત સહનશક્તિ અને દૃઢ મનોબળ આપ્યાં. તેમની કાર્યદક્ષતા, સૂઝ, વિશાળ અનુભવોને લીધે વિવિધ સામાજિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ઉપરાંત પ્રખ્યાત સ્ટીમરશીપ કમીટીઓ તેમની વિવિધ સેવાઓનો લાભ લઈ રહી છે.

શ્રી રામજીભાઈ મેઘજીભાઈ શાહ

છેલ્લા ચારેક દાયકાથી હાલારી વિશા ઓસવાળ સમાજને સક્રિય સેવા આપનાર શ્રી રામજીભાઈ મુંબઈની સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓના માર્ગદર્શક બની રહ્યા છે. હાલારી વિશા ઓસવાલ સમાજની અઘતન મહાજન વાડી તથા ઓસવાલ સભાગૃહનું દાદર (ઈસ્ટ) મુંબઈમાં નિર્માણ થયું ત્યારે બાંધકામ સમિતિના તેઓ મંત્રી હતા અને ભીવંડીમાં ઓસવાળ સાગર નામે મહાજન વાડી માટે જગ્યા લેવામાં અને કાર્યને વેગ આપવામાં સક્રિય સેવા આપી છે. ભીવંડીમાં ઓશવાલ વિદ્યાલય માટે માતબર ફંડ ઊભું કરી જગ્યાની ખરીદીથી માંડીને પ્લાન તૈયાર કરવામાં તથા શરૂઆતમાં બાંધકામ સમિતિના પ્રથમ કાર્યકર હતા. આ હાઈસ્કૂલનું ભીવંડીમાં ઓશવાળ વિદ્યાલય નામ આપવામાં આવ્યું. તેનું ખાતમુહૂર્ત શ્રી રામજીભાઈના વરદ હસ્તે કરવામાં

આવેલ અત્યારે આશરે બેહજાર વિદ્યાર્થીઓ લાભ લઈ રહ્યા છે.

શ્રી હાલારી વિસા ઓશવાળ સમાજના પ્રમુખ, મંત્રી, ખજાનચી અને ટ્રસ્ટી તરીકે તેમણે સુંદર સેવા આપી છે. ઓશવાલ શિક્ષણ અને રાહતસંઘને સાત વર્ષ પ્રમુખ તરીકે સેવા આપી છે. ભીવંડીમાં અને ઓશવાલ વિદ્યાલય જામનગરમાં હાઈસ્કૂલ માટે પોતાના હોદ્દા દરમ્યાન બહુ મોટું ફંડ પણ કરાવી આપેલ છે. શ્રી વાઘજી નાંગપાર આરાધના ધામના અને શ્રી હાલારી વિસા ઓશવાલ સાર્વજનિક પાંજરાપોળના દશ વર્ષ મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી તરીકે પણ સેવા આપી છે.

શ્રી ઘાટકોપર જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપગચ્છ સંઘના છેલ્લા ત્રીશ વર્ષથી પ્રમુખ તથા ટ્રસ્ટી તરીકે ચાલુ રહ્યા છે. મુંબઈમાં શ્રી મુનિસુવ્રત જૈન ટેરાસર તથા મનસુખભાઈ હેમચંદ સંઘવી ઉપાશ્રય, નવરોજ લેનમાં બાંધકામ સમિતિના કન્વીનર હતા. તથા ભીવંડીમાં શ્રી ઓશવાળ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપગચ્છ સંઘના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી છે. ભવ્ય જિનમંદિરનું નિર્માણકરવામાં સુંદર સેવા આપી છે. ભીવંડીમાં પોતાની કું. ની જગ્યામાં શ્રી સુવિધિનાથ ભગવાનનું ગૃહજિનાલય સ્વદ્રવ્યથી પંદર વર્ષ અગાઉ બંધાવ્યું છે, તેમજ ઘણી જગ્યાએ સુંદર સેવા આપી છે.

હાલારમાં ખંભાળિયામાં શ્રીમદ્ વિજય કુંદકુંદસૂરિશ્વરજી સ્મૃતિમંદિર અને આદિનાથ ભગવાનનું જિનમંદિર તૈયાર કરવામાં ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા આપી છે. ટ્રસ્ટી તરીકે ચાલુ છે. હાલારમાં નવાગામનાં ચંદ્રભભ દેરાસરના ટ્રસ્ટી તરીકે પણ સેવા આપી રહ્યા છે. હમણાં જ ઘાટકોપરમાં જૈન શ્વે. મૂ. તપગચ્છ સંઘમાં નવો ઉપાશ્રય બની રહ્યો છે. તેમાં પણ શ્રી રામજીભાઈ કન્વીનર તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. ૧૯૮૭માં દુષ્કાળ વખતે આરાધના ધામ વડાલિયા સિંહણમાં ૬૦૦૦ પશુઓને માટે કેમ્પ કરવામાં આવેલ ત્યારે પણ તેઓ ફંડ સમિતિના કન્વીનર હતા, ખૂબ જ ધર્મપ્રેમી શ્રી રામજીભાઈ ખરેખર ગુજરાતનું ગૌરવ બન્યા છે.

સ્વ. શ્રી વિનયકુમાર અમૃતલાલ ઓઝા

દ્વારકા પીઠાધિશ્વર જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય મહારાજે જેમનું 'સેવાધર્મભૂષણ'ની પદવી આપીને બહુમાન કર્યું, મુંબઈના ઉપનગર ઘાટકોપર ખાતેના ઘાટકોપર બ્રાહ્મણ સમાજને સંગીન અને સકીય બનાવવામાં જેમનો મોટો ફાળો હતો. જેઓ સેવા અર્થે દાન આપીને સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં ઊંડો રસ ધરાવતા હતા. શ્રી વિનયકુમારભાઈનું સમગ્ર કુટુંબ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય સમાજના નવનિર્માણમાં ભાગ લઈ રહ્યું છે. શિક્ષણ વિના માનવી અંધ કહેવાય છે. એટલે શિક્ષણની આંખ આપવાની શ્રી વિનયકુમારભાઈની ધગશ જીવનધર્મની ધજા ફરકાવે છે. આવા વિનયી સજ્જન શ્રી વિનયકુમાર ઓઝાનો જન્મ

ભાવનગરમાં તા. ૨૭-૧૦-૧૯૧૫ના રોજ થયો હતો. તેમના સ્વ.પૂ. પિતાશ્રી અમૃતલાલભાઈનો જન્મ ભાવનગર પાસેના ઉમરાળા ગામમાં થયો હતો. સ્વ.શ્રી અમૃતલાલભાઈએ માત્ર ૧૫ વર્ષની કિશોર અવસ્થામાં મુંબઈમાં આવીને આપકર્મી જીવન શરૂ કર્યું. તે પહેલાં માત્ર ૧૨-૧૩ વર્ષની ઉંમરે ફક્ત બે રૂપિયાના પગારથી તેમણે નોકરી કરી હતી. મુંબઈ આવીને દારૂખાના પાસે જૂના લોખંડનો વેપાર કરતી શેઠ મહમદ એસ. મોલુભાઈની પેઢીમાં તેમણે નોકરી સ્વીકારી અને બધો કારભાર સંભાળી લીધો.

સ્વ. પિતાશ્રીની મહત્વાકાંક્ષા નોકરીથી સંતુષ્ટ થાય તેવી નહોતી. આપબળથી, હૈયા ઉકલતથી નોકરી દરમ્યાન ધંધાની ખૂબીઓનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો અને પછી નાનકડી મૂડીથી લોખંડના ભંગારની દુકાન શરૂ કરી. 'મનુષ્ય યત્ન અને ઈશ્વરકૃપા' એ કહેવત શ્રી અમૃતલાલભાઈના જીવનમાં ચરિતાર્થ થઈ. કામકાજ વધતું ગયું એટલે તેમણે 'શિવરી રોલિંગ મિલ'ની સ્થાપના કરી ઉદ્યોગક્ષેત્રે ઝંપલાવ્યું. ધીરે ધીરે ઉદ્યોગમાં વધુ ઝુકાવ્યું અને એક અદના આદમીમાંથી મોટા ઉદ્યોગપતિ બન્યા. તથા 'શેઠદાદા'ના લાડકા નામથી ખ્યાત થયા. ભગવાને લક્ષ્મી આપી છે તો તે સુકૃત્યોમાં વાપરવા આપી છે. એ ભાવના સ્વ. શ્રી અમૃતલાલભાઈ તથા તેમના પુત્ર શ્રી વિનયકુમારભાઈમાં સદાય રહી હતી. સ્વ. શ્રી અમૃતલાલભાઈએ હોસ્પિટાલો, અનાથાશ્રમો, અને અન્ય અનેક સંસ્થાઓમાં ઉદાર હૃદયથી સહાય કરી છે.

શ્રી વિનયકુમારભાઈએ પોતાના સ્વ. પિતાના વ્યવસાયને સારી રીતે સંભાળી લીધો. તેઓ પણ પિતાની જેમ જ મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરીને માત્ર ૧૬ વર્ષની વયથી પિતાશ્રીના વ્યવસાયમાં જોડાઈ ગયા અને જાત અનુભવથી આગળ વધ્યા છે. 'મે. અમૃતલાલ પોપટલાલ એન્ડ સન્સ', 'શિવરી આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કું.', 'અમર વાયર એન્ડ રોલિંગ મિલ્સ', તથા 'અશોક સ્ટીલ ચેઈન મેન્યુ. કું.' વગેરેના યશસ્વી સંચાલક તથા સૂત્રધાર તરીકે કારભાર સંભાળી રહ્યા. સર્વ વ્યવસાયની પ્રગતિ અને તેનો વિકાસ સાધી રહ્યા.

ધંધાના વિકાસ અર્થે ઘણી વખત શ્રી વિનયકુમાર ઓઝાએ યુરોપ-અમેરિકાની સફર કરી છે. અને પોતાનાં કારખાનાં તથા વ્યવસાયના વિકાસ માટે વિદેશની અદ્યતન ટેકનિકને કામે લગાડી છે. પોતાના ધંધાને જ નહિ પણ અન્ય ઉદ્યોગપતિઓને પણ ખંતથી અને ઉમંગથી તેમણે પોતાનું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. શ્રી વિનયકુમારભાઈની જેમ તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતિ વસંતબેન શ્રી ઘાટકોપર બ્રાહ્મણ સમાજ મહિલા સમિતિના નવરાત્રી ઉત્સવમાં પ્રમુખસ્થાને રહ્યાં. વળી તેઓ ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળ - માટુંગા અને કસ્તુરબા મહિલા મંડળના સભ્ય હતાં. મહિલાઓની પ્રગતિ અને ઉન્નતિના ક્ષેત્રમાં સક્રિય રસ લઈ રહ્યાં હતાં. તેઓ સ્વભાવે સૌમ્ય,

મિલનસાર, વ્યવહારદક્ષ અને એક આદર્શ આર્ય સન્નારીના સંસ્કારોથી વિભૂષિત હતાં. વિનયકુમારના સુપુત્ર શ્રી અશોકકુમાર ઓઝા ઈન્ટર કોમર્સ સુધી અભ્યાસ કરીને પિતાશ્રીના વ્યવસાયમાં જોડાયા છે. અને વ્યવસાય ઉત્તરોત્તર પાંગરતો જાય તે દિશામાં પુરુષાર્થ આદરી રહ્યા છે.

શ્રી વિનયકુમારભાઈ (મુંબઈ) શ્રીમાલી બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ કેન્દ્રના પ્રમુખ હતા. આગેવાન દાનવીર અને ઉદ્યોગપતિ શ્રી વિનયકુમારભાઈ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી હતા. બીજા ઘણાં ટ્રસ્ટોમાં પણ ટ્રસ્ટી હતા. આ ટ્રસ્ટ તરફથી શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ સમાજે તેમને 'જ્ઞાતિરત્ન'ની ઉપાધિ આપી. તેઓ ઘાટકોપર બ્રાહ્મણ સમાજના પ્રશંસક, સહાયક અને મુખ્ય દાતા હતા. ઘાટકોપર બ્રાહ્મણ સમાજના ભવનનો વાસ્તુવિધિ શ્રી વિનયકુમારભાઈ અને તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતિ વસંતબેને કર્યો હતો. સેવાભાવી અગર અન્ય શુભકાર્યમાં આ દંપતિ હોંશથી ભાગ લેતા હતાં. તેમની સેવા પ્રવૃત્તિથી આકર્ષાઈને લાયન્સ ક્લબ ઓફ ભાવનગરે ગોલ્ડન એનિવર્સરી પ્રોજેક્ટ પ્રસંગે શ્રી વિનયકુમારભાઈને લાયનની પદવી એનાયત કરી હતી.

મુંબઈમાં બાણગંગા પર આવેલા મહાલક્ષ્મી માતા એ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણનાં કુળદેવી છે. શ્રી વિનયકુમારભાઈ આ મહાલક્ષ્મી મંદિરના ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી હતા. વે-બ્રીજ એસોસિયેશનના પણ તેઓ પ્રમુખ હતા. સમાજભવનમાં તેમના સ્વ. પોપટલાલ ઓઝા હોલ તથા માટુંગા ગુજરાતી સ્ત્રી-મંડળના ઘાટકોપર બ્રાહ્મણ મકાન સાથે તેમના સ્વ. માતુશ્રી અજવાળીબેનનું નામ તેઓએ જોડેલ છે.

કેળવણી પ્રત્યેનો તેમનો ભાવ અને ઉત્સાહ અપૂર્વ હતો. વિદ્યાર્થીઓને નાનીમોટી શિષ્યવૃત્તિઓ તેઓ આપે છે. પુસ્તકો ઉપરાંત અનેક સંસ્થાઓને આર્થિક સહાય આપીને કૃતાર્થતા અનુભવે છે. આ ઉપરાંત માટુંગા ખાતે અમૂલ્ય અમીચંદ વિવિધલક્ષી વિદ્યાલયને પણ તેમણે સારી એવી રકમ વિદ્યાના ઉત્તેજન અર્થે આપી છે. શ્રી વિનયકુમારભાઈએ પોતાના સ્વ. પિતાનું નામ જોડીને ત્યાં શ્રી અમૃતલાલભાઈ પોપટલાલ ઓઝા વાણિજ્ય વિભાગમાં દાન આપ્યું છે. એ જ પ્રમાણે દ્વારકાના શારદાપીઠમાં તથા ઉમરાળામાં શાળાઓ, હોસ્પિટાલો, અનાથાશ્રમો વગેરે બંધાવ્યા છે. ઉમરાળા ગામને તેમણે પોતાનું ગણ્યું છે, અને શક્ય એટલી બધી જ સુવિધાઓ ઊભી કરવામાં સક્રિય ફાળો આપ્યો છે. તે ઉપરાંત ભાવનગરમાં શ્રી નાનુભાઈ ઝવેરી મેમોરિયલમાં સારું એવું દાન આપ્યું છે. આમ તેમણે નાની મોટી અનેક સેવા-સંસ્થાઓને દાન આપી પુણ્યની કમાણી કરી છે. 'પિતાનો અધૂરો યશ પૂરો કરે તે પુત્ર' એવી કવિ ન્હાનાલાલે વ્યાખ્યા કરી છે. અને તેને સ્વ. અમૃતલાલ પોપટલાલ ઓઝાના

પ્રતાપી પુત્ર શ્રી વિનયકુમાર ઓઝાએ ચરિતાર્થ કરી છે. સાકાર કરી છે. આમ તેમનું દ્વારકાના જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યે બહુમાન કર્યું છે. અને જેઓ ઉચ્ચ સંસ્કારોથી શોભાયમાન બન્યા છે.

સંસ્કારસંપન્ન અને ધર્મપરાયણ શ્રી વિનયકુમારભાઈ અને તેમનાં ધર્મપત્ની પુણ્યકાર્યો કરતાં કરતાં સ્વર્ગવાસી બન્યાં. આ દંપતિના સ્વર્ગવાસથી સમાજનો બહોળો વર્ગ રાંક બન્યો છે. આ ખોટ વર્ષો સુધી પૂરી શકાય તેમ નથી.

ડો. વિજયકુમાર નાઈક

શ્રી વિજયકુમાર ગણપતભાઈ નાઈકનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૫૬માં મુંબઈમાં થયેલ છે. તેઓએ પોતાના વતનના ગામમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ ૧૯૭૪-૭૭ દરમિયાન મુંબઈની ઓલ ઈન્ડિયા ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ફીઝીકલ મેડિસીન એન્ડ રીહેબીલીટેશનમાંથી પ્રોસ્થેટિક અને ઓર્થોટિક એન્જિનીયરીંગની માનદ ડીગ્રી મેળવેલ છે. ૧૯૮૧ દરમિયાન બ્રિટીશ હાઈકમિશન અને ભારત સરકાર દ્વારા યોજાયેલી વિકલાંગો માટેનાં સાધનો બનાવવા માટેની સર્ટીફિકેટ કોર્સ કરેલ છે. વર્ષ ૧૯૮૧ દરમિયાન તેઓએ યમનની આરોગ્ય મંત્રાલય દ્વારા અને ૧૯૮૨માં ત્રિવેન્દ્રમ ખાતે વિશ્વ પુનર્વસન ફંડ ન્યૂયોર્ક દ્વારા પ્રોસ્થેટિક અને ઓર્થોટિક અંગેની તાલીમ મેળવેલ છે. ૧૯૮૬માં તેઓએ પ્રાદેશિક પુનર્વસન તાલીમ કેન્દ્ર, ચેન્નાઈ અને આંતર રાષ્ટ્રિય પ્રોસ્થેટિક અને ઓર્થોટિક સોસાયટી, ડેનમાર્ક દ્વારા સંયુક્ત રસ્તે યોજાયેલા ટૂંકાગાળાનો અભ્યાસ કરેલ છે. આ ઉપરાંત તેઓએ અસંખ્ય કાર્યશાળા અને સેમિનારમાં સક્રિય ભાગ લીધેલ છે. તેમને ૧૯૮૨ દરમિયાન અમેરિકાની ન્યુજર્સી સ્થિત કેસલર ઈન્સ્ટિટ્યુટ ફોર રીહેબિલીટેશન દ્વારા ફેલોશીપ એનાયત કરવામાં આવી હતી. તેઓ દેશમાંની અને પરદેશમાંની સંસ્થાઓમાં સભ્ય છે. તેઓએ રાષ્ટ્રિય અને આંતરરાષ્ટ્રિયસ્તરે ૧૦ થી વધારે સંશોધન પત્રો રજૂ કરેલ છે. તેઓની ઉત્કૃષ્ટ કામગીરી સબબ સરકારી તથા બિનસરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા ૮ એવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવેલ છે. જેમાં વિક્રમ સારાભાઈ યંગ સાયન્ટીસ્ટ અને ભારત સરકારના રાષ્ટ્રિય પુરસ્કારનો સમાવેશ થાય છે. તેઓએ મે. ૧૯૭૭થી જાન્યુઆરી ૧૯૮૨ સુધી દેશ તથા વિદેશની જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં સેવા આપ્યા બાદ જુન ૧૯૮૨ થી ભાવનગરની પી.એન.આર.એસ. સોસાયટી હસ્તક પી.આર.વાઘર વિકલાંગ સાધન સહાય કેન્દ્રમાં ડાયરેક્ટર તરીકેની સેવા આપે છે.

સાકળચંદ કા. પટેલ

મહેસાણા જિલ્લાની સહકારી પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રે એમણે

સિદ્ધિઓનો નવો વિક્રમ નોંધાવ્યો છે. એમની રાહબરી તળે મજૂર સહકારી મંડળી દ્વારા બંધાયેલા પુલો, મકાનો, માર્ગો, એમના પ્રયંડ પુરુષાર્થ અને વ્યવસ્થાશક્તિનાં ઉજ્જવળ પ્રતીકો બની રહ્યાં છે. વડોદરા રાજ્ય સમયના પ્રજામંડળમાં જોડાઈને સેવાભાવી જીવનનો પ્રારંભ કર્યો. ૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડો' ચળવળમાં એમણે રાજકીય પ્રવૃત્તિ સાથે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય રસ લીધો. બાલ-મંદિર, શાળાઓ-કોલેજો-છાત્રાલયો જેવી અનેક સામાજિક ઇમારતો બાંધકામની એમની ઊંડી કોઠાસૂઝ અને કાર્યક્ષમતાનાં સફળ પ્રતીકો છે. વીસનગર માર્કેટીંગયાર્ડ, ભંગીકોલોની મજૂર મંડળી, સ્પિનિંગમીલ, વર્કશોપ વગેરેને તેમની આયોજન શક્તિનો લાભ મળ્યો છે.

તેઓ મહેસાણા ખાતે જિલ્લા સેન્ટ્રલ કો.ઓ. બેંકના અધ્યક્ષ, જિલ્લા કોંગ્રેસના પ્રમુખ, લોકલ બોર્ડના પ્રમુખ તથા રાષ્ટ્ર લેવલે અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ મહાસમિતિના સભ્ય પદે એમ વિવિધ હોદ્દા પર રહીને સેવાઓ કરેલી છે. નેત્રયજ્ઞો-દંતયજ્ઞો કે શસ્ત્ર ક્રિયા શિબિરો, વિકાસગૃહ, સંગીત વિદ્યાલય અને શ્રી ના.મ. નૂતનસર્વવિદ્યાલય જેવી વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્થાઓનાં સર્જનમાં એમની સેવાઓ અવિસ્મરણીય છે. વાલમ સર્વોદય આશ્રમ, ઝીલિયા સર્વોદય આશ્રમ, ગ્રામ ભારતી, અમરાપુર જેવી જિલ્લાની તમામ સંસ્થાઓ તરફનો તેમનો પ્રેમ અને સક્રિય સહકાર રહેલો છે.

સૌજન્ય : વીસનગર તાલુકા મજૂર સહકારી મંડળી,
વીસનગર (જિ. મહેસાણા)

સુરેશભાઈ કોઠારી

જેનાં નમ્ર, નિરાભિમાની, નૈષ્ઠિક અને નિષ્કલંક વ્યક્તિત્વના વૈવિધ્યમાં સતત વહેતી વ્યાલપનું વજૂદ વર્તાય છે. જેનાં દરેક કાર્યમાં પરિણામની પૂર્ણતાના પરિશ્રમનો પમરાટ મહેકે છે, તેવા સુરેશભાઈ કોઠારી આંતરરાષ્ટ્રિય ફલક પર કાર્યરત મહેતા ગૃપ ઓફ કંપનીઝના Public Relation Executive ના અતિ મહત્વના ઉચ્ચ હોદ્દા પર સતત વ્યસ્ત હોવા છતાંય સમાજ સાથે સાતત્યપૂર્ણ સંપર્કમાં રહી એક મમતાળુ માર્ગદર્શક તરીકે હૂંફ અને હામનો નિરંતર અભિષેક કરતા રહ્યા છે તે સહુ માટે ઉત્સાહપ્રેરક છે. સંસ્કાર અને સાહિત્યના સંગમ સમા સુરેશભાઈની આત્મીય નીકટતા પામનાર સહુ કોઈએ તેમને સ્વરૂપોના વૈવિધ્યમાં જોયા છે, જાણ્યા છે અને મન ભરીને માણ્યા છે. ઋજુ હૃદયી મિત્ર તરીકે મિત્રો પર સદાય સ્નેહ વર્ષા કરતા, પોરબંદર સ્થિત આર્યકન્યા ગુરૂકૂળની બૌદ્ધિક સભામાં વિદેશના માન્યવર બૌદ્ધિકો સાથે વિચાર-વિમર્શ કરતા, કર્મક 'લાયન' તરીકે લાયન જગતના ઉત્કૃષ્ટ પરકોર્મસ માટે સતત અને સખત

પરિશ્રમ કરતા સુરેશભાઈનું બહુઆયામી વ્યક્તિત્વ આજની યુવા પેઢી માટે આદર્શરૂપ છે.

લાયન્સ વર્તુળોમાં પણ સુરેશભાઈનું વિશિષ્ટ પ્રદાન રહ્યું છે. નેતૃત્વની પરિભાષામાં સતત નવાં પરિમાણો અને નવા આયામોના પ્રયોગકર્તા સુરેશભાઈને ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન બદલ લાયન્સ કલબના આંતરરાષ્ટ્રિય પ્રમુખે લીડરશીપ એવોર્ડ એનાયત કરી ગોલ્ડમેડલથી સન્માન્યા તે તેમની કાર્યકુશળતા અને કર્મનિષ્ઠાને શ્રેષ્ઠ આદરાંજલી અર્પવા બરાબર છે. એટલું જ નહિ ડિસ્ટ્રિક્ટ ગવર્નર તરીકેના નેતૃત્વ હેઠળ તેમની ડિસ્ટ્રિક્ટ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશની બનેલી મલ્ટીપલ ડિસ્ટ્રિક્ટમાં ૧૮ મલ્ટીપલ એવોર્ડ પ્રાપ્ત કર્યા જે લાયન્સ ઇતિહાસમાં જવલ્લેજ બનતી ઘટના છે.

સેવાના ક્ષેત્રે શાશ્વત પ્રેમતત્વને પામનારા સુરેશભાઈએ જૈન સોશ્યલ ગ્રુપના નાનામાં નાનાં કામને તેમજ કાર્યકરને પોતાની નિપુણતા દ્વારા પૂરી લગન અને દક્ષતાથી ન્યાય આપ્યો છે. સૌરાષ્ટ્ર રીજિયનના ચેરમેનની રૂએ કરેલ વિવિધ કાર્યો અને તેના આયોજનમાં તેમની સુદૃઢ સંકલ્પ-શક્તિનો સુમેળ અને વિદ્વતાપૂર્ણ વિચક્ષણતાની વ્યાવહારિકતાનો અહેસાસ સહુ અનુભવી શક્યા. આ જ ગુણોની ગુણવત્તાએ અને અરિહંતમાં તેમની અસીમ આસ્થાએ આંતરરાષ્ટ્રિય આગેવાનીના આકાશમાં વિહરતા કર્યા અને ૧૯૯૪-૯૫માં જૈન સૌશ્યલગૃપ ફેડરેશનના આંતરરાષ્ટ્રિય પ્રમુખ તરીકે વરણી પામ્યા.

આ જ સમયગાળા દરમિયાન જૈન સોશ્યલ ગ્રુપ ફેડરેશનના પાંચમા આંતરરાષ્ટ્રિય અધિવેશનના આયોજન વેળાએ ૬૦૦૦થી પણ વધુ સભ્યો તેમનું સલોણું સાંનિધ્ય પામી શક્યા. સુરેશભાઈમાં રહેલી નેતૃત્વની નૈતિકતાનો, કાર્યકરોની વૃત્તિને પ્રવૃત્તિમાં બદલવાની પ્રવીણતાના સૌ પ્રત્યક્ષ સાક્ષી બન્યા. સૌ જોઈ શક્યા આમંત્રિતોને આવકારવાની તેમની અંતરભીની આતિથ્યભાવનાને! સૌ જોઈ શક્યા તેમની સંયોજનની પ્રતિબદ્ધતાને! ઘડીએ ઘડીની ઘટમાળ જાણે પહેલેથી જ ઘડાયેલી ન હોય? સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ હોય કે પ્રીતિ ભોજનની વ્યવસ્થા હોય કે પછી બૌદ્ધિકોની સભામાં ૬૦૦૦ આમંત્રિતોના ઉત્સાહનો ઊમળકો હોય આ સર્વમાં તેમની કાર્ય પ્રત્યેની નિરંતર નિષ્ઠાનું નિરૂપણ જોવા મળ્યું, અદ્ભુત!

J S G ફેડરેશનનાં આંતરરાષ્ટ્રિય પ્રમુખપદ દરમિયાન તેઓશ્રીએ દેશ પરદેશમાં પથરાયેલ તત્કાલીન ૧૬૨ જૈન સોશ્યલ ગ્રુપમાંથી મહત્તમ ૧૫૨ ગ્રુપોની શુભેચ્છા મુલાકાત લઈ દૂર-સુદૂર વસેલા જૈન ભાઈઓને ભાતીગળ ભોમકાના ભાઈચારાનો સ્નેહભીનો સંદેશ પાઠવી આવ્યા. વિશ્વના ખૂણેખૂણે જઈ અનેકતાને

એકતામાં પરિવર્તિત કરતી એવી J S G સંસ્થાનું સંવર્ધન કરી આવ્યા.

Motivation, leadership style, Effective public speaking, goal setting process, time management જેવા અનેક વિષયો પર તેમનું નોખું - અનોખું પ્રભુત્વ હોવાને કારણે દેશ-વિદેશમાં સ્લાઈડસના સથવારે અનેક વર્કશોપ સંયોજી નેતૃત્વની બીજી હરોળ તૈયાર કરવામાં શ્રી સુરેશભાઈનું પ્રદાન પ્રશંસનીય બન્યું છે.

તેઓશ્રીના આ કાર્યકાળ દરમ્યાન લખેલ અને પ્રકાશિત કરેલ 'ગાઈડ લાઈન' બુક માર્ગદર્શનનો મહાસાગર પુરવાર થઈ, તેમજ તેઓએ તૈયાર કરેલ 'પ્રોગ્રામ પ્લાનર' જૈન સોશ્યલ ગ્રુપના ઈતિહાસમાં સીમાચિહ્ન રૂપ છે. તેમના પ્રમુખપદ દરમ્યાન યુવાનો માટે 'યુવાફોરમ' પ્રવૃત્તિનો શાનદાર શુભારંભ થયો અને અંદાજે ૩૦ થી વધુ યુવાફોરમની સ્થાપના કરી. આજે આવી પ્રવૃત્તિઓ પાછળનું પ્રયોજન જૈન યુવક-યુવતિઓ માટે પ્રેરક અને શ્રેયક પુરવાર થયું છે.

આ સર્વે પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાંય સુરેશભાઈ, Indian Nation Trust for Art & cultural Haritage - New Delhi ના કો-કન્વીનર તરીકે કલા-સંસ્કૃતિની પરંપરાને પુનર્જીવિત કરી રહ્યા છે. તદ્ઉપરાંત પોરબંદર સ્થિત આર્યકન્યા ગુરૂકૂળના માનદ્ મંત્રી તરીકે પણ સતત પ્રવૃત્ત રહ્યા છે. કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર લોકકલા ફાઉન્ડેશનના ટ્રસ્ટી તરીકે તેઓ વતનની વિવિધ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિઓ સાથે સતત જડાયેલા રહ્યા છે તેમ જ રેડક્રોસ અને હોર્ટીકલ્ચરલ સોસાયટીના સેવાકીય કાર્યોમાં તેઓ સક્રિયપણે સંકળાયેલા છે.

એક સફળ જાતબેતા, સમાજસેવક અને ઉદ્યોગપતિ શ્રી હરિહરભાઈ મણિભાઈ પટેલ

સમાજસેવાને ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર ફાળો આપી રહેલા શ્રી હરિહરભાઈ પટેલ કોઈ અગમ્ય શક્તિ, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, હિંમત અને હૈયા ઉકલત વડે સ્વજનોથી દૂર મહારાષ્ટ્રના ગોંદિયા શહેરમાં વર્ષો પહેલાં જઈને ત્યાંની પ્રજા વચ્ચે અનેક કષ્ટો સહન કરીને વસ્યા અને તેનું તપ ફળ્યું. માનવજીવનના ઘોર અંધકારમાં સેવાભાવનાની જ્યોત જલતી રાખનાર ઘરદીવડાઓથી જ માનવજાત ઉજ્જવળ છે.

શ્રી હરિભાઈ પટેલ મૂળ ગુજરાતના ચરોતરના ગામ ઓડના ગૌરવશાળી રત્ન ગણાયા છે, આજે ગોંદિયાના ગૂંઘળાતા જનજીવનમાં નૂતનપ્રકાશ અને પ્રેરણા પાથરતા રહ્યા છે. પાટીદાર પરિવારમાં તેમનો જન્મ કલકત્તામાં થયો. ૧૯૩૪ના એપ્રિલની એ તેવીસમી તારીખ હતી. સંસ્કારી વાતાવરણમાં તેમનું લાલનપાલન

થયું, માંગલિક ધર્મનો વારસો મળ્યો.

શ્રી હરિહરભાઈ ઈન્ટર સુધીના અભ્યાસ પછી ગોંદિયામાં વડીલોએ સ્થાપેલા બીડી પત્તાના ઉદ્યોગમાં સામેલ થયા. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ગોંદિયાની મણિભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ એન્ડ કુ.એ આ ઉદ્યોગમાં શ્રેષ્ઠ પ્રગતિ સંપાદન કરેલી છે. આ પેઢીની શાખાઓ બંગાળ, બિહાર, રાજસ્થાન સુધી વિસ્તરેલી છે. પેઢીના તેઓ એક ભાગીદાર છે.

ઔદ્યોગિક પ્રગતિ અને વિકાસની સાથેસાથે સમાજસેવાની વર્ષો જૂની તેમની ભાવનાને પણ બળ મળ્યું અને જનસમુહમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ ખીલી ઊઠ્યું. સ્વભાવે નિર્દોષ અને નિસ્વાર્થ ભાવનાને કારણે સૌના પ્રીતિપાત્ર બની ગયા. અને પ્રકાશમાં આવ્યા. ગોંદિયાની મહાનગરપાલિકામાં સાત વર્ષ મેમ્બર તરીકે અને પછી ત્રણ વર્ષ અધ્યક્ષપદે રહેલા. મોગરિયા મેસર્સ ચતુરભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ એન્ડ કુ.માં તેમના પિતાશ્રી ભાગીદાર હતા. કાળાન્તરે કંપનીનું વિભાજન થયું. આજે આ ધંધામાં તેમની પેઢી ટોચનું સ્થાન ધરાવે છે.

ધંધાકીય પ્રવૃત્તિમાં જેટલો રસ એટલો જ બલકે વિશેષ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક અને ઈતર પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતા રહીને સમાજસેવાને ક્ષેત્રે યશસ્વી પ્રદાન અર્પણ કરી રહ્યા છે. તેઓએ સ્થાપેલી બુકબેંક પ્રવૃત્તિમાં ૫૦૦૦થી વધુ બાળકોને પુસ્તક મદદ તથા શિષ્યવૃત્તિઓ દ્વારા મદદરૂપ થતાં રહ્યાં છે. લાયન્સક્લબ ઓડ તરફથી પણ તેમને સારું એવું માનપત્ર મળ્યું હતું. ભરોડા હાઈસ્કૂલનો રજતજયંતિ મહોત્સવ તેમના અધ્યક્ષપદે ઉજવાયો હતો. ગોંદિયા જિલ્લાના ચિરચાડબાંધ ગામે હરિહરભાઈના નામે હાઈસ્કૂલ તથા જૂનિયર કોલેજ ચાલે છે. અદાસીમા ગામે પણ તેમના નામે હાઈસ્કૂલ ચાલે છે. સોની ગામમાં પણ તેમના પિતાશ્રી મણિભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલને નામે હાઈસ્કૂલ તથા જૂનિયર કોલેજ ચાલે છે. યુવા કોંગ્રેસ ગોંદિયાના અધ્યક્ષપદે વર્ષો સુધી રહ્યા છે. જિલ્લા કોંગ્રેસના સકીય સદસ્ય રહ્યા છે. તેમના માતૃશ્રી ગં.સ્વ.પૂ. ચંચળબેન મણિબેન પટેલના પુણ્ય સ્મરણાર્થે તેઓ બધા ભાઈઓએ ગામ ઓડને આશીર્વાદ નામે વાડી બાંધી આપી. ગામલોકો અને આસપાસની જનતા માટે ખરેખર આશીર્વાદરૂપ કામ કર્યું.

ગુજરાતી કેળવણી મંડળ ગોંદિયામાં હાલ ટ્રસ્ટીમંડળના સચીવ, રેલ્વે એડવાઈઝરી બોર્ડના સદસ્ય અને બજારંગ વ્યાયામ શાળાના છેલ્લા ચોવીશ વર્ષથી પ્રમુખ છે. આમ સમાજજીવનના તમામ ક્ષેત્રે મોખરે છે. સમાજના પ્રત્યેક નાના મોટા પ્રસંગો અને ઉત્સવોમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો છે. ગોંદિયા જિલ્લાના ગોરેગાંવ તાલુકામાં આવેલા ગામ ગિધાડીમાં પણ તેમનાં માતૃશ્રી ચંચળબેન મણિભાઈ પટેલ હાઈસ્કૂલ અને જૂનિયર કોલેજ ચાલે

છે. ગોંદિયા જિલ્લાના ગોરેગાંવમાં પણ ઈન્દિરાબેન હરિભાઈ પટેલ વિજ્ઞાન વિદ્યાલય (સાયન્સ કોલેજ) ચાલે છે.

નગર દુર્ગા ઉત્સવ સમિતિના દુર્ગાચોક ગોંદિયાના પાંત્રીશ વર્ષથી અધ્યક્ષ છે. ૧૯૯૦થી ૧૯૯૪ સુધી પાંચ વર્ષ મહારાષ્ટ્રવિધાનસભામાં ગોંદિયા ધારાસભ્ય તરીકે સેવા આપી છે.

શ્રી હરિહરભાઈ પટેલે તેમનું સમગ્ર જીવન લોકકલ્યાણ માટે સમર્પિત કરેલું છે. તેઓ દીર્ઘ કાળ સુધી આમ જનતાના સાચા પ્રતિનિધિ બની રહ્યા. શહેર ગોંદિયા અને રાજ્ય મહારાષ્ટ્રની આબાદી માટે અને લોકોની સુખાકારી માટે એમણે અથાગ પ્રયત્નો કર્યા છે. તેમનું પ્રદાન ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વિશેષ રહ્યું છે. બાબાસાહેબ આંબેડકરના અનુયાયીઓમાં તેઓ લોકપ્રિય બન્યા છે, તેમના વ્યક્તિત્વમાં રહેલા સરળતા, નિષ્પક્ષતા, પ્રામાણિકતા જેવા ગુણો પ્રેરણાદાયી બની રહ્યા છે.

શ્રી હસમુખરાય વનમાળીદાસ મહેતા

અનન્ય શ્રદ્ધા, અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ ખેડીને મુંબઈમાં બિલ્ડરોની પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન પામનાર શ્રી હસમુખભાઈ વી. મહેતા મૂળ સૌરાષ્ટ્ર-ગોંડલના વતની છે, પણ ઘણાં વર્ષોથી મુંબઈને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું છે. અને તેજસ્વી બુદ્ધિશક્તિ, વિચાર-શક્તિ અને કુશળ કાર્યશક્તિથી વર્ધમાન બિલ્ડર્સ અને નિર્માણ શુભ બિલ્ડર્સમાં ભાગીદાર તરીકે કાર્યમગ્ન રહી ખૂબ નામના મેળવેલ છે. ઉપરાંત સસ્કાર અને સેવાપરાયણતાના સદ્ગુણોથીશોભતા શ્રી હસમુખભાઈને ધર્મનો વારસો બચપણથી મળ્યો છે, આથી ધાર્મિક આયોજનમાં મહત્વનો ફાળો આપી જીવન સાર્થક કરી રહ્યા છે. શ્રી હસમુખભાઈએ સમૃદ્ધિના શિખરે પહોંચવા છતાં મિથ્યા ઉન્માદ ક્યારેય સેવ્યો નથી. ધર્મપરાયણતા અને સમાજસેવાના આદર્શને હંમેશા નજર સમક્ષ રાખીને કામ કરી રહ્યા છે. જૈન સંપ્રદાયોના બધાં જ સાધુ-સાધ્વીજીઓ તરફનો તેમનો અનન્ય પૂજ્યભાવ અને વૈયાવચ્ચ આદિનો ભક્તિભાવ જોવા મળે છે. સેવાભાવનાથી ભરેલું તેમનું સમગ્ર જીવન સૌને પ્રેરણાની સૌરભ સુદીર્ઘ સમય સુધી અર્પતું રહે તેવી અમારી હાર્દિક શુભેચ્છાઓ છે.

જીવનના સ્વપ્નાંઓ અને કાર્યો માત્ર તરંગી મનોરથથી નહિ પણ સતત ઉદ્યમ અને પુરુષાર્થથી જ ફળે છે. એ સૂત્રાનુસાર તેમની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર થતી રહી. આમ શ્રદ્ધાપૂર્ણ હૈયે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચવા સાથે સેવાભાવી સખાવતી પુરુષ તરીકે સમાજમાં સર્વત્ર સન્માન પામ્યા છે. એમની આજની ભવ્ય પ્રગતિ એમનાં જીવન અને કાર્યોની પ્રત્યક્ષ અને પ્રશસ્ય સિદ્ધિરૂપ છે. વર્ધમાન બિલ્ડર્સ અને નિર્માણ શુભ બિલ્ડર્સમાં ભાગીદાર તરીકે રહીને ધંધાની દરેક ક્ષિતિજને ઉત્તરોત્તર વિકસાવે છે. શ્રી હસમુખભાઈ પોતાની વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓની સાથે અન્ય સાંસ્કૃતિક કાર્યોને ઉત્તેજન,

આપવામાં તન, મન, ધનપૂર્વકનો ફાળો આપતા રહ્યા છે.

તેમનાં કુનેહ, કાબેલિયાત અને કાર્યદક્ષતાનું પ્રસંગોપાત બહુમાન થતું રહ્યું છે. પોતાના વ્યવસાયમાં સાહસ પુરુષાર્થ અને દીર્ઘદષ્ટિ વડે પ્રગતિ કરવાની સાથે નમ્રભાવથી પોતાના સ્વભાવમાં રહેલા પરોપકાર અને સમાજશ્રેયના મહાન ગુણો પણ જોવા મળે છે.

શ્રી હરગોવિંદદાસ શામજીભાઈ તથા શ્રીમતિ હરકુંવરબેન હરગોવિંદદાસ મહેતા

સાત પુત્રો પૈકીના ડૉ. લલિતકુમાર હરગોવિંદદાસ વ્યવસાયાર્થે ન્યુ જર્સી-અમેરિકા વસેલા, ડોક્ટરી વ્યવસાય છતાં પરિવારજનો પ્રત્યે અનન્ય લાગણી ને માન મોભો ધરાવે. પિતાજીના અવસાન બાદ સમાજમાનવ સેવારૂપે પોતાની સંપત્તિનો વિપુલ વ્યય સાતેય ક્ષેત્રોમાં કરી જિનમંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠાઓ, સ્કૂલ, હોસ્પિટલો, પાંજરાપોળો વગેરેમાં અદ્ભુત દાનગંગા વહાવી માદરે વતન અમેરલી પંથકમાં શ્રેષ્ઠી 'નાના જગડુશા' તરીકે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલ છે.

ડોલરિયા દેશમાં વસવાટ છતાં શ્રાવક ધર્મ વિસાર્યો નથી ને ધર્મ, આચાર, સંસ્કાર, પરોપકાર, દયા, કરુણા આદિ સદ્ગુણો રગેરગમાં વહાવી સૂઝ-બૂઝથી જીવન સાફલ્ય સાધ્યું છે. વળી જૈન વયની માતાની સંપૂર્ણ ખાતર-બરદાસ્તી-ભક્તિ કરીને આધુનિક યુગમાં પણ માતાની મમતાનું ને માતા પ્રતિના કર્તવ્યનું પૂર્ણ ઋણ અને પાલન અદા કર્યું છે.

જયેષ્ઠ બંધુઓ રજનીકાંત તથા વસંતભાઈ પણ દરેકક્ષેત્રોમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. નવકારાદિ કરોડો મંત્રના આરાધક સરળ સ્વભાવી સાધ્વી રત્ના સંસારપક્ષે મારી પૂ. પદ્મયશાશ્રીજી મ.સા.ની પ્રેરણા ઝીલી રહ્યાં છે.

મૂલ્યનિષ્ઠ અને સત્વશીલ સાહિત્યસર્જક કુમારપાળ દેસાઈ

સાહિત્ય, શિક્ષણ, પત્રકારત્વ, સમાજસેવા, રમતગમત અને ધર્મદર્શન જેવાં ક્ષેત્રોમાં ઉલ્લેખનીય પ્રદાન કરનાર કુમારપાળ દેસાઈનો જન્મ રાણપુરમાં ૩૦ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ના રોજ થયો હતો. તેમનું વતન સાયલા છે. માતાનું નામ જયાબહેન અને પિતાનું નામ બાલાભાઈ દેસાઈ. પિતાનું ઉપનામ 'જયભિખ્મું'. 'જયભિખ્મું' ગુજરાતી સાહિત્યના ખ્યાતનામ લેખક.

કુમારપાળના જીવનઘડતરમાં માતાપિતાનો મોટો ફાળો છે. તેમની લેખક તરીકેની સફળતામાં પિતાનું, તો તેમના વ્યક્તિત્વ-વિકાસમાં માતાનું યોગદાન મહત્વનું છે. જયાબહેન આદર્શ ભારતીય નારી હતાં. રાણપુરમાં એમણે ૧૯૩૦ના

અસહકારના આંદોલનમાં ભાગ લીધેલો. એમણે કુમારપાળને ગાંધીજી વિશેનાં ઘણાં કાવ્યો સંભળાવેલાં.

કુમારપાળે મુખ્ય વિષય તરીકે ગુજરાતી 'લઈ અમદાવાદથી ૧૯૬૩માં બી. એ. અને ૧૯૬૫માં એમ. એ. થઈ નવગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદમાં ગુજરાતી, અધ્યાપક તરીકે કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. ૧૯૮૦માં ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરના માર્ગદર્શન નીચે 'આનંદધન : એક અધ્યયન' વિશે શોધપ્રબંધ લખી એમણે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી પી. એચ. ડી. ની પદવી પણ પ્રાપ્ત કરી. ૧૯૮૩માં તેઓ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાસાહિત્ય ભવનમાં જોડાયા. ત્યાં ૨૦૦૧ના નવેમ્બરથી તેઓ ગુજરાત વિભાગના પ્રાધ્યાપક ઉપરાંત અધ્યક્ષ તરીકે સેવા આપે છે. તેઓ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાસાહિત્ય ભવનના અધ્યક્ષ આર્ટ્સ ફેકલ્ટીના ડીનનો હોદ્દો સંભાળે છે.

તેમણે ૧૯૬૨માં 'ગુજરાત સમાચાર'માં કોલમલેખનનો અને ૧૯૬૫માં ગ્રંથલેખનનો પ્રારંભ કરેલો. ૧૯૬૫માં લાલબહાદુર શાસ્ત્રીનું જીવનચરિત્ર 'લાલ ગુલાબ' નામે લખીને બાલસાહિત્યક્ષેત્રે પદાર્પણ કર્યું. એ પુસ્તકની ૬૦ હજાર નકલો વેચાઈ અને ગુજરાતભરમાં જાણીતી શિષ્ટવાચન-પરીક્ષામાં એ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે પસંદગી પામ્યું. ગુજરાત સરકારની ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા બાલસાહિત્યની સ્પર્ધામાં એ પુસ્તકને પ્રથમ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલો. ૧૯૬૬ની ૧૧મી જાન્યુઆરીએ વડાપ્રધાન લાલબહાદુર શાસ્ત્રીનું અણધાર્યું અવસાન થતાં કુમારપાળે એમના જીવનની વિશેષ વિગતો પ્રાપ્ત કરી લગભગ ત્રણસો પૃષ્ઠનું 'મહામાનવ શાસ્ત્રી' નામક વિસ્તૃત ચરિત્ર તૈયાર કર્યું, જેનો પ્રકાશન-સમારોહ 'ધૂમકેતુ'કૃત 'ધ્રુવદેવી' નવલકથાના પ્રકાશન સાથે સંલગ્ન હતો (૨૦-૪-૧૯૬૬).

કુમારપાળ ભારતીય સંસ્કૃતિ, જૈનદર્શન અને જૈનસાહિત્યના અભ્યાસી છે. તેમણે ચિંતનલેખોના અનેક સંગ્રહો આપ્યા છે. 'ઝાકળભીનાં મોતી'ના ત્રણ ભાગ, 'મોતીની ખેતી', 'માનવતાની મહેક', 'તૃષ્ણા અને તૃપ્તિ', 'ક્ષમાપના', 'જીવનનું અમૃત', 'દુઃખની પાનખરમાં આનંદનો એક ટહુકો', 'ઝાકળ બન્યું મોતી' વગેરે સંગ્રહોમાંના લેખો કુમારપાળના નિબંધકાર તરીકેના પાસાને સુપેરે પ્રગટ કરે છે. આ સંગ્રહોના કેટલાક લેખો વ્યાખ્યાન નિમિત્તે લખાયા હતા.

કુમારપાળ સારા વક્તા પણ છે. ગુજરાત અને ભારતમાં ઠેર ઠેર વ્યાખ્યાનો આપવાની સાથે તેમણે ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, પૂર્વ આફ્રિકા, કેનેડા, સિંગાપોર, બેલ્જિયમ, હાંગકાંગ, મલેશિયા, ઈન્ડોનેશિયા વગેરે દેશોમાં પર્યુષણ નિમિત્તે તેમજ પરિસંવાદ આદિ નિમિત્તોએ આપેલાં વ્યાખ્યાનો ખૂબ પ્રશંસા પામ્યાં છે. ઈ. સ.

૧૯૮૦માં બર્કિમહામ પેલેસમાં ડ્યુક ઓવ એડિનબરો પ્રિન્સ ફિલિપને 'જૈન સ્ટેટમેન્ટ ઓન નેચર' અર્પણ કરવા ગયેલા પાંચ ખંડના જૈન પ્રતિનિધિમંડળમાં તેઓ હતા. વળી, ૧૯૮૩માં શિકાગોમાં અને ૧૯૮૬માં દક્ષિણ આફ્રિકાના કેપટાઉન શહેરમાં યોજાયેલી 'વર્લ્ડ પાર્લામેન્ટ ઓવ રિલિજિયન્સ'માં તથા ૧૯૮૪માં વેટિકનમાં પોપ જોન પોલ (દ્વિતીય)ની મુલાકાત લેનાર પ્રતિનિધિમંડળમાં ધર્મદર્શન વિશે તેમણે સાર્થક ચર્ચા કરી હતી. 'ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ જૈનોલોજી' નામની વિશ્વવ્યાપી સંસ્થાના તેઓ ભારત ખાતેના કો-ઓર્ડિનેટર છે.

કુમારપાળ દેસાઈએ પી.એચ.ડી. ના સંશોધન નિમિત્તે મધ્યકાળના મરમી સંતકવિ આનંદધનના જીવન અને કવન વિશે ઊંડાણથી અભ્યાસ કરી, તેમનાં પદો અને સ્તવનોની હસ્તપ્રતોનું સંશોધન કરી તેમના કવિત્વને પ્રકાશમાં આણ્યું છે. તેમણે ગુજરાતના જુદા હસ્તપ્રતભંડારોમાંથી ૩૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતોનો અભ્યાસ કરી તેના આધારે શાસ્ત્રીય સંપાદન કર્યું છે. પં. બેચરદાસ દોશી, ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા અને પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા જેવા વિદ્વાનોએ એમના સંશોધનકાર્યની પ્રશંસા કરી છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યના સંશોધનક્ષેત્રે ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. તેમણે સંશોધન કરી 'અપ્રગટ મધ્યકાલીન કૃતિઓ', 'જ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત સ્તબક' અને 'મેરુસુંદર ઉપાધ્યાયરચિત અજિતશાંતિસ્તવનનો બાલાવબોધ' જેવાં પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે. 'ગત સૈકાની જૈન ધર્મની પ્રવૃત્તિઓ', 'અબ હમ અમર ભયે' અને 'અબોલની આતમવાણી' તેમનાં સંશોધનમૂલક પુસ્તકો છે. રાજસ્થાનના લોકસંસ્કૃતિ શોધસંસ્થાન તરફથી આનંદધન વિશેના ઉત્કૃષ્ટ સંશોધન માટે તેમને 'હનુમાનપ્રસાદ પોદ્દાર' પારિતોષિક મળ્યું હતું. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની વિનયન વિદ્યાશાખામાં ૧૯૭૫ અને ૧૯૮૦માં સંશોધન અંગેનું ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કરવા માટે તેમને ડૉ. કે. જી. નાયક ચંદ્રક એનાયત થયો હતો. ૧૯૮૫માં સંશોધન અંગેના ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય માટે તેમને આ ચંદ્રક પુનઃ પ્રાપ્ત થયેલો.

કુમારપાળ સર્જક હોવાની સાથે વિવેચક પણ છે. 'હેમચંદ્રાચાર્યની સાહિત્યસાધના', 'શબ્દસંનિધિ', 'ભાવન-વિભાવન', 'આનંદધન : જીવન અને કવન' વગેરે તેમનાં વિવેચનનાં પુસ્તકો છે. મુખ્યત્વે મધ્યકાલીન સાહિત્ય અભ્યાસી કુમારપાળ અર્વાચીન સાહિત્યના પણ મર્મજ છે. એની પ્રતીતિ અર્વાચીન કૃતિઓ વિશેના એમના વિવેચનલેખો કરાવે છે. મધ્યકાળના ગણ્યાગાંઠ્યા અભ્યાસીઓમાં તેમની ગણના કરવી પડે.

કુમારપાળ સૂઝવાળા સંપાદક પણ છે. તેમણે સંખ્યાબંધ સંપાદનો કર્યાં છે, જેમાં મહત્વનાં છે : 'જયભિખ્યુ સ્મૃતિગ્રંથ', 'શબ્દશ્રી', 'કવિ દુલા કાગ

સ્મતિગ્રંથ', 'હેમસ્મૃતિ', 'જયભિષ્મુની જૈન ધર્મકથાઓ' ભાગ ૧-૨, 'નર્મદ : આજના સંદર્ભમાં', 'નવલિકા અંક' ('ગુજરાત ટાઈમ્સ'), 'ઓજસ દીર્ઘાં આત્મબળનાં', 'રત્નત્રયીનાં અજવાળાં', 'સામાયિક સૂત્ર' (અર્થ સાથે), 'શંખેશ્વર મહાતીર્થ', 'યશોભારતી', 'ધન્ય છે ધર્મ તને' (આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિનાં પ્રવચનોનું સંપાદન), 'આત્મવલ્લભ સ્મરણિકા' (ગુજરાતી વિભાગનું સંપાદન), 'બાળસાહિત્ય સંગોષ્ઠિ', 'પરિવર્તનનું પ્રભાત' ('ગુજરાત ટાઈમ્સ') 'એકવીસમી સદીનું વિશ્વ' ('ગુજરાત ટાઈમ્સ'), એકવીસમી સદીનું બાળસાહિત્ય', 'અદાવત વિનાની અદાલત' (ચં. ચી. મહેતાનાં રેડિયો-રૂપકોનું સંપાદન), 'એક દિવસની મહારાણી' (રિમોન રનિયનની વાર્તાઓની ચં. ચી. મહેતાએ કરેલો અનુવાદ). તેમના દ્વારા સંપાદિત પુસ્તકોનો વ્યાપ જોતાં તેમનું રસક્ષેત્ર કેટલું વિશાળ છે એનો અંદાજ આવે છે. પ્રત્યેક સંપાદનમાં તેમની સૂઝ, સમજ અને ચીવટ જોવા મળે છે.

ઈ. ૧૯૬૯માં 'જયભિષ્મુ'નું અવસાન થયું ત્યારે કુમારપાળ ૨૭ વર્ષના હતા. પરિવારની આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હતી. પિતા તેમના ઉદાર સ્વભાવને કારણે દેવું મૂકી ગયેલા. એ વખતે 'જયભિષ્મુ' 'ગુજરાત સમાચાર'માં 'ઈંટ અને ઈમારત' કોલમ લખતા. તેમણે ૧૯૫૨થી આ કોલમ લખવી શરૂ કરેલી અને ખૂબ લોકપ્રિય હતી. અખબારના તંત્રીએ કુમારપાળને બોલાવી એમના પિતાની આ કોલમ ચાલુ રાખવા સૂચવ્યું. પહેલાં તો કુમારપાળ ખચકાયા, પણ તંત્રીએ બહુ આગ્રહ કરતાં તેઓ સંકોચ સાથે તૈયાર થયા. શરૂઆતના ચારપાંચ હપ્તા નામ વગર આપ્યા. એને આવકાર મળ્યો. પછી જ તેમણે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું. ત્યારથી આજ સુધી તેઓ નિયમિત એ કોલમ લખતા રહ્યા છે. પિતા-પુત્ર દ્વારા અડધી સદીથી પણ વધુ સમય નિયમિત રીતે એક કોલમ લખાઈ હોય એવો ગુજરાતી પત્રકારત્વક્ષેત્રમાં બીજો કોઈ દાખલો જોવા નહીં મળે. 'ગુજરાત સમાચાર'માં તેઓ ઉપર્યુક્ત કોલમ ઉપરાંત 'આકાશની ઓળખ', 'ઝાકળ બન્યું મોતી', 'રમતનું મેદાન', 'પારિજાતનો પરિસંવાદ' જેવી અનેક કોલમો નિયમિત લખે છે. અત્યારે 'ગુજરાત સમાચાર'માં સૌથી વધુ કોલમો લખનાર તેઓ એક માત્ર પત્રકાર છે. 'ગુજરાત ટાઈમ્સ'માં પણ તેઓ 'પાંદડું અને પિરામિડ' નામક કોલમ નિયમિત લખે છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પત્રકારત્વવિભાગમાં તેઓ વર્ષોથી સેવા આપે છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતની અન્ય યુનિવર્સિટીઓમાં પણ તેઓ પત્રકારત્વના અભ્યાસક્રમ સાથે સંકળાયેલા છે. 'અખબારી લેખન' વિશે તેમણે એક પુસ્તક લખ્યું છે તથા 'સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ' નામક ગ્રંથનું સંપાદન કર્યું છે. પત્રકારત્વક્ષેત્રે બહુવિધ કામગીરી બજાવવા માટે તેમને 'નવચેતન' માસિક દ્વારા નવચેતન રૌપ્યચંદ્રક, પત્રકારત્વમાં વિશિષ્ટ પ્રદાન

માટે શ્રી યજ્ઞેશ હ. શુક્લ પારિતોષિક, સ્પોર્ટ્સ વિશે પત્રકારત્વમાં મહત્વનું પ્રદાન કરવા માટે નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન દ્વારા સંસ્કૃતિ ગૌરવ પુરસ્કાર, ગુજરાત દૈનિક અખબાર સંઘ દ્વારા પત્રકારત્વમાં સત્વશીલ લેખન માટે હરિકૃં આશ્રમ એવોર્ડ તેમજ શિષ્ટ, સાત્વિક ને મૂલ્યલક્ષી લેખન માટે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આધ્યાત્મિક સાધના કેન્દ્ર તરફથી સંસ્કૃતિ એવોર્ડ એનાયત થયાં છે.

ઈ. ૧૯૮૪થી પ્રતિવર્ષ પરદેશમાં કુમારપાળનાં વ્યાખ્યાનો યોજાય છે. આ ક્ષેત્રની તેમની પ્રવૃત્તિના અભિવાદનરૂપે ઈંગ્લેન્ડમાં ૧૪ ભારતીય સંસ્થાઓએ મળીને તેમને 'હેમચંદ્રાચાર્ય એવોર્ડ' આપેલો. આ ઉપરાંત તેમને ઉત્તર કેલિફોર્નિયાના જૈન કેન્દ્ર દ્વારા ગૌરવ પુરસ્કાર, જૈન જ્યોતિર્ધર એવોર્ડ, ગુજરાત રત્ન એવોર્ડ તથા ૧૯૮૦માં જુનિયર ચેમ્બર્સ તરફથી ભારતની દસ યુવાન પ્રતિભા અંગેનો એવોર્ડ પણ એનાયત થયેલ. અમેરિકા અને કેનેડાનાં તમામ કેન્દ્રોને આવરી લેતા ફેડરેશન ઓફ જૈન એસોસિયેશન ઓવ નોર્થ અમેરિકા (જૈના) દ્વારા અમેરિકા સિવાયના અન્ય દેશોમાં જૈન સાહિત્યનાં સંશોધન અને દર્શન અંગે અગત્યની કામગીરી કરનારને અપાતો પ્રેસિડેન્ટ સ્પેશ્યલ એવોર્ડ કેનેડાના ટોરન્ટોમાં ૧૯૮૭ના જુલાઈમાં યોજાયેલા દ્વિવાર્ષિક અધિવેશનમાં કુમારપાળને એનાયત થયો હતો. મૂલ્યનિષ્ઠ સાહિત્યસર્જન માટે દિલ્હીની અહિંસા ઈન્ટરનેશનલ સંસ્થાએ તથા દીવાળીબહેન મોહનલાલ મહેતા ટ્રસ્ટે વિશિષ્ટ એવોર્ડ એનાયત કર્યા છે. ઈ. સ. ૨૦૦૧માં ભગવાન મહાવીર જન્મકલ્યાણક સમિતિ તરફથી જૈનદર્શન અને જૈનભાવનાઓના પ્રસાર માટે ઉત્તમ યોગદાન કરનાર ૨૬ વ્યક્તિઓને વડાપ્રધાન શ્રી અટલબિહારી વાજપેયીના હસ્તે અપાયેલા જૈનરત્ન એવોર્ડ માટે પણ તેમની પસંદગી થઈ હતી.

રમતગમતક્ષેત્રે પણ કુમારપાળનું પ્રદાન ઉલ્લેખનીય છે. ગુજરાતી, હિંદી, અંગ્રજી અને મરાઠીમાં પ્રગટ થયેલા 'ભારતીય ક્રિકેટ' અને 'ક્રિકેટના વિશ્વવિક્રમો' તેમ જ ક્રિકેટ પ્રસિદ્ધ 'ક્રિકેટર મેગેઝિન'નું માનાઈ સભ્યપદ તેમને સાંપડ્યું હતું. તેમના એક પુસ્તકને 'ધ ક્રિકેટર ઈન્ટરનેશનલ સામાયિક' દ્વારા આયોજિત જ્યૂબિલી લિટરરી એવોર્ડ માટેની સ્પર્ધામાં સ્થાન સાંપડ્યું હતું. ૧૯૬૨થી અખબાર, રેડિયો અને ટેલિવિઝન પરની તેમની વિગતખચિત પ્રમાણભૂત રમતગમતની સમીક્ષાએ ખૂબ લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી છે. તેમણે વિવિધ ક્લબો અને સંસ્થાઓમાં રમતગમત વિશે ૩૦૦થી વધુ વક્તવ્યો આપ્યાં છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાસાહિત્યભવનમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરતા ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈના માર્ગદર્શન નીચે ૧૨ વિદ્યાર્થીઓએ પી.એચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી અભ્યાસ સમિતિના અધ્યક્ષ અને એકેડેમિક કાઉન્સિલના સભ્ય ડૉ. દેસાઈ સાહિત્ય, પત્રકારત્વ અને જૈનદર્શનમાં પી.એચ.ડી.ના ગાઈડ તરીકે માન્યતા ધરાવે છે. સિંગાપોરની ૫૦ વર્ષની પરંપરા ધરાવતી ગુજરાતી સ્કૂલમાં અભ્યાસક્રમ અંગે વર્કશોપ કર્યા છે. કેનિયા અને એન્ટવર્પમાં ગુજરાતી શીખવા અંગેના પ્રયત્નોમાં સક્રિય સહયોગ આપવા સાથે તેમણે બ્રિટનની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી અને અમેરિકાની ગુજરાતી લિટરરી એકેડેમી તરફથી વક્તવ્યો આપ્યાં છે.

કર્મવીર કુમારપાળ સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણની સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ સાથે સક્રિય રીતે સંકળાયેલા છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં અગાઉ મંત્રી તરીકે કામ કરી ચૂકેલા તેઓ અત્યારે તેની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય છે. ગુજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રી તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના ઉપાધ્યક્ષ છે. અખિલ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદના ગુજરાત પ્રદેશના તેઓ ઉપાધ્યક્ષ છે. અખિલ ભારતીય જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ અને શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળાના મંત્રી તરીકે કાર્યરત કુમારપાળ છેલ્લાં

ત્રીસ વર્ષથી શ્રી જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી રહ્યા છે. પ્રા. અનંતરાય રાવળ સ્મારક સમિતિ અને ચંદ્રવદન મહેતા સ્મારક સમિતિના તેઓ મંત્રી છે. ગુજરાતની અસ્મિતાના મહાપુરુષાર્થી સમાન 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'ના પ્રારંભથી જ તેઓ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે સેવારત છે. શ્રી મહાવીર કલ્યાણ કેન્દ્ર, અનુકંપા ટ્રસ્ટ, ઈન્ડિયન રેડક્રોસ સોસાયટી (બોટાદ બ્રાન્ચ), સુલભ હેલ્થ એન્ડ હાર્ટ કેર સેન્ટર વગેરે સંસ્થાઓ દ્વારા તેઓ આપત્તિગ્રસ્ત લોકોને સહાય પહોંચાડે છે. ૨૦૦૧ની ૨૬મી જાન્યુઆરીએ ગુજરાતમાં થયેલ ભીષણ ધરતીકંપ વેળા તેમણે ભૂકંપગ્રસ્તો માટે બાર લાખ રૂપિયા જેટલી રકમ વિદેશથી મેળવી હતી. ગળથૂથીમાંથી જ સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને સેવાના સંસ્કાર મેળવનાર કુમારપાળના કાર્યક્ષેત્રનો વ્યાપ વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર છે. અનેક એવોર્ડો, ચંદ્રકો, પુરસ્કારો પ્રાપ્ત કરવા છતાં કુમારપાળ દેસાઈને અભિમાન સ્પર્શી શક્યું નથી. ચહેરા પર હંમેશા સ્નેહાળ સ્મિત અને નાનામાં નાના માણસ સાથે પણ પ્રેમપૂર્વક ઉખ્ખાપૂર્ણ વ્યવહાર તેમના પ્રસન્ન વ્યક્તિત્વનો અને સાર્થ જીવનશૈલીનો મર્મ પ્રગટ કરે છે.

— પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

કલાકાર શ્રી ધનરાજ કોઠારીનો નવોન્મેષ

નિત્ય નૂતનતાને પોતાની સક્રિય ગતિશીલ પ્રવૃત્તિમાં જીવનમંત્ર તરીકે સ્વીકારનાર ગુજરાતના ગૌરવ સમા ભાવનગરના પ્રતિભાસમ્પન્ન કલાકાર શ્રી ધનરાજ કોઠારીએ ત્રણ દાયકાની કલા-પ્રવૃત્તિમાં નવરંગ નિજી પ્રતિભાની પ્રતીતિ કરાવી છે. હસ્તકલા, સ્કેટીંગ, ફોટોગ્રાફી, ગ્રિટીંગ્સ કાર્ડ, દાંડિયારાસ, લેખન, અભિનય, સ્ટેજ સુશોભન ક્ષેત્રે ખૂબ નામના પ્રાપ્ત કરી છે. ભારતમાં મુખવટાની કલા ઘણી પ્રાચીન છે. નૃત્ય-ભવાઈ જેવી લોકકલાઓમાં મુખવટાનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં થતો રહ્યો છે. પહેલી સદી પૂર્વે રચાયેલા પંતજલીના મહાભાષ્યમાં મુખવટો પહેરીને પાત્રો નાટ્ય-પ્રયોગો કરતા તેવો ઉલ્લેખ છે. પૌરાણિક પાત્રોના મુખવટા પહેરીને ભવાઈવેશ ભજવતા. આદિવાસી લોકો જાનવર તથા દુરમનોને બિવડાવવા મુખવટા પહેરતા. પૂર્વ ભારતમાં છાંવ નામના નૃત્યમાં રાજા મુખવટો પહેરી શિવ-પાર્વતી, રાધા-કૃષ્ણ વગેરેનું નૃત્ય કરતા. અર્વાચીન કાળમાં મુખવટાનો ઉપયોગ ગૃહ સુશોભન અર્થે પણ થતો હોવાનું જોવા મળે છે.

નાટ્યશાસ્ત્રના લેખક ભરતમુનિના આદેશ અનુસાર મુખવટા ધારણ કરેલ પાત્ર કશું બોલે નહિં માત્ર મૂક અભિનય દ્વારા અભિવ્યક્તિ રજૂ કરે છે. પરંપરા અનુસાર આપણા દેશમાં દેવ-દેવી અને દાનવ તથા પશુ-પંખી અને માનવ વગેરેના મુખવટા તૈયાર થતા હતા અને રંગો દ્વારા એમાં અનુરૂપ ભાવનું આલેખન કરવામાં આવતું હતું. એ પ્રમાણે આ મુખવટા આપણા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના દર્શન કરાવતા. ઉપરાંત આફ્રિકા, ચીન, તિબેટ, નેપાળ વગેરે દેશોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા મુખવટાનું સર્જન કરવામાં શ્રી ધનરાજ કોઠારી સફળ રહ્યા છે. ભારતમાં મુખવટાની કલા ઘણી પ્રાચીન છે. આજે જ્યારે ગુજરાતમાં આ પરંપરાગત કલા ધીમે ધીમે લુપ્ત થતી જાય ત્યારે વિલીન થતી કલાને કંઈક અંશે પુનર્જીવિત કરવાનો એમનો આ પ્રયાસ પ્રસંશનીય છે.

Shri. T. L. Kapadia Public Charitable Trust

Heartly Welcomes you to stay at their

AMRAT ATITHI GRUH

Kapadia Market, Kandaswamy Lane, Near to Hanuman Vyamshala,
Sultan Bazar, Hyderabad-500 195. (A.P.) Phone : 4754389 & 4754972

* In the Heart of city * And yet Calm and quite * Advance Booking Facility available
* Bombay Thali * Homely Atmosphere * Latest New Building with modern Facilities with
reception Passenger lift, T. V. etc. * A/c. room Available * Hall available for small get
together, merriages, conference etc. * And even then lowest Service Charges only.....

પ્રવિણ પ્રકાશન એક યનોખી પ્રકાશન સંસ્થા

માત્ર ગુજરાતી જ નહીં પરંતુ આખા ભારતની ઉત્તમ પ્રકાશન સંસ્થાઓ જેણે સર્વોત્તમ ગ્રન્થરત્નોને પ્રકાશિત કરીને સાહિત્ય દ્વારા સમાજનું સંસ્કાર ઘડતર કર્યું હોય તેની સૂચિ તૈયાર કરવામાં આવે તો રાજકોટની પ્રવિણપ્રકાશન સંસ્થાને પ્રથમ હરોળમાં મૂકી શકાય તેવું તેનું મહામૂલ્ય પ્રદાન છે.

જેની ગુણવત્તા લોકરુચિ ઘડવામાં સહાયક થાય તેવા સંખ્યાબંધ ગ્રંથો જબ્બર મૂડી રોકાણ કરીને પ્રવિણ પ્રકાશને પ્રકાશિત કરી ગુર્જર પ્રજાને આપ્યા છે. એ એની અપૂર્વ સેવા છે. જાણીતા લેખકોના તમામ પુસ્તકોની શ્રેણીઓનું પ્રકાશન, એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે.

સાહિત્યકલાને પૂજનાર પ્રવિણપ્રકાશનને આપણા અભિનંદન

— મનસુખલાલ સાવલિયા જૂનાગઢ

કુબડીયા પરિવારમાંથી દીક્ષીત થયેલ મહાત્માઓને વંદના

* પ. પૂ. આચાર્યદેવશ્રી નરદેવસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ * પૂ. મુનિશ્રી સોમસુંદરવિજયજી મહારાજ

* પૂ. સાધ્વીશ્રી અક્ષયચંદ્રાશ્રીજી મહારાજ * પૂ. સાધ્વીશ્રી દિવ્યનિધિશ્રીજી મહારાજ

કુબડીયા પરિવાર—વાવવાળા હ : જયંતિભાઈ કુબડીયા સુરત

with Best Compliments

Viral Corporation

Viral Prefab Industries Pvt. Ltd.

The Umbergaon Club & Resort Pvt. Ltd.

Regd. off. :

106, Damji Shamji Udyog Bhavan
Veera Desai Road, Andheri (W).
Mumbai - 400 058.
Tel : 633 1876 \ 633 1877
Fax : (91-22) 633 3256

Factory

A2/2702, G. I. D. C.,
Umbergaon - 396 171
(Gujarat)
Tel : (0262) - 562430
Fax : (0262) - 563890

Resort :

Madhuvan Complex,
UmbergaonSanjan Road,
Umbergaon-396171 Gujarat
Tel : (0260) - 562464
Fax : (0262) - 562783

E-mail : viralgroup@vsnl.com * www.viral.co.in

with Best Compliments From :

NANAVATI GROUP OF COMPANIES

'NANAVATI MAHALAYA' 18, HOMI MODI STREET, FORT, MUMBAI - 400 023.

Tel. No. : 91-22-204 44 22 / 204 36 57 Fax : 91-22-204 27 69

e-mail : nanavati @ bom5.vsnl.net.in

MANUFACTURES & EXPORTERS OF

INERMIATES FOR DISPERSE DYES & PHTHALOCYANINES

NANAVATI SPECIALITY CHEMICALS PVT. LTD.

INDIAN EXTRACTONS LTD.

PHTHAL COLOURS & CHEMICALS (I) LTD.

'TOTAL QUALITY' IS WHAT WE AIM AT

જાહેરજીવનના પથદર્શક : ભાવેલાના હિતચિંતક : સ્નેહાદરશ્રી પ્રતાપભાઈ તારાચંદ શાહ

પૂ.શ્રી મોરારિભાપુત્રે કહ્યું છે કે “જીવનની રીતિ, રાષ્ટ્રપ્રીતિ અને મૂલ્યોવાળી રાજનીતિ આ ત્રણેય એકજ વ્યક્તિમાં લગભગ દુર્લભ ગણાય. પ્રતાપભાઈમાં ત્રણેયનો સંગમ જોવા મળે છે.” ભાવનગર અને જિલ્લાનાં વિવિધ જાહેરક્ષેત્રોમાં જેમની સામાજિક સેવા નોંધપાત્ર બની છે તેવા શ્રી પ્રતાપભાઈને હમણાંજ થોડા સમય પહેલા એક સ્નેહદર સમિતિ તરફથી જાહેર અભિવાદન કરી સન્માનિત કર્યા તે યથાયોગ્ય છે. અભિવાદન પત્રમાં જણાવાયું છે કે

ભાવનગર શહેર અને જિલ્લાના પ્રજાજીવનમાં છેલ્લા છ દાયકાથી તેઓ જે સક્રિય યોગદાન આપી રહ્યાં છે તે બદલ ભાવનગરના નાગરિકો ગૌરવ અનુભવે છે. વિદ્યાર્થીકાળમાં આરંભાયેલી તેમની કારકીર્દિમાં ત્રણવાર નગરપાલિકાના સભ્ય પદે. તથા સતત ચાર વખત નિર્વાચિત રાજ્યવિધાનસભાના સભ્ય તરીકે રહીને રાજ્યકક્ષાના નાણામંત્રી તરીકે તેમણે જવાબદારી વહન કરી છે.

“સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર” જિલ્લાના સર્વપ્રથમ દૈનિક અખબારે તેમના વડપણ હેઠળ પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે મૂલ્યલક્ષિતાનાં નવાં સોપાનો સિદ્ધ કર્યાં છે. દૈનિક અખબારને માત્ર વ્યાવસાયિક સાધન ન ગણતાં અખબારી માધ્યમ તળે તેમણે મોરબીની પૂર-હોનારત, રાજ્યવ્યાપી ભૂકંપ કે કારગીલ યુદ્ધ જેવા પ્રસંગે માનવ લાગણીઓને વિદ્યાયક માર્ગે વાળી છે. અને જિલ્લાની યુવાન પ્રતિભાને પાંગરવાનો મંચ પૂરો પાડ્યો. જનચેતનાને જાગૃત કરી તેમણે સેવાકીય વ્યાપથી રેડક્રોસ હોસ્પિટલ, વિદ્યુત સ્મશાનગૃહ, દિપકસભાખંડ અને ગંગાજળિયા તળાવ જેવા પ્રકલ્પોને લોકપિત કર્યાં. તેમની સર્વતોમુખી પ્રતિભાના સંસ્પર્શથી દૂધ સરિતા ડેરી તથા મધ્યસ્થ સહકારી ભંડાર જેવી સંસ્થાઓ પણ વિકસી. આ તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં જિલ્લાના અનેક આગેવાનોનો સહકાર પ્રાપ્ત કરીને તેમણે નેત્રદિપક નેતૃત્વ પુરું પાડ્યું છે.

આ ઉપરાંત “ગુજરાત દૈનિક અખબાર સંઘ” તથા “ઈલ્ના” જેવી સંસ્થાઓના માધ્યમ દ્વારા તેમણે અખબારભવનનું નિર્માણ તથા અખબારી વેતનપંચ જેવા પ્રકલ્પોમાં મહત્ત્વનું યોગદાન આપ્યું છે. સંસદ દ્વારા પ્રસ્થાપિત થયેલી દેશવ્યાપી સંસ્થા પ્રેસ કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાના સભ્ય તરીકે પણ તેમણે ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

તેમની આ કાર્યશીલતામાં તેમનું નિસ્પૃહ અને નિર્દભ વ્યક્તિત્વ સતત પ્રેરણામય બનતું રહ્યું છે. ભાવનગરના નાગરિકોએ તેમના આ સેવાયજનો ઋણસ્વીકાર કરીને આ અભિવાદનપત્ર પ. પૂ. સંતશ્રી મોરારિભાપુત્રા વરદ હસ્તે અર્પણ કર્યો. આ પ્રસંગે ગુજરાતના રાજપાલશ્રી સુંદરસિંઘજી ભંડારીની વિશેષ ઉપસ્થિતિ ગૌરવપ્રદ બની. સ્નેહાદરસમિતિના અધ્યક્ષ શ્રી ગુણવંતભાઈ વડોદરીયા અને નગરપાલિકાના મેયર મહિપતસિંહ ગોહિલના હસ્તાક્ષર સાથે અભિવાદન પત્ર રજૂ થયેલ.

શ્રી પ્રતાપભાઈ વિશ્વના ઘણા દેશોની સફરે જઈ આવ્યા છે, અનેક સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી તેના રાહબર બન્યા છે.

ગ્રંથયોજનાને શુભેચ્છા પાઠવે છે—

શ્રી સિદ્ધચક્ર તપ શ્રે. મૂ. જેન સંઘ ટ્રસ્ટ

૩, શ્રમજીવી સોસાયટી — ગુરુકુળ પાછળ,
કાયનું જિનાલય—રાજકોટ

ગ્રંથયોજનાને શુભેચ્છા પાઠવે છે—

શ્રી શાંતિનગર જેન સંઘ ઊંઝા (ઉ.ગુ.)

જયંતિલાલ મ. શાહ (પ્રમુખ) રમણલાલ ર. શાહ (ઉપપ્રમુખ)
ગિરિશચંદ્ર કે. શાહ (મંત્રી)

Phone : (0278) 2562690

SHRI ARIHANT PRAKASHAN

2237 B/1, "Padmalaya", Hilldrive,
Near Circuit House, Behind Port Colony,
Waghawadi Road, BHAVNAGAR-364 002. (GUJ.)

અમારા સંપાદિત ગ્રંથ પ્રકાશનોમાં નીચેના ગ્રંથો પ્રાપ્ય નથી.

- ગોહિલવાડની અસ્મિતા ભાગ-૧
- ગોહિલવાડની અસ્મિતા ભાગ-૨
- સૌરાષ્ટ્રની અસ્મિતા
- બૃહદ ગુજરાતની અસ્મિતા
- ભારતીય અસ્મિતા
- એશિયાની અસ્મિતા
- વિશ્વની અસ્મિતા ભાગ-૧
- વિશ્વની અસ્મિતા ભાગ-૨
- વૈનરુલ્ન ચિંતામણી
- શાસનપ્રભાવક શ્રમણભગવંતો (પ્રથમઆવૃત્તિ)
- જિનશાસનના શ્રમણીરુલ્નો
- શ્રી પાર્શ્વનાથોપસર્ગહારિણી શાસનદેવી પદ્માવતીમાતા
- મહામણી ચિંતામણી શ્રી ગુરુગૌતમસ્વામી
- શાસનપ્રભાવક શ્રમણભગવંતો દ્વિતીય આવૃત્તિ ભાગ ૧-૨
- યક્ષરાજશ્રી માણિભદ્રદેવ
- આપણા શ્રેષ્ઠીવર્યો ભાગ-૧
- વૈન પ્રતિભાદર્શન

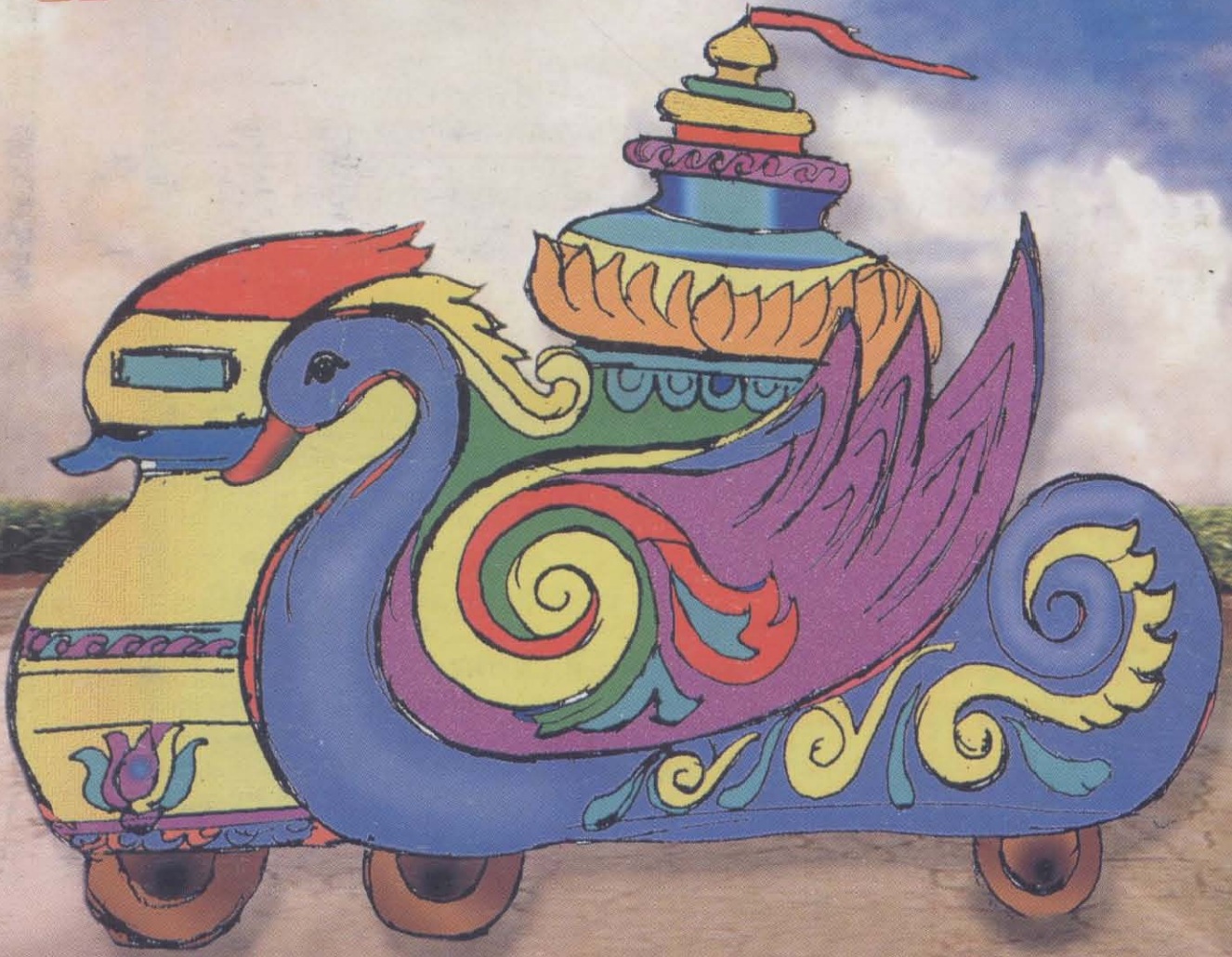
આ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે.

- બૃહદ ગુજરાત પ્રતિભા દર્શન

પૂ.ગણિવર્ચ શ્રી સાગરચંદ્રસાગરજી મ. પ્રેરિત

જૈન જાગરણ જગાવતું વિશ્વ જૈન પરિષદનું નવું આયોજન

સંસ્કારયાત્રા

આશીર્વાદ

સુવિશાલ ગરુડાધિપતિ પૂ. આ શ્રી સૂર્યોદયસાગર સૂ.
પ્રભાવક આ.શ્રી અશોકસાગર સૂ.મ.
પૂ.આ શ્રી જિનચંદ્રસાગર સૂ. મ.
પૂ.આ શ્રી હેમચંદ્રસાગર સૂ.મ.

ગુજરાત ના
૧૯ જિલ્લા ના
ગામો ગામ્
જાગરણનો
શંખનાદ
જગાવતી

- ભારત નું ગામ ગામ સંસ્કૃતિનું તીર્થધામ
- દેશ આપણો વ્યસન મુક્ત ધર્મ આપણો અહિંસાયુક્ત
- સંસ્કારો નું યશો રક્ષણ સંસ્કૃતિનું એ ખરું જતન
- મા-બાપ ને કરો પ્રણામ જીવદયાનું કરો કામ
- ચોરો-ચબુતરો ને ગોચર જ્યાં ગામ નહી તે તીરથધામ
- ધર્માન્તર નું શિક્ષણ ફૂગાવી દો ભારતીય શિક્ષણ જગાવી દો

સંસ્કૃતિ જિહોદ્દાર • અહિંસાપ્રચાર • વ્યસન નાબુદી
જનજાગરણ • ગામ - સંસ્થા • સંઘ સર્વે • જીવરક્ષા
અનુકંપા • સંસ્કાર સ્થાપન ના
ઉદ્દેશ સાથે નિકળેલી

વિશ્વ જૈનપરિષદ્ આયોજીત

સંસ્કારયાત્રા

વિશ્વ જૈનપરિષદ્

સંસ્કારયાત્રા

- સંસ્કાર યાત્રાની રેલીમાં જોડાવો
- સંસ્કૃતિ ના આધાર સમા
- સંસ્કારો ને પુનર્જીવિત કરો
- સંસ્કાર યાત્રા દ્વારા ખતાવાતા
- હિંસામુક્તિ વ્યસનમુક્તિ
- દેશ ભાકિતના - પ્રદર્શન - દર્શન
નિહાળો
- તમો શાકાહારી બનો
- તમો વ્યસન મુક્ત બનો
- તમો ચબુતરો - ખીચડીધર
તમારા ગામમાં ચલાવો
- તમો જીવરક્ષા - જલરક્ષા
- વૃક્ષ રક્ષા ના રક્ષક બની
- સંસ્કૃતિ રક્ષક બનો

- પ્રકાશભાઈ - ગોરેગાંવ - ૨૮૭૫૨૦૨૬
- મુકેશભાઈ - પ્રાર્થનાસમાજ - ૩૮૭૮૦૨૨
- હિતેષભાઈ લાખાણી - મુલુન્ડ - ૨૫૬૪૮૯૪૪
- શયચંદભાઈ - પાલઘર - ૫૩૧૭૭

જૈન મહર્ષિઓ ધર્મ ધુરંધરો : જ્યોતિર્ધરો સંસ્કૃતિના ધ્વજધારીઓ લોક સંસ્કૃતિના કલાપિદો
 નૃપતિઓ અને મંત્રીવરો અસ્મિતાના વિધાયકો રંગ રેખાના કલાપિદો કવિઓ-લેખકો
 સ્વર સાધકો સારસ્વતો નારી રત્નો દર્શન શાસ્ત્રીઓ ગુણગર્વિલુ મહાજન

સૌજન્ય

શાસન સમ્રાટ સમુદાયના સમર્થ સાક્ષર પૂ.આ.શ્રી ધર્મધુરંધર સૂરિજી મ. ના
 શિષ્ય પૂ.આ.શ્રી કુન્દકુન્દ સૂરિજી મ. આદિની પ્રેરણાથી વિદિયાથી
 શ્રી સિદ્ધાચલ તથા સોનગઢથી સિદ્ધાચલના ઇરિ પાલિત સંઘની સ્મૃતિ નિમિત્તે
 જયસુખલાલ હરગોવિન્દ દાસ શાહ વિદિયાવાળા હાલ અમદાવાદ
 તથા વીચંદજી હીરાચંદજી વોલાવલ વિદ્યાલપુરવાળા હાલ ભાચંદર